

СЛОВНИК
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

XI

А К А Д Е М І Я Н А У К У К Р А Ї Н С Ь К О Ї Р С Р
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ

СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ТОМ ОДИНАДЦЯТИЙ

Х—Ь

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

КІЇВ — 1980

ХІ том містить 7795 слів, не рахуючи тих, що даються як посилання (під літерою Х 1781, під літерою Ц 1039, під літерою Ч 1569, під літерою Ш 2327, під літерою Щ 425, під літерою Ю 131, під літерою Я 522, під літерою Ї 1). Додатки містять 807 слів.

Редакційна колегія:

академік І. К. БІЛОДИД (голова), кандидати філол. наук А. А. БУРЯЧОК, В. О. ВИННИК, Г. М. ГНАТЮК, С. І. ГОЛОВАЩУК, доктори філол. наук Л. Л. ГУМЕЦЬКА, М. А. ЖОВТЮК, чл.-кор. АН УРСР Є. П. КИРИЛЮК, В. П. КОЗАЧЕНКО, доктор філол. наук Л. С. ПАЛАМАРЧУК (заст. голови), кандидат філол. наук Л. О. РОДІНА, чл.-кор. АН УРСР В. М. РУСАНІВСЬКИЙ, доктор філол. наук Л. Г. СКРИПНИК, кандидати філол. наук Т. К. ЧЕРТОРИЗЬКА, Л. А. ЮРЧУК (секретар).

Редактор тому
С. І. ГОЛОВАЩУК

Редакція мовознавства

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Виданням одинадцятого тому завершується багаторічна праця колективу лексикографів Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР над Словником української мови — першим в історії вітчизняної науки великим українським загальномовним словником тлумачного типу. В ньому досить повно представлено лексико-фразеологічний склад сучасної мови українського народу в усіх її стильових і жанрових різновидах. В його одинадцяти томах охоплено понад 134 тисячі реєстрових слів. Словник вразно відбиває загальний поступальний розвиток мови, бурхливі процеси збагачення й оновлення української лексики в радянську епоху. Зібрані й систематизовані в ньому багатства лексики та фразеології сучасної української мови, поряд із задоволенням гострих практичних потреб громадськості в довідках різного типу, сприятимуть дальшому піднесенню культури української мови, ще повнішому лексико-граматичному, правописному й акцентологічному її унормуванню. Разом з тим багатогранний і авторитетний фактичний матеріал Словника української мови служитиме надійною базою для нових лінгвістичних досліджень і студій різного плану, виконуваних на всіх мовних рівнях.

Як у процесі підготовки матеріалів до друку, так і після виходу в світ окремих томів Словник української мови рецензувався фахівцями. В 1973 році I, II і III томи Словника обговорювалися на пленумі Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй»; чимало побажань щодо поповнення його реєстру надійшло до редколегії в письмовій формі. Звичайно, в Словнику реалізовано не всі пропозиції, а лише ті з них, які не суперечать його загальній концепції і, зокрема, викладеним у першому томі настановам щодо обсягу й побудови цього Словника.

Редакційна колегія висловлює щире вдячність редакторам видавництва «Наукова думка» за велику допомогу в процесі підготовки Словника до видання, науковим установам і окремим особам, які сприяли його поповненню і вдосконаленню, зокрема в опрацюванні термінологічної лексики, а також у доборі лексичного матеріалу до Додатків.

* * *

Одинадцятий том Словника уклали: В. М. Білоноженко (хмєра — холмогьрський), С. І. Головащук (ц — циганя́тко), В. Й. Горобець (х — хільці, х́лод — х́пта, ч, ш), Ш. Г. Кренцель (ю), А. Ф. Маратова (ш — шоферува́ти), Л. О. Симоненко (я, ь), В. Ю. Франчук (хризанте́ма — хху, циѓра — цьб́хля, шпа́га — шш), Г. Т. Яценко (хор — хризали́да). Додатки уклали: Л. О. Симоненко (а — д, о), М. М. Феценко (е — н, п).

Помічником редактора тому була Н. Є. Лозова.

Над технічною підготовкою рукопису тому в машинопису працювали: М. П. Годована, В. В. Дятчук, О. Д. Єрмоласва, Н. Є. Лозова, Н. М. Неровня, О. І. Нечитайло, Н. І. Пашковська, Н. П. Романюк, Н. Ю. Шиян та інші.

Коректуру тому прочитали: Н. Є. Лозова, Н. М. Неровня, Н. П. Романюк, Н. Ю. Шиян.

Матеріали тому рецензував кандидат філологічних наук Г. М. Колесник.

Усіх, хто користується Словником, просимо надсилати зауваження та побажання на адресу: 252001, Київ-1, вул. Кірова, 4, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, або: 252004, Київ-4, вул. Решина, 3, видавництво «Наукова думка».

ДОДАТКОВИЙ СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ СЛОВНИКА

Політична література

- Брежнєв, Відродження, 1978 — Брежнєв Л. І., Відродження, Політвидав України, К., 1978.
Брежнєв, Мала земля, 1978 — Брежнєв Л. І., Мала земля, Політвидав України, К., 1978.
Брежнєв, Цілина, 1979 — Брежнєв Л. І., Цілина, Політвидав України, К., 1979.
Конст. СРСР, 1977 — Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Політвидав України, К., 1977.
Конст. УРСР, 1978 — Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, Політвидав України, К., 1978.
Ленін, 1—55, 1969—1975 — Ленін В. І., Повне зібрання творів, Політвидав України, К., тт. 1, 2, 4—6, 1969; 3, 7—12, 1970; 13—22, 1971; 23—30, 1972; 31—39, 1973; 40—49, 1974; 50—55, 1975.
Матер. XXV з. КПРС, 1976 — Матеріали XXV з'їзду КПРС, Політвидав України, К., 1976.
Матер. XXV з. Компартії України, 1976 — Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, Політвидав України, К., 1976.

Художня література

- Ю. Бедзик — Бедзик Ю. Д.: Поспішай..., 1975 — Поспішай у юність, «Рад. письменник», К., 1975.
Бичко — Бичко В. В.: Колір..., 1974 — Колір часу, «Рад. письменник», К., 1974; Срібноліття, 1973 — Срібноліття, «Дніпро», К., 1973.
Воскр. — Воскресенко С. І.: На чисту воду, 1976 — На чисту воду, «Дніпро», К., 1976.
Гончар — Гончар О. Т.: Бригадина, 1973 — Бригадина, «Дніпро», К., 1973.
Горд. — Гордієнко К. О.: Буймир, 1972 — Буймир, «Дніпро», К., 1972.
Ковінька — Ковінька О. І.: Подорож..., 1975 — Подорож до Борскли, «Дніпро», К., 1975.
Логв. — Логвиненко В. А.: Росава, 1975 — Росава, «Рад. письменник», К., 1975.
Нагі. — Нагібіда М. Л.: На полі битви, 1974 — На полі битви, «Дніпро», К., 1974.
Н.-Лев. — Нечуй-Левицький І. С.: IX, 1967 — Зібрання творів у десяти томах, «Наукова думка», К., т. IX, 1967.
Б. Ол. — Олійник Б. І.: Відлуння, 1970 — Відлуння, «Рад. письменник», К., 1970; На лівій..., 1972 — На

- лівій тиші, «Дніпро», К., 1972; Рух, 1973 — Рух, «Рад. письменник», К., 1973.
Павл. — Павличко Д. В.: Любов і ненависть, 1975 — Любов і ненависть, «Дніпро», К., 1975.
Рильський — Рильський М. Т.: IX, X, 1962 — Твори в десяти томах, Держлітвидав, К., тт. IX, X, 1962; Бабине літо, 1967 — Бабине літо, «Каменар», Львів, 1967; Веч. розмови, 1964 — Вечірні розмови, Держлітвидав, К., 1964.
Рудь — Рудь М. Д.: Борівітер, 1969 — Борівітер, «Дніпро», К., 1969.
Собко — Собко В. М.: Почесний легіон..., 1975 — Почесний легіон. Матвіївська затока, «Дніпро», К., 1975.

Перекладна література

- Лерм., Вибр., перекл. за ред. Рильського, 1951 — Лермонтов М. Ю., Вибрані твори, редакція перекладів М. Рильського, Держлітвидав, К., 1951.

Наукова та науково-популярна література.

Літературна критика. Мистецтво.

Посібники та підручники. Довідники.

Мемуари

- Весілля, I, 1970 — Весілля, кн. 1. «Наукова думка», К., 1970.
Дукати.. Укр., 1970 — Спаський І., Дукати і дукачі України, «Наукова думка», К., 1970.
По заповідних місцях..., 1960 — По заповідних місцях України, «Молодь», К., 1960.
Сучасна укр. літ. м., V, 1973 — Сучасна українська літературна мова. Стилістика, «Наукова думка», К., 1973.
Укр. декор. різьба..., 1970 — М. Драган, Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст., «Наукова думка», К., 1970.

Газети і журнали

- Наука і культура... — Наука і культура. Україна. Щорічник товариства «Знання» УРСР Академії наук УРСР.
Образотв. мист. — Образотворче мистецтво. Орган Міністерства культури Української РСР та Співки художників України.

Х

Х, невідм., с. Двадцять п'ята літера українського алфавіту на позначення приголосного звука «х» (ви-мовляється «ха»).

ХА, виг. Уживається для вираження незгоди з чим-небудь, неприйнятності чогось (іноді з відтінком іронії). Вийшла на поріг Маланка та й словалась назад... Хай дівка постоїть з хаяським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха! Аякже!.. (Коцюб., II, 1955, 10); Коли вчителька підходила до Романа ближче й манила рукою до себе — він зразу зіскакував з вікна, одбігав геть-геть і, усміхаючись, казав: — Ха! Які ловкі!.. (Вас., I, 1959, 60); [М а р к (з сарказмом):] Ха! Чи не добрий народ на небі: дівка Марія лупить податок за чудеса, а бог-підтер, немов лизвар, сидить на золоті в той час, як люди пухнуть з голоду! (Мам., Тв., 1962, 104).

ХАБАЗ, ХАБУЗ, у, ч., діал. Зарості бур'яну, дрібного чагарника і т. ін. Як сад, зарослий хабазами, Ди-чці й видів поволі, Так гордий чоловік не виб'ється ніколи Із життєвих марниць неволі (Фр., XI, 1952, 323); Довго ходили Довбушукки поміжи корчами кропиви і хабузу, довго озглядали сумні останки (Фр., VIII, 1952, 242).

ХАБАНЕРА, н, ж. Іспанський народний танець, що виник на Кубі і пізніше поширився в Іспанії; // Музика до цього танцю; музичний твір у ритмі цього танцю. Хабанера з опери Візе «Кармен»; Співаєти хабанеру.

ХАБАР, а, ч. Гроші або речі, що даються службовій особі як підкуп, плата за які-небудь злочинні, незаконні дії в інтересах того, хто їх дає. Давидів кривдник напував сільських суддів горілкою, давав, де треба, хабарі, і тії судді скрутили всю справу (Гр., II, 1963, 450); Не одного він спровадив під арешт тільки для того, щоб потім, домігшись звільнення, одержати від родичів величезний хабар у вигляді коштовних речей (Хижняк, Тамара, 1959, 152); У натопі панувало збудження.. Хтось закинув Беззахтькові, що він, бувши старостою, брав хабарі (Юхвід, Оля, 1959, 300); // Побири, що їх збирали з підлеглих або залежних людей представники влади. Іздив [Юрш] на дорожніх баских коняч та брав хабарі з усіх двірських (Н.-Лев., III, 1956, 293); Дяки.. були люди незначного походження, які жили на царському утриманні та з хабарів (Іст. СРСР, I, 1956, 177).

ХАБАРНИК, а, ч. Зменш.-пестл. до хабар. Ховрах до-питує куму. А та йому: — На мене хтось-то набре-тав (Бодай би той добро не знав!), Що я хабарники лу-пила... (Гл., Вибр., 1957, 36).

ХАБАРНИК, а, ч. Той, хто бере хабарі. — Я його [писаря] під суд оддам! Це ж.. хабарник, це ж злодій, який і на світі мало! — кричав о. Артемій, махаючи ру-ками (Н.-Лев., IV, 1956, 144); — Від унтерів залежить багато що в солдатському житті. А ви їх правильно хабарниками та п'яками нарекли, — додав він і під-моргнув Шевченкові (Тулуб, В степу..., 1964, 136).

ХАБАРНИЦТВО, а, с. Одержання хабарів служ-бовою особою. Він [В. І. Ленін] вживав найрішучіших заходів в усіх випадках, що стосувалися розтрати дер-жавних коштів, крадіжок державного майна і хабар-ництва (Біогр. Леніна, 1955, 254); У фонді [О. І. Мар-кевича] зберігається чимало пісень, які викривають за-жерливість і хабарництво попів, чиновників і поліцаїв (Нар. тв. та етн., I, 1964, 72).

ХАБАРНИЦЯ, і, ж. Жін. до хабарник.

ХАБАРНИЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до хабарник і ха-барництво. Хабарницькі вчинки; Хабарницькі наміри. **ХАБОТТЯ**, я, с., збірн., розм. Старі речі домашнього вжитку; мотлох, дрантя. Усе викрадено з скрині, усе за-брато, осталась сама негодня [непотріб]: то драге, то погане, — саме хабоття (Сл. Гр.).

ХАБУЗ див. хабаз.

ХАБУЗЯ, я, с., збірн., діал. Те саме, що хабуз.

ХАВАВ, виг. Звуконаслідування, що означає приглу-шений крик перепела, пугача та деяких інших птахів.

ХАВАВКАННЯ, я, с. Дія за знач. хававкати і зву-ки, утворювані цією дією. Життя так і гра кругом тебе, так і б'є у свої страшенні забві. Чуєш, як воно проходить крізь тебе шелестом тихим трави, неугав-ним галасом коників, хававканням та підпадьомканням перепелиним... (Мірний, III, 1954, 350).

ХАВАВКАТИ, ас, недок. Видавати своєрідні при-глушені звуки (про перепела, пугача та деяких інших птахів). Стогнуть пугачі, регочуть сови, уїдливо хавав-кають пущики (Л. Укр., III, 1952, 249); Деся удалий хававкав перепел, і вже не розбереш, чи то розсипалось над полем його старанне підпадьомкання, чи косу хто маччав на далекому покосі (Збан., Таємниця..., 1971, 405); Зогуля не тільки кус, а, затопившись, ще й ха-ваває (Донч., IV, 1957, 104); *Образно. По фронту тихо. Раз по раз хрипко хававкають ракетниці (Вас., II, 1959, 31).

ХАВАВКНУТИ, не, док. Однокр. до хававкати. Ніжого гуку не чуємо, хіба де здалека донесеться, як хававкне перепел, ударить раз-удруге та й замовкне (Мірний, IV, 1955, 20).

ХАВБЕК, а, ч., спорт. У футболі й хокеї — півза-хисник.

ХАВКА, и, ж., діал. 1. Рот, глотка. — Се я її [Фру-зю] хлюпнула, щоб їй заллати оту широку хавку, — насміталася Ганка (Фр., I, 1955, 83); — Іди й ти з Гриньком, та там будеє оба сміятися з того свят-ця, — сказав Іван, — а тут стули хавку! (Март., Тв., 1954, 282).

2. тільки мн. хавкві, вбк. Зябра.

ХАВКАТИ¹, ас, недок. Те саме, що хававкати. Роз-парена земля мліє... Виспіває ясноголоса іволага, звалить день, виляскує соловей, кеєлиить зогуля, аж хвилі ходять, лунко вигукує одуд, хавка перепел, кують жаби... (Горд.,

Дівчина... 1954, 150); *Оре чоловік на гречку ланок і чус, що Черепел хавка: — Пеньок! От пеньок!* (Манж., Тв., 1955, 255).

ХАВКАТИ², аю, аш, недок., діал. 1. Жадбно їсти. 2. вульг. Кричати, репетувати. — *Розійшлися! Ша-баш! Пороззявляли верші і хавкають, ніби й вони щось тямлять! — грізно гукає Окунь* (Стельмах, I, 1962, 373). 3. Дихати зябрами.

ХАВКНУТИ, не, док. Однокр. до хавкати¹. *Та й гарно ж! Не чуть, не чуть нічого оце, та й трісне щось у житі; перетіла хавкне... А вітерець так лоскоче тебе* (Тесл., 3 книги життя, 1949, 185).

ХАВТУР, а, ч., **ХАВТУРА**, и, ж., заст. 1. Поборн натурою, які брало духівництво. Максим таки як пильменний, Було, помагав і на кліросі дякові... *Я хавтури з школярми носить* (Шевч., II, 1953, 55); *Школярі з дяком співали псалми за хавтури* (Укр. поети-романтики..., 1968, 566); // Милостиня, подаяння.

2. Хабар.

ХАВТУРА див. хавтур.

ХАВТУРКА, и, ж. Зменш.-пестл. до хавтура. — *І що ж я маю? Яку я візгу маю? За жабраками носити торбу, хавтурки збирати, попизачем їм бути ні за спасибі!* (Л. Укр., III, 1952, 131).

ХАВЧАТИ, чу́, чш, недок., розм. Вивдати хрипкі звуки; хрипіти. *Заче мій Шпак пісні виводить, — Та ні — зовсім не те виходить: Хоч вельми-дуже запищить, Хоч не до прикладу хавчить* (Гл., Вибр., 1957, 73).

ХАДЖІ, невідм., ч. Почесний титул мусульманина, що здійснив паломництво до Мекки. *Старий хаджі, може, сотий раз, оповідає свою подорож до Мекки* (Коцюб., I, 1955, 288).

ХАЗ, у, ч., спец. Цупка частина шкури з крупа коня.

ХАЗЯЄЧКА, ц, ж. Зменш.-пестл. до хазяйка. *І він усміхнувся: — Ти ж моя, — каже, — хазяєчка кохана!* (Вовчок, I, 1955, 117); — *Он ти яка! — бурмотіє він. — Наче в казці — з'явилася і все зробила. Хазяєчка з тебе, ніроку!* (Речм., Весн. гроз, 1961, 104).

ХАЗЯІН, а, ч. (мн. хазяїні, ів і хазяї, ів). 1. кого, чого і без додатка. Власник якогось господарства, речей, майна і т. ін. на правах приватного або суспільного володіння; господар (у 2 знач.). — *Хто хазяїн цього виноградника? — питає вдруге Тихович. — Замфір Нерон* (Коцюб., I, 1955, 210); — *Хазяї фірми, пани акціонери, поетикали геть, аби доживати віку десь по закордонних віллах* (Гончар, III, 1959, 425); *В поодиноких крамницях позіхають від нудоти й мупають очима на невідомого перехожого прикажчики або сам хазяїн-пунець* (Тулуб, В степу..., 1964, 51); *Образно. *Тіль Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні — труситися, мов од холоду* (Мирний, I, 1954, 339); *У порівн. *Ведмідь наче хазяїн посува, олядає, де кращій вулій, солодший мед* (Вовчок, I, 1955, 383); // Припатний наймач робочої сили. *Соломії сьогодні щастило. В буларина [болгарина] не робили, бо було якесь місце свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа* (Коцюб., I, 1955, 377); *Хазяїн Тарасів, малаяр Ширяєв, послав його красити на будинках покрівля, стелі, підлоги та інше що* (Мирний, V, 1955, 310); // Підприємець, капіталіст. *Політична боротьба соціал-демократії далеко ширша і складніша, ніж економічна боротьба робітників з хазяями і урядом* (Ленін, 6, 1969, 105); *Кріпак не гнує шиї перед паном, робітник — перед хазяїном, син часом не слухався батька: асе, зачувши волю, піднялося на дикби і прокричало про своє право* (Мирний, III, 1954, 186); // Селянин-власник, який має землю і необхідні знаряддя праці; селянин-хлібороб. *Хазяїн сіяє овесць; Була у його нивка невелика*

(Гл., Вибр., 1951, 29); *До нитки звівся мій козак, Усе на панцині проклятий, А був хазяїн...* (Шевч., II, 1953, 105); *Родич мій був хазяїн заможний, хлібороб* (Вовчок, I, 1955, 181); — *Пора й синові хазяїном стати... Час йому пошукати дружини, своє кубло звистити [звистити]* (Мирний, I, 1949, 185); — *Ти знаєш, за що я тебе вбиваю?.. — Бо мій рід — хазяї, а ти — гниба. — Ні, Карпе, — відставив ногу Чугай і посміхнувся. — Бо ти світ чорний, а я хочу, щоб на ньому було світло* (Тют., Вир, 1964, 389).

Війти в хазяїні (в хазяї); Стати (зробитися) в т. ін.) хазяїном — розбагатіти, стати власником якогось господарства. *У хазяїстві пощастило Гнатіві: перш було, за що не візьметься — у всьому невдача, мов заворожено; а тепер і на корову спромігся, і коненята купив, і віці лежать на оборі. Гнат став на ноги, зробився хазяїном* (Коцюб., I, 1955, 70).

2. Той, хто займається господарством, веде господарство; господар (у 1 знач.). *Без хазяїна й двір плаче* (Номис, 1864, № 10097); *Грицько невсипуший хазяїн. Він чесно працює, своїми мозоляними руками набрав те, що має в господі* (Мирний, I, 1949, 364); // Той, хто добре веде господарство, вміло керує виробництвом і т. ін. *Де хазяїн походить, там сто кіп уродить* (Укр. присл., 1963, 257); — *Поки в тебе на рахунок не лежати тисяч двісті і люди не одержать хоч по кілограму на трудодень — не хазяїн ти* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 48).

3. Господар дому, глава сім'ї (стосовно гостей, відвідувачів тощо). *Він, до тієї прийшовши хати, Хазяїна став викликати, Прищурившись під вікном* (Котл., I, 1952, 115); *Тепер вже ціла родина — Софія Петрівна, Антоша і Ліда — покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому* (Коцюб., II, 1955, 390); *В хаті він єдиний мужчина, і його обов'язок дбати про добробут сім'ї. Хай ще дістає він часом від матері запотличника, але має і відповідну шану, як хазяїн двора* (Гончар, I, 1959, 6); // Чоловік (у 2 знач.). — *Я сама в хаті, заставляє в мене за хазяїна* (Н.-Лев., III, 1956, 274); *Як відкрила Марія ворота, як уздріла свого хазяїна, збігла, ніби лице боршомно обспали, губами ворухить, а слова не скаже.. Чужі люди внесли господаря в хату і на лаву поклали* (Тют., Вир, 1964, 154); // розм. Звертання до чоловіка як глави дому, господарства. — *Ой хазяїне, хазяїне мій! Гляди лишень, щоб ти часом не прохазяїнував своєї долі, — сказала Соломія і важко зітхнула* (Н.-Лев., VI, 1966, 386).

4. кого, чого, який і без додатка, перен. Той, хто має владу над ким-, чим-небудь, розпоряджається кпмс., чпмсь; володар. *Джузеппе співає. Він тут [на морі] більший хазяїн, ніж на землі. Він, певно, подумає перше, ніж скаже, від кого родився: од жінки чи од морської хвилі* (Коцюб., II, 1955, 417); [А р к а д і і:] *У тебе сьогодні надзвичайний пацієнт. Павло Семенович Берест — хазяїн нашого міста* (Корн., I, 1955, 93); — *Народе мій! Твоя тепер земля, і ти на ній — хазяїн домовитий!* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 99); *Віче в Новгороді мало більше сили, ніж в інших містах, але хазяїми на вічі були бояри, які верховодили всіма справами* (Іст. СРСР, I, 1956, 65); *Український народ став хазяїном своєї землі і своєї долі* (Рад. Укр., 24. I 1948, 1); // Той, хто ослесився, розмістився десь (про тварину). *Знов прибули до нашої шпаківні Ії, мабуть, торішні хазяї* (Рильський, III, 1961, 178); *Сараз цей великий і дикий краб був єдиним хазяїном ясти, рulloвої рубки* (Собко, Скеля..., 1961, 119); // розм. Керівник підприємства, колективу. *На сцені з'являється хазяїн знімальної групи — адміністратор* (Ю. Янов., II, 1958, 29).

◇ **Бути (ставати, ста́ти, робі́тися і т. ін.) хазяї́ном** **станови́ща див. станови́ще**; **Сам собі хазяї́н див. сам**; **Хазяї́н сво́го слова** — той, хто дотримує свого слова, вірний даному слову.

5. **біол.** Організм, в якому або на якому живе паразит. Для повного розвитку деяких найпростіших необхідна наявність проміжного хазяїна, в підлі якого паразит розвивається (Підручник дезинф., 1953, 28).

ХАЗЯІНІВ, нова, нове. Прикм. до хазяїнів 1—4; належний хазяїнові. *Жалко кидати тих малечку виплеканих воликів, тих вірних товаришів у дорозі, що так розуміють смуток і радість хазяїнові...* (Коцюб., I, 1955, 182); *На дзвоник не скоро вийшла служниця, сердито спитала, чого їй треба. Катря спиталась, чи Докія Петрівка ще тут, сестра хазяїнова* (Головко, II, 1957, 384).

ХАЗЯІНОВИ́ТИЙ див. хазяїнові́тий.

ХАЗЯІНОВИ́ТО див. хазяїнові́то.

ХАЗЯІ́НУВА́ТИ див. хазяїнува́ти.

ХАЗЯІ́НУВА́ТИЙ див. хазяїнува́тий.

ХАЗЯ́Й, я, ч., діал. Хазяїн (у 1—4 знач.). *Пішов о. Гервасій з кропилом; кожен хазяй чи хазяйка тому палятицю, тому те, а Антосьові шажок* (Свидн., Любонацькі, 1955, 29).

ХАЗЯ́ЙКА, я, ж. Жін. до хазяїнів 1—4. *От я й надумала собі: «Піду я подемні робити!» Порадилися із Прокопом та й вдалися до хазяйки, що тату наймала* (Вовчок, I, 1955, 139); *Хазяйка свого заїзного двору... була добре мені знайома — це змалку її знав* (Стор., I, 1957, 79); *Хазяйка вподобала наймичку, а наймичка хазяйка* (Мирний, I, 1949, 176); [Старшин а:] *Ви, Лукеріє Степанівно, чудова хазяйка* (Кроп., II, 1958, 258); *І жрились мені далекі села: дівчата йдуть, співаючи, з ланів, клопочуться хазяйки невисипуці, стрічаючи отару та черідку* (Л. Укр., I, 1951, 234); *Як заведено з давньої давнини, угамувавши перший голод, заспівали рідних українських пісень: хазяїн басовито підтгував гостей, а в хазяйки викився сильний високий голос* (Тулуб, В степу..., 1964, 90); // *Жінка, дружина*. — *Ти б собі пошукати, сину, хазяйки, а мені — пошочі...* (Мирний, I, 1949, 164); // *розм.* Звертання до жінки, як до розпорядниці в домі, господарстві. — *Ти ще подаси щось, хазяйко, чи можна дякувати?* (Головко, А. Гармаш, 1971, 342).

Сестра-хазяйка див. сестра́; Хатня́ (домашня) хазяї́на — те саме, що **Домашня господарка** (див. господарка).

◇ **Самá собі хазяйка див. сам**.

ХАЗЯ́ЙЛИ́ВИЙ, а, е. Те саме, що хазяїнові́тий. *А пани-сусіди нашу панію pozwalюють-величають: — Ото хазяйлива! Ото розумна! Дарма, що молоденька, — добре б нам усім у неї вчитися!* (Вовчок, I, 1955, 126); *Хазяйливий, працьовитий і — коли треба — навдивовижно хоробрий, він виконував свої обов'язки бездоганно* (Гончар, III, 1959, 384); *Криві ворота, необм'янена хата... неприязно кинулися у вічі й образили Грицькову хазяйливу натуру...* (Мирний, I, 1949, 278); **Образно. На крутій гряді стоїть верба зелена кучерява, уся обсіпана некаче жовтим пухом, колишеться од вітру й кадить на всі боки солодким духом, хазяйливі бджоли поважно так гудуть, впадають коло неї* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 186).

ХАЗЯ́ЙНОВИ́ТИЙ, рідко **ХАЗЯ́ЙНОВИ́ТИЙ**, **ХАЗЯ́ЙНУВА́ТИЙ**, а, е. 1. Який добре веде господарство, піклується про нього. *«Що це сталося з моїм Романом? — думала Зінька, пораючись в хаті. — Був хазяйновитий хлопець, сам кидався до роботи без загалу, а теперечки все чогось ніби опинається»* (Н.-Лев., VI, 1966, 318); *Син Демко зріс, гожим та хазяйновитим парубком став* (Гр., I, 1963, 404); — *Он глянь на свої*

братів, на Грицька та Івана. От діти, от милі, слово від їх неправе не почувш, а робочи, а хазяйновити! (Мирний, IV, 1955, 115); *Через подвір'я — мотузка, на якій виране шмаття: штанці та сорочечка хлопця-підлітка, голубячье платтячко дівчинки. Всюди видно хазяйновиту господиню* (Тют., Вир, 1964, 425); *Учитель говорив про хазяйновитого і статечного Прокопа Камдзюбу, який навіть перед смертю думав про громадське* (Цюпа, Добротворець, 1971, 32).

2. **Власт. хазяїнові** (у 1—4 знач.); хазяїський. *Секретар говорив спокійно, переконливим хазяйновитим голосом*. (Кир., Вибр., 1960, 279).

ХАЗЯ́ЙНОВИ́ТИСТЬ, тості, ж. **Властивість за знач. хазяїнові́тий** 1. *Він.. став наочним прикладом солдатської доблесті й колгоспної хазяйновитості* (Коп., лейтенант, 1947, 96); *Катя знову відзначила про себе його хазяйновитість і засміялася* (Собко, Нам спокій..., 1959, 97).

ХАЗЯ́ЙНОВИ́ТО, рідко **ХАЗЯ́ЙНОВИ́ТО**. **Присл. до хазяїнові́тий, хазяїнові́тий**. *Муза Макар.. хазяйновито нахилився над стернею, напав очима маленькій черепок і ще хазяйновитіше, щоб ненароком не попав на леміш, пошукав місця, куди його закинути* (Панч, II, 1956, 103); *Степ немовби пострижений вправною старанною рукою. Солома звезена і хазяйновито, навіть красиво, закиртована* (Хлібороб Укр., 10, 1969, 20); *Ельясберг сидів кінець столу дуже розв'язно й хазяйновито* (Ле, Міжгір'я, 1953, 456); **Образно. За Удаєм обкутався ситім серпанком ліс. А по всьому лузі хазяйновито порозсідалися стоги, пильнують тиші* (Мушк., Серце., 1962, 20); *На голому місці пристанційного майдану вітер чистою мітлою виміє геть увесь сміг, зрєб його і хазяйновито зсипав у бурти* (Коп., Вибр., 1948, 187).

ХАЗЯ́ЙНУВА́ННЯ, я, с. **Дія за знач. хазяїнува́ти**. — *Ну так ото, кажу, як відрізає собі князь земельки, — почав хазяїнувати. А тоді яке хазяїнування було? Напамперд заселити* (Хотк., I, 1966, 97); *Колгосп той до хазяїнування в ньому Хануцці був одним з передових не тільки в районі, а й в області* (Вишня, I, 1956, 439).

ХАЗЯ́ЙНУВА́ТИ і рідко **ХАЗЯ́ЙНУВА́ТИ**, **ю́, у́еш**, **недек. 1.** Займатися господарством (перев. сільським), вести господарство. *Чоловік її дано помер; старшого сина в Туреччині вбито; менший при матері був, хазяїнував* (Вовчок, I, 1955, 80); [В а р е п и к:] *Живуть, каже, собі отець з сином в миру, хазяїнувати* (Кроп., II, 1958, 225); *Він завжди докладно й мудро розповідав, із зошитом у руках, як колгосп хазяїнував минулого року* (Вишня, II, 1956, 15); // *Вести хатне господарство, залишатися на господарстві. Була та тітка Мокрина удова, свою єдиначку дIANO позоваала і хазяїнувала в нас* (Вовчок, VI, 1956, 297); — *Моя жінка, доки жила, сиділа в хаті та хазяїнувала* (Н.-Лев., IV, 1956, 308); *Метрів за сто від берега стояла їхня хатина. Там тепер хазяїнувала десятирічна Оля, сестра Степанова* (Коп., Сон, ранок, 1951, 9); // *Клопотатися, порядкувати, поратися, лаштувати що-небудь по господарству*. — *Галко! — кличе [старий], — де Марта? — Як-то де? Десь хазяїнує. Чи вона же в нас не хазяйка? — одкаже молодийця* (Вовчок, VI, 1956, 237); — *Зранку ти будеш хазяїнувати коло худоби, а я в господі...* (Мирний, I, 1949, 351); *Кільм.. допомагає дідові хазяїнувати в саду, на пасіці* (Грим., Син., 1950, 17); // *Бути господарем дому, главою сім'ї*. — *Ой піду я в гай зелений, Посажу я руту. Якщо зійде моя рута, Остануся тута, Прийде милий в мою хату Хазяїнувати. А як же ні, то я піду Дольську шукати* (Шевч., II, 1963, 176).

2. **Діяти, розпоряджатися за власним розсудом, бути повновладним хазяїном де-небудь, володіти чимсь. брє-**

мія захопив Хорольщину, котру вже давно королі подарували Станіслаові Жолкевському, і вже там хазійнував (Н.-Лев., VII, 1966, 95); Виявилось, що там, за річку, в заколотниках стоять в шельогах цілі обози півдів, і, коли Яреско приймався сюди, хлопці вже хазійнували біля них, реготали до упаду (Гончар, II, 1959, 251); *Образно. Надворі вже хазійнував вечір (Збан., Малин, дзвін, 1958, 16); Чуті мені, як хвилі на березі хлюпають і вітруган уже почав хазійнувати на островах, білі руки в березок викручує (Донч., VI, 1957, 290); // розм. Розпоряджатися самочинно, виявляючи сваволю. Знову десант. Знову в порту чути чужу мову, хазійнують чужі люди (Гончар, II, 1959, 7); В сусідньому селі вже хазійнували фашисти (Збан., Незабутне, 1953, 19); // перен., розм. Робити будь-що, не боїчись нікого, нічого, безперешкодно (про тварину). Пронюхала Мишва, що вже нема Котів, Та швидше до мішків — і почала хазійнувати, — Не стільки їсти, як псувати (Гл., Вибр., 1951, 51); Раз Півень, риючись даремно у садку, Побачив ворог життя на току і зараз кинувся туди хазійнувати, Ще й Курочку покликав помагати (Гл., Вибр., 1951, 154).

ХАЗІЙНУВАТИСЯ, усться, недок., безос., розм. Про спосіб ведення господарства. В цей час ізав назустріч йому Бовдюг та й питає: — Ну що, Павле, як воно хазійнується? (Тют., Вир, 1964, 285).

ХАЗІЙСТВЕЧКО, а, с. Зменш.-пестл. до хазійство 1—3. [Недоросток:] Якесь там і хазійствечко водиться (ніби неважливо): сім пар волів у лузі, а чотири в плузі, віці у вигоні, коні на припоні... (Вас., III, 1960, 98); Одне гризлю його, як вода береги: хазійствечко розвелось чималеньке, корму подай, а його обмалъ (Тют., Вир, 1964, 395); Завелось у хаті деяке хазійствечко; у неділю повелось пиріжки, балабушки; спромоглись посправляти на зиму чоботи; одно слово — Горпина зажала добре (Л. Янов., I, 1959, 40); — А то вже підріс [Андрій] трохи. О, пора вже, пора, думаю, привчати до хазійствечка... (Тесл., 3 книги життя, 1949, 19).

ХАЗІЙСТВО, а, с. 1. Виробнича, передусім сільськогосподарська, одиниця із засобами виробництва (землею, худобою і т. ін.); господарство (у 5 знач.). Старий Гамза як не гаразд своє хазійство вів, а проте усі його великі помісти були заложені в ломбард (Мирний, IV, 1955, 204); На добрім хазійстві Палагна набрала тіла, стала повна й червона (Кочуб., II, 1955, 334); Спать, спать пора, роботи-бо чимало Узавтра: лаштуватись до весни Заздалегідь, як хазіям годиться Великого хазійства гуртового (Рплський, III, 1961, 119); // Дім разом з предметами хатнього вжитку, надвірними будівлями, садивою. Уставала Маруся раніш од усіх і лягала од усіх пізніш, бо, порайуючись у віддусвімі хазійстві, було їй, вже казано вам, такого діла, що ой-ой! (Вовчок, I, 1955, 382); Кирила прохали оглянути дачне хазійство. Корова зачалась Гашка, мала чудове вим'я і всім лизала руки (Кочуб., II, 1955, 218).

2. Майно якого-небудь виробництва або виробничої одиниці (земельні угіддя, господарські будівлі, інвентар, продукція харчування і т. ін.). На два ступені од дверей зеленій горбик з лядою, — то позріб бабин. За хатою десять вишень та дві груші, — ото й усе хазійство Хомишине... (Н.-Лев., I, 1956, 72); // розм. Сукупність предметів, речей індивідуального вжитку. Хлоп'ята.. подалися розшукувати Валерикове школярське хазійство (Гончар, Таврія, 1952, 106).

◇ Звбідити (звесті) з хазійства див. звбідити.

3. Господарська діяльність; господарювання. — Чи робоча ж твоя невістка? — спитала кума, — чи тямить хоч трохи в хазійстві? (Н.-Лев., II, 1956, 288); Скільки

батько не нахилив мене до хазійства, але мене те не цікавило (Збірник про Кроп., 1955, 50).

◇ Буги (лишати́ся, лишіться, зоставі́тнєся, зоста́тнєся і т. ін.) на хазійстві — бути хазійном двору, залишатися поратися, порядкувати, доглядати що-небудь у дворі чи хаті. Сама вона була на хазійстві; паніматка пішла.. і наймичка забрала; а дочці наказала всякої роботи: і масло бити, і сметану збирати, і сир відгрівати (Свидн., Люборацькі, 1955, 6); Зосталась генеральша сама собі на хазійстві (Мирний, I, 1949, 200); По хазійству поратися (бігати і т. ін.) — займатися господарством; господарювати. В погожі дні Данько, напнувши на плечі материн латаний кожух, любить поратися надворі по хазійству (Гончар, II, 1959, 199); Захотілося, наприклад, Пащці вчитися. Тітка.. казала їй добросердечно: — ..А що ж, я по хазійству сама тоді маю бігати? Навіщо ж ми тоді тебе брали? (Хотк., I, 1966, 122).

4. розм. Збірн. до хазійн 1. Далі та далі почали усе більш, усе більш кури пропадати, та вже і не стерпіло хазійство, пішли до волости (Кв.-Осн., II, 1956, 396).

ХАЗІЙСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до хазійн 1—4. Сомко почав саджати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Черваня посадив на покуті, сам сів на хазійському місці, кінець стола (П. Куліш, Вибр., 1969, 89); Двір заріс густою зеленою травою; не топче його хазійська худоба та птиця (Н.-Лев., I, 1956, 108); Гостей сливе нема. Тільки хазійський син з кимсь розмовляє в кутку (Кочуб., II, 1955, 242); // Який походить із заможного роду; багатий, заможний. Старі відбивали його, щоб не женився на наймичці, а взяв собі хазійську дочку, щоб і за нею було що-небудь (Мирний, IV, 1955, 355); Перша красуня на весь двір, біля якої упало немало вожиц хлопців, навіть і хазійських синів із села, вона обрала собі до пари немолодого вже (років на десять старшого за неї) парубка (Головка, А. Гармаш, 1971, 386); // Повен достатків, добре збудований, опоряджений. На Западницязь не видно було ні однієї хазійської, доброї хати (Н.-Лев., II, 1956, 347); // Добре опоряджений. Один квартал села має вже тротуари, а вся центральна вулиця — акуратну хазійську брувіку (Ю. Янов., I, 1958, 575).

◇ Діло хазійське — діло твоє (ваше і т. ін.), тобі (вам і т. ін.) видніше, роби, як знаєш (хочеш і т. ін.), робишь, як знаєш (хочеш і т. ін.). — Прощу вас! З чого ж почнемо? — То вже діло хазійське. — Почнемо ми, значить, із борщу! Ходімо до вашого ресторану... (Вишня, I, 1956, 370).

2. Власт. хазійнові (у 1—4 знач.); такий, як у хазійна. Червоноггарячий гарний одеський поєс одрізняв його од простих рибалок, та гордий, сміливий вид і темні розумні очі виявляли щось хазійське, отаманське (Н.-Лев., II, 1956, 221); Він був тихий, неговіркий, завжди заклопотаний своєю абреєю, яку полюбив, мабуть, справжньою хазійською любов'ю, як любив дома кося, аступ, грабі, все, чим має трудитися (Ю. Бездик, Полкп., 1959, 188); Вживатим заходів для прискорення науково-технічного прогресу, треба зробити все, щоб він поспівувався з хазійським ставленням до природних ресурсів (Матер. XXIV з. КПРС, 1971, 65).

◇ Хазійське око — пильний, господарський нагляд. Пропадало добро без хазійського ока (Кочуб., II, 1955, 83); Хазійським оком оглянути (окіннути) — уважно, по-господарському оглянути що-небудь. Хазійським оком Віктор оглянув кімнату, придивляючись, чи все на місці, потім звернувся до братів: — Коріві давали жому? (Автом., Коли розлуч. двос, 1959, 151); Ціла згряпців і вороння з гарчанням і моторошним кряканням ки-

нудили врозтіч, побачивши на дорозі вершника, що нід'їзав до воріт, спішився і хазійським оком окинув пусте подвір'я (Кол., На фронті..., 1959, 68); Хазійські руки — дбайливі, роботячі руки господаря. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, — видно, біля неї годили хазійські руки (Мирний, II, 1954, 35).

3. Пов'язаний з діяльністю хазіяна (у 1—4 знач.), з хазійством (у 3 знач.). Довгенко це вони стояли, судачили, рахували, поки не перевели розмову на врожай, на посіви та на другі хазійські турботи (Мирний, I, 1949, 414); [Л ю б о в:] Я ж сказала, що даю хату на вечірку, значить, хазійська частина справи вся на мені, а решта ваше діло (Л. Укр., II, 1951, 19); Ми уїшли до ванькиричка, бідно ґмебльованого двома толчанами [тапчанами], сільської роботи ослончиками і великим столом, обидь кінець якого служив для писання, а другий призначався для всяких хазійських потреб (Коцюб., I, 1955, 254); Грабарі збиралися біля вогнища і варили кашу. Старші, повечеряши, ще деякий час гомоніли про хазійські справи та згадували старовину (Голов., Тополя., 1965, 53).

ХАЗІЙЧИК, а, ч., розм., зневажл. Дрібний промисловець, землевласник, власник чого-небудь. Кожний спостерієєв, звичайно, як дрібні хазійчики вибиваються з сил, нудяться «вйти в люди», попасти в справжній хазі, піднятися до становища «міцного» хазіяна, до становища буржуазії (Ленін, 34, 1973, 65); — Нечувано! — обурюєася Масло. — На зборах терплять гудігана. Забули, що вас судили? Мало присудили! Скажіть спасибі, що в чезу після цього тримаємо. — Не ви тримаєте. Ви не хазійчик, — труснув головою Генка (Хижяк, Невгамовна, 1961, 19).

ХАЗІЙЧИН, а, е. Прикм. до хазійка; належний хазіяніці. В кімнату вскочила хазіячина кувоварка, сільська молодиця, й подала лист (Н.-Лев., IV, 1956, 329); Маленька господиня знайшла десь капусту, сала й увесь хазійчин надібок і почала поратися як справжня хазіяка (Гр., I, 1963, 279); На хазіяну хазіячине гостросерпозні очі поблякли, а потім блиснули росянками сліз (Досв., Вибр., 1959, 82).

ХАЗІЯЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. хазіяювати.
ХАЗІЯЮВАТИ, юю, юєш, недок. Те саме, що хазійувати. Платон нікуди не ходив, хоч кожного вечора тягнули хлопці. — Не можу, знаєте, сам хазіяюю... (Зар., Па. світі. 1967, 115); «Хазіяю», — подумав Павло про Зарубу. — Бач, як про коней турбується? І не скажеш, що він на заводі виріс. Наче він хазіяює у селі» (Кучер, Трудна любов, 1960, 16).

ХАЙ. 1. част., у сполуч. з дієсл. 3 ос. одн. або мн. теп. або майб. ч. Уживається для утворення аналітичної форми наказового способу 3 ос. дієслова, що виражає: а) наказ, спонукання. — Христе, дай отому бродязі, — сказала вона, вказуючи головою на Іваса, — шматок хліба та хай уже він іде, хай мої душі не мучить (Мирний, I, 1954, 242); Перебалакайте по телефону з друкарнею..., хай вона зараз вишле мені 5—6 прикм. книжки (Коцюб., III, 1956, 330); [П р а п о р щ и к:] Коли махну рукою — хай оркестр грає марсельську (Корн., I, 1955, 151); б) дозвіл, згоду. — Ну, що ж — хай буде поодинок! — Це він говорить уголос, сідав на ліжку й витріщав в темряву очі (Коцюб., I, 1955, 408); — Хіба я не знаю, хіба я не чую, що про мене кажуть і думають?... Знаю... добре знаю!... Та хай кажуть, хай думають... (Мирний, I, 1949, 275); в) побажання, заклик. Хай згине цар! (Л. Укр., I, 1951, 253); Хай мир живе, хай дружби коло єднає нас в ряди ліній! (Сос., III, 1958, 222); — Добре підкували, від серця, — запевняв буковинець на прощання. — Хай не зітруться підкови, хай не підіб'ються ваші коні

(Гончар, III, 1959, 94); — А хай воно пропаде! (Довж., I, 1958, 220).

Хай йому (їй)! — уживається при відмові від якої-небудь думки, дії, вчинку і т. ін. У Карпа заболіли руки від щирого вибавання [в двері]. А кругом тизо, як у могилі. — Хай йому! Тільки руки поб'єш! — сказав він і сів коло порога (Мирний, I, 1954, 270); І загуркотить журливо прядка до півночі, а жінка тягне з перебілки нитку тонку й безкраю, самотня в непередумних удювиних думках. Хіба що тінь на стіні. Та яка з тіні радниця: сидить за спиною, зитається тизо, а спитати поради, тільки журу розведе. Хай їй уже краще самій (Головко, II, 1957, 190); Хай мені (мені)...; Хай я (мені)... — уживається в сполуч. з дієсловом, що виступає як предикативне слово, для заперечення попередніх дій, вчинків або запевнення співрозмовника у вірогідності чого-небудь. — Який-бо ти, Грицьку, їй-богу! А якби тебе взяти в неволю?... — То крав би? га?... — Хай уже б мені руки тоді повикручуєвали! (Мирний, I, 1949, 307); Хай там що див. там; Хай ти (ви, він і т. ін.)...; Хай тебе (вас і т. ін.)...; Хай ти (воні і т. ін.) йому...; Хай тобі (вам і т. ін.)... — уживається (перев. у сполуч. з дієсловом або прислівником, що виступає у функції предикативного слова) для вираження кому-небудь якпхось побажання. — Хай його поб'є лиха година! Хіба я наймалася на тату роботу? Вони гуляють, бенкетують, а ти роби! (Мирний, III, 1954, 148); Пам'ятає, ми ще тоді з вами радили тому козакові невагованому усе тес занедбати та додому повернутися — хай йому усе добре! (Вовчок, I, 1955, 329); — Хай вони [воли] виздигають йому до ноці... (Коцюб., II, 1955, 9); [К о с т ь:] Це Пріса? Хай вам, як ви мене злякали, я думаю, що це ваша, Настуню, мати (Вас., III, 1960, 156).

2. част. Уживається в знач. так і бути, гаразд, добре. Не вдалось, то й хай: сім років як не родив і голоду не було! (Укр. прпсл., 1963, 194); [П а р в у с:] Я волюб би, щоб се сказав хто інший, а не жінка Рубінова та ще й при чоловіку... Та хай і так (Л. Укр., II, 1951, 450); Вона хоче зустріти його несподівано, побачити його таким, як він є. Коли з бородою — хай! Вона ще ніколи не бачила його бородатим! (Гончар, III, 1959, 174); — Відступатимуть наші бійці — скажіть, — просив голова..., — щоб стасень, корівників, свинарників не падали. Ну, як бомба або снаряд попаде, то тоді вже хай... Що ж зробіш... (Тют., Впр. 1964, 329).

3. част., у сполуч. з дієсл. 1 ос. майб. ч. Уживається для вираження готовності або прагнення до чогось. — Паночку, — зіткнувши важко, вимовив він, — хай уже я обидь в одвіті буду... (Мирний, IV, 1955, 224); — Хай з ворогами й я сконаю, Та дай помститись за недолю, За сором мій і мозо люду! (Л. Укр., I, 1951, 339); — Хай краще я самотужки всі лямки тягтиму, аніж маю нарікання терпіти!... — Еге-ге, — сказав Іван Антонович. — Бачу, ви, Хасцький, погано зрозуміли свої командирські функції (Гончар, III, 1959, 310).

4. част., перев. при відокремленні слів або речень. Уживається для вираження допустового припущення; близьке за знач. до х о ч б и, н а в і т ь, х о ч і. На жаль, у комісії так мало було відважних громадян. Та й що зробіть хай найвідважніший? (Лє, Міжгір'я, 1953, 104); Зараз людям легше, аніж було кілька годин тому, коли йшли до економії. Вони вперше разом побачили, як з пана злетіла, хай на якусь зхильку, вся пиза, і він зі всім своїм розумом не міг образу викрутитися перед ними (Стельмах, I, 1962, 359); Пейзажі Левітана чи Васильківського, хай на них і не видно людських постатей,

все-таки — про людей, про одно з найблагородніших людських почуттів — любов до батьківщини (Рильський, IX, 1962, 164).

5. *спол. допустовий*. Уживається для вираження припущення при протиставленні. *І хай він, може, впаде, як Юрій Бранський, в гадунайських низинах чи в словацьких горах, він і в останню передсмертну хвилину дякуватиме долі за те, що вона не водила його манівцями, а поставила в ряди великої армії на пряму магістраль* (Гончар, III, 1959, 292); *Хай мокро на миві, хай тяжко орати, Та а ж перелучу ще гори ріллі!* (С. Ол., Вибр., 1959, 65); *// у сполуч. з част. б и, у знач. умовно-допустового спол.* Виражає умовне припущення у знач.: а) можна допустити це, щоб; можна було б погодитися, якби. — *І чого ти так убиваєшся, Мотре? — зговорює її баба. — Хай би що добре, а то таке ледащо!* (Мирний, II, 1954, 178); *Хай би Черниш, хай би хтоєс інший близький до Бранського очоловав роту — Саайда погодився б на таке беззаперечно. А то якийсь Кармазин. Стороння людина, далека від родинних традицій роти, прийшла собі на готове і стала тут спокійно порядкувати..* (Гончар, III, 1959, 331); б) було б краще, якби; краще б. *Хай би серце вразила стріла, Анїж покора серце пройняла* (Бажап, I, 1946, 298); *А що, як насправді цар остаєся живим і готується з Ангелі повернутися в Росію? Хоч він і помазаник божий, а краще хай би спокійно лежав у землі, то і йому, Миронові, було б спокійніше на серці* (Стельмах, II, 1962, 24); *// Незважаючи на те, що; коли навіть. — Хай Параска і саяка, хай вона і така, та вона своє діло знає* (Мирний, IV, 1955, 146); *// у знач. умовного спол., розм.* Виражає можливу умову (з дієсловами майбутнього часу). — *Та борцу зварити зварю, а печене, хай хоч і погорить — то мені нема до його ніякого діла. Не мені ж його їсти!* — жартував Свирид (Мирний, I, 1954, 243).

6. *спол. мети*. Уживається для приєднання підрядного речення мети до головного. *Стягли ми з Карпа свиту, поклали на постіль — хай проспиться, а самі на коней та й майнули на розвідки* (Коцюб., I, 1955, 304); *Бать у мене ще просьба і друга; Сюю просьбу я шлю твоїй мужі, Хай вона, як зозуленька в лузі, Звеселить твого смутного друга* (Л. Укр., I, 1951, 56).

ХАКАС *див. хакаси*.

ХАКАСИ, ів, мн. (одн. хакас, а, ч., хакаска, и, ж.). Народність тюркської мовної групи, що зараз становить основне населення Хакаської автономної області. Ленінська національна політика врятувала від безправ'я і відсталості хакасів, евенків, ненців, нганасан та інші народності, вивела їх на світлий шлях соціалізму (Рад. Укр., 6.VI 1971, 3).

ХАКАСКА *див. хакаси*.

ХАКАСЬКИЙ, а, е. Прикм. до хакаси і Хакасія. Успішно розвивається фольклористика якутського, алтайського, хакаського і тувинського народів (Нар. ів. та стн., 6, 1973, 99); *У дні хакаської літератури закордонська преса опублікувала чимало творів у перекладах наших прозаїків і поетів* (Літ. Укр., 8.XII 1972, 1).

ХАКАТИ, аю, аш, недок., розм. 1. Важко дихати, видаючи глухі уривчасті гортанні звуки; хекати. *Демь був гарячий — сказано в серпні: сонце пекло, наче думало весь світ запалити; ворони по скалах хакали, роти порозявлявши* (Свидн., Люборацькі, 1955, 147); *Душно Рябкові — бач, як хакає, зяки висолопивши* (Сл. Гр.).

2. Те саме, що **шаркати** 1. *Хакають пилки, і дзвенить сокира* (Ю. Янов., II, 1958, 141); *В житі вже хакала дідова коса, а Сергій все ще зорив у той бік, куди пролягли сліди* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 13).

ХАКІ. 1. *прикм., невідм.* Сірувато-зелений з коричневим відтінком. *Мундир кольору хакі з великими на-*

кладними кишенями на грудях тиснув його і драгував (Ю. Бедзик, Вогонь..., 1960, 102); *В погожий день він ішов у давній сорочці кольору хакі* (Рудь, Гомін..., 1959, 92).

2. *у знач. ім., невідм., с.* Тканина або одяг такого кольору (перев. у військових). *Одного звичайного сірого ранку Лужинський прибув до Мадрида.. Життя міста регулювалося численними гарнізонами в окремих районах. На вулицях обиватель губився серед виразного хакі, причому не лише національної іспанської армії* (Ле, Клен. лист, 1960, 210).

ХАЛА, и, ж. Плетена булка видовженої форми.

ХАЛАБУДА, и, ж. 1. Убога оселя, хата. *Ціла метка невеликих халабуд, густо обвитих диким виноградом, чорніла своїми входами, немов чорні печери пороззявляли свої роти* (Мирний, III, 1954, 261); *Халабуда була просторенька, на підлозі, мала два віконця, а полід стінами були пороблені лапи* (Досв., Вибр., 1959, 102); *// Рід памету, що має основу з жердя, критого соломомою, корою, шкірами і т. ін.; буда, куринь. Блідий, з запаланими оченятами і синіми губами, пластом лежав хлопчик у халабуді, нашивидку складеній з гілля та торішньої осоки* (Збан., Тасмниця..., 1971, 326); *Ничипір з матросом Васюком напинали якусь.. халабуду* (Добр., Тече річка..., 1961, 256); *У порівн. *Коли б не напамту халабудомою на обличчя хустина, може б Ярошенко помітив, як на обшмаганому гуртованою лиці [Насті] заграє інший, не сніговієм викликаний рум'янець* (Речм., Весн. грози, 1961, 14).

2. Критий віз. *Тоді мене, пізно вночі, взяли в халабуду і перевезли до тюремного шпиталю* (Фр., IV, 1950, 179); *Щодня з ранку до ночі по шляху їдуть та й їдуть люди, — то такі свої селяни, а то й дальші (по одержі знати).. Проїжджали цигани в своїх халабудаз; проходили прочани, старці, заробітчани* (Головко, II, 1957, 213); *// Верх, напівкругле накриття на возі. Проїжджаючи побіля переднього воза, ви бачите, що з-під його халабуду визирає до вас молодичка з невеличкою дитиною на руках* (Мирний, IV, 1955, 311); *Невдовзі з сивої мряки виринула назустріч валка підвід з напнуцями халабудами* (Гончар, I, 1954, 166).

3. Невелике крите приміщення для собаки; коцура, будка. *Проти ганку, в кутку невеличкого подвір'я, стояла халабуда для собаки* (Донч., V, 1957, 287); *З дощатої халабуду коло погрібника на нього вискочив здоровенний мисливський хорт на тонких ногах* (Кучер, Пов. і опов., 1949, 66).

ХАЛАБУДИСТІЙ, а, е, розм. Який не прилягав до чого-небудь, здійснюється халабудомою. *Біля ліва, оточений бандитами, порветься з самогонним кубом Прокіп-зять, якийсь роззублений, розкошланий, складний у своїй халабудистій сорочці на сердиту квочку, що її щойно зігнали з гнізда* (Гончар, II, 1959, 255).

ХАЛАБУДИТИСЯ, итсья, недок., розм. Не прилягати до чого-небудь, здійснюється халабудомою. *Коли Хакський знову повернувся до Антоновича, той все ще стояв задумавшись біля воза. Нап'ята палатка халабудилась йому на голові, обстрілювана лопотливим дощем* (Гончар, III, 1959, 311); *Люди відчували себе незручно у військовій формі, обмотки обвисали, гімнастички халабудились* (Тют., Вир, 1964, 307).

ХАЛАБУДКА, и, ж. Зменш.-пестл. до халабуда. *Вони знов жили оба в убогій, голій, нужденній халабудці при Академічній улиці* (Фр., IV, 1950, 252); *Одні прижмурилися під вокзалом чай пити; другі розтеклися по халабудках ніekom прололудитися* (Мирний, III, 1954, 263); *Наоколо містились, де припало, вовгуранці: то збудував собі з лободи та з мезгоровці халабудку, то нап'яв на ратище кирею або свитину* (Стор., I,

1957, 399); *Оленчук, вставши з воза, неквапом заходився напинати над ним талабудку, щоб був хоч який-небудь холодок від сонця* (Гончар, II, 1959, 121); *Воно [цуценя] шмигнуло у талабудку* (Тют., Вир, 1964, 425).

ХАЛАЗІЯ, і, ж., діал. Прочухан. — *Зевес не дурно похвалюєсь; Получили добру халазію* (Котл., I, 1952, 81); *Розійшовся чоловік із чортом — і байдуже собі: гуляє по шинках, розходжує з музикою по ярмарках, а чортяка тим часом готує йому добру халазію* (Стор., I, 1957, 53).

ХАЛАМИДА, и, ж., розм. Те саме, що балахон; // *Те саме, що ріса. Меткий був дяк, хоч і в халамиді, та учень був кеткіший: зразу зрюкнув кулаком у вікно і вилетів, як кіт, надері (Вас., Вибр., 1950, 213); Та й чудний же він [о. Василь]. Як вирядиться було у нову свою халамиду (так він узивав), примаже височки оливою, візьме парасоль у руки — ну прямо реготатися з нього, та й тільки* (Хотк., I, 1966, 76).

ХАЛАМИДНИК, а, ч., розм., зневажл. 1. заст. Бояськ, голодранець. *Забавалося йому побути між «халамидниками» — тими каліками-злудюгами, що оселяють кінці великих міст* (Мирний, I, 1954, 353).

2. Бешкетник, пустун. *Громада, зняковівши, отихла. Чулося тільки, як у натовпі притишеним гололом громадяни картали халамидників з молоді, що розв'язали були язика і серйозну справу перетворили на забаву* (Іцук, Вербівчани, 1961, 124); *Максим віддасть лише одну рибину, бо треба таки принести матері якусь копійчину, тай і вона знає, що він не якийсь халамидник, а помічник* (Степ'як, Хліб., 1959, 445); // *Уживається як лайливе слово. — Чого босоніж стоїш? — А то ви не знаєте? Купило притупило. — Тоді сиди, халамиднику, в запічку! — гримав дядько Себастіян* (Степ'як, Гуси-лебеді..., 1964, 19).

ХАЛАМИДНИЦЬКИЙ, а, е, розм., зневажл., заст. Прикм. до халамидник. *Христя подивилась кругом себе. «Оце той халамидницький притон!» — побумала і знов боляко озирнулася* (Мирний, III, 1954, 369).

ХАЛАТ, а, ч. 1. Довгополий просторий верхній одяг (перев. без застібок) у деяких азіатських народів. *Сліпуче сонце освітало струнку постать татарки, грало на рудих, свіжофарбованих косах, жовтому халаті й червоних шароварах* (Коцюб., I, 1955, 285); *Сидів [бай] в маленькій тюбетейці на лисій голій голові, широко розкинувши поли малинового шовкового халата* (Тулуб, В степу..., 1964, 37); // *Просторий хатній одяг вільного крою. Зів'єв, ноги в повстяники усучив, надивав свого на дурні... халата, нарядився в нього, підперзався й пішов умиватись* (Мирний, IV, 1955, 354); *У кухню ввійшла в рожевому ранковому халаті з розпущеною косою і скляною в руках Ольга* (Вільде, Сестри..., 1958, 342); *Рушники і волозатий купальний халат висіли тут же* (Собко, Граніт, 1937, 102).

2. Легкий просторий робочий одяг, який надають поверх звичайного одягу. *У комірчині, де звичайно стояли бідони з молоком та висіли білі халати доярок, сидів Дорош, зіряючи таблицю надіюв* (Тют., Вир, 1964, 133); *Працювати в отрутощовищій сід у халатах, рестіраторів або марлевих пов'язках, рукавицях та нилонепроникних окулярах* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 51); *Входив Кречет — він у білому халаті* (Корн., I, 1955, 94); *Залізничник повертається в супроводі двох дівчат-санітарок в білі халатах* (Коч., II, 1956, 55); *Видавши нам халати, сестра повела нас на другий поверх* (Труבל., Глиб. шлях, 1948, 76); // *Верхній одяг арештанта, в'язня. Пісня була така ж сумовита, як і безконечний тоскний шлях, як арештантські сірі халати, як нестихаючий дзвін хайданів* (Донч., IV,

1957, 40); * *Образно. Розмова велася довго, коло години, а на торемному дворі сірі халати перекидалися догадками, цинічними увагами та переморгувались* (Коцюб., II, 1955, 192); // *Верхній маскувальний одяг у воїнів. Сержант Орляк повз у снігу в білому халаті, а за ним білими грудками поволі просуувались його гвардійці* (Довж., I, 1958, 311); *Намагаючись не дитати, Марія Степанівна приклала руку до сухих грудей і обережно визирнула у вікно. Око вихопило кілька фігур у білих маскувальних халатах* (Ткач, Плем'я..., 1961, 5).

3. Старовинний довгополий верхній чоловічий одяг; каптан. *Ой, виїзав королевич на круту гору, Та скинув з себе шовковий халат, Та й улігся спати* (Чуб., V, 1874, 768).

ХАЛАТИК, а, ч. Зменш.-пестл. до халат. *Венера без спідниці, боса, В халатику, простоволоса, К Вулкану підтюпцем ішла* (Котл., I, 1952, 206); *Дівчина стояла перед ним у синьому домашньому халатику і тапочках на босу ногу* (Собко, Звич. життя, 1957, 122); *Дівчата-намотувальниці сиділи за своїми столиками у білосніжних халатиках* (Веч. Київ, 14.XII 1966, 2).

ХАЛАТНИЙ, а, е. 1. Прикм. до халат.

2. переж. Недбайливий, несумлінний, неакуратний. **ХАЛАТНІСТЬ**, ності, ж. Недбайливе, несумлінне ставлення до чого-небудь; недбалість. — *За всяку халатність на службі — звільнення, чорт би вас узв'яв. Хто співав зранку?* (Козл., Соцпе..., 1957, 149); *Хлопцеві здавалося, що лист усього давно мусив би бути, що його не інакше як десь забулено або, — через халатність польової пошти, — вручено не тому, кому слід...* (Гончар, Маша..., 1959, 10); *Здебільшого пожежі виникають від несправності комбайнів, тракторів, через відсутність або несправність іскрогасників на них, а інколи просто від халатності людей* (Хлібороб Укр., 7, 1973, 46).

ХАЛАТНО. Присл. до халатний 2.

ХАЛАВА, й, ж. Кондитерський виріб у вигляді густої маси, виготовленої з протертого (перев. соняшникового) насіння або потовчених горіхів з карамеллю. *Одчужлю коробку з халавою і разом з віком одриваю шматок білого волокна* (Коцюб., II, 1955, 263); *Довго розмовляли вони, частували гостю халавою* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 330); *Халва — смачний і високопоживний продукт* (Укр. страви, 1957, 333).

ХАЛВОВИЙ, а, е. Прикм. до халва.

ХАЛДЕЙ, їв, мн. (одн. халдей, і, ч.; халдейка, и, ж.). 1. Семітське плем'я, яке наприкінці II тисячоліття до н. е. заселяло узбережжя Персидської затоки. *Любить він такі ночі беззвєрні, і цю тишу, і якусь таємничість, гармонію у всій природі. Із, певне, любили споглядати мудреці — і халдеї, і елліни* (Гончар, Тронка, 1963, 20).

2. Виряджені у східний одяг персонажі із старовинних релігійних обрядових вистав.

ХАЛДЕЙ ДИВ. халдєй.

ХАЛДЕЙКА ДИВ. халдєй.

ХАЛДЕЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до халдєй 1. *Негоже нам, о Левкокоже, знати, яку нам суджено в житті наземний путь. Халдейських віщунів не будемо питати: Халдейських чисел нам ніколи не збагнуть* (Зеров, Вибр., 1966, 267); *Халдейська мова*.

ХАЛÉПА, и, ж. Яка-небудь несподівана, прикра подія; біда, нещастя, неприємність. *Тій бідній матері така халéпа прийшла, що не зна, куди і метнутись* (Кв.-Осн., II, 1956, 227); *Після жмих украдено знову пару добрих коней у Денисового кума Терешка Гонконоженка. Скоро Денис про халéпу дочується, зараз пішов до його* (Гр., II, 1963, 247); — *Раджу вам від щирого серця, Євгене Вікторовичу: гоніть цього пройдисвіта*

геть, зоніть! Бо матимете з ним таку халепу... (Ле, Міжгір'я, 1953, 394); *Оце з місяць тому трапилася халепка з чоловіком. Возили дерево з лісу, і прибило його берегою* (Цюпа, Країни, 1971, 67); — *А тут ще й радікуліт розгулявся — давня халепка. Стояти несила* (Баш, Надія, 1960, 63); // *заст. Негода. Ото яка халепка надворі, і носа з хати не вистромиш* (Сл. Гр.).

◇ **Вікрутитися** (вилізти, вибратися і т. ін.) з халіпки; **Збути́ся халіпки** — позбутися якого-небудь горя, неприємностей. *Доктор зрозумів причину нападу. Переконався, що напасники не помилились щодо особи, але тепер зародилась надія викрутитися з халепи* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 221); — *Допоможи мені вилізти з цієї халепи, вік пам'ятатиш, ніколи не забуду...* (Збан., Передзнів'я, 1960, 78); — *Ну, слава тобі господи, — з полегшенням зітхнув Дейнека, приголубивши сина: — одної халепи збулася...* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 22); *Часом вони потопали в сігрових заметах..., часом же з великим напруженням ледве посувалися чистою кригою, згинаючись проти вітру. Кожного з них непокоїло, як удасться вибратися з цієї халепи* (Трубл., Лахтак, 1953, 77); **Вскочити в халіпку** [по самі вуха] **дів.** **вскікувати**; **Заварити халіпку** — розпочати неприємну, клопітливу справу, щось перозв'язне. — *Чому ж мовчав? — промовив нарішті той самий Тур, що заварив усю халепу* (Скл., Святослав, 1959, 67); **Звалиться** (наскочить) **халіпка на кого** — трапитися зненацька з ким-небудь нещастя, біда, неприємність. *Не при вській біді плачуть. Буває, що звалиться на людину халепка, а вона ще й радіє. Мовляв, гірше могло бути* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 47); **Набиратися** (набратися) **халіпки з ким** — потрапляти в складне становище, зазнавати неприємностей через кого-небудь. — *І куди, думаю, такого молодого взяли? ..Наберемося, думаю, з ним халепи* (Ле, Наливайко, 1957, 57); **Наробити халіпки** — наробити біди, неприємностей, клопоту. [Б ч о к:] *Ну, наробив я халепи, ускочив аж по самісінькі вузд!* (Кроп., I, 1958, 488); **Потрапляти** (попа́рати), **попа́дати, попа́сти, попа́датися, попа́стися, встра́вати, встра́яти і т. ін.**) **в халіпку** — зазнавати неприємностей, біди. *Коли б ще він журавлик* був *служняком і стрілянником, а то же він завжди всім цікавиться і щоразу потрапляє в якусь халепу* (Ів., Ліс. казки, 1954, 133); *Відправившись до партизанів, Гуля заспокоював себе, гадає, що головне — це вийти в довір'я і так збирати і передавати відомості, щоб не потрапити в якусь халепу* (Петльов., Хотинці, 1949, 177); *Він ще не зрозумів достеменно, що наробив, але вже відчував, що попав у якусь халепу, з якої, може, не пощастить і вибратися* (Панч, III, 1956, 352); *Од того дня перестала Явдоха Хіврю вчити..., її самій часто казала: — Не буде з тебе нічого, бо дурна: й сама в халепу попалася, ..і мене підвела* (Григ., Вибр., 1959, 100); *Головатий дуже побоювався, як би Уляна Григорівна через свою довірливість і мякосердя не встраля в яку-небудь халепу з такими закупниками* (Добр., Очак. розмир, 1965, 91); **Хай** (нехай) **йому** (їм, на нього, на вас і т. ін.) **халіпка** — те саме, що **Хай** (нехай) **йому** (їм і т. ін.) **біс!** (дів. біс!). *Пху! нехай на вас халіпка!* (Сл. Гр.); **Чинити халіпку кому** — завдавати кому-небудь неприємностей, клопоту. *На превелику силу одному знайомому Мирного вдалося узяти рукопис з цензури і умовити, щоб авторові не чинили халепи* (Коцюб., III, 1956, 215).

ХАЛЕПКА, я, ж. Зменш.-пестл. до халіпка.

◇ **Вікрутитися з халіпки** — те саме, що **Вікрутитися з халіпки** (див. халіпка). *Він недавно з одної халіпки викрутився, то коли б у другу не попав* (Л. Укр., V, 1956, 158).

ХАЛІФ, а, ч. Титул феодального верховного правителя в ряді мусульманських країн, який носив духовну і світську владу, а також особа, що мала цей титул; каліф.

◇ **Халіф на годину, ірон.** — про людину, яка захопила владу або наділена нею зовсім несподівано.

ХАЛІФАТ, у, ч. 1. Система державного ладу з теократичною владою у феодальних мусульманських країнах.

2. Феодальна держава на чолі з халіфом, що утворилася внаслідок арабських завоювань. *Розпад Арабського халіфату, що почався в кінці IX ст., спричинився до відновлення в Грузії і Вірменії влади місцевих можновладних фамілій* (Іст. СРСР, I, 1956, 25).

ХАЛІФСТВО, а, с. Правління халіфа.

ХАЛІФСЬКИЙ, а, е. Прикм. до халіф.

ХАЛТУРА, и, ж., розм. 1. Побічний легкиї зарібок понад основний, звичайний. [Передрягін:] *Так, ця стаття нам обом допомогла. Зер кинцля халтуру і взялася писати вірші* (Коч., II, 1956, 132).

2. Несумлінна, неакуратна робота (перев. без знання справи, без почуття відповідальності). *Що може бути огиднішого і мерзеннішого за халтуру в мистецтві?* (Смолич, Театр., 1946, 46); *Митці України віддадуть всі сили і талант, будуть і далі вести рішучу боротьбу проти буржуазної ідеології, викоринювати халтуру і режисництво, аполітичність і сірість у мистецтві* (Мист., I, 1959, 4); // *Продукт такої роботи. — Зрештою, наш обов'язок давати читача ч те, що вони просять. — А коли вони просять халтуру? — поцікавилась Женя* (Мур., Свіже повітря..., 1962, 134).

ХАЛТУРИТИ, рю, рип, недок., розм. 1. Займатися якою-небудь роботою понад основну для побічного легкого заріботку.

2. Несумлінно, неакуратно працювати. *Писав жартома, що тепер маю право халтурити, не готуватися до уроків* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 320).

ХАЛТУРНИЙ, а, е, розм. Прикм. до халтура; // Який займається халтурою.

ХАЛТУРНИК, а, ч., розм. Той, хто працює несумлінно, неакуратно, абияк. *Працівник, що робить речі за принципом «стук-грюк, аби з руку», — це халтурник, людина без почуття власної гордості, любові до своєї професії* (Ком. Укр., 8, 1966, 6); *Для всіх чайників, які тільки є в районі, постачає ці бездарні копії якийсь халтурник з обласного центру, з упертістю маніяка просуває своє ерзац-мистецтво в маси...* (Гончар, Трошка, 1963, 126); — *Я думаю, що не хвалюються лише байдужі люди і, знаєте, халтурники та нездари* (Доич., V, 1957, 402).

ХАЛТУРНИЦЯ, і, ж., розм. Жін. до халтурник.

ХАЛУПА, и, ж. Невелика убога житлова будівля; злиденна хата. *Замість якоїсь прозаїчної халупи або землянки вона несподівано опинилася в чистому житті* (Н.-Лев., IV, 1956, 308); *На другий день, коло полудня, набігли на циганську халупу турецькі жовітери, арабські труси, познаходили в плавнях якесь манітія й пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу* (Коцюб., I, 1955, 377); *Прийду з мастку, де я біля панських коней став, украй стомлений, ляжу в своїй халупі, а сон мене не бере* (Мур., Бук. повість, 1959, 6); *Лаврін добре влаштувався в давно покинутій мисливській халупі* (Доич., III, 1956, 123); // *Невелика заведена господарська будівля або виробничі приміщення. Її місці напівкустарних цегів і старих халуп, де випускалося дрібне устаткування для цукрових і виноробних заводів, вросли величезні виробничі корпуси* (Наука., 2, 1960, 25).

ХАЛУПІНА, и, ж., розм. Те саме, що халупа. [Мотрона:] *Краще в халупині, та в своїй! Сонц?*

зійде, у віконце гляне — мов сонце (М. Куліш, П'єси, 1960, 146).

ХАЛУПКА, и, ж. Зменш.-пестл. до халупа. *Крива, похилена халупка, з чорною стріхою і блими стінами, стояла поміж закутих.. осель* (Коцюб., II, 1955, 10); *В невеличкій халупці при стайнях містився центр озорони — щось на манер караульного приміщення* (Сміл., Зустрічі, 1936, 218); *У нього лежать сотні тубоків фарб. Свій заробіток він залишає в магазині, вишукуючи нових кольорів, і в низькій халупці теслі, що робить йому рами до полотен* (Ю. Янов., I, 1958, 133).

ХАЛУПНИК, а, ч., іст. Безземельний селянин, бідняк, який мав тільки халупу. *У халупників [XVI ст.] були тільки халупи (злиденні хати)* (Іст. УРСР, I, 1953, 129); *Авій, що тут миру на віче зійшлося! І господар, і пан, і халупник* (Фр., XI, 1952, 390); *Невже ота лісова квітка, що Любою зветься, виростає для вбого халупника, який за вік і чорного хліба не наїсться?* (Стельмах, Хліб..., 1959, 497).

ХАЛУПНИЦЯ, і, ж., іст. Жін. до халупник. *Коструба була халупниця і справді не мала при чім держати парубка дома і була б мусила віддати його в службу* (Фр., III, 1950, 266).

ХАЛУПЧИНА, и, ж., розм. Те саме, що халупа. *Вона підмазувала чорні, задимлені стіни халупчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил* (Коцюб., I, 1955, 372); *У вибалку, обіч дороги, до земляної стінки, як гриб до пеньки, припилася древня халупчина* (Бурл., О. Вересай, 1959, 56).

ХАЛЦЕДОН, у, ч. Мінерал, різновидність кварцу. *Крім червоної яшми, люди Тугрикен-ширет використовували білий, прозорий, як скло, халцедон* (Наука..., 1, 1964, 62); *Загляньмо в казковий Карадаг. Тут ви зустрінете і смугастий халцедон, і різнокольорові агати, і ніжно-фіалкові аметисти* (Знання..., 2, 1967, 7).

ХАЛЦЕДОНОВИЙ, а, е. Прикм. до халцедон. *Халцедонові поклади*; // Зробл. з халцедону.

ХАЛЯВА, и, ж. I. Верхня трубчаста частина чобота, що прикриває лятку. *Невідома підійшла під ліхтарню і почала об стовпечі обтирати свої покаляні чоботи з кривими каблукками, драмими халявами* (Мирний, III, 1954, 391); *Тарас Григорович влаштувався в густих кущах, витягав з-за халяви крихітку записну книжечку і писав вірші* (Тулуб, В степу..., 1964, 125); *Чоботи з жовтої яшми, з довгими дебелими халявами справді здавалися непомірними і важкими для легкої, красивої фігури Черниша* (Гончар, III, 1959, 330); *У порівн. *Роксолана низку дивилась на обличчя Михайликове, від сонця чорне, як халява* (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 16).

◇ *Лизати халяви (халяву)* в кого — підлабузнюватися до кого-небудь. *Стояли ліктори, а цар... Самодержавний господар! Лизав у ліктора халяву, Щоб той йому на те, на се... Хоч півдинаря позице* (Шевч., II, 1963, 350); *Робити з губи халяву див. губа!; Робити з піска халяву див. пісок; Розпустити язика (морду), як (мов) халяву* — те саме, що лаятися I. — *Годі лиш, батьку! — крикне Брюговецький.— Чого се розпустив морду, як халяву? (П. Куліш, Вибр., 1969, 181); — Ти чого, відьмо.. язика, мов халяву, розпустила?* (Стельмах, I, 1962, 465); *Ускочити вище халяв* — потрапити в яку-небудь біду, халепу. — *Треба тікати звідси! — говорить Остап Соломій, оповідаючи їй свої спостереження, — а то ще есқотих вище халяв* (Коцюб., I, 1955, 375).

2. перек., лайл. Неохайна, розпугна чі скупа людина. *Тут Базус п'яний обзивався, Венеру лаяти начав.. — Пійди [під]и лиш ти к чортам, плюєва, Невірна, пакосна, халява!* (Котл., I, 1952, 97); — *А ти, кажеш,*

літом і свічки не світиш! Жалівш грошей. Ех ти, халява (Мирний, IV, 1955, 128).

ХАЛЯВКА, и, ж. Зменш.-пестл. до халява I. *Хлопцеві мрії зразу увірвалися, йому чогось прийшло в голову: треба переховати халявки, щоб дяк не вкрав часом* (Вас., II, 1959, 380); // *Верхня трубчаста частина черевиків. А як би було добре, коли б оце мала [Настуся] в що вдягтися краще, хоч би і в черевки з довгими халявками* (Збан., Сесполь, 1961, 369).

◇ *Присмалювати халявкі див. присмалювати; Смаляти халявкі див. смалити.*

ХАЛЯНДРА, п, ж. Старовинний циганський танець. *У вікон школярі співали, Халяндри циганки скакали* (Котл., I, 1952, 92); *Циганцята танцюють халяндри та кричать не своїм голосом* (Кв.-Осв., II, 1956, 14).

◇ *Будеш [у мене] скакати (танцювати) [циганської] халяндри; Поскачеш (поганцюєш) [у мене, у нас] [циганської] халяндри* — уживається як погроза кому-небудь. — *Потривай же, свекруто! — говорила голосно Мотря сама до себе, розвішуючи сорочки по тину, — будеш ти в мене циганської халяндри скакати, а не я в тебе* (Н.-Лев., II, 1956, 288); *«Гепер ти, голубчику.., потанцюєш і поскачеш у мене циганської халяндри», звертався [Терентій] в думках до Романа* (Стельмах, Хліб..., 1959, 473).

ХАЛЯСУВАТИ, ю, усн, недок., діал. Танцювати. *А це, випивши ще чарку, як підбере [дяк] поли в балахона.. та й ну гопака садити. Тільки борода та коса майталося [майталає], а він — так халясус, так халясус..* (Мирний, I, 1949, 300).

ХАЛЬКОПРИТ, у, ч. Мінерал з класу сульфідів (сульфід міді та заліза), що має колір латуні; мідний колчедан.

ХАЛЬЦИДИ, цілд, мп. Комахи ряду перетинчатокрылих, личинки яких паразитують на тілі комарів і кліщів.

ХАМ, а, ч. I. заст. Зневажлива назва людини з нижчих соціальних верств, станів (у мові панівних класів). *[С т а р и й п а н:] Та як же ти, черв'як, козяка ніччю, мужик неотесаний, там, як ти наважився іти проти дворянства?* (Вас., III, 1960, 474); // *Грубе звертання до кріпака, слуги, паймита. — Подий патишкі господарині Та принеси мені води, Вимети хату, внеси дрова, Посип індікам, гусям дай, Пійди до льоху, до корови, Та швидше, таме!.. Постривай! Упоравишсь, біжи в Вільшану* (Шевч., I, 1963, 80); — *Не кричіть, ми не череда! — Що ти сказав, таме? З пастугом мене порівнюєш? Геть з двору!* (Донч., III, 1956, 51).

2. розм., лайл. Зухвала, груба, пахабна людина. — *Погамо, Голику! — Не розумію. — Хам ти, брате, ось що. — Трохи в* (Довж., II, 1959, 162); *Хеллику завагався [Лакович], як йому поступити: покласти край недопустимій розперзаності мажера, просто повернутись спиною до тама, чи вдати, ніби нічого незвичайного в його поведінці їй не помітив* (Вільде, III, 1968, 35).

ХАМАРКАННЯ, я, с., розм., зневажл. Дія за знач. хамаркати. *Не йому, поважному арик-аксакалові, чччтати давні молитви, які, від щоденного хамаркання їх по п'ять раз собі під ніс, втрапляли будь-який зміст* (Ле, Міжгір'я, 1953, 259).

ХАМАРКАТИ, аю, ашп, недок., перек., неперек., розм., зневажл. Те саме, що хамаркати. *«Побіжу до Соломії та побачу, хто то прийшов. І чого вони там реготять та кричать», — думала Настя, хамаркаючи п'яте через десяте «Помилий мя, боже»* (Н.-Лев., VI, 1966, 353); *Хамаркає, наче дяк на криласі* (Сл. Гр.).

ХАМЕЛЕОН, а, ч. I. Різновид невеликої ящірки, яка має здатність змінювати своє забарвлення під впли-

вом зовнішніх причин. У Ленінграді з'явився... хамелеон. Він прибув сюди «зайцем» із Гвінеї в холоднолітньому трюмі лайнера серед бананів, сам прикинувшись бананом (Веч. Київ, 12.V 1971, 4).

2. перек., розм. Безпринципна людина, яка залежно від обставин часто змінює свої погляди, думки, уподобання. Не обминав журналі і показу підлабузників, хамелеонів, різного типу пристосуванців (Рад. літ-во, 4, 1957, 87); Я довго краєв собі мозок: ну, а звідки ж цей хамелеон [Хома Леонтійович] міг перейняти риси мого рідного брата, який вже двадцять років проживав в Астрахані? А відповідь лежала зовсім на поверхні: це ж я схожий на брата... (Вол., Дні., 1958, 51).

ХАМЕЛЕОНОВИ, вих, мн. Родина ящірок, які живуть на кущах і деревах.

ХАМЕРОПС, а, ч. Кущ або дерево родини пальмових.

ХАМІВ, мова, мове, заст., розм., лайл. Прикм. до хам; належний хамові. — У гласні вибиратимуть і дворяни й мужики.. — Ні! Не діжде, не діжде, хамове коділо! — сердилась старенька пані, ударяючи кулаком об кулак (Мирний, II, 1954, 263).

ХАМІЛЬ, **ХАМІЛЬ-ХАМІЛЬ**, присудк. сл., розм. Уживається при вказівці на певомітний швидкохідний відхід, зникнення когось-небудь. — Та се кажучи, узяла оце горцатко, — при цьому слові баба Горпиница покказала горцатко, зав'язане в хустку, — та — хаміль — і поспішаю сюди (Мирний, IV, 1955, 378); Посиділа Даринка, поки вони зникали в заростях, а тоді — хаміль-хаміль згинці попід соняшниками — та в садок (Вирган, В розц. літа, 1959, 257); Нескоро відхилилися двері — вийшов Нокентій, послухав-послухав та хаміль-хаміль поза татом та на леваду (Збан., Єдина, 1959, 132); Поколювався той майстер коло телевізора ще трохи, не підводячи очей, буркнув, що замінює зіпсовану лампу, і живенько хаміль-хаміль з хати (Цюпа; Крайна, 1971, 292).

ХАМІЛЬ-ХАМІЛЬ див. хаміль.

ХАМІТ див. хаміти.

ХАМІТИ, ів, мн. (одн. хаміт, а, ч.; хамітка, и, ж.). Група народностей Північної Африки, що розмовляють спорідненими мовами. — Він негр? — Ні. З дуже рідкого, майже вимерлого племені нільських хамітів (Смолч, Прекр. катастроф., 1956, 30).

ХАМІТКА див. хаміти.

ХАМІТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до хаміти.

Хамітські мови — група африканських мов — сучасних (берберські, кушитські) і мертвих (давньоєгипетська, коптська і хауса).

ХАМКА, и, ж., заст., розм., лайл. Жін. до хам. — Чого ви до мене причепились? Відчепіться! — мовила Софія уривчасто, глухо. — Ах, ти ж, хамка нікчемна! — вереснула баронеса (Л. Укр., III, 1952, 548).

ХАМЛО¹, а, с., збірн., діал. Галуззя, хмиз. Вони й почали ховатися: ведмідь лізе на дерево, вовк сідає за кущем, кабан ривиться у хамло, а зайчик лізе в кущ (Укр. дит. фолькл., 1962, 119).

ХАМЛО², а, ч. і ж., заст., розм., лайл. Те саме, що хам і хамка. — Та ти і не тикай, бо я тобі не рівня, ти — хамло, мужик, а я — дворянин! (Мирний, I, 1954, 294); // Вайлувата, незграбна людина. Він такий хамло, поки дочвала, то й сонце заїде (Сл. Гр.).

ХАМЛЮГА, и, ч. і ж., заст., розм., лайл. Збільш. до хам і хамка. — Я тоді до нього: «Ах ти ж, хамлюга. сукин син! Та чи в тебе хліба немає, чи грошей, щоб купити, що ти з-за такої погані гріха на душу береш?» (Хотк., I, 1966, 84).

ХАМОВІТИЙ, а, е, розм. Схильний до хамства (у 2 знач.); зухвалій, грубий, нахабний. — Ах, герой! Чор-

на робота йому не по плечу, — драгується Андрій. — Хамовитий злонець. Доведеться скрутити (Ю. Бедзик, Полки., 1959, 93).

ХАМОВИТО, розм. Присл. до хамовитий. — Я, можна сказати, одряждів тільки духом, але не брюзом [черевом], — хамовито повідомив Геннадій. — Шлунок у мене — пошлав, доле, кожному золотнику! Журна! (Вол., Місячне срібло, 1961, 92).

ХАМСА, и, ж. Те саме, що хамса. Найбільшу роль в рибному промислі Чорного моря відіграє анчоус, або хамса, — маленька, але надзвичайно смачна рибка (Наука., 5, 1963, 44); Десятки риболовецьких сейнерів Криму та інших приморських областей України ведуть зараз лов хамси біля Кавказького узбережжя Чорного моря (Рад. Укр., 8.I 1971, 1).

ХАМСІН, у, ч. Сильний гарячий африканський вітер. Хамсін [хамсін] в Єгипті розгулявся, жагою палений, мчить у повітрі, черкаючи пісок суцими крильми, і дише гістим полум'ям пекучим (Л. Укр., I, 1951, 303).

ХАМСТВО, а, с. 1. заст. Збірн. до хам 1. — Ова, — відповів Дум'як, — так-то ви далеко від хамів. А зрештою, я не признаю ані хамства, ані хамства (Фр., VIII, 1952, 32).

2. розм. Зухвалість, грубість, нахабство. Холодний тон Гармашихи він уловив, звичайно. Але подумав, що це не що інше як немилість за його оте хамство велике. Де ж пак! За три дні не спромієш хору Орису провідати (Головко, А. Гармаш, 1971, 456); — Вивчаю походження хамства людського, грубостві, черствості, душевної глухоти (Гончар, Тронка, 1963, 127); — Хіба ж не хамство, дорогий колего, отакі порядки? Підстрелили й посадовити невинного чоловіка разом з карними злочинцями (Кач., II, 1958, 324).

ХАМСЬКИЙ, а, е. 1. заст. Прикм. до хам 1. — Бісове хамське коділо! — мовив Колісник, увіходячи у світлицю (Мирний, III, 1954, 310); О роде хамський, мужичий! привіт ти у землі ритися, у калюці ковбанитися, і тобі задрод стає, коли твій брат задилється там і протягас руки, щоб вирватися (Мирний, IV, 1955, 126).

2. розм. Власт. хамові (у 2 знач.); зухвалій, грубий, нахабний. Хамські очінки.

ХАМУЛА¹, и, ж., діал. Поганий суп. Що ви їсте? Борщ, хамулу.. Що ви їсте? Просту сивузу (Мак., Вибр., 1956, 229).

ХАМУЛА², и, ч. і ж., заст., розм., лайл. Те саме, що хам і хамка. — Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привичмо цит хамулу, як треба розмовляти з панамі (Н.-Лев., II, 1956, 209); [Ш му л ь:] Ну, ти, хамула! Чого штовгаєшся? (Вас., III, 1960, 427); // Вайлувата, незграбна людина.

ХАМУЛУВАТИЙ, а, е, розм. Неповороткий, незграбний, вайлуватий. Вони почали шикрїбать луску з риби. Бурачки ледве совали руками. Кухар і отаман мовчки осміхались; осміхались і проворні забродчики, дивлячись на хамулуватих неповертайлів-хліборобів (Н.-Лев., II, 1956, 222); — Моя сестра щасливій з Воздеиженським. Він хоч і хамулуватий, і зателепуватий, але говорючий, веселий (Н.-Лев., I, 1956, 377).

ХАН, а, ч. 1. Титул монарха, феодального правителя в багатьох країнах Сходу в середині віки, а також особа, що мала цей титул. [К о з а к и:] Лук натягнем, стріли пустим, Брязнем тятивою; Ой, мусить утікати Кримський хан з ордою! (Н.-Лев., II, 1956, 444); Блиснув кривий Яремін ятаган, подарунок татарського хана (Кач., II, 1958, 413); [Т у г а й - Б е й:] Великий хан Іслам-Гірей привіт і мир передав могутнім лицарям Запорожжя (Корн., I, 1955, 233).

2. Родовий дворянський титул у деяких країнах Сходу, а також особа, що має цей титул. В результаті розвитку феодальних відносин у монголії у кінці ХІІ ст. виділяється клас феодалів (батури, юнони і хани), який володіє пасовищами, водопоями і величезними стадами худоби (Нарнистар. іст. УРСР, 1957, 574).

ХАНААНЕЦЬ див. ханаанці.

ХАНААНКА див. ханаанці.

ХАНААНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до ханаанці і Ханаан. [1-й левіт:] Чи ти ж багато заробив за пісню? [Е ле а з а р:] Ти, може, думає, — скарби ханаанські? От маю зліб сьогодні на вечерю (Л. Укр., II, 1951, 143).

Ханаанські мови — мови, що входять до групи семітських мов.

ХАНААНЦІ, ів, мн. (одн. ханаанець, нця, ч.; ханаанка, и, ж.). Стародавня назва народів Палестини та Фінікії (Ханаану). [Р і ч а р д:] Не знав я, батьку, що християнин мусить гордувати створінням божим. Сам Христос ходив до самарян і ханаанців — чим же сі дикунки від тих народів гірші? (Л. Укр., III, 1952, 67).

ХАНДРА, й, ж. Похмурий настрій, нудьга, пригніченість. Я ніс в душі хандру великосвітську, Що зветься спліт (П. Куліш, Вибр., 1969, 378); Було їй [Білоці] сказано: нікуди не втікать і панову хандру потрозу розважатъ (Гл., Вибр., 1957, 143).

ХАНДРИТИ, рю, ріш, недок. Бути в похмурому настрої; нудьгувати. [П у г а ч:] А мене іноді, вірши, така хандра безпросвіта обляже, так починає мені душу гнітити, що й світ не милий. [Г р е ч а н н й:] Ось як в діло поринеш з головою — ніколи буде хандрити (Гончар, Партиз. іскра, 1958, 43); Відчуєши в собі неспокої, що гарячими вогнями прокочуєш по щилах, Ольга сумувала, хандрила, не знаходила собі місця (Іщук, Вербівчани, 1961, 29).

ХАНЕНКО, а, ч., розм. Син хана. Скликав молодий ханенко Рідних, близьких, свояків (Фр., XIII, 1954, 355).

ХАНЖА¹, і, ч. і ж. Людина, яка прикидається нахажною або добродешною; святенник, святенниця. Журнал [«Харьковский Демокрит»] явно виходив поза межі проголошених правил і на своїх сторінках часто порушував серйозні політичні питання, чим, мабуть, позбавляв спокою питаного пана, зарозумілого чиновника, ханж-попа, табарника, лицеміра (Матеріали з іст. укр. журналістики, 1959, 32); Як всякий ханжа, що побував у ролі фальшивого добродійника, він не міг навіть припустити, щоб його розвінчали (Мур., Свіже повітря., 1962, 175); Як дівчина, якщо вона не ханжа змолоду, відмовиться від солодкої втіхи читати й перечитувати палке та поетичне освідчення їй в коханні? (Головко, А. Гармаш, 1971, 449).

ХАНЖА², і, ж. 1. заст. Ханшин.

2. розм. Те саме, що самогінка. Їх було двоє. Під'їзали й спинились біля коня без верхника. Один сказав: — Як він умудривсь! — Менше ханжі нехай п'є! — відповів другий (Головко, II, 1957, 611).

ХАНЖЕСТВО, а, с. Удавана набожність, добродешність; святенництво, лицемірство. Поет [П. Франко] гостро картає галицьку реакцію, міщанство, погірське ханжество і лицемірство, провінціалну обмеженість (Іст. укр. літ., I, 1954, 523); Драматург [В. Немирович-Данченко в п'єсі «Золото»] виступав проти церкви, викриваючи ханжество, брехливість і ханжество її служителів (Рад. літ-во, 11, 1965, 67).

ХАНЖИТИ, жу, жіш, недок., розм. Удавати з себе набожного або добродешного. Виконуючи своє зобов'язання, забобонний Кузоткін, боячись некеільних муж в загробному житті, для очищення своєї совісті став хан-

жити, замолюючи гріхи в церкві (Бурл., Напередодні, 1956, 81).

ХАНІВ, нова, нове. Прикм. до хан; належний ханові. — Вітрило-вітре мій єдиний, Легкий, крилатий господиле! Нащо на дужому крилі На вої [воїнів] любії мої, На князя, ладо моє миле, Ти ханові метавш стріли? (Шевч., II, 1953, 336).

ХАНСТВО, а, с. 1. Титул і права хана.

2. Країна, керована ханом. В шістнадцятому столітті татарські ханства втратили свою самостійність (Дмит., Наречена, 1959, 23); Утворення під кінець ХVІІІ ст. трьох середньоазійських ханств — Бухари, Хіви й Коканду — було одним з важливих етапів на шляху до політичного об'єднання Середньої Азії, роздіреної перед тим на безліч ворожучих феодальних володінь (Іст. СРСР, II, 1957, 163); *Образно. Колиє тут жив куркуль Обруч. А зараз володарює Карпо. Нині це його ханство (Тют., Вир, 1964, 383).

ХАНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до хан; належний ханові. — Пішов я вчора в садок у ханський палац, а там — розумієш — сидить гуур на лаві й обняв чужу жінку, наче свою... Тьгу!.. погань... Ні, в нас цього нема... Магомет не велів... (Коцюб., II, 1955, 128); Обтирає славний Ігор На мечі ворожу кров і в руках тримає здобич — Білу ханську хоругву (Олесь, Вибр., 1958, 354); Здалеку видно було ханський білий намет (Рибак, Пересп. Рада, 1948, 452); // Який перебував під владою хана, входить до складу ханства. Багато разів закордонні козаки брали участь в організованій російським урядом походах на ханський Крим (Ком. Укр., 5, 1967, 63); // Такий, як у хана. Тільки жезов, заклавши руки за голову, дивився на сине громаддя змар суворим ханським поглядом, і вмижалося йому, що то вже не жари, а... гори, і там, за горами, Крим (Тют., Вир, 1964, 472).

ХАНТ див. ханти.

ХАНТИ, ів, мн. (одн. хант, а, ч.). Народність угро-фінійської мовної групи, що живе у нижній течії Обі в Ханті-Мансійському і Ямало-Ненецькому автономних округах та в Томській області РРФСР. Досягнуто [значних успіхів] і в галузі вивчення фольклору народів Півночі. За останні роки надруковано казки і пісні мансі, ханти, ненці (Нар. тв. та етн., 6, 1973, 99).

ХАНТИЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до ханти.

ХАНША, і, ж., розм. Жінка хана.

ХАНШИН, у, ч., заст. Китайська мідна неочищена хлібна горілка (в чумизі, голянку і т. ін.).

ХАНЬКА, и, ж., заст. Гарбуз. *У порівні. Креснули, вдарили копита, шаблі схрестились... Кров за кров! Я корну золоту бандита, неначе ханьку, розколов (Сос., II, 1958, 424).

◇ **Розпустити ханькі** — почати багато говорити; розбалакати. Як розпустити свої ханьки, так і за день не переслушаєш (Сл. Гр.); Ханькі м'яти: а) нічого не робити. — Стаменись лишень, блазні! Треба діло робити, а не ханьки м'яти [м'яти] (Кв.-Осн., II, 1956, 203); Йому б тільки на лавці ханьки м'яти (Сл. Гр.); б) зволікати з чимсь. — Чому не йдете вінчатись? Але затого вийдуть з внутрені [утрені], і молода з дружками даєно жде, а вони тут ханьки мнуть (Кв.-Осн., II, 1956, 215); — Не хочу я, батечку, ні пана, ні попа. — А кого ж? — запитав старий грізно. Дівчина почервоніла, мовчить, тільки трусить. — Не ми багато ханьки, а скажи, що гочеш Василя Зарічука, та й годі! (Федьк., Буковина, 1950, 140); в) (за ким, біля кого) домогатися чьось прихильності, упадати за ким-небудь. [Х і в р я:] Кажуть, що нібито Павло за Варкою Гулаєнковою почав ханьки м'яти [м'яти]?.. (Кроп., II, 1958, 374); Софрон, дивіться, почав ханьки м'яти біля якихось єєрів (Смолич, Реве та стогне., 1960, 172).

ХАОС, у, ч. 1. У старогрецькій міфології — безмежний світовий простір, що являв собою суміш усіх стихій. Де *Божом* розвивав уявлення про первісну космічну епоху в історії землі — хаос (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 162); *Всесвіт, природа уся однакове жала обличчя і називалася Хаос: важка нескормована брила, Мертвий тазар нерухомих, помішани в куні безладній і в ненастанній борні розмаїтих речей елементів* (Зеров, Вибр., 1966, 298); // *Образно. Якийсь зелений хаос кружився круг мене і хапав брочку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись* (Коцюб., II, 1955, 224).

2. *перен.* Цілковите безладдя. *Боже мій! яка нечистота! який хаос в тій світлиці! Не метемо, не прибрано; все порожкидане* (Н.-Лев., II, 1956, 393); *На величкому письмовому столі суцільний хаос — книжки, папери* (Собко, Нам спокій..., 1959, 25); // *Безладне скучення, суміш чого-небудь. Бій закипів на землі і в повітрі. Варвара вже нічого не могла розібрати в хаосі різноманітних звуків* (Перв., Дикий мед, 1963, 437); // *Плутанина, сумбур. Князь так поринув у тому хаосі рахунків, що не чув, як слуга світло приніс, як двоніла Софія* (Л. Укр., III, 1952, 511); *Коли так базато зразу збереться всяких вражів, то в результаті — хаос* (Коцюб., III, 1956, 323); // *Безладні, сумбурні, незрозумілі дії, вчинок. На перший день, як завжди, цілий хаос візитів і всякого вештання* (Л. Укр., V, 1956, 305); *Навколо буяла юрба. Стогін, постріли, зойки, блавання, лайки і накази — все злилося в строкатий хаос* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 452); *Ліні без навички трудно було розібратися в цьому хаосі. Всюди риють, горнуть, перевертають степ, там знімають верхній пласт, а тут земля вже порізана глибокими траншеями, в однім місці розламують чорноземля, а поруч бульдозери вже вигризують з підгнуття жовту правічну землю і сунуть її нагору, на вали* (Гончар, Тронка, 1963, 190); // *Про стан сну, неприпомності, марення і т. ін. Голова палала, і мило волі Бугрова в ній плавали думки — в якомусь туманному хаосі* (Мик., II, 1957, 280); *Думки снуються одна по одній, в якомусь неймовірному хаосі спливають враження того дня* (Кол., Терен..., 1959, 182).

Хабе думок (почуттів і т. ін.) — сукупність різно-рідних думок, почуттів і т. ін. *І враз серед цього хаосу думок та почуттів виринула в пам'яті Середи страхтлива по своїй жорстокості сцена — люди, жагрені фаншистами в ярма* (Д. Бедзик, Дніпро..., 1951, 206); *Безмежний казахстанський степ виникає передо мною. Він зринає з хаосу спогадів, з хороводу пережитих днів* (Донч., VI, 1957, 179).

3. *Нагромадження каміння, уламків гірських порід і т. ін. Біля підніжжя урвищ часто зустрічаються нагромадження обвалених мас — кам'яні моря. Такі великі кам'яні «хаоси» відомі на схід від Алушти, в районі Алушки і в багатьох інших місцях* (Геол. Укр., 1959, 582); *За миском, що відділяв Малий Фонтан від аркадійської бухти, почалися нагромадження каменю, диких, замішаних скель — хаос із вапнякових брил після свіжих берегових зсувів та з розмитих штормами урвищ* (Смолч., V, 1959, 34); // *Безладне нагромадження, скучення чого-небудь. Щось біліє на хвилях, а що саме — не розгадати: може, чайка, може, вітрила. Трохи вище — хаос пожмурих кам'яних уступів* (Донч., II, 1956, 288); *Де-не-де прогляне посвіжале небо, а в глибині заходу, в хаосі змар все дужче палазкотить величезна купа вагю, куня сонця* (Гончар, II, 1959, 252).

ХАОТИЧНИЙ, а, е. 1. *Стос. до хаосу* (у 1 знач.). *У Метерлінка темне тло застається десь в глибині, як спогад про хаотичне минуле землі й людськості, а*

центр картини, її найясніша цятя — це теперішній час, і від цієї цієї цяти йдуть промені в прийдешнє (Л. Укр., VIII, 1965, 173).

2. *В якому немає порядку, ладу, системи; який являє собою хаосу* (у 2 знач.). *Се якась нещасна хаотична країна* [Галичяна], і коли б уже скоріше знайшовся такий бог, щоб сказав «тай стане світло!» та й відрізнув би тьму від світла (Л. Укр., V, 1956, 87); *Не можна миритися з хаотичною забудовою сіл, що практикуються в окремих районах* (Ком. Укр., 6, 1967, 56); // *Позбавлений певної спрямованості; безладний. Рух може бути безладним, хаотичним, і упорядкованим, або направленим. У природі випадки безладного руху надзвичайно рідкісні* (Вибр. праці М. Г. Холодного, 1970, 419); // *Позбавлений злагодженого звучання, чіткого ритму, виразної послідовності. Мелодії сиплються, переплутуються в якомусь хаотичному безладді* (Н.-Лев., III, 1956, 305); *Дерев'яні дудки висувували мотива, водночас по-дитачому пронизливі і хаотичний* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 236); *Юнак ішов, напружено прислухаючись до хаотичних ударів важких хвиль об корпус судна. Він не міг знайти потрібну хаоту* (Донч., III, 1956, 224); // *Позбавлений будь-якої організованості, планомірності. На протилежність хаотичному капіталістичному виробництву з його жорстокою конкуренцією між окремими капіталістичними країнами і з усіма наслідками, які звідси випливають..., соціалістичне виробництво, що ґрунтується на планомірній організації праці і обміну, передбачає загальний виробничий план* (Компартія України в резолюції рішен..., 1958, 48); // *Позбавлений чіткості, викиченості. Рано тепер це говорити, що я думаю робити зимою, у мене сть багато планів, та всі вони ще в хаотичному стані* (Л. Укр., V, 1956, 192); *Спогади про раннє дитинство осталися у мене хаотичні* (Вас., IV, 1960, 10); *Вона з трепетом намагалась увітати цю близьку зустріч, але пам'ять мало-мало тільки хаотичні уривки спогадів* (Донч., VI, 1957, 319).

3. *перен., розм. Незібраний, непослідовний, неорганізований (про людину). Розумний [хлопець], тямковитий — правда. Але надзвичайно нерівноважений, хаотичний, неорганізований* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 63).

4. *Який являє собою хаос* (у 3 знач.). *Кілометрів за дванадцять від шосе, в такому хаотичному нагромадженні диких скель, урвищ, ярів, де, здавалось, не могло бути жодної живої людини, звернувши несподівано вдарив кулемет* (Гончар, III, 1959, 105); *Безуважні блискавиці.. краля хаотичні нагромадження змар, що клубочились і лізли одна на одну, мов живі привиди* (Добр., Тече річка..., 1961, 94).

ХАОТИЧНІСТЬ, ності, ж. *Стан і властивість за знач. хаотичний.. монополія, яка створюється в деяких галузях промисловості, посилює і загострює хаотичність, властиву всьому капіталістичному виробництву в цілому* (Левін, 27, 1972, 304); *Була в Ярослава перед очима ціла Європа з її темнотами, тупістю, дикістю.. і хаотичністю* (Загреб., Диво, 1968, 632); *Передчасному старінню сприяють бездіяльність, хаотичність у роботі, ігнорування режиму праці й відпочинку, вживання алкогольних напоїв, куріння, переїдання, а також психічні травми, хвилювання* (Рад. Укр., 8.I 1974, 2).

ХАОТИЧНО. Присл. *до хаотичний*. *Очерети по Удаю — мов дикий праліс. Проростають буйно, хаотично* (Мушк., Серце..., 1962, 82); *Кирило дого, з усієї сили заставляв.. Собаки хаотично загавкали близько перелазу* (Ірчан, II, 1958, 87); *Останні місяці його життя були суцільним п'яним божевіллям, маренням, в якому хаотично перепліталися події, люди, розмови..* (Ткач,

Плем'я... 1961, 363); *Вважається, що струм у металах проводить вільні, тобто не зв'язані з ядрами електрони. Коли різниці потенціалів немає, вони рухаються хаотично* (Наука..., 3, 1972, 48).

ХАП¹, виг., розм. Уживається як присудок за знач. **хапати¹** і **хапнути**. *Кинувся пан Пістряк... халп, халп! мац, мац! — нема дверей та й клямки не напана* (Кв.-Осв., II, 1956, 214); *Летіла ворона понад морем; дивиться — лізе рак. Вона халп його та й понесла через лиман у ліс, щоб, сівши де-небудь на гіллі, гарненько поспідати* (Стор., I, 1957, 29); [Д е н и с:] *Вони мене за вухо халп, поскубли злегенька та й кажуть: — Як скортиш тобі ще раз вкрасти, то згадай дячка Ондreja* (Кроп., II, 1958, 445); *А змія його [Телесника] халп! із човна та й понесла до своєї хати* (Тич., I, 1957, 152).

ХАП²: *Як халп ухопів кого — хтось зник раптово і безслідно. Антін як пішов зранку десь на гору, та як халп його ухопив* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 35).

ХАПА, й, ж., розм. Те саме, що **хв'ятка** 3. *Нікітін і Півень загодились ловити хапою рибу* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 307).

ХАПАННИЙ, а, е, розм. 1. Привласнений таємно; крадений. [Д а ш а:] *Перстень! Та який же хороший! Де ти дістав його?* [Х о м а:] *Е, довго розказувати! Носи та мене згаду!* [Д а ш а:] *Та ну його! Може, який хапанний...* (Мам., Тв., 1962, 388); // у знач. ім. **хапане**, ного, с. Чужі речі, привласнені таємно. *Лучше [краще] в латанім, ніж в хапанім* (Укр. присл., 1955, 212).

2. Який робиться наспіх, швидко; поспішний. — *Щось трати швидко він оце сватається.. Троти хапане його сватання* (Н.-Лев., V, 1966, 299).

ХАПАННА, и, ж., розм. 1. Захоплення, привласнення чого-небудь; хабарництво. *Час чиновного царювання, хапанни та гніту минав, в народі все дужче та дужче почувалося нарікання на нещадне життя* (Мирний, III, 1954, 185).

2. Поспішність, наспіх. [Д і б р о в а:] *Сьогодні [сьогодні] зовсім невдало грав [Юрко] на скрипці: хапанна якась, а не грання, неспокій, раптовість...* (Кроп., III, 1959, 59); *Служи та джурі вже ледве дигали від хапанни, але, сповняючи пана свого накази, квапились дужче та дужче* (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 24); *Полковник Унітовський спішно перекидав війська з варшавських на борбурьські ворота. Хапанна наганяла жак на жовкірів, сіяла безладдя й колотнечу в тісних вулицях міста* (Ле, Налівайко, 1957, 277).

ХАПАННЯ, я, с. Дія за знач. **хапати¹**. — *Записка? Де? Від кого? Яка? Покажи негайно!*... Кожне слово супроводжувалося не менш енергійними діями: підштовхуванням баби Наді., хапанням за руки. Тільки щоб з'ясувати з баби Наді сонливість і байдужість (Загреб., День..., 1964, 65); *Роговий пташиний дзьоб непогано пристосований для хапання твердих шматочків* (Знанн., 11, 1969, 13).

ХАПАТИ¹, аю, ашш, недок., перен. 1. Швидко, поривчасто брати, схоплювати, підхоплювати кого-, що-небудь. [Д ж е н и і:] *Геть звідси, геть, бо я тебе уб'ю!* (Хапан кил, що попав під руку, і заміряється на індианку) (Л. Укр., III, 1952, 55); *Час від часу дзвонив польовий телефон і капітан Сидорчук нервово хапан трубку* (Ю. Бездик, Полки., 1959, 7); *Хлопець хапан Тоню й при всіх цілує, цілує самозабутньо, і мовчки дивляється на їхнє прощання чабани та чабанки* (Гончар, Тронка, 1963, 329); *Батько хапан його на руки, високо підкидав угору і, цілуючи, казав: — Молодчина Петро! Потом стивений шаштар Петро Маслюк!* (Багмут, Шасл. день., 1951, 53); *Коли караван з'явився в свято, Шевченко хапан олівці, ішов з фортеці на цілий день із скибкою хліба*

і штовхався на міняльному дворі, милуючись соковитими барвами снідного одягу, вербадами, ішаками, виставленим на продаж крамом (Тулуб, В степу..., 1964, 180); *З пішов шабло цар хапан, На Івана наступав, Вже той Голик не втече — Ось його він поціл!* (Перв., Казка..., 1958, 72); *Хоч руки Слинька не зовсім ще загоїлись, він часто хапан терпуг або молоток, заходжуєся допомагати слюсарям* (Шовк., Інженери, 1956, 460); **Образно. Затяжний, глибокий кашель час від часу хапан глосця за горло і немилосердно душить* (Кир., Вибр., 1960, 289); *Пронизливий вітер навально хапан.. в холодні обійми і засипав обличчя дрібними голочками дощу* (Коз., Серце..., 1947, 27); // *Братися, чіпляючись за що-небудь або повисаючи на чомусь. З того, як прятель мій, сопучи, хапан руками пучки очерету, підтягаючи вперед човна, я зрозумів, що й він був неабияк зацікавлений швидше вздріти дивну людину серед безмежних боліт-плавнів* (Досв., Вибр., 1959, 409); // *Поривчасто схоплювати кого-небудь за щось, затримувати, зупиняючи його. Мати хапала старшого сина за руку, примовляючи: — Гаврюшо! Що-бо ти робиш? Гаврюшо!* (Тют., Вир, 1964, 93); *Тільки як витикаюся з-за хати і точу похід призвобом тизенько пройти до дверей, як татова рука хапан мене за праве вухо* (Мик., Повісті..., 1956, 20); *Він чує тільки, як чиясь рука хапан його за чуба, і бачить, як усі його малюнки летять на підлогу* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 50); // *Захоплювати зубами, кігтими (про тварин). [К а н у п і р:] Уїдлива у вас ота куцьенька собачка, — так і хапа за литки, так і хапа!* (Кроп., II, 1958, 137); *Левиця пазурами хапан переякану тварину за крижі або за бік. Миттю вала на землю* (Наука..., 9, 1971, 50); // *перен. Зачіпати, чіпляти галузками, сучками, колючками і т. ін. (про рослину). Навислі гілляки хапали Юру за крисаню* (Фр., IV, 1950, 420); *З незвички Сервожа весь час за щось чіплявся, куці хапали його за ноги, обдерті руки гостро щеміли* (Гончар, IV, 1960, 60); // *Швидко, жадібно підбирати що-небудь, з'їдаючи; жадібно пастися (про тварин). З хлівця прожомом вискочила невеличка свинка й кабанчик — давай потапцем хапати зерно* (Мирний, I, 1949, 129); *Він знехотию попенетався в двір і почав заняти в хлів овецькі, котрі розсипались по дворі і хапали зелені шпорихи похід тинюм* (Н.-Лев., VI, 1966, 308); *Пан офіцер.. зів коня, що понад шлягом жадібно хапан зубами нескошений овес* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 132); // *Ловити ротом, поглинаючи; захоплювати дзьобом (про рибу, птаха); клювати. Крячки стрілами падали на воду і хапали рибу: то був знак, що риби наплило до берега доволі* (Н.-Лев., II, 1956, 227); *Смаляве личко [хлопчика] сяло від частя, округлими ставали оченята, Коли хапан наживу окунече Чи лячик хитрий* (Рильський, II, 1960, 303); *Кури хапали з-під заступна черв'яків* (Донч., Вибр., 1948, 219); *Галченя пожадливо хапало комар, черв'яків і потапцем ковтало* (Коп., Як вони..., 1948, 32).

◇ **Бга за бороду хапати** — здійснювати те, що здається неможливим; опанувати що-небудь. *А дзвіниця Лаврська хрестом на вас нахаляється: — Бога, — мовляла, — за бороду хапати? До ангелів дорівляєсь? Літаси?* (Вишня, I, 1956, 211); *За гаряче й студене хапати див. гарячий; Зіркі з п'єба хапати див. зірка; Хапати біка за роги — те саме, що Брати біка за роги (див. бик¹). «Дивно, — подумав [Форст] про себе, — я ніби чогось нечуваю. І вирішив діяти навально, одразу ж хапаючи бика за роги* (Коз., Блисківка, 1962, 244); *Хапати голову в руки; Хапати себе за голову — те саме, що Братися (хапатися) за голову (див. голова).* — *Залишіть, прошу, свої ради при собі. Мені їх не треба...* — *носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи*

голову в руки (Коцюб., II, 1955, 399); Хапáти за бáрки (за грúди, за петелькí, за комíр і т. ін.) кого — те саме, що Брáти за бáрки (див. бáрки). — Що? — скрикнув він, хапаючи цигана за барки. — Мене не пускати на мій виноградник?! (Коцюб., I, 1955, 212); — За що ж ти мене душиш, гад? — хрипів Дорош, хапаючи німця за грúди (Тют., Вир, 1964, 319); [З а г у б а (хапає його за грúди):] У, задуши би такого! [М и с о ч к а (виривається):] Ну-но! Ти мене за петельки не хапай! (Мам., Тв., 1962, 503); Філька споплюється на ноги, щоб втікати звідси, але в цю ж мить несподівано чиясь сильна й нещадна рука хапає його за комір (Шлян, Баланда, 1957, 110); Хапáти за гóрло — те саме, що Брáти за гóрло (див. гóрло). — От вони й хапатимуть один одного за горло з приводу кожної дрібнички... А знаєш, я не від того, щоб вони посперечались (Шовк., Інженери, 1935, 193); Хапáти за по́ли (за плащ, за стременá і т. ін.) — беручи кого-небудь за одяг, стремена, благати, просити про щось. — Прости ще, та не лінуйся, кривись добре.. І не відчепись, за поли хапай, аж поки дасть (Коцюб., I, 1955, 130); — Не вибігала ж за ним услід моя паніматка, як у тій пісні, не хапала за стремена, не прогала вернутись, напиться варенухи, прибератись у голубий жупан та хоч раз іще подивитись на свою милу (П. Куліш, Вибр., 1969, 97); Хапáти сторчакá (сторчакí) див. сторчаќ¹.

2. розм. Те саме, що ловити 2, 4. Навиклим рухом Іван хапа візю за хребет і тягне до себе (Коцюб., II, 1955, 324); [М а т у ш к а г у м е н я:] Беріть його!.. с'яжіть його! Він злодій, злодій... украв добро наше. [Л ю д и (хапають Василя):] Ану, пане отамане, покажуйся личком (Мирний, V, 1955, 114); Спокохаймі, розлючений ховрах, чхаючи й пирскаючи, височував мокру морду, отут його й хапали, злодогу (Ів., Вел. очі, 1956, 106); // Нападаючи на кого-небудь, пожитрати. — А ти [шукá] подумай, пане-брате, Яке життя твоє завзате: Весь вік курчат і пташечок хапає, Ні ласки, ні жалю не знає (Гл., Вибр., 1951, 131); // Вистежуючи кого-небудь, затримувати, заарештовувати. У Києві було багато.. арестів [арештів], поліція забралає навіть в самий університет.. Почали хапати студентів (Л. Укр., V, 1956, 185); На селах часто шарили жандарми, все вивідували, все випитували та хапали комуністів, яких ще не встигли замкнути (Чорн., Визвол. земля, 1959, 108); // перен. Охоплювати, полонити кого-небудь (про почуття, стан і т. ін.).

◇ [Аж] за очі хапáти — вадто ітенсивно виявляється; вражати, засліплювати. Сонце міцно припikало, а блиск його проміння аж за очі хапає, і все від нього сяєло, блискотіло (Кобр., Вибр., 1954, 142); Далі пішла гуцавина, сумерки хапали за очі, і пан чигиринський сотник мусив зайти з коня, взяти його за поводі і вести далі, ногами мацаючи стежку від собою (Фр., IV, 1950, 174); — Пане, — додав жандарм, — у Тимофія така гарна жінка, що аж за очі хапає (Казки Буковини., 1968, 98); Мороз хапає (хапа́в) за що: а) про різке відчуття холоду, замерзання. Під ногами скрипів сніг, мороз хапає за обличчя та руки, стискував лещатами взуття (Збан., Бдяна, 1959, 72); б) про непримийний дріж від несподіваного сильного переляку, переживання тощо. Він ніколи не сумнівався в існуванні відьом на світі, і тепер мороз хапає його за плечі од одної думки, що його рідно донька — відьма (Коцюб., I, 1955, 270); Одур хапає див. одур; Хапáти дрижакí (дрижаків) див. дрижаќ; Хапáти за дýшу (за сéрце) — те саме, що Брáти за дýшу (за сéрце) (див. брáти). Пісня звучала, хапала за дýшу, хвилювала, слухали тривогу, збурювала думки, будила сили й бадьорила, кликала в нові бойові походи (Баш. Проф. Буйко, 1946, 92); Морози взялиєсь люти.

На палець замурувало в хаті шибки, аж сумом хапало за дýшу: коли-то вони тепер відтануть! (Гончар, II, 1959, 163); Дика радість хапає за сéрце... (Коцюб., II, 1955, 132); Ковалів продовжував ходити до річки, записувати щось у блокнот, мусикати собі під ніс довгими осінніми вечорами, коли за сéрце хапає смуток за домівкою (Чаб., Тече вода..., 1961, 81); Хапáють корчі кого — корчить кого-небудь. Вірі ставало все гірше і гірше. Вже три дні вона пила лише чай. А починала їсти рибу, її одразу нудило, хапали корчі (Вагмут, Щасл. день..., 1959, 197).

3. розм. Брати, захоплювати що-небудь із поспіхом, у великій кількості, без розбору. Василина перелякалась мавки, хапала все з стола і зовала під лавку (Н.-Лев., II, 1956, 56); Димі хапали [люди] з рук, плали втрос дорожче і щасливими пропизалися з матовку (Ле, Міжгір'я, 1953, 300); З усіх кутків і закутків діти кинулися до казана, обсіли довкола, руками хапали гарячу картоплю і Ліи її без хліба і солі (Чорн., Визвол. земля, 1959, 15); // перен. із сл. п о в і т р я. Жадібно, із зусиллям вбирати, втягувати в себе. Всмизався [ти] в простори й жадно хапав легеньми всемяне повітря, насичене пахом рілля (Головко, I, 1957, 68); Раз по раз хапала [жінка] грудьми густе повітря з димом, широко розплющила на лажу великі очі, повні невимовного жалю (Мик., II, 1957, 41); Раптом їй зробилося погано. Вона добрела до дверей і, тримаючись руками за косяк, пожадливо хапала гарячим ротом свіже морозне повітря (Тют., Вир, 1964, 511); Хропуть чужі коні, хапаючи ніздрями важкий сморід тліючого ганчір'я, горілої сажі, газу недавно вибухлих мін (Гончар, III, 1959, 378); // Спішно збирати (врожай). Людське жито вже синілось, а осячула все загадував на панщину на панський лан, щоб хапав своє жито та пшеницю (Н.-Лев., II, 1956, 185); // Одержувати невисокі (перев. погані) оцінки. Валентин хапає переважно трійки, а Борис був чесним відмінником, і на зборах його під оплески обирали в президенту (Гончар, IV, 1960, 77); // Загарбувати, привласнювати, красти, відбирати що-небудь. [А н з о р г е:] Тепер нами не вірують ні в бога, ні в чорта.. Отож і крадуть нам остатній шматок хліба і хапають нам з-перед рота кожну рісочку, де тільки потрапляють (Л. Укр., IV, 1954, 220); Магнати у Варшаві підняли гвалт, що брємя свавільно хапає та присвоєє собі чужі маєтності (Н.-Лев., VII, 1966, 96); Колонізатори, які про-тижацькому грабували багатства поневоєлені ними народів, хапали те, що обіцяло їм великі барини, те, що легше ї дешевше діставалося (Ком. Укр., 2, 1965, 43).

◇ Хапáти за вогні́ (з огні́) — швидко брати що-небудь. Бичковський задумався. — Чого ви думаете? Індик доого думав та й здох.. Тут треба.. з огню хапати, хоч би й руки попекати, а не йти полакки! — крикнула Христина. — Зараз беріть листок паперу та й пишійть до Каралаєвої (Н.-Лев., VI, 1966, 81).

4. перен. Жадібно, швидко сприймати, осягати що-небудь (розумом, органами чуттів); ловити. Навіть брати Басараби, видячи, як пильно хапають ріпники їх слова і як живе розвивають їх далі по-своєму, почали ширіше приставати до нового руху (Фр., V, 1951, 371); Вони [молоді робітники] не вбирають, а хапають, хватають тудожне слово, пісню, музику, танок (Вішня, I, 1956, 334).

◇ На льоту́ (лету́) хапáти див. літ́¹; Очі хапáють що — погляд спиняється на чому-небудь, виділивши його з інших предметів. Несподівано мої очі хапють казенний пакет на столі (Вас., II, 1959, 296); Дикур'єр умирав. Його очі хапають стіми (Ю. Янов., V, 1959, 123); Хапáти верхкі́ — вивчати, пізнавати що-небудь поверхово. Не на користь книжку читати, коли верхки

лише *хапати* (Укр., присл., 1963, 282); *Хапáти висо́ко* (дале́ко) — сягати далеко розумом, думкою, уявленням. [Г а л я:] Яка ти, Дуню, наївна!.. [Я в д о х а:] Тобто дурна? [Г а л я:] Навіщо ти, Дуню, так далеко хатаєш? Можна бути й не дурною, та простим (Мирний, V, 1955, 134); *Хапáти ко́жне сло́во* — те саме, що *Лові́ти ко́жне сло́во* (див. *лові́ти*). Її розум, як губка, хапає кожне слово Курбала, і, поєднавши їх із тим, що знав раніш, уважно, обережно вибирає за хаосу цих всіх речень окремі моменти (Досв., Вибр., 1959, 280).

ХАПА́ТИ², а́с, недо́к, безо́с, діал. Вистачати (у 1 знач.). Катря не жаліла своїх ніг: скільки хавало духу, мчалася, спотикалася об грудку, падала у високі кучугури снігу і, викарбавшись, знову неслася далі та далі (Мирний, IV, 1955, 305); — На чужій землі хата, і сміх на чужій землі; зажем стільки, що й не хапає (Барв., Опов., 1902, 502).

ХАПА́ТИСЯ, а́юся, а́ешся, недо́к. 1. за кого — що. Братися рукою (руками), чіплятися за кого-, що-небудь. Почалося знайомлення. Попадає, як ясочка, бігала від одного до другого, хапалася за руки, міцно здавлюючи їх, трусила; з жінками цілувалася (Мирний, III, 1954, 192); Дечата хапалась за нависле листя, ревали й кидали його на хлопців (Н.-Лев., II, 1956, 31); Ноги не слухали старого, і він ішов, хапаючись за стовбури молоденьких осик (Тют., Вир, 1964, 439); Хапаючись за мокрі куці, він почав спускатися в яр (Донч., VI, 1957, 83); // Спішно брати, діставати, виймати що-небудь для якоїсь дії. Така з неї добра і покірна жінка, а як діжде діло до її Павлуся, то як скажена стане: і очі витріщить, і заїнітиться, і за ніж хапається (Стор., I, 1957, 56); // Захоплювати кігтями, зубами (про тварину). Добрий собака, аж за кочергу хапається (Номис, 1864, № 2885); Хапонець скочив, сів на коня й — далі. Їде, їде лісом. Надібав на пса, який жвамісно скавчав і зубами хапався за ланку (Три золоті сл., 1968, 152); // перен. Зачіпати, чіпляти галузками, сучками, колючками і т. ін. (про рослину). Колючий глід хапався за одужу, немов спинити тов'ї її [Олесю], застерегти від небезпеки (Шиня, Переможі, 1950, 188); // Доторкатися рукою (руками) до чого-небудь, щоб дізнатися про щось, упевнитися в чомусь; мацати. Дружина час від часу міцно стискувала мою руку, а Михайло, забуваючи наказ фурмана не палити, хапався рукою за кишеню, де лежала цигарничка (Досв., Вибр., 1959, 57); // Відчуваючи біль, швидко торкатися рукою (руками) грудей або інших частин тіла. — Вмираю... Вмираю!.. — звивався він, хапаючись за груди, і, помітивши над собою Ярьська, раптом викрикнув з силою: — Бери коня! Рятуйсь! (Гончар, II, 1959, 327); [Л ю ц і л л а:] Календар! Ой, дайте календар!.. (Болісно кривиться і хапався за серце) (Л. Укр., III, 1952, 306); {Х р а п к о:} Ох! Як же мені розпатися, коли я не зможу звестися. (Пробує встати і хапався то за голову, то за боки) (Мирний, V, 1955, 202).

◇ [Аж] хапáтися за бо́ки (за живіт, за животі) — дуже сміятися. Владкове оповідання, виголошене зовсім невинно і навіть подекуди патетично, від початку до кінця викликало неадекватні вибухи сміху в усій компанії. Стефко аж за боки хапався (Фр., VI, 1951, 142); Якось зустрів він п'яного фельдфебеля Лаптева з унтером Злинцевим... Підібравши на дорозі вуглик, Шевченко намалював їх на білій стіні найближчої хати такими сгожими, що люди, проходячи вулицю, хапалась за боки з реготу (Тулуб, В степу..., 1964, 180); Хапáтися за го́лову див. *голова́*; Хапáтися за (до) па́ска див. *па́сок*; Хапáтися за меч (за ша́блю, за збро́ю і т. ін.): а) поспішно, квапливо братися за зброю. Іванко хапався за меч, розповідаючи про бойові пригоди (Хижняк, Д. Га-

лидький, 1958, 121); — *Ши́рий товариш йому правду говорить, а він як той черкес, що за кинджал хапається* (Тют., Вир, 1964, 9); *Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю* (Ю. Янов., II, 1958, 175); б) виступати із зброєю в руках, починати збройну боротьбу. — *Наріканням та молитвами нічого не відіш, пане воеводо! Хапайся за шаблю та обороняйся! Он де наша сила!* (Н.-Лев., VII, 1966, 177); Хапáтися за по́ли (за плац, за стреме́на і т. ін.) — те саме, що Хапáти за по́ли (за плац, за стреме́на і т. ін.) (див. *хапáти*¹). — *Козак іде, земля гуде, Кінь з поводу зривається, Чорнява кохался По милому збивається, Біленькими рученьками За стремено хапається* (Щог., Поезії, 1958, 57); *Радісні, гагаєливі, як пташенята, діти юрмилли довола коня, навперей хапалась за стремена, просили батьків, щоб посадили в сідло* (Гончар, III, 1959, 457); Хапáтися за со́ломіну (за со́ломінку) див. *соломі́на, со́ломінка*; Хапáтися за ша́пку (за капе́люх і т. ін.) — поспішно брати одяг, щоб якнайшвидше піти. Я став сам не свій. Я те тільки й робив, що хапався за шапку, засів світло, біг на вулицю (Л. Янов., I, 1959, 439).

2. за що, до чого, куди і без додатка, також з інфін., перен. Жадібно, із задоволенням братися за виконання чого-небудь, починати робити щось; поспішати, квапитися. Гнат метнувся помагати їй; він так хапався до всього, що мало не побив образів (Кочуб., I, 1955, 53); Почала Оленка й справді привчатися жити дома. Уперд матері до роботи хапався (Тесл., Вибр., 1950, 117); [С т е п а н:] Присядь, парубче, та побалакай з нами. Чи, може, куди хапаєшся? (Крон., II, 1958, 48); Времія хапався вибиратися з дому, немаче його хтось виганяв з його власного двору (Н.-Лев., VII, 1966, 158); Хлопці жнуть жито. Так жнуть, так пильнують, хапаються один наперед одного, аж піт їм очі заливає (Вас., II, 1959, 165); *Людей [у сільбуді] уже повно. Дзвіночок голосенько продзеленчав, а за завісою молодь у гримі, хапаються, метушаться* (Головко, II, 1957, 163).

◇ Не хапáючись, у знач. присл. — не поспішаючи; повільно, спокійно. Маріуца, не хапаючись, зав'язала хустку і стала перед Раду, проста, висока, витяжена, як струна, з спокійним, але грізним обличчям (Кочуб., I, 1955, 374); *Настуся вчлалась дома поволі, не хапаючись, вчлалась, як мокре горить* (Н.-Лев., IV, 1956, 227); *Мова зайшла про готель. Старшина, не хапаючись, виклав свій план* (Гончар, III, 1959, 250); Хапáтися до кни́жки (до кни́жок) — виявляти інтерес, нахил до читання. [О л е к с а:] Молодіжже прозога [потроху] хапається до книжки, до науки, хоче просвітитися (Фр., IX, 1952, 40); *Мавши хіть до шаблі, до війни, Не конче до книжок хапалась вони* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 46); Хапáтися за все (за всією можливістю і т. ін.) — використовувати все, що можна, для досягнення чого-небудь. — *Знають ви наполеглива людина. — Не розумію. — Обома руками хапається за всяку можливість, щоб такі залишитися і надалі поміщиком. Тобто і надалі експлуатувати народ* (Головко, А. Гармаш, 1971, 380); Хапáтися за житт́я — виявляти велике бажання жити, намагатися, прагнути вижити, будь-що зберегти своє життя. Він уже хапався за життя не так очима, як пересушеними губами... прикладаючи до них дові і жовті, жовт свічі, пальці (Стезьмах, I, 1962, 329); Хапáтися за пра́цю — виявляти велике бажання працювати, охоче приступати до роботи. *Зоря! Забилось серце похолодів... Де та журба? Куди подівся як? Щоб збудувати всім життя щасливе, Хапався за спільну працю всяк* (Граб., I, 1959, 562).

3. Пас. до хапáти¹.

ХАПАТНЯ, і, ж., розм. 1. Песніх, хапанина. *Там така хапатня, що не взопиш* (Сл. Гр.); *Хапатню таку зробили, що духом забрали всю солому* (Сл. Гр.).

2. перен. Побори, грабіж (у 2 знач.). *Ваша [гучулів] гордість показалася непридатною, ваша чесність шкідливою, ваш уклад життя невідхожим до атмосфери хапатні і здирства, що принесли до вас культуртрегери* (Хотк., II, 1966, 375).

ХАПКИ, присл., розм. Те саме, що **похапцем**. — *Фаєтон вже поданий, — обізвався Петро, держачи напоготові розіпнуте панове пальто, й хапки напнув його на могутні плечі* (Н.-Лев., IV, 1956, 249).

ХАПКИЙ, а, е, розм. 1. Беручий до чого-небудь, охочий цю-небудь робити; проворний, моторний. *Почала я готувати снідання, а черниці за мною у комору, пишна одміряє у глечик, одсіпає муки у миску, сметани у полумисок; слив'янку набирає; ..порозчиняла столи, достала скатерку, стіл застеляє, — жава та хапкая* (Вовчок, I, 1955, 253); *Ілько до роботи хапкий, а до їжі ні* (Сл. Гр.); *Хапкий, верткий, в'юккий та спішний на вдачу, він і в звичайний час все чогось ніби кудись хавпався, кудись поспішав* (Н.-Лев., VII, 1966, 249).

◇ **Хапкий на мову** — те саме, що **Швидкий на язик** (див. швидкий). [М а к а р:] *Та ти... Ти, звісно... хапкий на мову — кожне слово викрутиш і сторчака постановиш...* (Кроп., IV, 1959, 341).

2. Схильний до крадіжок, хабарництва. *На пасіку треба чоловіка, щоб не хапкий* (Сл. Гр.).

◇ **Хапкий на руку** — схильний до крадіжок, хабарництва. [О л і м п і а д а:] *Наглядай за нею, щоб часом чого не вкрала з комори... Щось вона мені здається хапкою на руку* (Кроп., III, 1959, 297).

ХАПКО, присл., розм. Те саме, що **похапцем**. *А дівча в сірячку — Сухоряєв, біде, Картопанику синку Хапко в ротик кладе* (Гойда, Сонце..., 1951, 84).

ХАПКОМ, присл., розм. Те саме, що **похапцем**. *Бфрейтор Щербак хапком пакує речі* (Мам., Тв., 1962, 390).

ХАПКОМА, присл., розм. Те саме, що **похапцем**. *Питала [сестра], поспішаючи, хапкома, чи зарізати півня, чи не пора б вже колотти поросля, і, обнявши мене добрим, невнимним оком, щезала* (Коцюб., II, 1955, 357).

ХАП-ЛАП, виг., розм. Уживається як присудок за знач. **хапнути** і **лапнути**.

ХАПЛИВИЙ, а, е. 1. Який поспішає, квапляється; квапливий. — *Не люблю несподівку!* — *покрикувала вона, намагаючись не відстати від хапливого батька* (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 385); *Бійці носили ящики з мінами, розпаковували гранати й ділилися ними, запасалися патронами. Всі були збуджені й хапливі* (Гончар, III, 1959, 39); // *Який виражає квапливість. До гурту ввійшов ще один добродій — Іван Давиденко. Се був товстенький чоловічок з швидкими очима, ..з хапливими руками* (Гр., II, 1963, 21); *Волоцюга обережно оджав набік книжки, ніби збираючись ще раз заглянути в них, і хапливим голодним поглядом окинув гарчі* (Кол., Терен..., 1959, 54).

2. Який робиться, відбувається, виконується швидко, з поспіхом, квапливо. *В пригороді завізнич кінцала хаплива робота: підсипали ваги, ..лагодили вози, клали прямо долі безнадійно підбиті гармати* (Стар., Облога..., 1961, 67); *З золотих раж на стінах... поглядав веселими чорними очима козацький гетьман Байда Вишневецький з густою чуприною на підголеній голові, з сагайдаком в правій руці і неначе стіляє з Брєжії, з його хапливого виїзду* (Н.-Лев., VII, 1966, 158); // *Не підготовлений як слід, надто поспішний. Не заважившись на хапливий шлюб, Марина не хотіла, проте, втратити своє щастя* (Дмит., Наречена, 1959, 151).

ХАПЛИВІСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. **хапливий**; квапливість. *Зробив [Корнієнко] оліцею якісь помітки на паперат, що лежали перед ним, і в його руках не було жодної хапливості, всі він робив так, ніби готувався до чергової наради* (Тют., Впр, 1964, 308); *Солоха, як і раніше, впевнено й швидко в'язала сніг за снопом. Стокійно, без зайвої хапливості, крутила вона перевесла, вправно орудувала цуркою, з її рук виходили акуратні, немов під грєбінку підстрижені снопи, пухаті, як вгодовані поросята* (Донч., IV, 1957, 255).

ХАПЛИВО. Присл. до **хапливий**. *Прокинулася вона так хапливо, немовби її шттовгнули* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 88); *Тижко схопився і, намацавши на жердці одержу, став хапливо зодягатися* (Тют., Впр, 1964, 7).

ХАПНУТИ, ну, нєш, док., перен. Однокр. до **хапата**. *Мартин вислизнув з кімнати, мов із парні*. *Хапнув з лавки у кузні капелюх і вийшов надер чимжкоріш...* (Козл., Ю. Крук, 1957, 17); *Він невтомно кидав та й кидав свою блешню, бо знав секрет — може не клоунути цілий день, а під самий кінець, десь у сутінках, раптом хапне, і тоді лови мить* (Чаб., Тече вода..., 1961, 46); *Дічка зиркнуло на юняка, раучко повернулося до матері і хапнуло з рук срібняки* (Досв., Вибр., 1959, 242); *Він хапнув повітря й присилував себе втриматися на ногах* (Смолич, I, 1947, 120); [К у к с а:] *Ану, навідаєш до свого кладу, чи не хапнув його Антон?* (Кроп., I, 1958, 204); *Ону хапнув з літератури Жирнюцю двійку. Дід скинув* (Воскр., Подивись..., 1962, 49).

◇ **Хапнути ліха** — те саме, що **Набратися** (ковтнути і т. ін.) **ліха** (див. ліхо¹). — *Менше б поривалися, легше б на світі жилося, — бубонить Корній. — Для школярів та студентів — всі оті поривання, поки лиха ковшем хапнуть та порозумнішають...* (Гончар, Тронка, 1963, 59).

ХАПНУТИСЯ, нуєш, нєшся, док. Однокр. до **хапатися**. *Пан Кшивокольський, чи він був шляхтич, чи ні, але носився із шаблею, був гострий, нетерплячий, отже, в першій імнеті міг хапнутися до шаблі* (Хотк., Довбуш, 1965, 38); *Віктор хапнувся за хитеню срінької куртки* (Автом., Коли розлуч. двос. 1959, 96).

ХАПОНУТИ, ну, нєш, док., однокр., перен. Підсил. до **хапнути**. *Яшко задумано всмігнувся і йшов мовчазний. Раптом хапонув легеньки повітря й кинув із жагою: — Чи-и на мо-орі-і...* (Головко, I, 1957, 143); — *А ти, сунюстате, не поцікавися, чого ж то воно наша земляка гуляє? Тобі аби хапонути, аби собі зажерти* (Д. Бєдзик, Дніпро..., 1951, 127); — *Про дубки правильно згадав... Відноті призначали, а Шумейко все собі хапонув* (Шиян, Баланда, 1957, 119).

ХАПТУРА, и, ж., заст., діал. Хавтур. *Піп дзвонить для своєї користі: чує, де хаптури поїсти* (Укр. присл., 1963, 227).

ХАПТУРКА, и, ж., заст., діал. Зменш. до **хаптура**. *Вже звісно, що кому припаде біда, кому лучиться лихо, а судячим то відсіля, то відтіля перепадуть хаптурки* (Кв.-Осн., II, 1956, 261).

ХАПТУРНИК, а, ч., діал. Хабарник. — *Якось я проговорився перед маларом: намалюй, кажу, ти того хаптурника в пеклі на самому дні під Юдою, щоб не брав з нас хабарів* (Н.-Лев., III, 1956, 32); [Р а д ь к о:] *О, він [старшина] скоро очистив би всю нашу волесть від хаптурників та розпутників!* (Кроп., II, 1959, 272).

ХАПУГА, и, ч. і ж., розм. Людина, яка бере хабарі; хабарник. [К а з и д о р о г а:] *То ви, пане начальнику, щось говорите? Та я не про вас, а про свого.. злодюгу та хапугу, о!* (Фр., IX, 1952, 389); *Прийав генерал Равєський. Багатіон все ще був збуджений і сердитий і покаржився генералові на хапуг та шахраїв* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 145).

ХАПУН, а, ч., розм. 1. Людина, яка бере хабарі; хабарник. [М и к о л а:] Юриста завзятий і халуп такий, що із рідного батька злупить! (Котл., II, 1953, 28); Григорій Петрович ще захопив старих порядків на службі: старший був у няз великий халуп, а ще більший ненависник волі (Мирний, III, 1954, 186).

2. Той, хто викрадає (викрав) кого-, що-небудь; викрадач. [Ф е д ь к о:] Не наближайсь! Не наближайсь! Чи се халупи, чи що сюди утирилось! Ні! я так сестри своєї не продам! (Укр. поети-романтики..., 1968, 470); — То рушили! — кивнує Комак Мамой лицедієві з Ложкою, що викрав панну Яринку, зникли.. в заростях вільхи (Ллч., Козацьк. роду..., 1958, 495).

◇ Халуп ухопив кого — швидко, несподівано звик хто-небудь. [Г о л о с з а с а д о м:] Федоро! Який там тебе халуп ухопив? (Спокійніше.) Так немов у воду впала молодлиця (Вас., III, 1960, 141).

ХАПУНКА, я, ж., розм. Жін. до халуп.

ХАРАКІРІ, невідм., с. Вид самогубства (розпорювання живота), прийнятій у японських самураїв. Обгорнувши середину меча білою хусткою, він береться двома руками за обгорнуте лезо і підносить вістря меча до живота. Ще мить, і він вчинить собі харакірі (Довж., I, 1958, 121).

ХАРАКТЕР, у, ч. 1. Сукупність стійких психічних властивостей людини, її особистих рис, що виявляються в поведінці й діяльності; вдача. Під характером розуміють психічну індивідуальність людини з усією її своєрідністю, що проявляється в ставленні людини до навколишнього середовища і до самої себе (Знання..., 7, 1967, 18); Вата починала йому подобатись, але Леонід Семенович був син практичного батька і, неважаючи на свій жартівливий [жартівливий] характер, думав про придане (Н.-Лев., IV, 1956, 85); Мій тазяні був одружений з лаявкою, і від їхнього шлюбу народилася дівчина, що мала характер батька і красу матері (Ю. Янов., II, 1958, 152); // із с. д о б р и й, м'я к и й, п о г а н и й, в а ж к и й, к р у т и й і т. ін. Загальна позитивна або негативна оцінка індивідуальних особливостей людини. — О! Моя Варвара золота жінка. — Добрий характер має, — додав пан Валер'ян (Коцюб., II, 1955, 169); Роман — людина ніжної і сумирної вдачі.. При його м'якому характерові іншим, зубатішим, здається, легко було б його заштовхати, перетворити в полизача, проте намішталася з нього, скривдити його ніхто не наважується (Гончар, III, 1959, 55); — Щоправда, характер поганий. Але ж, батеньку мій, усім не догадиш! (Довж., I, 1958, 441); [Е н в:] Ні, це нечужано. Люба моя, у вас дуже важкий характер (Собко, П'єси, 1958, 83); Ніна Володимирівна була веселою блондинкою, з сірими очима й досить крутим характером (Труба, Глиб. шлях, 1948, 115); Ежен побачив, що з таким упертим характером годі що вродити без довгої боротьби, а до того він не мав тепер ні сили, ні охоти (Фр., I, 1955, 343); // Характерна риса поведінки тварини. Вовчиця була характеру доброго, — вона так і залишилася злоп'ятим за мамку (Вишня, I, 1956, 454).

◇ Переламувати (переламати) характер див. переламувати; Рівний (сталий) характер — вдача, що відзначається витриманістю, врівноваженістю тощо. Всі вони [гості] мали велику шанобу до пана Адама за його рівний характер, солідність і гуманізм (Коцюб., II, 1955, 253); Мати з більш сталим характером, з складною, тонкою і глибокою душевною організацією, добра, незвичайно любляча, здатна на самопожертву, особливо для мене, якого дуже любить (Коцюб., III, 1956, 286); У моєму (у твоєму, у нашому, не в моєму, не в твоєму, не в нашому) характері — (перев. у сполуч. з абстрактними ім.

або з інфік.) уживається при вказівці на притаманність кому-небудь або відсутність у когось певних звичок. Не обіцяю Вам, любя пані, «геримати» на Вас, бо раз, що не буде за що (так я думаю), а друге, — геримання не в моїм характері (Л. Укр., V, 1956, 268); — Хіба в моєму характері спізнюватись? (Донч., V, 1957, 223); Чоловічий (жіночий) характер — уживається при підкресленні яскраво виражених норм поведінки, властивих особі певної статі (чоловікові або жінці).

2. з означ. Людина як носій певної сукупності стійких психічних властивостей. Тут уже не було звикловання легковажких. Хвилювались характери важкі, міцні (Довж., I, 1958, 237).

3. Твердість, сила волі, наполегливість у досягненні чого-небудь. — Так. Панове, обережно. Запевняю вас! Можливо, нам доведеться ще перед ним шапку скидати... Характер, — так! Але я теж не дурень (Довж., I, 1958, 448).

◇ Витримувати (вїтримати) характер див. витримувати; З характером хто — хто-небудь виявляє витримку, принциповість, стійкість у чому-небудь. Галя була дівчиною з характером, роботящою, старанною, до педантизму акуратною, але в школі зірок з неба не зіймала (Коз., Блискавка, 1962, 43); Бабуся була з характером. Вона кинула віник.. і процидила: — Як собі знаєте.. Але це непорядки (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 57); Тизий та ласідний був увовножаний ЦК, але, здається, з характером... (Смолич, Світанок..., 1953, 85); Показувати (показати) характер — виявляти впертість, стійкість у чому-небудь. Викликали його один раз на допит — мовчить, викликали другий — знову мовчить, показує характер (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 368).

4. чого, який. Сукупність визначальних властивостей, ознак якого-небудь предмета, фізичного або психічного явища, його типові риси. Характер берегів Чорного моря різноманітний, але в основному вони зводяться до двох типів: низьких, рівних і гористих з крутими профілем (Колг. село, 10.VII 1956, 3); Командир полку посилає кінь розвідку далеко ліворуч і праворуч від дороги, щоб з'ясувати там характер ворожої оборони і вогневу систему (Гончар, III, 1959, 95); Цей міф [про Прометей] у Шевченка набрав цілковито свого, шевченківського характеру, він був великому поетові засобом висловити своє революційне ставлення до тогочасної дійсності (Рильський, Веч. розмови, 1964, 34); З заводом, з його цехами він повинен ознайомитися насамперед: адже саме там визначається зміст, характер, напрям роботи заводських лабораторій (Шовк., Інженери, 1956, 16); Несподівана загадка про короля Левіне Серце, герцога австрійського та його підземелля обіграє визначила весь характер майбутньої дружби між Юрою і Сьомкою (Смолич, II, 1958, 50); Безусібісні іменники від прикметників в українській мові трапляються рідко і бувають переважно книженого характеру (Курс сучасної укр. літ. мови. I, 1951, 367); Досягнення сучасної фізики цілком довели об'єктивний характер науки, пізнанність процесів природи, здатність науки промикати в найглибші її таємниці (Рентгеногр. мет., 1959, 5).

Народний характер — характер, що відображає типові риси представника з народу. Народний характер в його головних рисах — найістотніша і найпрогресивніша складова частина «загальнонаціонального» характеру (Про багатство л-ри, 1959, 266); Національний характер — характер, що відображає своєрідність психічного складу представника певної нації. Національний характер відображає в собі своєрідність психічного складу, властиву всій нації і, значить, спільну в тій

чи іншій мірі для всіх її класів (Про багатство л-ри, 1959, 266).

5. У літературі, сценічному мистецтві — художній образ, в якому втілені типові риси якої-небудь групи людей; тип. *Високо оцінюючи реалістичний метод Шекспіра, О. Пушкін вимагає від російських драматичних письменників всебічного, шекспірівського змалювання характерів* (Про мист. театру, 1954, 5); *Наша культура, мистецтво, література і, зокрема, поезія... увійшла корінням глибоко в людське буття, повнокровними ідеями і характерами збагатила світову культуру* (Мал., Думки... 1959, 3); // *Типові узагальнені риси, які становлять художній образ. Ідейний задум сценарію можна розкрити головним чином через характери його героїв* (Мист. кіно, 1955, 36); // *У скульптурі, живопису — головні, типові риси твору, їх виразність, викиненість*.

Комедія характерів *див.* комедія; **Типовий характер** — художній образ, в індивідуальних рисах якого узагальнено найхарактерніші риси людей певного соціального середовища, покоління тощо. *Типовим характером в художньому творі називають образ людини з яскраво вираженими індивідуальними рисами, властивими людям певного соціального середовища* (Укр. літ., 9, 1957, 134).

6. *перев. у мн., мат.* Функції, які застосовуються в теорії чисел і теорії груп. *Теорія характерів*.

ХАРАКТЕРЕЦЬ, *риця*, ч. 1. Пестл. до **характєр** 1, 3. 2. *ірон.* Важкий, перев. упертий або вередливий характер. *Дмитро мовчки пішов з кімнати. — Характерець, — позитала головою Олімпіада Никанорівна. — Й слова не смій сказати... (Збан., Переджнив'я, 1955, 8); Секретар... встав. Підійшов до неї. — Маєш характерець. Партизанка? — Ольга заперечливо зитала головою: ні (Дор., Не повторю... 1968, 109).*

ХАРАКТЕРИЗОВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мив. ч. до **характеризувати**. *Зразки майстерного використання нових засобів для створення живих, індивідуальних і, разом з тим, чітко класово характеризованих персонажів дає, зокрема, драматургія Горького* (Рад. літ-во, 1, 1957, 26).

ХАРАКТЕРИЗУВАННЯ, я, с. Дія за знач. **характеризувати** 1.

ХАРАКТЕРИЗУВАТИ, *юю, ўвш, недок., перев.* 1. Описувати, визначати якісь риси, особливості кого-, чого-небудь. *Незабаром познайомився він [О. Пушкін] і з самим Пестелем, якого характеризував як "розумну людину в повному значенні слова", як "одного із найбільш оригінальних умів", які він знав (Рильський, Х, 1962, 35); Характеризуючи міжнародні відносини середини 50-х років, Чернишевський гаряче виступав проти національного пригнічення поневолених народів* (Літ. газ., 10.XII 1953, 4).

2. *тільки з ос.* Становити якісь риси, особливості кого-, чого-небудь. *Владко поводився з нею вільно, без тієї боготворення, але з тією вишуканою чемністю й увагою, яка завжди характеризувала його* (Фр., VI, 1951, 243); *Комуністична ідейність, активна участь письменників у житті — участь, яка так прекрасно виявилася... в дні Великої Вітчизняної війни, — от риси нашого письменства, які характеризують його в першу чергу* (Рильський, IX, 1962, 11).

ХАРАКТЕРИЗУВАТИСЯ, *ўться, недок.* 1. Відзначатися, виділятися якимись рисами, особливостями. *Рух 1905 року історично характеризується саме тим, що величезна більшість населення Росії, сіме селянство, висунула земельне питання на найперше місце* (Ленін, 25, 1972, 226); *Період з березня по липень 1917 року характеризувався особливо бурхливим процесом органі-*

зації профспілок (Ком. Укр., 12, 1966, 53); *Сучасний етап розвитку міжнародних відносин в СРСР характеризується досягненням справжньої єдності націй* (Наука і культура..., 1972, 50).

2. *Пас. до характеризувати* 1.

ХАРАКТЕРИСТИКА, *и, ж.* 1. Опис, визначення істотних, характерних особливостей, ознак кого-, чого-небудь. *Розсердив мене «Вісник», поробивши з моєї статті цитати тільки про Стефаніка і зовсім помилувавши мою характеристику Ваших [О. Кобилянської] творів* (Л. Укр., V, 1956, 317); *Сержант Перова могола розповісти про який завгодно з минулих боїв, як про вчорашню подію — з безліччю деталей, характеристик, спостережень природи* (Ю. Янов., II, 1954, 9); *Бондаренкові лишалося тіба що стисло додати дещо з подробиць до характеристики тих обставин у Києві, що спричинили переїзд делегатів-більшовиків до Харкова* (Головко, II, 1957, 464); *Переклади з Помяловського і Щедрина 1. Франко супроводжував короткими передмовама, які давали загальну характеристику творчості обох письменників* (Рад. літ-во, 3, 1957, 39); *Яскраву характеристику російських перекладів Маркса і Енгельса Ленін дає у своєму вступі до праці «Держава і революція»* (Мовозн., VII, 1949, 26); // *У літературі, образотворчому мистецтві — змалювання характерних рис персонажа, героя. Актор [Б. Чирков] ніколи не вдається до зовнішніх, нехай навіть ефектних і виграшних засобів для характеристики героя* (Мист., 1, 1959, 17); *Мована характеристика, тобто засоби відтворення індивідуальних, професійних, соціальних рис людського характеру через особливості мови, — важливі елементи літературної майстерності в усіх видах і жанрах, де тільки виступають людські образи — в поезії, романах, повістях, кіносценарії і т. д.* (Рад. літ-во, 1, 1957, 26); // *Показники якості, стану і т. ін. чогось. Рентгенографія металів... дозволяє вивчити і атестувати вирішальні структурні характеристики металів і сплавів, від яких залежить технологічні властивості матеріалів* (Рентгеногр. мет., 1959, 209); — *Уже давно встановлено, що кожна гірська порода має свою магнітну характеристику, яка відрізняє її від усіх інших порід* (Наука..., 10, 1962, 52); *У сеансі зв'язку з самознімним апаратом [«Лу-походом-2»), який відбувся 9 квітня [1973 р.], проводилися дослідження характеристик космічних променів, магнітні вимірювання* (Роб. газ., 11.IV 1973, 1).

2. Офіційний документ, в якому міститься відгук, висновок про чію-небудь трудову й громадську діяльність. *Надіслано було йому мою характеристику* (Вас., IV, 1960, 37); — *Ти вже його на роботу прийняв? А документи, а характеристика?* (Тют., Впр, 1964, 116); // *Висловлення, відзив про кого-небудь. Розмова йшла живо... Особисті пригоди перепліталися з короткими та меткими характеристикама людей — подоям, гучулів, бойків* (Фр., IV, 1950, 192); *Рекомендуючі несуть перед партійними організаціями відповідальність за об'єктивність характеристик політичних, ділових і моральних якостей рекомендованих* (Статут КПРС, 1971, 8); — *Та він у нас зовсім парубок, тільки, біда, говорити не вміє. — Еге, не вміє! Ти ще не знаєш його, — дала свою характеристику мама* (Стецьмак, Гуси-лебеді..., 1964, 193).

3. *мат.* Ціла частина десятичного логарифма. *Від множення числа на 10, 100, 1000... взагалі на одиницю з нулями, мантиса логарифма не змінюється, а характеристика збільшується на стільки одиниць, скільки нулів у множнику* (Алг., II, 1957, 132).

4. *спец.* Графічне зображення властивостей чого-небудь за допомогою кривої; який-небудь основний графічний показник чогось. *Графічно виражена залежність*

анодного струму від анодної напруги при незмінній напрузі на сітці називається анодною характеристикою триода (Осн. радіотехн., 1957, 18).

ХАРАКТЕРИСТИЧНИЙ, а, е. Який випливає з характеру когось, чого-небудь, характеризує (у 2 знач.) когось, щось; характерний. — Ви, пане.., ніколи нічого не знаєте. Се в вас характеристична прикмета (Фр., IV, 1950, 166); Інтелігенція наша й донині не виробила собі ні ідеалів, ні життєвих [життєвих] форм, характеристичних для неї (Стеф., II, 1953, 81); Мова віаника. характеристична, в його спокійній впевненості, прихованій глузливої усмішечці відчувається нутро зитрого, тертого куркуля (Вітч., 4, 1961, 203); Пам'ятаю, якось один січовик признався мені, що тівя цукрастию мою фотографію, бо ніяк не думав, що може просто її попросити, не будучи ні своєюж моїм, ні нареченим. Дрібний факт, але він здався мені характеристичним (Л. Укр., V, 1956, 270); Для народної поезії характерними є. показ героя через типізуючий епізод, повторюваність характеристичних ознак, певна трафаретність художніх засобів (Рад. літ-во, 1, 1970, 43); Характеристичне рентгенієське випромінювання виникає при переході електрона з вищого рівня на нижчий (Наука... 11, 1973, 11).

ХАРАКТЕРИСТИЧНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. характеристичний.

ХАРАКТЕРНИЙ, а, е, розм. Який має твердий, волюний характер. — Головки ти характерний, своїм шляхом сміло йдеш (Фр., XII, 1953, 395); // Який має важкий, сердитий, упертий і т. ін. характер.

ХАРАКТЕРНИЙ, а, е. 1. Властивий певній особі, предмету, явищу або ряду осіб, предметів, явищ; притаманний багатьом; типовий. Потім він знову начепис окуляри, підсунув їх характерним рухом — розачиком із квазіяного і середнього пальців — і, переконавшись, що вони сидять міцно, низу вгору рвучко кинув головою (Тют., Вир, 1964, 101); Характерним явищем для нашої післявоєнної поезії є інтенсивний розвиток в ній епічних форм (Літ. газ., 9.XII 1948, 3); // у знач. ім. **характерне**, ного, с. Те, що притаманне кому-, чому-небудь. *Всі, хто особисто знайомі з Миколою Тихоновим, знають, який він чудовий оповідач. Всюди поет уміє підмічати характерне, суттєве, часом не уловлене іншими, навіть спостережливими людьми* (Рпльський, III, 1955, 397); // Яскраво виражений, своєрідний. З придорожного рову, який відділяв липи од полів, підіймається чорна постать, і навіть у темряві по обрису видно характерну сутулуватість Січкаря, яку ще збільшує зв'язана за плечима торба з харчуванням (Стельмах, II, 1962, 196); — *Марш!* — з характерним таджикським акцентом командував Самієв і йшов далі (Гончар, III, 1959, 104); *Мішель йшов повільно, ліниво перевалюючись з ноги на ногу — такою характерною для моряків всіх флотів світу ходою* (Смолич, Світанок..., 1953, 521); *За зовнішнім виглядом матку легко знайти серед численної кількості бджіл та трутнів: вона має характерне довге тіло — до 18—20 мм завдовжки, тижасом як довжина робочих бджіл досягає 12—15 мм* (Бджільн., 1956, 9); // Який має поширення де-небудь. *Для великої частини території Іраку характерні рослини, які ростуть у пустинях і напівпустинях* (Наука..., 12, 1958, 53); // Який становить відмітну особливість, властивість чого-небудь; специфічний. *В приймачі почулося характерне потрещування, серед якого мали обізнаватися позиви радіостанції обкому* (Д. Бедзик, Дніпро..., 1951, 233); *З характерним поклацуванням б'ють ворожі самоходи* (Гончар, III, 1959, 359); *Дорош теж заворушилася на своїй розкладушці і кашлянула тим характерним кашлем, коли людина наковтається пилюки*

і в неї дере в горлі (Тют., Вир, 1964, 104); *Рослини і насіння перили мають характерний різкий запах* (Ол. та ефір. культ., 1956, 229); // Основний, визначальний. *Величезне зростання промисловості і надзвичайно швидкий процес зосередження виробництва в декілька найбільш підприємств становлять одну з найбільш характерних особливостей капіталізму* (Ленін, 27, 1972, 292).

△ **Характерний злам** — вигляд місця руйнування зразка або конструкції, що дає змогу судити про характер руйнівної сили і рід деформації.

2. У сценічному мистецтві — властивий певному народові, епосі, суспільному середовищу. *Герої п'єси повинні жити в правдивих ситуаціях, бути наділеними якнайбільшою кількістю характерних рис, мусять мати всі почуття, властиві людям, почуття козаків, друзьби, кежависті тощо* (З глибин душі, 1959, 103); // Який втілює певний психологічний тип. — *Данило Микитович більше характерні ролі грав, а я прости — дівоці її бабські...* (Кучер, Трудна любов, 1960, 351).

△ **Характерний танець** — вид сценічного танцю (на відміну від класичного), до якого належать стилізовані національні танці.

ХАРАКТЕРНИК, а, ч. 1. заст. Чаклун, чарівник (у 1 знач.). — *Дід мій був запорожець.. Удався він високий, здоровий та ще в додаток був і великий характерник: знався з відьмами, з чортами* (Стор., I, 1957, 81); [М у с і і:] *Дивимось, аж то не наш в'язень, а щось неподобне.. Дак що ж, коли він сам казав, що він характерник!* *Бо як гаянули до в'язниці, то то був там козак, а то вже стала дівчина...* (Гр., II, 1963, 569).

2. перен., розм. Те саме, що **чарівник** 2. *Видно, він очарував її, характерник чорнобривий!.. Вона мало що пам'ятає з того часу про той вечір* (Мирний, I, 1954, 218); *А співа Садовського! А Саксаганський-ма! Два характерники, Панас той і Микола, що народилися в розложистих степах* (Рпльський, Поеми, 1957, 276).

ХАРАКТЕРНИЦТВО, а, с., заст. Чаклунство. *Ба навіть казано, хоч може то вже й гріх, що характерництвом він позвалитись міг* (Мицк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 208).

ХАРАКТЕРНИЦЯ, і, ж., заст., розм. Жін. до характерника. — *Встань, пророче, з домовини!* — *Характерниця мовля. Глянув цар: тієї ж години Розступилася земля* (Грб., I, 1959, 227); — *Задля зиску і з відьмами побрався дедто з старшини мосі, — мовив гетьман, наткаючи на одруження самого Посана з багатою вдовою, котра славилася у Переяславі як характерниця і не малі гроші на чаклунстві своєму заробила* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 89).

ХАРАКТЕРНИСТЬ, ності, ж., розм. Властивість за знач. **характерний**. *Коли вже деякі кланяються перед батьком за його широку понівську гоїність і благородність душі, то, певно, — ще більше матері за її характерність і працьовитість* (Коб., III, 1956, 53).

ХАРАКТЕРНИСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. **характерний**. *Зарудний, Кравчина і його дружина Марія з «Поеми про море» О. Довженка надовго залишаються в серці глядачів саме завдяки їх надзвичайній характерності* (Мист., 6, 1958, 8); *Глибокий ідейний зміст, народність і національна характерність, яскрава музична мова — ось риси, притаманні творчості Бориса Миколайовича Лятошинського* (Нар. тв. та етн., 5, 1967, 54); *У гопаку можна побачити рузи, характерні для метелиці, польки чи колодійки. Така калейдоскопічна строкатість рухів нівеляє характерність танцю* (Укр. нар. танці, 1969, 29).

ХАРАКТЕРНО. Присл. до **характерний**. *Чутливий Лево навіть слюзу змазнув з очей. Потім характерно розвів руками перед старшинами і, напівобернувшись*

до Шаули, заговорив (Ле, Наливайко, 1957, 337); // у знач. присудк. сл., із спол. щ о. Важливо, показово, цікаво. Характерно те, що високі і сталі врожаї вирощують тепер не окремі господарства й райони, а цілі області (Рад. Укр., 6.1 1959, 2).

ХАРАКТЕРОЛОГІЧНИЙ, а, е. Своєрідний, специфічний. Вже написано кілька монографій і статей, в яких ідеться про характерологічні прикмети стилю мистця [О. Довженка], дається ґрунтовний аналіз та ідейно-естетична оцінка як окремих його творів, так і всього його набутку в українській радянській літературі й кіно (Вітч., 9, 1969, 162).

ХАРАКТЕРСТВО, а, с., заст. Чаклунство. Зміркував характерник, що ні до чого.. не придалося його характерство (Крим., Вибр., 1965, 192); — Не дурно, мабуть, іде між людьми поголовка про їх [запорожців] характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку да й попливе (П. Куліш, Вибр., 1969, 101).

ХАРАКТЕРСТВУВАТИ, ую, уеш, недок., заст. Чаклувати (у 1 знач.). — Що за неподобна голова в сього Кирила Тура, — сміючись, каже Сомко. — Себто вже вворожить, характерствує (П. Куліш, Вибр., 1969, 98).

ХАРАЛУЖНИЙ, а, е, заст., поет. Сталевий (у 1 знач.). Чимало образів і епітетів «Слова» ввійшли органічно в нашу поезію, набувши нового смислового значення. Наприклад, епітет «харалужний» (харалужні мечі, шаблі) стрічаємо і у... Бажаєна (в поемі «Данило Галицький»), і у Андрія Малишка (Рильський, X, 1962, 11); — Списи метну я харалужні, Зверну гартовані мечі На ханські орди (Мал., Битва, 1943, 169).

ХАРАМАН, а, ч., діал. 1. Обман; вигадка.

◇ Гнүти (загнути) харамана кому — вигадувати щонебудь; дурити, обманювати когось. Аж ту [тут] пан... — Так і так, панове громада, важна справа... а тепер такий самий хлоп, як і ви. Знаєте, цісар порівняв нас усіх, тепер нема вже панів... — Ну, просто сказавши, почав нам гнүти харамана (Фр., II, 1950, 46); — Розуміється, ви не хочете вилити мені добровільно всю правду, хочете загнүти мені харамана і в душі сміється з мене (Фр., III, 1950, 236); Крутіти (закрутіти) харамана кому — обманювати когонебудь. [П е т р о.] Крутіли вони людям націоналістичного харамана дві роки, але тепер уже кінець їх пісеньці (Козл., Щур., 1956, 281).

2. Обманщик.

ХАРАМАРКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. харакрати і звуки, утворювані цією дією.

ХАРАМАРКАТИ, аю, аеш, недок., перех. і неперех., розм. Говорити невиразно, неясно; бурмотати. — Іди собі до церкви та там і харамаркай молитви, хоч розпережись. Тут тобі не місце! — крикнув князь до священика (Н.-Лев., VII, 1966, 136); — Кажуть, що як принесеш мисочку в церкву, то в той саме час, як пін харамаркає над нею, — бог і на тім світі становить таку ж мисочку перед душею, і вона тоді їсть (Дн. Чайка, Тв., 1960, 40).

ХАРАПУДИТИСЯ, джуся, дишся, недок., розм. 1. Злякано кидатися вбік, назад (про коней, волів і т. ін.). — Як ця презва було доїжджав до брами в двір, то пани дають знати і трублять в ріжки та труби, а декотрі стріляють з рушницю. Коні харапудяться, стають гонки (Н.-Лев., VII, 1966, 283); Від раптового наскоку, від стрілянини харапудилися коні в підводах, круто завертали, ламаючи озлоблі, й неслися в безладді геть по лукач (Ле, Ю. Кудря, 1956, 246); Воли харапудились, вивертали з борозни, звертали вбік, даючи дорогу красеню-трактору (Збаш., Передзвін'я, 1955, 360).

2. перен. Боятися, не бажати щонебудь робити; сахатися. Йому я кажу: піди, Іване, побалакай та й наїмись, так ні, харапудиться, не хоче (Сл. Гр.).

ХАРАПУДЛИВИЙ, а, е, розм. Лякливий, боязкий. **ХАРАПУДЛИВО**, розм. Присл. до харапудливий. Тікаючи, загубив [Гаркуша] шапку, і кобила харапудливо тепер косилася на старозо, чи не впізнаючи його без шапки, чи просто дивуючись (Гончар, Таврія., 1957, 503).

ХАРЕМ, у, ч., заст. Гарем. Туркєня дрімала, Дрімая у харемі ледачий султан (Шевч., I, 1963, 199).

ХАРЗА, й, ж. Вид однієї з найбільших куниць. Харза — *Martes flavigula*.. — поширена не тільки в Китайській-Гімалайській підобласті, але також майже по всій Індю-Малайській області. Цей найбільший вид куниць досягає довжини 80 см (без хвоста) (Посібник з зоогеогр., 1956, 104); Найнебезпечніший ворог косуль — вовк. Потерпають вони також від рисі, харзи, а на молодняк часом нападають лисиці (Знання., 11, 1973, 32).

ХАРІБДА, я, ж., міф.: ◇ Між (поміж) Сцїллою та (і) Харібудою див. Сцїлла.

ХАРИУС, а, ч. Цінна прісноводна риба родини харіусових. У численних гірських потоках Карпат, особливо в Білій Тисі і Пруті, водиться майже половина всіх видів прісноводних риб нашої республіки, зокрема форель, харіус, бичок, усац балканський, лосось дунайський і т. д. (Знання., 6, 1973, 32).

ХАРИУСОВИЙ, а, е. Прикм. до харіус; // у знач. ім. харіусові, вих, мн. Родина риб підряду лососєвих.

ХАРКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. харкати і звуки, утворювані цією дією. *Образно. Один по одному, з кашлем і харканням, полинули в темні ночі повільно... удари. Північі! (Смолиць, II, 1958, 89).

ХАРКАТИ, аю, аеш, недок., розм. Випльовувати мокротиння (імоді з кров'ю) при кашлі, прочищаючи горло; плювати мокротинням. Хаджі Абдула сапав, харкав, пльовав і зовсім втомився од довогі промови Коцюб., II, 1955, 156); З'являючись на млин... старший мірошник похмуро сопє, безперестану чадить смердючим самосадом і позано харкає (Вол., Місячне срібло, 1961, 192); Він зворів на сухоту, весною в часи відлиги валився з ніг і харкав кров'ю (Чорн., Визвол. земля, 1959, 17).

ХАРКІВЕЦЬ див. харківці.

ХАРКІВКА див. харківці.

ХАРКІВЦІ, ів, мн. (одн. харківець, вця, ч.; харківка, п, ж.). Те саме, що харків'яни.

ХАРКІВ'ЯНИ, ян, мн. (одн. харків'янин, а, ч.; харків'янка, и, ж.). мешканці Харкова. У всіх нас, харків'ян, є великий борг перед юним читачем (Донч., VI, 1957, 598).

ХАРКІВ'ЯНИН див. харків'яни.

ХАРКІВ'ЯНКА див. харків'яни.

ХАРКНУТИ, ну, неш, док., розм. Однокр. до харкати. За чим сусіда голосно харкнув й, одвернувшись від Калашника, поважно сплюнув набік (Елїк, Тв., 1958, 413); Він зайшовся кашлем, з лайкою перемішаним, і харкнув на долівку (Головко, II, 1957, 282); Семен страшно заревів, харкнув кров'ю, агріб п'ятірнею сиву бороду батька і вивер з неї великий жмут волосся (Чаб., Катюша, 1960, 69).

ХАРКОТІНА, и, ж., розм., рідко. Те саме, що харкотіння.

ХАРКОТИННИЙ, а, е, розм. Який містить харкотиння, з харкотинням.

ХАРКОТИННЯ, я, с., розм. Мокротиння, що виділяється при харканні. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, поналошеного не знати від якого ще часу болота та від харкотиння (Фр., I, 1955,

273); Смолисті речовини типу скипидару при прийманні всередину чи при вдиханні в розпиленому стані дають добрий ефект для легеневих хворих. Вони полегшують кашель і зменшують кількість харкотиння (Наука., 9, 1956, 18); Кашель буває сухим (без виділення харкотиння) або вологим (Заг. догляд за хворими, 1957, 99).

ХАРКОТИТИ, очу́, оти́ш, недок. 1. розм. Підсил. до харкати. Надійшов старий Рябина, казикас, харкотить і охас (Фр., I, 1955, 231).

2. діал. Хрипіти. Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкотів, мов підрізаний, а з рота спливала по бороді слина (Фр., I, 1955, 274).

ХАРЛЯ́К, а́, ч., діал. 1. Харпак. В Мошка таких самих годованців, як він був, ще тепер три в селі, а ось перед місяцем один умер, та й то не такий харлак, як він, а богатыр [багатыр] на все село (Фр., IV, 1950, 413).

2. Шакап. — А богато [багато] вам треба на коня? — Та коби хоч якого харлака (Фр., III, 1950, 69).

ХАРЛЯ́ЦТВО, а, с., діал. Збірн. до харляк і. А тодішні робітники! Що то за злонці були! Не таке харляцтво, як нині до Борислава лізе (Фр., IV, 1950, 8).

ХАРНИЙ, а, е, діал. Чистий, охайний.

ХАРНО, діал. Присл. до харний. Хати були порядно обгороджені і харно удержувані (Фр., VI, 1951, 27).

ХАРОВІ, вих, жн. Клас зелених водоростей.

ХАРПА́К, а́, ч., розм. Бідняк, злидар. Що ти з них візьмеш? Ні кола ні двора. Харпаки, злидні (Коцюб., II, 1955, 96); — Свят, свят, свят! Нас люди обсмють, назвуть нас харпаками, обідранцями (Н.-Лев., I, 1956, 159); Зараз багачі — а їх та багато у нас — гострять зуби на мене. — А, ський-такий, — кажуть, — земля хотів харпакам, слободи! (Тесл., 3 книги життя, 1949, 75); Тітка Параска жила по-старому.. Брати собі в прийми харпака не хотіла, а заможкий не траплявся (Мшкю, Моя Мишківка, 1962, 120).

ХАРПА́ЦТВО, а, с., розм. 1. Збірн. до харпак.

2. Бідність, злидні. Мудросте-науко! Гарная перлино! Хоч сама безцінна, всім даєш ти ціну. Що мені з тобою бідність і харпачтво? (Крим., Вибр., 1965, 126).

ХАРПАЧІ́НА, и, ч., розм. Те саме, що харпак. Згорда багачака [багач] говорить до його: — Мислиш, мабуть, брате, мене за дурного? Я та щоб позичив тобі, харпачині?.. (Манж., Тв., 1955, 219).

ХАРПА́ЧКА, и, ж., розм. Жін. до харпак. Князь Булига хвилювався через таку затримку. Йому терміново треба до Варшави з важливим дорученням Жолківського, а тут якась харпачка так цікавить вєсводу трох вєсєводств українських (Ле, Наливайко, 1957, 346).

ХАРТІ́ЙНИЙ, а, е. Прикм. до хартія.

ХАРТІ́Я, ї, ж. 1. Стародавній рукопис, а також матеріал (папірус або пергамент), на якому він написаний.

2. В середні віки — документ, що засвідчував якінебудь права або привілеї. [М о н т а н ь я р:] Зрекліся ви титулів, привілеїв і хартій паперових лиш на те, щоб хартії неписані дістали (Л. Укр., II, 1951, 163). Велика хартія вільностей — акт короля Англії, що поклав початок обмеженню королівської влади.

3. уроч. Назва деяких документів, декларацій суспільно-політичного значення. Декларація, однострійно сьхвалена всіма комуністичними і робітничими партіями, стала хартією інтернаціональної єдності світового комуністичного руху (Рад. Укр., 28.IV 1959, 1); Марксистсько-ленінські партії всього світу сприйняли нову Програму КПРС як велику хартію міжнародного комунізму (Ком. Укр., 2, 1962, 19).

ХАРЦІ́З, а, ч., розм. Розбійник, грабіжник. — Не звір я — людську кров пролити, і не харциз, люде!

щоб бити (Котл., I, 1952, 185); [В і т а л і й:] На попасі, тільки місяць зайшов, потемніло, саме перший сон став налягать, харцизи почали до валки підкрадатись... А ми.. як шарханули з двадцяти рушниць, так десяток харцизів і покотилось! (К.-Карпий, II, 1960, 193); *У порівн. На сторожі Стояли Еврїал і Нїз; Хоть молоді були, та гожі і кріпкі, зграбі [хоробі], як харциз (Котл., I, 1952, 20); // Уживається як лайливе слово. Тепер він знає, хто коні бере.. А, злодій, коноводе, харцизе проклятий! Не минеш ти тепер Денисових рук!.. (Гр., II, 1963, 255); [Б о б р е ч и х а:] Ах ти харцизе, розбишако клятий! (Сам., II, 1958, 78).

ХАРЦІ́ЗА, и, ч., розм. Те саме, що харциз. Мучився отак з ним батько, мучився та, заплакавши, й каже Мотрі: — Ні, вже нічого з харцизою не відю! (Мирний, II, 1954, 114); *У порівн. Розказує кожному з плачем Мотря: — ..Світку пропис [Чіпка], одєжу, вєду, в одній сорочці, як харциза (Мирний, I, 1949, 264).

ХАРЦІ́ЗНИК, а, ч., розм. Те саме, що харциз. Дяк постріпує навіть стариз і благочестивих відів.. усякими непотрібними словами: ..харцизниками, людюдами, шибениками і усякими безумними словами (Н.-Лев., IV, 1956, 168).

ХАРЦІ́ЗСТВО, **ХАРЦІ́ЗТВО**, а, с., розм. Розбійництво, грабіжництво. Знаю тебе, бурсо; знаю тебе здавна, Як по всім країнам [всіх країнах] та була ти славна; ..Правда, що тыла ти добре оковиту, Іноді харцизатом обридала світлу (Щог., Поезії, 1958, 131).

ХАРЦІ́ЗТВО див. харцизство.

ХАРЦІ́ЗЯ́КА, и, ч., розм. Те саме, що харциз. Було, як деякий харцизьяка попаде в руки, то суд йому короткий був. За кражу платив той курінь, до якого належав злодій (Стор., I, 1957, 274); — Та хоч покажіть мені того харцизьяку, що вікна серед білого дня б'є (Головко, А. Гармаш, 1971, 358); — Такий харцизьяка росте, як і його батько. Не мине тюрми! (Багмут, Опов., 1959, 9); [М а р у с я (скоцила):] А що се за харцизьяки такі найшли у тату! Чого ви завелися! Ач! Убраліся у чужу солому, ще й шелестять! Та вас тут пов'язати треба (Кост., I, 1967, 278); [К а т е р и н а:] Ах ти ж, чортва Галушка, стара шапка, харцизьяка (Корн., I, 1955, 306); *У порівн. Сьогодні.. немов дідько носив його по чужих городах, без шапки, босий, в одній сорочці, та й та розхристана, як у харцизьяки... (Мирний, I, 1949, 282).

ХАРЦІ́ЗЯ́ЦТВО, а, с., розм. Збірн. до харциз. — Ну, що ж ти відіш, Василю? Там же того харцизьяцтва... (Хотк., I, 1966, 107).

ХАРЦІ́ЗЯ́ЦЬКИЙ, а, е, розм. Прикм. до харцизьяка. Вона захотіла ввійти в те товариство тихим янголом-спасителем, навчить запеклі харцизьяцькі душі, п'яні голови любові до людей (Мирний, II, 1954, 286).

ХАРЧ, у, ч. і і, ж. 1. збірн. Те саме, що харчі. 1. В дорозу Григорій узяв чимало всякого харчу, але більше всього тютюну (Довж., I, 1958, 76); Польського війська було більше. В козаків не стало харчі. Почався голод (Н.-Лев., VII, 1966, 26); Пожвавішав Ласун [папуга] тільки влітку, коли я зміг принести йому різний зелений харч (Сміл., Сашко, 1954, 127); *Образно. — Зелень лугу, блискіт [блискіт] неба — з того радий я; Запах квіттів — більше не треба, То — вся харч моя (Гр., I, 1959, 454).

◇ **Харч переводити** [даремно, дарма і т. ін.] див. переводити.

2. Те саме, що харчівання 1. Поплатив [ріпник] чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку, між товаришами, він був лан (Фр., IV, 1950, 8); Він знав, що то найми... «Босий

дохід, а голодна харч; зрання води, в полудні пити, а вечері бити, — як каже жартиєлива приказка (Кочуб., I, 1955, 104); Пригадую зими: морози великі, а хата холодна, харч убогий, та чад, та брак одєжі... (Вас., IV, 1960, 10); Навесні Семен пішов худобу пасти, почав дещо заробляти на харч (Ле, С. Голубар, 1950, 12).

ХАРЧАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. **харчіти** і звуки, утворювані цією дією. Його почало душити, і він простягся на ліжку без руку. Лише харчання свідчило, що життя ще не втекло зі старого тіла (Фр., IV, 1950, 184); Батько обережно відчинив двері. А там таке гарчання та харчання, ніби собаки гризуться (С. Кравч., Бувацьщина, 1961, 36); Дід протягся і скоро захріп, а Івась ще довго слухав його сопну та харчання (Мирний, I, 1954, 174).

ХАРЧАТИ, чу́, чийш, недок., розм. 1. Те саме, що **хрипіти**. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном (Н.-Лев., II, 1956, 203); Гошка прибічовує його [теля] коло полудрабка так, що воно харчить і крутить головою. — Попусті, — просить Йонька, — задавить (Тют., Вир, 1964, 517); — Закедучав чоловік, третій день груди заложило, харчить, стогне, в жару качається (Горд., II, 1959, 282); *Образно. Міни харчали, як люти пси, і шматували воду, піднімали до темного неба чюдернацькі смерчі (Ю. Бездик, Полки..., 1959, 237); // Говорити з хрипом, сиплим голосом. — В камеру! В камеру! — харчить Геллерфорт. Поліцаї ханяють Тамару з ослона і тягнуть до порога (Хижняк, Тамара, 1959, 148).

2. Вивадати хриплі звуки при диханні під час спусу; хрипти. Зосталися самі й'якції. Той харчав, звалившись під лавкою; той сидів, обпершись спиною об косяк вікна (Мирний, I, 1949, 259); Рудий, бородатий в'єрей спав, схиливши голову на груди, аж харчав (Вас., I, 1959, 188).

ХАРЧЕВНЯ, рідко **ХАРЧІВНЯ**, і, ж., заст. Заг'яджий двір, закусочна з дешевими й простими стравами. Щербина отак і писав заєжди по трактирах та харчевнях (Гльч., Серце жде, 1939, 323); Тут містилися харчевні й кав'ярні, де в підвишенні на ланцюгу казанках варилася баранина або великі, як таріла, вареники з білого боршчука з бараниною — так звані манти (Тулуб, В степу..., 1964, 53); Навпроти храму Кайлас розташувалася харчевня. У ній паломники відпочивали, підкріплювалися їжею (Минко, Намасте..., 1957, 26); Він зайшов до кількох дешевих харчевень, та бажаних овочів не було і там: сезон на помідори ще не настав (Багмут, Опов., 1959, 90).

ХАРЧІТИ, чу́, чийш, недок., перет., розм. Те саме, що **харчувати** 1—4. — Іван такий неслужнякий, ..недобрий син: батька відного лас, ..не хоче зодівати, не хоче годити! Ми ж вас харчимо, ми вам раді, ми вас почитасмо... (Григ., Вибр., 1959, 47).

ХАРЧИТИСЯ, чус'я, чийшея, недок., розм. Те саме, що **харчуватися**. Зінько вмовлявся з нею так, що вона житиме в Грицьковій хаті, доглядатиме діти, ..ходитиме коло городу й садка, а за те й сама тим харчитиметься (Гр., II, 1963, 471); Поки онука була мала, то баба ходила на заробітки, копала ріпу та ріпою й харчалася навіть усю зиму (Україна..., I, 1960, 233).

ХАРЧІ, ів, мн. I. Те, що споживають, їдять і п'ють; істиви принаси, їда. В п'ятницю відсвіта вв'ала Явдоха ціпок у руки та торбинку з харчами й подалася з людьми на прощу (Кочуб., I, 1955, 53); Хлопець пішов у поле з харчами у вузлик та з серпом за полясом (Ле, Право..., 1957, 18); Тежка кукувала хліб, м'ясо, овочі та інші харчі на цілий день (Смолич, II, 1958, 39); // розм. Те саме, що **корм**. — Верблюду, Вусте, не то що до

Каховки, до самих Криничок може дійти не пивши... I в харчах перебору нема — найгрубіший молочай ість... (Гончар, Таврія, 1952, 233).

2. Те саме, що **харчування** 1. Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць на його харчах, і пішли до казарм (Н.-Лев., II, 1956, 208); — Наймаю до осені. Харчі мої, а за гроші й не балакайте (Тют., Вир, 1964, 30); Стара Хомашиха на поле винесла косяраж кислотою з щавлю борщу та, мабуть, ще торішнік вієсяників. На таких харчах косярі не довго тягатимуть коси (Чорн., Визвол. земля, 1959, 71).

◇ Посадити на казенні харчі див. **посадити**.

ХАРЧІВНЯ див. **харчевня**.

ХАРЧО, невідм., с. Кавказька страва — суп з баранни.

ХАРЧО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **харчовий** у 3 знач., напр.: **харчосмаковий** й **харчотрест** і т. ін.

ХАРЧОВАНІЙ, а, е. Дісир. пас. мнп. і теп. ч. до **харчувати** 1—4.

ХАРЧОВИЙ, а́, е́. 1. Прикм. до **харчі**. — Сидорчук! Відведи його до писаря Лаврентьєва. Хай напише наказ захищати його на харчове та інші постачання (Тулуб, В степу..., 1964, 100); Харчові запаси; // Признач. для харчування. Харчові талони; // у знач. ім. **харчове**, в'бго, с., заст. Гроші на харчування. — Щось мав вийти. Вже тепер Салоган обіцяє тим, хто на економіському котлі, збільшити харчове. Щось пронохав цей лис і починає піддобрюватися (Стельмах, I, 1962, 550).

2. Стос. до харчування. З погляду харчової і дієтичної цінності шпинату належить перше місце серед овочевих культур (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 243); Для того щоб людина і фізіологічно, і в духовному плані гармонійно розвивалась, потрібна, поряд з усім, і повноцінна, якісна щоденна їжа, потрібна певний харчовий режим (Знання..., 7, 1967, 24); // Який використовується для їди. Найбільше вуглеводів є в харчових продуктах рослинного походження (цукор, мед, хліб, борошно, крупи, картопля) (Колг. Укр., 5, 1958, 15).

3. Пов'язаний з виробництвом і зберіганням продуктів харчування. Разом з важкою індустрією, якій належить провідна роль в економіці республіки (УРСР), широкого розвитку набрала легка і харчова промисловість (Наука... 12, 1957, 2); Мішок Гаркавого виявився справжньою харчовою базою (Собко, Вогонь... 1947, 59).

ХАРЧОВИК, а́, ч. 1. Працівник харчової промисловості. Харчовики України наполегливо працюють над удосконаленням виробництва, поліпшенням якості продукції (Наука..., 7, 1956, 10); Святковий вигляд мав.. Палац культури харчовиків, де проходили урочніста збори колективу ордену Трудового Червоного Прапора кондитерської фабрики імені Карла Маркса (Веч. Київ, 1.XI 1967, 2).

2. Особа, яка працює в заготівельній організації. **ХАРЧУВАЛЬНИЙ**, а, е. Який постачає, видає комунальду харчові продукти, забезпечує харчування. — Всі ешелони, які проїжджають цією станцією, повинні дістати вечерю. Тут харчувальний пункт (Гапек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 442).

ХАРЧУВАННЯ, я, с. I. Дія за знач. **харчувати** і **харчуватися**. За овачи йшли вагтажні верблюди, а за ними гнали отари, частково призначені для потреб Раймського гарнізону, частково для харчування величезної маси людей (Тулуб, В степу... 1964, 246); — Ви повинні взяти з собою яку-таку одєжу та карбованців сто свадцять п'ять — сто п'ятдесят на харчування і до рогу за океан (Стельмах, I, 1962, 197); Горюх викор-

сповують переважно на харчування у вигляді круп (Зерн. боб. культ., 1956, 10); *Правильне харчування — запорука здоров'я, продовження життя і підвищення працездатності* (Наука., 10, 1962, 44); *Харчування молоком матері забезпечує організм головним чином білковими речовинами і жирами* (Фізіол. ж., II, 3, 1956, 79); *Важливу роль у піднесенні матеріального добробуту населення нашої країни відіграє громадське харчування* (Ком. Укр., 1, 1964, 38).

2. Те, чим харчують (у 1 знач.), харчуються; продукти, харчі. *Забутила торбу з хлібом... забутила харчування* (Сл. Гр.); *Олександр передав Данилової торбу з харчуванням і браунінгами, трусонує брата за плечі: не бійся, моєляє* (Стельмах, II, 1962, 156); — *Вже понад сто років шукають люди формулу речовини, що заступила б звичайне харчування* (Смолич, I, 1958, 71).

Продукти харчування — їжа, їстівні продукти, продовольчі товари.

ХАРЧУВАТИ, ую, уєш, недок. 1. *перех.* Давати кому-небудь їжу; годувати. *Уже ж се мусить всякий знати, що війсьکو треба харчувати* [харчувати] (Котл., I, 1952, 192); *Як вони молили в о. Артемія жито, то наймички погано їх харчували* (Н.-Лев., IV, 1956, 151); *То була громадська господа, там харчували дітей червоноарміїців села та безпритульних, що жили в родинях колаоспників* (Ле, Мої листи, 1945, 31).

2. *перех.* Утримувати кого-небудь. *Пасічникуванням заробляє [дід] собі хліб та харчував свою бабу й приймачку* (Н.-Лев., IV, 1956, 196).

3. *перех.; перен., розм.* Бути джерелом засобів до існування; годувати.

4. *перех., рідко.* Забезпечувати живі організми поживними речовинами, водою і т. ін.; живити. *Кров тече від серця артеріями і розносить по всьому організму життєдайні й життєтворчі речовини, харчує весь організм* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 201).

5. *неперех., діал.* Істи. — *Я не маю часу, я не маю часу. Бійтеся бога, люди добрі! Ви вже харчували, а у мене ще й дрібки у роті не було* (Хотк., II, 1966, 14); *Майстер скінчив свою роботу і харчував коло стола* (Черемш., Тв., 1960, 68).

◇ **Харчуйте здорові** — побажання доброго апетиту.

ХАРЧУВАТИСЯ, уюся, уєшся, недок. 1. Задовольняти потребу організму в їжі, годувати себе; їсти. *Нілька вже день харчувалися старі вареною та печеною картоплею, аж охляли без хліба* (Коцюб., I, 1955, 90); *Жовнірам не стало за що харчуватись. Вони кинулись по селах, грабувати в селян воли, корови, вівці, кури та гуси* (Н.-Лев., VII, 1966, 226); *Хлопи гинули, як жуки. Харчувалися рибою та корінням, дикою степовою цибулею, щавлем, порічками й перепілками* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 48); *Раніше тисячі людей вмирали від страшної хвороби — цинги. А тепер харчуються свіжими овочами, що виключає захворювання цингою* (Фіз. геогр., 5, 1956, 127); // *Істи в кого-небудь, одержувати їжу у когось, дець.* — *Дочка при нас житиме й харчуватиметься, й ви будете при нас. Хіба ми вас виженемо з хати, чи що?* — *обізвалася Надєя* (Н.-Лев., III, 1956, 199); — *Він харчувався в мене два місяці й завісив мені три корони* (Март., Тв., 1954, 194).

2. Годуватися (про тварин). *Почуваю себе як захарчована корова, що цілу зиму харчувалася соломом зі стріхи, а на весну заводять її дрючками, бо встати сама не годна* (Коцюб., III, 1956, 392); // *Діставати, здобувати собі їжу. Претензії в гаді були невеличкі, Харчуватися в джунглях неважко: Хочеш напитись — пий собі з річки, Голодний — злови собі пташку* (Мур., Осінні сурми, 1964, 74).

ХАСИД, а, ч. Прибічник, послідовник хасидизму.
ХАСИДИЗМ, у, ч. Релігійно-містична течія в іудаїзмі.
ХАСИДСЬКИЙ, а, е. Прикм. до хасід і хасидизм.
ХАТА, и, ж. 1. Сільський одноповерховий житловий будинок. *Без хаяїна двір плаче, а без хаяїки хата* (Укр. присл., 1963, 261); *Жваво, з юнацькою енергією заходився Семен ставити хату* (Коцюб., I, 1955, 125); *Кругом садочки, біленькі хати, і соловейка в гаю чувати* (Л. Укр., I, 1951, 29); — *Вибачайте, кумонько, — мовить [Журавель], випорожнивши горнятко, — чим хата богата [багата], тим і рада* (Фр., IV, 1950, 57); *Мої мости калінові, хати на помості, Прийшов, прийшов Василечок ба й до мене в гості* (Коломийки, 1969, 139); — *Пам'ятаєш прикаказу? Яко хата, такий тин, який батько, такий син...* (Кучер, Голод, 1961, 329); — *В кожній хаті лампочки і лічча горять. А у Марії там така хата, як дзвін. Колгосп збудував* (Цюпа, На зустріч..., 1958, 435); **У порівн. Сам, каже [Демко], губернатор іде у колосці, що скрізь у вікнах, моя хата яка!* (Кв.-Осн., II, 1956, 481); // *Домівка, господа. Вітуть серце, що в палатах Ти розкошуєш, і не жаль Тобі покинутої хати...* (Шевч., II, 1963, 11); *Кожний [бурлака] згадував за свою хату, за свою жінку, своїх дітей* (Н.-Лев., II, 1956, 208); // *Тимчасове пристановище для кого-небудь. Смеркло. — Збирайтеся, бабо, — каже мама, — та йдіть шукати хати на ніч, а то пізно буде* (Коцюб., I, 1955, 456); *Не стало видно ні хутора, ні полтавського стовпозового шляху, тільки невизражно бовваніла табірна хата, в якій збиралися ночувати орачі* (Тют., Вир, 1964, 14); *Тоня й Віталій.. пливуть озлянути Суздомників причал та рибальську хату-пустку, де восени рибалки ночують, ховаються від негоді, а зараз на їхніх нарах пильки на пальці* (Гончар, Тронка, 1963, 232).

◇ **Аж хата трясється дві. трістися; Вертяться (вертяться, повертяться, повернутися і т. ін.) до хати** — повертатися до рідного краю, додому. *Знаю я: він [мандрівник] вертеться до хати, Він побачить приязні вогні...* (Рильський, Голос осінн., 1959, 5); *Моя хата скраю [, я нічого не знаю] — мене це не стосується, це не моя справа. — Я не чинитиму перешкод твоєму бажанню, але і не допомагати му.* *Моя хата скраю, я нічого не знаю* (Бурл., Напередодні, 1956, 111); — *То як же буде з Наталкою? З мене ж пан спитається... — Буде так, як і було, — відповіла Лимариха. — Ну, як знаєте. Моя хата скраю* (Добр., Очак. розмир, 1965, 26); **Не держатися хати** — часто не бувати вдома. *Марина не знала, як догодити, як власкавити чоловіка, що завжди дома нудьгує, марудиться, не найде собі місця, не держиться хати* (Горд., Дівчина..., 1954, 102); **Не при хаті згадувати (згадуючи) див. згадувати; Тиняться по чужих хатах див. тиняться.**

2. Внутрішнє житлове призначення такого будинку. *Вийшли з хати батько й мати В садок погуляти* (Шевч., II, 1953, 363); *Ми з Чайчиною, упоравшись у хату, пішли до Насті* (Вовчок, I, 1955, 263); *В хаті стояла задуга, пахло сухими васьилками, якісь тіні ходили по стінах у присмерку* (Коцюб., I, 1955, 229); *Іван ходив по хаті змурий, як осіння темна ніч* (Мирний, I, 1949, 217); *Як сіпне [адвокат] дверки д'собі! Трохи-трохи що не заповор я носом у поміст. Нема що кому казати, бо в чужій хаті й тріска б'є* (Март., Тв., 1954, 205); — *От тобі на! — сказала Ониса, заглядаючи в вікно, — за вовка промовка, а вовк у хату* (Н.-Лев., III, 1956, 14); **Образно. Як понесуть товариша В нову ю світлицю, Загомонять самопали, Гукнуть гаківниці. Як положать отамана В новій хаті спати, Заголосить, як та мати, Голосна гармата* (Шевч., II, 1963, 205); // *Кімната. — Іди до секретаря! — сказав [сторож] і поїв Чинку*

аж через три хати, де сиділо багато судовиків (Мирний, I, 1949, 253); Ми пішли в її хату, — власниве, панночка займала три хати; в першій хаті на столику, на видному місці, стояв той портрет, що вона хотіла мені показати (Л. Укр., III, 1952, 600).

Велика хата — простора, світла кімната для прийому гостей; світлиця. *Ночував він у Оксена. Олена перевела дитя в хатину, а велику хату віддала гостеві* (Тют., Вир, 1964, 102); **Малі хата** — хатина (у 2 знач.). — *А де ж Ганна, Катерино? Я пак і байдуже! Чи не вмерла? — Ні, не вмерла, А дуже нездужа. Ходім лише в малу хату, Поки випрагає Воли батько: вона тебе, Марку, дожидає* (Шевч., I, 1963, 321).

◇ **Виносити (вінести) сміття з хати** *див. виносити*; **Добривечір [вам] у хату** — усталена форма вітання, яку вживають, заходячи до хати ввечері. *Тут саме ввійшли [братчики] в хату.. — Добривечір у хату, — привітали всі москалізу, що стояла посеред хати з ключами в руках* (Мирний, I, 1949, 330); [Г о р п и н а:] *Добривечір вам у вашу хату!* (Н.-Лев., IX, 1967, 223); **Здоров (здоровя, здорові) [був, була, були, будь, будуть і т. ін.] у хату** *див. здоровий*; **Здрасуйте вам у хату** *див. здрасувати*; **На всю (на цілу) хату, у знач. присл.:** а) дуже голосно; гучно. *Бабина онука Хрестя, — дівка сімнадцяти літ, низенька, некрасива, чогось важко зітхала на всю хату* (Мирний, I, 1949, 292); — *Геть, проклята, геть! — заревів на всю хату Прокіп і, вчепившись Орисі в коси, смикнув її до себе, щоб викинути з хати, як щеня* (Тют., Вир, 1964, 97); *Петрик розмакався на всю хату* (Стельмах, II, 1962, 398); *Максим кричав на цілу хату. О! Він знайде спосіб на упертість зятя!* (Коцюб., I, 1955, 34); б) дуже сильно. [Б в ф р о с и н а:] *Ніде дітись: треба показати [Йде в кімнату й виносить серезки й браслет]. [В с і:] Ой, гарні ж! Аж блищать, аж горять! Так і сяють на всю хату* (Н.-Лев., IX, 1967, 232); *Лампочка без скла чаділа на всю хату* (Коцюб., I, 1955, 65); **Наговорити повну хату** *див. наговорювати*; **Нагомоніти повну хату** *див. нагомоніти*; **Не виходити з хати** — не бувати серед людей, сидіти вдома. *Давенько ми вже Марусю не бачили, то за горем своїм, то за сваркою тією межі старими, та й Маруся наче зовалася з хати, сливе, не виходила* (Вовчок, I, 1955, 209); *Десь, певно, вітер проїмав мене, і я сповів бронхіт, два дні не виходжу вже з хати* (Коцюб., III, 1956, 431); **Не [могті] перейти хати** *див. переходити*; **Носити (повесті) сміття під хату** *див. сміття*; **Повна хата** *кого, чого* — велика кількість, дуже багато кого-, чого-небудь. — *Що ж ви нічого не робите слабій? — Замфір махнув рукою. — Де там нічого... Ворожок та шептух була повна хата...* (Коцюб., I, 1955, 229); — *А за що ж ви в'єте? — А тобі яке діло?.. Он бач. Добра була повна хата, а тепер одна пуста зсталася..* (Мирний, I, 1949, 290); — *Гостей було — повна хата!* (Тют., Вир, 1964, 159); **Пробімо до хати!** — уживається як ласкаве запрошення завітати в дім. — *Оце я до вас у гості... Буде де переночувати? — питає становий. — Коли ваша ласка, пробімо до хати!* — *запрошує Чіпка* (Мирний, II, 1954, 265); **Сидіти в хаті** — бути, лишатися вдома. *Що то ти робиш, синочку, тепер, коли й Лізи нема, коли з дому трудніше вирватися? Певно, сидиш в хаті та читаєш* (Коцюб., III, 1956, 189); **У хаті** — вдома. *Не знаєш, звідки і ким пронеслося, що в Павла у хаті недобре...* (Вовчок, I, 1955, 170); **У хату наплювати** *див. наплювати*; **Хоч з (із) хати тікай** *див. тікати*; **Хоч утікати з хати** *див. утікати*¹.

3. Родина, люди, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні. [Д и я к о н:] *Усі ми здавна знаємо Присціллу і можемо їй вірити на слово.* [П а р в у с:]

Але ж не жінка хаті голова, а чоловік, не їй його судити, не їй за його й рудити... (Л. Укр., II, 1951, 410); *Відолази днями й ночами всю хатю сидять і роблять ложки.. по 10 крейцарів від копи* (Фр., II, 1950, 131); *Хата мовчала. Клим у задумі слухав синову річ* (Горд., II, 1959, 206).

◇ **Відбиватися (відбитися) від хати** — те саме, що **Відбиватися (відбитися) від дому** (*див. відбиватися*).

4. **розм. Квартира** (у 1 знач.). *Хата наша — 2 кімнатки — нічого собі. На другому поверсі* (Коцюб., III, 1956, 145).

5. Уживається у складі назв деяких сільських установ. **Хата-лабораторія** — лабораторія колгоспної дослідної станції. *Показали ми їм [румунським делегатам] багато чого: і клуб, і хату-лабораторію, і зерношумарню, і в дитячий садок повели* (Мур., Бук. повість, 1959, 300); **Хата-читальня** — заклад на селі в перші роки Радянської влади, призначений для проведення політико-виховних та культосвітніх заходів; приміщення, в якому проводилися ці заходи. *Давид сидів кінець стола, рився в книжках і виписував якісь цифри, помітки на клатку паперу (мав же згодом і в хаті-читальні робити доповідь про міжнародне становище, то й вибирав цифри і складав конспект)* (Головко, II, 1957, 421); *Кіно показували в хаті-читальні тільки зимою, а літо крутили прямо надворі, в садку* (Тют., Вир, 1964, 40).

ХАТИНА, и, ж. 1. Те саме, що **хата** 1, 2; певелика вбога або стара хата (у 1 знач.). *Серед села вдова жила У новій хатині, Білолиця, кароока і станом висока* (Шевч., I, 1963, 158); *Продав Павло свою вбогу хатину* (Вовчок, I, 1955, 169); *Я чоловік бідний. Грунту нема й крихітки... одна хатина, та й то стара* (Фр., I, 1955, 370); *На лісовій галлявині стояла вкрита очеретом хатина* (Донч., Вибр., 1948, 212); *Мінливе світло заливало рибальські хатини* (Трубл., Шхуна..., 1940, 308).

2. Менша (перев. бічна) кімната в хаті. *Йому вже вживається, що він розвалив оцю хату, а заложив нову, з світлицею, з хатиною, з великими вікнами...* (Мирний, II, 1954, 247); *Та хто се плаче там, в другій хатині? Чиє ридання стримане, тяжке?..* (Л. Укр., I, 1951, 32); *Маленька хата з хатиною були чистенько побілені крейдою* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 182); *Ночував він у Оксена. Олена перевела дитя в хатину, а велику хату віддала гостеві* (Тют., Вир, 1964, 102); *Улана мала хату на дві половини з невеличкою кімнатою посередині, яку звичайно на півдні називають хатиною* (Добр., Тече річка..., 1961, 23).

ХАТИНКА, и, ж. Зменш.-пестл. до **хатина**. *Стежка довела до горбика, де стирчала на щолопочку рибальська хатинка* (Н.-Лев., V, 1966, 241); *Дві хатинки причаїлися на лісовій галлявині, наче якісь чударняцькі гриби* (Донч., II, 1956, 67); *Квартира вчительки складалась із двох невеличких хатинок* (Коцюб., I, 1955, 310); — *Де ж батько? — спитав він матір, що вже поралася коло печі в хатинці через двері* (Коцюба, Нові береги, 1959, 232).

ХАТИНОНЬКА, и, ж. Пестл. до **хатинка**. *Назад тому за двісті літ Гора мильньо зеленіла; і на горі, де хрест стоїть, Колись хатинонька біліла* (Рудан., Тв., 1959, 59); *Ти не лякайся-бо, що свої ніженки Вмочиш в холодну росу: Я тебе, вірная, аж до хатиноньки Сам на руках однесу* (Пісні та романси..., II, 1956, 173).

ХАТИНОЧКА, и, ж. Пестл. до **хатинка**. *Не називаю її раєм, Тії хатиночки у гаї Над чистим ставом край села* (Шевч., II, 1963, 252); *Якраз навпроти їхнього будинку стояла стара хатиночка* (Вишня, II,

1956, 319); Хатиночка, як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела (Мирний, I, 1949, 339).

ХА́ТКА, и, ж. Зменш.-пестл. до хата 1, 2. Із змаритишо виступають Обрив високий, гай, байрак; Хатки біленькі виглядають, Мов діти в білих сорочках У піжмурки в яру гуляють (Шевч., II, 1963, 41); Село, зачароване зоряним небом, горюче синіє розкиданими хатками, біля яких пильно дивляться на схід потемнілі сонячники (Стельмах, II, 1962, 26); Чіпка ввійшов у невеличку хатку, де сидів секретар, обложений кругом ділами (Мирний, I, 1949, 253); // Приміщення, споруда, предмет, які формою нагадують невелику хату. — А наші хатки на колесах, правда, гарненькі? — кивав Васильчик на яскраві жовто-червоні та голубенькі вагончики, що, наче автобуси на стоянці, табораються вишу (Гончар, Тронка, 1963, 191); Покинули свої хатки-шпаківниці чорно-рябенькі шпакі. Величезними табунами літають вони над ланами, луками (Коп., Як вони.., 1961, 13); З сусідськими Сашком і Омельком він робить хатки з піску (Багмут, Опов., 1959, 11).

◇ **Карткві́а ха́тка див.** карткві́й; **Ха́тка з карт,** рідко — те саме, що **Карткві́а ха́тка (див.** карткві́й). По голому сірому виступі скелі ліпились татарські хаточки. ..одна на обній, як хатки з карт (Коцюб., I, 1955, 392); **Ха́тка на ку́рлячій ні́жці (ла́пці) див.** ку́рлячій.

ХА́ТНІЙ, я, є. 1. Прикм. до хата 1, 2. Хатні голі стіни — полупані, мороз повиступав на їх [них] сизим вінез (Мирний, IV, 1955, 286); Весняне повітря потоками лине У хатне віконце (Крим., Вибр., 1965, 72); Він підходить до хатнього піддашшя, перед порогом тупав ногами, обтрушує з чобіт сніг (Д. Бедзик, Україдені гори, 1969, 163); В тісній землянці, устаткованій всілякими хатніми речами (тут було навіть люстр), було тепло й привабливо (Довл., Вибр., 1959, 180); Шудляди його стола вивопнені були наперами з синіми рядками й наситили хатне повітря специфічним запахом (Коцюб., I, 1955, 406); // Який веде до житлових кімнат, внутрішній. Синешні двері були обчичені, з хатніз у сіни пробивалася тоненька, як павутинка, смужечка світла (Перв., Днякий мед, 1963, 372); // Стос. до ведення домашнього господарства. [К и л и н а:] Оце вже якось я в полі обробилася, то треба роботи хатній дати лад (Л. Укр., II, 1952, 234); // Вигот. в домашніх умовах. Штани коротві, чорні, як дьоготь, він вибрав собі, фабричні, це вам не яке-небудь хатне полатино (Горд., Діти.., 1937, 172); // Який одягають, носять у хаті, вдома; домашній. Батько пройшов до себе, скинув сюртук, надяг хатній піджак, тоді сів до піаніно (Смолич, II, 1958, 17); Гетьман був у простому хатньому одязі — у світло-синьому каптані, окажмитових штаних і жовтих чоботях (Панч, Гомон, Україна, 1954, 402); // Який любить проводити час удома, постійно перебуває в хаті. [С т е п а в:] Не здивуйте! Вона у нас хатня, прожеж людьми неусто була, все більш під материним крилом, то наряд чи зугарна до ладу й відповісти (Кроп., II, 1958, 56).

Хатній скарб див. скарб.

◇ **Хатня мёрква див.** мёрква.

2. Який живе, росте в хаті, пристосувався до домашніх умов (про тварин, рослини); домашній. А Чубчик, сивий голубок, Живе на голуб'ятні. Хоч він до хати дуже звик, Але він пташ не хатній. Він любить простір голубий. Повітря й чисте небо, І десь у клітці під замком Його тримає не треба (Мур., Піонер. слово, 1951, 105); Миша хатня разом із щуром стрим є основним шкідником в зернохосовищях (Звірі.. Карпат.., 1952, 53); Давногрецькі митці богино мудрості та військової справи Афіню (у римлян — Мінерва) часто

зображували з «мудрим» птахом совою, яку називають ще хатнім сичех (Знання.., 6, 1971, 32); // рідко. Який вирощують удома. — А де це ваші люди, що не видно їх у селі? — запитав я дядька, який почав курити цигарку з хатнього тютюну (Довл., Вибр., 1959, 39).

3. Який обслуговує чиню-небудь сім'ю, допомагає вести домашнє господарство. Поблизу будинку стояли два флігелі. В одному жив управитель з родиною, а в другім — хатня прислуга: кухар, покоївки (Головко, А. Гармаш, 1971, 378).

Ха́тня госпо́днія див. госпо́днія; **Ха́тня робітні́ця див.** робітні́ця.

4. Стос. до хати (у 3 знач.). Нащо вони зробили свідком хатнього болота ту чисту душу?.. (Коцюб., I, 1955, 408); Прослави́мо того, хто серед дітей та уну́ків Стріне у хатнім теплі старість повільну свою (Зеров, Вибр., 1966, 286); // у знач. ім. хатні, ніх, мн. Члени сім'ї, мешканці хати. На столі шипів самовар, докола сиділо кілька чоловік — хатні й, очевидно, гості (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 195); За кілька днів до Жовтневих свят Петро поїхав до Дунавець купувати хатнім обнову (Бабляк, Жвапчик, 1967, 159); // перен. Приватний, особистий, родинний (про справи, інтереси, погляди і т. ін.). [Л і с о в и к:] Не гідна ти дочкою ліса [лісу] зватися! Бо в тебе дух не вільний лісовий, а хатній рабський! (Л. Укр., III, 1952, 250); — Воін менше за інших заповонений вузькими хатніми інтересами. Він постійно, вдень і вночі, живе, так би мовити, ідейним, громадським життям (Гончар, III, 1959, 283); // у знач. ім. хатне, нього, с., перен. Приватне, особисте, родинне. Маленькій людині Можна б жити в маленькім садочку.. І думати тільки про хатне (Мисник, Верховіття, 1963, 5).

◇ **Розго́лошувати хатні справи див.** розго́лошувати.

ХА́ТОНЬКА, и, ж. Пестл. до хатка. Зима була, і хата вила, Як звір скажений за вікном, А ми любесенько сиділи У теплій хатоньці рядком (Дн. Чайка, Тв., 1960, 340); У старого чабана В хатоньці вечірка, У старого чабана Кричать гості: «Гірко!» (Мур., Лірика, 1954, 86); Трудяща Ластівка край берега літала: Земельку мокрую збирала, Щоб хатоньку собі зіпшити (Гл., Вибр., 1951, 131).

ХА́ТОЧКА, и, ж. Пестл. до хатка. Хаточка на одшибі, малесенька, низесенька, біліє з-під старої груші, немов з-під зеленого намету (Вовчок, VI, 1956, 286); Невеличка хаточка розбита була надвоє зеленим пологом (Мирний, III, 1954, 290).

ХА́ТЧИ́НА, и, ж., розм. Те саме, що хатка. Іван мав хатчину та кусник городця, жінку, корову та п'ятеро дітей (Марг., Тв., 1954, 227); Парешті зачула [Левантіна], як брязкає на дверях замок. Утекла в темну хатчину, і сіла на ліжко (Гр., II, 1963, 286).

ХА́УЗ, у, ч. Невелика штучна водойма в Середній Азії.

ХА-ХА́, ХА-ХА-ХА́, виг. Звуки, якими передається голосний сміх, регіт. [Я р я н а (раптом сміється):] Ха-ха-ха! [Г а п т і н:] Чого ти? (Л. Укр., III, 1952, 717); — Ха-ха-ха, — низько сміється отець Миколай, і його кругла голова і пухкі, схрещені на грудях руки драглистим тремтінням доповнюють сміх (Стельмах, I, 1962, 268); // у знач. ім. невідм., с. Голосний сміх. Від Микасевого жарту хлопці та дівчата вибухнули розкоштним ха-ха-ха... (Чорн., Визвол. земля, 1959, 82).

ХА-ХА-ХА́ див. ха-ха́.

ХА́Щ, у, збірн., діал. Хмиз. Закопас було добро в ямі та хатцем прикидає та і вітка в ліс (Сл. Гр.).

ХА́ЩА див. хашці.

ХА́ЩИНА́, й, ж., діал. Хашці. Не видно ні стежок, ні поодиноких слідів — безлюдна і глуха місцевість. Ти-

хо зітхають непролазні хащани, жарко парують вологі скелі (Воронько, Казка., 1957, 48).

ХАЩІ, ів, мн. (одн. хаша, і, ж.). 1. Густий, непрохідний ліс, чагарник. *Поїдй глинищем, серед колючих хашів та червоного бур'яну, що росте на солонці, розчищено невеличку нивку* (Л. Укр., III, 1952, 124); *Оксен зрозумів, що степом продертися не вдасться, і завіз своїх людей у порослу хащами глибоку яругу* (Тют., Вир, 1964, 530); *Ходив дід Макар ще з хлопчиком у Соколинний по гриби. Забрався в хащі, а там ні пройти, ні вийти* (Збан., Тасмниці., 1971, 42); *Образно. [Д ж о н а т а н:] *І що ж? Воки [мрії] не зникли?* [Р і ч а р д:] *Ні, ще не зникли, хоч примеркли трохи. Я бачу, тут в новому краю треба хашів розчистити вперед чимало, а потім вже розпалюватиме багаття...* (Л. Укр., III, 1952, 43); *Поете, поринай у вир буття, у будні, в хащі днів, у твоє життя, і ти збудуєш дієні самороди [самородки]* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 88); // *чого, які. Густі зарості яких-небудь дерев, кущів, трав і т. ін.* *Йшли ми повз великий пустир, зарослий хащами колючого терну, дереви та непрохідного високого бур'яну* (Донч., V, 1957, 167); *Ведмідь зникає в виноградних хащах* (Довж., I, 1958, 120); *Від легендарного Ізмаїла на десятки кілометрів простяглися славетні дунайські плавні. Сюди, в очеретяні хащі, рідко заглядала людина, й вони стояли незайманими* (Літ. Укр., 22. I 1965, 1); *У порівн. *Очерети височезні, густі, як бамбукові хащі. Злегка шелестять листям на вітерці...* (Гончар, Маца., 1959, 33); // *чого, перек., розм.* Густе волосся. *Бородатий козак, що весь час поривався щось сказати, витяг люльку з хащів бороди та зусів* (Перв., Невигадане життя, 1958, 123); // *перек., розм.* Дуже велике скупчення яких-небудь предметів. *Величезний старовинний вал... зараз весь був начинений бетоном та сталю, а глибокий ріє-канал перед ним, по якому колись нібито ходили навіть кораблі, був замінований фугасами, переплутаний хащами дротів* (Гончар, II, 1959, 388).

Дікі (глухі) хаші — незаймані зарості; праліс. *Олю нічого не страшило: ні те, що міцним кільцем каратеї обступили загін, ні плутані лісові стежки через галузі хащів і трясовини* (Логв., Давні рани, 1961, 66); **Лісові хаші**; **Лісова хаша** — гущавина лісу, нетрі (у 1 знач.). *Сергій по компасу визначає напрямом, знаходить на ньому орієнтир і, побудувавши всієї ланцюжок, першим вступає в лісові хащі* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 78); *Всю ніч наша піতো, плутаючись у лісових хащах, бовтаючись у крижаній воді, продиралась по п'ятах ворога* (Гончар, Південь, 1951, 20); *Ніч упала раптово. Кошлата темрява владно сунула з лісової хащі* (Донч., II, 1956, 7); **Непролазні (непрохідні) хаші** — дуже густі зарості (дерев, кущів і т. ін.); нетрі. *Все раділо зимі — природа і птиця, тільки люди ненавиділи і проклали їй, замерзаючи в окопах, по степах, по лісах, по болотах, в непролазних хащах під снігами, виснажені, голодні, поранені, напрацьовані* (Тют., Вир, 1964, 461); *Лісів з вічнозелених дерев береглося дуже мало; вони вирубані, замість них поширені зарості вічнозелених колючих чагарників. Ці чагарники переплетені виткими рослинами. Вони нерідко утворюють непрохідні хащі* (Фіз. геогр., 6, 1957, 43).

2. *перек., розм.* Складна, мало вивчена галузь, сфера, ділянка (науки, техніки і т. ін.). — *Щоб був мир і щоб був спокій на землі, — сказав Шульга, — треба-таки зануритись мені у хащі того атома* (Рибак, Час., 1960, 103).

ХАШОВІЙ, а, е. Прикм. до хаші.

ХАЩУВАТИЙ, а, е, рідко. Укритий хашамц. *Свого часу цю сент-іштванську висоту також штурмували*

радянські бійці. Може, саме там, по її крутих хашуваних схилах несли свого відважного лейтенанта Лошаков і Лукич! (Гончар, I, 1954, 460).

ХВАЛА, й, ж. 1. Похвала, уславлення. *А подивися та спитай! Що там твориться у тім раї! Звичайне, радість [радість] та хвала! Тобі єдиному святому за дивні твої діла! Отим-бо й ба! Хвали нікому, А кров, та слюзи, та хула, Хула всьому!* (Шевч., II, 1963, 253); — *Я не потребує, не хочу вашої хвали: її ні в кишеню не покладеш, ні душі мою не зогрєвиш* (Стельмах, I, 1962, 523); *Україна вставала з пожарів, жила, і солдат у дарунок лунала хвала* (Нагн., Пісня., 1949, 73); — *Ви пробачте, що я так все просто... без дипломатії, розумієте, звик так говорити. Чому? Краще в очі найгіршій правді, аніж у очі — хвалу, а за очі — хулу* (Збан., Сеспель, 1961, 35).

◇ **Віддавати (віддати) хвалу** *див.* **віддавати**.

2. Урочисте звеличання, прославляння кого-, чого-небудь; гімн. *Як вільне море в час прибою, Радянська гомонить сім'я — І стоголосю хвалою Квітчає Партії ім'я* (Рильський, III, 1961, 97).

◇ **Складати (скласти) хвалу** *див.* **складати**; **співати хвалу** *див.* **співати**.

3. у знач. присудк. сл. Вигук, що передас захоплення, величання, визнання кого-, чого-небудь. *Радіймо всі — весна прийшла! Вітаймо сонце, що тєла Дав й для мушки і стебла, — Хвала йому, хвала!* (Вороний, Вибр., 1959, 92); *Хвала ж бійцям і тєслам! Вічна слава Народові, трудівнику й герою, Що жостить міст в майбутнє золотий* (Рильський, III, 1961, 10); *Хвала трудові незгасному, Хвала навіки миру!* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 3).

◇ **Хвала богам** (богу, богам) — те саме, що **Хвалити бога** (*див.* **бог**). — *Хвала богам, я вільна тепер, а про гроші — мені байдуже. Живу собі, як птичка та, безжурно...* (Мирний, III, 1954, 169); — *Клиць [покійна Соломія].. А не приходить, ні... Та й хвала богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала жє життя, як воно списане на спині...* (Коцюб., I, 1955, 388); [А н д р о м а х а:] *Хвала богам! Пішли-таки лідійці! Пішли на бій* (Л. Укр., II, 1951, 291); *Честь і хвалі кому, чому — уживається як заклик, що виражає захоплення, визнання заслуг, гідності кого-небудь, вдячності кому-небудь за щось. Честь і хвала невмирущому таланові і довільна йому слава!* (Мирний, V, 1955, 422).

ХВАЛЕБНИЙ, а, е. 1. Словнений похвал. Тим неситим очам, Земним богам-царям, І плуги, й кораблі, І всі добра землі, І хвалебні псалми Тим дрібненьким богам (Шевч., II, 1963, 386); *Панич читав, читав і читав святу книжку. З покаянням ханонів він перейшов до хвалебних акафістів* (Крим., Вибр., 1965, 418); *Це була відповідь тим віршоробам, які загрузли в шкільній схоластиці і хвалебні оди тиранам видають за поезію* (Кол., Терен., 1959, 45).

2. Який виражає похвалу, схвалення. — *Його рецензія на мою гру, хоч були завжди «хвалебні», але гай бог простить йому їх стихів* (Л. Укр., III, 1952, 698); *Перший голос відповано сказав: — Так оце він і є? Антін Шаблій? Молодоначка! — Шаблій не чує під собою землі. Це були його найкращі хвалими — ніби ненароком підслуховувати такі хвалебні розмови* (Д. Бєдзик, Серце., 1961, 113).

ХВАЛЕБНИСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до хвалебний.

ХВАЛЕБНО. Присл. до хвалебний; // у знач. присудк. сл. Заслугує похвали; похвально. — *А я про вас чимало чував. Звитаємцем ходите. Хвалебно* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 135).

ХВАЛЕНИЙ, а, е. 1. Діспр. пас. мин. і теп. ч. до **хвалити**. Особливо невдоволений був бригадир Зозуля.

Вже впливели нагору його могоричеві діла і з шумом провадилась кандидатура хваленої ним Одарки Лизюк (Жур., Звич. турботи, 1960, 106).

2. у знач. прикм. Розхвалений, занадто високо оцінений. Через мить на обличчя в секретарки з'явився вираз задоволення. Вона зрозуміла, що хваленому, серйозному Чумакові сьогодні за щось добре перепало (Збан., Передзвін'я, 1955, 23).

ХВАЛЕНИК, а, ч., розм. 1. Той, кого хвалять, вихваляють.

2. Те саме, що хвалитель. Підставні хваленики за плату од купців вихваляють коні на всі боки і запевняють панків, що коні добрі, бо буцімто вони їх давно знають і самі ладні торгувати й купити їх... Але пани їм не ймуть віри (Н.-Лев., VII, 1966, 357).

ХВАЛИТЕЛЬ, я, ч. Той, хто хвалить, вихваляє кого-, що-небудь. При газнінському дворі воєначальника султана Махмуда тулюлося чимало поетів-хвалителів (Крим., Вибр., 1965, 138).

ХВАЛИТЕЛЬКА, и, ж. Жін. до хвалитель.

ХВАЛИТИ, хвалю, хвалити, недох., переж. і без додатка. 1. Висловлювати похвалу, схвалення кому-, чому-небудь. — Чи добрі ж хазяїни Балаші? Чи мають худобу? — питає мати. — Та там такі роботи люди, що в нас у Семигорах і нема таких, — хвалить Лаврін (Н.-Лев., II, 1956, 315); Мельникова донька прийшла додому і жила тепер у великій славі. Дуже її хваляла за те, що допомогла зруйнувати розвінціницьке єніздо (Три золоті сл., 1968, 136); — Справжня господиня! — спробувавши галушки, хвалить батько дочку, а та лукаво посміюється: — Що я не зварию і як я не зварию, ви все хвалите. Видно, добре за вами нашої мамі жилосья (Стельмах, II, 1962, 105); Ольга Карлівна дуже рідко хваляла, і тому кожна її похвала розцінювалася дорожче «відмінних» оцінок, поставлених деякими очителями... (Кол., Десятигласники, 1938, 117).

2. Звеличувати, прославляти. Якби ви знали, паничі, Де люди плачуть живучи, То ви б легіт не творили Та марне бога б не хвалили, На наші словзи сміючись (Шенч., II, 1963, 252); — Іхні попи співають і чорними устами хвалять господа бога, а на ризах в них кров... людська кров... (Коцюб., II, 1955, 177); Ясного Агні для вас викликаю, господаря люду, ми його хвалямо в гімназі (Л. Укр., IV, 1954, 282).

◇ **Жити та (і) бога (доло, дбленьку) хвалити** — жити, будучи задоволеним своїм становищем. — Тут би тільки жити та бога хвалити, а вона візьми та й умри! — гомоніли люди (Мирний, IV, 1955, 229); — Тобі, дочко, тільки жити та бога хвалити (Н.-Лев., III, 1956, 349); Лисиця так Сові казала: — От де по правді можна жити і долянку хвалити, В добрі козачься, всіх любити (Гл., Вибр., 1957, 165); **Хвалити бога:** а) див. бог; б) (у знач. присудж. сл.) добре, гаразд. — Ну, хвалить бога, що в князя є вино! — гукнує Потоцький, зирнувши на столи, заставлені бутлями з горілкою та винами (Н.-Лев., VII, 1966, 80); — А-а-а, чумаченько... — мертво проскрипів Гарматій. — Як ся маєш? — Хвалити бога (Стельмах, I, 1962, 330); **Хвалити долю** — те саме, що Хвалити бога. — Живенькі-здоровенькі? — Та нічого, — кажу, — хвалити долю! Все гаразд! (Випишя, I, 1956, 288).

ХВАЛИТИСЯ, хвалюся, хвалитися, недох. 1. Хвалити себе, вихвалитися ким-, чим-небудь. — І годі тобі хвалитись дітьми. Хвалила ж сова своїх дітей, що нема кращиз на світі, а яка ж там совіна краса? — казав Кайдаш (Н.-Лев., II, 1956, 282); О. Василь хвалиться своїм хазяйством. Він показав власноручно посаджений яблуні (Коцюб., I, 1955, 320); Зухвало й голосно сіявся Марусяк при своїм столі. Хвалився своїми багатирськи-

ми очинками, і тими, що були, і такими, що їх не було (Хотк., II, 1966, 198); — Е, коні ми подоставали. Прямо як змі! Із кінного заводу видерли. Як лешиш, аж вітер вуза обікає, — хвалився Круп'як (Стельмах, II, 1962, 183).

2. кому і без додатка. Розповідати, казати так, щоб усі чули. — Ой, гарно на буряках! — хвалилася Василима дівчатам (Н.-Лев., II, 1956, 47); А то якось сонце було так, як під снідання. Його нема. Яедота вторалась трохи — пішла до биків. Коли увігодить, хвалиться: — Нема биків (Тесл., З книги життя, 1949, 23); // Вп'яляти, розкривати те, що до цього часу було таємницею, невідомим; відкривати. — Мартусю! Що ж ми тепер будемо з книжкою роботи? — зашептала я, тремтячи уся. — Цитуйте! Нікому не хвалиться, як будуть питати, — витираючи слези, швидко проказала вона (Мирний, IV, 1955, 342); — А бідаки зом'яють, мовби комуністи ділитимуть землю, — шепотом хвалилася Глафіра (Чорн., Визвол. земля, 1959, 46).

◇ **Хваліся; Хваліться:** а) спонукальне прохання розповідати про свої успіхи. — Що ж там таке привітали? Чого мовчили? Хваліся вже! — напосідає мама (Мирний, IV, 1955, 339); б) (ірон.) уживається для вираження осуду, заперечення яких-небудь розмов, дій. — Хвалісь, хвалісь, Андрійку, каліцтвом, комусь боно дуже потрібне, — шипіла Маланка (Коцюб., II, 1955, 99).

3. з інфін., із спол. щ. о. Хвалькувато погрожувати; нав'язувати. — Демко Сіроштан просвітку мені не дає; позавчора хвалісь, що мого kota вб'є, як його не берегтиму, а він таки вб'є (Кв.-Осн., II, 1956, 192); Він лаявся, хвалівся, що всіх їх знищить, всім їм оддичить (Мирний, III, 1954, 56).

ХВАЛИЙ, я, ч. Те саме, що хвалитель. Народна юрба розступилася і в святковому вбранні, в вінках на головах виходять царські кривняки, сусіди, друзі і всіякі хвалії (Дн. Чайка, Тв., 1960, 200).

ХВАЛИЙКА, и, ж. Жін. до хвалій.

ХВАЛИННЯ, я, с. Дія за знач. хвалити і хвалітися. Поете, не зважай на лестоці народу! Хвалінь і захвату мине хвалинний шум (Зеров, Вибр., 1966, 396).

ХВАЛЬБА, и, ж., розм. Вихвалювання, похвала. Раї стало ніяково від хвальби десятика (Кол., Вибр., 1948, 65); Він з фату вибійник і має, Здається, усі шістьдесят. Та ще почує себе справно (Не зважати це, не хвальба), На пенсію вишійшою недовоно, Та зараз усидиш хіба! (Воскр., З перцем!, 1957, 275); Найбільше допікала старій хвальба дівера за прирізку землі (Кос., Новели, 1962, 111).

ХВАЛЬКО, а, ч., розм. Хвалькувата людина; хвастун. Поки хвалько нахвалитесь — будько набудеться (Укр. присл., 1955, 171); Якій той Матій дурний — а хвалько!.. (Фр., I, 1955, 118); [1-й парубок:] Хвалився мені один товариш, що ніби покахала його дівчина, та ще й неабияка, а баршима, ну тільки мені здається, що він великий хвалько та ще й бретун!.. (Крон., II, 1958, 442); [Часник:] У нього завжди була одна порча і зараз є: дуже любить вихвалитися, такий хвалько (Корн., П'єси, 1947, 284); Каринський подумав, що перед ним неабиякий хвалько. Спитав без іронії: — Ви такі пенні цього? (Шовк., Інженери, 1956, 70).

ХВАЛЬКОВИТИЙ, а, е. Те саме, що хвалькуватий. Боячись, що мати почує його хвальковиті міркування, Аркадій одним оком злодійкувато зазирає у щільнику непричинених дверей (Кол., Тв., 1955, 331).

ХВАЛКОВИТЬСЯ, тості, ж. Властивість за знач. хвалькуватий. Може, самовпевнена хвальковитість Сидоренка підштовхнула його, а може, бажання спробувати

власні сили, собі самому довести, що на відважні вчинки здатний не тільки Кирило (Собко, Звич. житт., 1957, 6).

ХВАЛЬКОВИТО. Присл. до хвальковітій. Мудри-золоти-мінолетники притягли собі звідкись невеликий пожежний насос і викачували воду механічним способом, хвальковито демонструючи перед сусідами досягнення людської цивілізації (Гончар, III, 1959, 194); Вожево хвальковито розповідає нам, що за два роки об'їздив буквально всі закутки республіки (Мас., Роман., 1970, 181).

ХВАЛЬКУВАТИЙ, а, е. 1. Який любить себе хвалити, схильний до вихвалювання. Чирик був старим, до-свідченим горобцем.. Але він не зважав на свої роки, а, як і раніш, був по-молодечому моторним і хвалькуватим (Збаг., Мор. чайка, 1959, 224); Давно вже має він намір набити цього випещеного, хвалькуватого гімназиста (Коп., Петрогр. хлопчик, 1950, 3).

2. Який містить у собі похвальбу. Сергій Коляда ледве стримував усмішку, згадуючи хвалькуваті слова Цимбала (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 13).

ХВАЛЬКУВАТИСТЬ, тості, ж. Властивість за знач. хвалькуватій. За.. зухвалість і хвалькуватість його не полюбляли в батареї (Сміл., Зустрічі. 1936, 90); Нашому мистецтву повинні бути однаково чужі як роззубленість перед складностями життя, згушення пошмури фарб, так і хвалькуватість, обивательське самовдоволення (Літ. Укр., 12.1 1965, 4).

ХВАЛЬКУВАТО. Присл. до хвалькуватій. — А ти знаєш, Ільку, — хвалькувато шепче Юрко, — ти знаєш, що я там був одного разу (Козл., Ю. Крук, 1957, 65); Закінчили довбати коритця для шпалі чорнокока легко відкинула кайло і, підійшовши до Пади, хвалькувато сказала: — Бачила? (Ткач, Плем'я., 1961, 39).

ХВАЛЬНИЙ, хвальна, хвальнє. 1. Який заслуговує похвали, гідний схвалення; похвальний. А що має [Дорко] хвалю зичку не кидати не зробленого, то бувало сидів пізно поза північ при лампі і томив свою сві-влячу голову і короткозорі очі (Мак., Вибр., 1954, 38); Я має замір пізніше видати цілу поему досконало викінченою, але так діло й стало на сьому хвальному землі (Літ. Укр., IV, 1954, 132).

2. Який виражає похвалу, схвалення; хвалюний. Про подоби Тутмоса III та про розміри захопленої ним здобичі розповідають хвальні написи на стінах гробів та гробниці (Іст. стар. світу, 1957, 34).

3. Те саме, що хвалений 2. Нехай Ваша хвальна редакція побере відому мені свою нехить до «модерністів» і прочитас мій переклад (Літ. Укр., V, 1956, 308).

ХВАЛЬНО. Присл. до хвальний.

ХВАСТ, а, ч., розм. Те саме, що хвастун. Сестри сиділи й тихо насміялися: — А що? Хвастати? А що? Хвастати?.. Хваст! Хвастик! (Мирний, I, 1954, 152); [Д а н и л о:] От уже й видно, що ти хваст! (К.-Карий, II, 1960, 64).

ХВАСТАННЯ, я, с. Дія за знач. хвастати і хвастання.

ХВАСТАТИ, аю, аши, недок. Хвалити себе, хвалитися ким-, чим-небудь. Здров'я моє краще, та я ще боюсь хвастати (Літ. Укр., V, 1956, 189); — Я ще буду пити, — хвастаючи, сказала вона. І знову налила чаю, знову підсипала у його більше, ніж перший раз, вина (Мирний, III, 1954, 279); Матвій говорить з завзятю, і тому здавалося, ніби він трохи хвастав (Коз., Нові Потоки, 1948, 107).

ХВАСТАТИСЯ, аюся, ашися, недок. Те саме, що хвастати. Не буду хвастатися, але передній танк спотикнувся після мого другого пострілу (Ю. Янов., I, 1958, 323); — Товариш Гамалія хвастається, що в нього

ферма не з гірших (Тют., Вир, 1964, 120); Весь вечір він хвастався своїм педагогічним талантом (Збаг., Малпн. дзвін, 1958, 10).

ХВАСТИК, а, ч. Зменш. до хваст. — Давай раду! — верещить [бісик]. — Давай, бо хвалився, що даси... давай, хвастуку (Вовчок, VI, 1956, 270).

ХВАСТЛИВИЙ, а, е. Те саме, що хвалькуватій. Жінки замислилися: на хвастливу річ Одарчому вони не знали, що відповідати (Літ. Янов., I, 1959, 385); Я на цей раз пробачив Булгакову ті хвастливі нотки, що звучали в цьому запитанні (Кулик, Записки консула, 1958, 69); // у знач. ім. хвастливий, вога, ч. Той, хто любить хвастати. Багато з хвастливим не розпізнаєш (Укр. присл., 1963, 104).

ХВАСТЛИВИСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. хвастливий.

ХВАСТЛИВО. Присл. до хвастливий. *Образно. Прокинувся ліс.. Кропив'янки, стрибаючи з гілки на гілку, хвастливо цюмкали, синиця, мов з ким лаялась, стрибала-тріцала, одуд десь дудукує (Мирний, I, 1954, 174).

ХВАСТНУТИ, ну, нєш, док. Однокр. до хвастати. Лево Козут в супроводі Карпа Ратушняка — свого сподвижника і ад'ютаанта, як він любив гонорувати хвастути, — в'їзав у село Гаї (Цюпа, Назустріч..., 1958, 188).

ХВАСТОВИТИЙ, а, е. Те саме, що хвалькуватій. і в інших молодиків були хвилени вагани і сумніви, та фальшивий сором і хвастовита легковажність.. не давали заговорити (Тулуб, Людолови, II, 1957, 175); *Образно. Навчійко вїзнав жовніра з хвастовитою пір'їною на шлиці (Ле, Навчійко, 1957, 307).

ХВАСТОВИТИСТЬ, тості, ж. Властивість за знач. хвастовитий. У всіх творих помічалось зниження інтелекту і характерні при хронічному алкоголізмі емоціональні розлади з.. відсутністю відчуття дистанції, брехливістю, хвастовитістю (Фізіол. ж., VI, 5, 1960, 578).

ХВАСТОВИТО. Присл. до хвастовитий. Полковник хвастовито підскакав на білім коні (Ле, Навчійко, 1957, 273); Погулявши три години, Почвадав [Петро] у магазині. Мацав пальця і калощі, Хвастовито вїзав гроші, Пристаєво до продавця (С. Ол., Вибр., 1959, 194).

ХВАСТОВСТВО, а, с. Те саме, що хвастоці. Він почеревонів, перегорюючи себе на хвастовстві, похалцем попрощався й пішов (Смолич, День..., 1950, 26); — А він не ображає всіх нас? Чим? Своім хвастовством! (Донч., V, 1957, 470).

ХВАСТОНУТИ, ну, нєш, док., однокр. Підсил. до хвастуніти. Душу хлопця лоскоче непримний холодок. Це ж зараз треба обертатися, йти під насмішкуватими поглядами до парті. Хвастонути! (Мушк., Чорний хліб, 1960, 22).

ХВАСТОЦІ, ів, мн. Надмірне вихвалювання себе, своїх вчинків і т. ін. Хотілося вірити, що все це в нього напускне, легковажні дитячі хвастоці, проте підстав для таких оптимістичних висновків було замало (Гур., Новелл, 1951, 148); «А він, видно, з гонорком, — подумав Серга про новоприбулого, з пошаною однак дивлячись на його орден. — Не без хвастоців» (Гончар, Земля., 1947, 63).

ХВАСТУН, а, ч., розм. Хвастовита людина; хвалько. Режук, Рутульської породи, ..Хвастун і дурень од природи, Що ні робив, то все не в лад (Котл., I, 1952, 237); Отой Вітя, що сидить на третій партії від столу, страшений хвастун (Ів., Тасминця, 1959, 29).

ХВАСТУ́ХА, и, ж., розм. Жін. до хвастун. Хоч би хто набрався духу, щоб покласти край цьому, щоб

прочити цю хвастуху (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 192).

ХВАТ¹, а, ч., розм. Завзята людина; зух. — *Ох, ти ж і хват!* — *задоплено дивиться на нього Петро* (Головко, I, 1957, 479); // *до чого. Те саме, що мастак*. [Л і к а р:] *Не хват я до метафор, алегорій* (Фр., XI, 1952, 251); — *Ми знаємо, що він не такий уже й демократ, як більше до колгоспної комори хват* (Кучер, Трудна любов, 1960, 487).

ХВАТ², у, ч., спец. Спосіб схоплювання; хватка. — *Отак бери, — подає Клим онукові рубанок*. А сам одним хватом обертає стовпа (Горд., II, 1959, 271); *Хват правою рукою*; // *Місце, де схоплюють спортивний прилад*.

ХВАТАЛЬНИЙ, а, е. Признач. для хватання. *Хватальні руки.. відіграють велику роль у формуванні довільних рухів у дітей раннього віку* (Рад. психол. наука..., 1958, 329).

ХВАТАНИЙ, а, е. I. розм., рідко. Діспр. пас. мин. і теп. ч. до хватати¹.

2. у знач. прикм., заст. Поспішний. *Протість за хватаний лист, страшно спішуєся Пан Квітка.. вітає Вас, він теж сьогодні їде на Україну* (Л. Укр., V, 1956, 374).

ХВАТАННЯ, я, с. Дія за знач. хватати¹.

ХВАТАНО, присл., заст. Поспішно. — *Ім можна пробачити, вони не фазівці, вони се мусять писати, уриваючись від іншої роботи, тим і виходить хвастано*, абияк (Л. Укр., III, 1952, 691).

ХВАТАТИ¹, аю, аєш, недок., рідко ХВАТИТИ, хвачу́, хвату́, док., перек., розм. Те саме, що халати¹. — *Мій таточку! це я прийшла. — За руки хватаю.. Це я, — кажу. А він мені Шеняє. — Я прощаю. Я прощаю* (Шевч., II, 1963, 311); *Він таки хватив у жменю горіхів, та до Марусі: — Чи чіт, чи лишка?* (Кв.-Оси., II, 1956, 29); *Вони {молоді робітники} не вбирають, а хапають, хватають художнє слово, пісню, музику, танок* (Вишня, I, 1956, 334).

◇ *Хватати за горло* див. горло.

ХВАТАТИ², ає, недок., ХВАТИТИ, хвату́ть, док., безос., розм. Бути достатнім для кого-, чого-небудь; вистачати. *Сама думка про те, що й Василь це п'є, примушувала його боротися з хворобою, скільки хватало сили* (Ю. Янов., II, 1954, 104); — *Там, кажуть, на станції чобіт та шапок навадили стільки, що й на весь район хватало би* (Тют., Вир, 1964, 171); *Синам мужицьким всі шляхи відкриті, Аби хватало волі та снаги* (Бажан, Вибр., 1940, 172).

◇ *Клепки не хватасє в кого — те саме, що Немасє однієї клепки [в голові]* (див. клепка). — *Ой, гарячий ти, Мусю, та клепки не хватасє!* — *казала сама собі Мар'яна, зітхнувши важко* (Кос., Новели, 1962, 86); *Совісті хватило (хватасє) див. совість*.

ХВАТАТИСЯ, аюся, аєшся, недок., рідко ХВАТИТИСЯ, хвачу́ся, хвату́ся, док., розм. Те саме, що хвату́тися. — *Ану, вискажіть по одному!* — *Марко хвату́тися за клячку, Тимко говорив тихо: — Силою нічого не вийде. Давайте краще по-доброму* (Тют., Вир, 1964, 96); *Оверко хвату́тися за ножа, ніби хочє просидити когось наскрізь* (Ю. Янов., IV, 1959, 61); [К о с т ь:] *Не так зустріла мене мати. Довідавшись, в чім річ, вона спершу хвату́тися за віник, потім за рогаца... дали залаяла гіркими* (Вас., III, 1960, 172); *Еней не чув аж підшов. Хвату́тися за ягою* (Котл., I, 1952, 129).

◇ *Хвату́тися за соломінку* (за соломінку) див. соломінка, соломінна.

ХВАТИТИ¹ див. хватати¹.

ХВАТИТИ² див. хватати².

ХВАТИТИСЯ див. хвататися.

ХВАТКА, и, ж. I. Прийом, спосіб, яким хапають, беруть що-небудь.

◇ *Залізна хватка* — те саме, що Мертва хватка (див. мертвий). — *Здоров, здоров, сику, — привітаєся Гордій і заліною хваткою стиснує руку Федота* (Тют., Вир, 1964, 233); *Мертва хватка див. мертвий; Смертьєльна хватка див. смертьєльний*.

2. перек., розм. Спосіб дій, манера поведінки когонебудь. *А подвїтєся ви хоча б на Аню Макарову: ..дівчинка на вигляд не дуже богатир, а серце в неї, сумління, робота хватка, — всього цього на десять багатирів вистачить* (Вишня, I, 1956, 339); — *Сталінградець?* — *Ні, товаришу гвардії генерал, ми... ближчі. Але хватка у нас сталінградська* (Гончар, III, 1959, 251).

3. Конусна сітка, напнута на обруч або рамку з держачком, яку використовують для ловлі риби, комах, птахів. [Т а р а с:] *Недаєно кум мій ловив.. рибу, так щось як почало трюкати, та як схопило його хватку, — він ледве втік і хватку кинує* (Корн., I, 1955, 310); *Різними способами можна рибу ловити. Ловлять, приліром, «хваткою»..* (Вишня, I, 1956, 156); *Виходять Чирва та Малоштан із хваткою*. [Ч и р в а:] *А ви, куме, все рибку ловите? Піймали щось?* (Мик., I, 1957, 56).

4. мн. хвату́ки, ток. діал. Рогач (у I знач.); чаплія. *Є в батька книжечка податкова, палітурки зелені, за своолоком стремить [сгрімить]. Як би її звалити, було думаю. Візьму оце й хватки в руки, та й... а як батько уйдєть? (Тесл., 2 книги життя, 1949, 165); Розсердилася [Пренечиха], розніваалася, біга по заті, кочерами та хватками шпурляє, дітей штовхає* (Л. Янов., I, 1959, 86).

ХВАТКИЙ, а, є, розм. I. Здатний добре хапати, захоплювати що-небудь. *Хваткі пальці; *Образно. Хваткий, нервовий, він [вітер] неважко шугає і шугає вздовж вулиць і заулків* (Логв., Літа..., 1960, 40).

2. перек. Беручий, очочий до чого-небудь. *Проста дівчина — без прикрас, Без непотрібної ломоти, Вона уперта і хватка I до науки й до роботи* (Забаріта, Нові береги, 1950, 92); *Самійло вибєг на ют, хмітливий і хваткий* (Кучер, Чорноморці, 1948, 43).

3. Схильний до крадіжок; злодійкуватий.

ХВАТКО, розм. Присл. до хваткий. *Рубець мав був щось сказати, а тут саме прибіг прислужник. — Готово-с! — мовив він, зостаюваючись перед Проценком і хватко перекидаючи собі салфетку на плече* (Мирний, III, 1954, 267).

ХВАТКОМ, присл., розм. Поспішно, наспіх. — *Ой, відчиняй-но швидше, мамо! Ось Дід Мороз їде з мішкою!*... — *І на ялиці сірниками свічки запалює хватком* (Забіла, Промені, 1951, 133).

ХВАТНУТИ, ну, нєш, док., перек., розм. Однокр. до хватати¹. — *Він нам такого лиха наробить, що не то що! Ує одної цвинне, у другої хватне...* (Кв.-Оси., II, 1956, 11).

ХВАТОК: На хватку́, розм. — поспішно, наспіх. *Ви-пи на хватку стакан чаю* (Сл. Гр.).

ХВАТОНУТИ, ну, нєш, док., перек., однокр., розм. Підсил. до хватнути. *Кінь мівше на ногу малого. Може, не так хотів гризнути, як злякати.. А може, й хватонує би за маленьку литочку — хто знає* (Загреб., Диво, 1968, 36); // *З розмаху, з силою вдарили — Валу, обережніше!* — *почуєся застережливий і стурбований Марійчин голос. — Ти підрізала стебло.. Застріляєся, що хватонула можем по живому?* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 664); // *Поспішно, наспіх захонити, зачерпнути, проковтнути що-небудь. «Пішла чарка за чаркою, от і хватонує зайве. Наговорив щось невадє»* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 139).

ХВАТЬ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. хватати¹ і хватнути. *Оце, дивись, Пилип товар погнав*

до водопою, а Приська — хвать відра! — і собі побігла по воду... (Мирний, III, 1954, 20); — Маю дудку з буми, як заграю — ти-ни-ни... — Аж тут підкралася дочка [царя], хвать — і нема дудки. Заплакав Дударик (Тич., I, 1957, 146); Розбігається хлопчина (Воювать так воювать!), Скопив цапові на спину і за роги цапа хвать! (С. Ол., Впор., 1959, 160).

ХВАТЬКОМА́, присл., розм. Поспішно, наспіх. — Бідна Саня! Це через мене зачіпають її погані люде [люди]. Щось недобре трапилося! — говорить він, хватькома надівачи на себе одержу (Н.-Лев., V, 1966, 214).

ХВАЦТВО, а, с., розм. Молодство, спритність. — Це в нього напускне, йде воно від вуличного хлоп'ячого хвацтва (Донч., V, 1957, 470).

ХВАЦЬКИ, присл., розм. Те саме, що хвацько. Жандарми хвацьки чокнули острогами й стали обабіч. — Ви арештовуйте нас? — випростувалася Сазно (Смолиць, Прекр. катастр., 1956, 82).

ХВАЦЬКИЙ, а, е, розм. Завзятий, запальний. З Марини була гарна, хвацька молодича (Вітч., 3, 1946, 48); Микитка виявився кмітливим, хвацьким і поворотним хлопцем (Ю. Янов., Мир, 1956, 157); Віктор розумів. Миколка хлопець гарячий, хвацький (Автом., Коли розлуч. двое, 1959, 26); // Бравий, молодецький. Хвацький сержант Василь у танкістському комбінезоні, в ребристому шоломі стоїть біля танка і посміхається (Жур., Даша, 1961, 15); — Так точно, — намагаючись бути по-військовому хвацьким, відповів Юрко (Собко, Нам спокій..., 1959, 54); // Який виражає запал, молодство. Анрі-Жак ішов, і йому здавалося, що збоку лобом глянути на його хвацьку зоду (Ю. Янов., II, 1954, 51); Вигляд у Сені був хвацький: на грудях автомат, біля пояса гранати, безкозирка набакир, — ну, чим не воїн? (Ткач, Крута хвиля, 1956, 321); Картуз на голові в Степана — теж льотчицький, з золушим околишем, ...з великою золотою емблемою, з чорним хвацьким козирочком, маленьким, твердим, загнутим, як у орла дзьоб (Загреб., Спеска, 1961, 23); // Сповнений запалу, молодству. Кілька десятків хлопців і дівчат, утворивши коло, напружено стежили за танцюристами, миможіть вигинаючись в такт ритму, готові, як здавалося, що зовсім ни пуститися в танок, збуджені хвацькою грою вартюриста й нестримним хором танцюристів (Коцюба, Нові береги, 1959, 120); Червої козаки з гиком і хвацьким свистом мчали повз землянки, зганяючи своїх коней до водопою (Тулуб, В степу..., 1964, 305); Часто в кватирку залітала хвацька пісня — то співали неподалик хлопці й дівчата, споруджуючи гуртожиток для студентів металічного технікуму (Хижняк, Невгамовна, 1961, 267); // Баский, швилький (про коней). — А ти не накладай багато: коняк піютецький. — Не був би плохенький, якби кобилу не вбило, ще який би кінь хвацький вийшов (Хотк., I, 1966, 128).

ХВАЦЬКІСТЬ, кості, ж., розм. Властивість за знач. хвацький. В його постаті була зібраність і військова хвацькість (Ю. Янов., Мир, 1956, 29); Карло хотів показати перед гостями особливу хвацькість у танці, але, на жаль, заплуталися у нього ноги, і він упав (Шиян, Баланда, 1957, 45).

ХВАЦЬКО, розм. Присл. до хвацький. Замойський не по літах хвацько крутнувся навколо стола і сів за ним, перебираючи свої папери (Ле, Наливайко, 1957, 15); Замирило хвацько зупинив мотоцикла перед головами дверима повіткому, наполохавши двоє осідланих коней (Стецьмах, II, 1962, 139); І став Дикун молотником. Лобом було дивитись, як хвацько й ловко він орудує ціпом (Добр., Очак. розмир, 1965, 190); Весняним маком цвітуть різнобарвні хустки на дівчатах, хвацько стирчать з-під кашкетів зуби в парубків (Збан., Перед-

жнив'я, 1955, 323); Він хвацько козирнув, пристукнув закаблуками, подав руку Королькову: — Честь і шанал! (Добр., Ол. солдатки, 1961, 92); Вийшли на ганок, Гнат від'їзав коня і, намацавши стремени, хвацько вистів у сідло (Тюг., Вир, 1960, 173); Ішов Василь Волчок у танок, хвацько вибиваючи чобітьми дивовижну «четітку» (Шиян, Партиз. край, 1946, 213).

ХВЕРЦЮВАТИ, юю, юєш, недож., розм. Те саме, що фронтити. Побитий віспою, рудобровий, з круглим лицем, ...він ще й зараз хверцює в безкозирці з написом на лобі «Держкий» (Гончар, II, 1959, 25).

ХВИЖА, і, ж., діал. Завірюха, метелиця. На подвір'ї гуляє хвижа і, бурхаючи навкруги, Перемерзлі садки колише (Вирган, В розп. літа, 1959, 62); Як заломить взимку крижі, — так і жди сапної хвижі, так і знай: почнуть сніги (Голов., Поезії, 1955, 159).

ХВИЛЕ... Перша частина складних слів, що відповідає слову хвиля¹, 3, напр.: х в и л е п р и б і в н и й, х в и л е у т в о р ю в а ч і т. і.

ХВИЛІВІЙ, а, е, заст. Хвильний. На площі залягла хвилева тиша (Фр., VI, 1951, 343); Цей хвилевий антракт у роботі був таким природним, таким конечним, що я миможіть звернув увагу на робітника, який ні разу не покористувався ним (Коцюб., I, 1955, 296); Я не знала роду-племени своєї знайомі, ледве знала імення — се була літня хвилева знайомість (Л. Укр., III, 1952, 598).

ХВИЛІВІД, воду, ч., радіо. Металева труба або діелектричний стержень з трубою, що служить для передачі радіохвиль на коротку відстань. Хвилеводом називають металеву трубу круглого або прямокутного перерізу, в якій можуть поширюватись хвилі, короткі за певну критичну хвилю (Осн. радіотехн., 1957, 179); Створено спіральний хвилевід, який складається з щільно намотаного мідного дроту, захищеного сталевим трубою (Веч. Київ, 19.ІІІ 1969, 4).

ХВИЛЕЗАХИСНИЙ, а, б. Який служить захистом від водних хвиль, прибою. Хвилезахисна дамба.

ХВИЛЕЛОМ, у, ч. Споруда (поздовжня дамба), що захищає морську гавань, берег і т. ін. від хвиль. Для захисту берега від руйнувань будуються підпорні стіни, хвилеломи та інші гідротехнічні споруди (Рад. Укр., 4.ІІ 1969, 3); Для захисту пляжі від руйнівної дії прибою та штормів будуються хвилеломи, які приймають на себе здебільшого пряму хвилю (Знання., 4, 1973, 13).

ХВИЛЕЛОМНИЙ, а, е. Прикм. до хвилелом.

ХВИЛЕМІР, а, ч., радіо. Прилад для вимірювання довжини радіохвиль або частоти електромагнітних коливань. Резонансний частотомір (хвилемір) складається з коливального контуру високої якості, струм в якому вимірюється чутливим гальванометром змінного струму (Осн. радіотехн., 1957, 98).

ХВИЛЕНЬКА, и, ж. Зменш.-пестл. до хвиля¹ 1, 2. «Чого вода та така руда, Чи хвиленька збила? Чого діюка та така смутна, Чи мати побилла?» (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 105).

ХВИЛЕПОДІБНИЙ, а, е. Подібний до хвилі (формою, способом руху, поширення тощо). В сенсі зв'язку 16 лютого [«Луноход-1»] вийшов у район, де чітко простежується складчастий рельєф — кілька хвилеподібних пасм (Рад. Укр., 17.ІІ 1971, 3); Непевний, хвилеподібний денний політ сича в темноті став динамічнішим, енергійнішим і майже безшумним (Знання., 6, 1971, 32); Реалізм здебільшого має, так би мовити, хвилеподібний характер. Він виявляється у вигляді окремих приступів (Наука., 2, 1960, 44).

ХВИЛЕПОДІБНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до хвилеподібний.

ХВИЛЕПОДІБНО. Присл. до хвилеподібний. Два ряди літарів, розойдуваних вітром, утворювали два ряди немовби підвішених у повітрі мечів, які хвилеподібно рудалися (Наука..., 5, 1958, 38).

ХВИЛЕРІЗ, а, ч., спец. 1. Загострена носова частина судна, яка розрізає хвилю під час його руху.

2. Те саме, що хвилелом. Хвилеріз підноситься над водою — з боку гавані на чверть метра, з боку моря — на два метра, метрів зо три завширшки і з кілометр завдовжки (Ю. Янов., II, 1958, 47); Буксир мусив стати майже під самим хвилерізом (Панч, I, 1956, 45); У багатьох портах Канади почали будувати хвилерізи, зовнішня стіна яких має численні круглі отвори. Хвиля, що вдаряє об таку стіну-сито, розбивається на численні окремі струмені і втрачає при цьому значну частину своєї енергії (Наука..., 2, 1969, 31).

ХВИЛЕРІЗНИЙ, а, е, спец. Прикм. до хвилеріз; // Признач. для захисту берегів від розмивання хвилею. Хвилерізи насадження.

ХВІЛЕЧКА¹, и, ж. Зменш.-пестл. до хвіля¹ 1, 2. З... плекотом на берег Рини хвилечка перелиста (Л. Укр., I, 1951, 64); Звідкись долетіла ледве чутна хвилечка запазу диму (Хотк., II, 1966, 140); *У порівн. Ой, річенько, голубонько! Як хвилечки твої — Пробігли дні щасливі! / радощі мої... (Пісні та романси..., II, 1956, 126).

ХВІЛЕЧКА², и, ж., заст. Зменш.-пестл. до хвіля². — Гей, Осмику-братику! — кричить до нього Синиця. — Задержись хвилечку, маю тобі щось сказати (Фр., IV, 1950, 135); Гей-гей-гей, та й закрутилося ж, завертілося в Марусяквей голові!.. Все пролинуло перед очима в одну хвилечку (Хотк., II, 1966, 292).

◇ [Одну] хвилечку — те саме, що [Одну] хвиліну (див. хвиліна). — Я зараз, брате. Одну хвилечку (Тют., Вир. 1964, 350).

ХВИЛІНА, и, ж. 1. Одиниця виміру часу, що дорівнює $\frac{1}{60}$ години, або 60 секундам. На світанку дев'ятого січня о десятій годині тридцять хвилин почалася артилерійська канонада і тривала дві години (Тют., Вир. 1964, 486); // Тривалість, що визначається цією одиницею виміру. На другій станції, де потяг стоїть 12 хвилин, злізти ми на вокзал (Коцюб., III, 1956, 337); Дід замовк, поглинувши голову. Мовчав і парубок, утиснувши очі в полярні заводи. Кілька хвилин було тихо (Хотк., I, 1966, 96); — Павло, покличте сюди дівчат з кузні! — За хвилину-дві з'явилися заспана покоївка та куховарка (Панч, На калени. мості, 1965, 66).

◇ Без п'яти хвилин див. п'ять; Кожна хвиліна дорога — напружена пора в якій-небудь роботі. (П р і с ц і л а :) З'їхалися послаи далекоа зумисе на сьогодні. Ё такі, що крадькома перебувають в Римі, хвиліна кожна дорога для них (Л. Укр., II, 1951, 388); Пишу і не маю часу навіть перечитати, бо тепер у мене кожна хвиліна дорога (Коцюб., III, 1956, 234); Лічїти хвиліни див. лічїти²; Не лічїти хвиліни див. лічїти¹; Ні (ані, і) на хвиліну — навіть на короткий час. Гомін не вгавав ні на хвиліну, пожедання синались снопами (Мирний, III, 1954, 288); Кожний напружено чекав різкого й гострого: «До зброї!..» І не було ані на хвиліну спокою (Сос., I, 1957, 265); Хвиліна в хвиліну — точно у визначений час. Спав [Герн] у кабінеті на дивані і прокинувся з головним болем, але, випивши міцної кави, примусив себе одягнутись і, як завжди, підтягнутий та пунктуальний, точно хвиліна в хвиліну з'явився в штаб (Тулуб, В степу..., 1964, 496); — Не турбується: наш поїзд рушить точно за графіком Ставки. Хвиліна в хвиліну (Гончар, III, 1959, 22); Хвиліну-другу — протягом однієї-двох хвилин. Людські тіні снували повз його, й на хвиліну-другу закривали його собою, немов якую гапоною (Мирний, I, 1949, 310).

2. Короткий відрізок часу; мить. Вона одхилилась за ворота й одну хвиліну не знала, чи бігти до їх [до матері й свекрухи], чи тікати в пекарню (Н.-Лев., II, 1956, 344); Води напишися з ясного джерела, Вертаються вони під покилки пастушї, І зитро чуляться у перелітків уші... Хвиліна — і табун мов буря понесла (Рильський, I, 1956, 82); // у знач. присл. хвиліною, розм. Зараз же, дуже швидко; миттю. [Х р а п к о:] Іди собі. Йди — пора вже і про обід подумати. [Я в д о х а:] Я зараз, таточку; хвиліною на стіл накрию (Мирний, V, 1955, 139); // певний відрізок часу, пора, момент. Хотіла б я піснею стати У сюю хвиліну ясну, Щоб вільно по світу літати, Щоб вітер розносить луну (Л. Укр., I, 1951, 93); — Бувають такі хвиліни в житті, коли люди найдорожче за все щиро слово підтримки (Донч., Шахта..., 1949, 97); — Справа ж не в тому, силач він там чи ні, — терпляче пояснював Бранський зміст подвигу. — Головне, що він не розгубив в рішучу хвиліну (Гончар, III, 1959, 36); І все ж Сергій навіть у цю критичну хвиліну не зрікся поставленої мети (Гур., Друзі..., 1959, 28); Вір, друже мій, Що в грозую хвиліну Заслонить серцем він Любиму Батьківщину (Забашта, Вибр., 1958, 36); // Вільний час. — Викувати троянду не кожний зуміє, і я щоразу повертаєся до цієї справи, як тільки траплялася хвиліна (Ю. Янов., II, 1958, 223).

◇ Вільна (зайва) хвиліна — не заповнений роботою короткий час. Минулу зиму вони всі — і сам Коваль, і його інженери, і Андрій, і Марта — не бачили вільної хвиліни. Вони працювали як шалені (Собко, Срібний корабель, 1961, 247); Пишть до мене, якщо знайдете зайву хвиліну (Мирний, V, 1955, 377); В одну хвиліну — зараз же, дуже швидко; миттю. І в одну хвиліну скочила дитина у куток: закапала від болю й страху слюзою (Коцюб., I, 1955, 439); Завдання він рішав в одну хвиліну (Хотк., I, 1966, 147); В уявку (у будь-яку) хвиліну — будь-коли, в будь-який момент. Спробуй-но тільки, зачепи! В уявку хвиліну і перед ним заводно він ладен вступитися за свого брата (Гончар, III, 1959, 55); За (через) кілька хвилин — трохи згодом, через невеликий проміжок часу; швидко. Маріцца... виїшла з хати і за кілька хвилин привезла з собою глузу Мартору (Коцюб., I, 1955, 281); Бранський скомадував скласти на воза матеріальну частину. Бійці вжити розв'язались, і за кілька хвилин міномети вже лежали в каручі, дбайливо обмоцнені сіном (Гончар, III, 1959, 70); Через кілька хвилин вона повернулася із цебром води і заходилася розтоплювати піч, щоб приготувати для гостя торошу вечерю (Тют., Вир. 1964, 156); За (через) [якюсь] хвиліну — дуже швидко, не минуло (не мине) й однієї хвиліни. Враз знадвору почулось несаможите гавкання, а за хвиліну грубий чоловічий голос: — Хто там? (Коцюб., I, 1955, 244); За хвиліну до хати вбіг денщик (Панч, В дорозі, 1959, 131); [С е с т р а М а р х в а:] О-о! (Мерції біжить назад і через хвиліну надто дить з сестрою Серафимкою) (Мирний, V, 1955, 105); — Тільки свисну — миттю німь прилике. За хвиліну ми вже в горах будем! (Л. Укр., I, 1951, 391); З кожною хвиліною — дуже швидко; шохвиліни. Дівчинка звикала до мене з кожною хвиліною (Ю. Янов., II, 1958, 70); З кожною хвиліною схід розростаєся високим вікном світання (Гончар, III, 1959, 434); З хвиліни на хвиліни — кожної хвиліни, шохвиліни; в найближчий час; от-от, ось-ось. Сьорбаючи по ложечці, вона з хвиліни на хвиліну все більше та більше червоїла (Мирний, III, 1954, 279); — З хвиліни на хвиліну чекаю телеграму — виклику з Генерального секретаріату на роботу (Головка, II, 1957, 483); [М а р і я:] Син приїжджає? . [О д а р к а:] Чекаю з хвиліни на хвиліну (Зар.,

Автеї, 1962, 5); **I (ні) хвиліни** [немає, нема, не було, не буде] — відьного часу зовсім немає, не вистачає; **Кожної хвиліни**; **Кожну хвиліну** — щохвилини, постійно, у будь-який момент. *Місце було небезпечне — тут раз у раз вешталася кордонна сторожа і кожної хвиліни могла заскокити* (Коцюб., I, 1955, 350); *Якийсь несподіваний страх кожної хвиліни висів над моєю головою... вставав уночі й будив мене серед кріпкого сну...* (Мирний, I, 1954, 82); *Для тебе, моя ти єдина, Те слово сумне забринить, Бринітиме кожну хвиліну, Бринітиме кожну мить* (Л. Укр., IV, 1954, 107); **На [одну] хвиліну** — на короткий час, ненадовго. [Семеє:] *Тут так гарно, вітрець свіжий подиха. Сядьмо на хвиліну та побалакаєм* (Кроп., I, 1958, 61); *Ледве приміткі скорки зажесвіли на одну хвиліну в його хорниз очах* (Мирний, I, 1949, 267); *На хвиліну замовкли гармати* (Сос., II, 1958, 449); *Коли ми з Наталкою виходили з зали, до нас підійшов народний артист. — Прощайте, — сказав він тихо, — я вас затримаю на хвиліну* (Ю. Янов., I, 1954, 23); **[Одну] хвиліну** — прохання спинитися, зачекати якийсь час; **Остання хвиліна** — передсмертний час, пора. — *Прокалію тебе, — закричав Панас в агонії, — прокалію мою останньою хвиліною!* (Ю. Янов., II, 1958, 179); **Перемовчати хвиліну** *див. перемовчувати*; **Піймати хвиліну** *див. пійма́ти*; **По хвиліні, рідко** — те саме, що **За (через) [якусь] хвиліну**; **Спокійної хвиліни немає (немає)** — немає спокою, часу для перепочинку; **Тієї ж [самої] хвиліни** *див. той*; **У (в) першу хвиліну** *див. перший*; **У ту ж [саму] хвиліну** *див. той*; **У цю (у сю) хвиліну** — в цей момент, саме в цей час, якраз тоді. *Прекрасний був Чиж у цю хвиліну [коли говорив], прекрасна була кожна його риса і кожний рух* (Довж., I, 1958, 190); *Річард мовчить. В сю хвиліну в хату входять Дженні і Деві і спиняються коло порога* (Л. Укр., III, 1952, 69); **Хвиліна** *прощання* *див. прощання*; **Хвиліна розп'юки** *див. розп'ю́ки*; **Хвиліну ува́ги** — прохання на короткий час звернути увагу на кого-, що-небудь, вислухати когось; **Якусь (рідше деяку) хвиліну** — певний час, недовго. *Любов сажа. Сідає до стола, розкриває альбом, знаходить одну карточку, дивиться на неї якусь хвиліну* (Л. Укр., II, 1951, 74); *Хома якусь хвиліну стоїть замислений, осядаючи річку, як меч, дорого* (Гончар, I, 1954, 188); *За селом зупинився [Тимко] коня і деяку хвиліну прислухався* (Тют., Вир, 1964, 354).

ХВИЛІНКА, и, ж. I. Зменш.-пестл. до **хвиліна**. *Ти сказав мені: — Мати пішли... Скоро будуть... За дві хвилінки...* (Рильський, I, 1960, 200); *То як же мені свого чоловіка забути хоч на хвилінку? Він мене з пекла, з кормиги визволив!* (Вовчок, I, 1955, 143); *Врешті вона зводить на мене очі — і ми хвилінку дивимось, як два вороги* (Коцюб., II, 1955, 250); *Коли Данило вже сів у сани, щоб їхати, Віра гукнула почекай хвилінку* (Головка, А. Гармаш, 1971, 552); *// у знач. присл. хвиліночко*. *Зараз же, швидко, миттю. Сама [Христя] скоро, та й дрова — не солова, — хвиліночкою страва поспіла* (Мирний, III, 1954, 149).

◇ **Вільна (зайва) хвилінка** — те саме, що **Вільна (зайва) хвиліна** (*див. хвиліна*). *Вона, видно, теж вбрала вільну хвилінку, щоб прийти сюди* (Собко, Біле полум'я, 1952, 13); **За (через) [якусь] хвилінку** — те саме, що **За (через) [якусь] хвиліну** (*див. хвиліна*). *Лице пополотніло. Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито. За хвилінку Харитя трюхи відійшла* (Коцюб., I, 1955, 18); **I (їй) на хвилінку [обом] не змигнути** *див. змигати*; **I (ні) хвилінки немає, нема, не було, не буде** — те саме, що **I (ні) хвиліни немає, нема, не було, не буде** (*див. хвиліна*). *Перепочувачи — поїхали в Соренто... де пообідали, а звітти на Капрі*

і на обід до Горького. Так що на лист не було і хвилінки (Коцюб., III, 1956, 326); **На [одну] хвилінку** — те саме, що **На [одну] хвиліну** (*див. хвиліна*). *Стала вона прохати соцького, щоб пустив до сина... — Я на одну хвилінку, мій голубе! — моливш Мотря* (Мирний, I, 1949, 292); *Я мусив на хвилінку зіскокити з воза й поспитати, де штаб* (Досв., Вибр., 1959, 43); **[О л ь г а:] Заходила Марія на хвилінку, але знову побігла** (Голов., Марія, 1936, 8); — *Федоре Івановичу, на хвилінку!* — *покликав він Бондаренка* (Головка, II, 1957, 467); **Почека́й (пожді, зажді, зачекай і т ін.) хвилінку** — прохання трюхи почекати. — *О-о-о! — простогнав на рещті Шевченко. — Почекай хвилінку. Ніяк не уженуся за тобою. Дуже мені ноги болять* (Тулуб, В степу..., 1964, 161); **[Р і ч а р д:] Пождіть хвилінку. Белло, де мій віск?** (Л. Укр., III, 1952, 11); — *Заждіть хвилінку, — дівчина так само, не хвалячись, пішла в другі двері і зникла за ними* (Стецьмак, II, 1962, 157); **[Одну] хвилінку** — те саме, що **[Одну] хвиліну** (*див. хвиліна*). — *Терентію, іди-но сюди... Хвилінку.. Терентію, я мушу тобі сказати, ти зовсім не вмієш розмовляти з людьми* (Довж., I, 1958, 478); **[Л ю б а:] Я зараз, зараз, товариші! Одну хвилінку** (Мик., I, 1957, 450).

2. *заст. Секунда. Вагадло приробили аж у XVII віці. Тоді також поділили годину на 60 хвиль, а хвилю на 60 хвилінок* (Коцюб., III, 1956, 8).

ХВИЛІННИЙ, а, е. Прикм. до **хвиліна**. 1550 року *появляється хвиліна, а 1760 — секундна стрілка* (Знапня..., 3, 1974, 6); *// Який триває хвиліну, близько хвиліни. — Так ось цю, хлопці, — після хвиліночного роздуму сказав Грицько. — Ідуть собі та й не оглядайтесь. І не хваліться нікому* (Головка, А. Гармаш, 1971, 358); *Хвилінна ренетичія пройшла добре* (Смід., Сашко, 1954, 260); *// перен. Короткочасний, скороминущий. Зовсім зневажлива захопило сьогодні Тою нове оце почуття, гаряче сколихнуло душу. Ні, це не назвеш грою в котанчя, ще одним хвиліним захопленням* (Гончар, Тронка, 1963, 50); *Він провів поглядом постать жінки, що раз згадав її тяжку для панського серця мову, і тільки тепер починає розуміти, що в ній спалахнуло не хвиліний знів, а злягали віки селянського досвіду* (Стецьмак, I, 1962, 12); *// у знач. ім. хвилінное, ного, с. Те, що пavidко мянає, не лишаючи сліду; короткочасне, скороминуще. — Признаюся, Бейбі, — кажу я, — що не пізно вас. Ви страшенно змінилися. А може, це тільки хвилінке!* (Ірчан, II, 1958, 158); *У щоденному мерехтінні фактів і вражень поет повинен відрізнути тижчасове, хвилінке від справді важливого у житті країни, народу, покоління, людства...* (Рад. літ-во, 2, 1965, 10).

ХВИЛІННИСТЬ, ності, ж. Короткочасність, скороминущість. *Досліджуючи психологію ліричної творчості, ми приходимо до висновку, що безпосередність почуття, втілена у ліриці, миттєвість, хвиліність переживання — лише уявні* (Рад. літ-во, 12, 1963, 17).

ХВИЛІНОНЬКА, и, ж. Пестл. до **хвилінка**. *Галля... не барячись хвиліноньки, пожадала собі у чоботи вбратися* (Вовчок, I, 1955, 291); *Тяжка хвилінонько! Гірка годинонько! Лихо не спить. Леле, дитинонько! Жить — сльози льють* (Л. Укр., I, 1951, 49).

ХВИЛІНОЧКА, и, ж. Пестл. до **хвилінка**. *Щастя, братику, — хвиліночка одна: Нале змарка поклад намі промина* (Крим., Вибр., 1965, 267); — *Та посади-бо ще хоч хвиліночку!* (Головка, I, 1957, 57).

◇ **Вільна (зайва) хвиліночка** — те саме, що **Вільна (зайва) хвиліна** (*див. хвиліна*). *Тільки мені хвиліночка вільна, — я зараз до Марусі побігла... Марусе, Марусе. Годубонько! Вийди хутенько!* (Вовчок, I, 1955, 228); *Всі, хто має хоч хвиліночку зайву, мерщій сунуть*

на улицю дихнути повітрям вільним, помилуватися світом ясним (Мирний, III, 1954, 258); На [одну] хвилючку — те саме, що На [одну] хвилючку (див. хвилючка). Приблизити було Параса до мене на хвилючку... Господи, яка весела, яка щаслива! (Вовчок, I, 1955, 281); — Куди ти, розгрістаний та неодагнений? Мороз надворі лютий! — крикнув вона йому надозвінці. — Я на хвилючку, мамо... (Мирний, IV, 1955, 288); Вийди, козана, працю зморена, Хоч на хвилючку в гай (Пісні та романси..., II, 1956, 173); Не встигли двох кроків ступити Діденко з Чумаком, як раптом гукнула Ієга Семенівна: — Паале Макаровичу! На хвилючку (Головко, II, 1957, 478); [Одну] хвилючку — те саме, що [Одну] хвилючку (див. хвилючка). [Л ю б о в:] Нас уже давно ждуть... Ах, стривай, я ж не збрана, се нічого, я зараз! хвилючку, хвилючку! (Л. Укр., II, 1951, 60).

ХВИЛІТИ, лить, *недох.*, *поет.* Те саме, що хвилювати 1. Буря дуже хвилює, Світ весь обійма. Чайка в небі хвилює: — Сили вже нема... (Бичко, Срібноліття, 1973, 282).

Хвилі хвилюють — нести хвилі; хвилюватися.

ХВИЛІВНИК, а, ч. (*Aristolochia* L.). Трав'яниста або витка дерев'яниста рослина. Лікувальні ванни, в які додається хвиліник..., є допоміжним засобом для лікування суглобів при ревматизмі (Наука..., 9, 1973, 40).

ХВИЛІТИ, іс, *недох.*, *рідко.* Те саме, що хвилювати 1. А в другий бік, поза сільським болотом, Окажило хвилі стікляги [ситняги], Мов обрус той на низині бравистій (Стар., Вибр., 1959, 63).

ХВИЛЮВАННЯ, я, с. 1. Рух хвилі на поверхні води, коливання її. Із спостережень над хвилями встановлено, що хвилювання води виникає внаслідок виведення часток води із рівноваги (Курс заг. геол., 1947, 45); // Хвилеподібне погойдування, хитання рослин. То Клеаріста йде у хвилюванні нив; Блакить очей горить із-під дувастих брів (Зеров, Вибр., 1966, 463).

2. Нервове збудження, стан неспокою, зумовлені страхом, радістю, тривогою, чеканням і т. ін. Мстислав намагався бути спокійним, але його хвилювання помітили всі (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 366); Ніщо так не отомлює, як безупинне хвилювання, як нетерпляче чекання (Шовк., Починається юність, 1938, 7); Від радісного хвилювання втома розвіялася, як пара (Тулуб, Людолови, I, 1957, 15); Кожний розуміє, що написати хороших вірш без душевного хвилювання не можна (Мал., Думки..., 1959, 37); // Неспокій, тривога в масі людей, в народі. Серед криків і хвилювання товпи, серед сальв рушничим, зуків якоїсь музики показалася князя коляска! (Хотк., I, 1966, 111); І раптом навколо врочистая тиша настала, І ось хвилювання по натовпі людським прийшло (Забашта, Вибр., 1958, 67).

ХВИЛЮВАТИ, юю, юєш, *недох.* 1. *перех.* Надавати коливального руху воді, викликати хвилювання, хвилі. Шалений шторм хвилював морські води до самого обриву (Труба., I, 1955, 153); // Хвилеподібно погойдувати, хитати рослини. Від заходу масувалася чорна хмара, душний вітер нахрально бив об гори, хвилював комши у плавнях (Коцюб., I, 1955, 177); Хвилює вітер лан широкополій, Виспіває в садах між верховіть (Дор., Тобі, народе..., 1959, 26).

2. *неперех.* Те саме, що хвилюватися 1. тільки 3 ос., Ріка хвилювала. Вона., здавалось, хотіла виступити з свого русла (Коб., III, 1956, 430); Я бачив озеро внизу, Що хвилювало поблизу. Широке, довге — все як є (Граб., I, 1959, 408); Хвилюють лани золоті, Здається, без краю, — аж знову Гори величезні, густі Проводять тасмну розмову (Л. Укр., I, 1951, 15); Він [туман] клу-

бочився, хвилював у місячному світлі (Коз., Сальвія, 1959, 108); Груди її сильно хвилювали, очі блищали, гнів був справдішній (Фр., II, 1950, 297); В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею (Коцюб., II, 1955, 141); // Ясно текти (про сльози). Він подивився мені в вічі й подивився на дочку... А в дочки сльози хвилюють... — Батенько! — промовила (Вовчок, I, 1955, 206).

Хвилі хвилюють — хвилі розходяться, напливають одна на одну. Вітер розносив його [сонця] огненні паруси з однієї колоси трави на другу, — мов золоті хвилі хвилювали по долині (Мирний, I, 1954, 281); **Хвилювати хвилями** — розходитися, напливати хвилями, у вигляді хвилі. Гляне Чіпка... То ж не вогонь, то людська кров хвилями хвилює... (Мирний, I, 1949, 310); Вода чиста, як сльоза, хвилює срібними хвилями (Кобр., Вибр., 1954, 170).

3. *перех.* Робити неспокійним кого-небудь; турбувати, бентежити. За сиданням Артем та Христа мало розмовляли. Про абищо не хотілось, а про те, що найбільш обох хвилювало зараз, ніяк було при матері (Головко, А. Гармаш, 1971, 540); Василь, що хвилював дівчат близьком свіж очей, вів плагу по другий бік поля (Ланч, I, 1956, 478); Щоб задалегідь не хвилювати матір, Ляля поки що не казала їй про свій твердий намір залишитися в Полтаві (Гончар, IV, 1960, 43); // Викликати інтерес у кого-небудь, цікавити, не лишати байдужим когось. Поза життям і поза правдою нема літератури, нема мистецтва. Коли письменник лише пасивно споглядає життя, то він не може створити речі, які б хвилювали читача, будили в ньому думку (Рильський, IX, 1962, 184); Сирій нудний вітер, який не хвилює вас, це — погамий вітер (Донч., VI, 1957, 585); Питання виховання дітей, радянської молоді завжди хвилювали Горького (Вітч., 3, 1968, 136); // Викликати велике піднесення. Звадав [Аркадій Петрович] одразу, як гула радісно сходка, коли він пояснив їй права народу на землю. Се завжди його хвилювало, і по розмові почував він бадьорість і апетит (Коцюб., II, 1955, 383); Ленінські декрети про мир, про землю — ось уже другий місяць день у день хвилювали Вітрову Балку (Головко, А. Гармаш, 1971, 436).

◇ **Хвилювати кров див. кров; Хвилювати умі** (почуття і т. ін.) — глибоко впливати на розум, почуття людини. Революційні захлики Шевченка хвилювали умі й збуджували волю до боротьби тисяч людей (Слово про Кобзаря, 1961, 103).

ХВИЛЮВАТИСЯ, юся, юєш, *недох.* 1. тільки 3 ос. Перебувати в стані коливання, покриватися хвилями (про воду). Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною (Коцюб., I, 1955, 390); Ліс стоїть на пагорку. Внизу стиха хвилюється став (Рильський, Бабине літо, 1967, 44); // Хвилеподібно погойдуватися, хитатися (про рослини). Співають птицями діброви, шумлять, хвилюються жита, і соняшник золотоголової лице за сонцем поверта (Сос., Зел. світ, 1949, 11); Сильний вітер металеві верхівки сосен, вони шуміли й хвилювалися (Собко, Звич. життя, 1957, 14); // Розходитися, розпливатися і т. ін. хвилями (про туман, дим тощо). Вілий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором (Коцюб., I, 1955, 179); // Тремтіти, ворухитися, здійматися. Ніздрі довгого тонкого носа хвилювалися, тонкі уста нервово тремтіли (Коцюб., I, 1955, 28); Груди Реїки хвилювалися сильно (Фр., VI, 1951, 265); // Видаватися, виднітися у вигляді хвилі (про неріпну поверхню чого-небудь); // *перен.* Збуджено рухатися в різні боки (про натовпу). Крик, галас нісся на весь вигін, — люди хвилювалися, як вода на морі (Мирний, I, 1954, 69); Червоні, білі, блакитні хустки і спідниці,

..кудлаті голови — все хвилювалось і вигравало проти сонця різнобарвними кольорами (Вас., I, 1959, 114); Перед ним хвилювалось море голів (Ільч., Серце жде, 1939, 434); Грізно хвилювалась Таращанська бригада. Містечкова площа шуміла, наче морський прибіл (Довж., I, 1958, 195).

Хвилюватися хвилями — те саме, що **Хвилювати хвилями** (див. **хвилювати**). Ніч стояла глуха, ще чорніша по світі. Але сподом вона воружилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл (Коцюб., II, 1955, 90).

2. Бути збудженим, занепокоєним; турбуватися. *Бєжир хвилювався, зайкався і червонів* (Коцюб., II, 1955, 140); *Іван Тимофійович хвилювався, в нього тремтіли руки, хотів запалити, розминав цигарки, але вони лажалися* (Мушк., День..., 1967, 171); *Тимофій дуже хвилювався. Серце билось глухо, руки важко лягли на важелі* (Збаш., Т. Шашло, 1949, 28); // *Бути дуже заклопотаним, поспішати, щоб усе зробити. Мама хвилюється — варить, пече, тісто підходить, ось-ось утече* (Мур., Широка дорога, 1950, 41).

ХВИЛЮЮЧЕ. Присл. до хвилюючий 2; бентежно, зворушливо. *Він [учитель] просто з лісу, з партизанських сховів, Прийшов у клас, змарнілий, в бороді, і так до нас хвилююче промовив: — Тепер усе... Тепер кінець біди!* (Бичко, Простота, 1963, 111); *Було і страшно і хвилююче привабливо побачити столицю і співати в театрі* (Донч., III, 1956, 106); // *Викликаючи хвилювання, зворушення. — Отут стамело, — сказав Заруба, і вони вийшли з машини... І одразу почули, як локітно і хвилююче патне земля* (Кучер, Трудна любов, 1960, 552); *Хвилююче пахне димок степового вознища* (Хор., Ковила, 1960, 59).

ХВИЛЮЮЧИЙ, а, е. 1. Дієпр. акт. теп. ч. до **хвилювати**. *Десь за Ташанню, на Залузжжі, ледве чути, так, ніби з пухової постелі, долинуло оте хвилююче серце хлібороба півняче «ку-ку-рі-ку-у-у!»* (Тют., Вир, 1964, 107).

2. у знач. прикм. Який викликає хвилювання (у 2 знач.), сповнений хвилювання. *В хвилюючій повічанні весми, на решті в самих нас — якесь сподівання* (Коцюб., II, 1955, 363); *В глибинах серця свого знаходить Андрій Малишко хвилюючі слова, з якими звертається до своєї Соціалістичної Вітчизни* (Рильський, IX, 1962, 119); *Ігор усець віддався незвичному і хвилюючому почуттю* (Донч., V, 1957, 25); *Звичайні слова, сполучені волею автора в урочисті ряди, обертаються часом в поези, сповнені нового хвилюючого змісту* (Довж., I, 1958, 86); *Стояла тиша і по-своєму хвилююча година: згори на верхов'їття лісу опускався сизий присмерк, а внизу з-під кожного куща виповзав туман, і тому здавалося, що над землею колалилися два неба: знизу сіре, вище — сизе* (Стельмах, I, 1962, 399); // у знач. ім. **хвилююче**, чого, с. Те, що хвилює. *Хвилююче — завжди забувте* (Баш. На землі..., 1957, 16).

ХВІЛІЯ¹, і, ж. 1. Водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні. *Рева та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолю верби гне високі, Горами хвилю підійма* (Шевч., I, 1963, 3); *Розлилась Рось рукавами й рукавцями поміж зеленими острівцями, розсипалась по камінні, переливаючи білу хвилю з каменя на камінь* (Н.-Лев., I, 1956, 51); *Геть понад морем, над хвилями синими В'ються, не сплятьчасе кашки білі* (Л. Укр., I, 1951, 151); *У порівн. *Темна ніч. Чорні змари, ніби великі хвилі, насуваються одна на другу* (Коцюб., I, 1955, 444); *Марина розпустила Христі косу. Густе волосся, як хвиля, падало аж додола* (Мирний, III, 1954, 178); *І котяться юрби, мов хвилі, Немов Середземна вода* (Рильський, III, 1961, 260); // чого. Те,

що своїм рухом або формою нагадує водяний вал. *Обабіч шляху з тижим шумом злюпались зелені хвилі хлібів* (Головка, I, 1957, 95); [1 - іі комендор:] *Вийдеш у степ — і котяться хвилі жита, пшениці, біжать до обрії* (Корн., I, 1955, 70); // *Потік якої-небудь легкої маси, що здійснюється, поширюється в повітрі (туману, пари, диму і т. ін.). Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою змари синього диму, що повзла за ним довгими хвилями, як туман в горах* (Коцюб., II, 1955, 167); *Недалеко впав снаряд, обдало Маковейчика гарячою хвилею* (Гончар, III, 1959, 57); // *Потоки світла, звуків, пахоців, що напливають, розходяться, ніби водяні ваги. Курява стелилась по гладкому, як озеркало, ставку і купалась у хвилях рожевого світла* (Коцюб., I, 1955, 27); *Повітря заповнялося щибетанням птиць, і хвилі того щибетання одна за другою котилися з лісу* (Хотк., I, 1966, 130); *Співахи труби. Вони котили поперед себе хвилі звуків, тугих і бадьорих, як весільний вальс* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 398); *У порівн. *Широкою хвилею неслися пахоці польових квіток з усіх боків* (Мирний, IV, 1955, 212); // *Пасма (волосся). Ного велична голова з цілими хвилями янхих кучерів ясно вирізалась проти білих стін* (Н.-Лев., III, 1956, 248); *В його погляді, руках і навіть у хвилях буйного волосся було щось таке, що робило його схожим на артиста* (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 13); // *Хвиляста складка, утворювана згином тканини, одягу тощо. Маруся, напившись з матір'ю чаю і поприбиравши з стола та вправившись, сіла на каналі край вікна шити сорочку. Тонке полотно хвилями лежало на її колінах, спускалось додола, падало на поміст* (Н.-Лев., VI, 1966, 60); *Раукайт помалу.. починає роздвигатися. Білі хвилі одягу шарудять і падають на підлогу* (Собко, Любов, 1935, 108); // *кого, чого, яка. Потік, лава кого-, чого-небудь, що рухається кудись одне за одним. На високій бессарабській полонині день у день котиться брудна хвиля овечої отари* (Коцюб., I, 1955, 387); *Калинович стоє серед того хаосу, мов неживий, залпскааний хвилями людсь, що проплавали й відпливали* (Фр., VI, 1951, 157); — *Василечку!* — безсило крикнула вона, б'ючися реченцями у стіну якотсь сном, але хвиля людська несла її все далі й далі (Хотк., I, 1966, 113); *Хвиля розгніваних людей попливла до терема* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 118); *Степ клекоче лавами наступаючих. Хвиля за хвилею йдуть за броньовиками, зблискують багнетами, скільки видно, скільки засяєє в степову просторинь світло прожекторів* (Гончар, II, 1959, 436).

Вибухова (вударна) **хвіля** — різке коливання повітряних мас внаслідок вибуху. *Вибух стався несподівано. Вибухова хвиля настиг [настиг] розчинила сімешні та хатні двері і вдарила Гаю спиною об стіну* (Коз., Блискавка, 1962, 45); *Основним уражуючим фактором при вибуху атомної бомби є ударна хвиля* (Курс фізики, III, 1956, 376); **Мертві хвилі див. мертвий; Повітряна хвиля див. повітряний; Різати хвилі див. різати; Розрізувати (розрізати, розрізати) хвілю див. розрізувати.**

2. чого, перен. Нестримне піднесення, посиленний рух, вияв чого-небудь. *Никодим, так сказати, з головою кинувся в ті спінені, розбурхані хвилі революційного руху* (Фр., III, 1950, 323); *Прагнення Наполеона підкорити і поневодити російський та інші народи Росії ейкликало хвилю асенародного обурення і гніву проти загарбників* (Іст. УРСР, I, 1953, 401); *Треба було сподіватися, що рано чи пізно хвиля терору докотиться і сюди, на затишну вулицю Євгена Гребінки* (Гончар, IV, 1960, 44); // *Наплив яких-небудь почуттів, думок, що визначають настрої людини. Зейяло усього [Якова] голодом, сплоснухи гарячі хвилі образи, сорому, жа-*

лю... (Вас., II, 1959, 64); *Гаряча хвиля вдячності заляла серце. Шербатица схопила Василя за голову й поцілувала* (Хотк., I, 1966, 102); *Хвиля почуттів, і радистки, і тоскних, переповнює хлюпця* (Стельмах, I, 1962, 400); *Мати заглянулася новою хвилею гніву і тому не могла звести голосу, щоб ще раз пробрати непокірну...* (Речм., Весн. грозн, 1961, 82); *Петру глянув на оковані залізом ворота, і важка хвиля спогадів потьмарила його чоло* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 254).

3. *фіз.* Коливальний рух у фізичному середовищі. *Луна — не що інше, як повернення звукових хвиль, що відбилися від якої-небудь перепони* (Цікава фізика..., 1950, 309); *Від центра землетрус поширюється хвилями. Це сейсмічні хвилі* (Про вулкани..., 1955, 23); *Основним джерелом наших відомостей про космічні тіла є електромагнітні хвилі, які випромінюють або відбивають ці тіла* (Наука..., 1, 1958, 9); *Шлях, пройдений хвилею за один період, називається довжиною хвилі* (Осн. радіотехн., 1957, 5).

△ *Довгі хвилі* — електромагнітні хвилі, довжини 3000 метрів; *Короткі хвилі* — електромагнітні хвилі, що мають довжину від 10 до 50 метрів.

ХВІЛЯ², і, ж. 1. *заст.* Хвилина (у 1 знач.). *Вагадло приробило аж у XVII віці. Тоді також поділили годину на 60 хвиль, а хвилю на 60 хвилюнок* (Коцюб., III, 1956, 8).

2. *розм.* Короткий відрізок часу; мить. *Денис хвилю сидів, задумавшись, потім почевши рушницю на плече і, не сказавши нікому й слова, кудись пішов* (Тют., Впр, 1964, 16); *Клас невдоволено загудів, і Павло Миронович, подумавши з хвилю, додав: — Задачу цю нехай рішають добровольці!* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 167); *Хай то була лише хвиля щастя, але ж вона була, і її ніхто вже не зітре з пам'яті* (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 179).

◇ *В одну хвилю* — те саме, що *В одну хвилину* (див. хвилина). *Подоб сорочки змок в одну хвилю і хлюскає тепер по ногах* (Хотк., II, 1966, 135); *За (через) [якусь] хвилю; По хвилі — те саме, що За (через) [якусь] хвилину* (див. хвилина). «*Ось таким ти мені подобався*, — окинула бистрим озирком Марія свого супутника і за хвилю знов сиділа серйозна, дивлячись у вікно (Гончар, Бригантина, 1973, 78); *Через хвилю лице її зробилося знову діловитим і зосередженим, і вона знову стала продовжувати огляд* (Тют., Впр, 1964, 294); [П р і с і ц і я л а:] *Руфін!* [Р у ф і н (по хвилі мовчанні):] *Що?* (Л. Укр., II, 1951, 504); *Жінка важко, але тихо зітхнула і обважніло присіла на край стільця. По хвилі з її очей повозли кришталеві краплинки* (Досв., Вибр., 1959, 237); *На [одну] хвилю — те саме, що На [одну] хвилину* (див. хвилина). *Гамір, спів, крики та п'яні прокляття негавали й на хвилю* (Фр., II, 1950, 9); *У ту ж [саму] хвилю — те саме, що У ту ж [саму] хвилину* (див. той). *Джмелик глянув на нього і в ту ж хвилю відвів погляд: Оксенові очі дивилися на нього запитливо, але спокійно* (Тют., Впр, 1964, 539); *У що (у сю) хвилю; В тій хвилі — те саме, що У що (у сю) хвилину* (див. хвилина). *Та в цю хвилю двері розчинились і ввійшли: якийсь рудобородий в довгому старім плащі подертім; з лірою ж за ним дідок кошлатий* (Тич., II, 1947, 160); *Все швидше й швидше почав повертатися камінь..., але в сю хвилю одним скоком догнав його опришок і, поставивши ногу, затримає на місці* (Хотк., II, 1966, 204); *Дорогою в тій хвилі йшов з поля чоловік з мішком і ціпом* (Фр., IV, 1950, 54).

ХВИЛЯСТИЙ, а, е. Який хвилюється, покритий водяними хвилями. *Його душа заколювалася, як хисткий човен на хвилястому морі* (Н.-Лев., II, 1956, 241); *Ось сонце сідає: з червоного неба приймає його в обіймах широке хвилясте море* (Дп. Чайка, Тв., 1960, 148); // *Фор-*

мою, контурами і т. ін. схожий на хвилю; звивистий, покручений. За вікном видно було закований у крижану броню Буг і понад річкою — сіру хвилясту стіну фортеці з вежами (Рибак, Пересл. Рада, 1953, 217); *Гардаш зрвав кілька листочків, розгладив на долоні, полюбувався їх хвилястим малюнком* (Жур., Зв'яз. турботи, 1960, 25); *Хвилястими лініями позначені на ній [карті] ріки, шляхи сполучення* (Рад. Укр., 17.I 1948, 2); *Хвиляста шляховакметна покриття майже відов легша від черепичної* (Архт. і буд., 1, 1955, 20); *Найбільш складна операція у виробництві шиферу — надання йому хвилястої форми* (Веч. Київ, 28.VI 1971, 2); // *Якпії напливає хвилями* (про хмари, туман, дим і т. ін.). *Простягся степ у віддалі відкриті, За тихий обрій, у хвилястий дим* (Мисик, Біла криниця, 1967, 5); // *Який спадає у вигляді хвиль* (про волосся, тканини і т. ін.). *Ось проходить передо мною молода поетеса з ясним хвилястим волоссям, з чудовими синіми очима* (Л. Укр., III, 1952, 577); *Всідаючись, Сашко за звичкою стріпує пасмом м'якого хвилястого чуба — якое він зміє отак красиво, артистично стріпувати цим чубом, відкидає всю хвилю назад легким зачухким полатом голови* (Гончар, Тронка, 1963, 42); // *Який хвилюється від вітру* (про рослини). *Гарячий вітер гилить-нахляє Траву хвилясту стиха до землі* (П. Куліш, Вибр., 1969, 401); *Ціле море хвилястою комишу ховало від людського ока блискучі озерця та гірля* (Коцюб., I, 1955, 196); *Шуміла хвиляста пшениця* (Юш., Люди..., 1959, 32); // *Горбкуватий, нерівний* (про місцевість). *Вони вступали в сипучі піски, які не лежали рівною гладдю, а здіймалися крутими хвилястими барганами сажнів по п'ять заввишки* (Тулуб, В степу..., 1964, 70); *Перед очима розгортався типовий для Угорщини хвилястий степовий ландшафт: вибалки, пагорби, рівнини і знову пасма горбів* (Гончар, III, 1959, 218); *Унизу під горою по хвилястій долині туман ходить* (Крот., Сини..., 1948, 46); *Засніженими степами скаженіє вітер. Він приймає сюди з далекого сходу і, вільний, штурмує хвилясті снігові залети* (Кир., Вибр., 1960, 282); // *Зигзагоподібний* (про рухи). *Гадюка часом перепливала ерик хвилястими ругами, здіймала голову, поважно гитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздівлялася навкрузи круглими очима* (Коцюб., I, 1955, 361); // *Який розходяться, лине хвилями* (про світло, звуки, пахощі). *Зорі сяють, Навівають Мрії й ніжні муки, Десь співають, Десь ридать Струн хвилясті звуки* (Рильський, I, 1960, 88); *Хвилясті, з темними смугами відблиски грають на хмуромою обличчі дубака* (Стельмах, I, 1962, 178).

ХВИЛЯСТИСТЬ, тосі, ж. Якість за знач. хвилястий. *Для деталей, що мають площини, неточність геометричної форми може бути показана непаралельністю...*, а також хвилястістю поверхні (Допуски..., 1958, 37).

ХВИЛЯСТО, присл. Хвилями, у вигляді хвиль. *Хвилясто біляють поля, горбляться горбами, западають балками, і весь час крижано, тонко дзвенить поземкою цей суворий, ніби арктичний світ* (Гончар, Циклон, 1970, 84); *Вітрило біле, як пісок, що хвилясто пересипається на жосі* (Коп., Вибр., 1948, 164); *Густа сивина смугою підіймалася від правої скроні, хвилясто спадаючи на лівий бік* (Кучер, Квітує жито, 1938, 203); *Сніжок... хвилясто закручується на рівній поверхні бетону* (Голов., Тополя..., 1965, 241); *Хвилясто тягся клич плугатара* (Бажан, Нашому юнацтву, 1950, 29).

ХВИЛЬКА¹, и, ж. Зменш.-пестл. до хвиля¹ і. *Він..., ледеє переводячи віддих, стемить, як рубка сміає, як від поплаву роздвигється маленькі-маленькі гвильки...* (Хотк., I, 1966, 53); *Озеро було спокійне, жодної гвильки не з'являлося на його поверхні* (Вл., Аргон. Весев., 1947, 250); *Сутеніло. Десь за дощовими хмарами сідало*

сонце. Ніжними хвильками парувала зволжена безкрая рілля (Паш, На. дорозі, 1967, 34); Який червоноястий одлиск од паперового багаття миготів хвильками по їх щокан, по блих чолах (Н.-Лев., IV, 1956, 242); Він зомережено назмурював високий, трохи випнутий лоб, проводив рукою по м'яких хвильках темного чуба і висловоював який-небудь здогад (Мик., II, 1957, 507); *Образно. В холоді думок ворухатися і теплі хвильки: таки побачить вона в цьому році свою сім'ю, своїх дітей у новій, на дві половини хаті (Стельмах, I, 1962, 226).

ХВИЛЬКА², и. ж. Зменш.-пестл. до **хвіля**². Хвилька тривної мовчанки — свиснула стріла — і заревів звір (Фр., VI, 1951, 14); Іскров хвильку помовчав (Бойч., Молодість, 1949, 9); Хутко «спускає» [він] разом дві карти замість однієї і метас далі. Ніхто не помітив. Це була одна коротка, невловна хвилька (Мик., II, 1957, 480).

◇ За (чезре) [якүсь] хвильку — те саме, що За (чезре) [якүсь] хвильну (див. хвильна). Сьогодні отець Олександр зовсім не дозво був у Глафіри Іванівни: зайшов і вийшов за хвильку. І таке в нього на обличчі, немов вони поаялися (Мяк., Кадильниця, 1959, 11); Тутіт ближчав, неясно доносяться два голоси, і раптом, через якусь хвильку, він, голонучи, пізнав, що це гомонять Люба і Якіт Плачинда (Стельмах, I, 1962, 401); І (й) на хвильку [боком] не змигнути див. змигати; На [одну], єдину, якүсь і т. ін.] хвильку — те саме, що На [одну] хвильну (див. хвильна). Він сів на лаві і на якусь хвильку застиг (Кундич, Пов. і опов., 1951, 37); — Просим вас, не миніть моєї господи, завітайте хоч на єдину хвильку!.. (Гончар, III, 1959, 319).

ХВИЛЬКА³, и. ч. Назва гри в карти. Семен і три парубки сідають на полу і грають у хвильки (Кроп., I, 1958, 86); Під каретами, позасвічувавши ліхтарі, грають кучери в хвильки (Мирний, II, 1954, 99); Він навіть і в той час як тиар був, коли В неділю зріжеться з сусідами у хвильки (Рильський, II, 1956, 207).

ХВИЛЬНИЙ, а, е. 1. З хвилями; хвильстий. Біжить перед очима до далекого обриву хвильний степ (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 233); Враз поринув парубок у хвильне море трав (Льч., Козацьк. роду..., 1958, 54).

2. перен. Який викликає хвилювання; хвилюючий. Тепер пригадалася Раздорину хвильна й незабуття зустріч у палаті (Шиян, Магістраль, 1934, 103); Моя ти зоре, румунські гори Стоять кругом, кругом. А думи вієні, а думи хвильні Витають десь поза Дніпром (Гончар, IV, 1960, 10); // Збентежений, схвилюваний. Батько доводо прислухався. А тоді хвильний пройшовся по хаті й сів у кінці столу (Головко, I, 1957, 97); Він обняв її, збуджену і жвильну, міцно притис до серця, зазмер у німому мовчанні (Цюпа, Назустріч..., 1958, 280).

ХВИЛЬНО, присл. 1. Хвилями, у вигляді хвиль. Хвильно коливалися лани обабіч шляху (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 494).

2. перен. Із хвилюванням; хвилююче, схвилювано. Груди самі зватили повітря хвильно — хотіли крикнути, позвати (Головко, II, 1957, 173); Весна приносить радсть. Лоскотить пильське кров, і хвильно б'ється серце (Бурл., О. Вересай, 1959, 148); // у знач. присудк. сл. Щасливими очима дивився він на доньку, і було в нього так хвильно на серці, наче це його самого обиратимуть до Верховної Ради (Донч., Дочка, 1950, 88); Було хвильно й жалі було жінок. Тож іще хвильну тому — з оєї аж сипалась веселість і сміх — бриніла вся молодістю й смілом дівоцьким. А це немов образу зів'яла. Давид аж невеселив (Головко, II, 1957, 103).

ХВИЛЬОВИЙ¹, а, е. 1. Прикм. до **хвіля**¹. Щоб скласти проект споруди, необхідно мати вичерпні відомості про хвильовий, вітровий та льодовий режими

(Наука., 11, 1967, 31); // Те саме, що **хвильстий**. Море буває трьох сортів: тихе море, хвильове море й буряне море (Вишня, I, 1956, 174).

2. фіз. Стос. до коливальних рухів у фізичному середовищі. З надзвичайною швидкістю розвивалася фізична оптика. Стало зрозумілим, що світло являє собою хвильовий процес, було встановлено також, що промені різного кольору відрізняються довжиною хвилі (Наука., 9, 1962, 25).

△ **Хвильова механіка** — розділ теоретичної фізики, в якому досліджується рух часток (електронів, атомів, молекул і т. ін.) як рух черпервної хвилі. Особливої уваги заслуговують теоретичні дослідження з хвильової механіки і теорії базатоккомпонентних середовищ, виконані групою вчених (Знання., 3, 1972, 3).

ХВИЛЬОВИЙ², а, е, заст., розм. Прикм. до **хвіля**². Вся його хвильова відага, що походила швидше з притуплення свідомості, ніж з почуття сили, чезла без сліду (Фр., VI, 1951, 160); Знов-таки кажу — може, несижім мій хвильовий, викликаний поганим самопочуттям (Коцюб., III, 1956, 163); Тінь хвильової розгубленості лягла їм на обличчя (Кир., Вибр., 1960, 312).

ХВИЛЬЧАСТИЙ, а, е, рідко. Те саме, що **хвильстий**. Ледеве помітні хвильчасті кола зникали на тому місці, де Луїза пішла на дно (Рибак, Що сталося..., 1947, 132).

ХВИНТИК, а, ч., розм. Той, хто любить хвнтити; фронт. — Якви ти була моя жінка, а тут де не візьмись хвнтити з улиці... І ти чіпляєшся йому на ший! Гарно було б мені на те дивитися? (Мирний, III, 1954, 230).

ХВИНТИТИ, вчу, втіш, недок., розм. Зазнаватися, пшатися. — Дивись ти, як хвнтить зачав! Неначе й справді пишка птиця! — Так Камінь, лежачи в пшениці, На дощик верещав (Гл., Вибр., 1951, 35).

ХВИСНУТИ див. хвисьнути.

ХВИСЬ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. хвиськати і хвисьнути. Вздолив [ул Євєйович] хаміничка... — прицілюйся, ..! Вемула по лобу хвись! (Котл., I, 1952, 237); Тут хвись! шабельки засвистіли, Цок-цок! — і іскри полетіли; Один другого полюсять! (Котл., I, 1952, 291).

ХВИСЬКАТИ, аю, аеш, недок., розм. 1. перен. і неперен., чим, по чому. Бити, ударяти кого-, що-небудь чимсь (перен.-гнучним); хльоскати. Хвиськав [Потап] кобилу... Нью-о! (Коцюб., II, 1955, 278); Олександомлено хвиськав вінком по чоботях. Але болото стужавіло, мовби поприкипало до них (Мушк., Серце., 1962, 126); // Бити, стьобати (про зарості, чагарник, гілля і т. ін.). — Дід зайшов у таку гущину, що не продереться: ..дерево так і хвиськав, а тут і ніч насунулась (Стор., I, 1957, 82); Денис ішов помацки, нагадючи ногами знайому вузьеньку стежку, роззглядаючи гілля руками, заплющившись, щоб хоч по очах не хвиськало вітами (Гр., II, 1963, 252); // неперен., перен. Те саме, що **пйрхати** 2. Вона Ліні навіть нотачію по-дружньому прочитала: — Ти, дівчино, на батька не дуже хвиськай. Кажуть, ти ледеве не відцуралась його? Був уже один час, коли діти батьків зрікались... (Гончар, Тронка, 1963, 264).

2. неперен. Те саме, що **цьвобхати** 2. Вата.. задумалась.. «Он пастушки женуть корови до води; біжать, хвиськають батіжками, неначе граються» (Н.-Лев., IV, 1956, 85); Може, ото й вона: іде помалу, хвиськає лозинкою (Вас., Вибр., 1954, 181); Мить передихнувши.., поповзли [розвідники] далі з новою силою. На гул, на світло ракет, що все ближче розпльскується над ними, під вихровище куль, що хвиськають, сичать назустріч (Гончар, Людина..., 1960, 242).

ХВИСЬКИЙ, а, е, розм. Дошкульний, хльосткий. *Тарас Овсійович наказав синові держати за середину, а сам почав скручувати віршовку вдвоє. Скрутив, зав'язав на кінець вузол, замалнувся, ляснув себе джгутом по халві. Удар виїшов хвиський і важкий* (Добр., Тече річка., 1961, 270); *Розмовляла Оля з ним так, ніби ні на хвилину не випускала з рук хвиського батога* (Шовк., Хвилини., 1962, 174).

ХВИСЬКО, присл., розм. Дошкульно, хльостко.

ХВИСЬНУТИ і **ХВИСНУТИ**, ну, нещ, док., перез. і неперез., чим, по чому, розм. Однокр. до хвиськати. *Леїба хвисьнув батіжком по коневі й поїхав вулицею* (Н.-Лев., II, 1956, 85); **Образно. В'їдливий сміх, як батоком хвисьнув Кузьмичука* (Рудь, Гомін., 1959, 128).

ХВИЩАННЯ, я, с. Дія за знач. хвищати і хвищатися.

ХВИЩАТИ, аю, аєш, недок. 1. перез. і неперез. Бити однією або обома задніми ногами (про копитних тварин); брикати, вихати. *Погонич од золоті передавав ті [панові] стусани коням., а коні передавали злість панському фаєтонові, хвищали по йому задніми копитами* (Н.-Лев., II, 1956, 204); *Він [тур] шов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливалися кров'ю, і поді він хвищав ногами і настаєває роги...* (Коцюб., I, 1955, 334); *Свічкою підіймався [кінь] на задніх ногах, плигав на кілька метрів вперед, високо хвищав задніми ногами* (Збан., Криз. гонець, 1953, 8); // *Граючись, пустуючи, обороняючись і т. ін., бити або робити різкі рухи ногою або ногами (про людей). Привик ото, вітрогон, ногами хвищати — та навіть уже в сні він [синок] ганяє м'яча або вензелі на коньках заплітає* (Козл., Соцс., 1957, 133); — *Я хочу затірки! — рішуче домагаєся, хвищаючи ногами, роздратована Маринка* (Кач., Вибр., 1947, 186); **Образно. Вітер був свавільний, незапущаний, налітає поривами, хвищав по траві* (Мух., День., 1967, 124).

2. неперез., перен., розм. Виявляти норовистість; капризувати. — *Ну, ти дуже не хвищай. Побачимо, як ти порядкуватимеш* (Тют., Впр, 1964, 106).

ХВИЩАТИСЯ, аюся, аєшся, недок. 1. Битися задніми ногами (про копитних тварин); брикатися. — *Мої клієнти силоміць роблять зі мною те, що вони звикли робити з норовистою кобилою, коли та не веде, а тільки хвищатся* (Сміл., Сад, 1952, 150); *Коні іржали, тропили, шалено хвищалися і топтали вовків* (Тулуб, В степу., 1964, 10); // *Мати звичку хвищати (у ї знач.)*. **Образно. — Ти йому покажеш... Хай не наступав нам на ноги, бо ми хвищамось* (Зар., На. світі, 1967, 112); // *Хвищати один одного*.

2. перен., розм. Виявляти норовистість; упиратися, пручатися, капризувати. — *Ось я тобі одріжу на спідницю оцієї червоної матерії, то, може, ти перестанеш хвищатися* (Н.-Лев., II, 1956, 45).

ХВИЩНУТИ, ну, нещ, док., перез. і неперез. Однокр. до хвищати 1. *Оксамитовий олень з такою силою хвищнув копитами передньої вовка, що той без душу одлетів геть* (Трубіл., I, 1955, 201); *Довкола ноги обвилася велика сіра змія. Він хвищнув ногою, і вона злетіла в траву* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 177); *Вони не помітили Сазно й Чіпаріу і були чимало здивовані, коли ексектор, споглянувши вперек міцними руками Чіпаріу, майнув у повітрі, хвищнувши ногами* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 17).

ХВИЩНУТИ, ну, нещ, док., однокр. Підсил. до хвищнута.

ХВИЩА, і, ж., розм. Сильний холодний дощ або великий сніг з вітром; снігова буря. [К е з г а й л о:] *Ну й хвища надворі, нехай їй біс! Січе, плює в обличчя, з ніг валить...* (Коч., П'єси, 1951, 213); *Іхали вони довго, ще більше крутилися та петляли, все ніяк не могли*

втрапити, куди треба було. Зимовий день короткий — отож і ніч застала їх у полі, хвища знялася (Збан., Сеспель, 1961, 246); *Були ж: зима й холодна хвища, Війни смертельний, злий удар...* (Мал., Серце., 1959, 48).

ХВІРТКА, п, ж. Невеликі вхідні двері в тину або в воротах. *Чіпка ввійшов у двір. Галя зачинила хвіртку, зацупнула й повела в свою хатину* (Мирний, I, 1949, 339); *Перед хаткою самотньо білють свіжі, ще з соком ворота і хвіртка, від них навколо городу мас тіти огорожа, але поки що замість неї чорніє лише кілька ямок для стовпів* (Стельмах, II, 1962, 287); *Ми пройшли через хвіртку в залізних воротах* (Трубіл., Глиб. шлях, 1948, 74); *Хвіртка у паркані розчинилася, і в подвір'я вступили трійця людей* (Смолич, Мир., 1958, 51); *Зачувши чужинців, загавкали собаки, хтось заскрипів хвірткою, затріщав тинком, виламуючи патерицю від озвірилих псів* (Тют., Впр, 1964, 466); // *рідко. Дверцята в хліві, стайні. Рудик безнадійно махнув у просторинь рукою і нервово причинив хвіртку стайні* (Кос., Новели, 1962, 151).

Стояти на хвіртці — стояти біля хвіртки. *Повернув [Чіпка] назад, дивиться — на хвіртці стоїть Галя* (Мирний, I, 1949, 338); *Халимон стояв у себе на хвіртці і нетерпляче позирав на майдан біля церкви* (Панч, Син Тараш. полку, 1946, 24).

ХВІРТКОВИЙ, а, е. Прикм. до хвіртка. *Іде Левко з відрами, знімає клямку з хвірткової скаби, зачинає за собою, перенісши смугляву руку на дерев'яні зуби штагетів* (Драч, Іду., 1970, 35).

ХВІРТОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до хвіртка. *Але в брамі від стодоли була маленька хвірточка, що замикалася середини на гачок* (Март., Тв., 1954, 357); *Скрипнула хвірточка, і зараз же назустріч їм з хати вийшла дівчина* (Шиян, Вибр., 1947, 23).

ХВІСТ, хвоста́, ч. 1. Придаток на задній частині тіла тварини, що являє собою продовження хребта від крижової кістки. *Собаки стояли коло тат і крутили хвостами, дивлячись на людей* (Н.-Лев., II, 1956, 374); *Теля жалібно мекнуло, задерло хвіст і, нерівно стрибаючи, побігло просто на вовка* (Коцюб., I, 1955, 32); *Коник, запряжений у лінійку, тюпав собі потицу, відганяючись кучим хвостом від набридлих мух* (Тют., Впр, 1964, 73); **Образно. — Зимонько-смігурочко, Наша бідогрудочко, Не верти хвостом, А труси тигесенько, Рівненько, гладесенько Срібненьким сніжком* (Гл., Вибр., 1951, 237); **У порівн. Крейсер виплив уже на поверхню моря з-за горизонту, і чорний дим за ним линув, як хвіст* (Ю. Янов., II, 1958, 109); *Тюка крутить головою — розвірається, руське волосся блищить на сонці, воно зібране в жмуток, піднялося кінським хвостом, що, непокірно виснувшись на потилиці, робить Тюню зараз чимось схожим на римського воїна* (Гончар, Тронка, 1963, 33); *Високий, орядний начальник прохідки заклав за спину руки так, що чорний плац хвостом відстовбурчувався позаду* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 47); // *Звужена кінецьча частина тіла (у плазунів, рыб, морських тварин та деяких комах). Карпо, зирнувши, не злякався і почав перший кричати до ящірки: — Покинь хвіст! покинь хвіст!* (Мирний, I, 1954, 256); *Сива гойдалась і пінилась твизя, А навкруги викидалися срібні із моря дельфіни і розбивали хвостами гребені твиль* (Зеров, Вибр., 1966, 257); *От, розбиваючи поранню тишину, Хвостом ударивши об сизувату воду, Враз короп кинувся* (Рильський, II, 1946, 214); **Образно. Обабіч дороги — лани, а на них — де копиці, як літля, де скирти крутовобі, а де ще й снопи, наче ті морські риби, тріпотять на стерні під вітерцем золотими хвостами* (Мур., Бук. повість, 1959, 161); // *Хутро звіра з такого придатка, що використовується як*

горжетка, обшивка, нашивка і т. ін. Шубка з нашитими хвостами; // Пучок пір'я на заднім кінці тіла (у птахів). Кирила прохали оглянути дачне зазайство.. Чепурні кури, задержі несрожмо шпичасті хвосты, порнались в зної, і справно неслися на радість хазяйці! (Коцюб., II, 1955, 218); Вона побачила за річкою на горі пишній сад, ..де на дереві шугали й співали райські птиці в золотому пір'ї, з золотими вінцями на головах, з пави-ними довгими хвостами (Н.-Лев., II, 1956, 247); // перен., ром. Одна тварина, худобина, звір. Панська економія була вже розвібрана, не залишилося жодного коров'ячого хвоста, жодного пуда збіжжя в коморах (Минко, Моя Минківка, 1962, 20); — Може, колись дждемося, що і в нашому обійсті буде якийсь хвіст... — говорила Катерина, густими граблями зарібаючи сугий піриї. — Купимо коня! — відгукнувся Антон... — Ліпше ко-рову! (Чорн., Визвол. земля, 1959, 189).

◇ Бикам (кониам) хвості крутіти — те саме, що Во-ла́м хвості́ крутіти (див. віл). Він закидав книжки, брав у руки віла і обцяв сам собі, що краще буде крутіти бикам хвосты, чим поїде на велелюдне позорсько [позорище], тобто поступати в університет (Тют., Вир, 1964, 52); Пішов [Іванко] до стайні. Там довгі роки крутили коням хвосты. Жив, як у неволі (Казки Буконини..., 1968, 9); Бўти (вісїти) на хвості в ково — паздоганяти кого-небудь; Вергіти хвостом див. вергіти; Вилати хвостом див. вилати; Віжка під хвіст побіла див. віжки; Вола́м хвості́ крутіти див. віл; [Держати] хвіст (хвоста́) бубликом див. бублик; Задрати (задер-ти, піднімати, підняти) хвіст (хвоста́) [угору] — пово-дити себе занадто самовпевнено, зухвало. Малюваний уважно слухав і весь час кивав головою. — Був я на ва-шому складі. Ти вже занадто хвіст підняв. На роботі не сидиш, за тебе завідуючий облік продукції веде (Хиж-няк, Невгамовна, 1961, 224); Замітати (заместі) хвостом слід (сліді) — те саме, що Замітати (заместі) сліді (див. замітати); За хвіст та на сонце див. сонце; [І] у хвіст і [в] гриву див. грива; Із хазяй хвіст див. хазя-чий; Коротіший комариного хвоста — дуже короткий; куций. Твоя ласка коротша комариного хвоста (Рибак, Перейсл. Рада, 1953, 147); Котіві (кішці) хвоста зав'язати див. зав'язувати; Крутіти хвостом див. крутіти; Мішачий хвіст — дуже тонка кіска, рідкий жмут волосся; Накручувати (накрутити) хвоста́ див. накручу-вати; Наламати хвоста́ див. наламувати; Насипати облі на хвіст див. насипати¹; Наступати (наступити) на хвіст див. наступати; [Не] хвіст собачий хто — [не] абищо хто-небудь (про високе чи невисоке становище, яке займає хтось). Влада — гетьман. А гетьман, що ви собі думаете — хвіст собачий? Гетьман — монарх (Вишня, I, 1956, 213); Мені ще старій радили: «Молоко на зубач витри», — але я намагався пропускати те повз вуха. Що ж з того, що тільки шістнадцять? Адже я не хвіст собачий — а хазяїн (Збан., Єдина, 1959, 17); Підгоргати (підгорнути) хвоста́ див. підгоргати; Під-жимати (піджати, опускати, опустити, підганяти, під-дигнути і т. ін.) хвіст (хвоста́) — втрачати запал, упев-неність у своїх діях, поведінці. У Бачурі підупав наст-рій. Дивна ця людина — Ковалів. То він ретейся у бій, то підгинає хвоста (Чаб., Тече вода..., 1961, 70); — Він над тобою збиткується, а ти підігнув хвоста і міка-ти? — Ти не знаєш, Петре, який він позаний чоловік (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 107); Підібгати хвоста́ див. підібгати; Піти кобилі (несу і т. ін.) під хвіст, вульг. — про те, що пропало марно, залишилося невикор-истаням; Показувати (показати) хвіст (хвоста́) кому — іти, утікати від кого-небудь; [Потрібний.] як собачі другий хвіст див. собака; Пришій ко-билі хвіст див. кобила; Розпукати (розпукити)

хвіст (хвоста́) див. розпукати; Сипати зайцям облі на хвіст див. сипати; Собаці під хвіст, вульг. — про не-потрібне витрачання чого-небудь; даремно, марно; Со-рба́ка на хвості принесли́ див. сорба́ка; Тільки хвостом мелькнути див. мелькнути; Тримати (держати) за хвіст (за хвоста́) кого — не давати можливості піти, втекти кому-небудь; Тримати (держати, задрати і т. ін.) хвоста́ (хвіст) трубно́ — бути бальорним, триматися мо-лодецьки, самовпевнено. «А він коровистий.. Переде-рїй, — подумав Лебединець. — Тримає хвіст трубою» (Цюпа, Країни, 1971, 284); Навіть в шахту принагідно Він спускається... солідно: З прожогатим, як турист, і трима трубою хвіст! (С. Ол., Вибр., 1959, 226); Тягти сірка́ за хвіст (за хвоста́) див. сірко́; Укрутіти (утну́ти) хвоста́ кому — обмежити кого-небудь у чомусь, змусити когось бути покiрнішим. Вкрутив гетьман хвоста цюму Терновому. А то вже такий став, що куди тобі! (Рибак, Перейсл. Рада, 1953, 510); Рука живовіль потяглася, щоб почувати потилицю. — Чу-хаетесь, Кириле Остаповичу? — прогоячи поблизу, на-смішкуюто кинув якийсь чаплинський гольтіпака. — Хо-чуть і вам хвоста утнути, га? (Гончар, II, 1959, 213); Хвіст набік — бути осторонь кого-, чого-небудь. від-вертатися від когось, чогось. — Щоб ви не втручалися не в свої справи, — буркнув Пугало. — Як то не в свої? — заверещала ще дужче господиня. — Звів діачину з розуму, а тепер хвіст набік! (Панч, На каляни. мості, 1965, 162); Хвіст у збїл [й піти, вїхати і т. ін.] — спішно збрав-ниєсь, піти, вїхати куди-небудь; Хвостом вїйти (май-ну́ти і т. ін.) — швидко вийти, зникнути куди-небудь. Хвостом вїйну [Зіпа] і — з двору! Мовляв, у цегу їх [дівчат] знайду (Баш, На.. дорозі, 1967, 181); Хоч на хвіст лий собаці див. собака; [Як] сорба́ка на хвості розно́сить див. сорба́ка.

2. У рослині — тонка верхівка стебла, гілка, ляска; пагін, прут. Хвосты дикого жмелю; // Тонкий кінець коренеплodu; корінь. Хвіст морквици; Хвіст рецьки.

3. Кінцева, крайня частина чого-небудь; кінець. Хвіст паперового змія; // Розчерк (у підписі). Літери, цифри, орнаменти і т. ін.; хвостик. Обидва хлопці схи-лилися над грубим писаням. Одна по одній шамотли товсті сторінки, а з них стирбало старовинне, з за-крутками й хвостами, химерне письмо (Донч., II, 1956, 13); // Звисаючий кінець чого-небудь (багата, канчука, мотузки і т. ін.). Кажуть: легко дзвонити — потяг за хвіст та й усе! Та ні: і до давона з невмитою пихою не йди! (Мирний, III, 1954, 87).

4. Задня, кінцева частина літального апарата (літа-ка, ракети і т. ін.). Трасуючі кулі перервали політ воро-жого винищувача. Він став падати, незграбно ковзаючи на крило, стаючи на хвіст і перекидаючись через голову, але не займаючись (Ю. Янов., I, 1958, 271); В хвості літака вільний бортмеханік чаклує біля газової плитки. Пазоці міцної кави сповнюють літак (Перв., Длкий мед, 1963, 3).

5. розм. Задня нижня частина одягу (перев. довгого). — Дивись, як тягне [купчиха] по слодах хвоста шовко-вої снідиці! (Н.-Лев., IV, 1956, 291); Здавалося, що то стежки оздоблені цвітними камінцями, по яких злегка шамотли шовкові хвосты паняньських снідиць та вискрипували локві чобітки панчів (Мириш, III, 1954, 261).

6. Довга звивиста смуга (диму, пилу і т. ін.), що ру-хається перев. в повітрі; димний, пилувий і т. ін. слід, що його лишає за собою рухомий предмет. Легкою тінню просувається пароплаз з довжезним позад себе хвостом диму і розплавляється в блакитній далині... (Коцюб., I, 1955, 289); Газик легко котився по курній степовій дорозі, лишаючи позад себе величезний хвіст

збуреної скатами порогні (Голов., Тополя., 1965, 169); Вітер розгонив останні хвосты волохатих хмар (Донч., II, 1956, 208); По бухті сновигали невеликі буксирні портові катерки, перегукуючись високими й низькими голосами, за ними тяглися хвосты білої піни (Ткач, Крута хвиля, 1956, 83); // Світла, яскрава, довга смуга, яку лишає за собою рухоме тіло, предмет (комета, ракета і т. ін.). Комети не можна вважати за однорідні тіла, як, скажімо, планети. Вони мають голову, з якої, при наближенні до Сонця, неодмінно виростає довга смуга, — так званий хвіст, який сягає часом десятків, а то й сотень мільйонів кілометрів (Знання., 4, 1974, 13); Хвосты комет можуть простягатися майже на весь видимий небосхил (Наука., 1, 1971, 42); Глянула я на небо, аж над Кишиневом котиться з неба зоря, здорова та червона, як огонь, та її покотилася понад мою хаточу, а за нею потягся червоний, довгий хвіст, неначе мітла (Н.-Лев., III, 1956, 270); Десь на лівому фланзі зметнулось в небо пружні хвосты комети «катушка». Полетіли ясними вогняними трасами через темний Дунай (Гончар, III, 1959, 284); // перен. Слід від яких-небудь дій, подій, явищ.

7. Задня частина рухомого загону, каравану і т. ін. Обов'язує великий. Його хвіст зникає далеко в сніжній долині, а попереду мчали вершники (Довж., I, 1958, 151); Сумна, сіра процесія виходила з села. Підводи за наказом фельдфебеля перемістилися у хвіст колонії і тепер поволеньки місали болото позаду (Коз., Гарячі руки, 1960, 120); Армія підтягала свої хвосты до міста (Томч., Жменяки, 1964, 285); // Останні вагони поїзда. Стогній кинуся до хвоста ешелону, засунувши за пояс свою книжку (Коп., Навколо полум'я, 1961, 132); Приплентався тут як тут і шпигун Жезицький. Він волею вдвяти, що його не цікавить поїзд у напрямі Ставок, а все ж в останню хвилину вчепився за хвіст поїзда (Вільде, Сестри., 1958, 259).

◇ З хвостом — те саме, що з хвостиком (див. хвостик). — Добре, коли і чоловік, і жінка працюють — удавано зійшлись він, ніби не звертаючись ні до кого. — Він нітворю одержув, та вона тисячу з хвостом... (Голов., Тополя., 1965, 83); Скопити (ухопити, піймати) за хвіст (за хвост) [ідею, думку і т. ін.] — раптово, несподівано знайти вдале розв'язання якого-небудь питання; висловити правдиве припущення щодо кого, чого-небудь. [С у х о в і й:] Ага-ага, це ти чи не про Шкалярну пишавиш? [З а п о р о ж е ц ь:] Ото якраз за самісенького [самісінського] хвоста ухопиш (Кроп., V, 1959, 327); Ухопити за хвіст славу — про славу, що її швидко здобув хто-небудь.

8. розм. Ряд людей або предметів, що рухаються один за одним або групою за кимсь, чимсь; потік, валка. Пізній увечері, вертаючись додому, Юхим з греблі побачив сина, його пізнати й оддалік не важко: цілий хвіст за ним хлопчаків, а спинитися — обступлять. Помітив і Артем батька на греблі (Головко, II, 1957, 216); Серед коней і слуг Бульба підходить до другого коня, до третього. Від коней Бульба покотився, як вогняна куля, через уявні двір від стая до комори. За ним поспівав хвіст челяді. Поруч нього, трохи відстаючи, спішив Товкач (Довж., I, 1958, 221); // Ряд людей, що стоять один за одним в очікуванні кого, чого-небудь; черга. На вокзалі було повно народу. Хвосты простягалися до нас. Метушилися люди з клунками, з корзинками (Головко, I, 1957, 169).

◇ Бүти (іти, опинитися, опинитися, плестися, плінатися і т. ін.) в хвості — бути позаду всіх, відставати в чомусь. «Що ж там у них коїться?» — розмірковував він далі, дивуючись із того, що перша бригада вже закінчила сієбу, а друга плентається в хвості (Тют.,

Вир, 1964, 74); [Б а к л а ж а н е н к о:] Тільки бідолашний Савка плутається у нас у хвості, ніяк не може дати більше двохсот процентів і через те почав відставати і в домелах (Мик., I, 1957, 484); Став'яти (статі) в хвіст (в хвості) — ставити в кінець черги, позаду всіх. Віталій.. вирішив узяти книжечку в клубній бібліотеці. Він прийшов туди після зміни, став у хвості досить довгої черги (Мур., Свіже повітря., 1962, 3).

9. перен., розм. Той, хто невідступно ходить за ким-небудь, супроводжує когось.

◇ Дівчачий хвіст — той, хто, заливаючись до дівчат, повсюди ходить за ними. Була неділя, і ми з Ксенєю вийшли на вулицю до хлопців та до дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так зробив. — Ну, вже цей дівчачий хвіст! — крикнув мій колишній приятель Івась (Гр., Без хліба, 1958, 66); Ходити (бігти, тягнутися і т. ін.) хвостом за ким — невідступно слідувати за ким-небудь. Про Таню Коваль Шухновський говорить: — Мабуть, дявол сидить у цій дівці. Некрасива, без ніякої фігури, а хлопці хвостом за нею тягнуться (Збан., Малин. дзвін, 1958, 55).

10. перен. м., перен., розм. Частина роботи, завдання і т. ін., яка залишилася не виконаною, не закінченою у визначений термін; заборгованість. Цимбал відчував, як наводозги за ним тягнуться довгий хвіст незавершених справ (Жур., Звич. турботи, 1960, 103); [Г а р м а ш:] Тільки ось що, товариші. Доповіди — це все добре, але ліквідуйте свої хвосты, нарешті. У деякого по два, по три (Мик., I, 1957, 145).

11. м., спец. Порожня порода, що лишається після первинної обробки мінеральної сировини, збагачення корисних копалин; // Дрібні, легкі частинки, які виносяться під час промивання руди.

12. спец. Нижня, задня, крайня частина, деталь в інструментах, пристроях. Встановлення на вітер головок вітрокопелесо з вітрокопелесо здійснюється трипланним хвостом (Механ. і електриф., 1953, 377).

△ Ластівчин хвіст, буд. — усічений клин у формі заднього кінця тіла ластівки, що служить для скріплення балок, брусків, кам'яних плит і т. ін.; Хвіст молота — вільний кінець молотовища.

ХВІТЬ, виг., розм. 1. Те саме, що фіть. — А де гроші? — Хвіть! — свистує Іван (Сл. Гр.).

2. у знач. присудк. сл. Те саме, що хвать. Хвіть відрі! — і собі побігла по воду (Сл. Гр.); // Уживається для позначення швидкого, різкого руху, удару. — Що ж я верзу?.. кажи: що? — сунується п'яний. — Одчепись, сатано!.. — Бий, кажу!.. — кричить перший та хвіть другого по лицю... (Мирний, II, 1954, 195); Скинув повстанники з ніг та так, не роздгаючись, з халатом і ліг. А вона — тілочно хвіть! — уже й коцем прикрила (Мирний, IV, 1955, 355).

ХВОЇНА, и, ж. 1. розм. Шпилька хвойного дерева. Сонце котилося за ліси. Голаубе небо стало ще голубішим і чистішим. Сосни співали колоскових пісень і видзвонювали кожною гілочкою, кожною хвоїною (Загреб., Європа 45, 1959, 282); // збірн. Гілки хвойного дерева.

2. діал. Сосна.

ХВОЇНКА, и, ж., розм., діал. Змешл.-пестл. до хвоїна. З усіх хвоїнок стікали дрібні краплини (Ів., Онов., 1949, 204); Хвоїнки — листя сосни — мають щільний захисний шар, що особливо допомагає їй в морозі. Кожна хвоїнка живе кілька років (Наука., 2, 1973, 39); *У порівн. / пішла до дверей, ота хутка Яричка, строга, як ялинка, струнка, як хвоїнка (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 146).

ХВОЇНОВИЙ, а, с, діал. Сосновий. Рясно була облянена [дараба] смерічками, по краях обвита хвоїновими віничками (Фр., VII, 1951, 263).

ХВОЙДА, и, ч. і ж., зневажл. Неохайна, нечепурна людина; нечепура. *У порівн. — Скажіть, будьте ласкаві, що воно за людина ота Ладковська? Неначе й гарно й чепурно вбрана, але дуже вже нечепурно задрипана, ніби якась хвобіда (Н.-Лев., VIII, 1967, 341); // Уживається як лайливе слово. [В а с и л ь:] Геть, хвобідо, з моєї хати! (Кроп., II, 1958, 178); Тепер вже годі було плекати надію на поміч від гетьмана Потоцького. Він сам, пся кров, хвобіда і старий балакун, після уманської поразки зализував рани, як той пес побитий (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 411).

ХВОЙДИНА, и, ж., діал. Позина. Заходився [Василь] вирізувати з куща тоненькі хвойдини — хотів волика плести (Гр., I, 1963, 295); Щойно хто-небудь з солдатів відвоює голову, щоб розправити спину й перепочити, унтер зараз же ляскав хвойдиною по лущці і на всю майстерню гукав: — Ей, що там байдикують? Я тобі!.. (Добр., Ол. солдатики, 1961, 132).

ХВОЙНИЙ, а, е. 1. Який має хвою (у 1 знач.), з хвоєю (про дерева); протилежне л и с т я н и й. Різноманітні хвойні породи — сосна, яліка, кедр, смерека, модрина, тис та інші становлять близько 70% лісових запасів нашої країни (Стол.-буд. справа, 1957, 7); Хвою на молодих хвойних деревах часто об'їдають личинки пильщиків (Шкідн. і хвор. рослин, 1956, 401); // у знач. ім. хвойні, них, мн. Назва класу голонасінних рослин (дерев або кущів) з голчастим або лускоподібним листям, до яких належить сосна, яліпка, тис, модрина, кипарис, ялівець, ялиця, туя та ін.

2. Який складається з рослин, що мають хвою (у 1 знач.). Сибірська тайга, густа, непрохідна, темно-зеленим хвойним муром насувалася з усіх боків (Донч., III, 1956, 40); Віддалік у густому хвойному лісі була розташована господарська частина загону (Збан., Таємниця..., 1971, 183); // Власт. рослинам, що мають хвою. Хвойний запах; // Який складається з гілок таких рослин, із хвої (у 2 знач.). Десь у хвойній верховині завоотузилася білка, і, збита її безумним стрибком, суха шишечка довго летіла, постукуючи по галузках, на землю (Донч., II, 1956, 7); // Вигот. з деревини або хвої таких рослин. Хвойний настій завжди і скрізь можна застосовувати як тонізуючий напій і як ліки від багатьох захворювань (Наука..., 2, 1965, 20); Тонна сирової зелені дає 200 кг хвойно-вітамінної муки, 5 кг ефірного масла, 300 кг хвойного екстракту тощо (Вітч., 11, 1974, 104); При відгодівлі худоби та птиці хвойним борошном вони швидше ростуть, збільшується їх вага, підвищується стійкість проти різних захворювань (Рад. Укр., 6.VI 1962, 3).

Хвойні ванни — лікувальні ванни, приготуєванні на екстракті з хвої (у 1 знач.).

ХВОЙНИК, а, ч. Хвойний ліс. З молодого хвойника, що підступав до дороги, тягнула віркуватим повітрям (Кочура, Зол. грамота, 1960, 474).

ХВОРИЙ, а, е. 1. На що, чим і без додатка. Який має яку-небудь хворобу, нездухає; нездоровий; протилежне з д о р о в и й. — Бабусенько! Скажи..., де я? — В Лебедині, моя пташко, Не вставай: ти хвора (Шевч., I, 1963, 127); Самотній, хворий, думаю в хатині, — Круг мене темна, тихо, сонна ніч (Фр., XIII, 1954, 29); Це він вперше бачив Воронцова після тої зустрічі під дотамі, коли Воронцов лежав у біндажі, хворий на малярію (Гончар, III, 1959, 97); — Я був хворий. — Чим? — Сердечним припадком (Довж., I, 1958, 172); Образ тяжко хворої матері, що лежала на соломі, в снігах чужої хати, з того часу не кидав Галининої уяви (Ле, Опов. та нариси, 1950, 137); Карнаух підів до старшого чабана, і чути було, як він стишеним голосом розповідає про якусь «оту», що «знов не пасеться», що «за-

скулчала чогось» — йшлося, видно, про хвору віцежматку (Гончар, Тронка, 1963, 17); // Уражений хворобою (про органи і частини тіла). А думки, як черва, ворухаються в голові, точать її хворе серце (Мирний, III, 1954, 23); Чубенко мочав, сидячи на лаві, хворе тіло його здригалося від холоду й від жару, а треба було напружити всю увагу, скупили всі сили, слухати, прислухатися й вирішувати (Ю. Янов., II, 1958, 215); Командувач підписав наказ про дальший розвиток операції й тоді лише дозволив собі відпочити. Стомлена вкрай людина лягла на лежанку й почала розтирати хворе коліно. Була шоста година ранку (Ю. Янов., II, 1958, 239); Зубний лікар школи на хворий зуб Юркові пломбу поставив (Веч. Київ, 16.I 1963, 4); // Який свідчить про поганий стан здоров'я людини, наявність у неї якоїсь хвороби. [Р у ф і н (хворим голосом):] На бога, прошу вас, друзі, тихше. Я не можу. Такий страшений біль... (Л. Укр., II, 1951, 402); Мати зітхала й тепло з хворим усміткою на посмаглих устах дивилась на дітей (Головко, II, 1957, 362); // Уражений хворобою (про рослини та їхні плоди). Ніч була надзвичайно ясна, тиха. Дерева, удень такі нещасні та хворі, тепер здавалися зрабати на стрункі, мов постаті русалок (Л. Укр., II, 1952, 534); // у знач. ім. хвобрий, рога, ч.; хвобра, рої, ж.; хвобре, рога, с.; мн. хвобрі, рих. Нездорова, недужа людина. Соломля нагнула комші і зробила хворому ложе. Не зводяться, він міг зачерпнути пригоршнею води (Кочуб., I, 1955, 360); Біля амбулаторії зібралася чимало людей. То хворі ждали прийому лікаря (Збан., Передзвів'я, 1960, 268).

◇ З хвоброї голови на здоров'я перекаладати (перекалести, валіти, звальовати, зваліти і т. ін.) див. голова; Хвобра душа чия, в кого; Хвобре серце чье, в кого; Хвобрий душею (серцем) хто: а) про дуже вразливу, знервовану людину. [М у з а:] Химерні ви, люди, серця ваші хворі Від всього займаються жалем страшним (Л. Укр., I, 1951, 156); Я волів би лежати десь, розірваний гранатою на шматки, аніж вертатися з фронту спустошеної, без того, що живить мою хвору душу, чим живу я... (Кол., На фронті..., 1959, 8); б) про психічно не зовсім здорову людину. Ота весна, що за вікном сміялась, Нам принесла новини невеселі, Тюремні вісті: той сидить в неволі, Недавно взятий, той в торжі збожеволів, А той недавно вийшов, але хворий Душею й тілом (Л. Укр., I, 1951, 105).

2. перен. Те саме, що нездоровий 3. [О р е с т:] Бать і в наші часи блакитні троянди, але се ненормальні створіння хворої культури, продукт насильства над природою (Л. Укр., II, 1951, 24); Їхні зізнання були тільки виплодом чистієї хворої фантазії чи їхніх власних кривавих марень, проте не йому, не Яцубі, було розбиратися тоді, хто з них винуватий, хто ні (Гончар, Тронка, 1963, 137).

ХВОРИСТЬ, рості, ж. Те саме, що хвороба. Голоду в тому краю не буває, ні хворостей лютих, Що заєдають стійкіми горя і клопоту людям нещасним (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 266); В години хворості всяка смертна людина, лежачи в самотині, згадує все пережите (Цюпа, Пазустрич..., 1958, 239); Це — невеличка [неввліковна] хворість, люблю дивитися на жіночу красу.. В мене немає гріхів перед революцією, і ця хворість ніколи не заєла мене поза межі, де забуваються ідеї (Ірчан, II, 1958, 37).

△ **Морська хворість** — те саме, що Морська хвороба (див. морський). Дуже вона тяжко на морську хворість слабувала (Мур., Бук. повість, 1959, 50).

ХВОРИТИ, іо, іш. недок. 1. на що, чим і без додатка. Бути хворим, страждати від якоїсь хвороби. — Чи живі, чи здорові, — пише, — діти мої любі і ти, жінко

котана? А я, то все хворію (Вовчок, I, 1955, 31); У мене теж старший син сії осені хворіє бісовою трасцею (Мирний, V, 1955, 422); Ледеві дійшла я додому. Лягла і довго хворіла (Хотк., I, 1966, 68); — Я довго плавав у піпичних морях. Там люди хворіють на снігову сліпоту (Тулуб, В степену..., 1964, 258).

2. за кого — що, чим, перен., розм. Глибоко пройматися болем, хвилюватися за когось, щось, уболівати за ким-, чим-небудь. Я люблю тебе так через те. Що гидуєш ти словом мертвямим [мертвим], Що в тобі самостійність росте, Що вселюдським хворієш ти плачем (Граб., I, 1959, 440).

ХВОРОБА, и, ж. 1. Порушення нормальної життєдіяльності організму під впливом несприятливих чинників внутрішнього й зовнішнього середовища; недуга, захворювання. Хвороба нікого не красить (Укр. присл., 1955, 145); Заполіт недавно тільки одужав як слід. Обличчя його після хвороби ще й досі було якесь змарніле, зім'яте, зблякле (Гончар, II, 1959, 97); Як її [дівчинку] не годували, як її не лікували від різних хвороб, ніщо не допомагало (Ів., Вел. очі, 1956, 52); — Ну, а коней з хворобами, як це буває, не продаєш? (Степняк, I, 1962, 189); // Вияв хворобливих ознак у розвитку рослин; ураження. Важливе значення для підвищення врожаю плодів та ягід мають заходи по боротьбі з шкідниками і хворобами садів (Вісник АН, 6, 1957, 41).

А Вітова хвороба див. Вітова хвороба; Гірська хвороба див. гірський; Душевний хворобні див. душевний; Заразні (інфекційні) хвороби — захворювання людини й тварин, збудниками яких є хвороботворні бактерії, віруси, а також мікроскопічні гриби, що проникають в організм і розмножуються в ньому. В обстановці дальшого оздоровлення умов праці і побуту, зростання культурного й санітарного рівня населення заразні хвороби.. можуть бути різко знижені, а деякі з них зовсім ліквідовані (Як запоб. заразн. хвор., 1957, 5); Виявлено збудників багатьох інфекційних хвороб (Наука., 12, 1957, 12); Історія хвороб див. історія; Кесонна хвороба див. кесонний; Морська хвороба див. морський; Паду́ча хвороба див. паду́чий; Перли́нна хвороба див. перли́нний; Промене́ва хвороба див. промене́вий; Слоно́ва хвороба — те саме, що слоновість, елѐфантіа́з; Со́нна хвороба див. со́нний; Трансмісі́йні хвороби див. трансмісі́йний; Цукро́ва хвороба див. цукро́вий.

◆ На яку хворобу? — для чого, навіщо. На цей раз мова між дядьками йшла про те, на яку хворобу їх сюди викликали в таке рання (Тют., Вир. 1960, 170); Не твої (його, ва́ша і т. ін.) хвороба — не твоє, його, ваше і т. ін. діло. Дядько поправив шапку і недовірливо пережбавив плечима: — Якщо на предмет хлібозакупки або про м'ясо, то трудно. Не зійдуться. — Це вже не твоя хвороба, а моя. Роби, що кажуть (Тют., Вир, 1964, 175); Упійма́ти хворобу див. упійма́ти.

2. перен. Неприродне, надмірне захоплення чим-небудь, надзвичайний потяг до чогось. У Василя теж була своя «хвороба» — пристрасть до бандури (Баш, Надія, 1960, 11).

◆ **Хвороба росту** (зростання) — труднощі, які виникають у період розвитку чи освоєння чогось нового (у виробництві, громадському житті і т. ін.). Хвороби росту нового життя дуже болісно сприймаються драматургом [М. Кулішем], і він перебільшує небезпеку жіцтва (Віта., 2, 1962, 206).

ХВОРОБЛИВИЙ, а, е. 1. Який легко піддається хворобам, часто хворіє. Жіночка моя Стефка була не з гірших: і тиха, і до чоловіка уважна, але смутна й хвороблива, до роботи невдатна (Мур., Бук. повість, 1959, 4);

— Бабуся теж хотіла було їхати, та останнім часом щось вона хворобливою стала. Пройдеться трошки і вже стомлюється, — весело і безтурботно розповідала Гера (Збан., Між. людьми, 1955, 7); // Власт. хворому. Бер стоїть мовчазний і дивиться в вікно. Хворобливе його обличчя світиться важкою нервовою перестомою (Кол., На фронті..., 1959, 63); Обличчя в нього ще дужче зблідло, очі набрали хворобливої блиску (Ткач, Моряки, 1948, 93); // Викликаний, зумовлений хворобою; який свідчить про хворобу. Змарніле і втомлене обличчя дівчини ожгло, відкрилося хворобливим рум'янцем (Д. Бедзик, Плем'я..., 1958, 27); Каленяки помітили хворобливий стан свого квартиранта, стали упадати біля нього, радили нікуди не йти з хати (М. Ю. Тарн., Півр. горизонт, 1962, 201); Після видалення обох надниркових залоз у тварини розвивається цілий ряд хворобливих симптомів (Вибр. праці О. О. Богомольця, 1969, 84).

2. перен. Який виходить за межі звичайного, нормального; ненормальний, неприродний. Мати любила свою одиницю без міри, без тямі якоюсь хворобливою, нервовою любов'ю (Н.-Лев., IV, 1956, 228); Що се? У своєму глузому закутку Бессарабі — пісня моєї країни? Чи не омана се, чи не хвороблива часом уява моя викликала галюцинацію слуху?.. (Коцюб., I, 1955, 178); Він говорив не поспішаючи, з крижаним спокоєм, навіть з якимось хворобливим смакуванням, ніби кожне слово обшуктував, перш ніж його виплюнути (Головко, II, 1957, 343); Вигляд у нього був приречений — невдачі, що породжували безсоння, хворобливе копирсання у власних вадах і якесь навіть аж невдоволення самим собою широкими ніволами підтемнели йому очі, додали зморщок (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 171).

ХВОРОБЛИВІСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. хворобливий. Хворобливість його вдачі приймала часто несимпатичні форми дрібного egoїзму і навіть жорсткості (Л. Укр., III, 1952, 687).

ХВОРОБЛИВО. Присл. до хворобливий. З пам'яті вишивов високий, хворобливо-блідий юнак у білому одязі, гостроносий, білобровий, з стиснутими губами й тонкими ногами (Шиян, Баландя, 1957, 130); Міла була червона. Великі її очі хворобливо блищали (Панч, На калин. мості, 1965, 133); Він зареготав якимсь хворобливо скрипучим сміхом (Досв., Вибр., 1959, 74); Лодженко не нагадував ніколи про можливі concessі, знаючи, як хворобливо реагує на це Саїд Алі (Ле, Міжгір'я, 1953, 82).

ХВОРОБОСТІЙКИЙ, а, е. Який не піддається зараженню, стійкий перед хворобами (про рослини). На основі міхуринських принципів виведено хворобостійкі сорти.. бігачоць.. культур, наприклад, соняшнику, бавовнику та ін. (Захист рослин., 1952, 137).

ХВОРОБОСТІЙКІСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. хворобостійкий. Для зменшення небезпеки зараження і підвищення хворобостійкості садивні бульби необхідно загартувати на світлі (Хвор. с.-г. рослин, 1953, 324).

ХВОРОБОТВОРНИЙ, а, е. Який викликає захворювання, хворобу. Винайдення мікроскопа дало змогу вивчити біологію хвороботворних мікробів, знайти методи боротьби з ними (Наука., 2, 1957, 8); Сонячне проміння згубно діє на хвороботворні бактерії, знищуючи їх або затримуючи їх розмноження (Заг. догляд за хворими, 1957, 23); Коли до організму потрапляють різні хвороботворні агенти — мікроби, віруси тощо, то проти них і проти вироблених ними токсинів організм виробляє антитіла, які знешкоджують ці агенти і зумовлюють стійкість проти інфекційних хвороб — так званий імунітет (Наука і культура., 1972, 156).

ХВОРОБИТИЙ, а, с. Те саме, що хворобливий. Брати пильно подивилися на старшенького, і їх вразило,

його блїде, хворостіє лице і вся постать, що гнулась, неначе від непосильного тягаря (Стельмах, I, 1962, 558).

ХВОРОСТ, у, ч. Те саме, що хмиз. Коло куреня піднявся вгору синій дим: там був закопаний в землю казан, а під казаном в ямі горїв хворост (Н.-Лев., II, 1956, 32); — Ти завтра ще привези собі зароблений хворост, поки дорога не забитна (Стельмах, II, 1962, 392); // Гнучке пруття з лози, верби, ліщини і т. ін., що йде на спорудження чого-небудь. Широки ворота з хворосту були одчинені навстїж (Н.-Лев., II, 1956, 263); За будинком тяглася хлїви, хворостом плетені, обори, клуні і садок, що спускався до великого ставу (Панч, Гомон. Україна, 1954, 82).

ХВОРОСТЕЦЬ, тїц, ч. Зменш.-пестл. до хворѳст. Хто по хворостець побїжить, щоб у грубїці прокинути, хто миску лаштує, хлїб; дїти рабї батьковї, аж танцюють (Барв., Опов., 1902, 441).

ХВОРОСТИНА, и, ж. Довга тонка зрубана або зламана гїлка; лозина. Коло причїлка стояла та хворостина, котрою Карпо з Лавріном мїряв город (Н.-Лев., II, 1956, 355); Чїпка вступив у двір..., собака кинулася на його з-під загороди. Чїпка подався назад до лїси, став випручувати хворостину (Мирний, I, 1949, 269); За гусьми виїшов з хворостиною в руках пастух, високий, дзюбатий та бороватий (Коцюб., I, 1955, 224); А хїба ж не смїались люде, як Мартин до пана за сторожа найнявся, та було як поконе той пан на зиму на Мартина все своє хазяїство — і дїм, і сад, а Мартин з того саду і хворостини не спалить — усе нїзком отопляється? (Григ., Вибр., 1959, 357); От уже клунок і хворостина від собак лежать на сачкатах (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 113); *У порївн. Василь Плющ — тонкий, як замїшна хворостина, хлїпонець з тижуюто загнутим носом на довгаїстої лицї — неозоче звївся із свого мїсця (Гуц., З горїха..., 1967, 32).

ХВОРОСТИНКА, и, ж. Зменш.-пестл. до хворѳстїна. І собаки не пїзнають, аж за поли хвѳтають... Боже ж мїй, що робити менї? Нїгде ж нї прутїка, нї хворостинки... (Мирний, I, 1954, 90); Він пїдганяє хворостинкою двох чималеньких бичків (Петльов., Хотинці, 1949, 192).

ХВОРОСТИННЯ, я, с., збірн. Те саме, що хворѳст. Петру незграбно змахнув руками, позитнувся ї, чїпляючись закоруцїлами, неслужїяними пальцїями за хворостиння повїтки, зайшовся смїхом (Чаб., Балкав. весна, 1960, 12); Доцї невагав, шарудїв по толевому даду, нїде хто стьобав довгим хворостинням (Хижняк, Килїмок, 1961, 13).

ХВОРОСТИТИ, оцї, остїш, недок., перех., розм. 1. що, заст. Обгороджувати хворостом що-небудь.

2. кого. Бити (перев. хворостиною) кого-небудь; шмагати, хлїбскати. [Г а в р и л о:] Демид слушав-слухав, а далї мах з хати, а Хведїр за ним, догнав його надворї та за чуба, та як уволїк його в сїни, та як почав батогом хворостити... (Кроп., III, 1959, 143); — Дочекались помїчницї! От нема кому хворостити босоногого [босоногого]! — батько посварився на мене пальцем (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 39).

ХВОРОСТЯК, а, збірн. Дрїбний хворост. хмиз. Як докопав, хворостяком затрушу (Сл. Гр.).

ХВОРОСТЯНИЙ, а, є. Зробл., виплетений з хворосту. Він глянув на синїв через хворостяну стїну (Н.-Лев., II, 1956, 265); Накинувши на плечї кожушок, Тимко проїзнув через хворостяні ворїтця, що вели до яру (Тют., Впр. 1964, 123).

ХВОРОСТЯНКА, и, ж. Хата, землянка, зроблена з хворосту ї обмазана глинною; мазанка. І пїсня стукала... В бдїній хворостянцї сїм'я вечера, хлїб її гїркий. Це так було, коли я йшов в повстанцї ї менї некла бабуся пирїжки (Сос., Щастя..., 1962, 20).

ХВОРУВАТИ, ую, уїш, недок., діал. Хворїти. *Образно. Не відповідати б на тиїий стук, але що, як батюшка сам відчинить дверї — сїльські попи на гречністик нїколи не хворували (Стельмах, I, 1962, 249).

ХВОСНЯК, а, бор. (Hippuris L.). Водяна сосонка. **ХВОСТАТИЙ**, а, є. 1. Який має хвїст; з довгим або густим хвостом. Один мордатий Кїт до Шуки учїдав; Пройдисїтка зубаста знала, Чого хвостатий кум бажав: До берега частенько припливала І щиро куманька свого Карасиками шанувала (Гл., Вибр., 1951, 107); Маленькі хвостатї та рогатї чортки висолотили до його язика (Н.-Лев., II, 1956, 347); В прозорому ж гай луно луна мїж деревами угала; дїтлї ще дужче тукать звїялися, а бїлки хвостатї з вершечка ялинки шишкїями кїдались вниз (Тич., I, 1957, 264); // у знач. їм. хвѳстатї, тих, мн. Те саме, що Хвѳстатї земноводнї. Земноводнї подїляються на безхвѳстїх (жаба, ропуха) і хвѳстатїх (тритон) (Зоол., 1957, 95).

Хвѳстатї земноводнї — ряд земноводних тварин, які мають видовжене тїло з добре розвиненим хвостом. Хвѳстатї земноводнї мають видовжене бїльш або менш цїліндричне тїло, що поступово переходить у стиснутий з боків вслуватий або цїліндричний (у поперечному розрїзї) хвѳст, довжина якого майже дорївнює тулубовї (Визначник земноводних..., 1955, 18).

2. Який має хвїст (у 3—8 знач.). На обох листах писар поставив свої з багатїма хвѳстатими закарлючками пїдпис, а на тому мїсцї, де мав бути пїдпис кошового, намалював, як завжди, великого розгонистого хреста (Добр., Очак. розмир, 1965, 221); Хвѳстатї, як ворони, лїаєї у фраках уже метушились там побїля столїв, подгенькуючи посудом (Гончар, Таврїя, 1952, 273); Крїм зїр, на небї спостерїгаються хвѳстатї тїла — комети і туманнї плями — туманностї (Курс заг. геол., 1947, 14); Позад будинку, що з його даху Черниш вїв свої спостереження, стояв тїший будинок такого ж стандартного типу. Раз у раз з його повертїв вишугувувало хвѳстатє пружне полу'я. Били мїномету (Гончар, III, 1958, 242); Бїля стїлки посиаючого вїддїлу черги по сунї нїмає. Вона просто не встигає вирости у справжню хвѳстату; кїлька звїлин — і посилає у ваших руках (Рад. Укр., 22.III 1971, 4).

Хвѳстатї зїрка — комета. Щороку астрономи вїдкривають кїлька нових хвѳстатїх зїрок (Наука., 7, 1961, 19).

ХВОСТИЗМ, у, ч. Опоргунїстїчна ідеологїя ї тактика, яка призводить до звуження революцїйних завдань робїтничого класу, до знїження його полїтичних ї економїчних вимог до рївня свїдомостї вїдсталїх мас. Вихрїваючи хвѳстїзм «економїстїв» в органїзацїйних питаннїях, Ленїн розробив план органїзацїйної побудови партїї (Бїогр. Ленїна, 1955, 52); // Незадатнїсть очолити рух мас, страх перед новим; перебування в хвѳстї подїї. Бути завжди в гуцї народу — такою є владна вїмога життїя. В той же час не можна допускати будь-якого хвѳстїзму, пристосування до вїдсталїх настроїв (Ком. Укр., 11, 1966, 9).

ХВОСТИК, а, ч. 1. Зменш.-пестл. до хвѳст 1—10, 12. Порося було сїте, пачує, з закопюрбленим хвѳстиком (Н.-Лев., III, 1956, 377); Раптом бїлка мотнула хвѳстиком ї, опинївшись на друзїм деревї, зникла у зеленї вїтах (Досв., Вибр., 1959, 47); Я зїрки раз у раз перетїнали нашу дорогу... Мигне тїльки рябенька спїнка або гострий шпїчастий хвѳстик — ї знїжне (Коцюб., II, 1955, 290); Дуже чудно ї навіть якось смїшно дивитись, як на лаврах та кипарисах лежать бїлї платочки снїгу... їздити, властїве, зовсїм нема по чому, але тут... люди чїпляються до кожної прилячки, щоб показати санки і хоч хвѳстик якого-небудь поганенького

хутра (Л. Укр., V, 1956, 214); Перед образами гойдалися на ниточках роблені голуби. Крила в них сірі, груди червоні, хвостики чорні (Мирний, I, 1949, 359); Яблука сиділи одне біля одного так щільно, що деякі з них були витиснені і трималися на доггх хвостиках (Чаб., Тече вода..., 1961, 70); В воскові пальці бере делікатно, за білий хвостик редьку, і йому так приємно, що все таке гарне, смачне (Коцюб., II, 1955, 186); Микола час од часу мугикав, підсідав до піаніно, брав акорди і знову захоплено, нервово викривляв хвостики на нотних папері... (Досв., Вибр., 1959, 16).

◇ Бігати (бігти, побігти, ходити і т. ін.) хвостиком (як хвостик) за ким — невідступно ходити за ким-небудь. Найбільше балакали люди, як Параска хвостиком бігала за панцем, з котрим вона, ще дівучку, познайомилася (Мирний, IV, 1955, 57); — Затримайте його! — мало не плачучи, попросила Жакліна, коли за Віталієм зачинилися двері. — Неваже же мені за ним хвостиком бігти? (Мур., Свіже повітря..., 1962, 168); Цілими годинами, як лекції повиучує, а свої менторки, моєї дочки, немає, просиджує або хвостиком зодє [ходить] за мною Володя і зворить-говорить (Дн. Чайка, Тв., 1960, 129); Ніколи Івась не розлучався з матір'ю...; іде ж куди Горпина: у крамницю, або на річку, або до церкви, — і він за нею учепується, як хвостик (Григ., Вибр., 1959, 123); Тільки хвостиком мелькнути див. мелькнути.

2. перен., розм. Частина чого-небудь; кінчик. Післязавтра веїр в Літературно-артистичному товаристві, то там будуть читати мій реферат, викрешені з моєї статті про драму новітню, а я ще маю до нього допити новий хвостик (огляд на українську драму) (Л. Укр., V, 1956, 377); // Дуже мала (перев. остання) частина періоду, часу. — А я? — запитає сам себе Зуб. — Я, мабуть, теж полетів би [на Марс], тим більше, що поставлено на карту тут було б не так багато — лише якийсь мізерний хвостик життя (Собко, Справа..., 1959, 28).

◇ З хвостиком — з надлишком, з невеликою надбавкою. — Й-богу, мало сотні харбованців.. Треба дві або й три сотні та ще й з хвостиком, — сказав Мельхиседек (Н.-Лев., III, 1956, 55); — А завтра знов те саме, що вчора: Шугалія поїє пістора, Барило — гектар з хвостиком (Кучер, Трудна любов, 1960, 107).

ХВОСТИНА, и. ж., розм. Те саме, що хвіст 1. — Взяв [хлоп] Микиту [Лиса] за хвостину Та й на віз між рибу кинув, Сів і їде в божий час (Фр., XII, 1953, 12); — Я останню хвостину збуду, аби й ти на людських дітей походила (Свидн., Люборацькі, 1955, 10).

ХВОСТИСТ, а, ч. Прибистів хвостизму; опортуніст, пристосованець. У хвостистів соціал-демократії посилення на «обмежені історичні границі російської революції» прикриває тільки обмеженість розуміння завдань цієї демократичної революції і передової ролі пролетаріату в цій революції! (Левін, 11, 1970, 68).

ХВОСТИСТСЬКИЙ, а, е. Стос. до хвостизму; власт. хвостистам.

ХВОСТИСЬКО, а, ч. Збільш. до хвіст 1—10.

ХВОСТИЧОК, чка, ч. Пестл. до хвостик.

ХВОСТИЩЕ, а, ч. Збільш. до хвіст 1—10. Дедалі в самій бутті розгійдуються хвіст. Вони світять зеленими ребрами, і їхні лапати хвостища щосили хлепуть об сірій берег (Довч., II, 1956, 214).

ХВОСТОВИЙ, а, ё. 1. Прикм. до хвіст 1. Хребет [кроля] поділяється на п'ять відділів: шийний, грудний, поперековий, крижовий і хвостовий (Зоол., 1957, 136); Головним органом руху у більшості риб є хвостовий плавець (Навч.-досл. робота..., 1956, 20); Хвіст у них [личинки тритонів] довгий за тулуб, з високою оторочкою та довгою хвостовою ниткою, яка може до-

сягати $\frac{1}{8}$ загальної довжини тіла (Визначник земноводних..., 1955, 24); // Уживається в назвах деталей, машин, механізмів, інструментів і т. ін. Під фюзеляжем [ракетноносця] причаїлася ракета. Вона дуже схожа на великий вишишувач: такі самі крила, таке саме хвостове оперення (Рад. Укр., 7.III 1963, 4); До хвостової групи належать різальні інструменти з конічним або циліндричним хвостовиком: свердла, розвертки, зенкери, мітчики, фрези (Технол. різального інстр., 1959, 203).

2. Який містяться в хвості (у 4, 7 знач.) чого-небудь; задній. Літак [Ав-28] обладнано системою, яка надійно захищає машину від обледеніння. Кабіна пасажирів має індивідуальну вентиляцію, опалення й освітлення. Вхід до салону — через люк у хвостовій частині фюзеляжу (Знання., 10, 1974, 10); Озираючись, Мартин Прокопович побачив, що останні, хвостові вагони синового ешелону горять і треба негайно рятувати поїзд (Коп., Навколо полум'я, 1961, 132).

ХВОСТОВИЙ, а, ч. Загальна назва спеціальних кінців у деяких деталях машин, інструментах, що служать для закріплення або зчеплення їх з іншими деталями чи механізмами. — Відломився хвостовик запірчого клапана, Ольга Олексієвно, — вуркотливим голосом промовив Зот Зотович (Донч., III, 1956, 430); Мітчик складається з робочої частини і хвостовика, за допомогою якого він закріплюється під час роботи у патроні чи воротку (Слос. справа, 1957, 216).

ХВОСТОКОЇ, а, ч. Ріба, біля хвоста якої є великий твердий гострий шип з отруйними залозами; морський кіт. У Чорному морі на піщаному дні біля берегів зустрічається морський кіт, або хвостокол (Наука., 7, 1956, 27).

ХВОСТЯГА, и, ч., рідко. Те саме, що хвостяка. І хвостяги нема у дворі (Номис, 1864, № 1509).

ХВОСТЯКА, и, ч. Збільш. до хвіст 1, 3—8, 10. Здоровенний хвостяка (Сл. Гр.); — І ти, може, скажеш, що Карпо дурний, гроші переводити, замість того, щоб купити яку хвостяку або свиняку на газиство... (Коцюб., I, 1955, 301); — Мені б, Давиде Онопрійовичу, пару конячок на дві-три години. Замість треба готувати на пшанич. Там є пара хвостяк, та хотілося б якийдше... (Добр., Тече річка..., 1961, 215).

ХВОСТЯРА, и, ч. Збільш. до хвіст 1, 3—8, 10. Хижий лев.. зирить вдалину, збуджено поляскує себе по спині довезеним хвостярою, шкирить гострі зуби, від нетерплячки аж язика висолоплює (Загреб., Шепіт, 1966, 29).

ХВОЩ, а, ч. (*Equisetum* L.). Вища багаторічна спорова трав'яниста рослина з зеленим, перев. гіллястим стеблом і лускуватим листям; використовується в народній медицині. Коли невірний вогник освітив низьку, врослу в ґрунт хатину, скрізь у очі полізало різке зілля: копитник і ракова шийка, ..хвоц і дивина, медунка і чемериця (Стельмах, I, 1962, 139); Хвоц вважається необхідним компонентом у сумішав для лікування подагри і ревматизму (Лікар. рослини, 1958, 161); Надводна, або тверда, рослинність (комиш, розіг, очерет, хвоц, осока) здебільшого шкідлива для культурного рибництва (Колг. енци., II, 1956, 395); // мн. хвоці, ів. Те саме, що хвоцові (див. хвоцовий).

ХВОЦОВИЙ, а, ё. Прикм. до хвоц. Хвоцове коренвище; // який складається з хвоців. Хвоцові зарості; // Порослий хвоцем. Хвоцові болота; // у знач. ім. хвоцові, вїх, мн. Родина вищих багаторічних спорних трав'янистих рослин, до яких належить хвоц. Хвоц — спорова рослина, належить до класу хвоцових і тієї ж родини, до якої належить тільки один рід — хвоців (Бур'яни..., 1957, 65).

ХВОЯ, і, ж. 1. збірн. Голчасте або лускоподібне листя деяких рослин (сосни, ялини, модрина і т. ін.); шпильки, глиця. *Ось подивись: цей край — Сибір. Одянений у хвою, шумить дрімучий темний бір, що зветься тут тайгою* (Забіла, У. світ, 1960, 108); *Випряжені коні шамотіли сіном і жадібними губами таглись до зеленої хвої* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 61); *Хвою використовують у вигляді кормового борошна. Цей корм містить близько 20 процентів протеїну, він багатий на кальцій, фосфор, каротин та вітамін С* (Хлібороб Укр., 8, 1964, 12); *З хвої добувають пасту. Вона дещо схожа на м'яяс, тільки темно-зелена і має запах лісової діброви* (Рад. Укр., 8.XII 1971, 4); // *Один листочок з такого дерева; голка, шпилька. Хвося кедр досягає завдовжки 8—11 см, зберігаючись 5—6 років* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 56); // *Про запах такого листа. Паулюс скинув кепку і, вимахуючи нею над головою, вигукнув: — Процуйте, товариші! Хай живе тайга! Ура-а!* — Але його вигук самотно прозвучав у чистому, напосному хвою ранковому повітрі (Донч., II, 1956, 27); *З лісу тягло хвою і гнилим деревом* (Собко, Шлях..., 1948, 109).

2. збірн. Гілля хвойного дерева. *Вітер тихенько погойдує хвою* (Шпорта, Ти в серці..., 1954, 96); *Під звуки літавр учасники фестивалю кладуть «ірлянду Слави», сплетену з хвої і перевиту червоними стрічками, до підніжжя могили Невідомого солдата* (Рад. Укр., 23.VI 1971, 1); // *Хвойний ліс, зарості.*

3. діал. Сосна. *Пойдьмо до бору та зрубаймо хвою, та поставмо комору та посеред двору* (Сл. Гр.); *Верхів'я хвої горять, немов ті ставички* *Перед асином, незмірним склепінням* (Стар., Поет. тв., 1958, 186); *Зимом драли брань, валяли хвою, Промерзлий хліб рубали, зріли на вогні* (Стельмах, V, 1963, 261); *У порівн. *Довгий, як твоя* (Номіс, 1864, № 8621).

ХЕ, виг. 1. Те саме, що ху. *Хе, от вже й атомився* [Андрій]. *Геть чисто захляв за зиму, захарчувався. Ще літом нічого: бурячок там, цибулька, рибки наловиш...* (Коцюб., II, 1955, 33).

2. Уживається для вираження подиву, глузування з кого-, чого-небудь. *Кругом горі! Жінка тебе лав... діти... і діти, биси його батькові — хотять старшинувати над тобою...* *Хел... Та ні* (Мирний, I, 1954, 277); *Йонька жадібно зріб цигарку, довго крутив у пальцях, розгладжуючи, як заморське диво: — Хе... Де ж ви дістаете таку розкіш? Чи не з неба кидать? — запитав він, весело і хитрувато примруживши око* (Тют., Вир, 1964, 439); — *Ви ще ніколи не були в лікаря? — Хе, а то тіба я пан, щоб по лікарях ходити?* (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 134).

ХЕДЕР¹, а, ч., с. г. Робоча частина зернових комбайнів, що складається з різального апарата, мотовила й транспортера. *Комбайн працював безвідмовно. Ішли помалу на першій швидкості і захоплювали не на весь хедер: хліб важкий і роса до того ж* (Головко, I, 1957, 434); *Харківська земля, миви безкрайні. В хвилях пшеничних гуркочуть комбайни, Врізає хедер — і падають стібла, Силється в бункер пшениця ще тепла* (Нех., Чудесний сад, 1962, 40).

ХЕДЕР², у, ч. Єврейська релігійна початкова школа для хлопчиків.

ХЕК, а, ч. Морська хвижа риба родини тріскових, що має промислове значення; мерлуза. *Можна приготувати смачні страви і з... тріски, ставриди, хека та багатьох інших океанських риб* (Знання..., 5, 1974, 16).

ХЕКАННЯ, я, с. Дія за знач. хєкати і звуку, утворювані цією дією. *Ім часом здавалось, що вони чувають чийсь гід потайний, глухе гупання барди, хєкання атомлених грудей* (Коцюб., II, 1955, 312); *Вже він чух*

хєкання собаки, який суме на животі за ним слідом (Ю. Янов., II, 1954, 44).

ХЕКАТИ, аю, аш, недок., розм. 1. Те саме, що хєкати 1. *Ідучи, він знай поглядав на чоботи, мов дивідувався, чи цілі ще; хєкав, спльовував...* (Мирний, III, 1954, 71); *Тітка, кваплячись і хєкаючи, не йшла, а, власне, бігла просто назустріч їй уздовж вузької зацементованої стрічки поколупаного, у глибоких вибоїнах перону* (Коз., Листи..., 1967, 56); *Альоша реготався, соваючи йому ковбасу. Султан, оскаливши рота, хєкав, знеможений цим випробуванням його собачого терпіння* (Мик., II, 1957, 255).

2. Виявляти звук «хе». — *Х-хе!.. — хєкнув Чіпка, не то усміхаючись, не то диуючись. — Чого ти хєкаєш?* (Мирний, II, 1954, 152).

ХЕКУТИ, ну, неш, док., розм. Однокр. до хєкати 2. — *А як би так, щоб їх [грошей] зовсім не було?.. — Хе! — хєкнув Яків: — А чи гірше б воно було? чи краще? Як ти скажеш, Бороше?* (Мирний, I, 1954, 277); — *Гех, — хєкнув Хома, розмахуючись з-за плеча. Сокира впилася в дерево* (Гончар, III, 1959, 226); *Соя помовчав, зважуючи, чи переконливі його слова, ударив кілька разів кайлом у землю, відвалив брилу ґрунту і, хєкнувши, розбив її на дрібні шматочки* (Ткач, Плем'я..., 1961, 49); *Іван хєкнув, засміявся* (Стельмах, II, 1962, 235); // *безос. Ніздрі Петру заруцались, він потяв у легені повітря, видихнув, аж хєкнуло, наче ковальський міх* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 8).

ХЕМІ... ХЕМО... Перша частина складних слів, що відповідає за знач. словам хімія, хімічний, напр.: х е м і л ю м і н е с ц є н т н и й, х е м о д и н а м і к а, х е м о р е ц є п т о р, х е м о с о р б ц і я і т. ін.

ХЕМІЛЮМІНЕСЦЕНТНИЙ, а, е, фіз. Стос до хемілюмінесценції.

ХЕМІЛЮМІНЕСЦЕНЦІЯ, і, ж., фіз. Світіння тіл, що виникає при екзотермічних хімічних реакціях. *Світіння, що відбувається при деяких хімічних і біохімічних процесах..., називається хемілюмінесценцією* (Нариси розв. прикл. електр..., 1957, 63).

ХЕМО... див. хемі...

ХЕМОГЕННИЙ, а, е: Хемогенні відклади (нашарування) — відклади, які утворюються в озерах, лагунах, морях та інших водоймах внаслідок хімічного осадження різноманітних сполук з природних розчинів. *На глибині зустрілись кристалічні породи хемогенних нашарувань* (Цюпа, Країни, 1971, 154).

ХЕМОСИНТЕЗ, у, ч., спец. Процес утворення деякими бактеріями органічних речовин з вуглекислого газу та інших неорганічних речовин за рахунок хімічної енергії. *Тепер, як відомо, переважна маса органічної речовини утворюється на нашій планеті біогенним шляхом — через посередництво організмів, з допомогою фотосинтезу і хемосинтезу* (Наука..., 5, 1956, 24).

ХЕМОТАКСИС, у, ч., спец. Вид реакції, за якої відбувається рух організмів (перев. одноклітинних) і переміщення вільних клітин під впливом хімічних подразнень.

ХЕМОТРОПІЗМ, у, ч., спец. Зміна напряму росту органів рослин під впливом хімічних речовин.

ХЕРЕС, у, ч. Сорт міцного виноградного вина. *Гарячою кров'ю розтікалося по бруку червоне грецьке вино, бігли струмочки... хєресу і мальвазії* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 115); *Назви вин — портьвейн, мадера, хєрес — пов'язані з місцями їх виникнення: ...мадера — острів Мадейра; хєрес — місто Хєрес-де-ла-Фронтера в Андалузії* (Іспанія) (Наука..., 2, 1969, 48).

ХЕРЕСОВИЙ, а, е. Прикм. до хєрес.

ХЕРУВІМ, а, ч. 1. У біблійній символіці — надприродна шестикрила істота з очима на всьому тілі;

у християнському віросповіданні — ангел вищою чини. В ту пору із неба Веселі й гучні Святих херувімів Летіли пісні (Щог., Вибр., 1958, 330); Мені здавалося, що величні звуки міді тримають мене на своїх дивалях, а поруч мене літають невидимі херувіми (Мик., Кадильниця, 1959, 32); *У порівн. Ладану хлопець не жалів і, завдяки його реаності, дим стояв у церкві змарюю, і Ганна плаєла в тій пахучій змарі, як херувім (Гончар, Таврія, 1952, 384); // Зображення цього ангела в образі вродливого юнака, дитини або дитячої голівки з крилами. Багато на покуті ікон було розмалювані, і роблені квіточок, і херувіми (Вовчок, VI, 1956, 244); *У порівн. Як божий день — вона ясна, Як херувім — вона вродлива, і безтурботна, і мінлива, Як в небі зіронька нічна (Черн., Поезії, 1959, 87).

2. *перев. мн.* Церковна пісня, яка починається цим словом. Перед очима її церква .. Співають херувіми; а їй під груди щось підкочується, лізе з горла і так хвється крикнучи дико (Коцюб., I, 1955, 278).

ХЕРУВІЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до херувім; // *перен., заст.* Такий, як херувім; такий, як у херувіма. Серця парафіан тріпотіли, коли вони чули чистий і звільючий голос молодого дівчини.. — Херувійський голос, — сплинували баби, — ніколи такого не чули.. (Донч., III, 1956, 103); // у знач. ім. херувійська, кої, ж. Те саме, що херувім 2. Дяк озриплим голосом завіє херувійську, — всі чимдуж замолилися (Мирний, III, 1954, 320).

Херувійська пісня — те саме, що херувім 2.

ХЕРУВІЙЧИК, а, ч. Зменш.-пестл. до херувім 1. *У порівн. Тільки її руська головока з кучерями та з білими, як сніг, одслоненими плечима, здавалося, літала по небі, як той двокрилий херувійчик (Н.-Лев., I, 1956, 196); // *перен., заст.* Дівчина або хлопець, які відзначаються вродою, ніжністю. — Певно, і наш тюремник до ступу на військову службу був молодий людиною з ідеалами, такий собі ясноволосий херувійчик, ніжний і чутливий до кожного (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 253).

ХЕТТ *див.* хетти.

ХЕТТЕЯНКА *див.* хетти.

ХЕТТИ, ів, мн. (одн. хетт, а, ч.; хеттеянка, и, ж.). Назва племен і народностей, що заселяли центральну й східну частини Малої Азії та північну Сірію у II — на початку I тисячоліття до н. е.; представники цих племен і народностей.

ХЕТТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до хетти. Одного разу він дивився з нею думками про прочитане, показував їй із старого фоліанта, нею ж і принесеного, чудові ілюстрації під цигарковим папером. — Гляньте, Капо, які вони, ці хеттські рельєфи по базальту... Чудо ж, правда? (Гончар, Циклон, 1970, 126); Хеттські племена; Хеттська мова.

ХЕ-ХЕ, ХЕ-ХЕ-ХЕ, *виг.* Те саме, що хи-хі, хи-хи-хі. — Хе-хе! От це перелякана людина! Хе-хе! Мені б нічого і стояти тут, так утішно дивитись, коли доросла людина, громадянин, мов заєць той, положається абичого (Коцюб., I, 1955, 165); — Хе-хе, — засміялося Казю. — Ти так міркуєш, ніби це не наша армія, а твоя економія! (Тют., Вир, 1964, 28); — Хе-хе-хе, а тут, бацю, тайна вечеря. — якнайрадніше обводять [отець Миколай] щілинами очей присутніх (Стельмах, I, 1962, 334).

ХЕХЕКАННЯ, я, с., *розм.* Дія за знач. хехекати і звуки, утворювані цією дією.

ХЕХЕКАТИ, аю, ашш, *недок., розм.* Те саме, що хихкати. — Хе-хе-хе!.. О, бодай тебе, що вигадав, — хехекав Іван, мов булькав із повної пляшки (Коцюб., I, 1955, 347).

ХЕ-ХЕ-ХЕ *див.* хе-хе.

ХИБА, и, ж. 1. Недогляд, помилка і т. ін. в чому-небудь; недолік. Суд признав свою хибу, попросив пробачення, а старому цареві виніс смертну кару (Три заплоті сл., 1968, 163); Багато хиб, доробку надто мало Я залишаю по своїм житті, і тільки тим не вартій я докору, Що сам себе засуджую суворо (Рильський, II, 1960, 275).

2. Негативна риса, ознака і т. ін. кого-, чого-небудь. Він мав одну хибу, що не зміг удержати язик за зубами: що чує, то розповідає кождому, кого здибав (Март., Тв., 1954, 193); Його [прокурора] режюме, хоч сказане з незаперечним талантом і великою виразністю, мало одну велику хибу, — було задовге (Фр., VI, 1951, 277); Товщина твору є сумнівна цінність, швидше — хиба (Вас., IV, 1960, 55).

3. *діал.* Фізична вада, дефект. Івана хикали в селі Переломаним. Мав у поєт хибу, бо все ходив схиленою (Стеф., I, 1949, 62); Заявляла [мати] всім з радістю, що почувається вже краще. Дарма що голосу не в силі була добути з грудей. То, думалося їй, в горлі хиба лежала. Піддається операції й поверне давній свій голос (Круш., Буденний хліб.., 1960, 143); // *Несправність.* В мурі щілина була, що зробилась вона ще іздавна, Ще відтоді, як стіна будувалась в домі уперше. Хиби маленької з давніх-давен ще ніхто не примітив (Зеров, Вибр., 1966, 321).

ХИБАТИ, аю, ашш, *недок., розм.* 1. *перех.* Рухати що-небудь з боку на бік або згори вниз; гоїдати, хитати.

2. *неперех.* Не триматися на місці, гоїдатися, хитатися. Поліція хибас — вже не стоїть (Сл. Гр.).

ХИБАТИСЯ, аюся, ашшся, *недок., розм.* Гоїдатися, хитатися з боку на бік або згори вниз. Хибатється віз (Сл. Гр.); А в нас тихо. У печі палає. Я в кутку, Настя у другому, понура. Чайчик коло печі, як змара, хибатється, робить (Вовчок, I, 1955, 265).

ХИБИТИ, блю, биш; *мн.* хиблять; *недок.* Допускати хибити (у 1 знач.) в чому-небудь; помилятися. І втишуватимеш неутолений біль Не день ти і не два, о кровю мій коханій! Тож чи не хиблю я, що залітаю хмізь Юнацьких спогадів у твої вінок багряний? (Рильський, Поеми, 1957, 227); // Не влучати в ціль; промахуватися. Князичина рука не хибляла — пускала рогатини влучно (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 41); Оротук бачив тільки двох вовків. Правда, убиє обох, бо рушниця в його руках стріляла не хиблячи (Трубіл., I, 1955, 195); // *перен.* Збиватися з правильного шляху; збочувати.

ХИБКИЙ, а, е. 1. Який хитається, коливається; хисткий. — Вже який місяць зійшов, — каже [Катря]. — та й ступила на вербову віть.. Зійшла, як на хибу кладку, поглянула на всі сторони та й кинулась на самий гліб (Вовчок, I, 1955, 94); Хибкий човен нагнувся під вагою його [Іванового] тіла й викинув Соломію (Коцюб., I, 1955, 386); Плинь, моя пісне, як хиля хиба-кня, — Вона не питає, куди вона плине (Л. Укр., I, 1951, 65); Хатинки з хибкими галереями ліпилися вздовж балок з напівперекосами струмками посередки (Тулуб, Людолові, I, 1957, 183); // Який швидко змінюється; мінливий. Паморочилося йому в голові, бо ж під ногами перекочувалися й дзюркотили по землі хибкі місячні плями (Льч., Козацьк. роду., 1958, 339); // Переривчастий, тремтливий (про звуки, голос). Загуб високій важкий бас; ще один голос, ніжний, хибкий, .. ливився в гурт (Дн. Чайка, Тв., 1960, 52).

2. *перен.* Позбавлений міцної основи; ненадійний, хисткий. Самоаналіз така тонка і хиба річ, що, на мою думку, її не варто починати прилюдно (Л. Укр.,

V, 1956, 174); // Нестійкий за своїми поглядами, переконаннями, вчинками; зрадливий. [Я в д о х а:] І ви, діду, його не долюблюєте? [К и р и л о:] Хай його бог любить!.. Хибкий він та нещирий — і нашим, і вашим слугує (Мирний, V, 1955, 152).

◇ Хибке місце — те саме, що Слабке місце (див. слабкий). Він намащував хибкі місця партнерки, та ось вона зробила непередбачений хід і разом зайшлася перележати сміхом. — Шах! (Коцюба, Нові береги, 1959, 50).

3. розм. Те саме, що гнучкий 1. — Ближче я дивлюся — сидить під яблуною молодий: ..руками у стан хибкий узялася, очі поночі блищать блискучі; слугає, що мій зяць говорить, і сміється (Вовчок, I, 1955, 240).

ХИБКІСТЬ, кость, ж. Властивість за знач. хибкий. **ХИБЛІВИЙ**, а, е, рідко. Те саме, що хибкий.

ХИБНИЙ, а, е. Який містить хиби (у 1 знач.), з хибами: неправильний, помилковий. Та і в наші дні серед радянських учених ще трапляються етнографи, які вступають із цілком хибним запевненням, ніби справжнім носієм національної культури є тільки село (Рильський, III, 1956, 162); Хибні позиції Драгоманова в питаннях літературних, естетичних, в питанні національного були зумовлені його світоглядом (Іст. укр. літ., I, 1954, 358).

◇ Хибний крок — неправильний, необачний вчинок, дія, рішення. Воронцов знав і те, що кожен його непродуктивний наказ, кожен його хибний крок, навіть хибний жест обернеться чиєюсь кров'ю тут, під чужою дамою, обернеться сиротами і вдовами там, на Батьківщині (Гончар, III, 1959, 366).

ХИБНІСТЬ, ность, ж. Абстр. ім. до хибний. Спростуванням називається доведення хибності або неспроможності будь-якої тези (Логіка, 1953, 148); Уважно відбираючи і розкриваючи все цінне, що є в праці Гегеля, він [В. І. Ленін] послідовно і всебічно показує хибність вигідних позицій гегелівської ідеалістичної філософії (Біограф. Леніна, 1955, 142); Давненько вже відзначено хибність думки, ніби перекладаючи з близьких мов легше, ніж з мов далеких (Рильський, III, 1956, 130).

ХИБНО. Присл. до хибний. Може, все це хибно, все це дрібно? Може, все це вигадала я?.. Хоч би знати, що тобі потрібно ця любов непрохана моя! (Забіла, Поезії, 1963, 70).

ХИБНУТИ¹, ну, нєш, недок., розм. Однокр. до хибати; // до кого, перем. Прихилитися до кого-небудь. — І старече серце радується, поглядаючи на їх [парубків], а щоб то молоде двоче німіло й до жодного не хибнуло, — я вже й не знаю, який се теперечки світ настав (Вовчок, I, 1955, 22).

ХИБНУТИ² див. хибувати². **ХИБНУТИСЯ**, нуся, нєшся, док., розм. Однокр. до хибатися. Сідав [Славко] на ослін і передовсім намагався вдержати рівновагу, бо безновий ослін хилитався. Легко можна було хибнутися та й разом з ослоном упасти на землю (Март., Тв., 1954, 229); Плаве човен, води повен, коли б не хибнувся (Сл. Гр.).

ХИБУВАТИ¹, ую, уєш, недок. 1. на що, чим, у чому. Мати хиби (див. хйба 1, 2), ведоліки в чомусь, бути слабким через що-небудь. Багато уваги на пленумі [Спілки письменників України] було приділено драматургії для дітей. Відзначалося, що деякі п'єси хибують на риторичку. Їх герої виписані за старими шаблонами та сжемами (Рад. Укр., 10.I 1965, 4); Хоч Гімко і сміявся з Орисиних химер, він, сам того не помічаючи, теж хибував на них (Тют., Впр, 1964, 265); У критичному етюдї «Європейська соціальна драма в кінці ХІХ століття» Леся Українка переконливо довела, чим хибувала «стара» романтична драма саме у пи-

танні взаємовідносин особистості та середовища (Рад. літ-во, 2, 1965, 20).

2. тільки з ос., кому що, діал. Боліти. — Мені зеленої масті треба, її не дають кому-небудь. До аптеки я сама люблю йти. Я ж мушу розповісти аптекарєві, де й що мені хибує (Коб., III, 1956, 468); — На що скаржитесь? — Не певний, чи жінка зрозуміла його, перепитав: — Що вам хибує? (Вільде, III, 1968, 244).

ХИБУВАТИ², ує, недок., **ХИБНУТИ**, нє, док., безос., діал. Не вистачати; бракувати. Він сам не знав ще ясно, чого йому хибує, чого йому хочеться (Фр., V, 1951, 239); — Що за біс лисий! — думав він собі. — Здається, нічого мені не хибує, а радості в серці не чую... (Мак., Вибр., 1954, 3); Думка з нього [директора] була така, що мужик не здужає доразумітися, чи в касі що хибує, чи ні (Март., Тв., 1954, 212); Небагато хибувало до того, щоб [Петрик] наважес був не розплакався (Черемш., Тв., 1960, 36); Де сила жива, життя кличе до ббів, Та вже ж не хибне там борці і героїв (Фр., XI, 1952, 376); // Не вродити (про хліб, плоди і т. ін.). Сей рік жито хибнуло, а ярина добра (Сл. Гр.); Великі дерева шануй, Що плід дають і в спеку тїнь; А як і плід часом хибне, Чи ж тїнь сама не є добром? (Фр., XI, 1952, 75).

◇ **Хибне ково хто, що** — хто-, що-небудь не миве когось; кому-небудь не схватися від кого-небудь. Таж над тобою тиво завис беркут нестримний! Він не хибне тебе, хоч як високо вістий! (Фр., X, 1954, 44); **Ще цього [не] хибувало** — ще цього бракувало. — **Ще цього хибувало!** Мене прозивають міщанкою.., а за тебе будуть говорити, що купуєш булки по два крейцари [крейцари] (Март., Тв., 1954, 190).

ХИЖА, і, ж., розм. 1. Те саме, що комора 1, 2. Христя вийшла до хижі, незабаром унесла пляшку з горілкою, поставила на столі, й сама сіла (Мирний, II, 1954, 170); Вузлики з зерном так доваго висіли під образами в хаті, аж намуляли очі. Нарешті зняла [Маланка] та винесла в хижу (Коцюб., II, 1955, 37); Давид носився мішки в хижу й зайшов у хату (Головко, II, 1957, 42).

2. Те саме, що хата 1; невелика убога хата; халупа. — При березі, при Дунаю, Там я свою хижу маю (Пісні та романси.., I, 1956, 131); Бувало вилягне [Катруся] із хижі, Як тая квіточка з роси, Як тев сонечко з-за гари. Вєсь поголоно, неживий Стою, бувало (Шевч., II, 1963, 268); За останні двадцять років ніхто в ці гори, аж до його хижі, так високо не заходив... (Ільч., Вибр., 1948, 30); Крита була хижка не залізом, як усі, навіть найбільшій будиночки міської околиці, а гонтом — замшілим, зеленим (Смолич, Мир.., 1958, 29); Вони знають, куди прийшли і для чого. Не якусь там хижу ліпити з глини, а найкрасивіші будинки мурувати з цегли на нашому Хрещатику (Кучер, Дорога.., 1958, 42).

ХИЖАК, а, ч. 1. Хижа тварина, хижий звір. — Дикі Віці давно вицблили від пазурів та зубів Вовків та інших хижаків (Фр., IV, 1950, 120); Служба боротьби з акулами на узбережжї Австралії веде постійний нагляд за хижакими моря, намагаючись тримати їх на відстані від багатолюдних пляжів (Веч. Київ, 8.I 1969, 3); Шуліка полетів далі, несподівано шугонув униз, черкнув води, і в гострих кігтях хижака повисла надійно затиснена жаба (Шняп, Баландя, 1957, 73); Справжні ящірки є спритними хижакими. Вони полюють на різних комах, дощових черв'ї, павуків, а також на дрібних хребетних (зокрема на менших за себе ящірок) (Визначник земноводних.., 1955, 97); // мн. хижаків, ів. Родина жуків, які поїдають дрібних комах та личинок; // перен., розм. Літак. пілот, який здійснює розбійницькі

нальоти на мирну країну; стерв'ятник. *Не доходячи до села, де розташовувався полк, він почув виття літаків і побачив, як чотири хижакі атакували село (Багмут, Опов., 1959, 69); Люди з острахом позирають на обрїї: чи не підкрадаються хижакі з чорними трестами (Тют., Впр, 1964, 332).*

○ **Чотириногий хижак** — хижий звір. *Почувши вперше привабливі сигнали — кра, кра! — я подумав: чи не підкрадається ласий чотириногий хижак? (Ковінька, Кутя., 1960, 28).*

2. *перен.* Той, хто наживається, збагачується за рахунок грабежу або експлуатації кого-небудь. Франко виставляє перед читачем цілу портретну галерею таких хижаків — з залізною волею, з зв'язаними кровожадними [кровожерними] інстинктами, сухих, упертих і безсередовищних (Коцюб., III, 1956, 38); — *Уявіть собі, ось кінець війни... Очевидно, імперіалістичні хижакі знову візьмуться за своє... Знову розгорнеться боротьба між суперниками, між конкурентами (Гончар, III, 1959, 428); // Держава, суспільство і т. ін., де панує політика грабежу й насильства. Версальський мир довів навіть дурням і сліпим, навіть безлічі короткозорих людей, що Антанта була й залишилася таким же кривавим і брудним імперіалістичним хижаком, як і Німеччина (Лонін, 39, 1973, 88); Імперіалізм — цей кривавий, небезпечний хижак — вдається до всяляких підступних дій, не зупиняючись перед найжорстокішими злочинами, щоб заальмувати революційний процес і перешкодити народам іти вперед по шляху прогресу (Ком. Укр., 10, 1968, 12).*

3. *перен.* Той, хто по-грабіжницькому веде господарство, користується засобами, які виснажують природні багатства, займається незаконним полюванням, недозволеною рибною ловлею тощо. *Слідом за хижакими лісопромисловцями йшли магнати випасного тваринництва (Рад. Укр., 20.I 1971, 4).*

ХИЖАЦТВО, а, с. 1. Інстинкт, поведінка, спосіб життя хижака (у 1 знач.).

2. *перен.* Характер дії, учинки, властиві хижаків (у 2 знач.): насильство, експлуатація. *Всю свою ненависть до хижаків Франко сконцентрував в образі орла-беркута (Коцюб., III, 1956, 38); Драматург [В. І. Немирович-Данченко] виступає проти церкви, викриваючи хижачтво, брехливість і канжество її служителів (Рад. літ-во, 11, 1965, 67).*

3. *перен.* Згубне ведення господарства, грабіжницьке використання чого-небудь. — *Але ж це хижачтво: добувати добро в глибині і псувати те, що на поверхні землі (Цюпа, Краєви, 1971, 59).*

4. *рідко.* Збірн. до хижаків. [Н е о ф і т - р а б:] *Жадаю віри в ту святую силу, що розум просвітить у найтемніших, і всіх людей збере в громаду вістну без пастиря, дозорця і без пана, а не в отару з пастухом свавільним, та з лютими собаками, тремтячу від голосу вовків, левів, шакалів, гієн, лисиць і всякого хижачтва (Л. Укр., II, 1951, 238).*

ХИЖАЦЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до хижаків. *1. Не одна віця гине від гострих хижачьких зубів. Але пастух відповідає за все (Донч., I, 1956, 116); // Належний хижаківі. Знав Одінцов тропу хижачьку, і птаха лет між верхов'ям, і мить, коли іде знаєнацька Кошлатим привидом ведждів (Дмит., 1949, 369); // Власт. хижаківі; такий, як у хижака. [К а с с а н д р а:] *Не знаю я нічого, тільки бачу кривий гієни погляд, тільки чую проникливий хижачький голос... (Л. Укр., II, 1951, 307); // Який виражає хижачтво (у 1—3 знач.). З великою викривальною силою Мирний вивів у своїх творах представників української буржуазії, показав її справжнє хижачьке обличчя (Укр. літ., 9, 1957, 39); *Не жаль,***

а якась звірина радість відбилася у фашиста в очах. Сите, аж обвисла з перепоя обличчя розплилася в хижачькій посмішці (Ле, Клен. лист, 1960, 57).

2. *перен.* Який базується на пограбуванні, експлуатації кого-небудь. *Мирне співіснування... сприяє зміцненню сил робітничого класу і всіх трудящих і скоює позиції імперіалістів, вслякко утруднює здійснення їх хижачьких планів (Ком. Укр., 9, 1963, 26); Хижачька експлуатація з боку феодалів і постійні війни зорозляли трудяще населення (Іст. СРСР, I, 1956, 35); [О л і з а р:] *Гляньте: вже в потухлих очах під ярмком людей загорається гордий озомь волі, і край вашому хижачькому царству — недалеко! (Вас., III, 1960, 446).**

3. *перен.* Який зарди користі ведеться таким способом, що призводить до збіднення або знищення природних багатств, спотворення природи. *Через хижачький промисел у пінічних морях майже повністю зникли grenландські кити, а деякі, багаті раніше на рибу райони перетворилися на мертву водну пустелю (Наука., 7, 1970, 22).*

ХИЖАЧИТИ, чу, чий, недок., розм. Діяти як хижак, бути хижаком.

ХИЖАЧКА, и, ж. Жін. до хижаків. *У басейн, де мешкала акула, на черзі опускали щити різного кольору. І щоразу, тільки-но з'являвся у воді яскраво-жовтий щит, хижачка, вкрай наполохана, шарахала в найдальший куток басейну... (Наука., 1, 1966, 14); *У порівн. Вероніка теж була незвичка — в новій коричневій шубці, мов граціозна молода хижачка в далекому парлісі, вона йшла, вигинаючись усім своїм довгим звивистим тілом, йшла зовсім нечутно серед білої тиші новорічної ночі (Загреб., День., 1964, 263).*

ХИЖИЙ, а, е. 1. Який їсть інших тварин (про звірів, тварин). *Щоб вгамувати своє серце, Бремлі звелів осідлати коня, скочив на його й полетів у степ оглядати своє добро, а потім блукав по діброві без діла, без думок в голові, блукав, як блукають хижі звірі, шукаючи поживку (Н.-Лев., VII, 1966, 120); Ой, стережися, польова пташко, знизу блискучих котячих очей, а зорі блистрих пазурів хижих шулік! (Мирний, IV, 1955, 296); Кострубаті й присадкувати верби... чіплялися озоленим корінням за землю, немов хижий птах загнав пазури у здобич (Коцюб., I, 1955, 308); Блідли зорі. На сході небо жеврло світанням. Під берегом, у тижій заводі, ударила хижка шука, полюючи за мальком (Шиян, Баландо, 1957, 113); // Характерний для такої тварини. *Шуліка зорить на нього з-під неба здивованим хижим оком: хто ти є, що не заєць і не сайгак, а мчий прудкіше за них? (Гончар, Тронка, 1963, 227); *Справді, з котом було веселіше. Лаврін гладив його м'яку шерсть, прив'язував до нитки заячий хвостик і возив його по долиці, забавляючись хижими стрибками kota (Донч., III, 1956, 127); *Образно. *Хиже море здає гомоніло валами (Л. Укр., IV, 1954, 266); В кружил вогкиз ковбаняч-ячейках стояли міномети всіх трьох рот. З'єднані в одну батарею, вистручені в голодний, хижий ряд, вони кабули особливо зрізлого промовистого вигляду (Гончар, III, 1959, 389); // перен. *Подібний до хижака лютістю, жорстокістю, танкий, як у хижака (про людину та її риси); лютний, жорстокий. — І звір такого не зробиш, як ти зробиш, і розбишака хижий!.. (Мирний, I, 1949, 406); *Чим даліш підростає, тим гірш ставав я хижим, непокірним. Раз завієся я з батьком і убив би його до смерті, коли б чужі люди не оборонили його (Стор., I, 1957, 349); *Він бачив перед собою подиск хижих очей, червоні й завзяті обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби — і вся ця гвиля лютості раятом наскочила на нього, як морський прибій (Коцюб., I, 1955, 401); *Раніше Мар'ян перед Глушуком своє********

тиже нутро маскував солодкими словами (Чорн., Визвол. земля, 1959, 205); Людина посміталася, вишкіряючи жовті зуби, її маленькі очі блищали тихою радістю (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 380).

2. **перен.** Який прагне наживи, жорстоко визискуючи кого-небудь, діючи як хижак (у 2 знач.). Про самого Чіпку гріх слово сказати! Та його хата низенька й тісна, його мати згорблена, стара, висушена гіркою нуждою та лихом, розкопирсали хижку, падку на розкоші та на прибуток ласу натуру Явдошину (Мирний, I, 1949, 357); — А про цього Кикала ти, видно, знаєш не все. Він собі будинок буде. Поганого в тому.. немає нічого, але дуже він тихий і хутко збудувати хоче (Собко, Біле подум'я, 1952, 35); // В якому виражається зажерливість, користюлюбство. Хижі очі зазирають, Пориваються до нас, і тому ми на сторожі Кожен день і кожен час (Укр. думи.., 1955, 403); // Пов'язаний з грабежем, розбоям. Уперед проти тихих порядків! Гине воїник [воїн] чи здобич бере, Він стежки протира для нащадків, — Його діло ніколи не мре! (Граб., I, 1959, 395); В серця відвага соколина, і гнів, і лютя до тихих зграй (Сос., II, 1958, 188); // у знач. ім. хижі, жих, мн. Ті, що прагнуть наживи; зажерливі. Дуже! волю прекрасну віддайте... Ситі! землю господню верніть... Хижі! чулим, добрим станьте і в покуті грішні замоліть... (Олесь, Вибр., 1958, 119).

ХИЖІСТЬ, жості, ж. Властивість за знач. хижий. Заборола впали два; В прблом той половиці впали і тут тільки показали Хижість тигера й силу льва [лева] (Фр., ХІІІ, 1954, 372); Він наводив своєю силою й хижість страх на самих навіть одважних (Коцюб., I, 1955, 438); [Л у к а ш:] Іще говорить про хижість, про лукавство, — вже б мовчала! (Л. Укр., III, 1952, 238); — Може, ти чув, що паляв панські стоги? — Не чув. — Навіть не чув? — здивувався управитель. Враз його очі повужчали, а шитіні краплини смізу в них перетопились у хижість (Стельмах, I, 1962, 464).

ХИЖІТИ, ю, ієш, недок. Робитися, ставати хижим, хижішим. — Як діла, Остапе? — Барабола повіяло, не спускаючи очей з управителя, підходить до столу. — Та ти сидай, сидай, не перед великим паном стоїш, — хижіє одне око, а друге посмідається (Стельмах, II, 1962, 280); *Образно. Уже народ — одна суцільна рана, Уже од крові хижіє земля, і кожного катюгу і тирана Уже чекає зсукана петля (Сим., Земле тяжіння, 1964, 15).

ХИЖІСАТИ, аю, аєш, недок. Ставати хижішим. На смиренному обличчі старости хижішають темні, з розкиданими прожилками очі, чіпкі і аж волохаті, вони схожі на чорні краплини повуків, що в усі боки розкинули свої лапки (Стельмах, I, 1962, 639).

ХИЖКА, и, ж. Змеш.-пестл. до хижка. Мелашка завешталася по хаті, зняла з кілків ночви, виснесла в сіни й пішла в хижку за зоряном (Н.-Лев., II, 1956, 320); Мати поставила на столі борщ, пішла в хижку і дістала з бодні велику четвертинку сала (Донч., Дочка, 1950, 135); Комендантова кімната була аж у кітці коридора на першому поверсі. Власне, й не кімната, а така собі чотирикутна хижка, одну з стін якої займало велике вікно (Загреб., Спека, 1961, 7); Жила удова з дітьми у хатці, — навіть би й хаткою узивати не годилося — хижкою (Вовчок, I, 1955, 288); [М а в к а:] Курінь поставите? [Л у к а ш:] Ні, може, хижку, а може, й цілу хату (Л. Укр., III, 1952, 202); Збереглись від минулого тільки окремі веткі тихих та буйні вишневі і яблуневі сади (Дмит., Розлука, 1957, 99); Ліворуч від гавані під зеленим віттям папайї.. на березі тижкої лагуни причаїлося кілька критих банановим і пальмовим гіллям хижок (Знання.., 2, 1966, 19); Земляночку викопав Марко під самим дубом, і його коріння розходилось, неначе

кровка і лати, і підпирало землю; з дупла проходила оддушина і освічала [освітлювала] підземну хижку (Стор., I, 1957, 390); // Прибудова в житловому будинку. Біля хижки (він сам прибудовував ту хижку до.. стіни будинку, сам укривав її шифером) незнайомий чоловік.. рубав дрова (Дор., Не повторю.., 1968, 138).

ХИЖО, присл. Як це властиво хижаків, хижакам. Із ташанських очеретів виходить воча зеря, хижі вишхує сміжок.., всідається навколо отолонок, і зимищими зорями дового світяться в темній воді вочі очі (Тют., Вир, 1964, 506); Хижо і пильно [татарин] оглянули степ (Тулуб, Людолови, I, 1957, 135); // Злісно, люто. Мати йому: — А в школу як? — Прокіп так хижо: — А, в школу.. грамоти тобі!.. в пани сина!.. — А хоч би й у пани? — Щоб і нога в школі!.. щоб і нога не була! — кричить (Тесл., 3 книги життя, 1949, 39); Зисовалась Галя на місці; очі знову засвітили хижо; лице затіпалось (Мирний, I, 1949, 343); Глоба тільки посмігнувся хижо: — Я пляю на твою заборону! (Ряб., Золотописничник, 1948, 66); *Образно. На будівництво почали прибувати екскаватори з великими залізними ковшами, вони хижо вгрізалися в кам'яне ліво ріки (Голов., Тополя., 1965, 55); Ніч бредє по узліссю — у ярах заляга. Місяць хижо поблискує, мов кривий ятаган (Б. Ол., На лінії.., 1972, 83).

ХИЖОБКИЙ, а, е. З хижими очима.

ХИЖУВАТИЙ, а, е. Трохи хижий. За підводою в жарних роздумах їде увесь в ремінному одязі чорнявий, з красивим хижуватим носом вершник (Стельмах, II, 1962, 248); У змружених очах [Порфира] зачалось щось хижувате (Гончар, Брґаїтша, 1973, 5).

ХИЖУВАТО, присл. Трохи хижко. Щось нове, хижувато веселе сійнуло раптом в її великих, блискучих, мов крига, очах (Гончар, Таврія, 1952, 321); Семен звікомір, тепер уже вітерець не лоскотав шю, лише тугими струменями запорскував у нідздрі, і вони сторожко, хижувато ворушилися (Гуц., Скупана.., 1965, 107).

ХИЗА, я, ж., діал. Охиза. Приходить вона [зима] в село страшною хуртовиною, приводить за собою своїх дітей, — хизи й охизи та тріскучі морози.. (Мирний, II, 1954, 110).

ХИЗУВАННЯ, я, с. Дія за знач. хизуватися. — Я не боягуз, — просто, без хизування сказав Іванов (Льв., Коцацьк. роду.., 1958, 495); Іван цього разу був без жінки і поводився більш невимушено, без хизування (Гнґицький, Вел. надії, 1963, 109); Треба пливати до катера, роздивитись, тоді до хлопців. А що як не допливу? Не допливу?.. Вік, Олег, не допливе?! Ще раз озирнувся, чи не підслухав хто його хизування (Ле, Клен. лист, 1960, 166).

ХИЗУВАТИСЯ, уюся, уєшся, недок., чим і без додатка. Виставляти що-небудь напоказ, пишатися чим-небудь; хвалитися, чванитися. Я от сам покірно ношу вузьконосі черевичі, подібні до тих, що носили наші діди, а мусив би, очевидно, носити тупоносі, якими хизувалися елегантні джентльмени за моїх молодих літ, — мусив би, коли б так продиктувала всевадна мода (Рильський, Веч. розмови, 1964, 171); Поважко стояли багачі, безсоромно хизуючись у церкві своїм багатством (Цюпа, Назустріч.., 1958, 22); — Невже ти такий непосидючий? — А то ні! — хизувався хлопчик. — Я такий, що спокійно й одного уроку не присиджу (Збан., Малін. лзвін, 1958, 79); Солати скидали з себе амуніцію небало, хизуючись один перед одним, як уміють хизуватися тільки фронтовики (Загреб., Європа 45, 1959, 43); *Образно. Вітер хизувався своєю пустотливістю (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 592); Щиглики попискували в клітці, хизувалися червоними штанцями (Тют., Вир, 1964, 539); *У цорівн. Вирававшись з міцних обіймів зими на волю,

річка котила руді хвилі, немов хизуючись тим, що тепер її ніхто не спить (Кочура, Родина., 1962, 147).

ХИЛІТАННЯ, я, с. Дія за знач. хилітати і хилітатися. Мій погляд чомусь чіпляється за білу блискучу ложку, що й досі хилітається в тарілці, ніби чуючи в тому хилітанні інерцію мого гніву (Кол., На фронті., 1959, 162); Крізь легенькі газові фіранки і чисто вимиті шибі вона бачила за другим вікном хилітання жіночої постаті (Досв., Вибр., 1959, 231).

ХИЛІТАТИ, аю, а́шш, *недок.*, *перех.* Те саме, що хилітати. А бідна Марта зітхала — їй уже не було на кого покинути дитину — і бралася хилітати колицку (Смолич, Сорок вісім., 1937, 109); Чую я, щось стукотить та скрипить: певно, вітер хилітає вір'я та ворота (Н.-Лев., VII, 1966, 269); Ще одну сосну ми здибали. На камені гірському стоїть вона, і вітри її хилітають на всі боки (Ю. Янов., II, 1958, 126); Асуар дивно здригнувся, вийшов на середину камери і відивився в заграване вікно, що ближало, ніби за ним хилітали чарівним ліхтарем (Ірчан, II, 1958, 93); *Образно. Дзвони хилітали дрібноеньку мряку, бились і розривались, а в пітьмі драглила юрма (Коцюб., II, 1955, 86).

ХИЛІТАТИСЯ, аюся, а́шшя, *недок.* Те саме, що хилітатися 1—3. На вікнах хиліталось од вітру подерті білі завіси, як перебиті гусячі крила (Коцюб., II, 1955, 89); На високій стовпній сидів снігур .. Стеблина хиліталась, і снігур кивав довшим хвостом, тримаючи рівновагу (Донч., IV, 1957, 92); Василько озирнувся назад. З горбика видно було все село і ігніе подвір'я. Над димарями в небо здіймалася легенький дим, але над ізною хатю чомусь стояв великий стовп чорного диму, а під ним хилітався червоний вогонь (Панч, Гарні хлопці, 1959, 95); Сідав [Славко] на осліні і передовсім намагався вдержати рівновагу, бо безногий осліні хилітався (Марг., Тв., 1954, 229); Човен мій від бурі хилітається (Тич., II, 1957, 60); Гора хиліталася і осипалася далі.. — Землетрус! — чується з сусідньої кімнати веселий батьків голос. — Землетрус! (Смолич, Дитинство, 1937, 32); Прочаним важко дише і налягає на ціпок, ідучи, бо день душний. На ціпку вгорі прив'язана тиковка хилітається порожня і калатає (Л. Укр., III, 1952, 124); Командуючий схопив його в обійми й, не давши договорити, міцно поцілував, відчуваючи, як неслухняно й безвільно хилітається голова моряка (Кучер, Голод, 1961, 203); Рипнули двері. В кімнату увійшов Роман і, хилітаючись, попротував до полу (Н.-Лев., VI, 1966, 408); Цимбал не відставав, та відсутність тренажу вдалася знаки: він важко текав, хилітався, весь спітнів (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 84).

◇ **Хилітатися від (од) вітру** — те саме, що Валітється від вітру (див. валітється). — Де це ми тільки худоби відстанемо? Наш [кінь] од вітру хилітається (Стельмах, II, 1962, 152).

ХИЛІТИ, лб, *лиш, недок.* 1. *перех.* Нагинати, пригинати що-небудь донизу, робити похилим; нахилити. Гарячий вітер хилить-нахиляє Траву хвилясту стига до землі (П. Куліш, Вибр., 1969, 401); Ходить вітер, ходить буйний, По полю гуляє; Тонку вербу край дороги Хилить, нахиляє (Граб., I, 1959, 197); Хилить вітер жита понад шляхом (Тич., I, 1957, 25); // Нахилити посуд, щоб напиться або вилити з нього рідину. Миля узав побожно глечик в обидві руки, прилав до нього ротом і почав обережно хилити на себе, голосно коштаючи холодний кияк (Перв., Дикий мед, 1963, 134); // Звішувати вниз гілки, стебла, віти і т. ін. (про рослини). Шумлять, хвилюються жита. Поглянь лише навколо — пшениця стила, золота додолу хилить колос (Забіла, У.. світ, 1960, 110); Я чув уві сні, як наді

мною шепотілись віковічні сосни, бачив, як хилить на мій лісовий курінь густе листя крилаті дуби (Збан., Мор. чайка, 1959, 129); Там, де верби хилять віти, Там, де лози струнка гнуться, Там, на озері розкішнім, Хвиля срібная жила (Олесь, Вибр., 1958, 44); *Образно. Хилить осінь чоло зморене, плечі обезкрилені (Забіла, Поезії, 1963, 91); // Змушувати рухатися в певному напрямі. Тихенький вітер хилить парашути до порослої низькою вільшиною долини (Деспяк, Опов., 1951, 94); // *безос.*, *перем.*, *розм.* Схилятн до чого-небудь, зробити щось. Горіла голова, усе тіло. Страшенно хиліло лягти на дорозі і заснути (Минко, Моя Минківка, 1962, 117).

◇ **Хилити голову (чолб)**: а) виявляти покору перед ким-небудь. Вої його не з тих, що хилять голови: ліпше впадуть вони на полі ратнім, аніж дадуть в колодку себе забити, ганьбою невальницькою очорнити (Міш., Сіверяни, 1961, 168); Рутенців плем'я перед ним Хиліло чолу покірно і голосило на весь світ його [князя] славу безмірно (Фр., XIII, 1954, 421); б) те саме, що Вішати голову (див. вішати). Давид бадьоренько: — Та не хилити ти голови так, Тизоне. Вийшло так якось по-дурному, — і він розповідав, що голова саме поїзав був худісь, не вдалось перебалакати (Головко, П, 1957, 84); Вперед, комуністи, Вперед, комсомол, Хоч трудно буває — Не хилити чол! (Мур., Піонер. слово, 1951, 113); Хилить (хвилло) на сон (до сну) кого; Сон (дрімота) хилить (хилля, хилля) кого — хочеться спати кому-небудь, наступас дрімота, сон. Хилло на сон. Клим ліг, накрившись з головою ковдрою (Грм., Син., 1950, 123); — Мене щось на сон не хилить. Я краще вийду. — Чого, сидіть... Дочитайте справу Разуєва (Логв., Давні рани, 1961, 52); Ми проїзали, не спляючись, понад двісті кілометрів — і втомом, ритмічне похитування на м'яких ресорат та й сама пізня пора хилли нас до сну (Смолич, День., 1950, 5); Приїздили до приїзду, повели їх, а ми стоїмо, ждемо. Мене мов сон хилить, та будять мене — хто плачем, хто риданням (Вовчок, I, 1955, 276); Христа заплющила очі... Дивно їй: то сон аж хилить, а то зразу не знає де й дієся (Мирний, III, 1954, 158); Далі рухатись не було сили — Галля ледве переставляла ніючі ноги, дрімота хилляла її до землі (Збан., Між. людьми, 1955, 57).

2. *куди, до чого, неперех.*, *перем.*, *розм.* Навертати, спрямовувати до чого-небудь розмову, дію і т. ін.; гнути. [О л е н а:] Може, вже мені на вулицю ходити можна? [В а с и л и н а:] Бач, куди вона хилить, а я собі й байдуже (Вас., III, 1960, 59); — Мені якраз треба післучця на підозви купити. Може, знайдеться в твого батька? — вже з любов'ю поглянув на засоромлене обличчя. — Напевне, знайдеться, — ще більше почервоїла дівчина, догадуючись, куди хилить цей глибокоокий, з стійком перестиглого волосся парубок (Стельмах, II, 1962, 114); — Бачила я колісь, як батько твій портрет царя Миколи спалив. — Семен Архипович здригнув. До чого це стара хилить? (Рибак, Час., 1960, 257).

◇ **Хилити на своє** — настійливо відстоювати свою думку, переконувати когось у чомусь. А Шука на своє хилля: — Ет, вигадки! Велике діло — миш (Гл., Вибр., 1951, 107).

3. *перех.* і *неперех.*, *перем.*, *розм.* Багато пити, часто вживати алкогольні напої; пиячити. Сів він і собі за столом, казав подати «найкращого» [вина], хоч же йому і не пияло, хилить худлик за худликом (П. Куліш, Вибр., 1969, 304); Гришиха була дуже лиха, осудлива, ще й любила хилити горляку (Н.-Лев., VI, 1966, 325).

ХИЛІТИСЯ, лбюся, *лишся, недок.* 1. Нагинатися, нахилятися, робитись похилим. По тім боці жита по-

ловіють; чутко — млин меле, і чуєш і бачиш — шумлять і хиляться верби на греблі (Вовчок, I, 1955, 282); В травах перепілки, тизий плач соплки, і на сонці гілки хиляться в плодах. Краю мій, ти, краю, крацюго немає, як тебе, розмаю, та по всіх світах (Сос., Зел. світ, 1949, 115); Спілий колос хилиться до землі (Д. Бездяк, Дніпро..., 1951, 164); — Вію, коні! — шаленіє Левко. — Підвішися на весь зріст, він розкручує над головою кінець віжок, здригається, хилиться на вибогах і невідомо яким чудом втримується на самці (Стельмах, I, 1962, 76); // Рухатися в певному напрямі. Штефан відійшов троти і уважно стежив — в який бік більше хилиться дим з курища (Хотк., II, 1966, 27); // Нахилитися набік (про корабель, човен, літак і т. ін.). Вибравши мить, коли палуба поволі хилилася назад, він розширює скальпелем рану і застиг на якусь долю секунди, ждучи, поки крейсер вирівняється (Кучер, Голод, 1961, 431); Човен мій, не хились, не хились (Гонч., Вибр., 1959, 21); Літак хилиться набік, піднімає крило, воно затуляє все небо, його зернисте срібло сліпить очі (Перв., Дикий мед, 1963, 4); // Не триматися на ногах, надати (про людей). І враз уявляється йому картина поєдинку з якогось романа [роману].. Він зводить пістоль... синій димок — і пан Микола хилиться вниж, а кризь білу сорочку стікає червоною струмою (Коцюб., I, 1955, 408); Незвичні до військової науки люди хилилися цілим покосом під кулями. Але йшли, як лава (Ю. Янов., I, 1958, 208); // Опускатися, схилитися від перетому, безспілля, хвороби і т. ін. Як не спиться Гавесві, візьме мати його руську головоньку в свої руки.. й стиха, любім голосом малює йому картину іншого життя... життя тихого, хліборобського побуту.. Івась після того хилився на материну руч (Мирний, I, 1949, 181); [Старий чоловік:] Чого у тебе попіл на волоссі? (Жінка мовчить і ще нижче хилиться) (Л. Укр., II, 1951, 130); Відкрив [Іван] очі, блиснув пожовклими білками і намагався відшукати повітря, бо це була остання боротьба його. Але голова почала в'янути, хилитися обік (Ірчан, II, 1958, 138); Овечата ледве сновали по траві, шукаючи тині і, не знаходячи, жалібно деречали, голови їх хилилися, божи задором ходили (Мирний, IV, 1955, 20); // В'янути, висихати (про рослини). Горить земля від спеки. Крейда біла Блищить на схилах. Сонце припіка, і від безводдя хилиться змарніла, Суза, як дріт, стеблина будяка (Дор., Тобі, народе..., 1959, 37); // перен. Занавати поразки в бою; відступати, здаватися. Хто не хилиться в битві хоробрій, той довічно для бою живе! (Голов., Близьке..., 1948, 42); Дрижать поля мої від матернього плачу, Та ворог хилиться, уже спиткнувся він... (Рильський, II, 1960, 188).

◇ Хилитися від (од) вітру — те саме, що Валитися від вітру (див. валитися). Не сила держати Уляну на ногах, не здоров'я — вона од вітру, безталанна, хилиться, а держати її серце, матерня гаряча любов (Мирний, I, 1954, 302); Куди ж тепер? Що тепер? Було б хоч здоров'я, а то вишійшов од пана й од вітру хилюсь. Байдид, очі запали (Тесл., З книги життя, 1949, 186); — А схожа вона знаєте на кого? — Ні, не знаю. — На лісову маєву. Хороша дівчина. — Нічого, тільки од вітру хилиться (Стельмах, II, 1962, 94).

2. перен. Ставати на чийсь бік; віддавати перевагу якійсь думці, переконанню і т. ін. Варто пригадати, що в тих сторонах [в Карпатській Русі] ще в половині XVI в. дуже голосною і рухливою була купка людей, що хилилися до протестантизму (Фр., XVI, 1955, 314); — Самі кажете, що через те нема й суду на наших братів, що й судді на баєатирський бік хилиться (Гр., II, 1963, 354); Не подобався конфедератський [конфедеративний] лад Матвієві. Він став до короля хилиться,

За нього воювать (Мицк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 206); // Шукати заступництва, прихильності в кого-небудь. Згорда позирала [Маруся] на Осауленка і на його Орину, сироту вбогу. Та, як голубка похилила, до свого подруги хилилася (П. Куліш, Вибр., 1969, 267); Сима Івана молодого Оддали в солдати За те, що ти не навчила Панів шанувати [шанувати]. До кого ж ти прихилилася? Нікого немає!.. До людей хились, небого, Люде привітають (Шевч., II, 1963, 316); *Образно. Не хилітьесь [думи] ні до кого, Ляжте дома спати... (Шевч., I, 1963, 353); // Коритися кому-, чому-небудь, виконувати чинсь волю. Кричите, Що бог створив [створив] все не на те, Щоб ви неправді поклонились!.. І хилітьесь, як і хилились! (Шевч., I, 1963, 330); — Він [пан] у нас тепер начальником громадським, ..якийсь прислужник писарем, і ціла рада мусить хилитися по їх волі (Фр., II, 1950, 46); // Догоджати кому-небудь. Догодається Василь Іванович, чого так хилітьесь перед ним Литовка: підходить строк векселю, а грошей, мабуть, тонко... (Вас., I, 1959, 66); *Образно. Доки дикі кози в горах держаться, не хилітьесь вони перед тим, хто забажає їх обстригти (Крим., Вибр., 1965, 107).

◇ Серце хилітьесь куди, до кого — хтось почуває прихильність, симпатію до кого-, чого-небудь. [М е д з е р я:] Кажі, козаче, куди твоя серце хилітьесь, туди й підемо (Крон., II, 1958, 140); [З а в а д а:] Кілько вже роздівалися по селі — нема такої ні дівчини, ні овдові, щоби мого серце до неї хилилося (Фр., IX, 1952, 347).

3. до чого, на що. Наближатися до якої-небудь межі, якогось моменту, періоду свого розвитку, руху. Вечір хилітьесь до нічки, Світ тикає від очей... (Шог., Поезії, 1958, 251); День хилився до вечора, вітер ставав холоднішим і дужчим (Гур., Наша молодість, 1949, 207); // безос. Над землею згузався день, хилилося на вечір (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 272); // Наближатися до лінії обрїю, опускатися, заходити (про сонце, місяць). Вечоріє. Біле холодне сонце хилітьесь за гору, а в ярузі, над позамітаними снігом татами, піднімаються світі стовпи диму (Вирган, В розп. літа, 1959, 293); Сонце вже хилилося за синю смугу, курява починала рожевіти, назустріч пастушки гнали з поля череду (Панч. В дорозі, 1959, 32); Місяць хилився все нижче, золотавився, тьмянішав (Тулуб, Людолови, I, 1957, 3); // перен. Бути спрямованим на що-небудь, йтися до чогось (про розмови, дії, чинки і т. ін.). Уже й до сватання діло хилилось. Родичі переказали, що Лукіян Серета згоден віддати за Грицьку дочку — анехай приєднає сватів. І Грицько наважився нарешті (Головко, II, 1957, 513).

Хилітися на захід (до заходу) — переміщатися на захід, заходити (про сонце, місяць). Сонце хилилося уже на захід і кривавим блиском обливало сніжні полонини (Фр., VI, 1951, 315); Міжгір'я біліли внизу, затоплені молодичими озерами туманів. Місяць хилився на захід, каміння нахолоднуло за ніч, і білиці промерзали в гімнастюрках (Гончар, III, 1959, 125); Сонце вже хилилося до заходу, коли я повернулася додому (Тудор, Народження, 1941, 160).

ХИЛИТНУТИ, ну́, не́ш, док. Однокр. до хилитіти. В цю мить щось неволею ударило в Юрине ліжко зісподу і хилитнуло куди дужче... (Смолич, II, 1958, 25); Соzonенко взяв в руки сулію з самогоном, хилитнує нею (Стельмах, II, 1962, 110); Федір розумно подивився батькові в вічі, — хилитнує у дверях фалдами кожущини і тужко зник за ворітьми (Епик, Тв., 1958, 112).

ХИЛИТНУТИСЯ, ну́ся, не́шся, док. Однокр. до хилитітися. Сергій відчув себе страшно самотнім. Біля глибоко в'ївся в його істоту, шарпнув серце, воно застри-

бало і, сильно хилитмувшись, немов нараз зупинилося (Епін, Тв., 1958, 79).

ХИЛКІЙ, а́, ё́. рідко. Який хилиться, гнеться; хиткий, гнучкий. Хилку лозину і снігур зігне (Укр.-присл., 1955, 246).

ХИЛЯТИ, яю, яєш, недок., розм. 1. перех. Колихати, хитати, гойдати. Та вітер повієа, билину хиляє (Чуб., V, 1874, 208); В садочку вітоньки єне бура, хиляє, Листки рве так ніжні, слабі так, мов ти, І квітми нещадно зриває (У. Кравч., Вибр., 1958, 207); // Нагинати, опускати. Тільки ж мені пари, що дівчина Галя. По саду гуляла, вишеньки хиляла, ягідки зірвала, в пучечки зв'язала (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 160); *Образно. Голови недоля вниз хиляє (Фр., X, 1954, 61).

◇ Сон хиляє кого — те саме, що Сон хилить (див. хилити). Сон хиляє її, а з саду доноситься регіт (Мирний, III, 1954, 150); Вона вже кілька ночей спала дуже потроху і тепер почувала, що сон так і хиляє її: от-от упаде і засне на вулиці (Гр., II, 1963, 274).

2. перех. і неперех., перем. Те саме, що хилити 3. — Та й добра ж у вас слив'янка! Така смачна, що я, мабуть, не швидко оце вирвує з вашої гати, — сказала Млинковський, хиляючи наливку (Н.-Лев., III, 1956, 186); — Був тут.. один молоденький, личко біле, ручки маленькі, як у панянки, і червоні чуті що завжди як панянка; до горілки не міг повернутись. А якби ви побачили, як через піроку хиляє!.. (Вас., Незбір. тв., 1944, 170); Льоточки жартували, співали пісень, старші мавті потроху хиляли із заповітних флажок (Перв., Дикій мед, 1963, 16).

3. неперех. Вештатися, тинятися. Чорною марою тиняється вона по тому сліду, хиляє то направо, то наліво, куди він поверне (Мирний, IV, 1955, 305).

ХИЛЯТИСЯ, яюся, яєшся, недок., розм. 1. Колихатися, хитатися, гойдатися. Рис у сонячних затонах хилитися шумить, хиляється на стеблах золотих (Вирган, В розп. літа, 1959, 170); Першим прибув до причалу катер. На флагштоку ково хиляєся червоний прапорець, а на палубі, гостро відхиляючись у напосв, стояли з рушницями матроси (Панч, I, 1956, 65); // Хилитися в різні боки (про людину). [П а л а ж к а:] Іду сюди, а щось на порозі сидить. Думала — вона. — Хвєнько! гукаю. А воно — як замурчить!.. Коли придивляюся, аж то Хвєдїр сидить і хиляється на всі боки (Мирний, V, 1955, 230); Бідна Леся, мабуть, добре ковтонула знагарченного зілля од переполону: хилялася, як п'яна, і нічого не знала, що з нею діється (П. Куліш, Вибр., 1969, 102); // Пригинатися, схилитися. Недалеко до півночі з його [шнунку] вийшло два чоловіки і то спотикаючись, то хиляючись один на одного, вони простували на гору (Мирний, IV, 1955, 201); Хиляючись до тих квіток палжик, Я чув, що й спів солодкий з них виходить, Мов пасма тонів нижніх і м'яких (Фр., XI, 1952, 291); Підбився я, хиляючись сам коло печі... (Барв., Опов., 1902, 81).

2. Вештатися, тинятися. — Не було, Христе, гіршого лиха, як те кріпацтво! Якби не воно, — хіба б я хилялася отак по світу, як оце хиляюся? (Мирний, III, 1954, 164).

ХИЛЬКИ, присл., розм. Те саме, що хильцєм. Я як зачув оте змагання, то у мене аж мороз поза спиною посипав, і — дай боже ноги! — мерщій хильки та хильки від того місяця, де дурні жінки отаке плєскали [про стражника], і такі непримітно зник (Мирний, IV, 1955, 352).

ХИЛЬНУТИ, ну́, нєш, док., розм. Однокр. до хилити 1, 3. Іван ухопив чарку, ..хильнув назад головою й так швидко висмикнув чарку зі стуляних [стулених] губ, що порожня чарка багнула (Н.-Лев., III, 1956, 352); Кайдашица знов притулила губи до чарки і трохи

не помилилася та не хильнула до дна (Н.-Лев., II, 1956, 281); Він хильнує другий кучоль пива — так само одним духом, як і перший, заплатив, попрощався і швидко пішов (Смолич, День..., 1950, 23).

◇ Хильну́ти біді (ліха, горя) — те саме, що Набрáтися ліха (див. ліхо¹). Громадяни Глинська, хильнувши біди, ставали горді, витривалі й винахідливі до всього (Земляк, Лебедина зграя, 1974, 60); — Жалю, брате, бо хильнеш ти бездонну чарчину лиха на тій клятії чужині (Рибак, Час., 1960, 89); Відомо, що той, хто хильнує горя сам, той щиро співчуєа горю іншого (Дмит., Розлука, 1957, 206).

ХИЛЬНУТИСЯ, ну́ся, нєшся, док., розм. Те саме, що відхилитися 1, 2. Кулак упав парубкові на вухо важко — голова хильнулася набік, картуз спав, і все тіло так схитнулось, що хлопець трохи не впав (Гр., II, 1963, 128); Вони метко хильнулися в тінь урящ і кинулися бігти. Кулі не наздоганяли їх (Смолич, Прєкр. катастр., 1956, 72).

ХИЛЬЦЕМ, присл., розм. Схилнвшись, зігнувшись. Старшенькі хлопці залізли в бузину.. та каслудали, чи хто не надходить. Коли увєналися, що нема нікого близько них, підходили далі хильцем до кухні (Март., Тв., 1954, 148); Князь Володимир ще трохи постояв остовпіло, потім важко повернувся й хильцем посунув з палати (Загреб., Диво, 1968, 214).

Пити (випивáти, вінити) хильцєм — пити, перехиляючи посудину з рідиною. Він одіткнув тивку, налив повний кучоль і став пити хильцем (Мик., II, 1957, 277); Захитався [Микола], але пересилив слабість, вдавко бадьорим кроком підвішов до відра й хильцем випив кудлик води (Галан, I, 1960, 476).

ХИЛЬЦІ, присл., розм. Те саме, що хильцєм. Гуйван ханавою, хильці, підкрадає до місця гаданої зустрічі (Кач., I, 1958, 433).

ХИМЕРА, и, ж. 1. У давньогрецькій міфології — страховище з головою лева, тулубом кози й хвостом дракона, з пащі якого вивергаєся полум'я. Перед дверима Кєнтаври і Сїциліа.. Страшно смичить там Химера, озброєна полум'ям в пащі (Зеров, Вибр., 1966, 246); // Скульптурне зображення цього страховища, що символізує пороки, темні сили і є частиною прикраш готичних храмів. Тебе я бачив, престарий соборе, і з понадєньських споглядав зубці Серєдньовіччя фантастичну ніч. Про що мовчати у тінях сямь-сизих Чудні химери на твоїх карнизях (Рильський, III, 1961, 252).

2. перен. Дивовижна фантазія, нездійсненна мрія, витвір уяви. [Д о л о р е с:] Яка ж то мрія? [А н и а:] Ет, так, химери!.. Маритесь мені якась гора стрімка та неприступна, на тій горі міцний, суворий замок, немов змішдо орлине... (Л. Укр., III, 1952, 337); П'яний туман повиває йому голову, родив химери, дикі бажання і лют. Кричав на всіх, лупив у двері і докучав (Коцюб., II, 1956, 199); Смішно. Дивно. Я пишу своїй доньці.. Мені кажуть, що я ніколи не був жонатий і не має дітей, а мої мрії — це в просто химери мого спраглою на батьківське щастя мозку (Досв., Вибр., 1959, 13); // Нереальні, безглузді плани, наміри, здійснити які неможливо. — Може, й вони колись у дитинстві своєму далекому колодязь, як грушу, намагались на горб пересадити. Химери носили у своїх маленьких головах. А вуросли — бач... (Головка, I, 1957, 185); Старіючи, будував [Лук'ян] тепер усякі химери (Гончар, Таврія, 1952, 38); Наша повага до симпатичного Василя з кожним днем зростала, ми його дуже полюбил. Вірили кожному слову, але щоб плуги орали землю без волів, вї-вї, химера (Ковінька, Кутя., 1960, 30).

◇ Гнáти (погнáти, провáдити) химери — говорити пісенітниці, дурниці. Катупле бідний, вже химери

знать годі, Бо те, що втратив ти, пропало навіки! (Зеров, Вибр., 1966, 203); — Не слухайте, се він перепивсь, та сп'яну химери погнав (Кв.-Осн., II, 1956, 118); [М и к и т а:] Підуй від тебе на край світу, оселяюсь десь на острові серед моря та й житиму сам собі, як той Робінзон. [М и т р о д о р а:] Знов химери погнав? (Сам., II, 1958, 161); — Такі слова і кожна темна баба і кожен злий чоловік скаже, а тобі, чоловікові письменному, розумному, й доброму — тобі такі химери провадити і сором і гріх (Барв., Опов., 1902, 344); Снувати химери — вигадувати що-небудь; фантазувати. Чайка не слухає перемовлянь Миколи з старшиною. Він взагалі нездатен прислухатися до будь-кого. Він далі смуг свої химери (Загреб., Шеніт, 1966, 305); Удаватися в химери — мріяти про що-небудь неймовірне, нездійсненне; фантазувати. З природи самої будиши тверезий розумом, Артем і зараз оце, думаючи про батька і сумуючи за ним, однак не вдавався ні в які химери, щоб забутиися в миз (Головко, II, 1957, 391).

3. Те саме, що галюцинація. Іноді Чернишеві здавалося, що це не ніч, а білий день, і що ворогові зараз видно все, до зірки на його пілотці. Тоді він на мить зостав голову за якогось убитого і, причаївшись, ждав товаришів. А переборюючи химеру, зачувши поблизу знайомих соплів, знову збирався весь у напружений кулак і поєз далі (Гончар, III, 1959, 49); Неждано поміж деревами глонець бачить, як на знайомій прогаляніці колишеться червона хустина вогню, а біля неї ворухиться обрис людини. Чи це теж не химера? Обережно, від дерева до дерева, скрадається до прогаляни Роман (Стельмах, I, 1962, 263).

4. перев. мн. Дивовижні примхи, вигадки чий-небудь; дивна поведінка кого-небудь; дивацтва. [Т о н я:] А Сусана хороша дівчина, хоч і з химерами (Коч., II, 1956, 432); [М и к и т а:] То це тобі не потрібний? Кажу. [М и т р о д о р а:] І кому ти потрібний з твоїми химерами? (Сам., II, 1958, 161); Проте, точ Тимко і сміявся з Орисиних химер, він, сам того не помічаючи, теж губував на них. Він заставляв Орису принести [води] тільки для того, що йому було дуже приємно сказати «жінко» (Тют., Вир, 1964, 265); // ч. і ж., розм. Уживається для означення людини, яка міркує і діє дивно, незвично; дивак. — Не раз я насипав йому шапку талларями, так ідучи й витрусить на порозі. «Звідки, — каже, — се такого сміття набралось?» Такий химера! (П. Куліш, Вибр., 1969, 98).

5. перек. Що-небудь своєрідне, дивне, оригінальне. Біля Брно в підземні печери. Сталактитове царство там. Чарівні фантастичні химери Відкриваються нашим очам (Дмит., Київські кручі, 1962, 150); У порту Нью-Йоркській, у Америці, — Пароплави, краки, рейки дзвіні... Хлопчик оглядає всі химери ці, Навчє все це вперше бачить він (Нех., Ми живемо..., 1960, 82); // перев. мн., чоґо. Що-небудь несподіване, незвичне для когось. З просторів польових прибуває, Берізі колісаній гіллям, Як я любив химери вулиць, Що дивним дихають життям (Рильський, II, 1960, 45); Дерева химери, глина кручі і вітер плакали за нами, як переходили ми Збручу... Мов сниться... Вершини, тачанки... Процуй надовго, рідний край (Сос., II, 1958, 423); Атлетичного складу молодий чоловік, одягнений за останніми химерами моди, що навіть трохи вражало... він не міг не привернути до себе уваги (Вільде, Сестри..., 1958, 136).

6. Морська рибка підкласу суцільноголових, жир печінок якої використовують як лікарський препарат.

7. заст. Опудало (у 1 знач.). Щоб Горобців шкідливих настрашити, Вигадливий Хазяїн взяв Солом'яного Діда приладів... Горобчики сміються у кутку, — Вони,

пройдисвіти, дізнались, Що то химера, не злякались І шкоду роблять у садку (Гл., Вибр., 1951, 141).

8. біол. Організм, що складається з генетично неоднорідних тканин. Наявність зростання кореня прищепи з підщепою веде до утворення химери, тобто до істотних змін обох партнерів у тій гілці надземної частини рослини, яка безпосередньо пов'язана з цими химерними коренями (Укр. бот. ж., XVII, 3, 1960, 25).

ХИМЕРИСТИЙ, а, е. Якому властиві дивацтва, примхи, вигадки тощо; примхливий. Дякуєві, правду кажучи, вона теж подобалась, химериста оця Нонна, подобалась своїми вигадками, сміливістю та веселістю (Гончар, II, 1959, 244); // Своєрідний, дивний, незвичний. Мов бачу тиху оселю В якомусь світлі чарівнім: ..На образці блискучі шати, З радками перлів по квітках, Тремку, химеристу веселку Округу лампади на святках... (Стар., Поет. тв., 1958, 190).

ХИМЕРИТИ, рю, риш, недож., розм. 1. Те саме, що вигадувати¹. [Старшина на первій:] Ох, старі голови та розумкі; химерять-химерять, та й зроблять з лемеша швайку (Шевч., I, 1963, 95); — Добре було б дати суди підбори, передок і закоти з мальнової шкіри, — химерив Омелько, розглядаючи замшу (Тулуб, Людолони, I, 1957, 120); *Образно. Прокопчук — шапка на потилиці, шинеля розтебнута, лупаті очі так і виграють, так і химерять, щоб що-небудь збрехати — цілу дорогу теревенить, одне кінчає, друге починає (Тют., Вир, 1964, 356).

2. Те саме, що вередувати. — Не знаю, чи то на зубки, чи що, але дитина чоґось химерить сьогодні (Вільде, III, 1968, 321).

ХИМЕРНИЙ, а, е. 1. Який викликає подив, не схожий на когось звичайного або щось звичайне; незвичний, чудернацький. В химерні шати вбрана Морозом, край вікна Схилилася від рана Березонька сумна (Граб., I, 1959, 300); [Е к о н о м:] Якесь дивне те військо, що я його такого ніколи й не бачив: і зброя і одяга — все якесь химерне, невидане (Вас., III, 1960, 228); Посередині був фонтан, і вода збігала в маленькій басейн, де плавали химерні рибки (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 117); Дід Слюка сидить на лавці і тружє з кореневища химерні напівфантастичні вироби (Забашта, Пісня..., 1961, 159); На самому верхечку його [косогору], ніби вінчаючи собою найвище місце, стояв двоповерховий химерний архітектурний будинок (Коз., Сальвія, 1959, 15); Стоять нівні ті ж гордовиті, Химерним вишити узором (Гірник, Сонце..., 1958, 194); // Те саме, що потвірний. Від образів його тяжкий погляд перейшов на дівчину, і її налякали й дяцькові очі, й химерні губи — верхня, сложа на чирвину, товсто вросла у виїмку нижньої (Стельмах, I, 1962, 343); // Сповнений несподіванок. [Б а б а:] Доля твоя химерна: там, де ти шукаєш щастя, там знайдеш тільки зраду, а там, де не думаєш і чурасиш, там воно іменно і є (Стар., Драм. тв., 1941, 148); Хвилинами Кузь зупинявся і роздумував про те, що самай найчужіший чоловік на землі не може розгадати, що за дивне створіння людина. «Тільки-но говорив люблю та мило і враз кинувся, як із ланцюга. Дивний світ, химерний світ, і люди на ньому чудернацькі!» — філософствував біля гною Кузь (Тют., Вир, 1964, 113).

2. Якому властиві дивацтва, примхи, вигадки (про людину та її характер). Отакий-то Перебендя. Старий та химерний! Заспівав, засміється, А на сльози зверне (Шевч., I, 1963, 53); Ставна [дівчина], весела, аж химерна трохи, Що вишкі несподівані її Вісі дивували, а батьків найпаче (Рильський, Мости, 1948, 13); Іван Чорногорець був химерний чоловік. По селу про нього ходило багато всяких переказів і легенд (Сенч., На Бат. горі, 1960, 234); [В е р н и д у б:] Тісно мені в лабора-

торіях, — така вже в мене вдача химерна. Все кудись в далечині пориває, — де не тісно (Коч., II, 1956, 50); // Те саме, що вередливий. [Л ю б о в:] Чи ж не риск бути другим такого нелепого, химерного створіння, як, наприклад, я? (Л. Укр., II, 1951, 28).

3. Який не існує, якого не може бути в дійсності. [П л а ж к а:] Повіяла [Химка] в чужу сторону за другим, думаючи того химерного частя до себе залучити... (Мирний, V, 1955, 223); В ньому, в химерному світі примар — він, Давид, тіпався, як у литоманці, блякотав посаглими губами й бився, зі стогоном, щоб прокинутися — прорватися в дійсність (Головко, II, 1957, 179); Все тут якесь несправжнє, химерне, все на оптичних обманах (Гончар, II, 1959, 59); // Неможливий для виконання, здійснення; неадійснений, нереальний. Кому заборонено мріяти? Тим більше, що мрія ця не химерна; тим більше, що заощуче мріяти сама держава (Минко, Вибр., 1952, 74); Очі в парубка смирлися вогниками химерних надій (Цюпа, Назустріч..., 1958, 45); Світ здавався Катерині якимось фантастичним, як химерним здавалося їй те, що незабаром буде дружиною чоловіка, який їде ось, поруч (Вільде, Сестри..., 1958, 510); Брянський поставив начебто химерне завдання: — Перевбудувати очі! (Гончар, III, 1959, 114); // У який важко повірити; неправдоподібний. Про цього відлюдного старого переказували різні химерні чутки. Кажали, що він у темні ночі вилазить на горіще і тоді звідти чути моторошні крики сича (Донч., II, 1956, 345); В Клавдії Василівні майнула раптом химерна думка, що це повернувся з фронту її син (Рад. Укр., 29.IV 1946, 2); // Який є породженням гри фантазії; вигадливий, незвичайний. Кужедні сні, химерні сні Приходять, як даси уяві волю! (Еллан, I, 1958, 289).

4. Який важко зрозуміти, збагнути, пояснити; складний, незрозумілий, заплутаний. Що, любі дітки, чи годиться Химерна загадка моя? Ану ж будемо хвалитись, хто розгадав — чи ви, чи я? (Гл., Вибр., 1951, 196); — Химерна штука — любов!.. (Ткач, Морянка, 1948, 10); — Ось ходи, розберемося в цьому плані. Роман, мов перед глибокою водою, зупиняється перед химерним кресленням учителя (Стельмах, I, 1962, 352); Химерне почуття охопило непокійного сина. Чи то сміється кортить, чи то заповняє його терпкий смуток... (Шовк., Людина..., 1962, 312); Важко тут відгадати, де основне русло ріки... Коли не знаси — не виберешся з химерного лабіринту водяних коридорів (Шер., В партиз. загонах, 1947, 148); Вповодж висот — химерні закрути траншей, акомпані в землю самоходи, ледве помітні доти і біндажі (Гончар, III, 1959, 412).

ХИМЕРНИК, а, ч., розм. Те саме, що витівник. Я знав химерника і другого такого, Шевця та скрипала (Рильський, Поєми, 1957, 231).

ХИМЕРНИЦЯ, і, ж., розм. Жін. до химерник. Химерниця великородні! Йому ви навівали сон (Пушкін, Е. Онегін, перекл. Рильського, 1949, 29).

ХИМЕРНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до химерний. Михайло Михайлович просто вражений різноманітністю її химерністю барв виловленої риби (Сміл., Крила, 1954, 133); — А сюжету все ж таки нема... Це життєві явища, події, казуси, анекдоти, людська химерність — усе що завгодно, підмічене більш-менш гострим оком (Донч., VI, 1957, 621); За вікном експреса пролітали сніпучо-білі березові гаї. Пролітали казкою, химерністю фантазій, і дівчина щось говорила співучо про ті берези (Гончар, Троцька, 1963, 291); Андрій починав розуміти химерність своїх планів, але бажання якнайскоріше дістатися до Маршалівки залишалося однаково привабливим (Панч, Мир..., 1937, 88).

ХИМЕРНО. Присл. до химерний. Коли ж Кирило вступив у ліс, ноги сковазалися у нього, як на паркеті, над головою химерно корчилися гілки — клубки жовтих гадюк (Кощуб., II, 1955, 211); Діти тихо, але швидко жетнулися по таті, як тімі, тапають, що кому подобається, химерно обдягаються: одно закутується в хустку, друге — в рядно (Вас., III, 1960, 256); Іван прискочив до його, впаив химерно на одно коліно (Н.-Лев., III, 1956, 322); А комими ж голубі-голубі. Ще й цяточками химерно поцацьковани (Головко, I, 1957, 265); Як це незвично, навіть химерно звучить у наш час — циганське ворожіння (Жур., Звич. турботи, 1960, 194); // у знач. присудк. сл. Млин поменшав, осмутнів. Стало химерно якось на світі: темно — не темно, видно — не видно (Вас., I, 1959, 193); Кризь маленькі віконечка сонце паслами проміння снувало.. Іч [іч], який ткач — і пару з борщу, і сизий дим з дівової люльки — все в основу свою влітає. Химерно як! (Головко, I, 1957, 106).

ХИМЕРУВАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. химерувати.

ХИМЕРУВАТИ, ую, уєш, недок., розм. Те саме, що химерити. Батько таки просто було каже: — Ой, дочко не дурій! що се ти химеруєш, якісь панські розкоші все вертається в тебе на думці (Вовчок, I, 1955, 16); [П о е т (до музи):] Не химеруй, кохана, бо музикою до рана списати сей папір (Л. Укр., I, 1951, 299).

ХИМРОДА, и, ж., заст. 1. Дивацтво, вигадка. [П а в л о:] Ет! Одним ви миром мазати: обішкетесь звергу тією культурою, приберетесь в ідеальні химероди та й красуетесь; а думки тільки на вас, подражай трішки, — то такі ж жирюди в ґрунті! (Стар., Вибр., 1959, 180).

◇ **Химероди гнати**: а) химерити; б) чаклувати. Я її раз поспитала на самоті: — У тебе вст щось важке на серці? Скажи мені. — Тепер, — каже, — ніст, дак чого ж химероди гнати! (Барв., Опов., 1902, 109); **Химероду химеродити** див. **Химеродити**.

2. *перев. мн.* Те саме, що чаклувати. Халяїн лежить у перинах і розказує їм: — Ви, — каже, — на одинця ніколи не нападати. Один ніколи так спроста не поїде, а непрямінно [неодмінно] з якими-небудь химеродами (Барв., Опов., 1902, 326).

ХИМРОДИТИ, джу, диш, недок., заст. 1. *неперев.* Химерити.

◇ **Химероду химеродити** — химерити. Тобі здається, що він розсердився на тебе, а він, ледачий, химероду химеродить (Барв., Опов., 1902, 449).

2. *перев.* Чарувати.

ХИМРОДНИЙ, а, е, заст. 1. Примхливий.

2. Здобутий чаклуванням. Воску з-під цих бджіл не годиться давати на церкву, бо він не чистий, химеродний (Сл. Гр.).

ХИМРОДНИК, а, ч., заст. Ворожбит. «Що ж, — думас [Петро], — як і се такий химеродник? Піду скоріш, щоб справді не вхоїв він якого лиза». Да ступивши швидкою ходою ступнів з десяток, зупинивсь ізнов, наче об стіну вдаривсь (П. Куліш, Вибр., 1969, 101).

ХИМРОДНИЦЯ, і, ж., заст. Жін. до химеродник.

ХИМРОДОДЬ, і, ж., заст. Химерода.

ХИНДЯ, і, ж., діал. Пропасниця. Хай тебе хиндя поторясє! (Номис, 1864, № 3728).

◇ **Хиндя його знає** — хто його знає. — По дворах ганяє [Панько] — все колгоспне назад стягує. Для німців усе старається... — То, може, він про людське око, мамо? — А хиндя його знає (Збан., Єдина, 1959, 27).

ХИРЕННИЙ, а, е. Те саме, що хірний. Малесенький англичанин [англібець] живе з слугою, недоросток

собі, слабій, хиренний, не може ходити, возять його у возику, як погода, гуляти (Вовчок, I, 1955, 377); Як тій боляці, як тій хирі, Громадою годили Тому борцеві... Вередує, Як той панчик... І де взялось? Таке хиренне? Все село Проклятого не нагодує (Шевч., II, 1963, 101); *Образно. А щоб збудить Хиренну волю, треба миром, Громадою бодь сталим (Шевч., II, 1963, 320).

ХІРІЙ, а, е. Те саме, що хірінний. Возять її по асьому місту, по всіх улицах, люди ходять, дивляться, жалькують, що таку тиру.. буде катюга бити (Мирний, I, 1954, 69); Юхиміа.. безпорадно похитала головою. Ні, вже не мати їй радості в праці, коли вона стала така хира та утла (Добр., Тече річка., 1961, 84).

ХІРІЙ, присл., діал. Швидше.— Вступися по добру та хирій, бо я їсти хочу (Фр., I, 1955, 301).

ХІРІСТЬ, рості, ж. Абстр. ім. до хірий.

ХІРІННЯ, я, с. Дія за знач. хіріти.

ХІРІТИ, хірію, хірісів, недок. 1. Бути хворобливим, кволим; хворіти. Стоїть село. Невесело. На горі палати Почорніли. Князь хіріє, Нездужає встати (Шевч., II, 1963, 34); [К о н о н:] Робочих рук сила, а робота не завжди знаходиться... а від того недоїдають, ходять у руб'ї та в драпті, хіріють і загивають (Крон., III, 1959, 209); Через два роки.. такий з нього гарний хлопеч стає, що кому не скажеш, що це той плакса, що хіріє, то й віри не йме (Стар., I, 1957, 215); // Погано рості (про рослини); в'янути, засихати. Так без роси, на спеці у пустині і хіріє, і в'яне бутлий цвіт! (Стар., Поет. тв., 1958, 62); Навколо жовтіє-таки, хіріє зелень (Ле, Міжгір'я. 1953, 231).

2. перен. Бути у стані загального погіршення; зацепатати. Роботи хіріла, не розгорнувшись, замирала (Кач., II, 1958, 361); // Вести малоозмістовне, безрадісне, пусте життя. Мандрівники кидали промінь свідомості у глузі закутки краю.. Молода їх жвавість підбадьорювала ту нечисленну інтелігенцію, що хіріла по селах без культурного товариства (Сам., II, 1958, 398).

ХІРЛЯВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до хирлявий. Сенечко справді хирлявенький собі був (Черемш., Вибр., 1952, 345).

ХІРЛЯВИЙ, а, е. Те саме, що хірінний. Ще вранці на партійно-комсомольських зборах він був якийсь збляклий і начебто кволій, хирлявий після перенесеної хвороби. Тепер же він ступав пружко, бадьоро (Гончар, III, 1959, 103); Згадає, як він захопився літературою нового життя та як учив елементарної грамоти свою хирляву небіжку-дружину... (Досв., Вибр., 1959, 16); За плугом дрібнотів маленький, хирлявий Охрім з обмотаною рушником шиєю, хрипів, повиснувши на чепігах (Тют., Впр, 1964, 10); Теля було — шкода дивитись.. Мізерне, хирляве. сліпе на одне око (Донч., VI, 1957, 143); Семен Микитович квапливо увійшов у свою кімнату, замінену хирлявою зеленню хатніх рослин (Коп., Вибр., 1948, 163); За вікном тихо шуміли хирляві, посаджені весною, а тому передчасно пожовкли липи (Збан., Курил. о-ви, 1963, 111); // у знач. ім. хирляві, вих, мн. Фіанчно німичні, безсилі люди.— Хіба ж ви не знаєте, що на мужицьких ужитках хирляві та кволі вимирають, наче мути восени (Стельмах, Хліб., 1959, 381); // Який перебував в стані занепаду. Ще донедавна містечко виглядало хирлявим тижчасовим селищем, закинутим долею, серед якого височіло над низькими будівлями кілька пошарпанних кам'яниць (Досв., Вибр., 1959, 297); // Слабкий, ледве помітний. З комина сотаєся вгору хирлявий димок, мабуть, господиня готувала на обід (Гуц., З горіха., 1967, 49).

ХІРЛЯВИСТЬ, вості, ж. Абстр. ім. до хирлявий. — Медицині відомо, що це в старому Єгипті і пізні-

ше — в Римській імперії овес зживався як засіб проти хирлявості в людей (Минко, Повна чаша, 1950, 84); Ракова хирлявість (катексія) є.. результатом одночасного часткового голодування і самотруєння організму (Вибр. праці О. О. Богомоляця, 1969, 292).

ХІРЛЯК, а, ч., розм. Те саме, що хиряк. Із завжди здорового, життєрадісного чоловіка перетворився (Степан) в хирляка, який ледве доліз до датици (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 84); Чоловік виявився кволім. Він георіє, а Ружі не потрібний хирляк, який ось-ось має смерті (Рад. літ-во, 2, 1974, 54).

ХІРНЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до хірінний. Хирненський Михайло Снігур, у війму безстрашний ас, ..маралюкватю, з острахом, наче перед найжахливішим тараном, поводить плечима (Ю. Бедзін, Альма матер, 1964, 10).

ХІРНИЙ, а, е. 1. Який ослаб, виснажився через хворобу; кволій, німичний, худий. — Гарна людина цей хирний чех? — лететав важкий Балбуха, погладжуючи свій бороду (Н.-Лев., III, 1956, 221); — Такі ви були, як пригадую собі, хворобливі обоє та хирні на вигляд... (Козл., Мандрівники, 1946, 54); // на що. Який хворіє якоюсь хворобою. [С т а р а Б а в м е р т и х а:] Він таку хтів її взяти, та вже поді був зовсім хирний на грубі (Л. Укр., IV, 1954, 215); По болоні [оболоні] хирні коні.. Ходять самопас (Фр., XIII, 1954, 179); // Який погано росте або в'яне, засихає (про рослини); чахлий. Кози Об'їдають хирні лози... (Стар., Поет. тв., 1958, 56).

2. перен., зневажл. Нікчемний, нікудишний. Мовчи, хирний! (Номис, 1864, № 13094); А бач, Рябло, а бач!.. не гавкай, не гаяйся; Лажу, хирний, та й мовчи, із Паком не рівняйся! Чого бредать? (Г.-Арт., Байки., 1958, 53); — А ви, мамо, як знаєте про Зося? — спитав син.— А хто бігав цілісінний вечір слідком за тобою, як не та хирна Зося? (Н.-Лев., I, 1956, 187).

ХІРНІСТЬ, вості, ж. Абстр. ім. до хірінний.

ХІРЯ, і, ж., діал. Хвороба; // Хвора людина, що має жалюгідний вигляд.

◇ Як [та] хіря — дуже слабій, жалюгідній. Вернувся наш запорожець Як та хіря, хіря, Обідраний, облатаний, Калікою у хату (Шевч., II, 1963, 169); Годіти, як хірі — дуже догоджати. Як тій боляці, як тій хирі, Громадою годили Тому борцеві... (Шевч., II, 1963, 101); На хірю — на біду. А кайзак [казак] на хірю Та на тяжке лихо Любецько та тизо і вкрає ту сокиру (Шевч., II, 1963, 86).

ХІРЯВИЙ, а, е. Те саме, що хірінний. Щоб краще одурить Петра, Прикинувся хирявим Мазепа (Греб., I, 1957, 112); Світанок застав Михайла в ліску біля шосе, в хирявому сосновому ліску з низенькими кривими деревцями (Загреб., Європа 45, 1959, 34); — Хирява шляхта на сеймі знов усе догори ногами переверне! (Стар., I, 1957, 356).

ХІРЯВИСТЬ, вості, ж. Абстр. ім. до хірявий.

ХІРЯК, а, ч., розм. Хвороблива, квола, німична людина. Артамонов вірше не злюбив Павла, бачили, що син уперто продовжує товаришувати з цим голобранцем, хиряком (Горький, Діло Артам., перекл. за ред. Варкентін, 1950, 85).

ХИСТ, у, ч. 1. Уміння що-небудь робити, поводити себе певним чином; здібності. А в городі бузина, на її листу нема — Не цілуй, не милуй, коли хисту нема (Чуб., V, 1874, 9); З наводи Шуриноного приходу куховар мінометників Гриша жарив у шкварив різні делікатеси, на які тільки вистачало у нього хисту (Гончар, III, 1959, 200); Гордій закопотно прикладав увесь свій хист господаря, щоб бути корисним бабусі (Коп., Вибр., 1948, 240); Із ремісничого недовою. А скільки хисту в їх

рукав! (Забашта, Нові береги, 1950, 95); // Надзвичайний природний дар, високий ступінь обдарованості; талант. Треба пам'ятати, що письменників у зародку і письменників з великим тисом в народі більше, ніж спершу здається (Вас., IV, 1960, 59); Відомо, як Леся Українка гартувала свій мужній тист, своє рязоче слово в чистому полум'ї творчості Пушкіна і Чернишевського (Бажан, Наша. Москва, 1951, 33); Крім краси, гадала Марина, для кіноактриси потрібен ще тист, талант; може, він у неї і є, та як його виявити? (Дмит., Наречена, 1959, 149); // до чого. Природний нахил, потяг до чого-небудь. Хороше обличчя, люб'язна розмова, перевита жартами, тист до танців — все се було за нього, все слугувало йому на користь (Мирий, III, 1954, 190); Що Карат має якийсь тист до... науки, — це Валентин Модестович ладен був припустити (Шовк., Інженери, 1956, 26); Біля Варвариного станка пристояв [Мануйло], задивившись, як стриже. — Тист у тебе, Варваро, до чого діла... (Говчар, Таврія, 1952, 159); Малар упевнився, що у Тараса Григоровича є тист до малювання, і поводить його вчити, але вимагає панського на це дозволу (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 10).

◆ Тобі (вам і т. ін.) не тист, з інфін. — ти нездатен, не з твоїми здібностями. — Тобі не тист з Енеєм битися, Не тист з Лавинією [Лавинією] любиться, Ти, бачу, здатний бити собак (Котл., I, 1952, 214).

2. діал. Огорожа, захисток. Вітруга такий, що аж тист вириває з землі навкруг пасіки (Сл. Гр.).

ХИСТКИЙ ¹, а, ё. 1. Який постійно хитається з боку па бік або згори вниз. Хисткий човник перетинав Неву насупроти Академії (Льч., Серце жде, 1939, 79); Матрос.. зневажливо свище. Він почуває під ногою хистку палубу судна, і йому не треба твердішої опори (Ю. Янов., II, 1958, 34); // Який може легко рухатися, гоїдатися, є поганою, ненадійною опорою через свою неміцність, зношеність, старість і т. ін.; нестійкий. Йї здавалося, що стоїть вона на хисткій кладці серед широкої та глибокої [глибокої] річки (Мирний, III, 1954, 232); З розкопу напивав берег.. Данило вискакує на тистке купиння, оглядається довкола, водячи браунінгом (Стельмах, II, 1962, 57); Хисткий дощаний тротуар привів їх до скверика (Зар., На.. світі, 1967, 302); Параско з дитми оселилась в льоху, в який треба було сходити на хисткій драбинці, піднімаючи дошку, що була водночас і покрівлю, і дверима (Перв., Невигадає життя, 1958, 170); Спритно перескочивши на тистку крижину, він іще раз випробував свого дрючка (Льч., Звич. хлопцє, 1947, 61); Недужа Ярина й Олена змарніла Самі залишилися в хисткому наметі (Воронько, Райком., 1949, 19); Я сіла на хисткій ослі, який весь обрїс смородиною (Чаб., Стоїть явір., 1959, 40); Матрац був жорсткий і ліжку короткуватє та тистке (Рибак, Час., 1960, 160); Спершись на тисткі поруччя, хлопці замріяно дивились на воду (Кучер, Зол. руки, 1948, 69); *Образно. Ні, не царє тистка корона, Не мур навкруг глузих хором, Ти [Кремль] — юрб народних оборона, Чола народного шолом! (Бажан, Роки, 1957, 240); // Досить нестійкий, невпевнений (про ходу, рухи і т. ін.). Начко встав з крісла, хистким кроком поступив до софи в протилежній куті кімнати (Фр., VI, 1951, 260); Він не хотів повертатись до ліжка — це означало б скоритись недугу, — зробив кілька хистких кроків і сів на м'яку, екврту чотлом канану (Дмит., Наречена, 1959, 124); // Який утратив силу через хворобу, втому тощо (про воги); кволий. Наші сталеві шоломи у місячному сяїві тьмяно поблискують, наші задубілі тулуби на хистких ногах ритмічно похитуютьсє, дула наших гвинтівко ко-

ливаютьсє, мов голі, безлисті стебла (Кол., На фронті., 1959, 6); З-під стїни важко підвієся Микита Волоков. Ледь переставляючи тисткі, негмучкі ноги, в грубєзних, поруділїх армїєських черевиках, підійшов до лїтмки (Коз., Гарячі руки, 1960, 28); // Який легко згинається; гнучкий. Найчастіше припливає молодий козак Семен, уродливий парубок, хисткий, як очеретина, смїлий, як сокіл, — і щиро покохала його наша гордовита Катря (Вовчок, I, 1955, 90); Літом замість трави вирїс на нїй [луці] шувар., а декуди купками вибуяла хистка тростина (Фр., II, 1950, 379); Іноді тьох із прохожих спїняєса на хистку, щоб глянути.. на хистку Альошину постать (Мнк., II, 1957, 246).

◆ Ступати (ступити) на хистку кладку — починати себе поводити всупереч встановлєним моральним правилам. — Але вона посковзнула: стала покриткою, та як ступила на ту хистку кладку, то й не вдержалась (Н.-Лєв., IV, 1956, 301).

2. Який тьмяно, нерівно світїтьсє, мигає, блимає (про світло, вогонь тощо); розсіяний, невизначний, непевний. Вона [дївчина] була така жарна, така виснажена, що навіть в хисткому освїтлєнні нощі обличчя її біліло, як полотнина, а очі підкрєслєно видїлялись, великі, блискучі (Кундзич, Пов. і опов., 1951, 46); Хисткий вогонь, а найбільше чистий, незрадливий слух допомагають керманїчам не збитисє з течїї (Стельмах, Над Черемошем., 1952, 253); З незапам'ятних часів людину приваблював і хилував своєю таємничїстю жемний диск місяця, його тистке сріблясте світло (Наука., 9, 1965, 30); // Не чїтко окреслений. Земля під сонцем парувала, і обрїй видавасє тремтїчим і хистким (Льч., Серце жде, 1939, 96); Упали білорунні тївлї, Замовкло море. На піску Ліг жовтий шум. Вітрила білі Не жчали в далєчїнь хистку (Рильський, I, 1960, 255); // Який перебуває весь час у русї й не має сталї, постійної форми. Увечерї пурхє Між гурт хисткий вона до танця [танцю] (Граб., I, 1959, 233); — Це добре, що ти його захищаси, — почав Сергїй Рудь і випустив з рота жарку білого диму, що закручувавсє в тижєрні хисткі кільчєя (Голов., Тополя., 1965, 97); Величєзні масиви узбережжє здаютьсє хисткими кучугурами сужого піску, — беззастїгно перед стїзією (Кол., На фронті., 1959, 41).

3. перек. Який легко піддаєтьсє чужому впливови, нестійкий, нестійкий у своїх поглядях, переконаннях, вчинках. Я теж тривожний, хисткий, змїнливий, неначе тїнь (Коцюб., II, 1955, 259); Ми повинні не забувати, що ворожа агїтація завжди розраховує на найбільш нестійких з-помїж нашого середовища, на найбільш хистких і недозрілих у своїм свїтоглядї (Тич., III, 1957, 493); // Малопереконливий, недостатньо обґрунтований. Зараз вона чїтко її викладала, не додаючи, що обґрунтування тої пропозиції були хисткі, мали дивовижні трїцини та пропуски (Ле, Право., 1957, 289); Його аж пережитувало від пскуних ударів слів. І тільки один хисткий довід мїг вистаїти проти неї: я ж заради.. свого щастя поїгав до Варчуків (Стельмах, II, 1962, 376); // Який не гарантує, не забезпечує досягнення чого-небудь; ненадійний, непевний. З хисткої теми треба було звернути (Ле, Міжгїр'я, 1953, 110); Невеселї святкі були Грицьковї того року. Не те, що він дуже жалів про Настю, неприємний був самий факт, що відкрив йому очі на хистке його становище (Головко, II, 1957, 513); // Який не тривав довго; швидкоплинний. Я віддаює життю легкому; Читаю мало, довго сплю, Хисткої слави не ловлю (Пушкін, Є. Онегін, перекл. Рильського, 1949, 36).

4. розм. Слабкий фізично, слабого здоров'я. — Да вона в тебе скоро вмерє. Бач, яка хистка! (Барв., Опов.,

1932, 5); [К а с с а п д р а:] Він такий хисткий, він молоденький, ніжний — не до зброї, до ліри.. він удався, до весняних пісень... (Л. Укр., II, 1951, 273); // Непильний, слабій (про голос). — Одну люлецьку! — і вже багальне тремло брніло в його хисткому тенорі, яким він завжди розмовляв з дружиною (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 18).

ХИСТКИЙ², а, е, до чого і без додатка, діал. Який має хист (у 1 знач.); умілий, спритний, здібний. Ну, еже й хисткий хлопець (Сл. Гр.); Та скоро ж, та хистка, як та ластівка! (Барв., Опов., 1902, 103); Тільки ж і Петро був козак не дитина: мав батькову постать і силу, ворував важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і пророчий, як сулак на ступі (П. Куліш, Вибр., 1969, 106); — Донька моя, Вікторія, змалечку до шиття хистка (Логв., Давні рани, 1961, 147).

ХИСТКІСТЬ, кость, ж. Абстр. ім. до хисткий² 1, 3. Зовсім чоловік переродився, зникла ота його невпевненість, хисткість, йде рівно, ступає твердо, навіть палицю свою під рукою несе (Збан., Сеспель, 1961, 129); Чому ще сьогодні вранці він сам не зрозумів хисткість своїх передбачень? (Рибак, Час..., 1960, 733); Андрій зрозумів хисткість становища, у яке потрапила його наречена — без друзів, без знайомих, у чужих місцях (Дмит., Наречена, 1959, 165).

ХИСТКО. Присл. до хисткий¹. Світло хистко означало тіні на округлій лусині, на лоботому лиці, блискучому від поту (Ільч., Серце жде, 1939, 5); // у знач. присудк. сл. Отже, й тепер він, бацька, той же, да ні: усе в його стало якось хистко, і слово його хоть і бойке, да не таке тверде й щире, як правдиво-козацьке слово (П. Куліш, Вибр., 1969, 159).

ХИСТЬ, і, ж., заст. Хист (у 1 знач.). Вони [чоловіки] беруть однією хистю (П. Куліш, Вибр., 1969, 92).

ХИТАВИЦЯ, і, ж. Гойдана на хвляга (про судно). — А добре було б зараз покататися! Як ви — не боїтеся хитавиці? (Д. Бездик, Дніпро..., 1951, 69); Коли зійшло сонце, шторм почав потроху слабшати, але море клекотіло весь день... а хитавиця хоч і не припинялася, але стала рівнішою (Тулуб, В степу..., 1964, 277); Створюючи корабель, конструктори та інженери найперше об'являють, щоб він був якомога стійкіший і якнайменше піддавався хитавиці (Наука..., 12, 1971, 8).

ХИТАНИНА, и, ж., розм. Те саме, що хитання. Гойдало. Моряки не помічали хитанини, бо «звикли до неї з коліски» (Тулуб, В степу..., 1964, 265).

ХИТАННЯ, я, с. і. Дія за знач. хитати і хитатися. Декому на морі від хитання зле робиться. А мені так нічого (Мур., Бук. повість, 1959, 48); Втома поволі охоплювала Ремо і Гюлле. Повільне хитання заколисувало їх на сідах (Досв., Гюлле, 1961, 142); Маріца своїми загадковими усмішками та сумним хитанням голови... ще більше непокоїла [Йона] (Коцюб., I, 1955, 270); Йшла [Аглая-Феліцітас] хитаючись, мов підніта або та, що багато перебувала в човнах або кораблях, через що й виробляється хитання в ході (Коб., III, 1956, 306).

2. перен. Те саме, що вагання 2, 3. На отця Кралевича вливає твердість, з якою Олекса говорить завжди там, де річ йде про його переконання. Жодних хитань, жодних або-або (Хотк., Довбуш, 1965, 144); Будь-які опортуністичні хитання, відхід від політичної лінії партії являлі серйозну загрозу як для самої партії, так і для соціалістичного будівництва (Ком. Укр., 8, 1969, 83); Хитання щодо роду і типу відмінювання в іменниках іницюального погодження буває зумовлене різними причинами (Мовозн., XVIII, 1963, 42).

ХИТАТИ, аю, ашш, недок., **ХИТНУТИ**, ну, неш, док. 1. перен. і без додатка. Надавати чому-небудь

коливального руху з боку на бік, вперед і назад, згори вниз; коляхати, гойдати. Віє вітер, повіває, Корабл хитає (Рудан., Тв., 1959, 100); В очай Перед нею затина похилая стала. Ні огню в їй, ні світла. І буря хитала Деєрі (Л. Укр., IV, 1954, 264); Дерева в саду хитає вітер (Сос., II, 1958, 7); Хвиля хитає комши, вішас на кореневища верболозів листви білої піни (Тют., Вир, 1964, 126); Марія, перед тим як стрибнути в човник, хитнула утлу посудинку якоим черевика (Смолич, Ми разом..., 1950, 19); // безос. Хитало досить нашого човна, але ми всі того не боялися і ніхто не був зворий (Л. Укр., V, 1956, 402); Пароплав раптомо так хитнуло, що графин не встояв на столику і брязнув на підлогу (Донч., III, 1956, 215); // Ритмічно погойдувати кого-, що-небудь. Аж ось почали у зород четвернею ридвани в'їжджати; ..неуважно клекотіли насади, злегка хитаючи ридвани, наче тую коліску (Мирний, III, 1954, 256); Крок Орла мене хитає в кавалерійському сідлі так ніжно й лагідно (Сос., II, 1958, 407); // безос. Вам здається, що ви йдете, що вас хитає (Мирний, IV, 1955, 323); // Коляхати, гойдати кого-небудь, заспокоюючи, приспалюючи. Круг себе сумно озирнулася [Марія], На руки козеня взяла і веселенька пішла На хутір бондарів убоєий. А йдучи, козеня, небога, Ніби дитину, на руках Хитала, бавила, гойдала (Шевч., II, 1963, 357); Тільки мені наче сниться, що хитає мене хтось у коліску і співає надо мною тигесенько (Вовчок, I, 1955, 3); Пришле, було, [батько] сусідку, щоб я несла онучка. Так було втішасться! Було хитаючи аж заспається (Барв., Опов., 1902, 284); Семенко хитає дитину, але співає не змів (Стеф., I, 1949, 144).

2. перенет., чим. Колявати, здійснювати коливальні рухи чим-небудь. Кім неохоче підводить сонну голову і льнучо хитає куцьмьким хвостом (Рибак, Що сталося..., 1947, 95); *Образно. Крикнула беззвучно навздогін [Вітрові] покинена смерічка, хитнула вертів'ям, простягає віття, вернути хоче (Хотк., II, 1966, 307); Гіллям хитнує дубовий гай (Рильський, Поєми, 1957, 23); // Примушувати що-небудь коливатися. — Ой у полі билана, вітер нею хитає (Чуб., V, 1874, 74).

◇ **Хитати (хитнути) головою (головами):** а) рухом голови виражати яке-небудь ставлення до слів чи поведінки кого-небудь (заперечення, схвалення, осуд тощо). Маруся лиш хитала заперечливо головою (Хотк., II, 1966, 170); Жінки божжали, хитали головами журно й тишили стару Карпенчицу, Чумациту та Півніських жінок (Головко, II, 1957, 158); Петросов співчутливо хитає головою (Донч., II, 1956, 78); [Х в е д і р:] Іван! Душа міру знає? (Дивиться на Івана. Той хитнув головою) (Мирний, V, 1955, 227); — Тимофій — правдивий чоловік! — залунало навколо, і навіть Марійка Бондар, яка на мить вилянула з коридора, свалньо хитнула головою (Стельмах, II, 1962, 21); б) (тільки док.) рухом, кивком голови привітатися з ким-небудь. На Сайдів поклін хитнула [дочка Синявіна] головою (Ле, Міжгір'я, 1953, 61); Він привітно хитнув головою, вітаючись з придворними (Кочура, Зол. грамота, 1960, 171); в) (перен. док., на що і без додатка) рухом голови подати якийсь знак кому-небудь або вказати на кого-, що-небудь. — Так оце той посланець! — сказав він, хитнувши головою на Христу (Мирний, III, 1954, 180); — Знаєш тата? Де він? — Усмігнулася. Руки востинцями зайняли, головою хитнула на стіну, на фотографію (Головко, II, 1957, 499); Лево хитнув батьковою головою і першим повільно підійшов до жердки за світкою, думаючи, як то йому доведеться говорити з Стадницьким (Стельмах, I, 1962, 97); г) (на кого) вказуючи на кого-небудь, засуджувати його поведінку, вчинки. Люди вже стали хитати на його головою... (Вовчок,

I, 1955, 220); До того і дехто з знайомих хитає на мене словом, — чому нічого не подаю до «Київської Старини»? (Мирний, V, 1955, 405).

3. *перех.* Рухаючись що-небудь, робити його нестійким, хистким; розхитувати. *Лаурін скочив у сніг і почав хитати драбину* (Н.-Лев., II, 1956, 360); *На ній [продухвині] стоїть бовдур дерев'яний. Попробував його хитнути — де там!* (Хотк., I, 1966, 117); // Змушувати тремтисся, двигітати що-небудь. *До Хортиці води кипіли, і скелі хитали вони, Каміння несли, мов пір'їну; Гривасті, страшні буруни* (Нагн., Пісня., 1949, 119); *Я хлопці веселі, завзяті Землю хитнуть гопаком* (Гірник, Друзі., 1953, 30); // *безос.* Рвонуло за буром, хитнуло землю, обдало теплом... (Гонч., Вибр., 1959, 198); // *Різко коливати повітря* (про сильний шум чи удар). *Коли сонце стало високо, вдарив із дзвіниці дзвін; хитнує повітря і можемо пройшов в серце* (Коцюб., II, 1955, 178); // *безос.* Розитнувся десь вибух страшний... *І хитнуло повітря... Летить грузовик...* (Сос., II, 1958, 305); // Позбавляти кого-небудь рівноваги, кидати з боку на бік (про втому, хворобу тощо). *Гірка образи давила її за душу, кусала за серце, кров біла в голову, їй здавалося, що земля крутилася під нею і її хитала* (Мирний, IV, 1955, 125); *Трясила втома вже хитав, не може підвести й руки... На зброї сонце дико грає, і дико цокають клинки...* (Сос., I, 1957, 365).

4. *тільки недок.*, *перех.*, *перен.* Робити що-небудь неміцним; підривати, розхитувати. *Почав Гурамівшвіл, ставши серед хати, да словами ж Рустаєві світ старий хитати* (Тич., I, 1957, 212); *Хто може скласти ціну маленькій листівці, яка хитає царський трон?* (Стельмах, I, 1962, 618).

◇ **Хитати репутацію** — підривати чийсь авторитет. *Треба, щоб це було недозволеною річчю — хитати репутації тих, чия творчістю ми хочемо збагатити нашу дуговну скарбницю* (Кундзич, Дієзн., 1956, 46).

ХИТАТИСЯ, аюся, ашся, *недок.*, **ХИТНУТИСЯ**, нуся, нешся, *док.* 1. Рухатися, коливатися з боку на бік, вперед і назад або згори вниз; колихатися, гойдатися. *Білими навіть не осталося; Тільки одним-одним хиталось Зелене дерево в степу* (Шевч., II, 1963, 87); *Вставала курява, огортаючи білиці сірою жарою. Тільки голови вершників виринали з неї, хитаючись ритмічно — то вгору, то вниз, то вгору, то вниз...* (Гончар, III, 1959, 74); *Літар хитається, як п'яний. В залоні біло-сніговій* (Мал., Любов, 1946, 57); *Медузи, як дивні водяні квіти, хиталися в затоці з боку на бік* (Дмит., Наречена, 1959, 6); *Катер начальника одеського порту ще з вчора хитався на хвилях біля парадного трапа яхти* (Смоліч, Світанок., 1953, 40); *Шелестіли, хиталися віти* (Сос., I, 1957, 103); *Холодний, як сталь, струмок.. розливається по холодній воді озера, де на відбитковій синього степового неба хитаються високі трави...* (Ю. Янов., I, 1958, 174); *Коли хитнувся пароплав і боком став під берег підплавати, Він, дивлячись вперед, несамохіт Подував, що ото вона стоїть На теплах сходнях, боса, над рікою* (Перв., II, 1958, 220); *Ціпа покрятав, хитнувся з боку на бік, підсунув під себе поли коротенької куртки й закрипив* (Досв., Вибр., 1959, 192); *Хитнулася шеренга, і — по всій формі — три кроки вперед виступив підперезаний пупом, з гирляндю замість гвинтіжки... Мефодій Кулик!* (Гончар, Таврія., 1957, 334).

2. *чм.* Здійснювати коливальні рухи чим-небудь; коливатися. *Заплющивши очі, він [кларнетист] хитався взад і вперед своїм важким, ситим тулубом* (Коцюб., I, 1955, 231); *Говорили інші ранені. Сестра біла тихо,*

немов із журую, хиталась пошатттю в автомобілі (Головка, II, 1957, 167); *П'яно усміхається він, хитаючись тулубом. — Ч-чого тобі треба?* (Тют., Вир, 1964, 136).

3. Не мати стійкості, стояти не міцно, ненадійно. *Насупроти столу, між черватою пічкою й другою стіною, притулився піл з чотирьох тоненьких драмичок, таких хистких, що вони хиталися та вгиналися* (Мирний, IV, 1955, 287); *Вона чіпляється вільною рукою за п'єдестал Палладіона, статуя хитається і враз із п'єдесталом падає додолу* (Л. Укр., II, 1951, 324); *Хитнувся стілець, на якому стояла Лукія* (Донч., III, 1956, 61); // *Тремтіти, здригатися від сильних поштовхів, струуси тощо.* *Вікна тихо, але ненастанно дзвеніли, столи і бюрка хиталися, а знадвору дозодили лише короткі, сухі стуки: цяп! цяп! цяп!* (Фр., VI, 1951, 334); *Тобі я догадуюсь: буря... Мені здається, що хитнулося ліжко, хитнулися стіни — і я пливу* (Коцюб., II, 1955, 407); *Хитнулися од вибухів гори* (Нагн., Вибр., 1957, 375); // *перен.* Втрачати своє значення, силу. — *Моя голова ще твердо стоїть на шії... — Може, ваша голова й міцно держиться, але ваш трон хитається й, коли не днешь [сьогодні], то завтра розвалиться* (Три золоті сл., 1968, 217); *І тай колонізатор б'є тризубою — Хитається тюремний стін граніт, Червоно Захід зблискує і Схід, Віщущий народам перемогу* (Дор., Тобі, народе., 1959, 84); // *Коліватися* (про туман, марено і т. ін.). *Кругом нікого не видно, тільки сизий туман хитається в повітрі* (Мирний, III, 1954, 120); *Ой, димок на обрії хитається, Море хвилює кидас водогін* (Бичко, Сійся., 1959, 319); *Пливають, хитаються тумани над степом* (Цюпа, На крилах., 1961, 21); // *Світити нерівно* (про світло, вогонь тощо); *мигати, блимати.* *Од казанця проміння в'яле тремтіть, хитається й тече* (Сос., I, 1957, 348); *Хиталися пожари на дальнім кургані* (Нагн., Вибр., 1950, 232); *Швидко машина зникла у вечірніх сутінках. Лише світ жовтого світла ще дово хитався між пагорбів* (Збан., Переджив'я, 1960, 26); // *Втрачати рівновагу, заточуватися від втоми, хвороби, безсилля і т. ін.* *Урадивши так, випили ще по одній перед дорогою, по другій на дорогу й по третій на добре прощання і, хитаючись та коливаючись, гості розійшлися по своїх хатах* (Гр., Без хліба, 1958, 23); *Сержант Оряук ішов до операційного столу, хитаючись і заточуючись, як на палубі корабля в ураганному морі* (Довж., I, 1958, 320); *Од знемоги біїчі хитаються...* *Сім днів вони не їли й відбивають атаки люті ворогів...* (Сос., II, 1958, 438); *Кони хиталися від втоми* (Тулуб, В степу., 1964, 71).

◇ **Грунт (земля) почав (почала) хитатися під ногами в кого** — чиясь становище стало ненадійним, непевним. *Кожній зрубаний Тиховичем виноградник накладав вагу на його сумління. Не ставало певності в корисності діла, грунт почав хитатися під ногами в Тиховича* (Коцюб., I, 1955, 224).

4. *перен.* Виявляти нерішучість у виборі чого-небудь; вагатися. *І без жалю, без сліз, не хитаючись, Вона кинулася в темні ваги... Хто збагне, як жилось їй тиняючись, Як їй муки життя долекали?* (Граб., I, 1959, 471); *Він [П. Франко] зазначає, що література модернізму не відображала дійсного життя, не служила пригнобленим масам, що вона була створена для тих, чий ідеали хиталися між Монако, англійськими огирами та паризькими кокетками* (Вітч., 5, 1956, 141).

5. Звучати нерівномірно (про голос, звук); тремтіти. *Звуки пливають і хитаються* (Ю. Янов., II, 1958, 20); *Розказала [Магда] живо, що могла розказати. Дійшла до удару по Вежбовій, голос у неї хитнувся й обірався в грудах* (Тудор, Народження, 1941, 60).

б. тільки недок. Пас. до хитати. Он серед пісочки зелене жабурина чорніє; он відзначається круча; легенькою звілюю хитається порожня черепашка (Мирний, II, 1954, 242).

ХИТКИЙ, а, ё. Те саме, що хисткий¹. З радісним пташиним щebetом і вереском Люда, Наталя, Галочка і Віра сідали у хиткий, але надійний плоскодонний човен і плили по річці (Вол., Дні..., 1958, 117); Іван Максимович ступив на хиткі дошки й хоробро пішов угору (Донч., VI, 1957, 311); Він ішов звільна, хиткими кроками, мов п'яний або приголомшений важким ударом (Фр., II, 1950, 315); — *Хто тут є Данило Корж?* — спитав він ламаюю мовою, намагаючись твердо триматися на хитких від хмелю ногах (Тулуб, Людолови, I, 1957, 55); Село, освітлене хитким сльвом пожежі, збиралося на мітинг (Стельмах, Бел. рідна, 1951, 605); Геть з дороги, всі нерішучі, всі хиткі, всі ковалі й забобонкі! (Вільде, Сестри..., 1958, 299); [В і к т о р:] *Вадиме, справа ясна. Жіноче серце хитке і зрадливе* (Лев., Драма..., 1967, 208).

ХИТКІСТЬ, кость, ж. абстр. ім. до хиткий¹. Затримка з переправою, хиткість загальною становища на плацдармі... — *все це викликало серед частини особового складу непевненість і пригнічений настрої* (Гончар, I, 1954, 335).

ХИТКО. Присл. до хиткий. Курка лупнула очима й хитко задубляла ніжками (Добр., Тече річка..., 1961, 42).

ХИТЛИВИЙ, а, е, розм. Те саме, що хисткий¹ 1, 2. Безкозирки з лентами... Бушлати... І хитлива палубна хода... — *Раз моряк зуявся вовчати, значить, буде воюю бід!* (Гонч., Вибр., 1959, 145); *Хай летить мов слово до вас крізь хитливі заграви, до моїх побратимів, до любих моїх земляків!* (Сос., II, 1958, 218).

ХИТЛИВО, розм. Присл. до хитливій. Йдемо по дорозі ми кроком швидким, хитливо і звильно рядами (Сос., I, 1957, 454).

ХИТЛЯВИЙ, а, е, розм. Те саме, що хисткий¹ 1, 2. Марина пішла в темряві по вузьких хитлявих сідцях, держачися за стіну, щоб не впасти (Гр., I, 1963, 263); — *Не смій так про неї!* Чувш? Борис злякано відсахнувся, не чекав такого від Феді. Але зараз же опанував себе, негарно засміявся: — *Ха-ха!*.. Бойшся, щоб не відбив?... — І пішов геть своєю хитлявою ходою (Ткач, Жди..., 1959, 54); *Із-під ніг коня визопився хитлявий стовпчик пилкоу і, обертаючись довкола себе, побіг попереду* (Жур., Вечір..., 1958, 176).

ХИТНИЙ, а, ё, техн. Який хитається. Для кріплення проводів тепер застосовують глузі хитні підтримуючі затискачі (Сіль. лінії електропередачі, 1956, 22).

ХИТНУТИ див. хитати.

ХИТНУТИСЯ див. хитатися.

ХИТРЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до хитрий. Людина [Андрій Маркович] занато практична, ретельно акуратна, хитренька; до всього допитливий (Вас., II, 1959, 78); *Сашко єспить...* На мить у Килини хитренька усмішка зясла в очах (Головно, I, 1957, 346).

ХИТРЕНЬКО. Присл. до хитренький. — *О, ви — так правдива Діана! А з мене яка ж там Діана?* — обізвалась Марта Кирилівна, ще її губи закопилила, але все хитренько поглядала на Христину (Н.-Лев., VI, 1966, 33); Іван розумно і хитренько примружив очі (Кол., Як вони..., 1948, 4).

ХИТРИЙ, а, е. 1. Який для досягнення чого-небудь діє непрямыми, обманними шляхами; підступний, лукавий. Хоч дурний, та хитрий (Номис, 1864, № 2979); [В а с п л ь:] *А Степанида хитра! Як тільки зустріється, то, мов наумисне, морзас на мене* (Кроп., II,

1958, 116); *На людську думку, Яків не був дуже мудрий, тільки був він хитрий* (Григ., Вибр., 1959, 134); — *В такому ділі кожний своєї вигоди мусить шукати. А як же інакше? І Тимофій недарма помінявся зі мною. Він такий хитрий: знає, що панська земля тепер виробилася, гіршою стала, а ніж Денисенкова* (Стельмах, II, 1962, 23); // у знач. ім. хитрий, рога, ч. Той, хто для досягнення чого-небудь може діяти непрямыми, обманними шляхами. Два хитрих мудрого не переважать (Укр. присл., 1963, 321); *Тепер тільки розумний та хитрий здолає жити, а дурні мусять геть до кризми вигинути...* (Коцюб., I, 1955, 112); // Який завжди знайде вихід, викрутиться з скрутного становища. Вибрешеться [Володко], відпреться в живі очі, вискочить із видимої завібелі. А хитрий: із-під стоячого підшоу випоре! (Марг., Тв., 1954, 212); — *Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!*.. (Коцюб., I, 1955, 103); // Який виражає хитрість або свідчить про неї. [Ц і л ю р я к Ш м і т (визходить в тату. Се кругленький чоловічок, жвавий, мов живе срібло, обличчя в нього червоне та хитре):] *Добридень, люди!* (Л. Укр., IV, 1954, 249); *Погляд її став неначе трохи хитрий, але в ньому світився розум* (Н.-Лев., VI, 1966, 324); *Чоловік був лисий, з маленькими хитрими очима* (Дмит., Розлука, 1957, 169); *В очах його замержтіла хитра усмішка* (Шовк., Інженери, 1948, 377); // Замаскований, прихований. Йде по сідку хитрим, петляватим [петлястим] *У вушанці простій чоловік* (Бичко, Вогнище, 1959, 83); *Заєн уже виждоєс на шлях, а думки Софрона, мов нетля, товчуться в голові і ніяк не можуть знайти тієї хитрої доріжки, на яку б він міг повернути від бандита* (Стельмах, II, 1962, 196); *Близькість ріки відчувалась особливо виразно.. тизим бульканням, коротким раптовим плюскотом, якимось шарудінням, схожим на чийсь хитрі кроки* (Тют., Вир, 1964, 230); // Який дістається, добувається нечесним шляхом. Тяжко, ох, як тяжко діставалось йому десятиць. Коли іншим приходили снадки, коли інші добували хитрі гроші, продавали чортові душу, він понадився на своє здоров'я, на свої руки і горду вдачу (Стельмах, II, 1962, 110); — *Поздоровляю, Степане. Не думає, що так скоро прозрієш. Давай, що доведи блакутимеш по задвірках та хитрого хліба шукатимеш* (М. Ю. Гарн., День..., 1963, 207); // Який ґрунтується на неправді, несправедливості. — *А в межову палату не скаржились?* — *Та що з того?* Хитрий закон був для мужика: на оскарження давався тільки місяць (Стельмах, I, 1962, 273).

◇ **Хитрий, як лисиця (лис)** — дуже хитрий. [М и к о л а:] *То виборний Макогоненко; чоловічок і добрий був би, так біда — хитрий, як лисиця* (Котл., II, 1953, 29); — *А цей — хитрий, як лис, — розмірковував Денис, маючи сюди-туди пилкоу* (Тют., Вир, 1964, 243).

2. Який відзначається розумом, кмітливостю; розумний, мудрий. — *Чортового батька покру!* — обказав гордо Пицимуха. — *Він дума, що як він становий, той хитрий; а я вам признаюся, що бувший волосний писар — хитріший від його!* (Мирний, IV, 1955, 384); *Коли ми хочем подолать Природу, матір хитру, — Поєнні сміливо літать Не за, а проти вітру* (Рильський, II, 1960, 308); *Хитрий Жук зашивсь під кору. Дятел глянзе, сів на сук. Носом тук — І згинув жул* (Стельмах, V, 1963, 353); // Який потребує особливого розуму, проникливості, кмітливості. Білобокая Сорока.. Дуже загадочку хитру *На хвості нам принесла* (Гл., Вибр., 1951, 229); — *З батальйонів повідомили, що німці застосовують хитру тактику, — сказав він, пересилуючи гуркіт канонади* (Ю. Бедзик, Поляки..., 1959, 209); *За-*

бачивши, що молодіці купую стали йому на дорозі й чекають, о. Василь хитрим способом хотів обминути газдинь, але вони посунули за ним (Хотк., II, 1966, 14); Вісі глянули на Данюшу. А він, міцно, глибоко затягнися цигаркою, обвів себе сизим тютюновим серпанком і почав розгортати свій хитрий плам (Головко, II, 1957, 69); // на що. Здатний на що-небудь. — А не дждуть наслідитися з моєї дитини. Заевжди вони були такі хитриі на втіівки! — скипіла мати (Стельмах, I, 1962, 61).

3. розм. Зроблений, виконаний вигадливо, майстерно. При спорудженні двору будівельники не забули навіть про такий хитрий витвір, як співча брама, що своїм скрипом мала попереджати хазяїна про некліканого гостя (Літ. Укр., 25.VI 1971, 2); Часто механік Кубеліч звертає до хлопців: — Це штука імпортна, — показував він якусь трубку чи хитру скобку, — але ми її зробимо (Трубл., I, 1955, 135); // Який має складну будову, з вигадкою, секретом. — Ось дивіться, який хитрий механічний прилад для варення какао. Як би ви думали, скільки він коштує? (Хотк., I, 1966, 50); Почувши, що Кулик похваляється зробити якусь хитру зброю проти нас, Ілько заявив: — Вони можуть зробити цю зброю, у них там ціла майстерня (Чаб., Катюша, 1960, 27); // Який відрозначається складністю; залутований, витюгований. Наша дума, наша пісня Не вмере, не загине... От де, люде, наша слава, Слава України! Без золота, без каменю, Без хитрої мови, А золота та правдива, Як господо слово (Шевч., I, 1963, 63); Така така вона, незитра ся мелодія.. Просто сколбіновані акорди, без хитрих модуляцій, а тим часом скільки почиття, скільки душі в ній, в сій простій, протемній пісній!.. (Хотк., I, 1966, 53); — Може, каплуна зробити? — Каплуна, кажеш? Зроби, жінко. Дуже це хитра справа, — сміється Мирон (Стельмах, I, 1962, 380).

ХИТРИК, а, ч., розм. Те саме, що хитрун. Ну й хитрик з тебе! (Сл. Гр.).

ХИТРИНКА, и, ж., розм. Деяка хитрість, кмітливість, лукавство в кого-небудь, у чимось характері. [Г а й о в и й:] Які мудрі очі, яка хитринка грає в зморшках, який портрет... (Корн., II, 1955, 106); У безбрових, усміхнених очах лейтенанта Шумаков відразу помітив заталовану хитринку, що вказувала на небезпечку здатність орієнтуватись у життєвих справах (Голов., Тополя., 1965, 114).

З хитринкою — в якому відчувається певна хитрість, кмітливість, лукавство кого-небудь (перев. про голос, очі, погляд, поведінку тощо). У старої весело заграли розумні з хитринкою очі, і круг них позбиралися дрібненькі зморшки (Жур., До них іде., 1952, 26); Голос у Марка зробився змовницьким, з хитринкою (Тют., Впр. 1964, 9); У «Калиновому гаю» [О. Ё. Корвійчука] Н. М. Ковшик.. трохи з лукавою хитринкою (Вишня, II, 1956, 376).

ХИТРИТИ, рїб, рїш, недок. Те саме, що хитрувати. Хитрить лукава Ятурна, Яким би побитом їй Турна Сласти од смертного ножа (Котл., I, 1952, 286); Він яно хитрить, цей дубельні, зарослий рудюю щетиною дядько, але Таубенфельд ніяк не міг збанути, що ж він має справді на думці (Ю. Бедзик, Полки., 1959, 68); — Слухай, — каже доводжества [Сорока] — Загадка моя непроста, Розгадай і не хитри (Гл., Вибр., 1951, 229); «Клопїт!» — думаєте ви, задивляючись, як Яким забігає вперед гнідкові, хитрить його переїняти (Мирний, IV, 1955, 320); «Стиляга» спершу нібито дотримувався правила бою. Потім, після кількох добрих стусанів, розлутувався і почав вимазувати великими хитряними рукавицями у всі боки. Дуже смішно хитрив, намагаючись обдурити свого против-

ника (Ткач, Арена, 1960, 175); Вони [шаланди] доведо сновигають у гаєвані, як нічні птази, лавірують, хитрять із вітром і, ерешті, як гуси, впливають за хитлері (Ю. Янов., II, 1958, 45).

ХИТРИСТЬ, рості, ж. Властивість за знач. хітрий. На панську мудрість мужицька хитрість (Укр. присл., 1963, 118); Її покинули дві прикмети, які, здавалося, становили природні компоненти її крові: хитрість і блискавичність орієнтації в будь-якій ситуації (Вільде, Сестри., 1958, 402); Бояринов знає цю хитрість, розраховану на те, щоб створити паніку на кораблі, і не зв'язав на неї (Ткач, Моряки, 1948, 43); Журба журбою, а жива людина має думати про живе; де жити правдою, а де й хитрістю (Стельмах, II, 1962, 234); Голда поглядала на капітана з недовірою. Чи не криється за його доброзичливою поведінкою і солядкими словами якась підступна хитрість? (Ткач, Арена, 1960, 79); Маленька хитрість удалася: узявши лист та нагадавши про вечерю, мати одразу ж виїшла з кімнати (Головко, II, 1957, 582).

Воєнна хитрість — дії, спрямовані на те, щоб вести в оману ворога, дезорієнтувати його. Тільки обмежені й тупі люди гадають, що війна це, перш за все, гвинтівка, націлена в серце ворога. Воєнна хитрість й уміння вести в оману — ось головне (Голов., Тополя., 1965, 225); Зловісна полая невідомих кораблів у барвничковій синяві затоки і несподіваний обстріл запущеного, поруйнованого військового порту Хорли — це була тільки демонстрація, воєнна хитрість підступного ворога (Гончар, II, 1959, 272); Пітї на хитрість див. пітї; Пускїтис (пустїтїс) на хитрість — те саме, що Пускїтис (пустїтїс) на хитроці (див. хитроці). І розказала [Юнона] їй свій страх; Велила швидше умудритися, На всякі хитрості пустїтїс, Щоб брата не строчили в прах (Котл., I, 1952, 282); Яка [ж] це хитрість? — зовсім просто, нічого хитрого. [Н а ч а л ь н и к ш т а б у:] Дивіться, як вони [гітлерівці] рухаються, дуже хитро. [О г н є в:] Яка ж це хитрість? Це ж дитяче белькотіння, а не хитрість (Корн., II, 1955, 43).

ХИТРО. Присл. до хітрий. [М о т р о в ь к а:] Ти ж кавав, Максиме, як то хитро викрутив у городі землю Азтїльський. Я думала, чю, а воно, виходить, нашу... (М. Куліш, П'єси, 1960, 85); Колиш гарний, з палкими очима молодий хлопець дивився тепер хитро, ходив з заокругленим животом (Кобр., Вибр., 1954, 40); Табунець горобців сів на траві і весело, хитро зацірїмавав (Ряльський, Бабине літо, 1967, 46); — Так будемо бити Казимірку з Федьком? — послїшав запитати Сьомка.. Але Васько з Васютом вже цього не чуять. Вони хитро переморзуються (Смолич, II, 1958, 55); Біжучи вгору сходами, мав Панько велику радість, що не зрадив громаду та й так хитро втік від напасті (Март., Тв., 1954, 165); Особливо хитро діють підпільники на мїронїєському депю (Д. Бедзик, Дніпро., 1951, 13); Стоїть [дівчина], як справдішня кїтїка — рожєва, черноока, на голові хитро вив'язана шовкова хустина, на ногах — нові черевички (Вас., II, 1959, 41); // у знач. присудк. сл. — Ха... ха... ха... — неприємно зареготався німець, — це мені подобається! Хитро й дешево! (Вільде, Сестри., 1958, 21).

◇ Хитро-мудро та невеликим (недорогим) коштом див. кошти.

ХИТРО... Перша частина складних слів, що відповідає слову хітрий, напр.: х и т р о м у д р и й, х и т р о б к и й і т. ів.

ХИТРОМІВКА, и, ж., заст. Пишномовство, витіюватість. [Т р о х и м:] Я правду кажу. Кого він тільки не облутав своєю улєсливістю та хитромовкою?.. (Кроп., IV, 1959, 214).

ХИТРОМОВНИЙ, а, е, заст. Пишномовний, витюватий.

ХИТРОМОВНО, заст. Присл. до хитромовний.

ХИТРОМУДРИЙ, а, е. 1. Який відзначається хитрим, винахідливим розумом, умінням виходити з будь-якого становища. Замість багатин на ньому [танку] ребристо здіймається щось схоже на кран, Ліна пізніше дізнається, що це тхось хитромудрий, пристосовуючи так до мирного життя, дійсно, скинув з нього башту і натомість встановив звичайний робочий кран, яким під час ремонтів можна піднімати найважчі двигуни... (Гончар, Тронка, 1963, 184); На той час уже змерла Рогніда, а в Новгороді хитромудрі Добрині вкоротили віку слабодухому Вишеславу (Загреб., Диво, 1968, 217).

2. Дуже складний; мудрований. Його розумовий апарат не був удосконалений, щоб розплутувати якісь хитромудрі вузли (Сміл., Зустрічі, 1936, 107); Під куполом [цирку] над головою нерухомо висіли блискучі трапедії, якісь хитромудрі механізми, таємниця яких розкривається глядачам лише під час вистави (Ткач, Арена, 1960, 103); На них [мишей] вигадано хитромудрі пастки й мишеловки (Ю. Янов., I, 1954, 109); У Ібрагіма.. готувалися до весілля. Два дні смажили, пекли і варили хитромудрі страви і ласощі (Тулуб, Людолови, II, 1957, 53); Дивлячись на матку, переконуєшся, що майстерність футболу дійшла в нас до надзвичайної висоти, до мистецтва — такі інтересні, складні й хитромудрі розгратиється на зеленому полі комбінації, ситуації і т. ін. (Вишня, I, 1956, 406); // Який відзначається витюватістю, незвичністю. Я уважно розглядав незнайомий почерк. Акуратно, рівно і чітко, з хитромудрим плетивом в'язався рядок за рядком (Збан., Ліс. красуня, 1955, 77); Він морщив лоб, вигадуючи хитромудрі слова і речення, щоб передати висловлену думку, кілька разів перечитував написане і знову починав писати (Чаб., Балкан. весна, 1960, 69).

ХИТРОМУДРИСТЬ, рості, ж. Абстр. ім. до хитромудрий.

ХИТРОМУДРО. Присл. до хитромудрий. Лист складено хитромудро (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 243); Фігури, цетбо маяки, дуже хитромудро збудовані, на случай [випадок] несподіваного набігу, щоб разом оповістити увесь край (Стор., I, 1957, 263).

ХИТРОМУДРОЩІ, ів, мн., розм. Те саме, що хитрощі. Склав [дід] руки на вудях і, проказавши з усмішкою: — Ну, прощайте, умираю, — тихенько ліг і змер. Артист, який являтиме людству незначну відмову персона, повинен, проте, мати ряд особистих ідностей, без яких ніякі мистецькі хитромудрощі не допоможуть йому зберегти усмішку після смерті (Довж., I, 1958, 67); Якими б потужними не були наші телескопи, які б хитромудрощі не застосовували в боротьбі з атмосферними перешкодами, ми б не побачили деталей марсіанської поверхні поперечником менше 50—70 км (Знання., 8, 1971, 10).

ХИТРООКИЙ, а, е. Який має хитрі очі; хитрий. Увечері тизесенько до нього Захадив хитрокий Кутернога. Старого пама незарадавий раб... (Рильський, II, 1956, 39); Тоді ж [після Кривавої неділі] інакше, спідлоба, почали поглядати дядьки й на портрет хитрокого царя, що звернуло з стіни дивився на протилежну стіну (Стельмах, I, 1962, 485).

ХИТРОПЛЕТИВО, а, с., книжн. Те саме, що хитросплетіння.

ХИТРОСПЛЕТЕНИЙ, а, е, книжн. Дуже складний; мудрований. Із книжок Петро знав, що саме такими й бувають шпигуни: непомітна посада, непомітна зовнішність, слейна мова. Він зірве хитросплетену маш-

кару з баптистського проповідника (Жур., Даша, 1961, 34).

ХИТРОСПЛЕТЕННЯ, я, с., книжн. Те саме, що хитросплетіння.

ХИТРОСПЛЕТІННЯ, я, с., книжн. 1. Майстерне, складне переплетення чого-небудь; складний, мудрований виклад, розвиток чого-небудь (думок, сюжету і т. ін.). При читанні твору [«Біла пляма» В. Козаченка] не бачиш традиційних елементів полегшеного пригодицтва, сюжетних хитросплетінь, розрахованих лише на зовнішню ефектність (Рад. літ-во, 4, 1971, 30).

2. перев. мн. Хитра політика, хитрі, підступні задуми. Ми ніколи не позодимося з тими, хто свідомо чи неспівомо хотів би класову суть нашого мистецтва всілякими хитросплетіннями звести нанівець (Літ. Укр., 26.III 1963, 1).

ХИТРОЩІ, ів, мн. 1. Неправдливі, нечесні вчинки, неправдива, нечесна поведінка. Хитрощами недого проживеш (Номіс, 1864, № 3074); Не раз лучалося, що Романко обдурював Семена, звичайно, в дрібничках. Вудирить що в нього та ще й рогове, коли той обурюється на брата за хитрощі (Коцюб., I, 1955, 104); Чоловік [Мусій] непоганий, совісний, з рідним братом Семеном навіть не став родичатися через його плутні, хитрощі та дружбу з сільськими крутіями (Головко, II, 1957, 402); // Владий, хитрий прийом чп задум. Він заманював поляків хитрощами, щоб вони ввійшли в козацький табір (Н.-Лев., VII, 1966, 245); Нащо ти локони так закрутила? Що там за хитрощі маєш? (Крим., Вибр., 1965, 270); Не забувай, що ворога в'ятеро більше. В лоб тут ніяким чином не візьмеш. Хитрощі й науку треба прикласти (Ю. Янов., I, 1958, 159).

◇ **Без хитрощів:** а) (у знач. прикм.) чесний, прямий. — Що за охота тобі мене морочити? ..Я чоловік без хитрощів: чому ж би й тобі не говорити просто? (П. Куліш, Вибр., 1969, 149); [Г о р л о в:] Все діяв в душі. А душа нашої людини проста, без хитрощів. Не зачіпай мене, тебе не зачеплю. Але коли зачепи, то тримайся (Корн., II, 1955, 33); Критика потрібна нам пряма, без хитрощів, без дрібної пошти, без лукавства (Тич., III, 1957, 50); б) (у знач. присл.) чесно, прямо. Другий, молодший і звязатіший, бовкнув без хитрощів: — Не на те втекли ми від пана Бжеського, щоб шило на швайку міняти (Тулуб, Людолови, I, 1957, 66); Марія.. починає сердитись: — Коли позичите [грошей] — віддамо без хитрощів. Ми люди прості, без мудрувань живемо (Стельмах, I, 1962, 309); Підхитити (підійти, підлізати, підлізти) з хитрощами — те саме, що Удаватися (удатися) до хитрощів. Він сподівався, що Мариса, як жінка, краще за його зуміє підійти з хитрощами та ласощами, підластиться до Тодозі й по-жіночьи намовити її виїхати до Брагина (Н.-Лев., VII, 1966, 154); Уранці писар до голови й підліз з хитрощами, не розказуючи нічого, який йому бешкет Макуліяна Івага зробила (Кв.-Осн., II, 1956, 300); Пускатися (пуститися, іті, піті, підніматися, піднятися, узятися) на хитрощі; Удаватися (удатися) до хитрощів — починати хитрувати. [В а с и л ь:] Коли вже діло доходить до нікуди, то треба на хитрощі пускатись! [А н т о н:] Я це давно знав і так і роблю! (Кроп., I, 1958, 171); От Циган і пішов на хитрощі (Номіс, 1864, № 939); Після родив не вінчається купитан [капітан] ..Треба Оксані на хитрощі підніматися (Кв.-Осн., II, 1956, 454); — Тут, кумонько, силою нічого не зробиш, тут треба на хитрощі взятися (Фр., IV, 1950, 75); З тими ж, хто калять мій шлюб, я до хитрощів мусила вдатись (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 324).

2. Властивість за знач. хитрий 1, 2. Обличчя в чоловіка мінлилося насмішкуватістю й хитрощами (Загреб., Диво, 1968, 162); Ні битви не страшать у дальх заяснілх, Ні підлість зрадників, ні хитрощі їх змові! (Бажан, Роки, 1957, 213); — Ви подивіться — он у мене лежать книжки і плани. Скільки хитрощів і вміння треба було мені прикласти, щоб зібрати їх усіх до купи! (Ю. Янов., II, 1958, 122).

◇ Хитрощі немає (нема) в чому, ірон. — нескладно, не вимагає особливого вміння. Прожити — в цьому хитрощів нема, Аби лиш у життя вчепитися амлаи! (Рильський, III, 1961, 298).

ХИТРУВАННЯ, я, с. Дій за знач. хитрувати. Стоїть Васюта біля стінгазети.. тяжко замислений і аж ніби ображений. Це ж пак, отакий «наклеп» на чоловіка! ..Тригубенка це хитрування Васютине роздратувало, і, замість поради дати чоловікові, усміхнувся насмішкувато і сказав: — Ну, раз ти не крав, то чого ж ти й боїшся? (Головко, I, 1957, 323); Він надіявся, що люди не знають його хитрувань біля машини, тим паче, що крав він по-божому, якийсь фунт-два на пудові, не більше (Стельмах, I, 1962, 122).

◇ Удаватися (удатися) до хитрування — те саме, що Удаватися (удатися) до хитрощів (див. хитрощі). — Чому солдата однаково зображасмо хитрим і здатним на тисячі витівок? Бо постійний голод нашоювздує його ни те, голод і знущання начальства. Це штовхає його вдаватися до хитрування, розвиває в ньому кмітливість (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 264); Щодня монополії Заходу вдаються до все нових і нових хитрувань, щоб зберегти свої величезні приватні капіталоукладення (Веч. Київ, 19.VIII 1974, 2).

ХИТРУВАТИ, ую, усш, недок. 1. Виявляти хитрощі. Китасць хитрував: удавав із себе коолого і знеможеного, тільки захищає, не нападаючи, і все хотів опинитися близько до мене, щоб пустити в діло ножа (Ю. Янов., II, 1958, 155); — Так поїдем до батька Палиюльки? — Правду сказати, і сам не знаю, що робити. Нюхом чую: хитрує батько; отаманує в кількох селах і вишкуче, а чия зверту буде (Стельмах, II, 1962, 83); — Я багато хитрував, здобуваючи запрошення на концерт (Собко, Запорука... 1952, 163); Він заводив знайомства, женжував і хитрував, аби тільки його бійці були добре нагодовані, зразково споряджені, восталь постачені боєприпасами (Гончар, III, 1959, 187).

2. Міркувати над чим-небудь у пошуках нового, незвичайного; мудрувати. На тичках виноград висить, Густесенько, аж тички нахиляє. Та от біда яка: відкіль вона [Лисця] не гляне, Де не зопнеться — не достане; Облизує роток — Хоч би десяток ягідок. — Бач, — каже, — люди як хитрують (Гл., Вибр., 1951, 138); Вони [штабісти] на все були готові У цей тривожний, грізний час, На все, що скаже тільки він [Фрувзе], — Чи хитрувати ніч над планом, Чи вічно-віч з ворожим станом Зустрітися (Бичко, Сійся..., 1959, 306).

ХИТРУВАТИЙ, а, е. Трохи хитрий. В одному селі жите хитруватий Дорощей (Казки Буковини..., 1968, 36); Третій син найбільш схожий на матір, тільки іншої вдачі: занадто тихий, не балакучий, але хитруватий (Томч., Жменяки, 1964, 171); Бує Проць по природі своїй хитруватий чоловік, цікавий до наукоцишнього в тій мірі, в якій воно було корисне для нього, і улюблений в усе, як оса в солодке (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 40); // Який виражає певну хитрість або свідчить про неї (про очі, погляд, обличчя і т. ін.). Володя.. кидав на Мусю хитруваті багатозначні погляди (Ткач, Арена, 1960, 238); Мармура подивився на помічника хитруватими очима й суючо долонею відарив по плечу (Чорн.,

Визвол. земля, 1959, 59); Ви встигли придивитися в його назмурене лице, негарне, хитрувате... (Шер., Дружбоку..., 1954, 87).

ХИТРУВАТИСТЬ, тості, ж. Властивість за знач. хитруватий.

ХИТРУВАТО. Присл. до хитруватий. Голова уважно вислухав, усміхнувся хитрувато, а далі й каже: — От що, Василю Олександровичу, переодотте жити зі своїми шибениками на колгоспний баштан (Цюпа, Добротворець, 1971, 27); Старіший підходить з якимсь урочистим лицем, якось хитрувато шаркнуч ногою (Вас., Незібр. тв., 1941, 169); Варивон хитрувато закрукчував куцими пальцями цигарку, а оком косив на своє подвір'я — щоб хтось із домашніх не побачив (Стельмах, II, 1962, 326).

ХИТРУН, а, ч., розм. Той, хто вміє хитрувати. Улесливий банкір чимсь нагадував йому хитруна Гюлена (Рябак, Помилка..., 1956, 37); — О, та ви хитрун! Не повірю ж я, що ви такий наївний.. Ви просто викликаєте мене на одвертість, за яку потім мені, можливо, довелося би червоніти (Головко, II, 1957, 565); — Зоотхник, здається, не така-то вже спритна людина, щоб воловдитися з нашим хитруном (Добр., Тече річка..., 1961, 36).

ХИТРУНКА, н, ж., розм. Жін. до хитрун. Лисиця шмиснула в собачу будку.. Цілу ніч Жучка не відходила від будки, стерегала полонянку. А вранці господар прийшов їй на допомогу, і хитрунка поплатилася власною шкурою (Рад. Укр., 23.V 1971, 4).

ХИТРУХА, и, ж., розм. Жін. до хитрун.

ХИТРУГА, и, ч. і ж., розм. Дуже хитра людина або тварина. Горювала Любка, поки не підбрав її хитрюга Гонченко (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 175); Надворі вже пофоркує і нетерпляче б'є копитом наша лукавока хитрюга (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 142).

ХИТРЮЧИЙ див. хитрючий.

ХИТРЮЩИЙ, рідко ХИТРЮЧИЙ, а, е, розм. Дуже хитрий (у 1, 2 знач.). Ну й хитрючий же дід та мудрий... (Вас., Вибр., 1954, 262); Хитрючий дід, знає, що я в покрівельній справі нічогосінько не розумію, а, бач, підтримує авторитет (Збан., Єдина, 1959, 351); Не встиг Дмитрик відчинити масивні різьблені двері, як у них появилася райкомівський сторож Макарович, низенький, підстаркуватий, з хитрющими, анісіклєчки не заспанними очима (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 113); — Потрібна практика, — говоривла Марійка. — Іноді дивись — хитрюща задача, просто — ребус! (Донч., V, 1957, 436).

ХИТРЮЩО, розм. Присл. до хитрючий. Варава, щоб пригасити суперечку, високо підніс чарку з оковитою, хитрющою амірвав усіх навкісними очима (Стельмах, I, 1962, 332).

ХИТРЯК, а, ч., розм. Те саме, що хитрун.

ХИТРЯЧОК, чка, ч. Зменш.-пестл. до хитряк. Іжачок-хитрячок із голок та шпичок Пошив собі піджачок (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 49).

ХИТЬ, присудк. сл., розм. Уживається за знач. хитатися і хитнутися. Драбина хить — і повалилась (Гл., Вибр., 1957, 217); А вітряк все хить та хить (Стельмах, V, 1963, 360); Корито хить — Іван у став, Рибалка ледь його дістав (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 33).

ХИТЬ-ХИТЬ, присудк. сл., розм. Підсил. до хить. Вже проснулись і волоски, Лиш голівками — хить-хить... (Бичко, Вогнище, 1959, 162); Привітно це здалеку хитають ніжним галузям [дерев] — хить-хить — хить-хить... (М. Ол., Чусш... 1959, 58).

ХИХИ, ХІХИ: Справляти хіхи (хіхи), розм. — хихкати, сміятися. Стояла [Тоня] в колі сержантів з

полігона і хити та реготи з ними справляла (Гончар, Тронка, 1963, 45); *Одно хіти справляють!* (Сл. Гр.).

ХИ-ХИ, ХІ-ХІ, ХИ-ХИ-ХИ, ХІ-ХІ-ХІ, виг. 1. Звукоскладування, що означає звук від сміху. — *Хи-хи-хи!* — зареготавсь о. Хведор (Н.-Лев., I, 1956, 119); *Продекламував Бараболя і розсіяв своїх кльня поганеньких «хи-хи»* (Стельмах, II, 1962, 256); *Образно. Він пошенки розказав їй, що чує од Дорі, і обов довго осміхався до себе очима. — *Хе-хе! — Хі-хі!* (Коцюб., II, 1955, 368); *Писар подивився на суддю, потім на багача і собі: — Хі-хі-хі!* (Казки Буковини..., 1968, 15).

2. розм. Уживається як присудок за знач. **хихікати, хіхікати**. — *Тут дихати не можна, а ви хи-хи, ха-ха!* (Довж., I, 1958, 478); — *Ця Степка всім голови позажрчував...* А я не вмю з хлопцями так, як вона... *Хі-хі та хи-хи...* (Зар., На. світі, 1967, 320).

ХИХІКАННЯ, ХІХІКАННЯ, я, с. Дія за знач. **хихікати і хіхікати** і звуки, утворювані цією дією. Врешті, коли пішов еродливий тюрк, — там, за дверима, почує сміх, хихикання, весела розмова двох голосів — дитячого і дівочого... (Довж., Гюлле, 1961, 25); *Погиба з огидою і острахом прислухається до хихикання агента* (Стельмах, II, 1962, 82); — *Хі-хі*, — *почує я позад себе таке противне, образливе хіхикання* (Мнк., Повісті..., 1956, 7).

ХИХІКАТИ І ХІХІКАТИ, аю, аеш, недок., **ХИХІКНУТИ І ХІХІКНУТИ**, ву, неш, док. Сміятися неголосно, стиха або тонким голосом. З дзвінцї виходять дівчата, шепочучи і хихикаючи проміж себе, і прохадати в садок (Кроп., II, 1958, 7); *Тут він починає хіхикати стиха, гоїдається з боку на бік, сміх його душить і не дав говорити* (Коцюб., II, 1955, 243); *На те питання не тільки Грицько та Івась зареготали, а й Галя крізь слюзи хихикнула, таке воно здалося їм смішне* (Мирний, IV, 1955, 98); // перен. Глузувати, насміхатися з когось. *Не забути мені, як заліні людиці, на візрєць тиз, що їх змаював у своєму «Кам'яному острові» Олександр Корнійчук, хихикали, запевняючи, що «білшовикам не загати Дніпра». Загатили!* (Рильський, III, 1956, 27); — *Я льотчиком буду... Як Петро ваш...* — *Ага! — хихикає Корній.* — *Під стіла пішки ходить, а вже й воно розібралося, де верхки, а де відвійки* (Гончар, Тронка, 1963, 58); «Злочинець», мов побитий пес, відповз на своє місце. — *Наїєсь? — лютішмо хихикнує йому хтось услід* (Збан., Єдина, 1959, 123); *Язнієські дівчата не без цікавості спостерігали за Гаєю. Одна з них, веснянкувата, навіть хіхикнула: — Який майстер, така й робота...* (Колг. Укр., 8, 1956, 33).

ХИХІКНУТИ див. хихікати.

ХИХОНУТИ, ну, неш, док., діал. Засміятися. Хтось з усієї [усієї] сили хихонує, і дзвінкий регіт молодого голосу стоїть над гажом (Мирний, IV, 1955, 107).

ХИХОНЬКИ, ньок, ми., розм. Сміх, жарти. [П а л а ж к а:] *І за чим тільки дивиться тес начальство, що воно не смієє отих бездільників, отих босаків. Як почнуть, тільки смеркне, стіпа та хихоньки, то й до світа не заціп'ят їм* (Вас., III, 1960, 149); *Коли ж якийсь парубієко хотів уїзгати за нею, вона безцеремонно з примовками і хихоньками зразу ж відшивала його* (Стельмах, I, 1962, 154).

ХИХОТАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. **хихотати** і звуки, утворювані цією дією. *Де-де [в класі] чути це веселі шепти, притишене хихотання* (Фр., IV, 1950, 216); *З печі роздалося нівеголосне хихотання* (Коб., II, 1956, 176).

ХИХОТАТИ, очу, бчеш і **ХИХОТІТИ**, очу, отїпн, недок., розм. Нестримно, голосно сміятися; реготати. *Кларетта підвелася. В машині лунали приглушені го-*

лоси й сміх. Сміялися німці, але їй здалося, що то хиточе Беніто (Загреб., Європа 45, 1959, 522); *Курбала хитотія щасливим юнацьким сміхом і часом ляскає по плечах Кирила* (Довж., Вибр., 1959, 323); // перен. Насміхатися, глузувати з кого-небудь. *Образно. *Через якусь хвилину Давидові здається, що місяць раптом роздвоєється, а зорі почали товктися, підстрибувати, немов золота комашня. От і любуйся ними, коли навіть вони хиточуть з чоловіка* (Стельмах, I, 1962, 479).

ХИХОТІТИСЯ, очуся, бчешся, недок., діал. Хихотати. *То царця хихоталася* (Фр., XII, 1953, 10); *Говорила [Зоя] до своїх уявних слухачів і тому зовсім не звертала уваги на те, що дядьки виходили і входили до залу, що поплекували діти, хихотались парубки з дівчатами...* (Вільде, III, 1963, 102).

ХИХОТІННЯ, я, с., розм. Дія за знач. **хихотіти** і звуки, утворювані цією дією. *Полягають [наймічкки] потім на купі свого лажміття, і позатилає хихотіння з-під верет, і зморить сон, корявий, як шкіра підшоена* (Хотк., II, 1966, 133).

ХИХОТІТИ див. хихотати.

ХІАЗМ, у, ч. Те саме, що **хіазма**.

ХІАЗМА, и, ж. 1. анат. Перехрещення зорових нервів на нижній поверхні проміжного мозку хребетних. *Коли ж хіазма (перехрестя зорових шляхів) лишалася недоторканою, ..проті зорові навички (наприклад, здатність відрізкати світло від темряви) передавалися з одного ока на друге, а складні (скажімо, розпізнавання фігур) — не передавалися* (Наука., 11, 1967, 28).

2. лінгв. Вид синтаксичного паралелізму, коли члени речення другої половини фрази мають зворотний порядок. *Настанові стислої виразності і естетичної оригінальності служить і той тип словопорядку, що має назву хіазма* (Мова і стиль «Вершників», 1955, 64).

3. У скульпторів — хрестоподібне, симетричне розміщення деталей фігури.

ХІБА. 1. част. нит. Уживається як допоміжний підсилювальний засіб у питальному реченні з відтінком сумніву, здивування, недовіри тощо. [В и п о ч е р п е ц ь:] *Немає кубка з ялими!* [X у с а (грізно):] *Як нема? Хіба хто вкрав? Я злодій знайду хоч під землею!* (Л. Укр., III, 1952, 147); — *Хіба завтра неділя? ..Як він забув? Завтра ж Дорині іменини* (Коцюб., II, 1955, 367); — *Хіба ж ми за день усіх перевеземо? — засумнівався шустрий манілівець* (Гют., Впр, 1964, 179); // Уживається в риторичному питанні для вираження впевненості, переконливості в протилежній відповіді. *Хіба йому розум заводить* (Номис, 1864, № 6490); *Хіба від добра кида людина рідну сторону і йде між чужі люди на їх робити, їм служити?..* (Мирний, III, 1954, 67); — *Хіба це риба! Казна-що, не риба... От колиш була риба...* (Довж., I, 1958, 227); — *Хіба сім'ї наші — це не ті самі клітини, з яких складається наша держава, наша сила?* (Гончар, III, 1959, 179); // Уживається як еквівалент питального речення, що виражає сумнів, здивування або недовіру. — *Тизже, зромадяни! От сам вчений Мічурін вам розкаже!.. Велика несеїдомість, Іване Володимировичу, — казав Терентій Мічурину, що яказ надійшов. — Хіба? Не може бути. Ти щось тут наплів уже?* (Довж., I, 1958, 458); *В саду, ближче до вікон, знову почуєся тріск і дзвін заліза... — Та че ж слугані коні пасуться. Чуєте, залізе нито брязчить?.. — Хіба?* (Стельмах, II, 1962, 62).

2. част. видільна, перев. з сл. що, т і л ь к и, к р і м, л и ш е, в ж е. Уживається для виділення, обмеження чогось єдиного можливого при даних обставинах (з відтінком модальності або допустовості). *Горбатого хіба вже могила виправить* (Номис, 1864, № 3221); *Молоде ж було, а горде й потайне, крий боже!* *Було й на ули-*

цю між діточат не виїде, тільки хіба коло криниці, як зустріне котору, трошки постоїть (П. Куліш, Вибр., 1969, 264); Коли це алегорія — то така незрозуміла, що читач хіба у самого автора при стрічі розбереться (Коцюб., III, 1956, 164); В балаці було вже зовсім темно, і ввізнати кого-небудь було важко, хіба що по голосу (Панч, II, 1956, 236).

3. спол. умовно-протиставлений. Уживається в значенні, близькому до сполучників як що тільки не, якщо не для вираження протиставлення з умовним відтінком. Як перейде [піш] дорогою — щастя не буде, хіба одплюєшся (Номіс, 1864, № 13384); Про дорожку нічого й думати, хіба як окріпну трохи (Коцюб., III, 1956, 457); // Уживається для вираження умови з відтінком обмеження; близький за значенням до сполучника як що тільки. «Киевской мысли» не присилай, хіба б який особливо цікавий № (Коцюб., III, 1956, 322).

4. част. модальна. Уживається для вираження припущення, вагання з якогось приводу. «Хіба випустити хлопця прямо на вулицю, — хай іде куди знає!» — думалося йому (Мирний, I, 1954, 284); Як же за нього я маю віддячити вам? Байку хіба розкажу (Л. Укр., I, 1951, 150).

5. спол. допустово-обмежувальний. Уживається в значенні, близькому до сполучників крім того що, по враховуючи того що, може бути тільки для вираження обмеження, відлення з допустовим відтінком. На землю заїзла ніч... Нігде ні шиширхане; Хіба то декуди кризь сон що-небудь пиргане (Г.-Арг., Байки..., 1958, 49); Кругом така тиша, як у вусі: ні людина не загомонить, ні собака не гавкне... хіба тільки трісне суза дровиначка під важкими ступнями товариства (Мирний, I, 1949, 286); Любий дядьку!.. Я лицем і подобою, здається, мало змінилася, хіба що не така дуже біла, як була (Л. Укр., V, 1956, 9); Ніхто до нього не заглядав, і він ні до кого. Хіба коли приходив Гаврило позичити молока для дітей (Тют., Вир, 1964, 430).

6. спол. протиставлений, рідко. Уживається для протиставлення членів речення або речень з обмежувальним-модальним відтінком; близький за значенням до сполучника «а». Неволя порізнула дітей одним батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перейти, ні переїхати, хіба засипати... (Мирний, I, 1949, 368).

7. част. емоційно-експресивна, з сл. т а к и й. Уживається для вираження захоплення чим-небудь. — Ось і мій Костя, — казав Бойко на одного з молодих, — теж веранду спорудив теці хіба ж таку (Гончар, Тронка, 1963, 209).

ХІВІНЕЦЬ див. хівінець.

ХІВІНКА див. хівінець.

ХІВІНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до хівінець і Хіва. Із старих майстерень, де наносили на дерево або мідь зимерну в'язь узбецького орнаменту, хівінські майстри переїжджають у світлі чехи нової фабрики художніх виробів (Рад. Укр., I, III 1974, 1).

ХІВІНЦІ, ів, мн. (одн. хівінець, вця, ч.; хівінка, п, ж.). Назва жителів Хівінського ханства, що існувало до 1920 р. і було населене узбеками, туркменами, казахами та каракалпаками. На невеличкий транспорт, який вийшов з Оренбурга на два дні раніше основного, напали хівінці і, хоч охорона відбила напад, чимало возів пограбовано (Тулуб, В степу..., 1964, 257).

ХІД, ходу, ч. 1. Рух, переміщення кого-, чого-небудь у якомусь напрямі. Колись-то Лебідь, Рах та Шука Приставити зуру узялись. От трое разом запраглися, Смикнули — катма ходу... (Гл., Вибр., 1957,

34); Від бистрого ходу впрі [Мілько] (Март., Тв., 1954, 189); Есмінець зменише швидкість ходу (Трубл., Шхуна., 1940, 261); // Відстає, яку можна пройти за певний час. Любить він [гуцул], мов той орел, самотність, Любить жити сам серед природи. Так що інколи підмени ходу До найближчого бува сусіди (Фр., XIII, 1954, 330); Він вирушив шукати своє рідне село пішки і через чотири дні ходу був уже дома (Тют., Вир, 1964, 287); Євгенів усе ще не вірилося, що Шура зараз перебував за кілька хвилин ходу від нього (Гончар, III, 1959, 399); // Швидкість руху, переміщення кого-, чого-небудь. Поїзд ходу набирав, просторішає перон (Забіла, Одна сім'я, 1950, 52); Авто рушило пляжем. Воно посувалося не швидко, ..проте й з таким ходом Сахо не могла змагатися (Смолич, I, 1958, 101); Біла мосту, що високо піднімався над рікою, машиніст завжди спускав хід (Чорн., Визвол. земля, 1959, 18).

◇ Давати (дати) задній хід див. задній; Давати (дати) хід — приводити в рух. Шумейко дав хід, і паровоз обережно рушив уперед (Смолич, I, 1947, 298); Давати (дати) хід — поспіхом, швидко тікати або йти звідкучи-небудь. Чого ж ти нас кидаєш? куди ти так швидко ходу даєш, та й не озирнешся на нас (Барв., Опов., 1902, 208); Заднім ходом — задньою частиною, задом уперед. На повороті не можна обганяти, стояти, а також рухатися заднім ходом (Автомоб., 1957, 278); З ходу: а) у русі, не зупиняючись. Підводи гуркотіли до висоти і з ходу звертаючись, вони звалявали в купу набиті мінами ящики і знову змалі по новий вантаж (Гончар, III, 1959, 47); Він вискакує з хати і.. горюшковою викочується на вулицю, з ходу ціпляється за рожен економіських санок (Стельмах, I, 1962, 215); б) зразу, тут же. Іванко сіпнув коня за повод, вперся в стремена, і хінь з ходу пустився навскач (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 139); — Нам, партізанам, дуже хотілося б знати, чи ви будете форсувати Дніпро з ходу, чи... ну як би сказати? Чи ви зазимуєте? (Ю. Бедзик, Полк., 1959, 88); — А Кульницький — це в'юн. Розумний, жорсткий, нахрапистий. З ходу ловить чужі думки й піднімає їх на всю губернію або прирочовлюється до них, як вигідніше йому (Стельмах, II, 1962, 214); І ходу — швидко, бігом почати тікати, йти звідкучи. Треба було негайно всім змиватися з танка, вибрали момент — і ходу (Ю. Янов., I, 1954, 56); [С е р г і й:] Дядю, милій. Це нечесно, пляшку з стгла і ходу. Прошу, шарочку (Корн., II, 1955, 27); Малій хід див. малій; На повному (півнім) ході див. повний; На ходу: а) під час руху. Не доїжджаючи до своєї станції, Яшко на ходу виплигнув і довог дивився еслід на червону крапку ліхтаря на задньому вагоні (Головко, I, 1957, 172); б) продовжуючи рухатися, не зупиняючись. Побігла [Горпина] в кімнату, узяла світку і помчалася, на ходу надягаючи (Мирний, I, 1954, 265); За ним ішов чоловік з фотоапаратом, на ходу щось записуючи у блокнот (Вл., Аргон. Всесв., 1947, 6); в) не відриваючись від якоїсь справи, якогось діла; нашвидку, попутно. А робив [Грицько], як той віл, цілий день.. навіть мало що їв та й то все на ходу (Мирний, I, 1949, 174); г) зразу, дуже швидко. [К а т р и ч:] Магазинчик у нас акуратний, продавці — розбиті, до людей уважні, обслуговують їх прямо-таки на ходу... (Мороз, П'єса, 1959, 305); — А може, це не Щербини були, а хтось із тих, які живуть у моєму лісі? Пігловський на ходу ловить панську думку і образу ж прирочовлюється до неї (Стельмах, I, 1962, 91); З одного ската виходило по дві круглі, оригінальної форми посудини, а коли які протікала, то її тут, на ходу, й вулканізували (Гончар, Тронка, 1963, 26); д) у дії. Хай вантажна стріла труду

Буде вірна, як руки робочі, і машини нехай на ходу
Будуть в буряні й темні ночі (Забашта, Нові береги,
1950, 20); Бригада слясарів.. стежить за тим, щоб
електрокарне господарство завжди було «на ходу» (Вел.
Київ, 12.II 1970, 1); На ходу підметки рвати (зривати)
див. підметка; Піддавати (піддати) ходу — швидше йти
чи втікати звідки-небудь. — Куди ти? Гунцот! — ту-
па ногою пан.— Назад!.. — Гусій тільки піддає ходу.
Стоїть нах звилину і дивиться в пустку (Коцюб., II,
1955, 58); — Чуєте: клацають [німці чобітьми]. — Я
не чую... Де? — За спиною. — Хай собі клацають,
— сказала, озирнувшись, Іллєвська, проте піддала ходу
(Гончар, IV, 1960, 52); Півний хід див. півний; При-
тишити хід див. притишувати; Своім ходом: а) те саме,
що пішки. — Мені нічогосянко не потрібно, я піду
своім ходом, а якщо стомаюся в дорозі, то, може, якийсь
кінний підвезе трішки (Кочура, Зол. грамота, 1960,
446); б) за допомогою роботи механізму, мотора (про
машину). Всі дивляться в поле. Чутка пішла, що з стан-
ції, десь аж за тридцять кілометрів звідси, приїде
своім ходом трактор і що тоді не треба вже на полі
ні коней, ні меж (Довж., I, 1958, 79); Стішувати
(стішнити) хід див. стішувати.

2. заст., уроч. Похід, процесія. Величезний хід той
суне, суне тизо, наче мла (Фр., XII, 1953, 366); Гор-
дість і схвалення викликав урочистий хід ударних
бригад, нагороджених червоними вишпелами, емблемами,
відзнаками (Свята. — Рад. Укр., 1971, 11).

Полонинський хід — супроводжуване піснями та об-
рядами вигнання худоби з села на полонини навесні.
Починається праця на гірських пасовищах весняним по-
лонинським ходом, який і в минулому відзначається свят-
ково (Нар. тв. та етн., 3, 1967, 45); На воротях стоїца,
куди мають переходити вівиці, ватаг кида вогонь, а сам
наслушає. Він чує хід полонинський не тільки вузом. Він
серцем чує (Коцюб., II, 1955, 320); Хрєсний хід —
процесія з хрєстами, корогвами, іконами. Монастир,
за традицією Ігумені... вирушає хрєсним ходом до
кришки (Мпк., II, 1957, 291); Реалітемі церкви несуть
образи, гаптовані сріблом-золотом, бісером чудової оз-
добу... Увесь цей хрєсний хід сповнений таємничої ер-
чистості (Довж., I, 1958, 43).

3. Характер переміщення, спосіб, манера ходити;
хода. Прийшов начальник, чоловічок низенький,
товстенький, з виду добродушний. Хід дрібний (Фр.,
II, 1950, 18); Підслухала, як обид панчик глузував з її
товаришки, що вона, йдучи, гримас, немов коняка. Це
так її вразило, що відтоді ходила все на пальцях, і цей
хід присвоїла собі і до сьогодні (Марг., Тв., 1954, 234);
Ії спокійні рухи... певний важкий хід босих ніг, поважне
обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій (Ко-
цюб., II, 1955, 164).

Фінський хід див. фінський.

4. Коридор чи тунель, що служить для переміщення
куди-небудь; прохід. Було ми ходимо малими по пече-
рах тиз, — запалимо віти соснові та й ходимо; а гід
узенський та мязький і дуже трудний (Вовчок, I, 1955,
180); Он вона, та вежа, бачиш? Та, що ліворуч... А на
єсі боки, до церкви, до річки, до лісу — підземні ходи.
..Сьожка вже надумав тим ходом кудись пройти (Смо-
лнч, II, 1958, 51); Там, на хутораз, у відгороджених
глухими стінами потайних конюшнях, цілу зиму ху-
мали овес застояні кавалерійські коні, а від батьківських
хат були далеко прокопані підземні ходи, в яких, ждучи
слухного часу, сиділи петлюрівські кадравики (Гончар,
II, 1959, 231); // Лаз, прохід, виритий вірами, черв'я-
ками в землі або черв'яками в дереві, плоді і т. ін.
Він добре знав дубів породі, і з-під умілої руки Зникали
шашелєві ходи, Кругами ходили суки (Бичко, Вогнище,

1959, 242); Личинки трача утворюють під шкіроч-
кою перших плідків звисисті ходи (Хлібороб Укр., 7,
1966, 31).

Хід (ходи) сполучення див. сполучення.

◇ Знати всі ходи [й виходи] — те саме, що Знати
всі входи й виходи (див. вхід). Важкою буде дорога
на той бік, навіть якщо знаєш всі ходи й виходи з Си-
ваша (Гончар, II, 1959, 401).

5. Місце, отвір у стіні приміщення, спорудя, крізь
які входять куди-небудь і виходять звідкись; вхід.
Мені дали дуже гарну, чисту, навіть розкішну кімнату
з окремим ходом (Коцюб., III, 1956, 403); [Н е в і д о м
я й і:] Скажіть, із вашої ласки, що це за нора у вас?
[П а н і Л ю б а:] Це наша таємниця, але вам, звичай-
но, ми скажемо: це потайний хід у сад (Вас., III, 1960,
232); Богдан кинувся бігти за дівчатами, та газаян
каварні зупинив його: — То хід тільки для дівчат
(Ю. Янов., II, 1958, 86); // Частина приміщення, що
служить для входу та виходу з нього. То все було на
боковиц ходат. А на головному? Ціла метка невеличких
залабуд, густо обвитих диким виноградом (Мирний,
III, 1954, 261); За який-небудь чверть години був [Ар-
тем] уже на вокзалі. Через головний хід не рискнув зайти.
Обійшов стороною — у хвіртку поза багажним скле-
пом, і — на перон (Головко, II, 1957, 528); // Прохід,
що з'єднує різні частини одного приміщення або су-
відні будівлі. Що дали ми йшли підвальними ходами,
то більше дивувався дядя Михайло (Сміл., Сашко, 1954,
125); // Шлях, дорога куди-небудь. Молодиця з дівчин-
кою.. знайомими гайовими ходами і стежками дохо-
дили до ланку [ланка] у пущі самій і там сідали одпо-
чивати (Вовчок, I, 1955, 367).

Чорний хід див. чорний.

6. перен. Перебіг, розвиток, здійснення чого-небудь
у часі. Тизо, а очима, покритими мрійним туманом,
він говорив її про хід вечорів (Коцюб., II, 1955, 295);
Степан Вікторович відходив, цілком задоволений і со-
бою, і ходом роботи на шашті (Собко, Нам спокій..,
1959, 113); Хід подій; Хід бою; // Напрямок, характер
чого-небудь. В теоретичному відношенні вони [кому-
ністи] мають перед рештою маси пролетаріату ту пе-
ревагу, що розуміють умови, хід і загальні результати
пролетарського руху (Комуни. маніф., 1963, 43); Михай
зіцувался. Він ще не може зрозуміти хід думок хитрозо
слуги (Чаб., Балкан. весна, 1960, 512); // Розвиток сю-
жету, дії художнього твору. Йшла в театрі одного сло-
вацького міста якась історична п'єса. За ходом дії герой
там вигукує: «Русь іде!» — і от, почувши це речення,
всі глядачі: як один, устали і почали аплодувати (Риль-
ський, IX, 1962, 12); // Етап розв'язання задачі. Пере-
глядаючи підручник з арифметики, він знайшов задачу,
що на ній спіткнувся на іспитаз. На диво, децю попул-
тавшись у ходаз, він тепер розв'язав її (Коцюба, Нові
берега, 1959, 272).

◇ В (у) хді чого — під час, у процесі чого-небудь.
Розгроз німців під Москвою був початком корінного
повертута в ході війни (50 р. Вел. Жовтн. соц. рев., 1967,
19); Брянський оцінював... як переборювалися складні
ситуації і несподіванки, що завжди виникають у ході
бойових дій (Гончар, III, 1959, 52); В ході шкільного
навчання в учнів розвиваються процеси розуміння (Рад.
психол. наука.., 1958, 191); Хід речей (справів, справ
і т. ін.) — розвиток, протікання, проходження подій,
явищ. Юрка допитували третім. Хід справи від салого
початку її виникнення склався так, що він ішов трет-
тім, останнім (Лор., Не повторю.., 1963, 40); Кож-
на ж людська думка — предметна, бо, як говорив
В. І. Ленін, хід ідей визначається ходом речей (Рад.
літ-во, 8, 1965, 12).

7. Дія, робота, здійснювана машиною, механізмом і т. ін.; // Повний технологічний процес, що здійснюється в чому-небудь; цикл. Григорію Сидоровичу не треба було й дивитися на манометри, щоб визначити хід печі. — Йому здавалося, що димна співає (Ю. Янов., II, 1954, 111); // Звуки, утворювані дією механізму.

◇ В ході що — у вжитку, в обігу, поширене що-небудь. — У них там [в Америці] теж ярмарки є? — поцікавився дід. — Ще й які! Любський товар у них здавна в ходу. Вони собі, замість строковиків, негрів-арапів поновозили кораблями з Африки (Гончар, I, 1959, 31); Давно вже в ходу у нас вислів: трудова активність. І зараз значення такої активності не знижується, навпаки, вона повкрна зростає, бо зростають наші завдання (Ком. Укр., 12, 1969, 74); Гіт (пійти) в хід — починати широко застосовуватися, використовуватися. Залітали комарі й до палат.. Світло сяє, і починалася зепелка війна, йшли в хід рушники, сорочки, простирадла (Збан., Сеспель, 1961, 110); Люто сперечаються солдати. Тут уже все пішло в хід: крики, гамір, погрози, лайка, всі види переконувачів у неповторний цей великий час самовизначення (Довж., I, 1958, 46); Молоді в себе вдома потайки, пішли в хід старі дідівські жорна, які ваялись десь на вгороді та попід татами (Хижняк, Тамара, 1959, 41); На повний хід див. повний; На холостому ході; На холостіх ходях; Холостім ходом: а) без будь-якого навантаження, без корисної виробничої дії, роботи. Все робилося послідовно і методично. Спершу апарати біля корів сичали і цюкали на холостому ході, саме в ту пору, коли дівчата доїли вручну. Далі апарат, що працював холостим ходом, припасовували на тварині, а в жолоб перед її носом сипали щось смачненьке (Вол., Місячне срібло, 1961, 264); — Коли набираєш ґрунт на ніж [бульдозера], прислухайся до роботи двигуна. Як тільки відчуєш, що він починає втрачати потужність, — годі. Надолужуй на імішому: коли повертаєшся на робоче місце, переключай на максимальну швидкість. Хочеш час зекономити, то саме тут і економ, на цій холостіх ходях... (Гончар, Тронка, 1963, 267); б) без належних результатів, бажаних наслідків; безрезультатно. — На холостому ході працюємо! — Тобто як? — А так, Митричу, поту багато, а толку мало (Панч, II, 1956, 72); Коли, скажімо, якесь підприємство не виконує плану або випускає недоброякісну продукцію, то це значить, що вся партійна робота на цьому підприємстві йде на холостому ході (Ком. Укр., 6, 1960, 42); Нормальним (звичайним) ходом — нормально, звичайно. Я думаю, що справа піде нормальним ходом (Драг., II, 1970, 507); Повним ходом див. повний; Пускати (пустити) в хід — починати застосовувати, використовувати що-небудь. Протягом години мінометникам кілька разів доводилося пускати в хід гранати, іти в рукопаш (Гончар, III, 1959, 451); — Бувало, бешкетна парубота одного кутка посваритися з другим та й пускає в хід не тільки рушницю, але й кулемети (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 132); Кілька ударів ножем розпушили землю. Рубін вигоріє її на себе і знову пустив у хід ніж (Сеня., На Бат. горі, 1960, 22); Робочий хід — корисна робота механізму або його частини. Під час робочого ходу машини транспортери садильних механізмів приводяться в рух, а сошник утворює садильну щілину (Колг. енци., II, 1956, 430); Холостий хід — робота механізму або його частини без будь-якого навантаження, без корисної виробничої дії.

8. перен. Певний прийом, маневр, дія для досягнення чого-небудь. [К о л о с:] Але надто ризиковано, якщо вони [гітлерівці] розгадують наш хід (Корн., II, 1955, 46); Йому пропонували жур.. Розібратися, що ж криється

за тактичним ходом шефа, він не міг (Рибак, Час., 1960, 493).

9. Черговий виступ гравця в картярській, шаховій, шашковій і т. ін. грі. Лагузьській поставив кісточку, але гра розладчалась. Лагузьська уїдливо то пускала шпильки на його адресу, то сердилась на Рязанцева, що невміло підтримував її своїми ходами (Коцюба, Нові береги, 1959, 433); Помкапітана зробив хід конем і, хвилину затримавши погляд на дощі, підняв голову (Багмут, Щасл. день., 1959, 122); Ми ледве дограли одну партію в доміно. Щось заважало нам грати. Ми не думали над своїми ходами, раз у раз плутали і, на решті, покинули доміно (Сміл., Сашко, 1957, 112).

◇ Хід конем див. кінь.

10. Нижня ходова частина воза або інших транспортних засобів. Весело цокотіли по добрій дорозі залізні ходи (Головко, II, 1957, 37); Під вікнами з гуркотом зупиняється на залізному ході віз (Стельмах, I, 1962, 409); // Нижня ходова частина пристрою, який рухається за допомогою власного двигуна. Трактори збригнули важким залізним тілом, глибоко вдавили землю широкими смугами гусеничного ходу і рівно рушили на степ (Епик, Тв., 1958, 350); Повзуть задумано гармати на механічному ході (Сос., II, 1958, 442); Рама обприскувача... встановлена на двоколісному ході (Механ. і електриф., 1953, 117); // Переміщення рухомої частини механізму від одного крайнього положення до іншого. Хід поршня; Хід преса; // Відстань, на яку ця частина переміщується; // розм. Нижня частина взуття; підощва. Взуття на гумовому ході.

11. кому. Можливість ввійти, пройти куди-небудь. Як притоптаній з одного кінця черв'як болізно [болісно] в'ється, згинається — розправляється — нема йому далі ходу! .. Так Горлиця крутилась коло свого темного дала (Мирний, I, 1954, 286); Коли скресли раптово ріки і древній бог весняної грязюки пустив у діло свої ресурси, що ні кінному, ні пішому не стало ходу, куди не поткнувся, загули моторизовані армії, забуксували, залапали всіма мовами водії машин і стали (Довж., I, 1958, 355); // перен. Можливість добитися чого-небудь у житті, діяльності тощо. [П е ч а р и ц я:] А тут — поподавися над тією стравою дома та в бурі попросидь літ десять-двадцять, та от тобі тільки й ходу, що учителем! (Мирний, V, 1955, 146); [П е т р о:] Будем скаржитися. Коли газів нічого не зроби, поїдем до начальства. Я тобі знаю (К.-Карий, II, 1960, 326); Широ вітаючи се нове видавництво [«Жіночу бібліотеку»] і бажаючи йому якнайкращого ходу серед нашої суспільності, ми хочемо сказати кілька слів про зміст 1-ї книжки (Фр., XVI, 1955, 191).

◇ Давати (дати) хід кому — направляти в належне місце для розгляду, виконання (справу, клопотання тощо); сприяти здійсненню чого-небудь. — Листи я прочитав. Коли вашій справі буде дано вірний хід, ви неодмінно виграєте її (Стельмах, Хліб., 1959, 417); Не давати (не дати) ходу кому: а) не пускати когонебудь кудись. Піткнувся було [шсар], так йому і чарки помахати не дали, і у тату ходу не дали (Кв.-Оси., II, 1956, 218); б) не давати можливості кому-небудь виявити свої здібності, показати себе; ставати в чомусь кому-небудь на перешкоду. — Біда! — посмігнувся Оста. — Не дають нам ходу, дячку Мусію. Забивають (Головко, II, 1957, 576); в) надокучати чим-небудь комусь. [М а р к о:] Андрій ходу їй не давав. От вона і пішла за нього (Мороз, П'єси, 1959, 7).

12. муз. Зміна, поворот у мелодії, музичній темі; музична фраза, фігура, що служить переходом від однієї музичної теми до іншої. Часто використовує композитор [Ю. С. Мейтус] ходи на дисонансі інтервали,

ланцюги секвенцій, що гостро звучать, складні гармонічні комплекси, полігармонію і політональність (Мист., 2, 1965, 13); Січинський написав думу [«Думу про Неचाє», очевидно, під впливом М. В. Лисенка.. Мелодії властиві речитативності, мелізматика та ходи на збільшену секунду (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 65).

ХІДНИК, а, ч., розм. 1. Те саме, що хід 4. — Під цією церквою викопано глибокий ящик, і від нього ведуть чотири хідники до кожної башти (Стар., Облога..., 1961, 67); І ще скажу: таки ж довгенько він Копає хідник, дорогу до рятунку (Рильський, Марпна, 1944, 43); Вони [шкідники] підризують коріння молодих дерев, об'їдають листя й кору, прокладають під корою хідники (Рад. Укр., 21.IX 1946, 3); // гірн. Горизонтальна або похила виробка для переміщення шахтарів. Зараз же біля сторчової шахти пробивано новий хідник (Гр., 1, 1963, 367).

2. Те саме, що хід 5. Йдуть усі тров: він, Шарлота й Мундзьо. Вже на хіднику, що провадить на веранду (Март., Тв., 1954, 300); — Геть, — заявив я категорично, вказуючи рукою на хідник. — Геть, і забудь сюди оорогу (Чаб., Катюша, 1960, 139).

3. Піднята вище проїжджої частини пішохідна стежка з асфальту, цегли, дошок і т. ін. по боках вулиці чи площі; тротуар. Серед вулиці стояла калюжа, а там, де мали б бути хідники, росло будяччя (Крим., Вибр., 1965, 352); Незабаром ми йшли вже тільки вдвоє по стемнілій вулиці, по м'яких дерев'яних хідниках помід стінами білих будинків (Перв., Материн.. хліб, 1960, 26); Він схилює голову; помід ногами — вичогований цезляний хідник, порелана миська земля (Жур., Нам тоді..., 1968, 88); // рідко. Стежка в саду, парку; алея. На другий день пінали [погналі] нас, може, двадцять парубків, у панський сад, — бач, заховіть пам в саду кручених хідників (Фр., XIII, 1954, 109).

4. Вузкий, довгий килим або товста тканина такої ж форми, що її стелять на підлогу; постліжка, доріжка. Зробив [Бронко] кілька гімнастичних вправ на «турніку», на якому мама тріпала хідники (Вільде, III, 1968, 120); Червоні хідники й перські килими прикривали підлогу, викладену з різномалюваних камінних плит (Панч, III, 1956, 54); М'яким хідником наблизилася [Ганна] до стола, якийсь час постояла біля нього (Д. Бедзик, Серце..., 1961, 93).

ХІДНИЧОК, чк, ч. Зменш. до хідник. Так її [хатину] завіяло за ніч, що тільки димар стирчає з-під стігу. Та дядько вже встиг прокопати хідничок, і дівчина легко прошикнула ним до деерей (Речм., Весн. грози, 1961, 12); Простягла [Марія] хідничок уздовж софки й вишила в кухню (Тудор, Народження, 1941, 24).

ХІДНЯ, і, ж., розм. Те саме, що ходіння. Ходили і хідню Пшеницю й жито все.. зм'яли та стовкли (Г.-Арт., Байки..., 1958, 62); Ушкоджена в тій битій нога гетьмана покороптилася, завдаючи неприємностей у хідні (Ле, Наливайко, 1957, 15).

ХІМ... Перша частина складних слів, що відповідає слову хімічний у 1 знач., напр.: хімапаратūra, хімлабораторія; у 2 знач., напр.: хімводоочисний, хімводоочищення; у 3 знач., напр.: хімволокно, хімзавод і т. ін.

ХІМІЗАЦІЯ, і, ж., чого і без додатка. Широке впровадження досягнень хімії в різних галузях народного господарства. Хімізація землеробства — один із найважливіших факторів інтенсивного ведення сільського господарства, найкоротший шлях підвищення його продуктивності (Хлібороб Укр., 7, 1972, 16).

ХІМІЗМ, у, ч., чого, спец. Хімічна природа якої-

небудь речовини, певного явища, процесу. Гриб розвивається по-різному, залежно від хімічного складу рослини, що, в свою чергу, залежить від хімізму ґрунту (Хвор. с.-г. рослин, 1953, 447); Вирішальну роль у формуванні флори водоростей відіграють такі екологічні фактори, як.. хімізм води, ступінь обводнення водоюми, температурний режим (Укр. бот. ж., XIII, 4, 1956, 52); Хімізм кометних газів виявився подібним до складу атмосфери планет-гігантів (Знання..., 4, 1966, 5); Речовина, з якої складалися первісні живі істоти (археобіоти), за своїм складом була значно простіша, ніж сучасна протоплазма. Хімізм процесів, що відбувалися у ній, також був більш простим і являв собою лише деяку віддалену схожість з тими явищами, які мають місце в сучасних організмах (Вибр. праці М. Г. Холдного, 1970, 425).

ХІМІЗУВАТИ, ую, уєш, недок., Perez. Піддавати хімізації.

ХІМІК, а, ч. 1. Фахівець з хімії. — Наше село не таке, як ви думаєте. За роки Радянської влади в ньому виросло багато інтелігенції — лікарів, інженерів, педагогів. Ї вже вечні, агрономи, хіміки... (Довж., I, 1958, 296); Вона б уже була хіміком, бо пішла вона захищати Батьківщину з другого курсу хімічного інституту (Вишня, I, 1956, 313); // розм. Виядлач хімії; // розм. Студент хімічного факультету.

2. Працівник хімічної промисловості. Шахтарі, металурги, машинобудівники, хіміки, транспортники, будівельники і хлібороби, інтелігенція рапортують з'їздові про свої трудові подарунки, бажають успіхів його роботі (Матер. XXIV з. Компартії України, 1971, 120).

ХІМІКАЛІЙ, ій, мн. Те саме, що хімікати. Запах хімікалій та ґрунтової есенції виповниє усе повітря кімнат та коридорів (Ю. Янов., II, 1958, 98); Все, як було колись.. Пляшки з хімікаліями на полиці, ганчірочка для рук на гвіздку (Перв., Дикий мед, 1963, 395); Значно збільшено поставку колоспал і радоспал сільськогосподарської техніки, добрив, хімікалій (Матер. XXIV з. КПРС, 1971, 149).

ХІМІКАТ див. хімікати.

ХІМІКАТИ, ів, мн. (одн. хімікат, у, ч.). Хімічні реактиви й препарати, а також хімічні вироби. Дезинфекція буває газова та волога. Першу провадять, спалюючи ґрунтову сірку або користуючись хлорпікроном, а другу роблять розчинами різних хімікатів, що знищують хвороби та шкідників у теплицях (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 34); Точені вироби відбілюють сірчанним газом, кладуть їх у закриті посудину, в якій запалюється сірка. Обезсмолювання і відбілювання провадять в гумових рукавичках, бо хімікати роз'їдають шкіру (Стал.-буд. справа, 1957, 237); Смакові якості кормів Сидір Іванович схильний був приписувати не стільки впливу хімікатів, як його умінню застосовувати на практиці технологію обробки (Добр., Тече річка..., 1961, 151).

ХІМІКО... Перша частина складних слів, що відповідає слову хімічний, напр.: хіміко-бактеріологічний, хіміко-металургічний і т. ін.

ХІМІО... Перша частина складних слів, що означає: стосовний до хімії або хімічних процесів, напр.: хіміосінтез, хіміотаксис, хіміотоксичний і т. ін.

ХІМІОТЕРАПЕВТИЧНИЙ, а, е, мед. Стос. до хіміотерапії. Вже давно відомі хіміотерапевтичні речовини рослинного походження (хінін та еметін), які треба розглядати як антибіотики (Вісник АІІ, 10, 1957, 62); Для лікування хворих на рак тепер здебільшого викори-

стовують комплексні методи: хірургічне та променеве лікування, хірургічне і гормональне або хіміотерапевтичне та інші (Знання..., 1, 1965, 20).

ХІМІОТЕРАПІЯ, і, ж., мед. Лікування хвороб хімічними препаратами. Проблема боротьби із зловідомими пухлинами залежить від винайдення нових методів, які дали б змогу запобігти метастазам і лікувати їх. Такий метод вже існує. Він одержав назву хіміотерапії (Наука..., 10, 1962, 31); [Н і н а:] Я цікавлюсь багатьма речами: хіміотерапією, бактеріофагами, гормонами (Коч., II, 1956, 284).

ХІМІОТРОПІЗМ, у, ч. спец. Те саме, що хемотропізм.
ХІМІЧКА, я, ж., розм. Жін. до хімік. Катерина хотувалася до університету, на біологічний факультет, двох викладачів, біолог і хімічка, взяла допомоги Каті перетворити її мрії на світлу дійсність (Вол., Місячне срібло, 1961, 295).

ХІМІЧНИЙ, а, е. і. Стос. до хімії, пов'язаний з нею. Закони зовнішнього світу, природи, що поділяються на механічні і хімічні (це дуже важливо), є основою доцільної діяльності людини (Ленін, 29, 1972, 157); Явища, при яких відбувається утворення нових речовин з новими властивостями, називають хімічними явищами (Підручник дезінф., 1953, 14); Сучасна хімічна наука успішно розв'язує найскладніші проблеми пізнання і дедалі глибше проникає в таємниці природи (Наука..., 3, 1957, 22); Дивно було Каринському вислужувати таке від людини, яка, здавалося, могла мислити лише хімічними формулами (Шовк., Інженери, 1956, 73); Дослідження хімічного складу води, яка утворює змари, завжди виявляє наявність солей морського походження (Наука..., 2, 1957, 20); Електричну енергію можна добути з механічної, теплової і хімічної енергії (Фізика, II, 1957, 95); // Який стосується явищ, що їх вивчає хімія. Важливе значення для підвищення врожаю кукурудзи на кислих ґрунтах має гашення. Воно поліпшує хімічні, фізико-хімічні та мікробіологічні процеси в ґрунті (Добрива..., 1956, 187); Вперше в науці Ломоносов відкрив і експериментально довів закон збереження маси при хімічних перетвореннях (Наука..., 1, 1957, 17); // Признач. для занять хімією. У невеликій своїй хімічній лабораторії він на досвіді перевіряє все прочитане (Видатні вітч. географи..., 1954, 43); Спеціальний хімічний посуд, призначений для нагрівання, робиться з тонкого скла: він крихкий, легко б'ється, але добре витримує нагрівання (Уроки.. хіміка, 1956, 6); // Який готує хіміків. [Л ю б а:] Потім ми поступимо в виш. Я — в інститут авіації, а ти — в хімічний (Мик., I, 1957, 451).

Хімічний олівець — олівець з особливим графітом, який при змочуванні пише як чорнило. Яким із виробок великого задоволення закреслює його прозівець. Навіть олівець був посланим — забув, що хімічний (Головко, II, 1957, 128); Від роси вона [записка] розмокла, і літери, написані хімічним олівцем, розповзалися в сині плями (Панч, В дорозі, 1959, 90).

Δ Хімічна кінетика див. кінетика; **Хімічна реакція** — перетворення одних речовин в інші, що відрізняються за складом та властивостями від вихідних. Бувало, що зіпсується на міні ударник або вчиниться хімічна реакція в ґрунті живих сріблятих капсулях (Ю. Янов., II, 1958, 33); Хімічні явища інакше називаються хімічними реакціями (Уроки.. хіміка, 1956, 26); Хімічна сполука див. сполука; Хімічна спорідненість див. спорідненість; Хімічний елемент — проста речовина, яку не можна хімічно розкласти на простіші речовини. Хімічний елемент — це вид атомів, ядра яких мають один і той же заряд (Хімія, 9, 1956, 28); Наша промисловість практично використовує тепер усі хімічні елементи Менделєєвської таблиці, тоді як у дореволюційний час використовувався лише 14 з них (Наука..., 3, 1958, 2).

2. Пов'язаний з застосуванням методів, засобів хімії у виробництві й виготовленні виробів. Будувати цей завод почали напередодні війни чотирнадцятого року, а закінчували вже тоді, коли оборонне значення хімічної промисловості стало ясним навіть царському урядові (Шовк., Інженери, 1956, 76); // На якому виготовляють вироби такими методами, засобами. Гудок хімічного заводу раптом заглушив на мить весняні звуки й нагадав обом хлопцям, що треба поспішати на комсомольські збори (Донч., II, 1956, 14); // Вигот. методами, засобами хімії. Листівки пахли хімічною фарбою (Собко, Серце, 1952, 36); На Чернігівському комбінаті хімічного волокна виготовляють надзвичайно міцні нитки (Веч. Київ, 27.VIII 1974, 2); Хімічні засоби боротьби з бур'янами та козаками-шкідниками у сільському господарстві досить ефективні (Знання..., 8, 1969, 2).

3. Який базується на використанні продуктів хімії з воєнною метою. Можна було сподіватись на хімічну атаку або повітряний напад (Трубіл., I, 1955, 77); Хімічна команда дає димову зав'язу (Ю. Янов., IV, 1959, 75).

ХІМІЧНО. Присл. до хімічний 1. Більшість пластмас хімічно стійкі і витримують дію кислот та лугів (Токарна справа., 1957, 65); Хімічно оброблена соломка не тільки добре перетравлюється і засвоюється, але й сприяє кращому засвоєнню інших кормів раціону (Колг. Укр., 11, 1958, 30).

ХІМІЯ, і, ж. 1. Наука про склад, будову, властивості та перетворення речовин. Хімія і фізика — рідні сестри в сім'ї природничих наук (Цікава хімія, 1954, 3); Народ Єгипту звав свою країну словом хемі, що означало «чорний край». А через те, що батьківщиною хімії — «єгипетської науки» — був Єгипет, сучасна її назва утвердилася в мовах різних країн світу (Знання... 5, 1970, 32); // Навчальний предмет, що викладає зміст цієї науки. Він [М. П. Соколов] слухав лекції з хімії, природничої історії, фізіології, медицини (Видатні вітч. географи..., 1954, 43).

Δ Аналітична хімія див. аналітичний; **Квантова хімія** — розділ науки, що вивчає будову й фізико-хімічні властивості молекул та їх реакційну здатність. У тридцятих роках виникла квантова хімія, яка відповідала на корінні питання: чому атом поєднується з атомом, чим пояснюється забарвлення речовин, їх магнітні й термічні властивості, біологічна дія (Наука..., 5, 1969, 21); Колідна хімія див. колідний; **Неорганічна хімія** див. неорганічний; **Органічна хімія** див. органічний; **Радіаційна хімія** — розділ науки, що вивчає хімічну дію іонізуючого проміння на речовини. Хімічні зміни речовин, які відбуваються під дією ядерних опромінь, вивчає нова галузь науки — радіаційна хімія (Веч. Київ, 4.IV 1961, 2); **Фізична хімія** див. фізичний.

2. Практичне використання цієї науки, її законів у житті, виробництві, промисловості.
Велика хімія див. великий.

3. чого. Якісний склад та хімічні реакції, властиві чому-небудь. Одну з робіт.. завершила лабораторія хімії рослинних кормів. Вона стосується проблеми створення міцної кормової бази для тваринництва (Наука..., 11, 1967, 41); Хімія пластичних мас.

ХІМОТРОН, а, ч., спец. Електрохімічний перетворювач, принцип дії якого ґрунтується на явищах, що відбуваються завдяки проходженню струму через рідину. Надійний і безвідмовний у роботі, хімотрон надзвичайно простий за конструкцією. Це — невеличка скляна ампула, виповнена електролітом, з впалями у неї

латинови́ми електродами (Наука.., 8, 1969, 58); Хімотроніка — це електрохімічні перетворювачі, елементи керування тощо. Вони надзвичайно чутливі до майже невольних змін тепла, тиску, звукових коливань, руху (Знання.., 1, 1966, 16).

ХІМОТРОНІКА, и, ж. Галузь науки й техніки, що вивчає принципи побудови й способи використання хімотронів. За наших днів на межі електрохімії, електроніки й автоматики виникла нова галузь науки й техніки — хімотроніка (Наука.., 8, 1969, 58).

ХІМОТРОННИЙ, а, е. Прикм. до хімотронів. Хімотронний чарунок здатні працювати й як насоси, як підсилювачі без електронних ламп і тріодів, причому з досить великим коефіцієнтом підсилення (Знання.., 1, 1966, 17).

ХІМЧИСТКА, и, ж. Хімічна чистка. Регулярна хімічестка оновлює одяг, не змінюючи при цьому властивості тканини, її кольору й міцності (Веч. Київ, 11.XI 1974, 4).

ХІНА, и, ж., фарм. Те саме, що хінін. Так якось недобре почував себе учора, боліла голова і все тіло, не хотіло зовсім їсти. Прийняв хіни і вистався, і сьогодні краще мені (Копюб., III, 1956, 271); — До тридцяти бев'яти награв температуру. А що вже хіни тіі навковтась! і досі в вузах гуде (Головко, I, 1957, 468).

ХІНДІ, **ГІНДІ**, невідм., ж. Державна мова Індії, створена на основі хіндустані та санскриту; належить до індійської групи індоевропейських мов. У самій Індії одні вважають, що хінді й урду — дві різні мови, інші вважають їх двома стилями однієї і тієї ж мови (Мовозн., XVIII, 1963, 79).

ХІНДУСТАНЕЦЬ див. хіндустанці.

ХІНДУСТА́НІ, невідм., ч. і ж. 1. Назва корінного населення Індії й Пакистану.

2. Розмовна мова Індії, створена на основі діалектів хінді; від літературних новоіндійських мов гінді та урду відрізняється помірним уживанням санскритської лексики (власливої гінді) та арабсько-перської (власливої урду).

ХІНДУСТА́НКА див. хіндустанці.

ХІНДУСТА́НЦІ, ів, мн. (одн. хіндустанець, ня, ч.; хіндустанка, и, ж.). Те саме, що хіндустанці 1.

ХІНІН, у, ч., фарм. Алкалоїд кори хінного дерева; білий кристалічний гіркий на смак порошок, що використовується в основному як протималярійний та жарознижувачий засіб. Хінін, наприклад, виділено з кори хінного дерева ще в 1820 році, а його хімічний склад визначили лише через 28 років (Наука.., 3, 1957, 25); Наталія висловила енергійне побажання, щоб мандрівник узав йому, бинти, аспірин і хінін (Довж., VI, 1957, 15); Безперерено у мене гуло в вузах, як од хініну (Ю. Янов., I, 1954, 58).

ХІННИЙ, а, е. Прикм. до хіна; // Приготовлений з хіною, з хіни. Хінна вода; Хінне мило.

△ Хі́нна кислота́ — кислота, яку дістають з кори хінного дерева; у невеликій кількості міститься також в інших рослинах (ялині, сосні тощо). У свіжій журавлині міститься в середньому 2,5% лимонної кислоти, а також невелика кількість.. хінної (Укр. страви, 1957, 309); Хі́нна ко́ра — хінін, хіна. Протягом кількох століть препарати хінної кори застосовувались емпірично, без наукового обґрунтування (Наука.., 2, 1955, 11); Хі́нне дере́во — вічнозелене тропічне дерево або кущ родини маренових, кора якого містить хінін. В Андах, на їх східній схилах, поширені ліси з хінного дерева (Посібник з зоогеогр., 1956, 33).

ХІНСЬКИЙ, а, е, заст. Китайський.

ХІП, виг., у знач. присудк. сл., розм. Те саме, що хап¹. Черв'як кива — аж ось! Зі дна Гульк Щука!.. боеть!.. вона

За удку хіп! А удка — сіп!.. З води шубовість в окріп!.. (Г.-Арт., Байки.., 1958, 81); — А він [стражник] за мною, та — хіп! заду за кожушанку (Мирний, IV, 1955, 378); От менший брат і дав йому першому буханець, а старець трошки проголодавсь — хіп той буханець (Стор., I, 1957, 34).

ХІРОМАНТ, а, ч. Особа, що займається хіромантією. Він горвав коліси і книги видатних хіромантів (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 265); Хіроманти передбачали майбутнє тієї чи іншої людини по долонях її рук (Наука.., 8, 1958, 61).

ХІРОМАНТІЯ, і, ж. Ворожівня по лініях на долонях рук та провіщання на цій основі майбутньої долі людини. [М а л и н и:] Перечотуть! Хіромантія! Не буду я тут лишатись жодної хвилини. Це нижче мості гідності (Собко, П'єси, 1958, 248); — У хіромантію я не вірю, а в мудрість народну вірю (Цюпа, Краєви, 1971, 178).

ХІРОМАНТКА, и, ж. Жін. до хіромант.

ХІРОТОНІЯ, і, ж., церк. Посвячення духовної особи в певний сан (єпископа, дякона тощо).

ХІРТ див. хорт.

ХІРУ́РГ, а, ч. Лікар, фахівець з хірургії. Обійшовши всі палати, хірург Богдановський зайшов у перев'язочну й, розпорядившись щодо перев'язок, присів край вікна, чекаючи на початок роботи (Довж., I, 1958, 320); Матвій Матейович — хірург, а в пальцях хірурга, як відомо, підвищене чуття дошки (Вол., Місячне срібло, 1961, 13); *У порівн. Він завжди працював, дотикаючись до глини обережно, як хірург (Ільч., Серце жде, 1939, 145).

ХІРУ́РГІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Стос. до хірургії, пов'язаний з нею. Застосування струмів високої частоти в хірургії одержало назву електрохірургії (хірургічної діатермії) (Наука.., 9, 1964, 35); // Здійснюваний із застосуванням хірургії. Майже безперерено на кількох столах, примітивно обладнаних, провадилася хірургічні операції (Ле, Право.., 1957, 171); Під час хірургічного лікування в розширені вені з допомогою шприца та голки вводять різні речовини з тим, щоб викликати згортання крові (Наука.., 3, 1959, 31); // Який викликовують методами хірургії. «Зничтожав» баба всілякі хвороби: й хірургічні, і внутрішні, і хвороби на очах, і на зубі, і жіночі, і всілякі інші (Вишня, I, 1956, 21).

2. Признач. для здійснення операцій та лікування перев. оперованих хворих. В Сенькові за час війни зруйновано й спалено.. клуб, театр, школу.., хірургічний корпус сільської лікарні (Вишня, I, 1956, 357); Оленку погнала на носилах у хірургічну палату (Кучер, Труда на любов, 1960, 573); Перша зустріч з Білявим відбулася в хірургічному кабінеті районної лікарні (Д. Бедзик, Дніпро..1951, 9); // Який використовується при операціях. Шмойлович мовчки розбирав на столі хірургічні інструменти (Тулуб, Людолови, II, 1957, 578); Той [Семен Архипович] зразу ж стагнув гумові хірургічні рукавички і в палаті вийшов з операційної (Рибак, Час.., 1960, 133); // у знач. ім. хірургічна, ної, ж. Приміщення, призначене для операцій і лікування хворих методами хірургії. Кипіла робота в хірургічній. Вікна деренчали від вибухів.. Одна з сестер знепритоміла (Довж., I, 1958, 290).

3. Стос. до хірурга, пов'язаний з його діяльністю. [Л і д а:] Я прошу вас (знімає скрипку) хоч на одну хвилину — покажіть мені хірургічні інструменти на найближчому до інструментів (Корн., I, 1955, 99); // Який готув. хірургів. Закінчивши її [Київську академію], він еступив.. до Петербурзької медико-хірургічної академії (Матеріали.. охор. здоров'я.., 1957, 23).

ХІРУ́РГІ́ЧНО. Присл. до хірургічний 1, 2.

ХІРУРГІЯ, і, ж. Галузь клінічної медицини, що вивчає захворювання, основним методом лікування яких є хірургічна операція. *Хірургії віддавав [Храпков] майже весь час, а про мистецтво здебільшого тільки говорив і то — при добрій нагоді* (Ле, Міжгір'я, 1953, 24); *У Київському університеті В. О. Караваєв був професором хірургії протягом 51 року* (Наука., 9, 1961, 60); *// Лікування захворювань оперативним шляхом. Не думаю проводити взагалі злиму в Криму, а думаю скоріш відатись до хірургії, коли буде можна* (Л. Укр., V, 1956, 245); *[П л а т о н:] Я не знаю, що ви так боїтесь хірургії* (Корн., I, 1955, 98); *За кілька хвилин він лежав у клініці невідкладної хірургії* (Дмит., Розлука, 1957, 243).

△ **Торакальна хірургія** *див.* **торакальний**.

ХІСЕН, сна, ч., *діал.*, *рідко*. Користь. Який мені з того хісен? (С. Гр.).

ХІСНУВАТИ, ую, уєш, *недок.*, *діал.* Користуватися. З часом первісні жителі [Борислава], господарі, мусили устунити з прагдінної землі під напором досвіду чужинців, не вміючи хіснувати з мільйонів, які крилися в землі (Ков., Світ., 1960, 21).

ХІСНУВАТИСЯ, уюся, уєшся, *недок.*, *діал.* Користуватися.

ХІТИН, у, ч. Органічна речовина, що належить до групи вуглеводів; утворює зовнішній твердий покрив членистоногих, оболонки клітин грибів, деяких водоростей і бактерій. *Зобик [бджоли] щільно облицьований зсередини хітином, який не пропускає нектару* (Бджоли, 1955, 34); *Тіло комахи зовні вкрите шаром хітину* (Шкідн. і хвор. рослин, 1956, 6).

ХІТИННИЙ, а, е. Те саме, що **хітиновий**.

ХІТИНОВИЙ, а, е. Який складається з хітину. *Внутрішнього скелета у комах нема, замість того тіло їй зовні вкриває хітиновий покрив, який захищає всі органи комах зсередини її тіла і в місцях прикріплення м'язів* (Шкідн. поля., 1949, 17); *Коло гнізда або в дуплах і печерках, де ноцують птахи, можна знайти купи хітинових панцирів комах* (Корисні птахи., 1950, 52).

ХІТОН, а, ч. Чоловічий і жіночий лляний або вовняний одяг у стародавніх греків, що нагадував сорочку (перев. без рукавів), підперезану поясом з напуском. *В білім хітоні вона, оперезана поясом срібним, їде, недбало віжки держачи* (Фр., XII, 1954, 317); *[С а я ф о:] Я краще дам тобі отой хітон, Що виткала недавно* (Л. Укр., III, 1952, 726); *Гостеві кожон хітона, і випрану чисто керю [кпрю], Я золота хай принесе по таланту в дарунок почесний...* (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 147); *// Широкий одяг, що спадає донизу вільними складками. Більшість хворих [санаторію] були відгануті в широкі хітони майже до п'ят з довгими до зап'ясть рукавами* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 335); *Єпископи зняли з Ярослава пурпуровий хітон, відганули йому меч і підвели князя до вітаря* (Загреб., Диво, 1968, 698); *// У балеті — одяг без рукавів, що нагадує римську туніку*.

ХІТЬ, хѣти і *діал.* хіті, ж., *розм.* 1. *перев. до чого або з інфін.* Бажання, прагнення здійснити, виконати щось, домогтися чогось. *На другий день добує [Чіпка] десь ціла й молотия у клуні. Де та сила і хіть узялися!* (Мирний, I, 1949, 323); *Щоб була ти щасливою в світі, — То не мав би я іншої хіті, Най там серце кого не коха* (Граб., I, 1959, 264); *// у знач. присудк. сл.* Є бажання, хочеться. *Хто хоче, грає або стіває, кому хіть — бряжчить на арфі* (Вовчок, I, 1955, 374); *// Потреба в чому-небудь. Зістався смуток, той смуток, що гризе душу, проганяє сон яночі, одбиває хіть їсти й пити* (Н.-Лев., VI, 1966, 68); *Звірі полювали один на одного, дрібнота рятувалася від хижаків, хижакі докладали*

всіх зусиль, щоб перехопити, щоб уніймати й задовольнити свою хіть до їжі (Донч., II, 1956, 43).

◇ **Берé** (брала, взяла, прийшла, прийде) хіть — хочеться, хотілося, захочеться, захотілося. — *Куди їм виселятися? пощо? — питали вони себе, і їх брала хіть в живі очі розсміятися* (Коцюб., I, 1955, 294); — *Ти шлещ, та й мене взяла хіть до роботи, — обізва-лась Марта Кирилівна* (Н.-Лев., VI, 1966, 62); *От, може, вам колись, — часами се буває, — Розглянути старі шпараги прийде хіть* (Л. Укр., I, 1951, 112); **З (із) [великою, мілою і т. ін.] хіттю** — а присвєтності, радістю; охоче. — *У кого се ти зліба позичила?* — *У Микити у Румая. — Довго, мабуть, гнувся — не давав?* — *О, де ж там! І трошки ні!* *Зараз, таки зараз дає, із мілою хіттю* (Вовчок, I, 1955, 147); *З великою хіттю пристану до перекладання книжок для дітей* (Коцюб., III, 1956, 124).

2. Нахил, потяг, пристрасть до якоїсь діяльності чи якихось занять. *Лісник знайомий єсть у мене. Він до щеплювання має хіть велику* (Рильський, III, 1961, 204); *Семенко усю свою хіть, що має до господарства, з хати на клуб переніс* (Мур., Бук. повість, 1959, 134); — *Не знаєш, що тей батько — мій батько? Що він мені прищепив хіть до механізації?* *Я Омеляну Осейшовичу заздячуватиму до могилы* (Логв., Давні рани, 1961, 144); *// до кого. Любовний потяг, пристрасть. — Рутулець Турн тебе вже свата, За ним, бач, тягне і Амата, І ти в йому находиш смак. До кого хіть ти більшу маш, Скажи, кого з нас вибираєш?* (Котл., I, 1952, 178).

ХІТЬ-НЕ-ХІТЬ, присл., *розм.* Те саме, що **хѣч-не-хѣч**. *Хіть-не-хіть Гарвасій подався на сцену* (Перв., II, 1958, 363).

ХІХИ *див.* хихи.

ХІ-ХІ *див.* хх-хх.

ХІХІКАННЯ *див.* хихікання.

ХІХІКАТИ *див.* хихікати.

ХІ-ХІ-ХІ *див.* хх-хх.

ХІЛАМАТИ, аю, аш, *недок.*, *перех.*, *діал.* Жадібно їсти. *З хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й кабанчик — і давай попипцем хламати зерно* (Мирний, II, 1954, 36).

ХЛАМІДА, и, ж. 1. Чоловічий верхній одяг стародавніх греків та римлян у вигляді короткого плаща із застібною на правому плечі або на грудях. *І хламиду він [Арістотель] знав, і рачкує піскою, Його очі Аггяя закрила платком І сидить на хребті й позаняє прутком* (Фр., XI, 1952, 84); **Образно. В дивному блиску... у сніжних хламиди стрункі дерева — як статуї в порталах палати...* (У. Кравч., Вибр., 1958, 293); *// Плащ або мантия царів, полководців, героїв. Імператори Костянтин і Роман одягалися. Це була складна церемонія. Принесли.. великі скрині з царським одягом. — з хламидами і ларці з вінцями* (Скл., Святослав, 1959, 147).

2. *розм.* Широкий попівський одяг, схожий на рясу. *Ходив він, як чернець, у високій шапці, у чорній хламиді і підперізувався ремінним поясом* (Стор., I, 1957, 203); — *Я хочу на Ступки, — сказав піп у білоїтій хламиді, перекрестився перед комендантом і тричі вклонився* (Тют., Вир, 1964, 411); *// Незграбний широкий і довгий одяг. Пригадалися йому давні часи, часи бурси. І він розказував, як трохи не кожної ночі, накинувши на себе лихенькі хламиди, тягли вони на здобич* (Мирний, III, 1954, 210); *Погода тепер чудова (+25' цілий день), я хожу в літній хламиді (дуже рада, що її взяла)* (Л. Укр., V, 1956, 421).

ХЛАМІДОМОНАДА, и, ж. Одноклітинна зелена водорість, яка при масовому розмноженні виклякає так

зване цвітіння води. Хламідомонада дуже часто зустрічається у неглибоких водоймах — калюжах, канавах тощо, надаючи воді густо-зеленого забарвлення (Практ. з систем. та морф. рослин, 1955, 11).

ХЛАМІТТЯ, я, с., розм. Те саме, що ляміття. Які [в'язні] лежать на великому гуртовому полу серед брудного хламїття, які сидять там, гуляючи в карти.. Це — злочинці (Гр., II, 1963, 444).

ХЛАНЬ, і, ж., діал. Безодня. Щоб мене сира земляка в чорну хлань сховала, коли я з своєї вики лану не дожала (У. Кравч., Вибр., 1958, 128); До кінця тепер мене посаджай, А потім упади у темну хлань (Павл., Пальм. віть, 1962, 68).

ХЛЕБЕСНУТИ, ну, нєш, док., перек. і без додатка, розм. Однокр. до хлєбєстати. Його очі якось тривожно бігали з одного боку на другий; лице ажмуре, чуб стовбуром — ознака, що Грицько уже хлєбєснує (Мирний, III, 1954, 27).

ХЛЕБЄСТАТИ, ещү, ещєш, недок., перек. і без додатка, розм. Те саме, що хлєбєтати 2. Ужє він дудлити й.. хлєбєстати [горілку] (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 248).

ХЛЕБНУТИ, ну, нєш, док., перек. і без додатка. Однокр. до хлєбтати. Багачі з'їли калачі, то й сплять і вдєнь і вноч, а бідний чою не хлєбне, то й так засне (Укр. присл., 1963, 117); [А н д р і й:] Сєрафимє Вікєнтївно! Сєрафимє! Заспокойтєсь, заспокойтєсь! (Налєвєс води у склянку і подає Сєрафимї). Хлєбнїть вєдичкї! Хлєбнїть! (Мороз, П'єсн, 1959, 307); Матушка, ну й чунї воки. Теж, хлєбуть, хлєбнули трошки [вина] (Мик., Кадилєвниця, 1959, 52).

ХЛЕБОНУТИ, ну, нєш, док., однокр., перек. і без додатка. Підсил. до хлєбнүти. Дєхто побуває ужє.. в шинку, дєхто і гєть-то хлєбонүє (Мирний, IV, 1955, 184).

ХЛЕБТАТИ, бчү, бчєп, недок., перек. і без додатка. 1. Ппти, вбираючи рїдину язиком (про тварин). Ужачок прийохавєся до молока, а тоді похалєцєм почав хлєбтати (Кол., Сов. ранок, 1951, 110); Незабаром він [пєсик] голосно почав хлєбтати, і на його морді заблїщали, як діаманти, срібні краплини (Довч., VI, 1957, 217).

2. розм. Пити що-небудь (про людину). Старий зїн'єся на ноги і, хапаючись руками за куці, поплівєся до річки і догєво хлєбтєв із неї воду (Тют., Вир, 1964, 257); // Пити багато спиртного; напиватися. Слуги доїдаючи страви із перемїнєних блєд тут жє попїд стїмками їдаєльні.., теж хлєбтали вина, які частило визопити з столу (Панч, Гомон. Україна, 1954, 175); // Набираючи ложкою, їсти яку-небудь рїдку єстраву; єсрєбати. За кілька хвїлин ми всі чєтєверо разом із фурманом сидїли й хлєбтали смачну хартопляну юшку (Досв., Вибр., 1959, 41); Кожному одмірялоє по черпаковї перлової хашї, яку бїйці озрєстєли «шрапнєллою». Хлопцї нашвидку хлєбтали її і за домашньою звичкою облїзували ложкї (Тют., Вир, 1964, 340).

ХЛЕПНУТИ, ну, нєш, док., перек. і без додатка, розм. Однокр. до хлєптати.

ХЛЕПТАТИ, пчү, пчєп, недок., перек. і без додатка, розм. Те саме, що хлєбтати. Він [вуж] приловє і став хлєптати молоко (Фр., XI, 1952, 223); Він з великим апєтитом хлєптає чай і записав рот крєдєллєми (Н.-Лєв., VI, 1966, 36).

ХЛІНУТИ, вє, док. 1. Политися бурхливо, раптово, у великій кількості звїднєся; ринути. З високої вагранкї хлїнує пєкучою бїлою малєсю чєвун і м'яко, нєчутно наповнїлось чєбро, другє, третє... (Мик., II, 1957, 98); Поклєли Карпа на дїжку, розцїпили зуби, почали качати, і незабаром хлїнула з рота річєва вода (Шпєн, Балєнда, 1957, 155); // Раптово сильно политися з очєй

(про сльози). «Доле моя! сєрцє мєв! Окєано, Окєано! Дє ти дїлєся, подїлєся?» І хлїнули сльози; Дрїбні-дрїбні полїлиєся. Дє воки вєзлиєся! (Шєвч., I, 1963, 113); Михайлїна стрїмувала сєбє, алє сльози, мєв вєснєна злїва, зрадливо хлїнули з очєй, впали на вєжє волєсья, облєвли нїжню шию дївчїнкї (Збєн., Між.. лєдїмї, 1955, 199); // Полїтї сильно (про злїву). Як жє хлїнє доц, і вєжє нє їдє, а лє... (Кв.-Осн., II, 1956, 413); Чорна жєра, як нїч, наплєла, слїпчїці спалєли залїли нєбо, що гурчєло і спєлєхувєло бєзнєстєнно. Хлїнула знов злїва (Горд., Дївчїнна.., 1954, 151); *Образно. Мєрє жїта хлїнуло на нас (Ю. Янов., V, 1959, 144).

2. Всїєю масою, навальнє побїгтї кудї-нєбудь. Нє вєстїє Остєп Суха-Грушє й з мїєця рушїтї, як на нєго хлїнула частїна юрбї, їмшєла йогє з собою, одїбрєла конї і з гїканнєм та свїстєм потєгла за вєрєта (Бєлїк, Тв., 1958, 293); На нас нєсподївано хлїнує нєтєпєв і в одну мїть мї опїнилиєся в самїй йогє гуці (Кол., На фронтї.., 1959, 197); На горї, бїлє водокєчкї, бїйцї сїрим потєком хлїнули до залїзнї їржавї трубї пїтї воду (Тют., Вир, 1964, 307).

3. Від сильного хлїнування, знієковїння тощє раптово прїєлїтї в голєву, облїччє (про кров). Всєя кров хлїнула їй в облїччє. Стрїмуєчи в собї образ, вєна, нє вїдстєпуєчи, дївчїлєся на розлєченєго Жїгєя (Шпєн, Балєнда, 1957, 11).

ХЛІП, у, ч., розм. 1. Дїя за знач. хлїпати і звуки, утворєванї цїєю дїєю. Та й стєнє плакєтї [дєчкє] тїхєнько, щоб бєвє матїр нє збудити — самїм хлїпом (Головко, II, 1957, 366); Він з хлїпом втєгнує у сєбє повїтрє, нємєчє проковтєнує його (Перв., Дїкнїй мєд, 1963, 475); Та Вікторєвї зарєз нє до процєдур. Прїкурїє вїд недокуркє, затєгєвєтєся аж із хлїпом (Головко, I, 1957, 482); Мулїстє дно запружїнїло під ногєми, з хлїпом вєгнаючись вєрхнїм пластєм у провїну підгрунтоєву порожнєчу і знов підїємаючись (Гончєр, II, 1959, 416); Увєчєрї Днїпра вєсєлїй хлїп юнацькє сєрцє позбєвєлє спокєю (Перв., I, 1947, 66).

2. тїлькї жє. Перєривчєстїй плєч з зїтхєннєм, порївчєстїм вдїхєннєм повїтрєя. Увїрїлєся йому своїмї хлїпєми (Сл. Гр.).

ХЛІПАННЯ, я, с. Дїя за знач. хлїпати і звуки, утворєванї цїєю дїєю. Нєрєз голєснє хлїпаннє перєрєвало мовчєнку. Сє плакєла Тєнєя (Фр., I, 1955, 322); Зрєз, з свїту, нїчєго нє можнє розїбратї в хатї. Чутнє тїлькї стєжїє слєбєй, чїсь тїхї хлїпаннє та шєпотїннє (Кєцїуб., I, 1955, 229); В кїмнатї ставєло тїхє й тїхїє, лїш хлїпаннє дощу й.. тїканнє великєго стїннєго вєдїмнїкєя перєрїєвали тїшїну (Кєб., III, 1956, 193); Колї лєдвє чутнє хлїпаннє ставєло вїрєзлїм і перєтвєрїлєся на голєснє чєканнє слєкїєв, Курбалє слїнїєся (Досв., Вибр., 1959, 194).

ХЛІПАТИ, аю, асїн, недок. 1. Посїленє, судорєжко вдїхєтї, втєгуєтї повїтрєя, пєрєв. від плєчу або вїл смїху. Плакєла [Гєйнкє] догєво, тоді помєлу-мєлу почєла затїхєтї, вєжє тїлькї хлїпєла, тїлькї здрїєчєлєся їй усє тїло (Гр., II, 1963, 460); Вєна нє моглє здрєжєтї смїху. — Ха-ха-ха! вєїх.. вїкорєнитї.. ха-ха-ха!.. щоб і на настїєннє.. вєїх!.. а-ха-ха!.. — вєна аж хлїпєла (Кєцїуб., II, 1955, 172); Гїркє образє ятрїлє їй.. Ткнүєшїєся голєвою в колїна, вєна тут ужє наплєкалєся вєлою, хлїпєтєчи, як малєнькє (Гончєр, III, 1959, 195); // Плєчучї або зїтхєчї, порївчєсто втєгуєчї повїтрєя, гєворїтї що-нєбудь. — Нє плєч, дурнє! Вїзьмї сєбє в рєкї. І його [Пєвлє] дєржї, нє вїпускєй, — влєдно кїдалє Улєкє. — Чїм його дєржєтї? — хлїпєла Катрєя (Күчєр, Труднє лєбєв, 1960, 417); *Образно. Плївє у сїрї бєзвїєстї мудьєга, плївє бєзнєдїєя, і стїхє хлїпєс суч (Кєцїуб., II, 1955, 32); // розм. Плакєтї, голєсно вдї-

хаючи, втягуючи повітря. Та треба.. з відьмою не торгуватися [торгуватися]. Щоб хлипати не довелося (Котл., I, 1952, 158); [С т е п а н:] Отакої! Чого ти, стара, хлипаєш? ..Діждася дочкою всіляк, проси боги, щоб допоміг діддату й онукові!.. (Кроп., II, 1958, 66); [Б е б е х:] Чи не сором тобі, пане сотнику, хлипати, мов стара баба? Тільки що храбрився, а теперечки й слинши (Стор., I, 1957, 296); Стаха хлипала не дуже переконливо, бо крізь розставлені пальці, якими затуляла лице, хитро блимало сине, як намистинка, око (Вільде, Сестри..., 1958, 498); *Образно. У великому залі ресторану завивали і хлипали скрипки, бражчали тарілки, ухкав величезний барабан (Збан., Переджнив'я, 1955, 217).

◇ Хлипати в кулак див. кулак.

2. Важко, голосно вдихати повітря чи дихати. Подибає [Вовк] у лісі Вовчицю, дає Ведмеда, Кабана, Олена — всі його питають, що з ним, чого так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріциє (Фр., IV, 1950, 93).

3. розм. Рухаючись, видавати плескіт (про рідну або що-небудь у ріднині, з рідиною); хлюпати. На річку йшла, Чоботи скрипали, А з річки йшла, Чоботи хлипали (Н.-Лев., II, 1956, 428); Над човном пролітають весірни птаці, недалеко важко скинувся сом, а вода тишечко співає і хлипає за веслом (Стельмах, I, 1962, 434); Хлипає поперед бовт, хлюпала на трав'яних перекатах вода (Мущк., День..., 1967, 74); // безос. За якийсь час дощ притих, однак у лісі ще хлипало від нього (Коб., III, 1956, 252); Все тіло його болало, в правому усі щось хлипало, з розбитих зубів текла кров (Мик., II, 1957, 346).

ХЛИПКИЙ, а, є, розм. 1. Грузький, тванистий. Хоч десять кроків, хоч п'ять кроків — аби відчутти під ногами твердість, а не хлипку рілля, в яку, здається, ввійшов би з головою, коли б не рухався вперед, а зупинився на місці! (Гончар, III, 1959, 134).

2. перен. Те саме, що квіблий 1. В приміщенні було повно білого гусячого пуху.. — З усього готелю постягували [фашисти] пуховики, — зауважив Роман. — І на себе, і під себе. Відстріляється, і в пр'я — грітисся. — Така вже раса хлипка (Гончар, III, 1959, 261); // Безвольний, слабохарактерний. Тільки крутий з горбиною ніс, ..вилпнуло чоло з навислими бровами говорили про те, що Гнат Сторожук не з тих покірних і хлипких людей, з яких можна мотуззя сукати (Кол., Терен..., 1959, 71).

3. Супроводжуваний хлипанням. Витерши очі, перевівши тяжкий, хлипкий подих, додала [мати] гаряче, пристрасно, вкладаючи в слова всю силу, яка ще в ній теплилася: — Учись! Учись, синку, доки я ще є в тебе (Ряб., Жайворонки, 1957, 218).

ХЛИПКО, розм. Прися. до хлипкий. А як дощичком вдарило в вікна знадвору Вересневим, густим передзвоном і хлипко, То сусіда сказав: — Так Ванюша із зборів Як приходив було, то ступав у шибку (Мал., Звенигора, 1959, 327); Під колесами хлипко чавкає рідке болото (Хлібороб Укр., 11, 1967, 32); Рівню синяву арізуку веслами, хлип! хлюпають хлипко під човником (Забіла, Поезії, 1963, 75).

ХЛИПНУТИ, ву, неш, док. Однокр. до хлипати. Катря ще хлипнула. Потім крайком зустки витерла очі (Головко, II, 1957, 334); — Ой, — видивнула Орися, одірвавши долоні від обличчя, і жалісно хлипнула скривленими губками (Тют., Вир, 1964, 250); — Дуже вас прошу, не одправляйте! ..Тут усі наші... А там вилікують і потім зашлють кудись... — Черниш поставив заряджаючим іншого бійця, а Блаженкові наказав їти в бліндаж. Бовець розчулено хлипнув: — Спасибі... Щастя вам, товаришу командир (Гончар, III, 1959, 44);

Підівся Давид, жадібно хлипнув раз, удруге на повні груди. А рудий узяв заду за зв'язані руки і пові у Файгель (Головко, II, 1957, 163); — Вставай! — Денис хлипнув спростоня і перевернувся на другий бік (Тют., Вир, 1960, 243).

ХЛИСНУТИ, ну, неш, док., перен., розм. Ударити рукою по обличчю, тілу; дати ляпаса. Батько не витримав, хлиснув доньку, і та побігла на кухню плачучи (Автом., Щастя..., 1959, 185); Цимбали змовкли, чорнобородий зіщулюєся, наче його хлиснули по потилиці (Чаб., Балкан, весна, 1960, 223); Офіцер підійшов до Гошки.. і хлиснув Гошку по морді (Тют., Вир, 1964, 427); // Стьобнути, шмагнути батоном, лозиною і т. ін.; // чим. Ударити при зустрічному рухові (про гілки, листя і т. ін.). Хлиснула його під носом білим цвітом черешня — трози не чхнув (Вас., I, 1959, 295).

ХЛИСНУТИ, ну, неш, док., перен., розм. Однокр. до хлистати. [К о в а л е н к о:] Коли б хоч тришки де води хлиснути! Ото щось хлистється — чи не вода? (Укр. поети-романтики..., 1968, 449); — Спасибі, мамо! Встигну це написати й наїстися, — сказав.. студент, хлиснувши позапеч трохи чаю (Н.-Лев., I, 1956, 453); — Де ж той мрець! — сказав Мельхиседек, дивлячись на вікно: — то, мабуть, ви хлиснули через міру пуншу (Н.-Лев., III, 1956, 117); [Н о р м а:] Ви, як завжди, п'яні, сержанте. [Б о б:] І не те з горя хлиснеш (Галан, I, 1960, 447); — Воли чотири дні не вставали, не їли, лиш води хлиснули по кілька разів (Стеф., Вибр., 1949, 194); От і поставили [чорти] йому на тарілочці капусту з яловичиною; він і прийнявся за неї... Як хлисне, як опечеться!.. (Кв.-Осн., II, 1956, 242).

ХЛИСТ¹, а, ч. Прут або ремінний батіг, що використовується для верхової їзди, дресування звірів і т. ін. Оддалік показався панч у ясклому англійському костюмі, в жакетській шапочці і з хлистом у руці (Л. Укр., III, 1952, 607); На сцену виходить Марі-Клер. Вона в бриджах і високих лакованих чоботях. В руках хлист (Собко, П'єси, 1958, 67); Хлист звивався в його пальцях, мов гадюка (Вільде, Сестри..., 1958, 19).

ХЛИСТ² див. хлисті.

ХЛИСТАТИ, хлишту, хлищеш, недок., перен., розм. 1. Пити жадібно, швидко; пити; // Пити що-небудь спиртне, перев. у великій кількості. — Сигуру [Ентелл] так, як брагу, хлище (Котл., I, 1952, 97); // Пити що-небудь, захоплюючи його лязком (про тварин). В хаті на долівці — розбита миска, розлита трава, свиня хлище розлите (Вас., III, 1960, 323); Сманче густе пішло корова з цebra хлище (Горд., Заробітчані, 1949, 9).

2. Їсти ложкою яку-небудь (перев. рідку) страву. Наварив юшки — нехай хлищуть (Номис, 1864, № 3522).

ХЛИСТІ, ін, мж. (одн. хлист, а, ч.).

Послідівники хлистіства, сектанти.

ХЛИСТИК¹, а, ч. Зменш. до хлист¹. Панч наближався до брами, недбало помазуючи хлистиком (Л. Укр., III, 1952, 607).

ХЛИСТИК², а, ч., розм. Те саме, що жівчик 1; // Уживається як лайливе слово, перев. при звертанні. В такім настрою застав його Заяць. — Га, ти, помано, ти, хлистику, ти, гусяче повітря! — кричав на нього Медвідь (Фр., IV, 1950, 72).

ХЛИСТІВКА, и, ж. Жін. до хлист².

ХЛИСТІВСТВО, а, с. Релігійна секта в Росії, основою віровчення якої є догмат про перевтілення бога в людину під час так званих раднів.

ХЛИСТІВСЬКИЙ, а, є. Прикм. до хлисті.

ХЛИСТІВЩИНА, и, ж. Те саме, що хлистівство.

ХЛИСЬ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. хлиснути. Коли любився чи програвся, То пуншту [пуншу] хлись — судьба поправся! (Котл., I, 1952, 213).

ХЛІСЬКАТИ, аю, аеш, недок. 1. *перез.*, розм. Пити поволі, невеликими ковтками; пити. *Холод пройняв все її тіло, тоді як зітханнн гаряче-гаряче так і смаже уста, так і суше у роті. Раз поз раз вона хліська воду* (Мирний, I, 1954, 311).

2. *діал.* Плескати, хлюпати. *Як філя [хвиля], що по Дніпру в негоді погоджає, клекоче, рветься, сивим пилем хліська* (Сл. Гр.).

ХЛІБ, а, ч. 1. Харчовий продукт, що випікається з борошна. *Хліб усьому голова* (Укр. присл., 1955, 103); *Ідеш на день, а хліба бери на тиждень* (Укр. присл., 1963, 285); — *Тепер він вже старий, вже не держить посесії; поставив собі дім на графській землі в містечку, платить за ґрунт чинш і живе собі та хліб живе без роботи* (Н.-Лев., VII, 1966, 280); *Той чорний разовий хліб, який так гарно по-сільськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах* (Коцюб., II, 1955, 230); *Кричть прикажчик нам мордатий: «Косіть, косіть!» А хліб глевкий у животі, — немов цеглинка... І сонце так повільно лине в безодні неба огняній* (Сос., II, 1958, 400); *У порівн. — *Хай тобі, дитинко, буде все і з землі, і з води, і з роси, щоб ти був, мов золото, ясний, наче весна, красний, мов хліб, добрий, — аж застоювала стара Чайчица, крізь прийдешні роки розгадуючи і не знати в кого виколюючи долю для онука* (Стецьмак, I, 1962, 6); // *перек.* Основний життєво необхідний харчовий продукт. *Картопля — половина хліба* (Укр. присл., 1963, 63); // *Виріб з борошна певної форми (паланиця, буханець, коровай тощо); хлібина. На столі лежав ясний да високий хліб* (П. Куліш, Вибр., 1969, 61); *Ціла купа людей уявила в дівр. В одного а-за назуки виглядає крайок паперу; в другого на грудях наче горб виріс, то оддимався цілий хліб, узятий з дому на цілий день...* (Мирний, I, 1949, 252); *Назустріч вийшли з квітми дівчата, і виступили повагом три діди, Три чисті білі хліби несучи З дрібками солі* (Ральський, III, 1961, 106); // *Тісто, приготовлене для випікання таких виробів. «Хоч би півні скоріше кричали — устала б та хліб задала», — думаю* (Мирний, I, 1954, 79); *Стала хліб місити, ніч затопила, в хаті убрала, — так жіні люблю!* (Барв., Опов., 1902, 80); *«Лободу дехто в хліб підмішує!»* (Головко, II, 1957, 511); // *Ковбасний виріб у вигляді хлібини.*

Білий хліб *див.* білий.

◇ **Водіти хліб і сіль** *див.* водіти; **Дурне сáло без хліба** *див.* сáло; **Жіти на сухому хлібі** *див.* сухий; **Жіти не хлібом єдиним** (однім), *книжж.* — мати духовні інтереси. *Не дав і поїсти хлюпцєві гаразд. Аж розсердилає Мотушчица, а Якимові сміх: — Не хлібом єдиним жив буде чоловік, тїтко Марино* (Головко, II, 1957, 182); **Заміняти [святій] хліб** *див.* заміняти; **Зустрічати хлібом і сіллю** — за старовинним українським звичаєм підносити паляницю та сіль на знак великої поваги до того, кого зустрічають, під час урочистих церемоній або на весіллі при зустрічі молодих. *З хати виходили батько й мати, зустрічали молодих хлібом і сіллю, вели в хату* (Весілля, I, 1970, 28); **Істи сухий хліб** *див.* сухий; **Ні скорінки хліба** *див.* скорінка; **Обмінити (обміняти) хліб** *див.* обмінювати; **Перебиватися з хліба на воду** *див.* перебиватися; **Перебиватися з хліба на квас** — те саме, що **Перебиватися з хліба на воду** (*див.* перебиватися). *Жив я в часи мого студентства, як водиться, на краю міста і, як і більшість моїх товаришів, перебивався з хліба на квас* (Хотк., I, 1966, 145); *Єпископ тівав без пасти, а отаман без війська. Тягнучись якийсь час по гітлаєрівських задвірках, вони чекали, поки гестапо вирішить їх долю, і перебивалися, як то кажуть, з хліба на квас* (Мельн., Поріддя., 1959, 47); **Переходити (перейти)**

з хлібом [і сіллю] *див.* переходити; **Повертати (повернути) хліб** *див.* повертати¹; **Подякувати за хліб і (, за) сіль:** а) висловити подяку за пригостання, гостинність. *Гості, повечерявшись всмак, не довго сиділи: подякували Супруноїв та козачкам за хліб, за сіль, забрали свої драгі сити і пішли купи з Супруном в клуню спати* (Н.-Лев., VII, 1966, 133); б) висловити подяку за піклування, турботу, утримання, опіку тощо. *У наймак ськ собі, то так Придбав, сірома, грошенят, ..Подякував за хліб і сіль і за науку добрим людям* (Шевч., II, 1963, 269); — *Подякую йому [отаманові] за хліб, за сіль, наглежу [нагляджу] де хуторок красний да й поклянусь тоді твоєму батькові... Тільки люби мене вірно, моя дівчино!* (Вовчок, I, 1955, 91); **Пробіємо хліба та солі одвідати** — те саме, що **Пробіємо хліба-солі одвідати** (*див.* хліб-сіль); **Робіти хліб** *див.* робіти; **Садовіти (посадити) на хліб та (і) [на] воду** — карати кого-небудь, даючи тільки хліб і воду; ув'язнювати. *Чи не посадили Вас до ґюти з ласки д. Губчака. На хліб і воду, на покуту за редакторські гріхи* (Коцюб., III, 1956, 280); **Сидіти без хліба** *див.* сидіти; **Спасійби за хліб, за сіль (за хліб і сіль)** — уживається як традиційне вираження подяки за пригостання, гостинність. *Після вечері катеринославець, підвітаючись із-за столу, став дякувати хазяйці. — Спасибі за хліб, за сіль, — промовив він зі щирою, проникливою теплою в голосі* (Гончар, II, 1959, 160); **Сухий хліб** *див.* сухий; **Точіти хліб** *див.* точити¹; **Хліба ні скорини** *див.* скорина; **Хліб та (і) сіль!** — те саме, що **Хліб-сіль!** (*див.* хліб-сіль). — *Добривдень, — скаже, — хліб та сіль! Здоровенькі були з весіллям, свату!* (Г.-Арт., Байки., 1958, 126); — *Хліб та сіль! — приєтавеса Шмально. — Імо, та сєй, а ти трохи постій, може, й так ситий будеш, — відповів отаман, плечистий, вилицюватий, з привіткою усмішкою* (Добр., Очак. розмир, 1965, 63); **Хлібом не годій** *див.* годувати; **Цуратися (поцуратися) хліба [й солі]; Відцуратися (одцуратися) [від] хліба [й солі]** — те саме, що **Цуратися (поцуратися) хліба-солі** (*див.* хліб-сіль). *Щб язики! Не вимовчат ніколи, А добрі пироги — Не вороги: Не слід цураться хліба й солі [солі]* (Гл., Вибр., 1951, 143); **Чорний хліб** *див.* чорний.

2. *тільки одн.* **Зерно, з якого виготовляють борошно.** — *А що, стара, будемо робить?.. — Змолотимо та продамо половину хліба* (Н.-Лев., II, 1956, 182); *Дід брав за літо по п'ятаку од віци. Шага давав на Чірку та Грицька, та ще хліба мішків п'ять* (Мирний, I, 1949, 154); *Шведше й швидше летять ешелони, хліб, і вуєль, і нафту везуть...* (Сос., I, 1957, 493); **Сніг** — багатство полі; **пухкий сніг** — поганий провідник тепла і тому добре захищає озимину від вимерзання.. *Тому в народі кажуть: сніг на полях — хліб у засіках* (Наука., 12, 1964, 38).

П'яний (п'янкій) хліб *див.* п'яний.

3. *перев. мн.* **хліба, хлібї, ів.** **Зернові культури** (жито, пшениця і т. ін.) на пні. *Хліби зійшли, Радіють люде, бога просять...* (Шевч., II, 1963, 30); *Стара Маруся послала Лукину жати хліб за сніг на памському лану* (Н.-Лев., III, 1956, 340); *Хліба квітували, і легкий вітер погодивуває над ними золотавим димком* (Кучер, Полтавка, 1950, 102); *Польова доріжка стелилася між високими хлібами* (Гончар, III, 1959, 17); // *перев. одн.* **Необмолочені зернові.** *На річ таку Собаці Кінь сказав: — Коли б я не хотів у полі працювати, Коли б я хліба не возив, То що б стергї тоді кудаатий і що б він їв?* (Гл., Вибр., 1951, 68); — *Нащо-то в тебе хліб гмиє в стїжках?* — *раз питає його Лушня.* — *Продай його* (Мирний, I, 1949, 266); // *перев. одн.* **Урожай зернових.** *Моя мати між двома хлібами вмерла: одного не дочекала, а другий уже минує* (Укр..

присл., 1963, 61); — *Ти б, чоловіче, — раз Лободиза, — пішов до Варениченка; може б він позицію до нового хліба?* (Мирний, I, 1949, 374); *Народ робив на панів панщину і стогнав у неволі. Десяту частку з хліба, з пастк і з усього свого добра селяни отдавали своїм панам* (Н.-Лев., VII, 1966, 23); *Бувало, так повіриш, що все перемилися в житті, що і земельки прибаєються, і переднівки минуться, і хліб за хліб заїде, а розвіється туман сподіванок і побачиш: полями твоїх років проїжджав не святий Юрій, а панський лановий з канчуком...* (Стельмах, I, 1962, 292).

◇ **Великий хліб** — високий урожай зернових. *Високий урожай, великий хліб країни... До творення цього всенародного багатства найбільш причетні працевлагові п'ятирічкі, чий особистий вклад сил, енергії, знань робить ниву рік у рік щедришою* (Рад. Укр., 11.XII 1973, 2).

4. *перев. одн., перен., розм.* Засоби до існування; заробіток. — *Ось служив, служив, та тільки того, що на мені... Час, мабуть, про хліб подумати* (Мирний, I, 1949, 169); — *Не рубайте мені виноградника... а бідний, в мене діти дрібненькі... це ж хліб мій увесь...* (Коцюб., I, 1955, 216); *Коли людина має цікаву роботу, коли вона не має побоявань про завтрашній хліб, фізично здорова... — тоді вона якими очима дивиться на світ* (Коцюба, Нові береги, 1959, 126); *Ротмістр непогано почував себе на ситих старшинських хлібах* (Добр., Очак. розмир, 1965, 92); *Найстарший Гриців син Михайл уже десять років був на своєму батрацькому хлібі* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 15).

◇ **Бути на ласкавім хлібі** *див. ласкавій*; **Відбивати** (відбіти, відбрати, відбрати, рідко перебивати, перебіяти і т. ін.) хліб чий, у кого, рідко кому — перехоплювати чий-небудь заробіток, займати призначене комусь місце роботи, чийсь посаду. [Г а л я:] *Я, каже, вивчу, як слід, якого хлопця, а він мені буде хліб одбивати...* (Мирний, V, 1955, 147); *Козаков, ревниво задряччи танкістам, був однак щиро задоволений з того, що вони так прудко пішли вперед. — Хоч і відбивають наш «хліб», але ж зате в Прагу встигнуть, — втішав він своїх «воєні».* — *Не дадуть братамкам задихнутися!* (Гончар, III, 1959, 433); — *На кого ж ви вчилися? — Теж на вчителя! Мало не перебив ваш хліб, — білозубо застіявся Марко* (Стельмах, Правда., 1961, 131); *Даремно (даром, дурно, задарма і т. ін.) їсти хліб* — те саме, що **Хліб переводити** [даремно, дарма і т. ін.] *див. переводити*. — *Чого це ти, о. Хведор, взявся на своїх дочок? Вони ж дурно не їдять в тебе хліба, — вони коло всього, а твою матушка тільки порядкує* (Н.-Лев., I, 1956, 124); *Ференц намагався у всьому допомагати бійцям, бо не хотів задарма їсти їхній хліб* (Гончар, III, 1959, 229); **Дати хліб у руки кому** — дати кому-небудь можливість матеріально себе забезпечувати. — *Через тиждень почнуться курси трактористів. Відпусти свого Петра на ці курси. Даси йому хороший хліб у руки, добру роботу* (Томч., Жменяки, 1964, 315); **Є хліб і до хліба** — є що їсти й пити. — *Все в мене поки що є: і хліб і до хліба* (Гончар, Циклон, 1970, 60); **Заробляти** [на] хліб (шматок хліба); **Добувати хліб** (хліба) — добувати засоби до існування. *Хто що знає, тим і хліб заробляє* (Укр. присл., 1963, 92); — *Вигадали машинками молотити... на те тільки, щоб бідному чоловікові не дати заробити шматка хліба* (Мирний, IV, 1955, 249); — *Ті вчать, бо вони не мають поля. Вони чим на хліб собі заробляють. А в тебе поле, в тебе господарство!* — *А ти ні про що не дбаш, тільки про книжки та про молитви* (Н.-Лев., VI, 1966, 392); *Тим часом потріба заробляти на шматок хліба забирає у мене увесь час і сили* (Коцюб., III, 1956, 282); *Важко було Лисичці*

хліба добувати (Фр., IV, 1950, 79); **Зводити** (звесті) з хліба *див. звідити*; **Іти за прошенням хлібом** (на прошеному хлібі) *див. прошений*; **Іти (піти) на свій хліб** (своєго хліба шукати) — *починати жити на власний заробіток. Треба було й йому, скінчивши школу, златити з батьківської ший, — свого хліба шукати* (Мирний, III, 1954, 185); *Батько з сімнадцятирічного зросту пішов на свій хліб* (Збірник про Кроп., 1955, 6); **З дитячих літ, залишивши круглим сиротою, уже на свій хліб пішов. Найми** — *по хуторах за пастуха, потім у коваля підручним, потім — ішли на заробітки люди і він з ними подався в світи...* (Головко, II, 1957, 213); **І то хліб** — *уживається для вираження згоди з чим-небудь незначним за браком чогось більшого. — Стрілки треба розчистити. — От чорт, успіє уже придивитися, — скочив Карпо з брочки. — Циганом би тобі бути. — І то хліб* (Стельмах, II, 1962, 367); **Істи хліб** — *мати необхідні засоби до існування. Перестав [п'яниця] пити, купив левадку, постановив вітряк і двіку їв хліб* (Кв.-Осн., II, 1956, 229); **Кавалок хліба**, *рідко* — *те саме, що Шматок хліба* (*див. шматок*). — *Ото, господи... ідні родяться у щасті, є що їсти, є в що вдягнутися, і горя не знають, а друзі... отак марно гинуть... Ані хати, ані хліба кавалка* (Коцюб., I, 1955, 454); **Кусок** (кусень, кусник) хліба *див. кусок, кусень, кусник*; **Ласкавій хліб** *див. ласкавій*; **Легкий хліб**; **Легкі хліба:** а) заробіток без важкої праці. *Андрій знов не налясся. Отак щороку. Легкого хліба шукає* (Коцюб., II, 1955, 13); *Якось зупинився біля Хому другий циган, не коваль, а баришник. Мабуть, підговорив Хому їзати далі, легкого хліба шукати, бо на ранок шатра на леваді вже не було* (С. Ол., З книги життя, 1968, 35); *Вже минуло багато часу, як Чучунаки розпродали свій маєток і від'їзали на легкі хліба до Америки* (Чорн., Пісні., 1958, 13); б) *нескладна робота, сирова. — Сідай на готове та дивись не відпусти зайку, — почав Сагайда Маркевича, передаючи йому везд. — З такими грендерами тобі й море до пупа. А я не женуся за легким хлібом, піду на І-й [взвод], до молодий громадян... — Я теж не шукаю собі легкого хліба, — ображено зауважив на це Маркевич* (Гончар, III, 1959, 389); **Леканий хліб** *див. лежаний*; **Лекячий хліб** *див. лежачий*; **На хліб перепадє** (перепадє) — *є, буде якійсь мізерний заробіток. — Піду до кого або хто покиде [попрати] — може, хоч на хліб перепадє!* (Мирний, IV, 1955, 287); **Перейти на легкий хліб** *див. перехідити*; **Піти на легкий хліб** (легкі хліба) *див. піти*; **Позв'язати з хліба** *див. позв'язити*; **Покуштувати хліба** *див. покуштувати*; **Проханий хліб** *див. проханий*; **Прощений хліб** *див. прошений*; **Пуститися на легкий хліб** — *те саме, що Перейти на легкий хліб* (*див. перехідити*). *Ви не думайте, що я... так собі, що з легким серцем на легкий хліб пустилася!* (Фр., III, 1950, 96); **Скуштувати хліба** *якого, чийого:* а) *пожити певний час так, як хто-небудь. Що ж до 15-літнього пробування Драгоманова «в чареній Женеві», то нехай би «старий» перше, ніж говорити про ті «чарив», скуштував би сам емігрантського хліба* (Л. Укр., VIII, 1965, 208); б) *те саме, що Покуштувати хліба* (*див. покуштувати*); **Тяжкий хліб** *див. тяжкий*; **Хліб насущний** (насушний) *див. насущний*; **Хліб переводити** [даремно, дарма і т. ін.] *див. переводити*; **Шматок хліба** [насушеного] *див. шматок*.

5. *перен., розм.* Харчі, їжа. *Чий хліб їси, під того й дудочку скачи!* (Укр. присл., 1963, 88); *Дід знову забалакав: — ..Я людям служу, громаді служу — так, за хліб, за спасиби... от що!* (Мирний, I, 1949, 158); // **Утримання, забезпечення** кого-небудь. *Батьків хліб не навчить* (Номис, 1864, № 10777); *Хто служить з ласки, тому стає зріном хліб панський* (Укр. присл.,

1963, 85); *Піти до зятя на друге село не хотілось, бо зять — чужа людина, а чужий хліб гіркий* (Кочуб., I, 1955, 41); // *чого. Що-небудь основне, найнеобхідніше для функціонування, існування і т. ін. чого-небудь; основа. Вугілля — це справжній хліб промисловості, без цього хліба промисловість стоїть..* (Ленін, 40, 1974, 276); *Цеглу часто називають хлібом новобудов* (Веч. Київ, 29.XI 1973, 1).

◇ **Хліб (жити)** на хлібах чий (на хлібі чийому); **Істи хліб чий**; **Сидіти на хлібі чийому** — жити за чийсь рахунок, бути на чийомусь утриманні. — *Я краще кози доїтиму.., а не буду їсти його хліба!* (Кочуб., I, 1955, 36); *Санаторці жили на хлібах Якіма Івановича Потопальського мов у бога за дверима* (Збан., Сеспель, 1961, 95); — *Йди з мого достатку, .. як ти розумники, що скаламутили тобі мізки і які тебе в Сибір на поселення запроторять. Тоді вже можеш плювати на мене, а тепер, поки на моєму хлібі сидиш, — зась!* (Стельмах, I, 1962, 108); **Діліти (розділяти) хліб [і сіль]** — те саме, що **Ділити (розділяти) хліб-сіль** (див. хліб-сіль). *Вона ділила з ним твердий вигнання хліб* (Л. Укр., I, 1951, 175); *В думках перебирає [Мірошніченко] три-чотири години, коли він з партизанського лісу навідувався до Бондарів і ті без нарікання ділили з ним у темряві хліб і сіль, сподіваючися на кращі часи* (Стельмах, II, 1962, 25); **Дурно хліб їсти див.** **Їсти**; **З'їсти хліба див.** **з'їдати**; **Знати (дівзаватися, дізнатися), почому (почім) хліб і сіль** — зазнавати труднощів, важких випробувань. — *Та знаю, почому хліб і сіль* (Стельмах, I, 1962, 49); *І хоч він не так багато прожив на світі, а встиг дізнатися, почім хліб і сіль* (Чорн., Красиві люди, 1961, 8); **Їсти чужий хліб див.** **їсти**; **Казенні хліби (хліба) їсти**; **Казенний хліб їсти, заст., ірон.** — сидіти у в'язниці. *Довго мене держали там [у тюрмі]; цілий рік я казенний хліб їла* (Мирняк, I, 1954, 95); **Посадити на казенні хліба див.** **посадити.**

ХЛІБЕНЯ, їти, с., розм. Невелика хлібина. *Він, здається, справді ніколи нічого не робив..: змолотить жону за два-три дні, одвезе у млин; як з'їдять (Вежа одно-двоє хлібенят глекки спече), то знає трохи підмолотить* (Григ., Вибр., 1959, 59); *Дівчата поклали на стіл ложки, хлібня, поставили три великі миски пісного напущняку, а тоді й самі посідали на тім краї столу* (Головко, А. Гармаш, 1971, 390).

ХЛІБЕЦЬ, бця, ч. Невелика хлібина; // Невеликий хліб з м'ясного фаршу. *Залежно від складу фаршу м'ясні хлібці виготовляють таких назв: «Любительський», «Кращий», «Московський»* (Укр. страви, 1957, 82).

ХЛІБЕЦЬ, бня, ч. Зменш.-пестл. до хліб 1—3. *Нема, бачите, рідної немки, нікому було і шматочок хлібця дати небози* (Стор., I, 1957, 27); *Чи вчинила хлібця, чи спекла — мерщій до подруг: там її ждуть, дождають, як об весні ластівки!* (Кв.-Осн., II, 1956, 423); *Дас [Кіндрат] в позичку хлібця пуд, просить повернути два [Ковінька, Кутя.., 1960, 26]; Жовкне і травиця, Така її доля, Хіба зелениться Хлібець серед поля* (Граб., I, 1959, 373).

ХЛІБИНА, н, ж. Один виріб з борошна певної форми; буханець. *Він кинувся до воза і взяв мішок з хлібинами* (Довж., I, 1958, 243); *Тітка Явдоха вишля з свого двору, оточена дітьми, несучи перед себе на вишиваному рушнику хлібину з грудкою солі зверту* (Ю. Янов., Мир, 1956, 115); *Звечора мені ставили глекчик молока, накритий дового товстою скибкою хліба, вкраяного од цілої хлібини* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 6).

ХЛІБИНКА, н, ж. Зменш.-пестл. до хлібина. — *Мамо, хлібинку на завтра. Іду в далеку дорогу* (Головко, I, 1957, 181); — *Була в нас та жінка зі своїм дитям. Я на-*

годувала їх, бідолашних, дала хлібинку в дорогу (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 70).

ХЛІБИСЬКО, а, ч., рідко. Збільш. до хліб 1, 3. — *Доправляйте миньки ріпак, а завтра — в Дубину!*.. *Бо пишичка вже з горшка збігає, закипіла!*.. *Там такі хлібиська, прошу вас, такі зерна!* *Зроду не видів!*.. (Бабляк, Вишп. сад, 1960, 192).

ХЛІБНИЙ, а, е. I. Прикм. до хліб 1—3. *Пахне рідно хлібному скоринкою, добре втрілим у печі борщем, чебрецем і м'ятою* (Збан., Єдина, 1959, 12); *Шостий раз уже пропливав я на мостикі степового корабля по золотому хлібному полю* (С. Ол., 3 книги життя, 1968, 29); *Тече зерно моєї України В великий, спільний хлібний океан* (Нагн., Гірські вершини, 1960, 51); // *Вигот., зробл. з хліба (у 1 знач.)*. *Вона боялася, щоб я не сказав учительці про її хлібну кульку..* (Сміл., Сашко, 1954, 10); *Назар видував скляні кулі, виготовляючи кулі, з яких п'ють пиво і хлібний квас* (Гуц., Скупача.., 1965, 159); // *Признач. для приготування хліба (у 1 знач.)*. *Кладе [коровай] на віко від хлібної діжі* (Сл. Гр.); // *Який випікає хліб (про людину)*. *Картьожник [картяр] — хлібний добрий пекар* (Котл., I, 1952, 193).

◇ **Хлібне дерево** — тропічне дерево родини шовковицевих, плоди якого містять крохмаль, цукор, жирну олію, вітаміни й використовуються як харчовий продукт у вареному та підсмаженому вигляді. — *У школі питали, чи виросте в хлібне дерево на наших пісках..* — *Це вже ти мавши випробувати.., відповіла з усмішкою мати* (Гончар, Бригантіна, 1973, 83); *Хлібне дерево належить до родини шовковицевих і культивується на островах Тихого океану* (Знання.., 2, 1974, 22).

2. Пов'язаний з хлібом, зерном. *Засік був зовсім порожній.. Отож найперше хлібну проблему Артем і взявся якось розв'язати* (Головко, А. Гармаш, 1971, 536); *Освоєння нових земель дало змогу державі перегрупувати економічні сили на хлібному фронті* (Наука.., 5, 1959, 10); *У хлібному балансі нашої країни озимі хліба, зокрема пшениця, займають провідне місце* (Рад. Укр., 4.VIII 1951, 1); // *Пов'язаний із зберіганням, заготівлею, торгівлею і т. ін. хліба, зерна*. *Ночали огорожати [військові] мости, хлібні склади, різні повітові установи* (Гончар, II, 1959, 243); *Зразу ж, на першому кварталі, побачив [Роман] натопів жінок, що тупились під стіною хлібної крамниці* (Головко, II, 1957, 612).

Хлібна картка — документ на одержання хліба (за карткової системи розподілу продуктів). *А хліба їй, Брунгарді, не здавалося колись, що вона всемогутня?* *Хіба не зневажала вона колись усіх тих жінок, які бігли на завод, тремтіли над своїми хлібними картками, варили суп з ерзаців?* (Загреб., Європа. Захід, 1961, 82); **Хлібна квитанція** — документ про здачу зерна ким-небудь. *Дивилась [мати] на ікону в кутику, а бачила за нею Вутаньчину хлібну квитанцію*. *Добре заробила дочка. Треба, треба помазати.. Був би в неї зараз хоч який-небудь лишок — все б віддала на республіку* (Гончар, II, 1959, 160).

3. Багатий хлібами (у 3 знач.) (про місцевість). *Хлібна країна* (Сл. Гр.); [Ч а б а н е н к о:] *Ну, розуміється, Горбачі велике село. Так? І хлібне* (Мик., I, 1957, 50); *Херсонщина — край хлібний* (Рад. Укр., 23.V 1968, 2); // *Який живе у достатках; багатий*. *Там все народ хлібний* (Сл. Гр.); *Хоч відьма, аби хлібна* (Номис, 1864, № 8928); // *перен., розм.* *Який створює достатки, дас прибутки*. *Часто мій батько мовляв: — Не за хлібне ти діло берешся* (Зеров, Вибр., 1966, 333). 4. Уживається як складова частина назв деяких шкідливих злаків. *Великої шкоди посівав озимій пшениці завдають клоп-черепашка, хлібна жужелиця, хлібні жуки та озима совка* (Хлібороб Укр., 4, 1969, 26);

Стеблові хлібні пильщики — збірна назва комах родини стеблових пильщиків, личинки яких розвиваються всередині стебла (Укр. с.-г. енци., II, 1972, 431).

ХЛІБНИК, а, ч., заст. Той, хто випікає або продає хліб. *Ще не мало йому приходилося у той день бігати. До хлібника, до різників, повара найняти (Мирний, III, 1954, 286); Молодиці й старі діди-хлібники ловко вертали в піч, у другу, в третю — кнши та паляничі для козацтва (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 333).*

ХЛІБНИЦЯ, і, ж. 1. заст. Жін. до хлібник.

2. Тарілка або кошик для хліба та хлібних виробів. *На столі... стояв уже готовий обід, виблискували начищені ножі й виделки, хлібниця з хлібом (Сенч., На Бат. горі, 1960, 45); Через кілька хвилин на столі з'явилось малинове варення..., у грубих поле'яних хлібницях пиріжки з грушами, різне печиво (М. Ол., Леся, 1960, 148); Максим підсунув ближче до Голди лозову хлібницю, на якій лежали квадратні шматочки печива (Ткач, Арена, 1960, 9); // Невеликий ящик для зберігання хліба. Серед товарів ширшої частини Херсонського комбайнового заводу призначення справляє хлібниця, що закривається, — зручна, оригінальна (Рад. Укр., 29.IV 1971, 4).*

ХЛІБНИЧКА, и, ж. Зменш. до хлібниця 2.

ХЛІБО... Перша частина складних слів, що відповідає слову хлібний у 1 знач., напр.: хлібопостачання, хлібосійня й і т. ін.

ХЛІБОБУЛОЧНИЙ, а, е. 1. Випечений з борошна. *Добре зарекомендували себе компактні й зручні печі, призначені для випікання хлібобулочних виробів (Веч. Київ, 12.XI 1974, 1).*

2. Стос. до випікання хлібних виробів. *Хлібобулочна промисловість; // Признач. для продажу хлібних виробів. Хлібобулочний магазин.*

ХЛІБОДАВЕЦЬ, вця, ч., розм. Той, хто годує, утримує кого-небудь. *Одержавши вінець, він [раб] з майстром попрощався і з хлібодавцями своїми розщитався (Фр., XII, 1954, 352); Проект реклами подобався навіть моєму хлібодавцеві-інженеру (Козл., Сонце., 1957, 122); Десять всь цей час кружляли [прислужники] довкола, відігнані князем, зникли до його несподіваних примх, але не втерпіли, вирішили навідати свого хлібодавця (Заруб., Диво, 1968, 220).*

ХЛІБОДАР, а, ч., уроч. 1. Те саме, що хлібороб. *Благословенна праця хлібодара, його турботи, думи на землі (Нагн., На полі битви, 1974, 24); Коли поринаеш у дивосвіт Стефаникової новели, впадаєш у вічі отой сливе постійний епітет — «залізні руки» його хлібодарів (Наука і культура., 1971, 303); Кожен говорить про різне, і, вслухаючись у мову літніх і молодих робітників, хлібодарів, службовців, можна було б дізнатись про те, чим зачитується люди, що здобуло у них популярність (Рад. Укр., 31.XII 1973, 3).*

2. рідко. Те саме, що хлібодавець. *Кажуть би то, що то був небагатий шляхтич — з тієї «голопузі шляхти», котра в Польщі, за панування магнатів, кишла по їх дворах, пила їх меду, вина, оковиту..., а під час готови була за свого хлібодара витягати з піхов гострі шаблі — і розливати братерську кров... (Мирний, II, 1954, 89).*

ХЛІБОЗАВОД, у, ч. Підприємство для масового механізованого випікання хлібних виробів. *На «Більшовику» німіці зотуєвалися ремонтувати військові машини.. Я обійшов свій рідний завод десятою вулицею, простуючи до хлібозаводу (Ю. Янов., II, 1954, 19).*

ХЛІБОЗАГОТІВІЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хлібозаготівлі.

ХЛІБОЗАГОТІВІЛЬНИК, а, ч. Той, хто здійснює заготівлю хліба в зерні.

ХЛІБОЗАГОТІВЛЯ, і, ж. Планова заготівля державою хліба в зерні. *В передовиці писали про участь комсомолу у хлібозаготівлях, про хитрі маневри куркулі та підкуркульників, про потребу нещадної боротьби з ними (Кир., Вибр., 1960, 327); Іх, студентів, посилали місяців на два-три уповноваженими на село — проводити колективізацію та хлібозаготівлю (Цюпа, Країни, 1971, 43).*

ХЛІБОЗАГОТІВНИК, а, ч. Те саме, що хлібозаготівельник. *Визнаючи недоцільним ведення банками хлібозаготівельних операцій, вважати необхідним, щоб банки займалися виключно кредитуванням хлібозаготівельників (Компартія України в резол. і рішен., 1958, 230).*

ХЛІБОЗАГОТІВНИЙ, а, е. Те саме, що хлібозаготівельний. *Плануючі, регулюючі і торгуючі органи повинні заздалегідь підготувати проведення як хлібозаготівельної кампанії, так і доставки селу промислової продукції (Компартія України в резол. і рішен., 1958, 230).*

ХЛІБОЗАКУПІВЕЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хлібозакупівлі.

ХЛІБОЗАКУПІВЛЯ, і, ж. Державна закупівля в колгоспів і радгоспів хліба в зерні.

ХЛІБОЗАКУПКА, и, ж. Те саме, що хлібозакупівля.

ХЛІБОЗАКУПУВАННЯ, я, с. Те саме, що хлібозакупівля.

ХЛІБОЗАКУПОЧНИЙ, а, е. Те саме, що хлібозакупівельний.

ХЛІБОЗБИРАЛЬНИЙ, а, е. Признач. для хлібозбирання. *Полями, моя кораблі в морі, пливають громади хлібозбиральних машин (Довж., II, 1959, 75).*

ХЛІБОЗБИРАННЯ, я, с. Збирання хлібів.

ХЛІБОЗДАВАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хлібоздачі.

ХЛІБОЗДАВАЛЬНИК, а, ч. Той, хто здійснює хлібоздачу.

ХЛІБОЗДАВАННЯ, я, с. Те саме, що хлібоздача.

ХЛІБОЗДАЧА, і, ж. Планове здавання державі колгоспами та радгоспами хліба в зерні. *Із поля долітає давекій гуркіт двох молотарок. Ще буде і буде хліба маелити, хоч хлібоздачу давно виконали (Кучер, Дорога., 1958, 23); Гаряча ж робота! Хлібоздача!.. На обліку дні! (С. Ол., Вибр., 1959, 70); // Хліб зерном, який здають державі колгоспи й радгоспи. *Всі дають мені дорогу.. Всім відома моя роль, Бо везу я хлібоздачу, Бо на трасі — я король! (С. Ол., Вибр., 1957, 88); Ми веземо хлібоздачу! Подивіться, свято наче — На машини прапорці Червоють, розцвітають... (Позн., Ми зростаєм., 1960, 80).**

ХЛІБОПЕКАРНЯ, і, ж. Те саме, що пекарня 1. — У них [в селі] своя хлібопекарня (Ле, В своїм., 1960, 72); У Верхньому місті [Ольвії] були виявлені гончарська, металобробна майстерні і виноробні, а Нижньому — велика хлібопекарня, рибозасолвальне підприємство (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 267).

ХЛІБОПЕКАРСЬКИЙ, а, е. Стос. до випікання хлібних виробів; // Признач. для випікання хлібних виробів. *Борошно, крупу і олію з насіння сої застосовують у хлібопекарській, кондитерській, консервній, м'ясомолочній та інших галузях харчової промисловості (Зерн. боб. культ., 1956, 76); Ряд сільських хлібопекарських підприємств реконструйовано, механізовано трудовітні процеси (Рад. Укр., 9.XII 1973, 2); На хлібопекарських заводах працюють тисюдільні машини та бубличні автомати (Наука., 7, 1956, 10); // Який виявляється під час випікання хліба (про якість). *Це жито [«Таращанське 4»] набагато крупнозерніше за інші сорти і має вищі хлібопекарські якості (Мінко, Певна чапа, 1950, 84); Від наявності клейковини та її еластичних властивостей залежать хлібопекарські особливості борошна (Колг. Укр., 5, 1961, 29).**

ХЛІБОПЕЧЕННЯ, я, с. Випікання хліба, хлібних виробів. Якщо на кінець 1966 року три чверті хліборобів користувались послугами промислового хлібопечення, то нині все сільське населення має змогу купувати хліб в магазині споживчої кооперації (Наука і культура..., 1972, 231).

ХЛІБОПОСТАВКИ, вок, жн. Планове здавання державі колгоспами та радгоспами хліба в зерні. Колгосп має здати рідній державі по всіх видах хлібопоставок 4020 центнерів (Вишня, I, 1956, 365).

ХЛІБОПРИЙМАЛЬНИЙ, а, е. Пов'язаний з прийманням хліба в зерні за державними хлібопоставками. Слідом за збиранням треба організувати очищення зерна і здавати його на хлібоприймальні пункти окремо (Хлібороб Укр., 7, 1966, 7); У дні жнив багатьом хлібоприймальним пунктам доводиться приймати щодня по кілька сот, а іноді й тисяч автомашин зерна (Рад. Укр., 17.VI 1961, 3).

ХЛІБОРІЗ, а, ч. Робітник, який ріже хліб (перев. в ідальнях).

ХЛІБОРІЗКА, и, ж. 1. Жін. до хліборіза.

2. Пристрій для різання хліба; // Прямішення, де ріжуть хліб таким пристроєм або вручну.

ХЛІБОРОБ, а, ч. Селянин, який займається хліборобством. — А чи не знаєте там ковала Ляца? — Ляца? Який же то ковал Ляц? Ні, серце, не знаю й не чула. Ї в нас Ляці, так то не ковали, а так собі хлібороби, як і ми (Вовчок, I, 1955, 8); Гарно тобі, любю, весело! .. Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивляться! (Мирний, I, 1949, 125); Були хлібороби батько й мати, що весь вік творили хліб і мед для людей (Довж., I, 1958, 325).

ХЛІБОРОБИТИ, блю, биш; жн. хлібороблять; недок. Займатися хліборобством (у 1 знач.). Влітку Панько хліборобив, а взимку заробляв по шахтах (Гр., I, 1963, 368); Як він безмежно любить цю рідну землю, де він хліборобили його дід і батько (Гур., Новели, 1951, 39); Остан найстарший був, то вже ж не кому і в паміч матері стати — йому. Буде хліборобити (Головко, II, 1957, 209).

ХЛІБОРОБКА, и, ж. Жін. до хлібороб. В Марині прокинувся приспаний інстинкт хліборобки (Вільде, III, 1968, 295).

ХЛІБОРОБНИЙ, а, е. 1. Придатний для вирощування хліба (про землю). У їх була тільки татка та дворичка клопот, а земля хліборобну наймати доводилось (Гр., I, 1963, 371); Бачив [поет], як Феттах — іранський кат Роздумує убивства міжусобні, Як землю рідну до сучка роздає, Загарбаши долини хліборобні (Турч., Земле моя..., 1961, 53).

2. Який займається вирощуванням хліба. Заготілося пізнати хліборобну ту сім'ю (Фр., X, 1954, 237).

ХЛІБОРОБСТВО, а, с. 1. Галузь рільництва, пов'язана з вирощуванням хліба. Він не любить хліборобства, давав своє поле наспів, але дуже любив читати книги і має їх доволі (Н.-Лев., IV, 1956, 50); І заводи старі пускають і нові будують. А вже тоді на базі реконструйованої промисловості можна буде й саме хліборобство піднести (Головко, II, 1957, 55).

2. збірн., рідко. Хлібороби. [Г у с а к:] Вечір добрий, часне хліборобство (Мак., I, 1957, 40).

ХЛІБОРОБСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до хлібороб і хліборобство. Люди не йшли, а бігли, і були руки в них такі вільні та жваві, немов хліборобська праця ніколи їх не в'язала (Коцюб., I, 1955, 429); І знову замислав в чеканні стражденне хліборобське серце, плакав зрадливі сподівання, марить тим житнім колосочком, тим дрібним, але своїм зернятком, на якому тримається його життя (Стельмах; I, 1962, 361); Все життя, по-

ведінка, мова, навіть рухи Никанора зв'язані з землею, хліборобським ремеслом, сільським побутом (Рад. літ-во, 4, 1957, 46); Колись Яремин Кут облягали з усіх боків земля пана Безбородького, — тепер вони довічна власність хліборобської армії «Сугаклія» (Добр., Тече річка..., 1961, 11); // Власт. хліборобові, характерний для нього. Милує [мати] й стиха, любим голосом малює йому картину іншого життя... життя тихого, хліборобського побуту... (Мирний, I, 1949, 181); Захар досить вільно і невтомно почуває себе, навіть співчутливо позира на розпарений вид слідчого — паркий день видався, за хліборобською звичкою на небо дивиться (Горд., Чужу ниву..., 1947, 290); Дівчина стояла обіч, милуючись спритністю парубка, в руках якого почувався дужа хліборобська сила (Добр., Тече річка..., 1961, 275); // Признач. для вирощування хліба. Описуючи, скажімо, хліборобські знаряддя, ніяк не можна етнографові минути питання сільського господарства (Рильський, III, 1956, 162); // Який вирощує хліб. Донбас відомий як багатющий хліборобський край, де ростуть і колосять пшениці і жита (Цюпа, Україна..., 1960, 185).

ХЛІБОРОДНИЙ, а, е. Який дає великий урожай хліба. Простори шумлять хлібородні (Шер., Дружбою..., 1954, 101); Понад річкую Клязьмою простягалась велика хлібородна рівнина (Іст. СРСР, I, 1956, 58).

ХЛІБОРОДНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. хлібородний. Медвинські землі здавна славились хлібородністю (Рад. Укр., 7.XI 1961, 2).

ХЛІБОСОЛ, а, ч. Людина, яка любить приймати й щедро частувати гостей.

ХЛІБОСОЛКА, и, ж. Жін. до хлібсол. У повсякденному житті артистка [Г. Затиркевич] була великою хлібсолкою і чудовою кулінаркою (Мист., I, 1956, 43).

ХЛІБОСОЛЬНИЙ, а, е. Який любить приймати й щедро частувати гостей; гостиний. Це була удова казачка [скарбника], дуже грошовита пані, надто хлібсолонна і дуже повна (Збірник про Кроп., 1955, 53); Після смачного обіду, на який не поскупилась хлібсолонна Уляна Григорієвна, Дикун оглянув панське господарство (Добр., Очак. розмир, 1965, 97).

ХЛІБОСОЛЬНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. хлібсолонний.

ХЛІБОСОЛЬСТВО, а, с. Те саме, що хлібсолонність.

ХЛІБОСТІЙ, тою, ч. Рослинний покрив хлібних полів до збирання врожаю. Стан хлібостою — його густина, висота, вирівняність, полеглість і забур'яненість — впливає на способи збирання врожаю і розміри втрач (Зерн. комбайни, 1957, 3); У валки варто скошувати колосові зернові, хлібостій яких не нижчий за 60—70 сантиметрів (Хлібороб Укр., 6, 1966, 26).

ХЛІБОТОРГІВЛЯ, і, ж. Оптова торгівля хлібом у зерні.

ХЛІБОТОРГОВЕЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хліботоргівлі.

ХЛІБОТОРГОВЕЦЬ, вця, ч. Той, хто веде оптову торгівлю хлібом у зерні. Експортери, ділки, хліботорговці все літо товклися тут. Великі й малі торговельні судна під прапорами всіх держав охоче завертали сюди (Гончар, II, 1959, 8).

ХЛІБОТОРГОВІЙ, а, е. Те саме, що хліботорговельний.

ХЛІБОФУРАЖ, у, ч. Зерно й фураж як предмети сільськогосподарських заготівель.

ХЛІБОФУРАЖНИЙ, а, е. Стос. до хлібофуражу.

ХЛІБ-СІЛЬ, хліба-сбілі, ч. і ж., розм. 1. Харчі, їжа. — Я, будиши б тобою, сидів би лучче дома та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами (П. Ку-

ліш, Вибр., 1969, 74); *Бери тютюн і вірші для їзди, Хліб-сіль, тарань прив'ялено-солону.. І гайда в путь, бо літо в переджнивку На плесо вод веде погожі дні* (Мал., Серце., 1959, 75); *У порівн. *В труді, в степу на кукуруді Потрібен вірш, немов хліб-сіль, Щоб він аж гуєся у напрузі, Немов ясный зелений хміл* (Мал., Листи., 1961, 17).

◇ **Водіти хліб-сіль див. водіти; Ділити (розділяти) хліб-сіль:** а) їсти, харчуватися разом з ким-небудь. *По від'їзді Тасі Раїса умовилася столуватись у старій матушки. Щодня утрьох вони ділили хліб-сіль* (Коцюб., I, 1955, 323); б) пригощатися разом з ким-небудь. — *Не приві мене бог — воля його свята! — заміж дочки віддати і з вами, приятелями, хліба-солі розділити й повеселитись* (Кв.-Осн., II, 1956, 93); в) жити спільними інтересами й турботами. *А то — як-таки: одного села люди, однаково жили, вкуні хліб-сіль ділили, вкуні робили!.. а тепер одні — вільні, други — невольні!* (Мирний, I, 1949, 190); *Павло Тимофійович! Знову прийшлося зустрітись нам, ділити хліб-сіль пополам* (Гонч., Вибр., 1959, 245); **Істи хліб-сіль у кого — їсти, пригощатися в кого-небудь.** — *Ось цей!.. (Чинка кмітує пальцем у той бік, куди поїхав становий...) у мене хліб-сіль їв, а за панів руку тягне...* (Мирний, I, 1949, 378); **Подякувати за хліб-сіль** — те саме, що **Подякувати за хліб і сіль** (див. хліб). *Гості встали з-за стола й довгим рядком простяглися до кімнати, де лежала Онися, щоб подякувати за хліб-сіль* (Н.-Лев., III, 1956, 109); *Надвечір прийшла нова мамка. Оксані звеліли збиратись у дорогу. Міцно поцілувала вона свого годівця Миколу, з усіма попрощалася, подякувала за хліб-сіль та й стала складати своє добро* (Л. Янов., I, 1959, 46); — *Прощається зі своїми господарями, подякує за хліб-сіль і пішов* (Гажницький, У світ., 1960, 190); **Пробісмо хліба-солі одвідати** — уживається як традиційне запрошення до столу. — *Просимо, добрі люди, хліба-солі одвідати, — запрошує Загнибіда.* — *Спасибі вам, що не цурастесь, не забуваєте* (Мирний, III, 1954, 85); **Хліб-сіль!** — уживається для привітання тих, що сидять за їдою, і побажання їм приємного апетиту. — *Хліб-сіль! — мовив [старшина], глянувши, що снідають.* — *Просимо, — озвалася кризь сльози Іваниха* (Л. Укр., III, 1952, 553); — *Хліб-сіль чесній кумпані!* — *Милості просимо, Кузьмо Павловичу!* (Ю. Янов., I, 1954, 180); **Хліб-сіль забувати (забути)** — виявляти невдячність; **Хліб-сіль забувається** — хтось виявляє невдячність. — *Стара, бач, хліб-сіль забувається.* — *Хіба я у вас дурно той хліб їла?* (Мирний, III, 1954, 28); **Цураїтис (поцураїтис) хліба-солі** — не виявляти уваги до хазяїв, відмовлятися від частування. — *Коли зайшли, то й спасибі, що не цурастесь моєї хліба-солі* (Н.-Лев., III, 1956, 351); [М а р и а:] *Може, підгодувалися б у нас, відують?* [К о б з а р:] *Хліба-солі ніколи не цурався* (Кроп., V, 1959, 481); — *Не поцураїтесь хліба-солі, Борщю скоштуйте [скуштуйте], галушок* (Котл., I, 1952, 205).

2. **Паляниця хліба й сіль**, які за старовинним українським звичаєм підносять на знак великої поваги до того, кого зустрівають, під час урочистих церемоній. *Не слухав Ієва дочки, присилувала. Повінчали, одбули весілля, випроводили молодих до господи. Стріла Наталю стара хлібом-сіллю* (Вовчок, I, 1955, 98); — *Ой, а що в нашому селі робилося!.. Люди бігли назустріч війнам-визволителям з хлібом-сіллю* (Б. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 170); *Минув зима, а весілля ще не справляли, хоч Сорозан святі прийняв хлібом-сіллю і ми з Марією були вже заручені* (Мур., Бук. повість, 1959, 20).

◇ **Перестрівати (перестріти) [з] хлібом-сіллю** — виходити назустріч з хлібом і сіллю, щоб привітати кого-

небудь; **Піднести (піднести) хліб-сіль** — за старовинним українським звичаєм вручати паляницю хліба й сіль при зустрічі на знак великої поваги та в урочистих випадках. *Привітавши гостей і піднісши їм хліб-сіль, Панас Максимович запросив їх одразу снідати* (Минко, Ясні зорі, 1951, 23).

ХЛІБЧИЙ, а, ч. Зменш.-пестл. до хліб 1.

ХЛІБ'Я, яти, с., рідко. Те саме, що хлібчик. *Візьми пару хліб'ят на дорогу* (Сл. Гр.).

ХЛІВ, а, ч. Будівля для свійської худоби та птиці. *Село було степове; ..коло хат стирчали хліви з високого очерету, відкрилі зерку очеретом* (Н.-Лев., II, 1956, 218); *В хліві кувікало поросля, а в розчинені двері конюшні чути було Марійн знівно-ласкавий голос до коня* (Головко, II, 1957, 115); *Голуби жили в дерев'яних клітках у хліві під стелею* (Коз., Вибр., 1947, 3); *У порівн. *Та вже ж і вибудується він! Не так, як будуються люди — хата як хлів, віконця — дірочки якіс* (Мирний, IV, 1955, 212); // *перен., розм.* Брудне, неприбране, занедбане приміщення. [С т е п а в:] *Сваго, не комизься, іди в хату!* [Н а с т я:] *Яка я тобі свага? Щоб ти й доки світ сонця не дїждав бачити мене у своїм хліві!..* (Кроп., II, 1958, 62); // *рідко.* Те саме, що сарай. — *Піди ж, Йосипе, принеси ночви з хліва, бо їм треба вжитися з дороги* (Тют., Вир, 1964, 214).

ХЛІВЕЦЬ, вця, ч. Зменш. до хлів. *З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки* (Мирний, I, 1949, 129); *Христя сама хлівець полагодила, обложила очеретом, відкрила* (Горд., II, 1959, 21); *В хлівці тихо шавкотіли качки...* (Вирган, В розп. літа, 1959, 279); — *Отам у тому хлівці дрова, — у хату наносиш* (Мирний, I, 1954, 65); *Світає. Лежу дома в хлівці, слугаю лемент у городі* (Тесл., Вибр., 1950, 65).

ХЛІВІНА, и, ж., розм. Невеликий хлів; житлове приміщення, що нагадує хлів. *Ключниця Ярина жила в хлівіні, прибудованій до стіни тереза від двору, де були стайні, кліті, .. стояла кухня, а в багатьох хіжках і таких самих хлівінах тулилася численна дворня* (Скл., Святослава, 1959, 48).

ХЛІВЧИК, а, ч. Зменш.-пестл. до хлів. — *Ячка були б, та й сало нароста б, і курятинка. Горе тільки, що ніде. Якби хлівчик...* (Коцюба, Нові береги, 1959, 256); *Біля хлівчиків то тут, то там рилися поросята, зрєбляси кури* (Хор., Ковила, 1960, 14); *Як вийдеш з хати, вибіжиш за хлівчик, а перед тобою широка долина, річкача без назви* (Збан., Сеспель, 1961, 99).

ХЛОНЯ, і, ч., розм. Пестлива назва хлопця (перев. при звертанні). — *Годі ж бо, годі, любий мій хлоню! Сльози вкрашають чисте обличчя* (П. Куліш, Вибр., 1969, 382); *Учися, мій хлоню, відмінником будь, люби і поля, і діброви!* (Сос., Щастя., 1962, 120); *А хлоня мій ходить як снід іще не може. Батьки ведуть його* (Сос., II, 1958, 342).

ХЛОП, а, ч. 1. *дореє, зневажл.* Селянин, мужик взагалі або кріпак. *Хлоп протестує, хлоп тіває вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини* (Коцюб., I, 1955, 335); [К у м а:] *Правду ото кажуть: коли б не хлоп та не вїл, то не було б і панів* (Вас., III, 1960, 423); *Витягав соки пан Кшишовський з своїх хлонів. Він хотів би, аби вони й не спали, й не їли, а все би робили, робили, робили* (Хотк., Довбуш, 1965, 40); *Де ж це видано, де ж чувано, щоб хлоп, бидло, яке не раз ваялося у нього в ногах, почало гнути на коліна самого пана* (Стельмах, I, 1962, 565); *У порівн. — *І що в йому за краса? очі страшні, смуглявий на виду, наче хлоп, та чорний, наче три дні вїсє у диму в комині, — кепкувала баба Ганна* (Н.-Лев., VII, 1966, 59).

2. *діал.* Чоловік, мужчина, хлопець. *Хлоп — як дуб* (Номис, 1864, № 8617); *Жінки слугали і мало не хрести-*

лися, діти посідали поміж ними, а хлопці ще до того балакали за гріхи і попелися вікниці до корчми (Стеф., I, 1949, 151); Івась пустився йти, але Сафат, великий, кремений хлоп, стримав його (Март., Тв., 1954, 133).

ХЛОП², виг. 1. Звуконаслідування, що означає звук від хлопання. У маленьких хлопавках не було нічого — тільки хлоп! і край (Лв., Опов., 1949, 260).

2. розм. Уживається як присудок за знач. хлопати і хлопнути. Хлоп біду по боку, коли докучає (Укр. присл., 1963, 44); Господарка такі коники викомарювала, що я аж з дива на ніч перекрестився. Висуне язика й.. біжить, біжить і, доскочиши до отця Іванна, хлоп ласкавою ручкою по губах (Ковінька, Кутя., 1960, 34).

ХЛОПАВКА, и, ж. 1. Іграшка у вигляді кольорової паперової трубочки, яка, розриваючись, видає різкий звук, хлопає. Над самим вухом багкали хлопавки комфетні (Коп., Тв., 1955, 418); У повітрі стояв гуркіт барабанів і гонгів, лунали звуки хлопавок (Наука., 9, 1959, 48).

2. бот. Багаторічний бур'ян родини гвоздикових з білими квітками, чашечка яких під час удару лопається і видає різкий звук.

ХЛОПАК, а, ч., діал. Хлопець. — Ей, а се що за хлопак? — спитав він. Нізго не знав ауглярчука (Фр., V, 1951, 272); — Ти, правда, хлопак справний, в боях авторитет здобує (Гончар, III, 1959, 301).

ХЛОПАННЯ, я, с. Дія за знач. хлопати і звуки, утворювані цією дією. Кризь гуртірку почуваються хлопання другого мотора (Панч, II, 1956, 206).

ХЛОПАТИ, аю, аеш, недок. 1. Утворювати глухий короткий звук, ударяючи чим-небудь; // Розриваючись, стріляючи тощо, утворювати короткий різкий звук. Десь над головою характерно хлопало зенітні снаряди (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 185); В прокуреній, задимленій залі бряжчали виделки, дзвеніли келизи, хлопали корки від шампанського (Смолич, Мвр., 1958, 71); // З гуркотом зачинається чи відчинається (про вікно, двері, хвіртку тощо).

2. Ударяти чим-небудь об щось, ляскати по чому-небудь. Дикі качки, гуси й лебеді весело крякали, гелготали, ячлали, хлопали крилами й пірнали (Тулуб, В степу., 1964, 41).

ХЛОПЕЦЬ, пця, ч. 1. Дитина або підліток чоловічої статі. Учні, хлопці й дівчата, восьмого й дев'ятого класів стояли за партами й дивились у вікна (Довж., I, 1958, 297); Хлопець ріс крикливий і запальний. Як приходить час годування — кричав, як на пуп (Тют., Вир, 1964, 524); // Те саме, що син. Балашиха послала найстаршого хлопця в шинок по горілку (Н.-Лев., II, 1956, 319); Трегубові діти на кір слабі та хлопець Рашиєвської на скарлатину (Л. Укр., V, 1956, 29); Там п'яний батько.., прийшовши із шинку, що встє сили лупить по голові свого хлопця (Коцюб., I, 1955, 437); // Молодий чоловік, юнак, парубок. Не йде дівка до церкви богу молитися, а йде на хлопців дивитися (Укр. присл., 1963, 213); Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підзолений (Кв.-Осн., II, 1956, 27); Вранці Ярему вінчали; А ввечері мій Ярема (От хлопець звичайний!). Щоб не сердити отамана, Покинув Олександру (Шевч., I, 1963, 129).

Під хлопця стрігтися (постригтися) — постригтися, як молодий чоловік, юнак (про жінок). Була вона ще зовсім молода, висока, міцно, але приємно збудована, мала лукаво вигнуті уста і різнобарвні очі, стріглася під хлопця (Загреб., Диво, 1978, 13).

2. перев. мв. Уживається як назва чоловіків (здебільшого при звертанні). Микола подумав, встав, покликав Кавуна і вербієських бурлак надрів і нишком

промовив: — Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо вражого пана, щоб не квапился ганяться за бурлаками! (Н.-Лев., II, 1956, 201); — Якби хоч війна швидше кінчилась. Повернутись хлопці з фронтів — наведемо лад (Головко, II, 1957, 497); Близькиці над горою, грім за гасм грюка. Гей, тримайте, хлопці, зброю, добивайте мере кружа! (Сос., II, 1958, 41); — Ти його [Черниша] просто мало знаши, —заперечив Сагайда. — Він лише на вигляд теоретик, а насправді забувешвий хлопець (Гончар, III, 1959, 336).

3. заст. Підліток-слуга. — Не було в мене ні кухаря, ні хлопця (Кв.-Осн., II, 1956, 244); Тонкі готельні хлопці з галунами і в новеньких костюмах.. вистукують каблучки в рожеві плити (Коцюб., II, 1955, 411); // заст. Поводир у сліпого. Весело подивився на сліпого козбара, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тинком, і весело послухать його, як він заснівав думу про те, що давно діялось..; весело.. а все-таки скажеш: «Слава богу, що минуло» (Шевч., I, 1963, 142); Сліпий козбар під чимсь возом обідає з своїм хлопцем (Вовчок, VI, 1956, 231).

ХЛОПИЩЕ, а, ч. Збільш. до хлоп¹ 2. Двері ванькира відчинилися, і, стіляючися, щоб не вдаритися головою в одвірок, до ванькира війшов здоровенний хлопище (Фр., VIII, 1952, 21); Тимофій несе молоду вільху на плечі. Здоровенний, мов смерека, незграбний.. хлопище (Хотк., II, 1966, 381).

ХЛОПИКО, а, ч., розм. Те саме, що хлопінець 1. Поруч нього із кашкетом в руках стояв білоголобий хлопійко в червоній краватці (Панч, Вибр., 1936, 321); В міцному хлопійка Василь усе обличчя було в синцях і розпузло (Чорн., Визвол. земля, 1959, 89).

ХЛОПКА, и, ж., дорев., зневажл. Жін. до хлоп¹ 1. [К а ч н с ь к а:] З панської ласки маю п'ять хлопів з хлопками, і ті не служать (К.-Карий, II, 1960, 250); — Чи панна Юзя вважає, що кожна хлопка має право мені як точе говорити? (Л. Укр., III, 1952, 655); Пані, побачивши в руках Глафіри підняту мотуку, на весь масток зарепетуваала, що хлопка пускає з неї кров (Чорн., Визвол. земля, 1959, 72).

ХЛОПКО, а, ч., розм. Те саме, що хлопінець 1. Десь узявся хлопко, а хлопко маленький, Під ним кониченько, коник вороненький (Чуб., V, 1874, 1071); Ой, як крикну та пан Перевийніс А на хлопко малого: — Сідлай, хлопку, сідлай, малий, Сідлай коня вороного (Укр. думи., 1955, 106).

ХЛОПНУТИ, ну, неш, док. Однокр. до хлопати. Двері хлопнули, і показався Запорський у своїй сірій шинелі з плюсовим копіром (Свидн., Люборачькі, 1955, 112); Яків простяг руку. Івась хлопнув своєю ручкою по батьковій долоні, перевернув і поцілував (Мирний, I, 1954, 201); — Живу, кажеш? — Хворський прилягнув його по плечу. — Живи на Здобров'я (Гончар, III, 1959, 381).

ХЛОПСТВО, а, с., дорев., зневажл. Збірн. до хлоп¹ 1. Обізвається хлопство Поза городами: — Ой чи дого буде шлягати Гордувати нами? (П. Куліш, Вибр., 1969, 314); З почиттям власної вищості, з виразом невимоного презирства до того темного хлопства, що там не личив його котячому видові, пан писар округлим рухом звернувся плечима до громади і.. вступив у канцелярію (Коцюб., I, 1955, 195); Но гаяз з жінками Панство утікає, Та їх скрізь киями Хлопство переймає... (Черн., Поезії, 1959, 54).

ХЛОПСЬКИЙ, а, е, дорев., зневажл. Прикм. до хлоп 1. Борис Граб був хлопська дитина (Фр., III, 1950, 29); Вийти заміж Катерині, багацькій доньці, та ще католиці, за русина, хлопського парубка іншої релігії, було нелегко (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 22);

// Власт., характерний, притаманний хлопкові; як у хлопів. Юнак не виявив хлопської покорі, не зігнувся і не вклонився побожно панові в пояс (Чорн., Визвол. земля, 1959, 26); // Признач. для хлопів. Безгений чув досі про реформу хлопської каси, але не так докладно, як тепер (Фр., VII, 1951, 362); *Перевдягнений у хлопський кожух і вовняні гачі, видавався [Ярема] трохи затоестим, нековоирним* (Загреб., Шеліт, 1966, 28); // *Належний хлопіві. Маленький хутір серед лук і нив на горбику над річкою шумною, — от там я в простій хлопській таті жив, і самота, і сум жили зо мною* (Фр., XI, 1952, 158); — *Вже білі лелі можна знайти у кожному міщанському та навіть у хлопському садку* (Л. Укр., III, 1952, 490); // Який складається з хлопів. Тим часом чутки про козацькі й хлопські загопи, про їх лютування над панами доходили звідусіль до Житомира (Н.-Лев., VII, 1966, 164).

ХЛОПЦІВ, цва, цеве. Прикм. до **хлопець**; належний хлопцеві. *Матюха сатанів. Скривавлене обличчя хлопцеве і з очей страх будили в ньому гостре чуття зврячої люті й хмільної насолоди* (Головко, II, 1957, 144); *Хлопцева рішучість розвеселила досрлик* (Гончар, I, 1959, 47); *В голосі хлопцевім бриніли ледве вловні нотки і сорому, і образи, і жалю до батька* (Кир., Вибр., 1960, 336).

ХЛОПЦЮГА, и, ч. 1. Збільш. до **хлопець** 1, 2.

2. розм. Те саме, що **хлопець** 1, 2. *Долі ще змалу здався нелюбий, Я наймит у неї, хлопцюга прибудний* (Укр. поети-романтики..., 1968, 419).

ХЛОПЧА́, ати, с. Зменш.-пестл. до **хлопець** 1. *Як же хлопча узялось за письмо і стало не спокійно читати аж по верхах [верхах], батько... віддав хлопця у науку до дяка* (Кв.-Осн., II, 1956, 481); *В садочку біля лавочки Копасться хлопча* (Перв., Раїдуга... 1960, 15); *Хлопча.. дивилося вслід чужинцеві* (Досв., Гюлле, 1961, 16).

ХЛОПЧАК, а́, ч., розм. Те саме, що **хлопець** 1, 3. — *А гнали ж у Німеччину корів, свиней, коней, всякого добра. А людей вибрала — тисячі тисяч. Дівчат, хлопчаків, таж так було жалісно!* (Довж., I, 1958, 331); *Хлопчаки з галасом зайшли широкою пучирською вулицею* (Тют., Вир, 1960, 177); *Хлопчак хитриво чеберята по хатинці незграбними..., пошитими на виріст чоботищами, у яких більше онуч, аніж ніг* (Стельмах, I, 1962, 212); *Одтиляє двері [учитель], аж коло порога старець сивий стоїть, руку простягає. Коло грубки хлопчак-поводир треться, теплого місяця шукає* (Тесл., З книги життя, 1949, 43); *У порівн. *Спускаючись униз, Брянський і Сагайда про щось жваво дискутували, козакоючись, мов хлопчакі, по слизькій траві* (Гончар, III, 1959, 66); *Як хлопчака, прознали його панські попизачі від череди* (Стельмах, I, 1962, 44).

ХЛОПЧАКУВА́ТИЙ, а, е, розм. Трохи схожий на хлопчака. *До кабінету зайшов другий секретар Шестопал, хлопчакуватий бронет рокиє за тридцять* (М. Ю. Тарн., День., 1963, 15).

ХЛОПЧА́ТКО, а, с. Зменш.-пестл. до **хлопець** 1. *Саме напровесні Настя злягла: знайшлося хлопчатко* (Кюцюб., I, 1955, 75).

ХЛОПЧА́ЧИЙ, а, е. Прикм. до **хлопець** 1. *Старигани були дуже старі, з ігнної хлопчачої точки зору, й майже древні. Одначе з ними приємно дружити* (Ю. Янов., II, 1954, 126); *Васько вилазить на піч, кладе голову на руки і віддається своїм хлопчачим мріям* (Зар., На.. світі, 1967, 96); // Пов'язаний з періодом дитинства та юнацтва. — *Ти січової тетері не куштував, а я на ній з хлопчачих літ виріс* (Добр., Очак. розмир, 1965, 229); // Признач. для хлопця. *Хлопчаче ім'я; / Власт. хлопшеві, хлопцям; як у хлопця. Іде [Яресь-*

ко] серйозний, нема вже колишньої хлопчачої безтурботності на виду (Гончар, II, 1959, 128); — *Ви не уявляйте навіть, до чого може призвести фантазування і хлопчача запальність* (Ю. Бедзик, Полки..., 1959, 105).

ХЛОПЧЕНЯ́, яти, с. Зменш.-пестл. до **хлопець** 1. *Біля дому, в сусідньому дворі, мале хлопченя ганялося за індиком* (Ю. Бедзик, Вогонь..., 1960, 109); *А десь близько, в білій тиші ранній, Хлопченя із чубчиком льянним, Тільки що навчившись говорити, Підбира, ласкаве і сердите, Перші пари непокірних рим* (Рильський, III, 1961, 20).

ХЛОПЧИ́К, а, ч. Дитина чоловічої статі. *Старший хлопчик лазить по хаті та.. знай голосить та докуча матері, просячи папи* (Кв.-Осн., I, 1956, 227); *За новим методом навчання пішло так швидко, що за місяць обидва хлопчики вже читали друкований текст* (Тулуб, В степу..., 1964, 141); *Мій брат Олег, над всіх козаний, був хлопчик тихий і сумний* (Сос., II, 1958, 363); *У порівн. *Василь до стінки притулювся, щуплий, як хлопчик, і не видно його з-за Дем'янової спини* (Хижняк, Д. Галіпський, 1958, 159).

ХЛОПЧИ́КІВ, кова, кове. Прикм. до **хлопчик**; належний хлопчиківі. *Йому весь час не давали спокою такі знайомі хлопчиківі очі* (Збач., Тасмшниця., 1971, 215).

ХЛОПЧИ́НА, и, ч., розм. Те саме, що **хлопець**. *В колісці хлопчина запласко* (Мал., Звенигора, 1959, 131); *Біля його [чоловіка] ніг тулиться хлопчина раків десяти* (Стельмах, I, 1952, 172); — *Хлопчина надумав учитися самотужки. У своєю товариша, робітфаківця, брав списки зошити і почав сидіти над ними* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 24); *Сам Петро, премезний хлопчина в руською борідков, прихватком набідаєся чогось* (Вас., I, 1959, 71).

ХЛОПЧИ́НКА, и, ч. Зменш.-пестл. до **хлопчина**. *Думаю, що з його посинен вийти гарний хлопчинка!* (Л. Укр., V, 1956, 24).

ХЛОПЧИ́СЬКО, а, ч і с., розм. 1. *Тесаме, що хлопчець і. — О, ти вже, певно, десь бився з хлопчиськаки!* — *крикнула при моїм взоді на мене тітка, — що такий приходиш задиханий!* (Фр., I, 1955, 245); *Хлопчиська з книжками поспішають до школи* (Довж., III, 1960, 451); *У порівн. *На базарі Стефан, мов хлопчисько, стовбичив з ворочком, поки продав бризку* (Чорн., Пісні... 1958, 40); *Дем'ян біл попереду — вистрибом, наче хлопчисько* (Смолиць, Мир., 1958, 170).

2. *перен., зневажл. Той, хто поводить себе несолідно, несерйозно чи нерозумно. Удесяте згадуючи свою поведінку в трамваї, констатував [Джавалов] про себе: «Хлопчисько! Йолоп!.. Забув, де міг, як баран, загинути...»* (Доич., II, 1956, 103); — *Якщо ви хочете слухати цього хлопчиська, — презирливо тиснувся пальцем на Гончара Стадницький, — діло ваше* (Стельмах, I, 1962, 356).

ХЛОПЧИ́ЧОК, чка, ч. Зменш.-пестл. до **хлопчик**.

ХЛОПЧИ́ЩЕ, а, ч. 1. Збільш. до **хлопець** 1, 2. *Зробився з нього здоровий хлопчище* (Три золоті с., 1968, 103); *От хоч би взяти Антошка, Сарабринового сина. Хлопчище вже здоровий, другий рік настушить* (Фр., III, 1950, 333); *Старший став коло бочки, вдарив перстом у дно, вибив його, підняв бочку і випив усю. То був хлопчище!* (Казки Буковини..., 1968, 171); *Та коби-сте люди знали, який я хлопчище. Та як візьму косу в руки, сама коса свище* (Коломийки, 1969, 70).

2. *розм. Те саме, що хлопчець 1. Хлопчища справді зручно і з голосним вереском поскакали, хто в неглибоку воду, хто на річне каміння* (Фр., IV, 1950, 388); *До хати вбіг босий, заболочений по коліна хлопчище Микитка, наймолодший іванів брат* (Март., Тв., 1954, 140).

ХЛОП'Я, яти, с. 1. Зменш.-пестл. до хлѳець 1. Розмова невеличких хлоп'ят зразу всіх дорослих розбудила (Мирний, IV, 1955, 244); *Востанне спочили сини, а вона пильнує, а вона пильнує цілу ніч над ними.. Скільки-то часу жме, поки вона знов побачить любих хлоп'ят, та чи ще коли побачить!* (Вовчок, I, 1955, 34); — *Кличте суди ваших товаришів. Чудесні, талановиті хлоп'ята* (Довж., I, 1958, 477).

2. перев. мн., розм. Уживається для назви чоловіків (перев. при звертанні). В Перепаї гайдамаки Нишкою ночували. До схід сонця у Фастові Хлоп'ята гуляли (Шевч., II, 1953, 125); — *Хлоп'ята! — звернувся Бульба до козаків. — Ану, заманіть його до лісу!* (Довж., I, 1958, 263).

ХЛОП'ЯГА, и, ч., розм. 1. Те саме, що хлѳець 1, 2. — *Треба швидше вдатися до роботи, — рішає хлоп'яга* (Крим., Вибр., 1965, 326); — *Та у нього працює Тарас Шевченко. Хороший хлоп'яга, талановитий, він усі малюки Ширяву робить* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 97); *Гине бідний хлоп'яга, світом нудить, місяця собі не знайде, а все через те, що хоч і поміж людей веештається, та все.. одинокий* (Л. Янов., I, 1959, 165).

2. Збільш. до хлѳець 1, 2. Хлоп'яга він був здоровий.., аби вірвова добре зсукала — за пару бичків потягне (Тюг., Вир, 1964, 285); *Сидів на задній лаві (цоб нікому не заступати!) високий чубатий хлоп'яга* (С. Ол., 3 книги жпття, 1968, 49).

ХЛОП'ЯК, а, ч., розм. Те саме, що хлѳець 1. На розі нашого завулка стояла кукка хлоп'яків, головою всередину (Панч, На калин. мості, 1965, 24); *Радивон.. напустився на підлітків, зачав лаяти, ображати, надто старшого хлоп'яка* (Горд., Дівчина.., 1954, 197); *У порівн. *Так що ж це він? Хизувався, як хлоп'як?* (Коз., Гарячі руки, 1960, 21).

ХЛОП'ЯТКО, а, с. Пестл. до хлоп'я 1. Дивлюся: під тинком сердешна дитина, Хлоп'ятко маленьке, — *вся в латах свитина..* (Гр., I, 1963, 10); *Мале хлоп'ятко по цілих днях бігало по полю, поміж високих лопухів* (Кочуб., III, 1956, 26); *Та й хлоп'ятко мов полюючи Марію* (Мур., Бук. повість, 1959, 15).

ХЛОП'ЯТОЧКО, а, с. Пестл. до хлоп'ятко. Дівчаточко й хлоп'яточко Під деревцем скачуть. Простягають рученята *Та мало не плачуть* (Л. Укр., I, 1951, 62); *Таке ж хлоп'яточко прегарнесеньке бог їм дав* (Барв., Опов., 1902, 296); *Аж глады. Межи равнінами дитина, й хлоп'яточко, сидить І науцає, неповинне, Як в світі жить* (Шевч., II, 1963, 369).

ХЛОП'ЯЦТВО, а, с. 1. Поведінка, характерна для легковажних, несерйозних та пустогливих хлопців. Хіба тільки пустощами, легковажним своїм хлоп'яцтвом пояснить він і свій своводніший ечинок? (Гончар, Тронка, 1963, 243); *Перезид від безвідповідального хлоп'яцтва до самостійності був для Безчарова такий раптовий, що він ні замислитись, ні довідатись, що таке життя, так і не встиг* (Перв., Опов., 1970, 15); — *Мазнути в Ліндехольм? Це було хлоп'яцтвом, зухвалістю* (Хижняк, Килимок, 1961, 97).

2. рідко. Збіра. до хлѳець 1. І чоловіки, і жіноцтво, і хлоп'яцтво, та й дівчота туди ж; *зто жме, зто неревесла крутить, зто зв'язує, а зто носить снопи* (Кв.-Осн., II, 1956, 147).

ХЛОП'ЯЦЬКИЙ, а, е, рідко. Те саме, що хлоп'ячий. Голос у Кулябка був низький, з присмюною хриплинкою, *зовсім хлоп'яцький* (Перв., Опов., 1970, 71).

ХЛОП'ЯЧИЙ, а, е. Прикм. до хлѳець 1. — *Остан, цей тизий та слухняний був з самого малечку.. Зате Артем!.. Де бійка хлоп'яча, там і він неодмінно* (Головко, II, 1957, 576); *Зінько з Оверком — найзапекліші витівники, верховоди в хлоп'ячому гурті* (Горд., II,

1959, 16); *Три руки із-за бар'єра — дві дівочі й одна хлоп'яча — все махали йому, бажали щасливого польоту* (Гончар, Тронка, 1963, 292); // *Признач. для хлопця, хлопця.* — *На цих козанах, ще зовсім маленькою дівчинкою, каталася не хто-небудь, а його рідна, єдина, улюблена тітка Мирослава. Він зразу так і прохолов: — Значить, вони — дівчачі! Не згочу. Хочу тільки хлоп'ячі!* (Головко, II, 1957, 589); *Струнка дівчина з чорними кучерями, що вибивалися з-під карматної хлоп'ячої кепки, зайшла до вишки* (Донч., II, 1956, 70); // *Пов'язаний з періодом дитинства та юнацтва* (про хлопця). *О сні хлоп'ячий літ! По вас я знов сумую* (П. Куліш, Вибр., 1969, 390); *Про нього знали, що він учився колись — за хлоп'ячих років — мистецтва вироблювати фарфор* (Мик., II, 1957, 441); *Уже не врат мені шипшини в ярках осінніх, повних сну, я більше щастя не зустріну, як днів хлоп'ячих не верну..* (Сос., II, 1958, 452); // *Власт. хлопцеві, хлопцяма; такий, як у хлопців.*

Роки чкаловського дитинства минали прудко, веселі й метушливі, позначені хлоп'ячою зухвалістю.. (Пльч., Звич. хлопцеві, 1947, 8); *Зачіску вона носила майже на хлоп'ячий манір* (Гур., Друзі.., 1959, 30); *Максим Нерчин мусив визнати, що не переборов досі в собі хлоп'ячий нахил до романтики* (Рибак, Час.., 1960, 13); *Пошматувавши одяг і в кров подрывавши тіло, видерлася Сажко на той бік живоплоту!, кленучи себе за хлоп'ячі витівки* (Смолич, I, 1958, 90); // *у знач. ім. хлоп'яче, чого, с. Те, що характерне для хлопців. Входить Вася та Іван Цурпун, стрункий юнак, у якого перші ознаки мужності ще переплітаються з залишками хлоп'ячого* (Мик., I, 1957, 436); *Живучи у Каленика Романовича, він намагався бути серйозним і витриманим, а насправді у нього було ще багато хлоп'ячого* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 19).

ХЛОП'ЯЧИСТЬ, чості, ж. Абстр. ім. до хлоп'ячий. — *Я подивлюся на вас, — вона підтирає рукою голову і.. придивляється.. до темного, як гайворон, чуба, до припухлих уст, з яких ще не зійшла хлоп'ячість* (Стельмах, I, 1962, 585).

ХЛОР, у, ч. Жовтувато-зелений отруйний газ з різким задушливим запахом, що використовується для синтезу хлорорганічних сполук, хлорування води, вибілювання тканин, паперу, виробництва соляної кислоти тощо. Якщо крізь розплавлену кухонну сіль пропустити сильний електричний струм, то на одному з електродів виділяється блискучий метал — натрій, а на другому — газоподібна речовина — хлор (Уроки.. хіміка, 1956, 80); *Сажко обережно сворбнула бурю з неприємним запахом юшки. На смак вона була солодка і троти п'янка. — Тут є хлор? — запитала вона* (Смолич, I, 1958, 72).

ХЛОР.. Перша частина складних слів, що відповідає: слову хлор, напр.: х л о р а з і д, х л о р а ц е н і ч н и й і т. ін.; слову хлористий, напр.: х л о р а ц е т б н, х л о р б е н з о л і т. ін.

ХЛОРАЛ, у, ч., зім. Безбарвна густа рідина з різким запахом, що добувається шляхом хлорування спирту; використовують у виробництві інсектицидів, як наркотичний та знеболюючий засіб тощо.

ХЛОРАЛГІДРАТ, у, ч., фарм. Органічна сполука, яку використовують у медицині як заспокійливий, світловорний, протикорчовий та знеболюючий засіб. Для наркотизування тварин були застосовані ефір і хлоралгідрат (Укр. біох. ж., XXVIII, 1, 1956, 57); *Глибокий фармакологічний сон, викликаний середніми дозами.. хлоралгідрату, ..викликає у собак гальмування рухової діяльності шлунока в період травлення* (Фізіол. ж., 2, VI, 1960, 209).

ХЛОРАЛГІДРАТНИЙ, а, е. Прикм. до хлоралгідрат; // Викликаний хлоралгідратом.

ХЛОРАМІН, у, ч. Хімічна сполука, хлоропохідна аміаку або амінів, розчин якої використовують як дезінфікуючий та знебарвлюючий засіб. Хлорамін — білий кристалічний порошок, розчинний у воді, з слабким запахом хлору (Підручник дезинф., 1953, 119); В дію вступає хлорамін. Ця речовина містить активний хлор і тому є добрим знебарвлюючим та дезинфікуючим засобом (Наука., 8, 1965, 56).

ХЛОРАТ, у, ч. Безбарвна кристалічна отруйна речовина, сіль хлорнуватої кислоти; застосовують у піротехніці, виробництві сірників тощо. Хлорат магній.. — білий порошок, розчиняється у воді, гігроскопічний, на повітрі розпливається (зберігають у закритій тарі) (Укр. с.-г. енци., III, 1972, 432).

ХЛОРАТОР, а, ч. Апарат для хлорування води. Хлоратори ХК-10 автоматизовані, їх широко використовують на водопроводах Радянського Союзу і за кордоном (Вісник АН, 2, 1971, 33).

ХЛОРАЦЕТОФЕНОН, у, ч., хім. Безбарвний кристал. сильнодіюча сльозоточива, отруйна речовина.

ХЛОРЕЛА, и, ж. Рід одноклітинних зелених водоростей. Хлорела зможе повністю забезпечити потреби космонавтів у кисні, успішно очищатиме повітря від вуглекислоти. Крім того, її можна буде використати в їжу (Рад. Укр., 16.VIII 1962, 4); На цукрових заводах, щоб відстоялась м'якоть, з неприємним запахом вода у скидкових ставках, потрібно два роки. А з допомогою хлорели за 5—6 місяців вода так очищається, що можна розводити рибу (Роб. газ., 4.II 1965, 2); Вчені знайшли в білку хлорели всі незамінні амінокислоти, близько десятка вітамінів, багато дефіцитних органічних сполук (Наука., 8, 1967, 12).

ХЛОРИД, у, ч. Сіль соляної (хлористоводневої) кислоти. Металевої цирконій добувають відновленням його двоокису або хлориду такими активними металами, як магній, натрій, кальцій (Наука., 11, 1956, 16); Крім хлоридів інших металів, хлорид алюмінію може привертати воду, сірковою, амоніак і утворювати складніші сполуки (Знання., 4, 1971, 5).

ХЛОРИДНИЙ, а, е. Який містить у собі хлориди. Здавна відомо, що золото не розчиняється в нітратній, сульфатній та хлоридній кислотах (Знання., 4, 1971, 6); В умовах нашого господарства кращими формами калійних добрив для зернових культур є хлоридні (Хлібороб Укр., 6, 1970, 10).

ХЛОРИН, у, ч. Вид штучного волокна; тканина з такого волокна. Широко відомі.. властивості волокна хлорину. Маючи здатність до електризації, воно використовується для виготовлення лікувальної білизни (Наука., 1, 1964, 29); На основі переробки газів, крім нітрохну, в нашій країні виготовляють ще анід, хлорин, лавсан, енант (Роб. газ., 4.I 1962, 4).

ХЛОРИНОВИЙ, а, е. Прикм. до хлорин. Близька з хлоринового волокна вважається лікувальною. Носити її рекомендують при захворюваннях на радикуліт, ревматизм, подагру (Колг. Укр., 8, 1958, 6); // Зробл. з хлорину.

ХЛОРИСТИЙ, а, е. Який перебуває в сполуці з хлором або його похідними; який містить хлор. Вона [соляна кислота] легко вступає в реакцію з багатьма металами, виділяючи водень і утворюючи солі — хлористі метали, або хлориди (Заг. хімія, 1955, 289); До складу сольової маси сиваських розсолів входить хлористий натрій, хлористий магній, сірчанокислий магній, хлористий калій, солі бромну та ін. (Наука., 11, 1956, 13).

△ Хлористий водень — безбарвний газ з різким запахом, що становить сполуку хлору з воднем. Від гострого запаху.. хлористого водню крутило в носі і дерло в горлі (Про вулканя., 1955, 10); Розчин хлористого

водню у воді називається соляною кислотою (Хімія, 7, 1956, 88).

ХЛОРИСТОВОДНЕВИЙ, а, е. Який має в своєму складі хлористий водень. Хлористоводнева кислота.

ХЛОРИТ, у, ч. 1. Один з різновидів слюдopodobних мінералів, перев. зеленого кольору, що містить у собі хлористі сполуки. Для хлоритів характерно, що вони утворюються у водних розчинах при температурах, які.. можуть іноді бути дуже низькими (на дні океанів), та при великому тиску (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 94).

2. Сіль хлористої кислоти.

ХЛОРИТОВИЙ, а, е. Який містить у собі хлорит. Хлоритовий граніт.

ХЛОРИН, а, е. Прикм. до хлор. Хлорний запах; // Який містить у собі хлор. Олов'яним маслом називають хлорне олово.., яке в звичайних умовах являє собою маслянисту рідину (Щікава хімія, 1954, 114); Один об'єм води розчиняє при звичайній температурі близько 2 $\frac{1}{2}$ об'ємів хлору. Розчин цей називається хлорною водою (Заг. хімія, 1955, 279).

Хлорне ванно див. ванно.

ХЛОРНО... Перша частина складних слів, що відповідає слову хлорний, напр.: хлорнокислий, хлорнонатрієвий і т. ін.

ХЛОРНУВАТИЙ, а, е. Похідний кисневих сполук п'ятивалентного хлору. Хлорнувата кислота діє як сильний окислювач (Заг. хімія, 1955, 295).

ХЛОРНУВАТИСТИЙ, а, е. Похідний кисневих сполук одновалентного хлору. Хлорнуватиста кислота — дуже сильний окислювач (Заг. хімія, 1955, 293).

ХЛОРО... Перша частина складних слів, що відповідає слову хлор, напр.: хлороподібний і т. ін.; слову хлорний, напр.: хлороводень і т. ін.

ХЛОРОВАНИЙ, а, е. Діспр. пас. мін. ч. до хлорувати.

ХЛОРОЗ, у, ч. 1. мед. Захворювання жінок — недокрів'я, пов'язане з нестачею в організмі заліза; бліда неміч.

2. бот. Захворювання рослин, що виявляється в пожевтині й побілітті листків, спричиняваних нестачею засвоєваних форм заліза або інфекцією. Останнім часом велику увагу агрономів знову привертало залізо, при відсутності якого багато рослин хворіють на хлороз (Колг. Укр., 11, 1962, 23); Жовтяниця.. — вірусне захворювання, головною ознакою якого є хлороз, або жовтувате забарвлення і нерівномірне скручування країв листків, а також дрібнолистість (Виробн. енци. сад., 1969, 127).

ХЛОРОПЛАСТ див. хлоропласти.

ХЛОРОПЛАСТИ, ів, мн. (одн. хлоропласт, а, ч.), бот. Особливі тілця в протоплазмі рослинних клітин, забарвлені хлорофілом у зеленій колір. Особливо різноманітна форма хлоропластів у нижчих рослин. Вони можуть мати вигляд дрібних зерняток, дисків, спіральних зігнутих кілець та пластинчастих тілець (Практ. з анат. рослин, 1955, 20); Хлорофіл міститься в особливих утвореннях клітин — зернятках, що мають назву хлоропластів (Знання., 7, 1966, 2); Сонячне світло, яке падає на зелену рослину, приводить в рух дуже складний механізм внутрішніх факторів у хлоропластах і протоплазмі клітин (Вибр. праці М. Г. Холодного, 1970, 401).

ХЛОРОФІЛ, у, ч., бот. Зелений пігмент рослин, який має здатність поглинати світлову енергію й перетворювати її в хімічну. Хлорофіл, який виробляють рослини, має важливі властивості: з одного боку, він акумулює сонячну енергію, з другого боку — допомагає розсіювати теплові промені (Бесіди про всесвіт, 1953,

63); Хлоропластам належить надзвичайно важлива роль у процесі утворення органічної речовини. Особливо важливе значення тут має зелений пігмент хлорофіл (Практ. з анат. рослин, 1955, 20); Зелений колір листя рослин пов'язаний з присутністю в них хлорофілу (Наука..., 8, 1963, 13).

ХЛОРОФІЛО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **хлорофіл**, напр.: **хлорофілопобитий**, **хлорофілоподібний** і т. ін.

ХЛОРОФІЛОВИЙ, а, е, бот. Стос. до хлорофілу. Розтерти в пальцях молоденьке листя бука, клена, берези чи верби, у всіх них такий самий весняний запах хлорофілової зелені (Вільде, III, 1958, 187).

△ **Хлорофілові зёрна** — те саме, що **хлоропласти**. У вищих рослин хлоропласти, як правило, мають форму зерен з більш-менш вираженими еліпсоїдально-лінзовидними обрисами, і їх називають хлорофіловими зернами (Практ. з анат. рослин, 1955, 20); У хлорофілових зернах.. виробляються ті органічні речовини, які служать для задоволення потреб рослинних і тваринних організмів (Наука..., 1, 1957, 18).

ХЛОРОФІЛЬНИЙ, а, е, бот. Те саме, що **хлорофіловий**. Елементи повітря: кисень — створюється тільки хлорофільними рослинами, а азот — тільки глибокими і поверхневими мікробами (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 388).

ХЛОРОФОРМ, у, ч. Летка, солодка на смак, з характерним запахом рідина, що містить хлор; використовують як розчинник для жирів і смол, наркотичний засіб. Як розчинник, крім води, використовують часто спирт, ефір, скипидар, нафтоперегінні продукти, **хлороформ та інші** (Цікава хімія, 1954, 122); Ефір і хлороформ в малих дозах сприяють збудженню центральної нервової системи, а у великих дозах паралізують її (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 70); Набутизде зціплює зуби й відчує на губах знайомих присмак солодкого хлороформу (Панч, I, 1956, 101).

ХЛОРОФОРМНИЙ, а, е. Прикм. до хлороформ. Хірурги губернської лікарні в той час [кінець XIX — початок XX ст.] широко користувалися хлороформним наркозом (Матеріали.. охор. здоров'я..., 1957, 148).

ХЛОРОФОРМОВАНИЙ, а, е, мед. Діспр. пас. мн. ч. до хлороформувати.

ХЛОРОФОРМУВАННЯ, я, с., мед. Дія за знач. хлороформувати.

ХЛОРОФОРМУВАТИ, ую, уєш, *недок., перек., мед.* Успляяти кого-небудь хлороформом.

ХЛОРОФОРМУВАТИСЯ, ується, *недок., мед.* Пас. до хлороформувати.

ХЛОРОФОС, у, ч. Кристалічна речовина, водний розчин якої використовують як отрутохімікат, перешкодаючий та кишкової дії. Для знищення гусениць листокруток, які вже почали живитись, застосовували препарат **хлорофос** (Хлібороб Укр., 5, 1965, 34).

ХЛОРПІКРИН, у, ч. Безбарвна важка рідина з різким запахом, сльозоточива отруйна речовина; застосовують у сільському господарстві як інсектицид. **Хлорпикрин..** — олієста жовтувата рідина, яка випаровує на повітрі, з різким запахом, викликає сльозотечу. Використовується в боротьбі з комірними шкідниками в зернохосовицях (Захист рослин., 1952, 179); **Хлорпикрин** добре відомий як речовина з дуже сильними безцифруючими властивостями (Хвор. с.-г. рослин, 1953, 219).

ХЛОРУВАННЯ, я, с. Дія за знач. **хлорувати**. При хлорванні метану одержують сировину для органічних розчинників (хлористий метил, хлористий метилен, хлороформ та ін.) (Нафта..., 1957, 54); Хлорування во-

ди — найбільш доступний і дешевий спосіб її знезаражування (Підручник дезинф., 1953, 137).

ХЛОРУВАТИ, ую, уєш, *недок., перек.* 1. Вводити хлор у молекули неорганічних та органічних сполук.

2. Обробляти, очищати хлором (органічно).

ХЛОРУВАТИСЯ, ується, *недок.* Пас. до хлорувати. Очищається [вода] в спеціальній фільтрувальній станції, хлорується і потім уже подается споживачам (Довідник сіль. будівельника, 1956, 12).

ХЛОСТ, у, ч., *розм.* Те саме, що **хлбста**.

◇ **Дати (всіпати, завдати) хлбсту** — те саме, що **Дати (всіпати, завдати) хлбсти (хлбста)**. — Візьміть її та дайте доброго хлбсту, щоб катэма-чого не базікала! (Укр. казки, 1951, 389); — *Ото ще хлбсту звелти всіпати [пан], щоб не розпаякував перед двірнею*, — пробубонів собі під ніс Вересай (Бурл., О. Вересаї, 1959, 103).

ХЛОСТА, и, ж., *розм.* Биття різкамп. — Довго-таки пролежав [Мазепа] після тернової та шипшичної хлбсти, довгенько-таки... (Морд., I, 1958, 130); Згадати [Івану Петровичу] було що: тілесні карі... — вистоявання голами колінами на гречці, щотижневе підрачування ерзітв і потім «хлбста» відповідно до заслуг (Полт., Повість..., 1960, 140).

◇ **Дати (всіпати, завдати) хлбсти (хлбсту)** — відшмагати, побити кого-небудь. Його піймали хлбсти панськві із ляшків і завдали доброї хлбсти (Морд., I, 1958, 140); [Петро:] Та я йому сам перед вами тану дам хлбсту, що не дай боже! (Кост., I, 1967, 184).

ХЛУДИНА, и, ж., *розм.* Лозина, різка. *Грицько, потрущуючи хлудиною, регогачея* (Мирний, IV, 1955, 98); — *Та он у Хоми Хомича онуки — фронтовики. А проте баба Горпина і тепер іще щовечора ганяє його круг хати хлудиною* (Головко, I, 1957, 454); *Рідкодуб, на ходу застібаючи комірі сорочки, очима шукає по подвір'ю хлудини* (Кир., Вибр., 1960, 169); *Я ніколи не був скиглем, терпяче яносив і батіг, і хлудину, і запотилічники, а це так заболіло і допекло...* (Стельмах, Гусь-лебеді..., 1964, 115).

ХЛУДИНКА, и, ж. Зменил. до хлудіна. *Оксана лекала хлудинкою об долівку* (Вас., II, 1959, 379).

ХЛЮП, *ви.* 1. Звукнаслідування, що передає хлюпання, плескання води. *Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп-хлюп!.. хлюп-хлюп!..* (Коцюб., I, 1955, 40); *Заляпали кулі круг чоена: хлюп, хлюп, — Неначе хлюпушки...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 327); *Човен звидю крає — Хлюп, та хлюп, та хлюп...* (Бичко, Срібноліття, 1973, 270).

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. **хлюпати** і **хлюпнути**. *Рибалка хлюп!.. За ним шубовість вона!.. І більше вже нігде не бачили Рибалки!* (Г.-Арт., Байки..., 1958, 77); — *А він [чорт], неначе маленький чорний хлопчик, хлюпається у воді та й височить на греблю, вишкірив до меча білі здорові зуби, як лопатні, та знов хлюп у воду!* (Н.-Лев., VI, 1966, 337); *Малеча — хто з чим: з куцликом, з мисочкою. Набере, — гороб'яті напиться саме, — а несе бережно, щоб не схлюпнути ж.* Знайде куцлик іще не политий — хлюп! — і знов до шапалка (Головко, I, 1957, 182).

ХЛЮП², у, ч., *розм.* Звук від коливання, падіння води чи удару по її поверхні. *Четвертий день козацьке військо в морі, Лиш вітру шум і тизий хлюп води* (Шпорта, Вибр., 1953, 313).

ХЛЮПАНІНА, и, ж., *розм.* Те саме, що **хлюпанніл**. *Від ранку й до ранку — стук, грюк, хлюпаніна; метуть, білять, мють, краскою криють...* (Мирний, III, 1954, 255).

ХЛЮПАННЯ, я, с. Дія за знач. **хлюпати** і **хлюпатися** та звуки, утворювані цією дією. *Чути тільки*

хлюпання гвиль та ритмічне поскрипування хочетів (Гончар, Тронка, 1963, 234); *Запакувала тиша, яку порушувало лише методичне хлюпання голубих гвиль об руде каміння* (Панч, 1, 1956, 50); *Під снігом чоботи хлюпали в калюжас, і доводилося струмувати году, щоб не викрити себе тиж голосним хлюпанням* (Ле, Мої листи, 1945, 81); *Лабораторія сповнилась хлюпанням води та дзенькотом посуду* (Шовк., Інженери, 1956, 47).

ХЛЮПАТИ, аю, аеш, недок. 1. *неперех.* Плещучи, просочуючись, видавати характерні звуки (про воду, грязь і т. ін.). *В чоботях уже хлюпала власна кров* (Ле, Мої листи, 1945, 101); *Хлюпає й хлюпає тямь під ногами* (Гончар, II, 1959, 145); *За сосновим бором та густими кущами хлюпає широководій Дніпро* (Збан., Курл. о-ви, 1963, 39); *Григор вичитував хуторянам, які йшли через Траянівку на базар до Зінькова, за всякі дрібниці: за дьоготь, що по-безгосподарському хлюпає в мазниці, за те, що коняка не так запряжена* (Тют., Вир, 1964, 34); **Образно.* *Пшеничний океан хлюпає жовтими бурюнами за обрії* (Донч., V, 1957, 139); *В голуубі озерах її очей хлюпає радість* (Цюпа, Назустріч..., 1958, 357); // *З плескотом битися, ударятися об що-небудь.* *Прудко пливе козен, ... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його біли боки...* (Коцюб., I, 1955, 387); *Стало чути, як гуде бджола, хлюпає внизу під мостом річка об палі* (Гончар, Таврія..., 1957, 528); *Ось уже перед очима в них металюється верби, гнуться лози, шумлять, припадаючи до води, очерети, хлюпає в берег здійнята вітром гвиль* (Шиян, Баланда, 1957, 186); **Образно.* *Куди не глянь — у всі краї — Такі багаті врожай, ... Колбайну важе в них проїтьти: Колосся хлюпає в борти* (Уп., Укр. поема, 1950, 82); *Зеленкувате місьяче сьайво тихо хлюпало в шибку, мов далеке Чорне море* (Кучер, Трудна любов, 1960, 368); // *Ударяючи по воді, з шумом занурюючись, падаючи в воду чи іншу рідину, створювати плескіт.* *Стига хлюпала весла* (Ю. Янов., II, 1958, 198); *Тепер стріляла з авто і з-поза нього. Але... кулі не хлюпали в воду. Вони відповідали короткою луною, в'їдаючись у твердий вапняк урвищ* (Смолиць, I, 1958, 102); *Зрідка кракала десь качка, хлюпала в ковбані* (Мушк., Серце..., 1962, 86).

2. *перех. і неперех.* Рвучкими рухами лити, бризкати водою або іншою рідиною на кого-, що-небудь. *Бігали [люди], носили відрами воду, хлюпали на возонь, а він горів усе дужче* (Гр., II, 1963, 301); *Мати зливала синюві на руки. Данило хлюпає на себе холодну, свіжу воду* (Коп., Лейтенанти, 1947, 31); **Образно.* *Вмивалася туманом, мов молоком, ніч, хлюпала росами на доли* (Мушк., Серце..., 1962, 7); // *Розливатися, вилитися, розпліскуватися звідкись* (перев. від рвучкого поштоуху, похитування тощо). *Склянки бряжчали, дзвеніли та скреготали в її руках, вода хлюпала з миски* (Коцюб., II, 1955, 250); *А гаряча гарбата хлюпала їм на руки, на сорочку й на лице. Вихлюпалася майже вся* (Март., Тв., 1954, 151); *Над спорожненою мискою востаннє перетягається відерний горщик. Хлюпає борю, густо закришений буряком* (Мик., II, 1957, 80); // *Утворювати звуки, що нагадують хлипання.* *Мій товариш голосно хлюпає розквашеним носом, відповідає, немов на допиті* (Збан., Єдина, 1959, 115).

ХЛЮПАТИСЯ, аюся, асіся, недок. 1. Те саме, що хлюпати 1. *На палубі стоїть бочка, в ній хлюпається вода, коли гвиль гойдає корабель* (Ю. Янов., II, 1958, 148); *Під ногами тихо, воркотно хлюпались ніжні гвиль річки* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 152); **Образно.* *Куди не глянь, як море, хлюпаються хліба...* (Головко, II, 1957, 517); *Шалена злоба аж хлюпалась у округлих очах Юзрима* (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 176).

2. *Бовтагися, купатися, плавати, бризкатися у воді або в іншій рідині, викликаючи плескіт.* *Та й стане хлюпатися [Матвій] у дьогтеві, як жала дитина у калюжас.* *Що то, як чоловік у щасті та у радості!* (Кв.-Осн., II, 1956, 14); *Я сидів і задивився... на чорних циганчат, що хлюпались нанизу в воді* (Н.-Лев., VII, 1966, 290); *Сто тисяч качок плещуться, хлюпаються, кахкають в руслі старого Псла* (Літ. газ., 22.IX 1961, 1); // *Щось рблячи чи микочи в воді, викликати її плескіт.* *Чую — посудом цокотить [Параска], воду з самовара наточує, бовтає нею, хлюпається* (Мирний, IV, 1955, 355); — *Коли освіжишся такою холодною водою, — говориє, хлюпаючись, Тарас, — то і робота йде краще* (Мокр., Острів..., 1961, 63).

3. *Виливатися, розливатися звідкись від рвучкого поштоуху, похитування.* *Люта й налякана, вона бігла, прибержуючи відра, щоб вода не хлюпалась* (Коцюб., I, 1955, 272); **Образно.* — *Роздумують усі, що й справді твоя голова переповнена розумом так, що аж хлюпається* (Досв., Вибр., 1959, 260).

ХЛЮПІТ, погу, ч. Звуки від коливання, падіння води чи удару по її поверхні. *І ніч, і дівоча постантя, і хлюпіт води вразили Нагорного* (Стельмах, I, 1962, 183); *Ріка видавалася чорною прірею. В цій пріреї часами чути було хлюпіт — то, мабуть, плавали хариці, що зупає байкальськими форелями* (Трубл., I, 1955, 80); *Вода густо млілася з стрізи, і чути було її хлюпіт у ярочку, що його навколо хати роками виколупував дощ* (Томч., Імєнянки, 1964, 92).

ХЛЮПНУТИ, хлюпну́, хлюпнєш, док., *перех. і неперех.* 1. *Однокр. до хлюпати.* *Остан з Соломєю потицху спустилися пліт на річку. Він хлюпнує і глибоко осів у воду* (Коцюб., I, 1955, 355); *Під лавою щось хлюпнуло у воді, жінка образу ж нагинається й радіє, підіймаючи з долаки чималу макітру: в ній тежніють живі в'юнни...* *і кілька линків* (Стельмах, I, 1962, 588); *Бгор... заверпнує великою долонєю, мов ковшем, чистої води і хлюпнує нею на Зіньку* (Шиян, Баланда, 1957, 78); — *А я що? Гірший за другий? — Так. — Гната збісило, він тріпнує ручкою, хлюпнувши чорнилом на папки* (Тют., Вир, 1964, 152); *Пановодій Славуто! Широкий Славуто! У нестримний весняний розлив Міг би ти свою гвиль на берег хлюпнути, Але спраги б тії не стоїли!* (Перв., I, 1958, 210); *Гутман раптово сизхується наперед і зикає. З келега хлюпнуло вино і потекло по скатерті рожевою сльозою* (Кол., На фронті..., 1959, 139); // *безос.* *Селезень кружить по воді, та все гуде, та все гуде.* *Далі — нуць у воду — уринує та й нема.* *Хлюпнуло коло ніг* (Вас., I, 1959, 223); **Образно.* *Уля, трохи соромлячись і червоноючи, хлюпнула на нього ясної блакиті з очей* (Мик., II, 1957, 398); *І повний місьяч — зайвий гість Хлюпнує срібла на ліс* (Мур., Лірика, 1954, 134); *Сьогодні я боюся, що його обурення хлюпне через край* (Кир., Вибр., 1960, 105).

2. *Сильно політисн, потекти звідкись.* *Саме тут за кілька діб Почнуть будівляю люди, і на поля хлюпне вода* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 111); **Образно.* *Так розлийся, сонце, повінню хлюпни!* (Брат., Пісня..., 1953, 12); *Людський потік хлюпнує з тюремного подвір'я на вулиці й площі вже вільного, святкового Львова* (Цюпа, Назустріч..., 1958, 129); // *Сильно політи (про дощ).* *Перші краплини, важе, як олово, застукали по листках, і слідом за цим хлюпнула злива* (Донч., Вибр., 1948, 281); *Немов із відра хлюпнує такий дощ, що в одну мить словає від очей і морську просторінь, і наекломиши дерева* (Збан., Сеспель, 1961, 40); // *на кого — що.* *Лпнути, бризнути на кого-, що-небудь.* *І на змурне лице Тараса Хлюпнули бризки з-під коліс* (Бажан, Роки, 1957, 242); // *розм.* *Раптово політисн*

з очей (про слюзи). *І слюзи рясні і безладні Хлюпнули, мов іскри, з очей* (Бичко, Простота, 1963, 97); // Розлити, розплескати якусь рідину з чого-небудь. *Скрадливо випахнули чорнильницю мені, мабуть, на роду написано. Хлюпну, до капалі вихлопаю, і я не я, і рука не моя* (Ковівька, Кутя..., 1960, 135); // перен., розм. Від сильного хвлювання, зніяковіння тощо раптово прилити до голови, обличчя (про кров). *Дівчина згадала, що ні разу не подякувала Луці Тихоновичу за її врятування а трясовини. Кров хлюпнула дівчині в щокі* (Доцх., III, 1956, 89); *Вся кров хлюпнула йому в голову* (Загреб., Європа 45, 1959, 118); *Несподівано Андрій поглядом зустрівся з її здивованими очима, від чого у всьому тілі розлилося щось гаряче, хлюпнуло в обличчя й обпекло аж до вух* (Чорн., Красиві люди, 1961, 42).

ХЛЮПНУТИСЯ, хлюпну́ся, хлюпне́шся, док. 1. Однокр. до хлю́пати 1, 3. Максим красномовно стеленує пляшкою — аж я почув, як хлюпнулася у ній горілка (Збан., Єдина, 1959, 370); *Лише коли щось хлюпнулось на озері, мов скинула велика рибина, Левонтей, кинувшись перший, сердито штовхнув брата в плече: — Диви-но! Щось біле серед латаття* (Гончар, II, 1959, 268); *Марта знов посунула до мужа стакан чаю так здорово, що чай хлюпнувся й розлився трохи на стіл* (Н.-Лев., I, 1956, 383).

2. Упасти, зануритися, пірнути в що-небудь рідке, в'язке, викликавши плескіт. *Лебедик хлюпнеться і вирне: Блисне проміннячко вечірнє Між хвиль ясних* (Граб., I, 1959, 427); *Раптом до їхнього слуху долетів шум великої грудки, що котилася, зрушена чиясь ногою, і, зрештою, долетіла до низу і хлюпнулася об воду* (Д. Бедзк, Дніпро..., 1951, 31); *Підхоплений струменем повітря, він [клаптик картону] брудно-строю плямою хлюпнувся на чисту, прозору, синю гладінь річки...* (Коз., Сальвія, 1959, 221).

ХЛЮПОСТАТИСЯ, оцуся, бцешся, недож., розм. Те саме, що хлю́потітисся. *Сидимо... Річка хлюпочеться, гай над нами листям зеленим шелестить* (Гр., Без хліба, 1958, 67); *Тече вода із-за гаю Та попід горою. Хлюпочуться качаточка Помеж [поміж] осокою* (Шевч., II, 1963, 414); — *От і ноги є де полити, — хлюпочучись, казав він. — Та гарно так... вода холоденька...* (Мирний, IV, 1955, 91); *Познався [гайдук] з дрюком за табунцем свійських качок, які хлюпостались у рясці* (Панч, Гомон, Україна, 1954, 24).

ХЛЮПОТАТИ, оцү, бцеш і **ХЛЮПОТІТИ**, оцү, отіш, недож. Підсил. до хлю́пати. *Сталь біжить по жолобу, як вода, і хлюпоче, і грає, падаючи в глибокий ківш* (Собко, Біле полум'я, 1952, 302); *Надворі все це ляє доцү і було холодно. В черевинах було мокро, хлюпотіла вода* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 34); *За вікнами хлюпотіє обложний, тихий доцү* (Кач., Вибр., 1953, 449); *Горілка в скляній хлюпотіла так, що аж на ліву руку мені полетіли бризки* (Ю. Янов., II, 1954, 75); *На сніжних вибоях трясеться авто, Хлюпоче по ямах чорнілих проталин* (Бажа, Роки, 1957, 247); *Образно. *Колос б'є росю в очі, А нива хилиться, хлюпоче...* (Стезьмах, Шляхи..., 1948, 81); *Хай хлюпоче пристрасть не останя З серця, наче з повного відра* (Воронько, Коля я..., 1962, 121).

ХЛЮПОТАТИСЯ, оцүся, бцешся і **ХЛЮПОТІТИСЯ**, оцүся, отішся, недож. Підсил. до хлю́патися. *Неподалік хлюпочуться сріблясті озера* (Цюпа, Назустріч..., 1958, 99); *Плюскотіли весла, тижо хлюпотілись хвилі об баркас* (Збан., Сеспель, 1961, 418); *Курбала довго востушувився на худні, текаючи, скидав одіж..., потім хлюпотівся у тазі з водою, пирскаючи ротом* (Досв., Вибр., 1959, 314); *І хлюпочуться качата Між похилим*

злілям річки (Шпак, Вибр., 1952, 107); *Куці, товсті пальці Курочки не дуже впенено держать чарку в руці, бо горілка в ній хлюпочеться і ляться через вішня* (Вільде, Сестри..., 1958, 78); *Образно. *Яким же ти розкішним і багатим став, степе наш!.. І труд, і піт, і слава наша в тобі, серед цих піль, де хлюпочеться врожайна мрія, де тече голубим безмежжям наше щастя* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 51).

ХЛЮПОТІННЯ, я, с. Дія за знач. хлю́потіти і хлю́потітисся та звуки, утворювані цією дією. *Навколо.. муру, що оточує масток, хлюпоче у широкому рові вода. Хлюпотіння те особливою музикою переливається у вузах Данила Петровича* (Рибак, Дніпро, 1953, 18); *Ася десь зникла за остріваком, і за хвилину звідти чути було її хлюпотіння в воді* (Досв., Вибр., 1959, 419).

ХЛЮПОТІТИ див. хлю́потіти.
ХЛЮПОТІТИСЯ див. хлю́потітисся.
ХЛЮСКАННЯ, я, с., діал. Дія за знач. хлю́скати і звуки, утворювані цією дією.

ХЛЮСКАТИ, аю, аеш, недож., діал. Хлюпати. *Доцү хлюскає у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистає у невеличку щілину в вікні* (Мирний, I, 1954, 319); *Біля шахти.. метушились робітники, бухтіла машина, хлюскали смюки* (Гр., Без хліба, 1958, 163).

ХЛЮКАТИСЯ, аюся, аешся, недож., діал. Хлюпатися. *Вони у воді хлюскались та били ногами* (Фр., IV, 1950, 396).

ХЛЮСНУТИ, ну, неш, док., діал. Однокр. до хлю́скати. *Як коник великий важко скочить на билину, биліна повнеться аж до води, і маленькі хвилі хлюснуть на коника* (Хотк., II, 1966, 45).

ХЛЮСТ, а, ч. 1. зневажл. Хитра, спритна в своїх діях людина; пройдисвіт. — *Ну, а далі, мовляв, картина ясна, — видно й так уже, що за хлюст: полігач панський. Бачив їх на своєму віку всяких мастей* (Головко, II, 1957, 201); — *Скрипник пише в усі редакції, що вас тут за людину не вважають, — вже тижце продовжує Віктор. — Пише уже під своїм прізвищем. — Іван Іванович зблід. — Отакій хлюст!* (Автом., В. Кошк, 1954, 213); // *Те саме, що бешкетник. — Вчора вночі тхось висадив шибку в Кожушного. І вже ж кому більше, саме отакій це хлюстів робота* (Гололко, II, 1957, 91); // *Франтувата, легковажна, розв'язна людина. Власне, він заїхувався..., це — давгане і вважається ознакою вищого шиху поміж хусарських корнетів та всяких інших буржуйських хлюстів* (Смолич, Світанок..., 1953, 34); *Темний костюм лежав на ньому ідеально. Плац був перекинаний через руку, як у римського хлюста* (Загреб., Європа 45, 1959, 262).

2. заст. Вид картярської гри. *Не раз доходило до чуба, Як загулявся в джугута; В хлюста, в пари, в візка іграли [грали]* (Котл., I, 1952, 77).

ХЛЮСТУВАТИЙ, а, е, зневажл. Схильний до франтуватості, легковажності. *До ідеальні увійшов хлюстуватий молодий чоловік* (Горький, II, перекл. Ковганюка, 1952, 152).

ХЛЮЩ, а, ч. Сильний дощ; злива. *Ідуть дощі — Густі хлющі, Почався листопад* (Воронько, Тепло..., 1959, 157); *Роки, весняна вільність, осінні хлющі і тумани спочатку покрутили руки, а потім і ноги старого* (Стезьмах, I, 1962, 43).

◇ На (як, мов, наче) хлющ (хлющі) змюкнути (змюкти, змюкріти і т. ін.) — стати зовсім мокрим. *Боки йому [турові] ходили хобором, руда шерсть змюкріла на хлющ, а розявленого рота висунувся безсильний потемнілий язик* (Загреб., Диво, 1968, 81); *Доцү ось-ось лине з неба, а вони ж далеченько, десь біля річки, змюкнуть як хлющі* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 66); *Перемюкнути на хлющ див. перемюкати; П'ятий як хлющ —*

дуже п'яний. Деїчі на тиждень, у суботу і в неділю, Насінник приходив на службу п'яний, як хлющ (Збан., Єдина, 1959, 259); Як (мов, неначе) хлющ [мокрий] — дуже, наскрізь мокрий. І дрова мов хлющ, не горять в паровозі (Перв., II, 1958, 306).

ХЛЮЩА, і, ж. Те саме, що хлющ. А поля осіння хлюща і посипається листок, — Нам огидне гай і пуща, Як промокнем до кісток (Щог., Поезії, 1958, 251); — Ми вмрвали три доби, Там шуміли нам дуби, Хлюща плюскотіла... (Мал., Звенигора, 1959, 324).

◇ Як (мов, неначе) хлюща [мокрий] — те саме, що Як хлющ [мокрий] (див. хлющ). Бурхнуло з неба, мов із бочки, Що промочило до сорочки.. Троянці стали всі, як хлюща (Котл., I, 1952, 106); Та хто тебе знає — чи кидали тебе, чи облили водою. Тільки вернулася ти додому, як хлюща мокра (Мирний, III, 1954, 312); Мокра, як хлюща, сорочка облила його моуутне тіло (Коцюб., I, 1955, 232).

ХЛЮЩАТИ, шійть, недок., розм. 1. Сильно йти, літти (перев. про дощ). Хай хоч ще й дощі холодні хлющатимуть.., все одно швидко настануть чудові теплі дні (Збан., Мор. чайка, 1959, 245); // Текти, стікати з когось, чого-небудь. Прокинувся — мокрий: хлющить в мене піт! (Нех., Казки.., 1958, 46); // Бути дуже мокрим, перенасиченим вологою. Вітовський та Оссолінський вискочили в намет мокрі, як хлющ, аж одержав на їх хлющала (Н.-Лев., VII, 1966, 247); Ситник нарешті міг згребти малоги і потягти до свого в'язка, одною рукою міцно тримаючи його, а другою витираючи бороду й вуся, що аж хлющали від поту (Загреб., Диво, 1968, 51); // безос. Ото обмочило тебе дощем, аж хлющить (Сл. Гр.).

2. Те саме, що хлюпати і; // безос. — Ноги грукнуть, аж в постолох хлющить (Коцюб., I, 1955, 348); Доц не вищував. Під ногами хлющало (Десняк, Впбр., 1947, 189); Земля тут так насичена водою, що де не станеш — там і хлющить з-під чобота (Шили, Паргиз. край, 1946, 148).

ХЛЯКИ, ів, мн. Найбільша частина шлунка жуйних тварин. Як будуть мене різати [говорить корівка], так ти просися хляки мить (Сл. Гр.); // Страва, приготовлена з цієї частини шлунка. Як я піду на базар Хляки продавати, Зелоднієши, вражий сину, Прийдеши купувати (Укр. нар. пісні, I, 1964, 225); Опісля подали юшку з хляками (Кв.-Осн., II, 1956, 68); Готова страва вся стояла.. І юшка з хляками, з кишками, Телячий лизень тут лежав (Котл., I, 1952, 205).

ХЛЯНУТИ¹ і ХЛЯТИ, хлянну, хлячеш; мин. ч. хляв і хлянув, ла, ло; недок. 1. Дуже слабувати, худнути від недоїдання; знесилюватися, виснажуватися. — Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане.. Треба хлять, хоч і не хочеш (Н.-Лев., II, 1956, 188); *Образно. Так хто ж сказав тепер, що наша доля хляне й свободи на землі ще не прийшла пора?! (Сос., I, 1957, 66); Серце хляне від тривоги (Перв., II, 1948, 212); // Зменшуватися в силі, ступені свого вияву. Рутульців плющили, як муз. Пускали колуддя, каміння, І враже так товкали насіння, Що у рутульців хляв і дум (Котл., I, 1952, 234); Свідомість меркла. Хляла воля. Мозок терп (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 287).

2. Безсяло падати, одускатися. А він лиш хляв на мене, як той явір підтятий (Сл. Гр.).

ХЛЯНУТИ², не; мин. ч. хляв і хлянув, ла, ло; недок., діал. Литися. А вода хляне та й хляне (Сл. Гр.).

ХЛЯПАВКА, н, ж., діал. Дощ, сльота. Я вмру вогнені, в саму хляпавку (Март., Тв., 1954, 153); Ранком пишу не в хаті, а надворі, як тільки нема «хляпавки» (чудовий буковинський термін для дощу) (Л. Укр., V, 1956, 339).

ХЛЯПАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. хляпати і звуку, утворювані цієї дією. Знову почулось хляпання ослаблї підкови (Ряб., Золототисячник, 1948, 62); Коли за дверима почулось хляпання капців.., Гашіца з матір'ю були певні, що зараз побачать гладку постать у ватованій катанці (Коцюб., I, 1955, 249); З хляпанням падає чорне жабуриння обабіч канавки (Гончар, Таврія, 1952, 245).

ХЛЯПАТИ, аю, аеш, недок., розм. 1. неперез. Утворювати глухий короткий звук, ударяючись, стукаючи об що-небудь; // Ляскати, зачинаючись (про двері). Чути, як вхідні двері десь там далеко в кімці коридора хляпають і Шевченко, наближаючись, щедрує (Тич., Вибр., 1945, 326); // Кидати що-небудь, ударяти по чомусь, видаючи глухий короткий звук; ляскати; // Опускати й піднімати (вуха). Забавно було дивитись, як Пептун на бігу хляпав обвислим вухом і тріпав білу поноску під чорним холодним носом (Коцюб., II, 1955, 389); // Під час ходіння відставати від ніг (про вузтти, підкову). Старий все прискорював ходу, все нижче нахляпав голуу.. Великі, просторі калощі хляпали на нозат (Ю. Бедзак, Альма матер, 1964, 187); Чоботи зсозлиси і не налазили. Тоді Явдоха кинула старі калощі із солом'яними встїлками. Павло під'являв їх молузалям, щоб не хляпали (Тют., Вир, 1964, 368); — На передній лівій нозі коня хляпала підкова, — показує Іван Панасович на чітку окреслений сїлд (Стельмах, I, 1962, 215).

◇ Вухами хляпати див. вухо.

2. перез. Бити чимсь гнучким: шмагати (про щось гнучке); хльоскати. Стьонжечка [стьожечка] у мойому капорі.. хляпала мене по лици (Барв., Онов., 1902, 21).

3. неперез. Те саме, що хлюпати 1. Хляпала діжа, Параска місцїла круте тісто (Горд., II, 1959, 345); Уже смеркалося, коли газетівальники вийшли на шосе.. Накрапав дощ. Хляпали мокрі чоботи (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 435).

4. неперез. Те саме, що літти 2. Надворі свистав вітер та хляпав рясний дощ (Фр., VIII, 1952, 358); // безос. Тут усе хляпає, але хтось ловить хляпини пожежи дощем і таки бігає трошки (Л. Укр., V, 1956, 350); Нудилася [Маруся], місяця собі не знаходила, коли вдень був дощ, хляпало зрання і не було найменшої можливості вийти з хати (Хотк., II, 1966, 80).

5. перез. і без додатка, діал. Говорити щось недоречно, перозумне. — Адже ми змовилися задержати в тайні прощальний вечір, аби зробити директорові несподіванку, а ти як зачнеши хляпати, то директор дізнається (Март., Тв., 1954, 193).

ХЛЯПНУТИ, ну, веш, док., перез. і неперез., розм. Однокр. до хляпати 1,2. Жінка.. хляпнула по бланковї печаткою і простягла Тамарі книжку (Хижняк, Тамара, 1959, 65); Ще мить — і він [шуліка] ухопить її.. Жатою пойняте створіння, качка, не тямлячи навкруги нічого і згубивши надію на людей, що могли б її врятувати, щосили хляпнула у вибїй скелі (Досв., Гюлле, 1961, 61); Хляпнувши дверцятами, Федорчук вискочив з машини (Коз., Нові Потоки, 1948, 9); Коли сенатор наблизився до столу, хляпнув [чоловік] перед ним оксамитовою папкою (Гончар, II, 1959, 210); Рухами хляпнуть (Сл. Гр.); Хляпнула [Фрося] свого шевця хлявою по щіці (Бабляк, Впшн. сад, 1960, 42).

ХЛЯПОТІТИ, тїть, недок., розм. Підсил. до хляпати. Теплий рясний дощ хляпотів уся ніч, наче це була весна, а не середина грудня (Перв., Материн.. хліб, 1960, 166).

ХЛЯСКАТИ, аю, аеш, недок., перез. і неперез., розм. Те саме, що хльоскати. Рибалки переставляють паруси. Мокре полотно обвисає й хляскає (Ю. Янов., II, 1958, 59); За стїнами бараків шарудїт піскама вітер. Він на-

завно хляскав у вікна (Рибак, Гармати., 1934, 18); Опришок так тягнув коня за вуздю, що з рота бідної животини шматтям летіла кривава піна, хляскаючи на каміння (Хотк., II, 1966, 137); *У порівн. Маруся і плакала, і сміялася, і безконечне число разів осипала поцілунками .. лице Юрчика, а він тільки лунав очима, мовби його хто хляскав по щці щораз (Хотк., II, 1966, 275).

ХЛЯСКІТ, коту, ч., розм. Звуки від биття по кому-, чому-небудь чимсь гнучким, від падіння крапель і т. ін. В лице б'є скісний холодний дощ. Піднявши відлогу, кормар прямує на шлях. Він чуйно вслухається. Тільки одномітний хляскіт дощу (Рибак, Помилка., 1956, 14).

ХЛЯСНУТИ, ну, веш, док., перек. і неперек., розм. Однокр. до хляскати. Явтух озирнувся й хляснув Воронька дубцем (Епік, Тв., 1958, 279).

ХЛЯСТИК, а, ч. Прямокутна або фігурна деталь верхнього одягу, що служить для стягування його в талі ззаду. В шинелі без хлястика, в шапці-ушанці [шов Кожем'якін, спирає, 1959, 51]; Йому накиннули на плечі коротке кавалерійське пальто з хлястиком (Коз., Гарячі руки, 1960, 156); // розм. Деталь, якою стягують одяг біля рукавів, шні і т. ін. Придивлялися [земляки] до шинелі з трьома червоними хлястиками через груди, чомусь навквіс припасованими (Іщук, Вербівчани, 1961, 427).

ХЛЯСЬ, виг., розм. 1. Звуконаслідування, що означає звук від дзвінких коротких ударів по чому-небудь. Гогішівлі турнув Чайку просто в клеточку воду, яка летіла звідусіль, котила каміння, ревла, лютувала, мов справляла відьомський шабаш: «хлясь-хлясь-хлясь! Гу-гу-гу!» (Загреб., Шеніт, 1966, 347).

2. Уживається як присудок за знач. хляснути. Ко-ней хлясь да хлясь (Сл. Гр.).

ХЛЯТИ див. хлянути!.

ХЛЬОРА, и, ж., діал. Биття, шмагання.

◇ Давати хльору кому — бити, шмагати кого-небудь. Всім старшинам тут без розбору, Панам, підпанкам і слугам Давали в печкі обруд хльору. Всім по заслугі, як котам (Котл., I, 1952, 136).

ХЛЬОРКА, и, ж., лайл. Те саме, що повія. З обстриженими головами, З підірзаними пеленами, Стояли [у печкі] хльорки (Котл., I, 1952, 128); І нащо йому така сила грошей здалася? ..Прогуля-прог'є з тєю чортовою хльоркою! (Мирний, IV, 1955, 40); — Це ж чия така хльорка? Не Василева? — Невситський сором спаловав Тіну, вона затупила обличчя долонями, схлинула (Мущк., День., 1967, 28).

ХЛЬОСКАННЯ, я, с. Дія за знач. хльбскати і звуки, утворювані цією дією. Звідка на правому березі спалазував поодинокий постріл, і звук його, пролітаючи над рікою, здавався коротким і різким, мов хльоскання бича (Перв., Атака., 1946, 143).

ХЛЬОСКАТИ, аю, аєш, недок. 1. перек. і неперек. Бити, ударяти по кому-, чому-небудь чимсь гнучким. Юхим сидів край столу і .. хльоскав себе по халлях кучим батіжком (Кучер, Трудна любов, 1960, 536); Хльоскали шомполи по живому тілу, бризкала кров... (Ю. Янов., I, 1958, 56); // Ударяти, бити рукою, долонею, відпаючи дзвілкі звуки; хльскати; // перек. Дошккульними словами, лайкою і т. ін. завдавати кому-небудь болю. Слова хльоскали Кіру, але вона чомусь притишила ходу, пішла повільніше (Коп., Десятикласник, 1938, 73); // Ударяти, шмагати, стукати об що-небудь, по чомусь під час руху (про щось гнучке, еластичне). Подол сорочки змок в одну хвилину і хльоскав тепер по ногах (Хотк., II, 1966, 135); Ми.. побігли до

Івана, спотикаючись на вузлувате коріння, не помічаючи, як колоці віти хльоскають нас по руках та обличчя (Мур., Бук. повість, 1959, 26); Древа вирости, по-рідному сплелися гіллям. Влітку їхні густе зелене листя шелестить під вітром. А взимку по вікнах хльоскає пруття (Ткач, Плем'я., 1961, 333).

2. перек. і неперек. Ллючи, падаючи, дмучи, сильно ударяти (про дощ, сніг, вітер і т. ін.). Вітер хльоскає по тілу, відкидаючи полу довагого засошеного сюртука (Рибак, Помилка., 1956, 12).

3. неперек. Утворювати свистячі звуки, швидко розсікаючи повітря. Дем'ян чмизав, незадоволено хльоскає в повітрі батіжком, а все ж мовчки кориться Галині (Крот., Сини., 1948, 42); Вони працювали кореспондентами Н-ської армійської газети і підписували свої спільні твори псевдонімом «Чайка». Буваючи на передовій, «Чайка» на чотири власних вуза чула, як хльоскають кулі (Ю. Янов., I, 1954, 94).

4. неперек. Те саме, що хльбнати 1. Весело й грайливо хльоскає по тротуарах вода з .. рунок (Рибак, Зброя., 1943, 33).

ХЛЬОСНУТИ, ну, веш, док., перек. і неперек. Однокр. до хльбскати і хльбстати. Семен сердито хльоснує крайнього [ковня] кінцем ременя від вуздечки (Сміл., Зустрічі, 1936, 209); — Товаришко, вас комарі не кусають? — Здринулась [Бетя]. За секунду перед цим вона хльоснула себе по лобі. — Кусають і немилосердно (Трубл., I, 1955, 63); Голос вуйка Юри строго хльоснує його по обличчю (Турч., Зорі., 1950, 75); — Голова за булаву! — глузливий сміх козацький дзвінким лясном хльоснує Яремі в обличчя (Кач., II, 1958, 413); Велика хвиля з шумом ударила в берег, заскочила в бухточку і, мов хвостом, хльоснула по човну (Донч., IV, 1957, 349); // безос. Все сталося неждано-негадано: загуркотіло, хльоснуло крупними краплями дощу (Грим., Подробіщи., 1956, 176).

ХЛЬОСТ, у, ч., розм. 1. Звуки від хльоскання чого-небудь гнучкого. *У порівн. Коли ж із [фаністського] тюрменого двору зненацька пролунало ледь чутиє «прощайте, товариші!» і сухі, мов хльост батога, пістолетні постріли, в'язні ще нижче звісили голови, опустили їх на гострі сухі коліна (Збап., Єдина, 1959, 222).

2. Шмагання, биття. До революції, коли дід був молодий, він частенько виуджував своєю поганенькою тканкою у пана Безбородського карасі. Іноді за це йому перепало від панських гавкунів у вигляді ревізії рибальська снастей і хльосту канчуками (Добр., Тече річка., 1961, 27).

◇ Дати (задати) хльосту кому — відшмагати, побити кого-небудь. [Гі л з в (несамовито):] Пожди, я тобі дам хльосту. (Шукає, чим би побити) (Л. Укр., IV, 1954, 248); [Б а б а:] Ой, задано нам хтукі хльосту (Кроп., V, 1959, 259).

ХЛЬОСТА, и, ж., розм. Те саме, що хльост. — Там [у Войцехової] не було вибору: або хльоста, або брешти, що влізеться (Фр., VI, 1951, 194).

◇ Дати (задати) хльосту кому — відшмагати, побити кого-небудь. І просився, і молився, а ще більш хльоскався, Во таку задали хльосту, що й сїтла цурався (Пісні та романси., I, 1956, 293).

ХЛЬОСТАННЯ, я, с. Дія за знач. хльбстати і звуки, утворювані цією дією. Металася [Надія] то з балкона в кімнатку, то знов на балкон, зовсім не почувачи хльостання крижаної зливи (Баш, Надія, 1960, 137); Горби, і кущі шипшини, і білі доми задимлені, і води сюрті Волги, розсічені куль хльостанням, — видінням цим знов і знову терзався пімертвий римлянин (Бажап, Італ. зустрічі, 1961, 19).

ХЛЪОСТАТИ, аю, аш, недок., перех. і неперех. Те саме, що хльбскати. *Що день, то неборах, знай, молись все богу, Щоб швидше дівчину побачити небогу, І чулих овмкіє, знай, хльоста батогом, Поки опиниться перед своїм двором* (Г.-Арт., Байки..., 1958, 46); *Есеївець не підпускає нікого. Він з реготом хльостає жінку по руках і по голові* (Хижняк, Тамара, 1959, 247); *Запaska аж хльостала по ногах* (Смолич, Реве та стогне..., 1960, 178); *В обличчя хльостає дощ, над лісом бив грім, стогнали сосни, під ногами плющало болото* (Десняк, Опов., 1951, 84); *Вночі ти йшов, і град тебе хльостає, І сніг, і злива гоїно частували* (Перв., I, 1958, 131).

ХЛЪОСТКИЙ, а, ё. 1. Який сильно, дошкульно б'є. І переважає сміх Мене удариє, аж хльосткий батіє (Павл., Бистрина, 1959, 209).

2. Який сильно хльоскає, шмагає по чому-небудь (про дощ, сніг, вітер і т. ін.). *Я був сином степу, сином рілі і кураю, хльосткий осінніх дощів і споконічної білості* (Чаб., За півгодини..., 1963, 14); *По вторашній горобиній ночі з хльосткою грозою і блискавицями — спека* (Літ. Укр., 13.IX 1974, 4).

3. перен. Який глибоко вражає, висловлений з влучною, часто образливою прямою; гострий, дошкульний. *Коли замість снів..., хльостки і спокійних одночасно, почуємо істеричну лайку — значить, не все гаразд* (Еллар, II, 1958, 182); *В епіграмі [Бернаса] переважають короткі голосні, що значно підсилює їх хльосткий сарказм* (Рад. літ-во, 5, 1958, 88); *Панфьоров знаходить точні слова для передачі коротких і хльостких реплік, які перекривають гамір селянської громади* (Рад. літ-во, 2, 1961, 67).

4. розм. Дзвінкий, гучний (про удар, звук). *Хребет свій, як бич, як струну, простеля Хльостка какофонія ноти одної Маніакального скрипала* (Бажан, Вибр., 1940, 84); *Артистично відтворював [Жержеля] розго-нистий і хльосткий голос вчителя* (Вол., Місячне срібло, 1961, 175).

ХЛЪОСТКІСТЬ, кості, ж. Властивість за знач. хльосткий 3. *Ленін вважав непотрібною крикливу хльосткість* (Рад. літ-во, 12, 1967, 48).

ХЛЪОСТКО. Присл. до хльосткий. — *Діду, як звуть вашого коника? — Дід засоває на передку, зачюкає, хльостко потягнув комя батогом і відповів: — Гривко* (Мист., 6, 1967, 34); *Більше всіх бреше її старша сестра, Ядохта. О, ця вже дає так: ловко, хльостко, ченко* (Триг., Вибр., 1959, 94).

ХЛЪОСТЬ, **ХЛЪОСЬ**, виг. Уживається як присудок за знач. хльбстати і хльбснути.

ХЛЪОСЬ див. хльбсть.

ХМ, виг. Виражає сумнів, роздумування, здивування, іронію. — *Хм! — гірко мукнув дід і помоває: — Ні, вже не ждати добра від Якова* (Мирний, I, 1954, 167); — *Андрій... хм... Куди б це подівся Андрій?* (Довж., I, 1958, 247); — *Поле не говіркою — роботязого любить. — Хм! Куди загнує! — сердито і намішкувато хмигнув Свирид Яковлевич* (Стельмах, II, 1962, 179).

ХМАРА, и, ж. 1. Скупчення краплин води, кристалік льоду та їхньої суміші в атмосфері у вигляді суцільної маси світлого або темного кольору, що несе дощ, град, сніг. *І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав* (Шевч., I, 1963, 3); *Ядовіт здалося, що от-от градові хмари обляжуть небо, випадє здоровий град* (Коцюб., I, 1955, 54); *Сумно по гаю осиковім тіні блукають позилі, тіні від хмар дощових* (Л. Укр., I, 1951, 281); *Все небо було в великих темних клубач хмар* (Ів., Ліс. казки, 1954, 157); * *У порів'я Як та хмара, гайдамаки Умань обступили Опівночі* (Шевч., I, 1963, 132); *Густе гілля горіхів позвишувалося, як хмара, а зверху поплутався по гіллі виноград* (Н.-Лев., III,

1956, 266); *Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять змарами, котяться туманом, і чуши коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...* (Коцюб., II, 1955, 32).

△ **Перісті** (пірч'асті, пір'істі, пір'ясті) хмари див. перістий, пірч'астий, пір'істий, пір'ястий; **Перламутрові** хмари див. перламутровий; **Сріблясті** хмари див. сріблястий; **Суха хмара** див. сухий.

◇ [Аж] до [саміх] хмар; [Аж] до [самої] хмари; [Аж] під [самі, самісінькі] хмари — дуже високо. *А пожеар удвоє Розгорівся, розпалаєса До самої хмари* (Шевч., I, 1963, 118); *На крайній найвищій горі, немаче на п'єдесталі, стирчить ще одна тераса, немов величезний престол піднімається під самісінькі хмари* (Н.-Лев., II, 1956, 398); [П о е т.] *Бачили ви, як велике багаття Кіда вовонь аж до хмар?* (Л. Укр., I, 1951, 405); *Процайте ж, соснові ліси, Рости вам під хмари* (Дор., Серед степу..., 1952, 101); *Аеростатів загороди готові знатися до хмар* (Сос., II, 1958, 442); **Витати у хмарах** див. витати; **До хмар пнүтися; У хмару західити** — чванитися, хизуватися, виявляти погорду перед ким-небудь. [С т о р ч а к:] *До хмар Горновий і Яшка пнүтися* (Зар., Антєй, 1961, 34); **Жіти у хмарах** (за хмарами, наче за хмарами); **Занюстися за хмарами** — те саме, що **Витати у хмарах** (див. витати). — *Цей [Огнєв] любить у хмарах жити, а ми на землі* (Корн., II, 1955, 11); [В а т у т і н:] *А може, й ми з тобою занюстися за хмарами? Га? Брати Кий не з Букрина, а з Вишгорода, звідти, звідки не чекають німці. Що, не виїде?* (Дмит., Драм. тв., 1958, 83); — *Хороша він, чесна людина, але жив наче за хмарами* (Тулуб, В степу..., 1964, 45).

2. чого, яка. Суцільна маса, клуби дрібних летючих частинок чого-небудь (дим, пар, пилу, снігу тощо). *Встає пожеар, і диму хмара Сватєє сонце покриває* (Шевч., II, 1963, 86); *Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все* (Коцюб., II, 1955, 124); *Деє опівдні зі степу повіяла хурдєлиця, несучи хмари снігу* (Зар., Світло, 1961, 58); *Стелється земляю газова хмара, вповзає в спустілий окол* (Довж., I, 1958, 36).

3. кого, чого, перен. Величезна кількість, безліч, маса кого-, чого-небудь. *З гори аж до греблі суне повозі хмара народу* (Коцюб., II, 1955, 8); *Цілі хмари маєт повисли на гіллі* (Ю. Янов., II, 1958, 85); *Над широкими днаїськими плавнями вирис хмара гайвороння* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 185); *Ціла хмара доуки стрічок писпалась з спини на плечі, на груди, на руки* (Н.-Лев., II, 1956, 67); — *У цьому бою я зробив дуже цікаві спостереження... — У тебе після кожного бою ціла хмара ідей, — зауважив Сагайда* (Гончар, III, 1959, 62); // у знач. присл. хмарою. У великій кількості. *Назваєв [писар] понятіх..., сторожіє! Набігли хмарою бо Макухи...* (Кв.-Осн., II, 1956, 301).

◇ **Хмара хмарою**: а) дуже багато; безліч. *Коли сказати, що підвід двадцять їх тут було, то, ей же то богу жому! більш: хмара хмарою* (Кв.-Осн., II, 1956, 9); б) (хто) дуже сумний, похмурий хтось. *Гляну на Чайчиху — хмара хмарою!* (Вовчок, I, 1955, 265); **Хмарою сунүти** див. сунүти.

4. тільки одн., перен. Уживається для вираження якого-небудь стану, настрою людини (тривоги, суму, задуми і т. ін.). — *Ха, ха, ха! — засміявся і собі молодший, рад, що хоч таким способом прогнав хмару з чола старшого брата* (Фр., III, 1950, 10); [Р о м а н:] *Хведоно! Ти прогнала хмару з душі моєї і освітила її! Ти мене переродила!* (Кроп., II, 1958, 54); *Темна хмара набієла на покровле обличчя Дихуна, і він замовк, потупивши очі* (Добр., Очак. розмир, 1965, 382); — *Ось як, — сказав Станбу, і по його чолі пробігла темна хмара* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 428).

◇ **Мов [тёмно] хмароу оповіти** — дуже сумний, похмурий хтось; **Наганяти (нагонити, нагна́ти) чо́рну хма́ру див. наганя́ти; Хма́ра повилá див. повива́ти; Як (мов, наче) [чо́рна, грозова] хма́ра —** дуже сумний, похмурий хто-небудь. *А Чайчи́за, щодалі, усе вона хмурніша — от мов хмара чорна* (Вовчок, I, 1955, 261); *Усі нервувалися. Абрум ходив мов хмара. Він і так був чорний уже кольором своєї раси, а тут ще потемнів* (Хотк., I, 1966, 157); [Г а н а:] *На Семенивку вдарив [довгоносик]. [М а р и н а:] Еге, як почула, на коня — і туди. Дивлюсь — Очерет мов хмара, ледве поздоровкався зі мною* (Кори., II, 1955, 77); *Місяць ходив Йонька як хмара грозова* (Тют., Вир, 1964, 7).

5. **перен.** Небезпека, нещастя, біда, що насуваються, загрожують кому-небудь. *А якщо, не дай боже, темні хмари щоденного життя зійдуться до купи і заворюють Вам битий шлях до нас, — то хай грім святій і огненна блискавця розіб'ють їх і розіллють теплим дощем, щоб Вам легка доріженька не курилася!* (Мирний, V, 1955, 415); *Він знає, що страшна хмара наступає доконечне [доконечно] на його голову* (Н.-Лев., VII, 1966, 164); *Давно війни минула хмара* (Мал., Серце., 1959, 220); *Залишився я живий і пішов знову до свого загону, бо обрлі ралтом потемніли і чорні хмари насунулись на наш радянський берег, а простіше кажучи — почався наступ денікінських армій на Москву* (Ю. Янов., II, 1958, 252).

◇ **Збираються (збира́лися, зібра́лися) чо́рні хма́ри див. збира́тися; Нависа́ють (навісли, скупчу́ються, скупчи́лися і т. ін.) хма́ри над ким —** чим — те саме, що **Збираються (збира́лися, зібра́лися) чо́рні хма́ри** (див. збира́тися). — *Скажи, хай приїжджає сьогодні на збори, бо наді мною нависли хмари* (Зар., Антеї, 1962, 124); *Чорні хмари другої світової війни скупчувалися над землею кулею* (Наука., 4, 1970, 39).

ХМАРИНА, и, ж. Окрема невелика хмара; те саме, що **хма́ра**. *Дощу треба, а в небі з'являлись тільки окремі... хмарини, й пропливали вони туди, куди знав їх вітер* (Шиян, Баланда, 1957, 180); *Маленька зграйка білих хмарин повільно пливла по золотому... небу* (Автом., Коли розлуч. двос, 1959, 347); *Вороною спинився на мить, дивлячись на високі, освітлені електрикою хмарини диму і пари* (Собко, Біле полум'я, 1952, 51); *Степанида, наче від удару, зіщулилась од цього поклику, боляко поглянула на брата. А він, зганяючи хмарину з чола, заспокоїв сестру* (Стельмах, Правда., 1961, 89); * *Образно. Трипонує учитель чорною хмариною чуба* (Стельмах, I, 1962, 182); *Вдалині, за хмариною вкритого сріблястими котиками верболозу, за вигином берега бовваніла постать її вірної подружки Моті* (Коз., Сальвіа, 1959, 218); * *У порівн. Приємний спогад зник, як хмарина в гарячому небі, не залишаючи сліду* (Собко, Вогонь., 1947, 26).

△ **Перієгі (пір'ясті, пір'ясті, пір'ясті) хмарини див. перієстий, пір'ястий, пір'ястий, пір'ястий.**

ХМАРИНКА, и, ж. Зменш.-пестл. до хмаріна. *На полуднеовому небі так, як і було — ні хмаринки* (Довж., I, 1958, 67); *Ми збирали з сніжко на землі каштани, Ми дивились дового, як хмаринка тане, Як хмаринка тане, як синіє синь, Як колише вітер струни павутинь* (Рильський, I, 1956, 181); *Катя гляннула вперед і вдалині побачила тежну хмаринку диму* (Собко, Нам спокій., 1959, 8); *На його спокійному і чистому чолі не було й хмаринки турбованості чи зхилювання* (Чаб., Тече вода., 1961, 174); *Легка хмаринка спозадів миттю перерігла обличчям Чернявєвої* (Донч., II, 1956, 71); * *У порівн. Бліде, як хмаринка, діеча немов вгадало його бажання* (Коцюб., II, 1955, 203).

ХМАРИННЯ, я, с., розм. Збірн. до хма́ра. *Люди жартома говорили, що сонце має весняні канікули, бо зовсім не показується з-за суцільного хмариння* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 22).

ХМАРИНОНЬКА, и, ж. Пестл. до хмарінка. * *У порівн. Увесь час летіли ті біленькі цяточки, та ще багато їх і на деревах зоставалося, так що вишні стояли, як білі хмариноньки, тільки злегка рожевіли од західного [західної] сонця* (Григ., Вибр., 1959, 332).

ХМАРИНОЧКА, и, ж. Пестл. до хмарінка. *Сіяло сонце, в небесах Ані хмариночки, та тихо, Та любо, як у раї* (Шевч., I, 1963, 310); *Ані одна хмариночка, ані одно непорозуміння, ані одна брутальна чи цинічна рисочка не закаматувала того світлого, чистого образу [образу]* (Фр., IV, 1950, 297).

ХМАРИСТИЙ, а, в. Укритий хмарами; хмарний. *З острахом, недовірям і цікавістю дивилися бранці на хмаристий кряж* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 182); *В його примружених очах пливе хмариста синява осіннього неба* (Кучер, Пов. і опов., 1949, 86).

ХМАРИТИ, рю, рип, недок. 1. тільки 3 ос., неперез., безос. Ставати хмарним, укриватися хмарами. *Усі очі козацькі еге у той бік дивлялися. Справді, наче хмарило звідтіля* (Вовчок, I, 1955, 333); *Так було душно, що аж уночі приходилося умиватися та вляком обмахуватись; тепер все хмарить і парить, і вітром пекучим несе, але дощу нема* (Л. Укр., V, 1956, 54).

2. **перех., перек., розм.** Робити кого-, що-небудь похмурим, невеселим. *Стежила [Марися] за його натхненною грою, за такою багатою гаммою почуттів, що під час концерту то хмарили, то осявали біде одухотворене обличчя її визованця* (Гопчар, Бригантина, 1973, 118); // *Надавати своєму обличчю, чолю похмурого, невеселого, стурбованого чи гнівного виразу. — Цить, розрюмсалась, — старий хмарить чоло* (Стельмах, I, 1962, 242).

ХМАРИТИСЯ, рюся, рипся, недок. 1. тільки 3 ос. Ставати хмарним (про небо, погоду, день тощо). *Доки сонечко буде хмариться?* (Граб., I, 1959, 343); *Хмаривсь день якусь хвилину — потім знову засяє* (Тич., II, 1957, 313); *Небо хмариться прозоре* (Перв., Райдуга., 1960, 105); // *безос. Надворі хмариться чи на дощ, чи на вітер* (Вас., I, 1959, 223); — *Пам'ятаєш той день? Тоді то хмарилось, то яснело* (Стельмах, II, 1962, 118); — *Поїхали, Левку, чи що? А то вже вечорі і хмариться дуже* (Кучер, Прошай., 1957, 67).

2. **перен., розм.** Те саме, що **хму́ритися** 1. *І зараз задав [Стьоба] оце колишні свої невдачі — чоло хмарилося* (Головка, I, 1957, 185); *Ось обличчя діда хмариться — це біля хвіртки зупиняється Іван Січка* (Стельмах, II, 1962, 260).

ХМАРИЩЕ, а, с. Збільш. до хма́ра. *Дуби... Стоять у золоті хмарищ грозових* (Мал., Звенигора, 1959, 155); *Ножами ромей заїдали хмарища комарів, що вилітали з струменницьких боїт* (Загреб., Диво, 1968, 274).

ХМАРКА, и, ж. Зменш.-пестл. до хма́ра. *Всю хвилину море синє, аж фіолетове, небо зовсім весняне, хмарки білі* (Л. Укр., V, 1956, 219); — *Це добре, що ти його захищавш, — почав Сергій Рудь і випустив з рота хмарку білого диму, що закручувався в химерні хисткі кільця* (Голов., Тополя., 1965, 97); *Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок* (Коцюб., II, 1955, 226); *Не стовалася від його пильного ока хмарка недоволення, що лягла на чоло полковника після такої відповіді* (Рубак, Час., 1960, 15); * *У порівн. [М а р у с я:] Забіліло на воді, неначе хмарка!* (Н.-Лев., II, 1956, 464); *Дим цигарок у повітрі, як хмарка, повис* (Рпльський, III, 1961, 200).

ХМАРНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **хмар**а 1. *Поволі сонце запливло у хмарну каламуть* (Гонч., Вибр., 1959, 343); *Літак ішов високо, над хмарним покривом, який ще з самого ранку обгорнув землю* (Ю. Бедзик, Полки., 1959, 116); *Спостереження за рухом окремих хмарних утворень на Марсі вказують на те, що швидкість вітру на планеті в період рядових протистоянь не перевищує 20 м/сек* (Вісник АН, 2, 1973, 24).

2. З хмарами (перев. про погоду); похмурий. *Дує попутний вітер, але погода весь час стояла хмарна і йшов сніг* (Видатні вітч. географи., 1954, 35); // *Укритий хмарами. Коли вона прокинулася, сіре світло падало з хмарного неба* (Коцюб., I, 1955, 358); *Неба сині люки вітер пробивав з хмарній вишині* (Сос., Зел. світ, 1949, 57); // *Непогожий* (про частину доби, пору року). *Хмарний зимовий день здавався сутінками після ясного світла електричних ламп* (Собко, Зор. крила, 1950, 205); *Ранок був хмарний і туманный — звичайний для Одеси в другій половині листопада* (Смолич, Світанок., 1953, 40).

3. *перен.* Те саме, що **похмурий** 2. *Хмарною прийшла Оленка додому, не сказала нікому нічого, затіла тривогу в серці* (Горд., II, 1959, 21); *Він хмарний сидів кінець столу, — все настільника рукою розлашдував. На Мелашку не зводив очей...* (Кос., Новели, 1962, 147); *Є хмарні душі, ті завжди повиті смутком і журбою. Вони ідуть в житті, як дим, як тихий човен за водою* (Сос., I, 1957, 409); *Погляд його упав на чоловіка, що сидів у кутку; його хмарне лице не сходилося з ясным поглядом присутніх* (Кобр., Вибр., 1954, 49); *Замість відповіді вказала вона хмарним поглядом на Василя* (Коб., II, 1956, 21); *Іван Пішестельський був у хмарнім настрою* (Фр., III, 1950, 263); *За підводою в хмарних роздумах іде увесь в ремінному одязі чорнявий... верхник* (Стельмах, II, 1962, 248).

4. *перен.* Те саме, що **похмурий** 3. *Помовчав [дід]. А тоді розгорнув життя своє минуле хмарне* (Головко, I, 1957, 204); *Мене тривожить жаль гіркий, Вєсь час з'являються загиблі роки хмарні* (Лерм., Вибр., перекл. за ред. Рильського, 1951, 29).

ХМАРНІСТЬ, ності, ж. 1. Скупчення хмар. *Вивчення форми хмарності і її просторового розподілу дає змогу судити про вітер і тип повітряної маси* (Рад. Укр., 27.VII 1967, 3); *Простір вкрито куластою хмарністю* (Веч. Київ, 13.IV 1961, 1); // *Ступінь покриття неба хмарами. Збудуться, може, нарешті газетні прогнози! «Хмарність мінлива без опадів», — кажуть було...* (Рильський, III, 1961, 200); *Хмарність — десять балів* (Рад. Укр., 7.III 1963, 4).

2. *перен.* *Властивість за знач. хмарний* 3. *Злетіла з брів вічна хмарність, і зморшки ніби розійшлися, від чого, здавалося, помолоділи обличчя людей* (Цюпа, Назустріч., 1958, 131).

ХМАРНІТИ, ію, ієш, *недок.* 1. *Тільки 3 ос. Ставати хмарним* (про небо, погоду, день тощо). **Образно.* *Щораз хмарніють дні імперіалізму, дряхліє його чорна душа* (Мельн., Обличчя., 1960, 10); // *безос.* *З обиду почало хмарніти; // Те саме, що хмуритися* 3. *Копи... то хмарніють, то міняться на сонці щирим золотом* (Кос., Новели, 1962, 120).

2. *перен.* Те саме, що **хмуритися** 1. *Остан розламує чале стебло, чоло хмарніє, в очай застиг переляк: есенська муха в житньому стеблі смочке сік* (Горд., II, 1959, 328); *Капітан деякий час сидить мовчки, обличчя його хмарніє. Як він жив? Чи був він щасливий? Не так просто, видно, на це відповісти* (Гончар, Тронка, 1963, 148).

ХМАРНІШАТИ, ас, *недок.* Ставати хмарним, хмарнішим.

ХМАРНО. Присл. до **хмарний**. — *А ти не кряч зараз галкою!* — сказав Гриб хмарно (Козл., Мандрівники, 1946, 24); *От що зробили з мене годи Та безталання; та ще й те, Що літечко мос святе Минуло хмарно* (Шевч., II, 1963, 175); // *у знач. присудк. сл.* *Сьогодні до полудня хмарно, але сузо* (Л. Укр., V, 1956, 392); *А небо щось віщує: хмарно, навіть капало вже* (Коцюб., III, 1956, 150).

ХМАРО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **хмар**а у 1 знач., напр.: **хмаро** **ро** **по** **д** **и** **б** **н** **и** **й**, **хмаро** **ут** **в** **о** **р** **е** **н** **н** **я** **і** **т** **и**.

ХМАРОВИЙ, а, е, *рідко*. Який утворився з хмарп.

ХМАРОВИННЯ, я, с., *розм.* Збірн. до **хмар**а. — *Хмари, хмари!* — бурмотів занепокоєно господар, дивлячись на важкі темні копці хмаровиння, що швидко палили з піночі (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 259); *Попереду вся дорога двигить військами. Вирують у хмаровинні піднятої куряви підводи, вершники, машини* (Гончар, III, 1959, 299); *Ковалі назмуриєся. По його чолу пробігло грізне хмаровиння, очі ставали дедалі колючішими* (Чаб., Тече вода., 1961, 83); **Образно.* *Статуя вписувалась у нависле хмаровиння саду, була його душею* (Рудь, Боривітер, 1969, 177).

ХМАРОВИЩЕ, а, с. Збільш. до **хмар**а. *Доц, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешикував хмаровище* (Ю. Янов., II, 1958, 177); *Над відкритими степами півдня проносились страгітліві чорні бурі... Велелюдні селянські процесії, виходячи в хмаровищах куряви наспроти стихії, падали навколішки, благали, щоб віщуло* (Гончар, I, 1959, 3).

ХМАРОДРЯП, а, ч. Те саме, що **хмаро**чбє. *Кому повім мою печаль Між хмародряпів і провал* (Рплський, III, 1961, 297); **Образно.* *Коли зі становища не вдається ані вийти, ані вискочити — з нього треба вилазити. Це одно залишалося Панькові та ще хіба вводити душу будовою словесних хмародряпів* (Еллан, II, 1958, 29).

ХМАРОНЬКА, и, ж. Пестл. до **хмар**ка. *За сонцем хмаронька пливе, Червоні поли розстилає і сонце спатоньки зове У синє море* (Шевч., II, 1963, 203); *Пливають по небу хмароньки В далекій краї* (Гр., I, 1963, 20).

ХМАРОЧКА, и, ж. Пестл. до **хмар**ка. *Хмарочки стали розводитись, поридшали й стали звертатись купками, мов клубочки* (Кв.-Осн., II, 1956, 41); *Сонце гріє, вітер віє — і ні хмарочки ніде* (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 14).

ХМАРОЧОС, а, ч. Дуже високий багатоповерховий будинок (перев. в американських містах). *Архітектура [Ріо-де-Жанейро] різноманітна, від старовинних португальських палаців до сучасних американських хмарочосів* (Дмит., Там, де сяє..., 1957, 47); *Руками таких, як ми, радянських людей підносяться до небес... струнки, залиті сяйвом хмарочосів* (Бажан, Наша.. Москва, 1951, 93); **Образно.* *Галія без жала дивилась, як пропливає стороною на обрії елеватор, цей її сліпий стеновий хмарочос* (Гончар, Тронка, 1963, 296); **У порівн.* *Він уже видерся метрів на двадцять, а стіна і далі здіймалася над ним, стрімка, як хмарочос* (Гончар, III, 1959, 100).

ХМЕЛЕ... Перша частина складних слів, що відповідає слову **хміль** у 1 знач., напр.: **хмеле** **з** **б** **и** **р** **а** **л** **ь** **н** **и** **й**, **хмеле** **ра** **д** **г** **б** **с** **п**, **хмеле** **с** **у** **ш** **а** **р** **н** **я** **і** **т** **и**.

ХМЕЛЕВИЙ, а, е, **ХМЕЛЬОВИЙ**, а, б. Прикм. до **хміль** 1. *Вже із хмелевих віт Прудкого Восяного почувлось: «Протестую!»* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 256); *Вони [шишки хмелю] золотисто-зеленого кольору з характерним хмелевим запахом* (Лікар. рослини., 1958, 166); *Основною базою хмелярства республіки по праву вважається Житомирщина*.

З її хмельових плантацій Україна одержує 65 процентів продукції (Рад. Укр., 23.VII 1967, 2); // Приготовлений з хмелю, з хмелем. Хмелеві дріжджі.

ХМЕЛИК, а, ч. 1. Змешш.-пестл. до хміль 1.

2. Те саме, що хміль 5. З усієї різноманітності прийомів і мотивів настінного розпису можна виділити.. нескінченний рослинний орнамент («хмелик»), який застосовується для фріза, обрамлення прорізів на пілястрах (Жилий буд. колгоспника, 1956, 147).

ХМЕЛИНА, и, ж. Одне стебло хмелю (у 1 знач.). — *Ой хмелю ж мій, хмелю, Тонкая хмелино, Де ж ти, хмелю, зиму зимував, Що й не розвіявся?* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 149); *Як хмелині вгору виться, Тичини немає!* (Чуб., V, 1874, 194); *У одному городоному садочку, Геть-геть аж у куточку, Стирчав кілок між Лопухом, А по йому Хмелина повилася* (Гл., Вибр., 1957, 197); *У порівн. *Покохала Маруся Прозора — і моя та хмелина коло його в'ється* (П. Куліш, Вибр., 1969, 265).

ХМЕЛИНКА, и, ж. Змешш.-пестл. до хмільна.

ХМЕЛИНОНЬКА, и, ж. Пестл. до хмелінка. У городі хмелинонька Грядки усталає (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 300); [Д о м а х а:] *Чого ж тая хмелинонька На тиньочок похилилася?* (Кроп., II, 1958, 125); *У порівн. [К а т р я:] *Що мій королевич як сокіл! Він же, як вітер, закружись мною. (Ніжно.) А я ж... як та хмелинонька, обвіюсь круг нього* (Вас., III, 1960, 131).

ХМЕЛИНОЧКА, и, ж. Пестл. до хмелінка. Тонкая хмелиночка На яр подалася (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 222); *У порівн. *Вона обвилася круг його [Романа] як хмелиночка, зазірала йому в вічі, цілувала його, обспала ласкавими закоханими словами царівни...* (Гр., II, 1963, 287).

ХМЕЛИТИ, лю, ліш, недок., перен., розм. 1. Додавати хмелю (у 1 знач.) в який-небудь напій. *Загадав Іван ся женити, з м'яким [з полови] пиво варити, кропивою хмелити* (Сл. Гр.).

2 Робити кого-небудь хмільним; п'янити. *Чарки заходили по руках. Не горіла хмелила — радість. Сердечні бриніли розмови* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 17); // перен. Збуджувати кого-небудь, паморочити голову комусь. *Він бачив у ці дні, як хмелила Ярославу розквітність власного темпераменту* (Гончар, Циклон, 1970, 175); // перен. Позбавляти ясності (розум, свідомість, думки тощо). *Машинально відповідає він на запитання, але сон хмелив його свідомість, плував думки і слова* (Тулуб, Людолюби, I, 1957, 14).

ХМЕЛИТИ, ію, ієш, недок. Ставати хмільним; п'янити. *Кузьма, хмелючи, підвієся, розчепірившись на мосту. докірливо подивився на нагаб, допив горілку* (Стельмах, II, 1962, 303); // перен. Ставати збудженням, піднесеним, доходити до стану самозабуття від чого-небудь. *На грізних танках дороги слова: «Ми із Берліна». І усі віобразу забули цю просту й величну фразу, від радості хмеліє голова* (Шер., Дружбою..., 1954, 50); *Почував [Чернін], як зовсім хмеліє від похоти своїх почуттів* (Гончар, III, 1959, 397); *З колоса стиглого, палучого У нас хмеліла голова...* (Шпорта, Вибр., 1958, 85).

ХМЕЛЯР, а, ч. Той, хто вирощує хміль. *А хто не чув пісні про хміль? Її співають усі.. А надто щиро співають цю пісню поліські хмелярі* (Хлібороб Укр., 5, 1965, 35).

ХМЕЛЯРСТВО, а, с. Вирощування хмелю як галузь сільського господарства. *Цікаву музейну експозицію, присвячену розвитку хмелярства в республіці, відкрито на Українській дослідній станції хмелярства, що на Житомирщині* (Веч. Київ, 22.XI 1974, 2).

ХМЕЛЯРСЬКИЙ, а, е. Стос. до хмелярства. *Аміачна вода тепер широко застосовується в хмелярських кол-*

госпах та радгоспах республіки (Хлібороб Укр., 9, 1972, 23); *Житомирщину здавна називають хмелярським Донбасом* (Рад. Укр., 16.VII 1965, 1).

ХМЕЛЬНИЧАНИ, ап, мн. (одн. хмельничанин, а, ч.; хмельничанка, и, ж.). Мешканці Хмельницького. *До столиці хмельничани привезли свою прем'єру — героїчну драму М. Зарудного «Ніч і полум'я»* (Літ. Укр., 24.V 1966, 1).

ХМЕЛЬНИЧАНИН див. хмельничанин.

ХМЕЛЬНИЧАНКА див. хмельничанка.

ХМЕЛЬОВИЙ див. хмелєвий.

ХМІЗ, у, ч. 1. Невеликі тонкі гілки, відділені від дерева. *Поїдем до лісу, нарубаєм хмізу, Запаємо сосну зерку докизу* (Чуб., V, 1874, 324); *Здалеки здавалось, ніби то стояли рідкі тини з тонького хмізу* (Н.-Лев., II, 1956, 221); [О д а р к а:] *Що ж це дієка й досі не несе хмізу? У печі зовсім погасло* (Кроп., I, 1958, 113); *Назустріч італа валка саней із хмізом* (Хотк., I, 1966, 121); *У порівн. *Розмова загорілася, як сухий хміз на огні. Щира, гаряча, довга...* (Вас., Талант, 1955, 12).

◇ **Докидати** (докинути) хмізу в жар, рідко — те саме, що Підливати (підлити) м'яса у вогонь (див. підливати). *І вона [Марія Африканівна], вислухавши розповідь Лукії Овдіївни, теж докинула хмізу в жар* (Збан., Курил. о-ві, 1963, 244); **Підкладати** (підкласти) хмізу див. підкладати.

2. *рідко*. Те саме, що хмізняк 1. *Заросла дороженька [доріженька] хмізом* (Сл. Гр.); *Його рубали, а він ріс! На місці зрубаної дуба росли нові!.. І навіть хміз угору дерся!..* (Сос., I, 1957, 231).

ХМІЗЯ, я, с., збірн. Те саме, що хміз. *Хмізья, обмазане в гліє, говорюча ластівка носить, Поки не злітне гнізда* (Зеров, Вибр., 1966, 367); *Синє небо над деревами, сизий туман-димок між ними, мурашині копички з посиченого хмізья, сонячні плями...* — так виглядає Рачинський ліс (Бабляк, Жванчик, 1967, 109).

ХМІЗИНА, и, ж. 1. Одна відділена від дерева гілка. *Професор зосереджено щось креслив хмізиною по піску* (Гончар, Циклон, 1970, 93).

2. *збірн*. Те саме, що хміз. — *Не їдь, милий, горою ні хмізом, Бо позакидана Доріженька хмізом!* — *Ой, а ту хмізину одкину, А таки тебе я Навіки покину!* (Укр. лір. пісні, 1958, 346).

ХМІЗИНКА, и, ж. Змешш.-пестл. до хмізіна 1. *І як епілог — отакусенька [отакісінька] могилка край цвинтаря, на вітрі, біля канави, та з двох хмізинок на тій могилі отакісінький хрест!* (Вишня, II, 1956, 23).

ХМІЗНЯК, а, ч. 1. Дрібні лісові зарості; поросль. 2. *рідко*. Те саме, що хміз 1. *Вже розгоряється наше багаття, вогонь скаче сухим хмізняком, полум'я вистромяє гострі язички* (Літ. Укр., 14.IX 1971, 1).

ХМІЗОК, зку, ч. Змешш. до хміз. [Не до р о с т о к:] *Прийде зима — шапку здїймеш: «Чи не можна б, Максиме Гавриловичу, хмізку набрати в лісі?»* (Вас., II, 1960, 80); *Сорока намилосила помстити гніздо і вже покляла перші палички, наклосила колючого хмізку, а потім чомусь роздумала* (Донч., IV, 1957, 51).

ХМІКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. хмйкати і звуки, утворювані цією дією. *В очах тих з'явився докр, а з рота вишопилося значуще хмікання* (Шовк., Пуженери, 1956, 419).

ХМІКАТИ, аю, аєш, недок., розм. Вимовляти «хм», виражаючи іронію, здивування, глузування, досаду, сумнів і т. ін. *Він [голова зборів] підтакував, узгально кивав головою, компетентно хмікав і орлом позирав навкруги* (Смолич, Сорок вісім..., 1937, 341); *Вона не тільки чистенько одягалася, але в такому порядку тримала папери на столі і в шафі, що Адер, спостерігаючи цю акуратність, тільки задоволено хмікав* (Хижняк, Та-

мара, 1959, 82); — Зроби милість, допусти до нього [лана] або поклич. — Так і покличу! Завтра з мішечком, — презирливо хмікає Никанор (Стельмах, I, 1962, 394).

ХМІКНУТИ, ну, неш, док., розм. Однокр. до хмікати. — Хм! — хмікнула Солоха, і усмішка з лица її стала (Мирний, I, 1954, 57); Він сердито хмікнув і навіть вдарив палицею об пісок під ногами (Смолич, Мир., 1958, 317); — Що це за гроші? — хмікнула вона, глянувши на шилінг, що сиротою лежав на Йоньчиній долоні (Тют., Вир, 1964, 454); — Здоров, малюк! — Віктор обернувся й зневажливо хмікнув: — Подумаєш, сам дорослий (Збан., Таємниця., 1971, 196).

ХМІЛЬ, хмєлю, ч. 1. Однорічна або багаторічна вишка рослинна родина шовковцевих, деякі види якої використовують у пивоварінні. Сам [Зінко] посадив хміль біля піддашшя, що над дверима: розрісся хміль так буйно, що й піддашок украв, і на хату поп'явся... (Гр., II, 1963, 372); Хоч навколо, за тином, ліс жовтіє і міняєся осінніми фарбами, але хміль іще буйно зеленіє (Донч., Вибр., 1948, 212); З дубів та чагарників звисали грона дикого хмєлю (Стельмах, На.. землі, 1949, 554); *Образно. Чи не хиблю я, що заплітаю хміль Юнацьких сподаві у твій вінок багрянний? (Рильський, II, 1946, 166); *У порівн. А козаки, як хміль отой, В'ються круг Ганнусі (Шевч., I, 1963, 159); Руські чучері хмєлем в'ються на голові (Н.-Лєв., III, 1956, 310); // збірн. Сувіття цієї рослини у вигляді шишок. Це вже були добре знайомі Данькові місця, в дитинстві він не раз сівав сюди на лісові свої промисли по хміль та по кислиці (Гончар, II, 1959, 137).

2. Який-небудь п'янийкй напій. Хміль не вода — чоловіку біда! (Укр. присл., 1955, 208); На другий день усі бачили Остапа з червоними очима і синім носом; від його несло хмєлем (Мирний, IV, 1955, 30); За святковим столом сиділо чимало уже розігрітих хмєлем гостей (Стельмах, I, 1962, 329); *У порівн. Могаутка картина весняного кригоходу, як хмєлем, впоїла Яреська (Гончар, II, 1959, 203).

3. Стан св'яніння від дії п'яних напоїв. На розпроцанна поставили могоричку; той зложий, той два — і зашуміло в голові. Почуши хміль, хлопці роз'ятрились — тільки б гуляти! та де в біса грошей взяти? (Свидн., Люборацькі, 1955, 129); Іде Чіпка додому... У голові хміль; та на серці зло... (Мирний, I, 1949, 264); Морозне повітря трохи розіало його хміль (Тулуб, В степу... 1964, 221); Тарас озирнувся. Просто до нього крізь напоев пробивався Андрій. Хміль з нього наче рукою змало (Баш, На землі., 1957, 15); Хміль наочувався на нього хмєлями (Коз., Блискавка, 1962, 5); *У порівн. Ще незана радість прийшла і хмєлем розділася по всьому тілі (Чорн., Визвол. земля, 1959, 144).

◇ Виходять (вийшов, вискочив, вивітрився, вилетів і т. ін.) хміль з голови в кого, числ. рідко кому — хто-небудь швидко, раптово стає тверезим. — Он як! — хміль одразу почав виходити з голови управителя (Стельмах, Хліб., 1959, 308); — Це він! це сатана! як бухнув мене в спину, то в мене з очей так і посилаєся іскри... Ох! Тікаймо швидше. Це місце нечисте, — говорила голова, в котрого разом з іскрами вискочив і хміль з голови (Н.-Лєв., VI, 1966, 358); Петру був настільки обурений невідчужністю дочки, що навіть хміль вивітрився з його голови (Чаб., Балкан. весна, 1960, 12); Варто її один раз струснути, як увесь хміль миттю вилетить їй з голови (Загреб., Шепіт, 1966, 79); Хміль б'є (ударив) у голову кому; Хміль розбрав (розбрав, розбрав) кого — хтось починає п'яніти. Випили по чарці, по другій, по третій. Хміль ударив у голову (Мирний, IV, 1955, 144); Левіцький витягнув ще одну пляшку міц-

ної наливки-тернівки і налив усім по повній склянці. Хміль ж'яко вдарив їм у голову, і вони знов заспівали (Тулуб, В степу., 1964, 48); Він дивився та сміявся, як хміль розбрав її (Мирний, III, 1954, 279); Хміль бродить (бродів) у кому (у голові, у крові чий) — х о-небудь п'яний, сп'янів. З аркадянами веселився [Евандр], Над варенушою трудився, І хміль в їх головах бродив (Котл., I, 1952, 201); Брати лемов сп'яніли від розмови, може, в них бродив ще хміль (Скл., Святослав, 1959, 27); Цієї весни молодий солдатський хміль бродив у Маковейовій крові бурхливіше, ніж будь-коли (Гончар, III, 1959, 299); Хміль не берє кого — хтось не стає п'яним, не п'яніє. Князь Святослав із синами своїми сидить за столом, чус ці крики, але хміль щось не бере його (Скл., Святослав, 1959, 459).

4. чого, перен. Стан піднесення, збудження, самозабуття, викликаний чим-небудь. Не можна воїнові зупинятися. Він у строю. І хай бурунить у ньому і клеюче поезії хміль, хай проситься в пісню, червоноармієць повинен їти, затиснувши суворо уста (Збан., Сеспель, 1961, 209).

5. Різновид узору для розпису або вишивки, який має вигляд цієї рослини. «Ой боже мій милий! Вишиваю я рушники хмєлем та зірками, а мені все здається, що я йду до своєї доли зеленими лугами, та свіжими берегами, та пахучими садами». — думала бідна дівчина, вишиваючи квітки (Н.-Лєв., VI, 1966, 365); — Ну, як мені, мамо? — гоїднула [дівчина] так двоном спідниці, що забілів подолок полотняної сорочки, а на ньому загойдався вишитий хміль (Стельмах, I, 1962, 157).

ХМІЛЬНИЙ, а, ё. 1. Який сп'янів від уживання алкогольних напоїв; п'яний, нетверезий. Приїхав чоловік звідти [з села] хмільним.. від розведеного спирту (Стельмах, I, 1962, 614); — Спробуйте все-таки підпійти Танюшкіна, відкрийтесь, що ви соціаліст, може, він хмільний і пробовкється... (Бурл., Напередодні, 1956, 79); // Власт. п'яний, нетверезий людині. Голова Степанова була ще хмільною (Бабляк, Жванчик, 1967, 44); У хмільних очах двоються лядські обличчя, але він чув голос дружини (Шиян, Магістраль, 1934, 126); // Такий, в якому беруть участь п'яні, нетверезі люди. За якийсь хмільний бешкет був списаний [Леонід] з корабля (Гончар, Таврія, 1952, 227).

2. Який викликає св'яніння, п'янить (про напій). Хмільна вода до добра не доведе (Укр. присл., 1963, 497); На срібній таци в неї були золоті келехи з медом хмільним (Гльч., Козацьк. роду., 1958, 135); Біля кожного двору на чисто вимитих лавцях стояли відра з холодною водою та хмільною брагою (Гончар, III, 1959, 423); — Прозору шклянку щерть наливо Вином, червоном і хмільним! (Рильський, I, 1960, 156); // у знач. ім. хмільне, нога, с. П'янийкй напій. — Живий повертайся, п'яна пико! — підгонив він, хоча підручний сном-дихом не знав хмільного (Гончар, III, 1959, 150); Вздожев довгого столу, тут і там, сиділи ті з гостей, котрі або ще не хотіли спати, або не могли зрушити з місця, перебравши хмільного (Гжицький, Опрішки, 1962, 157); // перен. Який викликає стан, подібний до св'яніння. Вдихаючи хмільний солод прозрєтїої клуми, Докія туго і обережно вкладала снопи, мов сповитих дітей (Стельмах, II, 1962, 404); Ше лише початок квітня, а природа вже мовби послішає розкритися людям своїми щедротами, хмільною красою справжньої повної весни (Гончар, Зустрічі., 1950, 42); Артьомов.. ліє на груди й обличчям уткнувся в сузу траву, жадбно вдихаючи хмільний запах (Чорн., Визвол. земля, 1959, 192).

3. перен. Який перебуває в стані піднесення, збудження, самозабуття. — А, ти вже тут! Що ж — не відалося утєкти? — вицирився до нього з невимовною

злістю хмільний од перемоги Матюха (Головко, II, 1957, 160); *Ледь-ледь хмільний від музики й думок, Ти вибігаш з крісел, ти виходиш В негожу ніч* (Бажан, Роки, 1957, 285); *Іван Переверза дома не сидів... Він ходив по руднику, трюхи хмільний від успіху й поздоровлень* (Ткач, Плем'я., 1961, 241); *Я збираю то яблука, то сливи, Не личив своїм веселим діб. По садах блукав хмільний, щасливий* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 88); // Власт. тому, хто перебуває в такому стані. *Генерал, видно, був чимось не зовсім задоволений. Його мовби не торкалася та загальна радість, той піднесення, майже хмільний настрій, що панував зараз у військах* (Гончар, III, 1959, 421); // Який не контролюється свідомістю, розумом і свідчить про стан піднесення, збудження, самозабуття. *Матюха сатанів. Скривавлене обличчя хлопцеве і з очей страх будили в ньому гостре чуття звичайної люті й хмільної насолоди* (Головко, II, 1957, 144); *Він сидить, і в горлі у нього закипає і піниться хмільна і терпка лютя* (Собко, Любов, 1935, 108); *Ганну раптом пройняло якесь неясне, хмільне і тривожне збентеження. Щось зовсім незрозуміле творилося в її душі* (Коз., Сальвіа, 1959, 69).

4. Стос. до хмелю (у 1, 3 знач.). *Він обняв її [топлю], пригладується гарячою головою до стовбура, від якого віяло морозним думом і далеким, ледь славним запахом хмільної люті* (Тют., Вир, 1964, 474); *Як несподівано він отой знагабнілий, в хмільному чаду гурт чужинців [фашистів]!* (Ю. Бедзик, Полки., 1959, 194).

ХМІЛЬНИЙ, а, ч. Насадження хмелю (у 1 знач.); місце, де росте хміль. *Полісся. Сильоокій край розквітлого лону і кучерявих хмільників, земля граніту, вугілля й титану* (Літ. Укр., 4.VI 1968, 1); *В початковий період розвитку хмелю — на хмільниках першого року росту і на дорослих хмільниках — для рослин необхідна порівняно невелика кількість азоту* (Хлібороб Укр., 9, 1972, 23).

ХМІЛЬНИЦТВО, а, с. Те саме, що хмелярство.

ХМІЛЬНИЦЬКИЙ, а, е. Те саме, що хмелярський.

ХМУРІЙ, а, е. 1. Те саме, що похмурій 1. *Стояла рання весняна пора надворі. День дощовий, хмурій...* (Мирний, I, 1949, 156); *Хмура осінь насуває...* (Манж., Тв., 1955, 130); *У осінню хмуру пору Хитрий жул зашвиць під кору* (Стельмах, Колосок., 1959, 60); *Так жечуть ліж катюги З гурту братнього мене В хмурій край снігіє та хуги, В підземелля кам'яне* (Граб., I, 1959, 293); *Небо спожурніло, і слідом за ним хмурую стала ріка* (Жур., Вечір., 1958, 381); *Хтось співав коло хмурого бору* (Стельмах, Добрий ранок, 1941, 26); *О вечори в землянці хмурій, пісні і слюзи за вікном!* (Сос., I, 1957, 348); *Запа в палаці пана Дубровського.. Товсті мурі, дужна стеля, глибокі лункові вікна, важкі меблі, пишна, але хмура розкіш* (Коч., I, 1956, 117); *Недодарок жовто-зеленої лийової свічки, управління в пляшку, ледве-ледве тліє і давав якийсь хмурій світ* (Мирний, I, 1954, 293).

2. Те саме, що похмурій 2. — *Утомивсь, — каже [Данило], — хочу одпочити... — Та хмурий, невеселий такий* (Вовчок, I, 1955, 98); *Сновгася [Чіпка] ілюді по двору від хати до воріт, від воріт до хати, хмурий, насуплений...* (Мирний, I, 1949, 403); *Батько хмурий ловчки знав насок із себе і вперше відшмавав Артема* (Головко, II, 1957, 216); — *Не знати, чи буде у Анни Марина Лукіянова?...* *Хто найдовше за нею ходив, той найліпше буде знати, — промовив нарешті хмурий парубок* (Кобр., Вибр., 1954, 165); — *Славний хлопчина, — похвалив Свирид Яковлевич. — Тільки такий самий жовчазний, хмурий, як і ти* (Стельмах, II, 1962, 178); *Наталя почервоніла, опустила очі, щоб не бачити хмурого обличчя Остапчука* (Жур., Опов., 1956, 48);

Матюха з-під хмурих брів глянув на Якова і п'яний підвіся з стільця (Головко, II, 1957, 64); *З палацу супроводжуваний сотнями цікавих, споважнілих і хмурих очей вийшов Аркадій Валеріанович* (Стельмах, I, 1962, 627); *В хмурих думках він підходить до просторого подвір'я Омеляна Шмалія, огороженого дощаним.. парканом* (Стельмах, I, 1962, 111).

3. перен. Те саме, що похмурій 3. *Вони [хвилі] гомоніли все тише і тише, і з їх гомону виникала пісня, безнадійна і хмура, як туманна ніч на морі* (Л. Укр., II, 1952, 590).

ХМУРИСТИЙ, а, е. Трохи хмурий. *Місто спить: кам'яниці-озі Вовваніють у хмуристій млі; Вже й тружденні заплутили вії, Спочивають старі і малі...* (Стар., Вибр., 1959, 56).

ХМУРИТИ, рю, рши, недок., перен. Насуплювати брови, морщити чоло, обличчя, виражаючи зажуреність, незадоволення, задуму і т. ін. *Годі, друже, не хмур свого личенька! Хіба вітри не знайдеш собі, Що темніш від зимової ніченьки Ти мовчиш та конаш в журбі?* (Граб., I, 1959, 435); *Гордінок хмуриє брови і приймає невзайшливий вид* (Хотк., II, 1966, 76); *Постав його до машин — і він, хмураючи високого лоба, розбереться в них і сам почне їх творити* (Стельмах, I, 1962, 252).

ХМУРИТИСЯ, рюся, ршися, недок. 1. Насуплювати брови, морщити чоло, обличчя, виражаючи зажуреність, незадоволення, задуму і т. ін. *Михайлина незадоволено хмурилась, але Наталя добре бачила — мати на цеї не сердилась* (Збан., Між., людяни, 1955, 198); *Митько не дуже зажурений, але роблено хмуриється* (Головко, I, 1957, 364); *Олег все глибше замикає в собі, наче його мучила якась таємна гризота. Він весь час хмурился і здебільшого німував* (Голов., Тополя., 1965, 140); **Образно. Місяць дивиться на дівчину і не то хмуриється, не то посмігається їй* (Стельмах, I, 1962, 541); *Хмуриється небо обличчям кошлатим, Сонячний усміх зубувиши між хмар* (Брат., Грудка., 1962, 43); // *Ставати похмурим* (про брови, чоло, обличчя). *Ксеня біжить під захист батька, якому теж дістається від матері: — А ти й радий потурати їй! — хмураються низький лоб і чорні крильчасті брови. — І що тільки з вас обох буде?* (Стельмах, I, 1962, 379); *Чоло її час від часу хмуриється в задумі, а уста щось мимоволі шелочуть...* (Гончар, Тронка, 1963, 213); // *на кого*. *Виявляти незадоволення ким-небудь, сердитися на когось. Вже бачу, як ти хмуришься там здалека на мене* (Л. Укр., V, 1956, 339); *Вони [чоловіки] хоч і сваряться, так за діло, і не міють хмуритися один на одного цілими місяцями, як жінки* (Тют., Вир, 1964, 108).

2. тільки 3 ос. Те саме, що хмуритися 1. *Хмуриється небо, збивається знов волога* (Горл., II, 1959, 322); // *безос. Не все ж і хмуриється, — колись виясниться* (Укр., присл., 1963, 156).

3. тільки 3 ос. Темніти, тьмяніти в негоду або в примсмерк (про місцевість, предмети і т. ін.). *Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна, хмураються вогні кутки, гнітять низька стеля* (Коцюб., II, 1955, 32); *Наваоло хмурилася тайа. Вітер стих, і лісові велетні, здавалося, відпочивали після боротьби з крилатим супротивником* (Донч., II, 1956, 39).

ХМУРИСТЬ, рості, ж. Абстр. ім. до хмурій. *Образу ж за шлягом земля якимсь чародійним помахом залиша позаду всю прадавно застиглу хмуристь і рівно та зеленено стелється чорноземом під сині краї неба* (Стельмах, II, 1962, 154); *Командуючий померщився, по високому чолі проповзла хмуристь* (Тют., Вир, 1964, 502).

ХМУРНІЙ, а, е. Те саме, що похмурій. *Погода гіршала. Небо було хмуране* (Трубл., I, 1955, 110); *Стояв через поле сивий хмурий ліс* (Вас., II, 1959, 143); *Вода,*

жмурна й чорна, як чорний бархат, гоїдає на своїх гвлязх плями літарів (Донч., II, 1956, 129); Одчинила дівчина вікно й жмурна виглянула (Головко, I, 1957, 79); Жмурне лице дівчини ажраз роз'яснилось, брови розтягнулися, а очі весело забігали (Кобр., Вибр., 1954, 135).

ХМУРНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до хмурний. Побачивши насуплені обличчя, вона наемисне, жартуючи, набрала карикатурно-здивованого вигляду, а потім, усміхнувшись, поцікавилась, звідки взялася жмурність у такий ясний, у такий прекрасний, сонячний день (Коцюба, Нові береги, 1959, 130).

ХМУРНІТИ, ію, ієш, недок. Ставати хмурим, хмурішим. Жмурнів небозвід... (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 32); Далекі далі — від жмари жмурний і враз прояснився (Тич., I, 1957, 263); Жмурнів [Богуни], непривітні думи глибокими жморшками спадали на чоло (Кач., II, 1958, 471); Роман Петрович нудився, жмурнів і, впавши в якийсь напівзабуття, впирався поглядом у стелю (Коз., Сальвіа, 1959, 103); На високому білому чолі вчительки лягав зморшка, на мить жмурнів обличчя (Цюпа, Назустріч..., 1958, 301).

ХМУРНІШАТИ, ав, аєш, недок. Ставати хмурнішим. Чого це жмурнішає літо, в гаю замовка соловей?.. (Сос., II, 1958, 309); Чим глибше в стег, жмурнішають кричачки (Гончар, Гаврія, 1952, 21); Що далі заглиблювався він у читання, то більше жмурнішає його вид (Смолич., I, 1958, 59).

ХМУРНО. Присл. до хмурний. — Що ж, вечере готова? — питає пан уже жмурніше (Вовчок, I, 1955, 122); // у знач. присудк. сл. Ой темло та жмурно на третій день: Два ясні сонця потухали (Мирний, V, 1955, 269).

ХМУРО. Присл. до хмурій. Густи широкі брови жмуру зішлись на перенісі (Гончар, III, 1959, 269); — Що ти за людина, Павле! — після паузи жмуру сказав Саранчук (Головко, II, 1957, 566); // у знач. присудк. сл. Любий папа!.. Погода не щодня кримська: то вітер, то жмуру, то холоднуватю (Ж. Укр., V, 1956, 236); А тим часом сонце крадькома нализ — тиць, як у скрикю, та й словалось. Стало жмуру (Вас., II, 1959, 155).

ХНА, хни, ж. Червоно-жовта фарба рослинного походження, яку використовують перш. для фарбування вовни, волосся, вігтів, а також для зміцнення волосся. За безцінь переходили до його рук і коштовні кармазики, і шоблі з золотими держаклами, і килими, над якими роками працювали невідомі жіночі руки, пофарбовані зноу (Тулуб, Людолови, I, 1957, 39).

ХНИКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. хнікати і звуки, утворені цією дією.

ХНИКАТИ, хнікаю, хнікаєш і хничу, хничем, недок., розм. 1. Жалібно плакати, видаючи уривчасті неголосні носові звуки. — І моя баба Ганна колись була весела, а тепер все або хникає, або ласться (Н.-Лев., VII, 1966, 118); Уляна з злістю й ненавистю глянула у той куток, де в колісці хникало маленьке, червононьке, нікому нічого не винне дитятко (Коцюб., I, 1955, 438); [Т а н я:] І ви, Зіла, кидасте мене? Що ж жемі тепер робити? Сяду та й буду рюмсаю. (Схилиє голову, в жарт хникає) (Вас., III, 1960, 131).

2. перен. Говорити плаксивим голосом. — Чого ж ти з дому пішов?.. — Я не ходив, мене Карпо підбив, — хникає Івась (Мирний, I, 1954, 289); // Набридливо скаржитися кому-небудь на щось, намагаючись викликати співчуття. — Ой, я бідна удовиця, — Стала хникати жалібною (Гл., Вибр., 1951, 234); — Може, котрийсь з моїх хлопців почне хникати, то ви не кажіть про це Зарічкому, — самі розберемося... (М. Ю. Тари., Назр. горизонт, 1962, 238).

ХНЮПИТИ, плю, пши; мн. хнюплять; недок., розм.:

Хнюпити голову (носа, ніс) — те саме, що Вішати голову (носа) (див. вішати). — Наша доля за царськими палацами лежить, по панських кишенях прихована. А тільки не треба хнюпити носа. За долею, янче, нашому братові треба добре показанися. Та й не одному. Знаєш? Один у полі не воїн (Коцюба, Перед грозою, 1958, 11).

ХНЮПИТИСЯ, плюся, пишся; мн. хнюпляться; недок., розм. 1. Схилюючи голову, зсуваючи брови, набирати похмурого, незадоволеного вигляду. *Образно. Оленка розслася на підлозі і знайомила нову ляльку з лялькою Марусею. Стара лялька хнюпилася, не хотіла розмовляти (Жур., Опов., 1956, 166).

2. перен. Журитися, впадати в розпач. — Вище соло, друже. Чи ж можна так хнюпитися, жмурити чоло, коли навколо квітує життя? (Збан., Єдина, 1959, 5).

ХО, ХО-ХО, виг., рідко. Уживається для вираження іронії, подиву, захоплення, задоволення і т. ін. — Хо! Огей! Ти диви! — гукнув поет (Досв., Вибр., 1959, 217).

ХОАНА див. хоані.

ХОАНИ, ан, мн. (одн. хоана, и, ж.), анат. Парні вугорні отвори в лудині й хребетних тварин, що сполучають носову порожнину з носоглоткою. Верхня частина глотки, або носоглотка, сполучається з носовою порожниною через два отвори, так звані хоани (Хул. чит., 1955, 24); Зуби [у гребінчастого тритона] на піднебінні розміщені двома поздовжніми рядами, що на всьому протязі йдуть між собою паралельно, зближаючись лише спереду; починаються вони попередю від хоан (Визначник земноводних..., 1955, 22).

ХОАНОВИЙ, а, е, анат. Стос. до хоан.

ХОБІ, невідм., с. Яке-небудь захоплення, улюблене заняття на дозвіллі. Товариш Книш, як усі занадто віддані своїй справі люди, мав своє хобі: сажодільність (Загреб., Переходимо..., 1971, 18); Хоч вважалась, що вишивання це — хобі дідчат, в гуртку.. навчаються й хлопці (Нар. тв. та етн., 2, 1970, 105).

ХОБОТ, а, ч. 1. Витягнута рухома носова частина морди в слонів та деяких інших тварин, що служить для дихання, нюхання, дотику й хапання. Найхарактерніший орган у слонів — це великий хобот, який зивсає з передньої частини голови (Зоол., 1957, 162); В озері стояв слон і, набираючи хоботом воду, поливав себе, як з душу (Ів., Ліс. казки, 1954, 177); *У порівн. Честеро робітники працювали біля свердловіи штанги. Товстий шланг, наче стрій слонячий хобот, зивсає над головами (Донч., II, 1956, 70); // Витягнута передня частина (або вистри передньої частини) тіла в деяких безхребетних тварин, що виконує функції хапання здобичі, захисту, прикріплення до чогось і т. ін. Хобот п'явки.

2. техн. Частина механізмів, машин, пристроїв, яка формою або функціями (хапання) нагадує витягнутий ніс тварини. Найчастіше фрезу закріплюють не просто в шпинделі, а насаджують на спеціальний валік — оправку. Один кінець оправки з'єднують із шпинделем, а другий установлюють в підвіску зобота (Фрез. справа., 1957, 20); У зв'язку з тим, що різальний інструмент кріпиться в оправці, ..у верстаті є хобот (кранштейн), що підтримує оправку (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 14); От ще кілька хвилин, і перша мульда, підтоплена хоботом завалочної машини, поволі увійшла в отвір печі, повернувшись і висипала на розпечений під порцію залізного лому (Собко, Біле полум'я, 1952, 15); Будівельні крани ожили, ругались, повільно водили своїми дощелезними зоботами, ніби виноували, ніби пильно розшукували щось на землі (Збан., Курил. о-ви, 1963, 194); // Ствол гармати, кулемета. Гармата стояла, повернута хоботом у бік поля (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 26); Кулеметники нахилили ситі зоботи кулеме-

тів до землі і заніміли в чеканні (Епік, Тв., 1958, 445);
// Задня видовжена частина лафета польової гармати.

ХОБОТНИЙ, а, е. 1. Стос. до хобота (у 1 знач.); який має хобот. *Хоботна тварина.*

2. у знач. ім. **хоботні**, нх, мн., зоол. Ряд ссавців, представлених зараз тільки слоном. До ряду хоботних належать два види слонів: індійський слон і африканський слон (Зоол., 1957, 162).

3. у знач. ім. **хоботні**, нх, мн., зоол. Ряд напівтвердокрилих і рівнокрилих комах. Комахи ряду хоботних здебільшого живляться рослинними соками, втикаючи свої хоботки глибоко у тканину рослини (Шкідн. поля., 1949, 26).

ХОБОТОВИЙ, а, е. Прикм. до хобот 2.
ХОБОТОК, ткі, ч. 1. Зменш.-пестл. до хобот. До машини під'їхав невеликий автокран, рухливий, як жушок. Кран-жушок знову став верушити своїм хоботком (Жур., Звнч. турботи, 1960, 81); *У порівн. Крізь цілини станка Красавчик [жеререць] просуває губу і верушив нею, як хоботком, чекаючи, поки dadуть шматок цукру, чим часто його балували колгоспники (Чорн., Потік..., 1956, 203).

2. зоол. Витягнутий у трубку ротовий апарат деяких членистоногих, який служить для проколювання, ссання і т. ін. З дна глибоких квіток бджола висмоктує хоботком нектар, немов порожнистою соломинкою (Бджолл, 1955, 27); Хоботок комарів влаштований так, що вони легко простромлюють шкіру людини і звірів (Наука..., 5, 1973, 46); Хлопчик бачив, як він [метелик], згорнувши крильця, витяг довгий хоботок і почав смоктати з квітки нектар (Допч., VI, 1957, 476).

ХОБОТОЧОК, чка, ч. Пестл. до хоботок. Чорний метелик, не знаючи людини, летить і сідає на білу ручку, мов на лілею пазушу, і шукає хоботочком поживи (Хотк., II, 1966, 45).

ХОВ, у, ч., діал. Виховання. — І ти ж такого самого грецького роду й хову, як і я (Н.-Лев., V, 1966, 286); — Батько й найшов мені дівчину тут, В Жовтанцях: здорова, вродлива і простого хову (Фр., X, 1954, 224); // Годівля, догляд. Сей кінч свого хову (Сл. Гр.).

ХОВАНЕЦЬ, вня, ч., діал. 1. Вихованець.
2. Чорт, демоник. Пан учитель Лупина підслушав, як діти розповідали собі, що будник при залізниці держить у своїй хаті хованця, замкненого в маленькій рурці (Ков., Світ..., 1960, 103).

ХОВАНИЙ, а, е. 1. Діспр. пас. мнв. і теп. ч. до ховати¹. Тільки тепер вона розуміє тую старанно ховану тушу, що часом все ж таки пробивалась в тих глибоких очах (Л. Укр., III, 1952, 591).

2. у знач. прикм. Те саме, що таємний. [Г о р п и н а Корніївна:] Так оце у вас крадене вестля, ховане вінчанні (Н.-Лев., II, 1956, 526).

ХОВАНКА¹, и, ж., розм. Те саме, що схованка¹ 2, 3. У мене добра хованка єсть, — заговая, то нікто не знайде (Сл. Гр.); — Мені боляко, кеньку, — шепотіла Марійка. — Наш Миколайчо не витерпить і виїде із хованки (Кучер, Дорога..., 1958, 172).

ХОВАНКА² див. хованки.

ХОВАНКІ, вон, мн. (одн. хованка, и, ж.). Те саме, що схованки. — А не забули, як ми млини над річкою будували, а як на горі між камінням бігали, в хованки бавились, як терпкі грушечки збирали під дикою грушею? (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 35); Надворі місяч наче в хованки грався між змар (Головко, I, 1957, 90).

ХОВАННЯ¹, я, с. Дія за знач. ховати¹ і ховатися¹. Практика ховання скарбів у землю дуже поширена в Древній Русі. А вже за тих часів це був найнадійніший спосіб зберігання сімейних цінностей (Літ. Укр., 27. IV 1965, 4).

ХОВАННЯ², я, с., діал. Дія за знач. ховати². А наша мамуся Добра до ховання: Витовала дітку, Яко малювання (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 465); Це лошиця свого ховання (Сл. Гр.).

ХОВАТИ¹, аю, аєш, недок., перек. 1. Класти що-небудь в таємному місці, щоб ніхто не міг знайти. — Ховай зараз оцей мішок та нікому й слова не кажи, що я в тебе був, тебе бачив (Н.-Лев., III, 1956, 276); До рання світилось по хатах світло і товкалися люди, готуючись на завтра, як до пожежі. В'язали клунки і ховали все, що тільки можна було сховати (Коцюб., II, 1955, 178); Скидає [Мірошниченко] картуз, ховає його під кущем, прикриваючи торшньою травою, і йде в глибині ліска (Стельмах, II, 1962, 323); // Помішати, класти що-небудь кудись, у певне місце. — А що, хлопці, будемо рушати! — каже дід. Хлопці підводяться, ховають у торби своє чорно-глібне скідання й біжать агонити овець (Мириш, I, 1949, 150); Дрижачими руками він хазяв розсіпані червінці й ховає їх в кишені (Н.-Лев., VII, 1966, 249); Навіть оцю шаль хазяїн видає їй лише видавцем, коли послав на люди, а потім знову ховає в скриню (Гончар, II, 1959, 219); // Зберігати, берегти, переховувати тривалій час. Хима відчинила скриню, виїняла занічку з п'ятизлотником, розгорнула її, оглянула свій скарб, що тридцять літ ховала, як око, і знов загорнула (Коцюб., I, 1955, 95); Ще на святвечір, коли пеклося й варилося до святої вечері дванадцять страв, брала газдиня з усіх мисок по ложці, пекла з того всього кмишчик та й ховала той кмишчик аж до Юрія (Хотк., II, 1966, 25); Є церква у Варшаві. Там стіна Ховає Польщі й людськості святиню — Шопена серце (Гильський, III, 1961, 248); // Улаштувати кого-, що-небудь десь так, щоб зберегти неушкодженим. Розпитував [піп] про господарство, про пасіку, давав раду, як на зиму ховати бджолоу (Барв., Опов..., 1902, 161); Білі починають бомбардувати Херсон шестидюймовими гарматами. глядачі тоді біжать по доміках ховати від нарядів скотину (Ю. Янов., II, 1958, 195).

◇ Під замок ховати див. замок; Правди нічого ховати — те саме, що Правду кажучи (див. казати). Та й правди нічого ховати, Нігде нема Марусі рівні (Греб. I, 1957, 90); Ховати в пам'яті — пам'ятати. Я бувало Ховаю в пам'яті чимало Бувальщин давніх, небиліць Про дугів злих і про дівуць (Пушкін, Є. Онегін, перекл. Рильського, 1949, 75); Ховати камінь (каменючку) за пазухою — те саме, що Держати камінь за пазухою (див. камінь). Одно одному не вірять і за пазухою ховать добрі каменючки (Л. Укр., V, 1956, 35).

2. Надавати кому-небудь таємний притулок, рятувати від переслідування, небезпеки, або навмисне не показувати кого-небудь людям, захищаючи від когось. Кличе й ненька сиріточку. В світлицях ховає, Наньчить її й доглядас (Г.-Арт., Байки..., 1958, 170); То була менша дочка, котру повано убирали й ховали од паніч в далекій кімнаті (Н.-Лев., III, 1956, 44); Тільки Лазар не має спокою, бо зараз з'являвся Каленик, щоб захистити вікно. Щоб хто не побачив Лазаря часом. Ось як! Його ховають. Ім навіть сором показати його (Коцюб., II, 1955, 204); // Не видавати кого-небудь; приховувати. Ми партизанили цілим Донбасом, і кожен селище нас годувало, кожен завод нас ховав, кожна шахта нас знала (Ю. Янов., II, 1958, 252); // Захищати, оберегати кого-небудь від чогось. [Г е б р е й:] Але роботи не кинув би? [Є т и п т я н в:] Ой, ні! Хай Тот-майстерник мене ховає від неробства! (Л. Укр., II, 1951, 245); — Ну, хай тебе боронить і хова од лихого мати божа... Прощай! (Коцюб., I, 1955, 338).

◇ Ховай бже! — те саме, що Борони бже! (див. бор). А дочка Оксана! Ховай бже! як панночка! Що-то

за хороше! (Шевч., I, 1963, 86); *Ховай боже, не міз сказати, щоб я намовляв його на сей або на той бік* (Фр., IV, 1950, 11).

3. Робити кого-, що-небудь невидимим або непомітним, покриваючи, прикриваючи, затуляючи його. *Борода йому була гладко виголена; як та сокирка, видалась вона вперед, ховаючи в прогалині між довгим носом і собою запалий рот* (Мирний, I, 1949, 252); *Одні [гори] — високі, чорні, скелісті; другі — вкриті снігом; треті — ховають верхи десь у білих змарах* (Н.-Лев., III, 1956, 311); *Ніс бистрі води Прут, вигинаючись у берег колючим і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами* (Коцюб., I, 1955, 354); — *Ми йшли лавою. Темна ніч, висока тирса ховали людей одно від одного* (Досв., Впбр., 1959, 397); *Іноді Чернишеві здавалося, що це не ніч, а білий день, і що ворогові зараз видно все, до зірки на його пілотці. Тоді він на мить ховав голову за якогось убитого й, причаївшись, ждав товаришів* (Гончар, III, 1959, 49); // *Позбавляти кого-небудь можливості бачити щось, затуляючи, відвертаючи, повертаючи і т. ін. його. — Не дивіться на мене. — Коли я лочу. — Він держав руки, а вона жмурила очі, ховала лице, і сміх сипався їй з горла, як лісові горіхи у кришталеву вазу* (Коцюб., II, 1955, 213); *Ще дужче плакала Катерина і ховала лице на грудях у милого* (Хотк., II, 1966, 83); *Давши собі волю, зазливов [хлопець], зарідав, ховаючи лице у зелені столочені пасма, що були дивовижно схожі на дівочі розпучені коси-косички...* (Гончар, III, 1959, 455); *Денис неспішно підійшов і сів поряд, ховаючи босі ноги в траву* (Тют., Вир, 1964, 246); **Образно. В небі місяць блідий та сумний Поміж змарами вид свій ховає* (Л. Укр., I, 1951, 78); // *Захищати, оберегати якимсь чином від чого-небудь (холоду, морозу, спеки, удару тощо). — Переплутав усі вірші, перемішав сирен з козами та цапами, та вже не знаю, що далі говорити: та, спасибі Злобі, мене вивела з біди: вискочила з-за декорації та як крикне: — Я Злоба, — ховай свого лоба!* (Н.-Лев., III, 1956, 41); *Міцний мороз прищипував ховати у комір обличчя, і тому люди здавалися неприєтними* (Собко, Зор. крила, 1950, 170); *Ауер налетів на нього і почав чесати шополом вздовж і впоперек. Палюха вигинався, ховав голову, нахилився вперед* (Хижняк, Тамара, 1959, 98); *Бруднувало-білі, вже острижені мершноси набсадно дихають, ховають голови від спеки у власну тіль* (Гончар, Тропка, 1963, 5); // *Приховувати що-небудь; скрадати, прикривати. Сілють золотом небеса, Витьолюють пташки... А груди думочка стиса [стискає]: Ховає зверхня ця краса Смердноті болячки* (Грб., I, 1959, 327); *Наш вік, старіючи, немов красуня, зник Ховати зморшки під рум'яна* (Зеров, Впбр., 1966, 404); — *Ах, ноче зоряна! Нащо ти в сутні ховаєш злидні?* (Головко, I, 1957, 54).

◇ *Кінці [у воду] ховати див. кінєць¹; Ховати голову в пісок* — тікати від небезпеки, уникати її. — *Без напик, Семеновичу, — казав Галаган. — Немає ще підстав. — Ти, Лєсиде, — страус. Од небезпеки ховаєш голову в пісок. «Немає підстав, а цього тобі мало? — Він стонів газету* (Головко, II, 1957, 482); [М а к а р о в:] *Він не ховаю голови в пісок і дивлюся небезпечі просто в вічі* (Лев., Драма... 1967, 488); *Ховати бчі (погляд) — не дивитись або уникати дивитись від незадоволення, ніяковості, сорому. Ховаючи очі, назмурили Митько сів під осеред тут же і сказав недоволено: — Найнявсь!* (Головко, I, 1957, 361); — *Так я, люди, кажу? — невпевно обернувся до лісовиків, але ті ховали від нього погляд* (Стельмах, I, 1962, 356); *І які це зустрічі? Він — очі ховає, а вона побачить його — зуби зціпить, ні слова. Горда* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 18); *Ховати пазури див. пазур.*

4. Здійснювати обряд похорону. *Я був на похороні, як старий мужик ховає сина* (Стеф., III, 1954, 152); [Г р я п т я н н:] *А знаєш, я б ховав у пірамідах, скажу тобі по правді, не царів, а всіх, що добрі діла робили* (Л. Укр., II, 1951, 246); *Ховають когось з військовими почеснями* (Гончар, II, 1959, 178).

5. Не виявляти, не показувати, приховувати, тримати в таємниці (думки, почуття і т. ін.). *Заздрість зник ховати* [Аллан] (Грб., I, 1959, 413); *Ховаючи своє замішання, засоромлена й роздратована, вона швидко пішла геть* (Смолич, I, 1958, 89); *Роман стояв, ховав печаль, чекав, що тось про нього згадає* (Дор., Три богатирі, 1959, 51); *А Валерій Іванович... Ні, він не сказав їй ні слова осуду, хоча краще б сказав, аніж ховати його під маску своєї директорської витримки та рівноважності* (Гончар, Бригантіна, 1973, 75).

◇ *Ховати таємницю див. таємниця; Ховати тайну див. тайна.*

6. *Замовчувати, не розповідати про щось, не розглушувати чого-небудь. — Як вони сміють царський наказ ховати? — кричати сміливіші* (Мирний, IV, 1955, 184); [Ю р і й:] *Твої друзі приховали від тебе, що вони два роки тому готували свій з'їзд. Приховали від своїх друзів, як ховали це і від ворогів* (Сміл., Черв. троянда, 1955, 26); // *Маскувати, прикривати певним чином від інших що-небудь.* [О д а р к а:] *Он вже й зірочка вечірня зійшла і засяла, отак тепер світло у мене на душі. То моя зірочка! До неї я цювечора молилась; їй одній я розказувала моє горе; перед нею однією я сліз не ховала* (Кроп., I, 1958, 61); — *Ха-ха! — реготала молодь, і навіть беззубі гаджі ховали усмішку у білі бороди* (Коцюб., II, 1955, 148).

7. Мати, містити в собі що-небудь зовні непомітне, яке ще не виявило себе. *Телі і нізні, вони [мохи] ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вигиналися і обіймали ногу, як пухова подушка* (Коцюб., II, 1955, 308); *Пісня, казка, приказка, мов ті муровані склепи-схованки, багато ховали в собі його [народу] слави, його таємних надій, думок* (Мирний, III, 1954, 187); *Хто в небі сонця світ погасить? Хто згасить племін той, що вік В душі ховає чоловік?..* (Черн., Поезії, 1959, 141); — *Вони [архівні] можуть дати в руки наукових інститутів, у руки комсомольців-розвідувачів ключ до тих багатств, які ховають у собі земні надра* (Довч., II, 1956, 11); *Достеменно відомо, що морське дно ховає величезні поклади корисних копалин* (Наука... 12, 1969, 10).

ХОВАТИ², аю, асш, недок., перех., діал. Виховувати.

ХОВАТИСЯ¹, аюся, аєшся, недок. 1. Поміщатися де-небудь так, щоб інші не змогли помітити або знайти. *Занізно було ховатися, бо властитель почав гукати* (Фр., VI, 1951, 145); *То з одного, то з другого боку куца частенько місцувалась чия-небудь голова, боязко овлядала кругом місце й ховалася знову* (Вас., I, 1959, 153); *Море не завжди дарувало команді рибу траву, а під час шторму і навіть свіжого вітру риба ховалася на дно і зовсім не ловилася* (Тулуб, В степу..., 1964, 287); // *від кого — чого. Уникати кого-, чого-небудь, переш. перебуваючи чи переховуючись десь. Ховатється від роботи, як собака від мух* (Укр. присл., 1955, 195); *Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вохкості й нітмї, ховаючись від козачих пікетів* (Коцюб., I, 1955, 344); *Штабний писар, якому відомо, що Гаркушині сини теж ховатяться десь від кадетської мобілізації, не пропускає нагоди витрикнути старого* (Гончар, II, 1959, 344); // *Намагається не з'являтися, не показуватися де-небудь; уникати зустрічей з ким-, чим-небудь. — Але мені ніяково не привітатися з ним в нашому палаці, він же мене*

вглядів у садку, знає, що я вдома, подумас, що я зумисне ховаюсь (Н.-Лев., VII, 1966, 50); Аж почорніє серцега Прокіп, уся пика, як один суцільний синець, балакати по-людському розумівся, од людей ховатися став (Голово, II, 1957, 258); — Христинко, що з тобою? Чого ніде не бачу тебе? Чи ти ховаєшся від мене? (Стельмах, I, 1962, 578).

◇ Дух у п'яти ховається див. п'ятá; Душа́ у (під) п'яти ховається див. душа́; Ховатися в куці́ (по куша́х, кутка́х) — уникати відповідальності, безпосередньої участі в чому-небудь. [Л и ц а р:] Та доки вже ховатися по кутках? І доки ти мене зніти ти будеш? (Л. Укр., II, 1951, 194); Може, навіть і сумно їм [мешканцям інших планет] стане, що вони, як незаконні, мусять триматися осторонь, ховатися по кущах, не маючи права наблизитися до людського товариства (Гончар, Бригантіна, 1973, 179).

2. Укриватися певним чином, захищаючись від чого-небудь, уникаючи дії чого-небудь (сонця, холоду, дощу і т. ін.). День парний був; у холодку спочити Ховався усяк (Гл., Вибр., 1954, 63); [Д і в ч и н а:] Ти пам'ятаєш того великого чорного парасоля, як ми бувало під ним удвох від дощу ховались? (Л. Укр., II, 1951, 103); Люди ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх кочаєм хутром і все мисли болото (Кочуб., II, 1955, 69); Здоровіші поранені в піжамах... сходяться звідусіль у мазуті і вузькій пілюці — ховалися од бомб під паровозами, в шлакових ямах, в бункерах для вугля (Тют., Впр, 1964, 357).

3. у чому, у що, за чим, між чим, під чим, за кого — що. Ставати невидимим чи ледь помітним серед чогось або через те, що затулять. Веселе сонечко ховалося В веселих змарах весняних (Шевч., I, 1951, 389); Хлопці побігли вузьенькою дорожкою [доріжкою], то спускаючись у яр, то ховаючись між високим бур'яном (Мирний, I, 1954, 248); Ховались зорі. Прокидало місто (Бажан, Вибр., 1940, 179); // Стаючи за ким-, чим-небудь, робитися непомітним або знаходити собі захист від чого-небудь. Івась тільки друий раз проходив цим шляхом. Він боявся тоді [перший раз] сії пустинні [пустелі] і знай ховався за материну спідницю (Мирний, I, 1954, 246); Парубки тим часом чоловікаються з дівчатами: дівчата соромляться, штовхають одна одну. Інша ховається від парубка за дівчат (Кроп., I, 1958, 80); Тільки після концерту Артамонов знову побачив Тасю, коли вона ховалася за колоною (Дмит., Розлука, 1957, 208); Вона схопила грудку і шпурнула на орачі. — Своєго батька по лисині! — порадив Марко, ховаючись за воли (Тют., Впр, 1964, 12); Чийсь катерок вихопився із-за очерету, з гуркотом летить до берега. Порфир мимовільно затовався за вербу. Але жовта було й не ховатися, бо це ж Микола, аж чорний від сажи, радіосний моторист, майже приятель (Гончар, Бригантіна, 1973, 92); // Опускатися за горизонт (про небесні світила); сидати, заходити. За гори вже сонце ховалося (Рильський, I, 1960, 83); Як жар, червоне, кружле сонце уже ховається за дах (Забіла, У. світ, 1960, 27); *Образно. Не раз за горою день божий ховався (Гл., Вибр., 1951, 239); // Зникати з поля зору, огортаючись туманом, імлюю тощо. Не раз, в хвилину спочинку, смерком, коли предмети ховалися в тінях..., твій голос теплішає на згадках про далекі вже роки дитинства (Кочуб., II, 1955, 356); Заходило сонце. В імлі голубій ховались домів силуєти (Сос., I, 1957, 455); // Бути, міститися серед чого-небудь, видітися з-під чогось, прикриваючись ним. Хатина ж у розквітлому городі, як у віночку ховається (Вовчок, I, 1955, 14); Загар..., здається, як цвіркун, крізь кожну дірку проліз би, з великими карими очима й вузькими, як червона мотузочка, губами,

що ховалися під довгим усом (Григ., Вибр., 1959, 149); Ховаються ягоди під листям (Хотк., II, 1966, 315); Садок виходив до самої дороги. Низенька гатина ховалася за ним у глибини садиби (Коз., Листп., 1967, 60); Коли придивилася [Анна], побачила, що біленькими тоненькими ниточками свинця ховалася в буйному Данилювому волоссі (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 528); Блищать очерети, а в них очеретах, мабуть, світлі ховаються озера (Гончар, Маша., 1959, 33); Очі його ховаються десь під дрібними зморшками (Вл., Артон. Всесв., 1947, 86); // Затулятися, прикриватися чимсь. На йому сіра сірчичина, як на розбішці; він нею обгортається, мов ховається від кого (Мирний, I, 1954, 360); Він нічого не сказав і почав проглядати журнал. Люди він дивився на мене. Знову ховався за журналом (Ю. Янов., II, 1958, 41); Молодички, переставши ховатися в тустки, одразу видобули звідкись Хомі кілька пощерблених сокир (Гончар, III, 1959, 244); // Зникати, щезати, переставати існувати. Рум'янець на її щокках немаче грався: то ховався, то знов виступав (Н.-Лев., III, 1956, 327); // Міститися в глибині, всередині чогось. Зараз за тим островом скелісті високі береги опускаються од річки, подаються трохи набоки, а там далі каміння ховається під землею, гори розступаються піз-кразом (Н.-Лев., II, 1956, 199); Березовий сік... Він фізально пахне, Хоч вона це ховається в мерзлій землі (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 39).

◇ Від бка кого (чийого) не ховалося ніщо — все помічав, бачив хто-небудь. Він здебільшого мовчав, але від його швидко, уважного ока не ховалося ніщо (Смолич, Театр., 1946, 28); Ховатися від людського ока (людських очей): а) бути невидимим. Коли київські гори курилися туманом, а Дніпро, занувшись своєю димчатою запоною, ховався від людських очей, — по зеленій облокі метушилися в тумані щось за тіні (Мирний, I, 1954, 348); О, що се? Чудо чи потужні чари? Немож заслона впала і відкрила Натури дієні, красній дарі, Що досі від людських очей ховалися (Л. Укр., I, 1951, 69); б) намагатися, щоб ніхто не побачив, не помітив. Тра було проїхати з 200 верстов ярами та балками, ховаючись від людського ока (Кочуб., III, 1956, 50); Вночі прокрадався [Тетеря] на артіальне подвір'я і довоз сидів при місяці.. Усе щось думав і шепотів сам до себе, а потім, ховаючись від людського ока, ішов додому спати (Тют., Впр, 1964, 392); Ховатися за чужу спину (за чужі спіни) див. чужий.

4. з чим. Класти, помішати що-небудь так, щоб інші не побачили й не знайшли. — Бач, проклятий! казав — хліба нема, аж ось скільки пережовував. — Ну, бери, бери... та йди собі! — одказав Порох, ховаючись з пляшкою (Мирний, I, 1949, 247); — Тут в мойй келії є з пляшка настовчки. Я ховаюсь-таки од своєї жінки, — осьдечки я приховав! — сказав о. Хведор (Н.-Лев., I, 1956, 128); Правда, і з'їдали його коні не лише свою пайку віса. Іздові це добре знали, від Хомі ховалися з вісом поглибише, проте ввіймати подоляла на гарячому ні разу не могли (Гончар, III, 1959, 203).

5. перес. з чим, перек. Зберігати що-небудь у таємниці, не розповідати, замовчувати, приховувати пось; таїтися. Професор відповідав на запитання точно, не вважаючи за потрібне будь з чим ховатися, навіть перед незнайомою людиною (Смолич, V, 1959, 553); З кожним днем дівчата все більше зникали одна до одної.. Їм уже нічого було ховатися з своїми таємницями, бо думали вони про одне (Хижняк, Тамара, 1959, 222); — Вони про це [політику] не говорять батькам, вони ховаються від батьків (Стельмах, I, 1962, 405); // Робити що-небудь потай, так, щоб інші не бачили. І довелося знов мені На старість з віршами ховатися (Шевч.,

II, 1953, 45); // Не виявляти, не показувати іншим своїх почуттів, настроїв, переживань. — Ми, Тодозю, знаємо все про тебе, — почав Суфцинський. — Серця не пошай од людей, як не ховайся з ним! (Н.-Лев., VII, 1966, 155); Він не ховався з своїми, враженими відповіддю почуттями, але шукав рівноваги (Ле, Міжгір'я, 1953, 20); Не легкою була їхня любов. Ховались од людей з нею (Стельмах, II, 1962, 354); // Приховувати, маскувати свої дії, вчинки. [Р я б и н а:] То я скажу, що то ви мене натуркали, що то ви все робили, а за мене ховались (Фр., IX, 1952, 408); — Анонімки свої він розсилав за власним підписом: «Я, каже, не боюся, не ховаюсь...» (Гончар, Тронка, 1963, 112).

6. перек. Буті, мати місце в чомусь, відкрито не виявляючись. Вона догадалась, що її свекруха недобра і що під її солодкими словами ховається гіркий полин (Н.-Лев., II, 1956, 284); [Л ю б а:] Як тобі не сором! Хіба, крім тебе, я не маю права мати друзів? [М я к о л а:] Так! Коли за дружбою ховається обман (Мик., I, 1957, 477); — На тебе хочу надивитися. — Так уже й на мене? — чує незвичне тепло в словах парубка, але й боїться, що, може, за ними ховається якась намішка (Стельмах, I, 1962, 103); — Тарас мені подобається. В його вдачі ховається закладене якесь бурхливе нестримне начало... (Сміл., Крила, 1954, 115).

7. Пас. до ховати¹. Робочий день закінчився. Папери пожандрували до шухляд і сейфів. Машинки ховалися в чорні футляри (Загреб., Спека, 1961, 319).

ХОВАТИСЯ², аюся, ашся, недок., діал. Виховуватися. Вона ж при нас ховалась, виростала (Фр., IX, 1952, 218).

ХОВЗАТИСЯ, аюся, ашся, недок., діал. Ковзатися. Ховзаються ноги (Фр., X, 1954, 379); Шовзили шпоталася Маруся то на каміння, то на коріння, ховзалася на мокрих горбиках (Хотк., II, 1966, 140).

ХОВЗНУТИСЯ, нуся, нешся, док., діал. Однокр. до ховзатися. Не зупиняючися, схопив Марусяк ремінь і перекинув через сідло... Ховзнувся по каменю і... чез у тмі (Хотк., II, 1966, 245).

ХОВЗЬКИЙ, а, е, діал. Ковзкий. Поважно похитуючися на тиллях, суне великий ковбок. То зануриться носом під воду, то знов випне чорну спину, мов якийсь подвогастий заір ховзький (Хотк., II, 1966, 324); Петрюк охав і хидється підіймати її. Це не легко. Слабосила Маланка рветься з рук, як риба ховзька (Бабляк, Вишп. сад, 1960, 188); Побачив він, на яку ховзьку дорогу попався (Фр., VI, 1951, 99).

ХОВРАХ, а, ч. Невелика тварина з роду гризунів родини білячих, поширена в Європі, Азії та Північній Америці; завдає великої шкоди посівам. Старшому бог у всьому помагає: посіє пшеницю, то вона виросте заввишки з чоловіка і по четверті з хопи зерна дасть; а у меншого — або градом виб'є, або ховрах понівечить (Стор., I, 1957, 30); Польові миші, ховрахи і том'яки тягли зерно одним їм відомими стежками і ходами під землею, де влаштовували цілі кожори запасів на зиму (Ів., Ліс. казки, 1954, 134); Журні, відгодовані ховрахи бігають по полю, інколи зупиняються на горбиках, щоб ссунути (Собко, Шлях..., 1948, 173); *У порівн. Імлістими ранками, коли ворог пострілював навмання, пілотинці вилітали з своїх елевоатих окопів, як ховрахи (Гончар, III, 1959, 208); — Тихо? Тихо... Коли, бачу, вискочила з хати Юхимиха, глянула туди-сюди. А потім рукою знак подає. Висунувся тоді Ступчак, мов ховрах із нори (Жур., Вечір..., 1958, 350).

△ **Кращий ховрах** — дрібна короткохвоста тварина цієї родини, яка відзначається виразною плямистістю хутра; один з видів цієї тварини, поширених на Україні.

ХОВРАХІВ, хова, хове. Прикм. до ховрах; належний ховрахові. — Примічай, хлопче: ховрахова нора (Донч., VI, 1957, 282).

ХОВРАШЕНЯ, яти, с. Мала ховраха.

ХОВРАШІНИЙ, а, е. Прикм. до ховрах. Жорстокі суховії та завжди безжмарне небо з розпеченим сонцем безжалюбно смажать ту степову пустелю, зарану ховрашиними норами та чорну повесні від заплітх курай... (Ле, Право..., 1957, 246); Мама визбривала, де кращі квіти, а я приглядався до ховрашиних нірок (Збан., Мор. чайка, 1959, 124); // Такій, як у ховраха. Округле личко [панича].. вражало дрібними ховрашиними рисами (Гончар, Таврія..., 1957, 202).

ХОВРАШКОВИЙ, а, е. Прикм. до ховрашок; належний ховрашкові. Нога Буланого потрапила в ховрашкову нору (Донч., I, 1956, 89).

ХОВРАШОК, шкя, ч. Те саме, що ховрах. На території УРСР водиться три види ховрашків: європейський, кращий та малий (Шкідн. поля., 1949, 114); Кричать сови, спить дїброва, Зірочки сіяють, Понад шляхом, шчирицею, Ховрашки гуляють (Шевч., I, 1963, 29); В траві двенадцять коники, ворухається ховрашки, миготять вушками (Н.-Лев., III, 1956, 314); З нірок обережно визирали вусаті ховрашки (Тулуб, В степу..., 1964, 39); *Образно. Обома руками треба відтрещуватися далі від усіх лабораторних ховрашків: на заводах мають працювати люди, та ще й з тверезими головами (Шовк., Інженери, 1956, 364); *У порівн. Цікаві хлоп'ята вискочатъ з двору подииватися, мов на яке чудо, на ту важку, вискочатъ, крикнутъ і, як ховрашки, дремнутъ у двір (Мірний, I, 1954, 261).

ХОДА, і, ж. 1. Процес ходіння; ходьба. Годова титюю ходюю прямувала шляхом до Києва (Н.-Лев., VII, 1966, 206); Він ішов тепер прудко, сильно вимагуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладає і в ту ходу, і в руки (Коцюб., I, 1955, 340); Ідучи по піску поруч воза, Юхим упрівав і від ходи, і від думок (Ле, Ю. Кудря, 1956, 13); Залишивши матір, пішов [Артем], навмисне не поспішаючи, щоб у розміреній ході вгамувати своє гвилювання (Головко, А. Гармаш, 1971, 271); Від швидкої ходи випирало дух, ніт заливав очі (Тют., Вир, 1964, 316); // Звуки, утворювані при ходінні. [Р і ч а р д (прислуговується, як тихшає хода Джонатана надворі, далі сідає в кічку стола):] Який я одинокий, боже правий! (Л. Укр., III, 1952, 110); Самотньо й лунко обдукується в німх стінах моя поірна хода (Вас., II, 1959, 74); Під вікнами почувалась хода по рипучому снігу і голоси (Головко, А. Гармаш, 1971, 455); // У сполученні з іменниками, які означають час, уживається як міра відстані. До гаю хоч близьенько видати, та далеко стрибати: розсудливій людині на добру годину ходи (Вовчок, I, 1955, 203); Матей Нагірний живе від мене на годину ходи (П. Куліп, Вибр., 1969, 304); Мені сказали, що за день ходи я відстанусь до Маніли (Ю. Янов., II, 1958, 82); // Спосіб ходу, бігу коня. Пани й батьки оглядають ходу [коней] і між собою нижшюк перемовляються або крадькома переморгуються (Н.-Лев., VII, 1966, 357); // Швидкість руху, переміщення когось, чого-небудь. Навбавляючи ходи, заgrimить [паровоз] під гору (Еллан, II, 1958, 10).

◇ **Збїтисся з ході** — сїткнутисся. Збївса [Тритузний] з ходи.. і вже побачили його на чотирьох, вже знаменитий картуз покотисся геть (Гончар, Бригантина, 1973, 122); На ході, розм. — те саме, що На ходу (див. хід). Дескухий був тверезий за голову і придержував його на ході під руку (Н.-Лев., VI, 1966, 357); Семен кїрно пішов за товаришем, рїдаючи та хитаючись на ході (Л. Укр., III, 1952, 568); На ході часом він дїловито щось собі мїмрив, загинав пальці й ратував (Коцюб.,

II, 1955, 193); *Зсаду й Матюха ще підбіг і на ході чоботом ударив — аж хлопцев як не впав* (Головко, II, 1957, 145); *Вітії (вийті і т. ін.) скóрою ходóю див. скóрий; Прискóрювати (прискóрити) ходóу; Наддавати (наддáти, придавати, придáти і т. ін.) ходí —* поціпати йти, йхати швидко. [П а р і с:] *Я хутко повернуся... (Дедалі все прискорює ходу і хутко зникає в брамі царського двору)* (Л. Укр., II, 1951, 318); *Мисливець прискорив ходу* (Вл., Аргон. Всесв., 1947, 225); *Гнідко наддав ходи* (Мирний, IV, 1955, 312); *Дід промовив «гай-гай» і надав ходи* (Вовчок, I, 1955, 343); *Микита набавив ходи* (Л. Янов., I, 1959, 318); *Притíшувати (притíшити, стíшувати, стíшити і т. ін.) ходóу —* те саме, що *Уповільнювати (уповільнити) ходóу* (див. *уко. вільнювати*). *Він притишиве ходу, та за чверть години був уже в центрі села* (Багмут, Олов., 1959, 17); — *Доброго здоров'я, Грицю. На музику, либонь, тиеш? — Аякже! — Гриць стишиве ходу, приноворюючись до її кроків* (Стельмах, II, 1962, 414); *Укорóчувати (укорóтити) ходí див. укорóчувати; Уновільнювати (уповільнити) ходóу див. уповільнювати.*

2. Манера ходити, ступати. *Добре, ...що шовкові брови удались, хода павина да вид королівський, — дак і козака доскочила* (Барв., Опов., 1902, 121); *Цілу ніч Якова не було, .. нема його, не чути його важкої ходи* (Мирний, I, 1954, 223); *Молодиця прегарна, років їй, певно, сорок, хода спокійна і навіть величина* (Ю. Янов., I, 1954, 62); *Серед інших бійців їх (розвідників) одразу можна було візнати і по влевнено-розвількуватій ході, і по мові, і по руках, в яких було щось солдатсько-аристократичне* (Гончар, III, 1959, 18); *Незабаром в передній увійшла рішучою ходою немоклода лікарка* (Стельмах, II, 1962, 252); *Дробот ішов і крадькома позирав на Наталку. Яка в неї легка хода!* (Жур., Нам толі., 1968, 197); *Ідуть поважною ходою корови з поля чередою* (Сос., II, 1958, 434); *// Спосіб переміщення транспорту, машин тощо. Задивившись на рівну ходу потужного трактора «ХТЗ-ПАТІ», Матейк зупинив коней і, мов зачарований, стояв не рухаючись* (Мур., Бук. повість, 1959, 299); *Кричать гудки, мов сурми бою, і трактор владною ходою у полі чорну різке путь* (Сос., I, 1957, 156).

3. у знач. присл. *ходóю*, розм. Повільно, тихо. *Залюк [Галайда], зажурився, Поїдав ходою* (Шевч., I, 1951, 120); *Доведеться майже ходою тепер ізати* (Крот., Сини., 1948, 41).

4. *чово, чия, перен.* Рух уперед, розвиток від нижчого рівня до вищого; прогрес. *В чорнім вугіллі горить Сяйво років і століть, І шумлять-гудуть заводи, І нема тих сил, народе, Щоб ходу твою спинить!* (Рильський, III, 1961, 19); *Ні торжи, ні шибениці, ні долари і злобне виття імперіалістичних гієн не могли зупинити невблаганної ходи історії* (Рад. Укр., 25.X 1961, 1); *// Успіхи, досягнення в процесі розвитку чого-небудь. В пам'яті людства ніколи не зітруться знаменні події, якими була відзначена переможна хода семірички* (Наука., I, 1960, 3); *У час потокових ліній і автоматизованих процесів, у вік всевладної ходи кібернетики та полімерної зімії не можна без критичного самогляду* (Літ. Укр., 14.XII 1962, 2); *// Поширення, розповсюдження (ідей, течій тощо). Як не можна зупинити світ сонця, так не можна зупинити переможної ходи марксистсько-ленінських ідей* (Ком. Укр., 9, 1967, 53); *У першотравневих торжествах з особливою силою виявлялася могутня хода комунізму* (Рад. Укр., 5.V 1959, 1); *// Проходження або здійснення чого-небудь. Гуркотить, перекочується небом артилерійська канонада, здригається земля від вибухів, ближче й ближче чути в Люботині ходу війни* (Д. Бедзик. Плем'я., 1958, 28);

В лісах теж відчувалася хода весни (Стельмах, I, 1962, 217); *Коли всі зібралися, він розповів нам про переможну ходу революції* (Минко, Моя Мянківка, 1962, 110); *// у що. Наближення, прагнення до чого-небудь. Я люблю мою Вітчизну, що кругом, як сад, цвіте, за ходу її залізу у майбутнє золоте* (Сос., Зел. світ, 1949, 3); *Народе мій! У кожнім колоску, У кожній бурячині і зернині Ходу я чую в комунізм лунку* (Рильський, III, 1961, 239).

5. *діал.* Марш. *Стоїть [справник] та свистить — якусь жовнірську ходу висвищує [висвистує]* (Вовчок, I, 1955, 248).

ХОДАК, а, ч. 1. Той, хто йде, ходить пішки. *В голові колами йшли Федоров, Дружинін і Попудренко.. Федоров себе краще почував, ніж деякі з наших ходаків* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 85); *// який. Той, хто характеризується певними якостями, здібностями в ходінні. Ходак добрий, до обід буде в Харкові* (Сл. Гр.); — *Дорога тут рівна, а ходак я гарний* (Допч., VI, 1957, 539); *Ходак з неї нікудишній* (М. Ол., Леся, 1960, 121); *// спорт.* Спортсмен, який займається спортивною ходьбою. *Виграв [спортсмен] змагання ходаків на 10 кілометрів* (Рад. Укр., 6.III 1974, 4).

2. Особа, яку обирають і посилають куди-небудь з певним дорученням, клопотанням; посланець. *От перебалакали, скинулись всі люди на гроші і рішили вибрати й послати двох ходаків на розвідки* (Триг., Вибр., 1959, 288); *Курники дорогами могли брести сивобороді ходаки і до губернатора, і до другого департаменту сенату, і до самого царя* (Стельмах, I, 1962, 233); *На полях, тваринницьких фермах, в майстернях колозисту часто можна зустріти ходаків за досвідом з різних областей і країв нашої Вітчизни* (Колг. Укр., I, 1958, 11).

3. *перев. мн. ходаків*, ів, діал. Постоїли. *Віят намотав на ноги потріпні очуці, обував в шкіряні ходаки* (Фр., II, 1950, 33); *Актін Глуцук сидить на призьбі біля хати і старанно зашнуровує свої ходаки — збирається в дорогу* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 8).

ХОДАЧКОВИЙ, а, е, іст. Який володів невеликим маєтком; дрібномастний, небагатий. *Еремія розіслав по Україні й по Волни своїх комісарів залукати ходачкових шляхтичів до себе на військову службу* (Н.-Лев., VII, 1966, 21); *За виручені.. гроші він міг би купити на долах втроє менше землі, ніж тут, отже, був би щось вроді [на зразок] загонового, ходачкового шляхтича* (Хотк., Доббуш, 1965, 42).

ХОДЕБЩИК, а, ч., іст. Мандрівний дрібний торговець. *Торгівав на великих українських ярмарках [у XIX ст.] була переважно оптовою, а до споживача товар доходив через дрібних торговців — «ходебщиків», що залежали від купців-оптовиків* (Іст. УРСР, I, 1953, 398).

ХОДЖА, і, ч. Почесне звання в мусульман, яке давалося придворним, представникам духовництва, купцества; особа, яка має це звання.

ХОДЖАТИ. аю, аши, недок., діал. Ходити. *Тимто я такий веселий і без палиці ходжаю, Бо мої литки і одже Будуть цілі, добре знаю* (Сам., I, 1958, 160); [К а т р а:] *Як став [Михайло] ходжати до нас, став зі мною балакати, вчити мене, то своїм тихим голосом та словом ласкавим витяг усю мою душу, виїняв цілком моє серце* (Стар., Вибр., 1959, 165).

ХОДЖЕНИЙ, а, е. 1. Діспр. пас. мнв. ч. до *ходіти*. *Показалася й стежечка свіжо ходжена* (Ле, Клен. лист, 1960, 279); *Кінчалися просіки, наставали дикі, ще не ходжені місця, пробиратись ставало дедалі важче* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 90); *Ліда поверталася знайомими, сотні раз ходженими дорогами і стежинами* (М. Ол., Чуеш., 1959, 34); *// безос. присудк. сл. хóджеко.*

Проз Демкове дворище була стежка через балку. Хоч і не часто там ходжено ввечері, та все ж Демко повів дівчину (Гр., I, 1963, 410); Боже, скільки разів ходжено цими тротуарами — в сльоту й ожеледь, в спеку й зиму, вдень та пізньої ночі! (Ю. Янов., II, 1954, 65).

2. у знач. прикм. По якому багато ходили; утоптаній (про дорогу, стежку). Надіявся [Андрис] добратися до якоїсь ходженої дороги — може б, вивела його в село (Гжицький, Опритшки, 1962, 189); — Ходженою стежкою людина іде й не озирається, хоч і вибоїн під ногами до люда (Мур., Бук. повість, 1959, 206); // перен. Який багато ходив; бувалий. — З таких, як я, й починати слід було б. Старі, ходжені солдати — знаємо, як за віру, царя й отечество [вітчизну] змирати (Юхвід, Оля, 1959, 128).

ХОДЖЕННЯ, я, с., діал. Ходіння. До ходження по татах спонукувала її також одна маленька слабкість, яку набула на службі (Кобр., Вибр., 1954, 19); В мене з Хаймом не було ніякого труду, окрім тіба недалекого ходження (Хотк., I, 1966, 149).

ХОДИКИ, ів, м.м., розм. Настінний годинник простої конструкції з гірями. На стіні висіли ходики (Ю. Янов., II, 1954, 40); Одномаїтною цокали бласкучим махачником залізні ходики на стіні (Кучер, Трудна любов, 1960, 217); Старенькі ходики з прив'язаною до ланцюжка підковою, замість гір, показували чверть на одинадцять (Коз., Блискавка, 1962, 233).

ХОДИТИ, ходжу, хідши, недок. 1. Ступаючи ногами, перемішатися, змінювати місце в просторі (перен. в різних напрямках) протягом певного часу (про людину або тварин); протилежне ст о я т и. «От і купиш, от тобі й нива!» — думав Роман, ходячи вздовж та поперек поля (Коцюб., I, 1955, 106); Крайме ходив довоз і нарешті спивився перед дверима кімнати, де жила Яришка (Собко, Зор. крила, 1950, 114); Бугай ходив по кругу, красиво вигнувши жирну, в важких зморшках шку (Тют., Вир, 1964, 114); *Образно. Чума з лопаткою ходила, Та грововища рила, рила (Шевч., II, 1963, 171); Ходить ніч по червоному темному місту (Перв., I, 1947, 92); Вже червоніють помідори, І ходить осінь по траві (Рильський, I, 1956, 45); // Мати здатність, бути спроможним перемішатися, ступаючи ногами. Вже третю добу сів на полоніні дрібний махчатий дощик.. Вівиці ледве ходили, важкі, повні водою, як губка (Коцюб., II, 1955, 323); Сто два роки бабусі моїй, і вона вже й ходить не може (Сос., I, 1957, 240); Наші кроки в кіно були спробами дитини, що вчиться ходити (Ю. Янов., II, 1958, 10); // Перемішатися на мільйонах, з палицею, з чією-небудь допомогою і т. ін. — Отже узяєся танцювати, та, може, і не вмію! Повчитись було у кривоого Хоми, що на дерев'яні ходить (Кв.-Осн., II, 1956, 30); Тепер мені літше, і я знов можу ходити сама з палкою, а то вже було так, що мене водили, мало не носили (Л. Укр., V, 1956, 19); // по чому, чим, через що. Користуватися для проходу, переходу тощо (дорогою, стежкою і т. ін.). [В і д ъ м а:] Через яр ходила Та воду носила... (Шевч., II, 1963, 312); Коли в хто балакавший ходит тими глугими, мелючими шляхами, то б розказує, як чашенько він стрічав молодичку з дівчинкою невеличкою (Вовчок, I, 1955, 366); Знали підготинці, що не ходити їм по цьому шосе... (Гончар, III, 1959, 134); // по чому. Бувати десь, переміщатися ногами. Вміли [кути] по лісах ходит, по всяких нетрях (Л. Укр., I, 1951, 405); Не ходив я по корейських горах, Не спускався у сади рясні (Рильський, III, 1961, 80); // Пересуватися кроками, певним чином, у якийсь спосіб, мати якусь ходу. Хоч ходить кінь на чотирьох ногах, Та й той не раз спіткнеться! (Гл., Вибр., 1951, 100); — Xi-

бо ж воно гарно, як діва.. ходить, немаче ступа просо товче (Н.-Лев., VI, 1966, 313); — Літописець оповідає: князь Святослав ходив легко, як барс, — сказала Уляна (Довж., I, 1958, 293); Спритно він пірнає та як довог, затримавши дух, по-кращьому ходить просто по дну (Гончар, Бригантина, 1973, 38); // Вештатися, тинятися без діла. Вже матушка наготувала снідання, порозсилала людей на роботу, ходила, нудилася без роботи, двічі молилась богу, а панотці все спочивали (Н.-Лев., I, 1956, 129); Вона цілий день ходила й тільки те й знала, що цупала свою одіжку (Мирний, I, 1954, 67); — Жди його, як пана, — бурчав він, ругаючи вилами та удаючи, що він дуже перепрацювався тут без Павла. — Ходить, позакладавши в кишені руки, ще йому й мого в глекти наливають (Тют., Вир, 1964, 133); // Добиратися, йти до якогось місця протягом певного часу, переміщатися ногами. — Де ж той чоловік живе? — гитаючись пита Яків. — Та вони тут; недалеко ходити (Мирний, I, 1954, 294); Тож, певно, оглянемо виноградники ще в с. Улу-Узєні, верстов 12—15 звідси. Ходити далеко буде дуже, а що ж зробиш (Коцюб., III, 1956, 153); // Гуляти, прогулюватися, проводити час, блукаючи десь. — Ой у полі могила; Там удова ходила, Там ходила-гуляла, Трути-зілля шукала (Шевч., I, 1963, 309); Не раз цілий й спадали листом заї, де з вами я ходив (Гонч., Вибр., 1959, 46); І потім ходжу я, блукаю, вітрини й електрику п'ю (Сос., I, 1957, 114); // перен. Проводити час, дружити, водитися з ким-небудь. — Оце тобі так! — вирвалося у Лева. — Тут чого не передумавш, а вона ще й з благородними ходить... (Стельмах, I, 1962, 550); // Марширувати, карбувати крок. На «плачу» розставили їх [некрутіві] невеличкими купками, приставили до кожної по старшому та й давай учити: як ходити, стояти (Мирний, I, 1949, 222); // Рухатися в танці; танцювати. Невесело одначе вона ходила в кадрил: її думки літали коло Бонковського... (Н.-Лев., III, 1956, 102); У великому фізкультурному залі суворовці ходили під музику ритмічним кроком, виробляючи окремі па (Багмут, Шаєл. день.. 1951, 14); // Бувати де-небудь, відвідувати кого-, що-небудь. Сам Роман буже змінився в той час. Він все ходив до церкви, співав та читав на крилаєсі (Н.-Лев., VI, 1966, 389); Ми ходили два рази в театр в Києві і на виставку картин (Л. Укр., V, 1956, 5); Я ходжу на комсомольські збори, всім цікавлюсь і усе люблю (Сос., I, 1957, 341); // Бувати скрізь; мандрувати. — Та тільки скажи мені, чи набрався ти, по чужим сторонам [по чужих сторонах] ходячи, розуму, якого тут нема? (Кв.-Осн., II, 1956, 482); Треба багато ходити в житті — тоді побачиш, яке воно є (Ю. Янов., II, 1958, 186); // Бувати, проводити час де-небудь. Коли ж милий на тім боці, Буйвесенький, знаєш, Де він ходить, що він робить, Ти [вітер] з ним розмовляєш (Шевч., I, 1951, 9); Повернулася [Катря] ік векору така, що батько сповідає та й поспіває в неї, де була, де ходила (Вовчок, I, 1955, 197); — Господи! і де він ходє [ходить] так довог? — трохи не плачучи, питалася [Оларочка] сама у себе (Мирний, I, 1954, 253); // Виходити, вирушати звідкись. От тобі й наука, не ходи навір без друка (Укр.. присл., 1963, 195); Бує собі [Наум] заможенький: було й волкиє пар з п'ять, була й шкана, були й батраки; було чим і панщину відбувати, і у дорогу ходити (Кв.-Осн., II, 1956, 24); // Прибувати, приходити куди-небудь. Не яєла до коней ходять, а коні до яєла (Укр.. присл., 1963, 264); Хто пізно ходить, той сам собі шкідить (Помис, 1864, № 11954); Скільки разів ходила і їздила вона до цих вітряків (Стельмах, I, 1962, 32); // Потрапляти всередину чого-небудь; заходити, входити. — Ходім лишець в малу тату, Поки випраєє

Воли батько (Шевч., I, 1963, 322); [Й о с и п:] Навряд чи вдасться сходка... Доки зберуться, чого доброго, урядник наскочить та й розжене, як і завжди... [Х в и л и м о н:] Вовка боється — в ліс не ходити (Кроп., IV, 1959, 295); — Ну, ходім, коли так, в залу, мій лицарю ідеальний... (Хотк., I, 1966, 52); // Відвідувати то одпе, то інше місце. Вони [дворові] мерщій кидали панські двори та ходили від шинку до шинку (Мирний, I, 1949, 258); Нимидора розпитувала про його на ярмарка, ходила по сахарнях: ніхто не бачив і не чув про Миколу (Н.-Лев., II, 1956, 244).

Ходіти в плузі див. плуг; **Ходіти на ліжах** — катитися на ліжах; **Ходіти на руках** — пересуватися рачки або на руках, стоячи впиш головою. *Бив [я] з розгатики собак і за пера біля школи ходив на руках...* (Сос., I, 1957, 244); Хлопці демонстрували перед дітьми свою спритність і силу, борючись, ходили на руках (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 20); **Ходіти під руку див. рука;** **Ходіти під ручку** — те саме, що **Ходіти під руку** (див. рука). «А ми напишем на каменях і на бетоні розпишемо металом і свердлами на спорудах стін; пробачте, нащадки добрі, такі-от, моваяя, ми були і такі. І під ручку ходить не научені, і часом слова казна-які промовляли» (Довж., III, 1960, 411); **Ходіти під сидлом див. сидло;** **Ходіти під ручку** — пересуватися за допомогою иг. — Скільки раз я тобі казав, щоб ти мені не ходила пішки з своєї школи, а ти таки не слухаєш! (Л. Укр., III, 1952, 582); Гнат ніколи не ходить пішки, він або їдуть із кучером Кузьмою лінійкою, або верхи на сільрадівському жеребці Дунаї (Тют., Вир, 1964, 32); Сип коневі мішком — не ходитимеш пішком! (Укрр. присл., 1963, 286).

◇ **Гоголем ходити див. гоголь;** **Далеко ходіти не треба** (не будемо і т. ін.) див. далеко; **Далеко ходіти до кого, рідко** — уживається для підкреслення переваги когось над кимсь. [Я в д о х а:] А очі у нього, — я таки придивилась, — прямо проклятуці! Куди Терешкові до нього, далеко й ходити! (Кроп., II, 1958, 347); **Коло смірті ходіти** — бути під загрозою смерті. — Кажуть, під землею [в шахтах] правди більше, ніж на землі, бо люди там коло смерті ходять (Стецьмах, I, 1962, 453); **Навшпінки ходіти перед ким** — те саме, що **На пальцях ходіти** (див. палець). Він завжди щуляється.. перед власною жінкою, хоча на словах ого-го як він командує своєю старою і як вона навшпінки ходить перед ним (Стецьмах, I, 1962, 359); **На головях ходіти;** **Трохи на головях не ходіти див. голова;** **На пальцях ходіти див. палець;** **Неняче** (наче, як і т. ін.) у (в) сні ходіти див. сон¹; **Під бгом ходіти, заст.** — не знати, що кого чекає, спіткає. Але всьому свій час і черга, Грицьку, буде! Ми під богом, як бач, всі ходим, грішні люди! (Г.-Арт., Байки..., 1958, 45); — Всі під богом ходимо. Та хіба ж таки таке подоба робити? — викрикнула Зайчица (Мирний, IV, 1955, 102); **Під стил пішки ходіти див. пішки;** **По п'ятах ходіти див. п'ята;** **По світу (світі, землі) ходіти:** а) бути спроможним пересуватися на ногах. Вони раді були обоє, що знову живуть спільним життям, як ще тоді, коли стара могла ходити по світі (Коцюб., II, 1955, 278); б) те саме, що **жйти** 1. — Щоб ви не діждали по світу ходити, людей грабувати! (Барв., Опов..., 1902, 33); [С а м о п а я:] В мене.. іменини.. П'ятейдесят сім років по землі ходжу, Антоне (Зар., Аптеї, 1962, 249); **У славі ходіти див. слава;** **У ярмі ходіти** — бути експлуатованим, гнобленим. — Годі, годі, браття, у ярмі ходити! Годі, годі, браття, під неволею сидіти! (Вовчок, I, 1955, 331); [П а н с а:] Сьому б то правда? Що я чую, зяту? То се вже ти в ярмі у жінки ходиш? (Л. Укр., II, 1951, 457); **Ходіти до-**

горі ногами — те саме, що **На головях ходіти** (див. голова). Хлопці на перервах.. ходять догори ногами і пустують на уроках співів (Зар., На. світі, 1967, 68); **Ходіти з темними очима див. око;** **Ходіти кругом та навколо див. навколо;** **Ходіти лхким робом див. роб;** **Ходіти манівцями** — робити щось навмання; блукати. — Скажу про себе. Було. сама я ходила манівцями, було, що й у хорі їхньою співала під їхній петлюрівський камертон. Сором палити тепер, як згадаю (Гончар, II, 1959, 190); — Зараз ви [десятикласники] стоїте на порозі життя, добре тому, хто відразу піде по вірній стежці і не ходитиме манівцями (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 20); **Ходіти навкруг** — те саме, що **Ходіти кругом та навколо** (див. навколо). — Чого навкруг ходити, кажи простіш (Дор., Тря богатіри, 1959, 52); **Ходіти на задніх ліпках див. ліпка;** **Ходіти на поводку див. поводок;** **Ходіти однією стежкою див. стéжка;** **Ходіти навичем** — те саме, що **Гоголем ходіти** (див. гоголь). Дочка була залюблена птиця..; Червона, свіжа, як килиця, і все ходила навичом [навичем] (Котл., I, 1952, 165); **Ходіти півнем (півником) див. півень, півник²;** **Ходіти по брїтві, рідко** — лавірувати в своїх діях, учинках. — А ти завалиш усе діло. Тут по бритві ходити треба, а ти — шарах з усіх котирюх (Тют., Вир, 1964, 179); **Ходіти по різних (інших) стежках див. стéжка;** **Ходіти уторованими стежками** (уторовано, протéртою і т. ін. стéжкою) див. стéжка; **Ходіти чістим (правім) робом див. роб;** **Ходіти [як, мов, немов і т. ін.] по струні (по струнці, по струнці) див. струна, струнка, струночка.**

2. на що, а також з інфін. Вирupati кудн-небудь, до когось з певною метою. *Вотпала [титарівна] стежку на могилу, Все виглядає його ходила* (Шевч., II, 1963, 100); *Супрун ходив на розвідки в Черкаси, в Чигирин купів з Кривоносом та Вовгурю* (Н.-Лев., VII, 1966, 133); *Вчора увечері й я ходив послухати українських пісень* (Коцюб., III, 1956, 193); // *по що, за чим.* Іти кудись з тим, щоб дістати, привезти, принести і т. ін. кого-, що-небудь. *Щасливому по гриби ходити, а нещасному по лісу блудити* (Укрр. присл., 1963, 184); [Г о с т р о в о с т и й:] *Отут треба постояти, підждати, чи не побачу Оленки. Сюдою дічата ходять по воду, сюди виходять пісень послухати* (Н.-Лев., IX, 1967, 240); *Уляну на смерть забила глина, за котрою вона ходила перед великоднем* (Коцюб., I, 1955, 449); — *Ходив я сьогодні, братці, по обід через трамшій першого батальйону* (Гончар, III, 1959, 32); // *за ким.* Стежачи за ким-небудь, охороняючи когось, триматися недалеко від нього. *Як в чарівному сні, вона ходила за ними по вузьких провулках* (Коцюб., II, 1955, 294); *По дворі ходить курка за курчатами* (Л. Укр., III, 1952, 480); *Про кляжича Володимира Добрина дбає. Коли б хто знав, як він крок за кроком ходив за кляжичем Володимиром, як оберігав його від кожного злою ока* (Скл., Святослав, 1959, 482); // *за ким.* Постійно бути біля кого-небудь, заліцуючись, домагаючись взаємності або настійливо добиваючись чогось від нього. *Вона любила хлопці і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою* (Коцюб., I, 1955, 64); *Військовий лікар ходить за начальником станції і просить відправки* (Тют., Вир, 1964, 347); *Порфир ходить слідом: розкажіть, розкажіть ще про свою дисертацію...* (Гончар, Бригантіна, 1973, 148); // *за ким.* Бути поруч з кимсь, супроводжувачи його. [Ю д а:] *Хто такі всі ті, що з ним [пророком] ходили? Все рибалки більше* (Л. Укр., III, 1952, 136); // *Робити візит кому-небудь, відвідувати когось.* *Як поли врізав [Грицько] від Чипчиної хати; казав і Христі, щоб не ходила* (Мирний, I, 1949, 403); *І не був поет самотним, — До його малої хати*

Раз у раз ходила молодь Пісні-слова вислухати (Л. Укр., I, 1951, 364); *Сусід до сусіда ходить рідко, хіба що зимою в довіг, смертельно нудні вечори на перекур* (Тют., Вир, 1964, 173); // *Бути присутнім на якомусь святі, брати участь у гулянці. — А як батько образився, — як не пустить більш по весіллях ходити — де тоді Якова побачиш?* (Вовчок, I, 1955, 207); // *Звертатися до когонебудь за порадою, допомогою чи до установи в клопотанням. Не ходи до суду, бо хліба не буде в біду* (Укр. присл., 1963, 134); — *Одна, кажуть, жінка роздратувала.. жабу. А та як стрибне та прямо в пазуху. У жінки дитинка маленька. Погодуйте би — жаба не дає.. Ходили і до знагурів, ходили і до лікарів — нішто нічого не відіє* (Мирний, I, 1954, 271); *Сьогодні вранці він ходив до Оксена за порадою* (Тют., Вир, 1964, 134); // *Учитися в якому-небудь навчальному закладі або в когось приватним чяном. І день і ніч працювала [мати], Подушне платила... І синові за три копії Жулаков купила. Щоб і воно, удовине, До школи ходило* (Шевч., I, 1963, 228); *Я ходжу на уроки англійські два рази в неділю* (Л. Укр., V, 1956, 128); *Терешко, ще коли був дома, ходив один рік до школи й трохи вміє читати й повагом дряпати пером* (Епик, Тв., 1958, 395); // *Бувати де-небудь, виконуючи якусь роботу, займаючись чимсь. Я ще не хожу [ходжу] на службу, а сподіваюся, що до 15 може вже буду ходити* (Мирний, V, 1955, 426); *Він часом три або чотири дні поспіль не ходив на роботу і вертався додому п'янький* (Н.-Лев., VI, 1966, 403); — *Ей, вже хоч там як, а на той рік і я піду на поле. Вже ж тоді я буду більша. Ярина торік вже ходила...* (Л. Укр., III, 1952, 643); // *Вирухати куди-небудь з метою найнятися на роботу, заробити грошей. Усе так само ходила удова на поденщину, та усе менша її плата була* (Вовчок, I, 1955, 314); *Він був убогий сибі сирота, усе ходив по наймаз, у чумаках да в чабаназ, дак не доводилось йому косити* (Барв., Опов., 1902, 5); *Робила ж [Маруся], як проклята — по домах ходила прати* (Головко, II, 1957, 440); *Не буде ні проклятих глотає Озєнкіє, ні панських прикажчиків, до яких мати ходить в'язати за шостого снопа* (Гончар, I, 1959, 6); // *до кого. Бувати в дівчини, жінки як жених чи коханець. — Може, думася, покину? Ні, моя рибчино, Буду ходить, буду любить, Поки не загину!* (Шевч., I, 1963, 149); — *Ходить [Зінько] до Грицькової молодиці. Ну, а шила в мішку не втаїш, коли вже все село його бачить* (Гр., II, 1963, 414); — *Ну як? Ходить до тебе Тимко чи вже покинує?* (Тют., Вир, 1964, 127); // *за ким, коло кого. Залицятися, женихатися до когонебудь. Біда мені, біда мені з тими парубками, Та ще курці до коліна — ходять за дівками* (Коломийки, 1969, 101); *Він [отець Василь] давно вже ходив коло тієї дівчини, а вона за нього не хотіла* (Хотк., I, 1966, 76); // *за кого, рідко. Виходити заміж, одружуватися. Пеклись тут [у пеклі] гарні молодиці, Аж жаль було на них глядіть, Чорняві, повкі, милолиці; І сі тут мусили кінити, Що замуж за старих ходили І мишаком їх поморили, Щоб паслі гарно погуляти* (Котл., I, 1952, 140); // *Нападати військом, виступати з боями. Точилась жорстока війни — князь Ігор кілька разів ходив на Цар-город* (Скл., Святослав, 1959, 95); *Де ходили люті турки-аничари, Там насутесь мирні овецьк отари...* (Л. Укр., I, 1951, 19); // *із сл. війна, бій, атака, похід, рейд, військо і т. ін. Брати участь у військових діях. Не один козак сам собі шкודה ходив, Що від молодой жінки у військo ходив* (Укр. думи., 1955, 20); — *Баби на сейми не їздять і на війну не ходять, — сказала Тодозя* (Н.-Лев., VII, 1966, 104); — *Улю, що з тобою? — здивувався Оряж. — Ти ж у бої ходила! — Іваночку, то зовсім інше, — посміялась*

Уляна крізь сльози. — То війна, а це життя (Довж., I, 1958, 392); *Під гарматним обстрілом командувач був цілком спокійний. Його командарми й команди знали випадки, коли він ходив в атаку разом із стрілецькими лавами* (Ю. Янов., II, 1958, 237); — *Ми з ним в сорок першому разом проти німця в штикову ходили* (Ю. Бєздик, Полк., 1959, 41); *Гетьман Миколай Потоцький перевів польське військо за Дніпро й звелів запати козаків та селян, що ходили у повстання* (Н.-Лев., VII, 1966, 25); *Ми з ним у розвідку ходили, з одною їли казанка* (Сос., II, 1958, 386); *По всіх селах тут знають його, «захисника праці», як знають і базароз і його бійців, з якими він ходив штурмувати грецькі кораблі* (Гончар, II, 1959, 383).

◇ *Назірці ходіти за ким — стежити за ким-небудь. Лево кілька разів припрошував, щоб дівчина сіла на санчата, але вона віднікувалась, бо не хотілося, щоб назірці за нею ходили всі Щербини* (Стельмах, I, 1962, 158); *По людях ходіти — просити милостянку; жебракувати; Ході здоров (здоровий, здорова); Ходіть здорові див. здоровий; Ходіти в гості — відправлятися або прибувати куди-небудь як гість. — Чи не застудились ви вчора перед вечором, як ходили в гості? — спитала в неї Маруся* (Н.-Лев., VI, 1966, 49); — *Скажи, чи ти хоч куди-небудь ходиш в гості? Чи маєш кума?* (Гончар, III, 1959, 221); *Ходіти з торбами (з торбою) див. торба; Ходіти на вулицю — брати участь у гулянках (перев. увечері). Стара мати примітила це і догадалась, що він ходить на вулицю та гуляє до пізньої ночі* (Н.-Лев., VI, 1966, 318); *Ходіти на жєбри (по жєбрах, у жєбри) див. жєбрі; Ходіти на ралєць див. ралєць; Ходіти по миру див. мир?; Ходіти по сусєдах див. сусєд.*

3. *Плавати (про рибу й морських тварин). Відомо Порфирові, котра [риба] і куди ходить на нерест* (Гончар, Бригантина, 1973, 38); *Раз така згря [риби] ходить по озеру, то вона може й повернутися, піти глибше або наблизитися до берега* (Собко, Біле полум'я, 1952, 82); *Вони [пілоти] летять крізь ніч північку, Де ходить в морі риба-кит...* (Нех., Під.. зорею, 1950, 52); // *Літати (про птахів).*

4. *Переміщатися (про наземний транспорт). Рейки на насипу поржавіли за літо. Давно тут не ходять поїзди* (Гончар, III, 1959, 37); // *рідко. Іздити куди-небудь на чомусь, чим-небудь. Взяти, попордали овецьки та накупили волів, та став дід ходити тими волами у дорогу* (Укр. дят. фольк., 1962, 116); // *Плавати (про водний транспорт). По йому [лиману], мов великі палади, ходили судна, берлини, баркаси, плоти* (Мирний, I, 1949, 174); *Від цього ж місяця [на Подолі] важкі пороми ходили й до лівого берега, де починався й зникав у лісах гостинець — шлях, яким рушали на коняч у далекі країни купці з Києва* (Скл., Святослав, 1959, 64); *Бувалий матрос ніколи не скаже, що кораблі плавають по морю. Вони ходять* (Літ. Укр., 18.VII 1967, 1); // *Плавати на суднах (про людину). Не кожному матросові випало ходити цим катером з крейсера «Адмірал Нахимов» до берега* (Кучер, Прощай., 1957, 5); *Коли справа торкалася будь-яких питань, всі матроси, звичайно, зразу ж поверталися в бік Юзіма Гладкого, старого моряка, що вже ходив навколо світу на «Рюрик»* (Довж., Зач. Десна, 1957, 392); — *В тивх краях морем здебільшого ходять малайці* (Ю. Янов., II, 1958, 152); // *Літати (про літак); водити літак. Коли навіть ось тут, у степах, чорна буря йде, валує, і все небо від неї чорне, і здається, кінця нема у височині цієї кураєві, то вони, льотчики, вияляється, і над нею, над бурею, ходять* (Гончар, Тронка, 1963, 63); // *Здійснювати рейси за певним маршрутом, розкладом (про будь-який вид транспорту); курсувати. — Мій напарник Зоуля повну*

адресу написав.. Іхати до олійного заводу. Там ходить автобус (С. Крачч., Квіти., 1959, 149).

5. Рухатися, перемішатися сюди й туди (про предмети). *Туго; одні лажки, мов коси, знай годять од тарілок до ратів, од ратів до тарілок...* (Мирний, I, 1954, 334); // *Пересуватися в небі (про небесні світила). — Ох, бабусечко!.. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи та товчи, та й товчи!.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять?* (Вовчок, I, 1955, 104); *Був засуджений [Галілей] ченцями за свою науку про те, що не сонце ходить навколо землі, а земля навколо сонця* (Л. Укр., VIII, 1965, 188); *Земля, мов хліб, пашисть, зіходить; Високо в небі сонце ходить* (Шпак, Вибр., 1952, 94); // *Ритмічно піднімається й опускається. Тяжко ходять заплалі груди — неприязнь роззира (Горд., II, 1959, 218); Довга Ляцубина шия знову витягнулася, хрящуватий випнутий кадик ходить енергійно (Гончар, Тронка, 1963, 143); // Сіпатися, смикатися (про м'язи та частини тіла). *Портмє жує щось, і його поєне обличчя ходить на гладкім підборідді, наче плаває в хвилях* (Коцюб., II, 1955, 413); *Кошлаті брови його ще нижче насунулися на очі, м'язи дружно ходили під шкірою* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 22); *Чим далі читає [чоловік], тим більше змуриться, жовна нервово ходять під сухою темною шкірою обличчя* (Гончар, II, 1959, 209); // *Рухатися вперед і назад, обергатися в чому-небудь, зачинятися й відчинятися (про двері, засув і т. ін.). — Ідти у хату: я вже сама закручу завертку, бо вона в нас так туго ходить, що як хто другий, то й не закрутить...* (Мирний, I, 1949, 271); *Це була така радість — бачити, як нові, добротні соснові двері плавно ходять на змачених завісах...* (Мокр., Острів., 1961, 53); // *Гойдатися, коливатися (про хвілі). *Сомкове військко — наче те море, що спереду ще хоч видно, як хвілі ходять, а дальш, у темноті, так уже тільки реве да бурхас* (П. Куліш, Вибр., 1969, 157); *Далі, за тихими блакитними гаванями, ходило синіми хвилями море* (Смолич, Світанок., 1953, 431); *Сама вода чорна, і брижі там ходять від вітру дрібнінькі, але ворони, роздратовані, в несупокі* (Тют., Вир, 1964, 126); // *З'являтися то в одному, то в іншому місці (про світло, промінь, тіні і т. ін.). *В хаті стояла задуха, пахло сугими васильками, якісь тіні ходили по стінах у присмерку* (Коцюб., I, 1955, 229); *У саду, на секунди зникаючи в плямах світла, ходять тіні* (Собко, Любов, 1935, 3); // *Передаватися, переноситися від одного до другого. *Кобзар ешкварив, а козаки — аж Хортця гнеськи — Метелиці та гонака Гуртом оддирають; Кухоль ходить, переходить, Так і висизас* (Шевч., I, 1963, 74); — *Гей, сип у кухню свій вина, Хай ходить з рук на руки...* (Граб., I, 1959, 419); *Чарки ходили по руках, пляшки з горлякою треба було наповнювати раз по разу* (Фр., VIII, 1952, 64); // *Поширюватися, переміщатися (про хмари, дим, нил, туман і т. ін.). *Ходять хмари кругом сонця, Вітер подихав, Шумить Дніпро під чоном, Тебе проводжас* (Пісні та романси... II, 1956, 134); *Дим, наче хмара, ходить понад головами* (П. Куліш, Вибр., 1969, 138); *Тютюновий дим по хаті ходив хвилями, й на полиці каганець ось-ось повисав* (Головко, II, 1957, 257); // *Дути, повітати (про вітер). *Ходить вітер, ходить буйний, По полю гуляє* (Граб., I, 1959, 197); *Підсліпо, чадіючи на всю хату, горів його [каганця] гніт; вітер ходив по хаті; сизий світ коливався на всі боки* (Мирний, III, 1954, 11); *Угорі ходив вітер і здмухував сніг на халати* (Тют., Вир, 1964, 494); // *розм. *Пильно дивитися, водяти поглядом по чому-небудь. *Знов сідаю на камені, очі любовно ходять по всьм, що довкола* (Хотк., II, 1966, 387); *А очима [Бовдур] звільна-звільна ходив по казні* (Фр., I, 1955, 282); // *Бути*********

в дії; працювати. *Скрипуче колесо довше ходить* (Номис, 1864, № 8157); *Розмова ведеться пошалу, щораз уривається; веретена шпарко ходять* (Л. Укр., III, 1952, 469); *Тришари перфоратори, гуркотили молоти, розбивали важеленні брули міцного граніту, і безперестань ходили в повітрі стріли кранів* (Коцюба, Нові бергси, 1959, 92).

◇ **Вітер ходить у кишені (кишенях)** — те саме, що **Вітер свіще у кишнях** (див. **вітер**). *За все там [у місті] треба заплатити, А се найбільш усього іходить, Бо як в кишені вітер ходить, То треба спершу заробити* (Укр. поети-романтики... 1968, 329); **Голові кругом (ходором) ходить у кого, кому від чого і без додатка:** а) *хто-небудь перебуває в хворобливому стані зазнамочення. *Увечері щось мене тре, мне, руки і ноги судомить, усю докупі зводить, а голова так кругом і ходить* (Мирний, I, 1954, 91); [Микола:] *Слаба голова, кажеш. *Правду кажеш! І без твого вишмаку вони мені ходором ходила, а тепер ще гірше* (Фр., IX, 1952, 133); б) хто-небудь відчуває розгубленість, перебуває в стані пригнобленості (від надміру численних вражень, почуттів і т. ін.). [М а р у с я:] *Кругом ходе моя голова від думок тяжких* (Мирний, V, 1955, 100); [М а р'я н а:] *Голова у мене кругом ходить, серце чогось ізмило, ізболіло — чую я на свою голову щось недобре!* (Вас., III, 1960, 39); — *І то правда, скільки тиш принципів на світі? скільки ідей? Голова ходором ходить, як почнеш міркувати та метикувати...* (Н.-Лев., V, 1966, 110); *Земля ходором ходить див. ходором; Ремінь (різка і т. ін.) ходить по кому (по спині в кого, чий) — ремінем, різкою і т. ін. б'є, шмагас хтось кого-небудь. *У коцери два кінці: один по мені буде ходить, другий по тобі* (Номис, 1864, № 4195); *Скільки раз чубук ходив по його спині* (Мирний, IV, 1955, 169); *Факти фактами. *Ходив дідів аршин по Васюковій спині? Хіба ж це можна приховати?* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 157); *Забутю ремінь, що стільки разів по спині у нього ходив, дорікання та крики відчаю, і нею, матір'ю, постійну ту люту війну прощено, коли він її вижордовував своїм цілоденним байдихуванням* (Гончар, Бригагіна, 1973, 80); *Вона [чопруга] хоч і рідко ходить по спині хлопчача, та магадує про себе щоразу* (Стельмах, I, 1962, 215); **Ходіти по руках див. рука; Ходіти ходором див. ходором.******

б. *перев. а чому. *Бути одягненим у що-небудь. *Через то і хліб не родить, що свиня у пляхті ходить* (Номис, 1864, № 7244); — *Ей де! — сміялася Маруся. — У вас молодичі краще ходять, як дівчата* (Хотк., II, 1966, 13); *Дівчатка ходили в сідничках з блузочками, в босоніжках і косиночках, хлопці — в широченних, добре відпрасованих штанях, підперезаних ремінними поясками з пряжками в формі серця або кинджала, таночкак-спортсменках і майках* (Тют., Вир, 1964, 57); // *Одягтися певним чином. *Поплавецькі дівчатонька по-міщачеськи ходять* (Коломийка, 1969, 53); *Що Власоз? Купець, одкуплиці. *А син по-панському ходе [ходить], руки в персях золотих, на ший ланцюг...* (Мирний, IV, 1955, 126); *Телло так, що всі ходять по-літньому* (Коцюб., III, 1956, 155); // *Мати певний зовнішній вигляд. *Пані наша була не перволіток та й не яка стара. *Ходить було, як намальована* (Вовчок, I, 1955, 258); *Вона виявилася господинею тямуючою, моторною, так що дід завжди ходив обіпраний, обшитий* (Тют., Вир, 1964, 74); // *з чим. *Носити з собою. *А лікар скрізь ходив з ланцетом...* чванивсь, як людей морив* (Котл., I, 1952, 143); *Тим тільки було й душу одводити* [Василь Семенович], *що ходить з рушницею та коли там з дівчатами побалакає* (Мирний, I, 1949, 203); // *Мати на собі. — *Ви ж певне теж студентка? — Чого ви так думас-*********

те? — сказала я. — Ви ходите в окулярах, — відповів він просто (Л. Укр., III, 1952, 579); — А де ж Окунь? — Та який Окунь? — Дід старий, що з бороною ходив (Мирний, I, 1949, 131); — Шкода, коли б наш досвід, здобутий такою ціною, пропав, загубився. Хто знає? Можливо, він ще колись придасться тим, що ходять нині в піонерських краватках... (Гончар, III, 1959, 114).

◇ Фертгом ходіти див. фертг; Ходіти голим (босим): а) не мати в що одягтися чи взутися. На мельника вода робить, а мельника гола ходить (Укр., присл., 1963, 95); Дівча любе, чорнобриве Несло з льоку пива. А я гляну, подивився — Та аж позилися... Кому воно пиво поносить? Чому босе ходить?.. (Шевч., II, 1963, 380); — Не дам! Не дам! Я пучки до м'яса протерла, поки випрала його. Діти голі ходять, — висока, куда молодича в небіаеній сорочці й спідниці чупками пальцями вцепилася в грубий сувій, який тримає перед себе розлюмений бандит (Стельмах, II, 1962, 185); б) не мати на собі одягу чи взуття. Я панського роду, не ходила боса зроду! (Укр., присл., 1963, 122); — Скажіть, ви на острові Паски [Паски] були?.. Це ж там всі люди голі ходять? (Гончар, Тронка, 1963, 148); Ходіти під вусом, рідко — бути підлітком. Було це років сорок тому, а може, й цілий сорок п'ять. Я, як кажуть, ходив уже під вусом і служив у сільського куркуля Тимохи Ложки (С. Кравч., Бувальщина, 1961, 18).

7. який, як. Уживається в значенні дієслівної зв'язки б у т і при позначенні якого-небудь душевного стану, настрою людини або її властивостей, рис. А потім цілий день Вліда ходила [дівчина], мов яка сновида... (Л. Укр., I, 1951, 181); Засмутився Карпо, не їсть, не п'є, як ніч ходить... (Коцюб., I, 1955, 298); Пригнічена такими думками, ходила Олена як побита, не обзивалася ні до кого й словом (Тют., Вир, 1964, 23); // ким, за кого, у кому. Бути ким-небудь або займати якусь посаду. Настала косовиця. За отамана ходить [Чіпка!] (Мирний, I, 1949, 324); Понад десять років ходить Шовкун у загоспаз (Грим., Незакінч. роман, 1962, 30); — Я не дуже емю і не дуже люблю в начальстві ходити (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 94); // Визнаватися, ввозитися ким-небудь або якимсь. Ще років кілька тому він ходив серед перших вербівських хазяїв, бо мав та й зараз має трояк коней, пару волів, дві корови і табун овець (Ішук, Вербівчани, 1961, 32); Сусідський парубок, який відняв мішок картоплі від злодія, довго ходив у героях (Томя., Жмеяки, 1964, 56); — Вона сама до війни в передовиках ходила (Коз., Сальвія, 1959, 10); // Виступати в ролі кого-небудь. Він ходив старостою по весіллях у добрих людей, а вона свашкою (Вовчок, I, 1955, 167); Отже Чіпка сам ніколи не ходив у куми; зате Галя по селу цілу метку хрещеників має (Мирний, I, 1949, 373); // розм. Бути вагітною, чекати дитину. Довго ходила, мертво родила (Номис, 1864, № 5361); Вона вже матір'ю ходила, Уже пишалась і любила Своє дитя (Шевч., II, 1963, 27); — Ще як я нею ходила, приснився раз мені сон дивен-дивен (П. Куліш, Вибр., 1969, 67).

Дівкою ходіти — не бути заміжньою, бути дівкою. Як маємо за біду йти, на біду робити, Воліємо, товаришко, дітками ходити (Коломийки, 1969, 232); А тут уже й дев'ятнадцятий настив... ходжу діркою! (Барв., Опов., 1902, 89); Ходіти важкою див. важкий; Ходіти в чероґній див. порожній; Ходіти на вазі, рідко — бути вагітною. — Стецькова жінка ходила на вазі (Мирний, I, 1954, 304); Ходіти тяжкою див. тяжкий.

8. коло кого — чого, за ким — чим. Стежвити за кимсь, явись з метою забезпечення нормального стану, по-

рядку; давати лад чому-небудь. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, — видно, біля неї ходили хазяйські руки (Мирний, I, 1949, 129); Німець все показував їм, як ходити коло машини (Н.-Лев., II, 1956, 200); Він давав теперказівки, як ходити за казаном, як чистити й мастити всі механізми (Коцюба, Нові береги, 1959, 223); — Полотно, кажуть, ти найкраще білиш? — Та наче емю ходити біля нього (Стельмах, I, 1962, 314); // Годувати худобу й приборати за нею; доглядати, порати. — Гляди мені, діво, щоб чисто ходила біля свиней. Божа тварина любить, щоб дбали (Коцюб., II, 1955, 51); Він висмикнув із тину дубову коляку й пішов виганяти з обори панські воли, за якими ходив з дитинства (Панч, Гомон. Україна, 1954, 295); Хоч і війна, а таки поштивє дитя росте. Та й біля коней уже еміє ходити, а це теж щось значить (Стельмах, Правда..., 1961, 211); // Турбуватися, піклуватися про кого-небудь, забезпечувати необхідні умови комусь, доглядати когось. Він сидів у своїй хаті за божевільного. Десять вшукали — найняли парубка за їм ходити нібито, що жалко бідного чоловіка (Вовчок, I, 1955, 178); Чумає лежав на полу. Доріка промила йому рану, витягла з неї повсть і зав'язала її полотном. Вона ходила коло Матвія з мовчазною любов'ю (Мпк., II, 1957, 312); Ахмет хазяйським оком оглядав його кімнату, ніби шукаючи прикмети, чи добре ходили за чужинцем під час його відсутності (Досв., Гюлле, 1961, 83); Старий визнав її, проте сорочки сам собі перє, не дозволяючи невістці ходити за собою (Гончар, II, 1959, 12); // Бути нянькою, доглядати дітей. Ходила за меншою баршинею невеличка дівчина, сирота Уляна (Мирний, I, 1949, 197); Яке-то воно [дитинча] миле, гарне, маленьке, як-то приємно коло нього ходити (Хотк., II, 1966, 44); — Я хочу працювати. — Будь ласка... — Я буду біля дітей ходити. Можна? (Панч, Синів..., 1959, 10); // Те саме, що обробляти¹ 2. — Сказано, нема сили, не стало здоров'я... Хто ж то коло тієї землі буде ходити, як і влітку так буде? (Мирний, III, 1954, 52); Парубок дивується в душі, як тітка Василя, так любляча землю, не стала ходити біля неї, а зробилася чаклункою (Стельмах, Хліб..., 1959, 146); // Дбайливо доглядати, вирощувати (рослини). Виноград любить, щоб коло нього ходити (Коцюб., I, 1955, 191); Хороший садок. І порядок у нім добрий. За рослинами ходять, поливають, перекопують (Вишня, I, 1956, 181).

◇ За плугом ходити див. плуг; Ходіти за сівалкою (сіялкою) — сіяти насіння сільськогосподарською машиною. Ганна Денисіана сама ходить за сіялкою, сама придивляється і за культиватором, і за боронами (Вишня, Вишні усмішки, 1950, 30).

9. Переказуватися з вуст в уста, поширюватися (про чутки, перекази і т. ін.). Між крижаними ходила татман чутка про жадану волю (Мирний, III, 1954, 185); Дивуюсь: і чого про їх така ходить несласва, що це певні люди (Вас., IV, 1960, 23); Про силу Юрчика ходили цілі легенди (Хотк., II, 1966, 151); Події, що про них гоґин ходив у народі і що до них закликали всі оті промовці на ярмарку, тепер уже здавалися не химерою, як це було ще вчора, а немиучою дійсністю (Головко, II, 1957, 255); // Бути чутним, поширюватись (про звуки). Степами гоґин ходить уночі (Рильський, III, 1961, 69); Горобці кубалилися в стрісі і так вірнічали, що аж виляски ходили по двору (Тют., Вир, 1964, 125).

10. перек. Бути наявним, мати місце, виявлятися де-небудь. Ходить селом тривога, червоніє змарями над гатами, порє ніч вознистими азяками, як ножами (Козл., На переломі, 1947, 127); За синім морем — сині гори І плескіт холоду з ріки, За синім морем — ходить горе Не для багатих, — наєпаки (Мал., Запов. джерело,

1959, 143); «Що ж між нами ходило, чорне та зловісне, що жили ми з тобою, як чужі» (Тют., Вир, 1964, 349); *Біда не ходить одна: восени того ж таки нещасливого року трапилася нова трагедія — захорів малий Левоко на вісну і невдовзі втратив зір* (Нар. тв. та етн., 3, 1969, 62); // *по кому*. Траплятися з кимсь. *Біда не спить, але по людях ходить* (Укр.-прясл., 1963, 39); // *пошпирватися на людей* (про хворобу). *Вже як я бога милосердного молила-просила, щоб прибрав хоч двоє з моїх сиріт, як той обклад ходив по селу* (Григ., Вибр., 1959, 30); // *Охоплювати, вразити що-небудь* (про біль, хворобу). — *І куди він хоче йтати по такій землі? А тут не нині, то завтра жди нової сніговійниці. Чую все добре, — реаматизм так і ходить по костях* (Фр., III, 1950, 263); // *Видуватися, проходити де-небудь*. *По ній [рівнині] ходили люти й прокляті хугові* (Ю. Янов., II, 1958, 180).

◇ **Морбз** *ходить* (дрижакі *хдять*) *поза спіною* (поза шкірою, поза шкүрою і т. ін.) — те саме, що **Морбз** *іде поза шкірою* (див. морбз). *У Івася мороз ходив поза спиною, і він бязко струшувався* (Мирний, IV, 1955, 26); *Навколо якіс куці, гаці і холод могольний, аж мороз поза шкурою ходить* (Тют., Вир, 1964, 17).

11. *Бути в обігу* (про гроші). *Шкурятні гроші ходили* (Номис, 1864, № 6854); — *А які ж гроші ходитимуть?* (Гончар, II, 1959, 16).

12. *Робити певний хід* у якійсь грі. *Один Степан, як жонатий, сидів з дівчатами і... заглядав їм у карти, підказував, що ходити* (Мирний, IV, 1955, 164).

◇ **Ходіти** *козірем* див. *козір*; **Ходіти** *тузами* — те саме, що **Ходіти** *козірем* (див. *козір*). — *Пролізли [куркулі] в щілину якусь? — Пролізли! І ходять тузами* (Бичко, Срібноліття, 1973, 177).

13. *розм.* **Задовольняти** природну потребу. — *А навіщо же поміщати оті клочки [кланті]? — спитала Катюша. — Щоб ходити за хату, — випалив Сашко і знітився* (Чаб., Катюша, 1960, 20).

14. *тільки* *з ос., про кого — що, безос., діал.* *Іти-ся про кого, що-небудь, стосуватися когось, чогось. Ми не мали жодних сумнівів щодо високого ступеня свідомості наших громадян. Але спосіб, яким її збудити! Про це, власне, тільки й ходило* (Мик., II, 1957, 53); *Він зрозумів, що тут ходить про його авторитет перед діачкою, перед цілим товариством* (Коцюба, Нові береги, 1959, 104); [К о н р а д:] *А вас таки дуже непокоїть наша місія? [Р і ш а р:] Гадаю, що і вас не менш, бо ходить о долю такого горожанина, як будівничий Альберт!* (Мам., Тв., 1962, 76).

ХОДІТИСЯ, *п'яся, безос., розм.* 1. Те саме, що **ходіти** 1.2. *Надворі йде дощ, в інтервалах mezi дощем ми ходимо на прохід* (перші дні були дуже погідні, і поді ходилося з охоти, а тепер лише з обов'язку) (Л. Укр., V, 1956, 369); *Цією дорогою ходилося й разом з молоддю дружиною* (Ю. Янов., I, 1954, 90); *Погляд її [баби Ганни] залицує: «Як же ходилося до пана?»* (Стельмах, I, 1962, 424).

2. *коло кого — чого.* *Доглядати когось, що-небудь. І ходиться коло нього [винограду], як коло рідної дитини, і годиться йому, зате же і заикається до нього, як до близької істоти* (Коцюб., I, 1955, 191).

3. *про когось — що, діал.* *Те саме, що ходіти 14.* *При ясної світлі вечірнього сонця вона вгляділа незвичайні рум'яні на їх [дітей] щоках і прикмітила, що в їх мові мовиться не якась звичайна, щоденна, а ходиться їм про щось інше* (Н.-Лев., VI, 1966, 48).

ХОДІННЯ, *я, с.* *Дія за знач. ходіти 1—13.* *Він спускає у воду босі ноги, щоб освіжити їх після цілоденного ходіння* (Ю. Янов., II, 1954, 156); *Пряме ходіння викликало у двоногих мавп переміщення центра ваги тіла*

(Наука., 8, 1963, 33); *Йому теж не до вподоби було це ходіння. Боявся, щоб Сергій її з паметлику не збив* (Тесл., З книги життя, 1949, 111); *Ну, скоро-скоро ось моє ходіння в підпасичах закінчиться* (Гончар, Тронка, 1963, 189).

Ходіння *в народ* — один з найпоширеніших методів роботи революційних народників 60—70-х років XIX ст. серед селянства, коли вони вирушали в село з метою революційної пропаганди. *Йому довелось вийти в тісне зіткнення з простолюдином, відбутти, так би мовити, місію ходіння в народ* (Смолич, Мпр., 1958, 59); *Середина 70-х років XIX ст. — період розгорнутого руху революційних народників, масового «ходіння в народ».* *Помилково вважаючи, що настав час для селянської революції, народницька молодь хотіла підняти на боротьбу широкі селянські маси* (Рад. літ-во, 4, 1963, 101).

◇ **Ходіння** *по м'яках* див. *м'яка*.

ХОДКА, *и, ж. 1. розм.* *Поїздка з поверненням на вихідне місце з метою доставки вантажів, пасажирів і т. ін.* *Оце сповіщасмо, що ми зробили ходку на німецькій штабній машині по місцевості, яка знаходиться під ворогом* (Ю. Янов., I, 1954, 63); *Поголиці йшли біля возів, і це порадувало Зарубу. Жаліють скотину, під гору всі з возів позлазили. Молодець Колода. Мабуть, уже п'яту ходку роблять* (Кучер, Трудна любов, 1960, 225).

2. *діал.* *Дорога* (у 3 знач.). *Вийшли ми так якось уранці, по зорі... да так і повіялись битим шляхом у далеку дорогу, у старечу ходку* (Морд., I, 1958, 44).

3. *діал.* *Валка*. *А що ходка чумаків не одна наверталась на очі, то втішно мені було добре слово почути: «магайбі!» або дороги розпнаться* (Вовчок, I, 1955, 14).

ХОДНЯ, *і, ж., розм.* *Те саме, що ходіння.* *Біда вбогому чоловікові паруватись. За думками і ніч мала, а за ходню — день* (Барв., Опов., 1902, 313); *Яким зараз прстав до Зосі, взявши на руки хлопчика, в котрого боліли од ходні ноженята* (Н.-Лев., I, 1956, 199); *Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування* (Коцюб., I, 1955, 362).

ХОДОВИЙ, *а, е. 1.* *Стос. до ходу* (у 1 знач.), пов'язаний з ним.

Ходові вахта — вахта під час плавання судна; **Ходові рубка**, *заст.* — штурманська, стернова рубка, з якої здійснюється керування судном під час плавання; **Ходовий місток** — основний пост керування судном під час плавання. *На ходовому містку, який здіймався над усіма палубними надбудовами, вже стоїть Угаров* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 122); *Люмінатори ходового містка були заліплені комагами* (Веч. Київ, 12.X 1967, 4); **Ходові випробування** — випробування, які здійснюються під час ходу, руху судна. *Від побудованого причалу відійшов на ходові випробування теплохід-вельетень «Олександр Матросов»* (Роб. газ., 24.XII 1974, 4); **Ходові вогні** — суднові сигнальні вогні, які запалюють під час плавання.

2. *Пов'язаний з роботою, ходом машини чи механізму; робочий.* *Основними вузлами трактора є двигун, трансмісія і ходова система* (Колг. енци., II, 1956, 613); *Ходова частина автомобіля складається з рами, осей, коліс з шинами та підвіски, яка еластично з'єднує осі з рамою* (Автомоб., 1957, 170).

3. *Признач. для ходіння.* *Ходова доріжка; // Признач. для проходу. До робочого місця треба було добуватися вузькою вертикальною горловиною — ходовим гезенком, беручись по вузькій і хисткій залізній драбині* (Ткач, Плем'я., 1961, 126).

4. *Не закріпленій у постійному положенні; рухомий.*

5. *Який працює, перебуває в роботі, експлуатації* (на відміну від того, що стоїть на ремонті, — про меха-

нізма, машина тощо). *Ходова ніч*; // Який використовувають для машин, що перебувають в експлуатації, на ходу.

Ходовий парк — парк машин, які перебувають в експлуатації.

6. Який користується великим попитом, популярністю. *На основі вичення інтересів читача треба виробити типи масових ходових видань* (Компартія України в резол. і рішен., 1958, 308); *Ярмарку скрізь гудуть. Тільки товари давай ходових* (Кучер, *Трудна любов*, 1960, 340); // Широковживаний, дуже поширений, відомий. *Один прийом буржуазної преси завжди і в усіх країнах є найбільш ходовим і «безпомилково» дійсним. Бреши, галасуй, кричи, повторюй брешку — якщо-небудь залмишеться* (Ленін, 31, 1973, 210).

7. Який переміщується в певному напрямі; // Який іде вгору за течією метати ікру або пересувається самими в певний час (про рибу); // Який рухається в одному напрямку з кям-, чым-небудь (про вітер); попутний. [Генерал:] *Бензину досить?* [Єфрейтор:] *Вистачить! А коли що — можна й вітрило підняти. Вітер — ходовий!* (Мам., Тв., 1962, 390); *Ворог уже повернує човен, поставив вітрило і з ходовим вітром зупко віддалься* (Довж., II, 1956, 531); [Шульга:] *Вітра в сили людини для мене більше, ніж ходовий вітер вітрилової корабля...* (Рибак, Час., 1960, 102).

Ходове судно — судно, яке йде вгору по річці (на відміну від сплавного, що йде за течією вниз).

ХОДОВІСТЬ, вості, ж. Абстр. ім. до ходовий 6. *Роботу підприємства треба оцінювати не тільки по «валу» і по номенклатурі, а й з урахуванням «ходовості» товари, їх попиту в населення* (Ком. Укр., 8, 1964, 8).

ХОДОЗМЕНШУВАЧ, а, ч., техн. Механізм для зменшення швидкості машини. *Нивантажувач* [ГРС-50] складається з рами, стріли., ходозменшувача (Колг. Укр., 8, 1962, 21).

ХОДОК¹, а, ч. Те саме, що **ходік** 1,2. *Богць стилився на коні. Вінуку руським чубом. Вже не їздець і не ходок, Рука трима спрокволю Реміний жовтий поводок, Опущений додолу (Мал., Звенигора, 1959, 115); Проте — одчуваю [відчуваю] навіть якісь гордоці, якусь одновіддаленість [відповідальність] перед родичами, так, ніби посилають мене в інший, принадний край ходоком, делегатом* (Вас., Незібр. тв., 1941, 164); *Звідси, з Смолького, керував Ілліч революцією, тут приймав він ходоки з народу, вів з ними задушевні бесіди, давав цінні поради* (Вітч., 1, 1974, 166).

ХОДОК², дка, ч. 1. Зменш. до хід.

2. гірн. Горизонтальна або похила виробка, яка служить тільки для проходу шахтарів. *Весело було знаходити в собі колишню орієнтацію в своєму підземному царстві, у плаутанні косих штреків, ходків* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 73).

ХОДОРОМ, присл., розм.: \diamond **Голова** ходором **ходіть** див. ходіти; **Земля** ходором **ходіть** під ким — уживається на позначення надзвичайно кмітливої, спритної у своїх діях людини. — *Ну й сучий же син!* — так характеризувала його Ульяна. — *Земля під ним, анатемським, ходором ходить!* (Вишня, I, 1956, 18); **Пітй** ходором **див. пітй**; **Ходіти** (заходіти) **ходором**: а) сильно здрогатися, двигітти. *В хлоп'ячому гуртожитку з кожним листом викаблувували такого гопака, що будинок ходором ходив* (Жур., Опов., 1956, 108); *Стіл заходив ходором; чарки й пляшки заторогтіли* (Мирний, I, 1949, 258); б) дуже швидко рухатися під час роботи тощо. *А парубки, в боки ввавшись, ходором ходили!* *Присвітують, притупують* (Укр. поети-романтики., 1968, 384); *Недалеко од хати під зрушею Мотря терла коноплі. Її руки ходили ходором* (Н.-Лев., II, 1956,

278); *У хлів зряється Оріся: хустка на плечах, очі горять, граблі так і ходять ходором в руках* (Тют., Вир, 1964, 273); в) то підніматися, то опускатися (про груди, плечі і т. ін.). *Овечата ледве сновгали по траві, шукаючи тіні, і, не знаходячи, жалібно деренчали, голови їх хилилися, боки ходором ходили* (Мирний, IV, 1955, 20); *В Омелана Івановича ходором ходило черево* (Панч, II, 1956, 379); *Кулаки [Гречки] стискалися так, що зружтіли пальці, плечі ходили ходором, ноги чітко відстукували такт мелодії* (Смолиц, *Рече та стогне..*, 1960, 94); г) посилено смикатися, рухатися (про м'язи, частини тіла і т. ін.). *Свідні щелепи ходили в його ходором, він увесь трусився* (Гр., II, 1963, 409); *Кожна клітинка круглого Олінового обличчя зміалася, під тугою шкірою ходором ходили якісь живчики* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 168); д) те саме, що **кніті** 5. *Над шляхом, у затишному дворі Гордицької, усе ходило ходором. За кілька днів радянські воєки встигли поладити паркан, біля конюшні навісити двері, а на хаті з'явилися нові латки гонту* (Чорн., *Визвол. земля*, 1959, 180); *Оглядаючи пройдені бурхливі юнацькі роки, чесно скажу: шкільні годочки веселення пробіг. Проскочив, аж луна по школі розлягалася. Усе ходором ходило* (Ков., Кутя., 1960, 135).

ХОДУЛІ, уль, мн. (одн. ходуля, і, ж.). 1. Те саме, що **діби**. *Клим на Ходулі раз піднявся, Що вище всіх — над всіми величався, Недовго ж постояв — Упав* (Бор., Тв., 1957, 168); *Коли [Юхим] затворив на рева-тизм, то переходив річку на ходулях* (Чорн., *Визвол. земля*, 1950, 154); *Уніформіст подає високі ходулі. Глядачі затихають, насторожуються* (Ткач, *Арена*, 1960, 168); *Спритні англійські малярі працюють на ходулях, виготовлених з легкого металу* (Наука., 12, 1965, 44); *У порівні. *Приходжу до хати і застаю таку картину: посеред хати стоїть Казімір. Хоч би вже прибрал якусь скромну позу, а то, як навмисне, розчепівся, як на ходулях* (Вільде, *На порозі*, 1955, 114).

2. перен., розм. **Що-небудь неприродне. Розмови про «ходулі», «неприродність», «однобокність» і т. п. тут ні при чому** (Еллан, II, 1958, 120).

3. перен., розм. **Ноги** (у 1 знач.). *Страус на своїх голих ногах-ходулях підійшов до муру й намагався зазирнути через нього в сад* (Довж., III, 1956, 66); *Плигнув [Микола] під ковдру, витягнув ноги і блаженно посміхнувся — нагасався-таки за день. Ніби й нічого не робив, а он як гудуть ходулі* (Збан., *Курял. о-ви*, 1963, 102).

ХОДУЛЯ див. ходулі.

ХОДУЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **ходулі** 1.

2. перен. Позбавлений оригінальності, природності, бундючній і разом з тим банальній. *Поганий той актор, який «пересолює і переперчує», який малює роль одною якою-небудь фарбою. Це неминуче призводить до штампу, до створення жертвої ходульної соціальної маски* (З глибин душі, 1959, 58); *Треба показувати [в літературі] не вигаданих, ходульних, якихось не схожих на тисячі людей ідеалістичних сузарів і не якусь пере-січну величину сірєнжкої людини, а великих «малих людей» з народу* (Вітч., 8, 1958, 138); *Бідна краля правди про те, що пильщики стомаються, коли пильють, та ще важкими паралельними пилами, довела, що весь мій нарис був ходульним* (Довж., VI, 1957, 632).

ХОДУЛЬНІСТЬ, вості, ж. Абстр. ім. до **ходульний** 2. *Мені треба написати.. всього лише сто сторінок на машинці. І треба, до того ж, щоб у цих ста сторінок не було ні схематизму, ні декларативності, ні ходульності* (Довж., III, 1960, 148); *Дискусія точилась і навколо принципів створення [в драмі] типових, індивідуально виразних характерів, за життяву простоту*

й природність, проти ходульності й декламаційності в зображенні позитивного героя (Укр. рад. драм., 1957, 42).

ХОДУНОК, нка, ч., розм. 1. Дитина, яка тільки почала ходити.

2. *перв. мн.* Пристрій для дитини, що вчиться ходити, у вигляді з'єднаних стовпчиків на коліщатах. Хто з молодих матерів не хоче придбати «ходунка» для своєї дитини, що тільки-но починає вчитися ходити? (Рад. Укр., 27.VI 1961, 4).

ХОДУНОМ, присл., розм.: Ходити (заходіти) ходунбом — те саме, що Ходити (заходіти) ходором (див. ходором). Дід Сатрон позитав головою, потяг онука за рукав геть від сеердловици. Далі тут бути він не міг. Під ногами двистіла земля, ходила ходуном, неначе він перебував на палубі якогось корабля (Цюпа, Країни, 1971, 148); Він [Мічурін] був блідий від внутрішнього вогню. Його утлі груди ходили ходуном, і розторсані бронзітні півні вищали в грудях нестройним хором (Довж., Зач. Десна, 1957, 223); Ковтав [Степан] пересохлим горлом слину, від чого адамоє яблуко під бороною так і ходило ходуном (Кучер, Трудна любов, 1960, 143); Мабуть, ще ніколи не було в Білоцерківці таких шумлих і людних зборів. Палац культури просто ходив ходуном, жодного айльного місця у просторому залі (Чаб., Тече вода... 1961, 23).

ХОДЯЧИЙ, а, е, розм. 1. Який ходить. Вільному — воля, ходячому — путь (Укр. присяг., 1963, 155); Не дай стати ходячому, Серцем замірати І гнилою колодою По світу валяться (Шевч., I, 1951, 349); // Який подорожує, мандрує; мандрівний. Ставили цей мур графи Браніцькі, щоб звити торговельне кубло для своїх улюблених крамарів та ходячих банкірів (Н-Лев., VII, 1966, 351); // Який може ходити, пересуватися сам (про хворого). Усіх [французів] мучила справа, та хоч поміж поранених були і ходячі, але вони не наважувалися виходити з хати (Кочура, Зол. грамота, 1960, 315); Тепер у Ольги лишилися тільки такі поранені, яких у госпітальях називають ходячими (Дор., Не повтори..., 1968, 23).

2. *перен., ірон.* Який є живим втіленням кого-, чогонбудь. Для втілення в мистецтві образу сучасника треба мислити завжди значними соціальними категоріями в усій різноманітності суперечностей, пошуттів, з глибокими підтекстами. Інакше на екрані дедалі частіше почнуть з'являтися ходячі саєми замість живих радянських людей (Довж., III, 1960, 8); [В а л я:] Даню, ти що — драгуєси зі мною? Думаєш, Валя — якийсь циркуляр? Ходяча резолюція? (Мокр., П'єси, 1959, 206); На екрані вже він..., цей ходячий колодязь мудрості, силав би прислів'ями, а тут мовчить (Гончар, Циклон, 1970, 133).

◇ Ходяча газета, див. газета; Ходяча енциклопедія, див. енциклопедія; Ходяча совість (чеснота і т. ін.) — людина, основною рисою якої є доброчесність, добропорядність. Учив він сумлінно, бо сам він був ходяча совість людська (Вишня, I, 1956, 6); Мудрий чоловік той Гриць Прутик. Працює на диво всім зразково, віддає кожному, що належить, словом, ходяча чеснота (Ков., Світ..., 1960, 77); Ходячий довідник — те саме, що Ходяча енциклопедія (див. енциклопедія). У нього була дивовижна пам'ять. Дільничий обліковець називав його «ходячим довідником» і не раз звертався до Сої, коли треба було уточнити якусь цифру чи день якоїсь події (Ткач, Плем'я..., 1961, 98); Ходячий мрець (мертвець); Ходячі м'ячі — дуже виснажена, худя людина. Не було вже, мабуть, нічого на світі, що могло би вразити бідного Хаїма. Це був ходячий мертвець (Хотк., I, 1966, 160).

3. Який широко вживають, використовують; загальноприйнятій. «Вільна народна держава» була програмною вимогою і ходячим лозунгом німецьких соціал-демократів 70-х років. Ніякого політичного змісту, крім міщанськи-пшиномовного опису поняття демократії, в цьому лозунгу нема (Ленін, 33, 1973, 19); Крок за кроком спростовувала і спростовує поезія ходяче подолання про те, що прогрес убивав мистецтво (Рад. літ-во, 7, 1967, 18); // Який узвичаївся, ustalився; типовий. Шевченко знав, що більшість армійських офіцерів — п'яниці, картярі і бретери, і хоча Долгов ніби й не був схожий на цей ходячий тип арміяця, Тарас Григорович намагався стушуватися і на запитання відповідав якомога лаконічніше (Тулуб, В степу..., 1964, 86); Використовує Старицький у п'єсах і великий матеріал народної фразеології — прислів'я, приказки, ходячі порівняння (Курс іст. укр. літ. мови, I, 1958, 371); // Який користується великою популярністю; розповсюджений. Мені здається, що Котляревський..., може, якими ходячими у той час піснями і скористувався задля своєї «Наталки» (Мирний, V, 1955, 407); «Декамерон» Боккаччо вирис на ґрунті ходячих оповідань і анекдотів (Рильський, IX, 1962, 191); // Позбавлений оригінальності, природності; банальний. [І б с е н:] Існує ходяча фраза, за яку завжди лавні втопитися розумуєць базикала, які повторюють чужі думки, тільки-но захочуть позизувати перед юрбою (Вітч., 5, 1956, 159).

ХОДЬБА, й, ж. Те саме, що ходіння. Рук не чула, несучи дитину, ноги дуже болячі від ходьби (Кв.-Осн., II, 1956, 458); Вона до гетьмана підходить, і од ходьби вбрання шумить... (Сос., I, 1957, 382); Ходьба втомлювала і заспокоювала Юрка (Тулуб, Людолови, II, 1957, 323).

Спортивна ходьба — вид легкої атлетики, який полягає в ходінні швидким темпом на довгі дистанції (10—50 км). Іван Петрович Погребняк по праву вважається піонером спортивної ходьби (Веч. Київ, 11.X 1967, 2); Ходьба на лижах — катання на лижах. Зміцнити спортов'я може ходьба на лижах (Логіка, 1953, 75).

ХОЗАР див. хозарі.

ХОЗАРІ, хозарів і хозар, *мн.* (одн. хозарин і хозар, а, ч.; хозарка, и, ж.). Тюркські напівкочові племена, які в I тисячолітті н. е. жили в Південно-Східній Європі. Скіфи, а за ними готи і сармати, гунни й авари, хозари й печеніги, а потім половці, — всі вони побували тут, виживаючи одні одних з багатого дніпро-дунайського краю (Добр., Очак. розмир, 1965, 20); Літописці відзначають, що вже у 859 році хозари збирали данину від сіверян, поляни і в'ятичі срібними монетами, шкурками білок, куниць (Хлібороб Укр., 11, 1968, 37); *У порівн. Хлопчакі галиси у війну..., листям лопушняка бинтували рани..., гарцювали на палицях, як хозари (Тют., Впр, 1964, 471).

ХОЗАРИН див. хозарі.

ХОЗАРКА див. хозарі.

ХОЗАРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до хозарі.

△ **Хозарський каганат** — ранньофеодальна держава, що виникла в середині VII ст. в степах між Каспійським і Азовським морями.

ХОКЕІСТ, а, ч., спорт. Гравець у хокей. На Центральному стадіоні [Києва] водночас можуть тренуватися футболісти, легкоатлети..., хокеїсти, а взимку — ще й стрибунки на лижах і ковзанярі (Знання..., 2, 1974, 28).

ХОКЕЙ, ю, ч. Спортивна командна гра з шайбою або м'ячем на льодовому майданчику або трав'яному полі. Починаючи з 1937 року, в СРСР регулярно проводяться змагання на кубок з хокею з м'ячем, а згодом і на першість країни (Спорт..., 1958, 145); Найбільше роботи

Викторові! Він уже купив лижі, і ковзани, і ключки для хокею, трояк самок (Коп., Тв., 1955, 208).

△ Трав'яний хокей див. трав'яний; Хокей з шайбою див. шайба.

ХОКЕЙНИЙ, а, е. Прикм. до хокей і хокеїст, пов'язаний з ним. Наші провідні хокейні клуби заповнили паузу у внутрішньому календарі виступами на зарубіжних майданчиках (Рад. Укр., 5.I 1971, 4); Хокейний матч; // Признач. для хокею. Збираються залити каток для масового катання, ковзанку для дітей, хокейний майданчик... на стадіоні «Старт» (Веч. Київ, 23.XI 1974, 4).

ХОЛ, у, ч. Велике приміщення, призначене для чого-небудь (зал для цублічних зборів, кімната для чекання в готелі, театрі, кіно тощо). Після вечері двігата зустрілися в голі і спробували поговорити (Собко, Стадіон, 1954, 36); Молодцюватий портфель заповнавив відчинив перед ними скляні двері до просторого холу (Ю. Бедзик, Вогонь..., 1960, 6).

ХОЛЕРА, н, ж. 1. Гостроінфекційне епідемічне шлункове захворювання, що супроводжується корчами, проносом, блюванням. Вони з холери повмирали (Шевч., II, 1963, 173); Влітку 1892 р. мене напала холера та й ледве мене не вжорла (Крим., Вибр., 1965, 584); Захворів один робітник, і задали, що то холера (Смолич. Прер. катастр., 1956, 34); // Епідемія цього захворювання. Мати в холеру померла (Барв., Опов., 1902, 52); І Дрогобича не минула холера (Фр., VIII, 1952, 333); Того року холера лютувала по всій Росії (Тулуб, В степу..., 1964, 299); *У порівн. Їй почало даватися, що зароза прокляття вже обернулася на справжнє прокляття і, як холера, її смертельний вплив почав позначатись на чоловікові, що був для неї в цьому суровому житті чисто всім (Довж., I, 1958, 434).

2. розм. Уживається як лайливе слово. Люди боляться його, як вогню, бо він, холера, був страшним драпіжником (Казки Буковини..., 1968, 41); Обважнілий чоловік пильно націлився очима в двері, але, зробивши два кроки вперед, невідомою силою відштовхнувся до лави.— Ух, ти, холеро,— дивувався Ларіон і знов пильно цілився на клямку (Стельмах, II, 1962, 370).

◇ Холера з ним — уживається для вираження мимовільної згоди на що-небудь, втрати інтересу до чого-небудь, як знак того, що щось можна залишити поза увагою; Що за холера? — уживається для вираження здивування, незадоволення; що це значить? — Іду собі попри призбу на причілок... Вийшла туди, коли глип — аж ніби видіти почало. Що, думаю собі, за холера така? Ще й треті пісні не співали, а вже розвидняється (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 272).

ХОЛЕРИК¹, а, ч. Людина з енергійним, але неврівноваженим типом нервової системи. Холерик — людина бистра, іноді навіть порицата, з сильними почуттями (Психол., 1956, 20); Холерик відзначається сильними емоційними поривами, глибиною своїх устремлень, нерівноваженістю, частими перемінами настрою (Знання..., 11, 1971, 18); У сангвініка і холерика — швидких сильних типів — вихідний життєвий тонус, як правило, вищий, ніж у флегматика або меланхоліка (Наука..., 5, 1973, 87).

ХОЛЕРИК², а, ч., розм. Людина, хвора на холеру.

ХОЛЕРИЧНИЙ, а, е. Стос. до холерика (див. холерик¹). Понад дві тисячі років тому Гіппократ поділив всіх людей за їх поведінкою, за їх реакціями на зовнішні подразнення, як ми тепер говоримо, на чотири основні типи: сангвінічний, холеричний, меланхолічний і флегматичний (Мед. ж., XXIII, 4, 1953, 3); // Власт. холериків. Холеричний темперамент.

ХОЛЕРНИЙ, а, е. 1. Прикм. до холера. Роботи Заболотного розвинули і доповнили його учні й послідовники. Було намічено ефективні заходи боротьби з холерними епідеміями (Наука..., 12, 1956, 28); Виявлені були холерні вібриони у воді (Матеріали.. охор. здоров'я., 1957, 186); Лектор поставився критично до результатів лабораторних дослідів з холерними культурами (Мікр. ж., XVIII, 1, 1956, 64); // Пов'язаний з епідемією холери.

Холерні бунті — заворушення в Росії на початку XIX ст. в зв'язку з епідемією холери.

2. Який захворів на холеру; // у знач. ім. холерні, них, мн. Ті, що захворіли на холеру. Піввагона відокремили дошкою для холерних (Ю. Янов., I, 1958, 70); // Признач. для хворих на холеру. Солдати розташували за містом у колишніх холерних бараках (Панч, На калин. мості, 1965, 86).

ХОЛЕСТЕРИН, у, ч., спец. Органічна жироподібна речовина, яка міститься в усіх органах і тканинах організму, а також у продуктах харчування й відіграє важливу роль у життєдіяльності організму. В ікрі [рибу] міститься значна кількість лецитину і холестерину — дуже важливих речовин для діяльності нашої центральної нервової системи (Укр. страви, 1957, 70); При атеросклерозі в стінці артерій утворюються скупчення жирових речовин (ліпідів), головним чином холестерину (Наука..., 2, 1960, 41); Спеціалісти встановили, що деякі нові метали токсичні, а деякі інші, наприклад цинк і ванадій, — корисні. Вони знижують вміст холестерину, збільшують тривалість життя (Рад. Укр., 29.XII 1973, 2).

ХОЛЕСТЕРИНОВИЙ, а, е, спец. Стос. до холестерину. Перевагу слід віддавати продуктам, що сприяють відновленню холестеринового обміну (Наука..., 2, 1965, 20).

ХОЛЕЦИСТИТ, у, ч., мед. Запалення жовчного міхура. Холіцистит — це запалення жовчного міхура, яке спостерігається як самостійний процес, а також як ускладнення при жовчнокам'яній хворобі (Наука..., 10, 1960, 42); Для лікування жовчнокам'яної хвороби, гострих та хронічних холіциститів використовують корені цикорію дикого, траву вербени лікарської, квіти нагідок та безсмертника (Знання..., 1, 1974, 29).

ХОЛІН, у, ч., тім. Азотиста органічна речовина, вітамін групи В, що бере участь у жировому обміні організму. Протисклеротична дія капутси пов'язана з високим вмістом у ній холіну (Веч. Київ, 30.I 1974, 4).

ХОЛКА, н, ж. Підвищення, горбок у місці переходу ший тварини (кося, вола та ін.) в хребет. Вершник увесь час упирался руками в холку, щоб не потягнути собі тіла і не злетіти через голову (Мик., II, 1957, 524); // Грива, що росте на цьому місці. Хацько, немовби справжній вершник, сидів Сашко на негамзуданому коні, ніжно погладжував йому холку (Юхвід, Оля, 1959, 16).

◇ М'якоти холку див. м'якоти.

ХОЛМОГОРСЬКИЙ, а, е. Виведений у Холмогорах (про породу тварин). Крайні молочні породи [великої рогатої худоби] в Радянському Союзі — холмогорська і арславська (Зоол., 1957, 173); Холмогорська порода гусей — одна з основних в СРСР порід гусей (Укр. с.-г. енци., III, 1972, 438).

ХОЛОД, у, ч. 1. Низька температура навколишнього середовища (повітря, води тощо). Вночі і ожеледь, і мряка, і сніг, і голод (Шевч., II, 1953, 358); Юля лежала, укрита двома ковдрами і зутром, вся посиніла від холоду (Л. Укр., III, 1952, 635); Туман кубилеся над морем, був лютий холод (Ю. Янов., II, 1958, 190); // Свіжість у повітрі; прохолода. В тиш довших безкінця коридорах було тихо, жертво, віяло холодом, немаче десь глибоко під землею (Н.-Лев., VII, 1966, 11); Рано,

за холоду, з росю добре жати. Хруп-хруп, хруп-хруп... Лиш тільки всього й чути (Фр., I, 1955, 61); // Потік, струміль повітря, що має низьку температуру. Вже смерком прийшла Мотря з сорочками й склала їх на лаві. По хаті пішов холод та вохкість (Н.-Лев., II, 1956, 287); Лукерка кинула на плечі хустку і деяку мить стояла, постукуючи плечима, так, ніби по ній раптом ударив струміль холоду (Тют., Впр, 1964, 38); // Місце з низькою температурою повітря. Ніби в хаті, На холоди сердешна мати Під тином, знай собі, сидить (Шевч., II, 1963, 118); «Холодно, — дума Сикліта, — витопить би, та нехай! Нехай Маруся приїде, то й витопить і страву зварить, а то ще по холоді ходитиму» (Григ., Вибр., 1959, 29); — Переді мною вже не гора, а стіна. Дряпаюся на неї, дряпаюся — не бере. Навколо якісь куці, хаці і холод мовильний, аж мороз поза шкурою ходить (Тют., Впр, 1964, 17); // Низька температура когось, чого-небудь. Палазна поправляла полотно на мерцеві, а її пальці чули холод мертвого тіла (Коцюб., II, 1955, 352); Злегка обдряпаний твердим холодом гудзиків і погонів, Доря прилав з довір'ям до батька (Коцюб., II, 1955, 373); // Температура, нижча від нуля. Останнім часом холод почали застосовувати в медицині (Наука..., 10, 1956, 19); // Дуже холодна погода: мороз. Мела страшенна хуца; завірюха крутила; та холод такий, що страшно й носа виткнути з хати (Миришій, II, 1954, 295); У нас стоїть погода: то був страшенний холод — мало не 20, а зараз зрівнявся такий вітер, що аж гуде (Коцюб., III, 1956, 170); // перек. мн. Час, пора, що відзначається тривалими морозами, низькою температурою повітря. Почалися холоди, а на Ганні кожує — латка на латці (Н.-Лев., I, 1956, 108); Осипалося листя, пішли дощі, холоди. Люди на тиф почали творіти й мерля, як мухи восени (Головко, II, 1957, 19); — В плавнях, бувало, навіть глибокої осені таке кострище розведем, аж гогохнуть, полум'я вище верб... І купаємось, було, до самих холодів (Гончар, Бригантина, 1973, 126); // перек. Відчуття ознобу від страху, хвилювання, тривоги і т. ін. Володимир звернув у заулочок. Призвичані до темряви Соложанині очі одразу нажачали щось схоже на людину. Холод передчуття заціпенів Володимирові серце (Логн., Літа..., 1960, 238).

△ Поліє холоду див. полієс; Штучний х́лод — низька температура середовища, тіла або речовини, що створюється завдяки забранню від них певної кількості тепла.

◇ [Аж] х́лод пробігає (пробіг) поза спіною (поза шкірою, поза плечима, по спині, по шкурі і т. ін.) див. пробігати; Забирається на холод див. забирається; Кидати (кінути) в х́лод; Кидати (кінути) то в жар, то в х́лод (в жар і х́лод) — викликати сильне хвилювання, страх і т. ін. Від того, що той приймає, а з ним і Москва, були зараз такими близькими і разом такими недосяжними, Миколу кидало то в жар, то в холод, руки тремтіли, а щокли падали (Коз., Гарячі руки, 1960, 188); В обителі ця звістка [про приїзд Саїда] просто в жар і холод кинула ішанів (Ле, Міжгір'я, 1953, 358); [Мов, як і т. ін.] обдало холодом див. обдавати; Наганяти (наганяти, нагнати) холоду див. наганяти; Обдавати (обдати) холодом див. обдавати; Обсипає (обсипало, обсипле) холодом див. обсипати; Осипає (осипало) холодом див. осипати; Собачий х́лод — дуже великий холод; Х́лод і (та) ѓлод; Ѓлод і (та) х́лод — стан цілковитої незабезпеченості, злиднів. Отак жив Чіпка, ріс, виростає у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах (Миришій, I, 1949, 147); [Й о г а н и а:] Своєї достатком я йому служила і всій його громаді по-жавала, щоб міг він мати скрізь собі притулок, щоб голоду і холоду не знав (Л. Укр., III, 1952, 162); — А ма-

леньким же — як здумаєш — чого тільки не було йому: і холоду, й голоду, — усе було волам чужим хвостом крутить (Тесл., 3 книги життя, 1949, 24); Холодом проймає (проймає, пройняв і т. ін.) див. пройняти; Х́лод подєр (подєрєв) по спині (поза спіною, поза плечі) див. подєрєти; Х́лод пробирає (пробрав, проймає, пройняв і т. ін.) до кісток, від голови до ніг, все тіло і т. ін.]: а) про відчуття сильного ознобу, замерзання. Холод пробрав до кісток: при цілковитому безсінняжі мороз досягав кільканадцяти градусів (Гончар, II, 1959, 420); Донбасівці стали годувати коней. Воєню не розпалювали. Холод проймає до кісток, земля — замерзла, без слігу (Ю. Янов., II, 1958, 225); б) про неприємне відчуття від несподіваного, сильного переяля, прикрого сніга і т. ін. Холод її пройняв від голови аж до ніг, і вона сама не знає — кому і чого уклонилася (Миришій, III, 1954, 49); А громак уже їде вниз, усе вниз... холод проймає душу, на лобі ніт виступає (Миришій, I, 1949, 289); Х́лод пробирається (пробрався) до [самих] кісток (за плечі і т. ін.) див. пробиратися.

2. перек. Стан цілковитої байдужості, інертності, відчуття самотності, порожнечі, безнадії. Коли зачинилися двері [в'язниці] — уєсь світ зачинився від його. Серце його мов хто у жмені здавив; поза спиною сипнуло морозом; у душі вінуло холодом... (Миришій, I, 1954, 320); Чим віддичить він їй? Чи вистачить в нього серця для неї, чи полишить матері на старість лише холод самотності? (Гончар, Бригантина, 1973, 102); Я брата в світі не залишу; і холодом і тьмою лише Душа, стомившись від життя; Мов плід, що впав завчасно полі, Вона зі'яла в бурях долі, Убита спеком буття! (Лерм., Вибр., перекл. за ред. Рильського, 1951, 66); Холодом обвівається Оксанине серце (Шнип, Переможець, 1950, 58); // Дія, вплив чого-небудь, що викликає відчуття душевної порожнечі, пригнічення і т. ін. Не веселим привітом, не теплом та радістю стріла Уласа його хата; вона дихнула на нього холодом пустки (Миришій, IV, 1955, 256); Стрий позмурий вечір опускався на землю, на панському подєр'ї втихомирилися собаки, але палац і досі не світився вогнями. Холодом віяло від його колон, холодної і строгих, як усі Стадницькі (Стецьмах, I, 1962, 395).

3. перек. Безпристрасне ставлення до когось, чого-небудь, відсутність зацікавлення, цілковита байдужість. Між одню й другою ложкою борщу подавав [Іван] звістки про страту на смерть... І все говорилось з таким спокоєм, з холодом навіть, наче факти з середніх віків, які можна гадати, але не можна збагнути (Коцюб., II, 1955, 219); Може бути, що несхожість в поглядах внесла певний холод в відносини подружжя Ковалевських. Так чи інакше, вони розійшлися (Л. Укр., VIII, 1965, 205); // Вияв відчуженості, неприязні, ворожості. Як говорила [мама], то завжди нарозтязі, і годі річ її була ласкава. — холодом несло від її ласкавої річі [речі] (Миришій, IV, 1955, 335); [О к с а н а:] Він поприкає мене тобою. Зразу, коли прийшов, зустрів мене ласкаво, а коли взяв, що ти тут, так холодом од нього і повіяло (Мороз, П'єси, 1959, 37); Мінялись хазяї, але не мінялись опаска і недовіра, настороженість і зверність, брідливість і холод, гнів і злоба в тих очах, що завжди надували йому: — За що ж ми тобі гроші платим? (Стецьмах, II, 1962, 34); До Ліни мачуха незмінно послужила й навіть запобігла, і скоріше сама вона могла б нарікати на свою пасербицю за її уперту крижаву холодність, якою Ліна карає мачуху за гріх її любові з батьком... Цей холод і душевну неприступність батько й зараз виявляє в очах Ліни (Гончар, Трошка, 1963, 138); Очі його вінували холодом. — Ти куди звертаєш? (Тют., Впр, 1964, 98).

◇ Холодом повіває див. повіватн; Холодом повіяло див. повіятн.

ХОЛОДАТИ, *ає, недок., безос.* Про зниження температури повітря, настання холодної погоди. — *Тепер осінь, то й не диво, що жаби лізуть в хату, бо надворі холодає* (П.-Лев., III, 1956, 255).

ХОЛОДЕЦЬ, *дідю, ч. 1.* Драглиста страва, яку одержують при охолодженні м'ясного або рибного відвару за подрібненими шматочками м'яса чи риби. [В і б о р н и і і:] *Випили по одній, по другій, по третій, холодец та ковбасою закусили, та вишнівки з кварту укутали* (Котл., II, 1953, 10); *Вчорашній обід був для мене незвичайним: сардини, балик, мариновані карасі, раковий холодец, мед (такий, що п'ють)* (Кожуб., III, 1956, 309); *Холодец вищого сорту приготувалась з м'яса свинячих і яловичих голів, свинячих губ, вух та п'ятаків* (Укр. стравн, 1957, 82); **Образно.* — *Страшно мені стало від таких слів, під грудьми холодец трустяться* (Тют., Вир, 1964, 345); **У порівн.* *Шторми загляпували їх піною й скаламученою водою, шторми викидали до їхніх ніг морську траву й розпливчастих, як холодец, морських медуз* (Ю. Япов., II, 1958, 47).

2. Те саме, що **холодник**¹; // *розм.* *Кисіль. В садку під грушею на кабицях варилась пісні борщі з вушками, карасями, черешняками, холодиці з вишень, з малини і полуниці* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 73); *Дуже смачною і простою у приготуванні стравою є холодец з кеїд (полуниці або малини)* (Укр. стравн, 1957, 277).

ХОЛОДИЛЬНИЙ, *а, е.* Пов'язаний із створенням і використанням штучного холоду. *Розвиток металознавства, холодильної техніки, поява нових ефективних теплоізоляційних матеріалів дозволили впровадити у практику спосіб зберігання зріджених газів при низьких температурах та атмосферному тиску* (Наука..., 9, 1963, 43); // *Признач.* *для охолодження тіл, речовин, приміщень або підтримування в них певної температури. Наші промислові підприємства випускають для громадського заручування найновіше холодильне устаткування* (Технол. пригот. їжі, 1957, 7); *Перші 50 холодильних прилавок відкритого типу для магазинів самообслуговування виготовлено на Харківському дослідно-експериментальному заводі Центроспілки* (Роб. газ., 31.I 1973, 4); *Холодильна камера; Холодильна машина.*

ХОЛОДИЛЬНИК, *а, ч. 1.* Спеціальне приміщення, споруда для охолодження і зберігання продуктів, що швидко псуються. *Жодне м'ясопереробне, молочне або торгівельне підприємство не може обійтись без холодильника* (Роб. газ., 13.VI 1966, 3); // *Холодильний пристрій для зберігання продуктів у домашніх умовах, ідальнях і т. ін.* — *А ви зоставайтеся на заїзистів. Ось вам ключі, обід у холодильнику* (Кучер, Трудна любов, 1960, 399); *Охолоджуючі продукти, кімнатний холодильний нагріває оточуюче його повітря* (Веч. Київ, 16.VIII 1962, 3); *Київський завод «Електрообутпримлад» налагодив випуск автомобільних термостатичних холодильників* (Рад. Укр., 13.VI 1974, 4); // *заст.* *Спеціальна посудина за холодною водою або льодом для охолодження вина; // заст.* *Погріб.*

2. Вагом для перевезення продуктів, що швидко псуються.

3. спец. Пристрій для зниження температури в якому-небудь механізмі, приладі (для охолодження води й масла в теплових машинах, для охолодження й конденсації пари рідин, які віддаються перегонці тощо). *У куб наливають води і закривають кришкою з паропровідною трубкою. З назви трубки ви догадуєтесь, що по ній з куба виходить пара. Її направляють у холо-*

дильник. Це довга олов'яна трубка, скручена змійкою, так званий змійовик, який вставляють у бачок з проточною холодною водою (Уроки.. хіміка, 1956, 48); — *Я з батьком на заводі працюю, біля холодильника. З нафти в нас газ і бензин гонять. Цікаво, страх!* (Донч., II, 1956, 113).

ХОЛОДИЛЬНИЧОК, *чн, ч.* Зменш.-пестл. до **холодильник** 1. — *Ти зблідла зовсім! — розгубленим голосом промовила Поля. — Ти хвора? Сідай на канапу. А я тобі зараз «березівської» води з холодильничка вістану* (Автом., ІІІастя..., 1959, 65).

ХОЛОДИЛЬЩИК, *а, ч.* Робітник, який обслуговує холодильні пристрої, машини, підприємства. *Холодильщики вирішили провести у себе на заводі спеціальне навчання 200 колгоспників і навчити їх правильною обслуговувати й експлуатувати цих механізмів [холодильників]* (Роб. газ., 24.I 1961, 3).

ХОЛОДИЛЬЩИЦЯ, *і, ж.* Жін. до **холодильщик**.
ХОЛОДИНА, *п, ж., розм., рідко.* Те саме, що **холоднеча** 1. — *А завзятий, чорт! — з задоволенням хтось вилаявся, затягуючись цигаркою. — Скільки пропав у таку холодину* (Стельмах, II, 1962, 205); — *То візьми, Гайвороне, і напали грубу... А то бикам роги скручусте, а в кубі холодина, ніби надворі* (Зар., На.. світі, 1967, 127); // *мн.* *холодини, діти, перен., поет.* *Те, що не виліває на людські почуття, не збуджує їх. То не просто мова, звуки, не словникової холодини — в них чути труд, і піт, і муки, чути єдиної родини* (Тич., I, 1957, 194); [Я р о с л а в:] *Ні, не абстрактній холодині скропили кров'ю ви й сльзми. Ви працювали для людини і до кінця були людяні* (Лев., Драми.. 1967, 416); *Метався він по майстерні Між гіпсових холодин* (Б. Ол., На лінії.., 1972, 10).

ХОЛОДИТИ, *джу, діити, недок., перех. і неперех.* 1. Робити що-небудь холодним або холоднішим. 3 *позмурих дерев тихо сіється іній, падає за комір, холодить і до того промерзле тіло* (Збав., Сеспель, 1961, 235); // *Обдавати прохолодою, освіжати* (про воду, вітер і т. ін.). *Під самим лісом пагла вузька глибока ріка. Змивала коріння старих дубів, холодила берег, на яким виростало буйне зілля* (Коб., I, 1956, 558); *Вітерець удиряє в груди, пірна за сорочку і холодить ребра і живіт* (Смолин., II, 1958, 44); // *безос.* *Стара Яворська.. на ніч Гнатові і Марку, як братам, послала на одному ліжку і вклала їх у постіль; з боків, щоб їм не холодити, вона попідтиккала ковбру і земліа шати* (Чорн., Потік.., 1956, 118); — *Дай-но, сину, фуфайку, бо щось холодить...* (Зар., На.. світі, 1967, 341); // *Напускати холоду* (в приміщенні). *Часто Воздвиженської одчиняє вікна й холоди хату* (П.-Лев., I, 1956, 339).

2. Викликати відчуття холоду (у 1 знач.). *Неприсмно холодиє за пазухою вузлик з нарубаними сестрою грудками рідної землі* (Загреб., Шепіт, 1966, 31); *Розстебнувши на грудях гімнастборку, ліг [Дорош] на траву. Земля ніжно холодила його розпаленіе тіло, він з приємністю відчував це і кілька раз відшкуні на повні груди пахуче лісове повітря* (Тют., Вир, 1964, 197).

3. *перен.* Послаблювати, гамувати занал, завзяття; охолоджувати; // *сполуч.* *із сл.* *серце, кров, душа і т. ін.* *Викликати відчуття холоду* (про страх, хвилювання, тривогу і т. ін.). *Серце щось недобре віщує, страх — не страх, якесь темне почуття холодить серце* (Мирний, I, 1949, 288); *Пронизливо, холодачи душу, верещали авіабомби* (Стельмах, Вел. рілля, 1951, 869); *Прийшлося йому прожити тиждень гірше, ніж у пропасниці, у тому безмірному страху, що.. давати за душу, се за серце, холодить кров у жилах..* (Мирний, III, 1954, 188); *Чому так рідко, так скупо обзиваються наші гармати? Закрадалася хвилинка*

тривога, холодив груди неспокої (Коз., Гарячі руки, 1960, 140).

ХОЛОДІТИСЯ, йтєся, недок., розм. 1. Ставати холодним або холоднішим; холонуги. *Стигав далекий бій. В борі незримо йшла печальна осїнь, як вдова. Не мїз я ворухнутись і очима Стрїчає її. І чує, що кров жива Густїє в жилає, терпко холодитєся І землю вже не напує гірку (Стецьмає, V, 1963, 84); // Охолоджувати себе, своє тїло; освїжатєся. Панї кинулась на фотелї, а взявши з комоди валєяр, почала холодитєся (Фр., III, 1950, 370).*

2. Пас. до холодїти 1.

ХОЛОДИЩЕ, а, ч. Збїльш. до холод; холоднеча. — *Ми? Заговорїмо? От, її же боєу, нї, дяню! Осє мїсьє як їз дому — холодище же який, а ми же босї. І то-ча б раз важ кашлянув (Головко, I, 1957, 126).*

ХОЛОДИТИ, ю, їеш, недок. 1. Ставати холодним, холоднішим. *Конаючи, силкувалася мати звести тремтєчу руку, щоб поблагословити дочку, що припадала до неї; холодиючи, змагались уста вимовити це благословення і безсило тїпалєсь, не можучи нічого сказати (Гр., I, 1963, 262); // безос. Осїній час. Поволї холодиє (Дор., Тобї, народе., 1959, 21).*

2. перен. Ставати холодним (у 10 знач.), байдужим безпристрасним. *Життя попливало дальшому течїю, а з ним рвалася струна за струною їз дружитє відносим. Все якось змїнялось і переїнакщувалось. Душї відставали, серця холодили (Кобр., Вибр., 1954, 34); // Відчувати холод від сильного хвилювання, тривоги, страху і т. їн. — *Ти думає?! — Кундель став гарчати, — А чи дозволено ж вам думати, Хом'якам, Нєначє тїм розумїти головам? — Злякаєсь ще бїльш Хом'як, аж серце холодиє (Гл., Вибр., 1957, 173); Маруся холодила... «Замовчи!» — хотїлося крикнути з усїєї сили, але не кричала (Хотк., II, 1966, 171).**

ХОЛОДИЮЧИЙ, а, е. Дїспр. акт. теп. ч. до холодїти. *Щоб не забути... щоб нічого не забути... нї тих ребєр, що з останнім дїзаням тє підїймають, то опускають рїдно... ані теплодо запату холодиючого тїла (Коцюб., I, 1955, 419); Кузьмїн і сам незчуєся, як його залили сльози, як у порцїї глибокого ї нїжного почуття рєчучо стилиєсь над комїсаром, поцїлував його холодиюче чоло, запали шокї, безкровнї уста (Збїан., Сєсьєль, 1961, 143).*

ХОЛОДКУВАТИЙ, а, е, діал. Тїнистий. *Сонцє справдї посунулось по небу, і єдинє холодкуєтє мїсьє в єсєдує зникає (Гр., II, 1963, 9).*

ХОЛОДНАВИЙ, а, е, діал. Прохолодний. *Вїн ходив далї і все всєиса у себе всїми порами новї твилї холоднавої пїтьми (Фр., I, 1955, 295).*

ХОЛОДНАВО, діал. 1. Присл. до холоднавий.

2. у знач. присудк. сл. Прохолодно. *Вїн сїє припочити в сїнях, де було доволї холоднаво. Але панї не дала поєднати (Крим., Вибр., 1965, 415).*

ХОЛОДНЕНЬКИЙ, а, е. Пєстл. до холодний 1—5, 9, 10. *Холоднєнкий морок Потєга з долинь, Огорєчє пригорок, І ставок, і мєлн (Граб., I, 1959, 169); Ранок був тїдий, але холоднєнкий, так гарно було висєжуватєсь на м'якому снїї під теплїми укритєлами (Н.-Лєв., III, 1956, 76); — *Щосє я хотїв... Ага, квєску... скажи там, тїлькї холоднєнкого і побїльше... (Добр., Очак. розмир, 1965, 7).**

ХОЛОДНЕНЬКО, 1. Присл. до холоднєнкий. *Галє коло його [старшого брата] стала та, дївлячїсь та турбуючїсь, і забула, яково тїм босїм малїм нїжкам холоднєнко стоять (Вовчок, I, 1955, 298).*

2. у знач. присудк. сл. Трохи холодно. *Надворї було холоднєнко, як бувєє вєсною (Н.-Лєв., II, 1956, 202); Надворї холоднєнко, вїтрець проїмає (Тєсл., З книги життя, 1949, 63).*

ХОЛОДНЄЧА, і, ж. 1. Дуже великий холод. *У степу навіть бїйцї-сїбїрїяки, звиклї до суворїх сїбїрєськїх зим, нїбїльше потерпали не від чого їншого, як від лютюї оцїєї холоднецї, від безсїннїєї тєвїрїєськюї зїми з її пронизливїми.. вїтрами (Гончар, II, 1959, 420); Подув пївнїчний вїтер, нагнав холоднецї, вдарили морозї, скували озеро прозорїм, зелєнавїм льодом (Збїап., Курил. о-ви, 1963, 224); Птицї кричать уночї... Що жєне їз так рано в таку холоднечу, в хуртовину таку запїзнїлу? (Довж., II, 1959, 164).*

2. Те саме, що холоднїєть 2. — *Я не хочу поступити своїми перєсвїдченнями. І я бачу тодї в її очах байдужїєть до мене, навіть холоднечу (Н.-Лєв., V, 1966, 134); Збиралїсь ї збиралїсь докупї гїркї краплїни вїдчуєженостї, холоднецї, меншїх чи бїльшїх розчарувань (Жур., Звич. турботи, 1960, 163).*

ХОЛОДНИЙ, а, е. 1. Який має низьку або вїдносно низьку температуру (про повїтря, вїтер і т. їн.). *Настала осїнь з вїтрами холодними, з дощами дрїбними, а дедалї ї снїжок став перєпадати (Л. Укр., III, 1952, 483); Ідує доцї. Холоднї осїннї тумани клубочаться узорї і спускають на землю мокрї коси (Коцюб., II, 1955, 32); Близькїєть рїки вїдчуєвалася особливо виразно не тїлькї по тому свїєсєму холоднему повїтрї, який вїяло з очеретїв, а ї по шєдрїї росї на травах, яка бризкала людам на руки і на ноги свїтлїми льодяними краплями (Тют., Вир, 1964, 230); // Який характеризуєтьєсь низькю температурою повїтря (про кїмат, погоду); // Із зниженою температурою, стїйкими холодами, морозами (про певнїй час, пору). *Мїнає дєнь — який же холодний, блискучий, вражий дєнь! (Вовчок, I, 1955, 296); Чорний кїт солодко спав на припїчку бїлї каганця: йому було байдужє, що холодна зїма заїрала крїзь вїкна бїлим морозом (Коцюб., I, 1955, 109); В холоднїм надвєч'р'ї тремтїло найзачєне сонцє (Стецьмає, I, 1962, 118); Ти пам'ятаєш безрєзєву холодну нїч, як стїрїєлєсь ми. Смїяєся вїтер, і дєрева до нас тяглись гїллям їз тїми (Сос., II, 1958, 111); // Який має суворнїй кїмат. Не доєго зогрївала матерїнєська лєска малєньку Кульжєан. Повїльно згєсала Дєжєвгєр у безкраїтє степах холоднего Пївнїчного Кєзєастану, розповїдаючи дївчїнцї про пишнї сєдї та винограднїкї своєї батькївщини (Тулуб, В степу..., 1964, 57); — *Так ви ненавїдїте панїв? — Таки ненавїдїжу! — глянула [молодїця] йому прїямє в очї і магнула стиснутим кулаком. — Во хто нас жєне з рївноє двору в холодний Сїбїр? Пани жєнутьє (Стецьмає, I, 1962, 11); Простори мїж полєсами і полярнїми колами називаєтьєсь холодними полєсами (Фїз. геогр., 5, 1956, 78); // Про мїсьє, де панує холод. *Сїро це було. Сїрє удосєїтє небо, сїрї тати, збїтї докупї, немов отара, і сїрї осїннї поля, вєкї ї холоднї, гєн за городами (Коцюб., II, 1955, 429); // З низькю температурою води (про течїю, хвилю тощо). — *Соломїє!... — чує вона крїзь холодну тєплю, що б'є її в очї (Коцюб., I, 1955, 387); Коли його човєн перевєрнуло ї підїкинуло вєру вїбухом снаряда, вїн, поранєний, вїлетїє з нього ї шубовєснує далеко у воду, ї холодна бистрина понєсла його.. за течїю (Довж., I, 1958, 318); Рїка дїбилась холодними сєїнєчєннїми тєвїлами (М. Ол., Туди, де бїй, 1971, 202); // Позбавленїй тепла, який викликає вїдчуття холоду. [Ц о к у л ь:] *Е, злопчє, добру славу не скоро наживєш, а недобра сама прилипчє, особливо до бїдної сироти. [П а я с:] Та воно так, тїлькю як опечєся на молоцї, то ї холодну воду студїши (К.-Карий, I, 1960, 253); Шавчєка вєстала, ..пїдїїшла до вїкна, прїтїлилась чолом до холоднюї шибкї ї дївїтьєсь втомлєнїми очима на вулицю (Л. Укр., III, 1952, 473); Як п'яна, я вєрталась назад. Руки ї нозї були в мене, як лїд, холоднї (Мирвїй, IV, 1955, 347);******

Зіщулюючись, лежить між товаришами Яресько на холодній, мерзлій, що аж дивитиметься від канонади, землі (Гончар, II, 1959, 422); Лише передчуття холодною гадюкою оповило мені серце... (Досв., Вибр., 1959, 103); Хай прилине зима і розвісити свій пух на холодних і голих деревах — я любов'ю тебе обігрію, мій друг, мого горе і радість вишнева! (Сос., II, 1958, 129); Вітер вив і сипав холодним дощем (Тулуб, В степу..., 1964, 393); На його рюці красується, мов із сонця вилитий, невеличкий золотистий п'яв. Він розкушує його: холодний терпкий сік освіжає уста (Стельмах, II, 1962, 39); // Признач. для охолодження тіла людини. Олечка горіла, лоб і руки були такими гарячими, що холодні компреси не допомагали (Хижняк, Тамара, 1959, 189); // у знач. ім. холодне, ного, с. Те, що дає відчуття холоду, має низьку температуру. Кинулись в воду і до того легити кудись униз, коли холодне й мокре тече за сорочку і у халави, а смерть поволі вливається в горло, і в очі, і в вуха — і знати, що там є п'явки, риби, вужі і слизьке баговиння — ні, я би не зважився ніколи на се... (Коцюб., II, 1955, 263); Трипокує Федір Пулипович, наче тлопнує тлоє холодним на нього (Іпчук, Вербічани, 1961, 344); // Позбавлений ознак життя. Зоря промінчик лас похаленьку; Жалбно клічуть дітоньки кеньку: — Вставай, лажуню, стужа неначе; Пригорни Милчо, нехай не плаче... — Ні слова мати, лежить холодна... (Граб., I, 1959, 315); Сиротина я безродний [безрідний], Десь загину в чужині. І нікто очей холодних Не закряє там мені (Рудан., Тв., 1956, 33); Прокинулася вона рано, як звичайно, і одразу ж кинулася до Ярки. Мертва, холодна Ярина лежала так, як спала, — на правому боці, поклавши під голову руку (Скл., Святослав, 1959, 101); // Охолоджений з певною метою. Круста звертається до нього: Ти, слухай, панові нагрій вина, а нам скажи холодного принесити (Л. Укр., II, 1951, 394); Коли сонце підбилося вгору, жінки сіли спідати на обніжку. Уляна виняла з-поміж горсток глечки холодного молока, накритого допужом, відірвала окрасць хліба, поставила два череп'яних кулі (Тют., Вир, 1964, 374).

◇ [Аж] холодні мурашки (мурахи) пробігають (пробігли) по спині (по тілу) див. пробігати; [І] за холодну воду не братися (не взятися) див. вода; Ні (ані) за холодну воду (ні до холодної води) [не братися] — те саме, що [І] за холодну воду не братися (див. вода). Тут озвалася мама: — Ти неправа, Надіє. Не можна так, щоб дитина не бралася ні за холодну воду (Збан., Мор. чайка, 1959, 172); Степаніда.. і біля корови, і біля кабана, і коноплі тіпа, а Горпина вже ні за холодну воду (Л. Янов., I, 1959, 336); Бабина ж дочка така лінива, така ледача: ні до холодної води не береться (Укр. казки, 1951, 311); Обливатися (облігтися) холодним потом див. облигатися; Холодна жаба спить під серцем див. серце; Холодний піт — піт, що виступає від сильного хвилювання, переживання, страху і т. ін. Еней спросоння як сповився, Дрижав од страху і трусився, Холодний лиєся з його піт (Котл., I, 1952, 109); Жак облягав Параскіцу і облягав холодним потом (Коцюб., I, 1955, 277); Може б, зараз вийти із хати і все-є із слюзама сказати йому, щоб не мучити ні себе, ні його. Від цієї думки дівчину кидає в дрож, на чолі виступає холодний піт (Стельмах, I, 1962, 577); Холодний піт проймає (проймав, пройняв і т. ін.) див. проймаєти; Холодним вітром повіяло див. повіяти; Холодною водою облігати (облігати) див. вода; Як холодний душ на голову — про те, що швидко вгамовує чий-небудь запал, збудження. Давид глянув гостро на Гниду й сказав йому: — Ти заспокойся, Гнидо! Це ще тільки

вонючі оселедці. А я ось найду тобі ще краще щось та прочитаю з «Голосу праця». — Ці слова на Якова — як холодний душ на голову: він притих одразу й одійшов до вікна (Головок, II, 1957, 131).

2. Пов'язаний з відчуттям холоду (у 1 знач.), з уявленням про холод. Ти від мене пішла, ти від мене пішла, Де срібляться над полем холодна іма (Рильський, I, 1960, 177); Вулиця безкрая. Порожно і дзвінок. Кроки одинокі, ніби серця стук. І в холодній небі зорі, як сніжинки, шлють байдуже світло на замовклий брук (Сос., II, 1958, 100); Небо, високе і чисте, просіяло зорі крізь невидиме решето, і вони мерехтіли, падаючи. Свіжоюідклеваний місяць вичатав у холодній безвісті (Тют., Вир, 1964, 106); Я так тебе люблю! Пройдуть мільйони років.. Летітиме земля все так же, між світами, в холодну вишину, як лише вічний час, і кучері твої безплотними вустама я буду цілувати, хоч і не будь нас (Сос., II, 1958, 166); // Власт. товщі водних глибин, хмар, криги і т. ін., схожий на них забарвленням (про сині, лілові та інші кольори, тони на відміну від теплих кольорів, тонів). Де-не-де жовтіє світла мліма, холодними тежно-синіми смугами переливається глибинь (Довч., VI, 1957, 68); Темрява обкутала все, і тільки повз шляк, зким вони простували, пробіскувала холодною вилиском річка (Досв., Вибр., 1959, 324); Соколовій властива широка, тежераментна манера живопису, тонке відчуття світла і простору. Своє натюрморти вона будує на співвідношенні холодних і теплих кольорів, на контрастних світлопінювих рішеннях («Осінь. Останні квіти», 1972, «Букет польових квітів», 1967, «Буюок», 1970 та інші) (Образотв. мист., 6, 1973, 32).

△ Холодна м'ята (*Mentha piperita* L.) — вид запашної культурної м'яти, що має пер. червоно-буре стебло з темно-зеленим листям; використовується в медичні. Мої нідри затопили пахощі саду! Ніжно дихали вишневі листки, розпукувалась до квітування біла акація, мені навіть здавалося, що я чую порух куцика холодної м'яти (Ю. Янов., II, 1954, 80); В народі розрізняються дві форми або різновидності холодної м'яти, а саме: «біла» — з зеленими чотиригранними стеблами і «чорна» — з темно-зеленими листками і темно-червонокуватими стеблами (Лікар. рослини..., 1958, 78).

3. Який не випромінює (або майже не випромінює) тепло, не викликає відчуття тепла (про сонце, місяць, зорі та їхнє світло, проміння). Був великий мороз. Холодні зірки мерехтіли в темному небі, і нескінченний Чумацький Шлях простягався у вічність двома велетенськими кривими колами (Довж., I, 1958, 307); Проглянуло сонце холодне з-за хмар (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 104); Тигро спускається нічка осіння, — Година сумна; Місяць холоднеє киди проміння (Л. Укр., I, 1951, 27); Наакурузи чорніло зоране поле, а зорі, від повного місяця, млялоє блакитне холодне свідо (Коцюб., I, 1955, 104); Довгими зимовими вечорами, коли сонце о другій вже закотиться за кичеру і лиш ганок востаннє ловить бліді сплочки холодних променів, сідала Маруся в кухні — бо там найтепліше — і, вишиваючи, слугала довгих, безконечних оповідань баби Гафійки (Хотк., II, 1966, 17); // Тьмянний (про блиск якихось предметів). Ніч місяка за вікном. Десь кричать поїзди, проминає той крик мої мрії. І на склі, наче відблск холодний слюди, яктаревий вогонь пламеніє (Сос., II, 1958, 9).

△ Холодні зорі (туманності), астр. — зірки, туманності, видимий спектр яких свідчить про їхню відносно низьку температуру.

4. Який втратив тепло, захолов, застиг. Гафійка увійшла в хату і притупила до печі замерзлі руки. — Забула, що піч холодна, — вимувато посмізнулася вона

(Коцюб., II, 1955, 37); Як у холодні, покинуті птицею зніздо повертався Дмитро додому (Стельмах, II, 1962, 375); Допізна цієї ночі не спали вітробалчани. В кожній хаті чекали батька, коли він повернеться зі сходки. А тоді ставили на стіл холодну вечерю, бо від самого обіду кризти не було в роті (Головко, А. Гарман, 1971, 488); Люда поїла з Фросею холодної картоплі з кисляком (Перв., Дикий мед, 1963, 450); // Який споживають, подають не гарячим, а охолодженим (про деякі страви). Для приготування холодних страв використовують також баклажани, кабачки і зелений перець (Укр. страви, 1957, 40); Жінка поставила перед ним миску холодного борщу з сушеною рибою (Збан., Тасмунія..., 1971, 170); Особливий попит у споживачів здобули: закуска українська, юшка з галушками, холодний борщ з грибами (Рад. Укр., 27.VII 1967, 4); Холодні закуски.

5. Який погано захищає від холоду, не втеплений, не ошалений (про приміщення). Світ широкий, Людей чимало на землі... А доведеться самотнім В холодній хаті кривобокій Або під тинком простягтись (Шевч., II, 1963, 412); — А чого тобі цілу ніч мерзнути в Князівці, на холодній станції? (Головко, II, 1957, 492); Дома Савченко нікого не застав: мати, не дочекавшись сина, померла в холодній удовиній халупі, а брати і сестри розбрелись на заробітки по економіях і заводах (Стельмах, II, 1962, 194); // Який не ошалоється, признач. для мешканця, перебування в літній час. Він іде у другу, холодну половину хати, підходить до скриньки з різним начинням (Стельмах, I, 1962, 425); // Який цощь у теплу погоду; легкий, літній (про одяг).

6. у знач. ім. холодна, вої, ж., заст. Приміщення (при волосній управі, поліцейській дільниці і т. ін.) для тимчасового утримання заарештованих; арештантська. Лукію привели до волості і, поки слідство, посаджено в холодну (Гр., I, 1963, 394); Обсиділи парубки день в холодній за свою провину, обсидів і Демис три дні. Їх повипускали і наказали, щоб вони більше не дурили (Н.-Лев., VI, 1966, 360); До неприємного казенного вигляду будинку, де колись вершиє свої справи староста із соцьким, була прибудована хижка із загратованими вікнами. Там, казали, була холодна (Речм., Весн. грозн., 1961, 13).

7. розм. Який постійно знає холоду, страждає від нього. Батька-матері не знаємо: сиротою зроста я, при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого, — так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я... (Вовчок, I, 1955, 102).

◇ Холодний і холодний — про того, хто знає злигодні, нестатків. Не спали голодні й холодні, котрим денний заробіток не приніс ні шматка хліба — загасити холодну згагу... (Мірний, I, 1954, 330).

8. Здійснюваний при низькій температурі, без нагрівання. За останні роки великого поширення набуло застосування ультразвуку для холодної обробки металів (Слюс. справа, 1957, 241); Холодна прокатка; Холодне штампування; Холодна вулканізація; Холодне коптіння риби; // Одержуваний при низькій температурі, без нагрівання. Холодний асфальт; // Не пов'язаний з виділенням теплової енергії (про світло, світіння). Радянські вчені, розвиваючи техніку холодного світіння, поступово наближаються до того досконалого світла, яке випромінюють живі організми (Нариси розв. прикл. електр., 1957, 63).

Холодна війна, дивл. — агресивний політичний курс, спрямований на посилення міжнародної напруженості та розпалювання нової війни, що його проводять реакційні кола імперіалістичних держав. В новій обстановці і керівники буржуазного світу почали розуміти, що «холодна

війна» жила себе, що потрібна нова, більш розумна і реалістична політика (Ком. Укр., 6, 1975, 11); Холодна зброя — зброя, дія і застосування якої не пов'язані з викорпстанням пороху та інших вибухових речовин. Постав (Невкнипний)... з наказом негайно ж у повному складі прибути обом взводам сюди. — Запам'ятай, що у повному складі, — повторив він трогою заспакою ще Остюку Івану. — Щоб не тільки ти, що з винитками, а й решта — з холодною зброєю (Головко, А. Гарман, 1971, 491); В середині XIX століття холодна зброя втратила свою провідну роль у воєнних діях (Наука..., 5, 1967, 49).

9. перек. Пов'язаний з відчуттям внутрішнього, душевного холоду; який викликає це відчуття. Без життєвця життя було б холодним, незатишним, непривітним (Дмит., Розлука, 1957, 277); Орест зажурило дивиться на друга, і йому терпне серце. Осв роз'єдналися їхні руки, і він посується в холодну самотність (Досв., Вибр., 1959, 361); Ще радість не пройшла, а вже журба зі мною, холодна і терпка. Мені немає сну (Сос., II, 1958, 133); // Супроводжуваний відчуттям холоду (у 2 знач.). Парасіцу обняв холодний страп перед тим, що, їй здавалося, мало ось-ось статися (Коцюб., I, 1955, 279).

◇ Холодна смерть див. смерть; Холодний (холодна) дриж (дріж) пробігає (пробіг, пробігла) по тілу (поза плечима і т. ін.) див. пробігати.

10. перек. Який ставиться до кого-, чого-небудь цілком байдуже, не виявляє пристрасті, захоплення; байдужий, безпристрастний. Тоді ваше серце горіло-палало, Телер ви спокійні, холодні, німі (Л. Укр., IV, 1954, 108); Новий комісар.. вишшов, ледийний і спокійний, на вулицю, що затихла. Він нагадував холодного філософа на цій провінціальной вулиці (Ю. Янов., I, 1958, 107); Як байдужий, старий літописець, Сам холодний, безсилый давно, Людські сні перепишує місяць На широкій небес полотні (Рильський, I, 1956, 97); *Образно. [В а л е н т:] Не зійшов ти ще на трибуну, а вже там стояла клесидра, той холодний часомір, що крапело по краплі, невблаганно відмірює тобі той час короткий, що відлено для оборони правди (Л. Укр., II, 1952, 289); // Який не виявляє цікавості до кого-, чого-небудь, не бере участі в тому, що відбувається. Мирослава мов не чула нічого, сиділа недвижно, холодна (Фр., VI, 1951, 72); // Який не носить у свої дії, творч., гру і т. ін. пристрасті, вогню, запалу. Малоючи в цілому циклі «Бориславських оповідань» війну поміж капіталом і працею, Франко не може залишитись тільки холодним, об'єктивним обсерватором (Коцюб., III, 1956, 38); В ці дні погода нагадувала того артиста, майстра на всі руки, якому протягом одної вистави доводиться грати кілька ролей. То він з'являється перед глядачами в образі холодного резонера, то у вигляді сміхуна-життєлюбця або похмурого, безнадійного скептика (Добр., Тече річка..., 1961, 176); // Позабавлений запалу, патхнення. Коли артист керується самою тільки школою, самим тільки розумом, гра його холодна, шлупча, едноманітна і безкожорова (Думки про театр, 1955, 84); Нам треба нещадно боротись проти байдужого, холодного, як лід, віршописання (Мал., Думки..., 1959, 38); // В якому виявляються тверезість, поміркованість. Щоб вирішувати складні питання життя, треба мати холодну голову, тверезе, не сп'яніле від прозулянки до озер серце, не хмільну від таких запаморочливих думок кров... (Чаб., Тече вода..., 1961, 142); // Який базується не на почуттях; продикуваний розумом; тверезий. Він не міг пристати на холодну егоїстичну думку свого родича Келишинського (Гр., II, 1963, 27); Розважливі, холодні припущення командира заставили Данька

задуматись. Справді, чи так уже він добре знає Світлану, чи так уже певний у ній? (Гончар, II, 1959, 97); // В якому не виявляються глибокі, теплі почуття до когось-небудь. «Любов його ажась холодна, як залізо. Нема нагоу в його твердому серці, а в тільки повожання та ніби спочування...» (П.-Лєв., VII, 1966, 74); Ласка, з котрою кожна жінка виходить на спірку з своїм іншею ї геть-то крутим чоловіком, котрою завжди побиває його, та сама ласка — як стая полічати Грицько — зробилася нещирою, холодною... (Мирний, I, 1949, 295); «Я відяна йому, що він ніколи не грав зо мною того вовделя котання. Він має до мене холодну повагу, та все-таки повагу» (Л. Укр., III, 1952, 584); // Надто стриманий у впливі своїх почуттів. Сам він так просто з незнайомою дівчиною нізащо заговорити б не зумів. Особливо з такою, як Ксея — вона здавалося холодною, як мармур, і неприступною, як скеля! (Голов., Тополя..., 1965, 83); // Підкреслено стриманий у стосунках з ким-небудь. Іван Домінікович Луцевич.. у поведінці з людьми був стриманий, строгий, на початку, здавалося, навіть холодною (Мас., Роман., 1970, 216); Зінька як вирізьблена з сірого мармуру, холодна й строга. Дядько Гордій про лист загадав, що казав ото Давид по дорозі, але Зінька цього вже не чула (Головко, II, 1957, 173); // Який виражає сухість, лють, гнів, непервітність, підкреслено стриманість і т. ін. у стосунках з ким-небудь. — Прощай! — ми сказали — холодне прощання! — Ти гречно поклонилась на гречке вітанія (Л. Укр., IV, 1954, 84); Отець Софроній знову звівся з криєла і став над усіма. Його холодні очі, в яких, здавалося, весь час тайлася негода, стали ще більш непривітними (Реч., Весн. грозн. 1961, 101); Непис стояв покірливий, як водою оббитий, і тільки холодний погляд очей говорив про те, що він не збирається когось слухати (М. Ю. Тарн., Донь., 1963, 79); Кульницький різко обернувся до Свирида Яковлевича, зміряв його войовничими очима і холодною прокурорським тоном запитав: — Товаришу Мірошниченко, чого ви запізлилися? (Стельмах, II, 1962, 140); Враз лице його зробилося холодним, губи суворо підбгалися (Тют., Вир, 1964, 196); // Який справляє неприємне, гнітюче враження своєю похмурістю, суворістю і т. ін.; непервітний. [П р и ц е с а:] Як ожила ся м-ртва, ся холодна моя гора-в'язиця! (Л. Укр., II, 1951, 214); Вулиці були безлюдні... Минали [Доря з батьком] гімназичний будинок, застиглий в повазі важких колон і чорних холодних вікон (Коцюб., II, 1955, 374).

◇ З холодною душею — без натхнення, захоплення, пристрасті; Холодне серце в кого — позбавлений запалу, пристрасті хто-небудь. Времія багато бачив паннів [панів], багато гарних, навіть красунь переглядіє він на своєю віку, але жодна з них не припала йому до вподоби. Він вже бознає, що в його серце холодне, нікого не може любити правдивим коханням (Н.-Лєв., VII, 1966, 51); Холодний прийом; Холодна зустріч — прийом, зустріч, що демонструє послаблення або відсутність добрих (дружніх) стосунків, відносин між учасниками їх (особами, сторонами, партіями і т. ін.).

ХОЛОДНИК², ұ, ч. Холодний борщ на буркочному відварі або квасі, заправлений дрібно нарізаними овочами та прянощами. У холодник кладуть обчищені ракові шийки (Укр. страви, 1957, 99); По чарці випито, усі круг столу сіли і мовчки холодник литовський жваво їли (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 166); Добрий ранок, любі діти, Дорогі мої лямки! Що сьогодні вам заварити — Щось молочне чи з мукі? ..Холодник зробити з квасом? Ну, скоріш-бо говоріть! (Позн., Ми зростаєм., 1960, 23).

ХОЛОДНИК², а, ч., діал. Холодильник. Маслоза-

вод.. Брили, плити, масиви, гори — гора на горі — пресованої.. маси масла в холоднику (Смоляч, Сорок вісім., 1937, 371).

ХОЛОДНІСНИЙ, а, е, розм. Дуже, зовсім холодний. — Ще заведується, боже борони, чого! Бач, рученьки холоднісінькі (Вовчок, I, 1955, 109).

ХОЛОДНІСІНЬКО, розм. Присл. до холоднісінький.

ХОЛОДНІСТЬ, пості, ж. 1. Абстр. ім. до холодний 1, 2. перен. Холодне, байдуже ставлення до когось, чого-небудь; бездушність. [Ю л і я:] Я тебе, Мільку, не розумію. І де в тебе той спокій, ота холодність береться! (Фр., IX, 1952, 149); В голосі сви він вловив якусь дивну і незнану досі холодність (Рибак, Помилка..., 1956, 70); // Відсутність почуття кохання до когось-небудь, закоханості в когось. Герой [Жуан] чекає швидкої і звичної винагороди — кохання Анни. Холодність її викликає у нього роззубленість і роздратування (Радліт-во, 2, 1965, 26).

ХОЛОДНІТИ, їо, ієш, недок., розм. Те саме, що холодити. Доставала [шабля], шаленіла, аж дзвеніла; Од напружи холодна, Чисто була (Ус., Дорогами., 1951, 149); // безос. Хмариться і холодне. Буде дощ (Ірчан, II, 1958, 412); Антосьові все холодно та й холодно в душі (Свидн., Люборацькі, 1955, 98).

ХОЛОДНІШАТИ, аю, аєш, недок. 1. Ставати холоднішим. Холоднішали ночі, густишали вранішні роси на придорожній жовтій лободі (Б. Кравч., Квіти., 1959, 72); Сонце дивиться вже скоса, холоднішає вода (Рудь, Дон. зорі, 1958, 109).

2. перен. Втрачати інтерес до когось, чого-небудь, виявляти байдужість, безпристрасність. Приходить час та пора; серце застигає й засипає, якість холоднішає (Н.-Лєв., I, 1956, 112).

ХОЛОДНО. 1. Присл. до холодний 1—3, 9, 10. Небо сяло і висіло непорушно і мовчки, зорі блищали холодно (Гр., II, 1963, 127); Темрява, загальний тривожний настрій надавали голосові його незвичної суворості, а шквіранка, що холодно поблискувала на ньому, робила його якимось неприступним (Гончар, II, 1959, 104); [Ю л е с я:] З яким ти палом це говориш! [В л а с:] Я холодно не змію (Кроп., II, 1958, 323); В чужих домах вона бувала рідко, та й всюди обходились з нею дуже холодно (Фр., V, 1951, 285); Вона на секунду підбгла віі, холодно блиснувши очима (Галан, Горні., 1956, 146).

2. у знач. присудк. сл. Про низьку температуру повітря, наявність холоду. В горах вже холодно, навіть сніг почав було перепадати на високі полонинах (Л. Укр., V, 1956, 375); Надворі тихо, холодно; мороз скаженів (Мирний, II, 1954, 205); В землянці було холодно. Давно загасла залізна грубка (Тулуб, В степу., 1964, 304).

3. у знач. присудк. сл., кому. Про відчуття ким-небудь холоду. Василько заблудивсь. Йому було холодно й страшно (Коцюб., I, 1955, 81); Холодний вітер вривався в побиті шибки й навпростець вівав у розчирені двері... Мотрі зробилось холодно (Мирний, I, 1949, 265); Василіна почула той шум, почула, що їй холодно., й опам'яталась (Н.-Лєв., II, 1956, 62); // перен. Про відчуття внутрішнього холоду (від переживання, страху і т. ін.). — Мати господню! заступи і сохрани! — важко зітхавши, шепче вона, а в душі — так холодно та страшно (Мирний, I, 1954, 309); // перен. Про відчуття відірваності від усього, самотності. Коли настала перера., — якість холодно, непринятно стало їй в ясніх хаті серед гучного товариства (Л. Укр., III, 1952, 586); Сумно і холодно стало їй жити без матері (Тулуб, В степу., 1964, 57).

◇ Ні холодно ні жарко див. жарко.

ХОЛОДНО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **холодний** у 1, 8 знач., напр.: **холоднокробівний**, **холодноорозчинний** і т. ін.

ХОЛОДНОКАТАНИЙ, а, е, мет. Одержуваний способом холодної прокатки. Біла жерсть в найближчому майбутньому .. вироблятиметься з холоднокатаного листа (Наука.., 5, 1956, 6); Щоб виготовити кузови [автомобілів] з металу, потрібна спеціальна листова холоднокатана сталь (Рад. Укр., 30.І 1963, 2).

ХОЛОДНОКРОВНИЙ, а, е. 1. зоол. Який має мінімну температуру тіла, котра змінюється залежно від умов зовнішнього середовища. Маруни [вид ромашки] містять в собі вітерини — речовини, отруйні для безребетних та холонокровних тварин, однак зовсім нешкідливі для людини та інших теплокровних істот (Знання.., 7, 1974, 28).

2. перен. Спокійний, урівноважений (про людину). Це був професор Белоусов. Він виступив наперед, сдерживши руки, спокійний і холонокровний, немов відчайдушний дуелянт під зловісним дулом пістолета (Полт.. Півість.., 1960, 319); *Образно. Поки холонокровні автомати обчислюють час до тисячної часточки секунди, смертельна тиша стоїть над інститутом, над КН, над широчинним полем (Собко, Срібний корабель. 1961, 272); // Який виражає спокій, урівноваженість. Холонокровний погляд.

3. перен. Який не захоплюється ким-, чим-небудь; байдужий, безпристрасний. Не міг Мороз бути об'єктивним і холонокровним у такій справі. Надто хотілося йому, щоб усе для цього замовлення робив його цех, він, Василь Трохимович Мороз (Собко, Біле полум'я, 1952, 161); // Який виражає стриманість. Холонокровний тон; // Позбавлений запалу, пристрасті. Холонокровна суперечка.

ХОЛОДНОКРОВНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. **холонокровний**. Я довго втовмачував льотчикам, що парашутний спорт вивозу у людини сміливість, витримку, холонокровність — найбільш потрібні для космонавта якості (Рад. Укр., 21.VIII 1962, 3).

ХОЛОДНОКРОВНО. Присл. до **холонокровний** 2, 3. Вона прийняла звістку досить холонокровно. В усякій разі так, що можна було не турбуватися (Хотк., II, 1966, 295); Семенюк холонокровно обдумував своє становище (Галан, Гора.., 1956, 113); [Б а т у р а:] А він що? [Р о м а в ю к:] Відповів холонокровно..: «Відстали завжди б'ють» (Корн., II, 1955, 267).

ХОЛОДНОЛАМКІЙ, а, е, спец. Який стає крихким при низькій температурі. Чавун з підвищеним вмістом фосфору легко ламається при пониженій температурі, інакше кажучи, він є холодноламокій (Фрез. справа.., 1957, 50); Додавки до сталі різних кількостей хрому, нікелю, ніобію, ванадію, вольфраму, титану та інших металів значно поліпшують її властивості. І, навпаки, наявність більше 0,05 процента фосфору робить сталь холодноламокю (Наука.., 3, 1964, 12).

ХОЛОДНОЛАМКІСТЬ, ності, ж., спец. Властивість за знач. **холодноламокій**. Фосфор робить сталь більш крихкою, особливо при низькій температурі. Це явище називається холодноламокістю (Слюс. справа, 1957, 11).

ХОЛОДНОПРОКАТНИЙ, а, е, мет. Стос. до холодної прокатки. Холоднопрокатний цех; Холоднопрокатний агрегат.

ХОЛОДНУВАТИЙ, а, е. Трохи холодний (у 1—5, 9, 10 знач.). Свіжий холодноуватий ранок обвіяв Олексинне гаряче лице (Н.-Лев., III, 1956, 159); Оксана стиснула його руку. Пальці її дрижать. Вони холодноуваті й тверді, як камінці на березі моря (Ткач, Крута хвиля,

1956, 86); Все більше світало.. Холодноувата далечини ще сивіло імлялася, але все навколо вже прозорішало, окреслювалось, набирало природних довершених форм (Гончар, III, 1959, 434); З строго неба світило холодноувате сонце (Рибак, Перелес. Рада, 1948, 577); Пережилів [Кандиба] наліту чарку, розливаючи по підборіддю пахучий холодноуватий напій (Дмит., Розлуна, 1957, 212); Стала вона якась холодноувата, спокійна, хоч і сумна, і смутна (Вопчок, I, 1955, 225); Вище зіймається [місяць] по небосхилу, блідне на лиці. Наче образ світлої дівочки з пісні.. Вона дивиться в степ, білолиця, холодноувата й зажурена (Мас., Роман.., 1970, 57); Коропов належав до тих холодноуватих людей, які ніколи не втрачають здорового глузду і еміють самозитувати за кожен свій крок (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 172); Станьчик сухо посмігнувся, холодноуватий блиск промайнув у його очах (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 38).

ХОЛОДНУВАТИСТЬ, тості, ж. Абстр. ім. до **холодноуватий**. Здавен у видинівських вишивках панувала холодноуватість кольорів (сині, зелені, фіолетові) (Нар. тв. та етн., 3, 1968, 70); Видима одностайність каменоломів, їх стриманість і холодноуватість свідчили про певну тактику й організованість, підготовлену якимсь диригентом (Кошуба, Нові береги, 1959, 115).

ХОЛОДНУВАТО. 1. Присл. до **холодноуватий**. Він грав цю роль холодноувато; // Стримано, сухо. Коли останнє плуг пройшовся понад полями.. меж, Дмитро повів коні до воза, а Мар'яна холодноувато простягнув руку: — Всього доброго вам (Стельмах, II, 1962, 275); — Скара од Каргата я не чув ніяких, — холодноувато відказав він (Шовк., Інженери, 1956, 14).

2. у знач. присудк. сл. Про відносно низьку температуру повітря, похолодання. В кімнаті холодноувато, як в алеї тінявого саду (Коп., Вибр., 1948, 163); Після бурі стало холодноувато, але справа мучила людей і худобу (Тулуб, В степу.., 1964, 93).

3. у знач. присудк. сл., кому. Про відчуття ким-небудь певного холоду. Танкіст ішов швидше від усіх, тільки якась боком. косо. Йому було, видно, холодноувато в шинелі, і він ішов напроці вітру плечем уперед (Тют.. Вир, 1964, 463).

ХОЛОДНЮЧИЙ, а, е, розм. Дуже холодний. Я люблю веселий ранок Холоднючої зими (Шог., Поезія, 1958, 217); Ніч випала холодняча й зла. Бурзливі чорні води Нарєва коло берегів бралися кругом (Минько, Повна чаща, 1950, 234).

ХОЛОДНЮЩИЙ, а, е, розм. Те саме, що **холоднічий**. Наче бистрі човни, Ми на лижах плывем з крутизми В холоднячу купіль зуртовини (Воровько, Мирний неспокій, 1960, 125); Птахи давно полетіли в теплі краї. Зосталися тільки ті, що зимуватимуть у нас. Ці птахи не бояться ні морозів, ні снігів, ні завірюх холоднячих (Коп., Як вони.., 1961, 114); Наш флігель — старенький, дерев'яний, зимою холоднячий (Мас., Роман.., 1970, 74).

ХОЛОДО... Перша частина складних слів, що відповідає: 1) слову **холод**, напр.: **холодолобівний**, **холододостійкий** і т. ін.; 2) слову **холодильний**, напр.: **холодокомбінат**, **холодотранспорт** і т. ін.

ХОЛОДОАГЕНТ, у, ч., спец. Хімічний розчин в холодильних установках, який спричиняє охолодження. Можна зберегти умови вічної мерзлоти, застосовуючи так звані термомали — середні опори-холодильники, всередині яких по трубах циркулює газ фреон або якийсь інший холодоагент (Наука.., 4, 1975, 3).

ХОЛОДОВОЙНЯ, і, ж. Невелика бойня, що має холодильники для зберігання м'яса забитих тварин.

ХОЛОДОК, дм, ч. 1. Зменш.-пестл. до холод 1. Палаєна ступала по мокрих травах і злегка тремтіла в ранішнім холодку (Коцюб., II, 1955, 337); Дунали перегуки вантажників, і дівочий сміх, аж звук від дуже стійучої і радісної струни, дозго бринів у напосному скляним холодком повітрі (Донч., VI, 1957, 361); У тиш завмер нічний осінній степ. Налякані першим холодком, вже давно послули цвіркуни (Собко, Справа., 1959, 297); З одчинених вікон повіяло холодком (Н.-Лев., VII, 1966, 46); Річка вів холодком, шепоче тихо собі злишкою (Чаб., Тече вода., 1961, 78); // Затікене місце; затінок. тівь. Ой ти знає, нащо брав — не вмію я жати; Напки мені холодок, там буду лежати (Чуб., V, 1874, 685); Усіх мавив до себе холодок під зустими гілляжтами берестам (Н.-Лев., V, 1966, 153); Війці посідали під парканом у холодку на перепочинок (Тют., Вир. 1964, 307); // у знач. присл. холодком. Коли свека спала або ще не настала. Не всіла мати оглянутись, вже у Марусі і готов обід; сіла, ручки зложила і знай матері розказує, як то їй добре було йти на базар холодком (Кв.-Оси., II, 1956, 49); Вийжав [Натрус] рано, бо вдень передбачалася свека, а тоділось доїзати холодком (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 152).

2. перен. Відчуття холоду від страху, хвилювання, тривоги і т. ін. Карпо Петрович пожує холодок під мундиром. Такий знайомий і неприємний, з яким завжди стрічав начальство (Коцюб., II, 1955, 368).

◇ [Аж] холодiб пробігiв (пробіг, пройшов і т. ін.) поза спіною (по спині і т. ін.) — те саме, що [Аж] холод пробігiв (пробіг) поза спіною (див. пробігати). Він подивився на мене важким поглядом, од якого аж холодок пройшов мені поза спіною (Пауч, На калин. мості, 1965, 5); — Головне, не хвилюється, — радив лейтенант Круглов курсантам свого взводу, але й сам почував, як тривожний холодок пробігав по спині (Вагмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 34); А сам [Горичвіт] занепокоївся: може, щось і надрукували в останніх газетах, чого не знали вони. І аж біля серця пройшовся холодок (Стельмах, II, 1962, 133); Холодiб подер (подрав) по спині (поза спіною, поза плечі) див. подертти; Холодiб пробігiв (пробіг, бігав і т. ін.) поза (за) плечима див. плечі.

3. перен. Зменш.-пестл. до холод 3. Поступово вінника і, наче тівь, почав ставати між ними холодок відчуження. Зовні все було як раніше, але Хогол з жахом відчував, що Аня віддаляється (Голов., Тополи., 1965, 108); — Час додому, — нагадала Віра. Відчуженість і холодок прозвучали в її голосі (Жур., Нам тоді., 1968, 99); Коли Мариса Павлівна підійшла, всі до неї обернулись з холодком неприємні, так їй принаймні здався (Говчар, Бригантина, 1973, 75).

◇ Працювати з холодком див. працювати.
4. Трав'яниста рослина родини лілійних, що має дрібне лускоподібне листя. Починається літо, .. цвітуть жовтим цвітом астрагали, голубувато-синім миколайчики; білими квітками вкриваються поодинокі ажурні рослини холодку багатолістого (По заповідних місцях., 1960, 45).

△ Зiячий холодiб див. зiячий.
ХОЛОДОКОМБІНАТ, у, ч. Підприємство харчової промисловості з холодильними установками для виготовлення свіжоморожених продуктів. Кілька видів свіжоморожених у цукровому сиропі компотів «Асорті» з яблук, груш, слив, вишень, полуниць готують на холдокомбінаті № 1 (Веч. Київ, 30. XI 1974, 4).

ХОЛОДОЛЮБНИЙ, а, е. Якій любить холод, витримує низьку температуру; протилежне т е п л о л ю б н и й. Чир — мешканець басейну Північного Льодовитого океану від Печори до Колми. Ця холодолюбна, швидкостуча риба становить великий інтерес для

акліматизації (Веч. Київ, 29. I 1968, 4); Холодолюбні рослини.

ХОЛОДОНОСІВ, я, ч., спец. Те саме, що холодоагент. Влітку.. тепловий насос працюватиме як холодильна машина. В її випарнику холодоносій за рахунок часткового випаровування охолоджується і спрямовується на централизоване холодопостачання (Наука., 9, 1963, 23).

ХОЛОДОСТІЙКИЙ, а, ё. Здатний переносити низьку температуру. Горох — холодостійка рослина, тому його сіють у перші дні весняних польових робіт (Колг. спн., II, 1956, 160); За неогенового періоду в древніх лісах з'явилися представники холодостійких дерев — тополи, дуби, граби, береза (Наука., 2, 1964, 46); Багато які комахи з холодостійкими. Вони можуть витримувати низькі температури. Так, гусениці озимого совки витримують знижену температуру від -8 до -11° , а гусениці дичного жетелика не гинуть навіть при -30° (Захист рослин., 1952, 46); // Який не втрачає своїх властивостей при низькій температурі. Холодостійка сталь.

ХОЛОДОСТІЙКІСТЬ, кость, ж. Властивість за знач. холодостійкий. В Українському науково-дослідному інституті овочівництва і картоплі високопродуктивні скорості гібриди і сорти полідорів протягом кількох років піддають спрямованому вихованню на холодостійкість (Колг. Укр., 5, 1957, 34).

ХОЛОДОТРАНСПОРТ, у, ч. Транспортні засоби з холодильними установками для перевезення продуктів, що швидко псуються.

ХОЛОДОЧОК, чка, ч. Пестл. до холодiб. Що то? Доцвоа хмара висовує з-за гори свов верхів'я чя темний ліс дрім'є на сонячній спеці? Коли-не-коли тягне холдочком (Мирний, IV, 1955, 313); У холдочку, під вербою, Приліг Чабан спочить; Кийок поклав під золовою, Собака у ногах лежить (Гл., Вибр., 1951, 89); Душно. Вигін. Біля вітряка в холдочку сидять злонці, дівчата (Тесл., Вибр., 1950, 117); Спродались, Во храмі помолвились богу і веселенькі у дорогу Додоми рушили еnochі По холдочку (Шевч., II, 1963, 370).

ХОЛОДЦЮВАТИЙ, а, е, розм. Такий, як холодець, подібний до холодицю; драглистий. Увечері теляці невода, але замість риби витягли з пітотони «серця». як називають рибаки поміж собою холодцюватий медуз (Гончар, I, 1954, 515); — Кому що, а волів брага, — посміхнулася Соломія, трясучи своїм повним, холдоцюватим тілом (Добр., Тече річка., 1961, 34).

ХОЛОДЮКА, и, ж. Збільш. до холод. У нас мороз, холдоюка така, що просто замерзають люди (Коцюб., III, 1956, 182).

ХОЛОНУТИ, ну, неш; мин. ч. холонув, нула, ло і холів, лбла, ло; недок. 1. Втрачаючи тепло, поступово ставати холодним або холоднішим. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дивився кудись поверх окулярів (Коцюб., II, 1955, 165); На кучерявих спорихах лоннула вечірна роса (Кучер, Пов. і опов., 1949, 28); // розм. Зазнавати охолодження, замерзати. Починають мерзнути ноги, холод дошкул'є під жакетом, холоне спина (Хижняк, Тамара, 1959, 131); Дід-лірник край шляху на вітрі холоне (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 104); А там, в п'ятмі десь, на дорозі, Жінки голостає в сорочках, Холонуть діти на морозі і немовлята на руках (Олесь, Вибр., 1958, 159); // Втрачаючи тепло, загусати. застигати. На ливарному дворі холон чавун попереднього топлення (Ю. Янов., II, 1954, 114); *Образно. На заході над лісами холоне і важчає мідь змарин (Стельмах, I, 1962, 306); // Здаватися холодним (через утрату тепла, зменшення випромінювання і т. ін.). Скриплять вози по затишкx долині, Холоне сонце на вечірнім пружі

(Дор., Тобі, народе.., 1959, 35); *Холоде синь. Зоря над газм, не одвіте вона ніяк* (Сос., I, 1957, 151); // Ставати холодним від припинення кровообігу (при смерті, неприжитності і т. ін.). [Б о р в с:] *Що це знею? Оксано, Оксалочко!.. Ні, вона не змерла!.. Стигнуть очі, холонуть руки, серце не б'ється!.. Оксано!.. Вона мертва!..* (Кроп., I, 1958, 438); *Зібралися вони біля неї, слугали серце, чи не б'ється. Ні, не б'ється. Олечка почала холонути* (Хижняк, Тамара, 1959, 191).

◇ Кров холодне у (в) жилах див. жила¹.

2. перен. Відчувати холод від страху, хвилювання, тривоги і т. ін. *Хлопець не може опертися бажанню глянути у вікно, зводить очі... і весь холодне... Там, на чорному тлі шибок, щось біліє... то Хо... Божевільний жаж охоплює дитину* (Коцюб., I, 1955, 153); *Юрко холодне на ліжку, вражений ніби громом* (Коз., Вибр., 1947, 9); *Мар'ян, холоднучи, вбавнує, що Терентій не жартує, що він, мов гробар, ладен поховати цю його сподівання* (Стецьмак, I, 1962, 179).

◇ *Холодне душа (в душі, на душі); Холодне серце (в серці, на серці)* у кого — хтось відчуває переляк, страх, сильне хвилювання. — *А Клара он прийшла, таке розказує, що душа холодне!.. — Вона стала розповідати, як бомбили їх у дорозі, як горіли станції* (Гончар, Людина., 1960, 59); *Холодне серце, як згадаю, Що не в Україні поховать, Що не в Україні буду жить* (Шевч., I, 1951, 393); *І от... знову увиждатся мені страшна темнота... Тихо... глухо... страшно, аж в серці холодне* (Мирний, IV, 1955, 332).

3. перен. Ставати холодним до кого-, чого-небудь, безпристрасним; заспокоюватися. *Я раптом холодно й кажу до себе: — Нащо говориш неправду? Ти її зовсім не любиш* (Коцюб., II, 1955, 260); — *Та й любите якось чудно, не по-казацькому! Любите, коли спазне в вас ніби якесь полум'я в серці, і потім раптом холоднете й не бивитесь на мене* (Н.-Лев., VII, 1966, 128); // тільки з ос. Слабнути, зпикати (про почуття, переживання і т. ін.). *Ще вона невеличка; в дитячому серці швидко холонуть накі урази, швидко сохнуть гарячі слізози* (Мирний, IV, 1955, 74); — *Серце дримає.., а завзяття осе заєсає та якось ніби холодне* (Н.-Лев., VI, 1966, 90).

ХОЛОДНУЧИЙ, а, е, рідко. Дієпр. акт. теп. ч. до холоднути. В тім стосіні серця холоднуча кров, Отрусна в бої суцяснім; Остання порада, остання любов, Що в'яже з цим світом напасним... (Стар., Вибр., 1959, 70); *Доріс помирала.. Михайло сидів біля неї, насилу стримуючи ридання, ..гладиє холоднуче чоло присмертної* (Загреб., Європа 45, 1959, 557).

ХОЛОП, а, ч. 1. У Давній Русі — підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше — двірський слуга, кріпак. За своїм складом челядь була дуже різноманітна: до неї ввозили і холопи (раби), і закабалені (за борги) смерди, і люди, які шукали заступництва і служби у феодала (Іст. СРСР. I, 1957, 42); За військом топилися городяни, смерди, закупи, ізгої, холопи. Всі євободні прийшли сюди (Хижняк, Д. Галущкий, 1958, 25); *У Києві на Подолі Братерська наша воля Без холопа і без пана Сама собі у жунаці Розвернулася весела* (Шевч., II, 1963, 53); // Людина, яка принижево покоряється цареві, панові; раб. Прикро вразило мене оголошення хлопської «Бібліотеки». Доки ми ще будемо інших, а то й самих себе, лаяти холопами? (Л. Укр., V, 1956, 258).

Рукодаійний холіп див. рукодаійний.

2. перен. Той, хто схилиється, плазує перед ким-, чим-небудь. *Лакіє грошового мішка, холопи експлуататорів, — пани буржуазні інтелігенти «лякали» соціалізмом народ, саме при капіталізмі засуджений на каторгу і казарму безмірної, нудної праці, напівголодного*

життя, тяжких злиднів (Лесів, 35, 1973, 190); *Налитий полостою погляд Килигея з-під кущуєватих брів спрямований у бік порту.. Не може він думати спокійно про ту, що згроз зазігнууть отам, в його рідному порту. Віслюки! Холопи капіталу!* (Гончар, II, 1959, 10).

ХОЛОПКА, и, ж. Жін. до холіп. *Образно. — *Про Петляорину Директорію тут говорилося, — твердим голосом почав він. — Про ту саму, що в ногах одеської Антанті повзала та казарми в Києві драла, готуючи їх для англо-французьких військ. Холопка, маріонетка, і така їй ціна* (Гончар, II, 1959, 18).

ХОЛОПСТВО, а, с. 1. Становище холопа (у 1 знач.). — *Чому ж мовчиш? — А я у князя не в холопах! — злісно озрикнувся парубок. — Даремно гнівасяся. Не о холопстві річ іде. Дивуюся, чому тиняєшся по лісах і не повернешся в дружиню* (Міш., Сіверяни, 1961, 224).

2. перен. Поведінка, власт. холопові (у 2 знач.). *Лібералив 60-х років Чернівецький назвав «базіками, хвастунами і дурнями», бо він ясно бачив і боявся перед революцією, їх безхарактерність і холопство перед власт'ю імущими* (Лесів, 20, 1971, 165); *В парках, серед тмахи та звірів, було так далеко легше та свіжіше, ніж у нещадному гарячому круговороті панської Асканії, де все було наскрізь пройняте фальшю, продажністю, жорстоким самодурством одних і безсоромним повальним холопством інших* (Гончар, Таврія, 1952, 244).

ХОЛОПСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до холіп 1.

2. перен. Власт. холопові (у 2 знач.).

ХОЛОСТІЙ, а, ё. 1. Який не перебуває в шлюбі (про чоловіка, хлопця); неодружений, нежонатий. *Та усе козаченькі молоді! Вони нежонаті, холості! (Чуб., V, 1874, 851); — Холостий-нежонатий, тому й грошики маю, — ударив він себе по кишені* (Мур., Бук. повість, 1959, 217); *Я у лузі коло стогу Ждала злоця холостого* (Дор., Літа., 1957, 42).

2. Не здатний поразити ціль (про патрон, заряд, стрільбу). — *Дай йому гвинтівку в руки, то ще наробить якогось лиха. При останніх вправах холостими патронами мало.. не вибив ока сусідові* (Гашек, Пригодн.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 336); *У порівн. — *А-а! Так то Скушетський ласкаво запрошує нас до Слуцька? Упізнаю польського ластичка по поцілунок: дзвінкий поцілунок, як холостий постріл з заціняці* (Ле, Палівайко, 1957, 261); // у знач. ім. холостій, того, ч. Патрон без кулі, спарядка, дробу. *Відкрив [Юра] ріг з порохом, щоб зарядити гвинтівку, і раптом його осяяла щаслива думка. Стріляти холостими!* (Багмут, Щасл. день... 1959, 163).

3. метн. Який не приводить у рух інші механізми, машини і т. ін.. діє без навантаження, не виконує корисної роботи. *Сьогодні на будівництві Дніпрогесу-2 поставлено на холості оберти перший агрегат станції* (Роб. газ., 22.XI 1974, 4); // Здійснюваний транспортом без вантажу. *Земельна площа рілничої бригади колгоспу має бути по зможі зведена в один масив, щоб зменшити кількість холостих переїздів* (Колг. енци., I, 1956, 424).

На холіпостю холіп; На холіпостіх холіпах; Холіпстім холіпом див. хід; Холіпстій хід див. хід.

4. с. г. Не запліднений або без приплоду (про самців тварин). *На фермі запроваджено спеціалізацію — одні свиньки доглядають холіпстих, другі — пороснатих маток. треті — поросят* (Рад. Укр., 6.VI 1961, 2); *Період, в якому матка буває холіпостою, звичайно триває недовго* (Свинарство, 1956, 265).

5. Те саме, що кастрований. Холіпстій бик.

ХОЛОСТІТИ, ошү, остіпн, недок.. перек. Каструвати тварину; чистити, вихолощувати.

ХОЛОСТІННЯ, я, с. Дія за знач. холіпстий.

ХОЛОСТЯК, а, ч. Неодружений чоловік; парубок. [Убий батько:] Ви холостяк? [Я рчук:] Поки що. [Убий батько:] Ну, і я поки що (Мик., I, 1957, 370); За Семена вона була спокійна. Більше того, він навіть трогі турбував її — чого доброго, на все життя холостяком залишиться (Собко, Біле полум'я, 1958, 80).

Вічний холостяк — чоловік-одинак з утраченою схильністю до створення сім'ї. Вона дуже новажала цього сусокого, балакучого і трогі кумедного «вічного» холостяка, дядю Кирила (Кравч., Бувальщина, 1961, 111); У статистичні населення за вічних холостяків і дітей беруть кількість їх у досить позитивному віці (60—65 років), коли схильність людей до створення сім'ї. зазвичай (Вибр. іраці М. В. Птухи, 1971, 153); **Старий холостяк** — неодружений немолодий чоловік. Мій попутчик, старий холостяк-учитель, списався коло верби, скинув з голови соломяного бриля й став витирати пухляку піт на лисині (Вас., I, 1959, 140); [Синявський:] Доброго ранку, Микола Федоровичу. [Ватуті:] Здоров, старий холостяк. Давно не бачились (Дмит., Драм. тв., 1958, 86).

ХОЛОСТЯКУВАТИ, ую, усян, недок., розм. Не одружуватися, жити холостяком. — Ти ще тут холостякуєш? — питає Подольський. — Поки що так (М. Ю. Тарн., Пезр. горизонт, 1962, 145); — Скажу чесно, — признаєся Карпо, — я гадав, що ти й досі холостякуєш (Чай., Течс вода..., 1961, 22).

ХОЛОСТЯЦЬКИЙ, а, с. Прикм. до холостяк. Шумаков поклявся струсити з себе все дріб'язкове, що могло ще лишитися в ньому від молодих літ і холостяцького поневірвання (Голов., Тополя..., 1965, 114); [Костомаров:] Холостяцьке життя мов та не дає ж мені можливості гостей ушанувати як слід (Тяч., I, 1957, 292); // Належний холостякові. По гитких свідцях Мостовий добрався до своєї холостяцької квартири (Зар., На. світі, 1967, 209); // Такій, як у холостяка; власт. холостякові. Я озирнувся по кімнаті. Речі на столі, на стільцях, на підлозі, кинуті, як попало, свідчили, що це було справжнє холостяцьке житло (Хор., Ковила, 1960, 14); Микола запрошує гостей, а сам швидко поправляє ліжку. Зразом вони побачать холостяцьке запусітіння й нужду (Гжицький, Бел. надії, 1963, 84); Холостяцька безладь кімнати. Купи книг по кутках. Пудові альбоми репродукцій... (Гошчар, Тронка, 1963, 293).

ХОЛОША, і, ж. Те саме, що штаняні. Невідомо звідки, уже під дощем, придибав сюди і дід Остап, — у сірці з підкатаними холошами (Головко, Літа..., 1956, 112); Засукавши до колін голоші синього комбінезона, вона мала ноги (Коз., Нові Потоки, 1948, 9); Демис перший поліз через тин, зачепився холошею за кілок, впав у бур'янина [бур'ян] (Тют., Впр, 1960, 45).

ХОЛОШКА, я, ж. Зменш. до холіша. Холошки в Марка збрижидили (Тют., Впр, 1964, 275).

ХОЛЮШНІ, ів, мн., діал. Зимові шитави (перев. сувонні). Холюшні з доброго сукна і прості, добрі цоботи (Фр., ХІІІ, 1954, 38); До холошень треба й кожушок куценький (Сл. Гр.).

ХОЛОЩЕНИЙ, а, е. Діспр. пас. мін. ч. до холостяк-ти: // у знач. прикм. Холощений бик.

ХОЛОЩЕННЯ, я, с. Дія за знач. холостіти.

ХОЛОЩІЙ, я, ч. Той, хто здійснює холостітня.

ХОЛУН, я, ч. 1. заст., зневажл., лакей, слуга. — Я зроблю з вас свого слугу, свою покоївку, і ви будете ретельно виконувати функції холун (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 92).

2. перен., розм. Той, хто заанадливо прислужується кому-небудь, плазує перед кимсь. Ті ж, хто.. добровільно продає свої здібності реакції, — тих по заслугі зовемо панськими прихвостнями й холунами (Еллан, II,

1958, 166); — Ти став німецьким холуном. На брата з гвинтівкою пішов, жертовнику? Нема тобі пощади! (Шер., В партиз. загонах, 1947, 54).

ХОЛУНКА, и, ж., заст., зневажл., розм. Жін. до холуї. — Ви не зробите з мене своєї холуки. На які б тортури ви мене не віддали, я нічого не зроблю з вашого наказу (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 91).

ХОЛУНСТВО, а, с., розм. Поведінка, вчинки холун. Серед майстерно змальованих портретів «супутників» і підручник Пузиря [в комедії І. Карпенка-Карого «Хазівів»] — майбутній великий хазайн, права рука мільйонера Фенюген, в якому поєдналося холуństwo з грабіжництвом, лицемірство з блюзнірством (Іст. укр. літ., I, 1954, 459); [Вересаєв:] Хто ці політичні пройди-висти, що оточили вас цілою системою холуństwa і робили за вашою спиною, що хотіли? (Мик., I, 1957, 395); Відійде в морок підле і лукаве, Холуństwo у минулому спливе, і той ніколи не доскопчить слави, Хто задля неї на землі живе (Сім., Земле тяжінина, 1964, 53).

ХОЛУНЬСЬКИЙ, а, е, заст., зневажл., розм. Прикм. до холуї. Одержать [королівські соціалісти] лаяпка, утрусить — і готово: і знову на своїм холунським місці (Еллан, I, 1958, 245); // Власт. холуєві. Бережить їх [душі] — від тронів, сапранів, Від куль та від змов, Від холунського духу та чванної зверхності! (Кор., Вогонь, 1963, 34).

ХОМУТ, а, ч. 1. Шийна частина кінської упряжі, що являє собою дерев'яний остов (кляші), вкритий м'яким валіком. Свирід не заборився з конем, швидко вів, накинув хомут, завів у оглоблі (Мирний, I, 1954, 267); Забравши хомут, в'їжди, через і дельник, поїсисши на шю дугу, Грізир рушив до конюшні (Тют., Впр, 1964, 100); *У поріві. Не розумію, нащо вони роблять такі вузькі рукави і такі широкі, виложисті коміри, як хомути (Л. Укр., III, 1952, 675).

2. перен., розм. Що-небудь украї обтяжливе, важке для когось. За свій труд попав у хомут (Укр. присл..., 1963, 81); — Скільки батько землі купив через банк? — Чотири десятини. — Мастком назвати не можна, але хомут добрий на шю. І головне — дивно: як людина зникає до цього хомута! (Головко, II, 1957, 434); — Не я, а вона, Варя, збирається заміж. Їй плаття шило. Мені хомута на шю не треба (Донч., V, 1957, 288).

◇ **Надягати (вішати) хомут (хомута) на кого, кому** — обтяжувати непосильним тягарем, працею когось-небудь. 3. твн. Деталь у вигляді зігнутого в скобу стержня або кільця для кріплення чого-небудь.

ХОМУТЕЦЬ, тпч, ч. Зменш.-пестл. до хомут. Вишюєш з хати, помітив [іп]: під лавом висить хомут з нарятниками — та й каже: — Параско, дай мені цього хомутця (Укр. казки, 1951, 376).

ХОМУТИК, а, ч. 1. Зменш.-пестл. до хомут.

2. З'єднувальна деталь кільцевої форми. Основними деталями механізму вклучення [двигуна] є муфта вклучення з хомутиком, натискний важіль і вилка вклучення з валіком (Зерп. комбайни, 1957, 246); Причинами зниження рівня води в системі охолодження можуть бути: пошкодження з'єднувальних шлангів, нещільне затискування шлангів хомутиками; пошкодження баків або серцевини радіатора (Автомоб., 1957, 59); // Рухомою деталлю на якій-небудь метричній лінії, важелі і т. ін., що служить для вимірювання. Рейсмус.. являє собою дову рисувалку, закріплену за допомогою хомутика і гвинта на стояку. Хомутик пересувається з допомогою гвинта і закріплюється в будь-якому положенні з допомогою гвинта (Практ. з машинозн., 1957, 32); Натискуючи на рукоятку, він стежив, як сунеться по вимірювальній лінійці хомутик, відраховуючи міліметри (Донч., III, 1956, 402); Поклавши на ваги два мішки пшениці, ни-

венький, але опецькуватий і широкоплечий селянин пильно стежив за рукою Аркадія Павловича, що пересувала по блисучому важелю з ділинками [поділками] такий же блисучий хомутник (Шнян, Балавда, 1957, 20); // Дужка окулярів.

3. спец. Зажим у металорізальному верстаті, що передає виробові обертання від патрона. Для створення можливості обертання хвостового інструмента на останній надіають хомутник, який захоплюється пальцем поводкового патрона (Технол. різальн. інстр., 1959, 51).

4. Поперечна планка на рамі рушничого прицілу.

ХОМУТНИЙ, а, е. Прикм. до хом'яч. 1, 3.

ХОМУТОВИЙ, а, е. Те саме, що хомутний.

ХОМ'ЯК, а, ч. 1. Польовий гризун з товстим, непопоротким тілом і добре розвиненими зачісками мішканими, шкідним польових і городніх культур. У полі тишому жив у норі Хом'як; На самоті сучає він, неборає! (Гл., Вибр., 1951, 129); Польові миші, ховрахи і хом'яки тягли зерно одними їм відомими стежками і ходами під землею, де влаштували цілі комори запасів на зиму (Ів., Ліс. казки, 1954, 134); Крим бабаки, на території [Стрільцького] заповідника живе безліч плямистих ховрахів, звичайних хом'яків, зайців-русаків (По заповідних місцях..., 1960, 42).

2. перен., розм. Неповоротка, незграбна, верзторопна людина.

ХОМ'ЯКОВИЙ, а, е. Прикм. до хом'як; // Належний хом'якові; // у знач. ім. хом'якові, вих, мн. Родича гризунів, до яких належать хом'як.

ХОМ'ЯЧОК, чкя, ч. 1. Зменш.-пестл. до хом'як.

2. Загальна назва дрібних гризунів родини хом'якових. Восени, після збирання врожаю і оранки полів, саме в лісових смугах і на їх обочинах скупчуються звичайні, лісова, курганчикова і татня миші, сіра полівка, сірий хом'ячок (Вісник АН, 11, 1953, 46).

ХОН, а, ч., спец. Абразивний брусок для хонінгування.

ХОНДРИЛА, п, ж. Научовисна трава родини складноцвітних.

ХОНДРІОСОМА див. хондріосома.

ХОНДРІОСОМИ, бм, мн. (одн. хондріосома, н, ж.). Органоїди в клітинах рослин, тварин і людини. що мають вигляд виток, паличок або зернят. Хондріосоми.— постійні включення (органіди) в клітинах рослин, тварин і людини (Укр. с.-г. енци., III, 1972, 439).

ХОНІГУВАЛЬНИЙ, а, е, спец. Стос. до хонінгування.

Хонінгувальний верстат — шліфувально-притиральний металорізальний верстат, на якому циліндричні поверхні обробляють абразивними брусками (хоном). Ми маємо освоїти 30 нових моделей спеціальних і важких верстатів, серед них хонінгувальних верстатів для доведення циліндрів великих пневматичних молотів (Наука., 6, 1956, 30).

ХОНІГУВАЛЬНИК, а, ч., спец. Робітник, який працює на хонінгувальному верстаті, здійснює хонінгування.

ХОНІГУВАЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до хонінгувальник.

ХОНІГУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. хонінгувати. Незалежно від розмірів гільза циліндра двигуна внутрішнього згорання завжди піддається остаточному поліруванню (хонінгуванню) (Довуски..., 1958, 59); Творчий колектив... інституту надтвердих матеріалів розробив і впровадив у виробництво новий високоефективний процес алмазного хонінгування (Веч. Київ, 20. I 1972, 2).

ХОНІГУВАТИ, ую, уст, недок., перек., спец. Обробляти поверхні металевих виробів (перев. циліндричних отворів) за допомогою абразивних брусків (хома). Синтетичний алмаз не лише різє тверді матеріали, а й

шліфує, хонінгує, свердлить, полірує, заточує інструменти (Знання..., 9, 1975, 1).

ХОП, виг., діал. Уживається як присудок за знач. хопіти¹. — А я собі думаю — куди він хилить? — Усе вітає та вітає, а потім — хоп у саму точку (Мвк., II, 1957, 386).

ХОПІТИ¹, плб, пиш; мн. хоплять; док., перек., діал. Сховити, ухопити. Хопивши її друку руку, став [Семен Іванович] пильно приглядатись їй у оченки, усе допитуючись: — Скажи, так ти мене любиш? (Кв.-Осп., II, 1956, 333); Пан професор хопив крейду і з розматом написав насаперед на таблиці величезну п'ятку (Фр., I, 1955, 242); Хлопець хопив кусень пирога, заїдав смачно, підскакував на одній нозі по світлиці (Ков., Світ..., 1960, 7).

◇ Хопіти за серце — те саме, що Ухопіти за серце (див. ухопіти). Менделєва похвала хопила його за серце (Фр., VIII, 1952, 385).

ХОПІТИ², пиль, док., безос., розм. Те саме, що вистачити 1. А я розведу водою чорнило, щоб найовше хопило, маляю, пишу (Тесл., 3 книги життя, 1949, 177).

ХОПІТИСЯ, плбюся, пишся; мн. хопляться; док., діал. 1. за кого — що. Схопитися, ухопитися за кого, що-небудь. Відома річ, кого озем нече, тому скрізь вода мріється, а хто топиться, той і за злілочку [злілочку] хопиться (Вовчок, VI, 1956, 267); Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казні (Фр., I, 1955, 295).

2. до чого. Поспішно, з завзяттям, запалом почати, кинутися що-небудь робити. Робітники.. відважились [Германа] від лінки і хопилися натирати його водою, думаючи, що він умиєє від задуди (Фр., VIII, 1952, 409); // також з інфін. Почати виявляється в чому-небудь. Його увага була вже звернена на щось інше — на велетнєві вука! Ще перед хвилею їх майже не було видно, а тепер вони раптом хопились рости (Фр., IV, 1950, 334).

ХОПТА, н, ж., діал. Бур'ян. Дівчина встала рано, рано: — Піду я в поле, мамо, мамо! ..Годі сидіти бома тута: Глуштить пшеницю хопта люта (Фр., X, 1954, 74); Земля стоїє, пісна, безсила, подерта на латочки. і замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!.. (Коцюб., II, 1955, 36); Б'я сакпа приплесканий темний корж землі, озвєтний на грудді, озортається сухим сірим димом, підтинає хопту (Стельмах, II, 1962, 407).

ХОР, у, ч. 1. Співочий колектив, що разом виконує вокальні твори. Ви, певне, знаєте, що в Полтаву приїздить Микола Віталійович Лисенко з своїм хором? (Мирний, V, 1955, 396); Дванадцять бабів стало серед церкви пікругом...; хор співав партесні співі (Н.-Лев., VI, 1966, 368); Дарма що це був не професіональний хор, співали-таки гарно (Головко, А. Гармац, 1971, 402); Життєрадісні коломийки створили учасники хору-ланки з села Малий Березний Великоберезнянського району (Рад. Укр., 2. XII 1973, 1); // Група осіб, що разом співають пісню. Титаренко розпочав високим дзвінким голосом: «Світи, світи, місяцю, гей, гей! Ще й ясна зоря, та гей, гей, гей!» Хор бійців підхопив пісню (Довж., I, 1958, 190); Там, в степу, край нивоньки, заводить хор старських дічат.. веселі співанки (Уч., Вірші..., 1957, 117).

Хор молодіх (гучних і т. ін.) голосів — молодий, гучний і т. ін. спів. Зіткнула Ганна. Хіба не мола б і вона зараз бути отам, із молоддю, вилася б і своїм сопрано в хор молодих голосів (Гончар, Перекоп, 1957, 553); Хор гучних голосів і передзвін близьких і дальніх монастирів та соборів сколихнув серця майже всіх присутніх з такою силою, що багато хто почав плакати від зворушення (Довж., I, 1958, 43).

2. перев. мн. Звучання пісні, виконуваної групою співиців; звуки групового співу. Під вербами загули

співу двох великих гуртів дічат і парубків. Розлягаються ті гори по хуторі і линуть далеко-далеко, в степ розлогий, перебивають один другого (Л. Укр., III, 1952, 478); // Одночасний спів різних птахів, звуки, що їх видають багато жаб, комах і т. ін. Хор цвіркунів м'яко скоряє у сухій траві (Коцюб., II, 1955, 301); Лісові не було кінця-краю. Стоголосьні пташиний хор вітає небо і землю (Донч., III, 1956, 74); Вгамувалися жаб'ячі хори (Ю. Бедзик, Вогонь., 1960, 139).

3. Багатоголосні вокальний музичний твір, а також його виконання. Натхнений чарівною поезією Т. Г. Шевченка, прекрасні романси й хори створив основоположник української класичної музики Микола Віталійович Лисенко (Мист., I, 1961, 22); Кожна арія, хор, навіть фраза її [опера «Богдан Хмельницький»] випливає з невичерпного джерела народної музичної творчості (Рад. Укр., 18. II 1951, 3); *Образно. Які драми гримлять на землі революцій, які симфонії й хори бринять у грозячому повітрі (Ю. Янов., II, 1958, 197).

4. Злагожене, дружнє звучання кількох або багатьох голосів. — Ну як, хлоп'ята? Ростемо? — гукнуло з-під черев жнивчарів піонервожатий. — Ростемо! Ростемо! — відповіло хор дзвінких дитячих голосів (Донч., VI, 1957, 41); *Образно. Голос української літератури, мужній і неповторний, дзвінок лунає у загальному хорі визволеніх народів (Літ. Укр., 6. XI 1970, 3); // Звуки, що зливаються у спільній гамі, гамір. Дико, не своїм голосом, мов орда, заревли всі парубки. — І-гі-гі-гууу!.. — печальним хором відповіли дічата, тікаючи від парубків (Коцюб., I, 1955, 236); Чайки якомсь тихо киличуть, зду радість я чую в тім хорі (Л. Укр., I, 1951, 308); В раптово тишині еривається бентежний хор, вішуючи весну, її схвильований прихід: курличуть журавлі, біля жоста гуркоче лід, скресас на Сулі. Казарок крик з озерних плес долинує із долин... (Гонч., Вибр., 1959, 309).

5. перен. Велика або певна кількість людей, що дотримується однакових поглядів чи спільно діє. Лікарський хор його [Онегіна] водно На теплі води шле давно (Пушкін, 6. Онегія, перекл. Рильського, 1949, 210); // кого, чого. Однакові думки, висловлювання багатьох людей. Присно й радісно, блукаючи по виставах, відпочивати душою серед аскравих волохот, чуючи захопленій хор зачарованої молоді на святі мистецтва (Довж., III, 1960, 102); Убитий [поет]... що тепер ридання. І зайвий хор пустих похвал, І жалюгідні виправдання? (Лермонтов, Вибр., перекл. за ред. Рильського, 1951, 57).

6. у знач. присл. хором. У кілька голосів, багатоголосно (про спів). А в Римі свято. Преторіане преторіани і сенат, Жерці і диктори стоять Круг Капітолія. І хором Співають їмн і курять дим з кадил і амфор (Шевч., II, 1953, 271); Пісні зібрали студентів; вони почали співати хором (Н.-Лов., III, 1956, 111); Відвляюсь пильним хором, вслухаюся, як хором на дереві бездистім тишеньким пересвистом співають сингурі... (Гонч., Вибр., 1959, 222); // Усі разом, одноставно. Раптом зброя заблещала, І гукнуло військо хором: — Ми готові йти до бою! Краще смерть, ніж вічний сором! (Л. Укр., I, 1951, 377); — Та курить Димар не загмуделій, витягне! — запрошуєвали хором жінки, раді й самі послухати цікаву чоловічу розмову (Головко, А. Гарман, 1971, 477).

7. перен. Велика кількість, безліч осіб, сукупність багатьох предметів. Під фрескою мозаїка, що зображає цілу племеніцу містерій в пам'ять Адоніса, його підземну мандрівку по царстві тіней і його воскресіння в постаті Діоніса, оточеного хорами вакханок (Л. Укр., II, 1951, 385); Морозна ніч; у небі ясно; Тече величний хор світла Так гармонійно, так прекрасно... (Пушкін, 6. Онегія, перекл. Рильського, 1949, 121); *У порівн.

Весь ясний соняшниковий світ стоєє нерухомо, наче хор вродивих дітей, що вступили у височинь свої радісні обличчя (Довж., I, 1958, 67).

8. муз. У струнних музичних інструментах — парні, потріпні і т. ін. струни.

9. У старогрецькому театрі — група виконавців, яка спільно вела одну з основних партій вистави (спів, танці, діалог з іншими акторами і т. ін.).

ХОРАЛ, у, ч. Церковний багатоголосний хорівий спів; хвалебна духовна пісня (перев. у католиків і протестантів). [Я р о ш е н к о:] Я люблю життя таким, як воно є. Якби я думав, що нашу землю населяють не люди, а янголи, мені довелося би друкувати в своїй газеті лише псалми і хорали (Лев., Драма., 1967, 370); *Образно. Стріпоче птиця крильми, хрусне гілка, а потім потоне все в могутнім хоралі, в шумі віковичнім (Хотк., II, 1966, 304); Ми просиджуємо.. під квітучими черешнями аж до синіх світанків і слухали, слухали гучні хорали тих срібних лісових пташок (Мас., Роман., 1970, 10); *У порівн. — Італія — це країна співу, — говорив задумливо Франтішек Слівка. — Я ніколи не був у Італії, але вона уявляється мені прекрасною, як хорал (Загреб., Європа 45, 1959, 287); // Музичний твір у такій формі.

ХОРАЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до хорал. Уже з середини XVI століття, а може й ще раніше на Україні приймається хоральний многоголосовий [багатоголосий] спів, якого доти вона не знала (Іст. укр. музики, 1922, 129); Ніколи Кривчицький дуже барвисто нашарував один на один два музичні матеріали, цілком різні інтонаційним складом, наприклад, на фоні хорального псалмоподібного хору бураски проводить ліричні вигукі закоханого Хоми і його розмову з меткою, спритною бублейницею (Укр. клас. опера, 1957, 97).

ХОРБАК, а, ч., діал. Хребет. — Ти будь контетний [задоволеній], як м'яси на хорбаці дранку (Стеф., I, 1949, 138).

ХОРВАТ див. хорваті.

ХОРВАТИ, ів, мн. (одн. хорват, а, ч.; хорватка, и, ж.). Південнослов'янський народ, що є основним населенням Соціалістичної Республіки Хорватії, яка входить до складу СФРЮ; представники цього народу Югославію населяють споріднені між собою народи південнослов'янської групи: серби, хорвати, словенці, босняки, македонці, чорногорці (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 45); Матроси «Варяга» співали, Виводив хорват-капітан (Нагн., Вибр., 1957, 268); — Марічка! — ти-то вигукнує Ференц, кидаючись дівчині назустріч. — Марічка! — Виявляється, це була подруга його дочки, хорватка (Гончар, III, 1959, 255).

ХОРВАТКА див. хорваті.

ХОРВАТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до хорваті і Хорватія.

ХОРДА, и, ж. 1. мат. Пряма, що сполучає дві будь-які точки кривої лінії або поверхні. Діаметр є найбільша хорда кола.

2. анат. Осовий скелет у вигляді пружного еластичного тяжа, спинна струна (у деяких тварин і людини). Під час розвитку риби з іхринки в неї не відразу закладається кістковий хребет. Спочатку утворюється хорда у вигляді щільного шнура, а вже потім навколо неї розвиваються хребці (Зоол., 1957, 69).

ХОРДОВИЙ, а, е, анат. 1. Прикм. до хорда 2.

2. у знач. ім. хордові, вих, мн. Тип багатоклітинних тварин, характерним для яких є наявність хорди (у 2 знач.) на ранніх етапах розвитку або протягом усього життя. У київський період роботи на Україні О. О. Ковалевський розвинув свої положення про зародкові листки, про походження нервової системи нижчих хордових з ектодерми (Мед. ж., XXIV, 6, 1954, 94).

ХОРДОМЕТР, а, ч. Прилад для вимірювання товщини струн.

ХОРЕЙЧНИЙ, а, е. Прямк. до хорей¹. Частушка має короткі хорейні рядки, ритм близький до танцювального (Деякі п'ят. поет. майстерн., 1956, 177); // Написаний хореем. Двоскладова стопа, в якій перший склад наголошений, має назву хорей. Вірші, написані в цьому ритмі, називаються хорейчними (Деякі п'ят. поет. майстерн., 1956, 101).

ХОРЕЙ¹, я, ч. Віршувальний розмір — двоскладова стопа з наголошеною на першому складі. Як давно вже помітили віршознавці, хорей створює ритм підкреслений, форсований, близький до танцювального; ямб — більш нейтральний, розподілений (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 236).

ХОРЕЙ², я, ч. Довга панія, якою керують запряженими оленями або собаками. Малахія довгим хореем, мисливець Ган знав оленів (Трубл., I, 1955, 275); Правою рукою він [пастух] тримає бінокль, а лівою — товсту, майже шестиметрову жердину, так званий хорей. Вона змість багато (Знання..., 6, 1955, 25).

ХОРЕОГРАФ, а, ч. Майстер хореографії; балетмейстер. Останнім часом в український балет прийшли нові хореографи. Кращими своїми виставками вони розкривають і збагачують традиції її досягнення нашого мистецтва (Мист., 3, 1967, 12); Відтворюючи той чи той народний танець, хореограф-фольклорист вичає його з найменшими подробностями (Нар. тв. та етн., 5, 1973, 87).

ХОРЕОГРАФІЧНИЙ, а, е. Прямк. до хореографія. Значне місце в культурі народів світу займає хореографічне мистецтво. Його виникнення відноситься до найдавніших часів (Нар. тв. та етн., 4, 1964, 37); Якщо в хороводах зрозуміти зміст танцю допомагає пісня, то в сюжетних танцях зміст розкривається хореографічними засобами виразності і музикою (Укр. нар. танці, 1969, 25); // Пов'язаний з навчанням танцювального мистецтва і з сценічними танцями. Воля розтанула в хореографічному гуртку, що готується до виступу на вечорі самодіяльності (Ю. Янов., II, 1954, 91).

ХОРЕОГРАФІЯ, і, ж. Мистецтво створення танцю і танцювальних вистав. В хореографії немає такого живого дійового виразного засобу, як слово. Зате в танці є своя сила: виразними рухами тіла, рук, ніг, голови можна теж сказати чимало (Мист., 5, 1961, 7); Справжній розвиток національної класичної хореографії почався в 1925 року, коли були створені українські оперно-балетні театри (Вітч., 8, 1965, 175); Оперному диригентові треба бути ще добре обізнаному з вокалом, хореографією, основами режисури (Мист., 2, 1966, 23).

ХОРЕЯ, і, ж. Захворювання нервової системи людини, що характеризується мимовільним сипанням, гримасам, некоординованими рухами. Як має здоров'я? Було б нічого собі, якби не та дурна істерія, хорей, слабкість серця (Л. Укр., V, 1956, 249); У дітей спостерігається ще одна форма ревматичної хвороби — хорей. Вона виявляється в мимовільних рухах і розладах погодженості із (Хвор. дит. віку, 1955, 175).

ХОРИ, ів, мн. Відкрита галерея, балкон у верхній частині парадного залу або в церкві (спочатку для розміщення хору, музикантів). «Завтра я, може, побачу її в церкві... Не піду співати на гори, стану у правому притворі на сходах, коло дверей» (Н.-Лев., VI, 1966, 309); В просторій залі з дерев'яними колонами, що підпирали хори, чадили недогаркі свічки (Кочура, Зол. грамота, 1960, 136); Вальс гримів з високих горів (Мур., Повість..., 1948, 10).

ХОРИЙ, а, е, діал. Хворий. Та нема гіршої пригоди, як слабкість у дорозі. Ось на задньому возі, як в'ялая риба, лежить хорий чумац (Коцюб., I, 1955, 181); Була [Маня] гора, цілий тиждень пролежала (Коб., III, 1956,

56); Четвертий міністер [міністр] називався Пучукало. То був покурий Сич, хорий на селезінку (Фр., IV, 1950, 110); Згадав я вас, — і якось тизо На серці горому стає (Граб., I, 1959, 100); [Старий:] Нащо Дав зазирнути у ту безодню чорну Москі хорой, розбитой душі? (Сам., I, 1958, 63); Це не уяви витір хорий... Тебе я бачив, престарий соборе (Рильський, III, 1961, 252); // у знач. ім. хорій, рога, ч.; хóра, рої, ж. Педужа, недурова людина. Лікарів просто ніколи. Тут нового хорого привезено, там операція (Коцюб., I, 1955, 174); На високій кроваті, у подушках, лежить педужа... Мати моя зітхас важенько, гора тиженько стогне (Вовчок, VI, 1956, 221).

ХОРИСТ, а, ч. Співак, артист хору (у 1 знач.). Зробив [Меценат] рукою рух, не то паказуючий, не то запрошуючий, щоб хористи зайняли місця на бенкеті (Л. Укр., III, 1952, 447); Перед початком сезону була розклаєсна обява про те, що в театр Садовського приймають акторів і хористів (Бурл., Напередодні, 1956, 16); Хористи не зводили очей з диригента. Зблиснула над головою диригента паличка. Зірвалася в залі слагоджено пісня (Збан., Курил. о-ви, 1963, 190).

ХОРИСТКА, п, ж. Жін. до хоріст. — Ви, Лекеріє Петрівно, схожі на расофору хористку, — жартирав собі Радюк (Н.-Лев., I, 1956, 594); В Диканьці господарі.. познайомили із [гостей] з снюграфічним хором кологоспу імені Леніна. В складі хористок — самі літні жінки (Вол., Місячне срібло, 1961, 352).

ХОРИОН, а, ч. 1. Зовнішня оболонка зародків плазунів, птахів, ссавців і людини на початкових стадіях їхнього розвитку.

2. Вторинна оболонка яйцеклітини безхребетних і деяких пухлячих хребетних тварин.

ХОРИТИ, ію, іси, недок., діал. Хворіти. — Трудно мені! — простогне попадає стиза... — Здужали і ви коліска, теперки хорісте (Вовчок, VI, 1956, 221).

ХОРИЯМБ, а, ч. Віршувальний розмір — чотирискладова стопа, утворена посланням хорей і ямба.

ХОРКАННЯ, я, с. Дія за знач. хоркати і звук, утворені цією дією. Не чути було ні соловейків, ні собак, ні хоркання коби (Ляльч., Козацьк. роду..., 1958, 345).

ХОРКАТИ, аю, аси, недок. Вилатати глухий уривчастий звук, вштовхуючи з шумом повітря з ніздрів, рота. Коні хоркали, були копитами, розсилаючи бризки, але руштини куди-небудь не могли, бо екіпажі стояли дуже тісно (Ляльч., Серце жде, 1939, 261); З коней падала біла піна, вони втомлено хоркали (Хицьпак, Д. Галицький, 1958, 513); // Уривчасто, з шумом впускати повітря, парують (про паровоз, машину, мотор і т. ін.).

ХОРКНУТИ, ну, неш, док. Однокр. до хоркати. Качка крякнула. Роззублено, дико. Крик її вичаєв у вухах. І раптом хоркнула вгору, а за нею — ще кілька (Гуц., Скунава..., 1965, 262); Хоркнули мотори танків, кіннотники виїхали з лісу, пілота звелася на повний зріст, гримнула перша гармата (Перв., Невгданів життя, 1958, 264).

ХОРМЕЙСТЕР, а, ч. Керівник хору (у 1 знач.), хоровий диригент. Театр має свій постійний, невеликий, проте з хорошими голосами хор, диригента і хормейстера (Минуле укр. театру, 1953, 165); У 1916—1917 роках Павло Тичина працює помічником хормейстера в театрі Миколи Садовського в Києві (Нар. тв. та етн., I, 1973, 15).

ХОРОБА, н, ж., діал. Хвороба. Від колишніх косметик і від хвороби обличчя вкрилося слабким плямистим рум'янцем (Л. Укр., III, 1952, 698); «Сильне потрясення [потрясення] нервів виступало так грізно у старій дами, що лікар побоювався, щоб з того не виникла яка

поважніша хвороба нервів» (Коб., III, 1956, 189); *У порів. Гірка пам'ять вцепилася в мене, як хвороба в тіло, в кров, в жили (Вовчок, VI, 1956, 257).

ХОРОБЛІВИЙ, а, е, діал. Хворобливий. Яке він [учитель] добро зможе зробити людям? Забутий, загнаний, з вимученим лицем, з боязким хоробливим блиском в очах (Вас., Незібр. тв., 1941, 189); Кесар здригнувся, почувши кроки позад себе. Але це не руські вої [воїни], їх малою тільки хороблива увага кесаря — до нього йшла жона (Скл., Святослав, 1959, 506).

ХОРОБЛІВИСТЬ, вості, ж., діал. Властивість за знач. хоробливий. Хоробливість його вдачі приймала часто несимпатичні форми дрібного егоїзму і навіть жорстокості (Л. Укр., III, 1952, 687).

ХОРОБЛИВО, діал. Присл. до хороблівий. Уста [дівчинки] хоробливо засмикалися в затриманому гіркому плачі (Ле, Клен. лист, 1960, 218); Шуліка плив у повітрі, хоробливо поколихуючись: він тепер був безсильний втекти від небезпеки (Досв., Гюлле, 1961, 61).

ХОРОБРІЙ, а, е. Який не піддається страху; сміливий, відважний. Ухала.. молода дівчина багата з братом своїм і теж попалася розбійникам. Брат був чоловік хоробрій..., дума собі: спробую одбиватись! (Вовчок, I, 1955, 359); Надвечір бомбардування припинилося, з плачів повернувся пароплавічки крейсерської служби... На них удався бортові мішки з піском, кулемети й хоробра команда, а капітани — справжні морські воюки (Ю. Янов., II, 1958, 196); Безмірне щастя — у поході бути в когорті непозитивні й хоробрі! (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 11); // Який не боїться труднощів, небезпесних наслідків: рішучий. — Будуть і помічники. Все буде. Ось Рязов піде в помічники, сам піду, дайте-но тільки налагодити життя, — сказав Синицин. — Ти гляди, який хоробрий, — посміявся Мічурін (Довж., I, 1958, 455); // Здійснюванні відважних, безстрашних людьми. Хто не хилиться в битві хоробрій, той довічна для бою живе! (Голов., Близьке..., 1948, 42); // Словенний дерзак, поривань. Ой чи не краще поцяти нам, милає браття, Співати за Ігоря хоробрє завзяття? (Мирний, V, 1955, 261); Дай йому, доле, Наївчо Вітру України, Дай, доле, у мандри Дум материних, Завершень хоробрих, Як сонечко, щирим (Нагн., На полі битва, 1974, 179); // Який не боїться упадати, добуваючи їжу або захищаючи життя своє і свого потомства (про тварин). — Хочете орла — самотнього, хороброго, злижого, на недосяжній скелі, з могутніми крилами? (Ю. Янов., II, 1958, 137); // Який впражає відвагу, безстрашність. Хоробрий вигляд; // у знач. ім. хоробрий, рога, ч. Той, хто не піддається страху. Франко також був одним з перших хоробрих, що безстрашно підняли в Галичині революційний прапор боротби за визволення гноблених і вислизуваних (Козл., Відродження..., 1950, 22); Хоробріші з голоном посухули до місця тривоги (Гончар, Таврія, 1952, 94).

◇ Загинути (умертв., полягти і т. ін.) смертю хоробрих див. смерть.

ХОРОБРИСТЬ, рості, ж. Мужність і рішучість у вчинках, уміння побороти в собі страх; сміливість. Розпочнемо ж, браття, Сю пісню завзяття Від старого Володимира До теперішнього Ігоря, Що розум свій із сили скупає, Хоробрістю серце гартував (Мирний, V, 1955, 262); — А на повонення, Савочко, не надійся. — Боженко.. перейшов на ладійний батьківський тон. — Так що прояви там побільше хоробрості, жасової ненависті, чує? Ну от... (Довж., I, 1958, 200).

◇ Для хоробрості — щоб підбадьорити себе, набратися сміливості. В серці, в гуркоті гармат, якась струна бриніла тонко: «Це все нічого. Ми ще ім, що котелками самогонку п'ють для хоробрості, рудим од крові нашої,

покажем!» (Сос., II, 1958, 393); Набратися хоробрості — осмілятися діяти певним чином; рішуче взятися за якусь справу. Розенберге тоді набрався хоробрості — запропонував перевести цех на безперереку. І не тільки запропонував: почав наполегливо вимагати цього (Шовк., Інженери, 1956, 77).

ХОРОБРІШАТИ, аю, асш, недок. Ставати хоробрим, хоробрішим. Він змів живить царя, як лева, — кров'ю, Щоб цар з такої зарчі хоробрішав (Крим., Вибр., 1965, 156).

ХОРОБРО. Присл. до хоробрий. — Ви хоробро поводилися, — промовила дівчина, мірячи очима худу, трохи згорблену постать Каліновича (Фр., VI, 1951, 164); Він вовчав чесно й хоробро, його відвагу ставили у приклад (Рибак, Що сталося..., 1947, 4); Вона не зміла плавати, боялась води, але тепер хоробро стояла на нервовій і хисткій поверхні, відбилися сонця з води сайнлим її (Ю. Янов., II, 1954, 94); Над лугом летів великий сірий птах, на нього хоробро нападали кілька маленьких пташок (Довж., V, 1957, 561).

ХОРОВІЙ, а, б. Прикм. до хор 1, 9. Високого рівня досягла в Радянській Східній хорова культура (Рад. Укр., 14. XII 1956, 4); Котурни скинувши для дії хорової, Як Артеміда, я на Фрігії горах Водила ірчица (Зеров, Вибр., 1966, 465); Вона з дитинства любила пісню, співала в хорових гуртках і не могла собі уявити життя без музики й співу (Дмит., Наречена, 1959, 145); // Який виконується хором, признач. для виконання хором. Попалися веселі хорові народні пісні (П.-Лев., II, 1956, 315); *Образно. Біля костюлу баитовий спитити танк звелі. Відкрився люк — і хоровий органа дужий спів танкісти чують (Гонч., Вибр., 1959, 314).

ХОРОВІК, а, ч., розм. Автор хорової музики, а також керівник хору. Диригент-хоровики.

ХОРОВИТИЙ, а, е, діал. Хворобливий. Зроду утлий і хоровитий, він дуже був вразливий на всякий, зом'ї чужий, біля, на всяку кривду та неправду (Фр., V, 1951, 302); Була то суза, з триплим голосом полька з Лодзі — Зося. Людина хоровита, перечасно постаріла (Ірчан, II, 1958, 281); Її лице осунулося і зблідло; очі стали великі й блищали хоровитим огнем (П.-Лев., II, 1956, 162).

ХОРОВІТИСТЬ, тості, ж., діал. Властивість за знач. хоровитий.

ХОРОВІТО, діал. Присл. до хоровитий.

ХОРОВІД, у, ч. Досить поширений старовинний, перев. слов'янський масовий народний танець, учасники якого ходять по колу з піснями, виконуючи певні рухи, підпорядковані драматичній дії; танок. Хлопці заграли на гусях, на сопілах [сопілках], ударили бубни, і знову молоді закружляла у хороводі (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 522); До нашого часу в побуті народу збереглися хороводи, що відображають працю і дозвілля трудящих (Нар. тв. та стн., 4, 1964, 41); *Образно. Берізки ввернуться в зелені плаття і підуть в гучнім хороводі по полю (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 200); Там, далеко, огнів хороводи засвітилися в небеснім гаю (Сос., II, 1958, 15); *У порівн. Весь парк, гомильний, тисячобороний, ішов хороводом (Гончар, Земля..., 1947, 3); // збірн. Учасники такого або подібного танцю. Скрізь розцвіли новорічні ялинки. Круг них, золотистих, Струнких од природи, Кружляють веселих дітей хороводи (С. Ол., Вибр., 1959, 162).

Водіти хоровод див. водіти.

ХОРОВОДИТИ, джу, дшш, недок., розм. Водити хоровод. Хто йому скаже, Хай перекаже, Що його мила давно не та єже: І хороводить і трактор водить (Ус., Лави., 1948, 61).

ХОРОВОДНИЙ, а, е. Прикм. до хоровод. Широко

відомі билни так званого київського циклу, численні зразки хорóводних пісень, обрядових і календарних періоду Київської Русі свідчать про те, що саме тут — у народно-пісенній творчості.. і слід шукати джерела усієї наступної музичної і музично-театральної культури трьох братніх народів (Укр. клас. опера, 1957, 12).

ХОРОГВА, хорóгви, ж., заст. Корогва. Церкву розвалили давно, кужедно, що колись у кадило вірили та в розмалювані дошки на стінах, хорóгови носили царюноу — на врожай (Ю. Янов., V, 1959, 160).

ХОРОМИ, óмів і óм, мн. 1. Великий розкішний будинок. Всередині хорóм царя Мердаса Був гарний сад, що душу звеселяє (Крпм., Вибр., 1965, 155); На високому горбу, на тому самому місці, де стояли в давнину хорóми панів Базилевських, білясті обсажені тополями будівлі комуни «Червоні квіти» (Гончар, II, 1959, 263); *У порівн. На гурторі зараз же на перше літо двинув [Максим] будинок, мов панські хорóми (Миришій, II, 1954, 136); // Велико, просторе приміщення. Птава Рябка Зюзяка: — В хорóмах ти живеш, Чого ж на ретязі я, бідний, пропадаю? — Зюзяк сказав: — Ти все зайзтво стерешеш, Я — Паню забавляю (Бор., Тв., 1957, 146); Вутанька була зачарована красою цих світлих, високих, залитих потоками сонця хорóмів. Білосніжні колони одна за одною зводяться вгору, підпирають аж десь там, як небо, зіркали розмалювану стелю (Гончар, II, 1959, 176); // ірон. Про будинок, житло взагалі. — Ну-ну, покажіть, які тут у вас хорóми, — говорила Ольга Іванівна, обходячи кімнати (Ткач, Плем'я..., 1961, 171).

2. діал. Сіни. Микола заглянув до хорóм і в хату, та, не побачивши там матері, взяв відти порожні конюки.. і пішов по воду (Коб., III, 1956, 474); Центральним розподільним приміщенням в сіни, які тут [на Гуцульщині] звуть хорóмами (Нар. тв. та етн., 3, 1965, 64).

ХОРОМИНА, п, ж., рідко. Великий будинок. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хорóмини, да й зелені сади, і все, що заглядело око в Києві, усе горло, мов нарча золотоканя (П. Куліш, Вибр., 1969, 68); // Приміщення, помешкання. У судовій хорóмині пролодола. Филип ввійшов і сів на високий, суворий, без прикрає стілець (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 354); У безвість лихо проліта — і в лагідній хорóмині ми чуєм про старі літа у співанці чи спомині (Уп., Вірші..., 1957, 115).

ХОРОНЕНІЙ, а, е. Дієпр. пас. теп. і мив. ч. до хороніти. Потягнуло голодом, зморозило й обтерло з пуху ніжності глибоко хоронені почування від холоду й буденності зовнішнього світу (Кобр., Вибр., 1954, 210).

ХОРОНИТЕЛЬ, я, ч., рідко. Те саме, що охоронник.

ХОРОНИТЕЛЬКА, я, ж., рідко. Жін. до хоронитель.

ХОРОНИТИ, онб́, онш, недок., перек. 1. Закопувати в землю, ховати (померлого). Я вже бачу — як під зеленим Хоронять воїни бійця. А клен шумить гіллям зеленим, Шумить, мов тужить без кінця (Шпорта, Твої літа, 1950, 124); Хоронили Оксану, любиму сестру, на кургані високім над морем (Гонч., Вибр., 1959, 171); // Здійснювати обряд при похованні померлого. Коли татуса хоронили, за ним шло усе село й багато плакало (Сос., II, 1958, 380); // перек. Вважати, що хтось помирає. Якійсь поранений, помітивши його [угорця], сердито крикнув з-під роая: — Ну? Чого баньки витріщю? Чого з свічкою? Хоронити надумав? Рано, брат... (Гончар, III, 1959, 160).

2. розм. Те саме, що зберігати. Труну спустили полотною, що ще баби пряла, хоронили його на сорочки (Барв., Опов..., 1902, 208); Це — дивізійні прапори, за честь хоронити їх у себе — зичась змагаються полки (Ю. Янов., IV, 1959, 68).

3. розм. Те саме, що охороняти. Хоронила її також жалоба, яку носила по смерті дідуся (Фр., II, 1950, 292); — Пресвята богородице, хорони нас! — стара Тежля хрестилася дрібно і поквально (Смолич, II, 1958, 33).

◇ Хороніти, як óка [в голові, в лобі] (як зініцю óка, як óко і т. ін.) див. óко¹.

4. розм. Те саме, що ховати¹ 1, 5. Всі кинулися до своєї хат, аби хоронити своє добро в лісі (Фр., VI, 1951, 93); Він тяг, скільки міг. Копав стовища, хоронив, загірбав, замазував глиною під пічю, на горіщі, у повітці, в клуні. Садиба тріщала від нагробованого добра, а Йонці ще мало (Тют., Впр, 1964, 429); Було виплачється Параска у коморі, виплачється добре, а від людей хоронила, що щемить серденьку (Барв., Опов..., 1902, 107); Ніколи ми не забудемо.. комсомольця Юрія Смирнова, що до останнього подику хоронив воєнну тасмницю (Панч., В дорозі, 1959, 254).

ХОРОНИТИСЯ, онб́ся, óншся, недок., розм. Те саме, що ховатися¹ 1, 5. Татари їхали швидко, без лементу і гарму. Вдень вони хоронились у вибалах і очеретах (Рибак, Перекл. Рада, 1953, 183); Ой, горіли, не словатись! Хоронись не хоронись — як наскочим ми, малята, в мовчазний зелений ліс! (Забіла, Промені, 1951, 92); Тільки між старцями де-не-де хоронились іще останки давньої, вільної, чисто громадянської релігії (Фр., VI, 1951, 109); — Я б здатна була краще крізь землю провалитися, ніж признатися у тиз почуттях, що доти тільки здавалися могутніми, поки хоронилися на самому дні серця (Л. Янов., I, 1959, 372); Від нього вже й не хоронилися (Ле, Вибр., 1938, 259).

ХОРОСТВО, а, с., діал. Вродливість, пригожість. Ой, мати моя, що ти гадала, Що мені світ зав'язала? Ци на хороство, ци на багатство, Ци на хорошу вроду? (Чуб., V, 1874, 221); Що по тому хоростеі, як не вміє жити? (Сл. Гр.).

ХОРОШЕ. 1. Присл. до хорóшій 1, 4, 7. Підуть [зовніч] славити, що невістка не зуміла хороше паски очинити! (Кв.-Осн., II, 1956, 227); — Що ж твій одинок? чи ходить уже в школу? — Да ходить! — одповідала вона мало не ніжно. — Я так би хотіла, щоб його хороше вчили (Барв., Опов..., 1902, 421); — А правда, Івасику, чи моя лелія хороше патке? (Л. Укр., III, 1952, 493); Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкіданими татками (Стельмах, II, 1962, 26); Була в Охр́ма сіра Свєта, Так хороше пошита! (Гл., Вибр., 1951, 31); Там будинки здоровенні, там церкви височенні, люди хороше одягнені (Миришій, I, 1954, 65).

◇ [Є що і] їсти, і пити, і в чóму (в чім, ще й) хороше походити див. походити; Солодко з'їсти, п'яно спити, хóроше походити див. з'їдати; Хóроше ходити (походити, сходити) — гарно, красиво одягатися. Ой, ти, дівчиночко, роби, не роби, А прийде неділя, хороше ходи! (Л. Укр., III, 1952, 660).

2. у знач. присудк. сл. Про приємну обстановку, гарне оточення. Всюди так хороше, чисто; пахоці од василькіє та м'яти окривали всю хату, лоскотали чуття... (Миришій, I, 1949, 340); Гляньмо ж з міста навиц, на Рось і на Заросся. Як же там хороше, як чудово! (Н.-Лев., I, 1956, 51); [Лію б а:] Ваня! Який же ти бує смішний... А правда ж, хороше на балу? Всі якісь такі незвичайні (Мяк., I, 1957, 450).

3. у знач. присудк. сл. Про приємність, задоволення, яке відчуває хто-небудь. Так мені хороше з ним сидіти, жартувати; або так, як з братом рідним (Миришій, I, 1954, 80); — Хороше мені... весело мені... жайворонко немов весільної співає... (Коцюб., I, 1955, 142); Добре було б, якби ти могла на великдень прийти сюди до мене.. І здумать не можу, як би було хороше! Ялта

стала б для мене новою, справді (Л. Укр., V, 1956, 224); Як хороше жити, мій друже, мій брате, Коли тобі йде дев'ятнадцятий рік! (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 228); Як хороше поторкати запітнілу кляжку дверей і почути у відповідь з тати шамотно і туліт босих ніг дружини (Стельмах, I, 1962, 377).

4. у знач. присудк. сл., із спол. щ о, к о л я і т. ін. Дуже до речі, дуже добре. — Хороше, що отце ти мені розказав про Забрюху та про Олену: ось я його оженою... (Кв.-Осн., II, 1956, 189); Як хороше, коли страждає На світлі серце хоч одню (Олесь, Вибр., 1958, 338).

ХОРОШЕНЬ, я, ч., діал. Красень. Убери пеня, буде хорошень (Номис, 1864, № 11171); Перед нею ліс і море, І високі звали боре Златокудрий хорошень (Мур., Лірика, 1954, 46).

ХОРОШЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до хоробий 1, 2, 4. Згадала баба пороса, що хорошеньке було, та й плакати стала (Номис, 1864, № 13090); — Спасибі і двочиці, що рано уставала, тонко прала і хорошенькі рушнички придбала (Кв.-Осн., II, 1956, 72); Та яка хорошенька була з неї дівчинка. Складна та гучка, як тільки-но розквітла весняна квіточка (Кобр., Вибр., 1954, 6).

ХОРОШЕНЬКО, присл. Якнайкраще, якнайбільше, як слід. Наум дивиться — і сам собі не вірить, чи се він, чи не він? Розглядіть хорошенько — аж зовсім він! (Кв.-Осн., II, 1956, 66); Взяв [Вовк] Овечку, обідрав, Як знав, Та й заходився хорошенько М'ясе під дубом умикать (Гл., Вибр., 1951, 23); [Д р у г и й х о р:] Ой, панове святове, просимо вас, Приєстїла умінка в добрий час, Ви ж її не бийте, не лайте, Ви ж її хорошенько приймайте (Коч., П'єса, 1951, 195).

ХОРОШИЙ, а, е. 1. Який має позитивні якості або властивості; який своїми якостями цілком відповідає поставленим вимогам; такий, як треба; протилежне по г а в и й. Приказано купити і кае'яру..., і свіженької рибки хорошої, і раків, і паляниць (Кв.-Осн., II, 1956, 266); В мене були й воли хороші не одна пара, й корови, і овечок отара велася (Вовчок, I, 1955, 13); Мировишник має хороший м'ляк. В зазайстві не абищо він (Гл., Вибр., 1951, 13); Ліс треба було рубати вище по ріці, там спуск хороший (Кол., Терен..., 1959, 300); Доросль був відрегульований, в жотор надходила хороша суміш (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 103); Через кілька годин вона повернулася із цебром води і заходилася розтоплювати піч, щоб приготувати для гостя хоршуну вечерю (Тют., Вир, 1964, 156); // Який заслуговує схвалення; досконалий. Тому що на кінофабрику хороших сценаріїв не надходило, ... я змушений був надіти писати сценарії сам (Довж., I, 1958, 21); — А знаєш, Павлушо, непогано. Йй-бо, хороша лірика (Головко, II, 1957, 477); Сучасні пісні українських поетів — це пісні, які співвають в народі задявки хороших музиці, створені композиторами (Про багатство л-ри, 1959, 145); // Схвальний, приємний. Багато виляткове теплий і хороший слів сказано і написано про українську народну поетичну творчість дожовтневу багатьма визначними передовими діячами братерської російської культури і кращими синами українського народу (Рильський, IX, 1962, 187); [Я к і в:] Більше нічого не скажеш? [М а р'я н а:] А що тобі сказати? [Я к і в:] Слово хороше (Зар., Антєй, 1961, 25); // Те саме, що милозвучний. Голос до того дзвінкий мав [хлопчик], хороший, Штучно, чудово співав (Л. Укр., I, 1951, 342); // Гарний, справжній (про життя). — Горе, мовлять той, гне, а хороше життя [життя] виправляє (Барв., Опов..., 1902, 343); — Звали вони Ласуну жити із собою. — Зоставайся, Ласун, жити з нами, — говорили, — життя тобі буде хороше й привільне в нас (Вовчок, I, 1955, 307); // Корисний, потрібний. Одна рада хороша,

а дві ще краще (Укр., присл., 1963, 321); Мені казав розумний садбеник: ...Сади її [ялинку] в гурті; Сама вона, без подруг, не ростиме... ...Поради є хороші у житті, і я навів не гіршу поміж ними (Рильський, III, 1961, 177); // Нічим не займаєний (про настрий, душевний стан і т. ін.); піднесений. Серйозна, без уємішки, розмова про круть-верть відбувалася між ними майже кожного разу, коли вони були в хорошому настрої (Гончар, III, 1959, 278); Ректор перебував у хорошому настрої, бо ще годину назад одержав дуже втішливого листа від свого сина (Тют., Вир, 1964, 61); // Викликаний приємними почуттями, добримі намірами. «Господи, — думається йому, — який же я щасливий!» — І слюзи, слюзи чисті, хороші, святі слюзи капають на книжку (Кочуб., I, 1955, 448); Хороша жага до нового, що виникає в житті, що твориться народом — будівником комунізму, завжди була однією з найчудовіших творчих традицій радянської літератури (Не ілюстрація..., 1967, 9); // Ясний, тихий, теплий, сонячний (про погоду, пору дня, року і т. ін.). Піч була місячна, хороша (Мирний, V, 1955, 342); В небі тмарки білосніжні, легкі, ніби пір'я, Роси на травах — погоди хорошої знак... (Рильський, III, 1961, 101); А Осінь все летить, як золота шудка, і тепло шелестить сухий пожовклый лист... О, скільки буде вас без краю та без ліку таких хороших днів, як то було колись... (Сос., I, 1957, 289); // Який приносить щастя, радість, задоволення, насолоду і т. ін. Удова зітхнула, немов покидаючи яку важку думку, й влянула на діток, а у діток серденька знов заралися й знов отопила їх надія на щось хороше (Вовчок, I, 1955, 303); Я кілька разів перечитав твій хороший, милай, дорогий лист (Кочуб., III, 1956, 177); Жайсак певно говорив їй щось хороше, а етім, і найпростіші слова в устах козаної людини завжди бринять чарівною музикою... (Тулуб, В степену..., 1964, 178); Це сталося якось так неждано, Як все хороше у житті (Павл., Бистрина, 1959, 118); // Який вище щось добре. Олена прочитала, що сон хороший, що він ніби означає нове, щасливе життя на новому місці (Тют., Вир, 1964, 108); // Позитивний, гарний (про враження, думку і т. ін.). — Та я чуа... Комбат про тебе хорошої думки (Гончар, III, 1959, 330); Матуська була сином простого уральського козака й справив на Шевченка хороше враження (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 257); // Сумлінний, самовідданий. Дорош поясни також, що.. хороша робота на фермаж буде заощучуватися додатковою оплатою (Тют., Вир, 1964, 131); // Досить значний своєю кількістю або силою свого вияву; яєсний, чималий. Воно гриєня — не що гроші, От як подивиться, Та все ж гроші, ще й хороші, в чим позвallowтись! (Г.-Арт., Байки..., 1958, 172); Вночі хороший дощ ясний Послав нам щедру благодатьню (Рильський, II, 1960, 312); — Антонович, вогника! — гукає комбат від телефону. — Хорошого вогника. — Йому передають з третьої роти, що противник іде на об'єкт в контратаку (Гончар, III, 1959, 276); // у знач. ім. хоробше, шого, с. Шось позитивне, світле, щасливе в житті людей. Спасибі Вам, Андрію, що не забули мене на великдень та побажали мені так багато хорошого (Кочуб., III, 1956, 276); — На війні хорошого мало, — неозоче відповів Дорош (Тют., Вир, 1964, 105).

Браті (взяті) хоробий старт див. старт; Правила хорошого тону — те саме, що Правила доброго тону (див. правило). Виконавши всі правила делікатності, гостинності й хорошого морського тону — ми розпочали серйозну бесіду про те, який потрібно корабель для нової картини Сєва (Ю. Янов., II, 1958, 77).

2. Який відзначається позитивними моральними якостями (про людину); протилежне по г а в и й. Па-

ні того куховара дуже халявить, що такий, мовляв, чоловік він хороший! (Вовчок, I, 1955, 130); Саж [коваль] був неписьменний і дуже жалкував з того... Добре, що хоч Петро Цигула — товариш, письменний був, та й учитель — хороша людина (Головко, II, 1957, 211); — Були серед них, крім хороших, очевидно, і нехороші, дріб'язкові, задріські, злі і взагалі всякі... Але — дивно — тепер ці, останні, забулись, відійшли на задній план, а пам'ятаються тільки оті хороші люди... (Гончар, III, 1959, 135); // Гарної поведінки, слухняний, здібний (про дітей, молодь). — Що то за пубрук хороший, роботящий, удатний (Вовчок, I, 1955, 200); Мали сусіди хорошого сина: Був він їм смирна і добра дитина (Шог., Поезії, 1958, 340); [Г о л о в к о м в е з а м у:] А мені веселка ця мою донечку нагадала. Хороша донечка. Докіска! (Тич., I, 1957, 242); — Ні, нема що говорити, хороший хлопець Артем, — щоб розрадити гнітючу мовчанку, підібрала Маруся обірвану нитку розмови про Артема. — За ці пів року, що він у Славгороді, я вже придивилась до нього. І бідовий, і розумний (Головко, II, 1957, 576); // Надійний, вірний. Вдова Загірня.. молилась богові тільки, щоб він послав її Ігнатку хорошу пару (П. Куліш, Вибр., 1969, 271); [Н а д і я:] Може, і справді б Арсен, коли б ми були побралися з ним, і хорошим був би мені чоловіком... (Мороз, П'єса, 1959, 257); // Уживається в звертанні (перев. зі словом мій, моя і т. ін.); дорогий, любий. Не забувай мого прозання, серце мое єдине, вітло моя, жінчко моя хороша (Коцюб., III, 1956, 152).

◇ Хороша душа — чуйна, спокійна, шира й добра людина. — Хоч він чудний собі, а все-таки ніде правду діти, хороша душа... (Мирний, I, 1949, 311).

3. Досвідчений, вмілий, добрий фахівець. Лазаревський балавав його залишити Шевченка в Оренбурзі, де були гуманні й освічені люди, хороші лікарі, була бібліотека й таке-сяке культурне життя (Тулуб, В степу..., 1964, 36); Я іноді зустрічаю колишніх своїх учнів. Це вже немолоді люди різних професій. Я питаю їх — чи був я хорошим учителем? Кажуть — був не стільки хорошим учителем, як хорошим вихователем (Довж., I, 1958, 14); // Високого рівня, досконалий, майстерний і т. ін. (про твори мистецтва, літератури тощо та їх виконання). На стіні, проти стола, висить великий портрет Шевченка, хорошої роботи олійними фарбами, в красній рамах (Коцюб., III, 1956, 45); [К р у с т а:] Хороші фрески! Гарне малювання! Мозаїка чудова!.. (Л. Укр., II, 1951, 404); Мені здається до цього часу, що хороша, по-справжньому зроблена картина моя ще десь попереду (Довж., I, 1958, 13); Обличчя в неї гарне: з тонкими рисами, немов старовинна, хорошого письма ікона (Стельмах, I, 1962, 10).

4. Який має привабливу зовнішність, гарні риси обличчя; вродливий. Був [Данило] хороший із себе дуже: високе чоло гетьманське, брови такі і горять, очі карі, ясні, як зорі (Вовчок, I, 1955, 97); Орися росла собі, як та квітка в городі. Певна да хороша на виду, мала то сям, то там по господі (П. Куліш, Вибр., 1969, 247); Хороший з лиця, повновидий, рум'янець на всю щочку, з чорними веселими очима, з чорним лискучим усом, він був перший красень на селі... (Мирний, I, 1949, 213); Набиває [Давид] мішка.. На чолі високому між брів зморшка. І такий смуглявий та... хороший (Головко, II, 1957, 40); // Приемний для зору, красивий, гарний (про риси обличчя, очі, постаць і т. ін.). Мар'я стояла проти Христа й любувалася, як з сяк-так зачісані голови виділяють тепер така хороша голівонька, що й очей не одірвеш від неї! (Мирний, III, 1954, 178); — За брови світ би віддає, коли б мій був, — такі веселі та хороші... (Копюб., I, 1955, 140); — Чи

тут живе Настя Гречківна? — Тут. А що вам! — скинувши хорошишки, великими карими очима до мене (Барв., Опов., 1902, 215); Хороші очі втратили ага-товий полиск і стали подібні до зерен з дешевих чіток (Л. Укр., III, 1952, 710); // Відвертий, ширий (про погляд). — Як покликати його поважненько «Мизгай-ло», зараз він наче вродиться й, ..поглядаючи своїм хорошим поглядом, спитас звичайненько: — Чого вам треба? (Вовчок, I, 1955, 338); — Бранського? — вдат окимув дівчину якимсь особливим теплим, хорошим поглядом. — Чого ж, добре знаю. Це наші, сталінерадець... (Гончар, III, 1959, 184); // Приемний на вигляд, привабливий, який відзначається певною гармонією (про предмети). Гори мої високі, Не так і високі, Як хороші, хорошіі, Блакитні далеко (Шевч., II, 1963, 41); Нам тієї тарілочкі чому не любить — Хорошая, золотая І як жар горить (Гл., Вибр., 1951, 197); Чорний ус здавався таким хорошим; постаць — бравую, дужою (Мирний, I, 1949, 235); На гострому, сірому камені блиснуло щось наче вогнінь. Квітка велика, хороша пелюстки свіжі розкрила (Л. Укр., I, 1951, 151); — Сев, а хороше море, чорт його забери! — Коли б тільки його не змальовували синьою фарбою і красивими епітетами (Ю. Янов., II, 1958, 40).

Хороша вбрда — гарна, приваблива зовнішність; краса. Покинула мене мати Без грошей, без роду; Дала тільки карі очі, Хорошу вроду (Шог., Поезії, 1958, 66); Вродо моя хороша, Нащо ти цвітеш? Без доленьки на сім світі Марне пропадеш! (Л. Укр., I, 1951, 324).

5. Зв'язаний з іншим дружбою, привязню, симпатією тощо; близький. Йї зразу стало так легко говорити з о. Василем, наче він був її давнім і хорошим знайомим (Коцюб., I, 1955, 318); Добре нам мати на світі хорошого друга, Друзіє — це краще... (Рильський, III, 1961, 200); Розмова полилася тито та сумирно, як то водиться між хорошими земляками (Тют., Впр, 1964, 338); // перед ким, з ким, до кого. Прихильний, уважний до кого-небудь. — Любить [Оксен] востом крутити. І перед районною владою хоче бути хороший, і перед людьми не спасувати (Тют., Впр, 1964, 161).

6. Родовитий, славетний. Хто ж він такий, то се вже пан сотник знав давно: ..отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина (П. Куліш, Вибр., 1969, 252); Мотра, жінка хорошого господарського роду, теж допомагала Іванові в його господарській праці (Мирний, I, 1949, 209); // Цілков достойний, порядний, гідний пани. За Наузовим словом ввійшли в хату двох старостів, люди хороші, міщани, у синіх жупанях (Кв.-Осн., II, 1956, 56); Висватали її хороші люди: — сотник молодий і на лиці дуже гарний (Вовчок, I, 1955, 94).

7. Добротний, гарний, ошатний (про одяг, убрання і т. ін.). — А один чорт, у каптані у хорошому, кругіх [грішників] ходить та їм розказує (Кв.-Осн., II, 1956, 245); Мати її убрання хороше та пишне купує, — вона ледве подавиться: згорне та й забуде (Вовчок, I, 1955, 229); Трудно молодій дівчині вистояти проти хорошого убору (Мирний, IV, 1955, 138); Одчинилися в палаці великі скляні двері, і вийшла молода панна, убрана в хорошу білу сукню (Л. Укр., III, 1952, 489).

8. розм. Уживається для вираження іронічного ставлення до кого-, чого-небудь, для зневажливо-несхвальної оцінки когось, чогось. [Х р а п к о (жазачує до Галі):] Мовчи! Хоч мовчи вже. Доброму вас навчають [в гімназії], хороші порядки заводять! (Мирний, V, 1955, 135); [М а р у с я (дивлячись їй услід):] Що не говори, а бісова тіль гарного парубка підхопила... Це відьомське чудо! Розквасить губи та й дума, що ось-то яка я красуня!.. Хороша, як курка задрипана! (Кроп., I, 1958, 95); Оце пишу на морі, доїжджаючи до Неапо-

ля, статок [пароплав] трошки зитас і значно трясе, через те і писання таке хороше (Л. Укр., V, 1956, 412).

ХОРОШІТИ, шү, шійш, недок., перек., розм. Підправляючи, приладжуючи і т. ін., надавати чому-небудь кращого, привабливішого вигляду; чепурити, причепурювати. *Маляр Позлебо був німченний, а багатий; Радько був гарний, та обшарпаний ходис; Радько не зміє підмалювати; Позлебо із устх патрети [портрети] — хорошиа (Бор., Тв., 1957, 177).*

ХОРОШІТИСЯ, шүся, шійшея, недок., розм. Чепурити себе; причепурюватися.

ХОРОШІТИ, ію, іеш, недок. Ставати кращим, привабливішим, привітливим. *На хлопця вже дивилась заступена русеява красуня.. Що чо робиться з нею, як миться, хорошіе вона? (Стельмах, II, 1962, 336); Хоч весна вже закінчувалась, але київські вулиці та сквери не втрачали краси, а навпаки — хорошіли з кожним днем (Дмит., Наречена, 1959, 216); Щоразу, переступаючи поріг «флігеля», бачив зворушений Майборода, як хорошіе із дім — затишком і достатком (Смолич, Розм. з чит., 1953, 13); Коли.. з-під її пальців виходили гладенькі червоні листочки й квітти, то й думки її хорошіли й прояснювалися (Кобр., Вибр., 1954, 6).*

ХОРОШУЛЯ, і, ж., розм., рідко. Жін. до хорошун. Треба всім принадум хорошулям Дамь нести до тебе, як до трона [трону]: *На чолі красунь усього світу Ти блищиш, як пишная корона (Крив., Вибр., 1965, 279); [О о к у л ь:] Ха-ха-ха! Найшов хорошулю! Та вона слаба, у неї либонь чорна болюсть (К.-Карий, I, 1960, 236).*

ХОРОШУН, а, ч., розм., рідко. Те саме, що красень. — *Вельділа я в одного князя молодого сина. Молодий княженко був такий хорошун, що я полюбила його (Вас., II, 1959, 445); [М а т и:] А ти хто такий! Думаеш, як багатий, то вже й розумний, і хороший? Та мій Марк вартий, може, десяток таких хорошунів, як ти! (Мам., Тв., 1962, 115).*

ХОРОШУНЧИК, а, ч., рідко. Пестл. до хорошун. — *Хіба вже я такий страшний? — Ти дуже милий, мій різний хорошунчику. Але бог знає, що в тебе на мислі! (Львч., Козацьк. роду., 1958, 477).*

ХОРТ, ХИРТ, хортя, ч. Тонковогий, з видовженим тулубом і довгою гострою мордою, з прямою шерстю члелівської собака. *На узліссі собаки ганяють лисицю; так ганяють, так ганяють: лисиця не втече, хорт не дожене (Укр.-казки, 1951, 238); Троянці всі з хортами Збирались їхати за зайцями, Князька свого повеселить (Котл., I, 1952, 180); Заграли сурми. З лісу, скажено гавкаючи, вискочили хорти. За ними солдати несли на палицях десять козуль (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 127); *У порівн. Братчики так, як хорти на поклик віечаря, той звідти, той звідси, поспішали на раду (П. Куліш, Вибр., 1969, 180); Від дуди нареозталась дівчата, коли прикажчик хортом кинувся виконувати Ганнику волю (Гончар, Таврія, 1952, 365); Студ Григорій, мов той хорт (Козл., Совце., 1957, 122).*

ХОРТЕНЯ, яти, с. Мала хортища. *Навела хортища хортенят (Сл. Гр.).*

ХОРТИК, а, ч. Зменш.-пестл. до хорт. *Да поїзав, да поїзав муж на зовні, На зелені дуброви [дїброви]. — Невісточко, невісточко, пані наша, І хортики його юма (Чуб., V, 1874, 839).*

ХОРТИЦЯ, і, ж. Самня хорта. *Дід їхав навазавди на вороному арабському огеру [огирі], а біля стремена бігла біленька хортиця (Стор., I, 1957, 94).*

ХОРТИЩЕ, а, ч. Збільш. до хорт. — *Ушечки [вушка] мої любі, що ви думали-задали, як від того проклятого хортища етікали? (Укр. дят. фолькл., 1962, 123).*

ХОРТОВИЙ, а, е. Стос. до хорта. — *Чи не обрав би ти собі місця, пророче божий, щоб тебе й собаками*

тортовими не знайшли? — клопотався Лодиженко, дістачочи з-під облізлого ослака рулетку (Ле, Міжгір'я, 1953, 141).

ХОРТАЧИЙ, а, е. Прикм. до хорт. *Хортяче гавкання. ХОРУВАТИ, ую, уєш, недок., діал. Хворіти. *Кажуть люди та говорять, що я ся маюю, Моє личко тим-то й фйине, що я не хорую (Коломийки, 1969, 181); По морі ми плили без злих пригод, Лиш хорував погано весь народ (Фр., XI, 1952, 140); *Образно. Органіст уже встиг відлічити клавіші, але струни ще хорували й хрипіли (Н.-Лев., III, 1956, 222); // на що. Мати якусь хворобу, недугу. *Хтось.. на велике безсоння хорував, і бронзіт мав (Л. Укр., V, 1956, 407).***

ХОРУВАТИЙ, а, е, діал. Хворобливий. *Його червоні, хорувати од щоденної праці очі горіли, як підмалювані (Вас., II, 1959, 11).*

ХОРУГВА, й, ж., заст. Корогва. *Віють хоругви червоні, наче проблиски пожежі (Фр., XI, 1952, 189); Тут скілько сотень одлічили Аркадські жавахи парубків І в ратники їх назначили; Дали їм в сотники панів. Дали значки їм з хоругою, Бунчук і бубни з булавою (Котл., I, 1952, 209); Розвідка принесла відомості, що в містечку шляхта склала обивательську хоругву.. В хоругві буде а піста чоловік (Панч, Гомон. Україна, 1954, 347); Коли догодили до цвинтаря, здалека чути було жалібний спів, а високі червоні хоругви зиталися понад головами громади людей (Кобр., Вибр., 1954, 154); Там же складені були хоругви, панікадила, лампади і ще дещо з церковної утварі (Стор., I, 1957, 257).*

ХОРУГОВ, гві, ж., заст. Корогва. *Понад тим ланцюгом повівала червона кармазинова, сріблом вишивана хоругов (Фр., VI, 1951, 25); Чорні змари відбивають В блискавках гарячу кров, З рук у мене одбирають Вірні друзі хоругов (Олесь, Вибр., 1958, 258); Блищать ікони й хоругви [хоругви], до барикад ідуть попи... (Сос., I, 1957, 391).*

ХОРУГОВКА, в, ж., заст. Зменш.-пестл. до хоругов. *У руках мав він біло-червону хоруговку з вишитим на ній польським білим орлом (Фр., III, 1950, 324).*

ХОРУНЖЕВИЙ, а, е, розм. Прикм. до хорунжий; належний хоружою. *Летить та летить [сотник] понад затоми та в хорунжевий двір, де вже він раз був... (Кв.-Осн., II, 1956, 202).*

ХОРУНЖЕНКІВ, нова, нове. Прикм. до хорунженко; належний хорунженкові. *Як добіг [Уласович] до того Безвертого зтурора й устав з кона біля хорунженкової тати, так так і зитається, мов п'яний (Кв.-Осн., II, 1956, 154).*

ХОРУНЖЕНКО, а, ч. Син хорунжого. *Брат її, хорунженко, ..не хоче женитись, а дума у ченці (Кв.-Осн., II, 1956, 154).*

ХОРУНЖИЙ, жого, ч., іст. 1. Особа, що носила прапор або корогву війська; прапороносець. *У руках Сомко держить золоту булаву Бовданову; над ним розпустили хорунжі й бунчові військової короги і бунчук (П. Куліш, Вибр., 1969, 166).*

2. У XVII—XVIII ст. на Україні — особа, що входила до складу генеральної старшини й головним чином інспектувала військо, а також була охоронцем великого полкового і малого прапора. *Времія привіз з собою шляхтичів католиків Яна Бєсядовського та свого слугу Криштофа Сіножацького, чернігівського хорунжого, настановив їх старостами та осадчиками (Н.-Лев., VII, 1966, 18); В кривому заулку лежала оселя сотенного хорунжого Лави (Панч, Гомон. Україна, 1954, 73).*

3. Перший офіцерський чин у козацях військах до революційної Росії, який відповідав підпоручику й корнету; особа, що мала цей чин. *Офіцерський дроздовський полк був у повній формі, там полковники були*

за введених, а капітани й поручики билися як прості солдати, і командував ними донський хорунжий, що за рік зробився генералом (Ю. Янов., II, 1958, 253); Хорунжий Сокира, кремецький парубок, ..сидів на капані, опустивши голову на руки (Панч, I, 1956, 197).

ХОРУНЖІВНА, н, ж. Дочка хорунжого. — Не йде за тебе хорунжівна, так мені яке тут діло? (Кв.-Осн., II, 1956, 191).

ХОСЕН, хісна, ч., діал. Користь. Скупий волів би свого м'яса Урізати, щоб бідному подати, Ніж кришку взяти із скарбіє своїх, Що в кліті без хісна лежать (Фр., XI, 1952, 509); — Відступи мені, бабо, той клинчик, бо ти й так не маєш із нього ніякого хісна, бо моя худоба все тобі випає (Март., Тв., 1954, 135); Зичимо вам доброго здоров'я, щастя й довогого життя! Служити нам, чесній громаді, на хосен і шану, а собі на візку... (Кач., Вибр., 1953, 288).

ХОСЕННИЙ, а, е, діал. Корисний (у 1 знач.). Мні [мені] силася доля, тизий рай родинний, Здоров'я, труд хосенний, щастя (Фр., XIII, 1954, 172); Піп зараз-таки в неділю оповістив у церкві, що най кожний мужик зажить по 20 кр. [крейцарів], то заведуть собі читальню, дуже хосенне діло і богу миле (Март., Тв., 1954, 45).

ХОСЕННІСТЬ, ності, ж., діал. Якість за звач. хосенний.

ХОСЕННО, діал. Присл. до хосенний. — Було б хосенно, коли б увагу нашої жінки було звернено більше, як досі, й на візку (Коб., II, 1956, 541).

ХОСНИЙ, а, е, діал. 1. Корисний (у 1 знач.).

2. Гарний (у 4 знач.). Він дивився осяйними очима на Оленку і думав, яка вона хосна дівчина, що могла берегти так тайму (Турч., Зорі., 1950, 26).

ХОТІННЯ, я, с. Бажання, прагнення чого-небудь, потяг до здійснення чогось. Аби голова добра й хотіння, а то всього досягти можна (Шила, Магістраль, 1934, 73); — Візьми й організуй з бригадирів, трактористів гурток по виченью агротехніки. — А як вони не захочуть? — От бачиш, усе впирається в хотіння (Мушк., Серце..., 1962, 133); Аж воно не все, що хочеться, швидко робиться від того хотіння (Мур., Бук. повість, 1959, 261); // заст. Воля, виявлення волі. Без господнього хотіння навіть мушка ся не згине (Фр., XI, 1952, 199).

ХОТІТИ, хоччу, хочеш (розм. хоч), хочемо, хочете (розм. хочте), недок. 1. чого, з інфін., із спол. щ о б, як і без додатка. Мати бажання, охоту до чогось, відчувати потребу в чому-небудь (в їжі, відпочинку і т. ін.). — На цю приказку я мѣ би вам децю відповісти, але маєте щастя, що хочу спати, — сказав Рудик (Коцюб., I, 1955, 201); — Засип мерщій чай, бо я питу хоччу..., — сердито сказала Карлаєва до дочки (Н.-Лев., VI, 1966, 56); — Не гомоніть. Хочу тиші, — прошепотіла Олександра Василівна (Довж., I, 1958, 435); У далекому кутку за пуховиками боєць таки знайшов, чого хотів. Там стояла скляна банка з маринованими черешками (Гончар, III, 1959, 145); // Мати бажання відчутти, пізнати що-небудь, заняти чогось. Гарно того вчити, хто хоче все знати (Укр., присл., 1963, 281); І раю красеного не зріла, Не бачила, бо не хотіла Поглянути на божий день (Шевч., II, 1953, 368); Слова солодкі, — та хотів Я б поцілунків замість слів (Л. Укр., IV, 1954, 81); Як хочеш від людей шаноби, Любов і знів бери у пуп (Рильський, III, 1961, 85); Ми казали про вічну любов, і хотів я такої любові (Сос., I, 1957, 193); // Мати бажання робити щось, брати участь у чомусь. Молода з друзями сидить за столом, погилувши голову, ..і вже чи хоче, чи не хоче, а щоб плакала (Кв.-Осн., II, 1956, 392); — Вчиться хоч? — А-а... — Федорченко магнув рукою із звичайною

досадою. — Ти чому погано вчишся? (Довж., Зач. Десна, 1957, 548); // Мати на меті здійснення чогось-небудь, мати якусь мету. — Так скажіть же мені насамперед, чого ви хочете від мене? — удруге поспіває Тихович (Коцюб., I, 1955, 202); — Я догадуюсь, що стара хоче заміж і боїться, щоб дочка не виїшла передніше за неї, — сказав Ломницький (Н.-Лев., VI, 1966, 78); Я хочу сил повсталою титана, щоб освітати нестримну волю мас (Сос., I, 1957, 483); — Розумієш, кучерява, чого ми хочемо? — підійшов Козаков до худорлявенької дівчинки... — Щоб ти не різала мамалігу ниткою, розумієш? (Гончар, III, 1959, 15); Люди нічого незаконного, коли подумати, не вимагали від пана: тільки хотіли за свою роботу мати більший заробіток (Стельмах, I, 1962, 580); // Зичити, бажати чогось для кого-небудь. [К н у р:] Хіба ж я чого нікого йй жадав, хіба ж я зле замишляв? Я ж хотів, як краще... (Мирний, V, 1955, 84); Нам батьки і вчителі Хотуть щастя на землі (Рильський, Урожай, 1950, 51); — Я лиш добра хотів народову... (Сос., I, 1957, 445); — Ти нашої школи не бійся. Суворо — це правда, але ми тобі зла не хочемо, з часом призначись (Гончар, Бригантина, 1973, 7); // розм. Просити, вимагати певну суму, ціну за що-небудь. — Подумайте, що буде, коли я заплачу стільки, скільки хочуть забастовщики? (Стельмах, I, 1962, 566).

◇ Де хочу (хочеш, хочє і т. ін.) — у будь-якому місці, будь-де, де-небудь, байдуже де. — Людей... А де ж я їх візьму, тил людей? — Та де хочеш бери, а мусьт бути (Хотк., II, 1966, 180); Попросили Таки старого Самуїла, Щоб він де хоче, там і взяв, А дав би їм, старий, царя (Шевч., II, 1953, 352); Мені незвичайним був самий факт, що ось-то люди можуть собі зійтись, де хочуть (Л. Укр., V, 1956, 45); І слухати не хоче (не хочю, не хотів і т. ін.) див. слухати; Кого хочу (хочеш, хочє і т. ін.) — будь-кого, кожного, усякого. — А, боже ж мій! Я не така людина, кого хочете поспитайте, — хвилююаяся Семен (Коцюб., I, 1955, 45); Коли хочеш (хочете і т. ін.), у знач. вставк. сл. — уживається для вираження згоди із співрозмовником, поступки перед ним у чомусь у знач.: а) м о ж е, м а б у т ь. — Так, справді, просто й, коли хочеш — доцільно (Ле, Міжгір'я, 1953, 10); [П е т р о:] Коли хоч, Галю, то не без правди і в річах Луки Семеновича (Мирний, V, 1955, 147); — Я не біла голубка. Я, коли хоч, стану воячицею, і тоді князеві буде трудно й небезпечно навіть справдовуватись та вайдуватись зо мною (Н.-Лев., VII, 1966, 124); б) х а й і т а к, м о ж н а й т а к. — Ваш голос мені теж ніби знайомий. А я Лук'янів син — Данило, коли хочете (Панч, Сивів..., 1959, 7); Котрий хочеш — хто-, що-небудь. [Г е л е н:] Левен я: коли б та перемога була в руці Гелени, в Польксени чи в Андромачи, чи в котрої хочеш, та не в твоїй, — вона була б за нами (Л. Укр., II, 1951, 295); Куди хочу (хочеш, хочє і т. ін.) — будь-куди, в будь-якому напрямі, в будь-яке місце. Як переїдеш Вересою, так і їдь, куди хоч (згребай там клята) (Укр., присл., 1963, 289); — Поля й ґрунти тут тепер суспіль мої, а ви йдїть собі, куди хочете, про мене живїть собі на ґрунтках, як і жили досі (Н.-Лев., VII, 1966, 271); Не хотіти відставати (відстати) див. відставати; Не хотяти (не хотівши) — не бажати того; мимоволі. [Р і ч а р д:] Колего Брайді!.. Не слухав... розсердився! Не хотяти, образи я людину (Л. Укр., III, 1952, 101); Не хотіти знати кого, що — не зважати на когось, щось, не визнавати кого-, що-небудь. Зостався Чіпка в Бородя. Хаєяїн коло його спершу миром та ласкою, показує й розказує — як і що, й коли робити... Так же Чіпка нічого й знати не хоче! (Мирний, I, 1949, 148); Очі блакитні йй любі, і ніяких інших вона знати не хоче (Гонч-

чар, Людина., 1960, 51); Не хоче коза́ на торг, та [її] ведуть *див.* коза́; Печено́ї крига хотіти *див.* крига; Плюва́ти я хотів *див.* плюва́ти; Скільки х́чу (х́чеш, х́че і т. ін.) — у будь-якій кількості; багато, дощого. Нічого не читаю, хоч книжок і газет — скільки хочеш (Коцюб., III, 1956, 404); Опришка́м, звичайно, боя́тися було нічого, і вони поти́халися над Химчю́ком скільки хотіли (Хотк., II, 1966, 187); [Хіба́] ро́жні х́чеш?; А ро́жні не х́чеш (не хоч)? *див.* ро́жні; Хоті́в [крізь зе́млю] прова́літися *див.* прова́люватися; Х́чеш не х́чеш — те саме, що Х́ч-не-х́ч. Трапи́лося так, що під самим Фастова́м обломилась карета і, хочеш чи хочеш, довелося заї́зати до схи́змата (Панч, Гомон. Україна, 1954, 39); Хоч що хоч — ні за що, як не про-св. Як забрав Грицько́ жито до себе, то хоч що хоч, шинка́рка без гроше́й і осьму́шки не дає (Мирний, I, 1949, 283); Хто х́чеш (х́ч) — будь-хто, перший-ліпший, байдуже хто. — У нас у Сі́ці приї́жджай хто хоч, устро́ми рати́ще в зе́млю, а сам сі́дай, їж і пий хоч трі́ски — ні́хто тобі ло́жкою оче́й не поротиме (П. Куліш, Вибр., 1969, 104); Шо́ х́чу (х́чеш, х́че і т. ін.) — будь-що, усе без винятку. — Ми тут з то́бою одні! Може́мо виробля́ти, що хочеш! Свисті́ти, співа́ти! (Гончар, Тронка, 1963, 230); Як [собі́] х́чеш (х́чете і т. ін.), у знач. *встаєн. сл.*: а) як тобі (вам і т. ін.) забажається. Уже́ як хочете, хоч ла́йте, Хоч і не ла́йте й не чита́йте — Про мене... Я і не про́шу, Дя́я себе, бра́тики, спішу (Шевч., II, 1953, 105); — Сі́дай і ти, Дени́се, руба́нем... Тут виста́чить... Ні, я вже... Як хочеш... А я повеселе́юсь (Гончар, III, 1959, 317); б) все одно, незважаючи ні на що. — Ну, вже́ як хочеш, Рома́не, а ми згича́ю не злама́ємо (Н.-Лев., VI, 1966, 346); — От, тату, дали́ мені жінку́, тепе́р візьмі́ть її собі́, а з нею́ не житиму́... — Чому́ ж це́ так?... — Як собі́ хочете, а ми́ вкупі́ не будемо́... (Коцюб., I, 1955, 33); Триту́зний, мабу́ть, те́ж ма́в за спино́ю неабия́кий доса́д цієї́ складно́ї то́доби, бо́ почувався аж на́дто аве́нено, на́перед потва́лявся: — Голо́вний при́з буде́ мій, це́ вже́ як собі́ хочте (Гончар, Бригантіна, 1973, 120); Як х́чу (х́чеш, х́че і т. ін.) — будь-як, як забажається; як знаю́ (знаєш, знає і т. ін.). На сво́ім коню́ як хочеш і́деш (Укр.-присл., 1963, 151); Ді́в не вля́ся сизо́крилий Го́лубок — Як ухопи́ть Го́робчика́ за хубо́к! По́ж'яв його́, по́ніве́ця, як хоті́в, Оску́б його́, молодчи́ка, та́ й пу́стив (Гл., Вибр., 1951, 53); — А я́ думаю́ про вас зо́вісім іна́кше, — неслі́мно обі́звася Ло́мицький. — Як хочете, так і́ думайте. Ме́ні байдуже́ (Н.-Лев., VI, 1966, 54); — Ді́ток у нього́ дво́йко було́, а жінка́ померла... То́ було́ і я́чкю, і мо́лочко, і сметанка́ в празник, а тепе́р хлі́б та карто́пля — от то́бі й усе... І живи́, як хоч (Хотк., I, 1966, 71); Дире́ктор о́кликнув, залпе́ць голо́ви не підві́в. Ва́жайте, мо́вляв, що́ не почу́ за гуркотня́вою... Ва́жайте, як хочте! (Гончар, Бригантіна, 1973, 113).

2. з *інфі́н.* Ма́в намі́р, збира́тися (шо́сь робити). Во́на хоті́ла при́жрати́, що́ їй́ буде́ краще́ до́ лица́, чи́ який о́чіпок, чи́ кора́блик? (Кв.-Осн., II, 1956, 238); Я́кі хоті́в свисті́ти, та́ не змі́г (Мирний, I, 1954, 299); Во́на [Ане́ля] бі́жить по́перед мене́, на́че не чує́, і має́ ви́гляд ми́ші, що́ хоче́ шусну́ти в ша́рку (Коцюб., II, 1955, 266); Ю́ра ла́днався́ вже́ обра́зитися́ та заре́зати́: до́рослі́ ні́коли не хоті́ли відпо́вдати́ пря́мо і нама́гали́ся уникну́ти ви́разно́ї відпо́вді́ (Смо́ляч, II, 1958, 8); Па́дба́лася Па́раска́, всі́ма си́лами хоті́ла зе́рнути́ ро́змову́ у дру́гий бі́к (Хотк., II, 1966, 259); — То́варишу на́вдив, — по́чує́ся го́лос Ти́таренка́, — а́ чи пра́вда, що́ пі́сля війни́ ви́ хочете́ всю́ зе́млю́ заса́дити са́дами? (Довж., I, 1958, 190); Ві́н хоті́в, ні́кого, звича́йно, не́ попереджа́ючи, поса́дити се́й по́лк на́ рибальські́ шху́-

ни́ й тра́мбаки, пере́пливти́ море́ й висі́сти́ вночі́ бі́ля Севастопо́ля (Ю. Янов., II, 1958, 234).

3. з *інфі́н.* Уживається на позначення можливості, вірогідності здійснення чого-небудь. Ні́ вуси, ні́ боро́да не́ хоті́ли ро́сти на́ його́ темному́, як ю́гт, обличчі́ (Коцюб., I, 1955, 34); Кра́деться із-за́ обр'ю́ зима́, Уса́кий кло́птіт го́лово́ю моро́чить, А́ ру́ки відпочи́ть ні́як не́ хочуть... (Рильський, II, 1960, 281); Мо́вчуть хло́п'я, но́га са́ма со́бою́ хоче́ колупну́ти підло́гу (Гончар, Бригантіна, 1973, 6); *Обра́зно. Не́каче́ де́нь за́пала́ть хоче́, і́ ді́твора́ шуми́ть кру́гом... (Сос., I, 1957, 232).

4. у *формах:* хочеш, хоч, хочете, хочте. Уживається в безсполучникових реченнях, що виражають допустовість, умову. — Чи́ ва́ж не́ нудно́ са́мим? Хочте́, я́ з ва́ми поса́джу? (Вовчок, I, 1955, 375); — А́ пасі́ку на́ ко́го ки́немо́, Сви́риде? Ро́я до́жди́ду, по́винен рі́й сьвоєдо́ні бу́ти... — Не́ знаю́, ді́ду. Хочте́, я́ по́стережу́ ро́я (Мирний, I, 1954, 280); — Ці́каво́, скільки́ буде́ від́ нас до́ того́ дре́дно́ута? — За́питу́є То́ня, за́дививши́сь на́ судно́, що́ бовва́ні в за́тоці... — Хочеш, То́ню, ма́хнем ту́ди. Ми́ вже́ з хло́пцями́ бу́вали там... (Гончар, Тронка, 1963, 232); [В а с и л ь к о:] Тро́яндо, хочте́ ві́рте, хочте́ — ні́, Не́наві́сті́ ні́ кра́плі́ я́ не́ маю́ (Крот., Вибр., 1959, 565); — Е́т, що́ то́ трудне́! — розпа́люва́в Йо́н, — я́ і́ з ру́шницею́ всю́ му́штру́ знаю́. Хоч — пока́жу? (Коцюб., I, 1955, 243); — Ну́, ти́ мене́ про́зи зна́ши: не́ вмію́ ні́ бо́житися́, ні́ хресті́тися. Ска́зав — і́ все. А́ далі́ вже́ ді́ло́ твоє́: хоч — ві́р, хоч — не́ ві́р (Голо́вко, А. Гарма́ш, 1971, 513).

ХОТІ́ТИСЯ, х́четься, недо́к., безос., чо́го, з *інфі́н.* і *спол.* щ. о б. Відчувається як потреба, бажання, прагнення. Ста́рається́ [На́стя], б'ється́, до́стає́ і́ вже́ зроби́ть і́ до́стане, чо́го́ мужи́кові хоті́лось (Кв.-Осн., II, 1956, 24); — Е́й, дя́дечку́, шви́дше́ будемо́ пи́сати, Бо́ хочеться́ спа́ти і́ ва́ж і́ мені́ (Шевч., II, 1953, 54); [В а с и л ь:] О́т і́ тепе́р — про́кинула́ся мо́я жа́га до́ життя́ зно́ву, зно́ву мені́ хочеться́ ща́стя (Мирний, V, 1955, 104); [Д жо н а т а н:] Шо́ ж ви́нен Рі́чард, ко́ли ді́вчати́ хочеться́ убо́рі? (Л. Укр., III, 1952, 66); І́сти — стра́х хочеться́ (Коцюб., I, 1955, 459); Пла́кати́ хочеться́ мені́, не́мо́в обра́жені́ ді́тинні́ (Сос., I, 1957, 147); Ві́н стої́ть до́во́го, ме́раку́ють но́ги і́ ру́ки, сме́ртельно́ хочеться́ за́курити́ (Тют., Вир, 1964, 495); Хоті́лося́ шо́сь ска́зати́ си́нові́ ра́ді́сно. До́во́го не́ знала́ що́ (Голо́вко, II, 1957, 210); Хло́пчико́ві хочеться́, щоб́ його́ було́ зе́рну́, але́ зо́зуля́ кує́ та́ й кує́ (Ба́гмут, Опов., 1959, 10).

◇ [I] х́четься, і́ (й) ко́лется́ *див.* ко́лоти́ся; Скільки́ х́четься́ — вдо́сталь, скільки́ завго́дно. — Диву́єтьсє́, може́, чо́му́ мені́ та́ка фа́нта́зія́ при́йшла́ в го́лово́у? Ну́, диву́йтесь́ собі́ скільки́ хочеться́ (Хотк., I, 1966, 59); Хоті́лося́ [крізь зе́млю́] прова́літися́ *див.* прова́люватися; Х́четься́ і́сти, [аж] шку́ра трі́щить́ *див.* трі́щати́; Шо́ х́четься́ — будь-що, усе́ без винятку́.

ХО́ТЯ, част., *заст.* Завго́дно (у 2 знач.). — Я́ — ма́ти, ві́льно мені́ її́ за́ кого́ хотя́ відда́ти (Вовчок, I, 1955, 206).

◇ Де́ хотя́ — те́ саме, що́ Де́ завго́дно (*див.* завго́дно). Ві́сі́ тро́є коне́й хо́дять де́ хотя́ (Сл. Гр.); Скільки́ хотя́ — те́ саме, що́ Скільки́ завго́дно (*див.* завго́дно); Як хотя́ — те́ саме, що́ Як завго́дно (*див.* завго́дно). — Ну́, да́рмо, — ка́же за́пороже́ць. — Не́хай во́но́ буде́ собі́ як хотя́ (П. Куліш, Вибр., 1969, 189).

ХО́ТЯ-НЕ́ХО́ТЯ, присл., *заст.* Хоч-не-хоч.

ХО́ТЬ¹, *спол.*, *заст.* Хоч (*див.* хоч¹). Я́ перше́ була́ дуже́ сла́ба, а тепе́р уже́ ні́чого́ собі́, хотя́ я́ ні́коли́ не́ бу́ваю́ зо́вісім здо́рова (Л. Укр., V, 1956, 5); Хо́ть по́чу́вав [Па́нько́] ве́лику́ вто́му, отже́ не́ при́почи́вав ні́ хви́ли́нки (Март., Тв., 1954, 165).

◇ Хо́ть га́ть га́ті *див.* га́тити.

ХОТЬ², част., заст. Хоч (див. хоч²). Якби де на світі хоть раз Цариця сіла на ослицю, То слава б стала про царицю і про велику ослицю По всьому світу (Шевч., II, 1963, 364); — Да вгамуйсь, бога ради! Хоть дух переведи (П. Куліш, Вибр., 1969, 154); Мاستок палав. В чорному небі кружляли червоні птахи. Дерева простягали в полум'я голі гілля, немов намагалися хоть що-небудь вигопити з огню (Головко, I, 1957, 68); Сумно. Хоть би прийшов хто та промовив Хоч єдине слово (Мирний, V, 1955, 330).

ХОХА, и, ж. Міфічна істота, якою лякають дітей. Оце хоха! — про кумедно одягнену або запнуту жінку.

ХОХІТВА, и, ж. Те саме, що стрепет. Обачні дрозди голоти звели, В траву хохітви залягли як лісові: Чи не стріляти, бува, оце найшли? (Рильський, III, 1961, 68); // збірн. Стрепет. Високо, під ясним небом, в'ються орли, змарюю літають дрозди, журавлі, хохітва (Стор., I, 1957, 333); [О л е к с і й]: Поїду і я на полювання, хохітви сила проявлялась на наших степах (Кроп., V, 1959, 548).

ХОХЛЯЦЬКИЙ, а, е, заст., розм. Прикм. до хохл. — Ти знаєш, хто був Богдан Хмельницький? — Солдат поправив шапку й, не кинувши лузати насіння, дивиться вгору на хінське черво: — Не знаю. Кажуть, якийсь дохляцький генерал (Довж., I, 1958, 45).

ХОХЛУШКА, и, ж., заст., розм. Жін. до хохл. — Жінка моя.. хохлушка, полтавська галушка, тому і в хаті у мене чисте, як у самого генерала (Тулуб, V, 1964, 140).

ХОХЛЯ, і, ж., діал. Жердяна з прив'язаним до неї канатом, якою тягнуть невід, пропускаючи її через ополонки під льодом.

ХО-ХО¹, **ХО-ХО-ХО**, виг. Звуконаслідування, що означає сміх. Хо-хо! Той Оверко [собака] не може без штурк. Стрибав, наче дурне теля, і скопа наводить червоне око (Коцюб., II, 1955, 228); — Хо-хо! Значить, живемо, хлопці! Це ж із дому, мабуть, харчів і Яшківі передали (Головко, I, 1957, 144); — А що йому [панові] лишилось робити: вночі — за скарбницю та й чхурну аж за границю. — Хо-хо-хо, далеченько гайнула! (Стельмах, I, 1962, 608).

ХО-ХО² див. хо.

ХОХОЛ, хохлѧ, ч., заст., розм. Зневажлива назва українця. — Хочеш, вуса тобі для гавчкості залишу? Ваш брат хохла завжди при вусах (Тулуб, V, 1964, 28); — Ну, ти, хохла. Все тобі смішки, — Андрій Брмоласев явно заздрить благодушності Гладкого (Довж., Заст. Десна, 1957, 415).

ХО-ХО-ХО див. хо-хл¹.

ХОХУЛЕВИЙ, а, е. Прикм. до хохуля; // Зробл. з хутра хохулі. Хохулева шуба.

ХОХУЛЯ, і, ж. Водяний комахоїдний звірок з цінним хутром темно-бурого кольору, а також хутро цього звірка. Відстріл багатьох птахів та звірів.. суворо заборонено на всій території республіки [України]. Серед них — морки, видри, бобри, бабаки, зубри, лані, хохулі (Знання., 2, 1974, 19); Хохуля — невелика тварина, трохи більша за щура, з характерним довгим хвостом, яким вона обслує кожний предмет, на який натрапляє (Роб. газ., 2, VII 1976, 4).

ХОЧ¹, **ХОЧА** спол. 1. допустовий. Уживається у складнопідрядних реченнях з логічно невідповідністю між змістом складових частин; відповідає за значенням словосполученню не а в а ж а ю ч и н а т е, ш о; ужитий на початку підрядного речення, сполучає допустове підрядне речення з головним. Хоч сахарна даяно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз чувається шум, немов гоїм машини і робітників лишилася на старому житлі (Коцюб.,

II, 1955, 7); З обличчя молодого студента не сходив вираз таємного болю, терпіння, хоча після першого погляду се годі було примітити (Хотк., I, 1966, 39); Поезія стіває в серці, хоч її й не витягнеш на папір (Досв., Вибр., 1959, 24); // Уживається з протиставними сполучниками а, а л е, т а, п р о т е, з а т е, о д н а к, в с е ж і т. ін. в головному реченні. Хоч мороз і припікає, зате комарів немає (Укр.-присл., 1963, 238); Чипці хоч і гірка була материна догана, та недавня радість тижорила його серце (Мирний, I, 1949, 349); Під сіточкою опинився [голубок].. Чи сіточка змила, Чи так воно вже склалось — Хоч ніжку натрудив, хоч крилечко пом'ялось, Одначе вирвався і полетів (Гл., Вибр., 1951, 76); Нога все-таки болить, хоч не дуже, а все ж бо болить (Л. Укр., V, 1956, 30); Хоч на історії дід і не знався, та все ж із ним цікаво було побалакати (Хотк., I, 1966, 80); Хоча було холодно, проте хуторяни, жадіючи чобіт, прийшли босі (Гончар, III, 1959, 222); // Уживається перед словом або зворотом з допустовим значенням у простому реченні. Дівчинка, хоч невеличка, теж не гуляла: воду бралася сусіді носити, у городі в неї полоти (Вовчок, I, 1955, 368); З виду дід був древній, столітній, хоч ще кременний (Мирний, I, 1954, 165).

2. допустовий, з інфін. або наказ. сп. Ужитий на початку підрядного речення, сполучає порівняльно-допустове речення з головним; виражає припущення, певну межу, ступінь вияву чого-небудь або можливий наслідок чогось. Істи — хоч свої пальці гризти (Укр.-присл., 1963, 57); Як те палля, як ту дитину, У намистах водив! Та змеїгся неборака — Хоч продавай хату Та йди в найми (Шевч., II, 1963, 127); — А на голові немаче куделя, хоч беру веретено та й пряди княгиню на починки, — жартував далі Кривоніс (Н.-Лев., VII, 1966, 131); — Біда з ними. Читають, читають, а тоді як зведуться, так хоч водою розливай (Тют., Вир, 1964, 511); — Ніякий жур ще нікого не втримає, — овазався нарешті Марися Павлієна. — Хоч і до неба вижуруйте його! (Гончар, Бригантина, 1973, 77); // У посданні з часткою б в, б пов'язує частини речення, вживаючись перед кожною з них і надаючи реченню твердження, протилежного тому, на яке можна було б розраховувати, якого можна було б сподіватися. В той час Скирти і клуня зайнялись, і зорі змикли. Хоч би слово, Хоч би де голос обізвався (Шевч., II, 1963, 33); Катря прочалася так само, як віталась... Хоч би вона лице запечалила! Хоч би озирнулася разочок! (Вовчок, I, 1955, 257); Йому виживається Галля. Така ж весела, хороша, хоч би на кризту змінилася (Мирний, I, 1949, 332); [М а т р о н а (соромливо закриваючись):] Матрона варвара цілує! Ганьба! .. [П а т р и ц і й]: А чоловік стоїть і — хоч би слово! (Л. Укр., II, 1951, 539); — Потім, як говорив він з-за стола, очей вже не заводила з нього, а він хоч би раз глянув (Головко, II, 1957, 148); — І всю зиму надворі босоніж перебігали [діти], а хоча б яке бухикнуло раз (Стельмах, I, 1962, 222).

[А, та] хоч би й (хоча б і)... — посдануючись з дієсловом мин. ч., виражає припущення. — Ні, пакожу, — Язня йому мовляв, — Видиці і не сколотим, Бо ще й не пив: А хоч би й пив, то шкоди в тім немає (Гл., Вибр., 1951, 39); — Цього не скажу, бо нічогосінько не знаю. Та хоч би й знала, то про це тобі не сказала б (Н.-Лев., VII, 1966, 154).

◇ Видно, хоч голкі збирай див. відно; [Темно,] хоч бої виколи див. виколівати; Хоч відбавляй див. відбавляти; Хоч вінником метй див. вінник; Хоч вішайся див. вішатися; Хоч вовків гонй (гаїлій) див. вовк; Хоч вовком вий — уживається для вираження відчаю, розпуки. — Ти бачив, Васю, як танцюють чоловіки, коли

еони самі? ..Який страшний, самотницький, хоч вожом виї, сум дежить на дні їхніх очей (Загреб., Спена, 1961, 26); Хоч водою розливай див. вода; Хоч в око (в очі, у вічі) стрель (стрельня, дай); Хоч око (бчі) війми (війбий, війколи); Хоч оком світій див. око¹; Хоч вуха затайкай див. вухо; Хоч гать гаті див. гатіти; Хоч головою товчі об стіву див. товчті; Хоч грєблю гаті (нагаті) див. грєбля; Хоч до рани кладі див. рана; Хоч до рани прикладай (прикладі) див. прикладати; Хоч живцєм лязь (лягай) у зємлю (у домовіну); Хоч живцєм помирачі (гінуті) див. живцєм; Хоч забій див. забивати; Хоч забійся див. забиватися; Хоч залійся див. заливатися; Хоч запалі див. запалювати; Хоч заріж (заріжте) див. зарізати; Хоч з гарматі стріляй див. гармата; Хоч здохні див. здихати¹; Хоч з коліна вілуди див. вилуплювати; Хоч з лиця воду пійти (пій) див. вода; Хоч з мосту [та] у вбду див. вода; Хоч з (із) хаті тікай див. тікати; Хоч картину малюй — дуже гарний на вроду. Йому подобається і їхня [близнят] няжковість, і їхня упертість, і молода сила, що проглядає навіть крізь незграбну одєжу. «Одягни із полюдськи — і хоч картинку малюй» (Стельмах, I, 1962, 80); Хоч кіл (кілок) на голові теші див. голова; Хоч конєм грай див. грати²; Хоч коті гарматі див. котіти; Хоч котіся див. котітися¹; Хоч кошенят бій див. кошеня; Хоч кричі гвалт — те саме, що Хоч кричі пробі (див. пробі); Хоч кричі пробі див. пробі; Хоч крізь зємлю провалюєся; Хоч крізь зємлю провалітєся див. провалюватися; Хоч круть-вєрть, хоч вєрть-круть див. круть-вєрть; Хоч круть, хоч вєрть див. круть; Хоч лопа́тою горні (грєбі, загрібай і т. ін.) див. лопа́та; Хоч лопа́ти див. лопа́ти¹; Хоч лягай та вмйрай (помйрай)¹; Хоч у яму (домовіну, могілу і т. ін.) лягай див. лягати; Хоч малюй, хоч цілуй див. малювати; Хоч менє (його) ріж (ріжте і т. ін.) див. різати; Хоч мотузкі круті див. крутіти; Хоч ножем ріж див. різати; Хоч обіда гни див. обідати; Хоч однім оком глянути (подивітєся і т. ін.) — тільки поглянути, подивітєся. — Раз уже опи́малась в сєлі, чому б і не зайти. Хіба ж не цікаво хоч однім оком глянути, в яку халєпу мало не вскочила була! (Головко, А. Гармап, 1971, 265); Хоч пав, хоч пропай див. пав; Хоч проваліся див. провалюватися; Хоч проваліся в безодню див. провалюватися; Хоч розірвіся; Хоч на́двєб розірвіся див. розірвітися¹; Хоч святіх виньєс [із хаті] див. святій; Хоч [сядь та й] плач; Хоч [тн] плач див. плакати; Хоч [тн] дусні див. дуснути; Хоч тікай на край світа див. тікати; Хоч трієні див. трієкати; Хоч убій (убийте) див. убивати¹; Хоч у воду скачі (стрибай і т. ін.) див. вода; Хоч у вухо вбгай (бгай) див. вухо; Хоч умрі див. умирати; Хоч у пєкло — про безвихідне становище, про стан відчаю; Хоч у рамці (рамця і т. ін.) вправ див. вправляти¹; Хоч утікай з хаті див. утікати.

3. тільки хоч, розділ. Уживається на позначення того, що з ряду перелічуваних предметів, явищ, дій і т. ін. можливе тільки щось одне. Хоч їж, хоч дивись, а щоб ціле було і неголодний бує! (Укр. присл., 1963, 87); — Може, в тебе, Тихоне, немає дома хліба печеного? То дамо. А на завтра — хоч сждо [сходжу], а хоч пошлю Христю та й учинимо (Головко, II, 1957, 137).

4. протиставний. Уживається для вираження протиставного зв'язку між сурядними реченнями або між однорідними членами простого речення; відповідас за значенням словам одна к проте, але і т. ін. Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадуваєся (Коцюб., I, 1955, 377); Юзі не казали, що Зоня приїхала емисне для неї, бо й сама Зоня не мала того знати, щоб «ме заносилась» дуже, хоча спритно Зоня зутко про те догадалась

(Л. Укр., III, 1952, 647); Він не сказав їй ні слова осуду, хоча краще б сказав, аніж товати його під маскою своєї директорської витримки (Гончар, Бригантіна, 1973, 75); Витираючи слюзи, нахилилася [мати] до своєї дитини: — Іди, сину, щасливим, хоча де те щастя, коли вже війна (Стельмах, I, 1962, 472).

5. тільки хоч. Відповідає за значенням єднальному сполучнику «і» при переліку. І що є у нас, хоч скотинка, хоч хлібець на току, худобинка у скриньці, так сждо так усе без порчі й бути? (Кв.-Осн., II, 1956, 22); Нічого нового він [лікар] мені не сказав: ванни ті ж самі, температура тієї ж самої, ходити на їх коли вгодно, хоч рано, хоч пізно, все одно (Л. Укр., V, 1956, 13).

ХОЧ², ХОЧА, част. 1. видільна. Виділяє один із членів речення за ознакою допустовості; близька за значенням до слів: принаймні, в усякому разі. Де кінь покачається, там хоч шерсть та останеться (Укр. присл., 1963, 263); У Почаві святомо Ридала-молилась [Ярина], Щоб Степан той, доля тая, Йй хоча приснилась (Шевч., II, 1963, 337); «Піду я хоч одвідаю свою матусю», — думає [Наталя] (Вовчок, I, 1955, 100); — Дивись, каж, батько від дому одбився, щоб хоч не бачити, який у нас непорядок (Мирний, I, 1954, 167); Роман пішов навздогінці за нею, щоб надивитись на неї хоч здалеки (Н.-Лєв., VI, 1966, 310); — Це просто мє ширє бажання хоч чим-небудь підкрєслити повагу і симпатію до вас (Довж., I, 1958, 488); — З тобою можна хоч коли-небудь до ладу поговорити? (Стельмах, II, 1962, 311).

2. тільки хоч, обмежувально-видільна. Близька за значенням до слів: тільки, лишє. [Орєст:] Часом я цілий дєнь стараюся почувти від вас хоч одню ласкаве слово (Л. Укр., II, 1951, 43); — Сьогодні вранці в село приїхали стражники. Вони підуть на пацьке поле, і хай-но якийсь писок хоч писме, дадуть таково бобу, що й на печі не всидить (Стельмах, I, 1962, 572).

3. підсил. Уживається для підсилення висловленого тим словом або словосполученням, якого стосується; близька за значенням до слів: навіть, хай навіть. Се мене й господь не помилує, коли впаде хоч слізка з моїх очей за себе самую (Вовчок, I, 1955, 18); Була в Охрімє сіра Свита, Так хороше пошита: Іззоду аусики з червоного сукна, На комірі мережечка така, що на,— Хоч голові носити! (Гл., Вибр., 1951, 31); — Ти оце наважилась од мене втекти і ладна вийти заміж хоч і за сажотруса, — сказала мати (Н.-Лєв., VI, 1966, 57); // У сполученні з часткою би, б: а) уживається з тм самим значенням. Тиховичеві осміжнулась перспектива живої діяльності хоч би у чужому краї, на користь чужому людові (Коцюб., I, 1955, 223); [Патрицій:] Ти думаси, вони надого скинуть [ярмо]? [Неофіт-раб:] Хоч би на мить, і то вже варто праці! (Л. Укр., II, 1951, 238); б) виражає настійливе побажання, сподівання; узначенні добре було б. Трохи не вмер Кирило Іванович, як побачи свою матір. Хоч би хоч не згала сином!.. Подумав би [пан], що за ділом яка стороння (Мирний, I, 1954, 158); — Та хоча б вижше... Слааний він хлєпец (Гончар, III, 1959, 165); — Як же там Горпина Трифонівна поживають? Хоча б коли до нас у гості прийшли, омуєві відвідали... (Тют., Вир., 1964, 76).

◇ Хоч би бровю моргнув див. брова; Хоч би господь послав див. господь; [А, та] хоч би й так — уживається як відповідь, що виражає припустимість чого-небудь; немає нічого особливого, незвичайного. — Чого це ти така слішна? Чи не думаси ти часом іти заміж? — сказала мати. — А хоч би й так! (Н.-Лєв., VI, 1966, 60); [Прісцілла:] Так то ж не марєво, то справжєне місто. [Руфіє:] Та хоч би й так. Воно мені чуже

(Л. Укр., II, 1951, 507); У неї ревниво блиснули очі: — До своєї селючки рвешся? — А хоч би й так... (Тют., Впр, 1964, 186); Хоч [би] півслова (півеловечка) див. півслова, півеловечка; Хоч би [тобі] в'юсом моргнув див. в'юса; Хоч би [тобі, собі, вам] в'юсом (в'юсом, в'юсом, бров'ю) повів (повелі) див. поводити; Хоч і... — уживається при відокремлених словах у значенні х а й н а в і т ь, в е х а й. І ще зранку.. понадівали хто нову савту, хто хитаву юлку, хто ще батьківський, хоч і старий, та жулан (Кв.-Осн., II, 1956, 19); [М и л е в с ь к и й.] Шлюб — се кайдани, хоч і золоті, а кохання не любить кайдани (Л. Укр., II, 1951, 23).

4. видільна, перев. у поєднанні з часткою б и, б. Уживається перед тм словом або словосполученням, якого стосується; близька за значенням до слів: в а п р и - к л а д, п р и м і р о м. — От хоч би й я... якби люди по правді жили, чи терпіла б я.. те горе та нужду, що прийшлося витерпіти (Мирний, I, 1949, 277); Ви нічого, на жаль, не пишете ані про себе й свої роботи, ані про одеські новинки, хоч би літературні (Коцюб., III, 1956, 209); — Міномет має велике майбутнє. Візьми хоча б «катюші» — найкращі сучасні міномети... (Гончар, III, 1959, 84); — Таке нещастя може з кожним прилучитися. От хоча й зі мною раз було... (Тют., Впр, 1964, 16).

5. підсил. Входить до складу словосполучень із займенниками (хто, що, який, який-небудь і т. ін.) або прислівниками (де, коли, куди, як, як-небудь і т. ін.) і надає вислову означального значення: б у д ь - я к и й, в с я к и й.

Хоч де — у всякому місці. Байдуже де; будь-де. Біда біду хоч де, то знайде (Укр. присл., 1963, 39); Хоч коли — у всякий час, байдуже коли; будь-коли; Хоч куди: а) у всяке місце, байдуже куди; будь-куди. У кімні язика можна допитатися хоч куди (Укр. присл., 1963, 288); [А к в і л а:] Хоч куди подайся — амерти треба, як не тепер, то згодом (Л. Укр., II, 1951, 486); б) див. куді; Хоч хто — все одно, байдуже хто; всякий, будь-хто. — Почув би ти, що Шпак розумний каже, — Завидно стане хоч кому (Гл., Вибр., 1951, 75); Грцькоко бачи: Чінка хоч кого підхилить під себе, й боляса... боявся за Христю!.. (Мирний, I, 1949, 297); Хоч [би] що — все одно, байдуже що, що завгодно; будь-що. Та хоч що там гай кажуть, а вона знає одне: з любові народився [Порфир] (Гончар, Бригантина, 1973, 84); Хоч би що він думає, хоч би що робив, а якась потаємна думка точить його серце (Чаб., Балкан. весна, 1960, 277); Хоч як — як завгодно; як-небудь, абияк. Орлик аж на шляку дожене [дідуся] і, хоч як його відганяй, таки сяде дідусяві на плече (Гончар, Бригантина, 1973, 106); Хоч який — все одно який, байдуже який; будь-який. [К а й Л е т і ц і й:] І хоч який він є в житті особнім, а все ж він добрий римський громадянин (Л. Укр., II, 1951, 361).

6. модальна. Виражає можливість або неможливість, схвалення або несхвалення висловлюваної думки, її логічну оцінку з погляду ймовірності, реальності прямого ствердження і т. ін. — То я, мабуть, стану тепер за гліб. А там, як зароблю, тоді й за вроші... — Добре... Хоч і так зроби, сину (Мирний, I, 1949, 323); — Ну, а тепер хоч і прощайте! — підійшов [Артем] до Остапа, що крайній од порога сидів на призьбі, простяг руку (Головко, II, 1957, 425).

ХОЧА́¹ див. хоч¹.

ХОЧА́² див. хоч².

ХОЧ-НЕ-ХОЧ, присл., розм. Незалежно від чийогось бажання; мимоволі, мимохіть. Так презороше та жалібно співають [дяки], що хоч-не-хоч, так заплачеш (Кв.-Осн., II, 1956, 96); Баран часом із великого свого ума наста-

вить лоба й не хоче йти. Тоді підбігає пес, злегка кусає за бік — і баран хоч-не-хоч біжить на місце (Хотк., Довбуш, 1965, 86); Трудно буде в кузні день у день з ранку до вечора. Це не те, що три батькові — заохотки. Найнявся — продався: роби хоч-не-хоч! (Головко, II, 1957, 393); — Прямо скажем, трудний хлопцев, але є в ньому й таке, що хоч-не-хоч викликає симпатію... (Гончар, Бригантина, 1973, 154).

ХРАБРИТИСЯ, рісся, рішся, недок., розм. Намагатися перебороти в собі страх, набирати хороброго вигляду. Турн скрізь бігав і храбрився і тишався, що врага настиг (Котл., I, 1952, 264); [Б е б е х:] Чи не сором тобі, пане сотнику, хлипати, мов стара баба? Тільки що храбрився, а теперчки й саниши! (Стор., I, 1957, 296); — А я б на вашім місці, — храбрився дід, — узляв би та й зробив! (Вишня, II, 1956, 106).

ХРАБРУВАННЯ, я, с. розм. Дія за знач. храбрува́ти і храбрува́тися. «Скаже Вітчизна: снарядом стань — стану снарядом, ракетю стану, чорт візьми!» — І це не було пусте храбрування (Гончар, Тронка, 1963, 293).

ХРАБРУВА́ТИ, ўю, ўєш, недок., розм. 1. заст. Виявляти хоробрість, відвагу. — Козацтво! рицарі! Трояки! Храбруйте! Наша, бач, бере (Котл., I, 1952, 268).

2. Видавати себе за хороброго, вихвалитися своєю відвагою. — Е-е, я не втоплюся. Я вмію плавати, — храбруєва Миколка (Мирний, III, 1954, 107); // Підбальорювати себе. З ним було йти трудно. Так трудно, що як не храбрувала, як не напружувалася, закусивши губу до крові, Маруся, як не кріпила себе на дуці — але не могла... (Хотк., II, 1966, 276).

ХРАБРУВА́ТИСЯ, ўюся, ўєша, недок., розм. заст. Те саме, що храбрува́ти. Ентелл там сильно храбрувався [храбрувався], А ж до сорочки весь роздягся, Совав Даресу в ніс кулак (Котл., I, 1952, 96).

ХРАБУ́СТ, у, ч. діал. 1. Капустяне листя.

2. Осот. Котатсья вівці, пирдають на бізу, кривлять старечі зуби, щоб краще стяти губами солодкий храбу́ст (Коцюб., II, 1955, 322).

ХРАБУ́СТЯ, я, с., збірн., діал. Те саме, що храбу́ст. *Образно. Грися [Маруся] сумнівали. Ще будь усі легіні при ньому, нарід [народ] досвідчений, дужий... Але з сими рештками — ну що ж подієш? Це ж храбу́стя [храбу́стя] (Хотк., II, 1966, 229).

ХРАМ, у, ч. 1. Будівля, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди. Задзвонили до вечірні; Ожсама осталась, А черниця, помолвшись, В храм пошкандибала (Шевч., I, 1963, 128); Звазачений війною, Вельможний нам гетьман Задумав при спокою Поставити богу храм (Фр., XIII, 1954, 274); Діється в Таєріді, в місті Парменті, перед храмом Артеміди Говорідської (Л. Укр., I, 1951, 157); — У храмі у святого Яна я випадком підслухав тиху мову двох домініканців (Ільч., Козацьк. роду... 1958, 75); В християнському храмі жинка не має права навіть уійти у вітар (Наука..., 3, 1958, 38); *Образно. Море вигризло в них [скелях] високі й глибокі гроти. Навіть не гроти, а цілі храми для культу казки (Коцюб., II, 1955, 300); *У порівн. Дім збудували, пишний, наче храм (Бажан, II, 1947, 225).

2. Релігійне свято на честь якогось святого або якоїсь релігійної події. Ще й тепер її брали до панів та до попів за кужоварку на весілля, на хрестини та на храми (Н.-Лев., II, 1956, 267); Зоя з Сандою вимазували хату, прали, білили, обтикували ікони, бо на друу богородицю був у селі храм (Коб., III, 1956, 488).

3. перен. Місце, яке викликає почуття глибокої пошани. — Я бачив прекрасний, невіданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні

й прийдеши, краса і вивода, храм, достойний людини (Коцюб., II, 1955, 385); — Заздриш? — здивувався Олег. — А чому? — Ну, як же! Ідеши працювати на Дніпрелестан — в заповідник і храм сучасної енергетики (Голов., Тополя..., 1965, 79); Замість сілських храмів божих, які вже відійшли в минуле, повинні бути створені храми культури, не менш, а більш прекрасні і обов'язково багаті та високохудожні (Довж., III, 1960, 93); // Галузь, сфера високих духовних цінностей. Наша згода — наша сила, Наша дружба — наша воля, Не темниці-кам'яниці, А свободи світлий храм (Рильський, II, 1960, 243).

◇ Храм мистецтва (мистецтв) — місце служіння мистецтву (про театр, музей і т. ін.). Вас оперіцував хрипкий крик: — Ви в храмі мистецтва! Шапку геть! (Смолич, Театр..., 1940, 22); Хлопець довго потім не міг угамуватись, пригадуючи все, що бачив у храмі мистецтва (Пльч., Серце жде, 1939, 208); Храм науки — місце служіння науці (про інститут, університет і т. ін.). Зал засідань нагадує студентську аудиторію, але ті, що прийшли сюди, люди різного віку, статі і навіть одязу, порушують ілюзію храму науки (Кир., Вибр., 1960, 276).

ХРАМІНА, и, ж., заст. 1. Храм (у 1, 3 знач.). Щось невідоме в той час, Як маю криютьсь долини, Тебе тягло сюди чораз Під дах високої храмини (Щог., Поезія, 1958, 225); Собор справив на неї величезне враження. Їй здавалось, що вона потрапила в справжню храмину, де людина може забути про всі злигодні життя, єднається з богом (Скл., Святослав, 1959, 169); З вірою в високе ми ішли в храмину Розуму й освіти (Щог., Поезія, 1958, 272).

2. Хорони (у 1 знач.). І в багрянці довополій Ходив по храмини, ходив, Аж поки, лобом неширокий, В своїм гармі одинокий, Саул сердега одурів (Шевч., II, 1953, 352).

ХРАМОВИЙ, храмова, храмовé. 1. Прикм. до храм 1. Кассандра... іде в храм і засовує за собою завісу на храмовім вході (Л. Укр., II, 1951, 318); Хвилясто здіймалися лагідні хітські узвишся, порозрізувані спадистими ярами, і кожен такий витин значився дивовижною храмовою спорудою (Загреб., Диво, 1968, 84).

2. Стос. до храму (у 2 знач.). Храмові гості зацікавилися панотчевою бесідою (Черемш., Тв., 1960, 130); В селі двомлади до вечірні, богомольні баби світими по татах лампадки, а на цинтарі готували величезні казани для храмового меду (Вас., II, 1959, 339).

Храмовé свято; Храмовий день (празник) — те саме, що храм 2. Коли весілля справлялося, ніч мала неабиякі турботи, коли храмово свято надходило, знову їй доводилось гріти черінь до червоного (Збан., Сеспель, 1961, 224); Храмовий день апостолів Петра і Павла в Печерських церквах був до того же і днем народження Петра Конашевича Сагайдачного (Ле, Хмельницький, I, 1957, 269); Дарма, що в батюшки сива борода, він і досі придивляється до молодичь, а в храмові празники везуть його додому, як останнього шевця, бо допивається до риз (Стельмах, II, 1962, 233).

ХРАМОВНИК, а, ч. Член середньовічного католицького духовно-рицарського ордену; тамплієр.

ХРАМУВАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. храмувати. На другий день вернулася наша Параса з храмування до господи (Барв., Опов... 1902, 104); В деяких районах нашої республіки «храмування» було витіснено іншими місцевими ж святами — обжиками, святом урожаю, Днем заснування колгоспу та ін. (Нар. тв. та етн., 3, 1962, 32).

ХРАМУВАТИ, ую, уєш, недок., розм. Відзначати храмове свято, брати участь у цьому святі. Село храмувало (Черемш., Тв., 1960, 132); — Матушки саме

дома не було: вона аж у Літин поїзала храмувати (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 105).

ХРАНИТЕЛЬ, я, ч., рідко. Те саме, що охоронець. Хто коло тебе в світі стане Святим хранителем твоїм? І хто заступить? хто укрив Од зла людського в час лихий? (Шевч., II, 1953, 236); В 20-х рр. [XIX ст.] ще подекуди і на Україні були якщо не антрепренери, то хранителі і аматори вертепної драми (Від давнишн..., I, 1960, 206).

◇ **Ангел-хранитель**: а) за релігійними віруваннями — ангел, що оберігає якусь людину, її захисник; б) людина, яка підтримує, захищає когось. — Я вам дам лист до Василя Андрійовича Жуковського. Це вселенський ангел-хранитель, його хлібом не годуй, а дай за когось клопотатися (Полт., Повесть..., 1960, 445).

ХРАНИТЕЛЬКА, и, ж., рідко. Жін. до хранитель. Хранительками і знавцями місячного календаря у сибірських народів за традицією були жінки — це пов'язано з їх материнськими турботами (Наука..., 4, 1968, 28).

ХРАП¹, а, ч. Нижня й середня частина перенісся тварини (перев. коня). В стомленій уяві Сопілки зри- нало все бачене за день — то зхвилясті зграї пекінських качок, то роздутий храм могутнього озера Казбека (Довч., VI, 1957, 232); На бігу Козаков метнув нищівний погляд на Македона і люто взопив свого рисака за храм (Гончар, III, 1959, 436).

◇ **Мати храм на козо**: а) сердитися на когось. Каже, же на нього отаман має храм (Сл. Гр.); б) важитися, захищати на когось, щось. Вони мали храм на тих копей.

ХРАП², у, ч., розм. 1. Те саме, що хрипіння. Йон довго не міг заснути... Він все чогось чекав, немов усе прислухався, його дратував смачний храм і сон Маріціці (Коцюб., I, 1955, 266); Було тихо, тільки чулося, як хто хропе: од дитячого швиденького сопіння... до грубого храпу свекрухи (Триг., Вибр., 1959, 114); Одарка вже добігла до свого двору, як почула за собою конячий храм (Ле, Вибр., 1939, 119); В цю мить цілком несподівано переляканий храм усього табуну коней підтопив на ноги білїць (Сміл., Зустрічі, 1936, 91).

2. Те саме, що хрипіння. — Дай мені... — йому важко говорити. Слова вилітають з його вуст з поривчастим храпом, — дай мені сказати перед смертю кілька слів (Довж., I, 1958, 102).

ХРАП³, а, ч. 1. Пристрій для піднімання вантажів 2. Упор для зупинки або регулювання рухомих частин механізму.

ХРАПА¹, и, ж., розм. Те саме, що храп¹. Він чистив бугая, водив по корівнику, сміхаючи за цепа, що з'єднувався з великим залізним кільцем, управлінням бугая в храпу (Кучер, Прошай..., 1957, 241).

ХРАПА², и, ж., діал. Замерзла грязь на дорозі. Тяжко на коні храпою їзати (Сл. Гр.).

ХРАПАВИЙ, а, е, діал. Покритий храпою (див. храпа²).

ХРАПАСТИЙ, а, е, діал. Храпавий. На мерзлій храпастій дорозі торозтіли вози (Кучер, Грудна лобов, 1960, 240).

ХРАПЛІВНИЙ, а, е, діал. 1. Який хрипить, хропе. — О, якого газду маю, видите ступня! і він ще такий храпливий (Стеф., I, 1949, 212).

2. Хрипкий. Говорив Іван Хворостюк храпливим і слабим голосом (Март., Тв., 1954, 174).

ХРАПНУТИ, ну, вєш, док., розм. Те саме, що хрипнїти. Семен.. праву руку підняв, обвів нею круг шиї, сікнув догори, храпнув і засміявся (Коцюб., II, 1955, 378); Смикнув [Матюха] за віжки — аж вороний

хранныє і об дугу головою ударився (Головко, II, 1957, 147).

ХРАПОВИЙ, а, ё. Обладнаний храпом (див. храп³ 2). Храпова передача включається і виключається вилкою, зв'язаною з храповиком і важелем, виведеним на місток комбайнера (Зерн. комбайни, 1957, 77); Храпове колесо.

△ Храповий механізм — зубчастий механізм, який дає можливість передавати обертання тільки в одному напрямі в годиннику, підйомних машинах і механізмах і т. ін.) або забезпечує періодичний обертотний рух в одному напрямі з зупинками (в механізмах подачі автоматичних ліній тощо).

ХРАПОВИК, а, ч. Те саме, що Храповий механізм (див. храповий). Шофер неготує виїзді з кабіни, і Берестовець почує, як сердито забрязкала юрба, взодячи у храповик мотора (Перв., Опов., 1970, 191); На передній кінець вади на шпонці насаджена шестірна для привода газорозподільного механізму і навінчено храповик (для запуску двигуна) (Зерн. комбайни, 1957, 163).

ХРАПОК: Брати на хрпак, діал. — брати нахабно, нахрапом, силоміць. Усе на хрпак бере (Номіс. 1864, № 350).

ХРЕБЕТ, бгá, ч. 1. Осьовий скелет хребетних тварин і людини, який складається з окремих хребців, сполучених між собою міжхребцевими хрящами, суглобами й зв'язками. Він був такий худий, що хребет виступав з-під його лансердака, як зубчастий спинний плавець (Тулуб, Людолови, I, 1957, 115); Хребет у дорослої людини має чотири кривини (Шк. гігієна, 1954, 68); *Образно. Дубовий сволок прогнувся, потемнів від часу, але ще міцно тримає всю крісло на своєму кряжистому хребті (Гончар, II, 1959, 144); *У порівн. Бульвар серед міста з рядом голих тополь, що білили на осінньому небі, як хребти риб (Коцюб., II, 1955, 282); // перен., чого. Основа, опора, кістяк. Партія — хребет робітничого класу (Маяк., Вибр., перекл. за ред. Важана, 1940, 102).

◇ Живіт присіх до хребта див. живіт; Ламати (зламати, перебити і т. ін.) хребет (хребта) кому — перемогати кого-небудь, обмежувати поле або сферу його діяльності тощо, примушувати скоритися. Ленін висунув і обгрунтував ідею революційного союзу між робітничим рухом передових країн Європи і національно-визвольним рухом народів Сходу. Ці два могутні революційні потоки, з'єднавшись в загальному руслі, на наших очах ламали хребет міжнародному імперіалізму (Ком. Укр., 5, 1960, 29); Радянська Армія в запеклих битвах знекровила ворога, зламала хребет фашистському звірові і добила його у власному лізві (Веч. Київ, 28.IX 1974, 37); Становий хребет див. становий².

2. Спина людини й тварини. Тягар на його хребті був страшенний. Очі вилзали йому з голови, кров у пухляках товклася так сильно, що, бачилось, ось-ось потріскають жили, розірветься серце (Фр., III, 1950, 135); Остан очоче піднімає сорочку й показує забаманений синій хребет (Коцюб., I, 1955, 388); Дрож пробігав Бронкові вздовж хребта (Вільде, III, 1968, 273); Щосили він затяг коня по хребті пужалом (Досв., Вибр., 1959, 64); З води то виринала, то знов пірнала величезна риба, показуючи гострий хребет (Трубіл., I, 1955, 219); *Образно. Кузьма .. забирається на його [бульдозера] залізного хребта (Гончар, Тронка, 1963, 267); // перен., розм. Усі частини тіла людини, які мають бути прикриті одягом. Тетячкі нема на хребті, а ще й комизяться! (Укр. присл., 1963, 120); Робити, бачити, не хочеться так тяжко, як хлопві, своїм достатків тіба стілько, що на хребті, ну, а їсти треба (Фр., II, 1950, 85).

◇ Згинати (зігнути) хребет див. згинати; Ламати хребта див. ламати; Наламати хребта див. наламувати; На хребет заробіти — заробити собі на одяг. Тепер я хоч трохи людям пороблю, хоч на хребет зароблю яку щупелину (Барв., Опов., 1902, 269); Не мати хребта прикрити чим — не мати в що одягтися. — Я не маю хребта чим прикрити (Фр., XIII, 1954, 136).

3. перен. Верхня частина, верхній край, вершина чого-небудь (хвилі, валу і т. ін.). — Наш провідник бравсь за ланцюг, щоб скерувати човен, ми підіймались на хребті хвилі (Коцюб., II, 1955, 300); Місяць перелазив через хребти лмар (Рибак, Що сталося., 1947, 57); // Поверхня річки, озера і т. ін. Ріка своїм хребтом несе.. вперед веселий, скреслий лом (Тич., I, 1957, 102).

4. Ряд гір, розташованих в одному напрямі; гірське пасмо. По хребтах зверну скрізь розкидані горби, неначе круглі і здорові могили (Н.-Лев., II, 1956, 396); Почалася система численних гірських хребтів. Вже не один такий хребет переваляли війська (Гончар, III, 1959, 84); На дні Каспій експедиції геологів Академії наук СРСР виявила кілька підводних хребтів, які за своєю будовою являють нафтоносні структури (Рад. Укр., 7.VIII 1962, 1).

5. діал. Корінець (книжки). Була прибіта до стіни полицка, на якій видно було також книжки, накидані досить безладно купками або поставлені хребтами наверх (Фр., IV, 1950, 247).

ХРЕБЕТНИЙ, а, е. 1. Прикм. до хребет 1. Ніжкня — худя, висока, сама хребетна кість тодяча — накульгує (Гончар, Циклон, 1970, 74); Хребці накладаються один на одного і отворами утворюють хребетний канал, в якому лежить спинний мозок (Анат. і фізіол. люд., 1957, 33).

Хребетні тварини (істоти), зоол. — загальна назва вищих тварин, що мають кістяний або хрящовий скелет. Хребетних тварин препарують на дощці, спеціальній призначеній для цього, а безхребетних — в чотирикутній ванночці з шаром воску близько 1 см (Вигот. чучел., 1956, 56); Найменша рибка і найдрібніша хребетна істота — пандака карликова. Цей бичок, розмірами 10—14 міліметрів, віддає перевагу теплим водам, що омивають Філіппінські острови (Хлібороб Укр., 4, 1966, 47).

△ **Хребетний стовп** — те саме, що хребет 1.

2. у знач. ім. хребетні, них, мн., зоол. Підтип найвище організованих тварин типу хордових, що мають двобічно симетричне тіло, хорду або хребет і черев, в якому міститься головний мозок. Загальна бідність новозеландської фауни характерна не тільки для хребетних, а й для інших груп тваринного світу (Посібник з зоогеогр., 1956, 14); Черепазо — чи не єдині представники хребетних, здатні тривалий час обходитися без кисню (Наука., 8, 1968, 35).

ХРЕБЕЦЬ, бцá, ч. Окрема кістка (або в деяких тварин хрящ), що є складовою частиною хребта тварини і людини. Хребець — коротка, товста, досить складна своєю будовою кістка: він має тіло, дугу і ряд відростків (Анат. і фізіол. люд., 1957, 33); Хребет [окуня] складається з великої кількості окремих кісток — хребців, які міцно і разом з тим рухомо сполучені між собою (Зоол., 1957, 69); Проголода нічної зміви, її глюпаня.. допомагали генералу Костецькому перемагати біль, що виникає у нього в попереці й підіймався вгору по спині, неначе перераховуючи хребці (Перв., Дикий мед, 1963, 180); Із забинтованою головою лежить дома на дивані Серьожа Кобзаренко. Йому куля пробила шийний хребець (Бурл., М. Гонта, 1959, 126).

ХРЕБТИНА, и, ж., розм. Те саме, що хребет 1, 2.

А Лев хрестиму доїдас і так йому [Вовкові] відповідає: — Чи бач, який лизий трапуюк: Клянусь, не знає, пробач, Що це тобі від друга подарунок! (Год., Заяча математ., 1961, 145); В його, опріч латакої свитинки, була й торбина, а там лежала... про смерть чиста сорочка, а друга на хрестині (Барв., Опов., 1902, 354); Часто, коли його заставляли лізти по снігу поповозом чи бігати в атаку..., він хоч і робив це сумлінно, проте в душі сміявся і сам із себе, і з інших, а особливо з Марка, у якого голова рила сніг, а хрестина випиралася в небо (Тют., Вир, 1964, 488).

ХРЕБТОВИЙ, а, е. Стос. до хребта (у 2 знач.), до середньої спинної частини тіла тварини. — *Не застрилиш [клена]! — шептує Тонько. — Шпріт відбивається від води. — Не бійся, не відб'ється. Не бачиш, як він верхом ходить, аж хребтове крило поверх води виставляє (Фр., III, 1950, 11).*

ХРЕБТОПЛАВ, а, ч., зоол. Водяна блошиця. У весняний час зелені ропухи винищують також і шкідників рибного господарства — плавуців, хребтоплавів та ін. (Визначник земноводних..., 1955, 51).

ХРЕБЦЕВИЙ, а, е. Прикм. до хребця.

ХРЕСНИЙ, а, е. Стос. до хреста (у 1 знач.).

Хресний хід *див.* хід; Хресне цілування, *заст.* — присягання, клятва з цілуванням хреста.

◇ З нами хресна сила! *заст.* — вигук, яким користуються забобні люди як заклинанням під час переляку або сильного здивування.

ХРЕСТ, а, ч. 1. Предмет і символ культу християнської релігії, який являє собою стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині (за євангельською легендою, на стовпі за перехресня був розіп'ятий Христос). *Умираючи, казав [Гриць], ..поховати гарно, висипати високу могилу, а хрест поставити із цілого дуба (Вовчок, I, 1955, 40); Через вікно манячів в повітрі хрест монастирської церкви. Кругом позолоченого хреста вилився білі та сині голуби (Н.-Лев., VI, 1966, 60); Її не вдовольняло те, що Йон бачив хрест на шії в Параскі (Кочуб., I, 1955, 274); Церковний сторож Митрофан гатив у звері чи то обутом, чи то держалом хреста (Смолич, II, 1958, 36); // Молитовний жест християн — знак, що нагадує такий предмет, зображується перехресним рухом особливим чином складених пальців правої руки. Перехресється князь великим хрестом, од лисини аж за пояс (П. Куліш, Вибр., 1969, 168); Вона конульсійним рухом поклала на себе великий хрест і вдарила поклона (Кочуб., I, 1955, 277); А мати, як кожная мати, мене проводжас хрестом (Сос., I, 1957, 300); — Як, Лєсо, ваша Харитинка? — Спасибі, одужує, батюшко. — Вночі спала? — Моя після маківки. — То все буде гаразд, то все буде гаразд, — полегшено осіняє себе хрестом (Стельмах, I, 1962, 271).*

Напёрний хрест *див.* напёрний.

◇ **Вводити (ввєстї) в хрест** *див.* **вводити**; **Держати (тримати) до хрєстї дитину (дїтєй)** — тримати дитину (дїтєй) під час обряду хрещення; бути хрещеним батьком або хрещеною матір'ю. *Отець Харитін.. стрїє одну вбогу молодичку-сусїду їй попросити її держати до хрєстї дитину (Н.-Лев., III, 1956, 108); Іти на хрєст, заст., поет. — іти на смерть; гинути. [Н е о ф і т - р а б:] Які ж слова? «Терпачість і покоря» тільки ї чує я від вас сьогодні. На невже вони рятують людські душі? Та невже за них ідуть на хрєст, на наглу страту і на поталу звірам християни? (Л. Укр., II, 1951, 232); Клясти на себе хрєст *див.* клясти; **Мов (на)че, неняче, як і т. ін.) з (іа) хрєстї знятий *див.* знятий; На хрєстї заприсягати (заприсягати, заприсягнутися) — давати обіцянку, клятву в чому-небудь, цілувати хрест. — На хрєстї заприсягнуся! — тяжко всунув [Дорохтей]***

*скоцюрблену руку в пазуху, і в пальцях блиснув золотий хрестик (Стельмах, I, 1962, 237); От (ось) [тобі, вам] хрєст [святїй], заст. — формула божби. — От вам хрєст святїй! Коли до покрови ... не вжру або що-небудь... тоді, маю, як знаєте, так і робїть (Кв.-Осн., II, 1956, 446); — Ну, годї, Христуно! — заскокуювала Настя її, як могла. — Я знаю, все... Прилучайся до нас. То ї стане легше. Допоможемо тобі, — от хрєст святїй, — допоможемо. Підеши у лікнет, станеш письменною (Речм., Весн. грози, 1961, 73); Побий менє [святїй] хрєст; Хай (нехай) менє [святїй] хрєст поб'є *див.* побити; Побий тебе (його, її, їх і т. ін.) [святїй] хрєст *див.* побити; Подєржати до хрєстї *див.* подєржати; **Поклясти хрєст на себе *див.* поклясти**; **Присудити на хрєст, заст. — засудити до страти через розп'яття на хрєстї. [П о к л и к а ч:] Утікача-вигнанця Теофіла, упертого повторного злочинця, суд присудив на хрєст (Л. Укр., II, 1951, 536); Присягати (присягнутися) хрєстом *див.* присягатися; **Ставити (поставити) хрєст (хрєстї) *див.* ставити, поставити; Хрєстї немає на ко- му, заст. — про безсовісну, безчесну людину; Хрєст менє вбїй — те саме, що Побий менє [святїй] хрєст (див. побити). — Якї, це вже ти розмовоє усім? — Хрєст мене вбїй — не я! (Вас., IV, 1960, 27); Цїлувати (поцілувати) хрєст (хрєстї) — присягатися, клястися, цілувати хрєст.*****

2. Відзнака, орден, що має форму такого предмета, в дореволюційній Росії, а також у ряді зарубіжних країн. — *Тут один іде [пан]. Комир увесь, і на рукавах, і на спині вишито, а на шії хрєстів, хрєстї! (Кв.-Осн., II, 1956, 283); А Максимові кривою Нічого не вадить; Шкандибає на милиці ї годки не має. А в неділеньку святую Мундир надїває, і медаль і хрєст причепить (Шевч., II, 1963, 273); — Він [Шілінг] навіть має залїзнего хрєста, але не задається ним, а навпаки — кепкує з нього, як із ганебного способу обдурювати солдатів (Кол., На фронті..., 1959, 107).*

Георгїївський хрєст *див.* георгїївський.

3. Предмет у вигляді фігури з двох планок, брусків, смужок і т. ін., які перетинаються між собою. *Скрїзь, на вїкнах і вітражах, хрєсти з паперу без кінця (Сос., II, 1958, 442); Услід їй стояли-дивилися похилі, з повід-кучуваними головами сонлиники та мазали чорними хрєстами панські вітряки (Стельмах, I, 1962, 32); Сива кубанка з чорним хрєстом на потилиці, на кучеряч — палморозь, кожушок розстебнутий (Тют., Вир, 1964, 536); Трійники і хрєсти застосовують при відгалуженні трубопроводу від магїстрального під прямим кутом (Довідник сїль. будівельника, 1956, 320); // Держак шаблі. Аж зразу — черк! Пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю ї хрєсти (П. Куліш, Вибр., 1969, 107); Руки стиснулися міцно на хрєстї злотистім шпаги (Л. Укр., I, 1951, 436); // чого. Те саме, що хрєстовїна 1. *Помїж хрєстами рам тривоожно складо бриньчати... (Сос., I, 1957, 277); // Мітка, знак такої форми. Тут же розташувалася дїтина в білому, з червоним хрєстом на брезентовій торбинці (Коч., II, 1956, 73); На картї тут Орленко пальцем Постаив многозначний [багатозначний] хрєст... (Шер., Генерал Орленко, 1948, 40).**

Червоний Хрєст; Товариство Червоного Хрєстї — організація, створена для надання допомоги населенню, що страждає від війни та стихійних лих. *Радянський Червоний Хрєст має величезну повагу і авторитет, про його справи з вдячністю говорять на всіх континентах (Наука., 10, 1974, 51).*

4. Спосіб вишивання перехресними стібками. *Хотїла б я одну річ видати, се, власне, узори татарські, ..це ї надто подібні до українських, найчастїше стрїчають*

ся фігури, хрести, зірки, меандр і такі подібні (Л. Укр., V, 1956, 63); Основні види техніки вишивання для західних областей: низь, галт, хрест, мережка (Знання., 10, 1965, 29); // Елемент орнаменту. Зроблю Маленьку книжечку. Хрестами і візерунками з квітками Кружок листочки обведу Та й списую Сквороду (Шевч., II, 1963, 63); // у знач. присл. хрестом, хрестами. Таким способом, коли стібки перехрещуються. Здавна відомі в українському вишиванні й такі види техніки, як «кучері», «стебнівка», «верхолашт», вишивання «зірочкою», «гладдю», «хрестом» (Нар. тв. та етн., 4, 1958, 66).

△ Болгарський хрест — спосіб ручного вишивання, при якому перехрещуються дві пари стібків. На вишивці багато гудожньої вишивки — тут чоловічі сорочки, рушники, подушки, вишиті різною технікою — болгарським хрестом, гладдю, низью (Мист., 5, 1960, 24).

5. перек. Страждання, випробування, що випали на чийсь долю. Відмалку повільний, флегматичний.., недбалі на поверховий вигляд, він був правдивим хрестом для матері, котра ніяк не могла йому щепити в голову своїх правил чужості (Фр., III, 1950, 341).

◇ Важкий (тяжкий) хрест нести́ див. важкий, тяжкий; Несті́ [свій] хрест — терпляче перевести страждання, випробування долі. Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест... (Коцюб., II, 1955, 394).

6. у знач. присл. хрестом. У вигляді, у формі такого предмета. — А яку плату положить пан? — обізвався Чайченко і хрестом поклав руки на рожен (Стельмах, I, 1962, 23); Костюченко, умитий, причесаний, в білій сорочці, в яку хрестом врізалися підтяжки, перелістував книжку в цупкій оправі (Гют., Вир, 1964, 353).

Згорніти руки хрестом — скласти руки хрест-навхрест. — Зроду-віку не чув нічого такого... Матінко, канаресчко! — гукав він, згорнувши хрестом на грудях руки (Мирний, III, 1954, 196); Лежати хрестом — лежати, розкинувши руки під прямим кутом до тулуба. Лежач [Івоніка] хрестом на землі, не ворушачися (Коб., II, 1956, 200); Розкинути руки хрестом — широко відкинути руки під прямим кутом до тулуба. Уповайченков ував на спину, розкинувши хрестом руки (Перв., Дикий мед. 1963, 472); Подалася до залізної брами Устина і, хрестом розкинувши руки, притулилась до холодного заліза (Стельмах, I, 1962, 396).

△ Петрів хрест, бот. (*Lathraea* L.) — рід багаторічних трав'янистих рослин, окремі види яких паразитують на коренях ліщича, вільхи, бука. Найвідомішими формами взаємодії є паразитизм, наприклад безморфільних рослин, — вовчка, повитиці, петрового хреста — за разучку сокіе зелені.. рослини (Знання., 2, 1967, 12).

◇ Альбр три хресті! див. три.

ХРЕСТАТІЙ, а, е. 1. Який нагадує або має форму хреста, у вигляді хреста. Засвітила [Одарка] казанець і знов прислужалась, глянувши на вікна, що чорними хрестатими плямами дивилися знадвору (Ле, Ю. Кудри. 1956, 158).

2. Який має на собі хрест, хрести. Могутній «КВ» [танк] носився полем бою, мов чорна громовиця, влучно попадаючи у німецькі хрестаті танки (Цюпа, Назустріч.., 1958, 183).

ХРЕСТАТО. Присл. до хрестатій 1; навхрест. Корови дотягся у кулак, хрестато — раз лівий задній дойок [дійка] і правий передній, а раз навпаки (Хотк., Довбуш, 1965, 89).

ХРЕСТЕЦЬ, тця, ч., рідко. Половина полукіпка. Дорідний ячмінь.. лежить собі преспокійно в хрестцяз на полях (Рад. Укр., 30.VII 1962, 3).

ХРЕСТИК, а, ч. Зменш.-пестл. до хрест 1—4. Каплиця.. веселенько виширала своєю гострою головою, на невеличкій банці її блищав невеличкий золотий хрестик... (Мирний, IV, 1955, 16); Він конче мусить заперитися: чи носить Параскіца хрестик на шиї (Коцюб., I, 1955, 270); Гладкий полковник скочив, як опечений, і непомітно перехрестився малесеньким швидким хрестиком, ідучи беззвучно до дверей (Довж., I, 1958, 172); Після великої зими Вернувся і Максим безогий: В поході, каже, загубив. Та срібний хрестик заробив! (Шевч., II, 1953, 54); Всі побачили незліченні дрібні істоти [бактерії].. — палички, голаки, хрестики та ниточки (Фр., IV, 1950, 130); — Я і досі хрестиком розписуюсь, а вона читає, мов горохом сипле, — з любов'ю дишеться на доньку Мирон (Стельмах, II, 1962, 72); Біля шобфера сиділа жінка в білому, на її косинці також був маленький червоний хрестик (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 17); Вона бачить розі'яту на тину для сушки Тимжово сорочку, вишитою хрестиком (Гют., Вир, 1964, 126).

△ Болгарський хрестик — те саме, що Болгарський хрест (див. хрест). Перед рушниками подруги повели розмову про складну грамоту — про дрібний хрестик, широкий болгарський хрестик, полтавську гладь (Горд., Дівчина.. 1954, 23).

ХРЕСТИКОВИЙ, а, е. Стос. до хрестика. Вивчення хрестикової техніки починають з найпростіших узорів, переходячи поступово до складних багатокольорових (Укр. нар. худ. вишив., 1958, 47); Для південно-західних районів Львівщини характерна відмінна за стилем група чорних хрестикових геометричних вишивок із частково зашитим фоном (Нарис з іст. укр. мист., 1969, 62).

ХРЕСТИЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хрещення (у 1 знач.). Білоруський фольклор багатий на родинно-хрестильні пісні. Однак їм у збірниках [«Пісні семи сіл»] відведено незначне місце.. Теорія, пов'язана з цим обрядом, слід би було подати більше ще й тому, що не в усіх народів збереглися хрестильні пісні (Нар. тв. та етн., 1, 1974, 105).

ХРЕСТИЛЬНИЦЯ, і, ж. Посудина з водою, в яку опускають дитину при церковному обряді хрещення; купіль. Тремтячу, сию, напівмертву від жалу витягли татарку з хрестильниці (Тулуб, Людолови, II, 1957, 454).

ХРЕСТИЛЬНЯ, і, ж. Те саме, що хрестильниця. Дяк приніс свічки, ризи та хрестильню (Н.-Лев., III, 1956, 110).

ХРЕСТИНИ, тін, мн. Християнський церковний обряд хрещення, а також частування, святкування після цього обряду. Ксьондз розпочав хрестити дитину. В одичених дверях стовпились жінки й старі баби сусіди, запрошені Суффинською на хрестини (Н.-Лев., VII, 1966, 99); Гляки задалаєдь добре заплакавши полові за хрестини, можна було його власкавити: дочка буде не вхреститія чи Каздоа, а просто Марія (Донч., VI, 1957, 53).

ХРЕСТИННИЙ, а, е. Стос. до хрестин. Попада.. розв'язувала калитку важку з параф'янськими [параф'яльними] грошима — весільними, хрестинними і похоронними (Вовчок, VI, 1956, 256).

ХРЕСТИТЕЛЬ, я, ч., рел. Той, хто здійснює обряд хрещення; перен. вживається як назва християнського святого Іоанна, який, за евангельською легендою, хрестив Ісуса Христа. — Слава тобі, хрестителю! До тебе вернувся язик. Та й норови ж у тебе! — говорила сердито Олеся (Н.-Лев., III, 1956, 101).

ХРЕСТІЯТИ, хресту, хрестити. 1. *недок. і док., перех. і без додатка.* Здійснювати над ким-небудь обряд хрещення. Спасибі запорожцям, і церков [церква] своя. Не треба вже до чужого попа йти ні дитини хрестити, ні шлюб брати (Мирний, I, 1949, 184); Він хрестив, зовав, вінчав, а люди або не платили йому нічого, або платили мало (Н.-Лев., III, 1956, 63); Аркадій добре знав, що не побожність змусила Петра хрестити дитину, а формальна необхідність (Вільде, Сестри., 1958, 35); // Навертали іновірів у християнство через обряд хрещення. — Знаю, що іде Христос по Русі, призриває багатого, убогого і мене, княгиню. Але повернути кумири й хрестити всіх людей моїх не могу (Скл., Святослав, 1959, 57).

Хрестіяти ім'ям аким, заст. — давати ім'я при хрещенні, називати когось.

2. *недок., перех. і без додатка.* Бути хрещеним батьком або хрещеною матір'ю в кого-небудь під час обряду хрещення. Вона в нього аж трьох діточок хрестила (Кв.-Осн., II, 1956, 82); Надвечір прийшов Грицько ковалем, кум її, — він хрестив Іваса (Мирний, I, 1954, 302); [Ж і н к а:] Та ти ж зодив когось хрестити, — Невже ж для кума дорогого і з'їсти не знайшлося нічого?! (Олесь, Вибр., 1958, 447).

3. *недок., перех.* Рухом правої руки зображувати знак хреста над ким-, чим-небудь. Веде Олександра діточку, обливаючись словами, та все тільки благословляє їх та хрестить... (Вовчок, I, 1955, 33); Довго Микола оповідав, а коли некароком задав чорта, Іван хрестити груди під кептарем (Коцюб., II, 1955, 329); Ми почали ходити по залі, причому я по-старечому кашляв, хрестив собі рота (Сміл., Сашко, 1954, 258).

4. *недок., перех., перен., розм.* Давати прізвисько, називати кого-, що-небудь якимись словами; лягати. Занідра втрачав самовладання і хрестив Гудзя не зовсім приємними епітетами (Добр., Ол. солдатики, 1961, 57); — От ти мені стільки раз докоряв, що я до куркуля жалість мав, а Гнат, той мене просто підкуркульничком і досі хрестить... А воно зовсім не так. Ви куркуля вчилися по книжках ненавидіти, а мене — саме життя очило (Тют., Вир. 1964, 29).

ХРЕСТИТИСЯ, хрещуся, хреститися. 1. *недок. і док.* Зазнавати обряду хрещення. — Тут я родилась, тут я хрестилась, тут сиротіла... тут і вмеру, моя дитино (Вовчок, I, 1955, 142); Один рід — Гетьманський, ніколи не жив у себе дома: в столиці родився, хрестився, виріс, там і жив (Мирний, I, 1949, 206); — Та кажіть же, що там коїться? — А таке коїться, що й родились і хрестились, а такого ще не бачили (Довж., I, 1958, 236); // Переходити в християнську віру через обряд хрещення. — Заціл свою стару вершу! — крикнув лютий Єремій й, нахилившись з сідла, лягнув по щоці Кандзюбу. — Маленька ручка, а таки нівроку дошкучьна та замашенька, мабуть тим, що дітці хрестилась, деїчи на дві віри присягалась (Н.-Лев., VII, 1966, 169); — А як хрестився князь і бояри, а потім погрозив князь своїм дванадцять синів, то й князи погрозилися (Загреб., Диво, 1968, 112).

2. *недок.* Рухом правої руки зображувати знак хреста, звернений на себе. Люди хрестились не трьома пальцями, а всією п'ятірню, ледве назначаючи хрест на грудях (Н.-Лев., II, 1956, 404); Огир, Гнида й крамар старанно до бовів хрестилися, а потім — дякували за руку господаря (Головко, II, 1957, 65); Кузьма кидає сокиру на берег, урочисто хреститься на схід (Стельмах, II, 1962, 299).

ХРЕСТІБОГ, виг., діал. Йй-богу. — Тупиця Марко! Чому це ти скрізь пишеш протє «є»? — Марко робить здивовані очі. — Хрестібог, Глафіро Семенівно, пишу

«ять», а виходить «є»? (Панч, На калин. мості, 1965, 32); — А ти ж, діако, чого мовчиш?.. Збираєшся заміж, а мені й ні слова?.. — Хрестібог!.. І гадки не мала... (Добр., Очак. розмір, 1965, 277).

ХРЕСТ-НАВХРЕСТ, розм. **ХРЕСТ-НАХРЕСТ**, присл. У вигляді хреста, перетинаючи одне одним; хрестоподібно. Діти вже починали мерзнути. Щоб тепліше було, Чайченко щільно вмотив їх на грубоку.. рядні, а кімці його зав'язав хрест-навхрест (Стельмах, I, 1962, 31); На тій горі дуб шумить під вітром могутній та розлогий, а на тому дубі віти хрест-навхрест сплелися (Шиян, Іван — мужицький син, 1959, 25); Пішла Маруся у кімнату і винесла на дерев'яній тарілочки два рушника [рушники] довгий та жудро вишитий, хрест-навхрест покладених (Кв.-Осн., II, 1956, 71); Сама заклала руки так хрест-нахрест і тихо стояла (Коцюб., II, 1955, 197).

ХРЕСТ-НАХРЕСТ див. хрест-на́вхрест.

ХРЕСТОВІДНИЙ, а, е. Те саме, що хрестоподібний. Розпочаті спостереження над пульсарами у Фізичному Інституті АН СРСР на діпазонному хрестовидному радіотелескопі (Знання..., 2. 1973, 8).

ХРЕСТОВІДНО. Присл. до хрестовідний.

ХРЕСТОВІЙ, а, е. 1. Стос. до хреста (у 1—3 знач.).

◇ Хрестові походи: а) військово-колонізаторські походи західноєвропейських лицарів на Близький Схід, у Прибалтику, проти слов'янських народів Східної Європи тощо (XI—XIII ст.), організовані католицькою церквою як священна війна проти «невірних» (мусульман), за звільнення Єрусалиму або проти єретиків (учасники походів мали на своєму одязі зображення хреста). Венеціанці з'явилися в Криму незабаром після четвертого хрестового походу (1202—1204 рр.), який закінчився розгромом Візантійської імперії (Нарис стар. іст. УРСР, 1957, 594); б) антирадянські, контрреволюційні виступи реакційних кіл буржуазії. 1, доларові до догоди, Продажних речників уста Звуть до хрестового походу На наші села і міста (Рильський, II, 1960, 317).

2. Розташований хрест-навхрест; перехресний. Для комунаціі абонентів замість звичайних поворотних використовуються так звані хрестові перемикачі (Наука..., 7, 1962, 39); Реконструкція мотовила дала змогу провадити не паралельне, а хрестове намотування прядища (Рад. Укр., 7.VIII 1949, 3).

ХРЕСТОВИК, а, ч. Павук з світлою хрестоподібною плямою на спині.

ХРЕСТОВИНА, и, ж. 1. Дві планки, два брусів і т. ін., з'єднані хрестоподібно. Мені іноді здається, що я теж схожий на вітряка, який основою, хрестовиною тримається чорної, репаної землі, а крилами жадає неба... (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 103); Треба було.. улопитися руками за рею, підтягтися і так аж до останньої, найвищої хрестовини (Ткач, Моряки, 1948, 121).

2. спец. Пристосування на місці перетину рейкових шляхів для переведення поїзда, трамвая і т. ін. на іншу колію. Замислившись так, Ісен-Джан непотімно поплив вагонетку за поворотку хрестовину і раптом наскочив на ешелони вагонеток з тунелю (Ле, Міжгір'я, 1953, 198); Пасажирські поїзди зупинялись тут на кілька хвилин, а вагтажні проходили без зупинки, повним ходом, перестукуючи колесами на хрестовинах стрілок (Донч., VI, 1957, 481).

ХРЕСТОВИННЯ, а, с., заст. 1. Хрестовина (у 1 знач.).

2. Хрест (у 1 знач.). Тітка Пріська з жовтою свічкою в руках.. билася головою об хрестовиння й нестямно голосила (Юхвід, Оля, 1959, 57).

ХРЕСТОМАТІЙНИЙ, а, е. 1. Прикм. до хрестоматія. Книга [Антологія усної народної творчості українців Східної Словаччини] є першим зведеним хрестоматійним виданням усної народної творчості краю (Нар. тв. та етн., 4, 1968, 98); Досі не було в нас видання хрестоматійного типу, що містиме в думки українських письменників про художню творчість (Рад. літ-во, 2, 1962, 9).

2. Такий, як у хрестоматії. Можна сотні разів читати про те що таке епос і лірика, наводити хрестоматійні зразки... і самому залишатися холодною (Стельмах, 1, 1962, 35); Хрестоматійними стали оповідання А. Головка «Пилипко» і «Червона хустина», в яких зображено українське село часів громадянської війни (Іст. укр. літ., II, 1956, 92); Багато творів Шевченка давно стали хрестоматійними в національних літературах, їх включають до підручників, вивчають в середніх та вищих школах (Рад. літ-во, 2, 1961, 91); // перен. Дуже звичний, традиційний, спрощений. Хрестоматійна істина.

ХРЕСТОМАТІЙНО. Присл. до хрестоматійний 2. Високим взірцем художньої літератури соціалістичного напрямку Ілліч вважав творчість Горького. Хрестоматійно популярні його відгуки про великого пролетарського Буревісника, його книги (Вітч., 11, 1964, 157); Вивчення фольклору та творчості українських композиторів — революційних і радянських — ведеться в музичних училищах та школах нашої республіки ще надто схематично, хрестоматійно...! (Літ. Укр., 18. XII 1962, 4).

ХРЕСТОМАТІЯ, і, ж. Збірник вибраних творів або уривків з них, складений як навчальний посібник. — У нас «класиків» проходили тільки до Пушкіна. Правда, є хрестоматії було там щось... (Л. Укр., III, 1952, 618); Вони [журавлі] летіли Гімн кутом традиційним, що малюють У хрестоматіях... (Рильський, I, 1956, 156).

ХРЕСТОНОСЕЦЬ, сця, ч. 1. Іст. Учасник хрестового походу (від знака хреста на його одязі). На початку XIII ст. німецькі рицарі-хрестоносці захопили гирло Західної Дніви (Іст. СРСР, I, 1957, 75); Біженці прибували з руського городу Дорогичина. Вдерлися туди люті рицарі-хрестоносці, реалі й роздірили на шматки Руську землю... (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 431).

2. ент. Жук родни пластинчастовусих з чорним хрестоподібним малюнком на жовтих надкриллях.

ХРЕСТОПОДІБНИЙ, а, е. Який формою нагадує хрест. Ходкевич поклав на чело побожного хреста й поцілував хрестоподібний ефес свого старовинного меча (Ле, Наливайко, 1957, 279); Літає хрестоподібний бумеранг так само, як і «класичний», але для впра, для покатоєвих змагань він зручніший (Наука... 4, 1966, 55); Найчастіше на старовинних [буковинських] килимах бачимо ромбовидні, зірчасті та хрестоподібні мотиви у різноманітних комбінаціях (Нар. тв. та етн., 6, 1967, 37).

ХРЕСТОПОДІБНО. Присл. до хрестоподібний. Підготовлену цвітну капусту розрізують хрестоподібно по кашану знизу вгору, кладуть у каструлю і варять без покришки в підсоленій воді... до готовності (Укр. страви, 1957, 191).

ХРЕСТОЦВІТНИЙ, а, е, бот. 1. З квіткою правильної форми, віночок якої має чотири пелюстки, розташовані хрест-навхрест; двосім'ядольний, роздільнопелюстковий. Слід підкреслити, що в боротьбі з дуже поширеними на Поліссі хрестоцвітими бур'янами (дика редька, суріпка, польова гірчиця та інші) найкращі результати дає ранній яб (Колг. Укр., 3, 1957, 25); Зелену масу хрестоцвітих культур огоче поїдають тварини,

вона позитивно впливає на їх продуктивність (Хлібороб Укр., 1, 1973, 27).

Δ **Хрестоцвіта блішка (блоха)**, ент.— жук родини листоїдових, який є найпоширенішим шкідником капусти, турнепсу, ріпи, редиски, гірчиці і т. ін. Сходи капусти дуже ушкоджуються хрестоцвітими (городніми) блішками (Колг. Укр., 5, 1962, 39); Хрестоцвіті блохи можуть завдавати великої шкоди росаді [капусти] у відкритих ґрадах та після висадження її в ґрунт (Шкідл. і хвор.. рослин, 1956, 279).

2. у знач. ім. **хрестоцвіті**, тих, мн. Родина двосім'ядольних рослин, чашечка яких складається з чотирьох чашолистків, віночок з чотирьох пелюсток, розташованих хрест-навхрест. Капуста й інші хрестоцвіті в сівозміні повинні повертатися на попереднє місце не раніш як через 3—4 роки (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 115); Цей бур'ян [талабан] так само, як і грицики, є одним з найпоширеніших по всій Україні бур'янів родини хрестоцвітих (Бур'яни..., 1957, 53); Бруква кормова — дворічна рослина родини хрестоцвітих з великим м'ясистим коренеплодом (Хлібороб Укр., 5, 1969, 18).

ХРЕЩАСТИЙ, а, е, рідко. Те саме, що хрещатий. — Ой ти, козаче, ти, хрещастий барвіночку, Хто ж тобі постеле у дорозі постілочку? (Нар. лірика, 1956, 265).

ХРЕЩАТЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до хрещатий. Не було б такий новинок, Та хрещатенький Барвінок Усіх здивував — Він Фіалочку блакитну, Наче панночку тендітку, За себе узяв (Гл., Вибр., 1951, 241).

ХРЕЩАТІЙ, а, е. 1. Який має вигляд хреста або окремі елементи у формі хреста. Огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота доцані-хрещаті (Мириш, II, 1954, 35); На дзвіниці аж зазлинаються бзони, а під хрещатим огорожем на різні голоси іржуть коні (Панч, В дорозі, 1959, 33); Де-не-де виглядають над кудлатими вербами вшиті очеретом гребені зат, а на них стирчать хрещаті шпичаки телевізійних антен (Гончар, Бригантіна, 1973, 85); Ось летить сніжок хрещатий, В'ється, крутиться й ляга (Черн., Поезії, 1959, 209); Мені мати сорочку пошила З морських парусів. Сестри вишили шовком Малюнок хрещатий (Нагн., Вибр., 1957, 48); // Який має хрестоподібну форму (про листя, квітки) або в якого листа, квітки нагадують хрест (про рослини). Його [катрану] великі... кулясті куці, всіяні дрібними хрещатими білими квітами, начебто повторюють білі кульові змари на небі (Наука..., 5, 1967, 9); Твій барвіночок хрещатий Заріс богилюю (Шевч., II, 1963, 10); А всякого зілля, квіток і копитник хрещатий, папороть розрослась купою... (Вовчок, I, 1955, 100); Вона знайомила його з деревами, з кущами... — Тиринч хрещатий. Заяча квіця, — красиво? (Мушк., День..., 1967, 24).

2. На якому є зображення хреста. Узявши ту галеру, приплив [Самійло Кішка] до козаків і корозів хрещаті давні у кишені козакам привіз — не знавши козацької слави (П. Куліш, Вибр., 1969, 76); — Другом будь, зійди на вежу, Подивись на бойовисько.. Хто кого перемає? Чи над лавами ще в'ється Корозва хрещата наша? (Л. Укр., I, 1951, 153).

ХРЕЩАТО. Присл. до хрещатий 1.

ХРЕЩЕНИЙ, а, е. Діспр. пас. мнв. ч. до хрестити. [Л ю ц і й (до християн):] Він, браття, ще не хрещений — не сміє благословення вірним діляти (Л. Укр., II, 1951, 481); Чому саме Зоя Вергер була, як сама говорила, хрещена на «польське», себто на латинське, є чисто українським православним, а почасти й уніатським селі Р. на Буковині, тепер уже нікто не знає (Коб., III, 1956, 465); *Образно. Присягали хлопці — Друзі

бойові Побратимством вірним, Хрещеним в крові (Брат., Грудка., 1962, 33); Злегка шкунтильгаючи, пес віддано разубав Матевей сліди. — Гарного вовка дістали собі, дадьку!.. Не знаю, як хрещений!.. — усміхаючись, запитає хтось із зустрічних (Бабляк. Жванчик, 1967, 28).

ХРЕЩЕНИЙ, а, е. 1. Який був підданий обряду хрещення, який прийняв християнство. А що вже ми, кріпаки, натерпілись од його, то нехай господь боронить всякого хрещеного чоловіка! (Вовчок, I, 1955, 41); Кричав [Харон], буцімто навіжений, І кобенів народ хрещений, Як водиться в шинках у нас (Котл., I, 1952, 132); Чого то ми не вмієм? І зорі лічим, гречку сієм, Французів лаєм. Продаєм Або у карти програєм Людів... не негрів... а таких Таки хрещених... но простих (Шевч., I, 1963, 327); Рано-ранесенько ударили в давоми, загомонів хрещений народ улицями, до церкви йдучи (Свидн., Люборанькі, 1955, 59); І на проводи сказав Хрещеному люду: — Окулярів не купив, Та й дяком не буди! (Рудан., Тв., 1956, 134); // рідко. Власт. християнам, православним. Гамаля по Скутарі — По пеклу гуляє, Сам турдигу розбиває, Кайдани ламає. «Вилітайте, сірі птахи, Ви базар до наю!» Стрепенулись соколами, Бо давно не чули Хрещеної тії мови (Шевч., I, 1963, 199); // у знач. ім. хрещеній, ного, ч. Той, хто сповідує християнську віру; православний. — А знаши, що це воно буде? Заступи і одверни, господи, всякого хрещеного від того! — тасмно промовив дід і перехрестився (Мирний, I, 1954, 280).

◇ Мир хрещеній, заст. — народ православний, православні (перев. у звертанні). — Повикохували [мішани] на улицы бочки з пивами, з медом, з горілками, роблять війтенкові поминки на весь хрещений мир (П. Куліш, Вибр., 1969, 161); — Мир хрещений, усі люди добрі! послухайте, що маю казати (Н.-Лев., II, 1956, 30); [А н д р і й :] Люде добрі, мир хрещений!.. Дивіться, дивіться, як знуцаються над нами ті, що святе письмо своїми очима бачать, ті, що правдою торгують і бога купують!.. (Кроп., I, 1958, 492).

2. Стос. до обряду хрещення, пов'язаний з хрещенням. У Товкача було зовсім інше ймення. Звався він Борисенка Сави хлопцець, а хрещене його ім'я було Олексій (П. Куліш, Вибр., 1969, 287); // у знач. ім. хрещеній, них, мн. (одн. хрещеній, ного, ч.; хрещена, ної, ж.), розм. Ті (чоловік і жінка), хто бере участь в обряді хрещення в ролі так званих духовних батька та матері. — Хлопчики по улицях шалотять по снігу з вузликками: вечерю носять до хрещених (Вас., I, 1959, 80); — Не треба мені ваших інших [сережок]!.. Це в мене від хрещеної пам'яті (Гончар, Таврія, 1952, 62).

Хрещена дочка — те саме, що хрещениця. [П а в л е н к о:] Хе-хе-хе!.. Які ж бо ви!.. А тіба не може бути годіванки дочка або тес... е... хрещеної дочки?.. (Крот., Вибр., 1959, 491); Хрещена мати — жінка, яка бере участь в обряді хрещення в ролі так званої духовної матері. — А мені хрещена мати Лиштю вишивала (Шевч., II, 1963, 220); Оце третій день, як хрещена мати подарувала їй ті кісники, і Харитя ще й досі не нашітяться ними (Кодюбо., I, 1955, 14); Хрещена сестра — та, хто має з ким-небудь спільних хрещених батька або матір; Хрещеній бацько — чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі так званого духовного батька. Що йому тепер.. колючка мива, коли він пакського сина у віру вводить, самому панові кумом став, а.. синові — хрещеним батьком (Мирний, IV, 1955, 225); Хлопчика огрестили в ступській церкві і назвали Матвійком. Хрещеним батьком був Гаєрило (Тют., Впр, 1964, 524); Хрещеній брат — той, хто має з ким-небудь спільних хрещених батька або матір. Це був Данило Терпило, син трипільського багатого селянина,

хрещений брат Гузя (Бурл., М. Гонта, 1959, 14); Хрещеній син — те саме, що хрещеник.

ХРЕЩЕНИК, а, ч. Хлопчик по відношенню до своїх хрещених батька та матері. Зрадів (Грицько), як почує, що Галя буде кумом. Він сподівався, що хрещеникові добре буде від такої хрещеної матері (Мирний, I, 1949, 366); — Щось мені приверзлося чудне — бог знає, проти чого. Причудлося, немовби десь мої хрещеники голосять: — Тату, укрійте нас! (Вас., I, 1959, 304); *Образно. Тепер Ніна Андрусь знову на роботі. Біжать роки, росте й Андрій — хрещеник бригади (Звання., 3, 1971, 11).

ХРЕЩЕНИЦЯ, і, ж. Жін. до хрещеник. Він узяв на руки свою хрещеницю Маринку і, забавляючи, почав поїти чаєм (Мирний, III, 1954, 157); Вона погляділа хрещеницю по вишитому рукаві (Панч, Гомон. Україна, 1954, 35).

ХРЕЩЕННЯ, я, с. 1. Релігійний обряд, який відправляють над новонародженими або дорослими на знак прилучення їх до християнської церкви. Аркадій добре знав, що не побожність змусила Петра хрестити дитину, а формальна необхідність: без акту хрещення новий громадянин не може бути занесений у метричні книги (Вільде, Сестри., 1958, 35); Матушці Раїсі найважливіше було дізнатись, чи приймала дитина святе хрещення і чи вміє вона хоч перехреститися (Донч., II, 1956, 20); Християнська релігія почала проникати на Русь завдогдо до Володимира і офіційального хрещення (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 496); // перен. Перше вирішальне випробування в якійсь справі, в якійсь галузі діяльності. У Петербурзі, у виставі «Вій», я й виступив перший раз на кону... Це хрещення міцно сидить мені в пам'яті (Збірник про Кроп., 1955, 317); Ця злизна стала рішучою в моєму [моєму] житті, це був момент мого революційного хрещення... Я прозрів дорожу правди й дав велику клятву незламно йти по ній (Хотк., I, 1966, 162); 9 грудня 1882 року відбулося артистичне хрещення майбутньої артистки [Г. П. Затиркевич] (Минуле укр. театру, 1953, 62).

◇ Війові хрещення: а) перша участь в бою. Захотілось нам побувати в Сладчанському лісі, де вперше приймав бойове хрещення безстрашній завін Ковтака (Цюпа, Україна..., 1960, 176); б) перше серйозне випробування в якій-небудь справі. Ніна вільно зітнула: молодці, дівчатка, витримали бойове хрещення (В ім'я Вітч., 1954, 34).

2. Те саме, що водохреще. Про повідь він довідався наперед, ще аж зимою. Коли на хрещення мшва почала тікати з клуні й комори по снігу (Довж., Зач. Десна, 1957, 485).

ХРЕЩЕНСЬКИЙ, а, е. Стос. до хрещення (у 2 знач.). В переважній більшості російське населення і наприкінці минулого століття не ділило святки на різдвяний, новорічний і хрещенський цикли, а відзначало їх як єдиний загальний новорічний цикл календарних свят (Свята.. Рад. Укр., 1971, 142); // Пов'язаний з часом, коли буває церковне свято хрещення (водохреще). Може, і він.. хоч у думці побачить, як, назвувачись отуп над отолонкою, ..рубашеш і рубашеш гранці бриласту хрещенську кригу, б'еш, доки не з'явиться з-під неї жива, з весняним запахом вода! (Гончар, II, 1959, 163).

Хрещенський морбз (хобод) — сильний мороз у другій половині січня — саме тоді, коли буває церковне свято хрещення (водохреще). Чобітьми гупотить на порозі, На соломі лишаючи слід, Із хрещенського-лого морозу Входить в зату із пляшкою дід (Мас., Сорок., 1957, 315).

ХРЕЩИК, а, ч. 1. розм. Те саме, що хрещик. Звідки ти, могило, У степу взялася? Хрещик з очерету, Земля

не зляглася (П. Куліш, Вибр., 1969, 407); Цар справді таки йому хрещика на грудях своєю рукою почесив (Барв., Опов., 1902, 258); Біля.. окоренкі проглядали цупкі зелені хрещики барвінку (Стельмах, I, 1962, 217).

2. Рід гри, в котрій одна пара гравців ловить другу, яка після голосового сигналу розбігається, тікаючи від першої пари; танкова гра, під час якої хлопці й дівчата міняються місцями. — Пішла б, доцю, на вулицю: бач, тепер весна, вона раз красна. Пограла б з подруженьками у хрещика, пісеньок би проспівала (Кв.-Осв., II, 1956, 27); — А чом же! як часом припаде озота, то й бігаю в хрещика похід вербами од кутка городу до кутка, — казав Роман (Н.-Лев., VI, 1966, 305); Пасажирський поїзд прибує на маленьку станцію на вечір. На дві хвилини на пероні здіймалася метушня, ніби люди починали гратися в хрещика (Панч, На каля. мості, 1965, 303).

3. Те саме, що хрест 4. Сорочка, хоч і теж латана, вишита біля коміра рідним хрещиком... (Бабляк, Виш. сад, 1960, 16).

4. Рід орнаменту у вигляді хрестиків на дереві, посуді і т. ін.

ХРИЗАЛІДА, п, ж., ент. Те саме, що лілечка 2.
ХРИЗАНТЕМА, и, ж. 1. Декоративна рослина родини складноцвітих з розкішними махровими суцвітними різноманітного забарвлення. Тепер тут [в Сан-Ремо] саме цвітуть хризантеми і вряджено їх виставу — я таких гарних ще в житті не бачила (Л. Укр., V, 1956, 422); Стояла пара бабчиного атила. Паветиння літало в повітрі, чіплялося за куці хризантем (Томч., Готель., 1960, 23).

2. Квітка цієї рослини. На полицках стоять мої улюблені книги в гарних оправках.. Скрізь по столиках.. хризантеми (Фр., IV, 1950, 346); Перша велика біла хризантема розпустилася сьогодні (Собко, Скеля., 1961, 150); Скільки троянд би я спліє, скільки айстр сміжкооких і хризантем огняних скільки б тобі я приніс! (Рильський, I, 1960, 147).

ХРИЗАНТЕМНИЙ, а, е. Прикм. до хризантема.
ХРИЗАРОбІН, у, ч. Лікарський препарат, який застосовують при псоріазі.

ХРИЗОБЕРІЛ, у, ч. Коштовний прозорий камінь золотисто-жовтого кольору. Дорогоцінний камінь олександрит є дуже цікавою відоміною мінералу хризоберилу (Цікава хімія, 1954, 76).

ХРИЗОБЕРІЛОВИЙ, а, е. Прикм. до хризоберіл;
// Зробл. з хризоберилу, з хризоберилом. Хризоберилова брош.

ХРИЗОБОЛА, и, ж. Мінерал класу силікатів блакитного, зеленого, синього кольору; мідна руда.

ХРИЗОЛІТ, у, ч. Загальна назва золотисто-жовтих або зелених прозорих коштовних каменів, яка об'єднує різновиди двох мінералів — олівіну і вапнисто-залізного гранату. До цієї групи [серпентину] відносяться щонайменше два мінерали, які за своїми фізичними (оптичними) властивостями зовсім різні, — актиногорит та хризоліт (серпентин) (Вибр. праці О. О. Вернадського, 1969, 36); В зрубі радок хризолітів і перлів радок многоцінний Февосим світлом горять і промінні його відбивають (Зеров, Вибр., 1966, 315); *Образно. Востаннє моря хризоліт Майнує на скель померзлим златі (Черн., Поезії, 1959, 423); Зеленим пухом дивше ліс, Праде на свійо хризоліти (Розбіглися співаючі діти). Глухим дубам ніяк рудіти, Коли під ними раст поріс (Пол., Вибр., 1968, 80); *У порівн. По-літньому блищали хвилі хризолітом (Тулуб, Людолови, I, 1957, 388).

ХРИЗОЛІТОВИЙ, а, е. Прикм. до хризоліт; // Зробл. з хризоліту, з хризолітом. Хризолітові каблучки.

ХРИЗОПРАЗ, у, ч. Напівкоштовний камінь яблучно-зеленого кольору, різновид халцедону.

ХРИЗОПРАЗОВИЙ, а, е. Прикм. до хризопраз;
// Зробл. з хризопразу, з хризопразом. Хризопразові серги.

ХРИЗОТИЛ-АЗБЕСТ, у, ч. Волокнистий різновид серпентину.

ХРИП, у, ч. 1. Сиплий нечистого тону звук, який видається при утрудненому диханні, нездоровому або пересохлому горлі тощо. Бряквіт дрюччя, крики, стогін, прокльони, благання о поміч, хрип конуючих, дикі голоси сполоханих птахів, лопотання їх крил — усе те зіллалося в один неказаний галас, в одну халялю диких звуків... (Коцюб., I, 1955, 185); Проминцли день і ніч., але Ант не приходить до пам'яті, весь у вогни лежав на помості, з грудей його виривалися хрипи й свист, часом він заходився від кашлю, протязав перед собою руки (Скл., Святослав, 1959, 16); Шелеснуло гілля, почувся хряск, хрип, і Світлана заплющила очі. За якусь мить чийсь розпалений кінь уже похрюпував перед нею (Гончар, II, 1959, 99); Я спробував бує заснівати, та з пересохлого горла вирвався якийсь нечутний навіть самому мені хрип і враз обірвався (Сміл., Сашко, 1957, 149); // Сипле звучання чого-небудь. Над Темзою туман поєс і тихий хрип сирен (Бажан, Роки, 1957, 181); *Образно. Та якось у чорний вечір, Під вітру сонного хрип, Розказував дикі речі Солдат рядовий Пилип (Рильський, II, 1960, 58).

З хрипом — із звуками, що свідчать про утруднене дихання. У клапті розлетілася чорна крапля сорочка. Гандзюк закряс обличчя руками і страшно, з риком і хрипом, закричав від болю на всю канцелярію (Кос., Новели, 1962, 213); Команда стражників, наступаючи від причлених плотів, з хрипом лізла на людей (Гончар, Таврія, 1952, 95).

2. Хрипле мовлення, хрипуватий голос. — Ей, газдо, чого зажурились? — крикнув Іван. Але голосу свого не почув, тільки хрип (Кол., Терен., 1959, 210); У тихо йшов. Ось тин, колоди, копиць і зат смутні горби. І раптом чую хрип: «Валюда!..» і шум глухої боротьби, і тихий стогін... (Сос., II, 1958, 387); — Бує [голос], Гарасе Демидовичу, був колись, у ваїні роки. А тепер тільки хрип лишився... (Збан., Малин. дзвін, 1958, 146).

3. Шум у легенях при деяких захворюваннях. Вчора бує у мене лікар, вислухав мене ще раз, сказав, що бачить велику зміну до кращого, що хрип чути тільки при значно глибокому диханні (Л. Укр., V, 1956, 389); За ним ще довгенько дивився я, Поки в лісі не щез у яру, Но ще здалека вухом ловив я Хрип, що груди його різав стару (Фр., XIII, 1954, 138).

◇ **Хрип відбити (одбити) кому** — пошкодити легені кому-небудь. Як Прохор вертався з корчми, підстергали [сусіди] його, напались і так побили, що одбили йому хрипи; кров полилась носом і ротом. Прохор од того часу кашляв, хирів та й умер перед самою волею (Н.-Лев., III, 1956, 335); [С о ц ь к и й:] Інший чоловік б'є-б'є жінку, хрипи їй одіб'є, в'язи зверне... (Кроп., II, 1958, 489).

ХРИПІННЯ, я, с. Дія за знач. хрипіти і звуку, утворювані цією дією. Білде-білде висозле лице вирисовувалося на подушці; очі, як і раніш, блищали в глибині, а з відкритих уст із силою виривалося хрипіння (Хотк., I, 1966, 131); Це бує сохатий. Може, він бує поранений, а може, біг дуже далеко, бо спотикався на кожному кроці, і Явдоча чула його моторошке хрипіння (Донч., III, 1956, 57); *Образно. Народ п'яніє од запаху крові, хрипіння смерті, порохового диму (Коцюб., II, 1955, 104).

З хрипінням — те саме, що з хрипом (див. хрип). Дорош чує, як тяжко, з хрипінням, сапають біці, як в страшних, мелюдських зусиллях горбляться мокрі, гарячі сплини (Тют., Вир, 1964, 321); Ніч уже за вікном. За вікном темнота. Клим з хрипінням повітря коває (Перв., II, 1958, 279).

ХРИПІТИ, плю, шш; мн. хриплять; недок. 1. *неперех.* Видавати горлом хрипкі звуки. *Бабу Оришку знову кашель напав, і, тяжко хрипучи, грубо слабо-вужичи, вона почала одкашлюватися* (Мирний, I, 1954, 239); *Поставив [Юрчик] Марусю на ноги, а сам, як підрізаний дуб, повалився на землю. Хрипів так, що земля, здавалося, хитається, і от гине, ну, гине зараз тут же чоловік* (Хотк., II, 1966, 277); *В горлі йому щось булькало, він хрипів, заглинався* (Жур., Нам тоді..., 1968, 51); *Після вигуків здивування запанувала глибока тиша. І в цій тиші ясно було чути, як хрипить і сльозує дитина* (Донч., III, 1956, 18); *Змії кривавим потом вкрився, Важко дише і хрипить* (Перв., Райдуга..., 1960, 171); // *перех. безос.* Про хрипи в грудях, горлі. *Як хрипить у грудях, не будь йому в людях* (Укр. присл., 1955, 150); *Кашель угамувався, хоч у грудях все-таки сопло, хрипіло* (Мирний, I, 1954, 305); *Потім почав [пілот] марити, слова мішалися з стогоном, в грудях його все зловісніше булькало, хрипіло. Режева піна виступила на губах* (Ю. Бедзвк, Полки..., 1959, 124); *Озовьокв схопився, став борстатися, кричав, просився, щоб його пустили додому, називався, хрипів грудьми* (Тют., Вир, 1964, 388); // *Видавати звуки, схожі на хрип (про предмети). Великий дзвін хрипів, неначе стара розбита скоровода* (Н.-Лев., III, 1956, 193); *Інколи вони [дзигари] починали хрипіти, але зіпсовані дзвоники не дзвонили* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 99); *Десь на лівому фланзі зметнулись в небо пружні гвостки комети «катюш»... — Лунко. — каже капітан Чумаченко. — На хорошу погоду. Отак заводські гудки у нас над Дніпром: на дощ — хриплють, а на добру погоду — співають лунко* (Гончар, III, 1959, 284).

2. *неперех.* Мати в голосі хрипоту, видавати замість слів, співу, крику хрип. *Дяк — ні до бога, ні до людей: хрипить, кувікає та вищить на криласі та ще й плаче через крилас на громаду* (Н.-Лев., IV, 1956, 154); *Так, вона любила школу, любила свою роботу, при якій втрачала голос, хрипіла* (Коцюб., I, 1955, 312); *Цицця з Ютимом кинулись до сарая й витягли Невкпілього. Він бився в руках і не міг крикнути, лише хрипів, зіпнивши зуби* (Головка, II, 1957, 287); // *Звучати хрипко, бути хрипким (про голос). Раптом Естерка серед дзвонів почула щось інше. Спочатку як тихий плач, а далі мов виття вітру. З часом ті звуки грубушали, хрипіли, оберталися в рик* (Коцюб., II, 1955, 181); *Голос вірно і правдиво служив мені і в ролях, і в концертах. В комедіях він хрипів, гарчав, присвистував і часом робився тоненьким тенорком* (Думки про театр, 1955, 129).

3. *перех. і неперех.* Говорити, кричати, співати хрипко, хрипким голосом. — *Га? що кажеш? — хрипів зрек, намагаючись перекричати шум прибою* (Коцюб., I, 1955, 391); *З чола дзорчала кров і заливала очі. А Василь розривав на грудях сорочку і щось хрипів* (Ірчан, II, 1958, 60); — *Давай! — хрипить старшина, оглядаючись і підванюючи носів* (Гончар, Новели, 1954, 20); *Бер ураз вивірився на мене своїми великими, запаленими безсонням очима і голосом, повним ненависті й дивного переляку, хрипить: — К чор-р-рту!.. Я не піду ні на яку провокацію...* (Кол., На фронті..., 1959, 64); **Образно. Мертва земля, Наче раб у темниці, Спрагло хрипить: — Води!* (Перв., II, 1958, 36); // *неперех.* Хрипко, невиразно звучати (про музичні інструменти, радіо і т. ін.). *З правого боку озера, обложившись зеле-*

ним очеретом, сидів Василь і щосили дудів у зелену дудку: — дудка ревла-хрипіла (Мирний, IV, 1955, 23); [С а м о п а л:] *Грає ще [сопілка]. Стільки в бур'яні пролежала, а ще грає... Правда, трохи... хрипить...* (Зар., Антеї, 1962, 267); // *неперех.* Видавати характерні, подібні до хрипу звуки (про птахів). *Пестропера сойка хрипіла в верхках смерек* (Фр., VI, 1951, 11); *Безуважно з писком хрипіли лиски* (Досв., Вибр., 1959, 411).

ХРИПКЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до хрипкий.

ХРИПКИЙ, а, є. 1. Який переривається, супроводжується хрипінням, сильний, нечистого звучання, тону. *Раптом ніби хтось підняв мене за плечі: десь тут, коло мене, я почув хрипкий придушений крик на гвалт, що тонув у шумі лісової бурі* (Вас., II, 1959, 329); — *Ляга-а-й! — пролунав хрипкий зойк* (Довж., I, 1958, 359); *Хлопець нічого не відповідав. Олеся чула його хрипке дихання* (Донч., VI, 1957, 75); *З зати вже чулося хрипке покашлювання Оксена і веселий зі сну голос Дороша* (Тют., Вир, 1964, 107); *Його визолощений голосок пустив хрипкого дитячого піаника* (Смолянч, I, 1947, 106); // *Про сильний людський голос, мовлення. — Добридень, отче Харитоне! — гукнув з воза веселий Млинковський таким здоровим та хрипким басом, як з порожньої бочки, неначе в його в горлі струки порвалися* (Н.-Лев., III, 1956, 183); — *Чого ви до мене причепились? — озвався Роман хрипким голосом... — Що я вам ізробив?* (Гр., II, 1963, 302); — *Ткайте, поки наш ватажок не повернувся, — сказав один з хлопців, змінюючи свій голос на хрипкий, щоб його не впізнали* (Шиян, Баланда, 1957, 52); *І слухали вони вже не хрипкі команди Сагайди, а суворий голос Дениса Блаженка* (Гончар, III, 1959, 155); *Схопився [Бронко] від пуготу людських ніг, хрипкої лайки поліцаїв у коридорі* (Вільде, Сестри..., 1958, 271); // *Про специфічні звуки, що їх видають птахи і тварини.*

2. Нечистого тону, сильний, з хрипами (про звуки, які утворюють предмети). *З-за села долетів хрипкий звук автомобільної сирени* (Епик, Тв., 1958, 311); *Тихо було на вулиці, тільки інколи зі станції долітали хрипкі гудки маневрових паровозів* (Зар., Світло, 1961, 12); *Корпусу його [пароплава] не видно було; лише вогні сунули здвоєж темної смуги мотузької ріки та басовитий хрипкий гудок двічі розитнув повітря* (Собко, Стадіон, 1954, 119).

3. Який видає сильні, нечистого тону звуки. *Над гаєм з криком кружляло хрипке гайвороння* (Тич., I, 1946, 293); *Хазізм трамбака не витримає. Благальний погляд зупинивши на мені, він ледве стримував потік слів із воєв хрипкої горлянки* (Ю. Янов., II, 1958, 79); *Правим боком хрипкий буксир тяг лаву жоветуватих плотів* (Епик, Тв., 1958, 301); *У грудях так палало, так клетотило і хрипіло, наче хтось грав у них на хрипкі, зіпсовані сопілках* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 164).

ХРИПКІСТЬ, кості, ж. Властивість за знач. хрипкий.

ХРИПКО. Присл. до хрипкий 1, 2. *Ніла тиша. Хтось хрипко кашлянув і змовк* (Вас., III, 1960, 209); *Коли батько озвався до Дарки «чого тобі?», голос його бринів так хрипко й понуро* (Л. Укр., III, 1952, 639); *В зеленій кущах заспівав соловейко раз — та й замовк, вбрує — трохи хрипко, втретє — розкотився і розлився голосно та дрібно* (Н.-Лев., I, 1956, 65); *Кудлатий пес, з реп'ягами в заості, кинувся до воріт і хрипко загакає* (Панч, В дорозі, 1959, 40); *Великий річковий гайворон хрипко кружляв, стрибнув кілька разів по мокрому піску, важко злетів над водою* (Мушк., День..., 1967, 88); *Трембіта співає голосно, хрипко й сумно* (Лльч., Вибр., 1948, 51); *Паротаж хрипко, немов перестуджений, загав* (Досв., Вибр., 1959, 33).

ХРИПКУВАТИЙ, а, е. Трохи хрипкий, з хрипотою. — *Ви довего працювали на Дніпрельстані? — запитав*

він низьким і трошки хрипкуватим голосом людини, що багато курить (Голов., Тополя..., 1965, 20); Почувся від порога дужий, хрипкуватий бас начальника режиму товариша Тритузного: — Розкажи, як червоному по території носа розкасає! (Гончар, Бригантіна, 1973, 43); Її [трембіті] відповідає з лісової гуцувими хрипкуватий звук пастушого різка (Кол., Терен..., 1959, 92).

ХРИПКУВАТО. Присл. до хрипкуватий. Велетен з мідною сережкою у лівому усі.. хрипкувато, громовим басом, від якого задржили у вікнах шибки, загував: — Пийте всі! (Кол., На фронті..., 1959, 187); Він відступив крок назад, закинув пасмо зжорілого чуба і почав [пісню]. Виходило трохи хрипкувато, трохи незграбно (Речм., Весн. грози, 1961, 127).

ХРИПЛИВИЙ, а, е. 1. Трохи хрипкий, з хрипотою. Розкуйдана головка його спокійно лежала на подушці; важке хрипливе зітхання виходило з його розкритого рота (Мирний, 1, 1954, 308); Село спало.. І дивно було серед цього сонного безсоння чути глухий хрипливий кашель (Речм., Весн. грози, 1961, 3); Ось він, круглопачий, невисокий, стоїть зараз перед парубком в рясній телачій шапці, в селянській свитці й чоботях і розгублює в загущеній, з першою свиного бороді рештки хриплого реготу (Стельмах, І, 1962, 126); Чую ніби хрипливий трохи голос твій біля бригадної садиби... (Гонч., Вибр., 1959, 63); Заїднілася домієса тихий хрипливий спів. Озирнувся по кімнати — репродуктора ніде не було (Хор., Ковила, 1960, 16); Таїях щось спідала, але хрипливі нотки почувалися в її голосі, немов хотіла прорватиєся ридання (Ю. Янов., II, 1958, 52); Мелодія затихає, і хрипливі звуки гармонії, хрипнувши, замовкли (Досв., Вибр., 1959, 313); Він має озоту здушити хрипливе горло цього добродія, хоч старастся не показати ні своєї радості, ні своїх бажань... (Копюб., I, 1955, 412).

2. діал. Скрипучий. Хрипливе дерево два віки живе, а здорове й одного не прожиає (Номис, 1864, № 8156).

ХРИПЛИВО. Присл. до хрипливий 1. Поклав [Прокіп сина] перед шапою, що хрипливо заіржала (Черемш., Тв., 1960, 77).

ХРИПЛИЙ, а, е. Те саме, що хрипкий. Алла Михайлівна лежала, розметавшись, чорне волосся густою сіткою еквирало білу подушку, очі горіли, обличчя палало, з одкритих уст виривалося коротке, хрипле, часте дихання (Л. Укр., III, 1952, 615); — Не смійся, батьку, не смійся! — спідлоба позираючи на Грицька і не виймаючи з рота пальця, хриплим баском промовив Яків (Вас., I, 1959, 148); По дорозі на село котилася гдл.. Рев худоби, крики хриплі. Десь за селом вили собаки (Головко, I, 1957, 68); Демь зростає. Зчияли хриплий галас Над бурю водою мартини (Ряльський, II, 1960, 78); Навколо вирувало життя, згори падало на землю хрипле дихання літака, який пробиваєєся крізь хмари (Дмит., Наречена, 1959, 147); В хриплий тон завод загуг і стих (Тич., II, 1957, 147).

ХРИПЛИСТЬ, лості, ж. Властивість за знач. хриплий.

ХРИПЛО. Присл. до хриплий. За вікнами залягла тиша. В сусідній кімнатці голосно й хрипло кашляла тітка Фросина (Дмит., Обпалені..., 1962, 117); Созо-ненко стер рясний піт з червоного обличчя і хрипло розсміяся (Стельмах, На.. землі, 1949, 71); Вєсь почорнілий, важко сів він на лаву, але відразу спохивсь, підніс кулаки, затряс ними, хрипло вигукуючи якієс страшні, невідомі слова... (Крот., Спни..., 1948, 21); — Ей, на есмінці! — Голос звучав хрипло, надтріснуто. Чути було, що гукає вже немолода людина (Трубл., Шхуна..., 1940, 260); Десь хрипло спросоння першій півні співаки

(Мур., Бук. повість, 1959, 265); Грицько помовчав, обдивився ще раз дудку, потім тихенько побуде, — товсто і хрипло загула дудка (Мирний, IV, 1955, 23); На світлані сірі вужі обові шумом і зрюкотом збудили село. Заспані лати розляючили очі, і в них глянули сполохани обличчя. Де-не-де рипнули двері хрипло спросоння. Немов питали: — Що трапилося? (Головко, I, 1957, 71); Невеликий пароплав-буксир пахав густим чорним димом, задихано хмигав і хрипло, простуджено сюрчав (Донч., II, 1956, 88).

ХРИПЛУВАТИЙ, а, е. Те саме, що хрипкуватий. Отямився [Залужний] від безтурботного, хриплуватого сміху. Сміявся Недокус (Збан., Мални. дзвін, 1958, 50); — Доброго ранку! — гукнув гірург весело, дзвінко і молодод, дарма що завжди говорив глузливим і хриплуватим суворим голосом (Смолич, VI, 1959, 24); До камбуза доїтає хриплуватий боцманів бас (Ткач, Жди..., 1959, 41).

ХРИПЛУВАТО. Присл. до хриплуватий. Голос у високого дядька був приємний, але звучав хриплувато, чути було простуду, втаму (Ільч., Серце жде, 1939, 325); Ярошенко раптом зблід, виструнчився і, являши з голови безкозирку, затягнув «Інтернаціонал». Коли він хриплувато відгує перший куплет, його підтримали десяткі голосів (Речм., Весн. грози, 1961, 450).

ХРИПНУТИ¹, ну, неш, недок. Втрачати чистоту голосу; починати говорити, співати з хрипотою. — Про голос, як і про зброю, треба дбати, — почав він далі.. — А в нас, на жаль, є ще такі одиниці, яким це бай-дуже.. Знати цього не хочуть, ідуть в гори, п'ють із струмків, а потім застуджуються, хрипнуть... (Гончар, I, 1954, 446); // Втрачати чистоту і звучність, ставати хрипким (про голос). Пора й перестати, бо є кінець слюзам, є край і лементів: голос хрипне, слюзи сохнуть, опускаються в серце, на дно душі (Мирний, III, 1954, 19).

ХРИПНУТИ², ну, неш, док., перек. і неперек., розм. Однокр. до хрипті. Зітхнула мати. — Нема вже, діти, нашого батька. — А де ж? — хрипнув Артем (Головко, II, 1957, 387); Разом із свистом боцмана, який віщував, що за хвилину стоди будуть підняті, біля під'їзду хрипнула сирена таксомотора (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 295).

ХРИПОТА, и, ж. 1. Утруднення в диханні, що супроводжується сильними звуками. Вона вже й з кошком, назбирає і ягоди, і листя, ..сушить і в'ялить і на загу і на хрипоту (Вовчок, VI, 1956, 338); Я тямлю смерть її. Шпиталь. Гарячка... Кашель... Хрипота... (Фр., XI, 1952, 428); Нур говорить повільно, глузуватим голосом, висмоктуючи з своєї важкої люльки ідкий дим. — Бачу я, що вже недовго мені отаманом бути. Відтопав своє, віджмо... Гей-гей, куди та сила поділась?.. Уже й очі поново бачат і навіть голос став кволий. Хрипота, кашель... (Ткач, Арена, 1960, 23).

2. Сиплість, відсутність чистоти голосу. До хрипоті — до появи в голосі сиплості. Голос Григорія загук до хрипоти, а спалені морозом легені ніби кровоточать. Він приклав руку до грудей і зайшовся кашлем (Головко, II, 1957, 341); Кожму жит можна було чекати, що сюди налетить каральний загін, і тому він до хрипоти кричав, щоб люди швидше йшли геть від залізниць і добиралися до лісу (Петльов., Хотинці, 1949, 181); З хрипотію — те саме, що з хрипом (днє. хрип). З хрипотою в голосі [Катюша] сказала, звертаючись до обох команд: — Легко замьбити честь спортсмена, честь бійця, але важко її відновити (Чаб., Катюша, 1960, 35).

ХРИПОТІННЯ, я, с., розм. Те саме, що хрипіння. Ціпа покректає, хитнуєєя з боку на бік, підсунує під себе ноги коротенької куртки й захрипне. Спочатку

його слова губились в хрипотінні, а згодом стали виразніші (Досв., Вибр., 1959, 192):

З хрипотінням — те саме, що **З хрипом** (див. хрип). Обличчя має [Кисіль] брязкля, бліде, під очима — синці, щокі незолоті; голос тонкий, з хрипотінням, прокурений (Мур., Бук. повість, 1959, 210).

ХРИПУВАТИЙ, а, е, розм. Те саме, що хрипуватий. Рузи його були повільні і поважні, голос баритоновий, трощечка хрипуватий (Фр., II, 1950, 292).

ХРИПУВАТИСТЬ, тості, ж., розм. Властивість за звач. хрипуватий.

ХРИПУН, а, ч., розм. Людина з хрипким голосом. В останні роки з'явилося чимало сортів отих виконавців [пісень]: хрипуни, шептуни, шелестуни тощо (Літ. Укр., 17.XII 1968, 4).

ХРИПУХА, и, ж., розм. Жін. до хрипун.

ХРИПУЧИЙ, а, е, розм. Те саме, що хрипкий. Дві гармонії, що були привезені разом з духовими інструментами, додавали до цієї дикої какофонії свої хрипуки, жалісні звуки (Мик., II, 1957, 475); І не говорить [диявол], а якимось хрипучим голосом мекає (Вишня, I, 1956, 450).

ХРИСТИНИ, тін, ж., заст. Хрестиня. Тоді в мене хрестини, як є що в хустині (Укр., присл., 1963, 294); — Ні, не вдома, — каже той [мазур], — Пішов на хрестини. Ксьондз-сусіда якийсь має Недавно родини... (Рудан., Тв., 1956, 137); [К ар м е л ю к:] Ну, кажи: грошей на хрестини немає? [Л е в к о:] Ні, не те, пане отамане. Я, сказати, і не можливий чоловік, проте на хрестини знайдеться... (Вас., III, 1960, 415).

ХРИСТИТИ, христі, христиш, недок. і док., перех. і без додатка, заст. Хрестити. Дістає листа і од Німцевича.. Питає — чи скоро хреститимемо (Коцюб., III, 1956, 138); Може, думаю, й справді мене не хрестить. Може б мені пійти [піти] до попа охреститись? Дак люде ж кажуть, що тільки малих, ще безгрішних душ хрестять (Барв., Опов., 1902, 368); [С о т н и к (Підходить до сина, хрестить його і цілує)] Боже тебе благослови, моя дитино! (Шевч., II, 1963, 192).

ХРИСТИТИСЯ, христуся, христишся, недок. і док., заст. Хреститися. Вродився не хрестився і умру не буду (Номис, 1864, № 5497); З того часу ставок чистий Заріє осокою: Не купуються дівчата, Обходять горою: Як узгодять, то хрестяться І зовуть заклятим... (Шевч., I, 1963, 162); Один злопеч, років двадцять, це виспіває псалми, тричі плює, — одганяє нечистого, — перед тим як хреститься (Л. Укр., V, 1956, 166).

ХРИСТИЯНИН, а, ч. Той, хто визнає християнство. Перед кумира Везуть возами ладан, мірро, Женуть гуртами християн У Колизей (Шевч., II, 1963, 291); Громада розступається, старий християнин прохотить до дякона і віддає йому святі дари (Л. Укр., II, 1951, 482); Я дивуюсь християнам: Бог потрапив людям в руки І не зміг оборонитись. Хоч терпів живіт муки! (Крим., Вибр., 1965, 220); // заст. Православний. Панаса Кандябу кортіло. Він вже кілька разів крикнув: «Люди! Християни!», але його не пускали (Коцюб., II, 1955, 72); — Рятуйте, люди, хто в бога вірує... Рятуйте, християни... потопаю... (Стельмах, I, 1962, 508).

ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ, і, ж., книжн. І. Прилучення до християнської релігії, навернення в християнство (у 1 знач.). У літописній розповіді про події, що передували християнізації Русі, відзначається, що в 987 р. Володимир, перед тим як вирішити питання про нову віру, скликав на нараду бояр і «старців градських» (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 487); Після введення на Русі християнства власні імена теж розглядали як сворідні талісмани.. Ім'я ставало для релігії чинником,

який має відіграти активну роль у християнізації «поганя» (Наука., 2, 1972, 27); Наприкінці 20-х років XIX ст. почалась насильницька християнізація народів Сибіру. Місіонери хрестили сибірські народи, пускаючи в хід і загрози, і обіцянки (Іст. СРСР, II, 1957, 133).

2. Узгодження з ідеологією християнства, з догмами християнської релігії. Християнізація язичницьких обрядів.

ХРИСТИЯНІЗОВАНИЙ, а, е, книжн. 1. Діспр. пас. мив. ч. до християнізувати. Різні за характером твори підтверджують, що двоєвір'я [двоєвір'я] в християнізованій Русі існувало значно довше, ніж це прийнято вважати (Знання., 8, 1966, 29).

2. у знач. прикм. Підданий християнізації. Програма тайпінської революції мала християнізовану форму (Вісник АН, 3, 1957, 29).

ХРИСТИЯНІЗУВАТИ, ую, уєш, недок. і док., перех., книжн. Піддавати християнізації.

ХРИСТИЯНІЗУВАТИСЯ, уюся, уєшся, недок. і док., книжн. 1. Ставати християнізованим.

2. тільки недок. Пас. до християнізувати.

ХРИСТИЯНКА, и, ж. Жін. до християнин. [Р у ф і н:] Так, батьку, вір мені, — немає сили, що змусила б до зради християнку, душею щирю, серцем нещадливо (Л. Укр., II, 1951, 457); — Ти християнка? — звернувся він до Оксани. — Християнка, — прошепотіла Оксана (Л. Янов., I, 1959, 49); [Н а с т я:] Коли ти ще українка й християнка під цим позаним бусурманським убором, то візьми цю святую пальмову гілку (Н.-Лев., II, 1956, 453).

ХРИСТИЯНСТВО, а, с. 1. Релігія, що виникла в I ст. н. е. і ґрунтується на вірі в Ісуса Христа як боголюдина, який нібито зійшов на землю й прийняв страждання заради спасіння людства. Населення межиріччя Оки й Воги було силою обернене в християнство з метою закабалення його (Іст. СРСР, I, 1956, 60); [Н а р т а л:] Ти знов на мене сплів силце? ти навернув мене у християнство (Л. Укр., II, 1951, 431); Не дай народові розбагатіти — матимеш отару служнячих овець, сліпих у своїй покірливості. На цьому стояло християнство (Загреб., Диво, 1968, 684); *У порівн. Показався процесія: цілий ряд ліхтарів на довгих палках, за ними йдуть «дзямпоньери» (пастухи з Аbruци) і грають стару, як християнство, «новенку» на своїх інструментах: козі і дерев'яній дудці (Коцюб., III, 1956, 412).

2. збірн. Християни. — Послухайте, батьки, моєї ради, — каже четвертий дід. — Коли Кирило Тур вдержить сей проучан, то нехай живе: такий козарлюга на що-небудь здається. — Здається? — каже, ідучи мимо, батько Пузач. — На якого біса здається такий ері заводник православному християнству? (П. Куліш Вибр., 1969, 146).

3. заст. Свідомість, поведінка, звички, які льчать властиві християнинові. — Іди додому; ..продаж на горілку тепер нема; ми.. знаємо християнство! (Кв.-Осн., II, 1956, 235); Як-таки — християнство мати, та й хліба куска не дати! (Укр., присл., 1963, 217).

ХРИСТИЯНСЬКИЙ, а, е. 1. Стос. до християнства. Мабуть, ти давно в землях християнських не бував (Шевч., VI, 1957, 189); Неспокійну ніч перебуло містечко перед християнським святом (Коцюб., II, 1955, 178); [К р у с т а:] От не знаю, чи той розп'ятий християнський бог, що нібито ї собі воскрес із мертвих, теж розуміється на винах добре? (Л. Укр., II, 1951, 405); Було тихо. Та от почали долітати крики: — Як? Щоб шинкарі тримали в оренді християнські церкви? Щоб ксьондзи запрягали православних християн у глоблі?

(Довж., I, 1958, 237); *Дійсно, місцевий батюшка хотів назвати її Касодою — є й таке ім'я в християнських святих* (Крот., Свнн., 1948, 18); [Гаврило:] *До чого не пристава? Віру християнську не зраджував?* [Перший:] *Ні, панотче* (Корн., I, 1955, 217); *Коли християнські ідеї в XVIII столітті гинули під ударом просвітніх ідей, феодальне суспільство вело свої смертельний бій з революційною в той час буржуазією* (Кочуб., маніф., 1947, 33); // *Який належить до християнства. Хоч неприятели ніякий не грозив таборові, то все-таки його стережено чуйно — таке вже було воєнне правило монголів, зовсім у суперечність із християнським лицарством, яке не дорівнювало монголам ані в військовій карності, ані в умілості тактики* (Фр., VI, 1951, 66); // *Який проповідив християнство. — Досі не знаємо... Швидше ж відкрив! Хто пак тебе поховав — Під християнський, чи, може, мула?* (Граб., I, 1959, 539); *В самому куточку тувився християнський священик Григорій, якого княгиня тримала біля себе на Горі* (Скл., Святослав, 1959, 33).

Християнський соціалізм — буржуазний суспільно-політичний цапрам, прихильники якого вамагаються зберегти вплив буржуазії та церкви на відсталі верстви робітників обманною проповіддю близькості ідей християнства і соціалізму.

2. **Який стосується християнина, належний йому.** *Думав [Потап] про гріх, про душу, про молитви церковні, християнські звичаї* (Кочуб., II, 1955, 281); // *Власт. християнинові, гідний християнина. Чим, як і коли заплачу я тобі за твоє істинно християнське діло!* (Шевч., VI, 1957, 115); — *Смак у мене християнський — тримається він на бовогі і цареві, — одривав [отець Миколай], так проводячи рукою по картині, начеб хотів її закреслити* (Стельмах, I, 1962, 267); // *Який здійснюється згідно з обрядом християнства. [П р і с л л а:] Тільки града шлюб християнський розлучити може* (Л. Укр., II, 1951, 379); — *Хто в поході на-ється — без усякого суду, як собаку, за шияку. Хто б він не був, хоч і найгоробриший козак... як собаку, звело застрелити на місці та кинути тижій птиці на постаку. П'яниця в поході не годен християнського похорону* (Довж., I, 1958, 238); // *гаст. Православний. Мабуть ти, батьку, забув нашу християнську мову і доценту побусурменська?* (Шевч., VI, 1957, 189); — *Князю Яремо! Не лий і не пий християнської крові надаремно, бо це й сам в'єшся на смерть* (Н.-Лев., VII, 1966, 171); // *гаст. Прийнятий, звичайний у православних, взагалі у християн. А з дверей трійцької церкви — найбільшої зордості ігумені — розтікався прекрасний християнський спів і благання, щоб святий, кріпкий та безсмертний бог помилував нас* (Стельмах, I, 1962, 638).

◇ **Християнська душа** — про християнина, православного. — *Воли в ярмі, та й ті ревути, а то щоб душа християнська всяку догану.. терпіла і не огадась!* (Вовчок, I, 1955, 131); — *Он поспитайте пана Лавріна Капусту, нехай оповість, як в Базчисарі невеличкі мучаються. А то ж брати ваші, душі християнські! Звілянити їх треба* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 365).

ХРИСТОВИЙ, а, е. Прикм. до Христе. А по Тибру із-за гаю Байдак випливає Чи галера. На галері Везуть твого сина З неопітими в кайданах. А твоя дитина Ше й до щогли прикована — Не неопіт новий, А апостоло великого Христового слова (Шевч., II, 1963, 289); — *Що ж воно там пишеться? бо як ти читаш, я нічого ніяк не розберу.. — Пишеться, як святих мучили за христову віру, як преподобні жили в пустині, в лісах, пуцах, нетрях та в кам'яних печерах* (Н.-Лев.,

VI, 1966, 350); [Р у ф і н:] *Замість гранат блиснуло межі нами меча Христового жорстоке лезо* (Л. Укр., II, 1951, 384); *Він говорить лише про найневідкладніші завдання. З похових уст вони виходили як христові заповіді* (М. Ю. Гарн., День..., 1963, 224); // *Який проагує вчення Христа. [Є п и с к о п:] Колись одно подружжя провинилося гріхом великим у христовій церкві* (Л. Укр., II, 1951, 452); [Ч е р н е ц ь:] *Звелить бог, виросте тут скит. Як світоч христовий, освітить він навколо ведмежі стежки* (Донч., II, 1956, 8); // *Такий, як у Христа, власт. Христові. / він... Яким він вернеться? Блудним сином... Та на се ж треба вже нелюдського терпіння, на се треба Христового всепрощення, щоби блудний син став за вірного* (Хотк., I, 1966, 47).

◇ **Бий його (тебе, її, їх і т. ін.) сила христова!** — те саме, що **Бий його сила божья!** (див. бйти). *Бий її, сила божья, сила христова!* (Н.-Лев., III, 1956, 252); *Дері христові, церк. — хліб і вино, над якими відправляється церковне богослужіння; причастя. [С т а р и й х р и с т и я н и н:] Де тут дякон? Розстуйтсья, браття! Несу дари Христові й чесний хліб!* (Л. Укр., II, 1951, 482); *Кров христова* — вино для причастя. *Кров Христову, тобто вино, яким [піш] мав причащати наставу, не розбавляв буряковим квасом* (Мокр., Слід., 1969, 133); *Христова невіста дие. невіста; Христова сестра* — черниця. *Ще сили «господньої» вистачає, щоб прогодувати триста чоловік христових сестер і прогодувати, хоч і «скудно», але так, щоб можна все-таки і хвалу всевишньому сильним голосом паперти...* (Вишня, I, 1956, 89); **Христовий слуга див. слуга.**

ХРИСТОЛЮБЕЦЬ, бпя, ч. Людина благочестивої, побожної поведінки (перев. той, хто жертвує на церковні потреби).

ХРИСТОЛЮБВИЙ, а, е. Те саме, що христолобний.

◇ **Христолобівне воїнство** — звичайна назва дореволюційної армії. *«Ну, тепер хоч починай хреститись до образів і за князів, і за архієреїв, і за христолобівне воїнство!» — подумав о. Артемій, — приніс нечистий оцього лиственського протопресвитера з дяків»* (Н.-Лев., IV, 1956, 72); *В усьому христолобовому воїнстві панують німецькі різкі-шліцрутени, муштра, мордобій, туна палочна дисципліна, але тут, в оцих лінійних батальйонах, вона доведена до абсурду* (Тулуб, В степу..., 1964, 28).

ХРИСТОЛЮБНИЙ, а, е. Благочестивий, побожний, відданий християнській вірі.

ХРИСТОПРОДАВЕЦЬ, вця, ч., заст.. лайл. Запродавець, зрадник, іуда. [К а р п о:] *На, Агапоне, півтора ста, тільки не зводь на Василя провини! Василь не злодій, брешеш ти, хриstopродавче!* (Кроп., II, 1958, 181); [К а р м е л ю к:] *Душогуби, хриstopродавці, троди проклаті! Христину, вапри двері і не пускай нікого* (Вас., III, 1960, 456); — *Мій вам уклін, Софіє Владиславівно! — З хриstopродавцями не вітаюсь! — одрідзала сивоброва жінка* (Драч, Іду..., 1970, 148).

ХРИСТОС, Христа, ч. (з великої літери). Назва міфічної особи Ісуса, культ якого лежить в основі християнської релігії. *І задідував літа ліхтї, Погані, давні літа, Тойді повісили Христа, Й тепер не вітк би син Марії!* (Шевч., II, 1963, 40); *Офіцер підвівся і глибоким нутряним голосом проказав: — Прийдуть з нічної стовища варварів і заженуть вас на півострів, схожий на Сінайський, і то буде кінець всьому, кінець дохотисячному царству Христа...* (Гончар, II, 1959, 348); // *Про ікону, зображення Ісуса. На чорній шибці вікна висів молодий місяць, а над ліжком — невинний, пухнатий хлопчик — Христос* (Кочуб., II, 1955, 358).

◇ **Жити Христіа раді**, *заст.*: а) жити милостинкою, подаванням; б) жити в кого-небудь з милості; **Жити**, *мов* (як, *на́че і т. ін.*) у Христіа за пазухою *див.* пазуха; **Присяга́тися** (присягну́тися) Хри́стом *див.* присяга́тися; **Просі́ти** (проха́ти) Хри́стіа *раді* *див.* просіти, проха́ти; **Простяга́ти** (простяга́ти, простягну́ти) ру́ку (ру́ки) Хри́стіа *раді* *див.* рука; **Хри́стіа ра́ди**; **Ра́ди** [само́го] Хри́стіа, *заст.*: а) слова, з якими просили милостинку, жebraли. — *Далеко, небого?* — *В саму Моску, Христа ради, Дайте на дорогу!* (Шевч., I, 1963, 34); б) вживається при наполегливому проханні у знач. будь ласка. — *Ти не знаєш, де Сидір живе?.. Не знаю!.. — одказав Лушня.. — Тимофію! та скажи, Христа ради... — Що я тобі скажу?..* (Мирний, I, 1949, 347); — *Але скажіть мені по правді, ..скажіть, ради самого Христа: були ви щасливі коли-небудь?* (Хотк., I, 1966, 55); **Хри́стом-бо́гом** кля́стися — те саме, що **Присяга́тися бо́гом** (*див.* присяга́тися). *Кирило Кнур.. Хри́стом-бо́гом клявся, що як купалися з Остапом укупи, то й гвостика бачив...* (Мирний, I, 1949, 138); **Хри́стом-бо́гом** мо́літи, *заст.* — дуже просити. — *Не нагадуй, не нагадуй... Хри́стом-бо́гом молю, не нагадуй мені про те, Чіпка! — молила Галя, ще дуже горничусь до його* (Мирний, I, 1949, 363); **Хри́стос з то́бю** (з ва́ми, з ним і т. ін.), *заст.*: а) побажання благополуччя, щастя, спокою; б) виражає згоду, небажання сперечатися з ким-небудь; хай буде так: **Хри́стос воскрес** (воскре́се)!, *заст.* — слова, якими супроводжувалося христосування з кимсь або якими вітали кого-небудь на великдень. *Христос воскрес! На самий великдень приплила з Гур'єва до нас пошта [пошта] і привезла мені письмо твоє і 16 руб. грошей* (Шевч., VI, 1957, 133); — *А ми й не поцілувались з тобою, — згадує Оля. — Христос воскрес! — і тепла, легка змаринка спочиває на моїх грудях* (Коцюб., II, 1955, 363); **Хри́стос помо́ж!**, *заст.* — те саме, що **Бо́же помо́ж** (помага́й!) (*див.* бо́г). [Голос з найгу́стіших рядів:] *Христос вам поможи! Оважно, браття!* (Л. Укр., II, 1951, 525).

ХРИ́СТОСА́ТИСЯ, аюся, авшся, *недок.* Те саме, що **хри́стосува́тися**. *Чоловіки й молодіці христосалися, обнімалися та цілувались* (Н.-Лев., III, 1956, 104); *А в селі тепер? — дівчата гуляють, співають; підходять хлопці, допомагаються христосатися...* (Мирний, III, 1954, 82); — *Серце у вас, Никодиме, кам'яне. — Ти спали мою хату, а я повинен христосатися із тобою, так? А не діждеш!* (Зар., На. світі, 1967, 241).

ХРИ́СТОСИ́К, а, ч., *розм., ірон.* Про незлобиву, безвільну, далеку від життя людину. *Крайком пам'яті він зачепив чорного монаха. — А їх же тут сотні таких було. Мабуть, і в цій кімнаті сидів якийсь христосик* (Панч, На калінь, мості, 1965, 194).

ХРИ́СТОСУВА́ННЯ, а, с. Дія за знач. **хри́стосува́тися**.

ХРИ́СТОСУВА́ТИСЯ, уюся, ушся, *недок.* У православних — цілуватися тричі, вітаючи з великоднем. *Коли виходить з купи чоловік у чорній шапці — як він на великдень христосувався, — ей же богу моску, і досі я не забну свого — такий він був високий* (Вовчок, VI, 1956, 232); *Аж ось і розглядіть [Хома].. празникові коліски постановлені, і парубки з дівчатами качаються, деякі так ходять та христосуються, жартують меж собою* (Кв.-Осн., II, 1956, 250); *Сьогодні — великдень. Це ви, безперечно, знаєте й без мене, бо, певно, й христосувалися із тими, з ким вам хотілося поцілуватися* (Сам., II, 1958, 330).

ХРИ́СТЬЯ́НИН, а, ч., *заст.* Християнин. *Там [у пеклі] всі невірні і христ'яни, Були пани і мужики* (Котл., I, 1952, 138); *«Бий, дзвоне, бий! Хмару роз-*

бий, Нехай хмара На татари, А сонечко на христ'яне, Бий, дзвоне, бий!» (Шевч., II, 1963, 119).

ХРИ́ЩЕНИ́Й, а, е, *заст.* Хрещений.

ХРИ́Я, і, ж. У риторичі — промова на задану тему, складена за певними правилами; прийоми складання такої промови. — *Як благочинний, я скажу промову великому князеві.. Треба добрати періоди довенькі, закружені, обточені або підвести під форму хриі, так... на вірець промови Конкиского Катерині II* (Н.-Лев., IV, 1956, 47); *За пишні хриі, величній оди Король сам співцям роздавав нагороди* (Л. Укр., I, 1951, 171); **Образно. Ваш милій образ — трафарет і хриа: Був характерніший цей меценат — Князь церкви, синодальний дипломат, Досвідчений і промітний вітій* (Зерв, Вибр., 1966, 35).

ХРИ́Н, хрину́ і хрону́, ч. 1. Трав'яниста овочева рослина родни хрестоцвітних з потовщеним кореневипцем, їдким і гірким на смак. *Орел летить найвище, а хрін росте найглибше* (Номис, 1864, № 407); *Корені хрону висаджують восени або ранньою весною* (Колг. енц., II, 1956, 62); *Хрін рясно цвіте білими квіточками, але насіння майже ніколи не утворює* (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 248); *Запишавсь в долині хрін, Що солодкий дуже він. Скуштував його дерак, — Диркнув [деркнув], кліпнув — та й у плач, і два тижні не співав, Тільки слюзи витирає* (Стельмах, V, 1963, 321); — *Ти, хлопче, з тою Оленою носишся, як з писанкою! В'ївся черв'як у хрін, та й думає, що немає нічого солодшого в світі* (Томч., Жменяки, 1964, 86); **У порівн. Се як той хрін корінчастий: де вже розкорениться, то й посіяти за ним доброго нічого не можна* (Вовчок, I, 1955, 184).

2. Корінь цієї рослини, що вживається як гостра, пріна приправа до їжі, а також як лікувальний засіб. *От постановили невістки і баранця, і пороса, і крашанки, і сало, і солі грудку, і хрину корінець* (Кв.-Осн., II, 1956, 237); *Купили хрину, треба з'їсти; плачте очі, хоч повлазьте: бачили, що купували [купували]; грошам не пропадать!* (Шевч., I, 1951, 101); *Від Носири принесли святити ціле пороса з білим хроном у роті і з десятком жовтих папушинок та пасок* (Донч., III, 1956, 97); — *Ах, — сказала мама, — На обід до поросати Слід би хрону ще дістати!* (С. Ол., Вибр., 1959, 251).

◇ **До хріна** — багато, безліч; **До хрину** — нащо, для чого. *Почувши се, птахи подумали: «Правду мовить Ворона. До хрину нам такий цар здався!»* (Фр., IV, 1950, 104); **Підно́сати** (піднести) [те́ртого] хрину́ (хрону́) *кому* — робити щось неприємне кому-небудь. — *А що, Карпе, — казав Васюта, ідуци з громади, — от же бачиш, що не все вони [багатирі] нам, а й ми їм можемо вкрутити хвоста. З землею облизня вже піймали, а й тепер знову тертого хрону піднесли їм такого, що дового в носі крутитиме* (Гр., II, 1963, 469); **Старий хрін**, *лайл.* — старий чоловік, дід. [П о л к о в н и к:] *Сотник Розмазня — старий хрін і ненавидний мені гірш дідька!..* (Кроп., V, 1959, 504); [С о ф і я Г р и г о р і в н а:] *Знайшла ким заготитись? Господи! Гарненька дівчина, лауреатка, розумна, талант, — і раптом старий хрін, який все лас і навіть Кисва не любить!* (Коч., II, 1956, 340); — *Посторонись! — відштовзнув поранений угорця. — Плачущися тут, старий хрін...* (Гончар, III, 1959, 160); **Хай** (неха́й) **йому́** (їй, їм і т. ін.) хрін — те саме, що **Хай** (неха́й) **йому́** (їй, їм) грець (*див.* грець³). *Хтось Мухам набрехав, Що на чужині краще жити.. Покин'ємо, кумо, Україну, Нехай їй хрін!* (Гл., Вибр., 1957, 93); *Ет, хай йому хрін з таким писанням при таких умовах* (Коцюб., III, 1956, 167); — *Ну, — каже цар, — це й дудка! Ху!*

Хай йому хрін! Ніяк ніг не вдержши (Тяч., I, 1957, 146); Хрін від редьки (за редьку) не солодший — про кого, що-небудь, рівноцінне іншому (у негативному значенні). — Недурно каже народна мудрість: хрін за редьку не солодший. Раніш страждав народ від самих аристократів, а тепер довершився до влади й фінансові магнати та мануфактуристи (Тулуб, В степу..., 1964, 156); Хрін з ним (з тобою, з нею і т. ін.) — те саме, що Чорт з ним (див. чорт). — Ну й що ж, нехай собі в них оця атомна [бомба], — чує Охтирський молодий голос із сусіднього купе. — І хрін з нею.. Значить, і в нас така є... (Мур., Жила.. вдова, 1960, 155); Хрін його (тебе, їх і т. ін.) знає — невідомо, незрозуміло, що (куди, як і т. ін.). Сусіда Іван справді добрячий чоловік, — отак, хрін його знає, за що й посварилися... (Коцюб., I, 1955, 21); Хрін його не взяв — вираз захоплення або незадоволення. От так Еней жив у Дидони, ..Ео — хрін його не взяв — моторний, Ласкавий, гарний і проворний, і гострий, як на бритві сталь (Котл., I, 1952, 78); Який (рідко кий) хрін: а) хто, хто такий. Гай! гай! та ніде правди діти, Брезня ж наробить лиха біляш; Сиділи там [у печлі] скучні пітми, Писарчуки поганих вірш, Великі терпіли муки, їм зв'язані були і руки. Мов у татар терпіли плин [полоц]. От так і наш брат попадеться, Що пише, не остережеться, Який же втерпить його хрін! (Котл., I, 1952, 138); — А ти бачиш, кий воно хрін отаж ворухиться на горбі?... — Не інакше, як люди (Донч., VI, 1957, 226); б) що, по такє. Показались десь діти, як який хрін. Одно затялося, каже, що не буде купі жити, а друге й собі тієї стіває... (Коцюб., I, 1955, 33).

ХРІННЯЦЯ, і, ж., бот. (*Lepidium L.*). Назва деяких трав'янистих рослин, що використовуються народною медициною для лікування пропасниці, а також як засіб від блощів.

ХРІННИЧКА, и, ж. Посудина для тертого хрину, що подається до столу.

ХРІНОВИЙ, а, е. Прикм. до хрін; // Пригот. з хрину.

◇ Хрінова мати; Хрінові діти — уживається як лайка. Що за хрінова мати! (Номіс, 1864, № 7834); Так само і в печлі собі упорядкували: і старий і їх, .. і менші і цуцечки і уряди, і шпиги і десятники — все у хрінових дітей, як у нас! (Вовчок, VI, 1956, 274).

ХРІНОК, вкú, ч. Зменш.-пестл. до хрін.

ХРО, **ХРО-ХРО**, виг., рідко. Звуконаслідування, що означає хрюкання свині та деяких інших тварин. Біжить кабан: — Хро-хро-хро! Хто, хто в цій рукавиці? (Укр. дит. фолькл., 1962, 110).

ХРОБАК, á, ч. I. Личинка комах, яка живе в землі. Крізь поперечний розріз ґрунту можна було ясно спостерігати, як росте коріння, народжується із зерна рослина, як хробак підточує рослину і вона зовніє, такє (Кучер, Вогник, 1952, 43); Самі хруці їдять листя, та найстрашніше хруціві личинки. Скільки їх було викопує на городі дівчинка — великі білі хробаків, які під'їдають стебла городніх овочів (Донч., IV, 1957, 102); Буде [Дорошенко] віднини тут, ..де над полями морські чайки.. тільки деколи забіляють, замайорять білокрило, збираючи хробаків та кузьку... (Гончар, Тронка, 1963, 216); *У порівн. Жеврітьє бадилля розповзалося скрізь, мов вогняні хробаків, сичало й курлюсо (Коцюб., I, 1955, 346); // Личинка жука шкіроїда, яка псує шкіру, хутро, точять дерево і т. ін.; шашіль. Миколай від хробаків Порожком узвясє. Сам спаситель на вратах Поздовж перелавє (Рудан., Вибр., 1949, 112).

2. Те саме, що черв'як 1; робак. Сім літ хробак в хріні зимував, а сжаку не зазнав (Номіс, 1864, № 6464); Наука спостерігає такі явища [анабіозу] з різними

нижчими, простішими організмами, наприклад — коловертками, хробаками, деякими комахами (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 176); Кинутий 1900 року в крилицю, вузгор очивав воду, живлячись хробаками та личинками, і ще й досі продовжує свою корисну працю (Веч. Київ, 12.II 1970, 4).

◇ Заливати (заліти, залляти) хробаків [в серці] див. заливати.

3. перен., розм. Те саме, що черв'як 2. — Що я тепер? Перед хвилею цар, а тепер голий, безпомічний хробак, котрого кожний може розтоптати (Фр., IV, 1950, 142); [Б е р е ж и п і:] Що це значить..? [В е р е с а й:] Це значить, що хробаків Ружевські будуть розчавлені (Мик., I, 1957, 396); Був теплий сонячний день, та на якусь мить цей день потемнів у моїх очах, коли я подумав про те, що Катерини нема, а цей хробак поважає по землі (Жур., Зв'яз. турботи, 1960, 130).

4. перен., діал. Маленька дитина. — Що ж? Пропадаю! З сими хробаками Скитаюся поміж людьми, бідую (Фр., IX, 1952, 211).

5. перен., розм. Те саме, що черв'як 3. Маруся була горда, і який би шкідливий хробак не точив її серця, вона жодного разу не видавала себе перед подругами (Добр., Очак. розмір. 1965, 204); Хай прийде [смерть], хай скаже своє останнє слово, і Марія не здригнеться. Жоден хробак вагався не пробив собі пристанище в її душі. І не проб'є. Вона те знає, готова до всього, нескорена й неситна (Ю. Бедзик, Полки., 1959, 160).

ХРОБАКОВИЙ, а, е. Прикм. до хробак 1, 2.

ХРОБАЦТВО, а, с., діал. Збірн. до хробак 1, 2.

Сидить [Мирон] і відв'язується у плоскітливу воду.., в ковблєтє, що час від часу вилазять зі своїх печер або впливають із глибшого плеса, нипають по дні, шнєряючи за водним хробацтвом (Фр., I, 1955, 232).

ХРОБАЧІСЬКО, а, ч., зневажл. Збільш. до хробак 1—3.

ХРОБАЧЛИВИЙ, а, е, діал. Поточений хробаками, з хробаками. Вському, хто в перший раз побачив величку, згорблену, поморщену та тремтячу фігуру о. Нестора, жимоволі насунулось би порівняння зі старим, зверта [зверху] прив'язам, а всередині хробачливим грибом (Фр., VII, 1951, 36).

ХРОБАЧНИЙ, а, е, діал. Хробачливий.

ХРОБАЧНЯ, і, ж., розм. Збірн. до хробак 1, 2.

Все навкруг гарне, все життєрадісне на поляні, одна біда грибах і лєчєрицям — хробачня залюча (Козл., Мандрівники, 1946, 3); Рівно полиця кладе скибу, замісто жовтої стєрні постає чорна масна рілля, дєсь і граки апали на борозну клавати хробачню (Ю. Янов., Мир, 1956, 104); Аж раз вони [рибалки] пішли на інший лєв, Нє хробачню взяли, а гострі кулі.. і не один із них земній акулі Живіт у поєдинку розпорєв (Павл., Пальм. віть, 1962, 10).

ХРОБАЧОК, чкá, ч. Зменш.-пестл. до хробак. Чорноголовий дятел лазиє по корі, постукував дзьобом об стовбур, шукаючи хробаків (Тулуб, Людолови, I, 1957, 64); Де ж тая коровиця? В коробочку сі сговала. Де ж тая коробочка? Хробачки розточили! (Укр. дит. фолькл., 1962, 74); Його душу отовили сумнівi. Він намагався приспати в собі хробачка остраху й каяття. Але хробачок не піддається (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 161); Дністровий прозрів, що сказав дурницю. Його таки точив хробачок самолюбства. Чому це обрали не його, а Серідку? (Мушк., Чорний хліб, 1960, 63); *У порівн. Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій лєстьє по його жилах, тільки глибоко дєсь, на самому споді у грудях, хробачком крчитьє сміх (Коцюб., II, 1955, 64).

ХРОБАЧЧЯ, я, с., діал. Хробачья.

ХРОКАЛО¹, а, с. Рибальський прилад, яким б'ють по воді, ловлячи рибу сіткою. «Хрокало» — це дерев'яна така штука, всередині видовбана, ну, як ото глечик, чи що, і надіта на доугу палицю (Вишня, I, 1956, 156); Рівно й чисто, наче розтагує хто мікх гармошки, на-тискуючи на самі лише баци, відлункує густий голос — так шувльотить у лозняку Біжучої риболовецьке хро-кало, коли парубки женуть у невід сонку рибу (Літ. Укр., 5.11 1971, 1).

ХРОКАННЯ¹, я, с. Дія за знач. хрѳкати¹ і звуку, утворювані цією дією.

ХРОКАННЯ², я, с., риб. Дія за знач. хрѳкати² і зву-ку, утворювані цією дією.

ХРОКАТИ¹, аю, аещ, недок. Те саме, що хрѳкати. В неясному ранковому світлі табун здавався темною плямою, тільки інколи, відбившись від стада, раптом виринала голова з гілчастими рогами, і олень, хрокаючи, знову товася в рухливій гуці (Багмут, Щасл. день., 1959, 227); Луки здалося, що в комірчині дужче стало чути отой незнайомий запах, схожий на псину. Але дієчина була певна, що тут був не пес. Ні, пес не хрокає (Донч., III, 1956, 68); // Видувати подібні звуки (про меха-нізми, пристрої і т. ін.). Прогуркотіла піаторатонка з глиною. Шофер давав сигнали, і сирена хрокала, як дикий гірський кабан (Донч., II, 1956, 171).

ХРОКАТИ², аю, аещ, недок., перех. і неперех., риб. Бити по воді хрокалом, видобуваючи глухі звуки під час ловлі риби. Напинається через річку сітка, а ри-балки заїдають човнами з «хрокалами» в руках, «хро-кають» — наганяють рибу... (Вишня, I, 1956, 156).

ХРОКАЧ, а, ч., діал. Хрокало. Діди йшли з сітками і хрокаючи дуже поводи, ніби на звичайну нічну рибну ловлю (Довж., III, 1960, 383).

ХРОКНУТИ, ну, неш, док. Однокр. до хрѳкати¹. [С л у ж е б к а:] Лізь туди, в закуту, не ворухся [ворупись], а як часом хто стане приглядатися, то ти хрокну, подумаютъ — безрога (Л. Укр., II, 1951, 199); Шофер хрѳкнув різком, і з дороги шараянулись убік червоноарміїці (Головко, II, 1957, 167).

ХРОМ, у, ч. 1. Хімічний елемент — твердий сріблястий метал, звичайний для виготовлення сплавів і по-криття металевих виробів. Щоб зміцнити сталь, до неї додають так звані легуючі елементи, зокрема хром (Знання., 11, 1965, 9); У машинобудуванні дуже широко застосовується сталь, яка містить хром, ванадій, нікель, вольфрам та інші метали (Наука., 2, 1959, 26); Рефлектор являє собою вигнуте дзеркало, виготовле-не з латуні або сталі, внутрішня поверхня якого по-крита хромом або шаром алюмінію, що забезпечує добре відбиття світла (Підручник шофера., 1960, 174).

2. М'яка тонка шкіра, вичищена солями цього ме-талу. Глянув [Степан] на заті.. і побачив під лавкою ітнього плетеного з очерету кошика. Там був хром і шееро (Кучер, Трудна любов, 1960, 145); Вечором прийшов Андрій Орлик, принісши з собою запах хрому. Чоботи на Андріїві аж горіли (Чорн., Визвол. земля, 1959, 208).

3. Жовта, оранжева, червона або зелена мінеральна фарба (окис цього металу або сіль хромової кислоти).

ХРОМАТ *див. хромати.*

ХРОМАТИ, ів, мж. (одн. хромат, у, ч.). Солі хро-мової кислоти жовтого кольору. Нерозчинний у воді хромат свинцю PbCrO₄ служить для виготовлення жо-втої олійної фарби — жовтий хром (Заг. хімія, 1955, 589).

ХРОМАТИЗАЦІЯ, і, ж., муз. Процес зміни діатоніч-ного ладу через підвищення або зниження. Прислухаю-чись до виконання пісень народними хорами, компози-

тор [М. Лисенко] помічає, що хроматизація нерідко виникає внаслідок зіставлення не лише окремих послі-вок або інтонацій, а й цілих ладів, які повднується у своєрідному ладовому зміщенні за принципом кон-трастного зіставлення (Нар. тв. та етн., 3, 1967, 49); Мо-же бути, що сербські пісні, в яких зустрічаються збіль-шені секунди й кварта, мали вплив на українські народ-ні мелодії та їх хроматизацію (Муз. праці, 1970, 244).

ХРОМАТИЗМ¹, у, ч. 1. фіз. Властивість білого про-меня розкладатися на промені різних кольорів або властивість деяких речовин забарвлювати промінь, який крізь них проходить. Основні аберації рефрак-тора — хроматизм, сферична аберация і кома. Вна-слідок того, що промені з різною довжиною хвилі (різ-них кольорів) переломляються лінійно по-різному, все випромінювання не збирається в одному фокусі (Нау-ка., 1, 1964, 44).

2. муз. Зміна діатонічного ступеня ладу на половину тону. Хроматизми — характерна риса стилю Лято-шинського. Вони проникають у внутрішню структуру звукоряду, підсилюють емоційність, експресивність об-разів (Нар. тв. та етн., 6, 1968, 54); З остаточним розколом [християнства] на східне і західне в X і ст. боролись дві системи культового співу — григоріанський діатонічний спів на Заході і православний спів Сходу, встановлений І. Дамаскієм, який допускає хроматиз-ми (Нар. тв. та етн., 1, 1974, 22).

ХРОМАТИН, у, ч., спец. Речовина ядер тваринних і рослинних клітин, здатна забарвлюватися основними ядерними барвниками; відіграє важливу роль у збері-ганні та передаванні спадковий інформації. Багати на хроматин ядра клітин мали витягнуту форму (Мед. ж., XIX, 1, 1949, 9); Статевий хроматин — то ознака статі, заована у клітинному ядрі. Точніше, у хромо-сомах — складних ниткоподібних елементах ядра (Нау-ка., 9, 1970, 42).

ХРОМАТИЧНИЙ, а, е. 1. фіз. Заснований на явищах хроматизму, пов'язаний з хроматизмом (у 1 знач.); // Належний до гами спектра; пов'язаний з інтенсив-ністю (про колір). Усі кольори можна поділити на дві групи.. Кольори першої групи зустрічає ахроматичними, безбарвними, кольори другої групи — хроматичними, кольоровими (Укр. нар. худ. вишв., 1958, 72); // Який базується на застосуванні різних кольорів; кольоровий.

2. муз. Заснований на хроматизмі, пов'язаний з хро-матизмом (у 2 знач.). В своєїтій млоу оркестровій ямі Почувся шелест. Вистрибуваючи з мли і збігши овись по хроматичній гамі, Протріпотів і втих кларнет (Бажан, Роки, 1957, 281); Діапазон соляки — від до другої октави до ре, мі й навіть фа четвертої октави. Звукоряд — хроматичний (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 35); Велику роль у народній музиці відіграє ладова змі-ність.. Завдяки ладовій змінності виникають нові ме-лодичні зв'язки, змінюється напрямком тяжіння всереди-ні мелодії, виникає хроматичне варіювання щаблів (Нар. тв. та етн., 6, 1968, 54); // Який позначає підвищення або спад звуку на тон або півтон без зміни його назви. Хроматичні знаки.

3. муз. Який має особливі пристосування для одер-жання півтонів, здатний передавати півтони (про му-зичний інструмент). Використання хроматичних бан-дур значно збагатило можливості виконавців, посилює супровід (Мист., 6, 1968, 24).

ХРОМАТОГРАФІЧНИЙ, а, е, спец. Стос. до хрома-тографії. Хроматографічне розділення йонів тепер про-водять здебільшого на різних синтетичних смолах, якими наповнюють спеціальні колонки (Наука., 11, 1956, 15); Інститут біохімії [АН УРСР] запропону-вав хроматографічний спосіб добування аденілової кис-

лоти з едролізату — вторинної сировини, одержаної при обробці м'яса ферментом алірозином (Знання... 2, 1974, 15).

ХРОМАТОГРАФІЯ, і, ж., спец. Метод розподілу й аналізу сумішей речовин, який ґрунтується на різній сорбції складових частин яким-небудь вибирачем. Для вивчення нафтодождення речовин і їх використання в рослині застосовують метод радіоактивних ізотопів, метод хроматографії на папері та інші нові методи (Розв. науки в УРСР..., 1957, 335); Розкриттю властивостей живої матерії слугують сьгодні електронна мікроскопія і швидкісне центрифугування, хроматографія і електрофорез (Наука..., 2, 1965, 30).

ХРОМАТОСКОП, а, ч. Різновид нерухомого калейдоскопа із забарвленими камінцями і скельцями, прикріпленими до обертового валка.

ХРОМАТОФОР див. хроматофори.

ХРОМАТОФОРИ, ів, мн. (одн. хроматофёр, а, ч.). 1. Біол. Клітини в шкіряних покриттях тварин і людини, що містять зернисті пігменти. Чим же викликається.. дивовижна здатність деяких тварин швидко міняти забарвлення тіла? Відомо, що в їхній шкірі є великі клітини — хроматофори з пігментними зернами.. Пігментні зерна мають різний колір і, в залежності від перерозподілу в шкірі, викликають відповідне забарвлення (Знання..., 8, 1970, 19); Колір очей пояснюється дуже просто: він залежить від пігментації райдужної оболонки, яка провіщує крізь прозору розілку. Якщо в ній багато пігментних клітин, так званих хроматофорів, і вони густо заповнені зернами темно-коричневого або чорного пігменту, тоді очі карі або чорні (Наука..., 2, 1973, 64).

2. бот. Забарвлені включення в клітинах водоростей. Найчастіше барвники просто розчинені в клітинному соку [квітві]. Буває, що вони містяться там у вигляді зерняток чи кольорових тілець — хроматофорів (Наука..., 7, 1971, 66).

ХРОМЕЛЬ, ю, ч. Сплав нікелю з хромом, який має стійкість при високих температурах.

ХРОМИСТИЙ, а, е. З домішкою хрому, який містить хром (у 1 знач.). Хром широко застосовується в металургії для виготовлення дуже твердих хромистих та нержавіючих сталей (Цікава хімія, 1954, 80); Хромисті інструментальні сталі застосовуються для виготовлення штамів, плашок, фрез тощо (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 41).

ХРОМІТ, у, ч. Мінерал темного кольору, який містить хром (у 1 знач.) і залізо; хромистий залізняк. В Актюбінську збудували завод феросплавів, який використовує місцеві багаті родовища хромітів (Ек. геогр. СРСР, 1957, 357).

ХРОМІТОВИЙ, а, е. Стос. до хроміту; який містить хроміт. Вперше хромітові руди на Кемпирсайському масиві геологи виявили 1937 року (Веч. Київ, 22.VI 1971, 4); // Зробл. з хроміту. Хромітові вогнетриви.

ХРОМО... Перша частина складних слів, що відповідає словам хром у 1 знач., хромовий у 1 знач., напр.: хромоалбумін, хромованадієвий, хромомагnezит, хромові калевий і т. ін.; стосується кольору, забарвлення, напр.: хромограф, хромотипія, хромографія і т. ін.

ХРОМОВАНИЙ, а, е. Діспр. пас. мнв. ч. до хромувати; // у знач. прикм. Хромовані деталі дуже жаростійкі і мало окисляються (Наука..., 1, 1955, 11).

ХРОМОВИЙ, а, е. 1. Стос. до хрому, який містить хром (у 1 знач.). Хромовий галун застосовують у шкіряній промисловості для хромового дублення шкір і в текстильній промисловості як протраву при фарбуван-

ні (Заг. хімія, 1955, 588); Хромова сталь; Хромові фарби; Хромова руда; // Пов'язаний з добуванням хрому та його обробкою. Хромовий завод.

2. Який здійснюють за допомогою солей хрому (у 1 знач.). Підшоєв [взуття] повинна відповідати природній формі ноги, бути особливо міцною, з одним чи двома шарами спиртового дублення. Верх із міцної.. латки або чепрака хромового дублення (В дорогу, 1953, 21).

3. Зробл., пошитий з хрому (у 2 знач.). Ходить [Плахоття] завше в чоботях: узимку хромові, улітку — парусові (Жур., Нам тоді..., 1968, 17); Уєєє він, мов панцирем, затягнутий чорною шкурою: на плечах лисніс кожанка, що блищить і тгне насторкою, галіфе теж спереду й заду щедро підшите ремнем, на голові хромовий картуз (Стельмах II, 1962, 140).

ХРОМОГЕН, у, ч., біол. Безбарвна речовина, що міститься в клітинах організму людини, тварин і рослин, набуває забарвлення при окисненні і є відновленою формою дихальних пігментів.

ХРОМОГЕННИЙ, а, е, біол. Прикм. до хромоген. **ХРОМОЛІТОГРАФ**, а, ч. Майстер-літограф, який виготовляє друкарську форму для відтворення багатоколірних оригіналів.

ХРОМОЛІТОГРАФІЧНИЙ, а, е. Прикм. до хромолітографія; // Виконаний способом хромолітографії. Хромолітографічний малюнок.

ХРОМОЛІТОГРАФІЯ, і, ж. 1. Літографський спосіб друкування багатоколірних зображень.

2. Зображення, зроблене таким способом.

ХРОМОЛІТОГРАФСЬКИЙ, а, е. Те саме, що хромолітографічний.

ХРОМОСОМА, и, ж., біол. Структурний елемент клітинного ядра рослинних і тваринних організмів, який є основним носієм одивлиць спадковості (генів). Під час поділу в ядрі [рослин] виявляються спочатку тонкі, а потім товстіші нитки, палички та гачечки — так звані хромосоми, що означає «тільця, які забарвлюються» (Практ. з анат. рослин, 1955, 49); Відомо, що всі вищі організми мають в ядрах клітин специфічні мікроскопічні структури — хромосоми, які відіграють основну роль у передачі в спадок властивостей та ознак організмів (Хлібороб Укр., 10, 1965, 26); Хромосома людини — винятково складне і багато в чому ще не вивчене структурне утворення (Наука..., 11, 1971, 8).

ХРОМОСОМНИЙ, а, е, біол. Прикм. до хромосома. [В о р о в ю к:] Пробачте, шановний голово Вченої ради, ви особисто говорили добру годину і виклали тут ще раз всю свою хромосомну теорію спадковості, а мені завваєте дати довідку (Мороз, П'єси, 1959, 199); Найпоширенішими аномаліями у новонароджених є вади у розвитку центральної нервової і серцево-судинної системи, а також природжені дефекти ротової порожнини. Проте з'ясувалося: іноді такі дефекти не пов'язані із спадковою хромосомною патологією (Наука..., 12, 1971, 10); Хромосомна аберація, структурна хромосомна мутація — зміна структури хромосоми. Виникає внаслідок розриву хромосоми і з'єднання розірваних кінців у новій комбінації (Укр. с.-г. енци., III, 1972, 441).

ХРОМОСФЕРА, и, ж., спец. Шар сонячної атмосфери, який спостерігається під час затемнень у вигляді червоної смуги навколо Сонця. Фотосфера оточена тонким шаром червоного кольору, так званою хромосферою; в неї проминають факели з фотосфери. Товщина хромосфери — близько 10 000 км (Око і сонце, 1953, 68); Випромінювання у сантиметровому діапазоні є, цілком можливо, тепловим випромінюванням електронів корони і хромосфер (Допов. АН, 1, 1954, 17).

ХРОМОСФЕРНИЙ, а, е, спец. Який відбувається в хромосфері. В окремих випадках, наприклад під час

атмосферних спалахів на Сонці, концентрація космічного проміння набагато збільшується (Знання., 7, 1967, 13).

ХРОМОФОРИ, ів, мн., спец. Групи атомів, які надають органічним сполукам різного кольору. Хромофори молекули.

ХРОМОФОРНИЙ, а, е, спец. Прикм. до хромофору. Чим же визначається колір мінералу? Насамперед наявністю так званих хромофорних елементів, які поглинають частину спектра видимого світла (Наука., 10, 1971, обкладинка).

ХРОМОФОТОГРАФІЧНИЙ, а, е. Прикм. до хромофотографія.

ХРОМОФОТОГРАФІЯ, і, ж. Кольорова фотографія. **ХРОМПІК**, у, ч., зім. Двохромовокислий калій, який застосовують як окислювач у шкіряній і текстильній промисловості.

ХРОМПІКОВИЙ, а, е, зім. Прикм. до хромпіку; // Признач. для виготовлення хромпіку. В Первоуральську, місті із сотисячним населенням, майже 40 підприємств: хромпиковий, динасовий заводи, старотрубний, новотрубний (Рад. Укр., 1.V 1971, 3).

ХРОМУВАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хромування; який служить для хромування.

ХРОМУВАЛЬНИК, а, ч. Робітник, який займається хромуванням.

ХРОМУВАННЯ, я, с. Дія за знач. хромувати. Хромування здійснюють електролітичним способом, що дає можливість мати дуже твердий блискучий шар металу, який щільно пристає (Заг. хімія, 1955, 587).

ХРОМУВАТИ, ю, уєш, недок. і док., перез. 1. Покривати метал шаром хрому (у 1 знач.). Щоб зберегти метали від корозії, їх доводиться покривати захисними плівками, нікелювати, хромувати або фарбувати (Наука., 2, 1963, 4).

2. Обробляти шкіру солями хрому (у 1 знач.).

ХРОНІК, а, ч., розм. Хронічний хворий. Хворі з свіжими загворюваннями не часто попадали в лікарні, які заповнювалися, головним чином, хроніками (Матеріал. охор. здоров'я., 1957, 70).

ХРОНІКА, и, ж. 1. Іст. Запис подій у часовій послідовності, зроблених сучасником; літопис. Крім книг богослужбових, перекладались [в Київській Русі] і світські, зокрема грецькі хроніки (літописи) (Іст. СРСР. 1, 1956, 46).

2. Літературний твір, який містить у собі історію суспільних, політичних, сімейних та інших подій. Англієцькі комедіанти в Німеччині дали товчок до виворення нової штуки драматичної. Під їх впливом постали драматизовані історичні хроніки без виразної драматичної будови, часто в ролями імпровізованими (Фр., XVI, 1955, 220); Старосвітські батюшки та матушки. Повість-хроніка (Н.-Лев., III, 1956, 7); Виявом загального піднесення української прози є насамперед розвиток великої форми. В романі-хроніці, романі-епопеї простежується становлення характеру героя на протязі великих відрізків часу, у найважливіші переломні моменти життя народу (Іст. укр. літ., II, 1956, 299); «Юрко Крука». — велика соціальна хроніка життя селянства західноукраїнських земель в першій чверті нашого століття (Літ. газ., 28.I 1958, 2); // чого або яка, розм. Вагали оповідання, історія пригод, подій і т. ін. Давні відносини між ними [графом Адольфом і Дреліховою] відновилися, але не в давній уже романтичній формі, збагачуючи скандальну львівську хроніку (Фр., VI, 1951, 235); Щоб простежити виростання душі людини, треба продовжити хроніку днів її дитинства і юності... (Мас., Роман., 1970, 51); Фільм «У бій ідуть тільки старики» став правдивою, зявлюючою хронікою почут-

тів і думок героїчних повітряних захисників Вітчизни під час Великої Вітчизняної війни (Веч. Київ, 22.X 1974, 3).

3. тільки одн. Коротка інформація про події сучасного життя (в газеті, журналі, по радіо і т. ін.). — Знайдіть там у «Figaro» хроніку балів, се тепер тільки можна читати з приємністю (Л. Укр., III, 1952, 528); // Відділ інформації про такі події в газеті, журналі. Боюсь Вас турбувати проханням, а хочеться мати мені переклади моїх оповідань на польську мову, про які подані звістки в хроніці ЛНВ [Літературно-наукового вісника] (Коцюб., III, 1956, 260); Сергій інтуїтивно відчує недобре, схопив газету і одразу ж направив на хроніку (М. Ол., Туди, де бій. 1971, 176).

4. Документальний фільм про події сучасного життя. І саме в цю мить світло в залі погасло. Знати — пішло кіно. У залі через голови передніх на екрані напис: П'ятирічку за чотири роки — виконано! І затім пішли кадри з хроніки будівництва: — Дніпрогес, — Магнітобуд, — Нафто-Баку, — Металургійний велетень... (Головко, I, 1957, 318); // Жанр кіномистецтва, пов'язаний з відтворенням окремих подій сучасного життя. У тій же газеті «Красная Армия» 2 квітня 1919 р. повідомлялося про відрядження на фронт кінооператора хроніки для проведення зйомок в діючій Червоній Армії (Укр. кіномист., I, 1959, 29).

ХРОНІКАЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до хроніка 1, 2. Хронікальний жанр.

2. Який містить хроніку (у 3, 4 знач.), є хронікою. Наведу кілька хронікальних прикладів, узятих із наших журналів та з матеріалів Українського товариства культурного зв'язку з закордонном, про інтерес наших близьких і далеких сусідів до української літератури (Рильський, IX, 1962, 13); Сюжетна організація хронікального матеріалу тут [у фільмі «Розгром Японії»] також цілком підпорядкована драматургічним принципам героєвого фільму (Укр. кіномист., III, 1959, 117); Надаючи величезного значення кіно, особливо хронікальному, Ленін піклувався про налагодження кінематографії у молодій Радянській країні (Вітч., 3, 1970, 215); // Документально точний; такий, як у хроніці. Проста же зміна ситуації, металічна, хронікальна послідовність їх поза закономірним внутрішнім зв'язком зовсім не створює цілого сюжету, навіть якщо події ці і зв'язуються автором одними і тими же особами (Рад. літ-во, 3, 1957, 12); Потяг до монументальності, величі зображення іноді відводить письменників від глибокого художнього розкриття характерів героїв і історичних конфліктів до надмірно детального викладу всіх подій епохи, хронікального переказу, що йде на шкоду глибини змалювання образів (Рад. літ-во, 3, 1957, 18); Зображуючи своїх героїв, О. Гончар не збивається на манієри побутописання, хронікального описування фактів і подій. Він пише філософський твір про війну і мир, про нашу молодь і її покликання (Літ. Укр., 13.III 1962, 2).

ХРОНІКАЛЬНІСТЬ, носіт, ж. Властивість за знач. хронікальний. Тяжіння до хронікальності, до побіжного переліку фактів і подій суспільно-політичного життя, невміння пов'язати їх з сюжетом, «перенаселеність» романів безліччю дійових осіб — все це призводило часом до переваги зовнішнього над внутрішнім у зображенні людини, до втрати художньої цільності в деяких творах (Іст. укр. літ., II, 1956, 193); А. Малишко ставить перед собою ширше завдання — висвітлити постать Шевченка вродовже його останніх п'ятюрок десяти років. Такий задум визначив майже неминучу в подібних випадках хронікальність твору («Тарас Шевченко») (Вітч., 12, 1964, 191).

ХРОНІКАР, *я, ч., заст.* Хроніст. Хоч то хронікар ваш ураз і поет, Та ще не пророк він (Фр., XI, 1952, 409).

ХРОНІКЕР, *а, ч.* Співробітник газети, журналу, радіомовлення і т. ін., який дає інформацію у відділ хроніки (у 3 знач.). Ти знаєш, що з мене поганий хронікер, кажуть, ніби се шакс, що може зато [зате] вийти добрий поет, я себе тим і потішаю (Л. Укр., V, 1956, 286); Працюючи замолоду в газеті.. хронікером і рецензентом, Васильченко був частим і вірним одвідувачем театру Миколи Садовського (Мартич, Друзі., 1962, 20).

ХРОНІКЕРКА, *я, ж.* Жін. до хронікер.

ХРОНІКЕРСЬКИЙ, *а, е.* Прикм. до хронікер. Пізніше ти й сам зазнаєш цього стану, цієї одержимості, вовчих хронікерських апетитів, які спершу тебе лише дивували (Гончар, Циклон, 1970, 15); Майже зник у нас роман-хроніка, бо хронікерська функція штовхає до регресу прозової техніки (Літ. Укр., 20.V 1971, 3).

ХРОНІСТ, *а, ч.* Укладач хроніки (у 1 знач.). Найзначнішим торговим пунктом Стародавньої Русі був Київ. Тут, за повідомленням німецького хроніста початку XI ст. Тітмара Мерзебурзького, існувало вісім ринків (Нариси стар. іст. УРСР. 1957, 437).

ХРОНІЧКА, *я, ж., розм.* Жін. до хронік.

ХРОНІЧНИЙ, *а, е. 1.* Затяжний або такий, що періодично поновлюється (про хворобу). [В а т у т і н:] А я того й не сплю, Іване Семеновичу, що я — командуючий. [С е р г е в:] Знаю, знаю, тільки одна біда: якщо мені запишуть догану, то за вас. [В а т у т і н:] Представляю довідку, що в мене хронічне безсоння (Дмит., Драм. тв., 1958, 88); Він давно творіє на якусь хронічну шлункову хворобу і звідси його худорлявість (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 104); // Який страждає затяжною хворобою або такою, що періодично поновлюється. Зовнішній вигляд хронічного алкоголіка дуже непривабливий (Наука., 10, 1958, 31).

Хронічне недоїдання (голодування) — постійна нестача їжі, погане харчування протягом тривалого часу. Хронічне недоїдання на протязі тижнів і місяців здавалося важчим, аніж справжній голод (Мас., Роман., 1970, 172).

2. перен. Який не припиняється; тривалий, постійний. Віковічна боротьба двох станів, панського й мужичого, боротьба тріліна, що часом приймає гострі форми й бурю проносилась над нечасним краєм, — ніколи не кінчалась (Коцюб., I, 1955, 335); Вічна самотність, вічна тривога, що ця самотність може стати хронічною й продовжитися до кінця життя; сум жиненої жінки, жаль над безбатченком-сином — усе це в'ялило і сушило (Хотк., Довбуш, 1965, 291); Політичні діячі, представники економічних кіл, спостережачі преси і радіо США вже давно визнали, що хронічне масове безробіття — це національне лихо сучасної Америки (Наука., 2, 1960, 10).

ХРОНІЧНО. Присл. до хронічний. Не дивно було й те, що тогочасна Любка не захопилася бодяй якимись ідеями часу чи громадською діяльністю.. Такою зростає ця, так би мовити, божа пташка від холодними.. батьківськими крилами. Хронічно й давно хвора мати, засміканий і виголощений консисторією урядовець батько (Ле, Міжгір'я, 1953, 23); Хтось не знає, як хтось листи хронічно пише і все їх винен і ніяк не одпишеться (Л. Укр., V, 1956, 428).

ХРОНОГРАМА, *я, ж., літ.* Латинський вірш, у якому початкові літери рядків підібрані з римських цифр (V, X, L) так, що утворюють рік тієї події, про яку йдеться в творі.

ХРОНОГРАФ¹, *а, ч.* Пам'ятка стародавньої писем-

ності, яка містить огляд загальної історії або хроніку окремої країни.

ХРОНОГРАФ², *а, ч.* Прилад для вимірювання й графічної реєстрації часу з точністю до сотих долей секунди. За стрічкою хронографа чи за секундоміром можна визначити точний час перебування супутника в певній точці зоряного неба (Наука., 8, 1970, 22).

ХРОНОГРАФІЧНИЙ¹, *а, е.* Прикм. до хроніграф¹.

ХРОНОГРАФІЧНИЙ², *а, е.* Який здійснюється за допомогою хронографа (див. хроніграф²).

ХРОНОГРАФІЯ, *ї, ж.* Написання хронографів (див. хроніграф¹).

ХРОНОЛОГ, *а, ч.* Той, хто укладає хронологію (у 1 знач.); фахівець з хронологізації.

ХРОНОЛОГІЗАЦІЯ, *ї, ж.* Визначення, встановлення часу виникнення, існування чого-небудь. Значне місце в книзі займають широкі коментарі до писань Вишньовського. Основне питання, яке поставлено і розв'язується в коментарях, — це хронологізація теорії українського полеміста (Вітч., 1, 1956, 175).

ХРОНОЛОГІЧНИЙ, *а, е. 1.* Пов'язаний з хронологією (у 2 знач.). Значна частина дослідників вважає, що верхньою хронологічною межею пам'яток культури полів позовань черняхівського типу є середина I тисячоліття (Археол., 8, 1953, 38); Він всеневі літо сидів над книжками, писав диктанти, розв'язував задачі, читав літературу, конспектував, робив виписки, складав хронологічні таблиці по історії (Тют., Вир, 1964, 52); Від змішання двох різних критеріїв, релятивного й абсолютного, д. Ганкевич не може собі дати ради з психологією новітніх християн і нехристиян і дедалі все більше перемишує не тільки психологію, а навіть хронологічні моменти (Л. Укр., VIII, 1965, 241); Саме те, що дукачі є повторенням відомих оригіналів, відкривав для нас чудову можливість систематизувати і класифікувати їх, долаючи хронологічну невизначеність (Дукачі.. Укр., 1970, 63).

2. Який ґрунтується на послідовному розташуванні подій. Кінчиться діалог викладом середньовікового шкільного плану.. Нема, розуміється, навіть проби чи то хронологічного, чи систематичного речевого [речевого] поділу (Фр., XVI, 1955, 388); — Кожний батальйон на фронті потребує когось, хто б вів хронологічний запис усіх воєнних подій (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 462); Мате [Залка] вимагає від мене, щоб повість була продовжена, щоб я написав хронологічний цикл повістей, який би висвітлював життя мого покоління (Смолич, Розм. з чит., 1953, 60).

ХРОНОЛОГІЧНО. Присл. до хронологічний. Людство живе не серед безладдя подій та фактів, а у впорядкованому світі, хронологічно визначеному в просторі (Наука., 1, 1973, 42); Хронологічно найраціональнішою працею В. Щурата в галузі давнього письменства була докторська дисертація «Слово Данила Заточника» (Рад. літ-во, 8, 1971, 70).

ХРОНОЛОГІЯ, *ї, ж. 1. заст.* Запис історичних подій в їх часовій послідовності; літописання; // Книга періодичних записів історичних подій.

2. Послідовність історичних подій за часом. Говорячи про свою роботу над романом «Світанок над морем», Ю. Смолич відзначає: «Розкриваючи образ Котовського в перспективі його зростання, з погляду розкриття самої суті образу, автор дозволив собі також — і вважає себе в праві це зробити — дещо порушити хронологію подій, в яких розкривається образ Котовського» (Рад. літ-во, 3, 1957, 10); // Часова послідовність пам'ятних подій (перев. в історії якого-небудь роду, сім'ї); // Часова послідовність яких-небудь явищ, моментів, етапів і т. ін.

△ **Геологічна хронологія** — встановлення періодів виникнення різних шарів Землі.

3. Допоміжна історична дисципліна, що встановлює дату історичних подій і документів. Існує спеціальна наукова дисципліна — історична хронологія, яка досліджує час виникнення тої чи тої події або документа (Наука..., 1, 1973, 42).

ХРОНОМЕТР, а, ч. 1. Точний переносний годинник з балансиром, який застосовується в астроломії, геодезії, мореплаванні тощо. В штурманській рубці нічого нового юнга не побачив, не знайшлося також там ні літара, ні свічки. В маленькій шухляді цокав хронометр, під пальцями шаруділи карти й листки лоцій та астрономічних таблиць (Трубіл., Шхуна..., 1940, 193); Основне місце в роботі Симонова займали регулярні астрономічні спостереження, а саме: точне визначення географічних координат і спостереження за ходом хронометрів (Видатні вітч. географи..., 1954, 65); *Образно. *Помовчали, Русевич спитав: — І ніких затримок? — Жодної! — гордо мовив Каринський. — Хронометр, а не дистилляція (Шовк., Інженери, 1956, 164).*

2. Кишеньковий годинник з надзвичайно точним ходом.

ХРОНОМЕТРАЖ, *у*, ч. Вимірювання робочого часу, що йде на виконання виробничих елементів операцій. [М а к а р:] Надрукували мою статейку. Писав я її дого. Місяць ходив по шапці з годинником, хронометраж робив. Викавав усе (Корн., II, 1955, 134); Особливості роботи театрального композитора полягає в тому, що свої творчі задуми він має узгоджувати з хронометражем даної сцени, з її ритмом, характером (Мист., 3, 1969, 33).

ХРОНОМЕТРАЖИСТ, а, ч. Працівник, який провадить хронометраж. Прийшли хронометражист і нормувальник. Вони повинні простежити і записати до секунди весь робочий день Костюченка (Ткач, Черг. завдання, 1951, 154); При ланковому фотографуванні кожний хронометражист спостерігає за роботою ланки бригади (2—3 чоловіки), яка виконує комплекс узгоджених між собою операцій (Техн. нормув., 1958, 28).

ХРОНОМЕТРАЖИСТКА, и, ж. Жін. до хронометражист.

ХРОНОМЕТРАЖНИЙ, а, е. Стос. до хронометражу; пов'язаний з хронометражем. На ручних роботах хронометражними спостереженнями устанавлюються затрати часу на окремі елементи прийомної роботи, а також на всю операцію (Стал.-буд. справа, 1957, 250); Хронометражні спостереження показують, що при ручному кріпленні лави карисний час машини становить лише 25—30 процентів загальної тривалості зміни (Рад. Укр., 16.XI 1960, 2).

ХРОНОМЕТРИСТ, а, ч. Той, хто веде запис тривалості гімнастичних вправ, спортивних ігор і т. ін. за допомогою секундоміра.

ХРОНОМЕТРИЧНИЙ, а, е. 1. Який робиться за допомогою хронометра (у 1 знач.). Хронометричне визначення часу.

2. Признач. для запису показань хронометра (у 1 знач.). Хронометричний журнал.

3. Такий, як у хронометра (у 1 знач.). Хронометрична точність у роботі.

ХРОНОМЕТРОВАНИЙ, а, е. Діспр. час. мин. ч. до хронометрувати.

ХРОНОМЕТРУВАННЯ, я, с. Дія за знач. хронометрувати.

ХРОНОМЕТРУВАТИ, *у*, *у*еш, *недож.* і *дож.*, *перех.* і *без додатка*. Робити хронометраж. Треба систематично перевіряти ступінь використання автоматів. Але на багатьох заводах по два-три роки не хронометрували

і не фотографували робочий час (Рад. Укр., 11.V 1961, 2); Зоотехнік-плановик... бере участь в розробленні раціонів годівлі тварин і стежить за правильним витрачанням кормів, за правильним нарахуванням заробітної плати, хронометрує роботи для складання норм виробітку (Колг. Укр., 2, 1961, 8).

ХРОНОМЕТРУВАТИСЯ, *у*ється, *недож.* Пас. до хронометрувати.

ХРОНОСКОП, а, ч. Прилад для реєстрації дуже малих проміжків часу, а також для порівняння показань двох годинників або показань годинників з радіосигналами часу. Велика увага приділяється тут [в науково-дослідному інституті] приладам класу технічного призначення. Це секундоміри, хроноскопи і хронометри, авіаційні і автомобільні годинники (Веч. Київ, 26.XII 1968, 4).

ХРОНОСКОПІЧНИЙ, а, е. Стос. до хроноскопа.

ХРОПАК, *а*, ч., *розм.* Те саме, що **хропіння**. Я поспав йому вслід глибокого хropaка, хоч очі мої дивилися й бачили гостро, як ніколи (Мик., Кадильниця, 1959, 61).

◇ **Давати (дати, задавати, задати і т. ін.) хropaка** — спати мішчо з хропінням. — Були ми в чим глоп'яго на одній квартирі. От любив спати!.. Ну тільки що обзивався — і вже дав хropaка (Хижяк, Невгамовна, 1961, 277); — *Замовкни, уб'ю!* — крикнув зляканий Андрій, заматхнувшись мішком. Потім вони впали майже разом. Остап зразу дав богатырського хropaка (Довж., I, 1958, 243); Дали закувати [Павлусь] краче від ракового холоду, схилився до Корюшій, що з самого двору задавав хropaка, то й собі заснув (Головка, II, 1957, 263); — *Хай задасть Хвостун міцише Хropaка, Отоді вже він уака, Хто я така!* (Бойко, Ростіть..., 1959, 88); *Дем'янові здавалося, що він чує, як на сотні голосів ушкварює хropaка всеєьке село (Смолич, Реве та стогне..., 1960, 176); — Легко тобі казати, — зітхав Павло. — То в чеху все видно, як на долоні, а тут поле, ніч... Ні душі живої. Заііз у скирту і до самого ранку такою хropaка витинає, аж земля двигитась (Кучер, Прощай..., 1957, 30); Дати нічного хropaка — те саме, що умерти 1. — *Князю Яремо! Не лий і не пий християнської крові надаремно, бо це й сам в'єсиа на смерть та й сам даси вічного хropaка (Н.-Лев., VII, 1966, 171).**

ХРОПІННЯ, я, с. Дія за знач. **хропіти**, **хропіти** і **звук**, **утворювані** цією дією. *На нього тхнуло теплом з піддашшиа, а з-під ближ ряден почулося сонне сопіння та хропіння (Копюб., I, 1955, 241); Химка даєно вже спала, хропучи у своїй татині. Хоча було ще тільки десяте годин, але те хропіння таке враження робило, мовби вже було дуже пізно (Гр., II, 1963, 47); Мов крізь сон, він чує дике верещання Гюлле, плескіт води, гуління, коняче жажливе хропіння і крик людини... (Досв., Гюлле, 1961, 146); Близнята ревоули до себе рожни, вихопили їх, підняли на Матвія, а він навіть арапка не підняв, щоб оборонитися, тільки прихлав долоні до рота — і з-під них сумовито-моторошно ятужило вовче виття. Булані від несподіванки в хропіння звелися на дуби (Стельмах. I, 1962, 95); Всюди смертельне хропіння, крик, рев роздирали небеса (Кобр., Вибр., 1954, 183); — *Ой, рятуйте, рятуйте!*.. — *Невістка кинулась мерщій до людей, а тим часом Конюшшин голос робився все тихшим і перейшов у хропіння (Григ., Вибр., 1959, 327).**

ХРОПІТИ, *пліб*, *пінш*; *мн.* хропіють і **ХРОПТИ**, *пү*, *пэш*; *мн.* ч. хрпі і хропів, хрпопів, лó; *недож.* 1. Видати хрипів звуки уві сні. *Незабаром на все горло Став Іван хропіти, Несабаром коло него [нього] Став і пан сопіти... (Рудав., Тв., 1959, 179); Ананій хропіє і стогнає уві сні, йому снилася Анеля (Ю. Янов., I, 1958,*

555); Хлопцѡв незручно було лежати, подушка заважала вільно дихати, і він хрѡпів (Грим., Кавалер., 1955, 135); Підійшли парубки до вікна., дивляться, а Павлуся розпастався на перині і хрѡпе на всю хату (Стор., I, 1957, 59); На лаві.. солодко спала тітка Мотря, хрѡпучи носом (Коцюб., I, 1955, 32); Ніби в такт погитуваням і брижанню вагона хрѡпли поспулі пасажири (Трубл., Мандр., 1938, 29); // розм. Міцно спати (перев. з хрѡпінням). Замоєвки. Якраз проїздили повз афішну тумбу. І раптом озавсь котрийсь високим тенорком: — І ти скажи. Отаке зчинилось було, а ми собі в казармі, як на хуторі, ні сном ні духом, — хрѡпимо (Головко, II, 1957, 610); Вартовий, мабуть, не сподівався якоїсь напасті, бо спокійно собі хрѡпів у кущах (Панч, Гомон. Україна, 1954, 152); Еней в кереве замотався, на задвірку хрѡпти уклався (Котл., I, 1952, 206); — Ні, Марку Павловичу, — сказала матушка. — Я не одпочивала, а мій старий десь оце хрѡпе в пасіці (Н.-Лев., III, 1956, 16); Заснувши в одязі, він безтурботно хрѡп (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 122).

◇ На всі за́вертки хрѡпѡти див. за́вертка.

2. Впадає хриплі звуки, важко дихаючи (перев. про тварин). Кінь хрѡпів і косив оком на ношу (Донч., IV, 1957, 54); Заглянувши в провалля [провалля], як там рине вода, аж затрусивсь [кінь] да й посунув назад, жарко хрѡпучи і водячи очима (П. Куліш, Вибр., 1969, 105); Коні іржали, хрѡпли, шалено звищалися і топтали воєків (Тулуб, В степу..., 1964, 10); З кожної книжки у різні кінці Скачуть і мчаться вузаті зайці, Мекають кози, хрѡпуть іжаки (С. Ол., Вибр., 1959, 174); В одному кінці було ніби розтертим у вогні порозом, і завалося, що розлючена змія кидає ніздрями стовпи ясних іскор, хрѡпе, саме й клацає зубами (Кобр., Вибр., 1954, 174); // розм. Видавати хриплі передсмертні хрипіння. Син хрѡпів, залитий кров'ю, плазував... (Кач., II, 1958, 379); Кілометрів за чотири від села зустрів німецький ар'єргард — посилений загін поліції. Билися за годину. У снігах хрѡпли колючі поліцаї (Тют., Вир, 1964, 529); // розм. Видавати хриплі звуки (про предмети). На одній [стіні] висіло високо під стелею невелике позилене дзеркало, а на протилежному боці хрѡпів годинник у золочених за склою рамах (Кобр., Вибр., 1954, 121); Я проїждю тим містом уночі, Ні вогника у вікнах, ні свічі, Лише хрѡпів в темі гурзовики Та з-поза жмури м'якшє виринає... (Перв., I, 1958, 314); Вона [комуна] встав, підводиться крізь муки, і марно круг чола її літають круки фашистських літаків, за танком танк хрѡпе... (Сос., I, 1957, 482).

3. діал. Хрипѡти (див. хрипѡти 1). Од того ж суму бліда та злободна кров почала закипати в її жилах, груди гнівоє палали, у їх щось сопло, хрѡпо... (Мирний, I, 1954, 53); Побачивши, що справа набуває зовсім небажаного повороту, щосили вдарив [Шредер] Курбацького стеком — раз, два, три! — і тоді бандит, хрѡпучи з током, як пєс на припоні, кинувся на директора (Довж., I, 1958, 297).

ХРѡПНУТИ, ну, вєш, док., перєз., розм. Ударити, кинути, розбити. Як глянує [Олексій] на свій портрет, здойміє [здійняв] його з стіни і хрѡпнув об землю (П. Куліш, Вибр., 1969, 300); Не вгадала, як і хрѡпнула вона миску (Сл. Гр.).

ХРѡПНУТИ, ну, вєш, док., розм. Однокр. до хрѡпѡти, хрѡпѡті. Яків заворушєся, хрѡпнув на всю хату — і знову тихе зарчання і важкий сон (Мирний, I, 1954, 279); Чує [Баржак], як підозріло гупнуло раптом, затріщала акація, хрѡпнув чийсь кінь, шугонувши убік через канаєву (Гончар, II, 1959, 87); Стає розказувати [Хома].. як танцював і як Юдун йому розказував, що

які порядки є у пеклі... та як розказав усе, протяєсь, хрѡпнув тричі та тут при людях і вмер... (Кв.-Осн., II, 1956, 252).

ХРѡПѡТИ див. хрѡпѡти.

ХРѡПЇН, а́, ч., розм. Той, хто хрѡпе, має звичку хрѡпѡти. Гриць штовхнув легенько хрѡпуна під бік (Вишня, II, 1956, 384).

ХРѡПЇНКА, и, ж., розм. Жін. до хрѡпѡну.

ХРѡПЇХА, и, ж., розм. Жін. до хрѡпѡн.

ХРО-ХРѡ див. хро.

ХРУМ¹, у, ч., розм. Те саме, що хрѡмкіт. Мабуть, нема на світі більшої насолоди, як покурити в райшній стайні: легко так, п'янно, а м'який конячий хрум десь аж до серця дістає (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 200).

ХРУМ², ХРУМ-ХРУМ, виг., розм. 1. Звуконаслідування, що означає тріск при розжовуванні їжі. Коли чує: хрум-хрум. Він потишеньку туди, — аж там лисичка диню їсть (Сл. Гр.).

2. діал. Уживається як присудок за знач. хрѡматі. Спів — хрум-хрум під ногами (Ів., Тасмниця, 1959, 35).

ХРУМАТИ, аю, аєш, недок., розм. 1. неперєз. Видавати хрумкіт при розжовуванні їжі: хрумтіти. У двір було тихо, і тільки під повіткою хрумали та тупцали, відганяючи оводів, коні (Досв., Гюлле, 1961, 141); На возі свіжий запашний пирій. Конята, хрумляючи, форкали від задоволення (Кач., II, 1958, 115); — Віця без музики й пасеться не так... Особливо світлом: стане оце Манулюк, заграв, а вони хрумать поблизу, слухають ту соплуку, неначе думають... (Гончар, Таврія, 1952, 234); // перєз. і неперєз. Істи, жувати шо-небудь з хрумкотою. Розгнудані коні, іжколи форкаючи, тихо хрумали обрік (Коцюб., I, 1955, 36); Смачно хрумать корови траву (Головко, I, 1947, 43); — Громадяно, — враз почула Ярина голос Василя. — Яка ви жаднюга! Ви ні з ким не поділилися оцим яблуком. Ви тишенько хрумаете його в куточку, щоб ніхто не бачив і не просив (Донч., IV, 1957, 132); Тяжирядно, що знічєв'я хрумав житий сугар, сповився на ноги (Добр., Очак, розмир, 1965, 242); Марко набрєзав Денисові, що коли виходив надвір за картоплею, то бачив біля багаття лисичу, яка хрумала курячі кісточкі (Тют., Вир, 1960, 19).

Хруматі на зуба́х — те саме, що Хрумтіти на зуба́х (див. хрумтіти). Дого не забудуть [діти] того хліба, вітром обвіяного, сонцем присмаженого, що хрумав на зубак, як пряник (Вас., II, 1959, 167).

2. неперєз. Видавати тріск, хрумкіт. Ізала, кажуть, одна скупа пані і вєзла з собою усі свої скарби великі.. Хотіли [розбійники] в неї відняти, відібрати, так тільки хрумать її старі пучки, а не відриваються (Вовчок, I, 1955, 358).

ХРУМКАТИ, аю, аєш, недок., перєз. і неперєз., розм. Те саме, що хруматі. А мій газда йде передом та аж хрумкає з заїсаєм (Фр., II, 1950, 17); З поваги до гвільниць, та й співчуваючи їм у їхньому сьогоднішньому голодуванні, обидва.. старалися якомога тихіше їсти: не хрумкати дуже, кусаючи цукор (Головко, А. Гармаш, 1971, 422); Коні хрумкають, мачкача при кожному кроці підєзкує на ремені (Томч., Жменяки, 1964, 306); Кінь подивився скоса, наставив вуза, але далі хрумкає молоденькою соковитою травицею (Смолич, Снітанок..., 1953, 575); — І де він є? — запитав зацікавлено Василько, хрумляючи зі смаком після далекої дороги кукурудзяний хліб (Турч., Зорі..., 1950, 229); Сирота вивбрався із задумливої хати, побачив: лежать у траві.. зрушки. Підняв, став хрумкати (Гуц., Скупана..., 1965, 246); Кінь хрумкає овес (Кос., Новели, 1962, 95); Покірно збігаєся корови і смачно хрумкають траву (Сос., I, 1957, 349); Під ногами хрумкали сухенький

тмиз та висхле торішне листя (Досв., Вибр., 1959, 47).

ХРУМКІЙ, а, е. Який видає тріск, хрумтить. *Тут він упав на хрумкий пісок* (Мик., II, 1957, 208); *Шумаков випив дві склянки чаю, задаючи хрумким печивом* (Голов., Тополя., 1965, 333); *Зітхала конячина, тюпала по дорозі. Йї, мабуть, бачилось тепле стійло, хрумкий овес* (Мушк., Серце., 1962, 6); *З-під розстебнутої шинелі визирали поли білого, накрощаєного, хрумкого галата* (Коп., Вибр., 1953, 293).

ХРУМКІТ, когу, ч. Звук при жуванні, подрібненні їжі зубами. *Спутані коні паслися в кушач, і здалеку чути було їхній хрумкіт* (Гжицький, Опришки, 1962, 56); *До обіду в школі давали смачні сугарики. Як правило, їх розсовували по кишенях, а потім вся школа шелестіла від хрумкоти* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 155).

ХРУМКНУТИ, ву, пеш, док., перез. і неперез., розм. Однокр. до хрумкати. *Залпом він викинув свою чарку, кренкув, укинув у рот шматочок солоного огірка, хрумкнув* (Загреб., Спека, 1961, 211); *Неп-Сагор розправив м'язи, аж кістки хрумкнули* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 346); *Хтось вийшов надвір. По тому — до вуха Федора Проторовича разів з два долинуло, як хрумкнув пісок на залізничному насипі під чийось ногою* (Трубл., I, 1955, 82); *Замок у сумці хрумкнув так, ніби в ній щось роздужилось* (Хор., Місто., 1962, 88).

ХРУМКОТІТИ, оту́, отіш, недок., перез. і неперез. Підсил. до хрумтіти. *Чути, як часто їй гаряче дихає Соляня, як сопє старий Княжевич і хрумкотить суццобами пальців Ігор* (Кучер, Прощай., 1957, 217); *Явтузів віз стояв там, де завжди, а біля воза хрумкотів зелену мишанку змилений кінь* (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 46).

Хрумкотіти на зубях — те саме, що **Хрумтіти на зубях** (див. хрумтіти). *Яблука теж у крапельках роси. Хрумкотять на зубях, пахнуть чимось невольним, знайомим з давніх-давен, з дитинства* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 14).

ХРУМКОТЛИВИЙ, а, е. Те саме, що хрумкий. *Оця гаряча картопля в кожухах та хрумкотливі, наче свіжі, овірочки з погребя.. здалися Данькові за найсмачніші у світі найдки* (Гончар, Таврія., 1957, 433); *Митайло задував лісових кізочок і мимоволі задрив їм. Як вони щасливі! Лежать десь зараз на сухому листячку, .. і сняться їм запашні трави, зелене листя і хрумкотливе дужмяне сіңце* (Загреб., Європа 45, 1959, 39).

ХРУМТІННЯ, я, с. Дія за знач. хрумтіти і звуки, утворені цією дією.

ХРУМТІТИ, мчу́, мтіш, недок. 1. неперез. Видавати тріск, хрускіт. *Кістки хрумтіли під їх зубами, а я чув передсмертне хрипіння, що жило ще у моїх вухах* (Кожуб., II, 1955, 364); — *Візьміть житнього сугарика, — гукує Аром від дверей. — В шухляді під самоваром. — Спасибі! — відгукується Ласточкин. — Здорово придумано: сугарик хрумтить, і повне враження, що п'єш вприкуску!* (Смолич, V, 1959, 461); *Хрумтить під чобітьми вуґілля* (Шпняк, Переможці, 1950, 172); *Олена вечірною вулицею йшла, .. хрумтіли сніг під ногами* (Горд., Діти., 1937, 177); *Біля берега вже хрумтіть тонка крижана шкоринка* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 27); *Хрумтить, як скло, під кроком знову води замерзлого слюда* (Сос., Солов. далі, 1957, 20); // *безос. Хвилю-на-даї ї обидві були на вулиці. Марія й Магда. Йшли поруч, хрумтіло під ногами* (Тудор, Народження, 1941, 35); // *Тришати* (про кістки, суглоби і т. ін.). *Не чує* (Михайло), як.. *ручечката дурно мучилася і хрумтіла, щоб його піднести, і не чує тихенького, гіркокого плачу* (Вовчок, I, 1955, 341); *Тоді діди випивали один за одним по коряку горілки, брали киї і давали Кирилу*

Гурові по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволі, що аж плечі хрумтіли (П. Куліш, Вибр., 1969, 146).

2. неперез., чим. Видавати хрускіт при розжовуванні їжі. *Млинар почув, що в капусті щось хрумтить, узяв сокиру і йде подивитись. Заходить у город, а там красний кінь капусту їсть і не тікає* (Калин, Закарп. казки, 1955, 63); *Під повіткою подзвонолюва вудилками та хрумтів травною виїзній коник* (Збан., Переджнів'я, 1960, 224); // *перез. і неперез. Істи, жувати що-небудь з хрускотом. В городі коні спутані хрумтять Траву росисту..* (Фр., X, 1954, 193); *Зварилась дрова, взяв її безбородий, Хрумтить — уминає на лоні природи, Хрумтить — зголоднів за ціліснийкий день* (Нех., Казки., 1958, 42).

Хрумтіти на зубях — хрускіти при пережовуванні (перез. про їжу). *Щось засопіло й заляжжало — істота почала їсти. На її зубах хрумтів якийсь овоч — чи то огірок, чи то морква* (Донч., III, 1956, 68); *Князь Святослав сів біля цих людей, випив вина, поїв смаженого м'яса, що пахло димком і приємно хрумтіло на зубах* (Скл., Святослав, 1959, 577).

3. неперез., рідко. Те саме, що хрупати 1. *Якісь погрози, боєві* (бойові) *неани, Немов мечі по шоломах хрумтять, Там крик, стогнання, мов від злої рани* (Фр., XI, 1952, 258).

ХРУМТЛИВИЙ, а, е. Те саме, що хрумкий. *До них мовчазно й неквапливо Гурток чудних гостей приходив уночі, Хрумтливі бублики і в жовтій пляшці пиво. Та ще якісь книжки у клунку несучи* (Бажан, Роки, 1957, 345); *На столі заповум'яніла велика миска помідорів, сріблясті кільки, хрумтливі огірки* (Коп., Земля., 1957, 140); *Сидіти було зручно, бо лікоть спирався на клунку з м'якою хрумтливою сіллю* (Збан., Сеспель, 1961, 150); *Ларивон старанно складає четверо і доває в кишеню два хрумтливих новеньких папірці* (Коз., Зол. грамота, 1939, 80).

ХРУМ-ХРУМ див. хрум².

ХРУМЧАТИ, чу́, чіш, недок., рідко. Те саме, що хрумтати 2. *В молочному курному тумані по шлягах курних визорі* (вихорі) *гасають.. В роті — піски, піски.. І на зубях пісок хрумтить* (Головко, I, 1957, 212).

ХРУНЬ, я, ч., діал. 1. лайл. Свиная // перен. Груба, підла людина. — *Сергіюку, а знаєш що? Тікай звідси. Тікай від тих хрунів. Поїдемо до нас, у Гнидинське училище* (Д. Бедяк, Підземні громи, 1971, 113).

2. заст. В Галиччині — виборець, який продавав свій голос. — *Я бачив газетярів, що в своїх газетах кидали громи на хрунів та донощиків і самі зараз же доносили вврогам про все, що діялося в їх таборі* (Фр., IV, 1950, 323); — *Виберете мене, то знов буде кара за то, що не голосую так, як староста хоче. Хіба мені враз із хрунями на папа голосувати* (Март., Тв., 1954, 174).

ХРУП, виг., розм. 1. Звуконаслідування, що означає тріск, хруст.

2. Уживається як присудок за знач. хрупати і хрупнути. *По спиті зрудочка глини, з горошинку завбільшки — хруп!* (Головко, II, 1957, 100); *Розігнавшись, скакнє Петро і якраз досає до другого берега. А жуть берег під ним — хруп! Одколовсь* (П. Куліш, Вибр., 1969, 105).

ХРУПАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. хрупати і звуки, утворені цією дією. *І поволі-поволі із загальної тишини і одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, зразу тишенький, мов немілий, голосок* (Фр., I, 1955, 61); *Санчата з легким хрупанням різали подокосами бурляквуватий сніг* (Тют., Вир, 1964, 518).

ХРУПАТИ, аю, авш, недок., розм. 1. неперез. Видавати тріск, хрускіт; хрускіти. *Іще сніги удень воркуют голубами, А вечорами хрупають, немов обрік* (Стельмах, V, 1963, 215); *Коні обережно ступали з купки на*

купку, тонкий льодок хрупає під копитами коней (Перв., Атака..., 1946, 114).

2. *неперех.* Видавати хрускіт при розжовуванні їжі; хрумтіти. Під'їзали [хлопці] під самий ліс. Попунали коней і юрбою посідали в холодну невеличку конюшину. Коні з жаждою хрупали і розлазилися на всі боки (Ірчан, II, 1958, 74); // *перех.* і без додатка. Істи, жувати шось з хрумотом. Там він [Кіт] виліз на загату, положив Голуб'ятку перед себе та почав хрупати (Фр., IV, 1950, 83); Сухорєбра, як цвіркун, Кирилова конячина хрупає м'яво з опалки солом'яну січку (Козл., На череломі, 1947, 14); Хрупаючи сюзарі, діти наперейки розповідали..., що приходила тітка Глаша і принесла їм печеної картоплі (Бойч., Молодість, 1949, 3).

3. *перех.* і *неперех.*, діал. Ударяти, бити. Залужанські дядьки, заможні і жадібні, шпортали один одного вилами, хрупали по головах озлоблями за землю, за межу, за вкрадений сніг, за випасену отаву (Тют., Вир, 1964, 369).

ХРУПІТ, поту, ч., розм. Тріск, хрускіт. Повітря тряслося від брязкоту, хрупоту, стогону, лементу, від звірячих вигуків і прокльонів (Стар., Облога..., 1961, 74).

ХРУПКИЙ, а, є, діал. 1. Який легко розпадається на частини, кришиться, розбивається; ламкий. Каліка, На бойовище світа [світу] вишовшю, Суднож хрупким в бурливє виплив море, І кождий вал мене збивав з пунтя (Фр., XIII, 1954, 445); Як зломилася хрупка бадиллина, так стинився Вишневецький, удзрівши січовиків на конях (Ле, Наливайко, 1957, 98); Сніги танули дружно, але приховано: зеркут був сніг і лід — нідздрюватими хрупкими шкоринками, а зісподу стояла вода (Смолич, I, 1947, 228).

2. Тендітний (про людину). Дівчина була хрупка, маленька (Козл., Ю. Крук, 1950, 344); З кола на середину зали вийшла незнайома Бронкові... хрупка дівчинка у нитяному біленькому светрику... (Вільде, Сестри..., 1958, 234); // *перех.* Недовговічний, неміцний, ненадійний. І Дорошук рушив даї. Ішов, не осядаючись.. Воляє, що як огляється, — зрадити собі, в ньому надтріске хрупка ще рішучість, і всі його помисли підуть шкереберть (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 52).

ХРУПКІСТЬ, кості, ж., діал. Властивість за знач. хрупкий. Коли ж [Петро] придивився до дівчини ближче, то переконався, що її хрупкість оманна (Вільде, На порозі, 1955, 231).

ХРУПНУТИ, ну, неш, док., розм. 1. *неперех.*, чим. Однокр. до хрупати 1, 2. У руці в Матюжи хрупнуло наган — то він курок зів (Головко, II, 1957, 146); Слузали, як тихо дзвеніла жура в гаті, як тось зітхне, а тось у тиші хрупне заломленими руками (Головко, II, 1957, 168); — І замісто шийки для себеї зууби Кривої [курки] гаїне дістала я в зууби. Як хрупну — як крикне дурпа проклята (Фр., XIII, 1954, 262).

2. *перех.* і *неперех.*, діал. Однокр. до хрупати 3. Глянув [Петрик], що той у шитку пише. Давид його хрупнує олівцем легенько з усміхом по лобі (Головко, II, 1957, 86).

ХРУПОСТІННЯ, я, с., розм. Дія за знач. хрупостіти і звуки, утворювані цією дією. Дідове кашлянка видавало жєні то сотні раз повторюваними вистрілами з карабіна тут же над моїми вузлами, то журчаньям та хрупостінням жорен (Фр., IV, 1950, 181).

ХРУПОСТІТИ, оцү, остіш, недож., *перех.* і *неперех.*, розм. Підсил. до хрупати 1, 2. По полях ми з Вишнею бродили Восени, шукаючи зайціє, і бур'ян по-жовклий, посивілий Під ногами срібно хрупостів (Рильський, III, 1961, 318); Та хрупостів льодок у бокаях [бакаях] тугиз (Драч, Поезії, 1967, 177).

ХРУПОТІННЯ, я, с., розм. Дія за знач. хрупотіти і звуки, утворювані цією дією. Сузе листя обривається

уже з дерева із легеньким.. хрупотінням і падає долі... (Григ., Вибр., 1959, 438).

ХРУПОТІТИ, оцү, отіш, недож., *перех.* і *неперех.*, розм. Підсил. до хрупати 1, 2. З торбиною старець йде, сивий, старенький; Лист жовтий, червоний шумить, хрупотить (Укр. поети-романтики..., 1968, 147); Так любить.. слухати [хлопчик], як хрупотить сніг під кінськими копитами (Кобр., Вибр., 1954, 29).

ХРУПОТЯВА, и, ж., розм., рідко. Тріск, хрускіт. У саду хрупотява така, що аж сад тріщить (Сл. Гр.).

ХРУСК, у, ч., розм. Те саме, що хрускіт. Все густіше й ближче рвуться із землі огняні стовпи, грім і шелест не змовкає в повітрі; роаями жуків скрізь гудуть черепи й скалки, і ліс повний хруску й чавканья, мов туди увійшла череда (Вас., II, 1959, 37); Всі колоці гляки, здається, умисне спрямувалися своїми вістрями Сервожці межі очі. «Дивно, як він тут орієнтується, — думає Іллевський про Леоніда. — І як він уміє так ходити: ні хряску, ні хруску...» (Гончар, IV, 1960, 60).

ХРУСКАННЯ, я, с. Дія за знач. хрускати і звуки, утворювані цією дією. По лісі шум, хрускання гілляк, крики (Фр., IX, 1952, 278).

ХРУСКАТИ, аю, аєш, недож. Те саме, що хрустіти. Мороз був сильний, аж тріщав, сніг хрускає під чобітьми надововижу (Вовчок, I, 1955, 292); Сузі будьяк зрідка хрускають під колесами... (Кундич, Пов. і нов., 1938, 185); Так раз у раз ритмічно хрускає між камінцями горішок і падає на газету розлушлений (Ле, Міжгір'я, 1953, 410); На скошенні ниває жовтіла прошита срібним павутинням стерня і ніжно хрускала під важкими підшовами постолів (Панч, I, 1956, 438); Сонце запікало землю, поріс лопушистий буряк, ясна щирця заслала рядки, хрускає цупкий пирій (Горд., II, 1959, 57); Крутили [люди] опришкої руки..., давали за горло, шваркали головою, що аж в'язі хрускали, — і побачив Марусяк, що вже — кінець... (Хотк., II, 1966, 292); На горі, мов те військo, що прогало недово бурю, випливи в промінні, хрускаючи снігом, силуєти (Вас., I, 1959, 307); Хлопець устав і, нервово хрускаючи пальцями, заходив по веранді (Дн. Чайка, Тв., 1960, 45); — Не розумію, Олю, про що ти? — розпросте пачі Заруба і хрускає руками в сулобах (Кучер, Трудна любов, 1960, 218); Янек задивився на небо, а його шкапина йшла все тижє і тижє і то чавкала в розсяк-лї глинї, то хрускала памороззю (Тулуб, Людолюби, I, 1957, 3); Чути було гук сокир, хрускала вітми й падала зрубана під корінь смолиста смерека (Перв., Невигадане життя, 1958, 262).

ХРУСКІТ, коту, ч. Тріск від ламання, дроблення, розпадання чого-небудь (сухого, твердого). Борис дозво ще стоав на місці і насліджував, але ані один звук, ані один стук, ані хрускіт, ані шелест не давав знати, куди вона побігла (Фр., III, 1950, 91); Чути — шорох пробігав між дерев... Чути хрускіт під вагою підшов — це ведмедиче до дуба підійшов (Забіла, Одна сім'я, 1950, 113); На затаєтат утворилася тонка корка, вона ламалася із легким хрускотом і дзвеніла, як скло (Донч., Дочка, 1950, 25); Коли за Марією зачинилися двері, зі своєї кімнати вийшов Якіє, зупинився на порозі, потягнувся до хрускоту в кісточках (Стельмах, Хліб..., 1959, 321); — Бреші, — з хрускотом потягся Тимко, розлаваючись на бадилляні (Тют., Вир, 1964, 15); А ми за руки, аж пальці хрускіт, Аж регіт звивався під пахви осик (Драч, Поезії, 1967, 32); Сестра швидко поставила блискучу коробку на тумбочці, ще швидше дістала з неї прозору яблулу, штриц, з хрускотом відлала гостру версіку яблули, нагилалась над непри-томною... (Дор., Не повторю..., 1968, 9); Як розріжеш, то з хрускотом колеться кавун, наче хоче бризнути

солодким соком в лице дітлахам! (Мас., Роман., 1970, 48); // Звук при жуванні, подрібненні їжі зубами. Крізь голосне їх плямкання чуєш якийсь сухий хрускіт, наче разом з їжею вони пережувували свої власні зуби (Кол., Терен., 1959, 54).

ХРУСКОТІТИ, очу, отійш, недок., розм. Підсил. до хрускіти. Холоднуватий пісок всмоктував ножи і злегка хрускотів, наче зашкерла калюжа (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 50); Під шинями автобуса хрускотіла скута приморозком асфальтова дорога (Грим., Незакінч. роман, 1962, 94); Електрична лампочка освітлює чепурно прибрану кімнату. Пахло татарським зіллям, що хрускотіло під ногами (Панч, На калин. мості, 1965, 240); Зілля прижмо хрускотіло під ногами і пахло солодким вітром з молодого луку (Кучер, Пов. і опов., 1949, 70); Михайл уможується на своєму королівському кріслі, витягає ноги в зашнурованих до колін крагах, хрускотить пальцями (Чаб., Балкан. весна, 1960, 277).

Хрускотіти на зубях — те саме, що **Хрумтіти на зубях** (див. хрумтіти). Курява, що увесь день змалою стояла над улицями, густи й їдка, різала очі, налязла в ніс, хрускотіла на зубях (Вас., II, 1959, 150).

ХРУСКОТЛИВИЙ, а, е. Те саме, що **хрускотлий** 1. Вчителька поставила на стіл тарілку з хрускотливими вершунками, схожими на рум'яні вушка (Довч., IV, 1957, 46).

ХРУСНУТИ, ну, неш, док. Однокр. до хрускіти, хрускати. Хрусне лід, а я з grindжоломи у воду... (Вовчок, VI, 1956, 305); «Де ж би вона сховалася? — бідається Настя. — Хіба чи не за отим нуцем?» — сіла додолу, надкрадається тихесенько, щоб не хруснути (Вас., I, 1959, 221); Данило Багряч прокинувся. Перевернувся з боку на бік. Металева сітка хруснула під ним, нежов суглоби живої істоти (Дмит., Обпалені., 1962, 52); Ампула стризніну, яку вона тримала в руці, щоб зробити впорскування, випала з її пальців і хруснула на долівці (Смоляч, Прекр. катастроф., 1956, 223); Магда зітнула глибоко й присіла біля неї. Вона стисла колінами руки, аж хруснула (Тудор, Народження, 1941, 97); Хлопчик бачив, як дід хрестив постелю, курінь і ще раз його, потім лід, — хруснули кістки старого, мов сухі тріски (Мирний, I, 1954, 172); Потяглася [Басова] так, що аж хруснули кісточки (Собко, Справа., 1959, 84); Він силкувався не хруснути гілкою, не шелехнути листям (Фр., III, 1950, 88); Вона підняла вору руки і потяглася смачно всім тілом, хруснувши кісточками (Коцюб., II, 1955, 337); Панас, важкий, як брила, хруснувши суглобами, підвієся й пішов з хати (Ішук, Вербівчани, 1961, 225); // безос. Він сів на залізний брус і жадібно дихнув, розправив спину й плечі, аж хруснуло в суглобах (Мик., II, 1957, 99); *Образно. Зійде радісний день, — як зірний хребець, Хрусне лід у ворожому стані! (Вирган, В розп. літа, 1959, 81); Він чув, як Галка переступила з ноги на ногу.. Раніше він ще думав, що їй буде так важко переступити цей поріг. Хруснуло уже затвердлий в душі льодок, черкнуло гострими закраїнами по серцю (Мушк., День., 1967, 11).

ХРУСТ¹, у, ч. Те саме, що **хрускіт**. Брязк, дренкїт, хруст... — все в одній хвилі зіллялося в дикун.. гармонію (Фр., I, 1955, 230); Хотілося [Василеві] вискочити з машини, торкнутися ногами теплої рідної землі, упитися пахощами дня, послухати ніжний хруст кауна... (Г. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 39); Плач з м'яким хрустом змівав з борозни чорну смужку (Панч, В дорозі, 1959, 228); Випив єдиним духом свою горілку {Половинка}, з хрустом відкусив озірка, поставив склянку на стіл (Собко, Звич. життя, 1957, 23).

ХРУСТ², у, ч., збірн., діал. Хмиз. [М а в к а:] У лісі є такі провалля, заховані під хрустом та галуззям,—

не бачить їх ні звір, ані людина, аж поки не впаде... (Л. Укр., III, 1952, 238); Дядько підливає в казанець з коновки воду, підкидає на багаття хрусту (М. Ол., Леся, 1960, 109).

ХРУСТ³ див. хрусті.

ХРУСТІ, ів, мн. (одн. хруст, а, ч.). Те саме, що **вергуні**. Набравши на тарілку пиріжків та хрустів ради гостя, вона незабаром вступила до Масюків (Н.-Лев., I, 1956, 589).

ХРУСТИК див. хрустики.

ХРУСТИКИ, ів, мн. (одн. хрустик, а, ч.). Зменш.-пестя. До хрусті. [М а й я:] Я хотіла зробити їм хрустики до чаю. Я ж сьогодні хазяйка, ти ж сам казав (Корн., I, 1955, 113).

ХРУСТІННЯ, я, с. Дія за знач. **хрустіти** і **звучи**, утворювані цією дією. Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсилав землю з вазонів. Ага! Ти ростеш! і упивався хрустінням горшків під каблучками (Коцюб., II, 1955, 88).

ХРУСТІТИ, хрушу, хрустиш, недок. Видавати тріск, хрускіт. Він ліз вже на дерево, важкий у своїй свиті, як ведмежа, аж хрустіли галузки (Коцюб., II, 1955, 72); Хруснуть пісок пустині Під поступом важким (Фр., X, 1954, 371); Данило зупинився, прислухаючись, як зліва хрустів чагарник (Хяжний, Д. Галлицький, 1958, 277); Кінець жовтня морозний, хрустять суза й замерзла трава (Ю. Янов., II, 1958, 232); Хрустли під днищем черепахи, коли баркас з усього розгону налітає на берег (Шнян, Переможи, 1950, 47); Недалеко від них спокійно пасся кінь, і під його міцними зубами смачно хрустіла трава (Стельмах, I, 1962, 583); Панір, на якому вона [газета] друкувалася, човох дуже хрустів (С. Ол., З книги життя, 1968, 185); Вся річка хрустіла, гула й гриміла, розколюючи кригу (Перв., Атака., 1946, 131); // Тришати (про кістки, суглоби і т. ін.). Очі [змія] полум'я горіли; Хвіст, як чуп, об землю бив; Чорні щелепи хрустіли, з рота зійшов зиг шипів (Щог., Поезія, 1958, 248); // чим. Створювати чим-небудь звуки, що нагадують хрускіт. І йде той плач зів'яла, важко та рівно і невинно, скрипить інколи в твердому ґрунті, хрустять лемішею о каміні та небогиті пенки (Фр., VII, 1951, 53); Він страшенно гордий своїми вчинками, випинає груди, хрустить пальцями (Коцюб., II, 1955, 243); — Дозволя, пам'ятко,— він запускає руку в торбу і смачно починає хрустіти промерзлим окрайцем (Стельмах, I, 1962, 294).

ХРУСКТІЙ, а, е. 1. Який видає тріск, хрустить. — Підемо,— роздратовано урвав його Сагайдачний і рушив по хрусктих уламках алебастрових рам, дверкал і посуду (Тулуб, Людолови, II, 1957, 128); Він ховає хустку до кишені, підводить очі на провідника, бере з його рук хрустку пачку і, розгрівавши преражент, добуває з неї сушарик (Досв., Вибр., 1959, 206); *Образно. Не забуду вечора хрусткого, Імею й тоненького льодку, Коли сам я вишшов на дорогу, Ніби вперше на своїм віку (Рильський, III, 1961, 288); Як в темряві усе замерло! Хрусктий на серці стигне лід, і з неба падають, мов перли, огненні словзи Персеїд (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 35); Вони виходять на вулицю у колочі снігово-білого хрусткого морозу (Собко, Матв. затока, 1962, 285).

2. Крихкий, ламкий. І хоча калюжі уночі ще вкривалися тоненькою, хрусткою кригою.. сонце вдень уже гріло сильно і тепло (Собко, Звич. життя, 1957, 72); Пробиваючи цілком хрустку, підрум'янену місяцем скоринку снігу, Степан Висильович бадьоріше прямує до затора (Стельмах, I, 1962, 645).

ХРУСЬ, **ХРУСЬ-ХРУСЬ**, виг. 1. Звуконаслідування, що означає тріск, хрускіт. Хрусь! Пан писар і переломив зворостину (Кв.-Осн., II, 1956, 160); Знов чує [До-

маха]: *хрусь-хрусь* під ногами то пісок, то палічче [паліччя], шам-шам, а в серці її так і замре: то він іде... (Барв., Опов., 1902, 519); — *Вже чую, що йде* [ведмідь], *знаю, що мусить надійти попри мене, і сиджу, дух у собі запираю. Хрусь-хрусь* — уже близько (Фр., IV, 1950, 26).

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. *хрустіти, хруснути*. *А Добрість вигляда, як камінь з-під похоти; Наскочити на його коса, задзеленчить... Хрусь надвоє!.. мов скло, а камінь все лежить!* (Г.-Арт., Байки..., 1958, 42); *Покотилася я в рів, а кісточка в носі хрусь!* (Н.-Лев., II, 1956, 8); *Скупий Корець не кинує, не магнує. В руках дубова палка — тільки хрусь, мов з комишу* (Воронько, Тепло..., 1959, 38); [М а л о ш т а н:] *Чую, лопата — цок! Отак — цок... хрусь... Що воно за знак, добродію Чирво Козирю?* (Мик., I, 1957, 84); *Хрусь Даринку по лобі одна крапля, друга. І раптом ударила важка, мов олов'яна, злива* (Вирган, В розп. літа, 1959, 274).

ХРУСЬ-ХРУСЬ *див.* *хрусь.*

ХРУЩ, *а*, *ч.*, *ент.* Жук родини пластинчастовусих, який мас червоно-буре забарвлення; шкідник лісу її саду. *Садок вишневий коло тати, Хрущі над вишнями гудуть* (Шевч., II, 1963, 15); *А було тихо та тихо, тільки хрущі гули літаючи* (Вовчок, I, 1955, 146); *Горобці верещали по вербах, збираючи слячі хрущі* (Март., Тв., 1954, 113); *У порівн. Гуде, мов хрущ, аеродром на березі ріки (Уп., Вірші..., 1957, 45); // *перен.*, *розм.* Мала дитина, людина. — *Подумайте: виняє [вийняв] ніж і почав боронитися, коли його хотіли арештувати. А само таке мале — хрущ!* (Фр., IV, 1950, 44); *Милый Мишол. Наши «хрущі», як ти їх згеш, усі здорові, окрім Коха, про котрого тобі пише мама* (Л. Укр., V, 1956, 8).

ХРУЩАК, *а*, *ч.*, *ент.* Жук родини чорняків, личинка якого живиться харчовими продуктами. *Живе борошняний хрущак у млинах і круп'яних заводях* (Шкідн. і хвор.-рослин, 1956, 433); *При зберіганні зерна і зернових продуктів із пошкоджують близько 40 видів комах і кліщів. З них найбільш небезпечні комирний та рисовий довгоносики, розатий та малий борошняний хрущак* (Хлібороб Укр., 8, 1969, 15).

ХРУЩАТИ, *щ*, *шійш*, *недож.*, *перех.* і *неперех.* Те саме, що *хрустіти*. Тільки лист, покритий наморозю та замерзлими дощовими краплями, *хрущить* під ногами... (Барв., Опов., 1902, 123); *Хрущить, ламаючись, розмай-трава...* (Гер., Дорога, 1939, 36); — *Що ж у вас болить? — Та все болить... — Чоловік став підводитись, і чутно було, як хрущали його кістки* (Мирний, I, 1954, 348); *Соломія почувала, що серце затріпалося, в грудях здушило, аж дух забивало. І вона вже не йшла, не закардалася поза деревами, а бігла бігцем, аж бадилля під ногами хрущало* (Н.-Лев., VI, 1966, 384); *Саяйда, поступово прожмеляючись після міцних грінаєських вражень, нещадно хрущає своїми новими чобітьми по дрібному камінню* (Гончар, III, 1959, 335); *У порівн. *Сугарець заскрипів в зубах, неначе десь під підлогою хрущала зубками миша* (Н.-Лев., VI, 1966, 16).

Хрущати на зубях — те саме, що *Хрумтіти на зубях* (*див.* *хрумтіти*). *Взяв [Вовк] Овечку, обідрав, Як знав, Та й заходився хорошенько М'ясе під дубом уминать, — Аж на зубях кістки хрущать* (Гл., Вибр., 1951, 23).

ХРУЩИК¹, *а*, *ч.* Зменш.-пестл. до *хрущ*. — *А то якось kwasоло полю, а воно, як курчак, біжить із садка і хрущика на лопушині несе* (Тесл., З книги життя, 1949, 16); *Як лиш май настав чудовий, Хрущики, немов у змові, Всі в один збудились день* (У. Кравч., Вибр., 1958, 201).

ХРУЩИК² *див.* *хрущики*.

ХРУЩИКИ, *ів*, *мн.* (*одн.* *хрущик*, *а*, *ч.*). Те саме, що *вергуні*.

ХРЮ, **ХРЮ-ХРЮ**, *виг.* Звукоаслідування, що означає хрюкання свині та деяких інших тварин.

ХРЮКАЛО, *а*, *с.*, *розм.* Свиняче рило. *Виготовили й маски... Хто козу наченив, хто цана, хто віцю, а я собі вибрав хрюкало — убрався в свиню* (Ковінька, Кутя..., 1960, 107).

ХРЮКАННЯ, *я*, *с.* Дія за знач. *хрюкати* і звуки, утворювані цією дією. *Андрій, скрадаючись понід стінкою, підтов до вікна і щойно випростався, щоб заглянути всередину, як зненацька почув над собою якийсь хрюкання* (Панч, I, 1956, 312); *Все господарство залишається на її, Наталчиних, плечах. Понапувай, повищай, упорай корови та свині, упорайся в хаті. Так іноді й день зійде — нічого, крім свинячого хрюкання, не почуєш* (Гончар, II, 1959, 218).

ХРЮКАТИ, *аю*, *ашш*, *недож.* Вивадати характерні звуки «хрю-хрю» (про свиней та деяких інших тварин); *рохкати*. *Свиня підійшла, хрюка та облизує його* (Кв.-Осн., VI, 1957, 680); *Пороса залізла під лаву й хрюкало* (Н.-Лев., II, 1956, 113); — *Ну, притарбанився [Терентій] до загати..., а на ній... все якась колюча позань іжачиться та іжачиться і по-свинячому хрюкає* (Стельмах, Хліб..., 1959, 60); // *розм.* Вивадати звуки, що пагадують хрюкання. *З мундира аж випирається [полковник], аж хрюка як свиня, хоч на перший погляд зовсім нічого нема в ньому пологого до цієї тварини* (Вас., Незібр. тв., 1941, 218); *Солдати горланили, хрюкали від задоволення* (Сенч., Опов., 1959, 367); *Тут — тиш. Тиша всілася прифронтова, і міни не хрюкають над головою!* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 220).

ХРЮКНУТИ, *ву*, *неш*, *дож.* Однокр. до *хрюкати*. *Ну, хочеться тобі на маскараді оригінально хрюкнути — чіпляй свинячу маску* (Ковінька, Чому я не сокіл..., 1961, 21); *Безбородько хрюкнув у кулак* (Вільде, III, 1968, 64); *Міна хрюкнула — мимо: кепсько ворог пристрілює* (Нех., Під. зорею, 1950, 92).

ХРЮ-ХРЮ *див.* *хрю*.

ХРЯКАТИ, *аю*, *ашш*, *недож.*, *діал.* 1. *Хрякати*. *Мабуть, чи не сухою добігла* [Маруся] *й кров'ю стала хрякати* (Барв., Опов., 1902, 454).

2. *Хрюкати*.

ХРЯКНУТИ, *ву*, *неш*, *дож.*, *діал.* Однокр. до *хрякати*. *Кит-риба... як хрякнув, весь світ стрепенується* (Чуб., II, 1878, 296); [П а в л о:] *Жаби квакнули, свині хрякнули, сполохались горобці — з'явилися молодці!* (Кроп., II, 1958, 381).

ХРЯП, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. *хряпати, хряпнути*. — *Брешеш, сякий-такий сину! — та хряп по вікну, а воно брязь!* і *до одної шибки так і розлетілось* (Кв.-Осн., II, 1956, 291); — *Кавун — то наш ніт і наша праця, а він вибере... якнайбільшого, хряп об коліно, середину вийсть, а решту в бур'ян* (Тют., Вир, 1964, 35); — *Бережися ж там, дочко! — Хі, — така весела була, — прощайте! — хряп дверима* (Головко, II, 1957, 26).

ХРЯПАННЯ, *я*, *с.*, *розм.* Дія за знач. *хряпати* і звуки, утворювані цією дією. *Царенко почує сполозаний голос дружини, глузе хряпання дверей і ще якийсь гуркіт і сердиту лайку* (Цюпа, Грози..., 1961, 171); *Кидайся, не тямлячи себе, до дверей, але вони враз з хряпанням розчиняються і щось, немов лантух, текаючи, падає на тротуар* (Кол., На фронті..., 1959, 148); *У перерві між розривами двох мін надійний, спокійний голос комісара почули всі. І одразу стало легше на серці, наче не існувало хряпання мін* (Собко, Шлях..., 1948, 49).

ХРЯПАТИ, аю, ашш, *недож.*, розм. 1. *перех.* і *неперех.* З силою ударяти, бити по чому-небудь (перев. зі стуком). Одна грудка поціляв Сьожку в груди, друга хряпав Юру в тім'я і збивав геть кашкет (Смолич, Дитинство, 1937, 77); // Утворювати шум при ударах, поштовхах, вибухах і т. ін.; грюкатп, ляскати. З авто вистрибують люди, звичко хряпають дверцятами машин (Кир., Вибр., 1960, 276); На вулицях вітер.. задирав соломяні стріхи, хряпав віконницями й вибивав шибки (Чорн., Визвол. зсміля, 1959, 75); Син товкся в своїй кімнаті, навмисне хряпав там чимсь, стукав (Загреб., Спєка, 1961, 291); Раз у раз хряпають перекошені двері (Гончар, II, 1959, 425).

2. *неперех.* Падати з великим шумом. Свиняча тушка важко хряпав на землю (Кол., На фронті..., 1959, 99).

ХРЯПНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех.* і *неперех.*, розм. Однокр. до хряпати. Як зложив [Халаявський] кулак, як хряпне себе по голові, що насилу устояв і доволі чмелів слухав (Кв.-Оси., II, 1956, 208); Блиснуло саліучо, вдарив важко грім, новий порив вітру гоїднув віконну раму, відкинув її за стінку, потім хряпнув з такою силою, що скло розлетілося на друзки (Збан., Сєспель, 1961, 44); Він розматнувся і вдруге хряпнув коцюбою. Бородай-мотузар, зматнувши руками, завалився наззнак... (Смолич, Дитинство, 1937, 37); Щось страшне сталося з Матросом. Він схопив свою скриньку і хряпнув кришкою перед очима всієї компанії (Мик., II, 1957, 197); Хряпнули величезні дубові двері клубу, і на сході вибігла одинока постаті (Голов., Тополя..., 1965, 93); Тиша репнула, дєрєво хряпнуло... лісоруби лєдєє оступилися (Горл., Чулу ниву..., 1947, 229); *Образно. Хотів ти підвести голову і глянучи, і не було сили ворухнутися. Така втома! Повіки важко аж хряпнули (Головко, I, 1957, 80).

ХРЯПНУТИСЯ, нуся, нешся, *док.*, розм. Упасти з великим шумом.— І як стуسونу у ворота раз, удруге, та так із з петлями з прозочичем і випер, та окупі з ними і сам хряпнувся якраз на самого сатану (Стор., I, 1957, 357).

ХРЯСК, у, ч., розм. Те саме, що хрєскіт. Нараз почули [Сєнько і Лєнько] за собою шорох бур'яну і хряск лому (Фр., VIII, 1952, 243); Було чути приглушене глибиною балки рипіння пилот... хряск поваленого дерева... (Кач., II, 1958, 422); Нога боліла, згадалась та мить, коли вперше під ворожим танком відчує її хряск... (Ле, В спопі..., 1960, 51); *Образно. Ой, блистий огнем веселим, списи, вже чекають важкогерійні коні... Скоро, скоро сонце упаде з теплим хряском на порепані долоні... (Сос., I, 1957, 267).

ХРЯСКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. хрєскати і звуки, утворювані цією дією.

ХРЯСКАТИ, аю, ашш, *недож.*, розм. 1. *перех.* і *неперех.* Те саме, що хряпати. В багатьох будинках не було шибок, і вітер гуляв по квартирах, дориваючи білі фіраночки та люто хряскаючи зірваними з петель дверима (Кучер, Голод, 1961, 92); Хряскав раз по раз грім, у дощовій завісі перезрхувалися криві возненні стріли (Збан., Сєспель, 1961, 445).

2. *неперех.* Те саме, що хрєскіти. Під ногами стиза хряскало вогне старе гілля (Банн, Проф. Буйко, 1946, 42); Лукаш іде в ліс; чутно згодом, як він хряскає сухим гіллям (Л. Укр., III, 1952, 209).

ХРЯСКІТ, ноту, ч., розм. Те саме, що хрєскіт. Один дуб, а самім краю лісу, разом з корінням вилетів у повітря і з страшним хряскотом розлетівся на тріски (Фр., VI, 1951, 455); Хтось вистрілює, хтось погасив лампу, і тоді все змішалось в одну чорну, рудливу, озлоблену масу.. Чувся хряскіт, важке дизанкя, сопіння та гуляння кулаків (Шиян, Балайда, 1957, 99); «Ріжте, душогуби!» і перерва... «Не буде

по-вашому ніколи!» і хряскіт кісток під прикладом... (Ю. Янов., I, 1954, 74); Я кладу моторолер коло окопу, випростовуюсь до хряскоту в спіні (Загреб., День..., 1964, 297).

ХРЯСКОТІННЯ, я, с., розм. Дія за знач. хряскотіти і звуки, утворювані цією дією. Поїзд врізався в тежряву розгонистим скрежетом і хриплим хряскотінням заліза (Коп., Вибр., 1948, 110).

ХРЯСКОТІТИ, очу, отиш, *недож.*, розм. Підсил. до хрєскати. В цю мить над ним лунав тріск, хряскотить поламане гілля (Багмут, Щасл. день..., 1951, 151); Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія (Ю. Янов., II, 1958, 171); Переступивши поріг, це й не привітавшись, вона зукнула Тетяні, зоч у неї в роті хряскотіло насіння соняшника: — Ходімо! (Коп., Лейтенанти, 1947, 86).

ХРЯСНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех.* і *неперех.*, розм. 1. Однокр. до хрєскати. Тут разом як осяє їх блєскавка, як хрясне грім!.. (Кв.-Оси., II, 1956, 414); Шафлягла на вікно, заберла ніжски й білий спід, гитнулась і щезла. Панас висунувся у вікно, щоб чути, як вона хрясне грудьми об землю (Кошоб., II, 1955, 88); Кілька чоловік принесли балку, розгоїдали й ударили дівчі в ворота. Вони хряснули і розкрилися (Рибак, На світлянку, 1940, 24); О. Ананій почервонів, як спечений рак, плюнув на саму вулицю й хряснув вікном (Панч, В дорозі, 1959, 14); У вікно хряснув перший камінь (Смолич, Мир..., 1958, 235); Вся затремтівши, спотіла [Ольга] ніж розрізувати папери й важким руків'ям хряснула дівчину (Мик., I, 1957, 303).

2. Розламатися, розколотися з сухим тріском, хрускотом. Сокира рубонцла, жалібно хряснула цієка калінова і впала стеблина, тремтячи листом (Гр., I, 1963, 336); Дебелі дядьки в'язали пілота. Один з них навиділ ударив його кулаком в обличчя, аж хряснула кістка (Ю. Бєдзик, Полюки..., 1959, 120); // безос. З уланом рубався [батько Максима], та невдало,— шабля ворога перетнула ключицю — тільки хряснуло (Речм., Весн. грози, 1961, 78).

ХРЯСНУТИСЯ, нуся, нешся, *док.*, розм. Те саме, що хряпнутися. — І тільки вибігла у сімк, а воно [хлопчисько] мені як покотиться під ногу... І під самі ноги бубує! Збіло. Я так і хряснулась... ой-ой!.. (Д. Бєдзик, Студ. Води, 1959, 37); Зразу за його вигуком.. прорвався шмат породи і з шумом хряснувся на землю (Досв., Вибр., 1959, 347); Захлинулась гармонія в руках рязого [поліцає], потім дико рязкнула і хряснулась об підлогу (Збан., Таємниця..., 1971, 170).

ХРЯСЬ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. хрєскати, хрєснути. Раз мама топилась в печі, а пущував: зачепив ключицю той галечик за вушко та й догаю по полу.. Коли це галечик — хрясь! — з полу талого — розлетівся в черепки (Вас., II, 1959, 463); Гарасько Мута стопив миску й об землю мєю — хрясь (Головко, II, 1957, 239); — Він [бугай] прискочив та по драбині лобом — хрясь! (Вишня, II, 1956, 69); Порфир аж підскочив: — Ах ти ж помідор розчавлений.— і по носі того: хрясь! (Гончар, Бригантина, 1973, 27).

ХРЯЦЬ¹, а, ч. Гнучка й пружна тканина, що з'єднує частини кістяка, а в деяких тварин становить сам кістяк. — Бідна моя жінка за ним [за сином] і сама трохи ніг не відкинула, а воно, сердешне, висошло і викорилось — одні тільки хряці zostалися (Стор., I, 1957, 214); Настала ротам та зубам робота, хто аж давися та запивався пирогами, хто, мов на жорнах, молов на зубат смачні хряці смаженої риби (Мирний, III, 1954, 288); Семен троцив курча смажене. І тиша в хаті. Чути лише, як хрусали хряці (Головко, I, 1957, 144); Михайло побачив за столом жогутню, ніби

вилути з найкїснїшого металу постать білобрисого вярка з квадратним вилуцюватим обличчям, рівним, загостреним донизу носом, трюзи приплюснутим до рота, з горбцюватим хрящем посерединї (Збан., Сеспель, 1961, 320).

ХРЯЩ², а, ч., геол. Крупний пісок, що утворився з уламків твердих гірських порїд. Вузенька стежка, обїйшовши гору, Обсунувши понадбережний хрящ, Послаалася у глибину прозору Синьо-зеленого старого бору (Мисник, Верховїття, 1963, 67); Хрящ! Так називають будївельники цей грубозернистий, як гречка, пісок з домишкою дрібних вуластих камїнцїв гравїю (Багмут, Опов., 1959, 42).

ХРЯЩ³, а, ч. (*Lactarius*). Вид грибїв роду молочників рєднин сирожкових, перев. з увїгнуто-розпростертою або лїнійкоподїбною шапкою та підгнутими або опушеними краями на короткїй ніжї, що ростуть у хвойних лїсах (здебільшого їсївні). А в лїсах, у байраках гриб'я [грибїв] — хоч граблями грєбї! Білі, підосинники, лисички, опеньки, хрящі, сирожки... (Рад. Укр., 4.IX 1962, 3); Поширенї в наших лїсах сирожки і хрящі-молочники (Веч. Київ, 24.IX 1962, 4).

ХРЯЩИК, а, ч. Зменш.-пестл. до хрящ¹. Як вїдомо, кїстки з'являються у людим не образю. Вони проходять довгий і багато в чому загадковий шлях розвитку від слабеньких хрящиків у зародків до добре розвинутого скелета дорослих (Наука..., 5, 1967, 30); А мати все пригоцє сина: — Ось тобі хрящик... Ти ж любиш, — підкладає вона йому гарячої найкїснїшої баранини (Гончар, Тронка, 1963, 10); Він роздуває тонкі нїздрї довгого з хрящикою носа, смїшно, двома цївками, як з паровоза, випускає дим (Коз., Вїбр., 1947, 16); Перед Василем на травї лежала розпанягана надвоє сіра ящїрка, гидливо виглядали з-пїд її шкуру невеличкї хрящики-кїсточки (Мирний, IV, 1955, 17).

ХРЯЩОВИЙ¹, а, є. 1. Прикм. до хрящ¹. Скелет у дитими утворюється ще в ранньому утробному перїодї і складається переважно з хрящової тканини (Шк. гїсна, 1954, 68); Кїстки таза [у жїнок] з'єднанї мїж собою до 15-рїчного вїку хрящовими прошарками, які костенїють лише до 23—25 рокїв (Фїз. вихов., 1954, 42); Хрящова кїстина; // Який складається з хрящїв. Скелет [акули] — хрящовий. Тїло вкрите лускою у виглядї «шкіряних зубїв», або шипїв (Знання..., 9, 1970, 32); Хрящовий хребет.

2. Який має кїстяк з хряща (див. хрящ¹). Хрящовї осетровї риби; // у знач. їм. хрящовї, вїх, мн. Підклас осетрових риб, до яких належать білуга, сєврюга та їн.

ХРЯЩОВИЙ², а, є, геол. Прикм. до хрящ². Хрящовий ґрунт.

ХРЯЩОВИНА, и, ж. Речовина, з якої складається хрящ (див. хрящ¹). Особливо славиться черепашачє м'ясо, зокрема хрящовина — калїпї — зрїзана з нижнього шита тварини (Знання... 1, 1972, 21).

ХРЯЩОВИНИЙ, а, е. Прикм. до хрящовина; який є хрящовиною.

ХРЯЩОПОДІБНИЙ, а, е. Подібний до хряща (див. хрящ¹). Дїлянку нижньої третини грудим можна знайти..., визначивши пїддатливїсть кїсткового скелета при натисканнї. «Ложечка», або мечоподїбний вїдросток, — хрящоподїбне утворення і легко пїдається, якщо на нього натиснути пальцями (Наука..., 7, 1970, 38).

ХРЯЩУВАТИЙ¹, а, е. З випнутими, великими хрящами (див. хрящ¹). Знову аж захлинуєся старий Шумейко, ханаючи ротом повїтря, начє хтось дужий здає йому хрящуєте горло (Шиян, Баланда, 1957, 258); Кашкет був завеликий Жорцї, їн, мабуть, дїстав би

їйому до плечей, коли б не зацепився на круглих хрящуватих вухах (Збан., Мор. чайка, 1959, 46); Нїздрї його хрящуватого носа збуджено здригалися (Ткач, Крута хвиля, 1956, 58).

ХРЯЩУВАТИЙ², а, е, геол. Який мїстять у собі хрящ; який мїстить багато хряща (див. хрящ²).

ХРЯЩУВАТИСТЬ¹, тостї, ж. Властивїсть за знач. хрящуватїй¹.

ХРЯЩУВАТИСТЬ², тостї, ж., геол. Властивїсть за знач. хрящуватїй².

ХРЬОП, виг., розм. Уживається як присудок за знач. хрїпати, хрїпнути. Я хрїоп дєрєма! та на дєвр, сіла на призєбї та ї сиджу (Н.-Лєв., II, 1956, 21); Як несамовита, вбїгла [Кайдашїха] в Мотрїну хату, вєпила з припїчка зароду макїтру та хрїоп нею об землю (Н.-Лєв., II, 1956, 362).

ХРЬОПАТИ, аю, аєш, недок., перєх. і неперєх., розм. Те саме, що хрїпати. Олександра з злїстю штуррєла що було в руках, хрїопала дєрєма та посилала єсї до єсїх чортїв (Коцюб., I, 1955, 66).

ХРЬОПНУТИ, ну, вєш, док., перєх. і неперєх., розм. Однокр. до хрїпати. Кричу я, кричу, їн мовить та ще дужче гуркає палїчкою [пальчикою] по горщиковї, а далї як хрїопне! Так горня ї розчлїнуєся! (Крим., Вїбр., 1965, 367); Мамїй хрїопнує дєрєма і пїшов до гурту (Добр., Тече рїчка..., 1961, 116); — От вам і гостинєць! Я ж казав, що нам бїльше не їздити до цїєї пани, — крикнув погонич і хрїопнує гарбузом об землю (Н.-Лєв., III, 1956, 28); О! вона не жалкуєтїме, що покозала його... Хто з ним зрївняється силою? Нїхто! Он учора Петраки... налїгє боротися з ним, то їн, їн, як хрїопнує ним об землю, то мало з парубка душа не втекла... (Коцюб., I, 1955, 242).

ХРЬОПНУТИСЯ, нуєя, вєшєя, док., розм. Те саме, що хрїпнутися. Блискуча сокира, мов блискавка, впала їй на голову і глибоко розкозала череп. Олександра хрїопнуєся на землю (Коцюб., I, 1955, 73); Аргаль раптом пїдхопилася і помчала, але, стрїбнувши кїлька крокїв, знову хрїопнуєся об землю, знову схопилася на ноги... (Досв., Гюлле, 1961, 64).

ХТІВИЙ, а, е. 1. Який вїдчуєся перєх. тїлесний, плотський потяг. Роду свого плїть остання, Хмурий, хтївий, начє тїр, Вїн [граф] на євято винобрання Наклїкєє гостєй у дєвр (Перв., II, 1958, 140); Почувєла [Софїя] ї почувєє себе куртїзанкою, потайно хтїєвою навїть і зараз, у євоєму солїдному вїцї (Гончар, Таврїя, 1952, 144); Та будуть знати хтївї ї злї чужинцї, Що в неї єсть дорожєчка вїд жїтєтє... (Павл., Пальмєвї, 1962, 50); // Який вираєас такий потяг. Ця гонїтєва залиєала потом дєбєлу хтїву постать, розпалєвала єнїє (Горд., Лїствї..., 1942, 18); Дєнєс, коли його почала оглядати та жє сама дївчина, що оглядала ї Тїмжа, переступавє з ноги на ногу, ворувив лопатками, ганєя по лобї зморщї, як брижї по водї, мружїє хтївї очї (Тюг., Вир, 1964, 294); На її плаєскою мїдно-червоноєму обличчї мїцнїше стїснїєся тєстєтї хтївї губї (Тулуб, В єтепу..., 1964, 64); // Перєївнєтий таким потягом. З тємнїх маснїх ротїв вїбивалєсь базєтєозначнї натєкї і хтїєє бєзстїєство (Степїмах, Хлїб..., 1959, 329); В одну мїть Шток зїєкочїє з поля і позаджувєє до дєрєй, злякано дивлячїсь на цього сїпного євїдка його хтївїєх заїзхань (Бурл., О. Верєсай, 1959, 37); Подєвїєши в собї хтїєє почуттєя, хазїєєськїє сїн, якого неспрєста гєтуєвали на адєвокєта, заєвоєрїє стїєчутлїєво до Марїї (Цюпа, Назустрїч..., 1958, 52); // Який вїклїєє такий потяг. Я мовчу, гублячїє увагу євою в потоцї людєського натєвпу. З кафє ї ресторонїв чути брєзкїт посуду, голоснїє рєгїт і розгїтанїє зєвує яєкоєсь хтїєвоє танка (Кол., На фронтї..., 1959, 37); *Образно.

Максим міцно потер пальцями чоло, і цей рух допоміг йому відірватися від хтївого берега мрій і здогадок (Рибак, Час..., 1960, 195).

2. Ненаситний, жадібний, зажерливий. Садизм вицалів в ньому навіть почуття практичного розрахунку, і він бажав тільки одного: насолоди, звірачої хтївої насолоди від споглядання людських мук (Ю. Бедзик, Полки..., 1959, 126); *Образно. То смерті хтївої ліжі були жнива, Коли всі мускули напружили народи, Базнет і молот сей в ім'я життя й свободи, В ім'я вселюдського піднявши торжества (Рильський, II, 1960, 291).

ХТІВІСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. хтївий. У другій дії («Наймички») Цюкуль ледве вгамовує себе: все переплуталося у його запаленій голові — хазайські розрахунки і міркування. Нестримна хтївість виявляється у всій поведінці, рухах, голосі (Життя Саксаганського, 1957, 109); Цивілізація в людини — у середньому мозкові. Там центри стримування. Під дією алкоголю, хтївості, підлабуництва, кар'єризму, просто стражу мозок розгальмовується — і ти втрачаєш людську подобу (Загреб., День..., 1964, 366).

ХТІВО. Присл. до хтївий. Денис помітив той погляд. Хтиво поблискуючі щілинки очей його звузились, він по-молодецькому ворухнувся плечима (Тют., Вир, 1964, 238); Йй не забути, як ламав Дитячий стан бандит у неї. Одежу хтиво розривав Тяжкою лапою своєю (Рильський, Поеми. 1957, 153); Кирило не чув докорів. Красу природи і її спокій пив хтиво, як справляти воду, без думки і без сумніву (Коцюб., II, 1955, 213).

ХТІТИ, хочу, хочеш, недок., розм. Те саме, що хотіти. До бога високо, до царя далеко, а ті панки, що зтять, те й роблять (Укр. присл... 1963, 212); І от, чого я хтїв, настало. Я бачив все, всього дійшов (Зеров, Вибр., 1966, 420); — Не знаю... Не знаю, чи побачиться ми ще... — Та й чому би ні? — Не знаю... А ти би хтїв? (Хотк., II, 1966, 53); Олесі здалось, що вона вертається з церкви од вінця, що вона оце тільки що повінчалась з Казанцевим. Вона хтіла йняти тому віри, навіть поїняла віри... (Н.-Лев., III, 1956, 145); А третій зоставався ще довго тут. І сам у хаті жив, не хтїв нікого (Л. Укр., I, 1951, 398); — Як ти хтїв більше грошей, ніж я тобі плачу, то чому ж ти мені не сказав? (Коцюб., I, 1955, 446); [Валерій:] Василько частя людям хтїв зробіть; Він мужу — й ту зобидить би не зміг! (Крот., Вибр., 1959, 583); А я ж хтїв сміятись, бо я молодий! (Рильський, I, 1960, 36); Ну, хто б з моїх друзів — палких юнаків — Не хтїв би водити, як ви, літаків! Героями стати своєї Вітчизни! (Шпак, Вибр., 1952, 89); Коло мої [мосі] хати зацвіли благами, Хтіли мене мати Восени віддати (Укр. лір. пісні, 1958, 106); Димом здимів пан голодний. А Іван озвався: — Хтїв когось пан ошукати, Та й сам ошукався!.. (Рудан., Тв., 1956, 124); Маріє, жінко моя, що зробили тобі наші діти, що ти хтіла їх покинути? (Коб., III, 1956, 424); Силу ж панів перебила Голота бурлацька, Та не хтіла в одно стати Старшина козацька (Укр. думи..., 1955, 86); — Бо працюють не хтіли ті глотаї, бандити, Своє багатство зрадою Рішили відкупити (Нагн., Пісня..., 1949, 149).

ХТІТИСЯ, хочеться, недок., безос., розм. Те саме, що хотітися. Місто було повите спеком й дужотою, і дивно було, що вулиці метушилися людьми. Хтілося голодному, зимового подизу (Досв., Вибр., 1959, 15); Дездемона дуже гарно виспівала пісню про вербу і «Ave Maria», так що аж мені плакати хтілося (Л. Укр., V, 1956, 48); Се тільки нуп'янок... Троянда не розквітне: Її спалило сонце непривітне... За що ж?.. За що?.. За що?.. йй хтілося так жити... (Чумак, Черв. засів, 1956, 116); — Що з тобою, Антоне? — Антін, оче-

видно, вагаєся. Йому не хотілось сказати і разом бляче хтілось, щоб жінка питала, щоб вирвала з нього признання, яке прохалось на волю із переповнених грудей (Коцюб., II, 1955, 287).

ХТО, когò, когò, кому, ким, на ко́му, коло ко́го, займ. 1. пит. Означає питання: яка людина (істо-та)? — Ну? — грізно спитав гордіничий. — Ізловили, — пробльотав Забіяка. — Кого? — Двох хлопців ізлови-ли... (Мирний, I, 1954, 261); [П а л а ж к а:] У вікно хтось стукає. Чуєш? Піди подивися! [Ш о с т а к:] А й справді! Хто ж би це? (Мам., Тв., 1962, 473); [К о с т о м а р о в:] А глянь, Данило, в чім там річ? [М о р д о в е ц ь (крізь шибку вдивляючись):] Якийсь мужчина, а хто — не розберу (Тич., I, 1957, 309); — Стій! Хто йде? — лунає з-за дерева різкий окрик (Стельмах, II, 1962, 28); Де ж ви, хлопці кучеряві? З ким топтати жовті трави, Коли вас нема? (Вирган. В розп. літа, 1959, 18); У хаті світлість запізно. Хто там не спить? Хто там живе? (Воронько, Тепло..., 1959, 61); // У риторичних питаннях і вигуках, які передбачають у відповіді «всякий, кожен». Ну хто не скаже вам хоч дещо На тему — про сварливу тешу? (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 156); Хто тільки не пробував рух пісикі цих зупинити, але нічого не виходило, бо садили не те, або не так, або не тоді... (Гончар, Бригантина, 1973, 86); // У риторичних питаннях і вигуках, які передбачають негативну відповідь: ніхто, нікого, нікому і т. ін. Кого ж йй любити? ні батька, ні немки; Одна, як та пташка в далекому краю (Шевч., I, 1963, 4); Молдувами обурились. Хто має право рубати їх виноградники? (Коцюб., I, 1955, 194); Ото була історія! Наш пан господар ходили на масною — у маскарад! Хто б сподівався? (Л. Укр., V, 1956, 225).

◇ **Ким бути (працювати)** — мати яку професію, посаду. [Марія:] На війні був? [Ганна:] Бився довго. [Марія:] Ким був? [Ганна:] Капітаном (Довж., I, 1958, 349); — Ким тільки не доводило йому працювати! І на мазорковій фабриці, в конторі, і в земстві... (Головка, II, 1957, 442); Кому сказано (кажу) — уживається як погрозиливе повторення якогось наказу. — Вставай! Кому сказано! (Гончар, III, 1959, 311); [Олімпіада Іванівна:] Не треба, не треба вашої музики, тільки цього бракує! Ну, гетьте, кому я кажу? (Л. Укр., II, 1951, 20); Хто б подумав; Хто б міг подумати див. подумати; Хто когò — про боротьбу до цілковитої перемоги однієї з супротивних сторін. — Сиджу я ото ніч, сиджу й друзу, і третю сиджу, і четверту, і п'яту — нема іродового сина. Кріпкий, канальський!.. Ну це вже таке діло — хто кого (Хотк., I, 1966, 85); Хто такий (такі, такі)? — що за людина (істо-та)? А хто такий У чорній киреї Через базар переходить? (Шевч., I, 1963, 136); — Так. — Щорі оглянує лави полонених суворим єніємним поглядом. — Звідки, хто такі будете?... Хто ви, а вас питаю? (Довж., I, 1958, 161); Хто там? — звичайно питають, коли чують стук у двері. Тим часом Ломицький вдруже постукає у двері вже міцніше й дужче... Хто там? — спитала Каралаєва (Н.-Лев., VI, 1966, 51); Тимко постукає у двері, за якими спали командири. — Хто там? — Це я, Визор (Тют., Вир, 1964, 355); Хто ти (він і т. ін.) кому — в яких родинних стосунках ти (він і т. ін.) перебуваєш (перебуває) з ким-небудь. — А ти хто йому, дівча? — матір запитала. — Я сестрою його зусь... (Нагн., На полі битви, 1974, 70); — Наречений він там йй хто, а тільки щосуботи можна бачити його мотоцикл під муром біля прохідної (Гончар, Бригантина, 1973, 74); Хто ти (він і т. ін.) [такий, така, такі]? — питають для уточнення особи, про-

фесії, родинних стосунків і т. ін. — *А хто ти такий?* — питає в мене бабуся. — *Я Василь, — кажу я до баби, — обороніть мене од собак* (Н.-Лев., VI, 1966, 98); — *Ти хто? — запитали угорця. — Капіталіст чи комерсант?* (Гончар, III, 1959, 227); — *Чужоземко молодий, хто ти?* — *Одгадай* (Рильський, I, 1960, 188).

2. *відносний*. Уживається в ролі сполучного слова (також із співвідносними словами то й, то в головному реченні); людина (істота), яка... *Хто людям добра бажає, той і собі має* (Укр. присл., 1963, 162); *Під шляхтичами од натопну провалився міст на Случі. І багато пам'яць шубовснуло шкереберть у воду й потонуло в Случі. Хто виліз з води, тікав далі* (Н.-Лев., VII, 1966, 256); *Земля для того, хто коло неї ходить...* (Коцюб., I, 1955, 111); *Та й не питай, чому навіть душою Я розлюбив веселість і любов. І жодної не назову своєю: Хто раз кохав, не покочав знов* (Зеров, Вибр., 1966, 390); *Слава тому, хто в бою за Вітчизну твердо тримає окрилений стяг, хто відбиває навалу залізну там, на фронтах* (Сос., II, 1958, 234); — *Служайте і розкажіть про цю дружбу, хто живий зостанеться, дітям і онукам, — долітали слова Тараца* (Довж., I, 1958, 259); — *І навіть якби ти сказав, що не любиш, — пробач мені, я й тоді не повірила б...* *Бо то ж страшно. Бо хто розумієся матір любити, то вже, вважай, пропащий* (Гончар, Бригантіна, 1973, 9); // Уживається на означенні особи, про яку йдеться в головному реченні. *Люди, хто знав, мовчав та примічав* (Кв.-Осп., II, 1956, 122); *Було тільки сонця краєчок засвітити, уже й брак, і дваяк по селу, рух, стук — живий люд!* *А тут, хто й стрінець — понурий, неговіркий* (Вовчок, I, 1955, 27); *Благословен, хто вигадав маяк, Цей промінь, що спалагує над морем!* (Рильський, III, 1961, 301); — *А ось і про нас, — сказав Давид, — пишуть в газеті, щоб не митільки знали, а всі, хто читає, вся Україна* (Головко, II, 1957, 133); — *Хай милус бог кожного, хто надого оселиться в цьому клятому місці* (Смолич, I, 1958, 48).

Кому що, а тобі (йому) і т. ін.)... *див. що!*

3. Уживається із вказівним або видільним значенням (також з частками о в, о сь, о т); цей, цей. *Хто, кажуть, до кого, — ми до тебе, Грицько!* *З супликою прийшли* (Г.-Арт., Байки..., 1958, 56); *Осідлані коні, ворони готові. Куди-то пойдуть? кого поведуть?* *Ож кого, дивіться* (Шевч., I, 1951, 100); *Коло криниці.. рідко хто вважав на поважного, тихого хлопчика* (Вовчок, I, 1955, 295); — *Де ж Жан? Покличте Жана...* — *звернувся до всіх і ні до кого зокрема* *Аркадій Петрович* (Коцюб., II, 1955, 385); *Ні в кого й думки не було сісти за роботу* (Н.-Лев., VII, 1966, 199); *Мати веселиться дітьми. Як сказано: в кого сім — тому доля всім!* (Горд., II, 1959, 26); *Вони [брати] чомусь називають Лева найстаршим, хоча батьки їхні і повитуса в перший же день переплутали, хто за ким родився* (Стельмах, I, 1962, 53); *А те, що Оксана Кульбачка посадила, — росте, дай боже! Ось у кого нам треба вчитись...* (Гончар, Бригантіна, 1973, 78); // Про одного з багатьох. *Колі отець наш милосердний кого з нас покличе, проведжай з жалем, та без укору* (Кв.-Осп., II, 1956, 23); *А хейці нерішучо розступаються перед нею, але не відтворюють, коли вона чпляється за козо з низ, намагаючись заховатись під його щитом* (Л. Укр., II, 1951, 326); // *розм.* Те саме, що дехто. *Селяни стиза гомоніли проміж себе, хто дримає* (Головко, II, 1957, 39).

Багато хто (кого), кому і т. ін.) *див. багато*; *Мало хто* (кого), *кому і т. ін.) див. мало*; *Не хто інший, як...* *див. інший*; *Невідомо хто див. невідомо*; *Невіді хто див. невіді*; *Та вже [ж] не хто — не інший, саме той,*

про якого йшла мова. — *Сам каже. Сам. Бачили? бачили?* *Червонопокийий та сердитий який.* — *Хто сам?* — *Та вже не хто — Колісник* (Мирний, III, 1954, 287); [П а р а в ь к а:] *Чуєте, тату, он Пантелей Іванович щось хоче вам сказати. [П і в е н ь:] Гусак? [П а р а в ь к а:] Та вже ж не хто* (Мик., I, 1957, 40); *Хто, як не... — саме той, про якого йде мова. Хто, як не Багіров, викрав у Трансильванії в німіцьку кухню з медовареною кашею і прогуркотів з нею серед ночі через уст нейтральну смугу?* (Гончар, III, 1959, 188).

4. Уживається з розділовим значенням — при зіставленні двох або кількох речень: одна (людина) — друга (людина), ті — інші (про людей, істот). *Троянці, як чорти, озлились. Рутулціві били наповал.. Хто рачки ліз, а хто простягся, Хто був шкереберть, хто качався. Хто бив, хто різав, хто колов* (Котл., I, 1952, 236); *Та як ушкварили — ой, лишенько жод! Хто в ліс, мовля, хто по дрова, Аж на весь гай луна гуде!* (Гл., Вибр., 1957, 132); [Є п и с к о п:] *Хто такі ми, щоб волю божу одмінати мали, кому рабом, кому з нас вільним бути?* (Л. Укр., II, 1951, 232); *Кипить робота. Хто на драбинах, приставлений до розкішних черешневих веж, а декотрі воліють і без драбини обходитись* (Гончар, Бригантіна, 1973, 145); // Уживається для виділення якої-небудь особи, істоти з ряду подібних; у сполученнях: хто-хто, а...; кого-кого, а...; кому-кому, а... і т. ін. *Чи й вигадає іграшку яку, чи поведи куди — уже хто-хто, а Карпо і дідька не зламається, поведе* (Мирний, I, 1954, 244); *Кому-кому, а кучому зась* (Укр. присл., 1963, 353); — *Пустино Іваніно!* — *тихо сказав він.* — *Кому-кому, а вам — грі! Ви вірите, що брешуть люди?* (Мирний, III, 1954, 160); — *Хто б, хто гарчав, А ти б мовчав, — Одтізала йому Хмелина* (Гл., Вибр., 1951, 144); *Хто вже хто, а він добре розуміється на такій тонкій справі, як фотопортрет* (Перв., Дикий мед, 1963, 373).

◇ *Хто де; Де хто* — в різних місцях. *По вечері гості примочуться, де кому вигідніше* (Коцюб., I, 1955, 173); *Хто куди [бачив]* — у різні місця; *врізнобіч. Батько грає, і Юрі здається, що він пливе на тих звуках.. Потім звуки враз пурхають, немов зграйка горобців, і з цвірілчанням розсіпаються, хто куди* (Смолич, II, 1958, 14); *На хutorянських волів теж марні надії: тільки-но стемніло, голоюго погоничі розбіглися хто куди* (Гончар, III, 1959, 224); *Хлопці позовалися в куці й відстрілювалися деякий час, але коли світ отамана дозволив утечу, всі порскнули — хто куди бачив* (Хотк., Довбуш, 1965, 361); *Хто що — один те, другий інше: Хто як — той так, інші інакше. Де його [жіночого майстра] тут дістати у Ковалівці, коли навіть чоловіки самі підстригають один одного. Хто машинкою, а хто й просто ножицями. А дітей стрижуть хто як умів* (Кучер, Труди любов, 1960, 279).

5. Уживається із значенням везначеності: хто-небудь, яка-небудь людина, істота; хтось. *От вони і стали розшукують людей, чи нема у кого якої роботи* (Стор., I, 1957, 48); *Його неначе хто руками здушив за горло і не давав дихати* (Н.-Лев., VII, 1966, 211); — *Ти — Чепіга, а не Чіпка. — крикне хто з середини — і ескупне Чіпку...* (Мирний, I, 1949, 142); — *А х має те, як-ем це слово почула, то так, якби мене хто довбнею по голові вгатив* (Март, Тв., 1954, 71); *Як впаду і скажу, що не маю снаги. — Чи хто буде мене рятувати, Як почнуть кепкувати з мене злі вороги — Чи хто буде і з них кепкувати?* (Рильський, I, 1960, 110); // У реченні, яке виражає питання. *«Чи то ж є хто зараз там?» — неспокійно думав Бондаренко, піднімаючись сходами на другий поверх* (Головко, II, 1957, 462);

— То чого ж ти все-таки втік? Покридив хто чи сумно стало? (Гончар, Бригантина, 1973, 80); — А він тоді й питає: — Може, хто добавки хоче? (Тют., Впр, 1964, 337); // У складі деяких сполучень: байдуже яка людина, будь-яка з можливих. Благослови господь: се хоч кому пара (Барв., Опов., 1902, 104); Не знати хто, як і звірки дістав такі вісті — нібито в місті щось страшне діється зараз, такий бій (Головко, II, 1957, 336).

○ Бог (біс, дідько, чорт і т. ін.) знає хто — невідомо хто; Хоч когось — будь-яку людину; усякого, кожного. — Нічого не скажеш, — крутив головою Мусій, — біда хоч кого навчить на скрипку грати... А я й не думав, що ти такий молодець, Катерино (Перв., Материн.. хліб, 1960, 137); Хто б там не був див. бунт; Хто завгддно див. завгддно; Хто (його) знає див. знати.

ХТО-БУДЬ, кого-будь, займ. неознач., розм. Абихто, хто-небудь, кожний. З церкви виходив [Юріштан] — не відіб'ється: той просить ласки зайти до хати, той кличе на обід, той до корчми. Та все не хто-будь, все багачі, перші газди (Хотк., II, 1966, 113).

ХТОЗНА, присудк. сл., розм. Невідомо, віхто не знає. Коли позичав — знаю, а коли віддам — хтозна! (Укр. прпсл., 1963, 312); Люба Олеся! Вчора отримала твої листи і переслала твого листа в Париж, бо наші ще нема досі, може, через тиждень придуть (а хтозна, може й пізніше) (Л. Укр., V, 1956, 154); Хтозна, скільки б це так говорив Ковалів, якби його не перебив Бачура (Чаб., Тече вода..., 1961, 82); Барклай і сам розумів, що... треба спинити Наполеона, бо інакше становище стане нестерпним і хтозна, чим все це закінчиться (Кочура, Зол. грамота, 1960, 114); Дуже спокшала думка постукати в вікно і попросити притулку. Але хтозна, чи добра душа зустріне вітначок (Хижняк, Тамара, 1959, 260).

ХТОЗНА-ВІДКІЛЯ (з підсил. част. хтозна й відкіля), присл., розм. Невідомо, з якого місяця. І сонце — хтозна-відкіля вляглося! — Гарячий одсвіт кидає на стіни (Рильський, II, 1960, 95).

ХТОЗНА-ВІДКОЛИ (з підсил. част. хтозна й відколи), присл., розм. Невідомо, з якого часу. — Кілька слів з приводу виступу товариша Поповича. Стара, набридла пісня. Чуюмо ми її вже хтозна й відколи (Головко, II, 1957, 463).

ХТОЗНА-ДЕ (з підсил. част. хтозна й де), присл., розм. Невідомо, в якому місці; далеко. — Так баба з переляку померла, а дівчата — одна в Німеччині, а друга хтозна-де (Довж., I, 1958, 366); Чорне поле стемніло. Задув вітер! Просто з ріллі знявся вишор і поніс взору пилочки, сухе листя і — хтозна-де везтий — шмат пачки з сигарет «Верховина» (Бабляк, Літовис..., 1964, 90); Озираються [хлопці], а білки стоять хтозна й де, він за п'ятеро (Тют., Впр, 1964, 138).

ХТОЗНА-ЗВІДКИ (з підсил. част. хтозна й звідки), присл., розм. Невідомо, з якого місяця. Як от, хтозна-звідки, хмари узялись: Небо вдягнули у чорні шати, На землю спустились дощиком і снігом (Коцюб., I, 1955, 429); — С-с-с, — знову засичав Марко і зіщулювався від болю. — Прямо в гурт влучило. С-с-с... І хтозна-звідки вона й прилетіла... (Тют., Впр, 1964, 491); — Коли це — щось у хату. Пробився парубок хтозна й звідки (Ю. Янов., I, 1954, 19).

ХТОЗНА-КОЛИ (з підсил. част. хтозна й коли), присл., розм. Невідомо, в який час; давно. Із Гармашиної розповіді він знав, що Артем з Христею розлучився ще хтозна й коли (Головко, А. Гармаш, 1971, 551).

ХТОЗНА-КУДИ (з підсил. част. хтозна й куди), присл., розм. Невідомо, в яке місце. Але коли починався бій, тоді тримайся! Тоді він цілісіньку добу не злавив з коня, гасяючи то на передній край, то в боєпостачання, то хтозна-куди, і все горіло на його шляху (Гончар, III, 1959, 188); — Розшукав я очима свою хату, думаю: оце хлопці на вигоні в клози граються, пишучи майструють, а мене ведуть хтозна й куди (Тют., Впр, 1964, 29).

ХТОЗНА-ПОКИ (з підсил. част. хтозна й поки), присл., розм. Невідомо, до якого часу; довго. Останню листівку з отих, що мати тоді привезла з міста, беріг хтозна й поки, напам'ять вивчив (Головко, II, 1957, 405); Він став розповідати, як йому сьогодні пощастило: він зловив такого сома, що коли його пробади, то вистачить ходити в кіно хтозна й поки (Тют., Впр, 1964, 449).

ХТОЗНА-СКІЛЬКИ (з підсил. част. хтозна й скільки), присл., розм. Дуже багато. Дощ пройшов — і Київ зеленіє, Як і в дні Шевченка зеленіє: Крыла вгору носить у надії, Воскресаючи, прекрасній Львів. Це весна, що на землі була Хтозна-скільки років і століть (Рильський, II, 1960, 299); Снігу випало хтозна-скільки (Допч., V, 1957, 204); Весняна сесія скоро, знову в інституті багато роботи, а часу в неї мало. Та ще й Стюпа Матюшенко хтозна-скільки забирає (Собко, Матв. затока, 1962, 307).

ХТОЗНА-ХТО, хтозна-кого (з прийм. хтозна в кого, хтозна до кого і т. ін.), займ. неознач., розм. Невідомо хто. «Як вони схожі один на одного. А ми з Тимком не такі. Хтозна в кого й повадалися. Мабуть, у матір» (Тют., Впр, 1964, 397).

ХТОЗНА-ЧИЙ, я, с, розм. Невідомо чий. ХТОЗНА-ЩО, хтозна-чого (з прийм. хтозна з чого, хтозна до чого і т. ін.), займ. неознач., розм. Невідомо що. Гарфіяка замовкла. Їй було досадно. Мати хлипа, а хтозна-чого (Коцюб., II, 1955, 50); Сашкові потрібна була добра хвилина, щоб... зібратися з думками, які він, тільки побачивши Галю, враз розгубив, хтозна-чого... (Смолнч, V, 1959, 537); Острах запанував людьми. Уночі хтозна від чого хлипали двері, шпестіло по хлівах сіно, щось перешіптувалося (Тют., Впр, 1964, 390).

ХТОЗНА-ЯК (з підсил. част. хтозна й як), присл., розм. 1. Невідомо як. Бабуся переждала трохи, поки зашгло все, та до мене... А я не можу.. встати... Так вона відірвала все силоміць мої руки і вже хтозна-як довела мене до постелі (Хотк., I, 1966, 70).

2. Дуже, страшенно. — І все-таки він змінився. От я його сьогодні побачив і зрозумів — гірко йому, важко хтозна-як, але це вже не той Леонід Іванович... (Собко, Срібний корабель, 1961, 235).

ХТОЗНА-ЯКНИЙ, а, е, розм. 1. Невідомо якпій. Чого тільки не було в Гарсовому дзоті, — два автомати, ..хтозна-які пляшки, банки, диски, бляшанки (Довж., I, 1958, 370); Цей дріт приносить телеграми Хтозна з якої даліни (Рильський, Сад., 1955, 22).

Хтозна-яким чіном — невідомо як. Хтозна-яким чином йому завжди було відомо все, що робиться в кожній хаті (Довч., V, 1957, 31).

2. Величезний, страшенний. — Скажіть, тітонько, коли ця проклята війна спінчиться? — ..А я ж, кажу, звідки знаю? Одне б'ються та й б'ються, та лізуть на смерть, на хтозна-яке каліцтво (Довж., I, 1958, 368).

ХТОКАЛО, а, ч., розм. Людина, яка питає «хто». [Степан:] Зостанься ж біля хати, а я... Часом надійде... [Хведоска:] Хто? [Степан:] Хтокало! (Кроп., II, 1958, 52); — Чого це ти, Чіпка, як мила з'їв, — питає [Лушнін]. — Чого ти журишся? — Хто

журитись? — твердо одказав Чіпка. — Хтокало... (Мирний, I, 1949, 288).

ХТО-НЕБУДЬ, кого-небудь, займ. неознач. Яка-небудь людина, байдуже хто. *Еней стояв і дожидався, Щоб вийшов з хати хто-небудь* (Котл., I, 1952, 115); *Уже Марко чумакує і восени не ночує Ні під хатою, ні в хаті... Кого-небудь треба святать* (Шевч., I, 1963, 315); — *Покохаймо кого-небудь, Марусе! — жартую. Маруся нічого не одказала* (Вовчок, I, 1955, 197); *Давид звеліє йому додому йти, а він тут і сам із мливом управитись. Коняку згодом хай пришло з ким-небудь* (Головко, II, 1957, 36).

Хто-небудь з... — один з багатьох (з кількох). *Іноді матінка, видно, для самозаспокоєння, зверталася до кого-небудь із присутніх* (Тют., Вир, 1964, 59); **Хто-небудь інший див. інший.**

ХТО-НЕ-ХТО, когб-не-когб, займ. неознач., розм. Те саме, що дехто. Деякі [оборонці] попадали у ставок на глеїсте дно і тільки хто-не-хто від біди втік (Стар., Облога..., 1961, 54).

ХТОСЬ, когось, займ. неознач. Якась людина, істота. *Хтось живе — наживеться, а хтось живе — нагорюється* (Укр. присл., 1963, 37); — *Увійди та одпочинь, дитино, — промовив хтось тихо й поважно* (Вовчок, I, 1955, 10); *Лист муляв в кишені. Треба через когось послати* (Коцюб., I, 1955, 410); [К о с т ь:] *Не бійтесь: знайдеться хтось, що й без мене проведе* (Вас., III, 1960, 171); *Я йду, йду — Зворушений Когось все жду — співаючи* (Тич., I, 1946, 30); *В уяві стали очі карі, Вони зоріють і зовуть... Од них яснїє дивно путь, неначе струни на гітарі перебирав ніжний хтось...* (Сос., I, 1957, 410); *Кимсь наполохани, з-під дазу злетїли кажани* (Бойко, Ростїть..., 1959, 73).

Хтось із (з)... — один з багатьох (з кількох). — *Та й глибина [глибина] там яка! — сказав хтось з хлопців* (Мирний, I, 1954, 249); *Подзвонив комбат і передав Сагайдї командування ротою, доки четвертий відділ пришло когось із резерву* (Гончар, III, 1959, 123); **Хтось інший див. інший.**

ХТОСЬ-ТО, займ. неознач., розм., рідко. Те саме, що хтось. *Кажуть, що хтось-то підглядав, що як голми Костевї лоб, так буїцїмто в нього покотилися з очей двї слізки...* (Кв.-Осн., II, 1956, 387); [К р и в л о:] *Розказував якийсь чоловік, що десь-то та хтось-то усіх товаришів повиликав на своїм надїлі* (Кроп., II, 1958, 114).

ХУ, виг. 1. Уживається для вираження докору, досади, презирства, огиди і т. ін. *Це в тюрмі він? У тюрмі! Так і є. Грати он залізнї.. Бляцїний он червоїють на нїз... ху... пороздавлїванї* (Тесл., 3 книги життя, 1949, 90); — *Ху, чорт, як не добре вийшло* (Тют., Вир, 1964, 477).

2. Уживається для вираження стомленості, знемоги і т. ін. *Зупинився мій товариш. — Ху, — каже. — Заморився* (Хотк., I, 1966, 168); — *Ху-у! заморився! — сказало Візало і по стопу почало спускатися на поляну* (Мирний, IV, 1955, 303); — *Ну, — каже цар, — це й дудка! Ху! Хай йому хрін!* (Тич., I, 1957, 146).

3. Уживається для вираження полегшення, задоволення. — *Пане підполковнику! — здивовано і радісно скрикнув агент. — Ху! Перелякали ж як мене. Я вже чортї-що подумав* (Стельмах, II, 1962, 81); — *Ху-у!.. Як приємно се [одеколон] освїжася! — Потер [Аркадій Петрович] долонєю груди* (Коцюб., II, 1955, 383); *Ху! От і перша гілляка. Тепер уже діло піде швидше* (Смолич, II, 1958, 48).

ХУГА, и, ж. 1. Сильний вітер із снігом; завірюха, хуртовина. *В глибоких замети брѳають конї, Хуга заміта снігом дорогу, Мов некло у полі — світа не видко!* (Коцюб., I, 1955, 430); *Був темний вечір. Хуга*

вила і рвала стрїхи з бідних хат, і снігом нам у вічі біла, Моя завертала нас назад (Черн., Поезїї, 1959, 93); *Пробуджувались од довгого сну бляклї, притолочені, прибитї хугами і морозами озими* (Ряб., Жайворонки, 1957, 135); * *Образно. Крїзь хуги свинцевї, металї залїзнї Ми щастя виносим з найтяжчих шляхів... На крилах безсмертя підносимь Вітчизна і славимь навїки звитяжцїв-синїв* (Стельмах, V, 1963, 42); *Буде знову вишнєва хуга, Приїде іншим травневий цвіт* (Мас., Поезїї, 1950, 195); *Вона не любить? Серця хуга тобі чужа і навїсна. Настане час, ти стрїнеш друга, з любов'ю вернешься весна* (Сос., II, 1958, 68); * *У порівн. Та роки йдуть і дні, як хуга...* (Сос., II, 1958, 356); *І! рідко. Сильна буря взагалї. Після мовчанки він знову заводить мову про канал: — Як приїде велика вода, то змінить весь край. Уволю нап'ється дніпровий стїн і зазеленїє... А то ще літо уповнї, а вже тут згорїло все, гаряча хуга свистить, куряву жене* (Гончар, Тронка, 1963, 312).

2. перен. Чвара, колотнеча, сварка. *Князь стоїть, мов тороплений, бо це й до себе не прийшов за великим гвалтом помїж військом. У Московщинї він зроду такої хуги не бачив* (П. Куліш, Вибр., 1969, 171).

ХУГОВІЙ, ю, ч. Те саме, що хуга. *Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало перекосній річчинї пишню зацїтати цвоєски і вигорати на літо, мокнути восени і замерзати на зиму, подї по нїй ходили лютї і проклятї хуговї* (Ю. Янов., II, 1958, 180); *Вниз по бїсїєю свистїли, як у трубу, вітри з Заполяр'я, гасали білі хуговї* (Гончар, III, 1959, 180).

ХУДАК, а, ч. діал. Білвняк. *Нехай багач дивиться, як худак живиться* (Номис, 1864, № 1606).

ХУДЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до худий¹. *Недалеко над високим обривним глинищем біля самої прїви стоїть худенька, аж світїтьма, дівчинка* (Крот., Сини..., 1948, 17); *Так од світання до пізньої ночї Бігас, носитьма білка маленька, Дуже худенька і стомлена дуже* (Воронько, Мирний неспокїй, 1960, 53); *Бїжу туди — і на порозї мене опїкають двї жаринки Стасевих очей, і двї худенькї ручки притискають до грудей пукалку з бузкинї* (Коцюб., II, 1955, 258).

ХУДЕСЕНЬКИЙ, а, е, пестл. Дуже худий (див. худий¹). *Вона вирвала бадилїну нехворощї і знала додому худесенькї овечата* (Н.-Лев., III, 1956, 329); *Широкоплечий військовий... жидавна маленьку худесеньку дружинку сердитї поглядї* (Тют., Вир, 1964, 59); *Нахилилась голівонька, Пасмо звисло на щоці... і мелька невпинно голка У худесенькїй руці* (Піснї та романси..., II, 1956, 177).

ХУДИЙ¹, а, е. Який має виснажене, тонке, сухорляве тіло. — *Як ти змарїла, Гаїночко! — промовив Зїнько... — Сам гарний жовтий, як віск, а худий, як скїпка, це й очї позатагало* (Гр., II, 1963, 483); *Людина була настїльки худа, що коли вона витягла з-під ковдри руки, Тамара жахнулася — це були не руки, а обтяненї шкірою палички* (Хижняк, Тамара, 1959, 206); *Вона втягла щоки і пустила під лоб очї, щоб показати, який він худий* (Тют., Вир, 1964, 156); * *Образно. А мїсяць худий, змарнїлий — повилиначо ребра...* (Сос., I, 1957, 61); *І! у знач. їм. худий, дого, ч. Худорлява, виснажена людина. Поки гладкий озудне, то худий здогне* (Номис, 1864, № 5678); [Г е т е р а:] *Сей варвар африканський певне добре з левами емїв битись...* *А худого я б віддала пантерї...* (Л. Укр., II, 1951, 526); *І! Про частини тіла. Худе та помороче бабине лице аж зчорніло, неначе землею припало* (Н.-Лев., VI, 1966, 410); *Полилась йому... слїзюва скупувата На щоки худї та запалї* (Мал., Звенигора, 1959, 232); *Демис сидячи спав, упершись худими ногами-котурнами в протилежну*

стіну (Дмит., Наречена, 1959, 152); *Образно. Місто зустріло нас сумно. Болісно випиналися в небо худі ребра старовинних соборів (Збав., Єдина, 1959, 87); // підсил. Дуже виснажений (у сполученнях-повторах). На полу, на рядні лежить старенька, худя-худя, як шкелет (Кв.-Осп., II, 1956, 464); Як тяжко перетворила Вікторія, худя-худя, бліда і висохла вся (Хижняк, Тамара, 1959, 219); // Нежирний (про м'ясо). При недостатній кислотності шлункового соку зворий харчується так. Йому дають м'ясні супи з свіжого худого м'яса (Лікар. росляни..., 1958, 225); // Виснажений, бідний (про грунт, рослинність). Тут на полі скупим і худім, Наче терен на ріки [ріні], Виростають цінкі і тверді До великої міни (Фр., XII, 1953, 526); Садовк хирлявий, шпитальний — сім пар калік дерев, худі куцики, мов витяжені з солдатської юшки (Хотк., II, 1966, 370); // Слабій, скупий, хисткий (про світло). Через віщо я сиджу тут уночі, в моїй робітні, ..серед непевного блиску очей і тіл моїх академічних студій, сон яких тривожить одинока свічка своїм худим вогником? (Коцюб., II, 1955, 436).

ХУДІЙ², а, є, заст. Негарний, нехороший, поганій. Худій мир гірше лихої сварки (Номис, 1864, № 3282); [П г в а т:] Скільки у нас уже гетьманів було: пропали через військової чвари! [П а в л о:] Які через чари, які через худий розум, а які через кривду свою (Кост., I, 1967, 149); [О м е л ь к о:] Дай же, боже, гуляти нам тихо, без сварки і без худого слова! (Кроп., I, 1958, 82); Старший староста ї каже:—...А що ми люди чесні і без худой науки, то от вам хліб святий у руки (Кв.-Осп., II, 1956, 56); // у знач. ім. худе, дого, с. Що-небудь погаве, недоброе, зло. Горілка багато шкоди робить: вона і розум затьмиває [затьмарює] і на худе штовгає (Укр. присл... 1955, 207); // Недобрий, лихий. Кажуть же, що ї хороша слава далеко йде, не тільки худя (Барв., Онов... 1902, 216).

ХУДИНА, і, ж., діал. 1. Абстр. ім. до худій¹. Жазливий він [Корж] своєю худиною, довжелезний, кістлявий, зарослий клоччям волосся (Тулуб, Людолови, I, 1957, 378).

2. Виснажена тварина. Худину таку купив, що лиш шкіра та кості, а ората чим? (Сл. Гр.).

3. збірн. Худоба (у 1 знач.).

ХУДІВКА, и, ж. 1. Пестл. до худоба 1. Сіно вигнано, — нічим худітку прогудувати до весни (Фр., I, 1955, 131); Пастухи, що недалеко пасли, полишали худітку і стали підходити до веселих співаків (Кобр., Вибр., 1954, 158); Він [ватаг] серцем чує, а з глибоких долин, де киплять ріки та руть береги, з тихих осель і царюнок котяться вгору, на поклик весни, жива хвиля худітки, і під ногами її радо зітхає земля (Коцюб., II, 1955, 320); Добре сіно цього року! Буде чим годувати худітку (Чаб., Балкан. весна, 1960, 383).

2. діал. Зменш.-пестл. до худоба 3.

ХУДІБНИЙ, а, е, заст. Який має худобу; заможний. Понадівсь на неї найперший парубок на все село. А в нас, то парубок до вдови, да ще й на діти, не великі кваліться. Да ще й без худоби вдова, а сам він худібний (Барв., Онов..., 1902, 422).

ХУДІБОНЬКА, и, ж. 1. Пестл. до худібка¹. Найхали пани Та ще й орандарі Воли й вози забирають... Гей, беріть же ви Усю худібоньку: Не маю вам що казати! (Укр. лір. пісні, 1958, 524).

2. діал. Пестл. до худібка 2. — Бог покарав мене: я погорів; Уся худібонька пропала, Неначе язиком корова ізлизала... (Гл., Вибр., 1951, 33).

ХУДІБЧИНА, и, ж. 1. розм. Те саме, що худобіна 1, 2. Брав мене ти біду; але все ж я мала Скрижю, худібчину і добра чимало (Шог., Поезії, 1958, 228);

— Я собі пишу про нещасливу долю, а сам не журюсь, бо маю п'ятдесят десятин землі і худібчини чимало (Сам., II, 1958, 120); У однім селі жив піп та попада; біля їх рядом жила одним-одна бабуся. Бабуся та була вбога, тільки й худібчини в неї, що мала вона курочок (Україна..., I, 1960, 147).

2. діал. Пестл. до худобіна 4. Поховали батька бра-ти, худібчиною стали ділитися. Жаленько було Ми-хайлові попускати братові більше города, та така батькова воля — попустив (Тесл., 3 книги життя, 1949, 106).

ХУДНЕННЯ, я, с., розм. Дія за знач. хіднути. **ХУДНУТИ**, ну, веш; мн. ч. хіднув, нула, ло і худ, ла, ло; недок. Ставати худим або худішим, втрачати на вазі. — Ти все худнеш та мізерниєш, аж дивитись на тебе жалко... — сказала Гризельда (Н.-Лев., VII, 1966, 187); Вона жаріла, блідла, худла. Батьки занепокоїлися її здоров'ям і стали удаватися до лікарів за порадою (Кобр., Вибр., 1954, 92); Варка примічала останні дні, що діти почали худнути, стали жовті і якісь кволі без свіжого повітря (Кучер, Голод, 1961, 97).

ХУДО¹, заст. 1. Присл. до худій². Худо жити, моя матусенько, за п'яницею (Барв., Онов... 1902, 270).

2. у знач. присудк. сл. Те саме, що погано 5. Ой як же їй худо буде, Вона мене лаять буде (Чуб., V, 1874, 810); — Не плач, діво, тут тобі худо не буде, — умовляв її дворник [двірник] (Мирний, IV, 1955, 172).

ХУДО², а, с., заст. Щось погане, неприємне; зло, лихо. — Тепер я сама тебе поцілюю аж тричі, бо знаю, що й в тебе на думці нема ніякого худя (Кв.-Осп., II, 1956, 47); — Що ж... нема худя без добра, — сказав тихо [старий] (Ряб., Золототисячник, 1948, 47).

ХУДОБА, и, ж. 1. збірн. Чотиринні свійські сільськогосподарські тварини. Один Рябок, один, як палець, не дрімляв, Худобу панську, мов брат рідний, доглядав (Г.-Арт., Байки..., 1958, 49); Знайшовся такий чоловік з другого села: — Віддай, — каже, — твою дочку за мою сина, то побачиш, яка з неї буде невиниця хазайка. — Добре, — каже батько, — віддам, і з нею, як сказав, третину худоби (Стор., I, 1957, 27); Раз Андрійко, як і завжди, пас худобу: пару конячок, корову та двох телят (Коцюб., I, 1955, 442); У кошарах тихо режигала худоба... (Десняк, Десну..., 1949, 241); Молочна худоба; *У порівн. — Не можна довше стерпіти! Не можна! Пани рижуть нас, як худобу на м'ясо, як овець! — загула громада (Н.-Лев., VII, 1966, 139).

△ Велика роділа худоба див. великий; Голландська худоба див. голландський.

2. перен., розм., лайл. Те саме, що бідло 2, 3. — Пани як пани. Що ми для них? — худоба! Бувало роби хоч перервись, очі на лоба лізуть. А зарч вівом: злевтяк та борць з червивою таранею (Головко, II, 1957, 195); Його дружина За предковічним звичаєм тесурським Йому дітей родила у хліві, Бо породила — то, мовляв, худоба... (Рильський, III, 1961, 163); — За кучму сю твою велику Як дам ляца тобі я в пилу, То тут тебе лізне і чорт! І очі видеру із лоба Тобі, діявольська худоба (Котл., I, 1952, 83); Його промова перепліталася із найрізноманітнішими лайками, але щодо змісту — була дуже коротка. Всі вони — худоба і лайно (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 75).

3. збірн., діал. Майно, скарб. Я, бувало, і тому [рам'ю] рада. Хоч переміна буде, думаю, Та виберу вільну частину, позишаю, та й пошину або керстятку або спідницю. Ото і все мов збіжжя і вся худоба! (Мирний, I, 1954, 72); А старости все своє та своє торочать: і скоту багато [у молодого], і воли, і корови, і коні, і всяка худоба (Григ., Вибр., 1959, 37).

ХУДОБІНА, н, ж., розм. 1. Окрема чотирьного свійська сільськогосподарська тварина. Сіромастий кінь, якого запрягав Лук'ян Дарій в легенький візок тільки для особистого виїзду, був худобиною розумною і сумирної вдачі (Ішук, Вербівчани, 1961, 161); Не огляне пастух байського косяка, заріже вовк худобину, мусить наймит відробити за неї (Допч., I, 1956, 116); *У порівн. — Цілий вік свій я гарувала, ночі не досипала, робила тяжко, як та худобина, та й не собі, не собі (Март., Тв., 1954, 79); Усім тілом випростався чоловік і навіть руки не схотів паскудити: гупнув ногою Терентія, мов худобину, і той, перегиляючись, полетів спиною до одвірка (Стельмах, I, 1962, 180).

2. збірн. Те саме, що худоба 1. [Сокурєнко:] Так подумайте ж самі: він чоловік убогий, сім'я у нього яка, діточки маленькі, худобини ніякої, одна одним парка волків (Кроп., I, 1958, 127); Батько дуже відкався, тільки щось траплялось з коровами чи телятами. То як же може Степан не врятувати худобину, що марно гине? Це ж добро всього народу! (Кол., Сон. ранок, 1951, 11); Стояла літня спека. Це був той час, коли все живе товстєля в затінку: кури принишкли в лопухах за клунями, собаки лежать з висунутими язиками, мов неживі, а худобина, помітивши здалеку колодязь, біжить, начебто рій гедзів знає за нею (Томч., Готель., 1960, 241).

3. перек. Те саме, що бідло 2, 3. — Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? — Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік з худобою, сам худобиною став (Коцюб., II, 1955, 17); — Там хлопці пруть німця, лють кров, а ця худобина грає в очко? Та як же це так? (Тют., Вир, 1964, 484); [М а т р о в а:] Та ти, худобино якась, чи я тобі не казала, щоб не смів до коршми [корчми] заглядати? (Фр., IX, 1952, 404); — Слухай, худобино! — верещить пан Деричківський, — маж дами на мене голос! (Март., Тв., 1954, 50).

4. збірн., діал. Те саме, що худоба 3. А якось-то наверхнулася [дівка] у свою свободу, бачить, що Пархиз, зоставившись після батька сам собі господар, не зна нічого і не вміє пінци ні у чому звести, а худобини до гаспиди (Кв.-Осп., II, 1956, 471).

ХУДОБИНКА, в, ж. 1. Змеш.-пестл. до худобіна 1, 2. [3-й чоловік:] Худобинку треба шанувати, бо вона — німий язик... (Кроп., II, 1958, 497); Ото краму того набдав [баба], попродасть, гроші віб'є, купить худобинку: коненята, бички, овечатка (Дн. Чайка, Тв., 1960, 82).

2. діал. Змеш.-пестл. до худобіна 4. І що в у нас, точ скотинка, точ хлібець на току, худобинка у скриньці, так сьому так усе без порчі й бити? (Кв.-Осп., II, 1956, 22).

ХУДОБКА, в, ж. 1. Пестл. до худоба 1. Він, сердешний чоловік, побивається; звісно — хазяйки нема, а худобка, а господи, а самому ніколи (Дн. Чайка, Тв., 1960, 31); — Коні в нас будуть, баю, не турбуйся. І худобка буде (Допч., I, 1956, 154).

2. діал. Змеш.-пестл. до худоба 3.

ХУДОБНИЙ, а, е, діал. 1. Худібний.

2. Бідний. Мені дай поки худобний сироті (Сл. Гр.).

ХУДОБОНЬКА, н, ж. 1. Пестл. до худобка 1. — Та вже хоч і невеличка худоба, та загорювана. Цілий вік жінка працювала — невіддала, недопывала, та тобто тепер свою худобоньку на людську волю віддавати! — мовила Мотря (Л. Янов., I, 1959, 58).

2. діал. Пестл. до худобка 2. Старі були собі замуженькі хазяїни і як пожирали, то зоставили діткам чимало-таки худобоньки, а особливо тієї скотини (Стор., I, 1957, 43).

ХУДОБ'ЯЧИЙ, а, е. Прикм. до худоба 1. Так йшло життя худоб'яче й людське, що зливались до купи, як два джерельця у горах в один потік... (Коцюб., II, 1955, 336); До підня людський і худоб'ячий потік уже зали вулиці Геліополя безперервно галкою (Смолч. Прекр. нагастр., 1956, 414); Але й зараз дядько Антон, кульгуючи та бокуючи, міг вискочити на будь-якого жереба, кліщем в'ястись у нього та й переганяти худоб'ячу злість на піну (Стельмах, Гуси-лебеді., 1964, 150); // Який належить худобі. Клатті перегилої соломи, косми худоб'ячого волосся, обструзаного зі шкіри, купи грабарського ванна та товченого, перекашеного лубу... — ось що складалося на зовсім не принабний пейзаж (Фр., IV, 1950, 201); Він... заходить на просте селянське подвір'я. Воно не лементує лихими собаками, не відсапується худоб'ячим подихом (Стельмах, I, 1962, 649).

ХУДОЖНИК, а, ч. 1. Творчий працівник у галузі образотворчого мистецтва; живописець, графік, скульптор. Скінчивши Академію і ставши справжнім художником, Тарас Григорович задумав провідати рідний край (Мирний, V, 1955, 312); Я... влаштувався на роботу в редакцію харківської газети «Вісті ВУЦВК» як художник-ілюстратор (Довж., I, 1958, 18); Під Києвом стоїть стара сосна. Її художників щось з двадцяти малювало (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 158); Експоновані на виставі [«Радянська Україна»] твори українських художників-пейзажистів відзначаються почитаним сучасності, задумовані і поетичності (Ком. Укр., II, 1960, 25); Майже все своє довге життя прожив у Феодосії великий російський художник-маринист Іван Костянтинович Айвазовський (Наука., 9, 1970, 16); Окрему групу ремісників [Київської Русі] становили особи, які займалися виготовленням книг. Сюди належать перенісучачі книг і художники-мініатюристи (Нарис стар. іст. УРСР, 1957, 429); За 50 років на Україні виріс великий колектив художників-графіків (Літ. Укр., 8.XII 1967, 1); // Майстер, що працює в галузі прикладного мистецтва (розписування тканин, різьблення по дереву і т. ін.). Тут [серед графського посуду] були виробу славетних італійських фабрик з малюнками відомих майстрів-художників — Франческо Гардуччі і Джорджіо Андреолі (Допч., II, 1956, 43).

Вільний художник — у дореволюційній Росії: а) звання, яке надавалось особам, що закінчили Академію мистецтв з малою срібною медаллю; б) звання музиканта з вищою музичною освітою; **Класний художник** — у дореволюційній Росії — звання, що присвоювалося особам, які закінчили Академію мистецтв із золотою або великою срібною медаллю.

2. Те саме, що митець 1. Різниця між мислителем і художником та, що в останнього сприйнятливість набагато живіша і сильніша (Про мист. театру, 1954, 67); Жити з народом, ділити з ним радість і горе і писати про нього правду — так розуміє Шевченко найвище поклонання справжнього художника (Матеріали з іст. укр. журналістики, 1959, 163).

Художник слова див. слово: Художник сцени — факівець у галузі театру.

◇ **Художник у душі** (по натурі і т. ін.) — людина з натурою, властивою людям мистецтва.

3. Той, хто досяг високої досконалості, справності в галузі мистецтва. Коли перед нами дійсно великий художник, то деякі хоча б з істотних сторін революції він [Л. М. Толстой] повинен був відбити в своїх творах (Ленін, 17, 1971, 194); Виразяючи інтереси не нації в загаль, а інтереси народних мас — більшості нації, Т. Шевченко в літературі, М. Лисенко в музиці стали завдяки цьому справжніми національними художниками

(Мист., 2, 1955, 21); У такій невеличкій приповідці [«Харитя»] та такого багато сказано! Та як сказано?.. Та так тільки справжній художник зможе писати! (Мирний, В, 1955, 377); Ми часто говоримо, і говоримо вірно, що біля джерел радянської літератури стоять Максим Горький і Володимир Маяковський. Різні то були люди, різні характери, дуже не схожі один на одного художники... (Рильський, IX, 1962, 183); // перен. Той, хто виявляє великий смак і майстерність у чомусь. Народ-великий художник, він завжди мислить конкретно. Співаючи про Леніна, він разом з тим співає і про створену Леніним Комуністичну партію, про побудовану ним багатонаціональну соціалістичну державу (Рильський, IX, 1962, 224); // чого, у чому. Фахівць у якійсьбудь сфері. Алезін був художником у шатах і розумів, що в мистецтві іноді треба більше відчувати, ніж бачити (Наука... 11, 1967, 62).

◇ Художник свого діла (в своєму ділі і т. ін.) — сиражний майстер своєї сирави. [Т р о х и м:] Шатра ваша відстає. [Г а в р и л о:] Треба, щоб вона не псувала усю картину Донбасу. [П а в л о:] Ви що ж, художниками стали? [Г а в р и л о:] Ми вель художники свого діла (Корн., II, 1955, 165).

ХУДОЖНИКІВ, кова, кове. Прикм. до художник; належний художникові. До художникової студії на антресоці заходило чимало різного простого люду (Кучер, У. Кармалюк, 1954, 124).

ХУДОЖНИЦЯ, і, ж. Жін. до художник. Зоставшись самотою, професор надумався та й пішов навідати художницю Петрову (Крим., II, 1972, 133); [Т о н я:] А яка [Сусана] художниця — розкіш. Зараз вона малює «Китайську казку» для нашого театру (Коч., II, 1956, 432); Художниця-самоук здобула визнання, їй присвоєно найпочесніше звання, її прийнято до членів Спілки художників (Чаб., Шляхам., 1961, 38); Художниці Петриківки не тільки створюють свої чудові вироби, але й передають досвід іншим майстрам-фарфористам (Мист., 5, 1960, 42); Щодо палітри, якою користувався виконавця орнаменту тарілки, може бути кілька думок. Або таке кольорове рішення виникло також під впливом українського народного мистецтва... або художниця використала у своїй роботі кольори посуду волютинського заводу (Нар. тв. та етн., 6, 1968, 90).

ХУДОЖНИЦЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до художник 1, 2. І я незчуєся, як ніби побачив цього живого свідка людської кривди не з батогом в руках на козлах, а в художницькій академії з пензлем у руці... (П.-Лев., VII, 1966, 292); Всією своєю художницькою практикою, всіма своїми усними і друкованими виступами Довженко переконує, що епістемство в режисурі кіно — річ дуже небезпечна (Мист., 5, 1964, 16); Життя народу завжди було головним об'єктом художницьких спостережень і досліджень В. Минка (Вітч., 1, 1972, 183); // Власт. художникові; творчий. Відчуття образних можливостей слова, ємність художньої деталі і тонкий гумор разом з гострою художницькою спостережливістю дають великі можливості для успішної праці в галузі малюк форм (Іст. укр. літ., II, 1956, 651); Коли зіставити ці два уривки — з Паустовського і Курпіна, — то легко переконалися, що головне в їх змісті в не так самі картини природи, зображені письменниками, як сприймання їх художницькою увагою, як характер асоціювання баченого з картинами, що відклалися в досвіді, легкість і простота малюнка (Талант., 1958, 63); Поки що жеш знайомий письменникові тип індустріального робітника... — але в всі підстави сподіватись, що художник такої широти й ґрунтовності, як Гончар, не зможе обійтись без глибокого художницького «освоєння»

цієї провідної постаті нашого життя (Про багатство л-ри, 1959, 231).

2. Стос. до творів мистецтва, їх створення. На мій погляд — у Вас дуже великий художницький талант (Мирний, V, 1955, 383).

ХУДОЖНІЙ, я, е. 1. Який стосується мистецтва, відтворення дійсності в образах. — Чому б нам не запровадити на класних зборах дуже корисний для нас огляд газет? ..На першому місці — «Правда».. А з інших газет — ну що ж? Інформація про новий художній твір або про видатну літературну подію (Донч., V, 1957, 393); У галузі перекладів художньої прози працювали в XIX столітті такі майстри, як Достоевський, Тургенєв, Толстой (Рильський, IX, 1962, 69); Наукова творчість відрізняється від художньої, в якій ні спадковність, ні колективність праці не відіграють особливої ролі і яка тому завжди позначена більш різко вираженою індивідуальністю (Вибір. праці М. Г. Холодного, 1970, 416).

Художніс слівом див. слівом; **Художній** світ див. світ; **Художній** фільм — кінокартина, що відтворює дійсність в художніх образах. Видатні діячі нашої кінематографії і музичного мистецтва завжди вважали музику невід'ємною частиною художнього фільму, рівноправним чинником драматургії кінотвору (Мист., 3, 1959, 24); **Художня література** див. література; **Художня** передача (радіопередача) — трансляція творів мистецтва (по радіо). Внаслідок впливу кіно, художніх радіопередач, телебачення збагатилося життя і самого театру, не кажучи вже про драму як рід поетичного мистецтва (Рад. літ-во, 6, 1971, 74); **Художня** самодіяльність — одна з форм народної творчості в СРСР, яка включає переважно виконання творів мистецтва аматорськими колективами. Висвітлення розвитку масової художньої самодіяльності в галузі пов'язаності словесного, пісенного і музичного радянського фольклору, набутий у цій діяльності досвід мають виключно важливе значення (Нар. тв. та етн., 2, 1957, 22).

2. Який стосується діяльності в галузі мистецтва, пов'язаний з мистецтвом. У кожній роботі велику вагу має не тільки її зміст, а й те — як той зміст вироблено. У художньому ж ділі — це дуже важна справа (Мирний, V, 1955, 396); Свою власну характеристику я почну з того моменту, коли я складаю конституцію, що їй підлягав би я сам, керуючи художньою роботою на кінофабриці (Ю. Янов., II, 1958, 31); Художня пропаганда й заповнення мистецькими вправами часів відпочинку тощо — питання організації побуту (Е.Лан, II, 1958, 183); // У назвах осіб і органів, які віддають діяльністю в цій галузі. Мою поезію на фабриці мало хто помітив. Хіба що щирі читачі директорських наказів прочитали другого дня, що «такого-то зараховується на посаду художнього редактора фабрики» (Ю. Янов., II, 1958, 18); І вже малюється перед нами у незрівнянній своїй красі Київ, і жде там праця, який віддавав Михайло Іванович [Донець], чи то виступаючи на сцені або в концерті, чи то беручи участь у художній раді театру, усе своє кипуче ставо (Рильський, Бєч. розмови, 1964, 55); // Який стосується діячів, працівників мистецтв. Художніс середовище; Художні сили; // Який виробляє декоративні деталі й декоративно оформлені предмети побуту. — На землі оцій порожній Скоро виросте у нас Цех гончарний, цех художній (Дор., Серед степу..., 1952, 122); Традиційні художні промисли є одним із національних скарбів, коштовною перлиною вітчизняної культури, міцною основою для розвитку всього декоративно-прикладного мистецтва (Образотв. мист., 3, 1975, 20); Художня промисловість

// Який стосується навчання, підготовки працівників мистецтв. В Українській РСР створена сітка дитячих художніх чотирирічних шкіл, які даватимуть дітям загальнохудожню освіту (Мист., 3, 1962, 12); А тут же Олександра Вишніці в художнє училище ходити почав (Мур., Бук. повість, 1959, 134); Торік вона закінчила художній інститут (Грим., Син., 1950, 19).

△ Художнє ткацтво див. ткацтво.

3. Який стосується творів мистецтва. А перед ним по стінах барвисті художні орнаменти, що їх виставив на огляд колега Артур Берестецький, вчитель малювання та співів (Гончар, Бригантіна, 1973, 47); Варто сказати, що художній портрет на порцеляні — це той новий і дорожочиний вклад, який внесли до українського прикладного мистецтва радянські майстри (Вол., Дні., 1958, 23); З бронзи виливають найрізноманітніші деталі, їх використовують для художнього ліття (Метод. вилк. фрез. спр., 1958, 44); — Чеське скло — розповідає.. Іржі Нейбауер, — представлено [на виставці «Сучасне чеське скло»] в двох основних видах: побутовий, так званий «сортовий посуд», і чисто художнє скло — предмети, що в творах мистецтва (Веч. Київ, 19. I 1974, 4); Художня виставка; // Який стосується способу виготовлення творів мистецтва. Везли [опішняці] в Каховку свої знамениті вироби, дзвінкий та яскравий посуд, відомий усій Полтавщині своїми чудовими якістьми та майстерним художнім розписом (Гончар, Таврія, 1952, 25); У Косові працюють фабрики художніх виробів та керамічні майстерні (Нар. мист., 1966, 8); Художньою гладдю вишивають панно, подушки, картини, серетки, доріжки, скатерті і т. ін. (Укр. нар. худ. вишив., 1958, 71).

4. Власт. творам мистецтва; естетичний. Настую образу вразила така дівча, художня краса, вразила її артистичне почування (Н.-Лев., IV, 1956, 230); Зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї (Л. Укр., VIII, 1965, 159); Характерно, що деякі художні неологізми з'являються у різних авторів часом, певно, не як запозичення, а як наслідок самостійної словесної творчості (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 103); Соціалістичне суспільство кровно зацікавлено в дієвості художньої істини і краси (Талант..., 1958, 100); Осиповська «Енеїда», як це вже не раз відзначалося й як показує на переконливих прикладах автор вступної статті дві рецензовані книги І. Бромлім, не може бути навіть віддалено порівняна з «Енеїдою» Котляревського по художній силі та ідейній глибині (Рильський, IX, 1962, 107); Художній образ; Художній стиль; // Який відповідає вимогам мистецтва, має естетичні цінності. В своїх книгах Гончар дав багато яскравих художніх свідчень для розуміння сучасного народного характеру в його невпинному русі і розвитку (Про багатство л-ри, 1959, 232); // Який стосується форми творів мистецтва, системи естетичних засобів і прийомів. Слід нам сповідати тут і про релігійно-догматичну утопію, що виникла з пророчої та апокаліптичної, тільки розвинута далі не художні, а теоретично-догматичні елементи тієї публіцистичної поезії (Л. Укр., VIII, 1965, 148); Музикальну хлопцеву душу край порушила українська пісня, що її таким художнім способом подавав Лисенко широкій київській публіці (Крым., Вибр., 1965, 405); // Який містить в собі елементи мистецтва, артистичності. Художнє читання — це мистецтво дії. За допомогою дійових виразальних засобів виконавець повинен надихати маси, закликати їх до дії (Мист., 2, 1966, 38); — У неї сміх художній, — помічали це вчителі у школі (Баш, Надія, 1960, 251); Мариса гарна спортсменка, часто

й після уроків залишається тренуватись з художньою гімнастикю, коли спортзал вільний (Гончар, Бригантіна, 1973, 32).

5. Який стосується сприйняття явищ мистецтва або їх створення, втілення, передавання. Велика, висока кімната, чудово й суворо обладнана, із справжнім художнім смаком (Коч., II, 1956, 352); Треба застерегти, що при перекладі фразеологізмів потрібна велика обережність, потрібен художній такт (Рильський, IX, 1962, 133); // Який викликається сприйняттям творів мистецтва або процесом творчості. Художня насолода.

6. Стос. до художника (у 1, 2 знач.). Нема сумнівів, що Горький — величезний художній талант, який дав і дасть багато користі всевітньому пролетарському рухові (Ленін, 31, 1973, 46); Правдиво відображуючи рухливу і суперечливу цілісність світу, тим більше в наш складний і швидкоплинний вік, охоплювати художнім гором і грандіозне і мале... — такою є історична місія соціалістичного мистецтва (Рад. літ-во, 1, 1970, 13); Люди художнього складу живуть переважно емоційно забарвленими, безпосередніми враженнями (Знання..., 7, 1967, 18).

ХУДОЖНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. художній 4, 5. Найбільшу увагу редакції [журналу «Шлихи мистецтва»] віддає мистецтву слова.. і зокрема тим творам, які відбивають сучасний революційний рух.. Бдиним критерієм для редакції буде художність твору (Еляян, II, 1958, 74); Радянська школа художнього перекладу відкидає всяку приблизність, загальність, навіть талановиту. Висока художність у поєднанні з високою вірністю оригіналові — ось що характерне для сучасного перекладача (Наука і культура..., 1972, 270); Цілком безперечно, що висока ідейність радянської літератури іде в парі з високою її художністю. Інакше й не може бути (Рильський, IX, 1962, 16); Невірно і либно відокремлювати ідейність твору від його художності (Смоліч, Перша книга, 1951, 38).

ХУДОЖНЬО. Присл. до художній 1—5. Приздив Шалянін.. Весь час він то розказував (дуже гарно. художньо говорить), то знайомив нас з новою оперою (Коплюб., III, 1956, 425); Найкращі майстри не тільки художньо виконували відомі думи та пісні, але й самі складали їх про різні події (Тулуб, Людолюбо, I, 1957, 343); А знайде письменник «готовий» образ — будь ласка, малювати, художник перетворить його на тил (Дошч., VI, 1957, 603); З гордістю бачиш, якою певнокровно, багатою тематично і художньо є наша поезія (Мал., Думки..., 1959, 40); У моїй багатолітній мистецькій роботі я ніколи не зустрічав більш вдячного матеріалу для творчості, ніж багатогранна і художньо досконала драматургія Горького (З глибин душі, 1959, 63).

ХУДОКОСТНИЙ, а, е, діал. Кістлявий, худий. Художосте, захмарене відове лице якско під свил, гей вишневий цвіт, волоссям (Черемш., Тв., 1960, 36).

ХУДОПАХОЛОК, лка, ч., заст. Дворянина незнатного походження. — Всякий худопалохлок, принабувши [придавши] собі пару-другу сотень дукатів, тікає із своєї околиці, де його вує знають (Хотк., Довбуш, 1965, 38); — Та й не такий уже він худопалохлок безвірний. В Гусятині його батько дещо має, навіть папери від Баторія на клопотанні землі за цюсь дістан (Ле, Наливайко, 1957, 41).

ХУДОРБА, й, ж., розм. Зовнішній вигляд худой, змарнілої людини. Йому не хотілося, щоб Шмаленько помітив цей погляд, видно, що Павло і так соромиться своєї худорби (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 6); — Зустрічає мене якось Гнат, дивиться-дивиться на

мою худорбу, а тоді й питає: — Навіщо ти, Андрію, на світі живеш? Яка з тебе користь громаді? (Тют., Впр. 1964, 81); // Дуже худа людина.

ХУДОРЄБРИЙ, а, е, розм. Кістлявий, худий. Перед ним проторозтв, брязкаючи залізом стружнявілої брички, візник із зам'яною худорєброю шапкою (Досв., Вибр., 1959, 216); Навіть маляк худорєбрий, на прізвисько Хлястик, теж пробував через мур перелізти... (Гончар, Бригантіна, 1973, 69).

ХУДОРІДНИЙ, а, е, заст. Незнатного походження, не родовитий. Он скільки списав паперу. Недобре покосився боярин оком на стіл, завалений сувоями перегаментних списків, на книжки на полицях між вікнами. Не боярське це діло. Що й казати, худорідний! (Рибак, Пересіял. Рада, 1953, 261).

ХУДОРЛЯВЕНЬКИЙ, а, е, Пестл. до худорлявий. До нього підійшов Альберт Іванович. Низенький, худорлявенький, з сивими вусиками, він свогодні помолодав років на двадцять. Очі горять завзяттям. Любить старий садити дерева (Оров., Зел. цовінь, 1961, 12); Всі подивилися на маленького худорлявенького дідка з величезною білою бородою, що сидів на лаві під образами (Перв., Невигадане життя, 1958, 254); Біля нього стояла нахмурена Ганюся з книжкою в руках. В дверцята зазірала ще одна худорлявенька дівчинка (Коп., Вибр., 1953, 215).

ХУДОРЛЯВИЙ, а, е. Трохи худий; сухорлявий. Дорко глянув і побачив худорляву жінку, убрану в яскраву сукню (Мак., Вибр., 1954, 21); Онисько хотів щось сказати, але тут до тати зайшов коваль Архип, худорлявий на вигляд чоловік середніх років, сутулий і непервороткий (Кочура, Зол. грамота, 1960, 39); Андрій був хлопець довший, худорлявий, він нагадував Юркової кишеньковий ніжик (Донч., IV, 1957, 289); *Образно. А минув? Обабіч дороги спливав воно, Худорляві березки зелені вершини зігнули і на берег перелісу переливають вино (Перв., I, 1958, 106); // З позбавленими жиру м'язами (про частини тіла). Почав він захолено, палко, притискуючи руки до вузьких, худорлявих грудей (Тукуч, Людолови, I, 1957, 45); Шуляков обняв Штукаренка і весело поляскав його по худорлявих плечах (Голов., Тополя..., 1965, 194); «Хто він може бути, цей юнак? — думає Тарас Волошко... — Може, студент? У нього і обличчя таке, як буває у студентів — худорляве, бліде, видно, зрідка бачить сонце» (Ткач, Плем'я..., 1961, 143); // у знач. ім. худорлявий, воно, ч. Худа, сухорлява людина. Славко слабенької комплекції. А яке це має значення для дипломата? На худорлявому краще лежати ме фраз, — посміхнувся мимохіт, забувши, що він не сам (Вільде, III, 1968, 23).

ХУДОРЛЯВИСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. худорлявий. Він давно хворів на якусь тронічну шлуночкову хворобу і звідси його худорлявість (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 104); Він сильно витягнувся, позначає худорлявістю (Трубл., III, 1956, 268).

ХУДОСОЧНИЙ, а, е, розм. Виснажений, змарівлий. Печальний, або нерішучий, або приголомшений жахом, топтався він, крутячи шийку тонкою і худосочною (Бажан, Італ. зустрічі, 1961, 18); // перен. Кволий, слабий. Справді, великі реалісти епохи Відродження словом і ділом сперечались про художній ідеал з худосочним, аскетичним мистецтвом середньовіччя (Ком. Укр., 2, 1962, 45).

ХУДЮСІНЬКИЙ, а, е, пестл. Дуже худий. Йі стало невиловно боляче, жаль... Михайла — такий він худосінький (Збан., Сеспель, 1961, 345).

ХУДЮЩИЙ, а, е, розм. Те саме, що худющий. Він [пес] був такий худючий і шолодівий, що на нього жалко було дивитись (Сміл., Сашко, 1954, 218); Іван розчу-

лено схлипнув, пустив сльозу, обхопив раучко за шийку Сеспеля, поцілував у худючу вилицю (Збан., Сеспель, 1961, 298).

Худий-худючий — надзвичайно худий. Везе раз обидь дядько пона худий, а кобиличина у того дядька худатудюча, нещасна, тільки кістки та шкура — сказано, бідняк (Україна..., I, 1960, 148).

ХУДЮЩИЙ, а, е, розм. Дуже худий. Дивували Христа й обидві сестрички — худючі, хворі, може, чи просто отак занехаяні (Головко, А. Гармаш, 1971, 529); За моєї пам'яті вже не було славетної київської «конки» — незграбної споруди на колесах, що пересувалась по рейках, тягнена худючими шаками... (Рильський, Веч. розмови, 1962, 7); Кім, зголоднілий, худючий, із смугами, наче у тигра, заспанно м'явнув (Тич., II, 1947, 86); Сторож, мов чорногуз, шанобливо витягується перед вірником. І коли присадкувата постане Шкапонда тримається на кривих, мов рогаки, ногах, то худючі кімчани Юхрима більше стидуються на невідомо для чого обути в чоботи дві кочерги (Стельмах, I, 1962, 257).

ХУДЯК, 1. род. а. Квола, виснажена тварина; // Дуже худа людина.

2. род. у, збірн. Дуже худі тварини. Нажене того худяку повен степ (Сл. Гр.).

ХУДЯЧОК, ака, ч. Зменш.-пестл. до худяк 1. Пролежали ми на сонці цілу годину. Тоді — з березняка двоє: один — худячок, босоніж, драна сорочка, штани підкочені (Тудор, Народження, 1941, 154).

ХУК, а, ч., розм. Те саме, що фук¹.

Хукá дати — промахнутися. — Раз на вовка хука дав [Мирон]; удруге схвибу; за третім разом заряд у пенюк осадив... (Мирний, II, 1954, 83); Хтось так сильно двигонує пана Демида під лямку, що мяткий стрілець дав на цей раз хука (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 35).

ХУКАТИ, аю, асш, недок. 1. Дихати на кого-, понебудь з метою зігріти, охолодити, притиснути біль і т. ін. То вона приготала до серця обшпарену руку, то тріпала нею, то приводила до рота, хукала — болюст не німіла (Мирний, III, 1954, 76); Туцують дроворуби, хукають у руки, а носи сині, на бородах сніг (Тесл., 3 книги життя, 1949, 29); Майже через кожні п'ять хвилин шофер спинав нашого «воза» і довенько шкрябав цизорником (можиком) досить грубий шар криги на склі. Хукав на нього, витирав густинкою (Мас., Під небом..., 1961, 161); Блідий і наляканий, він стояв у кутку під іконою і, хукаючи, студив гарячий качан молоді кукурудзи (Юхвід, Оля, 1959, 54); — Пиши розписку та хукай на печатку!.. (Стельмах, Правда..., 1961, 21); — Чого ти прицепився до мене? Тобі не болять моя вавка і не хукай на неї! (Кучер, Прошай..., 1957, 169).

2. Випускати з рота струмінь повітря; дмухати, дувти. Телефоніст сидів на низенькій колоді в кутку й безперервно хукав у трубку, щоб досягти особливо чіткого звуку в мембрані (Ю. Янов., II, 1954, 8); Ніна Георгіївна стояла на дверях попереду сотника й вередливо хукала на сніжний пил, що його цілими жменями сердито й настурливо вітер кидав в її матове обличчя (Панч, I, 1956, 189).

3. Вивадати звук «ху»; хекати. Доброслав, важко хукаючи, зупинився посеред світлиці, немов бугай роздратований (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 498); — Хух, насилу добилися! — Ви кажіть, чого вам треба, а хукати будете десь собі на вулиці (Панч, II, 1956, 398); — Хай [братчики] горло деруть! Знаєш, як кажуть литвини: «Чи бог слухає, що свиня хукає?» (Тулуб, Людолови, II, 1957, 85).

ХУКНУТИ, ну, пеп, док. Одвокр. до хукати. Хукни ти, моя дружино, У віконечко на скло: Подивись, як замітає Сніг і церкву і село (Щог., Поезії, 1958, 112); — Не весело, не весело... Та й не дуже душно. Гляньте! — І він з силою хукнув у повітря. Біля його рота виріс білий хвіст пари (Речм., Весі, грози, 1961, 26); Він здибав окуляри й, хукнувши, легенько почав протирати їх тусткою (Досв., Вибр., 1959, 225); Татош прийшов і хукнув на молоко, і воно невидячки стало студене (Калиш, Закарп. казки, 1955, 85); Таке настурливе підлядання починало драгувати Байду. Сьогодні він вирішив перездирити верткого чоловіка і, підморгнувши Ількові, хукнув на каганець (Панч, I, 1956, 444); — Ху! — хукнув Тимофій. — Його тобі жениха треба? — Сватай, Тимофію, — хтось сказав з купи, що почала збиратися кругом їх (Мирний, III, 1954, 88); Суддя пробіг жадно очима відозви й аж витер рясний піт з лоба, хукнувши (Козл., Ю. Крук, 1957, 378).

ХУЛА, й, ж., книжн. Те, що ганьбить, знеславлює, осуджує кого-, що-небудь; осуд, ганьба. Халя нікому, А кров, та слюзи, та хула, Хула всьому! (Шевч., II, 1963, 254); Коли б усі одурені прозріли, Коли б усі убиті ожили, То небо, від проклятих постріла, Напевно б, репнуло від сорому й хули (Сим., Земле тяжіння, 1964, 15).

Несті хулѣ — ганити, ганьбити. [М а р у с я:] Василе! Змовчи, будь ласка, не неси хули... (Мирний, V, 1955, 98).

ХУЛІТИ, лю, ліни, недок., перех. і без додатка, книжн. Ганьбити, знеславлювати, осуджувати кого-, що-небудь. Ніщо його не відведе від тої хули. Хоч би знав, що той забобон трісне його громом, отже-таки не перестав би хулити (Март., Тв., 1954, 374); — Не хулити, отче Вікентію! Ви ще не догадуєтесь, яке лихо повисло над вашою головою! (Стельмах, Хліб..., 1959, 420); — Я хулю святих худників і худниць, а в трактирі на Малайші, у Нижньому Загаю побив капелана (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 490); — Ой, не хули папа бога. Він може вже й застра покликати нас на свій суд справедливий (Козл., Ю. Крук, 1957, 414).

ХУЛІГАН, а, ч. Той, хто, бешкетуючи, грубо порушує громадський порядок. А якщо чиясь машина без сигналу обгана [коня], хулганом ту людину відохрестить навманя! (Рудь, Дон. зорі, 1958, 111); Але існує ще й досі, і існує у великій кількості, тип хулгана на полюванні. Я говорю не про браконьєрів, а про тих «мисливців»... які палять без роздуму у все живе, що пролітає, пробігає, пропливає, сидить перед ними (Рильський, Веч. розмови, 1964, 218); // Зухвалій бешкетник. На Млиській вулиці було темно — рідкі ліхтарі завжди кололи тут очі підліткам-хулганам (Козл., Ю. Крук, 1957, 520); Приїхав новий директор. Ненько моя рідна, — це ж Гришка-хулган, він у нашій школі вчився! Що вже Ганна Антонівна жорки з ним колось мали — ні в казці сказати, ні пером описати. За всю школу справлявся (Ю. Янов., I, 1954, 26); // Уживається як лайливе слово. Доря замолок, подивився гостро на батька і хрипло кинув йому в лице: — Хулган (Коцюб., II, 1955, 380); Порфир аж підскакує: — Ах ти ж помідор розчавлений, — і по носі того: хрясь! — Хулган! Забіяка! Ану стій! (Гончар, Бригантіна, 1973, 27).

ХУЛІГАНІСТИЙ, а, е, розм. 1. Який має нахил до хулганства.

2. Такий, як у хулгана.

ХУЛІГАНІТИ, ню, нині, недок. Грубо порушувати громадський порядок, займатися хулганством. У школі Микола вчився погано.. Зате був таким забіякою,

що всі діти на кутку плакали від нього і боялись, як вогню. Підріс — почав красити, хулганити (Збан., Тасмнця..., 1971, 113); — Минулого разу, коли ми ходили до Михалова в кіно, Арапніков там хулганив, даявся позаними словами (Трубл., I, 1955, 92); // Зухвало бешкетувати. [Ф р о с я:] Поліно Павліно, цей тип хулганить. Кажу йому — місця для передовиків, а він суле в своєму кляшій! (Мокр., П'сен, 1959, 240).

ХУЛІГАНКА, и, ж. Жін. до хулган.

ХУЛІГАНСТВО, а, с. Грубе порушення правил громадського порядку, загальноприйнятих норм поведінки, що є винюм неповаги до суспільства, до гідності людини. [П е т я:] Дай жбурну грудкою. [К о в а л ь:] Обали. Хулганство (Мик., I, 1957, 52); Хлопчику мій — воля! Знищити деревце — Це не героїство міке, А — хулганство це! (Нех., Ми живемо..., 1960, 117); Грак швидко зірвався з місця і протягнув руку до паперу: — Давайте всі прочитасмо цей проект. — Масло злякано відсахнувся і засунув до кишені пожаляканий папірець: — Це справжнє хулганство з рук виривати паперу! (Хижняк, Певгамовна, 1961, 20); — Бешкетувати, хлонці, ми не рекомендуємо! В нас хулганство не в пошані (Вишня, II, 1956, 19).

ХУЛІГАНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до хулган. Дуже мені жалко, що Ви.. не були свідком усього того свинства, усього того брудного патріотичного шунговина, яке, замість науки, виконує з себе той наполовину хулганський з'їзд (Коцюб., III, 1956, 313); Дідусь ото який кволий був та війною пом'ятий, але ні перед ким страху не знав.. Бо не побоявся ж із тими негідниками зепитись, коли цілою хулганською ватагою вночі вони налетіли на радіосні виноградники... (Гончар, Бригантіна, 1973, 174); І все ж... не було ні одної хулганської вихватки Жолудя, над якою не витав би дух Сашки Інтелігентя (Мик., II, 1957, 477).

ХУНТ, а, ч., розм., заст. Фунт. Купив я булки хунт (Тесл., З книги жпття, 1949, 50); Явдоха вилізла з-під комори, як дорогоцінний скарб тримаючи мішок з зерном. «Хунтів десять буде», — зважила в руці жінка (Донч., III, 1956, 11).

ХУНТА, и, ж. Об'єднання, союз (перев. політичного характеру) у країнах поширення іспанської мови (в Іспанії, Латинській Америці). Радянський Союз і Угорська Народна Республіка рішуче засуджують фашистський військовий переворот у Чилі, терор і репресії проти національних патріотичних сил і висловлюють свою повну підтримку боротьбі чилійського народу проти фашистської військової хунти (Роб. газ., 2. X 1974, 2).

ХУНТОВИЙ, а, е, розм., заст. Прикм. до хунт.

ХУНХУЗ, а, ч. Учасник озброєних банд, що діяли в Північно-Східному Китаї з середини XIX до середини XX ст. По «Esel-Platz» напідпитку іде козак в кобеляку... Один говорить: «Це — злує!» Хтось другий крикуче: «Це — хунхуз!» (Олесь, Вибр., 1958, 288); І я, малий, мав цілковиту віру До довгих і кошлатих теревель. Про хитрого і хижого хунхуза... (Рильський, I, 1956, 174).

ХУНХУЗЬКИЙ, а, е, іст. Прикм. до хунхуз.

ХУПАВНИЙ, а, е, діал. Красивий. За-за мережаннх заслон В розколісаній уяві Мріють образи ласкаві, Ніжні, лагідні, хупаві... (Вороний, Вибр., 1959, 75); Не літає тут хупава птиця, що спійнеть за гори й океан (Тер., Ужпнок, 1946, 154); // Нарядний, ошатний. Патомість чекають Андрона.. дівчата в хупавих чревичках (Донч., Зоряна фортеця, 1933, 19); // Тендітний, ніжний, гарний (про людину). Поля виглядала дійсно принцесою з казки. Вона була хупава, тонка і бліда (Ю. Янов., II, 1958, 105); Іван Бриль ще раз кознує

зневажливим поглядом по тендітному, хупавому дівчачку перед ним (Смоляч, Мир., 1958, 7); *Нисьменник довгим задумливим поглядом провів хупаву постать плевінниці* (Крот., Синп., 1948, 251); — *Поволі, мазухо, — мисочку вибши, — підіймає* [Свирид Яковлевич] *однією рукою хупаве тіло дитини* (Стельмах, II, 1962, 104); // *Ченурний, охайний. А мені б тільки зуміти отак своє відстояти Плідно і гордо, задумано і незворушно. Щоб ластівки моли знізда хупаві Ліпуні з землі і золотої соломи На моїх дикуватих плечат...* (Драч, Поезії, 1967, 175).

ХУПАВО, діал. Присл. до хупавий. *Не в одного тоді на обличчі, що його зсушила журба, скрушила нужда, грав усміх заваятий, блискали очі жваво та хупаво* (Вовчок, I, 1955, 366).

ХУРА, н, ж. 1. Великий віз або сапи для перевезення вантажу, людей тощо; підвода. *Покидали наші Володів турки, Манівцями та тернами По долах сипули* (П. Куліш, Вибр., 1969, 333); *Роман позичив грошей на хату, ще й обіцяв дати хуру до лісу під матеріал* (Кюцюб., I, 1955, 124); — *А он, на розвореній турі Вітмал тремтить величезна сосна, а на другій ялина Темним киває верхком* (Зеров, Вибр., 1966, 354); *Вояки зорали поле, сіли на свої турки, застігали пісень та й поїхали до міста* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 206); // *Віз або сапи з поклясю. Я йшов поруч з хурою, тримаючись за перев'язану жгутом тріснуту голоבלю* (Мур., Бук. повісті, 1959, 68); **Образно. Останні турки споряджав [осінь], Збираючи в полі все сповна* (Дор., Літ., 1957, 82); **У порівн. Тачанки підскакували над землею, мов турки демонів* (Ю. Янов., II, 1958, 174); // *Кількість вантажу, що може поміститися на возі чи сапях. — Знавиш що? Наш татар либонь гарний гончар; нехай він одвезе хуру своїх горшків, — і кози будуть ситі, й сіно ціле* (Н.-Лев., III, 1956, 92); *Ідучи дорогою, стрів він людей, що везли на дванадцятьох волах турки заліза* (Укр.-казки, 1951, 106); *У роботі нагрілись. Дві турки дров вирости на сапях* (Шиян, Вибр., 1947, 71); // *перен., розм. Велика кількість чого-небудь. — Чого се Мар'я Іванівна так зажурилася? — Он яку хуру теребила на собі! — вказала Мар'я на корзину* (Мирний, III, 1954, 152); **Образно. І почне баба викладати свою хуру, — тільки зачепи. Вона тобі розкаже, як і кров замовлять* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 25).

◇ **Ставати (стати) під хуру; Іти (піти) з хурою**, заст. — пайматися перевозити вантажі. *Селяни почали держати коні і ставали під хуру возити.. сахар з ближчих сахарень* (Н.-Лев., II, 1956, 366); — *Оце, Насте, я став під хуру в одного купця* (Н.-Лев., III, 1956, 271); *Більш неділі, як нема їх дома, з батьком пішли з хурою* (Кв.-Осн., II, 1956, 396).

2. заст. Валка підвіл. *Збіглись раз на містку і такі пани, як їх тоєді звали, комисари [комісари], і Тизон і постановилися, бо через місток хура йшла, так що возів двадцять* (Кв.-Осн., II, 1956, 145).

ХУРА, н, ж., діал. Хуга. *Поїхав мій старий, — коли б не змерз, бо надворі хура піднялось* (Сл. Гр.).

ХУРАЛ, у, ч. Вибірний орган верхньої і місцевої влади в Монгольській Народній Республіці. *Монгольський народ під керівництвом свого авангарду — Монгольської народно-революційної партії з братерською допомогою Радянського Союзу здійснив історичний стрибок від феодалізму до соціалізму, заявив Перший секретар ЦК МНРП, Голова Президії Великого Народного хуралу МНР Ю. Цеденбал* (Роб. газ., 26.XI 1974, 3).

ХУРГОН, а, ч., розм. Те саме, що фургон. [М и к п т а:] *А як же ви до вінця — у хургоні поїдете чи на вола?* (Крп., I, 1958, 73); — *Джемеї посідали на хургон*

і покотили на хурони. Повернуться вночі, заховають нагробоване і почнуть пиячити (Тют., Впр, 1964, 379).

ХУРДЕЛИТИ, лить, недок., розм. Піднімати в повітря сніг; мести. *Надворі хурделила метелиця, наче хто велетенськими долонями скажено хапав сніг і люто вів ним над землею* (Крп., Вибр., 1960, 61); *Хурделить метіль, слъози креше з очей* (Нех., Хто сіс вітер, 1959, 154); // *безос. — Поховасмо тата по нашому. От тільки як людей зібрати? Бачиш, як хурделить!* (Речм., Весн. грозн, 1961, 14); *Того дня людей набралася повна волоссть. Надворі хурделило, усі заходили всередину* (Минко, Моя Минківка, 1962, 84); **Образно. Весь час в голові хурделили і колотилися ті самі роздуми, снігами замітали землю його батьків* (Стельмах, Хліб., 1959, 391).

ХУРДЕЛИТИСЯ, литися, недок., розм. Вихритися під дією вітру (про сніг). *Минуло літо, осінь, Йде зима, Хурделиться кругом пороша біла* (Нех., Під. зорею, 1950, 62).

ХУРДЕЛИЦЯ, і, ж., розм. Те саме, що хуртовіна 1. — *А воно ж мете надворі. Скільки живу на світі, такої хурделиці не бачив* (Шиян, Вибр., 1947, 225); *Хурделиця вис, січе обличчя, обкручується навколо старої холодними завоями* (Сміл., Сад, 1952, 108); — *Хто там? — Степане Васильовичу, че, я, — дивуючись, Мар'ян пізнав голос учителя. — Заблудився у хурделиці. Таке ж несусвітне віє кругом...* (Стельмах, I, 1962, 181); **У порівн. Нечаче хурделиця, б'ються Чайки над гирлом Дунаю* (Нагн., Вибр., 1957, 166); // *чого, перен. Те саме, що вихор* 2. *Наступні кілька днів Омелькових пройшли в хурделиці подій, думок і почуттів* (Льч., Козацьк. роду., 1958, 564); *В небі товклися хмури. Ось їх уцелили пробилось сонце, і дід якразво спалахнув у хурделиці світла та променів* (Гуц., З горіха., 1967, 104).

ХУРДЕЛЯ, і, ж., рідко. Те саме, що хуртовіна 1. *Таджик прикинів на сиді, — В свистючих хурделях, в гудючій негоді До міста він мчить звіддалі* (Бажан, Роки, 1957, 201); *Розчинилися двері — ой леле! Значить, справдилися мамині сни. На порозі в снігу, у хурделі — Це же наш тато приїхав з війни!* (Бичко, Вогнище, 1959, 104).

ХУРДІГА¹, и, ж., розм., заст. В'язниця. *Гамаля по Скутарі — По пеклу гуляв, Сам хурдигу розвивав, Кайдани ламає. — Вилтайте, сірі птахи, На базар до паю!* (Шевч., I, 1963, 199); *Це був старий польський революціонер.. Ще п'ятнадцять років тому його за суджено на каторгу, і він одбував каторжні роботи у Сибіру, по жакних царських хурдигах... аж тринадцять літ...* (Досв., Вибр., 1959, 103); [К у л и ш:] *Дивуюсь, бо тобі Сидить в хурдигі янову річ знайома. Не кається? [Шевченко:] Не каюсь — в боротьбі Не каються* (Коч., III, 1956, 180).

ХУРДІГА², н, ж., розм. Те саме, що хуртовіна 1. [А н т і п:] *Пічого не відіє у таку хурдигу: чисто тобі з рук рає* (Стар., Драм. тв., 1941, 267); *Хурдига стояла страшенна, замело дороги, нітмо не міг добитися ні до Глинська, ні зідтіля...* (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 139); **Образно. В її батька і в неї давно вітер свистів у кишенях; а в його кишенях вила й скигала хурдига* (Н.-Лев., IV, 1956, 226).

ХУРКАННЯ, я, с. Дія за знач. хуркати і звуки, утворені цією дією. *Якось надзвичайна тиша, несподівані хуркання тетеруків.. наганяли на хлопців незрозуміле моторошне почуття* (Багмут, Щасл. день., 1959, 214); *Земля, де впає снаряд, полетіла догори, а навкруги розлетілися з хурканням, як перепели, гострі скалки* (Пауч, II, 1956, 141).

ХУРКАТИ, ас, *недок.* Те саме, що **хурчати**. Скалки від старядів неслися по долині, вістряли ревали повітря і, сердивто хуркаючи, стихали в землі (Панч, I, 1956, 120); — А ти свиснеш, як Соловей-Розбійник? — питаю вже я. — Ще дужче. Як сто або десять розбійників! — Свистимо, аж горобці хуркають з дерев (Панч, На калин. мості, 1965, 9).

ХУРКІТ, коту, ч. Те саме, що **хуркання**. Над нами з хуркотом промайнує перший табунець чирят, як знак початку вечірнього льоту (Досв., Влбр., 1959, 406); Під турні веретена допізна думали про наступні часиливі дні (Кучер, Зол. руки, 1948, 192); Неприємними хвилинами цідиться мовчанка. Її порушує хуркіт вітряного дивизуна та гусяче гелготання (Мушк., Серце., 1962, 112).

ХУРКНУТИ, не, *док.* 1. Однокр. до **хуркати**. Кулею черкнула Чернишсевого човна; тріска, відщепившись від борта [борту], хуркнула поблизу (Гончар, III, 1959, 352); Куля посадила чорну крапку над дверима й хуркнула в коридор (Панч, I, 1956, 169).

2. *розм.* Швидко побігти, полетіти тощо куди-небудь; майнути. А давай хуркнем у Сорочинці! (Сл. Гр.); По шляху авто тільки хуркнуло через село й зупинилося в філварку (Чорн., Визвол. земля, 1959, 170).

ХУРКОТАТИ, бче, *недок.* Підняв. до **хуркати**. Близенько біля зат Хуркоче табунець проворних курі'ат! (Рильський, Посми, 1957, 224).

ХУРМА, й. ж. 1. Підняне плодове дерево або чагарник родини Ebenovих. Поруч... росли дерева рідких порід акліматизованої японської хурми, кущі китайських чайних роз та інших, завойованих нашими кліматичними зонами субтропічних рослин, годисті і етіха радянських мічуринців, дендрологів (Ле, Право., 1957, 6).

2. *збірн.* Оранжево-червоні солодки, з терпкватим смаком плоди цього дерева або чагарника. В оранжерейному саду зібрали урожаєм хурми (Веч. Київ, 23.II 1957, 3).

ХУРМАН, а, ч., *заст.*, *розм.* Візник (у 1 знач.). — Найняв хурмана, та не всі гроші заплатив: треба доплатити один карбованець (Н.-Лев., I, 1956, 104); Хурман порався з фаэтоном, а Савка крутився біля нього (Кочуб., II, 1955, 392); [Ц і л ю р и к Ш м і т:] Мій хурман на передку зарюмав, як стара баба (Л. Укр., IV, 1954, 250); Ванда висловила думку, що непогано було б поїзати до комісара Ясевич. Хай хурман запряже коні й везе Яся у Ширмієву негайно (Ішук, Вербівчани, 1961, 163).

ХУРМАНКА, и, ж., *заст.*, *розм.* 1. Підвода. Улицю ніся вершник. Чути було крик його: — До зброї, товариші! — Інші чулися крики, бражчання зброї, що розбалили з хурманкою (Голово, I, 1957, 72).

2. Візницький промисел. Е, якось воно буде... Зимом можна хурманкою заробити якого карбованця... (Кочуб., I, 1955, 125); — А Шіпош як? — Порожні язики привіз додому. Майже все продав. Ось вам гроші, няню, за хурманку (Томч., Жменяки, 1964, 85).

ХУРМАНСЬКИЙ, а, е, *заст.*, *розм.* Прикм. до **хурман**. Нікто в колгоспі краще за нього не змайструє самей. Чи прості — копилочки з різьками, чи міські — козирки, чи хурманські, — Бубиреву руку відразу епізнаєш (Донч., VI, 1957, 224).

ХУРМАНУВАТИ, ую, ўш, *недок.*, *заст.*, *розм.* Візникувати. Чоловік був молодий і не убогий: він мав пару коней і хурманував у Щавиці, возячи гостей по гарних околицях (Н.-Лев., II, 1956, 408).

ХУРТЕЧА, і, ж., *розм.* Те саме, що **хуртовіна** 1, 3. Надворі мете хуртеча. Ліне сніг в вікно (Щог., Поезії, 1958, 371); Дівчина з тихою усмішкою прислухалась до

голосинна хуртечі (Донч., VI, 1957, 375); Кризь хуртечу зимових циклонів, кризь вирування снігів летіли й летіли ешелони (Гончар, Циклон, 1970, 26).

ХУРТОВІНА, и, ж. 1. Сильний вітер із снігом; заметіль. Рева, стогне хуртовина, Котить, верне полем (Шевч., I, 1963, 34); Забиває хуртовина, Вітер валить з ніг; Не потрапиш, де хатина, — Все засипав сніг (Граб., I, 1959, 533); А хуртовина вже така розігралася, що з ніг валить. Вітер жмегилами сніг у лице кидає, дух забиває (Хотк., I, 1966, 166); Хуртовина гасала по полю і наскрізь продувала людей (Панч, Сип Тараш. полку, 1946, 58); Не змістиш цієї картини, Мабуть, ні в яке полотно: Гудуть у степу хуртовини, А шазти ростуть все одно! (С. Ол., Вибр., 1959, 222); *У порівн. Здається, тільки що промчалась тут біда, Мов хуртовина грізна, раптова (Л. Укр., I, 1951, 71).

2. *перен.*, *розм.* Те саме, що **завірюха** 2. Івась у неї був одним один. Йї тяжко і страшно було подумати, що як виросте її одинчик, а тут, не дай господи, злопиться яка завірюха з башею або татарвою, та й замчить її ясного сокола бозна за який край світа [світу].. Жахавчесь тої страшної хуртовини, яка тоді часто й густро підіймалася, материне серце боялося, щоб Івась у іграшках, бува, не привчиться до неї (Мирний, I, 1949, 180); Ми думали собі: чи всі живі після такої несамовитой світової хуртовини, що вогненним ураганом чотири роки поливала й скородила світ... (Мас., Роман., 1970, 298); Ой у місті Петрограді Злякалась хуртовина, Ой там оар п'ятикутня В Жовтні засвітила (Нар. тв. та егн., 4, 1958, 33).

3. Буря (у 1 знач.), ураган. Як зробилась на Чорному морі страшенна хуртовина... дак чим Олексій Попович вирятувався? (Барв., Опов., 1902, 452); Буря валала легкі літні юрти й намети. Котився посуд, ковдри, одяг... Злякани отара помчала світ за очі, і піскова хуртовина гнала її все далі... (Тулуб, В степу... 1964, 72); // *перен.*, *розм.* Те саме, що **вихор** 2. Він був для мене наче паличка дирижера [диригента], що викинула рятком з мертвої тиші цілу хуртовину звуків (Кочуб., II, 1955, 232); В повітрі — хуртовина з квіткою: летять троянди, летять піони, дощем сиплються сині волошки (Вас., Незібр. тв., 1941, 64); Хлюпнувся у річку. Іван — в Ігульці! Прожектор підмає його. Куль хуртовина, — По ньому стріляли німецькі стрільці... (Нех., Хто сів вітер, 1959, 20).

4. *перен.*, *розм.* Нешастя, знегода, тяжка година і т. ін. А як прийшла худая, нещасливая хуртовина — Одріклася вся названа родина (Чуб., V, 1874, 470); О. знаю я, багато ще промчить Злих хуртовин над головою в мене, Багато ще надій із серця облетить. Немов од вихра листячко зелене (Л. Укр., I, 1951, 122); Любев і снів, що дарувала сину, І серця жар, і племенистий зір Я пронесу у всяку хуртовину Всім недружам моїм наперекір! (Мал., Звенигора, 1959, 19); Але раптом Гюлле промовіла: — Так, а передаю моє слово можу братові Ахметові. Хтось легко зітхнув, і затанна в тиші погрозлива хуртовина непомітно розвіялась (Досв., Гюлле, 1961, 94).

ХУРТОВІНИТИ, нить, *недок.*, *рідко*. Те саме, що **хурдєлити**. Кура високими крильми У нашій вікна хуртовинить! (Криж., Срібне весілля, 1957, 170); Секретар повіткому встает із-за столу і довог міряє кроками просторий, холодний кабінет, прислухаючись, як за вікнами повіткому хуртовинить і сатаніє зимова ніч (Цюпа, Грози., 1961, 124).

ХУРТОВІННИЙ, а, е. Прикм. до **хуртовіна**. З далекої благодатної Полтавщини сюди, у хуртовинний казахстанський степ, прийшли хлопці і дівчата (Наука., 5, 1959, 9).

ХУР-ХУР, виг., розм. Звуконаслідування, що означає шум пташиних крил. *Летів горобець через хлівець та все вгору — хур-хур* (Укр. дит. фольк., 1962, 182).

ХУРЧАННЯ, я, с. Дія за знач. **хурчати** і звуки, утворені пією дією. *Ніде ні пострілу, ні бенкетного хурчання крил* (Рудь, Борівігер, 1969, 409); *Хурчання мотора вчулося, машина зникла вдалині* (Голов., Тополя., 1965, 468); *Арина так гірко плаче, що Яків не може зупинити її сліз. Кужіль, що вона прала, до піяної чекаючи чоловіка, звалився з лави і розбудив мурого kota, який дримає під тихе хурчання веретена* (Речм., Весн. грози, 1961, 97); *Між залпами зникли паузи... Удар близької блискавиці, гаряче хурчання чаювних злитків узорі, і знову невечірнє виття, виття, виття...* (Гончар. I, 1954, 332).

ХУРЧАТИ, чить, недок. Видавати монотонні, одноманітні звуки «хур-хур». — *Кидай із дідьку ті монологи та ходім на Владимирову гору до пам'ятника. — ретече він і висмикує в мене з рук книжку та кидас її аж у другий куток так, що вона хурчить листками* (Н. Лев., I, 1956, 608); *Хурчать прядки, бринять нитки, дівчата на довітках прядли* (Горд., Чужу пиву., 1947, 165); — *Ховайтеся у вагон, товаришу Пархоменко, — гукнув до нього командир, — бачите, як хурчать оскільки* (Панч, II, 1956, 284); *Несподівано хурчить, а потім вибухає поблизу снаряд* (Шиян, Партиз. край, 1946, 47); *За кавалерійською сотнею м'яко хурчали по воловій весняній землі колеса кулеметних тачанок* (Смолич, V, 1959, 654); *Ледь чуто лепече берізка, та за хлівом одкотомно хурчать млиники, повстромлювані на довгих тичках в город*. Хурчать млиники, перемерлюють вітер і тишу (Мушк., Серце., 1962, 290); *Сонно хурчить швацька машина в Докіній комірчині* (Кучер, Прошай., 1957, 187); *Аж тут мені машина нагодилась. Мотор в теплі вдоволено хурчав* (Драч, Поезії, 1967, 177); *// Швидко летіти, видаючи подібні звуки* (про птахів). Літ прилинився. Іноді лише пролітало яке заблукале чиря та в височині ледве чуто хурчав табуңце качок кудись далеко в степи (Досв., Вибр., 1959, 415).

ХУРЩИК, а, ч., розм. Те саме, що **возій**. *Іван Улаович іде собі стороною і думку гадка, усе одно на умі, аж чує — хурщики гукують: — Дядьку, а дядьку! ось криниця!* (Стор., I, 1957, 142); *Знайшов Павло хурщика та й птає: — Куди, дядьку, ідете?* (Тют., Вир, 1964, 285); *Увечері до татини, що притулюлася біля підніжжя гір, під'їзала підвода. Хурщики — їх чомусь було аж троє! — і помілець ледве знали і занесли до приміщення два важкі дерев'яні ящики* (М. Ол., Туди, де бії, 1971, 121).

ХУСТА, я, ж., заст. Хустка. Великої треба хусти, щоб зав'язати людям усти [вуста] (Сл. Гр.); *// тільки як ти хусти, хуста, хуст*. Білзана. Хусти попереж, як три дні панцини відбудем (Укр. присл., 1963, 97); *З полотна царського хуста маєш милій постелити, Ще й олією [олією] покропити...* (Л. Укр., IV, 1954, 274).

ХУСТИНА, я, ж., розм. Те саме, що **хустка**. Ведуть коня вороного, Розбиті копита... А на йому сиділочко Хустиною вкрите (Шевч., II, 1953, 43); *В цю хвилину небаєчко нас, майже на уліссі, спинилась молодичка. В руках у зав'язаній хустині вона тримала горщик* (Досв., Вибр., 1959, 81); *Шерстяна біла хустина на ній була величезна і обрамляла обличчя, як хлубок морського шукочиння* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 10); *Оця хустина — обтирати чоло, Цей персник — люте відганяти зло, А словози ці — я їх собі зоставаю...* (Рильський, II, 1960, 271); *Коли Оріса побачила свою хустину в руках суперниці, гаряча кров ударила в обличчя і затуманила голову* (Тют., Вир, 1964, 128); *Образно. *Хрумтить, як скло, під кроком знову води замерзлої слюда.*

І у хустині малиновій зоря у вікна загляда (Сос., Солов. далі, 1957, 20); *Неждано поміж деревами хлопець бачить, як на знайомій прогалині колишется червона хустина вогню* (Стельмах, I, 1962, 263).

Тернова хустина див. терновий 2.

ХУСТИНКА, я, ж. Зменш. до хустина. *Юзя щось зашепотіла їй на вухо і так заметушилась, що Зоя змилювалась і пішла за Даркою, закриваючись, як могла, хустиною і широким рукавом блузки* (Л. Укр., III, 1952, 651); *Добрий день, дівчата синьової У хустинках білих з полотна* (Гірник, Сонце., 1958, 24); *До серця притулений близько Лежить в неї вузлик в руці, — Неначев то вушка зайчиська, Стирчать від хустинок кінці* (Бичко, Простота, 1963, 92); *Її очі над усяке сподівання закіпали, а вона із витирала хустиною* (Март., Тв., 1954, 448); *Валентин Модестович знову поліз до кишені по хустинку, це раз старанно витерлице* (Шовк., Інженери, 1956, 97); *Він рудливо, заклопотано та ручко вітається, знімає маленьке пенсне з обідкою золотою, протирає скло сіжено-білою хустиною* (Мас., Роман., 1970, 76); *Образно. *Заспівай мені ту, знайому, Що співаєть до веслі, Де доріженьку невідому Кучерявить зелений хміль. Де козаються по-одинці, Не вважаючи це гірком, Де зоря в золотій хустині Ходить з місяцем-женихом* (Мал., Серце., 1959, 89); *«Не дїждеш, дерилуде», — вже душею і устами повторює старий, і в згоді з ним це повторюють рідні дїброви, молоденькі, вісною прибиті осики і кризїтні позилі хустички підскїжників* (Стельмах, I, 1962, 423).

Носова хустинка — те саме, що **Носова хусточка** (див. носовий). *Відкривав шкільна виставка робіт, виконаних учнями за час зимової перерви. Чимало зібралось експонатів на тій виставці — вишиті дівчатками носові хустинки, аплікації* (Збан., Курид. о-ви, 1963, 218).

ХУСТИНОНЬКА, я, ж. Зменш.-пестл. до хустина. *Я не буду хустиноньки ні терти, ні м'яти* [м'яти]; *Буду тою хустиною сидельце кривати* (Укр. нар. пісні, I, 1964, 109).

ХУСТИНОЧКА, я, ж. Зменш.-пестл. до хустина. *Не журиться Катерина і гадки не має — У новенькій хустиночці В вікно виглядає* (Шевч., I, 1963, 23); *Лежить моя хустиночка, Що я вишивала, Як я свого чумаченька З Криму дожидала* (Щог., Поезії, 1958, 77); *Передо мною сидло море людей і хвилювалося білими хустиночками* (Мик., II, 1957, 61).

ХУСТКА, я, ж. 1. Шматок тканини або в'язаний, трикотажний виріб, перев. квадратний, який пов'язують на голову, шию, напинають на плечі. *Везе Марко... наймиці на очіпок Парчі золотої і червоно добру хустку З білою габою* (Шевч., I, 1951, 322); *Зараз послали по якогось писаря Захаревича... Прийшов він хутко. Позаненкий на личку, рябий, як решето; штани сині, широкі, якась куца свиточка і на шії зелена хустка; під правцею шапка* (Вовчок, I, 1955, 77); *Дівчина мерзлякувато куталась у теплу вовняну хустку* (Дмит., Наречена, 1959, 170); *Вийми, мамо, хустку мені з скрині, Синю в дикий рожек, ще дівочу* (Забашта, Квіт., 1960, 135); *Образно. *Де не стану, де не гляну, напливає ночі мла, і зоря свою базряну хустку ізняла* (Сос., II, 1958, 259); *У порівн. *Дід, мов кам'яний, зложив на грудях свої старі, жиливі [жилаві] руки, потягнув голову, укриваючи груди, мов хусткою, білою бородою* (Мирний, I, 1954, 166); *В синьової неби пливла біла, як пухова хустка, змарина* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 64); *// Атрибут весільного обряду. Старший дружці дала [Зубиха] пару свічечок п'ятаковит до вінця, хустку руки зв'язати, рушник під ноги* (Кв.-Осн., II, 1956, 211); *Дівч-вечір збирає вже Орина Лободівна: хустки подавала за Прозора Осауленка* (П. Куліш,

Вибр., 1969, 266); *Та дівка, до когої він присватувався, прочула про це й не пішла за нього, й хустки одібрала* (Барв., Опов., 1962, 59).

Тернова хустка *див. терновий* ².

◇ **Зав'язати хустку** *див. зав'язувати*; **Збліднути як хустка** — те саме, що **Збліднути як полотні** (*див. збліднути*). — *Я — злодійка?* — *вимовила стара... Зблідала як хустка, і очі їй засяли, і слюзи покотились* (Вовчок, I, 1955, 136).

2. Певеликий шматок тканини квадратної форми для сляканя, а також витпання носа, рота, обличчя, очей і т. ін. *В снігах він знав з себе шинелю й картуз і кинув на довшу скриню; потім витяг з кишені червону хустку, висякав носа й нішов в світлицю* (Н.-Лев., III, 1956, 14); *Андрійко, парешті, затих, витер мокре обличчя хусткою і з перекивленим від болю лицем повернувся до матері* (Панч, II, 1956, 493); *Він здійняв окуляри й, хукнувши, легенько почав протирати їх хусткою* (Досв., Вибр., 1959, 225).

Носова хустка *див. носовий*; **Хустка до (для) носа**, *розм.* — те саме, що **Носова хустка** (*див. носовий*).

ХУСТКОВИЙ, а, е. Прикм. до хустка. *Дівчата [на Київщині] носили вишивані хустки, обрамлені вузькою смужкою рослинного орнаменту. Хусткові різьки прикрашувались великим квітковим мотивом, а по всьому полю розміщувались дрібні квіти* (Нар. тв. та етн., I, 1963, 87); *Добре знають покупиці ковдри Лубенської фабрики, чоловічі капелюхи хусткової фабрики* (Хлібороб Укр., 7, 1973, 21).

ХУСТОЧКА, и, ж. 1. Зменш.-пестл. до хустка 1. [П а в л о:] *Глянувши на неї і ніби уперше побачив! На голові біленька хусточка з габою, сама чорнява* (Кроп., II, 1958, 352); *І ти, у хусточці квітчатій, така, як я тебе зберіг в мойй уяві* (Гонч., Вибр., 1959, 86); *І хусточку розв'язує [Уляна] барвисту... Оце тобі принесла пологісти, це калачі, це яблука,— бери* (Мал., Книга., 1954, 80); *Хусточко ж моя шовковая! Чи на те ж я заробляла, Щоб нелюбу та і немилому Та її я націпляла?* (Пісні та романси., II, 1956, 16); — *Як ми з тобою побралися: не було в нас ні кола ні двора, як там кажуть: без чарки горляки і без жодної хусточки відбули весілля своє* (Кв.-Осн., II, 1956, 237); **Образно. І пішли за неюкраті вітер, косарі... В травах тихо догорає хусточка зорі...* (Сос., Близька далнина, 1960, 85).

2. Те саме, що хустка 2. *Зостался Маруся сама.. Слізючки з очей так і капотять! От обтерла їх хусточкою, закрилася рученькою та й дума: "Ох, лихо мені тяжке!"* (Кв.-Осн., II, 1956, 35); *А він витяг з кишені хусточку, розв'язує та й подає мені добре намисто; аж п'ять разкі!* (Н.-Лев., III, 1956, 273); *Лікар знімає пенсне і обережно протирає скло хусточкою* (Донч., II, 1956, 78).

Носова хусточка *див. носовий*; **Хусточка до (для) носа**, *розм.* — те саме, що **Носова хустка** (*див. носовий*). — *Ящички мої бачили?.. — Що в них? — Ольга холодно усміхнулася. — А ви не догадуєтесь? Там хусточки для носа. Витирали слюзи* (Мик., II, 1957, 273).

ХУСТЯ, я, с., діал., 1. збірн. Білязна. *Дівчата перуть собі хустя, Веселий їх гурт гомонить* (Л. Укр., IV, 1954, 94); *Гафійка ловила хустя, що розметав вітер по дворі, як стадо білих гузей* (Коцюб., II, 1955, 74); *На обгородженому тинюм подвір'ї блукало кілька курчат, на шворці часом висіло якесь різнокольорове хустя, під вікном цілий рожі й чорнобровий* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 7); // *Одгн. Літа, літа! Літа дівчалась Устя З матір'ю весняної пори, Щоб надіть своє найкраще хустя І до пам'ятної йти гори* (Турч., Земле моя., 1961, 68).

2. **Хустки**. *Що який вже лютий лихий татарин, Дівчину не плакати умоває, Білим хустям слюзи Він їй утирає* (Перв., З глибини, 1956, 68).

ХУТЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до хуткий.

ХУТЕНЬКО. Присл. до хутенький. *Потім в човни метнулись [Еней] хутенько, Поплив по Тибру вниз гарненько* (Котл., I, 1952, 201); *Семен хутенько глянує убік* (Март., Тв., 1954, 124); — *Боже! гарно як. Дивлюсь, І серце так хутенько б'ється в грудях, А в голові складаються пісні...* (Сам., II, 1958, 12); *Друга ніч. Коли сестриці Вже послули у світлиці, Враз Марися підвелась І хутенько одяглась* (Перв., Казка., 1958, 55); *Хутенько потім Кармелиха спрдала хату свою, попрощалась з усіма й покинула село з дочкою* (Вовчок, I, 1955, 366); *На береженьку стояла, стояла, Своєго милого чекала: Ой прибудь, прибудь хутенько, Розвесели смутне серденько* (Пісні та романси., I, 1956, 104).

ХУТЕСЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до хуткий.

ХУТЕСЕНЬКО. Присл. до хутесенький.

ХУТІР, тора, ч. 1. Відокремлене селянське господарство разом з садибою власника. *Смутний і невеселий сидів пан судденко, Дем'ян Омелянович Халаський, у своїм хуторі* (Кв.-Осн., II, 1956, 207); *Бує собі дід та баба. З давнього давня, у гаї над ставом, Удвоє собі на хуторі жили* (Шевч., I, 1963, 309); *Я згадую мій рідний тихий хутір, Високий ліс, глибокі яри* (Гр., I, 1963, 104); *Хутір пана Варава стоїть між двома прорізаними зрелого ставками* (Стельмах, I, 1962, 76).

◇ **Виселятися (вселятися) на хутір** — оселятися на відокремленій земельній ділянці. *Зразу [Максим] спрдає дворичку, будинок, забрався та й виселився на хутір, на батьківську землю* (Мирний, I, 1949, 238); *Сидіти (сієти, жити) хутором* — жити на відокремленій земельній ділянці. *Саме проти Черкас, нижче Домонтова, сидів хутором над Дніпром Максим Гримач* (Вовчок, I, 1955, 89); — *Всі землі Малоросії перейшли під сильну руку імператриці. Не сів би хутором на тому шматку над Тясмином мій пращур Козюшевський, то сів би якийсь фаворит Катерини* (Л. Бедзик, Підземні громи, 1971, 18); *На північ від Богуслава, в урочищі Маслів Став, жив хутором старий козак Добридень* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 5).

2. Невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей з сіл, козачих станиць тощо; виселок. *Це тепер народу намножилося без числа, хутори як гриби поросли: і Паньківка, і Луб'янка, і Греченків, і Бунчужний — та хіба мало їх* (Хотк., I, 1966, 97); *Слава про Серафиму Миколаївну, як про чутливу і доступну свою людину, завоювала все село наше з прилеглими хуторами* (Тич., III, 1957, 134); *Я побачив перед собою за деревами невеличкий хутір — три хати під стрізою, тин з порожніми глечиками на кілках, садок, криницю* (Смід., Сашко, 1951, 63).

ХУТІРЕЦЬ, рідше **ХУТОРЕЦЬ**, ріця, ч. Зменш.-пестл. до хутір. *Сотілюсь мені навідатися у рідний край — глянуть на свій хутірець і поклониться батьківській і матчиній могилці* (Стор., I, 1957, 299); *А в Зосі ж і придале більше, старий Кароль навіть хутірець має* (Стельмах, I, 1962, 531); *Там стояло невеличке сільце, або краще — невеличкі хутірці розсіпались по балці, як столи сіна зимою по степу* (Мирний, II, 1954, 81); *Ідемо день, ідемо другий, ідемо й третій, а жодного тобі села, жодного хутора... не минаємо* (Морд., I, 1958, 44); *Хутірець розкинувся в степу над глибокою балкою. Хати стояли на підгір'ї, а садиби спадали вниз городями й левадами до невеличкої річечки* (Цюпа, Країни, 1971, 328).

◇ **Сидіти (сієти, жити) хутірцем (хуторцем)** — те саме, що **Сидіти хутором** (*див. хутір*). *Раділа вдова, що*

трапились їй добрі молотники... А жила вдова собі хуторцем (Барв., Опов..., 1902, 304).

ХУТІРНИЙ, рідше **ХУТОРНИЙ**, а, є. 1. Прикм. до ху́тір. Щоб хуторну хандрю прогнати, Один вигадливий Іванок Задумав до себе розумних насклякати і світлом мудрості розбуркати свій кутюк (Гл., Вибр., 1957, 181).

2. Те саме, що хуторя́нський 1. Колиш я була проти такого способу розвитку і писання, бо тоді на мене ще мала деякий вплив хуторна філософія, і я не зовсім ясно ще зрозуміла, що, мовляв, «на світі одна правда, а не дві» (Л. Укр., V, 1956, 58).

ХУТІРОК, рідше **ХУТОРОК**, ркá, ч. Зменш.-пестл. до ху́тір. На полі огонь блищить: Між заметами стоїть Хутірок чималий (Бор., Тв., 1957, 64); По той бік... синіли невеличкі ліски, чорніли хуторки (Мирний, I, 1954, 256).

◇ Сидіти (сісти, жіти) хути́рком (хуторя́ком) — те саме, що Сидіти ху́тором (див. ху́тір). Виласяєш [панотець] із курена, сів хуторком..., і господарство, і худобину [худібцину] завів (П. Куліш, Вибр., 1969, 96).

ХУТІРСЬКИЙ, рідше **ХУТОРСЬКИЙ**, а, є. Прикм. до ху́тір. Зеленіли то там, то там, обляжувались полями, хути́рські сади, як розкішні квітники (Мирний, II, 1954, 35); Вид на хути́рську балку і на близькі ліси чудовий (Л. Укр., V, 1956, 245); Коло хуторського базару вони з дідом Потребуою та Песиком Ложкою наздогнали якусь... тіточку (Ілч., Козацьк. роду..., 1958, 468); Всідалися вони поближче до дверей... і ловчки диміли страшином самосадом, іноді ї собі вставляючи слово, особливо тоді, коли зачіпалися хути́рські інтереси (Тют., Впр, 1964, 118); // Який мешкає на хуторі, з середовища хуторян. У пуці жие ковалъ хуторський (П. Куліш, Вибр., 1969, 119); Придбавши садибу, Володимир Галактіонович [Короленко], як розповідають старожили, звернувся до хути́рської громади з доброю порадою: зайнятися меліорациєю (Вол., Дні..., 1958, 71); Хути́рські дівчата, проте, надумали влашкавити Нестора, завели пісні неспіло (Горд., II, 1959, 90); // у знач. ім. хути́рські, кіх, жн., розм. Мешканці хутора; хуторяни. — В школу ходиш? — Ні. Не ходжу. У нас із хути́рських ніхто не ходить (Тют., Впр, 1964, 175); Салозабутньо билися хлопці, увірно билися й хути́рські. Коли не стало патронів, кидалися врукопаш (Гончар, II, 1959, 251).

ХУТКІЙ, а, є. 1. Який відбувається, здійснюється з великою швидкістю; швидкий, скорпій. — Ні, таки піду... І Софія подалась хуткою ходою темнілою стежкою до курзалу (Л. Укр., III, 1952, 533); Сон прилетів хуткий і здоровий (Донч., Зоряна фортеця, 1933, 8); *Образно. Дрібна й середня промисловість іде вперед хутким кроком (Еллан, II, 1958, 278); // Який дуже швидко рухається. Ми швидко потрапили в хутку течію, що одразу вимесла човен худись на кілометр від острова в озеро (Полт., На.. меридіанах, 1933, 58); // Здатний до швидких дій; меткий, прудкий. Хоч сам він не раз менше робить, ніж другі, але під гомін його жартів, вигадок та пісень, на вид його палких очей, здорового, ясного лица і хуткий... рухів робота всім іде спіритише, легше і краще (Фр., III, 1950, 126); Отак несподівано показала себе Махтеїха одним із найпрацездатніших членів колективу. Взагалі була вона доброю глядкою, хуткою в роботі — аж горіло все в неї в руках (Крот., Спни..., 1948, 201).

2. Те саме, що екб́рий 2. Адреса моя та сажа, що й дві була, — в хуткій часі не збираюся нікуди їзати, а як може й їзати, то Вам напишу (Л. Укр., V, 1956, 78); — Ти правильно чинив, що не повірив у мій хуткий приїзд до Чадака (Ле, Міжгір'я, 1953, 42).

ХУТКІСТЬ, кості, ж. Властивість за знач. хуткий. Бася зривається з місця і летить по коридору з хуткістю кращого бігуна (Коп., Дуже добре, 1937, 69); Дід робив героїчні зусилля зупинити вельосипед, але він з неймовірною хуткістю, набравши розгін, котився до ріки (Донч., VI, 1957, 54); По якості й хуткості роботи для всіх було ясно, що Василівська сільрада має посісти в районі перше місце (Павч. В дорозі, 1959, 221).

ХУТКО. Присл. до хуткий. Молоді побігли слідком за Мартою Кирилівною доганяти її. Одначе Марта Кирилівна так швидко та хутко дремнула поза монастирем, неначе за нею тьох знаєв з дрючком. Вони її не догнали (Н.-Лев., VI, 1966, 64); Марко зимовк. Вимучені безсонням і хвилюваннями, хлопці хутко послунали (Мик., II, 1957, 425); Швидко весни одцвітають, Хутко літні дні минають, Скоро вже й зима... (Вирган, В розп. літа, 1959, 18); — Що се, — кажуть [дівчата], — сталося з Галочкою? То ми було зберемося усі та дождидаємо-дождидаємо, поки-то вона вийде, а тепер поперебу усіх поспіша. Ще тільки півдня, а вона вже каже: вечір хутко (Кв.-Оси., II, 1956, 320); — Не вбивайся, паніматко, — каже тоді Петро, — може ще все гаразд буде. Романовського Кут недалеко: Кирило, може, хутко й вернеться (П. Куліш, Вибр., 1969, 137); Сергій присів на свою койку і розгорнув книжку. Але хутко підвів очі (Коцюба, Перед грозою, 1958, 84); Хутко потому на стіл і гаряча з'явилася страва. З нею й вино молоде... (Зеров, Вибр., 1966, 326).

Хутко-хутко — дуже швидко. Батько вдарив по колячці і хутко-хутко поїзав геть (Хотк., I, 1966, 72); Хутко-хутко застукало серце (Донч., Впр., 1948, 7).

ХУТОРЕЦЬ див. хути́рець.

ХУТОРНИЙ див. хути́рний.

ХУТОРОК див. хути́рок.

ХУТОРОЧОК, чка, ч. Пестл. до хуторо́к. Узялася у думці молодиця з дитиною смілою та веселою на руках у вбогому хуторочку, що маками закрасивсь (Вовчок, I, 1955, 326).

ХУТОРСЬКИЙ див. хути́рський.

ХУТОРЯНИН, а, ч. 1. Власник хутора (у 1 знач.). [Оксана:] Мені цікаво довідатись, від чого ми залюбовніші від усіх тутешніх хуторян? (Кроп., I, 1958, 125); Куди ж це він зібрався? На заробітки строковиком у далекий край? А чи йде на косовицю до багатих тутешніх хуторян? (Цюпа, Крайни, 1971, 35).

2. Мешканець хутора (у 2 знач.). На моріжку коло тину сидить уже цілий гурток хуторян; біліють сорочки, видніються кудлаті голови, босі ноги, тихим блиском сяють заспані очі (Вас., I, 1959, 133); Ще зелено в полях, ще золото літа не покрасило їх. Небо світле, безжмарне, тільки низом, по обрїю темними тучами стоять вдалині садки хуторян (Гончар, II, 1959, 239).

3. перен. Людина з обмеженими дрібновласницькими інтересами й вузьким світоглядом. Наша книжка як попадається у їх руки, то вони аж репетують та звалють те, що найпоганше. А наші патріоти-хуторяни ї собі за ними (Шевч., I, 1951, 374).

ХУТОРЯНКА, я, ж. Жін. до хуторянини. Він дуже багачко на своєму віку бачив усяких людей і не зміг [міг] еподобать собі хоч і гарниз, але трохи простих полтавських хуторянок (Н.-Лев., I, 1956, 442); Йде обніжком волошковим Чіпка... Хуторянку у полі стріча... (Мас., Сорок..., 1957, 348); Деяким хуторянкам довелось навіть перевозити дітей у сусіднє село до родичів (Ірчан, II, 1958, 418).

ХУТОРЯНОЧКА, н, ж. Пестл. до хуторя́нка. Цікавило дуже, що то за дівчину назавдував Корній у листі, — родичка. Та як півхутора були все Корнійові родичі,

вгадати не міг. Але уява вже намалювала вродливу дівчину-хуторяночку (Головко, II, 1957, 414).

ХУТОРЯНСТВО, а, с. Погляди й поведінка хуторянина (у 3 знач.). В чім же річ? Де ж воно, те хуторянство? Невже тільки в тому, що сюжетом для своїх творів я беру з сільських та хуторських глибин (Вас., IV, 1960, 56); Ненавидиачи провінціалізм, національну обмеженість й хуторянство, він [О. Довженко] розглядав своє мистецтво як світове і мав на це цілковите право (Літ. Укр., 10. IX 1974, 2).

ХУТОРЯНСЬКИЙ, а, е. 1. Пройнятий духом хуторянства. Самобутність не повинна ставати для нас обмеженістю, хуторянською замкненістю. Українська класична література дає нам постійні уроки інтернаціоналізму (Літ. Укр., 20. V 1971, 3); Як і досі не міг простити своєї поразки Степану Васильовичу, який у суперечці назвав його недозірим серцем, що в міру чесно борсається поміж гетьманською булавою, хуторянськими ідеалами й дрібним культурництвом (Стельмах, I, 1962, 490).

2. Прикм. до хуторянин. Під'їхавши до першої хуторянської хатки з краю, вони стріли молодичку (Вовчок, I, 1955, 323); За хутором уперше стали попадатися орачі. Це ще хуторянські землі (Головко, II, 1957, 10); // Який мешкає на хуторі, з середовища хуторян. Хуторянська сім'я сидить біля дверей, і полуднує собі (Стор., I, 1957, 137); Вискочить хуторянська собака — й дивно — бреше якось весело, зовсім не так, як заляля собаки залялого городя (Кошуб., I, 1955, 458); Гнат — «зводський» парубок. Цебто з іншої частини села. Прийшов погуляти на хуторі. А Гагрילו — старший парубок хуторянський (Мик., II, 1957, 20).

ХУТОРЯНЩИНА, в, ж. Те саме, що хуторянство. Для праць літературознавчих, критичних характерна нині широка масштабність, розвинена шкаларучі вузькокальовного, фактологічного бачення — хуторянщина і вульгарний соціологізм зазнали краху (Літ. Укр., 10. X 1969, 3).

ХУТРО, а, с. 1. Волосняний покрив на тілі тварини; шерсть. Одяглися в тепле хутро звірятка (Коп., Як вони..., 1948, 94); Це був полярний лис. Його ще зветь пещем. Хутро його дуже легке, м'якеньке і тепле (Трубл., Вовки..., 1936, 23); *Образно. Сонечко освітлюло долину і лобов заблищало по зелено-жовтім хутрі травиці... (Досв., Гюлле, 1961, 147).

2. збірн. Шкури хутрових звірів, які йдуть на виготовлення одягу; ці шкури як предмет виробництва, торгівлі. Кораблі, що відпливали в Грецію, вантажались рабами, хлібом, хутром і рибкою (Іст. СРСР, I, 1956, 17); Коли здавав у факторію хутро, то в нього був такий стражденний вираз обличчя, ніби він знову ховає усіх своїх дітей, які вмерли з голоду тридцять років тому (Багмут. Опов., 1959, 28).

3. Вичинена шкура хутового звіра. При похованні в с. Черевковому на Сіверському Дінці знайдено рештки одягу з дуже тонкого, добре обробленого хутра (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 79); Катерина застала тітку Клавду, коли та перевірjala пакунки з зашитими в них хутрами (Вільде, Сестри..., 1958, 455); — А ти вмієш обробляти шкури на хутро? — спитав поет (Тулуб, В степу..., 1964, 201); Хтось дав йому велику шубу на підкладці з вовчого хутра (Збан., Тасмівця..., 1971, 186); // Виріб (шуба, комір і т. ін.) з вичиненої шкури хутового звіра. Абрамко вже ніс хутро й шапку Ступосянського (Фр., VI, 1951, 306); Дмитрові Прокоповичу подали ведмеже хутро й накинцли його на зігнути плечі (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 30); І знову бачу те лице, що ледаве із хутра виглядає... (Рильський, I, 1956, 148); *У порівн. Навколо місяця лисячим хутром тремтить

неширокий круг — на дощ показує (Стельмах, II, 1962, 124).

На хутрі — про одяг, підшитий для утеплення вичиненими шкурами хутового звіра. На хутрі з'явився сам господар у жилеті на кролячому хутрі й нових шкарпетках (Чорн., Визвол. земля, 1959, 31); В першій ряді колони з домашньою торбиною за стіною, в теплом на хутрі піджаку і обмотаних ганчір'ям чоботях, виваливши з-під військового кашкета засніженої баранячий чуб, стояв Тимко Вихор (Тют., Вир, 1964, 466); Штучне хутро — текстильний виріб, що нагадує шкуру хутового звіра. Підносилося на нові виробничі рубежі хімія. В людське життя входили з нею досі майже не знані синтетичні матеріали: штучне, майже з нічого добуває волокно, ..штучне хутро, штучна шкіра, зрештою, штучні, синтетичні алмази (Коз., Листв., 1967, 125).

◇ На риб'ячому хутрі див. риб'ячий.

ХУТРОВАНИЙ, а, е. Підшитий або обшитий хутром (у 3 знач.).

ХУТРОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до хутро 1, 2. Зрозуміло, що чутки про золото, срібло, інші руди та хутрові багатства відігравали не останню роль [для експедицій до Сибіру] (Видатні вітч. географи, 1954, 13); Основним товаром світової хутрової торгівлі у наш час є шкурки норок, яких розводять у клітках (Наука..., 6, 1973, 44); Тваринний світ [тайги] досить багатий. Тут водяться цінні хутрові звірі, які в предметом мисливського промислу. — білка, заєць, лисиця, куниця, соболь, горностай (Фіз. геогр., 6, 1957, 40); // Пов'язаний з добуванням, обробкою й продажем хутра. У господарстві [колгосп ім. К. Маркса на Львівщині] створено підприємство по виробництву олії, цегельний завод, столярне підприємство, хутровий цех, млин (Хлібороб Укр., 9, 1972, 17); Шороку звірівницькі господарства [нашої країни] постачають на хутровий ринок десятки тисяч норкових шкурок найрізноманітнішого забарвлення (Наука..., 6, 1973, 44).

2. Зробл. з хутра (у 3 знач.), на хутрі. Теплий хутровий одяг гріє, не обтяжуючи його (Трубл., I, 1955, 196).

ХУТРОВИК, а, ч. 1. Торговець хутровим товаром, хутрамі.

2. Фахівець, що вичиняє хутро із шкури та шие хутрянні вироби; кушнір.

ХУТРОВИНА, й, ж., збірн., розм. Шкури тварин, що йдуть на хутро (у 3 знач.), хутрянний товар. Держава дедалі більше одержує хутровини від звіриводства (Наука..., 9, 1960, 35).

ХУТРОВИЧКА, в, ж. Жіп. до хутровік.

ХУТРУВАННЯ, я, с. Дія за знач. хутрувати¹.

ХУТРУВАТИ¹, үю, үсп, недок., Perez. Підшити або небуль зісподу або обшивати краї чого-небудь хутром (у 3 знач.).

ХУТРУВАТИ², үю, үсп, недок., Perez., діал. Обмазувати глиною. Як же мені, сестро, такій бути, Чуже діло роблячи, чужі печі хутруючи (Чуб., V, 1874, 917).

ХУТРЯНИЙ, а, е. 1. Прикм. до хутро 1, 2. Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізані цепі і люто гвалтують собаки... Ну, годі, Оверко [собака]... Не чухе, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутрянні новачки (Кошуб., II, 1955, 225); Лисиця і заєць становлять основну хутрянку сировину Радянських Карпат (Звірі.. Карпат..., 1952, 30).

2. Зробл. з хутра (у 3 знач.), на хутрі. Кажан на самієнькі очі насунув облізлу хутрянку шапку (Донч., Вибр., 1948, 6); Хутровина сліпила очі. Хлопець не знав, що робити. Він не взяв з собою ні харчі, ні хутря-

ного мішка, в якому можна переждати пургу (Трубл., I, 1955, 277); Діти посидідали, звичайно, свій хутрянйк одяг (Ів., Вел. очі, 1956, 14); Не поспішаючи підняв [хазяїн] хутрянйкий комір (Шиян, Баланда, 1957, 3); Інга сама сидить в кріслі, хутаючись в хутряню душоґрійку (Коч., II, 1956, 352).

ХУТРЯНИЙК, а, ч. Те саме, що хутровйк. Разель і Маша мали.. по дорозі зайзати до хутрянника, якому віддані були на літо шуби Віри Павлівни (Черн., Що робити?, перекл. Дукина, 1936, 291).

ХУТРЯНИЧКА, и, ж. Жін. до хутрянйк.

ХУТРЯНКА, и, ж., розм. Шубка, кожушок. Надіну хутрянку, вийду, сядемо у садочку та й просидимо цілу ніч (Сл. Гр.); // Покривало з хутра. Довіва-Ясенський сидів на ганку в глибокому кріслі, загорнувши хутрянкою ноги (Тулуб, Людолови, II, 1957, 328).

ХУХ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. хухати і хухнути. Одного дня прийшла чутка, що до нас призначено нового директора. Думаю, може, хоч цей дасть спокій бідній Ганні Антонівні. Бо вже життя в них, як воскова свічка горить. Хух — і нема (Ю. Янов., I, 1954, 26); Як у яму вскочиш, тільки — Хух! І оми! (Вишня, I, 1956, 211).

ХУХАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. хухати. Найодвертаніше позітання. хухання в усяких дозволенні і недо-зволених місцях — все це Кравевич має приємність бачити з амова на відповідь на свою повну цитат із ви-

сокоучених книг церковну проповідь (Хотк., Довбуш, 1965, 29).

ХУХАТИ, аю, аеш, недок., розм. Те саме, що хухати. Бач, який сніжок лапастий падає. Дай я тобі руки полугаю. Померзла, мабуть? І гулю Юра почав хухати Василькові на руки (Турч., Зорі..., 1950, 176); Юрцо лежав хорий.. Що там радили, як хухали, і шептали, і плакали родичі, не вмію того сказати (Фр., III, 1950, 198); Палько.. обзирає здерту шкіру, хухає у праву руку (Март., Тв., 1954, 165); Дівчина.. хухає на сині руки і, не доправши як слід, біжить до тати зігрітись (Хотк., II, 1966, 267).

ХУХНУТИ, ну, неш, док., розм. Однокр. до хухати. Раз він побачив дивну картину.. Отак якби хухнув на скло, воно запітніє, а потому щезне усе, наче нічого не було (Кочуб., II, 1955, 326); Янко хухнув на гроші, кинув їх у коробочку (Козл., Пов. і опов., 1949, 120).

ХУ-ХУ, виг. Підсил. до ху. — Ху-ху!.. — сказав Семен, здіймаючи шапку та втираючи впрілого лба. Його зірше змордували «дурні думки», ніж орання (Кочуб., I, 1955, 111); — Ху-ху! — оддывається той. Худий сам, блідий... — Вигружали залізо сьогодні, — почав до того без сорочки. — Ще й тобі буде на завтра. Здорове пруття... (Тесл., 3 книги життя, 1949, 148).

ХХУ, виг. Те саме, що ху. [Х вед і р:] Хху!.. хоч спочити (Мирний, V, 1955, 217).

Ц

Ц, невідм., с. Двадцять шоста літера українського алфавіту на позначення приголосного звука «ц» (вимовляється «це»).

ЦАБАНИТИ, банію, баніш, недок., перек. і без додатка, діал. 1. Зневажливими, грубими словами докоряти кому-небудь; даяти, клясти. Хлопи не вважали на святість місяця, але цабаняли о. Квінтіліану також порядним запасом своєї лексикона (Фр., VIII, 1952, 36); Крик, гармидер і шум. Польові цабанять. В батька-матір кленуть, стадо хочуть загнать (Фр., XI, 1952, 167).

2. Просити надто багато за щось (про ціну). Бойка на ярмарку не ошукати, ціну він цабанить, як за рідного батька (Фр., III, 1950, 65).

ЦАБЕ. 1. Вигук, яким волів повертають праворуч. — Гей ти цоб, та цабє! — от і вся невеличка наука погонича (Мирний, II, 1954, 111); Він знав тільки одне: крикне йому Недога «соб», треба повертати вліво, «цабє» — вправо (Тюг., Вир, 1964, 366).

2. присл. У правий бік, праворуч. Лаврін магнув батогом на воли і, замість того цоб іззати додому через греблю, повернув цабє на пригорок за дівчиною (Н.-Лев., II, 1956, 308); — Так ото прямо, потім біля школи візьмеш цабє, а там — і дитячий садок, — втретє показав пужалном дідусь і гайкнув на волів (С. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 16); *Образно. [Ц а р:] Твій стрій не туди повертає, Янко. [Г о л о с и:] Дуже цабє взяє! (Зар., Антєй, 1961, 63).

3. у знач. ім., невідм., с., ірон. Поважна, впливова особа. — Подумаєш, яке цабє?! Романи він пише..! (Кал., II, 1958, 31); — Дядьку Якове, там який цабє прийшло! — зазекано повідомив Ярошенкові всюдисущий хлопчак (Речм., Весн. грози, 1961, 112).

◇ Велике цабє див. великий.

ЦАБЕКАТИ, аю, асп, недок., розм. Впугувати «цабєв», повертаючи волів праворуч. У двір заводу повільно рогатими волами втягали дві великі жажари з кабунами. На передній жажарі погійкував та цабєкав сам столітній Вовнига (Баш, Надія, 1960, 394).

ЦАЛЕВИЙ, а, е, діал., заст. Прикм. до цаль.

ЦАЛЬ, я, ч., діал., заст. Дюйм. У дверцях [тюрми] мали віконця на кілька квадратових цалів завбільшки (Фр., IV, 1950, 485); Ксемя крокує поруч з Василюною, сапа в сапу, намагаючись на цаль не відстати від заглянової до праці ланкової (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 61).

ЦАНГА, и, ж. Пристрій, признач. для затискання деталі або інструмента при обробці на металорізальному верстаті. Зовнішня поверхня цанги виконана у вигляді конуса (Фрез. справа., 1957, 156).

ЦАНГОВИЙ, а, е. Прикм. до цанга. Цангові патрони застосовують для точної токарної обробки зовнішніх і внутрішніх поверхонь (Технол. різального інстр., 1959, 115).

ЦАП, а, ч. 1. Самець кози. Валя виганяє з двору віці, між ними цап (Вас., III, 1960, 326); Від сусіди виїшов з двору Здоровенний сивий цап. Виїшов. звівся дибки гору і зубами гілку хал! (С. Ол., Вибр., 1959, 159); *У порівн. Стриба, як цап на городі (Шомпс, 1864, № 12494); Чужі пішли, але з Бекіром трудна була рада: він уперся, як цап, і лишився на ніч (Кочуб., II, 1955, 155); Він, мов той цап, буцнув головою і кинувся вниз (Чаб., Балкан. весна, 1960, 24); // Самець дикої кози, сарни; козел. Дикий цап кричав десь в лісі жалбно, різко (Фр., III, 1950, 433); // перек., ірон. Про чоловіка з неприємним, фальшивим голосом; про бородатого або старого чоловіка.

◇ Борода ціном — борода, яка формою нагадує цапину. Сурмач на березі сидить, грав. Перед ним уже

стоять, зазмерши, четверо бородатих людей.. Бороди широкі й різноманітні: лопатою, цапом, бакенбардами, але бороди всі солидні й укорзані (Ю. Янов., IV, 1959, 44); Цапом стрибати — високо й незграбно стрибати; стрибати як цап. А тим часом [чорт] скік в одірку — Ну цапом стрибати! З прогонима вудрив дірку — Та й шморгнув із хати (Г.-Арт., Байки..., 1958, 74); Як з цапа вівни з кого — чого — те саме, що Як з цапа молока (див. молоко). Із нього науки, як з цапа воєни (Фр., IV, 1950, 226); Як з цапа молока див. молоко.

ЦАПА, присл., розм. У вертикальному положенні; стори, дибки. Стрімка течія щораз підхоплювала дуба, як пір'їну, і кидала його з боку на бік, ставила цапа (Добр., Отак розмир, 1956, 61).

◇ **СКАПАТИ** цапа — рішуче протидіяти чому-небудь, заперечувати щось. [Р о м а в:] Та хоч би батько цапа скавав, а я таки жемюсь на Мотрі (К.-Карий, I, 1960, 396); — Не скачи, пане, цапа, бо, гляди, слимаком поповези (Стельмах, Хліб..., 1959, 50); Ставати (стагати) цапа — зводиться на задні ноги; здяблюватися. Велетенський жеребець не зносить людського диху. Він іржав і ставав цапа, як тільки бачив коло себе живу людину (Загреб., Шепіт, 1966, 58); Кінь змілений став цапа (Головка, I, 1957, 72); Становитися цапа див. становитися.

ЦАПЕНЯ, яти, с. Маля кози; козеня. Я розмовляю, жартую, в мене веселимо наче молоде цапеня (Коцюб., II, 1955, 255); — Чоловік подарує тобі на господарство білого агняток, а я цапеня і квочку з курчатами (Тулуб, Людолови, I, 1957, 262).

ЦАПИК, а, ч. Зменш.-пестл. до цап; // Козеня-самець. В один з волохит днів, які настали після лютих морозів, Білочка привела двох козенят: цапика й кізку (Донч., IV, 1957, 87).

ЦАВИНА, и, ж., діал. Тичка із залізним гаком; багор. — Ге-ге-гей! Розкривайте гати! — У дужих руках Цавини стискають Гуцули завзяті (Гойда, Сонце..., 1951, 27).

ЦАПИНИЙ, а, е. Прикм. до цап. Увійшли несміливо якісь два столяри, старі німці в заязлених сюртуках і в таких старомодних узеньких штаненятах, що їх сузі тонкі ноги були схожі на цапині (Н.-Лев., III, 1956, 245); Дослухуючись до звуків і шумів ночі, він пізнавав за дверима кроки домовика, що має цапині копита (Скл., Святослав, 1959, 17); // Вигот. з шкурки цапа. Та тепер вже молоденький [козак] Коня не сиділа, А цапині постали він На ноги взував (Мавж., Тв., 1955, 111); // перен., розм. Такий, як у цапа. Останові згадався котигорошок. — Хіба я боюся смерті? — чує він його цапиний голос. — Зроду-звіку... (Коцюб., I, 1955, 366); Дід Прохор задоволено сміявся, по-молодецькому розправляв свої сиві кущуваті вуса, погляджуєвса цапину борідку (Збан., Ліс. красуєя, 1955, 18).

ЦАПИХА, и ж., розм. Самка цапа; коза. Та й застїя лан цапок Для цапики і діток (Стельмах, Колосок..., 1959, 43).

ЦАПИЩЕ, а, ч. Збільш. до цап.

ЦАПІВ, нова, пове. Прикм. до цап; належний цапові. Замість сказати, що був лук із цапового рога... був точений, гладкий і окований золотими обручами, поет [Гомер] с ряді пишних образів... показує нам, як стрілець чатує на цапа, як убиває його, міряє його роги, як майстер точить, гладить і оковує лук (Фр., XVI, 1955, 290).

◇ Ні за цапову дшу див. душа.

ЦАПКИ, присл., розм. Те саме, що цапа. Море скажалося! Воно якось люто накидається на «Гетьмана». Підскакує під нього, стаєть його цапки (Вишня, I, 1956, 187).

◇ **СТАВАТИ** (стагати) цапки — те саме, що Ставати (стагати) цапа (див. цапа). Осадив [Наливайко] білокопитого коня, що той аж цапки став (Ле, Наливайко, 1957, 100); Вона [зима] не хотіла скоритися: ставала цапки, мела лютою хурдделіцею..., передчуваючи свій неминучий кінець (Епик, Тв., 1958, 164); Становитися цапки див. становитися.

ЦАПКОМ, присл., розм. Те саме, що цапа. Цапком став (Номис, 1864, № 3391).

ЦАПЛЕНИЙ, а, е, розм. Психічно хворий; божевільний, несамовитий, шалений. *У порівн. Мотря, як оце побачила, то заголосила наче цаплена (Крим., Вибр., 1965, 383).

ЦАПОК, пкя, ч. Зменш.-пестл. до цап. Та й застїя лан цапок Для цапики і діток (Стельмах, Колосок..., 1959, 43); // Козеня-самець. З одного берега йде до річки білий цапок, а з другого берега підходить чорний цапок (Коцюб., I, 1955, 468).

ЦАПУВАТИ, ую, уш, недож., розм. Ставати на задні ноги. Ще дякувати коневі, що не розніс кісток [Давидових]; як не поганяв його Тягнираднo, а він що зірветься, та й стане, очі косить назад, зроне й цапує (Головка, II, 1957, 179).

ЦАПФА, и, ж., тезн. Частина вала або осі, яка спирається на підшипник. Та частина вала [двигуна], яка лежить безпосередньо на опорі, називається цапфою (Практ. з машинозн., 1957, 182); Цапфа колеса; Цапфа кривошипа; // Невеликий циліндричний вступ на стволі гармати, який вставляють в особливе гніздо лафета.

ЦАП'ЯЧИЙ, а, е. Те саме, що цапіний. Паламар подивився на Ричинського такими цап'ячими очима, що Аркадієві аж закортіло плюнути в них (Вільде, Сестри..., 1958, 35); Клим мотав цап'ячою борідкою (Горд., II, 1959, 269).

ЦАР, я, ч. І. Володар якої-небудь країни (як загальна назва, не титул). Посли, прийшовши до столиці Еней приславо поклон одбати (Котл., I, 1952, 169); Царем же у Тірі був брат молодого — Пігмаліон, із наземних усіх наймощіший злочинця [злочинець] (Зеров, Вибр., 1966, 281); // Титул монарха в деяких країнах; монарх, що має цей титул. Така в мені запалилась свідомість, що я пішов би на яку заводно експропріацію або стріляв би на міністра, а то й на самого царя Микола Крижавого (Ю. Янов., II, 1958, 243); Тарас Григорович був такий обережний, що ніхто в фортеці й не підозрював, що він давно вже порушує наказ царя (Тулуб. В степу..., 1964, 180); // перен., розм. Повновладний господар над ким-чим-небудь; розпорядник. Гордіюк став атаманом пушкарів, а разом із тим і царем своєї околиці (Хотк., II, 1966, 54); — Ви же, Амбросію Пилиповичу, господар всієї лісової займанщини — аж чотирьох тисяч десятин лісу. Лісовий цар можна сказати (Стельмах, I, 1962, 255); Царі нічної вулиці, нальотники, під дулами наганів роздзялали необережного перехожого (Смоляни, Мир..., 1958, 74).

◇ **Без царя в голові; Не має царя в голові хто** — про недалеку, несерйозну чи безсоромну, знівасінілу людину. Пощо на чолі поміщено книжку Ніцше... — сю блискучу, а фальшиву балаканику, сю справді анархістичну філософію, роблему «без царя в голові»... — свого абсолютно не розуміємо (Фр., XVI, 1955, 192); За царя Горіха див. горіх; За царя Пацька (Томка) — те саме, що За царя Горіха (див. горіх). За царя Томка, як була земля тонка (Номис, 1864, № 6856); Цар-батьошка; Цар-батьечко — шанобливе називання підлеглими царя, яке набрало також ірочівчого відтінку. Дід тільки руюю мазнує. — Пожди трохи. Маркіано: свого скорю

не буде... Цар-батьюшка, кажуть, скоро волю дасть (Мурд., I, 1958, 50); Цей рік уже показав, якої ласки можна ждати від царя-батьюшки. Досить згадати криваве водозреще, дев'яте січня (Головко, II, 1957, 310); Цар весвітній; Цар царів — те саме, що Цар небесний (див. небесний). «Ой боже наш, боже! Ти — весвітній царю, ти все бачиш, все знаєш...» (Мирний, I, 1949, 161); [Н е о ф і т - р а б:] А ми вже, злидарі, стоятим-жемо тишенько та покірно, немов старці перед багатим паном, ждучи, який нам знак подасть єпископ, чи він хоч слово мовити дозволить, а може, нам звелить співати гімни «диному цареві всіх царів (Л. Укр., II, 1951, 236); Цар небесний див. небесний; Цар тьми див. тьма¹.

2. перек. Який підпорядковує навколишніх своєму вилуви або переважас всіх (всє) чим-небудь. Скажи ж мені, царю земний — чоловіче, що твое, а що світове? (Мирний, IV, 1955, 308); Він [лейтенант].. робив все для того, щоб пізотинець був царем бойового полк (Тют., Впр, 1964, 492); // Про звірів, птахів, рослини і т. ін. Шпаки прилетіли. Ладняйте шпаківні, Вітайте веселих заморських гостей! Геть з кону сорочки, індики і піни, Бо скоро прибуде і цар-соловей! (Черн., Поезії, 1959, 246); — Хочете, я подарую вам лева, — продовжує Сев, коли за блисквично поставленими ґратами на арені починають плагати леви, — це вам уже цар звірів (Ю. Янов., II, 1958, 137); Високо-високо, під зларами, летів цар птиць, ледве примітною точкою чорніючі в синяві (Хотк., II, 1966, 78); Тобі, Кавказе, царю гір земних, Я віддаю оці небабі рими (Зеров, Вибр., 1966, 404); Дуб — один. Про те й розмова. Цар дере. Коштовна річ (Мал., Серце., 1959, 152).

3. У сполученні з іпшми іменником характеризує його як щось виняткове, найголовніше серед інших подібних. Широко відомі «Цар-дзвін» і «Цар-гармата». Але в Росії існував ще й «Цар-молоко». Він був збудований у 1875 році інженером Миколою Воронцовим поблизу Пермі (Веч. Київ, 21.X 1967, 4).

ЦАРА, ж, ж., діал. Чужий край. Гуцули-мужчини, як-не-як, а сходили з вергів частіше, бували й на долаз, годили різними царями (Хотк., II, 1966, 14); Є на світі велика цара, де робочий чоловік сам собі господар, туди й треба дивитися (Кундзич, Пов. і опов., 1951, 48).

ЦАРАНИН, а; жн. ани, а́н, ч., діал. Селянин, хлібороб. У млині сидять царани, покурюють самосад, стига голонять про всяку всячину (Чаб., Балкан. весна, 1960, 294); Незачіні до машини воли лягалися гуркоту й шарахали збік на ниви. Машини щоразу доводилося спитатися й перечікувати, поки не менш перелякани царани.. заспокоють сполохану тварину (Смолич, I, 1958, 52).

ЦАРАНЬСЬКИЙ, а, е, діал. Прикм. до царанин. У величкому зуроті.. Сказно довідалася, що це вже останній царанський виселок (Смолич, I, 1958, 52).

ЦАРАТ, у, ч. Те саме, що царизм. Зовнішня і внутрішня політика царату не задоволяла вже не тільки робітників, а й буржуазію, особливо невміння організувати і вести війну, яка безуспішно тяглася вже третій рік (Панч, В дорозі, 1959, 277); На Сенатській площі ніби досі ще лунає голос декабристів і перший постріл Кюхельбекера — бунтаря проти деспотичного свавілля царату (Ле, Право., 1957, 91).

ЦАРЕВБІВЕЦЬ, вця, ч. Убивця царя.
ЦАРЕВБІВСТВО, а, с. Убивство царя.
ЦАРЕВБІВЦЯ, і, ч. ж. Убивця царя.
ЦАРЕВБІВЧИЙ, а, е. Прикм. до царевбивство.
ЦАРЕВБІВНИЦЯ, і, ж. Убивця царя.
ЦАРЕВИЧ, а, ч. Син царя (у 1 знач.). Був собі цар, і мав той цар одного тільки сина. Як виріс царевич

і прийшла пора його женити, от цар і послав гонціє [Гінців] по всьому царству пошукать царевичеві невісти (Стор., I, 1957, 62); — Я, брате Ісаїчу, слухав обіцянки царевича [Димитрія] в Путивлі, бачив і супроводжував молодю царичю Марину до Москви... (Ле, Побратимн 1954, 17).

ЦАРЕДВОРЕЦЬ, рця, ч., книжн., заст. Особа, що займає посаду при царському дворі, царський вельможа; придворний. Від сонцем накупаного Криму до скрижанілого Соловецького монастиря підіймався в надії обездолений люд чорної роботи і чорної землі. І щоб приборжати, пригнати його, ночей не спали і цар, і кат, і царедворець... (Стельмах, I, 1962, 616); Він [Бальзак] допомагав Евеліні вишукувати добірні, значущі фрази, якими можна було перекопати царедворців, що шлюб її з іноземцем та виїзд за кордон не може стати на перешкоді володінню маєтністю (Рибак, Помілка., 1956, 300).

ЦАРЕДВОРКА, и, ж., книжн., заст. Жін. до царедворець. Тільки що князь промовив ці слова, аж князівна прислала до батька царедворку, щоб дозволив привести до неї того, хто знайшов її мамисто (Н.-Лев., III, 1956, 295); [П р я х а:] Прийшла суди [припсеса] найматися на роботу, король узяв як панну до палат, за царедворку до своєї жінки (Л. Укр., II, 1951, 191).

ЦАРЕНКО, а, ч., нар.-поет. Те саме, що царевич. Середувавший царенко стрельнує, — згльась стріла нижче від хмари, вище від лісу (Ів., Укр., назпк, 1950, 99); Тут царенко відповів: — Царство ми пройшли до краю. Бачив я, що всюди люд На царя кладе свій труд (Перв., Райдуга., 1960, 95).

ЦАРЕНЯ, я́тп, с., розм. Царське дитя; царевич. Війна ж злочинна скаженіла по волі диких царенят (Гавр., Вибр., 1949, 48); — Бити до цурки. — позмуро продовжував Лаврін. — І царя й царенят. Послали народ на погибель іроди прокляті! (Донч., III, 1956, 121).

ЦАРІЇЗМ, у, ч. Державний лад на чолі з царем; царський режим. Царизм всіма силами домагався утвердити розхитаний авторитет своєї влади — в'язниці, страсти і шибениці були єдиними аргументами проти всеозлого року мас (З глибини душі, 1959, 59); Т. Г. Шевченко в тісному єднанні з російськими революційними демократами вів боротьбу проти царизму і кріпосництва (Рильський, III, 1956, 22).

ЦАРИК, а, ч., зневажл. Зменш. до цар 1. Не говайте, не топайте Святого закона [закону], Не зовіте предобним Лютово Нерона. Не славется царевю Святого війноу. Бо ви й самі не знаєте. Що царики коять (Шевч., I, 1963, 337); Він хвалився, Що з тигром віч-на-віч у Лівії зустрівся, З тамтешнім цариком полюючи в ліса-ца (Мицк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 240).

ЦАРИНА, н, ж. 1. Околиця, край села. І Яремлі дали коня Зайвого з обозу. Усмігнувся на воронім Та й знову у сльози. Вийшли за царину (Шевч., I, 1963, 141); Перезрестилася Гайка.. та й пішла. Мати хотіла випроводити її аж за царину, — не звеліла (Гр., II, 1963, 437); — Неваже це та сама Харитина, що, зде-тудь, це так неважечко пасла гусей за царинуою? — здивувалася молодиця (Л. Янов., I, 1959, 295); // заст. Ворота при в'їзді в село.

2. Місцевість за селом, де пастух збирає худобу; вгін. Господиня її [Солосі] показала, де корови, випустила їх і веліла гнати у царину, де середу збирають (Мирний, I, 1954, 65); // Те саме, що пасовісько. Зупинившись, постоять [дїти] над пташиним гніздом, причаєним у траві, подивуються на кам'яну бабу на скіфській могилі, заглядяться на овечат, що розтеклись по далекій царині, як у воді... (Гончар, II, 1959, 97).

3. Необроблюване, поросле травами поле. *Ось обліталась* [бджілка], *ураз на квітці Росяки, свіжі спустилась*; Царина їй, сіножаті, садки *Квіттом усім поступилась* (Мавж., Тв., 1955, 50); Цариною степовою *колишиться ковила-трава* (Тер., Ужнівк., 1946, 184).

4. діал. Засіяне поле; посіви; лав. — Галаю — на, Галаю! — *закричав знов косар з-під ліса* [лісу]. — *А не виженеш ти собі корови з царини?* (Фр., I, 1955, 63); [С т е п а н:] *В полі хлібець людський зеленіє, а на пагському почав рунитись.. Як вдивишся, що як та царина зеленіє, то ніби чуєш, що й кістки в тобі починають лускотіти, неначе почувають, що ось-ось приїде їм невгавна робота...* (Кроп., II, 1958, 44); [С о н я:] *Де тато?* (Ф е д о г е н:] *Поїзали копи оглядять та на царині, кажуть, упали, не можуть встать* (К.-Карий, II, 1960, 359).

5. перен. Сфера діяльності людини; ділянка, галузь. Було б непрородним, коли б соціалістична революція.. не принесла одночасно свіжого подуву вітру і в царину культури духовної (Еллан, II, 1958, 65); *Кожна поема [М. Рильського] в тій чи іншій мірі лірична, оскільки вона вийшла з царини емоцій певного творця і позначена печатью його особистості, його бачення світу* (Криж., М. Рильський, 1960, 119); *З царинною високим температур професор Холод мав зіткнення лише в одній тоці: йому завжди було жарко* (Загреб., Спека, 1961, 38).

ЦАРИНКА, п. ж. 1. Зменш. до **царини** 1—4.

2. діал. Невеличка лука при садбі; в горах або в лісі, признак для сінокоосу. *Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті газди. Загніздилося безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній* (Кочуб., II, 1955, 312); *Ось і світло-зелена царинка. В неї, як в дзеркало, задивляються хмарки* (Стельмах, Над Черемошем.., 1952, 32); // *Сільський майданчик, покритий травою. Ішла [Маруся] на церковну царинку, під свою улюблену вербу — там не було спокою: дві баби, стоячи кожна на своїм подвір'ю [подвір'ї], маяли скільки було духу* (Хотк., II, 1966, 58).

ЦАРИННИЙ, а, е. Прикм. до **царина**.

Царинні пісні — пісні, які співали під час обходу поля на трійці. *Колядки й щедрівки мають багато спільного з веснянками, ...а також царинними та купальськими піснями* (Нар. тв. та етн., 3, 1964, 95).

ЦАРИННИК, а, ч., розм. Сторож, охоронник на царині (у 1—2 знач.). — *Паничу, загубили гарбуза! — крикнув непожиркований царинник і побіг ловити гарбуза, щоб догодити своєму паншечеві* (Н.-Лев., III, 1956, 28); *Він був у нас царинником, доглядав царини, — щоб ніщо не шкодило* (Сл. Гр.).

ЦАРИСТ, а, ч. Прихильник царського режиму.

ЦАРИСТЬКІЙ, а, е. Прикм. до **царіст**.

ЦАРИТІ, рій. рійш. *недок*. Те саме, що **царювати**. — *Псарі з псартями царят* (Шевч., II, 1963, 415); *Царила тьма, світало світло правди, Боролось зло з добром, а людський дух Боровсь з терпінням* (Фр., XIII, 1954, 232).

ЦАРИХА, п. ж., розм. Те саме, що **царіця**. — *Вона мужичка й наймичка.. — Хоч би вона була й перемужичка, а ти цариха-розцариха, то й моді не смієш битися* (Крим., Вибр., 1965, 349).

ЦАРИЦНІ, а, е. Прикм. до **царіця**; **валежний** царіці. *Край дорогий татка стоїть; так чоловік у ту татку, дивиться — аж там царіцині сестри* (Стор., I, 1957, 63); *Князь згорнув царіциного листа і жбуриць у шугляду* (Добр., Очак. розмир, 1965, 14).

ЦАРИЦЯ, і, ж. 1. Жін. до цар 1, 2. Після великої зими. *За Катерини за царіці, Москаль ту викопав криницю* (Шевч., II, 1963, 267); *Красивий, спритний і зливий лакуза* [Стадницький] *за реву службу був*

пожалуваний самою царіцею патентом на чин сусопного прапорщика (Стельмах, I, 1962, 15); — *Се ти, єдина моя? Се ти, моя царіце? З-за моря приплила сюди, конана царічице?* (Л. Укр., I, 1951, 412); *Настала вона, ніч-краса, царіця дум і настроїв, море німої журби і самотніх зітхань* (Хотк., I, 1966, 90); *Ліворуч — місяць сплів мерезьку* [застилає нею стежку], *Мов зараз буде в млі ясній Царіця ночі їти по ній* (Олесь, Вибр., 1958, 251); [Л і д а:] *Це надавчаймо. Царіця музики* [скрипка] *служить для справ хірурга* (Корп., I, 1955, 99); *У порівн. — *Ми тобі залишимо аж десять десятин твоєї ранньої землі. Хіба тобі ще більше треба для трьох душ? Чи тобі вже треба, як царіці, їсти не прості, а золоті галушки?* (Стельмах, II, 1962, 120).

◇ **Матушка-царіця; Матінка-царіця** — шапобливе називання підлеглими царіці, яке набрало також іронічного відтінку. *Од матушки-царіці, Таки із самої столиці, Прийшов указ лоби голить* (Шевч., II, 1963, 272); — *Я ще змалку і його* [Распутіна], *і матушку-царіцю, що до нього приїжджала, натуральною контро вважав* (Гончар, II, 1959, 305); **Царіця небісна див. небісний; Царіця полів:** а) про піхоту. — *Як-не-як, а вони все-таки в машиннах, не те, що ми, гола піхота, царіця полів!* (Гончар, III, 1959, 427); б) *коса в руках виправного косаря. У Минківці царіцею полів була коса.. Косив нею мій батько артистично* (Минько, Моя Минківка, 1962, 77).

2. **Дружина царя** (у 1 знач.). *Справді, то була княгиня, Іудейская царіця, Ірода прекрасна жінка* (Л. Укр., IV, 1954, 174); *Як заграв він, як заграв, — ціле царство підняв. Вззяся в боки цар, царіця — аж ніяково дивиться* (Тич., I, 1957, 146).

3. *рідко*. Бджоліна матка.

ЦАРИВ, рева, реве. Прикм. до **цар**; **належний цареві**. *Князь Курбський від гніву царевого етік* (Граб., I, 1959, 303); *Оплывала сєйка, і краплина за краплиною скочувався віск на папір царевого листа* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 385).

ЦАРИВНА, п. ж. **Дочка царя** (у 1 знач.). *Скоро тільки царівна прийшла купатися і розділася на березі та положила на піску блискучий золотий ланцюжок, Ворона прилетіла та й тап той ланцюжок у рот* (Фр., IV, 1950, 75); // *розм.* Про вродливу, гарно вбрану дівчину. *Йому здалося, що перед ним стала якась гайова царівна, така, про яку оповідають казках* (Гр., II, 1963, 334); *У порівн. *Вона підносить гордо голову і, мов царівна, ..невсвідомо приказує йому очима бути тут при ній* (Коб., III, 1956, 378); — *Купити мені, бабусечко, по новій моді убрань хороших!* — *Про се не турбайся, дитя мов. Буде в тебе всього. Ти в мене будеш царівна над паньочками!* (Вовчок, I, 1955, 105).

ЦАРСТВЕНИЙ, а, е. книжн. Сповнений гідності; величний. *Люда трималася з царственою гідністю жінки, яка не тільки багато пережила, але й багато зрозуміла за дуже короткий час* (Перв., Дикий мед, 1963, 493); *Уявить — стоїть царствений, гордоистий лев. Стоїть — не підступиться...* (Ковінька, Чому я не сокл., 1961, 20); // *Який переважав шось чым-небудь, Якась урочиста святковість почувалася в його [місяця] царственому сьвіді, що мерехтіло, переливалось і іскрилося на безкраїх навколишніх просторах* (Добр., Тече річка.., 1961, 89).

ЦАРСТВЕНИСТЬ, ності, ж., книжн. Абстр. ім. до **царствений**. *Так ведеться здавна, що візантійський імператор повинен показувати свою царственисть спершу перед безбородими, а вже потім перед бородатими* (Загреб., Диво, 1958, 327).

ЦАРСТВЕНО, книжн. Присл. до **царствений**.

ЦАРСТВІЄ, я, с., заст. Царство (у 1, 2 знач.).

◇ Царствіє [йому, їй, їм і т. ін.] **небесне див. небесний**.

ЦАРСТВО, а, с. 1. Держава, якою править цар (у 1 знач.). *Найшовсь-таки один козак із міліона свинопасів, що царство все оголосив: Сатрапа в морду затопив* (Шевч., II, 1963, 297); *1640 року зіймо несподівано велика сила татар напала на Україну й на Московське царство* (Н.-Лев., VII, 1966, 95); [Таня:] *Все на світі минає: підуть марно царства й панства, трони й корони, а любов щира останеться навіки* (Вас., III, 1960, 122).

◇ **Проспідати царство небесне див. небесний**; **У тридцятьому царстві див. тридцятий**; **У тридцятьому царстві див. тридцятий**; **Царство боже**; **Вічне царство**, заст. — рай. *І не чула, щоб хто лихим словом обніс нашого покійника; всі царства божого йому жадають* (Вовчок, I, 1955, 17); *Хоть од Дидони плів [Еней] поспішно, Та плавав вірко, неутішно. Почуши ж, що в огні спелась, Спазав: — Нехай їй вічне царство* (Котл., I, 1952, 87); **Царство [йому, їй, їм і т. ін.] небесне див. небесний**; **Царство тіней див. тинь**.

2. *рідко*. Правління царя (у 1 знач.); царювання. *Олександра Федорівна піднесла до очей пожмакану хустинку й затрусилася в мервово-обуренім плачі: — Нікі, він [Вітке] зрадник і масон.. Він вириває царство з твоїх рук... (Стельмах, I, 1962, 622); // перен. Сфера, ділянка, в якій хто-небудь почуває себе повновладним господарем. «Там я буду господарювати, матиму своє господарство, свою худобу... Там має царство й панство!» — подумала Онися (Н.-Лев., III, 1956, 74); *Похиляв він на гирляву Та й говорив [говорить]: я тут пан! Степ мій — царство; тут велику Владу й волю ма' чабан* (Щог., Поезії, 1958, 276); — *Минулось панське царство, мужицьке настас* (Стельмах, I, 1962, 627).*

3. *перен*. Певна сфера, ділянка в природі, де переважають які-небудь предмети, явища рослинного або тваринного світу. *На сонячній плямі полянки, що закралась в позмуре царство смерек, скавав біленький злоччик* (Коцюб., II, 1955, 309); *Йосип Яковлевич Магомет — один з славіних наслідувачів геніального перетворювача природи. Максим Рильський назвав його цародієм у царстві рослинності* (Минко, Вибр., 1952, 385); *Ледве починали прокидатися окремі звуки з численного пташиного царства в цім земнім раю* (Ле, Право., 1957, 225); *Він з розмазу пужнув коней батогом. Замитіло, пробігаючи мимо, крижке, осліне лісове царство* (Гончар, II, 1959, 139); *Внизу — жовогір, забитий снігом, а далі — царство лісів, у яких людина губиться, як голка в снігу* (Тют., Вир, 1964, 416).

◇ **Казкове царство**; **Царство казок** — чудовий, дивний, незвичайний рослинний або тваринний світ. *Ми заїздили туди [в грот]. Лазали на дно човна і за хвилину опинялися в казковому царстві* (Коцюб., II, 1955, 300); *Твої очі — срібна річка З тазмичим царством казок... Іх розказують нечутно Золотим рибкам русалки* (Олесь, Вибр., 1958, 91).

4. *перен*. Місце, сфера, галузь, де переважають, домінують ті або інші явища, засади і т. ін. *Знову царство весни, і рожеві сніги, і кохання; Знову зустрічі тихі — й без краю сумні Розставалия* (Рильський, I, 1960, 115); *Пароплав заходив у царство вогні* (Баш, Надія, 1960, 7); — *Сюди німіці не поткнуться, — сповістив єдинолено провідник Євгена. — Тут [у лісі] наше партизанське царство* (Рибак, Час., 1960, 269); — *Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів, у тому числі і з української мови. Остання, як мені здається, теж належить до царства філологів, — усміхнувся він* (Тют., Вир, 1964, 62); // *Панування, переважання чого-небудь.*

Абу-Разем любить свою батьківщину, як рай земний, і все чекає, що в цій країні таки настане царство радості життя (Ле, Опов. та царси, 1950, 74); *Але ж зійде над стрім туманом Пролетарське сонце ясне, Запалають вертепи тиранів, Царство виписку й горя миме* (Пісні та романси..., II, 1956, 268); *Ніч Жовтнева, ніч остання Царства зміту, царства пум!* (Нех., Ми живемо..., 1960, 122); *Критичний реалізм і його видатні представники.. не могли в свій час зухвало переконали накреслити нові шляхи, в яких читач побачив би свій рятуюнок, свій вихід з царства експлуатації і рабства* (Мал., Думки..., 1959, 6); // *Про велику кількість, достаток або надмір чогось у якому-небудь місці. З-за горба показалося нарешті соломяне царство панського току, з стіжками, скиртами та озерками, з безконечно довгими стодами та волов'яками* (Коцюб., II, 1955, 244); *Завелось у палаці ціле котяче царство: коти й кішки й кошенята* (Мирний, I, 1949, 200); [Бережний:] *В наказі по інституту я висловив свою думку про шкідливість апаратного царства* (Мик., I, 1957, 387).

◇ **Мертве царство див. мертвий**; **Сонне царство див. сонний**; **Царство сну** — те саме, що **Сонне царство** (див. сонний). *Царством сну здаються тихі зали* (Мур., Повість., 1948, 9); **Темне царство**; **Царство тімні** (тьми, мли) — символ пекультурного, відсталого, реакційного суспільного середовища. *Землю вистілали глухі бур'яни та жаб'ячі печериці, а в людських душах — зивали кубла темного царства сили: лиха задрість, глуха віра та безнадійність довічна* (Мирний, IV, 1955, 326); *Темне царство скоріше руйнуйте, Світле нове на руїнах будуйте!* (Пісні та романси..., II, 1956, 230); *У Жовтня бурі живодайні Своє ми щастя здобули, І далі сяють нам безкрайні, І не воскресне царство мли* (Рильський, II, 1961, 146).

ЦАРСТВУВАТИ, царствую, царствуюш, *недож.*, *рідко*. Те саме, що царювати. *В цілій околиці [Зелеміня] царствує кіш [ше] рука пераїсної природи* (Фр., VIII, 1952, 217); *Десь реується снаряди, смерть царствує там...* (Нех., Хто сіс вітер, 1959, 288).

◇ **Нехай (хай) царствує**, заст. — побажання померлому райського життя, життя в царстві небесному. *Жила колись у нашому селі вдова Орлиха. Я.. чула се од покійної матері — нехай царствує!* (Вовчок, I, 1955, 80); — *Мене сюди у Попельну з Борзни батько — нехай царствує!* — *заміж оддали* (Морд., I, 1958, 93); — *Петро Петрович? Немас. Цей по кабінетах не сидить. Отакій ще був, хай царствує, товариш Артем* (Панч, Накалин. мості, 1965, 465).

ЦАРСТВУЮЧИЙ, а, е, *рідко*. 1. Діспр. акт. теп. ч. до царствувати. *Лучі [промені] сонця поволі, немов боязливо, профірали густу темноту, царствуючу.. в тій печері* (Фр., VIII, 1952, 227).

2. у знач. прикм. Який царствує, належить до царської сім'ї. — *Малоросійські сцени виставлялися в Марїнському імператорському театрі.. і на цих виставах були присутні члени царствуючого дому* (Бурл., Напередодні, 1956, 140); *Наришкін щодня привозив цікаві вісті, більшість яких сам же він і вигадував, аби лише заспокоїти і розважити царствуючих осіб та жіноцтво* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 164).

ЦАРСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до цар і; валежний цареві. *Латин по царському звичаю Енею дари одрядив* (Котл., I, 1952, 174); *Он — палац Зимовий. В нім Розміщався царський дім* (Нех., Мл живемо..., 1960, 120); *Завжди терновий вінець буде кращій, ніж царська корона* (Л. Укр., I, 1951, 189); *Слідом увійшов Каленки. Ніс обережно в обох руках царський портрет, трохи засиджений мухами* (Коцюб., II, 1955, 196); *Коли поїзд порівнявся майже зі мною, якийсь чоловік випнувся тро-*

ли з юрби, і тут його, на царських очах, взяли в нагаї кінні поліцейські (Стельмах, I, 1962, 406); В Петербурзі цар Микола II сидить за столом. Не осягав царське чоло жодна висока думка. Нудний і сірий останній з царів (Довж., I, 1958, 34); В царському палаці метушня, гомін (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 18); // Який виходить від царя. Підписано ясно: «Соціал-демократи». Це партія така робітничка, закликає .. не вірити маніфестові царському (Головко, II, 1956, 256).

△ Царська борідка див. борідка; Царська горілка див. горілка¹; Царські ворота — те саме, що Царські врата (див. врата¹); Царські врата див. врата.

2. Пов'язаний з політичним режимом на чолі з царем; монархічний, самодержавний. Та не тижне дума люта Про кайдани і про пута, Про сіпачтво і неволю, І про царську самоволю (Фр., XIII, 1954, 152); На рейді стояв трирубний броненосець, а попереду, як оса, востроносий міноносець. Їхні команди повстали проти царського самодержавства (Панч, В дорозі, 1959, 154); Він говорив про дослідження багатющого родовища нафти на дні Каспійського моря. Царський уряд Росії не звернув ніякої уваги на працю відомого професора (Донч., II, 1956, 76); І разом предки ясночолі йшли, повиті в грім, у гнів, Супроти царської неволі, Супроти панських батогів (Рильський, III, 1961, 145); Може, .. Фрунзе розповідав йому, Оленчуків, про себе, про юність, що минала на барикадах та в царських тюрмах (Гончар, II, 1959, 407); — Я робітник, — сказав Щорс, — а не царський генерал, як бреше ваш барбос Петлюха (Довж., I, 1958, 161); // Який має такий політичний режим (про державу). Царська Росія; // Державний, казенний (за монархічного режиму). Улас ходив щодня в царську скарбницю (Н.-Лев., III, 1956, 302); Чебанов просидів щось 2 години, розказував про себе й про свій замір дати концерт в Чернівцях, а потому вступити на царську сцену (Коцюб., III, 1956, 174); Батько спочатку дуже гнівався на свого сина, який після царської служби не повернувся до землі, а став працювати в столиці на суднобудівному заводі (Стельмах, I, 1962, 246); // Про гроші, що мали обіг за царя. Жабі пригадала, що у неї в ще прихованих за шкільною радикюля [ридикюля] двадцять царських п'ятисток (Довж., Вибр., 1959, 89); Його безкомільно розшукали якісь непевні люди, і Сидір Сидорович передав їм зі складу кілька пудів дорогоцінного борошна за кільканадцять золотих імперіалів царської чеканки (Коз., Листи., 1967, 261).

3. перен. Розкішний, величавий, багатий; такий, як у царя. Отож з 9-ї версти почали ми, голубонько моя, підійматися вгору. З цього місця починається добра (царська) дорога (Коцюб., III, 1956, 136); Правду казали апостоли: жертва була непотрібна, їх Мессія не зник до царської розкоші (Л. Укр., I, 1951, 427).

△ Царські скіфи — іраномовні кочові племена, які пасяли південну частину степу України в VI—III ст. до н. е. Кочові племена, основне ядро яких становили царські скіфи («кращі і численні»), займали пануюче становище у Скіфії (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 148).

ЦАРЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. царювати. За царювання Тамара до Грузії були приєднані деякі області Персії (Іст. СРСР, I, 1956, 69); Гнів Тараса Шевченка зародився ще тоді, в криваве царювання Миколи Палкіна (Тич., III, 1957, 126); З половини двадцятих по шестидесяті роки був у нас золотий вік панського панування. Тоді саме настало царювання й панів Польських у Гетьманському (Мирний, I, 1949, 207).

ЦАРЮВАТИ, юю, юєш, недок. 1. Бути царем, правити царством. [О л я:] Ще в той час царював лютий-прелютний цар Микола I (Вас., III, 1960, 278); — Триста років тільки дім Романових існував, — озвася Кар-

по, звастаючись перед гостями своєю обізнаністю. — Та ще до них царювали інші (Шиян, Балайда, 1957, 44); // розм. Повноправно порядкувати, самовільно керувати ким-, чим-небудь. Що нам струмці цілющі? Не оживуть лани сухі, Бо скрізь царюють турки лясючі, До стонів [стогонів] болісних глузі (Граб., I, 1959, 525).

2. перен. Бути першим, переважати всіх у чому-небудь. Темне, як і сама будівля [тюрма], зло царювало у тій страшній стованці... (Мірилії, I, 1954, 319); Чудова ж пісня солов'я Над всіми співами царює (Щог., Поезії, 1958, 320); — Хіба не радисть буде мені бачити, як ти царюєш на балах та банкетах серед пишлого пишного панства?! (Тулуб, Людолови, I, 1957, 68); В серці пані Параски-Розсолани царював на ту годину обшарпаний ковалський Михайлик (Ільч., Козачук. роду..., 1958, 263); Дерева царювали над цими руйнами, над колишніми будинками й вулицями (Заруб., Європа. Захід, 1961, 107).

3. перен. Наповнювати собою; домінувати. Кипіли морози, завивала хуртовина, царював голод (Коцюб., I, 1955, 69); В хаті царював сумрак (Коб., За ситуаціями, 1914, 113); Всі прислухались хвилюнку, та надворі царювала давня тиша (Ірчан, II, 1958, 14).

ЦАРЯ, яти, с., розм. Царське дитя. Чи буде суд? Чи буде кара! Царям, царятм на землі! (Шевч., II, 1963, 41); [Ч е р н и ш е в с ь к и й:] З корінням треба знищити давній лад, Щоб не було ні панства, ні царят (Коч., III, 1956, 195).

ЦАРЬОК, ркя, ч., зневажл. Змспн. до цар 1. Один був Турк, царьок нешпетний, З Латином у сусідстві жив (Котл., I, 1952, 166); Саб розказав, що заїздив до сусіди еміра Карапета; розказав, як той царьок гордо й непривітливо обійшовся з ним (Н.-Лев., IV, 1956, 24); «Чорний царьок села», — тоскно, з брезгливою неприязню думав отець Вікентій про отця Миколая (Стельмах, I, 1962, 270).

ЦВЕНЬКАТИ, аю, аєш, недок., розм. 1. Те саме, що цвірінкати 1. *Образно. Я стою. Небо тичами цвенька (Сос., I, 1957, 123); А день від нуля співа і цвенька, зітхав гулами гармат (Сос., II, 1958, 443).

2. Розмовляти чужою мовою, в якій чуються звуки «ш», «дз». Сміються та лають [землячки] Батьків своїх, що малечку Цвенькать не навчили По-німецькій [по-німецьки] (Шевч., I, 1963, 250); — От і почав Хоцинський до мене вцацати; .. а як прийде до мене в гості, в'ється коло моїх дітей, тириєт їм у руки польські книжки, цвенькає до їх по-польській [по-польськи] (Н.-Лев., I, 1956, 125); — Чусиш? — шепнув Чаров, німці цвенькають (Мишко, Вибр., 1952, 321); // Говорити швидко, багато; молоти, патиювати. [Д е р к а ч:] А хто ж ото цвенькає, що титар почастиє київською старкою? (Кроп., V, 1959, 199).

ЦВЕНЬКІТ, кому, ч., розм. Щebetання, цвірінкання (про горобців та деяких інших птахів). Мов пташиний цвенькіт, їхній сміх і спів (Сос., Солов., далі, 1957, 58).

ЦВЕНЬКНУТИ, ну, неш, док., розм. Однокр. до цвенькати. — Та наші пани, — промовив о. Мойсєй, — таки дождождати батюшкам, хто аміє кілька [кілька] слів цвенькнута по-польській [по-польськи] (Н.-Лев., I, 1956, 125); — Хто це вам таке цвенькнута? — блиснула вузвалими очима Наталка і засміялась (Коп., Сусіди, 1955, 11).

ЦВІГАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. цвігати.

ЦВІГАТИ, аю, аєш, недок., розм. 1. перех. Стьобати, шмагати батоюгом, різкою і т. ін.

2. неперех. Бити, литися струменем.

ЦВІГНУТИ, ну, неш, док., перех. і неперех., розм. Однокр. до цвігати. [Д е м к о:] От штука, брат ти

мій! Як тільки одіткнеш затичку, а воно [шампанське] так і цвигне з пляшки!.. (Крон., II, 1958, 218).

ЦВІНДРИК, а, ч., діал. Легковажний чоловік, юнак; жевжик. — Сталося це саме тоді, коли вийшов декрет про розводи, який отиз цвндриків, що звикли цотижня жінок міняти, наче холодним душем обдав (Мокр., Слід., 1969, 163).

ЦВІНДРИТИ, рю, рин, недок., перек., діал. Цвндрити. [Д е н и с:] Цвндрити гроші. [І в а н:] Свої ж цвндрю, а не ваші (Крон., IV, 1959, 51).

ЦВІНДРЯ, і, ж., діал. Цвндра (у 2 знач.). — Насколько така, як би й ти, цвндря, — він киває на Мар'яну.: — Давай у тачанку, будеш мені за возя (Гончар, Людина..., 1960, 163).

ЦВІНТАР, я, ч. 1. Подвір'я і кладовище біля церкви. Приська більше у церкві стоїть, моляться; а Христа з дічатами крутяться по цвнтарю, щечече (Мирний, III, 1954, 32); Умираючи, пан звелів, щоб його поховали не на цвнтарі біля церкви, а на кладовищі (Стор., I, 1957, 200); За церквою огорожено на цвнтарі просто дверей лежав на снігу один.. Кинулись люди в ворота на цвнтар, обступили колом, аж воно Муха Іван (Головко, II, 1957, 346).

2. Місце, відведене для поховання померлих; кладовище. Доріжка веде коло самого цвнтаря, що стоє на горбку, обкопаний високим валом, оброслим зеленою травою (Кобр., Вибр., 1954, 154); На цвнтарі, за селом, біля двох свіжих могиł голова сільради говорив прожову (Собко, Нам спокій..., 1959, 84); На горі, що на ній здалеку виднілися хрести міського цвнтаря, з'явилися вершці кінної поліції (Чорн., Визвол., земля, 1959, 84); Ліворуч, зразу від курної дороги, на високому узгір'ю розсіпалися кам'яні надгробки тюркського цвнтаря (Донч., II, 1956, 281); — Еге, поки гладкий сідне — худого на цвнтар понесуть (Стельмах, I, 1962, 22); *Образно. Стає цвнтарем німцям цей схил висоти... (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 265); Гранітні обеліски, як медузи, Повали, повали і вибили з сил — На цвнтарі розстріляних ілюзій Уже немає місця для могиł (Сим., Земне тяжіння, 1964, 15).

ЦВІНТАРКА, я, ж. Те саме, що золототісячник.

ЦВІНТАРНИЙ, а, в. Прікм. до цвнтар. Кудастість [Петро].., перелазить через цвнтарний штахет і прожогом летить з гори (Вас., II, 1959, 119); Мар'ян затів був знову повернутись на кладовище, але передумав і пішов не до цвнтарної, а до продавної землі (Стельмах, I, 1962, 177); Цвнтарним голодом війнуло на Катрю (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 290).

◇ **Цвнтарна тиша** — мертва, зловісна, моторошна тиша; тихо, як на цвнтарі. Могиłки, порослі бур'янами, потилені хрести, спалені дерева і якась особлива цвнтарна тиша непримно вразили Королюва (Шиян, Магістраль, 1934, 7); Цвнтарне ложе див. ложе¹.

ЦВІГАТИ, аю, асп, недок., перек. і неперек., діал. Цвгати. Швидко пригадався йому його власний син, що змаленьку ще любив цвігати батогом малих психиків (Фр., VIII, 1952, 343); *Образно. На лицьх моїх слухачів забісне Де-де левенський усміх іронічний; Мене, мов пружом, він по серці цвіга (Фр., XII, 1953, 361).

ЦВІГНУТИ, ну, веш, док., перек. і неперек., діал. Одвокр. до цвігати. Коли Іван кілька разів потикнувся, коли кілька бузкових галузок цвігнуло його по лиць, пробулдас його натура, і він почав воркотіти (Фр., III, 1950, 133).

ЦВІГОТАТИ, очу, бчеш, недок., діал. Цвірінчатити (у 1 знач.). * Образно. Гай співа, щечече, цвігоче і виціркус (Вовчок, VI, 1956, 311).

ЦВІКАТИ, аю, асп, недок., розм. Висловлювати кому-небудь невдоволення з чогось; дорікати кому-не-

будь. — Якої плати? за що плати? Я вам дам!.. — уже навсправжки лаявся пан... — Не цвікай!.. годі... не бої-мость!.. — знову зсередини (Мирний, I, 1949, 303); — Я тобі за свій рятуюнок можу заплатити! — він засунув руку в кишеню і викинув на стіл золоту монету. — Бери і не цвікай більше мені про те, що давно спалило (Стельмах, I, 1962, 421); — Не цвікай мені жінкою, — маю не вереще Шугалія, — коли свою роботу в лавку заховаю. Не цвікай!.. (Кучер, Трудна любов, 1960, 411).

◇ **Цвікати в очі (в вічі) кому** — дорікати комусь. — А як мене люди засміють, як мені кожне в очі цвікають, що я живу на віру? — сказала некаче до себе Мотря (Коцюб., I, 1955, 45); Кожне цвікає в очі чи позачі, а не кожне бачить, як вона біжить в доярлами відсвіта на пороварню та там і днює (Кучер, Процай..., 1957, 225); — Тату, не лізьте! Я роблю й маю право на своє добро.. — То ти через свою дурну жінку будеш мені цвікати таке в вічі! (Н.-Лев., II, 1956, 298).

ЦВІКЕР, а, ч., заст. Рід окулярів, які закріплюються за допомогою пружинки на перенісці; пенсне. Відчинилися двері і ввійшов товстенький добродій з чорними вусями та з цвікером на носі (Гр., I, 1963, 539).

ЦВІКНУТИ, ну, веш, док., розм. Одвокр. до цвікати. Невже й на цей раз вона б не знесла, цвікнула б; та, як знасмо, не була дома (Свидн., Люборацькі, 1955, 187).

◇ **Цвікнути в очі (в вічі) кому** — дорікнути комусь. — Як побачите мене, що я б'ю хлопа, або тільки почувте, що біла кого, сварила на ково, або що, то тоді прийдіть до мене і цвікніть мені в очі (Фр., III, 1950, 376).

ЦВІЛІЙ, а, б. 1. Укритий цвіллю. А лежить сугар, а лежить цвілий, Що кішка не з'їла, — Оце тобі, тий, мій наймитку, Вечера поспіла! (Укр. думи... 1955, 283); Намерзла та наморена, вона лягала на воже ліжку біля цвілих стінок (Л. Янов., I, 1959, 283); По цвілому заколові все ще бродив апатичний цап (Панч, I, 1956, 85).

2. Якій втратив первісний природний колір, вцвів. Руді цупкі уси, старанно голене вислувають обличчя, цвілі невпокійн очі.. Зняв із голови крамарський козирок, витирає зусточкою блискучу лисину. Качан (Вас., I, 1959, 275); Коли я увійшов, мій приятель сидів біля столу. Він кивнув своєю кудлатою головою на канапу біля вікна, ..а сам втопив до нот свій ніс, посідланий пенсне з цвілою оправою (Досв., Вибр., 1959, 15).

3. перен., розм. Укритий прищам, миршавий (про людину). [Я в д о х а:] Це я знаю, хто підвіз візка! Це той цвілий попенко... Запопаду ж я його — знатиме він мене! (Мирний, V, 1955, 176); Із сцени співали для цвілих міських обивателів радісну вість (Вас., I, 1959, 371).

ЦВІЛЬ, і, ж. Те саме, що плісень. Дорожила вона тими пасками, доки вони зеленію не взялися — аж по-зросталися од цвілі (Стельмах, II, 1962, 326); Чорні стіни невеликої кімнатики були аж слизкі від цвілі (Коцюб., I, 1955, 39); Напусти в канаву воду, Всю з прозорих, ясных хвиля, Та не дай і звіди ходу — Розведеться цвіль і змиль (Крим., Вибр., 1965, 127); — Почекайте! ось я зараз принесу вам.. ковбасу на вечерю, бо коли б часом не обросла цвіллю за ніч (Н.-Лев., I, 1956, 579); З м'яких сирів у нас виготовляють і рофбор, який дозріває за допомогою спеціальних видів цвілі (Укр. страви. 1957, 73); * Образно. І в душі і в серця наших пусто, Сном та цвіллю зусюди несе (Граб., I, 1959, 534); На душу впала цвіль (Фр., XI, 1952, 49).

◇ **Серце цвіллю обросло** (обростає, поросло, поростає і т. ін.) див. серце.

ЦВІРІНЧАННЯ, я, с. Дія за знач. цвірінчати і звуки, утворені цією дією. Там, надворі, сяло весняне

сонце, чути було гомін дітей, цвірінчання горобців у нашому дворі (Сміл., Сашко, 1957, 51); *Батько грає, і Юрі здається, що він пливе по тих звуках. Потім звуки враз пурхають, немов зграйка горобців, і з цвірінчанням розсипаються, хто куди* (Смолич, II, 1958, 14).

ЦВІРІНЧАТИ, чу́, чу́ш, *недок.* Те саме, що **цвірінкати**. Он сонечко світить надворі, сніг білий, виблискучий, цвірінчатъ горобці (Тесл., Вибр., 1950, 68); *Сірі міні лабрали блакитних та рожевих відтінків, лісом затодилися цвірінчати, джерготіти.. різні птахи* (Ю. Янов., II, 1958, 218); *Стно сузе, пахуче, а вечір теплий, земля ще пахтить денним сонцем, цвірінчатъ коники* (Вас., II, 1959, 157); *Діти швидко зачли дозгого вірша й цвірінчали горобцятами з-за воріт усладі Миколи* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 49).

ЦВІРІНЬ, ЦВІРІНЬ-ЦВІРІНЬ, *виг.* Звуконаслідування. що означає звук пташиного чи дитячого щибету або цвірінчання цвіркуна. — *Весна прийшла! Тепло знайшла! — Кричать дівчатка й хлопчики. — Цвірін! Цвірін! Журбу покинь! — Клопочуться горобчики* (Гл., Вибр., 1957, 267); *І, надимаючись, він [цвіркун] почав: Цвірін, цвірін! Якби теплий черінъ Та гаряче просо, То спав би я й досі!* (Мирний, IV, 1955, 303); *Стрибали по пероні горобці. — Цвірін! Цвірін! Цвірін!* (Нех., Ми живемо... 1960, 46).

ЦВІРІНЬКАННЯ, я, с. Дія за знач. **цвірінкати** і звуку, утворювані цією дією. Максимів голос здавався цвіріньканням горобчика проти страшного бузкового реву... (Мирний, I, 1949, 211); *Відверта розмова двох вечених відбувалася у самій гушавині запашного яблуневого цвітю, під гудіння бджіл і веселе цвірінькання садових пташок* (Довж., I, 1958, 479); *В урочистій тиші чулося лиш бузання моря та срібне, мелодійне цвірінькання південного цвіркуна* (Коцюб., I, 1955, 293).

ЦВІРІНЬКАТИ, аю, аеш, *недок.* 1. Видавати звуки «цвірінь-цвірінь» (про горобців та деяких інших птахів); щибетати. *Горобці на хаті й по тинах цвірінькали так весело й моторно, мов хотіли сказати, що й вони знають, коли весна* (Гр., II, 1963, 488); *Дмухне вітрець, — замають ганчірки, Захлещатся страпонуд руки. Лякаються, цвірінькають пташки! Іде переполох між горобцями!* (Крим., Вибр., 1965, 75); *До вікон Горобчик прибівся, цвірінькав: жив! жив!* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 85); *Ось, весело цвірінькаючи, вилетіло пролетіла зграйка жвавих красунів шизликів, цизів і копопьянок* (Кол., Як вони..., 1961, 17).

2. Видавати характерні тріскотливі звуки (про цвіркунів, коників); сюрчати. *В хаті було тихо: тільки солома тріщала в грубці та цвіркун цвірінькав під полом* (Коцюб., I, 1955, 86); *Під пічку цвірінькав цвіркун* (Десняк, Вибр., 1947, 224); *// Про подібні звуки, утворювані різними предметами, інструментами. Ніжно торкаючись, тихо співають медалі, і срібно цвірінькає мідь по червленій емалі* (Голов., Поезії, 1955, 148); *Той [цирульник] усадюєв поета на табуретку, і над його вузлами дового цвірінькали й щибетали гострі ножиці, лімаючи з шиї та голови бубіно відросле волосся й дво-місячну бороду* (Тулуб, В степу., 1964, 28).

3. *перен., розм.* Говорити швидко, голосно. — *Клик-немо Христю, Марю, прислуга тут — тай вони послухають; та спитасмо, що вони скажуть, — цвірінькає Проценко* (Мирний, III, 1954, 204).

◇ **Цвірінькати в очі (в вічі)** — те саме, що **Цвікати в очі (в вічі)** (див. **цвікати**). — *Гадаси, мені це мило, як позичити з знайомих приходить і цвірінькає мені в вічі, що ось то вона була тією, котра з-поміж цілого гурту знайомих і чужих вибавила мене одна від смерті* (Коб., III, 1956, 233).

ЦВІРІНЬКНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **цвірінькати**. *Кругом так тихо. Між жовтим листом зба де навіжений горобець цвірінькне* (Мирний, IV, 1955, 174); *Запала тиша, наче не було поблизу живої душі. Тільки за вікном цвірінькнула пташка і злякано ударилась об шибку* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 512); *Тихо в хаті; під кутком Раз цвіркун цвірінькне* (Бор., Тв., 1957, 62); *Хоч який блазень і цвірінькне проти його, дак і рот загородять* (Сл. Гр.).

ЦВІРІНЬКОТАННЯ, я, с. Дія за знач. **цвірінькотати** і звуку, утворювані цією дією.

ЦВІРІНЬКОТАТИ, очу́, бчеш і **ЦВІРІНЬКОТИТИ**, очу́, отіш, *недок.* Підсил. до **цвірінькати**. *Пташенята цвірінькочуть, що аж серце радуєся [радується], а ти собі спокійно люлька пак та пак, та й потягаси пилюю* (Фр., I, 1955, 53).

ЦВІРІНЬКОТІННЯ, я, с. Дія за знач. **цвірінькотити** і звуку, утворювані цією дією. *Крякання, кудкудакання, цвірінькотіння зливаються в один невагомий хор, від якого голова тріщить...* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 299).

ЦВІРІНЬКОТІТИ *див.* **цвірінькотати**.

ЦВІРІНЬ-ЦВІРІНЬ *див.* **цвірінь**.

ЦВІРКАННЯ, я, с. Дія за знач. **цвіркати** і звуку, утворювані цією дією.

ЦВІРКАТИ, аю, аеш, *недок.* 1. Те саме, що **цвірінькати** 1, 2. — *Ви, мабуть, знаєте, що панна Маня й доктор виїжджають позатра вже зовсім! — Знаю!.. В нас про це навіть горобці цвіркають* (Коб., III, 1956, 240); *Цвіркає у запічку цвіркун* (Кол., Терек., 1959, 19); *В полі, замість ладідних цвіркунів, цвіркали налазліві кулі й вищала шрапнель* (Кач., I, 1958, 395).

2. *розм.* Сльовувати крізь зуби; цвіркати. *Це був Пушчика. Його голос, і навіть чутно, як він у темряві цвіркає крізь зуби слиною* (Мик., Повісті..., 1956, 139).

3. *розм., рідко.* Те саме, що **цвікати**.

◇ **Цвіркати в очі (в вічі)** — те саме, що **Цвікати в очі (в вічі)** (див. **цвікати**). *Дорікав так Ковалеві рід увесь. А за родем і господарі поважні ковалівські в очі цвіркали* (Кач., II, 1958, 108); *Докію вони щодня заставляли йти на роботу в колосся, щоб не цвіркали Чумакам у вічі, що не ходять у поле* (Кучер, Процай..., 1957, 81).

ЦВІРКНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **цвіркати**. *Григнув постріл, куля цвіркнула десь вище голови Чумаченка* (Тют., Вир, 1964, 312); *Трифонов зціпив зуби і цвіркнув слиною крізь ніч (Автом., Коли розлуч. двох, 1959, 297); — Газда дома? — питає [Крученючка] Доцьки, по-чоловічому цвіркнучи слину крізь рещтку зубів* (Вільде, Сестри..., 1958, III, 329); *// Сказати крізь зуби що-небудь зневажливе. — Боїшся, щоб Грицько ціпка не дає? — цвіркнула Іва* (Мирний, III, 1954, 40); *— Я проведу, Стенко. — А я не боюсь!.. — Подумаси, — цвіркнув крізь зуби Дмитро* (Зар., На... світі, 1967, 148); *Пушчика цвіркнув крізь зуби: — Здорова. Чого дивишся? Не пізнає, може?* (Мик., Повісті..., 1956, 112).

ЦВІРКОНУТИ, ну́, неш, *док., однокр., розм.* Підсил. до **цвіркнати**. *Коли-не-коли цвірконе цвіркун у кутку* (Мирний, I, 1954, 120).

ЦВІРКОТАННЯ, я, с. Дія за знач. **цвіркотати** і звуку, утворювані цією дією. *Якби хто хотів оглянутися за ними [цвіркунами], добачити їх так, звідки прозвеніло їх цвіркотання, та воно дозодило знов з іншого місця* (Коб., II, 1956, 61).

ЦВІРКОТАТИ, очу́, бчеш і **ЦВІРКОТИТИ**, очу́, отіш, *недок.* Підсил. до **цвіркати**. *Яксь пташка ненастанно цвіркотала* (Кобр., Вибр., 1954, 100); *Тихо навкруги. Тільки цвіркун цвіркоче в житі* (Коцюб., I, 1955, 17); *В поліні Цвіркоче коник* (Рильський, II, 1960, 149); *Скрип його неважного пера по рапаві*

папері цвіркотів у самітній канцелярії (Фр., VI, 1951, 332); Дівчинка. не боялася біля баби нікого, цвіркотіла безперестанку (Л. Янов., I, 1959, 144).

ЦВІРКОТІННЯ, я, с. Дія за знач. **цвіркотіти** і звуку, утворювані цією дією. *Микита сидів, радіий слухати цвіркотіння своєї жінки* (Григ., Вибр., 1959, 47).

ЦВІРКОТІТИ див. **цвіркотати**.

ЦВІРКУН, а, ч. Комаха підрядю прямокрилих, яка тертям крил створює тріскучі звуки. *Блаагаа бога, щоб світало, Мов воли, світу сонця ждучи. Цвіркун замовкне; зору б'ють* (Шевч., II, 1963, 66); *Тихо-тихо в хаті. Чути лише цвіркуна за кошиком* (Морд., I, 1958, 204); *Незабаром з дупла показався чорний цвіркун, на весь рет позіхаючи та ногою голову почуюхуючи* (Мирний, IV, 1955, 302); // *Польова комаха цієї родини; кованк. В урочистій тиші чулось лиші бузання моря та срібне, мелодійне цвірінькання південного цвіркуна* (Коцюб., I, 1955, 293); *Шелестіло колосся, й стомлено співали цвіркуни* (Донч., IV, 1957, 256); *Під вербами співають польові цвіркуни* (Кучер, Трудна любов, 1960, 57); *Дорослий [степоший] цвіркун пошкоджує тютюн, бавовник, льон, пшеницю, жито, кукурудзу, овочеві культури, горіх, сочевицю, жасолоу тощо* (Шкідв. і хвор., рослин, 1956, 109); * *Образно. — Ей ти, цвіркун! — гукнув він одному з них [стражників]* (Гончар, Таврія, 1952, 95); * *У порівн. — Це вишкварка, а не Омикій! Побіг, неначе його тьось втік гарячим залізом. Пацвірчас повний садок, як цвіркун* (Н.-Лев., IV, 1956, 199); *Розгомонівся Саєка один на весь коридор, як цвіркун у порожній хаті* (Вас., Вибр., 1950, 113).

○ **Цвіркуні тріщать в голові див. тріщати**.

ЦВІРКУНЕЦЬ, вця, ч. Зменш.-пестл. до **цвіркун**. В кімнатці було душно і жарко. *Цвіркунець неважко торохтів свій єдиний мотив, яким його обдарувала природа* (Коп., Земля., 1957, 94); — *Цвіркунець, цвіркунець, на тобі бузанець!* — сказала дівчина (Ю. Янов., Млр, 1956, 129).

ЦВІРКУНІВ, нова, нбве. Прикм. до **цвіркун**; належний цвіркунові. *Знову теркотання, знову забої цвіркунові* (Мирний, I, 1954, 270); *Достеменно ознака добра — та нескладна цвіркунова пісня. Але давно вже не співав цвіркун у дівочій хаті* (Рябак, Помияк., 1956, 248).

ЦВІРКУНЧИК, а, ч. Зменш.-пестл. до **цвіркун**. — *Та то ж цвіркунчик, — кажу. — Спіть... — Який там у чорта сон, коли мої нерви більше не витримуть!* — спохвиля буггалтер (С. Ол., З книги життя, 1968, 178); * *Образно. — Мій цвіркунчику, — шепотіла над парубком мати, — мов зозулятко!* (Ільч., Козацьк. роду... 1958, 21).

ЦВІРЧАННЯ, я, с. Дія за знач. **цвірчати** і звуку, утворювані цією дією. *Було за північ... Десь із нірки свіліз цвіркун і одномаїтним цвірчанням порушував тишу* (Чорн., Красяві люди, 1961, 35); *Виконроб одразу же послав самосидя за командою підришників, а поки що мотори заглушено, агрегати зупинено, на всій ділянці робіт — тиша та цвірчання чикад* (Гончар, Тронка, 1963, 286).

ЦВІРЧАТИ, чу, чіш, недок. 1. Видавати характерні тріскотливі звуки (про цвіркунів, коників); сорчати. *Вже пізня година... З куточка десь давно цвіркун цвірчить* (Фр., I, 1963, 107); *Десь блищить водиця туга, Край стружка цвірчить десь коник* (Л. Укр., IV, 1954, 114); *А з-за далеких верб випливав місяць, нічні цвіркуни цвірчать безуважно на огороді* (Донч., VI, 1957, 43).

2. Видавати звуки «цвірінь-цвірінь» (про горобців та денних інших птапок); щобетати. *Налетять горобці та й, сварливо цвірчучи, угору шунуть з пусого городу*

(Вовчок, I, 1955, 169); *Щизоль цвірчас і затягався* (Бор., Тв., 1957, 180); // *Видавати характерні звуки, схожі на щобет птахів (про предмети). Його перо, як несамовите, бігало на папері, пищало, скрипіло, цвірчало, як горобець, ще й до того брижало* (Н.-Лев., IV, 1956, 164).

ЦВІСТІ, цвіту, цвітеш, недок. 1. Розкриватися, розпускатися (про квіти). *Барвінок цвіє і зеленіє, Славає, розстилася* (Шевч., II, 1953, 346); *Скот пасеться в степні. А ось гречка біліє — цвіте* (Тесл., Вибр., 1950, 114); *Цвіте липа й пахне неймовірно* (Ю. Янов., II, 1958, 193); *Пам'ятаю, казала моя мати: — Цей світ, як маків цвіт. Зранку цвіте, до вечора опаде!* (Довж., I, 1958, 330); * *Образно. — Дурний піп — дурна його й молитва, — не витримав Яків Данько. — В твоїй боробі вже гречка цвіте, а в голові й на яб не орано* (Стельмах, II, 1962, 109); // *Мати квіти, вкриватися квітами, цвітом. Тут і село якраз. Біліють хати, цвітуть городи* (Вовчок, I, 1955, 95); *Як то гарно жить на волі, Коли усе цвіте* (Гл., Вибр., 1951, 65); *А луг цвіте. А даліна синіє. Кус зозуля щедро у гаю* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 14); *Степ уже цвіте де-не-де* (Гончар, II, 1959, 69).

○ **Пішним цвітом (квітом) цвісті див. пішний**.

2. *перен.* Виділятися яскравою барвою, світитися яскравим світлом. *Сів [Кирило] на порозі і закуриє. Червоий вогник цвіє серед ночі, як квітка частя* (Коцюб., II, 1955, 209); *Цвіте рубін кремлівський зір Огнямий найяснішим* (Нех., Ми живемо..., 1960, 74); *Він бере її за руки і кризь ранішні луки Вдвоє вони додому йдуть. В небі райдузи цвітуть* (Перв., Каєка., 1958, 58); *Червоний стяг цвіте над нами, І буде так мільйони літ* (Сос., II, 1958, 406); *Вогонь то здіймався, то падає, неначе дихали груди, розкидався скопом, розпливався туманом, і цвіли хмари на небі, неначе троянди* (Коцюб., II, 1955, 68); // *Про велике скучення вогни, барвистого одягу, пранорів і т. ін. Уже цвіли на вулицях вогні, а ми повільно йшли собі з вокзалу* (Голов., Поезії, 1955, 170); *Ніби на гравюрі Хокусаї, Ліс гравювий золотом цвіте* (Рильський, III, 1961, 315); *На майдані цвіли хустки* (Збан., Передзвн'я, 1960, 324); *Процавайте, ждіте волі, — гей, на коні, всі у путь! Закипіло, зашуміло — тільки прапори цвітуть...* (Тяч., I, 1957, 56); * *Образно. Як патока, так річ у неї на губах, І сміх її цвіте, мов мак, що на грядках* (Г.-Арт., Байки., 1958, 42); *Його душа, до смерті молода, Цвіла в книжках — у квітах пурпурових* (Рильський, II, 1960, 109).

3. *перен.* Бути в розквіті сил, молодості, вродливим (про людину). *В садках кохалися, цвіли, Неначе лілії, дівчата* (Шевч., II, 1963, 51); *Є такі люди, що... цілий вік цвітуть то молодю дівочою красою, то розкішною повною молодичою, то якоюсь старечою красою* (Н.-Лев., I, 1956, 120); — *Вродо моя хороша, Пащо ти цвітеш? Без доленьки на сім світі Марно пропадеш!* (Л. Укр., I, 1951, 324); [Хмельницький:] *А ти, Соломіє, все кращай. [К р в о н і с:] Це від коханця так цвіте* (Корн., I, 1955, 261); *Жили, цвіли, сміялися, любили Веселі хлопці — молодість сама* (Рильський, III, 1961, 279); *І-за вагончика вишла дівчина в ситцевому платтячку, мабуть, ровесниця Ліні, тільки куди міцніша, здоровіша за неї, — з вогню та з сонця вся! Так і цвіте вся здоров'я, налите тіло горить смагом* (Гончар, Тронка, 1963, 186); // *Про вияв здоров'я на обличчі людини. Його обличчя, що недавно ще ціло свіжим рум'янецьм, було жовте* (Фр., VI, 1951, 286); *Мужчини сивими стали з морозу, а обличчя жінок цвіли, як мак* (Коцюб., II, 1955, 184); *На всі щокви її по-весняному цвіє густий рум'янець* (Коп., Лейтенанти, 1947, 71); // *Про вияв радості, щастя, задоволення, заміряності на обличчі людини (в усмішці, очах і т. ін.*

З вікна учительської на дітей дивилася Серафима Петрієна, і її зморщене обличчя ціло від радості (Пауч, Іду, 1946, 122); В очах у неї, у всьому виразі обличчя ціло частя... (Гур., Життя..., 1954, 334); Тетана сиділа задумана, уші палали, як цвіт королеви, а в очах ціли, як золотий світанок, ті мрії, що впили їм немає (Вас., II, 1959, 83); Над столами схилились обличчя, в вікна цеху вечірня ртуть... Тільки шелест паперу ритмічний, тільки зоряні очі цвітуть... (Сос., I, 1957, 489); Очі в Романа Петровича блискотіли, на обличчі ціла привітна, заоплена посмішка (Коз., Сальвія, 1959, 71).

4. перен. Успішно розвиватися; процвітати. Вийду в сонячні поля, На долину гляну, Там цвіте моя земля Од Дніпра до Сяну (Мас., Побратими, 1950, 8); Цвіте життя, красується природа, липневий день над горами сія (Гошч., Вибр., 1959, 132); Цвіте дружба народів, як море переливаючись через границі (Рильський, III, 1956, 50); Мужай, прекрасна наша мово, Серед прекрасних братніх мов, Живи, народу вільне слово, Над прахом царських корогів, Цвіти над нами весело, Як мир, як частя, як любов! (Рильський, III, 1961, 304); // Про людські почуття, думки і т. ін. [Г а н н а:] За клопатами чи знайдеться час баблятися це з якихись думками?.. Колись і думки ціли і рясніли, та поповіли і зав'яли... (Кроп., II, 1958, 21); І сміх, і дзвони, і радість тепла. Цвіте веселка дум (Тич., I, 1957, 14); Серце тизим привітом цвіте... (Сос., I, 1957, 208).

5. спец. Змінювати забарвлення внаслідок масового розвитку мікроорганізмів водоростей (про водоїми); укриватися пліснявою, цвілію. Хати були великі, просторі, тільки темні та чорні; по стінах ціла пліснявка (Мирний, I, 1949, 221).

ЦВІТ¹, у, ч. 1. збірн. Квіти (пелюстки) на рослині в період цвітіння. Се ще тільки цвіт, а ягоди будуть (Номіс, 1864, № 3527); — Червона камионька, А біленький цвіт; Ой чи не жаль тобі, Галю, Молоденький літ? (Л. Укр., I, 1951, 323); — Пам'ятаю, казала моя мати: «Цей світ, як маків цвіт. Зранку цвіте, до вечора опадє!» (Довж., I, 1958, 330); Яблуцька... викидала одну-дві квіткі та й сипалася з них цвіт, опалений холодним вітром (Чорн., Визвол. земля, 1959, 136); — Коли вже на цвіт падає пожежа роса, я до схід сонця буджу бджолю на роботу (Степелях, II, 1962, 79); *Образно. — Долю моя, доню моя, Цвіте мій рожевий! (Шевч., I, 1963, 26); Ні, не забуду я той шум далеких віт. О юності моя, мій неповторний цвіт! (Сос., II, 1958, 31); Чи хоч загада вона колись Усі надії, муки? Злітає, пада жоєвний лист, Безжальний цвіт розлуки (Мас., Сорок., 1957, 254); Із білого цвіту жар проглянув місяць (Степелях, Над Черемошем, 1952, 215); *У порівн. Біля клубу Галина звернула праворуч і пішла садками, притрушеними снігом, як цвітом (Зар., Світло, 1961, 15); Сильока, молода, нечак цвіт, — чом не виийшла ти сьогодні до сорт? (Голов., Поезії, 1955, 32); Дівчина спалазнула, мов маків цвіт (Цюпа, Назустріч..., 1958, 365); Рубін мріяв, що дівчина в нього буде висока й струнка, як тополя, біла, як цвіт жасмину, прекрасна, як частя (Сенч., Опов., 1959, 41); Шум у хаті, присне сміх дівочий, і над усім, як і там, надворі, мов коники в траві, насіння тріскотить і лушпиння на повісті білим цвітом сиплется (Головко, II, 1957, 127); // перен. Про вияв душевного підвесення, почуття кохання тощо. [М а в к а:] Не зневажай душі своєї цвіту, бо з нього виросо кохання наше! (Л. Укр., III, 1952, 229); Там левадійський місяць діє чари І колихає в серці теплу кров, Там диким цвітом процвіла любов (Зеров, Вибр., 1966, 75); // перен. Бурхливий розвиток. Я голос подаю

за людськість і людину, За міста цвіт гінкій, за красний зріст села (Рильський, I, 1956, 331).

△ Королівий (королів) цвіт див. королівний цвіт; Ліповий цвіт див. липовий; Сірчанний цвіт — порошок, виготовлений з сірки, що використовується для боротьби з шкідниками рослин. Спочатку, поки камера холодна, пара сірки прямо переходить у твердий стан і осаджується на стінках камери у вигляді ясно-жовтого порошку, відомого під назвою сірчаного цвіту (Зах. хімія, 1955, 314); Для обпилювання [рослин] застосовуються мелена сірка та сірчанний цвіт (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 49).

◇ В цвіту; В цвіті: а) укритий цвітом. Над дорогою часом попадає вся в цвіту дика груша або кущ чермухи (Кочуб., I, 1955, 308); Земля в цвіту... Весна прийшла, — Древа білі-білі (Воскр., Подарма., 1950, 13); Вийду з хати поглянуть, як наше весна, У цвіту і у листі дзвекить даліна (Шпорта, Запоріжці, 1952, 66); Спинися, мить, коли сади у цвіті! (Дмит., Клівські кручі, 1962, 57); б) у розквіті фізичних і духовних сил. Годі, матусю! Шляхом потерпованим Смілого йшов він, бо траєце загинути, В цвіті померти за правду скатованим. Аніж на тебе хоч плямочку кинути (Граб., I, 1959, 321); І це вже не Ксенія Петрієна, а дівчина в цвіті закружляла в юному танці (Степелях, Над Черемошем, 1952, 126); Закрасуватися цвітом див. красуватися; Пішним цвітом розквітати (цвісті, процвітати і т. ін.) див. пішний; Приб'іти на цвіту — від природи дурний, нерозвинений. Се був чоловік прибитий ще на цвіту, плоский, похилий (Вовчок, VI, 1956, 222); — Ви на неї не звайкайте. Вона ж на цвіту прибита. Раніше Василеві Прокочевичу жисть не давала. Віру Андрієвну гризла (Мушк., Чорний хліб, 1960, 61); Сьогб (цього) цвіту [багато] по всьому світу; Як цвіту по всьому світу див. світ*; У цвіті літ (сил і т. ін.) — у молоді роки, в пору розквіту фізичних і духовних сил. — О жаж! Умерти в цих досунгах у цвіті літ? О-о! — мліла вона від страху (Тют., Вир, 1964, 231); Там у рідощах безжурних, В цвіті вічних молодощів, Прожива весела пані Яснокудрая Абузда (Л. Укр., IV, 1954, 177); Цвіт життя (віку, літ і т. ін.) — період життя людини, в який найповніше виявляються її сили й почуття. [В і н:] То була любов, цвіт життя, його великий пробіск (Довж., I, 1958, 438); Побитий прижмаки недоли, Я в'яну жертвою жаги; Ярмо огидної неволи Б'є цвіт юнацької сили! (Граб., I, 1959, 283).

2. перен. у мн., заст., діал. Квітка. Один цвіт не робить вінка! (Укр.-присл., 1955, 178); Цвіти за образом святим, І на вікні стоять цвіти (Шевч., VI, 1963, 116); У нашій зільнику перед вікнами ціло лиш небагато цвітів (Коб., III, 1956, 64).

3. перен. Кращі люди якогось суспільного середовища. Матері, що саме сьогодні стравили своїх синів, зридали на вид того найкращого цвіту народного, котрий завтра, може, так само поляже (Фр., VI, 1951, 91); Ідуть, ідуть залпці, самий цвіт, молоді парубки (Л. Укр., III, 1952, 558); Розмовляли дого-дого... Про долю того кращого цвіту народного, неканозного, дощами непогоного, що зветься з торбами, сонцем запалений, смуглий, скрізь попід позамиканими брамами мурованих збірався цвіт дворянства, де влаштовувалися прийомі, бенкети (Скл., Легенд. надчдв, 1957, 60); — Подумай, Володько, який це народ, який великодушний народ... Хто послав би, як ми, своє найдорожче, свій цвіт, свої мільйонні армії для порятунку інших, для визволення Європи! (Гончар, III, 1959, 135).

ЦВІТ², у, ч., розм., рідко. Те саме, що колір. Видна була і уся одежа [Явдохи]..., спідниця каламайка:

тільки що не можна було угадати, якого вона є цвіту (Кв.-Осп., II, 1956, 11); Сонце якраз ускочило у вікна — і його ясне проміння золотило ті сизі клубки диму, переливалось у його довгих поєсах різними цвітами, різними кольорами (Мирний, I, 1954, 335); Вони й тут ніби заради розваги позиркували на Урulloва сміхотливо, а коли вже він мусив рушати, та, що в жовтій, сонячницького цвіту кофті, так славно, так незабутньо усмігнулась йому! (Гончар, Тронка, 1963, 292).

ЦВІТІННЯ, я, с. 1. Дія за знач. цвістї. Любце Голловатий степ і в ранню пору весняного пробудження, і в час цвітіння, і в дні його прив'ядання (Добр., Очак, розмір, 1965, 22); З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції починається могутнє зростання і цвітіння національних культур всіх народів СРСР (Рильський, III, 1956, 144); У ставку, де мешкав чир, щороку спостерігалось буїне цвітіння води і масовий розвиток нитяних водоростей (Веч. Кнів., 29.I 1968, 4).

2. збірн. Квіти на рослині. Скільки сяєє ваше око, по запалою обриві за узвишсям, на якому ви зупинились, ви не бачите нічого, крім буйного біло-рожевого цвітіння (Смолич, День..., 1950, 55); Здавалось: ти ідеш до мене. Неначе місяць до зорі, і розцвілиса буйно клени, Цвітінням спливіши угорі (Стельмах, Жито..., 1954, 163); То ж мені, тільки слово майне, Що ім'я твое враз нагадає, Давній сповід обпалить мене, Мов у лузі цвітіння безкрає (Мал., Звенигора, 1959, 291).

ЦВІТІНЬ, і, ж., поет. Те саме, що цвіт¹ 1. Торкаючи, мов струни, віти, цвітінь зитаючи рясну, в садах патріцій теплий вітер шумить нам буде про весну (Сос., II, 1958, 197); То змарка набіжить, і бризке дощ краплистий, Ясною вільгістю оббризкавши цвітінь, То сонце вигляне ласкаво-променисте і знов сховається, і знову дощ і тінь (Рильський, I, 1960, 286); Весна, ізнов іде весна, Несе цвітінь-оздобу, Дзвенить вона, бришть вона У серце хліборобу (Шпорта, Вибр., 1958, 279).

ЦВІТКА, и, ж., діал. Квітка. І рос небесних краплі стали На цвітку, що вже гнулає вниз (Фр., XI, 1952, 440); Кожна цвітка мак свій вигляд, красу, запах, душу... (У. Кравч., Вибр., 1958, 287); Цвітка дрібна Молила неньку, Весну раненьку: — Нене рідная! Воли ти [мою] волю, Дай мені долю, Щоб я зацвіла (Пісні та романси..., II, 1956, 57).

ЦВІТКОВАНІЙ, а, е, рідко. 1. Дієпр. пас. мнн. ч. до цвіткувати. Вийшла [Катря] знов у садочок. Так-то гарно убралась! Сорочка тоненька і плахта шовкова, пояс срібланим цвіткований, черевички високі (Вовчок, I, 1955, 93).

2. у знач. прикм. Оздоблений, розмалований квітами. Видиться: моя галера цвіткована, мальована Стала вся обідрана (Укр. думи..., 1955, 40); Такий, гей якій [ясень], високий та кучерявий [парубок].. Кресаня у пазах набакир, ремінь цвіткований (Черемш., Тв., 1960, 223).

ЦВІТКУВАТИ, ю, уєш, недок., рідко. Оздоблювати, розмаловувати квітами. Часто після закінчення збору його зацвіткоюють гладку інших кольорів: чорну низь цвіткують червоним, синім, жовтим кольорами (Укр. нар. худ. вщив., 1958, 64).

ЦВІТНИЙ, а́, е, розм. Якпй має яскраве (перев. різвоколірне) забарвлення. Давній пап польський носив цвітні чоботи-сап'яні (Помис, 1864, № 7334); За луками, тріхи нагору, картатами плахтами виставились лани, мов хто цвітні доріжки вислав по долині (Мирний, III, 1954, 305).

Цвітні неділя — те саме, що Вербна неділя (див. вербний). — По святках мали ми забиратися геть з Бо-

рислава. В цвітну неділю пішов Іван до Густанович (Фр., V, 1951, 349).

△ **Цвітні капуста див. капуста.**

ЦВІТНИК, а́, ч., діал. Квітник. Справді там було гарно: стежечки, що зивались змією поміж кругами цвітників, були свіжо усипані сіяним піском (Мирний, III, 1954, 261); Хазяїн бачив, як Брус [собака] вистрибнув із сіней, але подумав, що мабуть кури почали гребтись в цвітнику (Панч, В дорозі, 1959, 184).

ЦВІТОК, тка́, ч., розм. Те саме, що квітка. Ось і зачервоніло на тій дорозі, де йому треба йти, і розсіялось мов сукно...; далі неначе срібні цвітки по ньому хто посипав (Кв.-Осп., II, 1956, 41); Будуть завтра їхати танкісти, і тоді безущий воєнком Закаїтчає башту урочисто Голубим, невиданим цвітком (Мал., Звенигора, 1959, 67).

ЦВІТОЧОК, чка, ч. Зменш.-пестл. до цвіток. Зеленького озірочки, Жовтенькі цвіточки... Нема мого миленького, Плачуть карі очки! (Пар. лірика, 1956, 241); Підносить [рожа] високо тужні, бліді цвіточки й дивиться далеко, поза ясне сонце й синю блакить (Кобр., Вибр., 1954, 173); По обидва боки шляху без кінця і краю колосилися пшениці, оздоблені синіми волошками, рожевими цвіточками березки і білою кашкою (Панч, На калин. мості, 1965, 50); [Я р ч у к:] Ну, я ще нічого не встиг. Це тільки цвіточки. [Н а т а л я:] А язідки — поперед? (Мик., I, 1957, 408); *Образно. — Що, мій цвіточок? Паця лякала? Ось ми їй покажемо. Ну-ну-ну, пована лана. Ти нащо лякала нашого Тарасика? (Вас., II, 1959, 350); *У порівн. Та що ж то за дівка була! Висока, пражесенька, як стрілочка, чорнявенька, .. а губоньки як цвіточки розцвітають (Кв.-Осп., II, 1956, 25).

ЦВІТУЧИЙ, а, е, розм. Укритий цвітом. Панські оцянтя зразу забігали по цвітучому садочку різних квіток, що виглядали з-за чорнявих дівочих голів... (Мирний, I, 1949, 195); Під нами бігли до моря цвітучі цитрини (Копюб., II, 1955, 418); Пахнуть пороком зірок цвітучі грока (Мал., Чотири літа, 1946, 92).

◇ **Цвітуче обличчя (лице)** — обличчя здорової вродливої жінки, дівчини. Її лице, недавно ще свіже та цвітуче, протягла і зісала тяжка недуга (Фр., I, 1955, 184).

ЦВІТЬ, і, ж., поет. Те саме, що цвіт¹ 1. Там, де були воронки, ями, — була зелень, квітне цвітть... (Тич., II, 1957, 208); Сонце світить, луг дзвенить, Шось ленеце річка, Пташка висне, всяка цвітть Розтуляє вічка (Бичко, Простота, 1963, 138); Загорілася п'ятикутна Крізь багату весняну цвітть, Батьківщина наша могутня В ній засвічена для століть (Мал., Звенигора, 1959, 201).

ЦВК, невідм., ч., іст. Скорочення: Центральный Виконавчий Комітет.

ЦВЯХ, а, ч. Металевий або дерев'яний загострений стержень, який використовується для прикріплення, скріплення частин чого-небудь або для підвішування чогось. Іван.. стояв унизу і перед собою бачив лише широку підшову, прострочену в два ряди дідними цвяхами (Чорн., Визвол. земля, 1959, 29); Мовчки простяє він руку і знов з цвяха чоботи (Тулуб, Людоловин, I, 1957, 85); *Образно. [К а с а н д р а:] Ії [Мойри] правди і важка й тверда, вона кує з народів зброю світа [світу], а я і ти — ми тільки цвяги в зброї (Л. Укр., II, 1951, 301); *У порівн. Роман довго порпається в кишені, намацує там металеву маслянисту протируку й, обернувшись до стіни, неквапом щось шкребє на ній протирукою, наче цвягом (Гончар, III, 1959, 154); Брат говорив повільно, проникливо. Кожне слово було важким і, ніби цвяг, встрагало в мозок (Коз., Вибр., 1947, 31); Йому уп'яєся цвягом у серце сумнів: а що коли й у Вовчий

Горі жде його отакий прийом? (Збан., Сеспель, 1961, 311).

◇ Стриміти цвяхом в голові (в пам'яті і т. ін.) *див. стриміти*.

ЦВЯХОВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мив. ч. до цвяхувати.

2. у знач. прикм. Оббитий цвяхками. — Так між ними двома дожами двірок стоїть, перед вікнами городчик; нова брама в подвір'я, цвяхована (Свидн., Люборацькі, 1955, 54); Із прийому постолі вернули — Для походів шкіра затонка. В чоботи цвяховані вузлу, Щоб відразу втямили гуцули, Де тепер втинать їм тропака (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 59); // Прикрашені, оздоблені блишками. Мусив [вояка] На полицю класти І цвяхованій жупан свій, Шаблю й сапс товстоючий (Шог., Поезії, 1958, 149); — Пане мій Богдане, треба дати Братові твою коня та зброю І сідо цвяховане турецьке (Перв., З глибини, 1956, 123); *Образно. Нове життя і силу ще таїть Оця гора, зелена і дрімлива, Ця золотом цвяхована блакить (Зеров, Вибр., 1966, 30).

ЦВЯХОВИЙ, а, е. Прикм. до цвях.

ЦВЯХУВАТИ, ую, уєш, недок., *перех.* Оббивати цвяхками; вбивати цвяхи. *Образно. [У и у к:] Це вже старець наш знову зложив думу. [І - й с л у а ч:] І все до прикладу... аже голосить, та словом тим так і цвяхує в серце (Стар., Вибр., 1959, 472); // Прикрашувати, оздоблювати блишками. *Образно. Великими німецькими чобітьми цвяхує [Мірошніченко] припалу пилою дорогу (Стельмах, II, 1962, 13).

ЦВЯШКОВИЙ, а, е. Прикм. до цвяхок. Простора кімната. Прямо проти входу біля протилежної стінки стіла з телефонами, а праворуч двері, оббиті коричневим дерматином, розцідкованим мідними цвяхковими голівками (Хліжняк, Невгамовна, 1961, 284).

ЦВЯШОК, шка, ч. Зменш. до цвях. Стара бігала лягались до молодих, а зять взяв молотка й цвяхків і забив двері в тешину кімнату, щоб теща до їх не ходила сливній [сливній] щодня змагались та лагались (Н.-Лев., III, 1956, 200); Зайшовши у кабінет, Оксен за своєю десятилітньою звичкою зняв шапку, повісив на цвяхок і, пригладивши рукою чорне, закучерявляє спереду волосся, сів за стіл (Тют., Вир, 1964, 329); *Образно. Що за цвяхок штигає зередини Василя, спонукоє кожному сказати щось прикре, сцидне? (Мущк., Серце., 1962, 47); *У порівн. [Б и ч о к:] Засіла мені Олена в голову, мов цвяхок! (Кроп., I, 1958, 455); Збіта шибка стриміла йому [панотцеві] цвяхком у мозку. Хто її збив? (Март., Тв., 1954, 247); Над нами вгори показалося небо, на йому між зорями купкою срібних цвяхків високо вибралася... Ковчка (Вас., I, 1959, 146).

ЦВЬОХ, *виг.*, розм. Звуконаслідування, що означає різкий, уривчастий звук від удару батоном, різкою.

ЦВЬОХАТИ і **ЦВЬОХКАТИ**, аю, аєш, недок., *перех.* і *неперех.*, кого, що, по кому — чому, на кого — що, розм., рідко. Те саме, що **ЦВЬОХКАТИ**. Дядько, що безперестанку цвьохав батоном по ребра геть упрілу конячку, не переставая зітхати (Баш, Проф. Буйко, 1946, 37); Цвьохали батого; бадьоро лунали вигуки (Вас., II, 1959, 203); Лунає свист, виляскою цвьохавє батіг. Йде колгоспна череда (Автом., В. Кошк., 1954, 273); Петро Гуржій сидів на передку, цвьохав батіжком і мочав (Чаб., Тече вода..., 1961, 145); Навколо рвалась міни, шуміли осколки, цвьохали кулі (Збан., Незабутне, 1953, 35).

ЦВЬОХКАТИ *див. цвьохати*.

ЦВЬОХНУТИ, ну, неш, док., *перех.* і *неперех.*, кого, що, по кому — чому, на кого — що, розм., рідко. Однокр. до цвьохати, цвьохкати. Дядько Кирило сів на віз, узяв

віжки в руки. Цвьохнув батоном, і віз заскрипів із двору (Вас., II, 1959, 208); Цвьохнув батіг і віз заторозтів, знявши сизу куряву (Кир., Вибр., 1960, 148); Уздовий сів у передок, цвьохнув, і ресорний візок на гумових шинах легенько покотився (Гончар, I, 1954, 150); Дівчина цвьохнула батоном по конях (Гур., Осок. друзі, 1946, 111); Він раптомо цвьохнув лозинкою по снігу (Коп., Лейтенанти, 1947, 117).

ЦЕ¹, част. 1. *вказ.* Уживається для підкреслення, виділення того чи іншого члена речення. [Ч о л о в і к:] Це завтра свято військово у нас, ми маємо усі піти в вінка (Л. Укр., II, 1951, 485); Хто каже, що буде дощ? Це той песиміст-барометр тримає нас все у привозі (Коцюб., II, 1955, 236); — Це ти, Шовкун? — озаває якийсь вершник у темряві, порівнявшись з ним (Гончар, III, 1959, 76); // Уживається як вказівне слово на межі двох речень, з яких друге містить у собі тлумачення, роз'яснення першого. На постелі лежала слаба жінка і стогнала. Це Харитина мати (Коцюб., I, 1955, 13); — По колі з шагом... більше не можна дати [за хліб]... — Це, Овраме, — каже Лушня, — за таку ціну ти ніде не купиш (Мирний, I, 1949, 266); У загоді саме воли заборювались — це старий підручний отих, що з ярмарку признали, б'є (Головко, II, 1957, 145); — Чувш, як сніг рипить? Це вершники — брати мої лінуть мене виручати (Довж., I, 1958, 59); — Глянтьте-но, скільки в'юнів наловили. — Та все один в один, — дивується і водночас підхвалює рибалок Левко. — Це талан треба мати (Стельмах, I, 1962, 77).

2. *підсил.* Уживається для підсилення значення питального займивника або прислівника, що входить до складу питального речення. — Нащо це ти, собачий сину, Тут каламутиш берег мій...? (Гл., Вибр., 1951, 39); — Кого ж ти, сину, маєш на приміті? — спитала мати. — Нимидору. — Яку це Нимидору? (Н.-Лев., II, 1956, 179); [М о к р и н а:] Де ж це вона побігла, моя цєбетущечка? (Кроп., II, 1958, 443); — Чи це ж ви, Соловейко? А в нас пішла чутка, що будишко ви в торжі померали... (Коцюб., I, 1955, 450); Ой, який же це з тебе пророк, що твоє вилозоров око тільки власною бачить біду, та й тієї не бачить глибоко? (Л. Укр., I, 1951, 290); [П а л а ж к а:] У вітню хтось стукає. Чувш? Піди подивися! [Ш о с т а к:] А й справді! Хто ж би це? (Мам., Тв., 1962, 473); Блаженків Денис альпініст! Та чи він хоч знає, що це воно таке? Адже він вище своєї калні ніколи не вилазив! (Гончар, III, 1959, 101); Чого це хмурнішає літо, в гаю замовка соловей, і капатуть слюзи на квіти з повитиз журбото очей?... (Сос., II, 1958, 309).

3. *підсил.* Служить для підсилення загальної виразності, значущості всього висловлювання або якої-небудь його частини. — А з гетьманом як придітм із Чигрина гості, То це й шлють, було, за мною (Шевч., I, 1963, 292); Йосип сидів геть обсторонь [осторонь], мовчав; це знявся і пішов у хату (Мирний, IV, 1955, 38); А сьогодні це пряла Марія, задумана й стривожена. І все їй чомусь рвалась нитка (Головко, II, 1957, 149); Якось-то мати нишком од батька продала мішок борошна. Коли це прийшли батко додому, а мішок, уже порожній, валявся коло дверей (Григ., Вибр., 1959, 92); — Коли це чую — шелеснуло щось на сосні (Тют., Вир, 1964, 262).

ЦЕ² *див. цей*.

ЦЕБЕНІТИ, нить, недок., розм. Бити сильним струменем, з силою виливатися, литися (перв. про кров з рани). — Кресь — він мене раз по щці, кресь! — удруге.. До лица — а з його юшка так і цебенить (Вас., I, 1959, 279); Кров цебеніла йому з носа, а він розмазував її по виду, на грудях і все кричав (Кос., Новеля,

1962, 187); Людська кров цебеніла скрізь на тучну й без крові землю (Льч., Козацьк. роду., 1958, 388); Доц і зовсім затих, тільки парувала під ногами мокра земля та в ринвах це щось пухирилося й цебеніло (Збан., Сеспель, 1961, 41); Не турбуйся про мене — я знаю, Що чека мене в буряну мить, Там, де хвиля осіння Дунаю, В берегах, мов руда, цебенить... (Перв., I, 1958, 459); І хоч на повір'ї гуляє вітер, а літ з мене так і цебенить (Логв., Давні рани. 1961, 108); *Образно. Після чарки слова Стадницького завжди цебенять то лихою красномовістю, то жагучою злобою (Стельмах, I, 1962, 36).

ЦЕБЕР, цеб́ра, ч. 1. Велика дерев'яна (рідше металева) посудина, що має вигляд зрізаної діжки, яку використовують для різних господарських потреб (для збирання помий, годівлі худоби і т. ін.). Дрючок лежє на плечат, великий цебер плавно гойдався, і хлопали м'явими хвилями сірі помиї (Коцюб., II, 1955, 193); Готувати вісьяне молоко треба в чистих біджах або жеталевих цебрах (Свинар., 1956, 145); Од вадики цебріє корови підіймають розкішні золови, здиговано дивляється на дівчину (Стельмах, II, 1962, 310); — Це не весна, коли сонце та вітер сюди-туди — і грязюки як не було. Восени: ложка дощу — цебер болота (Логв., Літа., 1960, 26); *Образно. І кляли небеса байдужий байск., на кучері стерні з бездонного цебра (Сос., I, 1957, 289).

2. Конічна перев. дерев'яна посудина з дужкою, признач. для носіння і зберігання води та іншої рідини; велике відро. — Кудай, Галю, шити та орїжати Та йди, Галю, цебром воду носи (Чуб., V, 1874, 703); У Києві на Подолі Козаки гуляють. Як ту воду, цебром-відром Вино розливають (Шевч., II, 1963, 53); В найхолодніший ранок Петро ходив купатися, а не мав де, то бодай з цебра обливав себе свіжою водою (Ле, Мої листи, 1945, 62).

◇ Як (мов, немов і т. ін.) з цеб́ра [літи, політис] — те саме, що Як з відр́а [літи] (див. відрб). Мовби небо розірвалося, Мов із цебра дощ полився! (Л. Укр., IV, 1954, 179).

3. Велика дерев'яна або металева посудина у вигляді конічного або циліндричного відра, якою підіймають воду з колодязя, руду або землю з шахт і т. ін. Панько останній ускочив у дерев'яний великий цебер до чотирьох товаришів і гукнув машиністу: — Пускай! (Гр., I, 1963, 367); Колодязь був глибокий, я грюкнув цебром, пускаючи його до води (Перв., Материн. хліб, 1960, 8); Для розчистки криниці було створено кваліфіковану бригаду. Три дні великим цебром витягали з колодязя каміння, цеглу, глину, залізя (Мельн., Коли кров., 1960, 21); А воду тягас він [осел] так. Підпряхуть його до дишла. Ходить він у дишл, крутить барабан. На барабан накручується кодола, а до кілки кодоли прив'язаний цебер, ціла бочка! (Севч., На Бат. горі, 1960, 263); // Посуд, який використовується на будівництві, в металургійній промисловості і т. ін. [П а н а х и д а:] «Цей червоноармієць бетону кожним цебром зміцнює обороноспроможність країни, вчить, як треба працювати...» (Мик., I, 1957, 202); — Він [фабрикант] ніколи не підніс жодного цебра з розтопленним залізом так, як ви носите цілими роками, і — має міляючи... (Ірчан, II, 1958, 285).

ЦЕБЕРКА, н, ж. Конічна перев. дерев'яна посудина з дужкою для носіння і зберігання води та іншої рідини; відро. Двоє дівчаток пронесли удвох одну цеберку з водою в ворота до коней, (Головко, Літа., 1956, 4); За стійкою buffetу в раптом побачив дерев'яну цеберку з водою (Сміл., Сашко, 1957, 202); Коло дровітні в нього стоїть цеберка з смолою, якою він засмалює свої діжки (Ів., Опов., 1949, 68); Чути,

як гелгочуть на повір'ї гуси і біля колодязя дзенькають цеберки (Донч., I, 1956, 49).

ЦЕБЕРКО, а, с. Те саме, що цеб́ерка. В хаті в глиняному лучиннику горять смільні драмки, перетлілі їхні шматки з шипінням падають в цеберко з водою (Стельмах, II, 1962, 348); А там он — з сусідньої гори — співаючи, іде солдат з цеберком (Тич., II, 1957, 67).

ЦЕБРИК, а, ч. Зменш. до цеб́ер 1. 2. Рыбу поабірали в здорові шапки й цебрики (Н.-Лев., II, 1956, 229); Пазя за той час помила тарелі та й виносила на двір цебрики вилляти воду (Март., Тв., 1954, 382).

ЦЕБРИНА, н, ж., діал. Цямрина. Серед села тече річка. Над берегом, коло горбка, Стоїть з цебринами керниць; В керниці чистая водиця (Рудан., Тв., 1959, 68).

ЦЕБРО, а́, с. Те само, що цеб́ер. Уляна, як прийшла із школи, стала поратись по хазайству. Спочатку вона понесла в сарайчик цебро з водою (Донч., IV, 1957, 42); Двоє [робітників] пронесли на залізній коромислі тяжке цебро і зникли (Мик., II, 1957, 98); — Сказано — осінь: ложка води, а цебро гязі! — почувся чоловічий голос (Юхвід, Оля, 1959, 143); Дорошеві видно було у вікно, як Павло пройшов із порожніми відрами до колодязя, вцепився руками за журавель, позвав його вниз, потім легко вихопив із цементових кружів обкуте залізним обручами дерев'яне цебро (Тют., Вир, 1964, 134); Неподалік Горпищенкової кошари, на сув'язі живистих степових доріг, стоїть чабанський колодязь; здалеку червоніє на ньому цебро дивної конічної форми (Гончар, Тропка, 1963, 53); *Образно. Над Базюго гойдався цебро весняного сонця (Епик, Тв., 1958, 351); Щодень все глибше сонячне цебро В заобрійний колодязь опускалось (Вирган, В розп. літа, 1959, 148).

ЦЕБТО. 1. спол. поясн. Уживається перед реченням або членами речень, що доповнюють чи розкривають уже висловлену думку; тобто, інакше кажучи. [Г с р п и н а:] Котрий любий, той не свата, а од нелюбих не всіси зачинає хату. [П р и б л у д а:] Цебто і мені наводгоад буряків? (Кроп., I, 1958, 161); Опріч Горького... є тут ще інші російські літератори — Буїні (академік, цебто член академії), дуже гарний поет і белетрист, та інші (Коцюб., III, 1956, 406); — Ішли ми з Веллінтона на Новій Зеландії — до Ріо, цебто — з Великого до Атлантичного океану (Ю. Явов., II, 1958, 85).

2. част., розм. Уживається для підсумовування узагальнення висловленої думки; отже, таким чином. — Так цебто я брешу? — тут Воок йому гукнув (Гл., Вибр., 1951, 40); — А що ж? Цебто попустити, щоб чорт батька зна що мою рідною матір'ю верховодило? Ні...! (Мирний, I, 1949, 355).

ЦЕГЕЛЬНИЙ, а, е. 1. Признач. для виробництва цегли. В Портсмуті було дуже базато шкряпан, цегельних та всіляких фабрик і заводів (Чорн., Визвол. земля, 1959, 44); Тут стояла селянська важка з-під Китасва, де добували жовту цегельну глину (Тулуб, Людолови, I, 1957, 125).

2. розм. Те саме, що цегляний.

ЦЕГЕЛЬНИК, а, ч. Те саме, що цегляр.

ЦЕГЕЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до цегельник.

ЦЕГЕЛЬНЯ, і, ж. Завод, який виробляє цеглу. Ось стара цегельня в лісі, — сушня руїна, що дихає легендами (Вас., Вибр., 1950, 39); Пануючи над цілим районом казарм та робітничих халуп, густим чорним димом валувала в небо цегельня (Гончар, Таврія, 1952, 145); В колгоспі закінчується спорудження цегельні, яка стане базою для дальшого розвитку господарського і житлового будівництва (Колг. Укр., 11, 1957, 28).

ЦЕГЛА, я, ж. 1. збірн. Будівельне штучне каміння у вигляді прямокутних брусків з глини (перев. випаленої). До гуральні під'їздили підводи і від'їздили повні заліза, цегли, обмаленіх балок (Коцюб., II, 1955, 94); З станції прибули дошки, цегла, пісок (Смолич, III, 1959, 503); Зіжмакавши рушник, гість повагом витирає ним своє міцне, вилицювате, ніби з цегли, опалене обличчя (Гончар, Таврія, 1952, 40).

△ **Цегла-сирець** — будівельний матеріал з невипаленої глини. Стіни пташників будують цегляно-засипні, з черепашнику або з цегли-сирцю (Колг. енци., II, 1956, 370).

2. рідко. Те саме, що **цеглина** 1. / Кожна цегла, статуя, колона, мережечка, різьба й малювання незримими устами промовляє: — Мене створив єгипетський народ (Л. Укр., I, 1951, 253); Сів [Русин] посеред болота і почав рудали й козали містити пекелону багною, ліпити з неї вальки та цегли та укладати в купи (Фр., II, 1950, 122); *Образно. У вільному співжитті і співробітництві пролетарських сил всіх країн і всіх націй закладаються перші цегли в підвалини мистецтва праці (Еллан, II, 1958, 61).

ЦЕГЛИНА, я, ж. 1. Прямокутний брусок з глини (перев. випаленої), який вживається як будівельний матеріал. Курить мара, все трощить, мле. Чи то лозина, чи цеглина... (Гл., Вибір., 1951, 137); Іван довог стояв, спостерігаючи, як муляр вибирав цеглину (Чорн., Впзвол. земля, 1959, 54); Юнак мовчки починає збирати цілі цеглини, старанно вкладаючи їх на місце (Шиня, Магістраль, 1934, 213); *Образно. До моря сліз, під тиском пересудів Пролітих, і моя впаила краплина: До храму людських змагань, працю і тріудів Чень і моя доложиться цеглина (Фр., X, 1954, 24); Всяка оригінальна річ є цеглина фундаменту для величної будівлі людського розвитку (Досв., Вибр., 1959, 14); * У поривні. Кричить прикажчик нам мордатий: — Косить, косить! А хліб гаявкий у животі, — немов цеглини... (Сос., II, 1958, 400).

2. збірн., діал. Цегла (у 1 знач.). Буя у нас добрий будинок з вербини. Гонтовий дах, димарі із цеглини (Шог., Поезії, 1958, 339).

ЦЕГЛИНКА, я, ж. Зменш.-пестл. до **цеглина** 1. *Образно. Мені бажалося би своїми увагами докинути цеглинку до взаємного порозуміння між українцями і галичанами на полі язикових (Фр., XVI, 1955, 172); Прійшла звістка з волі, що в рідному краї за довгі роки неволі вперше вільно вдарили в дзвін, будячи од вікового сну заколиханий неволею край... Так хочеться, до сліз, до болю, хоч один камінець, хоч цеглинку покласти крадькома, нікому невідомому, на те нове велике будівництво (Вас., I, 1959, 263).

ЦЕГЛИННЯ, я, с., збірн., розм. Те саме, що **цегла** 1. Там [на заводі] кипить руда сувова, б'є міцне цеглиння поду, тут шумить бенкетне море, зеленува кидь воду... (Рудь, Дон. зорі, 1958, 78); // Побита цегла. А ж ось знову якась цікава з зелених яцірок... виткнулась ї, забачивши їх [хлопців], як попарена шмигонула в цеглиння (Мирний, I, 1954, 256).

ЦЕГЛИСТНИЙ, а, е. Те саме, що **цеглястий**.

ЦЕГЛОВИЙ, ова, овé. Те саме, що **цегляний**. Хата в Бовкуна... куди! А стіни! Цеглові з харнизими (Гесл., З книги життя, 1949, 165); Вгору зразу ж починає сад, і в прозалини червонолі цеглові будівлі мастку (Головко, I, 1957, 109).

ЦЕГЛЯНИЙ, а, é. 1. Зробл. з цегли. На цегляній долячці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви (Коцюб., I, 1955, 39); Дрогобич здалека бовваніє в садах, підіймаючись цегляними димарями нафтоперегінних заводів (Кучер, Дорога..., 1958, 159); // Який утворився

внаслідок руйнування цегли. Пом'ятий, змучений, весь покритий червоном цегляним пилом, у червоному жупані, з тремтячими червоними руками, він був, здавалося, у відчаї (Довж., I, 1958, 269); Запах цегляного порозу і недавного бою ще стояв у кімнаті (Багмут, Опов., 1959, 77).

2. Який нагадує цеглу (про колір); жовто-червоний. Голова колгоспу дуже сподобався Марині з перших хвили зустрічі. Обличчя в нього цегляного кольору від засмаги, рухи спокійні й повільні (Коп., Сусіди, 1955, 29).

ЦЕГЛЯР, а, ч. Робітник, який виробляє цеглу. Зранку був він на коні в міст., на будівлі або за Ворсклою, де цеглярі випалювали цеглу (Тулуб, Людолови, I, 1957, 51); Парубок-цегляр, — замураний у глину, розхристаний, на голові бриль із лопуха, — ковтав слова од хвилювання, бо його формовочна машина діяла безвідмовно (Ю. Янов., Мир, 1956, 101).

ЦЕГЛЯРКА, я, ж., діал. Цегельня. З цеглярки долинав гудок (Томч., Жменяки, 1964, 205).

ЦЕГЛЯСТИЙ, а, е. Який нагадує цеглу (про колір); жовто-червоний. Вивертаяся [Лазар] у кірсілі, одкидав ноги у довгих халлявах, підпирав боки у жовтій сорочці й сердито наморщував сіре у цеглястих плямах обличчя (Коцюб., II, 1955, 200); — Забейко, я моделюю на класічці, прилягається, це вам придасться! — Клієнтка — це жінка потаря. Матеріал — цеглястий жоржет (Вільде, На порозі, 1955, 25).

ЦЕДРА, я, ж., спец. Золотішній забарвлений шар кірки ягід цитрусових (апелсинів, лимонів і т. ін.); // Подрібнена висушена апельсинова й лимонна кірка, яка вживається як прянощі.

ЦЕЗАР, я, ч. Те саме, що **кесар**. Що нам римські цезарі й герої? Та ж прецінь у нас князі бували! (Л. Укр., I, 1951, 100); Видно там, як цезар Август провадить у біл італійців (Зеров, Вибр., 1966, 257).

ЦЕЗАРИЗМ, у, ч. Одноособна диктатура в посданні з формальним визнанням прав народу. Батько мій, та й від по матері... держалися якоїсь мішанини республіканства [республіканізму] з цезаризмом (Драг., II, 1970, 152).

ЦЕЗАРІВ, рела, реве. Прикм. до **цезар**; валежний цезареві.

ЦЕЗАРСТВО, а, с. Влада цезаря. [К а й Л е т і ц і й:] От сам ти бачиш — даремне проти цезарства змагаєшся (Л. Укр., II, 1951, 364).

ЦЕЗАРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **цезар**. [Р у ф і н:] Удільно вам силу Геркулеса для подвигів — то знищили б ви відру преторіанську, вигнали б з міру в оджеі цезарській геть з Капітоля, стовпи закону міцно встановили б (Л. Укр., II, 1951, 420); Все, що стіймається в морі найкраще або найдорожче, Цезарський має належат казні (Зеров, Вибр., 1966, 356).

ЦЕЗІВНИЙ, а, с. Прикм. до **цезій**.

ЦЕЗІЙ, ю, ч. Хімічний елемент, м'який лужний метал сріблястого кольору, що використовується перев. у виробництві фотоелементів. Найновіші визначення дають для цезію атомну вагу 132, 91 (Заг. хімія, 1955, 90); Щоб одержати лише 2 кілограми цезію, треба переробити не менше як 1 мільйон тонн морської води (Наука..., 3, 1962, 19).

ЦЕЗУРА, я, ж. 1. Обов'язкова для певного віршованого розміру пауза всередині віршованого рядка. Епічно-піднесеному, урочистому тонуві розповіді цілком відповідає шестистопний ямб «Камеярів», так званий олександрійський вірш, з цезурою після третьої стопи (Рад. літ-во, 2, 1963, 95).

2. Межа між частинами музичного твору.

ЦЕЗУРНИЙ, а, е. Прикм. до **цезура**.

ЦЕЙ, ця, це, займ. еказ. 1. Указує на особу, предмет, що перебуває поблизу кого-, чого-небудь, найближчий у просторі порівняно з іншим, більш віддаленим; протилежне т о й. — *До кого належить цей виноградник?* — *Гукав на свого чигана Тиховий* (Коцюб., I, 1955, 210); *Навпроти муру, по цей бік вулиці, засіли в руїнах цегляних будинків стрілецькі підрозділи батальйону* (Гончар, III, 1959, 238); *Як колись, в цей провулок, садами, я повз верби пройшов, через гать...* (Сос., I, 1957, 243); // у знач. і. м. цей, цього, ч.; ця, цієї, ж.; це, цього, с.; жн. ці, цих. Уживається замість предмета, особи і т. ін., які були названі в попередньому викладі або про які вже йшлося раніше. — *Хто Варениченко?* — *пита москаль, увійшовши з Сидором у хату. — Та ось цей!* — *указує москаль на Чірку* (Мирний, I, 1949, 331); — *Чи знаєш ти, приміром, — продовжував Хома, — як ми в Трансільванії скелі штурмували? Думави — держали хто як попало? Помиляєшся, брате...* *Ця цього в нас в така штука — альпійський канат...* (Гончар, III, 1959, 221); // Указує на певний період, який має місце тепер або мав у минулому чи буде мати в майбутньому часі. *І дякує шциро, і шциро бажаєм В есеялий цей день, Щоб вітер не зносив, Пісок не заносив Народних пісень* (Гл., Вибр., 1951, 181); *Один по одному піднімалися мінометники на висоту за командиром роти. Сорочки на їхніх спинах за ці дні побіліли: на них, пропотілих наскрізь, виступила й позаситала сіль* (Гончар, III, 1959, 60); // у знач. і. м. це, цього, с. Уживається замість назви такого періоду. — *А хто він такий?* — *Зараз знову вчителює. А до цього, — ким тільки не доводилося йому працювати!* (Головко, II, 1957, 442); *Невідомо, як уже там перекавав Ференц, тільки після цього мешкавці бункера одразу підбадьорились* (Гончар, III, 1959, 244).

◇ **За цих умов** (за цієї умови) *див.* умова; **З ціми словами** *див.* слово; **На цьому питі** (рушити і т. ін.) — щось зробивши, сказавши, вирішивши і т. ін., питі задіки-небудь. *На певні колишній солдат не міг спити тихо каляло, і Чубенко ще раз побачив його без міри словесовані очі. На цьому Чубенко рушив з хати, і за ним партизани* (Ю. Янов., II, 1958, 217); **На цьому (цім) слові** *див.* слово; **Не жилець (житіць) на цьому світі** *див.* жилець, житіць; **Ні в цих ні в тих** — те саме, що **Ні в сях ні в тих** (*див.* той); **Питі з цього світу (світа)** *див.* світ²; **При цім слові**; **При цих словах** *див.* слово; **При цьому** — до того ж; одночасно. *Драматичні поеми Лесі Українки.. предками собі мають «маленькі трагедії» Пушкіна, і при цьому їх об'єднує не тільки схожість жанру й манери, але й надзвичайна сконденсованість думки* (Рильський, X, 1962, 23); **Пробачте (пробачайте) на цьому (цім) слові** *див.* пробачати¹; **Спасібі й за це; Спасібі й на цьому** *див.* спасібі¹; **Справа не в цьому** *див.* справа¹; **Цей світ** *див.* світ²; **Ціми днями** *див.* день.

2. Указує на якийсь предмет, особу і т. ін., що їх виділяють з-поміж інших. *Хто ж цей сирий Попроцаєв з світом? Семен Палій, запорожець, Лихом недобитий* (Шевч., II, 1953, 36); *Впізнає хто, коли погляне в ції темі, де наш, де чужі...* (Сос., I, 1957, 306); — *Вогомь на меле!.. — кричав Орлюк, відчувачи вже, як деігтуть земля під вагою ворожих танків. Цього разу Орлюка почули* (Довж., I, 1958, 286); // у знач. і. м. цей, цього, ч.; ця, цієї, ж.; це, цього, с.; жн. ці, цих. Уживається замість предмета, особи і т. ін., що їх виділяють з-поміж інших. *Пишно розвісившись у класі, о. Василь порядкував: — Цього можна прийняти — мати його богомільна жінка* (Коцюб., I, 1955, 322); // у сполуч. із сл. час, момент, мить і т. ін. Указує на одночасність якоїсь дії з іншими дія-

ми, про які йде мова. *Тадей Станіславович, одягнувшись, відчиняє широку кватирку, напомацки шукає свічки, щоб засвітити свічі, але в цей час біля веранди притишено обізвались голоси і кроки* (Стельмах, I, 1962, 9); *Гранати летіли одна за одною. З'явився страшний лемент, німці бігали на вогневу. В цей момент усі почули, як вигукнув Бранський: — За Батькієщину! Вперед!* (Гончар, III, 1959, 118); // Уживається для вказівки на той або інший предмет, особу в ряду подібних, коли їх перелічують або зіставляють. *Матері кожної дитини жалю: бо которого пальця не вріж, то все болять. Цього пальця вріж — болять, ..і цього вріж — всі однако болять; так і в матері дитки — на рівні жалю* (Номіс, 1864, № 9216); *Що не кажи, а ці святки, цей свят-вечір, ..ці колядки й щедриків мають для мене значення* (Коцюб., III, 1956, 128); *Яка ж гірка, о господи, ця чаща, Ця старосвітчина* [старосвітщина], *цей дикий смак, Ці мрійники без крил, якими так Поезія прославилася наша!* (Зеров, Вибр., 1966, 85).

У цю секунду *див.* секунда.

3. також із сл. с а м и й, с а м а, с а м е. Указує на предмет, особу, дію і т. ін., згадані в попередньому висловлюванні. *Годнички в столовій пробив другу. Голосно, різко. Ці два дзвінки впали мені на голову, як орли із неба* (Коцюб., I, 1955, 416); *На лови він іздив удень і вночі, риба йому йшла до рук, як приворожена. Так він проживав — цей сльпий дід* (Ю. Янов., II, 1958, 49); *Мов книжка ти, мове козання, але на книзі цієї печать. Я до останнього зітхання її не зможу прочитати* (Сос., II, 1958, 135); — *А ти що, найстарший тутечки? — скрипить чийсь голос, і в цьому скрипі чується погано прихована злоба* (Стельмах, II, 1962, 17); *Вона з особливою силою відчула, що ніколи ніяким зором не скорити її могутню Батьківщину, її волелюбний народ. І, може, саме ця натямнена віра у свій народ словила тоді Шуру певністю у неминучості і її особистого частя* (Гончар, III, 1959, 181); // у знач. і. м. цей, цього, ч.; ця, цієї, ж.; це, цього, с.; жн. ці, цих. Уживається для вказівки на раніше названу особу; відповідає за значенням особовому займеннику 3-ї особи. *За кілька метрів він впізнав Вакуленка, бо навіть у темряві заблищала його лобата лиса голова без пілочки. Цей був убитий наповал* (Гончар, III, 1959, 51); *Прийшов із далеких хutorів парубок, по імені Устим; цей не розпитував Оксена, хто він та заїдки, а чукує по голові швориньком* (Тют., Вир, 1964, 22); // Уживається як зв'язка в складеному присудку. *Філохера — це така рослина вона, як от буває на кукурудзі, озиркає, кропий* (Коцюб., I, 1956, 202); *Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова* (Мирний, V, 1955, 314).

4. у знач. і. м. це, цього, с. Указує на дії, явища, обставини, події і т. ін., про які говориться в попередньому чи наступному контексті. — *Так отакий мій батько був, мамо? .. Чому ж ви мені давно цього не казали?* (Мирний, I, 1949, 160); — *Ось не дуже давно чула я, — знов забалакала та ж бабуся, — як чоловік дитей поморозив. Так прямо аж не віриться, щоб цього людина дійти могла* (Хотк., I, 1966, 71); — *Ще й сердиться за порятунок, — здивувався Мірошниченко.. — От і рятуй тебе, Якове, після цього* (Стельмах, II, 1962, 12); *Він любив поспати і при найменшій нагоді не відмовляв собі в цьому* (Гончар, III, 1959, 75); // *невідж., с.* Уживається в функції неузгодженого підмета. *Катерина подивилась, Та й зголосила: — Це не брат мій, це мій милий* (Шевч., II, 1953, 130); // У сполуч. зі словом в с е вказує на перелічення, виконуючи функцію узагальнюючого слова. *Краса природи, принад-*

ність жінки, чари музики і слова — все це котилось, як гвилі в далекому морі, чужі й невидимі (Коцюб., II, 1955, 208); Через стіла напроти Галаганихи сиділа дуже схожа на неї, але старіша, зовсім сива, рідна сестра її. Поряд з Людмилою — гарненька брометка. Все це Діденко охопив очима іще з порога (Головко, II, 1957, 484).

5. Уживається для підкреслення емоційного ставлення до осіб, предметів, явищ, дій і т. ін. Я там писав, що незабаром вирвуся із цієї каторги і приїду до тебе в гості, але ще й досі нема нічого офіційального (Шевч., VI, 1957, 139); Така то задума спина мою руку, Що людську бачу кругом себе муку, Недолю та слюзи — і думка зрина: Нащо тут здалася ця праця дрібна?.. (Л. Укр., I, 1954, 11); Остап почав турбуватися: де ділася Соломія.. Адже вона знає, що йому трудно поворушитися, що він не годен сам видобути з цих нетрів (Коцюб., I, 1955, 365); — Сюди, в ці Альпи, можна лише наступати, — каже він. — Відступати звідси неможливо. Це було б цілковитою загибеллю для всіх нас. Але тому, що ми відступати не думаємо, — трипо сміється він, — то й рвемося все далі в ці кам'яні катакомби (Гончар, III, 1959, 83).

ЦЕЙНЕРІТ, у, ч. Штучний радіоактивний зеленкуватого кольору з перламутровим полиском мінерал класу фосфатів.

ЦЕЙС, а, ч., розм. Оптичний прилад фірми «Шейс» (перев. бінокль). За якусь годину-дві обстріляв припинився, і повстанці знову висипали на берег, покурюючи та поплывоючи в синє море, наперемінки розглядаючи крізь трофейні цейси невідалу Янікостину флотилію, що загорялася на горизонті (Гончар, II, 1959, 50).

ЦЕЙСІВСЬКИЙ, а, е. З оптичними скельцями фірми «Шейс», вигот. цією фірмою. Капітан.. стоїть нерухомо на містку. На його грудях великий цейсівський бінокль (Мокр., Слід., 1969, 26).

ЦЕЙТЛУПА, в, ж., спец. Особливий кінознімальний апарат, уживаний для швидкісного знімання.

ЦЕЙТНОТ, у, ч. Нестача часу на обдумування ходів у шахових або шашкових партіях; // перен. Дуже відлутний брак часу в якійсь справі. — Розв'язав? — кинулась до нього Юля. — Ні, не розв'язав, — хитнув головою Мечик. — Побачив, що варення праця, і просто подав зошит. Та й Марійці загрожує цейтнот! (Довч., V, 1957, 350); Роботи ще чимало. Пишу позапцем. Всі дні — в цейтноті (Дмит., Облалені., 1962, 214).

ЦЕЙТНОТНИЙ, а, е. Стос. до цейтноту; зумовлений цейтнотом, пов'язаний з ним.

ЦЕЙХГАУЗ, у, ч. Військовий склад зброї і обмундирування. Хоч okazія і привезла тепле обмундирування, але документи на весь цей транспорт виявилися неправильними і все привезене замкнули в цейхгауз, а солдатам видали торішні байдаки, сукняні онучі та подерті рукавиці (Тулуб, В степу., 1964, 185); Внизу, в переобладнаних на цейхгауз номерах готелю, бійці вже набиwali підсумки і кишені патронами (Перв., Дякий мед, 1963, 200).

ЦЕЛІБАТ, у, ч., церк. Обов'язкова безшлюбність, запроваджена для католицького духовництва та православного чернецтва. Нестор покинув філософію, вступив до семінарії і висвятився в целібаті (Фр., VII, 1951, 14); // Духовна особа, що дотримується такої безшлюбності. Як целібат (він вийшов з семінарії в Римі), напатець козається в науці, має повну шафу книжок італійських, німецьких та латинських (Н.-Лев., II, 1956, 407).

ЦЕЛІТ, у, ч. Важкозаймистий препарат целюлози, що використовується для виготовлення кіноплівок і пластмас.

ЦЕЛОФАН, у, ч. Тонкий прозорий матеріал з целюлози, непроникний для води й повітря, який уживається для пакування, в поліграфії і т. ін. Ольга Петрівна вийняла з альбома загорнуту в целофан записку, подала дітям (Кучер, Черв. вогонь, 1959, 12); Хіміки роблять чудеса з деревини. Шовк і целофан, електроізолятори і навіть підшипники... (Чаб., Стоїть явір., 1959, 102).

ЦЕЛОФАНОВИЙ, а, е. Прикм. до целофан; // Зробл. з целофану. Щоб не затримувати пасажирів і водіїв, передбачливі працівники кафе підготували для них целофанові пакети з сиданком (Рад. Укр., I, VI 1967, 3).

ЦЕЛУЛОІД, у, ч. Тверда пластична легкозаймиста речовина з вітроцелюлози й камфори, що вживається для виготовлення галатерейних виробів, іграшок, фото- та кіноплівок і т. ін. Він дістав загорнену у целулоїд червону книжечку та дав її в руки командирі партизанського загону (Рибак, Час., 1960, 270); — Ти вдовож фронту не лети, Кулябко, — сказав старший лейтенант, водячи чорним нігтем по тьмяному целулоїду планшета. — Держи на Бердичів (Перв., Опов., 1970, 71); Я робив його [кінофільм «Щорс»] з таким почуттям, начебто моя творчість здійснювалась не в мізерному целулоїді, а в камені чи в металі (Довж., I, 1958, 26).

ЦЕЛУЛОІДНИЙ, а, е. Прикм. до целулоїд; // Зробл. з целулоїду. Він склав свою карту і почав засовувати її під целулоїдний квадрат планшетки (Голов., Тополя., 1965, 172).

ЦЕЛУЛОІДОВИЙ, а, е. Те саме, що целулоїдний. Вони гралися в лікарню — Катя була мамою, Наташа, звичайно, лікарем, а за хлопчика прави целулоїдовий зайчик (Забіла, Катруся., 1955, 147).

ЦЕЛЮЛАЗА, и, ж. Фермент, який розщепляє целюлозу (міститься в пліснявих грибах, деяких бактеріях і т. ін.).

ЦЕЛЮЛОЗА, и, ж. Те саме, що клітковина 1. Клітковина, або целюлоза., є головною складовою частиною оболонок рослинних клітин (Заг. хімія, 1955, 438); Нагадаємо хімічний склад очерету дніпровських заростей. Майже половину його ваги (45 процентів) становить целюлоза (Наука., 3, 1961, 40); // Речовина, яку одержують з хімічно обробленої деревини й стебел деяких рослин; іде на виробництво паперу, штучного шовку, вибухових речовин і т. ін. Сучасний рівень вітчизняної науки і техніки дозволяє випускати целюлозу і з очерету, соломки, різних деревинних відходів (Веч. Київ, 25.II 1961, 2).

ЦЕЛЮЛОЗНИЙ, а, е. Прикм. до целюлоза. Великого поширення набули целюлозні лаки, які утворюють міцке й красиве покриття (Веч. Київ, 20.II 1957, 2); // Признач. для виробництва целюлози. Усть-Лімськ заводні — це не тільки потужна ГЕС, а й зростаючий велетенський лісохімії — целюлозний завод, великий інтеграційний об'єкт країн — членів РЕВ (Роб. газ., 14.III 1976, 1).

ЦЕЛЮЛОЗНИК, а, ч. Працівник целюлозної промисловості. Понад 5 тисяч тонн білої целюлози чорнупиські целюлозники повинні дати вже в цьому році (Рад. Укр., 24.V 1962, 1).

ЦЕЛУЛОІД, у, ч. Те саме, що целулоїд.

ЦЕЛЮЛОІДНИЙ, а, е. Прикм. до целулоїд.

ЦЕЛЬСІЙ, я, ч.: Шкала Цельсія — шкала температури, яка має 100 градусів від точки танення льоду до точки кипіння води; Термометр Цельсія — термометр з такою шкалою; За Цельсієм — за давнім термометра Цельсія.

ЦЕМЕНТ, у, ч. 1. Мінеральна порошкоподібна речовина, з якої при замішуванні з водою утворюється од-

ворідна в'яжуча маса, що швидко тужавіє і перетворюється на каменеподібне тіло; вживається в будівельній справі. Цемент одержують шляхом випалювання мінералів, які містять 75 процентів вапна і 25 процентів піску (Роб. газ., 6.1 1976, 2); Цемент по процу називають «хлібом» будівельної індустрії. Це — основа для виробництва збірного залізобетону, шиферу, труб та інших азбоцементних виробів (Ком. Укр., 2, 1963, 16); Тепер того не побачиш, — брудного, воюючого й романтичного портового завулка, що виходить на море. Тепер цемент, асфальт і машини (Ю. Янов., II, 1958, 15); *У порівні. Очерет кінчається, відкривається чимала, обрамлена заростями галлявина, очевидно, було колись тут плесо, а зараз... зараз сузо-сузісінько. Все одно затверділо, мов цемент (Гончар, Мама., 1959, 34); // перен. Те, що зв'язує, об'єднує кого-, що-небудь. — Треба нам цементу, щоб нарівні з ідеєю зв'язував нас докупі, а таким цементом уважаю я щирі, чисто братерські відносини між нами, обопільну поміч, пораду... (Коцюб., I, 1955, 171).

2. *анат.* Кісткова тканина, яка покриває коріння і шийку зуба.

ЦЕМЕНТАЦІЙНИЙ, а, е, спец. Признач. для цементациї (у 1, 2 знач.). Під основу греблі в лівому березі і в заплаві річки Салгір зроблена цементацийна завеса, яка має перешкоджати небезпечній для спорудни фільтрації води під греблею і в її берегах (Колг. Укр., 3, 1956, 42); Цементацийна піч.

ЦЕМЕНТАЦІЯ, і, ж., спец. 1. Закріплення ґрунтів, бетонних споруд та ін. введенням у них під тиском рідкого цементного розчину. Цементация свердловин.

2. Насичення поверхневих шарів сталі вуглецем для збільшення їх твердості. Цементация — це навуглецювання сталних виробів для підвищення твердості їх поверхневого шару (Слюс. справа, 1957, 52).

3. Скріплення складових частин гірської породи розчином мінеральними речовинами. Анаморфізм, або цементация гірських порід. — процес конструктивної їх зміни. Прозодить він в умовах незначних глибин і звичайно нижче рівня ґрунтових вод (Курс заг. геол., 1947, 243).

4. Осадження з розчинів більш електропозитивних металів (золота, міді тощо) менш електропозитивними (напр., цинком).

ЦЕМЕНТ-ГАРМАТА, и, ж., спец. Пневматичний апарат, яким цементний (чи вапняний) розчин або дрібнозернисту бетонну суміш наносять на поверхню будівельних конструкцій.

ЦЕМЕНТИТ, у, ч., спец. Хімічна сполука заліза з вуглецем; карбід заліза. Чим більша вуглецю в частині знаходиться у вигляді графіту і чим менше у вигляді цементиту, тим м'якшим буде чавун (Токарна справа., 1957, 51).

ЦЕМЕНТНИЙ, а, е. 1. Прикм. до цемент; // Який виробляє цемент. За цементними заводами поля, поля, поля, моя козана зроду донецька земля (Сос., Солов. далі, 1957, 98).

2. Зробл. з цементу, який складається з цементу; у сполучі з цементом. Я леб пізнаю в цій людині Омеляка, якого зустрічає колись в Кічкасі і потім майже щодня бачиє в цементних блоках дніпровської греблі, коли вона ще будувався (Голов., Крапля., 1945, 67); Цементний камінь, занурений у воду, з часом стає ще міцнішим (Тасмн. вапна, 1957, 65); Цементні розчини і бетони під час своєї служби в спорудах зазнають дії різних факторів, які спричиняють їх корозію (Допов. АН., 2, 1954, 123); // Покритий цементом. І юні в'язні широко відкритими очима дивилися один на одного, на сірі стіни й слизьку цементну підлогу (Чорн., Визвол. земля, 1959, 85).

ЦЕМЕНТНИК, а, ч. Працівник цементної промисловості. Ешелон надплатової продукції для сільських новобудов — такий трудовий подарунок дніпродзержинських цементників наступному святу Жовтня (Роб. газ., 10.X 1962, 1).

ЦЕМЕНТОВАНИЙ, а, е, спец. 1. Дієпр. пас. мін. ч. до цементувати.

2. у знач. прикм. Підданий цементациї. Цементована сталь.

3. у знач. прикм. Покритий, скріплений цементом. Посеред двору красувався оточений зблякдм квітками глибокий цементований басейн (Юхвід, Оля, 1959, 223); Ще раз пройшла вона цементованою доріжкою вдовж кліток (Жур., Зв'яз. турботи, 1960, 220).

ЦЕМЕНТОВИЙ, а, е. Те саме, що цементний. Ніщо цього приміщення ніколи не отоплював, цементова підлога обросла інєєм (Збан., Єдина, 1959, 78); Ні, ні! Прийдешиє — не казарма, Не цементовий коридор! Сівай в небі нам недарма Золотоокий метеор (Рилівський, I, 1960, 198).

ЦЕМЕНТОВОЗ, а, ч. Транспортний засіб для перевезення насипного цементу. Щотижня з Ждановського заводу важкого машинобудування відходять ешелони залізничних цистерн. Нафтоналивні, бензовози, цементовози... (Роб. газ., 23.I 1964, 2); Широко демонструвались [на ярмарку в Лейпцігу] автотрицикли різної конструкції, в тому числі.. цементовози з пристроєм для пневматичного навантаження та розвантаження (Наука., 8, 1958, 53).

ЦЕМЕНТОСХОВИЩЕ, а, с. Спеціальна споруда для зберігання цементу.

ЦЕМЕНТУВАЛЬНИЙ, а, е, спец. Признач. для цементування. Автомашини навозили гору піску. Прийшли могутні цементувальні агрегати. Майже двісті тонн цементу закачали в свердловину і засипану піском небезпечну воронку біля шурфу (Наука., 5, 1964, 46).

ЦЕМЕНТУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. цементувати. Цемент застосовують.. також для цементування нафтових свердловин (Тасмн. вапна, 1957, 69); Роль бобових трав полягає в тому, що їх корені дістають з глибоких шарів ґрунту кальцій і концентрують його у верхньому шарі, що сприяє цементуванню грудочок і збільшує їх стійкість проти розмивання водою (Мікроорг. і родюч. ґрунту, 1955, 23).

ЦЕМЕНТУВАТИ, ую, уєш, недок., перет., спец. 1. Піддавати цементациї (у 1, 2, 4 знач.).

2. Покривати, скріплювати цементом та іншими речовинами.

3. перен. Добиватися єдності; згуртувати, зміцнювати кого-, що-небудь. Мостобудівники вважають, що найміцніша конструкція та, ферми якої скріплені, наче трикутник. Так от є такий трикутник і в армії: командир — замполіт — секретар партійної організації. Міцний сал по собі і такий, що цементує маси (Рад. Укр., 22.XI 1974, 4).

ЦЕМЕНТУВАТИСЯ, ується, недок. і. Ставати цементованим (див. цементований 2, 3).

2. перен. Ставати згуртованим, єдиним. У широкі трудові контакти радянських людей, у їх ділові зв'язки цементується почуття великої дружби народів нашої країни (Ком. Укр., 3, 1967, 28).

ЦЕМЕНТУЮЧИЙ, а, е, спец. і. рідко. Дієпр. акт. теп. ч. до цементувати.

2. у знач. прикм. Признач. для цементування. Готові вироби для цементациї завантажують у сталеві або чавунні ящики, пересилають цементуючою речовиною (Практ. з машинозн., 1957, 115).

ЦЕМ'ЯНКА, и, ж., спец. Тонко розмелена або потовчена цегла, яка використовується як домішка до

вапша. Стародавні майстри уміли полішувати якість вапняних розчинів, додаючи до них пісок, товчену цеглу (яка називалася цем'янкою) та інші речовини (Тамбл. вапна, 1957, 11); Сивоок ніяк не міг позбутися жаглого враження, ніби оті камені й палифи, ніби ота рожева цем'янка, якою скріплювано стіни, — то частки його власного вства (Загреб., Диво, 1968, 664).

ЦЕМ'ЯНКОВИЙ, а, е, спец. Прикм. до цем'янка. **ЦЕНЗ**, у, ч. 1. У Стародавньому Римі — періодичний перепис майна громадян для відповідного розподілу їх на податковій розряди.

2. Умови допущення особи до користування тими або іншими політичними правами. [Х р а п к о:] А там побачу, як [Печариця] з Галькою житимуть, землі можна купити... цензу того добути... То, може, і мировим оберуть... (Мирний, V, 1955, 173).

Освітній ценз див. освітній.

3. спец. Статистичний перепис. *Промислові цензи.*

4. Умова, потрібна для внесення підприємства в певний список, реєстр.

ЦЕНЗОВИЙ, а, в. Прікм. до ценз 2, 4. Всього в Росії [в 1908 р.] було 19,8 тис. підприємств цензової промисловості (Іст. УРСР, I, 1953, 638).

ЦЕНЗОР, а, ч. 1. У Стародавньому Римі — урядова особа, яка оцінювала майно громадян, стежила за надходженням податків тощо.

2. Урядова особа, яка здійснює цензуру (у 2 знач.). Мені доводилося писати афіші та оголошення в газеті, носити афіші до цензора й до друкарні (Минуле укр. театру, 1953, 29); Він довів цензорів, що тут немає ніякого криміналу, коли автор вдається до цензури (Мирний, V, 1955, 430); // заст. Учень, який стежив за порядком у старій школі, оцінював відповіді інших учнів, записував оцінки і т. ін. *Цензор Зяяць порозміщував нас [школярів] у лавках відповідно до росту — менших напереді, а більших назад* (Фр., IV, 1950, 215).

ЦЕНЗОРСТВО, а, с. Посада, обов'язки цензора (у 2 знач.).

ЦЕНЗОРСЬКИЙ, а, в. Прикм. до цензор. *Друкують там... Давидові псалми На шпальтах біленьких по цензорській роботі* (Еллан, I, 1958, 198).

ЦЕНЗОРУВАТИ, ую, уєш, недок., перек., заст. Цензурувати.

ЦЕНЗУРА, и, ж. 1. У Стародавньому Римі — посада цензора (у 1 знач.); виконання обов'язків цензора.

2. Перегляд творів, призначених для друкування, постановки в театрі і т. ін., або якої-небудь кореспонденції, здійснюваний органами державної, церковної і т. ін. влади. *В тих містах і районах Америки, де по-найкраще виступати, вони утворюють найсуворішу цензуру театральних п'єс, художніх творів і кінематографічних фільмів* (Еллан, II, 1958, 163); [Г р е т а:] Нам сказали, що в зв'язку з воєнним часом цензуру в нашому місті ведете ви (Собко, П'єси, 1958, 145).

3. Державна установа, яка видає ваглядом за друком; особи, що здійснюють такий нагляд. *Задумали кияни і мене друкувати. Чув, що перший том уже повернувся з цензури* (Мирний, V, 1955, 404); *Переїздивши в Москву, я Вам пришло адреси, куди варто було б порозсилати запитання. Та ще розвідав в цензурі, чи не можна було б надрукувати оголошення* (Крив., Вибр., 1965, 583).

ЦЕНЗУРНИЙ, а, в. 1. Прикм. до цензура 2, 3. *Я мабуть, з недавнього часу став любимчиком цензурних комітетів, усе з-за кордону доходить до мене вільно* (Коцюб., III, 1956, 289); *Цензурна історія творів І. Нечуя-Левицького настільки почальна і різноманітна, що вона могла б стати предметом самостійного дослідження* (Рад. літ-во, I, 1957, 78).

◇ **Цензурні рога́тки** — перешкоди, які чинить цензура (у 2, 3 знач.) публікації творів, постановці п'єс на сцені і т. ін. 1935 рік. *Напіспрофесіональний Реалістичний театр у Сочії. Постановки А. Беніші і актори докладають великих зусиль, щоб перебороти цензурні рога́тки і врятувати від заборони спектакль «Платон Кречет»* (Мист., б, 1967, 21).

2. Який відповідає вимогам цензури (у 2 знач.). *На мій погляд вона [казка] зовсім цензурна і тут, у нас, її пропускають* (Мирний, V, 1955, 384); *Звісно, матеріал для альманаху теж мусить бути цензурний* (Коцюб., III, 1956, 199).

ЦЕНЗУРНИСТЬ, ності, ж. Властивість цензурного (у 2 знач.).

ЦЕНЗУРОВАНИЙ, а, е, васт. 1. Дієпр. пас. мив. ч. до цензурувати.

2. у знач. прикм. *Перевірений цензурою* (у 3 знач.). *Чи нема у вас [Б. Грінченка] цензурованих примірників Ваших драм?* (Сам., II, 1958, 469); *Цензурований примірник «Лімерівни», який зберігається в Державній театральній бібліотеці ім. А. В. Луначарського в Ленінграді... дозволяє встановити цензорські втручання в її текст* (Рад. літ-во, б, 1957, 61).

ЦЕНЗУРУВАННЯ, я, с., васт. Дія за знач. цензурувати. *На Петербурзький комітет було покладено цензурування всіх творів українською мовою* (Рад. літ-во, 3, 1964, 75).

ЦЕНЗУРУВАТИ, ую, уєш, недок., перек., васт. *Підавати цензурі* (у 2 знач.). *В 1826 р. наступ на університети закінчився тим, що від них було відібрано право цензурувати місцеву друковану продукцію* (Матеріали з іст. укр. журналістики, 1959, 62).

ЦЕНЗУРУВАТИСЯ, ується, недок., васт. Пас. до цензурувати.

ЦЕНОГЕНЕЗ, у, ч. Ознака зародка або личинки, що є наслідком пристосування до специфічних умов існування.

ЦЕНОЗ, у, ч. Історично складена сукупність рослин і тварин, що населяють територію з більш-менш однаковими умовами існування. *Надзвичайно важливим фактором формування мікробіологічних ценозів ґрунту є рослини* (Мікр. ж., XXIII, 1, 1961, 78); *Зміна ценозів може відбуватися як за невеликі, так і за три-чотири проміжки часу. Це залежить від їх розмірів, кліматичної зони і особливостей живих істот, з яких складається дана система* (Наука... 4, 1971, 12).

ЦЕНТ, а, ч. Дрібна розмінна монета в США, Канаді, Голландії. Давні тощо, яка дорівнює одній сотій грошової одиниці (долара, гульдена і т. ін.). *Останні три дні прожив він [І. Франко] трома центами (2 коп. на нашій гроші), знайденими над Прутом на піску* (Коцюб., III, 1956, 33); *Вперше гроші з синтетичних матеріалів випущено на острові Кілінг-Кокос, що в Індійському океані. Вони дуже привабливі — центи і рупії різнокольорові* (Хлібороб Укр., 9, 1971, 37).

ЦЕНТАВР, а, ч., заст. Кентавр. *Бачила я на виставці знаменитого Бекліна... Я далей не розумію, на чім держиться його слава. Що тут нового? Дерев'яні центаври, бридкі сатири, голі жінки...* (Л. Укр., V, 1956, 275).

ЦЕНТАВРІЯ, і, ж. Те саме, що волошка¹. *Волошка центаврія хилилась на всі чотири боки, немов хотіла засипати сльозо-рожевим цвітком усі простори* (Коцюб., II, 1955, 215).

ЦЕНТИЛІТР, а, ч. Сотя частина літра. Для вимірювання місткості посуду (і об'ємів рідин і сиких тіл) вживається літр. Вживається також децилітр, центилітр, декалітр і кілолітр (Арифм., 1956, 78).

ЦЕНТИФОЛІЯ, і, ж. Махровий парковий різновид французької троянди. На зеленому свіжому газоні скрізь темніли розкидані, неначе ялинки, темно-зелені куці туй, якіли пльамми клумби квіток, куці рожево-рожево-фіолій (Н.-Лев., V, 1966, 152); Коло сі рожі і центрифолій загаваяв один-однісінький матово-жовтий пур'янок (Коб., I, 1956, 465).

ЦЕНТНЕР, а, ч. Одиничні ваги в метричній системі мір, що дорівнює 100 кілограмам. А то вже щось та значить, коли колгоспник почав радувати, який зиск дає нині гектар землі, скільки коштує центнер пшениці і літр молока (Кучер, Трудна любов, 1960, 5); У Ганни Денісієвни побували ми і вдома, і на її трьох гектарах, де вона сіяла буряки, щоб дати по 800 центнерів з гектара (Вішніа, I, 1956, 343).

ЦЕНТОВИЙ, а, е. Прикм. до цент.

ЦЕНТР, ч. 1. род. а, мат., фіз. Точка перетину уявних осей, ліній у фігурі, точка зосередження якихось відношень у тілі. Сферична поверхня є геометричне місце точок, однаково віддалених від однієї і тій же точки (що називається центром кулі) (Геом., II, 1954, 76); Відомі землетруси, центри яких розміщені на глибинах близько 900 кілометрів від поверхні Землі (Наука., I, 1957, 25); Процес рекристалізації відбувається за тими самими законами, які відомі для процесу кристалізації з розплавленого стану, тобто він визначається двома величинами: швидкістю утворення центрів рекристалізації та швидкістю росту цих центрів (Рентгеногр. мет., 1959, 320).

◇ **Центр ваги**: а) точка, через яку проходить рівнодіюча всіх сил ваги, прикладених до часток тіла, при різних його положеннях відносно вертикалі. Пряме з'одина викликало у двоохит мавп переміщення центра ваги тіла, в результаті чого згребет ставав більш гнучким, таз ширшим, пальці ніг — коротшими (Наука., 8, 1963, 33); б) шось основне в чому-небудь. — Головний затвердив загальний план робіт на цей сезон. Вісімдесят тисяч кубометрів на лівій протоці і п'ятдесят тисяч на правій. Центр ваги припадає на лівий берег (Кочюба, Нові береги, 1959, 134); Центр притягання двох притягання.

2. род. у. Середина, середня частина чого-небудь. — Я пропонує припинити дебати. А послужаємо краще, що ось Федір Іванович нам розповість про Київ. — Та скажу децю, — мовив Бондаренко і ступив від порога в центр кімнати (Головко, II, 1957, 464); Ах тіл покидає бульвар і виходить на міську площу, де в самому центрі — калюжа (Кацюба, II, 1955, 283); Улиця. На кождока — парубки, дівчата. В центрі — кобзар на кобу грає (Вас., III, 1960, 374); Дебюти, в яких в інтересах швидкого розвитку або оволодіння центром одна із сторін іде на матеріальну жертву, називають гамбітами (Перша книга шахіста, 1952, 136); // Частина якої-небудь країни, області і т. ін. (перев. розташована в середині її), промислово і культурно найрозвиненіша. Року 1892 я почав службу в Одеській філохерній комісії і до 1895 р., коли я перейшов на таку ж посаду у Крим, проживав у Бессарабії, спочатку в центрі, коло Кишинєва (Кишипева) і Орєвага, а потому по південних повітах по Пруту та по Дунаю (Кочюб., III, 1956, 233); Успішно змагалися трудящі двох великих промислових центрів — Уралу і Кузбасу (Вісник АН, 11, 1953, 23); // Частина населеного пункту (перев. розташована в середній його), де містяться основні установи. В центрі села тече річка з дивною, мабуть татарською, назвою — Ташань (Тют., Впр, 1964, 5); В місті першими пробуджуються околиці. Центр ще потягується, хлипає широкими стулками дверей і вже потім збиває з себе кодру (Мушк., День., 1967, 34).

Центр нападу — головний гравець з групи нападу в футбольній, хокейній і т. ін. команді; центрофорвард. Ну, як же ж ви можете його не взяти [на футбол], коли він, може, — «центр нападу» якого-небудь майданчика на розі вул. Лєніна й Чакалова (Вішніа, I, 1956, 403); Коли дівчині вдалося підійти ближче, їй сказали, що центр нападу приймає душ (Дмит., Наречена, 1959, 135).

3. род. у. Місце зосередження якої-небудь діяльності, керівництва чимсь; осередок. Самой батареї вже тут не було. Самієв перекинув її на поміч сусідові далеко на лівий фланг, куди зараз перейісь центр бою (Гончар, III, 1959, 362); Академія наук Української РСР — це найвищий науковий центр республіки, що являє собою злагоджену систему науково-дослідних установ, в яких зосереджені головні комплексні дослідження перспективного характеру (Ком. Укр., 2, 1969, 53); Центром, навколо якого почалося об'єднання руських князівств, стало велике князівство Владимірське (Іст. РСРС, I, 1956, 95); // Сфера найвищого напруження сил чи зосередження певної енергії. Робота зв'язкового досить нудна — чекати, поки тебе кудись пошлять. Але водночас вона і цікава, бо перший довідуюсь про всі новини і перебуваєш, так би мовити, в центрі подій (Багмут, Записки..., 1961, 95); Інтереси будівництва комунізму вимагають, щоб питання комуністичного виховання трудящих, в першу чергу молодого покоління, стали в центрі діяльності кожної партійної організації, всієї радянської громадськості (Резол. XXII з., 1961, 26).

4. род. у, перен. Те, що є найголовнішим, найважливішим, основним. Одним із специфічних елементів композиції пісні в заспів. Заспів надає в гранично сконденсованій формі загального емоційного настрою не лише початковий строфі, де найчастіше буває головний композиційний центр пісні, а і всьому творові (Рад. літ-во, I, 1962, 34); Марксизм-ленінізм ставить людину в центр свого світогляду, визначаючи шляхи звільнення людства від тих природних і суспільних сил, які поневолюють особу (Ком. Укр., I, 1964, 61); В центр виховної роботи партія ставить розвиток комуністичного ставлення до праці у всіх членів суспільства (Програма КПРС, 1961, 103); // Те, навколо чого, або той, навколо якого групується, якому підпорядковується все інше. Нудно, важко, навіть просто неможливо жити без любові до чогось або до когось, — жити, не віддаючи чи не всього себе цій любові... Чи не вона — той центр, що довкола нього кружляє життя людини? (Шовк., Інженери, 1956, 75); Центром, я, власне, головою дому була мати — Варвара Дормидонівна, владна, навіть децю деспотична дама (Коз., Листи., 1967, 105).

◇ **Бути (стояти і т. ін.) в центрі уваги**; **Бути (стаєти і т. ін.) центром уваги** див. увага.

5. род. у. Місто, населений пункт, який має адміністративне, промислове, культурне і т. ін. значення для якоїсь місцевості, країни. Наближався фронт. Темніми ночами уже видно було, як перебіскували на заході зірничі, а Олена Павлівна ніяких розпоряджень не одержувала. Вона поїхала в районний центр (Павч, В дорозі, 1959, 109); На великий промисловий, науковий і культурний центр перетворилося місто-герой, двічі орденоносний Київ (Веч. Київ, 20.XII 1967, 1).

6. род. у. Найвищий орган керівництва якою-небудь діяльністю. Більшовики України ще в середині листопада 1917 року поставили перед Центральним Комітетом РСДРП(б) питання про створення єдиного партійного центру, який би об'єднував, спрямовував усі більшовицькі організації, що діяли на території республіки (Ком. Укр., 7, 1963, 6); Радистка дала центрої звістку про себе (Ю. Янов., I, 1954, 200); Вишлося,

що ця рудня ні центрові, ні району не відома. Відрадили експедицію (Донч., II, 1956, 11); // У складі назв деяких установ або відділів, які видають чим-небудь. *Сигнали третього штучного супутника Землі приймалися великою кількістю станцій і автоматично оброблялися єдиним обчислювальним центром в СРСР* (Фізіол. ж., VI, 4, 1960, 451); *Він стояв на розі й загоплено дивився на височенну щоглу телевізійного центру, на самому версі якої ще працювали робітники* (Сміль, Крила, 1954, 20).

7. *род. у, фіал.* Група нервових клітин, які регулюють ту або іншу функцію організму. *У лінії півкуглі [мозку] лежать центри мови, еластиві тільки людині* (Анат. і фізіол. люд., 1957, 153); *Парова баня зміцнює нервову систему, зокрема активізує центри, що регулюють теплові процеси в організмі* (Роб. газ., 7.XII 1974, 4).

△ *Підкіркові нерви центри див. підкірковий; Психомоторні центри див. психомоторний.*

8. *род. у.* У буржуазних парламентах — назва проміжних (між правими й лівими) буржуазних партій, груп, угруповань.

9. *род. а, техн.* Деталь токарного верстата з конусним кінцем, призначеним для підтримання заготовки під час її обробки. *Найпростішим способом закріплення деталей при токарній обробці є закріплення в центрах., в яких передній обертається разом з деталлю, а задній залишається нерухомим* (Практ. з машинозн., 1957, 137).

ЦЕНТРАЛ, у, ч., *заст.* У дореволюційній Росії — центральна каторжна тюрма, призначена перев. для політичних в'язнів. *Фрунзе розповідав йому, Оленчуків, про себе, про юність, що минала на барикадах та в царських тюрмах, про безсонні ночі в Миколаївському каторжному центрі* (Гончар, II, 1959, 407); *Втрапиши надію відбити товаришів тут, в Петербурзі чи поблизу нього, вона сподівалася здійснити це по дорозі до котрого з централів, через які звичайно лежав шлях далі — в Сибір, на каторгу* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 152).

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ, ї, ж. 1. Дія за знач. **централізувати**. *Бояри були проти державної централізації* (Іст. СРСР, I, 1956, 128); *Партія і уряд здійснили важливі заходи посилення ролі союзних республік в керівництві господарським будівництвом, усуваючи надмірну централізацію і бюрократичні перекручення* (Рад. Укр., 25.XI 1956, 2).

2. *спец.* Керування чим-небудь з єдиного центру.

Диспетчерська централізація — система керування стрілками й світлофорами на залізничних станціях.

ЦЕНТРАЛІЗМ, у, ч. Система керівництва й організації, за якої місцеві органи підпорядковані центральній владі, центрові (у 6 знач.). *Бує [шеф секційний] чоловік мудрий, бугаїлий., пройшов озон абсолютизму, воду федералізму і мідяні труби централізму* (Фр., II, 1950, 396); *Радянська прокуратура організована на началах повного централізму* (Рад. суд, 1951, 92).

Демократичний централізм — найважливіший принцип організаційної побудови марксистсько-ленінських партій, органів державної влади соціалістичних країн і громадських організацій трудящих, суть якого полягає в поєднанні демократизму (повновладдя і самодіяльність мас, виборність керівних органів та їх підвладність виборцям) з централізмом (керівництво з одного центру, підкорення меншості більшості, дисципліна, підпорядкування особистих інтересів інтересам загальним у боротьбі за досягнення поставленої мети). *Одним з найважливіших принципів будівництва марксистсько-ленінської партії є принцип демократичного централізму, який становить її позитивну основу*

(Ком. Укр., 7, 1968, 20); *Демократичний централізм є основним організаційним началом всієї системи політичного і господарського управління всіх країн, що будують соціалізм* (Рад. право, 6, 1960, 98).

ЦЕНТРАЛІЗОВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мнв. 4. до **централізувати**.

2. у знач. **прикм.** Який має центральну державну владу; зосереджений у руках держави. *Москва стала тям життєдайним ядром, навколо якого судилося створитись могутній централізованій державі* (Цюпа, Україна..., 1960, 16); *Посилення влади царя було в інтересах рабовласницького класу, що потребував міцної централізованої влади, яка могла б тримати в покорі експлуатоване населення* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 288).

3. у знач. **прикм.** Який виходить з одного центру, здійснюється під керівництвом одного центру (у 6 знач.). *Нова система управління промисловістю раціонально поєднує централізоване керівництво з розвитком ініціативи союзних республік, місцевих органів і підприємств* (Ком. Укр., 12, 1965, 17); — *Мишу вказати, що тему, яку мені дано для справоздання, треба розбити на два актуальні питання. Це централізоване керування справами рудень та перспективи розвитку їх* (Досв., Вибр., 1959, 278); *Життя владно вимагало розв'язати питання про централізоване виготовлення технічного оснащення* (Рад. Укр., 21.II 1968, 2).

ЦЕНТРАЛІЗОВАНО. Присл. до **централізований** 3. *Строки служби засобів праці, а значить, і норми амортизації в умовах планової економіки встановлюються централізовано* (Ком. Укр., 2, 1966, 28); *На великих машинобудівних заводах інструмент заточують централізовано на спеціальному устаткуванні* (Різальні інстр., 1959, 97).

ЦЕНТРАЛІЗУВАТИ, ую, уєш, *недох. і док., перек.* Зосереджувати в одному центрі, об'єднувати в одному місці, в одних руках. *Для забезпечення правильної розробки заявок, підвищення відповідальності об'єднань і маневреності у використанні матеріальних ресурсів доцільно централізувати і функції матеріально-технічного постачання* (Ком. Укр., 8, 1967, 61); *В 1862 р. була проведена фінансова реформа, яка централізувала управління грошовим господарством царської Росії в руках міністерства фінансів* (Іст. УРСР, I, 1953, 482).

ЦЕНТРАЛІЗУВАТИСЯ, ується. 1. *недох. і док.* Зосереджуватися в одному центрі, об'єднуватися в одному місці, в одних руках.

2. *недох.* Пас. до **централізувати**.

ЦЕНТРАЛІСТ, а, ч. Те саме, що **центрист**.

ЦЕНТРАЛІСТИЧНИЙ, а, е. Те саме, що **центристський**.

ЦЕНТРАЛІСТСЬКИЙ, а, е. Стос. до централізму. *Тільки партія, організована найбільш централістським способом, партія, яка має дисципліну, що межує з дисципліною воєнною, може злати всі свої сили в єдину волю, забезпечити єдність своїх дій* (Ком. Укр., 8, 1965, 5).

ЦЕНТРАЛКА, и, ж.. розм. 1. Мисливська рушвиця центрального бою. *Централка набивається готівими набоями, що закладаються в так званій набойник (паторник)* (Вишня, II, 1956, 199); *У Кержачова була добра рушниця-централа* (Донч., II, 1956, 64).

2. *заст.* Централ.

ЦЕНТРАЛЬ, ї, ж. Головна, центральна магістраль. *В апараті телефонічної централі нервово блимав очко* (Козл., Совце., 1957, 140).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ, а, е. 1. **Прикм.** до **центр** 1.

△ **Центральний кут** — кут, утворений двома радіусами якого-небудь кола.

2. Розташований у центрі (у 2 знач.), в середині чогонебудь; який є центром чогось, основним у чомусь.

А на центральному острові, як прикраса іншим, розташовується претензійний, для старого тисячолітнього Намангана, ресторан найновішого типу (Ле, Міжгір'я, 1953, 14); Біля центрального входу на східчяз сидить віддусь, зріється на сонці (Хвжвжк, Тамара, 1959, 69); Шахта вступала в новий період. Пройшовши центральний стовбур і головний квершлаг, гірники взялися до горизонтальних розгалужень — штреків (Ткач, Плем'я..., 1961, 87); // Який належить до центру міста, села і т. ін. Командний пункт батальйону міститься в цей час у комісійному магазині, що виходив вітриною на одну з центральних вулиць (Гончар, III, 1959, 273); Там далі наче море — Центральний наш майдан (Мур., Наша вулиця, 1949, 7).

Рушниця центрального бою — мисливська рушниця, яку заряджають із задньої частини патроном з капсульом у центрі; Центральний форвард — те саме, що центрофорвард, Вдень, ганяючи у дворі м'яча, майбутній футболіст виконає по черзі обов'язки і центрального форварда, і лівого крайнього (Літ. газ., 16.XII 1960, 2).

3. Керівний, головний. Технічна рада ствердила Павло розрахунки. В центральному управлінні теж схвалили із (Мух., Серпе..., 1962, 243); З'їзд.. заслуговує і затверджує звіти Центрального Комітету, Центральної Ревізійної Комісії та інших центральних організацій (Статут КПРС, 1961, 16); Центральний уряд; Центральна влада; // Здійснюваний вищими, керівними організаціями, який виходить від них. (К р и к у н:) Я, як представник центральної преси, мушу написати критичну статтю про вашу фронтову газету (Корн., П'єси, 1947, 346); Вранці дали Павлукові центральну газету і показали статтю (Коп., Вибр., 1953, 19); Центральне планування; // Який зосереджує в собі основні функції, об'єднує і координує яку-небудь діяльність. Все управління телевізійною передачею здійснюється з центральної апаратної (Наука., 11, 1958, 25); Командир човна негайно виїшов з своєї каюти в пост центрального управління (Трубі., Шхуна., 1940, 154); Центральна обсерваторія; Центральний телеграф.

Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу див. комітет.

Δ Центральна нервова система — основна частина нервової системи, яка складається з головного й спинного мозку. На обмін води в тканинах безпосередньо і через залози внутрішньої секреції впливає центральна нервова система (Наука., 8, 1959, 26).

4. Основний, найістотніший, дуже важливий. Наступного дня дороговказ вивів їх на центральний шлях (Гончар, III, 1959, 16); З жажом думає (Раїса), що мусть.. стрітися з дійсністю, в якій центральне місце на цей раз займає така дрібничка, як відносини з попом (Коцюб., I, 1955, 312); Механізатор — ним центральна фігура на селі (Рад. Укр., 28.VI 1962, 3); Центральним поняттям біологічної кібернетики є інформация, без якої неможливі ніякі процеси керування (Знання., 12, 1968, 4); Туя за рідним краєм, любов до нього — центральна ідея поеми «Мцпрі» (Рильський, III, 1956, 199).

5. Який приводить у рух, обслуговує всю систему. Центральне опалення — система опалення, при якій тепло йде в різні пункти із загальної котельні. Центральне опалення, зафікація будинків та наявність у селі пекарні, ідальні, пральні тощо зможуть докорінно поліпшити побут хліборобів (Хлібороб Укр., 4, 1966, 32).

ЦЕНТРАЛЬНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. центральний 2, 3.

ЦЕНТРИЗМ, у, ч. Різновид опортунізму в робітничому русі, суть якого полягає в затуповуванні суперечностей і примиренні негод з метою підпорядкування пролетарських інтересів інтересам дрібної буржуазії. В. І. Ленін.. викрив центризм як призовану форму соціал-шовінізму (Ком. Укр., 9, 1964, 18).

ЦЕНТРИСТ, а, ч. Прихильник центризму. // Інтернаціонал зазнає краху не тільки з вини прямих опортуністів типу Бернштейна, а й з вини центристів на зразок Каутського, які зрадили справу робітничого класу, принципи пролетарського інтернаціоналізму (Ком. Укр., 6, 1969, 85).

ЦЕНТРИСТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до центрист, центризм. У квітні — травні 1907 року в Лондоні відбувся V з'їзд РСДРП.. Ленін і лєнінці ввели непримиренну боротьбу проти меншовіків і Троцького, який намагався зліпити на з'їзді центристську групуку (Біогр. Леніна, 1955, 94).

ЦЕНТРИФУГА, п, ж. Машина або прилад для поділу суміші з синких тіл чи рідин на складові частини дією відцентрової сили. У напівокових смолах вода міститься звичайно у вигляді емульсії. Внаслідок фугування цієї смоли на центрифугах процент емульсованої води доводиться до 0,2—0,3 (Шляхи розв. пал. пром., 1958, 92); Уповийненьков крутнув ложку так, що шматки розквітлої риби закружилися в казанку, як у центрифугі (Перв., Дикий мед, 1963, 251); // Прилад для фізіологічних випробувань, для тренування космонавтів і т. ін. Він [Ціолковський] писав, що провів деякі досліди для з'ясування впливу на організм радіального прискорення, обертаючи в центрифугі комах і курчат (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 3); Комплекс спеціальних тренувань і випробування (космонавтів) включає:— тривале перебування в спеціально обладнаній звукоізольованій камері;— тренування на центрифугі;— парашутні стрибки з літаків (Наука., 5, 1961, 21).

ЦЕНТРИФУГАЛЬНИЙ, а, е, спец. Прикм. до центрифуга. Апарат центрифугального типу; Центрифугальна машина.

ЦЕНТРИФУГУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. центрифугувати. За допомогою методу диференціального центрифугування показано, що нуклеїнові кислоти є в усіх організмах клітин (Вісник АН, 1, 1971, 75).

ЦЕНТРИФУГУВАТИ, үю, үеш, недок. і док., перех., спец. Розділяти неоднорідну суміш на складові частини з допомогою дії відцентрових сил. Очищений графіт спливає з піною вгору, де його збирають, центрифугують, сушать, відсіюють за розмірами лусочок (Знання., 11, 1968, 16).

ЦЕНТРИФУГУВАТИСЯ, үється, недок., спец. Пас. до центрифугувати.

ЦЕНТРИЧНИЙ, а, е, спец. Який має вигляд ротонди; круглий (про форму будівлі, елемент орнаменту і т. ін.). Центрична висотна композиція споруди, багатий декор фасадів профільованими піластрами.. виділяти білгородський собор серед інших споруд тих часів (Образотв. мист., 1, 1970, 33); Зміни в малюнках рельєфних кахлів характеризувалися переходом від центричних до пишніших арабескових мотивів (Нар. тв. та етн., 3, 1968, 82).

ЦЕНТРИЧНІСТЬ, ності, ж., спец. Властивість за знач. центричний.

ЦЕНТРИЧКА, в, ж., спец. Те саме, що Центровий свердел (див. центровий).

ЦЕНТРО... Перша частина складних слів, що відновідає слову центр у 1, 2, 4 знач., напр.: центроархів, центроплан і т. ін.

ЦЕНТРОВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мнч. ґ до центрувати.

2. у знач. прикм. Центри якого встановлені на одну спільну вісь; якому надано потрібного положення. У найбільш удосконалених мікроскопах предметний столик обертовий, тобто може повертатись по колу, та центрований, що може переміщатись у двох взаємно перпендикулярних напрямках (Практ. з анат. рослин, 1955, 5).

ЦЕНТРОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до центр 1. Центрова точка.

2. Розташований у центрі (у 2 знач.), в середині чогось-небудь. Базую при обробці хвостового різального інструмента на металорізних верстатах є центрові отвори і зовнішні центри (Технол. різального інстр., 1959, 96); Центрова лінія; // у знач. ім. **центровий**, во́го, ч. Те саме, що **Центровий гравець**. На думку більшості тренерів, найдефіцитніше амбула баскетболу — амбула центрового (Рад. Укр., 24.VI 1967, 4).

Центровий гравець — центральний нападаючий у баскетболі.

3. техн. З яким-небудь центральним пристроєм.

Центровий свердел; **Центрове свердло** — свердел, який має між двома різаннями центральне вістря. Центрові свердла застосовують для свердління впоперек волокон неглибоких отворів (Стал.-буд. справа, 1957, 137).

ЦЕНТРОВИК, а, ч., розм. Представник центру, факхівець з центру (у 5, 6 знач.). «Греба б було покапитися обслужити такого, — міркував розгублений офіціант. — Напевне, центровик!» (Ле, Міжгір'я, 1953, 17).

ЦЕНТРОПЛАН, а, ч., ав. Середня частина крила літака.

ЦЕНТРОСОМА, в, ж., спец., фізл. Клітинний центр (у всіх тваринних і деяких рослинних клітинах), який бере участь у процесі непрямого поділу клітини.

ЦЕНТРОФОРВАРД, а, ч. Головний гравець з груш нападу в футбольній, хокейній і т. ін. команді.

ЦЕНТРУВАЛЬНИЙ, а, е, спец. Признач. для центрування.

Центрувальні заглибини — ковчичні заглибини для встановлення предмета на центри токарного верстата під час обточування.

ЦЕНТРУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. **центрувати**. Конус гайки, зводячи в конусу поверхню диска, забезпечує правильне центрування та щільну затяжку диска на маточині (Автомоб., 1957, 187); Шатуни [козарки] під час роботи може ламатися при неправильному центруванні ножа (Механ. і електриф., 1953, 147); Обробку центрових отворів — центрування — виконують на спеціальних верстатах (Токарна справа..., 1957, 165).

ЦЕНТРУВАТИ, ую, уеш, недок. і док., Perez., спец.

1. Установлювати центри яких-небудь тіл на одну спільну вісь; надавати центру інструмента, деталі машини потрібного положення. При користуванні конденсорними збільшувачами для рівномірного освітлення негатива треба центрувати лампу, пересуваючи її відносно конденсора (Довідник фот., 1959, 165); Він побіже щодуху на городи, понад ставом, до колгоспної облізлої шопи, де вони з Сашком, сином Василини, закінчували ремонтувати і центрувати молотарку (Кучер, Проща..., 1957, 455).

2. Робити в предметі центрувальні заглибини для встановлення його на центри токарного верстата.

ЦЕНТРУВАТИСЯ, ується, недок., спец. Пас. до **центрувати**.

ЦЕНТУРІОН, а, ч. У Стародавньому Римі — начальник частини легіону, центурій. [Ф о р т у н а т:] Нас Круста зрадив. [П а р в у с:] Та Круста Крустою, а де ж був Люцій, поки центуріон прийшов по нас? (Л. Укр., II, 1954, 426).

ЦЕНТУРІЯ¹, і, ж. 1. У Стародавньому Римі — частина легіону, військовий підрозділ, який налічував сто чоловік.

2. Розряд громадян за поділом населення згідно з майновим ценом.

ЦЕНТУРІЯ², і, ж. Те саме, що **золототісячник**. В науковій медицині вживається «трава центурія», з якої в суміші з іншими гіркими травами (а то й самої центурії) готують гірку настойку (Лікар. рослини..., 1958, 45).

ЦЕНТУРКА, и, ж. Те саме, що **золототісячник**.

ЦЕНЬКАНИЯ, я, с., діал. Дія за знач. **ценькати** і звуки, утворювані цією дією. Бесіди, жарти, сміхи, а серед них ненастанне ценькання батькового молотка або різниці, прискорення стукіт двох дужки молотів — усе те мішалось до купи і доносилося до хати (Фр., IV, 1950, 463).

ЦЕНЬКАТИ, аю, аеш, недок., діал. Дзенькати. Муляри, що стояли силени над камінними брилами та з розмахом ценькали о твердий піщаник, аж час від часу іскри пирскали з-під оscarба, тепер, покинувши свої прилади, випростовували крижі (Фр., V, 1951, 258).

ЦЕНЬКНУТИ, ну, веш, док., діал. Однокр. до **ценькати**. Петрій зотів вистріляти, але курок ценькнує о скалку..., но не вистріляло (Фр., VIII, 1952, 187).

ЦЕОЛІТ, у, ч. Безбарвний або білий мінерал класу силкатів, який використовується для очищення води, фарбування тощо. Цеоліт — дуже рідкісний мінерал. Древні греки назвали його «кип'ячим каменем», бо при сильному нагріванні він плавиться і кипить одночасно, оскільки містить багато води (Знання..., 6, 1973, 8).

ЦЕОЛІТНИЙ, а, е. Те саме, що **цеолітовий**.

ЦЕОЛІТОВИЙ, а, е. Прикм. до **цеоліт**.

ЦЕП, у, ч. 1. розм. Те саме, що **ланцюг** 1. — Ви побуваєте в пана Луски, — говорила вона, — в нього навіть ведмідь на цепу єсть (Вовчок, Вибр., 1937, 94); — Оце, — каже мати, — тут твій тазяїн живе. — Зайшли в двір. Собаки на цепах так і реується на нас, шерсть на них як на добрий вітці (Тют., Вир, 1964, 30); Альоша переступив тяжкий цеп, що оповивав супокій моменту, і наблизався до його підніжжя (Мик., II, 1957, 246); *Образно. [К в у р:] Та ти не дурн, щоб сам не здурів. [Г а р а с в м:] Ну, а як здурію, то що? [К в у р:] На цеп візьмуть. [Г а р а с в м:] На цеп? Ото застравав! Я, брат, тут в самого малу на цепу живу, як та собака при'ятний (Мирний, V, 1955, 85).

◇ Як (ніби і т. ін.) з цепу зів'ятиса див. зрив'ятиса.

2. Ряд бійців, стрільців і т. ін., розташованих на певній відстані один від одного. У цей час по цепу повила чутка, що командир помер од ран. Червоноармійці затеполювалися (Панч, В дорозі, 1959, 95); Здоровий вояк промчав крізь цеп стрільців, хоча в нього одночасно вистріляли трое мисливців (Тулуб, В степену..., 1964, 218); «Ранені на борті...» Полегшено зітхав комісар: — Згорнули цеп. Збиратися у гроті, — подав команду... (Гонч., Вибр., 1959, 389); Чую — стрільба не та вже. Виходять з окопів. — В цепі! — кричу команду (Вас., Незібр. тв., 1941, 208); // у знач. присл. **цепом**. Суцільним рядом. Старі сіячі, жінки, підлітки й фронтова бригада Романа йшла цепом і, засівачи поле бою зерном, гомоніли про себе (Довж., I, 1958, 390).

ЦЕПЕЛІН, а, ч. Диржабль з металевим каркасом, обтягнутим тканною.

ЦЕПНИЙ, а, б, розм. Прикм. до **цеп** 1.

Цепний пес (собака) — лютий пес, прив'язаний на ланцюг. Лукія побачила у вікно цю цепу в той час, коли четверо заплінені і озриплих від люті цепних псів вовчими стрибками наближались до парубка (Донч., III, 1956, 51); Лютували озоронці порядку. Мов цепні со-

баки, кидалися жандарми на людей, намагалися зупинити потоп (М. Ол., Леся, 1960, 57).

ЦЕПОВИЙ, а, е, розм. Те саме, що **цепний**.

Цеповий пес (собака) — те саме, що **Цепний пес** (собака) (див. **цепний**). **Цеповий собака** аж нестямиться — гаса по дротові (Головко, II, 1957, 27).

ЦЕПОК, пќа, ч. Зменш. до **цеп** 1. — Тра було цявляів купити, терпуга, ну, і цяпка нового до крикиці... Ото її загаявся (Кучер, Дорога..., 1958, 225).

ЦЕРА, в, ж., діал. Колір обличчя. І перевізчик [перевізник] тут явився, Як циган, смуглої [смуглої] чери був, Од сонця весь він поналився (Котл., I, 1952, 130); [С а б і в а (до Йоганни, облесливо):] Твоя рабinya еже доложить хисту: всі зморщечки отут попри очиях, навколо вустоньки і між брівками чудово замалює, зробить черу таку свіженьку, як була колись! (Л. Укр., III, 1952, 170); — Подобається тобі твоя друкарка? — Зоя? — Не жав гарної чери... (Вільде, III, 1968, 331).

ЦЕРАТА, и, ж. Те саме, що **клейб'янка**. Пан Пшестшельський довог це сидів нерухомо і думав. Сльози давно перестали плисти з очей, тільки спора калюжка їх явила перед ним на чераті (Фр., III, 1950, 294); «Жумпан» сидів у кузні за столом, покритим картою чератою (Загреб., Шепіт, 1966, 186); Кризь подвійні, обшиті чератою двері чулося дедалі густіше гудіння голосів (Жур., Опов., 1956, 150).

ЦЕРАТОВИЙ, а, е. Прикм. до **цера́та**. Сонце запалило криваві вогні на чератовім брилі Семена (Коцюб., II, 1955, 378); У своєму кабінетку, на чератовому дивані, спав Коляда (Зар., На. світі, 1967, 101); Шулгаа сів знову на канану, запустив руку за борт піджака, дівстав записку книжку у чератовій палітурці (Рибак, Час..., 1960, 105).

ЦЕРАТЯНИЙ, а, е. Те саме, що **цера́товий**.

ЦЕРБЕР, а, ч. 1. У старогрецькій міфології — триголовий злий пес з хвостом і гривою з гадюк, який охороняє вхід у підземне царство. *Весь, до найдавших осель, заслухавсь [Орфея] здивованій Тартар.. Цербер не міг роззявляти потрійної пащі своєї* (Заров, Вибр., 1966, 219).

2. *перек.* Лютий і пильний охоронець. Цідило, нетолмий цербер цього місяця [зали суду], позачиняя вікна (Фр., VI, 1951, 267); — А коменданта я таки закидав гранатами в хаті, так і не вийшов глянути на своїх церберів... (Шер., В партиз. загонах, 1947, 51); *У порівн. — В чім діло? — тихим, стомленим голоом невиспущеного працівника звернувся він [всьмоводитель] до десятичких, що церберами, титро осміхаються, стояли коло порогу [порога] (Вас., IV, 1960, 29).

ЦЕРЕБРАЛЬНИЙ, а. е. 1. анат. Те саме, що **мозковий** 1. Експериментально підтверджено й набуло дальшого розвитку положення І. П. Павлова про те, що сутністю церебральної патології є шизофренія і зронічний гіпноічний стан кори мозку (Наука..., 5, 1959, 26).

2. *лінгв.* Який утворюється при загибавні кінчика язика до твердого піднебіння (про приголосні звуки).

ЦЕРЕЗИН, у, ч., спец. Очищений озокерит, який використовується як ізоляційний матеріал, для захисту апаратури від корозії, для просочування паперу і тканин, у медицині і т. ін.

ЦЕРЕЗИТ, у, ч. Суміш нерозчинних у воді солей олеїнової кислоти й гашеного вапна, що застосовується як добавка до цементних будівельних розчинів для зменшення їх водопровикності або для зручності укладання.

ЦЕРЕМОНИТИСЯ, вноса, вносься, недок. 1. Бути церемонним (у 1 знач.), вести себе церемонно. *Навіть*

Катюша сердиться, бо вона не любить свисту, а церемониться сказати, щоб не свистали (Л. Укр., V, 1956, 219); *Ченці спершу трохи церемонились, прикривали зверху долонями стакани, обдагались, уважаючи ром за гріх* (Н.-Лев., III, 1956, 376); — *Сідайте ж, пане Славуку, не церемоньтесь* (Март., Тв., 1954, 346).

2. *з ким — чим і без додатка.* Виявляти педантичне підлявання про дотримання пристойності, зайву делікатність. *Ржепа остався над Дністром, а Свідер не церемонился довог з незнайомим, тільки казав йому йти поперед себе* (Ман., Вибр., 1954, 332); *Образа була розрахована на те, щоб приголомшити Болера. Хай він зрозуміє, що тепер з ним нікто не буде церемонитися* (Собко, Запорука..., 1952, 239); *Лікар не уважав за потрібне церемонитися з молодим батьком і попросив не порушувати в палаті спокою* (Чорн., Потік..., 1956, 52); *Химжа еже знала, що має справу з зоотехніком, але це її не стримувало. Криклива й лайлива, вона не церемонилася ні з ким* (Добр., Тече річка..., 1961, 30).

ЦЕРЕМОНІАЛ, у, ч. Розпорядок, установлений для якого-небудь обряду, церемонії. *І хоч по розпалених обличчях молодяван видко було, що якась цікава новина свербить їм на кінці язика, однак давнім звичаєм виповнено поперед церемоніал привітання* (Коцюб., I, 1955, 193); *Нестерпно довог тягнувся випускний церемоніал. Микоша мучився: здається, смоктали з нього останню кров, краплину за краплиною* (Полт., Повість..., 1960, 364).

ЦЕРЕМОНІАЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **церемоніал**. *Церемоніальний порядок.*

2. Який здійснюється за певним церемоніалом; урочистий. *Йшла рокова, церемоніальна вечора з примітками і обрядами по старому звичаю* (Фр., VIII, 1952, 100); *Анна мовчки вклоняється командорові глибоким церемоніальним поклоном* (Л. Укр., III, 1952, 348); *Павло наблизився карбованим, церемоніальним кроком і вкинів перед послом* (Кучер, Голос, 1961, 371).

Церемоніальний марш — урочисте проходження військ у колонах, у розгорнутому строю під музику. *Карбуючи крок, церемоніальним маршем перед монументом Слави проодять воїни Київського гарнізону* (Веч. Київ. 30.IX 1967, 3); *Щільно приминивши двері й виструнчившись, мов солдат на церемоніальному марші, Федір Любитович закрокував з кутка в кутков (Шовк, Людвіна..., 1962, 62); Церемоніальним маршем! — команда, якою розпочинають таке урочисте проходження військ. — Церемоніальним маршем! — пролунала команда. Стрункими рядами рушили бонучі повз любимого командира* (Довж., I, 1958, 150).

ЦЕРЕМОНІАЛЬНИСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. **церемоніальний** 2. *По виході присяжних суддіє фізіономія судової зали відразу змінилася, відлетів дух вимушеної поваги й церемоніальності* (Фр., VI, 1951, 277).

ЦЕРЕМОНІАЛЬНО. Присл. до **церемоніальний** 2. *Савченко зазася бензинку, тріумфально поставив на стіл яєчню і з вишуканими рухами, церемоніально запросив товаришів на обід* (Коцюб., I, 1955, 200); *Дихав [Павло] часто, очі загорілися, але безкозирково вже не вимахував, а держав її церемоніально на зігнутий руці, біля грудей* (Кучер, Протай..., 1957, 330).

ЦЕРЕМОНІАЛЕЙСТЕР, а, ч., заст. Одв'яз вищих придворних чинів, а також придворний у цьому чині, який наглядав за виконанням церемоніалу й керував палацовими церемоніями.

ЦЕРЕМОНІЙНИЙ, а, е. Те саме, що **церемоніальний**. *Коли Брянський і Черниш під'їхали, один з кавалів вийшов наперед і урочисто вклонився їм.. Офіцери*

зніжковіли, зворушені цією пишном-церемонійною зустріччю, до якої вони не зешли і якої зовсім не ждали (Гончар, III, 1959, 92).

ЦЕРЕМОНІЯ, і, ж. 1. Прийнятий або встановлений порядок здійснення якого-небудь урочистого обряду, а також сам обряд. *Скромна церемонія тих незвичайних заручин відбулася без нього* (Фр., VIII, 1952, 52); *Він [козак].. трічч навзрест обняв і поцілував Ченігу. На цьому й скінчилася немудра церемонія висвячення старого січовика в кошові* (Добр., Очак. роозмир, 1965, 124); *Церемонія вручення свідоцтва про закінчення технікуму затягнулася* (Гвицький, Чорне озеро, 1961, 22); // розм. Процес здійснення чогось, ряд дій, спрямованих на досягнення чого-небудь. *Ранком нас вишикували перед поліційним станом. Мені не подобалася вся ця церемонія* (Збав., Єдина, 1959, 86).

2. Умовності в поведінці, властиві церемонній людині; поведінка церемонної людини. *«Боже мій! Що це я зробив! — була перша Гордівева думка. — Ударив! Ударив людину..» Але зараз же спотілося збунтуся цієї думки. «Не я перший почав війну, а вони. А коли війна, то нема церемоній»* (Гр., II, 1963, 129); *Тут Мартоза почала хилити горілку маленькими-маленькими коточками, кривлячись, теж «для церемонії», але не дуже* (Л. Укр., III, 1952, 673); *«Знає, шельма, що мужики завтра одберуть земля, а з голодранцем нічого церемонії змущи..»* (Кюцюб., II, 1955, 396).

◇ Без [усяких] церемоній; Без [усякої] церемонії — не дбаючи про дотримання етикету, правил поведінки, поводження з іншими людьми. *В кімнаті з'являється сестра-жалібниця. Вона без церемоній випроваджує гостей, не даючи Сєвові навіть договорити фрази* (Ю. Янов., II, 1958, 135); *В батьківій кузні така вже встановився: хто прийде — сиди, говори, дійде до почастунку — й його не минуть, але як треба щось допомогти, то батько без церемоній обертається до нього:— ..Куме, куме! Ану-но, за молот!* (Фр., IV, 1950, 190); *Недовго думаючи, хлопці підхопили Мурашка під руки і без усяких церемоній потягли із сонця в куці, в колодок* (Гончар, Таврія, 1952, 285); *Що за церемонії! — не варто дуже дотримуватись прийнятого етикету, правил поведінки, поводження з іншими людьми. — Що за церемонії, Валентине Модестовичу! Я зробив не більше того, що велью мені мос сумління інженера* (Шовк., Інженери, 1956, 369).

ЦЕРЕМОННИЙ, а, в. 1. Надзвичайно ретельний у дотриманні прийнятого етикету, правил поведінки, у своїх діях. *Церемонна людина; // Те саме, що манірний. — Отже ви дуже церемонні та жалісливі!* — сказала Ватя (Н.-Лев., IV, 1956, 88); // Власт. мавірний людини. *Дивно почувала вона себе: її драгував цей церемонний тон, ці штучні компліменти, і водночас не хотілось, щоб Караат замовк* (Шовк., Інженери, 1956, 116); // Те саме, що проханий 2. *Недвілін поспішив його заспокоїти: — Я не з церемонних. Треба — значить, треба* (Логв., Давні рани, 1961, 127).

2. Якій відповідає вимогам етикету, суворому дотриманню звичаїв, прийнятих правил поведінки. [М а г і с т е р:] *Мій пане, я щасливий вам служити. (Церемонні поклони. Мавістер виходить)* (Л. Укр., III, 1952, 112); *Ритмічні рухи рабів нагадують танець. Кожну дрібницю подають дві рабині з глибоким церемонним уклоном і розходяться в різні боки* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 340); *Стрічка конвеєра посувається настільки повільно, що встановлені на ній чашки і кулі — великі і маленькі, — здається, пливають у якомусь старовинному церемонному танці* (Рад. Укр., 8.VII 1956, 3).

ЦЕРЕМОННІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. церемонний; дотримання умовностей у поведінці. *Сулян з перебільшеною церемонністю пропустив Катерину вперед. Дав зрозуміти, що відгадав її маневр* (Вільде, Сестра., 1958, 159); *Іменини Матвія Матвійовича припадають на перше квітня: ..менше було в цей день іменинної церемонності та пишномовства, більше — веселих витівок* (Вол., Місячне срібло, 1961, 12).

ЦЕРЕМОНО. Присл. до церемонний. *Качан урочисто встав.. На порозі дуже чемно вклонився. Очі поблискували зловісно. Протяг церемонно: — Найспокійнішої вам ночі..* (Вас., I, 1959, 286); *Процалили усі довго і церемонно, кожний вважав за свій обов'язок сказати іншому найкращі слова, і все це було щиро* (Зар., На.. світі, 1967, 28); *Фундуклей, вигинаючись оградним тубою, що невідомо яким способом тримався на тоненьких кривих ногах, церемонно повів у першій парі половецьку Євеліну* (Рибак, Помилка., 1956, 142).

ЦЕРІВІЙ, а, в. Прікм. до церій.

ЦЕРІЙ, ю, ч. М'який метал сіро-сталевого кольору, який легко окислюється і горить на повітрі; застосовується для виготовлення ракетного палива, кременів для запальничок і т. ін. *Солі церію іноді використовуються для забарвлення скла і фарфору* (Заг. хімія, 1955, 570); *З монациту добувають рідкісні метали торій та церій* (Трубл., II, 1955, 272).

ЦЕРКВА, и; р. в. мн. ків, ж. 1. Релігійна організація духовництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядовості. — *Отак бути! — сказав староста. — Діда Уласа як слід поховаємо, що від його грошей зостанеться — на церкву дамо, щоб поминали його праведну душу* (Мирний, IV, 1955, 258); [Д е в і:] *Ой, татко, татко! Скажи, за що вони його забили?* [Р і ч а р д:] *За книжку.. Там писав він, що образів не треба поважати, що ангелканська церква нечестива..* (Л. Укр., III, 1952, 17); *Католицька церква, римські папи протягом століть вели жорстоку, непримиренну боротьбу проти прогресивних устремлень людства* (Мельн., Обличчя., 1960, 35); *Біблійна легенда про всевітній потоп всіляко підтримувалася церквою і пануючими класами тоді, що вона допомагала їм одурманювати трудящих* (Наука., 7, 1958, 48).

Автокефальна церква див. автокефальний; Відлучати (відлучити) від церкви див. відлучати; Отці церкви див. отці; Служитель церкви див. служитель; Служий церкві див. служий.

2. Будівля, в якій відбувається християнське богослужіння. *Хоч дозволи пан на піскач Новим кошом стати, Та наказав запорочжям Церкву будувати* (Шевч., II, 1963, 47); *Перебігаючи у хлялястих полях від висілка до висілка, сонце зачервонило маківки церков, найвищі дерева* (Гончар, III, 1959, 434); *Другого дня Катря витопила раненько й зібралася до церкви* (Головка, II, 1957, 215).

Соборна церква див. соборний.

◇ З простягнутою рукою млястою проєйти під церквою див. рука; [І т і, віті] з довгою рукою під церкву див. рука.

ЦЕРКІВЦЯ, і, ж., заст. Церковця. *На горбочку придулилася убоженька церківця* (Барв., Опов., 1902, 136).

ЦЕРКОВ, кві, ж., заст. Церква. — *За покуту, — каже [піп грішникові], — принеси мені на церков гарнець раків та й два дні підеш на толоку* (Март., Тв., 1954, 40); — *От чорти! — Кричить отаман. Опинилися! Аж церков бачать. Дяк стіва, Попи з кадилами з кропилом; Громада — ніби нежива, Анітень..* (Шевч., I, 1963, 103); [С а в к а:] *Ти, Василюк, завтра не буди мене рано. В церков, хай бог простить, не піду* (Вас., III, 1960, 60).

ЦЕРКОВИЦЯ, і, ж. Те саме, що **церковця**. *Ось уже й цвинтар витискує з кола дерев праванню, як намальовану, церковицю, а посеред села стоїть значно більша казенного шаблону церква (Стельмах, I, 1962, 274).*

ЦЕРКОВКА, и, ж. Те саме, що **церковця**. *Між темною тінню голих верб біліла боками церквека (Мирний, I, 1949, 311); За левадою голубіє дерев'яна церквека і золотиться хрест на її опуклій бані (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 54).*

ЦЕРКОВНИЙ, а, е. 1. Пов'язаний з церквою (у 1 знач.), з релігією, з богослужінням; встановлений, прийнятий церквою. *Тепер тільки зосталося їй тіти за його мертвим труном.. Чи так кинути? Хай візьмуть — пошматують і загребуть, як ту собаку, без попа, без обряду церковного?.. (Мирний, III, 1954, 22); Яке йому діло! Це не церквенна школа, а земська... Вона йому [батьошку] не знає і знати не хоче, він для неї ніщо (Коцюб., I, 1955, 313); Батьошка не любив розмовляти з селянами ні про що, окрім церковних справ (Гр., II, 1963, 329); Гурток арештантів-співаків.. співав сумні церковні мотиви (Вас., I, 1959, 203); Пісні «Богогласника» 1734 р.] зложени переважно.. церковною мовою (Фр., XVI, 1955, 326); В тому посаді і в церковних метриках, і в посадських, і поліцейських книгах були позаписувані якісь немирні люди: вони ніколи не вмирили, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів і давали їм прізвища записаних в книгах небіжчиків (Н.-Лев., II, 1956, 220); Через кілька днів було якесь незначне церковне свято, якого від початку революції не святкувала добра половина села (Довж., I, 1958, 84); // у знач. ім. **церковне**, ного, с. Те, що належить до церковнослов'янської писемності. — Я від спастеки та до різдва вивчивсь читати і церковне, і гражданське, писати потроху вмюю (Кв.-Осн., II, 1956, 69); // Який належить церкві. [І з о г а в:] Ти здержуш усю будову нашу, хоч сам невидний; а як ти схибнешся, впаде наш стовп, розвалиться наш дім, єпископа засудять на вигнання, церковні добра конфіскують (Л. Укр., III, 1952, 296); — Ваш тато і призовив тоді церковної землі вісімдесят десятин, не побоюєся ні бога, ні гріха (Стельмах, I, 1962, 357); // Який чинить, здійснює церква. **Церковний шлюб**; **Церковний суд**; // Про установа, яка відає справами церкви. **Редактор журналу «Безвірний»**, чмишучи носом, читав-перечитував постанови церковного собору (Еллан, II, 1958, 35); Того ж таки дня сумна звістка засмутила слободу: церковний синєдріон оголосив Федора Петровича антихристом! (Ковицька, Кутя., 1960, 11).*

2. **Примк.** до **церква** 2. — Він не знає ні одного пункту глави од Матфея, — закричав він у жіночій кофті. — Він пропав церковне панікаділо. Не посилайте його на ступську парафію (Тют., Вир, 1964, 411); Полковник Пощ сидів у церковній ризниці за невеликим столом (Перв., Дикий мед, 1963, 486); Часто і поспішно бив на столоз церковний дзвін (Смолич, II, 1958, 31); Мандрівники натрапили на дві татини. Одна з них скидалася на церкву, принаймні жала церковну банку з хрестом (Довч., II, 1956, 67); **Церковне вино**; // Який служить при церкві, обслуговує церкву. — Ні! Бог з ним! — одказав о. Мойсей. — Теперички з одного мене або з тебе вийшов би цілий причет церковний. Адже ж тієї горілки, що ти видували, стало б, певно, на весь причет! (Н.-Лев., I, 1956, 128); По оглядині царського двірка подались ми назад у монастир. Тут ми оглянули церковну крамницю з хрестиками, книжками, каблучками, пляшечками на «всюту» воду і т. і. крамом (Коцюб., III, 1956, 143); Філька справді переховувався в лозах. Його нещадно жигали комарі, але він терпляче ждав, поки церковний сторож проб'є на дзвіниці північ (Шиян,

Баланда, 1957, 109); У свої сімнадцять весен Вуста була вже красунею, співала в церковному хорі (Гончар, I, 1959, 9).

◇ **Бідний, мов (як, ніче і т. ін.) церковна міша** див. міша.

ЦЕРКОВНИК, а, ч. 1. заст. Особа, яка служить у церкві, але не посвячена в духовний сан (читець, дяк і т. ін.). *Зимний жаж проняв [проняв] старого церковника, і він ледво [ледве] осмілився поглянути на о. Нестора (Фр., VII, 1951, 61).*

2. Представник духівництва, особа, що має духовний сан. *Нечуй-Левицький [у повісті «Причепало»] в гумористичному плані знайомить читача з попами під час їхньої чергової пиятики, розкриваючи у цій сцені внутрішній світ обох церковників (Рад. літ-во, I, 1963, 27); // Той, хто відстоює і пропагує релігію, церковну ідеологію. *Поєзії Руставелі й зараз ще можуть відігравати роль відгостреного меза — проти теперішніх князів, проти церковників-жракобісів, банкірів (Тич., III, 1957, 60); Церковники докладають відчайдушних зусиль, щоб зберегти її зміцнити позиції релігії (Ком. Укр., I, 1968, 29).**

ЦЕРКОВНИЦЯ, і, ж. Жін. до **церковник** 2. *На застіданні партерупи Бутневич запропонував проєсти до травневих свят підготовчу роботу по кутках — розмови з групами та індивідуальні — з найважливішими церковницями (Мяк., II, 1957, 532).*

ЦЕРКОВНИЦЬКИЙ, а, е. **Примк.** до **церковник**.

ЦЕРКОВНИСТЬ, ності, ж. Церковна обрядовість; церковна ідеологія. *Поступово [у XVIII ст.] занепадала «шкільна література», що культивуувалася в духовних школах і була так або інакше пов'язана з церковністю (Іст. укр. літ., I, 1954, 96).*

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИЙ, а, е. У дореволюційній Росії — який належить до церковної парафії; // у знач. ім. **церковнопарафіяльна**, ної, ж. Те саме, що **Церковнопарафіяльна школа**.

Церковнопарафіяльна школа — початкова школа, що була у віданні церкви й духівництва парафії; загалі початкова сільська школа з двоокласною і триокласною освіткою. *Степан Васильович накладав здоров'ям, прощившува ціліснічкі ночі і витонченим каліграфічним почерком, здобутим ще в церковнопарафіяльній школі, переписував партійні справи без єдиної помарки (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 145).*

ЦЕРКОВНОПРИХОДСЬКИЙ, а, е. Те саме, що **церковнопарафіяльний**. *До Житомирського обласного державного архіву свого часу було передано з фондів Волинського церковно-археологічного товариства понад 400 церковноприходських літописів (Нар. тв. та етн., 3, 1969, 41); // у знач. ім. **церковноприходська**, кої, ж. Те саме, що **Церковнопарафіяльна школа** (див. **церковнопарафіяльний**). *Небагато науки пройшов [Дмитро] — церковноприходську закінчив, та до книжки був падкий (Стельмах, II, 1962, 326).**

Церковноприходська школа — те саме, що **Церковнопарафіяльна школа** (див. **церковнопарафіяльний**). *Закінчивши разом з Кустином Карлом церковноприходську школу, Онопрій поступив був у Лішинецьку двоокласну земську (Ішук, Вербівчани, 1961, 23).*

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМ, у, ч. Слово, сполучення звуків, граматична форма або вислів, успадковані з церковнослов'янської мови.

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ, а, е. Який належить до релігійної писемності східних і південних слов'ян. *Я поклав перед ним свою записку книжку, де я позипсував народні пісні і бібліографічні випуски із старих церковнослов'янських друків (Фр., III, 1950, 235); Ближчий аналіз Шевченкової мови виявляє в ній.. наявність*

чималої домішки росіянізмів.. і особливо — церковнослов'янської лексики (Пит. походж. укр. мови, 1956, 18).

Церковнослов'янська мова — пізня старослов'янська мова (XI—XVII ст.), мова релігійної літератури в східних та південних слов'ян. Церковнослов'янська мова богослужіння була, звичайно, зрозумілішою для народу, ніж латинська мова католицького культу (Від давнини..., I, 1960, 152); Учителькою була.. матушка Раїса. Вона викладала російську й церковнослов'янську мови, закон божий, арифметику й навіть астрономію (Донч., II, 1956, 24).

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНЩИНА, в, ж., розм. Церковнослов'янська мова. В творах його (Г. Сковороди), писаних шкільною церковнослов'янщиною, виявляється жодиття стилів живої народної мови і усної творчості (Рад. літ-во, 6, 1957, 5).

ЦЕРКОВНОСЛУЖИТЕЛЬ, я, ч. Служитель у церкві; церковний паламар. Численне духовенство, роблячи останні приготування, теж, видно, переживає, замилюється за успіх параду: то один, то інший з церковнослужителів неспокійно поглядає на спожмуріле, що швидко заволакається тучами, небо (Гончар, II, 1959, 358); Очевидно, в одній з братських церков він (Дорофєвич) виконував ще й обов'язки церковнослужителя, але не був духовною особою в повному розумінні цього слова (Рад. літ-во, 3, 1958, 53).

ЦЕРКОВНОСЛУЖИТЕЛЬСЬКИЙ, а, е. Прикм. до церковнослужителя.

ЦЕРКОВЦЯ, і, ж. Зменш.-пестл. до церква 2. Біла церковця блищала проти сонця на пригорку й неначе пливала серед зеленого моря (Н. Лев., II, 1956, 165); Із-за густих дерев вижирали церковця на три бані (Панч, Гомон. Україна, 1954, 73).

ЦЕРКОВЩИНА, в, ж., розм. Релігійно-містичні погляди, вірування й забобони. Найбільшим полем думок, міркувань [міркувань] та мрій ковала Гердера, а притім полем, на котрім з усею силою проявлялася його войовнича натура, було поле релігії, церковщини, відносин поміж до народу (Фр., VII, 1954, 52); Він згадав Зою Іванівну, яка від нічогонероблення докотилася до церковщини (Гжицький, Вел. падії, 1963, 316).

ЦЕРКОСПОРОЗ, у, ч. Хвороба рослин (перев. цукрових буряків, а також виноградної лози тощо), яка призводить до передчасного відмирання листя, зниження врожаю та цукристості. Фосфорно-калійні добрива підвищують стійкість рослин до багатьох звороб: злаків проти іржі, цукрових буряків проти церкospорозу (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 20); Церкospороз виноградної лози. Це захворювання виявляється звичайно в другій половині літа.. і характеризується тим, що на листі утворюються жостуваті, майже бурі, не дуже численні плями (Хвор. с.-г. рослин, 1953, 516).

ЦЕРУВАННЯ, я, с., діал. Дія за знач. церувати. Пані Заславська витерла очі від сліз і порадила мені перервати листа та взятися за церування панчів (Вільде, Ті з Ковальської, 1947, 48).

ЦЕРУВАТИ, үю, үеш, недок., перех., діал. Штопати. На панчозах виявилися дві старі дірки, і треба їх церувати (Коп., Вибр., 1953, 126).

ЦЕРУСАТ, у, ч. Мінерал класу карбонатів, білого кольору з сіруватим, жовтуватим або буруватим відтінком; біла свинцева руда.

ЦЕСАР, я, ч. Те саме, що цісар. У Празі глухо гомонять, і цесаря, і Вячеслава, і той собор тисячоголосий Уголом лають! (Шевч., I, 1963, 266).

ЦЕСАРЄВИЧ, а, ч. У дореволюційній Росії — офіційна назва спадкоємця царського престолу. — Григорій Юхимович казав: поки він буде молитися за нас, з цесаревичем і нами не трапиться ніякого нещастя (Стель-

мах, I, 1962, 622); Аракеєв дивувався з спритності цесаревича Костянтина і задрів, що йому перепало двадцять вісім тисяч карбованців (Кочура, Зол. грамота, 1960, 238).

ЦЕСАРЄЦЬ, рця, ч., діал. Австрієць.

ЦЕСАРІВ, рева, реве. Прикм. до цесар; належний цесареві.

ЦЕСАРІВНА, и, ж. 1. Дружина цесаревича.

2. Дочка цесаря.

ЦЕСАРКА, и, ж. Свійський птах ряду курячих родини фазанових. Наталка після того, як zostалися її вольтери без цесарок, подалася в Херсон шукати собі іншого місця (Гончар, II, 1959, 32); М'ясо цесарок ніжне, жирне.. і є делікатесним продуктом (Птахівн., 1955, 211); *Образно. На шляху стояла машина, і з неї в жаромор та сміхом виплигували дівчата, що приїздили розкидати вкні на бурячиці. — По-сусідськи з такими цесарками небагато напрацюєш, — горював Марко (Тют., Вир, 1964, 11); *У порівн. Дочки, мов перелякані цесарки, переступали з ноги на ногу (Вільде, Сестрн..., 1958, 179).

ЦЕСАРНИЦЯ, і, ж. Робітниця, яка доглядає цесарок. Світлана Мурашко, сміючись, приколола йому до грудей червону стрічку, а Наталка-цесарниця... Наталка в захваті лише подивилася своїми небесно-синіми на нього, але так подивилася, що він досі не може забути той погляд (Гончар, II, 1959, 32).

ЦЕСАРОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до цесарка. *Образно. [І в д я:] Сім годочків минуло, як бачилися, а вона ж така, моя цесарочка, як і була: тонесенька, молодесенька! (М. Куліш, П'єси, 1960, 175).

ЦЕСАРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до цесар.

ЦЕСАРЧИН, а, е. Прикм. до цесарка; належний цесарці. Під нами море. Сев сидить на носі шаланди з ниткою самодура в руці. Це той же самолов, тільки — замість приманки — на гачках цесарчине пір'я (Ю. Янов., II, 1958, 49).

ЦЕСАРЯ, яти, с. Пташа цесарки. Живою вагою цесаря не поступаються перед курчатами породи леґгорн (Птахівн., 1955, 213).

ЦЕХ, у, місц. в. у цеху, ч. 1. Об'єднання ремісників однієї або близьких спеціальностей за феодальним, яке виявляло собою замкнуту корпорацію, що захищала їхні станові інтереси. Цехи у містах Західної Європи вважали собою об'єднання ремісників однієї професії з метою захисту їх спільних інтересів та інтересів кожного майстра як самостійного дрібного товаровиробника (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 472); У містах Англії розвиток промисловості гальмували середньовічні ремісничі цехи, підтримувані королівською владою (Нова іст., 1956, 4); В Києві в кінці XV — на початку XVI ст. існували цехи кравців, кушнірів, шевців, ковалів, пекарів, ювелірів, лучників та ін., що появилися значно раніше (Іст. УРСР, I, 1953, 125); Цехи: різницький, коновальський, Кушнірський, ткацький, шаповальський Київля в пеклі всі в смолі (Котл., I, 1952, 138); // Об'єднання людей одного соціального стану. Свистіли там і тьохкали сіліні сопіакарі з мирославського цеху жебраків з цехмайстром своїм, Варфоломеєм Копиткою, в началі (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 172); — А куди ти прямиш? — До Миргородів. Може, в цех старечий приймуть (Бурл., О. Вересай, 1959, 63); // перен. Про людей одного фаху. Якби ми були нерозумні в своїм поетичнім цеху, — в майстрів би вже вирости учні, здолавши неправність мизу (Уп., Вірші..., 1957, 146); Останнім часом цех сатириків поповнився талановитою молоддю (Літ. Укр., 2.XI 1962, 1).

2. Основна виробнича одиниця, відділ промислового підприємства. В ряді міст. в тому числі і в Дніпропет-

ровську, багато підприємств важкої індустрії організували цехи для випуску предметів широкого споживання (Рад. Укр., 10. XII 1953, 3); — А кого ви тепер найдете, коли вже пініч? — Може, хоч кого-небудь. Ну, хоча б начальника цеху (Тют., Вир, 1964, 146); *Образно. Наводимо ми небувалый лад В усіх цехах упертої природи (Рильський, II, 1960, 331); Долина Амуру став великим золотим цехом країни (Веч. Київ, 14. XI 1968, 4); // Пряміщення. до розташовано такий відділ. В механічному цеху Ждановського коксохімічного заводу йде напружена робота: фарбують верстати, мостові крани, стіни приміщень. Поступово цех ніби оновлюється (Роб. газ., 16. III 1965, 2); Тут [у тайзі] виростуть робітничі містечка, цілі міста. Яскраво освітлені вікна численних заводських цехів освітять лісові хащі (Донч., II, 1956, 43).

ЦЕХ... Перша частина складних слів, що відповідає слову цеховий, напр.: цеха адміністратор, цех бригада, цех середок, цех уповноважений і т. ін.

ЦЕХА, в, ж., заст. Значок, присвоєний цеху (у 1 знач.) або якому-небудь товариству. Сходку скликали, обносили знак. Іноді це був перстень із цеховою печаткою, іноді — так звана цеха, металева дощечка з цеховим гербом у скриньці (Тулуб, Людолова, I, 1957, 191).

ЦЕХІВКА, в, ж., розм. Цехова стіна газета.

ЦЕХІВЩИНА, в, ж., розм. Замкненість у межах свого фаху, фахова вузькість. Блакитний різко виступав проти пролеткульту як осередку цехівщини і формалізму (Не ілюстрація..., 1967, 217).

ЦЕХІН, а, ч. Старовинна венеціанська золота монета (різновид золотого дуката), яка була в обігу і в деяких інших країнах (перев. Європи). Максим Кривоніс уніс до хати торбу з грішми і сказав: — Тут тобі, пане Трохиме, і арабські цехіни, і гішпанські [іспанські] реалі, биті талари і червінці (Панч. Гомон. Україна, 1954, 157).

ЦЕХКОМ, у, ч. Скорочення: цеховий комітет. Цехові збори, що зібралися тут же, в цеху, під час перерви між двома змінами, рекомендацію цехкому та показники бригади зустріли олесками й схвальними вигуками (Коз., Листв..., 1967, 164).

ЦЕХКОМІТЕТ, у, ч. Те саме, що цехком.

ЦЕХМАЙСТЕР, тра, ч. Старшина цеху (у 1 знач.). Райна Бондарієна — одиначка в батька-вдівця, цехмайстра бондарського цеху (Л. Укр., III, 1952, 721).

ЦЕХМІСТЕР, тра, ч. Те саме, що цехмайстер. Купер'ян цехмістер Бує за всіх завязаний, Цеховому товариству Нишком став казати: — Годі, братця, нам на мурає, Як сичі, сидіти, Покажіть, що й ми, міщанство. Не Страшкові діти! (Фр., XI, 1952, 266); Тільки Мотря коли-не-коли нагадувала старому: — Пішли б ви, діду, до цехмістра, записалися б до цеху (Тулуб, Людолова, I, 1957, 112).

ЦЕХОВИЙ, а, є. 1. Прямк. до цех 1. З XVIII ст. в Англії середньовічне цехове ремесло занепало (Нова іст., 1956, 22); [М о л о д п и х л о п е ц ь:] Як на вершечку станем, застролимо наш цеховий значок, на двоє людей, в собі на славу! (Л. Укр., II, 1951, 211); Чубенко тримав у руці ковану з заліза троянду, оцінював її оком середньовічного цехового майстра (Ю. Янов., II, 1958, 222); Чернігівщина здана славилася своїми кобзарями та лірниками. Колись тут їх було так багато, що вони мали свої цехові організації (Нар. тв. та етн., 1, 1964, 64); // у знач. ім. цеховий, вбого, ч. Майстер ремісничого цеху. — Запорожці утроїли своє зійсько: Хмельницький повертається од хана і веде з собою орду, і од Дону до Карпат, і од границі царя московського до Чорного моря підіймаються козаки, цехові і чернь (Стор., I,

1957, 378); Небіжчик Денис був майстер чесний і горючий, і в пам'яті його кожен озоче давав роботу його батькові. А головне — старий брав дешевише за цехових, що мусили працювати за таксою (Тулуб, Людолова, I, 1957, 112).

2. Прямк. до цех 2. В середині цехових, дільничих і т. п. організацій, а також всередині первинних парторганізацій, які налічують менше 50 членів і кандидатів, можуть створюватись партійні групи по бригадах та інших виробничих ланках (Статут КПРС, 1974, 23).

3. Замкнений у межах своєї групи, свого гуртка, фаху. Щиролюдяні, змістові, «виражальні» завдання поезії для Плужника завжди мали безумовну перевагу над всякими цеховими, вузько літературними, чисто формальними її аспектами (Не ілюстрація..., 1967, 297).

ЦЕХОВИК, а, ч., розм. 1. Майстер ремісничого цеху. 3-а Кожум'яцької брами виходить юрба цеховики, що вертаються з засідання магістрату, жваво обговорюючи якусь подію (Коч., I, 1956, 445).

2. Робітник з цеху (у 2 знач.).

ЦЕЦЕ, невідм., ж. Африканська кровососна живородна муха, що є переносником збудників сонної хвороби. Частина території Африки, де водиться муха цеце, практично не заселена людиною. Цеце своїм укусом прививав людині трипанозому — одноклітинну тварину, збудника африканської сонної хвороби. Це затворювання смертельне (Наука..., 12, 1963, 58).

ЦИ¹, стол., діал. Чи. / злинули [опришки] буйно, гучно, з криками.. Щоб одразу все село знало. Щоб збіглися дивуватися.. Та й щоб кожна Настунька ци там Парасочка знала, ..що пора вже Венері спішити назустріч Марсові (Хотк., II, 1966, 185); — Не відаю, ци зазримуть моє ім'я, а коні гримітимуть (Степ'ямах, Над Черемошем..., 1952, 205).

ЦИ², част., діал. Чи. — Ци тобі, Юрику, не стало чого лилого? (Козюб., II, 1955, 342).

ЦИБ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. цибати¹ цибнути.

ЦИБА, в, ж., діал. Довга вога. Раптом зазримів усього натовпу регіт: — От тобі й каліка! Казали — безногий, а в нього дивіться, які циби (Вас., II, 1959, 342).

ЦИБАНЬ, а, ч., розм. Довгоного людина або тварина. Та в мене добрий цибань: як цибиє, то хоч би який рив, то перескаче (Сл. Гр.).

ЦИБАТИ, аю, аєш, недок. 1. Піроко ступати, високо підіймаючи ноги; пересуватися підстрибом (перев. про людину чи тварину). Дід Пилип у білому плащі з капюшоном, як війн-розвідник, цибає ведмедем по білому морю (Вабляк, Вишв. сад, 1960, 96); — З вами справді важко говорити, — мовив Заніадра, цибаючи довгими ногами і погойдуючись у такт своїм крокам (Добр., Ол. солдатика, 1961, 86).

2. Робити стрибок, стрибки; стрибати. Замість по-важного, філософського сумування з'являлося бажання цибати, стрибати, співати, сміятися (Крим., Вибр., 1965, 335); Юраєв підтанзує руками штани і, високо піднімаючи чоги, почав цибати з купини на купину (Чорн., Визвол. земля, 1950, 68); *Образно. — Хочу, щоб ти не цибила бездумно, наче кізка. Життя не луз (Рябак, Час..., 1960, 454).

ЦИБАТИЙ, а, е, розм. З довгими тонкимп ногами. П'ята була Домаха Карлюккіана.. Зростом собі невеличка: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане; суза та цибата (Кв.-Осу., II, 1956, 176); Цибатий Невхипілий, на цілу голову в натовпі вищий за всіх, кумедно, як чорногозу, зитав головою (Головка, II, 1957, 220);

До цеху нагодовив начальник депо Васильченко. Він був такий же тонкий і цибатий, мов жердина (Гур., Через замети, 1961, 93); // Довгоногий (про птахів). Менший [брат] тизесенью Галяю заспокоює, і Галя собі заспокоюється, ще часом і пісеньку заспіва про журавля, «що цибатий журавель, він до млина їздив, дивне диво бачив» (Вовчок, I, 1955, 289); Півень такий у дворі ходив. Галяган, куряча порода, цибатий і шия гола (Донч., VI, 1957, 108); // Довгий, тонкий (про ноги). Він ішов так швидко, як тільки міг, прогонисто викидає вперед то одну, то другу ногу, ноги мав цибаті, аж очі які (Загреб., Диво, 1968, 21); На знідді ішканим показався чудернацький вершник: без сідла, з мотузкою обротом, сам довгий, з високо піднесеною головою, з цибатими, ледве не до землі ногами. Це був старий Канушевич (Коцюба, Нові береги, 1959, 361); // На високих тонких ніжках (про предмети). Попід вікнами та з другого боку залу попід дверима на високі цибаті триногоз — кіноапарати, які то в один бік своїм темним оком повернуться, то в другий (Гич., III, 1957, 467).

ЦИБЕНІТИ, нить, недок., розм. Те саме, що цебеніти. Бреус скочив з коня. Розхристаний, скривавлений, з подертим рукавом сорочки, він ніяково тупцявся перед кошовим, мацаючи поранену руку, з якої цибеніла кров (Добр., Очак. розмир, 1965, 235); В загуслій тиші однотононо цибеніє струмочок (Речм., Весн. грози, 1961, 226).

ЦИБНУТИ, ну, нэш, док. Однокр. до цибати. Як цибне через рів (Сл. Гр.).

ЦИБОК, бка́, ч., розм. Те саме, що цибук 2. По величчиз огородз. — держися угору цибульні цибки (Марвин, IV, 1955, 205).

ЦИБУК, а́, ч. 1. Те саме, що чубук 1. — Коли це — виходить до мене пугань у шлафрці з льюлько в зубз на довженнім цибукві (Н.-Лев., I, 1956, 126); Балабуза, повний, аж товстий, розкинувся на стільці й, ніби турецький паша, смоктав довгий цибук (Н.-Лев., III, 1956, 220).

2. розм. Стебло цибулі, висадженої на насіння; стрілка.

ЦИБУЛЕВИЙ, а, е. Прикм. до цибуля 1, 2. Цибулевий довгоносик поширений більше на Поліссі та в північній частині Лісостепу (Шкідн. і хвор. рослин, 1956, 292).

ЦИБУЛЕСХОВИЩЕ, а, с. Відповідно обладнане приміщення для зберігання цибулі. Найкраще зберігати цибулю в спеціальних цибулесховищах, а також у пристосованих для цього приміщеннях, обладнаних стелажми з зазорами (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 327).

ЦИБУЛІНА, и, ж. 1. Потовщена, перев. куляста частина стебла деяких рослин, яка складається з щільно розташованих м'ясистих листків і звичайно міститься в землі. Лілії і тюльпани висаджують у квітники цибулинами в серпні або вересні (Озелен. колг. села, 1955, 193); До родини лілійних.. належать багаторічні трави з цибулинами, бульбоцибулинами або з кореневищами, а також деякі дерев'янисті рослини (Практ. з систем. та морф. рослин, 1955, 179).

2. Головка цибулі (у 1, 2 знач.). Мати на стіл поставила вечерю: варену картоплю в лушпинні, три цибулини й сіл (Чорн., Визвол. земля, 1959, 69); Він служив богу службу з таким захопленням, аж плакав, бо носив цибулину в кишені й раз по раз нюхав, розтираючи в пальцях... (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 300).

3. розм. Старовинний кишеньковий годинник з опуклим товстим склом. Як об час од часу дістає з кишені свою «цибулину» — старий матроський годинник, що не

квапляється відлічує секунди й хвилими (Загреб., Європа 45, 1959, 328).

ЦИБУЛІНКА, и, ж. Зменш. до цибуліна. Стрілкуватий часник розмножується переважно «повітряними» цибулінками, які утворюються в квітковій головці (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 229); Кореневищні види декоративних цибуль добре розмножуються поділом куща, а цибулини — цибулінками або насінням (Роб. газ., 26.III 1976, 4); Проростає підсижчик з невеличкої цибулини, замуреної досить глибоко в ґрунт (Знавця., 3, 1974, 28).

ЦИБУЛІННИЙ, я, с. е. Прикм. до цибуліна. В пониженнях Яйли, де поширені чорноземні ґрунти, часто зустрічаються злакові трави, цибулінні рослини (Геол. Укр., 1959, 583); Для прикрашення столиці України вирощують десятки тисяч цибулінних квітів — нарцисів, гіацинтів, тюльпанів, тубероз (Веч. Київ, 21.VI 1957, 2); З усіх видів цибулінних рослин часник за своїм значенням для людини посідає друге місце після ріпчастої цибулі (Наука., 11, 1975, 52).

ЦИБУЛІННЯ, я, с., збірн. Стебла цибулі (у 1 знач.). Ліли (дорослі) чай з ромом — він мав запах паленого цибулілля (Горький, Дитинство, 1947, 143); *У порівн. Чорногуз бродить по траві, як землемір, ацірка перебігла обніжок — зелена, мов цибулілля, дикі бджоли гудуть за медом (Ю. Янов., II, 1958, 180).

ЦИБУЛИНОПОДІБНИЙ, а, е. Те саме, що цибулястий.

ЦИБУЛЮВАТИЙ, а, е, розм. Те саме, що цибулястий. Праворуч і ліворуч стояли двоповерхові боярські палаци з вибагливим різьбленням, з цибулюватими вежами (Тулуб, Людолови, II, 1957, 448).

ЦИБУЛЯ, і, ж. 1. Овочева городня рослина з істивною цибуляною і істивним трубчастим листям. — Борони боже... Лишимо й панові трохи земельки... на яку грядку, на цибулю, значить, чи що, щоб закришка була... та на крокет... (Коцюб., II, 1955, 390); — Та чого ти причепилася зі своїм сватанням? Потрібно воно мені, як собаці печена цибуля (Стельмах, I, 1962, 535); Галина поставила на стіл велику жиску смачної юшки, заправленої.. цибулею (Шияк, Партиз. край, 1946, 115); Бачу, як мати шарує, ...к прополює, прочищає цибулюсіянку, і весь час зігнута, зігнута, ніби кланяється землі (Гуц., З горіха.., 1967, 144); Цибуля належить до тих рослин, які з давніх часів відомі своїми цінними поживними і смаковими якостями, а також використовуються в народній медицині з лікувальною метою (Укр. біох. ж., XXVIII, 1, 1956, 11); // рідко. Головка цієї рослини; цибулина. Свікліцька повернулася з озорода [городу] й принесла тарілку перемитої місячної редьки та кілька цибуль з зеленим бадиллям (Н.-Лев., VII, 1966, 275); *У порівн. [Гострохвостий:] З цієї не варт би й знакомитись [знайомитись], як я придивився при світлі: ніс як цибуля, а очі як у сови (Н.-Лев., II, 1956, 485).

◇ Любити, як собака цибулю див. собака; [Хоч] по три (по сім) за цибулю [продавати] — дуже дешево, майже даром. — Нав'є тебе пан як сід на дорогу та й викине на шлях, мов те паршиве цуценя. Таких, як ти, скільки загодно: по три за цибулю! (Крим., Вибр., 1965, 415); — Та мене ж, мамо, звалити бога, ніхто не об'їзав білим конем, — сказала дочка, — але, мамо, сказати по щирій правді, моїх женихів хоч по сім за цибулю продавай на бозулавському ярмарку, та й то ніхто не купить... (Н.-Лев., III, 1956, 13).

2. Входить у складені назви багаторічних трав'янистих цибуляних рослин родини лілійних. Вілкорі берези оступили лісове болото із яскраво-зеленою жаб'я-

чою цибулею (Ю. Янов., Мир, 1956, 144); *Морська цибуля* є найсильнішою отрутою для щурів, у той же час вона відносно безпечна для людей і сільськогосподарських тварин (Профіл. захвор., 1955, 123).

3. розм. Те саме, що цибуліна 3. *Шаттар.* «слухається, як цокає велика «цибуля» перед Деригузом на столі (Панч, I, 1956, 434); *За величезний розмір і округлу звостату форму ці годинники прозивали в народі «цибульками»* (Смолич, V, 1959, 88).

ЦИБУЛЯСТИЙ, а, е. Який має вигляд цибуліни, нагадує формою цибуліну. *Цибулясті очі Шостака грали лукавою, ледве помітною усмішкою* (Коцюба, Перед грозою, 1958, 36); *Посеред кладовища — стара порожнява церква з цибулястою банею і блискучим хрестом* (Мельн., Коля кров., 1960, 31).

ЦИБУЛЯЧИЙ, а, е. розм. Те саме, що цибуліний. *Над левадами стояв цибулячий дим конопель* (Тют., Впр, 1964, 374).

ЦИБУЛЬКА, в, ж. 1. Зменш.-пестл. до цибуліна 1, 2. *Ти на пухких грядках висаджувала цибульки тюльпанів* (Рильський, II, 1946, 129); *То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере* (Коцюб., II, 1955, 15); *За шаз п'яничка, одна цибулька або головка частуки, ото його тарч на ввесє день!* (Н.-Лев., I, 1956, 52); *У порівн. — *Олена кругла, як цибулька, повновида, як повний місяць* (Н.-Лев., II, 1956, 265); — *Як же так? — сполошилась, підійшовши до риданя, і матінка Михайлівкова, невеличка, замучена злиднями та горем, але ще кругленька, мов цибулька, й зовсім іще не стара* (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 12).

2. Зменш.-пестл. до цибуля 1. *Боже ж мій, боже ж мій!.. і матінко й серденько!.. Що дома ж було, чирячок нарав, то я вже й цибульки смажу й ганчірочку тру та й зав'язую й запановую, а то...* (Тесл., 3 книги життя, 1949, 26); *Вони сіли до столу, де стояла сковороідка з молодю смаженою картоплею, цибулька й сало на тарілочки, нарізане маленькими шматочками* (Коцюба, Нові береги, 1959, 232).

△ **Гусяча цибулька** — те саме, що зірочкі (див. зірочка 4). *Навесні, невдовзі по тому, як зійде сніг, степ заквітчується ясно-жовтими зірочками гусячої цибульки та горциціту волякого* (Наука., 5, 1967, 9); *Лише незavidний цвіт гусячої цибульки самотньо проглядає крізь кладовище листу* (Стельмах, II, 1962, 139).

◇ **Дати цибульки кому; Нагодувати цибулькою ко-го** — набити кого-небудь. *Дарес од страху оправляється і до Ентелла підбирається, Цибульки б дати йому під ніс. Ентелл од ляпаса здригнувся, Разів із п'ять перевернувся, Трохи не попустив і салз* (Котл., I, 1952, 98); *Подивіться ж, яка з неї молодича, що вона виробляє з бідолашним чоловіком! І моркву скромадить, і кирпу гне...* а деколи рогачем і тьму дасть неборакові, і цибулькою нагодує (Стор., I, 1957, 52).

ЦИБУЛЬКУВАТИ, а, е, розм. Те саме, що цибулястий. *Шидкі цибулькуют очі його наповнені сміхом* (Стельмах, Над Черемушатом, 1952, 51).

ЦИБУЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до цибуля 1, 2. *Цибульні оводи містять цукри, вітаміни, ароматичні і ефірні масла і бактерицидні речовини* (Технол. пригот. їжі, 1957, 24).

ЦИБУХ, а, ч. 1. Те саме, що чубук 1. *Він довго кирсавється дротиною в своєму цибухові, заглядаючи всередину люльки* (Сміл., Пов. і опов., 1949, 245); // *Люлька для куріння. Іван сів, добув з кишені капшук і напизгає тютюном цибух* (Галав, I, 1960, 518); *Підіпер низький одвірок раменами, справляю смочке самосад із цибуха дядько Степан* (Літ. Укр., 4. III 1969, 2); // *Не заповнена тютюном частина п'ягарки; гільза. Анто-*

сьо лиш погукує на менших: «бігай до міста! та бігай». І цибухві накупив, і тютюну (Свідн., Любораянкі, 1955, 126); *У Сироти картузик з вузьким козишком набакир, до нижньої губи приліпив цигарку... Він мовчить, іноді потягне цибуха, поспомаче димом...* (Гуп., Скупана., 1965, 254); // *Те саме, що цигарка. Боженко скрутив цибуха з міцної мазорки* (Смолич, Реве та стогне., 1960, 438).

2. Здерев'янілий живець виноградної лози, який використовують для вегетативного розмноження винограда.

ЦИБУШОК, шкв., ч. Зменш. до цибух. *Анрі-Жак витяг заповітну люлечку, зроблену з рідної глини, з вишневим цибушком, натоптав її ерзац-тютюном і з насколою закури* (Ю. Янов., II, 1954, 50).

ЦИВІЛІЗАТОР, а, ч. Той, хто засаджує цивілізацію (у 2 знач.).

ЦИВІЛІЗАТОРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до цивілізатор. — *У вас на селах самовар наставляють тільки для гостей, а у нас в городі чай п'ють рано й вечір, — говорив Млинковський цивілізаторським томом* (Н.-Лев., III, 1956, 185); *Мета цієї концепції [німецької націоналістичної історіографії] ясна: довести нездатність східноєвропейських племен і насамперед — східних слов'ян до самостійного історичного і культурного розвитку і обернутувати «цивілізаторську» роль германських племен* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 349).

ЦИВІЛІЗАЦІЯ, і, ж. 1. Рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий тією або іншою суспільно-економічною формацією, а також ступінь і характер розвитку культури певних епох і народів; сукупність виявів досягнутого ступеня суспільного розвитку. *В середню пору бронзового віку населення степів Подніпров'я зберігало економічні зв'язки з південними країнами. Про це, зокрема, свідчать знахідки бронзових двоелезових сокир, характерних для кріто-мікенської цивілізації і Трої* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 99); *Книжна спадщина земель, віддалених від сфери нападів монголо-татар та інших руйнівників для колишньої староруської цивілізації подій, збереглася значно краще, ніж власне київська* (Пят. походж. укр. мови, 1956, 122); *Злакові культури зв'язалися в господарстві стародавньої людини на території України в неолітичному епоху в результаті зв'язків її з землеробськими цивілізаціями Сходу* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 37); *У нас створена і розвивається нова цивілізація. Вона забезпечує широкую координацію праці і засобів на основі раціонального планування, надзвичайне зростання культури і народної освіти, справжню свободу особи, формування нової людини* (Ком. Укр., 5, 1961, 22).

2. Сучасна культура, прогрес, освіта. *На тисячліди повторюють наші й чужі патріоти: театр — то школа життя, підйома національності і розсадник цивілізації, спосіб ублагороднення чуття і т. ін. Та на лихо у всіх тих речях мені вижається багато фальшивого, натягненого, виченого з книжок, а не взятого з живої дійсності* (Фр., XVI, 1955, 178); *Розкладається буржуазне суспільство, вичерпавши свої творчі сили, завішав культуру, цивілізацію в глухий кут* (Еллан, II, 1958, 122); *Тільки після того, як виявилось, що дідівські дерев'яні ночовки вже розсохлися, старий пішов на поступки цивілізації. Він і сам тепер, наріані з іншими, їсть із тарілочки* (Гончар, Тронка, 1963, 10); // *розм. Річ, що є досягненням сучасного прогресу. Бонковський трохи його [фортеп'яно] полагодив, пообм'якував нитками поламани молоточки, попріклеював, що подставало, й зіпхнує Олесі за добрі гроші ту цивілізацію, котра вже годилась на дрова* (Н.-Лев., III, 1956, 241).

3. спец. Третій ступінь у розвитку людської культури, якому передують два інші — доба дикунства й доба варварства. Цивілізація — період засвоєння дальшої обробки продуктів природи, період промисловості у власному значенні цього слова і мистецтва (Енгельс, Походж. сім'ї., 1948, 25).

ЦИВІЛІЗОВАНИЙ, а, е. Прилучений до цивілізації (у 2 знач.); культурний, розвинений. Я в Бейруті. Оселився в одній арабській сім'ї, трошки цивілізований, але не дуже (Крля., Вибр., 1965, 601); Ціаком очевидно, що могутній кімерійський союз племен, який робив успішні походи в цивілізовані країни Передньої та Малої Азії, посідав територію далеко більшу, ніж Керченський півострів (Наука., 12, 1965, 7); Сучасні колективні господарства, що об'єднують багатомільйонні маси радянського селянства, це і в той лад цивілізованих кооператорів, до створення якого В. І. Ленін закликав нашу партію, робітничий клас і трудівників села (Ком. Укр., 6, 1969, 73).

ЦИВІЛІЗОВАНИСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. цивілізований. Перше враження, яке з'явилася після першого ж, хоч і повертового, огляду маєтку доктора Галванеску, — це враження цікавого добробуту, заможності й високої господарської цивілізованості (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 163).

ЦИВІЛІЗУВАТИ, үю, үеш, недок. і док., перех. Робити цивілізованим, цивілізованішим. Від того часу Борис почав великими хвилями ходити до Міхонського. Той зразу мусив освоювати його, доброту й ласку з'єднати собі його повне довір'я, а потім з'явився «цивілізувати» свого дикуну (Фр., III, 1950, 33).

ЦИВІЛІЗУВАТИСЯ, үюся, үешся, недок. і док. Статати цивілізованим.

ЦИВІЛІСТ, а, ч., юр. Фахівець з цивільного права, цивілістик.

ЦИВІЛІСТИКА, и, ж., юр. Цивільне право; наука цивільного права.

ЦИВІЛЬНИЙ, а, е. 1. Який стосується правових відносин громадян між собою і з державними органами та організаціями. Радянське цивільне законодавство покликане зміцнювати соціалістичну систему господарства і соціалістичну власність, охороняти інтереси державних, кооперативних і громадських організацій, захищати майнові права громадян, їх честь і гідність (Наука., 1, 1964, 34); Суд розглядає різні цивільні позови і відновлює торжество закону, усуває порушення закону, захищає законні права громадян (Рад. суд охороняє права., 1954, 15).

△ Цивільне право див. право; Цивільний кодекс — закон, який містить розташовані за певною системою основні норми правових відносин громадян тієї держави, на території якої він діє. Цивільний і Шлюбний кодекси Аргентини закріплюють папування чоловіка в сім'ї, позбавляють жінку права на майно, придбане за час спільного життя (Рад. суд на охороні прав., 1954, 10).

2. Який не належить до війська, не стосується військових справ; невійськовий. Більше двадцяти видів робіт виконує цивільна авіація у сільському господарстві (Знання., 3, 1966, 2); Він бачив, як цивільні люди самовіддано й організовано допомагали бійцям (Ткач, Крута хвиля, 1956, 66); Петро Степанович формально став цивільним співробітником військової газети, а по суті — ще ближче зійшовся з військовими (Кучер, Голод, 1961, 204); [Сергії:] Ми усі любимо після бою про цивільне життя говорити (Корн., П'єси, 1947, 359); — Всі ці питання, Хасцький, будуть розв'язані органами нової цивільної влади. Я невен, що тут обійдеться без вашого втручання (Гончар, III, 1959, 324); До фронту він був студентом інституту

цивільних інженерів (Смолич, III, 1959, 68); // у знач. ім. цивільне, ного, с. Невійськовий одяг. Представники влади, троє в цивільному і один жандарм, намагалися заговорити до Павла, але він не розумів ні французької, ні англійської, а тим більше турецької мови (Кучер, Голод, 1961, 344); В наєстїж відчинених дверях молодих зустріє генерал-лейтенант Григорій Григорович Глазунов. Він був в цивільному, що робило його схожим на вченого (Довж., I, 1958, 332); // у знач. ім. цивільний, ного, ч. Особа, що не належить до війська. На косогорі між густими деревами вже сиділи купками цивільні. Це були робітники з ближчої шахти й селяни (Панч, I, 1956, 608).

За цивільною звичкою див. звичка.

△ Цивільна оборона — система загальнодержавних оборонних заходів для захисту населення та об'єктів народного господарства від ракетно-ядерної, хімічної, бактеріологічної та інших видів сучасної зброї.

3. Нецерковний, ведуховний; світський. — А наші конфесійні закони! Наші цивільні шлюби!.. Панове, се справа дуже важна! (Фр., III, 1950, 217); Для боротьби з католицькою церквою, яка підтримувала контрреволюцію, Конєнт закрив церкви і вів цивільні обряди — хрестини, весілля, похорон (Нова іст., 1956, 75).

ЦИГАЙСЬКИЙ: Цигаїська порода овець; Вівці цигаїської породи відзначаються невимоголивістю і, витримуючи недостатню годівлю та перебуваючи взимку і влітку просто неба, мають порівняно надзвичайно високу і м'ясну продуктивність (Колг. Укр., 8, 1961, 31).

ЦИГАН див. цягань.

ЦИГАНІ, ан, мн. (одн. цяган, а, ч.; цяганка, и, ж.). Народність індійського походження, що живе великими групами майже в усіх країнах світу; особи, які належать до цієї народності. Чорні тіні од чорних цяган титалися по стінах, в заті здавалося людно, як на базарі (Коцюб., I, 1955, 372); Сидить цяган в яскравому оточенні мідяного посуду. Цяган як цяган: смаглявий, аж чорний, верткий і меткий, він рекламує свій товар, аж вузям боляче (Ю. Янов., I, 1958, 581); Коло одного шатра горить багаття, висить казанок, а коло нього сидить цяганка в червоній хустці на голові (Н.-Лев., III, 1956, 269); [О л е в а:] Наталія казала, що одягнеться за цяганку та ворожити всім буде (Вас., III, 1960, 66); *Образно. В золотій смущевій шапці Цяган-вечір сходить з гір, Ніс він нічепці-циганці З срібла кований набір (Олесь, Вибр., 1958, 381); Здається, нечутним кроком блукає там, між голів яблуно, смаглява цяганка-осінь (Донч., I, 1956, 100); * У порівн. Пустиня цяганом чорніла: Де вород був або село — / Головня уже не тіла, / Попіл вітром рознесло (Шевч., II, 1963, 87); — Почекайте, я забуду парасольку, на тім настовні засмалюся, як цяганка (Л. Укр., III, 1952, 651); Дянькові сказала [мати], що піде ночувати до знайомих, а насправді подалася на вокзал, там і перекунала ніч на кулаці серед юрмища пасажирів, що по тижню вже, як цягани, кубулились тут, чекаючи перепусток на поїзди (Гончар, II, 1959, 134); З-за коней підводяться сухий, чорний, мов цяган, Варчук і широкоплечий, оторочений волозатим колесом волосся Ларіон Денисенко (Стельмах, II, 1962, 44); // Трупа, хор, що складається з осіб цієї народності. Цягани-музики, співаючі, весело відзвонювали в порожні пляшки (Досв., Вибр., 1959, 206).

◇ [I] сам старий цяган не розберє див. розбирати; Крутити (вертіти) ким, як (мов, немов і т. ін.) цяган сондем — те саме, що крутити 5. — На шахти йду! — гукав Карпо й дружині. — Годі мною крутити, як цяган сонцем! (Ю. Янов., Мир, 1956, 235); — Та хто

це вас отак маринув?.. — Не знаю, — відпові я заступнику, — хто там крутить мною, немов циган сонцем (Логв., Давні рани, 1961, 109); Ласий, як (мов, немов і т. ін.) циган на сідло (до сідла) див. сідло.

ЦИГАНІТИ, яю, нвш, недок., перек. і без додатка, розм. Випрохувати, видурювати що-небудь; канючити. — Вона таки зараз піде циганити до артистів, до архідияків та до багатеньких намісників по монастирях, буде просити буцімто на свою бідність [бідність] (Н.-Лев., IV, 1956, 293); Підводу пригнав Миколка і вже шушукався із Чумаченком, циганяв гранату (Тют., Вир, 1964, 324); // заст. У весільному обряді — ходити по хатах переодягнутими циганами та ін. і випрохувати різні речі, щоб помінати їх потім на горілку. Після перези учасники бенкету.. передбгаються циганом і циганкою, москалем, євреєм; іноді чоловік перераджається жінкою, а інший церковним старостом і всі разом, в супроводі музики, йдуть циганити (Від давнини.., I, 1960, 143); // Обманювати, шахрувати. [П і в т о р а к:] А я хоч також неписьменний, а вже нумерів настільки знаю, що розпізнаю, де сім, а де чотирнадцять. Я вам зараз сказав: куме, тут циганять (Фр., IX, 1952, 43).

ЦИГАНІВ, нова, нове. Прикм. до циган; належний циганові. Зафїр скочив на землю і почав розв'язувати фїртку. У ту ж мить від тилу відділилася чорна постать циганова й заступила йому дорогу (Коцюб., I, 1955, 211); Це був час, коли, як говорили жартома, «між хлібами циганів батько з голоду вмер» — тобто пора, коли торішнього хліба вже немає, а цьогорічного ще не було (Козл., Сонце.., 1957, 3).

ЦИГАНКА¹ див. цигань.

ЦИГАНКА², я, ж., розм. Те саме, що Циганська голька (див. циганський). У неї є вже машинка. Ручна. А тепер аж дві буде. А в мене, як на зло, і ручної нема. Голька-циганка та голька-поганка — ото і вся моя техніка (Ряб., Жайворонки, 1957, 52).

ЦИГАНКА³, и, ж., розм. Зимовий сорт яблуні, що має соковиті плоди з темно-червоною шкіркою; плід цього сорту.

ЦИГАНКУВАТИ, а, е, розм. Схожий на півгана, циганку. Збори розгидились валаасиво, як і більшість зборів. Біля дверей хлопці обступили Ярослава. А горбоносий, циганкуватий редактор прози туснує [штотхнув] його під бік, міцно потис руку (Мушк., День.., 1967, 102); — Ти тільки подумай! Ота циганкувати, чорнорота Тамарка плеще про тебе, розносить по всьому селіці, що ніби ти переслідуєш отого п'яного Романа (Коз., Сальвія, 1959, 212); // Такий, як у циган. Дивиться Христина на веселе циганкувате обличчя Юрка, на його задьористі, нові іскристого сміху очі й мимоволі починає посмітатися (Стельмах, I, 1962, 281).

ЦИГАНОЧКА¹, и, ж. 1. Зменш.-пестл. до циганка¹. Хіба ж тая циганочка, Дивлячись в долою, Не казала, що я в неї? Щаслива доня? (Пісні та романси.., II, 1956, 142); Це була молоденька циганочка, ворожбитка, вельми чорнява, дуже смаглява (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 169); *У порівн. Блука наш Івашко із села в село.. Раз іде собі по дорозі і мізкує: «Яку б то мені знайти дівчину!? От якби таку: .. щоб була чорнявенька, як циганочка, а щоки, неначе жар, горіли, зуби білі, як ховоло, а уста червоні, як калина.» (Стор., I, 1957, 136).

2. Назва російської народної пісні; танець під мелодію цієї пісні.

ЦИГАНОЧКА², и, ж. Пестл. до циганка². — Циганочка, — пояснював Ковалів, — покуштуйте, дуже соковите і надзвичайно трике яблуко. Може лежати до самої весни (Чаб., Тече вода.., 1961, 69).

ЦИГАНСТВО, а, с., заст. 1. Шахрайство, обман. Три мужики входять, живо розмазуючи руками і викрикуючи: — Ні, то ошука! То циганство! То не може бути! (Фр., IX, 1952, 42).

2. Бродяжництво. *Образно. Є обов'язок — і тоді людина стоїть у житті на твердо визначеному місці. І в блудання. Мандри. Циганство. Шведняння (Загреб., Шепіт, 1966, 27).

ЦИГАНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до цигані. Весела кумпанія закикала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилилася од запитань — врешті, їй було не до того (Коцюб., I, 1955, 372); Як це незвично, навіть змерно звучить у наш час — циганське ворожіння (Жур., Звич. турботи, 1960, 194); Терентій, закипаючи в душі, прислухається ще якусь хвилю до музики, яку видобувають з інструмента темні циганські руки, й повертає ліворуч, а циган, підвісившись, пильно стежить за верхником.. (Стельмах, I, 1962, 499); // Такий, як у циган. Не такі дошки в Василя Семеновича: якісь циганки повдавалися! З чорними очима, з циганським кучерявим волоссям, а чорні ж то чорні, як у сажу вимазані! (Мирний, I, 1949, 206); Красик швидко повернув голову. До нього весело посмігався своїми жвавими циганськими очима Іван Бойцов (Ткач, Крута хвиля, 1956, 100); // Власт. циганам (про характер, вдачу). Я дарма що біла, а маю циганську натуру, і вештаюся по світі мені мило (Л. Укр., V, 1956, 294); — Ох ти ж і догадливий, ох і циганський ти вбачі хлопче! (Гончар, Тронка, 1963, 257); // Узвичайнений у циган (про одяг, прикраси). З ванькира урочисто вийшла Федора, байдушке глянула на Кайма і розтулила перед Супруном кулак. На її долоні лежало дві пари циганських сережок (Стельмах, II, 1962, 123); // у знач. ім. циганська, кої, ж. Те саме, що циганочка². І чеше Ванька вільної циганської, і руки в нього в такт по халхав дрібушечки вибивають: — Тра-та-та! (Вишня, I, 1956, 59).

◇ Будеші спокатіти (танцювати) циганської халїндри; Посв'ячеш (потанцюєши) [у мене, у нас] циганської халїндри див. халїндра; Циганська голька — велика швацька голька. [І в а н:] От пішли ми далі. Коли це чую, щось під коліном неначе мене циганською голкою штрикнуло (Кроп., I, 1958, 111); Дідок завжди сидів у своєму кутку за піччю, розклашів біля себе своє немудре майно: ножиці, циганську голку, нитки і різне шкураття, — майстрував онукам теплу одержину (Тют., Вир, 1964, 358); Циганське життя — життя без постійного домашнього прутулку. — А я б радий вже будь-де [будь-де] й осісти: мені вже трохи обридло бурляцьке та циганське життя та блудання (Н.-Лев., II, 1956, 224); Діти люблять, люди поважають, колеги уможовляють: — Годі вам жити циганським життям, залишайтеся назажди у нас «директором». Ми тут вас оженимо й прикріпимо до місця (Вас., IV, 1960, 37); Циганське сонце — те саме, що місяць 1. Холодне циганське сонце світило тепер уже їм десь із-за потилиці (Гончар, I, 1959, 213); Циганське тепло — те саме, що холод 1. — До неї [Прохорихи] коли озмику не прийдеш, то все в таті циганське тепло (Н.-Лев., III, 1956, 334); Циганське шатро — легке переносне житло циган, споруджуване в формі конуса з тканини, шкур і т. ін. Вона [князівна Богаза] перекинулася голукою.. Сила вона на дереві в лісі, щоб одпочити, коли дивиться — під деревом стоїть циганське шатро (Н.-Лев., III, 1956, 296); Циганський піт пробірає (пробірає) див. пробіраїти; Циганський піт проймає (охоплює і т. ін.) див. піт; Циганський романс; Циганська пісня — жанр російського романсу, пісні, який склався під впливом особливої манери їх виконання циганами. — Вам от

циганські романси не до вподоби, а коли б ви почули, як їх самі цигани співають (Л. Укр., III, 1952, 600); У прийомній за столом сидить Людмила Федорівна. Вона переглядає папери, пише, наспівуючи мотив «пристрасного» циганського романсу (Мороз, П'єси, 1959, 280); **Циганський табір:** а) група родня циган, які кочують разом; місце їх розташування. — А ти що за один? — помітив турок Івана, — теж, видно, з циганського табору? (Коцюб., I, 1955, 381); В циганському таборі — тривога. Хто скаже так шалено до їхнього табору? Яке ще лихо впаде на їхні голови? (Тют., Вир, 1964, 69); Дорка йшла з Павлом Гейбом, старшиною. Вони наблизились до підвід, які здалися їм циганським табором (Ю. Янов., Мир, 1956, 110); б) безладне скупчення людей, тварин, возів і т. ін. Що мене найбільше вразило тут [у Неаполі], то вуличне життя. Скрізь — і в Венеції, і в Флоренції, і в Римі — життя європейське, більш-менш спокійне. А тут пекло, циганський табір. Такий крик на вулицях, що себе не чуєш (Коцюб., III, 1956, 270); Сонце сяяло, коні іржали, румуни, звільнившись від них, як від тягара, розкинулись поблизу циганським табором і вже весело варили щось на бездимних вогнищах (Гончар, III, 1959, 73).

ЦИГАНЧА, їти, с. Циганська дитина. В хаті стояла невимовна задуба. У злиденній берлозі тулилися до матері двох переляканих циганчат із знедоленими обличчями (Галав, Гори., 1956, 30); Галасливими зернями носять по майдану замурзані циганчата (Чаб., Балкан. весна, 1960, 335); *У порівн. Олекса Безик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дівторка, як циганчата (Коцюб., II, 1955, 54); Пухленьке, смугляве, як циганча, воно [дівча] зробило кумедний реверанс і подерлося верги на коротковою Джека (Ле, Міжгір'я, 1953, 264).

ЦИГАНЧАТКО, а, с. Зменш.-пестл. до циганча. *У порівн. Він [коваль] усміхнувся до хлопця біля горна, хитнув з батьківською ласкою золотову на нього, замурзаного, як циганчатко (Головко, II, 1957, 15).

ЦИГАНЧУК, а. ч., розм. Циганський син; молодий циган. В кузні, крім Романа і його молотобійця-циганчука, були ще й діти, цікаві до всього на світі хлопчачки (Ткач, Арена, 1960, 18); // Хлопець, схожий на циганського сина. — А правда, гарний Юрко? — Та нічого собі циганчук: руки має, ноги теж і голова на в'язя стирчить. — Як же можна таке про Юрка говорити? — ображається Христина (Стельмах, I, 1962, 551).

ЦИГАНЩИНА, и, ж., розм. 1. Стиль російських романсів та їхнього виконання, створений як наслідування циганських мелодій і циганської манери виконання; // Пісні, романси такого стилю.

2. заст. Те саме, що **циганство**. — Що ти там дров нарубає? Дуже мені приємно одержувати з редакції листи про твою поведінку... — Ніяких я дров не рубає. А що веду боротьбу з циганщиною та бродяжництвом, так це мій обов'язок по службі (Тют., Вир, 1964, 150).

3. заст. У весільному обряді — ходина по хатах передягнутими циганами та ін. і випрохування різних речей; люди, які брали участь у цьому обряді, та подаровані речі. Як придуть усі люде до дому молодого, то моді починається циганщина. Циганщина збирається увечері. Убереться один чоловік у жіночий убір, а другий чоловік убереться у солдатський мундир, а піку умаже сажено, і моді забирають усі люде мішки і йдуть циганити з музиками. Нациганять усіячини та моді придуть до весільного батька і продадуть кому-небудь свою циганщину, а на ті гроші куплять собі горілки, бо батько весільний циганам не дає горілки (Сл. Гр.).

ЦИГАНЯ, їти, с. Те саме, що **циганча**. Тижні минають, як стоїть йому циганя перед душею. І він бачить його, як тоді стояло... в мізерній одежині... (Коб., I, 1956, 539); Сидить мале циганя, коня виїжджав, А старий — його й коня Нагайкою крас (Рудан., Тв., 1959, 261).

ЦИГАНЯТКО, а, с. Зменш.-пестл. до циганя. Стоїть бідне циганятко, Холод каменит [кам'янить], А старий пішов до хати Людей туманит (Рудан., Тв., 1959, 170).

ЦИГАРА, и, ж., заст. Сигара. В залі засвітили свічки. Молоді паничі позапалювали цигари (Н.-Лев., II, 1956, 56); В кімнаті.. чути настоящим димом від тяжких цигар (Вільде, Наші батьки., 1946, 15).

ЦИГАРКА, и, ж. Паперова трубочка (гільза), пабита з одного боку тютюном для куріння. Дмитрик затягнувся цигаркою і почервонів увесь од ідкого диму, аж очі слізьми забігли (Коцюб., I, 1955, 132); — Ох ти ж горенько, спаси Христос мою душу, — ніяк не міг згомонитися старий, набиваючи в люльку тютюн. Оксен, бачачи його мордування, витяг пачку цигарок «Новий Харків», подає старому: — Курить мої (Тют., Вир, 1964, 439); Кардаш плюгнув на землю, подякував шоферові і почастував його цигарками (Жур., Звнч. турботи, 1960, 4); // Те саме, що **самокрутка**. Отож спилився. Курці безсонні з мажорки, бакуну та вергуну Поскручували цигарки гігантські (Рильський, I, 1956, 242); Ми встали. Встали і пішли.. Ішли алеями, полили цигарки-самокрутки (Ковівька, Кутя., 1960, 67).

Курити цигарку див. курити¹; Скручувати (скрутіти) цигарку див. скручувати; Смикнути цигарки див. смикнути; Смоктати цигарку див. смоктати; Ссати цигарку див. ссати; Тягти (тягнути) цигарку див. тягти.

ЦИГАРКОВИЙ, а, е. Прикм. до цигарка. Від цигаркового диму вже посвігла стеля, світло від лампи стало тьмяним і ялгучим (Кир., Вибр., 1960, 283); Цигарковим вогнем жевріли спогоди й танули, як сині кілця диму (Б. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 11); Признач. для виготовлення цигарок. На Україні вирощують переважно східні цигаркові (жовті) тютюни (Техн. культ., 1956, 357).

Цигарковий папір — дуже тонкий напівпрозорий папір, що звичайно йде на виготовлення або скручування цигарок, а також на інші потреби. Забиркали чоловіки цигарковим папером, «закадили» (Головко, II, 1957, 184); Федір перебіг очима видружувану на цигарковій папері сторінку машинопису, перегорнув ще кілька (Мушк., Серце., 1962, 154).

ЦИГАРКОНАБИВНИЙ, а, е, спец. Признач. для набивання цигарок. Цигарконабивна машина.

ЦИГАРНИК, а, ч. Той, хто виготовляє цигарки або торгує ними.

ЦИГАРНИЦЯ, і, ж. 1. Жін. до цигарник.

2. Коробка або ящикок для зберігання цигарок (сигар); портсигар. Аж у малій кишені, разом з олівець та цигарницею, знаходить лише бажане (Козл., Ю. Крук, 1950, 61); Сажно мовчала. Гальванеску теж замовк і забівав по кімнаті. Він шукав сигари. Але цигарниця була порожня (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 100).

ЦИГАРНИЧКА, и, ж. 1. Зменш. до цигарниця 2. Трохим Трохимович.. витяг алюмінієву цигарничку власної роботи (Коп., Земля., 1957, 69); На спідньому боці цигарнички — маленька п'ятикутна зірочка червоного дерева, емонтвана в темне яблунове (Мас., Під небом., 1961, 167).

2. діал. Мундштук (у 1 знач.).

ЦИГАРО, невідм., с., заст. Сигара. На шкап'ятах їдуть господарі, Пишно їде вічина-гуцулка, Пишно їде

і цигаро курить (Фр., XIII, 1954, 329); / ось раз застав собі на вигіднім фотелю, закуриє дороге цигаро і.. став думати про свою вдачу (Мак., Вибр., 1954, 3).

ЦИГАРОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до цигарка. — Скрутив мені, голубе, цигарочку, — вдався він до мене, забачивши, що я збираюсь закурити (Вас., I, 1959, 145); — Коли ваша ласка, відпустить тютюну на цигарочку. Цілу ніч біля товарики кручусь не куряши (Тют., Вир, 1964, 111).

ЦИГЕЙКА, и, ж. Хутро, вироблене з шкури овець цигайської породи. Вона була.. у невисоких коричневих ботиках, оторочених цигейкою (Кучер, Трудна любов, 1960, 310).

ЦИГЕЙКОВИЙ, а, е. Вигот., зробр. з цигейки. Підвдаєся з лавки маленька постать у величезних унтах і довгій теплій куртці з цигейковим коміром (Перв., Опов., 1970, 70).

ЦИГІКАТИ, аю, аеш, недок., розм. 1. Погано, невправно граючи на якому-небудь музичному інструменті, видобувати одноманітні негармонійні звуки. Можливо, не так уже і весело діду Тетькові цигикати з ранку до вечора, без міри на скрипці грає пісень (Горд., Чужу ниву..., 1939, 79); Навіть.. молода збагнула значимість цього веселля, вже не до музики прислухалась, що невтомно цигикала за вікном, а до малозрозумілих слів Василенка (Збан., Сеспель, 1961, 409); // Видавати одноманітні негармонійні звуки (про музичні інструменти). Потім скрипка смішно цигикає, потім який струна сердито мурчить, як старий кіт (Донч., Шахта., 1949, 76).

2. Видавати одноманітні різкі звуки (про комах). Сонечко було надвечір, а цєркунці.. цигикають (Ю. Янов., I, 1954, 44).

ЦИГІКНУТИ, ну, неш, док., розм. Однокр. до цигікати. Незабаром і цєркун прислухався, цигікнув востаннє й затих (Донч., V, 1957, 468).

ЦИДУ́ЛА, и, ж., розм. Те саме, що циду́лка. [М а р т і а н (читає), ж.:] «Я жду тебе у кожну пору дня чи навіть ночі. Ти будеш як в раю. Цілую міцно тебе — так, як люблю». Цидула зреченько зложена й не без вогню (Л. Укр., III, 1952, 273); Загорнувши папірку, Кисачка передав його Пацьоренкові і повелів: — Збігай до Ласія, передай оцю цидулу (Збан., Передживив'я, 1960, 149).

ЦИДУ́ЛКА, и, ж., розм. Коротенький лист; записка. Коли ж за кілька днів знов прибіла Айше і вснула в руки сірий клаптик паперу, .. руки в нього тремтіли так, що він роздер цидулку й забув про небогу (Коцюб., II, 1955, 157); [Х р и с т и н а:] Потім із Корчів коловік був, отой, що корова пропала у нього. Показував од вас цидулку (Вас., III, 1960, 447); Зоня завжди мала «вогось», то коло неї упадав, писав любовні цидулки, підкидав крадькома квіти з чужого городу (Вільде, Сестри., 1958, 507); Сладку скаликали, обносячи знак. Іноді це був перстень із цеховою печаткою, іноді — так звана цеза, металева дощечка з цеховим гербом у скриньці, куди клали, крім цези, цидулку про день і час зборів (Тулуб, Людолови, I, 1957, 191).

ЦИДУ́ЛОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до циду́лка. [Г а р к у ш а:] Хотів був цидулочку до сотника написати, так теперечки вже не треба (Стор., I, 1957, 298); Це була захоплива цидулочка завжди зайнятого Сергія, який висловлював радість і втає з чудовим вибором собі «поля діяльності» (Ле, Право., 1957, 74).

ЦИЗО́РИК, а, ч., діал. Складаний ніжик. Цілісний день буду переглядати твої подарунк цизрий.. Перелічив, подививсь, все, все до крихотки [крихітки] ціле. І Шекспір, і папери, і фарби, і цизорик (Шевч., VI, 1957, 49); — А де були? — запитає старший. — До

міста ходили, — відкажуть [учні] і покажуть папірчи цизорик, що колись купили, аби старшому очі заплати (Свидн., Люборацькі, 1955, 121); Майже через кожний п'ять хвилин шофер спинає нашого «воза» і довгенько шкрябає цизориком (ножином) досить грубий шар криги на склі (Мас., Під небом., 1961, 161).

ЦИКА́ДА, и, ж. 1. Те саме, що цика́дка. Ще не вдарив мороз, а вже втомалений лист в'яне, жовкне... Сніг цикади дзвінкий перейшов в тихий свист — хутко вмоєне... (Л. Укр., I, 1951, 229); Несажовито цокотіли цикади (Донч., II, 1956, 127); *У порівн. — Іду на аеродром... Тито, всі в розгоні, лише де-не-де літаки, як цикади, дримають по степу (Гончар, Тронка, 1963, 72).

2. мн. цика́ди, ад. Те саме, що цика́дкові. Цикади — стародавні жителі Землі. Ці комахи існуючі вже 275 мільйонів років тому (Веч. Київ, 10. II 1969, 4).

ЦИКА́ДКА, и, ж. Хоботна комаха з прозорими різнобарвними крильцями, самці якої видають характерне сюрчання. Цикадки — це дрібні комахи із складеними вздовж тіла крилами; вони добре стрибають (Шкідц. і хвор. рослин, 1956, 106).

ЦИКА́ДКОВІ, вих, мн. Родина комах ряду рівнокрилих хоботних, шкідники рослин; деякі їх види поширюють вірусні хвороби рослин.

ЦИКАДОВИЙ, а, е. Прикм. до цика́да.

ЦИКА́ННЯ, я, с., розм. Дія за знач. цїкати і звуки, утворювані цією дією. Лис зустрів мене як друга Горлиць теплим воркуванням, ..Круглим циканням дроздів (Рильський, III, 1961, 155).

ЦИКА́ТИ, аю, аеш, недок., розм. 1. Видавати характерні свистячі звуки, що нагадують звук «ц».

◇ Цікати кризь (через) зуби — плювати кризь зуби з характерним свистячим звуком. Вогнища потухли за стіною, лише вартові голосно позігали та курили городняк, цикаючи через зуби (Ю. Янов., I, 1958, 128).

2. на кого. Зупиняти кого-небудь або забороняти щонебудь окриком «цїть», «цс»; погрозово гримати.

ЦИКЛ, у, ч. 1. Сукупність взаємозв'язаних явищ, процесів, робіт, яка створює закінчене коло дій протягом певного проміжку часу. — Виробна можливість крапа вимагає не більше п'яти хвилин на цикл на таких роботах, як бетонування, — сказав Чемериця (Коцюб, Нові береги, 1959, 202); Складовою частиною металургійного циклу є виробництво прокату (Наука., 5, 1956, 6); Цибулю розмножують вегетативно — дво- і трирічним циклом (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 213); Тактом зветься хід поршня від однієї мертвої точки до другої, протягом якого відбувається частина робочого процесу (циклу) двигуна (Зерн. комбайни, 1957, 150).

△ Нульовий цикл ряд. нульовий.

2. Послідовний ряд чого-небудь. Акуратно ходила [Люба] до гімназії, бо так робили її подрузи, так волили батьки, і це становило якийсь невід'ємний сід її віку цикл обов'язків (Ле, Міжгір'я, 1953, 23); Співробітники Інституту мовознавства АН УРСР беруть активну участь в організованому в 1956 р. Республіканським радіокомітетом циклі передач на мовознавчі теми (Мовозн., XIV, 1957, 141).

3. Певна група наук, дисциплін, об'єднаних за яким-небудь загальним принципом. З великою увагою слугали курсанти лекції природничо-наукового циклу (Наука., 6, 1959, 46); // Ряд художніх творів одного жанру, об'єднаних спільністю тематики, персонажів і т. ін. Малюючи в цілому цикл «Бориславських оповідань» війну поміж капіталом і працею, Франко не може залишитись тільки холодним, об'єктивним обсерватором (Коцюб., III, 1956, 38); Збираючись малювати сатиричний цикл «Блудний син», Шевченко.. турбується про те, щоб усе

в тому циклі було природним, правдивим (Укр. літ. критика..., 1959, 43); У післявоєнні роки Ревуцький створює цикл пісень і хорів, присвячених Комуністичній партії (Мист., 1, 1959, 33).

ЦИКЛАМЕН, у, ч. Багаторічна грав'яниста рослина родини первоцвітних з великими яскравими квітами; альпійська фіалка. Я цюв стежкою, що веде полями рідного села, і ніс в горщику чудовий цикламен, обгорнутий тоненьким папером (Томч., Готель..., 1960, 45).

ЦИКЛІЗАЦІЯ, і, ж. Об'єднання в цикл. Процес драматизації поеми і циклізації віршів — це зустрічні процеси, які породжені потребою більш синтетичного філософського осягнення дійсності в сучасній поезії (Вітч., 3, 1968, 154).

ЦИКЛІЧНИЙ, а, е. 1. Який відбувається, здійснюється циклами, відзначається наявністю циклів (у 1 знач.). Розвиток активних процесів на Сонці має циклічний характер (Наука..., 10, 1958, 47); Порядок з позитивними сторонами парова система обігрівання парників має і істотні недоліки.. Циклічна подача пари збільшує трудомісткість обслуговування системами теплоносія (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 23).

2. Який становить цикл (у 2, 3 знач.). Творчість Моцарта є важливим етапом у розвитку жанру симфонії, як єдиної ідейно-художньої концепції, вираженої в контрастній, циклічній формі (Мист., 1, 1956, 45).

3. Пов'язаний з циклічністю (у 2 знач.). У вузільній промисловості поширюється циклічна організація виробництва (Ком. Укр., 6, 1960, 13); Тепер, коли шахти безперервно оснащуються досконалою технікою, особливо важливо провадити видобуток вугілля на основі циклічних графіків (Рад. Укр., 19.X 1956, 1).

4. їм. Який має кільцеву будову, структуру. Циклічні амінокислоти.

ЦИКЛІЧНІСТЬ, ності, ж. 1. Властивість за знач. **циклічний** 1. Заготовляючи насіння, корені, плоди, людина не могла не помітити циклічності в розвитку рослин (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 36); Уважні спостереження переконують нас, що в рухат, жестах диригента є певна правильність, що його рука накреслює в повітрі якісь замкнені в собі групи тактових рухів, жестів, які весь час повторюються, або, інакше кажучи, в його жестах спостерігається певна циклічність (Осн. диригув., 1960, 15).

2. Система організації виробництва, при якій за певний відрізок часу виконується цикл робіт, що повторюються в певній послідовності. Найбільшого ефекту у підвищенні продуктивності праці і поліпшенні інших техніко-економічних показників роботи шахти досягають при переході від циклічної роботи окремих лав до роботи шахт суцільної циклічності (Гірн. пром., 1957, 47); Тільки в післявоєнний період в ході змагання виникли такі прогресивні методи організації праці, як графік циклічності, комплексні бригади та ін. (Ком. Укр., 4, 1960, 41).

ЦИКЛІЧНО. Присл. до **циклічний** 1. Енергія руйнувань (її носієм безперечно є газ, який утворюється всередині планети) напромаджується повільно, і вулканізм повинен виявлятися в катаклізмах, що настають циклічно (Наука..., 5, 1966, 16).

ЦИКЛО... Перша частина складних слів, що відповідає за значенням слову **циклічний**, напр.: **цикло**ексан, **цикло**дром і т. ін.

ЦИКЛОВИЙ, а, є. Стос. до циклу. Улюблена і досконало розроблена ним [П. Г. Тичиною] складна композиційна форма — циклова побудова віршів у вигляді диптихів, триптихів, тетраптихів так само йде, як можна припустити, стільки ж від музики, скільки й від малярства (Поезія..., 1956, 34).

ЦИКЛОГЕНЕЗ, у, ч. Виникнення й розвиток циклону (у 1, 2 знач.).

ЦИКЛОГРАМА, и, ж., спец. Діаграма робочих процесів машин та агрегатів, що працюють за заданим циклом, рухів людини тощо. На поміч тренерові приходять кіно., механіка, біомеханіка, анатомія.. Вивчення кінограм, циклограм, досвід змазань дає можливість визначити, яким має бути кожен рух під час стрибка (Наука..., 10, 1966, 43).

ЦИКЛОГРАФІЧНИЙ, а, е, спец. Прикм. до **циклографія**.

ЦИКЛОГРАФІЯ, і, ж., спец. Метод вивчення робочих процесів машин та агрегатів, що працюють за заданим циклом, рухів людини тощо способом фотографування рухомого об'єкта.

ЦИКЛОДРОМ, у, ч. Те саме, що **велодром**.

ЦИКЛОІДА, и, ж., мат. Крива лінія, описувана точкою кола, що котиться без ковзання по прямій лінії. Першу варіаційну задачу розв'язав у 1697 році Йоганн Бернуллі: визначити шлях, по якому тіло під впливом тяжіння скочується з вищої точки в найкоротшому часі, і довів, що цим шляхом буде **циклоїда** (Знання..., 10, 1965, 30).

ЦИКЛОІДАЛЬНИЙ, а, е, мат. Який має форму **циклоїди**.

ЦИКЛОІДНИЙ, а, е, мат. Те саме, що **циклоїдальний**. Паскаль.. взявся за проблему **циклоїдної кривої**, яка дуже цікавила його, і... розв'язав її (Наука..., 10, 1965, 17).

ЦИКЛОН, ч. 1. род. у, метеор. Вихровий рух атмосфери із зменшенням тиску повітря від периферії до центра вихору, який супроводжується великою хмарністю та опадами; протилежне а н т и ц и л о н. Циклони особливо часто виникають над північною половиною Атлантичного океану і звідти приходять в європейську частину СРСР (Фіз. геогр., 7, 1957, 37); Стара Дорошенчица, що уважливіше за всіх у радосні слухала передачі радіо, що тривожніше за всіх синоптики переживала звістки про пересування циклонів та ураганів, першою почула і про ці океанські випробу (Гончар, Тронка, 1963, 195).

2. род. у, розм. Сильна буря, ураган. Добре, що тебе не застав на морі **циклон** оцей, а то я й не знаю, що б се було (Л. Укр., V, 1956, 219); *Образно. Втопляючи очі в **циклони** пожеж, Непівнепритомний столе [Залізний] (Еллан, I, 1958, 73); *У порівн. Не зупиняючись, немов **циклон**, Повз станцію з вугіллям ешелон Прогуркотів — і зник за семафором (Перв., II, 1958, 223).

3. род. а, техн. Апарат для очищення повітря (газу) від завислих у ньому твердих частинок (пилу), дія якого ґрунтується на використанні відцентрової сили. Дим з топок потрапляє до спеціальних металевих **циклонів**, де внаслідок завихрення осідають частки золи і сажі (Веч. Київ., 14.XII 1966, 2).

ЦИКЛОНИЧНИЙ, а, е, метеор. Стос. до циклону (у 1 знач.). [Вагутін:] А ви як сюди потрапили? [Г а л и в к а:] Від генерала Кравецького. Наближається фронт **циклонічний** вітру і снігових метелиць. У таку погоду авіація діяти не зможе (Дмит., Драм. тв., 1958, 172); Опавів там випадав дуже мало, приблизно стільки, скільки в Аравії, так що вітку там [в Арктиці] стоїть переважно **циклонічна** погода, а взимку — антициклонічна (Видатні вітч. географіа..., 1954, 149).

ЦИКЛОННИЙ, а, е, техн. Стос. до циклона (у 3 знач.); пов'язаний з використанням вихрових рухів. Велике значення має розроблений енергетиками **циклонний енергометалургійний процес** плавки мідних концентратів (Наука..., 12, 1956, 33); У Балташі почала ви-

плавають мідну руду перша в світі циклонна піч (Рад. Укр., 10.XII 1960, 3).

ЦИКЛОП, а, ч. 1. У давньогрецькій міфології — велетень з одним оком на лобі. Цілих десять років мандрував Одисей по морю. Побував він на острові циклопів, одноклих велетнів, які пасли отари кіз та овець (Іст. стар. світу, 1957, 71); Можє, де й справді на світі живуть лотофаги циасливі, Можє, існують ще й досі страшні одноклі циклопи? (Рильський, I, 1960, 185); Праворуч, на розі, ніби в скляній банці, сидить регулювальник руху, і від ранку до дванадцятої ночі в світлофорі мизотить то зелене, то червоне, то жовте кружальце, немовбито блимає своїм єдиним оком міфічний циклоп... (Коп., Земля., 1957, 47).

2. Дрібна членстоного тварина ряду веслоногих ракоподібних, що живе перев. у прісноводних водоймах. Іжею риб є не тільки дафнії, а й одноклі рачки-циклопи, ще дрібніші, ніж дафнії (Зоол., 1957, 40); На Україні печерна фауна представлена виключно безтрепетними істотами — окремими видами циклопів .., мокриць, псевдоскорпіонів, стоніг, жуків (Наука., 1, 1972, 28).

ЦИКЛОПІЧНИЙ, а, е. Ніби зроблений, здійснюваний міфічними циклопами; величезний, гігантський. Могутні, підвладні людині механізми раз у раз з'являються на валу з натушним гуркотом і.. знову провалюються, глухо зникають у.. земляному давсі своїх циклопічних робіт (Голчар, Тронка, 1963, 77); *Образно. Він [Л. М. Толстой] нагромаджує циклопічні брили життя, перевертає, орудує ними, натхненно виводячи велетенську будову твору (Кундавич, Дієзи., 1956, 35); // Надзвичайний своїм виявом (про силу). Спалазнула все якось одразу й загуло.. Юриштан, обгорілий, страшний — під саме небо, здавалося, розмахував величезним колом і бив з циклопічною силою возом, розбиваючи все на порох, аби ліпше горіло (Хотк., II, 1966, 257); Дощ негавав.. Дівчина любила цю грізну, несамовиту стихію. Вона мовби зливалася з нею, почувачи себе часткою цієї нестримної циклопічної сили (Добр., Тече річка., 1961, 94); // спец. Складений з великих кам'яних брил без зв'язуючого розчину. Орфей, Зет і Амфіон — легендарні герої — працюють коло міського муру, циклопічної оради, що розляває великі чорні вилони і переривається чималими прогалинами (Л. Укр., I, 1951, 445); Археологи зближують культуру таврів у Криму з культурою народу, що залишив циклопічні кладки по всій Європі (Мовозв., 4, 1971, 36); // Круглої форми, як у циклопа (у 1 знач.). В каюті все відносно, починаючи від її руху до золотного циклопічного ока скляного ілюмінатора (Коп., Вибр., 1948, 19); Ясного сонячного дня бджола виходить із темного зніада і летить, дивлячись всіма десятками тисячами некліпаючих бічних фасеток і трьома циклопічними очима на тім'ї (Бджоли, 1955, 26).

ЦИКЛОТИМІЯ, і, ж., мед. Хвороба, що проявляється багаторазовою зміною нерізно виражених станів психічного збудження і пригнічення.

ЦИКЛОТРОН, а, ч., спец. Установка для прискорення колового руху заряджених частинки, що дозволяє провадити ядерні дослідження. У звичайному циклотроні прискорювані частинки рухаються в майже постійному магнітному полі у спеціальній вакуумній камері, де тиск дорівнює одній мільйардній частині атмосферного тиску (Вісник АН, 7, 1976, 60); Тепер, коли у Києві став до ладу новий циклотрон, базато теоретичних розрахунків можна перевіряти на практиці (Знання., 9, 1977, 3); Вона [радянська жінка] жадібно потяглася до науки, розкрила книги, вперто і наполегливо розгадувала таємницю зоряного вогню, монтувала циклотрони, будувала

греблі найбільших у світі гідроелектростанцій (Чаб., Шляхами., 1961, 73).

ЦИКЛОТРОННИЙ, а, е, спец. Стос. до циклотрона. Методом циклотронного резонансу і розмирного радіочастотного ефекту стілько з Фізико-технічним інститутом АН УРСР нами проведено широкі дослідження електронної структури кадмію, розпочато вивчення циклу (Наука., 7, 1967, 4).

ЦИКЛУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. циклувати. Ми взяли зобов'язання поліпшити використання комбайна насамперед за рахунок переводу комбайнної лави на щодобове циклування (Рад. Укр., 29.III 1950, 3).

ЦИКЛУВАТИ, ую, усьш, недок., Perez., спец. Працювати циклічним методом. Комбайн уже давно циклує лаву, яку Олекса захищав при нарізуванні (Рудь, Гомін., 1958, 125).

ЦИКЛУВАТИСЯ, ується, недок., спец. Розроблятися циклічним методом. Тут [на шахті] народився і графік ритмічності — один цикла на добу. Всі лави почали циклуватися (Рудь, Гомін., 1958, 117).

ЦИКЛЮВАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до циклування. **ЦИКЛЮВАЛЬНИК**, а, ч. Робітник, який виконує циклювальні роботи.

ЦИКЛЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. циклувати. **ЦИКЛЮВАТИ**, юю, юєш, недок., Perez. Обробляти дерев'яну поверхню підлого, виробів і деталей циклею.

ЦІКЛЯ, і, ж. Сталева пластинка з гострим, левним чином заточеним краєм, уживана для остаточного зачищення (циклювання) виструганої дерев'яної поверхні підлого, виробів і деталей.

ЦИКЛЮВАННИЙ, а, е. Дієпр. пас. мн. ч. до циклувати.

ЦІКНУТИ, ну, неш, док., розм. Однокр. до цїкати. — Лізьмо, — скомандував Матрос. Черв'як легенько цїкнув (Мик., Повісті., 1956, 103); Брязнули рушмиці, цїкнули патрони. Громада затихла (Гр., II, 1963, 155); — Цс... — цїкнула жінка на нього, — там Дора (Кочуб., II, 1955, 367); На прив'язі кинувся пес, гаякнув вороже, але тут же й цювок. Хтось з господарів цїкнув на нього (Вільде, Опов., 1954, 14); — То справа не твого розуму, — цїкнув Антон, розмахуючи руками (Чорн., Потік., 1956, 18).

◇ Цїкнути крізь (чєрез) зуби — сплянути крізь зуби.

ЦИКОРІЙ, ю, ч. 1. Трав'яниста рослина родини складноцвітних. Голубий кошичок дикого цикорію розкривається після обіду між 5 і 6 годиною, а весь день закритий (Хлібороб Укр., 6, 1970, 42); // Салатна рослина цієї родини. Ставить воді господиня двокольорові маслини, Терен осінній смачний, прозорим налитий розолом, Редьку, цикорій і сир (Зеров, Вибр., 1966, 326); До салатних рослин належать: салат головочастий, салат-ромен, цикорій, крес-салат та огірочник (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 239).

2. Сушений корінь такої трав'янистої рослини, що вживається як домішка до кави, а також для виготовлення її сурогату. Полоненням тут роздали трохи чорної бурди з чистого цикорію (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 557); *У порівн. І скавав Гурамішівілі: не сміши, Григорій! Хочеш бути як береза в льолі білокорій? Зовнішнього відректися? всіх віків, історій? Ей, слова твої несмачні, як густий цикорій (Тяч., I, 1957, 212).

ЦИКОРІЯ, і, ж., заст. Те саме, що цикорій. Роз'ялози хлопці бруд шавброю в камері, — смердить страз! Набрали окропу, заварили цикорію, сидять над нею на нарад (Тесл., 3 книги життя, 1949, 92).

ЦИКОРНИЙ, а, е. Прикм. до цикорій.

ЦИКУ́ТА, и. ж. Трав'яниста багаторічна отруйна рослина родини зонтичних, яка росте біля води; веж. *Небезпеку для здоров'я людини являє собою і отруйний веж, або так звана цику́та, що росте на болотах і берегах водойм, у вологих місцях. У народі його ще називають інколи вовчим молоком* (Хлібороб Укр., 6, 1967, 39); // Отрута, виготовлена з цієї рослини. **Образно. Подія кожна, кожна новина, Моя гостре лезо, раять мою душу. Невже цику́ту розділять до дна Всю, по краплині, випити я змушу?* (Дмит., Осінь..., 1959, 42).

ЦИЛІ́НДР, а, ч. 1. мат. Геометричне тіло, що утворюється обертанням прямокутника навколо одного з його боків. *Дакчи дітям молодшого віку іграшки, які мають форму кулі, куба, циліндра і т. ін., ми цим даємо можливість їм сприймати зором окремі форми предметів і відмінності між ними* (Шк. гігієна, 1954, 63); // Предмет, споруда, що має форму такої фігури. *Ми помітили вдалі великий яйцеподібний металевий циліндр на гусеницях* (Трубіл., Глиб. шлях, 1948, 135); *Над циліндром високої труби завивається на вітрі чорний султан димку* (Кол., Терен..., 1959, 148).

2. техн. Деталь або пристрій, що має форму такого тіла; // Основна деталь поршневих машин (двигуна внутрішнього згоряння, парової машини, гідравлічного преса і т. ін.). — *Мене ж викликали на виробничу нараду! Я там не закінчу збирати циліндра, так ви тут самі вже якось* (Панч, II, 1956, 452); *У чіткий ритм роботи мотора почав вриватися ритмічний стук. Я вислухала мотор. Стук був у третьому циліндрі* (Собко, Любов, 1935, 34); *Переважає більшість сучасних автомобілів мають двигуни внутрішнього згоряння, в якому паливо згоряє безпосередньо в циліндрі* (Автомоб., 1957, 5); *Мармуза рукою взявся за важіль, циліндри дихнули паром, і поїзд рушив* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 58).

3. Високий твердий чоловічий капелюх з невеликими твердими полями, що має форму такого тіла. *Як старий кавалер, п. Б. убирася по-старосвітському, носив пресвисокий циліндр на голові, трюги не до змар, ще й якогось рудого, кофейного кольору* (Н.-Лев., II, 1956, 400); *На тротуарат ще прожожий сила: Циліндри, шуби, модні боа дам* (Фр., XI, 1952, 18); *Подано автомобілі. Міністр, тримаючи циліндра в руці, обійшов почесну варту* (Ю. Янов., II, 1958, 111); *В цей час на арену виступив на велосипеді товстун у циліндрі, з моноклеж у оці і з підгornoю трубою в руці* (Донч., VI, 1957, 432); // Жіночий капелюшок тієї самої форми. *Алла Михайлівна була вбрана в чорній амазонці, на голові був маленький циліндр, а в руці хлист* (Л. Укр., III, 1952, 612).

ЦИЛІ́НДРИК, а, ч. Зменш.-пестл. до циліндр 2. *Таня любля бо свердлиш ці красиві металеві циліндрики* (Донч., VI, 1957, 163).

ЦИЛІ́НДРИЧНИЙ, а. е. Прямк. до циліндр 1, 2. *Гарбузи бувають різної форми (кулеподібні, сплюснуті, циліндричні)* (Укр. справи, 1957, 209); *Вдодже залізничної колії вишикувались численні циліндричні сховища. Біля них наповнились цистерни* (Шовк., Інженери, 1956, 5); *Як і в палаці, з початку бенкету пили тільки пиво у високих циліндричних склянках* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 97); *Поставив [Максим] шестерню. Перевіриє циліндричну фрезу, кутову, фасонну. Все це зробив некаваліво, але впевнено. За хвилину верстат ожив* (Ткач, Арена, 1960, 177).

Циліндрічна поверхня, мат. — поверхня, утворена поступальним рухом прямої лінії по заданій кривій. *Кость пришвартував човна, вискочив нагору і, вправно балансує, побіг удодже циліндричної поверхні понтона* (Ю. Янов., II, 1954, 92).

ЦИЛІ́НДРОВИЙ, а, е. 1. Прямк. до циліндр 2. *Циліндровий хід*; // Який має циліндр своєю робочою частиною: який має циліндр, циліндри. *Циліндрова машина; Циліндрова молотарка*.

△ **Циліндрова потужність** — потужність, що припадає на один робочий циліндр двигуна внутрішнього згоряння.

2. Те саме, що **циліндричний**. *Можна б було сміливо вважати [інжектор] за меч з часів крижачьких походів, якби не циліндровий бляшаний резервуар біля ручки* (Кюцюб., I, 1955, 225); *Циліндровою чотириповерховою білою баштою височіла вона [будівля] і панувала над околицями* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 340).

ЦИЛІ́НДРОПОДІ́БНИЙ, а, е. Який формою нагадує циліндр, схожий на циліндр.

ЦИЛЮ́РИК, а, ч., заст. Цирульник. *Як оглядів цилюрик Марусю, та аж заукоав. Став її розпитувати, де саме і як у неї болять?* (Кв.-Осн., II, 1956, 83).

ЦИЛЮ́РНИК, а, ч., заст. Цирульник. — *Заберіть його! — кивнувши на цилюрика, стита мовив пан гетьман* (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 99).

ЦИЛЮ́РНЯ, і, ж., заст. Цирульниця. {Гострохвостий;} *Доконче треба поправити свої діла, бо лусне цилюрня незабаром* (Н.-Лев., II, 1956, 490).

ЦИМБА́ЛИ, ів. мн. Старовинний музичний інструмент, що складається з дерев'яного корпусу трапеціодальної форми і металевих струн, на яких грають, ударяючи молоточками або паличками. *От, як розставили в світлиці всі цимбали, Так на шістнадцять рук метелиці й заграли* (Г.-Арг., Байки..., 1958, 152); *Як ушкварть музики... та й гарно же грали, матері їх лихот: скрипки так і виспіває, бубни гудуть, гуркотять, цимбали, мов дзвоники, дзвонять* (Стор., I, 1957, 147); *Музики сиділи на дубовій лаві на покуті, під образами. Музика троїста: широкі, схожі на цитру, гуцульські цимбали, скрипка, великий бубон, по-тутешньому — бас* (Мас., Під небом..., 1961, 35); *Настроївши цимбали престарі... Не тільки козачка чи там «Ой на горі», А й власне витинав... (Рильський, Поеми, 1957, 243); — Який мудрий знайшовся! На словах, як на цимбалах, а на ділі, як на баладаїці...* (Мур., Бук. повість, 1959, 273); *У порівн. *Як цимбали старі, Забриніли мости.* — *Владук підніма Ешелон на хребти* (Гойда, Сонце..., 1951, 100).

ЦИМБА́ЛИКИ, ів. мн. Зменш.-пестл. до цимбали.

ЦИМБА́ЛІСТ, а, ч., розж. Те саме, що цимбаліст. *Два скрипники ріжуть на нитяних струнах щось таке, що і розібрати не можна, а цимбаліст паличками вибиває своє* (Кв.-Осн., II, 1956, 392).

ЦИМБА́ЛІСТА, и, ч., розж. Те саме, що цимбаліст.

ЦИМБА́ЛІСТИЙ, того, ч., розж. Те саме, що цимбаліст. — *Мені розказував цимбалістий, а йому говорив басистий* (Номис, 1864, № 7809).

ЦИМБА́ЛІСТ, а, ч. Музикант, що грає на цимбалах. *В центрі Мушатешті — наповн людей. Двоє мандріанних цимбалістів, розташувались просто на землі, вправно відзвонюють на струнах, і послухати їх вибігло і старе й мале* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 222); **Образно. Десь у гуцавині, сховавшись у тіні велетня-листка, у срібні струни вдариє невидимий цимбаліст* (Вас., I, 1959, 329).

ЦИМБА́ЛОНЬКИ, ів. мн. Зменш.-пестл. до цимбали. *А в світлиці при скам'яці в цимбалоньки б'ють, А вже ж мою дівчиноньку до шлюбу ведуть* (Пісні та романси..., I, 1956, 101).

ЦИМЛЯ́НСЬКЕ, кого, с. Сорт пінистого виноградного вина. *Після м'ясної страви.. Цимлянське подають уже* (Пушкін, С. Онегін, перекл. Рильського, 1949, 133).

ЦІНА, и, ж., заст. 1. Олово.

2. Цинк; // Вироби, предмети з цинку або покриті цинком. *А тіба коня погано буде купити? ..І корів штук трое. І землі прикупити. І стодолу поставити. Хай хоч не під циною, але простору і з доброго дерева, щоб і синам і окукам служила...* (Мур., Бук. повість, 1959, 49).

ЦИНАМОН, у, ч., заст. 1. Невелике південне дерево або кущ родини лаврових з цупкими шкірястими листками і дрібними квіточками, зібраними у волоті; корице дерево. *У дівчини запах одержі в мов запах Лівану; сама вона — се садок, засаджений олівками, шафраном, рожами, цинамоном.. і всякими деревами* (Фр., XVI, 1955, 261).

2. Кора цього дерева. — *Ми не невільники! — вигукнув турок Садик, викочуючи круті яйця очей на засмажлому обличчі кольору свіжого цинамону* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 452).

ЦИНАМОНОВИЙ, а, е, заст. 1. Прякм. до цинамон.

2. Кольору кори цинамону; брунатний. *З гори над трибуною, асередино горі [Будинку літератури], пофарбованих цинамоновим кольором, дивився вниз на присутніх поет-комунар Еллан (Досв., Вибр., 1959, 384); Вікна й двері його [будинку] були облямовані різьбленим, полірованим деревом зеленого, блакитного та цинамонового кольору* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 298).

ЦИНГА, й, ж. Захворювання людини, спричинюване недостатньою кількістю в їжі вітамінів, що виражається в загальній кволості, кровоточивості та набрякості ясен і т. ін.; скорбут. *До всього того треба було ще й занедужать, восени мучив мене ревматизм — а тепер цинга* (Шевч., VI, 1957, 41); — *Кони і вратували нас. а то не до довго б просиділи в горах. Але скоро не стало не тільки м'яса, а й хліба. Прикинулася цинга, потім голодний тиф* (Панч, В дорозі, 1959, 98); *Непомітно підстергала мене тяжка хвороба — цинга, один за одним почали випадати зуби* (З глибин душі, 1959, 10).

ЦИНГЕЛЬ, гля, ч., заст. Курок. *Се буде просто. Я вийду на поле, туди десь за парк, приставлю рушницю до серця й надую ногою цингель...* (Коцюб., II, 1955, 263); — *Не міг я стрілити, за цингя взяв не міг...* *Рушницю вирвав він з тремтлячи цинк моїх І стрілив — та ще й як!* (Мицк., II. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 144).

ЦИНГОТНИЙ, а, е. Прікм. до цинга. *Шевченко поклав лікареві та офіцерам свої набряклі ноги з розпухлими від ревматизму суглобами, свої литки та голіжки, екриті синцями, чиряками та цинготними ранами* (Тулуб, В степу., 1964, 224).

ЦИНГОТНИК, а, ч., розм. Хворий на цингу.

ЦІНДРА, п, ЦІНДРЯ, і, ж., діал. 1. Окалина. *Аж в учительській стало тісно, коли зайшов [коваль] Гаєрило. За хаилину кімната вивовилась запахом вугільного диму й металевій циндри* (Збау., Малли, дзвін, 1958, 375); — *А це я, товаришу капітан ІІІ рангу, циндру з нього [чайника] оббиваю. Драйти буду* (Ткач, Моряки, 1948, 53).

2. Легковажна людина; кокетлива, пуста жінка. — *Циндра та вона циндра, а дивиться, яка вродлива дужа, — промовила головоха на ухо секретарш з суду* (Мирний, III, 1954, 193).

ЦІНДРИТИ, рю, рини, недок., перек., розм. Безрозсудно витрачати (гроші, майно і т. ін.). *От і всі гроші. І я їх не циндру, бо думаю одружитися, обісіло вже молодюжити* (Шевч., VI, 1957, 165).

ЦІНДРЯ див. циндра.

ЦИНЕРАРІЯ, і, ж. Декоративна трав'яниста рослина родини складноцвітих з яскравими суцвіттями. Ци-

нерарія є одноквітною кімнатною рослиною, яка в квітникових господарствах цвіте у лютому — квітні (Практ. з систем. та морф. рослин, 1955, 163).

ЦИНІЗМ, у, ч. 1. Відверто зневажливе, зухвале ставлення до загальноприйнятих норм моралі, етики, до чого-небудь, що користується загальним визнанням, повагою. *Польська аристократія з своєю буржуазною мораллю і голим цинізмом, ..робота інтелігента серед темної народної маси... — от що служить темною більших Франкових повістей* (Коцюб., III, 1956, 39); *Ніколи підлість і ницість ворогів людства, ворогів людської особи не проявлялася з такою огидною жорстокістю, з таким цинізмом, як проявила себе підлість у войовничому фашизмі — гітлеризмі* (Довж., III, 1960, 40); // Відвертість, доведена до безсоромності. *Студент сидів мовчки і якось машинально пив каву, що підливала йому Віра Павлівна. — Ну, чого ж ви, мій голубчику, такі смутні та невеселі? Може, зніваєтесь на мене за мій цинізм?* (Хотк., I, 1966, 40).

2. іст. Учення циніків (у 2 знач.).

ЦИНІК, а, ч. 1. Цинічна людина. *Іван слухав поповичеві теревни, сміявся: здібний плянець Славо, але виховання зробило з нього принципового ледаря, циніка і гульвісу* (Кол., Терев... 1959, 84); *Дьяконов волив би краще не слухати похмурих його прорікань, бо як не дивно, але Васька Лобатий, цей п'яниця, скандаліст і цинік, не раз уже виявлявся правим* (Гошчар, Таврія., 1957, 636).

2. іст. Послідовник давньогрецької філософської школи, яка проповідувала незалежність людини від навколишнього середовища, зневагу до людської культури, повернення до первісного стану.

ЦИНІЧНИЙ, а, е. 1. Який виявляє цинізм (у 1 знач.), безсоромний. *Грубий з усіма і цинічний, він нице вулкан грізні захищав* (Горький, II, перекл. Ковалюка, 1952, 301); *Стала [Клавдія] цинічною і вульгарною, як дітка на вулиці. Дивилася тепер на життєву панораму без завіси* (Вільде, Сестри..., 1958, 454).

2. Сповнений цинізму (у 1 знач.); безсоромний. *На тюремному дворі сірі халяти перекидалися дозвідками, цинічними увагами та переморгувались* (Коцюб., II, 1955, 192); *І знов лускає сміх, а з ним єдність прикрим аккомпаніментом цинічний регіт підстаркуватой жінки з кокетливими жєстами* (Л. Укр., III, 1952, 577); — *Чи ти б ото так дома комизилась? Мабуть, хотілося б зробити і більше і краще. Одарка здивовано птекнула: — Порівняла. То ж для себе! — Така цинічна відповідь збила Марію з толку* (Панч, II, 1956, 478); // Брутальний. *За всі роки, які я прожив у батьковій хаті, я ні разу не чув брудної лайки чи якого цинічного слова* (Вас., IV, 1960, 10).

3. іст. Прікм. до цинізм 2 і цинік 2.

ЦИНІЧНІСТЬ, пості, ж. Властивість за знач. цинічний 1, 2. *Цинічність очинку.*

ЦИНІЧНО. Присл. до цинічний 2. *Лин князь сидів, цинічно усміхався, очима знак якийсь давав мені* (Фр., XII, 1953, 364); *Здійшювалося масове знищення населення. Про це відверто і цинічно говорили гітлерівські головорізи* (Цюпа, Україна., 1960, 71).

ЦІНІЯ, і, ж. Те саме, що майорні. *Цинія (майорні). Є високі, середні і низькі сорти. Висота кущів — від 35 до 70 см. Цвітуть красивими шпалочками різного кольору* (Озєден. колг. села, 1955, 216).

ЦИНІК, у, ч. Хімічний елемент, ковкий метал снівково-білого кольору. *Доторкнувшись до металеві цинківок з динамітом, його нальці в темряві полізли по холодному цинку* (Ле, Мійгір'я, 1953, 243); *Тепер у нашій країні досить широко застосовують мікродобрива,*

що містять бор, мідь, марганець, цинк, кобальт, молибден, цинк та ін. (Наука..., 2, 1957, 24).

ЦІНКА, н, ж., розг. Цинкова коробка (перев. для зберігання патронів). *Подякував [червоноармісець] і вже йти хотів, як коваль до нього: — Товаришу. А чи не можна б у вас патронів. Хоч би одну цинку на все село* (Головка, I, 1957, 353).

ЦІНКІВКА, и, ж., розг. Те саме, що цінка. *Одних баворців [Захар], підсудуючи цинкієву з патронами, інших перекидав у зручніше місце, радив стріляти влучніше по видимій цілі* (Ле, Право..., 1957, 122).

ЦІНКІТ, у, ч. Мінерал оранжово-жовтого або червоного кольору, цинкова руда, з якої одержують цинк.

ЦІНКОВАННИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мнч. ч. до цинкувати.

2. у знач. прикм. Покритий цинком; оцинкований. *Всі теслі й столярні з села та околиці будували зайдама-легіонерам чепурні хати під цинкованою бляхою* (Козл., Ю. Крук, 1957, 441); *Воскресла ферма голінка, відзвонює сріблом: заграли струни молока цинкованим відром* (Гонч., Вибр., 1959, 343).

ЦІНКОВИЙ, а, е. Прикм. до цинк. Цинкове виробництво; // Який складається з цинку або містить у собі цинк. *Він зупинився, опертий ліктями о ринву, а обом руками, мов кліщами, держачись вузькими берегами цинкової бляхи* (Фр., II, 1950, 259); — *Що це за гроші? — хижкула вона. — З цинкової жерсті кружечок вигризли, орла намаювали* (Тют., Впр, 1964, 454); *В Західній Європі поклади цинкових руд виявлено за допомогою фіалок і братків* (Веч. Київ, 8.I 1968, 4); **У порівн. Крізь зелені віти просвічувало сіре, мов цинкова бляха, передсвітанкове небо* (Папч., I, 1956, 117); // Кольору цинку; сизюваго-білий. *Вже місяць закружлив далекий диск над лісом... і в бляклих водах, де цинковий блиск* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 251); // Вигот. з цинку або оцинкований. *Перший же товарний поїзд доставив сюди незвичайний багаж — дорожчине для комсомольців кіноустаткування і дві цинкові коробки з фільмами* (Шиян, Баланда, 1957, 195); *Вона цюсь прала, примостивши широкий цинковий тазик на табуретці* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 192); *Позаду їх стриміло з ящика п'ять цинкових бідонів з молоком* (Коз., Вибр., 1947, 81).

△ **Цінкова обманка** — те саме, що сфалерит. *Дуже поширені сполуки сірки з різними металами. Багато з них є цінними рудами і служать для добування кольорових металів* (наприклад: свинцевий блиск PbS , цинкова обманка ZnS , мідний блиск Cu_2S та ін.) (Заг. хімія, 1953, 311).

ЦІНКОГРАФ, а, ч. Фахівець з цинкографії (у 1 знач.). *Юнаки й дівчата працюють на всіх процесах виготовлення книжки: літописцями, верстальниками, ретушерами, цинкографами, друкарями, палітурниками і ін.* (Літ. Укр., 27.VI 1962, 2).

ЦІНКОГРАФІЧНИЙ, а, е. Прикм. до цинкографія і; // Вигот. фотомеханічним способом. *У поліграфічній промисловості гальванопластика застосовується для виготовлення гальванопластичних копій з цинкографічних кліше і т. д.* (Курс фізикн, III, 1956, 124).

ЦІНКОГРАФІЯ, і, ж. 1. Фотомеханічний спосіб виготовлення кліше для високого друку. *Цех цинкографії на комбінаті працюватиме за новою технологією* (Наука..., 7, 1958, 35).

2. Підприємство або цех, що виготовляють такі кліше. *Перший поверх займали друкарський цех, цинкографія, стереотипна та палітурна* (Ткач, Черг. завдання, 1951, 18); *Павло був трохи знайомий з друкарською справою... І тепер одразу пригадав порядок роз-*

ташування цегів: складальний, стереотипний і цинкографія (Кучер, Голод, 1961, 68).

ЦІНКУВАЛЬНИЙ, а, е, мет. Признач. для цинкування.

ЦІНКУВАННЯ, я, с., мет. Дія за знач. цинкувати. *В сучасній вітчизняній промисловості широко застосовують так звані системні покриття: цинкування..., лудіння* (Цікава хімія, 1954, 52).

ЦІНКУВАТИ, үю, үсш, недож., перех., мет. Покривати поверхню металу, металевого впробу тонким шаром цинку для захисту їх від корозії.

ЦИНОБРА, н, ж., заст. Кіновар. *А якщо трапиться мені ще що-небудь прислать до вас, то підписуйте ви самі мою фамілію, циноброю, бо мені не можна* (Шевч., VI, 1957, 62).

ЦИНОВИЙ, а, е, заст. 1. Олов'яний. *Латин, так дома спорядивши, ..Собі убори добирає: Плащем з клеїонки обернувся, Циновим гудзем застебнувся, Па голову взяв капелюх* (Котл., I, 1952, 171).

2. Цинковий. **ЦИНОВКА**, и, ж. Цупкий плетений виріб із соломи, очерету і т. ін. *Отаман підняв циновку з одного шалтика, де було повно... риби, подавав вербівцям ножі, і вони почали зжиріть луска з риби* (П.-Лев., II, 1956, 222); *Волода швидко оглянув кімнату. Вона була застелена циновками* (Донч., III, 1956, 314); *Найпопулярнішим виробом з бамбука в в'єтнамській циновка* (Наука..., 10, 1973, 48).

ЦИНУБЕЛЬ, я, ч., спец. Столярний інструмент, рубанок з зубчастим залізком, вживаний для надання шорсткості склеюванам поверхням. *Щоб збільшити міцність склеюваного шва, великі поверхні після фругування бажано обробити спеціальним рубанком — цинубелем, який робить їх шорсткими* (Гурток «Умілі руки...», 1955, 59).

ЦИРК, у, ч. 1. У Стародавньому Рьмі — місце, арена для кінних змагань, а пізніше — боїв гладіаторів та інших видовищ. *По містах Провансу зберегалися старовинні, ще з часів римського панування, цирки, де й досі, раз на два тижні, здається, відбуваються бої биків* (Рильський, Дал. небосхил, 1959, 70); *Був то одим із п'яти, зброєносній Мінерві відданий Днів, коли перші бої в цирку кривавлять пісок* (Зеров, Вибр., 1966, 333); *Християн хавали по першому підозрінню і віддавали в цирку хижакам або палили замість смолакинів по цісарських садах* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 152).

2. Вид театрального мистецтва, який включає акробатику, еквілібристику, жонглювання, клоунаду, дресировання тварин і т. ін. *Василькові теж цікаво було слухати оповідання Ігоря про трамвай і тролейбуси, про зоопарк і цирк...* (Донч., V, 1957, 57); *Цирк на льоду — чи не найоригінальніший у цирковому мистецтві. В ньому переплелися елементи балету, фігурного катання і цирку* (Веч. Київ, 14.XII 1968, 4); // перен., розг. *Всяке сенсаційне видловще. — Ну й цирк! — гукнуло Оверкове козацтво* (Ю. Янов., II, 1958, 172).

3. Заклад, який влаштовує вистави цього виду мистецтва. *Мені стало невимовно шкода її, так як було шкода малих дітей в цирку, коли вони показують чужим людям свої тоненькі виламани тілця* (Л. Укр., III, 1952, 600); *Матрос Шурка з Молдаванки був неабиякий іздець: змалку він навіть мріяв стати найзником у цирку Чінізеллі* (Смолч., V, 1959, 790); // Приміщення, що має вигляд круглого будинку з амфітеатром для глядачів і ареною в центрі для таких вистав. *Він був у чудесній настрій. Насистував валкс, який тепер шодня грали у цирку, і був чоботом в чобіт, як полковий: офіцер* (Коцюб., II, 1955, 373); // Присутні на такій виставі

ві; глядачі. Великий цирк безліч разів викликає гімнастів (Ю. Янов., II, 1958, 139).

4. геол. Природна чашоподібна улоговина на схилах гір. Долини розвіювання [в пустині] відзначаються своєрідним характером: вони мають дуже стрімкі схили. Долини кінчаються і починаються закругленими цирками з прямою стінами (Журс заг. геол., 1947, 86); // Своєрідна кільцева гора, характерна для рельєфу Місяця. Великі кільцеві гори Місяця назвали цирками, менші — кратерами (Знапня., 4, 1966, 2); Цирки і кратери Місяця дуже мало схожі на кратери земних вулканів (Астр., 1956, 77).

△ Льодовиковий цирк — улоговина у вигляді амфітеатру, в якій утворюється льодовик.

ЦІРКА, н, ж., діал. Мережка, що складається з елементів, які нагадують літеру «к»; використовується перев. для прикраслення рукавів святкової жіночої сорочки. Вишивають [дівчатка] шовками гарні-прегарні хустиночки, прибирають цирками сорочки (У. Крач., Вибр., 1958, 409).

ЦІРКАТИ, аю, аеш, недок., розм. 1. Сплювувати крізь зуби; чвиркати. Фронтівки.. перекидалися жартами, підозріло позирали на статечних дядьків, зневажливо — на дівчат і циркали через губу під ноги (Смолянч, Мпр., 1958, 177).

2. При доїнні витискувати струмінь молока.

3. Те саме, що сюрчати 1. Стрибають, циркають і квочуть між кущами Дрозди (Рилський, Поеми, 1957, 221).

ЦІРКАЦТВО, а, с., розм. Виконання чого-небудь з трюками і прийомами, звичайними в цирку. Прикро вражає захоплення [у танці] циркацтвом, що свідчить про несмак і незнання природи народного танцю (Мист., 6, 1955, 21).

ЦІРКАЧ, á, ч., розм. Артист цирку. Колись він бачив циркача, який тягав з усіх кишень гроші, хоч він їх туди й не клав (Збан., Курил. о-ви, 1963, 21); Шеф іноді дивився на наші вправи, виказуючи знання спорту. Чорт же його відав, що він був свого часу циркачем і навіть влаштувався змаганням атлетів! (Ю. Янов., II, 1954, 23); *У порівн. Помбух, як добрий циркач, пірнув пудельними руками у вороги і подав головобучку книгу (Ле, Міжгір'я, 1953, 175); // перен. Спритна людина, здатна на будь-які витівки.

ЦІРКАЧКА, и, ж., розм. Жін. до циркач.

ЦІРКНУТИ, ну, неш, док., розм. Одвокр. до циркати.

ЦІРКОВИЙ, á, é. Прикм. до цирк. [К р у с т а:] Як то там гукають християми на цирковий аренак проти звірів? (Л. Укр., II, 1951, 405); Радісне утвердження життя, оптимізм, висока фізична культура і художній смак — всі ці риси, що ними відзначається радянське циркове мистецтво, принесли йому всенародне визнання (Літ. газ., 20.XII 1960, 4); Багато міст, містечок, сіл звидів Яким, мандруючи з цирковою трупкою (Ков., Світ., 1960, 16); // Такий, як у цирку, у циркачів. Необхідно на повному ході спуститися за борт шлюпку з людьми. Це надзвичайно трудна справа. Такий спуск вимагав циркової вправності (Трубл., Шхуна., 1940, 227).

ЦІРКОН, у, ч. Мінерал перев. бурувато-жовтого, червоно-бурого до чорного, оранжевого і зеленкуватого кольору, сплікат цирконію; використовується в ювелірній справі і техніці. Алмази зосереджуються у розсипах разом з цирконом, хромітом та ільменітом (Наука., 12, 1960, 15).

ЦІРКОНІЄВИЙ, а, е. Стос. до цирконію: який містить цирконій. В руслі пересохлої річки Самоткань геологи знайшли різні корисні мінерали. Потім їх су-

проводила ще більша вдача: вони виявили титанові і цирконієві розсипи (Веч. Київ, 1.VI 1968, 3); Для високовольтних ізоляторів застосовують цирконієвий фарфор (Розповідь..., 1970, 76).

ЦІРКОНІЙ, ю, ч. Хімічний елемент, сріблясто-білий метал; використовується в техніці. Велике значення має відкриття родовища цирконію в морських розсипах третинного віку (Розв. науки в УРСР..., 1957, 267); Цирконій є досить поширеним у земній корі елементом, але він дуже розпилений (Заг. хімія, 1955, 582).

ЦІРКОНОВИЙ, а, е. Стос. до циркону; який містить циркон. Робота лабораторії по впровадженню.. цирконових фарб була удостоєна диплома першого ступеня на Виставці досягнень народного господарства СРСР у 1960 році (Веч. Київ, 25.VI 1961, 3); Унікальну продукцію випускає Красноармійський динасовий завод — цирконові стакани для безперервної розливки сталі (Роб. газ., 14.VII 1965, 1).

ЦІРКОРАМА, и, ж. Кіно з екраном, який оточує зал для глядачів; // Кінотеатр з таким екраном.

ЦІРКОРАМНИЙ, а, е. Стос. до циркорам.

ЦІРКУЛ, у, ч., діал. Округ; волость. А був він [комісар] у циркля сил, Трохи не старості рівня (Фр., X, 1954, 286).

ЦІРКУЛЮВАТИ, ює, недок. 1. Здійснювати рух по колу; обертатися. Зокрема, вітамін В₁₂ бере участь у процесах кровотворення, активізує білковий обмін, сприяє утилізації тканинами амінокислот, що циркулюють у крові (Наука., 12, 1956, 19); Щоб всесвідні супутника підтримувалась постійна температура, азот весь час циркулює (Наука., 8, 1958, 15); // розм. Регулярно переходити з одного місця в інше, з одних рук у другі. Необхідно, щоб по каналах цих баз, магазинів, крамниць безупинно циркулювали товари від місць виробництва до споживача (Рад. Укр., 13.XII 1946, 2).

2. мор. Описувати криволінійний шлях (про судно).

ЦІРКУЛЮЮЧИЙ, а, е. Діспр. акт. теп. ч. до циркулювати. Основа функція органів кровообігу (серця і судин) полягає в рівномірному постачанні різним органом і тканинам поживних речовин та кисню, що доставляється циркулюючою в них кров'ю (Профіл. захвор., 1955, 155); Щоб дійсно циркулююча грошова маса наповнювала завжди сферу обігу до належного ступеня насиченості, кількість золота і срібла, що є в кожній країні, повинна бути більша за ту, яка потрібна для фактичного виконання монетної функції (Маркс, Капітал, т. I, кн. I, 1952, 137).

ЦІРКУЛЯР, а, ч. Письмове розпорядження, наказ директивного характеру, що його надсилають підвідомчим установам або підлеглим службовим особам. — Написав [віце-губернатор] циркуляра, щоб ми.. збирали всякі відомості про те, як живуть малороси, які у їх земчі (Мирний, IV, 1953, 372); — Приходжу ближче, народу купа, а возний усередині виштурє циркуляр із губернії: панам за панцину призначена заплава (Фр., VII, 1952, 22); Валуський циркуляр 1863 року про заборону друкувати книги і журнали українською мовою не дав тих результатів, яких чекав царський уряд (Життя К.-Нарого, 1957, 39); — Який там секрет?! Це й тебе стосується, — відтовів Євген Панасович, відвляючись в листочок цигаркового паперу, густо подзьобаний чорним работнім латер друкарської машинки. — Це ніби циркуляр з губолітосвіти, щоб розгортали серед населення роботу (Речм., Весн. грози, 1961, 84); *Образно. [В а л я:] Даню, ти що — драгтися зі мною? Думаш, Валя — якийсь циркуляр? Ходяча революція? (Мокр., П'єсн, 1959, 206); // зает. Послання, звернення. [С е л і м:] Я вже заготував циркуляр до крамарів про пожертвування цукерок на користь дітей

селян неврожайних округів. (Виймає папірець). Прочитайте. [З о я:] Навіщо? Нехай уже вони читають, а я підпишу... Тут усе написано? (Сам., II, 1958, 196).

ЦИРКУЛЯРКА, и, ж., розм. Те саме, що **Циркулярна пилка** (див. циркулярний²). — Що фабричка? Нусте діло. Млинок, простий водяний млинок, а до валу причепити ремінь, а той ремінь буде обертати пару циркулярок (Фр., III, 1950, 390); Підходячи до заводу, Роман уже зрозумів, що завод справді не працював: не гуляли парові молоти в ковальському цеху, не вищали циркулярки в стolarsькому... (Головка, II, 1937, 614).

ЦИРКУЛЯРНИЙ¹, а, е. Який розспається як циркуляр, с циркуляром. [Б е й:] Ага, значить, були й гранати... Запишіть: він признався... А чому се вам пришло бомби й гранати? [С е л і м:] На циркулярне запрошення, яке zesлаła мені написати крамарям ваша дружина (Сам., II, 1958, 211).

ЦИРКУЛЯРНИЙ², а, е. спец. Який має форму кола; круглий. Циркулярний ніж.

Циркулярна пилка — машина для розпилювання дерева, в якій ріжучою частиною с круга шилка. Електростанція працювала не весь час. Навелено беріг воду, турбіна працювала тільки тоді, коли треба було пустити циркулярну пилку на будівництві, щоб приготувати ліс (Скл., Хазяїн, 1948, 218).

ЦИРКУЛЯРНИЙ³, а, с, діал. Прикм. до циркул. — Уже то я, — в задумі мовив пан, — пару разів говорив з паном циркулярним старостою про того Дум'яка (Фр., VIII, 1952, 54).

ЦИРКУЛЯРНО, присл. У вигляді циркуляра, циркуляром.

ЦИРКУЛЯРЧИК, а, ч. Зменш.-пестл. до циркуляр. **ЦИРКУЛЯЦІЙНИЙ**, а, е, спец. 1. Який здійснюється, відбувається по замкненому колу; коловий. Технологічний процес, при якому речовини, які не прореагували, відокремлюються від продуктів реакції і знову повертаються в реакційний апарат, називається циркуляційним (Хімія, 9, 1956, 67); На сусідній планеті [Марсі] відбувається циркуляційні процеси великих масштабів. Рушійною силою їх, як і на Землі, є сонячне тепло (Рад. Укр., 22.IX 1956, 3).

2. Такий, у якому або по якому відбувається круговий рух чого-небудь. Циркуляційний насос; Циркуляційна піч; Циркуляційні труби.

ЦИРКУЛЯЦІЯ, і, ж. 1. Дія за знач. **циркулювати** 1. До висоти приблизно 12 кілометрів простягається тропосфера, де відбувається циркуляція повітря, що визначає погоду (Наука., 2, 1957, 13); При виконанні фізичної роботи, що супроводжується посиленням циркуляції крові, хвилинний об'єм [серця] значно зростає (Курс патології, 1956, 204); Дно океанське вивчали [радянські вчені]. Брали планктон, вивчали циркуляцію вод, будову земної кори (Гоичар, Тронка, 1963, 198).

Δ **Циркуляція атмосфери** — сукупність повітряних течій в атмосфері, що виникає внаслідок нерівномірного розподілу атмосферного тиску і температури на земній поверхні. Метеорологічні спостереження спростували колишні уявлення про будову і циркуляцію атмосфери у високих широтах (Видання геогр. відкр., 1955, 12).

2. мор. Крива, яку описує судно при відхиленні руля на який-небудь кут. Описавши циркуляцію, крейсер ліг на новий курс (Рад. Укр., 23.II 1969, 2).

ЦИРКУЛЬ, я, ч. Інструмент, що складається з двох піжок, з'єднаних на одному кінці шарніром для розхляпання їх на потрібну відстань; застосовується для вкреслювання кіл і вимірювання довжини ліній. Ще старогрецькі математики із школи Евкліда знали фігури, які можна побудувати за допомогою циркуля та лінійки (Знашя., 4, 1966, 22); Всі ткачі по черзі дають роботу

на розгляд. Конторщик розглядав з лупою і циркулем (Л. Укр., IV, 1954, 210); На карті було накреслено циркулем три відповідних концентричних кола (Трубіл., Шхупа., 1940, 142); // у знач. присл., розм. Нагадуючи формою такої інструмент. — Та це ж не кінь, а «Лев»... — Іде той «лев» — у нього задні ноги циркулем, з ока тече якась слизота, і ребра в його поверх шкуру вже стирчать (Вишня, I, 1956, 54); // Землемірний інструмент: подібної форми. Віддали вимірюють різними способами: рулеткою, мірною стрічкою, землемірним циркулем (Фіз. геогр., 5, 1956, 14); Семен стояв із великим дерев'яним циркулем, що мав ріно два метри міри (Ю. Янов., Мир, 1956, 189).

ЦИРКУЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до циркуль. Циркульна ніжка; Циркульна голка.

2. Який має форму кола; який с частиною круга. Циркульна арка.

ЦИРКУМФЛЕКС, а, ч., лінгв. Один з видів музичного наголосу на довгому складі (всхідно-спадний у грецькій мові, спадний у балто-слов'янських). Циркумфлекс — один з двох інтонаційних різновидів індоєвропейських і найдавніших слов'янських довгих голосних і дифтонгів, який тепер прийнято позначати знаком (~) над відповідним складом слова (Сл. лінгв. терм., 1957, 211).

ЦИРКУМФЛЕКСНИЙ, а, е, лінгв. Прикм. до циркумфлекс.

ЦИРКУМФЛЕКСОВИЙ, а, е, лінгв. Те саме, що циркумфлексний.

ЦИРОЗ, у, ч., мед. Розростання в якому-небудь органі щільної сполучної тканини, що порушує його функції. Цироз печінки може виникнути в результаті різних процесів. Так, наприклад, до цирозу можуть привести тривалі розлади кровообігу печінки, які супроводжуються звищали застою крові в ній (Курс патології, 1956, 302); Цироз — страшне лихо у вітчарстві. Від нього гинуть десятки, іноді сотні тисяч овець (Хлібороб Укр., 10, 1969, 10).

ЦИРУЛИК, а, ч., заст., діал. Цирульник. — А Мафтей ваш? — Він... коли казав, що мусить ще в село піти, прийде пізніше. Може, до цирулика пішов голитися (Коб., III, 1956, 537); — Кажу, що покликано мене до війська. — То обстричи [обстригни]? — здогадався цирулик. — А що ж? (Март., Тв., 1954, 205); Цирулик почав розглядати рани і, запевно, мусив признати в душі, що перев'язка зовсім не була така лиха, як думав зразу (Фр., VIII, 1952, 347).

ЦИРУЛИЦЬКИЙ, а, е, заст., діал. Прикм. до цирулик. Тим часом молодший видобув. цирулицькі кліщики, старі і порядно заржавілі (Фр., IV, 1950, 498).

ЦИРУЛЬНИЙ, а, е, заст. Прикм. до цирульницький. У Києві [XVII ст.] існували цези: кравецький, ковальський, шевський, цирульницький, кушнірський, а також стрільницький, лучницький та ін. (Іст. УРСР, I, 1953, 285).

ЦИРУЛЬНИК, а, ч., заст. Перукар, який також виконував деякі обов'язки лікаря (пускав кров, ставив п'явки і т. ін.). Цирульник, стрибаючи то ліворуч, то праворуч, підоложував панські чоки і підправляв пишні невеличкі бачки (Ів., Тарас. шляхч., 1954, 49); Від'їздили лікарі, цирульник склав свій інструмент пускати кров, розійшлися по селу бабки й знахарі (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 287); — І в Ізмаїл-місті теж побував. Там мене тупок у ногу влучив. Казав цирульнику, що кия сама мусить вийти, а вона цюць і босі сидить (Кочура, Зої. грамота, 1960, 40); * Образно. З женця, що зажинає при корені, глазують, що він «цирульник» (Смолянч, I, 1947, 117).

ЦИРУЛЬНЯ, і, ж., заст. Приміщення, в якому працював цирульник; перукарня. Сам він був середнього

зросту, не те, щоб гладкий, але при тілі, вбирався цистою, як до містечка поїде, то й кучері там в циркульні накрутять (Мур., Бук. повість, 1959, 9).

ЦИСТА, и, ж., біол. Цупка оболонка, що утворюється навколо деяких найпростіших організмів за несприятливих зовнішніх умов або в певні моменти їх життєвого циклу, а також одноклітинний рослинний або тваринний організм, тимчасово вкритий щільною оболонкою. При висиханні водойм тіло амеб вкривається щільною оболонкою — утворюється циста (Зоол., 1957, 9); Змусь нематода в ґрунті у вигляді яєць, набитих у материнську шкурку, яка перетворюється на... цисту (Шкідл. і хвор. рослин, 1956, 181); Життя у латентному стані — у спорах, сім'ях або цистах — може зберігатися невизначений час, можливо і геологічні віки (Вибір. праці В. І. Вернадського, 1969, 238).

ЦИСТЕРНА, и, ж. 1. Сховище, резервуар для води та інших рідин. Одна з найраніших вироблень III—II ст. до н. е. була відкрита в Тірітаці. Вона складалася з двайльної площадки, .. де переробляли виноград, і ґрунтової у землю чотирикутної резервуара — цистерни місткістю приблизно 5000 літрів (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 280); // Великий резервуар (перев. циліндричної форми) для зберігання нафти, масла, гасу, спирту і т. ін. Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерни, вогонь торкнувся спирту, і легка блакитна змарка вся попливла над ним (Кочуб., II, 1955, 91); Вій з німецькою вартою був короткий, і страшної сили вибух струсив повітря, дві ночі ворли нафтові цистерни і словище (Рибак, Час., 1960, 270); * У порівн. Раптом за дверима, лунко, наче в цистерні, вдарив кулемет (Гончар, III, 1959, 259).

2. Металева посудина циліндричної форми, закріплена в горизонтальному положенні на автомобілі або на залізничній платформі, для перевезення рідин, газів і т. ін. Амак зберігають і транспортують у спеціальних.. цистернах для скраплення газів, розрахованих на тиск 20 атмосфер (Колг. Укр., 2, 1957, 21); [О г н в:] Розвідникам моєї тридцятої дивізії повідомив партизан, що за останні десять днів прийшло п'ять ешелонів цистерн на Колоколя (Корн., II, 1955, 24); Деякий час назустріч нам ще жчали потужні цистерни — з бензином, молоком, вином — приватні фірми не люблять затримок через метеорологічні причини (Дмит., Там, де сяє..., 1957, 91); [К о р ш у и:] Все гаразд, товаришу командире! Ешелони пустили до господа-бога. Сороч цистерн бензину... (Мокр., П'єсн, 1959, 165); Коли пожежна цистерна почала, Дорошенко вийшов на шлях (Гончар, Тронка, 1963, 207); * Образно. — М-да... Умеу-у... Не корова буде, а цистерна з молоком... (Допч., VI, 1957, 148).

ЦИСТИТ, у, ч., мед. Запалення слизової оболонки сечового міхура, що здебільшого спричиняється бактеріями (кишковою паличкою, стафілококом, стрептококом).

ЦИСТОСКОП, а, ч., мед. Прилад у вигляді металевої трубки (катетера) з оптичною й освітлювальною системою, що вводиться в сечовий міхур для його дослідження. Лікар увесь час бачить, що відбувається у сечовому міхурі оперованого. Візуальний контроль здійснюється універсальним цистоскопом із змінною оптикою (Знання., 5, 1967, 27).

ЦИСТОСКОПІЯ, і, ж., мед. Метод дослідження порожнини сечового міхура шляхом безпосереднього його огляду за допомогою цистоскопа.

ЦИСТРА, и, ж. Старовинний струнний щипковий музичний інструмент, схожий на сучасну навіовальну маудоліну, що був поширений у Західній Європі до XIX ст.

ЦИТАДЕЛЬ, і, ж. 1. Споруда фортечного типу всередині давніх міст; найбільш укріплена частина фортеці, пристосована для самостійної оборони. Всередині південно-східної ділянки стін (Херсонеса), перетвореної в цитадель римського гарнізону, будується казарма (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 308); Оборонні стіни, башти, церкви і відкриті розкопками окремі будинки дають повне уявлення про місто, порт і цитадель Суґдеї (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 595); Кафіфа поділялася на три частини: фортецю, або цитадель, місто й передмістя (Тулуб, Людолови, I, 1957, 188); // Фортеця взагалі. Є на Буковині Хотинська фортеця, змурована в XIII сторіччі. Славнозвісна цитадель упродовж віків витримала не одну облогу (Рад. Укр., 3-І 1971, 4); Будинок, густо оточений деревами, стіляв оstonoнь і своїм високим шпилем та баштами нагадував середньовічну цитадель (Кир., Вибр., 1960, 27); // зст. Фортеця споруда, використана як в'язниця. — Аж ось потрапився я в неволю. Мучили.. в цитаделі цілих два роки і засудили на десять літ каторги (Фр., I, 1955, 328); — Я ще не знав докладно змісту книги, але знав, що написано її в казематі царської цитаделі великим в'язнем Чернишевським (Кол., Терон., 1959, 225).

2. перен. Головний опорний пункт (центр) будь-якої організації (політичної, ідеологічної і т. ін.); твердиня. Відтоді, як В. І. Ленін закликав у місті над Невою надійти основи майбутньої пролетарської Комуністичної партії, воно стало цитаделлю революції (Цюпа, Україна., 1960, 39); Шепкинські традиції жили і множилися у Московському Малому театрі — цій цитаделі російського сценічного реалізму (Минуле укр. театру, 1953, 28).

ЦИТАДЕЛЬНИЙ, а, е. Прямк. до цитадель. — Владку, — сказав Начко, коли вже наближалися до Гончарської вулиці стежкою від цитадельної гори, — як думаєш, дуже нас буде цілувати Войцехова, коли нас побачить по таким довгим гулянням? (Фр., VI, 1951, 151).

ЦИТАТА, и, ж. Точний, дослівний уривок з якогонебудь тексту. Розсердив мене «Вісник», поробивши з моєї статті цитати тільки про Стефаніка і зовсім поминувши мою характеристику Ваших творів (Л. Укр., V, 1956, 37); На такі диспути кожна церква запрошувала найкращих промовців і найдосвідченіших богословів та старанно обмірковувала кожен доказ, кожну цитату з святого письма (Тулуб, Людолови, I, 1957, 152); Говорити цитатами — це була його спеціальність. Переважно він цитував бульварні романи, написи на кінематографічних фільмах і підписи під ілюстраціями до Пушкіна і Лермонтова (Рильський, Бабине літо, 1967, 98); // Уривок мелодії, музичного твору. Дуже часто у музиці до кінофільмів використовуються цитати: відомі мелодії зв'язуються з метою встановлення образно-асоціативного зв'язку (Мист., 3, 1959, 27).

ЦИТАТКА, и, ж. Зменш.-пестл. до цитата. [Р о д і о в:] Я просив вас цитатку про дисципліну. Знайшли?.. [С т р у н а:] А може, без цитатки обійдеться?.. (Корн., Над Дніпром, 1960, 31); [Я р ч у к:] Ти що тут наодиноці розважасися? [В а с и:] Та стенографістка твоя... цитаткою тут мене одною стукнула (Мик., I, 1957, 377).

ЦИТАТНИЙ, а, е. Стос. до цитат. У спірку п'яфосно-критичну Він докидав цитатний жар! слав умішчу іронічну (Мал., Серце., 1959, 223); // Який складається з цитат. Цитатний матеріал; // Обмежений цитатами, який ґрунтується тільки на цитатах. Цитатний спосіб доведення.

ЦИТАТНИК, а, ч., розм. Той, хто догматично використовує цитати. Старший лісничий все ще поспізував. — Дивлюся на вас і думаю — дитя. Ви — дитя. Хто ж

не знає цих цитат? Але життя і цитати — різні речі. У нас пройшла мода на цитатників (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 173).

ЦИТАТНИЦТВО, а, с., розм. Догматична пристрасть до цитат. Вивчення творів В. І. Леніна є основою підвищення теоретичного рівня істориків і одним із засобів подолання догматизму, цитатництва, абстрактності, які ще мають місце в історичній науці (Укр. іст. ж., 2, 1960, 21).

ЦИТАЦІЯ, ї, ж. Дія за знач. цитувати. Досить часто звертання Шевченка до цитатці з гоголівських творів, до образів великого російського майстра слова свідчить про міцні зв'язки Шевченка з художніми творами Гоголя (Мовозн., XVII, 1962, 38); // Наведені цитати як результат цієї дії. Тамара оточе говорила про поезію і судила про неї не по-дилетантськи. Неточні цитатці, замінені наспіх рядки — того Ярослав уникав при ній. Вона судила теверзо, жорстоко, але не холодно (Мушк., Дешь..., 1967, 156).

ЦИТВАРНИЙ, а, е: Цитварний полін — лікарська багаторічна напівкущова рослина родини складноцвітних; Цитварне сім'я — суцвіття цієї рослини, що містять речовину сапоніну і в здрібненому вигляді застосовуються як глістогінний засіб.

ЦИТО... Перша частина складних слів, що відповідає значенню слова клітина, напр.: цитоекологія, цитогембріологічний, цитокінез і т. ін.

ЦИТОВАНИЙ, а, е. Діспр. пас. мін. ч. до цитувати. Думка В. Іванова, висловлена в цитованій вище його статті про те, що специфічним предметом і специфічним змістом мистецтва є жива дійсність, або дійсність в живому виді, видається хоч і дуже загальною, але цілком вірною (Талант..., 1958, 56); Укладачі книжки «Тисяча цитатих виразів» не тільки подають першоджерела крилатих виразів, але й ілюструють прикладами з різних творів української літератури, де зустрічається той чи інший вираз (Вітч., 11, 1964, 205); // цитовано, безос. присудок. сл. Пушкін і Шевченко... Дві різні людські долі... Які несподі були у них дитинство та юність! Російська сім'я, де говорено французькою мовою, цитовано Вольтера й Дарвіна... Вбога сільська хата... Під'яремна праця батьків... Убожество на лоні прекрасної української природи... (Рильський, X, 1962, 37).

ЦИТОГЕНЕТИКА, и, ж. Розділ генетики, що розглядає явища спадковості на клітинному рівні. Протягом останніх 4—5 років розвинулась нова велика галузь науки, яка дістала назву цитогенетики людини. Вона вивчає особливості будови й зміни хромосом при певних захворюваннях (Наука..., 7, 1965, 18); Тепер цілком очевидно, що пошуки зв'язків аномалій хромосом з вадами розвитку людини є однією з найважливіших проблем цитогенетики (Наука..., 3, 1975, 36).

ЦИТОГОНІЯ, ї, ж., біол. Розмноження клітин, що відбувається шляхом поділу одноклітинних, споруютьворення і статевого розмноження.

ЦИТОДІАГНОСТИКА, и, ж., мед. Розпізнавання хвороби способом мікроскопічного дослідження клітинних елементів тканини тіла.

ЦИТОЛІЗ, у, ч., біол. Руїнування клітин шляхом цілковитого або часткового їх розчинення, що спостерігається як у нормальних умовах, так і при різних хворобливих процесах.

ЦИТОЛІЗИН, у, ч., біол. Речовина, яка утворюється в крові при введенні в організм чужорідних клітин.

ЦИТОЛОГ, а, ч. Фахівець з цитології. Обмінні процеси в живому організмі привертають неослабну увагу дослідників — біологів, вірусологів, цитологів, генетиків (Знання..., 7, 1965, 9); Вчені-цитологи зуміли довести,

що спадкові задатки організму (гени) зосереджені в ядрі клітини — в хромосомах — і розподілені вповодов хромосом, мов ті намистини, нанизані на тонку нитку (Наука..., 3, 1967, 35).

ЦИТОЛОГІЧНИЙ, а, е. Стос. до цитології. Я досліджував потовщені корені кукурудзи не лише з анатомічного боку, а й з цитологічного (Вибр. праці М. Г. Холдного, 1970, 127); Цитологічний метод — це комплекс мікроскопічних методик, які дозволяють вивчати явища і процеси, що відбуваються в клітинах рослинного організму (Вироби. енци. сад., 1969, 419).

ЦИТОЛОГІЯ, ї, ж. Наука про будову, розвиток і функції клітин рослинних і тваринних організмів. Завдяки винайденню світлового мікроскопа з морфології виділилася цитологія як наука про клітину..., пізніше — гістологія... як наука про тканини (Вісник АН, 6, 1976, 41); Успіхи цитології дали змогу збагнути прихований від очей механізм передачі спадкових задатків (Наука..., 3, 1967, 36).

ЦИТОМОРФОЗ, у, ч., біол. Сукупність змін клітин у живому організмі.

ЦИТОПЛАЗМА, и, ж., біол. Позаядерна частина протоплазми рослинних і тваринних клітин. Синтез білка здійснюється всередині чи навколо ядерця і в дрібних гранулах цитоплазми (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 66); Слід вказати, що в численних дослідках на амебах... при перехресному пересаджуванні їх ядер з цілковитою певністю показано, що цитоплазма, яка не містить у собі ні хромосом, ні генів, має здатність передавати ознаки спадкової теж стійко, як і ядро (Ком. Укр., 3, 1963, 58).

ЦИТОТОРІЗМ, у, ч., біол. Явище взаємпритягування або взаємодіючого вивчання клітин.

ЦИТОХІМІЯ, ї, ж. Наука про хімічні процеси, що відбуваються в живій клітині.

ЦИТРА, и, ж. Струнний щипковий музичний інструмент у вигляді скрипки з фігурними обрисами і грифом з металевими ладами. Ідеалом у Демидова було купити собі цитру у навчитися грати (Мак., Енбр., 1954, 56); Б'є дзігар поважно й мило, Цитра, — чується мені, — Почина сама бриніти, І сиджу я, мов у сні (Л. Укр., IV, 1954, 127).

ЦИТРАЛЬ, ю, ч., зім. Жовтувата рідина з міцним лимонним запахом, що є складовою частиною лимонної, вербенової, імбирної та іншої ефірної олії; застосовується в парфюмерії і медицині. Вчені Інституту органічної хімії Академії наук УРСР перетворили скипідар — продукт переробки соснової живиці — на цитраль, що є вихідною сполукою для синтезу вітамінів А, Е і К (Знання..., 8, 1968, 21); Введений в культурну полин лимонний дає в [Лікитському] саду дуже дешево і водночас цілком сировину для одержання цитралю (Рад. Укр., 18.IX 1975, 4).

ЦИТРАМОН, у, ч. Лікарський препарат у вигляді таблеток, що містять аспірин, фенацетин, кофеїн, какао, лимонну кислоту, цукор; вживається при головних болях, невралгії.

ЦИТРАТ, у, ч. Рідкісний мінерал — сіль лимонної кислоти. Дослідження показали, що речовиною, яка надзвичайно енергійно зв'язує аміак в екстрактах печінки, є цитрат (Укр. біох. ж., XXI, 2, 1949, 176).

ЦИТРИН, у, ч., мін. Прозорий різновид кварцу жовтого кольору, який у шліфованому вигляді схожий на золотистий топаз. Забарвлений у різні відтінки фіолетового кольору [кварц] має назву аметисту, жовтий — цитрин (Курс заг. геол., 1947, 54); Але загальною в казковий Карадаг, цей древній останець вулкана. Тут ви зустрінете і смугастий халцедон, і різнокольорові агати, і ніжно-фіалкові аметисти, і лимонно-жовті цитрини (Знання..., 2, 1967, 7).

ЦИТРИНА, н, ж. Те саме, що лимон. Під нами бігли до моря цвітучі цитрини, а помаранчі наче зірками обліпили чорні корони (Коцюб., II, 1955, 418); За вікнами сніг, а тут у бочках зелені цитрина (Рибак, Пересел. Рада, 1948, 25); Другий полковник потиснув руку третьому. Його обличчя скривилося, як від цитрини (Ю. Янов., I, 1958, 203); *У пориві. Від місяця, жовтого і зморщеного, як цитрина, тягнувся на схід ледве помітний багряний хвіст (Рибак, Повний день, 1937, 186); Сухоряже, наче видавлена цитрина, обличчя офіцера розплилося в її очах червоною плямою (Ю. Бедзик, Полк..., 1959, 125).

ЦИТРИНІВКА¹, н, ж. Старовинний сорт груші народної селекції, що формою нагадує лимон; лимонка.

ЦИТРИНІВКА², н, ж. Горілка, настояна на шкірках цитрини; лимонілка. Знімають цедру з 6 свіжих лимонів (цитрин) і настоюють в бутлі протягом 24 год. на 3 л міцної горілки. Цитриніаку розливають в пляшки і закупорюють (Укр. страви, 1957, 370).

ЦИТРИНКА, н, ж. Зменш. до цитрина.

ЦИТРИННИЙ, а, е. Те саме, що цитринний. Горді пальми. Думні лаври... Манячливий кипарис. Океан тропічних квітів... Ще й ц віте цитринний ліс... (Крим., Вибр., 1965, 39).

ЦИТРИНОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до цитрина. Насамперед [на Капрі] — виноград. Рядом з ним садки, повні помаранчевих і цитринових дерев (Коцюб., III, 1956, 332); Він жалісно глянув на жовтаву рідину, в якій плавали цитринові зерна (Кучер, Чорноморці, 1948, 79); // Який складається з цитрини. Та як пішли у їх магнолії, гранати, Мигдалів пахощі та цитринівий ліс... Не жін він стерпні (Мицк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 109); // Вигот. з соку цитрини. [Р а ф а л ь с ь к и й:] Дайте-но мені з цитриновим сиропом (Щ с потроху воду) (Коч., II, 1956, 272).

△ **Цитринова кислота** — те саме, що Лимонна кислота (див. лимонний). Валуни висловили думку, буцімто цитринову кислоту роздають для того, щоб легше було людям голодом мурити (Гашек, Пригоди. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 520).

2. Кольору шкірки стиглих плодів цитрини; світложовтій. Ліс осінньої пори був наче ковачий з ясної міді, у цитринові мантії вбралися куці голоду, золоті шапки зодягла береза (Ю. Янов., Мир, 1956, 149).

ЦИТРИНОВО. Присл. до цитринний 2. Сонце, в небі цитриново, молоді зорі! (Перв., I, 1947, 73).

ЦИТРИСТ, а, ч. Музикант, який грає на цитрі.

ЦИТРОВАНІЛІН, у, ч. Порошок від головного болю, до складу якого входить пірамідон.

ЦИТРОВАНІЛЬ, і, ж. Те саме, що цитрованілін.

ЦИТРОН, у, ч., бот. 1. Вічнозелена субтропічна цитрусова рослина (кущ або деревце) родниці рутових з великими жовтого або жовтогарячого кольору плодами, схожими на лимони. Ти знаєш край, де скрізь цвітуть цитрони, Де померанці золотом блищать (П. Куліш, Вибр., 1969, 383); У графській оранжереї, крім пальм і цитронів, росла туя — дерево життя (Донч., III, 1956, 43); До цитрусових належать вічнозелені дерева та куці тропічного і субтропічного клімату — лимони, апельсини, мандарини, грейпфрути, цитрони та ін. (Колг. енци., II, 1956, 691).

2. Плід цієї рослини.

ЦИТРОНОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до цитрон. Мизась прибіг у садок, до своїх цитринових дерев (Донч., VI, 1957, 140).

2. Кольору шкірки стиглих плодів цитрону; жовтий або жовтогарячий.

ЦИТРУС, а, ч. Субтропічне і тропічне плодове дерево або кущ родниці рутових (апельсини, лимони, мандари-

ни та ін.). — А як там з цитрусами, Микола? Будеш вирощувати? — спитав Уарин (Томч., Закарп. опов., 1953, 67).

ЦИТРУСІВНИК, а, ч. Фахівець з цитрусівництва.

ЦИТРУСІВНИЦТВО, а, с. Вирощування цитрусів як галузь сільського господарства.

ЦИТРУСІВНИЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до цитрусівництва.

ЦИТРУСОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до цитрус. Для захисту теплолюбних цитрусових рослин від зимових морозів їх вирощують тут у траншеях (Рад. Укр., 26.III 1950, 3); // Який складається з цитрусів. Ліворуч простягались цитрусові гаї Псириджинського радгоспу, праворуч сімло неосаяжне море (Трубіл., II, 1955, 106).

2. у знач. ім. цитрусові, пиш. жм., бот. Субтропічні і тропічні вічнозелені плодові рослини, до яких належать апельсини, лимони, мандарини та ін. Наш колгосп освоїв повністю передбачені угодою негодячі землі і за часів їх теж цитрусовими в кількості десятих тисяч штук (Ю. Янов., I, 1958, 301); З нинішнього врожаю колгосп здає державі понад 15 мільйонів штук цитрусових — лимонів, апельсинів, мандаринів (Вол., Сади..., 1950, 119); До цитрусових належать вічнозелені дерева та куці тропічного і субтропічного клімату — лимони, апельсини, мандарини, грейпфрути, цитрони та ін. (Колг. енци., II, 1956, 691).

ЦИТРУСОВОД, а, ч. Те саме, що цитрусівник.

ЦИТУВАННЯ, я, с. Дія за знач. цитувати. Андрій Малишко просто-таки закозакний у Шевченкову поезію. Він не наслідує її, але подекуди вдається до одаєртого цитування й перифразовування (Рильський, III, 1956, 257); Форми і методи використання народнопісенних багатств у творах Лятошинського надзвичайно різноманітні: цитування пісень, оживлення окремих народних піснєвок та зворотів, створення оригінальних тем в дусі народної пісні (Нар. тв. та ест., 2, 1963, 45).

ЦИТУВАТИ, юю, усн, недок., перех. [Наводити звідки-небудь цитату, цитати або цитсь вислів. Не можу допустити, щоб автор не знав цього — він же ж і «*Revue contemporaine*» в оригіналі цитусь, значить, все-таки знав бещо про Європу (Фр., XVI, 1955, 135)]; Аке ж було загальне здивування, коли Леся, цитуючи напам'ять цілі строфи, з захопленням, якимсь своїм, не з підручника, словами, почала відповідати (Ів., Тасмунія, 1959, 92); — Чого ж це я, татуню, будяк? — Будяк! — Будяк до старості цїте... Це ж я вас, батя, цитую (Гоцар, Тронка, 1963, 124).

ЦИТУВАТИСЯ, усться, недок. Пас. до цитувати. Цілоком можливо, що поет читав і статті Блініського, в яких цитувалося це місце (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 177).

ЦИТЬ, виг., розм. Уживається як заклик до тиші, мовчання. Катра припинилася. — Що він таке співає? — спиталася, вожатувилася співу того: — що він співає? — Послужаймо, — кажу, — то й почувлю... Ходім ближче. — Цить! Постривай! — шепоче мені (Вовчок, I, 1955, 203); — Цить, пане гетьмане! Буде й того, що ти знатимеш, — цто був Сомковий катом, — каже Кирило Тур (П. Куліш, Вибр., 1969, 185); В Зоячій балці кроків за сто поперед гострозорий Марко помітив біків, що стояли прир'яті до телеграфного стовпа. — Це Денис, він познав раніше мене, — зашепотів Марко. — Ану, цить... (Тют., Вир, 1964, 9); // Уживається як заборона галасувати, кричати, лягтися і т. ін. — Цить! а то як візьму комеру, то й зуби виштираш, — крикнула Кайдашиха й скочила з місця (Н.-Лов., II, 1956, 290); — Цить! Не верещи! — Коловертський шльоннув його своєю величезною долонею по тім'ю і на-

суму розплющений капелюшок аж до підборіддя (Смолія, II, 1958, 37); // Уживається для того, щоб умовити людину (перев. дитину) не плакати. — *А цить же, Аничко! Та бо не плач!..* (Март., Тв., 1954, 156); — *Чого ти сумний такий? Чоботи порвалися, — плачу. — Цить, кажуть [учитель], у мене зайві є (Теса, 3 книги китти, 1949, 40); Іаєсь халпає, утираючи кулаком слюзи. — Цить, цить! — казав дід (Мирний, I, 1954, 289); Спи, мій маленький! Цить. Зайчик сіренький Спить (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 53); *Образно. *Ой не плач, моє серце, ой цить! Нехай плачуть маленькі діти!* (Вороний, Вибр., 1959, 48).*

ЦІТЬКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. **цітькати**. *В хаті і сінях настала тиша, тільки надворі чулось цітькання і тупіт чобіт. Пан Тугавець почав говорити так учено і гарно, що всі спочатку дослухалися тільки до його двіточка-голосу (Стельмах, I, 1962, 368).*

ЦІТЬКАТИ, аю, ашш, недок., розм. Закликати до мовчання, тиші, забороняти галасувати, кричати і т. ін., вимовляючи слово «цить». *Іноді пробігали пустотливі діти, тоді зтос суворо цитькає на них і вони перелякано замовкає (Тулуб, Людолови, I, 1957, 38); Всі слухали дуже уважно і цитькали на інших, коли ті пробували щось промовити або що (Сміл., Сашко, 1957, 231).*

ЦІТЬКНУТИ І ЦІТЬНУТИ, ну, неш, док., розм. Однопр. до **цітькати**. *Підтопились ближче до Марка всі й ждуть. Тиша. Хтось прокашляється готів, та на його цитькнули, і той проковтнув кашель (М. Куліш, П'єси, 1960, 125); Він цюхлявник мусив обриватися від розмови, щоб когось відтягти за штанці, або дати стусана, або цитькнути... бо ж тісі малечі було понад десяток (Досв., Вибр., 1959, 54); — Я не точу вмирати! — раптово закричав Мазуренко. — Не хочу, не точу, не точу! — Мовчїть, а то почує вартовий, — цитькну на нього майор (Загреб., Європа 45, 1959, 10); *Образно. *Дрібно фуркнувши, з-під ноги вилетіла просянка, злякано цитькнула на когось: «чик-цить, чих-цить» (Стельмах, II, 1962, 359).**

ЦІТЬНУТИ див. **цітькнути**.

ЦІТЬТЕ, виг., розм. Те саме, що **цить** (при звертанні до кількох осіб). *Цитьте, дітки, цитьте, любі: Не дай боже — то підслуха, Бо вже, певно, лихий ворог Нашорошиє вуза (Граб., I, 1959, 617); — От-от уже почне килїть, — Хто-небудь нищечком мовляє, — Ось цитьте, зараз запалає... — А море все собі гуляє (Гл., Вибр., 1951, 37); Цигуля вийшов наперед, зів'яв руку й гукнув у натовп — затихнути. — Іще ось чоловік із Пісок буде казати. — А цитьте!.. з Пісок!.. слухайте!.. — пронеслося по майдану, і галас поволи згубив (Головко, II, 1957, 313); — Та цитьте, чортіві сорочи! — Юпитер грізно закричав (Котл., I, 1952, 249); Та цитьте, не плачте за мною; не точу я сліз, тай буде остання слюва моя з усіх людських сліз!.. (У. Кравч., Вибр., 1958, 91); *Образно. — *Тизше... Мовчїть... Погасити вогні!.. Цитьте, скрипки нав'єжені!* (Рильський, I, 1960, 309).*

ЦИФЕРБЛАТ, а, ч. Деталь стрілочного вимірного приладу, яка являє собою пластинку з нанесеними на неї шкалами, цифрами, написами, знаками для відліку вимірюваної ним величини чого-небудь. *Тільки з початку XVIII століття почала з'являтися на циферблаті хвилинна стрілка. А з початку XIX століття з'явилася і секундна стрілка (Цікава фізика, 1950, 11); Круга все частіш позирав на стрілку компаса та звірявся з циферблатом крокометра (Трубіл., Хатина, 1934, 46); Кесар ліниво зиркнув на циферблат лічильника [таксі] (Збан., Курил. о-ви, 1963, 38); *Образно. *Щасливий і вссейд, він глянув на високе небо, але то вже було не небо, а грандіозний блакитний циферблат,**

і оберталися по ньому величезні стрілки, схожі на кам'яний шлях (Гончар, III, 1959, 157).

ЦИФЕРБЛАТИК, а, ч. Зменш. до **циферблат**. *Коли стрілка годинника показала рівно сім, американець знов блиснув циферблатиком і рушив до баржі (Баш, Вибр., 1948, 97).*

ЦИФЕРБЛАТНИЙ, а, с. Прикм. до **циферблат**; який має циферблат.

ЦИФРА, л, ж., заст. Збірн. до **цифра**. *Арабську цифиру, мовляє, закон турецький, Все тямлять [панці], джеркотять, як гуси, по-німецьки (Греб., I, 1957, 75).*

ЦИФІР, і, ж., заст. Збірн. до **цифра**. *Школяр, затинаючись, випишував цифірю (Мирний, IV, 1955, 110); *У порині. *Та багатьом уже немає свята. Колись вссейла і червона дата, Як чорна цифір, нині промайне — І лиш нудьгу всередині сколише (Зеров, Вибр., 1966, 54).**

ЦИФРА, и, ж. 1. Знак, що позначає число. *Цифри та латинські літери прудко чергувалися і або роздмались в іще ширшї формули, або, значно скорочувалися (Крим., II, 1972, 204); П'ять цифр і кілька букв: то номер телефону і прізвище таке болюче рідне... (Рильський, II, 1960, 324); Куля влучила в крайне коло мішені, позначене цифрою — 1 (Багмут, Службу Рад. Союзу, 1950, 35); // Кілька знаків, що позначають одне (складне) число. *Не знаю, через що, але остання цифра (200) здалась декому несподіваною (Л. Укр., V, 1956, 250).**

△ **Рімські цифри див. римський**.

2. розм. Число, кількість чого-небудь. *О зміні годин і о їх порядку не мав [Тимофій] найменшого поняття, тому лягнув мені першу-ліпшу цифру, котра прийшла йому на розум, не піклуючись о наслідок (Хотк., II, 1966, 387); — Коли взяти основу, на якій будуються взаємні держав, — матеріальну заінтересованість, а конкретніш — суму капітало вкладень у нашій вузькій, сталеварній промисловості, — цифри аніж не промовляють на користь Німеччини (Головко, II, 1957, 485); // Показник чого-небудь, виражений у числах. *Факти і цифри нашого зростання, ..трудове і політичне піднесення, викликане підготовкою до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, є переконливим виразом високої ідейності радянських людей (Ком. Укр., 12, 1968, 4); — Давайте полічимо.. Скільки дасть вам десятина зерна? — Це коли як. В один рік дасть більше, а в інший і зерна може не повернути, — зітхнув Данило Білоус. — Я середню цифру беру (Стельмах, I, 1962, 370); // Сума, певна кількість грошей. *Можуть заплатити Вам [за вільтку] 15—20 руб. (звичайно, 20). Хоч це дуже мізерна цифра й мені соромно писати Вам про всю історію, а все ж я звернуся до Вас (Кодюб., III, 1956, 447); Я тобі 13-го пришло.. цифри, скільки іменно йде на нас грошей у місяць, бо тоді я зведу докупти всі свої розрахунки (Л. Укр., V, 1956, 130); Поволи обводимо поглядом [Салоган] переселенців і мало не на кожному обличчі бачить не тільки риси, але й цифру останнього боргу (Стельмах, I, 1962, 23).***

◇ **Астрономічні цифри див. астрономічний**; **Контрольні цифри** — кількісні показники, що встановлюються на певний строк завдання при плануванні народного господарства. *Контрольні цифри розвитку народного господарства на наступне семиріччя наочно показують, що семирічний план являє собою нове яскраве втілення ленінської генеральної лінії партії на переважний розвиток важкої індустрії (Ком. Укр., 1, 1959, 2); Кругла (кругленька) цифра: а) цифра, вирахована приблизно, з відкиданням дрібних одиниць лічби; б) велика, значна кількість, сума. — Проблема складна, — мовив він задумливо. Лишається [укласти бетону] понад дев'яносто тисяч кубометрів. Цифра кругленька,*

це п'ятнадцять-двадцять тисяч на місяць (Гоцюба, Нові береги, 1959, 421); **Цифра справна див. справний.**

ЦИФРАЦІЯ, і, ж. 1. Дія за знач. цифрувати. 1. *Цифрація сторінок.*

2. *Цифрове позначення чого-небудь.*

ЦИФРОВАННИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мін. ч. до цифрувати 1.

2. *діал. Дієпр. пас. мін. ч. до цифрувати 2. Він любив свій зучульський одяг і мріяв про новий кошушок, цифрований, як у них казали, сап'яном., мотиллями (Турч., Зорі..., 1950, 74).*

ЦИФРОВИЙ, а, ё. 1. Прикм. до цифра 1. *Створення швидкодіючих цифрових обчислювальних машин було справжньою революцією в обчислювальній техніці (Наука..., 3, 1971, 18); Терез тую перерву очі його майнули-перебігли по тому цифровому рядкові, який він оце був накреслив (Крим., II, 1972, 205); Заповнювати цифровий індекс [на конверті] можна чорнилом будь-якого кольору, крім зеленого і жовтого (Рад. Укр., 22.I 1971, 4); За останні роки виникла нова галузь кібернетики — теорія цифрових автоматів. Вона визначає шляхи створення високоефективних і в той же час найбільш простих керуючих систем (Наука..., 6, 1964, 17).*

2. *Позначений цифрами, виражений у цифрах. Найменування матеріалів бувають цифрові, літерні або літерно-цифрові (Матер.-техн. постач., 1959, 29); А. Малишко використавує військовий зведення, цифрові дані, цитує звернення командування I Українського фронту. Це підняття документальності, ліричного напосу і епічної широти в зображенні подій визначає своєрідний стиль нарису А. Малишка (Іст. укр. літ., II, 1956, 247).*

ЦИФРУВАТИ, үю, үєш, *недок.*, *перез.* 1. Позначати цифрами; нумерувати. *Цифрувати сторінки.*

2. *діал. Розшифувати одяг вензелями з пінзурків і т. ін.*

ЦИЦЕРО, *невідм.*, с. Назва одного з друкарських шрифтів, розмір якого дорівнює 12 пунктам (4,51 мм).

ЦИЦЯ, і, ж., *розм.* Те саме, що ціцька. — *Ти мене не вчи! — раптом скипів Оксен. — Ти це мамину цицю смоктає, коли я ферму організовував (Тют., Вир, 1964, 121).*

◇ *Жаба ціци дасть див. жаба!*

ЦИЦЬКА, и, ж., *розм.* Сосок людини або самки тварини; жіночі груди. — *А яке ж, скажу вам, дівоньки, те хлопчатко було мудре: ні в середу, ні в п'ятницю святую у матері ціцьки не брало, — постило, значить (Свядт., I, 1958, 95); Гапочка — помолоділа, гаряча, рум'янощюка — примостилася скраєчку на скрині й дає дитині ціцьку (Гуц., 3 горіха..., 1967, 84).*

◇ *Жаба ціцьки дасть див. жаба!*

ЦИАН, у, ч. Безбарвний отруйний газ, що являє собою сполуку азоту з вуглецем. *Серед газів, відомих у комах, можна назвати вуглець, окис вуглецю, ціан та ін. (Бесідн про всесвіт, 1953, 78); За своїми хімічними властивостями ціан дещо подібний до галогенів (Заг. хімія, 1955, 395).*

ЦИАНАМІД, у, ч. Хімічна сполука, похідна ціаністородневої кислоти; безбарвна кристалічна речовина, що використовується як добриво. *Ціанамід вапна — майже чорний на колір, тонкий, легкий порошок, який часто пагне газом або маслом (Добрива..., 1956, 139).*

△ *Ціанамід кальцію — пилуватий отруйний порошок темно-сірого кольору із запахом ацетилену, який одержують взаємодією азоту з карбідом кальцію; використовуються як добриво та інсектицид. Перший завод для добування ціанаміду кальцію потужністю 4 тис. т за рік був збудований у 1906 р. в Італії (Заг. хімія, 1955, 349); Щоб рослини бавовнику скинули лист-*

ки, їх обробляють ціанамідом кальцію або сумішшю його з крмнефтористим натрієм (Техн. культ., 1956, 257).

ЦИАНАМІДНИЙ, а, е. Прикм. до ціанамід. *Першим за часом відкриття (1904 р.) є ціанамідний спосіб добування аміаку, оснований на здатності азоту безпосередньо сполучатись з карбідом кальцію (Заг. хімія, 1955, 349).*

ЦИАНИСТИЙ, а, е. Який перебуває в сполученні з ціаном. *Скошене сорго відростає і дає отапу. В рослинах, стеблах і листях молодого віку, особливо в посушливу погоду, утворюються ціаністи сполуки, отруйні для тварин (Колг. Укр., 3, 1959, 29).*

△ *Ціаніста кислота — легка рідина, що є надзвичайно сильною отрутою; сильна кислота; Ціаністи калій — отруйна безбарвна кристалічна речовина, калієва сіль ціаністородневої кислоти. На думку вчених, чиста отрута каліфорнійського тритона у тисячу разів сильніша за ціаністий калій (Веч. Київ, 5.IX 1968, 4).*

ЦИАНІД, у, ч. Дуже отруйна сіль ціаністородневої кислоти, що легко розчиняється у воді і застосовується при добуванні золота і срібла з руд, в органічному синтезі і т. ін. *Солі синильної кислоти називаються ціаністими металами, або ціанідами (Заг. хімія, 1955, 396).*

ЦИАНІЗАЦІЯ, і, ж., *спец.* Те саме, що ціанування.

ЦИАНІН, у, ч., *спец.* Природний барвник яскраво-синього кольору, від якого залежить забарвлення квітів, крил метеликів і т. ін.; вкислюється в колірній фотографії як сенсibilізатор.

ЦИАНІНОВИЙ, а, е. Прикм. до ціанін. *Ціанінові барвники — це складні гетероциклічні сполуки, побудовані симетрично. Практичне їх значення для фотографії дуже велике (Наука..., 5, 1967, 29).*

ЦИАНОВАНИЙ, а, е, *спец.* Дієпр. пас. мін. ч. до ціанувати.

ЦИАНОВИЙ, а, е. Який містить у своєму хімічному складі ціан з певною кількістю кисню. *Ціанова кислота.*

ЦИАНОЗ, у, ч., *мед.* Синювате забарвлення шкіри й слизових оболонок, пов'язане з розладом кровообігу; синюшність. *Родовий опух, розміщений на лиці., особливо спотворює дитину, викликаючи у неї набряк і ціаноз повік, губ і всього лиця (Хвор. дит. віку, 1955, 12).*

ЦИАНОМЕТР, а, ч., *метеор.* Прилад для визначення кольору ясного неба.

ЦИАНПЛАВ, у, ч. Темно-сірий порошок або дрібні грудочки, що є сумішшю ціаністих і хлористих солей кальцію з ціаністим натрієм: застосовується як отрутохімікат. *Ціанплав для дератизації широко застосовується у вигляді порошку сірого кольору різного помелу (Підручник дерматол., 1953, 340).*

ЦИАНУВАННЯ, в, с., *спец.* Дія за знач. ціанувати. *Ціанування полягає в тому, що сталь насичують одночасно вуглецем і азотом (Слюс. справа, 1957, 52); Строк зносую різців на зубостружальному верстаті звичайно дорієнює 501 години, а при ціануванні різціві металом вони працювали 835 годин (Вісник АН, 4, 1957, 50).*

ЦИАНУВАТИ, үю, үєш, *недок.*, *перез.*, *спец.* 1. Видобувати золото і срібло з руд розчиненням їх в ціаністих розчинах.

2. *Насичувати поверхневий шар сталевих виробів вуглецем, азотом і т. ін. для підвищення їх твердості.*

ЦІВКАТИ, ас, *недок.*, *розм.* *Видавати звуки «цівці» (про горобців та деяких інших птахів). Синички в цей час стрибали собі, цівкали, а потім сіли спочивати на верхішку яблуньки (Ів., Ліс. казки, 1954, 113).*

ЦІВКА, п, ж. 1. Тонкий струмінь води або якої-небудь рідини. *Держачи чайник трьома пальцями і пі-*

діймаючи його високо над стаканами, вона розтягувала золоту, палучу цівку чаю, ніби гралася своєю роботою (Н.-Лев., I, 1956, 200); Зазолотилась на світлі тонюсінка цівка олії — поплилася з тоненької шийки в капусту (Збан., Єдина, 1959, 30); З рипінням в'їжджала схилом мису водовозка діжка, розлапуючи кришталеві цівки води (Тулуб, В стелу..., 1964, 305); Проворно працюють молоді дівочі руки. Білі цівки струмують у ойцниціх, клекоцуть шумовинням (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 69); Видно добре, як розтоплюється метал і сповзають на дно вагранки розтоплені: тягучі цівки (Шпиль, Магістраль, 1934, 353); // Безперервний потік сніжної речовини. Пшениця цідилася на купу тоненькою цівкою, розбризкуючи золотистими зернами... (Кач., Вибр., 1953, 285); // Безперервний потік диму, повітря і т. ін. або цеширока смуга світла. Із паців [гармат].. вибухнули довгими цівками густі клубиці білого диму й розіслалися по шляху широкими колами (Стар., Облога., 1961, 35); Майнця [Хо] довгою бородою — і повіяв од неї тихий вітрець, холодною цівкою вдарив у дерева (Копюб., I, 1955, 149); Дах палав. Золота цівка лизнула віконниці раз, другий, заірнула в світлицю вогняним оком (Тулуб, Людолови, I, 1957, 110); Розігрті ліси, теплі поля дигали по-весняному вільно, струмували в небо прозорими цівками жарва (Гончар, III, 1959, 355); // Ряд якихось предметів або істот, що рухаються одне за одним. Застрекотіли ворожі кулемети, прорізняючи темряву цівками траєкторія куля (Автом., Коли розлуч. двос., 1959, 271); Наче потоки з схилів, пустилися з лісу рухливі цівки поспішаючих звідусіль колонників (Миш., Сиверяни, 1961, 151); *Образно. — Отче Алоїзію, а де тепер сарейське царство? — Нема в них царства, дитино моя, — слайно зітхнув старий Алоїзій, хитро влітаючи нову отруйну цівку до своєї проповіді (Тулуб, Людолови, I, 1957, 150); // у знач. присл. **цівкою, цівками**. У вигляді такого струменя. З середини скелі, з темної печери дзюрчала цівкою холодна вода й падала в кам'яній басейн (Н.-Лев., V, 1966, 153); Десь загорілося. Подум'я цівкою бризнула з цистерни (Загреб., Європа 45, 1959, 259); Мічурін підівся з землі й випростався. Бує він у поросі й реп'яхах. Мокре волосся збилося жалюгідним ключчям, під струміє з нього цівками (Довж., I, 1952, 451).

◇ **Смикнути цівкою** — випити алкогольних напоїв. Хотів [Еней] посліднім поділитись, Щоб до кінця уже написав, І добре цівкою смикнув; За ним і вся його золота Тягла, поки була охота (Котл., I, 1952, 167); **Цівкою [біти]** — литися безперервним потоком. — Казали люди, що і його либонь біто... Та так, кажуть, немилосердно, що аж кров цівкою... (Мирний, I, 1949, 319); Тіло звинулося, розправилося, ще раз звинулося, і весь час було чути поблизу тижє оце воркотіння: кров билася цівкою з-під пахи (Гончар, I, 1954, 44).

2. текст. Шпудька для намотування ниток (у ткацькому човнику, прядці і т. ін.). От і роблю я. Заступала лядя; Вігав човник відтілю і відсілю... Човник і лядя — ткачеві порода; Берди і цівки — ви хліб мій і сім'я (Щог., Поезія, 1958, 104); Любувалася [Олексій], як мати справно орудус ногами на підніжках, кидajući руками то в один, то в другий бік човник з цівкою ниток (Цюпа, Три явори, 1958, 8).

Сукати цівкі — намотувати на шпудьку пряжу для ткацтва. — А на градки вийду, поля — і воно тії. Або як сяду цівок сукать..., то воно дивиться-дивиться, а далі: — Маю, а цупе, як воно, а дайте я, а дайте! (Тесл., З книги життя, 1949, 19); З-за прядки мати глянула, старенька й тиха. Долі Петрик цівки сукав (Головко, II, 1957, 20); Мати заставляла сукати цівки для човника (Минко, Моя Мишківка, 1962, 57).

3. техн. Деталь передавального механізму циліндричної форми.

4. спец. Передня частина ложка рушниць, ручного кулмета і т. ін. З лави підіймається кряжистий Олександр Підітригора..., винуваю перекидав з руки в руку міддю полатану цівку старої берданки (Степмах, II, 1962, 14).

5. розм. Стовбур дерева. Колись добрий садок висох, де-не-де стирчать цівки взошлих грци та яблунь (Мирний, IV, 1955, 136); Він чус, як рудається сік по цівках дерев (Чорн., Визнол. земля, 1950, 52); // Округла точка деревнива; жердина. Вона цілі дні листок до листка перекадала сіном турецький тютюн.. Якось ерлиці в цілину між двома цівками з клуні побачила його же, свого Мирона (Степмах, I, 1962, 323); // Трубчасте стебло рослини. Сожра рубонула, жалібно зрянула цівка калинова і впала стеблина, тремлячи листом (Гр., I, 1963, 336); Пшеничні цівки Пори липневої стипна гострий серп (Мишк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 205); *У порівн. Почала гладити по голівці хлопчика... І його! — показав він рукою на меншенького, що недавно навчився ходити й насилу стояв на тоненьких, як цівки, ноженятах... (Вас., I, 1959, 125); // Музичний інструмент, вигот. з такого стебла. Очеретяна цівка (очеретина) як музичний інструмент давно побутує на Україні.. Виготовляється очеретина дуже просто: з товстої, міцної і найдовшої між колінцями очеретини гострим ножем рівенькою відрізують трубочку (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 50); [Ю р а с н к:] Я, Чугайстере, дарую вам денцівку, Мою грайливу бузинову цівку (Воронько, Казка., 1957, 77).

6. анат. Трубчата кістка ноги птахів, розміщена між голішкою і пальцями. Тіло пероптаха було вкрите пір'ям, передні кінцівки мали вигляд крил, до складу ноги входила вивожжена цівка і чотири пальці (Зоол., 1957, 113).

7. розм. Ствол рушниць або іншої вогнепальної зброї. Придавав [Юрійтані] цингель лівої цівки — підняв курок. Почав підіймати правий курок, натиснув цингель і — гримнув вистріла лівої цівки! Куля в'їлася десь у землю (Хотк., II, 1966, 289); // Передній отвір ствола такої зброї. Литка розівнує спину, випростався й ровнуєса до одичених дверей. Але, зустрівши цівку гантівки, він злякано став (Епик, Тв., 1958, 312); Так чи так — життя її пропаде. Вона нацупала своє серце і приставила.. холодну цівку нагана (Панч, В дорозі, 1959, 194).

8. діал. Рушниця. — Палиця в руці, цівка через плече, пицьовка за поясом, — так я, небоже, щорана вирушав за віцями (Фр., IV, 1950, 25).

ЦІВКАТИ, ас, недок., розм. Те саме, що **цівікати**. Тут же поруч. в тісному курнику, виплетеному з рідкої дротяної сітки — курі: стара кочка і малі курчата. Копшуться в піску, цівкують (Збан., Мор. чайка, 1959, 37).

ЦІВКІТ, коту, ч., розм. Дія за знач. **цівікати**.

ЦІВКНУТИ, не, док., розм. Однокр. до **цівікати**. Десь за спиною вже цівкнула птвиця весняна (Гончар, II, 1959, 195); Прикордонник, що був родом місцевий, переїв із [розвідників] убрід на той бік — просто в куці верболозу, у грузький пісок, переїв так тихо, що жодна ракета над ним не спалахнула, жодна куля по них не цівкнула (Гончар, Людина., 1960, 123).

ЦІВКОВИЙ, а, є. 1. техн. Який має цівки (у 3 знач.). Рейховий підійомник має дві цівкові рейки. Підіймаютьсь рейки шестернями-зірочками, укріпленими на одному валу (Довідник сіль. будівельника, 1956, 131); Цівкова машина; Цівкове колесо; // Який здійснюється з допомогою цівок. Цівкова передача.

2. анат. Який є цівокю (у 6 знач.). *Цівокова кістка. ЦІВКОТІГИ*, тійть, *недок.*, розм. Підсил. до *цівкати*. *Проминує шуліка, і кури знову зграєю сходяться... цівкотять, розривають гній своїми ніжками...* (Мирний, I, 1954, 52).

ЦІВНИЦЯ, і, ж. Старовинний духовий музичний інструмент; багатоствольна флейта, сопілка. [А м ф і о н:] *На лірі струни згодили від невожитку, цівниці, дар від бога Пана, амовла (Л. Укр., I, 1951, 445).*

ЦІВОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до *цівка*. *Швидко.. опинилася [Тоця] під душем, звиваючись і сміючись від насолоди, ротом ловлячи прохолодні цівочки і їжачих від гострої свожості (Собко, Матв. затока, 1962, 51); В світлі прожектора босць ясно бачив тоненьку червону цівочку, що била з щокви лейтенанта (Голов., Тополя..., 1965, 329); З дірочки цівочкою поспівав білий блискучий пісок (Донч., VI, 1957, 108); Впашка глибоко затягся цигаркою, підкинув голову і пустив у небо — через ніс — дві рівні цівочки сильного диму (Мпк., II, 1957, 525); Гнат, задихавшись, підбіг до Джмеліка, поклав йому попід носом вороною цівочкою: — А оце бачив? (Тют., Вир, 1964, 192); Під землею ожило коріння, погнало сік у стовбури дерев і цівочки пірлю (Чаб., Тече вода..., 1961, 133).*

ЦІД, у, ч., діал. Завара. Треба зарані все наготувати, та й доглянути, щоб до ладу було. *Звечора цід процідити, до світу учинити, щоб на ранок усе готове було...* (Мирний, III, 1954, 250); *Через декілька днів добра слава про молодих, немов на дріжджах та ціду опара, піднімалася все вище та вище і незабаром доходила до кого слід (Л. Янов., I, 1959, 164).*

ЦІДЖЕННИЙ, а, е. 1. Діспр. пас. мнв. ч. до *цідінти*. 2. у знач. прикм. Якого цідили; процідженний. *Цідженний бульйон.*

ЦІДИЛКА, и, ж. Те саме, що *ціділко*. — *Ой, Саво, що з тобою? — не відкладаючи цідилки з рук, стріла вона його в своїй хаті (Д. Бедзик, Дніпро..., 1951, 96); В душі він бажав, щоб у кожному дворі, де пили сирівець, була корова, щоб знадно дзвеніли цідилки (Рудь, Гомін..., 1959, 16).*

ЦІДИЛКО, а, с. Спеціальне сито або інший пристрій для проціджування чого-небудь (перев. молока). *На поселеннях [тріпільцях] часто знаходять цідилка для виготовлення сиру (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 61).*

ЦІДИЛО, а, с. Те саме, що *ціділко*. *Над посудом по стінах висять сита, цідила, а на осібних клінках пастише лудиння, зброя (Хотк., Довбуш, 1965, 101); Як завжди, процідила [Марія] частину молока в глечки, а частину в горщик.. Як завжди, сполоснула цідило й посила його над плиткою (Вільде, Троянди..., 1961, 292).*

ЦІДИЛОК, ака, ч., розм. Те саме, що *ціділко*. *Мотря пішла, виділа корову, процідила на цідилок молоко й погнала до череди корову (П.-Лев., II, 1956, 283); Біля порога на кілку — глечик, металевий блискучий цідилок (Тют., Вир, 1964, 358); *Образно. На плечі сідав дощ. Надокучливий, як мошкара. Небо розвішало вірхий цідилок, а він просював і просював літній сум... (Гуп., Скупана..., 1965, 252).*

ЦІДИЛЬНИЙ, а, е. Признак. для проціджування. *Цідильна машина; Цідильне сито.*

ЦІДИЛЬНИК, а, ч., розм. Те саме, що *ціділко*. *Перед вікнами Дома Федорівна цюесни насаджує кетти, озгороджує палисадник гіллястими, як оленячі роги, кілками. По тих кілках лізуть до неба кручені паничі і в усі пори року сушаться глечики, цідильники та горщики (Логв., Літа..., 1960, 47).*

ЦІДИЛЬЦЕ, я, с., розм. Те саме, що *ціділко*. *З-під цідильця бляшаної підливачки засичала вода (Коб., III, 1956, 474).*

◇ **Зоста́вся [як] на цідилці** — попався на брехні. *Зостається як на цідилці (Номис, 1864, № 6786).*

ЦІДИТИ, джу, диш, *недок.* 1. *перех.* Пропускати рідину через що-небудь (сито, полотно, сітку і т. ін.) для очищення. *Що в середу корову доіла, А в суботу молоко цідила (Чуб., V, 1874, 92); Малу Наойку час саме до сну вкладали. Тож Мотря, перед сном, цідила їй свіжого молочка, принесеного від сусідки (Коз., Листи..., 1967, 80); Промиті розмочені гриби варять разом з морквою і коренем петрушки до готовності.. Відвар цідять, а гриби дрібно січуть (Укр. страви, 1957, 91); // Пропускати світло, повітря і т. ін. *Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна (Коцюб., II, 1955, 32); Густі портьери ловлять осінній день і скупо цідять у кімнату рожове світло (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 67); Легесенький вітрець, що цідив повітря крізь одяг, просто заморозував (Трубл., I, 1955, 49).**

2. *перех.* і *неперех.* Палити через вузький отвір так, щоб рідина лилася тонким струменем. *Ася, як той алхімік, підходила до барил і барилець, застромляла гумку і, потягнувши ротом у кілчик, цідила вино в сулії (Досв., Вибр., 1959, 423); Обережно і пильно кривить [Лукаш] очима на склянку, в яку до мірки наливав царську веселуху. Збоку можна подумати, що чоловік скупо цідить в посудину не горілку, а краплини свого здоров'я (Стельмах, I, 1962, 184); // Текти невеликим струменем (струменям). Тільки видно, як десь внизу, під горою, синіє тиза Снов, ліниво цідить свою воду через вузьке горлячко річища (Збан., Доля, 1961, 5); Гроладдя змар цідила на землю голодною жижку (М. Ол., Лєся, 1960, 26); // Зливати рідину з якогось надрізу, точити кров з ран і т. ін. *Часто він дивував старих і бувалих мисливців тим, що, перерізавши тварині горло, не цідив димлячу кров у жерстяну кружку, а пив прямо з горла тварини (Тют., Вир, 1964, 416); *Образно. Будяки понад дорогою цідили малиновий сік (Тют., Вир, 1964, 326); // *перех.* Слабо світити. *Осінній день суменься поволі, сіре небо цідить бліде світло (Коцюб., I, 1955, 367); Пасажири.. прихилився плечем до стовпа з літатрем угорі, що цідив у туман ріденьке, дов сирівець, світло (Мушк., Серце..., 1962, 5).***

◇ **Ціди́ти кров (ріки крові)** — убивати людей. *Навіть не віритись, що є іще війни на землі, що неводська злоба в останніх корчах цідить ріки людської крові (Стельмах, II, 1962, 26).*

3. *неперех.* Сильно, безперервно текти, лити. — *А було то восени, дощ зимний цідив, як з ведра [відра] (Фр., VIII, 1952, 159); Хоч з плеча його ще цідила кров, князь знову сидів на коні, івав вперед, а за ним крокували вої (Скл., Святослав, 1959, 607).*

4. *перех.* Ковтати рідину, повільно пропускаючи її крізь зуби. *Усі їли мочки. Шестірний цідив ющежку (Мирний, I, 1954, 334); *Образно. Безсильний, бивсь об скелі він [Дніпро] В передчуванні згуби, / хвилі вали поміж руїн Цідив, немов крізь зуби... (Нєрв., II, 1958, 249); // розм. Повільно пити (спиртній напій). *Стальський ще раз увлявся за фляжку [фляжку] і поти цідив, поки не спорожняв її всю (Фр., VII, 1951, 420); — Постривайте же, винію для сміливості, щоб голосу набратись, — сказала баба, цідячи ром через зуби (П.-Лєв., III, 1956, 114); Пан Ромер з Самійлом край столу сидять / цідять із пляшки дешеве (Сам., I, 1958, 159).**

5. *перех.* і *бєл додатка, розм.* Говорити неохоче, недбало. *Хома дивиться мовчки, потому цідить до нього.., наче межи очі плює: — Хам ти... Червак... (Коцюб., II, 1955, 56); Кемпер швидко мовчить, не забуваючи притому слугати цюкотняву привітний жінкою і звертно покиувати головою і цідити своє «с, с» (Загреб., Шеніт, 1966, 357).*

◇ Крізь зуби цідіти див. зуб; Цідіти [слова]; Цідіти слово за словом (по слобу) — говорити повільно, неквапно, розтягуючи слова. — Хто? — здивувався Остап. — Та той Мартин, — з награною злістю цідив Гуляка (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 137); — А ти це чого голос підняв, начебто правда на твоєму боці? Совість заговорила? — цідив слова Мірошніченко (Стельмах, II, 1962, 377); Обидві вони цідили слово за словом з таким тоном, наче на весь світ промовляли якісь закони доброго розуму і високої владости (Н.-Лев., I, 1956, 185); Він неохоче відповів: — Яка вже там робота? Копаюсь у ямі. Працюю в котловані гідростанції. Та я тут недавно. Приїхав трохи підробити, — цідив, як крапельки, слово по слову, ніби йому було важко зворити (Коцюба, Нові береги, 1959, 96).

ЦІДІТИСЯ, итсья, недок. 1. Литися тонким струменем. Вітерець заснує, і гілочки.. ледве-ледве колишуться; тільки й чути, що через греблю на лотоках водиця цідиться (Кв.-Оси., II, 1956, 40); — Ось зашилося у відрі трохи перестояної води, бери, Олексю, пий! — Чути, як вода з булькотінням цідиться в горлянку (Вільде, Сестри..., 1958, 89); // Сипатися безперервним тонким струменем. Пшениця цідилася на купу тоненькою цікою, розбризкуючись золотистими зернами... (Кач., Вибр., 1953, 285); Коли літнем або коліном торкався до колосків, то додолу з сухим шурхотом цючалася зерно (Гуц., З горіха..., 1967, 5); *Образно. — Перепадає було там, цідиться сьака-така копейчина за копейчиною, капав було потроху (Н.-Лев., I, 1956, 56); // Просочуватися крізь що-небудь (про світло, повітря і т. ін.). З неба цідиться місячне сяйво (Мокр., Слід на землі, 1959, 171); В заратоване вікно цідився ранок сиювато-блідюю ніюю (Мик., Повісті..., 1956, 117); Тепер я відчуваю, як мені хочеться курити. А звідкись ліворуч цідиться доскотливий запашний димок (Мушк., Серце..., 1962, 265); Через вікно в камеру цідилася густа сива волога (Збан., Єдина, 1959, 183); *Образно. Неприємним хвилинами цідиться мовчанка. Її порушує хуртін вітряного дагуна та гусяче гелготання (Мушк., Серце..., 1962, 112).

2. Нас. до цідіти.

ЦІДІННЯ, я. с. Дія за знач. цідіти. Цідіння розчичу.

ЦІКАВЕПЬКНИЙ, а. е. Пестл. до цікавий.

ЦІКАВИЙ, а. е. 1. Який привертає увагу, викликає інтерес. [В л а с:] Завжди обминав і ніколи навіть і не балакав з нею, а тепер постав. Цікавий буде шлюб!.. (Крон., II, 1958, 339); Виїздили ми зранку на машини, оглядали всі цікаві місця, звичайно, здебільшого — церкви (Ю. Янов., II, 1958, 88); Брянський звичним оком професіонала образ визначав, куди влучили міни: — Ця розірвалася на бруствері... Ця вдарила в стінку... Цікаве влучання... А та лягла на саме дно... Порядок! — І, звертаючись до своїх офіцерів, він продовжував: — У цьому бою я зробив дуже цікаві спостереження (Гончар, III, 1959, 62); Нетрих був цілком задоволений, у нього ще ніколи в житті не було стільки цікавих іграшок (Дмит., Розлука, 1957, 77); // Те саме, що захоплюючий. Він знов усміхнувся, але якось криво. — Так що підпишіть, товаришу, оцього акта, і на тому точка. А в нас с інша тема для балачок. цікавіша за цю (Головко, II, 1957, 164); Не раз аматори козацької минушини підходили до діда Андрія, сподівалися збагатити свої знання історії який цікавим оповіданням (Хотк., I, 1966, 80); // у знач. ім. цікаве, воно, с. Те, що викликає інтерес. [В а с п л в:] Постій-бо це, побалакаємо. [Л у к і я:] Цікавого нічого не скажеш, а нецікаве й дома обридло! (Крон., II, 1958, 118); На шахті імені Жданова було багато цікавого: чудові механізми, про-

торий рудний двір, лампи денного світла і ще багато чого могло вразити кожного (Ткач, Плем'я..., 1961, 254).

2. Красивий, привабливий. Показувала вона мені портрет Ади Негрі, — цікаве лице і великі чорні очі (Л. Укр., V, 1956, 384); Цікавий, трохи сутулий, як більшість юнаків у тому віці, по-пролетарськи одгнений хлопцев, що аж трусився, побачивши нову книгу, не міг не звернути на себе уваги комуніста Калинецького (Вільде, Сестри..., 1958, 230).

3. Який виявляє цікавість, відзначається цікавістю; допитливий. Цікава дуже ти [Бджола], нічого не мислиш, Усяку квіточку перебереш (Гл., Вибр., 1951, 146); Дідої не дуже хотілось балакати, а Панькові приспіла охота докочечне розпитати його од цікавості, бо він був цікавий зроду (Н.-Лев., I, 1956, 54); [Н а т а л я:] Яка ти цікава, Іго! [І в г а:] Коли ж хочеться знати!.. Як почую, що сталося щось, то так хочеться довідатися, — аж шкура труситься (Гр., II, 1963, 535); *Образно. Щедре цікаве сонце визирало за пожевклих кленів і б'є розгонисто у високі вікна (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 26); // Жадібний до знання. Йосип — цікавий хлопець, талановитий; зразу далася йому грамота, зразу він не тільки второпав її, а ще й полюбить (Мирний, IV, 1955, 35); // у знач. ім. цікавий, воно, ч.; цікава, вої, ж. Людина, що відзначається допитливістю, цікавістю. Цікавий, Мовчуна зустрілися раз, спитав: — Від чого голосний так дзвін той на озвінці? (Г.-Арт., Байки..., 1958, 66); Відбувалася репетиція. Дверей до зали ніхто не зачиняв, у ньому сиділо багато цікавих (Мишко, Моя Мінківка, 1962, 103); Цікаві крізь щілини паркана дивились, як копають котлован для нового вокзалу (Мур., Жила.. вдова, 1960, 165); // Який виражає цікавість, допитливість (про очі, погляд і т. ін.). На галлею вискакує з гуцини сарна і, зачарована чудовим концертном, зупиняється, витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обр'ю, що червоніє на узліссі поміж деревами, і слуха (Коцюб., I, 1955, 148); Він, зненацька озирнувшись, побачив який запитливий та цікавий погляд з тих великих очей на його втуплений, що аж зовчувався (Гр., II, 1963, 65); Його трохи гостре обличчя, маленькі колючі й дуже цікаві очі чимось нагадували Кардашеві колгоспних дідів (Жур., Звич. турботи, 1960, 19); // у знач. присудк. сл., перев. з інфін. Виявляти інтерес; цікавитися. І я цікавий, що з того вийде, до чого може doprowadити чоловіка самота (Куб., III, 1956, 7); І боюся так, що мене аж пропосниця трясє, і цікава я знати, чи то Грегора ввіймали, чи кого іншого (Н.-Лев., III, 1956, 278); Мої товариші збилися в дверях коло виходу, цікаві бачити живих людей, не зодягнених у солдатську уніформу (Кол., На фронті..., 1959, 19).

◇ Цікавий до всього (на все і т. ін.) — який виявляє зацікавленість у всьому, цікавиться всім. Пригадався Артем — малим хлопцем. Отакий і ріс при батькові — завзятий, цікавий до всього (Головко, II, 1957, 507); Люби вийшли дивитися, як її [Варку] селом везли, — звісно вже, як цікаві всіли й на добре й на лихе, й на миле й на страшне (Вовчок, I, 1955, 178); Допитливий, вразливий і цікавий на все, Тарас не вдовольнявся забавками своїх ровесників (Кол., Безсмертний Кобзар, 1961, 5).

4. розм. Жвавий, меткий, спритний. Якая ж то порадонька, Цікавая принадонька, Що:аміє плакать і співать, І жартувать, і потішать? (Гл., Вибр., 1951, 207); Чи ж я тобі не казала, Не бери ж ти мене, Бо я роду цікавого, Не навчиш ти мене (Чуб., V, 1874, 647); Куди він усе поспішається? .. Я хотіла як-небудь розмову на се повернути; вона мовчала, слухаючи мої ті

підходи цікаві (Вовчок, I, 1955, 238); Цікавий, як циган до бджіл (Номис, 1864, № 6515).

◇ Цікавий на язик хто — уміє красномовно висловлювати думки хто-небудь. — Кого ж би то попросити в святи? — спитав Балабуха. — Бери, сину, дядька, отця Мельхиседека та прихопи ще на пристяжку й тітку. Тітка цікава на язик, та й дядько добрий торгтий: щось таки та виторохтять (Н.-Лев., III, 1956, 52).

ЦІКАВИТИ, влю, виш; мн. цікавлять; недок., перес. Привертати чию-небудь увагу, викликати інтерес, захоплення. Люди ніс забули свою щоденну роботу. Рух у селі був незвичайний. Своє поле цікавило мало (Кочуб., II, 1955, 69); Мене почала цікавити ця оригінальна бесіда (Досв., Вибр., 1959, 32); Пасажира найбільше цікавила водокачка, він навіть обійшов її кругом і тільки після цього пішов у станцію (Панч, Синів..., 1959, 4); Хому дуже цікавило і навіть непокоїло, як це в країні, де нема жодного моря, раптом править усім — адмірал (Гончар, III, 1959, 200); Далеко більше, ніж міфологічні сюжети, його [К. П. Брюллова] цікавила радісна яскрава природа, краса людини (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 77); // Те саме, що приваблювати 1. [Адмірал:] Що ж, коли цікавить кого така перспектива, я дозволю йому підняти пари (Корн., I, 1955, 38); Капіталіста цікавить лише додаткова вартість, яка міститься в товарі і реалізується при продажу його (Маркс, Капітал, т. I, кн. I, 1952, 321).

ЦІКАВИТИСЯ, влюся, вишся; мн. цікавляться; недок. 1. Намагатися дізнатися про кого-, що-небудь; виявляти увагу, інтерес до когось, чогось. Старий рибалка озоче відповідав на всі запитання Сашо, що цікавилася його життям-буттям (Смолич, I, 1958, 50); Щодня маючи справу з школярами, вона почала посправжньому цікавитись педагогікою (Донч., V, 1957, 450); Тимко не дуже цікавився, хто такий Мазоткін, що він робить (Тют., Вир, 1964, 342); — Народ цікавиться, як воювали, як проливали кров (Довж., I, 1958, 334); [С л і д ч и й:] Я цікавлюся знати — в кайданах вас тримають? (Лев., Драма..., 1967, 23); // Звертатися до кого-небудь із зацікавленістю; шпитати. — А він доправади баче, як ви-те з нами позавчора сівши пасли? — цікавилась Дарка (Л. Укр., III, 1952, 634); Приходив сторож і, майструючи цигарку, цікавився: — Що, може, щось украдено? (Тют., Вир, 1964, 27); — Жінку маси? — цікавився старий, змірявши оком Василя, ніби намагаючись сам вгадати (Томч., Готель..., 1960, 268).

2. кил., розм. Відчувати потяг, прихильність до кого-небудь. Богдан усе ще.. гарний і поважний мужчина і все ще, як мені здається, цікавиться нею (Коб., III, 1956, 146); Гздові дового міркували, чому іноземки так цікавляться їхнім куховаром, пронозуватим і сугулим, як сільський дячок (Гончар, III, 1959, 200).

ЦІКАВІСТЬ, вості, ж. 1. Бажання, намагання дізнатися про щось в усіх подробицях; увага до кого-, чого-небудь; допитливість. Почала я тоді частіш до Марусі ходити — легше наче мені стало... Одно, що Маруса була мені завжди добра, а друге, що цікавість моя: як то вони живуть із собою? (Вовчок, I, 1955, 237); Півсела чекало стоду сонця, аби побігти, дізнатися. Оця молодича жила найбільше, отже, цілком природно, що її цікавість була найнекучіша (Хотк., II, 1966, 254); Цікавість знемогу і втому змагає, і дійсність здається нездійсненим сном (Перв., II, 1958, 335); На лекціях її цікавість часом переборщувала міру (Кая., II, 1958, 32); Нові знайомі здавалися їй незвичайними і тим викликали до себе острю цікавість (Коз., Листи..., 1967, 113).

◇ Жіноча (дівоча) цікавість — властива жінкам, дівчатам увага, інтерес до всього нового, незнайомого. Питас [лікарка] тихо, ледве чути, наче соромлячись, наче підкреслюючи, що це не надмірна жіноча цікавість, а професійний обов'язок (Дмит., Облалені..., 1962, 13); Дівчата мовчки стояли біля порога і, стримуючи свою жагучу жіночу цікавість, крадькома позиркували з-під хусток у бік молодого Яреська (Гончар, II, 1959, 148); З цікавістю — виявляючи інтерес до кого-, чого-небудь. З-за посипалося троти землі у ріа. Усі як один обернулися з цікавістю (Мак., Вибр., 1956, 497); З (рідко ол) цікавістю — бажачи довідатися про кого-, що-небудь. Спершу я хотіла їхати до бабусі, та було б се по-панському їхати просто з цікавістю. Мусила якусь замірку до того знайти (Барв., Ошов..., 1902, 377); Винцусиха, як в'юн, так і крутилася біля Марії, щоб швидати, де ми лісу на хату взяли, може, з цікавістю, а може, й Худик намовив (Мур., Бук. повість, 1959, 40); Дідові не дуже хотілось балакати, а Панькові присіла охота доконечне розпитати його од цікавістю, бо він був цікавий зроду (Н.-Лев., I, 1956, 54); На цікавість зібралось кому, діал.— допитливість, інтерес охочинв кого-небудь. [Б в г е н і й:] Але що вам сталося?.. На цікавість ваш зібралось? (Фр., IX, 1952, 11); Не без цікавістю — з інтересом. Увійшов високий пан. надто чепурний, з надто величюю жіночо, гречно вклонився баронісє, і на Софію поглянув не без цікавістю (Л. Укр., III, 1952, 529); В армії Тарас був парторгом роті. Він сам часто виступав перед солдатами, і все те, про що говорила Ольга Іванівна, було йому добре відоме. Але слухав її не без цікавістю (Ткач, Плем'я..., 1961, 161); Пуста цікавість — неперітриба допитливість, бажання знати що-небудь. Поважний бригадир нам мовчки руки стис, Мовля: мабуть, таки не фертики ці трос... Видимо, не любиве порожніє він гульвіє, Що їздять у радгос з цікавістю пустої (Рильський, III, 1961, 202); Цікавість бере (брала, взяла), розбирає, розібрала, охоплює, охопила і т. ін.) — про надзвичайно сильний інтерес до кого-, чого-небудь. Івась зітхнув. Його брала цікавість, але не хотів сердити друга (Збан., Старший брат, 1952, 17); Онисія Степанівна мовчала і тільки сопла. Отці Харитона ваяла цікавість (Н.-Лев., III, 1956, 179); Цікавість розбирає Данька.— Тітко Варваро!.. Де її дватимуть, всю цю вовну? (Гончар, Тарвія, 1952, 155); Режо охопила дитяча цікавість побачити цього владаря тюркської провінції (Досв., Гюлле, 1961, 68).

2. Те саме, що приваблює. Особливої цікавості додало повісті Ткача [«Плем'я дужних»] й те, що він обрав для кола своїх героїв молоде покоління, яке тільки прийшло вчитися будувати (Смолич, Перша книга, 1951, 10); З погляду зовнішньої цікавості ринок нічим не відтворював від себе Петрика (Дмит., Розлука, 1957, 167).

ЦІКАВО. 1. Присл. До цікавий. Драма — цікаво написана, легко читається... а проте зоставляє якесь чудне враження (Миришин, V, 1955, 423); Юля зуміла побудувати доповідь цікаво і змістовно (Донч., V, 1957, 463); Ваня завжди багато і цікаво говорив (Трип., Дорога..., 1945, 55); Сиві малі очка бігали цікаво та свердливали Славка до самого серця (Март., Тв., 1954, 231); // у знач. присудк. с.а. Що то за гуляння на тім грициці було пресвесе!.. А що вже мені було весело та цікаво, то й не сказати! (Вовчок, VI, 1956, 229); [М п к н т а:] Але мені цікаво ось що.. Скажи мені, чим він тобі до вподоб? (Кроп., I, 1958, 74); Чого це над квітками Схилилась дівчора? — Малим цікаво знати, Як бджілка мед збира (Бойко, Ростить..., 1959, 25).

2. присл., розм. З інтересом, допитливо. Біля другого воза, схилившись на шкату, стояв ще молодий

парубок і цікаво дивився на вас (Мирний, IV, 1955, 311); Маруся цікаво слухала, що оповідав їй батько про шахти (Гр., I, 1963, 376); Вартові пропустили важку, цікаво зазираючи до балагули (Досв., Гюлле, 1961, 69).

ЦІЛЕННЯ, я, с. Дія за знач. цілїти.

ЦІЛЕНЬКИЙ, а, в. Пестл. до цілий. А човник Доб-рості... Як селеньє, на дно за качкою пірнає Та вїять [знову] зїдїть наверх без шкоди вирунає — До берега ставка ціленький допливає (Г.-Арт., Байкі..., 1958, 42); Чи босадаються тільки насмажити на вечерю молодих пещерчок, так, як він любить: ціленькі облоти смета-ною добре (Коцюб., II, 1955, 395).

ЦІЛЕСЕНЬКИЙ, а, е, розм. Те саме, що цілісївнийкий.
ЦІЛЕСПРЯМОВАНИЙ, а, е. 1. Який прагне до певної мети. Цілеспрямована людина.

2. Спрямований на досягнення певної мети. Від-творення поезії української в російських перекладах — це є цілеспрямована, бойова, це є великого інтернаціо-нального значення робота (Тяч., III, 1957, 52); Десантні групи вже були тут, неподалік.. Коли б ворог міг заглянути з свого берега в гущавині приморських лісів, він побачив би, яка цілеспрямована і впевнена гроза збирається у нього під боком! (Гончар, III, 1959, 342); Трудові дії людини в протилежність інстинктивним діям тварин набрали свідомого і цілеспрямованого ха-рактеру (Парис стар. іст. УРСР, 1957, 10).

ЦІЛЕСПРЯМОВАНІСТЬ, ності. жс. Прагнення до певної мети, підпорядкованість їй дії, думок і т. ін. Всю роботу ЦК нашої партії характеризують ціле-спрямованість, масштабний і науковий підхід, далеко-глядність і реалізм (Матер. XXV з. Компартії України, 1976, 6); Сухе, коли можна так сказати, мускулясте [обличчя], з високим чолом, рівним носом і крутим круг-лим підборіддям, воно вражало своєю стриманістю і водно-час цілеспрямованістю (Собко, Нам спокій..., 1959, 68); Художнє оформлення станцій [метро] радус своєю простотою і цілеспрямованістю (Рильський, Веч. роз-мови, 1962, 9); — Дяга неї, для Вітчизни, долая [ка-пітан] рєзучі сорочокі широти, і дяга неї жє він просто, по-буденному дбав про порядок на судні.. Таку б мити волю, ясність, таку б мати цілеспрямованість життя (Гончар, Тронка, 1963, 153).

ЦІЛЕСПРЯМОВАНО. Присл. до цілеспрямований. Життя переконливо показує, що добрі результати дося-гаються там, де партійні організації цілеспрямовано працюють над розв'язанням нагрітих проблем, які ви-сунувались сучасною науково-технічною революцією (Ком. Укр., II, 1973, 23); Колесою і партія навчили його мис-лити широко, цілеспрямовано, і він чітко уявляє собі державну виживність дорученої йому справи (Собко, За-порукка..., 1952, 4); У природі спрещування відбувалось стихійно — Мічурін запроваджував його свідомо і ціле-спрямовано (Юхим мічур., 1955, 25).

ЦІЛЕСПРЯМУВАННЯ, я, с. Те саме, що цілеспрямованість. Досі Ольга хоч і числила себе за члена това-риства, проте не вдавалась в конкретний зміст роботи і цілеспрямовання (Кач., II, 1958, 59).

ЦІЛИЙ, а, е. 1. Такий, від якого пічного не відділе-но, не відокремлено; не розділений, не роздроблений. Гулять так гуляють: бий, жєнїно, ціле яйце в борщ (Укрр. присл., 1963, 65); — Взяли вони квартиру горляки, посї-дали за столом, випили по чарці, а потім Денис витяг з кишені цілий шматок сала та кілька ковбаси (Н.-Лєв., VI, 1966, 361); На повітрі готовилися сажєнні пи-роги, котли каші, борщю, цілі запечєні барани (Хотк., I, 1966, 104); / у долинах реве биструиною, по спадинах скаче [струмок], Хмиз та гілля несучи, а часом то й цілі дерева (Зєров, Вибр., 1966, 131); // Наповнений до країв, по вінця; повний. Сїла я за стїл, а вона стано-

вить цілу миску вареної стрючкуватої жовтої перциці (Н.-Лєв., III, 1956, 253); Становий трохи промочає, потім дутом вижмає цілу склянку міцного та солодкого чаю з ромом (Мирний, IV, 1955, 349); // Який не був у користуванні, не початий. Олена, як істинна полтав-чанка, образилася з того, що гїсть не скористався із її гостинності і все печєне й варєне так і залишилося на столі цілим (Тют., Вир, 1964, 103); — Даниле, ти-хенько всьох у зату, щоб не збудити старих, і винеси хлібину. — Хлібину чи хліба? — здивувався Данило. — Цїлу хлібину, не почату, — поморщився Лєво, ди-вуючись, як і цього не може второпати брат (Стєльмах, I, 1962, 557); // У повному складі, без вицятку. Як ось Латин сказав послам: — Скажіте вашому Енею, Латин із цілою сім'єю, Крий боже, як всі ради вам (Котл., I, 1952, 173); Нже сонце давнєнько зайшло, вже дївки видїли корови, вже повечеряли, ціле село пішло спати, а Микола все не приходить (Март., Тв., 1954, 168); Поява Косикського з цілими двома полками свїжих сил уже вирішувала справу бою (Ле, Україна, 1940, 82); // Весь від початку до кінця (про певний проміжок часу). Галя, серце, рибко моя, Що мені казати, Хотїв би я тебе одну Цїлий вік козати (Укр. лір. піснї, 1958, 130); [О л е с я (читас):] Цїлу осїнь переносє я на пристанї мішки, сїль, рибу (Кроп., II, 1958, 301); — Нам один моро-чиє голову цілий рік, доки розжусили, що він і в коногоні не годиться (Панч, Співн... 1959, 10); Нікто, либонь, ще не мав такої пригоди, але ще ж ти відїси, коли сонце приїкає, як скажене, а йти ще цілого пїдня (Загреб., Шенїт. 1966, 71); // Узятій повністю (про предмети, явища, простір і т. ін.). На другий день Семен знав цілу азбуку (Коцюб., I, 1955, 100); Дрантвином голосом цілу коляду відколядувала [баба] (Стєф., I, 1949, 87); Цїлий дрогобицький рынок повний був народу (Фр., IV, 1950, 471); Незабаром цілий стїл був заставлений усякою травою (Мирний, I, 1949, 331); Мати радїла Романо-ві шукати молодї смирної удови. Але в цілих Терєках не знайшлось такої удови (Н.-Лєв., VI, 1966, 418); Три вершники вїтали на шлях, мати лишилася сама біля плуга, сама-самїсінька на цілому свїті (Д. Бєдзик, Студ. Води, 1959, 20); // Наш прапор тоді заїграв, зашумить в огнях над цілою землею (Сос., I, 1957, 457); // діал. Увєсь (про людину). — А-а-а... Садї? Стваї?.. В теплій татї сидиш? А я мокрий цілий, від твого чо-ловіка тікаючи? (Хотк., II, 1966, 252); Невидимий огонь, що горє в його серці, зєрївав його цілого, як добра груба (Мак., Вибр., 1954, 185); // у сполуч. з ім. Означає вищий ступінь виявлення якості, стану і т. ін. — О, та ти ціла шельма у лужичїй шкурї, — казали очі панїв, що зїбралися коло Лошакова. — Знас, кому що сказати (Мирний, III, 1954, 283); Хоч і молодий був [Артем] на літа, а на зрїст уже цілий парубок: у батька вдєвєся — рослявий і на лицї змужнїє (Головко, II, 1957, 401); // Указує на величину, значність чого-небудь: а) при кількісних позначєннях. Давня Чїпчина гадка справдилася. Тепєр уже не одна тїсна зата з сїньми, а цілих три (Мирний, I, 1949, 367); Зїб'ються [дїтки] ниш-ком собі в куточок, Глянуть в віконец, заплачуть гірко; На столі часом точа б шматочок, А їз до того цілий п'ятїрко... (Граб., I, 1959, 332); А суд таки й затягє: лише опїєночі закїнчився розгляд справи, потім цілий п'ять годин тривала судова нарада (Головко, II, 1957, 185); б) при позначєнні сукупності яких-небудь предме-тів, істот, дії. За гай скотилось сонце ясєне, Хмарок рожєвих цілий рїй В бєзоднї синїй танє, Засєне, Моз за-тосєйне пасмо мрїй (Стар., Вибр., 1959, 5); В цілому рядї оповідань.. Франко змалював нам широкі і страшні картини життя робїтників (Коцюб., III, 1956, 37); Ра-зом із продуктами до нас привозили цілі вози ґраматок

(Ю. Япов., II, 1958, 102); Коли повернувся [Ант], в руках у нього був цілий жмут колишевого й березового пруття, різні залізця (Скл., Святослав, 1959, 8); Від людського життя і навіть від життя цілих поколінь людей залишається на землі тільки прекрасне (Довж., I, 1958, 95); Делегати з'їзду вже протягом кількох днів, — по залізницях, кіньми, — з'їздилися цілими групами (Головко, II, 1957, 432); В попередні історичні епохи ми знаходимо майже скрізь цілковите розчленування суспільства на різні стани, — цілу градацію різних суспільних становищ (Комуц. мапіф., 1947, 14); в) при позначенні складності змісту чого-небудь. — Микита давно помер. Вже й поле його продали сину. — Кому продали? — Тут ціла історія була (Коцюб., II, 1955, 278); Сідло це Гнат конфіскував у куркуля на хуторі і розповідає про нього цілі легенди (Тют., Впр, 1964, 32); Неспокій заповзав йому в душу, не чув себе безпечним і в рідній хаті. Лишав гори в старім порянку, а тепер от ціла нова організація (Хотк., II, 1966, 110).

◇ Від (од) цілого серця, діал. — те саме, що Від (од) щірого серця (див. щірий). Сподіваюсь, що цей лист застане Вас у Дитячурці, хоча од цілого серця бажаю, щоб Ви швидше вираллись на лоно природи і спочили за літо (Коцюб., III, 1956, 357); З цілої сили, діал. — з усіх сил, посиля. Олекса свиснув з цілої сили, і в той же хвили роздалося кругом із гушавини п'ять таких самих свистів (Фр., VIII, 1952, 153); На цілий палець (лікоть, аршин, сажень і т. ін.) — уживається для вираження значності розміру, величини чогось. — Давай же півкварти! — крикне Микола. Шинкар налив півкварти і не долив на цілий палець (Н.-Лев., II, 1956, 259); Здавалося, кошовий виріс на цілий аршин (Довж., I, 1958, 238); Малою Музусь досі були затерли в гуці, але цибатий Невкипиль, на цілу голову в натовпі вищий за всіх, кумедно, як чорногуз, хитав головою (Головко, II, 1957, 220); На цілі груди — на новну силу. Він набив люльку, сів на призьбу і на цілі груди дихнув холодним нічним повітрям (Коцюб., I, 1955, 265); Прилягати цілим серцем див. прилягати; Ціла вічність див. вічність; Ціле життя; Цілий вік — те саме, що Ціла вічність (див. вічність). Кого не візьме [Харон], як затмється, Тому сидіти доведеться, Гляди — і цілий, може, вік (Котл., I, 1952, 131); — Коли б тобі щаслива доля, — Скавав ласкаво чоловік, — Дала шматок такого поля — Ти б, синку, сіяв цілий вік! (Гл., Вибр., 1951, 200); [А р к а д і й:] Важко, Лідо, бо кожне слово, кожна хвилина сьогодні — це ціле життя... (Корн., I, 1955, 140); Цілими годинами (днями, роками і т. ін.); Цілі години (дні, роки і т. ін.) — протягом усього зазначеного часу. Там [коло річки] він цілими годинами любить сидіти (Фр., I, 1955, 232); Бійці скулчали за сонцем. Бачили його давно-давно... Цілими днями — вітри, дощі, тумани (Тончар, III, 1959, 208); — А моя [дівчина] цілі вечори мовчить, хоч би тобі слово, чекає, що я скажу (Стельмах, II, 1962, 354); Цілим скіпом див. ескп.

2. Не пошкоджений, не посповаяний, не зруйнований (про предмети). — А воно було б дуже добре розкопати вогніз та це так трошки навкосою. От і вози були б цілі (Н.-Лев., II, 1956, 269); Потроху очі звикли, і я побачила звичайну картину: столи, обліти вином та горлякою скатерті, пляшки цілі й побиті, порожні й повні, всяка їжа, шматки м'яса на столах і долі (Хотк., I, 1966, 65); Хата хоч старенька, та чепурна, біла, — видно, біля неї ходили хазяїнські руки; двір шмететний, чистий; огорожа ціла (Мирний, I, 1949, 129); [Л е в і т:] А святій жертвовник? Стоїть він цілий. [Т і р п а:] Тільки без жертв (Л. Укр., II, 1951, 158); На розі, де погоріла вулиця вибігла на базарний майдан, стояв перший мурований дім. Вік стояв цілий,

незгорілий (Смолич, II, 1958, 40); // Не зношений, не драаний (про одяг, взуття і т. ін.). [І в а н:] У кого б же це мені позичити на святання цілу свиту (Кроп., I, 1958, 98); Сторгував за десять корон ціле вбрання, запалатив, і іду додому (Март., Тв., 1954, 206); Як в село вже дістались, всилу-силу волочив [Давид] ноги. Та й не ноги були то: в цілих чоботях виходив з дому, а то вже самі талаяв теліпалися на ногах (Головко, II, 1957, 179); // Який аберігали, залишався. Хоч їж, хоч дивись, а щоб ціле було і неголодний був (Укр. присл., 1963, 63); Хазяїн ускович у лавку... слава тобі, господи! усе ціле, усе благополучно! (Кв.-Осн., II, 1956, 407); — Ші, не бієш. Доле жила! — Каже Старець. — Торба ціла (Гл., Байки., 1959, 191).

◇ Цілий і непошкоджений — який не зазнав пошкодження (про предмети). Нагло, з-за повороту колії за блокуванням, з хмари диму, пари і куряви він [панцирник] з'явився сам — повним ходом він линув до станції, цілий і непошкоджений (Смолич, III, 1959, 39); Цілий-цілісінький — зовсім не початий, не пошкоджений. «Треба й собі лишити хоч кавапочок, бо не буду мати з чим вернутися додому», — подумав бідняк і зазирає у тайспру. А там коржик був цілий-цілісінький (Казки Буковини., 1968, 154); Прокнувся [Яшко] — справді плаче. І в тілі холод такий, бо розкритий лежав. Глянув халавно набік та аж усміхнувся, радісний: клітка стояла ціла-цілісінька (Головко, I, 1957, 130).

3. Не покалічений, не поранений, здоровий. Покопався [кововод] він з яр. Не чули, що й забивалися, хоч гупнувся кожен здорово. Але були цілі, нічого не поламали собі (Гр., II, 1963, 295); — Чого це ти так розкриваєш?.. — Гляди лишень, козаче, щоб з цілим яшкоком додому вернувся (Мирний, I, 1949, 394); — Як рука? Кістка ціла? — Здається (Головко, II, 1957, 632); Тимко не став чекати, пішов шукати санітарів... — Нічого страшного, — сказав один з них, — черепок цілий, — і повернувся Тимкові на голову білу чашку (Тют., Впр, 1964, 497); // Живий, не вбитий. Кругом Пісок тільки й чулки, що про лихі вінчики. Скрізь піднявся струс; кожен, лягаючи, просив бога, щоб цілому встати (Мирний, I, 1949, 326); Не здачувався [Микола], коли вовки втекли, знав тільки одне: живий, врятований, цілий! (Загреб., Шепіт, 1966, 16); — Та й чого ж ти її [медалі] не носиш? — Коли б то вона в мене була, то носив би, а то фінський снайпер кулею відбив. — Ха-га! Медаль відбив, а ти цілим zostався? Ну й брешеш ти, Охріме! (Тют., Впр, 1964, 261).

◇ Голова ціла в кого — живий, не вбитий хтось. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах (П. Куліш, Вибр., 1969, 104); Живий та цілий; Цілий і здоровий; Цілий і неушкоджений — перебуває в доброму здоров'ї; не вбитий, живий. Не міг він ужом знести, яким дивом дивним він живий та цілий вискочив... (Вовчок, I, 1955, 333); — Люди добрі, гетьте заїділа живі та цілі, а то буде з вами те, що з комишником! (Барв., Опов., 1902, 153); Він все терпить... Зо всього виходить цілий і здоровий (Л. Укр., III, 1952, 729); Після того, як атомні випробування в океані було припинено і від сина прийшла уже з радянського порту радіограма, що він цілий і неушкоджений, — мати мовби ожила, душа її стала на місце (Голчар, Тровка, 1963, 196); Зуби цілі в кого; Чуприна ціла в кого — хто-небудь залишався неушкодженим. — Вийте двері!.. — кричить голова. — В'яжіть його, злодюго! — Уразила така мова Чірку. — Ану, бий-бий... чи зуби будуть цілі? (Мирний, I, 1949, 289); — Карне, не драуй мене, коли хочеш, щоб і в тебе була ціла чуприна (Н.-Лев., II, 1956, 298); Пбік (ще) цілий — доки ще є можливість залишитися

неушкодженим. — *Бач, теревені розпустила! Тікай, поки ще ціла!* (Гл., Вибр., 1951, 26); — *Вогонь на мене! — кричав Орлюк. — Дасмо! Тікай, поки цілий! — застричав у телефон старший сержант сибіряк Дубровін. — Вогонь!* (Довж., I, 1958, 286).

4. Який не пропав, не зник. — *Товариші, нас продають! — Та не продадуть, цілі будете. Хто вас купить, таких голодранців? — почувся з тамбура класного вагона веселий голос Боженка* (Довж., I, 1958, 203).

5. Який відзначається єдністю, цілісністю. З різних об'явів їх любові до героїнь.. можна було скласти одну велику і цілу мою любов до тебе (Л. Укр., III, 1952, 690); // у знач. ім. *ціле, лого, с.* Сукупність чогонебудь, як щось єдине. Там, усередині, щось ворухилось. Давнь, забуте і неприємне, засипане грузом новіших подій, останніх вражень. *Робця [Лазар] розкопки, порпаяся, збирає окремі дрібнички, складає докупи і намагаєся зліпити ціле. Все, як воно було* (Коцюб., II, 1955, 192); *Бойові порядки військ з усіма пасама до них, з усіма трибками і гвинтиками зараз сприймалися Хлоюю як одне нерозривне ціле, побудоване з-біса мудро* (Гончар, III, 1959, 413).

В цілому: а) у всій сукупності. В цілому припадає на роботу жонайбільше 4—5, а частіше 3 години на день, — се же небагато? (Л. Укр., V, 1956, 339); *Дружба народів.. характерна для нашого письменницького Союзу в цілому, характерна і для окремих національних письменницьких спілок* (Рильський, IX, 1962, 17); б) взагалі, не торкаючись окремих деталей. *Стосунки між ними в цілому залишалися добросусідськими* (Гончар, III, 1959, 331); *Загалом і в цілому — взагалі, не торкаючись окремих деталей. Загалом і в цілому можна сказати, що з ухильності з питанні про відношення пролетарської революції до держави, ухильності, яка вигідна для опортунізму і живила його, випливало перекручення марксизму і цілковите опошлення його* (Ленін, 33, 1973, 98).

6. Схожий на що-небудь за своїм значенням, важливістю. *Червоніло ціле море колосків пшениці* (Коцюб., I, 1955, 17); *Була в мені ціла буря* (Тудор, Народження, 1941, 160); *У далекій погасалій кузні ясно втізав [юнак] останній спалах рожевого заходу, і цілим вітром тихих радощів життєвських подуло на нього звідтіля* (Вас., II, 1959, 28); *В крайній кутку сталася ціла драма. Зайшла з того, що жєбращка зачала дорікати своєму сусідові багатством* (Хотк., II, 1966, 65); *А що вже до мишей, то з цим було ціле нещастя. Кому не відомо, якці шкоди завдають оті маленькі сірі створіння* (Ю. Янов., I, 1954, 109); *Виросла вона в лісовому хуторі.. де поява нового чоловіка була цілою подією* (Стельмах, I, 1962, 321); // розм. Те саме, що сир'язний 2. *Моя дєвіза [мії дєвіз]: йти за віком і бути цілим чоловіком!* (Вороній, Вибр., 1959, 56).

7. мат. Який не містить дробу. *Ціла величина; Ціле число; // у знач. ім. ціле, лого, с.* Число, яке не містить дробу.

ЦІЛИК, а, ч., спец. Найпростіше прицильне пристосування на стволі зброї і на гарматних паворамох.

ЦІЛИК, а, ч. 1. розм., заст. Цілинна (у 2 знач.); // Великий сніговий замет. *Олень поринав по самі роги у сніг, падав, потім, напруживши всі сили, стрибав на цілик, знову проявляючись, намагався вирватися, але Кузьма міцно тримав його за повід і тяг за собою* (Багмут, Щасл. день., 1959, 238).

2. гірн. Масив ґрунту з корисними копалинами, який заліпасться незайманим при розробці родовища. *Андрій усім тілом навалився на перфоратор, свердло швидко вгризалось у рудяний [рудний] цілик, і скоро останній*

шпур був готовий (Гур., Наша молодість, 1949, 95); *У новій шахті стовли закладаються за межами шахтного поля з таким розрахунком, щоб колоствольний цілик міг бути вироблений під час виробки суміжних шахтних полів* (Гірн. пром., 1957, 66).

ЦІЛИНА, і, ж. 1. Ще не оброблювана, не орана земля. *Народ зійшовся та гук такий підняв, Моя цілину п'ять плугів орють* (Греб., I, 1957, 68); *Онися скопала цілину доогою служежою, засіяла квітками й звеліла Моссаковському прочистити туди доріжку* (Н.-Лев., III, 1956, 107); *Ярьскою окунув очима степи: яка земля! Цілина не рушена...* (Гончар, II, 1959, 70); // *Недавно освоєні землі. За післяжовтневої роки ліквідовано вдвоє більше пустинних земель Середньої Азії і Закавказзя, ніж за кілька попередніх тисячоліть. Площі освоєної останнім часом цілини переважають територію Італії, Бельгії і Голландії, разом узятих* (Наука., 5, 1960, 6); [О л ь г а:] *Наш факультет збирається їхати на цілину* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 22); — *Наша молодь зуміла швидко і ефективно заввоювати цілину* (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 184); // *перен.* Те, що не знало людського впливу, незаймане, необроблене. [І з о г е н:] *Та ти ж їх просвітив Христовим словом! [М ар т і а н:] Зерно зродило плід занадто буйний, упавши на добірну цілину* (Л. Укр., III, 1952, 296); — *Гюлле — це паросток зеленої лози, що з нього можна гнути все, — міркував Ремо. — Її мозок — це цілина, де можна [може] буйно розцвісти і дати плід всяка рослина* (Досв., Гюлле, 1961, 80); *Велетенський плуг, що переорює стару цілину життя, увійшов у поезію Тичини образом нового епоусу* (Мал., Думки..., 1959, 9).

◇ **Піднімати (підняти, орати, зорати і т. ін.) цілину** — працюючи над чимось, прокладати нові шляхи. *Звичайний критик.. мусить сам вироблювати перспективу, вгадувати значення, вияснювати прикмети даного автора, мусить.. орати цілину, коли тим часом історик літератури збирає вже зовсім достиглі плоди* (Фр., XVI, 1955, 256).

2. Місце без доріг, неходжєще, неїжджєсне. *Не йшов пламь коло ріки, а пішов упоперек, через верх, без дороги, направці лісовою цілиною* (Хотк., II, 1966, 250); *Він без дороги йде все цілиною, з усімшкою твої стежки мина, і бачиш ти, що він вже під горою, де спить твоя царівна царівна* (Л. Укр., I, 1951, 225); *Сажно побачила, як мотоцикли відокремилися від гурту, жєрнулу з дороги на цілину й побігли їй наперейми* (Смолч, I, 1958, 98).

ЦІЛИННИЙ, а, е. 1. Який є цілиною. *Відходять поїзди на схід. Тисячі комсомольців і комсомолок їдуть на цілинні землі Алтаю і Казахстану* (Довж., III, 1960, 72); *Луг з буйною некошеною травою і рожевими кущами далі переходив у рівний, сир'язистий від ковилу цілинний степ* (Вол., Дні..., 1958, 83); *Ми повні сил і зробим так, що на цілинному роздолі Ростимуть зодом — і буряк, і хліб, і вишни, і тополі* (С. Ол., Вибр., 1957, 123); // *Стос. до цілинн. Несе вітрець димок од кузні, А під горою, через луг, Щодня нові цілинні кусні П'ятилемішній верне плуг* (Мисик, Біля кринци, 1967, 107); *Поміж зів'язлим полонцем, по килимаж пожоєкаві цілинної трави, через горби зивається широкий битий шлях* (Ле, Паливайко, 1957, 5); *Директор, здавалось, втратив інтерес до мене. — Приїхали б разом, удвох.. Цілинним радгоспам тепер народ потрібний ґрунтовний, сімейний* (Хор., Ковила, 1960, 10).

2. перен. Морально чистий, цютлявий. *Рентгеном самокритики я був просвічений не раз. Чого ж мені тепер не бути сміливим? Еж я учився молодості в молодих, що самі ж вони цілинні та напруг, як земля* (Тич., III, 1957, 20); // *Перейнятий цютлявістю. В жит-*

ті три вітхи маю я, — З них перша — праця с моя.. А друга — золоті слова, Цілизна ізня врода (Крпж., Срібне весілля, 1957, 57); *Ії дитячий, ще цілинний сміх, ії дражливо граціозна зода на легкорухих мостинах контрастно малювалися на загальнім вируванні і клекоті парку* (Ле, Міжгір'я, 1953, 16).

ЦІЛИННИК¹, а, ч. Той, хто працює на ціливі, освоєю цілинні землі. У старих словниках ви знайдете слово «цілина», але не знайдете слова, «цілинник». Воно народилось у 50-і роки, так само, як у роки колективізації з'явилось слово «колгоспник» (Брежнєв, Цілина, 1979, 34).

ЦІЛИННИК², а, ч., рідко. Те саме, що цілина². І все-таки Олексій з бороги звернув. Відшукав польову стежку, що мала завести його на цілинник, а звідти й на вибалох (Логв., Літа..., 1960, 22).

ЦІЛИННІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до цілинний². З ранку до вечора кишпорила (Любов Прохорівна) по кишлаку, помав саям, під горами. Кожен куток захоплював своєю новизною й цілинністю (Ле, Міжгір'я, 1953, 71).

ЦІЛИТЕЛЬ, я, ч., книжн. Той, хто (те, що) зціляє від чого-небудь. Св. Антонію, зубовий цілителю! поможи мені! (Чуб., I, 1872, 125); А машина стрибають зуби, зуби й інші органи вашого людського тіла... — О, Аллаху! О, Магомет! О, цілителю Пантелеймоне! І навіщо вас міль поїла... Ви, тільки ви б і врятували... (Вишня, I, 1956, 182).

ЦІЛИТЕЛЬКА, я, ж., книжн. Жін. до цілитель. Формуючи світ для людини сучасного і майбутнього, створюючи нову природу речей, подбаємо про збереження і розвиток прекрасного в кожній, тай навіть маленькій грані нашого життя, подбаємо і про збереження нашого найкращого друга — природи — цієї простої і безпосередньої цілительки почуттів людських (Ком. Укр., 11, 1962, 37).

ЦІЛИТИ, лю, лиш, недок. 1. Те саме, що цілитися. Цілив в ворону, та попав в короюу (Номис, 1864, № 1784); — *Що огляньється він [арештант], — а очі аж горять, — я все в нього цілю, все в нього цілю. Та так аж до села довів* (Хотк., I, 1966, 88); *Невідомий, сховавшись за стовбуром, цілить жінці просто в голову...* — Гей, — гукає Явдоха. — Гей, не стріляй! (Допч., III, 1956, 54).

2. перек. Мати на увазі кого-, що-небудь, натякати на когось, шось. [І з о г е н:] Наш ворог памить, чим держиться церква, — і вже не важить на овець, лиш цілить у пастирів, щоб розточить отару (Л. Укр., III, 1952, 297); *Останчук прекрасно розумів, куди цілить Данилевський. А який секретар райкому не хотів би, щоб строки в нього були справні, тим більше, коли відомості йдуть в обласні організації* (Жур., Вечір., 1958, 161); — *А вся ця нерозпорядливість від чого? — люто витріщається Барилченко. — Думаєте, від нестачі ума? Від риб'ячого серця — ось від чого! Ця розмова безпосередньо цілила вже в особу виконроба товариша Красулі* (Гончар, Тровка, 1963, 275).

ЦІЛИТИ, люб, лиш, недок., перек. і без додатка, рідко. Виліковувати, вигоювати. Узаявся він рани душевні цілито і ліки змінив на перо: Розгублений батько, знедолені діти Знайшли в його слові добро (М. Тарч., З дал. дороги, 1961, 166); *Як добре слово треба нам у радості і в горі. Як зогріває і цілить воно в такі хвилини* (Дор., Три богатирі, 1959, 71).

ЦІЛИТИСЯ, люся, лишся, недок. 1. Мітяти, спрямовувати зброю в яку-небудь ціль. Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, йдуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю

і киди у пащу ночі: — Хто йде? Буду стріляти! — Стоїть міцний, як з криці, і цілється в п'ятому (Коцюб., II, 1955, 68); *Високий ..сержант цілився в німця [фашиста] з автомата* (Ю. Бедик, Полки..., 1959, 53); *Коли він глянув на шлюпку, Г'оба саме цілився, щоб вистріляти вдруге* (Собко, Скеля..., 1961, 132); *Оротук не змія так стріляти, щоб дового цілиться* (Трубл., Вовки..., 1936, 40); // *Спрямовувати удар, кидок і т. ін. Жовті крапалки розтікаються поверх розсолу і в них ціляться картоплинами Мирон і Ксеня* (Стельмах, Хліб..., 1959, 389); *Тоді я сказав Марині Пилипівні: — Це я кинув кульку. Але я цілився не на ваш стіл* (Сміл., Сашко, 1957, 10); *Всім еством ненавидів Данько цього пазуратника. Щоразу, коли траплялось проходило побіля нього, пригадувалось злонцеві, як ще по дорозі в Каховку під час одного перепочинок змерено приліг він край шляху і образу задрімав, а прокинувшись, побачив просто над собою в небі отакого хижаса, що, розластавши крила, мовби цілився йому своїм дзьобом у груди* (Гончар, II, 1959, 31); // *перек. Спрямовувати свою увагу на що-небудь. Обважнілий чоловіча пильно націлився очима в двері, але, зробивши два кроки вперед, невідомою силою відштовхнувся до лапи. — Уж, ти, холеро, — насторожено дивувався Ларіон і знов пильно цілився на клямку* (Стельмах, II, 1962, 370); *Жартуючи з приятелькою, слухачи одним вухом Яшчину гітару, вона дружим весь вечір цілилася в кабінет* (Гончар, Таврія, 1952, 262).

Не цілячись — без попередньої підготовки до стрільби. Партизани в шанях нерушались, як малі діти, — багато з них стріляло, не цілячись, заспокоючи чими пострілами панічність і страх смерті (Ю. Янов., I, 1958, 152); *Баташвілі, не цілячись, пустив кілька черг з автомата по метушливому клубку людських тіл* (Збав., Між., людьми, 1955, 55).

2. перек. з інфін., перек., розм. Збиратися, мати намір. — Ой, ні, — думав Чорний, — не браму ціляться закрити асіці. Такої сили вистачить і град весь обложити (Міщ., Сіверянн, 1961, 168); *Образю. А сонце цілиться пустить стрілу жовтогарячу... Мить — сонна сповилась тут за рану — і червоне брзка кризь туман... (Тич., До молоді..., 1959, 18); // *Прагнути заволодіти чим-небудь, захопити шось. Та й кому Чернігів і вся сіверська земля на заваді? Не на Чернігів, а на Київ ціляться вороги* (Скл., Святослав, 1959, 36); // *Прагнути зайняти яке-небудь становище, посаду і т. ін. Він був не з тих богатирів, А цілився у генерала...* Та надто рано застарів і Сам пошисся в чинодралу (Воскр., Подивисся..., 1962, 14); *І хто допустить? Слащоз? Цей незвизаний геній, цей давній його суперник, що під час падіння Денікина теж цілився в диктатори* (Гончар, II, 1959, 320).

ЦІЛІСІНСЬКИЙ, а, е, розм. Зовсім, дуже цілий (у 1—4 знач.). — *Добривдень, кумо! — Вовк гукає, — ..Никав всю ніч, аж утомився. — Та й що ж? Підє не поживився!* — *А їсти, кумо, аж-аж-аж!* Цілісінську б із'їв короюу! (Гл., Вибр., 1951, 11); *Повернулася вона до дітей скоро. І не з порожніми руками: в одній тримала цілісінську хлібину, а в другій — погнуте відро* (Коз., Листя..., 1967, 12); *Напився я, — трохи чи не цілісінське відро виду* (Мирний, II, 1954, 82); — *Так сердешна цілісінський день не ївши і сиділа* (Стор., I, 1957, 27); *Зараз справжня весна, дерева в цвітю, повно квіток* (хоч вони цілий цілісінську зиму) (Коцюб., III, 1956, 427); [М о л о д и ц я:] *Спати хочу! Цілісінську нічку Все варила та пекла* (Олеся, Вибр., 1958, 437); *Озирнувшись, а бики стоять зтозна й де, гін за п'ятеро.. Біжить тоді Сергій цілісінські зани та, добравшись до воза, періщить батогом Дениса по піджаку. І прокидається тоді неборака, соню*

гейкає на бікві (Тют., Впр., 1964, 138); А Василь усе вижидав та усе в кишені додаєсь; а далі.. заснує пальці, достав та й положиє на викуп шапки, за квітку, ціліснийкий зривеник!.. (Кв.-Осп., II, 1956, 28); З-нід вусів блиснули мічні зуби, сливиль (сливиль) усі ціліснийки (Н.-Лев., IV, 1956, 247); Так і залишився один бік вулиці згорілий, а другий — ціліснийкий, тільки з побитими шибками, засипаний сажею (Ю. Янов., II, 1954, 34); А робота була зроблена на совість, пліт ще й досі стоїть, і коли б не чорний кабан, то й досі ціліснийкий був би (М. Ю. Тарп., Дєнь., 1963, 26).

Цілий-ціліснийкий ди. цілий.

ЦІЛІСНИЙ, а, е. Який має внутрішню єдність, сириньмається як єдине ціле. Цілісне розуміння дійсності дає можливість письменникові відобразити життя в його революційному розвитку (Іст. укр. літ., II, 1956, 25); Суспільне буття, цілісним виявом якого є існуючий спосіб виробництва, складається й змінюється не за доброю згодою людей, а незалежно від їх суб'єктивного бажання (Ком. Укр., 1, 1960, 52); Машина може виконати дуже складні операції мислення, але не може виконати самого простого, цілісного, головне, мотивованого психічного акту, подібного до дії суб'єкта (Фізіол. ж., VI, 4, 1960, 453); Початок нового напрямку в медицині був покладений нашими великими вітчизняними вченими і дістав свій розвиток у працях І. М. Сеченова і І. П. Павлова, які вказали на провідну роль центральної нервової системи в життєдіяльності цілісного організму (Мед. ж., XXIII, 1, 1953, 18).

ЦІЛІСНІСТЬ, пості, ж. Стан за знач. цілісний. Ми знаємо з досвіду, що для порушення цілісності ядра треба прикласти величезну енергію. Це підтверджує, що в ядрі діють велетенські сили притягання (Наука., 2, 1955, 7); Обидві договірні сторони зобов'язались не порушувати цілісності Тібету і не втручатися у внутрішні справи цієї проєкції Китаю (Нова іст., 1957, 140); З метою захисту соціалістичних завоювань, мирної праці радянського народу, суверенітету і територіальної цілісності держави створено Збройні Сили СРСР і встановлено загальний військовий обов'язок (Конст. СРСР, 1977, 14); У нашу складну епоху особливо важливою та необхідною стає людська цілісність і чистота (Літ. Укр., 19.V 1967, 3); // Щось ціле. Кожне слово є знаком поняття. Кожне поняття відображає якийсь бік дійсності, будучи частиною певної цілісності (Рад. літ-во, 6, 1968, 65).

ЦІЛІСНО. Присл. до цілісний. Організм, хоч як просто він побудований, хоч як примітивно він організований, завжди являє собою цілісно функціонуючу систему (Ком. Укр., 9, 1962, 47).

ЦІЛІСТЬ, пості, ж. 1. Незайманий, непошкоджений стан когось, чого-небудь. Стара татарка теж не отстаєла од дочки, і незабаром саропейки опинились немов у неволі у дикі: вони почали уже боїтись, коли не за цілість боків, то за одєжу (Коцюбо., I, 1955, 289); [Г і б с о н:] Не забувайте, що за її цілість ви відповідаєте повністю (Собко, П'єси, 1958, 114); Довгі нігті у дітей та підлітків дуже часто бувають однією з причин подрання на шкірі і порушення тим самим її цілісності (Шк. гігієна, 1954, 92); // Схоронність чого-небудь. Контроль за цілістю хліба в полі.

◇ В півній цілості — у повному обсязі, без будь-яких втрат, шкоди; цілий.

2. Внутрішня єдність, зв'язаність усіх частин чого-небудь, єдине ціле; цілісність. Щось є доколя тебе, що єднає докупні і ту, і ту, і он тамту хату і творить із них цілість — село (Хотк., II, 1966, 312); — Ми ще й Галичину визволимо, і вона буде одною цілістю з Радянською соціалістичною Україною, — з посмішкою додає

Михайло (Доев., Вибр., 1959, 150); Чи бачили Ви другий том його «Етногр. матеріалів»? Разом з першим томом він складає одну цілість (Крпм., Вибр., 1965, 598).

◇ В [одній] цілість — у щось єдине ціле. Все злучиться в цілість — природа і люди, що є, що минуло, що сталося, що буде (Л. Укр., I, 1951, 287); Він узяв всі мої малюнки (ясна річ, ті, які подобаються мені самій) і зробив щось, мовби музикальний граючий з цих малюнків, а потім усе це з'єднав у цілість (Загреб., Диво, 1968, 657); В цілості — у цілому, загалом. Ще слухаючи її [поему «Моїсей»] в Вашому читанні, я був захоплений нею, а тепер, в цілості, вона зробила на мене ще більше враження (Коцюбо., II, 1956, 284); Правда, ти часто зустрінеш те саме сполучення звуків, Часто надбавши схожу пов'язаних слів послідовність, Але у цілості кожен рядок має значення власне (Зєров, Вибр., 1966, 179); До завдань літературознавчого аналізу входить також розгляд твору в цілості, його загальних рис і ознак та його зв'язків з іншими творами, стільного й відмінного порівняно з ними (Рад. літ-во, 9, 1965, 65).

ЦІЛКІЙ, а, ё. Який точно попадає в ціль; влучний. Хлоп'ята зійшлися докупні і стали грати у свинки.. Повороткий і цілкий Грицько, і не сподівасяся, як оджене свинку і знову стане у ямці (Мирний, IV, 1955, 73).

ЦІЛКІСТЬ, пості, ж. Абстр. ім. до цілкий.
ЦІЛКО. Присл. до цілкий. — Раз! — скрикнула попадя і вдарила картами по носу. Цілко влучила вона по самому кімчику, аж у нього слюзи потекли (Мирний, II, 1954, 195).

ЦІЛКОВІЙ, ного, ч., заст. Срібна монета партістю один карбованець. Сім цілкових осунула матінка невістці (Щог., Поезії, 1958, 152); Я — все, що в мене є — тобі оддам: скрину і сто цілкових грошей, і корівку (Барв., Опов., 1902, 89); Величний служитель щось буркнув їм, миття прийняв від Обереженка цілковий і вступив мужиків у будинок (Гльч., Серце жде, 1939, 331).

ЦІЛКОВІТТИЙ, а, е. Який виявляється цілком, не частково; повний, абсолютний. Мені в Швейцарії лікарі казали, що мені дуже мало бракує до цілковитого видужання (Л. Укр., V, 1956, 415); — В цій справі ми домоглися цілковитої згоди (Тулуб., Людолюб, I, 1957, 30); [Г і б с о н:] Я маю невеличку принципову розмову з місці Крєсбі і в цій розмові знаєш цілковитої поразки (Собко, П'єси, 1958, 104); Василько почував цілковите задоволення (Донч., V, 1957, 27); // Необмежений, нічим не зв'язаний. Тепер на тиждень хтось має цілковиту волю., а там мусить подумати про матеріал до дальшої статті (Л. Укр., V, 1956, 351); Мати, вярджуючи її на Казовку, передала дядькам цілковиту владу над нею, доручила їм берегти дівчину від усіхких напастей (Гончар, I, 1959, 41); // Який досвід вищого розвитку, межі. В галузі повісті її новели в Галичині теж цілковитий застій (Фр., XVI, 1955, 131); В кімнаті цілковитий порядок (Коч., II, 1956, 467); У повітрі цілковита тиша, й на сігуз сердито поскрипує мороз (Епік, Тв., 1958, 406); // Дійсний, справжній. — На тебе він поглядає цілковитим ягнтяком, — певним голоском поправила Воля (Ю. Янов., II, 1954, 88); Хто їде лише на трійках? Цілковитий нездара або найбільший лінох, а Дарка ні одне, ні друге (Вільде, Повнол. діти, 1960, 261); Крізь вікно лілося на них синюще квіське небо, а їм здавалося, що надворі цілковита осінь (Ю. Янов., II, 1954, 88); // Те саме, що суцільний 2. Вперше у світовій практиці радянська держава створює шахти цілковитої, комплексної механізації видобутку вугілля (Рад. Укр., 18.III 1949, 3);

На південь від Сиваша поверхня Криму має вигляд цілковитої рівнини (Геол. Укр., 1959, 579).

З цілковитою підставою — маючи достатньо підстав. Сьогодні ми з цілковитою підставою говоримо про вчення Леніна тими ж словами, якими він сам охарактеризував марксизм: це вчення несильне, тому що вірне (Ком. Укр., 7, 1969, 38).

ЦІЛКОВІТО, присл. Цілком, повністю. З самого малечку хлопець звик бути в центрі уваги. Побутова обстановка цілковито сприяла цьому. Батьки його жили при школі (Головко, II, 1957, 261); Роботу майже закінчено. Маючи ще годину, я був цілковито забезпечений від помилок (Ю. Янов., II, 1958, 119); Холодна осіння ніч цілковито панувала над околицею (Трубл., I, 1955, 82); Ориєс відразу затихла, горе.. раптово захололо в ній.. Все вона робила автоматично і була цілковито підкорена чужій волі (Тют., Вир. 1964, 278); // До кінця, зовсім, абсолютно. Дуже часто тиха.. невістка зміє цілковито задобрити воркотливу свекрузу (Фр., XVI, 1955, 65); А о. Василь так і не прийшов до себе цілковито. Щось мурмотів незрозуміле і дуже швидко згодився їзати додому, коли Маруся о тім натякнула (Хотк., II, 1966, 75).

ЦІЛКОМ, присл. 1. У цілому вигляді, без поділу, вловування на частини. Служили у троях два брати, із них був всякий Голяф; Широкоплечий і мордатий, і по віці цілком глотає (Котл., I, 1952, 238); Тільки що дочитав Кащенкову драму «Помилки». Проквітнує, як качуть, цілком і тепереньки от роздуму, що про неї сказати (Мирний, V, 1955, 423); // Весь, без винятку. Марта ренувала Антона.. Йї зотілось мати його тільки для себе, неподільно, цілком (Коцюб., II, 1955, 305); Хоча огонь побачено ще недовго по півночі, та й досі не вдалося загасити його цілком (Фр., IV, 1950, 46); В Катеринославі міст через Дніпро був зруйнований, ремонтів його не видно було кітця.. Вирішили [робітники] працювати.. без вихідних, без спочинків, тільки щоб до приходу Першої Кінної міст був полагоджений цілком (Гончар, II, 1959, 233); // У всій сукупності основних ознак. Безумовно необхідна найтвердіша влада. Ми тільки хочемо, щоб ця влада була цілком і виключно в руках більшості робітничих, солдатських і селянських депутатів (Левін, 32, 1973, 167); // У повному складі, обсязі. Решта господарства цілком оминула плечі Марусі — бабуся сама несла весь тягар на собі, не допускаючи Марусю навіть до дрібниць (Хотк., II, 1966, 11); Ну що ж, печалитись не стану, утрачено не все цілком, і я ще відповідь дістану (Гонч., Вибр., 1959, 87).

2. До кінця, зовсім, абсолютно. [О л е с я:] Пам'ятати, як ми колись маршили, що як поворостаємо, то віддамо себе цілком на користь і півдогу людям?.. (Кроп., II, 1958, 272); Ці азбучні істини, на жаль, не цілком завсодні нашими молодими письменниками (Еллан, II, 1958, 116); Яків ловить себе на тому, що його думки про економію збігаються з думками старшого брата. Невже їхні погляди цілком тождіні? (Стельмах, I, 1962, 326); Він [хірург] цілком поринув у свою роботу, пристосовуючись до міліяного ритму моря (Кучер, Голод, 1961, 431); Гогіашвілі озирнувся цілком випадково (Загреб., Шепіт, 1966, 350); // Без винятків, повністю. Ся постать узята цілком з життя і робить враження портрета (Л. Укр., V, 1951, 43); — Слово має товариш Кузнецов. — Я коротко. Пропозицію товариши Сундру підтримую цілком (Головко, II, 1957, 463); Охоронець пильно глянув на Дороша і, вирішивши, очевидно, що ця людина цілком заслуговує на довір'я, крикнув комусь у двір, щоб відкрили ворота (Тют., Вир. 1964, 145).

Цілком і повністю див. повністю.

ЦІЛО... Перша частина складних слів, що відповідає слову цілий (у 1 знач.), напр.: ці л о р і ч н и й, ці л о т и ж н е в і й і т. ін.

ЦІЛОВАННИЙ, а, е. I. Діспр. пас. мін. 9. до цілува́ти. А ще наша тарілка Не цілована, А ще наша Хвєбоня Не цілована (Кроп., II, 1958, 66); Він знову нахабно її поцілував, оцю гордовиту і ще ніким не ціловану панну-шляхтянку (Льч., Козацьк. роду., 1958, 347); — Барвінку милий! — знов зачую З уст, не цілованих даю, І може, щастя провіщую, І може, справдиться воно (Перв., I, 1958, 256); // ці́ловано, безос. присудк. сл. — Якому Дмитрію, котрому хрест ціловано? — зукнуло кілька голосів. — Є чутка, що царевича вбито людьми Шуйського... (Льх, Хмельницький, I, 1957, 84).

2. у знач. прикм. Який цілували. Ти, наче осін золоту, Спокоїно йдеш притишлим садом, Й твої ціловані уста Дозрілим пазнуть виноградам (Стельмах, V, 1963, 292); І ярового сонця злиток, І вереснева тишина — Очей цілованих відбиток, Усмішок лагідна луна (Мал., Звенигора, 1959, 163).

ЦІЛОДЕННИЙ, а, е. Який триває протягом цілого дня, цілий день. У Підпари Гафіюку ждала цілоденна робота (Коцюб., II, 1955, 51); Увечері край знесиена цілоденними турботами, біганиною, телефонними дзвінками Ольга задала за Провору (Донч., III, 1956, 447); Сонце, по-літньому веселе й пекуче, вже почало свій цілоденний шлях на безжарному небі (Збан., Малин. дзвін, 1958, 33).

ЦІЛОДЕННО. Присл. до цілоденний. [К о т о в с ь к и й:] Кіндрата з честю поховайте, та не де-небудь, а тут під гаєм.. Нехай йому листя цілоденно і вночі шумить (Тяч., I, 1957, 274); Не можна сказати, щоб так уже подобалось Ліні тут цілоденно ковтати підняту бульдозерами куряву та обляжувати на сухих вітрах своє біле личко (Гончар, Тронка, 1963, 258).

ЦІЛОДОВОБИЙ, а, е. Який триває безперервно протягом цілої доби, цілу добу. Незабаром перша рота першого батальйону була призначена у цілодобовий наряд (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 43); Поступово ліквідуються нічні зміни на підприємствах, за винятком тих, де цілодובה робота зумовлюється технологічним процесом або необхідністю обслуговування населення (Програма КПРС, 1961, 84).

ЦІЛОДОВОБО. Присл. до цілодобовий. У період вегетації понад сто дощувальних установок працюють цілодобово, у три зміни (Хлібороб Укр., 2, 1969, 5); Дитячий садок забезпечений усім необхідним і працює цілодобово (Веч. Кпів, 25.X 1957, 2).

ЦІЛОКРАЇЙ, а, е. Який має цілі краї, з цілими краями. Перші листки [картоплі], що з'являються на поверхні під час проростання бульб або насіння, прості, цілокраї (Картопля, 1957, 180).

ЦІЛОНІЧНИЙ, а, е. Який триває протягом цілої ночі, цілу ніч. Ніхто його [Осмульського] не бачив ніяким: по цілонічній п'ятиці він ішов до класу, як коли б нічого не було (Фр., IV, 1950, 241); Втомлений майже цілонічною ходьбою, він заснув під ранок важким мертвецьким сном (Гжицький, Вел. надії, 1963, 327).

ЦІЛОРІЧНИЙ, а, е. Який триває протягом цілого року, цілий рік. Вже коли нещасливі «Рауверс генс» таки знайшли собі притулок після цілорічної блуканини, то видно ще моя доля не загинула (Л. Укр., V, 1956, 75); Вилягли в полі хліба, хліборובה гинє надія, І невблаганно важка, цілорічна марнується праця (Зєров, Вибр., 1966, 307).

ЦІЛОРІЧНО. Присл. до цілорічний. Без плодів ніколи гілля тих дерев не лишалося — Вілтку то будь чи взими — цілорічно (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена.

1963, 128); *Робота по виготовленню збірного залізобетону провадиться цілорічно: літом на полігоні, взимку — в пропарювальних камерах* (Наука., 2, 1957, 7).

ЦІЛОТВИЖНЕВИЙ, а, е. Який тривав протягом цілого тижня, цілий тиждень. *Смерекові ліси, що відвідалися цілотвижнєвим дощем, мов набрали більше тепла в свою зелень* (Коб., III, 1956, 231); *Часом після цілотвижнєвої роботи ми ходили купатися і ловити рибу* (Ю. Янов., I, 1954, 297); // *Розрахований на цілий тиждень. Одного понеділка старий Моримуха чомусь не міг прийти до Дробогича і передав цілотвижнєвий провіант для сина через якогось сусіда* (Фр., IV, 1950, 275).

ЦІЛУВАЛЬНИК, а, ч. 1. іст. Виборна урядова особа в Російській державі XV — початку XVIII ст., яка збирала податки й виконувала ряд судових і поліцейських обов'язків.

2. заст. Шинкар. *Напише [дяк] чолобитну, вигребе з покараченої долоні гріш і шасть у шинок. Кине на стіл перед заплівлим салом цілувальником, завладає дзбаном браги, залізе на лаву і розкошує...* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 273).

ЦІЛУВАННЯ, я, с. Дія за знач. цілувати і цілуватися. — *Доброго здоров'я вам, Степане Івановичу! — обізвався знехотя Сухобрус, ледве відповідаючи на його цілування* (Н.-Лев., I, 1956, 368); *Узяв старий Мафтей деревце доньчине, а мачуха Юрково, почалося цілування перед виходом — це ж молода навік лишає батькову хату!* (Хотк., II, 1966, 98); *Поль свою вдячність виразив цілуванням її руки* (Бурл., М. Гонта, 1959, 174); *Образно. *Перший промінь сонця, літаючи по золоту бань всорока сороков», знеачітка розвалився й сам від того цілування* (Льч., Козацьк. роду., 1958, 584).

ЦІЛУВАТИ, ую, уєш, недок., перех. і без додатка. Торкатися губами до кого-, чого-небудь на знак любові, дружби, поваги при зустрічі, прощанні і т. ін. — *Тіточко, матіночко! — аж в ноги упав сердешний Микита Уласович та кістляві руки відомжеські цілує та просить* (Кв.-Осн., II, 1956, 190); *І досі сниться: виїшла з хати Веселя, сміючись, мати, Цілує діда і дитя Аж тричі весело цілує* (Шевч., II, 1963, 265); — *Се ваша панночка, — промовляє до нас пані. — Цілуєте її в ручку* (Вовчок, I, 1955, 105); *Покійна моя мати були такі богомільні: цілували в церкві двері й стіни* (Н.-Лев., II, 1956, 17); *Обивши дівчинку руками, дружина пестила її, цілуючи в чоло...* (Досв., Вибр., 1959, 162); *Кохана спить, кохана спить. Підди збуди, цілуй її очі* (Тяч., I, 1957, 6); *Образно. *Пиши земле! Як тебе цілувало весняне тепле сонце, як з тебе бризкали весною фронтами фіалки, рожі та лелії, ти, мабуть, не мліла в такому щасті, як я в той час* (Н.-Лев., II, 1956, 399); *Нас кличуть річки, нам співають гаї, Нам вітер цілує обличчя* (Мас., Поезії, 1950, 269); *У порівн. *Цюкала і цюкала важка земля, мовби цілувала невтомні солдатські ноги* (Гончар, III, 1959, 134); // *Формула прощання з близькими людьми в листах. Бувайте здоровенькі. Цілую Вас сердечно, а Вашим кланяюсь. Ваш М. Коцюбинський* (Коцюб., III, 1956, 401); *Пиши мені, любий папачка, як матимеш час, частіше... Ну, ти в принципі проти доведи листів — правда ж? То я вже скінчу. Цілую міцно тебе і Оксаночку з Дроздином.. Твоя Леся* (Л. Укр., V, 1956, 343).

◇ *Хоч малюю, хоч цілуй див. малювати; Цілувати хрест (хрестів) див. хрест.*

ЦІЛУВАТИСЯ, уюся, уєшся, недок. Цілувати один одного, когось. *Снівбесідник скінчив. Зворушення заволоділо присутніми, багато стискало йому руки, деякі цілувалися* (Кобр., Вибр., 1954, 31); [Горпина:] *Тобі б все тільки аби цілуватись та голубитись:*

а ти й не знавиш, що завтра либонь якесь мене лихо чекає? (Кроп., I, 1958, 196); *А в кутку двоє приятелів щиро признаються один другому в вічній приязні і цілуються* (Хотк., II, 1966, 416); *Молоді цілуються, Люди з них милуються. Світить сонце в наших домі Щастям і любовю. Молодій та молодому — Доброго здоров'я...* (Мур., Лірика, 1954, 85); *Кузь ліз цілуватися з Дорошем* (Тют., Вир, 1964, 208); — *Я не хочу, щоб через тебе і мене опльовували люди. — То йди — обнімайся, цілуйся з ними, коли тобі мій хліб немилый* (Стельмах, I, 1962, 313); *Образно. *Та й війняє* [Крило Тур] *з пізві своєю дову, важку шаблюку: — Ой панночко, — каже, — наша панночко шаблюко! З бусурманом зустріваєшся та й не двічі цілуваєшся; поцілуйся ж тепер із оцим козарюкою* (П. Куліш, Вибр., 1969, 106); *Хитай легенько лебедів, Твоїх улюблених синів, Цілуйся з вітром, з небом, світом, Блакитне озеро моє* (Рильський, I, 1960, 112).

ЦІЛУНОК, нку, ч. Те саме, що поцілунок. *Ти гочеш, Лесбіє, дізнатись неодмінно, Яким числом твоїх цілуноків неоцінний Украй і через край задовольнився б я?..* (Зеров, Вибр., 1966, 202); *Я ще сам не знав любові трунку, Що в козанні в снаги напій, Знав лиш в материнському цілунку Я одне благословення в бій* (Шпорта, Вибр., 1958, 290); — *Твої цілунокі ляцали з покоїв панни Подольки — на цілі гони, мій братику віркий...* (Льч., Козацьк. роду., 1958, 351); *Образно. *Ах, серце, пий! Повітря — мов прив'язий трунок. Це рання осінь іде цілунок Такий чудовий та сумний* (Тяч., I, 1957, 27).

ЦІЛУШКА, и, ж., розм. Те саме, що окрасце 1. *Мартиник витяз з-від настільника пожа з червоною колодочкою і, зрізавши цілушку з паляниці, поклав першу скибку Коропові* (Кос., Новели, 1962, 107); — *Це ж стріну усіх неодмінно, За ними я довго скучаю... — І хліба цілушку ячмінну З мішка фронтівик діставав* (Шпорта, Вибр., 1958, 331); *Образно. *Смеркання оспалося попелом, погойдувалося на хвилях, і хмари, згори осяяні цілушкою призахідного сонця, низу вже підпливали сутінками* (Гуц., Скупана., 1965, 14).

ЦІЛЮЧИЙ, а, е, розм. Те саме, що цілющий. ◇ *Цілючий бальзам — те саме, що Цілющий бальзам* (див. цілющий). [М а л ь в а н о в:] *Та постривай, чудак-чоловіче, в тебе ж судороги, — хіба тобі можна женитись*. [С п и ч а к о в с ь к и й:] *Жіноча любов — цілючий бальзам. Один поцілунок, і — зміє як рукою* (Коч., II, 1956, 32).

ЦІЛЮЧИСТЬ, чості, ж., розм. Властивість за знач. цілющий.

ЦІЛЮЩЕ. Присл. до цілющий. *Ніколи не думав Дьяконов, що праця може впливати на людину так цілує* (Гончар, II, 1959, 61); *В далекій життєвій дорозі людині насамперед мариться рідна оселя.. Дорозі спогляди облагороджують серце, вносять у нього просвітлення, цілує дитку на рани, що, бува, починають ятритися в душі* (Вітч., 10, 1969, 215).

ЦІЛЮЩИЙ, а, е. Який має лікувальні властивості. — *Я все літо казала йому, візьми відпустку, їдь на Кавказ до сонця й тепла, до цілющих вод. У нього давно завстуджені нирки* (Тулуб, В степу., 1964, 186); *Україна займає одне з перших місць в СРСР щодо наявності цілющих грязей, соляних озер і лиманів, використовуваних для лікування хворих* (Наука., 7, 1956, 13); // *Пов'язаний із здатністю зціляти. Осінь завжди й скрізь з особливою силою нагадувала Данилові Гавричу рідну Чернівищину. З безліччою відоростей, мовля та лісових плодів, у яких чародійниці-бабусі вгадували цілющі лікувальні якості* (Дмит., Облалені., 1962, 160); *Ще в стародавні часи були відомі цілющі власти-*

вості лимона (Веч. Київ, 6.XII 1966, 4); // Корисний для здоров'я, який сприяє зміцненню, збереженню здоров'я. Вас так і потягло до води, до її чистої хвилі, до її цілющої пролодої (Мирний, IV, 1955, 316); Так, лис — це добрий врожай, напівводна ріка, цілющий клімат (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 101); Юрко розправляє плечі, підводить голову, напружуючи м'язи, набирає повні груди цілющого степового повітря (Ряб., Жайворонки, 1957, 11); Дихнула цілющою свіжістю, аж залоскотало в горлі од неї (Гуц., Скупана..., 1965, 66); Здоровий труд і благодатна втома, Солодкий сон цілющий по труді — І в серці знов жадання молоді (Дор., Тобі, народе..., 1959, 75); *Образно. [Г а й о в и й:] Який сьогодні святковий день. Мені здається, що я припаю устами до цілющого джерела народної сили (Корн., II, 1955, 106); // Який приносить полегшення, заспокоєння, свіжості. Потішу, непомітно, на місце розтопленого слізьми жало, прилітали солодкі, цілющі мрії (Коцюб., I, 1955, 267); Тито насунулась [ніч], непомітно опанувала і розкішні мелодії понесла над радісно-столемною землею, що з усміхом щастя піддавалася цілющій ласці (Хотк., I, 1966, 90); Та де ж ти [мати] брала незвичайне слово і спокою цілюще джерело? (Мал., Звенигора, 1959, 18).

Цілющі трави див. трава.

◇ Живу́ча та (і) цілю́ча вода; Живу́ща-цілю́ща водичка див. живучий; Цілю́ча вода — те саме, що Живу́ща та (і) цілю́ча вода (див. живучий). Вона стерегла онуків так, як змія стерегла цілющу воду: з прислухи ніхто не смів і зачепити дітей (Н.-Лев., III, 1956, 207); Цілю́чий бальза́м — те, що приносить користь здоров'ю, заспокоює, тишнить. Повітря було чисте, чудове, пахуче, що, бачилось, так і лилося цілющим бальзамом у груди (Фр., III, 1950, 91); Він читає і перечитував повні теплого співчуття листи, він вбирав у себе кожне слово, наче цілющий бальзам (Тулуб, В степу..., 1964, 235).

ЦІЛЮЩИ́СТЬ, шості, ж. Властивість за знач. цілю́чий. Досвідчені кліматологи, Думбадзе й Коломієць, одразу оцінили всі вигоди, всю цілющість місцевого клімату (Смолиць, Прекр. катастр., 1956, 334).

ЦІЛЯ́ТИ, яю, яеш, недок., розм. Те саме, що цілити. [І в а н:] Дивлюсь, турчин із-за куца ціляє прямо в мене (Кроп., I, 1958, 111); Вова, зацікавившись якоюсь пташкою і вирачивши оченята, увесь скупився, наче хотувався плигнути, ціляя у неї клімачками (Трубл., I, 1955, 102); — Як почнуть артідготовку — кожна батарея знає, по якому [доту] їй ціляти (Гончар, III, 1959, 33); — Як був собі чоловік Грандита, та була в його сіра мужицька свита... — Ха-ха-ха! — зареготався дехто, зрозумівши, куди це Васюта ціляє (Гр., II, 1963, 470); — Голос — це моя азілаєсова п'ята, Анно, найвразливіше місце в моему самолюбстві, в яке вільно кожному ціляти (Кол., Терен..., 1959, 247).

ЦІЛЯ́ТИСЯ, яюся, яешся, недок., розм. Те саме, що цілятися. На другий день Тихон то снідання ганявся з вилами за Грицьком, а слідом, цілячись попасти йому палкою під ноги, бігала Грицькова жінка (Панч, II, 1956, 422).

ЦІ́ЛЬ, і, ж. 1. Предмет, істота або місце, куди спрямовують постріл, кидок, удар і т. ін. Несхибно у ціль я улучив, недовго Лук цей налягував я (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 363); Він на диво спокійно вибирав ціль, ловив її на мушку і тільки тоді стріляв (Панч, В дорозі, 1959, 60); Він знає — це летить чирок, маленька, дуже зграбна і красива качечка, хороша ціль для кожного мисливця (Собко, Біле полум'я, 1952, 78); Мійки вже рвалися далі й трюхи праворуч, бо німець бив не по якійсь конкретній цілі, а взагалі по

всій площі (Кучер, Голод, 1961, 171); — Бачиш, бачиш! — говорив він, не спускаючи з очей траншеї, — накрито! Ціль накрито! Чудесно! Молодці! (Гончар, I, 1954, 46); // Те саме, що мішені. Тур невеличкий, незручний. Звичайний довгий ривач з високим насипом. Ціль — дошка з чорним папером колом, на якому розбіглася кошарня цифр (Донч., II, 1956, 211); Часто, коли його заставляли лізти по снігу поповзом чи бігати в атаку «короткими перебіжками», кидали гранату чи стріляти по цілі, він хоч і робив це сумлінно, проте в душі сміявся і сам із себе, і з інших (Тют., Вир, 1964, 488).

◇ **Брати́ ціль див. брати.**

2. **перен.** Те, до чого прагнуть, чого намагаються досягти; мета. Вона від дитини була навчена обати про свою зверхність; тепер же зробилось це головною її ціллю (Кобр., Вибр., 1954, 90); У неї має відбутися невеличкий спектакль. На обродійні цілі... здається, на користь якогось приюту?... (Л. Укр., III, 1952, 510); [О л е с я:] Що то за життя — без цілі, без напрямку? Я не можу, Марфушо, так жить (Кроп., II, 1958, 266); Ти знаєш ціль життя. Щасливий чоловік, Ти для життя живеш (Зеров, Вибр., 1966, 393); Ми, більшовики, служимо цілі об'єднання людства (Довж., III, 1960, 10); Гнат заглянув до справи, підкреслив щось у ній олівцем, підвів на Уласа гострі очі і поставив перше запитання: — Які цілі ти переслідував, коли писав про мене дописи в обласну газету (Тют., Вир, 1964, 152).

◇ **Ма́ти ціль** — те саме, що **Ма́ти на меті (метою)** (див. метá). Непрохані гості грізно випитували Макара Івановича, зайдіть він такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх (Коцюб., I, 1955, 161); Велику, бачте, ціль На оці Возний мав (Міцк., Пав Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 35); **Осяга́ти (осягну́ти, осягти) [свої] ціль див. осягати; У цілях яких** — для чого-небудь, з метою якогось. Великі досягнення радянської науки, в тому числі в освоєнні космосу, використовуються нами в мирних цілях, в ім'я щастя людей (Наука..., 10, 1962, 7).

ЦІ́ЛЬНИЙ¹, а, е. 1. Який складається або зроблений з однієї речовини, з одного шматка чого-небудь; суцільний. Важкі і точні верстати встановлюють на цільних бетонних масивах (Слюс. справа, 1957, 294); В пісках крутого берега Десни рибалки нещодавно знайшли невідомий дерев'яний предмет. Коли його відкопали, то виявилось, що це 13-метровий стародавній човен, видобаний з цільного чорного дуба (Наука..., 9, 1961, 50); З'являється нова форма верхнього жіночого та чоловічого одягу — білі полотнянки. Вони бувають довгі й короткі, цільні або з вставними клинами та складками (Нар. мист., 1966, 12).

2. **перен.** Який має внутрішню єдність, не роздвоєний; цілісний. Без прозари партія неможлива, як скільки-небудь цільний політичний організм, здатний завжди витримувати лінію при всіх і всяких поворотах подій (Ленін, 20, 1971, 337); Композицією літературного твору називається така побудова, яка об'єднує всі його частини в єдине ціле, сприяє образному відтворенню цільної картини життя в світлі авторського розуміння і оцінки (Укр. літ., 9, 1957, 125); Пейзажі живописця [С. Васильківського] завжди емоційні, різноманітні за мотивами і настроєм, цільні за композицією та кольоровим рішенням (Мист., 1, 1966, 25); // Прямий, стійкий, сильний (про характер, натуру). Та тільки жук, звісна річ, не кожна жінка обдарована настільки сильною волею, настільки цільною та неполаманною натурою, щоб могла знайти браму рятунку (Фр., XVI, 1955, 71); Цільні, високої чистоти натури були для нього завжди людським взірцем (Дор.,

Не повторя.., 1968, 154); В своїх славних ділах як вогонь ти [Леонардо да Вінчі] вставав — за людину труда, за надання їй прав і за форму життя повнокровну і вільну. Бо ти сам ту людину собою являє і всебічну і цілну (Тич., II, 1957, 286); *Формування цільної, фізично й духовно розвиненої особистості не мислиме без творів світового мистецтва* (Літ. Укр., 15.VI 1965, 4).

ЦІЛЬНИЙ², а, е, діал. Влучний (у 1 знач.). Із [оборонців] цільні, хоч і рідкі, стріли смертельно разили монголів і стримували їх від наближення (Фр., VI, 1951, 80).

ЦІЛЬНИК, а, ч., діал. Стільник. (див. стільник¹); **ЦІЛЬНИЧОК**, чкя, ч. діал. Зменш.-пестл. до цільний. *Метнулаь [мати] по селу шукати того меду.. Бігала, середина, бігала од хати до хати.. та якось уже випросила у попа. За один цільничок обіщала [обіщала] бузівка подарувати* (Стор., I, 1957, 57).

ЦІЛЬНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. цільний¹. *Однією з найважливіших властивостей людського організму є висока, справді універсальна здатність до захисту цільності організму і тканини* (Наука., 11, 1961, 44); *Кожну частину [«Повії»] маю надію виготовити так, щоб всяка мала свою самостійність або цільність* (Мирний, V, 1955, 360); *Цільність натури.. і добра, як на той час, освіта, зробили своє: покохавши Івана, Ольга неминуче повинна була стати і стала його соратницею у тій боротьбі, яку розпочала тоді молода демократія Галичини* (Кол., Терен., 1959, 186); *Савичев заздриє злитості Родіона з сестрою, тій цільності, якої йому самому так бракувало* (Перв., Дикий мед, 1963, 34).

ЦІЛЬНО, діал. Присл. до цільний². *Брате, Оружжя з рук не выпускай! Учись владати ним, учись Стріляти цільно* (Фр., X, 1954, 79); *Тож стріляйте, хлопці, цільно, щоб кожна куля влучала в пана* (Козл., На переломі, 1947, 129).

ЦІЛЬОВИЙ, а, ё. 1. Спрямований на здійснення, досягнення якої-небудь мети. *Установи АН УРСР значну увагу приділяють цільовому комплексному плануванню прикладних досліджень і робіт по впровадженню, кооперації зусиль науковців і виробничих колективів* (Вісник АН, 12, 1976, 52); *Цільове завдання; Цільові настанови.*

2. Признач. для певної мети; який не може бути використаний для інших потреб. *Нагородження коштів кооперації, основане на розширенні кооперування населення і мобілізації його заощаджень (вклади, пайові і цільові внески та ін.), ..исцують на порядок денний питання про зміцнення кооперативних позицій у виробництві* (Компартія України в резол. і рішен., 1958, 275); *Цільове фінансування; // Пов'язаний з використанням чого-небудь з певною метою. При довшостворковому кредитуванні когоспів Держбанк здійснює попередній і наступний контроль за цільовим використанням позичок* (Хлібороб Укр., 1, 1965, 17); *Вільні кошти неподільного фонду когоспів повинен.. витратити тільки за цільовим призначенням на капітальні вкладення і капітальний ремонт* (Колл. енци., II, 1956, 651); *У розвитку наручних годинників помітна тенденція їх цільового застосування: існують годинники службові, спортивні, вечірні, подарункові* (Веч. Київ, 26.XII 1968, 4).

ЦІНА, й, ж. 1. Вартість товару, виражена в грошових одиницях. *Сума вартостей всіх товарів даного суспільства збігається з сумою цін товарів* (Ленін, 26, 1972, 60); *Ціна на хліб раптово підскочила, і це так стурбувало Маланку, що вона щоночі бачила погані сні* (Коцюб., II, 1955, 20); — *На всі наші товари, окрім четими, падає ціна* (Стельмах, I, 1962, 40); — *А чи*

*не продав би ти своєї люльки? — поспитав Юрій Макарович.. Натяк на ціну зацікавив чоловіка. Він завагався, замислився, яку б скласти ціну, ніби побоювався прогадати на дідівському подарункові (Коцюба, Нові береги, 1959, 161); З рукава дочинного кожуха червоної шовсь, — хустка! Новісінька, ще й ярликоч з ціною не одірваний (Головки, II, 1957, 192); // Плата, винагорода, грошове відшкодування за що-небудь. *Трохим розпитувє, який є заробіток, яка ціна у день* (Кв.-Осв., II, 1956, 402); *Замовець і тут не став сперечатися і спитав ціну* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 120); — *Ти не сердься, а то, чого доброго, відмовишся й сорочку мені шити або заправити таку ціну, що доведеться шукати іншу майстерницю* (Шилл, Баланда, 1957, 9).*

△ **Масштаб цін** див. масштаб; **Монопольні ціни** див. монопольний; **Ціна** поділки [вимірювального приладу] — число одиниць вимірюваної величини, яке відповідає переміщенню показника приладу по шкалі на одну поділку. *Для вимірювання користуються вимірювальними інструментами з різною точністю (ціною поділки) і різними похибками вимірювання* (Методика вимл. фрез. спр., 1958, 29).

◇ **В (на) ціні** що — високо ціняться, дуже дороге що-небудь. — *Земля тепер в ціні — по п'ятдесят карбованців десятину не купиш* (Мирний, III, 1954, 294); *Мій хлібе рідний! Бує ти на ціні В важкі літа, у бідні трудовні. В скупім пайку, у фронтівій траншеї* (Мал., Листя., 1961, 39); *Загинати (загнути) ціну* див. загинати; *Заламувати (заламати, заломлювати, заломити) ціну* див. заламувати, заломлювати; *Збивати (збити) ціну* див. збивати; *Красна ціна* див. красний; *Ламати ціну* див. ламати; *Піднімати (підняти) ціну* див. піднімати; *Скажена ціна* див. скажений; *Спадати (спати) з ціни* (у ціні) див. спадати.

2. *перен.* Цінність, значення чого-небудь. *Мудросте науко! Гарня перлино! Хоч сама безцінна, всім даси ти ціну. Що жєні з тобою бідність і харпацтво? Що мені без тебе скарби та багатство?* (Крим., Вибр., 1965, 126); *Не раз підслушував він розмову між Левком і німецькими офіцерами. Певно, це мало якусь ціну, але кому передати? Куди підеш?* (Цюпа, Назустріч., 1958, 220).

◇ **Гріш ціна; Ціна** — мідний гріш див. гріш; **Дорого ціною** — привісив великі жертви, затративши багато зусиль. [X и м к а:] *Дорогою ціною той спокій доставив мені: честі позбулася, лицю слави набулася* (Мирний, V, 1955, 240); *Радянський народ.. дуже дорогою ціною окупив перемогу над фашизмом* (Галан, Перед лицем фактів, 1959, 11); *Дорого (дорогою ціною) заплатити* див. заплатити; *За всяку ціну див. всякий; Знати собі ціну див. себе; Знати ціну див. знати; Знати ціну життя див. життя; [I] ціні не [можна] зложити (не зложити) кому, чому — те саме, що [I] ціні не [можна] екласти (не екладеш) (див. екладати). Знання це скарб, йому й ціни не зложити. Визбируй же його, де тільки можеш!* (Мисяк, Біля криниці, 1967, 309); [I] ціні не [можна] екласти (не екладеш) див. екладати; [I] ціні не [можна] екласти (не екладеш) див. екладати. *Бся [Маруся] в золоті, в шовках. Там одна пляхта — павине перо — пар двоє волів чумацьких стівля, а коралів і ціни нема. А сукня ж то з золотими усамі!..* (П. Куліш, Вибр., 1969, 266); **Копійка ціна** див. копійка; **Набивати (набити) ціну** див. набивати; **Набивати (набити) собі ціну** див. набивати; **Розуміти ціну** див. розуміти; **Складати (екласти) ціну** див. складати; **Ціна** — ламаний гріш див. ламаний; **Ціна** в'ятак кому, чому — те саме, що **Копійка ціна** (див. копійка). — *По*

гривенику? — Твоєму багатирю в базарний день красна ціна — п'ятак (Ковинька, Кутя..., 1960, 23); Ціною чого, якою [добути, добитися і т. ін.] — затратившись, уживши щось або жертвуючи кимсь, чимсь, дістає бажане, отримав потрібне. *Отже, Василінка Павлюк, хоч і ціною певного розходження між керівництвом парткому та дирекцією фабрики, все ж свого, найголовнішого, добилася* (Коз., Листи..., 1967, 252); *Атакувати в лоб Турецький вал негайлою й невідкладно, якою заводною ціною* (Ю. Янов., II, 1958, 238); *Ціною життя (крові, честі, щастя і т. ін.) — жертвуючи заради чого-небудь життям, честю, щастям і т. ін. — А знаси, а б теж охоче згодився на таку місію... — Парламентером? — Да, парламентером, — пизнув Саша цигаркою. — Уявляси собі, серед страшного бойовища власною рукою підняти прапор гуманності, відчути, що ціною одного свого життя даруєш життя сотням тисяч дітей, матерів, рятуюєш від винищення музеї, храми, парки, мости...* (Гончар, III, 1959, 241); [Г е л е н:] *Даруюк згоди ліпший над здобуток, що на війні ціною крові взято* (Л. Укр., II, 1951, 302).

ЦІНИТЕЛЬ, я, ч. Той, хто вміє цінити кого-, що-небудь, визнає цінність, значущість когось, чогось; шанувальник, прихильник. *Теоричість Кліментія Доміченка набула популярності. Його пісні, хори, кантати полюбалися багатомільйонним цінителям музики, виїшовши далеко за межі нашої республіки* (Рад. Укр., 2. II 1968, 2); *Захоплюючись літературою й віддаючи їй всю душу як читач і цінитель, Артамонов любив також інші галузі мистецтва* (Дмит., Розлука, 1957, 207); *У 1887 році Ярцев не був ще письменником у галузі театру, але був уже палким театралом: уважним глядачем, відумаливим цінителем мистецтва актора* (Збірник про Кроп., 1955, 192); *Михайло Федорович Комаров був пристрасним цінителем старовини* (М. Ол., Лесь, 1960, 122).

ЦІНИТЕЛЬКА, в. ж. Жін. до цінитель. — Ах, які красені! — ахтакі приїжджі цінительки. — Які гіганти!.. Та тут у вас, Софі, в салки жеребця ціле багатство!.. (Гончар, I, 1959, 186).

ЦІНИТИ, ціню, цінити, недок., перех. і без додатка. 1. Те саме, що цінувати 1. *І послав Давид по світі Той плужок возити І писати і писати, Як будуть цінити. І цінити того плуга І ціну писали: Скрізь від тисячі червоних Менше не давали* (Рудан., Тв., 1959, 514).

2. *перен.* Судити про кого-, що-небудь, давати оцінку комусь, чомусь. [С т а р и й г і с т ь:] *А що, дон Пабло? вже тепер нарешті покличе вас король до свого двору, — такого зятя тесьма... [Д. П а б л о:] Його величність не по зятях, а по заслугі цінить* (Л. Укр., III, 1952, 349); // *Визнавати цінність, значення когочого-небудь.* [Б л н з а в е т а:] *Вшанувати так співчуття могли Миг тільки той, хто сам складав пісні, І цим тепер дорожчий ти мені, Бо я ціною святу натхнення силу* (Коч., П'єси, 1951, 62); — *Хіба ж я тебе мало люблю?.. — палко урвала його Настя... — Я все баку і ціню, але, крім козання, треба знати життя* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 67); *Хоч він був зовсім непрактичний, біючи, з еластичною, мабуть, тільки нашим людям добродушністю, цінити вже саме прагнення Ференца чесно трудитись, стати їм у пригоді* (Гончар, III, 1959, 229); // *Визнаючи цінність чого-небудь, дорожити ним.* *Цінї в життя хвилину більше, ніж взимку годину* (Укр. присл., 1955, 362); *Положивши голову на обидві руки і дивлячись кудись-то далеко-далеко, він замислювався. Про що? Чи цінити ти як саїд теперішні свої щасливі хвилини? Так, ціню...* (Хотк., I, 1966, 43); // *Ставити що-небудь високо. Нікому ніколи не сказав [Давкевич] лилого слова; коли жінка часом за-*

вербувала, уступався з очей; цінити домашній спокій вище всього і дбав про хату (Мак., Вибр., 1954, 285); *Приязні їмньої невимушений знак Ціню я над усі триумфи* (Зеров, Вибр., 1966, 105); *М. Рильський високо цінити мовностилістичну майстерність творів літератури художнього реалізму, чистоту і ясність літературної мови* (Нар. тв. та етн., 2, 1965, 38); // *Ставитися до кого-небудь з повагою, вважати вартим поваги.* *Я його [Фрейліграт] високо ціню і тепер, і залічу його до найзначніших поетів, які настали в Німеччині після юльської [липневої] революції* (Л. Укр., IV, 1954, 134).

ЦІНИТИСЯ, цінююся, цінитися, недок. 1. Мати значну цінність, високу ціну. *Котики — один з видів тварин — мають хутро, міцність і краса якого дуже цінитися* (Фіз. геогр., 1956, 59).

2. *перен.* *Визнаватися важливим, значним, цінним.* *Ви артистка, — в нашій публіці не дуже тебе цінитися, але я се люблю над усе* (Л. Укр., V, 1956, 317); *Заробляв хвалу не раз На своїм «експресі» я. Дорога на весь Донбас І моя професія! Справа ніби і проста, А в пошани, Цінитися* (С. Ол., Вибр., 1959, 191); *Хоча Денис був уже гвардії сфрейтор і цінитися серед командирів вище, ніж Роман, проте між ними ще жили стосунки сімейної ієрархії, і Денис мовчазно корився старшому братові, як батькові* (Гончар, III, 1959, 43).

3. *Пас. до цінити.*

ЦІННИЙ, а, е. 1. Який має ціну, вартість; // *З позначеною вартістю, ціною* (про посылку, лист, бандероль і т. ін.).

Цінні папери див. папір.

2. *Який коштує дорого, має велику вартість.* *Якась розхристана, в одній сорочці жінка просовувалась крізь шатовп ближче до хати і притискала до грудей кривий семисвічник з старого срібла, єдину, може, цінну речину в родині* (Кочуб., II, 1955, 178); *Жир білухи дуже цінний* (Трубл., Крыла..., 1947, 28).

3. *перен.* *Який має важливе значення.* — *Письмо се адресоване до вас. Прошу, пане доктор, звертаю вам сей цінний документ* (Фр., II, 1950, 337); — *Нічого, ми витрусимо звідси всю пиліжку.. У цих пожовклих стопах паперу часто можна натрапити на дуже цінні відомлення, записи про забуті скарги* (Донч., II, 1956, 11); *Кожного разу вона приносила цінні відомості про людей, які працюють на дільниці, розповідала зміст тасмних паперів* (Хижняк, Тамара, 1959, 91); // *Такий, яким дорожать.* — *Нічого нема ціннішого, як життя людське* (Укр. нар. казки, 1951, 402); — *Я... Я не знаю, як вам дякувати... Я... — нарешті вдишує з себе Шевченко і замоєк... — А це вже я мушу дякувати долі, що придбав такого цінного співробітника і товариша, — тепло віддекукуєся Бутаков* (Тулуб, В степу..., 1964, 244); // *Дуже потрібний, корисний. Книжки, що даруєте мені, ще тим цінніші, що саме тепер потрібні мені для моїх етнографічних праць* (Кочуб., III, 1956, 229).

ЦІННИК, а, ч. Довідник або покажчик цін, розніжок на що-небудь. *Отець Миколай під'їжджав до берега, вголос читав цінник, сміється: — ..! ти вже, Кузьмо, в комерцію кинувся?* (Стельмах, II, 1962, 299).

ЦІННИСНИЙ, а, е, ек. Пов'язаний з позначенням вартості чогось в яких-небудь цінах. *Швидкі темпи науково-технічного прогресу і розвитку суспільного виробництва, безперервнї зміни його галузевої структури неминуче приводять до відповідних вартісних і ціннісних зрушень* (Ком. Укр., 10, 1966, 20); *Ціннісний господарюнок.*

ЦІННІСТЬ, ності, ж. 1. Виражена в грошах вартість чого-небудь; ціна. *Посылка з оголошеною цінністю; Мінова цінність продукту.*

2. *перев. мн.* Те, що має певну матеріальну або духовну вартість. *Творилися нові сили в народі, народжувалися нові цінності* (Вільде, Б'є восьма, 1945, 83); — *Ми будемо творити цінності для народу. Але професії в нас будуть різні* (Донч., V, 1957, 247); *Оперуючи невеликою кількістю кольорів, вишивальниця, завдяки вдаїлій композиції, створює високі декоративні цінності* (Укр. нар. худ. вишив., 1958, 5); // *Цінний предмет. В той же день конфісковані цінності було відправлено в Херсон і здано губернському казначею по акту* (Гончар, II, 1959, 74).

Матеріальні цінності, *ек.* — всі предмети (земля, будівлі, речі побуту і т. ін.), що мають певну вартість, ціну. *Скільки матеріальних цінностей, а з ними і людського щастя принісла ота дружба наукових працівників з колгоспом* (Вол., Озеро..., 1959, 51).

3. **Важливість, значущість чого-небудь.** *Товщина твору в сумнівна цінність, швидше — хуба* (Вас., IV, 1960, 55); *Харчова цінність риби обумовлена головним чином вмістом білків і жирів* (Технол. пригот. їжі, 1957, 31); *Твори найкрупніших майстрів портрета — Рєпіна або Серова, Веласкеса або Рембрандта — не втратили і ніколи не втраять для нас своєї цінності через те, що в них, крім великої майстерності, відчувається світогляд епохи, система поглядів художників* (Мист., 1, 1959, 34).

◇ **Надавати цінності** — те саме, що **Надавати значення** (*див.* надавати²). *Надаючи великої цінності лічверні, як надійному джерелу кормів, радощі розширив її посіви до шестисот гектарів* (Хлібороб Укр., 2, 1969, 6); **Перецінка** [всіх] цінностей *див.* перецінка; **Перецінювання** [всіх] цінностей — те саме, що **Перецінка** [всіх] цінностей (*див.* перецінка). *Іде напружене перецінювання цінностей* (Еллан, II, 1958, 177); **Перецінювати** (переціняти) [всі] цінності *див.* перецінювати.

ЦІННО, *присудк.* сл. *Мас велике значення. — Ви можете цілком одверто порозмовляти зі мною? Тільки — абсолютна одвертість. — Зможу, — неозоче погодився Данило. — Але боюсь, що багато чого не так розумію, як ви, і з вашого погляду вийде, що я не одвертий. — Якраз для мене і цінно те, як саме ви розумієте, — заспокоїв його Кіндрат* (Стельмах, II, 1962, 159).

ЦІННОЩІ, *ів, мн., розм.* Те саме, що **цінність** 2. *Кость Харченко — отой колишній муж мій — любив дуже розповідати про мого батька і про його трагічну смерть. І, розповідаючи, він немов вищавлявся цим, немов і самому йому дувало це якісь значні цінності* (Крот., Сини..., 1948, 301).

ЦІНОВАНИЙ, а, е. *Дієпр. пас. мнв. ч. до цінувати* 1, 3. *А це наша тарілка Не цінована. А це наша Хведюна Не цілована* (Кроп., II, 1958, 66); [Р а д ч е н к о:] *У мене кожна хвилинка на золоту вагу цінована* (Крот., Вибр., 1959, 482); *Прекрасний, талановитий актор, високо цінований корифей нашого театру Миколаю Садовським, Лесь Курбас ввійшов у історію як режисер-новатор, один з фундаторів українського радянського театру* (Літ. Укр., 8.VIII 1967, 2).

ЦІНОВИЙ, а, е, *ек.* Те саме, що **ціннісний**. *У практиці сільськогосподарської статистики тепер використовується, як правило, цінновий метод* (Вісник АН, 4, 1957, 17); *При значному загальному збільшенні середньорічної маси прибутку радгоспів здійснилося стівідношення ціннових і позиційних джерел фінансового регулювання* (Ком. Укр., 3, 1969, 60).

ЦІНУВТВОРЕННЯ, а, с. **Установлення цін на товари.** *Дієвість економічних підійм планового керівництва народним господарством багато в чому залежить від системи цінування* (Матер. XXIV з. КПРС,

1971, 191); *Наявність повних і об'єктивних відомостей про хід реалізації товарів створює додаткові можливості для вдосконалення цінування* (Ком. Укр., 11, 1965, 37).

ЦІНУВАЛЬНИК, а, ч. Те саме, що **ціннтель**. *Похвалившись новими образами, Прокопович був дуже радий, що знайшов доброго цінувальника, котрий втілює високе чайківське мalarство* (Н.-Лев., III, 1956, 32); *Школа повинна виховувати вимогливого читача — цінувальника красного письменства* (Літ. Укр., 3.IV 1964, 3).

ЦІНУВАЛЬНИЦЯ, і, ж. *Жін. до цінувальник*. **ЦІНУВАННЯ**, а, с. *Дія за знач. цінувати*. [М е п е н а т:] *Я тут назвав стівця справдешнього. Не дуже він славетний, та се вже грекам сором, не стівцеві. Я покажу Корінфові, що треба римлянина для цінування хисту, інакше хист лишиться неужитком* (Л. Укр., III, 1952, 448); *Молодечий запал юних більшовиків, ..іх гаряче поривання теж, коли треба, віддати життя за справу революції, за її чаріане, вимірне завершення, — були таки дужчі за цінування бойових заслуг старших товаришів* (Смолич, Мпр., 1958, 225).

ЦІНУВАТИ, *ую, уєш, недок., перех. і без додатка*. 1. **Визначати, призначати ціну** (у 1 знач.); **оцінювати**. *Не вийшов цінувати, а вийшов продавати* (Номис, 1864, № 10543); *В будинку лісника, що тепер правий за прикордонний пункт, офіцер розірвав пакета, що передав йому літній жандарм, перечитав папірець і оглядів нас поглядом людини, що цінувала вартість худоби* (Досв., Вибр., 1959, 180); // *Робити опис і оцінку майна для продажу за борги. З кріпаків правила викунні. Кріпаки не хотіли платити. Давай їх худобину цінувати та спродувати...* (Мирний, II, 1954, 217); [С т е х а:] *Ох, матінко, цінують, цінують! Одна одним коровка [корівка] зостанеться!* (Кроп., I, 1958, 445); — *Кажуть, — почав Грицько, — що щось приїде, одбере у нас луку і гроші за те, що кослили її. А якщо не дамо грошей, так цінуватиме* (Гр., II, 1963, 146).

2. **діал.** **Збираючись купити що-небудь, торгуватися.** *Тут [на ярмарку] уявляються і молодіці повновиді і трощі озмури, — все вони цінують і на все кажуть, що дорого* (Вовчок, VI, 1956, 230).

3. **перен.** Те саме, що **цінити** 2. *Ти сам [поете] свій вищий суд, Сам найсуворіше ти свій цінуєш труд* (Зеров, Вибр., 1966, 396); *Всі на кораблі ставилися до нього [Т. Г. Шевченка] по-дружньому — уважно, привітно і ввічливо. Вони шанували й цінували в ньому митця, художника, поета і людину* (Тулуб, В степу..., 1964, 266); [С т ь о п а:] *Валю, хоч ти мене й образила сьогодні, але послухай, як я тебе підтримаю, слухай і цінуй* (Корн., I, 1955, 86); *Тут у горах люди дуже цінують річні місця... через те зат у селах, як в городах та містечках, дуже густо!* (Н.-Лев., II, 1956, 401); *Стульцев пильно подивився на Химченка: — А знаєш? я скажу тобі, що з тебе порядний егоїст... Ти зовсім не вмій цінувати приятельської ласки* (Крим., Вибр., 1965, 313); [М а р і я В а с и л і в н а:] *Не сплять, а цінувати треба мить щасливу... Іх для життя збирають бережливо, Пишуть, малюють* (Коч., III, 1956, 159); *Іван Франко високо цінував поезію Лесі Українки* (Рильський, III, 1956, 112); *Дуже цінував Ізаров молоду дружину за її розум і незвичайну кмітливість* (Шлях, Гроза..., 1956, 21).

ЦІНУВАТИСЯ, *уюся, уєшся, недок.* Те саме, що **цінитися**. *Підкова стала в горах коштовністю... Мали ж підкови для наших коней цінувалися особливо високо, як пістолетні патрони найдефіцитніших калібрів* (Гончар, I, 1954, 80); *Освіта особливо цінувалась серед запарожців, і люди письменні тут завжди були у великій*

пошани (Добр., Очак. розмир, 1965, 24); *Несподівані, часті наскоки і обшуки посипалися на нас [військово-полонених], як сніг на голову. Кожна спокійна хвилинка тепер цінувалася на вагу золота. Певний, на вагу життя (Коз., Гарячі руки, 1960, 73); Духовний світ людини, і в першу чергу мислителя, художника, ціниться ставленням її до об'єктивного світу, до оточення, до суспільно-громадських відносин (Мал., Думки., 1959, 23).*

ЦІНЬ¹, і, ж., діал. Цяна. Мар'яніч купили гарну куржляку, обложену ціньку (П. Куліш, Вибр., 1969, 291).

ЦІНЬ², ЦІНЬ-ЦІНЬ, виг., розм. Звуконаслідування, що означає цінькання. Цінь, цінь, тарара! усюди діра, та нікуди вилізти (ніби синиця в клітці говорила) (Номис, 1864, № 2062).

ЦІНЬКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. **цінькати** і звуки, утворювані цією дією. *Се був голос дзвонів, якими дзвонено на тривогу, на прозання граду і який тепер, супроти тої гігантської музики в природі, виглядає мов цінькання дрижби супроти могутнього оркестру (Фр., IV, 1950, 338); Ми тиснули ворожу лаву, білі одступали. Гострі вибухи різали жовтневу ніч, й вона боляче плакала ціньканням кулі і стогнала залізним стогоном (Епік, Тв., 1958, 385).*

ЦІНЬКАТИ, аю, аеш, недок., розм. Видавати слабі пискляві звуки (про птахів). Було тихо, безлюдно, тільки синички шаруділи й цінькали (Вол., Озеро., 1959, 83); // Створювати подібні звуки (про кулі, струни і т. ін.). *Налапалиши білиз, — раптово кидались на них, і тоді в степах довог козтали кулемети, важко кашляла гармати та в'їдализо цінькали кулі (Епік, Тв., 1958, 377); *Образно. Зима біснувалася, мурувала вікна холодними квітами; синицями цінькав мерзлий сніг, припадаючи до шибок (Стельмах, II, 1962, 387).*

ЦІНЬКАТИ, коту, ч., розм. Те саме, що **цінькання**. *Северинова мало цікавила садovina, він прислухався до цінькоту синиць (Збан., Курил. о-ви, 1963, 138).*

ЦІНЬ-ЦІНЬ див. **цінь²**.

ЦІП¹, а, ч. Ручне знаряддя для молотьби, що складається з довгого держака й прикріпленого до нього ремнем або мотузком короткого дерев'яного бича. *З'яв менший брат свою пшениці і перевіз, як йому велено. Став молотить: що вдарить ціпом, так йому мішок пшениці і висиплеться (Стор., I, 1957, 33); В лісі несподівано встас голін і гук. Піжкою виходить облага: селяни з кілками, з косами, з ціпами (Вас., III, 1960, 190); — Це я, тату, кіж не навчуся, — оздалася, червоночючи, Секлета. — Крутиться бісовий ціп, мов той вуз, у руках (Цюпа, Назустріч., 1958, 106); *У порівн. Очі [змія] полум'я горіли; Хвіст, як ціп, об землю бив (Щог., Поезії, 1958, 248); Слова гунали в пісні, як ціп на току, окремо, виразно (Коцюб., II, 1955, 131).*

◇ **Махати ціпом** — молотити ціпом. *Цілу зиму [Карпо] то в попа, то в пана ціпом махав, не нахваллявся ним, такий робітник (Коцюб., I, 1955, 305); — Ото, яка наука страшна, то не ціпами махати! (Стеф., I, 1949, 115); — Іване, а ти мастак брезати? — несподівано запитав я Кульбабенка. — Умію.. Брезати — не ціпом махати (Стельмах, Правда., 1961, 77).*

ЦІП², ЦІП-ЦІП, ЦІП-ЦІП-ЦІП, виг. Уживається для кликання курчат. *Там, серед одного двору, стояла молодича ще з заспанним лицем, нерозчісаною головою і голосно викрикувала на всю околицю: тю-тю, курочки, тю-тю-тю-тю! Там несласть: ціп-ціп-ціп! (Мирний, I, 1954, 236); Залишивши правку учнівських зошитів, вона вийшла подивитися на своїх курчаток. Поглядом ковзала по двору, примовляючи: ціп-ціп-ціп (Томч., Готель., 1960, 31).*

ЦІПЕНІННЯ, я, с. Став за знач. **ціпеніти**.

ЦІПЕНІТИ, ю, іеш, недок. Ставати нерухомим, втра-

чати гнучкість, рухомість (від холоду, вогкості, хвороби і т. ін.). *Миколака кутався в стареньку даровану свитку, бо сіверко-вітер забирався в усі шпарини і ціпеніло від того все тіло (Рибак, Помилка., 1956, 164); Семенюк великими кроками міряє камеру. Весь час сковані руки ціпеніють і болять (Галав, Горн., 1956, 112); У цьому стані [каталепсії] людина втрачає всяку чутливість, не реагує на зовнішні подразники. Тіло нерухомість, пульс майже немає, серце скорочується надзвичайно рідко, м'язи ціпеніють (Наука., 8, 1966, 45); // перен. Ставати скованим, нечутливим, стискатися від почуття страху, обурення, сильного переживання тощо. *Від півночі йно кралась змура мла, Здіймаючи таємні, чорні крила... І в темні ту страховнику несла Мене якесь неборима сила... Холода кров і мозок ціпеніє (Стар., Вибр., 1959, 67); — Серце ціпеніє мені в грудях із жалю, і я не виджу світу перед собою! (Коб., II, 1956, 24); Від творів Стефаника душа холодеє, німієш і ціпенієш, коли бачиш, як гинуть знедолені люди. Коли чуєш, як вони лементують, волають у розпачі, в безнадії (Літ. Укр., 1.III 1963, 2); // Втрачати на деякий час здатність рухатися під впливом сильного відчуття, почуття. *Василина ціпеніє од жагу (Тудор, Народження, 1941, 207); Тепер скільки заводно могли вже на них дивитись інтервенти в біноклі! Волю міг надивляється тепер із зовнішнього рейду на них адмірал Янікостя, ціпеніючи від несподіваного видволюч, як уже при сонці, при повному дні вилітає із-за колючих маслин степова кіннота (Гончар, П., 1959, 47).***

ЦІПІЛЬНО, а, с. Держак ціпа. *Проклята праця!.. А колись бувало робив різьбу мистецьку до палат, до дому божого... Давно було... Тепера що? Ціпима, топорища, плуги... хрести... (Л. Укр., I, 1951, 442); Гришка перевертає ціпильном снопи і, важко зітхнувши, мовчки б'є ціпом (Кос., Новели, 1962, 180); *У порівн. *В руках черешня груба, як ціпильно (Фр., II, 1950, 18).**

ЦІПІЛЬНО, а, с., заст. Ціпильно. *Молотили ціпима, щоб швидше, — в один, два, три і в чотири ціпи, тільки й видно було, як заїтали бичи на ціпильнах (Ю. Янов., Мир, 1956, 103); Ціпи на току враз затихли. Здивовані молотники — жінка і дочка, спершились на ціпильна, дивились, як до них ішов Оксен (Цюпа, Назустріч., 1958, 106).*

ЦІПИТИ, плю, пиш; мн. ціплять; недок. Міцно, щільно стискувати. *«А я живий!» Підводився [Микита] на лікті, і ціпів зуби, щоб не застогнуть (Шпорта, Запоріжці, 1952, 63).*

◇ **Мороз ціпить** — тримається великий мороз. *Коло Морозовської повіяли теплі вітри, пригріло сонце, почав підтавати сніг, але ногами ще ціпили дошкульні морози (Кучер, Зол. руки, 1948, 54).*

ЦІПКА, и, ж., розм. 1. Те саме, що курчя. *На подвір'ї курочки — ціпу, ціпу, ціп! Ось Маринка й Юрочка кришать ціпкам хліб (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 20).*

2. Фамілярно-ласкаве називання жінки, дівчини. **ЦІПКАННЯ**, я, с., розм. Дія за знач. **ціпкати** і звуки, утворювані цією дією. *Ціпкання маленьких курчат, збуджене кукуріканням півників, мукання порів, які відчували перші запахи молоді травички... — все це пробуджувало приспану радість (Томч., Жменяки, 1964, 19).*

ЦІПКАТИ, ає, недок., розм. Видавати писк (про курчат та деяких пташок).

ЦІПКІЙ, а, є, діал. 1. Цупкий (у 3 знач.). *На гарбу видаються ще дві роззростані молодичі з ціпкими ружами (Панч. На калин. мості, 1965, 9); Михайло спав солодким сном коло самої хижки, коло дверей, коли чує.. малесенькі рученятка обвилися коло його, наче ціпка хмелинонька, і голосочок шепоче: «Братуку! бра-*

тику!» (Вовчок, I, 1955, 341); *Оксані од сліз полегло, і вона заснула, обкрутившись коло матері, як ціпка березка з рожевими квіточками кругом дерева* (Григ., Вибр., 1959, 337); *Здорово, привітне лице мороз ціпкий карум'янив* (Фр., XIII, 1954, 38); *Образно. Ніч. *Змагається на горах холодний розлябаний вітер з ціпкою ще зимою й коли-не-коли тужливим плачем трембіти покотить лисими верхами* (Козл., Пов. і опов., 1949, 194).

2. *перек.* Який уперто й наполегливо добивається своєї мети; стійкий, упертий. — *Обскочили нас тухольці, кажеш? — кликнув він радісно. — Тухольці ціпкий народ: кого раз в руки зловлять, то вже не люблять пускати* (Фр., VI, 1951, 102).

ЦІПКО, діал. Присл. до ціпкий. *Аниця піймала ціпко віжки та й держить, аж подається назад* (Март., Тв., 1954, 44); *Вона ціпко взонилась пальцями за подушки і крикнула рештками голосу у вікно: — Ой, мамо, дайте суди дитину...* (Козл., Лелеки..., 1953, 9).

ЦІПОВ'ЯЗ, а, ч., заст. 1. Той, хто робить ціпи. 2. *перек.* Селянин. — *Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!.. І грамоту добре знає, письменний.. Ну, а молодший, Семен — той отак: за плугом ходити, сіно косити, ціпом махати...* Сказано — *ціпов'яз!*.. (Коцюб., I, 1955, 103).

ЦІПОК, пкв., ч. 1. Зменш.-пестл. до ціп 1. [М а л о ш т а н:] *Дванадцять років тому служив я в Чирів, махав ціпом на току, молотив жито* (Мик., I, 1957, 91); *Гречку вкосив цапок, Склав з дітками у стіжок. І дістав цапок ціпок — Молотити став стіжок* (Стельмах., V, 1963, 326).

2. Очищена від пагонів частина тонкого стовбура або товстої гілки, яку використовують як палицю. *Пан Зануда ціпом лапав стежку, щоб не натрапити на тин* (Н.-Лев., III, 1956, 354); *Осінь стояла ясна, прохолодна: я купив свою шапку, в інститутському саду вирізаєв дебелий грушевий ціпок і подався в маюбри* (Вас., Вибр., 1954, 38); *Натовп колизнувся, дорожку дав Матюсі в коло. У шапці кудлатій, у руках ціпок сукуватий, у руку затовшики* (Головка, II, 1957, 35); *Увійшовши Вернидуб. Він засмаг, змарнів. Права нога погано згинається, ходити повільно, спираючись на ціпок* (Коч., II, 1956, 74); // *Оздоблена дерев'яна палиця. Майстерно вирізував* [Каленюк] *грушеві ложки або стругав, вирівнював і обпалював на вогні сукуваті, грушеві ж такі палички, ціпки — для місцевих аматорів і франтів...* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 68).

◇ **Давата (дати) ціпка** — бити, вабити. — *Ви йдіть, а я не піду, — сказала Христя. — Чому? Бойнся, щоб Грицько ціпка не дав? — цвікнула Іва* (Мирний, III, 1954, 40); **Держатися** (триматися і т. ін.), як сліпий ціпка *див.* сліпий.

ЦІПОНЬКА, п, ж. Зменш.-пестл. до ціпка. *Виходить за хату [мати], узявши з сінєї підстилки із зерном. Незабаром чути, як вона кличе: — Ціпонькі! ціпонькі! тю-тю-тю-тю-тю-тю!* (Л. Укр., III, 1952, 228); — *Ах, ти, моя старенька! моя поганенька, моя малесенька, моя ціпонька, моя милесенька!* — *лащиться дядько до тітки, тріпаючи її по щоці рукою* (Коцюб., I, 1955, 464).

ЦІПОТІТИ, тіть, недок., діал. Пишати (вро курчат та деяких птахів). *Навіть щиголь у своїй клітці ціпотів жалібно.., неначе не міг дивитися на людську муку* (Фр., V, 1951, 264).

ЦІПОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до ціпка. **ЦІПОЧОК**, чка, ч. Зменш. до ціпок 2. *А мати Сидить на призьбі коло хати Та вовну з кужеля пряде. Аж ось і сам старий іде З ціпочком тихо попід тином*

(Шевч., II, 1963, 365); *Порипуючи протезом і спираючися на ціпочок, Джонс ішов шумливою вулицею* (Багмут, Опов., 1959, 90); *Лікар Еппельбаум крутить у руках тонкий ціпочок. Головка ціпочка — з слонової кістки* (Донч., II, 1956, 78).

ЦІПУ, **ЦІПУ-ЦІПУ**, **ЦІПУ-ЦІПУ-ЦІПУ**, виг. Те саме, що **ціп**². *Дівчинка на призьбі: ціпу-ціпу-ціпу!*.. (Тяч., I, 1946, 127).

ЦІПУРА, и, ч. Збільш. до **ціпок** 2. *З куців коло кринички з'явилася величезна, вся в чорному баберя [бабера], з сучкуватим ціпурою в руках* (Загреб., Диво, 1968, 438).

ЦІПУ-ЦІПУ *див.* **ціпу**. **ЦІПУ-ЦІПУ-ЦІПУ** *див.* **ціпу**.

ЦІП-ЦІП *див.* **ціп**².

ЦІП-ЦІП-ЦІП *див.* **ціп**².

ЦІП'ЯК, а, ч. Те саме, що солітер¹. У кишечнику людей зустрічається також **ціп'як** свинячий.. *Це довгий черв'як, схожий на білу стрічку* (Зоол., 1957, 25); — *Що ж вона за воно? — Солітер, — по-професорськи підняв на неї очі Петрусь. — Бичачий солітер, — повторив, задавши, що так він. цей видкий ціп'як, називається в підручнику* (Дор., Не повтори..., 1968, 180).

ЦІСАР, я, с. 1. Те саме, що **цесар**. 2. Назва імператора Австро-Угорщини. *Не рад би я від'їжджати, Гонить цісар воювати* (Пісні та романс., II, 1956, 157); *Царизм, а після царизму австрійський цісар, після Австрії польська шляхта — ось хто обдирав боки у нещасної Галичини* (Тяч., III, 1957, 114).

ЦІСАРЕЦЬ, рця, ч., діал. Австрієць. *Василева мати купила його [пожика] за кону з шагом у загожого цісарця, аби тільки добре учився її син* (Мирний, IV, 1955, 17).

ЦІСАРИЗМ, у, ч. Державний лад на чолі з цісарем; цісарський режим. *Російський царизм і австрійський цісаризм переслідували діячів передової літератури; реакційна преса всіляко намагалася перешкодити її розвиткові* (Іст. укр. літ., I, 1954, 8).

ЦІСАРИВ, рева, реве. Прикм. до **цісар**; належний цісареві. *Жив-був гуцул Іванко. Одного дня йому сказали, що має служити у цісаревім війську* (Казки Буковини, 1968, 9); *Коли Галичина піддала під владу Відня, уїгати кілька разів подавали до сенату прохання про знесення скиту і нарешті 1785 року в Манявське урочище вдерлася цісареві війська...* (Літ. Укр., 22.VI 1971, 4).

ЦІСАРСТВО, а, с. Блада цісаря. *Незабаром старі доячки й королівські зички знову прокинулись у французі: вони завели собі зомість вільної держави цісарство зручного воляка Наполеона, а той почав завойовувати німецькі землі та обдирати їх, як старі вояки* (Драг., II, 1970, 325).

ЦІСАРСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **цісар**; належний цісареві. — *Я подаю до суду, і тоді ти затрубиш у жменю! — кричав Ботушкан, розкриваючи рота, як цісарську браму* (Казки Буковини..., 1968, 13); *Він нарадував Швейкові цілий ряд різних злочинів, починаючи з державної зради і кінчаючи образом його величності і членів цісарського дому* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 26); // *Який виходить від цісаря. Старенький навчав побовно Підшову: — То, вважаєте, куме, що панська ласка та й цісарський параграф. Так має бути* (Март., Тв., 1954, 182).

2. Пов'язаний з політичним режимом на чолі з цісарем; монархічний, самодержавний. *Писав Діброва нові, що цісарську службу він вислужив і знайшов собі дівчину-швачку у місті* (Козл., Опов. I. Клена, 1950, 25); *Цісарські, панські, папські сили — Від них тут*

лиш глуха луна!.. Чолом склонілось до могили Борця з п'яною — Галана! (Рильський, III, 1961, 99); Будучи полум'яним поборником дружби і братерства народів, Франко гнівно таєрував царський уряд Росії і цісарський уряд Австро-Угорщини, що жорстоко знобили поневолені народи, створивши в себе «тюрми народів» (Ком. Укр., 8, 1966, 62); // Державний, казенний — за режиму цісара (у 2 знач.). — Нема, нема її [її] кому Врубати брівець, Бо їй[її] синок, один в дому, — Цісарський стрілець (Федьк., Буковина, 1950, 24); Впевненою рукою малюєє П. Козланюк картини галицького села, тяжке, безпросвітне життя селянства, на шій якого сидять і цісарські чиновники, і пани, і «свої» куркулі, і уніатська церква (Рад. літ-во, 3, 1957, 15); // Стос. до державної служби за цісара (у 2 знач.). Він, густо зашарівшись, видобувся на край трибуни, зняв своє пом'яте кепі, з давно вже видертою геть цісарською кокардою, і, поспіваючись, вклонився з трибуни людям (Гончар, II, 1959, 68).

ЦІСАРЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. цісарювати.

ЦІСАРЮВАТИ, юю, юєш, недок. Правити країною, будучи цісарем.

ЦІХА, й, ж., діал. Характерна риса, ознака. Якою окремою ціхою відзначувалася література по них від літератури перед ними?.. Вони [Г.-Е. Лессіг і В. Г. Бєліський] вказали, що найвища ціль літератури, поезії... так як і науки, є чоловік, правдивий, живий чоловік (Фр., XVI, 1955, 44); Очі, чоло, ніс — це все були придатки, незначимі [непомітні] причинки. Рот і щокі — оце характеристичні ціхи, вони надають отцевому обличчю виразу й життя (Март., Тв., 1954, 403).

ЦІХУВАТИ, ую, уєш, недок., діал. Відзначати (у 1 знач.). Поволі-поволі й на лице його осідав той сумний, розсіаний вираз, яким відзначаються всі ідіоти, у котрих звільна чезав все, що ціхує чоловіка, а остаять [остаються] чисто звірячі, вегетативні інстинкти (Фр., I, 1955, 155).

ЦМАКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. цмакати і звуку, утворюючи пією дією.

ЦМАКАТИ, аю, аєш, недок., перек. і неперек., розм. Те саме, що цмо́кати 1. — Я тепер така багата, що заїва корова мені тільки клопіт! Спочатку ніхто не втрить, а як розовію, то всі тільки цмакають... (Ю. Янов., II, 1954, 182); Прийшла дівчина в козушку, закутана по самі очі в теплу шаль. Вітці цмакали язиками (Тют., Впр, 1964, 489); Такого шовку на мені ще зроду не було. В магазині підходила, торкалася, цмакала, а купувати не купувала (Ряб., Жайворонки, 1957, 52); Хаброня, покуштувавши вина з стакана, ще й губи облизувала. Як почала вона цмакати та облизуватися, й й не втерпіла (Н.-Лєв., III, 1956, 253).

ЦМАКНУТИ, ну, неш, док., перек. і неперек., розм. Одвокр. до цмакати. — Цц! — аж цмакнув дід, вертаючись до пасіки. — Ну та й молодий! здорова, і плечиста, і червоновида (Н.-Лєв., IV, 1956, 214).

ЦМИН, у, ч., діал. Тмиц. Цимм пісковий, він же нечуй-вітер, сузарики, безсмертники польові. Багаторічна трав'яниста рослина заввишки 10—30 см. Квіти — лимонно-жовті, іноді оранжєві, трапляються цегляного кольору (Лікар. рослини..., 1958, 60); Пахне цмином, чебрецем і степом, і липка, солодка, наче мед, над усім м'яка липнева спека розіп'яла сонячний намет (Забіла, Поезії, 1963, 100).

ЦМОК¹, **ЦМОК-ЦМОК**, виг., розм. 1. Звуконаслідування, що означає уривчастий звук від хлюпання. Радість, радість у корови Лиски — Народився в неї син — бичок. Молоко він п'є уже із миски і так смішно цмокає: «Цмок-цмок» (Пози., Ми зростаєм..., 1960, 57).

2. Уживається як присудок за значенням цмо́кати і

цмо́кнати. Він мерцію рукою квітку Витке з пазузи й віддав Та у тую саму мітку Цмок її — й поцілував! (Щог., Поезії, 1958, 248); — Йй-богу, правду кажу, — цілуються: в такий французький танець — як скоман-дус один, то всі дами кидаются на шлю своїм кавалерам та цмок їх у губи! — сказав Казанцев (Н.-Лєв., II, 1956, 140); По обіді з третейої різи біжить стернею смуглява дівчина. — Здорова, Настуню! — Прибігла, обнялася. Цмок, цмок... (Вас., II, 1959, 169).

ЦМОК², а, ч. 1. розм. Те саме, що поцілунок. — Захоч — і зродиться все зразу. За твої смачний і ласий цмок... Сказавши, стиснув так Юнону, Що трохи не скотились з трону. А тільки Зевс набив висок (Котл., I, 1952, 261); Цмок його вийшов ще гучніший, ніж у його секретарки: професор давно забув цілуватись (Смолици, Мир..., 1958, 111).

2. заст. Насос.

ЦМОКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. цмо́кати і звуку, утворюючи пією дією. Не доходячи до лісу, почули вони жалібний скрип полозків об мерзлу дорогу, важку ступню кінську і цмокання людського голосу (Мирний, II, 1954, 125); Хлопець несказанно радіє, коли чує тизе цмокання соски в роті теляти (Донч., VI, 1957, 144); Василько прислухався до цмокання уст під час їжі, бажало по тому епізнати когось із своїх (Турч., Зорі..., 1950, 252); Ярослав Громіччук і Корній Іванович Турбай думали над тим, як швидше призмайти тварин до механічного доіння, щоб їх перестали тривожити незвичні шуми струмючого повітря, дотики металу, запахи гуми, цмокання клапанів, дзюркіт молока по рурках (Вол., Місячне срібло, 1961, 264); Кулі з соко тлим цмоканням впилися у воку землю десь зовсім близько від розпластаного долі Дмитра (Коз., Гарячі руки, 1960, 53); Онися цмокнула його в щокі. Мати, почувши цмокання, сіпнула дверима й вскочила в хату (Н.-Лєв., II, 1956, 67); Любов Прозорівна пішла просто до дочки. Євген Вікторович почув спочатку якісь викрики, а потім смачні цмокання (Ле, Міжгір'я, 1953, 354).

ЦМОКАТИ, аю, аєш, недок., розм. 1. неперек. Видавати характерні звуки губами, лзиком, виражаючи здвудання, захоплення, вершучість і т. ін. — Цілий той шабас нилав Лойна, муркотів, цмокав, йойкав, а далі зібрався і рушив до рабіна (Фр., IV, 1950, 21); Абібула правив сусідам про чудо... — Тц... тц... цмокали праворічні та зитали побожно чалмами... (Коцюб., II, 1955, 148); — Хлопці, я думаю так, — не міг-таки Ілько заспокоїтись, — як зловлю [Ніколу] та почну мастити оцим пужалном. Бігме, поламаю на ньому. — Товариство аж цмокало та ажало в запалі (Козл., Ю. Крук, 1950, 81); Цмокаючи губами й позитуючи головою, П'єтак нашипінки обійшов довкола комбайна (Жур., До них іде..., 1952, 40); // Видавати такі звуки, погаваяючи коней. Збоку йде Яким, придержуючись за полудрабок рукою, цмока на гнідка, злеака тримає за віжки (Мирний, IV, 1955, 314); — І не покай, і не цмокай. Потихеньку їдй! Зрозумів? (Вишня, II, 1956, 224); // Те саме, що пля́кати 1. Запустили [діти] в юшку свої рученята, витягли по гарчачі галушці, засичали, засукали й стали жувати, цмокати... (Мирний, I, 1949, 251); // Видавати, утворювати уривчасті звуки, що нагадують хлюпання. Здавалося — йди хоч століття, все буде під ногами цмокати крутє земля, сіятиме й сіятиме однаковий дощ (Гончар, III, 1959, 136); Апарати біля корів сичали і цмокали на голостому ході, саме в ту пору, коли дівчата доіли вручну (Вол., Місячне срібло, 1961, 264).

2. перек. і без додатка. Те саме, що цілувати. Балабушица влопила Настю долонями за щокі і почала її цмокати (Н.-Лєв., III, 1956, 239).

ЦМОКАТИСЯ, аюся, аешся, недок., розм. 1. Те саме, що **цілува́тися**. — Я не хочу, щоб ти, панно, до весілля цмокалась з панцями (Н.-Лев., III, 1956, 67).

2. Падає, вдаряється із звуком, що вагадують хлюпання. Черниш полаяв. Зрита земля нудотно смерділа мішними газами й трупами. Кулі нестерпно дзвеніли весь час, то пролітаючи над головою, то цмокаючись поруч у щось м'яке, як у тісто (Гончар, I, 1954, 43).

ЦМОКІТ, коту, ч., рідко. Те саме, що **цмокання**. Шкапенята одразу вгрузли передніми ногами в багно і, з цмокотом висмикнувши їх, стрибнули (Досв., Вибр., 1959, 63).

ЦМОКНУТИ, пу, веш, док., перез. і неперез. Однокр. до **цмбкати́ся**. — А що ж твій Стамбул? Ти ж не зібрав ще грошей? Як ти поїдеш? — Бекір мотнув головою й зневажливо цмокнув (Коцюб., II, 1955, 161); Батько, обтерши собі серветкою вуси, цмокнув ще останній раз, смакуючи саму споминку по так добрій учті (Фр., II, 1950, 82); — До чого ж ви мене покликали? — дивувався лікар. Дід цмокнув язиком, зам'явся (Мак., Вибр., 1954, 341); — Дуже неприємна справа, дуже! — цмокнув губами Горбенко (Грим., Подробниці..., 1956, 134); Жменяк попустив віжки, цмокнув на коней, і віз покотився (Томч., Жменяки, 1964, 28); — Не знаю, як вже мені й заприятелює, моя голубко! — каже козак та пригорнув до себе дівчину і цмокнув її у щоку... (Стор., I, 1957, 83); Він зноу, якось так непомітно, спритно цмокнув її в руку (Коз., Листи..., 1967, 178).

ЦМОКНУТИСЯ, вуся, нешся, док., розм. Однокр. до **цмбкати́ся**. — А я, як дурний, бігаю по усіх усюдах та морю мою донечку голодом. — І, підійшовши, він смачно цмокнувся з Христею (Мирний, III, 1954, 286).

ЦМОКОВИНА, в, ж., діал. Грузьке, мокре місце; драговина. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комш ламався (Коцюб., I, 1955, 356); Це мокре? Я не таку цмоковину орав (Сл. Гр.).

ЦМОК-ЦМОК див. **цмок**².

ЦМОЛТИ, лю, лиш, недок., перез. і без додатка, розм. Те саме, що **цмуляти**. Полялася з тихим бульканням вода в корито. Припаде до неї гарячими зі сну губами худобина, цмолить, прихекуючи, забиває спразу після душної ночі в зліві, п'є — не нап'ється (Тют., Вир, 1964, 107); Засли [людці] кругом столу коло Чіпчиної горілки; п'ють собі, патакають, люльки цмолять (Мирний, II, 1954, 155).

ЦМУЛЯТИ, лю, лиш, недок., перез. і без додатка, розм. З насолодою пити, смоктати. А чорниця п'є — не нап'ється. — Вона, мабуть, вже цілісіньке відерце вичудила. — Кажу, — та все цмулить (Вовчок, VI, 1956, 326); Як же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шанувати [шанувати] гостя, узяв бокалу да й почав цмуляти з неї, як воду (П. Куліш, Вибр., 1969, 151); Хлопці мовчки цмуляли казанічку, смалили сигарети (Мущк., День..., 1967, 40); // Курити, смоктати (люльку, цигарку).

ЦНОТА, в, ж. 1. Добродесність, чеснота. Цнота й покора не має місця у панського двора (Номпс, 1864, № 1313); [К а л е б.] Ся душа в зрідах ще, може, не зовсім погрузла, ще, може, в ній хоч єдина цнота (Л. Укр., III, 1952, 80); Ми вирішили берегти чистоту нашого життя і не блазнитися. Ми гадали, що цнота і моральна чистота — необхідні супутники справжнього служіння мистецтву (Думки про театр, 1955, 115).

2. Невинність, непорочність. Немає хижачтва в моїм почутті, Немає в йому і болато, Його не цуралась би навіть святі, Сама не цуралась би цнота (Дн. Чайка, Тв., 1960, 302); Незборима його цнота принадувала до парубка цю бувалу в бувальцях вісімнадцятилітню молодичку (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 456).

◇ **Загуби́ти цно́ту** — втратити невинність. — Нецілованою прикидаєшся? — Тимко тихо, але злорадно засміявся. — А цноту, мабуть, ще пастушкою загубила? (Тют., Впр, 1964, 38).

ЦНОТЛІВИЙ, а, в. 1. Добродесний, сповнений честот. — Коли б я не був одячний пану за виховання, я б довів пану шаблю, що моя мати була і в цнотлива пані (Тулуб, Людолови, I, 1957, 50); Сільська дівчина більш ніж яка рівно береже своє кохання від заздрисного ока, більш ніж яка цнотлива в своїх почуттях (Речм., Весн. грози, 1961, 318); *Образно. На вулицях Москви сповзату розпровадалися букетики ніжних і цнотливих кримських пролісків (Смолич, Сорок вісім..., 1937, 241); // Сповнений чистоти, невинності. Знайома Йосифова мелодія виходить над усе, та ось він і сам починає цнотливий танок (Ю. Янов., II, 1958, 21); Тетяна викликала заздрість свіжістю й цнотливою незалежністю (Ле, Історія радості, 1947, 131); // Який відбиває душевну чистоту (про вигляд, вираз обличчя, погляд і т. ін.). Доки Шура перебувала на вогневій, жодне погане слово не зривалося ні в кого з уст. Не лише розмови, а навіть погляди біючі прибирали якогось цнотливого виразу (Гончар, III, 1959, 199).

2. Який не втратив невинності, непорочності. Павло підійшов тихо й непомітно, наче підкрився, злегка торкнувши Оксану за плече. Так і кинулась, готова ляснути нахабу по руках, недоторканна й цнотлива (Кучер, Голод, 1961, 70); — Галинка мусить бути зі мною. Нехай не буде мою дружиною, нехай залишається цнотливою дівчиною, але тільки зі мною (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 34).

ЦНОТЛІВІЙ, вості, ж. Властивість за знач. **цнотливий**. Прекрасні актори в ролях, насамперед — Борис Андрєєв у ролі Галі Муромця. Це доброта, мужність, простота, служіння правді, захистові народу, його цнотливість — усе це дуже хвилює (Довж., III, 1960, 172); Того ж вечора ми рішили, що артистові потрібна цнотливість, коли він хоче досягти мистецької височини, і ми дали слово не блазнитись (Думки про театр, 1955, 65); В танці розцвітає їхній одяг і обличчя; відголім юності молодість Леся Побережника, а до Ксенії Дзвінчак з далеких гір і років повертається дівоча цнотливість і краса... (Стецьмак, Над Черемошем..., 1952, 169); *Образно. Кого цнотливість яблукува, Чи мрійливий липова, липнева, Мене ж тривожить восени Вогненний шал горобини! (Мур., Осінні сурми, 1964, 66).

ЦНОТЛИВО. Присл. до **цнотливий**. Чудесна суконька! Отут, на грудях, геть-чисто закрито, глухо, до самої шиї, а стика — гола. Привабило й цнотливо (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 7); Залізник обійшов машину. Ця перевірка здалася йому зайвою. Сам цнотливо чесний і вимогливий до себе, він був переконаний у чесності своїх товаришів (Собко, Звич. життя, 1957, 98); // Те саме, що **сором'язливо**. Перед ним цього пам'ятного дня стояв Шайк, зовсім голий, цнотливо покриваючи свою голічку милціями, на які він стирявся (Гашек, Пригоди. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 61); Вискоцила на берег і побачила у ставку голіх людей, дівчина від здивування роззубилась і цнотливо опустила очі (Панч, Гомов. Україна, 1954, 25).

ЦОБ, розм. 1. Вигук, яким волів повертають ліворуч; соб. А ж ось здалі почувлюся: «Цоб! цоб! цоб!» — доносилося скрип, гомін. Незабаром з улиці виткнулась одна паровиця волів, далі друга, третя, четверта (Мирний, II, 1954, 410); — Цоб! цоб! Куди? Цоб! — завернула вола Олександра батогом (Логв., Літа..., 1960, 112).

2. присл. Ліворуч.

ЦОБКАТИ, аю, аеш, недок., розм. Вигукувати «цоб», повертаючи волів ліворуч. Десять грюкали двері, тхось

когось кликав, тось цобкав на воли, десь гелготіли гуси (Юхвід, Оля, 1959, 133); — І знову їдуть і кокають, і гекають, і цобкають, ..і тпрукають, і божаться, і хрестяться... (Вшня, I, 1956, 60).

ЦОК, ЦОК-ЦОК, виг., розм. I. Звуконаслідування, що означає покання. Після служби божої Хима наблизилася до карнавки, нешвидко добула з ганчірки п'ятишлятник, потрамила його в руці і укинула в карнавку. — Цок! (Коцюб., I, 1955, 95); Цок! — патрон був учбовий (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 47); «Цок-цок, цок-цок», цокали ходики в напруженій тиші (Головко, II, 1957, 633).

2. Уживається як присудок за знач. цокати¹ і цокнути. [М а л о ш т а в:] Чую, лопата — цок! Отак — цок... хрус... Що воно за знак, добродію Чирво Козирю? (Мик., I, 1957, 84); Біжить [Параска], проклята, прудка, як коза, а порожні відра цок та цок об коромисло (Н.-Лев., II, 1956, 22); Тут хвість! шабельки засвістилі, Цок-цок! — і іскри полетіли (Котл., I, 1952, 291); — Раптом знову у шибку: цок-цок... (С. Ол., Вибр., 1959, 108); До того йому муляє ногу, заважав бігти ще дужче, бігти так, щоб не чути пострілів, — а вони ггаду — цок, цок! — один по одному (Мик., II, 1957, 305); Я замикаю кімнату, вішаю ключ на гвіздочок біля входу, швидко збігаю вниз. Цок, цок по сходах (Чаб., За півдняни..., 1963, 13).

ЦОКАННЯ¹, я, с. Дія за знач. цокати¹, цокатися і звуки, утворювані цією дією. Рукається маса кілноти. Ось уже чути брязкіт вуздечок, цокання шабел (Гончар, II, 1959, 430); Чути скрики, срібні сміхи, цокання чарок (Фр., VII, 1951, 263); Дід люлька слав. Очі в землю в задумі... Таке знайоме-знайоме йому і цокання молотка об косу, і ранок, коли на калачиках іще роса, і брязкотіння оте... (Головко, I, 1957, 210); Тишу порушувало лише цокання рахівники бухгалтера, що трудились за стійною (Трим., Незакінч. роман, 1962, 34); Вийшовши за двері, молодший лейтенант випрямився, з цоканням зводив до купи каблучки громових чобіт і дзвінким, срібного тембру голосом викрикував прізвище того, кого викликали до кабінету військкома чи на комісію (Тют., Вир., 1964, 195); Цокотять на стиках рейок колеса... Тамара натягує на голову подерту вовняну хустку, затуляє вуха, щоб не чути було остиглого завивання і цокання, від якого все більше болить голова (Хвняк, Тамара, 1959, 158); По коридору процокали підковами чийсь чоботи; потім цокання стихло біля дверей кімнати (Загреб., Європа 45, 1959, 42); Тепер можна було розібрати і крізь зачинені вікна: за цоканням копит чувся м'який шурхіт шин (Смолич, Мир..., 1958, 460); Рівне, одноманітне цокання маятника коло годинника, тепло в гаті, тиша навкрузи, — все те наводило непереможну сонноту (Н.-Лев., I, 1956, 169).

ЦОКАННЯ², я, с., лінгв. Особливість вимови, яка полягає в нерозрізненні звуків «ц» і «ч» або змішуванні їх в одному (звичайно в звуку «ц»), характерна для ряду російських говірок (перев. північних).

ЦОКАТИ¹, аю, аеш, недок., чим, об що, по чому і без додатка. I. Утворювати своєрідні уривчасті звуки раптовим зіткненням різних твердих предметів або їх поверхонь; клацати. Новенький, біленький, гострий, як бритва, він [ножик] усім удивовижу дався; усі ним не надивляється, не налюбуються. Як гарно складається, аж цока! (Мирний, IV, 1955, 17); За дверима чути швидкі пригладшені кроки, цокає ключ і на порозі з'являється жати (Довч., II, 1956, 361); На зброї сонце дико грав, і дико цокають клинки... (Сос., I, 1957, 365); — Ні, ні, нічого не треба, — казала Зоя, п'ючи воду і цокаючи зубами по дзвінкому склу. — Я вже заспокоїлась. Пробачте (Собко, справа..., 1959, 247); // Вітаючись, ударяти

ногою об ногу. Гусари рекомендувалися, цокаючи за каблуками, стукуючи ногою об ногу (Н.-Лев., III, 1956, 136); // Стукати чим-небудь по чомусь, видаючи уривчасті звуки. І лиш баба простягне суху долоню з суглими кришками гліба, зозуляється цокає дзьобом в долоню і пощипує бабу (Коцюб., II, 1955, 273); Проти базару слобідський парк Там сьогодні, як ніколи, людно. Цокають сокири, джеркотять пилики, глузо шурхотять у вправних руках гладенькі рубанки (Шпян, Баланда, 1957, 217); — За колодязем у кузні весело молотки на ковадлі цокати-гукати будуть... (Головко, I, 1957, 257); Він щось запаморочено лавив біля плуга, цокає ключем і чомусь драгувався (Панч, В дорозі, 1959, 229); Кулі цокають навокло, зрізають скрізь людей і риж (Сос., I, 1957, 425).

◇ **Цокати зубами** — те саме, що Цокотіти зубами (див. зуб). Мар'яна цокала з переляку зубами (Кос., Новели, 1962, 90); Жінка дума: — бісів Клим Загодив. Морока... І дрижить, тремтить в суді, аж зубами цока (Воскр., Цілком..., 1947, 71); Один за одним низкою проходять діти, заплякани, зігнуті од холоду, цокаючи зубами, показуючи прижоржені пучки (Вас., III, 1960, 336); Склянка гарячого кофе зогріла його, і він, нарешті, перестав тремтіти та цокати зубами (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 409); Цокати на рахівникі — рахувати на рахівникі. Довго [Павло Сидорович] цокав на рахівникі (Є. Кравч., Квіти..., 1959, 179).

2. Видавати своєрідні уривчасті звуки під час руху, роботи. Ритмічно цокали колеса на стиках, погойднували ресори, скрипів вагон (Дмит., Розлука, 1957, 81); Ухали кавалеристи, Цокали дзвінок копита (Нех., Під., зоре, 1950, 107); Люди ледве світили очима, повільно рухались, цокали по тротуарах дерев'яними сандаліями (Мик., II, 1957, 319); Цокаючи костюмами, Марко пострібав у куток, до вікна (Жур., Зв'яз. турботи, 1960, 133); // Розмірено, ритмічно стукотіти (про годинник, годинниковий механізм тощо). Старий годинник цокає тихесенько (Коб., I, 1956, 193); Монотонно цокає великий мідний маятник стінного годинника (Чаб., Балкан. весна, 1960, 287); В маленькій шухляді цокає хронометр (Труבל., Шхуна..., 1940, 193).

ЦОКАТИ², аю, аеш, недок., лінгв. Не розрізняти звуки «ц» і «ч» або змішувати їх при вимові (про ряд російських, перев. північних говірок).

ЦОКАТИСЯ, аюся, аешся, недок. I. Стукатися об щось. В змарат пилу клубочилися чорні хмари овець, проплавали, цокаючись рогами, розкішні корови (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 539).

2. Торкатися своїм келихом (чаркою і т. ін.) келиха (чарки і т. ін.) іншого (на знак привітання, поздоровлення тощо). Пани снували від одного столу до другого, цокались чарками, денських тарілками, стукали ножами, виделками (Мирний, III, 1954, 287); Князь підносить чару і цокається нею з одною Клавдою (Вільде, Пов. і опов., 1949, 186).

ЦОКІТ, коту, ч. Дія за знач. цокати¹, цокотіти, цокотіти і звуки, утворювані цією дією. І регіт, і вигуки, і скоромні вигадки, і дзенькіт склянок, і цокіт ножів — все змішалось у галас безладний та дикий (Стар., Облога..., 1961, 24); Задзвонив другий сигнал. Цокіт молотка швидко віддалявся на кінець потягу [потяга] (Мик., Повісті..., 1956, 105); Близько зацокотів кулемет. — Бачте! — немов зрадіє чому цокотів генерал. — От і масш! От і догрались! (Скл., Шлях..., 1949, 78); Йй здавалося, що вже кличе далекий худок паровоза, доливає цокіт коліс (Жур., Даша, 1961, 57); Оксень, почувши цокіт брички, присів у житі, щоб сховатися від сторонніх очей (Цюпа, На зустріч..., 1958, 350); Мовчанку ночі тепер порушував нестримний цокіт

козачих підків об камінну стежку (Ле, Україна, 1940, 116); *Годинник на лівій руці .. надміру голосним цокотом порушував спокій* (Коз., Серце матері, 1947, 9).

ЦОКНУТИ, ну, неш, док. 1. чим, об що, по чому і без додатка. Однокр. до цокати¹. Рип наблизився до кухні. Цокнула клямка, двері розчинилися, і в кухню уступив Довбня (Мирний, III, 1954, 229); Ворота зачинилися; цокнули замки раз, у другий (Л. Янов., I, 1959, 50); Зупинка. Цокнули залізі дверцята, відчинилися (Донч., V, 1957, 432); По сходях швидко дріботів юнга, спускаючись з ключем. Чуті, як цокнуло кільце на ключі — капітан взяв ключа з руки юнга... (Ле, Клеп. лист, 1960, 186); Шокун підійшов упритул, опік жарким диханням і взяв Хому за барки.. Він сильно труснув, аж зуби в Хому цокнули (Грим., Незакінч. роман, 1962, 228); Тихо, сумно, сонно... Хіба жандар, цокнувши острогами, порушить оту сонку тишу або замунить ті лопотання перегортуваних листочків (Мирний, IV, 1955, 381); Ряженко увійшов, вклонився, цокнув по-військово му каблучками, став коло порога (Мик., II, 1957, 298); Силантьєв двома пучками диткнувся до паперу. Кнопка легенько цокнула од підлогу. Об'ява одним різком хитнулася вниз (Донч., II, 1956, 265); Од злості в старшини аж руки затряслися. Помалу розмахавши за кінець люльки, немовби заміряючись забивати цешкою у стіну, Василь Миронович виважився й цокнув головою люльки писаря по долі (Вас., I, 1959, 129); Шампанське у Валетових руках стрельнуло, дзвінко цокнуло корком у стіну (Дор., Не повторю., 1968, 239); Воли дзвінко цокнули рогами, за колесами закрутився кудлатий пил (Стельмах, II, 1962, 406); Бичковський підняв стакан до Марти Кирилівни. Вона підняла і свій стакан і цокнула ним об стакан Бичковського (Н.-Лев., VI, 1966, 41); Цокнувши чаркою простягнені нетерплячими руками чарки Вакула й Карпа, поставив [Орест] її край своєї тарілки (Досв., Вибр., 1959, 275).

2. перех. і без додатка, розм. Ударити чим-небудь когось; убити. [М а л я к:] Хтось біжить. [М о л о д і б о г а:] Сюди біжить! [М а л я к:] Я його зараз цокну (Мик., I, 1957, 310); Вася вивернувся: поцілюв [вовка], мовляв, в око стрілою та дівчі сокирою по голові і цокнув (Ковінька, Кутя., 1960, 29).

ЦОКНУТИСЯ, цуся, нешся, док. Однокр. до цокатися. Голова корови, нахилившись донизу, цокнулася рогами об землю (Стельмах, II, 1962, 186); Ми замовили собі це по склячці пива, цокнулися і розцілувалися (Марг., Тв., 1954, 216); Вони цокнулися маленькими чарочками, проковтнули гарячу, смоляну рідину (Собко, Справа., 1959, 25).

ЦОКОЛЬ, ч. 1. род. ю. Нижня частина зовнішньої стіни якої-небудь будови, що безпосередньо лежить на фундаменті і децю виступає вперед порівняно з частиною, розташованою вище. Величезні брили цоколю... Перший поверх з вузькими загатованими віконцями, а над ними — ще два поверхи (Тулуб, Людолови, I, 1957, 447); // Постамент, підніжжя скульптури, колони і т. ін. Мармурові леви вдавали, що сплять, їхні очі були заплюснені, їхні хвости в'яло заисали з вулгастих цоколів (Загреб., День., 1964, 44); Вони [врата з Кам'янки-Бузької] мають в нижній частині відділені рамкою та заповнені орнаментом поля, на яких поставлені чаші. Колонка стоїть на цоколі (Укр. декор. різьба, 1970, 136); // геол. Обпіжжя, підшова. Гранітна оболонка являє собою історично пізніше утворення, аніж базальтові цоколі материків (Геол. ж., XVI, 2, 1956, 8); На підвісному цоколі вулканічних гір височать окремі лавові конуси, вершини яких піднімаються більше як на 1000 м над рівнем моря (Вісник АН, 3, 1957, 56).

2. род. я. Частина електричної лампи, яка служить для закріплення лампи в патроні і забезпечення її контакту з електричним колом. Для того щоб електрична лампа світилася, її вмикають в електричне коло за допомогою патрона, до якого підводять два проводи. Тому патрон повинен мати з цоколем лампи два місця з'єднання — два контакти (Монтаж і ремонт., 1956, 37).

ЦОКОЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до цоколь 1; // Який є цоколем. Іноді з каменю викладають тільки нижню, цокольну частину паркана, зверху якої проходить легкі дерев'яний штапет звичайного типу (Жилий буд. колгоспника, 1956, 23); Вся цокольна частина мінарета заново облицьована мармуровими блоками (Веч. Київ, 1.XII 1967, 4).

Цокольний поверх — поверх, розташований на висоті цоколю. Вестибюлем пишню іменується частина коридора на цокольному поверсі поміж парадними дверима та сходами (Шовк., Людина., 1962, 239).

2. Прикм. до цоколь 2.

ЦОКОЛЬОК, лька, ч. Зменш. до цоколь. У Поліссі, на Волині і в карпатських районах, на батьківщині рублені будівель, такого цоколька, як неодмінного конструктивного елемента будов, немає (Дерев. зодч. Укр., 1949, 59).

ЦОКОТАННЯ, я, с. Дія за знач. цокотати і звуки, утворювані цією дією. Воднораз пролунали густим цокотанням сотні підвід (Епик, Тв., 1958, 350); У цокотанні сусіди вона чула гіркий глум над її материнським жалем (Мирний, II, 1954, 319); На другім тоці.. чуті було цокотання жінок і дівчат (Фр., III, 1950, 270).

ЦОКОТАТИ, очу́, очеш і цокотіти, очу́, отіш, недок. 1. чим, об що, по чому і без додатка. Підня. до цокати¹. Аж ось чую — шалотить [Параска] богами ногами і стиха цокоче склячкою на блюді... (Мирний, IV, 1955, 356); Лягла [Ганна Петрівна] в постіль і вкрилася ковроно. Лице пашисть, зуби цокочуть (Бурл., М. Гонга, 1959, 169); Зуби йй цокотіли, мов у пропасниці (Панч, Іду, 1946, 46); Синім полум'ям горіла спиртівка, сестра цокотіла інструментом (Донч., Ю. Васюта, 1950, 167); Професор Фауст непримно цокотів об брук парасолькою, що мала на кінець залізне вістря (Скя., Помилка, 1933, 110); Алла Михайлівна сиділа почерво-ніла, скляна ложечка в її руці дрібно цокотіла об мисочку з морозивом [морозивом] (Л. Укр., III, 1952, 612); Їдять і п'ють, що прагнуть тільки, Аж похилилися кражй; Дзвенять склянки, шуршать тарілки, і цокотять по них ножі (Стар., Поет. тв., 1958, 121); Чує [Пархім], як у хаті чарки брязчать, миски цокотять (Кв.-Осн., II, 1956, 472); Чуті було, як гуде в димарі вітер і дрібно, жалібно цокотять залісні заслонки (Донч., Вибр., 1948, 18); Ше гриміли гармати десь на Дніпрі, ше цокотіли кулемети по фронту (Ле, Мої листи, 1945, 207); — Сиджу над шиттям, машинка цокотить, а я сумую (Томч., Жменяки, 1964, 65); Підводи йшли рівно, кличю позитували десятками прапорів, густо цокотали (Епик, Тв., 1958, 350); Автомобілі бігли по мосту, Сміялись люди, цокотіли коні (Рильський, Мости, 1948, 8); Не вдержався і старий, ну й собі по-запорозьки: і вихрустася, і вицхлосом, цокотить підківками, вистрибує (Стор., I, 1957, 147); Годинник невблаганно цокотів на стіні (Ю. Янов., II, 1958, 118).

◇ Цокотати зубами — те саме, що Цокотіти зубами (див. зуб). [М о л о д і й:] Та ви й самі цокочете зубами і труситесь од холоду (Сам., I, 1958, 62); Цокотіти зубами див. зуб.

2. Видавати короткі дзвінкі звуки (про втахів, мамах і т. ін.). Чи соловейко ж то прилітав до моєї хати? Скільки живе й зазнаю, то на моїй дереві тільки цвірінькають горобці та цокотять сороки (Н.-Лев., I, 1956,

65); Мовчки лежали руїни, а над ними, в нетрях ожини й малини, весело телемькали синиці й десь недалечко настирливо цокотіла чечітка (Донч., II, 1956, 61); Побачи [Ант] перед собою випадене сонцем поле..., де було надзвичайно тихо, тільки цокотіли й цокотіли коники (Скл., Святослав, 1959, 15); В молоденькій отаві стрибають сірі коники й цокочуть якісь комахи невидимі (Козл., Ю. Крук, 1957, 22).

3. розм. Говорити швидко, не вгаваючи. Молодиці не давали мені обміркуватися гаразд, усе жалували, усе цокотали (Вовчок, VI, 1956, 226); Увечері баби на вулиці сиділи попід плотами та на весь язик цокотіли про новину (Дв. Чайка, Тв., 1960, 72); Іноді присідала до неї Настя, вона цокотіла безупинку, її мова розсипалася цохвилинами брякнітками сміху (Тудор, Народження, 1941, 73); // Багато балакати (про язик). Жіночі язички цокотіли, і потроху виявлялося, що той або та бачили Орису з якимсь паном (Гр., II, 1963, 149).

ЦОКОТІННЯ, я, с. Дія за знач. цокотіти і звуку, утворювані пією пією. Працювали вдень і вночі. Далеко понад Дніпром чути було людські голоси, цокотіння сокир, думи удари тесла (Скл., Святослав, 1959, 310); Дослухаючись до цокотіння кулеметів і вибухів бомб на Печерську, на вулицях біля звичайних колодязів стояли довгі черги за водою (Довж., I, 1958, 54); Берестовець звернув у провулочок. Цокотіння копил не стало чути (Перв., Опов., 1970, 144); Цокав годинник у кишені. Павло слухав те цокотіння і поволі заснув (Кучер, Голд, 1961, 313); Черекриване, посиніле обличчя Бідю, який з неймовірними зусиллями стримував цокотіння зубів, викликало б і вибух сміху і співчуття (Трубл., I, 1955, 49); Ніжне Оленіне цокотіння трохи розважило Горпину (Тулуб, Людолови, I, 1957, 335).

ЦОКОТИТИ див. цокотати.
ЦОКОТЛИВИЙ, а, е. 1. Короткий, уривчастий (про звуки). Часто, насторожуючи приймач, чує [Володька] якісь дивні цокотливі звуки. Наче хтось на особливій машинці не то цокотів, не то вицав (Трубл., I, 1955, 223); Почулися чиєсь легкі, цокотливі кроки (Кучер, Прошай..., 1957, 249).

2. Який видає короткі, дзвінкі, уривчасті звуки (про птахів, комах і т. ін.). Одмахнувшись рукою від дотепіт осавула, як від цокотливої мухи, він сказав: — Я Демид Півторакожуха, і чпати мені на канцеляра, султана та цісаря... (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 84).

3. розм. Схвальний цокотати (у 3 знач.); який цокотить (про людину). — Та не я буду, коли не стану трактористкою, — вигонилась з дівочого гурту цокотлива Стефанія, дочка Семена Новака (Цюпа, Назусстріч..., 1958, 329); Цікава дівчинка... Жвава, цокотлива (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 35).

ЦОКОТНІЧА, і, ж., розм. Те саме, що цокотіння.
ЦОКОТНЯ, і, ж., розм. Те саме, що цокотіння. Зметнулись антени. Полізли у норі шnurки, і пішла цокотня, перестук, позивник переключка (Бажан, Політ..., 1964, 21); Вже й того сумно було в хаті, що зосталась без Масі тільки вдвоїзі [вдвійзі] — мати з дочкою, та ще й разом після весільного гомону, після її цокотні (Свядл., Люборацькі, 1955, 191).

ЦОКОТНЯВА, в, ж., розм. Те саме, що цокотіння. Кемпер швидко множив, не забуваючи при тому слухати цокотняву привітних жінок (Загреб., Шепіт, 1966, 357).

ЦОКОТУН, а, ч., розм., рідко. Цокотлива людина; щибегун.

ЦОКОТУХА, в, ж., розм. Цокотлива жінка, дівчина; щибегуха. — Діточок бог дав тільки дівчинку, Оксану.. Цокотуха така! як рибка весела, а проте розумне й служняке дитятко (Вовчок, I, 1955, 85); Бодай же вас,

цокотухи, Та злидні побили, Як ту матір, що вам на сміх Сина породила (Шевч., I, 1963, 23); Вони побідали поруч з Анжею і почали цокотіти про всяку всячину.. Анжеля встала і пішла геть. Її нудило від цокотух, від їхніх слів (Чаб., Балкан. весна, 1960, 205).

ЦОКОТУШКА, и, ж. 1. Зменш.-пестл. до цокотуха. [Гострострості ї:] Ой кумки мої, голубки мої, цокотушки мої! От пірижки, так пірижки у Горпини Корнівни! Не дурно вас тут повнісінька хата! Знаєте й ви, де раки зимують! (Н.-Лев., II, 1956, 502).

2. розм. Дерев'яне пристосування, яким стукотить нічний сторож; калатало. Ніч. Село давно спить. Чути лише цокотушку колеосного сторожа (Мам., Тв., 1962, 472).

ЦОК-ЦОК див. цок.

ЦОП, виг., розм. Уживається як присудок за знач. цопнути.

ЦОПНУТИ, ну, веш, док., розм. Сильно ударити по чому-небудь. [Хлопцє:] Добре. Я зараз візьму кийка в руки, та як тільки котрий руку до воза, я його так і цопну по лобові (Кроп., V, 1959, 331); «Подумає ведмідь — тюлень на Арсенька... цопне долоною ведмежою по голові — палляниця залишиться» (Трубл., I, 1955, 157).

ЦОР, виг., діал. Уживається як присудок за знач. цоркати і цоркнуті. А брат оре в чистім полі, на волики соб, соб! А невістка іде з міста та в підківки цор, цор! (Коломийки, 1969, 304).

ЦОРКАТИ, аю, аеш, недок., діал. Цокати (див. цокатів). Коли увійшла [Маруся], нарешті, в ліс і, цоркаючи зубами, загортаючися в перемоклу киптарину та товачуши мокрі коси, шукала очима, — не знала, де дітись. Тут було не ліпше (Хотк., II, 1966, 220).

ЦОРКНУТИ, ну, веш, док., діал. Однокр. до цоркати.

ЦОРКОТАЛО, а, с., діал. Цокотушка (у 2 знач.). А дівчина радить Івану: — Не журися: з мене станеться пшениця, а з тебе — малий хлопчище. Хлопчище буде з цоркоталом бігати й горобців відганяти (Калин, Закарп. казки, 1955, 54).

ЦОРКОТИТИ, очу, отійш, недок., діал. Підсил. до цоркати. *Образно. Легень схаменився, розглянувся навокло, побачив вила із залізним державком; ухопив їх і почав по черзі молотити старого коня і стару кобылу. Аж кіста в них цоркотіло! (Три золоті сл., 1968, 74).

ЦОФАТИСЯ, аюся, аешся, недок., діал. Посуватися назад; відступати. Але що ж, назад цофатися з своїм словом було тепер запізно (Фр., V, 1951, 392).

ЦОФНУТИСЯ, аюся, вешся, док., діал. Однокр. до цофатися. Хлопчик цофнувся від дверей і цез у передпокою (Фр., VI, 1951, 373).

ЦС, ЦСС, виг. Уживається як заклик до тиші, мовчання. — Цс... — цикнула жінка на нього, — там Доря (Кожуб., II, 1955, 367); Я почує поруч дитячий голосний шепіт: — Ма, дивись, який страшний цей дядя! У нього зовсім немає очей, тільки окуляри! — Цсс! — наварив хтось дитину (Ю. Янов., II, 1954, 73).

ЦСС див. цс.

ЦУГ, у, ч. Коні, воли і т. ін., запряжені поодиночі або парами один за одним. [Кармєлюк:] Ну, а на шлягу як, що роблять хлопці? [Куши ірук:] А що ж хлопцям робить: сплять над шлягом, аж птаство у лісі полохається. За три дні ні один цуг, ні один тарантас не пройде — пани тепер бояться цього шлягу, як огню (Вас., III, 1960, 410); — А якось раптово — трах-бах — і зупинився «Кейс». Ні суди ні туди. Виволокли його цугом волів із поля, поставили за панською воловкою (Речм., Весн. грози, 1961, 94); // розм. Ряд, валка возів, сарей і т. ін., які ідуть услід одне одному.

Головком тим часом готував резерви. Довгий цуг селянських підвигів попався йому на вулиці (Ю. Янов., 1, 1958, 206).

ЦУГА, и, ж.: \diamond Не до цуги, заст. — не так, як слід. **ЦУГИКАТИ**, аю, аеш, недок., діал. Повільно посуватися; тупати. Коні цугикали ззаду, а ми попереду йшли і говорили (Мяко, Вибр., 1952, 115).

ЦУГЛІ, ів, мн., заст. Вудила. Летить той огир карий..., а той його держить за цуглі (Чуб., II, 1873, 188); Кармалюк був дуже сильний. Помаленьку прикрився до козака і спіймав коня за цуглі (мундштук), а козака за ногу та й з коня (Укр.- казки, легенди..., 1957, 462).

ЦУГОВИЙ, а, е. Прикм. до цуг. Конюший доглядає, як поноє з дубових відер панські цугові коні (Фр., II, 1950, 104).

ЦУГОМ, присл. У вигляді цугу; по дві або три пари коней, волів і т. ін., запряжених один за одним. Взяти її гарненько одягли Та у недлю й повічали. І генеральшею назвали, і цугом в Київ повезли (Шевч., II, 1963, 243); Бачу: ниши похорони, Духовенство, цугом коні, Свічі, півчі у куряж (Щог., Поезії, 1958, 178); Пролетіли мимо запряжені цугом в закриті сани восьмеро коней, а за ними з кілька десятків вершників у жупанах з позлаченими навескі списками (Рибак. Переясл. Рада, 1953, 32); // розм. Низкою, рядком, салкою. Панський лан. Спекна. (В жнива). Важко впряжені в коси цугом, повали ми, батуючи золоті скиби цужого збіжжя. Падали колоски (Головко, I, 1957, 51).

ЦУГУНДЕР, а, ч.: \diamond На цугундер [брати, узяти і т. ін.], розм. — притягати до відповідальності, розпратитися з кимось. [Х р а в к о:] Ну, а як Печаричка скаже, що це все я йому парая? .. Та тоді, замісто Печаричці, ти мене... на цугундер!.. у город, та... в торжму... (Мірний, V, 1955, 201); Волосна влада брала вичувавши на цугундер: — Звідкіля?.. По якому такому праву?.. (Ковицька, Кутя..., 1960, 6).

ЦУГЦВАНГ, у, ч., шах. Таке розташування фігур, коли кожен черговий хід одного з партнерів погіршує його позицію або веде до матеріальних втрат чи програшу. Таке становище, коли всякий хід противника веде до не вигідних для нього наслідків, називається цугцвангом (Перша книга шахіста, 1952, 89).

ЦУКАТ, а, ч. Зацукрований плід або зацукрована шкрка деяких плодів (лимона, апельсина, дині і т. ін.). Побала десерт — ... всякі солодкі тістечка... та коржички з коринкою, цукатами й різним слідним корінням (Тулуб, Людолови, I, 1957, 98); Цукатами називають фрукти, зварені в цукровому сиропі, а потім відокремлені від нього і підсушені (Укр. страви, 1957, 327); * У порівн. Забує [Андрій] і про гостей, і про батька, і про миле, ніби з рожевого й білого крему зроблене обличчя Ольги, на якумо губи виділялись, мов червоні цукати (Собко, Срібний корабель, 1961, 70).

ЦУКАТНИЙ, а, е. Вигот. з цукатів, з цукатами. Цукатна помадка.

ЦУКАТОВИЙ, а, е. Те саме, що цукатний.

ЦУКЕРКА, и, ж. Солодкий кондитерський виріб, вигот. з різних продуктів, зварених з цукром, що має вигляд невеличкого шматочка, кульки, плиточки і т. ін. Артем зайшов до крамниці. Хотів до бабичих горішків купити ще для Василька цукерок (Головко, А. Гармаш, 1971, 511); До інших кишень було сказано булочки й яблуко, а онукові запропоновано довжелезну, мов дитячий зонтик, червону цукерку з китицями (Ю. Янов., II, 1954, 109); Читав він заповне, ... читав усе, що потрапляло до рук: вірші, обгортки від цукерок, політекономію, циркуляр, казку, роман, підручник геометрії... (Донч., II, 1956, 81).

ЦУКЕРКОВИЙ, а, е. Прикм. до цукерка, цукерок. Цукеркові набори випускають у художньо оформлених коробках (Укр. страви, 1957, 332); // Стос. до цукерки, цукерка. Зна працювала на цукерковій фабриці (Бойч., Молодість, 1949, 145).

\triangle **Цукеркове дерево** — дерево родини крушинових, поширене в Індії, Китаї, Японії і т. ін., осі суцвіть якого, розростаючись, стають м'ясистими й солодкими. В Абхазії росте цукеркове дерево. Якщо наприкінці осені його добре тряснути, з нього рясним дощем падають цукерки. Це не плоди, ... а сірі високі плодоніжки. Вони містять 47 процентів цукру (Наука..., 2, 1966, 48); Серед рідкісних плодів рослин, акліматизованих у нас, особливою увагою заслуговує цукеркове дерево з родини крушинових. Завезено воно до нас на початку ХХ століття. Рослина швидко поширилася по всьому Чорноморському узбережжю (Роб. газ., 10.VIII 1977, 4).

ЦУКЕРНИК, а, ч. Кондитер, що виготовляє (і часто продає) цукерки. Стрінеш цукерника, скажеш: — Вік тобі жить-торгувати!.. (Крим., Вибр., 1965, 289); Все село сходилося на площу, броварі вичували бочки з квасом, цукерники виставляли свої лотки (Чаб., Катюша, 1960, 8); // Робітник цукеркової фабрики.

ЦУКЕРНИЦЯ¹, і, ж. Жін. до цукерник.

ЦУКЕРНИЦЯ², і, ж. Те саме, що цукорниця. Він побачив стіл, застелений білою скатертиною, а на ньому — три склянки, тарілку з тонко нарізаним хлібом, цукерницю, масло і ще якісь страви (Шовк., Інженери, 1956, 118); Він захопився пригощати Гоана чаєм, але в цукерниці знайшов лише ґрудочку цукру (Чорн., Визвол. земля, 1959, 19).

ЦУКЕРНИЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до цукерниця². Мариня продовжувала готувати сніданок. Насипала цукру в цукерничку, накраяла булки і тепер укладала кусні в апетитну піраміду (Вільде, Сестри..., 1958, 209).

ЦУКЕРНЯ, і, ж., діал. Кондитерська. Він охоче розмовляв зі мною про пивниці, ... ідучи... до цукерні (Драг., II, 1970, 154); У цукерні пив [Славо] каву й переглядав німецькі ілюстровані газети (Март., Тв., 1954, 265); Цукерня пані Копчинської в Ніжині. Стародавнє, душе помішкання, ще грецького будівництва (Коч., I, 1956, 41).

ЦУКЕРОК, рка, ч. Те саме, що цукерка. — Коли мов життя не вдалось, не можу ж я осолодити його цукерком у розмалюваній обгортиці... (Коцюб., I, 1955, 325); Барабола виймає з кишені довгий саморобний цукерок, подає синові. Той недовіриливо дивиться на таку розкіш, тягне її до себе, зубами обриває папірець, але потім розламає цукерок і одну половину протягає Бараболі (Стельмах, II, 1962, 289).

ЦУКЕРОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до цукерка.

ЦУКЕРОЧОК, чка, ч. Зменш.-пестл. до цукерок.

ЦУКОР, кру, ч. 1. Продукт харчування, солодка на смак біла кристалічна речовина, що виготовляється з цукрових буряків, цукрової тростини та ін. Дарка ж приходила додому з порожніми руками, хіба що ґрудочку цукру Прієці принесе (Л. Укр., III, 1952, 640); Жовтавий цукор розсипався в склянку і осідав, мов паморозь, на дні (Бажав, Нашому юнацтву, 1950, 80); Отут, біля грабини, і залишилася неширока мережка дивовижно буйних кленів. Колись кріпаки Стадницького з їхнього соку добували собі кленовий цукор (Стельмах, Хліб..., 1959, 77); * У порівн. Вортрадист широко поміщається, показуючи зуби, білі, як цукор (Перв., Дивий меп. 1963, 4).

\diamond **Цукром не годуй** — те саме, що Хлібом (медом) не годуй (див. годувати).

2. перев. мн. **цукрій**, ів, спец. Назва ряду органічних сполук перев. з групи вуглеводів. В місяцях відкладан-

ня, залежно від виду рослин, у тій чи іншій кількості утворюються крохмаль, інсулін та інші форми, які називаються складними цукрами (Добрива..., 1956, 13).

Солодівий цукор див. солодівий; Фруктовий цукор див. фруктовий.

ЦУКОРНИЦЯ, і, ж. Посуд для цукру, предмет чайного сервізу. Молодий різьбяр сам сконструював токарний станок і на ньому став вичокувати... цукорницю, миски, тарелі та інші дерев'яні вироби (Нар. тв. та етн., 4, 1965, 59); Наші предки користувалися глиняним посудом... Сьогодні відра, бідони, миски, салатниці, тарілки, фруктовниці, цукорниці, чашки виготовляють ще й з пластмаси (Наука..., 1, 1970, 65).

ЦУКОРНИЧКА, в, ж. Зменш.-пестл. до цукорниця. — Від бабуні лишила ще й цукорничка... Правдива старофранцузька порцеляна!.. (Коб., 1, 1956, 137); Він сам зробив електроолівець і надзвичайно швидко й красиво декорує вичочені на токарному верстаті дерев'яні тарелі, вази для фруктів, цукорнички... шоколадниці, келишки, підставки та ін. (Нар. тв. та етн., 1, 1969, 3).

ЦУКОРНЯ, і, ж., діал. Кондитерська. Він думав, що прилятьськими записками до цукорні... зробить хоч маленьку приємність своїй панні (Мак., Вибр., 1954, 185); В цукорні Лідка... замовляє три великі порції [морозива] (Вільде, Б'є восьма, 1945, 31).

ЦУКОРОК, ркү, ч. Зменш.-пестл. до цукор 1. — Ех, і пішли! Ех, і пішли наші бурячки! Щіткою. Буде цукорок, буде (Впшва, 1, 1956, 418).

ЦУКРАТ, у, ч.; Δ Цукрат кальцію — хімічна сполука, яка утворюється при обробці окисом кальцію або гашеним вапном бурякового та тростинного цукру.

ЦУКРИНКА, и, ж., розм. Крупинка, кристалик цукру (у 1 знач.).

ЦУКРИСТИЙ, а, е. 1. Який містить у собі цукор: багатий на цукор. Ось вони тут, її буряки, важкі, делякі, цукристи. Тільки копай та вази на цукроварню (Кучер, Трудна любов, 1960, 57); Він виростив новий гороз: цукристий, ранній, високоерожайний (Минко, Певна чаша, 1950, 74); Ллоди [абрикоси] середнього розміру, округлі, трохи здавлені з боків, злегка опушені, досить соковиті, цукристи (Сад і ягідн., 1957, 22); \dagger Який смаком нагадує цукор.

2. снєц. Який має структуру цукру (у 2 знач.). До вулєводів належить цілий ряд крохмалистих і цукристих речовин (Шк. гігієна, 1954, 272); Цукристі речовини з кукурудзи широко застосовуватимуться в різних галузях харчової промисловості (Наука..., 7, 1956, 11).

ЦУКРИСТИВ, гості, ж. Властивість за знач. цукристий 1; вміст, наявність цукру в чому-небудь. Добрива не тільки підвищують врожайність, а й поліпшують якість сільськогосподарської продукції. Під їх впливом зростає цукристість буряків (Хлібороб Укр., 12, 1963, 9); Лікерне, біле, рожеве і солодке. Виготовляють так само, як і солодкі [вина], але з винограду більш високої цукристості (Укр. страви, 1957, 384).

ЦУКРО... Перша частина складних слів, що відповідає словам цукор, цукровий, напр.: цукрова арія, цукротрест і т. ін.

ЦУКРОБУРЯКОВИЙ, а, е. Який стосується одержання цукру з цукрових буряків. Цукробуряковий завод; Цукробурякове виробництво.

ЦУКРОВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до цукрувати. До вагонів підходили дами і роздавали медвєники з цукрованими написами (Гашек, Пригода.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 293).

ЦУКРОВАР, а, ч. 1. Фахівець з цукроваріння. — Батько мій ваших років, — зовсім тизо сказав Віктор, — помер... — А де він працював? — З дванадцяти років на цукровому заводі — спочатку учнем, потім слю-

сарем, цукроваром, інженером (Автом., В. Кошик, 1954, 67); Тепер цукровари матимуть більш вірного і пильного помічника, спрок служби якого практично не обмежений. Це — радіоізотопні прилади... Вони не тільки поліпшать якість цукру, а й зменшать його втрати в патоці (Наука..., 9, 1964, 37).

2. У дореволюційній Росії — власник цукрового заводу.

ЦУКРОВАРІННЯ, я, с. Виробництво цукру з цукрових буряків, цукрової тростини і т. ін. Завод завершував відбудову і готувався до відкриття сезону цукроваріння (Смолич, ПІ, 1959, 496); Недоліки у цукроварінні завжди багато. То виявляється, що втрати цукру більші, ніж це передбачено в нормативах, то на транспортері затримується подача буряків на різку, то ще щось (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 29).

ЦУКРОВАРНИЙ, а, е. Стос. до цукроваріння. Цукроварна промисловість; // у знач. ім. цукроварний, ного, ч., розм. Цукровий завод. З саїв над залізницею, Де потяг мчитья птицею На Шполу чи Тальне, Димок із цукроварного, З майстерні чи ливарного Привітно промайне (Гриник, Сонце..., 1958, 19).

ЦУКРОВАРНЯ, і, ж. Цукровий завод. В хаті, круг столу, сиділо кілька чоловік із цукроварні, що була в сусідньому селі, і читали оголос якусь газету (Панч, В дорозі, 1959, 167); У 1800 році в селі Аляб'єво Тульської губернії була збудована в Росії перша цукроварня, яка виробляла лише по кілька кілограмів цукру на день (Хлібороб Укр., 11, 1968, 8).

ЦУКРОВИЙ, а, е. 1. Прямк. до цукор 1; якій в цукром. — Не здивуйте, коли я їм дам по шклянці чаю та сяку-таку закуски. А вже там тих цукрових пірамід, тих вин шампанських... то за це нехай вибачать (Н.-Лев., 1, 1956, 139); // Вигот. з цукру, на цукрі, з цукром. Запаморочиво пахли ті переліті цукровим сиропом вареники — білі-білі (Сєвч., На Бат. горі, 1960, 33); — Це коньяк найкращої марки, і його мали використовити для цукрової глазури на... торти (Гашек, Пригода.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 505); Доярки лишують облуплені яєчка, пиріжки, недопиті пляшки молока і накидаються на свіжу пошту, мов ранні бджоли на цукрову підкорку (Вол., Місячне срібло, 1961, 222); // Стос. до виготовлення цукру й одержання сировини для нього. Цукрова промисловість може бути прикладом галузей, що в своєму розміщенні орієнтуються на сировину (Ек. геогр. СРСР, 1957, 80); — Самий справжній торф! Коли збудуєте чи прикупите собі цукровий завод... — кращого палива не треба (Стельмах, 1, 1962, 348).

Цукрова пудра див. пудра; Цукровий пісок див. пісок.

2. Який містить у собі цукор, багатий на цукор (про рослини); цукристий. Вийняла [баба Зінька] з пазуки в хусточці незвичайно здорового цукрового горозу, щоб нібито позваалитись, і дала матушці на насіння (Н.-Лев., VI, 1966, 327); // Який використовують для одержання цукру (у 1 знач.). — Куштуйте, — простяг він Сажно черпака, — це якраз розчин для зрощування ґрунту під цукрові буряки (Смолич, I, 1958, 71); Обабч асфальтованого шляху буйно зеленіли найдивовижніших видів пальми, плантації бананів, цукрової тростини (Минко, Намасте..., 1957, 21).

3. перек., рідко. Такий, як цукор (у 1 знач.), подібний до цукру (смаком, кольором і т. ін.). Непомітно відкралася зима, відразу впала на місто гучними завірюхами, міцними морозами, завалила вулиці й будинки цукровими горбами снігу (Горький, Діло Артам., перекл. за реп. Варкентін. 1950, 11); Мати поклаа в заробітчанську торбу житню хлібину, шматок пози-

ченого сала, пару головок часнику, грудку цукрової солі... (Стельмах, 1, 1962, 472).

▲ **Цукрова кістка** — кістка з губчастою будовою тканини; **Цукрова хвороба** — те саме, що **Цукровий діабет** (див. **діабет**). **Брак гормона підшлункової залози інсуліну** — призводить до цукрової хвороби (**діабету**) (Наука... 3, 1967, 37); **Цукровий діабет** див. **діабет**.

ЦУКРОВИК, а, ч. Працівник цукрової промисловості. *Наш провідник був типовий робітник-цукровик: в щось таке специфічне в робітниках цукрових заводів, навіть у зовнішності* (Смодич, III, 1959, 497); *Багато турбот нині у цукровиків Вінниччини. Цього року їм треба переробити близько 7 мільйонів тонн коренів. І вони апевнені, що успішно виконують це завдання* (Роб. газ., 18.IX 1976, 2).

ЦУКРОВИЧКА, и, ж. Жін. до цукровік.
ЦУКРОВІСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. цукровий. *Одним з прийомів підвищення врожайності і цукровості винограду, який застосовують болгарські товариші, є кільцювання виноградної лози* (Ком. Укр., 7, 1964, 70).

ЦУКРОЗА, и, ж. Вуглевод, який міститься в цукроносних рослинах (у цукрових буряках, цукровій тростині і т. ін.). *Розчин цукрози.*

ЦУКРОЗАВОД, у, ч. Завод, який виробляє цукор (у 1 знач.). *Оформивши наряд, сугакаїтеці навантажили машину і незабаром виїхали з двору цукрозаводу* (Добр., Тече річка..., 1961, 125).

ЦУКРОЗАВОДСЬКИЙ, а, е. Прикм. до цукрозавод.
ЦУКРОЗАВОДЧИК, а, ч. Власник цукрозаводу. *Після встановлення Радянської влади на Україні на землях колишніх поміщиків, цукрозаводчиків і монастирів було створено сотні культурно-показових радгоспів* (Ком. Укр., 2, 1969, 23).

ЦУКРОЗАВОДЧИЦЯ, і, ж. Жін. до цукрозаводчик.
ЦУКРОЗНИЙ, а, е. Прикм. до цукроза.
ЦУКРОКОМБІНАТ, у, ч. Комбінат, який виробляє цукор (у 1 знач.). *Сазайдак уже давно підстерігав машину, щоб навідатись до цукрокомбінату* (Добр., Тече річка..., 1961, 122).

ЦУКРОМЕТР, а, ч. Прилад для визначення процентного вмісту цукру або цукристих речовин у розчинах.

ЦУКРОМЕТРІЯ, і, ж. Визначення процентного вмісту цукру або цукристих речовин у розчинах.

ЦУКРОНОС, а, ч. Рослина, багата на цукор; рослина, з якої можна одержати цукор.

ЦУКРОНОСНИЙ, а, е. Який належить до цукроносів, є цукроносом. *Цукрові буряки — основна цукроносна культура Радянського Союзу і країн помірного клімату* (Хлібороб Укр., 11, 1968, 8).

ЦУКРОРАФІНАДНИЙ, а, е. Пов'язаний з виробництвом цукру-рафінаду. *Робітники цукрорафінадного заводу передали в Медвин, що на святанку мають прийти драгуни* (Стельмах, 1, 1962, 636).

ЦУКРОРАФІНАДНЯ, і, ж., заст. Завод, який виробляє цукор-рафінад. *Сьогодні ввечері в переповненому театрі черкаської цукрорафінадні наймитсько-бідняцько-середняцькі делегати Шевченківщини на своїй окружній конференції приступили до завершення.. суцільної колективізації* (Наука..., 4, 1970, 36).

ЦУКРОСИРОВИНА, и, ж. Сировина для виробництва цукру (у 1 знач.). *Низька продуктивність комбайнів, якими треба зібрати більше половини врожаю буряків, безумовно, призводить до втрат цукросировини* (Рад. Укр., 5.X 1956, 1).

ЦУКРОТРЕСТ, у, ч. Об'єднання цукрових підприємств. [С е р е д а:] *Після закінчення інституту я ці-*

кавився буряком. У цукротресті доводилось бувати (Голов., Драма, 1958, 140).

ЦУКРОФІЛЬНИЙ, а, е, спец. Який має в листях тільки цукор (без крохмалю). *Цукрофільний тюльпан.*

ЦУКРУВАННЯ, я, с. Дія за знач. цукрувати.
ЦУКРУВАТИ, ую, уєш, недок., перех. Посипати цукром, класти в шо-небудь цукор. *Цукрувати тісто.*

ЦУКРУВАТИСИ, ується, недок. Те саме, що цукруватити. *Він обережно перекручував стеблинку, не відриваючи грона, щоб згоди сохли й цукрувалися на сонці* (Тулуб, Людолови, 1, 1957, 289).

ЦУКРУВАТИТИ, іє, недок. Густшати, вділяючи цукор (у 1 знач.) (про мед, варення і т. ін.).

ЦУКРЯНИЙ, а, е, розм. Те саме, що цукровий 1. *В кожнім окопчику, поряд з патронами та гранатами, стояли казанки, наповнені цукром, з якого бійці готували собі цукряню саламату, приправляючи її терпкими кислоючими яблуками, щоб не нудило* (Гончар, Людина..., 1960, 108).

ЦУНАМІ, невідм., с. Великі хвилі, які виникають на поверхні океану під час підводних землетрусів і викликають руйнівні спустошення на низьких берегах. *Внаслідок сильних підводних землетрусів на поверхні океану нерідко виникають цунамі — хвилі, висота яких у прибережній зоні сягає 30 метрів. Цунамі мають величезну руйнівну силу* (Наука..., 9, 1977, 26).

ЦУНДРА, и, **ЦУНДРЯ**, і, ж., діал. Лахміття.
ЦУНДРАВИЙ, а, е, діал. Обірваний, у лахмітті. *Потрапив [Гаврило] до міста. Там було багато цундравих бідаків, що дивилися на світ голодними очима і чекали, аби згось покидав на якусь роботу* (Казки Буквиня..., 1968, 154).

ЦУНДРИНА, и, ж., діал. Лахміття. — *Чуєте, — говорила тихо Марусина тітка, — скільки грошей має, а я не могла цундрину прикупити на дітку, що на відданні* (Томч., Жменяки, 1964, 68).

ЦУНДРЯ див. **цундра**.

ЦУПЕЧКА, и, ж., діал. Коротенька курільна люлька. *В клас носив [Антосьо] таку цупечку, що з кулака тільки пипка виходила, аби в губу взяти* (Свидн., Люборацькі, 1955, 175).

ЦУПИТИ, плю, пил; мн. цуплять; недок., розм. 1. *перех. Тягти, вести кого-, що-небудь, перев. докладаючи певних зусиль. Машталяр [машталір] гліз з воза, розитоває під боки цизана та й підів до воза.*

— *Куди оце ти мене цупиш? — питається у його цизан (П. Куліш, Вибр., 1969, 199); — Ану, соколику! Бери, лишень. — Кого це? — Мостию нашу пані. Цуп її з ридвана (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 12); Може, точе хто розсолу? Цуп, неси його до столу (Черн., Поезії, 1959, 127); // Пересувати, волочити шо-небудь, не відриваючи від якоїсь поверхні. Шандор уперто не хотів розлучатися з чоловіком. Вчепившись працею за Маргіт, він лівою цупиє за собою душоубку, побрязкуючи в темряві ланцюгом (Гончар, Новела, 1954, 60); // З силою стягувати, здирати одяг. Вітер по землі, крий боже, заріве, Налеє на козака, з його одезу цупить (Греб., 1, 1957, 60); [Петро:] Увійшов у хату дід Григор до нас та й забув шапку зійняти. Тільки сіє він на лавці, наш свекор зараз до його, цупить із голови шапку (Вас., III, 1960, 289); // Витягати шо-небудь приховане. — Хай цубулю батько цупить. А нам кашу з скрині цупить Та в Полтаву надсилає, Поки мати тут гуляє! (Г.-Арт., Байкн..., 1958, 179); // Бити кого-небудь. — Геть! Геть! — кричить на неї Тимко і тягне за плечі, але вона виривається з його рук, цупить ераблями Дениса по широкій спині (Тют., Вир., 1964, 273).*

◇ За п'ятли цупити див. **п'ятли**.

2. *перех.* Привласнювати чуже (гроші, майно). Він брав хабарі на всі боки, цупив громадські гроші, де тільки можна було їх поцупити (Н.-Лев., IV, 1956, 56); Біда, що дехто сітчува Гим, що державне цуплять, Аж поки на мозоль йому На власний не наступлять (Біл., Зигзаг, 1956, 34); // Вимагати в кого-небудь, апарат в когось що-небудь. — Справді світ інший настав, — думала стара, — бо брат з брата дурнісінько гроші цупить, не соромлячись ні людей, ні бога (Коцюб., I, 1955, 108); Знай — пише [пан] до управителя: присилай грошей; а той і дере; і цупить, і канючить — не з кого, як з своїх же людей (Стор., I, 1957, 175).

3. *неперех.* Тиснути (про мороз). Працював, як заведений. Піднявся вранці на рихтування, коли мороз такий цупко добре, став на своє місце і не хвилювався звітими тільки годин підряд (М. Ю. Тарн., Девь..., 1963, 343).

ЦУПНІТЬСЯ, ціпся. пишся; *жм.* цупляться; *недок.*, діал. Тягтися (у 6 знач.). Коняка.. цупиться у мене заду (Сл. Гр.)

ЦУПКЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до цупкий. Тітка Векла обходила повагом Ганніні буряки — такі виплекані, охайні, цупкенькі й наче аж веселі (Ю. Янов., Мир, 1956, 32); Тиснучи по черзі дівчатом руки, Кіндрат Доробілович признався: — Дівчатка ви хоч дрібненькі, зате цупкенькі. Збережеш вашу ланку (Логв., Літа..., 1960, 77).

ЦУПКИЙ, а, е. 1. Який погано піддається стисканню чи розтягуванню: тугий, пружний. Ноги вгузли часом по коліно в цмоковині, цупкий кожш лавася, тріщав та був її по лицю, плується під ногами (Коцюб., I, 1955, 356); Не порветься волосін міцна, / вудлища цупкого не зламатися... (Рильський, II, 1960, 118); Готувала [Ольга] цупкі перевесла і, коли обводила ними снопи, з усієї сили натискувала колінами (Хижняк, Д. Галлицький, 1958, 33); Викрикуючи арію з «Трубадура», цей механічний голос вискакував з рупора, мов цупка стружка в гембля (Шовк., Інженери, 1956, 203); // Товстий, тугий і щільний (про листя). Молоді дуби пазли міцно й легко цупким листом, тугую корою та ще пілом (Гуп., Скупана..., 1965, 116); Під деревом, що ще зберегло цупкий зелений лист, стоїть Степан Чумак (Епик, Тв., 1958, 531); // Який має тверду, міцну шкірку (про плід, зерно і т. ін.). Майже щороку зав'язувалися й родили цупкі, чорняві, срібним м'ясом пройняті сливки (Ле, Ошов. та нарися, 1950, 223); Осінньою пори, в дитинстві колись, рвали [хлопці] коралові плоди і, вичистивши волосисте цупке насіння, ласували солодкуватою шишкою (Коп., Лейтенантв, 1947, 5); // Те саме, що твердий 1. Овірки для консервування повинні бути свіжі, цупкі, зеленого забарвлення, з недостиглим насінням (Рад. Укр., 31.VII 1971, 4); // Жорсткий на дотик (про волосся, брови і т. ін.). Сивина обтопила його голову, ніби білим вінком, як буває у чорнявих людей з цупким густим волоссям (Н.-Лев., II, 1956, 252); Татари мали на голові чорне волосся, цупке, як кіньска грива (Панч, Гомон. Україна, 1954, 132); Великі, круталі окуляри.. призовали білі порослячі вії й відтінили цупкі рижі брови (Ле, Міжгір'я, 1953, 36).

△ Цупка вода — вода, що містить багато вапняних солей.

2. Товстий, міцний, твердий і щільний (про шкіру, папір і т. ін. та вироби з них). Вона ледве протиснулася крізь натовп — в новому цупкому кожусі, яким загорнала дитину (Коцюб., II, 1955, 102); Червона широка стрічка на цупкому папері обдоявляла її чорноволосу голову, наче червоний вінок (Н.-Лев., II, 1956, 49); Лускін вийняв з кишені цупкий конверт, передав його Маркові й пішов далі (Мик., II, 1957, 487); Костюченко.. перелистувала книжку в цупкій оправі (Тют., Впр, 1964,

353); // Тканий чи плетений з товстих ниток, густо тканий (про тканину і вироби з такої тканини). Дорош уже лежав на розкладушці, зібгавшись калачиком, укрившись цупким домотканім рядном (Тют., Впр, 1964, 104); Ясногорська забилася від великий цупкий брезент, що ним були накриті ящики (Гончар, III, 1959, 182); Підлога була пофарбована світло-коричневою фарбою, заслана від стола до порога цупкою доріжкою (Сенч., На Бат. горі, 1960, 7); Переважала шумлива, балакуча молодь, тільки біля пасажирів з валіскою присів один уже з сивиною на скронях, у цупкому дощовику (Панч, Стивів..., 1959, 5); Вимисля [Каргат] до пося, цупким рушником міцно розтер собі тіло (Шовк., Інженери, 1948, 5); // Зашкарбулний від вологості, морозу, крохмалю і т. ін. Вже третю добу сіє на полонині дрібний махлятий дощик.. Вітці ледве ходили, важкі, повні водою, як губка, одяга на віцарях стала холодна й цупка (Коцюб., II, 1955, 323); Ранок був ясний і морозний, сазарний сніг рипів під ногами, на чорних тинах то тут, то там вимерзала цупка, як панцир, білізна в снігових іскрах (Тют., Впр, 1964, 481); Роззублений, він стояв і дивився, як куточками губ усміхався йгуменя, застилаючи стіл цупкою перекрохмаленою скатертю (Перв., Опов..., 1970, 132).

3. Фізично сильний, дужий (про людину). Замолоду я був дуже проворний, недаром січовики прозвали мене швидким, а такий цупкий, що чи на дерево, чи на який мув, скелю, то як кішка залізу (Стор., I, 1957, 168); Новаки приходили з батьками й з матерями.. Все народ бадворий, цупкий (Вас., Талант, 1955, 16); Вирости [снп] цупкі, і тільки ось Європу скрипучий реатизм скрутив суелоби ніг (Бажан, Вибр., 1940, 61); // Який міцно хапає, тримає; міцний (про руки, кігті, пальці, ноги і т. ін.). Багнистою вулицею йшов мужик.. Цупкі, порепані й припалі земляне руки, грубі, як пеньки, ноги (Коцюб., I, 1955, 309); Ноги тонкі, цупкі ноги гадючки обивали баского чорного коня (Н.-Лев., II, 1956, 134); Андрій причається, хоче вирватись з цупких обіймів (Ю. Янов., IV, 1959, 16); // Який має міцне стебло, коріння, черешок (про рослини). Не здумав ще Михайло, що його робити, а вже коло його малесенькі.. рученяточка обвелися, як цупка змелюнька (Вовчок, I, 1955, 383); Літо випало дощовите, земля глизова, стерня узялася цупким пір'єм, осотом і березкою. Орати було важко (Коцюба, Перед грозою, 1958, 5); Рослинисті повсюди тут цупка та колюча, низькоросла від постійної боротьби з вітрами (Гончар, II, 1959, 8); Шматуючи одяг об цупке гілля дикої шипшини, Сажно з Чіпаріу вдерлася на схил (Смолич, I, 1958, 53); Теплий вітер дихав з-за Дніпра, ворухив листя на колючих низеньких деревах, що міцно трималися за ґрунт цупким корінням (Чаб., Шняхама..., 1961, 55); // Міцний, дощукльвий (про мороз). День випав погожий, сонячний.. І не холодно дужче; з морозець, та не цупкий... (Мирний, III, 1954, 32); Мороз брався цупкий (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 96); // Великий, сильний (про вітер). Повіяли з степу цупкі холодні вітри (Рибак, Помилка..., 1956, 114); // перен., розм. Сильний (про вдачу, пам'ять, розум і т. ін.). Батько тільки махнув на неї рукою, як і на її матір, бо добре знав незламну, цупку вдачу їх обог... (Н.-Лев., IV, 1956, 230); Пам'ять у Дмитра Павловича цупка, він пам'ятав мало не всі свої поезії і озоце, спокійно-розміреним тоном читає їх (Рад. Укр., 13.XI 1960, 3); // перен., розм. Різкий, сильний (про звуки). Задзвеніла цупка, туга, груба, але виразна й гулка мадьярська мова (Н.-Лев., II, 1956, 413); // перен., розм. Який міцно тримається; чіпкий. Одним з найбільш масових, найконсервативніших і цупких пережитків минулого є релігійні пере-

житки (Ком. Укр., 8, 1962, 13); Багато видатних письменників, зв'язаних в минулому з буржуазією, приєхали до народу, подолавши цупкі традиції буржуазної культури, а часто й власну обмеженість (Рад. літ-во, 5, 1957, 81).

ЦУПКІСТЬ, кості, ж. Властивість за знач. цупкий. Тут же [на ярмарку], на Давькове щастя, більшість було таких же босих, як і він сам. Босий босому не страшний! Ковзаються підшовами один одному по ногах, з теплою цупкістю, без особливого болю — наче граються. Остерігаються треба було тільки дукачів, ярмаркової змасти, що мала підбори з підковами (Гончар, 1, 1959, 46).

ЦУПКО. Присл. до цупкий. — Ай! — скрикнув Антошов. Та не зміг і осягнувшись, чия то рука так цупко стопила його за брижі (Свидн., Люборацькі, 1955, 97); [Л е в:] Той клятий Водяник! ..Тільки вилив на плесо душоубубою — хотів на той бік передатися — а він вчепився цупко лапою за дещице, та й ані руш! (Л. Укр., III, 1952, 209); Взявся мертвою жовтизною і дубовий листок. Цупко тримався він на дереві, і всі знають, що триматиметься до самої весни, однак, пожовклий і скоцюрблений (Жур., Вечір., 1958, 405); Утома повільно, але цупко скоувала руки з кожною звиліною (Донч., Шахта., 1949, 123); Горпина не могла змерти одразу: в ній цупко держалася сила (Григ., Вибр., 1959, 146); *Образно. Люди — прекрасні, Земля — моя казка. Красного сонця нідє нема. Загруз я по серце У землю в'язку. Вона мене цупко трима (Сим., Земле тяжіння, 1964, 51); // перен., розм. Добре, багато; вдосталь, доскохчу. Пац справник затим обідав цупко (Кв.-Оса., II, 1956, 267); {Стецько і Яцько (разом):} Коли б ми це самі, Зараз як зійшлися, Цупко б напхалися! (Кроп., II, 1958, 81); // перен., розм. Дуже міцно, сувільно. Оріся несамовито скрикнула. Мати заворушилась уяї сні. Але звикиш, наробишися, цупко спати, не прокинулася (Гр., II, 1963, 141); Зоряно-сірі очі в темних пасмах вій, пелюстками маку розквітлі уста — ось що, певно, цупко принадлежало Остапа (Крот., Синя., 1948, 15); // Туго, щільно обтиснувшись, обійнявшись кого-, що-небудь. Еней в сю путь якраз зібрався, Шкапові чоботи набув, Підтикався, підперезався / похз цупко підтягнув (Котл., I, 1952, 126); — Чи бачиш, іде сен собі козак по полю? Як цупко він нап'яв на плечі кобенякі! (Греб., I, 1957, 60); // перен., діал. Швидко, прудко. Лис у дірку шусть шодуху. Від обуза цупко втік (Фр., XIII, 1954, 268).

ЦУПРИКУВАТИ, үю, үең, недок., перек., розм. Те саме, що цупити 1. Він.. запав мене за обидві ноги й цуприкує з усієї сили (Н.-Лев., I, 1956, 608); Зігнувшись дугою, він цуприкував кількасаженеву лісу, зламавши під час штурму валу (Добр., Очак. розмир, 1965, 332); Тонконогой Ничипір.., зігнувшись у три погубелі, цуприкував на собі здоровенний лантух якогось збіжжя (Добр., Очак. розмир, 1965, 148).

ЦУР, виг., розм. Уживається для заборони торкатися чого-небудь, брати, привласнювати що-небудь, робити щось (в старовину в заклинаючих, тепер перев. в іграх). Помічена падуца зірка зарозоубувалася тій з дівчаток, яка перша помітить, «зловить» її і перша встигне зукнути: — Моя! Цур моя! (Коз., Листя., 1967, 27); [К о н о н:] Стійте! Станьте же ви, братця, тут, цур до хвіртки не наближайтеся (Кроп., II, 1958, 449); // Вигук, яким скріплюють яку-небудь умову, домовленість і т. ін. (перев. в іграх). [Н а с т у с я:] Е, ні! стри-вайте, цур не грайте. А то не буду й танцювати, Поки барєйку не марву Та не заквічаюсь [заквічваюсь] (Шевч., II, 1963, 191); Юркові щось спадав на думку, і він каже: — А знаєш? Зараз і вгадаю. Тільки цур:

не критися, казати правду (Ряб., Жайворонки, 1957, 5); // кому, чому. Вигук, що вживається, щоб висловити незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось. — Нехай вам цур, вражми бабам! Од вас усе лихо стас на землі! Лучче з вами зосім не знатися! (П. Куліш, Вибр., 1969, 195); — Ой боже мій! я б і грошей тих не хотіла через той страх. Цур їм, тим грошам (Н.-Лев., VI, 1966, 333); Від великодня служить [Зінька] у них, а так наче давно вже. Що вже намучилась, і цур їм. У роботі завжди, сама ж усе, бо він десь або по ділаз, або гуляє, а вона ж — пані, ні за холодно воду (Головню, II, 1957, 24); — Цур вам! — підхопився Петру. — Що це ви таке верзете, чоловіче? Отямтеся? (Чаб., Балкаш. весна, 1960, 188); // Уживається при бажанні позбутися, не згадувати кого-, чого-небудь, відвернути щось (перев. з частками х ай, не х ай). Прохайте отовістити вам усяку пригоду у подробиці—годі! Се тепер, удень, та й те, поки ще не чули, по прохате, храбруючи, а прийде ніченька, спати не будете — цур йому! (Вовчок, I, 1955, 330); — А я й не тямлю, що зо мною було, — стогнає Ведмідь. — Те тільки тямлю, що я перший і останній раз в життю [житті] пробував літати! Хай йому цур! (Фр., IV, 1950, 90); У нас не холодно, — і справді тепер її тепла.. Але ся благодать почалася тільки з вчорашнього дня, а то було таке, що нехай йому цур, бо дай не верталось (Л. Укр., V, 1956, 218).

◇ Цур дурна та (йі, і) масла грудка див. масло; Цур тобі (йому, їй і т. ін.), пек тобі (йому, їй і т. ін.); Цур тобі (йому, їй і т. ін.) та (і) пек тобі (йому, їй і т. ін.); а) виражає побажання позбутися кого-, чого-небудь, не мати справи з кимсь, чимсь. Царіана в плач: — Цур! Пек йому!.. Зістануть діакою довіку! Нехай не буду нікому. Ніж мужем мать сього каліку! (Укр. поети-романтики., 1968, 284); [Петро:] Коли я не введєн вам, я хоч зараз отдаю булаву свою; і не току, і цур йому, і пек.. Вибирайте собі кого знаєте (Кост., I, 1967, 184); — Коли ви, бабо, бачили, як я сало крав? — питається він гуляю. — Задавис ти з своїм салом! Одійди від мене, цур тобі, пек тобі! (Л. Янов., I, 1959, 87); б) уживається, щоб висловити незадоволення ким-, чим-небудь. — Ну, коли Арсен довідається про все, не простить їй.. — Цур та пек тобі! А це ж чого? (Гуц., Передчуття., 1971, 156).

ЦУРА, б, ж., діал. Паличка, тріска. ◇ В цурі — те саме, що На цурі (див. цурка). [К о н о н:] А я свою гармонію чисто рішив, як брямну нею об землю, так в цури й розлетілась (Кроп., II, 1958, 449); До цурі — те саме, що До цурки (див. цурка); Ні цурі, ні палинки — те саме, що Ні палинки (див. палинка).

ЦУРАВНИЙ, а, е, діал. Драний. Там коня пустив [Іван], вуздечку поклав у вербу, а сам пішов додому у своїй цуравній одезі (Калин, Закарп. казкв, 1955, 106); // У лахміті, обідраний (про людину). За два роки вернувся Мишко, бідний, голодний, цуравній (Казки Буковини., 1968, 205); Хлопець три роки жив у нечистоті. Зробився з нього здоровий хлопчище, тільки страшно цуравній і такий нечистий, що аж почорнів (Три золоті сл., 1968, 103).

ЦУРАННЯ, я, с. Дія за знач. цурати і цуратися. ЦУРАТИ, аю, аеш, недок., заст., кого, чого, рідко що, ким, чим і без додатка. Цуратися. Не цурай мене, серце (Чуб., V, 1874, 256).

ЦУРАТИСЯ, аюся, аешся, недок., кого, чого, рідко що, ким, чим і без додатка. Триматися остороно, уникати кого-, чого-небудь. — Знаю, — каже [Маруся], — що він мене не кохає; се я давно і добре знаю, — та він мене і не цурається (Вовчок, I, 1955, 236); Не тільки її, а й її матір стару стали цуратися люди (Миршій,

II, 1954, 45); — *Не зможе прийти, Ничипоре, кланяйся Марії, хай заходить, не цурається* (Зар., На., світі, 1967, 32); *Третього ж року щось став [чоловік] сумувати, кинув хазайство, цурається хати* (Щог., Поезії, 1958, 340); *Не журися, небого! Чого ти? За красу б тебе всяк поєднав...* *Та сама ти того все цуралась* (Маж., Тв., 1955, 68); *Образно. [М а р і я:] *Паливайте по повній, щоб наша доля нас не цуралась* (Корн., II, 1955, 186); // Ухилитися від чого-небудь (яких-небудь дій, справ і т. ін.); гребувати. [Р у ф і н:] *Юпітер не цурається з'явитися Серапісом в Єгипті чи Амоном* (Л. Укр., II, 1951, 351); *А чи міз він цуратися чорної роботи?* (Рибак, Час., 1960, 168); *Говзбері нічого не цурався: перекупити й спродати з рук до рук яку худобинку, боконок оселебція, який мила чи кілька низок цибулі* (Досв., Вибр., 1959, 294); // Не вивалити інтересу до чого-небудь, зневажати що-небудь. — *Ой, дядьку, не глузуй! — озавався молодий: Відне на сорочку старається, а багатий і кожуха цурається* (Укр., присл., 1963, 49); *Поет живе! Ми слухаєм його: Ми чужим заповіт його священний — Учнитися, хочати край стражденний і не цуратися рідного свого* (Сам., I, 1958, 75); — *Не дарма я журюсь і сізками емиваюсь, Не дарма я присіца і сім'ячка цураюсь* (Г.-Арт., Байки..., 1958, 79); *Ті ж, хто не цурається пекучої рідини, ті не могли спокійно дивитися на горілку з перцем і каганом, на різні наливки та варенушки* (Дмит., Наречена, 1959, 200).

◇ **Цур'ятися хліба [й сіблі] див.** хліб; **Цур'ятися хліба-сіблі див.** хліб-сіля.

ЦУРАТТЯ, я, с., збірн., діал. Ляхміття.

ЦУРКА, я, ж. I. Короткий обрубок дерева; цурпалок. *Біда біду, як кажуть, кличе: Деся хлопчик недалечко був, На його [Голуба] цуркою шпурнув і в голову якраз ударив дуже...* (Гл., Вибр., 1951, 77); — *Я спалила сей ципок — от, от, — Обдурила діда й бабу — обох. За шматочок дерева — цурку — Маю тепер з пір'ячком курку!* (Нех., Казки..., 1958, 67); // *Тріска, скалка. Працює дятло, аж цурки летять* (Коп., Як вона..., 1948, 95); *У порівн. [С и л ь в е с т р:] *Як почне [Микита] дрова рубати, — Страшні дуби, мов цурки, розсіка* (Коч., П'єси, 1951 27); *Синьою смужкою спалазувало лезо шаблі, і зрубані прутки цурками розліталися на всі боки* (Донч., I, 1956, 71).

◇ **До цурки:** а) на дрібні шматочки. *Я перескочив через межу і ринувся просто на них [фашистів], вскопич у саму їхню гуцу. Одного метнув через себе багнетом. На другому розбив до цурки приклад* (Ю. Янов., I, 1958, 313); — *Слухай, Лукійко, у неї [матуски Раїси] лозинки немає... Ту, що була, вона ж до цурки побила на Улянці* (Донч., III, 1956, 36); б) повністю, нічого не залишивши. — *Ну, держіться, Карпе Власовичу, — жартував Заруба. — Тепер уже ми вас розкуркулимо. Бачте, скільки гостей наїшло? Все вип'ють і поїдять до цурки!* (Кучер, Трудна любов, 1960, 164); *Ворози мають намір увє, що ми робимо, знищити до цурки. Знищити нас фізично, стерти навіть сліди наші* (Довж., III, 1960, 189); **На цуркі** — на невеликі частини. *В колінах застреміло, і здавалося, що то стан його такий крижкий і ломитися на цурки* (Ле, Україна, 1940, 96); *Той [Никанор] сидів біля столу у світі, як прибув, незрозумілий, і здавалося, що його чорна постать от-от роздушить на цурки білий чистий стіл* (Мик., II, 1957, 88).

2. Невеличка, загострена з одного боку паличка, за допомогою якої в'яжуть снопи, туго скручуючи перевєла. *Солоха, як і раніше, епенено й швидко в'язала сніп за снопом. Спокійно, без зайвої запливості, крутила вона перевєла, вправно орудувала цуркою* (Донч., IV, 1957, 255); *Северко пересів під віз і дивився, як батько,*

мати, Карпо і Христя, не розгинаючись, мовчки врізались серпами в густу лаву жита, залишаючи по собі туго зв'язані цуркою снопи (Ішук, Вербівчани, 1961, 11); *Ніколи ще не милували вони, Смолярчуки, злодіїв. Ніколи! Він, Кирило, сам, своїми руками, крутив цуркою і ламав руки* (Кос., Новели, 1962, 182); *У порівн. *А приїде ніч — жаль цуркою скрутить йому серце. Проймає, наскрізь душу, одбере силу, одбере міць* (Мирний, IV, 1955, 181).

◇ **Цурка [навіки] кому, чому** — кінець кому-, чому-небудь. *Ходять селяни, чакають драмими чобітьми по бездоріжжю і тихо, з осторогою промовляють один до одного: — Ну що? Га?.. — Та хто ж його знає... Кажуть, що тепер панам цурка навіки...* (Мик., II, 1957, 7).

3. Маленька паличка, яку в селянському одязі використовують як гуздик. *Був ще я невеличким. Штанці на мені білі, до цурки* (Тесл., З книги життя, 1949, 163); *Лишалось тільки цурки попришивати, бо гуздиків не було* (Тют., Впр, 1964, 515).

4. Кругла, загострена з двох боків дерев'яна паличка для дятлової гри. *Вирізи [вирізи] палку-булаву Цурку ганяти за гаєм* (Гіринк, Сонце., 1958, 167); *З кийками в руках вони [школярі] бігають навколо ямки, в яку треба загнати єсвинку* — *дерев'яну цурку* (Донч., VI, 1957, 241); // *Дятяча гра*, в якій кийком вибивають шматочок дерева з окресленого на землі кола чи з викопаної для цього ямки. *Павлик, вибравши годину, знов утікав до наймитів, бігав по ступу, гуляв там в гилки, в цурки* (Н.-Лев., I, 1956, 445); — *Стидався би, Тимофію! Як ти до дядька Оксентія кажеш? Що, ти з ним у цурки бавився чи разом свині пас?* (Смолич, Реве та стогне..., 1960, 92).

ЦУРКІЙ, а, є, діал. 1. Який має вигляд палички.

2. Крувний (про сіль). *Солі цуркої вкинувши, коловку повну вгляя [маті] і долила ще водою* (Ніч., I, 1957, 256).

ЦУРОЧКА, я, ж. Зменш.-пестл. до цурка. *Охота мене взяла: ану ж до чого я дограюся? Хоч поверну все, хоч... Одним словом, відкрутив я останню пувичку [гуздик] від штанів і застібнувся дерев'яною цурочкою* (Мик., Повісті..., 1956, 24).

◇ **До цурки** — те саме, що **До цурки** (див. цурка). *Зирк — горить! І, батечку! Як обгопило [полум'я] — Усе до цурочки згоріло* (Гл., Вибр., 1957, 64); [Х а р и т о в:] *Мабуть, у того, що виливав, геть хохрат хліб вибив?* [К и р и л о:] *До цурочки, доценту!..* (Кроп., II, 1958, 11); **Ні цурочки** — зовсім нічого. *Вони ж пильнують, щоб у саду не було ні смітинки, ні цурочки* (Скл., М. Щорс, 1938, 22); **По цурочці** — по маленькому шматочку.

ЦУРПАЛКА, я, ж., діал. Цурпалок.

ЦУРПАЛЛЯ, я, с. Збірн. до цурпалок. *Витяг [Омелья] звідтіля цурпалля від сопілки, подарованої в дальню дорогу дідом Варфоломеєм Кописткою* (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 575); *З стамції Зарудинці... летіли снаряди і розривались на городах, дворах і на вигоні коло церкви. В хліві Кирила Кухти рознесло теляцю, а цурпалля кроке аж за ворота викинуло* (Ішук, Вербівчани, 1961, 307); *У порівн. *Такі руки — великі незграбні, аж чорні від землі та сонця, були і в Кадуковій матері. Коли вона прала білизну, з-під білого шумовиння в кориті вони виривалися, як сузе обпалене цурпалля* (Д. Бедзик, Серце., 1961, 129).

ЦУРПАЛОК, лка, ч. I. Відрубаний, відбитий або відламаний шматок деревини, лозини і т. ін.; уламок, обрубок. *Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурпалок і пішов знову до гамазетів* (Гр., I, 1963, 257); *О. о. Гервасій та Протасій зайшли у ліс, роздивилися*

кругом, вибрали цурпалок як товстіший і суковатіший, с'як так поодинали сучки й гілля і поїзали (Вас., I, 1959, 369); Тарнов кинув у багаття цурпалок, що підкотився йому до ніг (Десняк, II, 1955, 67); Оце зараз буде сухий дуб, а від нього вже й цурпалком до Попового гутора докинеш (Хотк., I, 1966, 165); *Образно. А коротколиций тюремник зашпигів завеченими цурпалками тюремних комад (Стельмах, Хліб..., 1959, 462); // Те саме, що шматок 1. Переборюючи течію й цурпалки льоду, я підплив до Жабі, що зовсім поринула у воду, і підхопив її під пазах... (Досв., Вибр., 1959, 183); // Обладані стебла трав'янистих рослин. Так баба його як нагодувала одну зиму бадиллям з картоплі, а другу маковими цурпалками, так він загляв, що не може її ногами ходити (Укр.-казки, легенди..., 1957, 415).

◇ На цурпалки — на дрібні шматки. Бура дуби на цурпалки трощить, а травицю тільки нагинає. Тому й не спіши, Олександрє, поперед батька в печко (Стельмах, II, 1962, 41); Привітався не привітався Петро, одразу за сокиру. Цюкне — ясен на цурпалки розлітається (Рудь, Гомів..., 1959, 88); Серце Кирила Сидоренка билось в грудях, наче хотіло розбити їх на дрібні цурпалки (Собко, Звч. життя, 1957, 287).

2. Залишок покаліченої або ампутованої руки чи ноги. [Ш р а м:] Ей, бабо, гріз! Нехтуєш, бачу, нами! Хіба ж пак ми не млицьорі? Гай-гай! Що ж, що рука утята? І цурпалком недобитків докиштиму! (Стар., Вибр., 1959, 482); Його [Андрія] брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше (Кочуб., II, 1955, 85); // Обрубок (хвоста). Кілька разів оглянувшись, пєс чвалає жєбрати далі. На цурпалковий його хвоста помітєє велєкє незадоволення (Бабляк, Літопис..., 1961, 67); // розм. Куценський хвостик. Шугнув молодий заєць, підкидаючи задні ноги. Він безсоромно кивав чоловікові каштановим цурпалком хвоста (Стельмах, II, 1962, 298).

ЦУРПАЛОЧКА, я, ж., діал. Зменш.-пестл. до цурпалка. Але у нього такі допитливі розумні очіци, він ніколи не капризує, завжди чимсь зайнятий, навіть з простої цурпалочки може уявити собі найцікавішу іграшку (Ів., Тасмичня, 1959, 198).

ЦУРПАЛОЧОК, чка, ч. Зменш.-пестл. до цурпалок. ◇ На цурпалочки — те саме, що На цурпалки (див. цурпалок). Кайдаш кинув з усієї сили об землю кочергою, вишопив з їх рук мотовило і потрощив його на цурпалочки (Н.-Лєв., II, 1956, 297).

ЦУРПЕЛІТИ, лю, лпш, недок., перет., розм. Те саме, що цупити. Вузькоколієюю чмихав поїзд. Ієрашковий паровозик цурпєлєв за собою шість чи всі вісім цупцькових вагончиків, у яких могли їздити хіба що лісові єноми, але аж ніяк не люди (Загреб., Європа 45, 1959, 467).

ЦУРУПАЛЛЯ, я, с., збірн. Те саме, що цурпалли. Червоні, сині й білі язички полум'я облизували, наче вицілювали суше соснове цурупалля (Перв., Материн.. хліб, 1960, 177).

ЦУРУПАЛОК, лка, ч. Те саме, що цурпалок. Грицько, повернувши на степ і посаистуючи, почав збиєати цурупалком то верхки високої чорнобилі, то червоні головки будяків (Мирний, IV, 1955, 11); Дивлюся, як веселий возом перепалигує з лозинки на лозинку, як закипає на вільхових цурупалках жовтаво-пінява юшка (Збан., Єдина, 1959, 33); [М а р і ч к а:] Ну й сіно! Самі цурупалки (Мокр., П'єсн, 1959, 112); — Патрон вибузнув, і чотири пальці наче ножем обдатувало. .А оце питаю, чому не жениться? Відповідає: який дієчині я потрібний з оцим цурупалком (Коп., Земля..., 1957, 129); *Образно. [М о т р о в ь к а:] А чудний ти який, Микитко, сьогодні! От право. Аж жаль бере. Та тільки який же

з тебе парубок! Цу-ру-палок! (М. Куліш, П'єси, 1960, 74); *У порівн.— Скільки разів наміряєш [я] наложити на себе руки, а нічого не вдієш: повішуєш — гілляк заламається; буржнуєш у воду, щоб утопитися, — плаваю, як цурупалок (Стор., I, 1957, 353).

◇ Дурний як цурупалок — дуже дурний. — Як се так? от вигадав! — засміявся сотник Андрущенко. — У твої, бач, штани закон убрався! Та ти глузуєш з нас, чи ти зовсім дурний як цурупалок! (Морд., I, 1958, 138); На цурупалки — те саме, що На цурпалки (див. цурпалок). — Уже я те ружжє [рушницю] до скількох раз бив на цурупалки — а він його шворками перемотує — і далі своєї, — скаржився Гордій (Тот., Вир, 1964, 233).

ЦУРУПАЛОЧОК, чка, ч. Зменш.-пестл. до цурупалок. Тоді захотілося Тамарі послати матері лист.. Згадала, що в неї десь у кишені в маленькій цурупалочок олівця (Хижняк, Тамара, 1959, 159); А зверху вже поклавть мурашки. Ще не зовсім прокинулись вони від сну, але деякі з них уже працюють тягнуть якісь цурупалочки, шматочки кори (Коп., Як вони..., 1961, 38).

ЦУР-ЦУРА, виг., розм. Уживається для заборони торкатися чого-небудь, брати, привласнювати що-небудь, робити щось (перев. в іграх). Одного разу (цур-цур, щоб ніхто не знав!) Улас дав їй пошепити ненадовго одну медальку. Яке це було хвилювання..! (Ю. Яшов., Мир, 1956, 154).

ЦУР'Я, і, ж., діал. Лахміття. Відвар тяжко зітхнув: — Н-но, лєдвє вєбравє з бїди! То що робити далі? Ніякого майна, лиш цур'я на плечат (Три золоті сл., 1968, 19).

ЦУЦ, а, ч., діал. Собака. Проведіть мене, щоб часом цуци не тєє (Сл. Гр.).

ЦУЦЕНЯ, яти, с. 1. Мала собака; щєня. Я постукав. У дворі галюкло цуценя; тось обсунув віконце, да, мабуть, нічого не побачив (Вовчок, I, 1955, 72); З халабуди вилізло цуценя, гавкнуло два рази, закурило хвостиком (Тют., Вир, 1964, 425); *Образно.— У Чмєля ожєрєди й гнєють, а в мєнє... крига в хаті. У Чмєля діти, в мєнє цуценєята. Еє, — похнюється Кирило, а сльози кап-кап йому (Тєсл., З книги життя, 1949, 33); *У порівн. Вона взяла ніж і почала вишкрібати вінця старого засаєного горшка. Горщик завищав під ножєм, начє цуценя (Н.-Лєв., II, 1956, 284); Вітер котить бур'ян під ноги, вітер лащитьє цуценєям до нїг... (Сос., I, 1957, 265).

◇ Пйка — хоч цуценят бий — про товсте, вгодоване обидяча. «Ясочка... — лєсно думав він, поглядючи на кругленький живіт поєта, — пйка — хоч цуценєят бий, а він — Ясочка...» (Вас., I, 1959, 347).

2. перен. — А-а, то ти ще й боронитися будєш, цуценєя! — Нур нїби сказєвєся. На губах у нього виступила пїна, очі налилиєся кров'ю (Трач., Арєна, 1960, 20); — Нє брєши, цуценєя, бо будє гїрше, — посєарєвєся йому Корж куляком (Тулуб, Людолови, I, 1957, 53).

ЦУЦЕНЯТКО, а, с. Зменш.-пестл. до цуценя. (В е д м і д в.) Та це ж Бабуся! В гості їде... І цуценєятко молєдє! Вона без його нї на крок! (Онесь, Вибр., 1958, 497); Один воєник блємав аж на перєзрєсті. Там аж загодилося малєнькє верєсклєвє цуценєятко (Смолич, II, 1958, 89); *У порівн. Бувало, хоч порєсєятко на орєчку дєржєть, щоб йому охотнїш було на світї жити, а він його чухав, жалув, і воно перед ним як цуценєятко перєкїдєтьєся (Барв., Опов..., 1902, 353).

ЦУЦЕНЯЧИЙ, а, е. Прікм. до цуценя. ЦУЦИК, а, ч. 1. Маленький собака (у 1 знач.). У пльько бєвє бїлєнький цуцик, Гї він завждє забавляв

(Котл., I, 1952, 181); *Мав [батько] худоби у оборі За пана якого — Проти сонечка на призьбі Цуцика рябого...* (Черн., Поезії, 1959, 269); *За вікном сусідський цуцик кружляє на місці, намагачись уніфікувати зубами огриз-кого власного хвостика* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 140); // *розм.* Те саме, що *собака 1.* — *Та ще й не роздумався гаразд, аж чую — завзялася мої цуцики на щось, та ще добре так улягають.* — *Невже, — думаю, — звіра якого підняли?* (Хотк., I, 1966, 89).

2. *перен., розм.* Вагагалі маленька істота; дитина. *Ма-ма гралася залюбки і з Вітею, і з Марсом і приказувала: — Ах ви мої цуцики! (В., Таємниця, 1959, 47); // перен.* Людина, що звикла вислужуватися. *«Цуцик ти, цуцик, — думає [Оленка]. — На двох лаявках стаєш. До чо-го це воно? Хоч і начальство ж отець Полієвкт, а він же чоловік, як і ти»* (Тесл., З книги життя, 1949, 123).

◇ *Бігати, як цуцик (цүциком) за ким* — виявляючи почуття відданості, любові, невідступно ходити, йти за кимсь. [Д о м ц я:] *Ледачий спокою не дає, бігає за мною слідком, як цуцик* (К.-Карий, II, 1960, 18); [Л у к і я:] *В такий, що поведу бровами — побіжить цуциком услід; скину очима — зіпнеться на ланки й потанцює!* (Кроп., II, 1958, 117); *Цүцика крутіти* — упиратися, ламатися. — *Та ким ти цуцика крутиш... Ех, який ти! (Рудь, Гомін..., 1959, 19); Як цүцик на вірвовці (на ланцюгу і т. ін.): а) про того або те, що з певної причини не може вільно рухатися. — Сідай же, приятелю; якого-бо ти чорта там біля порога мамчиш, як той цуцик на вірвовці? (Кв.-Осв., II, 1956, 165); Так вистриляв і від пострілу підстрибнув, як цуцик на цепу, і так само загримів ланцюгами* (Панч, В доро-зі, 1959, 111); б) про того, хто добровільно перебуває весь час біля когось. — *Ганна — молодець: закрутила Максимові голову. Сидить козак біля неї, як цуцик на ланцюгові, та слину ковтас* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 89).

ЦУ-ЦУ, *виг.* 1. Уживається для підкликання собак. *Аж тут і надворі туж-туж уже світає. «Цу-цу, Рябко!.. — тут всі, повибігавши з хат: — Цу-цу, Рябко... на-на!» — гукнули, як на гвалт* (Г.-Арт., Байки..., 1958, 53); — *Палиця в руці, цвітка через плече, пищавка за поясом, — так я, небоже, щорана вирушав за вієцями. Три пси! Цу-цү!* (Фр., IV, 1950, 25).

2. Уживається для вираження подиву, розчарування і т. ін. *Смерклолося.. озонь огнем Кружею запалало, — Аж з'якався я... «Ура! Ура! Ура!» — закричали. «Цу-цу, дурні! Схаменіться! Чого се ви раді! Що горите?»* (Шевч., I, 1951, 246).

ЦУЦУКАТИ, *аю, аеш, недок., розм.* Підкликати собаку. *«Нехай цуцукать... Мене сиж не зведуть, Поки самі сюди обід не принесуть!»* (Г.-Арт., Байки..., 1958, 53).

ЦЮК, ЦЮК-ЦЮК, *виг., розм.* 1. Звуконаслідування, що означає звук від удару по чому-небудь.

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. *цюкати і цюкнути*. *Він цюк — і хатку розрубав* (Гл., Вибр., 1951, 211); [К у к с а:] *Ну, як ти даси їм [дочкам] раді? Це ж не те, що там, як був у млині, і ніжку одрубав!* (Перв., Райдуга..., 1960, 58); *Вийме [Марко] курку з лантуха, .. цюк ножем по шії — і готово* (Тют., Вар, 1964, 352); *Пішов [Погребняк син] стега і шпаті кріптити. Машина пройшла, пилуєга пересілася, і тут він сокирою: цюк-цюк і стояка поставив, цюк-цюк і другого поставив* (Рудь, Гомін..., 1959, 90).

ЦЮКАННЯ, *я, с.* Дія за знач. *цюкати* і звуки, утворювані цюко дією. *Цюкання сокир залунало з подвійною силою* (Фр., VI, 1951, 107); *Глузе цюкання кирочок в руках двоїчх звилювало серце Якова Шпачука, як музика* (Вол., Озеро..., 1959, 15).

ЦЮКАТИ, *аю, аеш, недок., чим і без додатка.* 1. *перез. і неперез.* Ударяти, стунати чим-небудь по чомусь. *Василь сідає, а Мирон починає ругувати, цюкаючи за кожним разом бучком о землю: оди, два, три, чотири...* (Фр., I, 1955, 231); — *Не послішайте, — спокійно зауважив Богдан, цюкаючи молотком по долоті і працюючи біля колоди* (Ю. Янов., II, 1958, 154); *Батько сердиться за невірний спів на всіх, але чужу дитину покарати незручно. Найчастіше його камертон цюкає по ніжних лобиках Тереська і двоє сестричок* (Мас., Роман., 1970, 38); *Юрко замислено покусував верхню губу, цюкає молотком по каменю* (Мушк., День..., 1967, 93); // *Постукувати злегка, помалу, виконуючи якусь роботу. Я підходжу, здороваюсь до циганчуків, що де-не-де там цюкають біля неї аби-аби: вона-бо зовсім готова. — Із, і качеля ж, татку мій, — приказує один циганчук* (Мик., Повісті..., 1956, 15); — *Хліб не молочений?* — *А хто ж його змолотить?* — *Цюкаємо по півкопи* (Іщук, Вербівчани, 1961, 96); // *перез. із сл. с о к и р а.* Рубати, тесати (звичайно не докладаючи великих зусиль). *Сидить там пасічник з білою боро-дою, .. цюкає сокирою* (Н.-Лев., I, 1956, 154); *Мерзла земля аж дзвеніла, коли дівчина, не здолавши її лопатою, цюкала сокирою* (Коз., Листв..., 1967, 83); *Чекуючи кожну хвилину посланця з правління, сів [Макар] цюкати дрва* (Панч, II, 1956, 112); *Василь не розумів, що таке чрегатий, але ж очевидно, що вже щось не чесне. Кілька днів він з такою злістю цюкає сокирою, мов по лютому ворозу* (Козл., Опов. I. Клена, 1950, 32); // *розм.* Уміти працювати сокирою (не дуже вправно). [М и т р о - х в а н:] *Дорогою почав [панок] мене розпитувати, та як довідався, що я й сокирою трохи цюкаю, так і каже: наймись до мене за хазяїна до плугів* (Кроп., II, 1958, 143); // *Сапувати* (перез. не на повну силу). — *Вони, правда, нездужають, а сапачкою цюкати можуть* (Горд., Чуку виву..., 1940, 180); *В своєму горді Василина Рилмар сапкою цюкає зачерствілу землю* (Стезьмах, Над Черемошем..., 1952, 260); *Присоромлена сітлом подруг, Ксеня враз намурмосилась і з перебільшеним старанням почала цюкати сапою* (Добр., Тече річка..., 1961, 92);

— *Бити дзьобом; добвати. Миколака, якось і зараз, годув-вав голубів. Вони весело кружляли навколо нього, бадьоро цюкали носиками в землю* (Збан., Мор. чайка, 1959, 242); * *Образно. Голос Тузавича вже не кружляв легкою пташиною над кудлатими головами, а починає дятлом цюкати по головах* (Стезьмах, Хліб..., 1959, 378).

2. *неперез.* Ударяючись об що-небудь, видавати стук. *Чуємо вже — сокира цюкає і голос вітер до нас зносить — пісні хтось співає* (Вовчок, I, 1955, 203); *На згиріццях цюкають сокири й співають пили* (Перв., Невгадає життя, 1958, 282); *І сокири цюкають якось не як звичайно — дзвенять* (Головко, I, 1957, 192).

ЦЮКАТИСЯ, *ається, недок., розм.* Те саме, що *дзьобати 2.* *Боляче цюкалася клята квочка...* (Вишня, II, 1956, 259).

ЦЮКНУТИ, *ну, нещ, док.* 1. *перез. і неперез.* Однокр. до *цюкати*. *Він цюкнув пару разів і зупинився, відпочи-вав, опертий на держаллі дзьобака* (Фр., IV, 1950, 26); *Той підводчик, що залишився, з сокирою біля люшні порастає. А воно не стільки й роботи біля неї — двічі цюкнув і готово* (Головко, I, 1957, 307); — *В комсомольських справах треба приходити ввечері після роботи, — сказала вона і сердито цюкнула сапкою* (Чаб., Стоїть

явір... 1959, 159); / ось щось цюкнуло несміло... / тут... / там... / Прокинувся ліс. Нічна робота закінчилася (Черв., Поезії, 1959, 213); Але синиця страшенно задиркувата. Бона й тут не втрималася, засичала на горобця і цюкнула його дзьобом (Коп., Як вони..., 1961, 185); Цюкнула нова сокира Раптом серед поля, Затряслася, застогнала Молода тополя (Рудан., Тв., 1959, 92).

2. *перех.* і без додатка, *розм.* Ударити кого-небудь чимсь. Мало не обізвався на собі шабелтас, Памлушка був кинувся до незнайомого, щоб цюкнути його шаблею (Львч., Козацьк. роду..., 1958, 36); Цей не розпитував Оксена, хто він та звідки, а цюкнув по голові шворінком, і перевернувся Оксенові світ землею вгору, а небом униз (Тют., Вир, 1964, 22); Взяла [Секлета] сокиру, приладнала витягнену шию курки до лавки, цюкнула (Довч., III, 1956, 133); // Початися несподівано і з великою силою (про мороз). Півдвір вітер затих і цюкнує мороз, а вночі повалив сніг, тихий, густий (Тют., Вир, 1964, 460); // *перех.* Завдати удару кому-небудь. Лист колгоспників? Обурені нарисом Плузника? Коли Коростилевський, завітавши до редакції, почує про це, аж музика від задоволення. Ага!.. Цюкнули правдолюбця? (Грим., Незакінч. роман, 1962, 167).

ЦЮК-ЦЮК *див.* цюк.

ЦЮПА, *н. ж., діал.* 1. Хижка. В цюпі, де жили Лімбачи, було темно, брудно та непринятно (Фр., IV, 1950, 247).

2. В'язниця. Що це Ви мовчите? Чи не посадили Вас до цюпи з ласки (Коцюб., III, 1956, 280); За віщо посаджено до цюпи цього старого поляка, а так і не довідався (Досв., Вибр., 1959, 129).

ЦЮПАСНИК, *а. ч., діал.* Людина, яку переправляють етапом Капрал узяв письмо до рук, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слезбавити назву приседе-ного цюпасника (Фр., I, 1955, 270).

ЦЮПАСОМ, *присл., діал.* Етапом.

ЦЮПКА, *н. ж., діал.* Зменш. до цюпа. / він поплентався знову до знайомого готелю... Найяка собі найдешевше, бідняцьку цюпку (Кол., Терен., 1959, 374); Се була цюпка не більша шести кроків вздовж, а чотириох вишир, з одним маленьким закратованим [загратованим] вікном (Фр., I, 1955, 272).

ЦЮРА, *н. ж., діал., заст.* Джура. Ой н'є Байда та й кивається, Та на свого цюру поглядається (Думи..., 1941, 169); — Ой, цюро ж мій молодесенький, Та чи будеш мені вірненький? (Укр. думи..., 1955, 16).

ЦЮРИТИ, *іть, недок., розм.* Те саме, що дзюріти. — Цигане, чому ти зати не покриши? Аде (глянь), всюди цюрити! — Та як тепер покривати, коли дощ іде? (Україна..., I, 1960, 292); — Будеш ти матиса! Кров із тебе цюритиме, так будуть бити! (Март., Тв., 1954, 131).

ЦЮРКАННЯ, *я. с., розм.* Дія за знач. цюркати і звуки, утворювані цією дією. Бистро засідають доярі до роботи, і скоро характерне цюркання... молока заповнить повітря (Хотк., Довбуш, 1965, 89).

ЦЮРКАТИ, *аю, аеш, недок., розм.* Витискати рідину тонким струменем, цівкою; // Текти, витікати тонким струменем, цівкою.

ЦЮРКНУТИ, *ну, неш, док., розм.* Однокр. до цюркати. Боляче цюкалася клята квочка... От її з сикавки як цюркнеш! Ох, тоді лементу в хаті: квочка по хаті стрибав, квочка... айця під квочкою мокри, з мізда брудна рідина лється... Весело! (Вшпя, II, 1956, 259).

ЦЮРКОМ, *присл., розм.* Струменем, цівкою. [З а в а д а:] Ви там десь намучилися, що вам піт цюркою із чола тече (Фр., IX, 1952, 345); Ухопився [Лукин] за обв'язану шматом голову, здер їх і кинув до землі. Кров полилася цюркою (Кобр., Вибр., 1954, 204).

ЦЮРКОТАТИ¹, *бче і ЦЮРКОТИТИ, отіть, недок., розм.* Підсил. до цюріти.

ЦЮРКОТАТИ², *бче і ЦЮРКОТИТИ, отіть, недок., розм.* Те саме, що цвірчати. Звідкись чується, як хтось мантатить косу, а ось, десь зовсім близько, точ і не видно його, цюркоче цюркує (Ішук, Вербівчани, 1961, 12).

ЦЮРКОТИТИ¹ *див.* цюркотати¹.

ЦЮРКОТИТИ² *див.* цюркотати².

ЦЮРЧАТИ, *яйт, недок., розм.* Те саме, що цвірчати. А в траві навіть комахи не цюрчали — така спека була (Довч., IV, 1957, 144).

ЦЮШНЬКА, *н. ж., дит.* Зменш.-пестл. до цюця.

ЦЮЩІЧКА, *н. ж., дит.* Зменш.-пестл. до цюця.

ЦЮ-ЦЮ, *виг.* Те саме, що цу-цү. Діти помітили на судні собаку й висунулись з вагаса.— Мамо... мамо! а гляньте, який гарний песик! На, цю-цю! на! (Коцюб., I, 1955, 188).

ЦЮЦЮНЯ, *і, ж.* Зменш.-пестл. до цюця.

ЦЮЦЯ, *і, ж., дит.* Собака, собачка. Спека Луця; не сточе їсти й цюця (Номис, 1864, № 12285); Мале перед цюцею задалегідь уже танцює і хвалиться цюці, що тато прийде, і танцює, взявши цюцю за лапки (Барв., Опов., 1902, 442).

ЦЮЦЬКА, *н. ж. дит.* Зменш. до цюця.

ЦЮЦЬКО, *а. ч., розм.* Те саме, що собака. Не всякому цюцькові про те знати (Сл. Гр.); Дорогою мене стрівав здоровенний рябий цюцько (Ковінька, Кутя..., 1960, 37).

ЦЯ *див.* цей.

ЦЯБРИНА, *н. ж., діал.* Цямрина. — Сидить мое золото [дитина] коло самісінької криниці, а та криниця та ще без цябрини (Вас., Вибр., 1954, 252).

ЦЯВ, ЦЯВ-ЦЯВ, *виг., розм.* Звуковаслідування, що означає цявкання собаки.

ЦЯВКАННЯ, *я. с., розм.* Дія за знач. цявкати і звуки, утворювані цією дією.

ЦЯВКАТИ, *аю, аеш, недок., розм.* Те саме, що дзявкати. У дворах тільки цявкали стрижені собаки (Панч, Вибр., 1947, 209); // Видавати звуки, подібні до дзявкання собак. Над його головою шуміли кулі, цявкали, свистіли, а він, пригнувшись до ґрунту, мчав, як серед рюю бджил (Д. Бездик, Двіпро..., 1951, 239); // *безос.* Над ним тріщало, гриміло і цявало. В улоговині стили були чорні від вирваної вибухами землі (Тют., Вир, 1964, 498).

ЦЯВКНУТИ, *ну, неш, док., розм.* Однокр. до цявкати. Цуценя попереду десь цявкнуло біля хвіртки, потім перебігло до дверей і вже зовсім перелякане знайшло собі залицт під присінками (Панч, II, 1956, 38).

ЦЯВ-ЦЯВ *див.* цяв.

ЦЯМКАННЯ, *я. с., розм.* Дія за знач. цямкати і звуки, утворювані цією дією. Бовдур... стис у правій руці хліб, відкусив з нього за один раз спору пайку і мочки поліз назад у свій кут, де зараз і втонув, — тільки чути було глухе цямкання уст (Фр., I, 1955, 291).

ЦЯМКАТИ, *аю, аеш, недок., розм.* Те саме, що плямкати. Панотець їв, їв і нараз перестав. Витріщив очі й цямкав губами. — Гм, не могу їсти, — говорив ніби до себе (Март., Тв., 1954, 432); // *зневажл.* Говорити, плямкаючи губами. — Позбирав людей і цямкає, сміття! — Хто позбирав? — А той же, ваш жених (Кач., II, 1958, 48).

ЦЯМРА, *н. ж., діал.* Цямрина (у 2 знач.).

ЦЯМРИНА, *н. ж.* 1. Одна деревина з колодязного зрубу. Оце ж уже козачто познимало з себе посяи і на полях там всі бочки витягують і ставлять на зеленому моріжку, поклавши під бочки колодязну цямрику, щоб краще було точити (П. Куліш, Вибр., 1969, 266); Коли рука випадково торкалася цямрини, злочица

мимоїть збрігався — цярянки були слизькі, немов шкіра гідкого слимака (Донч., Ю. Васюта, 1950, 47); // Один ряд колод у зрубі.

2. Також мн. Верхня частина колодяного зрубу, складена перев. з дерев'яних колод. Коло воріт, над перелазом, білів новою цяряною колодязь (Мирний, I, 1949, 269); Витоптана у спорихи стежка повз колодязь із замшилою зеленою цяряною вилася до будиночка (Перв., Опов., 1970, 144); Крилиця обведена з трьох боків широкими цярянами (Тудор, Вибр., 1949, 253); // Колодязьний зруб. Нетинковані основні стіни, що тісно обступали її навкруги та високо здіймалися до стелі, дуже скидалися на цяряну (Коцюб., I, 1955, 310); Чиста, як кришталю, та погожа вода стояла славе ещертъ з кам'яними цярянами крилиці (Н.-Лев., I, 1956, 197); // заст. Дерев'яне кріплення в шахті, штольні і т. ін. Над якою цюкали теслі, роблячи цяряни до штолні (Фр., VIII, 1952, 409); Лажочки замислили поїді стінами. На стінах під жовтуватим світлом ворухилися зруйновані цяряни (Панч, I, 1956, 386).

ЦЯРІНКА, я, ж. Зменш.-пестл. до цяряна. Живе коло мене убога вдова... Треба їй послати мірочок зо два житця на новосілля та цярянку в колодязь їй упусти ти (Барв., Опов., 1902, 14).

ЦЯРІННЯ, я, с., збірн. Те саме, що цяряна. Село як на долоні, так мені в очах і замислили білі тати, колодяне цяряння, розквітлі садки й городи (Вовчок, I, 1955, 7); У дворі в їх був глибокий-глибокий колодязь. Одного разу, як витягнув з його воду, Наталка пережилася через цяряння й дивилася вниз (Гр., Без хліба, 1958, 40); Жменяки син зупинився біля колодязя. Виліз на цяряння і почав стускати важке дубове відро (Томч., Жменяки, 1964, 8); Саша перекинув ногу через цяряння — в штолню дренажного колодязя (Смолич, Реве та стогне..., 1960, 749).

ЦЯМРУВАТИ, ую, уэш, недок., перек. Закріплювати яму для колодязя зрубом. Грошей у нього в запасі було не дуже багато, а дві ями відразу копати і цямрувати, то день у день коштує (Фр., IV, 1950, 10); Криничка була дбайливо і вміло обкладена камінням. Колись отаман опришків сам цямрував її для Дзвінки (Гжницький, Опришки, 1962, 83).

ЦЯП, **ЦЯП-ЦЯП**, виг., діал. Ціп, ціп-ціп. Було жінка його виїде вранці да на курей: «цяп-цяп» (Сл. Гр.).

ЦЯПАТИ¹, аю, аеш, недок., перек., діал. 1. Черпати, вибрати потроху. Нахилившись над горшок, Устина довго цяпала ложкою молочну кашу, спокійно, щоб не стлюпнути, поставила на стіл миску (Чорн., Потік..., 1956, 178).

2. Доїти. А я тую козоньку [кізовьку] Цяпала, цяпала (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 90); Катря спершу не прислухалась... доїла собі, чимось своїм закапютана, і насторожилась враз, коли хлопці нагло урвали розмову, наче їй не стало їх. Перестала й Катря цяпати — прислухалась (Головко, II, 1957, 241).

3. Крапати. Щохвилини маленькі струмочки води текли з мурів, потишеньку, помаленьку, ледве чутно цяпали по цегляній долівці (Григ., Вибр., 1959, 412).

4. Бити, ударяти. Тут бриклили та цяпали о стіни кулі (Фр., VI, 1951, 341); Стара Хмеличка зітхав і знову схилалась над рядком, цяпає сапою, а в голові снують думки — про дочок і онуку (Цюпа, Крайня, 1971, 235).

ЦЯПАТИ², аю, аеш, недок., розм. Те саме, що цяпати. Курчата цяпають у сінях (Сл. Гр.).

ЦЯПКА, я, ж., діал. Цятка.

ЦЯПНУТИ¹, ну, неш, док., діал. Однокр. до цяпати¹. Катерина погладила корову під черевом, цяпнула в жменю молока і попробувала на смак (Чорн., Потік..., 1956, 393); Тоді молодший [брат] вишляв свої ліки, цяп-

нув на вату і приклав померлій до губів... І та встала з ослона! Всі люди здивовані. Батько радіє (Три золоті сл., 1968, 193); Набрала [Маня] на пензель червоної краски... і, закусивши губки, цяпнула хлопця квачиком по носі (Григ., Вибр., 1959, 452).

ЦЯПНУТИ², ну, неш, док., розм. Однокр. до цяпати².

ЦЯПОТІТИ, очу, отіш, недок., діал. Підсил. до цяпати¹ 3, 4. День і ніч дощі холодні б'ють о вікна, цяпотять, римми грають, шибби плачуть (Фр., XI, 1952, 145); *Образно. Крізь твою заледнелими словами цяпотіли зірки (Гуц., Серпень..., 1970, 53).

ЦЯПОЧКА, я, ж., діал. Зменш.-пестл. до цяпка. Чоботи розгладали [дітв], чобітьми любували, а Галю то ледве що не вицілувала чобіт, вона вже й усюнька цяпочкою склала (Вовчок, I, 1955, 291).

ЦЯП-ЦЯП див. цяп.

ЦЯТА, я, ж., розм. Те саме, що цятка. Я завважила, що очі її були чи втожені, чи заплякані, невеликі цяти рум'яніце виразно червоною на білому змарнілому обличчі (Л. Укр., II, 1952, 612).

◇ До цяти — те саме, що До цяточки (див. цяточка). — Але ясний граф відхилив мої розпорядки, й його жоць, — підкреслив уципливо Лянцукоронський, — зауважив мені, що відповідає за все гетьман коронний, а польний тільки мав пильно справляти його накази, ото ж я їх до цяти й справив... (Стар., Облога..., 1961, 40); Ні (ані) цяти — те саме, що Ні (ані) цяточки (див. цяточка). Я мовив: Сумний твій стан! Та з твоїми памами Я співчуття не маю ні цяти (Фр., XI, 1952, 246).

ЦЯТАТИСЯ, цятаюся, цят'яв'ся, недок., діал. Грати в чіт і лишку. Познімали [на весіллі] страву і поставили горіли на стіл. Дружечки зараз кинулись з боярами цятаться (Кв.-Осн., II, 1956, 28).

ЦЯТИНА, я, ж., розм. Те саме, що цятка.

◇ Ні (ані) цятіни — те саме, що Ні (ані) цяточки (див. цяточка).

ЦЯТИНКА, я, ж. Зменш.-пестл. до цятіна. Однак усякий, хто мав лише цятинку дару думати, мусив признати, що лісовий радник не те, що надвірний [надвірний] радник! (Коб., I, 1956, 68).

ЦЯТИНОЧКА, я, ж. Пестл. до цятінка. Тимко знову брався до роботи, а вона непомітно русакувала над ним, пестила люблячим поглядом, слала на його обличчі голубимь своїм очей, вицацувала ними кожну цятиночку на милому, дорогому обличчі козаного (Тют., Впр, 1964, 264).

◇ Ні (ані) цятіночки — те саме, що Ні (ані) цяточки (див. цяточка). Комин був білий, на йому не видно ні цятиночки! (Н.-Лев., I, 1956, 84).

ЦЯТКА, я, ж., розм. 1. Маленька пляма на чому-небудь. Аж ось на шибці яснї цятка. Щось гаряче, щось золоте пробиває, прогизває в замурованій шибці дірочки, процілює (Вас., Незібр. тв., 1941, 38); Чорний шар землі край ями все збільшувався, насподї сірїє новий шар мішаної породи, покращений білими й рудими цятками ванякця, глини (Досв., Вибр., 1959, 322); Під чорним каменем живе старий вузак — такий старий, що жовтогарячі цятки на лакованій голові вицївли і стали білими, як кружальця з березової кори (Донч., IV, 1957, 105); Передо мною були просто цятки краски, а крізь них просїювали зрубні нитки з полотна (Л. Укр., II, 1952, 598); *У порівн. Тоненький промінь чаю і коливавсь, мов жовта цятка (Сос., II, 1958, 379); // Мітка, слід, пляма і т. ін. від чого-небудь. Учитель фізики підводив голову, й на обличчі ще дужче виднілися сині цятки — опалення від вибуху міни (Чорн., Пісні..., 1958, 54); Семен Петрович.. дуже худа й висока людина,

з обличчям, покарбованим дрібними синіми цятками... (Львч., Звич. хлопцеві, 1947, 36); *Мов та пава проплива [дама].. На щоді дві мушки-цятки. На панчохах чорні п'ятки. Ну, не дама — а реклажа!* (С. Ол., Вибр., 1959, 251); *Вироби народної кераміки [Закарпаття] прикрашені типовими мотивами — вушками, цятками, хвилястими й прямими лініями, гілочками (Нар. мист... 1966, 64); // Шось дуже віддалене, ледь помітне. На лимані десь далеко-далеко замислені золоті хвилячки. Ген-ген чорніють якісь темні цятки й наближаються: то либонь пливуть на човнах забродчики (Н.-Лев., V, 1966, 171); Один раз Тарас показав синам на маленьку цятку, що чорніла далеко, й промовив: — Гляньте, дітки, он скаче татарин (Довж., I, 1958, 226); А на морі синім, у ясніх пустелі, Цятки пароплавів в далечинь пливуть (Черн., Поезії, 1959, 411); *У порівн. В небі жайворон цяткою мріє (Бойко, Про 17 літ, 1958, 62).*

◇ Дивітисся (вдивлятисся і т. ін.) в одну цятку — перухою дивитися кудись, по шось. *А очі божевільно-перухою ступила [Гайка] в одну якусь цятку і так сиділа, мов витесана з білого каменю (Гр., II, 1963, 431); Комсомлі дивилися в одну цятку на дні човна (Десняк, Опов., 1951, 20); З цятками; В цятках; В цятку; а) з маленьком у формі маленьких кружечків. На лобі перкаловова [перкалева] суня, червона з білими кружками цятками (Фр., IV, 1950, 364); У Терезки через плече була перекинута голуба матерія в білу цятку (Томч., Готель..., 1960, 244); б) з плямами, що відкриваються кольором від основного забарвлення. — Добрі господарі худобу тримають у хаті, — мовив Антон, заздрісними очима розглядаючи рудого в білих цятках бичка (Чорн., Визвол. земля, 1959, 17).*

2. Графічний знак для умовного позначення чого-небудь; крапка. *Яксь мелодія із-під руки спроквола, Іще німа для всіх, крім нього лиш, росла Цятками чорними на білому папері (Рильський, Поеми, 1957, 237); З цілим світом говорить рука худоряла радистки іскрометним ключем своїм: цятка-тире, цятка-цятка-тире (Бажан, Політ., 1964, 22).*

3. перек. Дуже мала кількість, частина чого-небудь. *Цей ліс, цей будинок... — це все мала, безкрайно мала цятка, що крутиться в необмежнім ефірі, що кудись несеться в безмежності... (Рильський, Бабине літо, 1967, 65); Точиться з узлісся повітря смарагдове. Черпає повним жбанком його найменша цятка (Тер., Ужик, 1946, 176).*

4. Те саме, що **кράпля** 1. *Дорохтей.. на кутніх зубач спробував золото, кинув його з цяткою крові на стіл (Стельмах, I, 1962, 50).*

ЦЯТКОВАНІЙ, а, е, розм. 1. Діспр. пас. мн. ч. до **цяткувати**. Краечком човани бігла кучерява мережка сріблястої лозини, цяткована зрідка рясними пучками горобини (Козл., Мандрівники, 1946, 14); *Молоді верховинці вдягали кептарі й підтягали цятковані сріблом та міддю широкі череси, наче збиралися в дорогу (Перв., Невгадане життя, 1958, 260).*

2. у знач. прикм. Покритий цятками, в цятках; плямистий; // Прикрашений, оздоблений цятками. *Ледве протоптаю на кучерявій тендітній травичці стежкою понад глибоким ярм простував [Ахмет] до цяткованих високих дубових воріт (Досв., Гюлле, 1961, 41).*

ЦЯТКУВАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. **цяткувати**. **ЦЯТКУВАТИ**, ую, уєш, недок., перех., розм. Покривати цятками, видітисся на чому-небудь цятками. *Дозрілі суніці цяткували лісові поляни червоно-зеленим плетивом (Званця., 9, 1975, 22); // Прикрашати, оздоблювати цятками.*

ЦЯТОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до **цятка**. *Взяв [лейтенант] Лукичів автомат, покрутив його в руках, жружачись заглянув у ствол, десь виявив цяточку, і цього вже було досить: чисте, Лукич! (Гончар, I, 1954, 460); Місяць, виразно карбуючи найменшу цяточку, заливав його обличчя (Скл., М. Шорс, 1938, 70); «Чому, — думає Юра, — очі у мене залющені, в кімнаті темно, а я бачу багато-багато червоних і зелених цяточок?» (Смолян, II, 1958, 14); Данилюка мати, хоч і бідна господиня.., а й вона той двір обмете і обмие, і хату обмежить цяточками й рожами (Ю. Янов., II, 1958, 184); Скоро в гнізді з'явилося п'ять яєчок, біло-зеленкуватих, з брунатними цяточками і рисками, і чижиха села на них (Ів., Ліс. казки, 1954, 15); Ії пуженьке обличчя з милими цятками ластовиння світилось тихою радістю (Жур., Даша, 1961, 11); Ген на чорній ріллі метушилися різнокольорові цяточки — то колосистики сілля (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 120); Ви почувате, що ви — частина того світу, невеличка цяточка його живого тіла, непримітний куточок його безмірної душі (Мирний, IV, 1955, 308); Це остання в ряду будинків цяточка світла (Ткач, Арена, 1960, 241); Жінка почастило іла. Раз по раз витиралася рукавом, бо чоловік кидав на неї цятками слини (Стеф., Вибр., 1945, 44); Здавалося, вітер дме з колодязя, над яким нахилився Данило і спостерігав блискучу цяточку свіжої води (Коп., Лейтенанти, 1947, 3); *У порівн. Як цяточки снігу — над річкою гуся, Над кручами гнізда пильнують щурки (Шер., Дружбою., 1954, 19).*

◇ До [останньої] **цяточки** — цілком, без винятку. *Ії [матері] здавалося несправедливим, коли малюк, який належить їй до останньої цяточки на тілі, раптом тягнеться до поморщеної дідової шиї і обіймає, цілує (Ю. Янов., II, 1954, 109); З цяточками; В цяточках; В цяточку — те саме, що З цятками (див. **цятка**). Ілля [жаб'яча] ікра ворухиється в воді, ніби прозора стрілка з чорними цяточками (Коп., Як вони., 1948, 15); Йому хотілося купити брунатний, в вишневих цятках, залстук (Горд., Дівчина., 1954, 307); Ні (ані) **цяточки** — нікого, нічого, ніскільки. [Гелен:] Кассандро, се ж безумство! Річ видима: агейський табір [табір] спорожнів; на морі ані човна, ні цяточки немає (Л. Укр., II, 1951, 304); Село ніби спало. І за ворота виглядають — ніде на вулиці ні цяточки (Головок, II, 1957, 284); Родіма цяточка див. родимий.*

ЦЯЦЕЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до **цяця** 1. *Буде твоя робота справна, то і похвалять, а може, і цяцечки якої діждеш... (Вовчок, VI, 1956, 275).*

ЦЯЦЯ, і, ж. 1. Іграшка (перев. в розмові з дітьми й у мові дітей). *В калюжу дивлячись, малесенька Марина Уздріла сонечко, — хотіла цяцю взятъ. Взяла — багно!.. І хто б Марину став пенять? Марина — Крапота (Бор., Тв., 1957, 200); Ше сльози з оцента крилато; воно [дитя] їх втира, а другою ручкою хвалять тебе цяцюю (Кв.-Осн., II, 1956, 360); [Дитина а (до Елезара, протстаючи руки до арфи):] Дай цяцю, дядю! (Л. Укр., II, 1951, 135); *У порівн. Сам у драпті сюди яवेशа, а її, мов цяцю, привіз у обітках, у доччиній на всю спину шалі (Гончар, II, 1959, 214).*

2. перек., розм. Розумник, розумниця. — *Он бачте, як Маринка гарно вразється. От цяця баршина! (Мирний, III, 1954, 156); — Іди сюди, доцю... Стрїбки, доцю, стрїбки... Не слухай тата, маму слухай... Мама цяця (Ковінька, Кутя., 1960, 51).*

3. перек., розм. Вродлива жінка, красуня. — *Я знав Онисію Степанівну ще панкою. Ото була цяця! Ну, та й цяця, — як крашанка! як писанка! як золото! — почав визивати Бонковський (Н.-Лев., III, 1956, 99); // ірон. Надзвичайно некрасива, бридка людина. *Еней, таку**

здриши цяцю, Не знав із ляку де стояв (Котл., I, 1952, 116); Так оце то та богиця! Лишенько з тобою.

А я, дурний, не бачивши Тебе, цяце, й разу, Та й повірив тупорилми Твоїм віршомазам (Шевч., I, 1963, 244).

4. перен., розм., ірон. Поважпа, значна особа.— Це буде такий зяток, така, даруйте, цяця, що й старого не клади,— казали (Кач., II, 1958, 9); — Що ти прощис? Щоб я Гната не чіпає? А що ж він за цяця, що його чіпати не можна? (Тют., Впр, 1964, 77).

◇ Велика цяця див. великий; Гярна (яка, невелика і т. ін.) цяця — про того, чий претензії не відповідають його справжнім достоїнствам, хто не має підстав на шану.— Той ваш Швейк, як встановлено слідством, уважав гарна цяця (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 319); — Чи він сире м'ясо їсть, ваш Лисенко, чи що? Чого такий лютий? — І ви б були люті, коли б вас посадили на цеп, як собаку. І тільки за те, що шапки не зняв перед паням. Цяця яка... (Павч, Гомон. Україна, 1954, 185); І мали [візничі] думку прокотити зайжджого барина [пана] на славу, та староста охолоджував: не дуже лиш знатимеш коней: невелика цяця їде (Мирний, III, 1954, 190).

ЦЯЦЯНКА, и, ж., розм., перев. у сполуч.: Обіцянка — цяцянка. Те саме, що цяцька 1. [П у з и р:] Простіть від мене Калиновича... Незай вивачить... Я дам благословення на шлюб з дочкою.. Обіцянка — цяцянка (К.-Карий, II, 1960, 377); Частенько на ті збори приїжджали представники з Валок і Харкова. Майже всі вони обіцяли землю та волю селянам, і мінчанам це подобалося. Та минали місяці, надходила осінь, а обіцянки залишалися цяцянками. Пани й багатії по-старому хазайнували на своїх землях (Минко, Моя Мивківка, 1962, 92).

ЦЯЦЬКА, и, ж. 1. Річ, призначена дітям для гри; іграшка. Павлуся і Лелія тихо линули понад юрбою і придивлялись до крамниць, там-бо у вікнах було виставлено багато всякого дива, там і ляльки, там і цяцьки, там і ласощі різні (Л. Укр., II, 1952, 490); А на руках у Ясочки найкраща із цяцьок — ведмедик волохатенький (Забіла, Промені, 1951, 95); *У порівн. Перед ганком стала легенька повозочка, блискуча та гарченька, як цяцька (Н.-Лев., III, 1956, 217); Серпи, коси, вози, збруя — все трупом лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі діти (Вас., I, 1959, 130); // перен., розм. Те саме, що зброя 1. — Принесеш цяцьку,— він ризнує вказівним пальцем, ніби натискав на курок,— а я тобі чоботи, за десять років не зносиш (Стельмах, II, 1962, 156); Підбігає [Смолюк] до діда та як схопить за карабін: — Здавай, здавай свою цяцьку (Мур., Бук. повість, 1959, 218); // перен., розм. Те, що є предметом розваги, утіхи і т. ін. Потім треба буде вібрати з молодіжї комісії для написання енциклопедії дітям народу по строго позитивній системі, вигнавши усякі цяцьки, повістество і ідилію (Драг., II, 1970, 461); [Х р а н к о (сам.. Вибира гроші на стіл):] Ось вони, бач. Ось ті цяцьки, за котрі чоловік гадюкою в'ється, робиться нижче трави, тижше води... (Мирний, V, 1955, 139).

◇ Як (наچه, неначе і т. ін.) цяцька — про когонебудь гарно вбраного, гарного; щось витончене, чепурне, подібне до іграшки. І тее, й тее замилляв [я], що б ще зробити, Щоб на зиму кожух і кобеняк пошити, Штани пістряї, пояс, шапку ще чумацьку, Себе на празник виставити щоб як цяцьку! (Укр. поетв-романтики... 1968, 264); На зеленому горбу, під старими дубами стоїть маленький палац,— неначе цяцька (Н.-Лев., III, 1956, 290); Ухопітєся за що, як дитина за цяцьку — надзвичайно захопитися чим-небудь. — Ну, тоді палац спалимо, там не будуть жити вдови

й сироти,— не кидав свого чоловік.— Дурний тебе, Лежку, піп хрестив,— обурювався Лесь Якубенко.— Взопився за ті сірники, як дитина за цяцьку, і носитьсь з ними, наче з писаною торбою (Стельмах, I, 1962, 613).

2. розм. Витончена, часто дорого річ (статуетка, вазочка і т. ін.), вживана для прикрашення приміщення. І в кімнатах у нас було гарно.. Було пані кам'яних цяцьок понаставляв, чарочок, мисочок з зеленого, в червоного скла (Вовчок, I, 1955, 258); Коли зрідка заходила хвиля весела чи сердита, вона [Лукія] ліпила з глини.. кумедні та химерні постаті.. На всі ті череп'яні цяцьки й витривався Михайлик (Льв., Козацьк. роду.., 1958, 181); Деякі майстри, пориваючи з високими традиціями народної художньої культури, почали створювати дешевенькі цяцьки, розраховані на міщанські смаки (Нар. тв. та етн., I, 1957, 64); // Жіноча прикраса.— Постривай,— каже [сотниківна],— чоловіче, не руш того убрання, нехай отак побачить мене мій козаний; а як вернусь від його, то сама тобі віддам отсі цяцьки! (Стор., I, 1957, 41); — Мені, Федоро, бабські серезжки потрібні,— крутнув пальцем [Супрун] навколо вузла.— Тобі ж всяку всячину приносить люди. То, може, й така цяцька знайдеться (Стельмах, II, 1962, 122); [М и х а й л о:] Обвішалася [Полина], як та ялинка, уськими цяцьками, і тут, і тут (Собко, П'єси, 1958, 336); // Блискучі прикраси на одягу. Так зате ж кожух я зволю Крейдюю наб'ю, Мережками і цяцьками Береги прош'ю [прошую] (Шог., Поезії, 1958, 114); Поскупивсь ти цяцьки Прислати на свитину,— Присилай же зізвідки Забуть домовину! (Г.-Арт., Байки.., 1958, 156); *У порівн. Капітан сидів поважно й міцно, а ордені його вилискували на світлі, як цяцьки золотом гаптованого мундира (Ю. Янов., II, 1958, 115).

3. перен., розм., ірон. Те саме, що цяця 4. [О л е к с а:] Чого ти пнешся? Думаєш — злякаюсь? Знаєш, що ти за цяцька! Тобі давно місце на шибениці..! (Вас., III, 1960, 17).

ЦЯЦЬКАННЯ, и, с., розм. Дія і стан за знач. цяцькати.

ЦЯЦЬКАТИСЯ, аюся, аєшся, недок., з ким — чим і без додатка, розм. 1. Тішитися, забавлятися з ким, чим-небудь. Посиди дядько, подивився на мене, на дитину, почував свою голову.— Оттак,— каже,— Варко. Якби дома була, то може б і замужем давно була, а то тепер і цяцькайся! (Мирний, I, 1954, 87); [О л е с я:] Яку ви з мене хотіли зліпшити, такою я і вдалася — ні краща, ні поганша. Зліпили дядю, на себе глядя, а тепер і цяцькайтесь (Кроп., II, 1958, 252).

2. Те саме, що пав'ятися.— То цілувались зо мною, цяцькались, а тепер деруть носа взору і трохи не плюють мені в лице.— релетувала писарша (Н.-Лев., IV, 1956, 137); Невже ж Голда.. так швидко забула його і зв'язалася з Федором? А коли це так, то нічого й щадити її почуття, нічого з нею цяцькатись (Ткач, Арена, 1960, 236).

ЦЯЦЬКОВАНІЙ, а, е, розм. 1. Дієпр. час. мін. ч. до цяцькувати. Кудрявець розповідав, як, розкопуючи один курган, знайшли стародавню колісницю, цяцьковану зовні різними кістяними прикрасами (Кочуба, Нові береги, 1959, 305); Важка наша Кастель-Дуранте, блакитна, як італійське небо, цяцькована білими грифонами, арабесками і амурами, завжди привертала увагу гостей (Донч., III, 1956, 43); Віктор побачив високу худорляву постать дівчини в чорному оксамитовому платті, цяцькованому срібними зірками (Донч., V, 1957, 461); Я розглядаю Гретхен, наче якусь бевдичку, але дорого цяцьковану річ (Кол., На фронті.., 1959, 173); На узгір'ї світліж Ми спочивали серед буйних трав, Цяцькованих, мережаних квітками (Рильський, III, 1961, 194).

2. у знач. прикм. Прикрашений, оздоблений (про предмети, речі і т. ін.). *Валка простувала величезним майданом з витолоченою травою.. і під'їхала до величезних цяцькованих воріт* (Досв., Гюлле, 1961, 69); *А щодо давньої, цяцькованої збруї... скажу, що відне потвали Сідло найвищої* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 334); // Розмальований (про посуд, будівлю і т. ін.). — *Скільки правиш за макітерку? Ось гроші! — і виклав [дядько] на цяцькований тарілок два подвійні динари* (Ільч., Козацьк. роду... 1958, 183); *Хата була стародавньої криси, уставлена лавами й скринєю, на полицях повно цяцькованих тарілок* (Ю. Янов., II, 1958, 215); *Спробувала була Яресьчиза влаштувати його настужком до багачів. Повела його до цяцькованих ганків, під бляшані крівлі* (Гончар, I, 1959, 8); // Прикрашений візерунками, мережаний (про тканини). — *Оце так! надіну оту цяцьковану юбку! Скажуть люди, що я ряба та периста, як наша телиця* (Н.-Лев., VI, 1966, 379); *В учителя й справді гарно було. Стіл застелений був скатертинкою цяцькованою* (Тесл., 3 книги життя, 1949, 42); // З начепленими прикрасами (про жвів істоти). *Цяцькований Осел придбав нову біду: Де не повернеться, усе не до ладу, Чи шкодо втне — не подарують, Почують, що давенить — палююю частувий* (Гл., Ввбр., 1951, 137).

ЦЯЦЬКОВИЙ, а, е. Те саме, що іграшковий. *Вузькоколіійкою чмизав поїзд. Іграшковий паровозик цурнели за собою шість чи вісім цяцькованих вагончиків, у яких могли їздити хіба цім дісові змолі, але аж ніяк не люди* (Загреб., Європа 45, 1959, 467).

ЦЯЦЬКУВАННЯ, я, с., розм. Дія і стан за знач. цяцькувати. *На повному кар'єрі кіннотники промайнули й повз розкішну, претензійну в своєму аляпуватому цяцькуванні будівлю біржі* (Смолич, V, 1959, 797); — *Є ї перли, є й криштал [кришталь]! — відмовила з протязом панночка. — Але, здається мені, то вже буде завже цяцькування* (Л. Янов., I, 1959, 118).

ЦЯЦЬКУВАТИ, ю, ушч, недок., перех., розм. Прикрашати, оздоблювати предмети, речі тощо; націплювати прикраси на когось. *Хоч без крутих слів не обходилося, отже він так непримітно улітавав їх у свою розмову, мов золотар цяцькував персні дорогими камінцями* (Мирний, III, 1954, 210); // Надавати чому-небудь ясності, барвистості. *Там [у гротах] були дива.. Переливалася веселка, блищало дорожціне каміння, грали брильянти, а різнобарвні морозки своїм тілом цяцькували підводні скелі* (Коцюб., II, 1955, 300); *Сузір'я вогні гартували степову ніч золотом, цяцькували візерунками* (Донч., VI, 1957, 502); // Залишати плями на чому-небудь. *Уже і снігу не було на тих чоботях, а він усе ще змурився і тупав, цяцькував підлогу лататими вологими слідами* (Ряб., Жайворонки, 1957, 87); *Образно. *Вас чарує небесна блакить, Що, цяцькуючи блискотом вірші, Часом очі вам надто сліпить* (Граб., I, 1959, 392).

ЦЬВОХ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. цьвохкати і цьвохнути. *А економ батогом цьвох, цьвох!* (Номис, 1864, № 2346); *Воли були здорові, комахинкою здавався біля них Яшко. Цупко держався за налігач, а батогом — цьвох, цьвох!.. Ззаду зукнули: — Соб держи, соб!* (Головко, I, 1957, 127).

ЦЬВОХАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. цьвохкати і звуки, утворені цією дією. *Під ненаїждженими пологками потужно рипить сніг, від цьвохання батого здіймається у повітря зякане гайвороння, з миршавої конячими парує* (Кир., Ввбр., 1960, 26).

ЦЬВОХКАТИ, аю, аеш, недок., розм. 1. перех. і неперех., кого, що, по кому — чому, на кого — що і без додатка. *Поганяючи ковей, волів і т. ін., бити, шмагати*

їх чим-небудь гнучким; хльоскати. *Дядько Микита замоєк і ретельно цьвохкає кобилицину, що з великою потугою вивозила з яру сани* (Кир., Ввбр., 1960, 27); *Коні ледве тягли карету, хоч кучер з високим козлів не скупився цьвохкати по мокрих спинах ремінною пугою* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 378); *Ще ї кобила не жеребна, а ви вже на лоша батозаки цьвохкаєте...* (Кучер, Прошай..., 1957, 90); *Мов рукою знімаю з злопця сом.. Твердо ставав на ноги, хватав до рук батоза, цьвохкає зальотисто* (Збан., Сеспель, 1961, 426); // Сильно, з розмаху ударяти чимсь гнучким по кому-, чому-небудь. *Шворінь викувати, сокиру загартувати, обценьки зробити — все Роман умів. Він не ходить по дворах та по базарах, як інші молоді цигани, не цьвохкає знічев'я батогом по халаяву, а з ранку і до вечора вистукує молотом по розпеченому залізу* (Ткач, Арена, 1960, 11); *Образно. *Аз, як боляче цьвохкає це гаряче слово — «не виконав!» ніхто не допоможе* (Донч., I, 1956, 89).

2. неперех. Видавати різкі свистячі звуки (про батіг, різку і т. ін.). *Скриплять гарби, цьвохкають батогои, сопуть коні, люди з острахом позиратим на обрій: чи не підкрадаються хижакі з чорними хрестами* (Тют., Вир, 1964, 332); *Черета і зараз поверталася з пасовиська в колгосп, здіймаючи куряву. Цьвохкає батіг, лунали вигуки: «Куди, Стралі Куди, Лиска! Бодай тебе!»* (Автом., Коли розлуч. двох, 1959, 33); // Шмагати батогом, різкою і т. ін., вибиваючи такі звуки. *Незнайомець не відповів, продовжуючи цьвохкати прутком* (Донч., V, 1957, 21); *Мчить карета все біжком, Цьвохка кучер батіжком* (Нех., Казки., 1958, 81); // Свистіти (про кулі). *А німіці все прибувало. Вони бігали з дворів, з хат і щільним вогнистим цетом залаяли в канаву. Цьвохкали кулі* (Ю. Бедзик, Полки..., 1959, 196); *Кулі цьвохкали все ближче, епіваючись у землю* (Гончар, III, 1959, 139).

ЦЬВОХКОТИТИ, очу, отіш, недок., розм. Підсил. до цьвохкати; // безос. *Свист і свист. Він опритомнів у тяжкому горі... Це хуртовина бляхи білий лист Зірвала — гримкотить і цьвохкотить надворі* (Драч, Поезії, 1967, 53).

ЦЬВОХНУТИ, ну, веш, док., перех. і неперех., кого, що, по кому — чому, на кого — що і без додатка, розм. Однокр. до цьвохкати. *Взяв він воли за налігач, цьвохнув батогом, іде та ї приказує: — Гей, воли, цабе* (Укр.-казки, легенди..., 1957, 325); *Гамарис цьвохнув коника батіжком, і він вистрибом побіг по повір'ю* (Минко, Ввбр., 1952, 50); *Після промови діда всі сили на віз, Дмитро цьвохнув на коні* (Ткицький, У віт., 1960, 100); *Іздовий сів у передок, цьвохнув, і ресорний візок на зумових шинах легенько покотився, прокладаючи за собою м'яку колею* (Гончар, III, 1959, 166); — *А Скелетину-птичицю бив [Тришка]. Вона ото ї розказувала. Як цьвохне, — каже, — то кров так ціваюю і стрибне вгору!* (Мирний, IV, 1955, 337); — *Ма-а-мо-о! — поклявся їще раз Івасик і цисили цьвохнув прутком по жовтій голівці кульбаби* (Д. Бедзик, Плем'я..., 1958, 83); *Зайржала коняка. Цьвохнув батіг... Гавкнула собака... Тихо... Спать...* (Вишня, I, 1956, 60); *Куля цьвохнула повз Михайлове вухо, відщепила стіпку од котушки, заплуталась у кабелі* (Збан., Сеспель, 1961, 250); *Анатоль підвівся до затулки, але метка кулька попередила його, лагідно цьвохнувши над головою* (Кач., II, 1958, 351); // безос. *Ззаду вибухнуло щось і побіли вузла цьвохнула* (Головко, I, 1957, 100); *Образно. *Цьвохнуло слово Змії, мов кий: — Кусатися — зичай у мене такий!* (Нех., Казки., 1958, 52).

ЦЬКОВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до цькувати. *Мені хотілось очима звалити стіни й побачити того,*

за ким курились села, за ким люди, як цьковані звірі, стікали кров'ю (Коцюб., II, 1955, 184); Серьожка замислився й майже заісно прочитав: «Тимую цькований, йтиму осміяний, Не в силі нічого забути, зректисе, Даремно чужими вітрами обвіяний, Все вірний тому, у що вірив колись!» (Гончар, IV, 1960, 75).

ЦЬКУВАННЯ, я, с. Дія і стан за знач. цькувати. [Г о л о с к:] А де ж пантера? — Он же, там сидить, мов кіт, напроти варвара... Гиджа!.. (Регіт, тупанья, цькування) (Л. Укр., II, 1951, 541); Цькування Дмитра швидко перетворилося на спорт. Воно приносило садистам справжню насолоду (Коз., Гарячі руки, 1960, 71).

ЦЬКУВАТИ, ую, уєш, недок. 1. *перех.*, ким і без додатка. Напускати собак на кого-небудь. Приходить [пес] до колиби надвечір, а вівчари почали його цькувати своїми псами (Калив, Закари. казки, 1955, 163); — Бабуно, а як попрілітають лелеку, то ви скажіть Плячиді, хай їх собаками не цькує (Стельмах, I, 1962, 7); Кирило Іванович насилу одбився від собак. Коли він мотався.. на всі боки, то суддя стояв на порозі, цькував і сміявся (Мирний, I, 1954, 162); // Загаяти і вбивати звіра, дичину з допомогою собак.

2. *перен.*, *розм.* Переслідувати кого-небудь різними вападками, наклепами і т. ін., зущитися з когось. Отам-то милостиві ми Ненагодовану і голу Застукали сердешну волю Та й цькуємо (Шевч., I, 1963, 324); [П а в л о:] Всі ви умісте з-за вула цькувати та в кишені дулі давати!.. (Кроп., II, 1958, 369); — Я ніколи не був проти миру, — відповів хаджі. — Це ти мене скріль цькуєш, висміюєш, ганьбиш перед біднотою (Донч., I, 1956, 153); // Підмовляти до ворожих дій, підбурювати проти когось. — Ви таки його [дяка] стережіть, Ефросинія Андріївна, — цькував Коалник.. — Хіба я не знаю? — гримнула дячиха. — Знаю! (Мирний, III, 1954, 86).

ЦЬГОЛІТКИ, ів, мн. (одн. цьголіток, тка, ч.). Цьгорічний молодняк ряби, звіра і т. ін. Крім 350 тисяч шук цьголітків коропа, колгоспникам і на районному ринку було реалізовано 60,85 центнера товарного коропа (Колг. Укр., 2, 1957, 30); Першижи йдуть на

зимівля старі жаби, останніми — молоді й цьголітки (Наука., 10, 1971, 53).

ЦЬГОЛІТОК *див.* цьголітки.

ЦЬГОРІЧНИЙ, а, е. Цього року. Цьгорічна весна була багата на пропасницю (Кобр., Вибр., 1954, 105); Враз загомоніли всі. Говорили про все... про цьгорічний врожай на далекій цілмі, про мужню боротьбу африканських народів (Д. Бедзик, Серце., 1961, 245); Хто зна, чи допоможуть їй цьгорічні п'ятірки, коли в попередніх класах вона йшла здебільшого на трійках (Донч., V, 1957, 336).

ЦЬГОСВІТНИЙ, я, с, *розм.* Який живе на цьому світі, властивий цьому світові. — Ти не цьгосвітняя людина. Ти людина мрій, ти краса нічної доби (Н.-Лев., IV, 1956, 265).

ЦЬОМ, виг., *розм.* 1. Те саме, що цмон! 2. Кому не зсочеться поцілувати оце миле-миле, набурмосене і таке гарненьке личко? Цьом, цьом! (Ю. Янов., Мир, 1956, 14).

2. Звуконаслідування, що означає цьомкання кропив'янки.

ЦЬОМАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* Те саме, що цмо́кати 2.

ЦЬОМКАННЯ, я, с., *розм.* Дія за знач. цьомкати і звуку, утворювані пією дією. У зеленій листві.. наперейми одна другій щebetали пташки. Скільки їх і які вони? Цьомкання, тиркання, ляцання мчалось звилля за звиллю (Мирний, III, 1954, 314).

ЦЬОМКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* 1. *перех.* і без додатка. Те саме, що цмо́кати 2.

2. Співати (перев. про кропив'янку). Десь цьомкала кропив'янка (Мирний, III, 1954, 304); Сонце.. непорушно висіло в голубій безодні і так нестерпно пекло, що навіть галасливі кропив'янки поховались у куцах і не цьомкали (Юхвід, Оля, 1959, 187).

ЦЬОМКНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех.* і без додатка, *розм.* Однокр. до цьомкати.

ЦЬОХЛЯ, і, ж., *діал.* Балакуха, пліткарка. Гриса цьохля проклатуца, Завзятіша [завзятіша] од всіх брехух, ..Прийшла, Юноні розказала, Енея як Латинь приймала (Котл., I, 1952, 175).

Ч

Ч, *невідм.*, с. Двадцять сьома літера українського алфавіту на позначення приголосного звука «ч» (визначається «че»).

ЧАБАК, а́, ч., *діал.* Ляш. Косіть, злонці, очерет — Наваримо вечерять, Укинемо чабака Да пом'янем чужака (Чуб., V, 1874, 1034); Сивий Дніпро.. не поскупився на свою ласку: золотисті корони, лини, зубати щупани, плескати червонопері чабаки мало не розірвали мережі (Добр., Очак. розмвр, 1965, 61).

ЧАБАН, а́, ч. Те саме, що вівчар 1. У холодоочку, під вербою, Приліг чабан спочить; Кийок поклав під головою, Собака у ногах лежить (Гл., Вибр., 1951, 89); А недалеко край дороги Отару згнали чабани (Шевч., II, 1963, 363); Колись грузинський письменник Казбегі, щоб добре знати народ, на деякий час пішов у чабани (Тич., III, 1957, 72); *У порівні. Зранку здійнявся вітер. Як чабан овечі, знав прудко кудись отару сірих хмар (Головко, I, 1947, 43).

ЧАБАНЕНКО, а, ч., *розм.* Син чабана; молодий чабан. Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й йти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-

чабана) повертається смерком додому (Ю. Янов., II, 1958, 181).

ЧАБАНЕЦЬ, ня́, ч. Зменш.-пестл. до чабан. Бує собі чабанець, та такий, що ще змалку все вівиці нас, більш нічого й не знає (Укр. казки, 1951, 124); / чабанець Данило йде на коні землею свого дитинства. Він став уже чабаном, повним чабаном, правнуком Данила, сином Ригора (Ю. Янов., II, 1958, 232).

ЧАБАНИТИ, ню, ннш, *недок.* Те саме, що чабанувати. **ЧАБАНИХА**, и, ж., *розм.* Дружина чабана. В глибині двору, на східцях веранди, сидить і сама чабаниха Дорошенчиха, вона теж ніби з каменю тесана (Гончар, Тронка, 1963, 44).

ЧАБАНІВ, нова, пове. Прикм. до чабан; належний чабанові. В обов'язки Лукії Назарівни не входить брати шефство над пернатими, однак вона не залишилась глузою до чабанової думки (Гончар, Тронка, 1963, 26).

ЧАБАНІВНА, и, ж., *розм.* Дочка чабана. [З і н ь к а:] Тепер він задумав женитися! [Г а н н а:] На кому? [З і н ь к а:] У вашій слободі вона... [Г а н н а:] Чи не на чабанівні? (Кроп., II, 1958, 36).

ЧАБА́НКА, н, ж. 1. Жін. до чаба́н. *Б ж он в радгоспі «Приморський» така бригада, з самих тільки жінок-чабанок. Старша чабанка їхня навіть у Москву на Виставку їздила, а я що ж, не змогла б?* (Гончар, Тронка, 1963, 167).

2. розм. Дружина чабана. *Лузаючи насіння, вона спокійно гомоніла з чабанками, що жили при таборі, розповідала їм про свої Кринички, про Псьол та ліси, що тягнулися вдовдовж річкого, а найбільше — про матір* (Гончар, Таврія, 1952, 353).

3. розм. Те саме, що вівча́рка. *Стережуть їх [отари] чабани з собаками.. Одна така чабанка вільно загризав вовка* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 185).

ЧАБА́НСТВО, а, с., розм. 1. рідко. Робота чабана. *Дружок його, Валерик Задонцев, зв'язавши свої книжечки, подався ближче до училищ в Херсон, а Данькові знову лягла дорога в чабанство* (Гончар, II, 1959, 29).

2. Збірн. до чаба́н. Вітальй приїзав, приймав мотоцикл уже надвечір, при заході сонця і, заставши все чабанство ще за роботою, пішов просто до Тоні, всім-хаючись їй (Гончар, Тронка, 1963, 326).

ЧАБА́НСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до чаба́н. *В трудовому чабанському сезоні стрижіння — це робота найвищої напруги, весь радгосп тоді як у штурмі* (Гончар, Тронка, 1963, 57); // *Належний чабанові, чабанам. Згорі вторували тій мелодії барв безладна гармонія мідяних дзвоників отари, що паслась на горах, та тужлива чабанська сопілка* (Коцюб., I, 1955, 189); // *Такий, як у чабана. Видать, не буде з їхнього пана пастуха, не крикне чабанським голосом: — Гей, ряба, куди пішла, щоб ти це до вечора здохла!* (Стельмах, I, 1962, 562); *Я скидаю солом'яного чабанського бриля і довго вітаю його* (Сміл., Сад, 1952, 61); — *Мусить так бути, — обізвався з кожущка літній чоловіча, затягнений чабанським поясом* (Стельмах, I, 1962, 504); // *Приготовлений за звичаєм чабанів. Ради лютчиків, що придуть снідати, там, здається, буде сьогодні каша чабанська* (Гончар, Тронка, 1963, 60).

2. Стос. до вівчарства. *В районі.. передбачається значне зростання поголів'я тонкорунних овець, тому багато уваги у нас приділяється порядку і розмірам додаткової оплати праці чабанським бригадам* (Колг. Укр., I, 1957, 4); *Правнук Безсмертного, який теж погодовив чабанувати, з дитячих років допомагав старому пасти вівиці і сприйняв чабанську справу як трудову естафету* (Вітч., 5, 1962, 205).

ЧАБА́НУВА́ННЯ, я, с. Дія за знач. чаба́нува́ти. *Розмова потекла жвава та гаряча: про життя вівчарів у цих безлюдних степах біля самого Чорного моря.. Потім перекинулася розмова на чабанування* (Рад. Укр., 16.V 1961, 2).

ЧАБА́НУВА́ТИ, ую, у́шн, недок. *Доглядаючи, пасти вівиці. [С т а р ш и н а:] Не бійся, його тут нема, він десять літ уже в Криму чабанує, наврод чи й прийде!* (К.-Карий, I, 1960, 38); *Батька Омелько бачить не дуже часто, бо він увесь час у степу, чабанує разом з Сильвестром Шандруком* (Довч., IV, 1957, 493).

ЧАБА́НЧУ́К, а, ч., розм. Помічник чабана; підпасок. *Киме йому Софія семиричника... — Іди тепер до отари... Там будь. — І йшов! Добрі тоді були чабанчуки, слухняні!* (Гончар, I, 1959, 183).

ЧАБА́НЯ, яти, с., розм. Дитина чабана. *На подвір'ї повно малечі, чабанчиків та чабанят безштанних, повно качат, курчат та кролят...* (Гончар, Тронка, 1963, 8).

ЧАБА́РАШКА, и, ж. Близький за характером до козачка український народний побутовий танець і пісня до нього.

ЧАБА́РНЯ, і, ж. 1. Загорода й хліви для овець; вівчарня.

2. Житло пастухів.

ЧАБА́ЧО́К, чка́, ч., діал. Зменш.-пестл. до чаба́к.

ЧАБЕ́Р, бру́, ч. (*Satureja* L.). Трав'яниста або напівчагарникова западна рослина родини губоцвітих, що має бурі повзучі стебла з блідо-рожевими, іноді фіолетово-червоним квітками; містить ефірні олії, які використовуються в кулінарії, медицині й парфюмерії. Широко використовуються як приправи до різних страв корені, листки, плоди або насіння прямих рослин. *До них належать.. чабер, майоран* (Укр. страв., 1957, 25).

ЧАБРИ́К, а, ч. Те саме, що чабе́р.

ЧАВЯ́ТИ, влю́, виш; мн. ча́влять; недок., перек.

1. Наступати на щось, придушувати ногами, топтати по-небудь. *Гнат Голод ішов позмурий і байдуже чавив широкими підшвами прикраси весни* (Панч, В дорозі, 1959, 45); *Кінь спаче на луки, чавить копитами траву, аж бризкає з неї сік* (Тют., Вир, 1964, 69); *Чавлячи старими черевиками рідку грязюку, вона трудно пішла в напрямі лісу* (Бабляк, Виши. сад, 1960, 380).

2. кого, що. *Давити, роздавлювати, знищувати. Він у кімнаті оселився, Де староживець [старожилець] тих країв* *Весь вік з ключаркою сварився, Дививсь у вікна й муч чавив* (Пушкін, Е. Овєгін, керекі. Рильського, 1949, 44); *Андрійко опустиє голову. — Я сам просився. Тепер я чавитиму проклятих гітлерівців найбільшими танками* (Павч, II, 1956, 494); *На вії Григорія набігають дві слозини, він чавить їх пальцями* (Стельмах, Правда., 1964, 464); // *Стискувати кого-, що-небудь. Чудне щось діється з дідом: йому стало здаватися, немов хтось у жемані взяв його старе серце й став його помаленьку чавити, а дідові став чогось так жаль-жаль* (Вас., I, 1959, 133); // *перен. Гнітити, душити кого-, що-небудь. — Нікколи ще панський гріш не рятував мужика, а рука панська завжди чавила нас* (Стельмах, I, 1962, 302); *Говорив [Макуха] настирливо, невідступно облітав Сидорчукову душу залізною сіткою, душив її немилосердно, чавив* (Ю. Вєдзик, Полки., 1959, 89); // *перен., розм. Стримувати, таїти щось у собі. Так от воно як! Те, в чому він, Левко, й собі не признавався, а чавив на дні буші, мов гадину, було вже відоме братам...* (Стельмах, I, 1962, 530).

3. *Видавлювати, вижимати щось з чого-небудь. У нього славий виноградник, і він під осінь чавить сік* (Тер., Правда, 1952, 158).

ЧАВІ́ЧА, і, ж. Далекохідна промислова морська риба родини лососевих, яка заходить у річки для нересту.

ЧАВКА́ННЯ, я, с. Дія за знач. ча́вкати і звуки, утворювані цією дією. *Дорош ступив кілька кроків і почує під ногами смердюче чавкання ґною* (Тют., Вир, 1964, 140); *До куреня доносиле глухий людський гомін і томлене чавкання чобіт* (Мирний, I, 1954, 349); *Левка доводило до сказу ненажерливе чавкання гітлерівця* (Цюпа, Назустріч., 1958, 293).

ЧАВКА́ТИ, аю, аеш, недок. 1. *Просочуватися, просмоктуватися під тиском чого-небудь, видаючи характерні звуки чмокання, цмокання, хлюпання* (про болото, твань, трясовину і т. ін.). *Дівчина по коліна провалилася в трясовину.. Липуча твань чавкала, здвімалась пухирями, засмоктуючи все глибше й глибше* (Довч., III, 1956, 76); // *безос. Хороше!* *А що плуває ноги атома та чавкає в драних чоботях — дарма: ось і відпочине, і онучі просушить* (Головко, II, 1957, 179); *Директор побіг йому назустріч, не помічаючи того, що під ногами непримно чавкає, а на халави летить багнока* (Збав., Передживив'я, 1960, 399); // *Спричиняти такі звуки, ступаючи по болоту, багву, твані і т. ін. Ходять селяни, чавкають драними чобітьми по бездоріжжю* (Мик., II,

1957, 7); Чавкають чоботи, які ви з трудом витягаєте з баговиля (Вишня, II, 1956, 216); Їти було важко. Маленькі ноженята, обгорнуті в ганчір'я, чавкали в гразючі (Головко, I, 1957, 86).

2. розм. Жувати, голосно прищмокуючи губами; плякати ротом. Він мерщій наклав собі повну тарілку вареників, прилив зверху маслом, та ще й сметанкою добре їх примастив, а потім, на увесь рот чавкаючи, почав їх умикати (Мирний, IV, 1955, 365); Півники він віддав Герусу, і той покашляв почав їх троццити, чавкаючи і висмоктуючи кожну кісточку (Стельмах, II, 1962, 227); Рыба пили доче, нішто їй не дає, тільки ротом вона чавкає (Ів., Укр., казки, 1950, 118); // перех. і без додатка. Істи, видаючи такі звуки. Серед пасажирів у купе була ще тілуста дама. Всю дорогу вона чавкала смажену курку і в розмову не втручалась (Панч. В доповіді, 1959, 180); Він любив з золотой тарілочки Ротом беззубим чавкати м'ясе (Мал., Звенигора, 1959, 224).

ЧАВКНУТИ, чу, неш, док. Однокр. до чавкати 1. Аж ось розляглося, наближалось тужко якесь немовби квоктання й щось недалеко від берега шелестуло по воді, кинувши догори цілий стій бризок, та й чавкнуло ще ближче у твані, розляпавши її очеретом (Стар., Облога., 1961, 49); Щось чавкнуло під ногами, наче розляглося сто неажерливу пащу, і дівчина по коліна провалилася в трясину (Донч., III, 1956, 76).

ЧАВКОТІТИ, отіть, недок. Підсил. до чавкати 1. Під ногами чавкотить грязюка (Чаб., Балкан, весна, 1960, 501); Зелена багва вигиналася під ногами, як спина тижого звіра, з-під неї чавкотіла іржава вода (Тют., Впр, 1964, 317).

ЧАВЛЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мив. ч. до чавіти.

ЧАВЛЕННЯ, я, с. Дія за знач. чавіти.

ЧАВУН, ч. 1. род. у. Сплав заліза з вугледем, з якого виготовляють сталь або виливають металеві вироби. Тепер Україна виробляє чавуну майже відвічні більше, ніж Англія, і значно більше, ніж Франція, Італія і Австрія разом узяті (Ком. Укр., 9, 1967, 14); Та були величкі пам'ятники — з чавуну, з бронзи, з мармуру (Жур., Вечір., 1958, 284); *У порівн. Останове чоло сковане думками. Чоло вперте, міцне, мов чавун (Горд., II, 1959, 218).

△ Дзеркальний чавун див. дзеркальний; Ковкий чавун див. ковкий.

◇ Немов чавуном налітій — надзвичайно важкий (про частини тіла). Немов чавуном налітій ноги, такі важкі, що й не відірвеш від килима (Хижняк, Тамара, 1959, 213).

2. род. я. Посудина, горшок з такого сплаву. Мотря встала, розпалила в печі й поставила чавун з водою (Н.-Лев., II, 1956, 283); Господина принесла чавун теплої води (Досв., Вибр., 1959, 74).

ЧАВУНЄЦЬ, ня, ч. Зменш. до чавун 2. Рибку смажить [матуся] мені, горілочку з стрючком [стручком], з тріном підносить мені, чайок у чавунці єрє мені [Тесл., З книг життя, 1949, 79]; Зливає [мати] йому на руки теплої води з чавунця та все допитується: чи надого приїзав та чи скоро зовсім водому верне (Кучер, Дорога., 1958, 133).

ЧАВУНІЩЕ, а, ч. Збільш. до чавун 2.

ЧАВУНКА, и, ж., заст., розм. Залізнця. {З а х а р к о:} Багато людей їде по чавунці? {М и т р о ф а к:} Сила! (Кроп., II, 1958, 143); {М и к и т а:} От бачите, як й розтрисались, і негдужали, а ще кажуть, ніби чавунка — добра вигадка (Сам., II, 1958, 163); — Пішки прийшов, бо чавунки стоять... Гористь усе навкруж... (Ю. Янов., IV, 1959, 25).

ЧАВУННИЙ, а, е. 1. Прикм. до чавун 1. Нижня циліндрична частина доменної печі називається горном.

Віля два горна в отвір для випуску готового чавуну — чавунна льотка (Слюс. справа, 1957, 4); Чавунний брутт; // Зробл., вилитий з чавуну. Ззаду на могилу провадять дерев'яні сідці, а на могилі в чавунній пострібленій огороді здіймається горший чавунний хрест (Коцюб., III, 1956, 44); Тяжко ревули широкими горлами чавунні гармати. Димом затягло все поле (Довж., I, 1958, 259); // перен. Міцний, дужий. Він обіперся на чавунне плече Піддубного і твердо пішов до дверей (Собко, Справа., 1959, 82); // перен. Важкий, як чавун. Кожний її рух налятий чавунною вагою, страшна втома повисла на її руках (Донч., V, 1957, 124); *Образно. Він глянув на Марину, і в очах його відбулося таке важке чавунне страждання, таке горе, що дівчина не витримала і, вимовляючи якісь незрозумілі, уривчасті слова, кинулася йому на шию (Собко, Звич. життя, 1957, 290); Чавунним кроком бою напружились вки (Сос., I, 1957, 278).

2. Кольору чавуну (у 1 знач.); темно-сірий, чорний. Темним змелем стукнула в голову лють. Він потьмарився, став з мідного чавунним (Тулуб, Людолови, I, 1957, 52); Очі в нього були якогось дивного, чавунного кольору, хитрі, розумні, глибокі очі, повні твердості й сили, розіскрені радісним чоловічим посміхом (Загреб., День., 1964, 98); *У порівн. Пішов [Гриша] топтати таврійські степи своїми чорними, мовби чавунними ногами (Гончар, Таврія, 1952, 115).

ЧАВУННИК, а, ч. Робітник чавуноливарного заводу. З 1931 року почалося впровадження розливальних машин, а до 1940 року майже на всіх заводах були впроваджені такі машини, замінивши тяжку ручну працю чавунників (Чорна метал. Укр., 1957, 88).

ЧАВУНО... Перша частина складних слів, що відповідає слову чавун у 1 знач., напр.: ч а в у н о в б з, ч а в у н о м е х а н і ч н и й, ч а в у н о п р и й м а л ь н и й і т. ін.

ЧАВУНОВИЦ, а, е. Зробл., вилитий з чавуну (у 1 знач.).

ЧАВУНОК, ня, ч. Зменш. до чавун 2. Така тиша настала в хаті, що чути було, як на вогні в чавунку закипає й дме бульки вода (Скл., Карпати, II, 1954, 62).

ЧАВУНОЛІВАРНИЙ, а, е. Який стосується виплавки чавуну й виливання виробів з нього. В 1795 р. був відкритий чавуноливарний завод в Луганську, який має кілька цехів і поставив свою продукцію армії і флоту (Іст. УРСР, I, 1953, 346); Новий спосіб перегріву вагранкового чавуну знайшов широке застосування в чавуноливарному виробництві (Розв. науки в УРСР., 1957, 431).

ЧАВУНОЛИВАРНИК, а, ч. Робітник, який виплавляє чавун і виливає виробів з нього. У перший робочий день нового року металурги найбільшого Вітковицького комбінату імені Клементя Готвальда в Остріві уже виплавили понад п'ять тисяч тонн чавуну. Від своїх колега-чавуноливарників не відстають і сталевари (Рад. Укр., 5.І 1971, 3); Донецьк.. В доменному цеху заводу імені В. І. Леніна відбулися змітно-зустрічні збори, на яких чавуноливарники взяли додаткові зобов'язання (Рад. Укр., 14.X 1976, 1).

ЧАВУНОПЛАВІЛЬНИЙ, а, е. Який стосується виплавки чавуну. Перша чавуноплавильна піч збудована в Росії в 1774 році на Гусевському заводі (Рад. Укр., 6.III 1968, 4).

ЧАВУНЧИК, а, ч. Зменш. до чавун 2. Дівчата зажмушилися знову коло багаття, де в чавунчику щось шкварчало (Шпийн, Партиз. край, 1946, 115); Перед ним мовчки поставили чавунчик холодної картоплі (Збан., Сеспель, 1961, 310).

ЧАВУЧИТИ, чу, чист, недок., перех., розм. Те саме, що чавіти. Він [фашист] не квапився забирати нахаб-

ного чобота з в'юнкої голландської травиці, толочив, м'яв, чавчув і душив її (Загреб., Європа 45, 1959, 322).

ЧАГАР, я, ч., **ЧАГАРІ**, ів, мн. Те саме, що чагарник, чагарник. — А воно було б дуже добре розкопати возвіз та ще так трошки навкосо. — .. Так, приміром, од того чагара та до мого тину, — сказав Кайдай (Н.-Лев. II, 1956, 269); Місце було дуже вигідне: глибока яруга, поросла чагарем, прикрита з усіх боків дубовим лісом, а доброю, невижатою травою: можна попасти корову і розкласти невелике багаття, щоб погрітися (Тют. Вир, 1964, 433); Чагар шипшини й сливи, терену і глоду Заворушився: розцвіту пожар Стовия його яким димком до споду (Бажан, I, 1946, 90); Трояці, в роги затрубивши, Пустили гончих в чагарі (Котл., I, 1952, 181). Він [ведмідь] подався в протилежний бік, туди, де малинові чагарі хвилястим морем підходили до густого узлісся (Донч., II, 1956, 41).

ЧАГАРІ див. чагар.

ЧАГАРНИК, а, ч., **ЧАГАРНИКИ**, ів, мн. Зарості багаторічних дерев'янистих кущових рослин. Гнат не багаторіччя, коли дійшов до лісу. Починався чагарник з кущами ліщини, а за ним, мов стіна, стояв густий грабовий ліс (Коцюб., I, 1955, 35); По дну міжгір'я, між тисячотонними камінними надобнями, кривь колощій чагарник проридариса білиці (Гончар, III, 1959, 104); Через березняк та ялиновий чагарник тилою ступою чвалава руда конячка (Довж., I, 1958, 463); Вся гора понад Дніпром вкрита була високим лісом і густими чагарниками (Стор., I, 1957, 238); В яру ще гойдався еранішній туман, тованоць від сонця серед густих чагарників (Кучер, Трудна любов, 1960, 87).

ЧАГАРНИКІ див. чагарник.

ЧАГАРНИКОВІЙ, а, е. Стос. до чагарника; кущовий. Тепер в ботанічних садах і дендрологічних парках республіки росте близько 1300 видів деревних і чагарникових рослин (Розв. науки в УРСР., 1957, 335); Фундук — переважно чагарникова рослина, завшишки 6—8 метрів, з темно-зеленим листям (Хлібороб Укр., 6, 1967, 34).

△ Чагарниковий плуг — плуг, яким орють землю під чагарником, цілини та перелогові землі. На торфовищах орють цілину з осені чагарниковими плугами на глибину 30—35 см з обертанням пласта (Картопля, 1957, 104).

ЧАД, у, ч. 1. Задущливий отруйний газ, який утворюється при неповному згорянні вугілля, жиру і т. ін.; чадий газ. Дурний голови чад не вадить (Укр. присл., 1955, 253); Герметичні печі мають ще ту перевагу, що при хорошій конструкції їх можна не закривати каглянок після закінчення палення. Це дає гарантію, що не проникне в приміщення чад (Шк. гігієна, 1954, 193); Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу (Коцюб., II, 1955, 68); Лій у казані жакотить, шкварчить, здіймає бульбю і видихує з себе страшенний чад (Мирний I, 1954, 48); *Образно. Хоч кругом не вихорилась пожежа злиденного життя, душила димом та чадом її знеможену душу, хоч в тому чорному диму й крутились та вертілись її самотні гіркі думи, — та не падали вони на вогнище (Мирний IV 1955, 293); *У порівн. Неволя, як той чад, задурманила людям голови (Мирний I, 1949, 205); // Ідкий, задущливий дим, що виділяється при поганому горінні вугілля, рідкого палива і т. ін. Грубі свічі тихі топчилися, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіла, висів над глухим гононом в хаті (Коцюб., II, 1955, 353); — Нафта яскраво горіла, тільки чаду було багато (Донч., II, 1956, 63); Перший танк.. стрельнув сизим чадом з вихлопних патрубків і хутко

поніс своє багатотонне тіло туди, де причаїлися партизани (Загреб., Європа. Захід, 1961, 4); // Мішаний, густий, п'яний запах, що його виділяють рослини, особливо під час цвітіння. Од кропили, од бузини розлилася важкий чад в чистому гарячому повітрі (Н.-Лев., II, 1956, 89); Конопляним чадом пахнуть береги (Тют., Вир, 1964, 420); І в далек поплив матілю Солодкий, облесливий чад (Бажан, I, 1946, 175); // Ідкий, смерлючий газ, що його виділяють деякі речовини.

2. розм. Отруєння людського організму, що настає внаслідок вдихання цього газу. Що було причиною їх [циган] смерті? Холод? Холод? Чи, може, чад від смертого диму? (Фр., II, 1950, 36); У голові [Петровій] все перелуталося, пішло коломом, наче після чаду та диму... (Мирний I, 1954, 359); Юзя знов сіла, схиливши голову на підвіконня, — в голові знов стало важко, мов після чаду (Л. Укр., III, 1952, 661).

◇ Буті (ходіти і т. ін.), як (мов, ніби і т. ін.) у чаду — бути вкрай запамороченим чим-небудь, виявляти неврівноваженість у своїх діях, вчинках і т. ін. Час минав непомітно — в піснях і жартах. Андрій був, як у чаду (Гур., Наша молодість, 1949, 44); В перші дні криничани ходили в Каховці, як у чаду Голови туманіли від нещучаючого елементу цього вавілонського стовпоторікня (Гончар, I, 1959, 77); Наступає прибігла додому ніби в якомусь чаду (Н.-Лев., V, 1966, 246); Пани-багаті по своїх жатках металася, як у чаду (Чорн., Визвол. земля, 1959, 52).

3. перен., чою. Стан самозабуття, крайнього збудження, екстазу (перев. з відтінком несхвалення). В чаду скаженого прокляття Потоком кров лили батьки (Граб., I, 1959, 159); В чаді ревнощів Лариса поставила перед братом вимогу, щоб Надія більше не працювала вкупі з Лебедем (Баш, Надія, 1960, 164); Він [Шімель-фашист] брів у тумані ночі, в тумані забуття, як багато років уже бродив по своїй і по чужій землі опонитий рудим отруйним чадом фанатизму й приреченості (Ю. Бедзик, Полк., 1959, 165); // Те, що дурманить, паморочить голову. Аж після вихоріща безжалісно заглянула чад з голови. Почала я думати, що це зо мною діється? (Н.-Лев., III, 1956, 274); Коли минув перший чад перших привітань і егізна дійсність безжалісно заглянула в очі, — наче каменем одразу всім привалило (Хотк., II, 1956, 109); Саливон в чаду самохвальства, втрапивши терезий розум, із захопленням розповідав про свій хист, здатності (Горд., Дівчина., 1954, 89); Перерева, на якій учасники засідає звичайно відпочивають від чаду суперечок, на цей раз ще більше розв'язало язика (Добр., Тече річка., 1961, 114); Треба переконувати обуржаних релігійним чадом людей в тому, що вони дуже помиляються, відмовляючись від повноцінного життя заради п'ятобідного (Автом., Щастя., 1959, 80); // Став неясності свідомості; запаморочення. Кілька разів я мить [Людмила] ніби прокидалася від якогось чаду, поривалася відмовитися від цієї поїздки (Ле, Право., 1957, 267); // Гранична напруженість обстановки. Над степом рідним змарюю здіймався Пожеж і крові каламутний чад (Шер., Дорога., 1957, 71); Незай, як грім, гудуть гармати. Незай п'яніє все в чаду, — Я в полі буду сам стояти, Шаблі ворожі відбивати (Олесь, Вибр., 1958, 196); // Тяжка, задущлива атмосфера. Два роки прожив Гордій з мачухою, здавалося ж — віки. Та з цього чаду випадково погнав хлопчиком на дев'ятім році життя до міста (Крот., Синя., 1948, 16); // Став надмірного сп'яніння. У цьому величкому етюді [«По ревізії»] майстерно змалювано звичай й життя сучасного села, де начальство вершило суд і розправу у постійному п'яному чаду (Життя Саксаганського, 1957, 61).

ЧАДІТИ і **ЧАДІТИ**, джук, дїш, *недок.* 1. Впділяти чад (у 1 знач.). Колосся вже обсмалилось, придишло, і сніпки лиш чаділи, обліті водою (Коцюб., 1, 1955, 121); *Мабуть, Остап цигарку кинув біля порога та й не загасив — тліє і чадить* (Головко, II, 1957, 426); // Диміти, коптіти. В просторій залі з дерев'яними колонами, що підпирали хори, чаділи недогарки свічок (Кочура, Зол. грамота, 1960, 136); *Праворуч чаділи димом широкі труби і крізь дим проривалися язики полум'я* (Хижвяк, Тамара, 1959, 164); *Вогник то зовсім притухав, чадів блідим димком без полум'я, то знову спалахував теплим, ясним багаттям* (Коз., Серце матері, 1947, 39); **Образно. І повинна в тій новій людині не гаснути й не чадіти, а ясним світлом палати любов до краси, слухити якій покликане мистецтво, покликана література* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 135); — *Я — батько!.. Я вчив тебе сіяти лан... Не живи ти, — чадів, ніби той недогарок...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 304).

2. *чим.* Напускати чаду (у 1 знач.) курінням, паленням і т. ін. *Немаги пили, гомонили зрипками п'яними голосами, чаділи люльками, реготали* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 431); *В більярдній чаділо цигарками кілько завсідничків* (Мухк., День..., 1967, 163); *Старший мірошник похмуро сопє, безперестану чадить смердючим самосадам* (Вол., Місячє срібло, 1961, 192); *Мотор здригався від залізних конвульсій, штовхав уперед човна, чадив перегаром бензину й масла* (Загреб., Спека, 1961, 270).

ЧАДІТИ, ію, ієш, *недок.* Отруюватися чадом (у 1 знач.). *Стригали, мотористи, точильники — всі чадіють від смерткого повітря, від овечої сірки* (Гончар, Тронка, 1963, 58).

ЧАДІТИ *див.* чадіти.

ЧАДНИЙ, а, ё. 1. Прікм. до чад 1. *Із степу долітає у зупір теплий душок розпареної землі, змішаний із чабним запахом торішніх полинів* (Тют., Впр, 1964, 181); *Чадин дук сірки, лою, овечого поту стояє у приміщенні* (Гончар, I, 1959, 112); // *Який виділяє, утворює над. Надворі шумів ітер, а в убогій хаті було тихо. Замість стола коло стіни старенька скриня; на їй, закуреня і чадна, помалу ближала бляшана лампочка* (Вас., I, 1959, 94); *Він підходить до обгорілих спонів, що лежали скрізь по подвір'ю й димилися, перевертає їх, оглядає. Ось лежить його праця, його кривавиця, його навія; чорна, мокра, чадна...* (Коцюб., I, 1955, 122); *День і ніч повз ваш будинок котиться залізна орда ревуних, виючих, чадинх машин* (Загреб., День..., 1964, 121); *У хаті стояє ідикий дук від розпарених кожухів, чадної маторки* (Кучер, Зол. руки, 1948, 26); // *Який містить у собі чад, наповнений чадом. По залі плає чадний, сизуватий дим* (Собко, Нам спокій..., 1959, 120); *За білою запоною — там десь — блимали вогнишками села, скрипіли в чадинх брудних гатах коліски, пищали діти* (Рильський, Бабине літо, 1967, 106); *Довкола будинку купчилися люди. Вони сновизали в чадному морозі... мов тіні мучеників, що зійшлися на вселенське пожарище* (Ю. Бєдзик, Полки..., 1959, 197).

Δ **Чадинй газ** — безбарвний отруйний газ, продукт невовного окису вуглецю; окис вуглецю. *При отруєнні чабним газом потерпілий скаржиться на біль в голові, нудоту, дзвін у вухах і запаморочення* (Підручник шифера..., 1960, 328).

2. *перен.* Який паморочить свідомість, збуджує, п'янить людину. *В людий спадєз очей полуда і прокидаються ті здорові думки, які дрмали в голові чадної весни та млоского літа* (Вас., II, 1959, 262); *А дні летіли шалено вперед. Промчали чадні, сурорі, в жорстоких героїчних боях перші сім днів війни* (Крот., Свни..., 1948, 340);

// *Власт. людини, що перебуває в чаду (у 3 знач.). Вкриває світ мла сіра... У темряві отій спов'є й тебе чадна зневіра* (У. Кравч., Вибр., 1958, 181).

ЧАДНО. Првсл. до чадний. *Чадно* гразжають [гахкають] міни в хлібах, бігають люди знетямлені (Гончар, Людина..., 1960, 92); *Від сліз запухли очі, від рота почу зморніло лице. У вухах чадно дзвеніло* (Бабляк, Впшн. сад, 1960, 258); // *у знач. присудк. сл.* В хаті чадно й сьогодні (Тесл., 3 книги життя, 1949, 85); *Чадно: хтось напалив залізну грубу папером* (Еллан, II, 1958, 43).

ЧАДО, а, с. 1. *заст., жарт.* Дитина (син або дочка). *Та через його потайні радощі трохи не змерла й сама Настуся, єдине чадо, що народилось у нього* (Барв., Опов., 1902, 452); — *Радє б х тобі послушувала. Так у мене не купанє чадо* (Перв., 3 глибини, 1956, 107); **Образно. Земля-ненька постішається показати батькові [социну] свої чаба неоцінні і щогодини, щохвилини виводить напоказ то билинку манісінку, то чудову квітку* (Л. Янов., I, 1959, 31); **У порівн. Після кожної громувици цар дрібно та часто хрестився, бив поклони, потів од перестрашу, бо грому боявся, мов недоросле чадо* (Льв., Козацьк. роду., 1958, 577); // *Той, хто підлягає старшому (цареві, королю і т. ін.); підданий. Вєхходить у пугах залізних Іван І ницо наоколішки пада: — Ясніший королю, ти батько і пан, А ми твої вірні чаба* (Стар., Поет. тв., 1958, 213).

2. *перен., книжн., ірон.* Порождення чого-небудь (епохи, вєвногo соціального середовища або угруповання, якихось впливів і т. ін.). *Зароджується у нас [в Галичині].. і лібералізм, до котрого так голосно признається д. Федір Чорногора в імені цілої «Правди», в імені всіх народувців галицьких. Що ж воно за таке чадо, той лібералізм?* (Фр., XVI, 1955, 27).

ЧАДОЛЮБНИЙ, а, е, *заст., жарт.* Який любить своїх дітей. *У Мольєра скупий є скупий — і тільки; у Шекспіра Шайлок скупий, кмітливий, мстивий, чадолюбний, дотепний* (Про мист. театру, 1954, 10).

ЧАДРА, а, ж. Легке покривало, яким жінки-мусульманки захищаються з голови до ніг, залишаючи відкритими лише очі. *Той ідола — струнка, єродлива туркєня, Мов перія [пері] — горда красою У неї обличчє сієє як місяць, Дарма що запнує чадрою* (Крим., Вибр., 1965, 290); *Співає щось сумне татарка під чадрою, й од того вся вона така близька мені* (Сос., I, 1957, 100); **Образно. Скільки оком кинеш — море!* *У чадрі воно з туману, тільки під берегом сріблом виблискуює...* (Вишня, I, 1956, 162); *Ніч, вітрами дурними оовистана, свою чорну чадру підніма* (Сим., Земле тяжіня, 1964, 76).

ЧАЄ... Перша частина складних слів, що відповідає слову чай, напр.: чаєв'арка, чаєзбиральний, чаєторгівля і т. ін.

ЧАЄВОД, а, ч. Те саме, що чайник. *Обробіток чаю — трудомістка робота. На допомогу чаєводам прийшли металізатори* (Веч. Кнів., 22.ІІ 1961, 1).

ЧАЄНЯ, яти. с. 1. Пташа чайки (*див.* чайка¹ 1, 2). *Ой ішли чумаки, весело співали І чавчку ізігнали, чаєнят забрала* (Нар. лірика, 1956, 75); *Крайньому гірці примружує очі і задрю позирає на одиноку чайку, що голосно квилить і падає до води, мов когось шукає і не знаходить... Навє чаєнят своїх десь розгубила* (Кучер, Голод, 1961, 194).

2. *розм.* Пестлива називання дитини (черев. при звертанні). [І в д н:] *Як же ся мають мої часнята, мої краєчки мальовані? Чи ж живенькі вони, здоровенькі?* (М. Куліш, П'єси, 1960, 174).

ЧАЄНЯТКО, а, с. Пестл. до чаєня. *Ой горе тій чайці, чаєчці-небозі, Що вивєла часняток при битій дорозі* (Нар. лірика, 1956, 75); — *І радє б чаєчка своїх*

чайняток обняти, та не її воля, не її сила (Л. Янов., I, 1959, 80); [Онисонька (побачила Івдо):] Няня? [І в д я:] Онисонько! Чайнятко! (М. Куліш, П'єси, 1960, 184).

ЧАЄЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чайка¹. *Леть понад морем, над хвилями синіми В'ються, не спинаються чачки білі* (Л. Укр., I, 1951, 151); *Десь пісня вирвалася в політ про чачку, оту, що в'ється над озером* (Гонч., Вибр., 1959, 344); — *Потерли, — каже [батько], — моя чачко біла, побідуй доки зможеш. Не винен я, що вже знаю, де нам правди шукати, й не каюсь, що люблюю революцію* (Козл., Сонце..., 1957, 15); *У порівн. *Десь із глибини золотих плантацій [соняшників] білою чачкою виринула чиясь косинка...* (Гончар, I, 1954, 458).

ЧАЙНИК, а, ч. Особа, яка вирощує чай (у 1 знач.); фахівець з чайництва.

ЧАЙНИЦТВО, а, с. Розведення чаю як галузь сільськогосподарства.

ЧАЙНИЦЬКИЙ, а, е. Стос. до чайництва, пов'язаний з ним.

ЧАЙНИЙ, а, е. Прикм. до чайка¹. *Чорноморські чую хвилі, Квілінья золотих чайних зграй* (Мур., Повість..., 1948, 46); *Раптом весь чайний гурт стріпнув крильми, шурхнув убік* (Збан., Мор. чайка, 1959, 23); // *Належний чайці. Блакитні шати, шуки сплеск, чайний голос над водою* (Ус., Шість, 1940, 35); *Так неже у цій хаті вона [Чайчыха] в поєз вклонялася батькам і людям, ждучи, сподіваючись від них на своє, зай невеличке, але не чайне щастя* (Стельмах, I, 1962, 34); // *перен. Проїнятий жалем і тугою. Листів од сина чогось нема... В тривозі я, журба за ним глуха, чайка у серці раяло зія* (Сос., II, 1958, 468); *Зайшов у двір солдат-каліка, і замінив його язик. Лиш слюзи матері, мов ріки, Та сестричок чайний крик...* (Гірник, Стартують..., 1963, 75).

ЧАЙКА, и, ж. Окрема пелюстка, кусочок листка сухого або завареного чаю. *Струмочком на білу долоню чайки з мішечка пливають* (Воронько). Три покоління, 1950, 167).

ЧАЙТИ, чаю, чайш, *недок., перен., розм.* Те саме, що **ТАЙТИ**. *Незбориму силу чаю у собі він, таке він збурав заворушення в душі, цей український незайманий степ* (Льч., Козацьк. роду..., 1958, 65).

ЧАЙТИСЯ, чаюся, чайшся, *недок., розм.* Те саме, що **ТАЙТИСЯ**. *Її брови звисали чорними грозами над сажими повіками. Під ними мигтіли очі, як вода перед бурєю, ждучи блискавок, що чайлися в змарах* (Тудор, Народження, 1941, 74); *За масивними мурами бернардинського монастиря чайтсь безліч віковичних таєлиць, радіців і скорбот пройдеших поколінь* (Літ. Укр., 2.IX 1969, 4).

ЧАЙ, ю, ч. 1. Південна вічнозелена рослина (дерево або кущ), із висушеного і спеціально обробленого листя якої приготують ароматний напій. Чай — вологолюбна рослина, його вирощують у східній частині Гімалайських передгір'їв, а також на приморських схилах Східних і Західних Гат, де буває багато опадів, а температура повітря не дуже висока (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 186).

2. Висушене і спеціально оброблене листя цієї рослини, яке вживається для приготування ароматного напою. *Шли [вони] з того шмаття маньчжій торбички і накладали в них всякі принесені з собою речі: пачечки з тютюном, теплі шкарпетки, чай і цукор* (Смолич, II, 1958, 21); *Нам давали на пайок такий пресований чай у плитках* (Донч., V, 1957, 571); *У порівн. *Прив'ялене сімо пахне, як чай* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 70).

Зелений чай див. зелений; Чорний чай див. чорний.

3. Ароматний напій (перев. гарячий), настояний на листі цієї рослини. *Турн, по всякому звичаю, з горілкою напившись чаю, сказав попросту, п'яний слів* (Котл., I, 1952, 178); *Змерзлий на ганку майор охоче повернувся в кімнату і, щоб зогрітись, взяв склянку гарячого чаю, долив його ромом і одразу перекинув у горло* (Тулуб, В степу..., 1964, 222); // *Напій, настояний на листі, цвіту або стеблї деяких запашних рослин, що вживається замість настою цієї рослини. На столі вже стояли паруючі млинці і чай, настояний на м'яті* (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 55); *Чай, виготовлений з квітів глоду, при тривалому вживанні знижує кров'яний тиск* (Хлібороб Укр., 9, 1968, 44).

4. *перен.* Те саме, що **ЧАЮВАННЯ**. *На чай вечірній запроваж я того черця, що стрів мене крайським привітаням* (Коцюб., III, 1956, 143); *Голосний тут залучав двінок: на осоружний скликають чай* (Тич., I, 1957, 227).

◇ **На чай давати** (дати) — давати чайові. [О к с ю ш а:] *Голубчику, поможи мені! Я тобі на чай дам!* (Мам., Тв., 1962, 331); *На чай запрошувати* (запросити) — запрошувати в гості, із чаювання. *Водили нас скрізь по всіх кімнатах, все показали, а потому запросили на чай* (Коцюб., II, 1956, 420); *За чаєм — під час чаювання. Всі за чаєм сиділи й розмову Про любов між собою вели* (Л. Укр., IV, 1954, 88); *І за чаєм він думав, що Вірненькому треба приїхати зброю і перевести до нового станка, бо це візний кінь* (Тют., Вир, 1964, 414).

ЧАЙКА¹, и, ж. 1. (*Vanellus vanellus* L.). Морський водоплавний птах родини сивкових. *Така тут земля. А на морі... Чайки якось ажко гичуть, злу радість я чую в тім хорі, мов згубу на нас вони кличуть* (Л. Укр., I, 1951, 308); — *На тому морі білі пароплави і змари чайок...* (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 8); *А може, просто грається [чайка] над морем, ..добру годину віщучи, як у тій морській приказці: чайка сіла на воду, жди моряк погоду...* (Кучер, Голод, 1961, 194).

2. (*Larus ridibundus* L.). Перев. наземний денний птах ряду сивоподібних, що селяться на узбережжі річок, озер, зрідка живе також у чагарниках та лісах. *Десь над болотцем чайка обзивалася, Як обзивалася голось давно...* (Гл., Вибр., 1951, 85); *Разом з хлопцями Антося любила видирати у верболозі гнізда чайок* (Донч., Секрет, 1947, 76); *Тирло — невеликий, порослий трав'ю острівця посеред Ташані. Кублятьтсь та чепуряться на ньому домашні гуси та качки, сідають на спочинок перелітні журавлі, в'ють гнізда лугові чайки* (Тют., Вир, 1964, 47); *У порівн. *Марина, мов голодна чайка, на все поле заскиглила* (Мирний, IV, 1955, 224); *Дівочий голос доліта ласкавий, Як біла чайка з синіх берегів* (Рильський, III, 1961, 294); *В грудях чайкою билася тривога* (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 11); *Коли вона [Христя], загаморочена болем втрати, билася чайкою над трупами своїх єдиних у світі рідних, тмось спонів її згаду за коси* (Речм., Весн. гроза, 1961, 69).

3. *розм.* Пестливе називання дівчини, жінки (перев. при звертанні). *Не бачу її [Мані] ніколи в вікні, коли минаю її хату, але віщуваю, що вона... та моя чайка, десь коло котрогось сидить, похилена, може, над яким шматком, думаючи про мене* (Коб., III, 1956, 272); *Образно. *Україно — чайко ніжна! Україно — орле дужий!* (Гур., Друзі..., 1959, 9).

ЧАЙКА², и, ж., *іст.* Бойовий добаний човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами, обшарпий зовні дошками або озеретом для кращої плавучості й захисту від ворога. — *Благослови, отамане, Чайки попускати Та за Тендер погуляти, Турка пошукати* (Шевч., I, 1951, 284); *Січ мала свій флот з човнів, які*

звалися чайками, або байдаками (Іст. УРСР, I, 1953, 165); Козацькі «чайки» мали довжину близько 20 м, ширину 3—4 м та 20—40 весел (Знання., 3, 1970, 28).

ЧАЙНА, чайної, ж. Вид громадської ідальні, де можна випити чаю та поїсти. До революції Іванов такий ніколи й не обїдав вдома, на квартирі Дюбіна, де стояв, а неодмінно ходив на Бессарабку, в чайну (Смолич, Мпр., 1958, 62); Ми побідали в чайній (Жур., Звчт. гурботи, 1960, 48); За вікнами безлюдної чайної Нили дощі осені, неживі, Лани горбаті марили весною, Сховали в ґрунт осоти межові (Воровько, Тепло., 1959, 78).

ЧАЙНИЙ, а, е. 1. Прикм. до чай 1—3. Ми заснували невеличку чайну плантацію — за вашою порадю й побажанням (Ю. Янов., I, 1954, 69); Передгір'я Гімалаїв, де багато вологи і де родючі червоноземні ґрунти, мають сприятливі умови для вирощування чайного куща й інших цінних субтропічних і тропічних культур (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 180); Артіль здала державі чайного листу 297 600 кілограмів і весь — першого сорту (Вол., Садн., 1950, 119).

△ **Чайна троянда (рóżа)** — акліматизована чагарникова субтропічна троянда з пишними квітами блідожовтого забарвлення, що мають запах чаю; вирощується як декоративна рослина. Чайні рози. Походять від індійської рози і мають сильний чайний запах. Характерні риси — дуже красиві квіти, рясне й безперервне цвітіння протягом усього літа (Озелен. колг. села, 1955, 245); **Чайний гриб** — слизувата плівка, яка виникає з мікроорганізмів на поверхні розчину цукру в слабкому чаї. Чайний гриб — це пружна маса, що веде собою своєрідне співжиття рослинних мікроорганізмів: оцетокислих бактерій та дріжджових грибів (Роб. газ., 25.XI 1977, 4); **Чайний квас** — злегка газований кисло-солодкий напій, що утворюється внаслідок життєдіяльності чайного гриба.

2. Стос. до чаю (у 3 знач.); признач. для пиття чаю. Сміливо переступив [Лейба] через поріг і на ступінь приступив до стола, на котрому стояв самовар та чайний посуд (Н.-Лев., II, 1956, 41).

Чайна ковбас — назва яловичої ковбаси другого сорту, що її вживали до чаю. А як увійшла пані з мискою вареників і служниця нарешті принесла самовар, булки і традиційну «чайну» ковбасу, то я саме описувала «лукулівський бенкет» (Л. Укр., III, 1952, 707); Молоді захотілося випити чаю з улюбленого самовара. Купили пухкого докторського хліба, чайної ковбаси, цукерок «барбарис» і влаштували справжнє чаювання (Бойч., Молодість, 1949, 313); **Чайна ложка (ложечка)** — маленька ложка, якою помішують чай у скляці, чашці тощо; міра, що дорівнює місткості цієї ложки. — *Здрастуйте!* — *Відповів на вітання капітана муршавий відок, що сидів у кінці столу в кузонці і, тримаючи на руках дитину, годував її з чайної ложечки ланною кашею (Головок, I, 1957, 461).*

3. у знач. ім. чайної, вих. мн. Назва родини вічнозелених рослин, до якої належать чай, камелія та ін.

Чайник, а, ч. Посудина з ручкою та носиком, у якій заварюють чай або кип'ятять воду. В чайникові було ще доволі чаю (Н.-Лев., II, 1956, 51); На столику блищав мідьований електричний чайник із здвиженою забертим дозори носиком (Собко, Граніт, 1937, 6).

Чайниця, і, ж. Посудина, банка для зберігання сухого чаю. Зберігають чай у скляних чайницях, які щільно закривають (Технол. пригот. їжі, 1957, 200).

Чайничок, яка, ч. Зменш.-пестл. до чайник.

За'язав у вузлик Луценко децю з білиани, зав'язав чайку, ложку, чайничок бляшаний прив'язав туди, одягається (Тесл., З книги життя, 1949, 198).

Чайові, вих. мн., розм. Гроші, що їх дають за дрібні послуги, обслуговування (швейцарові, офіціантові та ін.).

Чайок, йкү, ч. Зменш.-пестл. до чай 3, 4. — *Та ви хоч чайку випийте. Зараз закипить (Головок, II, 1957, 442); — Пий, сичочку, чайок із свіжими бульбачками, з солодкими цукерками (Донч., VI, 1957, 188); — А може би пан доктор прийшов потім до мене на чайок. Адже змерз... (Мак., Вибр., 1954, 340).*

Чайок пошивати — проводити час за питтям чаю; чаювати. — *Бач, де вони прижстилися! Зібрались утрьох земляки собі та й... чайок попивають (Мирний, III, 1954, 270).*

Чайхан, й, ж. Чайна в Середній Азії та Ірані. У затишній чайхані, на розстеленій на землі скатертині люди пили чай у білих фарфорових піалах (Тулуб, В степу., 1964, 53).

Чайханщик, а, ч. Власник, господар чайхани, а також людина, що подає в ній чай, страви. — *Ви давно тут чайхану тримаєте? — запитав чайханщика. Чайханщик відповів не одразу. — Змалечку (Ле, Міжгір'я, 1953, 127).*

Чайчин, а, е. Прикм. до чайка 1, 2; належний чайці. Але й кокаючи, село Не умирає, та росло. Над ним шиї яла пісня чиста, Як біле чайчине крило (Рильський, II, 1956, 131); Трави були високі й густі, так що Тимко не бачив дічаток, а тільки чув їхні голоси, тонькі, схожі на писк чайчиного виводку [виводка] (Тют., Вир, 1964, 471).

Чакан, у, ч. (Turfa L.). Трав'яниста очеретяна рослина родини роговових; рогіз. Для виготовлення мат можна рекомендувати комши усіх видів (озерний, очерет звичайний, рогіз, або чакан, ситник) (Колг. енци., II, 1956, 115); З невідомим нікому озер і порослих чаканом річкаків ми вибралися до головного гирла Гадюки це завидна (Досв., Вибр., 1959, 420).

Чаклування, я, с., заст., розм. Дія за знач. чаклувати. Смутна і невесела ходила по своїй хаті.. конотопська відьма Явдова Зубиза після прочуханки, що їй дали край ставка при цій громаді за чаклування (Кв.-Осн., II, 1956, 188).

Чаклувати, үю, үшш, недок. 1. заст. Займатися чаклуванням (у 1 знач.). Не встиг від нічого сказати.. як один старий циган уже став чаклувати. Як дмухне люлькою, як сипоне іскрами, так уже й вікон не стало видно, і полум'я аж танцює в хаті (Тют., Вир, 1964, 15); Чаклувала баба.. Старечими губами промовляла якісь слова незрозумілі (Шиян, Баландя, 1957, 177); // *Навертали біду, лихо, хворобу на людей, мор на тварин. Перейшла [Домаха] жити у пустку, що на леваді, над бологом, та й стала чаклувати та людям капості робити (Кв.-Осн., II, 1956, 177); Розказували, як Параскіца серед білого дня чаклувала коло криниці (Кошуб., I, 1955, 273).*

2. *над ким — чим, біля кого — чого і без додатка, перен., розм.* Зосереджено виконувати якусь дію, що своєю таємничістю або незрозумілістю нагадує чаклування (у 1 знач.). *Власноручно варити кашу вожак чабанський береється лише в особливих випадках, але коли вже він почне, то чаклуватиме біля неї, нікого не підпускаючи (Гончар, Тронка, 1963, 60); У них шипіло й шкварчало на кухні з ранку й до вечора. Баба Надя чаклувала над сковородами й каструлями (Загреб., День., 1964, 282); Попеременно згинаючись і випростуючись, щось чаклували молотами над ковадлом дві чорні, мов відлиті, постаті ковалів (Стельмах, I, 1962, 111); Ганна кинулася*

до ліжка, але гетьман вже не бачив ні Ганни, ні Капусту, і знову над ним чаклували лікарі, силоміць вливали у рот якусь питво (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 592); Невеличка на зріст, середнього віку худорлява жінка з оточеним співробітництвом у таких же білосніжних халатах чаклує над пробірками, колбами, склянками (Веч. Київ, 8.III 1969, 2).

ЧАКЛУН, а, ч. 1. заст. Людина, яка займається чаклуством. В селі дехто діда зве чаклуном, але це брешня, бо він до церкви ходить (Стельмах, II, 1962, 259); *У порівн. Петро Іванович говорить про себе, а людям здавалося, що він, як той чаклун, зумів відгадати їхні помисли і говорить про них (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 203); // нар.-поет. Казковий персонаж, який впливає магичними діями на природу й людей; чарівник. Раз у раз пригадувалося їй чудове «Лебедине озеро» і красуня-дівчина, яку злий чаклун перетворив на лебедя (Забіла, Катруся..., 1955, 78); — Бачать етікачі, що води в морі стало вдвоє менше, і почали благодати чаклуна, що пролітав на чарівному килимі: — Врятуй нас, великий чарівнику. Віддячимо тобі вдєсятеро (Тулуб, Людолов, II, 1957, 28).

2. перен., розм. Людина, яка робить все надзвичайно вмילו, вправно. Режисер — цей чаклун фільмування — замислився надміру (Ю. Янов., V, 1959, 119); Лікар в очач хворой людини — добрий чаклун, який знає і що болить, і чому болить, і чим можна зарєдити лизові (Веч. Київ, 26.XII 1968, 2).

ЧАКЛУНКА, в, ж., заст., розм. Жін. до чаклун. Стара чаклунка давала воду, зілля приворотне, заспокоювала молодіци: — Напувай його щодня зранку і ввечері, але знай: не підкоряться їм тобі скоро (Шияв, Балавда, 1957, 177); Є ж у хлопця тітка Василина, яка, мов сина, любить сироту, та біда в тому, що тітка — чаклунка (Стельмах, I, 1962, 138).

ЧАКЛУСТВО, а, с. 1. заст. За старовинними марвовірними уявленнями — магичні дії, рухи й замовляння, за допомогою яких нібито можна вплинути на людей і природу. «...ма цьому ступені [середній ступінь варварства] людодство поступово зникає і зберігається лише як релігійний акт або, що тут майже рівнозначно, як чаклуство (Енгельс, Походж. сім'ї..., 1948, 24); Колись тут була глухоземь. Люди вірили в бога і чорта, у відьом і різні чаклуства (Цюпа, Україна..., 1960, 172).

2. перен., розм. Величезний за силою, проявом вплив на кого-небудь; зачарування.

ЧАКЛУНСЬКИЙ, а, е. 1. заст., розм. Прикм. до чаклун. Ще первісні люди відзначали найбільш важливі у їхньому житті події, поклоняючись незрозумілим для них страстиливим силам природи. Наші далекі предки умилостивлювали ці сили різними чаклувськими діями та релігійними церемоніями (Нар. тв. та отв., 3, 1962, 27); Розпатака [Чабаниха], вилицюєата, губи стиснуті, під напувленими бровами — ями очей... Чаклувське замкнуте обличчя Піфії, Сівілли, воно ажраз чомусь і викликало довіру: оця врятує, ця допоможе! (Гончар, Тронка, 1963, 303).

2. перен., розм. Таємничий, загадковий; чарівний. Страждаю раз у раз в області я твоїй: Чаклувським усміхом, магичними очима Мій дух мов пугама окутий сталевици (Зеров, Вибр., 1966, 400); Музична стихія пражо чаклувського слова Тичини була ключем з усього, до чого б не доторкалася його увага (Мас., Роман..., 1970, 80).

ЧАКОНА, в, ж. Старовинний іспанський таяець з кастаньєтатами (відомий з кінця XVI ст.), який виконується в швидкому темпі і супроводжується співом; музичний твір у ритмі цього танцю.

ЧАЛ, у, ч. мор., ав. Причальний канат, трос, ланцюг.

ЧАЛАП, **ЧАЛАП-ЧАЛАП**, присудк. сл., розм. Уживається за знач. чаліпати і чаліпати. Ня тракті болото по кістки, рідке і чорне, як смола, а він чаліп-чалап то на одим край вулиці, то на другий (Фр., IV, 1950, 335).

ЧАЛАПАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. чаліпати і звуки, утворювані цією дією. Його очі були звернені в той бік, звідки долиняло чалапання кінських копит по воді (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 187); Захлапали чоботи, одим за одним біійці зникали в темряві, чалапання чобіт по калюжах чулося все тихіше і тихіше (Перв., Дикий мед, 1963, 382); Поволі по церкві, то тут, то там, займались вогниці..., од входу чулося чалапання ніг (Коцюб., I, 1955, 326).

ЧАЛАПАТИ і **ЧАЛАПАТИ**, аю, аеш, недок., розм. 1. Вивапати шум, глухі звуки з хлюпанням, ступаючи по болоті, багнистих міснях, воді, талому спігу і т. ін. Шур-шур... шур-шур... — мірно чалапали ноги. Щось наче велике жувало попід водою, жувало й ковтало згуки (Коцюб., II, 1955, 186); Ось тут за брамою почулися йому численні кроки воляків, що, бачилось, голосно чалапали в теплій іще крові, розмитій річками по бруку (Фр., VI, 1951, 347); Видра чалапкас по воді так грубо, голосно (Фр., III, 1950, 333); // Плюскати, хлюпати, рухаючись у воді. Чалапають плаци [лопати] коліс, важко дигав машина, гомонить на палубі юрба хлоп'яків (Ільч., Звнч. хлопец, 1947, 86).

2. Брести болотом, через твань, талий сніг, по воді і т. ін. Чалапкаючи в глибокім, м'яким снігу, він утопився, був увесь мокрий від поту (Фр., VII, 1951, 406); Високоюгий бузько чалапав спокійно по багнистих плесах сіножаті (Кобр., Вибр., 1954, 156); Зодягається Йонька у сірачину, бере в сінях сокиру, чалапав по багноті (Тют., Вир, 1964, 431); Тепер, чалапаючи по болотах з Козаком Мамаєм, рабіє [Іваненко] і пташкам, і квітам, і свіжому вітрові (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 491); Тільки вночі була відлига, сніг танув немов напровесні. Ще й зранку доводилося не йти, а чалапати по сніговій каші (Збан., Старший брат, 1952, 63); Темна ніч, хоч око виліти. Добрі коні, чалапкаючи густим болотом, знають прекрасно дорогу (Ірчан, II, 1958, 428).

3. Повільно ступати, човгаючи ногами по землі. Він чалапав по хаті, позігав, зидився або сівав на канапку (Н.-Лев., I, 1956, 330); Підткнувши, він підводиться з постелі і тихо чалапав в сіни, а звідти — в комірчину... (Речм., Весп. грози, 1961, 197); «Щось з Олею», — вирішив він, чалапкаючи по стодах слідом за Дорошенком (Загреб., Спека, 1961, 98); Взав ведмідь відро із хати Та й чалапав в струмок (Стельмах, Колосок..., 1959, 49); *Образно. Чалапала по землі босими ногами ніч. Погасила всі звуки, залишила в хаті тишу і сум (Мушк., Серце..., 1962, 258); // Долати велику відстань, рухаючись із зусиллям або повільно. По двоох роках сільської школи опинився [я] в місті. Малими ноженятами кожного дня чалапав з села п'ять кілометрів (і п'ять назад), щоб «чутися» (Ірчан, I, 1958, 343); Коняка неважно чалапала по всій евавторії, інколи викохувала воза навіть далеченько за її околиці (Збан., Сеспель, 1961, 22).

ЧАЛАПКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. чаліпати і звуки, утворювані цією дією. Надворі почулося чалапкання, немов хто пробиратється по глибокім глинистим болоті (Фр., I, 1955, 142); Питьма ще посилювалася від тиші. Ні тобі пошуму листя, ні крику нічного птаха, саме лиш чалапкання м'яких постолів по твердій лісовій землі та свистяче дигання (Загреб., Диво, 1968, 152).

ЧАЛАПКАТИ *див.* чалáпати.

ЧАЛАПНУТИ, ну, неш, *док.*, *розм.* Однокр. до чалáпати, чалáпкати. Почув [Федір Прохорович], як щось чалáпнуло оддалік у напрямку до будинку залізничного сторожа і наліч хтось зсунувся в річкач з водою (Трубл., I, 1955, 124); // *безос.* Чалáпнуло — віддалік, затісно. І заглопало, аж голодом обдуло, і на руках висілися сироти (Гуц., Скупана., 1965, 262)

ЧАЛАП-ЧАЛАП *див.* чалáпа.

ЧАЛДОН, а, ч., *діал.* Корінний жигель Сибіру. Де з чорним золотом і крєйдою вагона, веселі шаптарі на зміну швидко йдуть, між ними гомонять татари та чалдони і стелять по стерні тайги тривожний дух... (Сос., I, 1957, 55).

ЧАЛДОНСЬКИЙ, а, е, *діал.* Прикм. до чалдон.

ЧАЛЕННЯ, я, с. Дія за знач. чáлнити 1.

ЧАЛИЙ, а, е. 1. Сірйй, сіро-коричневий (про масть коней). Старий лейтенант Воронцов їхав попереду на чалому, окрай змореному коні (Ле, Мої листи, 1945, 114); І знав тільки чалий кінь та волошкаво далечінь, які стежки, які дороги йому судилися в житті (Шведц, Неснок. літо, 1959, 108); Іній зробив однієї масті боєунських коней. Вони мчали бадьорою рисою, всі чалі. І тільки клуби білої пари над ними говорили про довгий шлях (Довж., I, 1958, 151); *Образно. Гудуть дроти над полем чалим (Сос., I, 1957, 156).

2. у знач. ім. чáлий, лого, ч. Кінь такої масті. Бля конов'язі стояли прив'язані кілька верхових коней та пара чалих у санях (Головко, II, 1957, 340); Машинами (не чалими!) Дві греблі збудували ми (Іванович, Перебендя., 1960, 10).

ЧАЛИТИ, лю, лиш, *недок.* 1. *перех.* і *неперех.* Те саме, що причáловати.

2. *неперех.*, *перен.*, *поет.* Прямувати до якоїсь мети, постійно наближаючя її здійснення. Як люблю я в цю мокрину осінню, В цих огнях, що впали на асфальти, Юному шестати поколінню: До щасливих лукомор'їв чальте! (Рильський, II, 1960, 55); Народі мій! Спиши ж ти до мети! Народі мій! До Комунізму чаль! (Тяч., Зростає... 1960, 62).

ЧАЛИТИСЯ, люся, лшся, *недок.* 1. Наближатись, прикріплюватись чалом.

2. *перен.*, *розм.* Підкрататися до чого-небудь, націлюватись на щось. Дивлюсь. Коли воно — Петро, парубічка Омельків, лізе-лізе у садок у Симонів. Переліс і чалитесь... Куди ж це він? (Тесл., З книги життя, 1949, 59).

3. *перен.*, *розм.* Схилитися до якогось гурту чи товариства, водити компанію з ким-небудь. Хто їх зна, як вони живуть собі. І що вони собі роблять на бесідах. Я до них не чалюсь (Сл. Гр.); Дениса хлопці побили за те, що він до них не чалиться (Сл. Гр.).

ЧАЛМА, á, ж. Чоловічий головний убір у мусульман (відомий з часів середньовіччя) — довгий кусок тканини, обгорнений кілька разів навколо голови; тюрбан. Хаджі Бекір займає почесне місце: він сидить попліч з мшишавим турком у білому халаті та зеленій чалмі (Коцюб., I, 1955, 291); — Нехай вас не дивує моя обізність, Сай-аха, — знову заговорив той же голос, і з невисоких нар чаліани зісковч.. дегхан, без чалми на голові (Ле, Міжгір'я, 1953, 19); // Високий жіночий головний убір такого типу. В кіосці сидить Маруся Богуславка, найстарша й любима Юсуфова жінка, в чалмі і турецьким костюмі Н. Лев., II, 1956, 446); // Марлева пов'язка на голові, схожа на цей убір. Тимко не став чекати, пішов шукати санітарів. Вони скинули з нього шапку, вистригли навколо рани волосся і замазали йодом. — Нічого страшного, — сказав один з них, — черепок цілий, — і наверхув Тимкові на голсу білу чалму (Тют., Вир, 1964, 497).

ЧАМБУЛ, у, ч., *іст.* Загін татарської кінноти, що роз'їжджав по степах і чинив рапові напади на мирне населення. Ударило три постріли. І мурза звалився, улавши головою до татарських чамбулів (Кач., Вибр., 1953, 155); Ротмістр Ташицький, якомь збиваючись і давлячись словами, доповів, що розвідка нагнала татарський чамбул, який очинив набіг на зимовник, всіх перебив, дівчину взяв до полону (Павч. Гомон. Україна, 1954, 202).

ЧАН, а, ч. Посудина, що формою нагадує великий бак або діжку. Рядами стояли чани, доверху наповнені рибою (Шинн, Переможці, 1950, 25); Бочки і чани, які використовуються для зберігання води, треба щодня старанно мити гарячою водою з лугом (Свинар., 1956, 247); Галина в брезентових рукавицях залізною ключкою вимішувала в чані брили старого асфальту (Зар., Світло, 1961, 19).

ЧАНОВИЙ, á, é. 1. Прикм. до чан. Чанові відстійники являють собою резервуари, які мають механічні мішалки. В них крохмаль осідає на дно, сокова вода випускається через спеціальні отвори (Технол. пригот. їжі, 1957, 26).

2. у знач. ім. чановий, во́го, ч., *спец.* Робітник, який працює біля чанів (на дубильному, фарбувальному та іншому виробництвях).

ЧАПАН, а, ч. Старовинний верхній селянський одяг у тюрксько-татарських народів, що нагадує жупан або короткій халат. Відягнені [селяни] хто в чому міг. Бо бою на них і мошени польські кунтуші і подільські свити, козачі чумарки і навіть татарські легкі, для літа чапани (Ле, Хмельницький, I, 1957, 394).

ЧАПАТИ, аю, аеш, *недок.*, *розм.* Повільно ступати, іти не поспішаючи. Обережно, здебільшого поодиночі і мовчки, відходили від груп окремі люди, товали під чуні торбини і, оглядаючись, чапали на вокзал (М. Ю. Гарн., День., 1963, 57); Знову набирається сміливості свиня, чапає до хлопця (Вас., II, 1959, 349); Босі ноги чапали по м'якій пілюзі (Горд., I, 1959, 112); Усі свої чотири десятини, розкидані у п'яти руках, обійшла [Докія] до смеркання. Ледве вже чапала додому. стомлена і рабська (Стельмах, II, 1962, 333).

ЧАПІННЯ, я, с., *діал.* Дія і стан за знач. чапівти. Висажене нерухлими чапінням у галічку, в постром, і це повітрям душним у нездорових татах. Тіло дитяче тремтить під тим подихом вітру зрадливим (Фр., XII, 1954, 306).

ЧАПІТИ, пію, піеш і плію, піш, *недок.*, *діал.* 1. Непорухно сидіти, стояти на одному місці. Цілими днями, від ранньої весни аж поки не настануть осінні холоди, він чапав бул' над своєю дучкою та водить своїм обмаченим квачем по поверхні брудної води, якою вона заповнена (Фр., VIII, 1952, 351); Трактори, машини, комбайни, намотавши на колеса десяткі тонн густої, як смола, бязюки, забризками, чорні, мокрі, чапали по степу, провонюючи повітря бензиновим смородом (Тют., Вир, 1964, 459).

2. Стояти, вичікуючи зручний момент для нападу; чатувати. *Образно. [П р е д с л а в а:] Князь спить, не знає, що довкола нього Чатує града, що, мов дикий звір, Чапав уже, щоб скочити з крижіки (Фр., IX, 1952, 291).

ЧАПЛЕВІ, вих, мн. Родина птахів ряду лелекоподібних, до яких належить чапля.

ЧАПЛЕНЯ, ятя, с. Пташа чаплі.

ЧАПЛЕНЯТКО, а, с. Пестл. до чапленя.

ЧАПЛИН, а, е. Прикм. до чапля; належний чаплі.

ЧАПЛИНИЙ, а, е. Прикм. до чáпля; належний чáплі. Чаплиних білих пер пучок на шапці квітме. — За кожне не один заплачено дукат (Так одягаються лиш

для великих свят!) (Рильський, II, 1955, 224); Збоку дівчинка побачила навіть худе й незадоволене, сердите обличчя людини з довгим, як чаплиний дзьоб, носом (Ів., Вел. очі, 1956, 16); // Зробл. з пір'я чаплі.

ЧАПЛИЙКА, ж, ж. Невелика чапля. Вейшлаа мати, несучи чаплийкою велику сковорідку. На ній шкварчало, буркотіло, парувало (Кол., Земля..., 1957, 146).

ЧАПЛЯ, ї, ж. Кухарське знаряддя, за допомогою якого переносять гарячу сковорідку — залізний гачок з дерев'яним держалном. За нею челядь покотила, схвативши хто що запонав: Кухарка чаплю взопила, Лакей тарілками шурляв (Котл., I, 1952, 182); — Так он яка у них релігія і які молитви? — усміхнулась Оріся і, взявши чаплю, посадила в піч сковороду з рибою (Тют., Вир, 1964, 513).

ЧАПЛЯ, і, ж. Болотний дикий перелітний птах з великим дзьобом, довгою шияю і довгими ногами, який живиться комахами, рибою, земноводними, плазунами та дрібними ссавцями. Гризуни знищують іноді і чорногузи, жартини, великі сороколуди і чаплі (Корисні птахи..., 1950, 49); Обч дороги длубається в болоті чапля (Ю. Янов., I, 1958, 228); *У порівн. Цар чепька; А диво-цариця, Мов та чапля меж птахама, Скаче, бадьориться (Шевч., I, 1963, 245); Чоловічок витягнув свою ший з горба, як чапля у дощ, і ловив кожне слово (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 324); Юля взяла відро і, високо, як чапля, підіймаючи ноги, побрела травичем до ріки (Тют., Вир, 1964, 232).

ЧАПОЛОТЪ, і, ж., розм. Те саме, що чаполоч. Отаман вибрав місце коло одного врика, де пісок заріс зеленою листатою чаполоттю та червоном солонцем (Н.-Лев., II, 1956, 226).

ЧАПОЛОЧ, і, ж. (*Hierochloë* R. Br.). Багаторічна грав'яниста злакова рослина; використовується в харчовій промисловості (при виготовленні горілки-зубрівки). І знов милася крізь вузьку шийку бурдюка пекуча горілка, з присмаком м'яти і чаполочі (Тулуб, Людолюби, II, 1957, 78); На луках, у гаях квітнуть чаполоч, медунка, сон-трава (Дмит., В обіймах совця, 1958, 69).

ЧАПРАК, а, ч. 1. спец. Найтовстіша і найміцніша частина шкіри тварини, з якої виготовляють шкіру для підметок і для технічних потреб. Раніше сортування шкіри провадилося вручну. Якщо врахувати, що один чапрак важить до десяти кілограмів, то можна собі уявити, скільки фізичної праці мусили витратити робітники (Веч. Київ, 9.III 1961, 1).

2. Вовняна підстилка під кіньське сідло. Умлюсь — дощами: утрусь — чапраком; А вичеше — терен — лючий (Бор., Тв., 1957, 88); Для ознайомлення лишили Назрулму спочатку при штабі Кривоноса. Ходив біля коней, лаводив чапраки до сідла, стріляв з лука, яким володів досконало (Ле, Хмельницький, I, 1957, 356).

ЧАР, у, ч. 1. заст. Чари (у 1 знач.). Як поїхав козаченько ярм, — перелита доріженька чаром (Сл. Гр.); — Суміш вона приготує і зілля підсиле в неї, Тільки тебе не здолає той чар, — того не допустить Зілля, що дам я тобі, чарієне (Гомер, Одисея, перекл. Б. Тена, 1963, 130); І заворушилися по темних нетрях між берегами, між очеретами та болотами сиві, волохаті сні та обмари, захитали тінями й валом повалили на села всі дороги й шляхи переливаючи чаром (Вас., I, 1959, 228); *У порівн. Немов якимось чаром повіяло на тварину од ясних очей [Штефана] — вона похолодливо закліпала безвісними очима (Вас., II, 1959, 8).

2. перек. Те саме, що чари 3. Довкола пішоходів повно було того могутнього чару літньої гірської природи, запаху, зелені, свіжості, тепла, кукання, шелесту (Фр.,

III, 1950, 16); Всі вони [бійці] разом і кожний окрема нагадували йому синів не зовнішніми своїми рисами, мабуть, а тим всезагальним чаром, що властивий раню змужнілій юності (Перв., Атака..., 1946, 105); Ти [пісню] словом ніжним колісковим Благословляла нас, дитій. Ми в тебе вчилися чару мови Пізнають звучання золоте (Брат., Грудка..., 1962, 11); Пішов я до нього [М. В. Лисевка]: — Чолом, наш кобзарю! Спасибі тобі, український співаче, за славіні пісні, що у них стільки чару, за серце твоє, молоде і гаряче! (Мак., Вибр., 1954, 380); Гучні оплески вкрили останні слова юного промовця. Аплодували всі, — такий великий чар був його незвичайної казки (Кол., Терен..., 1959, 170).

ЧАРА, а, ж. 1. Старовинна посудина для п'яття вина. Княжі слуги брязкотіли уполовниками, бігаючи між столами й наливаючи чари вином і медом (Скл., Святослав, 1959, 458); Гостю налив чару, а сам випив пару (Сл. Гр.); // Заздоровна чарка. Слава вам, брати мої поети, В кого серце вірне, як струна! Де б ви не були — зо мною п'єте Чару цю сьогодні ви до дна! (Рильський, II, 1960, 227).

2. перек. Про міру радощів чи горі, що випадає на долю людини. [Т е т я н а (бере другий келих і подає Свічці):] Здорові пийте, діточки, нехай Солодка і вона буде ваша чара (Коч., Світ. весілля, 1951, 197).

◇ Чара [терпіння] переповнилася див. переповнятися.

ЧАРДАК, а, ч., заст. Палуба судна. На возах незабаром скоїлось таке, як на чардака на парогодах [пароплавах], коли вони причалять до пристані (Н.-Лев., I, 1956, 574); По Волхову, обминаючи острови, плве корабель — паруси шоквої, чардак журавлений, сходні золоті (Загреб., Диво, 1968, 401).

ЧАРДАШ, у, ч. Угорський народний танець у швидкому темпі, що починається повільним вступом; мелодія цього танцю. Ввечері в палаці барона Перені почався бал, музика заграла мазурку і чардаш (Скл., Карпати, II, 1954, 90); Він [жандарм] прив'язав священикові до лівої ноги шнур і, тримаючи другий кінець в руці, примушував нещасного танцювати чардаш, загрожуючи прикладом (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 474).

ЧАРІ, ів, мн. 1. заст. За старовинними марновірними уявленнями — магичні засоби, за допомогою яких чаклуни, знахарі тощо піби здатні вплинути на людину і природу (зілля і напій з нього, різні речі — жмутки, мішечки, пакетики і т. ін.). Не допоможуть і чари, як хто кому не до пари (Укр., присл., 1955, 111); Ми його [капшучок] кохерою вигорнули із кожори, думаючи, що то які чари (Сл. Гр.); Та вийняла [Маруся] з-за пазухи Циганчині чари, Та скликала річчю-словом Із трьох країв змари (Бор., Тв., 1957, 93); — Дитино моя, Олего! схаменись!.. Що се ти задумала! Та се тобі якісь чари даємо! (Вовчок, I, 1955, 22); [М о р о з и х а:] Чого чарам не зробиш?.. На світі усяке є зілля — і до струти, і до любові... (Кров., I, 1958, 76); *Образно. Гей, ви, грізні, чорні змари! Я на вас збираю чари, Чарівну добуду зброю І пісні свої узброю (Л. Укр., I, 1951, 48); *У порівн. А молоді! мабуть, без пари Судилось господом зносить Красу і молодість [молодість]... Мов чари, Розсинилось та розлилось (Шевч., II, 1963, 115).

2. заст. Магічні дії та прийоми з використанням таких засобів; чаклунство. Якби я справді була відьма, я б передніше за все показала тобі, Парасю, свої чари коло твоєї воріт (Н.-Лев., II, 1956, 17); І бачив я, як люди вірять в ски, В приміти, в добрі й злії дні, у вплив Планет і зір, у чари і закляття (Фр., XIII, 1954, 192); [П р і с ц і л л а:] Засуджено недавно Християнку,

некачебно за чари, до спаління, а чоловік її zostавсь безпечний (Л. Укр., II, 1951, 378); // Вплив цих дій. — Я зараз розіб'ю ті чари їх чортовій матері і приверну твого Якова знов до тебе! (Стор., I, 1957, 24); // Магічні властивості предметів, явищ, людей. — Я дам тобі тим часом цю скрипку, але від тебе залежить, щоб вона залишилася чарівною: її чари гинуть, коли на ній перестають грати (Ів., Вел. очі, 1956, 37).

◇ Ніби (немов) чарами — несподівано, як буває у казках; за викликом чарівника, під дією магічних засобів. Одно слово генія, кинуте в мелодію, — і ніби чарами розгорнулася передо мною картина (Н.-Лев., III, 1956, 306); З'явився наш вельможний господар з військовою і королівською грамотою, і немов чарами вирости замки, споруди, містечка (Тулуб, Людолови, I, 1957, 96); Чари діяти (чарувати, творити і т. ін.); Чарами чарувати: а) впливати на кого-небудь магічними засобами; чарувати. І на могилі серед поля. Як тую волю на роздоллі, Туманом сивим сповила. І колихала, і співала, І чари діяла... (Шевч., II, 1953, 284); — Дала вона якесь дання йому, — якесь чари чарувала... (Вовчок, I, 1955, 220); Чи вона на мене чари насилала, чи вона мені дання дала, щоб мене об'їдати та обливати (Н.-Лев., III, 1956, 253); б) вабити, вражати кого-небудь чимсь незвичайним, красивим. А раком у гая і в полі творить чари (П. Куліш, Вибр., 1969, 368); Хочеш знати, чим справді було те, що так колись пишно цвіло, що на серце наводило чари, світ вбирало в златисті примари (Л. Укр., I, 1951, 201); Видно, й справді великими чарами уміє це дівча чарувати, коли вергло сего [сього] лютого пушкаря собі під ноги (Хотк., II, 1966, 101).

3. перек. Те, що захоплює, вражає кого-небудь (краса природи з усіма її виявами і т. ін.); чарівність. Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любовою розмовою, вони вмовляли (Коцюб., I, 1955, 50); Якою ж ви силою володієте, сими небесні потоки, ви, білі змари, і ти, пахуча земле, що з одного робиш звіра, а з другого голуба? Отже, є в тобі таємні чари? (Тют., Вир. 1964, 377); Воно [село] тепер, прикритий чарами ночі своєю бідненьку одіж, здається казковим (Стельмах, I, 1962, 274); // Зовнішня привабливість людини і її внутрішня, душевна краса. Довго він стояв над нею, дивився, напувався чарами її красивої ероди (Мирний, III, 1954, 80); Я не Петрарка — ти ж нова Лаура, Ти, може, краща, ніж вона була, Ти грації сама ще дала До чарів, що дала тобі натура (Сам., I, 1958, 101); Є люди, що їх у всьому хочеться наслідувати. Такі люди мають у собі якісь особливі, внутрішні чари (Баш, Проф. Буйко, 1946, 5); // Велика естетична вилівова сила слова, мистецтва і т. ін. Кобзо-орлице! Чарами слова розмай, мов ту змару, неболю (П. Куліш, Вибр., 1969, 367); Краса природи, принадність жінки, чари музики і слова — все це котилось, як хвилі в далекому морі, чужі й невидимі (Коцюб., II, 1955, 208); Мені згадується мов дитинство, довгі снігові ночі в селі на Полтавщині, чари страшних казок про подвиги богатирів, які не боялися ні чорта, ні вогню, ні розбійників (Чаб., Шляхами..., 1961, 7); Тут щирим серцем, сповненням любові, він чари мови рідної вбирив (Гонч., Вибр., 1959, 304).

◇ Чари кохання (любві) — магічна сила кохання. Вся батарея знала, що жодна дівчина ще не обнімала, не цілувала Усмана — всі чари першого кохання для нього були попереду (Гончар, Маша., 1959, 5); Ім здавалося, що сором'язливість почуттів найкраще прикрити від чужого ока шаркалупиною настілши чи й масним словом, щоб ніхто не подумав, що парубок має м'яке серце чи не розуміється на чарах любові (Стельмах, I, 1962, 400).

ЧАРІВЛІВИЙ, а, в. 1. заст. Який містить у собі чари (у 1, 2 знач.). Залишила Віра бабі карбованці, напувала Прохора отим питвом чарівливим, потай підмішуючи його в страви (Шиян, Баланда, 1957, 177); [М а й а:] Ну, Івасику, прочай! Що сказала — пам'ятай. Бережи своє щасливе Ти люстерко чарівливе (Фомік, Вибр., 1958, 230).

2. Який впливає чарами (у 3 знач.). Пісні соловейкові дзвінко-сріблясті! Невже ви замовкли, минули? О ні, це не час! це ж бо ми не дізнали Всіх днів чарівливої ночі (Л. Укр., I, 1951, 50); Свята моя земле, мій краю чарівливо, Ти — вічний спогад мій, в тобі я був щасливий... (Крим., Вибр., 1965, 75); А Надія... мов казкова царівна. Навіть найближчі друзі ще не бачили її такою запальною і чарівливою (Баш, Надія, 1960, 75); Шеннун верховіттям дубок, І ліс відкриває завісу Своїх чарівливих казок (Дор., Серед степу..., 1952, 95); [О р л и к (співач):] Скільки сонця, скільки сонця-дів... Гей, юначе, горе — не біда! Пролунай же, пісне чарівлива. Ужаснилась, дівчино молода! (Лев., Драма., 1967, 79); // Який є наслідком впливу таких чарів. Ніби в чарівликому налізабутті. говорить він про храми якимось богином, про якогось юнака, що хотів долетіти [до сонця] (Гончар, II, 1959, 71).

ЧАРІВЛІВИСТЬ, вості, ж. Абстр. ім. до чарівливий 2. Переді мною — повна енергії, неможовної чарівливості жінка, з живими, розумними очима (Мист., 5, 1968, 20); Невичерпні джерела української народнопоестичної творчості. Безмірна, як саме життя, її глибина, вічно жива краса, не'якуча чарівливість (Нар. тв. та етн., 2, 1962, 144).

ЧАРІВЛИВО. Присл. до чарівливий 2. Оті лопухи... схожі на слонячі вуха. Уявіть, як на кожному такому вусі блищать краплі ранішньої роси. І тоді вам стане ясно, який був прекрасний ранок, як мелодійно мучали корови, як чарівливо співали пісні і гелготали гуси на колосистому пташнику (Донч., VI, 1957, 66).

ЧАРІВНИЙ, а, в. 1. заст. Який має магічну силу, є чарами (у 1, 2 знач.). Се кохання повстало з чарівного дання, любовного напою, випитого через помилку (Л. Укр., I, 1951, 409); Чаклувала баба, готувала воду... чарівну. Старечими губами промовляла якісь слова незрозумілі (Шиян, Баланда, 1957, 177); — Зілля, що дам я тобі, чарівне (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 180); // Наділений незвичайною силою впливу на природу і хід подій. Володимир не відповів нічого, лише вибрав місце для палацу, поклав яблуко на землю і чарівним прутком постукав. Помалу, помалу — і з яблука виріс діамантовий палац (Три золоті сл., 1968, 51); Високі гори, квітчасті долини, швидкі річки, — все так швидко повстає і зникає, немов у тій казці, що то від помалу чарівної пшоточки вставали й гинули гори та долини (Л. Укр., III, 1952, 521); Жайсак саяв. Йому здавалося, що малянок — це чарівний талісман. який допомогло йому одружитися в Кульжан вступереч усім перешкодам, всупереч злій долі (Тулуб, В степу..., 1964, 183); // Який має великий вплив на свідомість людини, на розвиток її мислення. Фантазіє! Ти — сила чарівна, Що збудувала світ в порожньому просторі, Вложила почуття в байдужий промінь зорі, Збудила мертвих з вічного їх сна [сну] (Л. Укр., I, 1951, 49).

Чарівна казка — казка, в якій дія розгортається за допомогою магічних засобів чя чарівників. Настя щільно притулилася до нього і дивилася йому просто у вічі, як дитина, який розповідають чарівну казку (Тулуб, Людолови, I, 1957, 70); Чарівна паличка див. паличка.

△ **Чарівний ліхтар**, заст. — пристрій, який використовували для показу на екрані зображень, зроблених

на склі; проєкційний ліхтар. Кругом гомоніли, вешталися, лагодилися до чогось. Деякі топтались коло чарівного ліхтаря, інші пробували грамофон, перебирали книжечки (Вас., I, 1959, 87).

◇ **Ненáче** (нáче і т. ін.) від по́маху (за по́махом) чарівного жезла див. жезл; **Ненáче** (нáче і т. ін.) за по́махом чарівної палички — те саме, щ; **Ненáче** від по́маху чарівного жезла́ (див. жезл). В цьому царстві мрії і зреченої фантазії, в яке вона потрапила так несподівано легко, ніби за по́махом чарівної палички, не все виявлялось таким легким, простим і сонячним, як здавалось (Собко. Срібний корабель, 1961, 95).

2. перен. Надзвичайно, дуже гарний; чудовий. Тут місячні ночі чарівні, ще кращі, ніж в Криму (Коцюб., III, 1956, 331); Гай чарівний, ніби променем всипаний. Чи загадаєш, чи спить (Пісні та романси... II, 1956, 173); У вузькій напівзабутій вуличці, що йшла від лугів, на нього зеленим дощем спалада молоденька листва плакучих верб. але ні вона, ні чарівна, як намальована, вуличка не розвеселили парубка (Стельмах, II, 1962, 338); // Який має надзвичайні цілючі властивості. Маруся літала на проталих стежечках, весело полюскуючи гарними своїми чобітками. Зупиниться на звилку, набере повні груди зірського чарівного повітря — і мов крила від того виростають! (Хотк., II, 1966, 23); // Незвичайний, дивний, загадковий у своєму вияві. Сріблистий місяць тихо Чарівне світло лив на сонну землю (Фр., XIII, 1954, 222); Приколосаний чарівною тишею, свіжістю води і луку, Тимко був настроєний на думи і загадував тепер тільки те, що було близько його серцю (Тют., Впр, 1964, 253); Що то за сон був, чарівний, незабутній! (Гончар, Таврія..., 1957, 22); // Який захоплює неповторною красою. Перед ним красні мрії снуються легенько, Невиразні, але чарівні (Л. Укр., I, 1951, 341); Починаються місячні ночі — час безумства природи на Капрі. Кажуть, що це чарівна картина (Коцюб., III, 1956, 327); // Який приваблює своєю зовнішністю або внутрішнім, духовним світом; надзвичайно вродливий. Бажає би я, мій рідний краю, ..Щоб велич простого народу [народу] Запапувала на Русі, Щоб чарівна селянська врода Росла в козачні та красі (Граб., I, 1959, 78); Чарівні були обличчя [дам], Тільки трошки безсоромні (Л. Укр., IV, 1954, 171); Довбуш, мов живий, вставав в оповіданнях Юрчика в усій своїй могутній красі, чарівній лицарській вдачі, із тисячею найрозмаїтіших отих своїх витівок (Хотк., II, 1966, 153); {Х м а р а :} Ваша мати була талановитою співачкою і чарівною жінкою... (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 28); І збентежений Плагинда замовкає. Йому б хотілося, щоб така, з чарівними слов'янськими рисами обличчя, дівчина соромилась, паменіла і мовчала перед ним — це справжній тип української молоді (Стельмах, I, 1962, 326); // Дуже приємний, зворушливий. Вона попросила розказати що-небудь про Радянський Союз. — Я ж про нього нічого, зовсім нічого не знаю, — з чарівною одвертістю призналась вона (Собко, Граніт, 1937, 133); — А тобі чого тут треба? — Працювати, — сказала він коротко і знову усмітнувся з такою чарівною ширістю, що бригадир-механік пом'якшав (Багмут, Опов., 1959, 95); // Неповторний своєю мелодійністю, красою. Соловейки ж ті маленькі Були ніби нам раденькі: Чарівний голосами Щебетали мов із нами (Манж., Тв., 1955, 47); Краєж поклав ножа, витер рукавом сопілку і заграє. Просто дивно, як можуть лінути такі чарівні звуки з дерев'яної палички (Зар., Антеї, 1962, 222); І вже не Тетяна, а його молода красуня мати співала йому чарівних пісень (Довж., I, 1958, 314); // Який має велику естетичну силу впливу (про мистецтво). Кликати читати і в тати.. Запрошували

і слухали до піснів. Ото так упадали розбуркани люди біля вогненного «Заповіту» і чарівного «Сорочинського ярмарку» (Ковіцька, Кутя..., 1960, 92); Він [Т. Г. Шевченко] захоплює повторювач повні чарівної краси вірші Лермонтова, насолоджуючись їх музикою, і стискає кулаки, пригадуючи трагічний кінець поета (Тулуб, В степу..., 1964, 235); Шевченко ніколи й нічого не перекладає. Проте він віддав своє вогненне, своє чарівне перо двом урякам із «Слова» (Рильський, III, 1956, 30).

ЧАРІВНИК, а, ч. 1. заст. Чаклун (у 1 знач.). Може, він чарівник? Може, він лише думас, що топчється коло її двору? (Мирний, IV, 1955, 122); {С е р в і л і я :} В нас сусіди християни, напевне знаю..., то ж вони причарували хлопця. [П р і с і ц і л а :] Та не вигадуй. {С е р в і л і я :} Як то: «не вигадуй»? Відома річ, вони чарівники! (Л. Укр., II, 1951, 373); {М а р 'я в а :} Сербине, може, ти чарівник? Нарай мені таких чар, щоб можна було привертати людей! (Вас., III, 1960, 34); {П а р у б о к :} Оповідас [Йосько] про бідного хлопця, що в найтяжчий недолі стрічає добродії чарівника, переймає від нього чарівні слова й закладаття і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим (Фр., II, 1950, 352); На заході.. стояло здорове золоте сонце.. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в щиро-золоті шати (Коцюб., I, 1955, 57); *У порівн. Він, як чарівник, змахнув ножиком утретє і вдарив проскуру (Мик., Повісті..., 1956, 46); Зворушено-серйозний, заглиблений у світлі думки, він, неначе чарівник, розсував перед товаришами стіни цього напівтемного грота, і їх очі стають далекоглядними (Петльов., Хотинці, 1949, 112).

◇ **Маг і чарівник** див. маг.

2. перен. Людина, яка захоплює, приваблює чим-небудь (поетичним словом, грою, музикою і т. ін.). Ми диво подіємо, думав він [скрипаль] сміло, Коли не вкоротиться вік, — І все замовкало, і ждало, і мліло, Як брався за лучок чарівник (Шог., Поезії, 1958, 346); Він тільки знав, що це Шевченко — той дивовижний чарівник слова, який вперше примусив рідну українську мову звучати з такою ж силою і красою, якою завзучала російська мова під чарівним пером великого Пушкіна (Тулуб, В степу..., 1964, 32); Він скидався на тих чарівників, які.. весь вік пропрацювали в наукових ботанічних садах звичайними садівниками, хоч знають садівницьке діло не згірш професорів та академіків (Збан., Курдл. о-ви, 1963, 137).

ЧАРІВНИЦТВО, а, с., заст. Чаклуєство (у 1 знач.). Так, бо кажуть, що він мертвий. Вмер давно, а тільки мати, Та Урака, — чарівництвом Ще держить його на світі... (Л. Укр., IV, 1954, 157); Картина в світаці змінилась неначе якимсь чарівництвом (Н.-Лев., III, 1956, 149).

ЧАРІВНИЦЯ, і, ж. 1. заст. Жін. до чарівник 1. Прочула [Хпма], що живе стара чарівниця в тому бору. Знадобилась вона тепер бідлашній Химі (Вовчок, I, 1955, 52); — Переходь, кажу, переходь дорогу! ноги тобі покортять, бо я йду з святим образом під пахвою: не попортиш мені лиха, чарівнице! (Н.-Лев., II, 1956, 22); Я вже зроду такій удався, що ніколи не вірив ні в.. відьми, ні в чарівниці, ні в опірі (Март., Тв., 1954, 48); Живе на острові цариця Цирцея, люта чарівниця і дуже злая до людей; Які лиш не остережуться, А їй на острів попадуться, Тих переверне на звірей [звірів] (Котл., I, 1952, 159); *Образно. {П о е т :} Ой, музо-чарівнице, ти, вірна помічнице, прилинь до мене з неба! (Л. Укр., I, 1951, 298); *У порівн. І нічка тихая, мов чарівниця тая, Прибралася у зорі золоті (Гл., Вибр., 1951, 85).

2. нар.-поет. Уживається як прикладка на означення чого-небудь незвичайного, захоплюючого. *О, чарівнице-природа! Нащо ти мене вабиш своїм чаром?* (Мирний, IV, 1955, 316); *Чого квилите так жалібно, скрипки-чарівниці?* (Фр., II, 1950, 74); *Там чи тут я буду вільний, — Маю думи-чарівниці, Що для них нема на світі Ні застави, ні границі* (Л. Укр., I, 1951, 385); *За вікном готелю чарівниця-зима запушила все білим снігом* (Хижняк, Тамара, 1959, 280); *Миготить, миготить небо, задивлясь ніч-чарівниця в тихі плеса Сріблянки* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 75).

3. перен., розм. Надзвичайної вроди дівчина, жінка. *Мав я шаблю і рушницю Ще й дівчину-чарівницю* (Щог., Поезії, 1958, 62); *Подиз мені переподило. Адже як-не-як я мав зараз познайомитися з чарівницею, яка навкв полюбила серце мого приятеля* (Збач., Любов, 1957, 291); *Він терпляче сподівався зустріти свою єдину чарівницю, отож і не квапився запросто підходити до інших дівчат* (Стельмах, I, 1962, 123); // *Пестливо звертання до коханої дівчини або дружини. — Се ти, єдина моя? Се ти, моя чарице? З-за моря приплила сюди, кохана чарівнице?* (Л. Укр., I, 1951, 412); [К о н о в:] *Ах ти ж, чарівнице, замороко моя, щebetухо* (Обійма її і цілує) (Кроп., II, 1958, 503); — *Та добре, добре, моя чарівнице, — усміхнувся Олекса, рукою пригортаючи дружину, вдячний, що ця бліда і слабенька зараз жіночка принесла в його оселю стільки світла і радості* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 337).

ЧАРІВНИЦЬКИЙ, а, в. Те саме, що чарівничий. — *Віло біла, любая посестро, хоч у тебе розум чарівничий, але в тебе все ж дівоче серце — як обступлять вороги тісненько, то холи б ти, сестро, не злякалась* (Л. Укр., I, 1951, 388); *Для нестасмиченої людини у поведінці і діях Кармалюка справді було щось надприродне, нелюдське, чарівницьке* (Вітч., I, 1970, 205); *З сусіднього гаю летять чарівницькі Пісні соловейки* (Крив., Вибр., 1965, 72); *Сотні порід дерев наче вдихали тут, у цій чарівничій улоговині серед безмежного голого степу, у якийсь всесвітній ліс* (Смолич, Світанок., 1956, 540).

◇ *Неп'яче (п'яче і т. ін.) від помаху (за помахом) чарівничького жезла див. жезл.*

ЧАРІВНИЧЕНЬКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чарівничий. *Ой, не ходи, Гризці, та й на вечорниці, Бо на вечорниці дівки чарівниці! Одна дівчина чорнобрива Та й чарівниченька справедлива* (Укр., лір. пісні, 1958, 357); [С е р б и н:] *Отож не калина, то та молода чарівниченька зросла калиною* (Вас., III, 1960, 35); *А чарівниченька-ніч летіла, мов на крилах, і ставала ще таємничіша* (Ільч., Козакь. роду., 1958, 324); *Тоді взяв він мене за руку: — Дівчино-чарівниченько! чи звелли мені святів до тебе слати?* (Вовчок, I, 1955, 59).

ЧАРІВНИЧЕНЬКО, а, ч. Зменш.-пестл. до чарівничий. [М а р'я н а:] *Слухай, любий чарівниченьку, науки ж мене чарувати, тоді я тебе так зачарую, що ніколи не покинеш мене!* (Вас., III, 1960, 35); *Образно. *Місяцю, князю, Ти, чарівниченьку! Смуток на твоєму Ясному личеньку* (Фр., X, 1954, 32).

ЧАРІВНИЧИЙ, а, в. 1. заст., нар.-поет. Який має в собі чари, чарує. — *Лети ж ти, молода, пташкою, а ви, дружки, за нею! Щоб ви до віку-вічного літали й щebetали!* — *Проказала вона сі слова чарівничі, вони й випурхнули вікном, одна по другій, тільки крильцями лупотять* (Вовчок, I, 1955, 53).

Чарівничча п'яличка див. п'яличка.

2. перен. Те саме, що чарівничий. 2. *Чарівничча чіч! З глухих кутків міста чулася дівоча веснянка* (Мирний, IV, 1955, 134); *Всюди барви, всюди ласки Чарівничої весни*

(Стар., Поет. тв., 1958, 191); *Щодня надвечір ходила Султанієна чарівничча Туди й відти до криниці, Де пласкочуть срібні води* (Граб., I, 1959, 251); *Як згадую личко твоє чарівничче, Як голос твоїй любий мов здалека кличе, Тоді в моєм серці натхнення палає* (Сам., I, 1958, 129); *Світ нам одкривсь в чарівничому слові* (Перв., I, 1958, 333); // *Майстерно виконаний. І вже які він пісні складавав і як їх співав, господи, милий боже! Чарівничі се були чисто пісні!* (Вовчок, I, 1955, 349); *І ти оті людські змагання У чарівничій своїй грі Перелела в такі страждання.. Що нас проймає нестасмичний жал* (Мирний, V, 1955, 301).

ЧАРІВНИЧКА, и, ж. Пестл. до чарівничий.

ЧАРІВНИСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до чарівничий 2. *Вона не терпіла цих темних ворожібтів, які опоганювали саме слово планета, що було для неї науковим терміном, стовпним своєрідної краси і чарівності* (Гончар, IV, 1960, 74); *Ми в свідками нев'ячучої чарівності революційних творів Кобзаря, і чарівність ця йде насамперед від їхнього змісту, від їхнього ідейного багатства* (Вітч., 3, 1964, 119).

ЧАРІВНО. Присл. до чарівничий 2. *Як чарівно ген промені бліді Мереживом срібляться по землі!* (Стар., Поет. тв., 1958, 148); *От було б гарно лілеєю стать: Жити поетично й чарівно мовчати* (Крив., Вибр., 1965, 236); *Проте сьогодні навіть найбільші златки мушили визнати, що дружина Погодняка виглядає чарівно* (Галан, Гори., 1956, 142).

ЧАРКА, и, ж. 1. заст. Велика (перев. скляна) посудина для пиття вина та спиртних напоїв; келих. *Посуда була [у запорозжів] вся дерев'яна: і чарки, і коряки — усе з дерева* (П. Куліш, Вибр., 1969, 148); *Ой, полонич молоденький Книжки не читає: У шинкарки мед іа чарки Звечора кружає* (Щог., Поезії, 1958, 479); *Іфігенія тим часом бере велику чарку в одній з дівчат і фіал у другій, третя дівчина наливає її в чарку вино* (Л. Укр., I, 1951, 154).

◇ *Переповнити чарку [терпіння] див. переповняти; Чарка [терпіння] переповнилася див. переповнятися.*

2. Невелика посудина для пиття вина та спиртних напоїв. *Левичийкий розливав по чаркак настояну на кльни і анісі горілку* (Тулуб, В степу., 1964, 43); *Він вийняв з чеходана пластмасові чарки, швидко й вправно наливав у них пурпурове вино* (Дмит., Наречена, 1959, 186); *Образно. *Мене гнітить сіре одножамітне життя, а мені хочеться життя яскравого, блискучого, діяльного, хочеться пити з повної чарки* (Коцюб., II, 1955, 435); // *Кількість напою, що вміщується в такій посудині. Великі слова — святі слова, а ви тільки хлиснули за їх. За такі речі по відрові, а не по чарці* (Мирний, III, 1954, 289); *Побалакавши, вип'єш по чарці, потім — по другій, а далі пішло писати — і образ божий загубиш..* (Коцюб., I, 1955, 451); *Випита чарка це дзвеніла в голові* (Ільч., Серце жде, 1939, 218); *В йому [курени] ми про-стаялися, Чекаючи Богдана та Дениса, і, випивши по чарці по малій, Пурнули стиха в свіжій сон ясний* (Рильський, I, 1960, 170); — *Вам треба випити, Андрію, — сказала Ольга, а ви дуже відстали від нас і цілком заслужили штрафну чарку, але я вас помилюю і наляю авичайного келишка* (Собко, Срібний корабель, 1961, 69); // *Товариська зустріч, вечірка, де пригощають вином, спиртними напоями. Сіра біднота, вдоєв і сироти говорили йому добрі слова, бажали здоров'я і стиха запрошували сьогодні ж увечері на чарку* (Стельмах, II, 1962, 135); // *Задорюва чара, що здебільшого супроводжується гостом. Лошаков перший підняв чарку за земство, за земських робітників* (Мирний, III, 1954, 288); *За край, де світ узріли ми, Зазнали щастя змалку,*

Покоштували етих дітми, Здіймаю повну чарку! (Граб., I, 1959, 275); // Те, що п'ють (вино та спиртні напої). Один голова одного колгоспу.. на Новий рік чекає з охотою, з радістю, з гускою, з пирозами, з холодцем, з чаркою (Вишня, I, 1956, 393); — Оце і все, пане? — Оце і все, Сергію. Ще можу чаркою почаствувати, вишиї на здоров'я (Стельмах, I, 1962, 44); // Те саме, що пияцтво. Скоріше б позбутися цього захисника, який носить в душі, напевне, тільки два почуття: пристрасть до чарки й гиденької помсти, — хоче, щоб усі люди мали погану хворобу (Стельмах, I, 1962, 640).

◇ Глушіти чарку за чаркою *див.* глушіти; Заглядати в чарку *див.* заглядати; Зазірати в чарку *див.* зазірати; Затоплювати (затопляти, затопити) рбзум (ліхо, горе, сум і т. ін.) у чарці *див.* затоплювати²; За чаркою — п'ючи алкогольні напої. Гнат почав учацати до корчми. В корчмі за чаркою він забував своє лихо (Кочуб., I, 1955, 26); Його скрізь по селу знали як чоловіка письменного.. А на язык собі едавсь балакущий, а надто за чаркою... (Мирний, I, 1949, 257); Здіймати (здійняти) чарку *див.* здійснювати; З чаркою не розмінатися — п'яти, п'ячичити без ушину. [Н а т а л я:] На й грошей (Дас). Пошли вартового купити горілки... Обидва з чаркою не розмінатися... Хай нап'ються, поки поспуть, тоді я прийду... (Гр., II, 1963, 562); Не пішла чарка до рота *див.* піти; Перехилити (перехилити) чарку *див.* перехилити; Піднімати (підіймати, підняти, підійняти) чарку *див.* піднімати; Підносити (піднести) чарку *див.* підносити; Під чаркою [бути] — бути в стані незвичайного сп'яніння. Він був вже трохи під чаркою (Н.-Лев., V, 1966, 190); [О р л о в:] Ми — солдати, і співаємо всіляких пісень, особливо під чаркою (Д. Бездик, Ост. вальс, 1959, 6); — Тільки не думайте, що я під чаркою. Ані-ні! Ось давай дигну... (Кучер, Трудна любов, 1960, 388); По чарці [п'яти, випити і т. ін.] — п'яти алкогольні напої з ким-небудь. — Тепереньки можна й по чарці, — скавав пан Закуда (Н.-Лев., III, 1956, 346); А по чарці?! треба конче!.. Ану, на та збійай, хлопче (Ольсь, Вибр., 1958, 414); Вип'ємо, діду, по чарці, чи що (Ю. Янов., II, 1958, 187); Перепочити коням слід було, А мандрівцям перехилити по чарці і закутити щуюю (Рильський, III, 1961, 299); По чарці дати (піднести і т. ін.) кому — почаствувати вином, спиртними напоями кого-небудь. — Ну, давай лиш нам, чене, по чарці, то, може, повеселішаємо (П. Куліш, Вибр., 1969, 133); Не одні старости заходили і до старого Дрома святати Марусю, — так що ж? — Таточку мій рідненький! я їм, — каже, — піднесу по чарці! (Кв.-Осн., II, 1956, 65); Чарка за чаркою — уживається для того, щоб наголосити, що хтось дуже багато п'є спиртних напоїв, по п'ятника, бенкетування саме в розпалі. Чіпка сидить з товариством за столом; чарка літає за чаркою, задурює їм голови (Мирний, I, 1949, 399); Семен пив чарку за чаркою, Корній не відстає (Л. Укр., III, 1952, 561); Сидить [Савка] над смаженим поросям, перекидає, не п'яніючи, чарку за чаркою, просторікує (Гончар, I, 1959, 30).

ЧАРКНУТИСЯ, нуся, нешся, док., розм. Однокр. до чаркуватися 1. Полкарп чаркнувся з Васьком. За те, щоб уцатило в житті, Васько, звичайно, вип'є (Зар., На.. світі, 1967, 155).

ЧАРКОВИЙ, а, в. Прикм. до чарка.

Чарковий продаж — продавання алкогольних напоїв на розлив (чаркою, чарками).

ЧАРКУВАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. чаркувати і чаркуватися. Семен був підтримав хазяїна в чаркуванні, але скоро теж відстав (Льч., Серце жде, 1956, 242); Аж на цю покрову на бесіді стрілися мої старі з Тетя-

ниними, та й пішло у них чаркування, а потім знову давай родичатися (Стельмах, I, 1962, 59).

ЧАРКУВАТИ, ую, уєш, недок., розм. Пити вино, спиртні напої; бенкетувати. Люде чаркували, плакали, обнімались (Сл. Гр.); Діди чаркували і завзято билися в підкидного (Чаб., Тече вода..., 1961, 167); — Як це так? — перепитус Улас. — То чаркує із людьми, то одірвався від мас! (Горд., II, 1959, 247).

ЧАРКУВАТИСЯ, уюся, уєшся, недок., розм. 1. Злегка ударяти своєю чаркою по чарці іншого на знак поздоровлення, побажання чогось. [В е л ь ц е л ь:] Здоров'я будте обидва. (Наливав їм. Обов чаркуються, п'ють і становлять чарки) (Л. Укр., IV, 1954, 225); В буфеті теж порожньо. Тільки біля прилавка двоє знайомих з келихами в руках чаркувалися, але не пили (Мушк., День..., 1967, 163).

2. рідко. Те саме, що чаркувати.

ЧАРЛЬСТОН, у, ч. Танець, який виник на основі негритянських танців; різновид швидкого фокстроту.

ЧАРОДІЙ, я, ч. 1. заст. Те саме, що чарівник 1. Всі ворожити, чародії, Всі гайдамаки, всі злодії! Шведи, красні і ковалі... Купили в пеклі всі в смолі (Котл., I, 1952, 138); Це ж так зрозуміло — сподіватися: а ратом все буде так, як у того гоголівського чародія! Він же лише пельку роззявляв, а вареники самі туди йому стрибали, та ще й у сметану перед тим умочившись... (Шовк., Інженери, 1956, 129); *У порівн. Порвану кулю черевину він знову стулив докупти, як чародій, відмунує у приречену на смерть людину життя (Д. Бездик, Дніпро..., 1951, 178).

◇ Маг і чародій *див.* маг.

2. перен. Те саме, що чарівник 2. Та він садив [дуби], усадив чародій, Роботи сам радіючи своїй, Співаючи — звичайно, випадково, — Улюблене: «...Зелена діврово...» (Рильський, III, 1961, 208); [С е м е н:] Говорять, що в Харкові працює один лікар-чародій, такий чародій, що робить сліпих зрячими (Мороз, П'єсп, 1959, 28); Гнатоваї Протвищу Юрі — 75 років. Цей чародій сцени більше 40 років життя присвятив театру імені Івана Франка як його організатор, художній керівник, режисер і актор (Мпст., I, 1963, 14); *Образно. Гойдає на хвиллях, Несе по Вкраїні Важкі пароплави Дніпро-чародій (С. Ол., Вибр., 1957, 33); Не шумить ви, осокори, щоб синок вас не почув.. Місяченьку, чародію, не жартуй крізь вікна з ним, не лягай йому на вії ти промінням голубим (Сос., II, 1958, 99).

ЧАРОДІЙКА, я, ж. 1. заст. Жін. до чародій 1.

2. перен. Жін. до чародій 2. Чи їй справді щось Силу магнітну дало, Чи вродилась вона чародійкою: Цілий вечір з другою танцюю на зло, А душа умліва за Марійкою (С. Ол., Вибр., 1959, 198); З цілою силою гарячої любові їм обняв сю чародійку-дівчину (Фр., III, 1950, 411); *Образно. Природу часто називають чародійкою. Це вона дає все необхідне для життя людини, для її практичної діяльності (Наука..., 10, 1962, 22).

ЧАРОДІЙНИЙ, а, е. 1. заст. Те саме, що чарівний 1. Згадка про купи золота пройняла дрожем молодих пастиухів. Ніколи в житті не бачили вони золотої монети і тільки чули про її чародійну силу (Живцький, Опршк., 1962, 196).

Чародійна паличка *див.* паличка.

△ Чародійний ліхтар, заст. — те саме, що Чарівний ліхтар (*див.* чарівний). В невеличкому березовому гайку, ніби в чародійному ліхтареві, догорає сонце, і кожна берізка міниться багатством барв (Стельмах, I, 1962, 352).

2. перен. Те саме, що чарівний 2. О ніч! О любощі співоці! О чародійні в яві сні На святі першої весни! (Стар., Поет. тв., 1958, 26); Мир душі твоєї, Кобзарю! Мир

вам, пісні чародійні! Мир вам, струни золоті! (Фр., XIII, 1954, 8); Стружочком чародійним дзвенить онуки сміх (Тер., Правда, 1952, 99).

ЧАРОДІЙНИК, а, ч. 1. *заст.* Те саме, що **чарівнік** 1. Чула й вона колись про лісовиків, вовкулаків, чародійників (Гипльський, Опришки, 1962, 75); Купало — великий чародійник, і той, хто приходить на його свято, ніби випиває міцного вина (Скл., Святослав, 1959, 178); *У порівня. Нащадки сіверян, полян, дулібів, Малаята вчать ті сонячні слова, Що, ніби чародійник з рукава, Ти [Глібов] синав їм — і в доброті не схивив (Рильський, II, 1960, 88).

2. *перен.* Те саме, що **чарівнік** 2.

ЧАРОДІЙНИЦЯ, і, ж. 1. *заст.* Жін. до **чародійник** 1. І прийшла та мить жадана, як побачила Оксана той дрімучий темний бір, де ніколи з давніх пір людське плем'я не ступало, чорних сосон не рубало, і пішла шукать в бору чародійницю стару (Забіла, У. світ, 1960, 133).

2. *перен.* Жін. до **чародійник** 2.

ЧАРОДІЙНИЦЬКИЙ, а, е. 1. *заст.* Прикм. до **чародійник** 1.

2. *розм.* Те саме, що **чарівничий** 2. Та який без барабана Краков'як, гопак чи вальс? В барабані, любі браття, Чародійницьке щось... Людям жару і завзяття Він у танця піддав (Воскр., 3 перцем!, 1957, 365).

ЧАРОДІЙНО, присл. до **чародійний** 2. Якби була соловейком, що вночі співає Та в серденько чародійно Мир, любов вливає... На весь голос щебетала б: Люблю тебе, Іване! (Пісні та романси..., II, 1956, 168); Доньчині усмішки, дитячі ніжні доторки до щокри мовби проникали йому в саму душу і впливали на неї чародійно (Гончар, Тронка, 1963, 301).

ЧАРОДІЙСТВО, а, с., рідко, *заст.* Те саме, що **чаклунство**. Незрозуміло було, як зумів він пробитися до окопу крізь оцей хаос вогню, і поява його здавалася чародійством (Собко, Кавказ, 1946, 47); Під час вивчення практики хлопці з їхнього класу завжди наповном стояли біля станка товариша Курінного, щоб подивитись, як він встановлює різці та починає своє чародійство, як легко в'ється йому під ноги стрічка сиво-металевого серпантину (Гончар, Тронка, 1963, 179).

ЧАРОДІЙСЬКИЙ, а, е, рідко, *заст.* Чарівний (у 1 знач.). Вона знала його натуру, а властиво, знала одно чародійське сілце, — одно, а таке сильне, що кожного разу осаджувало Сімона на місці (Фр., I, 1955, 320).

ЧАРОНЬКИ, ів, жн. Зменш.-пестл. до **чари**. Мої чароньки — чорні брівоньки, Моя принада — сама молодца (Нар. лірика, 1956, 185); Чароньки дівоці — Горять чорні очі, Як в чистому небі Зорі в опіночі!.. (Рудан., Тв., 1959, 123).

ЧАРОЦВІТ, у, ч., *заст.*, *поет.* За уявленням наших предків — квітки (пвіт) дикої папороті, які нібито мають у собі щось від чарів (у 1, 2 знач.). Знає [Яків], коли і де цвіте папоротевий чароцвіт, знає, як його зирвати (Вас., II, 1959, 54).

ЧАРОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до **чарка** 2. Дригождала налила чарочки і розмашисто, з задвоєним виглядом погладив борідку. — Ну ж, вип'ємо за наше здоров'я, щоб краще жили! (Коцюба, Нові береги, 1959, 269); Мати тремтячими руками розставляла олов'яні чарочки (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 48); Випили [Власов і Галина] по чарочці (Мирний, IV, 1955, 145); Якій час Семен ів, як заичайно, мовчки, але похмільна чарочка ображнила язика до розмови (Л. Укр., III, 1952, 668); Часом хатне виховання нерозважно поєднують з чарочкою. — На, синоч, хильки (Ковнівка, Кутя..., 1960, 51); — Ого, баба Відя.. це чарки не пропустить. Як у

тій пісні співається: до роботи рука дрижить, а чарочку добре держить (Збан., Перд'жнів'я, 1960, 417).

◇ **Зазирати в чарочку** *див.* **зазирати**; **Полюбляти чарочку** — любити випити. [Олександра Олександрівна:] Гість наш полюбляє чарочку (Баш, П'єса, 1958, 7).

ЧАРТИЗМ, у, ч., *іст.* Масовий революційний рух англійських робітників у 30—40-і роки XIX ст., які боролися за демократизацію державного ладу. .. Англія дала світові перший широкий, справді масовий, політично оформлений, пролетарсько-революційний рух, чартизм.. (Ленін, 38, 1973, 294).

ЧАРТИСТ, а, ч., *іст.* Учасник чартистського руху, прибічник чартизму.

ЧАРТИСТКА, я, ж., *іст.* Жін. до **чартист**.

ЧАРТИСТСЬКИЙ, а, е, *іст.* Прикм. до **чартист**. Чартистський рух в Англії, збройні повстання лондонських робітників у Франції в 1831 і 1834 рр., повстання сілських ткачів у Німеччині в 1844 р. показали, що на арену політичної боротьби виступила нова суспільна сила — пролетаріат (Ком. Укр., 9, 1964, 12).

ЧАРУВАННЯ, я, с. 1. *заст.* Дія за знач. **чарувати** 1. Тітка запалює на припічку трусюк, ставить на нього пательню і розбиває крашанки, принесені за чарування чий зілля (Стельмах, I, 1962, 139).

2. *заст.* Чари (у 1, 2 знач.). Після свого благання Зося, пригнувшись, починає навхрест поливати варивою дорогу. Стружочки чарування лопотять на протертих коліах, шелестять у кучерявому шпориші, щоб чи голою дорогою, чи по зеленому зіллі прийшло її козання (Стельмах, I, 1962, 541).

3. *перен.* Те саме, що **чари** 3. Загасне світле чарування, Насунуть сірі, темні дні... Та не забудьмо почування, Що нас вдало до борні! (Граб., I, 1959, 65); [О череті:] Китайський флакон... Яка мудра тасманиця, яке дивне чарування стоване під цим золотим узором (Коч., II, 1956, 474); Костомаров любив музику і пісні по-своєму, і Аліна набула раптом в його очах ні з чим не зв'язаного чарування (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 390).

ЧАРУВАТИ, ую, уш, *недок., перех. і неперех.* 1. *заст.* Діяти, впливати на когось, щось чарами (у 1, 2 знач.); чаклувати. Питаються циганочки — Де зілля копати, Питаються — як тим зіллям Хлопців чарувати (Бор., Тв., 1957, 91); Вже не одна діточина од його чахла, не одна й до знахарки ходила, і зілля варили, і чарували, так нічого не вдіяли (Стор., I, 1957, 136); Шепче [відьма] тонкими губами Раз у раз, але без гуку. Певне, то вона чарує, Щоб вдалися добрі кулі (Л. Укр., IV, 1954, 168); *Образно. Сон, як добра мати, чарував усе чарівничим спокоєм, прикривав стиха темним пологом (Мирний, I, 1954, 330).

◇ **Чарами чарувати**; **Чари чарувати** *див.* **чари**.

2. *перен.* Захоплювати, вражати кого-небудь чарами (у 3 знач.). А захід палає. Де, на якій планеті будуть ще оці грандіозні фрески неба? Де ще чаруватимуть людину оці могутні заходи степові? (Гончар, Тронка, 1963, 122); Ніч справді чарувала своєю красою (Трубіл., Лахтак, 1953, 152); В залі, що чарувала простотою свого розкішного убранства, були вже деякі гості (Ільч., Серце жде, 1939, 181); Ходили всі за Павлом, мов закохани, бо чарував він кожного своїм безтурботним сміхом, веселили золотаво-зеленими очима, жартом, задумливою піснюю (Збан., Ліс. красуня, 1955, 9); Чорні високі брови та веселі очі чарували всіх (Н.-Лев., II, 1956, 36); І ви, кобзарі голосні, співаки пророчого слова! Дайте мені того живого вогню, що ним ви пролікаєте людські душі, чаруєте серце й здійсмаєте цілий рій думок та гадок (Мирний, IV, 1955, 315); Родивсь [Сметана], як Моцарт, — з музикою в серці і в пальцях,

ще з дитинства послушних. Ще хлоп'ятком бувши, чарував Іражан вибагливих своєю грою (Рплський, II, 1960, 289); — Я — українець. З юних літ Мене пісень навчила мати, Які чарують цілий світ! З них народився «Заповіт», Що закликав кайдани рвати! (Нех., Чудесний сад, 1962, 8).

◇ Чарувати зір (погляд, бачи) — врябувалювати погляд красотою, барвами тощо. [Г о р н о в:] Що ніч! День, по-моєму, краший. Та то ж куди не споглянеш, скрізь чарує і закохує: тобі очі розкішна природа (Кроп., I, 1958, 391); Я слухаю тебе. Невимущена мова Ще віє юністю. У красоті земній Ти замилувався. Чарують погляд твої Струнка Аляб'єва і ніжна Гончарова (Зеров, Вибр., 1966, 395); Пісня не одна хай летить до зір! Інша даліна мій чарує зір... (Сос., Близька даліна, 1960, 102).

ЧАРУВАТИСЯ, уся, утєся, недок. Спостерігаючи за ким-, чим-небудь, слухаючи когось, шось, захоплюватися їх чарами (у 3 знач.). І сміявся [Тьмко], і радіє, і гомонів з товаришами, і жартував з Марком, який підстрелив kota замість зайця, і чарувався засніженим степом, вдихаючи лимонний дух місяця (Тют., Вир, 1964, 363); Ваті хотілось, щоб тільки її саму слухав Леонід Семенович, щоб тільки чарувався її піснею (Н.-Лев., IV, 1956, 91).

ЧАРУНКА, и, ж. Заглибина, отвір або гніздо серед багатьох подібних, розташованих на одній площині, мережі і т. ін. Збираючи з квітів пилок, бджоли відкладають його у чарунки стільників, де він піддається броділлю і збагачується ферментами (Наука... 5, 1968, 46).

ЧАРУНКОВИЙ, а, в. Прикм. до чарунки.

ЧАРУПІНА, и, ж., розм. Те саме, що чарка 2. — Жінко! Десь у нас і друга була чарупина. Ке лиш сюди, та попотчуй панночку. То ж я для їх купив пляшку тернівки (Мирний, III, 1954, 330); — Ну, а тепер, тітко Маріє, після трудів праведних не гріх було б і чарупину перехилити (Стельмах, I, 1962, 512).

ЧАРУЮЧИЙ, а, в. 1. рідко. Дієпр. акт. теп. ч. до чарувати.

2. у знач. прикм. Сповнений чарів (у 3 знач.); чаруваний (у 2 знач.). Як я люблю оці години праці, Коли усе навколо затиха Під владою чаруючої ночі (Л. Укр., I, 1951, 180); Руки її легкі і плавні, крізь дитячу незграбність її вже пробивається та чаруюча грація, яка так і милує око (Кол., Терен., 1959, 311); Читав «На воді». Яка це гарна, чаруюча річ, скільки в ній поезії (Коцюб., III, 1956, 174).

ЧАРЧІНА, и, ж., розм. Те саме, що чарка 2. Ямпольський.. доведо не піддавався, пробував протистояти Горбенковій, але нічого з цього не вийшло. В цілому це людина справедлива і чесна, але губить його чарчина (Грим., Подробниці.., 1956, 22); Всі вони озброєні і вже випили, певне, по добрій чарчині, бо очі в багатьох скамучені, а обличчя не в міру розчервонілися (Шиян, Балада, 1957, 33); [Д і д:] Дай йому, Наталю, хоч чарчину, а то він чисто задуб (Стар., Вибр., 1959, 658).

◇ Перехилити (перехилити, перекидати, перекинути, хильнути і т. ін.) чарчину — пити алкогольні напої. Він, видно, встиг уже перехилити чарчину, бо обличчя йому порожівало, очі блищали завязяттям, кашкет а'їгав на потилицю (Коп., Сусіди, 1955, 63); [Г а л у ш к а:] Галю, винось-бо щось перекусити — чоловік з дороги дальньої, та й нам не завадить чарчину перекинути (Корн., I, 1955, 293); — Вин'ю, — кивнує Омелян, бо таки й справді йому скортіло хильнути чарчину (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 567).

ЧАС, у, ч. 1. філос. Одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості

буття. Однією з основних рис спеціальної теорії відносності є те, що вона розглядає простір і час у тісному, нерозривному зв'язку (Ком. Укр., 3, 1962, 62); Тільки дивне хвилювання на якусь мить поіймаю нащадків і відчуття ерочистої таємниці буття — немовби всі вони раптомо торкнулися безмежності часу і його гармонійних законів (Довж., I, 1958, 67).

2. Тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годпнами, хвилинами і т. ін.— Мамо! Що це ви вчинили? — сказала Настя.— А що ж я зробила? Підождемо з пієроку, та й годі. Як не одкинеться Денис за цей час, то він буде твій (Н.-Лев., VI, 1966, 364); // мист. Одни з трьох чітко визначених канонів єдності у творчому методі класицизму. «Авокат Мартіан» [драма Лесі Українки] міг би служити зразком послідовного дотримання суворих класицистич канонів єдності дії, місця і часу (Вітч., 2, 1961, 152); // спорт. Тривалість пробігу, пропливу і т. ін. на певну дистанцію (в змаганнях або на тренуванні); // Послідовна зміна годин, днів, місяців, років і т. ін. Час не спинається. Чимало літ минуло. Його хоч і привикла тרוхи, та вже не та стала, що перше була! (Вовчок, I, 1955, 96); І так минув час. Осінь танула, як воскова свічка (Коцюб., II, 1955, 248); Час ішов. Приська жила собі на другому краї села і не віддала, що Грицько заміряє, що призадував (Мирний, III, 1954, 59); [Б о ч к а р ь о в а:] Працюю до пізнього вечора, на все реагуєш, і час летить... (Корн., I, 1955, 109); // Міра тривалості всього того, що відбувається, здійснюється; // Прийнятий країнами світу відрахунок тривалості за часовими поясами. Диктори в шинелях повідомляли, що 29 грудня, об 11 годині за московським часом, в розташування протиенкика прибудуть з радянського боку парламентарери вручити оточеним ультиматум (Гончар, III, 1959, 236).

Засікати (засікати) час див. засікати; З бігом часу див. біг 1; З плином часу — те саме, що з бігом часу (див. біг 1); З часом — у майбутньому; колись. З часом, на очах Франка, відбувається важкий соціальний процес. Процес росту капіталізму (Коцюб., III, 1956, 37); Вона [дружина] фельдшерує в радосні, а з часом буде в сім'ї ще й своя лікарка: оця сама Ліна. Вирішено в медінститут документи здавати (Гончар, Тронка, 1963, 165); Час від (од) часу; Від (од) часу до часу: а) через певні інтервали, проміжки (у 2 знач.); іноді. — Лікаря ми будемо присилати час від часу (Тют., Вир, 1964, 444); Мати вже не тужила, сиділа під коминком, упавши головою на руки, і тільки час од часу зводила голову й дивилась тупо перед собою великими од жаху та болю очима (Головко, II, 1957, 168); У вікно моє вринались від часу до часу дивні гуки, такі виразні серед далекої ночі (Л. Укр., III, 1952, 576); Од часу до часу вона клкала Остана. Відповіді не було (Коцюб., I, 1955, 362); б) депалі більше. — Микиточку, душко Уласовичу! час від часу дужче тебе люблю! (Кв.-Оси., II, 1956, 203); Час не жде дітяти; Час не стоїть — те саме, що Час не жде (див. ждати).

△ Декретний час див. декретний; Зоряний час, астр.— тривалість, яка визначається періодом обертання Землі навколо своєї осі відносно зірок; Місцевий час див. місцевий; Необхідний робочий час, ек.— частина робочого дня, протягом якої здійснюється відтворення вартості робочої сили, тобто необхідних засобів існування робітника; Середній сонячний час, астр.— тривалість, яка вимірюється за увною точкою, що рівномірно рухається по небесному екватору, здійснюючи повний оберт навколо небозводу за період, який дорівнює тривалості нерівномірного руху Сонця по екліптиці.

3. Проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т. ін., протягом яких що-небудь здійснюється, здійснюється чи здійснюватиметься. Він лежав тихо кілька часу, а тоді знов ухопився за груди.— Води!.. (Гр., II, 1963, 490); В час обіду не раз ми поверталися до розмови про Синявіна (Ле, Міжгір'я, 1953, 44); Час артилерійської підготовки кінчився, і некальний гуркіт поволі стихав, влягався, як влягається море, розбурхане штормом (Гончар, III, 1959, 44); // Певна пора дня, року і т. ін. Над горами сонечко сходить з-за гаю, Отари жемуть... Тихий раніший час (Л. Укр., IV, 1954, 111); Люблю я ті часи, як сонце вже встає і промінь свій прозорий На села, на поля так вільно, ніжно мле (Рильський, I, 1960, 95).

◇ **Весь (весьє, увесь) час** — невпинно, постійно, безперервно. Він помагав мені розкласти речі в призначений для мене кімнати, робив це з великим запалом, розчервонівся і весь час не згавав (Коцюб., II, 1955, 246); Весь час робили на деревах зарубки... і вирізбюлювали Л.. Як ряд вічних маяків, залишалась ця літера за бічцями в тіняві непряж пошмурих чужих лісів. Перша літера невимирюючого імені вождя (Гончар, III, 1959, 99); **Вигравати (виграти) час** **див.** **вигравати**; **В останній час** — в момент, який безпосередньо передувє тому, що має статися. Вмолиє він бога тим благанням, В Самсона знову уступила В останній час перед сконанням Незмірнай, нелюдьська сила (Л. Укр., I, 1951, 339); **Деякий (якийсь, який) час** — невеликий, чітко не окреслений проміжок тривалості чогось; недовго. Деякий час Сатно розглядала запорошені шкіряні шoferові плечі (Смолчак, I, 1958, 45); — **Пересидьте якийсь час та й знов вертайтеся на роботу, як миметься оце літо** (Н.-Лев., II, 1956, 233); **Іли якийсь час** **уєі мовчки, не знаходили, про що балакали** (Головко, II, 1957, 137); **На який час я зовсім покинув писати** (Л. Укр., III, 1952, 690); **До цього часу** — до цих пір. Історія всіх суспільств, що існували до цього часу, була історією боротьби класів (Жомун, мавіф., 1963, 30); — **А де ж ти, волоцюго, волочишься до цього часу?** — крикнула Кайдашиха з хати (Н.-Лев., II, 1956, 269); **До часу** — до певної пори, моменту; тимчасово, поки що. До часу мужиків ледачий пан мурдух (Г.-Арт., Байки..., 1958, 45); [Н е о ф і т - р а б:] **Може ж, і по смерті у тім небеснім вашім царстві божім довіку буде так, як тут до часу** (Л. Укр., II, 1951, 236); **Дух часу** — погляди, потреби, смаки і т. ін. суспільства певної епохи. Ви боїтесь, що я не піду разом з дугом часу, а зостануся позаду, — не думаю я свого (Л. Укр., V, 1956, 92); **За браком (через брак) часу** — через вестачу, відсутність потрібного проміжку (у 2 знач.). Досі не писала... через брак часу (Л. Укр., V, 1956, 175); **З (від, од) того (ж) часу** **див.** **той**; **З того часу, як спол.** — уживається в складнопідрядному реченні, вказуючи на початок дії в головному реченні або на весь проміжок тривалості, протягом якого ця дія відбувається. З того часу, як він перебрався до Зарванець, на село, почав потроху читати (Коцюб., I, 1955, 467); **Чого-чого не перевернулось, не перейшло з того часу, як це у селі балакали вони по душі, повірляли одна одній свої таємні думки-надії?** (Мирний, III, 1954, 175); **Міняти час** **так** **на так див.** **мінати**; **На довгий час** — на тривалий період; надовго. Чисом вони [жандарми] дуже дошкуляють мені, прив'язуючи мене на довгий час до певного місця (Коцюб., III, 1956, 281); **Найближчим часом** — у недалекому майбутньому; якнайшвидше. Щедрий на обіцянки, Мажара мав необережність публічно пообіцяти найближчим часом відкрити в радосні перукарню, і Мамайчук, ввіймавши його на слові, заявив, що не голитиметься доти, доки перукарня не буде-таки відкрита (Гончар, Тронка,

1963, 116); **На короткий час** — ненадовго, тимчасово. Привели Андрія до обозу, що на короткий час стинився у сусідньому селі (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 21); **Настав (настане, прийшов, прийде) час** **чий:** а) **настава (настане)** пора умирати кому-небудь. [П р і с - ц і л л а:] Ні, тату, настав уже й мій час.. Я здавна вже мов віст на сьому світі. Душа моя зворі... (Л. Укр., II, 1951, 458); б) **настала (настане)** пора чинити успіхові.— **Павле, — сказав старий кінь, — настав і твій час.** **Посягни у моє ліве вухо: там для тебе срібний одяг в (Три золоті сл., 1968, 108); — Нічого, прийде і мій час.** **Ще моя зоря із неба не зривалася** (Тют., Впр, 1964, 421); **Під скрутий час див.** **скрутний**; **Під час:** а) в ту пору, коли щось тривав, відбувається. О-о-о! і шумить же, мабуть, цей ліс під час бурі! (Хотк., II, 1966, 106); [Н а д і я:] **А може б, ви, товаришу директор, хоч під час обіду не порпалися у тих нещасних папірцях?** (Мороз, П'єси, 1959, 247); б) те саме, що іноді. Чого там розходився? Та я ж під час На місяць раз і без того голівся! (Г.-Арт., Байки..., 1958, 159); **Господиня.. добре ободилася з нею і хоч під час і лапала її, а понаравилла (сподобала) її усією душею** (Мирний, I, 1954, 67); **По [якомусь] часі** — трохи згодом. По часі, зобачивши, що Павло «скрипний», дали йому волю ходити, куди хоче. по селі (Вовчок, I, 1955, 178); **Смертний час**; **Час смерті** — смерть, кончина.— **Смертний час свій я на полі битви стріну** (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 167); — **Усе — омана, і ви, и цей сад, і я сама.** **Всіх нас, як смерті час настане, покриє саваном зима** (Сос., II, 1958, 156); **Тим часом див.** **той**; **Тягті час див.** **тягті**; **Ударів (ударіть) час див.** **ударяті**; **У свій час**; **Свогочасу:** а) **колись у минулому, у певний період** чийогось минулого життя. Рідко можна тепер бачити балетні вистави, а ті, що бувають, такі жалкі, без смаку й організації, без живої думки. Те, що ми в свій час починали, бачите, пішло без сліду (Ю. Янов., II, 1958, 20); **Поміж підводами ходив той артилерійський технік, який свого часу підвозив Ясногородську** (Гончар, III, 1959, 222); б) **коли необхідно буде в майбутньому; свосчасно.** **Чистий дохід з видання визначаємо на премію за видаткіші твори красного українського письменства по конкурсу, який буде в свій час объявлено** (Коцюб., III, 1956, 239); **У (в) той час як (колі), спол.** — уживається у складнопідрядному реченні, вказуючи на одночасність, паралельність дій головного й підрядного речень. В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор (Н.-Лев., II, 1956, 207); **Свідомість його двоїлася, і в той час коли він бачить наслідки подиньку свого — він знає, що це фантазія, дурниці, що він нізащо — от нізащо! — не підставить чола під любу пістолета** (Коцюб., I, 1955, 409); **У (на, під) той [самий, саме, же] час див.** **той**; **Час прощання див.** **прощання.**

4. Історичний період у розвитку природи і людства; визначена епоха або окремий етап у житті певного народу, держави, суспільства. Предмети, зображені на кам'яних бабах, відносяться до часу пізньої бронзи, що свідчить про їх передісторічне походження (Наука..., 6, 1963, 54); **Суворий Дант, вигнанець флорентійський, Встає із темряви часів середньовіччя** (Л. Укр., I, 1951, 174); **Воронцов пригадав бачену десь картину з часів громадянської війни: білі привели комсомольців на розстріл** (Гончар, III, 1959, 100).

◇ **В давні (в старі) часі**; **За давніх (за старіх) часів** — у давнину; колись. Для неї стало ясним, що... її зарпа поведуть попити або спалити на вогнищі, як відьму в давні часи (Коцюб., I, 1955, 281); **Перед нами за посом сопок океан, позаду дванадцять тисяч кілометрів Старого Світу.** **Навколо дрімуча тайга.** **Це найвідда-**

леніші нетрі, нестожі ні на що в світі, звірині заповідники, ті місця, куди, як говорили в старі часи, і ворон кісток не заносить (Довж., I, 1958, 106); Як часто ставили *Наталку* або *Москаля* за давніх часів, тобто в 20—30-х роках XIX віку — не знаю (Мирний, V, 1955, 408); **В наші (в теперішні) часи** — у сучасний період; нині, тепер. [О р е с т (до Люби):] Любо, для вас я хотів би вірити, що в наші часи можлива така любов, як у Данте до Беатриче (Л. Укр., II, 1951, 25); [П р і с ц і л л а:] В теперішні часи служити трудно (Л. Укр., II, 1951, 358); **В бний час див. бний; Глухий час див. глухий;** **До нещавного часу див. нещавний; З найдавніших часів** — з давніх пір, віддавна. З найдавніших часів асеніські люди найбільше підтримували опришківство, та й тепер все село було симпатично настроєне до чорних злощів (Хотк., II, 1966, 181); **З часів кого, чого** — від якогось етапу в розвитку суспільства, держави, з пори відомих народних рухів, воєнних походів тощо. *Круг вола йшли робітники, ... то з блашанкою, а хто з блискучою довгою машинкою — вінжатором*, котру можна було б сміливо вважати за меж з часів крижачьких походів (Коцюб., I, 1955, 225); **Поки буде надія на переселення на нову землю і дурні золоті грамоти, які з часів реформи і донині баламутять село, доти наш дядько буде не обробляти, а копірять**, мучити ґрунт (Стельмах, I, 1962, 13); — **А ми здавна альпіністи, товаришу Хасцький**, — сказав Воронцов, крокуючи поруч з бійцем. — **Ми альпіністи ще з часів Суворова** (Гончар, III, 1959, 103); **Знамення часу див. знамення; На вічні часи** — на невизначений який-небудь термін, строк; назавжди. *Дали їм Тамань на вічні часи* (Сл. Гр.); **Утворення єдиного всеросійського ринку В. І. Ленін відносив приблизно до середини XVII століття. В другій половині цього століття в системі всеросійського ринку увійшла і Україна, возз'єднавшись на вічні часи з Росією** (Ком. Укр., 12, 1966, 47); **Недавні час див. недавній; Недалекі час див. недалекі; Смутні часи, іст.** — події в історії Росії, пов'язані з польською і шведською інтервенцією початку XVII ст. та з селянською війною під проводом І. Болотникова.

5. Сприятливий, потрібний момент. *Вони бояться, що ти [Г. Г. Шевченко] ще не згинув, Що в тій могилі не сплів, Що в слушний час повернеш в Україну* *Ще раз і збудив громом своїх слів* (Фр., XIII, 1954, 161); // у знач. присудк. сл. *Пора що-небудь робити, здійснювати. Запевнившись, що в хаті нема більше нічого небезпечного, він скупчив усю силу волі, щоб дати обличчю своему спокійний вираз. І саме був час. У хату вступив гість... військовий лікар, знайомий Макара Івановича* (Коцюб., I, 1955, 166); *Ой, час їзати, Марусенько, Тобі до господи!* (Г.-Арт., Байки., 1958, 161); — *Я — чоловік старий; уже віджив своє. Час у яму* (Март., Тв., 1954, 84); — *Діти, сідайте! Час у дорогу!* — *крізь плач гукнула невістка* (Стельмах, I, 1962, 6).

◇ **В інший час див. інший; В час** — коли треба; вчасно. *Чи в час, чи ні, — діло розпочато* (Сл. Гр.); *Дуже Вам дякую за прислане: прийшло саме в час* (Коцюб., III, 1956, 289); **До пори, до часу див. поря; Іншим часом** — згодом, колись, пізніше. *Любий Михайлику!*... *була я там [в Січі] не довго, бо прийшла пізненько, але все бачила і чула січовиків чимало, докладно описувати не буду, а то дуже довго вийде, нехай іншим часом напишу* (Л. Укр., V, 1956, 40); [Г а л я:] *Проказуй [пісню] далі. Слухайте, дітчата. [М а р у с я:] Хай іншим часом. Далі не зложила...* (Сам., II, 1958, 8); **На все свій час; Всьому свій час** — все існує в межах якогось пори, все буде в певну пору. *Всьому свій час і*

черга, Грицьку, буде! Ми під богом, як бач, всі ходим, грішні люди: До часу глек, — мовляв один розумний ляз. — *До часу, голубе, нам глекик носить воду; І на його пошле гла доля ту незгоду [нешастя], Що глек побачимо в череп'яних шматках* (Г.-Арт., Байки., 1958, 45); **На часі:** а) саме в пору, у необхідний момент; вчасно. *Я відчував, що позбавляюсь сил. Вага одержі ї Жабі тягла мене наспід, під лід. І допомога Михайлова якраз була на часі* (Досв., Вибр., 1959, 183); — *Не знаю, що й сказати...* — *мовила Тетяна, поглядаючи на матір.* — *Трохи ніби твоє освічення несподіване... і не на часі* (Добр., Тече річка..., 1961, 226); б) на черзі дня. — *Колооспи на часі, щасливе життя зазирає до нас у шибки, стукотить майбутнє в двері...* (Ю. Янов., I, 1954, 119); *Уже давно на часі синтетичне дослідження про Григорія Тютюнника — письменника пластичного, сильного письма, творця глибоких національно виразних характеристик* (Рад. літ-во, 1, 1969, 34); **Не час** — ще не слід чогось робити. *Не час було Мирославі братисі до лука, — звір був надто близько* (Фр., VI, 1951, 18); *Не час іще дзвентити скрипкую, Як сурем грім не втих* (Рильський, II, 1960, 13); **Переломний час див. переломний; Приспів час див. приспівати¹; Час пробив (проб'є) див. пробивати.**

6. Проміжок у послідовній зміні годин, днів, не зайнятий основною роботою, справами, вивільнений для відпочинку, дозвілля тощо. *Пиши про все. Як ви проведете час, чи купаетесь, гуляєте, чи ходила Оксана до лікаря?* (Коцюб., III, 1956, 327); *Він [Дмитрій] почав підробляти, брався за виконання різних проєктів в позаслужбовий час* (Сенч., Опов., 1959, 100); *Час заравільний, а солдати й не думають кудись виходити* (Кол., На фронті... 1959, 25).

◇ **Бавити час див. бавити; Де (куді) дівати (діти) час див. дівати; І вгору глянути немає часу див. глянути; Мати час див. мати².**

7. *лінгв.* Граматична категорія, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення. *Грамматична категорія часу виражає часову співвідносність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності або мисляться такими, що відбуваються чи могли б відбутися* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 361).

△ **Давноминутлий час див. давноминутлий; Майбутній час див. майбутній; Минутлий час див. минутлий; Передминутлий час див. передминутлий; Підрядне речення часу** — речення, яке вказує на час дії або стану, про які повідомляється в головному реченні; **Теперішній час див. теперішній.**

ЧАСАМИ, присл. Те саме, що *іподі*. *Я так думаю, що для здоров'я духу мені часами потрібна самотність* (Коцюб., III, 1956, 410); *То вітер часами закине в віконечка снігом-крупою і в двері покинуть мене, злий холод несучи з собою* (Л. Укр., I, 1951, 308); *Василь часами випивав, часами бив жінку* (Григ., Вибр., 1959, 111).

ЧАСИНА, и, ж., розм. Невеликий проміжок тривалості якоїсь дії, що становить годину або кілька хвилин. *Петрій ліг був на часину на постлі і заснув* (Фр., VIII, 1952, 245); *Розмова на часину перервалася; обидва задумалися* (Мирний, I, 1954, 350); *Через якусь часину — буде готова [картополька]* (Збан., Єдина, 1959, 29).

ЧАСИНКА, и, ж. Зменш.-пестл. до **часина**. *І з веселістю, і з радістю лягла [Маруся] спати; тільки того вже не можна вірно сказати, чи спала вона ту ніч хоч часинку?* (Кв.-Осн., II, 1956, 54); *Люба мамочко! Оце ледве вибрала часинку, щоб написати, а то все то люди, то так що-небудь — бігти куди абощо* (Л. Укр., V, 1956, 417); — *Сідайте-бо в нас! — Ні, я не сідати-му, бо на часинку зайшов* (Гр., II, 1963, 443); *Прині-*

кало сонце, косарі сховалися за верболози, попадали на траву, щоб часинку передімати (Горд., II, 1959, 199).

ЧАСИНОЧКА, я, ж. Пестл. до часінка. Щодень вони умили урвати часиночку, щоб незамітно, неспостережено бачитись де-небудь на самоті (Фр., III, 1950, 412); [О лекса:] А де ж се мати? [М а р'я н а:] Вони незабаром вернуться — на часиночку пішли кудись (Вас., III, 1960, 46).

ЧАСЛОВЕЦЬ, вця, ч., розм. Те саме, що часослов. У год вчився [Пістряк] граматику, два годи вчив часловець (Кв.-Осн., II, 1956, 158); — А до школи пойдеш? — Нехай їй біс! Мені і так остогид той часловець та псалтур! (Н.-Лев., I, 1956, 174).

ЧАСНИК, ў, ч. 1. Овочева горючка рослина з різким смаком і запахом; що належить до цибулинних культур родини лілійних; вживається як страва, приправа, а також у медицині. Не їла душа часнику, не буде й смердіти (Укр.-присл., 1955, 270); Під часник не слід вносити свіжого зноч, бо він знижує врожай і погіршує якість продукції (Колг. Укр., 3, 1957, 34); Мовчи, погмуро їв він хліб з часником та часом сердито покрикував на дітей (Коцюб., I, 1955, 438); У полумисках височили купи червоних помідорів, зелених огірків, біля сільничок лежали головки часнику (Зар., На.. світі, 1967, 30); — Та що ви мене дурите, коли ковбаса з часником! — дідуся своєї. — Самі ось покуштуйте! (Вишня, II, 1956, 39).

2. Дикоростуча багаторічна рослина ряду цибулинних. Хитаються на сухих стеблах червоні голівки жаб'ячого часнику, а по загопу уже жовтіють тютюпани (Панч, На каліян. мості, 1965, 31); Часник польовий; *Образно. Де проростають свиріпа й часник, висмикуй з корінням, Бога не уарить вовік, хто засмішка почуття (Зеров, Вибр., 1966, 381).

ЧАСНИКОВИЙ, а, е. Прикм. до часник. Індійські дослідники виявили: часникова олія згубно діє на личинки декотрих комах (Наука., 3, 1973, 55).

ЧАСНИЧИНА, и, ж. Головка часнику. — Татусю, татусю, ось я вам! — та, як зайчик, під лаву, вхопила часничину: — ось, татусю, а й обчищу ще (Тесл., 3 книги життя, 1949, 29); Отож, позичай, де хочеш, а приждь [на весілля] не з порожніми руками; неси сорок'яку, часничину чи бублик на закуску (Смоліч, Мир., 1958, 39).

ЧАСНИЧОК, чкү, ч. Зменш.-пестл. до часник. Запах ковбаси з часником приємно лоскотав ніздрі згодного мандрівника (Тулуб, В степу..., 1964, 89).

ЧАСОВИЙ, а, є. 1. Прикм. до час 1—4, 7. Часові орієнтири мають характер початкової точки, від якої провадиться відлік часу, і кінцевої точки, до якої провадиться лік часу (Рад. психол. паука., 1958, 41); Географічні і часові межі Шевченкової слави стираються. На земній кулі немає такого куточка, де б не знали, не любили його (Рад. Укр., 25. I 1964, 3); Проектування минулого і майбутнього на сучасність в «Тронці» [О. Говчара] досягається не через традиційні відступи і часові екскурси, — воно здійснюється найчастіше з допомогою містких виразних деталей (Не ілюстрація., 1967, 190); Семантично з усіх часових форм найглибше й найцітніше окреслена лише форма минулого часу (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 326).

2. заст. Який тривав педовго; тимчасовий. Це лиго часове, — воно швидко минеться (Сл. Гр.); — Яка там користь з тих чорнявиз та рувяків красуні? Зі'яв, змарніє, як лист осені, пожовкне й не зостанеться і згадки про ту часову, недавню красу! (Л. Янов., I, 1959, 34); Сподіваюсь, що Ваше здоров'я поправиться і що з ним не так вже погано, як Вам

здається, може, то так, часове погіршення (Л. Укр., V, 1956, 162).

3. розм. Якому настала остання пора. Не вмирають старі, тільки часові (Сл. Гр.).

ЧАСОВІСТЬ, вості, ж., лінгв. Абстр. ім. до час 7. При великій різноманітності форм дієслівної системи для всіх них є спільним визначення діювої ознаки з певним відтинком часовості, тобто тривання в часі (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 319).

ЧАСОКІЛЬКІСТЬ, кості, ж., лінгв. Тривалість звука в процесі мовлення. Приголосні звуки (як і голосні) можуть різнитись, нарешті, не якістю, не основним характером, а часокількістю своєю, тобто тривалістю (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 144).

ЧАСОМ, присл. 1. Те саме, що іноді. Часом [Палагна] цезала з дому і верталася пізно, червона, розтріпана, п'яна немоче (Коцюб., III, 1956, 342); Часом можна висловити пейзажем Те, для чого саів нема людських (Рильський, Голос. осінь, 1959, 10).

2. Випадково, ненароком. — Чи ви не п'яні часом, пане хазяїне, бодай ви здорові були? — поспитав він з непевністю в голосі (Коцюб., I, 1955, 115); Сафрон з підсвідомим острамом поглянув на вікно повієського будинку: чи не побачив його часом з кімнати начальника штабу (Стегельмах, II, 1962, 183); — Вибачайте, у вас часом нема сірників? (Кундзевч, Пов. і онов., 1951, 20).

ЧАСОМІР, а, ч., заст. Прилад для вимірювання часу; годинник. [В а л е в т:] Не зійшов ти ще й на трибуну, а вже там стояла клебидра, той злодійний часомір, що крапає по краплі, невблаганно, відмірює тобі той час короткий, що віділено для оборони правди (Л. Укр., III, 1952, 289).

ЧАСОПИС, у, ч. 1. Те саме, що газета. Я став газетярем, видавав і редагував (неофіційно) щоденний часопис (Коцюб., III, 1956, 281); Під назвою газети «Земля і воля» писалося, що це «часопис Української соціал-демократичної партії» (Козл., Ю. Крук, 1957, 346).

2. Періодичне друковане видання у вигляді книжки; журнал. Багато читаю, бо під руками велика бібліотека та багато газет та часописів на всяких мовах (Коцюб., III, 1956, 427); Свій тридцять третій журнальний рік провідний і найстаріший часопис українських літераторів «Вітчизна» розпочав п'есою О. Корнійчука «Сторінка щоденника» (Рад. Укр., 22. I 1965, 3); // Назва будь-якого періодичного видання. За всю історію людства в часописах народів збереглися відомості про появу близько 1800 комет, причому багато комет, безперечно, не згадуються у троніках (Наука., 2, 1959, 16).

ЧАСОСЛІВ, а, ч., церкв. Богослужбова книга з текстами релігійних писель та молитов, призначених для щоденних церковних відправ (у давнину правила за читанку при навчанні грамоти). [Л е в е в е ц ь:] Пустить мене, панове! Я часослова колись... я в дяка вчився. [Д е х т о:] Пустить, пустить! Ось учений (Стар., Вибр., 1959, 476); — А нам досить і тієї науки, яка була при Ярославі Мудрому: церковна азбука, часослов і псалтур (Стегельмах, I, 1962, 335).

ЧАСОСЛОВЕЦЬ, вця, ч., церкв., розм. Те саме, що часослов. — Я вчився вдома в батька та в карапшанського дяка: вчився часословець, псалтур, емію читати апостола (Н.-Лев., III, 1956, 51); В тих торбах, опріч шкільних книжок, були напхані календарі, часословці, житія і які тільки знайшлися дома інші книжки (Вас., I, 1959, 149).

ЧАСТЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до ча́стий 1. *Ова! дурні! того не знають, що дають Таку принаду їй до стусанів частеньких* (Г.-Арт., Байки., 1958, 45).

ЧАСТЕНЬКО. Присл. до ча́стєнький. *Вайтку від частенько лежав на погребні ближче до сонця* (Довж., Зая. Десна, 1957, 463); *Сходились дівчата частенько до Марусі* (П. Куліш, Вибр., 1969, 290).

ЧАСТЕСЕНЬКО, присл., розм. Дуже часто. *Оце гадаю, — і мені Таки частесенько адається, Що мир, запеклий у борні, Жартує тільки та сміється* (Граб., I, 1959, 87).

ЧАСТИЙ, а, е. 1. Який відбувається, надходить, з'являється, трапляється і т. ін. через короткі проміжки часу. *Болан правильно вбачає причину частих постань на Україні в знобленні селян мазнатами і шляхтою* (Укр. іст. ж., 1, 1960, 113); *Дорогий Михайле Михайловичу. Дуже прошу вибачити мене, що на Ваші часті листи (за які сердечно дякую) відповідає не часто* (Коцюб., III, 1956, 386); *Замовкнуть свари наші часті, До яких люд бездольний звик...* (Граб., I, 1959, 560); *Од частих дощів, од воюючого повітря поля на горах аж блищать зеленим ясним кольором* (Н.-Лев., II, 1956, 396); *Від частого недоїдання вуза в злонця вже стали прозорими, аж світилися* (Гончар, IV, 1960, 73); // Який відвидує кого-, що-небудь через короткі проміжки часу. *Особливо Славоко був частим гостем у Крайцєвських* (Март. Тв., 1954, 246); *Зовсім довірливо поставилась сама вона до частого гостя* (Крот., Сиви., 1948, 21).

2. Який складається з швидких дій, рухів, звуків і т. ін. *Алла Михайлівна лежала, розметавшись, .. обличчя палало, з открытих уст виривалось коротке, хрипле, часте дихання* (Л. Укр., III, 1952, 615); *Дея здалеку почувся частий стукіт, наче коза стукала ратцями по мості* (Коцюб., I, 1955, 319); *Стрільба ставала частіша* (Стор., I, 1957, 395); *Коли настав вечір, зарясніли всіюди по вулицях спалахи. Вони здіймалися над засніженою слободою, часті й короткі* (Шиян, Балада, 1957, 7).

3. Який складається з густо розташованих один біля одного однорідних предметів або однорідних складових частин зого-небудь; густий, щільний. *Високоякісні шкурки одержують тільки від повноволосих кролів, з частю остю й густим пухом* (Хлібороб Укр., 10, 1968, 49); *Тарас Григорович вичає і наслідуює творчі прийомі цього геніального митця. В багатьох його оформтах зустрічаються характерні для манери Рембрандта штрихи — пережречені в найрізноманітніших напрямках, довгі й часті для фонів і затемнені місця* (Нар. гв. та етн., 2, 1964, 24); // Який зустрічається в багатьох місцях. *На частих заламах попадались зграї собак і дітей* (Коцюб., II, 1955, 123).

ЧАСТИК, а, ч. За проміською класифікацією — всь риба, крім осетрових, лососєвих, осєледців та деяких інших родин. *Рибальські колгоспи.. ведуть в Азовському морі лов великого частика — судака і ляца* (Веч. Київ, 22.III 1961, 1).

ЧАСТИКОВИЙ, а, е. Прикм. до частік.

△ Частикова риба — те саме, що частік. *Рибу охолоджену крупну осетрових порід зберігають підвішеною, дрібною і частиковою — в корзинах нетовстим шаром* (Технол. пригот. іжк., 1957, 15).

ЧАСТИНА, и, ж. 1. Окрема одиниця, пайка, шматок і т. ін., які відділяються від чогось цілого. *Хіба не рівна частина досталася на долю братів? Усе ж пополам павали* (Мирний, IV, 1955, 136); *Коли б хоч десята частина з його бажань здійснилась, земля б стала вільною від панів, ба й сама пам'ять про них щезла б на віки вічні* (Коцюб., I, 1955, 257); *Спитайся [Олеся] у мамі, чи треба увесь сир товати для нас, чи можна*

частину продати (Л. Укр., V, 1956, 178); *Оснь уже струсила з дерев частину їх літнього вбрання і насипала на землі м'який килим мертвого листя* (Гр., II, 1963, 292); *Наш прапор на шостій частині землі під вітром шумить, баграє* (Сос., I, 1957, 457); // у знач. присл. частінами. Не цілком, окремими уривками. *«Крейцєрову сонату» я отримала, Катюша грала її частинами, вона їй подобалась, але заграти цілу, з початку до кінця, без перериву їй не під силу* (Л. Укр., V, 1956, 221); // Ділянка якої-небудь площі, поверхні і т. ін. *Частина майдану коло Скейської брами оточена муром* (Л. Укр., II, 1951, 265); *Б цієї пустельній і дикій частині гір не зустрічались каравани, не було навіть літніх стайбиць казахських або киргизських цуліє* (Тулуб, В степу., 1964, 120); — *Ти скоро, Сафроне, лише за ліс срібний будинок збудуєш — усміхався Січкарь одвисяю нижньою частиною обличчя* (Стельмах, II, 1962, 366); // Певна кількість кого-небудь, що за якимись ознаками виділяється із загального числа людей. *Комуністична партія Радянського Союзу в бойовий випробуваний авангард радянського народу, який об'єднує на добровільних началах передову, найбільш свідому частину робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції* (Статут КПРС, 1971, 3).

2. Складова одиниця, елемент цілого. *Літературна справа повинна стати частиною загальнопролетарської справи..* (Лєвін, 12, 1970, 93); *Пролетарська революція в кожній країні, будучи частиною світової соціалістичної революції, здійснюється робітничим класом, народними масами даної країни* (Програма КПРС, 1961, 34); *Нині ти знаєш, що злака частин у речаз розмаїта, Тільки самі вони, перівні тільки, довіку незмінні* (Зєров, Вибр., 1966, 130); // Складовий елемент, деталь якого-небудь механізму, устаткування, машини і т. ін. *Митько перетирає частини, а літній кулеметник збирає кулетам* (Головка, I, 1957, 379); *Мар'ян поспішно зібрав частини сепаратора, склав у мішок і заопотів через двір* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 188); *Він зіз частини якогось верстата* (Сміл., Сашко, 1954, 217); // Орган людини, тварини. *Як блискавка, ні, як табун диких коней, мчилось ми по виноградниках, .. колом руки, ноги і др. частини тіла* (Коцюб., III, 1956, 147); // Відділення урочистих зборів, ювілейного вечора і т. ін. *Музикальну частину вечора я на себе не брала* (Л. Укр., V, 1956, 380); *Коли закінчилась урочиста частина, у високій залі загерміє оркестр* (Кучер, Чорномор'я, 1956, 21).

Запасні частини — деталі машин та механізмів, устаткування і т. ін., що зберігаються і можуть бути використані при першій потребі. *Комісар сказав: — Як у вас по савій спеціальності? Запасні частини на місці? Заміне? Механізми? Восприпаси?* (Ю. Янов., I, 1954, 52); **Змінні частини мови** див. змінний; **Іменна частина** присудка див. іменний; **Матеріальна частина** див. матеріальний; **Пройждка частина** — смуга вулиці, шосейної дороги, якою рухається транспорт. *Поздовжий профіль вулиці визначається її розміщенням щодо рельєфу місцевості і прийнятим типом покриття* (Проїждж. частини (Колг. енци., II, 1956, 292); **Складова частина** чого — необхідний органічний компонент, що входить до складу якої-небудь єдності, системи, цілого. *Складовими частинами ленінського плану соціалістичного будівництва були індустріалізація країни, колективізація сільського господарства і культурна революція* (Ком. Укр., 3, 1970, 13); *Раніше вивчення народної словесної творчості вважалося складовою частиною, а то й провідною галуззю етнографії* (Рильський, III, 1956, 160); *Пауза як невід'ємна складова частина музики може в музичному творі мати різне значення і відігра-*

вати в ньому різну роль (Осв., диригув., 1960, 122); **Ходова частина** — система вузлів з колесами, гусеницями і т. ін. у машині, за допомогою якої вона може пересунатися. **Ходова частина автомобіля** складається з рами, осей, коліс з шинами та підвіски, яка еластично з'єднує осі з рамою (Автомоб., 1957, 170); **Локомотив повертається з рейсу. Його кабіна, кузов, ходова частина вкриті товстим шаром пилу і бруду** (Веч. Київ, 16. I 1968, 4); **Частина мови** див. мова; **Частина світу** — окрема материка.

3. Розділ якогось-небудь твору літератури, мистецтва і т. ін. **Я навіть і прозаїчні романи та повісті в скількох частинах рідко люблю** (Л. Укр., V, 1956, 437); — **От пригадайте, що в «Положенні», саме в частині другій, сказано про обмін землі і угіддя!** (Стельмах, 1, 1962, 348).

4. Відділ певної установи, окрема галузь управління, яка-небудь спеціалізована служба і т. ін. [Ш т о л ь ц:] **Начальник льотної частини затвердив порядок іспитів** (Мпк., I, 1957, 493).

Санітарна частина див. санітарний.

5. Окрема військова одиниця. **Відтоді, як передові частини перейшли кордон і зникли за горбатими висотами чужої землі, минуло вже кілька днів** (Гончар, III, 1959, 7); **Командири зупиняли по дорогах бійців, що відбилися від своїх частин, і заворачали в окопи, вириті на дніпровських схилах** (Тют., Вир. 1964, 311); **Увійшовши в село, перші піхотні частини, крім води, нічого для себе не вимагали** (Вільде. Сестрн., 1958, 17); **Захар.. був відправлений на поповнення фронтової саперної частини** (Ле, Право., 1957, 112).

Військова частина — постійна адміністративна, строева та господарська одиниця різних родів військ і всіх видів збройних сил, яка складається з штабу, бойових, спеціальних і тилових підрозділів. **Військової частини** переправлялися на плацдарм (Ю. Янов., II, 1958, 229); **Інженерні частини див. інженерний.**

ЧАСТИНКА, и, ж. 1. Зменш. до частини 1, 2. **Ми розломали шматок хліба на дві частини, потім одну частину — це на дві частинки, і кожен з нас одержав по частинці** (Смід., Сашко, 1957, 198); **Щоб позбутися частинок глини чи піску, що містяться у воді, досить пропустити воду через ліжку з фільтрувальним папером** (Підручник дезинф., 1953, 6); **Людина повинна знати закони життя Всесвіту, адже Земля, на якій вона живе, є його складовою частинкою** (Ком. Укр., 3, 1970, 29).

2. спец. Найпростіший елемент у складі речовини. **Частинки, з яких складаються кристали, розташовані правильними рядами і рухаються в межах певних діляниць, не стикаючись між собою** (Наука... 10, 1956, 12); **Елементарні частинки являють собою білки або менш складні утворення різних сполук — білків, ліпідів, часто нуклеїнових кислот, багатьох інших речовин** (Знання., 6, 1968, 9).

△ **Прискорювач заряджених частинок див. прискорювач.**

ЧАСТИННИЙ, а, е. Який обчислюється, вимірюється частинами (у 1 знач.). — **А де ж у тебе гроші на ту будівлю? — Степан про це не думає. Мусять бути. Одне на борг, інше на частинки слатку** (Круш., Будепний хліб... 1960, 36).

ЧАСТИНОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до частинка 1. **З одержаних грошей полилилась заледве дрібна частиночка** (Фр., VI, 1951, 237); **Благословляю з хвилюванням Малу частиночку буття — Дороги нашого кохання В безмежжі вічного життя!** (Гірник, Сонце., 1958, 219)

ЧАСТИТИ, чапу́, частіти, недок., розм. 1. Дуже часто, надто швидко робити що-небудь, поспішати

в чомусь; // **Бути дуже частим. — Пульс трохи частить, але ритмічний, наповнений, — заспокоювала Лідія Петрівна звору, хоч насправді пульс її не дуже-то подобався** (Цюпа, Вітний вогонь, 1960, 11).

2. Те саме, що **учапати 1**. **Де люблять — не частити; де не люблять — не ходи!** (Укр. присл., 1955, 169).

ЧАСТИВКА, и, ж. **Коротка римована пісня (здебільшого чотиривірш) перес. жартівливого або сатиричного характеру. Увечері зтошь уже вислігував і частівки про те, що «наш Мишуня — прудивус, в нього виріс білий вус, з молока чи од сметани в нього й борода постане!**» (Ю. Янов., II, 1954, 131); **Майбутній фольклорист ще збере ті частівки, прислів'я, ..пісні, що ніби з прованого мішка попсалися на голови фашистів у цей позмурий час** (Коз., Гарячі руки, 1960, 186); // **Мелодія такої пісні. Справжене царювання частівок спостерігаємо в концерті для оркестру, який композитор Р. Щедрін так і назвав «Пустотливі частівки»** (Мист., I, 1968, 40).

ЧАСТИСІНЬКО, присл., розм. Те саме, що **чистісенько**. **Вітвар частісінько обманював жєнців, Що возк його ватагу те** (Бор., Тв., 1957, 171); **Частісінько дякував собі [Олексій], що не оженився удруге: — Не було б такого порядку у господарстві** (Кв.-Осн., II, 1956, 313).

ЧАСТИСТЬ, тості, ж., част. Частота (у 1 знач.).

ЧАСТИШАННЯ, я, с. Став за знач. **частішати**.

ЧАСТИШАТИ, ав, недок. Ставати частим, частішим (у 1, 2 знач.). **А бої все частішають** (Гончар, II, 1959, 263); **У військах інтенсивтіс дедалі гучніше лунали вимого повернення на батьківщину, частішали випадки відмови вювати проти Радянської Росії** (До 40-річчя Вел. Жовтв. соц. рев., 1957, 14); **Постріли на рівничі частішали, чорні султани здіймались по всій довжині німецьких траншей** (Ю. Бєдзик, Полки..., 1959, 208).

ЧАСТКА, и, ж. 1. Те саме, що **частини 1, 2**. **Разда Строчковський.. дав своєю мірошникові третю частку всього заробітку з млина** (Н.-Лєв., II, 1956, 412); **З другою боку йдуть з двома та частками м'яса вартові, розпалюють перед храмом вогонь і зазоджуютьсєксти м'ясо** (Л. Укр., II, 1951, 318); — **Орати і заєвати буду я, а тобі даватию частку** (Стельмах, II, 1962, 387); **Національне питання не має самостійного характеру, а є часткою загальних проблем, які стоять перед трудящими в їх боротьбі за соціальне і національне визволення** (Укр. іст. ж., 2, 1960, 27); **Випрохав собі [Зінько] на деякий час у дяка старе поладане ліжко дерев'яне. Розібрав усе на частки — і тепер і собі робив саме такі частки і певний був, що складе з їх ліжко** (Фр., II, 1963, 347); // у знач. присл. **частками**. Не цілком, окремими уривками. **Щоб не задержувати перекладу, я порадиб би переслати мені рукопис частками: що у Вас буде перекладено, те і присилайте мені** (Коцюб., III, 1956, 374); // **Частина спадкового майна, яка по праву припадає на члена сім'ї при розподілі**. **Молодший [син], неслухняний, оженився сам і взяв дієку, яку сам хотів. За те отець йому не дав ніякої частки** (Казки Буковини., 1968, 73); — **Може, ти хочеш, щоб я й тобі виділив твою частку поля, як Карпові?** (Н.-Лєв., II, 1956, 346); **Завжди, як зводилис діти на ноги, здіймалася завірюха в роду. Завжди гризлис за свій клопот, своє право на лизденне хазяїство, свою частку** (Горд., II, 1959, 216); // **Який-небудь внесок людини, вароду, суспільства в загальну справу. — Прошу не забувати, що й з мене належитьсє частка на вінок...** (Коцюб., I, 1955, 166); **Серед трудящих Польщі немає людини, яка не вклала б своєї частки у всенародну справу відбудови Варшави** (Рад. Укр., 11.VIII 1949, 3); // **Найменший відтинок часу, частина секунди. Деяким видам виробництва і транспорту треба знати час з точністю**

до секунди, а часто і до сотих часток секунди (Астр., 1956, 40); *Екран заливає густа течія світла. Воно віорує якусь частку секунди, міниться, пливе — і я вже гублю з очей екран* (Ю. Янов., II, 1958, 14); // *перен.* Частина вияву якого-небудь стану, почуття і т. ін. *Земля, наче бажуючи допомогти людині, жадібно вибирає частку болю з помісеченого тіла* (Стельмах, Хліб., 1959, 479); — *Спокійно, товариші, спокійно, — почує позад себе Ярьсько голос одного з комісарів Вогневої бригади, що, проходячи траншеєю від бійця до бійця, мовби залишає кожному з них частку свого спокою і певності* (Гончар, II, 1959, 375); *Велике цастя трудівників літератури у тому, що вони самі залишають частку свого серця й душі у своїх книгах* (Мас., Життя., 1960, 116).

◇ [I] *сотої частки див. сотий; Левіна (лєвова, лєв'яча) частка див. лєвийн, лєвовий, лєв'ятин.*

2. *спец.* Те саме, що частінка 2. *Найбільшу загрозу для живих істот у міжпланетних подорожах становлять космічні частки — ядра різних хімічних елементів* (Наука., 2, 1958, 15).

△ *Прискорювач заряджених часток див. прискорювач.*

3. *бот.* Складова частина перистою листка. *Листки [рутки] складні, ...з вузькими частками* (Лікар. рослин., 1958, 54); *Іноді листки деформуються, частки їх стають нитковидними* (Шкідн. і хвор. рослин, 1956, 312).

4. *мат.* Результат, одержаний при діленні однієї величини на іншу. *Якщо ділене й дільник помножити (або поділити) на те саме число, то частка не зміниться* (Алг., I, 1956, 13).

5. *грам.* Службове слово, що надає додаткових відтінків значенню окремих слів, словосполучень чи цілих речень, служить для вираження різного роду грамагічних відношень, а також для творення слів та їхніх форм. *Частками називаються такі слова, що звичайно не мають самостійного матеріального значення, а лише надають збільшеного різноманітних додаткових відтінків висловлюваному* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 335).

ЧАСТКОВИЙ, а, е. 1. Який стосується частини когочого-небудь, поширюється тільки на певну частину людей, предметів, процесів і т. ін.; неповний. *Біля двадцяти опублікованих — повних і часткових — переклади і переспівів «Слова» налічується в українській літературі* (Рильський, III, 1956, 29); *Роботи по комплексній механізації і частковій автоматизації розвинулись не тільки на заводах масового виробництва* (Наука., 5, 1959, 4); // *Який не вносить істотних змін у суть чого-небудь. Навіть у тих випадках, коли реформістські партії приходять до влади, вони обмежують частковими реформами, які не зачіпають панування монополістичної буржуазії* (Програма КППС, 1961, 48).

△ *Часткове безробіття* — поширене в капіталістичних країнах явище, коля певна частина трудящих забезпечена роботою неповний робочий день або неповний робочий тиждень; *Часткове затінення, астр.* — явище, під час якого спостерігається неповне закриття диска Сонця або Місяця тінню якого-небудь небесного тіла або ним самим.

2. Який являє собою окрему частину, деталь чогось цілого, загального. *Створити дійсно революційну парламентську фракцію в європейських парламентах — значно важче, ніж в Росії. Звичайно. Але це є лише частковий вираз тієї загальної істини, що Росії в конкретній, історично надзвичайно оригінальній ситуації 1917 року було легко почати соціалістичну революцію, тоді*

як продовжувати її і довести її до кінця Росії буде важче, ніж європейським країнам (Левін, 41, 1974, 45).

ЧАСТКОВІСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. частковий 1. *Рішуче відкидаючи копіювання і стилізацію, Шевченко високо ставить роль деталі, майстерність обробки і індивідуалізацію в цілому і в частковостях* (Укр. літ. критика., 1959, 47); *Критика його зодилася до окремих малогазичних частковостей і звучала переконливо* (Літ. газ., 18. II 1958, 3).

ЧАСТКОВО. Присл. до частковий 1. *На величезній плантації, де стояли обороною батальйони, виноград було зібрано лише частково. Решта урожаю прила на пні* (Гончар, III, 1959, 208); *Наказ про заразування поета [Т. Шевченка] в п'ятий лінійний батальйон, розквартирований частково в Орську, частково в суміжних фортецях, вже підписаний* (Тулуб, В степу., 1964, 36); // *До певної міри. Я не торкаюсь циклу тонких та блискучих «Любовних сонетів», писаних частково під впливом Петрарки* (Рильський, III, 1956, 308); *Незручно Музі пішки йти, Бо в Музи нашої, сказати б, Хоч і не дуже вже такий, Але відповідальний тато, Частково навіть керівний* (Воскр., 3 перцеві. 1957, 199).

ЧАСТО. Присл. до частий. *Не тям крапля камінець довбас, що сильна, а тям, що часто падає* (Укр. присл., 1955, 278); *Вона нам часто пише, і з листів видно, що у них все гаразд* (Л. Укр., V, 1956, 137); *Хилиться голова Христини все нижче та нижче; падають льози з очей все частіше та рясніше...* (Мирний, III, 1954, 67); *Йонька.. ганьби забути не міг, вони вічно смотала його за серце, як чорна п'явка, і часто він вибухав таким вигуком, що всі домашні ходили як по струнці, чекаючи, доки перейде буря* (Тют., Вир, 1964, 7); *Іван Трохимович часто закріпав очима: таку саму рябу корову пас і він* (Панч, На калин. мості, 1965, 297); *Не дуже пильно пристає [Денис] до громади і не часто було і виходить до волості* (Кв.-Осн., II, 1956, 398); *Молодиця на Черемоші допірав близану, часто й сильно б'є праником, а з під нього розлітаються бризки, мов дощ дорожчинного каміння* (Хотк., II, 1966, 55); *Розмірено, часто у дзвони він б'є* (Граб., I, 1959, 304); *Часто мигтала блискавка, і раз за разом гуркотів ерім* (Труבל., II, 1956, 178); *Все частіше попадало велике каміння, що дало, на самім вершкю, творило таос поламаних стель* (Коцюб., II, 1955, 308); // *Те саме, що нерідко. Гарно задумані, написані з великим розмахом, з прекрасними деталями, вони [повісті] часто не задовольняють читача* (Коцюб., III, 1956, 40); *Життя кожної людини складається з моментів, часто суперечних між собою, треба тільки, щоб твоя дружина розуміла й поважала усі ті моменти* (Л. Укр., V, 1956, 344); *Тимко та Оріс вкладалися спати, часто навіть не вечеряючи* (Тют., Вир, 1964, 267).

◇ *Часто й (та) густо див. густо.*

ЧАСТО-ГУСТО, присл. Дуже часто, майже весь час. *Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від вчителя та часто-густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчиться та зробиться великим паном* (Коцюб., I, 1955, 101); *Тут їх не відстануть ворожі кулемети, проте вогонь артилерії і мінометів часто-густо обрушується саме на них* (Гончар, III, 1959, 203); *Вийшовши з стін школи, десятикласники часто-густо самі, без допомоги своїх вчителів-наставників вирішували, як бути* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 20).

ЧАСТОКІЛ, колу, ч. Огорожа, паркан з кілків, жердин, палів і т. ін., вбитих у землю густо одне біля одного. *Вербовий частокіл до самого берега прийнявся й пустив од себе широке гілля; вербові кілки, густо повитікані в землю, стали високими вербами* (Н.-Лев., II, 1956, 168); *Важким сном сплять арештант...*

Тільки двоє вартових міряють кроками стежечку вздовж дерев'яного частоколоу (Мушк., Серце., 1962, 314); По зовнішній і внутрішній стороні валу йшов паркан — дерев'яний частокіл, акритий гонтовим дашком (Нар-тв. та етн., 4, 1963, 91); Він ступив до Давька, і той, обтираючи спиною і задом високий іржавий частокіл, посунувся до воріт (Стельмах, II, 1962, 13); *Образно. — Куди ж вас тепер? — не спускаючи з Леоніда очей, запитувала Вутанька, нетерпляча, розпашана, готова кинути до нього цюмичі крізь частокіла озброєної варту (Гончар, Таврія, 1952, 428); *У порівн. Серед ерлиці — танці. Круг них парубки й чоловіки, як частокіла (Коцюб., I, 1955, 241); Густим частоколом встають вони [ліси] над обрієм і нескінченним ланцюгом зелених масивів тягнуться десь далеко на північ і на захід (Коз., Вибр., 1947, 36).

ЧАСТОТА, *ф. ж.* 1. Властивість і стан за знач. частий. Залежно від забур'яненості поля, частоти поливів та опадів і від ущільнення ґрунту частота розпушування буває неоднакова (Овоч., 1956, 116); Люди, що перенесли променеву хворобу або були опромінені дещо меншою дозою радіації, найбільше хворіють на лейкозю (злаякісне білокрів'я) і злаякісні новоутворення. При цьому частота виникнення захворювань залежить від дози опромінення (Наука., 11, 1963, 45); Частота відчутних землетрусів (тобто більше 2—3 бали) досить значна в районі епіцентрів (порядку кількох землетрусів на рік) і різко зменшується на схід, а в районі Дніпра (декілька землетрусів на століття) (Геол. ж., XIV, 4, 1954, 59).

2. *спец.* Число рухів, коливань, повторень за одиницю часу; величина, що виражає кількість коливань, повторень за одиницю часу. Якщо швидкість світла поділити на довжину хвилі, то відстанемо число змін, яких зазнає світловий промінь за секунду, тобто так званий частоту світла (Око і сонце, 1953, 25); Пульс у дітей молодшого віку ще не стабільний, часто буває аритмічний (нерівний, з перебоями) і коливання частоти пульсу бувають значимими (Шк. гігієна, 1954, 80); Величина, обернена періодові коливань, називається частотою коливань (Курс фізики, III, 1956, 228); До Кошика підійшов Сергій Пастухов — майстер дільниці, де складають нові прилади для вимірювання струмів високої частоти (Автом., В. Кошк., 1954, 13).

ЧАСТОТНИЙ, *а. е. спец.* 1. Стос. до частоти (у 2 знач.). Частоту шуму вимірюють з допомогою частотного аналізатора (Наука., 12, 1960, 42); Вони [радіорелейні лінії] використовують діапазон ультракоротких хвиль (УКХ), що мають величезну частотну емкість (Наука., 5, 1958, 6); Частотна характеристика.

Δ **Частотний словник** — словник, який відбиває частоту вживання слів у мові. За частотними словниками майбутнє у викладанні іноземних мов у школах і вузах, у визначенні авторства творів (Наука., 11, 1969, 39).

2. Який ґрунтується на використанні змін частоти коливань. *Частотне реле; Частотний детектор.*

ЧАСТОТНІСТЬ, *носі, ж., спец.* Показник частоти (у 2 знач.).

ЧАСТОТОМІР, *а. ч.* Прилад для вимірювання частоти періодичних коливань, головним чином електричних та механічних. *Частотомір 43-32* — перший в СРСР електронно-лінійний прилад на мікросхемах. Він призначений для визначення частоти й періодів електричних коливань (Знання., 2, 1971, 5); Охоче купують за кордоном київські частотоміри та інші прилади високого класу точності (Веч. Київ, 17. I 1968, 1).

ЧАСТОЧКА, *в. ж.* 1. Зменш.-пестл. до частка 1. Орли та Яструби надовили Курей, Воєки та Ведмеді парігали Овечь, Телят і нанесли цілу купу перед нового

царя [Ліса Микитя]. Сей взяв часточку собі, а решту по справедливості розділив між усіх голодних (Фр., IV, 1950, 95); — Ну, от ваша сестра забере і вас до себе. Навіщо ви їй? Не знаю, як для вас, а для мене ясно, що вона буде заїквалена в тому, щоб чимскоріш позбутись вас з хати і, очевидно, без тієї часточки, що припадає вам у спадок (Вільде, Сестри., 1958, 525); Чи село пройде, чи широким подвір'ям колгоспник — скрізь її діло, часточка її праці (М. Ол., Чуеш., 1959, 48); В своїм оповіданні вона багато наладутала. Частенько верзла нісенітницю. Але тут була часточка болючої правди (Коцюб., I, 1955, 456); // перен., розм. Життя, вік людини. Я свою вже часточку Прожив, слава богу, — Підтоптався (Шевч., I, 1963, 313).

2. *бот.* Те саме, що частка 3. Всі часточки листка [картоплі], які розміщені між кінцевою і першою парю бичних часток, називаються прикінцевими часточками (Картопля, 1957, 181).

3. Те саме, що частинка 1. Іскри між електродами може не бути з таких причин: замикання електродів часточками нагару; замазювання (Автомоб., 1957, 130); Багаторічні трави під час пилкових бур зменшують перенесення пилкових часточок, захищають озимі від заносу і засікання (Хлібороб Укр., 8, 1968, 15).

4. *церк.* Пожертвування на церкву за упокій душі померлого. По обідні Данило Харитонович відносив до пола часточку і обов'язково питав: — Чули, отче Ілля, товариші Суса Христа судитимуть? (Панч, В дорозі, 1959, 7).

Подати (дати) на часточку — жертвувати на церкву в ім'я здоров'я ближнього або родича, а також за упокій душі померлого. *Одна Мотря цюнеділ, цюсвятя ходила до церкви та подавала як не шага, то копійку на часточку за здоров'я Максима* (Мирний, I, 1949, 217); — *Проскуру спекти можна, на часточку подати попові о здравіі болячої Горпини...* (Довч., III, 1956, 11); *Треба буде Акафіст наїїнати Миколаві святому й на часточку дати; Бо цюс Марко забарився...* *Може, де в дорозі Занедужав* (Шевч., I, 1963, 320).

ЧАСТОЧКОВИЙ, *а. е. бот.* Прикм. до часточка 2. **ЧАСТУВАННЯ**, *я. с.* 1. Дія за знач. частувати 1, 2. Молодші заварили вечерю. Семен прівів з собою сусіда. Пішла бесіда, частування (Коцюб., I, 1955, 48); *Щастя наше — дружні учти, Товариське частування...* (Крим.-Вибр., 1965, 123); *Полтавське громадянство влаштувало триденне частування* (Бурл., О. Вересай, 1959, 9).

2. Страва та напої, якими пригощають кого-небудь. *Частування було сите, але не вишукане. Гаряче молоко, мажний вершковий сир із кмином, суга... «поленденця»* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 8); *За столиком, що був складений з яцики, сиділи югослави й румуни, розкладали на протселеній газеті частування* (Кучер, Голд, 1961, 378); *Марія паралася на кухоньці, чистила картоплю, готувала частування* (Загреб., Шепіт, 1966, 402).

ЧАСТУВАТИ, *ую, уєш, недок., Perez.* 1. також без додатка. Широ і радо запрошувати кого-небудь поїсти, вичити, закурити і т. ін. *Посадовила її стара за стіл. І плаче, і радіє, і розпитує, і частує: — Може, тобі того з'їсти? може, того спити?* (Вовчок, I, 1955, 103); *Господар був гомицький, веселий, частував і припрохував залюбки* (Гр., II, 1963, 315); *Мірошник, здоровий, чорновусий та поновидий чоловік, наливав в чарку горілку і частував Одарку, Ярину й Олену* (Н.-Лев., II, 1956, 54); — *Верті усі, — звернувся Бульба в бік запорожців, — що в кого є: ковші, черпаки або чарки. Я частую вас, пани-браття* (Довж., I, 1958, 257).

2. *чуж.* Пригощати кого-небудь якоюсь стравою, закускою, чапоем і т. ін. *Стара Очкуриха.. прийняла*

дорогих гостей, вареною частувала, пирогами годувала, ще й сорокіяку дала колядницям (Мирний, III, 1954, 42); Колеоспий пасічник нас медом частував (Сос., Солов. далі, 1957, 11); Вони метушилися, весело сміялись, частували її цукерками, містечками (Коз., Листя..., 1967, 202); Хоч нічим гостей частувати, Та с товариство, тепло (Нагв., Вибр., 1950, 239); *Образно. Вночі ти йшов, і град тебе лютостав, і сніг, і злива гоїно частували (Перв., I, 1958, 131); Нас змелет юності частує Весна бенкетна щоразу (Мас., Побратими, 1950, 34); // перек., розм. Розважати чим-небудь когось або завдавати кому-небудь якихось неприємностей. [К а с а н д р а:] Ми всі загинем, та не царюючи. [Д е і ф о б:] Дай спокій, сестро, і не частуй мене пророкуванням (Л. Укр., II, 1951, 279); Кілька вечорів частував мене Олександр Іванович спогадами й піснями (Літ. Укр., 25.VI 1968, 2).

3. чим і без додатка, перек., розм. Бити кого-, що-небудь, розбивати які-небудь предмети і т. ін. Мелашка частувала миски рогачем на миснику (Н.-Лев., II, 1956, 362); — Ти начепи йому на шию срібний дзвоник — Іяцюваний Осел придбав нову біду: Де не повернеться — усе не до ладу, Чи шкоду втне — не подарують, Почують, що дзвенить — палюкою [пальногою] частують (Гл., Вибр., 1951, 137); Стоячи на возі на колінах, Шарана частував тварину і за кожним разом нагявав віжки, щоб не дати коневі розігнатись (Ле. Ю. Кудря, 1956, 82); Іванка вже не раз частували стусанами під боки, та він не ображався і не лявся (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 20); — Ідете, чортові сили, — сказав засмучений старий ткач Опанас Чиж. — Скажіть же Леніну, щоб не забував нашу Відну Україну. Чуєте? А я вже буду тут частувати ворога без вас... (Довж., I, 1958, 132).

ЧАСТУВАТИСЯ, уюся, уєся, недок. Істи, пйти, курити те, чим пригощають, їсти, пити в кого-небудь. Частуються люди. Я нічого не жадував на поминки (Барв., Опов., 1902, 209); — Прошу, частуйтесь! Сестро, куди! Семене, Гнатє! Сідайте, прощу вас (Коцюб., I, 1955, 44); // Розпивати спиртні напої в якому-небудь гурті, товаристві. На призьбі сідять баби, співають. Біля столу частуються чоловіки. Далі — гомолять молодичі (Вас., III, 1960, 103); А тим часом водії-механіки, частуючись по черзі вином з ханістри і пригощаючи Хому, слухали його без особливого подиву (Гончар, III, 1959, 405).

ЧАСТУНОК, вку, ч., розм. Те саме, що частування. — Та й таки при частунку погодяться люди й будуть у злагоді жити (Марг., Тв., 1954, 138); Всі бігли до його хати, знаючи, що там частунок буде неабиякий (Фр., II, 1950, 233).

ЧАСТУХА, в. ж., бот. (*Alisma* L.). Багаторічна трав'яниста рослина родани частухових, що має стеблові листки на довгих черешках і дрібні квітки. Частуха — досить поширена болотяна рослина, яка росте по воєки і багнистих місцях (Практ. з систем. та морф. рослин, 1955, 178); Літо ще не встигло прив'янути буйну зелені весни, але вже жбурнуло на луки понад Ворсклю повні жмені... ніжно-блакитних дзвоників, білого з жовтими очима ромен-цвіту, пересипавши їх дрібними суцвіттями стрілолистку, частухи, житняка (Дмит., Обпалені..., 1962, 15).

ЧАСТУХОВІ, вих, мь., бот. (*Alismataceae*). Родина багаторічних трав'янистих рослин, які ростуть у воді та на болотах, мають здебільшого безлисте стебло або ж черешкове листя, зібране прикореневою розеткою.

ЧАСТУШКА, и. ж. Те саме, що частівка. Ми з гармонією разом, з нашою подругою, Лебарів та симу-

лянтів Вдаримо частушкою (Воскр., Взагалі..., 1948, 55); Загальмовизнане багатство колодійок і частушок з їх грайливістю, дотепністю, лаконічністю викладу неослажно великого змісту, втіленого в двоа, чотирьох або найбільше в шести поетичних рядках (Рильський, IX, 1962, 187); В музичному побуті партизанів не останнє місце займала бадюра частушка, яка правила за літературно-музичну хроніку повсякденного партизанського життя (Мист., 4, 1965, 7).

ЧАСТЬ, і, ж., заст. 1. Частина (у 1, 2 знач.). — А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій немці та сестрі; другу одвезе у Київ на братство (П. Куліш, Вибр., 1969, 146); Були це люди поважні, інтелігентні і працьовиті, що держалися здалека від веселішої часті мешканців міста (Коб., III, 1956, 11).

2. Адміністративний район міста в дореволюційній Росії; поліцейське управління цього району. — Це наші купчики загуляли. Що з ними поробити? Знакомий усе народ. У моїй часті живуть. — Так, так... Кому гуляти, а кому служба! (Мирний, III, 1954, 265).

ЧАСУВАТИ, ую, уєш, недок., рідко. Те саме, що агонізувати. Серце соколиці, часуючи, долічувало ще одну, останню свою звалину, яку судилось їй прожити в добрих козакових руках (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 36).

ЧАТА див. чати.

ЧАТИ, чат, мн., рідше одн. ЧАТА, и. ж. 1. Сторожовий загін війська; група перев. озброєних людей, які охороняють щось, несуть варту. [Р у ф і н:] Куди ж ти підеш? [П р і с і д і л а:] В катакомби, звісно, оберегти їх. [Р у ф і н:] Се вже буде пізно, бо ж там поставлено вже досі чати (Л. Укр., II, 1951, 387); По зеленому полю, ледь видно, посувалися, мов човники на морі, козацькі чати (Панц. Гомон. Україна, 1954, 301); *Образно. Годі спати! Сталло-гнивом, Музо, снів мій окрили: Ставало чати. Всюди чати! Бо незримі, неволимі тіні-зари, чари мли (Чумак. Черв. заспів, 1956, 139).

2. Перебування на варті в певний проміжок часу; вартування. — Як упораються [козаки], так лишать там на сторожі вартових, а самі з припасом прибудуть сюди. — Добре, — промовів пан сотник. — Ну, а у млин, під лотоки, на чати готуються? (Стар., Облога..., 1961, 32); Сторож ходив, мов вартовий на чати (Фр., VII, 1951, 258); *Образно. Поза змарами м'сяць виходить на чати (Перв., Солд. пісні, 1946, 89); // перек. Очікування когось. плінтування когось-небудь; підстерігання в засідці. Необачні звірята не доглянули, що серед величезного зеленого листа сидів страшенний змії-удає (*Boa constrictor*). — сидів на чатах. ждучи на добути (Фр., VIII, 1952, 328).

Стійти на чатах: а) охороняти щось, вартувати. На півдні Бессарабії, од бистрого Прута, по лівім боці Дунаю аж ген до моря стояло на чатах військо (Коцюб., I, 1955, 335); б) (ритор.) бути завжди готовим щось відстоювати, захищати загальні здобутки, досягнення і т. ін. Революційне правосуддя стоїть на чатах революції! (Еллан, II, 1958, 307); Став'їти (ста́ти) на ча́ти: а) почивати охорону чогось. — Ставай, вартовий, без вагання на чати! (Л. Укр., I, 1951, 283); — Ми з матір'ю вийшли і стали на чати. Десь постріл ударив (Перв., II, 1958, 336); б) (ритор.) починати щось відстоювати, захищати загальні здобутки, досягнення і т. ін.

ЧАТІВНЯ, и. ж., заст. Вартівня. — Дозволь провести тебе до хана Бекирова або до караван-сарая. Брудно й бідно в нашій чатівні (Тулуб, Людолови, II, 1957, 67).

ЧАТОВАНИЙ, а, е. Діспр. пас. мнв. і теп. ч. до чатувати. Темніс поблизу отара, чатована вічарками. що облягли її з трьох боків (Гончар, I, 1959, 132).

ЧАТОВИЙ, а, е. Прикм. до чати; // у знач. ім. чатовий, вбого, ч. Той, хто стоїть на чатах, вартує. Чатовий став на везу годину тому (Тулуб, Людолови, II, 1957, 184); «Дім здоров'я» дерев'яний. Треба берегтися вогню. Грицко ставив до нього варту, говорив чатовому без жартів: — Звайжай, коли хто спалить цей дім у часи твоєї варту, тоді не гнівайся на мене! (Мас., Під небом..., 1961, 107).

ЧАТУВАННЯ, я, с. Дія за знач. чатувати. Для чатування татар вислали в степ загони, або, як їх називали, станції, і влаштували в степу сторожові пункти (Іст. СРСР, I, 1956, 133); Коли ми виспалися після чатування, я відчує нестерпний голод (Досв., Вибр., 1959, 26); Зараз [Бронко] увійде в кімнату, не подивитись, що батько спить, а скаже матері, щоб, нарешті, знала, що йому вже в печінках сидить оте вічне чатування на нього (Вільде, Сестри..., 1958, 285).

ЧАТУВАТИ, ую, уєт, недок. 1. перех. і неперех., кого, що, біля кого — кого, над ким — чим. Охороняти когось або щось. Старий лісник чатував великий протір, весь окритий різним і ніби перебраним руками людини буюм (Чаб., Стоїть явір... 1959, 162); Біля вікна всю ніч чатує з сокирою хазяїн, всю ніч йому вчувається зі степу кінський тупіт отих експропріаторів-лопатників, що тільки до вікна і — вподави, хазяїн, гроші на лопаті...» (Гончар, II, 1959, 218); *Образно. І знову вікові липи чатують широку асфальтовану дорогу (Кучер, Дорога..., 1958, 209); // неперех. Стоять на варті; вартувати, стерегти. — Раз, чатуючи а десятком козаків у полі, погнався був а у таку западню, що без їх [запорожців] якраз поліг би головою (П. Куліш, Вибр., 1969, 87); Пильно чатували в степу вислані вперед і по боках козацькі роз'їзди (Кач., II, 1958, 415); Ми наздогнали Михайла біля дверей хижки, де чатував жовнір (Досв., Вибр., 1959, 159); Він [солдат] в неусипнім чатував дозорі із темнію глухою віч-на-віч (Бичко, Простота, 1963, 51); // Стоять, сидіти і т. ін. біля когось, чогось, оберігаючи його спокій або стежачи за безперейвною роботи тощо. Старий корчмар лагон стоїти тут на порозі день і ніч, нехай тільки огамується той скнара Гаальперін, нехай спить.. Він чатуватиме його сон (Рибак, Помилка..., 1956, 11); Іван був наче та бджола-сторож, що чатує в вічку уляй цілий день і цілу ніч (Март., Тв., 1954, 313); Коло турбіни чатував Василь Голозовський (Кучер, Засвіт, вогні, 1947, 65); *У порівн. Але й звідті, з везжі, їм видно було лише круті гори, що нависають кам'яними лобами над містом, мовби чатуючи все живе (Гончар, Тронка, 1963, 177); // Доглядаючи когось, стримувати його рух, дії і т. ін. Сидір Іванович ішов попередати череди, стримуючи її пожадливе прагнення зразу ж захопити увесь масив. Кілька доярок, призначених йому на допомогу, чатувало по боках (Добр., Тече річка..., 1961, 190).

2. неперех., на кого — що, також із спол. щ о б, а б и, п о к и. Чекати на появу когось, чого-небудь, терпляче очікувати когось, щось. Зона завжди мала когось, хто коло неї упадає..., провадить з лекцій додому, чатував на неї, як йшла до школи (Вільде, Сестри..., 1958, 507); Люди не спали ночами, чатуючи біля своїх тивів і зат, щоб на власні очі побачити тих воїнів (Шняв, Партвз. край, 1946, 65); Ткачучки обидві, стара й молода, вже чатують біля двору, ждуть, поки Лукія підійде, щоб залементувати перед нею про якісь нові кривди (Гончар, Тронка, 1963, 89).

3. перех., на кого — що, кого, чого і без додатка, також із спол. щ о б, а б и. Непомітно вичікувати жертву;

підстерігати здобич. — Бачив я на своєму віку міста, проте другого такого, як Буенос-Айрес, не пам'ятаю. Все в ньому кипить, мов у казані пекельному, все, здється, тільки й чатує на тебе (М. Ол., Чуеш..., 1959, 12); [К а т р я:] Дмитро чатує тебе коло садка, коло будинку, — точе вбиті! (Стар., Вибр., 1959, 241); Мов воек за звіриною, Ви чатували на порозі хати (Фр., X, 1954, 159); В воду впає зелений коник. Його чатує сто очей червомих — І поплавець пірнає, як живий (Рильський, II, 1960, 120); *Образно. Насподі [дороги], закриті від людського ока, чатували каменюки на колеса й підкидали їх уяору. Копі спотикалися, віз скрипів (Март., Тв., 1954, 436); // перен. Чекати на когось, бути неминучим для кого-небудь (про лихо, злигодні і т. ін.). На мандрівників чатувала нова небезпека (Трубіл., Хатина..., 1934, 34); Все ніби йшло як слід, проте Олієро неруєвав, хоч і не знав напевне, яка біда чатує на нього (Ю. Бедзик, Вогонь..., 1960, 148).

ЧАТУВАТИ на здобич — зачавшись, підстерігати жертву. Слухняний човен понесе тебе [дорогий читачу] в безмежну річкуву даль, туди, ..де хижі, немажерливі риби піраньї чатують на свою здобич (Ю. Бедзик, Вогонь..., 1960, 3); Мишкують лиси, бродять вовки, на деревах позасідали і чатують на здобич сови (Гжицький, Опришки, 1962, 147).

4. перех. і без додатка, на що, також із спол. щ о б, а б и. Вичікувати, ждати слухного моменту, пори. Часом і він одсовував нізкиму юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця (Коцюб., II, 1955, 21); Юджін гнав машину, партизани чатували біля дверей, щоб косити серпами автоматних черг кожного, хто буде знатися за ними (Загреб., Європа 45, 1959, 470); *Образно. Сварка, притасна в серці, лиш чатувала на те, але який обізвався (Март., Тв., 1954, 352); // Чекати на кого-, що-небудь. — Я вже цілу годину чатує біля кофтори, — сказав Гаманюк, поцілувавши її руку, і Христя повірила (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 54); Ти-хий, всім задоволений, чатує Михайло на ранок — коли і звідтіля він прийде на сонний чорноморський берег? (Збан., Сеспель, 1961, 111).

5. перех. і неперех., на що, за чим, також із спол. щ о б, а б и. Стежити за ким- чим-небудь, за чийсь або за своїми діями, мовою і т. ін.; пильнувати. Марі тривожно дослудала, чатуючи на кожний підозірлий звук (Кач., II, 1958, 347); Після розмови з Макутою він ходив немов у пісні. Жив якимось дивним, роздвоєним життям і чатував за кожним своїм словом, за кожним рухом (Ю. Бедзик, Полки..., 1959, 139); Хлопці пильно чатували, щоб не наскочити зненацька на якугось офіцера або шкільного чиновника (Добр., Ол. солдатики, 1961, 63).

ЧАТУЮЧИЙ, а, е, рідко. 1. Діспр. акт. теп. ч. до чатувати.

2. у знач. прикм. Який стежить, пильнує за ким-, чим-небудь. Позаду за звірткою заблищали чатуючі очі Шуріни (Ряб., Золотогвєсячник, 1948, 229); *Образно. У якомусь хворобливому трансі Марія поставила відон під дровами й повернулася назад, до вбитого ворога. Навколо все було таке ж тривожне, тизе, чатуюче, як і раніше (Ле, Клев. лист, 1960, 41).

ЧАУШ¹, а, ч. Правовий служник, розпорядник у Туреччині. Мугаммед Герай ніколи не любив чаушів султана, постійних нападців за танеком — нескореним вітром ханського роду (Ле, Хмельницький, I, 1957, 207).

ЧАУШ², у, ч. Сорт столового винограду. Листатий чауш, або «волове око», як його в них звуть, буйно розріс-

ся цієї весни, зав'язь на ньому багата, віщує добрі кетяги, великі грона (Гончар, Тронка, 1963, 50).

ЧАХ, ЧАХ-ЧАХ-ЧАХ, виг. 1. Звуконаслідування, що означає звук вихлопних парів, газів і т. ін. Паровоз вугілля й воду вже набрав і — чах-чах-чах! — потихеньку підходить до состава на путях (Забіла, У. світ, 1960, 13).

2. розм. Уживається як присудок за знач. **чэхкати** 1.

ЧАХКАННЯ, я, с. Дія за знач. **чэхкати** і звуки, утворювані цією дією. Гуркіт перейшов у соніння й чаккання, на станційку влетів чорний задимлений паровоз, тягучи за собою вервечку опецькуватих цистерн (Загреб., Європа 45, 1959, 257); Ритмічне чаккання трактора Лешнер почує саме тоді, коли разом з Брум-баком і Шильдом обходять панські гаражі (Собко, Запорозж., 1952, 176); Заходимо в кімнату, на дверях якої напис «Столярня майстерня». Приємний запах соснової стружки, чаккання рубанків та фуганків (Рад. Укр., 2.IV 1959, 3).

ЧАХКАТИ, аю, аеш, недок. 1. тільки 3 ос. З шумом випускаючи пари, газів, повітря і т. ін., утворювати уривчасті, короткі, ритмічні звуки (про машини, механізми і т. ін.). Відліли рейки, і поперед розмірено чакка паровоз (Коз., Блескавка, 1962, 177); Із скелі над ним чаккали малі міномети, і він почав туди гукати, махаючи білою хусткою радянським, як він думає, бійцям (Гончар, III, 1959, 109); Деся недалеко чаккає мотор автомобіля (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 681); // Утворювати глухий дзвін з шерехом, специфічні відзвуки від тертя по якій-небудь поверхні і т. ін. (про пилки, рубанки тощо). Біла тартака метушилась люди, швидко, із довгим висистом чаккали пилки, смували підводи (Десняк, II, 1955, 331).

2. розм. Видавати шум, характерні звуки, ступаючи по багнистих місцях; чаккати. Ясногорська, важко чаккаючи в хлипкій браговині, пішла (Гончар, III, 1959, 219).

ЧАХКОТІТИ, отіть, недок. Підсил. до **чэхкати** 1. Недалеко, в дено чаккотять паровози (Скля., М. Шорс, 1938, 45); Півтора тижні движок чаккотів на сінопункті (Мущк., Чорний хліб, 1960, 59).

ЧАХЛИЙ, а, е. 1. Кволий, слабосильний, хирлявий на вигляд. [П е т р о:] Ні, панове, я не гетьман ваш, я простий козак, старий, чахлий, я прошу у вас: змилуйтеся надо мною! .. Не убивайте мого сина! (Кост., I, 1967, 183); // Слабкий, тьмяний (про світло). Мірошниченко підіймає над головою чахлий вогник спінака, пильно оглядає всі збори і аж здригається: до чого полівсовщик Мирон Підпригора схожий на свого двоюрідного брата Василя (Стельмах, II, 1962, 13).

2. Який в'яне, сохне, погано росте (про рослини). Буйним поривом налітає вітер на чахлі крони американського ясеня (Шияв, Магістраль, 1934, 3); Кілька чахлий тополь стирчали зразу за дволицем (Смодич, Ми разом., 1950, 163); Остан розламає чахла стебло, чоло змарнів, в очі застиг переляк: ессенська муха в житньому стеблі смочке сік (Горд., II, 1959, 328); // З бідною рослинисттю. Чахлий газончик.

ЧАХЛИСТЬ, лості, ж. Стан за знач. **чэхлий**.

ЧАХНУТИ¹, ну, неш, док. Однокр. до **чэхкати**. Деся за мурми будинку на вулиці чачнує автомобільний мотор, ще раз чачнує і тоді захурчав (Смолич, Мяр., 1958, 560).

ЧАХНУТИ², ну, неш, недок. 1. Втрачати сили, здоров'я, ставати чахлам (у 1 знач.). Він і діло робить, і нікому важкого слова не скаже, і богу молиться, тільки знай мовчить та сумує, та чачне, мов свічка тоне (П. Куліш, Вибр., 1969, 269); — Занедужала Хведорова жінка, чахла-чачла та і змерла (Стор., I, 1957, 92);

Поклич до світла нас! Поклич до сонця! Там весело — нехай ми тут не чачнем! (Фр., XI, 1952, 298); Всі знають, що Блаженко-старший дуже запопадливий до роботи. Без неї він гине, чачне, як стебло в посуху (Гончар, III, 1959, 55); // Чагнути, тьмяніти (про вогонь). Поки вогонь наближався.., жінки.. зібрали граблями стожений хліб. Вогонь досяг смуги, незадоволено покрутив хвостом, почав чачнути (Чаб., Балкан. весня, 1960, 147); І свічка танула помалу над ним. Тоненький промінь чах і коливався, мов жовта цятка (Сос., II, 1958, 379); // перен. Втрачати ясність думки, мислення. [Х а в е н к о:] Гарно, нікого й казати, Вмієш ти слова складати. Грає кров, а розум чачне (Фр., XIII, 1954, 384); // перен. Втрачати силу, могутність; занепадати. Настали світлі часи, перевелися найвні прочани, то й попівські мастки почали чачнути, мов від суот. Натомість повернулись обличчям до сонця і до щастя оновлені села (Мельв., Коли кров., 1960, 74).

2. В'янути, сохнути, ставати чахлам (у 2 знач.). Як чачне дерево, в якому Черв'як хоріння підгризає, Так гордість у душі людській Всі добрі почини викоріняє (Фр., XI, 1952, 323); Поміж гожими слячими голієчками молодих грибків лежали свіжозогнені трупи небіжчиків, чачнули теж у оримоті смертельно хворі старці з подірваним тілом (Козл., Мавдрівкив. 1946, 11).

ЧАХНУТИ³, не, недок. Ставати холодним, холонути. [П а в л і Л ю б а:] Вечера давно чачне на столі, а до неї нікто й не доторкнувся (Вас., III, 1960, 240)

ЧАХОНЯ, і, ж., розм. Те саме, що чехоня. [Т я б е р і:] Мені здалося ще пахить чохоня та ще й свіжопросоляна (Крон., V, 1959, 259).

ЧАХ-ЧАХ-ЧАХ див. чах.

ЧАША, і, ж. 1. Старовинна посудина округлої форми, з широким верхом і звуженим вивозом для пиття (вина та інших напоїв). Продавець вийняв срібний келих, поставив перед хлопцем. — Тут маш. Оця чаша, коби і брат братові її продавав, коштує п'ятсот, а я даю за триста (Три золоті сл., 1968, 150); Сонце.. заглядало в блискучі келихи й чаші, що рядами стояли на столі (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 10); [К у н ц я:] Серед цих скарбів у мене є чудова золота чаша одинадцятого віку — часів Ярослава Мудрого (Коч., II, 1956, 317); *Образно. А земля мусила смирати од голоду й спраги, бо чаша сонця стала порожня (Кочуб., II, 1955, 248); *У порівн. І землю, як чашу, вщерт сонцем наліто! (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 279); Небо синє і повне, мов чаша (Сос., II, 1958, 37); // Заздоровна чара. [П н г і г е р д а:] Здоров був, княже, ладо мій ласкавий, Пий чашу цю, живи багато літ! (Коч., П'єси, 1951, 106); Тож піднімеж спільну чашу За святі ці почуття, За Вітчизну вільну нашу, За остріє життя (Воскр., Поезії, 1951, 279); В ньому [Душай] всі ми скупані, слов'яни, Ниж усі колихані, слов'яни, І в борні священній, грозовій, Як один, підносимо чашу дружби, Як один, підносимо чашу клятви, Чашу волі, слави і братерства. — Хай загине ворог наш навек (Рильський, II, 1960, 206); // перен. Про міру радощів або страждань, які випали на чю-небуль долю. Тоді, в печалі чи радості, добришим і крацим стас чоловік і з подивом бачить.., як швидко сіра буденщина розгляпала його чашу коханя (Стельмах, I, 1962, 202); Надворі спека, у його кімнати приємний холодочок, а у нас разом — переповнені чаші юнацьких спогадів (Досв., Вибр., 1959, 15); Ми молоді, ми в'єм солодку частя чашу..! (Сос., I, 1957, 161).

◇ **Випивати (випити) [добрю, гіркү] повну чашу ліха див. повний; Випити [всю] чашу до дна** — пережити непомірне горе, зазнати глибоких страждань. Загри-

міла війна [1914 року]. Мене мобілізували у військо. Випив, як кажуть, цю чашу я всю, до самого дна (Вас., IV, 1960, 45); **Віпити [побити] чашу м'яку [і страждання]** — азнати багато страждань. Я випив чашу м'яку і страждання. Велику чашу, сповнену уцертв, і вже тепер нема мені вагань: Життя чи смерть! (Вороний, Вибр., 1959, 98); **Віпити смертну чашу, ритор.** — умерти на полі бою. Олег! Ти чесно йшов у бій на ніч, на тму криваву. Безсмертній пам'яті твоєї співає серце славу і тим, кого ти в бурі вів, з ким випив смертну чашу (Сос., II, 1958, 500); **Гірка чаша див. гіркий;** **Переважувати (переважити) чашу терезів див. переважувати;** **Переливати (перелити) чашу через край (вінця і т. ін.) див. переливати;** **Переповнити чашу (терпіння) див. переповняти;** **Піти (випити, кштувати, скуштувати і т. ін.) гірку чашу див. гіркий;** **Чаша [терпіння] переповнилася див. переповнятися;** **[Я] півна чаша див. півний.**

2. Будь-яка посудина, вмістить подібної форми. Тут же [в похованні] були дві глиняні посудини — розписна чаша і великий глек; очевидно, в них була їжа (Нарис стар. іст. УРСР, 1957, 70); У великій чаші, встановленій на стадіоні, спалахне вогонь Всесоюзних юнацьких ігор (Веч. Київ, 18.VII 1968, 3); // церк. Посудина такої форми, що використовується у християнському культовому обряді; потир. Перенос скінчився. Піп з чашею пішов уя олтар (Мирний, III, 1954, 320); [Семпроній:] Там знайдено в вас ритуальні речі: велику чашу, ніж і ще там децю (Л. Укр., II, 1951, 471); // Частина посудини, деталь подібної форми. Келих складається з двох головних частин — чаші і сідеса (стоянка) (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 70); [Джонатан:] Різблений маси ти зробити свічник, стебло його, і чаші, й круги, й листя у нього мають бути... (Л. Укр., III, 1952, 49); // Віночок квітки подібної форми. Тепер любов і мрії наші Ми у серцях палких несем, Немов тюльпанів чисті чаші, Налиті сонцем і дощем (Мас., Сорок., 1957, 211); // Внутрішня поверхня посудини подібної форми. В казані... важко гойдала своє тіло вода та хлюпала в побіленій чаші (Коцюб., II, 1955, 293); // Споруда подібної форми. Швидка, могоутна, гомінка В зелену чашу стадіону Людська зривається ріка (Дмит., Київські кручі, 1962, 174); // Дія з берегами якого-небудь водоймища (озера, моря і т. ін.), заповнений водою; улоговина подібної форми. В чаші Байкалу стілки прісної води, як в Балтійському морі солоної (Хлібороб Укр., 2, 1967, 47); 7—8 липня 1955 р. русло Дніпра було перекрите Каховською греблею і почалося заповнення чаші водоймища (Укр. бот. ж., XVII, 1, 1960, 4); Мов рузлиця основа на велетенському верстаті, дорога виповзала з-під самих їхніх ніг, спадала круто вниз, перетинала надвоє широку чашу гірської западини (Кол., Терен., 1959, 215); // Купол неба. На обрії чаша неба упиралася краєм в далекий берег (Чорн., Красиві люди, 1961, 15); Повні неба синя чаша над далекою мрійною озер... (Сос., II, 1958, 360); // Земля навколо стовбура дерева, яку спускають і поливають для кращого росту рослини; ямка. Найкращий спосіб поливу при задернці саду в дощування, але добрі наслідки дає також полив по чашах з одночасним зволоженням міжрядь (Колл. Укр., 2, 1961, 34).

◇ **Класти (покласти) на чашу ваги що** — використовувати що-небудь, щоб добутися якоїсь переваги, перемоги в чомусь. Історія нас вчить, що там, де на чашу ваги кладуть суб'єктивно-індивідуальні інтереси, там неодмінно спалахне непримирима ворожнеча (Ковчунка, Кутя..., 1960, 118).

ЧАШЕЧКА, и, ж. 1. Зменш.-пестл. до чашка 1, 2. Хазяїн кав'ярні приніс нам кожному по крихітній ча-

шечці запашної, гарячої кави (Ю. Янов., II, 1958, 79); Лікарка... тримала в руці чашечку і фарфоровим товкачиком на борошно розтирала порошок (Чорн., Потік., 1956, 88); *У порівн. Хатиночка, як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела (Мирний, II, 1954, 232); Вона висовує голову..., прикладає долоні чашечкою до губ і намагається говорити голосніше (Тудор, Народження, 1941, 196).

2. бот. Зовнішнє коло листочків подвійної одвітнини квітки, що складається з окремих зелених чашолистків, які захищають внутрішні частини квітки. Квітки у льону-довгунця правильні, дрібні... Чашечка складається з п'яти чашолистків (Техн. культ., 1956, 11); // Віночок квітки подібної форми. Зверху його [латаття] жовті чашечки квіту, де-де вже зелені тичкові (Мирний, V, 1955, 349); Знов весна прилине, одужують далі, в чашечках конвалії роси зацвітуть (Сос., II, 1958, 231); Завтра, а може, ще й до вечора розкриється вся подум'яна чашечка маку (Чорн., Визвол. земля, 1959, 63).

3. анат. Надколінна кістка. — Як ти стоїш? — злегка ступає він мене по чашечці вигнутого правого коліна стеком (Кол., На фронті..., 1959, 141).

△ **Колінна чашечка** — те саме, що надколінок. Нога [Салагатов] була довга, з смішно вигнутою колінною чашечкою, з сухими, розчепіреними пальцями (Збав., Сеспель, 1961, 122).

4. Шапочка на жолуді. Як смачно густять восени під ногою оці жолудеві чашечки! (Донч., IV, 1957, 52); Рівно виступали по оксамиту візерунки — дубове листя й жолуді в мережаних чашечках (Тулуб, Людолови, I, 1957, 61).

5. Чарувка в бджолиному шільнику.

6. спец. Зменш. до чашка 5. Слідом ішли монтери з сільектро, закручували білі чашечки ізоляторів (Кучер, Трудна любов, 1960, 425).

ЧАШИНА, й, ж., заст. Верхня частина ярма, що лежить на шві вола. Після цього, насміхаючись у душі, мусив [Терентій] пояснювати панові, що таке чашина... в ярмі (Стельмах, I, 1962, 50).

ЧАШКА, и, ж. 1. Невелика посудина (частіше з вухком), перев. з фарфору, фаянсу, з якої п'ють чай, каву та інші напої. Підвісивши змічч'я голову, він побачив вітрину з посудом. — А що якби купити їй, наприклад, чашку?... Що ж, се нічого! (Л. Укр., III, 1952, 485); Разом з робітниками Баранієвського фарфорового заводу на Житомирщині було виготовлено сервізи, чашки та інші посуд з нового високоякісного фарфору (Наука..., 8, 1960, 18); // Кількість рідини, яку вміщає ця посудина. Годують 3 рази в день: гранці 2 чашки какао, або кави, або чаю, масла, мед (Коцюб., III, 1956, 322).

2. Те саме, що чаша 2. Починає широко застосовуватись [в Київській Русі]... також дерев'яний посуд, різні чашки, ополоніки, діжки для замішування тіста тощо (Укр. стравн., 1957, 5); В білій капличці, де в кам'яну чашку стікала чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки (Коцюб., II, 1955, 109); // перен., зневажл., жарт. Людський череп. Уставай! та золоту чашу Наливаймо радісним питвом, Доки чашка голови твоєї Ще не повна цілком-порожньо! (Крим., Вибр., 1965, 295).

3. бот. Віночок квітки подібної форми; чашечка (у 2 знач.). Інші цвітки соромливо стуляють свої чашки вдень, щоб сонце не висало з них пазощів, і розкиляють їх аж вечером (Фр., IV, 1950, 354); В конвалії чашці глибокої чом перлами слюзи тремтять? (У. Кравч., Вибр., 1958, 37).

4. анат. Надколінна кістка; чашечка (у 3 знач.). З розваленою надвоє чашкою, весь... об'юшений кров'ю, з

поламаними ребрами... він схопитися, як демон червоноий, і знов і знов кидається у бій (Хотк., II, 1966, 356).

△ **Надколінна чашка див. надколінний.**

5. спец. Частина приладу або пристрою; деталь округлої форми. Ртутний барометр має трубку, чашку і шкалу, на які нанесено поділки в міліметрах (Фіз. геогр., 5, 1956, 84); Товстим ремнем приперезавши себе до стовпа, він вилазиє у степу до гуляк проводів, працював плескачками біля порцелянових дзвінких чашок (Перв., Атака..., 1946, 92).

6. буд. Півокругла виїмка на кінці бруса, в яку заговять край іншого бруса при зв'язуванні їх у вінець.

ЧАШКОВИЙ, а, е. Прикм. до чашка; // Який має чашку, вмонтовані чашки (у 5 знач.). Трубка Горрічеллі опущена відкритим кінцем у чашку з ртуттю і укріплена разом з чашкою на дощечці з поділками. Такий барометр називається чашковим барометром (Фізика, I, 1957, 57); Для скорочення допоміжного часу на закріплення виробів на токарних верстатах... застосовують чашкові центри з внутрішнім або зовнішнім рифленням (Техвол. різального інстр., 1959, 115).

ЧАШНИК, а, ч., іст. 1. Придворний в Росії XVI—XVII ст., який завідував винними погребами й підноси внаш до царського столу. Повно було [при палаці] придворних, ключників..., стольників, чашників, спальників (Загреб., Диво, 1968, 645); Ходили келихи та чаші з кипучим пивом та вином... Із важию чашники носили, Гостей вітаючи ясних (Пушкін, Руслан і Людм., перекл. Терешенка, 1949, 8); // У давньоруській державі — особа при квізві, яка завідувала бджільництвом і варінням меду.

2. Чернець, який завідував у монастирі напоями та погребом.

ЧАШОВИНА, я, ж. Те саме, що чашиня.

ЧАШОЛИСТОК, тка, ч., бот. Один з листків, які утворюють чашечку квітки. На дорослому льоні хвороба проявляється у вигляді... плям на коробочках і чашолистках (Шкідл. і хвор. рослин, 1956, 221).

ЧАШОПОДІБНИЙ, а, е. Який має форму чаші.

ЧАЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. чаювати. Микола кілька разів клякав, повідомляв, що чай вистигає, а їх щось не тягло до чаювання (Збан., Курил. о-ви, 1963, 66); Через хвилину всі знову розсіяли по своїх місцях, чаювання продовжувалося, але до попередньої теми не повернулись (Гур., Життя... 1954, 96).

ЧАЮВАТИ, чаюю, чаюєш, недок. Пити чай; проводити час за питтям чаю. Минули ми одну озю, минули другу, третю. Увійшли в чайню [чайну]. Там уже сиділо декілька странників — чаювали (Тесл., З книги життя, 1949, 49); На дерев'яному балкончику, завішаному білизною та різним шматтям, чаювали якісь незнайомі люди (Мяк., II, 1957, 342).

ЧВАК, **ЧВАК-ЧВАК**, виг. Звуконаслідування, що означає чмокання, чмокання під час ходіння по болоту, багнястих місцях і т. ін. Чвакало під ногами липке болото... Чвак, чвак. Позаду чути голоси: то, напевне, йдуть Сніп і Мазур (Зар., На... світі, 1967, 224).

ЧВАКАННЯ, я, с. Дія за знач. чвакати і звуку, утворювані цією дією. Серед будь-якого безладного гамору і клякоти відрізняти він рипіння коліс і чвакання кінських копит по болотяному шляху (Рибак, Помилка..., 1956, 14); Коли ледве чути хлипання стало виразним і перетворилося на голосне чвакання смоків, Курбала спинився (Досв., Вибр., 1959, 194).

ЧВАКАТИ, аю, аєш, недок. Те саме, що чвакати. Драглисте багно овидно чвакало під ногами, і кожен крок вимагав затрати страшних фізичних зусиль (Тют.,

Вир, 1964, 321); Твань, апиловодь чвакає, затягує по коліно... (Горд., Дівчина..., 1954, 206); За труною йшло трохи людей — чвакали ногами в болоті обмоклі всі й мовчали більш (Головко, II, 1957, 207); Федора саме місила тісто у високій діжі, руки сестри чвакали у сло-жому на віконну замазку синюватому тісті (Перв., Дикий мед, 1963, 451); Чвакають лопати, летять вгору имаття землі (Хижняк, Тамара, 1959, 247); // безос. Під ногами все дужче чвакає, все дно вигнається, наче дихає під ногами Сиваш (Гончар, II, 1959, 416).

ЧВАКНУТИ, ну, веш, док. Однокр. до чвакати. Мої ноги то чвакнуть у калюжі, то тріску переломлять (Ле, Вибр., 1939, 188); Козаки перестали реготати, а Марфа вже як вигор переполнилася через попієвський тил. Тільки чвакнуло з того боку опуюко впаде тіло (Ле, Ю. Кудря, 1956, 221); Так [Мотря] скрутила сорочку в рукав, що вона чвакнула, ніби закричала (Н.-Лев., II, 1956, 286).

ЧВАКОТІТИ, очу, отіш, недок. Підсил. до чвакати. Згори сіявся безугавний дощ, і під ногами чвакотіла роз-ріджена, мов сметана, глина (Хижняк, Килимок, 1961, 16); Щодалі дорога стає вогишою, під ногами голосно чвакотить мокрий лист (Кучер, Пов. і опов., 1949, 127); // безос. Під ногами так і чвакотить (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 227).

ЧВАК-ЧВАК див. чвак.

ЧВАЛ, у, ч. Швидкий біг навскач; галоп. При боці хитаєш у такт чвалом шабля (Панч, О. Пархом., 1939, 159); Злісною каламуттю виловлювався його поляд, і ледве-ледве помітно здригали ніздрі, як у нервового коня, що передчуває скажений чвал (Сміл., Зустрічі, 1936, 128).

ЧВАЛАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. чвалати і звуки, утворювані цією дією. І знову довог мовчав [Мефодій Силнович], походжуючи по хаті в абсолютній темряві. Тільки важке чвалання вальянок відбивало ритм життя в хаті (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 92).

ЧВАЛАТИ¹, аю, аєш, недок., розм. Іти повільно, важко ступати, утворюючи шум, шарудіння; брестн. Лінивою, тихою тодою чвалатьо круторогі бедрати во-ли, позитують лобатими головами, жууть безустанно жвачку... (Коцюб., I, 1955, 180); Максим Антонович, заклавши за спину руки, некваляво, по-господарському оглядаючи посіви, поважно чвалав до села (Збан., Перед-жив'я, I, 1960, 228); Чорні, мов земля, пастушки, а скоріше погоничі, чвалатьо за товаром, мало не падають з ніг від утоми (Кучер, Прошай..., 1957, 19); «Що з ним тепер?» — думало дівчатко. І ледве-ледве чвалало по ерзянці (Головко, I, 1957, 87).

ЧВАЛАТИ², аю, аєш і **ЧВАЛУВАТИ**, аю, аєш, недок., розм. Рухатися навскач, чвалом. Підняв [велет-рех] хляцця на руки й почав чвалати через ліс, впоперек гір, лиш вигор свистав за ним (Три золоті сл., 1968, 53); Аж ось над'їхала блискуча панська четверня: коні чвалали, дзвонили теленькалі, фірман дускав з батогом... (Фр., III, 1950, 213); Оглянемось — аж іздець чвалує, а за ним ціла зраря (Вовчок, VI, 1956, 311).

ЧВАЛОМ, присл. Дуже швидким бігом; навскач. Задерши хвіст і зігнувши голову, вона [корова] чвалом пустилася на город Панаса (Коцюб., I, 1955, 443); Хлопці, чуочи ріку вже близько, Закричали і побігли чвалом (Фр., XIII, 1954, 346); Він стрибнув у сіло і з місяця погнав коня чвалом (Панч, На калін. мості, 1965, 126); Застояний жеребець чвалом вітає в нові вулиці (Стельмах, I, 1962, 325).

◇ **Ударити чвалом див. ударяти.**

ЧВАЛУВАТИ див. чвалати².

ЧВАНИТИСЯ, внося, вниєш, недок. Виявляти пику; гордитися своєю перевагою в чомусь, вихвалитися ким-

чим-небудь. [В п бор н и й:] Памочки дуже чваняться собою і вередують женихами: той не гарний, той не багатий (Котл., II, 1953, 20); Було, шляхта, знай, чваниться, День і ніч гуляє (Шевч., I, 1963, 79); — В батькіє та матеріє є звичай чванитись своїми дочками та синами (Н.-Лев., IV, 1956, 338); Зимю в ріжнатих, весною в тачанці По селах літає і чваниться Струж (Перв., II, 1958, 350); *Образно. На тих галлявинах тільки шипшина сміється червоними губами та глід чваниться разками коралів (Донч., IV, 1957, 56).

ЧВАНЛИВИЙ, а, е. Який любить чванитись, схильний до чванства; пихатий. Калиновський.. збирався виступити, вже шукав гострих слів, щоб зрізати чванливого, тупого і мстивого Красюка (Жур., Опов., 1956, 153); // В якому виявляється чванство, пиха. Пилипица приїде, говорить, що дочка в неї в'яне, і хвалиться, що хитко їй pomoжеться, а часом по чванливому обличчю біжить сльози дрібні... (Вовчок, I, 1955, 227); Щось.. чванливе визирає з цих гордовитих, випещених пих (Вас., Незібр. тв., 1941, 216).

ЧВАНЛИВІСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. чванливий.

ЧВАНЛИВО. Присл. до чванливий. Селаброс надувся і почав чванливо говорити промову (Н.-Лев., V, 1966, 188); — А у вас є гурток авіамоделістів? — чванливо кинула запитання Юлька (Донч., I, 1956, 75).

ЧВАНСТВО, а, с. Бундючність, зарозумілість, виставляння своїх переваг перед ким-небудь. [Т е т н а:] Ти за чванство, За лукавство і понаєв в сітку (Котл., II, 1953, 75); — Вони мені аж обридли своїм чванством, своєю брезглю про посміє і за свою небувалу аристократичну рідню (Н.-Лев., I, 1956, 431); Отож не будемо чваньками. Щоб чванство нас не підвело (Воскр., З перцем!, 1957, 379).

ЧВАНЬ, і, ж., розм. Те саме, що чванство. На що ся чвань поросляч! (Номис, 1864, № 2533); *Образно. А тії Кейти, шовком вбрані, Попадали, неначе п'яні — Пропала чвань! Тепер — куди не глянь — Скрізь по дворі їх вітер носить! (Пл., Вибр., 1951, 64).

ЧВАНЬКО, а, ч. і ж., розм. Людина, яка любить чванитись, схильна до чванства. Хедился Будяку, надушися, Коров'як, Що на троянду він походить колючками; А мій Будяк Скавав чванькові так: Не колючками будь погожий, — а квітками (Бор., Тв., 1957, 143); [К о с т ь:] Розпочинаємо виступ гуртків: танцювального, хорového та драматичного артілі «Шлях Ілліча» під керівництвом Костя Бережного! [Г а л и н а:] От чванько! (Зар., Антєй, 1962, 22).

ЧВАНЬКОВИТИЙ, а, е, розм. Те саме, що чванливий. Він сам був дуже чваньковитий і без церемонії скрізь хвалив сам себе (Н.-Лев., IV, 1956, 71); *Образно. Всі в'ки, на всіч перепуттях історії хліб був найбільшим з баззатств. Коли його обмалє — чваньковите золото просто непотрїб (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 337).

ЧВАНЬКОВИТІСТЬ, тості, ж., розм. Властивість за знач. чваньковитий. — От і на тому бенкеті в машині я зауважив, що компанія веселилась й забавлялась щиро, просто, без чваньковитості, без міської пихи (Н.-Лев., IV, 1956, 117).

ЧВАНЬКОВИТО, розм. Присл. до чваньковитий. Ось на коні чваньковито Шляхтич виїжджає, Він з Пархоменка глузує, Себе вихваляє (Укр.. думи... 1955, 366); — Ого! візьмемо в руки! Що візьмемо, то візьмемо, й не попустимо віжок! — гукнуло Клим чваньковито (Н.-Лев., III, 1956, 351).

ЧВАНЬКУВАТИЙ, а, е, розм. Те саме, що чванливий. Вона.. чванькувата — носочка й коцюбою не дістати — дивиться, наче зараз тебе з'їсть (Вовчок,

VI, 1956, 293); Походжали там [на базарі] і чванькувати чужоземці — з такими никами, начебто їм ось тут усе смерділо (Гльч., Козацьк. роду., 1958, 170).

ЧВАНЬКУВАТІСТЬ, тості, ж., розм. Властивість за знач. чванькуватий. Закопаний усітхами свого вихованця, старший лейтенант не помічав або просто не надавав значення проявам аззавіствя і чванькуватості, що останнім часом стали розвиватись в характері Маслюка (Багмут, Щасл. день... 1951, 66); Спокійно і м'яко, але зивжеди з відразою глузував він з пози, пихи, чванькуватості (Мас., Життя.., 1960, 21).

ЧВАНЬКУВАТО, розм. Присл. до чванькуватий. Заклавши по два пальці за блакитні шлейки й задерши чванькувано дозори голову, Йон звернувся до одного з парубків (Коцюб., I, 1955, 234); Батий, підбгавши під себе ноги, сидів на троні.. На чванькувано піднятії голові золотом горів зроблений китаїцями шолом (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 541).

ЧВАРА див. чварі.

ЧВАРИ, чвар, м. (одн. чварі, и, ж.). 1. Суперечки, сварки, що виникають між людьми через розбіжність у думках, поглядах і т. ін. [П р і с ц і л л а:] В нас тепера велика чвара церкву роздирає, змагання йде, коли справляти паску, чи в той час, як юдеї, чи не в той (Л. Укр., II, 1951, 413); І поет, і драматург були неодружені. Мирний час у них пов'язувався з бурляцьким життям, літературними чварами (Ю. Янов., I, 1958, 332); Слово за словом, і між ними спалахнуло чвара (Гончар, Тронка, 1963, 181); // Сімейні сварки, розлад, колотнеча. Родинні чвари не дають спокійно [Своєї] дитини (Ковінька, Кутя.., 1960, 142); Життя своє Рубін прожив у сім'ї, де не припинялися чвари і п'яні бійки (Сенч., На Бат. горі, 1960, 5).

Дрібні чварі — суперечки та сварки, що виникають на незгодах у чомусь несуттєвому, дріб'язковому. Де був він, коли дрібні чвари поміж технічним персоналом гальмували по суті роботу? (Рибак, Гармати.., 1934, 107); Іван взагалі не любив зустрічатися в дрібні чвари (Кол., Терен.., 1959, 292).

2. Незгоди, непримиренна ворожнеча між якими-небудь суспільними групами, окремими особами в державі або між державами тощо, що супроводжуються іноді міжособняими війнами; розбрат. Поверни свої очі назад у свої прожиті в'ки, у свої минулі століття... Що ти там бачиш? Бої та січі, змагання та чвари... (Мирний, IV, 1955, 324); На зміну державній єдності прийшло ворогування удільних князів. Від безперервних особистих чвар і розбрату князів-родичів, позбавлених державного розуму, слабшала Руська земля (Довж., III, 1960, 75); До згоди ж, до гурту, до купи, словани, Забудьмо старезні чвари! (Стар., Вибр., 1959, 10); Західна Європа перетворюється в поле чвар між капіталістичними країнами (Ком. Укр., 7, 1969, 17); Дунаю мій.., забувши чвари, збратані народи тебе рікою дружиби назовуть (Гонч., Вибр., 1959, 367); *Образно. Весна в сім'ю. Крізь заметлі чуті її зітханья, подих, чари... І що нам те, що сніговиця люта Затіяла ізнов з вітрами чвари (Ус., Листя.., 1956, 34); // Війна, запекла битва між ворогуючими державами. [Г е л е н:] Як дізнається про те азеїці, що еаліна убито без вини, то знову можуть розпочати чвару на довгі роки (Л. Укр., II, 1951, 307); Гомін, бряжіт, люта чвара! Б'ються франки й сараціни (Л. Укр., IV, 1954, 140).

3. діал. Гроза, буря. Козак не боїться ні хмари, ні чвари (Номис, 1864, № 763); Серед літчка зашумить-загуде, не дай світа, чвара (Сл. Гр.); Стояла рокита рясна без поміжі і втомленим людям, і птиці для в'тзи. Поки не напалнула чорная хмара й торознула в дерево блискава [блискавка] й чвара (Щог., Поезії, 1958, 443);

* У порівн. *Койдак шумить, гуде Койдак, Корчусь ти-лею, моя чвара* (Укр. поетв-романтики..., 1968, 243).

ЧВА́РНИЙ, а, е, діал. Бурхливий. — *Згадаймо чорну, чварну ніч, коли Чумацький шлях крутився і плаве петало* (Дмит., Присяга..., 1937, 57).

ЧВЕРТКА, н, ж. 1. Пляшка місткістю 0,25 літра (звичайно наповнена горілкою, вином). *Захарка був собі такий немолодий чоловік, п'яниця пропащий: за чвертку горілки висукував у громаді, що йому зелене* (Гр., II, 1963, 350); *Сходилися сусіди, в хаті ставало гамірно, вітчим навіть діставав десь чвертку, частував очочих випити на дурничку* (Кол., Терен..., 1959, 32).

2. Чверть аркуша (у 1 знач.). *Дупченко розстібнув чинарку, витяг і дав писареві.. поміту чвертку паперу* (Гр., I, 1963, 305); *З'яквівць подав Столярючу чвертку цупкого цукрового паперу* (Смолян, V, 1959, 803).

3. Старовинна міра об'єму сипких тіл, що дорівнює 8 чвертикам (близько 210 л). *Інші радяться про свої хатні справи..; інший хвалиться, що вчора з полукіпка пшениці намолотив п'ять чверток* (Фр., IV, 1950, 193); *Змолоти чвертку пшенички, як золото. Василиха спекла калачі* (Кобр., Вибр., 1954, 146).

4. Старовинна міра земельної площі, що становить 1,5 десятини. — *Є і в мене в першого — аж у семи шматка шість десятин. Є і в чвертку завбільшки за п'ять верст* (Головка, II, 1957, 32).

5. Половина задньої частини м'ясної туші. *І що то за добра страва була! Борщ з яловичиною, каша з салом, ще й печене, чвертка бараняча* (Кв.-Осн., II, 1956, 404).

6. Четверта частина цілого; чверть (у 1 знач.). *Догорів літній день. Щирим золотом приснуло сонце з-під високит а чорних ялин, половиною вирізалось на край-небі. тоне-тоне... ось чвертка ... шматочок... іскринка — і нема вже!* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 87); *Цієї чвертки години цілком вистачить, щоб прибрати після себе..* (Шовк., Інженери, 1935, 70); *// Чверть фунта. Проїшов ще троти, знов вернувся. Зайшов у крамницю, купив чвертку ковбаси і заніс її собаці* (Рильський, Бабине літо, 1967, 96); *// Чверть аршина.*

7. муз. Те саме, що чверть 4. *Такти третій і четвертий [коломийки] зв'язуються в один мотив ритмічний, що складається з чотирьох вісімок і двох чверток* (Нар. тв. та етн., 2, 1964, 46).

ЧВЕРТОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чвертка 1—6. *{3-й чоловік:} А вчисте нам ще три чверточка та оселедця подайте* (Крон., II, 1958, 493); *Витяг [папич] з кишені чверточку паперу і олівця, почав цюсть писати у себе на коліні* (Лі. Укр., III, 1952, 579).

ЧВЕРТУВА́ТИ, ю, уєш, недок., перех., діал. Четвертувати. *Він не хоче робити, хоч ти його чвертуєш* (Сл. Гр.); *Ті стяте дерево корують, ті ріжуть пилами, чвертують. Кладуть у стоси і в стогі* (Фр., X, 1954, 320).

ЧВЕРТЬ, і, ж. 1. Одна з чотирьох рівних частин, на які діляться ціле. *Він жив з жінкою і дітьми в селі, доброї чверть милі від ями* (Фр., IV, 1950, 17); *Від самого свого початку «Дзвінок» на три чверті складався з українських творів* (Лі. Укр., V, 1956, 126); *— Стемани чверть гладушка баба збирає, а ксижак такий, хоч ножем ріж* (Стельмах, I, 1962, 117); *Переключались телефоністи, кудись пірнали й вирінали ординарці, інші розбирали трофейні сідала, що займали мало не чверть казарми* (Гончар, III, 1959, 248); *Одного разу він зібрав ватагу дітейори і повія на завод, де працював понад чверть століття* (Жур., Звич. турботи, 1960, 89); *// Четверта частина години (п'ятнадцять хвилин). Стародавні настільні дзигарі.. грають чверті мелодійним передзвоном ніжних, немов скляних дзвоників*

(Коч., II, 1956, 419); *Годинник над лавочкою показував чверть на восьму* (Дмит., Наречена, 1959, 193); *За чверть години на столі парував наваристий флотський борщ* (Тулуб, В степу..., 1964, 328).

2. Один з чотирьох періодів навчального року. *На Держжинському гілічному заводі.. стали систематично обговорювати на цехових зборах успіхи дітей робітників за кожну чверть* (Ком. Укр., 6, 1960, 57); *Це ж кожний школяр знає, що четверта чверть найкоротша* (Донч., V, 1957, 205).

3. Одна з чотирьох фаз Місяця, а також вузький серп Місяця в першій або в останній фазі. *Через те що Місяць кулястий, ми бачимо .. половину місячної кулі освітленою, а друга половина її поринає в п'тьму, тобто ми бачимо фазу, яку називаємо першою чвертю* (Бесіди про всесвіт, 1953, 25).

4. муз. Міра музичної тривалості, четверта частина цілої ноти.

ЧВЕРТЬ... Перша частина складних слів, що означає четверта частина цілого, напр.: чвертьгодинний, чвертькілометровий і т. ін.

ЧВЕРТЬВІКОВИЙ, а, є. 1. Який тривав чверть сторіччя (двадцять п'ять років). *Свій чвертьвіковий творчий шлях я завершив створенням сценічного образу шижаків. Терентія Пузіря в комедії Тобілевича «Хазяїн»* (З глибин душі, 1959, 14).

2. Який існував, тривав чверть сторіччя (двадцять п'ять років) тому. *Кінооб'єкти правдиво відтворює сувору, грізну дійсність чвертьвікової давнини, початок великої трагедії [другої світової війни] народів* (Літ. Укр., 6.VII 1965, 1).

ЧВЕРТЬФІНА́Л, у, ч., спорт. Гра на першість, що передусє півфіналу; коло змагань, в яких беруть участь тільки вісім команд або гравців — переможців попередніх змагань.

ЧВЕРТЬФІНА́ЛЬНИЙ, а, е, спорт. Стос. до чвертьфіналу. *Зіграно чвертьфінальні матчі на кубок СРСР з хокею* (Рад. Укр., 19.I 1971, 4).

ЧВІР, у, ч. 1. Нагар з тютюну в люльці, мундштуці. * У порівн. [П р о в а ш к а:] *Пзу!.. Гірката ж яка, мов чвір у люльці..* (Мик., I, 1957, 224).

2. діал. Залишки при цукроварінні.

ЧВІРК, виг., розм. Уживається як присудок за знач. чвірки та чвіркнути. *На градках часом іще позалишались баклажани, великі, червоні, аж горять. Станеш на нього чоботом, а він тільки — чвір!* (Мик. Повісті..., 1956, 23).

ЧВІРКА́ННЯ, я, с., розм. Дія за знач. чвірки та чвірки, утворювані пією дією. *Серед непроглядного мороку ночі, густого дощового туману чулося тільки чвіркання води з-під ступні* (Мирний, III, 1954, 391).

ЧВІРКАТИ і рідко **ЧВІРКАТИ**, ю, аєш, недок., розм. 1. Сплювувати крізь зуби. *Стає [Микита] навпроти Васютки, однією рукою підперся в боки, а другою держав чвірку, пихкаючи димом та раз у раз чвіркаючи через губу* (Гр., II, 1963, 470); *Оверко чвіркав байдувже в воду крізь зуби* (Головка, I, 1957, 220); *Щоб здаватися старшим, Гнат навіть вуса почав голити раніше пори. Він став з дівчиною біля кладки, для чогось чвіркає у воду* (Стельмах, II, 1962, 342); *// Говорити неохоче, зневажливо, крізь стулені губи. — Тільки не той, а кажи правду... — Правда і єсть, — чвіркає через губу дід* (Кучер, Трудна любов, 1960, 368).

2. Бризкати, просочуючись крізь що-небудь під тиском чогось (про болото, твань, кров і т. ін.). *У по ітрі воєно, аж мокро, а під ногами чвіркало багнище* (Епик, Тв., 1958, 384); *Стогін та ревище на майдані, а з-під*

нагає козацьких так і чевркає селянська кров (Головко, II, 1957, 312).

ЧВІРКНУТИ і рідко **ЧВІРКНУТИ**, ну, веш, док., розм. Однокр. до **чвіркати**, **чвіркати**. Андрій з презирством чвіркнує крізь зуби (Коцюб., II, 1955, 8); — Курить хочеться, брат, — чвіркнує Сашко (Тесл., З книги життя, 1949, 93); Хлопець чвіркнує по-парубочьому через губу і загадково усміхнувся (Воскр., Весна..., 1939, 46); — Лежу, ти прийшов мене сватати? — Парубок чвіркнує і неохоче відповів: — Дуже ти мені потрібна (Стельмах, I, 1962, 534); Знайшлась у паничевій машині і шпичка якась, мабуть, американська, що чвіркнула на кабана піною (Гончар, Таврія, 1952, 302).

ЧВІРКА, и, ж., діал. Четвірка, четверня. Дзвоник бренькати, Копита стукать о змерзлу землю, і вчвал жене по втопаній дорозі Препишна чвірка (Фр., XI, 1952, 21); Багаті бояри з Молдавії враз із своїми молодими дружинами приїздили гарними оксамитно-чорними чвірками, в пострібленій упряжі (Коб., I, 1956, 401).

ЧВІРКАТИ див. **чвіркати**.

ЧВІРКНУТИ див. **чвіркнути**.

ЧВЯКАТИ, аю, аеш, недок., розм. Те саме, що **чв'якати**. Спершу всі сиділи мовчки, плохенько; тільки Затар плямак та чаякв, жуючи забруднену його пальцями паланицю (Крим., Вибр., 1965, 407).

ЧВЯХАТИ, аю, аеш, недок., діал. Чв'яхкати. Що ж робити серед цієї глухої ночі? Росить дощ, починає чв'яхати батіжком у обличчя (Ірчан, II, 1958, 159).

ЧВЯХНУТИ, пу, неш, док., діал. Однокр. до **чв'яхати**. Надб'жить маленький його пастушок, чв'ягне батіжком, а бугай озмье [візьме] хвіст поміж ноги та й послушно вертається до стайні (Марг., Тв., 1954, 225).

ЧЕБЕРЯТИ, яю, яеш, недок., чим і без додатка, розм. Робити часті рухи ногами, рідше руками і т. ін.; вересуватися, рухатися таким способом. [Г а л я:] Ой на горі гречка, Сидить зайчик, Він ніжками чеберяє! (Крон., II, 1958, 319); Чепурна та гарна манісінька пташка по смігу ніжками чеберяє (Ів., Ліс. казки, 1954, 66); Зайченя.. хоч і тихесенько чеберяло по земляці, але міцно било долівку журапалком хвоста (Стельмах, Правда..., 1961, 98); *Образно. Вже од полів закрадався вечір і лагідним лисом чеберяє поміж тинами (Гуц., Скупана..., 1965, 63).

ЧЕБРЕЦЕВІЙ, а, е. Прикм. до чебрець. Он цвіте левада, і чути гострий чебрецевий дух (Вирган, В розп'ятті, 1959, 122); П'яний і дужмяний полудень завис над луками. Здається, що хтось над землею розвішав невидимі змарини пахоців, а серед них владно й опукло тремтять чебрецевий настій і ніжний дух прив'ялої сунци (Стельмах, I, 1962, 523).

ЧЕБРЕЦЬ, ю, ч. (*Thymus* L.). Дикоростуча напівкушова медоносна рослина, що має пряме стебло (в нижній частині дерев'яніле) з ділватого-рожевими (іноді білими) квітками; використовується в медицині. Швидко заросла могила травою та чебрецем (Н.-Лев., I, 1956, 111); Ще за часів язичества наші предки на кострища клали чебрець, коли курили філіям перед богами (Лікар. рослини..., 1958, 117); На всю хату запахло польовими квітами — ромашкою та чебрецем (Чорн., Визвол. земля, 1959, 145).

ЧЕБРИК, у, ч., розм. Те саме, що чебрець. Знати Марусю, знати, у котрій вона хаті, чебриком осипана, кашиню утикана (Сл. Гр.).

ЧЕБУРЕК, а, ч. Пірижок з тонко розкачаного прісного тіста, начинений бараниною (поширений у народів Сходу). І з м'якою бачив Нур'ял, яка прозора й виснажена стала його Есме та маленький Асан, позбавлений

молока й чебурека (Тулуб, Людолови, I, 1957, 261); Вони обідали у придорожньому ресторані, де покуштували чебуреків (Трубян., II, 1955, 143).

ЧЕБУРЕЧНА, пої, ж. Невеликий ресторан, закусоцча, де подають чебуреки та інші східні страви. Її чомусь згадується світлий місячний Крим і затиснуте в склях місто Багчисарай, де їздя екскурсія ночувала, згадується чебуречна, де вони увечері їли чебуреки (Гончар, Тронка, 1963, 177).

ЧЕБЧИК, у, ч., розм. Те саме, що чебрець. Важкий дух польових васильків, чебчику розлягався в солонуватому повітрі (Н.-Лев., V, 1966, 163); Долівка малесенької хатини з підваженим посередині сволокком, а розложистою, трохи похиленою набік піччю, була.. потрушена червоними васильками та чебчиком (Л. Янов., I, 1959, 140).

ЧЕВЕРНОГІЙ, а, е, діал. Клишоногий. Її здавалося, що вона отака залишилась й повік — отака важка, черевата, неповоротка й чевернога (Смолич, Сорюк Вісім..., 1937, 37); Прийшов директор заводу [фашист], ведучи на шворці двох кривоногих бульдогів, сам теж оп'якуватий і чеверногий, як бульдог (Загреб., Європа 45, 1959, 10).

ЧЕВРІТИ, ію, іеш, діал. Чахнути (див. чахнути?). — Ой, важке наше життя! Ми нидіємо та чевріємо отут. Не живемо, а тільки животіємо в цій глушині (Н.-Лев., II, 1956, 224); Чевріє дитина (Сл. Гр.); Просо не росте, зовсім поховало, тільки чевріє (Сл. Гр.).

ЧЕГЛИК, а, ч. Лісовий хижий птах з гнмним, сизувато-бурым оперенням, який гніздитья на високих деревах (часто в старих вороничих або сорочачих гніздах) і живиться дрібними птахами та комахами.

ЧЕЗНУТИ, ну, веш, недок., розм. Те саме, що **чезати**. Біла сучка скаче в його виноградник.., потому все чезне (Коцюб., I, 1955, 265); Сиділи ми при згаслому багатті.., дивилися, як возники блакитні тремтіли і конали, як між вулями вилася прудко золоті гадючки і чезли (Л. Укр., I, 1951, 293).

ЧЕЙ, част., діал. Може, може-таки. Ну, пождемо ще з'їзду, чей там щось виявиться (Л. Укр., V, 1956, 146); Ні! Чей же вороняче серце ще не спідліло до решти! (Фр., IV, 1950, 97).

ЧЕК¹, а, ч., фін. 1. Документ з розпорядженням вкладника банкові видати або перерахувати пред'явникові певну суму з поточного рахунку. В банку Йосип Зозуля підійшов до конючка, де видавали кредити, і подав свій чек (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 37).

2. Талон у касу із зазначеною сумою, яку слід заплатаити, а також талон з каси із свідченням, що товар оплачено.

ЧЕК², а, ч. Ділянка, яку заливають водою (перев. для випрошування рису). Після сівки рису в наповнені водою чеки запустили однолітків коронів (Рад Укр., 24, I, 1963, 2).

ЧЕК³: Як на чеку, розм. — чебувваючи насторожі; очікуючи завжди чогось неприємного. Як вже одчуралася я його сватання, то треба було жити, як на чеку: боялася його сама одна стрінути. Як він очима на мене світив! (Вовчок, I, 1955, 250).

ЧЕКА¹, і, ж. Стержень, який вставляють у спеціальний отвір на кінцях осей, болтів і т. ін. для закріплення на них коліс гайок тощо; // спец. Однобічний клин з невеликим кутом загострення, що використовується при сполученні деталей машин, які часто розбирають або підтягують; // Деталь, що закріплює detonator ручної гранати, запобігаючи несвочасному вибуху. Василь ще мить потримав у руці гранату без застережної чеки, а потім жбурнув її (Автом., Так народж. зорі, 1960, 216); Ось уже півроку жив [Прослав]

однією великою думкою, вона важливіше загрозило, як граната із висмикнутою чекою (Мушк., День..., 1967, 5).

ЧЕКА², невідм., ж. Скорочена назва Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією, яка існувала в перші роки Радянської влади; ЧК. Воєнком глянув на нього, прикривши очі, і наскрозь заграли пучки променів. — У чека, думаю, вам нічого йти (Стельмах, II, 1962, 161).

ЧЕКАЛЬНИЙ, а, е. 1. Який виражає чекання; вичікувальний.

2. Признач. для чекання кого-, чого-небудь.

Чекальний зал — те саме, що Зал чекання (див. чекання). **Чекальний зал** на вокзалі роївся від учнів і учениць з валітками та клушками (Вільде, Повнол. діти, 1960, 263); В чекальному залі репродуктори розносили примхливий жіночий голос. — Літак Прага — Брюссель — Париж відлітає через десять хвилин (Рибак, Час..., 1960, 859).

ЧЕКАЛЬНО. Присл. до чекальний 1. Його водянисті очі були спрямовані чекально на генерала (Рибак, Час..., 1960, 370); Маркушевський дивився на нього непрозумло, холодно, чекально (Ю. Бедзін, Альма-матер, 1964, 277).

ЧЕКАЛЬНЯ, і, ж. Кімната в адміністративній установі, лікарні і т. ін., де відвідувачі чекають на прийом у кого-небудь, на зустріч з якою-небудь особою. Він працював в окремій кабінеті, відділений від Владка саломником, де була також чекальня для нечисленних знатних клієнтів (Фр., VI, 1951, 245); На світланку недарма ж вона прислухалася до розмов творих в амбулаторній чекальні (Ле, Ю. Кудря, 1956, 100).

ЧЕКАН¹, а, ч. 1. військ., іст. Старовинна ручна зброя, що являє собою загострений молот з довгим державом (використовувалася перем. для удару по голові); келеп. Не піддавалися вони [двері] ані шаблям, ані списам. ані чеканам (Тулуб, Людолови, II, 1957, 127).

2. Інструмент для чеканення, який нагадує тупе зубило; карбівка. Сидить Андрій Васильович у майстерні, виконує чекани найрізноманітніших конфігурацій. Бо для кожного штриха — новий чекан (Рад. Укр., 10.I 1969, 4).

3. діал. Кирка.

ЧЕКАН², а, ч. Невеликий степовий дикий птах з коротким дзьобом. У південних степах нашої країни живе такий собі непоказний птах — чекан-танцюрист (Наука..., 8, 1966, 31).

ЧЕКАНЕННЯ, я, с. Дія за знач. чеканити. Давні традиції художнього карбування, тиснення і чеканення по металу продовжував львівський майстер, довогалитний практик Олександр Курочка (Нар. тв. та етн., 5, 1964, 45); При рубанні металу і при чеканенні швів застосовують пневматичні клепальні молотки (Слюс. справа, 1957, 157).

ЧЕКАНИТИ, ну, нш, недок., перек. 1. Виготовляти металеві вироби, вибиваючи на їхній поверхні яке-небудь зображення. Чеканити монети; *Образно. Мов червінець, вірши чекань. Як алмаз, обточуй грані (Черн., Поезії, 1959, 140); // перен. Чітко робити що-небудь (вимовляти, ступати і т. ін.). — Демонстрацію ліквідовано... — судю чеканить він (Собко, Любов, 1935, 18).

2. техн. Очищати поверхню металевих виробів, обробляти їх, щоб довести до відповідного розміру, ваги, гладкості тощо.

3. с. г. Обламувати або обрізати верхівки стебла та бокові пагони рослин, щоб прискорити їх визрівання і плодоношення; пасинкувати. Перед припиненням росту пасинкової пагони чеканять для потовщення і кращого визрівання (Хлібороб Укр., 12, 1965, 17).

ЧЕКАНКА, и, ж. 1. Виготовлення монет, медальйонів та ін. карбуванням. На Русі монети власної чеканки з'явилися у X столітті (Веч. Київ, 30.XI 1966, 4).

2. с. г. Дія за знач. чеканити 3. Чеканка, тобто виділення верхівок зелених пагонів [винограду], провадять у першій половині червня (Колг. енци., I, 1956, 172).

ЧЕКАННИЙ, а, е. 1. Признач. для чеканення. Чеканний молоток у величезній руці, якою, здавалось, можна було залюбки знущитися, у порієнянці з відбієним, був пір'їною (Роб. газ., 20.X 1965, 2).

2. Вигот. чеканкою (у 1 знач.). Чеканна кольчуга.

3. перен. Чіткий, виразний, ретельно опрацьований. І саме в цих творах [збірка «Плуг»] Тичина виступив як поет-реаліст, майстер чітко, простого, чеканного вірша (Поезії..., 1956, 85); Замість вишуканої абстрактності, що спостерігалась, скажемо, в творі «Число», появились [у М. Бажана] чеканні, вагомні образи (Мал., Думки..., 1959, 27).

ЧЕКАННИК, а, ч. Робітник, фахівець, який займається чеканешням.

ЧЕКАННЯ, я, с. Стан за знач. чекати. Вицвіли в матері очі від чекання [сина], сліз і багато чого, про що і розповісти неможливо, чого не змігши ні в які слова (Довж., Зап. Десна, 1957, 5); І безплескітке плесо і освітлені місяцем шатра плакучих верб та кущів по-ді берегом, — все пришикло, мовби заворожене, все прицалоє у якомусь чеканні (Гончар, II, 1959, 286); Воловик насторожив уши, увесь потонує в увазі, в чеканні, що каже Марина (Епик, Тв., 1958, 579).

Зал чекання — приміщення для пасажирів, які чекають приходу чи відходу поїзда, пароплава, літака і т. ін. Зал чекання на вокзалі. Пізній вечір. Зал майже порожній. Лише за одним столиком сидить молода... дама, блондинка, з жовтим чемоданом коло стільця (Коч., II, 1956, 236).

ЧЕКАТИ, ю, аш, недок. 1. перек., кого, чого, що, на кого — що і без додатка. Перебувати де-побудь, щоб побачити когось, зустрітись з кимсь; розраховувати на появу, прихід когось, чого-небудь; ждати. Олександра давно вже зварила вечерю і чекала чоловіка (Коцюб., I, 1955, 28); Я чекаю на тебе при казанці і співаю (Стеф., Вибр., 1949, 196); Негарзд Ліля робить, що мені не пише, я дуже чекаю на її лист (Л. Укр., V, 1956, 208); Ми чекаємо машину (Ю. Янов., II, 1958, 75); // Розраховувати на визначений, слушний момент для здійснення чого-небудь. Явдоха була вже заручена і тільки чекала осені, щоб весілля грати (Мирний, I, 1954, 61); Скільки він мріяв про цей момент, скільки чекав цієї хвилини — хвилини повороту додому і першого погляду на рідне місто (Смолич, Ми разом..., 1950, 10); [Г а в р и і л:] Після того же вечора мені не довго довелося чекати нагоди, щоб довести отцю Олександрові, що я вже став «розторопний» (Мик., Кадильниця, 1959, 55).

◇ Чекати як бога див. бог; Чекати, як віл обуха див. обух; Як мánни небесної [з неба] чекати див. мánна.

2. перек., кого, чого, на кого — що. Надіятися на когось, що-небудь, сподіватися чогось; ждати. Стоячи на колінах, вона вилізала із [молитви] з повного серця і все дивилась на о. Василя, наче чекала, що він забере ті молитви й однесе до бога (Коцюб., I, 1955, 327); Чекав він звичайного казирного трусу; чергового офіцера по батальйону та двох унтерів, і поява жандармського полковника вразила його і сказала йому все. Справа складніша (Тулуб, В степу..., 1964, 502); Як і чекала Олеся, Пронька незабаром відстав, але Павлик плив поряд (Донч., VI, 1957, 90); Коли життя ти не учасник, А тільки свідок віддала, — Дарма чекатиме прекрасних Від тебе подвигів земля (Рильський, III, 1961,

85); // Ждати внастання чогось, здійснення передбачуваного. — Але чекають ще більших морозів. Що робити? Як рятувати [сад]? (Довж., I, 1958, 472).

3. тільки з ос., перез. і неперез. Бути приготовленим, призначеним для когось, чогось. *Б у нас м'які завої і бальзам на рану гоїний, там на везі біла постіль вже давно на вас чекає* (Л. Укр., I, 1951, 433); *Хазяїн збудив Шевченка о шостій годині. На столі вже чекав ситий і смачний сніданок* (Тулуб, В степу..., 1954, 90); *Вдома Тамару чекала несподіванка. В коридорі до неї кинулась Жена* (Хижняк, Тамара, 1959, 112); // Бути в передчутті чого-небудь, ждати його. *Все принишло. Все чекало грози* (Донч., VI, 1957, 80); // Бути неминучим для кого-небудь у майбутньому. [Л ю ц і й:] *Ні, справді, коли в чім винуватим, то кажи. .. А дже ми вкунді носимо кайдани, однакова всіх нас чекає доля..* (Л. Укр., II, 1951, 426); *Черниш розсміявся: — Нам не треба ворожити. Ми й так знаємо, що нас чекає попереду* (Гончар, III, 1959, 94).

4. перез. і неперез. Зволікати з чим-небудь, не діяти, вагуючись. [Л е в і н:] *Маркс і Енгельс вчили пролетаріат — оборона з смерть збройного повстання. Чекати не можна, бо можна загубити все* (Корн., I, 1955, 195); // Бути відставленим, перенесеним на якійсь час. *В свято, от як тепер, коли буркотлива мати послухала, батько молилась, а робота чекає будня, дівчина не знає, що з собою чинити* (Коцюб., I, 1955, 285); // перев. у формах наказ. сп. Несподівано обривати свої або чийсь дії, рухи, мову і т. ін., звертаючись до себе чи з закльвом до співрозмовника (співрозмовників). — *Чекайте, чекайте, що ж там робиться?* — *хотів допитатись Мар'ян* (Стельмах, I, 1962, 190); — *Чекай, хлопче, а де ж твій тато?* — *спитав з високого коня білявий звертаня до кого-небудь. — Нема.. Покинув.. Через Дожніку покинув.. Але чекай! Та що йому зробиш?.. Обдуржиться, а я.. покинута, знеславлена..* (Коцюб., I, 1955, 248); — *Чекайте, ми ще прийдемо, — хотілося крикнути.. Відходимо ручками, а сюди нас вернеться море!* (Гончар, II, 1959, 128).

◇ **Чекати коло (з) моря погоди** *див. море.*

ЧЕКАТИСЯ, *вється, недок., безос., розм. 1. на кого—що, кого, чого. Розраховувати на зустріч з кимось, бажати появи, приходу когось, здійснення чогось. У заті підбілювали.. чекалося на гостя* (Стеф., II, 1953, 28); — *Отак і стріляти, — гладить [Денис] рукою її чоло. — Скільки чекалося цієї години..* (Стельмах, II, 1962, 291).

2. Мати терпіння висидіти на певному місці, затриматися де-небудь перед можливою зустріччю з кимсь, появою кого-, чого-небудь, здійсненням чогось. *Були й такі, що казали: коли вже чекати, то чекати; чекалося більше, почекається менше* (Кобр., Вибр., 1954, 145); *Ми сходим на берег (нам всім не чекалось!)* (Нех., Мн живемо... 1960, 114).

ЧЕКІСТ, а, ч. Працівник Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією, яка існувала в перші роки Радянської влади (*див. чеків*). *Чекісти методично, крок за кроком завдавали ударів підпілля українських націоналістів* (Бойч., Молодість, 1949, 347); *В спустілих будинках маєтку цієї весни з почину чекістів було влаштовано дитячу комуни для безпритільних сиріт* (Гончар, II, 1959, 264).

ЧЕКІСТКА, и, ж. Жін. до чекіст. *Ї* [Євгенії Бош] *ніжне обличчя з гармонійними рисами, худорлява постать і руки музиканта драгували квієвські антирадянські елементи, які хотіли вбачати в цій розумній, суворій, могутній чекістці бодай що-небудь зовні антипатичне* (Вітч., 8, 1967, 120).

ЧЕКІСТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до чекіст. *Сидить чекістський голова, Фелікс Едмундович Дзержинський* (Сос., I, 1957, 420).

ЧЕКМІНЬ, мєня, ч. 1. Верхній чоловічий одяг у кавказьких народів — суконый напівкаптан у талію із складками ззаду.

2. *заст.* Довгий верхній суконый каптан у міщан. *Одятий він був по-м'чанському: у довгому сукольному чекмені, що спадав аж до самих чобіт* (Мирний, II, 1954, 75); *Його чекмінь, підперезаний порожньою кулеметною стрічкою, голова в драній гостроверхій шапці і вся його постать велетня вставала перед товаришами і знову тонула в хурделиці* (Мик., II, 1957, 275).

ЧЕКОВИЙ¹, а, е, фін. Прикм. до чек¹. *Найпрогресивнішою формою внутрішньогосподарських взаємовідносин є чекова форма* (Хлібороб Укр., 7, 1973, 31); *День за днем, немов календар, тале чекова книжка* (Шер., Дружбою., 1954, 32).

ЧЕКОВИЙ², а, е. Прикм. до чек². *При чековому, або, як його іноді називають, болгарському, поливанні вивідні канали розміщують один від одного на 10—12 м на горизонтальній поверхні і на 5—6 м на схилі* (Овоч., 1956, 125).

ЧЕКОДАВЕЦЬ, вця, ч., фін. Особа, яка видає чек (*див. чек*¹ 1).

ЧЕЛЄСТА, и, ж., муз. Пластинковий ударно-клавшійний інструмент, який утворює ніжні звуки, схожі на дзвін. *Вельми контрастною [у Червертій симфонії Б. Лятошівського] є поява ліричної, задумливої теми — соло англійського рижка, м'який, оксамитовий тембр якого гарно виділяється на фоні флажолетів, розділених на дев'ять партій скрипок.. сріблястих блискіток чести* (Мист., 5, 1965, 10).

ЧЕЛЮСТІ, їв, мн. 1. Вихід кухонної печі, отвір дугастій форми між припичком і внутрішньою частиною печі. *В печі палав огонь і червоним язиком лизав челюсті* (Коцюб., I, 1955, 13); **Образно. Полум'я вже знову заввалося високо, жарко лижучи чорні челюсті.. темного неба* (Гр., II, 1963, 303).

2. *мет.* Передній отвір плавильної печі, через який її завантажують паливом; передній отвір горна.

ЧЕЛЯДИН, а, ч. 1. *іст.* Те саме, що челядинк 1, 2. [Я к и м:] *Кидай зброю!..* (Мартин і челядин слухаються) (Гр., II, 1963, 573).

2. *діал.* Дорослий син, парубок. *Бо чумак, .. бо чумацька дитина, — на те й мати вродила, щоб дівчина любила хорошого челядина* (Сл. Гр.).

ЧЕЛЯДИНА, я, ж., *діал.* 1. Доросла дочка, дівчина. *Гей, та іде чужая чужина, Молодая челядина* (Думи., 1941, 141).

2. Жінка (у 1 знач.). *Семениха сидить на скорчених під себе ногах і прикладає до ватри трісок.. Коло неї поряються ще інші челядини, її кумки* (Черемш., Тв., 1960, 88).

ЧЕЛЯДИНЕЦЬ, нця, ч., *іст.* Те саме, що челядинк 1, 2. *Один царський син, ще не жонатий, пішов із своїм челядинцем на полювання у той ліс та й заблудився там* (Укр., казки, 1951, 165); [Ш м и г е л ь с ь к и й:] *Скрізь великі податки нищать хлопа, і хлоп не має права пискуть, бо карати його має право усякий челядинець панський* (К.-Карий, II, 1960, 247); **Образно. Місяць почав наближатись до доньки; гнав-розганяв тумани, розговував хмари йому буйний вітер покірний — його челядинець* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 146).

ЧЕЛЯДИНКА, я, ж., *іст.* Жін. до челядин 1. [П а н н а Р о м а:] *Коли я була малою, жила у нас челядинка, моя няня, стара жінка робом десь аж з-під Карпат* (Вас., III, 1960, 224).

ЧЕЛЯДІНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до челядін 1. Брати відокремилися, мати лиш за саму легку затягу роботу береться, а Санда лиш десь-колись нею займається. Челядінську роботу вона на себе перебрала (Коб., III, 1956, 516).

ЧЕЛЯДКА, и, ж. Те саме, що челядниця. [А н-го с-в:] Хтось співає? [Я дві га:].. То ген в садку... якась челядка панська (Стар., Вибр., 1959, 528); Були у неї дві Челядки; Трудненію було жить... І у неділеньку приходилось робить (Гл., Вибр., 1959, 188).

ЧЕЛЯДНА, ної, ж., іст. Те саме, що челядниця. Жінка молодого господаря показала тільки на хвилину привітатися і довідатися, що з батьком, і потім вийшла у челядню до малі дитини (Мак., Вибр., 1954, 344).

ЧЕЛЯДНИК, а, ч., іст. 1. Той, хто належав до челяді (у 1 знач.). [Ч і п:] Ніколи не було, щоб від цегів такого вимагали! Та що це ми — невільники, раби, Челядники зібма ми вевводи. На нього щоб робити день і ніч! (Коч., П'єси, 1951, 125).

2. Той, хто належав до челяді (у 2 знач.). Коли старий сотник, попрощавшись з молодю дружиною, вирушив у похід, щоб спіймати розбійника Гаркушу і на аркані приволокти його до двору, челядник доповідає, що прибув якийсь козак (Збірник про Крон., 1955, 272).

3. діал. Ремісник, який працював під керівництвом майстра аж до здобуття звання майстра; підмайстер. Зганьбить майстер челядника не по правді (Фр., V, 1951, 302).

ЧЕЛЯДНИКУВАТИ, ую, усш. недок. Бути слугою пана; працювати наймитом.

ЧЕЛЯДНИЦЯ, і, ж. Жін. до челядник 1, 2. Строк перебування гостей наближався до кінця. З жалем проводила їх сім'я Головатих разом зі своїми челядниками й челядницями (Добр., Очак. розмир, 1965, 102); Назову я тебе наймичкою або челядницею, — гріх мені буде (Сл. Гр.).

ЧЕЛЯДНИЦЬКНЯ, а, е, іст. 1. Прикм. до челядник. І треба ж було Наталці піти на челядницькі ігрища, влаштовані на зелені свята для панства (Добр., Очак. розмир, 1965, 24).

2. у знач. ім. челядниця, кої, ж. Те саме, що челядниця. Крім хати під гоном, в якій жила родина господаря, в другому кінці двору тяглася довга землянка. Це була челядницька (Панч, Гомон. Україна, 1954, 222); — Зрйди в челядницьку, старче, та скажи, щоб дала тобі попісти (Бурл., О. Вересай, 1959, 99).

ЧЕЛЯДНЯ, і, ж., іст. Призначення для слуг та наймитів. Парубок наварився на служницю, і вони зі сміхом усючили в челядню (Стельмах, I, 1962, 350); Управитель зайшов у челядню (Рибак, Помилка., 1940, 110).

ЧЕЛЯДОНЬКА, и, ж. 1. діал. Пестл. до челядіна. Вже передня челядонька мисток проскакала, А матінка перед паном навколійки стала (Кост., I, 1967, 37).

2. збірн., іст., заст., діал. Пестл. до челядь. Ой, не бий мене, мій миленький, удень Да не смій челядоньки і людей (Барв., Опов., 1902, 290); Весняночка, паянчочка, Чом на тобі пусто? Чом немає челядоньки, Як бувало густо? (Маж., Тв., 1955, 156).

ЧЕЛЯДЬ, і, ж., збірн. 1. іст. Населення феодальної вотчини у давньоруській державі, що перебувало в різних формах залежності від феодала (холопи, закупы, смерди та ін.). Усі категорії залежного від вотчинника населення в джерелах називають челяддю (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 448); Челядь, мабуть, прислужувала феодалу і його сім'ї у побуті, працювала у різних господарських службах, що концентрувалися у дворі, наглядала за роботами у господарстві та ін. (Архсол., VIII, 1953, 24).

2. іст. Дворові люди, що жили й працювали в поміщицькій садибі, панська прислуга. Будували кухні, комори, сараї, стайню. Не тільки треба панам десь жити... — треба десь челядь містити (Мирний, I, 1949, 194); На подвір'ї о. Хведора стояла проста, здорова хата для челяді (Н.-Лев., I, 1956, 145); — Самі зібралися, щоб у жива бастувати. То мені треба було побігти в панський двір скакати челядь та й тих, які в лісі працюють (Стельмах, I, 1962, 550); // Люди, які займали невисоке службове або громадське становище. — Щоб отсе я, будучи паном на всю губу, не знайшов собі ліпшої компанії над запорозьку челяді! (П. Куліш, Вибр., 1969, 124); Гвардійці в своїх мальовничих мундирах, ремісники челядь у подотняних куртках і фартухах, з засуцаними рукавами стояли в рядках, зі зброєю в руці (Фр., VI, 1951, 156); // Слуги взагалі; прислужники. Якось їх, клятих [ксьондзів], і до мене вночі на хутір занесли. А з ними челядь їх скажена Та ще драгуни... (Шевч., II, 1963, 257); Русь! Що він знав про неї? Він знав дуже багато і, виходить, дуже мало. Він знав її царів і лукаву челядь царської псарні (Стельмах, I, 1962, 617)

3. заст., діал. Молодь. А на нашій та вулиці Насилано жита, От як вийде челядь гулять. — Так як пережита (Укр. нар. пісні, I, 1964, 28); На одшибі од села було ігрище, челядь гомоніла, співала, сміялась (Вовчок, VI, 1956, 229); Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланці звичайні гості — оуми (Коцюб., II, 1955, 13); — Дою, глян краще: весна розцвітається. — Сине твоє це пора, Онде вся челядь твоє дождидьється, Кинь мене — я вже стара (Дн. Чайка, Тв., 1960, 286); // Весільні гості молоді. Маруся челядь сідає вечерять (Сл. Гр.).

4. заст. Жінки, дівчата. — Скоріше, Христе, одягайся; уже наша челядь у зборі! — Куди се? — пта Прійська. — Колядувати, мамо (Мирний, III, 1954, 34).

Біла челядь — жінки (дівчата і замійки). Коли турки воювали, білу челядь забирали (Думи., 1941, 173); Ні в чім буде між білу челядь піти погуляти (Сл. Гр.).

5. діал. Члени однієї родини. [Р и б и а:] Та що, жінка в церкві з усею челяддю, нікуди мені дітися, бо хату замкнула і ключ з собою взяла (Фр., IX, 1952, 411); Для того ця служба в панотця була для Івана дуже дозідна, бо не міг ніде інше стільки заробити, аби вигодувати таку челядь (Март., Тв., 1954, 227).

ЧЕМЕРА, и, ж. Те саме, що чемерка.

ЧЕМЕРВА, и, ж., діал. Малеча. — Ану скажи мені, директоре, чи як тебе величати, — влялася в боки передо мною Марфа, — може, ти будеш мою чемерву годувати? (Збп., Малн. дзвін, 1958, 61).

ЧЕМЕРІЦЯ, і, ж. (Veratrum L.). Багаторічна отруйна трав'яниста рослина, що росте на низинах, заплавах рік і т. ін.; викорптовується в медицині. У древній Греції і Римі як лікувальний засіб дуже цінилася біла чемеріця. Відомо, що вона — досить сильна отрута (Знання., 10, 1965, 13); Як вже втих [адвокат], кажу йому причину своїх відвідів. Де-не-де! Крутить носом, як від чемеріці (Март., Тв., 1954, 205); Запахло отруйною чемеріцею, іржавим боліголовом, кислим корінням (Стельмах, II, 1962, 88); Погидилась на дуба ялина, Мов козана хлопцеві на груди. По обох їх чемеріця в'ється (Перв., 3 глібни, 1956, 118).

◇ Чемеріці об'їстися — одурити. — Ти, парубче, може, чемеріці об'ївся зранку? — гримнув на нього шинкар. — Я за тебе маю вклати посуду? (Стельмах, I, 1962, 442).

ЧЕМЕРІВКА, и, ж. Горілка, настояна на чемеріці. Будем пити мед-горілку, а потому чемерілку (Сл. Гр.).

ЧЕМЕРКА, я, ж. Старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду. На обід прийшов і чоловік її з крамниці, — такий високий, чорнявий, у синій чемерці (Вовчок, I, 1955, 16); Своєрідними особливостями відзначає верхній одяг міщанства. на різноманітність якого вказує багата термінологія: жупан... куртуши, чемерка (Нариси з іст. декор.-приклад. мистецтва. 1969, 18).

ЧЕМЕРНИК, чемерника, ч. (*Helleborus L.*). Багаторічна рослина з великими квітками; використовується в медицині. Майже всієї видів лікарських рослин входить до місцевої флори [українських Карпат], серед них арніка гірська..., чемерник червоцуватий (Наука..., 10, 1961, 36).

ЧЕМЛІТ, а, ч., діал. Чемерка.

ЧЕМНЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до чємний. Оце ж ми озеленяємо, оце ж ми квітчаємо... А... чємнєнький, культурнємький Сьома таку здоровенну гілляку відчазнув, що нею, отією гіллякою, не тільки комара — тизара можна бвити (Ковішляк. Чому я не сокіл..., 1961, 13).

ЧЕМНЕНЬКО. Присл. до чємнєнький. Побачивши зайця. І жак поклонився йому чємнєнько (Фр., IV, 1950, 64); При появі Федота дядьки стизли і чємнєнько розсілися попір стіною (Тют., Вир. 1964, 213).

ЧЄМНИЙ, а, в. Шанобливо ввічливий до людей. Бабуся чємна, наче вийшла з казки — Щось давче-давче є в її очах — Купуйте квіти! Ну, купіть, будь ласка! — і вже букетик у моїх руках (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 143); Таких гостей не буває. Гості завжди чємні та ввічливі (Вишня, I, 1956, 304); *Образно. Вештались поблизу й собаки, бездомні, лавієнні, чємні (Гончар, Таври, 1952, 73); // В якому виявляється ввічливість, уважність, люб'язність. Особа кинула край стола портфель, зняла окуляри і, протираючи їх, примруживши очі, приглядалася до зали, zarazом кидуючи до президії чємні слова пробачення за сізнення (Досв., Вибр., 1959, 278); З чємним уклоном Потоцький запропонував руку княгині Пронської, як старшій з паній (Тулуб, Людолюби, I, 1957, 95); Йому було соромно і боляче. за своє не дуже чємне поводження в кабінеті начальника (Чаб., Тече вода..., 1961, 40).

ЧЄМНИЦЬ, ності. ж. Властивість за знач. чємний. Поводилися вони між собою — підкресленою добросусідською чємністю (Ле, Ю. Кудря, 1956, 83); Звичай чємності не дозволяти їй втручатися до розмов старших, але все, про що йшлося між ними, вона чутиливо приймала до серця... (Гончар, I, 1954, 462); З чємності хазяї не докучали Маркові запитаннями, хоч розпитати про місто, про новини, про особисте Маркове життя неабияк цікавилися (Кир., Вибр., 1960, 331).

ЧЄМНО. Присл. до чємний. Недавно київський цензор зробив мені ласку і дуже чємно повідомив, що моя збірка «З либуни» заборонена для Росії (Коцюб., III, 1956, 342).

ЧЄМОДАН, а, ч. Переносний ящик для дорожніх речей, виготовлений з шкіри, фанери, фібри тощо, що має відкидну кришку, замки, ручку і т. ін.; валіза. Позад возів на підтоках одв'язували мішки з оброком для коней та усіякі чємодани, попрікрывувани наблягачами та ременяками з сиріці (Н.-Лев., I, 1956, 574); На стільцях лежали спаковані речі: чємодан та рюкзак (Дмит., Роздука, 1957, 131).

◇ Розкладати (розкласти, розкласти) чємодан див. розкладати; Сидіти на чємоданах: а) бути цілком підготовленим до від'їзду; б) вважати місце своєї роботи, проживання тимчасовим. А в нашому районі секретар чомусь присланий. Та щ. й здалеку. Що не говорять, а для нього все це чуже. Тут треба корінь пустити, а не сидіти на чємоданах і чекати, що через рік-два

тебе перекинуть в інший район (Цюна, Країни, 1971, 46); Спаковувати (спакувати) чємодан (чємодани) див. спаковувати.

ЧЄМОДАНИЩЕ, а, ч. Збільш. до чємодан. Мама й тьотя тягли величезний чємоданище (Ів., Тасмшци, 1959, 41).

ЧЄМОДАНИН, а, е. Прикм. до чємодан. *Образно. Ранцевий вертолєт став якцо не кишєньковий, то в повному розумінні слова «чємоданин». Випадітки вирішили помістити своє «малятко» в чємодан (Наука..., 8, 1970, 16).

ЧЄМОДАНИК, а, ч. Майстер, який виготовляє чємодани, а також сундуки, шкатулки тощо.

ЧЄМОДАНОВИЙ, а, е. Те саме, що чємоданний.

ЧЄМОДАНЧИК, а, ч. Зменш. до чємодан. Менє ніби магнітом потягло до того мого чємоданчика, що на дні в йому покладані мої підручники та зшитки (Вас., II, 1959, 74); Олексій прив'язав Оксанин чємоданчик до свого речового мішка і перекинув ношу через плече (Ткач. Крута хвиля, 1956, 109).

ЧЄМПІОН, а, ч. Звання переможця змагань на вершєсть з якого-небудь виду спорту; спортсмен чи спортивна команда, удостоєні такого звання. Еге, дід у мене був не простий, кожному побажую такого діда. Любив боротися по армарках Одного німецького чємпіона поборов (Ю. Янов., I, 1958, 264); В середині ХІХ століття відбуваються перші міжнародні турніри, зустрічі чємпіонів різних країн (Перша книга шахіста, 1952, 6); Чємпіон з боксу; *Образно. Денис Калєнюк не раз лів перед у веселому ключі косарів, якщо тільки не очолював того ключа такий неперевершений віртуоз... як Павло Пилипчук — загальнознаний чємпіон косарської справи... (Рильський, Веч. розмови, 1964, 67); // Тварина, яка дістала найвищий приз (на виставці, змаганнях і т. ін.). Свині відгодовєльної групи нашого колгоспу є чємпіонами Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1954 року (Рад. Укр., 13.II 1955, 2).

Абсолютний чємпіон див. абсолютний.

ЧЄМПІОНАТ, у, ч. Змагання на вершєсть з якого-небудь виду спорту, переможець якого дістає звання чємпіона. 1923 рік став знаменним в історії радянського баскетболу: під час I Всесоюзного свята фізкультурників було проведено перший чємпіонат країни (Спорт... 1958, 7).

ЧЄМПІОНКА, и, ж. Жін. до чємпіон. У Києві почався ХХІ чємпіонат України з шахів серед жінок. За звання чємпіонки республіки змагаються 18 шахісток (Рад. Укр., 5.IV 1961, 4); Серед спортсменів, досягнення і можливості яких на всі лади обговорювалися на трибунах, найчастіше згадувалося ім'я Ольги Волошиної, чємпіонки світу з метання диска (Собко. Стадіон, 1954, 3).

ЧЄМПІОНСТВО, а, с. Звання чємпіона, чємпіонки. Спорт є спорт, тим більше, що в боротьбі за чємпіонство, за кубок... бере участь чимало команд, приблизно рівних за силами (Літ. Укр., 5.VI 1962, 4).

ЧЄМПІОНСЬКИЙ, а, в. Прикм. до чємпіон. Перемігши збірну команду США із справді чємпіонським рахунком — 112 : 77, радянські баскетболістки достроково — за день до закінчення баскетбольного турніру — стали першими олімпійськими чємпіонками (Роб. газ., 25.VII 1976, 4).

ЧЄНЧІК, а, ч., розм. Пестл. до чєрнєць. — Се, — каже чєнчик, що проводжав їх по монєстирєві, — се добріє молодці-запорожці по Києву гуляють (П. Куліш, Вибр., 1969, 77); — Послухайте, Нєтре, ви справжєніський чєнчик (Ваш, Вибр., 1948, 17).

ЧЄНЬ, част., діал. Може, може-таки. А як, мільйонів купленийє слєвоами, День світла, щастя й волі

засвітає, То чепь в новім, великім людськім храмі Хтось добрим словом і мене задає (Фр., X, 1954, 24).

ЧЕПЕЦЬ, чіпця, ч. 1. Те саме, що очіпок. Чує же я вісти [вісті] і про тебе, молода Марусечко: да купують чепці й кибалочки да на твою головоньку (Сл. Гр.).

2. Те саме, що сальник 1.

ЧЕПІТИСЯ, чеплюся, чепишся; мн. чепляться; док., діал. Причепитися. Я тепер маюся наче трохи ліпше, але знаю добре, що немадово, бо вже пропасниця знову чепилася (Л. Укр., V, 1956, 67); — Ти вже чепишся дитини, вже? — питала мати [батька], прийшовши з комори. — Не маши іншої роботи? (Ковалів, Світ., 1960, 8).

ЧЕПІГА, и, ж., с. г. Рукоятка в плугі. На новосілля берисє, а за чепігу держисє (Номіс, 1864, № 10127); Тут у куті лежав старий плуг з одним череслом, з дерев'яними чепігами і дерев'яним ґряділем (Мак., Вибр., 1954, 163); За плугом, натискаючи на чепіги, горбився Полікарп (Стельмах, На. землі, 1949, 236); *Образно. Зводилася Україна., ще тримаючи в одній руці меча, а другу вже поклавши на чепіги великого плуга, щоб перервати великі перелоги полотної потою і кров'ю української землі (Цюпа, Україна., 1960, 52).

◇ **Братисє за чепіги** — братисє до роботи, починати господарювати. Рано довелосє мені братисє за чепіги (Збав., Єдина, 1959, 16).

ЧЕПРАГА, п. ж., стн. Металева орнаментована прирка для пояса. Широкий у півстану ремінь, весь орнаментований... прикрашєся зверху ретезьком [ретязьком], зчепленим напереді незвичайно красною турецької роботи чепрагою, емальованою і, здаєтьсє, ще й з дорогими камінчиками (Хотк., II, 1966, 51).

ЧЕПРАК, а, ч. Те саме, що чапрак 2. Від стайні волієся за сірим жеребцем у яблуках, зчопившисє за чепрак, Карпо й кричє: — Люди, ось Драчів жеребець... Пак перелозує!.. (Панч, Гомон, Україна, 1954, 113).

ЧЕПУРИСТНИЙ, а, е. Те саме, що чепурний. — Не знаю, чи добре тобі, дочко, буде в ціє чепуристий сеєрзує, — промовила вона до Мелашки (Н.-Лев., II, 1956, 321); Пак Купа міг там і не закопильовати свою червону губу, міг і не гизуватисє перед людьми, бо на них із тим чепуристим панком уваги вже ніхто не звертав (Ляч., Козацьк. роду., 1958, 227).

ЧЕПУРИСТІСТЬ, тості, ж. Властивість за знач. чепуристія.

ЧЕПУРИТИ, рію, ріш, недок., перех. і без додатка. 1. Наводити порядок де-небудь, прибирати, прикрашати щось. Дівчата прибирали подвір'я., чепурили призьбу. мила вікна (Шнян, Балада, 1957, 82); Орися бльше пораласє в заті: примазувала, чепурила, чистила, полоскала (Тют., Вир, 1964, 263).

2. Надавати собі чи кому-небудь акуратного зовнішнього вигляду, чистити що-небудь, прикрашати когось. За селом людей чепурять, одягають і надають їм потрібного вигляду (Ю. Янов., V, 1959, 132); Доки Павловський колуєтьсє в моторі, протираючи сєйчки, ми теж чепуримо себе, зчищєсємо з ніг баєнюку (Гончар, Маша., 1959, 31); Федір доволєно прослідкуєвє, як гєвє вилєсла капєлюєна на вертєвку клєна, почєпила помієжє гілляєм і заходиласє чепурити об нього дєзюба (Люєв., Давні рани, 1961, 147).

ЧЕПУРИТИСЯ, рієся, рієшє, недок. 1. Наводити порядок де-небудь, прибирати щось, прикрашати. По городєх теж була немєла клопотнєча: мєзалисє, бєлилисє, чепурилисє та прибиралисє, збирєючисє ужє на виму (Мирний, III, 1954, 255).

2. Приводити в належний стан, прикрашати свій зовнішній вигляд. Їм, молодицєм, трєба було кинутисє до дєзеркала, так при дєвчєтах-бо не можєна:

зараз смієтисє, що й замужєні, а чепурьєтьсє (Кв.-Осн., II, 1956, 238); Сиділа [Ганна] на камєні, нахилєвшисє до води, чепуриласє (Гончар, Таврїя, 1952, 60); Молода, гарнєнька дєвчєнка Жура чепуриєтьсє перед великим дєзеркалом, лєдєнєв зачєску (Коч., II, 1956, 509); Тут же, у Римі, Всєкє намагєтьсє понад достєтєкє своє чепуриєтьсє, А недостєчє з чужєю не раз надолєжєє скрині (Зєров, Вибр., 1966, 352); *Образно. Сєд смієтьсє, чепуриєтьсє, Нєчє мєла (Крим., Вибр., 1965, 125); // Очищєти себе від пилу, бруду і т. ін. (перев. про тварин). Тирло — нєвєлицький, порослий травєюю острїєвєцє посєредє Ташєні. Кублєтьсє та чепурьєтьсє на нємєму домєшєні гуси та качки (Тют., Вир, 1964, 47); Варєвєра прокинєласє. Простєо нєдєю на гїлєці ліцини чепуриєласє малєнька пєшєчка (Перв., Дикий мєд, 1963, 269).

ЧЕПУРІННЯ, я, с. Дїя за знач. чепуриєти, чепуриєтисє. Дух охайності, чепурїєнєня опануєвє її цїєком — і вона товєклєся по цїєлий днєк: дєвчє побєлила зату зєдвору і єсєредєні, щоднєя пїдмазуєвєла комин та пїдводєла червоним глєєжєм припїчок (Кочуб., II, 1955, 29); «Хазєїн» щєночї гєнєвє Козєковє по «язькє» .. Нє до шєку було, не до чепурїєнєя (Гончар, III, 1959, 106).

ЧЕПУРКУВАТИЙ, а, е, розм. Те саме, що чепурний.

ЧЕПУРНЄНЬКИЙ, а, е. Пєстє. до чепурний. В чепурнєнєький, заставлєний спєникєми пєшєні і зїллє комїрчєні Сєргїє Олєксїєком навчєє своєго молодшєго брата пїдривної справє (Стельмах, Вєл. рїдєя, 1951, 602); На собєчу брєєню вїбїєла з тємї.. молодицєя — нєзєньєка, чепурнєньєка (Мирний, II, 1954, 166); Кругом столу сїдєть чужє хлєпчєкє, тєкї чепурнєньєкї, прищєсанї, мєв пєнєнєятє; сїдєть і щєсь пїшутьє (Вєс., I, 1959, 96).

◇ **Чепурнєнєький, як мєзнїчєка дїєв. мєзнїчєка.**
ЧЕПУРНЄНЬКО. Присл. до чепурнєнєький. Чепурнєньєко в затї. Над лїжєкамє шпєлєрїє рєбїють, з осєні гїлєчєкє зелєнітьє, — закращєють стїєкї чорні, нємазанї (Тєсл., З книєи життєя, 1949, 196); У свїтєлицєю вступєла старє бабусє, одєгєнєна чепурнєньєко в бїлу сорочку, в чорну спїдєницєю з червоними вїтчєчєкєми і зв'язєна чорною хустєкою (Н.-Лєв., I, 1956, 137); Узєвє [хлєпєць] з полицї книєжєкє, чепурнєньєко розпрєвєє її, розгорнує, зложєє перед собєю руки і стєв чїтєтьє вголєс (Вєс., I, 1959, 94); — А ти же там дїєвєсь — чепурнєньєко орїєтьє (Головєко, I, 1957, 210).

ЧЕПУРНИЙ, а, є. 1. Який відзначєтьсє чїстєтою, акуратнїстю, охайнїстю. Старшїєм бєярїєном бувє з гєрода парубєк, свїтєник Василь. Хлєпєць гарний, русьєвий, чїстє пїдєолєний; чуб чепурний, усє козєцькї (Кв.-Осн., II, 1956, 27); Новє хєта, бїла, чепурна, прївїтєно вєглєдалє з-за обголєних лїхєю осїньєю негодєю грєшє (Мирний, I, 1949, 269); Чепурні берєзє мєєли на вїтєрї, як русєлєкє, зелєними косєми (Кочуб., I, 1955, 308); Дїєвчєнка в вїчєнокє з живїх кєйтїєв і в стрєкатїє чепурний пєлєтїє гнєлє .. велїєку круторєгу корєву (Тулєб, В стєпу., 1964, 88).

2. Який завждї стєжїть за чїстєтою житлєа, за своїм зовнїшнїм вєглєдом і т. ін. Вїєстєли її [дївчїнку], вїхєчєли хорєшєю й чепурнї і на розум добрий навчєли (Вовчєк, I, 1955, 21); // Який свїдчєтьє про акуратнїсть, охайнїсть когє-небудь. Йшєв молодий чолєвїк. «Нє багєтого роду!» — казєла прєстє свїтєа, накїєнєта нєпєащєкє, — «тє чепурної вдєчї», — одмєвлєла чїстє, бїла, на грудєчє вїшєвєна сорочєка, вєглєдаєчє з-пїд свїтєи (Мирний, I, 1949, 125).

ЧЕПУРНІСТЬ, нєстї, ж. Властивість за знач. чепурний. Мїнуєла й слєвє юнєх лїт, Умїєзє та бєзжєурїєстє. Мїнуєла юнєя красє, і вродє, і чепурнїєстє (Крим., Вибр., 1965, 128).

ЧЕПУРНО. Присл. до чепурний.

ЧЕПУРУН, а, ч., розм. Людина, яка звикла до чистоти й акуратності у всьому. Дід Омелько такий вже чепурун був, що й соломинка даремно не валялась (Сл. Гр.); // Людина, яка педантично стежить за своєю зовнішністю. Колись шив він на перших краківських чепурунів і надумав тепер пригадати минуле (Тулуб, Людолови, I, 1957, 120); Боцман Смола позирає на чепурунів сердитим оком (Ткач, Крута хвиля, 1956, 5); // Тварина, яка ретельно чистить себе. Двоє каменяч випливали на плесо.. Молодосімкі. Зовсім спокійно плавають, чистять пера, одне навіть лапкою золоту почитило — чепуруни (Говчар, Циклон, 1970, 55).

ЧЕПУРУХА, и, ж., розм. 1. Жін. до чепурун. То не прибрано в кухню — і вона гарикає Христі; а розпочне Христя прибирати, вона гукає: — Оця ще мені чепуруха (Мирний, III, 1954, 233); Треба сказати, що тітка Ликера була чепуруха надзвичайна (Добр., Ол. солдатики. 1961, 15); Досить довго поглядавши, мокра чепуруха [галка] стрибнула збік, стала в куточку біля самого столу, куди падав промінь сонця. Вона дзьобом перебирала своє пір'я і сохла (Коп., Як вона..., 1961, 68).

2. жарт. Велика чарка. Здривнувся [Турп], мов випис чепуруху (Котл., I, 1952, 239)

ЧЕПУРУШЕЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чепурушка. Десь убога собі вдівонька жила.. Тільки мала вона гатку на ріжку Та хорошу чепурушечку-дочку (Манж., Тв., 1955, 241).

ЧЕПУРУШКА, и, ж. Пестл. до чепуруха. Навіть божественний та богомільний Савка — і той підсилав якійсь чепурушці та реготушці зовсім не божественні речі десь у куточку (Вас., I, 1959, 242).

ЧЕПЦЕВИЙ, а, е. Прикм. до чепець.

ЧЕПЧИК, а, ч. Зменш.-пестл. до чепець. Покине плести стара й нудитьсь. Убрала її панночка у чепчик з стрічками рябенськими та й посадила на крильця серед кімнати (Вовчок, I, 1955, 108); // Біла шапочка у медіарцівників, працівників торгівлі, кувіварів, буфетниць і т. ін. Буфетниці в білих чепчиках нестожно снували поміж рядами, пропонуючи морозиво (Автом., В. Кошик, 1954, 273); // Дитяча шапочка, що має вигляд капора. Під синім дашком, завинутий у пелюшки й маленьку ковдру, з вишитим чепчиком на лійці золоті, лежав синь (Собко, Срібний корабель, 1961, 280).

ЧЕРВА, и, ж., карт. Те саме, що чірва.

ЧЕРВА, й, ж., збірн., розм. Черва. Незабаром кламби й грядки, які доглядала Віна, почали занепадати, на них з'явилися бур'яни, туди поналазила якась черва і стала точити ніжні пелюстки (Ів., Вел. очі, 1956, 83); *У порівн. Сумні думки, як черва, копошилася в голові Когула, не давали спати (Цюпа, Назустріч..., 1958, 405); Червою заворушилася армія, відставив наказ повернути під захист залка (Ле. Наливайко, 1957, 54); // Личинки комах, схожі на черві. Дерево в корі швидко пропадає: черва його точить (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 40); Омелян. мов ошпарений, зіскочив з стільця, на щокан поширишали сріп. наче осніи соти, вєтими.. «Отак в сотак буває неждано ворухнеться молода черва».— чомусь подумка Роман (Стельмах, I, 1962, 122).

ЧЕРВАК, а, ч., розм. Те саме, що черв'як. «Турма... отара... — думав він, — а не громада. Сєв — тєс, тєс — сєв, а як дійде до діла, то й розтечуться, розповзуться, як тая купа черваків на сонці...» (Копюб., I, 1955, 115).

ЧЕРВАЧОК, чкá, ч. Зменш.-пестл. до черв'як. Як ото на рибу червачка на гачок надівають, так оце й нашого брата — волею приманюють. Я ще за покій-

ного князя Бориса Степановича сюди приплентався, а бач — і досі кріпак (Хотк., I, 1966, 95).

ЧЕРВЕНЬ¹, вня, ч. Шостий місяць календарного року; перший місяць літа. Сєпа, як в червні, аж голова болить од жароти (Копюб., III, 1956, 133).

ЧЕРВЕНЬ², вня, ч., заст. Червінь (див. червінь¹). *У порівн. Під вагою згід слова перекулась, і горять. як червень, макові грядки (Щог., Поезії, 1958, 394).

ЧЕРВЕЦЬ¹, чєрвцá, ч., заст. Червень (див. червень¹). В половині червця.. приїхали купатись в морі два кишинівські молоді вчителі гімназії (Н.-Лев., V, 1966, 129).

ЧЕРВЕЦЬ², чєрвцá, ч. 1. Хоботна комаха ряду рівнокриль, яка живиться соками рослин; небезпечний шкідник сільськогосподарських культур і плодкових дерев. Червень дістав свою назву ще за часів древньої Русі: цього місяця починають збирання червця — комах, з якої красуні нібито робили рум'яна (Наука., 6, 1971, 60).

2. Яскраво-червона фарба, виготовлена з барвної речовини, ваявної в тілі самки цієї комах. Уже в неї очі від безсонних нічок потускніли, личко поблідло-пожовкло; щоб закрасити його, приходилося підмальовувати червцем. І вона малювала (Мирний, III, 1954, 385).

ЧЕРВИ, ів, мн. Безхребетні тварини, які пересуваються, вигинаючи своє м'яке видовжене тіло. Різноманітні істоти, яких залічують до червів, характеризуються такими спільними ознаками: двобічною симетрією, здебільшого видовженою формою тіла, відсутністю справжніх кінцівок та дуже просто побудованою нервовою системою і видільними органами (Шкідн. поля., 1949, 8).

△ Плоскі черви див. плоский; Стбожкові черви див. стбожковий.

ЧЕРВИЙ, а, е. Поточений червами, червою; з червами. З кошиком у руках ходила Віра в саду, вигибуючи між травою червицу падалицю, що її за ніч натрусив з яблук вітер (Шیان, Баландя, 1957, 157); Пригадалися йому давні часи, часи бурси, гречаних галушок, червицеї каші та веселого товариства (Мирний, III, 1954, 210); Загін жовнірів скавав біля нього, і тільки тричі на день давали йому воду та на ніч — шматок хліба з червицею таранею, щоб розпалювати спрагу (Ле, Наливайко, 1957, 427).

ЧЕРВИВІСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. черв'ий. Для боротьби з плодожеркою розроблена ціла система заходів, проведення яких з повною обсягу значно знижує червивість яблук (Колг. Укр., 2, 1956, 34).

ЧЕРВИВІТИ, іє, недок. Ставати червивим. Щороку великої шкоди садам завдає яблунева плодожерка. Пошкоджені нею плоди червивіють і опадають (Веч. Київ, 10.IV 1957, 4).

ЧЕРВИТИ, впт; мн. чєрвлять; недок. Відкладати нечка, плодити черву. В здоровій сім'ї матка кладе яйця (пасічники кажуть: червить) щодня, починаючи з кінця зими і до осені (Бджоли, 1955, 37); В кінці медозбору він [пасічник] обрізує у призначених на бракування маток лапки на задніх ніжках. Така матка не може червити (Колг. Укр., 6, 1956, 34).

ЧЕРВИЦЯ, і, ж. Гусінь шкідливого нічного метелика, яка живе в стовбурах, гілках дерев, а також у коренях і стеблах рослин, живлячись їх соками. Ясен дуже пошкоджується в'їдливою червицею, гусінь якої, просвердлюючи ходи в стовбурі, знесилює дерева і псує цінну деревину (Колг. енци., I, 1956, 712).

ЧЕРВІНЕЦЬ, вця, ч. 1. Загальна назва іноземних золотих монет, що були в обігу в допетровській Росії; // Золота монета вартістю три карбованці (в розмов-

ному вжитку також п'ять, десять карбованців), що карбувалася в дореволюційній Росії, починаючи з XVIII ст. Жалування дали червінцями, карбованцями та мідними п'ятаками (Н.-Лев., III, 1956, 166); [Федора:] Не п'єте, не курите, до ладу не з'їсте — все ті карбованці та червінці складаєте (Вас., III, 1960, 135); — Ай, слава монета! Ай, добра монета. — говориє він, вертяти червінець і пробуючи його на зубак (Довж., I, 1958, 267); *Образно. В поля з пахучої долони червінці осінь просіва... А десь біжать залізні коні і пахне холодною трава... (Сос., I, 1957, 69); *У порівн. На шлях вилетіла бричка; з-під дзвінких колит червінцями розкочувалися рясні вогники (Стельмах, На землі, 1949, 488).

2. Грошовий кредитний білет вартістю десять карбованців, що був у обігу в СРСР з 1922 по 1947 р. У 1922 р. була здійснена грошова реформа. Вийшли нові грошові знаки — червінці, забезпечені золотом (Іст. УРСР. II, 1957, 252); // розм. Десять карбованців. — Позичте, дячку Лук'яне, червінця до завтрього, а процентом поверну... (Гончар, Таврія, 1952, 37).

ЧЕРВІНКА, и, ж., діал. Кривавий понос, дизентерія. — Я відішлю кадета Біглера в лазарет... видам посвідку, що у нього дизентерія... Бо одна справа кадет, зворий на червінку, а інша — обкаляючи кадет (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 417).

ЧЕРВІНЧИК, а, ч. Пестл. до червінець. [П и с а р:] Не велик, кажуть, червінчик, та дорогий! (Кроп., I, 1958, 190); Маруся, притихнувши, слухала, як багата удова, злакомившись на червоні червінчики та на пишні убірочки, силою-неволю віддавала дочку свою, одиначку, за Яничка, великого розбійника (Хотк., II, 1966, 18).

ЧЕРВІНЬ¹, вєні, ж. 1. Густа червоно-коричнева фарба для розписування череп'яного посуду, яку добували із спеціальної кольорової глини. Описанські малювки [мальованки] XVIII—XIX ст. були найбагатшими за своїм орнаментом і колоритом, тож місцеві майстри користувалися невеликим числом фарб: білою (побілка), жовтою (вогря), цеглястою (червінь) та коричневою (описка) (Нар. тв. та етн.. 4. 1963, 68).

2. Яскраво-червоні барви на чому-небудь; багрянець. Якраз зійшло сонце десь над гушавиною, і верховіття дерев зайняли пишню червінню, що грайливо перетоплялася в золото (Козл., Мандрівники, 1946, 14).

ЧЕРВІНЬ², вєно, ч. Рум'янець на обличчі. Я бачу неміч, блідий вид і щоки, червінем покриті (Щог., Поезія, 1958, 233); Хворий нервуєвас, втрачає надію видужати, і від цього гарячіше палає червінь на його лицях (Тулуб, Людолови, I, 1957, 266).

ЧЕРВІНЬКА, и, ж. Спеціальна кольорова глина, з якої видобували червоно-коричневу фарбу для розписування череп'яного посуду. Малювані канівські миски були червоного або білого кольору, в залежності від обличчя. Червону фарбу добували з червінки, яку копали вище Канєва. біля Селища (Нар. тв. та етн.. 2, 1966, 63).

ЧЕРВІНЬКОВИЙ, а, е. Який має колір червінки; густо-червоний з коричневим відтінком; багрянний. Сонце приснуло у вікно, і пучок золотистого проміння залунав у Фіриних кучерях. Від того її волосся спалахнуло буйною пожежею червінковим полум'ям (Донч., II, 1956, 163); // В якому (в якій) переважає такий колір. Тільки й сам я в червінкову осінь. В глід вкозавшись в небо осяєне, Дослухаюсь. Тонько русокоса: З-над моря не зовсім мене? (Мал., Звенигора, 1959, 27).

ЧЕРВІНЬКОВО. Присл. до червінкового. Червінково Спів сонце, як гарячий плід (Мал., Звенигора, 1959, 20).

ЧЕРВЛЕНИЙ, а, е, поет. Темно-червоний. А він собі, узявшись в боки, По кровлі кедрових палат В червленій ризі похоче (походжає) (Шевч., II, 1963, 91); У гарячому балянці купалися вертєвки старих дерев, цедрий чарівник не посухав на червлене золото і пофарбував ним дерева (Кочура, Зол. грамота, 1960, 231).

ЧЕРВНЕВИЙ, а, е. Прикм. до червень¹. Поволі згасав червенький день (Довж., I, 1958, 85).

ЧЕРВОБИЙ, бою, ч. Що-небудь пошкоджене червами, червою.

ЧЕРВОБИЙ, а, е, карт. Прикм. до черва. — Я думаю, що нам таки доведеться десь шукати ворожку, тай вона кине карти на жирового і червоного короля (Кучер, Чорноморці, 1956, 283).

ЧЕРВОНАВИЙ, ЧЕРВОНЯВИЙ, а, е. Те саме, що червонястий. Ще на світанні, пригасивши на сході червоनावу заграву, з-за обрїю викотилися важкі молочкосірі хвилі густого туману (Грим., Незакінч. роман, 1962, 282); Привіталися. Він подав їм руку, прибрану в червонову рукавичку (Коб., I, 1956, 543).

ЧЕРВОНАСТИЙ див. червонястий.

ЧЕРВОНАСТО див. червонясто.

ЧЕРВОНЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до червоний 1. В поле виїхали. Сонечко вранішнє золотеньке, червоненьке, уже так осяло все (Тєсл., 3 книги життя, 1949, 116); Галка оглядалася по кімнати, розгойдуючи на пальчику червоненьку, на тонкім ремінчику сумочку (Мухк., День.., 1967, 11).

ЧЕРВОНЕЦЬ, вця, ч., нар.-поет. Воїн з'єднання радянських військ, сформованого урядом Радянської України в грудні 1917 р.; червоноцї козак. Колишні фронтовики-білогіриці і ревкомівці вливалися в лави червоців, не чекаючи, доки прийдуть сюди німці з гайдамаками (Цюпа, Краєни, 1971, 41); Похмурого зимового вечора сотня червоців, — так народ любовно називав червоних козаків, — на чолі з Примаковим рушила в сміливий рейд вгору по Дніпру (Веч. Київ, 30.IX 1967, 4); // Червоногвардійськ, червоноармієсь. Реве буря, реве сильна, Реве, лїс ламає, Йде Буддєонний з червоцями, По степу гуляє (Укр. думв., 1955, 370); Комсомолец молоденький до червоців відїжджав (Сос., I, 1957, 180).

ЧЕРВОНИЙ, а, е. 1. Який має забарвлення одного з основних кольорів спектра, що йде перед оранжевим; кольору крові та його близьких відтінків. Снизлася [Мяколі] ясна веселка на морі, а по тій веселці наче сходила до його Нимидора ніби по східцях, з стрічкач та квіткач. з червоци чоботях (Н.-Лєв., II, 1956, 237); Пишастесь над водою Червона калина (Шевч., II, 1963, 414); Він знає тепер, що червона барва означає козання й милосердя (Загреб., Диво, 1968, 178); // Який став, зробився темно-рожевим від припливу крові. У пані Наталі виступили на лицях червоної плями (Коцюб., II, 1955, 165); Орися опустила очі, в червоцих вушкач злякано затремтіли золоті сережки (Тют., Вир, 1964, 375); В хаті повно військовиз, очі в кожного червоци від безсонних ночей (Гончар, II, 1959, 426); // З рожевими шоками. В неділю пополуїні прихотили до баби всі невістки з внуками. Такі чорнобриві, як гвоздики, такі червоци, як калина (Стеф., I, 1949, 114); // у знач. ім. червоне, ного, ч. Такий колір; що-небудь такого кольору. Забава вилопила в вогню залечене на червоноє в'язо, стала розкладати його на дерев'яних мисках перед посадниками і варягами (Загреб., Диво, 1968, 248).

Перехідний червононий прапоро див. перехідний; Червона шпалочка див. шпалочка; Червоний галстук див. галстук; Червоний світ див. світ²; Червоний Хрест; Товариство Червоного Хреста див. хрест.

△ **Червона лінія** — умовна лінія, яка визначає межі і напрям чого-небудь. Розташування будинків у глибині ділянки, тобто з великим відступом від червоної лінії, в новому будівництві зустрічається порівняно рідко (Жиллий буд. колгоспника, 1956, 11); [Г о л о с Ш т о л ь д а:] Учні машини вивести з ангара на червону лінію й приготуватись до польоту (Мяк., I, 1957, 498); **Червоне зміщення**, астр. — зміщення спектральних ліній у бік довгих хвиль спектра, що зумовлюється зменшенням частоти випромінювання. 1929 року американський астроном Хаббл увів у науку новий термін — червоне зміщення (Наука..., 6, 1967, 9); Чим далі галактика, тим сильніше червоне зміщення її спектра (Наука..., 6, 1967, 9).

◇ **Прохідити червоною ниткою див. нитка; Пускати (пускати) червоного півня див. півень; Червоний мов (як, наче і т. ін.) рак див. рак¹.**

2. перен., політ. Який стосується революційної діяльності; пов'язаний з радянським соціалістичним ладом; протилежне білий. Звідки ж набрався він [В. І. Ленін] сили? Звідки той порив червоний? Мозок його запалили Рук мозолястих мільйонів (Рильський, I, 1960, 325); Живи, живи, красуєся, Червона Україно! (Тич., II, 1957, 10); — Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе, — шорстка проказав далі старий (Ю. Янов., II, 1958, 232); // у знач. ім. червоні, вих. мн. Захисників радянського соціалістичного ладу; воїни радянських революційних військ. Ворог знає, що це була остання перелона для червоних, і оскаженіло обстрілював міст (Панч, О. Пархомовко, 1939, 97); Передві частини червоних підходили вже до Керчі (Гончар, II, 1959, 84).

Червона Армія див. армія; Червона вálка див. вálка; Червона гвардія див. гвардія; Червона дóшка, розм. — те саме, що Дóшка пошáни (див. дóшка); Червона субóта див. субóта; Червоне козацтво [України] — з'єднання радянських військ, сформоване урядом Радянської України в грудні 1917 р. Віталій Примаков стає організатором червоного козацтва (Літ. Укр., 22.XII 1967, 2); — Десять тут має пройти кінний загін червоного козацтва (Гончар, II, 1959, 238); Червоний козак — воїн червоного козацтва України. В минулому році хлопчак хотів був утекти до червоних козаків, так не взяли його — не доріс до коня й шаблі (Стельмах, II, 1962, 168); **Червоний кутóк — приміщення на підприємстві, в суртожитку тощо, відведене для культурно-освітньої роботи. Просторий зал червоного кутка з довгим столом під кумачевою скатертиную, з книжковими шафами, шаховим і патефонним столикami займав другу половину Будинку [тваряників] (Вол., Місячне срібло, 1961, 269); **Наді́шка**, показуючи Маркові колгоспне господарство, завела його в червоний куток. Думка була показати найкраще своє досягнення (М. Куліш, П'єси, 1960, 140); **Черво́ний партиза́н див. партиза́н; Черво́ний теро́р див. теро́р; Черво́ні елідо́пти див. елідо́пт.****

3. Уживається як складова частина деяких ботаничних, зоологічних, технічних, хімічних та інших назв, термінів. Понад 2500 центнерів насіння червоної коношини прислали хліборобам Прикарпаття насінницькі господарства ЧССР (Рад. Укр., 26.I 1971, 2); **Дуб черво́ний** — надзвичайно красиве декоративне дерево (Знання..., 1, 1970, 8); **Сидити [молодиця] за столом**, а перед нею поена миса червоних порічок (Вовчок, VI, 1956, 249); **У молочному скотарстві України найстарішою породою є червона степова худоба** (Наука..., 7, 1958, 33); **При сильному нагріванні черво́ний фосфор, не плавлячись, перетворюється у пару, при охолодженні якої утворюється білий фосфор** (Заг. хімія, 1955, 367).

△ **Червона мідь** — чиста мідь темно-рожевого кольору (без домішок інших металів). Запорізькі різьбярі володіли також інкрустацією, використовуючи для цього кольорове дерево, різ, червону мідь, срібло тощо (Нар. тв. та етн., 1, 1966, 49); **Червоне вино** — вино, виготовлене з певних сортів винограду темного кольору. Серед столових вин є червоні й білі. Червоні вина одержують при зброджуванні соку разом із шкіркою ягід (Наука..., 2, 1969, 48); **Про́ценко мовчав, кочолячи чай з черво́ним вином** (Мирний, III, 1954, 274); **Червоне дэрево**: а) порода цiвних, переважно тропiчних дерев з червоною або коричневою деревиною; б) деревина цієї породи дерев i деяких подiбних (напр., червоної вiльхи), що використовується для виготовлення меблiв вищої якостi. Чорнокви́жний неуважно, за звичкою, перехрестився на розкішний, з червоного дерева кіот (Стельмах, I, 1962, 448); в) вироби з такого дерева.

— Приймальний зал... Червоне дерево... Бронза... Рожевий мармур... Шедєвр... (Гончар, III, 1959, 289); **Черво́ний залі́зник** — те саме, що гематит. Черво́ний залі́зник — черво́нувата руда, що містить від 55 до 60% заліза (Слюс, справа, 1957, 3); **Черво́ний перець**: а) південна рослина родини пасльонових з плодами у вигляді стручків; б) плід цієї рослини, гостро пекучий на смак, що вживається як прянощі. На балкони нізка червоного перцю (Загреб., Шепіт, 1966, 402); **Наче з дна моря вийшли назовні. Раки, банани, зелені аркуна, Журні полядици з рибного м'яса Й перець черво́ний** — стола окраса (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 90); **Черво́ні кров'яні тiльця див. тiльце.**

4. у знач. ім. черво́ний, того, ч., част. Червенець. Святий отець думає, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві черво́них на рясу (П. Куліш, Вибр., 1969, 57).

ЧЕРВО́НИТИ, ню, віш, недок., перет. Робити щось червошим, забарвлювати в черво́ний колiр. Кров темними плямами виступає на штанях, черво́нить йому чорні великі руки (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 514); // Кидати черво́ний відсвіт на щось. Сонечко стоїть низько на заході й черво́нить своїм світлом гарячим спечений степ (Л. Укр., III, 1952, 476).

ЧЕРВО́НИТИСЯ, нiться, недок. Ставати черво́ним від чого-небудь. Шелестить, цоботи, шелестить!.. Ви ставали білими на бессарабських вапняках. Ви черво́нились, як мідь, на румунських суєлниках. Ви варті того, щоб ступати по таких килимах (Гончар, III, 1959, 168); // Відсвічувати черво́ним світлом. Багіров, обережно висунувши голову, оглянув, немов обнюхав, подвір'я, потім будинок над головою. Вікна всіх поверхів тут були цілі і черво́нились рубіновими блискавками (Гончар, III, 1959, 256).

ЧЕРВО́НИННЯ, я, с. Дія за знач. черво́ніти.
ЧЕРВО́НИСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до черво́ний 1. Його [поток] вода, різко відбиваючи в собі захопову черво́ність, виглядала начеж кров, що бурхав з величезної рани (Фр. VI, 1951, 30); / хоч він самотній поспішав вулицею до сiльради, — проте почував, що сором'язлива черво́ність заливає обличчя і серце ніби швидше починає стукати (Кир., Вибр., 1960, 384)

ЧЕРВО́НИТИ, ю, ієш, недок. 1. Ставати, робитися черво́ним. Уже зоря займалася, почав край неба черво́ніти. Як Федір вернувся додому один (Мирний, IV, 1955, 223); Крюк почав швидко черво́ніти; потім метал по-синів... став аж бузковий (Сенч., Опов., 1959, 23).

2. Ставати рум'яним; робитися черво́ним від припливу крові до шкіри. Хлопчик то черво́ніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видко, як .. змокріли очі, затіпалися губи (Гр., I, 1963, 245); Я прийдую, як небіжчик Яків Качура привів колись до мене моло-

демького сільського вчителя, що дуже мало говорив і весь час черво́нів (Рильський, III, 1956, 411); // перен. Соромитися, зазнавати сорому за кого-небудь. [К і н д р а т А н т о н о в и ч:] Гляди ж мені, визначись сьогодні [сьогодні] перед го́стями так, щоб не довелося за тебе мені черво́ніти (Кроп., II, 1958, 242); Віра Петрівна тепер не черво́нітиме з сорому за свого учня (Горд., Буян, 1938, 5); // Бути рум'яним перев. від сорому, збудження (про обличчя, вуха і т. ін.). Галя не видержала і, зареґотавшись, повернулася до Власова. Личко її черво́ніло, очі горіли (Мирний, IV, 1955, 140).

3. Виділятися своєю яскравістю, виднітися, впадати в очі (про що-небудь червоне). На сорочці й на рукав черво́ніє кров (Н.-Лев., III, 1956, 275); В житті синіли волоски та сокирки, біліє зріпаний ромек, черво́ніла квітка польового маку (Коцюб., I, 1955, 17); З-за безлистого саду, як крізь синій серпанок, черво́ніли цегляні будівлі (Головко, II, 1957, 14); // Сяяти чимось червоним (про відсвіт, відблиск і т. ін.). Черво́ніє одблиск пожежі (Вас., III, 1960, 178); Шибки вікон злегка черво́ніли відблисками далеких загорв (Гончар, IV, 1960, 34); // Бути рум'яним (про обличчя). Біде личко черво́ніє Не довго, дівчата! До полудня, та й зав'яне (Шевч., I, 1963, 56).

ЧЕРВО́НІТИСЯ, іюся, ієшся, *недок.* Те саме, що черво́ніти 2,3. *Водив [директор] очима безнастанно, бо не міг на нікого довго дивитися через те, що зараз черво́нівся* (Март., Тв., 1954, 196); *О. Василь черво́нівся, блимав очима від ніяковості і згоджувався на все* (Хотк., II, 1966, 56); *Небавом у склянці черво́нівся чай* (Мак., Вибр., 1954, 175).

ЧЕРВО́НІШАТИ, аю, ашш, *недок.* Ставати, робитися черво́нішим. *Червоне, як перциця, обличчя мош-Костакое з задоволення ще черво́нішало* (Коцюб., I, 1955, 246).

ЧЕРВО́НО. Присл. до черво́ний 1. [О л е с я:] Як сонечко черво́но заходить, певно, на дощ (Кроп., II, 1958, 332); *Сонце зайшло вже. Весь небосхил черво́но пламенів* (Головко, II, 1957, 641); *На селі де-не-де черво́но світилися вікна, а за селом... тязили чорною стрічкою виноградники* (Коцюб., I, 1955, 265); // у знач. присудк. сл. *Сонце саме сідало; у хаті черво́но-черво́но...* (Мярний, III, 1954, 65).

ЧЕРВО́НО... Перша частина складних слів, що відповідає слову черво́ний у 1 знач., напр.: черво́но-бóури й, черво́но-го́убий, черво́но-сізй і т. ін.

ЧЕРВО́НОАРМІЄЦЬ, ійця, ч. Рядовий воїн Черво́ної Армії. *На станції Ташкент стояв у черзі за квитком між узбеками якийсь собі демобілізований черво́ноармієць — Давид Мотузка* (Головко, II, 1957, 10).

ЧЕРВО́НОАРМІ́ЙКА, и, ж. 1. Жін. до черво́ноармієць.

2. *розм.* Дружина черво́ноармієця.

ЧЕРВО́НОАРМІ́ЙСЬКИЙ, а, е. 1. Стос. до Черво́ної Армії. *Черво́ноармі́йска частина в двадцяти верстах з боями тримала місто* (Мик., II, 1957, 274).

2. Прикм. до черво́ноармієць. *Одної черво́ноармі́єської рішчюсті, готовності іти на трясовину та бачишица Сиваша тут недостатньо. Тут треба поставити на службу революції всю силу народної мудрості, весь життєвий досвід таких ось, як він* (Гончар, II, 1959, 409); *Він витяг кілька пар черво́ноармі́єської білизни* (Тют., Впр, 1964, 215).

ЧЕРВО́НОБО́КІЙ, а, е. Який має черво́ний бік (черво́ні боки). *У вітринах фруктових магазинів стояли піраміди з черво́нобокими яблуком, зелених груш, райшкірих кавунів* (Автом., Щастя..., 1959, 75); *На возі злегенька поторохкують черво́нобокі, в поліві миски* (Стельмах, Гусь-лебеді..., 1964, 108).

ЧЕРВО́НОВЕРХІЙ, а, е. Який має черво́ний верх. *Квітки на зелені барвисті плахти, вишивані сорочки дівчат і кармазинові жупани козаків з черво́новерхими шапками-бирками* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 16); *Біля самісіньких дверей буйно розрієся і зацвіє черво́новерхий будяк* (Логв., Давні рави, 1961, 181).

ЧЕРВО́НОВІ́ДНИЙ, а, е. Те саме, що черво́нолі́нійний. *В відво́й хаті стало веселіше, неначе черво́новіди Сиклєта закрасила собою хату* (Н.-Лев., IV, 1956, 219); *Це був парубок — красунь на все село: чорнобривий, черво́новідий, високий на зріст* (Л. Янов., I, 1959, 33).

ЧЕРВО́НОГАРЯ́ЧИЙ, а, е. Який має колір вогне: яскраво-черво́ний. *Коло куреня стояв отаман, Іван Ковбаченко... Тільки черво́ногарячий гарний одеський поєс одрізняв його од простих рибалок* (Н.-Лев., II, 1956, 221); *Велике черво́ногаряче, як вистиглий кавун, сонце вишопилося на сході з-за степового океану* (Коцюба. Перед грозою, 1958, 4); *Бригадир здиовано струснув своєю черво́ногарячою бородою* (Крот., Сяни..., 1948, 51).

ЧЕРВО́НОГВАРДІ́ЕЦЬ, ійця, ч. Воєць Черво́ної гвардії. *Бережіть, бережіть і гордіться Найменням суворим своїм, Найменням черво́ногварді́йця і прапором бойовим!* (Бажан, I, 1946, 40).

ЧЕРВО́НОГВАРДІ́ЙКА, и, ж. 1. Жін. до черво́ногвардієць.

2. *розм.* Дружина черво́ногварді́йця.

ЧЕРВО́НОГВАРДІ́ЙСЬКИЙ, а, е. 1. Стос. до Черво́ної гвардії. *Коли оголосили запис у черво́ногварді́єські загони, Куценко першим узяв гайтмірку, щоб довести свою відданість пролетаріатові* (Шер., Перші загони, 1939, 40); *Микола задував окремі епізоди, які, мабуть, дались найбільш йому знаки, але по них не можна було уявити повної картини, пережитої черво́ногварді́єським загonom* (Панч. В дорозі, 1959, 198).

2. Прикм. до черво́ногвардієць.

ЧЕРВО́НОГО́ЛОВЕЦЬ, вця, ч. Те саме, що підосі́ч-ник. *Недалік [недалеко] од отруйного стебла вороняче́го ока... стоять два близники-черво́ноголовиці* (Стельмах, Гусь-лебеді..., 1964, 147); *«Бих» — по-Петриковому — це великий товстий білий гриб. Коли ж кричав: «Дивітьсь, дивітьсь, який лежень!», це значить — знайшов черво́ноголовця* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 193).

ЧЕРВО́НОГО́ЛОВИЙ, а, е. 1. Який має черво́ну голову, головку. *В гайку черво́ноголовий ятик свистів уже зовсім по-весняному, голосно й залиvisto* (Ільч., Звич. хловець, 1947, 61).

2. Уживається як складова частина ботанічних, зоологічних та інших назв, що вказує на зовнішні ознаки — колір, масть і т. ін. *Черво́ноголова капуста відрізняється від білоголової капусти черво́но-фіолетовим забарвленням листя, головки, а також насінних стебел* (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 157).

ЧЕРВО́НОГРУ́ДИЙ, а, е. Який має черво́ну шерсть або червоне пір'я свереду, па грудях. *На дубах стрибають черво́ногруді сігури, жовтопері синиці* (Кучер, Черв. вогонь, 1959, 71).

ЧЕРВО́НОДЕРЕ́ВЕЦЬ, вця, ч. Столяр, який виготовляє меблі з черво́ного дерева або взагалі меблі вищої якості. *Коло тераси під квітучим каштаном черво́нодере́вець Карпо Карлович Морж полірує стіл* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 5).

ЧЕРВО́НОДЕРЕ́ВНИЙ, а, е. Зробл. з черво́ного дерева.

ЧЕРВО́НОДЕРЕ́ВНИЙ, а, е. Те саме, що черво́нодерев'я́ний.

ЧЕРВО́НОДЕРЕ́ВНИК, а, ч. Те саме, що черво́нодере́вець. *Колектив [Великоберезнянських] черво́нодеревників цього року виготовить 4500 спальних гарнітурів* (Рад. Укр., 29.I 1967, 2).

ЧЕРВОНОДЗЬОБИЙ, а, е. Який має червоний дзьоб. *Окремі людські вигуки проривалися крізь пильну завісу й летіли туди, до плоту, де чуйно прислухалась до незвичайного галасу згряя червонодзьобих гусей* (Довч., I, 1956, 82).

ЧЕРВОНОЗЕМ, у, ч. Родючий залізистий ґрунт субтропічної зони, багатий на перегній. *Нарешті ми побачили береги Південної Америки. Здалеку вони видалися нам скелястими — стрімкі скелі з червоного граніту. Потім виявилось, що це не скелі і не граніт, а високі кручі. Вони відкривають шари червоного ґрунту, який так і зветься червоноземом* (Дмит., Там, де сяс..., 1957, 44).

ЧЕРВОНОЗЕМНИЙ, а, е. Прикм. до червонозем. **ЧЕРВОНОЗОРИЙ**, а, е. Який має червону зірку, червоні зірки. *Темними ночами на партизанські аеродроми стали прилітати червонозорі літаки з Великої землі* (Шер., Молоді месники, 1949, 49); *Старенька мати винесла хліб-сіль червонозорому війську* (Літ. Укр., 21.1 1959, 2).

ЧЕРВОНОЗОРАННИЙ, а, е. Те саме, що червонозбрій. *Наші червонозоряні кораблі-супутники пролітають над землею як вісники миру* (Наука..., 7, 1963, 5); *Летить червонозоряна кіннота. Піхота вблідіде через Сиваш* (Перв., Невигадане життя, 1958, 300).

ЧЕРВОНОКОЗАЦЬКИЙ, а, е. Те саме, що червонокозацький. *Особливо треба відзначити високу поетичну і художню цінність нових червонокозацьких пісень* (Мист., 5, 1968, 23).

ЧЕРВОНОКОЗАЧИЙ, а, е. Стос. до червоного козацтва. *Півляку тому цими горами й долами в грізному блиску шабел пролітала кіннота Будяного і червонокозацькі полки Віталія Примакова* (Літ. Укр., 4.VI 1971, 2); — *Двоюрідний брат батька Гальчевського, — вперено збрехав Варчук. — Привіз важливі вісті про розташування Першої кавбригади Багнюка. Вона єходить у склад Другої червонокозацької дивізії* (Стельмах, II, 1962, 180).

ЧЕРВОНОКОРИЙ, а, е. Який має червонувату кору. *Молода червонокора вишенька боязко й соромливо ступала у вікно сніжно-білою гадузкою* (Дмит., Наречена, 1959, 169).

ЧЕРВОНОКРИЛИЙ, а, е. Який має червоні крила. *Рукою показав [Червонокрилий] на перегрестя рами, по якій краплиною крові повзла червонокрила сонечко* (Стельмах, Хліб..., 1959, 461); // *Про радянський літак, який має червоні зірки на крилах. В повітрі, перетинаючи шлях німецьким бомбардувальникам, шукалі червонокрилі винищувачі* (Оров., Зел. повніш. 1961, 53).

ЧЕРВОНОКРІВЕЦЬ див. червонокривці.
ЧЕРВОНОКРІВЦІ, ів, мн. (одн. червонокривець, вдя, ч.), біол. Червоні кров'яні тільця; еритроцити; протилежне білі кров'яні. Гемоглобін, що єходить до складу червонокривців, забезпечує організм киснем (Знання..., 4, 1966, 16).

ЧЕРВОНОЛАМКІСТЬ, кость, мет. Властивість сталі з великим вмістом сірки давати тріщини при гарячій обробці тиском (кування, штампування, прокатка). *Вміст сірки... повинен бути не більшим 0,05%. Коли вміст сірки більший, сталь при нагріванні стає крихкою. Це явище називається червоноламокністю* (Служ. справа, 1957, 11).

ЧЕРВОНОЛИСТИЙ, а, е. Який має червонуваті листя. *За півгоди (Женя) прямувала затишною, обсадженою червонолистими кленами вулицею* (Мур., Свіже повітря..., 1962, 12).

ЧЕРВОНОЛИЦЬКИЙ, а, е. Який має червоне обличчя. *Перекупка, як жар, червонолиця, стала проти сонця, бряжчить кораллами та вигукує: — Е, е! коралі добрі!*

(Вовчок, I, 1955, 14); *Червонолиций рудовусий фельдшер налагоджував вагу* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 21).

ЧЕРВОНОМОРДИЙ, а, е, розм. Те саме, що червонолиций. *Гамза постарів-побілів, як кажуть, покритися снігом. Однак з його здоровий дідуган, товстий, червономордий, високий* (Мирний, IV, 1955, 160); *Належав той голос червономордому молодикові в вім'ятій шинельці без зляткина* (Збан., Єдина, 1959, 55).

ЧЕРВОНОНІЖКА, в, ж. Птах ряду куликподібних, який має буру спину й оранжево-червоні ноги; травник. *На острові квартирують два цікаві кулики. Одного називають куликом-сорокою... Другий кулик — травник, а в народі його ще звать червононіжка або тюлюлюкалка* (Знання..., 8, 1969, 10).

ЧЕРВОНОНОГІЙ, а, е. Який має червоні ноги.
ЧЕРВОНОНОСІЙ, а, е. Який має червоний ніс. *Налетів на червононосого горунжого Остап і накинув йому на шию аркан* (Довж., I, 1958, 252).

ЧЕРВОНООКІЙ, а, е. Який має червоні очі. *Ожиглювалася [вода] плюскотом цуपाків і громадами червонооких плотців* (Фр., III, 1950, 251).

ЧЕРВОНОПЕРІЙ, а, е. Який має червоне пір'я або червоні плавники. *Палас в печі вогонь, а вона раз по раз крутить верчки з соломи, засуває в піч, і горять вони там, весело потріскуючи, ніби б'ються крилами червонопері півні* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 260); *Червонопері язї й підустки живуть, мабуть, в кам'яних печерах і озоче беруться на гачок* (Збан., Незабутнє, 1953, 68).

ЧЕРВОНОПЕРКА, **ЧЕРВОНОПІРКА**, я, ж. Річкова риба родини коропових, яка має червонуваті плавники. *Дітлази, засукавши штаненята, до колін взуваючи в намулі, кинулись ловити червоноперок* (Довч., Пісня..., 1947, 61).

ЧЕРВОНОПІКІЙ, а, е, розм. Те саме, що червонолиций. *З себе Микита був здоровий, червонопикий, а на язик гострий, — кожному забивав баки* (Гр., II, 1963, 342); *Незгайома червонопика баба... сміялася князеві просто в очі* (Загреб., Диво, 1968, 393).

ЧЕРВОНОПІРКА див. червоноперка.
ЧЕРВОНОПРАПОРНИЙ, а, е. Нагороджений орденом Червоного Прапора. *Червонопрапорний Балтійський флот під час боротьби на далеких підступах до Ленінграда надав надзвичайно велику допомогу сухопутним військам* (Ком. Укр., 5, 1970, 62).

ЧЕРВОНОПРАПОРНИК, а, ч. Особа, нагороджена орденом Червоного Прапора. *Озираючи червонопрапорників, Ворошилов зустрівся з кимось поглядом, усмінувся. — Дома, значить, товаришу Килегей? (Гончар, II, 1959, 383).*

ЧЕРВОНОФЛОТЕЦЬ, тця, ч. Рядовий моряк Військово-Морського Флоту СРСР. *Червонофлотець сидів на порожній лаві, полизуючи прокуреною люлькою* (Кучер, Чорноморці, 1948, 16).

ЧЕРВОНОФЛОТСЬКИЙ, а, е. 1. Стос. до Військово-Морського Флоту СРСР.

2. Прикм. до червонофлотець.

ЧЕРВОНОХРЕСНИЙ, а, е, розм. Стос. до Червоного Хреста. *В ліску стояв обоз і червонохресна частина* (Трубл., I, 1955, 54).

ЧЕРВОНОШКІРИЙ, а, е. Який має червонуватий колір шкіри (перев. про американських індіанців). *В колонії Нова Ангелія поселенці постановили надавати премію в 40 фунтів стерлінгів за кожен індійський [індіанський] скальп і за кожного червоношкірого полоненого* (Нова іст., 1956, 31); // у знач. ім. *Червоношкіри, рих, мн. Американські індіанці. — Дайте мені спокій з тими червоношкірими! — кричав він, мішаючи індістів з америчанськими індіанами* (Фр., IV, 1950, 249).

ЧЕРВОНОЩОКІЙ, а, е. Який має рожеві, червоні шокі. *А хлоп'ята справді адалися — ніроку: один Максим, другий Василь, а третій Онисько — здорові, червонощокі, повні!* (Мирний, II, 1954, 88); *Тим часом надійшов голова, приїтний червонощокій чоловік з іскристими невловимими очима* (Гончар, Південь, 1951, 116).

ЧЕРВОНУВАТИЙ, а, е. Те саме, що червоноястий. *Скрізь крутилися широкі, посипані жорсткою та червонуватим піском доріжки поміж купами зеленого дерева* (Н.-Лев., I, 1956, 162); *Рум'янець наскрізь пропік яблуку. Навіть усередині воно було червонувате* (Довч., IV, 1957, 132); *Відблиски заграва кидали крізь вікно широкі смуги червонуватого світла* (Смолич, II, 1958, 33); *Він допитливо оглядав кожного з нас своїми чорними очима, що ховалися у вузеньких щілинах червоноватих повік* (Збан., Єдина, 1959, 92).

ЧЕРВОНУВАТИСТЬ, тості, ж. Абстр. ім. до червоноватий.

ЧЕРВОНЮК, а, ч., діал. Підосичник. *Червонюк. ..Шапичка діаметром 7—25 см, спочатку напівкуляста, потім подушкоподібна, замолоду ясно-каштанова або жовто-бура, потім червоно-бура. ..Високоцілий, істійний гриб, придатний для переробки всіх видів* (Гриби, 1961, 108).

ЧЕРВОНЯВНИЙ див. червоноавний.

ЧЕРВОНЯСТИЙ, **ЧЕРВОНАСТИЙ**, а, е. Трохи червоно-вий, з червоним відтінком. *Коло порога стояла здорова зелена скриня на коліщатах, розмалювана.. букетами червоноястих рож* (Н.-Лев., IV, 1956, 136); *Зовсім стежніло в хаті. Тільки об печі, де Христа підпалила солому, падало світло червоноясте й мінливе* (Головко, II, 1957, 88); *О, як п'януть мене вишневій цвіт! На голлі червоноястому гнучкому!* (Перв., I, 1958, 524).

ЧЕРВОНЯСТО, **ЧЕРВОНАСТО**. Присл. до червоноястий, червоноястий. *За річкою погасав ліс осінній жовтавий. догоркло верховіття червоноясто. догоріло і згасло* (Головко, II, 1957, 29).

ЧЕРВОПОДІБНИЙ, а, е. Подібний до черв'яка. який має форму черв'яка. *У болотній воді обіч водоростей живе гриб, який живиться коловертками — маленькими червоподібними істотами* (Наука... 7, 1966, 24).

△ **Червоподібний** відрісток. анат.— відрісток сліпої кишки; апендикс.

ЧЕРВОТІКА, п. ж. 1. Жук, який точить дерево; точильник.

2. збірн., сад. Червві фрукти. червива падалиця.

ЧЕРВОТІЧИНА, п, ж. 1. Пошкодження у вигляді отворів у деревині чи плодах, що їх завдає черва. Під корою деревини.. можна бачити цілу систему ходів, пророблених личинками жуцків-короїдів. Але є пошкодження, що йдуть й всередину стовбура. Такі пошкодження називаються червоточиною (Стал.-буд. справа, 1957, 51); *Образно. *Що тут промарширувала війна, видно з червоточин у землі від авіабомб та снарядів* (Ле, Клен. лист, 1960, 140).

2. Що-небудь пошкоджене червою. *Гусениці [стеблового метелика] живуть і живляться переважно всередині стебел, вигризуючи ходи і порожнини з вигненими назовні отворами, через які висипається червоточина* (Захист рослин... 1952, 235); — *Буває, що зовні дивитися — яблуко, а розкуси, всередині сама червоточина* (Чорн., Потік... 1956, 243).

3. збірн., сад. Те саме, що червотіка 2. *До Івана з дерева падає усяке яблуко, а після Івана тільки червоточина* (Сл. Гр.).

4. перен. Те саме, що черв'як 3. *У палатах є чимало творих, та немає серед них такої, як вона. Їх не то-*

чить червоточина сумнівів, невідомості (Ле, Ю. Куля, 1956, 289).

ЧЕРВОТІЧНИКА, и, ж. Зменш. до червотічна **ЧЕРВОТІЧНИЙ**, а, е. Пошкоджений червою.

ЧЕРВЦЕВНИЙ¹, а, е. Прикм. до червць¹. *Минув травень, почалась червцева спека* (Копюб., I, 1955, 314).

ЧЕРВЦЕВНИЙ², а, е. Прикм. до червць².

ЧЕРВЦАТИЙ, а, е. 1. Пофарбований червцем (див. червць² 2); яскраво-червоноий. *Той же гай, та сама річка. А немовби інший шлях! Майорити червцата стрічка у зеленіх берегах. І зорять дитячі личка, сяє усмішка в очах* (Тер., Ужинок, 1946, 163).

2. Вигот. з яскраво-червоного шовку. *Червона крайка зпилася в тонкий та гнучкий стан, а червцата плаття, мов пук квіток, облягла кругом неї* (Мирний, IV, 1955, 253).

ЧЕРВЦАТКА, и, ж., перен. у сполуч.: **Плэхта-червцатка**, част. — шовкова плэхта яскраво-червоного кольору.

ЧЕРВЦАТОЧКА, и, ж., част. Зменш.-пестля. до червцатка. *Ой плазотка-червцаточка, Дивуйтеса, дівцаточка. Дивуйтеса, парубки* (Шевч., II, 1963, 59); — *Дай, — каже, — мені мові червцаточки точ годок поносити* (Барв., Онов., 1902, 375).

ЧЕРВЧИК, а, ч. Дрібна шитівка, що паразитує на стеблах, гілках, стовбурах дерев, живлячись рослинними соками. *До однаковокрилих належать чикади, попелиці, медянички, червчики; всі однаковокрили живляться рослинними соками* (Шкідн. поля..., 1949, 26); *Різні види червчиків пошкоджують яблуку, грушу, сливу, черешню, вишню, смородину, агрус, малину тощо* (Шкідн. поля..., 1949, 39).

ЧЕРВ'ЯК, а, ч. 1. Безхребетна тварина, яка пересувається, вигинаючи своє м'яке видовжене тіло. *До щовий черв'як, як і гідра. — багатоклітинна тварина* (Зоол., 1957, 19); *Василина згадала те сало з черв'яками, котре вона бачила на терезах, і поклала ложку* (Н.-Лев., II, 1956, 100); *Крім досить швидко посувається під землею, одночасно ласуючи черв'яками, личинками, жуками, що живуть у землі* (Коп., Як воши... 1948, 12); *У порівн. *Почнуть швейцарці черв'яками. Голландці квакають в базні* (Котл., I, 1952, 163); // *Личинка комахи, зовні схожа на цю тварину. Рожевий черв'як — гусінь бавовникової молі* (Захист рослин..., 1952, 344); *І в до-а: і такі черв'яки, котрі вигодують листям шовковиці* (Кроп., II, 1958, 453).

◇ **Заливати** (заліяти, залляти) черв'яка (в серці) див. заливати; **Заморити** черв'яка див. заморювати.

2. перен. Жалюгідна, нікчемна, слаба людина. *Що я? Черв'як, марная порошина. Життя мов — листок, що ріс і зв'яв* (Фр., XII, 1954, 325); *Пішов Лошакон цгорці. Панюга панюгою, з губернатором запанібратом. Такий чоловік може великої шкоди паробити такому черв'якові, як Колісник, тим більше, що вони земляки і кожен кожного знають* (Мирний, III, 1954, 283).

3. перен. Відчуття, душевний стан, що ослаблює віру людини в що-небудь. *Я поришся чекати доказів своєї правоти, хоч уже черв'як сумніву запав з мою душу* (Хотк., I, 1966, 154); — *А мені, думаш, віртись? — щиро признаєся Павло. — Ще й досі мене якийсь черв'як підточує* (Кучер, Трудна любов 1960, 80).

4. мех. Зубчасте колесо у вигляді гвинта для передачі руху в деяких механізмах. *На автомобілях найчастіше застосовують рильові механізми, виготовлені у вигляді гвинта і гайки, гвинта і крилошипа, черв'яка і черв'ячного колеса* (Автомоб., 1957, 193).

ЧЕРВ'ЯКОВНИЙ, а, е. Прикм. до черв'як 1—3. *Він [Радичів ліс] плаче за тим смерековим ліском у його*

середини, що згиб торік від черв'якової пошесті (Фр., IV, 1950, 333).

ЧЕРВ'ЯЧНИЙ, а, с, мех. Стос. до черв'яка (у 4 знач.). Черв'ячні колеса для тизоїдних передач роблять з чавуну (Практ. з машинозн., 1957, 201).

△ Черв'ячна передача — механізм, що передає обертання між перехресними валами за допомогою черв'яка (на ведучому валі) і зубчастого колеса (на веденому валі). Зубчасті й черв'ячні передачі відіграють винятково важливу роль у машинобудуванні (Допуски., 1958, 265).

ЧЕРВ'ЯЧОК, чкв, ч. Змешч. до черв'як. Рибалка удочку закинув, Наткнувши на гачок Чималий черв'ячок (Бор., Тв., 1957, 132); Коломіїця зворушила його щире каяття, хоч десь в глибинах душі зворушився черв'ячок сумний (Речм., Весн. грози, 1961, 219); *Образно. Темні черв'ячки брів поволі зворушилися на її блідому чоці (Мик., II, 1957, 348); *У порівн. Хлопчик кричав, равсая до матері, як черв'ячок, звиваючися у своїх кайданах (Хотк., II, 1966, 192).

ЧЕРГА, чергів, ж. 1. Певна послідовність, порядок у діях, русі, прямованні, слідуванні когось чого-небудь. Дотримувати черги; // Одна з ланок, частин чого-небудь цілого, що має з'являтися, вступати в дію у визначеній послідовності. Відбулося відкриття другої черги Каракумського каналу (Рад. Укр., 15.XI 1960, 1); У Кривбасі стала до ладу перша черга Південного гірничо-збагачувального комбінату для збагачення малісичних кварцитів (Наука., 12, 1957, 2); // Чие-небудь місце в якійсь черговості, чие-небудь право дії відповідно до черговості.

◇ **Іти своєю чергою** — відбуватися безвідносно до чого-небудь, само собою. А тим часом гри йде своєю чергою, жорстока, болюча і запальна (Коцюб., II, 1955, 264); На черзі [бути, стояти і т. ін.] — бути першим у певній черговості, бути черговим (у 1 знач.). Олексів пішов двадцятим, стояв він на черзі у некрути (П. Куліш, Вибр., 1969, 294); — Некрутський набір, Сидоре, — одкажи голову, — твій Іван на черзі (Стор., I, 1957, 215); [Т а л ь:] Тепер на черзі питання про допомогу теорії (Крот., Вибр., 1959, 500); На черзі дія [бути, стояти і т. ін.] — вступати як першочергове (перев. про питання, завдання, що має бути розв'язане). Боротьба між пролетаріатом і буржуазією стоїть на черзі дня в цій Європі (Ленін, II, 1970, 266); По черзі: а) у певній послідовності. Я обходжу гурт товаришів, кожному по черзі стискаю руку (Кол., На фронті., 1959, 117); Анеля.. знов не витримала і схопила за місяц: — Врзюно! Ти мусиш розповісти все-все... Отже, розповідай все по черзі (Тулуб, Людолови, I, 1957, 11); б) чергуючись, змінюючи один одного. — Це ми, бачте, чергуємось з Досифеєм: ставимо самовар по черзі: раз він, раз я, — сказала Майбородина (Н.-Лев., IV, 1956, 281); Мисливці по черзі картували вогні (Труба., Совки.. 1936, 42); У першу чергу див. перший; У (в) свою чергу: Своєю чергою — у відповідь, із свого боку: як і інші. Молодий пасажир тепер у свою чергу оглянув старого (Папч, Синів., 1959, 6); Гість своєю чергою випив за здоров'я хазяїна, потім хазяйки, а далі за здоров'я Ваті (Н.-Лев., IV, 1956, 124).

2. Час, який настає для когось, щоб діяти слідом за попередником. — Дочко! прийшла й наша черга до прикладу казати (Кв.-Осн., II, 1956, 71); Коли мати не мала часу, а Ярині припадала черга пасти вівця.., то Дарку послали й саму в двір до легиної роботи (Л. Укр., III, 1952, 639); На окопача потім стіною сідли чоловіки та жінки, очікуючи черги (Коцюб., I, 1955, 37).

◇ **Відбувати (відбути, одбувати, одбути) чергу** — брати участь у чому-небудь без бажання, робити щось нехотя, для гідиться. Зиркав [Коваль] на всі спідлоба, сопів та все придивлявся до Чумачиги, як вона обідає: з смаком чи так собі, аби одбути чергу? (Кучер, Труда на любов, 1960, 313); Наряд поза чергою див. наряд²; Поза [всєюкою] чергою — не чекаючи черги; позачергово, додатково. — В лабораторії є наказ вивляти мої негативи й друкувати зараз же поза всякою чергою? (Ю. Янов., II, 1958, 96); Приходить (прийшла, прийде) черга див. приходить.

3. Група людей, які стали один за одним для одержання або здійснення чого-небудь. Дослухаючись до цокотіння кулеметів і вибухів бомб на Печерську, на вулицях біля звичайних колодязів стояли довгі черги за водою (Довж., I, 1958, 54); — Ставайте в чергу і підходьте до пана коменданта по одному (Тют., Вир, 1964, 410).

Жива черга — порядок розташування, що потребує особистої присутності всіх тих, хто чекає чого-небудь; Займати (зайняти) чергу див. займати; Застійовати (застійати) чергу (чергів) див. застійовати.

4. Ряд пострілів з автоматичної вогнепальної зброї, зроблених за один прийом. Почувся автоматна черга. Тонко просвітили в повітрі кулі (Шшия, Переможці, 1950, 152); Радянським біійцям доводилося перехоляюватися через голі висоти переважно вночі, через перехресні струмени ворожих кулеметних черг (Гончар, II, 1959, 376); Боець дав коротку чергу (Голов., Тополя.. 1965, 329); // Ряд ритмічних ударів, що супроводжуються різкими звуками. Старий котельник, як і раніше, ремонтував танки, як і раніше, оглушливі черги його пневматичного молотка зливалися з глухим шумом великого цеху (Донч., VI, 1957, 292).

Сліпа черга див. сліпий.

ЧЕРГОВИЙ, а, б. 1. Який іде за попереднім у певній послідовності, в наступним щодо черговості. Автомашини і підводи топчилися навколо, чекаючи посадки чергової групи поранених (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 341); Валентин уже знову стояв перед учителем, червоний, позноплений, з порізаними руками, і приймав згідність кару за свою чергову витіаку (Гончар, IV, 1960, 79).

2. Який виконує в порядку черговості які-небудь обов'язки. Моноотно читав чергової чернець теорії святих отців (Тулуб, Людолови, I, 1957, 130); Біля ліжка стояв столик, за яким сиділа чергова сестра (Труба., III, 1956, 450); // у знач. ім. черговий, вбог, ч.; черговів, вбї, ж. Той (та), хто чергує. Увійшов черговий. — Тобі чого? — Інспекція з штабу армії! (Довж., I, 1958, 200); Вночі хлопець не міг заснути. Чергова по коридору кілька разів напувала його холодною водою (Сенч., На Бат. горі, 1960, 19).

3. Який проводиться, відбувається регулярно, має місце через певні проміжки часу. Вертовим органом Комуністичної партії Радянського Союзу в з'їзді партії. Чергові з'їзди складаються Центральним Комітетом не рідше одного разу на п'ять років (Статут КПРС, 1971, 15); Після чергового огляду всіх цехів, коли Андрій уже лагодився піти додому, раптово його зупинила думка, що він забув щось зробити (Гур., Наша молодість, 1949, 295); Чергова відпустка.

4. Який потребує негайного, першочергового розв'язання. Озброєна знаннями законів суттільного розвитку, партія чітко, на науковій основі визначає чергові завдання (Ком. Укр., 5, 1966, 8); Бережний знає, що, являчись до невідкладних чергових справ, Ладков все одно якимсь куточком мозку весь час думатиме про комуни (Мик., II, 1957, 507).

ЧЕРГОВІСТЬ, вості, ж. Певна послідовність, дотримання черги в чому-небудь. *Визначення економічної ефективності дуже важливе при встановленні черговості капітальних вкладень, оскільки в колгоспах не завжди є умови для одночасного здійснення всіх необхідних господарству затрат* (Хлібороб Укр., 12, 1963, 35); *Секретар парткомісії товариш Цинко разом з комендаром і командиром намітили план і черговість демонстрування фільму* (Шиян, Партиз. край, 1946, 13).

ЧЕРГОТІТИ, тїть, недок., розм. Утворювати різкі, пронизливі звуки (перев. при терті металевих предметів об лось); скрипіти. *Чув, як він підпилює дуба в лісі, бо пила черготїла дуже* (Сл. Гр.); // *Про спів деяких птахів. Тільки шумлять листя, щебечуть й черготять пташки та шурхають ящурки в траві* (Вовчок. Вибр., 1946, 93).

ЧЕРГУВАННЯ, я, с. 1. Дія за знач. чергувати, чергувати. *На світанку Дмитро повертався з чергування у колгоспній конюшні і засинав на годину* (Чорн., Потік..., 1956, 296); *Раціональне чергування діяльності і відпочинку, а також зміна одних форм праці іншими — важливий принцип високої працездатності людини, зайнятої напруженою розумовою працею* (Наука..., 10, 1956, 16); *Ландшафт лісостепу — парковий і характерний чергуванням лісу й степу* (Дерев. зодч. Укр., 1949, 7).

Здавати (здати) чергування див. здавати.

2. *лінгв.* Закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфемі слів і їхніх форм, взаємна заміна їх. *Чергування голосних у коренях дієслів сучасної української мови служить одним із засобів вираження видових відтінків значення дієслійних форм* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 282).

ЧЕРГУВАТИ, ую, уєш, недок. 1. *неперех.* Бути черговим (у 2 знач.). *Після вечері тьотя Даша зібралася на всю ніч чергувати на свинарник* (Гончар, IV, 1959, 109); *Володя чергував на рулі* (Трубл., Хатина..., 1934, 31); // *Невідступно перебувати де-небудь, біля когось, когось з певною метою. Мати Степана і Виборова весь час чергували коло хворого, клали йому на голову компреси, подавали воду* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 79).

2. *перех.* Послідовно, по черзі змінювати, замінити одне одним. *Дуже корисно чергувати розумову працю з фізичною* (Хлібороб Укр., 11, 1968, 34); // *Розташовувати послідовно одне за одним. У полях ґрунтозахисної сівозміни просапні культури треба розміщувати широкими смугами впоперек схилу, чергуючи їх із смугами непросапних культур або багаторічних і однорічних трав* (Колг. Укр., 4, 1956, 15).

3. *неперех., рідко.* Те саме, що чергуватися. *Чергують пори року споконвіку, — весна і літо, осінь і зима* (Тер., Серце... 1962, 34).

ЧЕРГУВАТИСЯ, ується, недок. 1. Послідовно, по черзі змінюватися, замінятися одне одним. *Тяжкі сні, перериваючи сон, чергувалися з прикрими споминами* (Коцюб., I, 1955, 259); — *Це ми, бачте, чергуємось з Досифеєм: ставимо самовар по черзі: раз він, раз я, — сказала Майбородиха* (Н.-Лев., IV, 1956, 281); *Морози і хуртовини чергувалися з осінньою м'ячкотю й вітрами* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 222); // *Розташовуватись один за одним. Місцевість була червона. Вибір, круті порогови чергувалися з рівними площинами* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 9); *Праворуч і ліворуч височїли стили гір, зеленїли травою і яскравими квітами. Трави чергувалися з кущами малини, ожини, порісчк, шипшини й смородини* (Тулуб, В степу..., 1964, 115).

2. *розм., заст.* Сперечатися за чергу між собою, домовлятися, кому першим виконувати щось. *Стали чер-*

гуватись, кому б піти. Антосьо хотів уже хурмана посилати, як взодить бурсак (Свидн., Люборацькі, 1955, 158).

ЧЕРЕВАНЧІК, а, ч. Зменш.-пестл. до черевань.

ЧЕРЕВАНЬ, а́, ч., розм. Людина з великим черевом (перев. чоловічої статі); надто гладка людина. *Незабаром прийшов якийсь пан-черевань, і стали вони удвоє із панією радитись* (Вовчок, I, 1955, 262); *А Гриць як влип поглядом у черевана, так і не міг відірватись: він здавався йому найбагатшим серед усіх панів* (Добр., Ол. солдатки, 1961, 7).

ЧЕРЕВАТИЙ, а, е, розм. 1. Який має велике черво (у 1 знач.). *Наче дві сні з'явився Іннин батько — череватий, з дзеркально відшліфованою лисиною* (Речм., Твій побратим, 1962, 193); *На Проході у канавах блищала вода... Ліниво помахували згостиками схожі на океанські китів череваті пугловки* (Збан., Сеспель, 1961, 427).

2. *перен.* Який має дуже випуклі, круглясті боки; широкий і присадкуватий в основі (про предмети). *Хата осунулась..., черевата ніч потріскалась, — диміла, курїла* (Мирний, I, 1949, 140); *Перед однією коморою стояла бричка... зелена, черевата* (Свидн., Люборацькі, 1955, 3); *Суліман метнувся, налив з череватої пляшки якоїсь червоної рідини* (Вільде, Сестри..., 1958, 364).

3. *тільки ж. р., без додатка і ким, розм.* Вагітна. *На котру з молодниць не глянь, — коли не з дитиною біла пазуха, то — черевата* (Головно, Мати, 1934, 248).

ЧЕРЕВІК див. черевіна.

ЧЕРЕВІКИ, ів, мн. (одн. черевік, а, ч.). Вид високого вауття перев. на шнурках або гудзиках. *Якби мені черевіки, То пішла б я на музику* (Шевч., II, 1953, 116); *На ногах, трохи завеликих для її дрібної постаті, мала [дівчина] шнуровані черевіки* (Фр., VI, 1951, 162); [Т е р е ш к о:] *Де ти виріс такий? ..Сухий та нелюдський. Як кажуть, ні до роботи каблук, ні до черевіка рант* (Зар., Антеї, 1962, 12); *У Відні купив собі дешевий плащ..., бриля і літні черевіки* (Коцюб., III, 1956, 267).

Роззувати черевіки див. роззувати.

◇ **Стоптати багато** (не одну пару, сім пар і т. ін.) черевіків див. стобтувати.

ЧЕРЕВИНА, и, ж., розм. 1. Шкіра і підшкірна жи́рова тканина, що облягає кишки. *Порвану кулею черевину він [Біляв] знову стулив до купи, як чародій, вдмухнув у приречену на смерть людину життя, повернув серцю нормальний пульс* (Д. Беззик, Дніпро..., 1951, 178).

2. Те саме, що черво 1. *На ніч мене пустить, на саму середину загріти черевину* (Сл. Гр.).

ЧЕРЕВИЧЕНЬКИ, ів, мн. Пестл. до черевічки. *Сім цікавих асунула матінка невістці; ..Просе, щоб хоч триночку збудували дітці; Щоб покрили хусткою рученьки біленькі, Вбули в черевиченьки ніженьки маленькі* (Шог., Поезії, 1958, 152).

ЧЕРЕВІЧКИ, ів, мн. (одн. черевічок, чка, ч.). 1. Зменш.-пестл. до черевіки. — *Сама в найми піду, Діток в школу оддам, А червоном черевичкам Таки дам, таки дам!* (Шевч., I, 1963, 120); *В одну мить схоплюлася я з постелі, опускаючи боє ноженята в теплі сукняні черевички* (Мирний, IV, 1955, 346); *Дівчина витрусила пісок з черевичка, взулась і рушила далі* (Коз., Нові Потоки, 1948, 126).

2. *бот., розм.* (*Consolida arvensis* O p.). Однорічна трав'яниста рослина родини жовтцевих, що цвіте фіолетово-синіми. Зрідка рожево-блакитними або білуватожовтими квітами; сокирик. *Щипала [Тетяна] на обніжку блакитно-огневі черевички, вибирала з них найкращі й механічно тулила в букетики* (Вас., II, 1959, 103); *Мого б здаватись, що Коцюбинський теж ботанік, коли зобра-*

жав серед моря квіток жовті черевички, .. чебрець, кашку, звіробій, петрів батіг (Вітч., 10, 1963, 143).

ЧЕРЕВИЧНИЙ, а, е. Прикм. до черевік.
ЧЕРЕВИЧНИК, а, ч. Швець, який шиє черевички.
ЧЕРЕВИЧНИЦЯ, і, ж. Жін. до черевічник.
ЧЕРЕВИЧОК див. черевічки.

ЧЕРЕВНИЙ, а, б. Прикм. до черво 1. Лікар водив паличками по всій черевній поверхні і, натискаючи то в одному, то в іншому місці, шукав бодай якхочо ознак апендициту, на який жаліся хворий (Д. Бедзик, Дніпро..., 1951, 9); Черевна порожнина.

△ **Черевний тиф**, мед. — гостра інфекційна хвороба, збудником якої є черевно-тифозні бактерії (палички). Перестали бути масовими такі захворювання, як черевний тиф, бруцельоз, тифлярія, дизентерія та інші (Наука..., 3, 1962, 7).

ЧЕРЕВНОТИФОЗНИЙ, а, е. Який є збудником черевно-тифу. Черевнотифозна паличка має джгутики і здатна самостійно рухатись (Підручник дезинф., 1953, 65).

ЧЕРЕВО, а, с. 1. Те саме, що живіт 1. Бідний з праці аж рветься, а багатому черво дмється (Укр. присл., 1963, 115); Єлей Потік у черво чернече! (Шевч., II, 1963, 400); Ми почали виконувати обхідний марш у бік великого лісу. Де — на череві, де — рачки, наблизились до передбачуваного ворожого місцеперебування (Ю. Янов., I, 1954, 62); Коні по черво грузли в снігу (Мик., II, 1957, 282); Вужак повільно, мляво, мов сонний, спустився з куща, показуючи своє срібне, в темних кльцях черво (Донч., Вибр., 1948, 212); Попід осокою вузьенькою чорною смужечкою скрадається лис. Він повз на череві, нестужиючи заради вечері м'яким жовтухом (Мушк., Девч., 1967, 73); // розм. Великий живіт. — Найв черво на чужому горі, ще й стіває (Стельмах, I, 1962, 51); Невістка з довгастим личком підлітка, що витягнувся намір, але вже з червом перед собою, водить за свекрудою запитливими очима (Вільде. На порозі, 1955, 241).

◇ З легким червом див. легкий.

2. перен., розм. Порожнина внутрішня частина вагона, кузова машини, печі, приміщення і т. ін. Гуркотіли ваки червоні вагонів, що взяла розгін з усіх кінців республіки, навантаживши своє черво рудою, вузільям, залізом (Коп., Вибр., 1948, 52); Залізна руда. Її добули з гатишних теплих зелених надр. щоб піддати випробуванню певальним температурами в розпечених червах домен, мартенів і бесемерів (Загреб., Спека, 1961, 110); Семен Архипович неухажно стежив за тим, що діялося на сцені, і повертав обережно голову, шукаючи в темному черві театрального залу привабливе обличчя Ольги (Рибак, Час..., 1960, 155); // Нижня частина механізмів, предметів і т. ін., що нагадує живіт (у 1 знач.). Літак робив коло над селищем, і тепер селище було якраз під червом літака (Смолич, Ми разом..., 1950, 161); В щільні околу на глинистім дні, Під червом танка на розпал бою, Ми мовчки лежали, живі лиш злобою, Не йшли три дні і не пивши три дні (Перв., I, 1958, 336).

ЧЕРЕВОМОВЕЦЬ, вид, ч. Людина, здатна до червомовлення. Побачивши Швейка, сплутав [фельдфебель] його, мабуть, з якоюсь несимпатичною йому людиною і почав лаяти Швейка, він, мовляв, червомовець (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка. 1958, 349).

ЧЕРЕВОМОВЛЕННЯ, я, с. Мовлення, при якому не порушається губи, через що звуки ніби линуть з живота, черва.

ЧЕРЕВОМОВНИЦЯ, і, ж. Жін. до червомовець.

ЧЕРЕВОНОГІ, гяч, жн., перен. у сполуч.: Червоні молюски, зоол. — клас молюсків; слимаки. Слимаки на-

лежить до типу червононогих молюсків (Шкідн. і хвор.-рослин, 1956, 125).

ЧЕРЕВОРОЗТИН, у, ч., мед. Операція розкриття червової порожнини.

ЧЕРЕВОУГОДНИК, а, ч. Людина, схильна до червоугодництва.

ЧЕРЕВОУГОДНИЦТВО, а, с. Надзвичайна пристрасть до їжі; обжерливість. Справник Хренов почав розкрявати перед професором таємницю варіння йоржової кушки з таким найдосконалішим знанням справи, з такою любов'ю і таким глибоким затятою..., що.. усі присутні.. навіть отець Христофор, також не байдужий до червоугодництва, — всі застигли в заціпенінні, всі були скорені (Довж., I, 1958, 441).

ЧЕРЕВОУГОДНИЦЯ, і, ж. Жін. до червоугодник.

ЧЕРЕВЦЕ, я, с. 1. Змешч.-пестл. до черво. Спина у миші коричнева, а червце і ланки білі (Коп., Як вони..., 1948, 22); На воду слив срібний короп по літків завдовжки і перевернувся догори червцем (Панч, Гомон. Україна, 1954, 24); З часом він наплав червце, одгодував пуху, полюбить спати, а за нього щоб працювали інші (Ю. Янов., Мир, 1956, 109); Сидорчук стояв виструнчившись, і його червце солідно зависало над столом (Ю. Бедзик, Полки..., 1959, 8).

2. Задня частина тіла в членистоногих тварин. На високу білину видряпаня вустий коник з жовтим червцем (Донч., III, 1956, 388); Червце комах складається з кількох сегментів, кількість яких у різних видів не однакова, але не перевищує десяти (Захист рослин..., 1952, 18).

ЧЕРЕДА¹, й, ж. Гурт свійських тварин (перев. великої рогатої худоби), які утримуються, пасуться разом. Невсипуща господиня Гайка давно вже встала вдвоє із матір'ю, відігнала корову до череди (Гр., II, 1963, 346); Партизанські пастухи зняли з степових маєтків отари овець, череди волів та робочих верблюдів (Гончар, II, 1959, 85); Цілі табуни коней, череди худоби і овець — оце разом з людьми виводили турки і татари з нашої держави (Мак., Вибр., 1956, 583); Ідучи окрайком грабового бору, помітили [прочани].. чималю череду свиней (Морд., I, 1958, 108); Тільки що Тихович наважился увійти в двір, як йому запалила дорогу гусьча череда (Коцюб., I, 1955, 224); *У порівн. А там за Россю, на роздолі, попід горами й по долині розпалились, як та череда, невеличкі біленькі мищанські татки (Н.-Лев., I, 1956, 52); // Група тварин, риб і т. ін. одного виду, які тримаються разом; зграя, косяк. По самій поверхні гладкого, кришталевого дзеркала звільна, поважно плала ціла череда невеличких кленів (Фр., III, 1950, 11); // перен., розм. Велика, неорганізована група людей, які разом кудись ідуть, прямують і т. ін.; юрба. — Чи ви пак знаєте, де ваша Мелашка? Це ж наша Палаза розгубила свою череду десь по Києві. Водила, водила, поки доводилась (Н.-Лев., I, 1956, 336); // перен., чого, розм. Маса, велика кількість чого-небудь, скупченого, розташованого в одному місці. Устало веселе сонце, Розбіглась змарок череда (Дн. Чайка, Тв., 1960, 272); Що за кладовища темніки, що за череди залізних важких громадин розбрелись від Дунаю до самого Балатона? То пісочно-жовті, то обгоріло-чорні «пантери», «тигри» обростають бур'янами вище гусениць... (Гончар, II, 1959, 272); // перен. Ряд чого-небудь подібного одне до одного. Сонливі, поводні думи та мрії, невиразні і мінливі, як у небі змари, потягнулись в голові довгою мудотною чередою (Вас., II, 1959, 40); Вона [Параска] сама чула, як та правда кидалась під її серцем, як вона не раз радісну череду думок повертала у люту тузу (Мирний, IV, 1955, 63); // у знач. присл. чередою. Один за одним, ряд за ря-

дом. Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою (Коцюб., I, 1955, 64); Гейко відчує, що хазі, які біжать до берега чередою, вже не допомагають йому, а навіть перешкоджають (Ткач, Жди., 1959, 24); Сильною чередою тягалися роки злигодні і напологливої праці (Довж., I, 1958, 419).

ЧЕРЕДА², й, ж. (*Bidens* L.). Вид одворічних трав'янистих рослин родини складноцвітих, що використовуються в медицині. Череду зберігають в ящиках, вклавши папером (Лікар. рослини., 1958, 196).

ЧЕРЕДНИК, á, ч. Людина, яка пасе череду; пастух. Чередники хльоскали батогами, підганяючи останніх у череді корів (Вас., II, 1959, 379); Тимко під'їхав до артіального дворц, коли вже зовсім зечоріло і чередник знав з поля овець (Тют., Вир, 1964, 35); *Образно. Зійшла перша вечірня зірка, а за нею друга, і виплив дво-рогий чередник ізній — місяць (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 12).

ЧЕРЕДНИКУВАТИ, ую, уєш, недок. Пастує череду, бути чередником. — Я в Березняках громадським чередником служив, — під настрій почав розповідати Орест Гарасимович. — Жонатим ще п'ять літ чередникував (Вол., Місячне срібло, 1961, 271).

ЧЕРЕДНИЦЯ, і, ж. Жін. до чередний.

ЧЕРЕДНИЧЕНКО, а, ч. Син чередника.

ЧЕРЕДНИЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чередниці. Гомонять, що я сирітка і сиріткою зростаю; Що мене ще змалку тітка В чередничку оддала (Щог., Поезії, 1958, 250).

ЧЕРЕЗ, прийм., з знам. в. Сполучення з через виражають:

Просторові відношення

1. Уживається на означення якогось простору, місця і т. ін., виіперек якого розміщується що-небудь, по якому з одного боку на другий, з одного краю на другий відбувається дія, рух. *Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село* (Н.-Лев., II, 1956, 167); *Смеркає. Довгі тіні простягаються через майдан* (Л. Укр., II, 1954, 265); *Я хожу. Рівнем, розміреним кроком через усю хату, з кутка в кутку* (Коцюб., I, 1955, 415); // Уживається на означення простору, місця і т. ін., по другий бік якого в хто-небудь або щось розташовано. *У нас через річку хутір козачий вільний, то й козачи його [пана] стереглись, як огню, і обходили, бо тяжко їх кривдив* (Вовчок, I, 1955, 41); *Проти школи через майдан стояла крамничка* (Вас., II, 1959, 230); *Через стіл навпроти Галаганити сиділа дуже схожа на неї, але старіша, зовсім сива, рідна сестра її* (Головко, II, 1957, 484); // Уживається для підкреслення такого напрямку руху, коли хтось або щось проходить певну дистанцію із заходом, заїздом кудись. — *Микола! — звернувся до Щорса Гаєриченко. — Жеринку взяти не так легко. Дозволь мені одночасно з батьком наступати з кіннотою через Літин* (Довж., I, 1958, 178); // Уживається на означення певного проміжку простору, який минають, рухаючись куди-небудь. — *Іди до секретаря!* — сказав [сторож] і повіє Чілку аж через три хати, де сиділо багато судовиків (Мирний, I, 1949, 253); // Уживається на означення повторення чогось на яких-небудь проміжках простору. *Через кожні десять сторінок.*

◇ П'яте через десяте див. десятій.

2. Уживається на означення простору, середовища, якого-небудь пристрою і т. ін., крізь які хто-, що-небудь проходить, просочується, видніється. *Кранці сонця проривалися через лістя і сипалися гарячими плямами на доріжки, на зелену траву* (Н.-Лев., VI, 1966, 44); *Народ ввілявся через ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки* (Коцюб., II, 1955, 81); *Марина*

стівав, а її тонкий та озвінкий голос доноситься через стіну до Олексія Івановича, пестить його вухо, веселить серце (Мирний, IV, 1955, 232); *Андрій стрибає через вікно* (Довж., I, 1958, 224).

◇ **Переходити (перейти) через руки чий** — те саме, що **Проходити (пройти) через руки** (див. **прохóдити**). — *Скільки через мої руки перейшло усього добра? А де воно? Тому дала, тій ткнула. А в себе нічого не залишилося* (Мирний, III, 1954, 278); *В селі найбільше грошей перейшло через руки лавушника [крамаря] Митрофана Созоненка* (Стельмах, II, 1962, 92); **Проходити (пройти) через руки див. переходити**.

3. Уживається на означення предмета, місця і т. ін., понад яким спрямовано рух, дію. *Алі перекинула голі ноги через край човна і скоєв у воду* (Коцюб., I, 1955, 390); *Бараболя.. витягає з-під тапчана батіг та по-лотняну торбу. Він перекидає торбу через плече, .. міняє і вираз обличчя й в'яло хльоскає батогом* (Стельмах, II, 1962, 61); *Сам [Тихий] не зайшов у хату. Бачив тільки через голови в розчинені двері — одімкнула скриню Марія* (Головко, II, 1957, 156); *Маковейчик швидко знав через шийку автотом, швидко оглянувся* (Гончар, II, 1959, 58); // Уживається на означення місця, предмета, понад яким (верев. упоперек) розташовано, лежить що-небудь. *В Катеринославі міст через Дніпро був зруйнований* (Гончар, II, 1959, 233); // Уживається на означення того, що якийсь предмет або особа перекинутається понад іншим так, що частина його (її) опиняється з одного боку, частина з другого. *Коло розчинених дверей стояв високий бородатий швейцар у картузі з.. широким позументом через плече* (Мирний, III, 1954, 256); *Чую: — Боже помагай, і день вам добрий! — Дивлюсь — це наша сусіда. Перекилилася через тин та й кланяється* (Вовчок, I, 1955, 5); // *перен.* Уживається на означення надмірного вияву чогось. *За те їм так там задидали, що через міру мудровали [мудрували] і верховодили над всім* (Котл., I, 1952, 139).

◇ **Бити через край див. край¹; Взяти (дати і т. ін.) через край див. край¹; Перебирати через міру (мірку); Перебирати через край див. перебирати; Переливати (перелити) [чашу] через край (вінця і т. ін.) див. переливати; Переливатися (перелітисся, літисся і т. ін.) через вінець див. вінець; Переливатися (перелітисся) через край див. переливатися; Через голови лізти (пробиратися) — пробиратися куди-небудь через великий натовп, скупчення когось, чогось. *Хома із своїми підводами бився в загальній тисняві, лігословив усіх, ліз через голови наперед, гукаючи, що допіру почальник переправи наказав його пропустити першим* (Гончар, III, 1959, 354); **Через голову чий** [діяти, робити і т. ін.] — без погодження з тим, хто керує, командув. — *Товаришу гвардії лейтенант, — наполягає на слову Денис, — ви ж не можете через мою голову касувати мої накази. Наказ бойовий...* (Гончар, III, 1959, 46); **Через край див. край¹; Через пень коліду див. коліда¹; Через поріг не перелізати див. перелізати; Через силу див. сила; Через силу пересувати (пересобувати) ноги (ногами) див. пересувати**.**

Об'єктні відношення

4. Уживається на означення особи, засобу і т. ін., за допомогою яких що-небудь здійснюється. *Командант встав із стільця і сказав через перекладача, що треба вибрати старосту* (Тют., Вир, 1964, 412); — *Є директива Леніна: полонених не звивати, а обмінювати через Червоної Хрест* (Гончар, II, 1959, 66); *Через Коцюбинського Горький познайомився з батьком діячами української літератури* (Рад. Укр., 17. VI 1951, 3);

// Уживається на означення чогось, що застосовують з певною метою. *Засуджений до страти через повішення*; // Уживається при визначенні певного етапу, який має хто-небудь пройти на шляху до мети. *Марксизм, який визнає необхідність класової боротьби, говорить: до соціалізму людство прийде не інакше, як через диктатуру пролетаріату* (Ленін, 38, 1973, 339).

Причинові відношення

5. Уживається на означення причини чого-небудь, якоїсь дії; звідки. *Що з тих грошей, коли через них можна позбутися найстаршої дитини?* (Коцюб., I, 1955, 83); — *Адже от — Грицько... З бідності вийшов у люди... і спокійний, і щасливий... а все через працю...* (Мирний, I, 1949, 363); // Уживається на означення властивості, якості, стану, що є причиною чогось. *Зрештою копач погуб через власну необережність — чом не сигналізував швидше* (Фр., VIII, 1952, 401); *Гірко жилося Тарасові з рідній сім'ї через злидні та недовстачі* (Мирний, V, 1955, 309); *Незабаром відшукавши комбата, Сагайда по всій формі відрепортував, що в його мініметній роті відбув із строю через поранення командир взводу Євген Черниш* (Гончар, III, 1959, 165); *На шкільних партах, виставлених сюди через ремонт призначення, чималенько жінок* (Головко, I, 1957, 345); // Уживається на означення особи, з вини якої сталося щонебудь, відбувається щось. *Як же ти глянеш в очі батькові старому, що звинув від одчаю через тебе?* (Л. Укр., II, 1951, 465).

Через брак (відсутність) кого, чого — у зв'язку з відсутністю кого-, чого-небудь, нестачею чогось. *Досі не писала через брак часу* (Л. Укр., V, 1956, 175); *У Львові Федоров змушений був припинити друкування книг через брак коштів* (Іст. УРСР, I, 1953, 172); *Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим Григорій, теж дуже старий, але через відсутність бороди позбавлений божественних рис чоловік* (Довж., I, 1958, 65); *Через те (це) — тому. Ще не маємо права збори, спілок і т. ін. Через те похвалитися нема чим, а часом просто доходиш до розпуки, почувавши себе зв'язаним* (Коцюб., III, 1956, 278); *Галля така вдячна Олександрові, через це вона так і турбувалася своєдні нарадитися як краще* (Мирний, IV, 1955, 138); **Через те, що, спол.** *причиновий* — уживається на означення причини якої-небудь дії, що відбувається в головному реченні. *Запізнився з відповіддю через те, що живав зараз за кордоном, а не в Чернігові, куди адресовані були запити* (Коцюб., III, 1956, 363); *На вулиці з її убогого одягу наслідувалися багатіші дівчата, а через те, що в них була тільки латка землі, нікто дового не слав старості* (Стельмах, II, 1962, 20); **Через що (віщо): а)** чому. *Не гадаю тепер, через що саме, тільки того вечора до перелазу я не виходив* (Вас., II, 1959, 269); *Через віщо я сиджу тут уночі, в моїй робітні, серед непевного блиску очей і тіл моїх академічних студій, сон яких тривожить одинака свічка своїм худим вогником?* (Коцюб., II, 1955, 436); **б)** внаслідок чого, у зв'язку з чим. — *Приїзять в село якісь люди, що не знають їжньої мови, через що не можуть porozумітися з ними [молдавцями]* (Коцюб., I, 1955, 200); **Через щось (вічність)** — з якоїсь причини, чомусь. *Дуже мені жалко, що я нічого про Вас не чув за сей час, але, значить, Ви не могли через щось написати до мене* (Коцюб., III, 1956, 398); *Тільки що дістав Вашого листа і разом з ним сумну звістку, яка через вічність запізнилася* (Коцюб., III, 1956, 266).

Часові відношення

6. Уживається на означення певного терміну, проміжку часу, після якого щось здійснюється. *Через тиждень*

день молодиці Коровай місили На хуторі (Шевч., I, 1963, 316); — *Потерпи, моя рибочко, хоч через петрівку; я так наведу, що вони [батьки] про мене будуть знати і чути що-небудь непогане* (Кв.-Оси., II, 1956, 50); *Через дві години їзди добралися до Чупацівки* (Тют., Вир, 1964, 144); // Уживається на означення тривалого проміжку часу, всього визначеного періоду, протягом якого щось відбувається. *Не диво, що через увесь час обідю під впливом тих докторських розмов і признань Целя сиділа, мов причарована* (Фр., II, 1950, 309); *Подружжя Половців пішло до домліки. Вони йшли впеvнено і дружньо, як ходили через ціле життя* (Ю. Янов., II, 1958, 193); *Через довгі роки ми, й діти наші, й правді ждали до себе братів з Великої України і от тепер на власні вузла чуємо про те, що вони вже на тім боці Черемошу* (Мур., Бук. повість, 1959, 122); // Уживається на означення повторення чого-небудь після того, як міне певний проміжок часу. *Відпочивати через день; Зміна через вісім годин.*

Через деякий (якийсь) час — після точно не визначеного невеликого проміжку часу; трохи згодом. — *Нудьга, — каже через деякий час Сагайда. — Ненавиджу оці оборони. Копай і копай без кінця. Святе діло наступ* (Гончар, III, 1959, 28); *Через якийсь час до неба піднялися два криваві стовпи вогню, а над ними золотими знаками злітали гнізда і вітри чи то солами, чи то сіна* (Стельмах, I, 1962, 461).

ЧЕРЕЗЗЕРНИЦЯ, і, ж., с. г. Неповне зав'язування насіння в колосках злакових рослин (озимого жита, кукурудан, сорго). *В умовах жаркої сухої погоди в період цвітіння частина ниток [жіночих квіток кукурудзи] втрамила здатність сприймати пилок ще до початку цвітіння золотей баткієвської форми, внаслідок чого виникла значна череззерниця* (Колг. Укр., 4, 1959, 21).

ЧЕРЕЗПЛІЧНИК, а, ч. 1. Тасьма, стрічка або ремінь, перекинуті через плече (перев. в пореволюційній військовій формі). *Черезплічники — то й те все позолочуване, шабля при боку вся буде в золоті* (Сл. Гр.).

2. Перев'яз для підтримування хворої руки. *За три тижні Андрій повернувся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику* (Коцюб., II, 1955, 49).

ЧЕРЕЗСІДЕЛОК, лка, ч. Те саме, що **черезсідельник**.

ЧЕРЕЗСІДЕЛЬНИК, а, ч. Частина кінської упряжі — ремінь, що ірхондить через сіделко від однієї голоблі до другої, підтримуючи їх. *Дід припинив коня, устав, одпустив черезсідельник і, сівши, помалу поїхав наозор* (Мирний, I, 1954, 282); *Іван Петрушенко відпустив черезсідельник, відв'язав повід, і коні, зайшовши по коліна в річку, жадібно почали пити* (Шиян, Партиз. край, 1948, 85).

ЧЕРЕЗСМУЖЖЯ, я, с. Розташування земель одного господарства впереміж з чужими угіддями. *Поміщики свідомо зберігали черезсмужжя селянських і поміщицьких земель. Нерідко поміщицька земля експлуатовалась смужою і розрізала на частини селянську землю* (Іст. СРСР, II, 1957, 211); // *Своєрідне розташування, чергування різних полів, ділянок і т. ін. Досі в багатьох колгоспах і радгоспах не все гаразд з розташування земельних масивів: черезсмужжя, велика викривленість меж* (Хлібороб Укр., 10, 1969, 12).

ЧЕРЕЗСМУЖНИЙ, а, е. Який являє собою черезсмужжя; розташований так, як це буває при черезсмужжі. *Черезсмужні ділянки, як правило, погано обробляються і вірше удобрюються, в результаті чого урожай з них нижчий, ніж на основному земельному масиві* (Хлібороб Укр., 10, 1969, 12).

ЧЕРЕЗСМУЖНІСТЬ, ності, ж. Властивість черезсмужного; наявність черезсмужжя.

ЧЕРЕЗСМУЖНО. Присл. до *черезсмужний*. *Орні землі селян і феодалів звичайно лежали черезсмужно (епереміж) у полях общини (Іст. середніх віків, 1955, 29).*

ЧЕРЕМИСИ *див. черемиси.*

ЧЕРЕМІС, ів, жн. (*одн. череміс, а, ч.; череміска, и, ж.*), *заст. Марійці. На північний схід від литовців і слов'ян жили: чудь (ести), меря, мордва, черемиси (марі) та ін. (Іст. СРСР, I, 1956, 36).*

ЧЕРЕМІСКА *див. черемиси.*

ЧЕРЕМІСЬКИЙ, а, е. Прикм. до *череміси*.

ЧЕРЕМУХА *див. черемха.*

ЧЕРЕМУШКА, и, ж. Зменш.-пестл. до *черемуха*.

ЧЕРЕМХА, ЧЕРЕМУХА, и, ж. Невелике дерево або кущ з рясними, зібраними в китиці запахними білими квітками й чорними істивними ягодами. *Рясна черемха, і бузок, і яблуневий цвіт В своїм убранні молодім Блищать на сонці золотім (Вороний, Вибр., 1959, 91); Партизани проминали діброви, проходили повз квітучі черемхи (Шер., В партиз. загонах, 1947, 137); Над дорогою часом попадалась вся в цвіту дика груша або кущ черемухи (Кощоб., I, 1955, 308); Вітер тихо обносить басонню цвітіння черемух (Гер., Поезії, 1950, 43); // збірн. Гілочка з суцвіттями цієї рослини. Спереду сидить водій..., кабіна укутвана конваліями, черемхою (Вишня, I, 1956, 307); // збірн. Плоди цієї рослини.*

ЧЕРЕМХОВИЙ, а, е. Прикм. до *черемха*. *Травай прудко біг околицею, обвиваючи вітром черемховий цвіт (Мушк., Серце..., 1962, 284); Він знов зігнувся на низенькому ослінчику з черемхового пруття (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 60); // Який складається з дерев, кущів черемхи, засаджений черемхою. Вони [дівчата] пройшли черемховою алеєю (Коз., Сальвія, 1959, 17); // Зробл. з черемхи. В контурі армії обіг Прокіт: картуш на потилиці, черемхове пужално так і в'ється в руках, обличчя розгублене, ніт очі заливає.— Посівматеріал відшов,— виділих він за один раз і важко сів на стілець (Тют., Вир, 1964, 97).*

ЧЕРЕМША, і, ж., бот., *заст. Левурда.*

ЧЕРЕМШІНА, и, ж. 1. Те саме, що *черемха*. *В руках одного замаяло щось біле-біле, як сніг, як цвіт черемшини (Вас., II, 1928, 321).*

2. *Одне дерево або кущ черемхи. Ожина повилась, послалась по долині, Черемшину поймає буйний, лапаний змія (Мицк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 88).*

ЧЕРЕМШИНКА, и, ж. Зменш.-пестл. до *черемшіна*.

ЧЕРЕНІВИЙ, а, е. Прикм. до *черінь*.

ЧЕРЕП, а, ч. Скелет голови хребетних тварин і людини. *Я був [в склепі] серед трин ламаних, битих, розчинених. Хаос і безладдя. Черепи, кістки, цівль одержі, иматованою часом — сотнями років (Ю. Янов., I, 1958, 88); На розмитій греблі її налякав кінський череп (Стельмах, I, 1962, 541); // Верхня частина голови, голова (перев. не вкрита волоссям). На моєму ліжку сидів худорлявий, маслакуватий капітан з британським черепом і писав (Перв., Дикий мед, 1963, 58); Вітер безборонно бавиться рештками сивої ковили на Гаркушинім черепі (Гончар, II, 1959, 216); *Образно. Горілі заводські довжелезні цехи, взялося полум'ям кругле залізничне депо з проломленим черепом даху (Гончар, III, 1959, 424).*

◇ *Думки розвивають череп див. розвивати*¹.

ЧЕРЕПАХА, и, ж. 1. Покритий роговими або шкірястим панцирем плазун, який повільно рухається на коротких кінцівках, що, як і голова, можуть втягуватися в панцир. *Вони закинули волок і витягли черепашу, котра з переляку підгорнула під черепки лапи й голову і лежала, наче мертва (Н.-Лев., I, 1956, 417); Довжина панцира найбільшої в світі черепахи держо-*

*хеліс (до речі, знайдено її на Далекому Сході, біля берегів нашої країни) — понад два метри, вага — до 600 кілограмів (Наука., 10, 1965, 43); *Образно.— А чи правда, що там уже з моря на берег сталі черепахи лізуть? — Дредноути їхні гірше сталі черепахи, — пробасив з-під стіни кременний, з перев'язаною рукою чоловік в зашмарованім одязі, з виглядом корабельний коچهгар (Гончар, II, 1959, 127); *У порівн. Очі її не сходили з черепашого чошна, що мов черепаха хитався серед хвилі (Мирний, I, 1952, 312); Танк, підвісиви тупе рило, як черепаха полова уперед (Панч. Іду, 1946, 104); // перен., розм. Вайлувата, млява людина. — Прошко, черепаха ти несусвітня, де ти там? — вигукував Суворов, стоячи біля намету в капцях (Добр., Очак. розмир, 1965, 128).*

△ *Словова черепаха див. слонбвий.*

◇ *Гті (повзті, рухатися і т. ін.) черепашою (як, паче, непаче, немов черепаша) — рухатися, іти дуже повільно, незграбно. Хоч би швидкості були, я б зманеврував, а то йдеш, як черепаха (Ю. Янов., I, 1954, 54); Поїзди на крутому підйомі повзли черепахою, і хлопці легко вискакували на підніжки (Гур., Життя..., 1954, 237); — Ходить [Ватя] неначе та черепаха (Н.-Лев., IV, 1956, 138).*

2. *збірн. Рогові пластинки з панцира цього плазуна.*

ЧЕРЕПАХОВИЙ, а, е. Прикм. до *черепаха*; // Приготовлений з м'яса черепахи. *Тьопляні всі гарячу страву з таким зав'язтям, ніби перед ними поставили казанки з черепаховим супом (Загреб., Європа 45, 1959, 245); // Зробл. з панцира черепахи. — Я почув смерть, — каже по-французькому смаглявий турок у циліндрі та великих черепахових окулярах (Ю. Янов., V, 1959, 123).*

ЧЕРЕПАШАЧИЙ, а, е. Прикм. до *черепаха*; *належний черепасі. Інкубація черепашчих яєць триває 65—66 днів (Наука., 1, 1967, 33).*

ЧЕРЕПАШЕНЯ, яти, с. *Маля черепахи. Цікаво спостерігати, як маленьке черепашеня, панцир якого ледь сягає 3 сантиметрів у довжину, вилапується з яйця (Наука., 1, 1967, 33).*

ЧЕРЕПАШЕЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до *черепаха*, *черепашка* 1—3.

ЧЕРЕПАШКА, и, ж. 1. Загальновживана назва слимаків, молосків і т. ін. із стулчастим або іншим твердим захисним покриттям. *На вузькій смужці прибережного.. піску, стаєши на ребро, повзла черепашка, лишаючи за собою борозенку (Донч., IV, 1957, 249).*

2. *Тверде захисне покриття деяких безхребетних тварин (слимаків, молосків і т. ін.) у вигляді стулок або витї коробочки. Легенькою хвилею хитається порожня черепашка (Мирний, III, 1954, 242); У більшості слимаків симетрію дуже порушує черепашка, в якій слимак живе, височується з неї і знову звалюється з допомогою м'язів (Шкідн. поля., 1949, 11); // Стулки, уламки стулок з такого покриття. Батько, видно, писав з фронту часто; перев'язані стрічками листи колючі лежали в чималенькій інкрустованій черепашками скриньці (Мушк., День..., 1967, 56); // збірн. Скупчення, покладає в якомусь місці такого твердого покриття та його уламків. В ґрунтовому профілі прошарки піску чергуються з прошарками черепашки, а в окремих місцях ці шари перемішані (Рослин. Придніпр., 1956, 9).*

3. *ент. Невелика хоботна комаха, що є небезпечним шкідником злакових культур. Особливо різко знижує хлібопекарську силу борошна пошкодження зерна шкідливою черепашкою. Вона виділяє особливий фермент, які руйнують білок (Хлібороб Укр., 6, 1970, 5).*

4. Зменш.-пестл. до *черепаха*.

ЧЕРЕПАШКОВИЙ, а, е. Прикм. до черепашка. В районі Євпаторії на березі моря в хороший за своїми якостями черепашковий пісок (Компл. використ. вапняків.., 1957, 71); Черепашкові вапняки в основному складаються з черепашок молосків (Курс заг. геол., 1947, 171); // Оздоблений черепашками (у 2 знач.). Жовтає світло.. падає на синюваті стіни, де висять старі зблякли фотографії в черепашкових кримських рамах (Кучер, Трудна любов, 1960, 6).

ЧЕРЕПАШНИК, у, ч., спец. Пориста порода, що складається з черепашок (у 2 знач.), скріплених вапняним мулом; використовується як будівельний матеріал. Коли Рахіма була вільна, разом ходили на берег, мовчки сиділи на черепашнику, слухали шепіт моря (Дор., Не повторю.., 1968, 36); Щоб припинити вивезення черепашнику, гравію і піску з пляжів для потреб будівництва, намічено спорудження кар'єрів і дробильно-сортувальних заводів у Криму і Грузії (Рад. Укр., 4. II 1969, 3); // Плита або блок такої породи, з яких складають стіни якої-небудь будівлі. Море зникло, ми знову італи серед садів та низеньких будинків, викладених з жовтого черепашнику (Збан., Морська чайка, 1959, 8).

ЧЕРЕПИЦЕВИЙ, а, е, розм. Те саме, що черепицький. Визу, за кілька десятків метрів від замку, червоні черепицевими дахами тісно забудована садиба (Гончар, Зустрічі.., 1950, 15).

ЧЕРЕПИЦЯ, і, ж., збірн. Покрівельний матеріал у вигляді випалених глиняних і цементових жолобчастих пластинок або плиток. За собором стоїть невеличкий одноповерховий будиночок під червоною черепицею (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 228); Дах фасадної частини будинку було вкрито глазурованою черепицею (Нар. тв. та етн., 6, 1966, 82).

ЧЕРЕПИЧИНА, и, ж. Жолобчаста випалена пластинка або плитка, виготовлена з глини або цементу; використовується як покрівельний матеріал. На заті вітром занесло кілька черепичин і світилися крокви (Чорн., Потік.., 1956, 204).

ЧЕРЕПИЧКА, и, ж., збірн. Пестл. до черепиця. [Г а й в о р о в:] То як же, Фіногене Карповичу, подивись товар? [А л і а у я:] Черепичку, тобто? Двісті штук залишилось. Ще від забудови. Лежить у дворі, заважає (Дмит., Дівоча доля, 1960, 37).

ЧЕРЕПИЧНИЙ, а, е. 1. Стос. до черепиці; // Признач. для виробництва черепиці. Ми запланували збудувати електростанцію на 300 кіловат, збудували цегельний і збудували черепицький заводи (Рад. Укр., 18.VI 1946, 1).

2. Зробл. з черепиці. Між критими соломом стріхами звіймались де-не-де і високі черепицькі дахи, що червоніли між яриню здалеку (Стар., Облога.., 1961, 4); Вибрався Іван і собі на дах попівської хати й почав зривати черепичку покрівлю (Кааки Буковини.., 1968, 68).

ЧЕРЕПИЧНИК, а, ч. Той, хто виробляє черепицю.

ЧЕРЕПИЧНИЦЯ, і, ж. Жін. до черепицьник.

ЧЕРЕПКОВИЙ, а, е. Прикм. до черепок¹.

ЧЕРЕПНИЙ, а, е. 1. Прикм. до череп. Черепні кістки у новонародженого також перебувають у стадії скостеніння і ще не зрослися одна з одною (Шк. гігієна, 1954, 70).

△ Черепні корбкка див. корбкка.

2. у знач. ім. черепні, їх, мн. Вищий тип тварин, які мають кістяний або хрящоподібний скелет; хребетні. Хребетні, або, як їх ще називають, черепні, становлять другий підтип типу хордових (Зоол., 1957, 132).

ЧЕРЕПОК¹, пкї, ч. 1. Уламок, осколок розбитого глиняного, фарфорового, фаянсового та ін. виробу. На камені кілька здолців черепками грає (Рудан., Тв.,

1959, 182); Кільки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипалися з вікон (Коцюб., II, 1955, 88); Макітра глухо зойкнула й розлетілася на черепки (Донч., Пісня.., 1947, 40); Сашко звелів сьогодні й завтра зранку приховати хліба.., а також гострих черепків для розатки (Юхвід, Оля, 1959, 83); *Образно. Розбилася, розвалилася її бундючна гордість, але хоч черепки, хоч крихти від неї лишилися (Дмит., Наречена, 1959, 227).

2. Невеликий, перев. старий, надбитий, поганої якості горщик, чашка, миска і т. ін. Заць знайшов під дубом старого черепка, що покинула пастухи, як варилі кулі (Н.-Лев., III, 1956, 292); З одної хати шпарко вибігла дівчина з черепком в руці, льонь до сусідки жару набрати (Л. Укр., III, 1952, 555); [О к с а н а:] І нащо ви ці черепки купцете? Такі гарні чайники продають.. (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 73).

3. тільки одн., спец. Стінка глиняного, фарфорового й фаянсового посуду. Посудини, створені на гончарському крузі, відзначалися тонким черепком, багатством і вишуканістю форм (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 13).

ЧЕРЕПОК², пкї, ч., розм., зневажл. Те саме, що череп. Вони скинули з нього шапку, вистригли навколо рани волосся і замазали йодом. — Нічого страшного, — сказав один з них, — черепок цілий, — і повернувся Тимкові на голову білу чалму (Тют., Вир, 1964, 497); Брати переконалися, що в Левка таки й справді поменшало під черепком: він, неначе якась красуня, пильно придивлявся до стрічок.., промацував дівочий крам (Стельмах, I, 1962, 545).

ЧЕРЕПОЧОК, чка, ч. Зменш.-пестл. до черепок¹ 1, 2. Миска розбилася о камінь на дрібні черепочки (Фр., I, 1950, 22); З ледачим все біда: хоч верть-круть, хоч круть-верть, Він найде все тобі хоч в черепочку смерть (Г.-Арт., Байки.., 1958, 55); Позатулявши хустками та ряднами візна, приступили [актори] до діла: принесено було розведену в черепочку сажу, червоні папірці з цукерків, крейду (Вас., I, 1959, 119); Слідкував [Северко], щоб у черепочках на подвір'ї була вода для птиці (Ішук, Вербівчани, 1961, 9).

ЧЕРЕП'Я, я, с., збірн., розм. Черепки (див. черепок¹ 1, 2). Ухопив миску.. да тоді в двері! так череп'я й розлетілось (Барв., Опов.., 1902, 203); На підлозі валялися подерті подушки, розбиті портрети, книжки, череп'я з посуду (Ю. Янов., II, 1954, 35).

ЧЕРЕП'ЯНИЙ, а, е. 1. Зробл. з глини (перев. про посуд). Бує у неї і собака з міді кований, і зайчик череп'яний, мережани ушка (Вовчок, I, 1955, 258); Уляна сиділа на піддашші і вилушувала квасолом в череп'яну миску (Тют., Вир, 1964, 453); «Катеринославцеву», розмазуючи своєю череп'яною люлькою, починає до нього мову (Гончар, Новели, 1954, 21); *Образно. — Другі! — раптово вигукнув Іван.. Голос його був хриплий, череп'яний, йому дрижали губи й тремтіли коліна (Досв., Вибр., 1959, 157).

2. Те саме, що черепицький. За ставом збилися в купу череп'яні дахи містечка (Коцюб., II, 1955, 247); Це була пасіка. Десятків зо три вуликів, покнакраних покрівлями череп'яними й з кори, стояло серед гайка (Гр., II, 1963, 330).

ЧЕРЕП'ЯНКА, я, ж., розм. 1. Глиняна люлька. Мов здоровенна головошка або пеньок горіла-куріла на асі боки, так кавів городничий з своєї череп'янки (Мирний, I, 1954, 285).

2. Те саме, що черепок¹ 2. В череп'яні ладанцю розпустили (Сл. Гр.).

ЧЕРЕС, а, ч. Старовинний широкий шкіряний пояс, зшитий уздовж з двох складених разом ременів так, що мав усередині порожнину для грошей та інших

цінних речей. *Грошей у його було до чорта: повнісінький черес, тую набитий дукатами* (Стор., I, 1957, 99); *Василь витягнув лист з череса, подав школяреві, а сей взяв читати* (Стеф., I, 1949, 97); *Саяйбачний помацав у чересі й витягнув гарну турецьку люльку* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 59).

ЧЕРЕСЛО, а, с., с.г. Вертикальний ніж у плузі, який міститься перед лемешем. — *А чом ви, хлопці, не орете? — Та, дядьку, свято! — Яке свято? — Чересло й леміш знято!* (Укр., присл., 1963, 404); *Та гей, бики! Чого ж ви стали? Чи поле страшно заросло? Чи лемеша іржа поїла? Чи затупилось чересло?* (Рудан., Вибр., 1937, 42); *Коні натягли посторонки, ступнули. Чересло заглибилось, леміш одвернувся аж синю об чорноту скибу* (Руд., Борівітер, 1969, 217); **Образно. На мішці набігла прозора жмарка, він розрізав її своїм череслом і ще ясніше замерзтів у тополях* (Стельмах, I, 1962, 645).

ЧЕРЕСОК, скá, ч. Зменш.-пестл. до черес. *Як став сії слова зачувати. Так він став по кінець стола сидати. Став чересок винмати [виймати], Став шинкарці молодій, Насті кабачній [кабачкій], Увесь стіл черв'яцями устилати* (Укр., думи., 1959, 75); *Я маю сусіда Якова. Він щоранку приходить, вишукує чедоарки, тозас в чересок і розповідає, що єму [йому] спилося* (Стеф., III, 1954, 162).

ЧЕРЕШЕНЬКА, и, ж. Зменш.-пестл. до черешня. *Ой, вишенько, черешенько. Чом рясно не родиш?* (Укр., лір. пісні, 1958, 158); *Поблискують черешеньки в листі зелененькім* (Пісні та романси., II, 1956, 195); **У порівн. Пріся, дочечка моя! Воно ще тільки виростало, Ще тільки-тільки наливалось. Моя та черешенька!* (Шевч., II, 1963, 257).

ЧЕРЕШКОВИЙ, а, е. Стос. до черешка; який має черешок. *Листя соняшника черешкове. велике* (Ол. та ефір. культ., 1956, 19).

ЧЕРЕШНЕВИЙ, а, е. Прикм. до черешня. *Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками і зеленіло, як гай* (Н.-Лев., II, 1956, 223); *Розласталиши крила, на черешневу гілку спустився ворон* (Стельмах, На .. землі, 1949, 76); // *Зробл. з черешні (у 1 знач.). — Що це таке? Як зветься? — питає бувало Чапій школяра, тикаючи черешневим протом у малюнок* (Мур., Бук. повість, 1959, 10).

ЧЕРЕШНИК, а, ч. Зарості черешні (у 1 знач.). *Цвинтар заріс черешником да зіллям трохи не в пояс* (Вовчок, I, 1955, 70).

ЧЕРЕШНИНА, и, ж., розм. Окреме дерево черешні.

ЧЕРЕШНЯ, і, ж. 1. Плодове дерево роду вишень родини розових. *Здорові черешні та груші зосім закривають білі гати* (Н.-Лев., II, 1956, 27).

2. Соковита ягода. схожа на вишню — плід цього дерева. *Рябів базар синювато-зеленим кропом, червоною редькою, першими черешнями* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 366).

ЧЕРЕШНЯНКА, и, ж. Солодка страва, яку варять із свіжих черешень. *Розварену черешню протирають разом з відваром крізь сито, засипають злегка підсушене борошно, змішане з цукром, добре проварюють і запраляють сметаною. Подають черешнянку гарячою* (Укр. страви, 1957, 282); *В садку під грушею на кабицях варилися пісні борці з вушками, карасями, черешнянки, золотці з вишень, з малини і полуниці* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 73).

ЧЕРЕШОК, шкá, ч. Стеблинка листка. *Як харчовий продукт використовують довгі черешки листків ревеню* (Укр. страви, 1957, 211); *Ламаються в черешка листки, надають на змокрілу землю* (Шиян, Магістраль, 1934, 45).

ЧЕРІДКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чередá¹. *Клопочуться хазяйки невисипучі, стрічаючи отару та черідку* (Л. Укр., I, 1951, 234); *Он риба гра. Та скільки її? Цілою черідкою так і суне; спинки — чорні, боки — срібно-золоті, а очі з червоними обідками...* (Мирний, III, 1954, 242); *За поворотом Ярослава різко зменшило швидкість — обминали черідку велосипедистів у синіх трусах і білих майках* (Мущк., День., 1967, 134); *Над головою залісно прошуміла черідка снарядів* (Вас., II, 1959, 36); *Христя почала перебирати своє життя. Що воно? Ціла черідка утрат та горя, ціла вераєчка випадків, котрі піднімали її угору на те, щоб опустити сторч головою* (Мирний, III, 1954, 332); // *у знач. присл. черідкою. Один за одним. Малі Семченята черідкою вибігали бавитися на сонце* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 197).

ЧЕРІНЬ, реня, ч. і рені, ж. 1. Нижня площина, дно печі, де горять дрова — місце для випікання хліба і варіння страв. [Г а н и а:] *Ти краще позапаруюй та черінь добре вирівняй, бо горшки перевертаються, а малювати не треба, то прижма* (К.-Карий, I, 1960, 294); **У порівн. Грунт був сухий, як черінь у печі* (Дмит., Наречена, 1959, 66); // *перен., розм. Рівнина, площина, яка нагадує дно печі. Відтак він [Альона] опинився на горі, і перед ним відкрилася широка черінь між скелями, де можна трохи наколупати глини* (Мик., II, 1957, 180); *Грузовик скажено торохтів по глиняній черені пустелі, немов по рівному полю аеродрому* (Мас., Роман., 1970, 118).

2. Площина над зводом печі (між кошином і стіною), на якій сплять, сушать зерно і т. ін. — *Я чоботи з себе та мерцінь на черінь. Як зайшли ж мені зашпори — і матінечко й ріднесенька! — думала і нігті поодскакують* (Тесл., З книги життя, 1949, 27); *Батько поліз на під парити поперек, принав до черені й.. бо-лісно застогнав* (Чорн., Потік., 1956, 76).

ЧЕРК¹, виг., розм. 1. Звуконаслідування, що означає різкий звук з шумом від тертя одного предмета об інший. *Налаяна [Чіпка] у галани кричу, кремій; приложив губку... Черк! І посипались, як зорі, ясні іскорки додолу* (Мирний, I, 1949, 333); *І вже б'ють козаки напропаще [напропале]; іскри сипляться густо, і от-от комусь погизель! Аж зразу — черк! Пополам обидві шаблі* (П. Куліш, Вибр., 1969, 107).

2. Уживається як присудок за знач. черкати¹, черкнуги. *Достав [я] з шкатулки бритву, намилились, черк, вдруге... так мої вуси, неначе скошена трава* (Стор., I, 1957, 121); *Як побачив [Василь] свою Галю неживу, підняв косу та черк себе! нітто не вспів і оком змигнути... тут коло неї і впав* (Вовчок, I, 1955, 83); *З сям словом черк його в пикці!* (Сл. Гр.); *Я між старі верби та скоком на пенюк, та з пенюка черк на вербу* (Вовчок, VI, 1956, 271).

ЧЕРК², у, ч., діал. Мить. *Ясні очі дівочи дивилися на Кармеля і у той самий черк і собі посмутилися, й тихий голос постивав його: Чи ви знаєте сей будинок?* (Вовчок, I, 1955, 351); *Досвідченим оком, в один черк, оглянув він нашу літературу, в тім числі й художню прозу і... всміхнувся* (Кач., II, 1958, 16).

ЧЕРКАННЯ, я, с. Дія за знач. черкати¹ і звуки, утворювані цією дією. *Вона [Марта] чула розмірені кроки, що оббивались наче такт думки, часте черкання сірника об коробку* (Коцюб., II, 1955, 287); *Що може бути привабливішим за літню ніч у лісі чи у великому парку над рікою? Різноманітний шепіт дерев, різноманітні струмки запалів, таємниче шарудіння палого листа і сушняку під лапками якийсь дрібний звірат, черкання совиных крил між вітами* (Вол., Місячне срібло,

1961, 341); *Тепер не тобі [Олівцю] вже ті твори черкати І любим черканням мій дух звеселять* (Сам., I, 1958, 157).

ЧЕРКАСІН, у, ч. Вид бавовняної сірої тканини. *Пан писар був на зріст високий, навіть занадто високий, тим жінка його мусила щоразу набирати сірого черкасиного йому на чинарку аж на аршин більше, ніж набирало усім іншим людям* (Гр., I, 1963, 304); *Набрав Кіндрат у кооперативі три з половиною аршини черкасиного...* (Вишня, I, 1956, 79).

ЧЕРКАСІНОВИЙ, а, е. Пошитий з черкасиного, покривний черкасином. *Наділа [Онцпка].. корсет черкасиновий, що Сергій подарував, з золотими гудзиками* (Барв., Опов., 1902, 205); *Греблею поважно пройшов у черкасиновий чумарці і смухевій, з випортків шапці Терентій Плачинда* (Стецьмак, I, 1962, 216).

ЧЕРКАТИ¹, аю, аєш, недок., Perez. і неперез. 1. Торкатися чого-небудь під час руху (перев. залишаючи на ньому слід, риску). *Панна Юзя пробігла мазурковим кроком по довгій жовтенькій, мов золотій, стежці до альтанки, ..злегка черкаючи по пісочку дового білою сукнею* (Л. Укр., III, 1952, 666); *Наздоганяли якраз машину, навантажену довгими дошками: вони звисали з кузова так, що навіть черкали по землі* (Хор., Ковила, 1960, 5); *Хвиля біла її по ногах, крига черкала по литках* (Ю. Янов., II, 1958, 192); *Гі [вербу] підмила повінь, і вона безсило повисла над водою, черкаючи хвилі гуцкиєм гіллям* (Дмит., Наречена, 1959, 156); *Дорожній кожух на ньому такий довгий, що черкас полами сніг* (Шиян, Баланда, 1957, 3); // *Терти чимсь твердим об щось тверде. У снігах одкинула мати гака, В кімнату в п'ятки пройшла вона погладивши І стала поквально черкати сірника* (Перв., II, 1953, 378); *Ігор, затаївши подих, черкає сірника. Сірка спалахнула, і хлопцеві зочеться зразу ж піднести вогонь до дров* (Вагмут, Щасл. день..., 1951, 145); // *перез.* Освятити вершини, краї якихсь предметів; переміщаючись, освітлювати що-небудь (про світло, проміння). *Сонце вже черкало верхи очеретів* (Досв., Вибр., 1959, 419); *Сонце черкає по скляних лотнищах будівель, річища вулиць оживають людськими потоками* (Ешк, Тв., 1958, 553); // *чим.* Дряпати чим-небудь по чомусь. *В голові у нього шуміло, мов у старім вітряку, пищало та скреготало [скреготало], мовби хто ножем по снізі черкає* (Фр., I, 1955, 173); *У порівн. *Він [козак] був стожий на сугу тараню, мав глибоко запалі очі, говорив, як черкас залізом об черепок* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 210); // *Пролітаючи над чимсь, торкатися його поверхні, зачіпати його. Ой літає чорна галочка по полю, А черкас крилечками по йому* (Нар. лірика, 1956, 364); *Спека зморила навіть чайок.. Тільки коршак зитається у високості та черкаєть заспаного озераці грудьми бистрокрилї стрижи* (Мущк., Чорний хліб, 1960, 167); *Хрило кракаючи, боком пролетів зрак, мало не черкаючи вершечків сонних дубів, берез, осик* (Ков., Як вони..., 1961, 176); // *Проводити чимось гострим по чому-небудь, зрізаючи, розриваючи, розпорюючи його; різати. Мавка.. черкас себе серпом по рюці, кров бризкає на золоті коси Русалки Польової* (Л. Укр., III, 1952, 234); *Вогонь палає і гуготить, а вона [Маланка] залющує очі, зитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкас по стеблях* (Коцюб., II, 1953, 27); // *Розтинати крилами повітря під час польоту (про птахів). Черкають повітря вчорове в бриючїм польоті ластівки* (Сос., Солов. далі, 1957, 63); // *Сягати своїм верхом, головою чого-небудь. Коли ж спуститися вниз і глянути на нього з боку Дніпра, пам'ятник, здається, злетів до небес, і голова Володимир черкас хмари, які пливають над Києвом, мов білі лебеді* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 105); *Гірські*

вершини білі Підводяться й черкають небокрай (Мур., Повість..., 1948, 45).

2. *розм.* Перекреслювати написано; викреслювати щось в ньому. *Андрій Петрович, новий на селі пристав, писав за зеленим столом папери. Писав, черкає, брови змуриє* (Вас., I, 1959, 294).

3. *розм.* Посніхом писати, записувати що-небудь. *Поки Турбай гортає поживклі сторінки давніх книг і черкає олівцем замітки на аркушіках, в голові його засвітилася одна проста і ясна думка* (Вол., Місячне срібло, 1961, 292); *Іван довог черкає щось на аркушику паперу, потім рішуче києє олівець на стіл і гляне на присутніх* (Кол., Терев..., 1959, 319).

4. *розм.* Багато пити, випивати (перев. хмільні напої). *Пан Твардовський в кінци стола з поставця черкає: «Гуляй, душа! тра-ла-ла-ла!» На весь шумк гукає* (Г.-Арт., Байки..., 1958, 68); *Горілку, мед не чаркою — Поставцем черкає, А ворога, залющившись, Ката, не минає* (Шевч., I, 1963, 98).

ЧЕРКАТИ², аю, аєш, недок., *розм.* Те саме, що **чорти хатися**. — *Бач, нагодувала, а його чорти понесли кудись! — лютувала Христа, що Свирид пішов з хати. — Та я ось де! Чого ти черкаєш? — обізваєсь Свирид з-за сієшніх дверей* (Мирний, I, 1954, 242); — *Я, мамо, раз вам сказав, а не сто повторятиму! чорти хай годять у молоткиши, а я не піду!* — *Не черкай, сину, а послухай моєї ради...* (Кос., Новели, 1962, 156).

ЧЕРКАТИСЯ¹, аюся, аєшся, недок. 1. *об кого — що, кого, чого, з ким — чим.* Те саме, що **черкати**¹. *А як йде, то запаска на ній так і розійдеться спереду на обидва боки, аж об землю черкається* (Н.-Лев., II, 1956, 8); — *А риба, каже [Грицько], так і черкається об ноги* (Мирний, I, 1954, 244); *Та глянь на північ: там хрицеві зводи черкаються об небо* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 84); *Хата була маленька та низька. Висока Олександра мало не черкалась головою об стелю* (Коцюб., I, 1955, 67); **Образно.* *Пругкий вітрець крилом чоки черкаєся* (Перв., II, 1958, 187); // *Човгатися, тертися одне об одне, торкатися одне одного. Лист черкається об лист і тихо дзвенить* (Н.-Лев., II, 1956, 169); *Вітер ходив по ліску, голі віти черкались одна об одну, як сузі кістки* (Собко, Вогонь..., 1947, 171).

2. *перез., заст.* Стосуватися чого-небудь. *Перші оповідання черкаються дійсному життю та горя людського* (Мирний, V, 1955, 391).

ЧЕРКАТИСЯ², аюся, аєшся, недок. Те саме, що **черкати**². — *Ось ти б не черкаєся, Федоре, в хаті, — благальним тоном промовила мати із-за прядки* (Гончар, II, 1959, 155).

ЧЕРКЕС *див.* черкєси.

ЧЕРКЕСІН, в, ж. (*одн.* черкєс, а, ч.; черкєска, и, ж.). 1. Народність, яка проживає в Карачаєво-Черкєській автономній області РРФСР; представники цієї народності.

2. *заст.* Загальна назва народностей, які населяли Північний Кавказ; представники цих народностей. *Тепер, кажуть, Головатий Останки збирає Та на Кубань підмовляє, Черкєса якєас* (Шевч., I, 1951, 289); *Черкєси зв'язали обох полонеників, прив'язали їх до коней і погнали* (Коцюб., III, 1956, 50).

ЧЕРКЕСИК, а, ж. Зменш.-пестл. до черкєс. *Я їти аулом ще не смів, і раз мене по нім повіє черкєсик тихий і хороший* (Сос., II, 1958, 348).

ЧЕРКЕСІНА, и, ж., *рідко.* Те саме, що черкасин. *Кожушанки шилися.. із овечих шкір та покривалися зверху сукном або черкєсиною* (Збірник Полт. музею, I, 1928, 83).

ЧЕРКЕСКА¹ *див.* черкєси.

ЧЕРКЄСКА², и, ж. 1. Старовинний верхній чоловічий одяг з сукна з прорізами і відкидними рукавами. *Через яку там годину їде писар повагом. Ще молодий, шапка набакир, у китайчастій [китайковій] черкєсці і в олійкових чоботях* (Стор., I, 1957, 78); *На одному вертївцеві, з пухнастими вусями, поверх жупана була черкєска з вильотами, а на ногах червоні сап'янци* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 24).

2. Затягнутий у талї, з газирями на грудях верхній одяг, поширений у всіх народів Кавказу, а також у кубанських і терських козаків. *Он він стоїть у просторій черкєсці серед блискучих своїх ад'ютантів, суворий, замкнутий, оповитий легендами витязь-джигит карколомного білого Аратура* (Гончар, II, 1959, 204).

ЧЕРКЄСОВИЙ, а, в, розм. Те саме, що черкасийовий. *Жильоточка [жилеточка] на мені черкєсова, штанці вибілгані* (Тесл., Вибр., 1950, 68).

ЧЕРКЄСОЧКА, и, ж. Пестл. до черкєска². *А в черкєсчкї рукавички назад закинута* (Перв., Слов. балади, 1946, 21).

ЧЕРКЄСЬКИЙ, а, в. Прикм. до черкєска. *26 вересня 1862 р. Кузаренко амер черкєским полонеником* (Коцюб., III, 1956, 49); // *Власт. черкєсам; такий, як у черкєсїв. Так частенько вичитував Олексій Іванович своїм кріпакам, додаючи до того ще більше сили черкєским арапником* (Мирний, IV, 1955, 220); *Цей [Тимко] вдавсь не в матір, не в отця, а в проїжджого молодця. Високий, тонкий, з-під картуза чорні кучері пруть, очі гарчі, черкєскі, дивляться сідлоба* (Тют., Вир, 1964, 6).

ЧЕРКІТ, коту, ч., діал. Короткі і часті звуки, які нагадують тріск, потріскування; скрекіт. *Голоси пташенят зливаються з черкотом сверцків* (Фр., V, 1951, 197).

ЧЕРКНУТИ, ну, нєш, док., перех. і неперех. 1. Однокр. до черкєтн¹. *Христина... змїряла байскавичним поглядом парубка і кинулася бігцем об нього, ось з розгону черкнула підківаками лід і, вигинаючись, виписала ними перше піколо* (Стельмах, I, 1962, 158); *Постать пройшла на середину хати, зупинилася, потім черкнула сірником, скерувавши світло на ліжку* (Вільде, Троянди..., 1961, 293); *Сонце, черкнучи стісними променями буйну парість, спалахувало на росинках* (Літ. газ., 16.XII 1960, 4); *Пароплаз раптом черкнув об щось кілем, втратив зід і широким рухом повернувся носом проти течії...* (Ю. Янов., II, 1954, 91); *Лише крачком черкнула Зінка Єврові самката, і він перекинувся в сніг* (Шиян, Балада, 1957, 10); *В одному з боїв Ганну було поранено — черкнуло кулею в голову* (Гончар, II, 1959, 261); *Черкнув [кібець] об стерню крилами — і знов — фу!* (Головко, I, 1957, 268); *Шуліка полетів далі, несподівано шугонує вниз, черкнує води, і з гострих кіляток хижака повисла надійно затиснена жаба* (Шиян, Балада, 1957, 73); — *Зробимо так: ти, Марійо, купиш... і подаси дідові булку, а як дід зоватиме її в торбу, ми вдвоє з Дмитриком... черкєнем ножем по мотузці...* (Коцюб., I, 1955, 134); *Замок дід. Трохи згодом прохляпався та й знову почав: — Грішні ми, прокляті душі! Ми не тільки над скотиною знущаємося, — ми її свого брата часом черкєнемо...* (Мирний, I, 1949, 151); *Черкні нам, Ванюшко. Не задирай носа, не зни кирпу* (Логв., Давні рани, 1961, 29); *Гей, браття-козакі, сідлайте-но коні! Черкніть для охоти вина!* (Рудан., Тв., 1959, 118).

— 2. розм. Ударити кого-небудь або ким-небудь об щось. — *Еге! ти ще й спинався проти мене! — заговорила Антося і так черкнує тим об землю, аж загудло* (Свидн., Люборацькі, 1955, 153).

3. без додатка, фам. Швидко податися куди-небудь; зчурнути. *Прийшла [Юнона], Грісі підморгнула, Черк-*

нули разом в хижу вдвоє (Котл., I, 1952, 101); *Нехай вони й дізнаються, Та тільки не зразу; А я черкну, як ластівка, Та до перелазу* (Щог., Поезії, 1958, 74).

ЧЕРКНУТИСЯ, нуся, нєшся, док., об кого — що, кого, чого, з ким — чим. Однокр. до черкєтнєся¹. *Щотї черкнулась криця об кремїнь, спалахнула на мент іскра* (Коцюб., I, 1955, 346); *Нараз понїд стїною черкнулась сірник, зайнявся вігтем соломи* (Жур., Вечір..., 1958, 349); *Сонце черкнулося... рухливого плєса* (Стельмах, На.. землі, 1949, 138); *Поки човен черкнувся дном об піщаний берег, Петро розповів про все, що приберігав для брата* (Д. Бедзик, Дніпро..., 1951, 31); *Літак, мов птах, черкнувся землі крилом* (Дмит., Вітчизна, 1948, 79); *Онися виїшла на ганок і трого не черкнулась головою об стєлю* (Н.-Лев., III, 1956, 177); *Незабаром розмова їх перейшла на други речі, черкнулася другиз, інших, не земських діл* (Мирний, III, 1954, 284); // *До нестися до органу слуху. Щось чуже та нерідне черкнулося й [Христї] уха, щось гірке та холодне обняло усю душу* (Мирний, III, 1954, 254).

ЧЕРКОНУТИ, ну, нєш, док., однокр. Підсил. до черкєтн¹. *Він черкнув раз, сірник зламався, він спробував удруге — і знову не припалив* (Мур., Бук. повість, 1959, 27); *Як тут хлопчику любо, Як ласкаво кругом!.. Біла чачка чуба Черкнула крилом* (Бичко, Сїсся..., 1959, 352); *Кїндрат не вєспї одсочить, як збожеволїлий від бої кабанїще черкнує його кляваком [іклом] по носі* (Морд., I, 1958, 109); *Стиснувши в кулак ліву руку та вигнувши серпом великого пальця, він навідаїз, різко і недбало черкнує великим гострим нїгтем, навхрест перекреслюючи на картині обличчя дївчини* (Коз., Сальвія, 1959, 55); *Черкєнемо спочатку про опїум, про дужоynu сивуху. Чи їх гумор розвіває? Ії-богу, розвіває!* (Ковїнька, Чому я не сокіл..., 1961, 83).

ЧЕРКОНУТИСЯ, нуся, нєшся, док., однокр. Підсил. до черкєтнєтися¹. *Уста черкнулися уст та й злилися в довгий гарячий поцілунок...* (Мирний, I, 1949, 334).

ЧЕРЛЕНИЙ, а, в, діал., поет. Те саме, що червлєний. *Їде воляк, закутий в зброю, Щит черлений на руці* (Олесь, Вибр., 1958, 352); *Осінні вітри зі сєвєстом, Прогнавши птаство з лісів, На полі черленим листом Вкривають новий посїв* (Вирган, В розп. літа, 1959, 53).

ЧЕРЛЕНИТИ, ню, нїш, недок., перех., діал. Робити черленим, темно-червоним. *Жовнірів лють черлєнила* (Черемш., Тв., 1960, 155).

ЧЕРНЄТКА, и, ж. Чорновий текст, рукопис. *Я й [приповістку] комусь то давас задля друку, та так вона десь і згинула, зосталася одна чернетка* (Мирний, V, 1955, 375); [О л ь г а:] *Я колись знайшла серед його паперів чернетку листа до якоїсь дївчини* (Сміл., Сад, 1952, 343); *Образно. [М і ч у р і в:] *Природа, Михайле Івановичу, так само, як і суспільство, перебуває поки що, на жаль, в стані чернетки* (Довж., I, 1958, 484); *І все, що ти співав, здається лиш чернеткою, А пісня справжня десь шукає таїї порїз* (Мал., Полупень..., 1960, 55).

ЧЕРНЄТКОВИЙ, а, в. Прикм. до чернєтка; який є чернетковий. *Рукописи великого Кобзаря, що діїшли до нас: тексти його творів, як поетичних так і прозових, фольклорні (з варіантами) та чистові, листи, записки, фольклорні записи та археографічні замїтки* (Літ. Укр., 3.VII 1962, 2).

ЧЕРНЄЦТВО, а, с. 1. Спосіб життя ченця, чернїцї; перебування в ченцях, чернїцях. *Не переставая [Флавіан] врати комедїї: зрєстєвся, зїтхєс і при всїх запїтаннєх та розмовєх старєвся якнайбільше мовчати, щоб не виявити, як мало він тємїть у свєтїм письмї,*

в чернецтві і в самій християнській вірі (Фр., IV, 1950, 153); — Нема в мене й листу до цього, та й потягу не маю до чернецтва (Н.-Лев., IV, 1956, 322).

2. збірн. Ченці. Православне духовенство, в тому числі і чернецько, не було цілком однорідним. Нижчі верстви його стояли ближче до міської бідноти, а вище духовенство, навпаки, було тісно зв'язане з міською знаттю (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 478).

ЧЕРНЕЦЬ, ченця, діал. черця, жн. ченці, діал. черці. Член релігійної громади, який прийняв постриг і дав обітницю вести аскетичне життя відповідно до монастирського статуту; монах. Бере письмо святе в руки, Голосно читає... А думкою чернець старий Далеко літає (Шевч., II, 1963, 55); — Ченці звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки (П. Куліш, Вибр., 1969, 56); По привітаннях і благословенствах начальника запитала побожного черця: відики він, чи справді в Тебайді? (Фр., IV, 1950, 153); *У порівн. Мій боже милий! що за ліс! Якого нема тут дерева! ..Інше, зламане хуртовиною [хуртовиною] і опалене блискавкою, стоїть собі край дороги, як чернець; там трулявий пень схилився, як той старець з торбою (Стор., I, 1957, 76); // перен., розм. Про людину (перев. чоловіка), яка живе самотно, аскетичним життям. Образу задзвеніло в ушах, задзвеніло якно, як тоді колісь уночі несподівано у вікно, в мою кімнату: — Ви оце не спали йще, книжник і чернець?.. (Вас., II, 1959, 71).

Іті (піті), постригáтися, постригáтися в ченці — ставати ченцем, іти в монастир. — Ну, братіку! Не журися: скоро вже тобі буде воля іти у ченці, — стала казати панна Олена (Кв.-Осн., II, 1956, 206); — Візьміть мене хоч служкою... — Іди в ченці постригайся — ченцем будеш (Вовчок, VI, 1956, 254); Один із них... Павло... так той аж в монастир Пішов, до Києва, той у ченці постригся (Метл. і Кост., Тв., 1906, 37).

ЧЕРНЕЦЬКИЙ, а, е. Те саме, що чернечий. Чернецька злоба до гроба (Укр. присл., 1963, 225); Між колишніми чернечькими келіями і церковним горбом ціло поле прилягло темно-буковит флоксів (Перв., Материн. хліб, 1960, 107); Якась довага хламида на ньому підперезана мотузком, чернецька шапочка заміплена снігом (Стельмах, I, 1962, 294).

ЧЕРНЕЦЬ, а, е. Прикм. до чернець. — Іди в ченці.. Ге-ге, не хочеться проміняти світові розкоші на чернечу службу — га? (Вовчок, VI, 1956, 254); [Герасим:] Я, бач, старче божий, при цьому монастиреві сторожем, змалку тут виріс, то мені надолужило чернече життя та їх святі співи (Мирний, V, 1955, 77); // Належний ченцеві, черниці, такий, як у ченця, черниці. Тільки матушка Раїса, здається, не змінилась... Ті ж чотки, та ж чорна зустка і чорна сукня, схожа на чернечу рясу (Дочч., III, 1956, 31); // Наданий монастирю, ченцям. — Осліди [посполиті] на рангових або на магістратських та на чернечих ґрунтах, або у шляхти та в козаків підсудіожаки (П. Куліш, Вибр., 1969, 117); // перен. Власт. ченцю, черниці; який свідчить про аскетичну стриманість. Чорне убрання і гладко причесане волосся, чорне, з чималою сивизною, надбать жінці чернечий вигляд (Л. Укр., III, 1952, 591); Каламарчики та коробочки з дівочими чарами, томики вірші та романів, дзеркальце в квітках — усе кудись сплизло з маленького столика... У кімнаті вів чернечим спокоєм (Вас., I, 1959, 219).

ЧЕРНЕЧИК, а, ч. Зменш.-пестл. до чернець. — Що ж ви, милий чернечуку, мовчите? Я тепер почувая дуже велику прихильність до вас (Хотк., I, 1966, 59).

ЧЕРНИЦЯ¹, і, ж. Жін. до чернець. Задзвонили до вечерні; Оксана осталась, А черниця, помалювшись, В храм пошкандибала (Шевч., I, 1963, 128); {О д а р -

к а:] Не знаю, як я з жалю не вмерла... Прийде вечір, дівчата зберуться на вулицю, співають, сміються, а у мене й озоти нема — ні до пісень, ні до жартів... Так вже мене всі й прозвали черницею (Кроп., I, 1958, 61); *У порівн. З тати, моя черниця, вишла Ольга. На білому, схудлому обличчі різко виділяються чорні брови, під застиглими очима плямами залягає темнота (Стельмах, II, 1962, 153).

Іті (піті), постригáтися, постригáтися в черниці — ставати черницею, іти в монастир. Думала іти в черниці Або вбитись, утопитись, Так жаль маленьких діток стало — Звичайно, мати, що й казати (Шевч., II, 1963, 268); Каже дівчина отцю й неньці: — Тату, мамо! піду я у монастир! — і пішла у черниці (Вовчок, I, 1955, 359); — Ви, мамо, порозгоните усіх моїх женихів. Неваже ви хочете, щоб я в черниці постриглась? (Н.-Лев., VI, 1966, 56).

ЧЕРНИЦЯ², і, ж., розм. Те саме, що черниця. В кухні Гольдбаумів на стільниці насипана купа черниць, свіжо закуплених на торзі (Фр., II, 1950, 80).

ЧЕРНИЧЕНЬКА, и, ж. Пестл. до черниці¹. Переважили сон їх дзвони, Збудили коханця: Б'є черниченька поклони, В'язень мре в кайданах (Граб., I, 1959, 255).

ЧЕРНИЧИЙ, а, е. Прикм. до черниці¹; // Належний черниці, такий, як у черниці. Народу в церкві було повно. Але майже половину всіх присутніх складали черниці, які тепер не носили своєї черничої одежі (Мик., II, 1957, 399); // перен. Власт. черниці; аскетично стриманий. Молода, весела, співуча Оприса за ці кілька днів зробилася мовчазною, похмурою і нещасною, у всіх її руках появилася щось черниче (Тют., Вир, 1964, 266).

ЧЕРНИЧКА¹, и, ж. Зменш.-пестл. до черниці¹. У поїзд, що йшов на Ростов, сіла молода гарненька черничка із скринькою, крижото чорним лаком, на якій була намальована «Голгофа» (Бурл., М. Гонта, 1959, 206); [М а р і я:] Чого ви зовете мене черничкою? Хіба мені лїчить монастир? (Мам., Тв., 1962, 130).

ЧЕРНИЧКА², и, ж. Зменш.-пестл. до черниці². Він нахилився, нарвав рути та оксамитових черничок, обіклав квітки олеандра червоно-чорними черничками (Н.-Лев., IV, 1956, 88).

ЧЕРНЮК, а, ч. Те саме, що чернь 5. Якось, блукаючи над Унавово влітку, Неосторожно підбив я чернюка (Рильський, Поеми, 1957, 263).

ЧЕРНЬ, і, ж. 1. Сплав з срібла, свинцю, сірки і т. ін., який використовується для художнього оздоблення металевих (перев. срібних) виробів. Для більшої мальовничості виробі нерідко прикрашали черню, яка являя собою особливий сплав темно-сірого кольору. Готується він з однієї частини срібла, двох частин міді, трьох частин олова і невеличкої дози сірки (Укр. золотарство..., 1970, 37); // Художня обробка металу, при якій гравіюваний на ньому малюнок заповнюється таким сплавом. Чернь як один з технічних прийомів ювелірного мистецтва Київської Русі була відомо староруським майстрам ще з X ст. (Нар. тв. та етн., I, 1969, 76); У великих містах древньої Русі існували найрізноманітніші види ремесла: ковальсько-слюсарна і зброярська справа, обробка міді, срібла і золота..., чернь, поголото і інкрустація (Іст. УРСР, I, 1953, 67); // Гравіювання, декоративне оздоблення, візерунки, нанесені таким способом на металеву поверхню виробу. Він двого крутиє його [кинджал] в руках, то виносячи на світло, то прикладаючи до бока, то закладаючи в срібні пішки, оздоблені бездоганно черню (Добр., Очак. розмир, 1965, 416); Восени 1896 року Нестор повернувся з камікул до Києва й подарував Лесі Українці кинджал, оздоблений сріблом і черню (Веч. Київ, 9.XII 1970, 2).

2. *заст.* Чорний колір чого-небудь; чорнота. *Що в черницях добре жити, Легко ділечко робити, Тільки, немько, досадненько, Що в черні ходити* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 466).

3. *спец.* Чорна вугільна фарба органічного походження.

4. *перев. змеважл.* Простий народ, низи суспільства. *Хмельницький повертається од хана і веде з собою орду, і од Дону до Карпат, і од границі царя московського до Чорного моря підіймаються козаки, цезові і чернь* (Стор., 1, 1957, 373); [К р у с т а:] *Які тепер нахабні плєбей стали. Розпустилась чернь* (Л. Укр., 11, 1951, 403); *Міцани й чернь напередодні закрили колючими рогатками всі виїзди з містечка* (Панч, Гомон, Україна, 1954, 291); // *Рядові представники якого-небудь громадського середовища, суспільної верстви.* [С а в и ч:] *Народ уярмлений воїстину! А уряд та імператор кинішній — тіба не варваризм, .не дикунство насаджують серед людських низів, між черні ремісничкої, між хлопів, між кріпаків* (Голов., Поезії, 1955, 259); *Старожитній козаки, що з предку-віку козаками бували, військовий черні позавиділи, не слотили ділитись рівно* (П. Куліш, Вибр., 1969, 147); // *Духовно обмежене середовище, маса, верства і т. ін., позбавлена високих помислів і бажань.* В авторській розповіді, в ліричних відступлах [поєми «Слепая»] *Шевченко давав широкі узагальнення, викривав розбещеність світської черні, що ламала й калічила душу людини* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 106); *Голубку Музо! Годі сумувати [сумувати] Да плакатись над сліпотою черні, Що золотом віцяжковус палати — Од світу правди словища мізерні* (П. Куліш, Вбр., 1959, 366).

5. Цінний птах родини качиних. В осінньо-зимовий період тут [у Дністровській заплаві] збираються ниркові качки, морська і чубата чернь, гоголі. А білоока чернь тут і гніздиться (По заповідних місцях..., 1960, 189).

ЧЕРПАК, *а, ч.* 1. Ківш, невелика посудина (перев. з довгою ручкою) для черпання чого-небудь. *Маруся подає йому воду в дерев'яній черпаці, він п'є* (Фр., IX, 1952, 310); *Андрій поклав весла і став черпаком вибирати воду* (Дмит., Наречена, 1959, 156); *Гриша, в халаті поверг ватянки, стояв з черпаком у руці над казаном* (Гончар, III, 1959, 270); // *Кількість чого-небудь, набраного такою посудиною.* *Кожному одмірялося по черпакові перлової каші* (Тют., Вир, 1964, 340).

2. Частина машини, механізму (екскаватора, драги і т. ін.), що має форму ковша і використовується для виймання ґрунту, породи, якої-небудь маси. *Гримотливою стрічкою один за одним невинно пропливають сталеві черпаки, розглянувши каламутну воду.* Важкий корпус землечерпалки увесь дрібно тремтить (Донч., VI, 1957, 498); *За його спиною час від часу розтулялися щелепи залізного ковша, і з них висипалася нова конусовидна гірка жовтого намулу, вибраного черпаком з напіввислої річки* (Мур., Свіже повітря..., 1962, 37).

ЧЕРПАКОВИЙ, *а, е.* Прикм. до черпак.

ЧЕРПАЛКА, *и, ж., розм.* Посудина, пристосування для черпання; черпак, ківш.

ЧЕРПАЛЬНИЙ, *а, е.* Признач. для черпання чого-небудь.

ЧЕРПАЛЬНИК, *а, ч., спец.* Робітник, який займається черпанням (в копальнях, на підприємствах паперової промисловості та ін.).

ЧЕРПАЛЬНИЦЯ, *і, ж., спец.* Жін. до черпальник.

ЧЕРПАННЯ, *я, с.* Дія за знач. черпати. У серіїне виробництво пішла досконала землечерпалка продуктивністю 400 кубометрів ґрунту за годину, глибиною черпання 10—12 метрів (Наука., 11, 1974, 15).

ЧЕРПАТИ, *аю, аєш, недок., перев. і без додатка.*

1. Набирати, діставати якусь рідину або сипку масу, захоплюючи їх чим-небудь (перев. знизу, з глибини чогось). — *Мати ж моя мила, Де Настубю біла? — Пішла до крилиці Черпати водиці* (Чуб., V, 1874, 724); *Титарка налила вареники в миски. Молодиці черпали з мисок ложками й пили* (Н.-Лев., III, 1956, 109); *Весь ярмарок, згоряючи від спраги, черпав з нього [Дніпра] пригорщами, кудлями, тисячами відер, а в ньому не менше анітрохи* (Гончар, I, 1959, 41); // *При переміщенні по воді, болотистій, піщаній або сніговій поверхні набирати куди-небудь (в корпус, кузов, у взувці і т. ін.) якоїсь рідини або сипкої маси.* *Черпаючи бортом воду, ледве-ледве доміз він [пароплав] до Севастополя, і то на буксирі під кінець* (Л. Укр., V, 1956, 219); **Образно.* *Ху-у-у! Широкі груди черпають повітря повними жменями* (Козл., Ю. Крук, 1950, 59).

2. *перен.* Брати, здобувати, запозичувати щось з чого-небудь, від когось. *Коста Хетагуров багатє черпав із стародавнього осетинського епосу для своєї творчості* (Тич., III, 1957, 418); *Матеріали для своїх книг письменники здебільшого черпали безпосередньо в цехах заводів, шахтах, в депю, на полях колгоспів, у школах — скрізь, де творилось нове життя* (Іст. укр. літ., II, 1956, 135); // *Здобувати підтримку, насагу в чомусь; набиратися сил, натхнення, використовуючи який-небудь досвід.* *Сучасний комуністичний рух черпав і черпав силу в ленінізмі, у вірності принципам пролетарського інтернаціоналізму* (Ком. Укр., 6, 1967, 10); *Нічого іншого не чекав Щорс почути від своїх прекрасних бійців. У них завжди черпав він свою силу й віру в перемогу* (Довж., I, 1958, 208); *Так отим же ми й багаті, Що черпав брат у брата Досвід, силу, щастя теж* (Ус., Дорогами..., 1951, 257).

ЧЕРПАТИСЯ, *ається, недок. Пас. до черпати.* Зміст комедій черпаєся авторами з радянської дійсності і був вірним і глибоким її відбиттям (Укр. кіномист., II, 1959, 84).

ЧЕРПАЧОК, *чкб, ч.* Зменш.-пестл. до черпак. До джерела була втоптана стежечка, а біля самої води лежав черпачок, зроблений із кори (Фр., III, 1950, 85); *Під час розкопок городища Вишнева Гора в одному з жител був знайдений великий горщик з відбитою верхньою частиною, заповнений жовтою торфоподібною масою, в якій знаходився маленький дерев'яний черпачок* (Археол., 8, 1953, 41); — *На Дніпрі таке дво земляродом враз би поглибили. А тут землечерпалка — слабенька, з черпачками, злюп, злюп...* (Довж., VI, 1957, 510).

ЧЕРПНУТИ, *нү, вєш, док. Однокр. до черпати.* *Він черпнує це разів два кельнею, розмазає рівно й зверху приблизь щіткою* (Козл., Пов. і опов., 1949, 227); **Образно.* *Асуар черпнує широкими грудьми повітря, ніби набирив сили, і спокійним, двітким голосом промовив: — Я один тут, і мої слова будуть чужі для вас* (Ірчан, II, 1958, 97); *В ці дні [дні весни] багачи світ щасливий черпнути відрами до дня і сміло сіяти на ниви Багатство ярого зерна* (Стельмах, V, 1963, 253).

ЧЕРСАК, *а, ч.* 1. *бот.* (*Dipsacus L.*). Багаторічна трав'яниста рослина, суцільді якої використовують в текстильній промисловості для наведення ворси на суконні вироби.

2. Сухі суцільді цієї рослини, ворсувальні шипки.

ЧЕРСАКОВІ, *вих, мн., бот.* Родина рослин, до яких належить черсак.

ЧЕРСАТИ, *аю, аєш, недок., перев. і неперев., діал.*

1. Чухати.

2. Проводити по чому-небудь чимсь важким, гострим, лишаючи слід; терти.

ЧЕРСНУТИ, ну, неш, док., діал. 1. Однокр. до черв'яти. Шаблею тільки по черену черне та й тупо оддасться (Тич., I, 1957, 262).

2. Швидко податися куди-небудь, побігти.

ЧЕРСТВИЙ, а, є. 1. Який став твердим, несвіжим, засох (про хліб, борошняні вироби); протилежне с в і ж и й. Сіда Чіпка коло землянки, виїмає черствий хліб з торбини, починає скідати (Мирний, I, 1949, 149); Зверху лежала черства паланиця. Онися нарізала свіжої пухкої паланиці з останнього печива (Н.-Лев., III, 1956, 68); // Жорсткий, із зашкарублюю, огрубілою шкірою. Він пильно вдихався в лиця людей, що сиділи поруч нього коло стола: грубі, неотесані риси, — черстві, спрацьовані руки (Фр., II, 1950, 153); // Який став твердим, тугим (про ґрунт). Намети були розташовані прямо під сонцем, на черствій, порепаній землі (Коз., Зол. грамота, 1939, 28); По черствих обніжках у сучому бадиллі шарудів воگیи вітер (Панч, I, 1956, 439).

2. перен. Позбавлений душевного тепла, нечуїний, нечуїлий до інших. Уже одно те, що в школі є людина не лиха, не черства педантка і притім чесна, — єсть уже велика користь для дітей (Л. Укр., V, 1956, 129); [М и к о л а:] Я бачу, що мої страждання не доходять до тебе. Черства, семаїтична людина, — ось хто ти такий (Мик., I, 1957, 509); Крутояр дивився на начальника і думав: — Чи ти й справді такий черствий, як сузар, і вельми стриманий, чи це в тебе тільки така форма? (Собко, Віле полум'я, 1952, 108); // Який виражає відсутність душевного тепла, чуйності в людині. Параска мало не засльозилася з черствого поведінки чоловіка (Горд., II, 1959, 346); Гладун говорив з хижуватою черствістю усмішкою, з недобрим блиском у банькуватих, сірим туманом налитих очах (Гончар, Людина., 1960, 65); Одверто кажучи, не вірила стара ні повідомленням газети, ні черствим словам зятя, ні отим лизим чуткам, що приповзли до Яблуніаки (Вол., Озеро., 1959, 61); // Який відзначається суворістю, надмірною жорстокістю. Словом, експлуатацію, прикрити релігійними і політичними ілюзіями, вона [буржуазія] замінила експлуатацією відкритою, безсоромною, прямою, черствістю (Комун. маніф., 1959, 38); // розм. Позбавлений радості; безрадінний. Тліє цигарка в Йоганнових губах, — то спалахує вогником, то знову пожеркає, як і життя його — черствіє, непоказне, немоя якась страшна покупка (Кол., На фронті., 1959, 193).

◇ Черств'я душа; Черств'є серце в кого; З черствім серцем хто — хтось нечуїлий, байдужий. [П р о х о р:] Ти.. брат, а душа в тебе черства (Мик., II, 1957, 78); — Фесенко людина з черствим серцем, людина з матеріальним поглядом на все (Н.-Лев., V, 1966, 217).

ЧЕРСТВИТИ, віть; мн. черствлять; недок., перен. Робити черствим.

ЧЕРСТВИТЬ, вості, ж. Властивість за знач. черствий. Федоровій руці на Василевім плечі — незатишно. І він приймає її. Ну й нехай... Тільки чому ж тоді впала каменем Федорові на душу ота Василева черствість? (Мушк., Серце., 1963, 49); — У ерфуртській торжі ми сиділи і не знали, що з нами буде... Жорстокість, черствість навкруг нас (Хижник, Тамара, 1959, 228); Душевна черствість, дріб'язковість, себелюбство — всі ці якості, коли вони визначають обличчя людини, роблять її дійсно обмеженою, примітивною чи, як кажуть, одноклітинною (Талант., 1958, 122).

ЧЕРСТВИТИ, ю, ієш, недок. 1. тільки 3 ос. Ставати черствим (у 1 знач.). Хліб черствіє повільніше, якщо загорнути його в чистий білий папір або тканину (Веч. Київ, 6.II 1969, 4); — Яка то ще весна буде, — пригадує Васильєво мамині слова. — Да-а, без дощу земля черствіє (Зар., На.. світі, 1967, 155).

2. перен. Ставати черствим (у 2 знач.). Слухаючи доповідь Лубенця, Сидін думав: чому іноді й хороші люди стають пасивними, черствіють, починають топтатися навколо свого «я» (Автом., В. Кошик, 1954, 200); Довго Грицько задував прощання з Орисею, і як цей спогад зогрівав його серце! Але потім, у печлі війни, чим далі, тим більше черствіло серце, і спогад цей блякнучий став (Головко, II, 1957, 516).

ЧЕРСТВИШАТИ, аю, аєш, недок. Ставати черствішим, черствим.

ЧЕРСТВО. Присл. до черствий 2. Невритель, закіптюжений, скупдий. [директор] пильно проводжав їх очима, іноді кидав коротко, майже черство: — Маріє, дистанцію! (Гончар, Дорога., 1953, 9); Прапори нападницькі проважались, — Полотнища чорні, розписані черство, Бундочні слова зненавиди й хвалби (Бажан, Роки, 1957, 259).

ЧЕРСТВОВАТИЙ, а, е. Трохи черствий. — А чому ти не їси? — озвався Ничипір, гризучи черствуватий хліб (Рибак, Помилка., 1956, 173); Хопа у нього, як завжди, поспішна, обличчя заклопотане, навіть черствувате трохи (Вол., Самоцвіті, 1952, 50).

ЧЕРТОГ, у, ч., заст., поет. Розкішна, велична будівля, палац; палата (в палаці, замку). Горять Чертоги пурпуром і золотом (Шевч., II, 1963, 283); І сонце, що билось за нього так дового народи у темі, освітляє блакитні чертоги, що ми їх збудуєм самі для наших синів і онуків (Сос., II, 1958, 483); Які шляхи, які дорози, І скільки крові й сілз кипить. — Та царські уладуть чертоги, І правда кривду спопелить, Коли навчиться люд убогий Громадою обух сталить! (Рильський, III, 1961, 33); *Образно. Яке щастя усвідомлювати, що нашому поколінню призначено йти в авангарді боротьби за комунізм і першим увійти в його чертоги! (Тич., III, 1957, 294).

ЧЕРЧИК, а, ч., заст. Ченчик. Галанбег ось на рундук виходить Поглядіти, хто так дивно грав. Коли бачить — черчик подорожній (Фр., XII, 1953, 323); То не жінка — чистий ангел.. Та й святий побожний черчик Хай не дивиться на ню [неї]: Скоро глянє — геть забуде Про молитву він свою (Крим., Вибр., 1965, 60).

ЧЕСАЛКА, и, ж., текст. Знаряддя для чесання, розчісування прядива, вовни і т. ін.

ЧЕСАЛЬНИЙ, а, е, текст. Признач. для чесання, розчісування прядива, вовни і т. ін. Паша забігала в чесальний, снувальний, мотальний і красильний цехи і кликала всіх на вулицю (Бурл., Напередодні, 1956, 239).

△ Чесальна машина — машина прядильного виробництва для розчісування волокнистого матеріалу (бавовни, вовни, льону і т. ін.). Старі чесальні машини замінюють новими — малообаритними і високопродуктивними (Веч. Київ, 19.IV 1968, 1).

ЧЕСАЛЬНИК, а, ч., текст. Робітник, який займається чесанням прядива, вовни і т. ін. Раніше вовну розчісували руками, здебільшого вдома у чесальника. Тепер її звичайно розчісують на фабриці... (Маркс, Капітал, т. I, кн. I, 1952, 381).

ЧЕСАЛЬНИЦЯ, і, ж., текст. Жін. до чесальник. **ЧЕСАЛЬНЯ**, і, ж., текст. Підприємство, призн. для чесання прядива, вовни і т. ін.

ЧЕСАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до чесати 1, 2. Навіщо їй ті розкішні довіє коси, ніха й гордість дівока, миті, чесані й плекані з тасмичними двоючими надіями (Коцюб., I, 1955, 267); Щось над ними заворушилося, закретало, і з печі завісилася скуйовджена, дамо не чесана голова старезного діда (Мур., Бук. повість, 1959, 29).

ЧЕСАННЯ, я, с. Дія за знач. чесати. Треба було дового вмовляти його, поки він згодився на вмивання та

ка чесання (Гр., I, 1963, 277); Потроху вона перейняла чорне убрання і гладке чесання волосся від чоловікової сестри (Л. Укр., III, 1952, 592).

ЧЕСАТИ, чешу́, чешеш, *недок.* 1. *перех.* і без дод. *тк.* Розчісувати гребінцем волосся. Чеше він закрутану голову, а волосся тріщить на йому, аж зубці з гребінця сипляться (Н.-Лев., III, 1956, 268); Дівчина оглянула всі кімнати, залишилася задоволена, пройшла до себе, зняла хустку і загодилася чесати косу (Собко, Біле полум'я, 1952, 61); *Образно. Потім твоє личко біле та хороше Доці обмивали, Кучеряву голову вітри Буйній чесали (Шог., Поезії, 1958, 72); Вітер чеше ночі зоряне волосся (Забіла, Поезії, 1963, 94); // Робити кому-небудь зачіску; зачісувати. Вимашувала [Марійка] собі й синям голови й чесала їх гладко й гарно, так, як чинила се в часах, коли були ще дрібними хлоп'ятами (Коб., II, 1956, 33); // Вичісувати, вичищати скребком бруд, комах і т. ін. з волосся, шерсті. Дід ходив коло волаї, напоював, чesав, замітав стайню (Стеф., I, 1949, 112).

2. *перех.* Очищати від домішок, вирівнювати щонебудь (прядиво, вовну і т. ін.). З смиренним обличчям загодила [Марійка] на подвір'я дукачів і пошепки передавала їм якусь підслушану від Івана таємницю чи брава за північні чесати кукли прядива, щоб про всякий випадок задобрити тих людей, які поклали довічний гнів на її упертого Іаана (Стельмах, II, 1962, 234); Біля вікна пошмуриді зігнутий вітчим чesав вовну, з куточки, за столом, принишкли діти (Десняк, Опов., 1951, 85); *Образно. Гарячий, спітнілий трактор тягне на зачеті ключ борін та кілька культиваторів. За ним поспішають кінні сівалки, чешуть свіжу ріллю важкими сошниками, кладуть у сиру землю насіння майбутнього врожаю (Оров., Зел. повінь, 1961, 56).

3. *перех.* і *неперех.*, *розм.* Енергійно, з запалом щонебудь робити, діяти. — *Любов ти, Грицьку, маши думку городи та села закупити, що так налягаєш на роботу? — казали йому земляки-селяни... — Чого тут дивитися? Узяв косу — чеші!* (Мирний, I, 1949, 173); // Швидко рухатися, бігти щосили. Горпина бігла прямо до поліції. Люби, стріляючи, не питали, куди се так чеше Бородава невістка (Мирний, I, 1954, 265); Аж ось земля стала пухкенька, під ногами хрустить м'якеньке бадилля. Кость спинився, зякаю: — Хлопці, та це ж ми по градках чешемо! (Вас., II, 1959, 155); Кінь біжить золотозерстий, Степом просто так і чеше, Копитами вогонь креше (Манж., Тв., 1955, 181); — Ти чеши до командира, а я залишусь тут, — сказав Юджін англійцеві (Загреб., Європа 45, 1959, 222); // Те саме, що *танцювати* 1. *І чеше Ванька вільної циганської, і руки в нього в такт по халлях дрібушечки вибивають: — Тра-та-та!* (Вишня, I, 1956, 59); *Шефи — знову на прополку [буряків], А підшефні [сміх і страм] — Під гармошку чешуть польку — У підшефних, бачте... трам!* (С. Ол., Вибр., 1959, 278); // Бити по чомусь кого-, щонебудь; дубасити, шмагати. *Хлопець.. рушниками зав'язав дякові ноги, потім руки, далі взяв різки, поплював на руки і почав чесати, не дивлячись по чому — по руках, по ушах, по лицу, по колінах* (Вас., II, 1959, 382); *Ауер налетів на нього і почав чесати щомолод зводж і впоперек* (Хижняк, Тамара, 1959, 98); // Те саме, що *стріляти* 1. *Біжить партизани по пояс у снігу, стомлені й голодні, а навздогін їм чешуть мадярські кулемети, б'ють автомати* (Кучер, Дорога., 1958, 133); // *Говорити; прямо казати про щонебудь комусь.* [С т а р ш и н а]: *Тепер вже, мабуть, забули і по-нашому балакати, а колись ловко чесали.* [З а г р и в а]: *Ні, маракую і тепер потроху* (Кроп., II, 1958, 263); *З трибуни саме промовляв.. дзвінкоголосий, зовсім юний червоноармієць —*

представник полтавського гарнізону. — Молодця, — прихвалю Цимбал, звертаючись до Вутаньки. — Ба, як чеше! (Гончар, II, 1959, 187); *А Ярошенко так і чеше: ... — Церква, — каже, — завжди була заодно з гнобителями, завжди підтримувала багачів* (Речм., Весн. грози, 1961, 92); // *Лаяти, картати кого-небудь за щось. Потрапила я якось до П'ястів на сцену, коли стара Пастова чесала Марильку за її забудькуватість* (Вільде, Троянди., 1961, 16); // *Легко й швидко, без зупинки читати що-небудь. — Бачив тільки що Солоху; каже: такий грамотний наш Матвійко став, що й не переслухавши. Як отченаш, буквар.. чеше* (Л. Янов., I, 1959, 463); // *Те саме, що співати* 1—3. *А ще один [соловейко].. захоплено чеше, аж загляюється, селянське алегрето [алегретто]: Терла льон, терла льон* (Вас., I, 1959, 292).

◇ **Чесати язик** — вести безпредметну, пусту розмову. [З о р я:] *Годі язик чесати. За роботу* (Корн., II, 1955, 213); *Нам не дають добрих книжок, газет, жодних культурних розваг! Ну й починають тоді чесати язик* (Кол., На фронті., 1959, 53).

ЧЕСАТИСЯ, чешу́ся, чешешся, *недок.* 1. Розчісувати собі волосся. *Коли я чesавсь щіткою, вона називала те «тато замітає голову»* (Коцюб., I, 1955, 419); *Мариня чесалася на папчані в кухні. Волосся в неї було густе, кручене, точі й коротке* (Вільде, Сестри., 1958, 340); *Образно. *А далі знов був сивий полин, акуліні паці агав, камінь і дрок, мов дротана щітка, якою чesалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся* (Коцюб., I, 1955, 293).

2. *Пас. до чесати.*

ЧЕСНИЙ, а, е. 1. Який відзначається високими моральними якостями. Член партії повинен *..бути правдивим і чесним перед партією і народом* (Статут КПРС, 1961, 4); *Чесним, хлопчику, будь у труді, у навчанні, у дружбі* (Криж., Під зорями., 1950, 27); *Як і Кобилянська, так само радісно привітала визволення і вся чесна інтелігенція західних областей України* (Рильський, III, 1956, 46); // *Не здатний украсти що-небудь, не схильний до крадіжки. — Опріч поденної ціни, я тебе й награвжу [нагороджу] за твою правду і коли будеш чесний* (Кв.-Осн., II, 1956, 404); // Який виражає правдивість, прямоту характеру, відвертість (про обличчя, погляд і т. ін.). *Він [лікар] стискає мені руку й дивиться в очі. І я розумію його. Нема рятунку? Нема, — кажуть його чесні очі* (Коцюб., I, 1955, 417); *Висока ідейність і глибока народність нашої літератури — от що вабить до себе чесні серця та світлі уми на світі* (Рильський, IX, 1962, 15); // *Власт. людині, яка має високі моральні якості. З його чесною і правдивою вдяччю нечаче хтось висмоктає половину енергії, половину свіжости, здорових дум* (Н.-Лев., VI, 1966, 8); *Є почуття такі прозорі, Що коли б з них відітати зорі, Вони б світились, як небесні, — Такі прями і дуже чесні Ті почуття* (Воронько, Тепло., 1959, 110); // Який старанно, ретельно виконує свої обов'язки; сумлінний. — *Я, — сказав йому Григорій Павлович, — це зробив я. Темні ви люди, коли не бачите нашої Гамни Антонівни, чесною народної вчительки* (Ю. Янов., I, 1954, 27); *Йосип Осокіна знали в Дніпропетровську як чесного лікаря, який завжди подасть безкорисливу допомогу* (Ткач, Плем'я., 1961, 167); // *у знач. ім. чесний, ного, ч.; чесна, ної, ж. Той (та), що має високі моральні якості, правдивий, відвертий. — Чесному всюди честь. — Хоч і під лавою* (Номис, 1864, № 4429).

◇ **Все чесне де; Все, що є (було) чесного де, в чому** — всі люди з високими моральними і громадсько-політичними принципами; все прогресивне десь, у чомусь. *Все чесне і живе на світі* Із нами стало в дружній ряд

(Рильський, II, 1960, 261); *Все, що було чесного в місті, вишло назустріч богунцям 5 лютого 1919 року* (Довж., I, 1958, 165); *На чесне слово* — на основі даного слова, слова честі, без будь-якої гарантії. З рекомендаціями, як воно й годиться, *В курник вмістися Лисиця*. Приймав її *На чесне слово в штати Осел вухатий* (Іванович, Перебендя..., 1960, 29); *На чесному слові висіти* (триматися і т. ін.), *жарт.* — ледве триматися, існувати і т. ін.; *Приймати (прийняти), тримати і т. ін.* — на чесне слово *див.* слово; *Чесна душа (натура)*; *Чесне серце* — про сумлінну, порядну людину. [С т а р а:] *Як лучився чоловік з наших, пішла за твого батька, за Охріма, хоч і удовець був, та чесна душа була* (Кв.-Осн., II, 1956, 429); *Чесне піонерське*; *Чесне комсомольське* — те саме, що *Слово честі* (в устах піонера, комсомольця) (*див.* *честь*). *Обіцяю вам, що мій допис в десятках примірників буде розісланий по всіх газетах, і будьте певні, що до нього прислухаються, зроблять вірні висновки і намілять вам шию. Даю вам чесне комсомольське!* (Тют., Вир, 1964, 153); *Чесне слово* — те саме, що *Слово честі* (*див.* *честь*). — *А коли так, то чого ти не прийдеши до нас на поле та не скажеш: «Хлопці, я зараз у відпустці, давайте я разом із вами в степу попрацюю, понюхаю, як землячка пахне». ... Я думав... Я... навіть хотів. І, чесне слово, я мав такий намір* (Тют., Вир, 1964, 43).

2. Сумісний з поняттями честі, чесності, з правилами честі. *Чесне діло робя сміло!* (Укр.-присл., 1955, 80); [М а т у ш к а г у м е н:] *На се немає науки. Добра воля та чесний намір тому тебе научать* (Мирний, V, 1955, 72); *Я голос подаю за мир у всьому світі, за дружбу чесноі укейтчані мости* (Рильський, II, 1960, 319); *В нього страшний нюх на продукції і речі, його знають старшани всіх підрозділів, з якими він вів не зазжди чесну гру* (Тют., Вир, 1964, 490); *Прощай, бандитське безпутне життя! Але що ж далі? Де та стежка, що назавжди введе її з бандитських блукань до нового, чесного життя?* (Гончар, II, 1959, 266); // *Який випливає з сумлінного ставлення до своїх обов'язків. Грицько — несиніципій газяїн. Він чесно працює, своїми мозольними руками набрав те, що мав в господі* (Мирний, I, 1949, 364); *Скільки чесних зусиль, невтомної праці він вклав, щоб ці люди стали такими мінометниками, як зараз* (Гончар, III, 1959, 113); *Соціалістичне суспільство не байдуже до того, як працює людина. Воно вимагає від кожного чесноі і сумлінної роботи* (Ком. Укр., 7, 1968, 53); // *Зароблений без обману, своєю сумлінною працею. — Старости, пани підстарости!.. Благословіть сей чесний і важний хліб у піч посадити!* (Кв.-Осн., II, 1956, 302).

3. Який не заслуговує ніякої догани; порядний, нічим не залямований. *Я просто полюблю цю працюовиту, чесну сім'ю* (Хотк., I, 1966, 151); — *Де се видано? Де се чувано? .. І мати твоя, і бабка твої були чесного роду, а ти стидом повела мою голову сиву! Геть додому! — кричала вона до Насті* (Коцюб., I, 1955, 55); [Ж і н к а:] *Мир сій беселі чесній* (Л. Укр., III, 1952, 27); // *Яка зберігає свою жіночу честь, дівочу невинність, цнотливість. А все ж таки якось... неприжмо було їй руйнувати старий, консервативний стрій гадок свого батька та матері; вона ж «чесною» вийшла з їх дому, вони се знають... І що з того, що вона перейшла до свого чоловіка не після вінчання, а перед вінчанням?..* (Хотк., I, 1966, 44).

4. Шановний, поважний, сповнений честі (у 2 знач.). — *Що ж мені, люди чесні, робити, коли ваші жениги мені не по натурі* (Кв.-Осн., II, 1956, 314); *Багато на білому світі Холодних і теплих країв, І в кожній країні в діти Хороших і чесних батьків* (Мур., Піонер.

слово, 1951, 5); — *День добрий чесній громаді!* — *привітався він двітким чистим голосом* (Збан., Єдина, 1959, 125); *Найкращі воїни — це вчорашні робітники, шахтарі, слюсарі, колгоспники, взагалі люди чесних трудових професій* (Гончар, III, 1959, 25); // *Який заслуговує на високу повагу, пошану. [С т а р и й х р и с т и я н и н:] Просимо згадати в молитві вашій вбогу нашу церкву, за нас негідних помолитись, щоб нас господь помилював для вас, для ваших чесних ран і мук великих* (Л. Укр., II, 1951, 482); *Під Ленінградом у могилі чесній Лежить мій друг, що вмер за Ленінград* (Рильський, II, 1960, 325).

◇ *Чесна компанія (кумпанія), ірон.* — група людей, об'єднаних спільними інтересами, справами і т. ін. *Вчора — невеличка кумпанія, але чесна — Коген, Еф, Лубенець, Кошляков і любка Когена — цілий вечір пивчили в ресторані Мінея* (Коцюб., III, 1956, 181); *Чорне кліщовате обличчя Сафрона побіліло від хвилювання і призованої злості на Фесюка: знали ж, кого покликати в чесну кумпанію. Тепер не обберешся лиха з ним* (Стельмах, II, 1962, 112); — *Хліб-сіля чесній кумпані!* (Ю. Янов., I, 1954, 180).

5. *заст.* Шановний за святістю і релігійністю. [Є п и с к о п:] *Може, гріх простимий — я розгрішу тебе іменям божим, очиститься і приймеши чесний хрест* (Л. Укр., II, 1951, 501); // *При звертанні до духовної особи. Чи так я кажу, чесний отче? — повертаючись до попа, питає Олексій Іванович* (Мирний, IV, 1955, 226); [П а р в а с:] *Чесний батьку, громаду нашу я шаную щиро, але Руфіна в ній я ще не бачив і що він за людина — теж не знаю* (Л. Укр., II, 1951, 110).

Чесний хрест (Хрест), *рел.* — церковне свято (14 вересня). *Мама з Лілею потім їздили до його у Холм на Чесного Хреста, там був поді храм і приходило дуже багато народу* (Л. Укр., V, 1956, 8); *Семен і забув про своє «прошеніє». Але так — коло Чесного Хреста прибіг соцький кликати Семена до станового* (Коцюб., I, 1955, 125).

ЧЕСНІСТЬ, *ності, ж.* 1. Властивість за знач. *чесний* 1, 3. *В уязі широких мас Ленін був вагірцем мудрості, чесності, принципності, скромності і ще — велетенської працездатності* (Літ. Укр., 19.IV 1963, 2); *За розум, добре серце, чесність, щирю пораду й поміч усі люди з Босієки й інших сіл казали, що не знали й не знають лучшего чоловіка, як Андрій Соловейко* (Коцюб., I, 1955, 452); *Снів Марини чарував чистотою і чесністю її юної душі, щирим уболіванням над долею нещасної дівчини* (Дмит., Наречена, 1959, 186).

2. Чесна поведінка, чесне, самовіддане ставлення до когось, чогось. *Воронцов дружив з командиром полку, любив його за рішучість та чесність в бою* (Гончар, III, 1959, 349); — *Я бачив ваші коні, — сухо, зовсім суго відповів ремонтер, — але завтра я ще уважно перегляну їх і скажу середню ціну. Словом, ви будете мною задоволені. Я зник по-чесному. Чесність — це мій девіз* (Добр., Очак. розмир, 1965, 97).

ЧЕСНО. Присл. до *чесний*. *Література наша, як і вся радянська громадьскість, чесно служить справі комунізму* (Рильський, IX, 1962, 17); *Дядина та її чоловік — крамарі. Вони людей обдурюють. А твій батько чесно свій хліб заробляє* (Багмут, Опов., 1959, 5); *Я вірю правді на землі, Я чесно мислив і трудився* (Граб., I, 1959, 206); *Одно скажемо їм [дітям]: що ми чесно свій вік прожили, Все найвище носили в душі і найкраще гріли у серці* (Мирний, V, 1955, 280); — *Ну, добре! — каже Іван і знов сідає на ліжко. — Ти зробив свистиво. Вліз у сім'ю, взяв чужу жінку... Май же сміливість чесно покейтуватись* (Коцюб., I, 1955, 408); [Х у с а:]

Який же чоловік повірить жінці, що нібито вона ходила чесно, коли вона гаяла по світах...? (Л. Укр., III, 1952, 160); Народу чесно поклонивсь (Сл. Гр.); Ми знайдемо твого побратима, як живий втн, ти його врятуєш, а як мертвий — чесно поговіши (Л. Укр., I, 1951, 389).

ЧЕСНОТА, и, ж. Позитивна моральна риса в характері людини; добродесність. [К о м а н д о р:] Не забудьте, що командорський плац мені дістався не просьбами, не грішми, не насильством, але чеснотою (Л. Укр., III, 1952, 378); — Е, ні, Криштофцю. Наливайком я дорожу, це неабиякий вояка і високих чеснот людина (Ле, Наливайко, 1957, 41); // Невинність, непорочність, цнотливість. — А мені хочеться дати хлосту вам... по голому тілу, щоб навчилися поважати дівочу чесноту, — сказав Галаган (Бурл., О. Вересай, 1959, 119); // заст. Чесність. Петро сам її [дружинку] залишив, бо вона щось там вчинила таке, що пішла недобра слава. А князь, людина виняткової чесноти, не міг попустити, щоб його ім'я знеславлявали (Кочура, Зол. грамота, 1960, 328).

ЧЕСНОТЛИВИЙ, а, е. Стос. до чесноти.

ЧЕСНОТЛИВО. Присл. до чеснотливий.

ЧЕСНУТИ, ну, нещ, док., перек. і неперек. Однокр. до чесати. Старий оберг зустокою лоба, гребінцем двічі чеснув свою пішну, роздвоєну бороду (Грим., Син., 1950, 6); [Г е р ц е л ь:] Я як чесну тебе цим палашем по голові, то ти забудеш страх!.. (К.-Карий, I, 1960, 162).

ЧЕСОНУТИ, ну, нещ, док., однокр., перек. і неперек. Підсил. до чеснути. Тимко чесонує його ще раз. Цівадісіє, тяжко, по-вовочому завивши (Тют., Вир, 1964, 484); — Даруйте, товаришу майор, — жартома виструнчився Скиба. — Я одразу ж відчує, що переді мною майор, що й до того ж граф, і тому не чесонує по вас з автомата (Загреб., Європа 45, 1959, 53).

ЧЕСТЕР, а, ч. Сорт твердого, різкого на смак сиру; сир цього сорту.

ЧЕСТИТИ, чещу́, чести́ти, недок., перек., заст. 1. Виявляти до кого-небудь шану, почесі. Вся Москвіщина, під страхом кари на горло, мусила честити царя нарівні з богом (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 514).

2. Лаяти кого-небудь за щось. А ключник, стражник може в кожній заїді Перетрясти все в казні, обшукати Вас до сорочки. І азіком, як хоче, вас честити (Фр., X, 1954, 155).

ЧЕСТОЛЮБЕЦЬ, бця, ч. Особа, яка відзначається честолюбством. Ніколи не був він честолюбцем та срібололюбцем (Ів., Тасмниця, 1959, 171); Честолюбець — це пустоцвіт, він собі світить (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 167).

ЧЕСТОЛЮБНИЙ, а, е. Сповнений честолюбства. Матвій був не лише працюючий і сумлінний, але й честолюбний (Коз., Нові Потоки, 1948, 106); Неже Петро такий честолюбний і дріб'язковий, що зважився забравувати передовцю тільки тому, що вона написана не ним? (Чаб., Тече вода., 1961, 122); // Який виражає честолюбство. Над їхніми головами балажкали дзвони, і ось тепер вони балажкають у голові Паршецького і будять у серці честолюбну міркування (М. Ю. Тарн., День., 1963, 279); — Хочу перевершити славу Марії Савченко, — щиросердно признається Катерина у своїх честолюбних намірах (Вол., Місячне срібло, 1961, 249).

ЧЕСТОЛЮБНІСТЬ, ності, ж. Те саме, що честолюбство. Блискавка мрія блискавкою мигнула в голові отця Палладія й розворушила його честолюбність і потяг до слави (Н.-Лев., III, 1956, 382); Честолюбність! Ні, ради честолюбності він ніколи не згодився б ризикувати життям (Гончар, III, 1959, 280).

ЧЕСТОЛЮБСТВО, а, с. Прагнення до слави, почесей, домагання високих постів. Честолюбство та гордіня гризли йому серце, як іржа залізо (Н.-Лев., III, 1956, 368); — Ех, Тарасе, Тарасе, — розчулився враз Семен Михайлович. — І понесло ж тебе у ту Ковалівку. Чи колектив тобі наш набрид, чи почиття честолюбства тебе зайло? (Збан., Малин. дзвін, 1958, 28).

ЧЕСТЬ, і, ж. 1. Сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській і особистій поведінці. Якщо член або кандидат у члени ЦК КПРС запламував свою честь і гідність, він не може залишатися в складі Центрального Комітету (Статут КПРС, 1961, 13); Незай же ми раби, невільники продажні, Без сорому, без честі, — хай же й так! А хто же були ті вояки одважні, Що їх зібрав під прапор свій Спартак?.. (Л. Укр., I, 1951, 114); // Громадська, станова, професійна і т. ін. гідність людини. Став Степан серед хати і, трясучи кулаком у повітрі, крикнув: — Ой не попадайся мені більше, падаюче коло! Я за дворянську честь гірко помщуюся!.. (Хотк., I, 1966, 70); На партійних, профспілкових і комсомольських зборах торговельних організацій часто обговорюються питання про честь працівника торгівлі, про його місце в рядях будівників комунізму (Ком. Укр., 11, 1964, 21); Вслухаєшся в слова молодого колгоспниці і радієш: як глибоко запала в її душу інтереси армії, всього колективу, як дорожить вона хліборобською честю (Хлібороб Укр., 9, 1963, 10); [О м е л ь к о:] Слухайте ж суди, панове товариство!.. Халаяку на вечорницях поважать і шанувать, як матір, з дівчатами обходиться з повагою; та не забувають, братця, що чесна дівчина — то є краса і честь усього села (Кроп., I, 1958, 69); Сашико трусонув Івана за плече. — Слухай, ти! Та ти ж честь усієї бригади ставиш під удар! (Головко, I, 1957, 426); Він знав: прапор — символ солдатської честі! (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 32); Інтереси роти, честь роти стали його особистими інтересами (Гончар, III, 1959, 187); // Добра, не запламована репутація, авторитет людини, її чесне ім'я. [П е р у н:] Пане начальнику! Чуйте, вона образила вашу честь! Зараз кажіть взяти її під арешт! (Фр., IX, 1952, 392); // Нечинність, цнотливість (про жінок). Все чекає великого Юрія. Як молода дотримує честі до вінця, так все доколя, вся природа чекала приїзду кінного лицаря (Хотк., II, 1966, 23); Олена на ті подвиги не ходила, щоб, не дай боже, не прописав хто Оксеню в письмі, що вона тут без нього розгулює та гайнує свою жіночу честь (Тют., Вир, 1964, 23).

◇ **Берегти** (оберігати, боронити) честь кого, чого — дотримуватися морально-етичних правил гідності, боротися, захищаючи гідність кого-, чого-небудь; Виступати (виступити, етати, постояти, боротися і т. ін.) за честь чий, кого, чого — захищати гідність кого-, чого-небудь. Він [композитор] пише. Чує він — це тільки сам — Гарячі звуки незабутні дні, Коли за волю, честь людську і право Лили білці неомні і хоробрі (Рильський, II, 1960, 92); Дівоча честь — незаймає, невинність, цнотливість дівчини. [Д о м а х а:] Чи ти й тоді з матір'ю радився, як почав до мене залицятись? Чи не вона тебе навчила стоптати і мою дівочу честь? (Кроп., II, 1958, 130); Лихі язики можуть кидати тіль на її лядні, але ніхто не кине тіні на її спрацьовані руки і чисту дівочу честь (Стельмах, I, 1962, 293); Заціпати (зачепити) честь див. заціпати; З честю [віконати, вітривати] що — дуже добре, з великою гідністю. — Ми до фінішу часно прийшли. З честю віконали, товариство, завдання, що на себе взяли (Сос., I, 1957, 498); Починається сімба, великий екзамен. Ви-

тримайте його з честю (Зар., На., світі, 1967, 220); З честю, споєнені щирої гордості, високо несуть свій овіяний революційними подвигами прапор комуністи Київщини (Ком. Укр., 1, 1969, 25); Клясти (покласти) на собі честь — не багати принижуватися і втрачати свою гідність. — Сідлай коня! Тебе б треба, взявши за шию, вести до обозу на вірвоєці, як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в останній раз на коні! (П. Куліш, Вибр., 1969, 134); Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавудиного хлопця, та тільки поклала честь на собі, — не хотіла чіплятися (Н.-Лев., II, 1956, 191); Клясти (своєю) честю — присягатися власною гідністю, запевняючи кого-небудь в чесності своїх дій, вчинків і т. ін. — Клянусь своєю честю! — задзвенів голос Щорса у високому незабутньому хвилюванні. І полк поклявся честю (Довж., I, 1958, 147); Такий він талановитий, прямо, я скажати, геніальний. Ви не думайте, що я вам як матері, — ні, клянусь честю, ні. Я серйозно (Хотк., I, 1966, 172); Мати честь див. мати?; Немас (нема) ні честі, ні совісті див. совісті; Не мас ні честі, ні сумління; Немас (нема) ні честі, ні сумління див. сумління; Поле честі, заст. — поле битви; військове поприще. Чому втекти не смію з поля честі або на власний меч грудьми упастися? (Л. Укр., I, 1951, 195); Порá (трéба) й (і) честь знати? див. знати; Робити (зробити) честь кому, чому: а) бути чия-небудь прикрасою, гордістю. Видавалися з маси стіву такі чисті та дужі голоси, котрі зробили б честь сцені у великий театраль (Н.-Лев., II, 1956, 403); б) виявлятися нарівні з неабиякими можливостями, здібностями кого-небудь. — Не те що практикантці, а кандидатку математичних наук зроблять честь такі розрахунки... (Собко, Срібний корабель, 1961, 203); Вона рішуче втонула хлопця за плечі й трусонула його з силою, яка б зробила честь першому-лішому парубкові (Кир., Вибр., 1960, 286); Слово честі — словесна формула для запевнення в істинності, правдивості сказаного. [Л і ц а р:] Слово честі, не розумію (Л. Укр., II, 1951, 197); — Дядю Миколо, а ви знаєте, Славко — поет. Він вірші пише, слово честі! (Коз., Гарячі руки, 1960, 193); Одмадується від думки, що вона робить нечесно, вже вдруге порушуючи своє слово честі, Сахно вдарила веслом і рушила в протоку тунелю (Смодич, I, 1958, 78); [Г у н я:] А тепер дай слово честі (Довж., I, 1958, 273); Справá честі — те, що визначає гідність особи, колективу і т. ін. Обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина СРСР — сумлінна праця в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни (Конст. СРСР, 1977, 24); Поставив він собі за справу честі Найважчий камінь зразу перенести (Криж., Калин. міст, 1940, 54); Суд честі — громадський суд, який розглядає вчинки, що принижують гідність особи, яка їх зробила, оскільки вони несумісні з високими моральними принципами. Зчепившись із Сагійдом, Автонович. погрожував, що віддасть його на офіцерський суд честі (Гончар, III, 1959, 331); Уймáти честі див. уймáти: Честь мундира — удавана гідність особи як представника певної організації або гідність якоїсь організації. Не погезло йому... або прокрався, чи ще що трапилося, — ну, під суд не віддають, бо честь мундира бережуть, — треба йти з пошкою (Хотк., I, 1966, 173); — Тут не умилице, і я йому не курсант, — огризнувся Берник. — Він за честь мундира турбується, а я за людей (Мур., Бук. повість, 1959, 215); Честь честю, в знач. присл. — як і належить; гідно, чесно. — Одного разу я за ніч відвідав 28 трактирів. Але все було честь честю. Я ніде не випив білий як по три кузлі пива (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка. 1958, 42); — Я їй адресу на-

писав. Усе честь честю... (Б. Кравч., Квіти., 1959, 32).

2. Повага, пошана, визнання кого-, чого-небудь. Писар в дверях перегалянувся з писаршею і прищулює одно око: дивись, мов, яка нам честь! (Н.-Лев., IV, 1956, 55); І честь в селі була його словам: добро громадське вище свого кляв він (Фр., XIII, 1954, 61); — Спасибі, товариство, за честь, що виявили ви мою синові Остану (Довж., I, 1958, 253); Звання письменника — висока честь, але воно покладає на носія його і великі обов'язки (Рильський, IX, 1962, 174); Вутанька й сама не сподівалася такої честі. З криничан на губернський з'їзд Рад потрапило їх лише двоє: вона та Нестір Цимбал (Гончар, II, 1959, 165); // Знак уваги, пошани, виявлений кому-небудь. Позовали сина Кайдаша з великою честю, просили священника занести батька в церкву (Н.-Лев., II, 1956, 354); Колись-то Мужика Лисиця попитала: — Скажи, будь-ласка, куме мій, Защо це честь така ось шкани цій! (Гл., Вибр., 1951, 19).

◇ Багáто (забагáто) честі кому, для кого, переє. ірон. — не вартий хто-небудь уваги, високої оцінки тощо. Багато честі для мене зватися правою рукою дядька, добре було б, якби мене можна було назвати одним пальцем на його руці (Л. Укр., V, 1956, 169); Оленка зголосолася побігти за нею, але Мокроус на правах комсорга спливе її. — Багато честі твоєї по-друзі, Оленко. Нехай іде собі, куди розігналася (Д. Бездик, Серце., 1961, 26); Віддавати (віддати) честь див. віддавати; Віддавати (віддати) остáнню честь кому — те саме, що Віддавати (віддати) остáнню шану (див. віддавати). — Що тебе не буде, я знала, розуміючи, що час до приїзду на похорон був закороткий і що ти доїхати не встигнеш, хоч би й як бажає віддати батькові остáнню честь (Коб., II, 1956, 311); Ми їм честь мусимо віддати і поховати по-християнському, як слід, усепародно покласти в землю героїв революції... (Мак., II, 1957, 310); На (в) честь чий, кого, чого і заст. кому, чому — що-небудь робити, створювати і т. ін. на знак поваги, пошани, на пам'ять про когось або щось. У вересні 1934 року вся країна святкувала вісімдесятиріччя життя і шістдесятиріччя творчості Мічуріна... Робітники й колгоспники влаштували в місті на його честь урочисту демонстрацію (Довж., I, 1958, 494); — На честь більшовика-гвардійця — салют! (Гончар, III, 1959, 125); Вечірка на честь приїзду гостя почалася (Ю. Янов., I, 1958, 630); Ти не повірши, як мене всерйоз брали на Буковині — три вечори в мою честь дали — страж сказати, чистий сміх! (Л. Укр., V, 1956, 375); — Хрестили його у нашій церкві, назвали в дідуся честь теж Петром (Стельмах, II, 1962, 73); Заходьте в сінт, де скляться джерело, Де в'ються ластівки, снують брунатні бджоло, Де в честь оратай пшениця гне стебло, Де дерево життя не зав'яда ніколи! (Рильський, III, 1961, 152); Робити (зробити) честь кому, чому — виявляти повагу, пошану до кого-, чого-небудь. Тепер же я маю тільки подякувати за честь, яку зробили мені Ви [І. Франко] і Ваша, чи то пак наша, редакція, запрошуючи мене до роботи (Л. Укр., V, 1956, 211); Уважає себе [Співак] за найрозумнішого й великого патріота... Для того, думаю, що робить велику честь зборам своєю особою (Март., Тв., 1954, 278); Удостоюватися (удостоїтися) честі див. удостоюватися; Честь і слава (хвалá, шанá) кому, чому, ритор. — заклик віддати належне гідності й досягненням певного народу, трудового колективу і т. ін. Честь і слава немирущому таланові і довільна йому слава! (Мирний, V, 1955, 422); Честь і шана всім трудящим В кузні, шатті чи з серпом; Хай для нас життя їх кращим Буде прикладом — зразком! (Граб., I, 1959, 511).

3. Те, що дає право на шану, повагу, визнання. Російському пролетаріатові випала на долю велика честь по ч а т и ряд революцій, які з об'єктивною неминучістю породжувалися імпералістською війною (Ленін, 31, 1973, 88); — Почнемо! Почнемо! — замахується віддусь. Йому, як найстарішому в оселищі, припала честь розпочати свято обжинок (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 518); — Маласць — наш хазяїн — був природжений моряк. В тих краях морем здебільшого ходять малайці, а яванці не сперечаються з ними за цю честь (Ю. Янов., II, 1958, 152).

◇ Маю честь; Честь маю, заст.: а) шаноблива форма звертання із знач.: удостоїтися чого-небудь. — Вибачте, будьте ласкаві. Професор Карпачов з Петербурга. Маю честь освідчитися, — сказав прибулий (Довж., I, 1958, 441); [К р и к у н:] Редакція столичної газети, яку я маю честь представляти, доручила передати вам, товаришу командуючий фронтом, вам, безстрашному полководцеві, гаряче поздоровлення (Корн., II, 1955, 9); б) шаноблива форма прощання з ким-небудь. [В а д и м:] Дозвольте йти. [Я р о с л а в:] Прощайте. [В а д и м:] Маю честь (Лев., Драма., 1967, 410).

4. у знач. присудк. сл. або прикладки. Той, хто (те, що) є характеристикою величі, гордості якого-небудь місця, середовища і т. ін. *Партія — розум, честь і совість нашої епохи, радянського народу, що здійснило великі революційні перетворення* (Програма КПРС, 1961, 119); [П а ш к е в и ч:] Чернишевський — великий демократ, «справжня честь Росії» (Довж., I, 1958, 428).

◇ Дій його́ честі, у знач. виг. — виражає подив, захоплення від чого-небудь. *Почуваюся Хома, став озиратись.. Дій його честі!.. сюди-туди переминається.. далі шморз з тати мочки!..* (Кв.-Осн., II, 1956, 235); *Ой, дій його честі! Треба мерці лібретто писати та присвятити попаді, такій хорошій співуці* (Мирний, III, 1954, 202).

ЧЕСУЧА́, і, ж. Цупка шовкова тканина, що має в основі бавовняні нитки. Убраний в літнє убрання з шовкової біло-жовтуватої чесучі, з дорогою елегантною паличкою в руках, в пенсне в золотий обідка, Фесенко виступав кавалером, джентльменом (Н.-Лев., V, 1966, 140); *Яцуба в старанно випрасуваному костюмі з китайської чесучі, з натягненням в голодних очах енергійно порядкує, розподіляє місця, вносячи лад і поправки на ходу* (Гончар, Тронка, 1963, 135); // розм. Одяг з такої тканини. *Озрядна постать Джіафєрова, вся в чесучі, відкритий рум'яний вид з горбатим носом, привітна усмішка сірих очей немов веселили освітлену зату (Коцюб., II, 1955, 136).*

ЧЕСУЧЕ́ВІЙ, а, е. Стос. до чесучі; // Пошитий з чесучі. *На пристані в Києві пароплав зустрів Волин від — професор у чесучевому білому піджачку й білому капелюсі* (Ю. Янов., II, 1954, 95).

ЧЕ́СЬКИЙ, а, е. Прикм. до чехіи і Чехія. *Коли приїслаи мою книжку в чеському перекладі, приїслаи мені* (Коцюб., III, 1956, 349); *Мемуари генерал-майора Ковпака видані французькою, чеською, румунською та іншими мовами* (Рильський, IX, 1962, 14); *Чеський і словацький народи і досі зберігають світлу пам'ять про Шевченка, автора поеми про видатного сина чеського народу Яна Гуса* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 191).

ЧЕТВЕР, ргá, ч. Назва четвертого дня тижня (після неділі). *Ото так, у неділю я її одвідала, а в четвер почули ми, що змерла* (Вовчок, I, 1955, 47); *На кожний випадок посилаю тобі другий примірник газети з четверга, адже там мов перше «Свет и тени»* (Коцюб.,

III, 1956, 170); // Про звичайний день прийомів, зустрічей у кого-небудь; про прийом, вечір, який улаштовують у цей день. *Цього разу свій традиційний літературний «четвер» письменники Сімферополя провели у затишному гірському містечку, що має назву Старий Крим* (Літ. Укр., 3.I 1964, 4).

◇ Не тепер, то (так, а). в четвер див. тепер.

ЧЕТВЕРГОВИЙ, а, е. Прикм. до четверга.

ЧЕТВЕРИ́К, á, ч. 1. Старовинна міра об'єму сипких тіл, що дорівнює восьмій частині чверті (26,239 л). *Четверик як міра зерна досить широко побутував у росіях, українців і білорусів ще наприкінці XIX — на початку XX ст.* (Нар. тв. та етн., 2, 1967, 62).

2. Четверо коней в одному запрягу; четвірка. *З хмар курява на шляху виринув четверик баских коней* (Кол., Терен., 1959, 67); *Серед дощу стоїть великий, запряжений четвериком фєатон* (М. Ол., Леся, 1960, 27).

3. Вила з чотирма зубами. — *Хто там іще? — спить Сидір Іванович, тримаючи четвериками навилітні сїчки* (Добр., Тече річка., 1961, 151).

ЧЕТВЕРИКОВИЙ, а, е. Прикм. до четверік.

ЧЕТВЕРНИЙ, á, é. Який складається з чотирьох однакових або подібних частин, предметів, має чотири однакові або подібні частини.

ЧЕТВЕРНА́, і, ж. Те саме, що четверік 2. *Аж ось почали у город четверною риданні в'їжджати; гладкі та високі коні важко гупали своїми копитами об суху землю* (Мирний, III, 1954, 256); *Княжа четверна під Івановими руками йшла, мов степовий вітер, легко, згідливо, без ніякої втоми* (Фр., III, 1950, 144).

ЧЕТВЕРО, чотирьох, числ., збірн. Чотири (уживається з іменниками чоловічого і середнього роду, що означають назви істот і предметів, з іменниками, що вживаються в множині й можуть мати одиничне значення, а також з особовими займенниками в множині). *Він однією рукою четверо коней, запряжених у ридан, на задні ноги осаджує* (Мирний, IV, 1955, 336); *У тому селі жив один чоловік та має четверо дітей* (Коцюб., I, 1955, 52); *Чотири пароконки з двозониками на дуєгах, а рушниками на оглоблях, четверо саней, переповнених весільцанами, шукали вгледу, летячи прямо повз кулемет на площу* (Довж., I, 1958, 153); *На чудній тачанці сиділо четверо. Попереду — бородач та беззусий, біля кулемета — довговусий дядько й молодий тендітний червоноармієць* (Ю. Янов., II, 1958, 240).

По четверо, у знач. присл. — по чотирі особи. *Марширували по двоє, по четверо, по вісім чоловік у шерензі* (Тулуб., В степену., 1964, 107).

ЧЕТВЕРТА́К, á, ч., заст. Срібна монета вартістю чверть карбованця; двадцять п'ять копійок. *Патрокл Хвигуровський підняв ті монети, що попадали додому. — Чи ти ба! — скрикнув. — Гляньте лиш: карбованець і три четвєртаки!* (Гр., II, 1963, 277); *На щєбні частє ми до Сущенка ходили, за це платили нам щоденно четвєртак* (Сос., I, 1957, 259).

ЧЕТВЕРТАЧО́К, чкá, ч., заст. Пестл. до четвєртáк. *Іван купив мішок Грушок; А дома висипав, аж півмішка — трісок! Заліг в трісках четвєртакчєк!* (Бор., Тв., 1957, 168).

ЧЕТВЕРТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника чоті́ри. *Боюсь, що я не перелічи́ і четвєртої частини того, що тут ростє* (Коцюб., III, 1956, 333); *Я слухав, а очима дивився з четвєртого поєрту на місто шумне й блискучє* (Головко, I, 1957, 62); *Четвєртим ішов грек Цєвдіс* (Тют., Вир, 1964, 464); [С у х о в і й:] *Либонь чє й четвєрті пієні не співали, а я вже і в Йєконоті* (Кроп., V, 1959, 325).

△ Четвєртій клас — розряд найдешєвших палубних і трюмних місць на пароплаві.

◇ **Четвертий вімір** — про що-небудь надчуттєве, недовідне, містичне.

ЧЕТВЕРТИНА, *н, ж. 1. розм.* Четверта частина чо-го-небудь; *чверть. Робочий день має бути короткий на четвертину* (Кошоб., II, 1955, 44); *Мирон, дивуючись і посміхаючись, роз'язав торбинку, і вона [дівчинка] щедро сипнула з'ягид на густо посолену четвертину хліба* (Стельмах, I, 1962, 322).

Четвертіна сала — одна з чотирьох частин шматка сала, на які він під час засолювання поділяється навхрест зробленим надрізом. *Грицай виніс ще одну пляш-ку горілки і дві четвертини сала* (Н.-Лев., IV, 1956, 200).

2. *спец.* Четверта частина розпиляної вповодж колоди. *Четвертини [ми] дістаємо розпилюванням колоди наче четверо* (Стол.-буд. справа, 1957, 55).

3. Старовинна міра рідин, що дорівнює четвертій частині відра (3.1 л); // *Посуд* (перев. пляшка) такої місткості. *Як заставаю я свитину, То й вип'ю четверти-ну. А ти, жінко, спи!* (Пісві та романси., II, 1956, 17); *Жінки прибирали з столу, а які сиділи на оксамитовій канапі і щось собі гомоніли. Перед чоловіка-ми тільки ще стояли прибори, і в карафку Ліза ще налила з четвертини* (Головко, II, 1957, 52).

ЧЕТВЕРТИНКА, *н, ж., розм. 1.* Зменш.-пестл. до **четвертіна**. *Обчищені оврки нарізують кружальцями, а прожиті помідори — четвертинками* (Укр. страви, 1957, 46); *М'ясистий, непересошений бересток легко розколюється на четвертинки* (Стельмах, II, 1962, 34).

2. Те саме, що **чвєртка 1.** *Другого дня, приїзавши, ви-йняв [Коростилевський] з кишені четвертинку коньяку, маслини, готові бутерброди з шинкою і кетовою ікрою* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 180).

ЧЕТВЕРТИННИЙ, *а, е.* Пов'язаний з другим періодом кайнозойської ери. *Кайнозойська ера поділяється на два періоди: наймолодший, у якому ми живемо, — четвертинний; він тривав лиш один мільйон років, другий, більш давній період зветься третинним, він тривав 54—58 млн. років* (Нафта., 1957, 15); *Багато вже зроблено для висвітлення решток викопних організмів з четвертинних відкладів УРСР* (Геол. Укр., 1959, 31).

ЧЕТВЕРТНИЙ, *а, е.* Який становить чверть чо-го-небудь, дорівнює чверті (у 4 знач.). *Четвертна нота.*

ЧЕТВЕРТОВАНИЙ, *а, е.* Дієпр, пас. мнн. ч. до **четвертувати**.

ЧЕТВЕРТОКЛАСНИК, *а, ч., шкільн.* Учень четвертого класу. *Гриць уже наближався до фортечних валів, як із-за них розвалькуватю тодоку.. виийшли двоє четверто-класників* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 72).

ЧЕТВЕРТОКЛАСНИЦЯ, *і, ж.* Жін. до **четвертоклас-ник**.

ЧЕТВЕРТОКУРСНИК, *а, ч.* Студент або слухач четвертого курсу вищого або середнього навчального за-кладу. *Через 30 років колишні четвертокурсники медич-ного інституту зібралися в місті своєї юності, квітучій столиці Радянської України, щоб шанувати пам'ять полеглих колег* (Веч. Київ, 24.VI 1971, 2).

ЧЕТВЕРТОКУРСНИЦЯ, *і, ж.* Жін. до **четвертокур-сник**.

ЧЕТВЕРТУВАННЯ, *н, с.* Смертна кара доби серед-ньовіччя, яка полягала в розсіченні засудженого на чотири частини або в послідовному відтинанні рук, ніг, голови. — *В нашу добу сидіти в тюрмі — це забава, — смакував Швейк далі. — Жодних четвертувань, жодних іспанських чобіт* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 27).

ЧЕТВЕРТУВАТИ, *ую, уєш, недок. і док., Perez.* Ка-рати, страчувати четвертуванням. *Не легше було і то-*

варишам Гонті: і їх четвертували по городах і містеч-ках, а їх голови, руки і ноги розвішували на перехрестях (Стор., I, 1957, 164); *До Коломиї привезли тіло Добу-щучка для суду. Ватажка опришків судили мертвого. Потім четвертували і розкидали тіло по роздоріжжях на пострах іншим опришкам* (Мас., Під небом., 1961, 122); **Образно. Гноді запитання шматували його, ви-вертали, розтинали, четвертували, і тоді він відпові-дав у знеможі короткими: так, було, так* (Довж., I, 1958, 380).

ЧЕТВЕРТЬ, *і, ж. 1.* Старовинна міра довжини, що дорівнює четвертій частині аршина (17,775 см). *На рівному було до п'яти четвертей снігу* (Сл. Гр.).

2. Старовинна міра об'єму сипких тіл, яка дорівнює 8 четвєрикам (близько 210 л). [М а р т и н:] *Треба йому четвертей п'ять віска послать* (К.-Карий, I, 1960, 327).

3. *розм.* Те саме, що **четвертіна 3.** *Хміль паморочив йому голову, бо випив із друзями чверть горілки* (Шиян, Вибр., 1947, 3).

ЧЕТВІРКА, *н, ж. 1. розм.* Назва числа і цифри 4. *Написати четвірку; // Назва різних предметів, ну-мерованих цифрою 4* (автобус, трамвай і т. ін.). *Ізати четвіркою.*

2. Оцінка успішності в навчанні, бал 4, що в п'яти-бальній системі означає «добре». *Я вирішив підтягти-ся, щоб в останньому за цей рік табелі були в мене тіль-ки четвірки й п'ятірки* (Сміль, Сашко, 1954, 32).

3. *розм.* Кількість кого-, чо-го-небудь, що становить чотири одиниці, чотири однорідні предмети. *Чет-вірка качат; Четвірка літаків; // Група людей з 4 осіб. Наливайко не зовсім довірливо поставився до цієї чет-вірки етікачів* (Ле, Наливайко, 1957, 186); *Ось ця чет-вірка [банда] й ходила по хатах, вимагаючи вогнепаль-ну й холодну зброю* (Тют., Вир, 1964, 393); // *Четверо коней у запрягу. Тут, на березі Золотого Рогу, вже стояла, запряжена четвіркою коней, оббита оксамі-тами й прикрашена самоцвітами колісниця* (Скл., Свя-тослав, 1959, 645).

4. Гральна карта з чотирма знаками.

5. Чотиривесловий човен, шлюпка. *На високій сте-лажах [елінга] лежали акуратно укладені, двайово змащені гоночні човки.. Тут були величезні вісіжки, важкі й солідні, легкі четвірки і двійки, зовсім маленькі одиночки* (Собко, Матв. затока, 1962, 17).

ЧЕТВІРКО, *невідм., числ. кільк., збірн., розм.* Те саме, що **четверо**. *І жили собі любенько! Господь благо-словив і діточками — четвірко їх мали: три дівчини, як зорі ходили, і хлопчик* (Свидн., Люборацькі, 1955, 7).

ЧЕТВІРОЧНИК, *а, ч., розм.* Учень, який одержує переважно четвірки (у 2 знач.).

ЧЕТВІРОЧНИЦЯ, *і, ж., розм.* Жін. до **четвіроч-ник**.

ЧЕТІНА, *н, ж., збірн., діал.* Глиця, хвоя. *Навколо полід стінкою колиби лежала четіна, на якій спали робітники* (Турч., Зорі., 1950, 324).

ЧЕТІННЯ, *н, с., збірн., діал.* Те саме, що **четіна**. *Я пообтикав добре купу четінням, позабивав шпари, закурило люльку та й лежу собі під яличкою* (Фр., I, 1955, 54).

ЧЕТЬ, *і, ж., васт.* Чверть (у 1 знач.). *Три четі* (Сл. Гр.).

ЧЕТЬ МІНЕІ *див. чєтья мінея.*

ЧЕТЬЯ МІНЕЯ, ЧЕТЬ МІНЕІ. Церковно-релігійні збірки, що містили «життя святих», різні перекази та повчання, складені за порядком днів кожного місяця.

ЧЕХ *див. чєхи.*

ЧЕХАРДА, *н, ж. 1.* Гра, в якій гравці по черзі стрі-бають через своїх партнерів, що стоять зігнувшись або

рвачки. Я вулицею Кірова іду. Шумить осінні листя у саду. Дівчатка біля школи — із м'ячем, А хлопці — затівають чехарду... (Нех., Ми живемо..., 1960, 124).

2. перен., розм. Плутанина, безладдя через безперервні зміни, зміщення і т. ін. Ми розстріляли уряд Керенського по ниточці, ми змусили Тимчасовий уряд проробити міністерську чехарду направо й наліво.. (Ленін, 38, 1973, 3).

ЧЕХИ, ів, мн. (одн. чех, а, ч.; чешка, я, ж.). Народ, що належить до групи західних слов'ян і становить разом із словаками основне населення Чехословаччини. — Чого мене — Чи на прою познали? Чи дивитесь на кайдани??.. — Мовчи, чеше смілий... — Гадюкою захищали, Звірем заревіли. — Ти вретик! ти вретик! (Шевч., I, 1963, 267); Проти ворожої навали, Проти німецького ярма Стіною чехи повставали, І правда їх веда сама (Рильський, I, 1956, 317); Станеться так: надвечір прийдуть на бойовище чехи і чешки з довоколишніх сіл, знайдуть братську могилу загиблих, ретельно обладуть її червоними маками (Гончар, III, 1959, 455).

ЧЕХІЗАЦІЯ, і, ж. Насильницьке поширення чеської мови і культури, яке в минулому проводили чеські імперіалісти серед інших залежних народів. Чехословацькі окупанти, утвердившись при владі [у 20—30-х роках], наємисне гальмували і душили розвиток національної культури на Закарпатті, проводили політику насильницької чехізації українського населення (Радліт-во, 6, 1957, 32).

ЧЕХОЛИТИ, лб, ліш, недок., перен., діал. Обрізати ножем. Я відтак грубіші кінці ножиком чехолою, складаю. в'язу, держаки стружу — кипить робота (Фр., I, 1955, 372).

ЧЕХОНЯ, і, ж. Промислова риба родини коропових, що водиться в басейнах Балтійського, Чорного, Азовського й Каспійського морів. Багате, дуже багате Азовське море! Судак, ляц, чехоня, кефаль, оселедець, хамса-анчоус, найсмачніша в світі камбала-гласа, сазан, рибець..., бичок, найдорожча червона риба — білауга, севрюга, осетер... (Літ. Укр., 22.VII 1966, 1); На столі була закуска — чехоня й хліб. Усі пили й їли (Гр., I, 1963, 312); *Образно. — То ти підеш за того дяка, за ту чехоню? — ба не підеш! — крикнула мати (Н.-Лев., III, 1956, 65).

ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до Чехословаччина. 20—25 лютого 1948 року чехословацький народ під керівництвом Комуністичної партії здобув вирішальну перемогу над чорними силами реакції (Веч. Київ, 24.II 1958, 3); Чехословацькі воїни брали участь у боях за визволення столиці України — Києва (Ком. Укр., 12, 1963, 52).

ЧЕЧЕНЕЦЬ див. чеченці.

ЧЕЧЕНКА див. чеченці.

ЧЕЧЕНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до чеченці, належний, власт. чеченцям. З-під важких плит червоного граніту сходів вириваються дві вигнуті чеченською шаблякою доріжки (Кол., На фронті..., 1959, 71); Чеченська мова.

ЧЕЧЕНЦІ, ів, мн. (одн. чеченець, нця, ч.; чеченка, я, ж.). Народ, який живе на Північному Кавказі, перев. у Чечено-Інгуській та Дагестанській АРСР; представники цієї народності. Старий сивобородий чеченець з чорними очима й орлиним носом обережно підтримував кайдани, щоб вони не дзвеніли (Донч., III, 1956, 78); Виписав управитель у двір чеченців для охорони (Головко, II, 1957, 258).

ЧЕЧІТКА, и, ж. 1. орн. Невеликий співучий птах родини в'юркових. На чужині ні дядька, ні тітки,

Тільки в саду щебечуть чечітки (Чуб., V, 1874, 454); На вілках, на березах можна бачити табунці тихих чечіток — сіреньких пташок з червоном тім'ям (Коп., Подарунок, 1956, 105); *У порівн. Дядина, як та чечітка, теркоче та вичищує, а дядько коли-неколи проведе товстим озриплим голосом та й замовкне, та знову проведе... (Мирний, I, 1954, 90).

2. Чіткій за ритмом танець з частим постукуванням підшови й каблуків об підлогу; мелодія цього танцю. Ну, заграйте ж, заграйте чечітку, я новенькі підшови зіб'ю, причеплю на манишку лелітку — степову білу чечітку мою! (Рудь, Дон. зорі, 1958, 13); *Образно. Під попом заскрипів табурет, а довгі і тонкі, мов дешеві свічки, пальці, що досі втожено лежали на колінах, заворушилися і затанцювали в нервовій чечітці (Речм., Весн. грози, 1961, 38); Серце билося несамотово, воно то майже замовкало, то зривалося у божевільну чечітку, але Комаренко зараз не звертав на нього уваги (Собко, Срібний корабель, 1961, 127).

Вибивати (вистукувати і т. ін.) чечітку — стукаючи, видавати звуки в ритмі, в такті мелодії чечітки; танцювати чечітку. Повною протилежністю Миті був Михайло Василенко, верткий, худорлявий хлопцеві із синіми очима, який навіть під час перерви залишався в класі й вибивав чечітку (С. Ол., З книги життя, 1968, 41); Він поспішав. Треба було вчасно з'явитися на вечірній квартиру. Несподівана затримка нерушала. Він нетерпляче вистукував черевиком дрібну чечітку (Донч., II, 1956, 100).

ЧЕЧІТОЧКА, я, ж. Зменш.-пестл. до чечітка 1. [К о б з а р:] Ой вивела чечіточка семеро діток З одного яйця (Олесь, Вибр., 1958, 427).

ЧЕЧУГА, и, ж. 1. Цінна промислова риба родини осетрових; стерлядь. Горпина з забобонним жахом розглядала небачених морських риб — чудернацьких плескатих камбал і глосів, гостроносих шпичастих пестрюг, осетрів і чечуг (Тулуб, Людолови, I, 1957, 290).

2. діал. Свиня. Чечуга побігла, а напередній вибів з дрючком чоловік в довгополій одежині (Свидн., Любо-рацькі, 1955, 4).

ЧЕЧУЖКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чечуга 1. — На річку іду! На Урал, а то й на Ор.. Чечужки тут чудові трапляються (Тулуб, В степу..., 1964, 141).

ЧЕЧУЖНИЙ, а, е. Прикм. до чечуга 1.

ЧЕШКА див. чехи.

ЧИ¹, спол. 1. розділ., перен. повторюваний. Уживається при поєднанні однорідних членів речення і частин складнопідрядного речення для позначення того, що з ряду перелічуваних предметів, явищ і т. ін. можливий тільки один. [Р і п н и к:] Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шкату, між товаришами, він був пан (Фр., IV, 1950, 8); Юзі було так гірко, немов була вина проти когось, чи, навпаки, такось проти неї завинив (Л. Укр., III, 1952, 635); Я гашу електрику на монтажному столі, і тоді ми обоє помічало, що надворі вечір чи ніч (Ю. Янов., II, 1958, 26); // Уживається для вираження припущення. Зустріє я хлопчика, Малий має років десять чи дванадцять (Сос., II, 1956, 277); Румуни розтагалися на кілометр чи й більше (Гончар, III, 1959, 71); // Уживається у знач. едального сполучника «і». Ніхто не минає. Чи багатий, кого доля, Як мати дитину, Убирає, доглядає. — Не мине калину. Чи сирота, що до світа Встає працювати.. Чи дівчина, що милого Щодень виглядає (Шевч., I, 1951, 11); Чи в пшениченьку, чи в жито, Дослоху розкошував [Коник] І цілісінкєв літо, Невгаваючи, співав (Гл., Вибр., 1951,

81); *Коваль був чоловік розумний. Сам був неписьменний і дуже жалкував з того.. Чи газета попадається, чи книжечка — біда неписьменному* (Головко, II, 1957, 211).

Рано чи пізно див. рано; Чи... чи — сполучник повторюваний, що вживається при кожному однорідному члені речення або при кожній складовій частині речення, посилюючи роздільність у чергуванні перелічуваних предметів, явищ, дій тощо або їх взаємовиключення, несумісність. *Стала вона і не знає, чи йти далі, чи вертатися* (Коцюб., I, 1955, 17); — *Хто тут хазяїн, чи я, чи ти?* — *скрикнув суддя* (Мирний, I, 1954, 161); *Чи осінь, чи зима, чи в зелені діврова весни вітас дні, чи літо славить птах, — усе мені шумить тода твоя шовкова, і стантвій молодий плыве в моїх очах* (Сос., II, 1958, 34); **Чи то... чи [то]** — сполучник повторюваний: а) уживається для вираження непевності, сумніву, припущення. *Пішли [голова з писарем] до волости; а дорогою все щось один одному говорили: чи то радились, чи його робити, чи жалілися, що їм роблено* (Мирний, I, 1949, 295); — *Оце йду на вокзал. Обіцяли мене взяти в Сорочу... чи то місто таке є, чи то село* (Коцюб., I, 1955, 453); — *Ой, що пак робить?* — *скрикнув Янкель, закриваючи рушником червінці чи то від Бульби, чи то невідомо від кого* (Довж., I, 1958, 267); б) уживається на початку підрядних речень, а також послужне однорідні члени речення і частини речення, вказуючи на те, що з безлічі випадків, ситуацій, предметів, понять і т. ін. щось одне можливе, проявилось і т. ін. *Чи то праця задасила Молодую силу, Чи то нудьга невисипуца Його з ніг зважила. Чи то люди поробили Йому, молодому, Що привезли його з Дону На вої додому* (Шевч., I, 1963, 253); в) уживається в значенні єдиального сполучника «і». *Курить мара, все троцисть, мге. Чи то лозина, чи чегелина...* (Гл., Вибр., 1951, 187).

2. **поясн.** Уживається у знач.: то б то, інакше кажучи. *На мов щастя, чи, краще, на щастя моїх нервів — натомився нині дуже. Ходили аж за село Шуму* (Коцюб., III, 1956, 131); *Згадалося, що батько мій колись, Як їздив до Юркевича у гості В село Криве, за двадцять кілометрів, Чи пак верстов, сплявся «попастити» У Білаках, у старого корчмаря* (Рильський, III, 1961, 299); — *Для чого ви існуєте, чи то, пак, живете?* (Гончар, Тронка, 1968, 118).

3. **пит.** Уживається на початку з'ясувального підрядного речення. *Чи дозво плив Еней, — не знаю. А до Евандра він доплив* (Котл., I, 1952, 201); *Тепер хочу засісти за роботу, хоч не знаю, чи вдасться зробити се зараз, бо почувая себе дуже погано* (Коцюб., III, 1956, 389); *Гихими вересневими світанками господар, що виганяв худобу на пасовисько, прислухався, чи не гуркоче де-небудь далі, чи не відходить фронт, чи не зонять назад германця* (Тют., Вир, 1964, 390).

Чи що див. що?

4. **допущуваний.** Уживається у складнопідрядних реченнях з логічною невідповідністю між змістом складових частин. *Чи пані свариться, чи б'є (бо хоч пані і не за буда, а все часом полюб'є), чи там спідницю дарує або хустку, — Чайчиха прийме усе мовчки й одійде* (Вовчок, I, 1955, 260).

Сяк чи так див. сяк; Так чи інак (інакше) див. так; Так чи сяк див. так; Чи так, чи інак (інакше); Чи сяк, чи так — як би там не було. — *Все рієно, чи так, чи інак, а земля пропаде. — Кому ж я її продам, сину, під сю завірюху?* (Мирний, I, 1954, 159); *Чи сяк, чи так, а справу треба рятувати, щоб не набратися всесвітнього сорому* (Мирний, V, 1955, 430).

Чн², част. 1. пит. Уживається для підсилення питального характеру речення. — *Галю, сестрице! Чи ти*

пізнала свого брата меншого? — Ох, братік милий! (Вовчок, I, 1955, 325); *Чи вернуєся Василь із Пітера? Чи привіз він мені ту справу, що я його просив* (Шевч., VI, 1957, 50); — *Мамо, чи кожна пташина В вирі на зиму літає?* — *В мамі спитала дитина* (Л. Укр., I, 1951, 60); // Уживається при риторичних запитаннях у знач. х і б а. — *О жінко! — каже Тиміш, — се в тебе десь огневі слово!* — *Бо гіркі, Тимоше! А чи мало я їх випалака!* (Вовчок, I, 1955, 55); *Чи є кращі між квітками Та над весняні?* *Чи є кращі в життї [житті] літа Та над молодії?* (Л. Укр., I, 1951, 12); *Гантує дівчина й ридає — чи то ж життя!* (Тич., I, 1957, 26); — *П'ятдесят літ нашої дружби прошуміли в тайзі, як один день. І щодня дивлюсь і не надивлюсь і все питаю себе: чи є ще на світі така краса і такі багатства?* (Довж., I, 1958, 105).

Чи не: а) уживається в знач. м о ж е, виражаючи можливість, бажання чого-небудь. [М а т и:] *А чи не годі вже того граня?* *Все грай та грай, а ти, робото, стій!* (Л. Укр., III, 1952, 224); *«А чи не потанцювати мені?» подумав Василь, відчуваючи в тілі незвичайну легкість і радість рузу* (Довж., I, 1958, 88); б) уживається в знач. м а б у т ь, виражаючи припущення, ймовірний здогад. *Чи не з багатих вона;* в) уживається у знач. м а й ж е, визначаючи заокруглену цифру, максимальну кількість чого-небудь, до повноти чого не вистачає дуже мало. *Чи не з десяток мільйонів золотом довелось витратити на мандрівку цариці по Дніпру, щоб продемонструвати перед усім світом велич і міць Російської держави* (Добр., Очак, розмир, 1965, 6); — *Ти кажеш мені це чи не в сотий раз* (Довж., I, 1958, 433).

2. З деякими словами (прислівниками, частками і т. ін.) утворює сполучення із значенням припущення, сумніву, непевності і т. ін. *Дізнаєся в кайданах самостини, У тридцять літ — знесилений дідусь, Гадавши нишком: кращої години Я в мирі ледве чи дїждусь...* (Граб., I, 1959, 76); — *Тристан! в тебе є гризи, великі, непростимі. На їх наєрд чи проща є в святім Брусалимі* (Л. Укр., I, 1951, 413).

3. **підсил.** Посилює окличну інтонаційну речення. — *Так такий ти мені вірний! Чи ти ба!* — *крикнув Чолак* (Н.-Лев., III, 1956, 302); — *Як то ти за Пріську журишся, чи ба! як до роботи, то й за Пріську згадала!* (Л. Укр., III, 1952, 637).

ЧИГА́ТИ, *юо, а́шп, перех.*, *на кого* — *що, рідко кого, чого і без додатка*. 1. Перебуваючи у певному місці, очікувати появи кого-, чого-небудь. *По цілих годинах сиджу у себе на скрині, біля дверей, і все чигаю на панну Анелю* (Коцюб., II, 1955, 257); *Вже краще буду так, без сну лежати, чигаючи, чи не заблисне промінні, і буду слухати без жарних жазів потужний моря спів* (Л. Укр., I, 1951, 313); // Підстерігати кого-небудь. *Вовк лежав і чигав. Теля набігло та з розгому скочило на вока* (Коцюб., I, 1955, 32); — *Дурню, та надворі улали на тебе чигають. Засідка* (Д. Будзик, Студ. Води, 1959, 42); — *Уже нам давно до ушей донесено, що притомом Олекса Сенчило скаче в гречку: «Е, постривай же, — кажемо, — гаспидський сину! Ми ж присочимо тебе!» — та вже ото й чигали його, не спускали з очей* (П. Куліш, Вибр., 1969, 179); *На галляві [хлопці] побачили дерево, повалене снарядом, до відчуття самотності примішалось відчуття тривоги, небезпеки, які чигали на них на кожному кроці* (Гуц., З горіха., 1967, 3); // Прагнути захопити чуже майно, посягати на чий-небудь власність. *Здобичники, здичіли в нетраж, обідрані, голодні, чигають на чумацьке добро, вичікують слушного часу, коли б в одну мить, по слову ватажка, кинуться на табір* (Коцюб., I, 1955,

184); *Нехай недобитки ворожі І зграя зрадників слизька Чигають на простори гожі, На чесний дім трудівника, — Стоїть незомно на сторожі Безсонний вартовий — Цік!* (Рильський, Орл. сім'я, 1955, 7); // Розраховувати на зручний момент для здійснення чого-небудь. *Довго чигає Хо на хвилину, коли лікар буде вільнішим* (Коцюб., I, 1955, 174); *Дмитренко, як мара та, сидів над його душою, чигає, як шуліка, коли Чіпка пристає на його раду* (Мирний, I, 1949, 385); *Образно. *Сонце ще не зовсім сховалося за обрій, немоя зачепилося за гору, а ніч уже облягалося по вогки та холодних долинах і чигала звідти на мент, коли можна буде обняти гори, оповити широкі бессарабські лани кукурдаї* (Коцюб., I, 1955, 252).

2. Те саме, що чекати³. *Недобра звістка чигала на мене саме там, де, наєпаки, окрім доброго, я нічого не сподівався: в редакції не народженої ще газети «Громадське слово»* (Сам., II, 1958, 255); *Остан ні сном ні духом не відав, яке лихо на нього чигає* (Бурл., О. Вересай, 1959, 76); *Образно. *Тисячами капканів, безліччю трясовинних пасток чигає Сиваш на людину* (Гончар, II, 1959, 397).

ЧИГИР, я, ч. Найпростіший механізм (величезне колесо з черпаками) для піднімання води при зрощуванні невеликих ділянок землі. *Тепер розумом, а не мовлями, машинами, а не в ручну, чигирами, женуть воду на посіви* (Хлібороб Укр., 11, 1969, 16).

ЧИЖ, а, ч. Невеликий співучий птах родини 'юркових. *Там, у гущавині молодого сілля, ціла орда усякої пташини завелася: чижі, кропив'янки розсіпають своє цьомкання, горлиці туркочуть журливу пісню* (Мирний, III, 1954, 293).

ЧИЖИК, а, ч., розм. Те саме, що чиж. *Весною Чижик молоденький, Такий співучий, проворенький, В садочку все собі скакає* (Гл., Вибр., 1951, 16).

ЧИЖИХА, и, ж., розм. Самичка чижа. *Скоро в гнізді з'явилася п'ять явчок, блідо-зеленкуватих, з брунатними цяточками і рисками, і чижиха сіла на них* (Ів., Лісові казки, 1954, 15).

ЧИЗЕЛЮВАННЯ, я, с. Розпушування ґрунту за допомогою чизеля. *Після збирання попередника — цукрових буряків — провадили чизелювання на глибину 16—18 сантиметрів* (Хлібороб Укр., 4, 1969, 16).

ЧИЗЕЛЬ, я, ч. Важкий культиватор для глибокого розпушування ґрунту. *Восени, коли брили частково зруйнуються, рілля обробляють для вирівнювання поверхні потужними чизелями на глибину 20—30 сантиметрів* (Хлібороб Укр., 5, 1969, 13).

ЧИЗЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до чизель.

△ **Чизельний культиватор** — те саме, що чизель. *Передпосівну підготовку ґрунту під бавовник у поливних районах провадять чизельними культиваторами, які глибоко (до 25—30 см) розпушують ґрунт* (Колп. енци., II, 1950, 122).

ЧИЙ¹, чий, чибé, займ. 1. пит. Означає питання про належність когось, чого-небудь комусь; кому у належність? *Схотілося йому понад Дніпром лукою пройтися, він і пішов, — і бачить — хатка, і подумав: чия се хатка тут стоїть?* (Вовчок, I, 1955, 319); *Одвага наша — меч, полить пров'ю, Бражчить у пісках, ржа його взяла. Чия рука, порушена любов'ю, Той меч із пілеи видобув здола?* (Л. Укр., I, 1951, 114); — *Хлопці!.. Братіку! Браточку!* — Чернишеві зробилося страшно. *Хто так може кричати? Чий, чий це голос?* (Гончар, III, 1959, 50); // Означає питання про походження когось-небудь, про родину належність; з якої сім'ї, з якого роду? — *Зайки ти? чия ти?* — *Я сирота, — одказала Галя* (Вовчок, I, 1955, 325); — *Ти що, троянівський?* — *Умгу.* — *А чий же будеш?* — *Вихорів.*

— *Чи не Улянин син?* — *Він самий* (Тют., Вир, 1964, 183).

2. відносний. Уживається як сполучникове слово: а) на початку означального підрядного речення. *Синіє степ одим... Гірлянди зір і гони... Співають чабани, і пахне чебрецем. І юний ватажок, чий зір такий безсонний, неначе умочив в озон своє лице...* (Сос., I, 1957, 279); б) на початку підметового підрядного речення. *І прийде той, чий образ я носила з піснями вкупі в серденьку своєму* (Л. Укр., I, 1954, 137); в) на початку додаткового підрядного речення. *Слава не поляже, Не поляже, а розкаже, Що діялось в світі, Чия правда, чия кривда І чий ми діти* (Шевч., I, 1951, 58); — *Ізольдо Злотокося, бог розсудить, чий був Трістан, чи твій, чи, може, мій* (Л. Укр., I, 1951, 415); *Пан Адам говорить спокійно, густо й глибоко...* *Вже тепер знаю, чия то справа* (Коцюб., II, 1955, 258).

3. неознач., розм. Те саме, що чий-небудь. *Все ж, може, ся пісня якую людину Розважить успіє хоч би на хвилину, — І щиро промовленим словом моїм Збуджу озонь я у серці чийм* (Л. Укр., I, 1951, 11).

ЧИЙ², чийо, ч., бот. (*Achnatherum* L.). Висока степова злакова рослина, що нагадує ковилу. *Довге коріння чийо підтягується до прісної води, і рослини добре ростуть серед піску і пекучого сонця* (Веч. Київ, 30. X 1968, 4).

ЧИЙ-НЕБУДЬ, займ. неознач. Належний тому або іншому, стос. до того або іншого, безвідносно до когось, чого-небудь конкретного. *Ще далі — хори, сидячі й стоячі. Тут уже тісно. Безперестанку чий-небудь лікоть одихає тебе назад, або зтоць ззаду кладе на плечі руки* (Коцюб., II, 1955, 239).

ЧИЙСЬ, чийсь, чибéсь, займ. неознач. Невідомо кому належний, невідомо чий. *У сіни через зачинені двері доходить чийсь голос, товстий, навіть трохи сердитий* (Н.-Лев., VI, 1966, 327); *Горіла хата, підірвана гранатою. Біля хати в розпачі поривалася в озонь чийсь стара мати і плакала гіркими словами* (Довж., I, 1958, 131); *Тимко та Оріса зупинилися в затишку біля чийогось хліва* (Тют., Вир, 1964, 128).

ЧИК, виг., розм. Уживається як присудок за знач. чикати, чикнути.

ЧИКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. чикати і звуки, утворювані цією дією. *Вона не хоче чути того чикання дзигарів, виття собаки, не треба всіх тих ззуків, що нагадують життя* (Коцюб., I, 1955, 331).

ЧИКАТИ, аю, аеш, недок., розм. 1. *перех. і неперех.* Різати ножицями, ножем і т. ін.

2. *неперех.* Видавати короткі уривчасті звуки «чик», «чик». *Тиша в хаті, не чути гласу, наче в ченця в келії, тільки годинник, стоячи на столі, чикає* (П. Куліш, Вибр., 1969, 285).

ЧИКАТИСЯ, аюся, аешся, недок., фам. Повільно й довго щось розв'язувати, робити, возитися з чимось. *Санітари підійшли до підвою, на мить насторожено обернулися, прислухаючись до заходу...* — *Не чикайтеся!* — *підігнав їх начальник шпиталю* (Стельмах, Правда..., 1961, 8); — *Проба на четвертий розряд. Молодець, комсомолець так і жусить працювати. Нічого тут довго чикатися, четвертий розряд і все* (Собко, Звич. життя. 1957, 70).

ЧИКИЛДІХА, и, ж., розм., заст. Горілка низької якості. *В сей день його отець опраєся, Як чикилдихи обіжрався* (Котл., I, 1952, 89).

ЧИКНУТИ, ну, неш, *перех. і неперех.*, розм. Однокр. до чикати. *Роман не зоглядівся, як Соломія чикнула ножицями, одтала йому.. бурці з одного боку, а потім одчматувала клопоть руської бороди* (Н.-Лев., VI,

1966, 393); — Дозволь чикнути собі на пам'ять оцей гарненький локон... (Гончар, II, 1959, 93); — Піймасмо ту пташу в садку та й... — промовила цариця і чикнула себе пальцем по шиї (Н.-Лев., IV, 1956, 27).

ЧИКРИЖИТИ, жу, жиш, недок., фам. Відризати, стригти щось. [П а л а м а р (Нахиля до нього голову):] *Одріж мені мою духовну приналежність [приналежність]!* [Д а н и л о:] *Та що це ви? Хіба ви розстрига, чи як?* [П а л а м а р:] *Тепер я світський чоловік! Чикриж!*.. (Кроп., I, 1958, 534).

ЧИЛИМ, а, ч. Те саме, що рогулька 2. За химерні форми своїх великих ромбовидних або трикутних лодів — горіхів цю однорічну рослину подекуди зовуть ще рогульками, чилимом (Наука., 4, 1961, 38).

ЧИМ. 1. займ. див. що¹.

2. спол. порівняльний. Вводить у складне речення порівняльне підрядне або член речення, маючи в наступному реченні або частині його співвідносне слово тим, рідше т о. *Цилину хіба орють паром? ну, ну!* Так і у господарстві: чим більше рук, то і швидче [швидше] діло постіє (Кв.-Осн., II, 1956, 122); *Чим ближче під'їдеш Андрій до села, тим серце його билось скоріше і сильніше* (Коцюб., I, 1955, 449); // Починає підрядні умовні речення. *Це почуття побратимства, мабуть, сповнювало й інших біійців, проявляючись все виразніше і нестримніше, чим менше їх ставало* (Гончар, III, 1959, 125); // розм. Уживається після слів у ступені порівняння і присудку речення, з яким щонебудь порівнюється; ніж. *Скільки вже в мене з початого, та не покінченого?.. Скоріш море діжде погоди, чим моя робота — кінця* (Кв.-Осн., V, 1955, 341); *Він закидав книжки, брав у руки вила і обіцяв сам собі, що краще буде крутити бикам хвосту, чим поїде на велелюдне позорисько, тобто поступати в університет* (Тют., Вир, 1964, 52).

Чим світ див. світ¹.

ЧИМАЛЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до чималій. В руках Карага тримає чималенький, акуратно перев'язаний пакунок (Шовк., Інженери, 1956, 119); *Жінка стала одбирати книжки.. Чималеньку вже навідала купку і ще відбирала* (Головко, II, 1957, 452); *Поява Нен-Сагора в ідеальній зробила чималеньку сенсацію* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 314).

ЧИМАЛЕНЬКО. Присл. до чималенький. *Завітали до Івана Петровича гостей чималенькі: попритодили й родичі, та й бригадирів крайчик він запросив* (Вишня, II, 1956, 138); — *Був у нас Федір Пилипович — учитель. Такого учителя у Вербівці, знавайте, ще не було.. Ви, Прокоповичу, його мало знали, а я то чималенько з ним поговорив* (Іщук, Вербівчани, 1961, 99); — *Я тужак, — пояснив шофер, — але живу тут після війни. Вже чималенько. На надстрокову залишився* (Дмит., Обпалені... 1962, 162).

ЧИМАЛІЙ, а́ла, а́ле. 1. Досить великий (розміром, обсягом і т. ін.). *Під однією горою, коло зеленої левади в глибокій западині стояла чимала хата Омеляка Кайдаша* (Н.-Лев., II, 1956, 263); *Поруч з цими людьми він пройшов уже чималий шлях* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 306); *Дрімає двориче Морозенків. До самої хати підходить чималий сад* (Стельмах, I, 1962, 71); // Те саме, що просторій 1. *Сторожа при темниці.. Темниця, чимала, тільки дуже низька* (Л. Укр., II, 1951, 424); *Очерет кінчається, відкривається чимала, обрамлена заростями галлявина* (Гончар, Маша., 1959, 34); // Значвий за кількістю; численний. *Коли поїзд зупинився на станції Жмеринка, до нього відразу ж підійшов чималий гурт залізничників* (Стельмах, I, 1962, 609); *Чимала в нашому колгоспі тепер парторганізація, — на неї спиратимуся* (Ю. Янов., I, 1958, 588); *Був час,*

коли Сташка витрчала чималі кошти на різні мастила проти ластовиння (Вільде, Сестри..., 1958, 378); // Який переважає звичайний рівень, ступінь, звичайну міру і т. ін. *Пуця взагалі чималий страполах* (Л. Укр., V, 1956, 403); *З того, що довелося мені досі перечитати, я збачаю талан чималий і снагу добру* (Мирний, V, 1955, 401); *Чималі труднощі являють для перекладачів і форми звертання* (Рильський, IX, 1962, 78); *З півною повернувся він.. з чималим досвідом підпільника, більшовиком* (Стельмах, II, 1962, 194); // Який має велику силу вияву, значну інтенсивність. *Спека була чимала!* (Л. Укр., III, 1952, 525); *Танцюють зорі — на мороз чималий Показують* (Рильський, III, 1961, 118); // Надто пожвавлений. *В господі панства Турковських чималий рух сьогодні* (Л. Укр., III, 1952, 496).

ЧИМАЛУ годину; **ЧИМАЛІЙ** час, у знач. присл. — надто довго. *Чималу ж я годину пересиділа, поки вийшли пани* (Вовчок, I, 1955, 119); *Оце думала швидко після першого листа писати до тебе.. То мене аґені́й ті́й затримали, поки я збралась переписати їх, то потім переписала, та забушила, та поки другий раз збралась, то вже й час пройшов чималий* (Л. Укр., V, 1951, 11).

2. розм. Який вийшов з дитячого віку, майже дорослий. *Отож небоза Уже чимала піднялася. Росла собі та виростала і на порі Марія стала...* (Шевч., II, 1953, 306); *Справжня жаба до малювання прокинулася у його; тільки тепер, коли вже він був чималим* (Вас., II, 1959, 373).

ЧИМАЛО, присл. 1. Немало, досить багато (перев. про кількість чого-небудь). *Набралася молодиця Глечиків чимало Та з хутора тигесенько Й почимчикувала* (Шог., Поезії, 1958, 482); *Мовчки вони пройшли ще чимало* (Мирний, III, 1954, 46); *Довго служив Микола в зарубовській ватазі і заробив чимало грошей* (Н.-Лев., II, 1956, 251); *На розі від майдану, де церква, біля школи людей уже збралоса чимало* (Головко, II, 1957, 53).

◇ **Ковтнути чимало ліха** (гб́ря і т. ін.) див. ковтну́ти; **Перепсувати чимало нєрвів** див. перепсува́ти; **Чимало воді збігло** див. збіга́ти; **Чимало воді утекло** (утечé) див. вода́.

2. У значній мірі, дуже. *Василь сам про себе ляв оджеу, що на його вже не приходилася та чимало і зносилася* (Мирний, IV, 1955, 117); [К а й Л е т і н і й:] *Здається, він ображений чимало, що не діждавсь тебе* (Л. Укр., II, 1951, 360).

3. Багато часу, надто довго. [А е ц і й П а н с а:] *А тебе за се хвалить не можу, — ти повинен же послужити Римовай чимало* (Л. Укр., II, 1951, 358); *На узлової станції наш поїзд мав чимало стояти, і ми, вийшовши з вагона, розбились якось між людьми* (Вас., II, 1959, 270); *Ант прожив чимало на світі, мав братів — Тудора, Жадана, Тельця й Прися* (Скл., Святослав, 1959, 12).

ЧИМБО́РШЕ, присл., діал. Якомога швидше; якнайшвидше. *Він кинувся чимборше наказати візникові, щоб збирався в дорогу, запрягав коні* (Фр., V, 1951, 279); *Сільська дачка аж позеленіла, побачивши, кому вона дала дорогу. Та чимборше стилилася і почала мовби щось колупувати з-поміж пальців... скалку, чи що* (Хотн., II, 1966, 363).

ЧИМДА́ЛІ, присл. 1. Через певні проміжки часу, з бігом часу; дедалі. *Маймо надію, що зніт той чимдалі буде зменшуватися і що жіноцтво наше без перепони буде поступати дорогою духовного розвитку в міру поступу цілого руського народу* (Фр., XVI, 1955, 53); *В маленькій кімнатці чимдалі став гучніше* (Коцюб., I, 1955, 171); *Під шумі свист шапелого.. вітру дні поступово мінjali свої відтінки, чимдалі*

ставали все більш тривожними (Вол., Сади., 1950, 214); *Голос чимдалі міцніє, наливається гнівом і ясною надією* (Головка, II, 1957, 631); *Грицаєве обличчя чимдалі ставало спокійніше* (Жур., Звич. турботи, 1960, 170).

2. Через певні проміжки простору, все далі. *Чимдалі дорога стає все гірша й гірша* (Збан., Єдина, 1959, 77); *Сама Мокра балка чимдалі ширша, розбивається на багато доріг і в'їжджає чими дорогами у величезні, обгороджені парканами двори будівництва* (Сенч., Опов., 1959, 81).

ЧИМДУЖ, присл. 1. З великою силою; щосили. *В таку щасливу годину Еней чимдуж спис розмазав Г Турну, гадовому сину, На вічний полинок послав* (Котл., I, 1952, 294); *Петро взяв руку головного інженера, стиснув її чимдуж і розгублено промигав:* — *Здрастуйте...* (Загреб., Спека, 1961, 69); *Міцніше стискає [Сергій] в пітних руках вигемблюване мозолями кленове кісця, натискає чимдуж* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 3); — *Когось ведуть, бачите?* — *Єфрейтор чимдуж притиснувся до вузької шпаринки в загорожі* (Ю. Бездик, Полки.. 1959, 194); // *Дуже голосно.* — *Переймай, переймай,* — *чимдуж кричав Івась на брата, а сам — землі під ногами не чув, як той вітер, мчався* (Мирний, IV, 1955, 10); // *З великим завяттям.* *Дяк охриплим голосом завів херувимську, — всі чимдуж замолчали* (Мирний, III, 1954, 320); *Ольга ще скоріше металася з серпом. Уже лишалася два рази пройти. Ольга чимдуж поспішав* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 39).

2. Дуже швидко. *Як забачила я великими літерами надруковане слово «Кобзар», то мерщій ухопила книжку, ткнула її під пелерину й чимдуж поддалася з кабінету до своєї тати* (Мирний, IV, 1955, 340); *Іван схопив гранати і чимдуж кинувся долиною* (Кучер, Дорога., 1958, 130); *Петро Петрович зупинив машину, вискочив з будки й чимдуж зашкунтильгав назустріч хазайці* (Мур., Жила. вдова, 1960, 8).

ЧИМДУЖЧЕ, присл. Те саме, що чимдуж. *Минало хвилину п'ять — десять. Далі Кирило Іванович знемагав і, одмахнувшись рукою, тікав чимдужче у свою тату, запираючи її на ключок, і пив там без просину днів три — п'ять, тиждень* (Мирний, I, 1954, 149); *Коли відлучав останній постріл, командир батареї чимдужче побіг до переднього танка* (Панч, Іду, 1946, 36).

ЧИМНАЙРАНІШ, присл., розм. Якомога раніше. *Саме в цей день, тах, принаймні, всім здавалося, вона мала бути на кукурудзі чимнайраніш* (Рад. Укр., 15. XI 1960, 2).

ЧИМРАЗ, присл. 1. *перев. у сполуч. з прикм. і присл. вищ. ст.* Указує на посилення, наростання ознак, якості, кількості і т. ін. *У кошарі робилося чимраз видніше і видно було сліди свіжо розритої землі* (Фр., IV, 1950, 19); *Стрільба, чимраз виразніша, долітала зєдусіль* (Гончар, III, 1959, 358); *Покотилася залізна тхля чимраз дужче й дужче* (Кач., Вибр., 1947, 222).

2. *розм.* Те саме, що чимдалі 1. *Сніг, що повільно нагромаджується на крутих схилах, ледве тримається. Досить сильному пориву вітру або необережній тварині зрушити маленький камінець, як він покотиться вниз, чимраз прискорюючи свій рух* (Фіз. геогр., 5, 1956, 115).

ЧИМСКОРІШ, присл. Якомога швидше; якнайшвидше. *Він бажав тільки одного: аби Неля чимкоріш покинула його дім* (Вільде, Сестри., 1958, 366); *Сьогодні йому, як ніколи, хотілося чимкоріш виїхати за місто, на батальські срики, побути одному, на самотині* (Дмит., Обпалені.. 1962, 60).

ЧИМСКОРІШЕ, присл. Те саме, що чимкоріш. *Зорухений і несподіваною вісткою про відкриття «Круж-*

ка» і ласкою доброго професора, Демидів побіг чимкоріше до товаришів, у катрих сходився «Кружок» (Мак., Вибр., 1954, 63).

ЧИМСКОРІШЕ, присл., діал. Чимкоріш. *Чимкоріше вернувся Микула зверх ярм у ліс, сів на коня і руслом потоку в'їхав у саму глибину лісу* (Мак., Вибр., 1956, 427); *Не раз сидить [Ганя] уночі коло маминого ліжка, а такий острах обхопить її душу, що чимкоріше кидатся в постіль і накривається з головою* (Круш., Буденний хліб.., 1960, 18).

ЧИМЧИКУВАТИ, ую, уєш, недоок., розм. 1. *Іти швидко, поспішно, часто ступаючи. Попід тилом біжить мати свою дочку переймати: — Вернись, — каже, — чи не чуєш? Куди ж це ти чимчикуєш?* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 31); *Люде, стрічаючись з бабою, аж дивувалися, чого це засіди поважна Зінька так швидко чимчикує вздовж улиці* (Н.-Лев., VI, 1966, 327); *Моріє зелений перерізується посередині биндючком — стежкою, по котрій чимчикують ноги молодийці, дівчат, чоловіків, поспішаючи у місто на базарний день* (Коцюб., 1, 1955, 458); — *Поспішаю оце до тебе, а мені зустрічається дід-мороз.* — *Куди чимчикуєш?* — *питає він* (Гур., Новели, 1951, 48).

2. *Іти* (перев. повільно); *плестися. Над шляхом густим димом Курява знялася. У тій куряві погало Стомлена ватага з заробітків чимчикує...* (Манж., Тв., 1955, 43); — *Я теж на Красилівку чимчикую. Якщо хочете, підемо разом* (Коп., Подарунок, 1956, 24); *Дворічне діеча чимкнувало за матір'ю, невідступно тримаючись парканів, будинків понад тротуаром* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 264); *Шлях стелився перед нею далеко-далеко. Мов чимкнувала молодийця аж у самий Прибалтійськ* (Дмит., Обпалені.. 1962, 230); *Він.. чимкнував кудись широким кроком із незалежним виглядом* (Ткач, Жди., 1959, 77); **Образно.* *За ним чимкнував придуриний Юсипів голос, що злилася з вортканням жаб* (Черемш., Вибр., 1952, 58).

ЧИМШВИДШЕ, присл. Як можна швидше; якнайшвидше. *Він прийшов нарешті додому і, відправивши чимшвидше слугу, замкнув двері зсередини* (Фр., VI, 1951, 301); *Усім хотілося чимшвидше вибратися із смердючих мочарів і тому пішли праворуч, бо здавалося, що там суто* (Тют., Вир, 1964, 321).

ЧИН, у, ч. 1. Черговий розряд, ранг за встановленим порядком проходження військової і цивільної служби. *Любили його [Багратіона] в армії за мужність, справедливість, за те, що турбувався за кожним, незважаючи на чини і стан* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 94); — *Ваше прізвище?* — *Федорова.* — *Чин?* — *Колишній полковник* (Довж., I, 1958, 165); [С а м о с а д:] *В яких чинах служили?* [Р о м о д а н:] *Полковником* (Корн., II, 1955, 281); *Сьогодні за сином ще до сід сонця заїжджали льотчики з полігона, всі в офіцерських чинах* (Гончар, Тронка, 1963, 63); // *У дореволюційній Росії — звання державного службовця за табелем про ранги. Він мав чин канцеляриста* (Котл., I, 1952, 252); *Одинадцяти років він дістав чин титулярного радника* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 49); *Біля кіоту висіла в рамці якась грамота. Підійшовши, я прочитав: це був патент на чин прем'єр-майорові Качалову* (Стор., I, 1957, 234); [Ш е в ч е н к о:] *Як новий ваш чин? Здається, ви вже «тайний»* (Коч., III, 1956, 162); // *церк.* *Духовний сан, стан. Не казала вона чину чернечого, а це, не дивлячись на її молоді літа, буде служити приміром для других* (Мирний, V, 1955, 82).

◇ *В чинах бути, заст.*, розм. — *займати високу службову посаду; Дійтія (добути і т. ін.) чину якого; Дослужитися до чину якого, заст.* — *служачи, досягти, домогтися певного службового рангу, звання, посади.*

Мій панотець — князь, великого чину дійшов [дійшов]... (Вовчок, I, 1955, 258); Як я піду на скарбову службу, добуду чинів, обдішаюсь гоч маленькими орденами... о! тоді інша справа! (Н.-Лев., I, 1956, 179); Дослужайсь до чину, Та й вернувся в село своє І служжить покинує (Шевч., II, 1963, 129); **Чин чїном; Чин по чїну** — так, як слід. — Заїдете до фельдшера? — Нездіймно. Кусень сала везу йому. Все буде чин чїном (Стельмах, II, 1962, 184); Хома запевняв майора, що канат лежить у нього чин чїном у передку (Гончар, III, 1959, 203); Розпочав я чин по чину Свою непевну писанину (Мисик, Біла криниця, 1967, 252).

2. уроч. Службовець того або іншого службового розряду. В ложах чини дипломатичного корпусу (Рад. Укр., 18. III 1946, 2); Ходили чулки, що з головнокомандувачем прибудуть у Чаплинку, крім вищих чинів ставки, також всі акредитовані в Криму іноземні військові аташе (Гончар, II, 1959, 350); // **заст.** Особа, що займала високе соціальне становище в суспільстві, наділена високими правами. Лажей улесливо, наче перед великими чинами, відкрив людям чаюнні ворота й поніс отерплетіло у палац (Стельмах, I, 1962, 627); // **заст.** Особа, яка виконувала певні ритуальні обов'язки. Залишилися у сучасному вєсталі й так звані вєсталні чини — світляки, дружки, бояри, які по-традиційному розміщуються за столами (Нар. тв. та етн., 1, 1957, 95).

Нїжній чин див. нїжній.

3. **заст.** Дїяльність, дїя, праця. — Не маю я до письменства хисту. Чин живий, або живеє слово — се талан мій (Л. Укр., III, 1952, 291).

4. Спосіб, прийом, за допомогою яких що-небудь здійснюється, відбувається.

Головнїм чїном див. головнїй; Пєршим чїном — передусім, спочатку, в першу чергу. **Таким чїном:** а) так. Роздязнутий по носє, він стояв у садку в медсанбаті перед сестрою й, піднявши руки на голову, поволі повертався, вмотуючись таким чїном в битт (Довж., I, 1958, 300); — Побудований таким чїном, як це я пропоную, огонь трьох мінометчик рот полку обов'язково накривав траншею противника (Гончар, III, 1959, 84); б) (вставн. сл.) отже. Таким чїном, на тридцять першому році життя мені довелося знову починати життя і навчання по-новому (Довж., I, 1958, 20); Автор із режисером зійшлися, таким чїном, вирішили взаємини (Ю. Янов., II, 1958, 22); **Яким чїном** — як. Іван думає уперто, яким би чїном довше затримати Чугайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла втікти (Коцюб., II, 1955, 348); Але хоч як допитувались вони в Вищика, яким чїном потрапив йому в руки лист, риболов тільки сопів і коротко відповідав, що, моаяя, усієї подробиці тут зайві (Донч., VI, 1957, 60); Я слухаю промову й одночасно думаю — яким чїном тут опинився батько? (Сміл., Сад, 1952, 78); **Якимось (якимсь) чїном:** а) якимсь, чимсь. Навіть і ця загадкова поява крейсера була для них ніби не зовсім випадковою, той крейсер був теж ніби причетний якимось чїном для цього їхнього душевного зближення (Гончар, Тронка, 1963, 37); б) звідкись, з якогось джерел. Вибираючи серед шляху з базиліки шрифти, прикладушений вибухом, як риба, він, проте, якимсь чїном уже знав розташування всіх полків (Гончар, III, 1959, 183).

ЧІНА, и, ж. (Lathyrus L.). Трав'яниста рослина різних видів родини бобових. Із зернових бобових культур на Україні вирощують горох, квасолю, сочевицю, сою, люпин, вику, чину, нут, боби (Зерн. боб. культ., 1956, 7); Чина лучна.

ЧІНАР, а, ч. Те саме, що **чинара**. Віктор Колмашко перший прийшов на сквер і сів на лавці в тіні густого чинара (Н.-Лев., V, 1966, 145); У лодку, поміж гор-

бами, таївся монастир святий, оточений топол'ядами, що з ними ріс чинар густий (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 187).

ЧІНАРА, и, ж. Дерево родини платанів; східний платан. У Даєстані є 400-річна чинара, в дуплі якої знаходиться музей старовинного знаряддя праці селян (Веч. Київ, 30. IX 1968, 4); На битому шляху Росла вуста чинара, Шуміла в ніч глуху Гіллям, немов з пожару (Шпорга, Вибр., 1958, 138).

ЧІНАРКА, и, ж., дїал. Чемерка. Пан писар був на зріст високий, навіть занадто високий, тим жінка його мусила щоразу набирати сірого черкасину йому на чинарку аж на аршин більше, ніж набираю усім іншим людям (Гр., I, 1963, 304).

ЧІНАРОВИЙ, а, е. Прікм. до **чинара**. Чинаровий ліс; // Вигот. з чинари. Чинарові меблі.

ЧІНБАР, й, ч. Ремісник, який чинить, обробляє шкіри. З удосконаленням техніки виробництва стали виділятися ремісники по професіях — ковалі, зброярі, теслярі., чинбари, ткачі, гончарі (Іст. середніх віків, 1955, 63); — А що, кажу, Якове, ..будемо з шкурами робити? — Прийшлося чинбара наняти, с'як-так вичинили їх уже по-нашому та спродали за якийсь там безцінок (Мирний, I, 1954, 222); // Робітник шкіряного виробництва: шкіряник.

ЧІНБАРИТИ, рю, риш, недок. Займатися чинбарством. Літом був [Денис] качок, зимою зайців і прибудніх собак, здирав шкури, чинбарив і продавав хутірським хлопцям на бубни (Тют., Вир. 1964, 240).

ЧІНБАРНИЙ, а, е. Стос. до чинення шкіри, пов'язаний з чинбарством. Зіна тоді працювала на шкіряному заводі, а чинбарному цеху (Дєсняк, Дєснун..., 1949, 393).

ЧІНБАРНЯ, и, ж. Кустарне підприємство (маїстерня) для чинення, обробки шкіри. Ковалі в кузнях зугарні, Чинбари в своїй чинбарні, Бондар, кравчик, селянин — Всі працюють як один (Перв., Райдуга..., 1960, 95); Мало не всі свої статки він вгапив у окрему чинбарню, де можна було вигнати хутру на тридцять-сорок шкур, сам на краю городу тузо обивав дошками конянку для замочки, сам поробив зілляники, шапалки, ступу (Стельмах, II, 1962, 115).

ЧІНБАРСТВО, а, с. Ремесло чинбара. Добре тут [в Райковецькому городищі в XI ст.] були розвинуті також теслярство, ткацтво, чинбарство та ін. (Іст. УРСР, I, 1953, 93).

ЧІНБАРСЬКИЙ, а, е. Стос. до чинення шкіри, пов'язаний з ремеслом чинбара. Я до вас частенько заходив: сам чинбарську науку переймав (Стельмах, II, 1962, 119); Супрун ледве не задихнувся, бо тут же під носом були акомпані чинбарські шапалки і зілляник (Стельмах, II, 1962, 114); Чинбарське ремесло.

ЧІНБАРЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. чинбарювати. **ЧІНБАРЮВАТИ, юю, юєш, недок.** Займатися чинбарством. З її [хімії] поміччю в країнах Сходу й Заходу готували ліки, фарбували тканини, чинбарювали (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 407).

ЧІНГАЛ, а, ч., заст. Кинджал. І я теж оддав свою броню; тільки й зоставили собі по чингалу .. од звірюки (Стор., I, 1957, 178); Зеленобородий бабай Усман встролив орлові в груди гострого чингала (Донч., Зоряна фортеця, 1933, 46).

ЧІНЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнп. ч. до **чиніти**².

ЧІНЕННЯ¹, я, с. Дія за знач. **чиніти**¹.

ЧІНЕННЯ², я, с. Дія за знач. **чиніти**².

ЧІНІТИ¹, нію, инш, недок., перех. і неперех. 1. Робити що-небудь, займатися чим-небудь, здійснювати щось. Балабуза замовк. Він тепер мовчав і чинив несе, що загадувала йому жінка (Н.-Лев., III, 1956, 216);

Чинили [бурсаки], що тільки в голову прийде: одні випускали із стаєу воду, ламаючи заставки, другі спихали з гори в Тетерев величезне каміння (Вас., I, 1959, 239); Засліпнений жадою поготи всьому світові за криади, завдані йому з самого дитинства, Ярема чинив помилку за помилкою (Загреб., Шепіт, 1966, 53); Хтось сказав, що кілометрів за п'ять десть у сусідньому селі гайдамацький загін чинить екзекуційну розправу (Кол., На фронті..., 1959, 66); [С е р г е в:] Я дам радіограм партизанським загонам: на шляхах відступу Манштейна чинити диверсії, гальмувати просування (Дмит., Драм. тв., 1958, 173); // Виконувати який-небудь обряд. Отець Іван уже дуже старий і темний років із дев'ять, а служби божої не кидає. Дознався був євладика, що сільний старець чинить у божому домі одправу, — і заборонив (Вовчок, I, 1955, 9); Карач-мураа отустився навколішки, затулиив обличчя руками і став чинити намаз (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 189); // Поводитися певним чином; поступати згідно з якиминбудь принципами, правилами, настановами і т. ін. Ет, Гафізе! молодість і радість Ти люби, менче квіти. Це для тебе щира порада... Та чи сточеш так чинити? (Крим., Вибр., 1965, 283); Батько змурий мовчки зняв пасок із себе і вгору відшмагав Артема. Ще й по тому журиш: — Не малий уже, а школу ходиш, а отаке чиниш (Головко, II, 1957, 216); У всьому він чинить так, як велить йому його совість і власне сумління (Літ. Укр., 4.XII 1962, 3); Тоді він не виявив жодної мужності, пранучи лишились прикордонником. Напаки, міг тепер визнати, що чинив як легковод (Загреб., Шепіт, 1966, 224); // Спричиняти щось своєю поведінкою, завдавати кому-небудь чогось (перев. непрямого). — Скажи мені, ти шкодлива сило натури, нащо ти чиниш людям таке лихо? — спитала Зірниця у Громошика (Н.-Лев., IV, 1956, 8); Її батько, якого вона любила за добрість та жалувала за криади, які чинила йому Маріцця, наказав їй не ходити на виноградник (Коцюб., I, 1955, 289); — Треба Гната прикрутити так, щоб він визнав свої помилки і припинив чинити неподобства! (Тют., Вир, 1964, 162); [Ген в адій:] Лесо! Спинися! Ти чиниш наклеп на мене... (Сміл., Черв. троянда, 1955, 84); — Отака вдячність! Ти про нього піклуєшся, ти годуй його, ти вболівай за ним, а він, грубіян отакий, буде тобі різні капості чинити! (Собко, Скеля..., 1961, 21); // Бути джерелом чого-небудь, породжувати щось. І знов жаза на світі жити, Чинить добро, людей любить Й віддасть душі надбитий хист Країні рідній на користь... (Стар., Вибр., 1959, 27).

◇ **Кайнове діло чинити див.** діло; **Кривду чинити див.** кривда; **Перелюб чинити див.** перелюб; **Славу чинити див.** слава; **Чинити волю чин.** — робити все за бажанням, уподобанням і т. ін. кого-небудь іншого. — У мою хату вступив — мою й волю чини, — промовив він, відходячи (Мирний, I, 1954, 161); Збройних лицарів базато Дух святий собі обрав, — Щоб його чинили волю, Душу їм одважну дав (Л. Укр., IV, 1954, 125); **Чинити зневагу див.** зневага; **Чинити бпір див.** бпір; **Чинити пакість (пакість) див.** пакість; **Чинити прбти власного (свого) сумління див.** сумління; **Чинити прбти власної (свої) совісті див.** совість; **Чинити свою волю** — робити що-небудь, проводити щось на свій розсуд. — А тим часом вороженьки Чинять свою волю — Кують речі недобрі! (Шевч., I, 1963, 24); **Чинити слідство див.** слідство; **Чинити суд** — судити. Вони [старійшини] першими виходили на вали, коли на Дніпрі чи в степу з'являвся ворог, водили людей на рать, .. чинили суд (Скл., Святослав, 1959, 12); Люди самі чинили суд над пансьм Ханенком (Кучер, Пов. і опов., 1949, 6).

◇ **Чинити суд і розправу див.** розправа¹.

2. розм. Те саме, що **учинити** 4.

3. **діал.** Приводити, народжувати; відкладати яйця. Почав [Юра] розсіват по царинці попів од учораиньної ватри, аби корови та віці, що будуть тут пастиєсь, пишню плодились, щоб кожна ягнчичка чинила по двоє... (Коцюб., II, 1955, 338); Гадина чинить уперед яйце, а потім виводить гаденята (Сл. Гр.).

ЧИНИТИ², нб, ннш, недок., **перез.**, що. Обробляти шкури тварин, вимочуючи їх у спеціальному хімічному розчині, в настій кори або деревини дуба, верби тощо. — Накупив [Яків] струменту, збудував завод. Нагналив шкур, помочив їх, ото вже чинити (Мирний, I, 1954, 222); — Отак він і зачастив у родину чинбара, з часом приив до поганого духу та навчився чинити волові, кіськї і козячі шкури (Стельмах, II, 1962, 114).

ЧИНІТИСЯ, нбсь, нпшсь, недок. 1. Відбуватися, робитися, діятися. Вона бачила, що чиниться щось нечуване, і перш од усього злякалась (Н.-Лев., I, 1956, 454); Двері рипнули і в хату увійшов тихо Микита. — І де хоч ти там тилкаєшся? — зразу повернулась до його Настя, — не бачиш, що тут таке чиниться? (Вас., I, 1959, 288); Великий подвиг чиниться зараз на просторах нашої країни (Смолич, Після війни, 1947, 104).

2. **діал.** Робити вигляд, прикидатися. — Ей, діду! Не чинися глудим, коли тобі не позаступало! (Фр., I, 1955, 374); Стара імость зводила пару разіє, тихо, тихесенько прочиняючи двері. Маруся прикривала тоді очі й чинилася сплячою (Хотк., II, 1966, 132).

3. **Пас. до чинити**¹. Здається — чиниться над ним якась тяжка операція, після якої він стане звірною (Вас., II, 1959, 27).

ЧИННИЙ¹, а, е. 1. Який діє за певних умов, має юридичну силу. Особливого значення тепер набуває планування по союзних республіках, а в республіках — по економічних адміністративних районах замість порядку планування по окремих міністерствах і відомствах, який був чинним раніше (Рад. Укр., 27.IX 1957, 1); Чинне законодавство.

2. **заст.** Діяльний, активний. Він відчув себе живою, чинною частиною цього рухливого працюючого наповну (Фр., VI, 1951, 254).

ЧИННИЙ², а, е, розм. Статечний, гордий, з похуттям власної гідності.

ЧИННИК, а, ч. Умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис; фактор. — Допускати вагу несвідомого, елементарного в історії, — се ще не значить допускати в ній виключно самі матеріальні чинники (Фр., IV, 1950, 314); Розвиток національної культури в країні соціалізму не є і не може бути чинником відгороджування нації від нації, народу від народу (Рильський, IX, 1962, 124); Верхній шар ґрунту на відкритій місцевості зазнає впливу таких активних чинників, як вітри, що зносять чорвоземний пил з розораних полів (чорні бурі), дощової і снігової води (Наука..., 8, 1958, 2).

ЧИННІСТЬ¹, ності, ж. Властивість за знач. чинний¹ 1. Голодні маси, вдершись в термідоріанський Конвент, вимагали повернення до влади якобінців і надання чинності конституції 1793 р. (Нова іст., 1956, 82).

Набирати (набрати, набувати, набути) чинності — ставати законним, чинним. На основі проекту Радянського Союзу та інших соціалістичних країн розроблено, підписана і набрала чинності міжнародна Конвенція про заборону і знищення бактеріологічної зброї (Матер. XXV з. КПРС, 1976, 25); — Постанова королівського суду набула законної чинності (Тулуб, Людолови, II, 1957, 138).

ЧІЙНІСТЬ², ності, ж., розм. Властивість за знач. **чійний**². Панич Гарецький ліа до всіх цілуватись, не звертаючи уваги на матір, яка звикала до чинності і порядку і не дозволяла вільності щодо власних підлеглих (Кочура, Зол. грамота, 1960, 12).

ЧІЙНО, розм. Присл. до **чійний**². По черзі зливали [святиеники] один одному на руки воду з чайничка й також чинно зішли всі на трибуну (Ле, Міжгір'я, 1953, 70); [П а н а:] Прошу поводитись із нами чинно, бо тут ізо мною є дядя, а він жартів не любить (Вас., ІІ, 1960, 430).

ЧІНОВНИЙ, а, е, заст. 1. Який перебував в якому-небудь чині на державній службі. Незабаром наїхало в село чиновного панства. Питають-розпитують, пишуть-записують (Мирийн, ІІ, 1954, 42); Стиснута гранітом, суворо темніла Нева, зводились над нею мости, наповнювались вулиці торговим і чиновним людом (Рибак, Помилка..., 1956, 46); // у знач. ім. **чинівний**, ного, ч. Те саме, що **чинівник** 1.

2. Який має великий чин, ранг. [М а р т и н:] Ще спить. Сказано, чиновний чоловік, не то, що простий шляхтич; ще й чорти навкулачки не бились, а він зсочиться і гасе по хазайству!.. (К.-Карий, І, 1960, 349); — Гарний тей гятъ, хоч і не дуже чиновний, — говорили батюшки о. Хведорів (Н.-Лев., І, 1956, 144).

ЧІНОВНИК, а, ч. 1. Державний службовець певного рангу в дореволюційній Росії і за кордоном. [П а н а с:] Бідові у нас були чиновники: там такі були, що й з мертвою зберуть! (Кроп., І, 1958, 134); Мишло небагато часу, з дверей митниці на ганок вийшов чиновник у зеленому мундирі (Рибак, Помилка..., 1956, 34); Зінківську школу закінчив я року 1903-го з свідоцтвом, що маю право бути поштово-телеграфним чиновником (Вишп., І, 1956, 7).

2. перен. Людина, яка обмежується в якій-небудь справі формальним виконанням своїх обов'язків. Щоб якийсь там чиновник од науки вичитував нотациї самому Федорові Іполитовичу Шостенкові? .. Подібного він не стерпить! (Шовк., Людина., 1962, 283).

ЧІНОВНИЦТВО, а, с. 1. збірн., дорев. Чиновники. Як навіжені неселися з гори хурки, повні п'яного чиновництва, котре кричало, гукало, свистало... (Мирийн, І, 1954, 146); Це був боєць за повалення старезної машини царяму. Він ганьбив чванливе і підлабузювате чиновництво, табарників, ..закликав народ скинути кайдани (Тулуб, В степу..., 1954, 49).

2. перен. Формальне, бюрократичне ставлення до своєї роботи; байдуже, бездушне ставлення до людей. Ми повинні бути просто-таки непримиренними до будь-яких проявів чиновництва.. у ставленні до людини-трудівника (Рад. Укр., 24.ІІ 1963, 1).

ЧІНОВНИЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чинівник**. Змалюючи комічні дріб'язкові конфлікти поміщицького і чиновницького середовища, Гоголь викривав неспроможність і реакційну суть прогнилого і приреченого на загибель кріпосницького ладу (Рад. літ-во, 18, 1955, 73); // Власт. чиновникові, такий, як у чиновника. Замість відповіді згось добре штурхонув його під ребра і підштовхнув до столу, за яким сидів пан з золотим чиновницьким обличчям (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 26); — Я тепер чиновник на фабриці й перейду від авторських сентиментів до чиновницької твердості. Ви не погоджуєтесь викинути цю сцену? — Мовчанья. — Тоді ми підємо зараз до Директора — хай він нас розсудить (Ю. Янов., ІІ, 1958, 26); Бюрократизм, чиновницьке ставлення до службових обов'язків, до потреб людини, байдужість, черствість, зазнайство — чужі політиці партії, природі соціалістичного ладу (Рад. Укр., 28.VІІІ 1957, 1).

ЧІНОВНИЧОК, чка, ч., зневажл. Зменш. до **чинівник**. Чоловік Кулинин, дрібний чиновничок, умер дуже рано (Крим., Вибр., 1965, 353).

ЧІНОВНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. **чинівний**.

ЧІНОДРАЛ, а, ч., розм., зневажл. Те саме, що **чинівник** 1. Він був не з тих бозатирів, А цілювся у генерали... Та надто рано застарів І сам пошався в чинодралі (Воскр., Подивись..., 1962, 14).

ЧІНОК, нка, ч. Зменш. до **чин** 1, 2. [Т е т я н а:] Ви думаєте, що пайматка [мати] ваша уже і гірша од вас з-тима, що ви письменний, нажили якийсь чинок (Котл., ІІ, 1953, 51).

ЧІНОЛЮБНИЙ, а, е. Який любить чини, прагне будь-що їх мати, намагається вислужитися до високого рангу і т. ін. Чинюлюбна людина.

ЧІНОЛЮБНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. **чинюлюбний**.

ЧІНОНАЧАЛЬНИК, а, ч., заст. Старший за чином, головний начальник.

ЧІНОНАЧАЛЬНІСТЬ, ності, ж., заст. Дотримання ієрархії чинів, рангів.

ЧІНОШАНУВАННЯ, я, с. Шанування молодшими вищих за рангом, званням. — Хто ти? — Демобілізований солдат-арсеналець, маю честь повернутись, — відповідає Стоян, наслы додержуючи чиношанування (Довж., І, 1958, 42); Ось і казарма.. Отут маємо про-йть всю стройову підготовку, опанувати статут морської служби, засвоїти чиношанування й дисципліну (Вітч., 11, 1967, 177).

ЧІНУША, і, ч., розм., зневажл. Те саме, що **чинівник**. Дивлюся у вікно й повертаю думками в Іркутськ. Не так-то вже й давно, за царів, це було богом і людьми прокляте глухе місто, місто засланців, каторжних та самодурів-губернаторів і чинуш (Козл., Подорожі, 1959, 6); Допомогаєти партії викривати різних чинуш і кар'єристів, знівеним словом картати нероб і окаянильовачів, людей з підленьким міщанським нутром — такий обов'язок майстрів сатиричного жанру (Літ. газ., 24.ІІ 1961, 1).

ЧІНШ, у, ч., іст. Натуральний або грошовий податок, що його платили поміщикам чи на державу в феодалній Європі. [Г а в р и л о:] Прокляте життя! З кожним днем росте і чинш, і панщина, й податки — несели нам їх одбувати (К.-Карий, ІІ, 1960, 236); Коронний хорунжий, бажаючи доскочити зетьманської булави, не скупився на бенкети, і дозорці не встигали злагати з мастків чиншів і оренди, щоб задоволити [задовольнити] свого пана ґришки (Панч, Гомон. Україна, 1954, 41).

ЧІНШОВІЙ, а́, ё́, іст. Прикм. до **чинш**. Чиншові прибутки; // За який сплачується чинш. Софрон і зараз сидів на батьківському хазайстві — двох власних і двох чиншових від графа Шембека десятинах (Смолиць, Мир., 1958, 18); // Який платив за користування державною або поміщицькою землею чинш. Петро Ярош платив податъ нарівні з чиншовою шляхтою (Стельмах, І. 1962, 422).

△ Чиншові селяни — особисто вільні безземельні селяни в країнах Європи (XIV—XVI ст.), які платили за користування державними та поміщицькими землями чинш.

ЧІНШОВІЙК, а́, ч., іст. Орендатор, який платив чинш власникові землі. То був ґрунт одного шляхтича-чиншовика, Івана Михалчевського (Н.-Лев., ІІ, 1956, 125); Ці «шляхтичі» звичайно були «чиншовиками», тобто засівали землю, виплачуючи за неї поміщикові щорічну плату — «чинш» (Рильський, Веч. розмови, 1964, 65).

ЧИНЬБА, і, ж., розм. Вичинка, чинення. Шкурка за чиньбу не стане (Сл. Гр.).

ЧИПІТИ, плю, пійп; мн. чиплять; недок., діал. Чапіти. — А якби мене доконечне було треба, то через двері заклич. Лиш якби я не виходила, то ти не чипи під дверима та й не зазирає, але берися сама до роботи... (Марг., Тв., 1954, 43); — Та я ж би була, вуйночко, цілими днями й ночами чипіла на морозах і берегла любка від нелюдіє (Козл., На переломі, 1947, 66).

ЧИР¹, у, ч., діал. Трут, губка. В лісі пастух, з бука чирю надерши, У воді мочить, сушить, потім Б'є її толочить найперше, Поки губка та зм'якне, як пух, І візьметься в ній сила, З-під удару підтопивши вміть Яру іскру з кресала [кресала] (Фр., XII, 1953, 502).

ЧИР², у, ч., діал. Страва з кукурудзяної або вівсяної муки, вид саламати. На вечерю посьорбає рідкого чирю з молоком, і на хвилю стало йому ніби легше (Фр., I, 1955, 176); Мати купила кукурудзяної муки й зварила чирю (Назкі Буковини, 1968, 45).

ЧИРВА, и, ж. Масть у гральних картах, позначувана червоним сердечком, а також карта цієї масті. З-під куціє тільки було чути: — Дея вин, пає! три чирви! дві бубни! (Н.-Лев., V, 1966, 164); Якби ж у книжках малювали чирву та бубну, може б і читав... (Вишня, I, 1956, 134); // Вірізана з дерева прикраса, яка за формою нагадує цю масть. Посеред хутора — дім під залізом, клуні, повітки, на воротах чирва вірізана, червоною фарбою викрашена (Тют., Вир, 1964, 30).

ЧИРВОВИЙ, а, е. Прикм. до чірва. На короля чирвового кинула баба Упирка: хвороба. Ну, а нічого, одужає (Головко, II, 1957, 148); — Якби ж я ото знав, що в нього не десятка чирвова, а сімка трефова, то не викрутився б він... (Зар., На. світі, 1967, 168).

ЧИРГІК, **ЧИРГІК**, **ЧИРГІК**, виг., розм. 1. Звуконаслідування, що означає різкий звук, який виникає від тертя залізного предмета по якій-небудь твердій поверхні. — Чую, — пильють [фінії]. Чиргик-чиргик, чиргик-чиргик (Тют., Вир, 1964, 291).

2. Уживається як присудок за знач. чиргикати і чиргикнути. Треба, якщо трапиться [дерево] на помозки, назначити. Колиєш прилетіло з Гаєрилом, чиргик пилкою та й дождо (Тют., Вир, 1964, 436).

ЧИРГІКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. чиргикати і звуки, утворювані цією дією. Люді з землі чути металеве чиргикання, і наверх вилітає посичений чохол з гранати (Мушк., Чорний хліб, 1960, 154).

ЧИРГІКАТИ, аю, аеш, недок., перек. і неперек., виг., розм. 1. Проводити чим-небудь гострим (пилкою, ножем) по твердому предмету, створюючи деренчливі звуки. — Ти так, ніби для себе стараєшся, — жалівся Денис... — Знай своє: чиргикай пилкою (Тют., Вир, 1964, 243); // Тручись об тверду поверхню, утворювати такі звуки. Лом чиргикає об сніг (Воскр., Взагалі..., 1948, 150).

2. Те саме, що **цебетати** 1. Ластівки чиргикають (Свищ., Люборацькі, 1955, 149).

ЧИРГІКНУТИ, ну, неш, док., перек. і неперек., розм. Однокр. до чиргикати.

ЧИРГІК-ЧИРГІК див. чиргик.

ЧИРК, **ЧИРК-ЧИРК**, розм. 1. Звуконаслідування, що означає різкий звук з шумом від тертя одного предмета об інший. Сів німець, поклав автомат на коліна. До рук щось бере. — Чирк! (Не видно. Питьма). Ага, запальничка!.. (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 260).

2. Уживається як присудок за знач. чиркати і чиркнути. — Щоб недовго морити! Незай мені дакунуть, що швидко діло рішиє... — Та чирк! — і підписав «рукою власною» (Кв.-Оси., II, 1956, 179).

ЧИРКА¹, и, ж. Невеликий дикий водоплавний птах родини качиних: мала качка. Після першого пострілу

блискавично, з переляканим свистом зивалися в небо чирки (Стельмах, II, 1962, 277); Річкові качки — крижень, шилохвіст, свищ, чирки та інші — добувають собі їжу на поверхні води або на мілині (Веч. Київ, 6.III 1971, 4).

ЧИРКА², и, ж., розм. Те саме, що чир'як.

ЧИРКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. чиркати і звуки, утворювані цією дією.

ЧИРКАТИ, аю, аеш, недок., перек. і неперек., розм. Те саме, що **черкати**¹. Поклавши ногу на ногу, пав тільки те й робив, що чиркає сірником і затягувався пахучою цигаркою з товстим і довгим мундштуком (Добр., Ол. солдатяки, 1961, 7); Чиркало об ручицю колесо (Мушк., Серце..., 1962, 7); Він механічно чиркає олівцем, і на аркуші все яскравіше і яскравіше вимальовується профіль найдорожчої в світі людини (Збан., Сеспель, 1961, 123).

ЧИРКНУТИ, ну, неш, док., перек. і неперек., розм. Однокр. до чиркати. Парубок чиркнув сірника, прикурив цигарку і... пильнує синім димом (Головко, II, 1957, 102); Кінь шархнувся з несподіванки, але Корж постесив його досвідченою рукою і чиркнув повід ножем (Тулуб, Людолови, I, 1958, 388); Двигнув зрім... — чиркнула блискавка (Гуц., Скупана..., 1965, 20); // перек. Швидко глянущи, спрямовуючи погляд з одного предмета на інший. Сиволоп затнувся і, чиркнувши поглядом по обличчя присутніх, роззублено закліпав завжди червоними повіками (Ткач, Плем'я..., 1961, 88).

ЧИРКОВИЙ, а, е. Прикм. до чирка¹.

ЧИРК-ЧИРК див. чирк.

ЧИРК¹, рка, ч. Те саме, що чирка¹. Чирок летів уподобж плеся, трохи наекіс од Ярослава, він улав на драговиння метрів за десять від човна (Мушк., День..., 1967, 74).

ЧИРК², рку, ч., діал. Пестл. до чир².

ЧИРЧИК, у, ч., діал. Червень (див. червене² 2). Сонечко сходило на ліса, на гори, і чирчиком їх баграло (Черемш., Тв., 1960, 183).

ЧИРЧИКОВИЙ, а, е, діал. Прикм. до чирчик. Такий, гей ясін, високий та кучерявий... Кресаня у павах набакир... сардак наопащак, позавиці чирчикові (Черемш., Тв., 1960, 223).

ЧИР'Я, яти, с. Пташа чирки (див. чирка¹). Над нами з хуркотом промайнує перший табунець чир'ят, як знак початку вечірнього льоту (Досв., Вибр., 1959, 406); — Фіть-фіть-фіть! — прорізало повітря чир'я... (Вишня, II, 1956, 117).

ЧИР'ЯК, а, ч. Гнійний нарів; фурункул. Всі його знали в школі: завжди в нього як не ячмінь на оці, то чир'як на шиї (Вас., II, 1959, 148); — Даремно і чир'як не височить (Збан., Єдина, 1959, 71); *У порівн. Провина, як чир'як на сумлінні, дедалі розросталася, пронизала боєм душу (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 203); // перек. Щось неприємне, важке. Несамовито закричав Кажан... — Ти думаєш, мене не пече. Тут ось у мене чир'як на серці (Цюпа, Покута, 1958, 52).

◇ Чир'як [би] на язик кому — недобре побажання особі, яка говорить щось неприємне чи несумісне з чимось.

ЧИР'ЯКУВАТИЙ, а, е. Покритий чир'яками. — На паночку Олену насала [відьма] мару, буцімто вона і сніна, і крива, і чир'якувата (Кв.-Оси., II, 1956, 216).

ЧИР'ЯКУВАТИСТЬ, тості, ж. Властивість за знач. чир'якувати.

ЧИР'ЯНКА, и, ж. Самиця чирка (див. чирок¹).

ЧИР'ЯТКО, а, с. Зменш.-пестл. до чир'я. [М и к о л а ш:] Ех, прогавив. Сім крижнів і чир'ятко — під самим носом! (Баш, П'єси, 1958, 165).

ЧИРЯЧКА, и, ж., розм. Те саме, що **чиряк**. — *Нехай важ стонадцять лигорабок і півтора стільки ж чирячок і болячок, коли знайшовсь уже розумніший мене* (Кв.-Осн., II, 1956, 163).

ЧИРЯЧОК, чкá,ч. Зменш.-пестл. до **чиряк**. — *Чирячок нарве, то я вже й цибульки смажу й ганчірочку тру та й зав'язую* (Тесл., 3 книги життя, 1949, 26).

ЧИСЕЛЬНИЙ, а, е. 1. Стос. до числа (у 1 знач.), виражений числом; числовий. *Чисельний аналіз*.

2. Виражений у якій-небудь кількості; кількісний. *Чисельна перевага була на боці гімназистів* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 118).

ЧИСЕЛЬНИК, а, ч., мат. Ділене в дробовому числі, що стоїть над рискою і вказує на кількість часток, з яких складається дріб. *Дробові чисельники мають аналітичну будову. Кожний з них komponується з власне кількісного чисельника (у чисельнику) і порядкового прикметника (у знаменнику)* (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 241).

ЧИСЕЛЬНИСТЬ, ності, ж. Кількість, чисельний склад кого-, чого-небудь. *У 1900 році населення Землі становило 1 мільярд 600 мільйонів чоловік. У 1960-му чисельність людства сягнула 3-х мільярдів* (Наука., 2, 1967, 11); *З давніх-давен відомо, що не самою чисельністю бічій вирішувється успіх на полі бою* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 118).

ЧИСЕЛЬНО. Присл. до **чисельний**. *Електрохімічний еквівалент речовини чисельно дорівнює масі речовини, яка відділяється з електроліту при проходженні заряду в один кулон* (Курс фізики, III, 1956, 114).

ЧИСЛЕННИЙ, а, е. 1. Який складається з великої кількості кого-, чого-небудь. *Найширшу базу національно-визвольного руху становить селянство — найбільш численний і найбільш пригноблений клас в колоніальних і залежних країнах* (Ком. Укр., 2, 1961, 48); *Саме перед приїздом Щорса в Сновську був жорстокий бій з численним гайдамацьким загonom, в якому гайдаки зазнали поразки* (Скл., Легенд. начдив, 1957, 24); *До зали ввійшла численна група учасників засідання* (Трубіл., Глиб. шлях, 1948, 177); — *Дмитро Прокопович і дня не може прожити без шумного й численного товариства* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 37); *Іноді, замість справжнього диспуту, перед численною аудиторією відбувалося спритно підготоване і розігране інсценування й комедія диспуту* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 152).

2. Наявний у великій кількості. *Золотий вік польського національного письменства в XVI в. ...характеризується численними перекладами* (Фр., XVI, 1955, 397); *Під садом починалися численні стежки, якими були пописані всі гори понад Дніпром* (Сміл., Сашко, 1957, 33); *Небо заступали згари. Вони насувалися з заходу, закриваючи собою численні зорі* (Шпян, Баланда, 1957, 190); // *Взятий у значній кількості, за багатьма показниками. Численні дані Тростянецької контрольно-насінної лабораторії свідчать про те, що серед багатьох причин, які зумовлюють низьку схожість насіння, основною є надмірний вміст у ньому вологи* (Хлібороб Укр., 10, 1965, 8); // *Який ставили, провадили не раз. Численними досідами і практикою передових колгоспів встановлено, що найбільш високі врожаї одержують тоді, коли посіви проривають без запізнення і в стислі строки — за 6—8 днів* (Колг. Укр., 4, 1958, 20); *Численні спостереження вчених показали, що інтенсивні шуми дуже шкідливі для здоров'я* (Наука., 12, 1960, 42); // *Який відбувається, надходить, трапляється через короткий проміжок часу; частий. Маєток серед численних спалахів засяяв своїми білими колонами* (Гончар, III, 1959, 155); *Він [П. Франко] пильно стежив за*

боротьбою чехів з австрійським урядом і сам брав у ній участь численними виступами в пресі (Вітч., 5, 1956, 139).

ЧИСЛЕННИСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до **численний**. *Безладні орди напівдиких племен, народжених під тропічним сонцем, жахали ворога своєю численністю* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 552); [Т и м і ш з а б у г а:] *Я взяв численність їхнього війська. Їх всього дев'ять тисяч* (Мокр., П'єси, 1959, 41).

ЧИСЛЕННЯ, я, с. 1. Сукупність прийомів найменування і позначення чисел у математиці. *Всякий загальний спосіб найменування і позначення чисел називається системою числення, або нумерацією* (Арифм., 1956, 11); *Десяткова система числення*.

Δ **Варіаційне числення див. варіаційний**; **Векторне числення див. векторний**; **Диференціальне числення** — розділ математики, в якому вивчається диференціювання функцій; **Інтегральне числення** — розділ математики, де вивчаються властивості і способи відліку інтегралів. *Перша парова машина не була б створена, якби на той час люди не пізнали інтегрального числення: адже для розрахунку маховика потрібно знати припустиму швидкість, при якій він не буде розірваний відцентровими силами на шматки, а це обчислюється з допомогою інтеграла* (Наука., 11, 1962, 32).

2. *заст., рідко. Лік, рахунок. І тут він показав свою енергію та тямучість, свій вистрий розум та вірний спосіб числення, що задля сподіваної більшої користі радо посвятив меншу* (Фр., VIII, 1952, 384).

ЧИСЛИТИ, лю, лиш, недок., діал. 1. *перех. і неперех. Рахувати, підраховувати кого-, що-небудь; лічити. Бабуня шептала молитву, а я.. числила морщинки, що повкладалися над її очима* (Коб., I, 1956, 124); *Герман змалку любив числити. Ще мати зчила його початків числення* (Фр., VIII, 1952, 352); *Товариш Тананай вийшов за двері і почав щось числити* (Полт., Нап. меридіанах, 1933, 117).

2. *за кого — що. перех. Вважати, визнавати (у 3 знач.). А князь наш бідний що помислить? Адже ж за воїнів нас числить* (Котл., I, 1952, 241); *Досі Ольга хоч і числила себе за члена товариства, проте не вдавалася в конкретний зміст роботи* (Кач., II, 1958, 59).

3. *Надіятися, розраховувати на кого-, що-небудь. — Так от я задумав видавати місячник літературний. ..Я знаю твоє гарне перо, чи можу на тебе числити в тім ділі?* (Фр., II, 1950, 75); — *Числимо на тебе й на Маню; а тут, як перече нам безконечний дощ, то не знаю. — Не журися. Дощу не буде, а на мене й сестру твою можете числити* (Коб., III, 1956, 221).

ЧИСЛИТИСЯ, люся, лишся, недок. 1. *Бути, значиться де-небудь, перебувати в складі когось, чогось. Центральне бюро облік втрат діючої армії сповіщало, що командир танка Юрій Василович Запара числиться в списку зниклих безвісти* (Донч., VI, 1957, 294).

2. *діал. Рахуватися з ким-, чим-небудь, зважати на кого-, що-небудь. Тяжко з батьком не числитись, тяжко й матері, що, як мур, за свою тату перед людьми обстоює, не любить* (Коб., III, 1956, 53); *Вподобався йому сей молодий, здоровий господар своєю поважною чемністю, що числиться за словами і нікого не хоче вразити* (Мак., Вибр., 1954, 339); *Я стала у них за служницю. Я була ще слабосила, підліток, але й не числилася з своєю силою* (Фр., III, 1950, 93).

ЧИСЛІВНИК, а, ч. Частина мови, що означає певну чи абстрактно-математичну кількість або порядок предметів при лічбі і відмінюється за відмінками (кількісні числівники) або родами, відмінками і числами (порядкові числівники). *Числівники, на відміну від інших*

частин мови, являють собою лексично замкнену систему (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 248); Числівники в слов'янських мовах бувають прості (назви одиниць), складні (назви десятків), складені (напр., тисяча дев'ятсот п'ятдесят п'ять) (Сл. лінгв. терм., 1957, 217).

△ Дробові числівники див. дробовий; Кількісний числівник див. кількісний; Порядковий числівник див. порядковий.

ЧИСЛІВНИКОВИЙ, а, е. Прикм. до числівник. Група прислівників числівникового походження досить обмежена і замкнена (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 386).

ЧИСЛО, á, с. 1. Поняття, за допомогою якого передається кількість і провадиться лічба. Астрономія і геодезія уже в минулому столітті висували задачі, розв'язання яких вимагало кількох десятків або навіть сотень тисяч арифметичних операцій над багатозначними числами (Наука..., 12, 1957, 10); Дробове число; Ціле число; // розм. Цифра; номер. Блищали на червонім фоні чіткі, упевнені і стислі, енергій і сили повні добових зведень горді числа (Рудь, Дон. зорі, 1958, 61); Ну, та вже він [ліст] який до Вас діветься, от тільки що, я забула, яке число вашого дому, — а може, його й не треба? (Л. Укр., V, 1956, 56); // заст. Номер газети, журналу, альманаху і т. ін. Безмірно тяжкий сум і невимовно пекучий жаль обняли мою душу, як побачив я число «Радив» з оповісткою про несподівану смерть Миколи Віталійовича (Мирний, V, 1955, 316).

Круглим числом; Середнім числом — приблизно, рахуючи цілими одиницями або десятками.

△ Абсолютна величина [дійсного] числа див. абсолютний; Астрономічні числа див. астрономічний; Іменоване число див. іменований; Мішане число, мат. — число, яке складається з цілого числа і дробу; Октанове число див. октановий; Передатне (передаточне) число, техн. — відношення швидкості ведучої ланки механізму до швидкості веденої його ланки; Просте число, мат. — будь-яке число, крім одиниці, що ділиться тільки на одиницю або само на себе, напр.: 3, 5, 7, 11 і т. д.; Теорія чисел, мат. — розділ математики, де вивчаються загальні властивості цілих чисел; Уявне число див. уявний.

2. День місяця в порядковому ряді інших днів. З 21 числа пиши мені на адресу не ту, що я подав, бо Гнатюк виїде зі Львова (Коцюб., III, 1956, 332); — Черниш, яке в нас сьогодні число? — спитав по-хмуро Сагайда (Гончар, III, 1959, 126).

У перших (останніх, середніх і т. ін.) числах якого місяця — на протязі кількох днів, в один з днів, що становлять початок, середину або кінець місяця. Дядько ж сам раніше перших чисел іюля [липня] ст. ст. не може вібратись в Париж (Л. Укр., V, 1956, 173); Чи не візьмете Ви, добродію, мою казку про правду та кривду? ..Заслати зможу у середніх числах серпня, бо в перших лагожусь [лагоджусь] знову в дорогу по службі (Мирний, V, 1955, 384); У Львові буду так у 20-х числах червня (Коцюб., III, 1956, 270).

△ Заднім числом див. задній; По перше число всіпати (задати і т. ін.) — суворо покарати, провчити кого-небудь. — Кинувся кожен: де Макоєєв? ..Розшукати негайно! Всипати по перше число! (Гончар, I, 1954, 276).

3. тільки одн., розм. Кількість кого-, чого-небудь. Звістити, коли ласка, на яке число примірники книжки можу рахувати? (Коцюб., III, 1956, 209); Маруся і плакала, і сміялася, і безконечне число разів осипала поцілунками дубове лице Юрчика, а він тільки лупав очима, мовби його хто гляскав по шиці (Хотк., II, 1966, 275); [М и р о н:] Суворов говорив — воють не числом, а вмін-

ням (Корн., II, 1955, 16); Коли йшли маршем, бічців завжди ставало менше. А коли зав'язувався бій і вони займали бойовий лад і зброя їхня починала говорити, — тоді, здавалося, число їх одразу зростало в кілька разів (Гончар, III, 1959, 99).

4. тільки одн., у сполуч. з прийм. в, до, з. Сукупність, група яких-небудь осіб, предметів. За першим місяць уже й висунувся [Павлуша] в число перших по балах: п'ятірки, четвірки (Головка, II, 1957, 265); Радянська Україна входить до числа найбільш індустріально розвинутих держав світу (Ком. Укр., 10, 1966, 5); Очевидно, у бандитської ватаги була своя розвідка, надійні вуха і очі з числа невдоволених Радянською владою елітаїв (Цюпа, Три явори, 1958, 17).

У тому (тім) числі — серед інших, між іншими. Хлопець досить успішно склав екзамен з усіх предметів, у тому числі з української мови (Тют., Вир, 1964, 62); Погляди всіх — в тому числі й Баржаків! — самі собою зійшлися на Килигейовій постаті: він! (Гончар, II, 1959, 19); Дехто рішається йти, і ми в тім числі (Хотк., II, 1966, 407).

5. тільки одн., лінгв. Граматична категорія, властива деяким частинам мови, що ґрунтується на відношенні кількості (виражає одиничність, подвійність чи множинність предметів). Категорія числа узагальнено відображає кількісну визначеність предметів, явищ і понять і базується на протиставленні формально виражених граматичних значень однини і множини (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 67).

◇ Без числа — те саме, що Нема́ (нема́є) числа (див. нема́). В ній бачив гибель неминучу, і мучився страшно, без числа (Котля, I, 1952, 198); Добра у нього всякого без числа було, грошей, як сміття (Мур., Бук. повість, 1959, 6); Нема́ (нема́є) числа див. нема́.

ЧИСЛОВИЙ, á, é. Прикм. до числа 1, 5. Числова величина мноючлена не змінюється від перестановки його членів (з їх знаками) (Алг., I, 1956, 43); Числові назви тисяча, мільйон, мільярд мають усі ознаки іменника — рід, число і відмінок (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 311).

ЧІСНИЦЯ, і, ж. Десята частина (три нитки) пасма. Ой сяду я у п'ятницю, Чи не напруду я хоч чисницю (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 346); Невістка мотала починки, полічила чисниці та пасма, скинула півмоток з мотвила і сзвала в свою скриню (Н.-Лев., II, 1956, 301).

◇ Три чісниці до смерті кому, чому: а) про когонебудь дуже старого, безнадійно хворого, хто перебуває при смерті. [Г о р п и н а:] Важ треба богу молитись, а не женитись. Ну і який з вас чоловік буде, коли вам три чісниці до смерті (Крон., I, 1958, 154); — Гляньте-но, гляньте на біду дівчину! Три чісниці до смерті їй залишилось, аж світиться вся кісточками нещасна! (Крот., Сини., 1948, 200); б) про щось дуже старе, що має незабаром загинути. — Але я не розумію, про яку школу ви кажете? ..Школі князя Острозького — три чісниці до смерті, а інші школи такі, що про них не варто й говорити (Тулуб, Людолови, I, 1957, 155); Хатчина була справді поганенька. Маленька, з трьома віконцями світими. зморщилаь вона якось, іскорчилась — три чісниці їй до смерті (Гр., I, 1963, 403).

ЧІСТЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до чістий. Мати скибу хліба в чистеньку ганчірку загорнула й поклала йому у відлогу (Головка, II, 1957, 120); На чистенькому споршні сидить ветха баба, розклавши перед собою на купки злля (Ю. Янов., I, 1958, 582); З коридора через розчинені двері виглянула Ориська,

з розгубленими, зляканими очима, чистенька, вичепурена, як цяцька на ялинку (Вільде, Повнол. діти, 1960, 33); Прихожа була маленька, але чистенька (Н.-Лев., IV, 1956, 308); — Ой, настійте ви, корови, В рівному лузі, А я піду скупаюся В чистенькому Бугу!.. (Рудан., Тв., 1959, 52); Спершу намір Турбая здивував людей. Звідки на чоловіка таке найшло? Відповився від чистенької і приємної посади в школі, сам напросився до роботи важкої і дуже неспокоїної (Вол., Місячне срібло, 1961, 218).

ЧИСТЕНЬКО. Присл. до **чистенький**. Вони були зодягнені чистенько і просто (Тют., Вир, 1964, 57); Видко, го господина за лелю дбає,— обполола чистенько, ще й прутиками обтикала для захисту (Л. Укр., III, 1952, 493); [Горніг:] Найкращі речі в будинку [фабриканта] так тобі чистенько порубали, мов на те найнялись (Л. Укр., IV, 1954, 247); // у знач. присудк. сл. На кухні, правда, чистенько, а обід не дуже розкішний (Гончар, Тронка, 1963, 95).

ЧИСТЕСЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чистенький**; дуже чистий. Ніколи не ходила [Катерина] незачесана! Навпаки! Завжди любила мати на собі чистесенький фартушок і гладенько причесані кісочки (Вільде, Сестри..., 1958, 507).

ЧИСТЕСЕНЬКО. Присл. до **чистесенький**. Смутний і невеселий ходити по хаті пан конотопський сотник, Микита Уласович Забрюха, ..виголившись чистесенько і чуб підстрижений любесенько (Кв.-Осн., II, 1956, 213).

ЧИСТЕЦЬ, тцю, ч., бот. (*Stachys* L.). Трав'яниста рослина родини губоцвітих, квітки якої зібрані в колосоподібні суцвіття. Біла та рожева коношина, волошка лучна, кульбаба, шавлія, чистець прямий тощо можуть давати значний вміст для бджіл (Колг. енци., II, 1956, 30).

ЧИСТИЙ, а, е. 1. Не забруднений, не замазаний, без бруду, пилу і плям. — І м'яко спати мені і ласо можна їсти, І бігаю не в бур'янах; Сузенькі лапки, хвостик чистий, Не так, як твій, у реп'яхах... (Гл., Вибр., 1951, 116); Чистий свіжий сніг сріблом сяє під блакитним наметом неба (Коцюб., I, 1955, 83); Бабуся витерла стілець, який і без того був чистий, і подала його Сагайді (Гончар, III, 1959, 320); // Випраний, свіжий, ще не ношений. У неділю... Галочка підмела велику хату, повісила на кілочок чистий рушник (Кв.-Осн., II, 1956, 320); Стіл застелений чистою скатертиною, на листках розбуявся зелений хміль (Тют., Вир, 1964, 455); Докіа кидається до скрині, підіймає важке віко і дістає чисту, трохи прижмату сорочку, намотує її на качалку і з силою викачує рублем (Стельмах, II, 1962, 175); Коли Вутанька повернулася від сусідів, Данько, вже викупаний, у чистій батьковій сорочці, сидів біля столу, схилившись над Леонидовим листом (Гончар, II, 1959, 143); // у знач. ім. **чисте**, того, с. Випраний, свіжий, ще не ношений одяг: // Який тримають у чистоті; прибраний, не засмічений, охайний. Келія отця Паладія були просторна [простора] й чиста (Н.-Лев., III, 1956, 367); Двір був просторий, чистий, оплетений (Мирний, I, 1949, 269); // Одягнений у незабруднений одяг; охайний, чепурний. Шестірний дивився уже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка — як сніг; каптанок — як з голочки (Мирний, I, 1954, 339); Офіцер був у повній парадній формі: чистий, вишитий, причесаний, у лайвових рукавичках (Тют., Вир, 1964, 407); Бряньський був якийсь урочистий, інакший, ніж завжди. Застебнаний на всі гудзюки, туго підтягнутий, чистий, він стояв на бруствері, справді, як соняшник у цвіт (Гончар, III, 1959, 39); // Не пов'язаний з брудом (перев. про працю службовця, інтелігента). От фабрика, то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери

гроші... (Коцюб., II, 1955, 8); — І справді, Якове, чого б тобі не піти зараз в учителі? Або, ще краще, письменником до пристава? Він саме підшукує собі чоловіка. Робота чиста і чинів можна доскочити (Стельмах, I, 1962, 345); // Не каламутний, не помутнілий; прозорий. — Нащо це ти, собачий сину, Тут каламутний берег мій Та квапиш ніс поганій свій У чистую оцюю воду? (Гл., Вибр., 1951, 39); На стіні у золотих рамах висіло здоровенне дзеркало, котре, віддаючи у своєму чистому склі голубі стіни хати, здається, їх ще далі розводило (Мирний, III, 1954, 275); // Свіжий, який не містить пилу, неприємного запаху (про повітря). Повітря на Капрі незвичайно чисте і западне, аж п'янить (Коцюб., III, 1956, 333); Од кропива, од бузини розливає важкий чап в чистому гарячому повітрі (Н.-Лев., II, 1956, 89); // Бездимний, яскравий (про полум'я). Чистим вогнем паладжотить сухе галуззя, і в його відсвітах рухотється важкі й незграбні людські тіні (Тют., Вир, 1964, 14).

◇ Дихати (подихати, дихнути) чістам повітрям — зробити прогулянку, побувати надворі, за містом. Ху! Я маю фізичну потребу дихнути чистим повітрям (Коцюб., II, 1955, 362); На чісте повітря (виходити, вийти, вириватися, вирватися і т. ін.) див. повітря; На чистому повітрі див. повітря; Чістий понеділок; Чістий четв'єр; Чіста субота — дні тижня великого посту, в які слід, за настановою церкви, тримати все в чистоті. У чистий четв'єр, після читання дванадцяти евангелій, з церкви сузір'ям поливали десятки вогників (Донч., III, 1956, 96); Чістий, як сльоза (скло, кришталь і т. ін.): а) надзвичайно прозорий (про матеріал, речовину, рідину). Коли ж з чистого, як сльоза, скла графин заграв сизенькими смужечками світу, що падав від свічок на його, приязно забрязчали чарочки, хитаючись на своїх високих підставках, тоді зразу забулося про все (Мирний, III, 1954, 268); Між двома глиняними скелями, що утворюють вузькі ворота, вгорі — голубе небо, внизу — чиста, як сльоза, вода (Тют., Вир, 1964, 227); б) дуже чесний, відвертий (про людину та її вчинки). Лево щасливо засміявся: — Не верзу, а чисту, як сльоза, правду кажу (Стельмах, I, 1962, 537); [Д а н ч е н к о:] Звикли люди, що раз у раз гроші громадець тягано, ну й тут думали, що так. А потім роздивилися, та й нічого... І знов я тепер стою перед громадою чистий, як скло (Гр., II, 1963, 524).

2. Прибраний, обставлений особливо старанно, акуратно, признач. за нею поденних потреб; парадний. Хазяїн жив на Загородньому проспекті в досить хорошому будинку, та хлопці на чисту половину майже не заходили (Ів., Тарас. пляхи, 1954, 64); // Передвій, головний (про вхід до будинку, сходів).

3. заст., розм. Який належить до привілеєваних верств суспільства; благородний. Чиста публіка; // Признач. для людей з панівного стану (про приміщення). Чиста палата.

4. Старанно, акуратно виконаний, майстерно зроблений; // Те саме, що **чистовий** 1.

△ Чісті аркуші, друк.— перші відбитки тиражу книги, що їх насилає друкарня до видавництва для останнього читання перед випуском у світ. Листа Вашого з 16 с. м., спасибі, дістав. Я вже маю всі чисті аркуші книжки. Певно, вона вийде сими днями (Коцюб., III, 1956, 372).

◇ Чіста робота: а) робота, виконана з великим хистом, умінням. Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер (Н.-Лев., II, 1956, 171); Генерал бере чийсь автомат на руку і йде мимо вікон, вдаючи ворожого вартового... Хома і Багіров, ви-

бравиш момент, накидаються, хапають його в залізні обійми... Проте генерал був щиро задоволений. — Чиста робота! (Гончар, I, 1954, 230); б) про яку-небудь негарну справу, зроблену акуратно, без будь-яких слідів.

5. Який не містить домішок, чого-небудь побічного, зайвого. Чиста речовина складається з однакових молекул (Хімія, 7, 1956, 15); В мене віночок з чистого золота (Л. Укр., I, 1951, 330); [Г о с т р о х в о с т и й:] А яку я вам струзну сукню! З чистого шовку! (Н.-Лев., II, 1956, 500); Найбільша в країні установка для виробництва особливо чистого вісмуту успішно витримала заводські випробування (Знання..., 3, 1971, 5); // Високої якості; добірний. Чистим зерном сієте поле, то ердить хліб, як море, а нечистим посієте — собі шкоди надієте! (Укр. присл., 1955, 102); — Глянь: як одно тобі зерно. Чисте, повне... немолоте б їй! — Луцця справді взяв кілька зерен у рот і жував (Мирний, I, 1949, 267); // Насаджений з однакових порід дерев (про ліс). Насадження вважають чистими за складом, якщо вони складаються з однієї породи дерев (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 169); Зигагами пописалие вориня (вориння), а зараз же за ним — зелений-зелений, аж чорний, смерековий ліс. Чиста смерека. Ані буцини тобі, ані берізки (Хотк., II, 1966, 311); // Не порослий бур'янами, без бур'яну (про посіви, поле). — Грошей не хоч з тебе, прийдеш полоти. А гороз чистий, мов перелитий (Стельмах, II, 1962, 286); Пішениця-арнаутка сіяна рігними-рігними рядами. І чиста-чиста, ніде ані бур'яничочки (Вишня, I, 1956, 370); Площа з-під бур'яків завжди буває чиста від бур'янів (Колг. Укр., 9, 1956, 18); // Непідроблений, справжній (про гроші, монети). Чисті червінці; // Не розбавлений, не розведений водою, без домішок. Галя швиденько метнеться. Де не візьметься варена, пахуча, чиста та смачна. Галя частує (Мирний, I, 1949, 365); Ми витирали плівку чистим спиртом, щоб вона скоріше сохла (Ю. Янов., II, 1958, 111); // Однорідний, однотонний (про колір). Блакитний грот робить надзвичайне вражіння — це величезна блакитна зала, в якій неможливо блакитна вода, як скло самого чистого блакитного кольору (Коцюб., III, 1956, 325); // Ничим не лямований, не уквітчаний (про тканини, хустки, блузки і т. ін.). Хустина з чистим полем; // Одного походження, однієї крові, породи: чистокровний, чистопородний. Чистий голубий псець; // у знач. ім. чисті, тях, мн. Білі, чорнокрилі голуби; // перен. Справжній, однорідний, якому притаманні характерні ознаки, риси і т. ін., що не переплітаються з чимось іншим, не розчиняються в ньому. Чистого капіталізму, який переходить у чистий соціалізм, ніде в світі нема і бути не може під час війни... (Левін, 32, 1973, 260); // перен. Далекий від середнього практичного застосування, прямо не пов'язаний з використанням; протилежне прикладній. Поділ математики на «прикладну» і «чисту» цілком умовний, і в процесі розвитку науки багато теорій, які відносилися до «чистої» математики, рішуче впливаються у «прикладну» (Наука..., 2, 1962, 13); — Що, в чисту науку мітшиш? — роздратовано спитав він. — Чув я, що просто одразу в академіки хочеш плигнути (Рибак, Час..., 1960, 182).

△ Чиста вага, sneц. — вага чого-небудь без упакув. тари; Чиста лінія, sneц. — потомство, що виникає без схрещування; Чисте мистецтво див. мистецтво; Чисті голубі — білий, чорнокрилий голуб. До чистих голубів належать птахи з високими швидкими круговими польотами (Знання..., 8, 1970, 13); Чисті метали — метали, що містять мінімальну кількість домішок і фізичними властивостями близькі до абсолютно чистих металів;

Чистої крові (породи) хто — чистокровний, не змішаної породи, чистопородний; Чистої проби див. проба.

◇ Брати (взяти) за чисту монету див. монета; Дати чисту годину (чистий спокій, покій) кому — не турбувати більше кого-небудь. — Ідіть собі на зламану голову і дайте мені чисту годину (Казки Буковини., 1968, 32); [Л у к а ш:] Та дайте ви мені годину чисту! (Л. Укр., II, 1952, 261); — Люди добрі! На бога, дайте мені чистий спокій. Бо ви сте харчували, як зіходили до церкви, а у мене ще й горобець у роті не наслідив (Хотк., II, 1966, 14); — Та дай мені чистий покій! — озвалася стара на слова Антося (Свидн., Люборацькі, 1955, 139); Чистої воді див. вода.

6. Який має вільну, нічим не зайняту поверхню. Само озеро тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плексом посередині (Л. Укр., II, 1952, 185); Ось він вибрався на чисту поляну (Мирний, IV, 1955, 301); // у знач. ім. чисте, того, с. Нічим не зайняте місце на чому-небудь. Його була крига, та він вплив на чисте (Ю. Янов., II, 1958, 190); Вона правувала прекрасно. На чистому її весло нечутно встромлялось у воду, немов у густу рідину (Досв., Вибр., 1959, 415); // Уживається як постійний епітет до деяких назв (поле, море і т. ін.). Коло еяю в чистім полі, На самій могилі, Дві тополі високі Одну одну хилить (Шевч., II, 1963, 135); — Чи далеко пісота? — розпитували в кожного. — Там! — махали їм зв'язки в чисте поле, зрізане коляями танків і гармат (Гончар, III, 1959, 187); Георг очеретом, як горностай той, скакає, Гололем білим на чисту воду випливає (Мирний, V, 1955, 276); Україно моя! Чисті гаїлі лані, Променисті міста, голубінь легкокрила! (Рильський, II, 1960, 179); // перен. Звільнений, очищений від кого-, чого-небудь. Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались, Щоб там і здохали, де ви поросли! Не плакали б діти. Мати б не ридала, Не чули б у бога вашої дули. І сонце не грало б смердячого гною На чистий, широкій, на воляній землі (Шевч., I, 1963, 330); // Позбавлений зморщок, прищів та інших дефектів шкіри. Широкий чистий лоб з високими бровами, чудові щокі і повні виразні губи неначе були вправлені в якийсь букет з пастурців [пастуркій], маку, орґіній, зірок, чорнобривців, барвінку та рути (Н.-Лев., II, 1956, 49); // Ще не використаний для письма, малюнків і т. ін. (про папір). [Х р а п к о:] Отам візьми чистий листок паперу, та й пиши, що я буду казати (Мирний, V, 1955, 135); Кутузов віджає написане і закрив його чистими аркушами паперу (Коч., Зол. грамота, 1960, 356); Коли вперше вона принесла Кирилу Васильовичу чисті бланки перепусток для переїзду через Дніпро, він щиро подякував (Хижняк, Тамара, 1959, 92); // Позбавлений хмар, туману, безхмарний (про небо). На небі чистому ген Хмара бовванів (Греб., I, 1957, 50); Золоті хмарки наче вплив пливуть по чистому небу (П. Куліш, Вибр., 1969, 274); // Ясний, з прозорим свіжим повітрям (про ранок, день, вечір і т. ін.). Ранок займався також, як і вчора, — тихий, чистий, немов умитий (Баш, Надія, 1960, 81); День був такий світлий, такий чистий. В заморожені вікна лилося стільки сонця, що кришталеві квітки на шибках мого тліли і відзонювали (Тют., Вир, 1964, 522); День стояв чистий, кришталевий прозорий, з далекою видимістю (Гончар, III, 1959, 391).

△ Чістий пар див. пар¹.

◇ Вивідити (звести) на чисту воду див. вивідити²; Виплисти на чисту воду див. випливати; Хай мені грім серед чистого поля вдарить див. ударятн.

7. Який має виразні, правильні контури, чітко окреслений. Це був прекрасний екземпляр мужчини. Об-

личчя обвітрене й мужнє, а тіло радувало очі чистими лініями (Ю. Янов., II, 1958, 54); *Вечір але у їгну кімнатку потоки несказанної сині, на небо густо виходять чисті вересневі зорі* (Стельмах, II, 1962, 163); // *із сл. за хід, північ і т. ін. Про точний напрямок на захід, північ і т. ін. (перев. про вітер).*

8. Ясний, правильний, чіткий (про мову, стиль, звуки і т. ін.). *В хату вступає жінка господаря, звертаючись до дитєї чистою, немаланою мовою* (Коцюб., I, 1955, 173); *Дмитро вражено зупинився біля дверей: почує голос диктора, що натхненно говорить чистою російською мовою* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 802); // *Позбавлений шуму, хрипоті, призвуків (про голос, звуки, дихання і т. ін.). До цієї музики застївав дїд тижим, але чистим і виразним голосом* (Фр., VI, 1951, 179); *Чув [Аркадій Петрович], що його тіло приємно парувє, дисання чисте і легке* (Коцюб., II, 1955, 394); — *День добрий чесній громаді! — привітався він дзвінким чистим голоском* (Збан., Бдина, 1959, 125).

9. Який відзначається високими моральними якостями; правдивий, чесний. *Хоч чоловік убогий, та слово чисте* (Номис, 1864, № 1610); *Наша молодь зростає, починаючи з перших кроків свідомого життя, працююючи, морально чистою, безмежно відданою спраї Лєніна, нашій Батьківщині* (Рад. Укр., 31. I 1959, 3); *Чисті в любові, засмаглі в труді. Пісню дївчата ведуть молоді* (Рильський, III, 1961, 230); — *Я хочу одного: спокійного, чистого життя, щоб не було ні обману, ні бруду, ні несподіванок* (Собоко, Справа..., 1959, 207); // *Своєнний чистоти почуттів, прагнєнь. І мрії чисті, мої гірські орлиці, Геть розаняж [ангел] мечем своїм кривим* (Л. Укр., I, 1951, 176); *В нього кожна думка чиста, пряма* (Коб., III, 1956, 120); *Ми чистим серцем світ ясний любими* (Голов., Близьке..., 1948, 93); *Сумирна і чиста душа Чайчихи усе життя тягнулася до того щастя, яке жєсеріло тільки в переказах і надїях* (Стельмах, I, 1962, 292); *Радість Данькова була така щира, чиста, підкупачка своєю найїстїстю, що вона перєдалася ї іншим присутнім* (Гончар, I, 1959, 47); *Чиста у своїй ширості, безпосередня та світла і в своїй радіошак, і в журбі — така вона, моя односельчанка* (С. Ол., З книги життя, 1968, 89); *Чуєтьє мені урїєчастий жїночий голос: — Се... се, о ви не знаєтьє! Правда ж, до чистої мети треба йти чистою дорогою?* (Л. Укр., III, 1952, 577); // *Який виражає чистоту почуттів, прагнєнь (про погляд, усмішку і т. ін.): ширий, відвертий. «Господи, — думаєтьє йому, — Який же я щасливий!» І слєвози, слєвози чисті, хорощі, святї слєвози капають на книжку* (Коцюб., I, 1955, 448); *Він глянув на нас своїми ласкавими, чистими, як у дитини, очима* (Досв., Вїбр., 1959, 104); — *Який ви славний, Дєнісе Івановичу, — глянула [Мар'яна] на нього очима русалки. Вбивця не витрїмав чистого погляду — опустив донизу голову* (Стельмах, II, 1962, 224); // *Невинний, непорочний, цнотливий. Голос бринить монотонно і жалїбно, немєв хтєсь торкає раз по раз одну струну: — Марїя, Марїя, дївчина чиста, млїя бїла...* (Л. Укр., III, 1952, 576); *Не таку вона їй долю готувє, вона оддасть її замїж. За хазїєського сина. Дївка здорова, чиста, хоч води напиєсь* (Коцюб., II, 1955, 14); // у знач. ім. **чїста**, тої, ж. *Непорочна, безгрішна. Прокїнься! Прокїнься, чїста!* (Шєвч., II, 1963, 43); * *Образно. А воно [море], невинне і чїсте, як дївчина, в слїпучо-блєкїтнїх шатах, з низькою прїлїв-їни на шї, радісно осміхаєтьє до берега* (Коцюб., I, 1955, 288); // *Щирий (про коханя). — Сємене Івановичу, нашєму щастю люди позавїдують, анєоли божїї порадуєтьєся, бо наша любов буде свята, чїста* (Кв.-Оєн., II, 1956, 340); [О р е с т:] *Нашє коганя буде чїсте, як та ча-*

рївна троянда (Л. Укр., II, 1951, 44); // *Невинний, якому немає за що докоряти, якого ні в чєму звїнувати; // Який не викликає жїякої підозри, сумнїву; справедливий. — Наша справа чїста, а коли б ми попробували підкупувати [підкупати] трибунал, то аж тоді програвали б, напевно, ще й з соромом* (Фр., IV, 1950, 126).

◇ **Від чїстого сєрця; З чїстим сєрцем; Чїстим сєрцем** — ширє, з добрим намїром. *Чїстим сєрцем Поблагословїла [Ганна] Своєго Марка... заплакала й пішла за ворота* (Шєвч., I, 1963, 317); *З чїстим сумлїнням дїє. єумлїння; По чїстїй сєбїстї (правдї) — ширє, цілком відверто. Йєсель усміхаєсь. — Знаєтьє, пане учїтелю, я вам скажу по самїй чїстїй правдї: я знав, я давно вже знав, що ви менї це скажєтьє...* (Хотк., I, 1966, 148); **Чїстїй сєрцем** — сповнений ширєстї, сєрдечностї; ширїй. *Борїсь [поетє], до цілї певний, Напроти темряви ставай; Будь сєрцем чїстїй, духом ревний Та пієні смїливо співай* (Граб., I, 1959, 200).

10. *заст., книжн. Позбавлений гріха (скверни), угодний богові. Нєхай предки сїяють без болю На крївїям рїднїм полю, Нєхай слава проведжєв Чїстї душі їх до раю* (П. Куліш, Вїбр., 1969, 353).

11. Який залишився пієсля відряхунїв, витрат і т. ін. (про прибутєк, гроші тощо). *Чїстїй доїд з видання [збїрника] визначємо на премїї за видатнїші твори красєного українського письменства* (Коцюб., III, 1956, 239); [А р с є н:] *Скїльки ж є буде у нас чїстого зиску?* (Морєз, П'єси, 1959, 290); *Чїстїй прибутєк від вирєшування рамнїої картєпалї значно вищий, нїж пізнїої* (Хлїборєб Укр., 2, 1969, 32).

12. Який рисами, якостями цілком відповїдає кому-, чєму-небудь. *Тодї як Оверко [собака] чїстїй сєнєвїнїк і на все накидаєтьє ослїв, начє перед червоними очима вїчно висить у ньєго рєжєвий туман — Трєпов солїдний, рєзєвжїий* (Коцюб., II, 1955, 226); // *розм. Справжнїй, який не підлягає сумнїву; подїбний до когє, чєго-небудь. Чїста куняк, не хата. Вїкна нєвелїчкї, понєлаєтуванї; стєля навїєсла; стїни понєасуєлуєалїєсь* (Тєсл., З книги жїття, 1949, 85); — *Пєк тобї, марє!.. Чїстїй парубок... Куди ти їй по що? — За Дунай, у Сїч з тобою...* (Коцюб., I, 1955, 341); *Чїста бїда була з нєю! Морякї смїялїсь і частували її коньяком «для куряжєх»* (Л. Укр., V, 1956, 402); *Ізда стала чїстєю мукою* (Горд., II, 1959, 155); *Цєй отаман Коржєнко, чи то пак Рядєнєко, чїстїй бєстїя — знає куди їтати!* (Мик., II, 1957, 306).

◇ **Чїста кєра бїжє (госпїдня) дїє. кєра: Чїста правдє дїє. правдє.**

13. *заст., розм. Повний, цілєковитий, остєточнїй. Одержєвта чїстє вїдєставка; // у знач. ім. чїста, тої, ж. Цїлєковита вїдєставка. — Максим полєжєє [у лазарєтї] щє з мїєяць; дали йому чїстєту* (Мирнїй, I, 1949, 237).

[Звїльнїти, списєти і т. ін.] **по чїстїй** — звїльнїти остєточно, назавждї. *Пїд чїє одного шєленєго наєлєту му фашистїв сєржанта Коєлєду тєжєко поранило, і пієсля госпїтєлєю його списали «по чїстїй»* (Зар., Нає. свїтї, 1967, 57); *Списанїй по чїстїй танїєст, який пєлєє, прєсєвуєє і таранїє ворога і сєж горїв, мєє смоєлєскїє, вїн ужє довїку прєнєєєє грозу в своїє велїчкїє артїстїчєскїє очєх* (Стельмах, Правдє..., 1964, 389); [П р о к ї в:] *Зєїдкї жє тї, Васїлює? [Г о р л є н к о:] З Бєрлїна. [С т є п а н:] По чїстїй? [Г о р л є н к о:] По чїстїй [Корн., II, 1955, 91].*

ЧІСТИК¹, а, ч., орн. Те саме, що **чїстун¹**.

ЧІСТИК², а, ч. Паличка з наконєчнїком для очїщення робочїх частин плугїв, борїв, куьлїваторїв, сївалєк і т. ін. від палиплїє землї, рослїннїх

решток тощо; істак. Очищати сошники від налиплієї землі і рослинних залишків можна тільки з допомогою чистиків з дерев'яними держаками певної довжини (Механ. і електриф., 1953, 87).

ЧИСТИКОПОДІБНІ, вих. мн., орн. Те саме, що чистуніві (див. чистунівий 2).

ЧИСТИЛИЩЕ, а, с. 1. Місце, де, за вченням католицької церкви, душі померлих очищаються від гріхів перед тим, як потрапити до раю. *У порівн. Віт, Нестор, стає, перейшовши школи, мов чистилища, якимсь дозрілим (Коб. III, 1956, 94).

2. перен., розм. Те, що служить випробуванням на силу, витримку, здібність і т. ін. Не думайте собі, ..що для вас військова служба скінчиться на цьому світі. Ми це й по смерті побачимо, і я зроблю вам таке чистилище, що ви з того очманієте (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 466).

◇ Пройти [крізь, через] чистилище — пройти через важкі випробування.

ЧИСТИЛЬНИЙ, а, е. Який використовується для чистки, очищення чого-небудь. Він склав своє чистильне господарство в ящик, доручив наглядати сусідові і догнав Василька (Збан., Таємниця.., 1971, 105); Чистильна машина.

ЧИСТИЛЬНИК, а, ч. Той, хто професійно займається чисткою чого-небудь. Свою приналежність до вільної корпорації чистильників взуття Сашко мусив старанно приховувати (Смолич, V, 1959, 17).

ЧИСТИЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до чистильник.
ЧИСТИЛЬНИЦЬКИЙ, а, е. Стос. до чистильника. Ми відразу ж забрали мого чистильницьке приладдя й рушили додому (Сміл., Сашко, 1957, 97).

ЧИСТИНА, і, ж. Чисте, без заростів місце; галявина. Кожне слово, коли взяти окремо, зрозуміле Настусі, а всі разом були темним лісом, у якому можна розрізнити кожне дерево, але не видно стежки, яка б виводила на чистину (Збан., Сеспель, 1961, 343).

ЧИСТИНКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чистині. Там у лісі таки чимало в чистинок (Сл. Гр.).

ЧИСТИТИ, чіщу, чістиш, недож., перех. 1. Робити чистим що-небудь, видаляючи ілями, пил, бруд, домішки і т. ін. Кремені козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней (Кочуб., II, 1955, 400); Біла ганку дві служниці на снігу чистили віниками величезний барвистий, як весняна жлумба, килим (Головко, II, 1957, 480); Під стелею чистив лапкою дзьоба великий зелений папуга (Донч., Ю. Васюта, 1950, 201); // Стираючи з поверхні якого-небудь предмета пил, бруд, іржу і т. ін., вигладжувати, полірувати її до блиску. Вата нагнала наймичку і заадала чистити та шарувати самовар (Н.-Лев., IV, 1956, 108); В дворі Настя пісочком чистить перстень (Вас., III, 1960, 322); Завдання Сашкової було таке. Він має сидіти й чистити чоботи кожному, хто поставить ногу на приступку ящика (Смолич, Світанок.., 1953, 15); // Розчищати, очищати, звільняти що-небудь від того, що засмічує, захапує і т. ін. І на другий день Василь чистить конюшню, коней, вимітає сараї (Мирний, IV, 1955, 181); Худий, астматичний пенсіонер.. стояв на щаблях пофарбованої в зелене драбини, чистив голу'ятник (Мухк., День.., 1967, 143); Колодязь ніхто не доглядав, і його уже багато років не чистили (Коз., Близькава, 1962, 97); // перен. Робити благородним, світлим, очищати. Земле, моя асеплодоющая мати... Дай теплоти, що розширює груди, Чистить чуття і відновлює кров (Фр., X, 1954, 12).

Чистити ліс (сад і т. ін.) — вирубувати сухостій, вивозити бурелом і т. ін. з лісу, саду тощо. — У мене ж нема зараз підходящої роботи, — крутить в руках яко-

гось папірця Шкаварлига. — Клепку ми зараз не тешемо, ліс не чистимо, стоси не складаємо (Стельмах, II, 1962, 278).

2. Знімати, зрізати шкірку, оболонку, лушпайку і т. ін. з чого-небудь. Соломія мовчала і знов почала чистити картоплю, кидаючи обчищену картоплю в миску з водою (Н.-Лев., VI, 1966, 405); Батько сердиті, сердиті... стоять, ласник чистять (Тесл., Вибр., 1950, 23); Я чистив лосини і ставив я кілля, І батько радіє, що син — помічник (Нагн., Вибр., 1957, 300); Мар'ян бачив, як Антон невміло задув'ялими пальцями чистив яєчко (Чорн., Потік.., 1956, 8); // Здирати луску з риби. Вона чистить біля порога рибу, тпруськаючи на кішку (Донч., V, 1957, 13); Сухомлик безболісно сприймає запанання. Спокійно чистить рибу, починає повагом розповідати (Гончар, Тронка, 1963, 336); // Вилущувати зерно; звільняти зібрані плоди від стебла, листя, пшкаралупи, кісточок і т. ін. Почала Оленка й справді привчатися жити дома... Зривав, чистить квасоллю, зрізує, вибиває сояшники (Тесл., Вибр., 1950, 117); Вона встала, не лягала цілий день, чистила з Дорою мигдали та й найлає їх, а вночі її й спочило знов (Л. Укр., V, 1956, 304).

3. перен., розм. Проводити чистку (у 2 знач.).

4. перен., розм. Обкрадати, грабувати кого-небудь.

5. Те саме, що каструвати.

6. перен., розм. Бити кого-небудь; перідити, дубасити. От і положили її [відьму]; по два парубки [парубки] сіло на руки і на ноги, а два узяло здоровенні пучки різок та й почали чистити (Кв.-Осн., II, 1956, 185); Йонька догво лежав нерухомо, боячись, що як тільки він заворушиться, то Тимко, що десь, невіра, притаївся в кущах, знову почне його чистити (Тют., Вир, 1964, 257).

7. перен., розм. Дуже лаяти, сварити кого-небудь за щось. Горпина Іванічна, святочно відягнувшись, як і личить молодій теці, на всі боки чистила слабозахарактерного чоловіка (Збан., Переджигів'я, 1955, 328); Бувало й так, що сам голова запросив до себе [винного] .. і вже як почне гальбити, як почне чистити на всі боки, аж піт з тебе лється! (Рудь, Гомін.., 1959, 42).

ЧИСТИТИСЯ, чіщуся, чістишся, недож. 1. Очищати себе (тіло, убрання) від пилу, бруду і т. ін. Увесь день він чиститься, чепуриць, виглядає в дзеркало (Н.-Лев., I, 1956, 183); Ми одійшли подали од хури, й посідали під берестом. Я чистився від грязюки (Досв., Вибр., 1959, 64).

2. Пас. до чістити.

ЧИСТИСІНЬКИЙ, а, е, розм. Дуже чистий. — Не люблю я тих паннів [панн], що люблять виставляти дуже вже просту одежку, напинають часом на себе трихи не старе драгтя.. ходять для якогось демократичного шикку в викривляних [викривлених] старих черевках, тоді як у їх в новісінькі чистісінькі (Н.-Лев., VI, 1966, 45); Дівчата.. приходили до хати-читальні чистісінькі, напаччені, соромливі і насторожені (Тют., Вир, 1964, 40); // перен. Справжній, істинний .. погляд, за яким релігія має значення вирішального важеля світової історії, зводиться кінець кінцем до чистісінького містицизму (Енгельс, Походж. сім'ї.., 1948, 14); Пісок білий-білий, кришталевий, як узяти його на руку, то прозорий, чистісіньке скло (Март., Тв., 1954, 302); [О л ь г а:] Який же він тепер? [О к с а н а:] Генерал. Чистісінький генерал (Корн., II, 1955, 132).

◇ Чистісінька правда див. правда.

ЧИСТИСІНЬКО, розм. 1. Присл. до чистісінький. В кімнатах було чистісінько, як у дзеркалі (Мак., Вибр., 1954, 126); // Абсолютно, цілком. Тут я все чистісінько й

розповіє Марусі: як вирішиє стати відмінником і як учу уроки (Донч., V, 1957, 179).

2. Уживається для підкреслення схожості предмета, особи і т. ін. з іншими предметами, особами і т. ін. — *Бодий ця жава була хоч з фасаду гарна, а то чистісінько чорногуза: ніжки, немов ті дві тички, сама як з хреста знята* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 433); *Ось до трубику швидкою ходюю пішою високий юнак... Петру аж піділася — тьху ти, химера, та це ж Митря, син Анкуайі! Він, чистісінько він* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 452).

ЧИСТІСТЬ, тості, ж. Те саме, що **чистотá**. *Лад усюди [в кімнатах] був зразковий, чистість, що нічого не лишала бажати* (Фр., VI, 1951, 201); *Стародуб давно розпочав свою сожату. Задумав її як твір про чистість і святість людських почуттів* (Дмит., Ролюка, 1957, 104).

ЧИСТКА, и, ж. 1. Дія за знач. **чистити** 1,2,5; чищення. *Ось біля крайньої [тачанки] кулеметник, колишній партизан, і Митько збирають після чистки свій кулемет* (Головко, I, 1957, 379); *Одяг, в якому ходив [Василь] на роботу, віддав у хімічну чистку* (Томч., Готель..., 1960, 278).

2. перен. Перевірка якої-небудь організації з метою звільнення її від ворожих, шкідливих або непотрібних елементів. *Комуністичні партії тих країн, де комуністи ведуть свою роботу легально, повинні проводити періодичні чистки (перереєстрація) особового складу партійних організацій*.. (Ленін, 41, 1974, 198); *Перед адміністрацією стало питання про чистку комунарського складу* (Мик., II, 1957, 554).

ЧИСТО. 1. Присл. до **чистий** 1, 2, 4—9. *Внесли лампу, велику, з чисто протертим склом* (Гончар, II, 1959, 395); *Вона любила чепуритись і держала себе дуже чисто. Все на їй було чистеньке, неначе нове* (Н.-Лев., II, 1956, 279); *Матвій ішов поруч передньої підводи, розмовляючи з літньою, чисто виголеною людиною* (Мик., II, 1957, 407); *Кімната була чисто прибрана* (Шиян, Вибр., 1947, 23); *Всі ми почувасмо, що діло зробили «чисто», але ніхто про це не говорить* (Багмут, Опов., 1959, 67); *Йй голос часами тремтів і французька вимова не конче чисто виходила* (Л. Укр., III, 1952, 528); *Спагнули очі тепло й чисто* (Сос., II, 1958, 429); [Йоганна:] *Каменувати мене ти можеш, та не маеш за що, бо я ніколи не жила так чисто, так чесно, навіть свято, як сей рік* (Л. Укр., III, 1952, 161); // у сполуч. з прикм., займ. Підкреслює якість ознаки, названої прикметником, займенником. *І вже які він пісні складавав і як їх співав, господи, милий боже! Чарівничі се були чисто пісні!* (Вовчок, I, 1955, 349); — *Колись баба Удита, ота, Йосипе, що на Афон ходила, приносила із святої гори якогось зілля, так давала й нам, дітям, понюхати. Так чисто отакиим палло, як оця цигарка* (Тют., Впр., 1964, 213); *Його трудне, як кора на дереві, обличчя засвічується чисто дитячою цікавістю* (Бабляк, Жванчик, 1967, 41).

2. у знач. присудк. сл. Про відсутність бруду, пилу і т. ін. де-небудь. — *Як у вас світло та чисто* (Н.-Лев., VI, 1966, 12); *У ваю чисто й біло...* (Коцюб., II, 1955, 275); *В оселі діда Дуная чисто, як у вінку* (Стельмах, I, 1962, 238); *Чисто було на морозному майдані* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 30); // Про стан моральної чистоти, щирості, душевного спокою. *На душі ж було радісно й чисто* (Тяч., Вибр., 1957, 308).

3. присл., розм. Зовсім, абсолютно. — *Ну й чоботи... чисто потрудили...* (Тесл., З книги життя, 1949, 37); *Нарешті, як смеркло вже чисто, прийшов Петро Купріянович з своїм наймитом* (Л. Янов., I, 1959, 214); — *Хоч би ти сказав хлопцеві. Бач, сорочку вчора надів,*

чи видно? Свитуку ось чисто біля горна поприсмалював (Головко, II, 1957, 214).

Все (всі, весь і т. ін.) **чисто** див. **весь**¹; **Геть-чисто** — абсолютно, цілком, до кінця. *Хе, от вже й отомився [Андрій]. Геть-чисто захлав за зиму, захарчувався* (Коцюб., II, 1955, 33); *Переді мною стелиться вузенька безлюдна вуличка. Целяні тротуарчики, геть-чисто зчогані ногами* (Кол., На фронті..., 1959, 126); **Геть-чисто всі** — абсолютно всі, без винятку. — *То я тобі пораю: збери геть-чисто усі свої вчені книжечки, хрест-навхрест зв'яжи їх ремінчиком... і йди з мого достатку* (Стельмах, Хліб..., 1959, 112).

4. присл., у сполуч. з прикм. Підкреслює винятковість ознаки, названої прикметником; виключно. *Обертася назад на захід сонця, і перед тобою знов інша дивна картина, вже чисто гірська* (Н.-Лев., II, 1956, 385); *Правда, що й та енергія, яка є, чисто пасивна — я таки лінох, кажучи по правді!* (Л. Укр., V, 1956, 268); *У новому фільмі «Арсенал» я значно звузив рамки своїх чисто кінематографічних завдань* (Довж., I, 1958, 22); *Нині часто нетрадиційність, незвичність структури літературного твору, чисто літературні пошуки нових форм сприймаються і навіть визначаються як деяка близькість до кіно* (Рад. літ-во, 4, 1963, 129).

5. у знач. порівн. спол., розм. Ніби, неначе. — *І в кого він, Петре, такий неспокойний вдався? Ну чисто тобі Марко в печлі* (Д. Бездик, Серце..., 1961, 43); *Грек узав статуєтку, поставив її перед собою на конторку*... — *Да! Чисто старий Владіаді* (Мик., II, 1957, 249); // Точно, як; зовсім. — *Витріщить дядько свої очі на мисник та й вигадує якісь байки, неначе там на миснику і справді привиджується йому між полумисками сатана; чисто, неначе стара баба розказує казки дітям!* (Н.-Лев., VI, 1966, 338); [К у л і п:] *В якому товаристві ти снуєшся, що розмовляєш чисто, як чумак?*! (Голов., Драма, 1958, 30).

ЧИСТО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **чистий** у 1 знач., напр.: **чистоголо́вий**, **чистоголо́сий**, **чистолінійний** і т. ін.

ЧИСТОВИЙ, а, е. 1. Переписаний начисто; протилежне чорновий. *Рукописи великого Ковзаря, що дійшли до нас: тексти його творів, як поетичних, так і прозових, чернеткові (з варіантами) та чистові, листи, записки, фольклорні записки... опубліковано майже повністю* (Літ. Укр., 3.VII 1962, 2); // Признач. для записів начисто. *Чистовий зошит*.

2. спец. Признач. для остаточної обробки деталей. *Циліндричні фрези з малим зубом застосовуються для чистових робіт* (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 50); *Чистові різці застосовують при остаточній обробці деталей. Ними зрізують тонку стружку — припуск на чистову обробку* (Різальні інстр., 1955, 32).

ЧИСТОВІД, вóду, ч., розм. Те саме, що **чистовóддя**. *Тут краще купатися: тут чистовід, а на брідку погано* (Сл. Гр.).

ЧИСТОВОДДЯ, я, с., розм. Чисте місце на річці, ставку і т. ін. *Берегаи цієї затоки переходили в болото і заросли густою стіною лози, осоки, куги, очерету. Посередині невеличке чистоводдя* (Кол., Сон. ранок, 1951, 169); *Федір плив, пильнуючи чистоводдя* (Мушк., Серце..., 1962, 86).

ЧИСТОВОДІЙ, а, е. Те саме, що **чистовóдний**. **ЧИСТОВОДНИЙ**, а, е. З чистою водою. *В нашій українській землі Галичині стоять прехороші гори Карпати... а внизу поміж скелями шумлять бистрі та чистоводні ріки* (Вас., II, 1959, 397).

ЧИСТОГАН, у, ч., розм., рідко. Готівка. *На особистій корисливості, на голому чистогані, меркантиль-*

них інтересах базується буржуазна культура (Тяч., III, 1957, 314).

ЧИСТОКРiВКА, я, ж., розм. Чистокровна, порода тварина.

ЧИСТОКРОВНИЙ, а, е. 1. Не змішаної породи, чистої крові (про тварин). *Скочив [Драган] на своєю чистокровного жеребця та й подає геть із села* (Мур., Бук. повість, 1959, 121); [С т е п а н и д а:] *Я до війни мала триста п'ятдесят корів, чистокровні голштерки, одна в одну* (Корн., П'єсн., 1947, 420): — *Якщо ви потребуватимете колись чистокровного песика, будьте ласкаві звернутись до мене. Я торгую псами* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 47); // *Про типового представника якої-небудь нації. Його прадію був чистокровний німець, коваль* (Фр., VII, 1951, 51).

2. перек., розм. Який абсолютно чітко і послідовно відстоєє інтереси, погляди, смаки і т. ін. певного середовища, угруповання тощо; справжній.

ЧИСТОКРОВНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. чистокровний.

ЧИСТОЛЬ, ю, ч. Засіб для чищення мідних, латунних і т. ін. виробів.

ЧИСТОПИСАННЯ, я, с. Те саме, що красніпис.

ЧИСТОПЛІМІННИЙ, а, ё, спец. Те саме, що чистокровний 1.

ЧИСТОПЛОЙ, я, ч., розм., зневажл. Гидливо-охайна людина, яка боїться брудної, чорної роботи. *Чистоплою.. А-а, це колись ще в школі так назвав Віктора Іван.. за те, що Віктор відмовився їздити в колгосп копати картоплю..* (Зар., Світло, 1961, 10); // *Про людей, які обминають пороки, не прагнуть боротися з ними. Береженого й бог береже. Жалюгідний припис, геть його до біса.. Ненавиджу всі оці міщанські максими, облудні афоризми войовничих болгузів і непереможних чистоплюїв* (Перв., Опов., 1970, 98).

ЧИСТОПЛОЙКА, и, ж., розм., зневажл. Жін. до чистоплої.

ЧИСТОПЛОЙСТВО, а, с., розм., зневажл. Властивість і поведінка чистоплої.

ЧИСТОПОЛИНА, и, ж., діал. Чисте поле, безлісся. *Нехай їде на чистополину, там і дихати легше* (Сл. Гр.).

ЧИСТОПОРІДНИЙ див. чистопорідний.

ЧИСТОПОРІДНИЙ, а, е. Те саме, що чистокровний 1. *Племінні ферми треба комплектувати чистопорідними тваринами, вирощеними в своєму господарстві, в племдагоспах і на племінних заводах* (Колг. енци., II, 1956, 294); *Лебединські колгоспи виростили таких чистопорідних корів, які дають по десять тисяч літрів молока на рік* (Горд., Цвіти.., 1951, 24).

ЧИСТОПРОБНИЙ, а, е. Найвищої проби, без домішок; високопробний.

ЧИСТОСОРТНИЙ, а, е, с. з. Чистого сорту; відібраний. *Щоб зібрати чистосортне насіння, треба з-поміж рослин одного сорту видалити примішані рослини іншого сорту, кольору, як тільки вони починають розцвітати* (Озелен. колг. села, 1955, 197); *Крім маточного насіннявого саду, при розсаднику обов'язково влаштовують сортний сад, з якого одержують чистосортні живці для окулірування* (Сад, і ягідн., 1957, 116).

ЧИСТОСОРТНІСТЬ, вості, ж. Якість за знач. чистосортний. *Для успішного здійснення плану заміни сортів картоплі потрібне своєрє додержання чистосортності її при масовому вирощуванні* (Колг. Укр., 4, 1957, 32); *Чистосортність посівів свідчить про високу загальну культуру землеробства.., про велику увагу до насінництва* (Хлібороб Укр., 2, 1965, 26).

ЧИСТОТА, ї, ж. Стан і властивість за знач. чистий 1, 2. 4—10. *Непосидяча Онися вешталась до самого ве-*

чора по покоях та по пекарні, та по коморах, — і ввечері вже скрізь був порядок та чистота (Н.-Лев., III, 1956, 84); *Сад за огорожею вражас чистою незвичайною. Все тут було сковане, пропалене, висмикане, полите, під'язане* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 22); *Треба бдати про чистоту шкіри, пам'ятаючи, що шкіра — важливий орган обміну* (Вибр. праці О. О. Богомольця, 1969, 221); *Ми увійшли в село до сід сонця, і нас вразила зразкова чистота* (Кучер, Полтавка, 1950, 84); *Одержане волокно теж сортують. Добирають однакові пасма за довжиною, кольором, міцністю, чистотою обробки* (Хлібороб Укр., 1, 1966, 25); *Сталь, мідь, алюміній, мазні, одержані в електролізних ваннах, відзначаються високою чистотою* (Веч. Київ, 6.II 1970, 2); *Рішуча боротьба за чистоту рік стає найважливішим державним завданням* (Рад. Укр., 4.VI 1967, 2); *Дорош теж зайнявся тихим світлом добра. Природа вродила в нього духом коріння, чистотою небесної синяви, бережила хліборобське серце* (Тют., Вир, 1964, 376); *М. Рильський високо цінив мовностилістичну майстерність творів літератури художнього реалізму, чистоту і ясність літературної мови* (Нар. тв. та етн., 2, 1965, 38); *Одягнений не по-місцевому, незалежний у поведженні, [Мухтаров] говорить чудовою узбецькою мовою, з характерною чистотою вимови, як у гірських кишлаків* (Ле, Міжгір'я, 1953, 18); *Ленін послідовно відстоював чистоту марксизму, неспиримирно борючись проти ревізійністських і догматичних перекирчєнь революційної теорії* (Ком. Укр., 9, 1968, 4); *Зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї* (Л. Укр., VII, 1965, 169); *Глушак любив Івана Івановича за ясний розум і душевну чистоту* (Довж., I, 1958, 109); *Спів Марини чарував чистотою і чесністю її юної душі, щирим уболінням над долею нещасної дівчини* (Дмит., Наречєпа, 1959, 186).

ЧИСТОТІЛ, у, ч. (*Chelidonium majus* L.). Багаторічна трав'яниста рослина родини макових з жовтими квітками і молочним соком, яка використовується в медицині. *На чистенькому спорихі сидить ветха баба, розіславши перед собою на купки зілля. Тут і валер'яновий корінь, і материнка, і деревій, і каланг, чистотіл, безсмертника* (Ю. Янов., I, 1958, 582).

ЧИСТОШЕРСТЯНИЙ, а, ё. Який містить в собі сто процентів шерстяного волокна. *Чистошерстяні тканини.*

ЧИСТУН¹, а, ч. Морський птах ряду чистунових, що гніздиться на прибережних скелях північних морів. *На прибережних скелях влітку у величезній кількості гніздяться водоплавні птахи (чистуни, кайри, чайки тощо)* (Фіз. геогр., 6, 1957, 36).

ЧИСТУН², а, ч., розм. Винятково охайна людина; чепурун. *Колись цей старий був чистун, акуратист, вуса підстрижені, сорочка чиста, борода і шия підголені* (Тют., Вир, 1964, 378).

ЧИСТУНОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до чистун¹.

2. у знач. ім. чистунів, вих, мн. Ряд морських птахів, до яких належать чистун, кайра, гагарка та деякі інші, що живуть у помірному поясі північної півкулі. *Тривоожний крик кулика-сорочки на морських узбережжях сприймають як сигнал небезпеки всі птахи — чистунові, крачки, чайки, качки, дрібні горобини тощо* (Наука.., 6, 1971, 27).

ЧИСТУХА, и, ж., розм. Жін. до чистун². — *Ще знаєте, — веде господарина, — коли б не дитина, то я б її й довкіу держала..* *Що за чистуха та чепуруха, що за швидка-шпарка!* (Мирний, I, 1954, 88).

ЧИСТЮК, а, ч., розм. Те саме, що чистун². [С л у ж е б к а:] *Який чистюк! Та відчепись, причепо! З тем-*

ниці витягла, та ще якоюсь воли від мене хочеш (Л. Укр., II, 1951, 196).

ЧИСТЮЧКА, и, ж., розм. Жін. до чистіюк. Галя була зроду чепурна та чистючка, як і її мати. В покоях було гарно прибрано (Н.-Лев., I, 1956, 605).

ЧИСТЯК, а, ч., діал. Жовтець-пшінка.

ЧИСТЬОХА, и, ч. і ж., розм. Винятково охайна людина; чепурун, чепуруха. [М о р д о в е ц ь:] Хм! А що ж сама земля нам дасть — гразюку? [Ш е в ч е н к о:] Скажіть — яка чистьоха! Він землі боїться! Неба йому треба! (Тич., I, 1957, 325); — А що? Йди до неї, — казав Вірний, — квартира пуня, молодиця чистьоха (Логв., Літа., 1960, 114).

ЧИТАБЕЛЬНИЙ, а, е. Який легко читається, має великий попит серед читачів; ходовий. Я майже цілий тиждень правив цей матеріал, приводив його до читабельного вигляду. Друкуємо... (Автом., В. Кошик, 1954, 117); Ї книжки цілком пристойні — грамотні й читабельні — про які однак не доцється сказати й слова, доброго чи поганого.. Їх зміст живе тільки разом із шрифтом, яким вони надруковані, і — прочитані — вони забуваються з легким серцем (Смолич, VI, 1959, 177).

ЧИТАБЕЛЬНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. читабельний. Напружений, динамічний сюжет, струнка композиція, — то запорука читабельності твору, отже, і його суспільної активності (Рад. літ-во, 2, 1962, 47).

ЧИТАКА, и, ч. і ж., розм. Те саме, що читач і читачка. Із тебе, як бачу, і читака позаний (Сл. Гр.).

ЧИТАЛКА, и, ж., розм. Те саме, що читальня. — Поїду у зимовий басейн. Тренуватися. — Правильно, а я ще трохи посиджу в читалці (Собко, Матв. затока, 1962, 298).

ЧИТАЛЬНИЙ, а, е. Признач. для читання, для завант. з книжками. В новому читальному залі було тихо і затишно (Баш, Вибр., 1948, 194).

ЧИТАЛЬНИК, а, ч., заст. 1. Читач. Реєстру завант. пора покласти край, Моїх читальників шануючи терпіння (Рильський, Поєми, 1957, 244); // Той, хто читає щось в даний момент. — ...Наші ліві депутати, — домітають до мене слова читальника, — тримають, — тут Юхим передизкує, далі знов нагнувся до книжки й додає: — ся... Хм... і нащо воно так: тут «тримають», а потім «ся» (Вас., I, 1959, 360); Далі я читає, зважаючи на знаки, і бачив, як щасливий батько любився своїм читальником (Стецьмах, Гуся-лебеді., 1964, 195).

2. Той, хто постійно відвідує читальню. Він прочитував цілу газету від заголовку [заголовка] аж до оповісток. Та й читальники слугали терпеливо від початку до кінця (Март., Тв., 1954, 418).

ЧИТАЛЬНИЦЯ, і, ж., заст. Жін. до читальник. — Стояйте [малюнки] десь добре, на самісіньке дно в скрині, щоб не позамазували їх руки всіякі нечепурні читальники та читальниці (Н.-Лев., IV, 1956, 339).

ЧИТАЛЬНЯ, і, ж. Спеціальне приміщення в бібліотеці, клубі і т. ін., де відвідувачі читають, працюють над книгами. Читальню будували на громадській толоці, над річкою, близько дороги (Март., Тв., 1954, 293); Від напливу людей у читальні не зачинялися двері (Чорн., Визволь. земля, 1959, 239).

Хата-читальня див. хата.

ЧИТАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнв. і теп. ч. до читати. Коли вона стала там край стола, погляд її апав знов на той лист, недавно читаний (Л. Укр., III, 1952, 584); Книг у нас було мало, та й ті читані й перечитані (Збав., Малин. дзвін, 1958, 218); // у знач. ім. читане, ного, с. Те, що читають, читали. Довго він вичитував та перечитував; то перегортав декілька листочків, не

перечитавши, то знову вертався назад і читав часом уже й читане (Мирний, IV, 1955, 381); Він став проглядати гранки. Читає, механічно правив коректуру, але змісту читаного не міг добрати, бо весь час у текст вилузувалися власні настирливі думки (Головко, II, 1957, 553).

ЧИТАНИНА, и, ж., розм. Те саме, що читання. Далеша читанина [контракту] пішла швидко (Фр., II, 1950, 233).

ЧИТАНКА, и, ж. 1. Перша книжка для читання, що містить доступний дітям пізнавальний і виховний матеріал. Особливу цікавість у мене викликала само собою «Читанка». Перша книжка для читання — яка це незмірно важлива річ! Вона повинна містити в собі приступний для дітей пізнавальний морально-громадський і естетично-виховавчий матеріал (Рильський, Веч. розмови, 1964, 96); Хтось з учнів читає щось із читанки (Сміл., Сашко, 1954, 23).

2. заст. Читання (у 1 знач.). Тепер стояла справа так, що як-небудь викрутитись, щоб уникнути зустрічі з інтелегенцією, Воєні не можна було: сьогодні в народній чайні обідеться перша народна читанка (Вас., I, 1959, 84).

ЧИТАННЯ, я, с. 1. Дія за знач. читати. Князь сидить біля неї на фотелі з якоюсь не зовсім розрізаною книжкою в руках, але не читас: і князь, і Софія забули про те читання, — вони розмовляють (Л. Укр., III, 1952, 507); Сусана вместилася з ногами на канані і вся поринула в читання книжки Очерета (Коч., II, 1956, 425); Виходить батюшка і читає проповідь... Я те читання видається й жалібним, таким дино жалібним (Кочуб., I, 1955, 88); Режисер дивився на екран телевізора, з якого до нього посміхався поет Свербінис. Він зараз виступав по телебаченню з читанням своїх віршів (Мокр., Сто., 1961, 113); Дуже поширене серед закапатських amatorів мистецтва художнє читання (Нар. тв. та етн., 5, 1966, 68); // Уміння читати, сприймати надруковане (як навчальний предмет). Майбутній композитор, крім курсу гармонії, ..вивчає: сольфеджіо, аналіз музичних форм, органіку, інструментовку, читання партитури (Мист., 1, 1969, 11); — Ви будете читання й письма вчити (Збав., Тазмниця., 1971, 88).

Голосне читання див. голосний; Літературне читання див. літературний; Статярне читання див. статярний.

2. Те, що читають, читаний текст.

3. мн. Цикл доповідей, лекцій, виступів читців, присвячений якому-небудь колу питань. Ленінські читання стали для народних музеїв одним з основних заходів виховної роботи (Ком. Укр., 3, 1970, 73); Перші республіканські читання внесли чимало нового у вивчення творчості І. П. Котляревського (Вітч., 11, 1962, 219).

ЧИТАТИ, аю, аєш, недок. 1. перех. і неперех. Сприймати що-небудь записане літерами, письмовими знаками і т. ін.; вимовляти для слухачів щось написане, надруковане. На столі лежала книжка у жовтій палітурці, — та сама книжка, котру не раз читав Петрові Жук (Мирний, I, 1954, 342); — Я вже чула про твою біду, Рустем, — читає Рустем надбране написаніми, написаніми літерами (Кочуб., II, 1955, 128); [В а р к а:] Як почне було Зінку читат, то я слухаю-слухаю, а далі й задригаю (Кроп., II, 1958, 226); * Образно. Убито Олега, убито... О кулі проклятої свист!.. Читає зажурений вітер в руці моїй траурний лист (Сос., II, 1958, 469); * У порівн. Нахиливши голову, Максим пильно дивиться в глибину, мов читає книгу (Стецьмах, I, 1962, 434); // Уміти сприймати, розуміти що-небудь написане, надруковане. Він бачив, як з літер складалися слова, і дивувався дуже. Почав уже читати! (Мирний, I, 1949, 231); [С а н ь к о:] Ти, Мишко,

спершу в школу приходь, зай там читати тебе научать... (Вас., III, 1960, 509); // Проводити час за книгою, займатися читанням. Хлопчик дивиться на неї.. — Се ваші книжки? — вона пита в його. Нема одказу. — Чи ви любите книжки читати? — Знова нема слова (Вовчок, I, 1955, 385); — Та годі вже тобі читати! Йди до світлиці та побалакай з нами (Н.-Лев., VI, 1966, 376); Вона могла зачинитися в своїй кімнаті, забитися в куточок на ліжку і читати, читати до болю в очах, до запаморочення (Коз., Сальвія, 1959, 191); // Знайтися з якимсь твором, рукописом, взагалі творчістю кого-небудь. Коломийок ще не читав (бо тільки що дістав їх), але вже чую, що то мені дуже гарно патне (Коцюб., III, 1956, 279); Гнат, відгорнувши поли шнелі, поліз за документами. Сержант ворухив синіми губами, довго читав їх, нарешті повернув Гнатові (Тют., Вир, 1964, 333).

◇ **Складі читати див. склад²; Читати між (поміж) рядками (рядків)** — здогадуватися про прихований зміст написаного, сказаного тощо. Поміж рядками не-нароком Духовним він читав оком Рядки незримі (Пушкін, Е. Онегія, перекл. Рильського, 1949, 215); **Читати мов (як і т. ін.) із книжки див. книжка; Як (мов, наче і т. ін.) по псалтирю читав див. псалтир.**

2. *перех. і неперех.* Промовляти напам'ять (уголос або про себе) який-небудь текст; декламувати. Мисляць світив, вилузу тихо шелестіла річка. Нонна-ноніна, притулювшись до Данькового плеча, стала увігловоса вірші читати... (Гончар, II, 1959, 222); А потім вірші почали читати [діти] Наввипередки: кожному і кожній Хотілось показати своє мистецтво... (Рильський, III, 1961, 160).

3. *перех.* Викладати слухачам які-небудь відомості, зміст чого-небудь. — На яку тему ви прийшли читати лекцію? (Тют., Вир, 1964, 101); В парку систематично читають лекції, влаштовуються зустрічі з передовиками виробництва, письменниками, композиторами (Рад. Укр., 27.VIII 1959, 3); // *перех. і неперех.* Вести лекційний курс у навчальному закладі. Тамара закінчила юридичний факультет і скоро захищатиме дисертацію, а тим часом читав лекції (Хижняк, Тамара, 1959, 291).

4. *перех.* Відтворювати зміст, значення чого-небудь за знаками, рисками, лініями і т. ін. Люди не сплять, хоч поря б вже їм спати. Стоять під ворітками, читають небесні знаки (Коцюб., II, 1955, 67); — Прощай, комбриг. Прощай, батьку! Прийми нашу любов і дружбу на віки вічні.. Позано ти читав карту, але чую і бив ворога революції як треба (Довж., I, 1958, 210); Читати партитуру.

5. *перех., перек.* За якими-небудь слідами, знаками, зовнішніми виявами розпізнавати, розгадувати внутрішній зміст, переживання, події і т. ін. І в очах тих блискучих, дитячих.. Вна [вона] читала всю повість сумну (Фр., XIII, 1954, 149); На всіх обличчях думки я читаю (Л. Укр., IV, 1954, 114); Я остовнів. Професор читав у моєму мозкові, ніби в книзі (Ю. Янов., II, 1958, 121); Композитор повинен бути глибоким психологом. уміти читати людину, відчувати внутрішню суть того чи іншого життєвого явища (Мист., I, 1956, 30); Далеко видно людину в тайзі, хто вмів читати тайгу (Довж., I, 1958, 102).

◇ **Читати в душі чий (в серці чьому)** — розуміти чийсь душевний стан. О, якби-то баронеса могла читати Софії в серці — вона б жажнулася (Л. Укр., III, 1952, 545).

6. *перех.* Промовляти (уголос або про себе) який-небудь текст, фрази з настановою, повчанням. «Слава тобі, христе-боже! Насилу діждала!» І Отче наш тихо-

тихо, Мою кризь сон, читала (Шевч., I, 1963, 324); Галка запалювала перед божничком свічки, старий читав молитви голосно... (Вовчок, VI, 1956, 242); Хлопчик уже не слухав діда і читав коневі всякі причитання: — Ах, ти, блудяка! шибеник! Хіба тобі не добре б було у мене? (Мирний, I, 1954, 176).

◇ **Молитву читати див. молитва; Читати мораль див. мораль; Читати псалтир над ким, по кому** — здійснювати обряд читання псалтиря над покійником. Максим таки як письменний, Було, помагав І на кляросі дякові І псалтир читав Над покійними [покійними] (Шевч., II, 1953, 55); Простими польовими квітками убрали діти домовину свого вчителя, білий рушник положили на ноги й по черзі читали псалтир молодими голосами ... (Хотк., I, 1966, 135).

ЧИТАТИСЯ, *ається, недок.* 1. Бути доступним для розуміння, легко сприйматися. Драма — цікаво написана, легко читається... а проте зоставляє якесь чудне враження (Мирний, V, 1955, 423); Виконані в кольоровому бетоні триметрові паркові скульптури добре читатимуться на тлі старовинних дубів і смерек (Літ. Укр., 16.II 1971, 4).

2. *безос.* Про наявність бажання або можливості читати (перев. із запереченням). Сядеш за книжку, мало розваги: не читається, дрімається тільки. Читалось колись (Тесл., 3 книги життя, 1918, 140); Читається погано — ти завжабеш. Не ти сама (на жаль!) — а думка про тебе (Коцюб., III, 1956, 131).

3. *перек.* Виявлятися за якими-небудь ознаками. Спокій тривалою кохання, що не боїться ні образ, ні людських пересудів і спічування, читається в рисах її високого чола, в розьюті не по-жіночому суворо зведених брів ... (Перв., Материн., хліб, 1960, 128).

4. *Пас. до читати.* Твори Салтикова-Щедріна з інтересом читалися на Україні, мали значний вплив на розвиток української політичної сатири та суспільної думки (Рад. літ-во, 8, 1965, 45); І лекції в клубі гарні читаються. І пісні різні співаються (Є. Кравч., Квіти..., 1959, 141).

ЧИТАЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до читач. *Однією з масових форм пропаганди художньої літератури стали в нас читачькі конференції* (Літ. Укр., 29.XI 1968, 3); *Читачька увага буде справжня і щира лише тоді, коли постійно житиметься соціально й психологічно наповненою літературою* (Вітч., 8, 1970, 159); // Який складається з читачів. *Є імена поетів, з якими в свідомості широкої читачької маси особливо міцно зв'язане уявлення про великі події і справи епохи, в яку ми живемо* (Поезія..., 1956, 3).

ЧИТАЧ, а, ч. 1. Той, хто читає, хто зайнятий читанням яких-небудь творів, до кого звернені твори писемності. *Навіщо Ви, добродію, серед такого та правдивого нарису краси світової або горя чи радощів людських додасте ще й від себе своїх думок, немов хочете сказати читачеві: «ти отак от розумій, а не інше?»* (Мирний, V, 1955, 383); *Народжувався на папері рядки, яким судилося тільки через кільканадцять років дійти до читача* (Тулуб, В степу..., 1964, 126); *Івана Франка і Лесю Українку в багатотомних виданнях дістали читачі російською мовою тільки оце тепер* (Рильський, III, 1956, 109); // Той, хто постійно читає твори якого-небудь автора, видання і т. ін. *Попробую перемотати себе і цими днями саду за роботу, але чи добре це вийде для моїх читачів, не знаю* (Коцюб., III, 1956, 342); *Читач Української Радянської Енциклопедії знайде в ній правду і об'єктивну, ясну і точну довідку про кожну країну і кожну подію* (Ком. Укр., 3, 1966, 47); *Мою появу на фабриці мало хто помітив. Хіба що щирі читачі директорських наказів прочитали другого дня, що «такого»*

то зарозовується на посаду художнього редактора фабрики» (Ю. Янов., II, 1958, 18).

2. Відвідувач громадської бібліотеки, читальні. Сотні читачів бібліотеки — робітники, службовці, студенти, наукові працівники Львова — уже відвідали виставку (Літ. газ., 6.XI 1952, 1).

ЧИТАЧКА, и, ж. Жін. до читач. Через день-два він приніс мені в дарунок від читачки прекрасну вишити намолочку (Вас., Незабр. тв., 1941, 202); Гурток домогосподарства відкриваємо ми цією сторінкою для читачок нашого журналу (Хлібороб Укр., 5, 1971, 44).

ЧИТЕЦЬ, ця, ч. 1. Той, хто читає кому-небудь вголос. — А що пак твої наймити будуть завтра робити? — несподівано перебіла Онися читця (Н.-Лев., III, 1956, 89); Запих читець, і останні його слова потонули в буряних оплесках (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 29); // Той, хто бере участь у художньому читанні, фахівець з художнього читання. Читець (якщо він — художник) вносить у виконання літературного твору власне розуміння його (Худ. чит., 1955, 9); 1962 року двадцятичотирирічного актора удостоєно звання лауреата Республіканського конкурсу читців імені Т. Г. Шевченка за майстерне виконання творів великого Кобзаря (Вітч., 4, 1965, 213); У Колонному залі Української державної філармонії вже відбулися звітні інструментальні ансамблі, солістів-вокалістів та інструменталістів і читців філармонії (Мист., 6, 1958, 4).

Читіть-декламатор: а) той, хто бере участь у художньому декламуванні. В часи громадянської війни, коли, будиши актором, я їздив з агітпоїздом по фронту і виступав як читець-декламатор, я читав порад Шевченка, Франка, Тичину, Рилєєва, Бедного, Маяковського (Смоліч, VI, 1959, 171); б) збірник творів для художнього декламування. Гори зошитів прибираються, і наш великий обідній стіл скривається горою книжок — читіть-декламаторів, читанок, журналів (Ів., Таємниця, 1959, 153).

2. заст., розм. Читач (у 1 знач.). Крім усього цього, з баби був ще й неабиякий читець. З року в рік вона передплачувала петербурзьку «Газету-копейку» (Смоліч, II, 1958, 95).

ЧИТКА, и, ж. 1. розм. Те саме, що читання. [Б е р е ж н и й:] У статті Заболотного не було фрази про артистку Ярошенко. Вона з'явилася вчечері, після того, як я пішов з редакції... [Я р о п е н к о:] Під час редакторської читки волоси? (Лев., Драми., 1967, 368); // Читання вголос. Часто прилюдно послужати читки й Штефан, тож Мокрина в душі навіть гордилася своїм «письменним» сином (Козл., Ю. Крук, 1950, 284).

2. спец. Читання п'єси за ролями як один з видів репетиції. [Е л ь з а:] В місті з'явився Гаус Ріхтер. Він організовує тут театр. Скоро буде читка п'єси (Собко, Життя..., 1950, 49).

ЧИХАЛЬНИЙ, а, е, рідко. Те саме, що чхальний. — В читальний газ, згиповиши якого, людина безталанно час (Трубіл., I, 1955, 73).

ЧИХАННЯ, я, с., рідко. Дія за знач. чихати і звуку, утворенові цією дією. Весь партер і ложі бенюара буквально затаяли подих. Навіть то мав бронхіт чи астму, навіть ті вирішили загинути, не подаючи ні кашлю, ні чихання (Довж., I, 1958, 167).

ЧИХАТИ, аю, аєш, недок., рідко. Те саме, що чхати. Вона плавала, і чихала, і обтріпувалася від порозу (Фр., III, 1950, 120).

ЧИХИР, у, ч. Червоне кавказьке вино домашнього приготування, яке ще не перебродило.

ЧИХНУТИ, ну, неш, док., рідко. Однокр. до чихати. — Годі вже вам ридати — чихніть та розкажіть (Вовчок, VI, 1956, 268).

ЧИЧЕРОНЕ, невідм., ч. Провідник, який дає пояснення туристам під час огляду пам'яток культури (перев. в Італії). Скородинський був першим моїм чичероне по Львову, потім його змінили друзі з львівської молоді (Сам., II, 1958, 390).

ЧИЧИРКНУТИ, ну, неш, док., розм. Зашарудіти, зашелестіти; заворушитися. Ніщо ані чичиркне; // Цвірінькнуті (про птахів). І коли падає зламана білкова суха галузка, або чичиркне без діла якийсь пташок, звуки змітають, замирають, приглушені могутньою тишею (Сміл., Сад, 1952, 258).

ЧИЩЕНИЙ, а, е. Діпр. пас. мнв. ч. до чистити. Якщо довгий час не чищені книги, в них заводяться паразити, які з'їдають їхні оправи (Хлібороб Укр., 1, 1969, 44); На нозах теліпалися старі, давні не чищені зашкарюлі шкарбани (Н.-Лев., III, 1956, 370); Все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь (Кощоб., II, 1955, 98).

ЧИЩЕННЯ, я, с. Дія за знач. чистити. Призначений для використання обтиральний матеріал повинен добре вбирати масло, що дуже важливо при чищенні механізмів проектора (Пересувні кинопр., 1959, 225); — Гм! — ворухить бровами винахідник. — Дивний збіг технічних ідей. Електрошлітка для чищення коріа... (Вол., Місячні срібла, 1961, 223); Як же спокійно думастся за автоматичним перебиранням гречаної крупи чи хоча б за чищенням картоплі, яка, на жаль, тепер посідає чільне місце в кухні Річинських (Вільде, Сестри..., 1958, 512).

ЧИЩЕЦЬ див. чіліїці.

ЧИЛІЙКА див. чіліїці.

ЧИЛІЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до чіліїці і Чілі. Недаремно видатний сучасний чіліїський поет, чий справжнє ім'я — Нафталі Рейес, обрав собі, як прапор, псевдонім Пабло Неруда (Рильський, III, 1955, 325).

ЧИЛІЙЦІ, ів, мн. (одн. чілієць, ійця, ч.; чіліїнка, и, ж.). Основне населення Чілі.

ЧІЛКА, и, ж., діал. Чубчик.

ЧІЛОЧКА, и, ж., діал. Зменш.-пестл. до чілка. Він любить подавальницю з ідальні авіаучилища, маленьку Толю з смішною рудуватою чілочкою на лобі (Перв., Дикий мед, 1963, 176).

ЧІЛЬНИЙ, а, е. 1. Який вважається центральним, найвиднішим; головний. Бенкет ще ледве почався і йде якось мляво, видно, що гості мало знайомі між собою і почуваються ніяково під увагою почесного трикутника чільної частини світлиці (Л. Укр., III, 1952, 447); На чільному місці, де була колишній церква, будується Будинку культури (Ле. В снопі., 1960, 57); В кабінеті — суворий порядок, симетрія. На чільному місці — батьків портрет (Мам., Тв., 1962, 403); Юлія Андріївна сиділа боком до чільного стола, за яким, наче в президії зборів, засідали медичні світла (Дмят., Обпалені..., 1962, 98).

2. із сл. м і с ц е, перен. Важливий за своїм значенням; першовий. В житті і духовному розвитку сучасної людини відіграють величезну роль різні ідеологічні фактори. Серед них чільне місце посідають мистецтво і література (Мист., 5, 1968, 8); Високою майстерністю відзначається робота Л. Химченка «Рубач металу».. В творчості робітника чільне місце посідає також портретна різьба (Вітч., 5, 1962, 217); Основою основ важкої індустрії є чорна металургія. В її неухильному піднесенні завжди займала чільне місце Радянська Україна (Рад. Укр., I.XII 1953, 1).

3. перен. Який випливає серед інших; видатний. Щодо бойківського діалекту, то він також ще від 1848 р. досить виразно проблискує у творах подієвих чільних галицьких письменників (Фр., XVI, 1955, 340); [X у с а:] Найчільніший провінціал зрівнятися не може

з тим, хто зветься «римський громадянин» (Л. Укр., III, 1952, 173); Приїздили також (до Одеси) і члани діячі та керівники всеросійських громадських інституцій, промислових і торговельних об'єднань, земських союзів та союзів міст (Смолиць, V, 1959, 10).

4. буд. Який становить передню частину будівлі. Вздож чільної і причільної стін стояли лави, а на покуті — стіл (Нар. тв. та етн., 3, 1969, 44).

ЧІЛЬЦЕ, я, с. 1. Змешч.-пестя. до чолб 1.

2. Весільний головний убір дівчини. У фонді [музею] є численна збірка весільних вінків з Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької, Волинської та Київської областей. Особливо привабливі весільні металеві чільця гуцульської княгині» (Нар. тв. та етн., 1, 1970, 34).

ЧІП¹, чопá, ч. 1. Конусоподібна дерев'яна пробка для закупорювання отвору в якійсь посудині (перев. в бочці). Поки брати бавились із царем, старша сестра і звеліла, щоб у їх човні пробили дірку та її заткнули чопом (Стор., I, 1957, 69); Молодиці та дядьки вибили з бочки чопá, підставляли під срібний струмисько заліпні глиною руки, пиркались, обчавались, втирались рушниками (Гуц., Скупана..., 1965, 95); Усі комунари рушили до клуні, де була бочка. Справді, чіп витягнуто й відкинуто далеко набік, а нафти лишилось трохи-трохи, на самому дні (Донч., I, 1956, 84); * У порівн. Стало тепло. Дух шкір забив відразу ніс, як чопом (Хотк., II, 1966, 148).

◇ **Дурний**, як чіп — дуже дурний. — Хоч і кажуть, що ти відьма, і бояться люди тебе, а я прямо скажу — дурна, дурна, як чіп, та й годі! (Мирний, III, 1954, 312); Великий, як світ, а дурний, як чіп (Номис, 1864, № 6345); П'яти, як чіп — пити багато спиртного. Пив Сидір так, як чіп (Бор., Тв., 1957, 174); Бригадир одмовив тизо На запитання мого: — Лиходід ... то наше лихот! Тільки звіти подає Та, як чіп, горляку п'є! (С. Ол., Вибр., 1959, 295); П'яний, як чіп — зовсім сп'яняний. — Чи ви бачили таке! — не звертаючи уваги на те, до неї ж промовив, дивуючись, візник, — п'яна ж чортова скоринка, як чіп, а дивіться — вдержася! (Вас., I, 1959, 344).

2. діал. Дерев'яний кілочок на стіні для підвішування чого-небудь; // Стержень, на якому що-небудь ходять, гойдається, крутиться (у дверях, машині, приладі і т. ін.). Двері його зати порушилися на чопак і закрипіли своїм дивно знайомим, любим скрипом (Фр., IV, 1950, 418).

3. буд. Шип у брусі для з'єднання з іншим брусом. Інші [майстри] в обтесаних уже стовпках довбали діри, інші .. притисували чопи (Фр., VI, 1951, 108).

4. іст. Річкова риба родини окуневих. У районі нижньої течії ріки Тисмениці є стерлядь, в районі епабіння річок Щириці і Нежухівки — чіп (Наука..., 10, 1960, 31).

ЧІП², виг., діал. Геть (див. геть² 1, 2). — А зась, циганчата! — крикне на них Ничипір, та аж тупнє ногою. — Чіп відсіла! ви не свого приходу (Кв.-Осн., II, 1956, 117).

ЧІПАТИ, аю, асп, недок., перех., чим. і без додатка. 1. Торкатися, доторкатися до кого-, чого-небудь; зачіпати за щось. Мафтей навіть перелякався. Оглядаючися, соромлячися, сія коло дочки і стійно пестив, гладячи чорною рукою по голівці. І зашарубла, потріскаючи рука чіпала ніжне волосся, шелестіла, як по шовку (Хотк., II, 1966, 93); Густі ящики чіпають мене своїми колючими гіллячками [гілками] за руки, за одіж, б'ють по шиї (Фр., IV, 1950, 473).

2. перев. із запереч. н е. Брати в руки, перемішати, рухати що-небудь; брати для використання. Гвинтівки лежали в нових заводських ящиках. Вкладені були так

дбайливо і були так добре змащені щедрим, ще заводським мастилом, що, відкривши ящик, не хотілося їх і чіпати — хотілося так, не чіпаючи, знову закрити їх в ящику і відправити на вічний спов (Гончар, Людiana..., 1960, 76); Храпов аляз з коня, розім'яв ноги. — Розійтись. Готових справ не чіпати, вони можуть бути отруєні (Тют., Вир, 1964, 351); // перен. Пускати в обіг, витрачати. Вчора я отримала гроші, але ще їх не чіпала, а сховала в ящик (Л. Укр., V, 1956, 124).

3. перев. із запереч. н е, перен. Порушувати чий-небудь спокій, сон; турбувати. — Бабо, вставайте. Чусте, вставайте! — зтось міцно трясє її за плечі, болясо вишарпне з солодкої темені. Краще б не чіпала її. Саме так добре відійшло і відійшло від неї це життя... (Стельмах, I, 1962, 293); // Хвилювати, зворушувати, зацікавлювати кого-небудь. Йі тепер не чіпала ні ті квіточки, з яких вона виплела собі такий хороший віночок, ні ті іграшки, які надавала їй Христа (Мирний, I, 1954, 268); — Ніколи досі ті думки не чіпали мене глибоко, та й ніколи не відносиє я їх до власної особи (Коцюб., I, 1955, 260); Щиро напружившись, [Євген Вікторович] ніяк не міг добрати, чого ж це все так чіпає Преображенського (Ле, Міжгір'я, 1953, 261); // Забирати кого-небудь тимчасово з постійного місця роботи, перебування, навчання на інше місце. Поки Степан учився в чотирикласній, батько його не чіпав, а коли закінчив школу, почав брати з собою на заробітки (Голов., Тополя..., 1965, 52); // Зав'язувати розмову, запитувати. Я бачу, що Вольф чимсь дуже стьавлюваний, але чіпати його не наважуюсь (Кол., На фронті..., 1959, 121); Военком з'явився, коли засідання вже почалося. Мовчки сів біля Вутаньки, погмурий, чимось знервований. Вутанька не стала його чіпати (Гончар, II, 1959, 186); // Кривдити, ображати кого-небудь, чіплятися до когось. [Печарця:] Де тепер та правда? відкіля її добудеш? Хіба у твого батька? [Грицько:] Я вас прошив, Лука Семеновичу, мого батька не чіпати; я ж вашого не чіпаю? (Мирний, V, 1955, 154); — Не чіпай, чоловіче, мене, не тривожь мою душу, — рішуче попередив Мар'ян. — Бо й горобець має серце! (Стельмах, I, 1962, 180); // Нападати на кого-небудь, бити когось. Мічурін ухопився за гвинтівку й намагався вирвати її в козак. — Громадяни, не чіпайте його! Він божевільний. Він несамостійний, громадяни, змилюйтесь! — блазав Терентій. — Хлопці, плюньте на нього! Стій, не бий! (Довж., I, 1958, 450); Тільки спокійно виступив наперед, одірвав Прокопові руки од густих кіс козаної, сказав, посіпуючи губами: — Не чіпайте дітчини (Тют., Вир, 1964, 97); Чи, може, гітлерію чіпавши набіються, що полк Самієва їх пропустить, не чіпаючи? (Гончар, III, 1959, 449); // Заговорювати до кого-небудь, жартувати заливаючись. Відколи овдовіла Катря, зразу й став чіпати її Юхим. Ніколи не пропустить (Головко, II, 1957, 191).

4. перен. Звертати увагу, спрямовувати розмову і т. ін. на що-небудь. Деяких тем я, правда, боялась чіпати ґрунтовно, оважаючи на свій «невенчаний» стан (Л. Укр., V, 1956, 240); Левічик ображався і платив тою ж самою монетою, негречно здаючися в подробиці, чіпаючи навіть таку делікатну матерію, як питання літ (Хотк., II, 1966, 162); — Не чіпайте самих болючих ран села, бо ви не лікар! — в сірих очах Мірошніченка недобре темніють голубі краплини моря... (Стельмах, II, 1962, 141).

5. перен. Стосуватися кого-, чого-небудь. Коли се діло чіпає укуні з полами і мужиків-емігрантів, то чому вони не звернуть уваги на саме емігрантське питання, лишивши в спокої попів, сауїтів і т. і. (Л. Укр., V, 1956,

87); — А новина й тебе одним краєм чіпає (Стельмах, II, 1962, 350).

ЧІПАТИ́СЯ, а́ється, недок., діал. 1. за кого— що, кого, чого. Чіпля́тися (у 1, 2 знач.). *Котрі були нижчого росту, чіпалися високих і валили їх із ніг, разом з ними ще в воді.. борикаючись [борюючись]* (Фр., VI, 1951, 130); *Часом нараз починала небудя метатися на ліжку, мов птиця ранена. І чіпалася гострими слухлими пальцями Парасичної руки і стенонала (Хотк., II, 1966, 258).*

2. до кого — чого, кого, чого, перен. Чіпля́тися (у 4 знач.). [Хоростіль:] *А якби до тебе чіпалися, то навіть не признавайся, що мене знаєш (Фр., IX, 1952, 165), — Чого ви чіпаетесь дівчини? — вмішалася в розмову подруга Марічки (Круш., Буденний хліб.., 1960, 231); Він ходив від стола до стола, тяжко відсапуючи, чіпаючи до кожного. Десятки оцей непомітно, але уважно стежили за ним, але ніхто спровокувати не дався (Хотк., II, 1966, 420); Тепер кажуть, що і зараза чіпается тільки там, де є вкредрасположененє, інакше всі люди були б заражені при теперішній санітарії та гігієні (Л. Укр., V, 1956, 405).*

ЧІПЕЦЬ, пня, ч. Те саме, що оціпок. *Ой пила, пила, Чіпця загубила (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 157).*

ЧІПКИЙ, а, б. 1. Здатний, спроможний ухопити, втримати що-небудь, вчепитися за кого-, що-небудь (про руки, лапи, пазури і т. ін.). *І не зогледілася Настя, як чіпка материна рука зірвала з неї хустку і пошбурила в скриню (Речм., Весн. грози, 1961, 75); Хтось у сірому костюмі борюся з есесієм, затиснувши його горло чіпкими пальцями (Хижняк, Килимок, 1961, 55); Дуже багато розпалодилося із [хрущів] тієї весни. Як притишиться до дерева — всюди на молодому листі темніють жовтокрилі жуки з чіпкими лапками (Довч., IV, 1957, 102); // перен., розм. Який прагне захопити, привласнити якнайбільше; загарбуший. Межекали вієці, куд-кудакали кури, тікаючи від чіпких татарських рук (Тулуб, Людолови, I, 1957, 141); // Здатний уцепитися, ухопитися (про людину). *Одірав [Іван] легеньку й чіпку, як реп'яз. [дочку] та й кинув із саней далеко в сніг (Вас., I, 1959, 303); // Який чіпляється відростками, вусиками і т. ін. за кого-, що-небудь (про рослини). Ростає на них [могилах] подорожник, біленькі «вєісточкы», чіпкий спорник (Тют., Вир, 1964, 72); Манівцями, плутаючись у чіпкому зеленому горошку, подалися піонери до села (Збан., Таємниця.., 1971, 441); На величизні нерухомих кручак, де чіпка ожина і терни, заволодо важко ї немиучо вікове тавро старовини (Забіла, Поезії, 1963, 100).**

2. перен. Який швидко схоплює, помічає навколишнє, добре запам'ятовує, аналізує (про погляд, пам'ять, розум і т. ін.). *У нього чіпкий погляд, чіпка думка, його не бектежить, що та думка часом не збігається з ішими, звичними (Мушк., День.., 1967, 65); Художник з чіпким, спостережливым оком, Головою зміє переконатися читача поетичною достовірністю своєї розповіді (Не ілюстрація.., 1967, 175); Його чіпкий, меткуватий від природи розум не знає атоми (Гончар, IV, 1960, 474).*

3. перен., розм. Який уперто стоїть на своєму, завзято, наполегливо добивається якоїсь мети. *Той чабан з'орденком, чіпкий, як смага в спеху, Явуха Сторак підняв цілий гвалт, що його худоба стоїть у загороді під відкритим небом (Кучер, Прошай.., 1957, 211); // Який свідчить про таку упертість, наполегливість. *Ця тендітна жінка взяла на свої плечі величезну відповідальність. І думаєш: звідки в неї такий чудовий сплав чіпкої газийської хватки, керівничої зрілості й доброго держання? (Вітч., 9, 1964, 210); // до чого. Те саме, що обхвчій 2. Його старший, чіпкий до всього, що пагне зиском, брат має цікавиту рацію (Стельмах, I, 1962, 326); Не знав він також напевне, чи читав його книжку цей**

чіпкий до пасовиськ та лук агроном (Рудь, Гомін.., 1959, 22).

4. перен., розм. Те саме, що заразливий. *Віспа — чіпка хвороба (Сл. Гр.); Страх! Прищеплений дитині, виплеканий амормальними умовами суспільними, він став чіпкою пошестю.. (Коцюб., I, 1955, 150).*

ЧІПКИ́СТЬ, ко́сті, ж. Властивість за знач. чіпкий. *Коли Антон стрічався з його очима, вони одразу ж втрачали свою чіпкість, гостру допитливість і теплість добродушною усмішкою (Вол., Озеро.., 1959, 155); Чи то молодість, чи комсомольська чіпкість, але з перших же днів хлопця із молодечим завзяттям поринув у роботу (Хлібороб Укр., 4, 1966, 33).*

ЧІПКО. Присл. до чіпкий. *Не встигла Тоня й сжаментується, як Віталій уже чіпко подряпався агору і агору по стрімкій щоглі, по обламках трапа на ній (Гончар, Тронка, 1963, 241); Іван присідає, втягує голову в плечі, чіпко тримаючись за гілля, дивиться агору (Кол., Терен.., 1959, 10); Солодат, мов ведмідь, чіпко повз по землі.. (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 259); * Образно. *Слова старої матері вросли в її свідомість швидко і чіпко, як ті зерна, що падають в розпушений, прогрітий сонцем ґрунт (Ряб., Жайворонки, 1957, 171).**

ЧІПКОХВО́СТ, тих, мн., зоол. Родина американських широконосих мавп.

ЧІПЛЯ́НКА, и, ж. Назва різних рослин родини складноцвітих.

ЧІПЛЯ́ННЯ, я, с. 1. Дія за знач. чіпляти 1. *Мишуня подумав, що Семен Ларіонович радитиметься з ним про технічні вдосконалення щодо чіпляння сіялок та плугів (Ю. Янов., II, 1954, 135).*

2. перен., розм. Настирливе приставання, прискіпунвання. — *Я знаю, чого ти оглядаєшся, чого ти вагаєшся.. Є кілька причин: перша — Ніна, друга — мов тебе чіпляння до тебе в лісі (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 109); Перед початком свята по залі ходили наглядачі, перевіряли: не лише як зодягнені учні, який назовні вигляд мають, але і те, в якому настрої учень зайшов до зали.. Не обійшлося без задируватою чіпляння, зауважень (Ле, Хмельницький, I, 1957, 117).*

ЧІПЛЯ́ТИ, яю, яєп, недок., перен. 1. Прикріплювати що-небудь до чогось, використовуючи гак, виступ, сучок і т. ін. *Міцно чіпляю до сучка ремінь (Коцюб., II, 1955, 268); Культиватор КПС-5,4 чіпляють до скоби трактора не в одній, а двох точках з відстанню між ними в 200 міліметрів (Колг. Укр., 4, 1959, 12); // Хватити щось чим-небудь гострим, загнутим і т. ін. *Бере [Гільзе] помаленьку нитку з основи і прикладає до вічка в переборі, а син з другого боку чіпляє за нитку дротяним гачком і протягає її крізь вічко (Л. Укр., IV, 1954, 247).**

2. Те саме, що вішати 1. *Оглядаючи нас, він скидав його на дерев'яний кілочок (Шиян, Партиз. край, 1946, 116); Всі дівчата — одна перед одною — почали чіпляти на пагітці хто букетик фіалок, хто дзвоники соню, хто барвистої заплоди чи й напероцьквітку (Смолич, Мир.., 1958, 26); Гнат чіпляє на руку нагая (Тют., Вир, 1964, 65); Готова афіша. А де ж її чіпляти? (Вишня, I, 1956, 238); * Образно. *Ідуть білці. Їх силуєти малює синь на тлі вогнів; чіпляє сонце на багнети квітки прощальних променів (Сос., II, 1958, 260); // Приладувати, закріплювати щось на кому-, чому-небудь; одгати. *Невкніплій обіч, змурий, чіпляє собі за спину торбу (Головко, II, 1957, 221); Озрім чіпляє гакіаніцю за спину, і вони знову ршуться степом (Тют., Вир, 1964, 10); В одній хаті метушилася дівчина, надивляючи нову спідницю, чіпляючи добре намисто (Хотк., I, 1966, 105); Молоде лице його почервоніло, очі потускніли, він часто скидав своє пенсне, протирив і знову чіпляє***

на ніс (Мирний, III, 1954, 270); // Пришпилювати що-небудь до одягу, головного убору, волосся і т. ін. У бояри просять Чуба — З ним гуляє Дружка любя, На весіллі привітають, Гарну квітку їй чіпляють (Гл., Вибр., 1951, 222); Локаєчка квіточка з тоненької шкіри. Такі прикраси жінки чіпляють до платтів і до капелюшків (Хижняк, Тамара, 1959, 61); — Свириде Яковлевицу, неже і вас лають? — здивувалася білявенька веселогоуба Уляна, — ніколи б не подумала. — Ще й як перепадає, хоч в таких випадках і орден чіпляю на гімнастюрку. — сам намісмається зі своєї кмітливості (Стельмах, II, 1962, 100).

3. Торкатися кого-, чого-небудь під час руху. Зриває [Любов] з себе вуалє. Пробигає біля Ореста, умисне чіпляє його вуалєм (вуаллю). Орест хоче затримати її, вона зручно ухиляється (Л. Укр., II, 1951, 62); Ідуть сиві українські воли, чіпляючи крутими рогами один одного (Сміл., Сад, 1952, 72).

4. перен., діал. Чіпати (у 3 знач.). — Не зочу його чіпати, буду сам по собі (Кв.-Осн., II, 1956, 401).

ЧІПЛЯТИСЯ, яюся, яєшся, недок., за кого — що, об кого — що, до кого — чого. 1. Зачіпати кого-, що-небудь за щось. Вона йшла лугом, зеленою високою травою. Їй любо так їти по тому пеллегатому килимі, трава чіпляється за ноги, перечіпає... (Мирний, III, 1954, 350); Наша підвода спинилася побіч кількох інших, що чіплялися колесами одна за одну й затримували збен-тежені коні, які реаліси урозтіч (Досв., Вибр., 1959, 91); Яблунева гілля, метляючись, чіплялося за дах (Шиян, Переможці, 1950, 69); // Натикаючись на що-небудь, чіпати його під час руху, зачіпатися за нього. Калітеску ледве йшов, чіпляючись ногами за коріння (Петльовий, Хотинці, 1949, 175); Каламутні хмари чіпляються за скелясті верховини (Кучер, Полтавка, 1950, 25); Коса чіпляється за купини й кущі. Серед каштис стовбурів немає розмаху (Ільч., Вибр., 1948, 32); * Образно. Далеко за луками — оком не словиши — працювали дівчата. Звідтіля линула, над парком пролітала, чіплялась за тополі гостровереті пісня (Рибак, Помилка., 1956, 258); // Приставати, прилипати до кого-, чого-небудь (про щось чіпке, в'язке, липке). Брів [Давид] бур'яном у двір, де будували цегляни. Чіплялись реп'яхи до шинелі (Головко, II, 1957, 17); // перен. Затримуватися, зосереджуватися на чомусь (про очі, погляд, думки і т. ін.). Мій погляд чомусь чіпляється за білу блискучу лужку, що й досі злихатється в тарілці (Кол., На фронті., 1959, 162); // перен., розм. Огортати, охоплювати когось (про відчуття). Оксен йшов селом, дразливий і гнівний, і цей гнів чіплявся до нього кожного ранку, як тільки він прокидався від сну (Гют., Вир, 1964, 27).

2. Братися, хапатися руками за що-небудь, утримуватися за щось певним чином. Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з цих мочарів (Коцюба, I, 1955, 367); Настя зирк — та й озолота: чіпляючись за лозу, на берег видирався інспектор (Вас., I, 1959, 223); Коли вони сповилися, під ними осунувся ґрунт, і тепер обидва руками чіплялися за берег, намагаючись встояти проти швидкої течії (Трубл., I, 1955, 127); А тут ще й Остапко розіскімлявся, за спідницю чіпляється, — ляснула (Головко, II, 1957, 199); // на що. Хапатися за який-небудь рухомий транспорт. — Що це за пустоці! Це ж не трамвай, на який чіпляються хлопчакі! (Ів., Вел. очі, 1956, 59); Нові пасажери тим часом валять у вагон з безконечними клауцками, лантухами, спотикаються на рейки, тиснуться, чіпляються на буфери (Мик., I, 1957, 103); // Хапатися чим-небудь гострим, загнутим і т. ін. за щось, повисаючи на ньому. Чіпляється дятел за кору дерева і лизить, куди захоче (Коп., Як вони.,

1948, 95); Вони [жучки] ворухили ніжками, чіплялися за пальці, вперто не хотіли пролазити у вузьеньку шийку пляшки (Донч., VI, 1957, 57); Королів цвіт та кручені паничі, в'ючись по лозі, сягали навислого гілля і чіплялися за нього своїми пагінцями (Гончар, IV, 1960, 40); // Ловитися на гачок. Ми ходили купатися й ловити рибу., на гачок чіплялися черепаші й зрідка в'юни (Ю. Янов., II, 1958, 225); // перен., розм. Намагатися заручитися чією-небудь підтримкою, спиратися у своїх діях на кого-, що-небудь. Європейська буржуазія судорожно чіпляється за волячину і реакцію із страху перед робітничим рухом (Ленін, 23, 1972, 139).

◇ На шійо чіплятися кому — те саме, що На шійо вішати (див. вішати). — Якби ти була моя жінка, а тут де не візьмись хвиштик з улиці... І ти чіпляєшся йому на шійо! Гарно було б мені на те дивитися? (Мирний, III, 1954, 230); Якби це залежало тільки від Тані, вона у відданку примирення весь день отут цілувала б, чіплялася б Богданові на шійо, забувши про конспекти, про екзамени, про все на світі (Гончар, Людина., 1960, 4).

3. перен., розм. Намагатися будь-що затримати, зберегти кого-, що-небудь. [К у з ь:] Дивно мені, мамо, аж чудно, — що ви.. і досі за старі свої звички чіпляєтесь (Гич., I, 1957, 257); Хоч її й підвели вже до думки, що чекати на нього марно, проте не хотілось змиритися з цим. Чіплялась за кожну ниточку сподівання, намагалася думати, що він живий (Баш, Надія, 1960, 284); — Брежнєв не врятує себе. Ніколи я не чіплявся за неправду, то чого маю чіплятись тепер? (Стельмах, I, 1962, 451).

4. перен., розм. Прискіпуватися до кого-небудь. Мати чіплялась до його, питала в його, що в його болять (Н.-Лев., II, 1956, 190); Вже більше місяця, як йому вдалося вирватися з львівської тюрми. Як не чіплялось до нього поліція, та нічого з того у них не вийшло (Цюпа, Назустріч., 1958, 117); // Упадати біля кого-небудь, намагаючись привернути до себе його увагу; залицятися. Отаманська дочка частіше та частіше навідувалась на берег та все трохи ніби чіплялась до Миколи. Це залицяння усім кинулось в очі, навіть батьковій (Н.-Лев., II, 1956, 231); Сама Христа звалалась учора, що Легейдин Карпо чіпляється (Головко, II, 1957, 399); // Нападати на кого-небудь, передаватися комусь, заражати (про хвороби, захворювання). [В е р с а й:] Ліки — то паяські вигадки. До мене хвороби не чіпляються (Мокр., П'єси, 1959, 252); // З'єднуватися, сполучатися одне з одним. Дні летіли. Як зубець пущеної шестерні, чіпляючись один за одного, оберталися шаленим темпом (Коцюба, Нові береги, 1959, 452); // перен. Пов'язуватися з чимось попереднім, приєднуватися одне до одного. Отак вони доводили балакали. Слово за словом чіплялося; одна думка навищувалася на другу (Мирний, I, 1949, 356); [Р о м а н:] Та вже як чоловік спантелихиться, то помилка за помилку так і чіпляється.. (Кроп., II, 1958, 53); Розмова зав'язалася одразу, невимушено. Одна тема чіплялася за другу (Минко, Півна чапа, 1950, 162); В голові, мов жар, пашать міаки, одна за одну чіпляються мстивої думки, але Терентій не впирається, а стримує їх (Стельмах, Хліб., 1959, 115).

◇ Смолбію чіплятися див. смолá; Чіпляється до слів (до слова) — прискіпуватися до висловленого ким-небудь. [Х л о п е ц ь:] Ти який дивно настроєна сьогодні. Чіпляєшся до слів... [Д і в ч и н а:] До якого ж я слова вчепилася? Скоріше до факта [факту], ніж до слова (Л. Укр., II, 1951, 100); Чіпляється, як (мов) реп'ях — те саме, що Чіпляється, як [шівська] смолá (див. смолá). [М у с і й:] Ну й чоловік!.. До кожного чіпляється

ся, як той реп'ях. Розлютувався за пісню, а на нас напався (Гр., II, 1963, 560); — Не кажи так, Федю... Який він мені жених? Чіпляється, мов реп'ях. Доброго слова не слухав, а плонуть між очі не наслідю (Добр., Очак. розмир, 1965, 276); Чіплятися, як (мов, немівб; т. ін.) [шівська] смола́ див. смола́.

5. Пас. до чіпляти 1, 2. В ярмаркові дні до каматів і гаків [гойдалки] чіплялося два збиті з дощок човни з виточеними жіночими погруддями на носат (Смолич, II, 1958, 42).

ЧІПОК¹, пќа, ч. Зменш. до чіп¹. Ганна підбігла на хвильку до бігунків, щоб написати води з барильця, змоценого позаду, стала на коліна, одіткнула чіпок, припала вустами до цівки (Ю. Янов., Мир, 1956, 98).

ЧІПОК², пќа, ч., розм. Те саме, що очіпок. Вийшла матишка ще молода на взір, чорнава, в білому простенькому чіпкові (Н.-Лев., I, 1956, 129).

ЧІТ, ч́ету, ч., розм. Парне число.

Чіт і (та, чи) лішка — гра, що полягає в угадуванні, яке число — парне чи непарне — взяте тим, хто її веде. Потрясла [Маруся] у жмені горішки та го-лосно й промовила: — Чи він мене любить? Чіт чи лишка? (Кв.-Осн., II, 1956, 35); На хуторянських вечорах Радюк... грався з паннами горішками в чіт та лишку (Н.-Лев., I, 1956, 443).

ЧІТКИЙ, а, є. 1. Розбірливий, виразний, зручний для читання (про почерк, шрифт і т. ін.). Він сів до стола, вийняв аркуш чистого паперу і вивів своїм дрібним, але чітким почерком: «Добра Варваро Миколаїєво!» (Тулуб, В степу... 1964, 182); // Виразно відбитий, окреслений, ясний для зорового сприймання, розпізнавання. На доляку впала чітка тінь віконної рами (Шняп, Вибр., 1947, 214); Денис Бараболя котиться по стежці і, мружачись, примушується і до поля, і до по-осім'ювоу чіткої далини (Стельмах, II, 1962, 221); У широкій улоговині їх підстергло сонце, занози заблищали, шерсть на биках запарувала, ратиці замишались на мокрій землі чіткий слід (Тют., Вир, 1964, 90).

2. Який звучить розбірливо, роздільно (про мову). І вслухався [Синявін] в доччину розмову. Незнайомий голос і чітка, без узбецького акценту вимова чужої людини (Ле, Міжгір'я, 1953, 57); // Виразний, який легко сприймається на слух (про звук). Телефоніст сидів на низенькій колоді в кутку й безперервно хукав у трубку, щоб досягти особливо чіткого звуку в мембрані (Ю. Янов., II, 1954, 8).

3. Ясний для розуміння, точно переданий (про викладені ким-небудь думки). Чіткий, закінчений, часто лозунговий вірш Еллана (Блакитного) весь відданий потребам боротьби і будівництва, весь пронизаний ідеєю служіння революції (Про багатство л-ри, 1959, 115); Майстер художнього слова, Франко старанно опрацював кожне речення, домагаючись простого, чіткого викладу своїх думки і змальовання персонажі повісті (Укр. літ., 9, 1957, 138); // Цілковитозначний, недвозначний, певний. Проект Програми [КПРС] дає ясну і чітку відповідь на питання про те, які перспективи відкриває комунізм для прогресу всього людства (Літ. газ., I, VIII 1951, 1).

4. Такий, в якому окремі елементи, певні моменти точно відділені один від одного (про кроки, рухи і т. ін.). Він міряв кабінет чіткими неширокими кроками і обмірковував свою майбутню розмову з Крайневим (Собко, Граніт, 1937, 171); На току — стають по місяцях.. Усі біля молотарки.. у чітких вивернених рухах, немов аж урочисті (Головко, I, 1957, 351).

5. Який проводиться організовано, правильно; злагоджений. Комісар говорить: — Здається, водій Цюпа? Пам'ятаю вашу чітку атаку на височину Н. Радий,

що зі мною рушаєте (Ю. Янов., I, 1954, 52); [К а с ь я н о в:] Рівночасно з вами розпочинає наступ на Гомель Центральний фронт. Потрібна чітка взаємодія. Тепер не час для експериментів (Дмит., Драм. тв., 1958, 115); Старий Йосип вимагав у сільради.. чіткої роботи пошти, веселості та культури в сільському клубі (Д. Бездик, Дніпро., 1951, 14); Мистецтво партійного керівництва полягає в тому, щоб дати правильний політичний напрям роботі всіх організацій.., добиватися чіткого виконання ними своїх функцій (Ком. Укр., 9, 1966, 5).

ЧІТКІСТЬ, ќості, ж. Властивість за знач. чіткий. Військові кораблі, даленіючи, втрачали чіткість обрисів, зливалися колором з морськими хвилями (Дмит., Облалені., 1962, 212); Чіткість, виразність вимови потрібні й тоді, коли акторові доводиться промовляти на сцені пошепки (Думки про театр, 1955, 129); Векірко, не помічаючи вбраної по-святковому, жаданою розвагає Ілонки, звертається мимо неї безпосередньо до Лошакова. Щось наказує сержантові, коротко, з сухуватою чіткістю (Гончар, I, 1954, 459); Стиснувши зуби, мочки, з неймовірною чіткістю виконували моряки команду, розуміючи, що від цього залежить їх життя (Тулуб, В степу..., 1964, 394); Комуністичне виробництво вимагає високої організованості, чіткості і дисципліни, які забезпечуються не шляхом примусу, а на основі розуміння громадського обов'язку, визначаються всім укладом комуністичного суспільства (Програма КПРС, 1961, 56).

ЧІТКІШАТИ, ас, недок. Робитися, ставати чіткішим. Тіні [дубів] на очах чіткішають.. і наливаються чорнотою (Коз., Сальвіа, 1959, 89).

ЧІТКО. Присл. до чіткий. Всю ніч злоці писали листівки, чітко, як у стінгазеті, виводячи літери, щоб було не гірше, ніж надруковано (Гончар, IV, 1960, 80); Добре видно прожектори автомашин, кіські копита, чітко відбилися ковані колеса возів (Кучер, Трудна любов, 1960, 510); Сонце заходило червоно, на вітер; на тлі вечірньої заграви чітко вимальовувався хутор Вишневий (Тют., Вир, 1964, 14); Клуб було радіофіковано, голос лектора чітко звучав з гуцуньмоца (Дмит., Наречення, 1959, 136); Чітко Доналейтіс дав ягесь розпорядження, і на ріллі загупали кроки червоноармійців (Стельмах, II, 1962, 193); Порівнявшись з Сергієм, юнак чітко, по-військовому козирнув (Коз., Нові Потони, 1948, 126).

ЧІЧКА, и, ж., діал. Квітка. На дорогах продиралась між камінням трава, а на узбіччях синіли чічки і змагалися синявою з високим небом (Гжицький, Опришки, 1962, 20); *У порівн. — Сей злочик був мій одинок... три роки мав... як чічка... (Фр., VII, 1951, 294); Все зелене дооклоа.. А на тлі цього зеленого моря, мрійних контурів далеких верхів, мов рулячі чічки баристі, посіялися гуцули й гуцулки (Хотк., II, 1966, 63).

ЧК, невідм., ч., іст. Скорочення: Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (1918—1922). Павло швидко піднімався на другий поверх строого будинку, що колись звався приватною гімназією Машикевича, а тепер коротко, чітко й гостро: ЧК (Каш., Вибр., 1960, 82); Після вигнання білополяків я був звільнений від роботи в органах ЧК і повнотою віддався роботі в театрі (З глибини душі, 1959, 14).

ЧКУРИТИ, рб́о, рб́ш, недок., рідко, ЧКУРНУТИ, н́у, неіп, док., розм. Дуже швидко бігти, летіти і т. ін. Явух Каленикович чкурить із гори в долину, з долини на гору, пара за ним в'ється, сніг снігає (Ю. Янов., II, 1954, 211); Сидить наш козотопський сотник, Микита Уласович Забрюха, на дщицу [дщиші], мов на коні; ..а воно чкурить! воно чкурить, ще прудше, чим

Яцькова прибула (Кв.-Осн., II, 1956, 204); Старший хлопець і владія пінячу перебиту ногу, що стриміла з горшка. Він зараз чкурнує до матері та й розказав (Н.-Лев., II, 1956, 372); Лише мати подалася до сусід, як Оверко босоніж чкурнує надвір (Горд., II, 1959, 24); // тільки док. Швидко утекти. Невідомі почали дивитися на ріг, де шлях повертає до заводу. І через секунду чкурнули в нітьму поміж будинками (Шовк., Інженери, 1956, 345); Він вивернує кишені, натруєся хлібним крихт і вкинув у воду. Але малюк злякано чкурнує від берега (Донч., VI, 1957, 261); Вона [жаба] стрибнула просто на піяка, і той з переляку чкурнує аж на тин (Донч., Вибр., 1948, 219); // тільки док. Швидко вирушити куди-небудь; податися. Кайдашиха боялась, щоб Мелашка знов не чкурнула на Бассарабію (Н.-Лев., II, 1956, 345); Тільки було настане весна, то зараз і чкурну в ліс, там і живу, мов тихий звір (Стор., I, 1957, 348); — Друкуватися ніде, їсти нічого, то що чоловік має робити? Я, ними бувши, давно б уже чкурнув до Америки... (Кол., Терен., 1959, 358).

ЧКУРНУТИ *див.* чкуріти.

ЧЛЕН, а, ч. 1. Частина тіла людини або тварини (перев. про кінцівки). Він уявляв собі, що станеться з ним, коли він буде мертвий.. Кров у жилах густа і холодна, як драгли, члени витягнені, дерев'яні і не згинаються (Коцюб., I, 1955, 409); В усім тілі чулася якась розламаність, члени були важкі. Лягти б і лежати непорухно (Хотк., II, 1966, 165); // Чоловічий ставей орган.

2. *спец.* Одна із складових частин якого-небудь цілого. Кожети є членами сонячної системи, більшість їх обертається навколо Сонця по дуже витягнутим еліпсах (Астр., 1956, 90); Числа, що становлять геометричну прогресію, називаються її членами (Алг., II, 1957, 94); Члени пропорції; Члени судження.

Δ Другорядні члени речення *див.* другорядний; Одно-
рядні члени речення *див.* однорядний; Член речення — складова частина речення, виражена перев. окремим повнозначним словом, яке в структурі речення має певну синтаксичну функцію. Відмінок виконує синтаксичну функцію і є основою ознакою, що характеризує з формального боку іменник як член речення (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 306).

3. Особа, яка входить до складу певної групи людей, до якої-небудь організації, товариства, об'єднання і т. ін. Всі члени дому Чиміс-хана діставали окремі володіння (Іст. СРСР, I, 1956, 74); Прийшов член земської управи (Мирний, III, 1954, 141); Знову мовчанка і знову постріли — по двадцять одному з кожного боку. Це вітали члени уряду: крейсер — комісара, а канонерка — міністра (Ю. Янов., II, 1958, 109); Музыка лється, а члени батьківського комітету вже припрошують людей до столу (Гончар, Тронка, 1963, 135); Ректор, поговоривши із членами приймальної комісії, відкинувся на спинку стільця і якусь хвилину дивився на Уласа уважним вичаючим поглядом (Тют., Вир, 1964, 62); — На порядку денному одне питання. Прийом до кандидатів у члени партії Платона Гайворона і Максима Мазура (Зар., На. світі, 1967, 173); Того ж таки дня, ввечері, відбувся збори членів колегіуму (Донч., II, 1956, 62); // Учасник чого-небудь. Член експедиції.

Дійсний член *див.* дійсний; Член-кореспондент — звання, що надається членом, обраною до складу академії наук, який не користується всіма правами дійсного члена. [Д у б и н а:] Що таке наука, молодий чоловіче, мені трапи відомо як членові-кореспондентові Академії наук (Мороз, П'єси, 1959, 170).

ЧЛЕНИК, а, ч., *спец.* Одна з рухомих частин, на які ділиться тіло деяких тварин та росляних організ-

мів; сегмент. Циліндричне тіло черв'яка неможливо ділиться на багато кілець — члеників (Зоол., 7, 1957, 19); Цими дослідями з'ясовано, що чим менше члеників буде у вушках бджоли, тим слабший її нюх (Бджоли, 1955, 28); Стебла [хвоща польового] двоякого виду: плодосносні з'являються рано навесні.. заввишки 10—20 см, червоножато-білі,.. з великими піхвами з 8—9 зубцями на кожному члену стебла (Лікар. рослини.., 1958, 160).

ЧЛЕНІСТІЙ, а, е, *спец.* Який складається з окремих частин, членів, члеників. Черевце рака членисте (Зоол., 7, 1957, 35); Ця грибниця [вищих грибів] має назву багатоклітинної або членистої (Гриби, 1961, 9); // у знач. ім. членістї, тих, мн. Те саме, що Членістї тварини (рослинні).

Членістї тварини (рослинні) — тваринні й рослинні організми, тіло яких ділиться на членики (сегменти).

ЧЛЕНІСТІСТЬ, тостї, ж., *спец.* Властивість за знач членістий.

ЧЛЕНІСТОНОГІЙ, а, е, *зоол.* Який належить до вищого типу безхребетних тварин, тіло і кінцівки яких поділені на членики (сегменти). Призначення вищучувальної дезинсекції полягає у плановому знищенні членистоногих паразитів за допомогою фізичних, хімічних та біологічних засобів боротьби (Профіл. захвор., 1955, 98); // у знач. ім. членистоногї, тих, мн. Вищий тип безхребетних тварин, тіло і кінцівки яких поділені на членики (сегменти). Кожати становлять самостійний клас типу членистоногих (Захист рослин., 1952, 68).

Членистоногї тварини — те саме, що членистоногї. Клас комах (Insecta) дуже багатий на шкідників культурних рослин. Представники цього класу відрізняються від інших членистоногих тварин тим, що в дорослому стані мають лише три пари розчленованих ніг (Шкідн. поля., 1949, 15).

ЧЛЕНІЙ, а, е. 1. *спец.* Те саме, що членістий.

2. *лінгв.* Який має повну форму. Прикметники української мови мають повну і коротку (або члену і нечлену) форми (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 221).

ЧЛЕНОРОЗДІЛЬНИЙ, а, е. Який вимовляється роздільно, виразно членується (перев. про мову, звуки мови). Поступово людська мова почала розвиватись: звуки її ставали більш членороздільними, кількість слів збільшувалась (Іст. стар. світу, 1957, 9).

ЧЛЕНОРОЗДІЛЬНІСТЬ, ностї, ж. Властивість за знач. членороздільний.

ЧЛЕНОРОЗДІЛЬНО. Присл. до членороздільний. Устим Сидорович на подив усім, хто його знав, заговорив і зрозуміло, і членороздільно (Збап., Передзниц'я, 1960, 305).

ЧЛЕНСТВО, а, с. 1. Перебування на правах члена якої-небудь організації, товариства, об'єднання і т. ін.; звання члена такої групи, організації. Австро-угорський уряд обвинувачує поета [І. Франка] за членство в таємних соціалістичних організаціях (Козл., Відродження.., 1950, 28); Членство в партії дає лише один привілей — завжди і скрізь бути попереду, на найважливіх, вирішальних ділянках боротьби за інтереси народу, беззавітно служити великій справі комунізму (Ком. Укр., 4, 1966, 20); Право членства у сільськогосподарській артілі базується на конституційному праві громадян створювати кооперативні об'єднання (Рад. право, 4, 1960, 102).

2. *рідко.* Збірн. до член 3. Членство українських революційних організацій [у Канаді] і читачі робітничо-фермерської преси надзвичайно уважно слідкують за всіма подіями в Радянській Україні і всьому СРСР (Ірчан, II, 1958, 359).

ЧЛЕНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до член 3. Кошти партії та її організації складаються з членських внесків,

додаток від підприємства партії та інших надходжень (Статут КПРС, 1974, 30); Членський квиток.

ЧЛЕНУВАННЯ, я, с. Дія за знач. членувати. Морфологічне членування слова — членування слова на його складові частини — морфеми (Сл. лінгв. терм., 1957, 96); Навіть розділовий знак у тексті слід розглядати не тільки як засіб логічного членування думки, а й як композиційно-конструктивний засіб (Літ. Укр., 25. II 1969, 2).

ЧЛЕНУВАТИ, ую, уєш, *недок.*, *перех.* Ділити, розділяти що-небудь суцільне, єдине на окремі частини. Та ось колій приготувався членувати тушу. Довгий ніж як був — весь, по саму колодочку, втопився в дугасту скляну «поліщучку», і всі присутні замерли... (Іщук, Вербичани, 1961, 432); // *перен.* Розбивати на основні складові елементи. Кожний читець обов'язково має навчитися правильно членувати мову логічними паузами (Худ. чит., 1955, 96); Членувати слово на морфеми.

ЧЛЕНУВАТИСЯ, ується, *недок.* 1. Ділитися, розділятися на частини.

2. Пас. до членувати.

ЧМАКАННЯ, я, с., *розм.* Дія за знач. чмакати і звуки, утворювані цією дією. Протиню було слухати п'яний гамір, задоволене чмакання (Еллан, II, 1958, 27).

ЧМАКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* Те саме, що чавкати.

ЧМАКОТІТИ, очу, отіш, *недок.*, *розм.* Підсил. до чмакати. Знову форсуємо темряву. Аж злість розбирає. А жорі! — вже й під білизою чмакотить (Баш, На землі..., 1957, 57).

ЧМАНА, й, ж., *розм.* Те саме, що очманя. — Ти чего, мала чманю, сама собі хихикаєш? — здивувалася мати, відриваючись од печі (Стельмах, I, 1962, 155).

ЧМАНІТИ, ію, ієш, *недок.*, *розм.* Втрачати здатність нормально мислити, міркувати або нормально діяти, рухатися (від чаду, алкоголю, цінкотины і т. ін.); дуріти. Після горілки днів зо три чманіш (Сл. Гр.); Андрій уже чманів від перерілого самогону та його гарлякня і сердито відіпхнув Кирила (Панч, Мир, 1937, 34); Цілий вечір він.. чманів від курива (Тют., Вир, 1964, 158); // Втрачати ясність свідомості, рівновагу від напливу якихось негативних почуттів, від турботи і т. ін. Чманіючи від почуття власної несправності, він знову почав був пояснювати (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 488); Олександра мовчав і лупав очима. З переполох йому відібрало мову.. Олександра чманів і мовчав (Смолич, Реве та стогне..., 1960, 542); Зараз оце саме та пора, коли від безлічі клопотів він чманів, глухне, він просто не чує тебе, якщо тільки твої слова не про силос, не про вовну... (Гончар, Тронка, 1963, 84); // *безос.* Голова обертом іде, в очах чманів (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 13).

◇ Голова чманів — те саме, що Голова [йде] обертом (див. голова). Надвечір голова чманіла. Ніна йшла протієть по греблі (Коп., Земля..., 1957, 208); Саливон проймається обуренням на пастухові слова — чи тяжко людину незнавати? Далєбі, від тих суперечок чманів голова (Горд., Дівчина..., 1954, 272).

ЧМЄЛЕНІЙ, а, е, *розм.* Який втратив владу над собою; очманілий. Чмєлена Катря за ним [кушем] повертає й опинилася серед невеликої круглої поляни (Мирний, IV, 1955, 305).

ЧМЄЛІЙНИЙ, а, е, *діал.* Прикм. до чміль. Накупувшись, добували [мн.] чмєлиного меду (Вовчок, VI, 1956, 313).

ЧМЄЛЯЧИЙ, а, е, *діал.* Те саме, що чмєлійний.

ЧМЄЛЯ, и, ж., *діал.* Шмїгтя.

◇ Не до чмїги — те саме, що Не до шмїги (див. шмїга). Тобі там буде не до чмїги (Котл., I, 1952, 121); Це приймть, ласкаві будьте, Та цієї книги Ви не дуже,

просю, гудьте. Що як не до чмїги (Манж., Тв., 1955, 218).

ЧМІХ, **ЧМІХ-ЧМІХ**, *виг.* 1. Звуконаслідування, що означає глухий переривчастий звук від виштовхування повітря, пари, відпрацьованого газу і т. ін. Дихання млинове нерівне, немов із переболю: чмїх, чмїх... чмїх (Головко, II, 1957, 18); // у знач. ім., *розм.* Дія за знач. чмїхнути. На всякий чмїх не надоровакашся (Укр. присл... 1955, 291).

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. чмїхати і чмїхнути. Подивися Коля скося:.. — Покажу вам боровак:.. А обидві Клави — чмїх! А обидві Наті — чмїх! — І пішов луною смїх (Нех., Ми живемо..., 1960, 101).

ЧМІХАННЯ, я, с. Дія за знач. чмїхати і звуки, утворювані цією дією. Тишу порушило чмїхання паровоза й стукіт коліс (Підс., Віч-на-віч, 1962, 67).

ЧМІХАТИ, чмїхаю, чмїхавш і *розм.* чмїшу, чмїшеш, *недок.* 1. Переривчасто, глухо випускати повітря, пару, відпрацьований газ і т. ін. Перед вокзалом, посеред порожніх, екритих інєєм колій, біло-бузковими клубками пари чмїхав, готовий от-от зрушити з місця, паровоз (Коз., Блискавка, 1962, 177); Мряка. У березі важко чмїхав паровий млин (Головко, II, 1957, 78); Авто у сусіді було блаженке, старомодне, більше чмїхало, аніж їхало — тільки надвечір повернувся я до нашої хати (Мур., Бук. повість, 1959, 59); // З шумом випускати повітря з ніздрів. Хома Лох чмїхав червоным носом (Горд., II, 1959, 229); Змокло в хаті, ніби зтось придушив усе. Тільки чмїше щось на печі, кавкас, мов галтас камініці (Вас., II, 1959, 214); Скот тяжко диха, чмїха — проти вітру пасе череду пастух (Горд., Дівчина..., 1954, 147); Коцюба незадоволено чмїхав носом (Собко, Шлях..., 1948, 140).

2. *розм.* Сміятися, усміхатися, видаючи глухі звуки носом, губами. Тут Пищимуха на всю хату зареготався. Узля і мене смїшки. Дивлюся, — жандарі собі очима грають, а пак становой, здержуючись від реготу, тільки чмїха (Мирний, IV, 1955, 379); — Щось ти мудруєш хлопче, по очах бачу... А ти он твої напарники теж підсмїються, — показав дід на Толмих друзів, що боялись наблизитись і чмїхали в кулак (Коп., Сон. ранок. 1951, 111).

ЧМІХКОТІТИ, очу, отіш, *недок.*, *розм.* Підсил. до чмїхати. На станції чмїхкотили, бухкуючи, і несправно скрикували в своїй переранковій темряві паровози (Баш, Проф. Буйко, 1948, 71).

ЧМІХНУТИ, ну, неш, *док.* 1. Однокр. до чмїхати. Паровоз чмїхнув і зупинився (Чорп., Визвол. земля, 1959, 117); Трактори чмїхнули востань, засопли й зупинились (Донч., I, 1956, 92); З тим песиком бігають діти в степ мїшеї ловити.. Песик нюзне суди-туди, чмїзне і вже, дивись, упав на передні лапи (Хор., Ковила, 1960, 36); Перегуда незадоволено чмїхнув, перекинув свою чарку (Кучер, Прощай..., 1957, 90); Тимко чмїхного виразу обличчя Юлі, яка слухала це оповідання з надзвичайною цікавістю (Тют., Вир, 1964, 216).

2. *розм.* Швидко проскочити куди-небудь, непомітно піти, зникнути. Це вже таки було страшно слухати. Дехто вже поглядав і на двері, щоб чмїхнути в потрібну хвилину (Хотк., Довбуш, 1965, 19).

ЧМІХ-ЧМІХ *див.* чмїх.

ЧМІЛЬ, чмєля, ч., *діал.* Джміль. Ігор почув якесь джмїчання, наче над головою крутився великий чміль (Донч., V, 1957, 78); Ящїрка шуржнула в нору, чміль пролетів, муравки трудяться й трудяться невтомно (Гончар, Тронка, 1963, 183); *У порівн. Грамада чмєлеж загугла, У дзвони задзвонили (Шевч., II, 1963, 160).

◇ Убіти чмеля *див.* убивати; Чмелів слухати — те саме, що Джмелів слухати (*див.* джміль). Як *зложив* [Халаявський] кулаки, як *тряпне себе по голові, що на силу устоє і довог чмеля слухав* (Кв.-Осп., II, 1956, 208); [Г е р а с и м:] Ану! чуа? Чи чмеля слухави? [К у р:] Чмелів, чмелів... Загули вони в мене, як рій той (Мирний, V, 1955, 86).

ЧМОК, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **чмокати** і **чмокнути**. Та й замовкла дівчинонька, і козак замовк... Потім... глянули... схилюлись... І титенько чмок!.. (Пл., Байки..., 1959, 321).

ЧМОКАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. *неперез.* Видавати губами звуки, що нагадують смоктання, цмокання. Він *смачно чмокав губами, когата жадібно слику* (Збан., Єдина, 1959, 151); *Схилювшись над дитиною, Орися плакала, а воно, заплющившись, чмокало Гимковими губами, шукало соска* (Тют., Вир, 1964, 524); *Образно. Трясовина дихала, чмокала жадібними липкими губами (Донч., II, 1956, 26); // Промовляти з прицмокуванням. Панас Кандзюба *смачно чмока губами: — Огути би тебе у постолі...* (Коцюб., II, 1955, 60).

2. *перез.* Голосно цілувати. Грубо *обнімав* (Мухтаров) *одною рукою за стан і чмокав товстими м'якими губами в спритно підставлену щоку дружини* (Ле, Міжгір'я, 1953, 50); *Тоня підхоплює рюкзак, вправно накидає на спину, на бігу чмокає Ліну у щоку і, посварившись кийком на собаку, зникає у хвіртці* (Гончар, Тронка, 1963, 189).

3. *неперез.* Те саме, що **чавкати** 1. Прийшла *весна, і відтала земля стигло чмокала під ногами* (Собко, Любов, 1935, 33); *Кулі зривають листя і кору з дерев, чмокають в болоті, але не зачіпають Дмитра* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 514).

ЧМОКАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., розм.* 1. Голосно цілуватися. Юпітер, *підпивши, з нудьги до жінки підложився, і морду на плече склонивши, Як блазень, чмокався та лизався* (Котл., I, 1952, 261).

2. Падати, ударятися з шумом, схожим на сплеск.

ЧМОКНУТИ, ну, пеш, *док., перез. і неперез.*, *розм.* Однокр. до **чмокати**. Коли Петро з сином вийшли надвір, вона *кравькою підійшла, поглядила чисто полу-джене [лаковане] дерево, кокнула нігтем і, переконавшись, що міцне, схвально чмокнула губами* (Бабляк, Літопис..., 1961, 51); *Мати чмокнула сина в щічку* (Хор., Ковила, 1960, 38).

ЧМОКНУТИСЯ, нуся, пешся, *док.*, *розм.* Однокр. до **чмокатися**. Гарнесенько *обіймаєш та любо та тихо Пожартуєм, чмокнемося, Та й повернемося, Моя крає малювана* (Шевч., II, 1963, 302); *Руді вуса високого Данила Зяйтчука вскочили в чинсь чорну бороду, здавалось — підпалили її, голосно чмокнулись уста* (Стельмах, II, 1962, 370).

ЧМУР, а, ч., *діал.* Зморшок.

ЧОБІТ *див.* чоботи.

ЧОБІТКІЙ, ів, *мн.* (*одн.* чобіт'ок, т'ка, ч.). Зменш. до **чоботи**. Хлопчик *проворенько скинув з себе блискучі чобітки й подерся по планках під саму стріху* (Вас., I, 1959, 210); *Кравців з зацукрим виглядом воюки стояв у розвалюватій позі, трохи відставивши вперед праву ногу в лизенькому.. чобітку* (Ю. Бедзик, Полки..., 1959, 94).

◇ Підгортати (підгорнути) під чобіт'ок *див.* підгортати.

ЧОБІТОК *див.* чобітки.

ЧОБІТОЧКИ, ів, *мн.* (*одн.* чобіт'очок, чка, ч.). Пестл. до **чобіт'ка**. [Г о с т і:] Ой, доки ми та *стоятимем, Сиру землю та топтатимем Червоними чобіточками, Золотими підкісточками* (Кроп., II, 1958, 105).

ЧОБІТОЧОК *див.* чобіт'очки.

ЧОБОТАР, я, ч. 1. Майстер, який шиє і ремонтує чоботи та інші види взуття; швець. Вона *зросла на селі. Її батько був чоботар, мати заробляла на поденній, бо землі в їх не було* (Гр., I, 1963, 262); *Одягнувшись у все нове, Віктор біг з кравецької майстерні до чоботарів* (Збан., Таємниця..., 1971, 192).

2. *розм.* Те саме, що шилодзьобка.

ЧОБОТАРКА, ц, ж. Жін. до **чоботар** 1.

ЧОБОТАРНЯ, і, ж., *розм.* Майстерня, де шиють і ремонтують чоботи та інші види взуття. Вона *давню вже одружилася з завідувачем колгоспної чоботарні Сеженом Кириченком* (Крот., Сини..., 1948, 138).

ЧОБОТАРСТВО, а, с. Ремесло чоботаря. *Взявся Остап Ясен тоді за чоботарство. Працював чоботарем далі весь час* (Крот., Сини..., 1948, 32).

ЧОБОТАРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чоботар**. *Поставили третього [керівника клубу], уже з наших, Клима Закаблук.* Він — чоботар. Цей, правда, не спав, не пив і не танцював. *Організував чоботарський гурток при клубі* (Є. Кравч., Бувальщина, 1961, 95); // Признач. для чоботаря. — *Дай мені місяця, — стига мовив майстер. Потім сів на чоботарській стілець, на яких працюють у цеху затяжчики, і схилювся над виробом* (Роб. газ., 25.IX 1963, 2).

ЧОБОТАРЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. **чоботарювати**.

ЧОБОТАРЮВАТИ, юю, юєш, *недок.* Займатися чоботарським ремеслом, бути чоботарем; шевцювати. — *Та хто ж оце так починає чоботарювати? Хіба люди знають, що в нашій хаті є швець?* (Чаб., Катюша, 1960, 106).

ЧОБОТИ, біт, *мн.* (*одн.* чобіт, бота, ч.). Рід взуття з досить високими халаявами. — *Оце мене дурні парубки скунали в ставку в квітках та в стрічках та в червоних чоботях* (Н.-Лев., II, 1956, 14); *Женя Колян, виброджує в чоловічій гумових чоботях..., тримала в руках кінець траса* (Ле, Право..., 1957, 296); *Чобіт першого бійця задзвенів об камінь, і весь батальйон полегшено зітхнув.* — *Шоє!* (Гончар, III, 1959, 134); *У порівн. *З густими, навіть дуже густими бровами, що нависли над блискучими позмирими очима, з чорним, як той чобіт, лицем і такими ж розхристаними зрідьми — він наводив своєю силою й тижістю страх на самих навіть одважних* (Коцюб., I, 1955, 438).

Високі чоботи *див.* високій; **Витяжні чоботи** *див.* витяжній; **Мисливські чоботи**; **Болотні чоботи** — чоботи з халаявами, які сягають вище колін. *Патронташ, ремінці, киси, свистки, ланцюжки й болотні чоботи, разом з погонами і форменими гудачиками, все надавало йому вигляду картинного й дуже бравого* (Довж., I, 1953, 422); **Пасові чоботи** *див.* пасовий; **Чоботи з закотом** *див.* закот; **Чоботи-сап'янци** — чоботи, пошиті з сап'яну. *Виглядив запорожець, одяг червоний жулан з вильотами, ..обувся у чоботи-сап'янци* (Стор., I, 1957, 146); **Чоботи-сороходів** *див.* сороход.

◇ **Біти чоботи** *див.* біти; **Два чоботи на одну ногу** *див.* нога; **Два чоботи — пара** *див.* пара¹; **Дурний, як чобіт** — про дуже темну, забиту, неосвічену людину. — *Ото я дурний, як чобіт, — воркотів сам до себе Іван, сидючи знов з льюлькою в зубат на лавочці* (Фр., III, 1950, 155); — *Дурний ти, Вікторе, як дракий чобіт, — відповів на те Твердохліб і, сплунувши, пішов геть* (Цюпа, Країни, 1971, 133); **Кресати чобіт'ом** *див.* кресати; **Лизати чоботи** *див.* лизати; **Лізти** (*влізти і т. ін.*) *з чобіт'ом в дūшу чю* — грубо втручатися в чинсь особисте життя, в коло чужих інтимних переживань, почуттів. Коли, почувши про скандал, *нараз почали до парабії навідуватися гості, і число співчуваючих, рідних духом виросло до незрозумілих розмірів, і все то*

приїздило, лізло з чобітьми у душу, задавало нескромні питання, — о. Василь попросту тікає (Хотк., II, 1966, 178); Облізувати чоботи див. облізувати; Підгортати (підгорнути) під чобіт див. підгортати; Під чоботом чийм бути (жити, стогнати і т. ін.) — бути в цілковитій залежності від кого-небудь, перебувати під чиєюсь владою, чийм-небудь гнітом. — У нас спільний ворог — самодержавство. Отже, її спільна мета: здобути волю всім народам, що стогнуть під його чоботом, — сказав Крулікевич (Тулуб, В степену..., 1964, 128); Стоп'яті багаті (не одну пару, сім пар і т. ін.) чобіт див. стоб'ювати; Топ'яті чоботи див. топ'яті; Чоботи каші прісять; Чоботи роті пороззявляли, жарт. — чоботи продіялися, зносилися.

ЧОБОТІСЬКА, іськ, мн. (одн. чоботіська, а, ч.). Збільш. до чоботи. Рідкобродий Мар'ян стоїть у великих чоботиськах на неприм'ятій латці снігу і робить вигляд, що слухає свою, старшу від нього на кілька років жінку (Стельмах, I, 1962, 26).

ЧОБОТІСЬКО див. чоботіська.
ЧОБОТІЩА, іщ, мн. (одн. чоботіще, а, ч.). Збільш. до чоботи. — Я не люблю твоїх батюшок: вони прості, тільки мені поміст запаскудять чоботіщами (Н.-Лев., III, 1956, 101); За стіною хтось тупає важкими чоботіщами (Вільде, Сестри..., 1958, 159).

ЧОБОТІЩЕ див. чоботіща.
ЧОБОТЯТА, ят, мн. Зменш.-пестл. до чоботи. На червоні чоботята Побиваються дівчата; А я хусточку купую. Козакові подару (Шог., Поезії, 1958, 146); Біля Чайчихи залишився тільки познюплений білявенький Василько. Чоботята його вгрузли в сніг, і він дивиться на них, а уста косо вбивають притамований плач (Стельмах, I, 1962, 6).

ЧОВГ, виг. 1. Звуконаслідування, що означає звук від човгання ногами. Іде в своїх чоботіщах по малу, тільки човг, човг, човг... (Сл. Гр.).

2. розм. Уживається як присудок за знач. чобгати і чобгнути. Вклонитись їй [куховар] лизько, вправо, вліво, ногами човг! Та і з хати, та на лаву — і знов свеще (Вовчок, I, 1955, 131).

ЧОВГАННЯ, я, с. Дія за знач. чобгати і звуки, утворювані цією дією. Ми йдемо розміреним кроком. Ні пісні, ні тихого гомону, тільки приглушене човгання сотень ніз: раз-два, раз-два, раз-два... (Кол., На фронті..., 1959, 25); Мати вийшла. Орися ще чула човгання двох лопат, які вона очищала одна об одну від присохлої грязюки, потім дзенькнуло (Автом., Так народж. зорі, 1960, 265).

ЧОВГАТИ, аю, ашч, недок. 1. чим і без додатка. Терти, скребти і т. ін. по якійсь поверхні, утворюючи шум, шарудіння. Володька закуриє цигарку і, човгаючи здорovenними черевиками, став ходити по карцеру (Вас., I, 1959, 73); Нарешті, почували неквапливі кроки, злось, м'яко човгаючи, йшов до виходу (Перв., Атака..., 1946, 46); По підлозі човгають десятки ніг (Чаб., Стоїть вяр... 1959, 10); В майстерні свистіла піла, енергійно човгає рубанок, кипіла робота (Збан., Курил. о-ви, 1963, 209).

2. розм. Іти, ходити повільно, ледве піднімаючи ноги; плестися. Розмова стихла, хату сум та туга укрили. Дід одно човгає та вздовж, то вперек своїми босими ногами (Мирний, I, 1954, 286); Ходив і я колись до школи. Надігав батькові чоботи, мати підперізувала якимсь обриєком, і я човгає собі (Ковінька, Кутя..., 1960, 53); Виснажені коні в натузі тягли вози, плугатарі понури, мовчазні човгали за возами (Горд., II, 1959, 225).

ЧОВГАТИСЯ, ається, недок., розм. 1. Тертися, скребтися по якійсь поверхні, утворюючи шум, шарудіння.

Хтось у саду, мов чуже, човгається (Барв., Опов., 1902, 539); Доморослий панцирник — один на всю республіку — сопів і човгаєся по головній пуні, маневрує (Кач., II, 1958, 387).

2. Вертітися, соватися, вовтузитися. Вона [дитина] починає човгатися на руках у няньки, намагаючись до kota (Кочуб., I, 1955, 151).

ЧОВГНУТИ, ну, неш, док., чим і без додатка. Однокр. до чобгати. Він повернувся, човгнувши кульгавою ногою по підлозі, мов полозком, і пішов геть (Добр., Очак. розмир, 1965, 278).

ЧОВЕН, човна, ч. 1. Невелике, перев. веслове судно. Вітер з гасм розмовляє, Шепче з осокою, Пливе човен по Дунаю, Один за водою (Шевч., I, 1963, 144); Човна об'язано, лунає стук весла (Рильський, II, 1946, 141); Прозорого червеного ранку чудовий вітрильний човен прийшов у порт Слобідки (Донч., Вибр., 1948, 174); *Образно. Конас світ старий, де осіно жовтозора на золотих човнах до заходу пливе (Сос., I, 1957, 55); *У порівн. І блідний місяць на ту пору Із змари де-де виглядає, Неначе човен в синім морі, То вириває, то потопав (Шевч., I, 1963, 3).

Мотобний човен — невелике судно, що рухається за допомогою двигуна. Рокотить десь далеко моторний човен, перевозячи людей на пляж (Ю. Янов., II, 1958, 49).

2. Назва деяких видів невеликих військових суден. — Цієї ночі, — пояснює він бійцям, — з ляману у води Дніпра несподівано прорвалися панцирні човни противника (Гончар, II, 1959, 105); В океані пливе підводний човен (Довж., I, 1958, 119).

Канонерський човен див. канонерський; **Літаючий човен**, ав. — гідролітак, корпус якого має форму човна.

ЧОВЕНЦЕ, я, с. Зменш.-пестл. до човен. З тихим плескотом на берег Риле хвилечка перлиста; Править хтось малим човенцем, — В'ється стежечка злотиста (Л. Укр., I, 1951, 64); *У порівн. Місяць над полем Човенцем плава (Мал., Звенигора, 1959, 278).

ЧОВНИК, а, ч. 1. Зменш. до човен. Легенький човник черкнує об зеленій березі (Н.-Лев., III, 1956, 327); Тихо поайдувався крихітний, на одну людину, човник, і очерети своїм шарудінням присипляли воду (Стельмах, II, 1962, 145); Шевченко годинами бавився з ними. Він малював їм різних тварин, робив паперові млишки, які крутилися, коли діти бігали з ними по кімнаті, та паперові човники, щоб пускати їх в струмочки розталого снігу (Тулуб, В степену..., 1964, 478); *У порівн. У сонячній просторі щебечуть ластівки. Як човники на морі, згорі плавають змарки (Забіла, У .. світ, 1960, 57); Із-за панського саду срібним човником виринуло на небо місяць, а кругом його золота перева зірок (Вас., I, 1959, 193); // у знач. присл. човником. Як човен.

2. текст. Деталь у ткацькому верстаті з намотаною на шпульку пряжею для прокладання утокової нитки. От і роблю я. Застукала ляда; Вігав човник відтілі і відсілі... Човник і ляда — ткачеві парада; Верди і цівки — вие хліб мій і сіла! (Шог., Поезії, 1958, 104); Вона підійшла до верстата.. Сіла, взяла в руки човник, і пішов він блакати, тягнуци за собою нитку (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 348); *У порівн. Роман йшов і розважав щось; думки снувалися по його голові, як човник поміж основою (Кочуб., I, 1955, 109).

3. Деталь у швейній машині з двонитковим швом, яка подає нижню нитку.

4. бот. Назва двох нижніх суміжних пелюсток у квітках деяких рослин, які часто зростаються між собою. Квітка [гороху] складається з п'яти пелюсток:

верхньої — прапорця, двох бокових — весел, або крил, і двох нижніх, що утворюють так званий човник (Зерн. боб. культ., 1956, 14).

ЧОВНИКАР, я, ч. Робітник на ткацькому підприємстві, який стежить за човником.

ЧОВНИКАРКА, я, ж. Жін. до човникаря.

ЧОВНИКОВИЙ, а, е. Прикм. до човник 1—3. На комбінації проходила реконструкція: старі човникової верстати заміняли на нові, пневматичні (Веч. Київ, 13.XI 1973, 2); На Лівобережжі та Київщині поширені платки — узористі одягові тканини човникового і перебрінного ткацтва (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 65).

ЧОВНИЧОК, чка, ч. Пестл. до човник. [О х р і м:] Ублажав мене Іовсь, Щоб човна йому припас із ялинці! ..Щоб човничок був легенький, Невеличкий, не хисткенький (Кроп., IV, 1959, 113); Рибалонько гарненька! Жени свій човничок До берега, й сідаймо Ми поруч на пісок (Крим., Вибр., 1956, 86).

ЧОВНОВИЙ, а, е. Прикм. до човен. Човновий мотор; // Признак. для стоянки човнів. Там, на човновій пристані, стояв їхній човен (Сміл., Сашко, 1957, 65); Впорядковано берег Дніпра: відкрито пляжі, човнові станції, посаджено тисячі дерев (Рад. Укр., 28.VI 1961, 3).

ЧОВНОПОДІБНИЙ, а, е. Формою подібний до човна, який нагадує човен.

ЧОВНЯР, а, ч. 1. Той, хто перевозить човном людей і вантажі. — Швидше лягодься, — нетерпляче підвонила Маргіт човняра. — Бачиш, вітер який розгулюється... Хвиля росте! (Гончар, Новели, 1954, 50); Човняр відмовився перевезти його через наводнену річку (Томч., Жменяки, 1964, 237); // Представник козацького війська, що воювало на човнах. Головатого приваблювало море, приваблювали відчайдушні човнярі, що комплектувалися майже виключно з запорозької сіроми (Добр., Очак. розмир, 1965, 81).

2. Майстер, який будує човни. — А який він човняр! Зробить човна, як скрипку, — хоч грай на ньому (Стельмах, Правда., 1961, 269).

ЧОВНЯРКА, я, ж. Жін. до човняра 1.

ЧОВНЯРСЬКИЙ, а, е. Стос. до човняра. — А щоб братчики відчували твій авторитет і владу, признаю тебе полковником човнярської команди вірних козаків (Добр., Очак. розмир, 1965, 13).

ЧОВПТИ, пў, пєш, недок., розм. 1. неперех. Іти, важко переступаючи ногами; плентатися. Човпе старий селом (Сл. Гр.); — У нас зіпсувався паровоз під бронепоездом, негайно одремонтувати! — Переляканий майстер схиб-туди, а тут наш Юхимович човпе (Панч, II, 1956, 460).

2. перех. Те саме, що бити 2. Човпуть його, мов дурного (Номіс, 1864, № 6217).

3. перех., перен. Повторяти, перев. завчаючи щось напам'ять; // Багато читати. Вона виписувала «Собрание иностранных романов і зранку до вечора човпла цілі здоровецькі томи французьких романів (Н.-Лев., III, 1956, 216); // кого кого — чого. Зосереджувати увагу на комусь, чомусь. Захлопотана, вона забула за поведінку синову, рукою махнула на думи свої невеселі і все човпла коло однієї думки: хліб (Кос., Новели, 1962, 158).

ЧОВПТИСЯ, пуся, пєшся, недок., розм. Тривалий час займатися якоюсь клопітливою справою; возитися. А старий усе човпється по надвір'ю (Сл. Гр.); Засмучені, перелякані, захоплені човпуться вербівчани то на городі, то в полі, — аби кусок хліба мати (Ішук, Вербівчани, 1961, 325).

ЧОГО. 1. займ. див. що¹.

2. присл. Уживається на початку речення, в якому

міститься запитання про причину або мету чого-небудь. — Боже мій, — скрикнула пані. — ..Чого в віці лізеши? Чого тобі треба? (Вовчок, I, 1955, 30); — Чого це ти, дочко, така сумна? Чи не болить що? — придивлялася до неї Уляна (Тют., Вир, 1964, 510); — Чого, бабо, притарабанилася? — неласкаво запитав писар Чайчизу (Стельмах, I, 1962, 241); // у знач. сполучного сл. Приєднався підрядні додаткові речення. Він думав. Загадували йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й відуся (Коцюб., I, 1955, 365); Господар пильно оглянув Дорошука, докладно розпитав, хто він та чого опинився в місті (М. Ю. Тарн., Допь..., 1963, 28); // у сполуч. з підсил. част. б, б о, б и, ж. Уживається для вираження того, про що запитується в реченні. Аж ось із Києва привозять Княжну... Тільки сумна, невесела... Чого б сумувати? (Шевч., II, 1963, 30); — Слухай, лиш, Катре, чого-бо ти вгнівалася? (Вовчок, I, 1955, 198); І вже нема в душі моїй тригоги. Зі мною ти. Чого ж мені іще? (Сос., II, 1958, 145); // Уживається як питальне слово. — Ти як тут опинилася?.. Чого?.. — Чого?.. То-го, що годі вже сподіватися, поки сам прийдеш... Кого старостів приллеш? (Коцюб., I, 1955, 248); — Чіпко! Чіпко-о! — гукнув Пацюк, до хати йдучи. — Чого? — подав голос Чіпка з хати (Мирний, I, 1949, 267).

ЧОГО-НЕБУДЬ, присл. З якої-небудь причини. Со-ломия знала, що як Роман розсердиться чого-небудь трохи, то не говорить три дні (Н.-Лев., VI, 1966, 378).

ЧОГОСЬ. 1. займ. див. щось¹.

2. присл. Невідомо чому, з якоїсь причини; чомусь. Галля й Мотря сиділи собі та мовчки прали. У кожної чогось так тяжко було на серці (Мирний, I, 1949, 408); — Я чогось нездужаю трохи, — промовила Маруся (Вовчок, I, 1955, 195); Так у мене складаються справи, що все чогось часу нема (Коцюб., III, 1956, 427); Стає виходити народ на перон. Вийшла й Катря. І тільки з дверей на перон, а народ назад чогось суне. Чути й вигуки: «Заходь! заходь!» Що там таке сталося — не придумати (Головок, II, 1957, 385); Лесь обережно сідас на крачок тендітного кріселка і чогось зітхає (Стельмах, I, 1962, 274).

ЧОКАННЯ¹, я, с., діал. Дія за знач. чобатися. Оплески, чокання чарок, вигуки «гірко!» і черговий туш оркестру заились в одну гучну і строкату весільну симфонію (Дмит., Наречена, 1959, 202).

ЧОКАННЯ², я, с., лінгв. Дія за знач. чокати.

ЧОКАТИ, аю, аєш, недок., лінгв. Викмовляти звук «ч» замість «ц».

ЧОКАТИСЯ, аюся, аєшся, недок., діал. Чокатися келихом, чаркою. В залі стояв гамір; порядок за столами було порушено, люди ходили від стола до стола, чокалися, гомоніли (Дмит., Наречена, 1959, 205).

ЧОКНУТИСЯ, нуся, нешся, док., діал. Однокр. до чобатися. [К і н д р а т А н т о н о в и ч:] Може, по чарці, га? [У чителів:] Та не іходить... [К і н д р а т А н т о н о в и ч:] А як не іходить, то чому ж нам і не чокнутися? (Кроп., II, 1958, 331); Варавка чокнулася чаркою, випив, скрикнув і засміявся. — І як її оті пияки дублять? (Стельмах, I, 1962, 330).

ЧОЛАСТИЙ, а, е. Який має високе чоло. Чоластий хлопечу.

ЧОЛАТИЙ, а, е, рідко. Те саме, що чоластий. *Образно. Мені приснилося дитинство сліз, Приснився вітер юності чолатий, І друзі, й книги, й гуркоти коліс, Вітчизни славної вєсвітні шати (Ю. Янов., I, 1958, 221).

ЧОЛО, а, с. 1. Верхня надочна частина обличчя людини; лоб. Олена відгорнула з-понад очей волоссячко, що набігло їй на чоло, зачерпнула швиденько в кришці

відро води (Турч., Зорі., 1950, 18); Мамо, не плач... Твій син піде на смерть з піднятим чолом і чистим серцем (Коцюб., II, 1955, 186); Люди тихо подалися до стіни, а Тарас Шевченко так і залишився стояти з високо піднесеним чолом (Кучер, Вогник, 1952, 90); // перек. Вершина гори, дерева і т. ін., верхівка чого-небудь. Темні хмари засіли на сніжних чолах гір і перекладаються гнівними словами громів (Фр., II, 1950, 73); Над чим задумалися громади гір? Їх чола покриває тьма хмарини, Спалавля вона і пасмо світла рине і заливає знов громади гір... (Ющ., Люди., 1959, 137); Дуб підняв високо горде чоло (Стар., Поет. тв., 1958, 27); Тут вітерець внизу ледь тільки дише, А в гущину, де дуб підніс чоло, Неждано зашуміло, загуло, Так, ніби викором гілля коліше (Дор., Літа., 1957, 28); В задумі я їду до гаю через баштан, що на путі, і соняшники повертають за сонцем чола золоті (Сос., Щастя., 1962, 87).

Високе чоло *див.* висобкий; Відкрите чоло *див.* відкритий; Низьке чоло *див.* низький; Розгладжувати (розгладити) чоло *див.* розгладжувати; Чоло розгладжується *див.* розгладжуватися.

◇ Біти (ударити) чолом *див.* біти, ударяти; Віддавати (віддати) чолом *див.* віддавати; Давати (дати) чолом — те саме, що Віддавати (віддати) чолом (*див.* віддавати). — Бабуся! Бабуся приїздили! — радо скрикнула дівчинка дит семи, підбігаючи до баби і даючи їй чолом (Мирний, III, 1954, 323); [К а р м е л ю к:] А біжи-но, батькія сину, до мене. [М а т і:] Біжи, сину, до дяді, дай чолом (Вас., III, 1960, 181); З ясним чолом хто — про чесну, щирю, моралью чисту людину. Встає Франко з таким ясним чолом, як сонце, спокійно очить нас, бо він все знає (Стоф., I, 1949, 217); Брянський лежав на палаці білий, спокійний, з ясним чолом і, сяючи при місяці орденами, слухав, що про нього говорили (Гончар, III, 1959, 124); Клонити чоло *див.* клонити; Мідяне чоло *див.* мідяний; На чолі не написано — зразу не помітно, не видно для всіх. Нікому на чолі не написано, що він (Номис, 1864, № 6139); — Заходимо, а там сидить.. товариш інженер. Ну, хто він такий, на чолі в нього не написано (М. Ю. Тарн., День., 1963, 25); Обтерти (обтерті) піт з чола *див.* обтирати; Схилити (схилити) чоло *див.* схилити; У (в) піті чола *див.* піт; Чолом [тобі, вам і т. ін.]: а) (*заст.*) шанобливе вітання при зустрічі. — Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, .. як же ти вернувся до табору, не маючи коня? (П. Куліш, Вибр., 1969, 88); — Чолом, пане Покуто! — Козак глянув на вершника пригаслими очима і беззубим ротом проказав: — Чолом, пане сотнику! (Панч, Гомон. Україна, 1954, 9); б) (*ритор.*) уживається на знак вдячності кому-, чому-небудь, визнання когось, чогось, відповідає за знач. слову у к л і н. Чолом тобі, життя стражденне! Хай стисне зранена рука, Як меч, перо своє натженне!.. Хай сля нам благословення Ім'я славетного Франка! (Вороний, Вибр., 1959, 58); Пішов я до нього [М. В. Лисенка]: — Чолом, наш кобзарю! Спасибі тобі, український співаче, за славні пісні, що у них стільки чару, за серце твоє, молоді і гарячі! (Мак., Вибр., 1954, 380); Юрій літечкові відчиняє ворота — тож чолом Юрієві! (Хотк., II, 1966, 24); Чолом тобі, земле, мати врожаю! (Гончар, I, 1954, 463).

2. Передня частина будівлі, споруди; фасад. Чолом стоїть хата (Номис, 1864, № 10287); Попирували обое до давнього храму Феміди, Що його дах і чоло від калпцлого мозу сірля (Зеров, Вибр., 1966, 310); // Передня частина печі. До роботи знов готовий, Печі виклавши чоло, Карбував відусь бідовий Ріх, і місяць, і число (Мал., Серце., 1959, 142).

На чолі з ким — керований, очолюваний ким-небудь. Її здавалося, що проти неї назустріч вийде вся бівська громада з головою на чолі (Н.-Лев., II, 1956, 321); Ніколи не забудемо ми, що в рядах пузачовських повстанців були й повстанці башкири на чолі з воїмом та поетом Салаватом Юлаєвим (Рильський, IX, 1962, 147); На чолі кого, чого — керуючи ким-, чим-небудь, очолюючи когось, щось. Іван Оленчук прибує до броду на чолі цілої валяки, підняв усіх жителів свого кутка — від старого до малого — рятувати броду (Гончар, II, 1959, 428); На чолі полку мчить Тарас. Його вигляд страшний. Бурхав полум'я (Довж., I, 1958, 273); Ставляти (статити, стояти і т. ін.) на чолі кого, чого — бути керівником, вожаком кого-, чого-небудь, очолювати когось, щось. На чолі партії, яка керувала найбільшою в історії революцією, стояв геніальний мислитель, незламний революціонер — Володимир Ілліч Ленін (Ком. Укр., 10, 1967, 4); Половчица тримала хату в залізному кулаці, мати стояла на чолі родини, стояла, мов скеля в штормі (Ю. Янов., II, 1958, 194).

3. перек., *заст.* Найкраща, добірна частина когочого-небудь. А це тобі дворянство, та це саме спокійне, — чисте чоло з дворянського роду, що змалку звикло широко жити, солодко їсти, пишно поводитись (Мирний, III, 1954, 255); Хлібороб саме чоло продає, а посвід їсть (Сл. Гр.).

ЧОЛОБИТНА, ної, ж., *іст.* Заява, скарга або прохання від окремої особи чи соціальної групи, яку подавали до місцевих чи центральних органів управління на Україні і в Росії в XV — на початку XVIII ст. Як тільки стало відомо про зраду Мазепи, жителі Прилуки, Лубен, Лозизиці і багатьох інших міст звернулися до російського уряду з чолобитними, заявляючи про свою готовність битися «до смерті» проти шведів і зрадників мазепинців (Іст. УРСР, I, 1953, 325); У 1737 році магистрат [Києва] надіслав на ім'я імператриці чолобитну про безчестива бунчукового товариша Чорнолуцького (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 67); — Покиль живий, вернись додому. А свою чолобитну віддай до Гетьманського двору... (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 515).

ЧОЛОБИТНИК, а, ч., *іст.* Особа, яка подавала чолобитну; прохач, позивач. Біля Лобного місяця дячки з гусячими перама за вухом і каламарями мідними, прив'язаними до гудзички на блягених рясач, нишпорять поміж пришлыми людьми. Чолобитникиє та суплікаторіє розшукують (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 273).

ЧОЛОБИТНИЦЯ, і, ж., *іст.* Жін. до чолобитник. ЧОЛОБИТТЯ, я, с., *іст.* Подання чолобитної. Гетьман Однокрил і всі його полкнічки вірнопідданім чолобиттям канючать собі в царя в довичну й повну власність міста і села України (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 295).

ЧОЛОВІЙ, а, е. 1. Який перебуває, міститься попереду чого-небудь; передній. Чоловий корабель.

2. Який являє собою передню частину будівлі. Чоловий фасад.

ЧОЛОВІК, а, ч. 1. Особа чоловічої статі; протилежне ж і н к а. За столом сидів смуглявий, довообразий та сучорлявий чоловік (Н.-Лев., VI, 1966, 327); Один молодий чоловік, утомившись стрибанням через козла, одійшов набік і почав надягати на себе сюртук, скинутий було для легкості рухів (Л. Укр., III, 1952, 578); — От ерванці вдова й каже: — Що мені, чоловіче добрий, робити, така і така в мене нечисть завелася на горіщі. спати не дає (Тют., Вир, 1964, 85).

2. Одружена особа стосовно до своєї дружини. Чоловік її давно помер; старшого сина в Туреччині вбито (Вовчок, I, 1955, 80); Княгиня Волконська та княгиня Трубецька кинули виклик цареві, залишивши вище то-

варистому, звичку розкіш і веселе безтурботне життя, щоб розділити з своїми чоловіками їх страдницьку долю (Тулуб, В степу., 1964, 182).

Законний чоловік див. законний.

3. Те саме, що людина. Лукавий чоловік словами нас голубить (Гл., Вибр., 1951, 126); Коли чоловік пише для себе, викидає своє горе й радість, то йому легше став (Коцюб., III, 1956, 276); Тоді казки були у лоді, як і тепер, як і навів, аж поки буде чоловік (Сос., II, 1958, 354); — Ех, каже приказка: кожен чоловік кує своє щастя. Чорти його кують, а чоловік тільки у міх дме (Головко, II, 1957, 400); Гляму [парубок] на ниву, — і лице засвітилося одрадою. «От де моя праця, — немов казали його очі, — не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!» (Мирний, I, 1949, 126); — Не бійся! Тато дасть тебе до ремесла, навчишся чогось у Львові, будеш чоловіком (Фр., IV, 1950, 30); // Уживається при лічбі, вказівці на певну кількість людей. Люба мамочко! ..Кажуть, у неділю перебувало в городських купальнях шість тисяч чоловік (Л. Укр., V, 1956, 14); Було їх [втікачів] там чоловік з тридцять з дітьми, з усяким хатнім збіжжям (Коцюб., I, 1955, 345); Народу було багато.. Раптом у хату влетів вихор — етанцювали прямо з вулиці богунці, чоловік дванадцять (Довж., I, 1958, 155); У.. кутку хижі, праворуч від вогнища, на низькому помості з дощок, прикривши звірячими шкурами, лежало кілька чоловік (Скл., Святослав, 1959, 8).

◇ **Божий чоловік**, заст. — прочанин, паломник, юродивий. Божий чоловік положив Петрусеві на голову руку да їй каже: — Добрий козак; по батьковій пішов (П. Куліш, Вибр., 1969, 62); — Данила Бульбаша не знали? У божого чоловіка прикинувся — почав ходити і влітку і взимку босий (Панч, На кални. мості, 1965, 165); Півтора чоловіка див. півтора; Стріляний чоловік див. стріляний.

4. заст. Селянин. Доля... як лизоманка, не розбира, на кого наліпається: чоловік, чи пан — їй все однаково (Сл. Гр.).

ЧОЛОВІКІВ, кова, кове. Прикм. до чоловік 1, 2; належний чоловікові. Приїзав за мною батько та їй до себе взяв. Чоловікову хату продали і худобу всю (Вачок, I, 1955, 4); Більш од усього берегла вона честь і повагу чоловікову (Барв., Опов., 1902, 169); Вона готова обідрати чоловікову мову, крикнути йому, що нехай не надіється, що поки поїд вікнами бродить Гунька, не буде щастя на селі і мовчатиме Петрове ковадло.. (Д. Бездик, Дніпро.., 1951, 27); Варка показувала йому чоловічі листи (Кучер, Голод, 1961, 446); — Ви не їсте, мош-Діма? — раптом звернулася вона до сивого, аж білого діда, чоловікового батька (Коцюб., I, 1955, 186).

ЧОЛОВІЦТВО, а, с., збірн., заст. Людство. Прийде день великої відроди: Чоловіцтво, змучене украй, Ворожеду закине братства ради, На землі побачать люди рай (Грб., I, 1959, 120); Се ж остатки війни! Се до бою Чоловіцтво зі звірством став (Фр., XI, 1952, 495).

ЧОЛОВІЧЕНЬКО, а, ч. Пестл. до чоловік 1, 2. — Дивіться, чоловіченьки, Які в мене черевиченьки... Оце ж мені пакотець покупила, Щоб хороший молодець полюбить (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 33); Увійшов хазяїн: — Здорова, жінко моя любі! — Здорова, чоловіченьку! (Сл. Гр.).

ЧОЛОВІЧЕЧКО, а, ч., рідко. Пестл. до чоловік 2. Чоловіче, чоловіче, Чоловічечку! Купи мені локонку За копівчку (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 391).

ЧОЛОВІЧІЙ, а, е. I. Прикм. до чоловік. Жіночі голоси тонко-тонко виводили; чоловічі, мов жуки, гули (Мирний, III, 1954, 92); Недалеко від високого рундука, біля саней, заворушилася чоловіча постать і одразу сполохала всі чари місячної ночі (Стельмах, I, 1962, 130);

// Який складається з чоловіків. Організувалося два хори — чоловічий і окремо жіночий, що співали біля різних бортів пароплава, доки за вимогою слухачів вони не об'єдналися в єдиний ансамбль (Ю. Янов., II, 1954, 90); Добра половина чоловічого населення села була десь по той бік ворожого фронту. В селі здебільшого залишилися жінки, старі та зелена молодь (Коз., Гарячі руки, 1960, 125); // Який виконується чоловіком, чоловіками. — Пішов би й я, та настає чоловіча робота на полі (Н. Лев., II, 1956, 331); Без нарікань вона робила найтяжчу роботу, спочатку жіночу, а після смерті Карпа й чоловічу (Стельмах, II, 1962, 209); // Признач. для чоловіка, чоловіків. Віра тасмиче зашепотіла: — Оця бабуся полька розповідала мені, що в травні п'ятеро втекло з чоловічих бараків [в Освенцімі] (Хижняк, Тамара, 1959, 182); // Належний чоловікові, чоловікам. Світло гасло в осінні, темних кольорах чоловічих шапок та сер'яз і поринало в старечі брутальні каптани (Л. Укр., III, 1952, 870).

Чоловіча стать: а) сукупність анатомо-фізіологічних ознак, що відрізняють чоловіка від жінки, самця від самки; б) чоловіки, мужчини. На цей час у селі з чоловічої статі, крім похилих дідів, не залишилося нікого: одні відступили з Червоною Армією, інших, хто не встиг, половили й познали в Німеччину (Баш, На землі., 1957, 44).

2. Такий, як у чоловіків, власт. чоловікам. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага (Коцюб., II, 1955, 40); Вона теж поставила відро і теж подала свою широкую, чоловічу руку, і очі її розчулено заблищали (Тют., Вир, 1964, 155); Шервуд безцукло опускається на землю, марно намагаючись стримати скупі чоловічі сльози (Лев., Драма., 1967, 502).

3. Який стосується чоловічої статі, характеризує її. Квітка пшениці, подібно до багатьох інших рослин, містить як чоловічі елементи, що називаються тичинками, так і жіночий орган, що називається приймочкою (Хлібороб Укр., 6, 1971, 25); Чоловічі квітчини; Чоловічі рослини; Чоловічі квіткі.

4. заст. Людський. Столітні дуби, зачувши уперше стук козири, позмилися: не одному з їх довге життя вкритила рука чоловіча, наче побиті вєлетні, лежали вони по горі, по низу (Мирний, IV, 1955, 159).

▲ **Чоловіча рима**, літ. — рима з наголосом на останньому складі вірша. Строфічна рима кобзаря [П. Носача] переважно жіноча (думками — козаками), рідше чоловіча (бідняків-ворогів) (Нар. гв. та етн., 3, 1968, 57); **Чоловічий рід**: а) (збірн., ірон.) чоловіки (див. чоловік 1, 2). До чоловічого роду у неї і язык не повернеться... (Мирний, IV, 1955, 54); б) лексико-граматичні особливості певної групи мовників, що мають свій тип відмінювання. Рід іменників може бути дуже підступною пасткою для перекладача. Це стосується особливо перекладів з близьких мов, зокрема з слов'янських на слов'янські ж. «Біль» в російській мові — жіночого роду, «біла» в українській — чоловічого (Рильський, IX, 1962, 62).

ЧОЛОВІЧИНА¹, и, ч., розм. Те саме, що чоловік. Чоловічина він непоказний собою — скидається весь на велику мурашку, поперець звану горбками (Козл., Ю. Крук, 1957, 107); Дідові подобалось, як жінка старатеризувала його ворога. — Поганий чоловічина. не ма де правди діти, — сказав дід (Гжицький, У світ., 1960, 107); — От чоловічина... Для своєї наживи готовий у вогонь і воду, а для загального добра і пальцем не ворухне.. (Кучер, Трудна любов, 1960, 557).

ЧОЛОВІЧИНА², и, ж., розм. М'ясо людини.

ЧОЛОВІЧИСЬКО, а, ч. Збільш. до **чоловік**. *Добрий чоловічесько той доктор, жаль тільки, що психології він крихіточку не знає* (Фр., I, 1955, 351).

ЧОЛОВІЧИЩЕ, а, ч. Збільш. до **чоловік**. *Третього дня перед полуднем чоловічище здалеку горлав: — Хлопче, ще тієї віці живи? Скоро щоб порізани були, бо я зголоднів! (Три золоті сл., 1968, 18); — Добрий чоловічище той Юдка, — говорили про нього бориславські господарі* (Фр., II, 1950, 217).

ЧОЛОВІЧНИЙ, а, е, заст., розм. Людяний (у 1 знач.). *Наскрізь гуманний, чоловічий — Франко оддає своє серце і всі свої симпатії тим, хто «в паті чола» добуває хліб не тільки собі, але й другим, тим, що самі не роблять* (Коцюб., III, 1956, 37); *Незнайомий подивився (в очі його щось тепле, чоловічнє!), на мене глянув він ласкаво* (Тич., I, 1957, 217).

ЧОЛОВІЧОК, чка, ч. 1. Зменш.-пестл. до **чоловік**. *Раптом до Михайла підійшов смиренний чоловічок, усміхнувшись, привітався* (Досв., Вибр., 1959, 102); *Вазар, усміхнений низенький чоловічок, безперервно дмухаючи в задубілі руки, довод копає в папераз, поки розшукав потрібний документ* (Добр., Тече річка..., 1961, 126); *Чубенко бачив, як підтягалася резерви під захистом танків та панцирників, і маленькі чоловічки вибігли їм назустріч з окопів* (Ю. Янов., II, 1958, 228); *Як же тебе звуть, доню? — Марина. — Хай же тобі, Маринко, господь пошле чоловічка доброго* (Тесл., 3 книги життя, 1949, 10); // *Те саме, що дитина. Данило жене од себе позані думки і підходить до колоски. У споруді, виплетеній із шелюги, спить маленький чоловічок і зрідка плямкає устами — це у сні йому здається, що він припад до грудей матері. Як же все чудесно створено в світі* (Стельмах, II, 1962, 164); *І коли вертаюся а роботи Крізь осінню, крізь голодну мжичку, Я й тепер іще не знаю, хто ти, Мій маленький, милий чоловічку* (Рильський, II, 1960, 57).

2. розм. Те саме, що **зінбця**. *Обголений вид лиснів, немаче обмазаний оливою. Стрі круглі очі світилися тиво, але чоловічки в очай виглядали розумно, гостро і немаче пронизували людину наскрізь* (Н.-Лев., VII, 1966, 12); *Тепер спивився старий. Чоловічки в очай забігали, як у зловленого зрадника* (Ле, Міжгір'я, 1953, 197); *Лейтенант Макаренко на одну мить зазирає сфрейторою у вічі й ніби наштрикнувся на гостру колючку. Повні жату очі не змогли заховати мстивоого, злово вогника, який причаївся на дні чоловічків* (Панч, В дорозі, 1959, 119).

ЧОЛОВ'ЯГА, я, ч., розм. 1. Збільш. до **чоловік**. *До кабінету зайшов високий, дебелий чолов'яга у білому галаті* (Дмит., Обпалені..., 1962, 138); *Артур мав низький глузуватий голос, що так не пасував до його дебелиї статури зрілого чолов'яги* (Хор., Місто..., 1962, 37); *Фан Савич, високий, з офіцерською виправкою, худорлявий чолов'яга років п'ятдесяти з гаком, зовсім не був схожий на художника* (Збан., Сеспель, 1961, 198).

2. Те саме, що **чоловік** 1. 3. *Еней, правдивий чолов'яга. Побачивши такий нелад, Що вража, зрадивши, ватага Послать фрігійців думка в ад, Кричить: — Чи ви останили!* (Котл., I, 1952, 284); — *Зять собі й нічого чолов'яга, але дочка моя вдалася лиха-прелиха...* (Н.-Лев., IV, 1956, 278); *Карпенко — слашний чолов'яга, він увесь — як на долоні, й кричить за душею не втаїть* (Гуц., Скупана..., 1965, 187).

ЧОЛОМКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. **чоломкати**. — *О куме, — каже той, — тіба так чоломкаться?.. Отако-о! — придаєв йому [руку] це й поспає. — Ет, — аж лоб зморщив Кирило, — без діла мені чоломкання те* (Тесл., 3 книги життя, 1949, 32); *Ярмаркування почалося із зустрічей і чоломкання з ріднею, сво-*

лутвом та знайомими (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 77).

ЧОЛОМКАТИ, аю, аєш, *недок.*, **ЧОЛОМКНУТИ**, ну, неш, *док.*, *перех.*, *розм.* Цілувати когонебудь при зустрічі, прощанні і т. ін. *І мого діда нахилило до землі, — якось зуби засеєрбіли, а тут де не взялась жаба, пліз! — і не схаменуєсь, як чоломкнув бісову тварюку* (Стор., I, 1957, 83); **Образно. Чиста вода вас обливає, чоломка і в груди, і в плечі, лоскоче погід боками* (Мирний, IV, 1955, 316).

ЧОЛОМКАТИСЯ, аюся, аєсья, *недок.*, *з ким і без додатка*, розм. 1. Вітатися, здоровкатися з ким-небудь, міцно тиснучи руку або схилиючи голову в поклоні. *Тут всі з Енесем обнімались, Чоломкались і цілувались, Побачивши Князика свого* (Котл., I, 1952, 146); *Писар із [хлопчиків] навчав, люди вклоняються їм, навіть саж старшина чоломкається з ними за руку* (Вас., I, 1959, 96).

2. Цілувати один одного при зустрічі, прощанні і т. ін. *Парубки тим часом чоломкаються з дівчатами: дівчата соромляться, штовхають одна одну* (Кроп., I, 1958, 80); — *Юрю, тим живий? — бережно обіймає вчитель Дзвоняра, й вони трічі хрест-навхрест чоломкаються. — Живий, шибенику?* (Стельмах, I, 1962, 647).

ЧОЛОМКНУТИ *див.* **чоломкати**.

ЧОЛОПІК, піка, ч., *діал.* Те саме, що **щолопів**.

ЧОЛОПОЧОК, чка, ч., *діал.* Зменш.-пестл. до **чолопів**. *На самісінькому чолопочку шпиль манячила та мрїла в імлі чорна струнка постань* (Н.-Лев., IV, 1956, 258); *Шапка на самому чолопочку* (Сл. Гр.).

ЧОМ, розм. Те саме, що **чому** 2. — *Чого ти, Насте, ніби журишся? Чом ти не говориш? — спитав в неї Денко* (Н.-Лев., VI, 1966, 371); *Думи мої, думи мої, Лихо мені з вами! Нащо стали на папері Сумніми рядами?.. Чом вас вітер не розвієв В степу, як пилину? Чом вас лихо не приспало, Як свою дитину?..* (Шевч., I, 1963, 47); — *Що ж він тобі говорить? — Питав мене, чого зайшла, чом невесела...* (Вовчок, I, 1955, 196); — *Хм! — зжикнула Солоха і усмішка з лиця її спала. Вона хотіла сказати, чом вони [сестри] ніколи не приходять — та не уміла* (Мирний, I, 1954, 57); — *Чом би нам і справді не бути в парі? В мене було б тобі добре, як у бога за дверима...* (Коцюб., I, 1955, 62); [Сем проп і й:] *Я радий послужити, чесний пане. Найперше треба вияснити справу твою, Руфїне. [Р у ф і н:] Чом же се найперше? [Л. Укр., II, 1951, 468]; [Е д і т а:] Зостанься дома. [К р і с т а б е л ь:] Чом? [Е д і т а:] Бо я так хочу* [Л. Укр., III, 1952, 35].

ЧОМУ. 1. *займ.* *див.* **що** 1.

2. *присл.* Уживається на початку речення, в якому міститься запитання про причину або мету чого-небудь. — *Чому не йдеш заміж, Олесю? — питає стара тітка* (Вовчок, I, 1955, 22); *Всі гуляють. А де ж Гошта? Чом він не гуляє? Чому не п'є з козаками? Чому не співає?* (Шевч., I, 1963, 136); — *Товаришу сержант!.. Чому у вас такий розхристаний, неогайний вигляд?* (Гончар, II, 1959, 8); // *у знач. сполучного сл.* *Привітус підрядні додаткові речення. Соломія докоряла йому, чому він не виходить на улицю гуляти. Роман обіцяв вийти на улицю того-таки вечора* (Н.-Лев., VI, 1966, 313); *Шукав за вікнами любов серед людей і в гаї. Чому ж до тебе я прийшов — і сам того не знаю* (Сос., I, 1957, 133); // *у сполуч. з підсл. част. б(б и), ж.* *Уживається для вираження того, про що запитується в реченні. [Л ю ц і й:] Що, твоє сумніння чисте? [П а р в у с:] Чому же би ні? [Л. Укр., II, 1951, 435]; Хіба поїхати до Криворівні? Чому б ні? [Коцюб., III, 1956, 306]; // Уживається як питальне слово. — Приходь же, парубче, картоплю їсти. Ждатиму, — посміється вчитель. — Не встиг-*

ну, певне. — Чому? (Стецьмах, I, 1962, 255); — Сьогодні не будете читисть, — сумно сказала я їм. — Чому? Хіба сьогодні свято? — Ні... Ваш учитель помер... (Хотк., I, 1966, 135).

ЧОМУСЬ. 1. займ. див. щось¹.

2. присл. Невідомо чому, з якої причини; чогось. Чомусь пригадалося [Давидові] давне: отак за вечерею, в оцій убогій хаті, тільки то він сидить — не Петрик, і ото Христа — шматочок під ложку, щоб не ляпало (Головко, II, 1957, 23); Нагороді коло броду Барвінок не сходить. Чомусь дічина до броду По воду не ходить (Шевч., II, 1963, 167).

ЧОНГУРІ, невідм., ч. Грузинський народний струнний смичковий музичний інструмент, що складається з дерев'яного корпусу і довгої тонкої шийки з 14—15 ладами. Я для того чогури узв'язав, щоб він чисто звучав у співця, Думи праведні окриляв і натхненням бадворне співця (Нагн., Вибр., 1957, 304).

ЧОПЕЦЬ, иця, ч. Зменш. до чіп¹. 1. Котилось барильце — без чопця, без рильця (Номис, 1864, № 66).

ЧОПІК, а, ч. Зменш. до чіп¹. 1. Нове Пищце шуміло і мурчало, що, бач, під чопиком йому душенько стало (Бор., Тв., 1957, 186); Люда вмивалася біля мідного позеленілого вмивальника, в якому треба було натиснути знизу на чопик, щоб полилася вода (Перв., Дикий мед, 1963, 452).

ЧОПОВИЙ, а, е. Прикм. до чіп¹. Бочки, заповнені огірками, забивають верхнім дном з чоповим отвором, а в діжку поверх спецій кладуть кружки і зніт, щоб огірки не спливали на поверхню (Колг. Укр., 8, 1956, 36); // у знач. ім. чопові, вого, с., заст. Мито за право продажу спиртних напоїв.

ЧОПОК, пка, ч. Зменш. до чіп¹. 1. Чопок вилетів, і горілка витекла на підлогу (Рибак, На світанку, 1940, 73).

◇ П'яний, як чопок — те саме, що П'яний, як чіп (див. чіп¹). П'яний, як чопок (Номис, 1864, № 230).

ЧОРНЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мн. ч. до чорніти.

ЧОРНЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до чорний 1—4. Ой за гасм, гасм, Гасм зелененьким, Там орала дівчинонька Воликом чорненьким (Нар. лірика, 1956, 198); Посеред купи лежав, об'юшений кров'ю, той самий чорненький москаль, що оборонив Максима од смерті (Мирний, I, 1949, 232); За партю сидить Володько Гречаний і це якась маленька дівчинка у чорненькому фартушку (Зар., Світло, 1961, 4).

ЧОРНЕНЬКО. Присл. до чорненький. [Т и х о п:] Коли б я був маларом, а так би малював того чорта: наразив би очі синенько, а брови чорненько, а косу довгу, волотцю (Вас., III, 1960, 157).

ЧОРНЕСЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до чорненький. Чорнесенькі галенята, підіймуться згору (Сл. Гр.).

ЧОРНИЙ, а, е. 1. Кольору сажі, вугілля, найтемніший; протилежне бі і л і й. Коло брами стояла сторожка для вартового, помалювана білими й чорними смугами (Н.-Лев., II, 1956, 206); Поприбравши в хаті, Настя сіла на лаві під вікном вишивати сорочку й закинула на шию навуш та чорну заплоч (Коцюб., I, 1955, 70); — Давай нам [лістівки], — звернувся Валентин до Лялі, — ми розможимо з Борисом. У мене в чорна туш (Гончар, IV, 1960, 68); Навало, уже одягнутий — в чорному елегантному костюмі, в накроталеному комірі, — не одразу озвався на Чумакові слова (Головко, II, 1957, 477); Блищать на сонці парти чорні й голівки милі школярів (Сос., I, 1957, 411); // В одязі такого кольору. Трохи згодом у дверях показалася чорна баба з ципком у рукав (Коцюб., I, 1955, 319); // Який має шерсть, пір'я такого кольору. До нас зник бігати під вікно чорний собака і приходила рябенка курочка з червоним півнем (Вов-

чок, VI, 1956, 233); І яких тільки корів тут немає! І руді, й чорні, і чисті, й з плямами... (Хотк., I, 1966, 136); Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалося з місця (Коцюб., I, 1955, 80); // нар.-поет. Уживається як постійний епітет до деяких назв. Встала й весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквітчала її ряс-том, Барвінком укрила (Шевч., I, 1963, 131); Позовали Галю і чорну над нею могли висипали (Вовчок, I, 1955, 165); Запорожці Демид Затулятистер і Лаврін Жербе стискали свої чорні брови, і від гордого хвилювання слозви набігали їм на очі (Довж., I, 1958, 259); [Д м и т р о:] Вислухайте мене. [К р я ж:] Нема про що мені говорити з тобою... Ти чорним кружком залтаєш в мою оселю, і тільки горе залишиться після тебе... (Зар., Антеї, 1962, 259); // у знач. ім. чорне, ного, с., розм. Одяг, плаття такого кольору. [О л е н а:] Одягнув в чорне, — піду в черниці запишуся (Вас., III, 1960, 66); // у знач. ім. чорні, них, мн. Фігури в шахах або шашки такого кольору на протилежність до білих. У розв'язанні [шахових] триходових задач треба проаналізувати всі основні варіанти, тобто такі, де у чорних з активний захист від мата (Веч. Київ, 5.I 1971, 3).

△ Абсолютно чорне тіло див. абсолютно; Чорна бұра — ливалистий сухий вітер (перев. в степу, пустелі), що переносить на далеку відстань велику кількість пилу, піску та вивіреного поверхневого ґрунту. Дніпро-роська вода йде в посушливі степи... Тепер тут не страшний будуть ні «чорні бурі», ні вітри-суховії, які здавали великої шкоди степовому землеробству (Рад. Укр., 16.IX 1953, 3); Над відкритими степами півдня проносились страшніші чорні бурі (Гончар, I, 1959, 3); Чорна ікра — ікра осетрових риб. Найбільш поживною і смачною закускою є чорна ікра осетрових риб (зерниста, паюсна...) (Укр. страви, 1957, 70); Чорна кавка; Чорне кофе — міцна кава без молока, вершків. Пообідавши, він велів подати собі чорну каву (Фр., VIII, 1952, 381); Чорне дерево — деревина деяких цінних порід тропічних дерев, темного кольору, що використовується для виготовлення високоякісних меблів, духових музичних інструментів і т. ін. В протизагу дуже важкому чорному дереву, з якого зроблено африканського божка, біле дерево навидвожизу легке, буквально, як пір'янка (Дмит., Там, де сля..., 1957, 45); Чорне духівництво (духовенство) — частина православного духівництва, яка суворо дотримується чернечої обітничі; чернецтво; Чорне золото див. золоту; Чорне скло, спец. — оптичне скло, непрозоре для видимого діапазону електромагнітних хвиль, прозоре для коротших за видимі хвиль — ультрафіолетового проміння і довгих — інфрачервоного проміння; Чорний дуб — морезий дуб. В пісках крутого берега Десни рибалки нещодавно знайшли невідомий дерев'яний предмет. Коли його відкопали, то виявилось, що це 13-метровий стародавній цоков, відкопаний з цільного чорного дуба (Наука..., 9, 1961, 50); Чорний пар див. пар¹; Чорний чай — сорт чаю, що дає темний настій; ваній з цього сорту чаю; Чорні клубукі — давньоруська назва торків, печенігів та інших кочових тюркських племен, які з кінця XI ст. жили в південних і південно-східних володіннях Київської Русі. Літописи заздують тюркське плем'я берендів, або чорних клубуків. У XI—XIII століттях... беренді кочували на півдні Перепетового поля, на берегах Росі (Знання..., 8, 1969, 19).

◇ Впадати біле за чорне — тлумачити щось не так, як є насправді, а навпаки. Наші недруги із широт пнуть, аби впади біле за чорне й напакти (Літ. Укр., 4.I 1966, 1); Малювати (зображувати і т. ін.) чорними фарбами кого, що — показувати кого-, що-небудь у непривабливому вигляді. Як правило, помічників, чинов-

ників, багатіє *Квітка* малює чорними фарбами, як щось антимародне по самій своїй природі (Веч. Київ, 10.XII 1968, 3); Працювати як чорний вил *див. працювати*; Чорна кішка пробігла поміж (між) *ким див. кішка*; Чорний кіт пробіг поміж (між) *ким див. кіт*; Чорний, як сім галок *див. сім*; Чорний, як смоль *див. смоль*; Чорним по білому *див. білий*.

2. Темний, темніший у порівнянні із звичайним кольором. Обличчя в нього було сухе, як кістка, жовте — аж чорне (Мирний, IV, 1955, 256); — Діду, а чого на місяці такі чорні плями? (Стельмах, I, 1962, 244); // Не осяяний світлом, темний. Вони стрепенулись і витріщеними очима уп'ялись у чорні шибки, в які лізли з саду обліплені снігом гіллячки дерев (Коцюб., I, 1955, 403); У чорні смолисті вікна дріботів дощ (Гончар, III, 1959, 191); // Непроглядний, густий, темний (про хмару, дим, воду і т. ін.). Чорна хмара з-за Лиману Небо, сонце криє (Шевч., I, 1963, 66); Навкруги чорне страшне море, безодня води й гнію (Ю. Янов., II, 1958, 41); В хліві досить темно, тільки де-не-де крізь малі просвіти прорізуються сонячне проміння знадвору, а через те сутінь по кутках здається зовсім чорною (Л. Укр., II, 1951, 194); Чорний дощ періцує у шибки, куркотів од вітру бляшаний дах, і від цього в освітленій кімнаті було ще затишніше (Гончар, III, 1959, 132); Сонце заходило червоно, на вітер; на тлі вечірньої заграви чітко вимальовувався хутір Піншевий, кострище заходу поступово гасло, із ступу вже підкочувала густа і чорна, як вода у весняну ніч, темрява (Тют., Вир, 1964, 14); // Затемнений (про скло). У жовтому чечу-чезому піджаку, в чорних окулярах і без шапки височів серед пінного трибою квітів батько (Смолий, II, 1958, 8); // Огорнутий, оповитий темрявою, дуже темний, пошмурий. Високі гори довкола, покриті чорним смережовим лісом, немов дрімали на спеці, дихаючи гарчачим смоляним запахом (Фр., III, 1950, 8); Раїса задивлялась, як курився над землею, немов дим, білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору (Коцюб., I, 1955, 308); // у знач. ім. чорна, ної, ж., розм. Те саме, що в 'язниці. Мотря майнула аж у волость. Чіпки вже не застала: посадили в чорну (Мирний, I, 1949, 292); // Вигот. з темного, житнього борошна. Сідав ї Грицько коло Чіпки, розв'язує свою торбу, виймає з неї сугарі—чорні, як земля, і снідають обидва разом (Мирний, I, 1949, 149); // Темноволосий і смуглий; чорнявий. Раптом у хату збігла чорна, як жук, присадкувата дівчина (Л. Укр., III, 1952, 669); За кущами ліщини стоїть Варчукова бричка, а на ліщучих спинах воронки грають місячні смуги. З-за коної підводяться сухий, чорний, мов чиган, Варчук і широкочепий, оторочений волохатим колесом волосся Ларіон Денисенко (Стельмах, II, 1962, 44); // Темний від загару, засмаглий на сонці. Надвечір тільки повернує [Квирло] втоплений, чорний од сонця, як чиган, з рухами, поними квітів (Коцюб., II, 1955, 210); Повернувся [Остан] аж восени. Чорний од смаги й худий (Головко, II, 1957, 400); // Темношкірий (як ознака раси). Зараз Юруш взяв нагайку в руки й погнав слуг, наймитів та чорних невольників на роботу в поле (Н.-Лев., III, 1956, 296); Плачем великим ридали невольниць чорні (Л. Укр., I, 1951, 424); // у знач. ім. чорні, них, мн. Про людей, які належать до цієї раси. Знайшовся голос, що на цілий світ Промовив: чорні! білі! жовтолиці! Гуртуйтеся під прапором одним! (Рильський, I, 1956, 171); — Всім народам — білим, і чорним, і жовтим — посиламо сьогодні свій революційний привіт з червоного Складовська — розпалено гукає вона через голови людей кудись, здається, аж за горизонт (Гончар, II, 1959, 67); // у знач. ім. чорний, ного, ч.; чорна, ної, ж., розм. Негр, негрятянка.

Чорна доріжка — автогужовий шлях, покритий смолистими речовинами (бітумом, дьогтем, смолою).

◇ Збираються (збиралися, зібранися) чорні хмари *див. збиратися*; Наганяти (наганіти, нагнати) чорну хмару *див. наганяти*; Чорна кров: а) *див. кров*; б) (*діал.*) венозна кров; Чорний хліб: а) хліб, що випікається перев. з житньої муки. На столі масло, жовте, тверде, наче щокви сільської молодичі, густа сметанка і чорний хліб (Коцюб., II, 1955, 245); Мені довелося галіфе промінять на чорного хліба буханку (Сос., I, 1957, 453); Скільки разів ходила і їздила вона до цих вітряків; поскрипуючи, вони мололи їй зерно і на чорний хліб і на розову паску (Стельмах, I, 1962, 32); б) що-небудь, зароблене важкою, виснажливою працею: Чорні грибі — гриби, які темніють від сушіння (напр. маляки, моховики, підосичники і т. ін.).

3. Брудний, покритий брудом, сажею, кіптявою і т. ін. — Принеси мені, Килино, води та наспир у новачи; а ти, Яєдохо, помий мені ноги, бо, бач, які чорні, — бувало командув [Квирло] (Мирний, I, 1954, 154); По грибух полотнянних сорочках, по чорних запрацьованих руках, а нарешті, по залізних лопатах та всяких робочих струментях, що визирали крізь полудрабки, можна було пізнати, що то робітники (Коцюб., I, 1955, 195); Ми в'їзали у передмістя. Чорні, закурені стояли там будинки, суворі та не пишні (Л. Укр., I, 1951, 236); // Не випраний; нечистий. — Який став тепер [Гриць]! Сором межі люди показатися: та він і в неї в чорній сорочці (Март., Тв., 1954, 62); Перед ним стояли люди в чорних, як сажа, сорочках (Н.-Лев., II, 1956, 205); Молодиця намочила в ночах білизну біючі, заходила прати. Білизна була чорна, пахла землею, димами, і в Опріст тискалось серце, коли вона принижувалась до неї (Тют., Вир, 1964, 380).

◇ Тримати (держати) в чорному тілі *див. тіло*.

4. Непрофесійний, підсобний, важкий фізично, часто пов'язаний з виробничим брудом, пилом тощо (про роботу, працю). Вихованці [вихованки] жили у неї в селі і.. робили безплатно всю чорну роботу сільських худюварок, наймишок та робітниць (Фр., VI, 1951, 349); Кульжан цілими днями тягала тепер з річки бурдюки води, місила босими ногами гній для кизяків і робила всю важку чорну роботу (Тулуб. В ступу.. 1964, 68); // Який потребує багато сил, витривалості тощо; копінкий. Я тямлю, що справа наша вимагає іншої служби від мене. Але й чорна робота редакційна теж не загожує [загоджує] (Л. Укр., III, 1952, 692).

5. Не головний, не парадний, признак. для щоденних потреб (про вхід, приміщення і т. ін.). Раїса.. поторсала колодкою на дверях од чорних сіней — нікого й нічого (Коцюб., I, 1955, 309); На чорній кухні, де жили дівчата, Уляна Григорівна ще раз наказала Малашиці годувати козака доскочу і нічого для нього не шкодувати (Добр., Очак. розмир, 1965, 185).

Чорна біржа — те саме, що Чорний ринок (*див. ринок*); Чорний двір; Чорне дворище — задній двір з приміщеннями для наймитів, тварин, реманенту, господарських знарядь і т. ін. — Наїзю ти держиши Уласа на чорному дворі? (Н.-Лев., III, 1956, 301); Чорний двір просторо розлігся зразу ж за парком і межував з другого боку із скотним двором (Головко, А. Гармаш, 1971, 383); Сідаюче сонце з-за садка пишмо обливало своїм світлом чорне дворище, на котрому сонялося п'яне кріпачтво (Мирний, IV, 1955, 163); Чорний ринок *див. ринок*; Чорний хід — прохід у будівлі, признак. перев. для господарських потреб. Біля дверей чорного ходу сріблястим голоском залицяє дзвоник, скликаючи вихованців на обід (Добр. Ол. солдатки, 1961, 35); Чорним

ходом з двору ми потрапили на сході (Сміл., Сашко, 1954, 163); Він уже хотів одімкнути двері, але передумав і взяв Романа за руку: — Ні, краще ходімо суди. Чорним ходом випущу... (Головко, II, 1957, 605).

6. *снец*. Необроблений або оброблений частково, на-чорно. Чорна гайка.

7. *заст*. Який належить до нижчих верств суспільства, до трудового народу; простонародний. І počas чорний люд розходиться. Замовакли й музики, затихли й скаки, і веселі гопаки по полю (П. Куліш, Вибр., 1969, 174); Хіба не чує кожного дня княгиня Ольга, що чорні люди чинять татбу й розбої на її дворах, переорюють межі її земель... потай б'ють бобрів на гонах, звіра в лісах, рибу в княжизь ріках (Скл., Святослав, 1959, 53).

Чорна кістка, *заст.* — люди недворянського походження. — На конюшню, хлопське бидло, батогоми запороть! Не дават ні пиль, ні їсти, на соломі зай згниє! Буде знати чорна кістка, де його, а де мот! (Сос., I, 1957, 351); Чорна рада — загальна козацька рада, скликана в 1663 р. поблизу Ніжина для обрання гетьмана Лівобережної України, в якій брало участь селянство і міська біднота (чернь). — Окаянна сірома нишпорить усюди по Україні да балмутить голови поспільству. Хіба не чує ти поголоши про чорну раду? — Химера, батьку! (П. Куліш, Вибр., 1969, 85); **Чорний переділ** *див.* **переділ**¹; **Чорні люди**: а) російські селяни в XIV—XVII ст., які жили на так званих чорних, тобто державних, землях; чорносоши селяни; б) частина посадських людей, що сплачували державні податки, трудящі маси міського населення в XVI—XVII ст.

8. *перен.* Важкий, безпросвітний, безрадінний. Віз він до дівчини — чорна тува з нмж... Давно вже хотів він признатись, що жонатий, та не признався. Далі одважився — треба! (Вовчок, I, 1955, 151); [К а с с а н д р а:] Я, брате, сама б радішча прости білу вовну, ніж вішувати всім нам чорну долю (Л. Укр., II, 1951, 280); Ні, я знаю, чом нудую, Ні, я знаю, звідки суж: То роалука, вла гадюка, — Вся причина чорних дум (Крым., Вибр., 1965, 37); Жартує чоловік та сміється, нібито й хвороби в нього ніякої... Що вже з нього було б, коли б ото кістки не боліли, коли б чорна жура не сунула весь час голови? (Збан., Сеспель, 1961, 73); Здається, треба втішатися чоловікові, але замість радості надбана чорна гривота судомить дажує Терентія (Стельмах, I, 1962, 460); З телячих вавонів виглядали воляки з виразом чорної безнадії, немовби їх завезли на шибеницю (Гашек, Пригоди... Швейка, перекл. Масляка, 1958, 298); Я пам'ятаю чорний жаж, як ніч гриміла горобина... Ти партизанко в степах за сонце билась, Україні! (Сос., Шастья., 1962, 110); — І від тебе вже другий місяць немав жодної звістки? Я стала боятись листинощі — а може, чорний лист несе? (Панч., В до-розі, 1959, 105); І рангом горе, чорне та безкрає, його притисло важко, як гора (Голов., Поезія, 1955, 92); // Пов'язаний з труднощами, невгодами (про час). Антон і Катерина добре бачили, що на їхні голови насувалася чорна година (Чорн., Визвол. земля, 1959, 8); Чорні дні переживав плацдарм. Кожен з бійців знав, що небезпека тепер подоїлась (Гончар, II, 1959, 374); // Нахмурений, занепокоєний, сумний. Командир чорніший ночі. Командир думає пекучу думку: як повідомити своїх, як урятувати загін? (Донч., I, 1956, 53); // Згубний, виснажливий (про хворобу).

Чорна віспа — народна назва важкої форми віспи, при якій віспини набувають темно-синього забарвлення. — Уже як тільки вона не костила, чого тільки не накликала на його голову! І пранці, і чуму, і чорну віспу

(Головко, А. Гармаш, 1971, 286).

◇ **На (про) чорний день** *зоставатися* (бути і т. ін.) — залипатися на час нестатків; **На (про) чорну годину** *маїти* (берегти, лишати, відкладати і т. ін.) *що* — передбачаючи скрутний час, пору, берегти, відкладати частину чого-небудь наявного. — І вирішив хоч що-небудь придбати... Хай буде на чорний день, — і показав рукою на кучі різного краму (Б. Кравч., Квіти., 1959, 167); У кого зосталася яка копійка про чорний день, — той і ту витрушував (Мирний, II, 1954, 125); У бабі є гроші! Ще допевне з тих, що собі накладали крадьки, потай чоловіків, на чорну годину (Март., Тв., 1954, 208); Поплатив чи не поплатив (ріпник) за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шмук, між товаришами, він був пан (Фр., IV, 1950, 8); **Чорна меланхолія** — дуже похмурий, сумний настрій, гнітюча нудьга, безнадія. — У вас є чудовий талант: розвеселяти молодих примхуватих дівчат, що з причин грошевих або, може, й моральних мають впасти в «чорну меланхолію» (Хотк., I, 1966, 51); **Чорна смерть**, *заст.* — чума; **Чорний день** — скрутний час; **Чорні злидні** — дуже великі злидні. — Хіба я не знаю, що неписьменному, — як сліпому. І Пилипкові треба... Бідне, так просилося в школу. Та як же ти його пошлеш, коли в хаті чорні злидні (Речм., Весн. грози, 1961, 47).

9. *перен.* Власт. злісній, низький, підступний людині. Руки білі, а сумління чорне (Укр., присл., 1963, 101); — Попи співають і чорними устами звалють господа бога, а на ризах в них кров... людська кров... (Коцюб., II, 1955, 177); [М е с с і я:] Ти не наводь обмови зайвої на власну душу, — такою чорною вона не може бути (Л. Укр., II, 1951, 113); — Ви ще почувте ім'я Чорного Севаст'яна. В мене на голові менше сивого волосся, аніж на його чорній совісті забитих людей (Ю. Бедзик, Вогонь., 1960, 27).

◇ **Чорна злість** (зліба) — дуже велика ненависть, ворожість. [Л е с ь:] Ну, а тебе — судитиме народ і суд народний. Руки у крові, А чорна злість твоєю сточила душу. Чого хотів ти? Знов вернуть собі Масток, палац, сад і полонини (Забашта, Пісня., 1961, 209); Нікого не послухався Павло. Посевтався до Марії. Брати сердились, кипіли, але що вділи — охололи. Тільки чорну злобу на рідного брата затаїли (Збан., Сеспель, 1961, 348); Чорна невдячність *див.* невдячність; **Чорна справа**; **Чорне діло** — підступна, брудна справа, що викликає загальний осуд. В околиці селах і лісах бандерівці подекуди робили свою чорну справу, але в Гряді... досі було спокійно (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 66); **Чорна хвороба** — падуча хвороба; епілепсія. — Товаришу, без чпане, — поправляв його Костюченко і по-сміхався. — А, так, так. Коли ж загляв мене той пан у голову, щоб його чорна хвороба вдарила, що й викинути не можу (Тют., Вир, 1964, 356); **Чорної пам'яті** *див.* **пам'ять**.

10. *перен.* Вкрай ворожий, реакційний, контрреволюційний. Вона [пісня] знайшла своє місце в арсеналі засобів духовного озброєння народних месників, які внесли свій великий вклад у розгром чорних сил фашизму (Мест., 4, 1965, 7); Навіть за часів чорної реакції не можна було погасити полум'я правди, що палало в трудах Сеченова, Павлова, Менделєєва, Тімірязєва, і імена цих і інших геніальних учених супроти волі царських сатрапів стали гордістю світової науки (Рильський, IX, 1962, 149); **На підвіль!** **На Врангеля!** **Смерть чорному баронові!** **Мамуть!** із часу незабутніх Жовтневих штурмів не знала країна вибуху такого бурливого революційного піднесення, як у ці дні літа двадцятого року (Гончар, II, 1959, 302).

11. *перен.* Який не викликає схвалення; поганий, негативний, ганебний.

Чорна дошка *див.* дошка; **Чорна кнйга** — книга в до-революційній школі для запису прізвищ тих, хто про-в'язався, та їх провин; **Чорна пляма** — те, що гань-бить, плямує чію-небудь репутацію; **Чорні сотні** — на-зва реакційно-монархістських банд озброєних погром-ників, що діяли в Росії в період революції 1905—1907 рр.; **Чорні списки** — таємні списки революційно настроєних людей в країнах з реакційним режимом, які складаються для вчинення розправи над цими людьми. *Два тижні в руднику пройшли, А ж поки чорні списки — сідом За ним* [К. Є. Ворошиловим] — з *Алчевська доброві* (Мас., Сорок., 1957, 429).

12. Уживається як складова частина деяких бота-нічних, зоологічних, технічних, хімічних та інших назв, термінів. *Він одійшов од тину і почав нікати полід вер-бами та поміж кущами калини, розгортав кущі чор-ної смородини, ніби шукав стиглих ягід* (Н.-Лев., VI, 1966, 305); *Горіх чорний придатний для степового лі-сорозведення (за виляткою зони каштанових ґрунтів)* (Лісвн. і ползах. лісорозв., 1956, 72); *Існує, щоправ-да, вид павуків — чорна вдова, — отрута якого у п'ят-надцять разів сильніша за отруту гримучої змії* (Нау-ка., 12, 1965, 50); *В наш час чорних лебедів як декора-тивних птахів розводять у багатьох країнах* (Наука., 8, 1971, 66); *Крім коропа, новоселами Кременчуцького моря незабаром стануть чорний амур, товстолобик, різні породи сивогих та осетрових риб* (Рад. Укр., 14.III 1971, 6); *Чорний фосфор утворюється з червоного при нагріванні його до 350° під тиском у кілька сот атмо-сфер* (Заг. хімія, 1955, 368).

Чорна каліна *див.* каліна; **Чорна металургія** — головна галузь важкої промисловості, завданням якої є виробництво чорних металів та їх первинна обробка. *Чорній металургії належить виняткова роль у створен-ні матеріально-технічної бази комунізму і дальшому могутньому розвитку продуктивних сил країни* (Ком. Укр., 6, 1960, 22); **Чорна ніжка** *див.* ніжка; **Чорна тополя** *див.* тополя; **Чорний ліс** — листяний ліс; чорноліс; **Чорний пірох**, *снег*, — ви-бухова суміш з калієвої селітри, сірки та вугілля. *Су-міш вугілля, селітри й сірки — це звичайний чорний (жис-левський) порох, аким стріляють з рушниць* (Уроки. хі-міка, 1956, 37); *Для закладання зарядів у шпунти можна користуватися різними вибуховими речовинами: чорним порохом, динамітом, амонітами* (Тамб. вапва, 1957, 30); **Чорні метали** *див.* метал.

13. *заст.* За марновірними уявленнями — чарівни-цький, чаклунський, пов'язаний з нечистою силою.

Чорна магія *див.* магія; **Чорна сила** — нечиста сила; **Чорне слово** — лайка, лайливий вислів із згадуванням чорта.

ЧОРНИЛО, а, с. Водний розчин певного барвника, що використовується для писання. *В просторій кімнаті з чотирма вікнами стоє посередині стіа, застелений чер-воним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям з чор-ниа* (Коцюб., I, 1955, 37); *За столом сиділа Якимова сест-ра Тетяна — школярка — і старанно виводила на вели-кій аркуші бузиновим чорнилом — Давидову передовицю переписувала* (Головка, II, 1957, 105); *Сучасне чорнило — це водні розчини різних синтетичних барвників майже всіх кольорів веселки з домішкою гліцерину тощо* (Веч. Київ, 23.VII 1971, 2); **У порівн. У хаті стає темно і тихо. Хлопець широко розплющеним очима вдивляється в темряву... Ось у чорній, як чорнило, нітьмі виразно біліє борода його...* (Коцюб., I, 1955, 153).

Симпатичне (безбарвне) чорнило — прозора аботрохи підфарбована рідина, що використовується в криптографії.

◇ **Кіснути в чорнілах (чорнілі), зневажл.** — бути чиновником, канцеляристом. *Сміються [землячки] та лають Батьків своїх, що змалечку Цевенькати не навчили По-німецькій — а то тепер і кісни в чорнілах!* (Шевч., I, 1963, 250).

ЧОРНИЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до чорніло. *Кулька влучила їй якраз у бант, підстрибнула вгору і впала на стіл до Марини Пилипівни, залишивши після себе чорнильний слід у журналі* (Сміл., Сашко, 1957, 9); *Стіл був покритий шматком червоної матерії з багатьма чорнильними плямами, подекуди пропаленої то сірни-ком, то цигаркою* (Дмит., Наречена, 1959, 172); // *Ко-льору темного чорнила. Чорнильна темнота*; // *Від-творений, зображений за допомогою чорнила. Із зоши-та Василя Чабаненка випадає промокальний папір; на ньому змальовано корабель і гармату, з жерла якої ви-літає хмара чорнильного диму* (Доляч., IV, 1957, 163).

△ **Чорнильний горішок** — хворобливий наріст на молодих дубових вітках та тлістий, що містить у собі дубильні речовини. *У перекладі з латинської слово «галл» означає чорнильний горішок. Колись гали, зокрема дубові (іх у народі зовуть дубовими «вблучками»), використовували для виготовлення чорнила* (Наука., 5, 1973, 41); **Чорнильний мішбк**; **Чорнильна залоза** — залоза в деяких тварин, яка виділяє темну рідину, сепію, що допомагає їм уникати небезпеки. *Для захисту від ворогів більшість спрутів випускає з свого тіла, з так званого чорнильного мішка, темну рідину, яка каламу-тить воду і позбавляє переслідувачів видимості* (Наука., 2, 1958, 23); *Всередині тіла каракатиці, кальмара чи восьминога є невелика «чорнильна залоза». Вона виділяє чорну рідину — це і є чорнило»* (Веч. Київ, 26. VII 1957, 4); **Чорнильний олівець** — олівець з особливим графітом, який при змочуванні пише як чорнило; хіміч-ний олівець.

◇ **Чорнильна душа** *див.* душа.

ЧОРНИЛЬНИЦЯ, і, ж. Спеціальна посудина для чорнила, в яку вмочують перо, коли пишуть. *В чорниль-ниці було чорнила тільки на дні* (Н.-Лев., IV, 1956, 164); *Начміліці трохи підсунув до себе наган і мовчки догог дивився на арештованого... Потім узяв ручку, мю-нуз у чорнильницю й почав питати її записувати: ім'я, віта, соцстан, партійну належність* (Головка, II, 1957, 163).

ЧОРНИТИ, вію, віш, недок., *перех.* 1. Робити що-небудь чорним (у 1—3 знач.); забарвлювати в чорний колір. *А над усім той дим, той легкий дим, .. п'є кров з лиця і гасить людський погляд, обличчя біліть і чор-нять одержу, і барви всі різніє сивизноб* (Л. Укр., I, 1951, 236); *Без спочинку здригається і стогне земля, і пожежі застилають обрій димами, чорнять половину неба* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 533).

2. *перен.* Ганьбити, знеславлювати кого-, що-небудь. *Якби саж був білий, то б не чорнив другого* (Укр. присл., 1955, 191); — *Не від зводни знаю, що лихі язики чор-нять мене буцімто я заробляю гроші якийсь нечесним способом* (Фр., VI, 1951, 383).

3. Покривати черню (у 1 знач.); воронувати.

ЧОРНИЦЯ, і, ж. 1. *бот.* (Vaccinium myrtillus L.). Дрібний ягідний диакорслий чагарник подици бруснич-них з чорними істівними ягодами. *Чорниця — дрібний напівкущ (15—50 см)* (Колг. енци., II, 1956, 328); *Чор-ниця — найпопулярніша народна лікарська рослина, особливо її ягоди* (Лікар. рослини., 1958, 125).

2. Ягода цієї рослини. *Ми раємо над дорогою стиглі чорниці, а іноді й суніці* (Шняп, Партиз. край, 1946, 135); // *збірн.* *Багаті поліські ліси на ягоди — чорницю, брусницю, суніцю, малину, горобину* (Рад. Укр., 16.III 1971, 4).

ЧОРНИЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чорниці.

ЧОРНИЧНИЙ, а, е. Прикм. до чорниці. *Чорничні листки*; // *Вигот. з чорниці. Чорничний сироп.*

ЧОРНИЧНИК, а, ч. Місце, поросле чорницею. *По-над 250 видів птахів відомо в Закарпатті. Тут співають свої нехитрі весільні пісні глухарі, пасуться в чорничниках тетеруки і рябчики, хизуються самозакозаний павич перед сірою курілкою, високо в небі ширяють орли та соколи (Знання., 6, 1965, 20).*

ЧОРНИШ, а, ч. 1. ент. Чорний жук з недорозвиненими нижніми крилами; паразитує на рослинах. *З жуки-чорниші, яких багато на півдні України, найбільше шкодять сходам бавовнику кукурудз'яний, кулястий і таврійський чорниші (Техн. культ., 1956, 265).*

2. друк. Слід, пляма у вигляді чорного квадрата, смужечки і т. ін. в друкарському відбитку.

ЧОРНИННЯ, я, с. Дія за знач. чорніти 1, 3. *Внаслідок хімічної реакції між барвником і металом утворюється шар забарвленої хімічної сполуки, що рівномірно вкриває всю поверхню виробу. Так здійснюється воронування заліза і сталі, чорніння міді, забарвлення її в зелений, коричневий та інші кольори (Наука., 1, 1955, 15).*

ЧОРНИСІНЬКИЙ, а, е. Зовсім, дуже чорний.

ЧОРНІСТЬ, ності, ж. Те саме, що чорнота 1. *Степ наближався до селища сірчатою жовтизною стерні, чорністю свіжого язбу (Смолич, Дещ., 1950, 239); Тут [на полянці] було трохи ясніше, смереки наче замкнули поза собою чорність глибокої ночі (Кочуб., II, 1955, 347).*

ЧОРНІТИ, ію, іеш, недок. 1. Ставати, робитися чорним або чорнішим (у 1—3, 8 знач.). *Сонце заходить, еори чорніють. Пташечка тиле, поле німіє (Шевч., II, 1963, 37); Сонце зеть високо піднімається; грас на весну-красну. Сніг м'якшає, лід дірчавіє, чорніє (Мирний, I, 1949, 323); З голови і цілого тіла [Асуара] піднялась пара, голі частини стали синіти, потім чорніти (Ірчан, II, 1958, 105); Марусяк гриз травинку і чорніє від чорних дум (Хотк., II, 1966, 203).*

2. тільки з ос. Виділятися чорним кольором, видітисся (про що-небудь чорне, темне). *Дерево сумно чорніло на білому снігу (Н.-Лев., II, 1956, 76); Ой в степу могила з вітром говорила: Повій, вітре, ти на мене, щоб я не чорніла; Щоб я не чорніла, щоб я не жаріла, Щоб на мені трава росла та ще й зеленіла (Укр. поети-романтики., 1968, 135); Біля одного з сараїв чорніла купа дерев'яного вугілля (Гончар, III, 1959, 92); Внизу під нами чорніє море (Ю. Янов., II, 1958, 26).*

ЧОРНІТИСЯ, іється, недок. Те саме, що чорніти 2. *Маленькі хати чорнілися купками на білому сніговому тлі (Фр., III, 1950, 261); Ліс чорніє неприязно з темряви осінньої ночі (Коб., II, 1956, 203); Пожк Дорощенка, що йшов попереду, чорнієсь вже в степу, як довжелезна змія, що пожалу лізла травою (Мак., Вибр., 1956, 472).*

ЧОРНІШАТИ, аю, аеш, недок. Ставати, робитися чорним (у 1—3, 8 знач.), чорнішим; темнішати. *Ніч густішала й чорнішала (Н.-Лев., VII, 1966, 8); Вознетрівкі рослини... Чи можливе таке? Виходить, так. Це — відомі нам пліуц, розмарин. Вони не горять, а лиш чорнішають (Наука., 12, 1965, 44).*

ЧОРНО. Присл. до чорний 1—4, 9. *Море під сильним вітром шуміло збурено й чорно (Мик., II, 1957, 219); — А що потім? Що було потім?.. Я з ранку до ночі робила чорно. За хвостами світа не бачила (Жур., Нам тоді., 1968, 88); Швендяє карлик за перевізниками, заважає їм робити своє діло, лається чорно (Загреб., Диво, 1968, 507); Марти він чомусь здався в ту мить страшенно схожим на отих святош, які чорно грішили цілий рік, а потім на два тижні ходили одмолювати гріхи в*

київську Лавру (Собко, Срібний корабель, 1961, 201); [Л у ч и ц ь к а:] Ти мені не ймеш віри? Неваже ти змія про мене так чорно помислити? Антосю, що ж це? (Стар., Вибр., 1959, 437); // у знач. присудк. сл. Довго жадібно їв [Йонька ожину]. В роті чорно, як у горщичку з-під бузинок, губи чорні, вуса чорні, а він усе їв і їв (Тют., Вир, 1964, 437); В хаті було чорно, як у димарі. Чорна постіль зібрана лежала на полу (Кочуб., I, 1955, 47); Дітки посушли, сплять спокійно сини маленькі, а на городі вітер шумить вербами, надворі чорно; блискавиця поблискує (Вовчок, I, 1955, 246).

◇ [Аж] у роті чорно див. рот; Чорно перед очима — уживається при вказівці на велику втому, знесилення організму (від важкої роботи, хвороби, переживання і т. ін.). — Бог би тебе скарав, Сава! Мені з жури чорно перед очима, а ти ще приходиш і їси мов серце! (Коб., II, 1956, 35).

ЧОРНО... Перша частина складних слів, що відповідає слову чорний у 1, 2 знач., напр.: чорнобагріння, чорнобобкий, чорнолистий, чорнорильний і т. ін.

ЧОРНОБИЛЬ, лю, ч. і розм. лі, ж. (*Artemisia vulgaris* L.). Багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом, різновид полину; використовується в медицині. *Високий, як ліс, чорнобиль та лопух бив її по луці (Н.-Лев., II, 1956, 89); Окіп поріс чорнобіллям, шилшиною, увися березкою, змелем (Мирний, IV, 1955, 14).*

ЧОРНОБИЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до чорнобиль. **ЧОРНО-БІЛИЙ**, а, е. 1. Який поєднує в собі чорний і білий кольори. *Чорно-білі лелеки порались було коло свого гнізда (Сл. Гр.).*

2. Не кольоровий (перев. про фотографію, кінострічку, телепередачу). *На Львівському ордена Трудового Червоного Прапора заводі кінескопів створено сучасну модель кінескопа для чорно-білого телебачення (Рад. Укр., I, II 1972, 4); Виставка розподілятиметься на різні групи:.. художня фотографія (кольорова і чорнобіла фотографія, фоторепортажі), виставка дитячих праць (живопис, рисунок, ручні роботи і т. д.) (Мист., I, 1959, 46).*

ЧОРНОБОРОДИЙ, а, е. Який має чорну бороду, з чорною бородою. *На подвір'ї я побачив самого лісника — чорнобородого, похмурого красеня (Вас., II, 1959, 325); Чорнобородий коваль Кузьма клепає лемеші, наральники (Горд., II, 1959, 86); // у знач. ім. чорнобородий, дого, ч. Чоловік з чорною бородою. — Що продаєш чи купуєш? — питає чорнобородий (Донч., VI, 1957, 84).*

ЧОРНОБРІВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до чорнобривий. *Хівай козак на війноньку: — Прошай, прошай, дієчинонько, Прошай, миленько чорнобривенька, Я йду в чужу сторонуньку! (Нар. лірика, 1956, 48); Такий [Миколка] чорнобривенький, білолиценький, носик невеличкий, щічки кругленькі, ще й чубок кучерямі (Тесл., 3 книги життя, 1949, 36).*

ЧОРНОБРІВЕЦЬ¹, вця, ч. Той, хто має чорні брови. *Чорнобривець іде, На добридень дає. — Здоров, здорова, козаченьку, Здоров, серце мос (Укр. нар. пісні, I, 1964, 152); Найіла старости Й молодик за ними: Вони собі пішли в хату З батьком розмовляти; А я в його, молодого, В того чорнобривця, Беру коня, // та й нічого — Веду до криниці (Шевч., II, 1963, 382); // нар.-поет. Уживається як прикладка до слова х л о п ц ь б. Галя сиділа коло молодого. З її лица ще не спалили ті рум'яніці, що виступили при однім слові хлопця-чорнобривця: — Чи будеш ти, мила, навіки мою? (Н.-Лев., I, 1956, 136).*

ЧОРНОБРІВЕЦЬ², вця, ч. Однорічна трав'яниста

декоративна рослина родини складноцвітих із запашними квітками жовтого кольору. *Невеличкі хатки кругом дворища, наче гриби...*, коло їх високі рожі, жовтоварячі чорнобрівці, пахуча м'ята, ж'ятий лубисток, зелений барвінок (Мирний, IV, 1955, 205); *На рибак у неї налажкотить оберемок живих квітів, цілий сніп рясно зрошений росю її чорнобрівце та петуній, зводих та царських борідок* (Гончар, Тронка, 1963, 313); *У порівн. *З-за густий верб по воді валинує човник, а на човнику сидів Улас, чорнявий та гарний, як чорнобрівець* (Н.-Лев., III, 1956, 330).

ЧОРНОБРИВЕЦЬ ³, вця, ч. (перев. мн. чорнобрівці, ів), діал. Чобіт, що має кольорову халяву і чорний передок. Часто у жіночій чобітках чорна шкіра комбінується з жовтою; з цього виду взуття, наявного у мугаї, дуже цікаві буковинські чорнобрівці (Нар. тв. та етн., 1, 1970, 35).

ЧОРНОБРІВНИЙ, рідше **ЧОРНОБРОВИЙ**, а, е. Який має чорні брови, з чорними бровами. Григорій Петрович і чорнобривий на лихо удався, і веселий, балакучий (Мирний, III, 1954, 190); *Кайдашита глянула на дітей, глянула на чорнобриве Мелашине лице й трісну пом'яшала* (Н.-Лев., II, 1956, 319); *Чоловік справді вже був сивий, а жінка чорноброва й молоденька* (П. Куліш, Вибр., 1969, 119); *Хлопчик уродився смаглявим, чорнобровим, олецькуватим, за всіма ознаками — викаланний батько* (Тют., Вир, 1964, 524); *Ми вдвох верталися з будови, і каменяр, сунутий мій — Уральський майстер чорнобривий — Красі сміхався степовий* (Нагн., Вибр., 1957, 157); // нар.-поет. Уживається як постійний епітет до слів *х л о п е ц ь, д і в ч и н а, м и л и й, м и л а*. Там *десь милий чорнобривий По полю гуляв, А я плачу, літа трачу, Його виглядаю* (Шевч., I, 1963, 60); *Коло річки, у садочку, Маленька хатина. — У хатині чорнобрива Молода дівчина* (Л. Укр., I, 1951, 321); // у знач. ім. **чорнобривий, чорнобрівий, вого, ч.; чорнобрівя, чорнобрива, вої, ж.** Людина з чорними бровами. *Дарма щоніч дівчинонька Його виглядає. Не вернеться чорнобривий Та й не привітає* (Шевч., I, 1963, 4); *Хіба коли забуду я, як плакав він, мій чорнобривий, як він на станції стояв в далекім місті повітовім...* (Сос., I, 1957, 222); *Он чорнобрива виходе із гаю, Личенко щастячком світе...* (Манж., Вибр., 1950, 179); [Р я ж е н к о:] *Здорова, чорноброва. Як живеш?* (Мик., I, 1957, 297); *Образно. *Під спів крові — без пісень — Вмер чорнобривий день* (Тич., I, 1957, 33); *І вже заслужалась земля Про вас, звитяжці і герої, Про ваші весни молоді, Про руки, зрошені в труді, Про нашу юність чорноброву* (Стельмах, V, 1963, 56).

ЧОРНОБРІВКА, и, ж. Та, що має чорні брови. *Купив же я черевицьку своїй чорнобрівці* (Сл. Гр.); *Ой піду я попід сад, чи не знаде сливка, Чи не виїде дівчинонька, моя чорнобривка* (Коломийки, 1969, 143); *Було що справді, а що снилось, Які моря перепливав! .. І темний гайок зелененький, І чорнобривка молоденька, І місяць з зорями сів, І соловейко на калині То затихав, то щebetав* (Шевч., II, 1963, 44); *Замріявся юнак біля стенда, очей з чорнобривки не зводить, яка посміхається до нього з портрета, моя жива* (Цюпа, Три явори, 1958, 114).

ЧОРНОБРІВОЧКА, и, ж. Пестл. до чорнобрівка. *Говорить камінь у відповідь: — Ой, не бий мене, молодичко, не бий мене, чорнобрівочко, а вислухай. А я розкажу тобі казку, не казку, билицю-небилицю* (Хотк., II, 1966, 46).

ЧОРНОБРІВЦІ *див.* чорнобрівець ³.

ЧОРНОБРІВЧИК ¹, а, ч. Пестл. до чорнобрівець ¹. — *Дуренький, — втручалася Галя, — то ж усе ласкає і слова... — І набагато тобі ще їх вистачить? — На все*

життя, чорнобривчику мій ... (Гончар, Тронка, 1963, 297).

ЧОРНОБРІВЧИК ², а, ч. Пестл. до чорнобрівець ². *Посередині на грядочці розрослись чорнобривчики, конвалія, а кручені паничі оплутались кругом зроста* (Стор., I, 1957, 171); *Хоч і стара хата і покрівля вже почорніла, та як зацвітуть Катрусині чорнобривчики та маки — веселіше стане на серці* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 8).

ЧОРНОБРОВИЙ *див.* чорнобривий.

ЧОРНО-БУРИЙ, а, е. Бурий з чорнуватим, темним відтінком. *Дорога пішла ґрунтом поміж невеличкими велими сірими горами... Що це був за ґрунт, ніяк не міг доміркуватися Режо, жодної рослини, чорно-бура земля, змішана ніби з побитим склом та дрібненькими камінцями, була вкочена котками* (Досв., Гюлле, 1961, 60); *На дальнім рейді хвілі чорно-бурі Ламали боки зношеному боту* (Воронько, Тепло..., 1959, 84); // Бурий з чорнуватим, темним поліском (про масть тварин). *Колір звірів [бобрів] буває від рудого каштанового до чорно-бурого* (Наука..., 8, 1959, 34).

Чорно-бұра лисиця — лисиця чорної масті з свинюю; сріблясто-чорна лисиця; хутро цієї тварини. *Понад годину лунали постріли. Двадцять три вовки, одинадцять рудих і дві чорно-бурі лисиці стали здобичку мисливців* (Тулуб, В степу..., 1964, 218); *Все, що було в мішках, витрусили на землю, і всі здивувались, побачивши, що в зайвому, восьмому, мішку, набитому найтушіше, серед шкток білки і ворностая були дві чорно-бурі лисиці дивної краси* (Багмут, Опов., 1959, 30); **Чорно-бұрий кріль** — порода великих кролів, які мають буре з чорним поліском хутро. *Особливо цінні нові породи [кролів], виведені в Радянському Союзі — сріблясто-гуальовий, чорно-бұрий* (Зоол., 1957, 134).

ЧОРНОБЇРКА, и, ж., розм. Чорно-бура лисиця; хутро цієї тварини. — *Дивись, Тарас-ага, скільки у мене вже набралось шкурок: сім чорнобурок, дев'ять рудих лисиць та три вовки* (Тулуб, В степу..., 1964, 204); *Вечері вони з невідстою обдагали котикові макто, накидають на плечі чудові чорнобурки і — в кіно або на таксі в оперу, в російську драму, в концерт...* (Жоп., Земля..., 1957, 171).

ЧОРНОВИДИЙ, а, е. Який має темне або смугляве обличчя. [П р е ф е к т.] *Ми самі на варварів якихсь перевернулись, навчившись «африканської латини» від чорновидих «римських громадян»* (Л. Укр., III, 1952, 451).

ЧОРНОВИЙ, а, е. 1. Написаний, підготовлений начорно, не остаточно; протилежне ч и с т о в и й. *Чорнові записи; // Признач. для перших, не чистових записів. Чорновий зошит.*

2. Зробл. не остаточно, ще не оброблений. *Франко дуже багато і наполегливо працював над віршем [«Камеярі»]. Починаючи від першого задуму, перших, чорнових накреслень після виходу з тюрми влітку, 1878 року і кінчаючи останньою редакцією в антології «Акордія», виданій у 1903 р., він постійно удосконалював обрзну систему, мову твору* (Рад. літ-во, 2, 1963, 91); *Бажаючи побачити п'єсу на сцені та уважаючи надрукований варіант лише чорновим, необробленим. Квітка доробляє комедію [«Дворянские выборы»]* (Вітч., 4, 1964, 174); // спец. Пов'язаний з первинною стадією виробництва. *Після чорнової обробки на звичайному токарному верстаті деревину розпарюють, а потім пресують* (Хлібороб Укр., 1, 1966, 22); // спец. Признач. для первинної обробки. *Залежно від характеру виконуваних операцій різці поділяються на чорнові і чистові* (Різальн. інстр., 1959, 31).

3. Підсобний, допоміжний, підготовчий. *Шлях до спортивних вершин лежить через «чорнову» роботу —*

неаtomну, повсякденну. Щоденні тренування, численні матчі, постійні роз'їзди — таке життя футболіста (Веч. Київ, 11.VIII 1962, 4); Ніхто з журналістів не поинен зупинитися кроніткої чорнової роботи (Рад. Укр., 23.IV 1959, 1).

4. спец. Який містить значну кількість домішок (про кольорові метали). При рафінуванні міді сухим способом чорнову мідь сплавляють у струмині повітря (Заг. кімін, 1955, 519).

ЧОРНОВОЛОСІЙ, а, е. Який має чорне волосся, з чорним волоссям. На чорново́лосій голові немаче цвіє вінок квіток (Н.-Лев., III, 1956, 16); При волах віда, скуливши́ся вдвоє, мов песик, лежав невеликий чорново́лосій хлопчик в чорних міських штанах (Фр., I, 1955, 274); Чорново́лосій студент з очима і постаттю бунтаря тримав у руці затиснутий камінь (Стельмах, II, 1962, 56).

ЧОРНОВУСІЙ, рідко **ЧОРНОУСІЙ**, а, е. Який має чорні вуса; з чорними вусами. Козаченьки чорновусі Зо мною жартують, А дівчата гавидили Мені ворогують (Пісні та романси., II, 1956, 145); Дівчина слухала незнайомі слова тюркської нісні і яскраво увяла собі стрункого чорновусого співака (Донч., II, 1956, 193); Хороший бує [Максим Гримач]: повновидий, чорнобровий, чорноусий (Вовчок, I, 1955, 89).

ЧОРНОГОЛОВЕЦЬ, вця, ч. (перев. мн. чорного́лвнці, ів), заст. Чорнобровець (див. чорнобровець³). Були тепер у неї [Мотрі] й чоботи добрі чорного́ловиці, плахти й дерги дорогі (Мирний, II, 1954, 250).

ЧОРНОГОЛОВИЙ, а, е. Який має темне, чорне волосся; чорново́лосій. Вичунала [Уляна] і серце і душу віддала своїй дитині, своєму чорного́ловому Івасеві (Мирний, I, 1954, 301); Я тебе запам'ятав на все життя — чорного́лового, рожевощокого, білозубого в полотняних штаних і сорочечці (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 29); // у знач. і.м. чорного́лвний, вога, ч.; чорного́лвва, вої, ж. Той, хто має темне, чорне волосся. — Хто се? — роздалося коло його уха... — Не знаю, — одказав чорного́ловий (Мирний, I, 1954, 327); // З чорною шерстю, чорним пір'ям на голові (про тварин, птахів). Чорного́лови дятли діловито дерлися корою, виступуючи й вислухуючи зворі дерева (Тулуб, Людолови, I, 1957, 41); Ось ми в центрі колонії чорного́лових мартинів. Іх крики зливаються в нескінченний багатого́лосій гомін (Наука., 11, 1965, 15).

ЧОРНОГОРЕЦЬ див. чорногóрці.

ЧОРНОГОРКА див. чорногóрці.

ЧОРНОГОРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до чорногóрці і Чорногорія.

ЧОРНОГОРЦІ, ів, мн. (одн. чорногóрець, рця, ч.; чорногóрка, и, ж.). Південнослов'янський народ, що становить основне населення Чорногорії, яка входить до складу Югославії; представники цього народу. Югославії населяють споріднені між собою народи південнослов'янської групи: серби, хорвати, словенці, босняки, македонці, чорногóрці (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 45); Чорногорець зараз кинувсь до свого побратима (П. Куліш, Вибр., 1969, 108).

ЧОРНОГРІВИЙ, а, е. Який має чорну гриву. Багато оленів-рогачів і чорногрівих турів лягло головами від стріли і ратищ боярських (Фр., VI, 1951, 40); Ір-жуть на вітри коні чорногріви (Мал., Чотири літа, 1946, 148); *Образно. Ось і сьогодні вечір чорногрівий, немаче кінв басув вороний, а я їду, волоссям сивий, сивий, і тільки серцем, серцем молодий (Сос., Шістьа., 1962, 20); // у знач.і.м. чорногрівий, вога, ч. Кінв, який має чорну гриву. Чорногріви, обійшли обози, Неживих знайшли господарів — І потекли гарячі кінські сльози Гайдукам поміж смолистих брів (Воронько, Колп я., 1962, 82).

ЧОРНОГРУДИЙ, а, е. Який має чорне пір'я спереду (про птахів). На віконку лутку скочив чорногрудий горобець (Донч., VI, 1957, 439); Ярославів чомусь пригадався чорногрудий припачочний пігень удома. Закуку-рікає на весь куток і перекинеться. Трохи пожежить, відійде і знову летить на тин (Мушк., День., 1967, 8).

ЧОРНОГУЗ, а, ч. Те саме, що лелека. — А он чорногуз який ходить!.. От якби рушниця оцелі (Тесл., 3 книги життя, 1949, 112); У небі над селом кружлять з клекотом чорногузи (Томч., Жменяки, 1964, 154); Біля крайньої хати, на старій вербі, чорніло величезне, мов решето, гніздо чорногузів (Цюпа, Краєви, 1971, 76); *У порівн. Він наче бачить — громадає сіно. Пан пождожає, як чорногуз. Нагнувся, ткнув в покіс носом. — Добре сінце, прошу пана? — Як золото чисте... (Коцюб., II, 1955, 63).

ЧОРНОГУЗЕНЯ, яти, с. Пташа чорногуза. На хатах стояли незграбні чорногузенята й підстрибували, дуже боячись свого першого польоту з хати на клуню (Ю. Янов., I, 1954, 17); Настала осінь. Чорногузенята вже добре літали і незабаром вирушили у вирій (Наука., 11, 1971, 32).

ЧОРНОГУЗИК, а, ч. Зменш.-пестл. до чорногу́з. Один хлопчик сказав, що чорногузика в жиоому кутку вона, кока чергує, не годувє, бо їй страшно (Ів., Вел. оті, 1956, 53).

ЧОРНОГУЗИХА, и, ж., розм. Те саме, що чорногу́зка. Треє малих і знеслена чорногузиха походжали понад водою, ловили слимаків. Пташенята потроху почали літати (Наука., 11, 1971, 32).

ЧОРНОГУЗКА, и, ж., розм. Самка чорногуза. *Образно. — Де се така чорногузка взялася? — пташа парубок у міщанському уборі другого, витріщивши на неї баньки. — З села! не бач? — одказувє його товариш (Мирний, III, 1954, 81).

ЧОРНОГУЗІВ, зова, зове. Прикм. до чорногу́з; належний чорногузові. Йшла війна. Чорногузова родина ніби й не помічала її, і навіть коли у селі з'явилися чужинці, птази не обличили своїх мирних клопотів (Наука., 11, 1971, 32).

ЧОРНОДЗЬБОБИЙ, а, е. Який має чорний дзьоб. Великі колонії чорнодзьобих крачків є на островах Чорноморського заповідника АН УРСР (Наука., 8, 1966, 31).

ЧОРНОЗЕМ, у, ч. Родючий чорний ґрунт, багатий на перегній, що утворився переважно в степових і лісостепових районах. На території України виділяються такі найголовніші типи ґрунтів: дерново-підзолисті, дернові, сірі лісові, чорноземи, каштанові, болотні, бурі лісові (Колл. енци., I, 1956, 567); З-під гіллястих кущів дивас на неї тепле повітря, насичене пахоцями чорнозему (Коцюб., I, 1955, 247); Ниви вситані густісінько вапняними камінчиками, а пісок з грубим додатком глини робив враження чорнозему (Март., Тв., 1954, 257); Опале мокре листя приліпає до чобіт разом з чорноземом (Шиян, Переможці, 1950, 174); // Поле, площа з таким ґрунтом. Нарешті, задалегідь узнавши всі ціни і на чорнозем, і на суглинок, і на супісок, вона твердо вирішила продати дві піддесятини (Стельмах, II, 1962, 234); До шологові дорога була добра, піщана. І шологами. А потім пішли чорнозем та солонці (Головко, II, 1957, 79).

ЧОРНОЗЕМЛЯ, і, ж. Те саме, що чорнозем. Свіжі боки провала зверту починались рівною смужкою чорноземлі, далі йшла глина (Досв., Вибр., 1959, 201); В долині лежала масна чорноземля, з якої буйної й весело виростали густі трави й кущі (Загреб., Шепіт, 1966, 17); Чорноземля важко повзе плитами з блискучої полиці саківського плуца, на чепігах міцно лежать засмажені вітрами й сонцем вузлуваті руки (Епик, Тв., 1958, 529).

ЧОРНОЗЕМНИЙ, а, е. Прикм. до чорнозем. Берег тут [на р. Буг] чорноземний, трав'янистий, і вода не шипить, як на піску, а глухо клекоче (Стельмах, II, 1962, 57); // Багатий на чорнозем. Основними районами вирощування гороху в чорноземна лісостепова і нечорноземна смуги європейської частини СРСР (Зерн. боб. культ., 1956, 12); // перен., розм. По-селянському щирий, безпосередній, міцний. Він аж слипнув від теплої, оцей відблалший чорноземний Ромео, в полотняній сорочці і притертих на колінах штанях (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 130); *Образно. Буде.. розцвіт літератури — не конфетної, мішурної, панської, а справжньої, міцної, залізної, чорноземної літератури (Еллан, II, 1958, 170).

ЧОРНОЗУБІЙ, а, е. Який має чорні, темні зуби.
ЧОРНОКЛЕН, а, ч. (*Acer tataricum* L.). Дерево або кущ родини кленових. Крізь щеглу й брук пульсує кров зелена Земних ростин, і листя чорноклена Кривавиться у світлі літарів (Зеров, Вибр., 1966, 33); Од похилих горбів лісових до масної ріллі, До прозорих озер, де горять золоті чорноклени, Я проходив в досвітній співчуй і теплій імлі, Наді мною у небі підводилось сонце черлене (Перв., I, 1958, 320).

ЧОРНОКЛЕНОВИЙ, а, е. Прикм. до чорноклен; // Зробл. з чорноклена. Нема Позайлика між очеретями, не стримить з-за кущів його удлище довег, чорнокленове, і хлопців немає (Морд., I, 1958, 59).

ЧОРНОКНИЖНИЙ, а, е, заст. Пов'язаний з чорнокнижництвом; чаклувський. Тремтячий карлик за сідлом Не смів дикнуть, ворухився і чорнокнижним язиком Старанно демонам молився (Пушкін, Руслан і Людм., перекл. Терещенка, 1949, 82).

ЧОРНОКНИЖНИК, а, ч., заст. Той, хто займається чорнокнижництвом; чаклу. Іван простягає руку у сю скуту зимою безлюдність і кликає на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів, планетників всяких, вовків лісових та ведмедів (Копюб., II, 1955, 335); Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника (Довж., II, 1959, 11); *Фрауст Гете, який виник з народних сказань про вченого-чорнокнижника, узагальнює найбільші досягнення філософської думки свого часу (Рильський, IX, 1962, 170).

ЧОРНОКНИЖНИЦТВО, а, с., заст. Чаклування за допомогою книг, що мають нібито магічну силу. — Начальники та священноначальники обвинувачили нас у ересі та чорнокнижництві (Ів., Тазминця, 1959, 180).

ЧОРНОКОРИЙ, а, е. Який має чорну кору, оболонку. Обабіч, між чорнокорими берестами і голубою грабиною, рожевіють обрідкуваті березняки, неясним весняним туманом губляться в глибині дібров (Стельмах, I, 1962, 34); І гроза під вітрами, і дуб чорнокорий на ниві, Все забуте з дитинства — цвітком виграє (Мал., Листи.., 1961, 36).

ЧОРНОКОРИНЬ, реня, ч. (*Cynoglossum* L.). Трав'яниста рослина (бур'ян) родини шорстколистих; вирощується для боротьби з гризунами, а також у народній медицині як безбезпакійливий засіб. Чорнокоринь лікарський — дворічна рослина .. заввишки від 30 до 100 сантиметрів; стебло густе, відкрите листям, геворі розгалужене; листки ланцетні. Квітки темно-пурпурові (звідка білі), зібрані у волотисті суцвіття (Хлібороб Укр., 3, 1963, 33).

ЧОРНОКОСИЙ, а, е. З чорними косами, з чорним волоссям. Узявши зошити й книжки в легкій одежі, босі біжать до школи хлопчики й дівчатка чорнокосі (Забіла, Промені, 1951, 27); Тимофій.. обережно відчиняє двері. Сяйво од вікна освітлює чорнокосу голову Докії, яка тихенько припала щокую до руки (Стельмах, II, 1962, 41); *Образно. А люди кажуть дивно: — Рoste у

нас Петрівна На тишеницяж, ча просі, На житі, на горості, На гречці чорнокосій! (Стельмах, V, 1963, 389).

ЧОРНОКРИЛЕЦЬ, льця, ч., поет. Чорнокрилий птах. Орли-чорнокрильці літають, Клекотом заіра на кістки скликають (Мирний, V, 1955, 264); — Коли буєла-коханець прилетів на луг, його великим колом оточило пташине товариство й щось почало вичитувати своїм клекотом. Шарпнувся коханець в один бік, в другий, але навкруги нього, мов сторожа, стояли похмурі чорнокрильці. І притихнув він, знітився, а товариство творить над ним свій суд (Стельмах, I, 1962, 476).

ЧОРНОКРИЛИЙ, а, е. Який має чорні крила. Летить ворон чорнокрилий (Пісні та романси.., II, 1956, 57); Чорнокрилі, білозруді щеветухи [ластівки] своїми піснями звеселяють доярок, і дівчата гордяться, що в них така весела ферма (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 68); *Образно. Нехай у діда п'яного, Наума, його зловісна, чорнокрила дума, Що хилиться від неї голова, Зросте, злетить, як туча громова, І едарить... (Рильський, II, 1956, 85); Заг'яжіть мені хусткою очі, — все одно я зумію знайти і в нітьмі чорнокрилої ночі всі провулки, двори і мости (Ул., Вітчизна миру, 1951, 18).

ЧОРНОКУДРИЙ, а, е, розм. З чорними кучерями.
ЧОРНОЛАКОВИЙ, а, е. Покритий чорним лаком. Біла тарелей стояла амфора з вином та келихи. Один келих срібний із золотою ручкою, другий — глиняний, чорнолаковий (Наука.., 2, 1971, 50).

ЧОРНОЛІЦІЙ, а, е. Те саме, що чорновидий. Усе чиммерне до дрібниць [у Рю-де-Жанейро]: ..І плавний вир автомашин, І блискавки-реклами, І дим, і сонце, і бензин, І чорнолиці дами (Рильський, II, 1961, 290).

ЧОРНОЛІС, у, ч. Те саме, що чорнолісся. Грім прогрімів над чорнолісом (Перв., З глибини, 1956, 261).

ЧОРНОЛІССЯ, а, с. Листяний ліс. Вітер шарпає верхів'я чорнолісся, п'янько дужмятєт доспілою сунцею (Стельмах, II, 1962, 389); Закричали сови в чорноліссі, йшов синій вечір і він за собою сіпну матір свою — ніч (Гжицький, Опрішки, 1962, 230).

ЧОРНОЛОБИЙ, а, е. З чорною плямою на лобі, з чорним пір'ям на голові. Сорокопуд чорнолобий.

ЧОРНОЛОЗ, у, ч. Кущ або дерево, один з видів верби. Таких річечок було в Медвині три. Кожна з них мала свій колір води, по-різному пазло навколо них зілля, але однаково проростали їхні береги чорнолозом, червонолозом, вільхою, вербою і високими яворами (Стельмах, I, 1962, 224); Шосе вгвинчується в густу ліщину, за нею починаються чорнолози (Загреб., Шепіт, 1966, 307).

ЧОРНОМАЗІЙ, а, е, розм. 1. Чорний від бруду, замазаний в землю, грязь і т. ін. Просують до його [нього] рученята голі, чорномазі діти, страшні, сухі, тремтять од голоду... (Мирний, I, 1949, 251).

2. З темним кольором шкіри, дуже смуглий. — Шу-бу одгай! Замерзнеш у степу, — гукнув їй якийсь літній, чорномазій, як циган, козак (Тулуб, Людолови, II, 1957, 445); // у знач. ім. чорномазій, зого, ч.; чорномаза, зої, ж. Людина з таким обличчям.

ЧОРНОМОРДИЙ, а, е. 1. Який має чорну шерсть на морді; з чорною мордою.

2. розм. Те саме, що чорновидий. Я бачу крізь листя каштана, як вилазить з кабіни [крана] отой чорномордий, що скалив зуби (Речм., Твій побратим, 1962, 37).

ЧОРНОНОГИЙ, а, е. 1. Який має чорні ноги. Чорноногий птах.

2. розм. З брудними ногами.

ЧОРНОНОСИЙ, а, е. 1. Який має чорний ніс.

2. розм. Який має забруднений чим-небудь ніс.

ЧОРНООКІЙ, а, е. Який має чорні, темні очі. Двоє дітей були круелі, поновиді, чорноокі і дуже веселі (Фр., VIII, 1952, 342); Настя так полюбила чорнооку і кру-

ловиду Галю, що часом більше піклувалася коло неї, ніж коло свого білоголового Івася (Мирний, IV, 1955, 70); Чорноокий юнак стояв на тому самому місці. Спішений, розгублений, безцільно крутив у руках нагайкою (Гончар, III, 1959, 71); // у знач. ім. **чорнобка**, кої, ж. Дівчина, жінка з такими очима. Ой, зіходь же, місяченьку, високо, високо, Бо чекає козаченька Дома чорноока (Стар., Поет. тв., 1958, 232).

ЧОРНОП'ЄРИЙ, а, е. Який має чорне пір'я. Не знаю, Чому — немов на крилат, — на літає Із змар правдівіх спомин вирунає, Мов чорноп'єрий вигаданий птах (Кор., Поезії, 1967, 25); // Який має чорне оперення, чорний хвіст (про частини, деталі стріл, літальних апаратів і т. ін.). За кілька кроків, в'явшись в шарубку кору дуба, стриміла коротенька чорнопера стріла (Загреб., Диво, 1968, 66).

ЧОРНОП'ЯКИЙ, а, е. розм. Те саме, що чорновідий.

ЧОРНОП'ЛІДНИЙ, а, е. Який має плоди чорного кольору. Ягоди чорноп'лідної горобини дозрівають наприкінці серпня або на початку вересня (Вєз. Київ, 19. IX 1968, 4).

ЧОРНОРІЗЕЦЬ, зпя, ч., церк., заст. Чернець. — Спокуса тільки од нечистого чорнорізця, — обізвася отечь Ісакій (Н.-Лєв., III, 1956, 372).

ЧОРНОРІЗКА, и, ж., церк., заст. Жін. до чорнорізця.

ЧОРНОРІЗНИК, а, ч., церк., заст. Чернець.

ЧОРНОРІБ, а, ч. Некваліфікований робітник, який виконує перев. фізично важку, брудну роботу. Селяни, що розорилися, змушені були найматися на роботу в поміщицькі економії, на буряковій плантації, в куркульські господарства, йшли в міста, на фабрики, ставали чорнорібами (Іст. УРСР, I, 1953, 493); Доменщики й слюсарі, мартенщики й складуви, шаштарі й вальцювальники, рудокопи й чорноріби, — усі йшли за Ігнім Чубенком, за мовчазним сталеваром Чубенком, командиром червоного полку (Ю. Янов., I, 1954, 283); // перен. Той, хто виконує чорнову, копітку роботу, яка потребує багато сил, витривалості й терпіння. Небезпек могла вродитися тільки з флангів, десь зліва або справа. Туди танкісти, звичайно, не мали змоги завертати, залишаючи ці простори фронтовим чорнорібам — піхоті (Гончар, III, 1959, 434); Крім високих обов'язків, критик повинен, звичайно, виконувати й обов'язки «чорноріба» (Літ. Укр., 17. I 1969, 3).

ЧОРНОРІБСЬКИЙ, а, е. Прикм. до чорноріб; // Який складається з чорнорібів. Тут [у східній частині Новгород] зосереджувалося переважно торгове, ремісничє й чорнорібське населення (Іст. СРСР, I, 1956, 62).

ЧОРНОРІБІЙ, а, е. розм. Який злісно дається, поширює наклепи тощо. Тьгу, сказався б ти, ікластий чорт! Знову збури мене, знову все переплуталося. І що він собі думає, цей чорнорібий Блюм? (Кол., На фронті..., 1959, 10); // у знач. ім. **чорнорібий**, того, ч.; **чорноріба**, тої, ж. Зла, лайлива людина. Хай Соломія не думає, що Катря її їй досі боїться. Не ти тепер часи. О, не ти! То нехай же підіжде чорноріба та показяться в своїй хаті (Кучер, Трудна любов, 1960, 319).

ЧОРНО-РЯБІЙ, а, е. Чорний з плямами іншого кольору. Чорно-рябі каченята, крякаючи, у двір садком беруться (Вовчок, I, 1955, 216); У колосі «Комуніст» Каростиньського району створено племінну ферму високоудійних корів чорно-рябої породи (Рад. Укр., 9. I 1973, 2).

ЧОРНОРЯСНИК, а, ч., церк., заст. Чернець. — Що ж, може, тебе у ченці постригти? — спитав раптом Хмельницький, розправляючи плечі і зводючи зір

на Юрася. — Не було в моему роду чорнорясників, ти перший будеш (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 92).

ЧОРНОРЯСНИЦЯ, і, ж., церк., заст. Жін. до чорнорясника.

ЧОРНОСЛИВ, у, ч., збірн. Сушені плоди особливого сорту слив (перев. угорок). — Щоб не гірко було після пива, так купи їй медяничків, родничків, чорносливу (Кв.-Осв., II, 1956, 473); Через кожні 3—4 години сита виймають з сушарки і сливи перемішують для рівномірного висушування. Готовий чорнослив має синювато-чорний колір, він м'який і не роздушється при натисканні пальцями (Колг. Укр., 8, 1957, 35); *У шорівн. Дюкори сумління, видно, не особливо гризли його за те, що з-під носа випустив живим того нужденного, більше схожего на чабана вояку, що не одразу пальнює у його переляканих, блискучих, мов чорнослив, очі... (Гончар, III, 1959, 59).

ЧОРНОСЛИВОВИЙ, а, е. Прикм. до чорнослив.

ЧОРНОСОРОЧЕЧНИК, а, ч., іст. Італійський фашист, якого називали так тому, що він носив сорочку чорного кольору. Гарібальдійцям ціною великих втрат вдалося відбити наступ чорносорочечників біля гори П'янделла Голліна (Наука..., 5, 1971, 25).

ЧОРНОСОТЕНЕЦЬ, вця, ч., політ. Член реакційної громадської організації в Росії на початку ХХ ст.; крайній реакціонер, війсьничий ворог соціалізму. На протиставленні інтересів різних націй, на отруєнні свідомості темних і забитих мас побудовані всі розрахунки чорносотенців (Лєнін, 25, 1972, 82); Про М. Коцюбинського як про революційного борця та сміливого викривача чорносотенців у період реакції розповіла науковий праціник музею (Рад. літ-во, 7, 1965, 93); // ім. **чорносотенці**, ців. Найреакційніша монархістська партія. [V] З'їзд [РСДРП] дав класову оцінку всім непролетарським партіям — чорносотенцям, октябристам, кадетам і есерам — і чітко сформулював більшовицьку тактику щодо цих партій (Іст. УРСР, I, 1953, 620).

ЧОРНОСОТЕНКА, и, ж., політ. Жін. до чорносотенця.

ЧОРНОСОТЕННИЙ, а, е. політ. Прикм. до чорносотенець. Візьміть першу літунку чорносотенню газетку і ви побачите, що переслідування «норобітці», розпалювання взаємного недовір'я між російським селянином, російським міщанином, російським ремісником і селянином, міщанином, ремісником єврейським, фінським, польським, грузинським, українським — ось зліб, яким живиться вся чорносотенна банда (Лєнін, 25, 1972, 82); — Цілу ніч, кажуть, у Микити був чорносотенний мітинг. Пили і радились, кого мають бити (Коцюб., II, 1955, 166); // Здійснюваний чорносотенцями. В період розгону чорносотенної реакції попи не обмежувалися одними словесними проповідями, а були патяньниками й учасниками погромів (Наука..., 3, 1960, 49); // Власт. чорносотенцям; такий, як у чорносотенців; найреакційніший. В. І. Лєнін вів безупинну боротьбу проти чорносотенного великодержавного шовінізму (Ком. Укр., 5, 1962, 46).

ЧОРНОСОТЕНСТВО, а, с. політ. Крайня реакційність і шовінізм, властиві чорносотенним організаціям та їхнім членам. Не можна боротися з шовінізмом і чорносотенством у зовнішній політиці, не борючись з фразами, гримасами, недомовками і підлітцями кадетів (Лєнін, 17, 1971, 214); В. І. Лєнін, викриваючи демагогію одного з ідеологів поміщицького монархо-клерикального націоналізму — епископа Никона, писав, що у нього лозунг «національної культури» українське означає на ділі лозунг пропаганди чорносотенства українською мовою, лозунг українсько-клерикальної культури (Іст. УРСР, I, 1953, 685).

ЧОРНОСОШНИЙ, а, е, іст. У Росії XIV — XVII ст. — який жив на так званих чорних землях; державний, тягловий. Смерди-общинники, що жили на державних землях, ще не були особисто залежні від окремих феодалів, їх експлуатувала феодална держава, стягуючи переважно данину. Пізніше ця частина селян стала відома під назвою чорносошних (Іст. СРСР, I, 1957, 42); Старості і судді судили городян і чорносошних (державних) селян, а також збирали з них податки (Іст. СРСР, I, 1957, 114).

ЧОРНОСОШНИК, а, ч., іст. Чорносошний селянин; // Селянин, хлібороб узагалі.

ЧОРНОСУТАННИЙ, а, е. Стос. до чорносутанника. Сокира і зрост стали ганебною емблемою того чорносутанного поріддя, яке виплодилось на найшій землі (Мельн., Поріддя..., 1959, 94).

ЧОРНОСУТАННИК, а, ч. Представник католицького духовенства, що носило (перев. поза церковною відправою) довгий верхній одяг — сутану. Шляхля до підземного Ілліньського монастиря було багато. Шлях же звідти лежав лише один — у могилу. Різні люди приходили до товариства чорносутанників (Знання..., 10, 1969, 10).

ЧОРНОТА, й, ж. 1. Якість за знач. чорний 1; чорний, темний колір чого-небудь. Лазідний спокій його несподівано був порушений табунцем напівголих, до чорноти засмажених сонцем хлопчаків (Гончар, I, 1954, 494); // Темрява, темний морок. Крижано-холодний місяць висів, як приклеєний, на сізуватій чорноті неба (Собко, Срібний корабель, 1961, 245); Зліворуч було якесь глибоке, бездонне провалля, і ліс падав у нього, витикаючи лиш вершини смерек, мов голови утоплеників. А спіднизу віяло чорнотою, холодом і жахом (Хотк., II, 1966, 217).

2. заст., фам. Чорний народ; чернь (див. чернь 4). Козаки вже перескочили через греблю і ерізались в польські полки, били, кололи, різали й топтали. «Годі паки орати землю списами і устеляти болота прапорами, не чванились, що розженуть чорноту та золоту нагайками», — каже тодішній літописець Самовидець, що сам бачив на свої очі панську погибель (Н.-Лев., VII, 1966, 246).

ЧОРНОТРОП, у, ч., мисл. Осінній холодний період до випадання снігу; дорога, ще не вкрита снігом. Вавілон готується до першого зимового ярмарку в Галинську (ярмарок по чорнотропу видався негожим, стояло елетьєнське груддя, ні йти, ні їзати) (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 160); На початку жовтня починається полювання на білку. Спочатку, як кажуть мисливці, по чорнотропу. Тобто по ґрунту, ще не вкритому снігом (Знання..., 9, 1969, 17).

ЧОРНОУСІЙ див. чорновусий.

ЧОРНОХВОСТИЙ, а, е. З чорним хвостом. Акваріум тепер стояв у Ярославівій кімнаті, він був Люсьчин, вона сама годувала і доглядала рибок. Тільки коли найбільша чорнохвоста рибка біла інших, кликала Ярослава на поміч (Мушк., День..., 1967, 116).

ЧОРНОЧУБИЙ, а, е. Який має чорний зуб; з чорним зубом. Виростеш ти, сину, вирушиши в дорогу, Виростеш з тобою приспані тригози.. Будуть тебе кликати у саду зелені Хлопці чорночуби диво-наречені (См., Земне тяжіння, 1964, 8); Партизани поспішали.. Пішло Бенедетті висипав на шофера цілі чери круглих і красивих італійських слів, а той тільки крутив своєю чорночубою головою і так само повільно і вперто долав один запиток шосе за другим (Загреб., Європа 45, 1959, 505); // у знач. ім. чорночубий, бого, ч., розм. Хлопець, чоловік, який має такий зуб. Ще до того, як розреготався шофер, Віра Андріївна зрозуміла — з них грошей

не візьмуть, чорночубий просто вирішив відплатити Бучці за театр (Мушк., Чорний хліб, 1960, 92).

ЧОРНОШЕРСТИЙ, а, е. Який має чорну шерсть.

ЧОРНОШКІРИЙ, а, е. Який має чорну, темну шкіру. — Сьогодні до вас я [Корсар] з рабом чорношкірим. — Здобутий у турків? (Бажан, Роки, 1957, 277); В тропічних лазунах назустріч кораблю пливали сотні піроз чорношкірими тубільцями (Донч., Ю. Васюта, 1950, 68); Порались біля горнила і чорношкірі гамарники (Льч., Козацьк. роду..., 1958, 329); // у знач. ім. чорношкірий, рога, ч.; чорношкіра, рої, ж. Людина темної раси, яка має таку шкіру; негр. Справа — білий, зліва — чорношкірий, Так ми засідаємо щодня (Дмит., Осінь..., 1959, 19).

ЧОРНУВАТИЙ, а, е. З чорним відтінком, трохи чорний. Йшлося вже до осені, — темні хмари, аж чорнувати, снували по небу (Мирний, I, 1949, 219); Дієчина стоїть і дивиться на неї, не зводить чорнуватих очей (Хижняк, Тамара, 1959, 218).

ЧОРНУШКА, н, ж. 1. (*Nigella L.*). Трав'яниста рослина родини жовтцевих, яка дає чорне насіння, що використовується як прянощі.

2. Насіння цибулі городньої, яке має чорну тверду оболонку; // Цибуля-сіянка. Щоб запобігти зараженню сіянки, не треба допускати розміщення посівів чорнушки поблизу ділянок інших видів цибулі (Хлібороб Укр., 5, 1969, 21); [Старша дружка:] Наш сватонько з міста, В його голова з міста, Губи з петрушки, Очі з чорнушки (Н.-Лев., II, 1956, 427).

ЧОРНЯВА, н, ж., діал. 1. Чернь (див. чернь 4). Чи знаєш повстання? .. Чи зголодніла чорнява шукає рабунку? (Фр., IV, 1950, 265); // Натопв з черні. Він почув звістку про те, як магурські хлопці різють панів, як великими чорнявами (купами) ходять від села до села, грабують, палять (Фр., III, 1950, 296).

2. Чорнота (у 1 знач.). Невагом усміхнулася голосно темна ніч, завстидалися [застидалися] чорні хмари на небі своєї чорняві і почервоїли (Фр., VIII, 1952, 216).

ЧОРНЯВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до чорнявий. Та що ж то за дівка була! Висока, прямиєнька, як стрілочка, чорнявенька, оциці, як тернові ягідки (Кв.-Оск., II, 1956, 25); — А цей новий, чорнявенький — не кавказець часом? (Гончар, III, 1959, 34).

ЧОРНЯВИЙ, а, е. Який має чорне, темне волосся; чорноволосий; протилежне білий і чорний. Сонце червоним світлом осявало цю картину: його, стрункого й міцного, .. і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима (Коцюб., I, 1955, 344); За матір'ю вийшла дочка, така чорнява, як і мати, гарненька, з білим, трохи коротким лицем, з темними карими очима (Н.-Лев., III, 1956, 43); Тепер перед нами стояв блідий матрос, чорнявий і смуглявий, із заямареними синіми очима (Ю. Янов., II, 1958, 54); // Чорного кольору; чорний, темний. Заграло, застрибало промінняте сонечко на рум'яному личку малюго.., золотило чорняве м'яке волоссячко на його непокритій голові (Мирний, I, 1954, 175); — Яванці — красивий народ, деякого з них наче зроблено з золота, тіло так і сяє розкішними золотими фарбами.. Поміж них малася видатись чорнявим жуком (Ю. Янов., II, 1958, 152); // Смуглявий. — Височенький та прямиєнький [капітан], як стрілочка, і уси є невеличкі; чорнявий собі на виду.. (Кв.-Оск., II, 1956, 431); На обвіяному степовим вітром чорнявому обличчі Тимоша лежить тінь задуми (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 347); // у знач. ім. чорнявий, вога, ч.; чорнява, вої, ж. Чорноволосий хлопець, чоловік; чорноволоса дівчина, жінка. [В а с и л и н а:] Ну, а тепер признаєшся по правді: принадлежав же собі якого чорнявого? (Вас., III, 1960, 60); — Лю-

бис я досі білявчи, а тепер чорнява чогось нависла на очі, — промовив Улас і назабно подивився Лукині просто в очі (Н.-Лев., III, 1956, 341).

ЧОРНЯВКА, и, ж., розм. Чорнява жінка, дівчина. Темна чорнявка з круглим рум'яним лицем так і пашила здоров'ям (Март., Тв., 1954, 296); Чорнявка одразу сподобалася інженерці. Гарненька, чепурна, бідова. Називалася Ганею (Мякко, Ясні зорі, 1951, 56); // нар.-поет. Уживається як прикладка до слів ді в к а, ді в ч и н а. В білого царя в пишних хоромах-палатах є дівка-чорнявка (Мирний, IV, 1955, 79).

ЧОРНЯВОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чорнявка. [В е р н и д у б:] Зараз приходила одна дівчинка, — така, знаєте, мавочка-чорнявочка (Коч., II, 1956, 26).

ЧОРНЯВЧИК, а, ч., розм. Чорноволосий хлопець. Коло Олесь вивез Казанцев, пригладжений, причесаний, в дорогій байсучій одежі, — чудовий чорнявчик, як звоздик (Н.-Лев., III, 1956, 139).

ЧОРНЯК, а, ч., заст. 1. розм. Чорна балотувальна куля, яка означала подачу голосу проти якої-небудь кандидатури.

2. Чернетка. Він перебігував чорняк дуже чистенько, але на кінці таки не вдержав свого баского пера: забризкав добренько... (Н.-Лев., IV, 1956, 165); Пришліть нам що-небудь з своїх теки; не турбуйтеся переписуванням, я все це беру на себе, присилайте чорняк позання (Кочуб., III, 1956, 200).

ЧОРТ, а, ч. 1. За забобонними уявленнями — надприродна істота, що втілює в собі зло і має вигляд темношкірої людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; алий дух, нечиста сила, біс, диявол, сатана. — Дивись, Тимошко, що воно? — крикнув водовоз на свого товариша. — То, брат, чорти! — рішив Тимошка і перехрестився (Мирний, I, 1954, 251); Її здається, що вона в Миколю вже на тім світі.. Рогаті й хвостаті чорти висіли скрізь по камінні, неначе кажанки, і поливали Бжозовського зверху гарячою смолою (Н.-Лев., II, 1956, 246); *У порівн. Півбіє [Карпо] за Іваном собі на берез, стрибнув на пісок, перекинувся раз, удруге, втретє, вимагався, як чорт (Мирний, I, 1954, 249); Уже чимало козаків видержало на вал, як несподівано відчинилися ворота і з них, мов чорти з пекла, повалили натовпом яничари (Добр., Очак. розмир, 1965, 351).

◇ До чорга в зуби; Чортові в зуби див. зуб; Знатися з чортми див. знатися; [I] сам чорт не розберє див. розбирати; Лізти (наскікувати, наскочити і т. ін.) чортові на рогі — наражатися на велику, смертельну небезпеку; ризикувати. — Ти, сержант, зловживав своїми личками, — нарікали товариші. — Завжди сам лізеш чортові на рогі! (Гончар, III, 1959, 106); — Візити в ліс — значить наскочити самому чортові на рогі! Будемо тут! — вирішив командир (Автом., Так народж. зорі, 1960, 215); Неначе (ніби і т. ін.) чорт сім кіп гороху змолотів [на виді, на обліччі і т. ін.] в кого — хтось має дуже погане, страшне обличчя. Хотина як виселяє в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду у неї неначе чорт сім кіп гороху змолотів (Н.-Лев., II, 1956, 266); Ні богові свічка, ні чортові коцюба (кочерга) див. бог; Ні в бога, ні в чорта не вірити — ні в що не вірити; [Ні]який, сам чорт не пізнає — те саме, що [I] сам чорт не розберє (див. розбирати). Сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодлиця (Номис, 1864, № 9000); Пітї до чорга (чортові) в зуби — потрапити в глухе, небезпечне місце; Сам чорт голову зверне див. звертати; Свиная в бороду, а чорт у ребрї див. борода; Скрутїти рогі самому чортові див. скрїчувати; У тихому болїтї чортї водяться (плїдяться) див. тіхий; У чорга в зубах див. зуб; Чорга спекті — нічого не одержати, не добитися.

Максим дивувався. «Узяв би ти в нашії сторони! — думав він. — Мабуть би, чорта стїк...» (Мирний, I, 1949, 227); Чорт зліже див. злизувати; Чортї скребуть див. скребти; Чорт йому (її і т. ін.) радіий (рад) див. радіий; Чорт лізне див. лизнїти; Чорт ногу вломить (зломить, звихне) див. нога; Чорт спокушбє (спокусїв) див. спокушати; Чорт ухопїть (ухопїти і т. д. див. ухопїти; Ше [ї] чортї навкулачка не билїся (не б'їться) див. битися; Як чорт від ладану тікати (втекти) див. ладан; Як чорт ладану боїтися див. ладан.

2. розм. Уживається як лайка. — Який там чорт собак дратує? — гукає, чути по голосу, Карпо, дявкїв середній син (Мирний, I, 1954, 90); — Стїй, чорт! — вїгволося даяв Гимко коня (Тют., Вир, 1964, 39); Зосина мати сперсердя відмовилася від доньки, не дала їй навїть пір'їнки, а Юрїя кляла і святими, і всіма чортами, що він своїми безсоромними циганськими очима причарував її доньку (Стельмах, I, 1962, 649); // Уживається в вираженні великого роздратування, досади. Він почав нишпорити. Чорт! десь заподїлися [книжки], ну, та дарма (Кочуб., I, 1955, 410).

◇ Давати (дати) чортів: а) сильно бити кого-небудь. — Ого, наш Марко — справжній орел. Коли різна наволока ішла — партизанським загоном командував. Таких чортів давав кайзером та Директорї, що аж пил курїв (Збан., Сеселье, 1961, 130); б) суворо засуджуючи чиясь поведінку, лаяти кого-небудь; До лісого чорга див. лісий; До чорга — дуже багато, безліч. [П е ч а р и п я:] На чорта йому чужє, коли й свого до чорта?.. (Мирний, V, 1955, 155); Грошей у його було до чорта; повнісійкий черес, тую набитий дукатами (Стар., I, 1957, 99); Забирайся (забирайтєся, ступай, ступайте і т. ін.) під три чортї — те саме, що Іді (їдїть) [себї] до чорга (під три чортї і т. ін.) (див. їти). Вона хотїла сказати: забирайтєся з ним під три чортї, — але вчасно стрималася (Чаб., Тече вода..., 1961, 88); Згадати чорга — вилаятися, промовляючи це слово; Іді (їдїть) [себї] до чорга (під три чортї і т. ін.) див. їти; Ітї (їтїти, летїти, полетїти і т. ін.) до чорга (к чорту) — зазнавати цілковитого краху, провалу, розпаду, гинуття, пропадати. Коли жінки де замішались і їм вгорчати дадуть, ..Прочайсь навїк тєсді з порядком. Пішло все к чорту неоглядком, Жїнки поставлїють на своє (Котл., I, 1952, 191); Кудї чортї [ис] поїсли! — в багатьох місцях довелося побувати, перебувати. — І де ми не були з тобою, Дуєвде? Куди нас чортї не носили! (Томя., Жменяки, 1964, 11); Кудї (зїдїти) чорт (чортї) несє (несуть)? див. нестї; К чорту; К чортам — уживається як вираження протесту проти кого, чого-небудь, цілковитого заперечення чогось; не треба, досить. Життя без неї далеко страшнїше. Хїба менї жалко такого життя! — К чорту!.. (Кочуб., II, 1955, 263); [Т е р е н ь:] Ні, я скажу. По-чесному, по-шхтарському, скажу, а не сподобаеться — скажеш: к чорту (Мик., I, 1957, 127); Надавати чортів див. надавати; Надав [же] [менї] чорт — уживається для вираження досади, невдоволення яким-небудь вчинком; нащо було робити. [М и х а й л о:] Жїнок! Знайдї уля або крейдї. [Т е т я н а:] От чорт надав забаву [стрїпати!] Вікна повибиває (Котл., II, 1953, 61); На чорга; На який (кїй) чорт — зовсім не потрібно (не потрібний). — На чорта та худоба, як житє непогода (Номис, 1864, № 1439); — Скидай своє пальто, я повішу. — На чорта його вішати? — скинувши і жужма [жужум] кїдаючи на стулець [стілець], одказав Власов (Мирний, IV, 1955, 126); — Пожилака вїйшла в губернії. — Не те, кажуть, прїзвище прописанє в повістїці. То ж то я біжу та все думаю: ну на чорта я зваєся дурному тому губернаторові? (Довж., I, 1958, 83); На [якобо] чорга лісого

див. лісий; Не узяв його́ (її, їх) чорт див. узяти; Ні к чорту не годиться що — зовсім непридатне, недоброякісне що-небудь; Ні чортá — нічого, зовсім нічого, нічогоїєнько. — Бурячок, дай газу, — сказав Пасеков. — Баците, яка курява, — озвався Бурячок, — ні чорта не видно. Вскочимо в залезу, якщо будемо поспішати (Перв., Дикий мед, 1963, 154); — Погане ти, друже, розповідаєш! — Та тут як вилаисти тобі все жити наше, ні чорта воно не варте, братушо! — Він чиркнув хрїз зуби і троти помочав (Головко, II, 1957, 12); О́дин чорт — одне й те саме; все одно; Посила́ти к чо́рту (к чортáм [собáчим, свиня́чим і т. ін.], до всіх чортів) кого — лаяти кого-небудь, згадуючи це слово. Олександра в злістю штурчала що було в руках, хрпнула дверима та послала всім до всіх чортів (Коцюб., I, 1955, 66); Сади́ти чортáми див. сади́ти; Сто чортів — уживається як вияв гніву, обурення. — Сто чортів! се насильство! — бунтує моя істота (Коцюб., I, 1955, 417); У чо́рта — те саме, що У (в) біса (див. біс!). — Тепер ми рівні, — загули багачі. — Революція всіх порівняла. — Як ми у чорта рівні, — кричав він їм у відповідь. — Ти столипінєць, а я пролетарій! В тебе земля, а в мене що? (Гончар, II, 1959, 248); Хай (бода́й і т. ін.) теб́е (його́, вас і т. ін.) чорт (чорті́) візьме (візьму́ть) — те саме, що Щоб теб́е (його́, вас і т. ін.) чорт побрав (див. побра́ти); Чо́рта — уживається для заперечення чого-небудь; чи за що, навряд. Ти ж знає: Що хто прозрав, Той чорта (Не тепер на споминки!) здрімає (Г.-Арт., Байки..., 1958, 52); Чо́рта з два див. два; Чо́рта лісо́го див. лісий; Чо́рта пухлого (сма́леного і т. ін.) — те саме, що Чо́рта лісо́го (див. лісий). Колис він заскочив і до Андрія. Він думає, що для нього фабрика збудується. Ажже, чорта пухлого дочекався!.. Сова та ворони там житимуть, поки не завалиться їх лийка матері (Коцюб., II, 1955, 28); Чорт (чорті́) (його́) ба́тька зна́є (зна), що (куді́, як, які і т. ін.) — те саме, що Чорт (його́, теб́е, їх і т. ін. зна́є (зна), що (куді́, як, які і т. ін.) (див. зна́ти). [X р а п к о:] Тори́к був (у сина), — листя збирає, металікві́ ловє, — чорт ба́тька зна що! — моя та дитина мала грається (Мирний, V, 1955, 122); — Сечорти його ба́тька зна! — сукнула Мар'я, прибираючи волосся в-перед очей. — Се каторжна робота! (Мирний, III, 1954, 148); Тут нарубки як утала! Розгляшли роти — гукують. — Чорт ба́тька знає, як співають! — Стає він хазяїну казати, — Аж вуза, далєбі, болять! (Гл., Вибр., 1951, 28); Зрозуміло було одне: ваарештували, щоб не дати йому виступити на засіданні. Ні, це вже чорту ба́тька зна що! (Головко, II, 1957, 510); Чорт би його́ (її і т. ін.) ваяв див. узяти; Чорт би (чорті́ б) теб́е (його́, вас і т. ін.) побрав (побра́ли); Щоб теб́е (його́, вас і т. ін.) чорт побрав див. побра́ти; Чорт (його́, теб́е, їх і т. ін.) зна́є (зна), що (куді́, як, які і т. ін.) див. зна́ти; Чорт з ним (з німи, з тобою і т. ін.); Хай (неха́й) йому́ (їм і т. ін.) чорт — уживається для передачі зневажливого ставлення до кого-, чого-небудь, втрапи будь-якого інтересу до когось, чогось, крайнього невдоволення кимсь, чимсь. — Ну, а тепер другий. Як звать? Калєник? А, чорт з тобою, нехай Калєник (Коцюб., II, 1955, 200); — Хай їм [бикам] ... зай їм чорт, — каже. — Щоб не клопотаться — продає... (Тєсл., З книги життя, 1949, 23); Боєм і тривоєю малітї очі [Фєсюка] не могли дивитися на постаті, які метушились біля нього. — Ну зай їде, чорт із ним! — не витримає Січкар. — Чого ви панькаєтесь із ним, наче з чимсь пугаєм? (Стельмах, II, 1962, 112); Чорті́ (чорт) [вє] узяли́ (узяв) кого — уживається як лайливий вислів. — Як ваш Плачінда поживає? — Чорти його не взяли, — нажмуриє Мар'як (Стельмах, I, 1962, 455); Чорті́ (чорт) несуть (несє́, принесуть, при-

несє́ і т. ін.) кого — те саме, що Чорт но́сить (див. но́сити). — Не бійся, ми забере́мо свій товар удосвіта, — пояснила Соломія, — а може, ще й сьогодні вночі. Не лежати ж йому тут у хаті? Ще когось чорти принесуть (Кучер, Трудна любов, 1960, 126); [О р е с т:] Чорт приніс язика́того Острожина, — ідіот! (Л. Укр., II, 1951, 15); Чорті́ но́сить кого — те саме, що Чорт но́сить (див. но́сити); Чорті́ притаска́ли див. притаскувати; Чорт [теб́е, його́, вас і т. ін.] бері́ (візьми́) — те саме, що Чорт [його́, її і т. ін.] забира́й (забері́) (див. забира́ти). Справді, як подумати, чорт візьми, то це таки щастя — любити людей!.. Звичайно, пугаючих. Звичайно, справжніх. Таких, як... оці. Сагада захоплено дишав на своїх однополчан (Гончар, III, 1959, 328); Чорт (його́, її і т. ін.) забира́й (забері́) див. забира́ти; Чорт лісий див. лісий; Чорт наніс (нанесє́) див. нанє́сити; Чорт но́сить див. но́сити; Чо́ртові лісо́му розкази́ див. лісий; Чорт підтаска́в ко́го, що; Чорті́ підтаска́ли ко́го, що — про несподівану, небажану, невчасну появу кого-, чого-небудь; Чорт побє́рі! див. побра́ти; Чорт позно́сив див. позно́сити; Чорт приніс див. привне́сити; Що за чорт? — уживається для вираження здивування. — Що за чорт? — здивувався один з розвідників. — Стріляють не по нас, а понад нами! (Гончар, III, 1959, 106); Яко́го чо́рта — уживається для вираження незадоволення чим-небудь. — Якого це чорта ви напали на мене з курми! Як не господарю! (Н.-Лєв., III, 1956, 78); — Пан, ти німак? А якого тв чорта до нас прийшов? (Тют., Впр, 1964, 516).

3. перек., розм. Хто-небудь умілий, квавий, меткий, гятрій, сміливий і т. ін.

◇ З чо́рта; Не з чо́рта — надзвичайно, винятково. Що за розумний з чорта отсей Денис! Зараз і догадався (Кв.-Осн., II, 1956, 400); Прикидається, мов бідний, щоб більшу ціну узяти. Не з чорта ж хитрий! (Кв.-Осн., II, 1956, 403); [Сам] чорт йому́ (мені, нам і т. ін.) не брат — про того, хто тримає себе відважно, вневнено, хоробро, хвацько. Солдат! Солдат! Сам чорт йому не брат! (Перв., I, 1958, 360); — Щоб жити, треба вміти вибирати. А щоб вибирати, треба мати відвагу і не бути ганчіркою. Бачиш: Петро вибрав собі наречену, і тепер сам чорт йому не брат! (Загреб., Спєка, 1961, 103); Чорт на все — великий умілець; мастак, людина, що все може; Як чорт: а) дуже, в значній мірі. І зайи був [отаман], як чорт (Хотк., II, 1966, 229); б) дуже багато, на всю силу, із запалом.

4. у знач. присл. чо́ртом: а) по-молодецькому, браво. Кубанка завжди сиділа на ньому чортом. Він її носив і в холод, приморожуючи вуза, і в спеку, обливаючись потом (Гончар, III, 1959, 75); б) дуже спритно; вправно. Коли ж гармоніст знаєчачи ударив «козачка», з натопчу на середину кола, де не вгаєшис, вкляром вилетів пружинистий, дивовижно легкий юнак з добровольців і, притримуючи рукою картуза на голові, чортом пішов по колу (Гончар, II, 1959, 309).

◇ Діхати чо́ртом див. діхати; Чо́ртом дивитися (позира́ти і т. ін.) на ко́го — цо — сердито, гнівно, вороже дивитися, позирати і т. ін. на когось, щось. — Лошаков той великий пан — бааато зможе і давно чортом на мене дивитися (Мирний, III, 1954, 286); Матрос Шурка Понеділок намагався дивитись чортом, блискаючі очима, люто наморщуючи лоб (Смолян, V, 1959, 98).

5. перев. із сл. м о р с ь к и й, розм. Велика морська риба вадраду костистих. Ми часто виплвали удвоє на рибу... Ми ловили неводом, вудкою, на крочки. Витягали червоні колючі чортів, блакитних морських в'юнїє, плекатих піонїє і голяку-рибу, що блищала на сонці, як гострі наточені коси (Коцюб., II, 1955, 471); Серед риб в

завзяті «рибалки». До них належить і «морський чорт», названий так за величезний, потворний рот (Веч. Київ, 2. IX 1968, 4).

ЧОРТЕНЯ, яти, с. Зменш. до **чорт** 1—4. Побіля старшини товпились чорти і чортенята; деякі з чортенят чіплялись за павутину, а інші визирали з тріщин (Стор., I, 1957, 355); Даровитий художник-самючка якраз у цей час виконував центральний кадр [страшного суду]: ханкі до губи, тоненькі чортенята вилами підпиляли.. двовженців у киплячі казани (Ковінька, Кутя.., 1960, 8); — Вона, чортеня, вродлива. Страшнувати до неї й підступати близько (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 600); Хлопці бігцем рушили до вільшини. — Та не бійтеся, чортенята! Ідете, то ідіть уже по-людському (Збан., Таємниця.., 1971, 20).

ЧОРТЗНА-ДЕ, присл., фам. Невідомо де; десь, десь далеко. Яга тут чортзна-де дівалася, Еней остався тільки сам (Котл., I, 1952, 123).

ЧОРТЗНА-СКІЛЬКИ, присл., фам. Дуже багато. — Ніби той міст тільки нам потрібний. Геологорозвідники підключилися б. У них грошеві чортзна-скільки. Так ні ж (Цюпа, Крайня, 1971, 22).

ЧОРТЗНА-ХТО, чортзна-кого, займ. неознач., фам. Невідомо хто; хто-небудь, хтось. — Чортзна-кому роздав [хліб] і уранці, і увечері, і а ми, уся його сім'я, та годуюємо, та їмо відажений пай, мов рещтанти [арештантів]... (Кв.-Осн., II, 1956, 136).

ЧОРТЗНА-ЩО, чортзна-чого, займ. неознач., фам. Щось незрозуміле, нерозумне, нікчемне, не варте будь-якої уваги. — Соломіє! ти чортзна-що робиш: ллєш воду в криничу, нечаче в криничці води мало й без того, — сказала Маруся (Н.-Лев., VI, 1966, 306); На вітряній горі навіть не добрати, чого більше: руді глини чи коричневого сірого каміння, змішаного з глиною, і до росту ніщо тут не бралось, росло якесь абищо і чортзна-що, щось.. хоструbate.. і нетриєке (Загреб., Шеніт, 1966, 17).

ЧОРТЗНА-ЯК, присл., фам. Не добре, погано. А то правда твоя, що Квіточку слід би «взяти в руки», страх воно бідне тепер! Ще як на замість і матеріальні справи чортзна-як стоять (Л. Укр., V, 1956, 400).

ЧОРТЗНА-ЯКИЙ, а, е, фам. Надзвичайно поганий, недобрый. — Говорять, що він до твоєї жінки стежку топче. — От, чортзна-яка падлюшка [падлюча] брєхня! — обурився Зінко (Гр., II, 1963, 397).

ЧОРТИК, а, ч. 1. Зменш. до **чорт** 1 — 4. Артур вступився поглядом у намальованих чортиків. Один з них, найбільший, сівся до нього осяком зубів (Хор., Місто.., 1962, 36); *У порівн. Тендітний вогник схитнувся у темряві і, балансує синім чортиком на круглій голівці сірника, поплив перед нашими очима (Кол., На фронті.., 1959, 116); // Дитяча іграшка (свисток) з намальованим чортом. Пислякий чортик у губах дитячих — Набридна [набридла] річ. Тих пишників чортячих Мій син боїться — то-то мудрий син! (Рильський, II, 1956, 101).

◇ До **чортиків** утомітися (змерзнути і т. ін.) — надзвичайно, дуже, вкрай утомитися, змерзнути тощо. Віддаєш дівчатку свою куртку, він до чортиків змерз, просто б сказати — забудь під отим брезентом (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 148); До **чортиків** напиватися (напиватися, допиватися, допитися, нализатися і т. ін.) — напиватися горілки, вина і т. ін. до цілковитого сп'яніння. Він таки піде аж до Миколиної квартири, а вже звідти повернеться. Тоді він нап'ється до чортиків (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 333); Полковник Ліснобродський, стоячи на батареї, непорозуміло протер запуخلі після нічної п'ятики очі. Чи не до чортиків уже допився? (Гончар, II, 1959, 82); **Чортики в очах** [танцюють, танцювали і т. ін.] в кого — те саме, що Бісики (бісик)

в очах (в оці) [грають, грає і т. ін.] (див. бісик). Павло кумедно змури брови, а в очах танцювали чортики (Збан., Ліс. красуня, 1955, 12).

2. Зменш.-пестл. до **чорт** 5.

ЧОРТИХА, и, ж., розм. Те саме, що **чортяця**. За довгими столами, скатертями покритими, сидять чорти з чортихами, попарувавшись (Кв.-Осн., II, 1956, 244).

ЧОРТИХАТНІСЯ, аюся, ашпся, розм. Лаятися, згадуючи чорта. З очей лились сльози, кров струмила по щоках, Акрі-Жак чортихався й позукував: — Що ти робиш, пекарський майстре? Опам'ятайся, циркульнику, доки не пізно! (Ю. Янов., II, 1954, 49); Вниз на когось силпється штуркатурка, і з підлоги чортихався (Гончар, III, 1959, 154); Антон Іванович уже криє сон почує настирливий стук у шибку. Позіхаючи і чортихаючись, він зіскочив на підлогу, підійшов до вікна (Стельмах, Правда.., 1961, 200).

ЧОРТИХНУТИСЯ, нуся, нєшся, розм. Однокр. до **чортихатися**. Руки в нього тремтіли, ніяк не міг зав'язати галстук, то з серцем чортихнувся, рвонув його і почав зав'язувати заново (Головко, II, 1957, 477); Сагайда чортихнувся і швидко встав (Гончар, III, 1959, 133).

ЧОРТИЦЯ, і, ж., розм. Жін. до **чорт** 1—3. Вся нечиста сила, що казється під зелені свята, чорти й чортиці, відьми й русалки, вони охоче наїли б своєму одвічному ворогові, Козакові Мамасі, всяких капостей (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 324); Потялася ціла смуга днів сухої серпневої спеки, властивої Запорожчині, коли вітри, як тут кажуть, десь до чортиць залицяються і нікому тижням на обпечене небо пригнати жодної хмаринки (Баш, Надія, 1960, 390); — Чорте ти лисий!.. Хочеш розстроїти форте'яна! — Сама ти чортиця, коли так.. (Крим., Вибр., 1965, 344); Я змію ходити, трохи щулячи плечі, і від того ноги мої здаються ще довгими, ніж є насправді, і мені вслід часто лунає чоловіче: — От чортиця, зміє ж ходити! (Загреб., День.., 1964, 235).

ЧОРТІВ, това, тове. 1. Прикм. до **чорт** 1—3; належний чортові. Треба одружитись, Хоча б на чортовій сестрі! Бо доведеться одуріть В самотині (Шевч., II, 1963, 412).

Чортова шкіра див. шкіра; Чортове колесо див. колесо.

◇ Чортова діжина див. діжина; Чортова тетєра див. тетєра¹; Чортове зілля: а) чаклунське зілля. Обійшла, видно, дурня, обпоїла чортовим зіллям (Мирний, III, 1954, 72); б) міцне куриво, тютюн. Край міста зупинився чоловік, затуманеним, скошеним поглядом змгляв даліку і за звичкою поліз до кишені за люлькою. Чортове зілля і чортів дим трохи атихомирили старозо (Стельмах, I, 1962, 383); в) міцний спиртовий напій. І знаши, товаришу, оті сто грамів прийшлися якраз впогу. Розв'язали вони мені язика. Якби я не хильнув того чортового зілля, то ніколи не розказав би секретареві про свої ходіння по муках (Логв., Давні рапи, 1961, 111); г) уживається як лайка. — Та що ви кажете [про гуральню? Звідки? — Не вірять, чортове зілля.. — Кидай лопату, ходім. — Куди? — Не питай, а ходім (Коцюб., II, 1955, 34); Чортове число — те саме, що Чортова діжина (див. діжина). [С е м е н:] А що ви тепер пишете? [П е т р о:] Малюнки літньої природи. Це буде низка невеличких поезій. Дванадцять п'ясок уже написав, а от на чортовому числі спитився (Сам., II, 1958, 101).

2. перен., розм. Дуже поганий, неприємний, негідний. — Оце завів мене в якийсь вулик. Це не Западніці, а якийсь чортів мішок (Н.-Лев., II, 1956, 317); — А ну,

покажи свої руки! Одразу вдарило в голову: усе пропало! Через чортову коросту не приймуть у школу (Минько, Моя Минківка, 1962, 73); — Ага, ага... Поглядаєш так, мовбито й нічого, а чортову думку маєш (Хотк., II, 1966, 129); // У лайливих або фамільярних висловах. — Є у нас тут на селі одна дівчина, Наталка зветься, коли б ви її побачили — прямо закохалися: висока, чорноброва, як ягода, чортова дівка (Вас., IV, 1960, 27).

◇ До чортового батька — чимало, багато. — Ти мені тут не собач! — люто повернує Тижко підсиненими білками очей. — Вас таких до чортового батька було, щоб мені на шию сісти (Тют., Вир, 1964, 271); На чортового батька — для чого, навіщо. — Ну що мені з тобою робити? Натомість твоїм дурним лобом об сосну шкода — осожне. Вона хоч твій дас, а ти на якого чортового батька живеш на світі? (Тют., Вир, 1964, 345); На чортового сина див. син; Ну тебе (югб і т. ін.) к чортовій матері; Іди (забирайся і т. ін.) к чортовій матері див. мати¹; Чортів син див. син; Чортів син буду (будь я) див. син; Чоргова душа див. душа; Чортового батька: а) уживається при запереченні чогонебудь, наврайд чи. — Чортового батька покуре! — одказав гордо Пищимуха. — Він дума, що як він стане ший, то й хитрий (Мирний, IV, 1955, 384); б) нічого, зовсім нічого. Заробила Ганка чортового батька (Укр. присл., 1963, 85); Чортового сина див. син; Якої чортової матері див. мати¹.

3. Уживається як складова частина ботанічних, зоологічних та інших назв. Під великим корчем давно поваленої тайфуном підсти, серед сушняку і заростей лимоника та чортового дерева, диверсант зупинився (Довж., I, 1958, 102); Однією з найдревніших рослин нашої флори є водяний горіх. За химерні форми.. великих ромбевидних або трикутних плодів-горіхів цю однорічну рослину подекуди зовуть ще розульками, чилимом, водяним каштаном, чортовим горіхом тощо (Наука.. 4, 1961, 38).

△ Чортові пальці: а) закам'янілі рештки всередині раковин у вивонних головоногих молюсків (белемінітів). Вченим, які досліджують палеотемпературу, багато розповіли всім відомі чортові пальці — загострені мінеральні утвори, схожі на крупнокаліброві кулі (Наука.. 10, 1968, 35); б) камініні злитки в формі пальців, що утворюються в піску від удару блискавки.

ЧОРТІВНЯ, і, ж., розм. Те саме, що чортівня. Кашлює пекло з радіощі великих — да вже казатись чортівня не буде (Сл. Гр.); — Скільки балакали за той кооператив, а й досі толку немає: скубуть останні зайдні по базарах... — Оце вже, — мовив уголод Гавриш, — чортівня зовсім. Але скажете брешу, коли не збудую долинянам кооператив? (Кос., Новели, 1962, 32); — Що таке, Миколо Савичу? — занепокоєно спитав василь. — Та якась чортівня... Такого наговорила твоя мати, що я й не второпав (Хижняк, Невгамовна, 1961, 278).

◇ Що за чортівня! — те саме, що Що за чортівня! (див. чортівня). Іван возився з мотоциклом. Сердито сказав до Снівка: — Снівак, що за чортівня?! — А що таке? — підійшов Снівак. — Кому це потрібно? Хто це знає? — показав на мотор (Головко, Літа... 1956, 96).

ЧОРТМА, рідко ЧОРТМАЄ, присудк. сл., розм. Нема, немає. Ні з чим зостаєся мій Хома: Води нема й курей чортма (Гл., Вибр., 1951, 14); Йї дозволили створити хор, а хор чортма (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 287); Тремтять хлопчики — і Чупара між ними — Чобит йому треба, і шапки чортма (Перв., II, 1958, 349); Пожеві пан у жупані, бо кожуза чортмає (Номис, 1864, № 9794).

ЧОРТМАЄ див. чортма.

ЧОРТОВІНА, і, ж., розм. Те саме, що чортівня. Уночі сови та сичі покрикували у йому [палаці] на всю околицю, а люди казали — то куці, між ними заходили страшенькі перекази про чортовину, відьом (Мирний, III, 1954, 293); Увійшовши в кімнату, я замолов язиком якусь чортовину і почав качатись по канаці (Збірник про Кроп., 1955, 18).

◇ От чортовина! — уживається для вираження досади. Оце зима! Вікна аж снігом узлялись... а одірки, а двері!.. А куток мокрий який!.. А бік все поболов... Рве кашлять. Та хоч би не чадно... От чортовина! (Тесл., З книги життя, 1949, 187).

ЧОРТОВІННЯ, я, с., розм. 1. збірн. Чорти, дияволи, духи, біси, всяка нечиста сила. — Та на тебе не святі в церкві, а рогаті на тім світі тикатимуть вилами. — То вже ізне діло, — пробурмотів Матій, не дуже вірячи в усяке чортівня: коли його в самій Синяві нема, то чого воно має бути на тім світі (Стельмах, I, 1962, 86); Пляхий Йон так здивував Маріццу несподіваним протестом, що вона лиш розглянула свої чорні очі й кричала: — Сади, сади чортами, бо й без тебе не заведеться чортівня в хаті... (Коцюб., I, 1955, 265).

2. перек. Щось незрозуміле або безглузде, неподладне. Се була шалена якась гонитва. Не людський біз, не панична утеча, а чортівня якась (Хотк., II, 1966, 137); — Просто чортівня якась, — говорить він після паузи. — Вчені винаходять динаміт і роблять це ніби з добрими намірами; ..а потім на! — передають усе це в руки божесвітлому, ..який всі плоди людського генія повертає на війну (Гончар, Людина..., 1960, 108).

◇ Що за чортівня! — уживається для вираження здивування. — Що за чортівня! — сердився Андрій (Бойч., Молодість, 1949, 24); — Коли? Чого ж я там бує? — Таж творі. — Хворий? Що за чортівня! Не доберу, про що ви говорите! (Смоляч. Прекр. катастр., 1956, 73).

ЧОРТОПОЛОХ, у, ч. Народна назва колючого бур'яну (будяків, осоту, татарнику тощо). Земля звідусіль підступав до Наталки, неорана, несіяна, а курял та чортополозах, проте рідна до болю, ближча, рідніша, ніж будь-коли (Гончар, II, 1959, 217); // перек., розм. Те саме, що непотріб 2. Гостросаркастичними вилами в страшну епоху кріпацької неволі [І. П. Котляревський] сміливо й хоробро плав у казани й чани усякій чортополох пухатих, пихатих, брехунів (Літ. Укр., 12. IX 1969, 4).

ЧОРТОПОЛХОВИЙ, а, е. Прикм. до чортополох. ЧОРТОПХАЙКА, н, ж., розм., жарт. Легкий візок. Покинувши із рук нагайку, Запряг він миттю чортпхайку, Черкнув із неба, аж курить (Котл., I, 1952, 80); Двоє якихось добродіїв устало з поштарської чортпхайки і увійшло в школу (Гр., II, 1963, 72); // Автомашина, мотоцикл і т. ін. — Чортпхайка дирчить, як скажена, — далеко чути (Ю. Янов., I, 1954, 72); Гуркіт наближається, наближається, і ось на дорозі чорним зівром вилітає на трьох колесах чортпхайка, тянучи за собою звіст куряви. На чортпхайці, пригнувшись, сидить у великих окулярах той самий цибатий дядько, що дівчі приїжджав до них (Стельмах, II, 1962, 127); // Те саме, що чбвен. Вона побігла з гори, на якій височіла колісць Юр'єва церква, до містка, швиденько відв'язала свою чортпхайку, мерщій запрацювала весельцем (Збан., Сесель, 1961, 389).

ЧОРТОРІЙ, ю, ч. 1. Великий вир; глибока яма, в якій утворюється вир. На хвилиночку куди задивився, на один крок оступивши є — помчать вони [хвилі] тебе, не знать куди, закрутять і пустять на саме дно того ревучого чорторію (Мирний, III, 1954, 232); Внизу

під стежкою з каменя на каміні спадали гірські води. Вони запливалися страшними чорторіями, спадали білими водоспадами, розбризкуючи холодний водяний пил (Перв., Невигадаве життя, 1958, 83); *Сміялись водилі.. Як вирало вона мовить! Ніби каже тобі: .. Запурюється з головою, тільки дивись — он чорторій, він темний аж синюватий, бо бездонний, він крутить воду, загрозило піннячсь і гуркочучи* (Чаб., Тече вода..., 1961, 7); *Сома не було. Він десь, пекло, мчав на всю свою сожину швидкість до найдавших закутків свого царства, до найлибших чорторій, до найтемніших вод* (Загреб., Спеса, 1961, 273); // перен. *Наговп людей, скупчення тварин, що збуджено, неспокійно рухаються в різні боки. Не тапаячись, спокійно (бувалий, видати), владно звіз [Григор] руку над наповані і кинув у любський чорторій на майдані свій несподівано юний та дужий голос: — Товариші! Товариші селяни! (Головко, II, 1957, 309).*

2. Глибокий рів, яр, провалля. — *Ех, діду, діду... Не степова у вас земля тут: ярки..., чорторіі — на степах не та земля, вовсім не та земля... (Кос., Новели, 1962, 104); Нікто тоді не знав, що спустатися з гори анітрохи не легше, ніж підніматися на неї. Важкі вози сунули вниз, підбивали коней, і от уже вся підвода летіла з крутизми у чорторій (Рад. Укр., 24.VII 1962, 3); Не вже француз завіє їх у пастку? Три дні після переправи через Рейн він тяз партизанів через гори й чорторіі, обіцяючи вивести до знайомої ферми, де можна буде відпочити й підзарядитися (Загреб., Європа 45, 1959, 221).*

ЧОРТЯ, я́т, с. Зменш. до чорт 1 — 3. *Вибігло чортя і озиратся... (Кв.-Осн., II, 1956, 8).*

ЧОРТЯКА, я, ч. і ж., розм. Те саме, що чорт 1—4. *А Геркулес як увалився, То так у неклі розходився, Що всіз чортяк порозганяв (Котл., I, 1952, 121); — Молибога прибігав аж двічі, — зашепотіла стара, по-лисиному озирюючись на двері. — Чи не про отамана вісті в нього? Та нічого мені не скавав, старий чортяка (Мик., II, 1957, 283); *У порівн. — Де ти, як та чортяка, убрався в павутиння? (Мирний, I, 1954, 338).*

Чортяка нбгу вломить (зломить, звихне) див. ноба; Чортяка носить див. носить; Чортяка притаскала (притаскав) див. притаскувати.

ЧОРТЯТОЧКО, а, с. Пестл. до чортя. *Біжить-біжить [Хома], аж ось йому назустріч двоє маленьких чортяточок (Кв.-Осн., II, 1956, 240).*

ЧОРТЯЦЬКИЙ, а, е. розм. Те саме, що чортячий. — *Ні, ти тільки подумай! — не вагавай ніп... — Тільки подумай! у цього сусіда, у ірота, чорта, навіть і півень чортяцький (Тич., I, 1957, 248).*

ЧОРТЯЧИЙ, а, е. 1. Прикм. до чорт 1—3; належний чортові. чортам. *Семен спідлоба зиркнув у той бік, де висіла на стіні велика картина страшного суду; од неї завжди смерділо Семенові духом чортячого кубаа (Вас., I, 1959, 325); [Сидір Свиридович:] Свят, свят, свят!.. (Оступатся й хреститься). [Горпина:] Чого ви одхрещується од мене? В мене нема на голові чортячих розів (Н.-Лев., II, 1956, 477); // Власт. чортові, такий, як у чорта. [Никодим:] Не говори чортячим язиком до мене! (К.-Карий, I, 1960, 444); — Бійтеся бога, коли людей не боїтеся! — кинулась вона до помічника пристава, схопила його за обшлаг рукава, але не розжалобила служаку. На його чортячому обличчі округлились і скобочились очі, а на їхнє довічне здивування ще набігла й цікавість (Стельмах, I, 1962, 599); Коло тину Ладуриха сусідов збивала: — Бабонькі! Ви гарненько придивіться, їй-бо, в Олені щось чортяче вст... Хай я святої неділі не доживу — Олена чаклунка (Ковівька, Кутя., 1960, 58).*

2. лайл. Те саме, що бісів 2. *Застудився я в дорозі під Петербургом, і аж до самої Воли ночами був чортячий холод, а шинель дали мені блаженську, витерту (Тулуб, В степу..., 1964, 46); Ну й Байраки! Що там не кажи, а край таки справді чортячий (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 134).*

3. перен., розм. Надзвичайно сильний; несамовитий, шалений. *Кинулась.. до помічі щонайближчої сотки, так козачи її привіттали таким чортячим наскоком, що оборонці.. накивали п'ятами (Стар., Облога..., 1961, 54); // Занадто важкий. А «Гетьман» третій, а «Гетьман» падав грудьми на хвилі... Деї годичи скаженої, чортячої роботи й напруження! (Вишня, I, 1956, 187).*

ЧОС, у, ч., заст. Свербіж.

ЧОДА́ТИ (да́ти, задава́ти, зада́ти, завдава́ти, завда́ти) чо́су: а) дуже бити кого-небудь, успішно обороняючись. *Базарські незабаром помітили маленького задираку. Пробували було нападати на малюка, але він давав їм такого чо́су, що всі озочі до легких перемог стали його сазатись (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 10); б) завдавати націвного удару, давати належну відсіч ворогові. *Треба віддати на коронного гетьмана, поки мало в нього сили, щоб він не прочувався, та таково дати йому чо́су, щоб пани штани губили, тікаючи від козацького частування (Тулуб, Людолови, I, 1957, 470); [Девіс:] Учора якийсь панок біля Митиної лавки розказував, що наші завадали японам [японцям] такого чо́су, що доводо чухатимуться (Кроп., IV, 1960, 26); — Може, й воввається ними [турками]? — І таке було. Не ми ж перші почали, а вони. За це й даємо їм чо́су (Добр., Очак. розмир, 1965, 98); в) виситувати кого-небудь; лаяти, сварити. *Іван Петрович Котляреский давав чо́су і в хвіст і в гриву не тільки богам, а й панам, підпанкам і слугам (Літ. Укр., 12.IX 1969, 3); До столу виплався Тихін Філяко. Стод настожирився. Ну, цей щось скаже. Язик у нього підвішений добре. Вміє давати чо́су глитаїні... (Речм., Весн. грози, 1961, 344); г) поспішно тікати, бігти куди-небудь. *Не чули ви? Із місц Вовк дає чо́су (Год., Заяча математ., 1961, 132).****

ЧОТА́, я́, ж., іст. Те саме, що взвод. — *Та їх тут ціла чота буде! Чоловік в двадцять (Головко, II, 1957, 537).*

ЧОТАР, я, ч., іст. Командир чоти. *Молодий чотар, в австрійській уніформі, заклопотаний (Кач., II, 1958, 363).*

ЧОТИ́РИ, рьох, числ. кільк. 1. Назва числа 4 та його цифрового означення. *Чотири ділитися на два; // кого, чого. Кількість з 4 одиниць. Поруч в Джеригоно сиділи чотири молодці, позав'язані здорівими хустками на високих очіпках (Н.-Лев., II, 1956, 170); В просторій кімнаті в чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоном сукном (Козьоб., I, 1955, 37); Я виїзав за кордон, де й пробув близько чотирьох з половиною місяців (Довж., I, 1958, 24); Коли він, наспівуючи пісеньку, оком гудожника подивлявся крізь маленьке, в чотири шибки віконце на заросле вишніками та розкозими яблунями кладовище, біля тину промайнула темна ряса, і чорний смуток заповз в його душу (Стельмах, I, 1962, 249); Я ніби переживаю все. Я можу, заглянувши очі, описувати кожне місце цих чотирьох деклятивів картин (Ю. Янов., II, 1958, 15); // Без означуваного слова. Кінь старануджено знав на всі чотири, рвучись подалі від живоока (Загреб., Диво, 1968, 121); Годинник раптом пробив чотири (Тулуб, В степу..., 1964, 228); На долівці біля кухні сидів Дувід, йому минуло чотири (Тудор, Народження, 1941, 70).*

Грати в чотирі рукі — грати удвох на одному музичному інструменті (на роялі, піаніно). *Вони грали увертюру з «Норми» в чотири руки; грали вправно, старанно, дотримували такту (Л. Укр., III,*

1952, 525); В іншій квартирі нас зустріла музика. Павло Бєляєв та його дочка Грина в чотири руки грали Бетховена (Мист., 3, 1969, 21).

◇ В чотирі бока дивитися (сгнєжити і т. ін.) див. око¹; Іді (ідїт) [собї] на чотирі вітри див. ітї; Кований на всі чотирі ноги (копїта) див. кований; На [всі] чотирі [боки]: а) див. бік; б) навколо, кругом. Уже він починає боляти, На всі чотири озиравсь; Трусивсь, та нікуди диватись, Далеко тяжко в ліс забравсь (Котл., I, 1952, 123); Старий озирнувся на чотири боки: степ лежав німий і пришиклый (Тют., Вир, 1964, 398); У степовому селі був ярмарок, на чотири боки курїло, курїли степові розложисті шляти тощо, торохотїли тачанки (Ю. Янов., II, 1958, 248); На [всі] чотирі вітри див. вітер; На всі чотирі світї див. світ²; На всі чотирі сторони див. сторона; На чотирьбх (чотирьм) ітї (пїтї, поватї, поповатї і т. ін.) — ітї, повтї рачки. — А от коли ми декого злякаємо — не на конї він поскаче, а на чотирьох своїх поповзе. А ну, повертай ослабї, коли приїхав людей баламутити, бо ми люди спокїтні (Стельмах, I, 1962, 564); Тодї назад повертався [Остапко] на чотирьох (Бурл., О. Вересай, 1959, 5); Не будеш тут ходити на парї, А підеш зараз чотирма (Котл., I, 1952, 159); Підковувати (підкувати) на всі чотирі див. підковувати; Підковуватися (підкуватися) на всі чотирі див. підковуватися; Пускати (пустїти) під чотирі вітри (на всі чотирі) див. пускати; Світ на всі чотирі вітри див. світ²; Сидїти в чотирьбх стїнах див. сидїти; У чотирі очї; На чотирі бока, дал. — наодинці, без свїдків, віч-на-віч. Чую, мої злотиці за дверима шепочуться. А ну, думаю, відсунуся у тїнь, цікаво, про віщо брати між собою на чотирі бока говорять? (Мур., Бук. повість, 1959, 100); Як двїчі взїти по два; Як двїчі два [—чотирї] див. двїчі; Як двїчі по два — чотирі — те саме, що Як двїчі два [—чотирї] (див. двїчі). [С а в к а:] Коли-небудь я доведу тобі, як двїчі по два — чотири (Мам., Тв., 1962, 224).

2. Те саме, що четвїрка².

ЧОТИРИ..., ЧОТИРЬОХ... Перша частина складних слів, що означає: який має чотири однакові одиниці, предмети, ознаки і т. ін., який є мірою в чотирі одиниці, напр.: чотириверхий, чотиригордїнний, чотирикілометровий, чотиримїсячний, чотирьступінчастий, чотирьхлористий, чотирьрусний, чотирьохосновний і т. ін.

ЧОТИРИАКТОВИЙ, а, е. Який складається з чотирьох актів.

ЧОТИРИБАРВНИЙ, а, е. Те саме, що чотирькблїрний.

ЧОТИРИБІЧНИЙ, а, е. Який має чотири боки. Квартирна забудова села може бути чотирьбічною, трибїчною і двобїчною (Колг. енци., II, 1956, 292); Неабиякого поширення набрали на Тернопільщинї такі типи трамв, у яких на чотирьбічний зруб ставився восьмерик (Нар. тв. та етн., 2, 1968, 97).

ЧОТИРИБОРСТВО, а, с. Змагання з чотирьох видів легкої атлетики. В сумї чотирьборства за обов'язковою і довільною програмами вона на два бали випередила найближчу суперницю (В ім'я Вітч., 1954, 36).

ЧОТИРИВАЛЕНТНИЙ, а, е. Який може сполучатися з чотирма атомами водню або іншого одновалентного елемента, а також замїщати стїльки ж його атомів. У вуглекислому газї і у вугільній кислотї вуглець чотиривалентний (Хїмія, 1956, 7).

ЧОТИРИВЕРСТІЙ, а, е. Те саме, що чотириверстбвий.

ЧОТИРИВЕРСТКА, в, ж., розм., гзст. Географїчна карта, зроблена в масштабі чотирьох верст у дюїмї.

Офіцери задумались. Чужаченко сердито дивився на свою чотириверстку, перетяту голубою стрїчкою Морави (Гончар, III, 1959, 351).

ЧОТИРИВЕРСТОВИЙ, а, е. 1. Протяжністю чотири версти.

2. Який має масштаб чотири версти у дюїмї (про географїчні карти).

ЧОТИРИВЕСЛОВИЙ, а, е. З двома парами весел.

ЧОТИРИВІМІРНИЙ, а, е, мат. Який має чотири вимїри.

△ Чотиривімрний прбстїр — сукупність свїтових точок, кожна з яких визначається трьома координатами x, y, z і часом t.

ЧОТИРИВІРШ, а, ч. Викїнчена за змістом окрема строфа, що складається з чотирьох рядків з сумїжним, перехресним чи кільцевим римуванням; катрен. Балада Міцкевича «Trzeci Widzyski» написана чотиривіршем з внутрїшньою римою в першому і третьому рядку і кїнцевою римою у другому — четвертому рядку (Рад. літ-во, 4, 1958, 61).

ЧОТИРИВІРШОВИЙ, а, е. Прикм. до чотиривірш.

ЧОТИРИВІСНИЙ, а, е. Який має чотири осї. Попереду, на двох чотиривісних платформах, лежав двожелезний вїдроваз (Собоко, Біле подум'я, 1952, 327); Високу оцінку на свїтовому ринку дістав наш чотиривісний вагон для перевезення гранульованої сажї (Роб. газ., 7.III 1965, 2).

ЧОТИРИГВИНТОВИЙ, а, б. Який має чотири гвинти.

ЧОТИРИГЛAVИЙ, а, е, книжн. Те саме, що чотирьголівий.

ЧОТИРИГОЛОВИЙ, а, е. 1. Який має чотири голови (див. голова¹).

2. архт. З чотирма куполами.

ЧОТИРИГОЛОСІЙ, а, е. Який звучить чотирма голосами або співвається на чотирі голоси.

ЧОТИРИГОЛОСНИЙ, а, е. Те саме, що чотирьголбсїй. Майже всі хоровї обробки Б. Козака — акапельні [без музичного супроводу]. Винятками є чотири пісні зі збірника «Гомїн Верхоїни». Вони написанї для жіночого чотирьголосного хору з фортепїанним супроводом (Нар. тв. та етн., 3, 1962, 85).

ЧОТИРИГОЛОСЯ, я, с. Спів, що звучить чотирма голосами звання на чотирі голоси. Складні гармонїчні утворення, енегармонїзм акордів, строго витримане чотирьголосся, малорухомий у багатьох місцях бас — все це типові риси професїонального хорового мистецтва (Нар. тв. та етн., 2, 1968, 64).

ЧОТИРИГОРБІКОВИЙ, а, е: Чотирьгорбїкове тїло, анат. — дїлянка головного мозку в вигляді чотирьох горбїків, розташованих під великими пїквулями. Вона [пїшквидна залоза] мїститься в головному мозку над чотирьгорбїковим тїлом (Шк. гігієна, 1954, 101).

ЧОТИРИГРАННИЙ, а, е. Який має чотири гранї. Під лівою, над самим джерелом, стоє чотирьгранний камїнь (Фр., VI, 1951, 33); Антїн Андрїйович запустив руку до своєї бездонної кишенї й поставив на стїл чотирьгранну запорожку пляшки (Добр., Очак. розмир, 1965, 411); Стебло гороху не зовсім чотирьгранне, всерединї порожнисте, легко вилягає (Зерн. боб. культ., 1956, 14).

ЧОТИРИГРАННИК, а, ч. Геометричне тїло, яке має чотири гранї.

ЧОТИРИДЕННИЙ, а, е. Який відбувається, триває чотири днї, протягом чотирьох днів; розрахований, призначений на такий термін.

ЧОТИРИЗНАЧНИЙ, а, е, мат. Який складається з чотирьох знаків. Чотирьзначне число.

ЧОТИРИЗ'ЯБРОВІ, вих, мн. Назва підкласу головоногих моллюсків, які мають дві пари зябер.

ЧОТИРИКАМЕРНИЙ, а, е. Який складається з чотирьох камер, відділень і т. ін. *Серце птаців не трикамерне, як у земноводних і плазунів, а чотирикамерне* (Зоол., 1957, 110).

ЧОТИРИКАНАЛЬНИЙ, а, е. Який має чотири канали. *Інститут машинознавства і автоматики АН УРСР виготовив чотириканальну телевізійно-автоматичну систему для комплексних радіоактивних досліджень свердловин* (Наука., 1, 1960, 10).

ЧОТИРИКІМНАТНИЙ, а, е. Який складається з чотирьох кімнат.

ЧОТИРИКЛАСНИЙ, а, е. Який має чотири класи; розрахований на чотири класи; // В обсязі чотирьох класів. *Чотирикласна освіта.*

ЧОТИРИКОЛІРНИЙ, а, е. Який має у своєму забарвленні чотири кольори; складений з чотирьох частин різного кольору.

ЧОТИРИКОЛІСНИЙ, а, е. З чотирма колесами, на чотирьох колесах.

ЧОТИРИКОЛЬОРОВИЙ, а, е. Те саме, що чотирикільоривий.

ЧОТИРИКОРПУСНИЙ, а, е. Який має чотири корпуси (див. корпус 2); складений з чотирьох корпусів. *У нинішньому році сільське господарство одержує і першу партію швидкісних три- та чотирикорпусних плугів виробництва Одеського заводу імені Жовтневої революції* (Рад. Укр., 3.III 1961, 2).

ЧОТИРИКРАТНИЙ, а, е. Те саме, що чотириразовий. *Протягом вегетаційного періоду застосовували чотирикрать полив [саду] (Колг. Укр., 4, 1959, 40); У поезії «Лісничий» [І. Манжури] вдало використано чотирикрать повторення жартівливої приповідки, яка надає словам особливої значимості* (Рад. літ-во, 7, 1965, 40).

ЧОТИРИКУТНИЙ, а, е. Який має чотири кути.

Фанза скидається на маленьку фортецю, обведену чотирикутною кам'яною стіною з дашком з оригінальної китайської черепиці та з високими й міцними воротами (Козл., Подорожі, 1959, 55); *На цьому півострові, за стріми стінами і чотирикутними високими вежами з перездами й містками, що, здавалося, виростили з скелястого, кам'яного берега, на семи зелених горах розкинулось велике місто Візантійон* (Скл., Святослав, 1959, 135); *Центром військового життя був великий чотирикутний майдан, де збиралася рада* (Тулуб, Людолови, 1, 1957, 402); // Який формою нагадує чотирикутник.

Старий міцно стиснув у руках скручений джегут, і на його чотирикутному обличчі здулися грізні сиюшні жовна (Добр., Тече річка., 1961, 271); *Раптом есесівць чотирикутним величезним носком чобота вибило зверху з тремтливих рук діда* (Ів., Таємниця, 1959, 98); *Його висле двого обличчя, що дошало від чотирикутної борідки, посміхалося* (Досв., Вибр., 1959, 251).

ЧОТИРИКУТНИК, а, ч. Геометрична фігура, лама на границю ліній якої утворює чотири кути. *Мишко щасливо посміхався і механічно вирізував ножиком на ложі свого автомата третій великий чотирикутник* (Збан., Таємниця., 1971, 235); *Посипані жовтим пісочком, вони [алеї] розкраяли ліс на правильні чотирикутники* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 72); // у знач. чотирикутником. *У формі такої фігури. Там, у дитячій, не світилося, але відблиски загарв кидали крізь вікно широкую смугу червоноуватого світла, і вона падала на підлогу великим і довгим чотирикутником* (Смолич, II, 1958, 33); *Всі колони були вишуквані чотирикутником, в центрі якого височів стовп з прибитою навскоси товстою дошкою* (Хижняк, Тамара, 1959, 198); // Простір, предмет у формі такої фігури.

А за чотирикутником дверей палав сонячний південь (Тулуб, Людолови, I, 1957, 112); *У темному чотирикутникові вікна на другому поверсі альтанки вона розглянула нечіткий обрис погруддя* (Смолич, Прекр. катастро., 1956, 48).

ЧОТИРИЛЕМІШНИЙ, а, е. Який має чотири лемеші; зробл. на чотири лемеші (про плуг).

ЧОТИРИЛІТНИЙ, я, в. Те саме, що чотирирічний. *Задоволений з свого дипломатичного маневру, Макар Іванович заклеював лист, коли з другої гати, як бомба, влетів його чотирилітній синок* (Коцюб., I, 1955, 164); *Сусідський хлопчик із журавлів помітив перший і крикнув так, що всі повибігали з кімнат: мій син, мудрець чотирилітній, і тітка із ганчіркою в руках* (Вікно вона по-весняному мила), і жінка (Рильський, I, 1956, 156).

ЧОТИРИЛІТТЯ, я, с. Те саме, що чотириріччя.

ЧОТИРИМЕТРОВИЙ, а, е. Який дорівнює чотирьом метрам. *Пам'ятник установлено на чотириметровому гранітному постаменті* (Веч. Київ, 1. IX 1957, 1).

ЧОТИРИМІСНИЙ, а, е. Зробл. на чотири місяці. *Уповноважений Рибтресту по східному узбережжю Охотського моря товариш Зуб сидів у чотиримісній каюті* (Багмут, Шасл. день., 1959, 121).

ЧОТИРИМОТОРНИЙ, а, е. Який має чотири мотори. *З Копенгагена ми вилетіли об одинадцятій годині ранку на літаку САС. Це комфортабельна чотиримоторна машина* (Дмит., Там, де сяє..., 1957, 20); *Чотиримоторний «Бойн» перекинув Юджина до Англії, на військову повітряну базу Стенмор* (Загреб., Європа 45, 1959, 60).

ЧОТИРИНОГІЙ, а, е. Який має чотири ноги (перев. епітет до тварини). *Всередині свинарні по обидва боки ліпилися як-так змайстровані станки з поламаними дошками, звідки визирали чотириногі мешканці* (Добр., Тече річка., 1961, 36); *Образно. *Не чотиринога — двонога небезпека підпозала. Із-за болотяного оситягу.. підходить сам тазяїн — Кіндрат Комар* (Ковинька, Кутя., 1960, 29).

ЧОТИРИОКІЙ, а, е. Який має чотири ока. *Риби, як правило, мають по два ока. Нещодавно в прісних водах Середньої і Південної Америки виявлені чотириокі риби* (Наука., 12, 1964, 60); // жарт. *Який носить окуляри. — Ходім! Зап'ємо мою перемогу! — Снігур спляється, випускає з обіймів свого дужого друга і з такою теплою дивиться на нього, що Ясеневі аж стискається серце. Яку перемогу? Та чорт його збагне, цього чотириокого шибайголову* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 114).

ЧОТИРИОКИС, у, ч. Хімічна сполука, в якій один атом якого-небудь елемента сполучений з двома атомами кисню. *Чотириокис фосфору.. являє собою безбарві блискучі кристали* (Заг. хімія, 1955, 370).

ЧОТИРИПАЛЬНИЙ, а, е. Який має чотири пальці на руці, носі, лані.

ЧОТИРИПЕЛЮСТКОВИЙ, а, е. Який складається з чотирьох пелюсток. *А це — червоні чотирипелюсткові квіти іван-чаю* (Збан., Таємниця., 1971, 439); *Чотирипелюсткова квітка.*

ЧОТИРИПІЛЛЯ, я, с. Система обробітки орної землі з розподілом посівної площі на чотири поля, кожне з яких засівають по черзі різними культурами.

ЧОТИРИПІЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до чотирипілля. *Чотирипільна сівозмінна матиме таке чергування культур: 1) пар чистий або кулісний, 2) озима пшениця, 3) кукурудза та інші просяні, 4) озима пшениця після просяних, які рано збирають, та ярі — після пізніх* (Колг. Укр., 9, 1957, 20).

ЧОТИРИПОВЕРХОВИЙ, а, е. Який має чотири поверхи; зробл. на чотири поверхи. *В молодому місті*

хіміків і деревообробників — Сваляві — завершено будівництво чотириповерхового приміщення нової лікарні (Рад. Укр., 5.I 1965, 3); У комплекс численних будівель заводу «Колумніст» чудово вписався ще один чотириповерховий білокам'яний красень — новий учбовий корпус технічного училища (Веч. Київ, 30.VIII 1971, 1).

ЧОТИРИРАЗОВИЙ, а, е. Здійснюваний (здійснений) чотири рази; // Який здійснюється чотири рази у певний період, строк і т. ін. (про систему організації праці, роботи).

ЧОТИРИРІЧНИЙ, а, е. 1. Який здійснюється, виконується протягом чотирьох років, триває чотири роки. Чотирирічна перерва в навчанні; // Розрахований на чотири роки, строком на чотири роки. За півтора року Володимир Ілліч самостійно вивчив увесь чотирирічний університетський курс (Бюгр. Леніна, 1955, 12).

2. Віком чотири роки. — Підщені черемхи п'ять років, а вічко щепи ми взяли в чотирирічного дерева (Довж., 1, 1958, 476); Чотирирічний хлопчик.

ЧОТИРИРІЧЧЯ, я, с. Період, час, що дорівнює чотирьом рокам; // Річниця чого-небудь, що відбулося або почалося чотири роки тому.

ЧОТИРИРЯДКОВИЙ, а, е. Який має чотири рядки. Форма поезії Гравовського різноманітна. Строфа в нього здебільшого чотирирядкова з перехресним римуванням (Укр. літ., 9, 1957, 177); Велике місце серед Шевченкових записів народної творчості займають короткі дво- і чотирирядкові весільні приспівки (Нар. тв. та етн., 2, 1964, 39).

ЧОТИРИРЯДНИЙ, а, е. У чотири ряди. **ЧОТИРИСЕРІЙНИЙ**, а, е. У чотирьох серіях. «Я велич люблю наших планів-ідей», — ці відомі рядки Володимира Маяковського цілком можна поставити епіграфом до чотирисерійної стрічки «Україна. Кроки п'ятиріччя» (Веч. Київ, 19.II 1971, 2).

ЧОТИРИСКЛАДОВИЙ, а, е, грам. Який має чотири склади.

ЧОТИРИСТА, чотирьохсот, числ. кільк. Назва числа 400 і його цифрового позначення; // Кількість з 400 одиниць. Прислав Махтея чотириста гульденів, щоб купити собі Олександрів поле (П. Куліш, Вибр., 1969, 303).

ЧОТИРИСТІЙНИЙ, а, е. Який має чотири стіни; збудований на чотири стіни. Водопровід і каналізація в шестикутному будинку розміщується в центрі, тому й труб потрібно в п'ять разів менше, ніж у чотиристій будинку (Знання., 7, 1967, 14).

ЧОТИРИСТОПНИЙ, а, е, поет. Який складається з чотирьох віршових стоп. В баладі «Причинна» поет [Т. Шевченко] вільно переходить від чотиристопного ямба («Рече та стогне Дніпр широкий») до короткого «коломийкового» вірша («В таку добу під горою») (Рильський, Поезія Т. Шевченка, 1961, 33); М. Чернявський зробив переклад («Слова о полку Ігоревім») чотиристопним хорезм, причому «не втримався» (за власними словами) від спокуси дати римовані вірші (Від давнини., 1, 1960, 117).

ЧОТИРИСТОРОННИЙ, я, е. 1. Те саме, що чотирибічний.

2. Який стосується чотирьох юридичних сторін, прийнятий за участю чотирьох сторін. Договір між Польською Народною Республікою і Федеративною Республікою Німеччини і чотиристороння угода від 3 вересня 1971 року є великими і важливими кроками в напрям розрядки напруженості у Європі (Рад. Укр., 7.XII 1971, 2).

ЧОТИРИСТРУННИЙ, а, е. Який має чотири струни (про музичний інструмент); зробл. на чотири струни.

ЧОТИРИСХИЛИЙ, а, е. З чотирма схилами в протилежні боки (про покрівлю). По всіх досліджених по-

вітах Волині хати мали чотирисхилий солом'яний дах (Нар. тв. та етн., 3, 1969, 43).

ЧОТИРИТАКТНИЙ, а, е. 1. муз. Який складається з чотирьох тактів, триває чотири такти. Короткий чотиритактний оркестровий вступ [арії Одарки з опери «Купала» Вахнянина] вводить у характер дії (Укр. клас. опера, 1957, 261).

2. техн. Такий, у якого робочий цикл здійснюється за чотири ходи поршня (про двигун внутрішнього згоряння). Двигуни, в яких робочий цикл відбувається за чотири ходи поршня — два оберти колінастого вала, називаються чотиритактними (Автомоб., 1957, 21).

ЧОТИРИТІСЯЧНИЙ, а, е. Те саме, що чотирьохтисячний.

ЧОТИРИТОМНИЙ, а, е. Який складається з чотирьох томів. Чотиритомна праця О. Потебні «Із записок з російської граматики».. є фундаментальним внеском у світове мовознавство (Літ. Укр., 21.IX 1965, 2).

ЧОТИРИТОМНИК, а, ч., розм. Твір або збірка творів у чотирьох томах.

ЧОТИРИЦИЛІНДРОВИЙ, а, е. Який має чотири циліндри; збудований на чотири циліндри. На причинний комбайн С-6 ставлять чотирициліндровий чотиритактний двигун У-5М (Зерн. комбайни, 1957, 156); Випуск чотирициліндрової турбіни-велетня — новий етап в розвитку радянського турбобудування (Роб. газ., 30.IX 1965, 3).

ЧОТИРИЦИФРОВИЙ, а, е. Те саме, що чотиризначний.

ЧОТИРИШАРОВИЙ, а, е. Який має чотири шари. Чотирিশарова марлева пов'язка затримує більшість крапельок слини, що розбризкується під час розмови, чхання, кашлю (Хлібороб Укр., 1, 1970, 38).

ЧОТИРНАДЦЯТЕРО, тьох, числ. збірн. Чотирнадцять (уживається з іменниками чоловічого роду, що означають сукупність істот різної статі, іменниками середнього роду, що означають назви істот та речей, а також з особовими займенниками в множині). [В і т а л і й:] Мені нема за що, люде добрі, дякувати, я й сам на готовім братовім ґрунті сидю та ще й чотирнадцятеро своїх дітей годую (К.-Карий, II, 1960, 171).

ЧОТИРНАДЦЯТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника чотирнадцять. О чотирнадцятій годині гості й господарі заодять до залу (Веч. Київ, 21.I 1972, 1); — Від Бугу до Дністра у них стоїть лише одна Чотирнадцята армія.. і Перша дивізія червоного козацтва (Стельмах, II, 1962, 59); Ми нуло чотирнадцять років. Почалась важка імперіалістична війна чотирнадцятого року (Довж., 1, 1958, 430); [С т е х а:] Моїй Гальці оце тільки після Семена пішов чотирнадцятий (Кроп., II, 1958, 375).

ЧОТИРНАДЦЯТИЛІТНИЙ, я, с. Те саме, що чотирнадцятирічний. Десятий рік йому, а він високий, ніби чотирнадцятилітній парубію (Хижняк, Тамара, 1959, 211); Була вона удова, і тільки й дитини у неї, що чотирнадцятилітня дівчина Галя (Мирний, I, 1954, 73).

ЧОТИРНАДЦЯТИЛІТТЯ, я, с. Те саме, що чотирнадцятиріччя.

ЧОТИРНАДЦЯТИПОВЕРХОВИЙ, а, е. Який має чотирнадцять поверхів; зробл. на чотирнадцять поверхів. Жили Сагайдаки на Хрещатику, у височенному, унікальному шпилем, чотирнадцятиповерховому будинку (Собко, Матв. загока, 1962, 237).

ЧОТИРНАДЦЯТИРІЧНИЙ, а, е. 1. Який дорівнює чотирнадцяти рокам.

2. Віком чотирнадцять років. На коні, чорний від пороку, під'їхав чотирнадцятирічний Сашко Половець (Ю. Янов., II, 1958, 174).

ЧОТИРНАДЦЯТИРІЧЧЯ, я, е. Проміжок, період часу, що дорівнює чотирнадцяти рокам.

ЧОТИРНАДЦЯТИРЯДКОВИЙ, а, е. Який складається з чотирнадцяти рядків.

ЧОТИРНАДЦЯТИСТРУННИЙ, а, е. Який має чотирнадцять струн; зробл. на чотирнадцять струн. З початком XVII ст. занесли до Польщі італійські музики новий чотирнадцятиструнний інструмент, подібний до лютні (Муз. праці, 1970, 329).

ЧОТИРНАДЦЯТЬ, ти і тьох, числ. кільк. Пазва числа 14 і його цифрового позначення; // Кількість з 14 одиниць. [Р а х і л ь:] Чотирнадцять колін заледве може змити пролиту безвинно людську кров (Л. Укр., I, 1951, 421); Жартуючи, батько казав, що поліція коштує обидь карбованець чотирнадцять копійок на рік (Смодич, II, 1958, 31).

ЧОТИРЬОХ... див. чотири...

ЧОТИРЬОХОСЬОВИЙ, а, е. Те саме, що чотиривісний. Почалося відвантаження вузлів генератора на будівельний майданчик. Щоб перевезти їх, буде потрібно більш як тридцять чотирьохосових платформ і вагонів (Рад. Укр., I, IV 1959, 1).

ЧОТИРЬОХСОТНИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника чотирьста.

ЧОТИРЬОХСОТЛІТНИЙ, я, е. Те саме, що чотирьохсотрічний. Чотирьохсотлітня історія російського друкарства збігає з сорокаріччям киргизького (Веч. Київ, 29. II 1964, 1).

ЧОТИРЬОХСОТЛІТТЯ, я, с. Те саме, що чотирьохсотріччя.

ЧОТИРЬОХСОТРИЧНИЙ, а, е. 1. Який дорівнює чотирьомстам рокам.

2. Віком чотирьста років.

3. Який стосується чотирьохсоті річниця чого-небудь.

ЧОТИРЬОХСОТРИЧЧЯ, я, с. Період, час, що дорівнює чотирьомстам рокам; // Річниця чого-небудь, що відбулося або почалося чотирьста років тому.

ЧОТИРЬОХТІСЯЧНИЙ, а, е. 1. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника чотиритисячі.

2. Який складається з чотирьох тисяч одиниць; // Який коштує чотири тисячі.

ЧОТКИ, ток, мн., церк. Шнурок з нанизаним на нього дерев'яним, кістяним, янтарним і т. ін. намистом чи вузликами для відліку прочитаних молитов або поклонів під час молитви, вживаний перев. серед католиків і буддистів. Він догоду блаував по селах на Україні, продавач кипарисові хрестики, образки й чотки (Н.-Лев., III, 1956, 363); Вгледівши його кремезну бородату постать та в руках важкі бірюзові чотки, правовірні віддають належну йому пошану (Ле, Міжгір'я, 1953, 137); *У порівн. Суворих сів, холодних і шортких, Перебираю низку, ніби чотки, І одкидаю твердо з-поміж них Усе легке, все ніжне і солодке (Рильський, I, 1960, 254); Нале рідко нанизані чотки, чорнілі журавлі в лускатих емаринках (Тулуб, Людолови, I, 1957, 3).

Перебирати чотки — пересувати кульки з одного боку шнурка на інший або брати один за одним вузлики, відлічуючи молитви або поклони. Звернувши очі вгору, Перебирають чотки І ждуть [буддисти], аж з кипариса Впаде той лист солодкий (Фр., XI, 1952, 82); Покоївка безшумно зникла. Таїсія Федорівна заплачуила очі, перебираючи руками чотки (Кочура, Зол. грамо-та, 1960, 27).

ЧОТОВИЙ, а, е, іст. Прикм. до чотів; // у знач. ім. **ЧОТОВИЙ**, во́го, ч. Чотар. Чотовий, щоб не нашкодити собі, прогнав його з підводи (Кач., II, 1958, 372).

ЧОХКАННЯ, я, с. Дія за знач. чо́хкати і звуки, утворювані цією дією. Виселок утопав у темряві, тіль-

ки над шахтою крізь мряку проступало кілька електричних вогників та чути було чо́хкання паровика (Панч, Синів., 1959, 62).

ЧО́ХКАТИ, аю, аеш, недок. Те саме, що ча́хкати 1. Поїзд чо́хкав, гримів, лишаючи позаду клочкуваті пасма диму (Рад. Укр., 21. III 1961, 3); За садком ритмічно чо́хкав паровий млин (Панч, II, 1956, 13); Німецькі міномети чо́хкали із-за бугрів, кулі просівали сніги (Тют., Вир, 1964, 529); Вчув [Батура], що над головою чо́хкали ворожі кулі, неначе коваль охолоджував розпечене залізо в воді (Ле, Мої листи, 1945, 141).

ЧО́ХЛА, и, ж., розм. Те саме, що ма́нжета 1. Іде козак улицею, чо́хлами матає (Сл. Гр.); Хороша була та Катрра. Плаття на її шовкова, .. сорочка тонесенька, вишвана до самих чо́хол... (Вовчок, I, 1955, 182); Перед ним опинилася маленька жінка у довгій чорній сідниці і білій кофточці, з сірими чо́хлами на рукавни-ків по лікті (Рибак, Час., 1960, 317).

ЧО́ХЛИК, а, ч. 1. Зменш. до чо́хол.

2. бот. Ковпачок з нижньої півки на кінці корінця, пагінца, що прикривав його від пошкодження. Тіло такого корінця [плодових рослин] складається з чо́хла, зони росту і зони вбирання води (Сад. і ягідн., 1957, 34); Кінчик кореня вкритий кореневим чо́хликом (Практ. з анат. рослин, 1955, 167).

ЧО́ХЛИТИ, лю, ліш, недок., перех. Закривати чо́хлом (чо́хлами). Чо́хлити гармати.

ЧО́ХОЛ, хла, ч. Покриття або футляр з матерії чи іншого матеріалу, зроблений за формою якогось предмета для захисту його від пошкодження, забруднення і т. ін. Обстанова: спальня сотників; в кутку ліжка з пологом; кругом дивани й дивалики, прикриті пістраними чо́хлами (Стор., I, 1957, 288); Сержант відходить кілька кроків назад і, вийнявши з чо́хла багнет, зрізає розкішну, м'яку, розшити зеленими узорами подушку моту, підкладає під голову лейтенанта (Тют., Вир, 1964, 321); Довгі гармати з витягнутими далеко вперед жерлами було закрито новими брезентовими чо́хлами (Собко, Запорок., 1952, 3); Полкове знамено, згорнуте, в чо́лах, стояло в кутку коло койки (Ю. Янов., II, 1954, 8); Рівно о четв'яртій був збір. Звичайно, першими прийшли наймолодші — обидві Галочки з акуратними чомоданчиками в чо́хлах (Ів., Тасмниця, 1959, 41); // військ. Металева циліндр, який надають на гранату для посилення її бойової дії. Іноді з землі чути металеве чирикання, і наверх вилітає посичений чо́хол з гранати (Мушк., Чорний хліб, 1960, 154); // Річ жіночого одягу у вигляді сорочки з непрозорої тканини, яку одягають під прозору легку сукню; // Знімний верх форменого кашкета з легкої матерії.

ЧРЕВА́ТИЙ, а, е, чим, книжн., рідко. Здатний породити, викликати що-небудь (перев. небажане, неприємне).

ЧРЕВА́ТИСТЬ, тості, ж., книжн., рідко. Абстр. ім. до чрева́тий.

ЧРЕВОВІ́ЩАННЯ, я, с., книжн., рідко. Черевовіщання. Доріжка вигзагувано виласа поміж могилками; сиділи жebraки й співаки на всі гласи, що хто тотів і умів, перетворюючи слова апостольських молитв у яесь ідо-лопоклонське чревоіщання (Хотк., II, 1966, 65).

ЧРЕВОВІ́ЩАТЕЛЬ, я, ч., книжн., рідко. Черевовіщатель.

ЧРЕВОВІ́ЩАТЕЛЬКА, и, ж., книжн., рідко. Жін. до чревоіщатель.

ЧРЕВОВІ́ЩАТИ, аю, аеш, недок., перех, книжн., рідко. Черевовіщати.

ЧТІ́ВО, а, с., розм. 1. збірн. Книги, твори для читання. Він любив новинки, переповнені екзотикою, і батько просто з ніг збивався, здобуваючи синові чтиво до

смаку (Збан., Курил. о-ви, 1963, 25); [Н а м і с н и ц я:] *Говорять, ти вчащатъ до клубу стала, Якись книжки безбожні там береш. [М а р и л ь к а:] Я для Романа. В ялі тій пожреш, Якщо не дасть йому якогось чтивуа (Забашта, Пісня..., 1961, 166).*

2. Читання, читка. Три дочки [попа], з котрих найстарша — вже діжка на порі, зважаючи на великий піст, коротали час за вишиванням та релігійним читивом, не виходячи з доміжки (Добр., Очак. розмир, 1965, 202).

ЧУБ, а, ч. 1. Волосся на голові у людини (перев. у чоловіка). *Цигуля ступив і спинився біля вчителевих дверей. Скинув шапку й обтрусив сніг з неї, далі стачено долоною пригладив чуба, втер вуса й постукав у двері (Головко, II, 1957, 299); Молодий лейтенант... окинувся на самім зренбі. Сорочка його залотіла на вітрі, чуб розвіявся, і яскраве червоне сонце несподівано осяяло всю його постать (Гончар, III, 1959, 101); // Довге пасмо волосся на голеній голові, що звисає над лобом; оселедень.*

◇ **Бр'ятися за чуби́ див.** бр'ятися; **Гр'іти чуби́ (чуба) див.** гр'іти; **Дер'ти (др'ати) за чуба див.** дер'ти; **Дер'ти (др'ати) за чуби́ один одного (другого) — битися.** *Мовчки, пожмуро їв він хліб з часником та часом сердито покрикував на дітей, як вони... дуже міцно почнуть дерти один одного за чуби та нароблять галасу (Коцюб., I, 1955, 438); Доходить до чуба — починається бійка; Забр'яти чуба див.* забр'ятіти; **За чуба витяга́ти (в'итягнути) кого — силою, силоміць виводити, прогонити** кого-небудь звідкись. *Так глянула [молодиця]... на чоловіка, що він аж зіщулювся, бо — всі знали — рука в Корнійти важка і не раз вона витягала господаря за чуба з чайної на Центральной (Гончар, Тронка, 1963, 14); Зашкреб'ти (заскреб'ти) у чубі див.* зашкреб'ти; **Мірятися чуба́ми з ким — вспрівати в бійку з ким-небудь, битися;** **Нагр'іти чуба (чуби́) див.** нагрівати; **Надир'ати (надер'ти, надра́ти) чуба див.** надир'ати; **Нам'я́ти чуба див.** намяти; **Обірва́ти чуба див.** обрива́ти¹; **Рва́ти чуб [на голові, на собі] див.** рва́ти; **Чуби́ тріща́ть див.** тріща́ти; **Чуб поліз угору (догори) див.** полізти; **Чуб [на голові, догори, вгору] підніма́ється (підійма́ється) див.** підніма́тися.

2. Жмут шерсті або пір'я на голові деяких тварин. — *А ми хіба порожні? Он, бач, пана везу! — Ну, то й вези його з богом! — глухо одговив чоловік і почав на шкاپійчині чуба поправляти (Мирний, IV, 1955, 311).*

3. Суцвіття трав'янистих рослин; волоть, китиця. *Колми шумів... Жовтий, гладкий, високий, — він глузував із неї, помахаючи над її головою рудим чубом (Коцюб., I, 1955, 362).*

ЧУБАЄЧКА, ш, ж. Зменш.-пестл. до **чубайка**. *Ой ти, чачка, ти, чубачка, позич мені чуба (Чуб., V, 1874, 763).*

ЧУБАЙКА, а, ж., розм. 1. Чубик, чупринка. *Купил чайку взяв за чубайку! Чайка кигиче: Згинь ти, купиле! (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 169).*

2. Те саме, що **чубарка**. *Навколо самі птахи.. Пурхатъ з місця на місце горобці, чубайки... (Юхвід, Оля, 1959, 154).*

ЧУБАР, я, ч., розм. Той, хто має чуб, чубчик.

ЧУБАРІЙ, а, е. Який має темні плями на світлій шерсті. плямистий (про мастя коня).

ЧУБАРИК, а, ч. Зменш. до **чубар**. *Він не від того, щоб Опанас не тільки збив пизу, а й витряс душу цьому гордовитому чубаруку (Грим., Незакінч. роман, 1962, 149).*

ЧУБАРИТСЯ, рюся, рюся, недок., розм. Те саме, що **чубитися**. — *Пани за царя, за свою власть, народ за свою, і давай чубаритись, воювати (Панч, Гарні хлопці, 1959, 56).*

ЧУБА́РКА, и, ж., розм. Чубата пташка.

ЧУБАТЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чубатий**. *Як була я у батенька, так була чубатенька; а як стала у свекрухи, то й об'їли чуб мужи (Номис, 1864, № 8996); Вони летать до крулого, мов полумисок, озерця. Навколо нього, над самою водою, взялися за руки чубатенькі верболози та й ведуть нававоди, мов діти, своє зелене коло (Стельмах, II, 1962, 125).*

ЧУБА́ТИЙ, а, е. Який має довгий чуб, з великим чубом. *Хмурий Остап опустив чубату голову, зачмичав синім, як воловий ріг, носом (Горд., II, 1959, 293); // у знач. і.м. чубатий, того, ч. Чоловік, який має великий чуб. Хлопці пошенки запропонували вийти разом у коридор. Я збавну, що тут відбулася щось неприємне, і не зовсім приязно поглянув на чубатого (Хор., Ковля, 1960, 40); // З чубом на голові (про тварин). Синиці — рід птахів ряду горобцеподібних.. До найпоширеніших у нас належать: синиця велика, синиця голуба, або лазурівка, синиця чубата та гаїчка болотяна (Хлібороб Укр., 1, 1972, 47); Чубатий дятел од ранку працює на сивій сосні. Постукає дзвобом — і дивиться, що з того станеться... (Перв., II, 1958, 59); // Який формою нагадує чуб (перев. про рослини). Колись невеличкі, замлілі дубки, кленки, бересточки, липи тепер виширили такими здоровішими, такими пишними велетнями, гордо, аж під хмарами похитуючи своїми чубатими головами (Мирний, IV, 1955, 16); Недалеко від Гострої могили, край гостинця, що йде до міста, чубаті рядки буряків б'яжать на південь до Водяної балки (Добр., Тече річка..., 1961, 92); Вже повернула [Оленка] з стежки на свій город, у високу чубату кукучурдука, як раптом заграв духовий оркестр (Кучер, Трудна любов, 1960, 210); Під зорями полукіпки чубаті Пливуть, мов парашути до ріки (Стельмах, Жито... 1954, 69).*

ЧУБИК, а, ч. Зменш. до **чуб**. *Під грузинським сонцем його вихвастий чубик порудів, немов кожошук степового ховрашка (Мас., Роман... 1970, 152); Він дмухав на білий чубик Петрика і задихався у хвилях ніжності (Стельмах, II, 1962, 162); Щасливий край! Містам і селам в квітках змішастя земля. І пташці з чубиком веселим «добривен» серце промовля (Сос., Солов. далі, 1957, 35); Гаврило ліниво шкутильгав..., пощипуючи вуса, схожі на припечені сонцем кукурудзані чубики (Тют., Впр, 1964, 90).*

ЧУБИ́СЬКО, а, ч. Збільш. до **чуб**. *А з ним — якийсь чоловік, ще молодший... І з отаким довгим чубиськом на голові! (Є. Кравч., Квіти..., 1959, 142).*

ЧУБИТИ, блю, биш; мн. чублять; недок., перев., розм. Бити кого-небудь, хапаючи за чуба. *Через їх синки в ледяцю Пустилися, пішли в нінацю, А послі чубили батьків (Котл., I, 1952, 137); Серед двору Василь насів Галю і чубив, та кричала не своїм голосом (Мирний, IV, 1955, 103).*

ЧУБИ́ТИСЯ, блюся, бишся; мн. чубляться; недок., розм. Битися, хапаючи один одного за чуба. *Жінки чубляться раз у раз за кіски ні за се, ні за те (Козл., Сонце..., 1957, 59); Дітворя.. починала сміятися, а іноді й чубитися, безцеремонно стагнути з якогось щасливця чоботята, щоб і Ванько в них бодай трохи ноги погрів (Стельмах, I, 1962, 207); Горобці чвірінькали та чубились коло стіжків, де було чимало витрушено зерна (Коцюб., I, 1955, 119); // перен. Не мирити між собою. Доки не поберуться — любляться, а поберуться — чубляться (Укр.. присл., 1955, 124).*

ЧУБИ́ЩЕ, а, ч. Збільш. до **чуб**.

ЧУБОК, бка, ч. Зменш. до **чуб**. *Такий [Мяколка] чоркобровенький, блалоценький, носик невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучерями (Тесл., 3 книги*

життя, 1949, 36); Марко блиснув своїми гострими сірими оченятами з-під чорного чубка, що звисав йому на лоб (Мик., II, 1957, 318); Де не взявся сизокрилий Голубок — Як хопить Горобчика за чубок! (Гл., Вибр., 1951, 53); По однім боці [стежки] звивалося жито, по другім жовтіла глиняна круча з чубком червоних маків (Коцюб., II, 1955, 394).

ЧУБУК, а, ч. 1. Порожнистий стержень люльки, крізь який курець втягує тютюновий дим. Старшина поспішає запалити люльку і так тягне, що в чубуці починає шкварчати, немов на сковороді сало (Вас., I, 1959, 129); У нього в роті стирчала люлька з довгим бурштиновим чубуком (Добр., Очак. розмир, 1965, 64).

2. сад. Живець виноградної лози, який використовують для садіння. В шкільній оранжереї і розсаднику все інакше. Там чубуків і саджанців не рахують на копійки й карбованці, вчитель каже, що їх будуть роздавати колгоспникам, аби виноград ріс у кожному дворі. (Цюпа, Добротворець, 1971, 132); Над Карпатами ще проносяться запізнелі снігові завірюхи, а в долинах вже повним ходом йде щеплення виноградних чубуків, їх стратифікація (Веч. Київ, 26.III 1958, 1).

ЧУБУКОВИЙ, а, е. Прикм. до чубук.

ЧУБУЧОК, чк, ч. Зменш. до чубук. Згадав [Йонька], що люлька без чубука, зморщився. — Треба вирізати чубучок (Тют., Вир, 1964, 436).

ЧУБЧИК, а, ч. Зменш.-пестливе до чуб. До столу підійшов Борис Білецький. Невисокий на зріст, плечистий. У білій сорочці з розкритим коміром. На лоб спадає руське пасмець чубчика (Ткач, Арена, 1960, 163); Шовковиста косиця викинула ніжні чубчики (Цюпа, Країни, 1971, 85); // Невеличкий жмут, пасмо волосся, що звисає над лобом (у жінки). Волосся стригла коротко, не морочила собі голови зачісуваням, і тому булава [Марина] переважно розпалана — з чубчиком на лобі (Смолич, Мир..., 1958, 44).

ЧУВАЛ, а, ч. Те саме, що лантух. Внизу, серед чагарників, ходили жінки, набиваючи чували сухим листям (Шиян, Вибр., 1947, 40); — Всім же відомо: більше того, що дають нашій приладдї вони не дадуть, хоч луски. Людина й та — дано їй чувал на чотири пуди підняти, так на п'яти вона підірветься (Шовк., Інженери, 1956, 243); *Образно. Дядьки позупали чобітьми на поріг і потягли за собою цілий чувал диму (Тют., Вир, 1964, 212).

ЧУВАНИЙ, а, е, розм. Дієпр. пас. мін. ч. до чувати¹. [К о з а к и:] Чи нам здалося, чи ми справді почули рідну мову і десь чуваний давно, давно дівочий голос? (Н.-Лев., II, 1956, 459); Не раз чуваний розмірений перестук млина нагадав Дмитрові щось до болю близьке, неповторне, від чого защемило і скоріше зоблило серце (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 642); // чувано, безос. присудк. сл. [Р і ч а р д:] Такої мови не чувано в сій хаті досі (Л. Укр., III, 1952, 63); — Де то видано, де то чувано, аби зернина зміла говорити! (Казки Буковини..., 1968, 115).

ЧУВАСЬКИЙ, а, е. Прикм. до чуваші і Чувашія. Надзвичайно широка географія міжнародних елементів образності М. Рильського. Поетові близький дух польського, французького, білоруського, чуваського, корейського, болгарського та інших народів (Рад. літ-во, 4, 1971, 41); Недавно Чуваське державне видавництво в перекладі на чуваську мову випустило збірник «Українські оповідання» (Літ. газ., 3.XII 1963, 3).

ЧУВАТИ¹, аю, аєш, недок., перех. і без додатка, розм. 1. перев. мін. ч. Чути, слухати не раз одне й те саме чи подібне що-небудь. — Знаю, знаю, знаю, знаю! Чувала тисячу разів! (Л. Укр., III, 1952, 701); Він

чував у Відні всякі концерти і всяку музику (Фр., III, 1950, 87); Поволі далеко й глухо стало чувати неначе стогін глухий. Ні, не зірницї, — надходила гроза (Головко, II, 1957, 226); Про Байду секретар райкому останнім часом чував чимало гарного (Д. Бедзик, Серце..., 1961, 119).

2. Те саме, що чути 1, 3. Ой чувала зозуленька, тепер не чувати, Полетіла в гай зелений нічку почувати (Коломийки, 1969, 49); Кругом садочки, біленькі хати, І соловейка в гаю чувати (Л. Укр., I, 1951, 29); Гримить Дніпро, шумить Сула, Озвались голосом Карпати, І клич подільського села В Путисілі сивому чувати (Рильський, II, 1960, 194); Виліз батько з хатини Дочку вигладати... І не чувати дитини, — Що за вража мати! (Г.-Арт., Байки..., 1958, 178); — Що ж ти, Славочку, навіть не цікавий довідатись, що чувати дома? (Март., Тв., 1954, 457); — Що там чувати, розкажуйте!.. (Коцюб., II, 1955, 166); — Що нового, Лесю, чувати в селі? — Та нічого такого. Пан Стадницький знову позивається з лісовиками (Стельмах, I, 1962, 272).

ЧУВАТИ², аю, аєш, недок., заст. Не спати; пильнувати. В садочку вітоньки гне буря, хилася. При тобі ж тут ненька чуває, Спокійно засни (У. Кравч., Вибр., 1958, 207); На сцені який час тиво, всі сплять. [Г о л о с К а с с а н д р и (з храму):] Чувай, стороже! (Л. Укр., II, 1951, 323).

ЧУВАШ див. чуваші.

ЧУВАШІ, ів, мн. (одн. чуваш, а, ч.; чувашка, и, ж.). Народ тюркської мовної сім'ї, що становить основне населення Чуваської АРСР; представники цього народу. В межах УРСР живуть також народи уральської (угорці, естонці та ін.) і алтайської (татари, гагаузи, чуваші, карайми та ін.) мовних сімей (Нар. тв. та етн., 3, 1964, 24); Чувашка, йдучи на гулянку, обв'язаною до рук візьме жовту квітку (Збан., Сеспель, 1961, 362).

ЧУВАШКА див. чуваші.

ЧУВ'ЯК див. чув'яки.

ЧУВ'ЯКИ, ів, мн. (одн. чув'як, а, ч.). Шкіряві туфлі з м'якою підшовою без підборів (перев. у народів Кавказу та Криму). Туша. Повільно пройшли, ліниво розмовляючи, два тюрки. Стигло за рогом шемрання чув'яків (Донч., II, 1956, 104).

ЧУВ'ЯЧНИЙ, а, е. Прикм. до чув'яки.

ЧУГА, и, ж., діал. Вид верхнього одягу з довгим коміром у галицьких лемків, пошитого з суцільних шматків доморобної тканини. Специфічним предметом лемківського верхнього одягу є чуганя, або чуза, — довгий до колін плащ з коричневого сукна з великим коміром, укр. спадає на плечі і правий за капюшон (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 56); Ми побачили на стежці за двірцем купу людей згорблених, з кланками на плечах, є коротких не то плащач, не то чугач з білого, примітивно тканого овечого сукна і в повстяних капелюхах (Фр., III, 1950, 217).

ЧУГАЙНА, и, ж., діал. Свита. До хати увійшов — блаженка чугайна, зчорнілий, прибитий тяжким лихом — Серета Антін (Кач., II, 1958, 137).

ЧУГАЙНКА, и, ж., діал. Зменш. до чугайна. Бує то молодий, безусий парубок, міцно збудований, у висоті сивій кучмі, короткій чугайніці і з довгим ціпком (Коцюб., I, 1955, 341); На плечах, на сивій чугайніці біліє сітє (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 349).

ЧУГАЙ, я, ч., діал. Те саме, що чугайна. Були виготовлені з домотканого сукна різних кроїв свити (чугай, чугайна, чемера) (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 54); Її принесли стару бабину запаску, витертий чугай, старі, торішні постолы (Кач., II, 1958, 74).

ЧУГАНЯ, і, ж., діал. Те саме, що **чуга**. З обрядового весільного одягу маємо [в музеї] лемківські **чугані**, гуцульські **гугалі**, подільські **манти** (Нар. тв. та етн., 1, 1970, 33).

ЧУГУНКА, п, ж., заст., розм. Залізниця. Остапові більше до душі було гасати по подвір'ю, а то й по вулиці, удаючи паровоза, що шипить, пилить і жмуть по чузунці так, що ніякий кінь його не пережене (Ішук, Вербівчани, 1961, 8).

ЧУДАК, а, ч. Те саме, що **дивак**. — Скільки нервів поскубли, скільки крові поскували мені любі мої земляки! Ще до всього дурнем зробили, чудаком ославили... (Вас., I, 1959, 379); — Чудак ти, їй-богу: гармонію ж купишмо!.. (Кос., Новели, 1962, 177); Я вирячив очі й спантелено розтули рот.. Таких чудаків мені ще не доводилося бачити (Смолич, Сорок вісім..., 1937, 31).

ЧУДАКУВАТИЙ, а, е. Який своєю поведінкою, вчинками викликає здивування; дивакуватий. — А Степан — парубок там у нас, чудакуватий якийсь, а злодій на все село (Тел., 3 книги життя, 1949, 20); Розповідає [Каргат] про Харків, про свого чудакуватого професора, про студентів і інститут (Шовк., Інженери, 1956, 121).

ЧУДАКУВАТИСТЬ, тості, ж. Властивість за знач. **чудакуватий**. Начальство вважало його за дуже ввічливу людину, за доброго педагога і тому прощало йому деяку милу чудакуватість... (Ільч., Серце жде, 1939, 198); Старим людям життя завжди здається простішим, аніж воно є насправді. Може, то самопевненість..., а може, звичайна стареча наївність, чудакуватість (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 387).

ЧУДАР, а, ч., розм. Те саме, що **дивак**. Найбільше.. не любив цей тасмичий чудар і відлюдок усяких наукових та сільськогосподарських спеціалістів, а зокрема — журналістів (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 161); — От чудар! Якісь там недоумкуваті дітвара сказали дурницю, а ти ось і на рідну матір, і на всіх лютуєш (Б. Кроп., Сини., 1948, 148).

ЧУДАСІЯ, і, ж., розм. Те, що викликає подив, здивування; чудо. Як називалось тієї птиці, Як наабиралося звірей, Людей — Дивитися на чудасію!.. (Гл., Вибр., 1951, 37); Біля хати стоїть селянин і, закладаючи руки за пояс, з інтересом спостерігає чудасію, що відбувається на вулиці (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 144); // у знач. присудк. сл. Дивно, чудно. [І в а н:] Чорт батька зна, чого журиється?.. Дівка його любить, що й душі не чує, а його бере туга! Чудасія та й годі (Кроп., I, 1958, 92); Тільки тепер я помітив, що родима цяточка, яка була в цієї жінки вчора на лівій щоці, сьогодні опинилась на правій. Чудасія! (Сміл., Сашко, 1954, 47).

◆Що за чудасія! — уживається для передачі здивування, подиву від чогось почутого, побаченого. — Що за чудасія! — здивувався старшина: сірники загорілись одим за одним, навіть не розгорілись (Вас., I, 1959, 128).

ЧУДАЦТВО, а, с. Властивість за знач. **чудацький**. «Що це з ним образю сталося?» — міркував собі той, але вже не дивувався, бо потроху звик до професорових **чудацтв** (Крим., А. Лаговський, I, II, 1905, 108).

ЧУДАЦЬКИЙ, а, е. Власт. чудакові; дивний. Старов цілував руки. Олдрідж виривався. Але нікому не здавалося все це чудацьким (Ільч., Серце жде, 1939, 239); Учителька здивувалась такою чудацькою відповіддю (Ков., Світ., 1960, 86).

ЧУДАЧКА, и, ж. Жін. до **чудак**. [Т о в н:] Справді, чудачка ви, Галя. Варто було через це хвилюватись (Коч., II, 1956, 454); Марко хотів шугнути крізь на-

тосю, але раптом перед ним стала дівчина, чудачка з синіми очима (Мик., II, 1957, 426).

ЧУДЕРНАЦТВО, а, с. Властивість за знач. **чудернацький**. Мудра планировка саду вражала своїм **чудернацтвом** (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 21).

ЧУДЕРНАЦЬКИ, присл. Дивно, химерно, вигадливо. На дорозі стояла машина, **чудернацьки** розфарбована (Ю. Янов., I, 1954, 103); Дмитро охоче працює з дідом, охоче переймає його науку і з задоволенням їсть усякі **чудернацьки** приправлені страви, які готує старий (Стельмах, II, 1962, 261).

ЧУДЕРНАЦЬКИЙ, а, е. 1. Власт. чудакові; дивний, дивацький. — Кажуть мені, нібито я в останній час стала **чудна**, навіть **чудернацька** (Н.-Лев., IV, 1956, 238); Колиш навить один пан, гостюючи у Лісовських, записував дешифру з його, Терентія, голосу. **Чудернацький** був пан, **дивак** та й годі (Стельмах, I, 1962, 48).

2. Незвичайний за формою, змістом; химерний, вигадливий. — Гляньте на цього **гіганта**, — показав Бунч на **чудернацьке** дерево з покрученим стовбуром (Ю. Бедзик, Вогонь., 1960, 159); Фашистський літак зробив **чудернацький** стрибок, задер хвіст і полетів прямісінько в болото (Десняк, Опов., 1951, 94); І що в нього за натура така **чудернацька** — все зроблене здається легким і простим (Собко, Звич. життя, 1957, 14).

ЧУДЕРНАЦЬКО. Присл. до **чудернацький** 2. Вони й не скаржились, а все так говорили **чудернацько**: — Ми боїмося... велике се... багацько тут всього... багацько... (Л. Укр., I, 1951, 406); Степан спав горілиць.. Губи в нього розтулилися, він **чудернацько** якось копилів їх, випинав, мовби красувався перед ким-небудь (Загреб., Спект., 1961, 15).

ЧУДЕРСТВО, а, с., заст. Чудовисько (у 1 знач.). Їсть, кажуть, на морі морське **чудерство** з трьома губами і на кожну губу дванадцять кораблів бере (Сл. Гр.); Він їй: — Мамо, я сьогодні [сьогодні] Це і рушу хоч в безодню, А **чудерство** те, рідненька, Задля вас знайду скоренько (Манж., Тв., 1955, 193).

ЧУДЕСНИЙ, а, е. 1. заст., розм. Який має, містить у собі чудо; сповнений чудес, надприродний. Незважаючи на численні легенди про «**чудесні**» події і явища, жоден богослов ніколи не зміг ні обгрунтувати, ні довести їх правдивості (Наука., 7, 1958, 41); Він розповів Митонському зміст поеми «Одіссея», дитячим звичаєм підносячи більше **чудесні** та фантастичні пригоди, а поміняючи побутові картини (Фр., III, 1950, 34).

2. Прекрасний, чарівний, принадний. У нас тепер **чудесна** погода, сніг, тихо, легкі, здорові морози і ночі, справжні різдвяні ночі, місячні, ясні, а скрипучим снігом (Коцюб., III, 1956, 380); [Б а т у р а:] Тут така **чудесна** природа. Не село, а суцільний сад (Корн., II, 1955, 199); Август і Галяна стояли поруч у відсвіті мерехтливих аснів, милуючись незвичайною картинною **чудесного** вечора (Цюва, На крилах., 1961, 289); **Чудесна** пісня, **чудесне** виконання... (Рильський, IX, 1962, 241); — Яка у вас **чудесна** квартира, — сказала Марта, щоб якось приховати свою ніяковість (Собко, Срібний корабель, 1961, 67); Співав [батько] весело і сміливо, мугиком **чудесним** голосом (Гончар, Таврія, 1952, 10); Який це **чудесний** і симпатичний хлопчець! Веселий, жартівливей і на всі штуки майстер (Ковінька, Кутя., 1960, 28); // у знач. ім. **чудесне**, ного, с. Те, що має надзвичайну чарівність, принадність. Із можливо-го в **чудесне** Перекинуто мости... Лийте ж, дні, котіться, весни, До мети! (Рильський, I, 1960, 290).

ЧУДЕСНИК, а, ч., розм. 1. заст. Чаклун (у 1 знач.). 2. перек. Людина, здатна творити щось незвичайне, дивовижне. Людина володіє землею і господарює на ній

по-соціалістичному. Тим-то і вирости в радянській зліборобській сім'ї чудєсники (Літ. Укр., 15. III 1963, 3).

ЧУДЄСНИЦЯ, і, ж., заст., розм. Жін до чудєсник. *У порівн. В ставі полощуться золоті зірки небесні, немов чудєсниця-русалка (Фр., VIII, 1952, 214).

ЧУДЄСНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до чудєсній. Радійте, гори в синій піднебесності! Радійте, ріки й давні ліси! Такої ж не було ще в нас чудєсності — воістину казкової краси! (Тич., II, 1957, 45).

ЧУДЄСНО. 1. Присл. до чудєсній 2. [В а с и л ь:] А таки чудєсно б ви зробили, коли б вихворостили мене на всі боки!.. (Кроп., II, 1958, 179); Тихонов гостро бачить і чудєсно описує світ (Рильський, III, 1955, 397); Гей, ви, далі, далі безкінечні й сині, як чудєсно в світі молодому жити! (Сос., II, 1958, 42).

2. у знач. присудк. сл. Про красу навколишньої дійсності. Тепер місячні ночі, на морі чудєсно (Коцюб., III, 1956, 362).

3. у знач. виг. Те саме, що чудово 3.—Бачиш, бачиш, — говорила він, не спускаючи очей з траншеї, — накрито! Ціль накрито! Чудєсно! Молодці! (Гончар, III, 1959, 52); [З а х а р:] Мій пан на цілу ніч поїзав. Він повернеться аж вранці. [К о с т о м а р о в:] Ну, й чудєсно! (Тич., I, 1957, 294).

ЧУДИЛО, а, ч., розм. Те саме, що дивак. Мій товариш таки чудило був: усе щось зморозить (Хотк., I, 1966, 165); — Давай він'ємо, хоч, може, це й не зовсім гарно — пити за дівчину.—Чудило! Що ж тут поганого? (Загреб., Спєка, 1961, 213).

ЧУДИСЬКО, а, с., розм. Те саме, що чудовисько. Одного разу так дико здалося..., начебто він вступив в єдиноборство з якимсь жахливим чудиськом (Крот., Сини..., 1948, 349); Солдати йдуть попід руки, заточуючись, наче п'яні. Цепи зиваються, як сіпте чудисько. Живі тягнуть убитих і поранених, підхопивши попід руки (Довж., I, 1958, 35).

ЧУДИТИ, джў, діш, недок., розм. Робити вчинки, які викликають подив, поводитися дивно; // Говорити що-небудь несерйозно, заради жарту, жартувати (у 1, 2 знач.). Ніхто краще п'яного не зіграв, як Тизін, — чудить добре вміє (Горд., Дівчина..., 1954, 28).

ЧУДИТИСЯ, джуся, дішся, недок., заст. Чудуватися. Троянці із-за стін дивились, Пан Турн як з військом тягу дав; Перевертням морським чудились (Котл., I, 1952, 220).

ЧУДИЩЕ, а, с., рідко. Те саме, що чудовисько. Для яцірки це величезне створіння [людина] було жахливим чудищем (Донч., I, 1956, 60); *У порівн. Білий димок, звилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором, що чорніє у п'яній здоровими мажми, немов якийсь дивогладне чудище (Коцюб., I, 1955, 179).

ЧУДИЙ, ія, ч., розм. Те саме, що дивак. [С м о л а:] От чудій. На, на твої протоколи (Мик., I, 1957, 129); — Цей будинок колись будував для себе один чудій-адмірал, — каже господар, оглядаючись на зв'язкового (Ю. Янов., I, 1954, 195); — Мені треба квартиру, — сказав головний інженер... — От чудій, — зітхнув директор (Загреб., Спєка, 1961, 198).

ЧУДИВКА, в, ж., розм. Жін. до чудій. Коли він прогудив повз Сахно, повз цю чудійку, що запросила лікарів до померлих любей, вона, ця чудійка, сплинула його за руку (Смолич, Прєкр. катастр., 1956, 122).

ЧУДНИЙ, а, є. 1. Який викликає здивування; дивний. Заснує. Снились якісь сні чудні (Вовчок, VI, 1956, 239); [Р і ч а р д:] Та що се з матір'ю сьогодні, Белло? І ти якась чудна... (Л. Укр., III, 1952, 59); До обідю [Антів] спізнився, але ввійшов кроком легким і бистрим, з молодою лінією плечей і був як неприємний. Марта помітила зміну. — Ти сьогодні якийсь чудний (Ко-

цюб., II, 1955, 286); [С е р г і й:] Ти щось знаєш про Надійку? [С е м е н:] Чудний ти, що ж я можу знати про неї? (Мороз, П'єси, 1959, 12); [З а х а р к о:] Якась чудна у тебе сьогодні [сьогодні] балачка: з одного на друге перескакуєш, тільки докупі не збереш! (Кроп., II, 1958, 142); Якесь чудне почуття охоплює мене (Кол., На фронті..., 1959, 21).

2. Який викликає сміх; смішний. Стоїть собі [цар], Голову понури Сіромаха. Де ж ділася Медвежа натура? Мов кошеня, такий чудний (Шевч., I, 1963, 251); Та й чудний же він (отець Василь). Як вирядиться було у нову свою халамиду (так він зивав), примаже височки оливкою, візьме парасоль у руки — ну прямо реготатися з нього, та й тільки (Хотк., I, 1966, 76); Хлопець знає дідова схильність до чудних слів (Багмут, Опов., 1959, 16).

3. рідко. Те саме, що чудєсній 2. Слово — чудний дар природи (Фр., XIII, 1954, 43); Важкі роки пройшли над нами, і приємно тепер варити чудну сталь і гздувати наших бійців (Ю. Янов., II, 1958, 250).

ЧУДНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до чудний 1. Юра їде. Він відчуває якусь чудність цієї події, але він уже забув, що це тільки сон (Смолич, II, 1958, 15).

ЧУДНО. Присл. до чудний. Чудно було Петрові да й Череваневі дивитися на ті музики та галаки у такий сумний час (П. Куліш, Вибр., 1969, 173); [Г а п к а:] Та неже ж Домаха і справді нас покинула? Як же чудно стало в хаті, неначе у пустці! (Кроп., II, 1958, 176); [О л е н к а:] Як вас чудно прозивають. [Г о с т р о х в о с т и й:] Може й чудно (Н.-Лєв., II, 1956, 485); Чудно переставляли ноги коні і топтали на місці (Ю. Янов., I, 1958, 67); — Скущила, Тимофію, за тобою... — Чудно, — звернуло погляне на неї (Стельмах, II, 1962, 171); // у знач. присудк. сл. Йде Харитя селом і якийсь їй чудно. Ніколи не ходила сама так далеко від хати (Коцюб., I, 1955, 16); Чудно мені, але й приємно: я ще такий маленький, а мати вже великає мене солдатом... (Кол., На фронті..., 1959, 108).

ЧУДНОТА, и, ж., розм. Те саме, що диво. «Чуднота! — міркував він дорогою. — Чи це мій син занадто порозумніє, чи попросту вдає дурника?» (Крим., Вибр., 1965, 342).

ЧУДНУВАТИЙ, а, в. Який своєю поведінкою, вчинками викликає здивування, грохи чудний (у 1, 2 знач.). Пізніше, краще познайомившись з командиром полку, Андрій побачив, що це якась особлива, навіть чуднувата людина (Ю. Бєдзик, Полки..., 1959, 96); — І такий він і з обличчя був... чуднуватий якийсь (Хотк., I, 1966, 85).

ЧУДНУВАТО. Присл. до чуднуватий. Він якийсь чуднуваєто криво посмігнувся, ніби суборова пересміянула йому праву щокую (Ю. Бєдзик, Полки..., 1959, 95).

ЧУДО, а, мн. чудєса, с. 1. За марновірними та релігійними уявленнями — явище, нібито викликане надприродними силами, чаклуванням, втручанням божої сили. Дурневі чудо, а попові хліб (Укр., присл., 1963, 224); [М а р у с я:] Що не говори, а бісова тіль гарного парубка підхопила... Це відомське чудо! (Кроп., I, 1958, 95); — Боже, найсвятіша диво! Я хочу все забути!.. Диво пречиста, зроби се чудо! (Л. Укр., III, 1952, 658); Хоч би раз тобі сталося чудо! Подивися б собі, припустимо, чоловік на вулицю, а по ній, погойдуючись, пливуть його воли й на подвір'я поглядають, чи нема там господаря (Стельмах, I, 1962, 570).

◇ Чудєса в рєшеті див. рєшего; Чудо природи див. природа.

2. перен. Те, що гідне великого подиву, незвичайне, дивовижне. Тільки Комуністична партія могла так

сміливо дивитися в майбутнє, безмежно вірачі в сили і здатність мас творити чудеса (Біогр. Леніна, 1955, 236); [М а р і я:] Виходить, я не помилилась, що запросила Нечипоренка? [І в а н:] Його бригада просто чудеса робить! (Лев., Драми..., 1967, 305); Найбільше чудо в світі — книга. Вона об'єднує віки (Мас., Як пахне земля, 1958, 41); Нам обіцяють показати чудеса джунглів (Козл., Подорожі, 1959, 61); // Вигук, що виражає здивування, захоплення чим-небудь. В городі скрізь вінки, вибудовані були бапти, обвішані з верхівки до самого споду коралами (бо це город коралів). Словом — чудеса (Коцюб., III, 1956, 326); // Щось надзвичайне і всесильне; те, що допомагає вийти із скрутного становища. І чим ясніше ставало, що нема ради, що не можна навіть втекти, бо нема коней, люди почали вірити в чудо. Станеться щось таке, що одверне біду (Коцюб., II, 1955, 176); [П р і с ц і л л а:] Якби тепер нас вивозило чудо з темниці сеї, я була б твоєю, зовсім твоєю... (Л. Укр., II, 1951, 455); // у знач. присудк. сл. Дивно. Чує [Аркадій Петрович], що його тіло приємно парусе... а жаль до себе збуджує апетит. Такий молодий апетит і здоровий, що просто чудо! (Коцюб., II, 1955, 394); // у знач. присл. **чудом** (також із сл. як и м с ь, як и м о с ь, як и м). Невідомо, незрозуміло як; дивним чином. Я витяг із сумки чудом уцілілу там коробочку пудри і мовчки подарував її сержанту Перовій (Ю. Янов., II, 1954, 7); Орляк вибрався з вогневого котла якимсь чудом (Довж., I, 1958, 286); Сотню разів могла Маруся злетіти з коня і лиш незрозумілим чудом якимось утримувалася в сидлі (Хотк., II, 1966, 137); — Оце але! — дивуєась Іван, — наче мені сон шитьсь, що вас бачу... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинилися? (Коцюб., I, 1955, 378).

3. Те, що викликає загальне захоплення, вражає своїми якостями, властивостями, красою. Під кригою самодержавства виросло із надр російського народу таке чудо, як Михайло Ломоносов (Рильський, IX, 1962, 146); Ольга дуже рідко бувала в оцій околиці, і саме тому цей закуток, оточений з усіх боків садами й хатами, з двоном-чудом посередині видався їй особливо мальовничим (Вільде, Сестри..., 1958, 517); Так і нам з тобою буде, на щодаж одквітне мак, і на зміну літа-чуда прийде старості зима (Сос., II, 1958, 154); Чудо-промінь [лазер] стає могутнім інструментом техніки, інструментом дальшого розвитку науки (Рад. Укр., I, 1971, 3); Наша непереможна Червона Армія вся складається з чудо-богатырів, і горе ворогові, який задумав би напасти на нас (Тич., III, 1957, 95); // Про найвищий вияв чого-небудь, яких-небудь ознак, якостей, властивостей і т. ін. — А ну те, покуримо. Славна у вас люечка — чудо яка! (Мириный, I, 1954, 335); День був чудо, що за гороший: сонечко гріло, легенький вітерець подихав, на небі ні хмариночки! (Свидн., Люборацькі, 1955, 132); [Т а н я:] Вона вже на курси вступила — при консерваторії. Ви знаєте — вона співає. Та це як співає, — чудо (Коч., II, 1956, 27).

◇ Чудо з чудес — те, що особливо виділяється на фоні чого-небудь величного, гідного подиву. — Константинополь! Царев город! Царгород! Чудо з чудес! (Скл., Святослав, 1959, 135).

4. мн. чуда. Казкова істота; диво. Мерзенне чудо се [баба] стояло і било під двором в клепаю (Котл., I, 1952, 147).

◇ Чудо-юдо, нар.-поет. — казкове чудовисько. [П а р в у с:] Так варті ж ви, щоб вас пожерли змії і люті чуда-юда океану! (Л. Укр., II, 1951, 353).

ЧУДОВИЙ, а, е. 1. Прекрасний, чудесний (у 2 знач.). Стояла чудова тиша та тепла весняна погода (Н.-Лев., VI, 1966, 368); Ось пролодить передо мною

молода поетеса з ясним хвилястим волоссям, з чудовими синіми очима, де так ясно блищать і зливаються в один промінь талан і божевілля (Л. Укр., III, 1952, 577); Світло в лісі чудове, якесь зелене, мов все осяяно зеленим бенгальським вознем (Коцюб., III, 1956, 137); Кружлі металеві рами ілюмінаторів склали товстим дзеркальним склом, і чудовий запах свіжої смолистої деревини бенгальським вознем (Коцюб., III, 1956, 137); Кружлі металеві рами ілюмінаторів склали товстим дзеркальним склом, і чудовий запах свіжої смолистої деревини зливався з йодисто-солоним бадьорим подихом близького моря (Тулуб, В степу..., 1964, 260); У пісні «Про Бондарівану» виступає чудовий образ гордої, стовненої почуття людської гідності дівчини, що дає таку зневажливу відповідь «вельможному» панові Кам'явському (як гадають, магнатові Миколі Потоцькому...), який залицявся до неї (Рильський, IX, 1962, 222); // Химерний, дивний. Задзвеніла давочка [у вокалі]. Люде заворушились, завештались. Ломицький кинувсь, неначе прокинувся од якогось чудового сну (Н.-Лев., VI, 1966, 75); Як пісня, дивний був натурою Богдан: То тихий, лагідний, то спалатне мов порох; То вигадав ераз якийсь чудовий план — Мерцій до Мексіки! (Рильський, Поєми, 1957, 216).

2. З високими моральними якостями (про людину). Володимир Семенович був чудовий чоловік (Фр., IV, 1950, 373); Простий, чудовий, мудрістю багатий, неграмотний, убогий селянин, могутнім словом, пісню крилатий, злетів орлом до гордих верховин (Гонч., Вибр., 1959, 123); За роки Радянської влади на Україні виховано чудову плеяду вчених, яким властиві новаторство в науці, сміливе, творче держання (Наука..., 12, 1957, 9); // Доброї вдачі, тихий, слухняний. Стасик чудова дитина (Коцюб., II, 1955, 246).

ЧУДОВИСЬКО, а, с. 1. Жахлива фантастична істота, потворне страховище. Фантастичні звірі зображені у найгадливіших сльетіннях. В одному місці сплелись два дракони, що гризутьсь; обабіч них розташовані орли, звернені головами в бік чудовиськ (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 529); Хоцлимаи зачарованою хлопцеві ввижалось, що там унизу глухо і важко востується невидані, велетенські чудовиська (Донч., I, 1956, 156); Звичайно, коли хочуть зобразити корозію, малюють величезне чудовисько, яке поїдає тисячі й тисячі тонн металу (Наука..., 9, 1965, 49); // Людина або тварина, яка має дивний, потворний зовнішній вигляд; // Тварина велетенських розмірів або величезна на зріст людина. Найбільша з відомих медуз — ціанка. Вона досягає 4 м в діаметрі і має щупальці довжиною до 30 м. Це оранжево-голубе чудовисько небезпечно для плаців у північній частині Атлантичного океану (Знання..., 1, 1969, 28); // Предмет гігантських розмірів; величезна маса чого-небудь. Кілька років тому в зарубіжній пресі з'явилось повідомлення про використання дресированих голубів для... керування бойовими ракетами... Хіба не дивно: сталевим чудовиськом, в утробі якого захована сила кількох десятків тисяч коней, керує такий примітивний пристрій? (Наука..., 7, 1963, 10); *У порівн. Темна маса кінського табуна ворухилася, мов якесь волохате чудовисько (Донч., I, 1956, 114).

2. перен. Про людину з негативними моральними якостями, надзвичайно жорстоку, люту і т. ін.

ЧУДОВИЩЕ, а, с. Те саме, що чудовисько. Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилася з нього, обнюжує, пробує обтріпатися — не йде (Фр., IV, 1950, 93); Повиязали з-під лав, з-під печі причасні там чудовища і, розправляючи члени, розтягалися всюди (Хотк., II, 1966, 254); Чужі жони з церкви ідуть, Мос чудо з корчми ведуть. О загрими, громовице, Убий мос чудовище! (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 155); *У порівн. Патер Гаудентій широко витріщеними очима дивився

на о. Чимчикевича, як на яке заморське чудовище (Фр., II, 1950, 187).

ЧУДОВІСТЬ, вості, ж. Абстр. ім. до чудовий. Від цієї зустрічі казкова чудовість ілюмінованого стака Саїдові здалася зачарованим фейсверком (Ле, Міжгір'я, 1953, 17).

ЧУДОВНИЙ, а, е. 1. Те саме, що чудовий. Я не співець чудовної природи З холодною байдужістю її; З ума не йдуть знедолені народи, — Ім я віддав усі чуття мої (Граб., I, 1959, 635); Та й то знали його не лиш як чудовного лікаря, що лічить рани і всякі болісті, але й не менше як чудовного бесідника та порадирика (Фр., VI, 1951, 37); Ми щасливі, дні чудовні — пісня радістю дзвенить: Будем разом, сили повні, батьківщину боронити (Тич., II, 1947, 12).

2. заст. Чудотворний. Вернулися запорожці, Принесли з собою В Гетьманщину той чудовний Образ пресвятої. Поставили в Іржавиці В мурованім храмі (Шевч., II, 1963, 48); Літній чоловік.. стає перед чудовною іконою, молиться, б'є поклони, зітхає (Н.-Лев., III, 1956, 363).

ЧУДОВНО. Присл. до чудовий 1. Чорне кучеряве волосся, завітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола (Мириш., II, 1954, 34); І щось бадьоре сниться — А може, то ява, — Немов лице в криниці Чудовно ожива (Рильський, I, 1960, 239).

ЧУДОВО. 1. Присл. до чудовий. Музика далася Настусі дуже легко, і вона швидко вивчилася чудово грати на роялі (Н.-Лев., IV, 1956, 228); [О л е с я:] Як чудово промінь сонця позолотив осокара і хутко-хутко біжить по листях (Кроп., II, 1958, 332); Падвечір в парку дихалось чудово (Мур., Повість.., 1948, 4); В просторій молдавській хаті, вистеленій різнобарвними килимами, обвішаній чудово тканими рушниками, блимає перед образом лампадка (Коцюб., I, 1955, 228).

2. у знач. присудк. сл. Про захоплюючу навколишню красу. Гляньмо ж з міста наиза, на Рось і на Заросся. Як же там хороше, як чудово! (Н.-Лев., I, 1956, 51); Звичайно, замість того щоб длубатися в цій важкій австрійській землі, хлопець волів би краще.. гайнути лісом, що, брункуючи, виструнчує поблизу. Як там, напевне, чудово! (Гончар, III, 1959, 390); // Уживається для вираження задоволення, захоплення чим-небудь: прекрасно. — Як живе? — Чудово (Коцюб., II, 1955, 425); — Я досконала володію французькою мовою. — О, це чудово! (Толокно, II, 1957, 483).

3. у знач. виг. Уживається як вияв похвали, схвалення чого-небудь: прекрасно, чудесно. — Чудово! — прошептала вона в захопленні, відриваючи руки від клавіатури (Кобр., Вибр., 1954, 208); — Браво! Чудово! Як ми смішні! Ах, наш господар — це геній! (Рильський, I, 1956, 118); Він мене так розглядає, неначе приміряє, яким я буду в бою! — подумав Черниш і сказав: — Чудово! (Гончар, III, 1959, 39).

ЧУДОДІЙ, ія, ч. 1. заст. Той, хто робить чудеса; чарівник. Над розгорнутою картою схилився землемір.. Враження було таке, наче то не землемір, а якийсь все-сильний маг, чудодій, що на пожевоклій карті-оракулі вишукє кожному його долю (Кур., Вибр., 1960, 220); Хто ж такий Кучевич? На це давала відповідь і його стаття. І не треба було бути великим чудодієм, щоб розгадати його характер (Рибак, Час.., 1960, 490); // Той, хто робить щось надзвичайне, дивне. Артисте, друже, чудодіє, Вінишу з святом я тебе (Стар., Поет. тв., 1958, 142).

2. розм. Те саме, що дивак. [К а р п о:] Скажу твоїми словами: мрії твої — суєта! [І в а н:] Карпо! Може, я і справді чудодій, може, мої мрії — суєта; сцена ж — мій кумир, театр — священний храм для мене! Тіль-

ки з театру [театру], як з храму крамарів, треба гнати і фарс, і оперетку, вони.. смак псують і тільки тішаться пороком! (К.-Карий, III, 1961, 54).

ЧУДОДІЙНИЙ, а, е. 1. заст. Який робить, творить чудеса (у 1, 2 знач.). Хе-хе!.. А про діда Хо й забули? Не пам'ятаєте, яку чудодійну силу має його борода? (Коцюб., I, 1955, 170); Глузомань вікві, забобони пращурів дзвенять в словах дівчинки, яка свято вірить і в іорданську воду, і в чудодійне зілля (Стельмах, II, 1962, 79).

2. розм. Який відбувається, діє невідомо, незрозуміло як, дивним чином, з небаченою швидкістю і т. ін.; // Незвичайний, подібний до чуда дією, силою впливу і т. ін. Він забув свою втому, свої безсонні ночі й працював, як після чудодійного сну й ванни (Довж., I, 1958, 321); Тяжло: на «Гучок» ми ходили чудодійну воду пити (У. Кравч., Вибр., 1958, 382); Чудодійний промінь [лазера] застосовують для випалювання спаракати (Наука.., 12, 1965, 39); Властива музиці справді чудодійна сила ідейно-емоційного впливу визначає її важливу роль в житті народу, у вихованні високих естетичних смаків (Ком. Укр., 7, 1961, 71).

ЧУДОДІЙНИСТЬ, ності, ж., заст., розм. Абстр. ім. до чудодійний. Колись Дмитрій Фурманов у своєму щоденнику сказав про Чапаєва, що від усього того, що б не робив Чапаєв, завжди випромінювався якийсь дух багатирства й чудодійності (Тич., III, 1957, 173).

ЧУДОДІЙНО, заст., розм. Присл. до чудодійний. Каєун, круглий, стиглий каєун, здається, чудодійно сам скотився з воза, сам і в повітку вкотися (Ковінька, Кутя., 1960, 27); Та ось дівчина зняла окуляри. На Вітамія глянули великі чорні очі. Вони ураз чудодійно змінили обличчя бібліотекарки: зробили його з непримітного — виразним, з негарного — гарним (Мур., Свіже повітря.., 1962, 4).

ЧУДОТВОР, а, ч., рідко, заст. Чудотворець. [Л у к а ш:] Якби ви, дядьку, якої байки нагадали. [Л е в:] Бач! умалився!.. А ти б якої тіві? Про Оха-чудотвора? (Л. Укр., III, 1952, 214).

ЧУДОТВОРЕЦЬ, рця, ч. 1. рел. Той, хто творить чудеса (у 1, 2 знач.). Часто по алейх гуляє якийсь рабин, певно єврейський святий або якийсь пророк-чудотворець (Н.-Лев., II, 1956, 395); // Святий, який нібито має такий хист. Юра вибив скла в рамі богоматері, а дерев'яного Миколу-чудотворця в залі білки вони з братом розколяли надвое (Смолич, II, 1958, 31).

2. перен., розм. Той, хто захоплює, чарує своїм мистецтвом, працює. [Г а н д ж а:] Твій батько, Альошка Троян — тепер шахтар! Я ще такого чудотворця не бачив (Мокр., П'єси, 1959, 196); На Уралі і в Донбасі, у Москві й на Далекому Сході — всюди в такі чудотворці, свихатілає і всімілає радянські робітники (Собко, Біле полум'я, 1952, 318).

ЧУДОТВОРННИЙ, а, е. 1. рел. Який викликає чудеса, чудо (в 1 знач.). Ой Спасе наш Межигорський, Чудотворний Спасе, І лютому ворогові Не допусти власти В турецькую землю, в тяжкую неволю! (Шевч., II, 1963, 340); Обабчч чудотворної ікони стоять, знову-таки з блашанми коновками, Сафрон Варчук і Митрофан Созоненко (Стельмах, II, 1962, 313).

2. перен., розм. Здатний творити щось незвичайне, величне, чудеса (у 2, 3 знач.); чарівний. Борімося за красу мови, за правильність мови, за приступність мови, за багатство мови — чудотворного знаряддя у нашій боротьбі в ім'я комунізму! (Рильський, III, 1956, 80); Було у книжці «Під осінніми зорями» щось таке, що не відійшло у минуле, в чому жило передчуття новизни чудотворних змін і таких же щедрих творчих жнив (Криж., М. Рильський, 1960, 22); Там лежала золота

чудотворна арфа, і в місячних ночах обзивалася чародійними звуками до нього (Коб., II, 1956, 530).

ЧУДУВАТИ, *ую, уєш, недок., розм. 1. перез. і без додатка.* Викликати подив, здивування в когонебудь; дивувати. Книш чудував усіх тими бумагами, які лучалося йому стрівати в поліції... (Мирний, III, 1954, 87); // *безос.* І чудує хлопця, що й тут також, як і в них на селі Самойловичку й барона, проклинають газети заводу Мацька й Даченка та одного з майстрів — Дударика, ненависного шпигуна (Крот., Сини., 1948, 227).

2. *неперез., з кого—чого.* Чудуватися. — Ми й без того в цих патріархальних сукнях поставали схожі на якихсь святих преподобниць! І без того ціле місто чудує з нас (Н.-Лев., I, 1956, 196); А дівчата на підмогу Відстаючим скрізь йшли. Старші люди чудували: — Чи було таке коли! (Воскр., Подивись., 1962, 53).

ЧУДУВАТИСЯ, *уюся, уєшся, недок., чому, з кого—чого і без додатка.* Бути в стані здивування, виявляти подив, здивування; дивуватися. Нанька і кутарка аж чудувалися, де в той старій береться стільки сили (Мак., Вибр., 1954, 127); Він допитливо розглядає гори, чудується щедрому святу бару і пейзажів (Стельмах, Над Черемошем, 1952, 30); Пальці музикантиш заметалися так швидко, що за ними було неможливо стежити, і видавлювали з клавішею такі могутні звуки, що можна було тільки чудуватися, як на це здатна така тендітна істота (Бурл., Напередодні, 1956, 137).

ЧУДЬ, *і, ж., збірн.* Давньоруська назва естів, а також неслов'янських племен, що жили на землях Новгороду Великого, на сході від Онезького озера по річці Онезі і Північній Двіні. На північний схід від литовців і слов'ян жили: чудь (ести), меря, мордва, черемиси (жарі) та ін. (Іст. СРСР, I, 1956, 36); Ярослав із дружиною ходив на чудь (Загреб., Диво, 1968, 217).

ЧУЖАК, *а, ч., розм. 1.* Чужа, негучешня, захожа людина; чужинець. Українське місто брали чужаки, Шукали серця, твого серця. Львове, — А серце ж билось, ніжне і зривове (Брат., Пора., 1960, 99); Улає на захід гоговою чужак на скровлену межу (Сос., Солов. далі, 1957, 101).

2. Нерідна людина, не родич; // Людина, чужа в певному середовищі, поглядами, духом чужа кому-небудь. Сиджу на диванчику, листаю книжку і прислухаюся до розмов. Старі так захоплені своїми балачками, що й про мене забули зовсім.. Я тут — чужак, людина, вим'ята сталевими пальцями війни (Кол., На фронті., 1959, 171).

ЧУЖАНИЦЯ, *і, ж., перев. у спол. чужа чужаниця, розм.* Чужа людина; чужак. Не добре чужому чужаниці на чужині помирати (Сл. Гр.); Як чужаниця у своїй землі, Він навіть самогубної петлі Бує жаждає у дивному відчаї, Та смерть сама до страдника прийшла (Рильський, II, 1960, 273); Ганна подиллялася на присутніх: відчувають вони свою людину чи він їм чужа чужаниця? (Ю. Янов., Мир, 1956, 21); Та люди чужі... Най би які добрі були, Все не свої рідні: Я чужая чужаниця Межи ними бідний (Пісні та романси., II, 1956, 59).

ЧУЖИЙ, *а, б. 1.* Належний комусь іншому, не власний, не свій. Чужим добром не забагатієш (Укр. присл., 1963, 101); Іде чужак з-за Лимау з Чужим добром, безталаний, Чужі воли поганяє, Позаяючи, співає: — Доле моя, доле, Чом ти не така, Як інша чужая? (Шевч., I, 1963, 252); Нимидорі здалося, що їй стало легше на гарячому сонці чуже жито жати на одній постаті поруч з Миколою (Н.-Лев., II, 1956, 176); — Навіщо ж він надіє чуже вбрання? (Довж., I, 1958, 248); Йонька встиг по дорозі потрусити чужі ятери (Тют., Вир, 1964, 510); // Здобутий, зароблений не своєю

працею, не своїми зусиллями. — Як тобі не сором чужі гроші красти? Хіба ж ти їх заробив? — тило й ж'яко казав Жук (Коцюб., I, 1955, 446); // у знач. і.м. чуже, жбго, с. Те, що надбає іншим. Багач чуже загірає, бо своєму ліку не знає (Укр. присл., 1963, 104); У полі Орачі на арифу орали, І Муха там була, І хоч її непротану ганяли, Одначе крадькома і їла, і пила, Во звикала змалечку кохатися у чужому (Гл., Вибр., 1951, 86); — Не хочу я багатіти на чужому. Хай мене Анамас не чіпає, то і я його не зачеплю (Стельмах, I, 1962, 300); // Який є продуктом мислення когонебудь іншого (про думки, ідеї, слова і т. ін.). Ми разом з словами набираємося і розуму, набуваємо чужих думок (Мирний, V, 1955, 314); — А Кульницький — це є в'юн. Розумний, жорстокий, нахрапистий. З годю ловить чужі думки й віднімає їх на всю губернію або прирорюється до них, як вигідніше йому (Стельмах, II, 1962, 214); // Якого знає хтось інший, який випадає на долю когонебудь іншого. Не радуйся чужому лихові (Укр. присл., 1963, 34); — Що ж за чоловік, що підкопується під чужу славу, та ще під дівочу, під сирітську? (Кв.-Осн., II, 1956, 442); Вона знала свого Пилипка, який він еразивий до чужого горя (Мирний, IV, 1955, 289); Рука тремтяча удилище хапав, І лим зелений воду розсікає, І мало удки не перериває, І золотом тремтячим одливає... «Помалу! Тихше!» — ти даєш поради, Чужому щастю, як своєму, радий... (Рильський, I, 1960, 169); // Не притамаший, не властивий кому-небудь, незвичний за вивмом. Юля знову посміхнулася і вишляла з сумочки дзеркальце: цюки її трохи зблідла, а усмішка була чужа, роззублена і жалюгідна (Тют., Вир, 1964, 425); Сумно зітхнула жінка і, не спускаючи очей з протеза, промовила якимсь чужим, неприродним голосом: — Для матері кров її дітей ніколи не охолонла [холоне] (Вагмут, Опов., 1959, 93); *У порівн. [Присіліла (голосом, зміненним від мук, мов чужим, без відтінків):] Мій чоловік себе не чуж відним. Я се знаю (Л. Укр., II, 1951, 500); // перен. Не підвладний кому-небудь, який позбувся рухливості, чутливості (черев. про частини тіла людини). Він себе перемиг і побіг підтюпцем до дитини, а шапка йому заважала, була та пугала ноги, чужі й без того (Коцюб., II, 1955, 380).

◇ Жити чужим розумом *див.* розум; З чужих слів *див.* слово; З чужого голосу співати (говорити і т. ін.) *див.* голос; З чужого плеча *див.* плечів; Істи чужий хліб *див.* їсти; Лізти в чужий горіх *див.* лізти; На чужій спині виїжджати *див.* спіна; На чужі кошти (на чужий рахунок) їсти (пити, жити і т. ін.) — за рахунок когонебудь іншого їсти, пити, жити і т. ін. Буржуа і кардинал Справляють свій останній бал. А коло в чорнім горлові Сплелася всі, хто кат свободи, Кому вимо солодтий шлунок, Хто хоче на чужий рахунок Ходити в золоті, у шовках... (Сос., I, 1957, 461); Не сунь (не тійкай, не потикай, не пхай і т. ін.) нбса до чужого прбса (у чужє прбсо) *див.* прбсо; Нбги (рўки і т. ін.) мов (як, нби і т. ін.) чужі — про частини тіла людини, що втратили чутливість, здатність рухатися; Під чужий тин *див.* тин; Під (пбпід) чужим тїпом *див.* тин; Під чужою стріхою *див.* стріха; Сидіти на чужому вбзі *див.* сидіти; Сідати (сісти) в (на) чужі сани *див.* сани; Сунути (свогб) нбса в чужі горішки *див.* сунути; Тинятися між чужими [людьми]; Тинятися по чужих [людях] *див.* тинятися; Тинятися по чужих хатах *див.* тинятися; Чужий кутбк *див.* кутбк; Чужий хліб заїдати — те саме, що їсти чужий хліб (*див.* їсти); Чужими руками вогонь загортати *див.* загортати; Чужими руками жар загірбати *див.* жар; Чужими руками робити що — не власними силами, використовуючи інших, робити що-не-

будь. Багач випасався на праці Данила, бо любив робити чужими руками (Казки Буковини..., 1968, 13); Чужим умом жити *див. ум*; Чужі дворійща топтати *див. топтати*.

2. Не пов'язаний з ким-небудь родинними зв'язками; нерідний. *А там і те я задала, що а сиротую, що вбога я, та не при батьковій-матері зросла, живу у чужій сім'ї з ласки* (Вовчок, I, 1955, 198); *Всі встали з-за стола, подякували богові та Райдашисі, а Мотря все стояла на одному місці, наче сирота в чужій сім'ї* (Н.-Лев., II, 1956, 287); [К и у р и х а:] *Найшли до нас з Січі запорожці і невеличкого хлопчика привезли з собою, накиннули нам за сина узяти. Хоч чуже воно — та все ж дитина* (Мирний, V, 1955, 91); — *Навіть шуліка не б'є чужих пташекят, коли вони ще в гнізді...* (Гончар, Тронтка, 1963, 311); *У порівн. *Він, мов чужий, підходив до свого просторого доору, відчінає глуху звіртку, і назустріч йому з темних деревин підіймаються Олесь і Гнат. Синок уже на зріст матір доганяє* (Стельмах, II, 1962, 116); *Коли Оріса повернулася в хату, Одарка сиділа на лаві, біля дверей, як чужа, і мовчала* (Тют., Вир, 1964, 508); // у знач. ім. **чужий**, жібо, ч.; **чужа**, жіб, ж.; **чужі**, жіх, жі. Нерідна людина. [В а р к а:] *Коли вже й рідня одно другому видає очі, то чого ж сподіватись від чужих?..* (Кроп., II, 1958, 187); — *Так, дивний старий. Пішов і не попрощався. Як з чужим* (Тют., Вир, 1964, 78).

◇ **Чужа кістка** *див. кістка*.

3. Який не перебуває в близьких взаєминах з ким-небудь, не пов'язаний спільністю умов життя, праці; сторонній. *Збирали пізні гречки, коли в селі несподівано в'явися Гуца. Його не зразу впізнали. Він обріс боро-дою, став старший і наче трохи чужий* (Коцюб., II, 1955, 65); *У порівн. *Так би й кинулася їй на шию, коли б Мар'я зразу була признала її. А то Христа здоровається, а Мар'я, мов чужа, дивиться на неї* (Мирний, III, 1954, 149); // Незнайомий, невідомий. [С е м е н:] *А хто тут мене кличе? Маруся сказала, що якийсь чужий чоловік...* (Кроп., I, 1958, 100); *Петрусь їсть по-хазайськи, підставляючи під ложку шматочок хліба, так його бабуся навчила, а дівчинка проливає сметану на груди і весь час злякано посядає на чужу тютю, що сидить на покуті* (Тют., Вир, 1964, 216); *Одного разу, коли Каленик Романович і Рубін грали в дажки, в двері тхось постукає чужим стуком* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 11); // у знач. ім. **чужий**, жібо, ч.; **чужа**, жіб, ж.; **чужі**, жіх, жі. Незнайом людина. — *Коли сверблять із вас у кого Чи спина, ребра, чи боки. Нащо просити вам чужого? Мої великі кулаки Почешуть ребра вам і спину* (Котл., I, 1952, 185); // Який стосується інших людей. *Як було прийдемо на чужі вечорниць, то дівчата як асочки коло нас, і вже на своїх не хочуть висити* (Кв.-Ясон., II, 1956, 429); [М и л е в с ь к и й:] *Простіть, Любов Олександрівно, а не люблю мішатись до чужих справ, але на правах приятеля скажу: мені здається, ви занадто раптово увірвали нитку* (Л. Укр., II, 1951, 74); *Господь з ними, з столицями, з захопленням і з чужим комфортом. — Додому!* (Довж., I, 1958, 323); *Чого ж він мусять покутувати за чужі зрізи?* (Коцюб., I, 1955, 224); // Власт. чомусь зовсім іншому; чужорідний. *Сусідський сад — то був зовсім інший, чужий світ, і Юра довгий час не міг наважитися ступити на його незнану землю* (Смолич, II, 1958, 18); *Довгастих шрам на лівій щоці здавався недоречним і чужим на його обличчі, що дихало спокоєм і вказувало внутрішню рівновагу* (Голов., Тополя..., 1965, 100).

◇ Від (од) чужого ока; Для чужих очей; Для чужого ока; Про чуже око; Про чужі очі *див. око*!; На чужих руках (залишитися, померти і т. ін.) — під опікою

сторонніх людей залишитися, померти і т. ін.; Питатися чужого розуму *див. розум*; Під чужим прізвиськом *див. прізвисько*; У чужі руки потрапляти (попадати і т. ін.) — до незнайомих, сторонніх людей потрапляти, попадати і т. ін. — *Це мов добро, тільки в чужі руки попало, — відповів [вчитель] неохоче, наміряючись вийти із хати* (Стельмах, I, 1962, 602); *Ховатися (сховатися) за чужу спіну (за чужі спіни) — ухилитися від виконання якого-небудь обов'язку, від відповідальності і г. ін., перекладаючи все на когось. — А ти звостом не крути і за чужі спіни не ховайся.. Як Оксена не було — до гурту підтривався, а побачив — зараз тобі язик у петлю скрутило* (Тют., Вир, 1960, 82); — *Ти занадто романтик. Звичайно, а не раджу тобі бути поганим воїном або ховатися за чужі спіни. Я знаю, що ти на це не здатний* (Гончар, III, 1959, 26); *Ходити (розійтись і т. ін.) по чужих руках — ходити, розійтись серед сторонніх людей; Чужим руками на потирання *див. потирання*; Чужі руки (очі і т. ін.) — руки, очі незнайомої людини. Вона посміхнулася ще глузливіше і відвела очі. В чужих, остовпілих очах вона не знайшла честі* (Тют., Вир, 1964, 446); *Сторонне, чуже око їх не могло б помітити. Вони являлися тільки йому, своєму придніпрянському соловейкові, та його вірним товаришам* (Гончар, III, 1959, 369); **Чужого віку заживати (зажити) *див. заживати***.

4. Який не є батьківщиною або місцем постійного проживання для кого-небудь. — *Чого ж це ти, дочко, так розлакалась? Мабуть, дуже нудилась за Бівцями та за нами, — говорила мати, — привикай, серце, до чужого села та до нової рідні* (Н.-Лев., II, 1956, 326); *Хто з нас батьківську країну Проміняє на чужу? Вічний сором тобі, сину. За се був би!* (Граб., I, 1959, 604); *Так уже втомився поборіжжю і безлюддям — бо тут [у Цюріху] усе чужі люди, що швидше хочу до своїх* (Коцюб., III, 1956, 273); // Уживається як постійний епітет до деяких назв. *О думи мої! о славо злая! За тебе марно я в чужому краю Караяусь, мучусь... але не каюся!* (Шевч., II, 1963, 50); *Там десть, в чужій стороні, серед кривавої війни, зложє він свою козацьку головоньку* (Мирний, I, 1949, 180); *Без жалю кидають нас змари, Пливають в чужі краї, І сонце лав ізвою чари Гарячі свої...* (Рильський, I, 1960, 94); // Родом з іншої місцевості. *Того ж таки вечора йшло через село дванадцять чужих парубків і допитувалися шляху до економії* (Мирний, IV, 1955, 243); *Правда, і Алі, і Фат'ма були тут людьми чужими, не знали стежок і легко могли заплутатися в їх лабіринті* (Коцюб., I, 1955, 400); // Який стосується іншої держави, країни; іноземний. *Франко, як відомо, знав багато чужих мов* (Сам., II, 1958, 395); *Видно, що авторка чимало читала творів чужої літератури, чомусь мені здається, що мусила вона багато читати Жорж Занда, навіть її головною ідеєю чистоту Жорж Зандівська* (Л. Укр., V, 1956, 43); *Десть аж на самі виднокриві диміть чужий корабель* (Гончар, Таврія..., 1957, 336); // у знач. ім. **чуже**, жібо, ч. Те, що належить іншому народові. *Учітьесь, читайте, і чужому научайтесь, І свого не цурайтесь* (Шевч., I, 1963, 334).

5. Який має інші погляди, прагнення, інтереси і т. ін., ніж хто-небудь. *Я й тут чужий, одинокий, І на Україні Я сирота, мій голубе, Як і на чужині* (Шевч., I, 1963, 68); *Луція прожила з чоловіком з кінця зими до осені та й зосталась чужа й чоловікові, і всієї його сім'ї* (Гр., I, 1963, 393); // Який не відповідає поглядам, інтересам, прагненням кого-небудь. *Чи чуже нам, великоруським свідомим пролетарям, почуття національної гордості? Звичайно, ні!* (Ленін, 26, 1972, 98); *Отже, ті стильові течії, в яких форма вільно чи не вільно відривається від змісту..., с чужими, а то й просто*

ворожими естетиці соціалістичного реалізму (Про багатство л-ри, 1959, 17).

ЧУЖИНА, іній, ж. 1. Чужа, далека земля, країна. *І виріє я на чужині, І сивий в чужомо краї (Шевч., II, 1963, 131); — Пані милостива! будьте ласкаві, скажіть мені, що мій чоловік на чужині, як проживає? (Вовчок, I, 1955, 30); [Г а л и н а:] Не вернувся козаченько, Помер на чужині (Кроп., II, 1958, 92); Сиротина я безродний (безрідний), Деся загину в чужині. І нікто очей холодних Не захриє там мені (Рудан., Тв., 1956, 33); Чи знаємо вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, аким обляпає серце від довгого пробування на чужині? (Коцюб., I, 1955, 177).*

2. збірн., заст. Чужі, нерідні люди. *Привикай, привикай, серденькото моє, поміж чужиною (Сл. Гр.); Людей тих — без ліку!.. І все чужина! ох, біда самотньому У місті широкім! Себе почувать самотнім! (Л. Укр., I, 1951, 16).*

◆ **Чужа чужина**: а) чужа, далека земля, країна. *Хоч і лажило серце старого, що його дитина.., може, і зложити свою голову на чужій чужині, та що відієш? (Мирний, IV, 1955, 34); — Бувай здорова, Орисо! Не полинай лихом. А на святвечір, за кутею, згадай-таки бурлаку бездомного, що десь самотній на чужій чужині... (Головоко, А. Гармаш, 1971, 453); б) чужі, нерідні люди. *Кланяйся, дитя моє, чужій чужині (Сл. Гр.); Чужа чужина не пожаліє (Сл. Гр.); [Я в д о х а:] Хто ж нас застра провідає? Ні роду тут немає, ні родиноньки... Чужа чужина!.. (К.-Карий, II, 1960, 154).**

ЧУЖИНЕЦЬ, нця, ч. 1. Громадянин, підданий чужої держави, країни; іноземець. *У чужинця всі жрії літять не де, Як у ріднім краю (Крим., Вибр., 1963, 294); Є в Нью-Йорку багаті квартали, Там чистіші повітря й земля. Там розкішно оздоблені буди Зустричають чужинців здаля (Дмит., Осінь., 1959, 28); // Загарбник, ворог (у 2 знач.). *Перед лицем величної природи присягали [проводирі швейцарські] радше згинуть, ніж віддати край свій на поталу чужинцеві! (Фр., II, 1950, 76); Матросам наче приснився рідний дім, своя, тепер далека родина, і вони тішилися цією золотокосою кирпатенькою дівчиною, що наадувала їм дочок і синів. Як то вони там, бідолашні, від чужинцем? (Кучер, Голод, 1961, 90); Ми йшли у вуличнім прибої, над нами квітли прапори, чужинці нам здавали зброю, здіймали руки догори (Сос., II, 1958, 404).**

2. Чужа, негугешня, захоча людина. *Дуб стояв на верховині одинок. Давня-прадавня легенда розповідає, що колись тут був великий ліс, та з часом його вирубили зайшли люди — чужинці (Цюпа, Назустріч..., 1958, 6); // Людина, далека від кого-небудь своїми поглядами, духом і т. ін. [П е т р о:] Одні тільки думки сумні облягають тебе, а між ними одна, мов гадина. щипав за серце, ссе з його кров: ти чужинець у свого батька, назаїбник у чужій сім'ї... (Мирний, V, 1955, 180); [Р у ф і н:] Доволі з мене, що тепер я бачу. Як далі піде так, ми хутко станем чужинцями у наших ріднім краю (Л. Укр., II, 1951, 350).*

ЧУЖИНЕЦЬКИЙ, а, е, розм. Те саме, що чужинський. *Проводирі швейцарські, переконавшись, що годі довше народові зносити чужинецьку самоволлю, змовляється приступити до небезпечного, але святого діла — освободження [визволення] своєї вітчизни (Фр., II, 1950, 76); «Десь тут...» вони лежать: убиті чужинецькою бомбою рідна матуся і застрелений з чужинецької гвинтівки чи автомата рідний братик Грицько (Коз., Листи..., 1967, 75); Незважаючи на трагізм починку буднів у чужинецькій неволі, наш народ.. сміявся з усіх загарбників (Козл., Відродження..., 1950, 36).*

ЧУЖИНКА¹, і, ж. Зменш.-пестл. до чужина.

ЧУЖИНКА², н, ж. Жін. до чужинець. *Емене, яка досі скопа поглядала на чужинюк, підступилась ближче і почала оглядати їх з голови до ніг (Коцюб., I, 1955, 289); Клекоцучи від обурення, мовчить бранка і дивиться на стару туркеню з байдужістю чужинки, яка не розуміє наказу (Тулуб, Людолови, II, 1957, 233); Пані ласкаво віталася з усіма, але невідступно держалася коло няньки-чужинки, що несла Вітю (Дн. Чайка, Тв., 1960, 65).*

ЧУЖИННИЙ, а, е. Те саме, що чужинський, чужий 4. *Везли їх, стомлених в тюрмі за ґратами.. Навік прощались з краєм рідним, З своїм світцем-народом бідним, Неслись в чужинну сторону (Олесь, Вибр., 1958, 189); — А це хто з вами? — ткнув солдат на одного, що був у чужинній формі. — Ніби таке, як хех? (Панч, В дорозі, 1959, 87); Глуха в досвітньому тумані, мов з-під землі, долинула чужинна мова (Льч., Козацьк. роду..., 1958, 87).*

ЧУЖИННИЦЬКИЙ, а, е. Те саме, що чужинський. *Не підкорилися сгідні слов'яни татарській неволі, увесь час змагалися, щоб скинути з себе чужинницьку кормигу (Бажан, Наша.. Москва, 1951, 12); Звичайно, і Петрусь і Неллі не зветься вже так, як їхні батьки. Вони давно позмінювали свої прізвища, що різали смак своїм чужинницьким походженням (Грчан, II, 1958, 115).*

ЧУЖИНОНЬКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чужина. *Як зеленонькій [зелененькій] коноплянці У болотечку гнити, Так мені тяжко, так мені важко На чужиноньці жити (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 84); Виждожаю, дівчинонько, чи будеш тужити, Як поверну з чужиноньки, чи будеш любити? (Коломийки, 1969, 356); Чужая чужинонька — не рідна родинонька (Сл. Гр.).*

ЧУЖИНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до чужинець. *Ні, не палати, не пальми і злото Бачила Леся [Українка] в чужинському краю, — Відних, що гинуть від гніту роботи, Дім, що їм небо ясне застила (Забашта, Вибр., 1958, 61); І побачив я ворога в люті, Що тервав рідну землю мою. Задушити б його, розіпнути І розкидати в чужинським краю (Гірич, Сонце..., 1958, 106); Козак вимощував долину Чужинським трупом, як умів, Як вчився в Січі і в братів На славіні Доні у поході (Стельмах, Жито..., 1954, 92); Я не знаю, чи пройшов лейтенант Сташко до кінця важку дорогу війни, чи вправ, підкошений чужинською кулею (Рад. Укр., I.XII 1960, 3); Господина не знала, що подумати про цю файну, але чужинську їй паночку, котра з цікавстю розглядала її (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 235).*

ЧУЖІСІНЬКИЙ, а, е. Зовсім чужий. *Серед компанії свого народу, серед своєї сім'ї він сидів, мов чужісінський чоловік (Н.-Лев., I, 1956, 192); // Уживається як прикладка для підсилення ознаки, вираженої основним словом. З Чайченком Пилипа поводилася звичайненько, унятливо, тільки як з чужим-чужісінським чоловіком (Вовчок, I, 1955, 237); Кругом неї чужі-чужісінські та неприємні для неї, немилі люди... (Н.-Лев., III, 1956, 349).*

ЧУЖІСТЬ, жості, ж. Абстр. ім. до чужий 3; відчуженість. *З-поза яру долетіли виразні звуки губної гармонійки, німець грав якусь сентиментальну мелодію, настільки чужою й у чужості своїй ворожу, що в Берестовського зацмело серце (Перв., Дикий мед, 1963, 193); В душі його.. акоренилася невистравна чужість до Лагутина (Гончар, Людина..., 1960, 50).*

ЧУЖО. Присл. до чужий 2, 3. *Мені тут у н. Ольги дуже добре і не чужо, і дуже спокійно (Л. Укр., V, 1956, 342); Було зимно і чужо, коли я почував у твоє лісове вікно (Гончар, Нов., 1954, 3).*

ЧУЖО... Перша частина складних слів, що відповідає слову чужий у 1 знач., напр.: чужо с і л ь с ь к и й, чужо с т о р о п н і й і т. ін.

ЧУЖОДАЛЬНИЙ, я, с, поет. Чужий і далекий (про землі). *Зейнеб ніколи не кривдила Кульжан, а тепер, коли її власні дочки пішли заміж у чужодальні аули, вона навіть іноді ласкаво зазиває Кульжан у свою юрту і розповідає їй щось цікаве або наєчає рідним звичаям* (Тулуб, В степу..., 1964, 60); *Не плач, дівчино молода, Літа течуть, як вода, Козак літає на коні У чужодальній стороні* (Шпорта, Вибр., 1958, 497).

ЧУЖОЗЕМЕЦЬ, мця, ч. Людина родом з чужих земель, представник чужої країни, держави; іноземець. *...торгівля приваблювала до Афіні дуже багато чужоземців...* (Енгельс, Походж. сім'ї., 1948, 90); *Через знайомих чужоземців він увійшов в значні дома петербурзької аристократії й навіть був вхожий до двору* (Н.-Лев., I, 1956, 422); *Розкряпанення сотень мільйонів людей від вікового гноблення чужоземцями, від іноземної експлуатації відбувається нестримно швидко* (Ком. Укр., 10, 1960, 21).

ЧУЖОЗЕМКА, и, ж. Жін. до чужоземця. Він [Бальзак], *непомітно для себе, все частіше думав про далеку чужоземку* (Рибак, Помилка..., 1956, 85); *Я приїзю у незнайний край. — Чужоземко молода, хто ти?* (Рильський, I, 1960, 188).

ЧУЖОЗЕМНИЙ, а, е. Те саме, що іноземний. *Протягом багатьох віків український народ самовіддано боровся проти соціального й національного гноблення, проти чужоземних поневолювачів, за своє возз'єднання* (Наука..., 9, 1953, 1); *Володька відчув теплоту в словах незнайомого громадянина, що говорить з таким виразним чужоземним акцентом* (Ю. Янов., IV, 1959, 79); *Засушені квіти, без кольору і западу, майстерні віяльця з слонової кістки і пер чужоземних птахів... — все те висіло на стінах, як свідки і співучасники далеких забав і ночей* (Вільде, Сестри..., 1958, 451); // *Прибулий з чужої держави, країни. — Уяви, що довелося б тобі, .. як пані гетьмановій, вітати чужоземних послів. Ти б не знала, .. як частувати їх, як відповідати* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 67); *Серед інших об'єктів сатири журналу «Харьковський Демокрит» значне місце займали пікати й самонадіяні, хоч часто і бездарні, чужоземні гувернери* (Матеріали з іст. укр. журналістики, 1959, 31).

ЧУЖОЗЕМСЬКИЙ, а, е, розм. Те саме, що іноземний. *Після коротких промов король почав знайомити молоду королеву з манатами та чужоземськими посланцями* (Н.-Лев., VII, 1966, 34).

ЧУЖОЗЕМЩИНА, и, ж., збірн., розм., зневажл. 1. Чужі землі, країни; чужина. *Поїхав у чужоземщину* (Сл. Гр.).

2. Все іноземне, чужоземне.

ЧУЖОЇДНИЙ, а, е. 1. бот. Який паразитує на чому-небудь; паразитарний.

2. перен., розм. Який живе на чужий кошт, чужою працею. — *Нехай жінцили [жінки] емансипуються з усіх своїх слабостей, недостатків і пересудів, із темноти, чужоїдного життя і недумства* (Фр., II, 1950, 328); — *Особисто я не бачу суттєвої різниці між дармоїдом у своїх батьків і нахлібником в науці. Два чужоїдних різновиди, тільки й того!* (Вол., Місячне срібло, 1961, 119).

ЧУЖОМОВНИЙ, а, е. Стос. до чужої мови; іномовний. *Поки, збираючи золота й всякого скарбу багато, Із кораблями блукав Менелай між людей чужомовних, Дома тим часом Егіст свій злочин великий замислив: Сина Атрея убив* (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 65); *Перекази чужомовних творів, чи то літературних, чи наукових, для кожного народу являються важним культурним чинником* (Фр., XVI, 1955, 397); *Що тепер жодна літературна мова не може обійтися без чужомовних слів, наврод чи й треба доводити* (Сам.,

II, 1958, 374); *Розбурханий чужомовний лемент заповнює вулицю* (Гончар, Партиз. іскра, 1958, 16).

ЧУЖОНАЦІОНАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до чужої нації. *...між самовизначенням нації розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, розуміється утворення самостійної національної держави* (Ленін, 25, 1972, 247).

ЧУЖОРІДНИЙ, а, е. Сторонній, несумісний з чим-небудь. *Імунологічні захисні реакції, спрямовані проти вторгнення в організм паразитів або чужорідних речовин, властиві, як відомо, всій живій природі* (Наука..., 9, 1956, 17); *Введення під шкіру або в кров чужорідних білків викликає реакцію організму, яку розуміють звичайно як неспецифічну стимуляцію його функцій* (Вибр. праці О. О. Богомольця, 1969, 297); *Коли в славі криці попадає чужорідний матеріал — він перегорить, не витримає гарту* (Еллан, II, 1958, 141); *Лабораторію академіка Шульги у себе в інституті він продовжував вважати чужорідним тілом* (Рибак, Час..., 1960, 798).

ЧУЖОСЕЛЕЦЬ, лця, діал. Людина з чужого села. — *Він і хлопчаком був ово яким свідомим, без отих дурочків, значить, щоб битися з чужосельцями або окрасти що* (Збан., Сеспель, 1961, 130).

ЧУЖОСІЛЬНИЙ, а, е, діал. Те саме, що чужосільський. *Почалося слідство, хто вбив Гершка, але хлопці не могли нікого пізнати, бо то були самі чужосільні, це й позачорнювані сажою* (Фр., III, 1950, 46).

ЧУЖОСІЛЬСЬКИЙ, а, е, діал. Який відноситься до чужого села, з чужого села. — *Я його бачила... Була я у гаях і забрела дуже далеко, аж туди ж чужосільським левадам* (Вовчок, I, 1955, 196).

ЧУЖОСТОРОНЕЦЬ, нця, розм., ч. Людина з чужої сторони, країни; чужинець. *Ви, бояре чужосторонці* (Сл. Гр.); [Степанида:] *Спасибі! От несподіваний гість! Сідай же! Яким же вітром тебе занесло? [Грицько:] Своєю рідниці... Хіба ви вже мене до чужосторонців записали?* (Стар., Вибр., 1959, 251).

ЧУЖОСТОРОННІЙ, я, е, розм. 1. З чужої сторони, країни, з іншого населеного пункту і т. ін. *Мій жених був хороший такий, господи! Чорнявий, ставний... А він не з нашого села був, геть із чужого.. Дарма, що чужосторонній, та господар був добрий* (Вовчок, I, 1955, 3); [Текля:] *Глянь, глянь, якась чужостороння дівка як молодичку зустрілася з парубками* (Кроп., IV, 1959, 259); *Горе було, як попадався чужосторонній чоловік і не пізнавав в старчухові пушкарського отамана. Гірко карав тоді таких Юрішко* (Хотк., II, 1966, 115).

2. Який не перебуває в тісних родинних зв'язках, у близьких стосунках, далекий від кого-небудь; чужий, сторонній. — *Як умерла [мати], тоді тільки прийшли [Хведір з Горпиною], наче чужосторонні які-небудь, геть одсторонь стояли* (Мирний, III, 1954, 328).

ЧУЙКА, и, ж., заст. Вид довгого суконного каптана. *Верстов на п'ятах, а може, і більш, уподовж дороги гуля міщанство: дівчата у стрічках, у стьожках... а козачтво у брилях, у чуйках фабричного сукна, шовковими поясами підперізувані* (Стар., I, 1957, 76).

ЧУЙНЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до чужий 1, 2. Бачу, й вона уявішла: старсенька, малесенька, ледве од землі видно, а ще чуйненька, говірка (Вовчок, I, 1955, 10).

ЧУЙНИЙ, чуйній, чуйне. 1. Який швидко й легко сприймає що-небудь за допомогою органів чуття (слуху, нюху і т. ін.). — *Якби хто біг, то було би чути, у мене вухо чуйне* (Фр., VIII, 1952, 373); *Чуйне солдатське вухо вловило у завиванні туртовини далеку, ледь чутину рушничку стрілянини* (Головко, II, 1957, 574); *Хропуть чуйні коні, хапаючи ніздрями важкий сморід тліючого ганчір'я, горлої сажі, газу недавно вибухлих мін* (Гончар, III, 1959, 378); // діал. Який прийшов до

пам'яті, опритомнів. Сестра Меланія зовсім чуйна була: хоч очі од спання помаїли, та дивилися.. жваво (Вовчок, I, 1955, 255); *Образно. Вслухаюся в чуйну, дрімлюву тишу, боюся її сполохати, ледве дишу (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 66).

ЧУЙНИЙ сон — неглибокий, сторожкий сон. Вата стала тривожним, чуйним сном, неначе дрімала дріматою (Н.-Лев., IV, 1956, 143).

2. Те саме, що **чулий 3**. Мої спогади я присвячую молодим, сміливим і чуйним. Їм віддаю я на суд юнацькі помилки й пережогі, щоб збудити їхні думки, щоб спонукати їх на шукання яскравіших просторів і горизонтів (Ю. Янов., II, 1958, 22); — Треба стояти лицем до мас, бути чуйним, культурним, діловим, — говорив він, провіджаючи обох аж до дверей (Шиян, Баландя, 1957, 199); Ленін був надзвичайно чуйний і уважний до товаришів, до простих людей (Ком. Укр., 4, 1960, 62); Чуйне ставлення до колишніх фронтовиків, інвалідів війни, підкування про сім'ї тих, хто не повернувся з поля бити, було і буде найпершим обов'язком (Ком. Укр., 6, 1975, 25).

3. Те саме, що **чугливий 3**. Публіцистика Я. Галана є чудовим прикладом єдності письменника з народом, чуйного реагування на всі важливі події в житті народу, який бореться за комунізм (Іст. укр. літ., II, 1956, 296); Отак, наче спадщина покоління, дісталася Миколі чуйні руки до різьби і дороге дерево для різьби (Стельмах, Над Черемошем..., 1952, 20); Література — жива річ, і вона надзвичайно чуйна, можливо, чуйніша за всі інші мистецтва (Смолич, Розм. з чит., 1953, 140); // до чого, на що. Вразливий. Це так заболіло її, чуйну на всяку образу, що вона... в гірких думках пролежала до вечора (Кочуб., I, 1955, 269).

ЧУЙНІСТЬ, ності, ж. 1. Уважність і сердечне ставлення до людей; чуйність. Мабуть, ніщо так глибоко не западає в душу, як вила чуйності (Баш, На землі..., 1957, 33); Він був безмежно вдячний матері за її чуйність і самовідданість (Вільде, Сестри..., 1958, 49).

2. Здатність швидко реагувати на життєві події, факти і т. ін. Чуйність Гулака до історичної трагедії грузинського народу була з адячністю відзначена першовидим діячем Грузії (Літ. газ., в. I 1955, 4); Драматургія пристрасного, гостро сучасного, обдарованого виключною чуйністю до історичних подій Олександра Корнійчука проймає ідеєю боротьби за вселюдське щастя, зневажистю до паліть війни, любов'ю до творців життя — трудящих людей усіх націй (Рильський, IX, 1962, 160).

3. діал. Бадьорість. А де дяк зупинився?.. Може, вже силу і кріпость, і чуйність ізогудив? (Вовчок, VI, 1956, 259).

ЧУЙНО. Присл. до **чуїний 3**. З-під волохатих брів кидать очі далекий погляд, а вуха чуйно вбирають в себе найменший звук (Кочуб., II, 1955, 68); І чуйно слух напружений хлопчини Ловис оцей, з дитинства знакий клич (Бажан, Вибр., 1940, 180); Ідучи в колоні на далекий огнечий гаснучого заходу, Хазцький чуйно ловив ніздрями знайомі з дитинства запахи весняних, розпарених за день полів (Гончар, III, 1959, 315); Тихенько підіймалася, аби не збудити Дмитра, але опришок спав чуйно і відразу прокинувся. — Га? Що? Хто се? — Спи, спи, Дмитрику (Хотк., II, 1966, 148); Собаку гнали з двору, однак не били, і він шоразу придумував якось знову перебраться через камінний паркан і бродив порожніми доріжками саду, а іноді лягав десь під деревом чи під застигнутою стіною і чуйно дрімав довгими годинами (Мик., II, 1957, 231); Оля знала, що давньо Микита милував Сашка, ставився до нього добре і чуйно (Юхвід, Оля, 1959, 86); Уважно і чуйно ставився Ленін до людей (Бюгр. Леніна, 1955, 220); // Те саме, що **пильно**. Хоч неприя-

тель ніякий не грозив таборові, то все-таки його стережено чуйно — таке вже було воєнне правило монголів (Фр., VI, 1951, 66); *Образно. Зелені гори, убравшись у білі гугалі, прислухалися чуйно, як дзвеніло на небі золото зір (Кочуб., II, 1955, 335); Вдаліні неясно маячили бере-стівецькі хутори, що відбігли від села і чуйно причаїлися в степу, немовби стали на сторожі (Кач., Вибр., 1947, 72).

ЧУКАТИ, аю, аеш, недож., перех., розм. Те саме, що **чукікати**. З Опанасом їй було скрізь весело: співав і чукав її на колінах, і обидва реготалися (Григ., Вибр., 1959, 153); Доки в закапелку господиня поралася біля вечері..., а Олексій Федотович чукав на руках малого Олеса, Мусій роздивлявся кімнату (Речм., Весн. грози, 1961, 171).

ЧУКИКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. **чукікати**. До пісенних примітивів треба зачислити також мелодії, співані при так званому «чукіканні» або «гуцанні», тобто підкиданні малих дітей на руках (Муз. праці, 1970, 277).

ЧУКІКАТИ, аю, аеш, недож., перех., розм. Забавляючи, підкидаючи на руках, ногах дитину і промовляти при цьому слово «чук-чуки»; гуцати. — А що ж се Хведора досі немає? — спитала баба, усаджуючись біля Христі, котра чукакала на колінах Петруся (Мирний, III, 1954, 324); Оксана з коліски взяла Маркуса, закутала в грубі полотняні пелюшки і чукакала на руках (Чорн., Потік..., 1956, 252); Вона висмикнула дитину з рук Шмалюка й почала її чукакати з тою легкістю і вправністю, з якою можуть це робити тільки жінки (Добр., Очак. розмир, 1965, 379).

ЧУКІКАТИСЯ, аюся, аешся, недож., розм. Бавитися з дитиною, підкидаючи її на руках, ногах. Старий часом насернется до неї, подивиться, що вона або спить коло сина, або чукакається з ним (Мирний, IV, 1955, 53).

ЧУКОТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чукі** і Чукотка. Щоб потрапити в чукотське селище, доводиться підніматися в гори й доволі йти важким шляхом... через місяця, окриті кригою та снігом (Знання..., 10, 1966, 17).

ЧУКЧА див. **чукі**.

ЧУКЧАНКА див. **чукі**.

ЧУКЧІ, ів, мн. (одн. **чукча**, і, ч.; **чукчанка**, и, ж.). Народність, яка становить основне населення Чукотського автономного округу; представники цієї народності. У великій вільній сім'ї народів СРСР трудячі Чукотки — чукчі, ескімоси, евенки — під керівництвом Комуністичної партії успішно розвивають господарство, творять свої національні форми, соціалістичні змистом культури (Літ. Укр., 29.V 1962, 4); Вранці 29 серпня [1816 р.] «Рюрик» підняв паруси. За кілька годин зникли озорнуті мало береги, де живуть гостинні й життєрадісні чукчі (Знання..., 10, 1966, 17); Біжить на лижах веселий чукча Коля (Довж., I, 1958, 117).

ЧУК-ЧУКИ, енг., розм. Уживається під час забавлення дитини як спокуювальне слово при частому підкиданні її на руках, ногах. Ой чук-чуки, чуки-на! Наша доня чепурна (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 14).

ЧУЛАН, а, ч., розм., рідко. Те саме, що **комірка 1**. В кожному радуті [редуті] був курінь на п'ятдесят козаків, без чуланів і перегородок, з сінями (Стор., I, 1957, 262); Викликавши у чулан чоловіка, Мотрона зачинила двері, щоб хто не підслухав (М. Куліш, П'єси, 1960, 145); Ляда в чулан обчинилася, і звідти тхнуло тяжким, кислим духом (Вас., II, 1959, 17); — А як же, Віталіку, мотоцикл? — Я його там прикрив у чулані старими сітками (Гончар, Тронка, 1963, 233).

ЧУЛИЙ, а, е. 1. рідко. Здатний швидко й легко сприймати що-небудь за допомогою органів чуття; чутливий. Щодень, то неборак, знай, молившись все богу,

Щоб швидше дієчину побачити небогу, / Чулих воликів, знай, хльоста батозом, / Поки опинитесь перед своїм дво-ром (Г.-Арт., Байки., 1958, 46); — Метеор! — Кінь повіз ухом, почувши своє ім'я. — Бачите, який він чулий! (Ю. Янов., II, 1958, 135); Вночі чуле вухо і пильний зір прикордонника ловили приглушені шуми моторів, загадковий риз якийсь невиразних тіней (Збан., Між. людьми, 1955, 11).

2. Який легко проймається якими-небудь враженнями, переживаннями, дуже вразливий. Ходив [я] дивитись на воду за острів. Відтіля йдемо, сидить цюць нагорі. Ближче підходимо — Дуляшка.. Я не знаю, чого я такий чулий став тоді: у мене трохи слюзи не потекли (Мирний, V, 1955, 326); Дами охали та пишцали, кривлячи уста та виставляючи наокава, які-то вони чулі та м'якого серця (Фр., V, 1951, 264); — Вітю, коли ти перестанеш бути сентиментальним?.. — Ні, я просто чулий (Донч., V, 1957, 476); Старий випростовується, погляд його розбентежений, він помітно навіть сзвільований: чабан здавна чулий до неї, до цієї одвічної краси степу (Гончар, Тронка, 1963, 60); *Образно. Горє і щастя, грихи й каяття з чулої скрипки лунало (Дн. Чайка, Тв., 1960, 270); // Сповнений жалю, туги і т. ін. (про музику, поезію тощо). З середини тої громадки лунала Журилавя, чула музика (Л. Укр., I, 1951, 345); Його голову давно вже морочила думка бачити коли-небудь свою оперу, скомпоновану на голоси рідних пісень — таких чулих та глибоких (Мирний, III, 1954, 201).

3. Здатний проймається чимия-небудь переживаннями, горем і т. ін.; чуйний. Буває так зажуриться, Що й люлечка не куриться. В очах слюзина заблищує / І чуле серце заболить (Гл., Вибр., 1951, 207); [С е м е н:] Хто зазнав на своїм віку горя, у того серце чуле й до чужого горя... (Кроп., I, 1958, 113); Люблю тебе за всі твої пориви, за душу, чулу до страждань чужих (Сос., Солов. далі, 1957, 126); Вона ще не овсім видужала після важких пологів, і її змарнілі, схудлі риси яскравіше відбивали її вразливу, чулу вдачу (Тулуб, Людолови, I, 1957, 17); // Сповнений співчуття, ласки. Згадав я дні веселих мрій, Дні молоді, давно минулі, Коли в голівонці мойї Думки будили вони чулі (Манж., Тв., 1955, 134); [Д о м х а:] Тату, не заздавайте жалю чулими речами, не виціджуйте сліз з очей мойїх (Кроп., II, 1958, 176); [Н а с т я:] Нема в його листах ні одного чулого, дружнього слова, хоч би на сміх сказаного... (Л. Укр., III, 1952, 584).

4. рідко. Те саме, що **чутливий** 5. На мить замерли апарати чулі, / Мов простір зник, / Немов сплывся час (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 119).

ЧУЛІСТЬ, лості, ж. Абстр. ім. до **чулий**. Жіноча чулість примушувала Софійку повним серцем відчувати, що Катька мусить ставитися до неї вороже (Сміл., Зустрічі, 1936, 100); Він вірив у Юлю, в її чулість і тактовність, у її товариськість (Донч., V, 1957, 296).

ЧУЛО. Присл. до **чулий**. Прислухався на стрісі лелека і дивиться чуло кругом (Сос., Солов. далі, 1957, 17); Короткозорість привчила.. її чуло прислухатися до інтонації співбесідника (Шовк., Інженери, 193., 153); Глянь, у хлопця в кашкеті кристалім чуло пальці лягли на баян (Сос., Солов. далі, 1957, 113); Всі кинулись чуло вітати, обнімати Товариша-друза востаннє (Стар., Поет. тв., 1958, 210); Злізла [Мотря] з печі, впала навколійки перед образом та тихо й чуло молилася (Мирний, I, 1949, 411); Веселим холодком війнуло, П'янким, як спирт, дзвінким, як мідь, / І серце радісно і чуло Від пагоція грози бринить (Бажан, Роки, 1957, 205).

ЧУМ, у, ч. Переносне житло деяких народів Північно-Східної Європа (саами, ненці) та Сибіру (евенки, мансі та ін.), що являє собою конічний остов з жердин,

вкритий шкурами тварин, берестою або корою. Давні люди використовували не тільки м'ясо мамонтів. Шкіра та великі кістки були потрібні для спорудження жител на зразок вігвамів або чумів (Знання., 5, 1966, 27); Низенькі чуми, юрти та рублені хатки туляться до дрімучих лісів або до річного берега (Тулуб, Людолови, II, 1957, 589).

ЧУМА, й, ж. 1. Гостре інфекційне захворювання людини і тварин, що поширюється часто у формі епідемій. Обідрані, голодні люди гинули од чуми та од голоду (Н.-Лев., IV, 1956, 35); В нашій країні ліквідовані тяжкі епідемічні хвороби — чума, холера, паратифи тощо (Нар. тв. та етн., 4, 1965, 69); Бубонна чума зустрічається там, де є гризуни, що хворіють на чуму (щурки, хоарахи, тарбагани та ін.), та їх блохи (Підручник дезинф., 1953, 41); *Образно. Чума з лопатою ходила, Та гробовища рила, рила, Та трупом, трупом починала (Шевч., II, 1963, 171); *У порівн. [П р і с ц і л а:] В стретіжкі жіноцтво пророкує, і шириться та ересь, мов зараза, вона страшна для церкви, мов чума, і зволікати ніколи з рятунком (Л. Укр., II, 1951, 414).

◇ **Неніче** (як) від (од) **чумі** тікати (утікати, шарахатися, шарахати, сахатися і т. ін.) від кого-чого — з жахом, з острахом зникати, ховатися від кого-, чого-небудь. Втікають од мене, неначе од чуми (Н.-Лев., II, 1956, 141); Від рейтара, як від чуми, люди шараяли геть (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 467); Ти будеш тертися біля очених, де-небудь у великому місті, та гроші в кишені гребтимеш, а побачиш у трамваї дядька з мішком — сагатимешся, як від чуми, щоб він тобі чистенької сорочечки не замазав (Тют., Вир, 1964, 42); **Чум** б його (тебє, їх, вас і т. ін.) забрала, лайл. — уживається для передачі незадоволення ким-, чим-небудь, бажання позбутися кого-, чого-небудь. — Я перемагаю страх, бо я хоробра людина. І сержант в мене попереду хоробрый ... Орлюк, чума б його забрала (Довж., I, 1958, 311); **Чум** [його, тебє, їх і т. ін.] знає (зна), що (куди, як, які і т. ін.) див. знати; Як чумі жахатися (боятися, страхатися) кого-чого — надзвичайно боятися кого-, чого-небудь. Щоправда, він міг зовсім одібрати в його [сна] хазяйство і знову почати самому хазяйнувати, дак. тоді повстала б у сім'ї сварка та незгода, а дід Дорош цього не любив і, як чуми, стражався (Гр., II, 1963, 334); [М и к и т а:] Чого ж ви дивитесь на мене? Плюйте ж на бродягу, камінням [камінням] у нього жбурляйте... Жагайтесь його, як чуми! (Кроп., I, 1958, 115).

2. перен. Надзвичайно небезпечно, згубне соціальне явище. [Ч и м ч и к е в я ч:] Находить велика пошесть, страшна чума [езуїти], котра може звести нас з лиця землі (Фр., II, 1950, 195); Червона Армія визволила українську землю від коричневої чуми (Корн. Разом із життям, 1950, 64).

ЧУМАК, а, ч. 1. На Україні в XV—XIX ст. — візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу. Іде чума́к з-за Дніпру / З чужим добрим, безтааланний, / Чужі волі позаняв, / Поганяючи, співає: — Доле моя, доле, / Чом ти не така, / Як інша чужая? (Шевч., I, 1963, 252); Дивимось, а се чумаки з гори йдуть (Вовчок, I, 1955, 58); Іде чума́к, іде козак Дорогою з Дону (Щог., Поезії, 1958, 66); Глянуь Кайдаш на стіл: на покуті сидить чума́к, з котрим він стрічався в Криму (Н.-Лев., II, 1956, 349); — Ну, звичайно, закохалась наша Варвара Павлієна, знову все переселено. Чума́к з возом перекинувся, як зворили у минулому сторіччі (Собко, Справа... 1959, 178); *У порівн. Воли, підбившись по кам'янистій дорозі, понуро шкутильгали, а румуни в сірках і високих

чорних шапках брели з батіжками поруч возів, як чумаки (Гончар, III, 1959, 14).

2. Український народний танець. «Чумак». Танець виконують дівчина і хлопець. Перед початком танцю дівчина стоїть в останній лівій кулісі, а хлопець — у середній правій кулісі (Укр. нар. танці, 1969, 540); Поки люди йшли козака, поки поважно, по троє против [проти] одного, водили чумака, Дарки не було видно (Л. Укр., III, 1952, 671).

ЧУМАКІВ, кб́ва, кб́ве. Прикм. до чума́к 1; належний чумакові. Хіба не волею самою віє цей вітер низовий, що зібрав усі пахощі степові та кида їх у засмалене обличчя чумакове, куйовдаючи його довгого вуса? (Коцюб., I, 1955, 181); Чумакова жінка — молода удова (Сл. Гр.).

ЧУМАКУВА́ННЯ, я, с. Дія за знач. чумакува́ти. Як-не-як, а нинішнє багатство Терентія розрослося з Доростевого чумакування (Стельмах, I, 1962, 316); // Перебування в дорозі серед чумаків. Чумакування з батьком, дитяча мандрівка в степ з метою знайти ті казкові степи, де, за переказами, кінчається світ... (Рильський, III, 1956, 187); *Образно. — Добре, Грицько, — пообіцяв дід, лаштучуюсь в останнє чумакування. — Якщо можна буде, неодмінно сповіщу, — присяюсь або привиджуся яюсь, — ласібно обмірковував він нехитроїдний спосіб потойбічний зносин (Довж., I, 1958, 66).

ЧУМАКУВА́ТИ, ю́, ўсь, недок. Займатися чумацтвом (у 2 знач.), бути чумаком. Гриць уже свий, як голуб, був, а все ходив у Крим. Не хотів ані дружитись, ані дома жити — чумакував (Вовчок, I, 1955, 40); Вони ще кріпаками тоді були, але їм жилося трохи краще, ніж іншим невольникам землі, бо пан відпускав батька чумакувати (Стельмах, I, 1962, 422); // перен. Бувати в тривалих від'їздах, довгий час подорожувати з чим-небудь. — Стою зараз над Дніпром, над рідним братом великої Волги, і думаю про ваш прекрасний шлях, Панасе Карловичу [Саксаганський]... Скільки вам випало чумакувати! (Мартич, Повість про нар. артиста, 1954, 13).

ЧУМА́НІТИ, ію́, і́ш, розм. Те саме, що чума́ти. Вип'є без міри, та й після чуманіє (Сл. Гр.); Від самого того крику чуманіла твереза голова (Ле, Наливайко, 1940, 90); Млостиво, гаряче-дугмяно дихає тамаариск, туя дурманить своїм запахом, аж голова чуманіє (Гончар, Тронка, 1963, 45); *У порівн. Вона сиділа і думала, жов чуманіла... (Мирний, III, 1954, 120).

ЧУМА́РКА, и, ж. Те саме, що чеме́рка. Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празниковому: мало не на всіч були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було (Гр., I, 1963, 242); Високий, статечний, у сукняній чумарці, в широкій полотняній штанях... сунувся Архип Дейнека серед вертких городян (Добр., Ол. солдатики, 1961, 7); На передній тачанці з молододі сидів сам Данило Перехрест — доягошній, у чумарці з сивим смужковим коміром (Чаб., Шляхами..., 1961, 90).

ЧУМА́РОЧКА, я, ж. Зменш.-пестл. до чума́рка. Погуляв і Оксен за свого парубоцтва. Одягне латану чумарочку, смужеву шапку, мілля побиту, чоботи югтові — пришиви, незавидна одежа, бідна, а йде він у ній, бісів парубок, як намальований (Тют., Вир, 1964, 21); Ходила Катя в чомусь схожому не то на коротку чумарочку, не то на довгу венгерку (Перв., Дикий мед, 1963, 31).

ЧУМА́РЧИ́НА, и, ж., розм. Те саме, що чеме́рка. Зима, голод надворі, а в його тілєк піджачок та чумарчина (Тесл., Вибр., 1950, 187); Молодець у чумарчині з гауцьким чубом, що падав з-під картуза, жестикулюючи обома руками, про щось затоплено розповідав (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 70).

ЧУМА́РЧИ́НКА, и, ж. Зменш.-пестл. до чума́рчина. — Ти хоч чумарчинку накинй! (Вишня, II, 1956, 167).

ЧУМА́ЦТВО, а, с. 1. Збірн. до чума́к 1; чумаки. Поки каша укипить, от чумацтво і розкаже усяк, де хто ходив, що чувас і що видав (Кв.-Осн., II, 1956, 229); Ревнули сірі воли, до зроби йдучи за своїм господарем, рушило й чумацтво за возом — останню послугу дати вірному товаришу... (Коцюб., I, 1955, 182).

2. Чумацький промисел; чумакування. Нас було три брати; я — найменший, хлопчиком після батька остався. Середній одружився і покинув чумацтво (Вовчок, I, 1955, 37); Братові було вже вісімнадцять років, як він умер, з Криму йдучи. І з того часу батько покинув чумацтво (Гр., I, 1963, 314); У XVIII ст. на Україні дуже поширилося чумацтво — торгово-візницький промисел (Іст. УРСР, I, 1953, 348).

ЧУМА́ЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до чума́к 1. — Ой не кліяйте, гайворони, Чумацького трупу, Накляювавшись, подохнете Коло мене вкупі (Шевч., II, 1963, 148); Еге, багато пригод знає чумацький отаман і не про одну виступе йому, вимовляє голосна сопіака (Коцюб., I, 1955, 182); // Належний чумакові. Дужі голоси вдарили чумацьку пісню (Н.-Лев., III, 1956, 314); Білий димок, згелюючись, здіймається догори понад чумацьким таббором, що чорніє у пільмі здоровими мажами, немов ягесь двоозлядне чудисце (Коцюб., I, 1955, 179); Пішли знову дні за днями, як ті чумацькі воли, — тито, помалу (Мирний, I, 1954, 85); Над чумацькою валкою кружляє у височині шуліка (Рибак, Помилка..., 1940, 55); // Прокладений чумаками (про шлях). Солі якраз по селах не стало, так Сердюки спрялися з еноїчанськими манами і гайда чумацькими шляхами через усю Україну на Сивас по сіль: там, мовляв, її скільки хочеш, даром нагребемо (Гончар, II, 1959, 142); // Такий, як у чумаків. Пора прийшла — І службу відбула [Білочка], — За те чумацький віз ортіє наділяти (Гл., Вибр., 1951, 109); — А пшійце розкипіло та й добреньке. Коли б ще дав бог курятинку, а ще краще перепелятинку, то вже б справжнісінький чумацький був кулєшик (Тют., Вир, 1964, 80).

Чума́цька Доро́га — те саме, що Чума́цький Шлях (див. шлях). Віі стуляє змеюга, Нижуться перли сліз, Мріє Чумацька Дорога, Волосожар і Віа... (Воропий, Вибр., 1959, 160); Чума́цький Шлях Два. шлях.

ЧУМАЧЕ́НЬКО, а, ч. Пестл. до чума́к 1. — Покажу́те ви, Славіні чумаченьки, Славіний товар із возів (Укр. думи..., 1955, 83); За Києвом, та за Дніпром, Попід темним гаям, Ідуть шляхом чумаченьки, Гузача співають (Шевч., I, 1963, 31); Лежить моя дустиночка, Що я вишивала, Як я свого чумаченька З Криму дожидала (Шог., Поезія, 1958, 77).

ЧУМАЧИ́ЛО, а, ч. Збільш. до чума́к 1. У двері щось стук-стук! Одчинила [мати Явдошина]: чумачило-креме перед нею стоїть і питає: — Чи дома ваш чоловік Яосип? (Вовчок, VI, 1956, 222).

ЧУМАЧИ́НА¹, и, ч., розм. Те саме, що чума́к 1. Задоволі риби й солі Везе чумачина (Рудан., Тв., 1959, 286); [Ч у а к:] Догулявся чумачина, Що й копочки нема (Кроп., V, 1959, 335).

ЧУМАЧИ́НА², и, ж., збірн., заст. Чумаки. Ой чому ти, моя мати, рано не збудила, ой як тая чумачина з села виходила? (Сл. Гр.).

ЧУМА́ЧКА, я, ж. 1. Жін. до чума́к 1. Ходить чумак по дорозат, А чумачка сидить дома (Чуб., V, 1874, 496).

2. заст. Чумацтво (у 2 знач.). [К а л е н и к:] Я чумачкою заробив все, що маємо. Тепер чумачка нікуди не годиться (К.-Карий, I, 1960, 192).

3. Вид української вишитої сорочки без коміра. Чоловіки носять вишивані сорочки — «українки» (з відкладним коміром), «чумачки» або «гуцулки» (Збірник укр. нар. танців, 1957, 94); Дома начищав чоботи [вчитель].

одягає чисту сорочку-чумачку, в кишеню піджака кладе два олієці — простий і червоно-синій (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 122).

ЧУМАЧОК, чкя, ч. Зменш.-пестл. до чумак І. Думає я женьгитися, а тепер не буду; Куляю сиві воли, чумачкуваті буду. Ідуть воли, ідуть вози, вискрипуючи, А чумачок у кабачок вишукуючи (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 301).

ЧУМБУР, а, ч. Повід вуздечки, за який водять або прив'язують верхового коня. Недоуздок складається з суголовного ременя, двоє щічних ременів, намордного ремня..., чумбура (Конярство, 1957, 185); Той під'їхав до купи, зміз з коня і прив'язав чумбуром до сучка (Морд., 1, 1958, 92).

ЧУМИЗА, и, ж. Зернова і кормова трав'яниста рослина родини злакових. Із зерна чумизи виробляють високоякісні крупи, які за хімічним складом дуже близькі до пшона (Колг. енци., II, 1956, 700); То в одному місці, то в іншому серед ясного проса, високої, як очерет, чумизи, серед рожевих телях гречок повільно пливають комбайни (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 764).

ЧУМНИЙ, а, є. 1. Прикм. до чумя. Епідеміолог академік Д. К. Заболотний (1866—1929 рр.) вивчив чумні захворювання в Індії, Аравії, Китаї, Монголії, Маньчжурії, Поволжжі і Закавказжі (Іст. УРСР, I, 1953, 721); Як сарана, як подих чумний, налітає він [ширинський бей] на безборонні землі, позначаючи кров'ю і полум'ям свою путь (Тулуб, Людолова, I, 1957, 136); // Який викликає чуму. Морські свинки надзвичайно чутливі до чуми. Вдихання розпорощених у камері чумних бактерій спричиняє в них в усіх випадках розвиток смертельної чумної пневмонії і генералізованого сепсису (Вибр. праці О. О. Богомольця, 1969, 404); // Заражений чумою. [Старшина:] Старшина, кажуть, з чумного вола обтер шкуру і продав; а ми свої з шкурами будемо закопувати? (Кроп., II, 1958, 18); Сироватка допологла навіть самому Заболотному врятуватися, коли він заразився, розтинаючи чумний труп (Наука., 12, 1956, 27).

2. перен., розм. Який утратив здатність нормально мислити; очманілий. [Г а л и н а:] Я й правда сьогодні чумна якесь (Собко, П'єси, 1958, 370).

ЧУНІ, ів, мн. (одн. чуня, і, ж.). 1. Мотуз'яні, солом'яні і т. ін. постолі, личаки. Це був уже підстаркуватий солдат-тиловик, веселий і неспокійний. Він увесь час присиствував, прищукуював і тупотів чобітьми в солом'яних чунях (Тютт., Вир. 1964, 516).

2. Гумове або шкіряне взуття у вигляді калаш з потовщеними бортами й підшовами. Була одна пара повстяників, а друга — чуні, склеєні з автогуми, — чим користалася вся родина в міру потреби (Ю. Янов., Мир, 1956, 156); На ногах мав [Коваль] в'ялячки з чунями, класними з автомобільної камери (Кучер, Прощай., 1957, 275).

ЧУННИК, а, ч., заст. Ремісник, який виготовляв чуні. При спуску в шахту [у XIX ст.] на ноги взувалися чуні. Їх випітали з конопляних мотузків спеціальні майстри — чунники (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 58).

ЧУНЯ див. чуні.

ЧУПЕР, пра, ч., діал. Чуприна. Тома, чоловічок маленький, сугий, з довгим, чорним чупром, що спадає лагідними, гладкими пасмами на широке чоло (Стеф., I, 1949, 153); Сів на осліні [Семен] та й став чупер на голові микати (Март., Тв., 1954, 98).

ЧУПЕРАДЛО, а, с., фам. Опудало. — Давайте я сам зроблю модну зачіску! — І хоч як я протестувала і відкривалася, майже насильно ваяла [папна Мося] мене в свої руки і таки зробила з мене якесь модне чупи-

радо [чуперадло] (Вільде, Троянди..., 1961, 214); Коли ця фігура сиділа на дощій, як і сама, коняці — це було таке чуперадло, що годилося на пугало для баштану (Думки про театр, 1955, 47).

ЧУПКАТИ, аю, аеш, недок., діал. Тупати, тупотіти. Йому здається, що щось чупкає по поді (Фр., VIII, 1952, 345); Ой чупкали чоботятка, чупкали, чупкали, У зеленій яворині білявки шукали (Коломийки..., 1970, 20).

ЧУПОЙДА, и, ж., діал. Нечепура. — Моя небіжка Оришка була весела й хату мою звеселяла, а це [наймицка] якесь стара чупойда! (Н.-Лев., IV, 1956, 215).

ЧУПРИНА, и, ж. Волосся на голові людини (перев. в чоловіка); чуб, шевелюра. Як тільки пак із паном зазнався; Дивись — у мужиків чуприни вже тріщать (Греб., I, 1957, 59); А чуприна була у нього здрюєнена, густа, як щітка, і зачесана з фантазією взору, так що високо, розумне чоло ціле було відкрите (Мак., Вибр., 1954, 180); Хотіла збудить Петра, торсала його за плечі з усіх боків, смикала за чуприну, а він лежить, як колода (Н.-Лев., III, 1956, 286); У кімнату ввійшов погмурий невисокий хлопеч, рокі сімнадцяти, швидко зняв шапку, і по його голові розсипалася закошлана смолиста чуприна (Хижняк, Тамара, 1959, 273); Брянський, з туго перетягнутим станом, з білявою пишною чуприною, стоїть, облитий променями призахідного сонця (Гончар, III, 1959, 24); Освіт полум'я лягає на міцну, м'язами помережану постать парубка, натікає в руську чуприну, і вона золотистою метлицею нависає над високим чолом (Стельмах, I, 1962, 101); // Довге пасмо волося на голений голові, що звисає над лобом; оселець. А поперед отаман Веде, куди знає..., Закрутивши чорні уси, За ухо чуприну, Підняв шапку — човни стали (Шевч., I, 1963, 66); Всі запорожці голили собі голови і зоставляли тільки повище лоба одну чуприну (Стор., I, 1957, 265); Широко відкритими очима Ярина дивилася на високого, мужнього діда з сивою чуприною, закладеною за вухо (Панч, Гомон. Україна, 1954, 6); *Образно. Син матрос там [на хвилья] і батько керманчик пливе, А у сурму гра вітер над ними, реве, Розвіва свою догугу, буйну чуприну... (Л. Укр., IV, 1954, 263); Він проспав світанок. Встає, коли сонце вже котилося по сивих чупринах очеретів, велике, червоне (Мушк., День..., 1967, 79).

◇ [Аж] чуприна мокра в кого від чого — енергійно, з великим запалом працює хтось над чим-небудь. Аж помолодшала вона, як перебралася у свою хату, на нове хазяйство... Чіпка собі прийняв за його, аж чуприна мокра (Мирний, II, 1954, 217); Петро корчусь пень. Уже чуприна мокра (Головка, I, 1957, 448); Водити за чупріну кого — верховодити над ким-небудь (перев. чоловіком); бити. На що тому жінка молода, кого й стара за чуприну водить! (Номис, 1864, № 9095); Голити чуприну див. голити; Гріти чуприну див. гріти; Нагріти чуприну див. нагрівати; Нам'яти чуприну див. наминати; Наскубти чуприну див. наскубувати; Обірвати чуприну див. обривати¹; Поголити чуприну див. поголіти; Скубти чуприну кому; Скубти за чуприну кого — глумитися, знущатися над ким-небудь, тягнути за чуба. Гризуться і проміж себе: У них хто хитрий, то і старший, І знай всім наминає парші, Чуприну всякому скубе... (Котл., I, 1952, 163); Семен ніяк не міг скласти докупи літер, а дванадцятилітнього учителя брала нетерплячка — і він скуб чуня за чуприну, крутить вухо (Коцюб., I, 1955, 100).

ЧУПРИНДІР, індирий, ч., розм. Те саме, що чубар. Гребнули раз, два, три, чотири, Як на! — у берега човни; Троянці наш чуприндірі На землю скіць — як там були! (Котл., I, 1952, 164); Недалеко стоїть ви-

сокий козак у кармазиновім жупані, в чорних оксамитових штанях і жоаких чоботях... такий з нього чуприндир, що кращого не знайти і у коші! (Стор., I, 1957, 82); В кого він тільки вдався такий? В кого ж, як не в батька. І в Гната добрішає й добрішає серце до свого норовистого чуприндира (Стельмах, I, 1962, 545).

ЧУПРИНИСТИЙ, а, е. З великою чуприною; чубатий. — Ой Левку, Левку, який ти дурний... — нахилилася до нього і не руками, а своєю жалістю охопила його чупринисту голову (Стельмах, I, 1962, 607).

ЧУПРУН, а, ч., заст. Простолудин. Бач, безокая фортуна Зробила [Азилласа] паном із чупруна. Таких не мало бачим див! (Котл., I, 1952, 251).

ЧУР, а, ч., діал. Джерело (у 1 знач.). Гей срібний шнур, Збігаються нори в студений чур (Федьк., I, 1960, 106).

ЧУРА, и, ч., діал. Джура. Зо мною, слухай же, остались Данило, чура мій, та я, Та Прися, дочечка моя! (Шевч., II, 1963, 257); Як ось двері одчинились, і лізе в зату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пугач, а за ним його чура (П. Куліш. Вибр., 1969, 134).

ЧУРБАК, а, ч., розм. Обрубок дерева, коротка колодка. Гнат Яворський помітив, що в пічці прогоріло дерево, і підкинув нових чурбаків (Чорн., Визвол. земля, 1950, 91); Варя вийшла на подвір'я, витягла з сараю дерев'яні чурбаки і .. вдарила по одному з них сокирою (Ткач. Плем'я..., 1948, 127); На дерев'яному чурбаку серед колиби горів каганчик (Скл., Карпати, II, 1954, 374).

ЧУРЕК, а, ч. Прісний хліб у вигляді великих коржів, що випікаються на Кавказі і в Середній Азії. Чурек і сакля — все таво; Воно не проишено, не дане (Шевч., I, 1963, 326); Вином і чуреком ти кошिका сповни і в полудень в поле мені принеси (Нагн., Вибр., 1957, 301); А інші голоди перебивали: — Чурек гарячий! Чурек! (Тулуб, Людолови, I, 1957, 215).

ЧУРИТИ, рійть, діал. Дзюрити. — Я кинув геть порець [Гопірець], обіляв безтямку водою, спицею кров, що чуріла з її рани (Фр., IV, 1950, 393); Проколов десь носу в дівравім постолі, кров чуріла (Хотк., II, 1966, 105); Коровиця жує [сіно], а молоко чурить до дійниць білими струйками [струмками] (Круш., Буденний хліб... 1960, 360); // безос. Чуріло на оструб (Сл. Гр.).

ЧУРКАЛО, а, с., діал. Джерело (у 1 знач.). Оглянувся [Маруся] за чуркалом, прислухався — чи не журчить де, але не було чути. Шукати не хотілося; зрештою пригадав, що й нема тут чуркала поблизу (Хотк., II, 1966, 108); Як пам'ятаю, гуцули пили тільки — і це не всякий — влітку жентцю на полонині та воду з чуркала (Козл., Сонце..., 1957, 13).

ЧУРКАТИ, ав, діал. Бити струменем; дзюрити. **ЧУРКОМ**, присл., діал. Дзюрком.

ЧУРКОТИТИ, отійть, недок., діал. Дзюркотіти.

ЧУТИ, чу́ю, чу́єш, недок. I. перек. Сприймати за допомогою органів слуху які-небудь звуки. Серед тиші ночі чути було дуже виразно, як горілка стіла будькотла з барильця, вливаючись у пляшку і шелестячи по боках скла (Н.-Лев., I, 1956, 123); — Засни, засни, мій синочку, Малая дитина! — чує він, наче кризь сон, чиєсь любий голос (Мирний, IV, 1955, 304); Він знов бачив Маріанку, її миле обличчя, її просту і щирі ласкавість, чує її голос, її співачку... (Коцюб., II, 1955, 344); Черниш, повторюючи команди на вогневій, кричав щосили, але обслузи, хоч були поряд, ледве чули його за сучільним гуркотом (Гончар, III, 1959, 41); На голоси з суміжної кімнати з дитиною на руках вийшла

Докія Петрівна, — чула, знати, розмову (Головко, II, 1957, 193); Гимко, прикладаючись, ступив до незнайомого. — Джмелик?! Звідки ти? — Закрий двері, щоб домашні не чули (Тют., Вир, 1964, 268); Тиша. Навіть чути, як жолудь, токуючи по гілках, падає на кореневища, коником одскакує од трави і зручніше припадає до землі (Стельмах, II, 1962, 179); // у знач. вставн. сл. Чувсяся. Дитина, чуо, аж із шкури вибивається, кричить... (Мирний, I, 1954, 94); На селі не співали дівчата, чути, реготались; у морозному повітрі аж сюди лунок їх голоси (Головко, II, 1957, 39).

◇ **Краєм (крабчком) вуха чути див. край¹, крабчок**; На свої вуха чути — те саме, що Чути на власні вуха (див. вухо). Я все на свої очі вдивію, на свої вуха чує (Март., Тв., 1954, 210); Одним вухом чути див. один; Чути на власні вуха (своїми вухами) див. вухо.

2. **неперек. Мати слух. Бачить — не бачить, Чути — не чує, Мовчки говорить, Дуже мудрує** (Гл., Вибр., 1951, 218); Дорош справді зрозумів, що він не тільки чує, а й говорить (Тют., Вир, 1964, 201); Враз — поєн невтоленної жаги — Він [Бетховен] стрепенувся, орел, що не добитий. Він чує, він чує! (Рильський, I, 1960, 329).

3. **перек. Мати які-небудь дані, відомості про кого-, що-небудь, знати про кого-небудь з розмов, чуток і т. ін.** Чути було, що там збирається ярмарок (Кв.-Осн., II, 1956, 402); Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чує од старих людей (Шевч., I, 1963, 142); Я ще перед постом чула, що наймичка від неї відійшла (Мирний, I, 1954, 73); Думка її уперто працювала в одному напрямку: вона пригадувала все, що чула в дитячих літах про відьом (Коцюб., I, 1955, 279); *Образно. Як вечір рожевий на землю злетить, Я вийду самотній у гай. .. Шептатимуть казку чудову листки, Ту казку, що чули від хмар (Рильський, II, 1960, 92).

◇ **Хто такé чує, щоб...** — про що-небудь незвичайне, неможливе, неприпустиме. — Та де се видано! та хто таке чує, щоб вільна козачка за кріпака оддавалася! (Вовчок, I, 1955, 22); **Що чути?** — що відомо, які є новини? Що у Вас чути? Ми сліве нічого не відаємо про закордонні справи, бо можемо знати тільки з листів (Коцюб., III, 1956, 224).

4. **перек., також із спол.** я, к, що і т. ін. Те саме, що відчувати 1—3. Вона чула, як у грудях забилося серце, як її руки й ноги неначе охололи (Н.-Лев., III, 1956, 66); Чує лицар серед бою, що смертельна рана в грудях, стиснув панциря міцніше, аби кров затамувати (Л. Укр., I, 1951, 433); Я муку чую... (Стар., Поет. тв., 1958, 26); В голову прилила кров і чути, як дзвеніла в жиллах, у голові (Головко, II, 1957, 166); Вона, вишиваючи, мильувалася узором, колола до крові пучки, та не чула болю (Тют., Вир, 1964, 126); Чуо в тих мелодіях гаряче коханья людського серця, частя, любові... (Н.-Лев., III, 1956, 305); Так освоїся з Рижом та й взагалі з Італією, що чуо себе зовсім вільно, розмовляю, розпитую і не блуджу (Коцюб., III, 1956, 268); Любо їй було чути себе загальною пестійкою (Хотк., II, 1966, 17); Дівчина чує на собі довий погляд парубка, мимоволі червоніє, щуляється (Стельмах, I, 1962, 102); // Відчувати на дотик що-небудь. Соломія з тихим смутком дивилася на Остапа й чула, як по її виду котилася слюва за слюзою (Коцюб., I, 1955, 337); Я й досі чуо рідних рук ласкавий дотик (Сос., II, 1958, 357); // Триматися, дотримуватися чого-небудь під час руху. Доки йшли [втікачі] цим лісом, стежку чули під ногами, а вийшовши на відкрите місце, забували її (Гжицький, Опришки, 1962, 109); // Знаходити в собі, виявляти, мати що-небудь. [X в о р а:] Сумний був час; товариші мої

Пішли у військо, кликали й мене. Та я в собі тоді не чула сили (Л. Укр., I, 1951, 119); // розм. Передчувати, відчувати, здогадуватися (звичайно про щось неприємне). Чую, чую, мої діти, що мені не житиміти (Номис, 1864, № 5300); Мар'я не встиг увернутися від удару. Чуючи свою смерть, він охопив руками голову, пригнувся (Стельмах, I, 1962, 644); Велика, досі негана відповідальність — чув — лягав йому на плечі нещадним тягарем. Його аж гнує той тягар (Гончар, III, 1959, 142); *Образно. Чорні гори залягли долини, як велетенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби (Коцюб., II, 1955, 330); Про що зітха вітер? Що чують тумани, Коли гай зелений цілють-милують? (Тич., I, 1957, 4).

◇ Душею чути див. душа; Душі в собі не чути див. себє; Душі не чути див. душа; Іти (бігти і т. ін.), не чуючи землі під ногами (під собою) — іти, бігти і т. ін. дуже швидко. Вона біжить, не чуючи під ногами землі, нічого не помічаючи навколо себе (Речм., Весн. грози, 1961, 403); Гозаков біг, не чуючи під собою землі, і не міг нічого крикнути, бо звуки заклакли в горлі, а очі затуманилися слізьми (Гончар, III, 1959, 163); Не чути землі (ніг) під собою через що — будучи збудженим, схвилюваним чим-небудь радісним, дуже енергійно рухатися, працювати і т. ін. Стара Настя така вже радісінька, .. землі під собою не чує, порасться хутко, і де та сила узялася, аж біга від стола до печі (Кв.-Осн., II, 1956, 74); Параска шаслива така, — землі під собою не чує, — не ходить, а літає (Мирний, IV, 1955, 34); Він квапчися бодай на хвилюк побачити свою козану ще раз, аж під собою землі не чує (Ільч., Козацьк. роду, 1958, 138); Не чути себе — бути дуже схвилюваним. — Так, Галочко, так, — сказав Семен Іванович, не чуючи себе з радості (Кв.-Осн., II, 1956, 335); Ілонка стояла, не чуючи себе, пригломшена незвичайним виглядом сержанта (Гончар, IV, 1959, 399); Нутром чути див. нутрб; Рук (ніг, спини, голови і т. ін.) не чути — перевтомитися, перенапружитися, перемерзнути. Елея заболіли ноги, Не чує ні рук, ні голови (Котл., I, 1952, 91); Рук не чула, несучи дитину, ноги дуже боліли від тодьби (Кв.-Осн., II, 1956, 458); Іноді так наморщися, — рук, ніг не чує, спини не розігнеш... (Мирний, I, 1954, 91); — Не змела [хати], бо гуляю од самої півночі. Ось уже й рук і ніг не чую, так натанцювалася, — промовила Мотря (Н.-Лев., II, 1956, 286); Провалився [Дмитро] у рів, зиваючись, обриваючи нігті, вибираєся з нього, уже не чуючи пальців (Стельмах, II, 1962, 385); Не чуючи рук від зашпорів, рубавш і рубавш вранці бриласту хрещенську кригу, б'єш, доки не з'являється з-під неї жива, з весняним запахом вода! (Гончар, II, 1959, 163); Сєрце (сєрдєнько) чує (чуло) — про передчуття чогось, віщування, здогад, що ґрунтуєся на інтуїції. Чорний ворон не добро Дєвичині віщує! Лихо в душу залягло, Лихо сєрце чує (Бор., Тв., 1957, 64); — Королівна, ясна панно, чує сєрце, що загину, — хто ж вас буде боронити від неслави, поговору? (Л. Укр., I, 1951, 434); Сєрце її чуло, що тут щось не так, що справедливість не на батьковому боці, що Сєптар не має за собою вини (Коцюб., I, 1955, 287); Сєрцем чути — передчувати що-небудь інтуїтивно, здогадуватися про щось. На душі важко, на сєрці сумно — аж мов нудно... Так буває тоді, як сєрцем чуєш якесь лихо (Мирний, II, 1954, 62); Чути крила за плечима див. крилб; Чути лікоть див. лікоть.

5. Виявляти, розпізнавати, знаходити кого-, що-небудь за допомогою органів нюху. Чує кішка, де сало лежить (Номис, 1864, № 5741); Спершу остунав гай шляк, і їдучи вони чули пагощі гавих [гайових] квіток, потім гай наче разом знявся і по обох боках висить голе каміння (Вовчок, I, 1955, 325);

Кони насторожено стригли вузми, чули вовків (Тулуб, В степу..., 1964, 215); Дєсь іздалеку замукала корова. «Худоба кров чує» (Стельмах, II, 1962, 385); Пташина чує людський дух» (Тют., Вир, 1964, 519); Аж прискорив ходу Давид. Недалеко вже. Навіть уже чути брукновий дух од верб понад ставом (Головко, II, 1957, 179); // Передчувати близькість чого-небудь. Не хочеться й волякам додому, Бо чують доріженьку до Дону (Шог., Поезії, 1958, 141); Конята весело форкають, дядько Баран заспіває свою безконечну пісню — всі вони чують весело, бажану домівку... (Збан., Сєспель, 1961, 367).

◇ I (й) дху не чути див. дух; Чути чим від кого — чого — про запах, присмак і т. ін. від кого-, чого-небудь. Не забувай баки: чого від тебе видом чути? — Дим ви принесли в мою хату, — сміливо відказав Лєєко (Стельмах, I, 1962, 624); Чути носом див. ніс; Чути нюхом — те саме, що Чути носом (див. ніс). Абдулаєв, Митяй і Гимко позуть далі. Абдулаєв нюхом чує, що в хаті хтось є (Тют., Вир, 1964, 494); — Правду сказати, і сам не знаю, що робити. Нюхом чую: хитрує батько; отаманує в кількох сєлах і вичікує, а чия зєрту буде (Стельмах, II, 1962, 83).

6. у знач. присл. Чутно, видно. А де ж дитина? Побіг[ла] дєсь. Шукає сина Та плаче мати. І не чує, Де ділося (Шевч., II, 1963, 369); [М а р і я:] Здрастуйте, мамо... А Павло? Не чути Павла? Не повернуєся Павло? [Г а н а:] Вдома (Довж., I, 1958, 349); Уляна тривожно позирала у вікно. Йоньки не чути і не видно (Тют., Вир, 1964, 523).

7. у формі 2 ос. теп. ч. чуєш, чуєте і рідко мин. ч. чув. Уживається для підкреслення сказаного, звернення уваги на кого-, що-небудь. — Прощай же! швидше убирайся, Обцянки не забувайся, Бо посли [після], чуєш, нічирк! (Котл., I, 1952, 67); — Ну, годі плакати, Сашо, чуєш? Поплакала й досить... (Довж., I, 1958, 409); Нам треба миру — чуєте, несуть? — Усім, хто сіє, хто будує, — всім! (Рильський, III, 1961, 72).

ЧУТИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до чути 1, 3. Його простий, ясний розум складає усе бачене й чує, зерно до зерна, в скарбниці пам'яті, як матеріали для думки (Фр., VI, 1951, 36); Враз подано команду, лєдєє чути: — Сідайте!.. ну, часті!.. — і поплали [плоти] через Слауту (Тич., II, 1957, 181); За роботою точилися розмови про полювання. Розповідали різні мисливські пригоди, пережиті в минулому або чути від батьків, діда та односельців (Тулуб, В степу..., 1964, 214); Тихо працював мотор, і звук його сповноває душу якось даано не чуємо радістю (Перв., Опов., 1970, 25); // у знач. ім. чуєте, того, с. Те, що хто-небудь чув. Удова слуха, часочком сама що-небудь промовить про бачене, про чує (Вовчок, I, 1955, 314).

ЧУТИСЯ, чується, недок. 1. Сприйматися на слух, бути чутним. Валяка доходила до самого низу. Нєстямний крик, реви все більше і більше чулися (Мирний, I, 1954, 260); Те, що в дитячих літах чується..., потім якось забувається, наче туманом сповивається, того-то я багачко з Івасевич казок позабуваєс (Григ., Вибр., 1959, 445); Дєсь іздалека лєдєє чуєс гомін, собачє гавканя (Досв., Вибр., 1959, 65); Дружно курились двимарі хат, рипіли журавлі біля крилиць, ревла худоба по дворах, і в морозному повітрі лунок чулися людські голоси (Головко, II, 1957, 182); — Бували і в інших землях, — чуєс голос Тараса, — товариш, але таких, як у руській землі, не було таких товаришів! Ні! (Довж., I, 1958, 259); // Вчуватися, звучати ніби наяву. Чується мені пісня Байрона, що покинув свій рідний, але ворожий, розпусний край і пішов блукать по світі, шукать спочину для свого розбитого сєрця (Н.-Лев., III, 1956,

305); // безос. Серед великої тиші чулось тільки, як шелестіли листочки (Коцюб., II, 1955, 81); З туману виринули нові й нові хвилі, й чулося, що за ними йде ще неймовірна кількість інших (Ю. Янов., II, 1958, 50); Найгірше Олені приходилося зимово, коли майже кожен день чулося від дочки: — Мамо, в мене горло болить (Тют., Вир, 1964, 26).

2. Те саме, що відчуватися. Відділились від колони, поїхали мовчки поруч. Пилюка чулася в нічному повітрі, скрипіла на зубах (Гончар, II, 1959, 118); Уже наближалось світання зі сходу, Вже чулося сонце за схилами гір (Перв., II, 1958, 166); Видимо, любили свого Андрія. Щось тепле чулося в усіх тих словах (Хотк., II, 1966, 196); Брати сідать прямо на тік, під їхніми руками чується вибиті сліди цівів і возка прохода (Стельмах, II, 1962, 146); Земля розмерзається, і талій винний дух поліє, розбавлений солодкатою вільністю недалекого моря, уже виразно чується в повітрі (Гончар, II, 1959, 39); // Бути помітним, виявлятися, спостерігатися. Осмізалась [Маланці] доля. Не тільки власна, але й Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила (Коцюб., II, 1955, 24); Коли гармонія замовкала, вечірню тишу сколизували пісні, що їх заводили дітвара, в тонкому голосі, що злітає найвище, чулася туга, яка краєла серце (Чорн., Красиві люди, 1961, 3); В її відносинах до старшого брата і сестри чується глибокий антагонізм (Л. Укр., III, 1952, 718).

3. діал. Почувати себе як-небудь, якимсь. — А що, Устино, чи ти чуєшся, що вже ти вільна душа? (Вовчок, I, 1955, 138); Вона худла і блідлила, чуєшся трохи ослабленою від посту при важкій праці у школі (Коцюб., I, 1955, 326); Чому нараз я чуєся безсилій І падаю, мов той Ікар безкрилий? (Вороний, Вибр., 1959, 96); Вона ще чулася коволю, але не могла перемогти невидимої сили, що поривала її в госпіталь (Трип., Дорога..., 1944, 57); // Вважати, уявляти себе кимось. Чуєся [панотець] переможцем, бо переміг свого найміта хоч раз. Тепер має його за що сварити (Марг., Тв., 1954, 221).

ЧУТКА, я, ж. Вістка, повідомлення про кого-, що-небудь. Чутка про дикий бал у панському дворі пішла по селу й нікого не здивувала (Н.-Лев., II, 1956, 74); [А е ц і й П а н с а:] Що ж там сталося? про се до мене чутка не дійшла (Л. Укр., II, 1951, 368); Чутка про мандріваних акробатів облетіла слободу з дивовижною швидкістю (Шиян, Баланда, 1957, 128); // перев. мн. чуткий, ток — відомості, вісті, вірогідність яких не встановлена. Чутки про літературні справи не дуже радісні (Мирний, V, 1955, 419); Ще за рік до арешту долинули до Тараса Григоровича чутки, що Брюллоєв переживає якусь внутрішню кризу, якесь переосцінювання колишніх естетичних норм (Тулуб, В степу..., 1964, 298); Про цього відлюдного старого переказували різні жиммерні чутки (Донч., Вибр., 1948, 6); Чутки з батьківщини йдуть зовсім не радісні: голод, епідемії, руїна (Кол., На фронті..., 1959, 11).

◇ Глуха чутка — невправний перекази про когось, щось. — Парасочко! моя доле!.. Швидко не стане мене тута. Хіба яка глуха чутка донесе до мене вистку, що тут робиться з вами... (Мирний, IV, 1955, 52); І чутка пропала див. пропадати; Немá (немáб) чутки див. немá; Ні чутки — ніяких вістей, нічого не чути. Минуло різдво, відсвяткували й водохреца, а з столиці ні чутки (Коцюб., I, 1955, 117); Ні чутки, ні вістки (ні звістки) [немáб] від кого, про кого — ніяких вістей від когось, нічого невідомо про кого-, що-небудь. Все як би у якусь безодню запало. Нізвідки ні чутки, ні вістки, ні ніякого порятунку (Кобр., Вибр., 1954, 198); Вже більше року ні звістки, ні чутки не було від Данька (Гончар, II, 1959, 345); Пропав без чутки див. пропа-

дати; Пускати (пустити) чутку див. пускати; Розпускати (розпустити, поширювати і т. ін.) чутку (чуткий) — те саме, що Пускати (пустити) чутку (див. пускати). І Карпо розпустив по селу чутку, що Грицьку мав був налякати Пріську (Мирний, III, 1954, 58); Чутка [с, булá] така, що...; Є чутка (чуткий), що... — чути; кажуть, що... — Хто се тобі сказав? — Хто б не сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними незгірше од міщан (П. Куліш, Вибр., 1969, 123); А чутка у гаю була така, Що ніби Щука та частенько, Як тільки зробіться темненько, Лисиці й шле то щупачка, То сонтеньку карасіка живеньких Або лимів гарненьких... (Гл., Вибр., 1951, 43); Напишіть, як Ви себе почуваете. Певно, краще, бо є чутка, що у Вас мороза, сухо (Коцюб., III, 1956, 423); — Є чутки, що незабаром на Київському вузлі почнеться страйк, — говорить Кайт і спляється (Кол., На фронті..., 1959, 56); Чутка йде (пішла, пройшла, шириться, поширялась, рознісється, рознеслась, розбодяться, розійшлась і т. ін.) — поширюються звістки про кого-, що-небудь. Десь на шляху, біля діброви, У хаті чепурній шинкарочка жила; Про біле личко, чорні брови Далеко чутка йшла (Гл., Вибр., 1951, 142); Та через кілька днів пішла чутка по селі, що за голос [на виборах] не вільно брати гроші, бо то зрада (Марг., Тв., 1954, 182); Восени пройшла чутка, що в Богуслав прийдуть на квартири гусари (Н.-Лев., III, 1956, 133); Одгуляли весілля, молоду привезли до Ониски.— Йосипа все не було. Тільки чутка про його щодня росла-шарилась, то приносила одно, то приносила друге (Мирний, IV, 1955, 40); — Гетьман, гетьман прибув! — пішло скрізь по таборові; і, скоро рознеслась така чутка, зараз деякі бурли [бурлаки] сжаменулись, подумали про свою голову (П. Куліш, Вибр., 1969, 158); Востаннє бачили люди молодичу з дівчиною тоді, як востаннє чутка було розвідалась, що Кармелюк визволився (Вовчок, I, 1955, 369).

ЧУТКИЙ, á, é. 1. Який швидко й легко сприймає що-небудь за допомогою органів чуттів (слуху, нюху і т. ін.). [Й о с ь к о:] Мошко собак держав чуткий (Фр., II, 1950, 347); Свирид Яковлевич тиленько дерев'яним ключем відмикав двері. Але чутка Настечка почула двічі клямки, кидаясь за постелі на поріг і завчасе батькові на шиї (Стельмах, II, 1962, 104); // Який добре чує (про орган слуху). Десь весело джорчить струмок, у скісному промені сонця грає роєм мушва; якесь шепотіння, якісь вечірні лісові звуки долітають до чуткого вуха... (Коцюб., I, 1955, 183).

Чуткий сон — неглибокий, сторожкий сон. Дідусь Юхим ще не злавив з печі. Цілісіньку ніч пробужикав, по хаті все снував — ломило старечі кості, знало від діда сон. Тільки на світанку угеріся трохи на теплій черені, заснує чутким старечим сном (Збан., Сеспель, 1961, 300); Погасивши світло, Микола швидко заснує чутким сном, крізь який просочувався шум ріки і смерек (Стельмах, Над Черемошем, 1952, 14).

2. Який швидко й глибоко реагує на події, життєві явища; чутливий (у 3 знач.). Батько був людина чула, чутка на розум і полатки якось виховував нас не згірше за гарного педагога (Вас., Незбір. тв., 1941, 158); Це буде мій твір, може, кращий за ті, які читали люди, це буде повість для єдиного читача, найбільше вдячного і чуткового (Коцюб., II, 1955, 183); Хотілося побачити поета юного, чуткого (Тич., II, 1957, 32); // Дуже вразливий, неспокійний. Я хожу по своєму кабінету, годжу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що звучить струнами од кожного руху повітря (Коцюб., I, 1955, 414); *Образно. А внизу видно дерево — чутке, заплакане, шумке: загуде десь вітер — воно тремтить уже й плаче, як живе (Вас., II, 1959, 263).

3. Те саме, що **чудий** 3. *Єсть одна перлина, Що з усіх найкраща в світі. ..Ту перлину не дістати Ні з печер землі, ні з моря: Тільки той її знаходить, Хто чутким родився до гора (Сам., I, 1958, 67); Світ йому любо всміхається, диється на його Чіпка не злим оком, прислухається чутким серцем (Мирний, I, 1949, 168); І хочеться скоріше завершити Все розпочате, що болить, як нарість, В чуткій душі (Воронько, Мирний неспокой, 1960, 90).*

ЧУТКІСТЬ, *кості*, ж. Абстр. ім. до **чуткий**.

ЧУТКО, *присл.* 1. Присл. до **чуткий** 1. *Невиразно мигнує перед її очима росяний степ, тизі поля, темний ліс, коли вона перебігала їх та чутко ловила кожен звук... (Вовчок, Вибр., 1937, 167); [М а р т а:] Ти як приждоши пізно, то тільки пошкрябай у напальне вікно: а чутко сплю, то зараз і почую (Вас., III, 1960, 82); Росю зорі степ скропили. Дрімтним морем мла лежить. Табун стоїть коло зогили, Докупи збившись, й чутко спить (Черн., Поезії, 1959, 386).*

2. *рідко*. Те саме, що **дошкільно**. *Він входить у клас... і гуляє поміж нами, як необмежений пан наших тіл і душ. Та вдесятеро чуткіше гуляла його тростинка (Фр., IV, 1950, 223); Максим у своїй невинній щирості й не розумів, як чутко вколос він у серце боярина тими словами (Фр., VI, 1951, 29).*

3. *присудк. сл., розм.* Те саме, що **чутно** 2. *По тім боці жита подовіють; чутко — млин меле (Вовчок, I, 1955, 282); Тиша така, що чутко, як кров тече в жилах... (Коцюб., II, 1955, 323).*

ЧУТЛИВИЙ, а, е. 1. Який добре відчуває що-небудь (про органи чуттів). *Думи, думи, як моря припливи, кров у скроні приболює б'є... І професора вухо чутливе слухає серце ліричне мов (Сос., Близька далина, 1960, 177); Ми розмовляли про ніжні пагоці степів, які може відчутти лише чутливий ніс тубільця (Ю. Янов., II, 1958, 51); Йому знову хотілося повернутися на ринг, як хочеться літати льотчицею, що втратив ноги, як хочеться скрипалеві доторкнутися до тонкого грифа скрипки чутливими пальцями, які тільки чора відірвало гранатою (Загреб., Європа. Захід, 1961, 54); Орися повернула до себе обличчя Тимжа, поцілувала його в щикло за те, що він такий розумніший, і довго мовчки гляділа його пружинисті кучері чутливою, повною ніжності і кохання рукою (Тют., Вир, 1964, 220); // Який відзначається особливою гостротою. *Чогов тяжко зітхнує і, обіпершись на візку, став дрімати, але слух його був гострий і чутливий, не битий сном, і той слух спіймав підозрілий шелест (Тют., Вир, 1964, 320); // Здатний реагувати на найменші рухи, коливатися від чого-небудь і т. ін. *Сидить Федя одинокісенький та перебірає звичними слухняними пальцями чутливі струни (Квач, Жди..., 1959, 445); Чутлива пауцинка тремтить від подиху (Кол., Лейтенанти, 1947, 78); Безвітря стояло таке, що навіть осичина не допотіла своїм чутливим листом (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 46); У лісі Левоко притримувє коні, але і від їхньої ходи чутливі дерева обтрущують крику сріблясту оздобу (Стельмах, I, 1962, 71); // Який здрагається, ворухиться час від часу, тремтять. *Тодоска відгилмалась, навколо її переляканих уст зразу ж розметалась уся оборка зморщечок, а на чутливому підборідді тіпнула підківка (Стельмах, I, 1962, 444); Земля думянилася цвітлом, Роніла горі висота. Горіли частяж і приєтом Чутливі Лесині уста (Воронько, Народження..., 1954, 35).****

Чутливий сон — неглибокий, сторожкий сон.

2. Який піддається впливу природних, фізичних, хімічних факторів, здатний швидко відчувати що-небудь, реагувати на що-небудь, сприйнятливий до чогось. *До останнього часу вважали, що нервова система не чут-*

лива до дії тонізуючого випромінювання (Знання., 6, 1965, 7); Відзначимо, що людина більш чутлива до підвищення кількості вуглекислоти, ніж тварина (Наука., 8, 1959, 23); Як відомо, гречка дуже чутлива, особливо під час цвітіння і налізу зерна, до високих температур та посухи або нестачі вологи в ґрунті і повітрі (Колг. Укр., 4, 1959, 24); Цукрові буряки дуже чутливі до добрив (Хлібороб Укр., 3, 1964, 4).

3. Здатний швидко реагувати на життєві події, факти, явища і т. ін. *В час бою начальник штабу повинен бути особливо чутливим до найменших зауважень командира (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 305); Насторожена й чутлива Катря наче вгадала його намір і непомітно щипнула за лікоть (Кучер, Трудна любов, 1960, 49); // Здатний тонко відчувати, розуміти навколишнє; з розвиненими художніми смаками, з добрим чуттям. *Винятково чутливий до всіх проявів справеді прекрасного, він [І. Франко] не міг, природно, пройти повз скарбниці світового живопису та скульптури (Мист., 4, 1956, 2); Син чи донька виростуть людяними, щирими, художньо розвиненими, чутливими до краси, якщо навчити їх бачити світ, придивлятися до речей і знаходити в них зміст і красу (Хлібороб Укр., 5, 1971, 35); Ейзенштейн... був надзвичайно чутливим до всього істинно талановитого і прекрасного (Мист., 6, 1968, 21); // Здатний легко збуджуватися, хворобливо реагувати на все; вразливий. *Жінка була надзвичайно чутлива. Чи гіркі спогади про своє власне дитинство, чи радість за частя дітей викликали в її добрих очах сльози (Квач, Черг. завдання, 1951, 99); Мотрона Іванівна жінка вразлива, чутлива, не дає далі Остапові слова вимовити, благає його не вдаватися у журбу (Горд., I, 1959, 300).***

4. Сповнений уважного, чулого, доброзичливого ставлення до людей; чуйний. *Гуманне, чутливе серце поета зміє знайти краплину людського навіть в такому тумані і дикою представницької низини суспільності, як Бовдур (Коцюб., III, 1956, 38); Дивно, що мати, така чутлива до всього, зараз мовби не хотіла чути його застасної злоби і чула тільки його, Озієнкоєв, горе (Гончар, II, 1959, 138); Статний, мускулистий, широкогрудий. Та всупереч такій статури мав Божко дуже ніжне й чутливе серце парубочьке (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 102); Найменший порух думки, натяк, якийсь маленький знак може зачепити всі струни душі, коли та душа співуча й чутлива, мов орган (Чаб., Тече вода., 1961, 148); // Який свідчить про уважність, доброзичливість, чуйне ставлення до кого-небудь; // Сповнений теплих почуттів; чулий. — *Ну, що? Чутлива була стріча батька з сином? (Фр., IV, 1950, 40); // Надмірно розчулений; сентиментальний. *Пані маршалкова не дуже допитувалася про психічний стан свого мужа: се була дама практична, не заражена ніяким чутливим романтизмом (Фр., VII, 1951, 337); // Який свідчить про розчуленість, сентиментальність. — *Е, що там бавитися чутливими витребеньками! — грубо відказав Едвін (Фр., III, 1950, 169).****

5. Здатний швидко відображати, фіксувати зовнішні впливи, зміни, прояви (про прилади, матеріали і т. ін.). *На прохання лікарів в Інституті фізики металів сконструювали чутливий магнітометр (Веч. Київ, 7.XII 1966, 4); Вечірне небо, гори, ліси, відлунюючи той спів, бриніли, як грандіозна чутлива мембрана (Гончар, III, 1959, 94); Світло висот купає твої лайнер, і тебе, і твого супутника палатого, і запаси чутливої плівки... (Гончар, Циклон, 1970, 5); Всередині його [ауроїда] є пружна коробочка, яка не має повітря і дуже чутлива до зміни атмосферного тиску (Фіз. геогр., 5, 1956, 84); Чутливі механізми, Чутливі ваги.*

◇ **Заграти на чутливих струнках** *див.* **струнка**.

ЧУТЛИВІСТЬ, вості, ж. 1. Абстр. ім. до чутливий 1—3. *Чутливість до дотику найбільша на кінчику язика і на кінчиках пальців* (Психол., 1956, 32); *В Антарктиді при тривалому морозі шкура втрачає чутливість і не реагує на біль — невеликі операції там можна робити без наркозу* (Веч. Київ, 10.IV 1968, 4); *Вітамін В₆ знижує чутливість шкіри до ультрафіолетових променів* (Веч. Київ, 1.II 1969, 3); *Деякі тварини проявляють чутливість до таких незначних змін в атмосфері, які для людини лишаються зовсім непомітними* (Наука..., 7, 1956, 24); *Орієнтуючись на температуру, що мають значення для визначення строків сієби, слід також враховувати і чутливість ссодів до приморозків* (Хлібороб Укр., 7, 1965, 15); *Характерною рисою творчості Тургенєва-реаліста була надзвичайна чутливість до нового, прогресивного* (Веч. Київ, 8.XI 1968, 4); *Розвиваючись бурхливо й стрімко, поезія взагалі виявляє особливу чутливість до всього нового в житті суспільства* (Літ. Укр., 21.I 1966, 1); *Поетові потрібна виключно тонка чутливість до смислового значення слів, до їх здатності породжувати в читача конкретну-почуттєву образи* (Рад. літ-во, 6, 1966, 8).

2. Властивість за знач. **чутливий** 4; чуйність (у 1 знач.). *Письменниця [Марко Вовчок] розкрила антагоністичні взаємини між поміщиками і селянами, протиопоставивши образи кріпаків з їх чесністю, працьовитістю, чутливістю до людського горя образам розбещеного панства* (Іст. укр. літ., I, 1954, 303); *Нікому не бував таке близьке страждання дитини, як рідній матері, тільки струни серця матері здатні відгукуватися з такою незвичайною чутливістю на горе рідної дитини* (Добр., Очак. розмир. 1965, 201).

3. спец. Властивість за знач. **чутливий** 5. *Істотним недоліком мінералокерамічних матеріалів є їх висока чутливість до різних змін температури та висока ломкість* (Різальні інстр., 1959, 17); *Винайдена півка найвищої чутливості й колосальної світлосили об'єктиви в знімальних апаратах звели на ніщо неймовірну витрату світлової енергії фабрики. Нині знімають без штучного освітлення* (Ю. Янов., II, 1958, 28); *Всі приймачі на кораблі «Восток-2» були виконані на напівпровідникових приладах, чутливість їх — одиниці мікровольтів* (Рад. Укр., 12.VIII 1961, 3).

ЧУТЛИВО. Присл. до чутливий 1—4. *Парубок чутливо прислухався до брєнчання басових струн гітари* (Коп., Вибр., 1948, 153); *Надя усміхається, зводить погляд в глибину високої, блакитної безодні, чутливо насторожується* (Ряб., Жайворонки, 1957, 11); *Ранком комісю застав [Мухтаров] уже на будівництві. Ніякого вітася й чутливо реагував на найменший відтінок у настроях* (Ле, Міжгір'я, 1953, 441).

ЧУТНИЙ, а, е. 1. Який сприймається за допомогою органів слуху, який можна чути (у 1 знач.). *Вітер гуде, розвіває відвіві боробу й приносить йому тихий, ледве чутний, мов з дна Дунаю поклик: — Оста-а-ле!..* (Коцюб., I, 1955, 388); *Однак що це? Ганна вся аж стрепенулась, потяглась вперед, завмерла вслухаючись. Десь далеко, із заріччя, долинули ледве чутні звуки запізнаної гармонії, почулися переукі, співі* (Гончар, II, 1959, 267); *Чуйне солдатське вухо вловило у завиванні гуртовини далеко, ледь чутну рушничку стрілянину* (Головко, II, 1957, 574); *// Виразний, помітний, голосний. Балабуха вийшов за двір і пішов шляхом наниз, над Рось. Шум води ставав чутніший* (Н.-Лев., III, 1956, 100); *// у знач. присудк. сл. Чути, звучить. Знадвору доноситься крик: йдуть, йдуть! — чутні суркіт, фирканья...* (Мирний, I, 1954, 306); *Хороша чутка далеко чутна, а погана ще даліше* (Номис, 1864, № 4452).

2. Який можна відчутти; відчутний. *Ледь чутна передсвітанкова прохолода вливалася в оксамитову теплінь ночі* (Тулуб, В степу..., 1964, 284); *Повітря торкалося чола ледь чутними доторками* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 10); *// Який схоплюють, виявляють за допомогою нюху. Звідкись долетіла ледве чутна хвилечка запаху диму* (Хотк., II, 1966, 140); *Під осінь, коли вже достигала садовина, вітерець приносить аромат стиглих яблук, груш чи ледве чутний запах диму від сушарень, де сушилася падалиця* (Томч., Жиєняки, 1964, 306).

ЧУТНИЙ сон — неглибокий, сторожкий сон. *Настя вже задрімала, вже й заснула легким чутним сном, а їй все здавалось, що вона не спить* (Н.-Лев., VI, 1966, 356).

ЧУТНІСТЬ, ності, ж. Ступінь чіткості, виразності звучання. *В центральному залі, розрахованому на 6000 місць, досягнута чудова повсюдна чутність* (Наука..., 10, 1962, 53).

ЧУТНО. 1. Присл. до чутний. *Ледве чутно знов сплинула [удова]: — Галю, Дніпро ж бо не шумить — я не чую... шумить чи ні?* (Вовчок, I, 1955, 315); *Десь далеко попереду, в темряві, ледве чутно заспівали пісні* (Гончар, II, 1959, 98); *Ледве чутно тріснув сучок під глухою лапою кунциї* (Донч., II, 1956, 7).

2. у знач. присудк. сл. Чути (у 1—3 знач.). *Дже сильний.. вітер, і море так шумить, що навіть крізь зачинені двері чутно у гаті* (Коцюб., III, 1956, 415); *Чутно стрілянину з рушнички та вибухи з гармат* (Крот., Вибр., 1959, 588); *Тиха краса ранньої осені оповила все навкруг, і серед тої тиші було чутно, як падають з гілля на ще зелену траву терпкі маленькі кисточки* (Цюпа, Добротворець, 1971, 181); *[Р у ф і в кидається їй назустріч. З докором, в якому більше чутно біль, ніж досаду:] Присіло! як же можна?..* (Л. Укр., II, 1951, 342); *Старинявання ще дуже гнітило Максима... Треба стерегтися, щоб не чутно часом горілки...* (Мирний, I, 1949, 233); *// у знач. вставн. сл., розм. Кажуть. Підійшов до їх сусіда, привітаєть та й каже: — А чи чули ви, що коло Чорного гаю розбої? Ані перейти теперки тудою, чутно, ані переїхати* (Вовчок, I, 1955, 357).

◇ **Муха пролетіть — чутно**; **Чутно**, якби й муха пролетіла див. пролітати; **Не чутно кого, чого**: а) не видно, немає когось, чогось. *Ще шукали, ще питали — не чутно ніде, ніде нема її, як у воду впала* (Вовчок, I, 1955, 232); б) не чути когось, чогось. *Чи дома він, чи немає — його ніколи не чутно: ходить собі то коло того, то біля другого копається* (Мирний, IV, 1955, 35); *[В е т р о в:] До відходу поїзда залишилося всього-на-всього сорок хвилин, а машини не чутно* (Мороз, П'єси, 1959, 194); **Чутно було**, як муха літала див. муха; **Чутно** [, що] — кажуть, що. *Чутно, недалеко багатий козак вбитий у яру...* (Вовчок, I, 1955, 323); *На ранок чутно: то того, то другого обікрадено* (Мирний, I, 1949, 230); *— Ой, коби-то дав господь милосердний, коби-то дав [землю]! А таки чутно між людьми, що будуть відбирати панські ґрунти та давати людям...* (Коцюб., I, 1955, 113); **Що чутно?** — що відомо, які новини? *Пицани слідом за ними [становим і посередняком] послали в Красногорку Василя Деркача нишком довідатись: чи дома пан? що чутно?* (Мирний, I, 1949, 304).

ЧУТОЧКА, в, ж. Зменш.-пестл. до чутка. — *Чому від твого виїзду ти не подала мені ані чуточки про себе?* (Фр., VIII, 1952, 102).

ЧУТТЄВИЙ, а, е. 1. Здійснюваний за допомогою органів чуття. *Розуміння зароджується вже в чуттєвому сприйманні людиною навколишньої дійсності* (Рад. психол. наука..., 1958, 142); *Чуттєве сприймання музики*

найтісніше зв'язане з її осмисленням (Мист., 2, 1968, 23); // рідко. Те саме, що чушливий 1. [Платон:] Пальці хірурга мусять бути такі ж розроблені, гнучкі і чуттєві, як пальці скрипача чи піаніста (Корн., I, 1955, 99); // Стос. до чуття, пов'язаний з ним; душевний. Наш чуттєвий світ, звичайно, невіддільний від споконвічного прагнення до щастя і від того, наскільки це прагнення плідне (Рад. літ-во, 11, 1965, 3).

△ Чуттєвий досвід, філос. — сукупність сприйняти органами чуття, що набувається в процесі взаємодії людини з зовнішньою природою і становить основу всіх наших знань про матеріальний світ.

2. Пов'язаний із задоволенням тілесного потягу. Чуттєва насолода.

ЧУТТЄВІСТЬ, вості, ж. 1. Властивість за знач. **чуттєвий**. Чуттєвість сприймання.

2. Здатність відчувати, сприймати що-небудь органами чуття.

ЧУТТЄВО. Присл. до **чуттєвий**. Пізнання речей починається з того, що ми їх чуттєво сприймаємо, порівнюємо одну з одною (Логіка, 1953, 12).

ЧУТТЯ, я, с. 1. Здатність відчувати, сприймати зовнішні подразнення. Матвій Матвійович — хірург, а в пальцях хірурга, як відомо, підвищене чуття дотику (Бол., Місячне срібло, 1961, 13); Він [Геракліт] уявляє, що власне чуттями вогонь пізнається, і відкидає все інше, по суті таке ж пізнавальне (Зеров, Вибр., 1966, 144); Смак і нюх людини настільки чуливі, що навіть при найточніших хімічних дослідженнях ми змушені вдаватися до них. Чуття ці дуже індивідуальні (Технол. пригот. їжі, 1957, 11); // Інстинкт живих істот. До цього часу залишається загадковим чуття орієнтації у птахів. Кажанів, вугрів тощо, які, переміщуючись на багато тисяч кілометрів, згодом завжди повертаються у певне місце для розмноження (Ком. Укр., 11, 1964, 48); Поштовий голуб мусить бути особливо прив'язаний до свого голубника, і це чуття зловеще настирливо й терпляче виводить у птаців (Донч., I, 1956, 54); // Фізичний стан, за якого людина здатна свідомо відчувати те, що її оточує; свідомість. Іваншка тим часом вернула до чуття, глянула на сина спершу немов непритомно, потім одразу все пригадала (Л. Укр., III, 1952, 560); // Те саме, що відчуття 3. — Чуття, — говорила В. І. Ленін, — показують реальність; думка і слово — завалює (Логіка, 1953, 11).

△ **Органи чуття** — чутливі органи людини й тварин, які сприймають і аналізують подразнення, що надходять із зовнішнього і внутрішнього середовища. Органи чуття нерозривно зв'язані з центральною нервовою системою (Шк. гігієна, 1954, 58); Завдяки органам чуття ми відчуваємо навколишній і незалежний існуючий об'єктивний світ (Рад. літ-во, 1, 1965, 20).

◇ **Шбсте чуття** — особлива, надзвичайна здатність сприймати, вгадувати щось (як доповнення до п'яти чутих органів людини і тварини).

2. Психологічне відчуття, якого зазнає людина. Я походить між ятками, наче на зміст собі, повний того нового чуття огиди, що все в мені зростало (Коцюб., II, 1955, 361); Яюсь одразу де й поділося в Давида чуття самотності й пригнічений настрій. Знов одчує у собі.. невті і радість (Головко, II, 1957, 80); У мене якось затушилося тепер почуття прив'язаності до людей, до місця, переважно тільки одне чуття, чуття нового, зміни вражень (Ю. Янов., II, 1958, 87); «Хазяїнова» команда, війнувши на Маковця бойовим голодом, мовби повернула йому тимчасово втрачене чуття реальності (Гончар, III, 1959, 440); // Психічний стан люди-

ни, зумовлений її переживаннями, враженнями. *Анеля десь там жеде, турбується! Болоче чуття воружилося в серці у капітана* (Фр., VI, 1951, 430); *Сердечна допомога, що не так би могла закінчитись — смерть же по-руку ходила, — піднімає Тимофія у власних очах, наліває радісним чуттям* (Стельмах, II, 1962, 202); // Підсвідоме відчування, розуміння чого-небудь. *Пролетаріат споловає чуттям, що політична свобода потрібна йому..* (Ленін, 11, 1970, 94); *Орина з гірким чуттям пересвідчилася: затовкло її життя в Каміток, як в глухому лісі прожила* (Горд., Чужу ниву..., 1947, 159); *Чуття підказувало йому, що він, зав'язавши цю розмову, зробив перші вірні кроки до свого визволення* (Петльов., Хотинці, 1949, 157); // *Передчуття чогось. Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга — Се лиш тому, що склалось так життя. Та є в ній, брате мій, ще нута* [нота] *друж: Надія, воля, радісне чуття* (Фр., XI, 1952, 60); // *Усвідомлення, розуміння чого-небудь; відчуття* (у 5 знач.). *Я згадую минуле життя спокійно, та без радості, без туги: одно із нього висів я чуття, що я не був у нім щасливий, други [друзі]* (Фр., XI, 1952, 156); *Ми, українські радянські письменники, з чуттям великої відповідальності і свідомістю величезної любові повинні йти разом з народом у світозорі далі, шлях до якого нам вказує змаг безмерної праці Володимира Ілліча, опромінює непереможна сила Комуністичної партії* (Рильський, IX, 1962, 185); *Чуття гумору — невід'ємна риса народу, прояв його оптимізму і віри в свої сили* (Мист., 6, 1964, 25); *Поетичний таір буде ідейним тоді, коли в його основі лежить якийсь живий образ, факт, враження, чуття автора* (Рад. літ-во, 5, 1962, 69); // *Усвідомлення свого ставлення до інших, свого суспільного становища і т. ін. Спочатку так: немов підкова в руках у тебе гнеться бідна, а потім раптом — мова! мова! Чужа — звучить мені, як рідна. Бо то не просто мова, звуки, не словникова голонина — а нх чути труд, і ніт, і мук, чуття єдиної родини* (Тич., I, 1957, 194); *Десь тут має пройти кінчий загін червоного козацтва, висланий переслідувати Магна. Одне слово, класове чуття мусить само вам підказати, по кому і як* (Гончар, II, 1959, 238); // *Здатність відчувати, розуміти що-небудь, чутилість до чого-небудь. Стислість викладу вимагає від письменника особливої уваги до слова, особливо чуття мови. Чуття живої народної мови в усіма багатствами її відтінків ніколи не зраджує Стефаніка* (Укр. літ., 9, 1957, 300).

Естетичне чуття — розуміння прекрасного. Літературний критик повинен мати естетичне чуття і добрий художній смак — це аксіома (Вітч., 4, 1963, 125); **Художнє чуття** — здатність, уміння користуватися художніми засобами, образами при зображенні когось, чого-небудь. Для розкриття суворой мужності і самовідданості біліцця революції письменник вибрав прості слова, ще раз виявивши художнє чуття, зрілість майстра (Мова і стиль «Вершинків», 1955, 44); **Чуття ліктя** — те саме, що **Почуття ліктя** (див. **лікоть**). *Готовність допомогти товаришеві, чуття ліктя* — риси, завжди властиві радянській людині (Рад. Укр., 6.IV 1961, 1).

3. Здатність переживати, палко відгукуватися на життєві події, душевно захоплюватися чим-небудь. [С п в е ц ь:] *Нікчемна в них радість і вітих нікчемна, Усяк з них за себе лиш дбає, І що ж для них туга співачки таємна? Чуття у них в серці немає* (Л. Укр., I, 1951, 344); *Солдати, друзі бойові, ви все снитесь мені; Про вас думки — куди не йду, чуття найкращі — вам* (Гонч., Вибр., 1959, 207); // Душевність, сердечність, чуйність. *Аж ось полегло життя: Немов прокинулося*

чуття В душі тюремників моїх Навдивовижу: серцю їх Кайдани, смерть за гич [ніщо] були... (Граб., I, 1959, 407); I у зболілому серці — зболілому видом оцеї Нуджі, і горя, і сляз, що зветься руським селом, — Телі, гуманні чуття постають (Фр., XIII, 1954, 307); // Хвилювання, душевне піднесення, порив. Безрадність людського життя В нас одбере до краю сили, — I от з душі спливе чуття — В сльозаз припасти до жилиці (Граб., I, 1959, 160).

З чуттям робити що: а) з душевним запалом, гаряче що-небудь робити. — Отче наш... Да будет воля твоя... — молился зтось із притиском, із чуттям (Кочуб., I, 1955, 345); Вона так щиро і з таким чуттям лаяла Діденка і так картинно плюндра, що я не міг їй не повірити (Ю. Янов., I, 1954, 62); б) з силою, міцно, дужо. — Всього доброго, — з чуттям стискає руку міцними пальцями. Він знає, що Дмитро поважає його більш, ніж кого з парубків, і дружбу старшого парубка приймає за честь (Стецьмах, II, 1962, 410).

4. Глибоке відчуття потягу до кого-небудь, душевної прихильності; любов. Дружили ми, а пройдуть літа, I, може, стрінемося не ти; Душа, моя пуста неогріта, Перехолоне у чутті (Граб., I, 1959, 65); — Не хочу тобі з своєю робити ніякої догани, — спокійно мовив Іван, — а тільки остерігаю тебе, що граф — чоловік не гідний твого чуття (Фр., III, 1950, 167); Якби поміжити любов усіх людей, ту, що була, що в її чотім буде, то буде ніч. Моя ж любов, як день, не знають ще чуття такого люди (Сос., I, 1957, 235); // Своєрідне інстинктивне відчуття, відчування, властиве кому-небудь. «Рибонько!.. серденько!..» — оберталася вона до хрещеника, окриваючи його гарячими поцілунками. То були бурхливі звилі ще дівочьких любовей, у котрих уже виразно визначалося чуття матері (Мирний, I, 1949, 367); Чуттям жінки Ориса збазнула, що вона задирить її материнству (Тют., Вир, 1964, 455); Зося Романовська одразу ж несхвним дівочим чуттям збазнула, що зтось знещастив Христину (Стецьмах, I, 1962, 277).

ЧУФА, й, ж. (*Cyperus esculentus* L.). Багаторічна трав'яниста рослина родини осокових, земляничні мигдаль; використовується в кулінарії. Чуфа належить до родини осокових і зовні схожа на осоку (Колт. Укр., 4, 1957, 25); Чуфу можна вирощувати майже в усіх областях України на забезпечених вологою ґрунтах (Ол. та ефір. культ., 1956, 339).

ЧУХАННЯ, я, с. Дія за знач. чухати і чухатися. Нечаче Броня чогось дожидала, чи радше наслушала, як зтось їй чухав по спині. А те чухання та ніби справляв їй невеличку приємність і невеличкий біль (Март., Тв., 1954, 441); Коросту ніби зтось ще дужче роздратував. Тіло так свербіло, що ніяк не можна було втриматися, щоб не почухатися. А від чухання струпи щеміли ще болячіше (Минко, Моя Минківка, 1962, 69).

ЧУХАТИ, аю, аеш, недок., перег. Терти, шкребти, дряпати шкіру, щоб не свербіла. Де не зялася свиня I стала чухати об драбину Вагном обляпану спину, Та так же тре, аж снасть тріщить (Гл., Вибр., 1951, 159); Ілько спритно підсаджує Юрка на острішок і чухав ноги, полечені в крошці (Козл., Пов. і опов., 1949, 68); Митько... стояв, чухаючи одну ногу другою (Ів., Тасмлиця, 1959, 156); // Шкребти себе по шкірі, виявляючи досаду, роздум, занепокоєння, вагання в чомусь. Панас Кандзюба доваго, уперто чухав за вухом. — То се і нас постріляють? (Кочуб., II, 1955, 95); Я мочу. Чоловік чухав собі за вухом і збирається ще щось спитати (Кол., На фронті., 1959, 36); // Кувовдити волосся, почісуючи пальцями. Микола зігнув, покругив куд-

латою головою й став її чухати (Март., Тв., 1954, 171); Почав [шникар] чухати рижку, доваго, клочкувату бороду (Мирний, II, 1954, 183); *Образно. Чути було, як маленькій човен чухав сей дощатий бік об гранітний мол (Панч, I, 1956, 72).

◇ Чухати голову (чуприну, чуб і т. ін.) — те саме, що Чухати потилицю (див. потилиця). Підростаємо ми. Оддали нас у школу, ...щоб розумні були. Тому свитину, тому чобітки. Чухав голову батько, не знає, де взяти (Тесл., 3 книги життя, 1949, 72); Пішов, сердега, дальш, чуприну чухаючи (Кв.-Осн., II, 1956, 476); Чухати потилицю див. потилиця.

ЧУХАТИСЯ, аюся, аешся, недок. 1. Чухати, потирати своє тіло. Загорділася свиня, що об панський тин чухалася (Укр. присл., 1963, 125); Короста з них [копей] аж сипалася скрізь, і вже вони чухалися об що тільки можна (Довж., Зач. Десна, 1957, 501); В казармі жиготіть тьмяний каганець. Солдати вкладалися спати, кашляли, чухалися, хрестилися і важко зітхали (Тулуб, В степу..., 1964, 106); Хлопці сидять на сіні одіти, чухаються, позіхають (Вас., III, 1960, 320); // Чухати потилицю, виявляючи досаду, роздум, занепокоєння, вагання в чому-небудь. Рука мимовільно потяглася, щоб почухати потилицю. — Чухаетесь, Кириле Остаповичу? ...Хочуть і вам хвоста утнути, га? (Гончар, II, 1959, 213); // розм. Рухаючись, ковзатися по чому-небудь.

◇ Чухатися в потилиці див. потилиця.

2. перен., фам. Зволікати з чим-небудь, гаяти марно час. Раз у раз вона [матушка] входить до діваток, сідає на стільчик і... примовляє: — Не осоромте мене, негідниці! Не ловіть га! Ти чого чухаетишся, фараонко! (Донч., III, 1956, 30); [Д у д а р:] Гороше, бери, друже мій, понятих і зараз же до нього. Понятих бери, не чухайся (Мик., I, 1957, 72).

3. Пас. до чухати.

ЧУХМАРИТИ, рю, риж, недок., перег., розм. Те саме, що чухати. За вікно біліло, а дядько Баран люто чухмарив потилицю. — I скажи ж ти, бісової тімі, яка зима була кручена, така й весна верчена (Збан., Сеспель, 1961, 365); Калитка, заточучись, вийшов на середину двору, гикнув і почав чухмарити волосаті ґруди, як ведмідь лапою. — Уб'ю! — знову гикнув (Панч, На калин. мості, 1965, 25).

ЧУХМАРИТИСЯ, рюся, рижся, недок., розм. Те саме, що чухатися. Прохді посередині. Нарі по боках. Баби на них позіхають, чухмаряться (Тесл., 3 книги життя, 1949, 190); Щось ваятузилося і чухмарилось у протилежному кутку [комірчини] (Донч., III, 1956, 68); *Образно. Розбуджений дід-очерет у кошлатій шапці почав чухмаритися (Донч., VI, 1957, 436).

ЧУХНУТИСЯ, нїся, нїешя, док. Однокр. до чухатися 1. Яка товаряка йде, то й чухнеться об тин (Сл. Гр.); Човен чухнувся дном об камінь, різко став (Ле, Хмельницький, I, 1957, 403).

ЧУХОНЕЦЬ див. чухонці.

ЧУХОНКА див. чухонці.

ЧУХОНСЬКИЙ, а, е, дорев., зневажл. Прикм. до чухонці; фінський.

ЧУХОНЦІ, ів, мн. (одн. чухонець, нця, ч.; чухонка, и, ж.), дорев., зневажл. Фінци.

ЧУХРАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнн. ч. до чухрати.

ЧУХРАННЯ, я, с. 1. Дія за знач. чухрати. 2. розм. Гілля, листя, обчищене з дерев. Ніякого дерева в лісі не рубає, тільки взяв чухрання та й віз (Сл. Гр.). ЧУХРАТИ, аю, аеш, недок. 1. перег. Обламувати, обрубувати гілля на дереві, стовбурі; очищати від листя, кори. Поставив мене чухрать гілля (Сл. Гр.); Чухрали тесляри якісь колоди, по кузнях де-не-де вже стукотіли

молоти (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 367); — Він з дядьком Мусієм залишився в лісі. Гілля чухрають (Головка, А. Гармаш, 1971, 275).

2. *перех.*, *розм.* Чесати, очищати вовну від домішок, сміття. *Одні мли вовну, другі сушили її, треті чухрали* (Іст. середніх віків, 1955, 136); *Ой коли б ти хазяїн, та овечки собі мав, То б я дома сиділа, вовничку чухрала* (Чуб., V, 1874, 684).

3. *перех.*, *розм.* Завдавати ударів кому-небудь, сильно бити, шмагати когось-небудь; дубасити, періщити. *Хомиза кожен день свого Хому чухрала* (Бор., Тв., 1957, 157); — *Луніть Рябка*, — сказав [Пан], — *чухрайте! ось батізі! — За що?.. — спитав Рябка, а Пан кричить: — Чухрайте!* (Г.-Арт., Байки., 1958, 51); *Не дали йому бісові котолупи і слова промовити, стягли раба божого з коня і почали чухрать канчуками* (Стор., Тв., 1957, 130); // *перен.* Різко вчитувати, ляяти, докоряючи за когось, що-небудь. *Прийняв він мене прямо-таки підкреслено-звичливо, немов між нами нічого не сталося і його не чухрав за мою особу сам Олександр Васильович* (Логв., Давні рани, 1961, 113).

4. *неперех.*, *розм.* Енергійно рухатися, бігти, їхати, поспішаючи куди-небудь. *Кузьма Трохимович далі подумав, що вже пора знімати свого салдата [солдата] та укладатись на віз і чухрати додому...* (Кв.-Осп., II, 1956, 18); *Килина на поле чухрав колосків збирати* (Мирний, IV, 1955, 250); — *От же лукаве зілля, — шодуху чухраючи на завод, раз у раз спотикаючись під шаленим тріскотінням неба, охопленого полум'ям, без уваги бачив чоловік свою жінку* (Ваш, Надія, 1960, 215); **Образно. От ми базикаєм, — а час, мов віл з гори, Чухра: його не налігаєш* (Г.-Арт., Байки., 1958, 85); *Так, дитина моя любя, Погулай — твоя пора, Бо вже, може, лиха згуба і по тебе десь чухра* (Граб., I, 1959, 59); // *Тікати від когось-небудь. Дажчять кулі, з дзенькотом висипаються з вікон шибки. Відстрілявшись, біляки підхоплюють кулемет і знову чухрають — куди очі стоять* (Гончар, П., 1959, 24); — *Стріляйте, не жалійте патронів! — радив Ярошенко. — А коли вони вискакуватимуть з хат та будуть чухрати в ліс, я з своїми комнезамками з засідки братиму їх на мушку* (Речм., Весня грози, 1961, 306); // *Швидко поширюватися, охоплюючи щось, знищуючи його (про вогонь, полум'я). Вихопився вогонь із кватирочки та й пішов чухрати все кругом* (Барв., Опов., 1902, 472).

ЧУХРАТИСЯ, ається, *недок.* Пас. до **чухрати** 1, 2. **ЧУЧВЕРІТИ**, ію, ішч, *недок.*, *розм.* Робитися, ставати корявим, шкарубким, грубим; // *Нидіти, слабнути, хиріти від чого-небудь. Чужі дітки як бджоли гудуть, біжати із книжечками, а наші чучверіють* (Барв., Опов., 1902, 283).

ЧУЧЕЛКО, а, с. Зменш.-пестл. до **чучело**. *Пора б уже її настояще [по-справжньому] знять, а то вона якимсь чучелком на всіх тих домашніх фотографіях вийшла* (Л. Укр., V, 1956, 300).

ЧУЧЕЛО, а, с. 1. Набита тирсою, солом'ю і т. ін. шкура тварини, птаха, що відтворює їх зовнішній вигляд; опудало. *Коли ж хлопця зупинився спитати когось, як потрапити на потрібну йому вулицю, його супутник з підвищеною цікавістю розглядав чучело вовка, виставлене у вітрині мисливської крамниці* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 288); *Дядько Мирон зірвав газету, і перед зачудованими дітьми постало чучело чудесного довоносого птаха* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 202); // *Подоба людини, людська постать, вигот. з глини, воску або іншого матеріалу чи з набитого чим-небудь одягу людини. Найденик заліз з воску постать чоловіка, одяг її у плаття й попис під вікно*

царської палати, де сплять цар і цариця. Тоді почав чучело тулити до шибок (Три золоті сл., 1968, 219).

2. *перен.*, *рідко*, *лайл.*, *зневажл.* Те саме, що опудало 2.

ЧУЧЕЛЬНИЙ, а, е. Стос. до чучела (у 1'знач.). *Чучельний майстер.*

ЧУЧЕЛЬНИК, а, ч. Майстер, який виготовляє чучела.

ЧУШКА, и, ж. 1. *розм.*, *рідко*. Те саме, що свиня 1, 2. *Татари споживали конину й баранину. Як правдовірні магометани, вони ніколи не вживали свинини, а тому ненавиділи чушок* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 125); **У порівн. — Три дні будуть п'яні й лежатиимуть, як чушки* (Тулуб, В степу., 1964, 208).

2. *мет.* Металевий злиток, видовжений брусок, виготовлений способом виливання; свинка. *Автоматичний укладальник виконує кілька операцій: перевертає гарячі алюмінієві чушки, транспортує їх на стелажі* (Веч. Кнів, 10.VII 1957, 1); *Він завжди осядає першу чушку з плавки нової печі* (Рудь, Гомін., 1959, 4); *В Німеччині завуң охрестили «сирим залізом», в Англії — «свинячим залізом»* (звідси поширилась і сучасна назва вилівок: «чушка», «свинка») (Знання., 6, 1971, 15).

3. *етн.*, *діал.* Старовинний жіночий головний убір у формі шапочки, різновид очінка. — *І мати моя носила очінок на голові і я зав'язуватимусь в чушку вже й до смерті* (Н.-Лев., I, 1956, 192).

ЧХАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до чханья.

ЧХАННЯ, чхання, с. Дія за знач. чхати і звуки, утворювані цією дією. *Грип належить до інфекцій, які передаються від людини до людини безпосередньо під час розмови, кашлю, чханья* (Наука., 12, 1966, 23); *Сер Едвар Імлієс чхнув підряд сімнадцять раз, і від того його настрій тільки погіршав: чханья не розважило губернатора, воно не дало йому найменшої полегкості* (Смоліч, Прекр. катастр., 1956, 407); *Робота двигуна на бідній суміші звичайно супроводжується спалахами — «чханьям» у карбюраторі* (Зерн. комбайни, 1957, 172).

ЧХАТИ, чхаю, чхаєш, *недок.* 1. Мимоволі судорожно видихати повітря носом і ротом, видаючи різкі звуки, шум (при подразненні носоглотки). [К у к с а:] *Чи не хочете понюхати свіженької? (Підносе тавалінку).* [Д р а н к о:] *Добре! Вже я чхаю і без табаки* (Кроп., I, 1958, 178); *Сполоханий, розлючений ховрах, чхаючи й пирскаючи, висоував мокру морду, отут його й хпнали, злодюгу* (Ів., Вел. очі, 1956, 106); // *розм.* Видавати різкі переривчасті звуки, схожі на чханья (про роботу двигунів, механізмів тощо). *Прийшов поїзд, чхає — стоїть* (Тесля, З книги життя, 1949, 114); *Машина не заводилась, часом несамовито ревла, несподівано чхла іржавим газом і так само несподівано замовкла* (Скл., Карпати, II, 1954, 321); *Праворуч уже падало все крило. Раптом правий мотор літака стих. За мить почав підозріло чхати й лівий мотор і... вшух* (Ле, Клен. лист, 1960, 67).

2. *на кого—що* і *без додатка*, *перен.*, *вульг.* Не визнавати когось, що-небудь, лишати поза увагою когось, що-небудь, висловлювати байдужість, зневагу до когось, чогось. — *Бачите шаблю? Оце ваша мати. А академія і всі ті книжки, букварі й філософія, все це казна; — Ігор правий, — сердито сказав він. — Треба зайти до Степана Демидовича і перепросити. — Ще чого? Чхати я хотів на цього грамотія...* (Жур., Нам тоді., 1968, 43); *Одмазнувшись рукою від дотепів осавука, як від цокотливої музи, він сказав: — Я Демид*

Піторажуза, і чхати мені на канцлера, султана та цісаря... (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 81).

ЧХАТИСЯ, чхасться, безос., розм. Про нестримне бажання чхнути, чхати; потяг до чханья. *Перець м'яла, так тепер у носі крутить та чхасться* (Сл. Гр.).

ЧХНУТИ, чхну, чхнеш, док. 1. Однокр. до **чхати** 1. Піднесла [Явдох] йому під ніс тертого хрину. Він як нюхнув, та й чхнує аж тричі (Кв.-Осн., II, 1956, 202); Хмельницький запалив люльку, і тан Магомет-Гірей від того, що дим тютюновий залоскотав у носі, чхнув (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 565); Трактор чхнує, здригнувся (Рад. Укр., 5.IV 1959, 3).

2. на кого — що і без додатка, перен., вульг. Однокр. до **чхати** 2. Ти б приступив гуляти й там, де добрі люди сумують і плачуть вельми! — Та що ж, пане-брате! Плачеш-плачеш, та й чхнеш! (Вовчок, I, 1955, 26).

Ш

Ш, невідм., с. Двадцять восьма літера українського алфавіту на позначення приголосного звука «ш» (визначається «ша»).

ША, виг., розм. Уживається для вираження вимоги припинити що-небудь (перев. розмову). *Тепер чуєте? Ша! Біжать по сходах... ламають двері... А там мої діти...* (Коцюб., II, 1955, 177); [М а й с т е р:] Ша. Мовчок, хлопці (Мик., I, 1957, 32); — Та пустіть, я ж до батька, — почав проситись [хлопець]. — Ша! — сердито мовив Перепелиця (Гуц., З горіха..., 1967, 23).

ШАБАС, у, ч., рел., міф., діал. Шабаш. Гершко, занятий [зайнятий] своїми ділами, рідко коли, крім шабасу, проводив дні дома (Фр., VIII, 1952, 391); — Це ж Броккен наш! Там же вночі беккетують духи, справляють шабас відьми! (Н.-Лев., IV, 1956, 289).

ШАБАСІВКА, и, ж., діал. 1. Річ, предмет, що використовується під час шабасу (свічка, страва, горілка і т. ін.). Лойова шабасівка стікала на ліхтар розтопленним лосем, тріщала і чаділа чорним гнотом (Коцюб., I, 1955, 116).

2. Побічна робота у вільний час; // Робота, виконувана в суботу.

ШАБАСКОВИЙ, а, е, діал. Шабасовий. Він.. забрав у скрині срібні ложки, котрі лежали в неї в заставі, забрав шабаскові ліхтарі (Н.-Лев., II, 1956, 233).

ШАБАСОВИЙ, а, е, діал. Стос. до шабасу. Рабин, 90-літній старець з довгою сивою бородою і в шабасовім убранню, ввійшов до кімнати [кімнати] (Фр., VIII, 1952, 260).

ШАБАТУВАТИ, ую, үеш, недок., діал. Рвати, розривати. І кинувся [лев] межи стадо. Телицю вбивас; Шабатує пазурами, Шкуру іздирав (Рудан., Тв., 1959, 270).

ШАБАТУРА, и, ж., діал. Скринька, коробка. Він кинув у шабатуру книжку, поченив набакир кепку і величю [з великом] подивився на Сагайдака (Добр., Тече річка., 1961, 162); Це велика кругла шабатура, і в ній — торт (Мик., II, 1957, 58).

ШАБАТУРКА, и, ж., діал. 1. Зменш. до **шабатура**. [В а н:] Ось ще й галстук.. І сорочка. (Дістає з маленького пакучка). Шовкова, і черевичи нові. (Виймає з шабатури) (Мик., I, 1957, 437); Сів [парубок] край столу, добридень оддав. Шабатурку одкрив да й малює (Ю. Янов., I, 1954, 19).

ЧХУН, а, ч., розм. Той, хто часто чхас. Хтось чхне перед сном, а вже вранці все місто знає. Та ще з такими знає подробицями, що сам чхун дивується (Кол., Терен., 1959, 126).

ЧШ, виг., розм. Уживається як заклик до співрозмовника берегти тишу, мовчати. — Хто тут? — придушеним голосом промовив Андрій, сповившись одразу за зброю. У відповідь на це примара приклала палець до вуст і, здавалося, благала мовчати. — Чш... (Довж., I, 1958, 242).

ЧЮРИТИ, рить, недок., діал. Дзюрити. Там [в храм] можна побачитись було з далеким родом, що обісся по околицьких селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чюрила з Палійчуків (Коцюб., II, 1955, 310).

◇ Зсбхнутися (зсбхтися, вісохти і т. ін.) на **шабату́рку** — дуже схуднути. *Маланка чорна, зсозлась уся на шабату́рку* (Коцюб., II, 1955, 32).

2. Палітурка.

ШАБАТУРОЧКА, и, ж., діал. Пестл. до **шабату́рка**. Нарешті я маю за дві крашанки повнісіньку шабату́рочку червоненьких паперових пістонів (Мик. Повісті..., 1956, 5).

ШАБАШ, у, ч. 1. рел. Суботнє свято, відпочинок, передбачений іудаїзмом. Хоч Гінда рада була своїй хустині, та все-таки могла в ній лиш у будень виходити на місто, бо в шабаш усі її товаришки прибиралися в капелюхи (Кобр., Вибр., 1954, 74).

2. міф. За середньовічними повір'ями — нічне збіговисько відьом, чортів, чаклунів і т. ін., яке супроводжується диким розгулом. — Ходив я, ходив, а тоді сів на якесь чортівня і думаю, що треба мені отут чекати світанку, доки ота вся нечисть на мітах не розкомандирується по своїх квартирах, бо, видно, натрапив я на їхній шабаш.. Сиджу, зубами видзвонюю з переляку, а вони таке виробляють, що шапка на голові підіймається (Тют., Вир, 1964, 17); Гогіахілі турну Чайку просто в клетюгливу воду, яка летіла зідусіль, котила каміння, ревла, лютувала, моя справляла відьомський шабаш (Загреб., Шепіт, 1966, 347).

ШАБАШ, у, ч., розм. 1. також з прийм. н а, п о, д о, п і с л я і т. ін. Закінчення, кінець чогось (перев. роботи). Поки свисток посвистів на шабаш, сім заводних потів з мене збігло, усе чекав, що жандарми прискочать (Мур., Бук. повість, 1959, 173); Того дня по шабашу на загальнозаводських комсомольських зборах Яремчука обрали до президії (Трубл., I, 1955, 137); Сьогодні Андрій Іванович мусив покинути роботу раніше, ще задовго до шабашу (Смолч., Сорок вісім., 1937, 142).

2. у знач. присудк. сл. Останній момент чого-небудь, що відбувається в часі; кінець. Незабаром йому за знамено Георгія почепили. А тут і війні шабаш! (Мирний, I, 1949, 233); — Якищо складете зброю, то всьому шабаш! (Гончар, II, 1959, 404); // Те саме, що гбді 1. [П а в л о:] Тепер і я скажу: шабаш наморочи бабам заморочувать!.. (Кроп., II, 1958, 356); [Б е л а н:] Так... так... Ну, тепер уже шабаш, Амю (Галан, I, 1960, 404).

3. виг. Уживається як заклик закінчити щось або сигнал про закінчення чогось. — Шабаш! — кинувши шапку об землю, крикнув Грицько (Мирний, I, 1954,

302); Роман востаннє вдарив по запеченому темно-сірому залізничі і жбурнув молот в куток кузні. Панас Гомін кліщами кинув залізо у воду. — Шабаш, Романе! (Стельмах, І, 1962, 118).

ШАБАШИТИ, шу, шиш, *недок.*, *розм.* Закінчувати роботу. *Що це за гудок може бути? Шабашити нічний зміні рано, бо навіть їще й не світає* (Головка, II, 1957, 614); *Сьогодні юннати працювали теж тільки до обіду. Десь у другій годині дня Льошка наказав шабашити і йти до човна* (Мокр., Острів..., 1961, 63).

ШАБАШІВКА, и, *ж.*, *діал.* Шабасівка.
ШАБАШКОВИЙ, а, е, *діал.* Стос. до шабашу (у 1 знач.). *Порох побрався знову в грубу; витяг звідти недогарок шабашкової свічки, каламаря з помадної баночки, перо* (Мирний, І, 1949, 247); *Увійшов запорожець у корчму, дивиться — народу повнісінько, як у церкві; по всіх лістарах позасвічувані свічки: дарма, що шабашкові, а палають, немаче вогні в ставниках* (Стор., І, 1957, 147).

ШАБАШНИК, а, ч., *розм.*, *зневажл.* Той, хто підряджається для халтури (у 1 знач.). — *Він не людей прикрутив, а ледарів та отих шабашників, що в гарячу пору роботи кидать* (Кучер, Трудна любов, 1960, 315).

ШАБЕЛЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до шабля. *Гей, браття-козачи, сідлайте-но коні! Черкніть для озоти вина! До боку шабельку, на руки повіддя, На ноги сталіні стремена!* (Рудан., Тв., 1959, 118); *Казав козак, казав бурлак: — Дівчинонько-рибчинонько! .. Дай шабельку старенькю, Старенькю, гостренькю* (Щог., Поезії, 1958, 57); *Рушили тачанки від правої руки. А шабельок тисця з темного ліска* (Мал., Звенигора, 1959, 17); **Образно. Вони обережно минули напівтеміні сіни, прямуючи на вузьку шабельку електричного світла, що прожтнулася у двері навпроти* (Гуц., Скупана..., 1965, 48).

ШАБЕЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шаблі. *Непроворний на вигляд, він у бою гасав на коні, як чорт, і не раз тишив самого Богуна своїми дужими і жацькими шабельними ударами* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 218); *// Озброєний шаблями. По кількох хвилинах наші визначили для удару шабельні підрозділи стояли в кінному ладу, готові до атаки* (Кач., Вибр., 1953, 313).

ШАБЕЛЬНИК, а, ч., *свеч.* Той, хто виробляє шаблі. *Зачувши про князе об'їзд, виповзали з подільських ярів і ставали на кручі мовчазні кожум'яки, лукавоокі гончарі, ковалі заліза і міді, шабельники* (Загреб., Диво, 1968, 559).

ШАБЕЛЬТАС, а, ч., *військ.*, *заст.* Ремінь, на якому носили шаблю; португез. *Мало не обтравивши на собі шабельтас, Пампушка був кинувся до незнайомого, щоб цюкнути його шаблею* (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 36).

ШАБЕР, а, ч. Три-, чотиригранний ручний або механічний слюсарний інструмент, загострений з одного кінця, який використовують для точної обробки поверхонь металевих виробів, нанесення малюнків і написів у гравірувальній і літографській справі. *Шабер — інструмент для точної обробки і пригонки плоских і циліндричних поверхонь* (Слюс. справа, 1957, 67).

ШАБЛЕКОВТАЧ, а, ч. Штукар, що показує фокус з ковтанням шаблі.

ШАБЛЕПОДІБНИЙ, а, е. Схожий формою на шаблю; вигнутий, як шабля. *Справжні наміри змії виказувала широко роззялена паща, в білястих складках якої, мов лега складаних ножів, з'являлись два шаблеподібні зуби...* (Наука..., 1, 1968, 25).

ШАБЛІ, *невідм.*, с. Сорб білого сухого виноградного вина.

ШАБЛОН, ч. 1. *род.* а. Пристрій, за допомогою якого виготовляють однакові формою, розміром і т. ін. деталі

та виробу при їх серійному чи масовому виробництві. *Для розмітки на папері і картоні контурів деталей.. слід застосовувати шаблони, вирізані з цупкого паперу, картону або тонкої фанери* (Гурток «Умілі руки..», 1955, 24); *// Пристрій для перевірки правильності форми і розмірів готових виробів; калібр. Для ознайомлення учнів із засобами вимірювання криволінійних фасонних профілів учитель демонструє заміряння фасонних профілів шаблонами* (Метод. викл. фрэнз. спр., 1958, 30); *Шаблони застосовують дуже часто в інструментальній виробництві. Ними контролюють розміри лапок конусних востовиків, профілі зуборізних і фасонних різальних інструментів* (Технол. різального інстр., 1959, 201); *Правильність заточування можна визначити спеціальним шаблоном або кутоміром* (Різальні інстр., 1959, 97).

2. *род.* у, *перек.* Зразок, взятий для наслідування; штамп, банальність. *Ми бачили майже у всіх наших новіших поетів щире змагання — визволитися з пут шаблоноу* (Фр., XVI, 1955, 333); *Посеред села стоїть значно більша казенного шаблону церква* (Стельмах, І, 1962, 274); *Найвище психологи оцінюють здатність ученого відкидати стандартні методи розв'язання наукових завдань, тобто долати шаблони у мисленні* (Наука..., 4, 1968, 47).

3. *род.* а. Креслення (у 2 знач.) архітектурної деталі в натуральну величину. *Генрі Раусліт тільки що налагодив перевірку складних шаблонів* (Собко, Любов, 1935, 30).

ШАБЛОНІЗАЦІЯ, і, *ж.* Дія за знач. шаблонізувати. *Нема нічого помилковішого, як змішування демократичного централізму з бюрократизмом і з шаблонізацією* (Ленін, 36, 1973, 143).

ШАБЛОНІЗОВАНИЙ, а, е. 1. Стос. до шаблону (у 1 знач.).

2. *перек.* В якому дотримуються шаблону (у 2 знач.). *Шаблонізовані біографії наводять нудежу. Цього б не сталося, коли б у підручниках школяр читав і про характер, відачу митця, його смаки, звички, манери* (Літ. Укр., 14.III 1969, 3).

ШАБЛОНІЗУВАННЯ, я, с. Дія за знач. шаблонізувати.

ШАБЛОНІЗУВАТИ, *ю.*, *уєш.*, *недок.* і *док.*, *перек.* 1. Робити за шаблоном (у 1 знач.).

2. *перек.* Робити шаблонні (у 2 знач.).

ШАБЛОННИЙ, а, е. 1. Вигот. за шаблоном (у 1 знач.); який є шаблоном. *Шаблонний виріб; Шаблонне лекало.*

2. *перек.* Який наслідує шаблон (у 2 знач.); позбавлений оригінальності; банальний, стандартний. *Замість шаблонних відповідей на Ваші питання посилює Вам ось тут короткий нарис мого життя і діяльності* (Фр., I, 1955, 35); *Мені хотілося розсунути рамки екрана, відійти від шаблонної розповіді і заговорити, так би мовити, мовою великих узагальнень* (Довж., I, 1958, 22); *Технічний прогрес.. вимагає не шаблонного, а творчого розв'язання конкретних виробничих завдань* (Ком. Укр., 6, 1961, 54).

ШАБЛОННІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. шаблонний 2. *В «Пропороносцях» авторові [О. Гончарові] вдалося уникнути шаблонності. Його супровідні висловлювання, підкреслюючи жест, міміку, інтонацію персонажа, яскраво посилюють смислове навантаження репліки* (Мовозн., VI, 1948, 31).

ШАБЛОННО. *Присл.* до шаблонний 2. *В всі підстави називати його оригінальною людиною. Він живе якось не шаблонно. І одружився не шаблонно, не звичайно покохав дівчину і взяв її за дружину, а виборов* (Панч, На калин. мості, 1965, 281); *Лише «добра посеред-*

ність», — підкреслював І. Рєпін, — працює самовдоволено, просто, шаблонно, без мук. «Талант»... багато страждає, виражаючи свої ідеї (Мист., 6, 1968, 8).

ШАБЛОНОВИЙ, а, е. Те саме, що шаблонний 2. Гомер малює Ахіллеса найзагалівнішими, шаблонними рисами (Фр., XVI, 1955, 294); Останні його малюнки, що їх він виконав недавно, коли вже майже зовсім одужав, були безбарвні й шаблонні (Мик., II, 1957, 235).

ШАБЛОНОВІСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. шаблонний.

ШАБЛОНОВО. Присл. до шаблонний. Я їй [дівчинку] назвав — Ма. Можна було назвати більше шаблонно. Але слово Ма — для мене символ жінки (Ю. Янов., I, 1958, 105).

ШАБЛЮКА, н, ж. Збільш. до шабля 1. Шаблюку мав [Палій] у сажень довжиною, і важила вона пуд (Укр. казки, легенди..., 1957, 246); Чутно було, як бражчали в боях шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса (П. Куліш, Вибр., 1969, 168); *Образно. Вогонь викреслює змарина-криця, і срібна крапля в відблисках іскриться. На вигнутій шаблунці розози (Дор., Тобі, народе..., 1959, 73); *У порівн. З-нід важких плит червоного граніту сходять вириваються дві вигнуті чеченською шаблюкою доріжки (Кол., На фронті..., 1959, 71).

ШАБЛЯ, і, ж. 1. Холодна, перев. кавалерійська зброя з зігнутим сталевим лезом і гострим кінцием. Несуть пани есаули Козацьку зброю: Листий панцир порубаний, Шаблю золоту (Шевч., II, 1953, 43); На столі лежить старовинна зброя: іржаві шаблі, пістолети, стара рапіра, патроннаші і інше (Вас., III, 1960, 382); Не втне Каїн Абял, бо тупа шабля (Хотк., II, 1966, 330); *Образно. Прокотилася грім з рожевою. Грляють блискавок шаблі, Пагне морем і озоном Від притихлої землі (Рильський, III, 1961, 182); *У порівн. Гнеється й блищить, мов шабля, довгооуший ячмінь (Коцюб., II, 1955, 231); На все життя Ви узяли з собою, Павло Григорович, пісенний дар. Як шаблю золоту — почесну зброю (Рильський, II, 1960, 166).

Відавати (відіати) салют шаблею див. салют; Турецька шабля див. турецький.

◇ У шаблі! — команда йти на зближення з ворогом, випливаючи цю зброю для бою; Глола шабля див. глолий; Оголяти (оголіти) шаблю див. оголювати; Схрещуються (схрещувалися, схрестіялися) шаблі див. схрещуватися; Хап'ятися за шаблю див. хап'ятися.

2. перек. Один боєць-кавалерист (при вказуванні на кількість бійців). На подив своїм штабним, Врангель тут же наказав всю кінноту Барбовича — п'ять тисяч шабель — негайно знати з-нід Олександрівська і кинути на Катювку (Гончар, II, 1959, 322); З цього будиночка револьмієї стріляли по мажновцях, а потім билася в ступу до останньої шаблі (Тют., Вир, 1964, 310).

ШАБРИТИ, рю, рин, недок., перек. Те саме, що шабрувати. Він весело розреготаєся, потім.. сказав: — Так, сьогодні будемо підшивники шабрити (Собко, Звич. життя, 1957, 53); Вдень вона.. шабрила, клепапа, орудувала терпугом та зубилом, а увечері, умившись та оджнувшись цюць чистеньке, бігла на лекції (Роб. газ., 9.IX 1965, 2).

ШАБРОВИЙ, а, е. Стос. до шабера. На Ново-Краматорському заводі застосовують шаброве фрезерування (Метод. вилк. фрез. спр., 1958, 202).

ШАБРУВАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шабрування. Для виконання різних шабрувальних робіт застосовують універсальний шабер., який дозволяє швидко замінювати різальні пластинки (Слюс. інстр., 1959, 88).

ШАБРУВАННЯ, я, с. Дія за знач. шабрувати. Шабрування — це точна обробка поверхні деталі шлямом знімання мікроскопічно тонкого шару металу за допомо-

гою спеціального слюсарного інструмента — шабера (Слюс. справа, 1957, 224).

ШАБРУВАТИ, ую, уєш, недок., перек. Обробляти шабером. Знаюшені вкладиши шабрують або замінюють новими (Метод. вилк. фрез. спр., 1958, 266); Повне шабруєє підшивники від букси ведучого ската паровоза (Бойч., Молодість, 1949, 41).

ШАВКА, н, ж., розм. Невелика кімнатна або дворова собака. Куди мені з ними [гольтіпаками] двітися? Думає, думає, далі, гайда надвір, брешіть уночі замість шавок (Кв.-Осн., II, 1956, 248).

ШАВКАТИ, аю, аш, недок., розм. Те саме, що шамкати¹. Батьюшка ще дового говорив на цю тему, шавкаючи беззубим ротом (Гр., II, 1963, 71); Далеко янжу шавкає об пісок, налітаючи, море, свистить і шумить на березі та в повітрі (Ю. Янов., V, 1959, 117).

ШАВКОТІННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шавкотіти і звуки, утворювані цією дією. Хавцький, маючи напроуд тонкий слух, завжди перший ловив наростаючий свист снаряда або шавкотіння важкої міни (Гончар, III, 1959, 47).

ШАВКОТІТИ, очу, отіш, недок., розм. Підсил. до шавкати. — А хто ж буде від нас [виступати]? — поцікавилася вона. — Збирався Сергієнко вакулівський, та заступився, зовсім захрип, тільки шавкотить (Гончар, II, 1959, 187); Чутно, як шавкотять чув'яки по заміченому дріб'язком бетону (Ле, Міжгір'я, 1953, 242); В хлівці тихо шавкотили качки (Вирган. В розп. літа, 1959, 279).

ШАВЛІЄВИЙ, а, е. Прикм. до шавлія; // Вигот. з шавлії. На Кримську область припадає понад 50 процентів союзнаго виробництва трояндової, 30 процентів лавандової й 25 процентів шавлієвої олії (Рад. Укр., 15.I 1967, 4).

ШАВЛІЯ, і, ж. 1. Багаторічна трав'яниста та напівкущова рослина родини губоцвітих з великими пахучими квітками; деякі види її використовуються в медичній, парфюмерній та кулінарній. — Хто його знає, чи в шавлії купано її [дівчину] змалечку, чи в любистку... (Коцюб., I, 1955, 140); Горілку вона настоювала на шавлії, зирбові та зурбіці... (Чорн., Визвол. земля, 1959, 149); Шавлія мав запах камфорного лаєра і замінє його в кулінарії, особливо для приготування рибних страв (Колг. енци., II, 1956, 179).

2. Настій або відвар з листя деяких видів цієї рослини, що використовуються як лікарський антисептичний засіб.

ШАГ, а, ч., іст. До революції на Україні — дрібна розмінна монета вартістю півкопійки; гріш. Хто шага не береже, той не варт і копійки (Укр. присл., 1955, 207); Жив собі чоловік Омелько та ходив він до моря на заробітки й заробив за літо сорок шагів (Україна..., I, 1960, 158); Вже горох посів був і в місті можна було купити десять стрючків [стручків] за шага (Свидн., Люборацький, 1955, 96); // Найменша грошова сума. Опинише Шавкун серед великого города без шага грошей, без знайомих людей (Мирний, I, 1949, 372); — Віддала дочку заміж, оженила сина, батька позовала — та ніде й шага не позичала (Л. Янов., I, 1959, 148).

◇ І (ні) [ламаного, щербатого, залізного і т. ін.] шага не мати (не взяти, не дати і т. ін.) — зовсім нічого не мати, не взяти, не дати тощо (про гроші). [Т е т я н а:] Щаслива ти. [Н а с т я:] Щаслива? Візьми, коли хочеш, собі мов щастя, я й лананого шага не візьму за нього (Кроп., V, 1959, 196); — Як же вмер [багатий крамар] і три його сини стали ділитись худобою, то в тій скрині й залізного шага не знайшли (Стор., I, 1957, 39); [Ю д а:] Та що ж би розпочав я — золій-босий? Завести торг? Я ж ні шага не мав (Л. Укр., III, 1952, 138);

На шербатний шаг див. шербатвий; Не вартий [лама-ного] шага див. вартий; Ні на шаг — те саме, що Ні на гріш (див. гріш). Скрізь блукають голі-босі, Крихти ланку ждуть і досі. Мов його покинув враз! Без роботи міцні руки Опускаються з розпукі... Праці, праці! Ні на шаг! (Граб., I, 1959, 266); Шербатний шаг див. шербатвий.

ШАГОВИЙ, а, е, заст. Прикм. до шаг; // Вартістю один шаг. Перед старим повблідим обличчям ікон цілими снопами горіли жовті шагові свічки (Мирний, III, 1954, 318); Перед бозами в добру годину щосьята теплилась лампадка, а над людиною тільки раз у житті, коли вона умирає, тремтів возник шагової чи п'ятикопійчаного свічки (Стельмах, I, 1962, 426).

ШАГРЕНЕВИЙ, а, е. Прикм. до шагрень; // Вигот. з шагрєні.

◇ Шагрєнева шкіра див. шкіра.
ШАГРЕНЮВАТИ, юю, юєш, недок., перек., спец. Обробляти під шагрєнь.

ШАГРЕНЬ, і, ж. 1. М'яка шорстка шкіра з характерним малюнком, яку виготовляють з козячих, овечих та інших шкур. *Образно. На сивій шагрєні ріки скинали зрєбінці піни (Тулуб, Людолови, II, 1957, 201).

2. Папір, спеціальна тканина для оббивки, книжкових палітурок і т. ін., що своїм виглядом нагадують цю шкіру.

ШАГРЕНЬОВАННИЙ, а, е, спец. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до шагрєнювати.

2. у знач. прикм. Оброблений під шагрєнь.

ШАЖОК, жкя, ч., заст. Пестл. до шаг. Бабуся й протягла йому шажка у руку (Мирний, I, 1954, 69); Один гукує: — Ану, панове, по шажку! — і підставив кашкет. І поспались гроші, та не шагами, а зривнями (Свидн., Люборацькі, 1955, 161).

ШАЙБА, и, ж. 1. Прокладка під гайку або головку шпигата, яка має форму плоского кільця. Проводи в коробках найкраще з'єднувати між собою гвинтовими затискачами з двома шайбами, між якими затискують защіпки кінці проводів, загнуті петелькою (Монтаж і ремонт..., 1956, 147); // Будь-яка прокладка такої форми. Щоб уберегти руки від пошкодження, на початку навчання рекомендується надівати на зубило запобіжну гумову шайбу (Практ. з машинозн., 1957, 52).

2. спорт. Диск з гуми або пластмаси для гри в хокей. Шайба здавалася якоюсь маленькою примхливою істотою, яка не бажала підкорятися динамівським ключкам (Веч. Київ, 18.I 1966, 3).

△ Хокей з шайбою — спортивна командна гра на льодовому майданчику, в якій використовують такий диск. Рокія десять тому на Україні в хокей з шайбою майже не грали. Тепер ця спортивна гра.. набула.. великої популярності (Веч. Київ, 15.I 1960, 4).

ШАЙБОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шайба.

ШАЙКА¹, и, ж., розм. Група людей, що спільно чинять розбій, злочини; банда. «От якби нам тепер здибалися з такими розбійниками!» — подумав [Іван]. Та не встиг се подумати, коли етім нараз по обох боках дороги з-поміж гущаючих вискочила ціла шайка якихось обшарпаних волоцюг (Фр., III, 1950, 150); Батько доводив, що половина гімназистів може спокійно йти в шайку Соловйова — вони шибеники і анархісти (Смолич, II, 1958, 82); // неважл. Компанія людей, об'єднаних спільними інтересами, спільними ознаками. — Обзавівся [Романик].. лейб-гвардією — шайкою таких авантюристів, як і він сам, і терором.. змушує.. виганявати його за політичну фігуру (Вільде, Сестри..., 1958, 462).

ШАЙКА², и, ж., діал. Шалька (див. шалька¹ 1). Коромисло з шматками полотна крутнулось на її широкіх плечах, немаче почеплені на бачтині терези з двома шайками (Н.-Лев., IV, 1956, 214).

ШАЙТАН, а, ч. У мусульманській міфології — злий дух; чорт, диявол. І знов шайтан нашпугує йі зрішні думки, каламутить спокій (Коцюб., I, 1955, 288); Шайтан навів лизу вигадку ханові Іслам-Гірею, котрий повелів ширинському князеві ваяти три тисячі вершників.. і учинити промисел над прикордонними селами і городами козацькими (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 182); * У порівн. — В нічну добу, в годину сонку, Прокрастисе можна поуз [повз] став І домести пану Енею, Як Турн злий з челяддю своєю На нас наважить, мов шайтан (Котля., I, 1952, 223); // розм. Уживається як лайливе слово. — Ти, шайтан турецький, — почав він таким тоном, мовби адмірал Янікоста і справді між його чути в цей час, — проклятого чорта брат і самого Люцифера секретар! Який з тебе лицар..? (Гончар, II, 1959, 52).

ШАЙТАНІВ, нова, нове. 1. Прикм. до шайтан; належний шайтанові.

2. лайл. Те саме, що бісів 2. Вона заглядала на себе в воду — зовсім дурна, шайтанова вода — когось другою показує! (Ю. Янов., I, 1958, 61).

ШАКАЛ, а, ч. 1. Хижак родини собачих, що живиться перев. падаллю. А що ж я знаю? Те, що ми в пустині, що на безвідді, що на нас чигають шакали, барси, тигри, лиже птаство (Л. Укр., I, 1951, 169); * У порівн. До вечора фашисти, мов шакали, в куцах шипшини, в скелях між щілими, між трупами живих бійців шукали і не могли знайти (Гончар, Вибр., 1959, 393).

2. перек., розм. Жадібна, хижка людина. Таких покупців, які довго перебирали всілякий непотріб, щоб вилотити оком знавця цінну річ, а потім, може, добре заробити на ній, на ринку відразу пізнавали, не любили й називали шакалами (Дмит., Розлука, 1957, 176); Батьківшай шакали обшукали кожний закуток, все полібшували, посладали на вози (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 486); // Уживається як лайливе слово. — Подождіть, шакали, я з вас видублю десять шкур — єгипетським маслом запахнете, — нахвалявся Тадик на свій уряд (Тют., Вир, 1964, 419); — Шакали, могольники... Підкоп під мене?.. (Добр., Очак. розмир, 1965, 165).

ШАКАЛЕНЯ, яти, с. Мала шакала.

ШАКАЛЯЧИЙ, а, е. Прикм. до шакал. Дрижить, всіх народів тирані, Годуйте шпінтів — дарма! Всі ваші шакалячі стани Ні шпик не спасе, ні тюрма (Ус., На.. берегах, 1951, 102).

ШАЛ, у, ч. 1. Стан надмірного збудження, хвилювання; // Стан виявлення великого і сильного почуття. [А н н а:] Але ж ти козачи його шалено. [Д о л о р е с:] Ано, то не шал! (Л. Укр., III, 1952, 335).

2. чого і без додатка. Надзвичайна сила вияву чогось (перев. про явища природи, стихійні явища). [А н т е й:] Ми вахдичний почнем танець! Зміньте орєю шал весни! (Л. Укр., III, 1952, 463); Ні смерті звій, ні шал громів Не в силі рух наш зупинити (Ус., Вибр., 1948, 253); Відрокочуть громи великої грози, і тільки прилушений відгомін ще стругонітимає за горами, поволі взаговуючи свій шал (Цюпа, Грози.. 1961, 16); Село спало. Немаче не наважувчись розбудити його, хуртовина взаговувала свій шал і майже нечутно пролітала над пагорбками заток, над ущелинками вулиць (Речм., Весн. грози, 1961, 3); П'ятеро дорослих людей у човні? Але тіба їм пид силу взаговувати, приборкати оцей розгнзуданий шал Балатону! (Гончар, Новели, 1954, 56); // Бурхливий перебіг чогось (про паступ, битву, вогонь і т. ін.); навальність. Поруйновані траншеї, потроцєні блндажі, безліч свіжих вур, — все тут ще дихало гарячим шалом недавньої канонади (Гончар, III, 1959, 418); Отак, певне, в шалі битви бачили перед собою всю землю непокірні козацькі голови, отак і входили вони у

славу і безсмертя (Стельмах, I, 1962, 324); Письменники, усі митці можуть зробити чимало для згуртованості народів проти гонити озброєнь, проти ядерного шалу, проти курсу на роз'єднання людей доброї волі (Літ. Укр., 30.XII 1969, 2).

3. Нестримний гнів; лють. Найменший опір приводив його до шалу, очі наливалися кров'ю і тоді він був страшний (Хотк., II, 1966, 55); Петлюрівці звірчали шал, Гетьманське дику панування, Сусідів-зжаків знущання і куркулів талійкування Відбито і розбито екрай (Рильський, II, 1960, 107).

4. Стрімкий рух, дуже швидкий темп чого-небудь; // Відчайдушна відвага; запал, молодецтво. Партизани! Чудне і не зовсім звичне слово. А скільки в ньому змсту — тривожного і героїчного, скільки небезпеки і шалу! (Ле, Клен. лист, 1960, 142); Буяли в нім юнацький шал і снага правого діла (Льв., Козацьк. роду., 1958, 234); // Пишний ріст, буяння чогось барвистого, яскравого і т. ін. Тевої морів ясні свічада, Донбасу зоряні вогні, І тихий смуток листопада, І шал цвітіння навесні (Дмит., Осін., 1959, 10); Кого чомаливість яблуцева Чи мрійність липова, липнева, Мене ж тривожить воєни Возненний шал горобини! (Мур., Осінні сурми, 1964, 66).

ШАЛАНДА, и, ж. 1. Невелика мілкосидяча судно типу баржі, призначене для навантаження чи розвантаження суден на рейді, перевезення ґрунту і т. ін. На обрії вже димів буксирний пароплав, що тяг за собою важкі шаланди з ґрунтом (Донч., II, 1956, 88).

2. Плоскодонний парусний риболовецький човен, який іноді має чотирикутну форму. Рибалки відпливали на шаландах під білими і сірими вітрилами (Мартич, Друзі., 1962, 44); Навколо бухти, яка становить дно чаші гір, розташувалася древній Катор.. Прямо до місцького бульвару швартуються кораблі, рибальські шаланди (Жовт., 4, 1956, 78).

ШАЛАНДОВИЙ, а, е. Прикм. до шаланди.
ШАЛАПУТ, а, ч. 1. розм. Легковажна, непуцяща людина. [Я л и н а:] Відчепися, чумаче, Відчепися, бурлаче, Відчепися, шалапуте! Бо від тебе дьогтем чути (Рулан., Тв., 1959, 291); Як може він кинути напризволяще оте все, що заробив власними руками.. Ні, він не шалапут, котрому легко на все плюнути і податися у безвість (Рибак, Час., 1960, 256); // Те саме, що пугун. — Толю! Здоров, Толю! — термосав [термосив] за плечі дику радий шалапут [Івашко]. — Прокинься! (Кач., II, 1958, 396).

2. мн. шалапути, із, заст. У Росії XIX ст. — релігійна секта христів; особи, що належали до цієї секти.

ШАЛАПУТКА, и, ж., розм. Жін. до шалапуга 1. — Я жарла стати вершницею, — повторила Антося. — І тут виявилось, що я, така шалапутка, боюся їздити на коні (Донч., VI, 1957, 439).

ШАЛАПУТНИЙ, а, е, розм. Легковажний, непуцящий. Днів не більш як через п'ять, Шалапутний тролі, Прилетів на шахту зять — Чоловік Яодохи (С. Ол., Карась., 1961, 19); Самотний чабан з далекого берега, сплившись на гирляди, дивився, як шалапутна ота дівчина море перербродить (Гончар, Тронка, 1963, 225); // Те саме, що пустотливий 1. Як вона зрадїла, побачивши його! Такий шалапутний! Ніс зовсім обліз, на ногах вже курчата, плечі ї спина від сонця аж чорні, труси всі виселення, мабуть, борюкався з Пилипом (Сенч., На Бат. горі, 1960, 274).

ШАЛАПУТНИК, а, ч., розм. Те саме, що шалапуга 1. Між школярськими голосами лунає сердитий крик старого Богуша. — В церкві! В церкві, шалапутники! В церкві, буяни! (Вас., II, 1959, 121).

ШАЛАПУТСТВО, а, с., розм. Легковажна поведінка, несерйозні вчинки; // Те саме, що пугуні. Завзяті молодики-підмайстри підпалили ще й барильце з шевським вояком — не так для освітлення, як з юнацького шалапутства (Смолич, Рева та стогне., 1960, 72).

ШАЛАТИСЯ, аюся, аєшся, недок., розм. Те саме, що вєштатися. — Обридли ви мені, когані панове, — процідив Вояк кризь зуби, звертаючись до Березана. — Шалається туди-сюди... (Мур., Бук. повість, 1959, 244); — Візьміть оцю гідоту [солдата], — говорить генерал, — передайте до польової жандармерії, нехай наєчать, як шалатися, замість того, щоб їти на фронт... (Ю. Янов., I, 1954, 151).

ШАЛЄ, невідм., с. Невеликий селянський будинок у горах Швейцарії. У Ціммервальді хочеться постояти в задумі перед дерев'яним шале, схожим на картковий будиночок, де В. І. Ленін з Н. К. Крупською жили під час історичної конференції (Мист., 2, 1967, 6); Кі розташувалася в мальовничому і затисненому альпійському шале (Смолич, Ми разом., 1950, 182); // Невелика дача такого типу.

ШАЛЄВИЙ, а, е. 1. Прикм. до шале 1. Шалєвий кмір — відкладний лежачий круглястої форми кмір, який спускається на груди і становить одне ціле з бортами.

2. Прикм. до шале 2; // Пошитий, зробл. з шалє. Сидить чоловік у хорошому жупані, і шапка на ньому козацька, гарна, шалєвим червоним платком підперезаний (Кв.-Осн., II, 1956, 290); Біля значків почали вилад-новуватися козаки, одягнуті по-святочному. Під сонцем зайаторили червоні жупани, шалєві пояси (Панч, Гомон. Україна, 1954, 255).

ШАЛЄНЕЦЬ, нця, ч., розм. Те саме, що безумець 2. Не заборилися наскочити ї розсатанілі драгуни ї кинулися на цих дванадцятьох шалєнцїв; призначені смерті зрюкнули враз із рушницю ї підставили догги списи (Стар., Облога., 1961, 55); — Ну, ось візьміть, тату, і мене на дубу, скарайте палею, бо я теж прошу за Мартинка! — Шалєнець, злонцько... — ледве вимовив збєкт-жений батько (Ле, Хмельницький, I, 1957, 20).

ШАЛЄНИЙ, а, е. 1. Який утратив самовладання, перебуває в стані надмірного збудження, хвилювання. Вам чути, як здала лунає Той рева шалєних вояків — Іде, їде проклята зоря, Щоб ваших мущити синів (Вороний, Вибр., 1959, 201); // Якого не можна втримати; нестримний. І віжки чують ще долоні... Там кличе сурма, кличе стає, де простягли шалєні коні криваві зриви у вітрах... (Сос., Близька далина, 1960, 173); // Який виражає або в якому виражається несамовитість, нестямність. Оля сплїтала віночок, Ним уквітчала голівку, З криком шалєним гучним Низько схилилась над річку (Пісні та романси., II, 1956, 256); Шалєний сміх Нартама покривається голосним екстатичним співом християн (Л. Укр., II, 1951, 434).

2. Який має надзвичайну силу вияву, сповнений ї; дуже сильний (перев. про явища природи, стихійні явища). Закрию очі, сплю — не сплю і марю.. Без ваги лчу в шалєну сніговицю на погибєль... (Л. Укр., I, 1951, 312); Шалєний холодний вітер люто висистує ї зави-ває, біснучючись над степом (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 275); Шалєний шторм хвилює морські води до самого обрїю (Трубл., I, 1955, 153); // Гучний і настирливий (про звук). Акомпанемент гуде, гуде, гуде, перетодячи часами у якесь шалєне ревище... (Вишня, I, 1956, 45); З шляху почулося шалєне тєнькання дзвоників (Стельмах, I, 1962, 623); // Нестримний, дуже напружений у своєму перебігу. Знамїгся Ярема в шалєнім бою, — Від пєкла одводить кінноту свою (Стар., Поет. тв., 1958, 204); Вони [червоноармїїці] билися за Литов-

ський півострів уперто, зціпивши зуби; другу добу тривав шалений штурм (Ю. Янов., I, 1954, 9); Зчинилась шалена перестрілка (Кол., На фронті..., 1959, 71); Рота, вже залиши по дамбаї поруч з іншими покрежсаними підрозділами полку, відбивала шалену першу контратаку (Гончар, III, 1959, 362); Спираючись на всебічну підтримку народу, Радянська Армія стримувала шалений натиск ворога, знекровлювала і знищувала його добірні частини (Ком. Укр., 5, 1965, 28); // Надзвичайно активний, енергійний. [К у з ь:] Ви тоді [у 1914 р.] шалену агітацію розвивали серед фабрично-заводського пролетаріату — аякже, оборонці! (Тич., I, 1957, 233); Несталість капіталістичної економіки та шалена гонка озброєнь призвели до того, що інфляція є постійним явищем капіталізму (Наука..., 3, 1961, 10).

3. Який перевершув звичайну міру, норму, звичайний ступінь чого-небудь. Вирушали удосвіта, холодком, поки не було ще отіві шаленої спеки, яка того літа починалась вже о сьомій годині (Мур., Бук. повість, 1959, 280); Селяни лише позитували головами: де тільки й береться така шалена сила в чоловіка (Стельмах, I, 1962, 634); Дід заревів від такого шаленого кашлю, що крєйда посипалась із стелі на долівку (Довж., Зач. Десна, 1957, 479); Роззброєння не влаштує.. могутні капіталістичні монополії, які мають величезні прибутки з урядових воєнних замовлень. Вони не хочуть втратити свої прибутки і докладають шалених зусиль, намагаючись перешикодити здійсненню загального і повного роззброєння (Ком. Укр., 12, 1959, 54); Встановлення Радянської влади в Росії і на Україні викликало шалений опір з боку повалених експлуататорських класів та іноземних імперіалістів (Укр. літ., 10, 1957, 200); // перен. Дуже великий (перев. про гроші). Професор купив .. коняку з селянським возом, віддає за неї шалені гроші (Загреб., Диво, 1968, 131); — Мені дали гетьма за героїські подвиги, але це ще не значить, що я маю шалені кошти на будування замка і міста (Тулуб, Людолови, I, 1957, 27); // Який проходить, відбувається з надзвичайно великою затратою сил, енергії, часу і т. ін.; напружений. І Василь почав роботу. Він звивався змією й пересувався по землі, випростовувався, що пересувався і потім знов скручувався, знов випростовувався. Це була шалена робота; через п'ятнадцять — двадцять поворотів Василь вимучився так, що мусив довгий час відпочивати (Хотк., I, 1966, 115); Минув день, день шаленої підготовки (Мих., II, 1957, 57).

4. Дуже великий і сильний, що виходить за межі звичайного (про відчуття, почуття і т. ін.). Тепер я вже не тільки постогну, а часом мало не плачу од шаленого болю в грудях (Коцюб., III, 1956, 344); Кажу я про шалене Козання, розпач, сум, А ти глузуєш з мене, Вклонаєшся на глум (Л. Укр., IV, 1954, 105); Жага йому шалена у грудях сушить, дихать не дає (Гонч., Вибр., 1959, 382); / серце, немов на штики, шалена журба напизнала, — і серце кричить до зірок: «Нащо ж ви синочка забрали?» (Сос., II, 1958, 469); Бурсах Андрій з шаленою люттяю стонів заднь колесо і зупинив ридван (Довж., I, 1958, 223); В серці капітана Косарева раптом закупів шалений гнів від можливої образи (Кач., Пастя, 1940, 127); Левоко знаєснів од шаленої радості (Стельмах, I, 1962, 614); // В якому виявляється велике роздратування, нервування, ворожесті і т. ін. В тилу кімнату раптом врывається шалений галас Європи, яка заглинається новинами й тривогами (Рибак, Зброя..., 1943, 22); Радянський народ — народ трудівник, творець, народ, який уперше в історії людства, під шалений скрегіт різаних ворогів, що кільцем оточували нас, своїми руками, без будь-якої допомоги побудував першу в світі країну соціалізму (Рад. Укр., 4.XI 1956, 1);

// Запеклий, лютий. Куркулі — шалений ворог Радянської влади (Ленін, 37, 1973, 38); // Який проходить у тривогах, неспокої, напруженні і т. ін. Сьогодні в Андрія був шалений день. Дівчі за зміну «забурювалися» вагонетки, і він доволі попомучився, поки їх поставили (Гур., Наша молодість, 1949, 41); Життя мов шалене несе мене в свій огненний простір (Сос., I, 1958, 136); // Який переає піднесеність, збудженість творця, виконавця. — Геї, шаленая пісьне! І в кого вдалась ти така непокірна? (Л. Укр., I, 1951, 193); Дві душі: одна шукає бурі, струн шалених на бандурі срібнодзвону, блискавок, поезій, братніх марсельєзів [марсельєз]. А друга ... друга — блакитний спокій вдалині (Чумак, Черв. заспів, 1956, 138).

5. Надзвичайно стрімкий (про рух, швидкість і т. ін.). Мазове коло закрутилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підготить з собою й машину (Коцюб., II, 1955, 90); Карпо гикнув, свиснув, стрільнув гарпакином, і ворони, розкидаючи стужавіле боломо, витягнулись в шаленому галоні (Стельмах, II, 1962, 365); Що вони [вовки] не будуть та й не можуть нападати на автомашины на такі шаленій швидкості, це Захар розумів (Ле, Право..., 1957, 249); // Стрімкий, інтенсивний (про темп, ритм і т. ін.). Події далі розгортаються шаленими темпами (Скл., Помилка, 1933, 163); Швидше порадься з Каменюк, Розбуди Аполлона: Темпи шалені — Наш закон! (Рильський, I, 1956, 123); Октавами поєм я не писав. Хіба вкладаєш епохи ритм шаленій в рядки законів (Сос., II, 1958, 323); // Виконуваний, здійснюваний надзвичайно швидко, з величезним напруженням. Музика гула, від шаленого кружляння наморочилась голова, одим раз Оріся заточилась, але Тимко підтримав її рукою (Тют., Вир, 1964, 128); На Черниша ці смагляві румунські хлопці в беретях нависли інші думки. Пригадалось: падиға дотів, прорив останнього боярського рубежу і той шалений марш по відкритих внутрішніх шляхах Романії... (Гончар, III, 1959, 129).

6. Те саме, що нерозсудливий. Отак ті каверзники змовлялись.. на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жити, чи мерти — йому байдуже (П. Куліш, Вибр., 1969, 81); Шалена Катерина могла прилюдно, не боячись поліції, агітувати людей (Д. Бездик, Дніпро..., 1951, 186); // у знач. ім. шаленіи, пого, ч.; шалєна, ної, ж. Нерозумна, нерозсудлива людина; навіжений, навіжена. Він не міг далі слугувати, не міг пробувати далі в товаристві шалених, що самозіть ідуть під ніж... (Коцюб., I, 1955, 162); В така поезія Верлена, Де поєт себе питає сам У гіркому каятті: Шаленій! що зробив ти із своїм життям? (Рильський, Голос. оснів, 1959, 11); // Позбавлений розумного, практичного змісту. План Маруська був дійсно шалений, побудований скоріше на психології, як на рахунку (Хотк., II, 1966, 241); Дивитесь ви на зелене поле, худи аероплан побіжить, і чогось вам на думку спадає шалене бажання самою дрєженуть на зелене поле (Вишня, I, 1956, 206); Інколи Олені спадала шалена думка, що, може, краще зробила б, віддавшись за отого канадця, який колись сватає її (Вільде, Сестри..., 1958, 5); // Те саме, що божевільний 1. [Р о й с:] Хитруєш ти, сенаторе. Боїшся Сказати в вічі: що так стурбувало Святий синклит: Ройс грошей не дає? І ви його за це оголосили Шаленим? (Мур., Ост. хмарина, 1959, 45).

7. розм. Який випадково залетів куди-небудь, влучив у кого-, що-небудь (про кулю, снаряд і т. ін.); випадковий. Іноді козеньяко мчало швидше і висувалось головою з-за неї; тоді тринога, безсила мати напружувала всі свої сили, щоб бігти врівень з козеньям, щоб яка шалена куля не влучила в нього... (Досв., Гюлле, 1961, 65).

◆**Як** (немов і т. ін.) **шаленій**: а) у стані надзвичайного збудження, хвилювання. *На обрії... замаячили постаті. Вони бігли, як шалені, кіньми* (Ю. Янов., I, 1958, 143); *Він працював, як шалений, кілька разів викручував від поту сорочку* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 44); б) ніби божевільний. *Як шалений, оглядався довкола, пригадував щось, але нічого виразно не міг пригадати* (Фр., II, 1950, 109); *Плутається [Пфейфер] з поспієм в словах, як шалений* (Л. Укр., IV, 1954, 243); [К а т р я:] *Оз, і занудилася ж я за Павлом, немов шалена ходила...* (Кроп., II, 1958, 350).

ШАЛЕНІННЯ, я, с. Дія за знач. шаленіти.

ШАЛЕНІСТЬ, ності, ж. 1. Стан за знач. шаленій 1; несамовитість, нестямність. *В нападі шаленості вихопив [Марусяк] з-за ременя пістоль і гевкнув [вистрілив] із нього у бук* (Хотк., II, 1966, 111).

2. Те саме, що шаленство 2—4. *Гарматне ревище, що, здається, на деякій час трохи утихло, знову забушувало з попередньою шаленістю* (Добр., Очак. розмир, 1965, 344); *Б'є шалено гармата ворожа, і, як видно, вона не одна... Взабудуть би шаленість ту можна, Та в'язяківця нема серед нас* (Бойко, Про 17 літ, 1958, 33); *Іван вже перестрибнув через пліт і така ухопила його шаленість, що бив би Максима ще* (Смолнич, Реве та стогне..., 1960, 229); *В Сивокоїв прокинувся Родимів сприт, поєднаний з дідовою шаленістю* (Загреб., Диво, 1968, 120); *Щезла свідомість. Повна нестямя. Шаленість* (Коцюб., II, 1955, 134).

ШАЛЕНІТИ, ію, іш, недок. 1. Ставати надмірно збудженим від якогось сильного почуття. *Коронний етман Януш Радзілл, в оточенні свого почту, стояв біля намету, накинувши на голову відлогу киреї, шаленіючи від люті* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 471); *З краю в край колона на скоку весело палила в небо з тисяч карабінів і автоматів, палила з чого попало, салютуючи своїм нестримній радості, шаленіючи від захвату* (Гончар, III, 1959, 437); *Комісар Шакерт шаленів. Він знову дзвонив команданту збірному пункту, дзвонив у поліцію* (Д. Бедзик, Дніпро..., 1951, 140); // *Бурхливо виявляти надзвичайне хвилювання, збудження, несамовитість, лють. Хіба ж не дивна ця ігря планети Земля... з університетами, з змарочосами, з підземними палачами метро і спортивними аренами, де шаленіють зараз десятки тисяч болельників* (Гончар, Тронка, 1963, 229); *В кімнаті тим часом, п'яно розмазуючи руками, шаленів Ханенко* (Стельмах, II, 1962, 358); *Хай шаленіють За океаном, Хочемо миру! Віримо в нього!* (Гіриник, Сонце..., 1958, 161); *А ворог шаленів. У безсилій люті він чинив страшний крикди мирним людям* (Ком. Укр., 10, 1969, 36); // *Нестримно виявлятися. В Німеччині теорилися страшний біла. Шаленіли політичні пристрасті фашизму* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 52); // *Виражати стан надзвичайного збудження, несамовитості, нестямності (про обличчя, погляд і т. ін.). — Я тобі пережреусь! Ще й баньки вилупив! — образу шаленів сивішше, схоже на вісміку обличчя [полісовшика]* (Стельмах, I, 1962, 463).

2. Виявлятися з надзвичайною силою, бурхливо, бути дуже сильним (перев. про явища природи, стихійні явища). *Возонь шаленів, скакав, перевертався, танцював серед диму, п'явся догори* (Коцюб., I, 1955, 249); *Сонце пече. Сонце шаленів* (Донч., II, 1956, 134); *Шаленів, реве розганяне море* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 181); *Шаленів вітер над Дніпром: високі хвилі накочуються на берег* (Веч. Київ, 6.III 1968, 3); // *Інтенсивно, з запалом грати, співати і т. ін. Гармошка шаленіла. Васько так широко й ретельно розтягав м'язи, так швидко перебирав пальцями, що, здавалось, ось-ось вона лопне від напруження* (Кир., Вибр., 1960, 183); // *Набувати над-*

звичайно великого напруження у своєму перебігу (про бій, птурм і т. ін.). *Уже й на кручах поблизу тинів Бії закипає, як вир, і шаленів...* (Перв., II, 1958, 191); *Штурм шаленів. Викручує, трясє, шматує дамбу* (Гончар, III, 1959, 365); // *Діяти інтенсивно, напружено (про вогнепальну зброю). Надворі була ніч, шаленіли фашистські кулемети, стріляючи в темряву, туди, звідки з'явилися радянські розвідники* (Багмут, Щасл. день..., 1951, 87).

3. Бути у нестримному, стрімкому русі; // *Надзвичайно швидко щось виконувати, робити. На кону шаленів якийсь парубок, такий ругливий, же здавалось, що їх там принаймні п'ять* (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 190).

4. Діяти нерозумно, нерозсудливо; // *Те саме, що божевблїти* 1.

ШАЛЕНІЮЧИЙ, а, е. Дієпр. акт. теп. ч. до шаленіти. *Ім [імперіалістам] не вдається роздути війни шаленіючий вир. Голос миру сильніший, ніж ізні брудні заворилки. Справедливі народи давно піднялися за мир* (Забашта, Вибр., 1958, 131).

ШАЛЕНЮ. Присл. до шаленій 1—6. *На порожньому майдані Зосталася чорна Мумма і поводар — він шаленю Кинув шапку об землю* (Л. Укр., IV, 1954, 138); — *Неси, кажу, — ратмом звірів Паєло, і очі його шаленю округлюються* (Тют., Вир, 1964, 369); *Вітер осені шаленю жовтий лист жене уєвс* (Сос., Солов. далі, 1957, 116); *На ганку загупали чийсь швидкі кроки, потім шаленю зазвонив дзюнич* (Стельмах, I, 1962, 448); *Ворог шаленю обороняє в набережному районі* (Гончар, III, 1959, 284); *Ви лїтмом шаленю на нас наступали, Зимою... тікали від нас...* (Сос., II, 1958, 295); *В повітря прорвався прудкі «мессершмітти». Низько пролітаючи над землею, вони шаленю строчили з кулеметів* (Ле. Право..., 1957, 123); *..скрізь на світі буржуазія боролася за свободу і завойовала її головним чином руками робітників з тим, щоб потім шаленю боротися проти соціалізму* (Ленін, 10, 1970, 267); *Якось на початку літа його собака ратмом кинувся в жито і став шаленю гаякати* (Веч. Київ, 20.XI 1968, 4); *Пригнувшись на плотах, шаленю гребла пліхта* (Гончар, III, 1959, 352); *Шия її потилиця рідко болить і ніколи не болить дуже, як раніш було, голова не тріщить так шаленю* (Л. Укр., V, 1956, 339); *В неї шаленю закохався аспірант Березін, її товариш по роботі* (Грим., Подробичі..., 1956, 15); — *Вачиш, — сказала Жукова, — ти продовжуєш шаленю задирити Марійці* (Донч., V, 1957, 488); *Назустріч їм шаленю мчала, мов витор, інша машина, тлягучи за собою хвіст сірого пилу* (Гур., Другі..., 1959, 98); *Шаленю мчить затиснута прямовисними скелями пінява ріка* (Фіз. геогр., 5, 1956, 113); *В циганському таборі — тривога. Хто скає так шаленю до їхнього табору?* (Тют., Вир, 1964, 69); *Думка.. працювала шаленю швидко, страшно і чітко* (Мушк., День..., 1967, 126); *Часом, не знати чого, у нього починало шаленю битись серце, йому здавалось, що він щось забув взяти з собою в дорогу, щось дуже дороге покинув у Києві* (Скл., Святослав, 1959, 175); *Ти дав мені, о краю мій, життя, Міцне, як віти на столітнім кедрі, і точ не раз шаленю, без пуття Твої дари я розсипав прещедрі, Та дячності ніколи, ні на мить Не міг я і в безумстві забути* (Рильський, II, 1960, 277).

ШАЛЕНСТВО, а, с. 1. Стан надмірного збудження, хвилювання. *Шаленство охопило Боровика — це було почуття і принизливе, і захоплює водночас* (Собко, Справа..., 1959, 217).

2. Надзвичайна сила вияву чогось (перев. про явища природи, стихійні явища). [К у л ь к о в:] *Це щастя, що надворі таке шаленство в природі. Точнісінько ж*

така завірюха позавчора, пам'ятає, дала нам змогу непомітно пройти сюди, в містечко (Коб., Навколо полум'я, 1961, 233); Пієгодина триває шаленство іскор, полум'я і диму (Загреб., Спекта, 1961, 161); Вся сила й шаленство землетрусу прорвалися у низовині, а далі земля його поширилася і досягла великої долини з боку річки Міссісіпі (Знання., 3, 1967, 11); // Бурхливий перебіг чогось (про наступ, битув, вогонь і т. ін.); навальність. — Не шкодуйте шавель, молодці! — розпалений шаленством січі. Вогун шукав очима короля (Кач., Вибр., 1953, 92).

3. Нестримний гнів; лють. — Геть, щоб і духу твоєго! — крикне він у шаленстві (Вол., Місячне срібло, 1961, 144); В Німеччині хижка згряз злочинців готувалась до нових кровопролиттів і в шаленстві своєму доздобила до нечуванн знуцань над людиною (Рябак, Час., 1960, 231); — Краще одійдіть! — промовив син, збліднувши, як і його батько. Самі собою стислися важкі, сильні кулаки, а очі світилися такою рішучістю, знівом і шаленством, що батько, помітивши те все, відступився, наче від навіженого (Шиян, Баланда, 1957, 164).

4. Стримний рух, дуже швидкий темп чого-небудь. Уайтджек танцював. Він влітає своє тіло в складний, тільки йому самому відомий ритм, що починався оцим причаєним скраданням, а кінчався, мабуть, кінчався він шаленством і тільки шаленством! (Загреб., Європа. Захід, 1961, 13); // Те саме, що божевілля 2. І ось уже мчать вони степом на світанку атакувати море, голими шаблями рубати бронзовані військові кораблі. Було безумством іти в такий рейд, було шаленством з такими силами вихопитися на Хорлі—загоном легкої кінноти при двох кулеметних тачанках атакувати військові кораблі інтервентів (Гончар, II, 1959, 43); // Пишний ріст, буряння чогось барвистого, яскравого і т. ін. Там, по луках, ..кивала сірими вітами собача рожа і на горозах сиділи, як метелі, біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі квіти. Се була орґія квітів і трав, п'яний сон сонця, якесь шаленство кольорів, пахощів, форм... (Кочуб., II, 1955, 215).

ШАЛІВІР, а, ч., діал. Шалапут (у 1 знач.). Оксен, позираючи на молодця, що йшла із сміхом та витівками, приєдував і свої парубочькі роки, коли він також був отакий шалівір та веселун, і йому робилося сумно на душі за тими роками, що вже пройшли і ніколи не вернутья (Тют., Вир, 1964, 87).

ШАЛІК, а, ч., діал. Шарфук, кашне. Відтак, зібравши свій шалік з крісла, пустилась вона різною алеєю додому (Коб., III, 1956, 72); Чоловік був.. у пальті, з шаліком на ший і з портфелем у руці (Вільде, Троянди., 1961, 127); Окрім традиційні доповнення народною одягу, як-от узорноплетені або в'язані з вовни рукавиці, капчурі (шкарпетки), шаліки, платки.. можуть майже без змін включатися в ансамбль кожного чоловічого й жіночого сучасного спортивного одягу (Нар. тв. та етн., 2, 1963, 19).

ШАЛИНА, й, ж., діал. Хаша. Повія його у лісі не стезжками, а шаліною (Сл. Гр.).

ШАЛІВКА, я, ж., буд. 1. збірн. Тонкі дошки (завтовшки 1 дюйм), перев. вживані на обшивку стін, стелі, покриття дахів і т. ін. Теслі збивали із шалівки позватні тачанки (Збан., Сесемель, 1961, 50); // Обшивка з таких дошок. Порожжя, до шалівки обідрана зала колишньої монополюшки, вікна, нахрест позабивані дошками.. — все це спралило на Рідкодуба не досить приємне враження (Кир., Вибр., 1960, 160).

2. Кожна з таких тонких дошок. Мазурські, русинські та словацькі села ще примітивної архітектури.. Покрівля на татах з драчиць або з шалівок темна, аж

чорна (Н.-Лев., II, 1956, 400); Дід переїзав жити в Домчину хату, навіть тина їй заготовив з своїх шалівок (Кучер, Трудна любов, 1960, 70).

ШАЛІВКОВИЙ, а, е, буд. Прикм. до шалівка.

ШАЛІТИ, ію, ієш, недок. 1. Те саме, що шаленіти 1. — Беріть убивцю і вбийте його, інакше я його вб'ю! — шаліла [Анна] (Коб., II, 1956, 198); Угору стяг! Хай кат шаліє, Хай стисне ще, але на мить! Бо іскру ту святу, що тліє, Несила ворогу згасить (Стар., Поет. тв., 1958, 37); Шалють фашисти потаємні, Та жарно лютують вони, Бо люди трудящі, незборні, Не хочуть страшної війни (Мур., Піонер. слово, 1951, 6); Від снігу того люди шаліли в нестямі, бо після кожного в молінні підносила до самих небес (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 285); Зала гула, зала ревіла і шаліла. Війці алодудали, тупотіли ногами і на повні груди гукали «браво» та «біс» (Смолич, Театр., 1946, 50); Нехай це щастя — тільки мрії, Нехай це щастя — тільки сни, Але душа горить, шаліє і лине, рветься до весни (Рильський, I, 1960, 157); * Образно. Шаліє пацуха, невідступна урочистість герсонських лип (Ю. Янов., II, 1958, 194); // Те саме, що пустувати 1. — Надвір шаліти! — гукнув старший (Свидн., Люборацькі, 1955, 30); Ми будемо шаліти, як чорти, Співати і сміятися до ранку... (Шер.. Дорога., 1957, 7).

2. Те саме, що шаленіти 2. Довкола нього шаліла заметільниця (Коб., I, 1956, 553); В тім місці шаліла тепер люта злива, розбиваючись о зубці скали і прискаючи далеко срібною піною (Фр., VI, 1951, 131); Шаліла некедьна морозяна буря (Ваш, Вибр., 1948, 196); Японська артилерія шаліла (Дмит., Книга боротьби, 1939, 102); Недалеко міста, лише через річку, шаліла битва (Коб., III, 1956, 460); Кругом шаліла січа (Кач., Вибр., 1953, 125); Над полем бою шаліла вогняна зуртованина, ревіла «катюші», гриміла артилерія, сікли кулемети (Собко, Кавказ, 1946, 67); Лютує сталь... То кудь шаліє злива... І потопав все кругом в огні... (Сос.. Поезія., 1961, 66).

3. Те саме, що шаленіти 4; // безос. [Федора:] А, катюго старий... На чотири вітри оженило в тебе та п'ятий шум. Волос сивіє, а в голові шаліє!.. (Вас., III, 1960, 147).

ШАЛІЮЧИЙ, а, е. Дієпр. акт. теп. ч. до шаліти. Крім шаліючих.. голосів скрипок, чув я зойк цимбалів (Коб., III, 1956, 114); Так само він не боявся ані реву бурі, ані гуркоту громів, ані того виду шаліючих елементів, бо все те було не чуже йому, до всього того він придивлявся не раз (Фр., IV, 1950, 337).

ШАЛІЮВАТИ, ію, ієш, недок.. перех. Обшивати шалівкою.

ШАЛІЯ, і, ж. Те саме, що шалька 1. *Образно. Це був не гуцул Олекса Довбуш, а втілення народної помсти. На одну шалю ваги його душі складалися сотні літ важких терпінь синів і дочок його народу — і низько впала шаля та (Хотк., Довбуш, 1965, 261); Громадськість я малював Фемідою з терезами в руках. На одну з шалей жіні ніяк не терпілось покласти хоч морського камінця на мою користь (Ю. Янов., II, 1958, 15); Знак терезів — доби новий знак. Як розгойдалися есесівні шалі! (Рильський, I, 1960, 321).

ШАЛІЬ 1, і, ж. і заст. я, ч. 1. Велика в'язана чи ткава хустка (перев. шерстяна, рідше шовкова). — Купи собі, мамуню, шаль. — Мені не треба тієї шалі. — Не завадай же серцю жалю! Купи, голубко! (Шевч., II, 1963, 244); Бабуня вкріла її своїм великим чорним шалем і повела додому (Л. Укр., III, 1952, 645); Северин підскоцив до скрині, брязнув прикладом по замку і став викидати на середину хату Олексине добро: спідницю, білі кашемірові шалі, чоботи (Тют., Вир, 1964, 421); Золо-

шальована шаль спадала їй на плечі (Десняк, Десну., 1949, 329); * Образно. Так тихо вгорі наді мною... Небесний заснує океан. Од шалі зорі голубої на луках просявляє туман (Сос., Солов. далі, 1957, 17); * У порівн. На березу жовтолисту Сніг нависнує, наче шаль... (Крем., Вибр., 1965, 118).

Кімбір шаллю — те саме, що Шалівний кімбір (див. шалівний).

2. заст. Тонка перев. шерстяна тканина саржевого плетива.

Турецька шаль див. турецький.

ШАЛЬ², і, ж., діал. Дрібниця (див. дрібниця 1). Якби не пісок, то б шаль довезти дуба (Сл. Гр.).

ШАЛЬВАРИ, ар і арів, мн., заст., діал. Шаровари. Султана Хуррем забула забарну урочистість двірською зешаю і вже сама одягалася, не потрапляючи ногою в шальвари (Тулуб, Людолови, II, 1957, 534); І отаман дивиться, мов шмара, на турчанку скоса погляда, має вино на синій шальвари і пляшки у воду викида (Сос., I, 1957, 375).

ШАЛЬВІЯ, і, ж., розм. Те саме, що шавлія. — Ой, Ганнусю, душенько, Шо шальвія потоптана? — Коні ся розбрикали, Шальвію потоптали (Чуб., V, 1874, 64); Через три дні спочивав [дід] у домоовині. На подушці біля його голови зостанке лежали любисток, материнка й шальвія... (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 185).

ШАЛЬГА, й, ж., діал. Скаженість, шаленство. — А тобі що, Бовдуре? — спитав він. — Шальга на тебе находить, та хочеш людей кусати, чи що? (Фр., I, 1955, 301).

ШАЛЬКА¹, и, ж. 1. Тарілка в терезах, на яку кладуть зважувану річ або гирі. Сафар вивів Настю й посадив її на одну з шальок, а на другу почали сипати золото (Тулуб, Людолови, I, 1957, 225); Особливість [крутильних] терезів полягає в тому, що вони мають різної довжини явчі, до яких прикріплено шальки (Курс заг. геол., 1947, 20); * Образно. Перехідний Червоний прапор вирішено було віддати «Зірці». Як не важили, а зірчанська шалька на терезах виходила важчою (Минко, Вибр., 1952, 90); * У порівн. Тригожні і застопіймаї думки переважували одна одну, як шальки на висячих терезах (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 821).

2. діал. Шанька (у 2 знач.).

ШАЛЬКА², и, ж. Зменш.-пестл. до шаль¹ 1. ШАЛЬОВАНИЙ, а, е, буд. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до шалювати. Клуна нова, шальована дошками (Кач., II, 1958, 372).

2. у знач. прикм. Обшитий шалівкою. Біля клуни, на широкіх залізних колесах стояв шальований загончик тракторної бригади (Рад. Укр., 5.IV 1959, 3).

ШАЛЬОН, а, ч., заст. Легкий верхній довгий одяг, схожий на жіночу сукню. Модалівників у смугастих шальонах було повно (Досв., Вибр., 1959, 56).

ШАМ, ШАМ-ШАМ, виг. Звуковаслідування, що означає глухий звук від човгання, тертя, шепелявого мовлення і т. ін. Вже блаженка була [пані], ледаче носи волочила, а заговорить — тільки шам-шам, одразу й не розбереш (Вовчок, I, 1955, 102).

ШАМАН, а, ч. Служитель культури, знахар у племен, релігія яких ґрунтується на культі духів, магії. Вони кидалися до шаманів і чаклунів, волали, молилися, бурмотіли закляття... щоб відігнати злого духа і врятуватися від загибелі (Тулуб, Людолови, II, 1957, 557); Гаврило розповів Юрі, як лікують згорих шамани (Багмут, Шал. день..., 1959, 165); * У порівн. Музика все штипає щось смічком і пучками на мочазаних струнах і, як дикунський шаман, крутив білками очей (Вас., II, 1959, 341).

ШАМАНИТИ, ню, ниш, недок. 1. Здійснювати обряд шаманства.

2. Бути шаманом.

ШАМАНІЗМ, у, ч. Те саме, що шаманство. — Шаманізм — це зло... Це розсадник темряви. Хіба можна його терпіти у віці радіо (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 213).

ШАМАНСТВО, а, с. 1. Одна з первісних форм релігій, культ духів, магія в деяких племен Північної та Середньої Азії, Америки, Океанії, Африки; // Зайняття шамана.

2. Те саме, що чаклунство. — Бував, ночами не сплю та все розгадує: що ж то було за шаманство? Що за криваве затьмарення на всіх нас тоді найшло? (Гончар, Тронка, 1963, 206).

ШАМАНСЬКИЙ, а, в. Прикм. до шаманство, шаман. Її [О. В. Потаніній] належать чудові описи релігійних свят, театральних вистав, шаманських обрядів (Видатні вітч. географи..., 1954, 95); // Власт. шаманові; такий, як у шамана. Наші ідеологічні вороги з шаманською фанатичністю кричать про придушення волі й індивідуальності митця партією (Рад. літ-во, 3, 1958, 7).

ШАМАТИ¹, аю, аеш, недок., діал. Шелестіти. Ой плыве човен да води повен, да й шамає листом] (Сл. Гр.).

ШАМАТИ², аю, аеш, недок., діал. Налягати на весла.

ШАМБЕР'ЕР, а, ч., спец. Довгий хлист, який застошовує у цирку та на манежі. Один із артистів... з'ясує її [собаку] батіжком — шамбер'ер у цирку такий батіг зветься (Вишня, II, 1956, 324).

ШАМІЛЬ, ШАМІЛЬ-ШАМІЛЬ, виг., діал. Уживається як присудок для передачі обережного виходу, втечі кого-небудь звідкись. — Забачив [кум] мене — та зразу шаміль-шаміль поза людьми, а очима блиснув на мене, як той злодій (Вас., I, 1959, 304); Встала Одарка й вишла... А за нею всі дівчата з хати — шаміль-шаміль-шаміль... (Вишня, I, 1956, 241).

ШАМІЛЬ-ШАМІЛЬ див. шаміль.

ШАМКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шамкати¹ і звуку, утворювані цією дією. — Я говорю до майбутньої артистки, якій не завадить проникати і в глибину старечої душі, бо одного беззубого шамкання для сцени ще замало (Вол., Місячне срібло, 1961, 58).

ШАМКАТИ¹, аю, аеш, недок., розм. 1. Говорити невіразно, нерозбірливо, злегка шепелявлячи. — І чого жагаються, дурні? — шамкає він беззубим ротом. — Діда Хо, що світ прозвав страхом? А дід цілком і не страшний... (Коцюб., I, 1955, 149); Вибираючи конопіл, бабуся шамкає беззубим ротом баладу про лизу свекруху (Вас., II, 1959, 360); Надійка так і не могла дوبرати, що говорить до неї, шамкаючи, Тимофій Гаврилович (Коз., Листи..., 1967, 127); * Образно. Здавалося, отак сидів би день, місяць, не пив, не їв, аби тільки гунах бубон, шамкала стара катеринка і лився в груди прозорий, холодний струмінь весни (Чаб., Катюша, 1960, 8).

2. рідко. Утворювати шарудливі, шелесткі звуки; шелестіти.

ШАМКАТИ², аю, аеш, недок., діал. Ходити або бити щось швидко, поспіхом.

ШАМКЙЙ¹, а, е, розм. Яквй видає шарудливі, шелесткі звуки. Часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось просякакувало, а шамкйй сухий лист очереу тоді тріщав (Коцюб., I, 1955, 363).

ШАМКЙЙ², а, е, діал. Швидкий, меткий, спритний. Шамкйй у роботі (Сл. Гр.); Дієчина в неї була хороша, як квітка... Шамка, легка, станом струнка, волосом чорнява (Вовчок, I, 1955, 261).

ШАМКО, діал. Присл. до шамкії². Гюлле залишила Режо і шамко кинулась сторч у воду... (Досв., Гюлле, 1961, 146).

ШАМКОТІННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шамкотіти і звуки, утворювані цією дією.

ШАМКОТІТИ, очу́, оті́ш, недок. Підсил. до шамкати¹. Христя озирнулася — Оришка стояла перед Колісником, розмазувала руками, шамкотіла своїм беззубим ротом, зла та люта (Мирний, III, 1954, 311); — Ти вже не придивляйся, по-старечому я, по-своєму, все шамкочу та шамкочу! (Скл., Карпати, II, 1954, 126).

ШАМНУТИ, ну́, нєш, док., діал. Однокр. до шамати¹. Ніхто не писне, не шамне (Сл. Гр.).

ШАМОТ, у, ч., спец. 1. Випалена при високій температурі вогнетривка глиниста порода. Шамот жовтого кольору, непрозорий, має пористу поверхню (Монтаж і ремонт..., 1956, 14).

2. Цегла, плитки з цього матеріалу або з домішкою його. Палац буде оздоблений білим шамотом (Веч. Київ, 4. IV 1968, 2).

ШАМОТІННЯ, я, с., діал. Дія за знач. шамотіти і шамотітисся та звуки, утворювані цією дією. По довгім шамотанню Готлібові зв'язали хустками руки (Фр., V, 1951, 245); Почувся нелюдський крик, коротке шамотання — й за хвилю вискочив Олекса, високо тримаючи.. труп економа (Хотк., Довбуш, 1965, 174).

ШАМОТІТИ, ота́ю, ота́ш і очу́, бчеш, недок., діал. Смикати, шарпати.

ШАМОТІТИСЯ, ота́юся, ота́шся і очу́ся, бчешся, недок., діал. Смикатися, шарпатися. Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скину з тебе ламцю... (Коцюб., II, 1955, 226); // Метушиться. Його два помічники шамоталися, як на пожежі (Ле, Міжгір'я, 1953, 237).

ШАМОТІННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шамотіти і звуки, утворювані цією дією. З шамотінням перебираючи струни очерету, заколисуюче булькала вода (Коз., Сальвія, 1959, 71); Важкої тиші не порушував навіть негасимий шелест листу чи тріск галузок, по яких сонячним зайчиком стрибали руді вивірки, або шамотіння їжаків, які часто переповзали стежку (Панч, Гомон, Україна, 1954, 58); — Що ти там шепчеш? — лемтнула тая. — Та за твоїм шамотінням і мого крику не чути! (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 48).

ШАМОТІТИ, очу́, оті́ш, недок., розм. 1. чим і без додатка. Видавати, утворювати звуки «шам-шам»; шарудіти. Демид.. чує безладне шамотіння оджеї, чує безладний гомін. Шамотить, шамотить, шамотить! Яюсь гостро: шам-шам! шам-шам! (Гр., II, 1963, 37); Попадя уейшла в гостинну наряджена та мадушена. Її гарне шовкове плаття злегка шамотіло по долівці (Мирний, III, 1954, 191); Випражнені коні шамотіли сіном і жадібноими губами тяглись до зеленої звої (Шер., В парта. загонах, 1947, 61); Вони повільно йшли вздовж річки і дослухалися, як шамотить хвиля, нагортаючи на берег пісок (Чаб., Тече вода., 1961, 194); Шелестить високе кукурудзиння, шамотять голівки маків (Стельмак, Вел. рідня, 1951, 645); У подвір'ї порожньо. Тільки вітер шамотить у молодому листі (Мартич, Друзі., 1962, 188); Обидва хлопці схилилися над грубим писанням. Одна по одній шамотіли товсті сторінки (Донч., II, 1956, 13).

2. Ідучи, ступаючи, човгаючи ногами, видавати шелесті звуки. Аж ось чую — шамотить [Параска] босими ногами і стига цокоче склянкою на блюдці... (Мирний, IV, 1955, 356); Хлопчики по улицях шамотять по стігу з вузликками: вечерю носять (Вас., I, 1959, 80); Матері не видно, тільки чути, як вона шамотить по

хаті, тільки чути — причитує щось сама до себе (Збан., Єдина, 1959, 12); // Тертися об щось, видаючи тихі звуки. Жорна м'яко шамотіли.. кіш трясся, як у пропасниці (Коцюб., I, 1955, 353).

3. Говорити, шепотіти невразно, нерозбірливо, шамкаючи. — Пропустити! пропустити! — шамотів беззубим ротом дяк (Мирний, III, 1954, 89); Христя не ховалась із своїм горем. Пораючись чи в хаті, чи на подвір'ї, вона голосно зітхала і все щось шамотіла старечими губами (Панч, Гомон, Україна, 1954, 125); * У порівн. А літо бабине стежками за нами тепло шарудить, моя шамотить: «Усе — омана, і ви, й цей сад, і я сама. Всіх нас, як смерті час настане, покриє саваном зима.» (Сос., II, 1958, 156).

ШАМОТНИЙ, а, е, спец. Прикм. до шамот; // Який є шамотом. Вогнетривка шамотна цегла.. застосовується для кладки і футерування стінок, склепіння топки (Довідник сіль. будівельника, 1956, 447); Шамотні і магнезитові вироби, які відслужили свій строк, збирають, як брухт, і знову пускають у переробку (Роб. газ., 8. IX 1966, 1); Було запропоновано механізувати ряд трудомістких робіт, зокрема приготування шамотного порошку (Ком. Укр., 10, 1966, 60); // Признак. для виготовлення виробів з шамоту. Шамотний завод; Шамотний цех.

ШАМОТНЯ, і, ж., розм. 1. Шарудіння, шелестіння від легкого руху, тертя кого-, чого-небудь об щось. Наякана Гашица почула з сіней шамотню, якийсь ляск, немов бійку (Коцюб., I, 1955, 251); Шалава застукотів у віконницю. Шамотня в будинку стихла (Бурл., М. Гон-тала, 1959, 125); Шамотня в залі не вищула, хоч, здавалося, голоси й притихли. Кілька десятків людей заворушилися на своїх кріслах, шукаючи очима того, хто подав голос (Вільде, Сестри., 1958, 467).

2. Те саме, що метушня 1. І раптом — постріл. Ні диму, ні полум'я. Тільки приглушений ляскиті покряк лемент. Шамотня ще більша зчинилася в натовпі (Ле, Міжгір'я, 1953, 236).

ШАМОТНЯВА, в, ж., розм. Те саме, що шамотний. У вузах чулась шамотнява листочків... (Коз., Зол. грамота, 1939, 10).

ШАМОТОВИЙ, а, е, спец. Те саме, що шамотний. Опалюко дивиться, як старанно обмазує токар шамотовою глиною «льоток» (Шиян, Магістраль, 1934, 318).

ШАМПА́Н, у, ч., заст. Шампанське. Дайте-но нам, щоб розвіяти страх, Устриць, шампану, любові! (Рильський, I, 1960, 307); Пили там французькі шампані, а заїдали живими горлянськими устрицями (Гончар, II, 1959, 44); * У порівн. Напивались [ми] різким осіннім повітрям, яке грало на сонці наче шампан (Коцюб., II, 1955, 248).

ШАМПА́НІЗАЦІ́Я, і, ж., спец. Повторне зброджування в герметично закритій посудині виноградного вина з метою насичення його вуглекислим газом.

ШАМПА́НІЗОВАНИЙ, а, е, спец. Підданий шампанізації.

ШАМПА́НІЗОВАТИ, ́ю, ́єш, недок. і док., спец. Піддавати шампанізації.

ШАМПА́НІСТ, а, ч. Факхівець з виробництва шампанських вин.

ШАМПА́НСЬКЕ, кого, с. Ігристе виноградне вино. Хтось гукнув: «шампанського!» Прислужник підніс на підносі вино і подав до рук молодому панчеху (Мирний, III, 1954, 273).

ШАМПА́НСЬКИЙ, а, е. Признак. для виготовлення ігристого виноградного вина за допомогою шампанізації. Вчені й спеціалісти установили, що саме тут, на високігорних схилах Тянь-Шаню, можуть добре розви-

ватись шампанські сорти винограду (Веч. Київ, 7.XII 1968, 4).

Шампінське вино — те саме, що шампінське. Серед шампанських вин розрізняють сухі, напісугі, напісолодкі, солодкі (Наука., 2, 1969, 48); Весело, як шампанське вино, запінались радістю Баб'якові очі (Д. Бездик, Дніпро., 1951, 220).

ШАМПІНЬЙОН, а, ч. Те саме, що печеріяця 1. Незрозумілі терпкі падоці лоскотали повітря. Так пахнуть шампінйони й моговаиті гірські валуни (Донч., II, 1956, 78); Смакові й поживні якості шампінйонів досить високі і наближають їх до найкращих серед їстівних блих грибів (Овоч., 1956, 435).

ШАМПІНЬЙОННИЙ, а, е. Прикм. до шампінйонів; // Признач. для вирощування шампінйонів. Для затінення шампінйонних ґрядок використовують рожежі, фанери, толь та інші матеріали, прибиваючи їх до бортих стелажів (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 106).

ШАМПІНЬЙОННИЦЯ, і, ж., с. е. Земельна ділянка або приміщення, де вирощують шампінйони. Вирощують шампінйони в спеціальних (берез'яних або цегляних) теплицях — шампінйонницях (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 105).

ШАМПУНЬ, ю, ч. Мильна запашна рідина, порошок тощо для миття голови.

ШАМРАННЯ, я, с., діал. Дія за знач. шамрати і звуки, утворювані цією дією. Коли чоловік повертаєся опіночі, роззувається в сніжх і скрадливо ступає по долізці, вона сторожко прислухалася до шамрання, ловила кожен шерех (Гуц., Скупана., 1965, 72).

ШАМРАТИ, аю, а́ш і **ШАМРАТИ**, рб, рш, недок., діал. Шарудіти, шелестіти. Окруж мене шелестіли, шамрали смереки... (Коб., I, 1956, 128); Його [пароплава] вже й не видно, тільки тихо шамрали розбуджені звисло верболози (Гур., Друзі., 1959, 35).

ШАМРАТИ *див.* шамрати.

ШАМРАТИ, тітьх, недок., діал. Шарудіти. Убрання аж шамратіть на йому (Тесл., 3 книги життя, 1918, 211).

ШАМ-ШАМ *див.* шам.

ШАПА, и, ж. 1. до кого — чого і без додатка. Почуття поваги, що ґрунтується на визнанні великих чеснот, суспільної ваги або позитивних якостей кого-, чого-небудь; пошана. Ой, спасибі ж тобі, Хмелю, Я превелика шана, Що врятував Україну Від польського пана! (Укр. думи., 1955, 127); [Р і ч а р д.] Синьйорі Кароліні перекажіть, як зайде річ про мене, привіт мій едничий і глибоку шану (Л. Укр., III, 1952, 121); — Коли в мене ще лишались рсикити шану до нашого головного інженера, — боюсь, їх тепер ніхто не помітить... (Шовк., Інженери, 1956, 214); // Шанобливе ставлення до когось, чогось. Озвався найясніший, і го́мін уцух: — Подяка лицарству за шану (Стар., Поет. тв., 1958, 214); І не зароби шану чи заслуг, Життя віддам за те, щоб мов слово Почув далекий і незваний друг Закономірно, а не випадково (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 79); // Зовнішній вияв почуття поваги до кого-, чого-небудь; почесі. От став свинар її питать: — Що, Свино, бачила ти в пана? Чи хороше там гостюють? Я ка була тобі там шана?.. (Гл., Вибр., 1957, 76); В кам'яній скрині була похована жінка, очевидно, дружина вождя племені. Її поховали з великою шамою. Про це свідчила висота могили та численні прикраси й посудини, знайдені в ній (Наука., 12, 1965, 6).

◇ **Відавати (віддати і т. ін.) шану кому, чому** — те саме, що **Складати (скласти) шану (див. складати)**. Ми шану віддамо тому, хто заслужив (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 161); **Привітати гостя хлібом** — означає віддати найвищу шану (Вітч., 2, 1966, 162); **Не дозо-**

дачи до головних воріт, ми спинилися віддати шану полеглим тут чеським патріотам (Ле, В снопі., 1960, 196); **Дозволь тобі, моя зброя, шану дати** — Буду ж тебе, вірна, рідна, величати (Ус., Вибр., 1948, 292); **Відавати (віддати) останню шану див. віддавати; Складати (скласти) останню шану кому** — те саме, що **Відавати (віддати) останню шану (див. віддавати); Складати (скласти) шану див. складати; У (в) шані:** а) шпановуючи кого-, що-небудь. У шані глибокій я голову тижо схиляю (Забашта, Вибр., 1958, 67); — **Пройдуть роки, і ще могутнішою стане наша держава, і цілий світ у шані схилиться перед нею** (Гур., Наша молодість, 1949, 224); б) користуючись повагою, пошаною в кого-небудь. На світлах Вітчизни путях Пливти броненосцю у шані, У вічному рейсі пливати... (Нагн., Вибр., 1957, 372); **У шані б'юти (жити і т. ін.)** — те саме, що **Бути в пошані (див. пошана)**. Хай предків слава — скарб наш дорогий, Та сам працюй, як хочеш бути в шані (Рильський, Наша сила, 1952, 102); **Будеш жити в шані, сину, І журби не знати, Бо для тебе вся країна — Наче рідна мати** (Сто пісень..., 1946, 109); **Честь і шана діва. честь; Шани здобути (закжити і т. ін.)** — здобути, досягти поваги, пошани в когось. [А е ц і й П а в а с а:] Руфине, чуєш? Може, ти подумав., що, може, я дочці своїй бажав здобути шану більше через тебе... (Л. Укр., II, 1951, 362); **Такої шані зажила вона, мабуть, за те, що зобов'язалася зібрати сім центнерів льону в гектара і збирала** (Панч, В дорозі, 1959, 239); **Шану мати** — мати повагу, пошану в когось. [П а л а ж к а:] Он як любенько балакають!.. Хто язиком грав, той і шану має! (Крок., II, 1958, 122); **І кожен в нас спеціаліст, І всякий шану має, Чи він обзаник, чи танкіст, Чи чоботи латає** (Воскр., Сатира, 1946, 35).

2. **розж., рідко**. Те саме, що **частування**. А чим зустрічати? Хоч воно й піст.. Піст постом, а шана шаною. Можна і в піст індичку підсмажити (Ковінька, Куця., 1960, 32).

ШАНДАЛ, а, ч., *заст.* Свічник. У старовинних мідних шандалах обпалали лійові свічки (Тулуб, Людолови, II, 1957, 37); Нічні метелики кружляли над шестирожковим шандалом, осмалюючи тендітні крильця (Кочура, Зол. грамота, 1960, 260); **Мерехтливе світло лампадки й кількох свічок уначинчених місячевих [мусьячевих] шандалах м'яко освітлювали хату, по-святковому оздоблену** (Добр., Очак. розмір, 1965, 184).

ШАНДАР, я, ч., *діал.* Жандарм. — Бач, десь там двір злодії обікрали, — ніхто не міг на їх напасати слід, тож шандарі вину на мене склали (Фр., XIII, 1954, 74); — **Все життя робітника — криада. Суд, закон, шандарі, поли — все на послухах панів підприємців** (Кол., Терен., 1959, 203).

ШАНДРА, и, ж. (*Magnum L.*). Трав'яниста культура родини губоцвітих, стебла й лєстя якої містять у собі ефірні олії, що використовуються в медицині. Над шандрою бджоли дзвенять на осонні (Мисик, Біля криниці, 1967, 9).

ШАНЕЦЬ *див.* шанці.

ШАНИ, нів, мн. (одн. шанан, а, ч.). Одна з народностей Бірми. На північному сході Бірми лежить країна шанів — автономна держава, яка входить до складу Бірманського Союзу (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 200).

ШАНИН *див.* шані.

ШАНКЕР, у, ч.: **М'який шанкер** — інфекційне венеричне захворювання; **Твердий шанкер** — виразка, що є першим видимим виявом захворювання на сифіліс. **Первинний період** [сифілісу] — **твердий шанкер**, який інакше називається первинною виразкою, або первинним склерозом (Хвор. дпт. віку, 1955, 269).

ШАНКЕРНИЙ, а, е. Стос. до шанкеру.

ШАНОБА, и, ж. Те саме, що *шана* 1. По полю ходить, носом оре / розкидає по сліду [перо] Одним шанобу, другим горе, Тому привіт, тому біду (Гл., Вибр., 1951, 217); Не придбаю я шаноби В світі між панамми, Бо не маю ні худоби, Ні земель з лісами (Черн., Поезії, 1959, 106); Для тої книжки треба ясної голови — буде вже на сьогодні. І він рішуче й обережно, з шанобу, як першого разу в школі букваря, закрив її (Головнюк, II, 1957, 393); Як хочеш від людей шаноби, Любов і гнів бери у путь, А то лиш допотопні смоби Твою поезію приймають (Рильський, III, 1961, 85); Лево наздоганяє Христу, з перебільшеною шанобою скидає шапку і високо підіймає її над головою (Стельмах, I, 1962, 204).

◇ **Мати шанобу**: а) (до кого) відчувати глибоку повагу, пошану до кого-небудь. Всі вони мали велику шанобу до пана Адама за його рішучий характер, солідність і гуманізм (Коцюб., II, 1955, 253); б) (від кого, в кого) бути шанованим ким-небудь. Іванець.. за свою щирю службу старому Хмельницькому мав велику в його повагу і шанобу (П. Куліш, Вибр., 1969, 58); При всій шанобі до кого — незважаючи на повагу, пошану до когось, на визнання чих-небудь заслуг. — Пана ксьондза, при всій шанобі до вас, я вважаю, що ваша тактика є злочинний попуст (Тулуб, Людолови, I, 1957, 23); У (в) шанобі: а) виявляючи повагу, пошану до когось, чогось; з почуттям глибокої поваги, пошани. До тебе, земле героїчна, в серцях людей любов палає вічна, вони твоїм героям і тобі вклоняються в шанобі і в журбі... (Гонч., Вибр., 1959, 228); Параска в шанобі позирала на свого чоловіка (Горд., II, 1959, 244); Пароплави йдуть по Дніпру, Іх гудки, наче пісня, лунають. А дійшовши до круч, до яруг, У шанобі зрочисто стихають (Ус., I сьогодні., 1957, 138); б) будучи шанованим. — Ви скажіть [поетові], що він у мене Буде жити в шанобі, в славі, Тільки звісно, хай забуде Різні випадки лукаві (Л. Укр., I, 1951, 382).

ШАНОБЛИВИЙ, а, е. Сповнений глибокої поваги, пошани до кого-, чого-небудь. Капітан Пабло в душі глибоко поважав Самсонова, хоч, власне, й до інших членів експедиції ставився з шанобливою прихильністю (Ю. Бедик, Вогонь..., 1960, 19); Тільки з шанобливим ставленням до його [народу] історичного минулого, до його неохайних духовних надбань.. молоді письменники зможуть повною мірою виявити своє обдаровання і поєднати почесне місце в літературі доби торжества комунізму (Рад. літ-во, 4, 1963, 42); Спереду йшли, зрівда тихо переміляючись, дві жінки.. За ними, мовчазні, сповнені шанобливої уваги до всього, що їх оточувало, повільно рухалися чоловіки (Жур., Вечір., 1958, 398); Сажно схилилася з глибокому шанобливому уклоні (Смолич, I, 1958, 57); // Який виявляє глибоку повагу, пошану до кого-небудь (про людину). Підкреслено ввічливий і шанобливий Шугновський пропустив мене першого до невеличкої вітальні (Збан., Малин. дзвін, 1958, 18); Офіцера не можна було впізнати. Перед геологом стояла зовсім інша людина — шаноблива, чужна, ладна.. попередити кожний рух ученого (Донч., II, 1956, 246); // Сповнений виразу глибокої поваги, пошани до кого-, чого-небудь. Батьку шанобливими очима дивився на сина, на якого зовсім напустилися бує (Горд., II, 1959, 189); На набережній старого зустріли шанобливі погляди і пошепки вимовляли його ім'я, коли він пролидо (Собко, Скеля..., 1961, 103); Він визадкував у двері, зберігаючи на обличчї шанобливий і серйозний вираз (Гончар, II, 1959, 211); Поволі танула, замирала її шаноблива посмішка на устах старого Ісен-Джана... (Ле, Міжгір'я, 1953, 75).

ШАНОБЛИВІСТЬ, вості, ж. Абстр. ім. до шанобливий. Жарт любив [батько], точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість (Довж., Зач. Десна, 1957, 478);

Знайомлячись, солдати козирили діочини з підкресленою шанобливістю (Гончар, III, 1959, 190); Незаможні селяни щиро вважали агітмайстерню своєю, любили і всіляко виказували свою шанобливість (Нар. тв. та етн., 4, 1966, 53).

ШАНОБЛИВО. Присл. до шанобливий. Вона завжди уважно й навіть шанобливо слухала Батуру — ..він так красиво говорить... (Жур., Опов., 1956, 112); Незважаючи на свою коровисту вдачу, Варя ставилася до свого бригадира чужо і навіть шанобливо (Ткач, Плем'я., 1961, 52); Всі запорожці скинули шапки і шанобливо схиляли голови (Довж., I, 1958, 238); На порозі з'явився старий челядник. Впізнавши пана Бжеського, він шанобливо вклонився і допоміг йому злізти з коня (Тулуб, Людолови, I, 1957, 7); Раз чи два Гоголь кидав здивований погляд на слухачів.. і зустрічаєся очима з Дюром, який дивився на нього нібито шанобливо, але разом з тим і образливо (Полт., Повістк., 1960, 568).

ШАНОВАНИЙ, а, е. Діпр. пас. мин. і теп. ч. до шанувати. Велимишановний Добродію, Панасе Яковичу!.. Ви.. найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої (Коцюб., III, 1956, 195); Хто б міг подумати, що цей шанований відзначеною адміністрацією професор, веселий балакун і пияк, має якісь таємні зв'язки з бориславськими рінниками (Кол., Терек., 1959, 69); У будинку жерця знайдено рештки архітектурного оформлення, глиняні й мармурові скульптури шанованих в Ольвії богів та богинь (Наука., 12, 1965, 9).

ШАНОВЛИВИЙ, а, е, заст. Шанобливий.

ШАНОВНИЙ, а, е. Якого поважають, шанують, жив-поживає козак заможний Клим.. Шановний, добрий чоловік (Гл., Вибр., 1951, 100); — Я в свого пана вже третій рік добуваю, останній.. Отаман мене не скривдить: чоловік він шановний... (Вовчок, I, 1955, 91); Спасибі сердечне і Вам, і шановній Марії Миколаївні за книжки, якими мені, згорому, зробили велику приємність (Коцюб., III, 1956, 160); [Д е к а н:] А, вітаю, вітаю шановну сусідку! Прошу сідати! (Фр., IX, 1952, 429); // Уживається як складова частина ввічливого звертання. Шановний друже! Засмутив мене досить Ваш лист і своїм настроєм і поданими фактами (Л. Укр., V, 1956, 393); — Та чудаки ви, шановне товариство! Хай обмірковують собі на здоров'я! (Головнюк, II, 1957, 64); // Уживається для вираження фамільярної оцінки когось, чого-небудь. — Це Лукія Назарівна думала, що як спровадить Тоньку в піонертабір, то може бути спокійна за свого синочка. Ох, помялятьтеся, шановна моя майбуття своєручо! (Гончар, Тронка, 1963, 169); І там, на бурах, шановне козацтво [діти] билося із татаровою. Іхні коні іржали, як скажені, і ламалися шаблі, і вже не вистачало суніць на рани, і їх збирали діочатка в пеленки (Тют., Вир, 1964, 471); // у знач. ім. шановний, ного, ч.; шановна, ної, ж. Той, кого поважають, шанують (перев. у звертання). Треба не губити напрямку, бачити поперед упередів'я гори й іти крізь хащі. Я вас доведу до краю, шановні (Ю. Янов., II, 1958, 30); Наливайте чаші повні І сідайте за столи. — З Новим роком вас, шановні, Щоб і далі ви росли! Здоровенькі були! (С. Ол., Вибр., 1959, 249).

ШАНС, у, ч., на що, рідко за що, для чого, також з інфін. 1. Умова, яка забезпечує удачу, успіх у чому-небудь; ймовірність, можливість здійснення чогось. Ти знаєш, що з мене поганій зронікер, кажуть, ніби се шанс, що може зати [зате]йти добрий поет, а я себе тим і потішаю (Л. Укр., V, 1956, 286); — Мабути, викличе [вчителька], — відпові я. — Більше шансів за те, що викличе (Донч., VI, 1957, 271); Позичі такі, що для успіш-

ної атаки відкритою силою, здавалося, не було жодних шансів (Ю. Янов., II, 1958, 236); По дорозі він потрапив під огневий наліт німецької артилерії, був тяжко поранений, і медицина вже не мала шансів урятувати йому життя (Дмит., Наречена, 1959, 120); Як правило, найбільше шансів на успіх має пісня, в якій тісно, органічно повднується красива мелодія з повноцінним, високоякісним текстом (Рад. літ-во, 5, 1958, 23).

2. Тільки мн. шанєн, ів, діал. Обставини. — Може, взимі шанси поправляться, тоді, очевидно, я ліс продам і буду в стані очиститися від усіх зобов'язань... (Фр., VII, 1951, 43).

ШАНСИК, а, ч. Зменш. до шанс 1.

ШАНСОНЕТКА, и, ж., заст. 1. Пісенька грайливою, жартливовою характеру, часом фривольного змісту. Згодом ми почули чийсь кроки на стежці, закрий її від нас кущами, і голос, що мугикав шансонетку (Л. Укр., III, 1952, 614); Сазно засвістала веселенької шансонетки (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 53).

2. Співачка, що виступає з піснями такого жанру.

ШАНСОНЕТНИЙ, а, е, заст. Стос. до шансонетки.

ШАНТАЖ, у, ч. Залюкування погрозою викриття або розголошення з певною метою факти, відомості, які можуть скомпрометувати, зганьбити кого-небудь. Шантажем зветься вимагання грошей під загрозою викриття яких-небудь фактів або вивадинок «історій», що можуть бути неприємними тому, кого викривають, або під загрозою вчинення йому яких-небудь інших неприємностей (Ленін, 34, 1973, 85).

ШАНТАЖИСТ, а, ч. Той, хто вдається до шантажу, вимагає чого-небудь шантажем. Судіман доволі не міг пригадати, кого вона могла називати «Робертом». Нарешті пригадав. Був то офіцерина [офіцер], пияк, морфініст і шантажист, якому він колись позичав гроші під проценти (Вільде, Сестри., 1958, 360); Я ніколи не був шантажистом, Паразитом, хвальком, бредуном (Одесь, Вибр., 1958, 318).

ШАНТАЖИСТКА, я, ж. Жін. до шантажист.

ШАНТАЖНИЙ, а, е, стос. до шантажу.

ШАНТАЖУВАННЯ, я, с. Дія за знач. шантажувати.

ШАНТАЖУВАТИ, ую, уєш, недок., перек. Вимагати від кого-небудь чогось за допомогою шантажу. — Нащо ви шантажуєте мене? — Оце діловий підхід до справи. Досить нам грати комедію, перейдемо до діла (Ю. Бедик, Полки., 1959, 88); — Так, це комуністка! Справжля. Чого не можемо сказати про тебе. — Загрожуєш? — спитав Долгін. — Шантажуєш? (Рибак, Час., 1960, 809).

ШАНТАН, у, ч. Те саме, що кафешантан. В шантані «Шатю», в прокуреній, задимленій залі, бряжчали вилки, двеніли келихи, хлопали корки від шампанського (Смолич, Мир., 1958, 71).

ШАНТАННИЙ, а, е, стос. до шантану. Витягнути чорного серпанку сукню, ..розів'яз її [капрал] в руках.. Це була шантанного чи опереткового крою одіж (Досв., Вибр., 1959, 68).

ШАНТРАПА, й, зневажл. 1. ч. і ж. Пуста, нікчемна людина. — Газетяр може собі бути тричі бездарним, і все-таки його називатимуть «чесним трудівником преси», а це «шантрапою» (Л. Укр., III, 1952, 701).

2. ж., збірн. Пусті, нікчемні люди. Зала знову ознула. Міністри перелянулися. Чиновицька молодша шантрапа верескляла, з викликом зареготала й демонстративно заплакала в долоні (Полт., Повість., 1960, 581).

ШАНУВАЛЬНИК, а, ч. Той, хто виявляє шану (у 1 знач.) до кого-, чого-небудь. Полум'яними шанувальниками Заньковецької були Л. М. Толстой, А. П. Чехов, І. Б. Рєпін, П. І. Чайковський (Рильський, III, 1956, 347); Громадська паначида й прощання з Кобзарем

взібрали величезні маси людей — його одноподумці, шанувальники, тит, в ім'я яких він жив, боровся, згорів (Слово про Кобзаря, 1961, 159); Коли в 90-х рр. М. Лисенко задумав видати збірник народних пісень і з цієї метою звернувся за сприянням до редакцій газет, знайомих, до всіх шанувальників народної словесності, Яворницький відгукнувся на цей запит одним із перших (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 43).

ШАНУВАЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до шанувальник. Ярослав не кумулась роздавати юним шанувальницям автографи. Одрозу після вечери пішла до себе, вмікнула світло, зачинилась (Гончар, Циклон, 1970, 114).

ШАНУВАННЯ, я, с. Дія за знач. шанувати. Чи не дозволили б Ви змінити децю..., розуміється, при найбільшому шануванні авторського стилю і особливостей (Копюб., III, 1956, 228); На основі анімізму пізніше виникли і дуже поширилися культ загробного життя і шанування померлих (Нарис стар. іст. УРСР, 1957, 22); — Наливай гостю наливочки! — іже попадає, — пін став мені наливати. Шанування іде собою, а мова собою (Вовчок, VI, 1956, 257).

◇ Моб [вам] шанування — услаена формула вітання з ким-небудь. [Дрейсігер:] Моє шанування, пане начальнику! Дуже я радий, що ви прийшли (Л. Укр., IV, 1954, 236); — Микола Федорович? Привіт! — Моє шанування! — відзнав і той Петра (Головко, I, 1957, 492); — Моє вам шанування, Ганно... (Гончар, Таврія, 1952, 365).

ШАНУВАТИ, ую, уєш, недок., перек. 1. Відчувати або виявляти глибоку повагу, пошану до когось, чогось; поважати. [П а р в у с:] Чесний батьку, громаду нашу я шаную щиро, але Рубіна в ній я ще не бачив і що він за людина — теж не знаю (Л. Укр., II, 1951, 410); В душі він пишався своєю матір'ю, йому втішно знати, що її шанують робітники (Гончар, Тронка, 1963, 101); Усім своїми почуттями Панас Саксаганський тягся до трудівників.. Він шанував цих простих людей, що своїми руками створюють всі базарства, що своєю працею могли б прикрасити всю землю... (Мартич, Повість про нар. артиста, 1954, 125); // також у спол. із сл. п о в і к, с в я т о і т. ін. Цінячи когось, вшанувувати. Коли ти боронитимеш волю Й [самостійність народу твого, Ми повік шануємо тебе будем і любити, як друга свого (Л. Укр., I, 1951, 361); Силька визначила, що перед нею людина добра, а не зла, що її треба поважати і шанувати (Тют., Вир, 1964, 156); Краля свято шанують героїв, які обороняли наше місто в грізному 1941 році, визволяли його від ворога в незабутньому 1943-му (Веч. Київ, 6. X 1967, 5); // чим і без додатка. Виконувати якісь церемоніальні дії, здійснювати певний ритуал, вшановуючи когось. Наливають молодій кварти гюрліки, ідуть молодого шанувати (Сл. Гр.); Старому Макусі дуже добре було: його і почитували, і шанували по-старосвітськи, і всього, чого забажав, усе йому й е (Кв.-Осн., II, 1956, 305); // також із сл. г л и б о к о. Надавати чомусь великого значення; цінити. Благує бога, щоб смеркало, Бо на позорище ведуть Старого дурня муштровать [муштрувати]. Щоб знав, як волю шанувати. Щоб знав, що дурня всього б'ють (Шевч., II, 1963, 66); А Ниханор Личков — він розумів і шанував Матайове мовчання... (Перв., II, 1958, 202); Народ Радянської України глибоко шанує творчість геніального поета грузинського народу Шота Руставелі (Корн., Разом із життям, 1950, 52); Сам Петрусь дружбу з Юрком шанував і пишався нею (Дор., Не повторю., 1968, 183); // Цінячи, берегти. — Та ще й поважались [дочка] в матір: усі чепурні. шанують одіж (Н.-Лев., I, 1956, 121); — Треба шанувати сили, — мовив Стальський, поклавши на одні кріселі

капелюх і ліску і сідаючи на друге (Фр., VII, 1951, 197); Коли б вона, Катерина, мала свій родючий ґрунт, то шанувала б його і пестила (Чорн., Визвол. земля, 1950, 37); Природу треба шанувати, берегти її можливі її багатства (Знання..., 6, 1965, 3); // розм. Брати до уваги; зважати на щось. Без вашого відому [відомо] і згоди я не дозволю собі змінити щось у Вашому рукопису, бо й я признаю й шаную права автора (Коцюб., III, 1956, 240); І до них я мовив грізно: «Га, а що се ви, панове! Чи забули шанувати Ваші власні постанови?» (Сам., I, 1958, 180).

◇ **Прому любити й шанувати, жарт.** — усталена форма, яка вживається, коли знайомлять кого-небудь з кимось. [К р у т ь:] Хто він? [Г р и ц ь:] Наш земляк. Отож проку любить і шанувати (Підс., Жарти..., 1968, 35); Шанувати наказ (наказу, розказ, розказу), заст. — виконувати чесь розпорядження. Пан не дозволяє і на годинку кидати ліса [лісу], а підпанки пильнували, щоб лісник шанував панського розказу (Вовчок, VI, 1956, 297); Шанувати пам'ять: а) згадуючи кого-небудь, виявляти чимось свою повагу, пошану. Діти оплакують іще свою маму, шанують її пам'ять, як святощі (Фр., VI, 1951, 484); Людство шанує пам'ять багатьох великих історичних діячів, але шанує їх як діячів минулого, що належать своєму часові, своїй епоці (Ком. Укр., 2, 1969, 80); б) вшановуючи кого-, що-небудь, відзначати пам'ятну дату, річницю, ювілей тощо. Пам'ять борців Комуни шанують не тільки французькі робітники, але й пролетаріат усього світу (Ленін, 20, 1971, 209); Чернігівське музикально-драматичне товариство... вітає Вас, полтавці, у цей незабутній день, коли Ви шануєте пам'ять усім нам дорогого батька української поезії і драми [І. П. Котляревського] (Коцюб., III, 1956, 247); Сьогодні шануем ми пам'ять Вождя [В. І. Леніна], Вождя, і товариша, й друга (Сос., I, 1957, 145).

2. Виявляти турботу, дбати про кого-небудь; піклуватися, доглядати. Минуло літо, після жниве Овес хазяїн змолотив і Шкапу ту, що вередує, Він і шанує, і годує (Гл., Вибр., 1951, 29); Бує собі чоловік і жінка... Послав їм господь на вігізу одного тільки сінка — Павлусем звали. Та вже ж і шанували, і пестували вони того одиничка! (Стор., I, 1957, 56); // Ставиться з особливою повагою, ніжністю, виявляючи турботу, піклування (перев. про членів родини). — Ой рада б я Марусянку За рідну прийняти, Та чи буде ж вона мене, Сину, шанувати? (Сто пісень..., 1946, 215); Щира була в його [сина] душа до всієї Батька й матір шанував і поважав — скажуть. Старі тішаються та радується своєю дитиною (Вовчок, I, 1955, 49); Випроводжали в науку Юрка. З парубком поважно здоровкались статечні дядьки, оглядали його зі всіх боків, наказували шанувати батька-матір, не дерти носа перед людьми (Стельмах, II, 1962, 363); // у сполуч. із сл. с е б е. Дбати про себе, про своє здоров'я; берегтися. — Прощай, сину... прощай, моя дитино!.. Ша... ша-нуй... себе... (Мирний, II, 1954, 116); Шануючи себе, ми повинні шанувати інших. Це — азбука, але ж і азбуку треба пам'ятати (Рильський; Веч. розмова, 1964, 50).

3. чим і без додатка, розм. Пригодувати когось, пропонувати поїсти й випити; частувати. Веселий господар Дем'ян Любие гостей на бесіду скаликати. Він був багатий від усіх селян, Всього доволі має, було чим шанувати (Гл., Вибр., 1951, 155); — Ганно, чого задумалась — шануй гостя дорогого. Край, насипай, частуй! (Вовчок, VI, 1956, 287); Два роки щопенділі шанував я її часем, ласощами, дарував карткиками (Л. Янов., I, 1959, 324); // Припрошувати випити або поїсти, пригощаючи, частуючи. — А ну, діду, ще, а ну ще чарочку! —

раз по раз гостинно шанувала діда Маруся (Вас., II, 1959, 521).

ШАНУВАТИСЯ, ўюся, ўшся, недок. 1. розм. Вести себе пристойно, як належить; слухатися. Хто шанується, і люди того шанувати будуть (Номис, 1864, № 4429); — Тітка одцуралась од такої небоги, бо небога її справді-таки не шанувалась (Н.-Лев., IV, 1956, 301); [П а н і К і т т е л ь г а в о в а:] Дивно мені, — молодий чоловік з такої доброї почесної родини... Щоб так не жміти шануватись! (Лі. Укр., IV, 1954, 236); [П р і с ь к а:] Таки й справді морока його знає, що воно за молодийця: і робити, і шанується, а все якимсь вовком позирає, як чуже (Вас., III, 1960, 98); — Ти ж, сину, вчися та шануйся, — наказувала. — Добре, мамо (Зар., На. світі, 1967, 3); // до кого, рідко. Виявляти повагу, пошану до кого-небудь. Яцько Ходика вуса підкрутив. Он як шанується до нього Терновий (Рибак. Переясл. Рада, 1953, 512).

2. Дбати про себе, про своє здоров'я; берегтися. Ви самі мусите трохи побхати про це і шануватися. Не знати, як Вам, а нам Ваше здоров'я потрібне (Коцюб., III, 1956, 339); У матері був свій клопіт — щоб дочка шанувалась, не забувала приготувати собі гарячу їжу (Коп., Земля..., 1957, 14); // перев. у наказ. ст. Бути пильним, обережним; остерігатися. — Шануйтесь ж, еражі ляги, Скажені собаки: Йде Залізник Чорним шляхом. За ним гайдамаки (Шевч., I, 1963, 99); — Що ти мені мораль читави? — спалзнувши, вигукну Макорей. — Загляйся, отпуні!.. Шануйся, дивись, бережись!.. Сам уже немалий, розумію децю! (Гончар, III, 1959, 301); — А вже треба вдавати, що ти залюбки сприймаєш всі режисерські вказівки, бо інакше ж тебе зразу проженуть, а в той же час щокроку шануватися, щоб тебе не вивізнули на все життя... (Смолич. Театр..., 1940, 195).

ШАНЦЕВИЙ, а, е, військ. Стос. до шанців (у 1 знач.). — Он вони [турки] зарилися в землю, — показав він на темні прогалки в чагарнику победкуди не замаскованого шанцевого бруствера (Добр., Очак. розмир, 1965, 232); // Признач. для окопування, влаштування окопів, траншей і т. ін. Він підійшов до свого коня, відв'язав од сідла шанцеву лопатку й подав Галинці. — Бери, екопуючі (Земляк, Гвінний Стратіон, 1960, 97); Сам Половець, узлеши шанцеву лопату, копає там притулоч двом братам (Ю. Янов., II, 1958, 176).

ШАНЦІ, ів, мн. (одн. шанець, ня, ч.). 1. військ. Земляні укріплення у вигляді ровів з насипом; окопи. Боплан відзначав, що 100 козаків з успіхом витримували бій проти 1000 татар під прикриттям зв'язаних возів... і викопали між ними шанці (окопи) (Іст. УРСР, I, 1953, 165); По тім боці запорожці Покопали шанці (Укр. думи..., 1955, 135); Ще не закінчилися роботи коло шанців і окопів, як почуся реє ворончик гармат (Кобр., Вибр., 1954, 202); Партизанська нічота... нарила землі й лежала вже в шанцях, готуючись до відсічі (Ю. Янов., I, 1958, 152); Розпалений боем лейтенант Маркренко перестрибнує через шанець (Панч, В дорозі, 1959, 119).

2. спец. Цегляні та інші підпорки (перев. в печі). Лежак кладуть на шанці — цеглини, поставлені через певні проміжки на ребро (Овоч., 1956, 169).

ШАНЬКА, я, ж., діал. 1. Торбинка. На галлявину входить один із клопців в клопцях, в клобенці. Через плече — шанька (Вас., III, 1960, 111); Дівчина зітхнула і мовчки скорилася. До сідла її коня приторочено шаньки з гарчачи (Ле, Наливайко, 1957, 301).

2. Торбина для годівлі коней в дорозі. Павло, повісивши на конячі морди шаньки з вісом, підійшов до зурту односельчан (Тют., Вир, 1964, 293); — На, на, — прика-

зуває Швачка, надіваючи шапку коню на голову.— Попоіси трохи, та рушимо додому (Кос., Новели, 1962, 95).

ШАП'ЯР, я, ч., заст., діал. 1. Те саме, що шаф'яр. Він був тут [у тюрмі] за шап'яра. Цю в'язадку посідав уже кілька місяців, і всі були задоволені його розподілом сміданків та вечер (Досв., Вибр., 1959, 134).

2. Шап'яр. Ей, миряне! Шевці, кравці, крамарі, шап'яри! сходіться, сходіться ради послухати, табаки поножати! (Номис, 1864, № 6126).

ШАП'ЯРЮВАТИ, юю, юєш, недок., діал. 1. Бути шап'ярем; виконувати обов'язки шап'яра.

2. Господарювати. До ранкового чаю мати ставить на стіл тарілку з уламком свіжого, налитого медом цільника.. Вона аж відмоділа з його приїздом, шап'ярює, не знає втоми (Гончар, Тронка, 1963, 197).

ШАП'ЯНКА, я, ж. Верхня частина гриба. Підрізанти ножем гриби треба очистити від землі та лісового сміття і скласти в кошик шап'янками вниз (Знання., 6, 1969, 17).

ШАП'ЯНКОВИЙ, а, е. Стос. до шап'яника. Місцеві приручені ліси [Полтавської області] протягом весни, літа та осені є найбільш постійним місцем збору шап'янкових грибів (Укр. бот. ж., XVII, 2, 1960, 103).

ШАП'ЯРОГРАФ, а, ч., спец. Пристрій для розмноження рукописного або друкованого тексту без друкарського набору. Друковані на шап'ярографі читанки.. були у вжитку серед учнів нашого містечка (Літ. Укр., 12. I 1965, 4).

ШАП'ЯРОГРАФНИЙ, а, е, спец. Прикм. до шап'ярографа; // Який здійснюється, виготовляється на шап'ярографі. Шап'ярографічний відбиток.

ШАП'ЯРОГРАФСЬКИЙ, а, в, спец. Стос. до шап'ярографа. Шап'ярографська стрічка.

ШАПКА, я, ж. 1. Головний убір (перев. без полів, м'який, теплий). Чіпка махнує рукою, найшов шапку, надіє на голову й вишов з хати (Мирний, I, 1949, 256); Велика батьківська шапка насунулась йому аж на ніс і завжала бачити. Але Василку не падав і біг прудко, притримуючи лівою рукою штаненята (Довж., I, 1958, 391); Тимко не граєся у віяну. Він був хан. Його обвішали намистою із водянних лілій, зробили з лопуха шапку, посадили на кочуку сіна і дали в руку шаблю, щоб він міг неслужняним татарам голови рубати (Тют., Вир, 1964, 471); *У порівн. Над морем острів підіймається високо: він дежить на морі, як зелена шапка (Ю. Янов., IV, 1959, 43); // також з ім. б и р к а, б у д ь о н і в к а, в у ш а н к а, з ю ї д в е с т к а, к а б а р д и н к а, м а г е р к а, п а п а х а, р о г а т к а і т. ін., з прикм. м о р я ц ь к и й та ім. Головний убір спеціального призначення, певної форми чи виготовлений з певного матеріалу. На козацькій шапка-бирка — Зверзу дірка (Укр. думи., 1955, 5); У теплому піджаці і в шапці-вушанці, він ішов по глибокому снігу не поспішаючи (Панч, Ерік., 1950, 100); На чоловіках білі свитки та білі шапки-магерки світилися наскрізь (Н.-Лев., II, 1956, 102); Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду; по-поліському довге волосся білими хвилями спускається на плечі з-під сивої повстанної шапки-рогатки (Літ. Укр., III, 1952, 193); В сутінках я побачив молодого змучене обличчя в шапці-будьонівці (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 31); Шапка-зюйдвестка з широкими крилами, які опускались на спину, захищала голову від води (Ткач, Крута хвиля, 1956, 160); Одежа у всіх запорожців була по ражжиру одинакова і одного кольору: жупан, чоботи-сап'янці, пояс шалевий і шапка-кабардинка кругела, наоколо і зверзу нахвост обложена золотим позументом (Стор., I, 1957, 264); Прокочук носив мілицейську шинелю з синього сукна, шапку-

кубанку, штани-галіфе (Тют., Вир, 1964, 352); Сам [Чапаєв].., як стали під'їжджати ближче до нанських військ, вискочив наперед, вуси підкрутив, шапку-папазу заломив, вишопив шаблю (Укр. казки, 1951, 398); Позад олежківців рівно одбивав носу це й матроский завін — у чорних бушлатах, формених штанах, черевиках, на потилицях в'ються стрічки з моряцьких шапок (Ю. Янов., II, 1958, 193); // у сполуч. із сл. ч е р в о н а, р о з м., заст. Розсильний. Я написала листа до Марії Костянтинівни, якого відправила через розсильного, або, як тоді називали, «червону шапку». А другого дня він прикиз запрошення прийти до Заньковецької (Вітч., 7, 1967, 182).

Прикладати (прикласти) руку до шапки див. прикладати; Фінська шапка див. фінський; Фрігійська шапка див. фрігійський.

◇ **Важка [ти], шапка (шапка) Мономаха** — про щось, що вимагає великого напруження, великих зусиль для його здійснення, проведення і т. ін. З почуттям безнадійності Макар глянув на розкритку книжку, перегорнув кілька сторінок і знову влючив перо в чорнило. Важка ти, шапка Мономаха! (Добр., Тече річка., 1961, 134); Закідати шапками кого — хвалькувате запевнення в легкій перемозі; Заломлювати (заломіти, заламувати, заламати) шапку див. заломлювати, заламувати; За шапку [братися, взятися, вхопітися і т. ін.] — поспішно брати одяг, щоб якнайшвидше піти. Нічого старостам робити, мерціш за шапки та за палички, та мерціш з паном писарем з хати! (Кв.-Осн., II, 1956, 300); Хто тверезіший, собі став за шапку братись (Мирний, I, 1949, 259); Як часто за шапку береється, так не скоро піде (Укр. присл., 1955, 227); Грицько викурив млялку коло печі й увзявся за шапку (Мирний, I, 1949, 307); [Річард (сховився з місця, за шапку):] Простіть, панове... час мені до школи... (Літ. Укр., III, 1952, 95); Знімати (зняти, здійсмати, здійсняти, скидати, скинути і т. ін.) шапку див. знімати, здійсмати, скидати; Ламати шапку див. ламати; М'яти шапку див. м'яти; На злодієві шапка горить — видно, хто винуватий, видно, про кого йдеться; явне те, що хтось хоче приховати. [Деревіцький:] Чи не апала вам в око Горпина? [Торохтій:] Це вже вона вам напелела? [Деревіцький:] Чи бачите? На злодієві шапка горить!.. (Крон., IV, 1959, 67); Накрити шапкою див. накривати; Не під шапку кому що — не важке, не обтяжливе кому-небудь щось. — Що то молоді та здорові. Їм усяка робота не під шапку... Хіба скажете, що вони ось зараз із поля вернулись? Ніколи в світі!.. (Кучер, Трудна любов, 1960, 298); По шапці кого — геть кого-небудь (проганяти, усувати і т. ін.). — Об'явлюю заводоуправління про закриття, а робітникам на це їм «зась» та по шапці їх, а заводи в свої руки... (Головко, II, 1957, 600); По шапці давати (дати) кому: а) бити кого-небудь; б) звільняти, проганяти когось звідки-небудь; Шапка Мономаха, заст. — царський вінець, який, за переказами, зберігається з часів князя Володимира Мономаха і є символом князівської та царської влади.

2. перен. Предмет куполоподібної форми; покриття чогось, що має таку або подібну форму. Зоя поїзала в другий кінець цеглу, привезла щось схоже на зрізаний конус, шапку вилляниць., і поставила її на вилляницьу зверзу (Шапка, Біле полум'я, 1952, 298); Спочатку цей жар пробивався лише між зигзагуватими щілинками й розколинами великої вузляної шапки, потім щілини почали більшати, зливатися, вогонь запалав з усіх боків, побіг по шапці гору (Сенч., Опов., 1959, 20); Таки поставив [Мирон], як хотів, себе гніздо: щоб і сина вода коло нього була, щоб і вулики дерев'яними шапками

красувалися перед господарем (Стельмах, II, 1962, 42); // Верхня куполоподібна частина рослинності (перев. про крони дерев). На місці високих рівних верб лишилися пні: невисокі, густою кучерявою шапкою паростки увійчані (Ле, Ю. Кудря, 1956, 13); Сліпучі промені, проткнувши шапки сосен, спалазують іскрами на сніговому покрові (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 505); Львів потопав в гущавині садів і парків, подекуди вони закривають зеленими шапками почорнілі дахи з гонти і черепиці (Цюпа, Назустріч..., 1958, 166); // також з ім. сніг або прикм. сніговий, білий, розм. Снігове покриття куполоподібної форми. У білих снігових шапках стояли мовчазні кипариси й чинари (Кучер, Голод, 1961, 377); Рогів сухий стирчить із льоду, а біля нього — понамітано білі шапки (Гуц., З горіха..., 1967, 157); Дрімали дерева, акриті сніговими шапками (Хижняк, Тамара, 1959, 123); // Покриття верхньої частини гори (перев. снігове). На далеких вершинах Карпат блискотіли ще здорової снігової шапки, мов іскристі діамантові корони (Фр., III, 1950, 250); Жодна вершина Кримських гір не зберігав на літо снігової шапки (Трубіл., II, 1955, 143); Гори стояли навік, німі, похмурі, акриті шапками снігів (Перв., Атака..., 1946, 119); // Густе волосся; шевелюра. Караїм-лікар вретіті скінчив роботу і повернувся до Джафери своє бліде обличчя, ледве помітне з-під шапки кучері (Коцюб., II, 1955, 154); // чого, у сполуч. з ім. дим, курява, півна і т. ін. Те, що покривав верх чого-небудь, клубочиться, знаходиться над чимось. Перед вирою стоїть скісно поперек усієї ріки ряд великого каміння; немов здоровенні барани..., через воду йдучи, полагали та й закаменіли, а об їх хребти вміно б'ється звила та акривав їх величезними шапками білої піни (Фр., III, 1950, 7); Руда шапка куряві виростає з хмару, яка швидко насувалась (Донч., Дочка, 1950, 140); Над дахами рівними стовпами струнчить з димарів дим і в'ється в небо, і аж там, десь угорі, клубочиться сивими шапками (Хижняк, Тамара, 1959, 136); Причався жар в печі під сивою шапкою попелу (Коцюб., II, 1955, 151).

△ Газова шапка, геол. — скупчення газу над чимось. Коли нафтовмісний шар під дією тектонічних рухів згинався у вигнуту складку, газ займав найвищу зону складки — її склепіння і утворював так звану газову шапку, нижче розміщувалась нафта, ще нижче — вода (Нафта..., 1957, 11); Кам'яні шапка, геол. — кам'яний верх чогось. Над соляною інтрузією формувалась кам'яна шапка, брекчія з уламків покривних порід, що просувалися вгору разом з сіллю (Геол. Укр., 1959, 466); Полярна шапка — льодовий і сніговий покрив полюса, а також хмара над ним. Полюси Марса оточені білими полярними шапками (Бесіди про Всесвіт, 1953, 63); Температура полярної шапки [на Марсі] взимку падає до -100° , а влітку піднімається вище нуля. Шапка тане (Знання..., 4, 1966, 3).

3. Верхня частина гриба. Люблю, коли гриби, облявшись, мов брати, збирають на свої шапки росу (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 33); У культивацийних спорудах шапки позамок спочають затініують вирощувані рослини, а згинаючи, покривають їх пліснявою (Овоч., 1956, 163).

4. Сувіття соняшника. Коло печі копчилися солома і соняшникові шапки (Логв., Літа..., 1960, 58).

5. с. г., розм. Сніп, що покривав зверху кону, стіжок і т. ін. Моя голова заслонена стоговою шапкою (Фр., II, 1950, 25); Возовиці ще немає, отож копи стоять з гордо піднесеними шапками — пишні, як ті шишки на весіллі (Кос., Новели, 1962, 120).

6. спец. Заголовок великим шрифтом, тематично сильний для кількох статей у газеті, журналі тощо.

7. розм. Міра, кількість чого-небудь, що може вміститися в такому головному уборі. — Ти думаєш, ми дурно насипали божому чоловікові шапку таларів? (П. Куліш, Вибр., 1969, 134); [К а р м е л ю к:] Хлопці, аму, хто сміливіш та жвавіш, перетанцює Кармелюка — шапку грошей тому! (Вас., III, 1960, 435).

ШАПКАР, я, ч., спец. Той, хто шие шапки та інші головні убори. «Хіба з шапки ключчя насмикати?» ..Де який час м'яв її у руках, міркуючи, з якої дірки потягти, загадав, що шапкар здрив з нього аж десять карбованців; йому стало шкода тих грошей, і він одяг шапку (Тют., Вир, 1964, 434).

ШАПКОВАННЯ, я, с., розм. Закінчення, кінець якогось зібрання (коли всі присутні розходяться). — От вже в церкві й шапковання. Затого цвинтар спустів (Н.-Лев., IV, 1956, 307).

◇ Прийті (прихаті, поспіти і т. ін.) на шапковання; Застати шапковання — з'явитися запізно, наприкінці, коли всі присутні розходяться. — Але, Фесю, їй-богу, ми прийдемо до церкви на святе «шапковання»! Вибирайся мерщій! (Н.-Лев., IV, 1956, 176); [П а р а с к а:] Та ми ж пішки постіємо на шапковання. Так буде, як у ту неділю: люде з церкви, а ми в церкву (К.-Карий, I, 1960, 398).

ШАПКОВИЙ, а, є. Стос. до шапки. Щоб запобігти фільтрації, на початку водозливаючого порога забивають дощаний шпунтовий ряд, який зверху покривають шапковим брусом (Довідник сіль. будівельника, 1956, 96).

ШАПКУВАННЯ, я, с., розм. Дія з знач. шапкувати. Романик добре впізнав Ольгу. Не привітався ж просто тому, що взагалі не визнає таких міщанських формальностей, як шапкування перед прекрасним полом (Вільде, Сестри..., 1958, 464); — Може б, ми комусь іншому і не сказали, а тобі скажемо. Ти — людина партійна, з нашого-таки й села, так що з тобою можна без шапкування, а по-простому (Тют., Вир, 1964, 82).

ШАПКУВАТИ, ую, уєш, недок., перед ким, кому, до кого, заст. кого, розм. Знімати шапку, вітаючи когось; // Запобігливо вітатися, вклоняючись і знімаючи шапку. [З е л е н с ь к и й:] От і шапкуй перед хлопом! Не можна інакше: силу має, ..треба заводити! (К.-Карий, II, 1960, 308); На подвір'ї Муха напорюва на Нестора, що догідливо шапкував перед урядником (Горд., II, 1959, 92); // перен. Звертатися з проханнями до когось-небудь, просити про щось. Ще минає з віроку. Почав уже сам батько шапкувати перед паном за жалування мені (Тесл., З книги життя, 1949, 181); Батько з серцем підважив третій куц і висмикнув його за зелений чуб. За коринці вчепилось кілька картоплинок не більших за горіхи. — ..Доведеться знову шапкувати перед куркулями! (Панч, Гарні хлопці, 1959, 67); // Виявляючи покір, запобігати перед ким-небудь. Навіть до революції не так уже й часто зустрічались робітникам, які принижено шапкували перед начальством, а в розмові з інженерами та майстрами забували про людську гідність (Шовк., Інженери, 1956, 365); В українській поезії завжди було чути відгуки великого народного гніву, завжди звучали в ній вимоги справедливості, гордість за свою зичку не шапкувати перед панами, не хилити голови під неволю (Рад. літ-во, 1, 1961, 75).

ШАПКУВАТИЙ, а, є, розм. Подібний до шапки (у 1 знач.), схожий на шапку. Пан зняв білого кашкета. Не кваплячись, пригладив шапкувате волосся (Юхвід, Оля, 1959, 74).

ШАПКУВАТИСЯ, уюся, уєшся, недок., розм. Вітатися з кимось, знімаючи шапку. Кирило, Пилип, Свирид і ще деякі люде, проходячи вулицю, шапкуються (Кроп., II, 1958, 48); // перед ким, перен. Виявляючи покір, запобігати перед ким-небудь. — А найголовні-

ше, — притишив голос військової суддя, — там ми самі собі будемо хазяї. Не буде перед ким шалкуватись, ось що... (Добр., Очак. розмир, 1965, 223).

ШАПЛИК, а, ч. Невисока широка дерев'яна посудина, що має вигляд зрізаної бочки. В кожній льозу навалено було стільки бочок і барил, що трудно було й повернутися, а в головнім.. стояв посереднім ще величезний шаплик, сповнений доверзу мушкетним порохом (Стар., Облога..., 1961, 79); Розпалила [мати] тріски, зіграла окропу, щоб змити мені голову, внесла шаплик і наказала скидати все і лізти в луз (Чаб., Катюша, 1960, 97); Поливали градки. На перезресті стежок стояв шаплик великий з водою (Головко, I, 1957, 182); *У порівн. По дорозі наш вожатий Вчи, які зроби збирати: — Цей, пугатий, як шаплик, Зветься — білий, борош., (Нех., Ми живемо..., 1960, 100); // Чан для чистення шкіри, золілля білизни і т. ін. Намочили шкури у таких здорових шапликах, мокнуть ті шкури та й мокнуть (Мирний, I, 1954, 222); В хаті.. Супрун ледве не задилнувся, бо тут же під полом були екопані чинбарські шапки і зільник (Стельмах, II, 1962, 114); Обов були багато далі мріями, ніж оця мокра пральня з шапками та ваганами (Ле, Вибр., 1939, 175); // Посудина з ручками для носіння рідини; дебер, відро. Піймали Шуку молодці Та в шаплиці Гуртом до суду притаскали (Л., Вибр., 1957, 74); Чоловіки, правда, зосталися... бо зосталось ще трохи у шаплицу горілки. Незабаром і вони, скінчивши, розійшлись (Мирний, IV, 1955, 164); На мент тільки планула перед очима чорна фігура.. і вже простягла людям шаплик вогню [спирт], що курився як серце, тільки що вирване з грудей. — Пийте! (Кочуб., II, 1955, 92); // Діжечка для кімнатних квітів. На балконах недвижно стояли олеандри в дерев'яних шапках (Фр., II, 1950, 306).

ШАПЛИЧОК, чкá, ч. Зменш.-пестл. до шаплік. Аж ось і сам старий іде З ціночком тило попід тиню: Носив у город шапличок Продав (Шевч., II, 1963, 365).

ШАПОВАЛ, а, ч., спец. Майстер, який виготовляє з вовни шапки та інші вироби способом ваяння. На вогах подекуди стояли діди, піднявши шапки на палицях, та викликали: суди, мов, шевці й кравці, шаповали, крамарі (Н.-Лев., I, 1956, 58).

ШАПОВАЛЬНЯ, і, ж., спец. Майстерня, де способом ваяння з вовни виготовляють шапки та інші вироби.

ШАПОВАЛЬСЬКИЙ, а, е, спец. Прикм. до шаповальня і шаповал. Цети: різницький, коновальський, Кушнірський, ткацький, шаповальський Кипіли в пеклі всі в смолі (Котл., I, 1952, 138); // Вигот. з вовни способом ваяння. Шаповальське сукно.

ШАПОКЛЯК, ½ а, ч., васт. Складаний капелюх-циліндр (перев. на пружинах). В брамі стояв сам принціпал у фракі із шапокляком під пахвою (Фр., III, 1950, 191).

ШАПОЧКА, е, ж. Зменш.-пестл. до шапка 1—3. А парубком уся еленька. — За скрипочку та за дубочку, За шапочку та й на вулицю (Нар. лірика, 1956, 359); Під деревом .. стояла дивної краси висока молода красуня в білому убранні, в червоній шапочці на голові (Н.-Лев., III, 1956, 291); Щоб не намочити волосся, Терезка підбрала його під голубу гумову шапочку (Томч., Готель., 1960, 242); Віктор знав шерстяну шапочку і скошлатив своє буйне волосся (Донч., V, 1957, 476); Білий чистий сніг покривав дахи, галуззя дерев, і навіть кілля в платі гей би повбиралось у маленькі біленькі шапочки (Кобр., Вибр., 1954, 106); Ось уже заманячили хрести з сніговиими шапочками зверху (Стельмах, I, 1962, 198); — А оцей, хоч і красивий, Що на шапочці узор, — Це поганий гриб, шкідливий, Зветься гриб цей —

мухомор (Нех., Ми живемо..., 1960, 100); // перен., розм. Забарвлення на голові звірів, птахів, схоже на такий головний убір. Прилітають до нас гостювати і червоногруді, в червономьких шапочках, чечітки та коричнево-золотисті юрки (Коп., Як вони..., 1961, 17); В пташиному житті народилися діти, під осінь подягали чорні шапочки та й полетіли ближче до сонця (Стельмах, I, 1962, 343).

Червона шапочка — прізвисько дівчинки, взяте з казки, де героїня носила таку шапочку. Бідна «червона шапочка» бігас собі по густому лісі, ганяючись за барвистими метеликами (Л. Укр., III, 1952, 606); Степан Федорович дражниться, зве червоною шапочкою (Коз., Вибр., 1947, 19).

ШАПРАН, у, ч., розм. Те саме, що шафран 1. Маруся у великодню суботу сама учинила паску, положила туди ячох., шапрану, і спеклася паска і висока, і жоата, і це у печі зарум'янилась (Кв.-Осн., II, 1956, 66).

ШАПУРИНА, и, ж., розм. Те саме, що шапка 1, 2. А на хлопцях плаття — мішок та ряднина, зверху шапурина (Сл. Гр.); Підперезаний налігачем, у гостровертій старій шапуриці, він.. позволеньки збирався на оранку, як той чулак по сіль (Тют., Вир, 1964, 9).

ШАПЧИНА, и, ж., розм. Те саме, що шапка 1, 2. Робітник був ще дуже молодий, утлий хлопцев; відро було для нього тяжке, піт котився рясними краплями з-під низенької смушевої татарської шапки на темне, мов бронзове, чоло (Л. Укр., III, 1952, 605); Шапчина з обвислого зайця не замуляе обох вуз одночасно, а лише одне, і Антошук змушений час від часу натягувати шапку то на один, то на другий бік (М. Ю. Тарн., Дель..., 1963, 348); Стоїть ожерд соломи, я прямую до нього. Він насуплений, у білій сніговій шапчині (Коп., Як вони..., 1961, 16); Він аж тепер встиг розглядіти красуню.. Смуляє обличчя, облямоване чорною шапчиною пухнатою волосся, було повне жіночої приваби (Досв., Гюлле, 1961, 32).

ШАПЧИОНЬКА, и, ж. Пестл. до шапчина. Згадай, шапчионька старенька, Як під тобою чи давненько — Чмелі ледачі гули (Манж., Тв., 1955, 138).

ШАР¹, у, ч. 1. чого і без додатка. Однорідна за складом речовина, що суцільною масою вкриває кого-, щонебудь, протягаючись у просторі. Над далекими горами та ярами небо ніби зливалось з землею, открыто товстим білим сніговим шаром (Н.-Лев., III, 1956, 120); Маноїло присвітиє, а Денис одкинув верхній шар соломи (Гр., II, 1963, 302); І раптом апаратник підскокоче до Каргата. Хоч обличчя його було вкрите густим шаром масла, та й це не приховало того, що він змілд (Шовк., Інженери, 1956, 87); Звідси, просто вишу під кручею, добре видно було широкий міст з тротуарами для пішоходів, Дніпро, ще закритий зеленовою кригою і залитий поверх неї шаром прозорої і символі, як еснейне небо, води (Коз., Листи..., 1967, 239); Розкачаний шар тіста повинен мати однакову товщину, бо при випіканні тонкі місця згорають, а товсті не пропикаються (Укр. страви, 1957, 321); В круглих неглибоких ямах під товстим шаром глини знайдено велику кількість руди (Вісник АН, 8, 1949, 42); Невичерпні запаси калійних солей у морі — ними можна покрити весь суцодіял сорокаметровим шаром (Знання..., 2, 1966, 2); // Ряд, пласт однорідної речовини, матеріалу, який розміщується на чомусь або між іншими такими ж. Настя.. шар за шаром намотувала на Кольчину голову бинти (Собко, Кавказ, 1946, 36); Доляка була вкрита подвійним шаром товстої повсті (Тулуб, В степу..., 1964, 164); Є багато рослин, у яких епідерміс складається з двох або трьох шарів клітин (Практ. з анат. рослин, 1955, 61); // також із сл. а т м о с ф е р а, п о в і т р я. Маса повітря,

що міститься над поверхнею планети. О другій годині дня, коли над лісом, дець у верхніх шарах атмосфери, закудлатились перисті хмарки, затіняючи сонце, а по стерні дмухну легесенький вітерець, — за ліском забабжали гармати (Труби́, I, 1955, 76); [В а т у т і н:] Чому грязь? [Г а л и н к а:] Відлига. [В а т у т і н:] Чому відлига? [Г а л и н к а:] Теплі шари повітря... (Дмит., Драм. тв., 1958, 150); // Річний нарост стовбура дерева, помітний при поперечному розрізі завдяки кільцю. Щороку навколо всього стовбура дерева нарощується шар нової тканини. Він утворюється безпосередньо під корою дерева, де розташований камбій (Наука..., 2, 1963, 40); *Образно. Сільське життя серед простих людей, женихання з дівчатами, — все це покляло на йому, поверз панського шара [шару], ще другий, мужицький шар, дуже простий (Н.-Лев., II, 1956, 40).

Шáром лежати (вкривати і т. ін.) — суцільною масою вкривати кого-, що-небудь. М'яко ступаючи по настимли з опалого листу, який тоастим шаром лежав під деревами, обережно розриваючи гілля всипаної червоними ягодами шипшини, він слухав, чи не почує дець рику оленя (Скл., Святослав, 1959, 14).

△ Пáнцирний шар див. пáнцирний.

2. розм., рідко. Те саме, що верствá² 2. — Ми.. боронимо інтереси того шару [селян], який, на нашу думку, всі кривдять (Фр., VI, 1951, 239); — Я думаю, з якого ви шару населення? — Парубок хотів сказати «класу», але передумав, знайшовши інший вислів своєї думки (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 9); // Певне коло людей. «Гарт» [спілка письменників] ставить собі завданням об'єднати всіх пролетарських письменників... й шар читачів, на котрих розраховані їхні твори (Ел-лан, II, 1958, 152).

3. перен. Однорідна за якоюсь ознакою частина чого-небудь. Археологічні розкопки розкривають нові, раніше не відомі шари старозаруїнської культури (Рад. Укр., 8. III 1946, 2); // у сполуч. із сл. лексичний, лексикословесний і т. ін. Однорідна група слів, що мають свої особливості і чимось різняться від інших. Праця Олексія Влизька сприяла збагаченню української радянської поезії новими образами і мотивами, новими ракурсами поетичного бачення речей, лексичними шарами, ритмічними формами (Не ілюстрації..., 1967, 247).

△ Культурний шар див. культурний.

4. геол. Ущільнена чи затверділа маса осадової гірської породи, обмежена двома більш-менш паралельними площинами інших порід. Скидові гори утворилися в таких місцях рівнин, де під дією внутрішніх сил шари порід дали глибокі тріщини, по яких одні ділянки рівнини піднялись, а інші опустились (Фіз. геогр., 5, 1956, 104); // у сполуч. з ім. вугілля, крейда, лес і т. ін., також з прикм. вугільний, гранітний, газососний, рудоносний і т. ін. Однорідно-площинна маса породи, що має певний склад або домішки чогось, чим відрізняється від інших. Матроси знов узялися за лопати... Спочатку пішла солонцювата сіра глина, потім жирна глина з різким запахом нафти і нарешті вугільний шар, понад фут завтовшки (Тулуб, В степу..., 1964, 275); [О р л о в:] Євген Микитович використав тиснення породи на шар вугілля. Тиснення мільйонів тонн (Корн., II, 1955, 158); Шари крейди в с. Закотте налягають один на одного (Бот. ж., X, 2, 1953, 47); У південно-західній частині кургану була знайдена друга могильна яма, так само викопана тільки до шару лесу (Археол., II, 1948, 66).

△ Мертвий шар, с. г., рідко — однорідний пласт землі, ґрунту, в якому неможливе органічне життя. На руках носив [Антон] дерев'яний палюжок, щоб, боронь боже, лемешем не зачепив мертвого шару ґрунту (Чорн.,

Визвол. земля, 1959, 54); **Орний шар**, с. г. — верхня, родюча частина ґрунту, яку обробляють під посів. ґрунти з неглибоким орним шаром орють на язб на повну його глибину (Зерп. боб. культ., 1956, 27); **Підорний шар**, с. г. — ґрунт, що знаходиться під верхнім, орним пластом. Після збирання озими культур поле обов'язково лущать та орють на язб на глибину 20—22 сантиметри, але не висвертаючи підорний шар (Хлібороб Укр., 5, 1965, 8).

5. діал. Ряд; // у знач. присл. шáром. У ряд. Шаром стоять хати (Сл. Гр.).

ШАР², а, ч., розм. 1. Те саме, що кúля¹ 1, 2. Шар прив'язали вірвочками як слід і почали сповзати його газом (Н.-Лев., I, 1956, 435); Більярд був старий, з побитими шарами, подертий сукном і поламаними киями... (Збірник про Кроп., 1955, 53).

2. Кулястий предмет для голосування, а також сам голос за або проти; // у знач. присл. шарáми. Таємно. Нешвидко встав старший та й каже: — Ше, може, доче хто сказать? — Не треба! буде і так гоже! Голоси просим одбiрать [одбирати]. — А як: відкрито чи шарами? — Старший, підводячись, пита (Мирний, V, 1955, 292).

ШАРАБАН, а, ч. 1. Старовинний чотириколісний екіпаж з попережними кількарядними сидіннями.

2. Легкий одвоколінний двоколісний візок; кабриолет. Скрізь стояли нетичанки [натачанки], шарабани, дуже чудні, схожі на колицата скрині (Н.-Лев., I, 1956, 143); На високому старезному шарабані їдуть двоє. Нежолода жінка поганяє сіру худу шапину та все на шлях поглядає, де краще їзати. Поруч з нею — юнак у сучасльському килтарі [келтарі] (Петльов., Хотинці, 1949, 179); Поміж липами з'являються перші вершники, високі шарабани і скринучі селянські вози, на яких лежать поранені (Стельмах, II, 1962, 247).

3. розм. Те саме, що віз¹ 1.

ШАРАВАРИ, ár і áрів, мн., гаст. Шаровари. Вона бачила, що сорочка й шаравари в його поношенні, з латками, що червоною пояс вицвілі, прибіліа (Вовчок, Вибр., 1937, 218); Козаки повинні стояти коло зали по обидва боки дверей; повбирані в червону й синю одягу, пообшивану сріблом, в широкі синіх шараварат з червоними жужаки, було стоять козаки, як еконані (Н.-Лев., I, 1956, 130).

ШАРАГИ, áг, мн., діал. Стояча вішалка. Повісивши в передпокої на шарази свою бекешу і сиду шапку, Кіндрат побачив, що на блискучому паркеті лишив мокрі сліди від чобіт (Ішук, Вербівчани, 1961, 207).

ШАРАДА, и, ж. Загадка, побудована на визначенні якогось слова за його частинами або складами, поданими описово, що можуть становити собою й окремі слова. Шаради рiшали, чи що. Обступили всі Славу, а вона накреслила пальчиком на землі коло, а в середині кола написала дві літери — «ля». — Нота, — позопився сказати котрийсь із хлопців (Головко, II, 1957, 268); // перен. Хто-небудь загадковий або що-небудь загадкове, незрозуміле.

ШАРАХ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. шарáхати, шарáхнути і шарáхатися, шарáхнутися. Годі люде шарах так як овецьки, та й збілієш докупи (Барв., Опов..., 1902, 210); — В Пасхадх одна жінка труби не закрила... — так воно [блискавка] як улетіло — горшки поперекидало, засліпкою шпурнуло аж до дверей, а тоді вискочило у вікно, а біля вікна якраз бочка з водою стояла, в тій бочці викупалося, а тоді — шарах у бересток! — і до пенька спалило (Тют., Вир, 1964, 85).

ШАРАХАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шарáхати і шарáхатися. Інтересам розвитку радянської літерату-

при чуже шархатанні з сторони в сторону; в літературній критиці не можна терпіти ні солодкого слюю, ні замашної дубинки (Про багатство л-ри, 1959, 102).

ШАРАХАТИ, аю, аеш, недок., розм. Те саме, що шархатися. Коли я підходжу, віви шархають геть (Ільч., Вибр., 1948, 49); Коні шархають од вибухів і розлітаються по полю (Довж., III, 1960, 186); У басейні, де мешкала акула, по черзі опускали щити різного кольору. І щоразу, тільки-но з'являвся у воді яскраво-жовтий щит, тижачка, вкрай наполохана, шархала в найбільший кутко басейну (Наука., 1, 1966, 14).

ШАРАХАТИСЯ, аюся, аешся, недок., розм. Несподівано, різко кидатися кудись (перев. від переляку). Коні летіли алюром, і сани навіть не збивалися в обочини. Перехожі з острахом шархалися вбік, кури летіли в сніг (Кучер, Прошай., 1957, 185); Шархалися коні від вибухів (Довж., I, 1958, 209); *Образно. Десь спрощена заплакала дитина, потім закукукав сич, стривожено ї сердито. І той положливий звук, відлунюючись, довго шархався по лісу (Кочура, Зол. грамота, 1960, 317).

ШАРАХКАТИ, аю, аеш, недок., розм., рідко. Те саме, що шархатися.

ШАРАХКАТИСЯ, аюся, аешся, недок., розм., рідко. Те саме, що шархатися. Чорні овеці гурти шархкалися від двору до двору (Тют., Вир, 1964, 466).

ШАРАХНУТИ, ну, неш, док., розм. 1. *неперех.* Одпокр. до шархати. Тільки він ступив у ганок, звідтіля.. шархнули кури, гуси, качки, голуби, горобці, навіть поросята (Н.-Лев., I, 1956, 167); Кінч зробиє великий стрибок — наче хотів скинути їздця. Всі шархнули врозтіч (Смолич, V, 1959, 700); Наступаючі шархнули убік, а Тимко побіг прями, стріляючи на ходу (Тют., Вир, 1964, 498); *Образно. Сухі вогняні язички потяглися в небо, сутінки шархнули в сторони і там застигли, зготові шовхилити кинутися на вогонь (Минко, Ясні зорі, 1951, 220); // куди. Швидко побігти, метнутися куди-небудь. Люди шархнули у двір за радном (Мирний, I, 1954, 313).

2. *по кому—чому, перех. і неперех.* Несподівано ударити. І як розмагнеться [Іван] востаннє, як шархне змія це раз батогом з восьмипудовим каменем (Шиян, Іван — мужичкий син, 1959, 71); // Вистрелити; розірватися, вибухнути. — Дзвіниця он біліє: треба по ній шархнути (Гончар, II, 1959, 77); І тут же шархнула постріл (Тют., Вир, 1964, 538); — Його там загорієся десь за березовим гаєм, а він якось вихопився, добіг до перших будинків, а тут ще бомба поблизу шархнула (Гончар, IV, 1960, 42); // Убити когось. — А пам'ятаєте, батьку, як я в Ніжині з оцього коника дванадцятиох петлицівців шархнув? (Довж., I, 1958, 171); // чим, що і без додатка. Різко кинутися, жбурнути, линутися щось. Зеленкуваті очі Гната зробилися оскаженими, він крутнувся по хаті, зловив з лави відро і шархнув водою в піч, залив вогонь (Тют., Вир, 1964, 68).

3. *неперех., перек.* Сказати щось раптово, несподівано, з наміром вразити когось. — Чи я вірно опановую діалектичний матеріалізм, товаришу Микола? — «Діалектичний матеріалізм» Шурка приборгів аж на самий кінець [розмови] і шархнув ним з явним розрахунком ошелешити Ласточкина (Смолич, V, 1959, 116).

ШАРАХНУТИСЯ, нуся, нешся, док., розм. 1. Одпокр. до шархатися. Юрба бабів, дічат і дітей шархнулася з переляку вбік (Довж., I, 1958, 192); Проміж автомобільних фар шархнувся вбік (Гур., Життя., 1954, 316); // Швидко побігти, метнутися куди-небудь, почати бігати десь. Гордійчук шархнувся по кімнаті, підбіг до вікна й аж захурчав у куці

(Вас., I, 1959, 383); На узгір'ї паслась коза з двома жвавами козенятами. Раптом козенята шархнули вниз, а на вергієї гори, на фоні голубого неба яскраво вирізьбилися постать Зінки (Шиян, Баланда, 1957, 74).

2. Сильно ударитися.

ШАРАХОЛУТИ, ну, неш, док., одпокр., розм. Підсв. до шархнути. [П е ч а р к ц я :] Чи бач, який то дорогий гість! А от як старий зійде, то так і шархогне в куці! (Мирний, V, 1955, 150).

ШАРВАРКА, и, ж., розм. Те саме, що шарварок 3. Дивися Вовк, дивися, Здигнув — та й знов у степ поплився, Та й каже: — Де та правда ділась?.. Яка б тут шарварка зробилась, Який би гомін підняли І Вічарі, і Кунделі, Якби мені таке зробить смотілось!.. (Гл., Вибр., 1951, 7).

ШАРВАРКОВИЙ, а, е, розм. Стос. до шарварку. Вкінці ухвалили роботу «шарваркову». Зроблять свої люди, і найдеться свій матеріал — себто солома, глина, дошки, та обійдеться [будівництво] без великих коштів (У. Кравч., Вибр., 1958, 393); Люба мамочко!.. Хоч літературна робота.. і псує нерви, та не настільки, як шарваркове життя в великому місті (Л. Укр., V, 1956, 227).

ШАРВАРОК, рку, ч. 1. іст. Додаткова до панщини феодальна повинність по будівництву і ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків і т. ін. Од неділі до неділі Гонять на роботу, Увесь тиждень на панщині, Шарварок в суботу... (Укр. думи., 1955, 173); Ті звинні дні, що вся громада повинна була одроблять.. за якийсь вигаданий паном, шарварок, — пан одкладав на живца (Н.-Лев., II, 1956, 185); Минало два-три тижні, і знов на хуторі знаходилася негайна робота, і знов скликав він селян на шарварок (Тулуб, Людолови, I, 1957, 274).

2. *перек., розм.* Напружена робота, здійснювана спільними зусиллями, гуртом; час, пора виконання такої роботи. — Я стидав би ся, — каже він, — сидіти, згорнувши руки, коли всім навколо такі живня, такий шарварок... (Гончар, III, 1959, 55); Звичайно, зима — то відпочинок для хлібороба. Взимку ми трохи віддихаємо від щорічного шарварку (Мокр., Слід., 1969, 147); // у знач. присл. шарварком. Спільними зусиллями; гуртом. [Д ж о н а т а н :] Там шарварком громада щось будув, то ми отаборилися в тій містині (Л. Укр., III, 1952, 40); // рідко. Велике, гомінке скучення людей. Проте свій свого швидко розуміє, і голова СОЗ'у прийняв Дорку до свого хатнього шарварку (Ю. Янов., Мир, 1956, 89).

3. *перек., розм.* Безладна метушня; розгардіяш. В домі панував шарварок. Збирали речі Софіїні, феклавали (Л. Укр., III, 1952, 506); Раптом в одному кінці табору зійнялася якась метушня. В темряві, у відблисках багать і не розбереш, що там робиться: лаються чи, може, і б'ються. Роман пішов на той шарварок (Ткач, Арена, 1960, 54); Уявімо на хвилину, що в наш час немає водогону і воду на пиття та промислові потреби возять бочками та цистернами. Який був би шарварок! (Знавч., 4, 1967, 7); // Галас, гамір. — Що воно таке, не доберу? — зашепотів він до мене, — хлопці, у хлопці, а тут такий шарварок ізняли (Смолич, Театр., 1940, 227); По всьому селу ще чути розтровоженний шарварок (Гончар, Таврія., 1957, 381).

ШАРЖ, у, ч. 1. Сатирична або гумористична манера зображення, відтворення когось, чого-небудь, при якій подтриано зовнішню подібність, але карикатурно змінено, підкреслено найхарактерніші риси. При всій любові до яскравих деталей, Саксаганський завжди уникав шаржу (Рильський, III, 1956, 343); З тонким гумором.

ніде не впадаючи в шарж і перегравання, виконує І. Сікало роль Саломона Дійниці (Мист., 1, 1959, 16); Шарж, утрировка, карикатура, допустимі в сатирі, можуть виконати цілком протилежну функцію в епічному або ліричному творі (Іст. укр. літ., II, 1956, 29).

2. Малюнок, портрет, що зображує кого-небудь у навмисне спотвореному, смішному вигляді. То була маленька папочка з малюнками — дружими шаржами (Ткач, Крута хвиля, 1956, 57); В ідких сатиричних рисунках, шаржах художники висміювали царя, його посіпак, самодержавні порядки (Мист., 5, 1955, 4); // Художній твір, написаний із застосуванням цієї манери зображення. Урізноманітнюються жанрові різновидності гжуресок автора [О. Вишні]. З'являються твори нових для письменника, складних в літературному відношенні сатиричних жанрів: драматичний гротеск, комедія, шарж (Рад. літ-во, 5, 1957, 100); В Чечавський був видатним майстром пародії. Дотемно гіперболізувавши і відтінюючи якусь характерну рису, він умів створити вдалий дружній шарж або й уїдливу пародію (Рад. літ-во, 6, 1964, 86).

3. чого, на що, перен. Спотворення, викривлення, невдале наслідування чого-небудь; карикатурна подібність чогось. — Хіба це риба? Це шарж на рибу (Збан., Курил. о-ви, 1963, 71).

ШАРЖА, і, ж., діал. 1. Військовий чин в австрійській армії.

2. збірн. Старшина.

ШАРЖОВАНІЙ, а, е. Дієпр. пас. мн. ч. до шаржувати; // у знач. прикм. За куплетами з'явилися шаржовані танки. Потім з'явилися і цілі сцени (Смолиць, Театр., 1940, 83); Підкреслено побутовими, іноді шаржованими інтонаціями характеризуються в опері «Лісова пісня» мати і Куліна (Рад. Укр., 2, IV 1959, 4).

ШАРЖОВИЙ, а, е. Стос. до шаржу.

ШАРЖУВАННЯ, я, с. Дія за знач. шаржувати. Моє захоплення акторським мистецтвом знайшло вияв у вдалому копіюванні недовільні гжизничного начальства й учителів, в шаржуванні їх комічних рис перед учнями (З глибин душі, 1959, 6); В змалюванні образу Славака письменник [Л. Мартович] не раз згуцує сатиричні фарби, вдається до шаржування, гіперболізації, до окарикатурення його дурисвіття, незіглатця, дотепно висміює мізерію його паразитичного ества (Жовт., 2, 1956, 104).

ШАРЖУВАТИ, ую, уеш, недок. і док., перен. і неперен. Зображувати кого-, що-небудь у вигляді шаржу; вдаватися до шаржу, зображуючи когось, щось. Акторський ансамбль у Суходольського, крім М. Д. Дікової, безумовно талановитий і популярний на той час актриси, немилосердно шаржував, догодячи до карикатури (Минуле укр. театру, 1953, 82); Шаржувати якесь явище — означає відшукати його смішний бік і трохи випнути його, перебільшити (Наука., 4, 1966, 19).

ШАРИЙ, а, е, діал. Сірйй.

ШАРИК, а, ч. Зменш. до шар². Виявилось, що в його діда-коєваля в старезна рушниця..., дід так і не вистрелив з неї ні разу — болясь. А цей, малий Урало, взяв її, зарядив замість дробу шариків з підшильника.. То таки був постріл! (Гончар, Тронка, 1963, 307); Ювелірні виробы часто відзначаються дуже складною технікою виготовлення. Нерідко для їх прикрашення вживали.. орнамент, що складається з найдрібніших металевих шариків, напаяних на поверхню речі (Нарис стар. іст. УРСР, 1957, 336).

ШАРИКОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до шарик.

2. спец. Який має шарик чи діє за допомогою шарика. Для забезпечення подачі масла в головку магістраль..

в корпусі фільтра встановлено перепускний шариковий клапан (Автомоб., 1957, 68); Підшильники .. бувають шарикові і роликові (Токарна справа., 1957, 10); Кожен [кораблебудівник] теорити щось своє, робити ніби має якість діло: той завроє ши, той перевіряє їх., той фарбує, високо зіп'явшись і ганяючи шариковою щіткою по випуклості борту, або пультверизатором насіває фарбу (Гончар, Тронка, 1963, 341); Харківський завод автотуроч розпочав масовий випуск шарикових мініатюрних автотурочок (Рад. Укр., 27.VII 1967, 4).

ШАРИКОПІДШИПНИК, а, ч., техн. Підшипник, у якому між поверхню деталі, що обертається, і поверхнею опори містяться шарики; шариковий підшипник. В 1920 р. Уфімцев збудував модель акумулятора у вигляді диска, що обертається на вертикальній осі з шарикопідшипником, у кожусі, з якого викачано повітря (Цікава фізика., 1950, 79).

ШАРИКОПІДШИПНИКОВИЙ, а, е, техн. Стос. до шарикопідшипника. Ми вирішили насамперед застосувати тачанку на шарикопідшипниковому ході (Більше торфу., 1948, 48); // Признач. для виготовлення шарикопідшипників. За роки Радянської влади у нас з'явилися нові галузі промисловості: тракторна, автомобільна, газова, лімична, верстатобудівна, електрометалургійна, алюмінієва, турбобудівна, шарикопідшипникова, літакобудівна (Літ. Укр., 27.V 1964, 5).

ШАРИТИ, рю, рвш, недок. 1. перен. і неперен. Шукати навпаки. Очидниці [Тимоха] скриню, недого шарів, тьпене мішок з гріншми! (Рв.-Осн., II, 1956, 295); Раптом крутнулась [Марія], задала, що світло засвітити треба. Шарила сірників на карнизі, а ніяк не знайде.— де вона заділа їх? (Головка, II, 1957, 116).

2. чим, по чому і без додатка; неперен. Обманувати щось, совати по чомусь (перев. шукаючи). Він неспокійно ворухився на лаві, важко сопив, сидів і наслухав. Потому знову вкладався і лежав причаївшись, але раптом зривався і шарив по долиці рукою, поки не знаходив сокири (Кожуб., II, 1955, 74); Недбай годив поміж партами й шарив під ними руками (Вас., I, 1959, 82); Вони [бандити] шастали скрізь, метнулись до скрині, почали грабувати добро, зривали з стін рушники, шарили руками за образами, наче й справді там могли знайти голову комезаму (Цюпа, Грози., 1961, 172); Надворі Пірат лютує на старці. А старці вже, чую, рипають у сніж і шарять по дверях, шукаючи клямку (Довж., Зач. Десна, 1957, 479).

3. перен., розм. Старано шукати кого-, що-небудь. — Вач! ми шукаємо, шаримо її, а вона он прохотдутьється (Мирний, IV, 1955, 178); // Ходити десь, кидатися кудись, шукаючи. Хома не лягав, шарив щось по гаті (Фр., I, 1955, 71); На селаш часто шарили жандарми, все вивідували, все випитували та хапали комуністів, яких ще не встигли замкнути (Чорн., Визвол. земля, 1959, 108); // перен. Освітлювати, стежачи за чимсь, охороняючи щось (перев. про прожектори). Рубали ніч прожекторів мечі — усе по морю шарили зловиво, настирливо (Гонч., Вибр., 1959, 389).

◇ Шарити очима — шукаючи кого-, що-небудь, пильно придивлятися, стежити. Іваць покрався сам. Бистро його очі бігали по траві, по будяках, він шарив ними і все подавав уперед (Мирний, IV, 1955, 12); В коридор.. вагона зайшов юнак із клунком і великим мезаном і почав шарити очима по ножерках на дверях (Панч, В до розі, 1959, 176).

ШАРІАТ, у, ч. У мусульман — система норм феодального права, а також релігійно-обрядових постанов і правил, що мають силу закону. — Ішанам з обителі нічого іншого не лишається, як шаріатом обзрунтувати

ваше право на голодностепську землю й на воду з Кзил-Су (Ле, Міжгір'я, 1953, 375); *Безпросвітне життя, беззаперечне підкорення диким законам шаріату — така була доля таджикки. Вона була беззаговежною рабинкою, її могли купити і продати* (Ком. Укр., 2, 1966, 76).

ШАРІТНЯ, я, с. Дія і стан за знач. шаріти¹.

ШАРІТИ¹, ію, ієш, *недок.* 1. Ставати, робитися червоним (перев. про обличчя); червоніти. *Буденна одіж наче смертний гріх темніє серед ясних шат святкових, лице не блідне з голоду, — шаріє* (Л. Укр., I, 1951, 441); — *Що це ти, Юрку, в коханні признаєшся Терезі? — Юрій глянув на Миколу Григоровича, шаріючи* (Томч., Готель..., 1960, 256).

2. Виділятися червоним або рожевим кольором (про що-небудь червоне, рожеве); виднітися. [Е л е а з а р:] *Спихився я і задивився на неї [вежу]: біліє мрамор [мрамур], мов кістки на полі, порфір шаріє, мов пролита кров* (Л. Укр., II, 1951, 140); *Поралась [Настя] увесь день, мов у казані кипіла, рісочки в рот не брала, — підійшла до дзеркальця, думала одну тіль свою побачити, а глянула, то мало не заплакала: все лице.. шаріло, як калина* (Вас., I, 1959, 220); *Була [Марія] бліда, лице ледве шаріло знадвору, з морозу* (Тудор, Народження, 1941, 40); *Між темних лопуців.. шаріли червоні маки* (Мик., II, 1957, 237); *На ранній грюші шаріють грюшки* (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 72); // *Світлитися червоним світлом. Крізь млу сонце ледве шаріло* (Стар., Вибр., 1959, 59); *Зловісні спалахи шаріли навколо* (Довж., I, 1958, 283).

ШАРІТИ², іє, *недок.*, *безос.*, діал. Сіріти.

ШАРІТИСЯ, іюся, ієшся, *недок.* Те саме, що шаріти¹. *Лукія почуває, як буйна гаряча хвиля обдає її. Ні з сього ні з того вона навіть шаріється перед бабою, почуває на щоках цей пал розшарілої і від цього зовсім ніяковіє* (Гончар, Тронка, 1963, 93); *Кров на шатах препишних шаріється, окаमित і парчу залива* (Л. Укр., I, 1951, 226); *Обличчя в нього було бліде й нездорове. Тільки невеличкі рум'янци ледве шарілися на вилицях* (Смолич, Прекр. кагастр., 1956, 219).

ШАРҚ, *виг.*, розм. 1. Звуконаслідування, що вживається на означення шереху, шарудіння від човгання, тертя чогось об що-небудь.

2. Уживається як присудок за знач. шаркати і шаркнути.

ШАРҚАН, у, ч., діал. Великий вітер, буря.

ШАРҚАННЯ, я, с. Дія за знач. шаркати і звуку, утворювані цією дією. *Він вс. чогось чекав.. Нарешті вже коло півночі йому почулося тиле ступання босих ніг та шаркання по призьбі* (Коцюб., I, 1955, 266); *Коли Визтори прийшли на лує, там ще не було велелюдно, тільки за кущами чулося шаркання чийсь коси* (Тют., Вир, 1964, 230); *В сінях уже чутно було шаркання калошами, і незабаром увійшов Порцський* (Л. Укр., III, 1952, 749); *Ліс стояв трохи похмурий, непорушний і великий. В ньому було так тихо, що кожне шаркання Терешкової ноги чи крик татава віддавалося сотнею найрізноманітніших звуків* (Епік, Тв., 1958, 412); *Йому довго не відчиняли. Нарешті, за дверима почулося шаркання підшова* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 226).

ШАРҚАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. чим, по чому і без додатка. Виконувати якусь дію (скребти, терти і т. ін.), сприяючи шерех, шарудіння. *Іван все шаркає сірником* (Коцюб., I, 1955, 411); **Образно. Думки були невеселі і нелегкі, бо він весь час змурився і лише крізь вузькі щілини позік гострим зором, мов бритвою, шаркав по незнайомих предметах* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 28); // *Видавати шерех, шарудіння, рухаючись або виконуючи якусь дію. Сміяно шаркає коса* (Стельмах, На.. землі, 1949, 142); *Пилка*

була як жива. Вона по шаркала, то співала, то враз починала шкати (Донч., V, 1957, 63).

2. чим, по чому і без додатка. Ідучи, ступаючи, викликати тертям ніг об підлогу, землю і т. ін. шарудіння, шорханья; човгати. *Сашко тило постукав у сінешні двері, шаркаючи підшовами по каменю* (Кучер, Трудна любов, 1960, 115); *Хтось ішов по тротуару знизу, кілька пар, чувся сміх, підшви шаркали по асфальту* (Загреб., Диво, 1968, 303).

3. Вітаючи когось, виявляючи до кого-небудь особливу пошану, повагу, дякуючи і т. ін., робити рух однією ногою в напрямку до другої із пристуком каблукон об каблук. *Вім шаркає ногами, схилє уклінно голову, запрошує жме ласкаво заходити* (Кол., На фронті..., 1959, 137); // *Танцюючи, виконувати рухи, що супроводжуються пристуком каблуків. Фудзіта, не переставши шаркати на тоду й пристукувати закаблукми, пішов свідом за дідузаном* (Донч., III, 1956, 314).

ШАРҚИТ, коту, ч., розм. Звуки від човгання чим-небудь по чомусь. *П'яту свою картину він [О. Довженко], певно, знімав, замкнувшись до звуконепрохідної будки, він.. не чутиме вже стукоту молотків, стілу вузляних ламп, шаркоту ніг і розмов чергової групи екскурсантів* (Ю. Янов., V, 1959, 116).

ШАРҚНУТИ, ну, неш, *док.*, чим, по чому і без додатка. Однокр. до шаркати. *Ніхто й ногою не шаркнув* (Юхвід, Оля, 1959, 237); *Гість розпроцався з дуже делікатними поклонами, шаркнув дрібненькими ніжками перед Лекер'ю Петрівною, неначе перед молоденькою панною* (Н.-Лев., I, 1956, 593); *Скінчивши фотозафувати, він елегантно шаркнув черевиками й кинувся подавати Юлі пальто* (Донч., V, 1957, 222); // *Різнути чимсь по комусь, чомусь. Тимко взявся за косу і вже хотів шаркнути нею по траві, але потім озирнувся, щоб поглянути ще раз, чи вже далеко відійшла Оріся* (Тют., Вир, 1964, 250); *Рішуче шаркнув [Левко] пилкою по темному плетиві кори* (Стельмах, I, 1962, 73).

ШАРҚОНУТИ, ну, неш, *док.*, однокр., чим, по чому і без додатка. Підсил. до шаркнути. — *Немає єдності — чорт має й воли! А якби гуртом забрали коси та шаркнули всю кропиву... От би — так!* (Мирний, II, 1954, 86); *Тут не було ні гармата, ні бомб, ні швидких кулеметів — чиста робота! Все шаблею тільки — шарконе — і навіки одгьатить голову ту білопольську* (Тяч., I, 1957, 262).

ШАРҚОТАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шаркотати і звуку, утворювані цією дією. *Іван скулився, запер дух у собі і насторожив уха щосили. Осє чує шаркотання, наче хто ступав по хаті босими ногами* (Фр., I, 1955, 162).

ШАРҚОТАТИ *див.* шаркотіти.

ШАРҚОТІННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шаркотіти і звуку, утворювані цією дією.

ШАРҚОТІТИ, очу, отіш і без додатка, розм. Підсил. до шаркати. *Чути було, як шаркотіли сани та пиртали притомлені коні* (Збан., Ліс. красуня, 1955, 31).

ШАРҚУН, а, ч., розм. Той, хто ходить, шаркаючи ногами від утоми, хвороби, старості і т. ін.

ШАРҚАТ, у, ч., *заст.* Пурпур. *В шовки, сдваби, у шарлати Одязнені, як на бенкет, Над Україною магнати Свій гижий нап'яли намет* (Рильський, III, 1961, 144).

ШАРҚАТАН, а, ч. Неук, невіглас, що видає себе за знавця, фахівця; той, хто обдурює кого-небудь. *Тому, хто споглядає модерністські опуси, нелегко розібратись, хто перед ним: талановитий митець чи шарлатан* (Рад. літ-во, 8, 1967, 7); — *Я думав, що маю діло з*

чесним, правдивим купцем, а не з. непоправним шарлатаном, — сказав Паладій у дверях (Н.-Лев., III, 1956, 393); — *Ой ти, шарлатан! За які ж гроші ти написеш?* — сміялася Лія (Вас., II, 1959, 11).

ШАРЛАТАНИТИ, ну, ниш, недож., розм. Бути шарлатаном; займатися шарлатанством.

ШАРЛАТАНКА, ж. Жін. до шарлатан.

ШАРЛАТАНСТВО, а, с. Поведінка, вчинки, властиві шарлатанові; безсоромний обман. *Він [Семенко] видає усі свої вірші під назвою «Кобзар». Не знаю, чого тут більше, — свідомого розрахунку на літературний скандал чи майнового шарлатанства* (Вітч., 2, 1968, 147); // *Нісенітниця, якою морочать людей. У 1891 році Чехов виступив зі статтю «Фокусники», спрямованою проти шарлатанства в науці* (Наука., 1, 1960, 53).

ШАРЛАТАНСЬКИЙ, а, е. Стос. до шарлатанства; // *Власт. шарлатанові. Щоб задурманити віруючих, ..церковні й сектантські верховоди нерідко вдаються до різних шарлатанських прийомів* (Наука., 6, 1959, 50).

ШАРЛАТОВИЙ, а, е, заст. Прикм. до шарлат.

ШАРЛАХ, у, ч. Фарба яскраво-червоного кольору.

ШАРЛАХОВИЙ, а, е. Яскраво-червоний. *Посол вклонився війську, розкрив скриньку, загорнуту в шарлаховий шовк, і витяг з неї пераментний згорток* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 486); *Особливо красиві для бордюрів та узорчастих клямб і рабатов темломисті карликові сорти [настурції] з шарлаховими квітками* (Озелен. колг. села, 1955, 212).

ШАРЛОТКА, ж. Ж. Солodka страва із запечених з яблуками сухарів, попередньо намочених у молоці з яйцями. *В пекарні допікала шарлотка на третю потрапу* (Н.-Лев., IV, 1956, 123).

ШАРМАНКА, ж. 1. Ж. Невеликий переносний механізм, що відтворює звуки, мелодію завдяки обертанню ручки; невеликий механічний орган; катеринка. *Крутилка крутиться, хлопці, дічата стоять, — грає шарманка жалібно-жалібно* (Тесл., 3 книги життя, 1949, 187); *Спершись на лікоть, дослухався [Бальзак], як крутять часом за вітком шарманку якийсь мандрівний музикант* (Рибак, Помилка., 1956, 266).

2. ч. і ж., перен., зневажл. Той або та, хто багато, надокучливо говорить чи грає. *Став [Охрім] розповідати страшні бувалщини.. «І вродиться ж така шарманка», — злилася Тимко, слухаючи безконечне базікання* (Тют., Вир, 1964, 19); — *Та чого ж ти стоїш тумою? — закричала матушка. О. Аняній сердито ближню на матушку і перекинув: — Убивають! Шарманка бісова!* (Панч, Вдорозі, 1959, 15).

ШАРМАНЩИК, а, ч. 1. Той, хто грає на шарманці; мандрівний музикант з шарманкою. *Багато, багато пісень знала Маринка. Вона чула їх змажу від своєї матері, вона переймала їх від мандрівних шарманщиків, вона любила їх всією [Жур., Вечір., 1958, 251].*

2. перен., зневажл. Той, хто багато, надокучливо говорить чи грає.

ШАРНІР, а, ч. З'єднувальний пристрій механізму чи будівельної конструкції, що допускає взаємні повороти чи обертання їхніх частин. *При правильному різанні і доброму стані ножиць ліній обрізу на деталі повинна бути гладенькою і без задирок. Наявність задирок свідчить про те, що шарнір ножиць розробився [Практ. з машинозн., 1957, 51]; Залізо лунко загуло, і з тихим рипом шарнірні половинки брами почала відхилятися.. (Смолич, Прекр. катастроф., 1956, 65); І дошка стола, і сидіння — на шарнірах. Їх можна регулювати залежно від зросту учня і місця парті у класному приміщенні* (Наука., 12, 1962, 60); *У порівн. На тонкуватій ший шарніром рухається адамово яблуко (Стельмах, II, 1962, 63).

◇ **Рухатися (обертатися і т. ін.), як (мов, наче і т. ін.) на шарнірах (на шарнірі)** — рухатися легко, вільно. *Нехай будуть скоро підошви у дірах — Кружляє ця пара годин уже п'ять. Фігура у Маші немов на шарнірах: Таке виробля там, що й сором казати* (С. Ол., Вибр., 1957, 313); *Голобородько, наче на шарнірі, повернувся на стільці і визирнув у віконце* (Голов., Тополя., 1965, 24).

ШАРНІРНИЙ, а, е. Стос. до шарніра; який являє собою шарнір. *Патрон електролампочки кріпиться до верстата з допомогою шарнірного хронштейна* (Токарна справа., 1957, 35); *Шарнірні з'єднання елементів скафандра забезпечують достатню свободу рухів космонавтів* (Рад. Укр., 18.І 1969, 2); *Радкові жатки і самохідні комбайни можна також обладнати шарнірними стеблелопідіймачами зернобобової жатки* (Хлібороб Укр., 6, 1966, 25).

ШАРНІРНО, присл. За допомогою шарніра. *З рамкою косарки платформа з'єднана шарнірно і зрівноважена з допомогою чотирьох пружин* (Механ. і електриф., 1953, 141); *Зовнішній бік бункера має виготовлену з листової сталі ляду. Верхня частина її кріпиться шарнірно* (Хлібороб Укр., 4, 1969, 22).

ШАРНУТИ, ну, неш, дож., розм. 1. Те саме, що тернуті 1. *Далі коло уха немов легенько шарнує тхось шовком об дзвін* (Вас., I, 1959, 220); *Шарнує [Марков] рукою по своїх щоксах* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 129).

2. Кинутися кудись, шукаючи. *Шарнулі [німці] по закутках, один на горіщі побрався, другий — у льот. Там і заповали старого* (Ю. Бедзик, Полкн., 1959, 81).

ШАРНУТИ², ну, неш, дож., діал. Ударити. *Не об'їздив шарнує [Неважук] у лице* (Март., Тв., 1954, 421); // *Стати сильнішим (про мороз). Ану, як нежа снігу, а добрий мороз шарне* (Март., Тв., 1954, 75).

ШАРНУТИ³, ну, неш, дож., чим, по чому і без додатк, заст. Те саме, що шаркнути. *Входить він до хати, шарнує ногою, як умів, і щиро поцілував панну Марію в руку* (Свидн., Люборяцькі, 1955, 82).

ШАРНУТИСЯ, нуся, нешся, дож., розм. Те саме, що тернутися. *Взяла свиня, шарнулась об хлів, а він [вовок] і впає з неї* (Сл. Гр.).

ШАРОВАНИЙ, а, е. Діспр. пас. мин. ч. до шарувати². *Стіни знавору не шаровані й не білені* (Н.-Лев., II, 1956, 401); *Агроном повернувся й пішов по шарованому полю буряків* (Добр., Тече річка., 1961, 93); // *шаровано, безос. присудк. сл. І сапано, й шаровано Мільйони цих рядків* (Гірник, Сонце., 1958, 35).

ШАРОВАРИ, ар і арів, жн. Широкі штани особливо крою, які перен. заправляють у халави. *Ви, дічата, молодіці, скиньтесь по грошу, Купіть мені шаровари, най драгтя не ношу* (Коломійки, 1969, 117); *Віталій Стратонович виходить із світлиці, через якийсь час повертається передягнений, в шовковій сорочці та синіх китайкових шароварах, що до половини закривають халави лискутих гостроносих чобіт* (Стельмах, I, 1962, 81); *Вершники були в коротких жуланчиках, широкі шароварах, а на головах мали шапки з малиновим верхом і султаною попереду* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 23); // *Штани такого крою, зібрані біля кісточок унизу, які є частиною національного одягу деяких народів. Емне скинула з ніг капці, затиснула поміж коліна червоні шаровари й почала мити ноги* (Кочуб., I, 1955, 285); *Якось уранці Сафар приніс Насті савесті шаровари* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 222); // *Спортивні штани такого крою. Лише одне якесь коле діча, стоже на личнюю в своїх шароварах, зупинився на Хомин охлик* (Гончар, I, 1954, 347); *Зупустивши свої шаровари, Увіходить Омелько-турист* (С. Ол., Вибр., 1959, 362).

ШАРОВИЙ, а, е, діал. Сіро-димчастий (про колір). Гасом, потім гарячою водою з милом шмарували стардек, стара шарова фарба обновлювалась і ставала небесного кольору (Ткач, Жди., 1959, 12).

ШАРОВИЙ, а́, е. Стос. до шару (див. шар¹ 1, 4). Коли водовмісна порода залягає похило, то джерело виходитиме з одного боку бажки, саме з того, де верстає залягає вище. Таке джерело називається шаровим (Курс заг. геол., 1947, 127).

△ Шаровий обробіток, с. е.— обробіток ґрунту способом шарування.

ШАРОШЕЧНИЙ, а, е, техн. Те саме, що шарошкочий. Перший серійний буровий шарошечний верстат «СВШ-250» випущено на Криворізькому машинобудівному заводі «Комуніст» (Веч. Київ, 10.ІІ 1967, 1); // Здійснюваний шарошкою. На кар'єрах гірничо-збагачувальних комбінатів майже вся рудна маса видбувається тепер за допомогою верстатів шарошечного та вогневого буріння (Рад. Укр., 20.І 1971, 2).

ШАРОШКА, и, ж., техн. Інструмент, що нагадує фрезу або набір фрез і застосовується для обробки поверхні металу, каміння і т. ін. Для грубих обдирочних робіт рекомендується застосовувати циліндричну шарошку, на якій легше робити насічку, ніж на конусній (Слюс. справа, 1957, 180).

ШАРОШКОВИЙ, а, е, техн. Стос. до шарошки. В музеї виставлені.. дво- і трипері шарошкової долота, дробові коронки зі сталевю сіткою (дробом), застосовувані при бурінні гірських порід великої міцності (Наука., 10, 1960, 26).

ШАРП, виг., розм. Уживається як присудок за знач. шарпати і шарпнутися. Я за віжки — шарп! Еге, Рябий ніби хто мотора вставив.. несе мене, як змій, через межі, борозни, канави! (С. Кравч., Квіти., 1959, 109).

ШАРПАК, а́, ч., зневажл. Убого одягнена людина; обдіранець, голодранець. Отак і виріс сиротою, У найма. Сказано, шарпак, То й одружився собі так: Узав хорошу та убожу (Шевч., ІІ, 1963, 126); Йшли арештантми невлад, чогаючи шкарбанами, лягаючи босими ногами, зимно кутаючи плечі в лашіття — чвалав гурт жалюєдних шарпаків (Смолич, Реве та стогне., 1960, 153); — Ніхто тебе зганяє з твого шматка не збирається, а наваки — прирзатище хочемо. Щоб ти не ходив отаким шарпаком, а став на ноги (Д. Бедзик, Дніпро., 1951, 109).

ШАРПАНИЙ, а, е. Дієвр. пас. мн. і теп. ч. до шарпати. Січневого дня по замерзлим дровах, що, шарпані глим вітром, тужно гуділи в степу, надійшла з райвконком до колгоспу «Жовтень» коротка телефонограма (Жур., Звич. турботи, 1960, 95); Мирослава стоїла, шарпана страшною сердечною тривоною (Фр., VI, 1951, 73).

ШАРПАНИНА, и, ж. 1. розм. Те саме, що шарпанья. —Якби не така шарпанина, то і в кіно, і в клуб, і над книжкою почував би... (Гончар, Південь, 1951, 146); — Оце, як бачиш, Гришко. Не робота, а шарпанина нервів. Кожного носом ткни (Головко, ІІ, 1957, 552); Гори, бескиддя, сіпаками забиті зори, занесені дороги, весь край пошарпаній війною, і далі триває шарпанина її розбій (Загреб., Шепіт, 1966, 105).

2. розм. Поспішне, метушливе ходіння; безперервна метушня, біганяна. У волості шарпанина-біганяна: од-но туди йде, друге звідти виходе, третього ведуть... (Мирний, ІІІ, 1954, 25).

3. заст. Страва з борошна, масла, яєць та порізаного тонкими смужками замороженого чи соленого м'яса або риби. Був борщ до шпундрів з буряками, А в ющі потрух з галушками, Потім до соку калуни; З отрібки баба, шарпанина, Печена з часником свинина, Кро-

наль [крохмаль], який їдять пани (Котл., І, 1952, 174); Соми, лящі на шарпанину (Сл. Гр.).

4. розм., рідко. Дуже старий, виношений або рваний одяг; драгтя. [З а п о р о ж е ц ь:] Візьми собі мою шарпанину за коня та носи на здороб'я (Скида з себе шарпанину...) (Кроп., V, 1959, 344).

ШАРПАНИЯ, я, с. Дія за знач. шарпати і шарпатися. Шарпання дверима припинилось, але ніхто не заходив (Трубул., Мандр., 1938, 132); Однак грубе шарпання, оце, що він так.. стрясонує її, подіяло на Світлану дивовижно. Сили її мовби одразу вернулися (Гончар, ІІ, 1959, 99); Залізний дах сльярди аж лопотів від скаженого шарпання вітру (Кур., Вибр., 1960, 284).

ШАРПАТИ, аю, аеш, недок. 1. перех. і неперех., за що, рідко чим, об що. Тягти кого-, що-небудь посликом; різко, рвучко смикати за щось. Андрійко її за коси шарпав, а в самого очі так і блищать недобрим вогнем (Коцюб., І, 1955, 441); — Мамо, а мамо, — шарпав її Явась за рукав (Григ., Вибр., 1959, 125); Віз котівсь поволі, коні ледве лізли, хоч Мортко цохвилуни шарпав віжками, кричав «ейо» (Кобр., Вибр., 1954, 78); Рука Андрія шарпав за дротинку гудка (Ю. Янов., IV, 1959, 31); // Смикуючи, робити щось, виконувати якусь дію. Тижко проворно кинувся до припічка, стопив роговий надламаний гребінець і швидко почав шарпати неслухняне волосся (Цюпа, Грози., 1961, 18); Ольга зі злістю шарпала серпом по сухих стеблинах жита, скидала їх докупи (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 33); // Рвучко відкривати щось (двері, хвіртку і т. ін.). Явтух Каленикович наближається до потрібних дверей, шарпав їх і заходить до палати (Ю. Янов., І, 1958, 618); Дошкульні слова молотами відлаюють в голові Терентія. Він відтіляється од воріт, лютю, з дзвоном шарпав на себе ковану хвіртку (Стельмах, І, 1962, 51).

2. перех. і неперех., за що, чим, по чому і т. ін. Налігуючи поривами, врати, тріпати, приводити в коливальний рух (перев. про вітер). Буде шарпати буря вітрила, Пожене геть по темному морю (Л. Укр., І, 1951, 66); Він держався скали, точ як шарпала і рвала його люта хвиля (Фр., VI, 1951, 132); Докія глянула вбік, де вітер злегка шарпав велику об'яву, написану вперек газети синім чорнилом (Цюпа, На крилах., 1961, 38); Петро без капелюшка.. вітер шарпав волосся (Головко, І, 1957, 481); Вітер шарпав хвилю на всі боки (Льч., Серце жде, 1939, 149); Холодний вітер шарпав за поли, в обличчя б'є сніжком (Збан., Доля, 1961, 147); Гострий морозний вітер як рашпілем шарпав по обличчях (Баш, Вибр., 1948, 185); *Образно. Лиш дальні залпи слеском вознепаду ще шарпалі! злили горизонт (Бажан, Політ., 1964, 11); // розм. Штовхаючи, сіпаючи і т. ін., зрущувати, приводити в дію, в рух. На кожній станції машиніст сердивто шарпав поїзд (Жур., Звич. турботи, 1960, 185); Дарабою гримзуло об каміння, бризки і піна застелили світ, нас почало шарпати в усі боки; і як ми вискочили з того некаа, чому ми там не розбилися на тріски, — того я не в силі зрозуміти (Хотк., ІІ, 1966, 409); Було чути, як пролітали бджоли в повітрі. Здавалось, хтось шарпав за незримі струки (С. Кравч., Квіти., 1959, 21).

3. неперех. Різко, рвучко рушати з місця; смикати, сіпати. Стала баба просто рога, Задивилася, небога, Як чепились два вози: Коні шарпають та рвуться, Візники тріпати не б'ються (Фр., XII, 1953, 226); Автомобіль гурчав, шарпав (Ю. Янов., V, 1959, 126).

4. перех. і неперех., за що, чим, розм. Термоситя, сіпати кого-небудь, звертаючи на що-небудь увагу, виявляючи якесь почуття і т. ін. В Неаполі так шарпають, догляють за поли і набиваються з усяким позаним дріб'язком, що єдиний спосіб відчепитись, се

бігти ні на що не дивлячись (Л. Укр., V, 1956, 413); Посадовивши Каргата, Олександр Іванович сам сіє напроти нього, поклав йому на коліно руку, щоб щоразу шарпати його, коли Каргата перестане слухати (Шовк., Інженери, 1956, 289); — Ти чого підслухуєш, ценя? — і Віра люту шарпає за плечі небачного Славака (Кач., II, 1958, 20); // Чіпляючись, рвати, завдавати болю (перев. про щось чітке; шкарубке). Будуть шарпати одже суворі вілки і скривавлять колочками руки (Л. Укр., I, 1951, 222); Корчі глоду й терня шарпали її волосся, дерли лице, калічили руки й ноги (Кобр., Вибр., 1954, 170); Колочки шарпали та рвали на Козакові жупан, обдирали халхву єдиного чобота (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 109).

5. *перех. і неперех., перен.* Порушувати чийсь спокій, настирливо, раз за разом відвертаючи чийсь увагу, турбуючи, заважаючи і т. ін. Коли б Ви знали, яка се тяжка річ і для нього і для всіх, оті приступи кашлю.. А тут люди шарпають з усіх боків, ..треба ж на всіх поспіти (Л. Укр., V, 1956, 161); Як людина надзвичайно нервова та імпульсивна, він шарпає своїх молодих прибічників то в одну, то в другу сторону (Фр., XVI, 1955, 166); І він-то, Миколка, найбільше шарпає Максима, допитуєчись, який той Берлін (Рибак, Час., 1960, 138); — А вас тут не шарпали за колишнє? (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 40); — Мене люди зо всіх боків шарпають — розкажи, допоможи, порадь (Гончар, III, 1959, 324); Ії весь час шарпали запитаннями: — Олю, а як оце? — А як ти вважав, Олю? (Загреб., Спека, 1961, 63); // у сполуч. з ім. д у ш а, м о з о к, н е р в и, с е р ц е і т. ін. Тривожити, примушуючи когось переживати, нервувати, бльовітати за щось і т. ін. Гяжкі муки викликали ще тяжчі думки і, поєднавшись, шарпали і серце і душу Одарчину (Мирний, I, 1954, 53); Коли жорстока дійсність кліцаючи шарпає за душу, я нагадую своє минуле, свою молодість (Фр., IV, 1950, 359); Якись неспокійні бунтівливі думки шарпали йому мозок, і він знову заговорив: — А що, діду, коли мені податись до козаків? (Добр., Очак. розмир, 1965, 43); Ураган Жовтня шарпає нерви кардиналіє і прелатів (Галан, Памфл. і фейл., 1951, 15); Явдоха вела його за руку і говорила так, немов ніяка материнська тривога зараз оце не шарпала їй серця: — Чого, синку, залекаєш? (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 17).

6. *перех., розм.* Шмагувати когось, завдавати рани кому-небудь, розривати, деручи. Життя тут ні сліду, Ліш вітер свище та орел часом Скигнить та шарпає свою добичу (Фр., X, 1954, 380); — Облауив я не одного З тух ведмедів, так за тее ж Шарпали таки не мало І мене ведмеді нігті (Л. Укр., IV, 1954, 162); // Накладаючись, бити кого-небудь. — Не знаю, — сказав Іван. — Зараз ти будеш знати! — крикнули розвійники і почали шарпати Івана (Фр., III, 1950, 151); // *перен.* Завдавати шкоди, заподіювати збитків, навалньо, раптово нападаючи (перев. воєнними діями). Жив він у саму ту нещасливу годину, як магнати польські загарбали Україну з людом, од Дніпра до Дністра, і рвали, і шарпали її на шматки (Стор., I, 1957, 163); Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом оббиватись од ворогів (Гр., Без хліба, 1958, 170); — Пішли наші пани-молодіш шарпати береги Анатолії, визволяти бідних невольників... ..лідковів Корж (Тулуб, Людолови, I, 1957, 18); // *рідко.* Нападаючи, оббрати, обкратати кого-небудь.

ШАРПАТИСЯ, аюся, аєшся, недок. 1. Робити різкі, поривчасті рухи, намагаючись вирватися, звільнитись від когось, чогось. Та він рвануєсь — аж разом бух! Сильце затяг, аж сперло дух. Ревнує медвідь: — Се що

за біс? — Стає шарпатись — ще в гірше вліз (Фр., XIII, 1954, 265); Він знов безтяжно, безумно почав битися, шарпатися ногами, звиватися, мов уж, усім своїм слугутиям тілом. І — диво! — нараз почує, що його пута послабили (Хотк., I, 1966, 115); — Не шарпайтесь, ваша жость вірвоєка обіреється. — Дарма, відьмоти сивнетсьма! (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 347); // *перен.* Діяти, намагаючись, прагнути позбутися чогось надокучливого, уїдливого або такого, що сковує і т. ін. А ще тяжче гаряче бажати Волі, правди, братньої любові (любові), Шарпатись у путах, зграти красти, А на волю встати не могли (Фр., X, 1954, 25); // *рідко.* Чіпляючись за щось, смикатися, рватися. Ії сукня зачіналась за густий терен, шарпалась, луццала й дерлась, а вона все лізла на гору, аж засапалась (Н.-Лев., II, 1956, 225).

2. Сильно здригатися, сінатися з ляку, несподіванки і т. ін. І хоч Кузьму на цьому [жарті] ловлять не вперше, але він знов під загальний регіт шарпатється, жимоволі озираться (Гончар, Тронка, 1963, 272); — Так це, значить, ви тоді приходили в обмундируванні радянського офіцера? — запитає третій, маленький і нервовий, у нього шарпалась від тьку ліза чока (Ю. Янов., I, 1954, 144); Часто з куців заїтали спологані сови, і коні шарпались обік (Ле, Побратими, 1957, 37); // *Різко, рвучко* рухати з місця. Вона знову переключасе важелі, і він [шкребок] рішуче шарпається назад (Гур., Новели, 1951, 85); // Робити різкі, рвучкі рухи під час дії (про машину, механізм тощо). Якийсь час машина йде рівно. Потім задні колеса шарпаються непевно, машина ковзається (Ю. Янов., II, 1954, 199); В потемнілих очах Фросики закрутились чорні хрести вітряків. Вони спішили дозолоти чинсь мліво, скрипіли, і шарпались, і стознали під вітром (Стельмах, I, 1962, 169); На вулиці в розпач шарпалась гармошка. Грали чи страданія, чи кцирнички — зразу не вловив Рідкодуб (Кир., Вибр., 1960, 162); // Сильно битися, тіпатися (про серце). Інколи Він [Кайн] намагавсь молитись, але з уст Його гордії, богохульні речі Лілійсь. Затвердле дозжим болем серце Ліш шарпалось, користись не могло (Фр., X, 1954, 376); Серце її бистро шарпалося з радощів, що легко збулася такої небезпеки (Сміл., Зустрічі, 1936, 84).

3. *розм.* Кидатися рвучко в різні боки; метатися. Він шарпався по снігах з кутка в куток, важко одсапуєчись (Кир., Вибр., 1960, 319); В Кузьми йокнуло серце, і він кинувся за звіриною. Недосвідчений заць.. почав шарпатись з одного краю в другий, і побіля межі залежаний Кузьма усім тілом розплатався на свою здобич (Стельмах, II, 1962, 298); // *Образно.* Не знає [Мирний], що йому робити, думки шалено шарпаються в різні боки і на піддорозі обриваються (Стельмах, II, 1962, 70); // Рвучко віяти (про вітер). З вір, із далеких лісів ринуть в долину вітри, шарпаються з кінця в кінець (Кол., На фронті.., 1959, 194); // куди, до кого — чого, з чого на що, також з інфін., із спол. щ о б, перен. Починати з завязання, запалом щось робити, братися то за одне, то за друге. В усі боки шарпався чоловік, щоб роздобути копійку, тодіна за заробітки і в Таарію, і в Крим, і в Одесу, і в Молдову (Стельмах, II, 1962, 114); — Не доведи боже, як кажуть старі люди, коли хто з вас почне шарпатись з однієї роботи на іншу, мінятим професії, як рукавиці (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 21).

4. *розм.* Боротися, битися з кимсь. [І п а р у б о к:] А ми... тямите, ..шарпаючись з вами, сурдут вам роздерли (Фр., IX, 1952, 188); За дверима кабінету чути було гамір і крик, ніби там боролась чи билася, дзвенів сміх, лунали вигуки, щось шарпалося й борювалося (Собко, Біле подум'я, 1952, 161).

ШАРПАЧКА, в, ж., *зневажл.* Жін. до шарпак.

ШАРПНУТИ, шарпну́, шарпне́ш, док., *перех.* і *неперех.* Однокр. до шарпати. Медведиця вхопила дрючину зубами і шарпнула її (Фр., VI, 1951, 19); Вона шарпнула полатаний мішок за стола й вилетіла з ним із хати (Коб., III, 1956, 481); Кінь його спробував сам завернути туди, але Баржак, сердито шарпнувши повід, знову спрямував коня на шлях (Гончар, II, 1959, 87); Я почав підіймати завісу. Шарпнув раз, другий за вірвовак — не підіймається (Є. Кравч., Квіти..., 1959, 125); Матрос спочивав за замком, але він висів одіжкнутий, трохи покритлений... Він шарпнув кришку. Скринька була порожня (Мяк., Повісті..., 1956, 88); Вара шарпнула шухляду, одгорнула якісь папери і висмикнула пачку Федькових листів (Євк., Тв., 1958, 166); Лево шарпнув на себе деренчливі двері вітража, переступив через поріг (Стельмах, I, 1962, 152); Шалений вітер люто шарпнує за поли пальто (Донч., Ю. Васюта, 1950, 135); Випорожнивши скриню, він шарпнує її так, що вона аж загула (Коцюб., I, 1955, 30); Порив вітру шарпнує аеростат убік (Трубл., II, 1950, 89); Як ружа натрапить На ту струну, що ствердла від мочання, Шарпни струну безжалебно, потужно і брязни в неї, наче на пожежу (Л. Укр., I, 1951, 146); Хлопцю дяк, конята шарпнули і бречка зупче покотилась (Свидн., Люборацькі, 1955, 207); Грузовик шарпнує з місця, ми всі попадали один на одного (Перв., Дикий мед, 1963, 293); Мене шарпнує за плече кінооператор, бо я сама стою перед об'єктивом (Ю. Янов., II, 1958, 97); Баба Палажка... все нашиптувала: ... — Помилуй же його, господи, і шарпни його по боках, по ребрах, по кістках (Н.-Лев., II, 1956, 350); Яшко пригнувся і скорчився. Та здорова рука грубо в'ялася в волосся, а друга шарпнула по спині (Головко, I, 1957, 138); *Образно. Це зразу блискавиця шарпнула, аж затрептіла Ульяна (Мирний, I, 1954, 306); Тигу ніч шарпнула довга автоматна черга (Д. Бездик., Плем'я..., 1958, 74).

ШАРПНУТИСЯ, шарпну́ся, шарпне́шся, док. Однокр. до шарпнутися 1—3. Неборка Лис шарпнувся цосили і, лишивши хвіст у Гризкових зубах, шурнує щодуху (Фр., IV, 1950, 90); Лукія шарпнулася, забилась, але відчула, що руки тримають її, як залізні клешні (Донч., III, 1956, 67); Сербін підскакнув з несподіванки й шарпнувся убік (Смолич, I, 1947, 54); — Чого займаєш, коли я тебе не знаю? — Шарпнулася Гашица, почервонівши з напруги (Коцюб., I, 1955, 233); Графиня шарпнулася, наче опечена (Донч., III, 1956, 64); — Накажеть, і я сам... — рука його шарпнулася до кобури (Гончар, II, 1959, 183); Васько з усього розмазу вдарив коня батогом. Від несподіванки кінь сполохано шарпнувся вперед, завляв grabжника й почав вигором до найближчого зутора (Шиян, Баланда, 1957, 52); Вдарившись буберами, шарпнувся, зрушився з місця ешелон (Гончар, Гаврія..., 1957, 460); Танк шарпнувся, зробив розворот і ринувся на нас знову (Ю. Янов., I, 1954, 87); Завернує [Скаба] поза скростою. І раптом з жахом одкинувся назад по статтю, далі шарпнувся уперед, що й свита йому, накинута наопаки, впала з плечей (Головко, I, 1957, 347); Коні шарпнулися в кювет від скаженої червоної машини, що з дзвоном і гуркотом промчала повз них (Гончар, III, 1959, 90); Тиге повітря стрепенулось, скрутилось, шарпнулось убік (Коцюб., I, 1955, 315); По деревах знову шарпнувся вітерець (Ваш, Надія, 1960, 167); Собака скажено загарчав і шарпнувся до Кривулі (Кир., Ввбр., 1960, 328); Павло шарпнувся до дівчини: — Драстуйте, Галю! (Кучер, Трудна любов, 1960, 404); Гюлле залишила Ремо і шажко кинулась сторч у воду... Слідом за нею безжалежно шарпнувся і Ремо... (Досв., Гюлле, 1961, 146); Помітивши Микиту і Настю ще в дворі,

він шарпнувся назад (Ряб., Золотогісячник, 1948, 229); Ніна знову шарпнулася, щоб щось сказати, та Шепель зупинила її (Донч., V, 1957, 235); // *перек.* Раптово залунати, полунути (про звук). Її сріблясто-дзвінкий і розливатий, наче ріка, голос вдарив під стелю, потім шарпнувся в фанерні шибки вікон (Кир., Ввбр., 1960, 71); Шарпнувся наповітря наосліп — і крик, зойки, голо-сіня шарпнулися за стень грудей (Головко, II, 1957, 339).

ШАРПОНУТИ, ну́, не́ш, док., *однокр.*, *перех.* і *неперех.* Підсл. до шарпну́ти. Шарпонує [Іван] віжками (Вас., I, 1959, 303); Шарпонує льотчик парашут, і душа замліла: парашут розкрився (Гончар, Тронка, 1963, 22); Домаша, вискунувши, шарпонула чоловіка за рукав (Смолич, Реве та стогне..., 1960, 95); І налетів із ступу сунного холодий вітер, і шарпонує він гнівно віллям на дереві (Вас., II, 1959, 394); Хлопець, товариш, злітає пожартувати, сховався за плит та як ахне перед самими кіньми! Коні злякалися, шарпонули й довго волюкли хлопця з собою (Хотк., I, 1966, 164); — Та йди ж, бісів сину, людям поклонися за честь, — шарпонує до себе [Кирило] чоловіка загрублюю від огню і заліза рукою (Стельмах, II, 1962, 20); Якось сила шарпонула Свиридом. Задки колишнього, ..гіркого, болючого, присела з собою й відгомін тої жадови помсти за знівечену долю, що колись владно запанувала над покритвенням... (Коцюб., I, 1955, 145); Старому шарпонула душу, передусім, ота всевадна сила, перед якою не встоїть жодна людина, коли вона є людина... — сила високого мистецтва (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 255); Килині аж серце шарпнуло: як та бур'янина — Гнатко! (Головко, I, 1957, 265).

ШАРПОНУТИСЯ, ну́ся, не́шся, док., *однокр.* Підсл. до шарпну́тися. Дівчина спершу злякано шарпнулася од діда, далі схоплюється, засміялась (Вас., Незібр. тв., 1941, 85); Кілька двірників у білих фартухах, взявшись за руки, перетяли вулицю, але Нарцис шарпнувся, повалив весь ряд (Смолич, Мир..., 1958, 209); * Образно. За риком шум ріс. Ще в лісі десь. Раптом крик шарпнувся, як дужий рев залунав лісом, понад сонними очеретами (Головко, I, 1957, 184).

ШАРТРЕЗ, у, ч. Сорт міцного пахучого лікеру. Од дурних розмов, вина, шартрезу і кави розболілася голова (Коцюб., III, 1956, 154); Кав'яр, паштети, ажур, голізна, Пестоції, жарти, шартрези... Пані й нанове! Триого дурна! Пиймо за розум тверезий! (Рильський, I, 1960, 308).

ШАРУВАЛЬНИЦЯ, і, ж., с. г. Жінка, яка шарує просапані культури.

ШАРУВАННЯ¹, я, с. 1. Дія за знач. шарувати¹.

2. розм. Пластове уціленне покриття чогось (стін, стелі тощо), яке утворюється від неодноразового обмазування, біління і т. ін. Забрижало стіни в гатах, посипались з дзвяком скло й шарування на землю, застознали, зарвали ядра гарматні (Стар., Облога..., 1961, 90).

ШАРУВАННЯ², я, с. Дія за знач. шарувати². Зразу ж після з'явлення сходи буряків треба провести мілке розпушення міжряд — шарування (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 204); При вирощуванні махорки сіянки перше шарування провадять, як тільки з'являється сходи, а друге — через 10—12 днів (Колг. енци., II, 1956, 15); Слідом за металізованим шаруванням провели проривання буряків у гніздах (Нові спос. вирощ. буряків, 1956, 34).

ШАРУВАТИ¹, ую, уєш, *недок.*, *перех.* і *неперех.* Ділити, розщеплювати на шари, пласти однорідну суцільну масу; утворювати шари, пласти з чогось суцільного.

ШАРУВАТИ², *уо, уеш, недок. 1. перех.* Енергійно терти, скребти, м'яючи, витираючи, чистячи і т. ін. *Килина довго терла його цеглою, шарувала піском у березі, поки таз не залиснів* (Н.-Лев., III, 1956, 216); — *Якби не проклятий попереж, то пішла б до навік помисти шарувати* (Л. Янов., I, 1959, 411); *Іван взяв у руки мочалку й так заходився шарувати Артомоову спину, що шкіра стала червона, як варений рак* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 149).

2. *перех. і неперех., с. з.* Розпушувати ґрунт, обробляючи сапою чи спеціальним механізмом міжряддя просянних культур (перев. цукрових буряків). *Заставляють мене оце м'ять коноплі, грядки шарувать, а мені хочеться щось інше робити* (Тесл., Вибр., 1950, 156); *Дівчата йшли рядком, шарували буряки і співаали пісню, тужливу до сліз* (Панч, В дорозі, 1959, 289); *Шарував, копав, возив [Йосф], далі вже на машині — сіяв, з парубками над ставком галасав* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 358); *Шарували [колгоспники] посіви за допомогою просянних культиваторів* (Колг. Укр., 3, 1959, 17).

ШАРУВАТИ³, *ує, недок., діал.* Робити когось червоним, вкриваючи обличчя рум'янцем, загаром. *Андрій м'яв козирок... Юнацька соромливість червоно шарувала йому молоді обличчя* (Вас., I, 1959, 283); *А незабутні далі й дні... Ми йшли тоді, і вітер нам Обличчя шарував* (Ус., Листя., 1956, 93).

ШАРУВАТИЙ, *а, е.* Який має вигляд пласта; який складається з шарів (див. шар¹ 1, 4). *Шаруваті склопластики добре зарекомендували себе як конструкційний матеріал* (Веч. Київ, 27.1.1967, 3); *Під верхньою двошаровою товщеною сиповато-сірими мулами [Сиваша] залягають шаруваті мули, в яких тонкі пласти глини чернують з білосніжним гіпсом* (Наука., 8, 1965, 9).

△ **Шаруваті хмари** — хмари у вигляді продовгуватих шарів. *Взимку при шаруватих хмарах тепліше, ніж у безхмарну погоду, тому що хмари утримують тепло біля поверхні землі* (Фіз. геогр., 5, 1956, 91).

ШАРУВАТИСЯ¹. *ується, недок. 1.* Ділитися, розщеплюватися на шари, пласти.

2. Бути розмішеним шарам (див. шар¹ 1, 4).

3. Пас. до шарувати¹.

ШАРУВАТИСЯ², *уюся, уєшся, недок.* Енергійно тертися, скребтися, м'яючи, витираючи себе і т. ін.

ШАРУВАТИСТЬ, *тості, ж.* Властивість за знач. шаруватий. *Шаруватість крохмалевих зерен утворюється внаслідок їх нерівномірного наростання протягом доби* (Практ. з анат. рослин, 1955, 30); *Нерідко спостерігаються складні ооліти, в яких кілька дрібних оолітів або їх уламків втягнені в загальну концентричну шаруватість* (Геол. ж., XIII, 1, 1953, 30).

ШАРУВАТО. Присл. до шаруватий.

ШАРУГА, *в, ж., діал.* Негода, непогода; // Завірюха. *І от в метіль та рик шаруги з обори тут один, там другий Помалу виїжджа мужик* (Фр., X, 1954, 315).

ШАРУДІННЯ, *я, с.* Дія за знач. шарудіти і звуки, утворювані цією дією. *Шарудіння коло дверей, голос* (Вас., II, 1959, 61); *Напружено, вся здригаючись від найменшого шарудіння, сиділа і чекала [Ольга] кінця ночі...* (Мнк., II, 1957, 300); *Дрібне вуґілля сипалось з шестом і шарудінням, як хвиля сушого листу під ногою* (Донч., Шахта., 1949, 124); *Що може бути привабнішим за літню ніч у лісі чи у великому парку над рікою? Різноманітний шепіт дерев, різноманітні струмки запахів, таємниче шарудіння палого листя і сушняку під лапками якихось дрібних звірят* (Вол., Місячне срібло, 1961, 341); *Петрусь прислухався, але йому за-*

важало шарудіння житніх колосків (Ю. Янов., I, 1954, 103); *О, моря гулі! О, моря гулі... І шарудіння хвиля на пляжі...* (Сос., I, 1957, 71).

ШАРУДІТИ, *джу, дшш, недок., чим і без додатка.* 1. Вивадити слабкий шерех, шелест. *У хаті стало тихо. Шаруділи тільки олівці та пера, та лупотіли папери...* (Вас., I, 1959, 165); *Кипариси слухають... І поять ніч пахоцями, і пестять ніч вітами своїми, і шарудять тихо-тихо хвою* (Вишня, I, 1956, 196); *Сніг по шибці шарудіа...* (Тич., II, 1957, 152); *Ледь шарудить під кроком тепла глиця* (Сос., Зел. світ, 1949, 39); *Тихо-тихо, аби не шарудіти, перегортаю в папці неможовкі сторінки* (Логв., Давні рани, 1961, 52); // *безос.* *Чує вона, — під столом шарудить і хтось торкає її чоботом в ногу з одного боку, то з другого* (Н.-Лев., III, 1956, 140); // *Викликати слабкий шерех, шелест. Тоді ставало знов тихо, під лапками пишали миші, що вже перебирались на зиму до хати, та таргани шаруділи у миснику* (Коцюб., II, 1955, 74); *Щебетав соловейко, зорі мігали, вітерець пахучий шарудів вишеньками* (Тесл., Вибр., 1950, 81).

2. *розм.* Шукати навноміацки, спричиняючи слабкий шерех, шелест. *Розглядали шафу з усяким збіжжям, шаруділи й поза шафою, обдилювали всі куточки* (Мирний, IV, 1955, 383); [С а в к а:] *Чую, шамотить щось від воза; підійшло, давай кожуза розкривати. Розкрило кожуза, далі починав лапою шарудіти по виду, поводило по лобі, по губах, по бороді, напало вуса та як не курне від воза, тільки бур'ян зашумів* (Вас., III, 1960, 64); *За хвилину я вже шарудів у шафі* (Мяк., Кадильниця, 1959, 40); *Брати, пригинаючись, мочки зводять до хати. Старший шарудить рукою по крайній комині, одначе зразу ж лає себе: „дурні думки потягнули до тих часів, коли вдома були сірники* (Стельмах, II, 1962, 73).

ШАРУДЛИВИЙ, *а, е.* Який видає слабкий шерех, шелест. *Полетіло, поспішаючи, кружляючи в повітрі, сузе шарудиве листя* (Собко, Срібний корабель, 1961, 5); *В очах рябіло від яскраво-зелених, жовтогарячих і червоних гарусних та шовкових хусток і ситцевих, туго накрохмалених шарудливих платтів* (Тулуб, В степу..., 1964, 464); // *Який викликає слабкий шерех, шелест.* *Гули житами шарудливі хвилі вітру, хилили колос до землі* (Тулуб, Людоловія, I, 1957, 67); // *рідко.* *Сповнений слабого шереху, шелесту* (перев. про звуки). *Ватрах зноує пішов поряд, голос його став сонний і шарудливий* (Ков., Вибр., 1948, 118).

ШАРФ, *а, ч. 1.* Зіткана чи зв'язана річ верхнього одягу у вигляді довгої смуги, якою кутають шю, накривають голову або плечі. *Почала [баронеса] скидати ротонду, шапочку і нечисленні хустки, хусточки, шарфи, шарфики, кидючи те все безуважно на руки Софії* (Л. Укр., III, 1952, 541); *Шия обмотана тьмим шарфом* (Коз., Вибр., 1947, 9); *Гнат, не кваплячись, зняв теплий смугастий шарф, роздяг пальто й сів на диван, чекаючи черги* (Чорн., Потік., 1956, 220); *Прозорі костюми, серпанкові шарфи, а також легкість рухів виконавців справляють враження, ніби феї не танцюють, а літають* (Мист., 2, 1967, 38).

2. *заст.* Кольоровий пояс або пов'язка через плече, що були розпізнавальним знаком генеральського та офіцерського звання в дореволюційній армії. *Капітан переступив поріг... Оглянувши себе у великому венеційському дзеркалі при вході. Двобортний мундир обер-офіцера, оперезаний срібним форменим шарфом, штани з лампасами, кручені еполети, трикутний капелюх з чорним плюмажем* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 8).

ШАРФИК, *а, ч.* Зменш.-пестл. до шарф 1. [М а т а:] *Гаразд, що встигла шарфик доплести... Адже ж на тій*

міжзоряній дорозі холодний протяг дме на всі світи і навіть місяць блідне на морозі (Лев., Драма., 1967, 433); Свіжий вітерець приємно длював в обличчя, зривав з неї газовий шарфчик (Ваш, Надія, 1960, 6).

ШАРФОВИЙ, а, е. Прикм. до шарфа.

ШАРХ, **ШАРХ-ШАРХ**, виг. Звуконаслідування, що вживається на означення короткого шарудливого звуку від тертя, човгання і т. ін. Оркестр грає марш, я чую потужні звуки труб і дружний тупіт ніг: шарх-шарх, шарх-шарх... (Кол., На фронті., 1959, 29); — Виклепає [Оверко] косу, помантачив.. І поніє, брате, наскрізь через усі гони — шарх! шарх!.. (Головко, I, 1957, 226).

ШАРХАННЯ, я, с. Дія за знач. шархати і звуки, утворювані цією дією. Верстати гудуть, яди раз по раз стукотять, стіни й полісті двигать від того, совання та шарханья човника чутко на всю хату (Л. Укр., IV, 1954, 212).

ШАРХАТИ, аю, аеш, недок. Те саме, що шаркати 1, 2. Кожен до своєї ниви взявся і там-там по широкому степу на чертках, на осьминах шархали коси, диркали серпи (Головко, II, 1957, 236); Карпо замовкає. Перехляючись всім тлом, лото шархає grabками (Стельмах, На.. землі, 1949, 170); У залі вже знов шархали ногами (Головко, I, 1957, 152).

ШАРХУТИ, ну, неш, док. Однокр. до шархати. Скрадливо шархнув [поліцай] засувом, і не встиг я й опам'ятати, як переді мною відкрились двері (Збан., Доля, 1961, 52).

ШАРХ-ШАРХ див. шарх.

ШАРШАВИЙ, а, е, діал. Шершавий. Руки в дівчинки були шаршаві, як дубова кора, засмагли і подрпані (Донч., Вибр., 1943, 210); Впала навзник на подушку біту вока, На холодну шаршаву радницю (Перв., II, 1958, 285).

ШАРШАВИНА, я, ж., діал. Шершаве місце. Кожна билинонька тонесенька, як волосинка, кожна шершавина на береговій корі, кожне реберце чи горбонок, ..наче голочками, ожеледдю обсажені (Григ., Вибр., 1959, 325).

ШАРШАВИСТЬ, вості, ж., діал. Абстр. ім. до шаршавий. Погодилося він дуже старанно, не припустивши, щоб хоч найдрібніша шаршавість залишилась на підборідді (Шовк., Інженери, 1935, 11).

ШАСІ, невідм., с. 1. Рама чи основа різних машин, механізмів, пристроїв; сукупність всіх механізмів і агрегатів, закріплених на такій рамі. Автомобіль складається з трьох основних частин: кузова, двигуна і шасі (Підручник шофера., 1960, 7); Для кріплення задніх різальних апаратів до шасі косарки шаркірно прикріплено два крила, які спираються на самовстановлювані колеса (Механ. і електриф., 1953, 139).

△ Самохідне шасі див. самохідний.

2. Висувний або нерухомий пристрій з колесами, лямками або поплавцями для зльоту і посадки літака, а також для переміщення його по аеродрому, палубі авіаносця або воді. Удар шасі об рідну землю, яка вигодувала і виплекала тебе... — цей удар шасі літака не забути ніколи! (Смолич, Після війни, 1947, 94); Якщо шасі першої експериментальної машини мали ще так звані тангентні колеса, то серійні літаки «I52» обладнані нормальними передніми збірними шасі, що в технічному новиною (Наука., 5, 1959, 35).

ШАСЛА, й, ж. Сорт столового винограду з ніжними соковитими ягодами жовтувато-зеленого кольору; виноград цього сорту. — Михайле! Ану дай мені твоє відро на часок... Хорошої шасли наріжу (Томч., Закарп. опов., 1953, 65).

ШАСНУТИ, ну, неш, док., розм. Однокр. до шастати. Жажнулись від несподіванки діти, шаснули врозтіч —

одна курява завихрилася за ними... (Крот., Сявн., 1948, 17); Наляканий гучним реготом, Султан шаснув під віз і на всі застави почав клясти базар обуреним гавкотом (Довж., I, 1958, 77); Ліс мовчить. І тільки білка Шасне в вітячко руде (Мал., Серпе., 1959, 153); Втягнувши .. шию, він шаснув по стінах драглистими очима (Речм., Весн. грози, 1961, 138); Не встигла Вутанька з матір'ю отямитись, як Данько, стопишиш евинтійку, вже вискочив навірів. Шаснув за один причілок, шаснув за другий — ніде нікого (Гончар, II, 1959, 230); Прочитавши надруковане великими літерами: «Смерть фашистським загарбникам!», він накрив руковою листівку, потягнув її до себе і шаснув рукою в кишеню (Хяжняк, Тамара, 1959, 39).

ШАСНУТИСЯ, нуся, нешся, док., розм., рідко. Однокр. до шастатися. Ольга шаснулася до дверей (Кач., II, 1958, 67).

ШАСТАТИ, аю, аеш, недок., розм. 1. Швидко, квапливо ходити, рухатися в різних напрямках (про людину, тварину). Шастає мов миша у пастці (Укр. присл., 1955, 305); В цей час по руках пішли екстрені випуски газет: лютчачи-газетярі спритно торгували, шастаючи поміж демонстрацій (Смолич, Мир., 1958, 432); Серед гілок білка ховає горіхи про запас. Шастає вона по заростях ще в рудувато-червоній шубці, але незабаром змінить своє літнє обрання на зимове (Веч. Київ, 1.XI 1966, 4); // Швидко пробігати, пробігати повз кого-, що-небудь; шмггати. Волотні курочки й строкати ящірки шастають з-під самих його ніг (Ю. Бездик, Вогонь., 1960, 163); Попід ногами в змістих скакунів раз по раз шастали сайгаки чи лисиці, барсуки чи горностай, але й на них уваги обзovní не звертає (Ляч., Козацьк. роду., 1958, 10); Казати правду, я тільки на людях споглядаю отак спокійно пам'ятника. Я... Я навіть трішки боюся його.. Здається, він! сходить з мурвання і нечутно ступає за мною. Я шастаю в хату, а він стає під вікном і зазирає до кімнати (Мушк., Серпе., 1962, 261); // Швидко рухатися в певних напрямках (про неживі предмети). Угорі шастають білі хмарки (Вас., II, 1959, 275); По Дніпру шастали німецькі моторки (Цюпа, На крилах., 1961, 236); У затоці шастають човни (Десняк, Опов., 1951, 16); // Часто бувають в різних місцях, шукаючи кого-, що-небудь. Він, по правді сказати, тривожилося, кажуть, справді бандити кругом шастають, могли б і на них напасти... (Цюпа, Три явори, 1958, 35); Мозари бі каратаї шастають по дворах, хапають на вулицях юнаків і дівчат, б'ють, нещадно скручують їм руки (Гончар, Партиз. іскра, 1958, 105); // чим і без додатка, рідко. Швидко рухаючись, ходячи, щось робити, порядкувати десь. Катря шастає біля столика, брязкотить пляшечками й слоїчками, поправляє рушника над фотографіями й раз у раз зазирає до дзеркала (Кучер, Трудна любов, 1960, 302); Глухоніма Вустя шастала з кімнати в кімнату, як великий чорний кажан, мовчки подаючи їжу і прибираючи з столу посуд (Цюпа, Назустріч., 1958, 66); // у сполуч. з ім. о ч і, погляд, перен. Швидко, поверхово оглядати, обдивлятися кого-, що-небудь; швидко переводити погляд з одного предмета на інший. Обличчя в голови [кологоспу] було одного кольору з новеньким білим кожухом, очі злякано шастали вбоки (Мушк., Чорний хліб, 1960, 142); Вона вперто шастає очима по всіх закутках, але того, кого воляють її очі, кого бажав розтривожене серце, немає (Тют., Вир, 1964, 126).

2. Шукати, заглядаючи, обманюючи щось і т. ін. Фрозина сиділа на ліжку, ховаючи в довгий спідниця босі ноги. Один з озброєних шастав по шафах і звалив горщики (Петльов., Хотинці, 1949, 143); В тітьмі швидко зазули кроки, і на дільницю Юсанової бригади збігла постать

у кожусі. *Постать упала на коліна — шастала руками по землі* (Десняк, II, 1955, 339); *Солдати шастали в кишенях поранених* (Ле, Мої листи, 1945, 147); **Образно. Електричні ліхтарі шастали по стінах і закутках. Нікого...* (Цюпа, Назустріч..., 1958, 195).

ШАСТАТИСЯ, аюся, аешся, *недок.*, розм. Те саме, що шастати 1. *Призирається [Смигон] на двір старого Кирика, ..чи не куриться в нього з труби, що, може, вже і обід варють [варять], коли вже він вмер; так ба і труба не куриться, і у дворі ніщо не шастається* (Кв.-Осн., II, 1956, 173); *Була се невеличка ватага козаків, що шасталася і пильнувала побіля Київського шляху і захоплювала по дорозі тих нещасливих, що їхали до князя Вишневецького* (Стор., I, 1957, 402).

ШАСТЬ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. шастати і шаснути. [Н а с т у с я:] *Добре, мату... (І веселенька шасть у хату)* (Шевч., II, 1963, 190); — *А ти, я бачу, жартівник, — говорить до нього Сазон. — Тільки жартувати будеш іншим разом, а зараз у нас друга балачка з тобою буде. — І — шасть руками парубкові під кожух. Не встиг куркуленько оком моргнути, як Сазон витяг у нього з-за пояса обріз із мережаною ручкою* (Тют., Впр, 1964, 168).

ШАТА *див.* шаті.

ШАТАНИНА, и, ж., *заст.*, розм. Метушня, вештання. *Аж ось затрукотів барабан; москалі скомандували в лаву строїтись. Піднялась шатанина...* (Мирний, I, 1949, 216); *Закутуть завірюха — бій, біганина, шатанина* (Вас., Незібр. тв., 1941, 225).

ШАТАТИСЯ, аюся, аешся, *недок.*, *заст.*, розм. Вештатися. *Святки веселі настали. Дівчата хлопці цілували І віддавали крашанки...* *Тетяна лиш між парубки, Як тінь, смутненька шаталася* (Рудан., Тв., 1959, 72); *Мати уеййшла в хату, гримнула: — Шатасяся там, шибенику, пропадеш цілими днями, ось я тобі вінчика всучу* (Чаб., Катюша, 1960, 57).

ШАТЕН, а, ч. Чоловік з темно-русявим волоссям. *Його товариш був молодий, може 16-літній хлопець, шатен, дуже красивий з лиця* (Фр., III, 1950, 215); *Сивини ти мові торкнулася, і раптом почує Я слова: «Лихи подумати! Не знаю, який же ти був!» Був шатеном я, мила, і був молодим* (Рильський, II, 1960, 268).

ШАТЕНКА, и, ж. Жін. до шатен. *Його погляд упав випадково на біде обличчя шатенки з коротким волоссям* (Фр., VI, 1951, 226); *Анна — середнього росту, шатенка, в темному пальті і чорному оксамитовому капорі* (Галан, I, 1960, 365).

ШАТЕНОВИЙ, а, е, розм. Який має темно-русяве забарвлення (перев. про волосся). *Уеййшов високий, стрункий чоловік, одягнений по-військовому. Продовгувате лице його прикрашали шатенові вусики* (Бурл., М. Гонта, 1959, 79).

ШАТІ, шат, мн. (*рідко одн.* шіа, и, ж.), *поет.*, *рит.* 1. Багате, розкішне святкове вбрання. *На вбогому — лати, На багачу — шати; Та не йди сорочки В дукі позичати* (Гр., I, 1963, 124); *Довга та чорна шата, мов хмара, його обгортала І звилювала в повітрі, як море в негоді* (Л. Укр., I, 1951, 22); *Вбираючи на себе пишні шати, пан обзний поглядом здвоєв дороги* (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 23); // *Одяг взагалі чи одяг певного призначення. Незважаючи на свої пишні шати, Дмитрик весело дивився на світ божий* (Коцюб., I, 1955, 130); *На Дунаї звиля града, Там Уляна шати прала* (Перв., З глибини, 1956, 209); *Не крилася [Мелашка] перед господарями і вперше за всю подорож призналася, куди й за чим правлялася на коні в чоловічій шатах* (Ле, Наливайко, 1957, 392); *Кассандра з Полікесом ідуть через майдан від граму, обидві в чорних жалобних шатах* (Л. Укр., II, 1951, 265); *В зареві з'являється*

у хмарах фігура Кармелюка на коні, в лицарських шатах, з розірваними кайданами (Вас., III, 1960, 488).

2. Те, що прикрашає, огортає собою когось, щось (про листя, сніг і т. ін.). *В тимерні шати вбрана Морозом, край вікна Схилилася від рана Березонька сумна* (Граб., I, 1959, 300); *Старезні каштани схилили свої шати через далайку* (Смолич, II, 1958, 112); *Обцвіли верби над ставом, убралися в зелені шати* (Кучер, Трудна любов, 1960, 574); **Образно. Місяця не було, але через те ще блискучішою, яснішою була зоряна небесна шата* (Гр., II, 1963, 126); *Мелодія, опанувавши душею, заєзидившись там, не гупко німі...* *Вона виповняє еруди, рветься наверх, і, прибравшись в поетичні шати слова, вільна, як пташка, шукає простору...* (Коцюб., I, 1955, 178); *Синіють неба шати, як роси на стерні* (Сос., II, 1958, 175); *Павло струшував з себе шати сну, поволі повертає до реальності* (Кир., Вибр., 1960, 286); *Уже й вейір вішає свої шати, густішають переливи пташини* (М. Ол., Чусеш..., 1959, 59).

3. *церк.* Те саме, що різь 1. *Коли не піп, так і в шати не одягайся* (Номіс, 1864, № 9571).

4. *церк.* Металева оправа на образах. *По кутках з-за обертень роблених квіток у блискучі шатах визирають образи* (Мирний, III, 1954, 81); *Жінка, провієши його очима до воріт, опускається на коліна перед божою матір'ю, яка ледь-ледь поблискує срібними шатами* (Стельмах, I, 1962, 587); *З великої ікони, в коштовній шаті, дишлося загадкове обличчя бога. Здавалося, очі Христа живі* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 329).

ШАТІЯ, і, ж., *збірн.*, *зневажл.* Компанія, група людей ганебної, негідної поведінки. *Хтось із тієї ж шаті вийшов з заводу й кинув комусь, што лано ждає його на вулиці, що й у чезу все готове* (Шовк., Інженери, 1956, 352); *І стрічає Семен над Бужком над річкою, де синіє вода сріблявою стрічкою, Гайдашеву шатію, невмолимому братю* (Голов., Поезії, 1955, 78).

ШАТКІВНИЦЯ, і, ж. Пристрій, механізм для шаткування. *Посеред хати стояла кленова дівка, а на ній шатківниця, зроблена з кося* (Логв., Літа..., 1960, 15).

ШАТКОВАНІЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до шаткувати.

2. *у знач. прикм.* Порізаний на тонкі довгі смужки (перев. про капусту). *Шатковану свіжу капусту тушкують до готовності, додають злегка окремо підсмажені на маслі січених цибулю і борошно, терті яблука, сметану й сль* (Укр. страви, 1957, 189).

ШАТКУВАЛЬНИЙ, а, е. Признач. для шаткування (про пристрій, механізм). *При шаткуванні ножи шаткувальної машини встановлюють так, щоб відстань між ними була 3 мм* (Колг. енци., II, 1956, 252).

ШАТКУВАННЯ, я, с. Дія за знач. шаткувати. *У кожній голові капусти перед шаткуванням розсікають ножем надрези качана, не виймаючи його з головки* (Колг. Укр., 8, 1957, 37).

ШАТКУВАТИ, ую, уеш, *недок.*, *перев.* Різати ва тонкі довгі смужки (перев. капусту). *Дівчинонька криву шаткує, А за нею дитина рачкує* (Укр. пісні, I, 1964, 484); *Я.. колов дрова, носив воду, допомагав Маланці, чистив буряки на зиму, шаткував капусту* (Мик., Кадильниця, 1959, 50); *Новинка [електрична соковижималка] має ще одну істотну перевагу — спеціальний диск, який може швидко нарізати картоплю соложкою чи кружальками, шаткувати моркву, буряк та інші овочі* (Рад. Укр., 6. II 1969, 4); *Синяїн замовив чайханничкої диню й сам заводився її краяти по-узбецькому, старанно шаткуючи навеско кожну скибку* (Ле, Мікгір'я, 1953, 339); **Образно. — Гей, хлопці, шаткуйте фашиста без жалю — Одного уб'єш — І вже легше землі!* (Стельмах, V, 1963, 30).

ШАТНИЙ, а, е, діал. Багатий, розкішний, гарний (перев. про одяг). У шатне одягнуті усі, Враз гості перебувають (Граб., I, 1959, 417); Її недурно вважали найкращою килимицею аулу. Найкраще виходили в неї шатні казахські килими з нашитими на білу повсть аппликаціями з шматків шовку або сукна різного кольору (Тулуб, В степу., 1964, 174).

ШАТНО, присл., діал. У багатому, розкішному, гарному одязі. Броховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а Солмо на конях, шатно і при оружжю (П. Куліш, Вибр., 1969, 164); // З багатим приданим, перев. одягом. Одну дошку шатно oddали заміж, з повною скринєю (Сл. Гр.).

ШАТНУТИ, ну, неш, док., розм. Те саме, що метнутися. Ой шатнула челядонька козака єднати, Де вгалися товариші його рятувати (Кост., I, 1967, 38); Ловці шатнули по гаях, Далась на полювання; Ріг, завжди чуваний в боях, Скликав до воювання (Граб., I, 1959, 412); Шатнула дівчора по кутках — знайшли журнал, старший сам ноту зняв і положив на столі (Свидн., Люборацькі, 1955, 30); З глибини вибігло з киями в руках кілька городян і шатнуло в завулок праворуч (Коч., П'єси, 1951, 253).

ШАТНУТИСЯ, нуся, нешся, док., розм. Те саме, що метнутися. — А до нас гость прибув! — І шатнулась (Параска) до шафи, щоб гостеві тарілок наготувати (Мирний, IV, 1955, 361); Мишко шатнувся до столу і серед паперів.. розшукав кілька збляклих фотографій (Кучер, Голод, 1961, 415); Зубиза ж тут так і розсипається. І сюди шатнеться, і туди мотнеться: і намісто Олені нав'язує на шию, і голову квітча (Кв.-Осн., II, 1956, 211); Піп сюди, туди шатнувся по полях, позичив десь, привіз додому (товар) та й не хвалиться (Україна., I, 1960, 159); Шатнувся (Еней) життю сам із хати Своєї троянці позбирати (Котл., I, 1952, 81); У волості був уже сам старшина, бо врядник шатнувся по селу — чи не довідається чого про подію (Гр., II, 1963, 412).

ШАТНЯ, і, ж., діал. Роздягальня.

ШАТРИЦЕ, а, с. Збільш. до шатрб.

ШАТРО, а, с. 1. Легке, розбірне, перев. конусоподібне житло з тканини, шкіри і т. ін.; намет. Цигане (цигани) вставали, Розбирали шатро своє, В дорогу рушали (Шевч., II, 1963, 315); З-під парусинового шатра на мене дивилися зморені обличчя жінок і білоголова сільвока дівчора (Мур., Бук. повість, 1959, 68); *У порівні. Нарвавши квіточок, сіла вона під розлогу яблуню, що, як шатро, розпустила навкруги широкі гілки і кидала густу тінь на землю (Мирний, I, 1954, 252); Мов шатра старовинні, Жовтіють колп в полі (Рельський, Зим. записи, 1964, 71); // чого і без додатка, перен. Накриття, утворене переплетенням гілля і листя дерев тощо. Велике стареане дерево, чорніючи своїм могучим стовбуром, розкинувши чепурно проти стемлого неба нерухоже шатро сонного листа, стояло, як і поперед, самотнє (Гр., II, 1963, 252); І.. плесо і освітлені місяцем шатра плакучих верб та кущів понад берегом, — все примитило, мовби заворожене, все причалось у якомусь чеканні (Гончар, II, 1959, 266); Виноград на деревах створює розкішне зелене шатро (Веч. Київ, 12.VII 1968, 4); // перен. Верхній видимий простір неба; небо, небозвід. Під сімим, зоряним шатром неба було тихо та тепло... (Кочуб., I, 1955, 50); Чудесне зоряне небо розкинуло своє шатро над Парижем (Рибак, Помилка., 1956, 201); То літньої ночі було на Дніпрі... Чудово теплої ночі! Горіли брильянти в небесній шатрі І очі зорили дівочі... (Вороний, Вибр., 1959, 104); Чотири п'явки наді мною, Над ними зоряне шатро (Дмит., Вітчизна, 1948, 131).

◇ **Стояти (стати) шатрами (в шатрах)** — розташовуватися десь для проживання в такому житлі. Розбійники вирубали там дерево та кущі й стали шатрами (Н.-Лев., III, 1956, 278); Понад гаєм, над водою, Стелються тумани; Стоять в шатрах над річкою Волохи-цигани (Бор., Тв., 1957, 90).

2. Оуклий дах, покрівля, що має форму півкулі; купол, баня. Водонапірна банта складається з верхових дерев'яного шатра і металеві основи на чотирьох стояках і фундаменту (Колг. Укр., 2, 1957, 39); // У старовинній архітектурі — покрівля у вигляді високої чотиригранної чи восьмигранної піраміди, на верхівці якої закріплено хрест (у церковних спорудах) чи флюгер (у цивільних). Для церковного зодчества України типовим перекриттям є восьмикутний барабан, так званий восьмерик з шатром на ньому (Дерев. зодч. Укр., 1949, 30).

ШАТРОВИЙ, а, е. Стос. до шатра; // Який є шатром (у 2 знач.). Буховинські церкви мають одну особливість, яка ніде не спостерігається. В них шатрові перекриття кожної клітки не мають виявлення в зовнішніх формах будівлі, а словани під одним загальним дахом (Дерев. зодч. Укр., 1949, 38); Трьохкупольний храм Івана Богослова [1744 р.] у Скориках Півдонецького району має моголовидні та шатрові верхи (Нар. тв. та істн., 2, 1968, 93).

ШАТУН, а, ч. Рухома деталь кривошипних та деяких інших механізмів, що перетворює зворотню-поступальний рух поршня на обертальний рух колінчастого вала чи кривошипа. Шатун з'єднує поршень з колінчастим валом і передає зусилля від поршня колінчастому валу при робочому ході і від колінчастого вала до поршня при допоміжних тактах (Автомоб., 1957, 38); Сергій заводив у лобогрійку коней, мастив шатуна (Мушк., Чорний хліб, 1960, 182); Задизаючись, виючи, б'ючи, в імали шатунами, через міст, мимо станції в осени їде ешелон (Гер., Вибр., 1946, 48); Для того щоб передати велетенські напруження від однієї частини машини до другої.., треба, щоб палець поршня і штука шатуна були абсолютно точно підігнані одне до одного (Собко, Любов, 1935, 11); *У порівні. — Ану, піддай, піддай, хлопці! — кричав Петро, і його руки, озброєні здоровенною лопатою, заходили, мов шатуни паровоза (Кол., Терен., 1959, 214).

ШАТУННИЙ, а, е. Прикм. до шатун. Корінними шийками вал опирається на підшипники в картері двигуна. За допомогою шатунних шийок він з'єднується з шатунами (Автомоб., 1957, 39).

ШАТУНОВИЙ, а, е. Те саме, що шатунний.

ШАФА, и, ж. 1. Рід великих меблів, що мають форму високого ящика з дверцятами і служать для зберігання одягу, білизни, книжок, посуду тощо. Бабуся тим часом дістала з шафи сіру шовкову спідницю, обережно поклала її на стілець, оглянувши подол ще раз (Л. Укр., II, 1952, 602); Пан становий почав мою шафу з книжками обдивлятися (Мирний, IV, 1955, 371); Архайдій Валеріанович з серцем зупиняється перед дзеркальною шафою і на нього дивиться строге обличчя (Стельмах, I, 1962, 283); // Такий рід меблів, менших за розміром, признач. для зберігання певних предметів (сейф, мисник тощо). Після закуски довелося випити кілька мікрокопичних чарочок різних настоянок. Все це стояло тут же під рукою, в невеличкій шафі (Смоляч, I, 1958, 64); Різбюю [на Україні] оздоблювалися і меблі — скрині, мисники (шафи для посуду) (Нар. тв. та етн., 4, 1958, 67); Махоткін устав із-за стола, з папкою в руці підійшов до залізної шафи (Тютт., Вир, 1964, 344).

2. спец. Пристрій у вигляді ящика з дверцятами, що має певне призначення (для сушіння, випікання

чого-небудь і т. ін.). Поряд з використанням котла в практиці все частіше роблять у плитах духові шафи (Живий буд. колгоспника, 1956, 45); Балочки [з гіпсу] витримувалися сім днів при температурі 20°, після чого висувувалися в сушильний шафі при температурі 55° (Допов. АН, 2, 1961, 213); У виробничих приміщеннях підприємств громадського харчування повинні бути холодильні шафи або ванни з льодом для роздільного зберігання сировини, підфабрикатів і готової продукції (Технол. пригот. їжі, 1957, 14).

ШАФАР, я, ч., заст. 1. Збирач податків. Потягався через Віслу вершники й піші.. Помалу всмоктував їх вузький міст, біля якого міський шафар правив мостовий податок із проїжджих і перезожих (Тулуб, Людолови, I, 1957, 6).

2. діал. Старший лакей; дворецький; // Ключник, економ.

ШАФАРКА, и, ж., заст., діал. 1. Дружина шафара. 2. Жін. до шафар 2.

ШАФАРНЯ, і, ж., діал. 1. Комора.

2. Скриня. У неділю на обіді Жменяк сидів на шафарні, палив люльку й приглядався, як син його Михайло натурав до лиску лаковані залаяв чобіт (Томч., Жменяки, 1964, 59).

ШАФІР, у, ч., заст. Сапфір. *У порівн. Там води горіли шафіром або смарагдом, там була піна, рожева, наче троянда (Коцюб., II, 1955, 300).

ШАФКА, и, ж. Зменш. до шафа. Експедиторка почала перебирати листи в шафці (Фр., III, 1950, 103); Почувши дзвін рейки, Олена відклала шитво, підійшла до посудної шафки, виймає тарілки, накриває на стіл (Головко, I, 1957, 442); Зберігати різці треба в інструментальній шафці, де в кожному відділенні повинен знаходитись певний інструмент. Це допоможе в разі потреби швидко знайти його (Різальні інстр., 1955, 101).

ШАФОВИЙ, а, е. Прямк. до шафа; // У формі шафи, схожий на шафу. Автомат буде шафогого типу, фарбуватиметься в різні кольори. В середині працюватиме касета для механічної подачі паперових стаканчиків (Веч. Київ, 4.I 1967, 1).

ШАФОВКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шафа. Йде [Ніна] до маленької шафовки і, діставши звідти пласкуватку кіткту та якийсь препарат, кладе їх перед Тамарою (Коч., II, 1956, 286).

ШАФОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шафа. Вона підбігла до маленької білої шафочки.. і дістала звідти пляшку спирту (Голов., Тополя., 1965, 124).

ШАФРАН, у, ч. 1. (Stocus L.). Багаторічна трав'яниста рослина родини півниківих перев. з оранжево-жовтими квітами. Дуже придатні для весняних газонів дикоростучі тюльпани.. шафрани та ряски (Весн. флора, 1955, 143); На півничній схилах [Хомутовського степу] цвіте шафран сітчастий (Укр. бот. ж., XIII, 2, 20); Серед кущів на вогкій землі процвітає шафран, який і послаю тобі (Коцюб., III, 1956, 137).

2. збірн. Висушені приймочки квітів цієї рослини, які використовуються для виготовлення оранжево-жовтих фарб, прянощів, ліків і т. ін. Ферідун загадав, щоб запалили огонь та щоб кадили амброю та шафраном (Крим., Вибр., 1965, 188); В мисках лисніє рисовий плов. Посипані імбиром і шафраном каржі лежали на високих срібних вазах (Рибак, Переясл. Гйда, 1953, 343).

3. Зимостійкий сорт яблук. Біля квітів і фруктів — ніби відмолодлий на кілька років Терентій.., він пояснює народу досягнення науки: — Ось кандиль-китайка, репалод-реформа, ..шафран півничний, бергамот-новик (Довж., I, 1958, 458); // Яблуня, що дає плоди цього сорту.

ШАФРАНКА, и, ж., розм. Плід яблуні сорту шафран. Яблуні сторукі й стоногі.. — кречуть під центнерами антонівки, шафранки, кальєля й мічурінської ранньої (Ю. Янов., II, 1954, 179); Бешкетні хлопчики начузрели у Василюшиному садку.. шафранок та й частують щедро ними на околиці села демобілізованого солдата (Літ. Укр., 2.VI 1970, 2).

ШАФРАННИЙ, а, е. 1. Прикм. до шафран 1. Шафранна квітка.

2. Стос. до шафрану (у 2 знач.). Шелестить літнім шумом нова одежа, патне запашним милом і шафранним духом своєї паски (Коцюб., II, 1955, 363); *Образно. Земля шафранна дигала волого, У зелені вбравшись в міські маю (Шпорта, Вибр., 1958, 81); // Вигот. з шафраном.

3. Кольору шафрану; оранжево-жовтий. Митець [М. Глушенко] пише шафранні заходи сонця над морем і сріблясто-лілової сутінки, що спускаються на Париж (Мист., 4, 1969, 19).

4. Стос. до шафрану (у 3 знач.). Цитринові й шафранні гайки горіли проти сонця (Ю. Янов., Мир, 1956, 207); І. В. Мічурін провів зустрічвання західноєвропейського сорту Ренет орлеанський з гібридом Пеніна англійського і китайки. Виведений сорт оригінальний назвав Пенін шафранний (Юніан мічур., 1955, 69).

ШАФРАНОВИЙ, а, е. Те саме, що шафранний. На клумі, що стоїть близько від житла, Буває кропива та крокіс шафрановий, І по току щирець розрісся пурпуровий (Мінк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 205); У великих вазах розставили на столах шафранову, вишневу, слив'яну і цибулеву підливи (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 204); В'ються дороги у даль шафранову (Шпорта, Мужність, 1951, 65).

ШАХ¹, а, ч. У східних країнах — титул монарха, особа, що має цей титул. Ованес Тумакян ясно говорить: «Поки існує шах і бранець, господар і раб, — не бути на землі ні правдивому слову, ні життю, ні любові» (Тич., III, 1957, 88); Так мудрий Нізамі крилом прорвав тодіє Ти пуга золоті, що спів його крували, Шоб по-братерському озватись до братів, Та час і шах йому на перешкоді стали (Рильський, II, 1960, 146); У 1842 р. Путятіну надали звання контр-адмірала і послали на чолі місії до іранського шаха (Видатні вітч. географ., 1954, 73).

ШАХ², а, ч. У шаховій грі — безпосередній напад якою-небудь фігурою на короля супротивника, від якої він може закритися фігурою свого кольору, пересунути на неатаковане поле або збити нападаючу фігуру. Я загнав її короля в критичну позицію і, завдавши шаха, я підпер голову мовчки й ждав (Коб., III, 1956, 39); Він переставив фігуру і сказав: — Шах! (Головко, I, 1957, 396).

Вічний шах див. вічний; Подвійний шах — одночасний напад двох фігур супротивника на короля.

ШАХВА, и, ж. Те саме, що шафа. [Пал а ж к а:] Та не клопочись! [Х п м к а:] Які там клопоти? Хліб тут, у шахі! (Мирний, I, 1954, 227); Передаючи Стенкові ключі від старих шахів, Іван Кісочка поставив на стіл пляшку самозову (Тют., Впр, 1964, 25).

ШАХВОЧКА, и, ж., розм. Зменш.-пестл. до шахва. Розсипались дічата по всьому класові поміж семінарами, пораються коло семінарських шахвочок (Вас., I, 1959, 241).

ШАХЕР-МАХЕР, а, ч., фам. Шахрайська операція; нечесне поводження. [Кіндрат Антоновч:] Ви, може, думаєте, що я, як другі, шахер-махер? (Кроп., II, 1958, 308).

ШАХИ, ів, жм. 1. Гра на дошці, поділеній на 64 світлі і темні клітини (поля), між 16 світлими (перев.

білими) і 16 темними (чорними) фігурами за встановленими для них правилами пересування. [П а н а х и д а:] Хто ж так гуляє в шахи? (Мик., I, 1957, 200); — Можеш, тобі вдасться умовити його, щоб прийшов на партію шахів. — Добре, тату (Галан, Гори., 1956, 7); Шахи — стародавня гра.. Понад дві тисячі років тому шахи були поширені в Індії. Тому Індію і вважають звичайно родоначальницею шахів (Перша книга шахіста, 1952, 3); Що ж являють собою казкові шахи? Це різні задачі, в яких мета чи ходи фігур чимось відрізняються від загальновідомих, а також задачі з новими фігурами (Наука., 11, 1968, 62).

2. Набір фігур для такої гри. В супроводі ключника і ще двох дозорців цілого підняв робив (директор) ревізії по всіх казнач.. Забрано багато ножів, шил, цевяків, шахів, роблених із хліба (Фр., II, 1950, 284); Олександр Михайлович і Коротков ще кілька хвилин поговорили про застрашній день, склали шахи і вийшли на вулицю (Собко, Снеля., 1961, 101); * У порівн. Вій їде по всій половині, не вгасаючи й не розпалюючись. Нові й нові сили виходять на поле й стають на місця, як шахи (Ю. Янов., I, 1958, 163).

ШАХИШ'АХ, а, ч. Титул іранського монарха і особа, що мала цей титул.

ШАХИШАХІННЯ, і, ж. Дружина шахіншаха.

ШАХІННЯ, і, ж. Дружина шаха.

ШАХІВНИЦЯ, і, ж. Дерев'яна або картонна квадратна (перев. складана) дошка чи коробка з 64 світліми й темними квадратами, на якій грають у шахи. Обринський сягнув за шахівницею, що десь на столі між книжками лежала, і почав укладати фігури (Коб., III, 1956, 36); Рахвін почав розставляти фігури на шахівницю (Головко, I, 1957, 396); Погодняк вдавав, що зайнятий обдумуванням нового ходу на шахівниці (Галан, Гори., 1956, 158).

ШАХІСТ, а, ч. Гравець у шахи. У вагоні знайшлося шестеро шахістів. Усі грали з Васею блискавично-швидку партію (Труבל., Мандрівники, 1938, 26); Відомо, що Ленін був заваятим плавець та велосипедистом, пристрасним шахістом, любив далекі прогулянки (Рильський, Веч. розмови, 1964, 215); Великим шахістом Росії в першій половині XIX століття був Олександр Петров (Спорт., 1958, 149).

ШАХІСТКА, и, ж. Жін. до шахіст. Зоя була найкраща шахістка в школі (Донч., V, 1957, 384); До столиці України приїздили найсильніші шахістки з багатьох країн (Наука., 11, 1967, 63).

ШАХОВИЙ, а, е. 1. Стос. до шахів (у 1 знач.). У вас же, здається, третя категорія, правда, Леоніде Артемовичу? — умисно применшив шаховий розряд Жежери Федір Васильович (Мух., Чорний хліб, 1960, 108); Тринадцять років М. Ботвинник був володарем шахової корони (Наука., 10, 1966, 63); Ці спірки про сюжет перетворилися для нас у щось на зразок шахової гри без дошки (Донч., VI, 1957, 621); Першим російським шахістом, якому довелося вступити в єдиноборство з майстрами Заходу, був основоположник вітчизняної шахової школи Михайло Іванович Чигорін (Перша книга шахіста, 1952, 3); // Прізвуч. для гри в шахи. Сташка.. кидала оком на високого брутета, що, глибоководно підперши голову кулаками, схилився над шаховою дошкою (Вільде, Сестри., 1958, 378).

Шахове поле — квадрат, клітинка на шахівниці.

2. Розташований так, як клітини одного кольору на шахівниці; // Такий, як на шахівниці. По дню яру в юнцях дорога, зовалася в одному з бічних вибалків. Від того місця і майже до кінця яру дно його посічене великими шаховими клітинами. То — невдавні калюжі-тавки (Мух., Серце., 1962, 191).

Шаховим порядком; У шаховому порядку — у такій послідовності, в якій розміщені клітини на шахівниці. На площі в п'ятдесят п'ять гектарів розборсався, збігав шаховим порядком з крутих схилів протилежаючого горба вниз до самої річки молодий колагоспний сад (Крот., Сипи., 1948, 59); На тічку вулики треба ставити в шаховому порядку або прямокутними рядами, лотками на південний схід або південний захід (Бджільн., 1956, 36).

ШАХОВКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шахва. Писар вийняв з шаховки під мисником пляшку настойки і поставив на столі (Н.-Лев., IV, 1956, 136); Устає (учитель), книжку згорнув, сховав у свою шаховку й на ключ замкнув (Гр., I, 1963, 324); Переляканий фельдшер кидався до шаховки із спиртом (Тют., Вир. 1964, 67).

ШАХРАЙ, я, ч. Хитра, спритна й нечесна в своїх учинках людина. Спітшки тут, севрки, задрістє. І їзєм дурєнь, і економ шахрай — і, послушаши, кожен з «братів» злодій і розбійник (Коцюб., III, 1956, 141); Посумувавши та погорювавши, дядьки знову заводили свої звичайні розмови про те, що безровий дьоготь три дорозий, що зінківські ковалі всі до одного шахрай і за підкову беруть такі гроші, що, мабуть, і в самій Полтаві люди б дивувалися, коли б їм розказав (Тют., Вир. 1964, 154); // Дрібний злодій. На базарах крутилось безліч різних шахраїв і безпритульних підлітків, які з допомогою бритов очисцали кишені роззяв (Гжипський, Вел. надії, 1963, 42); Артуро — дрібний шахрай. Беручи урок дикуї і ефектної осанки у провінціального актора, він встигав між ділом витягти у нього гаманець (Мист., 6, 1968, 13).

ШАХРАЙКА, и, ж. Жін. до шахраї.

ШАХРАЙНЯ, і, ж., розм. Збірн. до шахраї.

ШАХРАЙСТВО, а, с. Хитрий і спритний обман; крутість, опуканство. [Ж а н д а р м:] З наказу суду писар ваш арештований за різні шахрайства (Фр., IX, 1952, 87); Почав [Зіліньський] правдами й неправдами видурювати в жінок кооперативні паї їхніх чоловіків.. Було це звичайне шахрайство, і члени кооперативу безперечно спробували б судом домогтися своїх прав, якби не розпад австро-угорської монархії (Вільде, Сестри... 1958, 118).

ШАХРАЙСЬКИЙ, а, е. Власт. шахраєві. На другій ділянці якийсь бригадир шахрайські приписки в нарядом робив (Жур., Опов., 1956, 113); // Придбаний нечесним шляхом; // Належний шахраєві. *Образно. Ти, що поклони б'ють, наслідують ослам. Бо служать шахраєм, шахрайський возять крам (Мисик. Біля кривиці, 1967, 314).

ШАХРАТИ, аю, асп, недок., розм. Те саме, що шахрувати. Скачи, мати, серед хати, Підтикай за ласку! Шахрай нитки і пемітки За шинкарську ласку (Г.-Арт., Байки., 1958, 181).

ШАХРАЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. шахрувати.

ШАХРАЮВАТИ, аю, їєш, недок. Те саме, що шахрувати 1. От такий він сідсподу. Крутиться, метушиться, обманює всіх, шахраює. А зверху прикидається чесною людиню (Хижняк. Невгамовна, 1961, 90).

ШАХРАЮВАТИЙ, а, е. Те саме, що шахруватий. Те, що він говорить, не пов'язувалось з його шахраюватим виглядом і могло здивувати (Голов., Тополя., 1965, 102).

ШАХРАЮВАТИСТЬ, тості, ж. Абстр. ім. до шахраюватий.

ШАХРАЮВАТО. Присл. до шахраюватий. — Чи на глині, чи на земельці, а діло поверну, — шахраювато осмізався Єгипта (Гончар, Тронка, 1963, 257).

ШАХРИ-МАХРИ, махрив-махрив, мн., фам. Те саме, що шахер-махер.

ШАХРУВАННЯ, я, с. Дія за знач. шахрувати. — Чи нема де в вас.. перехвати крадену пшеницю на якийсь там час? — і Бонковський щиро признає і оповістиє за свою крадіжку та шахрування (Н.-Лев., III, 1956, 172).

ШАХРУВАТИ, ую, уєш, недок. 1. Вдаючись до хитрощів, підступів, обдурювати кого-небудь. Чесний у душі, ти хочеш шахрувати, — а в тебе виходить незграбно і відштовхує від тебе короткозорих людей (Хотк., II, 1966, 376).

2. Нерозсудливо тратити, розтринькувати (перев. гроші).

ШАХРУВАТИЙ, а, е. Схильний до шахрайства.
ШАХСЬКИЙ, а, е. Прикм. до шах¹; // Яким править шах (про країну). З XIV сторіччя нашої ери Вірменія перестала існувати як самостійна держава. Кілька століть вона була поділена між двома найсильнішими на ті часи завойовниками — османською Туреччиною і шахським Іраном (Ком. Укр., 3, 1967, 21).

ШАХТ... Перша частина складних слів, що відповідає слову шахтний, напр.: шахтпартком.

ШАХТА, и, ж. 1. Система підземних споруд, де добувають корисні копалини (перев. вугілля) або провадять які-небудь роботи, і будівель на поверхні. Честь і шана всім трудящим в кузні, шахті чи з серпом; Хай для нас життя із краєм буде прикладом-зразком! (Граб., I, 1959, 511); На мене зорять знов улюблені рядки, що серцеви колись відкрили в щастя браму, де шахти на гори за синіми садами і багрянні квіти змар над хвилями ріки (Сос., II, 1958, 13); — А хто ж тобі не дає стати робітником? Ідь на шахти, працюй, будь ласка (Тют., Вир, 1964, 29); Вугільна шахта являє собою зараз велике, цілком механізоване підприємство (Рад. Укр., 23. I 1954, 3); // Тільки підземна частина споруд такого призначення. Там під землею, в шахтах, в глибоких ямах, серед задухи й смороду, од яких крутиться голова, працюють у темряві тисячі робітників (Коцюб., III, 1956, 38); В залізрудних шахтах немає, як у вугільних, небезпечного газу (Панч., В дорозі, 1959, 259); Для добування кам'яної солі, як і для добування вугілля, будують глибокі шахти (Уроки.. хіміка, 1956, 79).

2. спец. Вертикальна подовжена порожнина в деяких конструкціях (ліфтах, турбінах і т. ін.). Витяжена шахта — це вертикальний канал, по якому витягуване повітря виходить в атмосферу (Довідник сіль. будівельника, 1956. 479).

ШАХТАР, я, ч. Гірник, що працює в шахті. Що божий день ми встаємо з півнями; Ще світяться по місту ліхтарі, А голод нас жене в підземні ями, Бо ми на те відвічні шахтарі (Граб., I, 1959. 494); Завели в Донбасі здавна Добрий звичай шахтарі, — Якщо виконали плани — Світять зірку на копрі (Криж., Під зорями.., 1950, 51).

ШАХТАРКА, и, ж. 1. Жін. до шахтар. Вона вже твердо вирішила ітати на Донбас назавжди, ставати шахтаркою, там будувати своє нове життя і щастя (Собко, Нам спокій.., 1959, 48); Вона шахтаркою була. Од воротка у неї руки були порепані й важкі (Сос., II, 1958, 363).

2. Дружина шахтаря.

3. Робочий одяг шахтаря. Пришов на шахту комбайнер Валентин Колесников, одразу передодягнувся в шахтарку і — під землю (Роб. газ., 28.IX 1962, 1); // Робочий головний убір шахтаря.

4. Ліхтар, з яким шахтар спускається в шахту. Чистила я татову Лампочку-шахтарку, Чистила старанно, Що аж стало жарко (Бойко, Ростіть.., 1959, 35).

ШАХТАРОЧКА, и, ж. 1. Зменш.-пестл. до шахтарка 1. — Він, певне, давно вже собі там якусь шахтарочку знайшов (Шиян, Баланда, 1957, 81).

2. пестл. Дочка шахтаря. Я дівчинка Наталочка, А зуми мене — шахтарочка, Бо тато мій тепер На шахті комбайнер (Бойко, Ростіть.., 1959, 33).

ШАХТАРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до шахтар. Люди тут шахтарської породи, Хоч з лиця їм воду пий за вроду (Ю. Янов., V, 1959, 90); Для мене, шахтарського сина, що тут народився і зріс, ця мила Вітчизна орляна близька і жадана до сліз (Уп., Вірші.., 1957, 37); Вишли повстанці із Красноі Пресні, Звієся за ними шахтарський Донбас (Шпорта, Запорожці, 1952, 102); // Власт. шахтареві. Закон шахтарський не забудь: соромсь робити як-небудь (Укр. присл., 1955, 344); // Признач. для шахтаря. Там було мокро й темно. Дві лампи шахтарські, блимаючи, освічували чорні стіни (Гр., Без хліба, 1958, 147); Я побачив поблизу Аркадія Михайловича й Тараса в супроводі крезнаго, високого чоловіка в шахтарському вбранні (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 167).

ШАХТАРЧА, ати, с., розм. Дитя шахтаря. Це було кляте сусідське шахтарча, шибайголова в спідничині (Кундич, Пов. і нов., 1938, 67); Ніби сніжна, біла вся Борода у дідуся. Він частенько вечорами Почина розмову з нами: — Підросли уже внучата, Дідусяві шахтарчата!.. (Бойко, Ростіть.., 1959, 37).

ШАХТАРЧУК, а, ч., розм., заст. Підручний шахтаря. Нуджа все дивиться у очі і розганя хлоп'ячі сні. І знову труд чорноробочий — млини, підрядчики, млини... Нарешті, шахта, штреки, штреки, свист коногон, кайла стук, зима вгорі, в забої спека... Так жив маленький шахтарчук (Сос., II, 1958, 435); Його [П. Безпопадного] міра співала про безсмертя, про шахтарів і шахтарчуків, що не схилилися перед ворогом і до останньої краплки крові лишилися вірними Вітчизні (Вітч., 8, 1970, 174).

ШАХТАРЮВАТИ, юю, юєш, недок. Працювати шахтарем. Це був давній, найкращий Максимів приятель. Колись вони разом шахтарювали від коногонів до свердлів, потім Климко очився на інженера (Гур., Осок. друзі, 1946, 117); Миколо Лисогору було 19, коли почалася війна. Шахтарював на сусідньому руднику (Роб. газ., 27.I 1966, 2).

ШАХТКОМ, у, ч. Скорочення: шахтний комітет. — Путічка до Артека, — пояснила Антоніна Павлієна. — Це наш шахтком дає тобі путічку (Мокр., Острів.., 1961, 10).

ШАХТНИЙ, а, е. 1. Прикм. до шахта 1. Над високим шахтним воронячий грай... (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 102); Райдуга встає над виднокругом. Поринає квіт'ю у шахтну глиб (Перв., II, 1958, 58); Здригнулися металеві троси, ступнула квіт'ю, зупиняючись на кулаках, і вагонетка, сповнена червоно-синьою рудою, обірвала стрічку, що закривала шахтні ворота (Гур., Наша молодість, 1949, 342); Шахтний газ на 85—90 процентів складається з метану (Наука.., 11, 1956, 10); Для гідротранспорту використовується шахтна вода, яка збирається у водозбірнику (Нова техн. і технол., 1961, 75); У самому центрі Борислава стояло кілька мурованих кам'яниць.., де мешкала шахтна адміністрація (Кол., Терен., 1959, 58); // Який використовується в шахті; признач. для шахти. Колись Олексій Михайлович Ковальов.. премію одержав разом з групою товаришів за виготовлення складної шахтної машини (Собко, Біле полум'я, 1952, 74); Підприємства вугільної і гірничорудної промисловості одержать в поточній п'ятирічці велику кількість різних типів шахтних електрондіймальних машин (Наука.., 9, 1956, 11).

△ **Ша́хтний коло́дязь** — колодязь, що являє собою вертикальну шахту. Розрізняють колодязі копані (шахтні) і трубчасті (Шк. гігієна, 1954, 208); Реконструйовані і розширені водопроводи в Ужгороді та Мукачеві, просвердлено ряд нових артезіанських свердловин, збудовано багато шахтних колодязів (Вісник АН, 3, 1957, 36); Ша́хтний сті́вбу́р — вертикальна або похила гірнича виробка, що сполучає підземну частину шахти з поверхню землі.

2. спец. Який має шахту або с шахтою (у 2 знач.). Всі шахтні печі являють собою довгу вертикальну трубу, або шахту, складену із звичайної будівельної цегли і вкладаєму всередині шаром вогнетривкої цегли (Тасмн. вапна, 1957, 41); Основні машини для сушіння насінного і продовольчого зерна — сушарки шахтного типу — випускаються... продуктивністю 8,4 тонни на годину з уніфікованими вузлами (Хлібороб Укр., 1, 1969, 25).

ШАХТО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **шахта**, напр.: **шахтобуд**, **шахтопласт**, **шахтопрхідник** і т. ін.

ШАХТОБУДІВНИК, а, ч. Фахівець, який споруджує шахти; той, хто працює на будівництві шахт (у 1 знач.). — *Слизить вода, осушається порода... але хіба це новина? То ж звичайні умови для шахтобудівника* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 198).

ШАХТОВИЙ, а, е. Те саме, що **шахтний**. Шахтові води являють собою найбільше зло рудників (Наука., 12, 1967, 10).

△ **Шахтовий коло́дязь** — те саме, що **Шахтний коло́дязь** (див. **шахтний**). Основним джерелом водопостачання є підземні води. Більше половини цієї води одержують з свердловин, точ чимало же є й шахтові колодязі (Хлібороб Укр., 4, 1967, 29).

ШАХТОВЛАСНИК, а, ч. Капіталіст, який володіє шахтою, рудником. — *Пани фабриканти і шахтовласники заворушилися, знадобили, знижують платню, навмисне підбурюють ріпників до бунту* (Кол., Терек., 1959, 58); *Навесні 1928 р. у Донбасі було викрито й розгромлено контрреволюційну шкідницьку організацію.. В організацію входили колишні шахтовласники та антирадянські настроєні інженери і техніки, які служили в цих шахтовласників до революції* (Іст. УРСР, II, 1957, 316).

ШАХТОУПРАВЛІННЯ, я, с. Керівний адміністративний орган на шахті (у 1 знач.). Влял приміщення шахтоуправління його завдання повернула до себе дошка пошани (Ткач, Черг. завдання, 1951, 31); *Значних успіхів у роботі добились партійні організації Никанорівського шахтоуправління* (Рад. Укр., 18.III 1949, 2).

ШАШЕЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до **шашка**¹.

ШАШЕЧНИЙ, і, ж. Дерев'яна або картонна квадратна (перев. складана) дошка чи коробка з пофарбованими в світлий і темний кольори 64, 100, 144 квадратами, на якій грають у шашки.

ШАШІЛЬ, шеля, ч. і розм. шелі, ж. Коричневий жук завдовжки 2—3 мм, личинки якого, розвиваючись перев. у мертвій деревині (меблях, будівлях тощо) чи борошні, точать їх. Так гниє деревина на корені: уже й віти її посохли, і середина випала, а вона все стоїть; вітер-негода обносе сухе гілля, а всередині шашіль виточе гниле сучця (Мирний, III, 1954, 23); *Єдине, що прикрашало цей сточений шашелем будинок, була дога аля бузку* (Чаб., Стоїть явір., 1959, 134); *З комірних шкідників найбільш поширені у Кримській області комірний і рисовий догоносики.., мавританська комашка, хлібний шашіль, огніоки, молі, кліщі тощо* (Колг. Укр., 6, 1958, 20); // *перем.* Те, що руйнує щось, мучить когось, викликає сумніви і т. ін. — *Гляну*

на людей — ні, не наші люди — і знов тая шашіль у серці ворушиться... (Коцюб., I, 1955, 141); *Лист був від Аарона Мокрого. Той злякався братової могутності, шашіль задрожів тобою його душу* (Загреб., Диво, 1968, 266); *Одарка не зважилася заводити суперечок, і Микита ще довгий час не знав, що шашіль уже хочить підвалити його оселі* (Л. Янов., I, 1959, 308).

ШАШІЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шашеля. Він з тріском розчинив протруєлі двері і, покриваючись шашільним пилком, витурив Матвія (Стельмах, I, 1962, 86).

ШАШКА¹, и, ж. 1. Гілескатиий предмет круглої форми з дерева, кістки, пластмаси (перев. білого або чорного кольору), яким грають на спеціальній дошці.

2. тільки мн. **шашки**, шок. Гра на дошці, поділеній на 64 (а іноді 100, 144) світлі і темні клітини (поля), між 12 (20 або 30) світлими (перев. білими) та 12 (20 або 30) темними (чорними) кружальцями за певними правилами. *Грає я з татом в шашки. Як зіграв! Нічия!* (Нех., Хочу бути..., 1949, 10); // *Набір фігур для такої гри.*

Стокліткові ша́шки див. **стоклітковий**.

3. Плитка, циліндр, кубик спресованої вибухової речовини. *Слово друга своїми устами Повторює я не раз під мостами, Закладаючи в шашки запали. З ним бієць у полід виступали* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 136); [В а й с м а н (розглядаючи рейку):] *Щоб таку штуку підірвати, не дуже багато й треба: три толові шашки, і все полетить шкереберть* (Гончар, Партиз. іскра, 1958, 54).

Димові ша́шка — циліндричний металевий футляр, наповнений димовою сумішшю; використовується у військовій справі для створення димових завіс та в сільському господарстві для обкурювання рослин з метою захисту їх від заморозків і боротьби з шкідниками. *Бійці розкидали димові шашки, затуманили чорною постою від ворога море й дали змогу підійти кораблям із гарматами й десантом* (Літ. Укр., 17.Х 1969, 1); *В останні роки з успіхом застосовують різні хімічні засоби боротьби з шкідливими комахами (кома́ри, мухи, сліпні тощо). Для цього найчастіше використовують гексахлоранові димові шашки* (Колг. Укр., 8, 1958, 22).

4. спец. Шестигранний кам'яний, дерев'яний і т. ін. брусок для брукування вулиць та шляхів; торець.

ШАШКА², и, ж., розм., рідко. Те саме, що **ша́бля**. *От хоч би й він, Карпо Петрович. Він носив білі погони й шапку, як офіцер...* (Коцюб., II, 1955, 368); *Між думками командирським оком оглядав* [Килігей] *товаришів, внутрішню перевіряє й себе, чи все в порядку, чи все готово до останнього бою. Так, все. Кінь міцний, шапка відточена, в серці сила душу й готовність...* (Гончар, II, 1959, 385).

◇ **Лі́зи** (полі́зти і т. ін.) на гб́лі ша́шки — те саме, що **Лі́зи** (полі́зти, і́ти, пе́рти і т. ін.) на ро́же́н (див. **ро́же́н**). *Його жінка Настя стоїть поміж молодичцями, мліє: .. Боже, обчаюа!.. Такий на голі шашки полізе* (Тют., Вир, 1964, 328).

ШАШКІСТ, а, ч. Гравець у шашки. *Великих успіхів добились шашкисти УРСР, вступаючи на всесоюзних і міжнародних змаганнях* (Спорт., 1958, 151).

ШАШКІСТКА, и, ж. Жін. до шашкист. *Двадцять найсильніших шашкисток республіки розіграли в Білій Церкві першість України з російських шашок* (Веч. Київ, 4.VII 1961, 4).

ШАШКОВИЙ, а, е. Прикм. до **ша́шка**¹ 2. *Для розваги подано [у календарях] кросворди, ребуси, чайноводи, шахові й шашкові задачі* (Рад. Укр., 8.I 1963, 4).

Ша́шкове по́ле — квадрат, клітинка на дошці для гри в шашки.

ШАШЛИК, *у, ч.* Страва з шматочків баранини (рідше яловичини, свинини і т. ін.), напизаних на рожені і засмажених разом з кільцями цибулі. *Огонь чималий розвели [цигани] і кругом його посідали. Хто з шашликом, а хто і так, Зате він вольний, як козак Колись-то був* (Шевч., II, 1963, 304); *Бачить [Княженко] — за куцем справді олень. Стрельнує і влучив. Потім порізає на м'ясо, спіє собі шашлик, пообідає* (Вас., II, 1959, 425); *Взяв [Абдулаєв] півбарана і зробив із нього шашлик для всього взводу* (Тют., Вир, 1964, 490); — *Ковбаси, нічого не скажеш, річ непогана, а чи доводилось тобі пробувати шашлик з ведмежатини?* (Збан., Єдина, 1959, 160); *Шашлик по-карському — нарізають одним прямокутним куском з ниркової частини захищеної баранячої корейки, маринують і настромлюють на шпажку [рожен] разом з двома половинками баранячої нирки (по краях)* (Технол. пригот. їжі, 1957, 53).

ШАШЛИКОВИЙ, *а, е.* Стос. до шашлику.
ШАШЛИЧНА, *ної, ж.* Те саме, що шашличня. Біля заводських прохідних намічено відкрити 50 магазинів по продажу виробів кулінарні, 40 спеціалізованих підприємств громадського харчування — вареничниць, шашличниць, чебуречниць та ін. (Веч. Київ, 30.XII 1971, 3).

ШАШЛИЧНЯ, *і, ж.* Ідальня, де готують і подають шашлики.

ШАШЛИЧОК, *чкя, ч.* Пестл. до шашлик. [П и л и п:] *Грошки важ на курорті будуть потрібні. Лікування, лікування... Куди не повернешся — шашличок, казетинське* (Корн., II, 1955, 152).

ШВАБ *див. швабі.*
ШВАБА, *ів, ж., заст.* Образа.
ШВАБИ, *ів, мн. (одн. шваб, а, ч.; швабка, и, ж.).*
1. Обласна група німців, населення колишнього герцогства Швабії. *Мадяри зуть тутешніх німців швабами* (Перв., Атака..., 1946, 171).

2. *зневажл. Німці. Валгурський ненавидів швабіє усею душею, про се Калинович знав* (Фр., VI, 1951, 329); — *Цю гору шваби називали лінія оборони, але то не є так* (Кучер. Дорога..., 1958, 161).

ШВАБКА *див. швабі.*
ШВАБРА, *и, ж.* Рід мітли з мачули, мотузків тощо, прикріплених до дерев'яної колодки, для миття, протирання підлоги, палуби і т. ін. — *Мені зараз бракує, так би мовити, технічного оснащення. Швабра і щітка потрібні.. Вичищу і вижму все, аж блищатиме* (Собко, Справа..., 1959, 237).

ШВАБРИТИ, *рю, рипш, недок., перех. і неперех.* Мити, протирати підлогу, палубу і т. ін. шваброю. *Палубу швабрили соляром, і вона жирно й чисто заблещала* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 11); *Суддя і засідателі народної Погодилися з актом. І сьогодні Порушники радянської моралі Гуртом Підлогу швабрать на вокзалі* (Іванович, Перебендя..., 1960, 47).

ШВАБСЬКИЙ, *а, е.* Прикм. до швабі і Швабія. — *Ох, поет я бідний, швабський! На чужині мушу з туги Пропадат* (Л. Укр., IV, 1954, 184); *Випало знову пройти немало Швабських, і польських, і рідних рік* (Мал., Звенигора, 1959, 129); *І по ньому з піснею живю Молодь всього світу перейшла. Поле жнив, широке поле бою, Де зогліла бронзова стріла, Гострий спис, настичний хрестами Чорнового швабського лиття* (Воронько, Три покоління, 1950, 85).

ШВАБЕР, *гра і рідко гера, ч., діал.* 1. *Шурин. Оженився Клиш, мов на лотереї виграв: тєсть зі швагром помогли пошити зату* (Ков., Тв., 1958, 38).

2. *Сестрин чоловік; зять. Я тепер не стільки музикою, скільки літературою займаюся, тільки вже мені тепер ніяк про неї писати, бо я вже і так багато незаслужених компліментів дістала від Ліди та від швагра*

(Л. Укр., V, 1956, 72); *Тепер Славоко відткнув легше. Менше з тим, як він викрутиться перед швагром і сестрою, досить того, що спасся перед родичами* (Март., Тв., 1954, 390).

3. *Дівер. — Ой, це ти, Якове? — молодиця стоплюється на міцні ноги, дівочим помазом голови закидає на спину розплетене сльбо коси і розгублено дивиться на швагера великими-великими очима, з яких ще не зійшов сок. — Спи, спи, Дарино, — рутом руки заспокоює братову* (Стельмах, I, 1962, 488).

ШВАГРОВА, *вої, ж., діал.* 1. *Своячка. Савка вихопився з нерозумним словом: образив швагрову безвинно* (Мак., Вибр., 1956, 101).

2. *Зовиця.*

3. *Братова.*
ШВАЙКА, *п, ж.* 1. Ручний інструмент у вигляді товстої (перев. зігнутої) металевій голки на держалі для проколювання отворів, дірок; товсте шило. *В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довшу швайку з здоровою булавою* (Н.-Лев., II, 1956, 374); *Затар війняє з кишені швайку, якою латає увесь день кінську упряж на стайні* (Кучер, Трудна любов, 1960, 465); *Проколює [Яким] швайкою дірку у капіці, смикати у роті кінець вищевальника, крутить його пальцями, всилляє у дірочку* (Збірник про Кроп., 1955, 304); **У норвіє. По тім боці Твердина й дзвіниця, Мов та швайка загострена, Аж чудно дивиться* (Шевч., I, 1963, 246); *Я побачив жіночу постать перед собою, люту та страшну..; ніс гострою швайкою схилює униз, а підборіддя кривим шилом піднялося згору* (Мирний, IV, 1955, 332); [М о т р я:] *Язик у тебе, мов швайка. [М а р к о:] Та й ти не полізеши у пазуху за словом* (Мороз, П'єси, 1959, 64).

2. *Звесті з лемеша на швайку; Зробити з лемеша швайку див. леміш; Міняти (вміняти, проміняти і т. ін.) шило на швайку див. шило.*

3. *Народна гра, що полягає у киданні великого товстого цвяха в кільце, яке лежить на землі. Чужі [чужа] дівтора, власно мухи, Надвір летять попустувати [попустувати]; Давай в опуки, швайку граць! Геть чоботи! Геть і кожухи!* (Укр. поети-романтики..., 1968, 289).

ШВАЛЯ, *і, ж.* Те саме, що кравчиця. *Увіходить одик наш сусіда. Поздрастувався, каже, що роботу мені приніс: — З вас добра шваля, пошійте ж мені сорочку та вишійте* (Крив., Вибр., 1965, 380).

ШВАЛЬНЯ, *і, ж.* Швацька майстерня.
ШВАНДЯТИ, *яю, яєш, недок., діал.* Швендяти. *Почнуть старости швандяти до неї* (Кв.-Оси., II, 1956, 423).

ШВАР, *у, ч., діал.* Осока. *Шумить шваром полонина холодна* (Кожуб., II, 1955, 314).

ШВАРА, *и, ж., діал.* 1. Товстий мотузок; кодола. *Пора рушати. Керманіч вже на місяць, Тимофій розмотує швару* (Хотк., II, 1966, 406).

2. *Швар.*
ШВАРГОТІННЯ, *я, с., розм.* Дія за знач. шварготіти і звуки, утворювані цією дією. *Хвилини кілька стояла в кімнаті, порушувана лише шварготінням віника, незручна, холодна, важка тиша* (Коз., Сальвія, 1959, 182).

ШВАРГОТІТИ, *очу́, оти́ш, недок., розм.* 1. *Говорити швидко й нерозбірливо (перев. іноземною мовою). — Тут заїжджав до директора наш пан, та як почали шварготіти, та як почали кричати* (Н.-Лев., III, 1956, 250); // *Видавати гучні і часті звуки. Попід гребелькою тече річкачка. Зверху її вкрила ряска. Не скочить дика качка, не.. шварготять болотяні жаби* (Літ. Укр., 23.XI 1962, 4).

2. *Шуміти, шелестіти, човгаючи по чому-небудь.*

ШВАРКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шваркати і звуки, утворювані цією дією. *Вулиці.. киплять у шварканні черевиків* (Мик., II, 1957, 176).

ШВАРКАТИ, аю, аеш, *недок.*, розм. Видавати шелесті ввуки, човгаючи, тручи чимсь об що-небудь. *Корчма наповнялася керманічами.. Вони входили шумно, свобідно; шваркали шварами по лапціях, засідали за столами* (Хотк., II, 1966, 415); *Вчувається йому, як шваркають кулі по піску, збиваючи на землю цвіт вербини* (Ют., Вяр, 1964, 319).

ШВАРКІТ, коту, ч., розм. 1. Швидка й незрозуміла мова. *Цілими купами йшли цигани, з голосним реготом та шваркотом окружуючи невеличкі однокінки* (Фр., VIII, 1952, 360).

2. Урвачастий шум, шелест. *Вилася Тисмениця, блискотіла, мов золота змля, і шваркотіла в віддаленню по камінню, та так, що той шваркіт доходив до слуху, як тихий, мелодійний гомін* (Фр., VIII, 1952, 350).

ШВАРКНУТИ, ну, неш, *док.*, розм. 1. Однокр. до шваркати. *Нервово видлубав* (Василь) з пачки цигарку, шваркнув сірничком (Мушк., Серце., 1962, 302).

2. З силою кинути, шпунути, ударити і т. ін. *Олекса бистрим рухом відкинув свою ногу, блискотіло замалнулася барткою і шваркнув по правій руці пана* (Хотк., Довбуш, 1965, 261); *Клім Овчарук раптом щосили шваркнув своєю безкозиркою об днище тачанки і загорлав так, що луна покотилася далеко за розлого улоговину* (Смолиц, V, 1959, 647); — *Направляйте шланг на двері!.. Гасіть, пробивайте дорогу!.. Шваркнувши струмом по землі, по колесах ближчого воза, дід Пилип спрямував воду на задимлений отвір* (Баляк, Вишн. сад, 1960, 55).

ШВАРКОНУТИ, ну, неш, *док.*, *однокр.*, розм. Підсл. до шваркнута. — *Та ти що, здурів? — обуреко гукнув Михайло, ховаючись за дерево. — Як шваркону з автомата — мокрою місця не залишиться!* (Загреб., Європа 45, 1959, 56).

ШВАРКОТАТИ, очу, бчеш і **ШВАРКОТІТИ**, очу, отіш, *недок.*, розм. Те саме, що шварготіти. *Що вони говорять, того не знаємо, бо по-німецьки шваркочуть* (Фр., II, 1950, 48); *Знов соне одим [хлопчик], співають інші. Знову бистрі гемблі Шваркочуть під руками* (Рильський, II, 1960, 95).

ШВАРКОТІТИ *див.* шваркотатіти.

ШВАРНУТИ, ну, неш, *док.*, *діал.* 1. З силою кинути; шпунути. *Колі Юршкові донесли, що Марусяк вислизнув у нього межі пальці, — шварнув крисанев [крисанев] об землю і, завиваючи, як овок, топтав її ногами* (Хотк., II, 1966, 255).

2. тільки 3 ос. Блснути. *Шварнула блискавка — грім грюкнув і загув* (Греб., I, 1957, 70).

ШВАРТОВ, а, ч., мор. Трос або ланцюг для прикріплення судна, човна і т. ін. до пристрою на причалі тощо. *Чи, може, ваш крейсер в цю мить у плавання вийти готовий, вже якірним громом гримить, на борт авірає швартов?* (Гонч., Вибр., 1959, 230).

ШВАРТОВИЙ, ова, ове, мор. 1. Прикм. до швартов. — *То не боцман, у якого швартовий кінець водою злив, — говорить Сірок* (Ткач, Моряки, 1948, 107); // Признач. для швартування. *Дверцятка ще відкрився, рани ніж робітники опустили швартові канати, що тримали дирижабль* (Трубл., Хатина., 1934, 15); // Який здійснюється за допомогою швартування. *Недавно було завершено швартові випробування. А тепер судно-велетень вийшло в море на ходові випробування* (Рад. Укр., 12.IX 1961, 2).

2. у знач. ім., *перев.* мн. швартові, об'єх. Те саме, що швартов. *Нарешті всі готування закінчені. Віддаються швартові.. Катер повільно відходить від стін-*

ки і, набираючи хід, покидає бухту (Рад. Укр., 30.VII 1967, 2).

ШВАРТУВАННЯ, я, с., мор. Дія за знач. швартувати і швартуватися. *Команда корабля, як завжди під час шартування, зазмерла, вишикувавшись* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 271); *Судна ще тримають курс до старого причалу. Та вже небагато часу лишилося до того дня, коли вони змінять місце свого шартування і віддаватимуть кілі біля гранітної стінки нового річкового вокзалу* (Веч. Київ, 25.III 1961, 4).

ШВАРТУВАТИ, ую, уеш, *недок.*, *перех.*, мор. Прикріплювати швартовом (корабель, човен і т. ін.). [К а т е р и в и ч:] *Поспішаю. Біжу на пристань. Там плоті шартують. Аж з Білорусії прибув нам ліс* (Дмит., Драм. тв., 1958, 426).

ШВАРТУВАТИСЯ, уюся, уешся, *недок.*, мор. 1. Прикріплюватися швартовом (про корабель, човен і т. ін.). *«Колумб» пройшов повз пустельні ще пляжі, обминув пасажицьку пристань та «Пенай», зменшив ходу і, лавіруючи між шхунами та шаландами в рибній гавані, став шартуватися до причалу* (Трубл., Шхуна., 1940, 16); *З плавання на ремонт повертаються судна. Шартуються в затоці рудовози, хлібні баржі* (Веч. Київ, 22.XI 1967, 1); *Катер втором полетів назад у порт, повернувши до найглузшого причалу, де шартувалися рибальські човни* (Кучер, Голод, 1961, 49); *Образно. — *Вери коней, шартуйся під тином та й лічи собі зорі* (Кучер, Трудна любов, 1960, 15); — *Що в лікарні сказали?.. Нічого особливо не говорили. Шкіру подряпану зашили, крові долили і все, віра якір!.. Я там на вічний прикол не шартувався* (Собко, Справа., 1959, 66).

2. Пас. до швартувати.

ШВАЦЬКИЙ, а, е. Пов'язаний з пошиттям одягу, білизни і т. ін. *Швацька робота; // Признач. для шиття. Особливо подобалося йому крутити за ручку швацьку машинку* (6. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 209); *В дитбудинку працюють різні майстерні — швацька, швацька, слясарна і інші* (Панч, В дорозі, 1959, 273).

ШВАЧКА, и, ж. Те саме, що кравчіха. *Бідна швачка взяла роботу — й перед самим святком, та ще мусить і за малу плату бути вдячна!* (Л. Укр., III, 1952, 473); *Дарочка підняла портьєру. На порозі стояла швачка Мар'яна — та сама дівчина, що вишивала сріблом сукню* (Л. Янов., I, 1959, 117).

ШВАЧЧИН, а, е. Прикм. до швачка; належний швачці. *Гарна постать її.. здавалось, не потребувала шваччиного мистецтва, бо і найкраще плаття могло тільки приховати цю чудову красу* (Томч., Готель., 1960, 243); *Шваччин наперсток.*

ШВЕД *див.* шведі.

ШВЕДИ, ів, мн. (одн. швед, а, ч.; шведка, и, ж.). Народ скандинавської групи, що становить основне населення Швеції. *Наробили колись шведи Великої слави, Утїхали з Мазепою В Бендері з Полтави* (Шевч., II, 1963, 46); — *Ще тут живе шведка, панна, ведмідь той ечкий.. Усе з своїми нікчемними книжками* (Вовчок, I, 1955, 376); *У порівн. *Пропав, як швед під Полтавою* (Укр. присл., 1955, 78).

ШВЕДИН, а, ч, *заст.* Швед. Індиком ходить там гишпанець [іспанець], Кротом же лазить португалець, *Звіркує шведин вояком там* (Котл., I, 1952, 163).

ШВЕДКА ¹ *див.* шведі.

ШВЕДКА ², и, ж., розм. Кінь шведської породи (невеликий, але міцний).

ШВЕДСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до шведі і Швеція. *Вже видав книжку моїх оповідань у шведському перекладі* (Коцюб., III, 1956, 342); *Дорога повилася високим берегом ріки Ворскли — цим шляхом колись тікало з-під*

Полтави розбите шведське військо — до Переволочної на Дніпрі (Ю. Янов., I, 1954, 17); Як символ згноблення, маячили над [Гвінейською] затокою португальські, англійські, шведські прапори (Веч. Київ, 15.I 1963, 2).

△ Шведська гімнастика — особлива система гімнастичних вправ; Шведська стінка — драбина для гімнастичних вправ. Він стояв біля шведської стінки, уважно розглядаючи нових студентів (Собко, Стадіон, 1954, 86).

2. спец. Уживається як складова частина деяких ботаничних і зоологічних назв і термінів.

△ Шведська муха (мұшка) — двокрила комаха родина злакових мушок, небезпечний шкідник злаків. При ранніх строкках сієби ярої пшениці та ячменю, а також при яровизації насіння набагато знижується пошкодження посівів шведською мухою (Шкідн. і хвор. рослин, 1956, 18).

ШВЕДЧИНА, и, ж., розм., заст. 1. Війна з шведами. Дрезна була моя бабуся-покійничка, — це то з тих старосвітських людей, що шведчину й усякі непокої козацькі своїми очима бачили (П. Куліш, Вибр., 1969, 263); // Трахо ж із са. полтавська. Битва зі шведами, Про Сагайдачного співали [гребці], Либонь співали і про Січ, Як в пікнери набирали, Як мандрював [мандрював] козак всю ніч; Полтавську славили шведчину (Котл., I, 1952, 112).

2. Період панування шведів на Україні (1808—1809 роки). Розказали кобзарі нам Про війни [війни] і чвари, Про тяжкев лизоліття... Про лютіі карі, Що ляги нам завдавали — Про все розказали. Що ж діялось по шведчині! То й вони злякалися! Онімліли з переляку, Сліпі небораки (Шевч., II, 1963, 47).

ШВЕЙНИЙ, а, е. Те саме, що швацький. У швейній майстерні крізь шибки вікон він побачив трьох солдаток (Шиян, Гроза., 1956, 204); Вже в перші післяжовтневі роки, коли була створена швейна індустрія і з'явилося поняття «масового промислового одягу», постала проблема нового костюма для трудящих (Мист., 5, 1968, 39).

ШВЕЙНИК, а, ч. Фахівець з пошиття одягу. Не чекаючи часу, коли вже треба буде запускати модель у виробництво, швейники вирішують уже зараз розробити нові моделі одягу і показати їх покупцям (Роб. газ., 11.I 1964, 2).

ШВЕЙНИЦЯ, і, ж. Жін. до швейник. Випускниця ФЗН прийшла на фабрику з спеціальністю швейниці. А незабаром вона вже зміла працювати на всіх машинах, що стоять у цеху (Веч. Київ, 3.III 1967, 1).

ШВЕЙЦАР, а, ч. Сторож біля вхідних дверей установи, житлового будинку тощо. Я увійшов. Довгий і блідий швейцар Микита.. зняв з мене пальто (Коцюб., II, 1955, 425); Для швейцара, що стоїть біля парадного ходу, поява мужиків — надзвичайна пригода. Він зник зустрічати князів, графів, а тут раптом мужики (Мист., 2, 1956, 22).

ШВЕЙЦАРЕЦЬ див. швейцарці.
ШВЕЙЦАРІВ, рова, рове. Прикм. до швейцар; належний швейцарові. — Що то він виробляє? — дивувалися робочі, дивлячись на ті затійливі вирази швейцарової булани (Мирний, III, 1954, 287).

ШВЕЙЦАРКА¹ див. швейцарці.
ШВЕЙЦАРКА², и, ж., розм. Жін. до швейцар. Швейцарка, як її і належить, сиділа за своїм столиком коло входу (Шовк., Людина., 1962, 239).

ШВЕЙЦАРСЬКИЙ¹, а, е. Прикм. до швейцарці і Швейцарія. Колонія ся заселена швейцарськими колоністами, що приїздили сюди в 20-х роках розводити виноград (Л. Укр., V, 1956, 61); Свирид Яковлевич знає, що.. недарма зі своєї розкішної швейцарської вілли поїхав обшукати англійські й французькі пороги пришепетува-

тий гетьман Скоропадський (Стельмах, II, 1962, 15); Він [Жан-Жак Бабель] встановив, що вартість руйнувань, заподіяних війнами, досягає 500 квінтільйонів швейцарських франків (Наука., 2, 1960, 7).

ШВЕЙЦАРСЬКИЙ², а, е. 1. Прикм. до швейцар. 2. у знач. ім. швейцарська, кої, ж. Приміщення, що примикає до парадного під'їзду; вестибюль. — Номе! — гукає Колісник на ося швейцарську (Мирний, III, 1954, 275); // Кімната швейцара. Вони увійшли в малесеньку квадратну кімнатку, що була колись швейцарською чи приміщенням для шкільного сторожа (Голов., Тополя., 1965, 122).

ШВЕЙЦАРЦІ, ів, мн. (одн. швейцарець, рпя, ч.; швейцарка, и, ж.). Народ, що становить основне населення Швейцарії. Раз тільки була я з Радою у її знайомий швейцарець на маленькій вечерці (Л. Укр., V, 1956, 162); Потім написала доповідь про взаємовідносини філософії і природничих наук — тема, над якою два роки працював один швейцарець німецького походження, що жив з Безбородьком в одній квартирі (Вільде, Сестри., 1958, 49).

ШВЕЛЕР, а, ч., техн. Металева балка, яка в перерізі має форму широкої літери «ш». У народному господарстві нашої країни використовується велика кількість прокату у вигляді листів, рейок, балок, швелерів, труб, круглої, квадратної сталі тощо (Наука., 6, 1962, 18); Зоя привезла спеціальні сталі швелери.. На ці швелери стане кіші, в якій зливатимуть сталі з інших ковшів, привезених з різних марменів (Собко, Біле полум'я, 1952, 298).

ШВЕЛЕРНИЙ, а, е, техн. Стос. до швелера; // Признач. для виготовлення швелерів. Рама машини виготовлена з грядальної швелерної сталі (Колг. Укр., 9, 1956, 37).

ШВЕНДЯ, і, ч. і ж., розм. Той (та), хто любить швендіяти.

ШВЕНДЯЛО, а, ч. і ж., діал. Швендя. — Як десь побачиш, бери, любко, поліно і гоши швендяла, як пустаго kota, аж до хати (Козл., Ю. Крук, 1950, 218).

ШВЕНДЯННЯ, я, с., розм. Дія за знач. швендіяти. Швендяння змаюку по дворах, простягання христа ради руки попідейкою привчли дівчину не до праці, а до біганини (Мирний, I, 1949, 234); Ї обов'язок — і тоді людина стоїть у житті на твердо визначеному місці. І в блукання. Мандри. Циганство. Швендяння (Загреб., Шепіт, 1966, 27).

ШВЕНДЯТИ, яю, яеш, недок., розм. Ходити туди-сюди (перев. без певної мети, без потреби); тинятися. [К о б з а р:] Тепер народ той швендяє і сюди і туди, як бджоли, що згубили матку. Одні з-за Дніпра біжать, друзі за Дніпро тікають — і не розбереш нікого (Мирний, V, 1955, 81); — Не швендяй під ногами! Забирайся (Мик., Повісті., 1956, 70); // Бродити, блукати де-небудь. Він був козаком у Потоцького, а там помандрував у черкаські ліси до Залізняка; ходив з Гонтою виручати Умалю, доого був сівоючком і по Волощині швендяє (Стор., I, 1957, 152); Наймички.. страшили малого Аркадія, що вечері серед прочан з'являються чизани з величезними мізгами і забирають дітей, які швендяють без батьків (Вільде, Сестри., 1958, 45); // Бувати де-небудь з певною метою. Дід Грицай.. одбився од роботи.. та все швендяє з старою по весіллях, по хрестинах та погоронах (Н.-Лев., IV, 1956, 193); // Повільно рухатися; іти, ходити, не поспішаючи. Яків по хазяйству швендяє, — не через те, щоб йому хотілося робити, а треба комусь і за ним дивитись (Мирний, IV, 1955, 53); — Я гадаю, Варваро Павліно, вже можна варити картоплю, ну, скільки вони це можуть швендіяти? Десять хвилин, не більше! Ну, безсовісні, отак заіпаки-

тисє! (Собко, Справа.., 1959, 30); // до кого. Приходити до кого-небудь. [Х р а п к о:] Хіба ти не бачиш, що вони [люди] щодня шведять до мене, пороги оббивають? (Мирний, V, 1955, 122); // до чого. Іти кудись, прямувати, рухатися в певному напрямку. Шатнуєся [Еней] життю сам із хати, Своїх трояків позбирати; Зібравши, дав такий приказ: «Як можна швидше укладайтесь, Во всім кланкам збирайтесь, До моря шведьайте якраз!» (Котл., I, 1952, 81).

ШВЄДЯТИСЯ, яюся, яєся, недок., розм., рідко. Те саме, що шведяти. А скільки цікавих людей тут [на ривку] шведьалось, запитувало й відповідало, гукало й лементувало, галасливо рекламувало свій крам! (Дмит., Розлука, 1957, 167).

ШВЕРТБОТ, а, ч., мор. Легке спортивне парусне судно з поглого й висувним кілем. Свіжий вітрець нап'яв паруси, і великий швертбот стрімко йшов проти течії (В ім'я Вітч., 1954, 41); У 1956 році першість України на швертботаг.. була проведена 22—29 вересня в Запоріжжі на озері Леніна (Спорт.., 1958, 107).

ШВЕЦЬ, шевця, ч. Майстер, що шис і лагодить взуття. Що б то був за шевць, коли б усім на один копил чоботи шив! (Укр.. присл., 1955, 61); Працює шевць: то черевики Комуєв латає нашвидку, То залива комуєв калоші, Те ставить латку чобіткам (Нех., Ми живемо.., 1960, 118); — У Кирила золоті руки! Він і шевць, і жнець, і в дуду грець... (Коп., Хата хлопчика.., 1957, 4); У пошукач дошкульного слова, спрямованого проти критиків-недоброзичливців, Квітка звертається до гострого, дотепного, влучного прислів'я «шевць знай своє шество, а у краєцтво не мішайся» (Рад. літ-во, 11, 1969, 30).

ШВЕЦЬКИЙ, а, е, розм. 1. Те саме, що шевський. 2. Те саме, що швацький. Мотор працює тихо й застопійливо, як шевцька машинка: «Чик-чик-чик...» (Загреб., Європа 45, 1959, 488).

ШВИДЕНЬКИЙ, а, е, Пестл. до швидкий. Жіночка така маленька, чепуренька, швиденька,— усе в неї до ладу (Мирний, II, 1954, 76); Ше п'ять хвилин тому мене нестерпно драгуєв брудкий, ..швиденький, якийсь булькаючий і мекаючий голосок (Вол., Дні.., 1958, 45).

ШВИДЕНЬКО. Присл. до швиденький. Швиденько йшла Галя на роботу, а ще швидше билося її сердечко (Вовчок, I, 1955, 318); — Ой, вернись назад, Петрусю, Швиденько вернися! (Г.-Арт., Байка.., 1958, 150); В хаті не було ні живої душі. Повітря було таке важке, що я швиденько вискочив у двір... (Н.-Лев., II, 1956, 393); — Слухай,— швиденько перебив сина батько,— коли краєць пошис тобі штани, що лиш на кітку налязат, то ти йому заплатиш? (Крим., Вибр., 1965, 400).

ШВИДЕСЕНЬКИЙ, а, е, Пестл. до швидкий.

ШВИДКИЙ, а, є, 1. Який відбувається, здійснюється з великою швидкістю, дуже рухливий; стрімкий. Хто не знає тих швидких потоків, що шумно вискакують з поглидин і крутяться жваво по широких зарінках? (Кобр., Вибр., 1954, 83); Подолати швидку течію влітку голому чоловікові і то тяжко, встигнути ж неможливо (Тют., Вир, 1964, 122); // Здатний до стрімких, інтенсивних рухів, дій (про людину, тварину). Синіється тут прозора вода, гуляють по ній червонопері клені та швидкі плотиці (Фр., III, 1950, 7); Старшенький [син] удаєся собі тихий, слухняний, все за книжкою сидів, а меншеньке таке вродилось швидке.. — тільки йому й діла, що гаса було по господі, штурляє камінням та собак б'є (Стор., I, 1957, 30); Малаєць вибається чорнявим жуком. Він меткий, швидкий, очі вузенькі, як щілини, говорять багато, рухатся проворно, добрий купець

і сміливий розбійник (Ю. Янов., II, 1958, 152); — А що то за дівка була! Білаєнька, моторенька, швидка, прудка (Кв.-Осн., II, 1956, 423); // Схильний поспішати з чимсь. [Л ю б о в:] Ах, які ви швидкі. Так-то вам легко вечірку спрайти (Л. Укр., II, 1951, 17); — Ви вже ячміль кінчили? — Який швидкий. З неділ почну (Стельмах, II, 1962, 409); // Спритний (про руки). Пильна робота! Голяк жваво поблизкує в швидких руках (Л. Укр., III, 1952, 473); // до чого, перен., розм. Який легко реагує на щось, проймається чимсь. Та коли Йойна був залааний.., при тім облесливий і швидкий до зніву, то Нута був спокійний, любив жарти і кпини, а з робітниками поводився, як з добрими сусідами (Фр., IV, 1950, 12); — Зонька така незгідлива, така швидка до суперечки (Вільде, Сестри.., 1958, 317); // у знач. ім. швидкий, кого, ч. Те саме, що Швидкий побід (див. побід). Крізь ніч донецьким степом летить швидкий «Москва—Сочі» (Головко, I, 1957, 455).

ШВИДКИЙ побід див. побід.
 ◇ **ШВИДКИЙ на рўку див. рўка; Швидкий (швидка) на язїк див. язїк.**

2. Який відзначається великою частотою рухів, стрімкістю. Од швидкої ходи він аж вихав полами на повітрі, а волосся на голові наставбурчилось гору, ніби легкий пух (Н.-Лев., I, 1956, 123); Коні бігли рівною, швидкою риссю, втомлено поводили змиленими боками (Тулуб, В степу.., 1964, 23); І саме в цей час на ганку загупали чийсь швидкі кроки, потім шаєно задзвонив дзвоник (Стельмах, I, 1962, 448); // Який виконується, здійснюється енергійно, активно, відзначаючись високим темпом. Сміючись, розказувала [пані], як сьогодні Христа здивувалася її в'язанню, її швидкомо перебиранню пальцями (Мирний, III, 1954, 159); Картина постає: зібравсь гурточок, Проводить речі, і співа, й гука, На клавішах твоїх швидкий, гучний таночок Чиясь весела вигрива рука (Л. Укр., I, 1951, 32); Очі в нього [коня] туманють, дих гарячий і швидкий... (Сос., I, 1957, 386); // Поспішний (про мовлення, розмову у т. ін.). Вони стояли тихо і тільки часами мінялись уривчастими швидкими фразами (Л. Укр., III, 1952, 514); Чеченці ходили від хати до хати чорною овечою отарою. То тут, то там чулася їхня швидка гортанна мова (Тют., Вир-1964, 361); Терпцю йому ставало не більше, як на пів години, так знітив його Чуприна чи Кравчина своєю галасливістю, сміхом і неймовірно швидкою й голосною розмовою (Довж., I, 1958, 74); // Меткий (про очі, погляд). Огонь блиснув на його лице і проти вогню заблещали його чорні швидкі очі й забгали разом по всіх бурлаках, немаче він дивився зарозом кожному в очі (Н.-Лев., II, 1956, 216); Малаєць кинув на нього швидкий гострий погляд (Собко, Справа.., 1959, 121); // перен. В якому виявляється жвавість. Галя по своїй швидкій натурі не так піддається журбі (Л. Укр., V, 1956, 29); // Який активно, інтенсивно діє. Тут не було ні гармат, ані бомб, ні швидких кулетів.. Все шаблею (Тич., I, 1957, 262); // у знач. ім. швидка, кбї, ж. Танок, що виконується у прискореному темпі. Музики заграли швидко.. Почали [танцюристи] підскакувати зарозом на обох ногах, але не разом, а одно за другим, немаче ступи в млин (Н.-Лев., III, 1956, 78).

△ **Карєта швидкбї допомоги див. карєта; Швидка допомога див. допомога.**

◇ **На швидку рўку див. рўка.**

3. Який повинен з'явитися, відбутися, статися через короткий проміжок часу, незабаром; скорий. Я вже так скучив за тобою і за домом, що радію швидкій стрічі (Коцюб., III, 1956, 337); Батько сподівається на мє швидке повернення з фронту (Кол., На фронті.., 1959, 13); З тієї хвилини, безмірно радіючи швидкомо сино-

вому одужанню, яке не могла [мати] звільнитися і від щемливої, дедалі наростаючої тривоги: віщувало серце, що як тільки зміцніють силові крила, — не втримати його в хаті, знову гайне по світах (Гончар, II, 1959, 198).

4. Який характеризується особливою швидкістю здійснення чогось. *Якось замало вже скоро отів о. Василь: в швидкій темпі почало відростати йому черево, висало молоде волосся, рухи ставали лінившими і число їх все зменшалося* (Хотк., II, 1966, 11); *Швидке зростання радянської економіки обумовлює неухильне піднесення добробуту і культурного рівня трудящих* (Наука., 2, 1957, 5); *Швидкими темпами розвивається хімічна промисловість* (Ком. Укр., 3, 1965, 22); // *Скороминущий, недовговічний. Щастя колишнього хвиля злотисті Час так швидкий пожира, мов огонь, — Гинуть ті хвиля, мов квіти барвисті, Тільки й задаєш: «Ох, милий був сон!..»* (Л. Укр., I, 1951, 14).

◇ До швидкого побачення див. побачення.

ШВИДКІСНИЙ, а, е. 1. Прикм. до швидкість 1, 4. *Швидкісний режим польоту.*

2. Який рухається, діє з великою швидкістю (у 3, 4 знач.). — *Ви послухайте! — засміялась подруга. — Вона переживає.. Та то ж на швидкісних верстатах [працюють]. То — швидкіс-ни-ки!* (Допч., VI, 1957, 338); *На Першотравневому заводі сільськогосподарського машинобудування створено рядкову швидкісну жнив-варку ЖРС-4,9* (Роб. газ., 18. I 1963, 1); *Над річкою старий тартак Пагузі сосни ріже їй коле. А в небі швидкісний літак Окреслює пунктиром коло* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 63); *На зміну зусеничному трактору ДТ-54 прийшов швидкісний трактор з двомаунтом потужністю 75 кіньських сил* (Хлібороб Укр., 3, 1966, 9); *В порту своєї приписки вперше ошартувалося новозбудоване швидкісне пасажирське судно «Іван Франко»* (Рад. Укр., I, 1965, 3); *Два швидкісних ліфти вноситимуть пасажирів на висоту 27 метрів* (Знання., 7, 1967, 31); // *Признач. для швидкого пересування. Відкривається швидкісна лінія Хбаровськ—Маріїнськ, на якій вперше курсуватиме пасажирське судно на підводних крилах «Метор»* (Веч. Київ, 27. IV 1966, 1).

3. Який відзначається прискореним темпом (про дію, процес і т. ін.). *Для мене дорогий він, цей дім на Хрещатику, тим, що його ми будували швидкісним поточним методом* (Кучер. Дорога., 1958, 51); *Розміщення рослин і рельєф поля мають значний вплив на продуктивність агрегату при швидкісній роботі* (Хлібороб Укр., 12, 1964, 19); // *Який здійснюється, виконується інтенсивно, у прискореному темпі. Методом швидкісної прицільної стрільби з мінометів, що його недавно запропонував Черниш, уже зацікавилася вище командування* (Гончар, I, 1954, 343); *Сьогодні знов зміна провела швидкісну плавуку і видала сталь високої якості* (Хижняк, Невгамовпа, 1961, 237); *Швидкісна обробка металів одержала широке розповсюдження в машинобудуванні і у виробництві різального інструменту* (Технол. різального інстр., 1959, 158); *За останні роки будівельно-монтажні організації Української РСР набули чималого досвіду швидкісного будівництва* (Ком. Укр., 6, 1960, 23).

ШВИДКІСНИК, а, ч. 1. Фахівець, який керує механізмами, машинами, здатним рухатися чи працювати з великою швидкістю (у 3, 4 знач.). — *Уявляєте, реактивникові, швидкісникові на полотняному АН-2 опинитись!* (Гончар, Тронка, 1963, 72).

2. Робітник, що застосовує в роботі швидкісні методи. *Кращі швидкісники — Макар Магай на заводі ім. Ілліча, Чайковський у Дніпропетровську та ін. — довели знімання сталі до 9—12 тонн з одного квадрат-*

ного метра поду печі при середньому зніманні в 3,85—4 тонни (Чорна метал. Укр., 1957, 75); *Швидкісники і можуть бути не тільки в металургії. Треба розчитити шлях швидкісній обробці металу* (Рад. Укр., 17. XI 1948, 1).

ШВИДКІСНИЦЯ, і, ж. Жін. до швидкісник.

ШВИДКІСТЬ, кості, ж. 1. Стрімкість руху когось, чого-небудь або поширення чогось; швидкість. *Кільк наче розуміє, що вершникове життя залежить від його швидкості* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 388); *Поїзд набирив швидкість. Вагон зуркотів уже так, що ми одиного не чули* (С. Ол., З книги життя, 1968, 107); *Почали готуватись до запливу на швидкість* (Допч., VI, 1957, 89); *Лісові насадження зменшують швидкість вітру і регулюють поверхневий стік води, що ослаблює шкідливий вплив суховіїв, запобігає вітровій і водній ерозії ґрунтів* (Хлібороб Укр., 11, 1967, 6); *Назва «прискорювач» говорить сама за себе. Ясно, що це прилад для збільшення швидкості атомних частинок — електронів, протонів, ядер чи іонів легких елементів* (Наука., 5, 1960, 14); // *також із сл. ж а х л в и в и, н е й м о в р и н и й, ш а л е н и й, б л и с к а в и ч н и й і т. і н. і.* *Надзвичайна стрімкість руху. Поїзд мчить з уклону з жахливою швидкістю* (Довж., I, 1958, 40); *Раптом небо пронизливо засвітило. Світ з неймовірною швидкістю наблизився, летів, як здавалося Чернишеві, прямо на нього* (Гончар, III, 1959, 42); *Що вони [вовки] не будуть та й не можуть нападати на автомашини на такій шаленій швидкості, це Захар розуміє* (Ле. Право., 1957, 249); *Просто на мене з блискавичною швидкістю котилася білий високий вал* (Гур., Друзі., 1959, 19); // *Дуже короткий час поширення (перев. думок, чуток і т. ін.). Мабуть, ніде доцільна думка, свідка ініціатива не поширюється з такою блискавичною швидкістю, як на фронті* (Гончар, III, 1959, 224); *Чутка про мандрівних акробатів облетіла слободу з дивовижною швидкістю* (Шнян, Баланда, 1957, 128).

2. *чого і без додатка. Темп якоїсь дії, процесу тощо. Чогов розстебнує на ньому гімнастичку, налив на груди води. Вона сохла з швидкістю спирту* (Тют., Вир, 1964, 320); // *Прискорений темп чого-небудь. Чорні очі князя спалахували захопленням, коли він помічав еправність і швидкість маневрування якогось з французьких полків* (Коцура, Зол. грамота, 1960, 294); *Основне, що вимагається при післяжнивних посівах, це швидкість проведення всіх посівних робіт* (Колг. Укр., 6, 1957, 34); // *Поспішність, квапливість. [А р к а д і й:] Він, Лідо, встиг подати товаришу Бересту свої зауваження до твого проекту.. Як тобі подобається така позапальність, швидкість!* (Корн., I, 1955, 100); *З гарячковою швидкістю віння він з кишені маленьку книжечку, де записані потрібні йому статистичні дані про Примор'я* (Довж., I, 1958, 103); *Слухав, слухав [Марусяк]... з зорбливою швидкістю розкладає звук на його складники, підшукує причини. Потім з поваженою обережністю просунуться це трохи вперед...* (Хотк., II, 1966, 245); // *Бурхливе, інтенсивне зростання, збільшення, посилення чого-небудь. І після 61-го року розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття* (Ленін, 20, 1971, 164); *Звістка про падіння Перекопу приголомшила весь світ.. Події після цього розвиватимуться з наважною швидкістю* (Гончар, II, 1959, 438).

3. Величина тягової сили машин, механізмів (автомобіля, мотоцикла, верстата і т. ін.), що залежить від способу зчеплення шестерень. *Газик, набравши швидкість, почав їх в роздолля степів золотити* (Гончар, Тронка, 1963, 296); *Вони [танки] мчали на повній швид-*

кості, розкидаючи гусеницями сніг, залишаючи позад себе білі смерчі снігової пороші (Тют., Впр, 1964, 500); *Водій зменшив швидкість* (Ю. Бедзик, Полки., 1959, 174); *Бутаків наказав перейти на середню швидкість* (Тулуб, В степу., 1964, 265); *Комбайнове збирання картоплі зачинаю провадити на другій швидкості* (Колг. Укр., 9, 1956, 40); *До вибору робочих швидкостей агрегати передачі механізатори підходять обгрунтовано, враховуючи вид роботи, стан рослин, ґрунту та його поверхні, рельєф місцевості* (Рад. Укр., 3.ІІ 1962, 3).

Включати (включити) швидкості (швидкості) — вводити в дію механізм, який регулює темп руху машини. *Він мовчки включає швидкості, ми від їжджам від готелю* (Перв., Атака., 1946, 155); **Натискати (натиснути) на швидкості**, розм. — збільшувати спеціальним пристроєм частоту дії, рух механізму (перев. автомобіля). *Шофер не відповів. Відгортнув з-над очей чорного циганського, аж страшнуватого чуба і натиснув на швидкість* (Хор., Ковила, 1960, 5).

△ Коробка швидкостей див. коробка.

4. мех. Характеристика руху, що визначається відношенням пройденого тілом або точкою шляху до відповідного проміжку часу. *Швидкість витікання всякої рідини з отвору у відкритій посудині безпосередньо залежить від висоти стовпа рідини над отвором* (Цікава фізика, 1950, 113); *Технічна швидкість — це середня швидкість автомобіля за час у русі.. Ця швидкість визначається діленням кількості пройдених кілометрів на час у русі в годинах* (Підр. шофера... 1960, 310); *Підвищення швидкості руху сівалок до 8 кілометрів на годину при нормальній передопосівній підготовці ґрунту не впливає на якість сієби і врожай зернових культур* (Рад. Укр., 3.ІІІ 1961, 2).

△ Космічна швидкість — кожна з трьох характеристик руху штучних супутників чи планет. *Саме складені ракети дали можливість досягти першої космічної швидкості і запустити штучні супутники Землі* (Наука., 8, 1958, 17); *«Луник-1» — перший в історії людства літальний апарат, котрий не тільки досяг, а й перевищує другу космічну швидкість (11,2 км/сек)* (Наука., 11, 1967, 17); **Крейсерська швидкість див. крейсерський**; **Лінійна швидкість див. лінійний**; **Надзвукова швидкість** — темп руху, який перевищує ступінь поширення звуку. *Льотчик на мить перестав бути льотчиком, і нема за ним.. ні шалених надзвукових швидкостей, нема ні команд, ні триого, ні небезпек, а є тільки затишок і насолода віднайденого щасливого дитячого світу* (Гончар, Трояк, 1963, 9); **Початкова швидкість** — швидкість руху снаряда чи кулі біля дульного зрізу; **Теплова швидкість** — швидкість, з якою утворюється або передається тепло. *Випромінювання планет має теплову природу. Електрони, які рухаються в більшешти нагрітому середовищі — атмосфері планети, мають теплові швидкості* (Наука., 8, 1962, 49); **Швидкість звуку** — ступінь поширення звуку за одиницю часу (в повітряному середовищі — близько 350 м/сек). *Наш час — час зростаючих швидкостей. Ще недавно польоти в швидкістю звуку здавалися далекою мрією, а зараз ця швидкість перевищена у кілька раз* (Наука., 9, 1962, 42); **Швидкість світла** — швидкість поширення електромагнітних коливань і світла (близько 300 000 км/сек). *Як відомо, швидкість поширення електромагнітних хвиль у вільному просторі дорівнює швидкості світла* (Наука., 4, 1963, 16).

ШВИДКО. Присл. до швидкий. *Швидко, швидко летить поїзд! Красні кравиди, мов у сні, змінюються* (Л. Укр., ІІІ, 1952, 521); *Троє плавців швидко наближались до корабля* (Трубіл., Шхуна., 1940, 84); *Ходила вона швидко, поралась проворно, неважачучи на свою*

старість (Н.-Лев., ІІІ, 1956, 323); *Троякці, в човни посідавши і швидко їх поодлижавши, По вітру гарно поплили* (Котл., І, 1952, 158); *Швидко, легко, із звичною точністю почав він накреслювати контури юрт, силуети людей між ними, коня, прив'язаного до конюв'язі, очерети біля річки* (Тулуб, В степу., 1964, 176); *Робота посувається швидко і найбільш вилони вже закрито* (Л. Укр., І, 1951, 455); *Він заговорив так швидко по-італійському, що я нічого не зрозумів* (Ю. Янов., ІІ, 1958, 91); *В сю хвилину увійшла Надя, швидко, скопа поглянула на сестру, однак нічого не сказала і почала мовчки собі вбиратись* (Л. Укр., ІІІ, 1952, 499); *Стрільба була незвичайна. Вона швидко наростала, з кожною хвилиною наближалась* (Гончар, ІІІ, 1959, 436); *Вачиш, все так погано складається, що я не маю надії швидко поїхати на село* (Коцюб., ІІІ, 1956, 127); *У Івана Орлюка було багато нових друзів. Бойова дружба народжувалась і міцніла швидко, як швидко часом і кінчалась, через скороминущість життя* (Довж., І, 1958, 299); *Швидко наближався літній світанок* (Тют., Впр, 1964, 317); *Хазяїн кад'ярні запропонував нам кави і пішов її варити. Швидко палющі чорної кави досягли й нас усіх* (Ю. Янов., ІІ, 1958, 79); *Ті слюзи швидко висохли, як роса на сонці* (Н.-Лев., ІІІ, 1956, 340); *Час весело і швидко йде* (Мирний, ІІІ, 1954, 33); *Минуло швидко літо миле...* (Бойко, Ростіть., 1959, 13); // у знач. присудж. ся. Через короткий проміжок часу (настане, почнеться); скоро. *От уже швидко й до села, де була волость* (Мирний, І, 1954, 94).

ШВИДКО... Перша частина складних слів, що відповідає слову швидкий, напр.: ш вид ко бі й ний, ш вид ко з д і м а л ь ний, ш вид ко з н о ш у в а н и й і т. ін.

ШВИДКОДІЮЧИЙ, а, е. Який відзначається швидкодією, швидко виконує якусь операцію (про механізм, машину). *Значний успіхів добилися радянські вчені в галузі використання атомної енергії в мирних цілях, у кібернетичі і створенні швидкодіючих обчислювальних машин* (Резол. ХХІІ з., 1961, 16); // Який діє, впливає на що-небудь за досить короткий час. *До швидкодіючих місцевих добрив належать: гноївка, фекалії, пташиний послід, попіл, перегній* (Сад. і ягідн., 1957, 205).

ШВИДКОЗМІННИЙ, а, е. Який швидко змінюється, стає, робиться іншим. *Швидкозмінне електромагнітне поле має ту цікаву властивість, що воно не залишається навколо проводів, а поширюється в навколишньому просторі* (Курс фізики, ІІ, 1956, 237).

ШВИДКОЗМІННИСТЬ, ності ж. Абстр. ім. до швидкозмінний. *Поза увагою багатьох пролеткультівських поетів залишається бурхливий революційний рух суспільства; ..швидкозмінність настроїв.. була викликана нередуцям нечіткістю їхнього світогляду* (Рад. літ-во, 2, 1971, 5).

ШВИДКОЗШИВАЧ, а, ч. Пристрій для підшивання, скріплювання паперів (перев. прикріплений у папці); // Папка з таким пристроєм.

ШВИДКОКРИЛИЙ, а, е. Який швидко літає (про птахів). *Костеве серце повали наповнюється гордощами. Адже він був ініціатором [створення] голубника, ..він з любов'ю тренував швидкокрилих вихованців* (Донч., І, 1956, 100); // поет. Здатний швидко рухатися (про літак, корабель і т. ін.). *На бетонну доріжку Бориспільського аеропорту приваляла швидкокрилий лайнер «ТУ-104»* (Веч. Київ, 19.ІІІ 1969, 1); *Хай о скеля розбіють нас хвилі, Хай закрутять літні течії, — Сміло сядьмо в човні швидкокрилі, Сміло правмо в чудовні краї* (Грб., І, 1959, 498); *Рветься вперед яхта, а навкру неї мчать такі ж самі швидкокрилі суперниці* (Хижняк

Невгамовна, 1961, 113); *Образно. *З чим зрівняти твою [землі] силу, Перемог твоїх літа, Думу чисту, швидкокрилу, Що над всесвітом вита?!* (Нагв., Вибр., 1957, 172).

ШВИДКОМА, присл., розм. Квапливо, поспіхом. *За кілька хвилин, утираючись на люту, вернулася [дівчина] в хату, швидкома причепурила перед настінним похаломом дзеркало пиши темко-русяві коси* (Вирган, Б розп. літа, 1959, 277).

ШВИДКОМИНУЧНИЙ, а, е. Те саме, що скороминучий. *За цей рік він став не тільки старшим, а й дорослішим. Все зовнішнє і швидкоминуче втратило для нього будь-яку цінність* (Голов., Тополя., 1965, 180); *А Кримський збанчує, що й улюблена ним філологія ніколи не була цариною «чарівних слів», а тільки полем безуаганої битви... Та й сам Кримський неодноразово надає у таку коловерть... Щоправда, перемоги були значніші і не швидкоминучими, а поразики прохоплювалися рідше* (Рад. літ-во, 10, 1971, 14).

ШВИДКОМОВКА, п, ж. 1. Швидко, поспішне мовлення. *Тракторист і сам спробував заговорити польською мовою, але дуже скоро йому забракло слів, він засміявся і посила звичною швидкомовкою* (Жур., До них іде., 1952, 41); *З вуличного гучномовця долинала азартна швидкомова футбольного коментатора* (Наука., 7, 1966, 50).

2. Жартівливий жанр народної творчості — вгада-на фраза з набором важких для вимови звуків, яку слід проказати швидко, без записки.

ШВИДКОМОВНИЙ, а, е, рідко. Який вимовляється, говориться в швидко темпі (про фрази, слова і т. ін.). *Заповів Микола людям швидкомовним веселим словом, узяв до рук, розставив на місця, націлив на добре діло* (Бабляк, Виши, сад, 1960, 186).

ШВИДКОНОГИЙ, а, е. Який швидко, прудко ходить, бігає; легкий на ходу; прудконогий. *На швидконогого рисака Метеора, яким любив виїжджати в поле голова, з усіх боків накинцували настирливі, здоровенні, як шершні, оводи* (Збан., Любов, 1957, 4); *Діти, швидконогої вісники, насамперед дізнавалися про всякі новини, розвєсили по селу про незвичне видовисько* (Горд., Чужу пиву., 1947, 280).

ШВИДКООКІЙ, а, е. Який має меткі, швидкі очі. *Я приглянувся до незнайомця: він був.. чорнявий, швидкоокий* (Збан., Єдина, 1959, 90).

ШВИДКОПЛАВНИЙ, а, е. Який, плаваючи, швидко рухається по воді. *Високі, швидкоплавні сандали раз у раз випереджали його човен* (Тулуб, Людолови, 1, 1957, 264); *// Який швидко тече. Має швидко течію. Вчити дітей змінити поводитись на воді треба не на швидкоплавних ріках, а саме в басейнах* (Рад. Укр., 13.VI 1967, 4).

ШВИДКОПЛИННИЙ, а, е. 1. Який швидко пливе, летить, тече. *А літак тим часом кидав швидкоплинну крилату тінь на зелені узгір'я й смарагдові долини мальовничої Швейцарії* (Дмпт., Там, де сяє., 1957, 25).

2. Який швидко минає, проходить (про час, роки, стан і т. ін.); скороминучий. *Воруду йому загорішили срібним інєсш швидкоплинні роки* (Мас., Життя., 1960, 55); *Час іде... Бурхливий, швидкоплинний* (Рад. Укр., 18.III 1962, 3); *// Який відбувається, триває недовго. То не грози швидкоплинні, То не рев Дніпра-ріки, То ідуть по Україні Партизани-ковпаки* (Воронько, Славен мир, 1950, 91); *Людина, в свідомість якої органічно ввійшли вироблені віками народні погляди на прекрасне й потворне, ніколи не піддається бездумно випадковим повіям швидкоплинної моди* (Нар. тв. та стн., 6, 1965, 90).

ШВИДКОПЛИННИСТЬ, носії, ж. Абстр. ім. до швидкоплинний. *Перемінила все літ буйних швидкоплин-*

ність, Лиш не змінилось небо голубе (Фомін, Вибр., 1958, 26).

ШВИДКОПЛИННО. Присл. до швидкоплинний. *Дитинство й юнацтво Андрія Грабара проминуло швидкоплинно й мирно* (Скл., Карпати, II, 1954, 32).

ШВИДКОПСУВНИЙ, а, е. Який швидко псується і потребує особливих умов збереження. *Швидкопсувні продукти найкраще зберігаються в холодильнику* (Заг. догляд за хворими, 1957, 65).

ШВИДКОРІЖУЧИЙ, а, е, спец. Те саме, що швидко-різальний. *Швидкокоріжучу інструментальну сталь одержують в результаті сплаву вуглецевої сталі з хромом, вольфрамом, ванадієм та деякими іншими легуючими компонентами* (Наука., 5, 1962, 34); *Охолодження інструмента, особливо із швидкокоріжучої сталі — це теж безсумнівний резерв підвищення продуктивності* (Рад. Укр., 20.III 1963, 2).

ШВИДКОРІЗАЛЬНИЙ, а, е, перев. у сполуч. із сталь, спец. Який застосовується для швидкокісного різання металу. *У металообробній промисловості широко застосовують швидкорізальні сталі, а також металокерамічні сплави* (Різальні інстр., 1959, 8); *Інструмент, виготовлений із швидкорізальних сталей, витримує температуру під час різання до 600—650° С* (Токарна справа, 1957, 63); *За матеріалом.. фрези поділяються на швидкорізальні і твердосплавні* (Методика виля. фрез. спр., 1958, 25).

ШВИДКОРІЗНИЙ, а, е, спец. Те саме, що швидко-різальний. *Варие* (сталевар Чубенко) *і хромовольфрамову, цю швидкорізну й капризну сталь* (Ю. Янов., II, 1958, 241).

ШВИДКОРОСЛИЙ, а, е. Який буйно й швидко росте (про рослини). *При озелененні швидкорослі породи — тополі, клени, акацію білу, плакучу вербу можна садити 2—3-річними саджанцями* (Озелен. колг. села, 1955, 96); *На базі Понінківського лісництва Шепетівського лісгоспзагу створено спеціалізовану діляницю по вирощуванню швидкорослих деревних порід* (Рад. Укр., 7.II 1968, 4); *// Який швидко росте, розвивається, набираючи ваги* (про істоту).

ШВИДКОРОСТУЧНИЙ, а, е. Те саме, що швидко-рослий. *Резервом, який має набагато поповнити наші лісові скарби, є розведення швидкоростучих дерев* (Чаб., Стоїть явір., 1959, 204); *Під назвою швидкоростучих розуміють ряд деревних порід, які дають у середньому за один рік пагози значної довжини* (Лісівн. і полєзах. лісорозв., 1956, 53); *Персик є швидкоростучою породою* (Колг. Укр., 8, 1959, 40); *— А швидкоростучі [індики], а істівні — тьху, тьху, щоб не наврочити, м'ясо біле та ніжне, як курятина, саме на старі зуби* (Донч., VI, 1957, 232).

ШВИДКОРОСТУЧИСТЬ, часті, ж. Абстр. ім. до швидко-ростучий. *Смерека бальзамічна — тіневитривала порода, але за швидкоростучістю відстає від ялини звичайної* (Бот. ж., X, 3, 1953, 60).

ШВИДКОСТЕЗМЕНШУВАЧ, а, ч., техн. Прилад, що регулює швидкість (у 3, 4 знач.), зменшуючи її.

ШВИДКОСТЕМІР, а, ч., техн. Прилад, що реєструє й показує швидкість (у 3, 4 знач.). *Роботу кліткового підйому контролює диспетчер шахти з центрального диспетчерського пункту, де в мнемосхемі кліткової підйомної установки з сигнальними ланками і швидко-стеміром* (Нова техн. і технол., 1961, 47).

ШВИДКОСТІГЛИЙ, а, е. Плід, який швидко достигає; *// Рослина, що дає такі плоди. У північних областях треба мати відповідну площу під швидко-стиглими сортами* (Колг. Укр., 4, 1956, 24); *// перен., розм. Про те, що дуже швидко з'являється, поспішно створю-*

ється; // перен., розм. Про когось, хто без достатньої підготовки або досвіду береться за якусь справу.

ШВИДКОСТРІЛЬНИЙ, а, е. Який стріляє з великою швидкістю, частою (про зброю). *Вдалині стріляє білими димками швидкострільна гармата крейсера* (Ю. Янов., II, 1958, 118); *Він, певно, не помічає, що весь мокрий, міцно тримає в руках якусь трухляву корінку, що заміняла швидкострільний кулемет* (Збан., Мор. чайка, 1959, 167).

ШВИДКОХІД, хода, ч. Той, хто швидко й легко ходить. *Всім нотації чита [Филимон]... Та й походка вже не та! Швидкоходом був він змалку, Нині ж ходить чурозвалку* (С. Ол., Вибр., 1959, 225).

ШВИДКОХІДНИЙ, а, е. Який пересувається з великою швидкістю. *Швидкохідний човен прикордонної охорони йшов просто до берега, до того місця, де був Олег* (Донч., II, 1956, 534); *При русі транспорту на широким вулицях у кілька рядів ближче до тротуару повинні розміщуватись тихозхідний транспорт, а ближче до середини — швидкохідний* (Автомоб., 1957, 275); *Ракета — найбільш швидкохідний літальний апарат серед усіх інших, створених людиною* (Наука., 8, 1958, 16); // Який діє, працює на великих швидкостях; признач. для прискореного темпу роботи. *У зв'язку з оснащенням промислових підприємств швидкохідними верстатами, що допускають високі режими різання, вуглецеву інструментальну сталь тепер порівняно мало використовують* (Різальні інстр., 1959, 6); *В чому секрет успіху, високого темпу? Передусім у технічному оснащенні. Нас забезпечили безшумними швидкохідними пресами* (Веч. Київ, 22.IX 1969, 1); *Зубчасті колеса для швидкохідних передач, що працюють під великими навантаженнями, виготовляють переважно механічним обробленням і різанням на зубодовбальних, зубофрезерних і зубошліфувальних верстатах* (Допуски., 1958, 69).

ШВИДКОХІДНИСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до швидкохідний. *Крім швидкохідності, риби мають ще й завидну поворотність* (Наука., 6, 1964, 63); *Такі інструменти [швидкохідні] і твердосплавні різці] дають можливість повніше використати потужність і швидкохідність сучасних верстатів* (Різальні інстр. 1959, 31).

ШВИДКУВАТИ, ую, ўшш, недок., розм. Те саме, що поспішати.

ШВИДЧИЙ, присл., діал. Швидше. — *Пустить, швидчий шукать!*, — *Пан на весь рот зукне Та й з хати сам умікне* (Г.-Арт., Байки., 1958, 51).

ШВИДШ див. швидше.

ШВИДШАТИ, ас, недок. Ставати швидшим, набувати більшої швидкості; прискорюватися. *Метнувшись зв'язківці. Бурлить телефон, аж дмуться червоні дротки, наче жили, і швидшають кроки похоронних колон* (Бажан, I, 1946, 145); *З розчинею вікна чути, як ість поважно кланяється хлібом-солом, далі тече спокійна мова Дорохтея і її [Дарини] рідних. Потім слова швидшають, грубішають* (Степльмах, I, 1962, 319).

ШВИДШЕ, рідше ШВИДШ, присл. I. Вищ. ст. до швидко. *Великій у страха очі, Вся рать неслась, хто швидше змів. Назад вертатись не очоці. Всі біли, аж не чули ніг* (Котл., I, 1952, 220); *Собака тило і коротко висула, звернула вбік і подалась швидше* (Вас., I, 1959, 163); *Мчать поїзд — швидше, швидше* (Довж., I, 1958, 40); — *Порайся швидше, Маріоро, бо поїдемо на виноградині, а я тим часом запряжу коні* (Коцюб., I, 1955, 186); *Писар поперед усіх і каже, що вже Левко зовсім пропав. Злапали його і почали швиди у губернію* (Кв.-Осн., II, 1956, 300); [М и к и т а:] *Собака, котру проганяють, як дармоїда, з двору, швиди знайде собі пристановище, ніж я...* (Кроп., I, 1958, 115); *Ось тівчч вдарила — найкращий праці час, — Так дзвінко вдарила, що стрепе-*

нула тиша, і швидше у руках забігало перо (Л. Укр., I, 1951, 180); — *Збирайся швидше. У ліс треба йтати* (Тют., Вир, 1964, 242); *Після падіння кріпосного права в Росії все швидше і швидше розвивалися міста, росли фабрики й заводи, будувалися залізниці* (Ленін, 20, 1971, 134); *Хоч би потеплішали швидше* (Мирний, IV, 1955, 297); — *Іди, чоловіче, пішки. Швидше буде, — без ніякої іронії сказав кондуктор* (Головко, II, 1957, 457).

2. Те саме, що скоріше 2. *Стало ще холодніше. Я намагався втягти шю в комір колушка, але комірець в солдатському колушку настільки вузький, що має швидше символічне значення* (Багмут, Записки., 1961, 36).

ШВИДШЕ..., ніж (аніж)... — уживається як порівняльне слово при порівняльній звороті із значенням: а) краще, ліпше. — *Він [народ] швидше той день у шинку просидить, ніж піде на роботу до пана...* (Мирний, I, 1949, 394); *Ганна.. всю дорогу задихалась під хусткою, еволючи швидше зомліти, аніж відкритися сонцем посеред дня* (Гончар, Таврія, 1952, 28); б) скоріше. — *Уже що наші братчики задумують, чи добре, чи лихе, так швидше воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх* (П. Куліш, Вибр., 1969, 149).

◇ **ШВИДШЕ** на долоні волбєся віросте див. волбєся. **ШВИРГ**, виг., розм. Уживається як присудок за знач. швиргати, швиргнути.

ШВИРГАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. швиргати. **ШВИРГАТИ**, аю, аєш, недок., перез. і неперез., розм. I. Різко, з силою кидати кого-, що-небудь; шпурляти. *Олека поліз у кут і почав швиргати заїдти тріски, сучки, дрова* (Хотк., Довбуш, 1965, 386); — *Що-о? — кричить Прокій і зозла швиргає макогін у кочерю, так що вони торхотять там, як кості мерців* (Тют., Вир, 1964, 97).

2. перен. Швидко, мимохідь, недбало казати, висловлювати щось; кидати.

ШВИРГАТИСЯ, аюся, аєшся, недок., розм. Те саме, що швиргати 1. *Образно. *Швиргається вгорі якийсь космічний гловчик зорями, залишаючи в чорно-синій безодні золоті смуги* (Вишня, II, 1956, 120).

ШВИРГНУТИ, ну, пєш, док., перез. і неперез., розм. Однокр. до швиргати. *Швиргнувши нотами кудись у кутко, наперед вийшов, трохи зблідши, проте спокійний Малина* (Вас., I, 1959, 204).

ШВИРГОМА, присл., розм. Те саме, що кидькома. *Воле (сіна) дванадцять таких увезе, що тільки достанеш швиргома докинуть* (Номис, 1864, № 13883).

ШВИРГОНУТИ, ну, пєш, док., однокр., перез. і неперез., розм. Підсил. до швиргнути. *Дід Панас виплутував рибу, клас собі в човен; напав дві жаби й швиргонуя їх спересердя геть у воду* (Н.-Лев., I, 1956, 66); *Щось наче підтопило мене й швиргнуло на землю* (Сміл., Сашко, 1954, 84); *Мар'ян Хомаха вискоцив з хати. І капелюха свого забув. Устина швиргнула його за поріг* (Чорн. Визвол. земля, 1950, 180); // *безос. Ліве колесо потрапило в невидиму калабашу, тачка брикнула задом, і Дюньку швиргнуло в потік* (Тют., Вир, 1960, 228).

ШВИРДИЦЬ, виг., розм. Те саме, що швирг. *Поніс попа до річки та з мішка швирдиць! Тільки вода забулькотіла* (Сл. Гр.).

ШВИЦЬКИЙ, а, е: △ Швицька порода — давня порода великої рогатої худоби (перев. бурої або мшастої масті), яка характеризується високими м'ясними і молочними якістьми. Швейцарія — батьківщина високоудійних порід худоби — симентальської і швицької (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 104).

ШВО, а, с., розм. Те саме, що шов. *Бачив Шур голубий вогник, бачив, як заливається шво на залізі* (Скля., Помилка, 1933, 169); *Рязанець теж в селянському одя-*

зі.. На щойі у нього свіже шво — слід раки (Баш, П'єси, 1958, 16).

ШВОВИЙ, а, е. Стос. до шва.

ШВОРА, и, ж. 1. Ремінь, пасок для собак. За лаштунками чутно голос солтика: — Хведоре! нехай кокей сідляють та шоб голонч і хортів на швори позбирали! (Стор., I, 1957, 290); // Кілька хортів. прив'язаних до такого ремня, паска. У цій тиші десь почулося гаякання собак, потім на зрелбі показалася швора сужоробрих хортів, за якою плентався рудий чолов'яга (Панч, Гомон. Україна, 1954, 23).

2. діал. Те саме, що швбра 1. — Скидай штельвагу та притримай, шоб не біла коней по ногах!.. А цю швору кинь (Ле, Право., 1957, 22).

ШВОРИНЬ, рня, ч. Металевий або дерев'яний стержень, що є вертикальною віссю передка воза, візка чи поворотним пристроєм в автомобілі, локомотиві і т. ін. [Г а в к у н:] Ану лишень, назвіть усі частини чумацького воза. А чуте, хто знає?.. [В а с и л ь:] Шворинь і такі інші подробиці (Сам., II, 1958, 108); Причип-розпуск зроблено без кузова, він має поворотний коник, який з'єднується з рамою з допомогою шворня (Автомоб., 1957, 16); Гаврило десь іде вулицею з товстим шворнем у руках (Мик., II, 1957, 20); На землі під ганком, спиною обершись об колону, Невкипалі стояв з шворнем у зведених над головою руках (Головки, II, 1957, 309).

ШВОРИНЬОК, нька, ч. Зменш. до шворинь. Прийшов із далеких хуторів парубок, по імені Устим; цей не розпитував Оксена, хто він та заїдки, а чюкнув по голові швориньком, і перевернувся Оксенові світ землею геору, а небом узик (Тют., Вир, 1964, 22).

ШВОРКА, и, ж. 1. Тонкий мотузок; мотузочок. Найбільший шрам оперізував цілу голову через чоло впоперек. Ніби старий сторож пере'язав собі череп тонкою шворкою (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 138); Окулярю, блиснулиши сонцем, скочили з носа і зателіпалися на чорній шворці (Стельмах, I, 1962, 49); Центр стелі можна визначити за точкою перетину двох шворок, натягнутих навхрест на підлозі з протилежних кутів кімнати (Моптаж і ремонт..., 1956, 96); // Мотузок узагалі. Солом'я відпустила шворку, і колоди, з яких був зв'язаний її пліт, підхопила вода і кинула в тежнь (Голов., Тополя., 1965, 258).

2. Зменш. до швбра. Узброївся [я], як треба, узвє ніж, забрав шворку і зарані потяг до тієї вовковні [вовківні] (Вовчок, VI, 1956, 339); Шість вовкодавів люта гарчали і рвалися з шворки (Тулуб, В степу.. 1964, 9); Якась розкожана пані, тримаючи на шворці песика, здивовано зиркнула на залізничника (Стельмах, I, 1962, 161).

ШВОРОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до швбрка. Тимко кивнує головою і міцно зав'язав шворочки від шапки (Тют., Вир, 1964, 496).

ШВЯКАТИ, аю, аеш, недок., перех. і неперех., діал. Цьвохкати. Мирок.. візьме пруттик, швякає по повітрі або стинає головки з будяків та ластів'ячого злля (Фр., I, 1955, 231).

ШВЯКНУТИ, ну, веш, док., перех. і неперех., діал. Однокр. до швякати. Соляр щосили швякнє мене батогом по ногах так, що я аж підскочив з болю (Фр., II, 1950, 16).

ШЕБЕРНУТИ, єрну, єрнєш, док., розм. Те саме, що шєбєрнєти; // безос. Тихо, наморочна тиша, і нараз.. у «чочкві» [камери] шебернуло (Кач., II, 1958, 68).

ШЕБЕРХНУТИ, єрхвў, єрхвєш, док., розм. Злегка зашарудіти, зашелестіти. А наші сидять. Шеберхє під лавкою миша, а вони наставляють вуза (Кочуб., II, 1955, 80); Він так пройшов низом поза хатами і попід муром, що ніщо й не шеберхнуло (Коз., Блискавка, 1962, 144).

ШЕВАЛЬЄ, невідм., ч. У феодальній Франції — дворянський титул; // Особа, що мала цей титул. *Образно. [Т н м о ф і й:] Де ваша шлага, шевальє? (Корн., Чому посміє зорі, 1958, 55).

ШЕВЕЛЮРА, и, ж. Волосся на голові (перев. чоловіка). «Що ж, видно, і його справи не такі вже веселі». — подумав Батайль, вгледівши сивизну в поріділії шевелюрі Балзаса (Рибак, Помилка., 1956, 270); Він глянє на себе у дзеркало. Темно-коричневий довгий шрам перетинав пострижену голову. Байдуже! Протягом місяця відросте шевелюра — і нічого не буде видно (Собко, Справа., 1959, 312); // Довге, пишне, густе волосся на голові чоловіка. Професор Трємбовський був.. маленький, худорлявий, мав розкішну сиву шевелюру і обличчя нервовє та жваве (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 119); Величезний на зріст, з великим круглим обличчям і пишною шевелюрою чорного смоляного волосся, Хорст справляв враження людини незвичайної сили й великого спокою (Собко, Серце, 1952, 28); На його чоло недбало спадєс буйна шевелюра (Літ. газ., 28.I 1958, 2).

◇ Левіна (лєв'яча) шевелюра див. лєвіний, лєв'ячий.

ШЕВЕР, а, ч., техн. Металорізальний інструмент для чистової обробки зубчастих коліс. Дискові шевєри виготовляють із швидкорізальної сталі (Техвол. різального інстр., 1959, 268).

ШЕВЕРНОГИЙ див. шивєрнбгий.

ШЕВИНГУВАЛЬНИЙ, а, е, техн. Стос. до шєвінгування. Шєвінгувальний верстат.

ШЕВИНГУВАННЯ, я, с., техн. Процес чистової обробки зубчастих коліс шєвером. Найвища точність зубчастих коліс буває після шєвінгування, шєвінгування та інших.. операцій, застосовуваних після точного фрезєрування профілю зуба (Допуски., 1958, 73); Розроблені і здійснені схеми станків, що дали можливість забезпечити високоякісну гарячу і холодну накатку, які замінили процес шєвінгування (Наука., 9, 1959, 9).

ШЕВІЮТ, у, ч. Дорогий сорт м'якої, легкої, трохи ворєстої шерстяної або напівшерстяної тканини. Ідуть люди вулицею.. На кого не глянь — у шєвіюті, в сукні (Ряб., Жайворонки, 1957, 45); Англійські шерстяні тканини — шєвіют, бостон, коверкот, гардини — відзначаються своєю добротою, вони далеко відомі за межами країни (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 70).

ШЕВІЮТОВИЙ, а, е. Прикм. до шєвіют; // Пошитий з шєвіюту. Свій шєвіютовий костюм, галстук, осінню [осіннє] кепі з м'якого пледа — все це він скинув (Мик., II, 1957, 477); Іде тракторист, орєл степовий іде! Сорочка шєвокова, галстук очі збирає, костюм — утєру женитися! Шєвіютовий і поштий елегантно (Ковінька, Чому я не сокіл., 1961, 59).

ШЕВРО, невідм., с. М'яка тонка шкіра хромового дублення, виготовлена з шкур молодих кіз. Хто у сєлі має тоді гроші на дороге взуття з шєвро та хрєму? (Козл., Сонце., 1957, 98); Дивна машина — з одного боку вона проковтує білу тканину, а з другого — випускає м'яку і красиву штучну шкіру. Ця шкіра з успіхом конкурує з натуральним шєвро, замшею, хромом (Роб. газ., 26.II 1964, 2).

ШЕВРОВИЙ, а, е. Прикм. до шєврб. Він незграбно сповєз з полу і, позитнувшись, підтягнув обшите шєвро-вими лєями галіфе (Рєчм., Весн. грози, 1961, 122); // Пошитий, зробл. з шєвро. Мусій Ступак вдєгнувся по-святковому; чорна піджачна пара, неодмінний строкатий галстук й жєвоті шєврові черевички.. (Сміл., Зустрічі, 1936, 33); Командуючий пішов до дверей, тєрєдо ступаючи короткими ногами в блискачєх шєврових чоботєх (Перв., Дикий мед, 1963, 355).

ШЕВРОН, а, ч. 1. Нашивка з гадуна у вигляді кута на лівому рукаві форменого одягу солдатів та молодших офіцерів для позначення років їхньої надстрокової служби. На підвіконні сидів вусатий рожевоокожий унтер-офіцер з золотими шевронами на лівому рукаві мундира (Добр., Ол. солдатика, 1961, 132).

2. Нагрудний знак-нашивка, що вказує на поранення в бою.

ШЕВРОННИЙ¹, а, е. Стос. до шеврона.

ШЕВРОННИЙ², а, е, техн. Який має зубці, нахилені під кутом у різні боки (звичайно про зубчасті колеса). На верстаті [зубофрезерному] можна застосовувати різні високопродуктивні інструменти.. для нарізування як зачайних, прямозубих шестерень, так і черв'ячних та шевронних коліс (Верстатл-гіанти, 1958, 58).

ШЕВСТВО, а, с. Ремесло шевця. — А зась не знаєш? — обізвався Кузьма Трохимович з своєї ятки, — шевць знай своє шевство, а у краєцтво не мішайся! (Кв.-Осп., II, 1956, 21); Наші вуличани, окрім хліборобства, ще мають і ремесло в руках: столярство, шевство, стельмахівство, бондарство і мірошництво (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 22).

ШЕВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до шевць. {Гострості вості й:} В неї годосок, як у флороських черничок, а у вас такий бас, як у наших шевськїм зорі у Йонку Шелухоста (Н.-Лев., II, 1956, 495); У шевському ряді, на довгих неструганих дошках, поприблизаних до кобилиць, стояли й чоботи, і сап'янки (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 243); // Признач. для пошиття взуття. Із [шевців] сьютні очі наче олакують той крам, що лежить на лядях перед ними: шматочки сірки, цвяхи на шкворідках, шевська смола на тарлаках (Н.-Лев., I, 1956, 50); Смерділо шкурами, рибою, шевським клеєм, дуетем, гноєм та новими сукнами (Тулуб, Людолови, I, 1957, 7); На місці шевської майстерні.. стояв тільки комин, лежало кілька обгорілих кроков та валявся побитий посуд (Смоляч, II, 1958, 39); Біля вікна — шевське машиння на столику, табуретка з натягнутою на ній зверху шкірою (Ю. Янов., I, 1954, 157); Старий запускає пальці в халаяу, виймає зідти шевського пожа. віддас Матвієві (Стельмах, I, 1962, 433).

Шевська лапа (козак) — металевий плескатий інструмент на довгій ніжці, який використовується при пошитті та лагодженні взуття; лапа. В хаті, біля лави, на низенькому осліпчику сидів Василь. Між колін тримав шевську лапу, на ній — дірлявий Лідин черевик (Мушк., Серце..., 1962, 299); Бригадиром тут високий розважливий Пилип Гаврилович Тупицький. Майже 30 років сидить він з шевською козовою між колінами (Рад. Укр., 9.II 1961, 3); **Шевська смола див. смола**; **Шевський квас див. квас**.

◇ **Причліпати** (причліпнути, чіплятися і т. ін.), як (мов. вємів і т. ін.) шевська смола див. смола; **Причліповатися** (причліплятися, причепитися), як (мов. вємів і т. ін.) шевська смола див. причліповатися.

ШЕВЦІВ, цєва, цєве. Прикм. до шевць; належний певцеві. Чого ж він на замкову гору забрався? — Кажуть, гуляти либонь пішли. Він, значить, та шевціє плещє Карпо (Мирний, I, 1954, 280); **Слобідські хлопці** — шевціє Казимірка та млинарського слясара Федько — лязили вже тям [підземним ходом], що до ріки (Смоляч II, 1958, 51).

ШЕВЦЮВАТИ, юю, юєш, недок. Займатися шевством, шити або лагодити взуття. До Заріччя він прибився колись із дружиною, жив з бондарства та теслярства, часом шевцював (Ю. Янов., II, 1954, 157); — Вчився з замолоду шевцювати (Збан., Єдина, 1959, 139).

ШЕВЧЕНКІАНА, и, ж., книжн. Зібрання, суку-

ність творів літератури і мистецтва, пов'язаних з життям і творчістю Т. Г. Шевченка, а також усі видання його творів. Брошура А. Луначарського [«Великий народний поет (Тарас Шевченко)»] відіграла неабияку роль в гострій боротьбі за спадщину поета на Україні. в тлумаченні і популяризації її в Росії. Вона посідає в сьгоднішнє почесне місце в шевченкіані (Вітч., 2, 1964, 150); *Понад десять років займається білоруською шевченкіаною Богдан Чайковський* (Рад. літ-во, 11, 1965, 88); *Великий внесок у вокальну шевченкіану зробив український композитор В. Заремба* (Літ. Укр., 28.IX 1965, 2); *Театральна шевченкіана останнім часом поповнилася новими п'єсами і спектаклями* (Мист., 1, 1963, 7).

ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ, вця, ч. Літературознавець, мистецтвознавець, що спеціалізується на вивченні життя і творчості Т. Шевченка. І. Франко був найвидатнішим нашим шевченкознавцем (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 635); У працях радянських шевченкознавців справедливо твердиться, що великий Кобзар першим на Україні сформулював нову концепцію мистецтва, в основі якого ідея його соціально-перетворюючої ролі (Рад. літ-во, 6, 1966, 33).

ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО, а, с. Вивчення творчості Т. Г. Шевченка як галузь літературознавства, мистецтвознавства тощо. Радянські історики літератури продовжують теорич розвивати ті лінії, які накреслені були в питаннях шевченкознавства ще Герценом, Чернишевським, Добролюбовим, Іваном Франком, Плехановим, Луначарським, Гравовським, Лесею Українкою та іншими передовими діячами XIX — початку XX століття (Рильський, Поезія Т. Шевченка, 1961, 5); Радянське шевченкознавство відзначається різними напрямками досліджень, серед них історико-літературний, текстологічний, естетичний, філософський, мистецтвознавчий (Рад. літ-во, 5, 1964, 73).

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИЙ, а, е. Стос. до шевченкознавства. В шевченкознавчій літературі як один з найістотніших елементів поетичного стилю Кобзаря відзначається засіб градації — поглиблення, посилення ознаки (Рад. літ-во, 5, 1964, 114).

ШЕВЧИК, а, ч. Пестл. до шевць. То наступало парубоцтво: шевчики, кравчичи, ковали, свитники... — збралоса на ярмарок погулять (Кв.-Осп., II, 1956, 19); Сидить шевчик на стільці, На кумові постільці Пришивас латку (Рудан., Тв., 1959, 218).

ШЕВЧИХА, в, ж., розм. Жінка шевця. Загадав шевць шевчисі дратовки спрясти (Чуб., V, 1874, 818); Я була надворі та підмазувала призьбу, коли вляділа, що до нас їде шевчиха Меланка (Крым., Вибр. 1965, 382).

ШЕВЧУК, а, ч. Учень шевця; // Помічник шевця.

ШЕДЄВР, а, ч. Зразковий витвір, що є найвищим досягненням мистецтва, майстерності. Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедєври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини... (Жоцюб. II, 1955, 385); За п'ятнадцять років, поєднуючи роботу в театрі з літературною діяльністю, Карпенко-Карий написав одинадцять п'єс і серед них такі шедєври, як «Сто тисяч», «Хазяїн», «Суета», «Сава Чалий» та ін. (Життя К.-Карого, 1957, 53); На українські теми «Іл. Ю. Рєпін» написав понад сто творів, серед них такий шедєвр, як «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1878—1891) (Мист., 5, 1955, 47); *Найстаріші думи — справжні шедєври української поезії XV—XVI ст. — це думи про боротьбу козацтва проти татар* (туркї (Іст. укр. літ., I, 1954, 59); *Він був відомий як людина широких мистецьких смаків — меценат театру, колекціонер шедєврів малярства, amator музики* (Смоляч.

VI, 1959, 28); *Льняне полотно знайшло широке застосування. З нього робили найкращі вітрила, великі художники створювали на ньому шедеври живопису* (Хлібороб Укр., 2, 1968, 47); *Найважливішою пам'яткою Києва часів Ярослава, величним архітектурним шедевром світового значення в Софія Київська* (Знання..., 9, 1966, 31).

ШЕСЛІТ, у, ч. Мінерал перев. білого або жовтуватого кольору, що містить вольфрамовоокислу сіль кальцію, названий на честь шведського хіміка К. Шееле. — *Розумієте, я знайшов великий кусок шесліту* (Донч., II, 1956, 48); *Вихідною сировиною для одержання вольфраму служить мінерал вольфраміт..., а також шесліт* (Наука..., 3, 1958, 10).

ШЕЗЛОНГ, а, ч. Легке розсувне крісло, в якому можна навілнєжати. *Пасажири в легких літніх костюмах сиділи в шезлонгах або бавилися в корабельний теніс* (Панч, Ерік..., 1950, 23).

ШЕЙХ, а, ч. 1. В арабських країнах — глава роду, а також сільський старшина.

2. Представник вищого мусульманського духівництва, богослов і правознавець. *Одна надія — Алах, великий, добрий і справедливий. Він тільки наситить і загаріє журливу душу. Абібуаа рває до нього. Вступити у науку до відомого шейха і зробивсь деревішем* (Кочуб., II, 1955, 122).

ШЕКЕРЯВИТИ, влю, виш; мн. шекерявлять; *недок.*, *діал.* Шепелявити; // Шепеляво розповідати. *Посмоктуючи цигарку, шекерявляюсь побереженьку Полікарпа Сергієнко* (Стецьмах, На. землі, 1949, 234).

ШЕКЕРЯННЯ, я, с., *діал.* Дія за знач. шекерягти і звуку, утвореної цією дією. *З бічної вулички виразно почувся чийсь голоси. Мирон хотів обійти їх стороною, але ж пізнав шекеряння Полікарпа Сергієнкі і повільну мою Семена Побережного* (Стецьмах, II, 1962, 42).

ШЕКЕРЯТИ, яю, яш, *недок.*, *діал.* Шепелявити.

ШЕЛАК, у, ч. Смолиста речовина, яку виділяють молоді пагони деяких тропічних рослин; використовується для виготовлення лаків, фарб, сургучу, пластмаси і т. ін.; // Рослини, що містять цю смолу. *Самі по собі плантації шелаку не потребують особливого догляду* (Веч. Київ, 26. II 1970, 4).

ШЕЛАКОВИЙ, а, е. Стос. до шелаку.

ШЕЛАЧНИЙ, а, е. Те саме, що шелаковий. *Довгий час для полірування піаніно на Чернігівській музично-меблевій фабриці використовували дорожочинний матеріал — шелачні та інші смоли* (Рад. Укр., 21. III 1958, 3); // Вигот. з шелаку; з домашню шелаку. *Шелачний лак*.

ШЕЛЕВІТИ, ію, ієш, *недок.*, *діал.* Колихати. *Шелестить У вербах вітер, ледве шелевіє...* (Перв., I, 1958, 505); // Колихатися (у 1 знач.). *Шелевіють, тріскотять перед іконами дламадкі* (Вас., I, 1959, 325).

ШЕЛЕВІТИСЯ, іється, *недок.*, *діал.* Колихатися (у 1 знач.). *Тільки високі лопухи в саді шелевієлися, немов щось тило між собою шелочуки* (Фр., V, 1951, 292).

ШЕЛЄП¹, виг. 1. Звуконаслідування, що означає глухий звук від удару, падіння і т. ін.

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. шелєпнути 2. *Шелєп частя в хату!* (Укр. присл., 1963, 32).

ШЕЛЄП², у, *діал.* Шум; // Шарудіння.

ШЕЛЄПА, в, ч. ж., *зневажл.* Те саме, що недотєпа. [О м е л ь к о:] *Та тут це лист від панічка. [М а р т и н:] Чого ж мовчиш? Давай мерціш, шелєпа!* (К.-Кайрай, I, 1960, 338).

ШЕЛЄПАННЯ, я, с., *діал.* Дія за знач. шелєпати і звуку, утвореної цією дією. *Гупали зрідка зблужа в садку за тином, з шелєпанням продираючись крізь листя* (Гуц., Скупана..., 1965, 22).

ШЕЛЄПАТИ, аю, аєш, *недок.*, *діал.* 1. Шарудіти. *Багач поглядав: його Івась мірчуками Злато висипав. Бряжчить золото здалека, Шелєпають шати* (Рудан., I, 1908, 161).

2. Ляскати, ляпати, йдучи, йдучи. *Пройде з Києва, шелєпаючи колесами по жовтій воді, перший пароплав* (Донч., VI, 1957, 449); // Брести по воді, багні, заростях і т. ін., утворюючи глухі звуки, шум.

ШЕЛЄПАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.*, *діал.* Те саме, що шелєпати 2. *Взяла вона відро, шелєпається до криниці по кропиві* (Н.-Лев., II, 1956, 13).

ШЕЛЄПНУТИ, ну, неш, *док.*, *діал.* 1. Однокр. до шелєпати 1.

2. З силою ударити; // *безос.* Тільки що Федір уступив у хату, як його ще на порозі привітав нестямий крик... Федора наче в груди кулаком шелєпнуло (Мирний, IV, 1955, 229); // Упасти, перев. з глухим звуком, шумом. *Він так і шелєпнув у саму середину* (Сл. Гр.); *Навіть забув [Мусій], якої висоти сімешній поріг — зачепився і мало не шелєпнув серед сіней* (Речм., Весн. грози, 1961, 142).

ШЕЛЄПНУТИСЯ, нуся, нешся, *док.*, *діал.* Упасти, перев. з глухим звуком, шумом; ударитися об щось. — *Ого, які на вас довіє світки! Ну, та й світки. А побіжи-но котрий з вас. Подивлявся, чи не шелєпється він об землю, заплаувавшись у поли* (Довж., I, 1958, 217).

ШЕЛЄПОТІННЯ, я, с., *діал.* Дія за знач. шелєпотіти і звуку, утвореної цією дією.

ШЕЛЄПОТІТИ, очу, отиш, *недок.*, *діал.* Підсил. до шелєпати. *Липи та акації під вікном шелєпотять та зазирають своїми запазущими гілками до кімнати* (Фр., I, 1955, 356).

ШЕЛЄСНУТИ, ну, неш, *док.* 1. Однокр. до шелєстіти. *Очерет гнучкий шелєснує Геть понад водою* (Гр., I, 1963, 29); *Шелєсне бур'ян за короною — лезенько тьохне в грудях* (Вас., Вибр., 1954, 34); *Тиша, тиша довкола — повна, урочиста. Не шелєсне ліс* (Гончар, II, 1959, 137); *Тиша. Навіть верхів'я кедрів застигли. Ні птиця не проїтає, ні звір не шелєсне* (Довж., I, 1958, 123); *Невидима куля шелєснула над головою, пробивши мій капелюх* (Мур., Бук. повість, 1959, 33); *Вітрець шелєсне та прихилить мені у віконце палучий бузок* (Вовчок, I, 1955, 110); *Війнув вітер, шелєснує гілками, струшуючи лапатай сніг на голови партизанів* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 485); // *безос.*, у сполуч. із с. я, в і, а, в і. Про абсолютну тишу. [К о б з а р:] *Ач, як тихо, ні шелєсне нігде; вітрець не дигне* (Мирний, V, 1955, 110); *Тихо в селі, ні шерхне, ні шелєсне* (Тют., Вир, 1964, 301); *Вечір видався напрочуд гарний. Ані шелєсне* (Ткач, Плем'я..., 1961, 248).

2. *розм.* Упасти, перев. з глухим звуком, шумом. [В і в д я:] *Як покосовань, як шелєсну сторч, так в болото і полєтіла!* (Кроп., II, 1958, 126); *Воно [дерево] похитнулося й, скрипнувши, з шумом, подібним до глибокого зтханья, шелєснуло на землю* (Хор., Незакінч. політ, 1960, 84); // *Кинулися куди-небудь. Треті ніки: кукуріку! — Шелєснули [русалки] в воду* (Шевч., I, 1963, 6); — *А було як уйдє мій панотець у церкву, то всі люди так і шелєснуть уростіт* (Н.-Лев., III, 1956, 345); *Мої [люди] шелєснули в ліс...* (Вас., Незібр. тв., 1941, 229).

ШЕЛЄСНУТИСЯ, нуся, нешся, *док.*, *розм.* Те саме, що шелєснути 2. *Ніна неохоче відчинила двері. Повернувшись до кімнати, вона показала Максимові очима на крісло, а сама, мовби... якась нежива річка, безцеремонно шелєснулась на диван* (Добр., Тече річка..., 1961, 146); *Шелєснувся кінь під Поточьким убік і захріп, почувши, що наступає жак* (Стар., Облога..., 1961, 37).

ШЕЛЄСТ, у, ч. 1. Легке шарудіння; шерех. *У сімх*

чутно шелест: то в темноті Кирило шукає водянки (Мирний, III, 1954, 126); Почулось: «Глур-у!» — і шелест плаття. Він підняв голову і побачив Віру Павлівну (Хотк., I, 1966, 41); Підбігають з тихим шелестом шин тролейбуси (Крог., Сини..., 1948, 8); Було так тихо, що навіть шелест листя на ясені здавався великим шумом (Десняк, Вибр., 1947, 185); Ось рябки з балади «Утоплена», які передають шелест осоки коло берега: Хто се, хто се по сім боці Чеше косу? Хто се? (Рильський, III, 1956, 244); * У порівн. Щодня мій друг розмовляє (отим своїм беззучним голосом, немов шелестом) про те, як ми вкупі за границю поїдемо в Швейцарію (Л. Укр., V, 1956, 325); // Глухий шум. По хаті пройшов шелест. Пани здвигували плечима, хитали журливо головами, шепталися між собою (Мирний, I, 1949, 383); Озався знайомих, зворушливий шелест гвинтів — човен арушиє (Логв., Давні рани, 1961, 51); // у сполуч. із сл. в і, а н і. Про абсолютну тишу. А тиша яка: ні пашиного співу, ні людського голосу, ні єдиного шелесту — всюди велична тиша (Гр., Без хліба, 1958, 85); Все навколо озорнула тиша. Ні шереху, ні шелесту (Юхвід, Оля, 1959, 3).

2. перен., розм. Пожвавлений рух, метушня, шум, розмови, викликані чим-небудь. Ми знаю у музиці, металі й житті. Хай в'януть недруги лихі. Ой, скільки шелесту у саїті! — Ми все те чуєм — не глузі... (Тич., II, 1957, 207); Народу зібралось стільки, що Михайло Гнатювич Сажко змушений був просто відгородити кілька комах великими валами своє робоче місце. — Навч в театр на артистів дивитися прийшли, — незадоволено буркнув він до Хорошка. — От буде шелесту, коли засиплюся [засиплюся] — на весь Радянський Союз, не менше (Собко, Біле полум'я, 1952, 314).

◇ Наробити шелесту див. нароблювати.

ШЕЛЕСТІВКА, и, ж., заст. Приголосьний звук. Жива народна мова має кілька дуже простих способів до уникання збігу багатьох шелестівок, і через те слова єднаються плавко, легко до вимови (Сам., II, 1958, 366).

ШЕЛЕСТІННЯ, я, с. Дія за знач. шелестіти і звуку, утворені цією дією. Вони знав волілись, одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що мав над ними пухляти китицями та наводив сум одноманітним шелестінням (Коцюб., I, 1955, 359); Берега дійшовши, я схилився на йому, в шелестіння травки дочуватись став (Шог., Поезії, 1958, 357); Ні шелестіння довіз суконь, ні слова привітання не розбуркали, не оживили Лемішківського (Н.-Лев., I, 1956, 169); Вуха вловлювали лише шум моря та ледве чутне шелестіння лісу (Ткач, Моряки, 1948, 84); Почулось характерне тихе шелестіння, мотор заспівав дзвінко і рівно, але майже нечуто (Ткач. Черг. завдання, 1951, 156); Але в увій йому вилуч розкішній вестибюль бібліотеки і та особлива затишність читального залу, де чутно тільки тихе шелестіння перегортуваних сторінок (Багут, Опов., 1959, 75); Чуті було кроки Джапарідзе, чути було, як спинається він біля озера, дослухаючись до шелестіння вітру (Собко, Кавказ, 1956, 101); * У порівн. Те «визнає» брата, тихе, як нічне шелестіння тополі, здалось невичайним, тазмним (Коцюб., II, 1955, 129).

ШЕЛЕСТІТИ, ещю, ест'яш, недок. Видавати, утворювати шарудіння, шелест, шерех. Тизенько нива шелестіла, Вітрець тепленький подизав, Сіножат' кайтами пахтіла / жайворонок десь співав (Гл., Вибр., 1951, 209); Хвилі тихо шелестіли, котяться на берег по дрібніш камінцях (Н.-Лев., V, 1966, 289); Тихо шелестіли бойові знамена (Кач., Вибр., 1953, 78); // Рухаючись, працюючи, видавати шарудіння, шерех. Цієї ночі Гимко спав погано. Кілька разів виходив з куреня, слухав,

як шумлять сосни і шелестить по піску вартувий (Тют., Вир, 1964, 344); Рівномірно і діловито шелестіли й інші верстати навколо, створюючи живий, шумливий гомін (Ткач, Арена, 1960, 35); Не шелестять по асфальту тролейбуси (Автом., В. Кошик, 1954, 16); // чим. Викликати шелест, приводячи щось у рух. Соловейків нема. Вітер віє, Шелестить вердовіттям таємно (Л. Укр., I, 1951, 343); Михайло шелестів газетними аркушами, перебігав поглядом по заголовок (Загреб., Європа. Захід, 1961, 292); Вітер шелестів соняшниками (Гончар, II, 1959, 90); // розм. Говорити щось пошепки. — Сідай, Іване. Сідайте, дочки, — ледве шелестіли старі Демидові вуста (Довж., I, 1958, 313); Зала вся нервово зворухнулася, загула, забубоніла і за хвилинку стихла. Тепер усі згуртувалися, то до кого тяжів, і, чекаючи, шелестіли густим несміливим шепотом (Епик, Тв., 1958, 228); // розм. Тихо лунати (про слова). — Не смійся з того, що я скажу... — шелестять гарячі слова і присьмо озортують теплом Тамару (Хижняк, Тамара, 1957, 113); Біла шия в разках намиста, Наче шок, шелестять слова. Де ти, зірко моя промениста, Українко моя степова? (Гончар, IV, 1960, 9).

ШЕЛЕСТКІЙ, а, е. Який видає, утворює шелест (у 1 знач.). Патер Алоїзій переходив від групи до групи, напаччений, елегантний, у шелесткій шоківій сукані кольору темної фіалки (Тулуб, Людолови, I, 1957, 147); // Сповнений шелесту; // Який викликає шелест.

ШЕЛЕСТЛИВИЙ, а, е, рідко. Те саме, що шелесткій. Так і вийшли на двобій із сігном, шелестливі, зелені листі [тополі] (Жур., Вечір., 1958, 404); За прилітком починалося кукурудзяне поле, виспде, шелестливе, успане жовтою волоттю і де-не-де чорною сажкою (Земляк, Гнівний Стратон, 1960, 140); На стлі поклявши китиці калини, Він шелестливий слухав вітрової (Забашта, Калин. кетяг, 1956, 183).

ШЕЛЕСТУН, а, ч., розм. Той, хто видає шелест (у 1 знач.). Листочки з вітриком, жартуючи, шептались: — Ану, золубочку, ще, ще дихни! Бач, братіку, які ми повдавались Веселі Шелестуни (Гл., Вибр., 1951, 83); // Про безголосу чи з тихим голосом людину. В останні роки з'явилось чимало сортів отих виконавців [пісень]: хрипуни, шептуні, шелестуни тощо (Літ. Укр., 17. XII 1968, 4).

ШЕЛЕСТЬ, виг. 1. Уживається як присудок за знач. шелестіхути. Пова куцел щось шелесть, шелесть! (Номис, 1864, № 4356); Іде Денис по полю переваги-ваги, голова як приліплена, очі в щілинках, рушниця десь аж за плечима теліпається. Раптом — шелесть що-небудь (Тют., Вир, 1964, 240).

2. розм. Те саме, що шасть. Подякував [спрота] за хліб і сіль / за науку добрим людям Та до дводієни напростець Шелесть і рушниками! (Шевч., II, 1963, 269); [К індрат Антонович! А я, здуру, шелесть за рушниками. / озонив приданого, в обидві жмені озонив!.. (Кроп. II, 1958, 300).

ШЕЛЕСЬ, виг. 2. Те саме, що шелестіхути. Сіно — шелесь, шелесь — ворухитись (Мик., II, 1957, 11); Коли ове шелесь, шелесь щось у куца! (Крог., Вибр., 1959, 469); // у сполуч. із сл. в і, а н і, розм. Уживається для підсилення передачі глибокої тиші; ні звуку. Лиш палесті хвиль — Ледь-ледь, тіль-тіль!.. / ні шелесь! — Ні тут, ні десь... (Бичко, Вогнище, 1959, 202).

ШЕЛЕХ, у, ч., розм. Легкий шуркіт; шелест. Ліс був повний шелеху, незрозумілих шелехів (Донч., VI, 1957, 23).

ШЕЛЕХНУТИ, ну, пеш, док., однокр., розм. Те саме, що шелестіхути. Свиснула куля — і. Харкевич шелехнує об землю! (Кост., I, 1967, 42); Від того удару Богдан похитнувся, відступаючи назад, зачепився ногами за

вербовий пенюк і шелехнує у куц верболозу (Мушк., Чорний хліб, 1960, 79).

ШЕЛІХВІСТ, воста, ч., розм. 1. Те саме, що шилохвіст. Он муркало про щось двоє чирят-хропунки, а їм приглушли голоси забиває шелихвіст, коокучи, мабуть, і відсапулись на воді (Досв., Вибр., 1959, 411).

2. перен. Пуста, нерозсудлива, легковажна людина. — Кажешко людина розумна, поважна, просвічена, не шелихвіст, не вітрогон, — сказав Навроцький (Н.-Лев., V, 1966, 231); Отой шелихвіст Максим Теліжка, який заводив немало клопоту вчителів своїми вбрікаками, виявився таким підголосником, якого, здається, в Горнилиці досі й не чули (Речм., Весн. грози, 1961, 152).

ШЕЛІХВІСТКА, и, ж., розм. Жін. до шеліхвіст 2. — Довго після того мене нікто не сватає, бо я була хоч і гарна, але вроду вже вдалась вітрогонка та шелихвістка (Н.-Лев., IV, 1956, 297); — Оль-Оль, ти наш Багра-тїон! — кричали їй захоплені шелихвістки (Кач., II, 1958, 37).

ШЕЛЮГ¹, а, ч. Те саме, що шеляг.
ШЕЛЮГ², у, ч., рідко. Те саме, що шелюга. Соснові бери і піски, зарослі червоном шелюгом, яблуневі і вишневі сади, родючі суглинки і супіски... — все це можна зустріти в областях республіки (Цюпа, Україна..., 1960, 145).

ШЕЛЮГА, і, ж. 1. Верб гостролиста. Гріло сонце, пахло рікою, розпареним листям шелюги і молоденьких осичок (Сенч., Опов., 1959, 129); Хвилин з десять ідемо піском, акритим густими кущами шелюги (Кол., На фронті..., 1959, 65).

Червона шелюга — черволий верболіз; красноталь. Червона шелюга, верболіз і верби молоді заступили перед сонцем цю ріку давню, ніби навмисне, щоб не висохла, — така вона мілка влітку — прославлена Збруч-ріка! (Кос., Новела, 1962, 116); Чимдалі ширшало розмите земснарядом озеро, підрізани береги разом з травою, з кущами червоної шелюги величезними скибами западали й тонили в ньому (Жур., Вечір., 1958, 105).

2. збірн. Зарості верб гостролистої. Праворуч під вербами річка леле, Ліворуч у шелюзі гребля біліє (Вирган, В розп. літа, 1959, 147); Зашелестіли кущі, з шелюги, мовби вовна з мішка, висипали люди в кучматиз шапках, коротких козушках без рукавів (Літ. Укр., 19. XI 1968, 4).

ШЕЛЮГИ, ів, мн. Те саме, що шелюга. Але ж і тут пригоденька мала — і шелюги щось злякаться погали: Цю веску все геть повід'ялося. І над звичай далеко мрїють хвилі... (Стар., Поет. тв., 1958, 200); Вже аж під вечір, коли яруза крилася сутінками, покинуто Тимко шелюги (Тют., Вир, 1964, 125); Звідси, просто вишу під кручею, добре видно було.. жовті, вже опушені сирватою змарюю котиків шелюги протилежного берега (Коз., Листи..., 1967, 239).

ШЕЛЮГОВИЙ, а, в. Прикм. до шелюга. Звук і голосу далеко не полетів, він залишився біля неї, упав десь зовсім близько на воду, навіть не відгукнувся в шелюгових кущах (Гуц., Скупана..., 1965, 60); // Вигот, з шелюги. Шелюгова підстилка; Шелюговий кошик; // Укритий шелюговою (про протірі). Кукучки важко витягає ноги з глибокого піску, але вперто долає шелюгову цілину (Загреб., Дель..., 1964, 107).

ШЕЛЮГУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. шелюгувати. Займався [Баклагов] тепер тим, що плив верболозові кошики, наочно доводючи своїм ремеслом користь від шелюгування Олешківської піщаної пустелі (Гончар, Таврія, 1952, 106); Шелюгування провадять на голий пухлий пісках (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 279).

ШЕЛЮГУВАТИ, ую, уєш, недок., перен. і неперен.,

спец. Саджати шелюгу на піщаному ґрунті, закріплюючи піски. Згодом він і сам виселився десь на піски, взяв ся їх шелюгувати (Гончар, Таврія..., 1957, 74).

ШЕЛЮЖИНА, и, ж. Те саме, що шелюга. А при Ворсклі куці шелюжини Били в дзвони густих верховіть (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 78); // Гілка шелюги; лозина. Ой хто ставє [ставить] берестину, Щоб надого сталась; А я тичу шелюжину, Щоб швидше ламалась (Щог., Поезії, 1958, 130).

ШЕЛЮЖИННЯ, я, с., збірн. Те саме, що шелюга 2. На лівому боці яруги, на відлості, — сліпучо-біла товчениця пісків, зелений полиск густого шелюжиння (Тют., Вир, 1964, 124); // розм. Гілки шелюги (у 1 знач.).

ШЕЛЯГ, а, ч. Старовинна найдрібніша польська монета. Стільки правди, як в шелягу сребра (срібла) (Номис, 1864, № 6902); Сиділи лірники та грали По шелягу за танець (Шевч., II, 1963, 98); Все своє життя збирає він гроші по шелягу (Тулуб, Людолови, I, 1957, 39).

◇ До [останнього] шеляга — те саме, що До [останньої] копійки (див. копійка). З горя він пропив до шеляга свій горьований заробток, і з того часу мідарський гріш чоловіка почав усе частіше розкочувати ся по чужих шинкасах (Стельмах, I, 1962, 208); Не вартий [ламаного] шеляга див. вартий; Ні (ані) шеляга; Ні (ані, і, й) [ламаного, зламаного] шеляга [за душею] [немає, не мاتی, не було]; [Бути] без шеляга [за душею] — зовсім немає (не було) грошей. — Давай гроші! — Де жєні їх взяли? Ні шеляга; я панською Ласкою багатий (Шевч., I, 1963, 85); — Сіноп спалено і сляндровано. Щось із сорок мільйонів збитку. Туреччина вимагає, щоб ми їй сплатили, а в державній скарбниці — ані шеляга (Тулуб, Людолови I, 1957, 14); На Дмитра Мартин навіть не думає про черевки, бо ж не було й зламаного шеляга коло хати (Козл., Ю. Крук, 1950, 115); В самого Максима не було й шеляга за душею... (Мирний, I, 1949, 222); Скажу тобі, що у мене було неможовно тяжке почуття при вїзді п. Кришнюка за кордон: він бігає по Києву за позичкою, я мусила дивитись на се і пальцем не рушити, бо не маю ні шеляга (Л. Укр., V, 1956, 380); — Та повернувся [дід Дунай], наче з Сибіру: за душею ні шеляга — все проїздив (Стельмах, I, 1962, 419); Чужинець, гольтіпака, без шеляга за душею — його зять, та ще обидва будуть на карку у нього... (Досв., Гюлле, 1961, 87); Ні (ані, й) шеляга не дати (не заплатити і т. ін.) — зовсім не дати, не заплатити грошей. [Н а с т я:] Не дам тобі ані шеляга (Кроп., II, 1958, 60); — Ачу, ачу, може там буде щось і про овиних погорільців, — піддав і Штефан, акому не дав нікто й шеляга за спалену хату (Козл., Ю. Крук, 1957, 347); Жаднюга пан, закиши все мати на дурничку, не заплати ані шеляга коштиньому кріпакові (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 23); Ні (і) на шеляг, перен. з запереч. дісл. — зовсім, ніскільки. Довелось [сотникові] самому Розкідати, розточити, і добра нікому Не зробити ні на шеляг. І притчею стати Добрим людям (Шевч., II, 1963, 200); — Гордості в мене ні на шеляг нема (Довж., I, 1958, 423).

ШЕЛЯЖОК, жкв, ч. Пестл. до шеляг. Збирайте шеляжки дрібненькі (Сл. Гр.); Мені обіти всіз бідних. по шеляжку щоб на душу (Мал., Листи..., 1961, 7).

ШЕЛЬВАХ, а, ч., діал., заст. Вартовий. Під вікнами в'язниці ходить шельвах — жовнір з карабіном (Фр., II, 1950, 353).

Стояти (бути і т. ін.) на шельваху — охороняти кого, що-небудь, вартувати. Стояє же він [рекрут] на шельваху В царській деорі (Федьк., Буковина, 1950, 22).

ШЕЛЬВІЯ, і, ж., діал. Шавлія. По горі, горі зацвіла шельвія (Сл. Гр.); «Ой ти, дівчино, з кучерявої

рути-м'яти звита та з гостролистою шельвії! — подумав Карпо і повернувся назад додому (Н.-Лев., II, 1956, 278).

ШЕЛЬМА, н. ч. і ж., розм. Хитра й спритна в своїх учинках людина. Запорожець зарегагає. — Ще й питає! А яка б же шельма, опріч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі? (П. Куліш, Вибір., 1969, 188); Поглядав дід Пилип, любувався шельмою-іздовим, усмігався (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 153); — Ці шельми Антоній Грекович та Йосип Рутський точать зуби на всі київські церкви (Тулуб, Людолови, I, 1957, 302); // Уживається як лайливе слово. «Га, — крикне [пан], — шельмо, так ти робиш!» На мене шнуром замагнувся (Фр., XIII, 1954, 109); — Як тебе звать? Иваном! Брешиш. А я знаю, що ти Кручок. Мене не обдуриш, а тебе бачу, шельма! (Коцюб., II, 1955, 200).

ШЕЛЬМІВСЬКИЙ, а, е, розм. Стос. до шельми. [З а б р а м с ь к и й:] Ах ти, шельмівська дічина! (Коч., II, 1956, 115); // Власт. шельми; хитрий.

ШЕЛЬМУВАННЯ, я, с. 1. іст. Прилюдне ганебне покарання, запроваджене військовим статутом Петра I, при якому засуджених на смертну кару чи вічне заслання оголошували позбавленими честі, судового захисту, цивільних прав і т. ін.

2. Дія за знач. шельмувати 2.

ШЕЛЬМУВАТИ, ю, ушн, недок., перех. 1. іст. Здійснювати шельмування (у 1 знач.).

2. Виражати осуд; палюжати. Вищуєне повідомлення від коменданта міста Конавальця шельмувало арсенальців, обзиваючи їх «зрадниками неньки України» (Кач., II, 1958, 256); // Таврувати кого-небудь ганьбою, звинувачуючи у нечесному поведженні. — Перед тим, як шельмувати когось, треба глибоше вивчити людину, знати, чим вона живе (Гур., Друзі..., 1959, 125).

ШЕЛЬМУВАТИЙ, а, е, розм. Те саме, що хитруватий. Усміявся [Проць] до земляків, мружиль шельмувати очі (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 49); В очах сенатора на мить промайнуло щось шельмувате, сложе на затятий усміх, і одразу зникло (Гончар, II, 1959, 211).

ШЕЛЬМУВАТО, розм. Присл. до шельмуватий. Сергій для переконливості кладе на стіл аршинну бомбу і шельмуєтато зиркає на Шевка (Стельмах, Гусп-лебеді..., 1964, 131).

ШЕЛЬСЬКИЙ, а, е. Стос. до м. Шель у Франції, де вперше виявлено стоянку людей періоду раннього палеоліту.

△ Шельська доба (епоха), архл. — період раннього палеоліту, для якого характерна шельська культура. Ранній палеоліт в свою чергу поділяється на три великі епохи: шельську, ашельську і мустьєрську (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 11); Шельська культура, архл. — культура раннього палеоліту.

ШЕЛЬФ, у, ч., спец. Прибережна частина дна світового океану, в межах якої глибини не перевищують 200 м; материкова обмінна.

ШЕЛЬФОВИЙ, а, е, спец. Стос. до шельфу.

ШЕМАЯ, і, ж. Промислова риба родини коропових, поширена в басейнах Чорного, Азовського, Каспійського та Аральського морів. Багате, дуже багате Азовське море! Судак, яці, тараня, чехоня, кефаль, оселедець... сазан, рибець, шемая, бичок, найдорожча червона риба — білуга, севрюга, осетер... (Літ. Укр., 22.VII 1966, 1).

ШЕМЕНУТИ, п'ю, нєш, док., перех. і неперех., діал. Зачепити, ударити, вбити. То товариш до товариша словами промовляє. Филоненка-полковника кланя-проклінає: «Бодай те[б] перша куля не минула. Гостра шабля шемнула!» (Укр. думп., 1955, 315); Натирає [Савка] круту, наліту кров'ю потилицю, топчучись напроти

діда, клишоногий, присадкуватий, в'язистий, як бичок-бузюк. Ось-ось, здається, шемне віда головою під бік (Гончар, Таврія, 1952, 40).

ШЕМЕТАТИСЯ, аюся, аєшся, недок., діал. Метушитися, втупитися. Котрі [монголи] були нижчого росту, чіпались високих і валяли їх із ніг, разом з ними ще в воді шемечулись та борикаючись [борюкаючись] (Фр., VI, 1954, 130); [Р а х м і л ь:] Він був п'яний, троха шеметався, то там йому деякі папери з кишені випали (Фр., IX, 1952, 69).

ШЕМРАННЯ, я, с. Дія за знач. шемрати і звуки, утворювані піско дією. Він [вітер] летить далеко, ..всичує [вбирає] в себе.. шемрання темного лісу, джурчання вод і дзвін стиглого колоса (Копюб., I, 1955, 388); Поволі нічні звуки сповнювали степ. Звідусіль чулося то шелест, то легке вломиге шемрання (Донч., I, 1956, 151); З темного неба сіявся морок разом з дощиком, вулиця втопала в темряві і тихому шемранні дощу (Дв. Чайка, Тв., 1960, 192); Всауаює в ніч. Немов далекий шепіт, Мов шемрання смутного вітерця, Якісь примарні долають звуки Кризь шиби заморожені... (Рильський, II, 1960, 204).

ШЕМРАТИ, ає, недок., чим і без додатка. Видавати легкий шум, шерех і т. ін. Стежка йде повз городи, а на городях шемрає суше бадилля (Донч., II, 1956, 349); // Виглякати, спричуняти слабій шерех, шелест. *Образно. Присмерк залазить під ліжку, він шемрає за темною завіскою, він дивиться з чорних очей Хачатурова (Донч., II, 1956, 271); — Куди, куди, куди? — шемрала звілі невтомимо кожоді ночі і лизали жалібно берег, і плескались.. о велике каміння (Куб., I, 1956, 462).

ШЕМРІННЯ, я, с., рідко. Дія за знач. шемріти і звуки, утворювані піско дією. Він міркував. Час од часу його обличчя спалагувало червоними смужками... В такі моменти його очі спиналися на маленькі дверя, де чулось шемріння. певне, ручного верстата (Досв., Гюлле, 1961, 29).

ШЕМРІТ, роту, ч., рідко. Легкий шум, шерех і т. ін. Чи се, може, шемріт твій, Річко, ..Змиє мій смуток і застій? (Фр., X, 1954, 19).

ШЕМРІТИ, іє, недок., чим і без додатка, рідко. Те саме, що шемрати. На березі шемріє пісок (Стельмах, На.. землі, 1949, 538).

ШЕНКЕЛЬ, я, ч. Внутрішня, звернена до коня частина ноги від коліна до шкволотки, якою верхник управляє конем. Турок маче в'єс в коня. Стиснує шенкелями (Ю. Янов., IV, 1959, 69).

Давати шенкелі; Брати (узяти) в шенкелі — дуже слискати боки коня шенкелями. Веди коня свого згори, Чи в шенкеля [шенкелі] бери — Ще будуть ранки й вечори Щасливої пори (Перв., I, 1958, 111).

ШЕПЕЛЯВИЙ, а, е. Який вимовляє святаці звуки (с, з) як шиплячі (ш, ж) (про людину). Хоч чуб кучерявий, дак сам шепелявий (Сл. Гр.); Шепелявий Гаврило перелякано дивиться на нього [Кавуна] п'яними баранячими очима (Козл., Сонце., 1957, 44); // у знач. ім. шепелявий, вого, ч.; шепелява, вої, ж. Той (та), хто має таку ваду мови. Шепелявий, після такої похвали, прийшов до корчача. А корчача була таки здорова! (Томч., Жменяки, 1964, 36); // Неправильний, викривлений щодо вимови цих звуків (про мовлення, вповну і т. ін.). Яко болізно [болісно] роздавалася шепелява вимова Берка, як вона доходила до самого її серця, повертала душу! (Мирний, I, 1954, 228); Дитяча шепелява мова, шире її сердечне «до побачення» трохи зірліла душу (Збан., Малин. дзвін, 1958, 119); *Образно. З яру війнуло свіжим вітерцем, який невидимо рукою потряс рясне листя груші, що шепотіло на своїй шепелявій мові

щось своє, не зрозуміле для людини (Добр., Тече річка.., 1961, 100); // Нездатний відтворювати точні для свистячих звуків мови рухи. Марта, та золотиста Марта, зі своїм трохи шепелявим язиком, помітила сьогодні, що він сивіє (Вільде, Наші батьки.., 1946, 24).

ШЕПЕЛЯВИТИ, влю, виш; мн. шепелявлять; недок. Вимовляти свистячі звуки (с, з) як шиплячі (ш, ж). Слободянюкові недавно вирвали передні верхні зуби, ..капітан шепелявив (Перв., Дякий мед, 1963, 75); — Шепеляваю я, дорогі мої, а то б розказав (Ле, Мої листи, 1945, 70).

ШЕПЕЛЯВИСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. шепелявий.

ШЕПЕЛЯВО. Присл. до шепелявий. *Образно. Річка тихо котила свої темні води в затуманено непроглядну далечину. Шепеляво шелестіла осока (Добр., Очак. розм-вр, 1965, 60).

ШЕПЕЛЯТИ, яю, яеш, недок., розм. Те саме, що шепелявити. Копронідос.. в розмові примішував великоруські слова й шепеля, як шепеляють греки, що родились і зросли не в Росії (Н.-Лев., III, 1956, 364); Хибували йому всі передні зуби. Через те шепеляв (Март., Тв., 1954, 235).

ШЕПІТ, поту, ч. 1. Тихе мовлення, при якому звуки вимовляються без участі голосових зв'язок. Щось десь тричіть, ламається, гуляють чоботи, чується шепіт, дихання (Коцюб., II, 1955, 238); Голос Антона перейшов у шепіт, дівчина ледве чула його (Трубіл., Шхуна.., 1940, 308); Мовою шепоту користуються лише найменші люди світу — пігмеї в тропічних лісах Центральної Африки та веді в джунглях Цейлону (Наука.., 8, 1969, 19); // перен. Тихий шум, шелест, джорчання і т. ін. Вона [пісня] не пестощі любові [любові], Не вітру шум, не шепіт хвилі (Фр., XIII, 1954, 91); Данило лежав під дубом і під шепіт листя дримає (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 426); Знову місток і онузу джоркотливий шепіт чистої, аж до дна прозорої води (Томч., Жменяки, 1964, 63); // заст. Чакування, яке здійснює баба-шептуха. Ото слугають, гуляють дівчатка, та: «Бабо-бабо! От ми од вас хліб одібі'ємо — нащо все порозказували?..» «Дурні-дурні! Я ж вам хіба які мудрі шепоти розказую?..» (Дн. Чайка, Тв., 1960, 25); — Чи ви мене коло того знахарства заставали? Та я.. всі шепотинаговори переабула (Вол., Місячне срібло, 1961, 317).

2. перев. мн., розм. Чутки, поголоски, розмови (перев. потайні).

3. у знач. присл. шепотом. Тихо, без участі голосу; пошепче. Кола говорив шепотом, щоб не будити дітей (Кундяч, Пов. і опов., 1951, 28).

ШЕПІТНИЙ, а, е. 1. Позабавлений звуку, голосу; сповнений шепоту. Не тьохкали і не рилили піски. Тільки шепелюгаз таїлися якісь шепітні спокої (Ле, Ю. Кудря, 1956, 254).

2. лінгв. Який вимовляється, здійснюється без участі голосових зв'язок (перев. про звуку, вимову). Шепітні голосні.. вимовляються без участі голосу (Сл. лінгв. терм., 1957, 34); Коли беззвучне і шепітне промовляння буде освоєне, промовляють вголос. стежачи за двіжністю голосу (Худ. чвт.., 1955, 57).

ШЕПНУТИ, ну, неш, док., перех. і неперех. 1. Однокр. до шептати 1—3. Килина одшлюла двері й щось шепнула до Терлецької (Н.-Лев., III, 1956, 45); Майор шепнув мені, що в нього є до мене конфіденціальна розмова (Логв., Давні рани, 1961, 23); Радист помітив Крайнюка і щось шепнув у мікрофон (Кучер, Голод, 1961, 454); — Ах, жаж який! — шепнула якось меганічоні пані Наталя (Коцюб., II, 1955, 168); Федоренко почекав, поки все стихло на дорозі, і, стаючи на межі, коротко шепнув: — Вперед (Кач., Вибр., 1953, 385);

Чи вітерець шепне, чи жовна там кору На липі подовбе, чи яцірка зелена Зашелестить в кущі — вона, моя тороплена, Шукає матері, дрижить, вітка.. (Г.-Арт., Байки.., 1958, 183); Ну, а тепер він певний, бо панський пастих Хома Гудзь шепнув йому тому новину. Хома хоч ходить біля товару, та все ж ближче до панів, бо третєє коло них. Буде фабрика, буде!.. (Коцюб., II, 1955, 8); «Але зідки він прокозав, — опустивши голову, міркував собі Миронець. — Не інакше, як Устина йому шепнула» (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 74); *Образно. Висока, струнка грабина похилилася свої голови, мов дерево хоче шепнути своєму сусіду через стежку якусь новину (Коцюб., I, 1955, 459); //розм. Доносити на кого-небудь. — Що ж я верау?.. кажи що? — сучитесь п'який. — А то... що як почує хто та шепне туди... Ти знаєш, яка він [пан] сила?.. Буде ще! (Мирний, I, 1949, 304); Могло бути й гірше, певно знайшлись би й такі, що шепнули вищому начальству (Хижняк, Тамара, 1959, 83).

◇ На (над) вуха шепнути див. вуха.

2. розм. Те саме, що порадити 1. Яюсь раз Андрий.., стираючи порох із столу, зобачив на ньому кілька мідяків. Ніби який чорт шепнув йому: «вкради» (Коцюб., I, 1955, 446); Тимко лежав мочки, сердито покусуючи губи. «Шепнув мені чорт женитися» (Тют., Вир, 1964, 275); — Ну, що ж, Маріє, завтра сама приходь на поле. Не проспй. Я шепну Тимофію Горицеїту, щоб на мірня тобі а пару лишніх кроковок [землі] (Стельмах, II, 1962, 26).

ШЕПОТАННЯ, я, с. Дія за знач. шепотати і звуки, утворювані цією дією. Хведір, понору послужавши дівочого реготливого шепотання і нікому слова не сказавши, тихо похилив поза церквою (Мирний, III, 1954, 32).

ШЕПОТАТИ, очу, бчеш і ШЕПОТІТИ, очу, отиш, недок., перех. і неперех. Те саме, що шептати. Раптом смужка світла знов з'являється, ширша, ніж перше, і якийсь приглушений голос шепоче раптово (Л. Укр., II, 1951, 187); Старі люди співають Бондарієну за рукав, щось шепочуть їй злякано на ухо (Вас., III, 1960, 376); Молодий чорнявий парубок усміхнувся і щось шепотав Анничці, а вона гилила низько голову і етирала сльози (Ірчан, II, 1958, 310); Дорош справді зрозумів, що він не тільки чує, а й говорить. І, закривши лице руками, щоб не показати професорові сльоз, пішов у палату, укрився з головою, не виходив на вечерю і цілий вечір шепотів сам до себе під ковром (Тют., Вир, 1964, 201); Жене світання жорок ночі, і обрій барвами сія. І серце слухає: шепочуть сумні уста мого ім'я... (Сос., II, 1958, 426); Співаєш ти (всєх згодиться) прегарно; Але послухай, як шепоче ліс... (Граб., I, 1959, 260); Щось шепочуть тихо трави (Сос., II, 1958, 65); Вітерець потаєє. Потічок шепоче. Яскраво сіяють Зорі серед ночі (Пісні та романси.., II, 1956, 166); Гай шепоче, гнуться лози В яру при дорозі, Думи душу осідають, І капають сльози (Шевч., II, 1953, 208); Тихо проходить а лісом; зелене Листя ясне шепотіло круг мене (Гр., I, 1963, 35); Річка вік холодком, шепоче тихо собі хвилюю (Чаб., Тече вода.., 1961, 78); Фортунат і Парвус остають і виходять у садок, щось турботно шепочучи межи собою (Л. Укр., II, 1951, 404); Діти сходяться разом до купи і шепочуть на печі та й засипляють без вечері (Стеф., I, 1949, 99); — Що ж то за краса! Що то за парубок! — шепотять дівчатка між собою (Вовчок, I, 1955, 190); А в дворі шепотіло з десяток дітлахів різного віку, цікавих, як сороки (Коп., Вибр., 1953, 448); *Образно. З вітром шепочуть квітки, пісня дзвенить про любов, і над свічадом ріки місяць примарий зійшов (Сос., II, 1958, 35); Безжарне небо байдужно дивиться з високоті, а буйний вітер шепотить про щось з величезними

степовими будьяками (Коцюб., I, 1955, 182); *У порівн. Вона вся трусилася; уста її тремтіли, наче що шепотали... (Мирний, III, 1954, 17).

ШЕПОГАТИСЯ, *о́чусь*, *о́чешся* і **ШЕПОТІТИСЯ**, *о́чусь*, *о́чешся*, *недок.* Те саме, що **ШЕПТАТИСЯ**. Молодші шепотались довгенько собі, а там і послули (Вовчок, I, 1955, 157); Уночі йому не спалося, важкі думки хлопотали йому голову... А тут ще чує: батько-мати шепочуться між собою (Мирний, IV, 1955, 36); В напівтемному коридорі важко було розглядіти, хто шепочеться, сидючи на підвіконні (Жур., Вечір., 1958, 196); За столом кілька секунд про щось шепотілися, і тоді Карпо Чумак голосно відповів на матросове привітання (Кучер, Прошай..., 1957, 77); Частіше зупиняються легіні з дітками коло перелазів, шепочуться щось на вухо (Хотк., II, 1966, 24); Урядовці шепотілись, що тепер їм моторошно їздити по садах за податками, бо емісарові Сі Янко, як той їздив, одрізали косу й нігті та забрали увесь стяжений ним податок (Досв., Гюлле, 1961, 187); Понад ставом увечері Шепочеться осока, Дождиває в темній гаї Дівчинонька козака (Шевч., I, 1951, 234); Сміються фіалочки жожі, Глядять в небеса на зірки, І тихо шепочуться рожі (Л. Укр., IV, 1954, 80); Микола зупинявся, оглянувся довкола, прислухався. Ніде нікого. Шепочуться досягаючи хліба (Ткач, Плем'я..., 1961, 219); Шепочеться листя в колосистих садах, І пахне димком тракторів (Гірник, Друзі..., 1953, 32); Задумливо шепочуться над школою ставні осокори (Збан., Малин. дзвін, 1958, 3); *Образно. Шумить, шумить весела путь, шепочуться з асфальтом шини... Це золоте зерно везуть до елеваторів машини (Сос., Близька далина, 1960, 78).

ШЕПОТІННЯ, *я, с.* Дія за знач. **шепотіти** і звуку, утворювані цією дією. Голос його переходить в шепотіння, але шпарке, тривожне, як маячіння (Л. Укр., I, 1951, 451); Василіна затіяла подих, щоб почути його люте шепотіння, але так нічого й не почула (Кучер, Трудна любов, 1960, 293); Здається, що кожне деревце кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись в чудову гармонію лісового шепотіння, гвилю котяться далі, замираючи в просторі... (Коцюб., I, 1955, 35); Ми будем стояти над синьою рікою з тобою в листків шепотінні, а сонце рончить з неба квітки на галяві Дніпрові, осінні... (Сос., Близька далина, 1960, 245).

ШЕПОТІТИ *див.* **шепотати**.

ШЕПОТІТИСЯ *див.* **шепотатися**.

ШЕПОТНУТИ, *ну́*, *не́п*, *док.*, *розм.* Однокр. до **шепотати**. Подивилася [Гаяля] на всіх своїх і округи усюди, вже ледве чути шепотнула: — Ой, я хочу! — і се в остатній раз (Вовчок, I, 1955, 305); Біля тину. «Добрий вечір» — Грицько; жінка цитнула на нього, ще й пучкою застергала. Потім таємничо шепотнула йому і поклікала за собою (Головка, I, 1957, 344).

ШЕПОТУН, *а, ч.*, *розм.* 1. Той, хто говорить шепотом.

2. Той, хто потай поширює чутки, поголоски, розмови.

ШЕПОГУХА, *п, ж.*, *розм.* Жін. до **шепотун**.

ШЕПТ, *у, ч.*, *розм.* Те саме, що **шепіт**. Він поволі забувся і з шепту перейшов до голосної бесіди (Фр., I, 1955, 340); Вона знизила голос аж до шепту (Л. Укр., III, 1952, 714); Тепер же він почувся зовсім шасливий. На тім візку, тонучи в тизу тьму, В той рай живий, в лузі тих озері бездонні, Під шепіт рік давніккий і ліса шепти сонні (Фр., X, 1954, 202); А скільки було шептів та поговорів на її весіллі про те, як і чому вона «піймала» Порцицького (Л. Укр., III, 1952, 748); І знов плакала Маруся, уявляючи собі всю ту картину; і зди-

вовання о. Василя, змішане зі страхом за свою репутацію, і шепти та смішки цілого повіту (Хотк., II, 1966, 168); Тим часом Гапка заходила з вечерею, бряжчала мисками, стукала і щось комуся з великим опалом доводила шептом (Вовчок, VI, 1956, 238).

ШЕПТАЛА, *й, ж.*, *збірн.*, *заст.* Сушені на сонці абрикоси чи персики з кісточками; // Абрикосові або персикові дерева.

ШЕПТАННЯ, *я, с.* Дія за знач. **шептати** і **шептатися** і звуків, утворювані цією дією. Кругом його сумно та нудно; чути шептання Шестірного, тихо, важке шептання (Мирний, I, 1954, 331); У його одноманітне шептання якось непомітно вливається пісня, вона не заважає молитві (Стельмах, II, 1962, 205); Кирило ввійшов у сад і якось разом убрав у себе... шептання крапель поміж гаулук (Коцюб., II, 1955, 209); І перша ніч — ніч перша і остання — І перше слово, те найбільше з слів, Що я в саду під вітрове шептання Уперше чув і вперше зрозумів (Рильський, I, 1960, 135); Іх [Регіні й Мільці] жваве шептання не звертало на себе нічий уваги (Фр., VI, 1951, 279); Спорі, і свари людські, і програми, й цілі світогляди — Се для Зевеса немоє раків шептання в мішку (Фр., XIII, 1954, 313); Почалося відвертання насланого. Всі оті шептання, плювання, зливання (Хотк., Довбуш, 1965, 10); *Образно. Вона не чула вже зловіщого шептання мороку й оддалась надіям на краче (Коцюб., I, 1955, 358).

ШЕПТАТИ, *шепчу́*, *шепче́ш*, *недок.* 1. *перех.* і *неперех.* Говорити, вимовляти щось дуже тихо, пошепки. — Нічого не можна було розслухати, що їй там бабуся шептала (Кв.-Осн., II, 1956, 196); — Господи, боже! де ж твоя правда? — шепче Чіпка. — Де її шукати?.. (Мирний, I, 1949, 252); Ганна шепче: — Слава... слава богу! Ходи сюди, не лякайся... Вийди, Катре, з тати: Я щось маю розпитати, Децю розкарати (Шевч., I, 1963, 322); — Коли так через нігодично, чую, щось потиженку — трісь, трісь. Я тоді й шепчу командирові полка на вухо: зараз, кажу, стіна завалиться, бо вже тріщити (Тют., Вир, 1964, 261); — Максиме, я збігаю за лопатою, — шепче Костянтин (Стельмах, I, 1962, 437); *Образно. Соломія сиділа перестрашена та прислухалася, про що шепче морок (Коцюб., I, 1955, 358); Квіти пахучі змуться в козанні, Шепчуть про щастя, про вроду (Рильський, I, 1960, 113); // *перен.* Тихо шуміти, шелестіти, дзюрчати і т. ін. Лісове шелест по діброві; Шепчуть густі лози. А дівчина спить під дубом При білій дорозі (Шевч., I, 1963, 7); Шепче осика незмінно, Місяць мовчить в вишині... (Рильський, I, 1956, 46); Шепче вітер на валу, Гонить хвилю немалу (Мал., Звенигора, 1959, 39).

◇ В обидва вуха шептати *див.* обидва; Шептати в ніс *див.* *віс.*

2. *неперех.*, з *ким*, *також із сл.* один до одного, м і ж с о б о ю. Розмовляти тихо, пошепки; шептатися. Базилій шепче з кумою, а убогий з сужою (Укр., присл., 1963, 73); Писарці показували пальцями на Олександрю, шептали щось один до одного, сміялись (Коцюб., I, 1955, 39); *Образно. Вітер з гаєм розмовляє, Шепче з осокою, Пливе човен по Дунаю Один за водою (Шевч., I, 1963, 144); Чуєте: зерна лягають в ріллю, Шепчуть про щось між собою (Гірник, Стартують..., 1963, 15).

3. *перех.* і *неперех.*, *розм.* Передавати чутки, поговори, розмови. Післанці [посланці] з Корчина й Тустана говорили: — Шепчуть люди, що хотять [боари] запродали шляхи наші монголам (Фр., VI, 1951, 55); [П е ч а р і а:] Вважає би я знати, що то за секрети шепче одна панночка другій на вушко? (Мирний, V, 1955, 145).

4. *перех. і неперех., від чого, над ким — чим, заст.* Чаклукючи, промовляти наговір, приворот. Без знау-рок та без ворожок не обійшлося: виливали переполох, емшали від уроків, шептали від очей і що не робили — усе нічого та й нічого... (Кв.-Осн., II, 1956, 444); Ворожки шептали над Маріорою, підкурювали її, поїли зіллям — нічого не помагалося (Кожуб., I, 1955, 228); — І шептати зміє [Мар'яна]? — Ні, чим не зрешити. Коли хтось приходить з зворобою, яку не може вилікувати, одразу до лікаря посилає (Стельмах, II, 1962, 272).

ШЕПТАТИСЯ, шепчусь, шепчешся, *недок.* Розмовляти з ким-небудь або між собою тихо, пошепки. Молодиці все шепталися між собою та нетерпеливились, що так довго нема Параскіци (Кожуб., I, 1955, 275); — По обіді на ура Колісника! — шепталася за столом, як він вибіг у друку хату за чимсь (Мирний, III, 1954, 288); — Куди нас ведуть? — шепталася в колоні (Тют., Вир, 1964, 346); // *розм.* Говорити, повідомляти один одному щось тихо, пошепки. І в стаїні, і в майстернях, і в ідеальні будуть шептатися, збиратися купками; піде гуляти новина (Сміл., Зустрічі, 1936, 223); // *перен.* Тихо шуміти, шелестіти, джорчати і т. ін. Шепчуться лози (Граб., I, 1959, 72); В світланковім проміжні шептався, Гомоніє з колоском колосок (Мас., Степ, 1938, 10); За селом понад рікою Вітер шепчеться з лозою (Стельмах, Живі огні, 1954, 73).

ШЕПТІЙ, й, ч., *заст.* Те саме, що шептун.

ШЕПТУН, а, ч., *розм.* 1. Той, хто говорить, співає і т. ін. пошепки, дуже тихо. В останні роки з'являлося чимало сортів отих виконавців [пісень]: хрипуни, шептунки, шелестунки тощо (Літ. Укр., 17. XII 1968, 4).

2. Той, хто поширює чутки, поговори, потайні розмови. Останніми днями в городі більше та більше з'являлось ворожих під'юджувачів та підштрикувачів, що сідали серед оборонців Долини всякі страхи та брезні, і Лухія а Яриною те ставили собі на карб, бо хто ж, як не вони, мусили б усіх отих відвідачів та шептунів запати, заки вони перейдуть между Долини (Львч., Козацьк. роду..., 1958, 479); // Той, хто носить на когонебудь. Султан слухав виклауачів і шептунів і загадково мовчав (Тулуб, Людолови, I, 1957, 418); У харківському професорському колі Потебня був вірцем особистою порядності, відкритого презирства до донощиків-шептунів (Мовозн., XVI, 1961, 102).

3. *заст.* Той, хто, чаклукючи, промовляє наговір, нашепт. приворот. Вжити до послуг його вже стоять: Шептунки, знахари, ворожбити (Воскр., 3 перцем!, 1957, 266).

ШЕПТУНКА, н, ж., *розм.* Те саме, що шептун.

ШЕПТУХА, н, ж., *розм.* 1. Жін. до шептун 1, 2. Як стане шептуха коло уха, не буде тобі, мамо, довіку кожуха (Номис, 1864, № 8414); Перший клопіт — це здиватися шептух, які сновигали в Саїдовім дворі (Ле, Міжгір'я, 1953, 206).

2. також у сполуч. із сл. баба, бабка, *заст.* Жін. до шептун 3. Прийшла шептуха і наварила якось зілля, щоб напоїти [Лесю] на ніч (П. Куліш, Вибр., 1969, 95); Цілу ніч на горіщі щось гурчить, як ото на прядці пряде або на бубні бубонить. Вона і до знахарів, і до шептух — не допомагає (Тют., Вир, 1964, 85); [2 - й ч о л о в і к:] Що ж ти думавш, поки баба-шептуха прихандибала, він і одходив хлопця, ей-богу, не брешу! (Крон., I, 1958, 479); Віктор пригадав, як колись сусідський ґусак злякав його малого, наздогнавши й звалюючи на землю... А після того мати, щоб і батько не знав, водила його до бабки-шептухи, щоб та вигнала переляк (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 86).

ШЕРАРДИЗАЦІЯ, і, ж., *мет.* Процес нагрівання сталевих виробів у порошок цинку для одержання на

їх поверхні залізцинкового сплаву — дифузного поверхневого шару.

ШЕРБЕТ, у, ч. 1. Східний прохолодний фруктовий паній. *Образно. Великий візир Муртаза-паша перебирав жовтими високими пальцями білу ципину борідку і голосом вунула... лив шербет своїх умоляль, які ерешті зводились до одного: треба чекати (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 383).

2. Густа солодка маса, виготовлена з фруктів, кави, шоколаду з цукром, іноді з горіхами. Прислужниці арабки, туркені, негрятки й українці розносять кофе, фрукти й шербети (Н.-Лев., II, 1956, 446); Ханські аскери вносять на срібних тарілках шербет (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 135).

3. Молочна запашна помадка різних кольорів з горіхами.

ШЕРЕГ, у, ч., *рідко.* Те саме, що шеренга. — Сам ти міг би стати в цей неосяжний шерге, на правому фланзі якого стоїть Марта Кравчук? — несподівано запитав себе Коваль (Собко, Срібний корабель, 1961, 192); Виграти таку справу — значило б вийти у шерге першорядних адвокатів у країні (Кулик. Записки консула, 1958, 97).

ШЕРЕГА, н, ж. Те саме, що шеренга. На подвір'ї львівської казарми стояв взвод солдатів, вишикуваний в одну шергу (Кол., Терен., 1959, 342); Шовочора на перевірку викликали за списком його прізвище, немовби він був у шерзі (Ткач, Моряки, 1948, 79); На краю Грядки, на дорозі з'явився зурт з прапором. Нерівними шергами рушило поле (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 13); Карета, в'їзавши в браму, спиняється перед сїдцями, обабіч яких дві шерги високих білих колон (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 573); На запасній колі стояв ешелон, з якого вивантажували нові чепуриєнькі трактори. Із була вже біля колі ціла шерга (Панч, На калин. мості, 1965, 252); Ми всі з більшовиками стаємо в одну шергу звільнених народів, за прапор наш, що ніби сонце сходить, життя своє ми разом віддамо! (Голов., Осінь..., 1938, 25).

ШЕРЕГОВИЙ, а, е, *військ., заст.* Рядовий (звичайно про солдатів-піхотинців). Козацька старшина, обтяжена здобиччю, була не від того, щоб більше не випробувати долю, а повернутися назад і чекати на наслідки виборів. Не те чулося серед шерегових козаків, а особливо серед повстанців (Панч, Гомон. Україна, 1954, 426).

ШЕРЕГУВАТИ, ую, увш, *недок., перех. і неперех., заст.* Викликувати, ставлячи рядами (військо). [І г н а т:] Вираці! Що вам за радість вибирати старого діда? ..Не шергувати йому козацького війська, не ризувати йому на супостаті! (Кост., I, 1967, 161).

ШЕРЕНГА, н, ж. 1. Група людей, вишикуваних в один ряд і повернених обличчям в один бік (перев. про військових); стрій. Затаївши подих, ловлячи кожне слово Щорса, стояли шеренги бійців (Десяк, Вибр., 1947, 199); Капітан Скаржинський обійшов мовчану шеренгу солдатів (Донч., III, 1956, 117); Максим Нерчин стояв струнко в урочисто-напруженій шерензі почесної варті (Рибак, Час., 1960, 8); *У порвів. Дивлячись на річку, наче шеренга казкового війська, гаю дерев, Таубенфельд відчує у душі неприємний холодок (Ю. Бедзик, Полкн., 1959, 174); // Ряд кого-небудь, хто в такий спосіб рухається, виконує якусь роботу тощо. Коли на спортивнім параді проходять шеренги колон, я задую бій в Сталінограді і славий морський батальйон (Уп., Вірші..., 1957, 47); Передні шеренги демонстрантів вже розсипались, і на допомогу поверженому прапороносцеві кинулось кілька гімназистів (Смолич, Мир., 1958, 209); // Ряд. одна лінія якихось пред-

метів. А там, за шеренгами придорожніх тополь, у сивій осінній далечі знову вставали Альпи (Гончар, III, 1959, 167); Старенькі олеографіи на міфологічні теми на стінах, швейцарський годинник в темному кутку кімнати, на полицях, за склом, рівні шеренги книжок (Рибак, Помилка., 1956, 171); «Червокий екскаватор» переживає другу молодість. Хто був на його подвір'ї роки десять тому, не впізнає ні цехів, ні виробів. Шеренги землерийних машин вишикувалися вздовж алеї каштанів (Веч. Київ, 27.IX 1969, 1).

Вишикуватися (шикуватися, вишикуватися, ставити, стяти і т. ін.) в шеренгу (шеренгами і т. ін.): а) ставати, розмішуватися в ряд або рядами. *Всі школярі рівними шеренгами вишикувалися на шкільному подвір'ї* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 28); *Солдати швидко одягались, вибігали на подвір'я, вишикувалися у дві довгі шеренги* (Шиян, Гроза., 1956, 71); — *Ану, Арсене, в тебе голос гучний, скомандай усім в одну шеренгу стати і по порядку номерів розразуватися* (Собко, Нам спокій., 1959, 63); б) бути розміщеним, побудованим, поставленим і т. ін. в один ряд або рядами. *Ці присадкуваті широкі циліндри двома довгими шеренгами вишикувалися удвоєж під'їзних колій* (Шовк., Інженери, 1956, 298); *Книжки стояли строгими шеренгами на полицях уздовж стін* (Донч., III, 1956, 46).

2. *перен.* Група людей, об'єднаних спільністю інтересів, спільною діяльністю, метою і т. ін. *Дієчина оступилась, потрібна дуже тверда і обережна рука, щоб підтримати її, щоб учениця знову відручила себе в товариській шерензі* (Донч., V, 1957, 483); *Усвідомлюючи всю гостроту і складність боротьби капіталістичного світу із світом соціалістичним, Гр. Епик підкреслює думку про відповідальність письменника, про його місце в бойових шеренгах* (Рад. літ-во, 4, 1958, 8).

◇ **Бути** (іти, крокувати, перебувати і т. ін.) в одній шерензі з ким — належати до однієї когорти, займати однакові позиції з кимсь. *Панас Мирний у питаннях естетики, стику та вибору тем ішов в одній шерензі з російськими демократами* (Вісник АН, 5, 1949, 70).

ШЕРЕНГОВИЙ, а, е. Стос. до шеренги.

ШЕРЕПА, п, ж., фам. Те саме, що потвора. — *Поїду до Одеси на морське купання. Може, од морської води в Марусі простигне той дурний дівочий пал. Та вона й таки добре споганила од морського купання... Тоді, може, він і сам од неї очепитись, як виглядить таку шерепу...* (Н.-Лев., VI, 1966, 49); // *Уживається як лайливе слово.* [П е ч а р и ц я:] *Лиша година тебе б взяла, бісову шерепу!* / *Чорт тебе нагнав сюди, гаспидська дочко!* (Мирний, V, 1955, 158).

ШЕРЕТІВКА, п, ж., спец. Пристрій, механізм, за допомогою якого шеретують просо та інше зерно; пророслушка. *Лушила насіння шеретівка* (Перв., II, 1948, 54).

ШЕРЕТІВНИЙ, а, е, спец. Який використовують для шеретування (перев. про механізм); // Який обирають від лузги, шеретуючи (про зерно, насіння).

ШЕРЕТОВАНИЙ, а, е, спец. Діспр. пас. мн. і теп. ч. до шеретувати; // у знач. прикм. Який обібрали від лузги шеретівкою (перев. про зерно, насіння). *В шеретованому насінні повинно бути не більше як 3% нешеретованого і 5% січки, тобто роздрібненого ядра* (Екстр. метод доб. олії., 1958, 17); *Випічка хліба з житнього обвигного борошна знизилася на 1970 рік до 72,5 процента. Проте випуск борошні із житнього шеретованого (високої якості) становить 187 процентів* (Веч. Київ, 9.XII 1970, 4).

ШЕРЕТУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. шерету-вати. *Сім'я* [конопель] *має міцну оболонку, яка при*

шеретуванні руйнується і звільняє ядро (Екстр. метод доб. олії., 1958, 9).

ШЕРЕТУВАТИ, ую, уєш, недок. 1. *перех.* і *неперех.*, *спец.* Відділяти оболонку, обирати лузгу від ядра зерна, насіння на шеретівці. *Мельник меле, шеретує, Обернеться, поцілує Для потіхи* (Шевч., II, 1963, 161); *Очищене насіння соняшника на спеціальних машинах — рушках — шеретує для відокремлення лузги від ядра* (Колг. еш., II, 1956, 188); *Образно. *Не було й кришки радості в Безбородька. Він заїдусь стягав різні думки, шеретував їх на своєму решеті, але мало було толку з цієї роботи* (Стельмах, Правда., 1961, 251).

2. *неперех.*, *перен.*, *розм.* Швидко, безуважно говорити. [Сидір С в я р и д о в и ч:] *От уже твоя сестра Горпина, так так, що розум. Як пустить язика, то він у неї, як машиное колесо, тільки дрррр... Меле разом і шеретує* (Н.-Лев., II, 1956, 475); [В л а с:] *У мене язик слухняний: звелю — меле і шеретує, не звелю — зразу загальмує* (Кроп., II, 1958, 284); *А Микола все ще петлює, шеретує, заплющивши очі, і не видно його запальний скоромовці ні кінця, ні середини* (Баблик, Вишн. сад, 1960, 102).

ШЕРЕТУВАТИСЯ, ується, недок. 1. *спец.* Відділятися від лузги (про зерно, насіння). *В з'яву з тим, що насіння соняшника при обмолоті легко шеретується, число обертів барабана [молотарки] треба зменшити* (Механ. і електриф., 1953, 181); *В олійниці насіння шеретується* (Мисик, Біля криниці, 1967, 156).

2. *перен.*, *розм.* Бути предметом обговорення, об'єктом пліток. *А в селі не забувають Карпа, усе його ймення жельється й шеретується* (Кошоб., I, 1955, 303).

3. *Пас. до шеретувати.*

ШЕРЕХ¹, у, ч. Те саме, що шерхт. *Чуєся шерех, ніби по дереву терли величезним наждачним кружалом* (Собко, Біле полум'я, 1952, 105); *На полях, що розстилися обабіч дороги, чулися невизначні шерехи: то тріск сучого бур'яну під чийсь обережними кроками, то причасне шарудіння, то стриманий писк* (Тют., Впр, 1964, 187); *Над Севастополем уже стояв ясний і свіжий ранок, сповнений легким шерехом талль, телями вітрами* (Кучер, Прощай., 1957, 258); *І чути злив осінніх шерех* (Перв., I, 1958, 152); // у сполуч. із сл. ні, ані. *Про абсолютну тишу.*

ШЕРЕХ², у, ч., рідко. Те саме, що сало 7.

ШЕРЕХАТІЙ, а, е. Який має нерівну, шорстку поверхню. *Шерехате та ворсисте, та розлоге, та густе зап'яло ліщину листя — мов убрання золоте* (Забіла, Поезії, 1951, 92); *Бордо 237... Коренеплід [буряка] округлої форми, з темно-коричною, злегка шерехатою шкіркою, заглиблений у ґрунт не більше як на одну четверть* (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 201).

ШЕРЕХАТІСТЬ, тості, ж. Якість і властивість за знач. шерехатий.

ШЕРЕХНУТИ, єхне, док. Однокр. до шерехтіти.

Ніщо ані шерехне в підсиненому, напосомому пацоцями зів'ялих трав, повітрі (Коз., Вісімсот., 1953, 122); *У хаті хазайській годинник пробив скількись. І біля столу шерехнуло щось* (Головка, I, 1957, 173).

ШЕРЕХТІННЯ, я, с. Дія за знач. шерехтіти і звуки, утворювані цією дією. *Тихо навкруг. Ні вітру, ні шерехтіння* (Рибак, Переясл Рада, 1948, 519).

ШЕРЕХТІТИ, тіть, недок., чим і без додатка, розм. Утворювати легкий шарудливий або шелестячий звук (перев. тертям об що-небудь чи дотиком чогось до шорсткої поверхні). *Шерехтіли де-не-де віниками двірники* (Рибак, Час., 1960, 174); *Раптом він чує, як щось шерехтіть біля нього* (Багмут, Опов., 1959, 14); *За*

вікнами Новопетергофського палацу шерестіли сніг і дощ (Степмах, I, 1962, 620).

ШЕРЕШЕНЬ, шня, ч. Те саме, що сбло 7. Напереріз кранові, пробиваючись крізь шерешень, пождали завідуєль катери (Гончар, Дорога., 1953, 41).

ШЕРИФ¹, а, ч. Виборна (в США), призначається королем (в Англії, Ірландії) службова особа, що здійснює адміністративні, поліцейські та деякі судові функції в графстві або магистраті. Я не політик, я лише поет. Нудьвою я без рідної оселі. І остогидли тут, біля штагет, Шерифи ситих постаті дебели (Дмит., Осін., 1959, 53); Губернатор в'язниці зустрів нас біля брами разом з повітовим шерифом (Кулик, Записки консула, 1958, 100).

ШЕРИФ², а, ч. У мусульманських країнах — почесне звання осіб, що нібито ведуть свій рід від засновника ісламу Мухаммеда; // Особа, яка має це звання.

ШЕРІТВАС, а, ч., заст. Чан. Іде [Матвій] і побачи дігтярів. Шубовств у шерітвас з чоботами зовсім і кричить:— Дігтярю, не журисть! (Кв.-Осн., II, 1956, 14).

ШЕРСТЕЗАГОТІВЕЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шерстегаотівлі.

ШЕРСТЕЗАГОТІВЛЯ, і, ж. Заготівля шерсті (у 2 знач.).

ШЕРСТЕЗАГОТІВЧИЙ, а, е. Те саме, що шерстегаотівельний.

ШЕРСТЕМІЙКА, ц, ж., текст. Машина для промивання шерсті (у 2 знач.).

ШЕРСТЕМІЙНИЙ, а, е, текст. Признач. для промивання шерсті (у 2 знач.). Бдина шерстемійна фабрика у Харкові [до революції] забезпечувала первинну обробку приблизно 20% товарного збору вовни на Україні (Вісник АН, 8, 1957, 37).

ШЕРСТЕМІЙНЯ, і, ж., текст. 1. Приміщення або місце, де промивають шерсть (у 2 знач.). Возити нашим тавричанам вовну доведеться аж на чернігівські шерстемійні чи десь в інші місця на північ України (Рад. Укр., 16.V 1961, 2).

2. Машина для промивання шерсті (у 2 знач.).

ШЕРСТЕОБРОБНИЙ, а, е, текст. Стос. до обробки шерсті (у 2 знач.).

ШЕРСТЕПРЯДІЛЬНИЙ, а, е, текст. Стос. до шерстепрядіння; признач. для шерстепрядіння. Оснащена найдосконалішим устаткуванням, Криворізька шерстепрядільна фабрика призначена для виробництва високоякісної пряжі (Роб. газ., 18.I 1977, 1).

ШЕРСТЕПРЯДІЛЬНЯ, і, ж., текст. Фабрика або майстерня, де виготовляють шерсть (у 3 знач.).

ШЕРСТЕПРЯДІННЯ, я, с., текст. Виготовлення пряди (вяток) з шерсті (у 2 знач.).

ШЕРСТЕТКАЦТВО, а, с., текст. Виготовлення тканини з шерсті (у 3 знач.).

ШЕРСТЕТКАЦЬКИЙ, а, е, текст. Стос. до шерстектацтва; признач. для шерстектацтва.

ШЕРСТЕЧЕСАЛЬНИЙ, а, е, текст. Признач. для очищення шерсті (у 2 знач.) чесанням. Шерстечесальні машини.

ШЕРСТЕЧУХРАЛЬНИЙ, а, е, текст. Те саме, що шерстечесальний.

ШЕРСТИНА, п, ж., розм. 1. Окрема волосина шерсті (у 1—2 знач.).

◇ Ні шерстіни — ніякої худоби (у 1 знач.), жодної худобини. — За чумаком добре жити, За чумаком б що їсти, в що й пити.. Нічим борщу посолити. На оборі ні шерстіни (Укр. лір. пісні, 1958, 526).

2. рідко. Шерстяна тканина чи виріб з неї. — Я так і знав, що тебе тягне до міста, до того бруду, до тої дукоти, до шматок, латок, шерстіни, кожушини! Тьфу, Гаво, стидайся! (Фр., III, 1950, 21).

ШЕРСТІНКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шерстіна. Вибігло зайченя, стрибнуло раз, удруге і сіло, насторочивши вушка. Шерстинки на йому аж блищали від місяця (Гр., I, 1963, 298).

◇ Ні шерстінки — те саме, що Ні шерстіни (див. шерстіна). — А що він з тієї чесності має? Десять пальців на руках і ні одної шерстинки в халявстві? (Степмах, II, 1962, 24).

ШЕРСТИСТИЙ, а, е. 1. Покритий шерстю (у 1 знач.); з довгою й густою шерстю. У другій половині XVIII ст. академік Петербурзької Академії наук П. Паллас під час перебування в експедиції в Сибіру особисто побачив, а пініше докладно описав голову і ногу від шерстистого носорога, який зберігся в мерзломому ґрунті з шерстю (Знання., I, 1966, 4).

2. Те саме, що ворсістий; // Уживається як складова частина ботанічних назв, термінів. Помітно збільшується в рослинному покриві Хомутовського степу участь солонечника шерстистого.. і маруни кучерявої (Укр. бот. ж., XIII, 2, 1956, 18).

ШЕРСТИТИ, тить, недок., перез. 1. текст. Робити або випрямляти шерстий покрив на поверхні чогось за допомогою спеціального пристрою.

2. перен., розм. Дуже лаяти; розносити. шпетити.

ШЕРСТКА, и, ж. 1. Пестл. до шерсть 1. Маленька блочка за деякий час вкрилася м'якою пухнастою шерсткою (Ів., Опов., 1949, 190); Піднявши задню лапу над своєю головою, як глоболом над возом, почав [кіт] вилизуватись у найдощкульніших місцях під шерсткою — аж носом заркотів.. (Тич., I, 1957, 257).

2. розм. Окрема волосинка шерсті (у 1—2 знач.).

Одна шерстка [у зайця] золота, друга срібна (Сл. Гр.).

ШЕРСТКИЙ, а, е, розм. Те саме, що шерсткий 1.

Її ноги заціпали куці шерсткої осоки та водянних півників (Н.-Лев., III, 1956, 127); На зеленій шерсткій траві.. то тут, то там лежали, немов повтикувані для краси, цитриново-червоні яблука та круглі, подібні до картоплин ґруші (Вільде, Сестри., 1958, 436); Море било й гризало йово [Джузеппе], як прибережну скеля; він став шерсткий, як зубка, прослонився, наче канат (Кюцюб., II, 1955, 417); — А руки-руки! — каже [Мася]. — Шерстки та чорні! (Свидн., Люборацькі, 1955, 12); Вітер розносив його [о. Артемія] шерстки, як дріт, довгі коси по плечах (Н.-Лев., IV, 1956, 48).

ШЕРСТНИЙ, а, е. 1. Який є шерстю (у 1, 2 знач.).

З метою профілактики у період льоту оводів вживають заходів, щоб не допустити відкладання ними яєць на шерстний покрив коней (Профіл. захвор., 1955, 118); Тваринники досягли небувалих раніше рекордів шерстної продукції (Наука., 7, 1958, 32).

2. Який дає шерсть (у 2 знач.); який дає багато шерсті (про деяких сільськогосподарських тварин); // Стос. до розведення таких порід тварин. Головні гаузи сільського господарства [Австралії] — шерстне вівчарство і м'ясо-молочне тваринництво (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 306).

ШЕРСТНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. шерстний 1.

ШЕРСТОКРІЛ, а, ч. Ссавець з широкою шкірявою літальною перетинкою, що живе в тропічних лісах і веде нічний спосіб життя. Шерстокрил.. — комахоїдна тварина, що пристосувалася до живлення рослинами (Посібник з зоогеогр., 1956, 81); Ссавець шерстокрила, або літаючий макі, що живе на островах Малайського архіпелагу, з допомогою шкіряної перетинки, яка з'єднує ноги і хвіст, робить стрибки-пальоти на 60—70 м (Знання., 9, 1971, 32).

ШЕРСТЯНИЙ, а, е. 1. Прикм. до шерсть 1, 2; який є шерстю. Шерстяні волокна.

2. Пов'язаний з обробкою шерсті, з торгівлею шерстю (у 2 знач.), а також з виготовленням виробів з неї. *Шерстяні фабрики концентруються у районі міст Йоркширу — Бредфорда і Лідса* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 77); *Відомо, що вівцеголів'я України, особливо степової та лісостепової її частини, становить значну сировинну базу шерстяної промисловості нашої країни* (Вісник АН, 8, 1957, 37).

3. Вигот. з шерсті (у 2—4 знач.). *Олена Іванівна одягалась у блакитне шерстяне плаття* (Мирний, III, 1954, 82); *Шерстяна біла хустина на ній була величезна і обрамляла обличчя, як клубок морського шумовиння* (Сенч., На Ват. горі, 1960, 10); *Віктор зняв шерстяну шапочку і скошлатив своє буйне волосся* (Донч., V, 1957, 476).

ШЕРСТЯНИК, а, ч. 1. Той, хто працює в шерстяній промисловості.

2. *заст.* Торговець шерстю (у 2 знач.).

ШЕРСТЯНКА, и, ж. Бавовняна або вискозна пряжа чи тканина, вигот. з незначним додатком шерсті (у 2 знач.); // Бавовняна тканина, схожа на шерстяну.

ШЕРСТЬ, і, ж. 1. Волосняний покрив тварин. *В кошарі спорили раз дві Вівиці понурі, У кого краща шерсть на шкурі* (Бор., Тв., 1957, 176); *Дивлюсь, коло хати стоїть високий вороний кінч, прив'язаний до акації, шерсть на йому аж вилискується проти місяця* (Н.-Лев., III, 1956, 275); *Серед плавнів коло хатки лишилась на зазайстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть* (Коцюб., I, 1955, 377); *Він узяв шкурки, дмухнув на них, став гладити їх вздовж і проти шерсті, потім снітає з удаваною байдужістю: — По скільки хочеш? (Тулуб, В степу..., 1964, 330); Черноармійці, зачувши гавкання собаки, здивовано повисовували з борозни голови. Шерсть на спині Валета здрибалась (Панч, В дорозі, 1959, 95); З чагарів, що були на тім боці, блиснули зелені очі ще одного звіра, трогои далі, в кущах, зашаруділо і майнула руда шерсть іще одного (Мур., Бук. повість, 1959, 286); *Образно. На небі сонце — серед них я. Більше нікого. Йду, Гладжу рукою соболіну шерсть ячменів (Коцюб., II, 1955, 227); *У порівн. *Вкриті густим, грубим пухом, наче шерстю, птахи [пінгвіни] стоять перед людьми суцільною масою (Довж., Зач. Десна, 1957, 410); Стовбури сосен, жовтаві, наче шерсть лісової звірини, поволі обступали мандрівників з усіх боків (Донч., II, 1956, 27); // розм. Густий волосняний покрив на тілі, обличчі людини. Здавалося, що п'яний нарочито так затягає розмову, ледве зитягає в-за пояса складену четверо газету, старанно прикриваючи пеленою сорочки чорне від манганського порошку та поту, заросле густою шерстю тіло (Ле, Міжгір'я, 1953, 334).**

◇ *Бути проти шерсті* — те саме, що *Гладити проти шерсті* (див. *Гладити*). *На Думу надії мало, її, певно, розженуть, коли буде урядові проти шерсті* (Коцюб., III, 1956, 290); *Гладити за шерстю* див. *Гладити*; *Гладити проти шерсті* див. *Гладити*.

2. Волокно з остриженого, вичесаного волосняного покриву тварин. *Весною до миколаїнського ярмарку, на який з'їжджалися навіть заморські покупці шерсті, він за день своїми кістлявими пальцями настригав по шістьсот фунтів теплого, з пухом степових доріг золота* (Стельмах, I, 1962, 43); *З бобрової шерсті виробляли високоякісні легкі касторові капелюхи* (Наука..., 8, 1959, 34); *Цікаво відзначити, що Казахстан виробляє у два в лишком рази більше шерсті, ніж Пакистан та Іран* (Ком. Укр., 9, 1965, 68).

△ *Мінеральна шерсть* — синтетична сполука, одержана хімічним способом, яка має властивості і вигляд такого волокна. *Мінеральна шерсть* — теплоізоляцій-

ний матеріал, що складається із склстих волокон (Колг. енци., I, 1956, 116).

◇ *З паршивої вівиці хоч шерсті шмат — хоч яканебудь користь від когось, чогось. [Б о б о ч к а:] Можеть отримати [гроші]. Борис Журкин завжди платив борги чесно. [М и х а й л о:] З паршивої вівиці хоч шерсті шмат* (Собко, П'єса, 1958, 375).

3. Пряжа (нитки), вигот. з такого волокна. *Якби шерсті клубок має би стільки в собі речовини, Як і оливе'яний злиток, вагою були б вони рівні* (Зеров, Вибр., 1966, 134).

4. Тканина з цієї пряжі. *На ньому світлої шерсті костюм, біла сорочка, синьо-красна краватка* (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 13).

ШЕРХ, у, ч., розм. Те саме, що *шерех*¹. *Чую по асфальту я тихий шерх сандалій* (Шер., Інд. зошит, 1958, 8); *Громожкий гул віків і тихий шерх трави В його чутті одним співзвуччям злиті* (Перв., I, 1958, 228).

ШЕРХАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. *шерхати* і звуки, утворювані цією дією. *Навіть шерхання снігу, що де-не-де опадає з гілок, окутувало його новими звуками переляку* (Стельмах, Хліб..., 1959, 79).

ШЕРХАТИ, аю, авш, недож., розм. Видавати шерех, шелест; шелестіти, шарудіти. *Натовп уєєє аж дух затіє — чути, як шерхало листя вгорі* (Головко, I, 1957, 196); // *чим.* Викликати шерех, шелест. *Сисст паровозів, трамваїв дзвінки. А внизу десь Люди проходять, підшовами шерхатъ* (Мисик. Біла криниці, 1967, 25).

ШЕРХЕБЕЛЬ, я, ч. Рід рубанка для первинного стругання деревини. *Три хлопчики — один рудоволосий, Чорнявий другий та білявий третій — Майструють тут: шерхебелем одим Орудуд, обстругуючи бистро Бруски із жилами червоноуваті* (Рильський, II, 1960, 94); — *Не без кінця ж буде тягтися війна. Закінчило, повернемося додому... Візьмемо в руки сокири, рубанки та шерхебелі* (Гончар, I, 1954, 436).

ШЕРХІТ, хоту, ч. Глухий звук, шум від тертя чогось об що-небудь; шурхіт. *На березі лише шерхит гайль, і страшно глянути на шаланду, як людина — самотня вона серед водяних гір* (Ю. Янов., II, 1958, 189); *Незабаром і справді до них долинуло хронічна коней, шерхит положая на снігу, вїокання* (Сміл., Крыла, 1954, 60); *Йому важкаєся якийсь шерхит, наче хто підкрадаєся — тихо, обережно* (Донч., Шахта..., 1949, 102); *Лєво прислухається до шерхоту дерев* (Стельмах, I, 1962, 536); *Найменший шерхит, луск гіллячки, шум пташиного крила, цокання копів — все резонуєвалось тут надзвичайно луноко, чисто, повногосло* (Гончар, III, 1959, 91).

ШЕРХКІЙ, а, є. Те саме, що *шорсткий*¹. *Можливо, сама земля, сам Дніпро, .сам його шерхкий, золотавий пісок спілкувалися з Максимом та його солдатами у туніч [переправи]* (Рибак, Час..., 1960, 50); *Шерхкою долоною ніжно гладить Василь його вершечок і ласкаво говорить, мов до жигого: — Зростає, дубочку!* (Цюпа, Наустріч..., 1958, 287).

ШЕРХЛИЙ, а, е. Те саме, що *шорсткий*¹. *Важко встав [Лобода] з сідла, поводи віддав джурі і до води попростував по шерхлому піску коси* (Ле, Наливайко, 1957, 367); *Навоколо шерхлий сніг стає Від вибузів рудим* (Бажан, I, 1946, 129); *Срібну павутину місяць посував серед трав осінніх, серед шерхлий трав...* (Брат., Вересень, 1949, 26); *На нагорбках в березовому гаїчку бавився вітер шерхлий золотим листям* (Рибак, Помилка..., 1956, 72); *Шю потемнілу обвили Старечі руки, шерхлий та зієлий* (Рильський, Мости, 1948, 85); *Солоний присмак сніз опік його шерхлий уста* (Стельмах, I, 1962, 5).

ШЕРХЛЮ, рідко. Присл. до *шерхлий*. *Оддалік народжувалося шурхотіння — йшла людина, чіпляючись*

полами об куці, черевиками — об кропиву, шерхло тер-
лися підметки об стежку (Гул., Скупана..., 1965, 13).

ШЕРХНУТИ¹, ну, неш, док., розм. Однокр. до шер-
хати. Діти на полу й не шерхнули (Головко, II, 1957,
168); // безос. Із-за галазів, у темряві, тихо шерхнуло.
Дічина кинулась і насторожилась (Головко, II, 1957,
172); // безос., у сполуч. із сл. ні, а ні. Про абсолютну
тишу. Макар Волосюта виходив надвір, слухав, чи не
гавкають де собаки. Ніде ані шерхне! (Мяк., I, 1957,
286); Тихо в селі, ні шерхне, ні шелесте, тільки у темній
воді рибки висвічують та далеко-далеко, може, на Півдо-
зирці, а може, на Горобіївці, тужно вис собака (Гют.,
Впр, 1964, 301).

ШЕРХНУТИ², не, недок. 1. Укриватися тонкою
кіркою льоду; замерзати. Тільки-но двоє з найтяж-
че поранених серед стаю боролись і безнадійно за-
дубілими на кригу руками гребли по зимній воді, що сні-
гового кашею уже шерхла (Стар., Облога..., 1961, 58);
Річка замерзала від берега, вода шерхла в калюжах по
дорозі (Кучер, Прощай..., 1957, 100); *Образно. Що кої-
лося в неї на серці — клякотів вогонь, шерхла крига, —
він так і не дізнався. Гордіня її була висока (Мушк.,
День..., 1967, 14).

2. Сохнути, ставати шкарбуким внаслідок вивіт-
рювання, втрати вологости тощо. Від спеки скручувалося
прив'язане листя на деревах, шерхла земля (Дмит., Роз-
лука, 1957, 87); // Пересихати (про губи, горло). Од
вітру почали шерхнути губи (Автом., Щастя..., 1959,
92); // безос. В хаті стала така тиша, що дзвеніло в
ушаз і шерхло з горлі (Коп., Лейтенанта, 1947,
108); // Ставати сухим, втрачаючи життєздатність (про
рослину).

ШЕРХОТАТИ, очу, очеш і **ШЕРХОТІТИ**, очу, отіш,
недок. Підсил. до шерхати. Шерх-шерх... — різнобесом
шерхотять сапи, злизують гострими блискучими язика-
ми вилуджену шкіру землі (Бабляк, Виши сад, 1960,
61); Під ногами тихо шерхотить пісок, дзвенить золоте
каміння (Збан., Доля, 1961, 185); Ганна кинулась до ма-
тері і почула, як шерхотить на ній замерзлий одяз
(Кучер, Вогник, 1952, 25); Позмурий ліс восени... Сумно
шерхотить на вітрі голий чагарник (Автом., Коли роз-
луч. двоє, 1959, 408); Вмія [учитель] знайти такі зво-
рушливі місця, що здавалося, ніби сторінки книг ожив-
вають, чувалося, наче ось тут, близько, завиває сердитий
вітер над Дніпром, шерхотять хвилі спієнозого
моря, лише нескінченна пісня над степом (Хижняк, Не-
вгамовна, 1961, 5).

ШЕРХОТІННЯ, я, с. Дія за знач. шерхотіти і зву-
ки, утворювані цією дією. Щедро вивергало [море] з своїх
надр цілі купи зеленявих водоростей, скроплених біло-
сніжною піною. Монотонне шерхотіння дрібної, подібно-
ї до гречаних круп гальки все наростало й наростало
(Збан., Сеспель, 1961, 3).

ШЕРХОТІТИ див. шерхотіти.

ШЕРШАВИЙ, а, е. Який має перівну, шкарбукю по-
верхню; шорсткий. Настя слухала, притулюючись до
шершавого стовбура яблуні (Коцюб., I, 1955, 49); Листа
написано на шістнадцяти сторінках жовтого шерша-
вого паперу (Ю. Янов., II, 1958, 87); Під ногами співуче
подзвонюють молоді крижинки, потріскує шершаний
сніг (Стельмах, II, 1962, 262); Під шершавим листям
у вусатій кожурі, мов у гніздечку, жовтіють горізки
(Шпан, Баландя, 1957, 127); // Який згрубів, потріскав-
ся від тривалої роботи, холоду, води і т. ін. (про шкіру
та частини тіла). Роман Блаженко обійняв лоша за шию
і притулювся шершавою шолою до його атласної мордоч-
ки (Гончар, III, 1959, 137); // Твердий, грубий,
колючий на дотик, який подразнює шкіру при
дотику. Розтираючи шершавим рушником потилицю,

він весело й шумливо привітав стареньку Макарівну, що
вносила у кімнату молоко і хліб (Рибак, Зброя..., 1943,
85); В Давида є рідня у селі, але не така, щоб і вночі
можна було до когось постукувати у віконце, погломити,
пожалітись або просто заснути на шершавому свіжому
радіні, прикрившись якоюсь кожушанкою чи свитиною
(Стельмах, I, 1962, 138); Закурений, в окулярах від пилу,
він рвучко пхав в зуби ненажерливої машини шершаву
колючу пшеницю (Донч., I, 1956, 82); // Цупкий, колючий
(про волосся, шерсть і т. ін.). Рука його злегенька по-
сунулась по закутаному тілі, намацала лікоть, плече...
і раптом наткнулась на шершаву колючу бороду (Ко-
цюб., I, 1955, 241).

ШЕРШАВИТИ, влю, виш; мн. шершавлять; недок.,
перех., розм. Робити шершавим.

ШЕРШАВІСТЬ, вості, ж. Абстр. ім. до шершавий.
Один [танк] стояв так близько, що можна було поба-
чити шершавість на поверхні броні (Багмут, Опов.,
1959, 71); Перед монтажниками ставилось завдання об-
шити дзеркало алюмінієвими листами з допустимою
шершавістю поверхні плюс — мінус 0,2 міліметра (Гад.
Укр., 27. II 1969, 4).

ШЕРШАВИТИ, іє, недок. Ставати шершавим.

ШЕРШЕНЬ, шня, ч. Велика перетинчастокрила жа-
ляча комаха родини ос пер. жовтого забарвлення
з червоно-бурим відтінком. Самотній шершень, розга-
няючи мух, що змарю дзвінкою висли над бур'янами,
сердиться, дзижчає, жарно шукає квітів (Кол., Терен.,
1959, 53); Шершин влаштовує гнізда у дулах дерев,
печерках, щілинах тощо (Знання..., 12, 1969, 10); Молоді
шершин живляться соком, що його виділяють слинні
залози личинок (Наука..., 2, 1970, 14); *У порівн. Бар-
жаж? Злий, як шершень (Гончар, II, 1959, 19); Владика
зразу думав тисячу дум, .. зразу тисяча дум, як шершин,
жалали його (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 402).

ШЕРШЕНІВІЙ, а, е. Прикм. до шершень.

ШЕСТЕРЕНЧАСТИЙ, а, е. Стос. до шестірні; який
має шестірні. Для подачі масла до тертьових деталей
двигуна служать масляні насоси. Найчастіше на авто-
мобільних двигунах застосовуються насоси шестерен-
частого типу (Автомоб., 1957, 64); Найбільш розповсю-
джені шестеренчасті головні передачі (Автомоб., 1957,
162).

ШЕСТЕРИК, а, ч. 1. заст. Запряг із шести коней.
Шестерик не забарився прожачитись селом і повернув
у панський двір (Мирний, IV, 1955, 252); Ворог гомує
нові жаги: звозять на кам'яну загату шестериками
й восьмериками устяж тяжелькі гармати, повертають
їх пацями до пригороду (Стар., Облога..., 1961, 48);
По алеї із молодих липок, з кінці якої стояв високий ко-
стох, їзав зелений ридван, запряжений шестерикою
коней (Панч, Гомоп. Україна, 1954, 39); // у знач. присл.
шестеріком. Шістьма кіньми. Ось одного дня опівніч
хтось ще здалеку запрямитив, що ридван котить в Од-
раду шестерикою (Мирний, IV, 1955, 251).

2. Давньоруська міра (ваги, об'єму, ліку і т. ін.),
що містить або нараховує шість якихось одиниць, а та-
кож предмет, який складається з шести частин.

ШЕСТЕРИКОВИЙ, а, с. 1. заст. Стос. до шестерика
(у 1 знач.). «Чорнобровий», «Іван» виявився офіцером,
поміщиком, про що свідчить пізніше його шестерикова
карета (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 58).

2. Який складається з шести частин.

ШЕСТЕРИЧОК, чкя, ч. Зменш. до шестерік 2.

ШЕСТЕРІНЧАСТИЙ, а, е. Те саме, що шестеренчас-
тий.

ШЕСТЕРНИЙ, а, е, заст. 1. Який має запряг із шес-
ти коней або признач. для запрягання шести коней.
Шестерна карета.

2. У шість разів більший, збільшений.

ШЕСТЕРНЯ¹, і, ж., заст. Те саме, що шестерик 1. [К у ш н і р у к:] *Хіба то розбійники, що є в лісі? Розбійники тепер в палатах проживають, на шестернях їздять* (Вас., III, 1960, 427); // у знач. шестернею. Шістьма кіньми. *Іде шляхом до Києва Берлін шестернею, А в берлінці господиня З паном і сім'єю* (Шевч., I, 1951, 46).

ШЕСТЕРНЯ², і, ж., розм. Те саме, що шестірій. — *Підмажемо колеса, Щоб млин не торохтів і шестерня догочелася Не драпала бовік* (Гл., Вибр., 1951, 155); *Однак Бовдан дужий. Кожного ранку вправляється за хатю з пудовими танковими шестернями* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 17).

ШЕСТЕРО, шістьбох, числ. кільк., збірн. Шість (уживається з іменниками чоловічого і середнього роду, що означають назви істот і предметів, з іменниками, що вживаються в множині і можуть мати одниничне значення, а також з особовими займенниками в множині). *На дворі зозуляста квочка.. водила шестеро курчат* (Коцюб., I, 1955, 47); *Шестеро уланів налетіли на Остапа* (Довж., I, 1958, 264); *За вікнами по вулиці пробігли, гойдаючи дугами, сани — одні, другі, треті. Аж шестеро саней* (Панч, На калин. мості, 1965, 158); *Кілька козаків вибігло на ганок, двоє з них забігли до волосні й винесли ослона, знесли й поставили на нізгу біля ганку. Потім усі так — шестеро їх — і залишилися при ослоні* (Головко, II, 1957, 358); *Пливуть і пливуть домовіти, міняються час від часу вдяжки, що в мовчазній скорботі, беручись по шестеро, несуть на кістлявих своїх плечах цю нелегку, як саме горе, ношу* (Гончар, II, 1959, 227).

ШЕСТИ... Перша частина складних слів, що означають: який має шість одиниць, складається з шести одиниць, напр.: шестиколісний, шестикубовий, шестиплокатівий, шестирядний, шестискладбовий і т. ін.

ШЕСТИБОРЕЦЬ, рця, ч. Спортсмен, що бере участь у шестиборстві.

ШЕСТИБОРСТВО, а, с. Комплекс багатоборства з шести видів спорту; спортивне змагання за програмою цього комплексу. *Команда СРСР у шестиборстві (обов'язкова і довільна програми) набрала 575,45 бала і знову стала чемпіоном світу* (Рад. Укр., 10.VII 1957, 4).

ШЕСТИВЕСЛОВИЙ, а, е. Який має три пари весел (перев. про човен, шлюпку).

ШЕСТИГОДИННИЙ, а, е. 1. Який триває шість годин.

2. Який починається, вирушає або прибуває о шостій годині. *Шестигодинний поїзд.*

ШЕСТИГРАННИЙ, а, е. Який має шість граней. *Великим шестигранним олівцем інженер швидко-швидко креслив на аркуші паперу схему всієї системи водопониження* (Жур., Вечір., 1958, 131); [О к с а н а:] *Ми вивели, знаєш, яке жито? Шестигранне. В кожну куці 60—70 стеблин* (Мик., I, 1957, 461); *Іноді кристалики льоду утворюються.. у вигляді шестигранних стовпчиків* (Наука., 5, 1958, 39).

ШЕСТИГРАННИЙ, а, ч. Геометричне тіло, яке має шість граней. *Холоднотягнута сталь характеризується доброю обробкою поверхні та малими допускками по зовнішньому діаметру на сторону квадрата або шестигранника* (Технол. різального інстр., 1959, 81); // Предмет, що має форму такого тіла. *При фрезеруванні шестигранника після обробки однієї грані деталь повертають на $\frac{1}{6}$ частину обороти й фрезерують другу грань* (Фрез. справа., 1957, 176).

ШЕСТИДЕНКА, и, ж. Проміжок часу, що складається

з п'яти робочих днів та одного вихідного; взагалі шість днів.

ШЕСТИДЕННИЙ, а, е. Який триває шість днів або розрахований на такий термін.

ШЕСТИДЕСЯТНИК, а, ч. Прогресивний громадський діяч 60-х років XIX ст. в Росії.

ШЕСТИДЕСЯТНИЦЯ, і, ж. Жін. до шестидесятирок. *Типова шестидесятиниця, [Х. Д.] Алчевська вивувалася на творах Шевченка і російських революційних демократів* (Рад. літ-во, 11, 1971, 52).

ШЕСТИДЮЙМІВКА, и, ж., розм. Гармата, що має калібр шість дюймів. *Білі батареї з Олешко то перетавали, то знов били по Херсону, а єдина гарнизонна шестидюймівка їм відповідала* (Ю. Янов., II, 1958, 196).

ШЕСТИДЮЙМОВИЙ, а, с. 1. Який має розмір шість дюймів. *Шестидюймовий цвях.*

2. Який має калібр шість дюймів (про гармату). *Білі починають бомбардувати Херсон шестидюймовими гарматами* (Ю. Янов., II, 1958, 195); // Признач. для стрільби з такої гармати. *Шестидюймовий снаряд.*

ШЕСТИЗНАЧНИЙ, а, е. Який складається з шести знаків десятикової системи числення. *Дівчинка ніяково дивилася в підлогу. Рука її непевно претіла, на білій шкірі тієї тоненької дитячої руки синіло шестизначне число, набите бузковою фарбою* (Перв., Опов., 1970, 10).

ШЕСТИКЛАСНИЙ, а, е. 1. Який має шість класів (про навчальний заклад).

2. В обсязі шести класів. *Шестикласна освіта.*

ШЕСТИКЛАСНИК, а, ч. Учень шостою класу.

ШЕСТИКЛАСНИЦЯ, і, ж. Жін. до шестикласник.

ШЕСТИКРАТНИЙ, а, е. Який відбувається, здійснюється шість разів; збільшений у шість разів.

ШЕСТИКРИЛИЙ, а, е. Який має три пари крил (перев. про міфічні істоти — серафимів, змії і т. ін.). — *Цей чудовий світлий край буде би, може, й справді рай.. Та сюди у давні роки володар з'явився жорстокий — лютий згубник-лиходій, шестикрилий зижий змії* (Забіла, У.. світ, 1960, 143).

ШЕСТИКУТНИЙ, а, е. Який має шість кутів. *Під височезною модриною, при дорозі за селом, стоїть окремо одна велика шестикутка юрта* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 200); *Водопровід і каналізація в шестикутному будинку розміщуються в центрі, тому й труб потрібно в п'ять разів менше, ніж у чотирикутних будинках* (Знання., 7, 1967, 14).

ШЕСТИКУТНИК, а, ч. Геометрична фігура, ламана гранична лінія якої утворює шість кутів. *Знизу стояло шість діжок, зв'язаних як правильний шестикутник* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 138).

ШЕСТИЛІТНИЙ, я, е. Те саме, що шестирічний. *Мали [Краньцовські] двоє дітей: двох хлопчиків. Одного шестилітнього, а другого дволітнього* (Март., Тв., 1954, 245).

ШЕСТИЛІТЯ, я, с. Те саме, що шестиріччя.

ШЕСТИМІСЯЧНИЙ, а, е. 1. Який триває шість місяців або розрахований на такий термін.

2. Віком шість місяців.

ШЕСТИПАЛИЙ, а, с. Який має шість пальців на рупі, позі, лапі. *Вчені вважають, що короткохвості копти, так само, як і шестипалі з американського півострова Кейп-Код та малайські із скривленими хвостами — це мутації, тобто повторності* (Знання., 9, 1971, 28).

ШЕСТИПІЛЛЯ, я, с. Система сівозміни з поділом поля на шість ділянок.

ШЕСТИПІЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до шестипілля. *Після проведення землевпорядкування в 1967 році замість дев'ятипільних польових сівозміни в колосності створили дві польові десятипільні, дві кормові та одну спеціальну шестипільну сівозміну* (Хлібороб Укр., 7, 1972, 10).

ШЕСТИПОВЕРХОВИЙ, а, е. Який має шість поверхів. *Шестиповерховий будинок готелю, до якого підїзз мене шофер, вражав своєю легкістю* (Трубл., III, 1956, 272); // Який має таку висоту, як будинок з шести поверхів.

ШЕСТИПУДОВИЙ, а, е. Який має вагу шість пудів. *На елеваторі могла вона виносити по трапу аж на саму гору шестипудовий чувал без відпочинку, не зважаючи кроку* (Тют., Вир, 1964, 155); // Який уміщує шість пудів чого-небудь.

ШЕСТИРАЗОВИЙ, а, е. Здійснюваний (здійснений) шість разів. *Додатковий міжрядний обробіток плантацій та шестиразове підживлення цукрових буряків сприяли зростанню врожайності з 272 до 320 центнерів* (Хлібороб Укр., 7, 1969, 23).

ШЕСТИРІЧНИЙ, а, е. 1. Який відбувається, триває шість років. *Вік, вік! За час майже шестирічної розлуки до невпізнання змінило його життя, змінило для інших, але не для неї, не для матері!* (Гончар, II, 1959, 132); // Розрахований на шість років.

2. Віком шість років. *Шодня за годину-півтори до обїду приїздили до форту Кос-Арал казачські діти, від шестирічних малят, що ледве дріботіли худенькими ніжками в подертих шуртяних панчішках, до догволяних незграбних підлітків чотирнадцяти-п'ятнадцяти років* (Тудуб, В степу..., 1964, 306).

ШЕСТИРІЧЧЯ, я, с. 1. Проміжок, період часу, що дорівнює шести рокам.

2. Річниця події, що сталася шість років тому.

ШЕСТИСОТНИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника шістьсот.

ШЕСТИСОТЛІТНІЙ, я, е. Те саме, що шестисотрічний.

ШЕСТИСОТЛІТТЯ, я, с. Те саме, що шестисотріччя.

ШЕСТИСОТРІЧНИЙ, а, е. Який має шістьсот років існування, віком шістьсот років.

ШЕСТИСОТРІЧЧЯ, я, с. 1. Проміжок, період часу, що дорівнює шестисотам рокам.

2. Річниця події, що сталася шістьсот років тому.

ШЕСТИСТВОЛЬНИЙ, а, е. Який має шість стволів (про вогнепальну зброю). *Хлопцукли вогнем швидкобійної гармати. Десь за горбами тяжко, надривно заревів шестиствольний міномет* (Ю. Бедзик, Полкн., 1959, 236).

ШЕСТИСТОПНИЙ, а, е. Який складається з шести стоп (про віршовий розмір, рядок). *Використовуючи в одній байці чергування кількох розмірів ямба від шестистопного до тристопного, Гребінка підпорядковує це чергування розвитку теми* (Рад. літ-во, 1, 1962, 61).

ШЕСТИТІСЯЧНИЙ, а, е. 1. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника шість тисяч.

2. Який складається з шести тисяч кого-, чого-небудь; // Вартістю шість тисяч карбованців.

ШЕСТИТОМНИЙ, а, е. Який складається з шести томів. *Вихід у світ шеститомної «Історії українського мистецтва» — важлива подія в розвитку українського радянського мистецтвознавства* (Рад. Укр., 17.XII 1971, 4).

ШЕСТИТОМНИК, а, ч., розм. Збірка творів у шести томах.

ШЕСТИШАГОВИК, а, ч., заст., розм. Неофіційна назва старої монети вартістю три копійки.

ШЕСТИРІНЯ, і, ж. Зубчасте колесо, яке передає рух. — *Я мав нечоловічу силу; кулаком, як довбнею, вбиває вола, здержував у млині шестірню; а раз стріся в лісі з ведмедя і забавив його власними руками* (Стор., I, 1957, 349); *Внизу під камінням через шестірні та колеса проливалися пасма білого, синюватого од води світа* (Н.-Лев., IV, 1956, 99); *Фреза [канавокопача] приво-*

диться в дію.. через карданний вал, дві конічні шестірні і ланцюгову передачу (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 55).

ШЕФ, а, ч. 1. Начальник установи, підприємства, відділу тощо. *Шеф редакції зараз кинув перо, навіє пал'тo і пішов до друкарні* (Фр., IV, 1950, 31); *На чолі Третього відділу стояв генерал Бенкендорф, шеф жандармії, що організував корпус жандармії і таємну політичну поліцію* (Іст. СРСР, II, 1957, 145); // Керівник, головний, старший щодо інших, які працюють разом, мають однорідні професії і т. ін. *Тиша повизвала весь санаторій, тільки шеф-кухар з кухні викликав по телефону один санаторій за другим і свистяволивим голосом допитувався якхочось спеції до обїду* (Ю. Янов., I, 1958, 327); *На юн-йоркській біржі це з весни агенти Мак-Келлі скуповують для свого шефа акції на донецькі шахти* (Гончар, Таврія..., 1957, 534); *За ним [професором] посунув і цілий його ескорт, постішанючи чимдуж і надозгаючи свого меткою й швидкого шефа* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 141).

2. Особа чи організація, яка здійснює шефство над ким-, чим-небудь. *У Дніпропетровській області за допомогою підприємств-шефів у колгоспах і радгоспах створюються літні табори праці й відпочинку учнів загальноосвітніх шкіл, технікумів і профтехучилищ* (Ком. Укр., 6, 1975, 46); *В госпіталь, що стояв над самим бнісеєм, часто приходили шефи* (Гончар, III, 1959, 180); *Шефська робота на селі, виступи шефів на селі та ін. повинні бути пов'язані з потребами підшефного села* (Компартия України в резолюції і рішеннях... 1958, 307); *Дуже важливо, як тільки увільється молода людина в колектив, відразу сказати їй, хто буде у неї шефом або наставником* (Хлібороб Укр., 8, 1976, 27).

3. У Росії XVIII — XIX ст. — начальник, командир окремої військової частини, який здійснював загальний нагляд за господарством і управлінням; // Почесний командир військової частини або військового павчального закладу з членів імператорської родини або заслужених генералів.

ШЕФСТВО, а, с. 1. Систематична товариська допомога кому-небудь у виробничій, культурно-масовій та іншій роботі. *До війни Микола частенько навідувався у колгосп: заводська молодь і в шефстві не пасла задніз* (Баш, Напія, 1960, 238); *Вся був комсомольцем і з перших днів взяв над Еріком шефство* (Панч, Ерік., 1950, 29); *Ліквідація у вересні 1930 р. окружного адміністративного поділу на Україні сприяла посиленню керівної ролі робітничого класу на селі. активізації шефства* (Укр. іст. ж., 6, 1960, 41).

2. Виконання обов'язків шефа (у 1, 3 знач.).

ШЕФСТВУВАТИ, ую, уеш, недок. 1. над ким — чим. *Подавати систематичну товариську допомогу кому-небудь у виробничій, культурно-масовій та іншій роботі. Сьогодні в селі день відпочинку. О третій годині із Києва прилетів аероплан заводу, який шефствує над колгоспом* (Панч, В дорозі, 1959, 240); [Б е р с ж а:] *Ми давно чекаємо [професора]. Адже його клініка шефствує над нашою лікарнею* (Голов., Драма, 1958, 146); *Усі класи вечірньої школи, де навчався Вадька, шефствували над військовоим госпіталем* (Знання..., 1, 1975, 26).

2. Виконувати обов'язки шефа, бути шефом (у 1, 3 знач.).

ШЕФСЬКИЙ, а, е. Стос. до шефа і шефства. *Декотрі жінки, що бували в складі шефських делегацій у бригаді Горпищенка, одразу пізнали Бойчука й кинулися йому назустріч* (Кучер, Голод, 1961, 110); *Декого з військових Лукія знала в обличчя, бачила, коли вони з'являлися в радгоспі на своєму закуреному газику, а з старшим зустрічалася на шефських зборах* (Гончар, Тронка, 1963, 107); *Значну шефську допомогу подають колгоспам ко-*

лективна промислових підприємств (Хлібороб Укр., 1, 1964, 10).

ШИБА, и, ж., розм. Те саме, що шибка. *Одно вузьке віконце з повітряними здавлен-давна шибамі ціле замінене було пожовклим від сонця і дощу папером* (Фр., II, 1950, 13); *Вона спотилася й побігла до вікна. Сперлася ліктями, приклала чоло до шибки й гірко заплакала* (Марг., Тв., 1954, 431); *Марта залишилася сама у великій кімнаті командного пункту, відділеній від зовнішнього світу важкою шибкою прозорого.. плексигласу* (Собко, Срібний корабель, 1961, 253).

ШИБАЙГОЛОВА, и, ч. і ж., розм. Смілива, відчайдушна людина, яка нічого не боїться й ні перед чим не зупиняється; зірвиголова, бешкетник. *Ушикувавшись на греблі, наготувавши стрільбу й взявши кинджали у зуби, наші заплелі шибайголови наблизилися потай до гармашні [гармати] (Стар., Облога., 1961, 53); Незручно Саві Носиповичу, коли кабанці кувікають на шкільному подвір'ї, де він живе. До того ж такі шибайголови, як Віктор, Гриць, Санько, чого доброго, ще голками нагодують підсаєчків* (Автом., Коли розлуч, двоє, 1959, 13); *Це болю кляте сусідське шахтарча, шибайголова в спіжничні* (Кундич, Пов. і нов., 1938, 67); [Лео́ні́д Ма́ксимович:] *Я приглядаюся до цього хлопчика. Щось не скидається він на шибайголову. По встому видно — розумний, допитливий, витриманий хлопчик* (Збан., Курял. о-ви, 1963, 161).

ШИБАТИ¹, аю, а́ш, *недок.*, розм. 1. *перех.* і *неперех.* Ударяти по чому-небудь, ударятися об щось; бити, битися. *Снід волочка підлетів довори, середина утворила глибоку зачеревину [череву], а в ній, мов у дозгії та вузькій клітї, шибала собою щука* (Фр., III, 1950, 336); *// перен.* Раптово, несподівано з'являтися (про думки, почуття). [Х а р и т о н:] *Вчора зовсім було насупилося на дощ, думка шибала: ось-ось полле, ось-ось ушваре!..* (Кроп., II, 1958, 11); *По голові Семеновій шибали думки. «Невже пани такі погані, як оце про них усі кажуть — і мати, і Романко?»* (Коцюб., I, 1955, 103).

◇ **Кров шибас в голову кому** — те саме, що **Кров ударяє в голову** (див. **кров**); **Шибас охота кому, кого** — дуже кортить, хочеться комусь.

2. *неперех.* З великою силою і швидкістю спалахувати, вихоплюватися звідкись (перев. про полум'я). *Вже мати у печі запалила — дрова знов тріщать, полум'я шибало, і димно у гатуці* (Вовчок, I, 1955, 290); *// Почати сильно віяти* (про вітер, запах тощо). *Метелиця шибас поміж смереками і ви-скаженіє* (Грзав, II, 1958, 223); *// перен.* Вибухати, вивратися (про гучний звук, крик, лемент і т. ін.); *// перен.* З'являтися від збудження, хвилювання. *Так і чую, як краса мені шибав вгору, аж у очі налетілася, да й опуститьса..* (Барв., Опов., 1902, 66).

◇ **Шибати в ніс** — те саме, що **Бити в ніс** (див. **бити**). *Б. гемонія грін, як уже він у ніс шибало* (Сл. Гр.).

ШИБАТИ², аю, а́ш, *недок.*, на кого, діал. Бути схожим, скидатися на кого-небудь.

ШИБАТИСЯ, аюся, а́шся, *недок.*, розм., *рідко*. 1. Кидатися, метатися. *Шибатися, як чорт по пеклі* (Номис, 1864, № 3137); *В гурті літніх, покладистих лавковиз тупко шибатється по сільських дворах наймолодша серед них, новообрана Ксенія Кошель* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 111).

2. *перен.* Раптово, несподівано з'являтися (про думки, почуття). *Чого вони взагалі хотять від нього? Чого не лишать його в сунокую? ..Такі гадки шибалися по Василевій голові* (Фр., I, 1955, 146); *// Те саме, що шибати*². *В версіях вітер думу вів надземку, Стогнав, то зрізно шибавсь, та дарма!* (Фр., XIII, 1954, 177).

ШИБЕНИК, а, ч. 1. *заст.* Той, хто повісився або кого повісили на шибеняці. *«Потричайте ж, — думаю я, — коли ви вивезли матір за царину на сміх людям та й покинули на.. розпутьті, де ховають вішалників та шибеників, то й я покину вас»* (Н.-Лев., II, 1956, 24); *У порівн. *Відірвався, як шибеник від шибеняці* (Номис, 1864, № 3153); *// лайла.* Той, хто заслуговує шибеняці; негідник. *Як зобачила [молодиця] дядька Володька, аірваля з місяця, наче її полум'я обхотило: — ..Шибеник! Злодюга!* (Вовчок, VI, 1956, 283); [М и к и т а:] *Нехай би я був паскудний на вроду або ж злодій чи шибеник... Чому ж Одарка не хоче мене любити? За що вона зневажає мене?* (Кроп., I, 1958, 77).

2. *розм.* Те саме, що **бешкетник**. *Ні батькова грізба, ні материна умова нічого не подіють з таким гульвісою, шибеником..* (Мирний, II, 1954, 114); — *Гарненько наміть йому, шибеникові, уши: хай не лаять по чужих городах та не псує на огірках гудини* (Вас., I, 1959, 118); — *Отакій, як цей Віктор, у мене сим. Шибеник справжній, а кмітливий. Грається і то так серйозно, по-діловому* (Збан., Таємниця., 1971, 212).

ШИБЕНИЦЯ, і, ж. Споруда для виконання смертної карі через повішення. *Скрізь по селах шибеняці; Навішано трупу — Тільки старшиц, а так шляхта — Куплю на купі* (Шевч., I, 1963, 114); [О л е к с а:] *Знаєм, що ти за цярька! Тобі давно місце на шибеняці* (Вас., III, 1960, 17); *В дві шеренги стояли німецькі солдати, а посеред площі височіла шибеняця* (Шиян, Переможиці, 1950, 180); *У порівн. *Перед ним відчиняються високі, мов шибеняця, двері* (Стельмах, Хліб., 1959, 391).

◇ **Кінчати** (кінчати) [життя] на шибеняці *див. кінчати*; **Спровідати на шибеняцю див. спровідкувати**.

ШИБЕНИЧКА, и, ж. Зменш. до шибеняця. — *Злий! Недобрий чоловік дилій! Навчив тебе, моя дитино, Зробить оце! Покинь! Покинь! — А він, маленький, неповинний, Святуку шибеничку кинує і заридка* (Шевч., II, 1963, 368); *У кайданах, у тягарях нестерпучих поведуть [Маруска] до шибенички..* (Хотк., II, 1966, 293).

ШИБЕР, а, ч. Засліпка, засувка в димарях заводських та інших печей, котельних установок, а також у водопровідних та деяких інших спорудах. *Разом з своїми новими товаришами став [Анатолій] морочитися з болтами шибера* (Загреб., Спека, 1961, 124); *Цю ніч у Донецьку зупинили останньою, в ніч з 13 на 14 жовтня [1941р.]. Підняли температуру, набрали чавуну в горно.., закрили шибери. Померло ніч..* (Ком. Укр., 5, 1967, 48).

ШИБЕРНИЙ, а, е. Стос. до шибера.

ШИБКА, и, ж. Скло в рамі вікна, дверей і т. ін. *Вікна були чималі, на шість шибок* (Н.-Лев., VI, 1966, 395); *У дверях теж була шибка, замазана, заляжена; з неї лилася мутний жовтий світ* (Мирний, I, 1954, 320); *Неказаний голім широкими хвилями вилтає з корчми крізь відчинені двері та вибуто шибку у вікні* (Коцюб., I, 1955, 21); *Романові припало зайти й стати між двома начільними вікнами. Він і постукав злегка в шибку* (Ле. Право., 1957, 152); *// Скло, вийняте з рами або підготовлене для вставляння в раму. Василько з шибкою в руках підвієся знову і перехилився з ожереда, щоб подивитися, чого репетував Шарко* (Панч, Спи Таращ, полку, 1946, 39).

ШИБКІЙ, а, є, розм. Те саме, що **швидкий** 1, 2. *Кінч шибкий. копита в піску потопиши, Як хриця гаряча в воді, клекотить* (Бор., Тв., 1957, 74); *Тяжке сирітство з самого малку, гірка неволя в чужій роботі — приборкали її шибку думку* (Мирний, I, 1949, 366).

ШИБКО, розм. Присл. до шибкий. *Стій ти, човен, не шибко біжи* (Чуб., V, 1874, 505).

ШИБНУТИ, ну, не́ш, *док.*, *перех.* і *неперех.*, розм. Однокр. до шибати¹; *// безос.* *«Ще візьме коваліза та й*

викине [листівки] або в печі спалить!», — шибнуло хлопцеві в міяку (Козл., Ю. Крук, 1957, 365); Щойно я на сінешній поріг, а вже з хати шибнуло на мене духом печеного м'яса, мов на великдень (Коцюб., I, 1955, 299).

◇ Кров шибнула в голову кому — те саме, що Кров ударила в голову (див. кров). — Нічого не перекажеш Мар'яніці? — Шибнула тому кров у голову (П. Куліш, Вибр., 1969, 297).

ШИБНУТИСЯ, нється, док., розм. Те саме, що гойднїтися. Що раз вдарить кров живая, — колиска шибнєтьс... Ой, спи, дитя, вдень і вночі, поки серце б'ється!.. (Л. Укр., I, 1951, 203).

ШИБОНУТИ, ну, нєш, док., однокр., перез. і неперез., розм. Підсил. до шибнути. *Образно. Останні слова гострим пожем шибонули в саме серце Чіпці (Мирний, II, 1954, 293).

◇ Кров шибонула в голову кому — те саме, що Кров ударила в голову (див. кров); Шибонула охота кому, кого — дуже закортіло, захотілося комусь. Самого озота шибонула з'явитись (Вас., Незібр. тв., 1941, 169).

ШИБОЧКА, н, ж. Зменш.-пестл. до шибка. На віках вишивані рушники, вікна з зеленими та жовтими шибочками (Мик., Кадальницька, 1959, 37); Двері хати покосилися, поріг збитий; невеличке вікно з чотирма шибочками (Нар. тв. та етн., 1, 1964, 109).

ШИВЕРНОГІЙ, ШЕВЕРНОГІЙ, а, е, діал. Кривоногий, клишавий. Це був високий мужик, що мав праву ногу скривлену в коліні досередини. Як ішов, то писав нею півоколесо, достоту, як шеверного корова (Март., Тв., 1954, 249).

ШИЄЧКА, н, ж. Зменш.-пестл. до шійя. Над широким степом Рябець вистром в'ється; Ластівочка бідна Моторошно б'ється. Тріпається з ляку, Враз оmlіла наче, Пір'ячком біленьким Шиечки маняче (Граб., I, 1959, 213).

ШИЗОГОНІЯ, і, ж., біол. Одна з форм нестатевого розмноження у деяких найпростіших організмів та водоростей, яка полягає в множинному поділі ядра і дальшому розпаді організму на ряд нових особин.

ШИЗОФРЕНІЯ, а, ч. Хворий на шизофренію. Прибігла Міля, вдарила руками об поли... — Знову закортіло у божєвілий дїм? Ще не досиділи свого? Ще вам мало шизофреніки бубни вибили? (Вол., Місячне срібло, 1961, 123).

ШИЗОФРЕНІЧКА, н, ж. Жін. до шизофренік. — Товариші, якщо вона не шизофренічка, то просто — псих! (Донч., V, 1957, 229).

ШИЗОФРЕНІЧНИЙ, а, е. Стос. до шизофренії; власт. шизофренікові; //Хворий на шизофренію. В другій палаті шизофренічний юнак розпалено декламував свої поезії (Мик., II, 1957, 230).

ШИЗОФРЕНІЯ, і, ж. Тяжке психічне захворювання, яке характеризується стійкими змінами психіки: порушенням зв'язності психічних процесів, зниженням психічної активності і т. ін. При шизофренії насамперед спотворюється мислення, здатність до абстрагування (Наука..., 4, 1968, 47).

ШІЗМ, у, ч. Напряг в ісламі, що визнає коран, але заперечує суну і сунітських халіфів; протилежне с у н і з м.

ШІШЬКО, а, с. Збільш. до шійя. **ШІШТ**, а, ч. Мусульманя — послідовник шіізму. Божєгїди самі були шішталми, а держали під своєю повною властю навіть голову всіх правєвірних сунїтів, самого багдадського халїфа (Жрим., Вибр., 1965, 140).

ШІТКА, н, ж. Жін. до шїт. **ШІТСЬКИЙ**, а, е. 1. Прикм. до шїт. 2. Стос. до шіізму.

ШІЙКА, н, ж. 1. Зменш.-пестл. до шійя. Тоненькі рученята і гмучка дитяча шійка вирїзнялись, мов алебастрові, на темному полі фотографії (Л. Укр., III, 1952, 601); Від другого берега прудко палало двоєко.. малесеньких, із довгими шійками пташат (Досв., Вибр., 1959, 413); За ці три роки Катя, здається, не постарїла. Її плечі стояли рієно, а біла шійка була ніжною, мов у дїточки (Гур., Наша молодість, 1949, 298).

2. Вузька частина якогось предмета. Моя права рука ковзає по ремені вниз і стискає шійку приклада (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 458); Ліва рука тримала скрипку. Пальці розминались, бізачи по ладах шійки (Лє, В снопі.., 1960, 192); Свердлов складається з робочої частини і хвостовика, які з'єднані між собою шійкою (Різальні інстр.., 1959, 104).

3. Верхня звужена частина посуду. Панське подвір'я дрїмало, сонне й порожнє.. Народ вїллєвся через ворота у двір, наче вода крїзь шійку пляшки (Коцюб., II, 1955, 81); Теретїй нагнувся, підняв з землі надтрїснутий з відбитою шійкою.. шкалик (Стельмах, I, 1962, 502); Амфори мали досить витончену форму; і вузьку шійку (Знання.., 5, 1968, 26).

4. Частина стовбура, стебла рослини, де коренева система переходить у надземну. Шійка коренєлєда [буряка] розвивається з підсїм'ядольного колїна (Овоч., 1956, 338); Дерево треба садити так, щоб коренева шійка його була на рівні поверхні ґрунту (Хлібороб Укр., 11, 1966, 31); // Місце переходу стебла у колосок (перев. в злаків). Якїс теж прислухається до шепоту пивн і зперше в житті помїчає, що зараз кожнї шійка кїлоска, мов діамантом, переколєна краплиною роси (Стельмах, Хліб.., 1959, 499).

5. Хвостова частина річкового рака, в якій міститься його черевце. Із клешиє і шійок раків приготєвляють раковий соус (Укр. страви, 1957, 124).

△ **Раків шійки** див. раковий 1. **ШІЙКОВИЙ**, а, е. Який пошкоджує, уражає шійку рослини. Шійкова гниль — найбільш шкідлива грибова хвороба в період зберїгання цибулі (Хлібороб Укр., 5, 1969, 21).

ШІЙНИЙ, а, е. Стос. до шії. Він вийняв густку і витер навколо шию. Коли він, роблячи це, повернув голову трохи вбік, Тоня побачила шійні м'язи — прекрасні дужі м'язи фізкультурника (Донч., II, 1956, 281); Із забитованою головою лежить дома на дивані Серьожа Кобзарєнко. Йому куля пробїла шійний грєбець (Бурл., М. Гонга, 1959, 126); Між головою [тритона] та тулубом добре помітне шійне звуження (Візначник земноводних.., 1955, 26); // Признач. для носіння на шії. Дїадеми, важкі шійні грєвни, десятки, а то й сотні мініатюрних нашивних блях прикрашали одяг чоловіків і жінок [скїфів] (Наука.., 8, 1968, 18).

ШІК¹, у, ч., розм. 1. Особлива вишуканість у манєрі триматися, одягатися і т. ін. Обстановка привїтнє.., тут кожний може одягатися, як хоче, і нема де показувати шик, хоч би хто й хотїє (Л. Укр., V, 1956, 359); Незнайомий рєучко, не без шіку козирнув.., піднішши кулак і випростовуючи пальці біля самої скровї (Гончар, III, 1959, 185); // у знач. присудк. сл. Заводили в найвищій мірі, в чудовим. Тарїлка.., салфєтки, блискучі ножі й виделки — шік! (Бабляк, Вишн. сад. 1960, 20).

◇ З (із) шїком, у знач. присл. — вишукано, елегантно, ефектно. Мундзєо одягаєтє завсїди старанно і егантно, з шіком (Фр., III, 1950, 340); Ананїї із шіком жбурнув на стїл, як це робили при нагодї амерїканці, брусок сигарет та цїлу шоколадку з амерїканського раціону (Ю. Янов., I, 1954, 129).

2. Багатство, розкіш, пишнота, розраховані на ефект. *Люкаї в фраках, брудних маніжках і засиджених мутами білих краватках. Голені й криволиці. Все претендує на шик — а пригадує другорядний ресторан* (Кочуб., III, 1956, 153); *Іменини в жінки близько, — Прийдуть: теща, кум, кума. Тут би шикую, шуму, блиску, А цього-то і нема* (Воскр., З перцем!, 1957, 16).

ШИК², у, ч., військ., заст. Стрій, шеренга. *Козаки стояли під муром в бойовому шикую, лавою* (Стар., Облога., 1961, 9).

ШИКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. **шікати** і звуки, утворювані цією дією. *Рвуться з гальорки оплески. Стогін, Схожий з сичанням, чути внизу. Шикання й гамір. А він* [В. Маяковський] ім «Про погань». *Оплески наші зростають в грозу* (Перв., II, 1958, 111).

ШИКАРНИЙ, а, е, розм. 1. Вишукано-елегантний (про людину, її одяг, манери і т. ін.). *Гей я смію раз набрався, Як узняв та поєднався Черевички пані шити: Ось попробуй їй егодити! Каже: Ший, голубчик, гарні; Щоб, як в, були шикарні»* (Щог., Поезії, 1958, 177); — *Давно він бує востань? — Давненько, це завидна. Такий шикарний мужчина* (Ле, Міжгір'я, 1953, 56); *Входить Юркевич.. В руках шикарний чеходан* (Коч., П'єси, 1951, 326); // Сповнений шикую, розрахований на ефект. [Л а р і с а:] *Шикарна пісенька, правда?* (Мик., I, 1957, 249); — *У вас шикарна фантазія, хата-га!* (Ю. Янов., I, 1954, 203).

2. Багатий, розкішний, пишний. *Його жінка була непоміркована, розграталва, любила розкіш та шикарне гойне життя й сипала грішми, як половою* (Н.-Лев., IV, 1956, 229); *В шикарному паризькому готелі відкрився есесвітній перший конгрес кадетської партії* (Еллан, II, 1958, 244).

ШИКАРНО, розм. Присл. до **шикарний**. *Маруся відповідала всім Яшиним вимогам, які він ставив до дівчини, — шикарно об'ягалася, трималася солідно, не губилася в будь-якому товаристві і в будь-яких обставинах* (Коп., Десятигласники, 1938, 94); *П'ять дівчаток у ватниках, веселих, високо-і тонкоголосих, промчались так весело й шикарно, що я зрадів і вже цілий день радуватимусь* (Довж., III, 1960, 462).

ШИКАТИ, аю, аеш, недок., розм. Вимовляти звук «ш-ш». «шш», закликаючи до тиші, заспокоюючи і т. ін. *Надувся наш пан Забрьога, мов індик, і став шикати, щоб усі заговчали* (Кв.-Осп., II, 1956, 219); *Деякі жінки з малими дітьми ставали кружка коло церковних врат; діти плакали, матері їх гойдали, шикали* (Мирний, III, 1954, 321); *По чотири в ряд рушили партизани толокою до лісу. Хтось глухо кашляв у кулак, на нього шикали* (Воскр., Весна., 1939, 40); *Приятелі в театрі поводились несамовито. З ложі, де вони сиділи, чути було захоплені вигуки, шум, гамір. Публіка шикала* (Ільч., Петерб. осінь, 1956, 166); // *Видавати звуки «ш-ш»* (про предмети). *Дід займав свою ручку. Коса тьохкала, то шикала, то видзвонювала* (Гуц., Скупана., 1965, 11).

ШИКНУТИ, ну, неш, док., розм. Однокр. до **шікати**. — *Чиш!! — знецацька, де не зважишся, шикнув з проходу на Фросянчук капітан* (Гончар, Новели, 1954, 134).

ШИКНУТИ, ну, неш, док., розм., рідко. Однокр. до **шикувати**¹.

ШИКОВАНІЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **шикувати**². *Оточують стрункий фасад Шиковані козони в ряд і круглі бані, мов зіниці* (Фомін, Вибр., 1958, 184).

ШИКУВАННЯ¹, я, с., розм. Дія за знач. **шикувати**¹.

ШИКУВАННЯ², я, с. Дія за знач. **шикувати**² і **шикуватися**. *Його штуржали та били й отак просто, зичев'я. Вранці за те ніби, що він спізнюється до шикую-*

вання, або ж за те, що квапиться попереду всіх (Коз., Гарячі рука, 1960, 72).

ШИКУВАТИ¹, ую, ўсп, недок., розм. Виявляти шик у чому-небудь, жити з шиком; франтити. *Як підперезався [Омелько] поперз латаною сукти, замість лотузки, жіночою червоною окрайкою, то й по сей день шикую в ній* (Головко, А. Гармаш, 1971, 477); — *Навіщо це мені? — скаже бувало Віра. — Курсистці не личить шикувати, наче дам і «бомонду»* (Бурл., Наперодні, 1956, 115); *Ішов Максим вулицями міста величаво — шикуючи празниковою одежею, обмазуючись чистенькою відпрасованою зусточкою* (Смолич, Мир., 1958, 511).

ШИКУВАТИ², ую, ўсп, недок., Perez. Ставити когось в ряд, шеренгу, колону і т. ін.; стріти. **Образно. Зима. На фронт, на фронт!.. А на пероні люди... Біля вагонів ми співаєм «Чумака»... І радість локотню бентежить наші груди... Шикують злидні нас, юнак до юнака* (Сос., I, 1957, 260); *Було колеси в одній країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шикуюав* (Л. Укр., I, 1951, 279); // *Утворювати шеренгу, колону і т. ін. У путь, піонери, Шикуючи ряди! Прикрасимо сквери, Двори і сади* (Бойко, Ростіть., 1959, 49); *Сили сідали коней, ясну зброю брали в руки, шикували грізні лави* (Гур., Друзі., 1959, 9).

ШИКУВАТИСЯ, ўється, недок. 1. Ставати в ряд, шеренгу, колону і т. ін.; стрітися. *Тільки після того, як на естраді почала шикуватися сівока напела, всі згадали, що тут має бути концерт* (Вас., Вибр., 1954, 37); *Люди шикувались у лави. Звідкілясь з'явився і червоний прапор* (Смолич, Світанок., 1953, 205); *Важкі машини повагом виповзали з широкої брами колишньої кавалерійськх казарм і шикувались вздовж обсадженої старими липами міської площі* (Собко, Запорука., 1952, 3); *У бою [римській] легіон шикуюався в три лінії. У першій стояли молоді воїни, у другій — більш досвідчені, у третій — найдосвідченіші і найзагартованіші* (Іст. стар. світу, 1957, 150); — *Виходь на майдан. Шикуюатися* (Тют., Вир, 1964, 359); // *З'являючись, виникаючи і т. ін., ставати в ряд, у рівну лінію, стояти в ряду, рівною лінією* (про неживі предмети). *Усюди темп, усюди лад, не згають [люди] і хвилинки. І струнко шикувались в ряд новісінькі будинки* (Шер., Дружбою., 1954, 96); *Миготіли смолоскипи, блимали підсліпувати ліхтарі. Часом вони шикувались в одну зміясту шилерчу лінію* (Кач., Вибр., 1947, 42); *Шикувались незчисленними рядами пишні пшеничні копи* (Десняк, Десну., 1949, 292); *На околицях сіл посеред виноградників шикувались в рівні лінії присадкуваті бетоновані бункери. За мирного часу в тих бункерах зберігалось вино* (Гончар, III, 1959, 376); *Вдалині, ніби велетнські шахові тури, шикуються в шерензі свердлові вишки* (Донч., II, 1956, 86); // *перен. Набирати певного порядку. Вірші мимоволі диктували штучний, неприродний ритм, групувались у фрази, шикувались у тириди, тгяла на фальшиву патетику, сценічний трафарет* (Дмит., Наречена, 1959, 125); *Дивовижні перетворення відбуваються в речовині, коли з рідкого, розплавленого стану вона переходить у кристалічний. Атоми, ще недавно безсистемні, хаотичні, шикуються, утворюючи симетричні фігури, з яких формується кристалічна ґратка речовини* (Наука., 9, 1964, 16).

2. Пас. до **шикувати**².

ШІЛІНГ, а, ч. 1. Англійська монета і грошова одиниця Великобританії до переходу на десяткову грошову систему (1971 р.), що дорівнювала 12 пенсам або $\frac{1}{20}$ фунта стерлінгів.

2. Грошова одиниця Австрії, що дорівнює 100 австрійським грошам. — *Що це за гроші?* — *шмикнула во-*

на, глянувши на шилінг, що сиротою лежав на Йомьчній долоні (Тют., Вир, 1964, 454).

ШИЛО, а, с. Інструмент у вигляді загостреного металевого або кістяного стержня з ручкою, який використовується перев. для проколювання дірок. — *Стара півмітки з скрині виймає, старий чобіт розглядає та копірає шилом* (Коцюб., I, 1955, 143); *І в наш час для підшивки ваяльного взуття використовують кістяні шила* (Археол., VIII, 1953, 31); *У порівн. Я побачив жіночу постать перед собою, люту та страшну.. Ніс гострою швайкою схилився униз, а підборіддя кривим шилом піднялося вгору (Мирний, IV, 1955, 332).

◇ Вилізло (віткнулося) шило з мішка — щось стало явним, помітним, очевидним. — *Олена — зібра не вгадає, що її звати Олена? — Ха-га! а може, і не Олена? — ...З другої зати згукала хазяйка. — Усте, де ти там щезла! Ага, ось воно й вилізло шило з мішка* (Коцюб., II, 1955, 210); *Захопити шилом пátоки див. зашпюлювати; Йогó (вáше і т. ін.) й шило гóлитъ (голіло) — йому, вам тощо везе, щастить. Ваше й шило бголіло, а наш і між не бере* (Укр. присл., 1963, 117); *Крутiтiся (сiпатися, совáтися і т. ін.), як (мов, нáче і т. ін.) на шiлi [сидiти] (на шiло сiсти) — неспокойно поводити себе, часто мiняючи положення тiла. / що цікавого? Крути́ться, як на шилi. / штовгається! (Вишня, I, 1956, 160); [М а р к о:] Та сиди вже сумирно, не совáйся, а то наче на шилi сидиш (Мороз, П'єси, 1959, 64); *Вiн сiпався, немаче на шило сiв* (Коп., Лейтенант, 1947, 162); *Мiняти (вiмiняти, промiняти і т. ін.) шiло на швáйку (на мiло, на мотовiло) — не вигiдно мiняти що-небудь на щось. Промiняє шило на мило* (Номис, 1864, № 10606); *Промiняє шило на мотовило* (Укр. присл., 1955, 233); *Ухопити шилом (на шило) пátоки див. пátока; Шiла в мiшкú не втаiш (не утаiш, не сховáш, не сховáти); Шiла не сховáє мiх; Шiло в мiшкú не втаiтiся — про щось явне, чого не можна приховати. То ж кажуть — шила в мiшку не втаiш і од жiночого ока не сховáєш* (Мирний, I, 1954, 64); *Орися пiдiйшла до терновий куцiв і сказала, дивлячись прямо в обличчя Василевi: — Шила й то в мiшку не утаiш. Куди тебе сховáш од матерi?* (Автом., Так народж. зорi, 1960, 229); *А порá вже як прийшла, Двох синiв собi знайшла. Не сховáш в мiшку шила* (Маяк., Тв., 1955, 201); — *А вже коли знає цеховий, то шила не сховáє мiх ... Виходить — Мелашка наша є з ними?* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 135); *Воно вiкриється, што це зробив [убив Грицька]. — шило в мiшку не втаiтiся!* (Гр., II, 1963, 461); *Шилом мбря не нагрiєш — неможливо щось зробити, здiйснити. Часто Дмитро Снiгур згадував слова Маценка, що шилом моря не нагрiєш* (Автом., Щастя., 1959, 49); *Шилом вiде (нiкуди) ткнути див. тикати*.*

ШИЛОВIДНИЙ, а, е. Те саме, що шилувáтий. Листочки-обгортки [татарника] нижнi шиловиднi, колючi, зовнiшнi з них настовбурченi (Лiкар. рослин., 1958, 171).

ШИЛОДЗЬОБ, а, ч., рiдко. Те саме, що шилодзьобка. Приазовськi степи кишили качками — свiяями, ..до качок долучалися.. кулики й чаплi, шилодзьоби-чоботари (Дмит. Наречена, 1959, 95).

ШИЛОДЗЬОБКА, и, ж. Птах родини сивкових з довгим тонким дзьобом, загнутим догори.

ШИЛОПОДIВНИЙ, а, е. Те саме, що шилувáтий.

ШИЛОХВIСТ, вiста, ч. Птах родини качиних, що має видовжений тулуб з голчастим хвостом. Рiчковi качки — крижень, шилохвiст, свиц, цирки та iншi — добувають собi їжу на поверхнi води або на мiлнi (Веч. Київ, 6.III 1971, 4).

ШИЛОХВIСТЪ, вiстi, ж. Те саме, що шилохвiст.

ШИЛОХВOCTИЙ, а, е, розм. Який має довгий тонкий хвiст.

ШИЛУВАТИЙ, а, е. Який має форму шила, схожий на шило.

ШИЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шила.

ШИЛЬНИК¹, а, ч. Багаторiчна трав'яниста болотяна рослина, що має бульбодiбне стебло з пучком шпичастих листкiв на верхiвцi.

ШИЛЬНИК², а, ч., розм. 1. Майстер, який виготовляє шила. *Шильник берднику не товариш* (Номис, 1864, № 1028).

2. заст. Шахрай.

ШИЛЬЦЕ, шильця, с. Зменш. до шiло. *Прихилився [Мамай] до закуреної, аж чорної стiнки й зниче'я загодився тiм шильцем шкрябати брудний вологий мур* (Львч., Козацьк. роду., 1958, 94).

ШИЛЬЧАСТИЙ, а, е, розм. Те саме, що шилувáтий.

ШИМЕНУТИ, ну, неш, док., перез., диал. Штрикнути. *Южим таки одбив гвинтiкою перший удар — клинок дзвякнув об гвинтiвку й одскочив, але козак утiлює це: замажнувшись нiби рубати, він натомiсть несподiвано шименує клинком Южима в груди* (Головко, II, 1957, 355).

ШИМI, невідм., ч. Танець 20-х рокiв ХХ ст. — рiзновид фокстроту.

ШИМПАНЗЕ, невідм., ч. Людиноподiбна мавпа, що живе в лiсах тропiчної Африки. До людиноподiбних мавп належать шимпанзе й горiлла, якi живуть в Африцi, i орангутанг, який живе на островах Борнео й Суматра (Зоол., 1957, 165).

ШИНА, и, ж. 1. Металевий обруч, який насаджують на обiд колеса для збiльшення його мiцностi, зменшення зносу i т. iн. *Гора була така, що з неї спускалися цiлий день. Гальмувати доводилось по двоє колiс, i залiзні шини розпiкалися на каменi, як у горнi* (Гончар, III, 1959, 94); *Шини накладають на колесо в розiрiтому станi; озолонувши, вона з великою силою стискує колесо* (Фiзика, II, 1957, 12).

2. Гумовий суцiльний обруч або оболонка з прогумованої ткачини з гумовою камерою, наповненою стисненим повітрям; прикрiплюють на обiд колеса для збiльшення амортизацiї i полiпшення рухомостi, зчеплення з дорогою. Крiм автомобiлiв, шини потрібнi тракторам, лiтакам, мотоциклам i велосипедам (Роб. газ., 5.VIII 1965, 2); *Рiєно працювали мотори тягачiв на шосе. Важкi гармати безшумно котилися на гумових шинах — тiльки шкварчала грязь пiд колесами* (Головко, I, 1957, 282); *Пiдбiгають з тисим шелестом шин тролейбуси* (Крот., Сinya., 1948, 8); *М'яко погойдуючись на товстенних шинах, лiтак уже їзав просто до Ярини* (Собко, Стадiон, 1954, 283).

3. мед. Пристрiй для накладання пов'язки, за допомогою якої забезпечують нерухомiсть ушкодженої частини тiла. *Павло з фельдшерами й санiтарами зупинили кров, робили першi перев'язки, накладали на руки й ноги дротяні шини* (Кучер, Голод, 1961, 76); *При переломах [плеча] без змiщення уламкiв накладають iгпсову пов'язку, ..при змiщеннi краще застосовувати прямокутну шину* (Хвор. дит. вiку, 1955, 14).

4. Частина електророзподiльного пристрою — металева смуга або товстий провiд. *Мiдь застосовується для виготовлення електропровiдiв, шин та iнших деталей електроапаратури* (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 43).

5. диал. Рейка (у 1 знач.). *Гордо та пишно сунулася «Черепаша» локомотив* по шинах (Фр., III, 1950, 328).

ШИНГАРД, а, ч. Спецiальний щиток з тканини або шкiрки з прокладкою, що надiвається на голiмку для захисту вiд удару в деяких спортивних iграх.

ШИНЕЛIНА, и, ж., розм. Те саме, що шинель.

шинеля. Вночі ж — голодок... (вітер вис чи вояк?..) Пора, брат, вночі одягати шинеляну! (Пех., Хто сіє вітер, 1959, 306); На пероні сьогодні не ясно: пара вартових, з комендантської сотні, гуляє в.. протертих шинелянах, кільканадцять відсталих маршовиків (Кач., II, 1958, 62).

ШИНЕЛЯ *див. шинель.*

ШИНЕЛЬ, ШИНЕЛЯ, і, ж. Верхній форменний одяг особливого крою — із складкою на спині й хлястиком (перев. для військових, певної категорії учнів, службовців і т. ін.). Чоловік навітть не роздягся, не скинув форменої шинелі невідомого мені відомства (Лс, Право., 1957, 9); Давид мовчки й обережно сховає листа аж під шинель (Головук, II, 1957, 124); Микола Щорс наблягався. Стрункий, в сірій кавалерійській шинелі, з нагайкою (Довж., I, 1958, 161); Перед очима сіра шинеля, а задуу в шию хтось диха... (Коцюб., II, 1955, 189); Надворі, при денному світлі, постать Дороша зробила на Оксена ще гірше враження: шинеля теїпалася на ньому, як на кілку (Тют., Вир, 1964, 102); *Образно. Досявши будинку, Блаженко теж завернує на східці, піднявся до дверей. Шинелі перед ним розступилися, пропускаючи всередину (Гончар, III, 1959, 140).

ШИНЕЛЬКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шинель, шинеля. З-за воріт показалася чиясь низенька постать, заворнула у невеличку шинельку (Мирний, IV, 1955, 58); Погула ще трохи змара [бранців] і з стогоном, дрижачи од голоду в своїх шинельках, голодна і гола, пішла собі далі, кутаючись... (Вас., Незвір. тв., 1941, 215); Віктора постріляли, помили в партизанській лазні, одягли в чисту білизну. Партизанські краєці пошили йому розкішне галіфе й френчик; з нової сірої шинелі... вийшла справжня офіцерська шинелька (Збан., Таємниця., 1971, 191); Вона глянула знаєцька на свою сіреньку шинельку й заплакала (Довж., I, 1958, 330).

ШИНЕЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до шинель, шинеля. До нього підходить він, Кость. Просто з-під шинельної поли виймає він голуба (Донч., I, 1956, 53); Були твої листи в походах За моїм шинельним обшлагом (Дор., Передгрозя, 1935, 58); // Признач. для шинелі. Від червоноармійців пазло милом, банею і новим шинельним сукном: підрозділи наспіх проходили санобробку (Тют., Вир, 1964, 489).

2. у знач. ім. шинельна, ної, ж. Приміщення, де залишають шинелі, верхній одяг. Після вечірніх занять він забрався в темний куток шинельної і, сівши на лавку, замислився над своїм безталанням (Добр., Ол. солдатки, 1961, 48).

ШИНЕЛЬЧИНА, и, ж., розм. Те саме, що шинель, шинеля. Низенький партизан у шинельчині осів на місці, клянує головою у сніг (Тют., Вир, 1964, 536); До нього легкою ходюю наблягався худорлявий юнак в благенній шинельчині, в сукняному шоломі з малиною зорею на весь лоб (Гончар, II, 1959, 403).

ШИНК, у, ч., заст., діал. Шинюк. Світлиця стала схожою на шинк, писарка погоджала по заті, мов шинкаря (Н.-Лев., IV, 1956, 155); Був собі колись якийсь-то циган, та такий же то презіркий п'яниця.. Чи в його яка копійчина, так і несе її у шинк, чи яка жупанина — він і її туди ж пре! (П. Куліш, Вибр., 1969, 199).

ШИНКА, и, ж. Копчене м'ясо (перев. свипячній овіст), попередньо просолене й приправлене прянощами. Галля.. догадалась, що він голодний, пішла в комірчину й принесла на полумиску чималий шмат шинки та й поставила на столі (Н.-Лев., I, 1956, 612); Від матері Васі прийшов лист до Марії і послілка, еге ж, з ковчеюю шинкою (Вільде, На порозі, 1955, 247).

ШИНКАР, я, ч., заст. Власник шинку або прода-

вець у ньому. Мина крикне на шинкаря. Шинкар висє пляшку горілки (Н.-Лев., II, 1956, 124); Що робити з шинкарями і мірошниками — на тому світі й досі не знають, бо шинкарі осього не долавають, а мірошники завжди беруть зайвину міркука (Стельмах, I, 1962, 146); *Образно. Царям, всесвітнім шинкарям, і дукачі, і талари, і пута кутїї пошли (Шевч., II, 1963, 383).

ШИНКАРЕНКО, а, ч., заст. Син шинкаря. Там правис каюком Тизренко, із Стехівки то шинкаренко, і віє з собою сто яриз (Котл., I, 1952, 251).

ШИНКАРІВ, рева, реве, заст. Прикм. до шинкар; належний шинкареві. [В а с я й:] Коли б мати гарненько вдивилися в Лукію, либонь не силували б мене сватати Степаниду шинкареву (Кроп., II, 1958, 116).

ШИНКАРІВНА, и, ж., заст. Дочка шинкаря. [П о р о ж н і й:] Багатий фабрикант Дрейсігер оженився якраз із шинкаревою (Л. Укр., IV, 1954, 222).

ШИНКАРКА, и, ж., заст. Жін. до шинкар. — Ну те ж, хлопці, швидко, шпарко! Музики, заграйте! Гей, шинкарю! Гей, шинкарко! Горілки давайте! (Г.-Арт., Байки., 1958, 75); Шинкарка Параска, висока, гарна молодичка, обіта в святкове серед будня, намірляла хлопцеві горілки (Вас., Вибр., 1954, 171); На горі, гори Стояла корчма, Що у тій корчмі Шинкарка жила (Перв., Слов. балади, 1946, 26).

ШИНКАРОЧКА, и, ж., заст. Пестл. до шинкарка. Десь на шляху, біля діброви, У заті чепурній шинкарочка жила (Гл., Вибр., 1951, 142); Шинкарочка молода, Давай меду і вина. Давай меду ще й винця Для Іваномолодця! (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 153).

ШИНКАРСТВО, а, с., заст. Заняття шинкаря. Не цурався [Макуха] і шинкарства, та не для всякого, а тільки для проїжджаючих [проїжджаючих] (Кв.-Осп., II, 1956, 254); // Незаконне виготовлення й продаж спиртних напоїв.

ШИНКАРСЬКИЙ, а, е, заст. Прикм. до шинкар; належний шинкареві. Горілка, якою щедро угощає [Мошко] свогого [свого] годованця.., була трошечка підправлена.. трошечка, а чим, се вже його шинкарський секрет (Фр., IV, 1950, 431).

ШИНКАРЧИН, а, е, заст. Прикм. до шинкарка; належний шинкарці. Один купець, — забув, як заати, — із ярмарку багато грошей віз, і до шинкарчиної зати Він повернує і з воза зліз (Гл., Вибр., 1951, 142).

ШИНКАРЮВАННЯ, я, с., заст. Дія за знач. шинкарювати.

ШИНКАРЮВАТИ, юю, юєш, недож., заст. Те саме, що шинкувати (1. Найзапекліша самогонщиця кинула шинкарювати (Кучер, Трудна любов, 1960, 598).

ШИНКВАС, у, ч., заст. Прилавок (перев. в шинку). За шинквасом з бочками і двома пузатими бариллами стоявчила худорлява постать господаря корчми (Кочура, Зол. грамота, 1960, 479); — Ой лишенько! Ой панове! Не бийте точ столі! — заверещав шинкар, кидаючись з-за шинквасу (Тулуб, Людолови, I, 1957, 463); Вона стояла зараз біля ясно обставленого клечальним гіллям шинквасу, високочала, цікава молодичка (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 354).

ШИНКОВИЙ, а, е. Прикм. до шинка.

ШИНКОВИЙ, ова, овє, заст. Прикм. до шинк. Пішов [Гершко] у шинкову кімнату, наляз півока горілки (Круш.. Буденний хліб.., 1960, 206); Глузували й глумилися з них шинкові засідники, невіривні п'ялюги, звали скупердяями (Тулуб, Людолови, I, 1957, 401).

ШИНКУВАННЯ, я, с., заст. Дія за знач. шинкувати.

ШИНКУВАТИ, юю, юєш, недож., заст. 1. Бути власником шинку або торгувати в ньому. — Є тут у мене ще трохи грошей, то я накуплю тобі горілки і пляшок, —

сиди в хаті та шинкуй! (Укр. казки, легенди.., 1957, 401); Найму собі корчмоньку [корчомку], Шинкувати буду (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 49); — А яничари! Та вони випивають більше вина, ніж є крапель у свияляз Босфору, навіть самі шинкують біля Адріанопольської брами (Тулуб, Людолови, II, 1957, 77); // Незаконно виготовляти й продавати спиртні напої.

2. чим, перен., розм. Нерозумно витрачати; тринькати. Він завжди пив потроху і не дуже шинкував грішми, як вони йому потрапляли до рук (Гр., II, 1963, 276).

◇ Шинкувати кров'ю — з корисливих міркувань нещадно губити когось. Кругом неправда і неволя, Народ замучений мовчить. І на апостольським престолі Чернець годований сидить. Людською кров'ю шинкує і рай у найми оддає! (Шевч., I, 1963, 262); Взути цькували народ шлятою і своїми бакаларами, як собаками, і шинкували козакою кров'ю (Стор., I, 1957, 163).

ШИННИЙ, а, е. 1. Прикм. до шина 1, 2. У залі навіляйону можна ознайомитися з продукцією переїстка української шинної промисловості—Дніпропетровського шинного заводу (Наука., 9, 1962, 19); // Признач. для шин. На основі вулканічної сировини синтезовано ряд стабілізаторів полімерних матеріалів і шинної гуми (Вісник АН, 12, 1970, 9); Шинне залізо.

2. мед. Прикм. до шина 3. Шинна пов'язка.

3. Який має шини, складається з шин (у 4 знач.).

ШИННИК, а, ч. Той, хто займається виготовленням шин (у 2 знач.), працює у шинній промисловості. 85 процентів продукції арославських шинників атестовано державним Знаком якості (Роб. газ., 19.IX 1976, 1).

ШИНОВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до шинувати.

2. у знач. прикм. Який має шини (у 1 знач.), обтягнутий шинами. Горозить шинованими колесами по бруку вийськова гарба (Вас., II, 1959, 209).

ШИНОК, нку, ч., заст. Невеликий заклад, де продавалися на розлив спиртні напої; корчма. Всі гроші, що він заробляв у пана та в людей на возах, на плугах та боронах, старий Кайдаш пропивав у шинку (Н.-Лев., II, 1956, 345); Ще я був малим, як батько Зеве було та каже: — Шинку! На посудину та збігай По горліочку до шинку (Шог., Поезії, 1958, 135); О, скільки невідслуханих розмов Ви знаєте, старих шинків руйні! (Рильський, II, 1946, 12).

◇ Тиняться по шинках (з шинку до шинку) дивитися.

ШИНОЧОК, чка, ч., заст. Зменш.-пестл. до шинок. — На кого ж ти батька покинув? — Батька?.. тепер можна покинути: гроші... його — поминай як звали: пішли по шиночкам [шиночках] (Кв.-Осн., II, 1956, 292); Ой, у полі билимонька колигається, А в шиночку вдвоин сун напивається (Укр. лір. пісні, 1958, 283).

ШИНУВАТИ, ую, уєш, недок., перех. Натягувати шини (у 1 знач.) на колеса.

ШИНШИЛА, и, ж. 1. Південноамериканський гризун, схожий на білку, з довгим пухнастим хвостом і цінним сріблясто-сірим хутром, а також хутро цієї тварини. Шиншила — невеликого розміру гризун (довсягає доявкини 30 см), що відзначається товстою головою, заокругленими вушми та надзвичайно пухнастим нижнім хутром темно-сріблястого забарвлення (Посібник з зоогеогр., 1956, 43); «Чемпіонок щодо дальності серед звірів-мандрівників по праву вважається шиншила. Вона попала в Середню Азію з американського штату Колорадо (Рад. Укр., 12.II 1965, 1).

2. Порода кролів із сріблясто-блакитно-сірим хутром, а також хутро тварини цієї породи. Він почав розводити кролів породи шиншила (Колг. Укр., 11, 1960, 13).

ШИНШИЛОВИЙ, а, е. Прикм. до шиншила; // Такий, як у шиншилах (перев. про хутро); // Зробл., пошир. з хутра шиншили. Шиншиловий комір.

ШИНЬЙОН, у, ч. Жіноча зачіска із зібраного на потилицю чи маківці голови волосся (перев. накладного). — От! — зрадів дякон. — Оце так! А то відкається!.. Дожодів немає; молодій попадє шиньйоніє справляти ні з чого, — бубонів він до Колісника (Мирний, III, 1954, 87).

ШИП¹, а, ч. 1. Твердий загострений на кінці виріст на гілках, стеблах, плодах деяких рослин, який утворюється внаслідок розростання клітин шкірки. Насіння [гіркого каштана] великі, вміщені в коробочку, открыт шипами (Лікар. рослини.., 1958, 190); *Образно. Серед ночі, як все у солодкому сні опочине, Я на постелі лежу, а трепетне серце шматуєт Гострого болю шипи (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 334).

2. Гострий твердий виріст, наріст на тілі деяких тварин. Коло основи його [морського kota] двоголо і тонкого, немов батіг, хвоста міститься дуже твердий, гострий, язублений шип, на поверхні якого є борозенка з шкірними отруйними залозами (Наука., 7, 1956, 27); Лука акул складається з маленьких шипів — так званих зовнішніх зубів (Наука., 6, 1977, 52).

3. Невеликий виріст на підкожах, підшвах спортивного взуття, колесах автомашин і т. ін., який перешкоджає ковзанню і сприяє кращому упору під час пересування. Ковч цюкотиї кошатами по льоду, мерзали шипами сніг (Тют., Вир, 1964, 414); На трибунах запанувала тиша. Чути було, як з сухим хрустом впираються шипи бігуниів у тверду доріжку (Собко, Біле полум'я, 1952, 188).

4. Виступ на деталі, що вставляється у відповідний отвір (паз, гніздо) іншої деталі чи предмета для їх скріплення. Шипом називається частина бруска, що входить у відповідний отвір другого бруска (Стол.-буд. справа, 1957, 182); // Невеличкий брусок, клинець, що вставляється замість такого виступу; // перев. мн. Виступи в механізмі для захоплення якогось предмета. Коли шипи [корчувального] агрегату впираються в пенк, включається вібрмолот. Пенк виймається цілком очищенням від землі (Рад. Укр., 8.I 1965, 2).

5. техн. Кінцева частина вала, якою він опирається на підшипник. Та частина вала [двигуна], яка лежить безпосередньо на опорі, називається цапфою. Кінцеві цапфи.. називаються шипами (Практ. з машинозн., 1957, 182).

6. діал. Шуп. Ходили копати [скарб] два мужики. Вони брали з собою шип в два аршини, щоб узнати, де саме.. гроші (Сл. Гр.).

ШИП², а, ч. Велика промислова морська риба родини осетрових, уздовж тіла якої містяться п'ять рядів кісткових наростів; поширена в басейнах Чорного, Каспійського, Азовського й Аральського морів. Щороку у моря випускають близько 80 млн. штук білуги, осетра, чечуги, шипа (Знання.. 5, 1977, 14).

ШИП³, у, ч., розм. Те саме, що шинівня. ШИПІ, ів, мн., діал. Три шипи, поставлені вертикально. Ідїть, становте гречку у шипи (Сл. Гр.).

ШИПІК, а, ч. Зменш. до шип¹. Для себе зручніше користуватись перетертим насінням моркви, в якую обламани шипики, що ними открыта поверхня насіння (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 207).

ШИПІННЯ, я, с. Дія за знач. шипіти і звуку, утворювані цією дією. Ракета із шипінням летїла в ар (Тют., Вир, 1964, 317); Хвиля з шипінням торкалася його маленьких ніг (Собко, Скеля., 1961, 13); З вузкої долини тече шипіння примуса (Шовк., Інженери, 1956, 9); Шипіння грамофона, до якого Гайсин ще вчора ста-

вився байдуже, сьогодні вдалось йому за гадюче (Панч, На каїли. мості, 1965, 162); Уже в сінях він чує бідкання Дарини і .. шипіння брата (Стельмах, I, 1962, 110).

ШИПІТ, поту, ч., діал. 1. Шипіння. *Сопуз б'є, на дні ями проступають бульки, чути якийсь клеїт, шипіт — ого, то вже знак, що пора забивати яму!* (Фр., IV, 1950, 7).

2. Швидкий водний потік; // Невеликий водоспад. **ШИПІТИ**, плі, піш; мн. шиплять; недок. 1. Вивати глухі звуки, які нагадують протяжне «ш-ш».

Через стіну було чути, як гули машини, шипіли десь далеко паровики (Н.-Лев., II, 1956, 98); Свєрдоло гарчало, шипіло, вгакуючись у породу (Досв., Вибр., 1959, 198); Лижни шипіли, розриваючи сипучий сніг (Коз., Листи., 1967, 96); Через хату за дверима шипіло, шкварчало щось, і дух смаженого несло (Головко, II, 1957, 42); Іванка розвела прас на кухні, і коли він уже шипів від дотику пальця, принесла його і розклала на столі нову кофтинку (Чаб., Тече вода..., 1961, 89); Море шипіло піною на береговому піску (Трубіл., I, 1955, 155); Поруч з моїм «кабінетом», за переділкою, кухня — шиплять примуси (Кач., II, 1958, 20); В довгий майстерні шипіть ручний токарний станок (Стельмах, I, 1962, 113); Все мені було цікаво: і розкладати швейські на ларкал, і слухати, як десь грамонфон шипить, виводячи мелодію вальсу «На сопках Маньчжурії» (С. Ол., 3 книги життя, 1968, 26); Котик орудував однією лапою і шипів (Львч., Козацьк. роду., 1958, 234); *Образно. На Андрія шипіли з Хоминич очей зелені гадючки (Коцюб., II, 1955, 35).

2. Говорити, співати нерозбірливо, часто вживаючи шиплячі звуки. [Г о р п и н а:] *Годі вам, годі. От уже наспівасте! Шипіть, як старий гусак, а йому здається, що він співає* (Н.-Лев., II, 1956, 479); // Вимовляти «ш-ш», закликаючи до тиші, мовчання, заспокоюючи когось; // розм. Говорити приглушеним від злості, роздратування голосом. — *Посватай! узья добро! — шипіла вона з кривим усміхом* (Коцюб., II, 1955, 30); *У мамі двері з вітара визирав отець Василь, блідий, як глина, очі зеленяві, зісні. Дивися на Тетяну її шипів: — Це ж що за вигадки?* (Вас., II, 1959, 107); *Стара графиня тикала дівчину цінком і шипіла: — Не чуєш, тетеро! Поправ мені хустку на нозах!* (Донч., III, 1956, 60); *Баба Смаранда сердито шипить на неї: — Сідай, так годиться...* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 305); // розм. Висловлювати незадоволення, злість. *Уста, що солодко співаєлі й вимовлялі Солодкі речі або тихі жалі, Тепер шиплять від лютости* (Л. Укр., I, 1951, 108); *Ненавидів [Толя Дробот], лютю ненавидів усе, що плазує й шипить.. Це задрісне і підле міщанство всіх затунків. Це жихе куркульство* (Жур., Нам тоді., 1968, 16); *І хай мильце вис вояком! по-гадючому шипить, — Ми радісним гаптуєм шовком* (Ткачину років і століть (Рильський, Поєми, 1957, 43).

ШИПЛЯЧИЙ, а, е. 1. Діспр. акт. теп. ч. до шипіти. 2. у знач. прикм. Який шипить. Воно [море] вже збудилося, здрігнулось, заголубіло, давінко стука в порожні боки човнік і стелить Джузеппе під ноги шиплячу піну (Коцюб., II, 1955, 415); // у знач. ім. шиплячі, чих, мн., лінгв. Те саме, що Шиплячі звуки (приголосні). [С л а в о п о:] *А яке, скажіть, даються вам шиплячі?* [Василь Панасович:] *Поки що вимовляю...* (Підс., Жарти., 1968, 71); *За характером звучання щільні приголосні з, с, ц, дз звучуть саистячими, а ж, ш, дж — шиплячими* (Худ. чит., 1955, 34).

Δ Шиплячі звуки (приголосні), лінгв. — назва деяких передньоязикових звуків, при вимові яких виникає специфічний шум. Шиплячі приголосні ш, ж, ч, дж, а також ц (і, зрозуміло, ї) колись були лише м'якими (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 185).

ШИПОВИЙ, а, е. 1. Здійснюваний, створюваний,

з'єднуваний і т. ін. за допомогою шипів (див. шип¹ 4). Найпоширенішим способом з'єднання деталей є шипове в'язання (Стол.-буд. справа, 1957, 179).

2. тєжн. Обладнаний, устаткований шипами (див. шип¹ 5), який має шипи. Шиповий агрегат.

3. Який залишається від шипа, шипів (див. шип¹ 1—3). Шиповий сід.

ШИПОРІЗНИЙ, а, е. Признач. для нарізання шипів (див. шип¹ 4) чи утворення заглибин для них. На підприємстві.. встановлено недавно новий двосторонній шипорізний верстат великої продуктивності (Роб. газ., 17. II 1965, 2).

ШИПУН, а, ч. 1. Вид лебедя з характерно вигнутою шиєю, чорним наростом на дзьобі й шишкою на лобі. Найбільші серед гусячих, шипуни, важать 8—13 кілограмів (Знання., 5, 1971, 32).

2. розм. Той, хто шипить. **ШИПУЧИЙ**, а, е. Який шипить. Наймишка принесла шипучий самовар і поставила на столі (Н.-Лев., I, 1956, 381); Микола підпалив шкур. Холодний шипучий вогник попов до динаміту (Ткач, Плем'я., 1961, 240); // Який, виділяючи вуглекислий газ, пивіться і видає шипіння (про напій). Ми пили шипуче вино, поздоровляли один одного (Юцюб., III, 1956, 418); Тут єсть натуральна залізна шипуча вода (Л. Укр., V, 1956, 359); Хтось із нас мерщій натиснує важільчик сифона, пустив шипучий струмінь газованої води в склянку (Речм., Твій побратим, 1962, 164).

ШИПУЧИСТЬ, чості, ж. Властивість і якість шипучого. Шипучість шампанського. **ШИПУЧКА**, и, ж., розм. Шипучий напій. [К а т е р п и н а:] *В мене від цієї шипучки голова болить* (Жур., Чому посміх. зорі, 1958, 68); *Знайшлась у папиревій машині і шипучка якась, мабуть, американська* (Гончар, Таврія, 1952, 302).

ШИПШІНА, и, ж. 1. Дикоросла троянда з простими, не махровими квітками і з стеблами, вкритими шипами, плоди якої багаті на вітаміни С, цукри, органічні кислоти, каротин, пектинові та інші речовини. На одному косоєорі розрослась густа-прегуста дереза, терен та шипшика (Н.-Лев., III, 1956, 127); Тонким ароматом віяло від шипшини в червоної лимонно-жовтій квітаз (Тулуб, В степу., 1964, 114); Прищепляючи вічко троянди до шипшини, Йосип продовжував: — *Ти бачиш, Юрко, я сам вкладаю життя в цю лозину. То як же мені старіти!* (Томч., Готель., 1960, 32); *Насіння шипшини і глоду, як і більшості лісових порід, після досягання впадє в глибокий спокій* (Хлібороб Укр., 9, 1968, 44).

2. Плоди цієї рослини. Через вікно, з якого на той час було знято грати, стали вилітати в сад різноманітні кошки, кружки, сита., мішечки з'єрибами, кмином, сушеною шавлією, шипшиною і т. п. (Вільде, Сестри., 1958, 456); Серед великої кількості ягід, фруктів і плодів найбагатішою на вітаміни є.. шипшина (Наука... 4, 1962, 51); Шипшина — це не тільки полівітаміни, але й добрі ліки від багатьох хвороб шлунка, нирок і особливо печінки (Хлібороб Укр., 9, 1969, 41).

ШИПШИННИЙ, а, е. Те саме, що шипшиновий. — *Довго-таки пролежав [Мазєпа] після тернової та шипшинової хлості, довгенько-таки...* (Морд., I, 1958, 130); *Зеленіють балки, де шипшиновий цвіт* (Сос., Близька дальна, 1960, 207).

ШИПШИНОВИЙ, а, с. Прикм. до шипшина. *Ось давня могила Львка-годака, Шипшиновим вкрити кущем* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 8); // Вьгот. з шипшини. Шипшиновий напій.

ШИР, у, ч. і, ж., рідко. Те саме, що широчінь. Він шумно зітхнув на весь шир.. грудей (Смодич, День., 1950,

242); *Он Дніпро і той міліє... Плив цього літа Бачура до Запоріжжя на розкішному пароплаві, надивився... Вночі не один корабель, спіткнувшись на міліні, послав у нічний шир тривожні сигнали, блажаючи допомоги (Чаб., Тече вода..., 1961, 31); Навколо шир така — оком обійми (Павл., Бистрина, 1959, 86); Коли «Война и мир» Родилася в кімнати немудрації, — Яка глибінь, який безмежний шир, Як розкрилися народні сили В тих образах, що в свій всегадний вир Серця і покоління захопили! (Рильський, III, 1961, 148).*

ШИРВЖИТОК, тку, ч. Ужиток, споживання чогось у великій кількості широкими верствами населення. [Р о й о в и й:] Я дзвонив вам уранці, хотів запросити на виставку. [Р о м о д а в:] Яку? [Р о й о в и й:] Товари ширвжитку (Корп., II, 1955, 288); На ширвжиток успішно працюють і такі великі заводи, як авіаційний, «Арсенал», «Укркабель» та чимало інших (Веч. Київ, 18.XII 1968, 3).

ШИРЕННЯ, я, с., рідко. Дія за знач. ширити і ширитися. Затхле та нечисте повітря помагало ширенню зарази (Фр., VIII, 1952, 333); Теори Корнійчука — це своєрідний літопис життя народу за 50 років, його устремління до комунізму... У них відбито дух часу — героїчні бої за гладу Рад, ширення ленінської правди в народі (Вітч., 14, 1968, 160).

ШИРИНА, й, ж. 1. Протяжність чого-небудь у поперечнику. Ідуть тепер разом дві дараби, заповняючи усю ширину ріки (Хотк., II, 1966, 398); Врожай цукрових буряків і технологічні якості продукції значною мірою залежать від ширини міжряддя і густоти насаджень (Хлібороб Укр., 6, 1969, 26).

2. *перен.* Те саме, що широчінь 2. Він сам не пам'ятає, коли і як та чудовна краса очарувала його своєю безмірною глибиною, безкраєю шириною (Мирний, IV, 1955, 174).

ШИРИНКА, и, ж., заст., діал. Шматок тканини, рушник, скатерть, хустка. Маруся вишиває сузолотом [сухозоліткою] тонку-тонесеньку ширинку, а я праду у запічку (Федьк., Буковина, 1950, 145); Дівочі головні пов'язки у блоруєві були зачіпайно з тонкого жужільного полотна домашньої роботи. Така пов'язка називається наміткою, ширинкою (Нар. тв. та етв., 6, 1969, 14).

ШИРИНОЧКА, и, ж., заст., діал. Зменш.-пестл. до ширинка. Як була я у батька — По саду гуляла, кісокку чесала, Вишеньки щипала, в платочок в'язала, Шириночку шила, милому дарила (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 259).

ШИРИТИ, рю, рши, *недек., перен.* 1. Робити ширшим, більшим за розміром; розширювати. Яків подитачому застиг з відкритим ротом; Люба від остразу тільки ширила очі (Вол., Озеро..., 1959, 12); // Поширювати в просторі. І воно [зерно] б'ється, гілки розгортає Та ширить коріння своє... (Мирний, V, 1955, 295); Зоря незгасна світова, Все ширячи проміння над землею, Усю мою Вітчизну повиє (Рильський, III, 1961, 47); // *перен.*, рідко. Робити більшим за обсягом, складом, змістом; розвивати. Треба б його [видавництва] у нас ширити якомога, а задля свого треба користуватись всякою полегкістю, яка тепер, кажуть, настала (Мирний, V, 1955, 399).

2. Бути джерелом або носієм запаху. Ліпа запах медовий ширила (У. Кравч., Вибр., 1958, 163); Пучки сухих трав, вирваних з корінням, ширили довкола тонкий аромат (Жур., До них іде..., 1952, 96).

3. *перен.* Те саме, що поширювати 4. Краці думки віку ширю уживати, Як любов до брата, рівна всім свобода, — Ширити навколо, славить, розвивати, Аж поки не стануть приводом народа [народу] (Граб., I, 1959, 118); Ширить тривогу телеграф (Довж., I, 1958,

53); З болем дивився Іван Федоров на справу рук своїх. Через книги він хотів ширити освіту, науку серед людей (Ів., Таємниця, 1959, 179).

ШИРИТИСЯ, иться, *недек.* 1. Ставати ширшим, більшим за розміром. Очі в неї ширилися й ширилися (Загреб., Шеніт, 1966, 319); Обличчя його помалу ясніє, зморядісна осмішка з'являється на губах, шириться, роздираючи рот... (Вас., III, 1960, 347); // Поширюватися в просторі. Горять стаїні. Небо чорне-чорне. Огонь мов скажений гоготить, лиже, жере оселю, то оземним вітром угору кинеться, то осяде намиз і все шириться, розпросторюється (Мирний, I, 1954, 189); Пісня шириться. пісня лунає, розлягається (Вшпня, I, 1956, 336).

2. *перен.* Те саме, що поширюватися 4. Поговір про ту куплю все ріс та ширився (Мирний, III, 1954, 294); Він знову починав жити в собі ті думки, щоб людей до життя доброго доводити, дбати, як виїде з торгми, щоб правда ширилася серед людей (Гр., II, 1963, 454); Тригого зростає й шириться (Коч., П'єси, 1951, 253); У другій половині XIX сторіччя на Україні починає ширитися марксистське вчення (Знання., 2, 1969, 2); Розбурхалися води, розлилися ріки і ниви і села руйнують навкі, — У краю й куточка сушого нема — Вже голод шириться й зараза тифозна (Фр., XIII, 1954, 168); Незважаючи на утиски і сваволю панівних класів, революційний рух наростає і ширився (Цюпа, Україна..., 1960, 39).

ШИРИНЬКА, и, ж. Смуга тканини, яку швивають у верхню передню частину штанів.

ШИРМА, и, ж. 1. Складана переносна перегородка, зробл. з рам-стукот, обтягнутих тканиною, папером і т. ін. Серед кімнати стояв круглий стіл, а в одному кутку за ширмою стояла постіль молодої Наді Мурашової (Н.-Лев., V, 1966, 107); Ширмою відгородили кухетку та маленький стіл (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 162); Робоче місце слюсаря при рубанні [металу] повинно бути захищеним сіткою, екраном або ширмою, щоб не завдати травм товаришам, що працюють по сусідству (Практ. з машинозн., 1957, 52); *У порівн. Гострі гребені, вкриті лісом, вирізувались на синьому небі різкими пружками: вони виступали один за другим, як зелені ширми, поставлені одна за другою (Н.-Лев., II, 1956, 386); // рідко. Невисока стінка в приміщенні. Яшко перебіг площу... і одичив масивні скляні двері. За ширмою, теж скляною, спитав когось, де саме живе Прокіп Яшиний (Головко, I, 1957, 163).

2. *перен.* Те (той), що (хто) служить прикриттям для кого-, чого-небудь. Чекай, чекай, старий йолонте, та то щось на те заноситься, що вся ота затія з легальною газетою була лише ширмою для інших їхніх цілей (Вільде, III, 1968, 86); Під ширмою антикомунізму імперіалістична буржуазія веде боротьбу проти всіх антиімперіалістичних, а отже, демократичних, національно-визвольних прогресивних сил (Рад. Укр., 6.II 1962, 43).

ШИРМОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до ширма 1. Бабуся, спинаючись на пальці, заглянула за перегородку, всміхнулася і відставила ширмочку вбік (Гончар, III, 1959, 319); З ванькирчика, відділеного від кухні ситцевою ширмочкою, вийшла Тетянка (Грим., Незакінч. роман, 1962, 35).

ШИРОКІЙ, а, е. 1. Який має велику ширину (у 1 знач.); протилежне в у з ь к и й. Широкий шлях замкові пішки, ні на возі Нікто його не турбував (Гл., Вибр., 1951, 85); В нас по містах вибудували пишні будинки з ясними вікнами, з широкими ворітьми (Вовчак, I, 1955, 379); Біліє широка бинда гречки, і пахоці повіють (Кочуб., I, 1955, 459); Ми виїхали на широку вулицю й хутко подались нею (Досв., Вибр., 1959, 65);

Бійці з захопленням дивилися, як молодший лейтенант стає на якийсь широкий карниз і швидко пішов босими ногами усе вище й вище (Гончар, III, 1959, 104); // Який значно переважає своїми розмірами в ширину інші подібні, однорідні предмети. Йому подобалися здорові сині очі, що тихо снали з-під довгих вій та широких, як покоси, руских брів (Коцюб., I, 1955, 23); Листя широке маювалої важке, нерухоме Кованим сріблом здається (Л. Укр., I, 1954, 163); Старий почав терти широкою шорсткою долонею лоба (Панч, Силів., 1959, 7); Тажко ревули широкими горлами чавунні гармати (Довж., I, 1958, 259); // Товстий, масивний, великий (про частину тіла). В дверях з'явився Бичковський, високий, поставний, плечистий. Широкі груди аж випнулися (Н.-Лев., VI, 1966, 34); Синя керсетка так і обхопила широкі плечі, високі груди (Мирний, IV, 1955, 253); Якийсь витрішкуватий рудько [рудий] з ластовицям на широкому виду нікав поміж людьми (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 11); — Геть! Геть! — кричить на неї Тимко і тягне за плечі, але вона виривається з його рук, цупить граблями Дениса по широкій спині (Тют., Впр, 1964, 273); Лютя притемнила йому світло-жолтуваті очі і по-волячи нахлила широко негнучку шлю (Стельмах, I, 1962, 530); Здавалося, він дрімав насидячки, зануривши своє широке підборіддя в кучеряві вологи кожуха (Гончар, III, 1959, 249); // Те саме, що огрядний. — Якби, о. Мойсей, з нас двох та зробився один піп! — каже було о. Хведор, — що б то за диво вишло! Який би то був піп! і великий, і широкий, і тоестий, і довгий! (Н.-Лев., I, 1956, 117); Стояє [Корнюша] перед Романом широкій і незграбний, неначе куля муки, на якого ще покляли кулик (Стельмах, I, 1962, 513).

△ **Широкій екран** — кіноекран із збільшеним полем зору, який наближає сприйняття фільму до умов реального бачення.

◇ **Вивбіватися (вібівтися) на широкую доріжку** див. доріжка; **Вивбідити (вібівести) на широкую доріжку когось** — забезпечувати комусь розвиток, помітне місце в суспільстві. — Невже ти такий дивак, що вважаєш своїм обов'язком вивести когось на широкую доріжку, а самому образи в куці сховатися? (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 359); **Виббідити (війти) на широкую доріжку** — досягати певного розвитку, розквіту, успіхів у чомусь. Історики авіації вважають 1950 рік переломним у вертольотобудуванні. З цього року вертольоти виїшли на широкую повітряну доріжку (Наука..., 8, 1970, 15); **За широкую спіною див. спина**; **Широба кість**; **Широкій у кбсті див. кість**; **Широба усмішка (пбсмішка)** — щира, радісна усмішка. Від білосніжного палацу до економії жмуть управитель. Він такий мокрий, наче його хто викрутив, але обличчя своє широкою усмішкою. Чого б це йому зараз сім'ятися? (Стельмах, I, 1962, 562); **Жінка підставляє сонцеві радісне обличчя й ніяк не може стримати широкої посмішки** (Ю. Янов., I, 1958, 577); **Широкій лоб**; **Ширбке чолб** — те саме, що **Висбкій лоб (див. висбкій)**. Сидить Мирон плече в плече з своїм братом Олександром, і його широким чолом проходять роздуми (Стельмах, II, 1962, 13); **Широкій у плечях хто** — плечистий, кремезний хтось. — Та це ж Добриня! — виступивши наперд, завлавав раптово обид з низ, висоценний, широкий у плечях.. хлопчина, якого всі прозвали Туром (Скл., Святослав, 1959, 66); **Широкій шлях**; **Широба дорбга** — напрям, шлях, який містить великі можливості для розвитку чого-небудь. [Р і ч а р д:] А все ж Голландія новому хисту торує шлях широкий (Л. Укр., III, 1952, 41); **Ви [М. В. Лисенко] з перших, наш славетний Воляе, звернули увагу на наш рідний спів.. і повели на широкий шлях поступу та розвою** (Мирний, V, 1955, 416); **В шинелі сірій молодечим кроком**

вийшла моя пісня на широкий шлях (Сос., II, 1958, 237); **Широкі бчі** — дуже розширені очі (перев. від здикування, страху і т. ін.). Вона з виглядом зацькованого звірка, з широкими від жажу очима, забилася по заті, шукаючи виходу (Коцюб., I, 1955, 281); **Як сомнабула, проходить княжна Вікторія. Даша й Хома широкими очима, безжовто супроводять її** (Мам., Тв., 1962, 372); **Ольга злякано дивилася на нього широкими, застиглими очима** (Коп., Лейтенанти, 1947, 206).

2. Який займає великий простір. *Ой, видно село, широке село під горою* (Сто пісень..., 1946, 205); *Як умру, то поховайте Мене на могилі, Серед степену широкого, На Україні милій* (Шевч., I, 1963, 354); *Куди глянеш, усе поля широкі, чисті* (Вовчок, I, 1955, 340); *Подорожні в'їзали на широкий майдан, де звичайно збиралася рада* (Довж., I, 1958, 228); // **Який має розложисте гілля** (про дерево, кущ); **крислатий, гіллястий**. — *Не красувався б тут і звір цей високий, Сказати в добрий час, Такий рясний, хороший та широкий: І силу, і красу він має через нас [корепі]* (Гл., Вибр., 1951, 84); *Сонце вже стояло опівдні, і тіні від широких крон лежали на траві* (Тют., Впр, 1964, 338); // **Який не має видних меж; безмежний, неосяжний. Воля чумакові, воля наймиліша.. А зїба ж не волею віє від цього простору широкого, від степену звільщеного, як море, безкрайого..** (Коцюб., I, 1955, 180); **На мальовничому нагорку край села, зідки відкривається широкий краєвид Заріччя й степену, коло високого старого вітрака в медлю по обіді зійшлася сила народу** (Довж., I, 1958, 79); // **перен.** **Значний за поширенням.** *Пахоці з липи і квіток носилися в повітрі і розвідалися широкими хвилями далеко навкруги* (Мирний, I, 1954, 164); *Дзвін на дзвінціці все гуде й гуде — переможно, владно, — і мідний гул його широкими хвилями котиться над селом* (Гончар, II, 1959, 23); // **перен.** **Який набагато переважає звичайну міру, звичайний рівень; сильний.** *Тут [на морі] віяв широкий вітер* (Мик., II, 1957, 180); *Дід, мабуть, згадував свою молодість і життя, солодне від морської води й широких вітрів* (Донч., II, 1956, 425); *І досі любий вам Широкий шум, що в верховітті грає. Поєму присвятили ви лісам, Де і сїлда [сліду] ідилії немає* (Рильський, I, 1956, 434).

◇ **Ітї (йтї, податися і т. ін.) у широкій світ див. світ**; **Пітї широким світлом див. світ**²; **Широкій світ**: а) **земля куля з усім, що на ній є. Світ, бачся, широкий, Та нема де прихилитися В світі одиноким** (Шевч., I, 1963, 28); **Сідлай коня евроного, Ой, брате-козаче! Но нас в світі широкому Нікто не заплаче** (Щог., Посв., 1958, 60); б) **дуже багато людей. Важалося би, щоб це видання потягло за собою перекази інших авторів, нехай і нас ширший світ знає** (Коцюб., III, 1956, 342).

3. Великий у ширину, який не облягає тіла, не обмежує рухів (про ояг, вазу, меблі і т. ін.); просторий. *Як поклякати «Мизайло» — зараз він наче вродиться поперед вами у широкорукавій білій сорочці, у широким шароварах* (Вовчок, I, 1955, 380); *Коля мене стояв якийсь чорний панок з блідим обличчям, ще недавно, видимо, гладкий. Жовті мішки під очима й на щоках звисали так само вільно і непотрібно, як і його оджа, широка, потерта, немов чужа* (Коцюб., II, 1955, 403); *Дебелій був полковник, вищий за всіх і грубший, і широкий дорогий жупан ледве вміщав його* (Довж., I, 1958, 249); *Спокійно горіла на столику свічка, а біля неї в широкому кріслі понору сидів, закутавшись у халат, старий вусатий угорець з важким, обвислим підборіддям* (Гончар, III, 1959, 144); // **Те саме, що кри-сатий.** *На тім боці Білої косит парубок. Сорочка аж оці вбирал на зеленому тлі лук. На голові широкій жевтий бриль кидає округлу тінь на смагляве, загоріле обличчя* (Хотк., I, 1966, 94).

4. Здійснюваний легко, невимушено, з великим помахом рук, ніг тощо (про рухи, кроки і т. ін.). *Широким, упевненим рухом він наповнив іскристі кришталеві бокали* (Собко, Справа., 1959, 40); *Юра спинився на першому східці і, зрівнявши з голови мамин капелюшок, зробив широкий уклін і реверанс* (Смолич, II, 1958, 20); *Давид широкими кроками підійшов до лави, згріб шапку і, не надіваючи її, не оглядаючись, вийшов із хати* (Головко, II, 1957, 111); *Була [Лая] ще майже дівча. Ходу мала повільну, широку, важкувато-спокійну* (Тудор, Народження, 1941, 65); *Старий узяв торбу і широкою ступою пішов у Давелевську долину, де паслися воли* (Тют., Вир, 1964, 77); *Образно. *Широким кроком зходить наука в наше життя* (Знання., 8, 1967, 2); // *перен.* Який розноситься на велику відстань (про мелодію, пісню).

5. *перен.* Великий кількісно; значний обсягом, охопленням чогось. *До антибіотиків ми зараз відносимо широке коло речовин мікробного, рослинного та тваринного походження, що вбивають мікробів* (Мікр. ж., XXII, 4, 1960, 64); *Гідучи назустріч побажанням батьків, уряд вирішив створити широку мережу шкіл-інтернатів* (Веч. Київ, 10.VIII 1962, 2); *Словники — справжні, путящі словники з широким ілюстративним матеріалом — є не тільки зведення в одне місце мовних багатств, а разом з тим і свідченням розумового, духовного багатства* (Рильський, IX, 1962, 124); *XXIII з'їзд відкрив широкі горизонти перед нашою країною* (Ком. Укр., 5, 1966, 17); // *Наданий кому-небудь у повному обсязі (про права, можливості). Статут дає широкі права, і ними б треба як слід скористуватись* (Мирний, V, 1955, 397); *Соціалістичний реалізм, як творчий світогляд, дає широку можливість художникові розвивати самобутність* (Мал., Думки., 1959, 7); // *Значний за поширенням на щось, у чомусь. Ваші [Панаса Мирного] твори мали великий вплив на мене... я бачив у них широкий та вільний розмах думки* (Коцюб., III, 1956, 198); // *Різноманітний, багатограний. Видно, справді, у вас в Галичині «жіноче питання» дуже в моді тепер, бо Ви раз у раз на його звертаєте. Навіть вибрали собі спеціальність «критика дівочих творів», — не можна сказати, щоб це була дуже широка спеціальність...* (Л. Укр., V, 1956, 126); *Соціалізм зближає народи і країни. У процесі широкого співробітництва в усіх галузях господарського, суспільно-політичного і культурного життя зміцнюватиметься економічна база світового соціалізму* (Програма КНРС, 1961, 118); *Інтереси Франка в галузі фольклору були дуже широкими* (Нар. тв. та етн., 4, 1965, 24); *Він [М. В. Остроградський] був ученим широкого діапазону: працював у багатьох галузях (математична фізика, математичний аналіз, алгебра)* (Знання., 1, 1966, 12); *Нинішній комбайнер — механізатор широкого профілю* (Рад. Укр., 16.VII 1971, 4); *Чи нема внутрішньої спорідненості між образами могутнього моря, буйних вітрів, бистрих вод — і нашого могутнього, широкого, безмежного радянського життя?* (Рильський, IX, 1962, 205); // *З подробницями; докладний, вичерпний. — А чи не могли б ви висвітлити перше питання ширше? — попросив професор* (Собко, Стадіон, 1954, 272); *Під пером Кайтки короткий фольклорний переказ перетворюється на широке оповідання, майстерно написане в реалістично-побутовій гумористичній манері* (Рад. літ-во, 11, 1969, 27).

◇ У (в) широбкому розумінні [цього] слова *див. розуміння; Широкий фронтом див. фронт.*

6. *перен.* Який має великий розмах, нічим не обмежений. *Іде ритмічно, точно, влад за циклом цикла. А згодом вперед бригада, не назад, пішла ши-*

роким ходом (Дор., Три богатирі, 1959, 50); *Одружився [Стадницький] на чарівній панночці, батько якої з широким аристократичним умінням розтринькував до решти статки своїх дітів* (Стецьмах, I, 1962, 233); // *Значний глибиною, силою (про почуття, душевні переживання тощо). Ясну, чарівливу примару Не збувся я у померк ті: Вона забила серце до бою, В ньому гріла широку любов...* (Стар., Поет. тв., 1958, 199); *Попереду було стільки широкого щастя, що їм навіть не уявлялось, як це може його не бути* (Гончар, III, 1959, 185).

◇ На широбку ногу *див. нога; Ставити (поставити) на широбку ногу* — ініціативно, не рахуючись з витратами, щось організувати. *Терешко Тягнирадло.. горлічане виробництво поставив на досить широку ногу. Сам, боже борони, краплі в рот не брав* (Ковінська, Як мене купали., 1958, 46); *Широбка натура (вдача): а) про характер енергійної людини. Дід Йосип був громадським діячем іншого типу, мав іншу, може ширшу, а вірніше — непосидючу натуру, усім цікавився, до всього хотів дійти* (Д. Бедзик, Дніпро., 1951, 14); *Люди в степаз — де ще стрінеш людей такої широкої вдачі, де красуні такі, як наші?* (Гончар, Тронка, 1963, 71); б) людина, здатна на легковажний вчинок, щоб показати свою щедрість, великодушність і т. ін. *Мій батько, широка мужицька вдача, потайний алкозолік, що протрачує періодично грубі суми в картаж* (Коб., II, 1956, 52); в) щедра, шира вдача. *Сергієва широка натура, виколана в широких степаз, виросла тишицею за життя батька, дала собі волю після його смерті* (Н.-Лев., V, 1966, 142); *Широкє серце; Широбка душа* — щедра, шира вдача. *Мабуть, мені доведеться Читати самому Оці думи? Боже милий! Тажко мені жити! Маю серце широкєе — Ні з ким поділити!* (Шевч., II, 1963, 213); [В а с я:] *Що тобі відомо? Мені відомо тільки, що в нього широка і шира душа* (Мик., I, 1957, 349); *Широбкий жест: а) помах рукою, яким хто-небудь виявляє свою гостинність, щедрість, великодушність тощо. — Приймайте, подруженьки, гостя! — гукнула вона весело, широким жестом показуючи на збенкетеного Яреженка* (Д. Бедзик, Дніпро., 1951, 19); — *Скажіть, куди ж нам тепер? — питали Хому землячки, в'ючись довкола нього ластівками. Поділяв хазну на схід широким, гладним жестом: — Ідіть! До самого Владивостока шлях вам відкритий!* (Гончар, III, 1959, 382); — *Будемо сподіватись на краще, так би мовити, у всьдержавному масштабі... — І, зробивши широкий жест, закінчив [о. Михаїл]: — І в особистому* (Юхвід, Оля, 1959, 149); б) вчинок, обіцянка чого-небудь з метою показати свою щедрість, безкорисливість, великодушність.

7. *перен.* Який охоплює багатьох, поширюється на багатьох; масовий. *Засідання оберталося на широку обласну партійну нараду* (Ле, Міжгір'я, 1953, 45); — *Питання про нашу єдність з Росією зараз набуває нової гостроти, — від далі доповідач. — В зв'язку з підготовкою IV Всеукраїнського з'їзду Рад ми, більшовики, ставимо це питання на широке, відкрите, всенародне обговорення* (Гончар, II, 1959, 185); // *Численний, великий (про людей). Стара Дум'ячиха.. почула себе матір'ю і головою широкої родини* (Фр., VIII, 1952, 61); *В деяких місцях мова Вашого оповідання не буде арозумілою широкій публіці у нас* (Коцюб., III, 1956, 228); *Всі досягнення людства — це в першу чергу досягнення народу, тобто широких трудящих мас* (Рильський, IX, 1962, 189); *Требало здійснитись Великій Жовтневій революції, щоб Мічурін, проживши понад сорок з чимось років в злигоднях, став нарешті відомий широким народним колам* (Довж., I, 1958, 488); *На кож-*

согольському веселлі шлюб завжди реєструється в присутності широкої громадськості (Нар. тв. та етн., 3, 1963, 7); Роман «Вир» [Г. Тютюнника] уже знайшов дорогу до широкого радянського читача, став однією з найпопулярніших книг (Рад. Укр., 9.III 1963, 1); // Доступний великій кількості людей. Дієвість змагання немислима без широкої гласності, без пропаганди кращих зразків праці (Ком. Укр., 8, 1963, 4); // Те саме, що загальновідзначення. Відверто кажучи, Остап не сподівався на таку широку славу, і на перших порах вона навіть трохи лякала його (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 19); // Широким успіхом також користуються сучасні українські пісні та романси на слова П. Тичини, М. Рильського, П. Воронька, Любові Забашти, С. Крижанівського, С. Воскресенка, покладені на музику композиторами П. Майбородою, С. Коляком, Г. Майбородою, І. Шамо та іншими (Літ. газ., 12.I 1962, 2).

Предмети (товари) широкого вжитку див. ужиток; Товари широкого споживання див. споживання.

◇ Набирати (набувати) широкого розголосу див. розголос.

8. лінев. Який вимовляється з великим розкриттям рота і шизьким підніманням язика (про голосні звуки). При творенні голосних низького підняття.. ротове порожнина максимально розширена, тому їх називають ще широкими (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 53).

ШИРОКІСТЬ, кость, ж. Властивість за знач. ширібкій 1—7. Розступися, сине море, в своїй широкості (Чуб., V, 1874, 378); Зовсім рантве Марія побачила під собою [з літака] в безкрайній широкості сорбистий піщаний простір (Ю. Бедзик, Полки., 1959, 118).

ШИРОКО. Присл. до ширібкій 1—7. Швидше і швидше котилися гвиіл, заливали все, розливалися ширше і помалу заспокоювалися (Л. Укр., III, 1952, 590); За рікою привільно, широко розкинулося зелене Забузжя (Стельмах, II, 1962, 188); Брама раптомо широко розчинилася (Смолич, I, 1958, 56); Василько зробив кілька ступенів наперед і став, розкритиши широко очі з переляку та несподіванки (Коцюб., I, 1955, 81); Оришник широко повис (Щог., Поезії, 1958, 233); Просторінь широко синіє; Ніч потишеньку насува (Граб., I, 1959, 201); Бовкнув дзвін у ближнім селі, й широко, швилями коливаючи повітря, понісся могутній звук у далечині (Хотк., I, 1966, 80); В новій, негмучкій світлі, що широко спадає вниз, він дивовижно скидається на давно виштитий дзвін (Стельмах, I, 1962, 254); Іде Давид по дорозі, ступає широко (Головко, II, 1957, 10); Швидко і широко впроваджуватимуться нові типи машин, приладів і апаратури, зв'язаних з автоматикою і електронною технікою (Програма КПРС, 1961, 60); Чіпка стає широко розказувати, як він поліз у комору (Мирний, I, 1949, 293); Широко і багатогранно освітлюється в сучасній українській поезії благододна тема дружби народів, тема інтернаціонального єднання трудящих (Про багатство л-ри, 1959, 146); — Звизли ви, Карпе Кириловичу, жити широко, як ви кажете, культурно, а тут злидні, скрута (Мушк., Чорний хліб, 1960, 160); Українська радянська громадськість пишасться тим, що імена багатьох наших поетів старшого й молодшого покоління широко відомі за межами Радянської України, зокрема серед великого російського народу (Рильський, IX, 1962, 20); І з широко відкритими обіймами прийняли на посаду завідувача повітової бібліотеки (Збан., Сеспель, 1961, 173); // у знач. присудк. сл. Про відчуття великого простору. Повітря тремтить від снеси, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно (Коцюб., II, 1955, 229).

ШИРОКО... Перша частина складних слів, що відовідає слову ширібкій у 1 знач., напр.: ш и р о к о -

б о р о́ д и й, ш и р о к о д о́ б н и й і т. ін.; у 2 знач., напр.: ш и р о к о п л е́ с и й і т. ін.; у 3 знач., напр.: ш и р о к о р у к а́ в и й і т. ін.; у 7 знач., напр.: ш и р о к о в ж и́ в а́ н и й і т. ін.

ШИРОКОВЕРХИЙ, а, е. З широкою верхньою частиною (про предмети). Посеред підлоги, недалеко від вогнища, стало видно викладену камінням ще одну яму-ліч, у якій пекли хліб, різний посуд біля неї — череп'яні з вузькими шийками корчаги й широковерхні горшки, дерев'яні кадоби, ночви, миски (Скл., Святослав, 1959, 8); // Який має розложисте гілля (про дерево, кущ); крислатий. Ось ви мовчки, не дивлячись нікуди, оділись; мовчки знялись, почимчикували під тінь широковерхньої осокорини (Мирний, IV, 1955, 319).

ШИРОКОВИДИЙ, а, е. Те саме, що широколіцій. — Пиди ж ти! — додала його жінка, широковида, зубата молодиця (Мирний, IV, 1955, 163); Зювін нишком малював карикатуру на Андрія — дуже їдку і образливу; Северинов у нього виходив схожим, але неприродно присадкуватим, широковидим (Збан., Курил. о-ви, 1963, 169).

ШИРОКОВІДОМІЙ, а, е. Якого знає велика кількість людей, який має широку популярність. Б. Чирков виконує роль Середи з притаманним йому гумором, безпосередністю, образ цей з одним з кращих після Максима з широковідомої трилогії (Мист., 1, 1959, 18).

ШИРОКОВІТИЙ, а, е. Який має розложисте гілля (про дерево, кущ); крислатий. В садах солодко дримотять окутані місячним світлом стрункі тополі, широковітій липи, крислаті яблуні (Коцюб., I, 1955, 31); Жінка з глочником стояла край тротуару, під широковітним каштаном, на якому вже розпустилося буйне листя (Жур., Бел. розмова, 1955, 95); Широковіті, вкриті зеленню дерева оточували альтанку пірколом (Рибак, Помилка., 1956, 258).

ШИРОКОГАБАРИТНИЙ, а, е. Який має великі розміри, значну ширину. В багатьох колгоспах провадиться будівництво широкогабаритних механізованих пташників на в і 12 тисяч курей-несучок (Хлібороб Укр., 8, 1963, 20).

ШИРОКОГАЛУЗІЙ, а, е. рідко. Те саме, що широковітій. Буляла молода деревина, вдоліні — широкогалуза, а вгорі — струнка (Коб., Вибр., 1949, 302).

ШИРОКОГІЛЛЯСТИЙ, а, е. Те саме, що широковітій. Збоку росла стара широкогілляста та дупляниста груша (Н.-Лев., I, 1956, 197).

ШИРОКОГОРЛИЙ, а, е. Який має широку шийку (про посудину). Реставрована посудина становить широкогорлий горщик з відхиленими назавні віньцями (Археол., II, 1948, 170); // розм. Великого калібру (перев. про гармату). Зігнуті спини... тягла гужем широкогорлу гармату (Стар., Облога..., 1961, 30).

ШИРОКОГРУДИЙ, а, е. Який має міцні, великого об'єму груди. Бовць лежав, витягнувшись на весь зріст, і тільки тепер усі побачили, який він був гарний, стрункий, широкогрудий — справжній красень (Гончар, III, 1959, 64); Задумливо, не поспішаючи, крокують спереду широкогруді корови (Тулуб, В степу..., 1964, 41); У нас розводять індиків.. бронзової широкогруді породи (Хлібороб Укр., 9, 1964, 21); *Образно. По плавас Буєв в золотий імлі Пливають широкогруді кораблі (Бажан, I, 1946, 303).

ШИРОКОДОСТУПНИЙ, а, е. Доступний усім, багатьом.

ШИРОКОЕКРАНИЙ, а, е. З широким екраном. В селищі Нове Життя став до ладу літній кінотеатр і почалися роботи по спорудженню широкоекранного кінотеатру (Рад. Укр., 21.I 1959, 4); // Признач. для демонстрування на широкому екрані. Поруч з павільйоном

СРСР знаходиться кінотеатр на 1000 місць, в якому демонструватимуться звичайні, широкоекранні і панорамні кінофільми (Наука., 4, 1958, 10); Наші фільми стали звуковими і кольоровими, стереоскопічними і широкоекранними, стереофонічними і панорамними (Мист., 6, 1967, 28).

Широкоекранне кіно — спосіб знімання й демонстрування кінофільмів із збільшеним полем зору (на широкому екрані), що наближає сприймання зображуваного до умов реального бачення. Перший час, коли ставалося питання про впровадження у нас широкоекранного кіно, ми говорили про те, що широкий екран нелегко використати..., що все це значно ускладнює завдання режисерів-постановників (Довж., III, 1960, 171); Ще більше наближення зображення і звуку до справжніх створюється у новому виді широкоекранного кіно, яке стало відомим під назвою «панорамне кіно» (Наука., 5, 1958, 14).

ШИРОКОЗАХВАТНИЙ, а, е, с. г. Який має робочі частини з широким захватом (про машини, механізми). Тепер на вирощуванні та обробітці посівів льону широко застосовують... тракторні широкозахватні льонобралки (Техн. культ., 1956, 4); Узяв собі величезний ажурний міст, що рухається вздовж каналу, а навколо на великому просторі шумить дощ. Ось так працює широкозахватний дощувальний агрегат (Роб. газ., 18. XI 1964, 2).

ШИРОКОКОЛІЙНИЙ, а, е. Який має широку залізничну колію. Ширококоліяні залізниці; // Який обслуговує залізницю з широкою колією. Ширококоліяний паровоз.

ШИРОКОКОСТИЙ, а, е. Який має широкі, великі, випнуті кістки; костястий. Карпо, молодий ще чоловік, осаджувавший, широкоплечий, ширококостий (Мирний, III, 1954, 35); Жінка, що сиділа з ними, викликала здивування величезною своєю постаттю, — ширококоста й рівна у грудях, як солдат (Перв., Материн., хліб, 1960, 122); Обняв Володимир батька.. Потім він узяв його ширококосту руку й довго тряс молодими своїми руками, дивлячись в очі без слів... (Довж., I, 1958, 340); — Да, — не знає, що відповідати, Григорій, дивлячись на ширококосте обличчя Федоренка з лукавими блищками в карих очах (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 525); *Образно. Якогось на шостий чи сьомий день важкий ширококостий літак з'явився якраз над Федьчиною сосною (Збан., Крил. гонець, 1953, 40).

ШИРОКОКРИЛИЙ, а, е. Який має широкий розмах крил. Ні душі тобі живої! Хіба вузь зав'ється Та орел ширококрилий Небом пронесеться (Рудан., Тв., 1956, 84); Його увагу привернув ключ великих ширококрилих птавів, що летіли під голубим небом (Галан, Горн., 1956, 233); *Образно. В тяжку хвилину розставання, Здавалось, — весело пили, Ширококрилі сподівання Тобі на проводи несли (Стар., Поет. тв., 1958, 49).

ШИРОКОКРИСІЙ, а, е. Який має широкі криси (про капелюх, бриль); крисатий. Нестор.. поклав свій білий ширококрисий капелюх коло Мані на сході (Коб., III, 1956, 165); Людина у цивільному нижче нап'яла на чоло ширококрисий капелюх (Рибак. Час., 1960, 383).

ШИРОКОКРОНИСТИЙ, а, е. Те саме, що ширококронний. На острові Хортиці ще й зараз росте товстезелений, ширококронистий дуб (Цюпа, Україпа., 1960, 20).

ШИРОКОКРОННИЙ, а, е. Який має розлого крону. Дубіє ширококронних густолиста Залопотіло раптом од вітріє... (Забашта, Вибр., 1958, 64).

ШИРОКОКРОНОВИЙ, а, е. Те саме, що ширококронний. Як ширококранові дерева для озеленення виса-

джують дуб звичайний (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 291).

ШИРОКОЛІСТИЙ, а, е. Який має широке листя. На горі стоять палати, Ненає двоє. А кругом Широколістий тополі (Шевч., II, 1963, 25); Червоні намагаються обрамляти велику площу води з усіх боків, а береги були вкриті широколистяним листям (Чаб., Тече вода., 1961, 45); У мішаних лісах разом з хвойними деревами, а також з березою та осикою ростуть широколисті дерева — дуб, клен, липа, ясен, граб, бук (Фіз. геогр., 6, 1957, 40); // Уживається як складова частина ботаничних назв, термінів. Жасмин широколистяний; // рідко. Який має аркуші широкого формату. Артем Григоревич, мабуть, щось пригадав і почав швидко писати в широколистяному блокноті (Гур., Наша молодість, 1949, 132).

ШИРОКОЛІСТЯНИЙ, а, е. Те саме, що широколістий. Південна та південно-східна частина [Австралії] і Тасманія вкриті вологими лісами широколистяного типу, серед яких значне місце належить величезним деревоподібним папоротям (Посібник з зоогеогр., 1956, 16); До широколистяних порід відносять: дуб, клени, ясен, бук, граб, ільмові та інші (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 51).

ШИРОКОЛІЦІЙ, я, е. З широким обличчям. Вони разюче схожі між собою, — обое широколиці, обое світлоброві (Вол., Сади., 1950, 73); Даша побачила міцного в плечах, широколицього юнака з усміхненими очима (Жур., Вечір., 1958, 228).

ШИРОКОЛОБИЙ, а, е. З широким лобом. Котрий же із них старший? Чи отой худорлявий в окулярах, чи оцей, що сидить навпроти, — широколобий, смаглявий, з руським пухнастим вусом? (Гончар, II, 1959, 395); Закривавлений до погруддя старий широколобий овцюган лежав у чагарнику (Стельмах, I, 1962, 208).

ШИРОКОМОВЛЕННЯ, я, с. Передача по радіо, телебаченню для широких кіл слухачів, глядачів.

ШИРОКОМОВНИЙ, а, е. 1. Прізвуч. для широкомовлення. 21 серпня 1922 року в Москві почала передачі перша державна центральна широкомовна радіостанція нашої країни (Рад. Укр., 21.VIII 1962, 4).

2. Який містить багато слів; багатослівний; // Який містить у собі численні й різноманітні об'єкти.

3. Те саме, що пишномовний 2. Іде султан, покинувши в дивані Башіе та візирів широкомовних (П. Куліш, Вибр., 1969, 422).

ШИРОКОМОВНИСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. широкомовний 2. Карл Маркс у «Капіталі» глузує з пишності і широкомовності буржуазно-демократичної великої партії вольностей і прав людини.. (Ленін, 39, 1973, 21).

ШИРОКОМОВНО. Присл. до широкомовний 2. Написано широкомовно.

ШИРОКОНОСКА, и, ж. Птах родини качиних з довгим дзьобом, дуже розширеним на кінці. З верболозі вилетіла чорна широконоска (Стельмах. На. земля, 1949, 505).

ШИРОКОНОСІЙ, а, е. 1. З широким носом. Широконосе обличчя; Широконосі мавпи.

2. розм. З широким носком, носком (про взуття, посуд). Широконосі туфлі; Широконосий чайник.

ШИРОКООСВІЧЕНИЙ, а, е. Який має глибокі, різнобічні знання. Він [Г. Сковорода] був на свій час широкоосвіченою, енциклопедичною людиною: філософом, ліриком, перекладачем, музиком, навчителем, проповідником на майдані (Тич., III, 1957, 110); Зелонка був людина широкоосвічена й тактовна, говорячи з поетом, ніколи не торкався питань віри, зате він цікаві розмови

про живопис і скульптуру італійського Відродження (Тулуб, В степу..., 1964, 471).

ШИРОКОПЛЕЧИЙ, а, е. Який має широкі плечі. Вони стояли одна проти одної, хрестивши гострі погляди, тоненька кругловида Меланка і старша від неї широкоплеча красива Зіна (Жур., Вечір., 1958, 10); Де проходить широкоплечий Мокеїч, там уже легко міг протиснутись і суворялий, жиливий Цимбал (Гончар, Таврія, 1952, 57).

ШИРОКОПОЛИЙ, а, е. 1. Який займає великий простір; безмежний, неосяжний. Як умру, то половійте Мене на могилі, Серед степу широкого, На Вкраїні милій, Щоб лани широкополі, І Дніпро, і кручі Було видно, було чути, Як реве ревучий (Шевч., I, 1963, 354); Хвилює вітер лан широкополій (Дор., Тобі, народе..., 1959, 26); *Образно. Де ви, верби і тополі, вечори примарні в полі і пісні широкополі у багряній даліні?.. (Сос., II, 1958, 172).

2. З широкими полами (про одяг). На руках Юзеф носив білі рукавички, взутий був у жовті чоботи, а на плечі накинув широкополий дощовик, що пахнув гумою (Чорн., Визвол. земля, 1959, 25).

3. Який має широкі криси (про капелюх, бриль); крисатий. — Дозвольте води напитися, — пробурмотів я, ставлячи цебро на цямрину і скидаючи свого широкополого соломяного бриля (Перв., Материн.. хліб, 1960, 8); Часом в Пірл-Харборі з'явилася машина з темничого вигляду джентльменом у сірому картатому костюмі, а широкополему ковбойському капелюсі (Рибак, Час..., 1960, 87).

ШИРОКОРАМЕННИЙ, а, е, заст. Широкоплечий. **ШИРОКОРОТІЙ**, а, е. З широким ротом. Проходять американи. Бридкі, худі, широкороті, всі в білих зв'язаних куртках і в жовтих капцях (Коцюб., II, 1955, 412).

ШИРОКОРЯДКОВИЙ, а, е. Те саме, що широкорядний.

△ **Широкорядкова сівба** див. сівба.
ШИРОКОРЯДНИЙ, а, е. Пов'язаний із застосуванням, використанням широких міжрядь при сівбі деяких сільськогосподарських культур. Широкорядним способом сіють культури, в яких кожна рослина потребує порівняно великої площі живлення (Колг. енци., II, 1956, 504); У широкорядному посіві [гречки] значно збільшується ступінь розгалуження коріння і його загальна довжина (Колг. Укр., 4, 1961, 24); // Признач. для сівби з широкими міжряддями. Широкорядні сівалки.

△ **Широкорядна сівба** див. сівба.
ШИРОКОРЯДНО. Присл. до широкорядний. На зерно сорго висівають квадратно-гнездовим способом..., а також широкорядно з міжряддями 50—60 см (Колг. енци., II, 1956, 608).

ШИРОКОФОРМАТНИЙ, а, е. Знятий на широку плівку; демонстрування якого провадиться на широкій угнутій екран (про фільм). «Кріпосна актриса» — широкоформатна кінокомедія (Рад. Укр., 5. I 1964, 4); // Признач. для знімання й демонстрування таких фільмів. В Радянському Союзі користуються широкоформатною 70 мм кіноплівкою, розмір кадру на ній — 24×50 мм (Знання..., 3, 1966, 21); Широкоформатний екран розширює художньо-творчі можливості кіно, посилює його вплив на глядача (Мист., 2, 1961, 25); Широкоформатний кіноапарат.

ШИРОКОЧОЛИЙ, а, е. З широким чолом. Начальник штабу, широкочолоий, уже в літає, капітан Железняков направив його з наводчиком Петром Федоренком у третю батарею першого дивізіону (Стецьмак, Вел. рідня, 1951, 524).

ШИРОКУВАТИЙ, а, е. Досить широкий; трохи ши-

рокий (у 1 знач.). Широкуваті повні уста звалились дуже виразними зівкаками [завитками] (Н.-Лев., IV, 1956, 46); Його широкувате... обличчя наливається веселою намішкою (Стецьмак, II, 1962, 15).

ШИРОТА, й, ж. 1. рідко. Те саме, що ширині 1. Всього наперекір, — широти рік, висоти гір ми брали. Із ярма з фашистського, із рабських пут ми визволяли простий люд (Гонч., Вибр., 1959, 311).

2. тільки одн. Властивість широкого (у 3—7 знач.). Історик духовного життя радянського суспільства безумовно помітить небувалу широту інтересів радянських людей, що докорінно відрізняє нашу дійсність від дореволюційної (Талант..., 1958, 41); Літературно-мистецькі прийоми Олександра Довженка характерні для сучасної драматургії. Вони сповнені широти, перспективності, відчуття динаміки доби та жазучої непримирності до будь-якої консервації досягнень (Мист., 3, 1961, 32); — Я там усе сам переверяв, — сказав Коваль, — неже ти хочеш сказати, ніби і я помилювався? Мені теж забракло отієї широти кругозору? Я теж відстаю? (Собко, Срібний корабель, 1961, 230).

3. геогр. Кут між прямою лінією в даній точці та площиною земного екватора (одна з географічних координат для визначення будь-якої точки на земній поверхні); відстань від екватора по меридіану, виражена в градусах. Ми можемо відлічувати в градусах положення зір на небесній сфері відносно небесного екватора так само, як ми відлічуємо кутові відстані міст від земного екватора на глобусі або на карті (ця відстань називається географічною широтою) (Астр., 1956, 23); Полтавським астрономом доручено вивчення одної з найважливіших проблем — коливання широт і руху полюсів Землі (Наука..., 3, 1958, 8); // тільки мн. Місце, місцевість, розташовані на тій або іншій відстані від екватора. Професор Савохвалов брав рослини різних широт і, вирощуючи їх в умовах неординарного за якістю освітлення, досліджував, як відбувається при цьому фотосинтез (Знання..., 5, 1965, 12); Нас грози стрічали в Балтійському морі, Суворо природа північних широт (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 114).

△ **Південна широта** — відстань від екватора на південь. Віддал. в градусах від екватора на південь називається південною широтою (Фіз. геогр., 5, 1956, 72); **Північна широта** — відстань від екватора на північ.

ШИРОТНИЙ, а, е, геогр. Прикм. до широті 3. Всього в заново відкритій гірській системі експедиції перейшли через дев'ять широтних пасом (Видатні вітч. географи..., 1954, 13).

ШИРОЧЕЗНИЙ, а, е, розм. Надзвичайно широкий (у 1—6 знач.). Ті канали, крісла, котрими були заставлені світлиці, те широчезне старинне ліжко, де лягло б десять душ, та ще було б місце, — все те здавалось їй чудним, непотрібним (Н.-Лев., I, 1956, 162); Ми йдемо широчезним шляхом (Кол., На фронті..., 1959, 66); В просторому, на одне широчезне вікно, цойно побіленому та пофарбованому класі... повнісінько набилося хлопчаків та дівчаток (Коз., Лястг., 1967, 6); Дивний був оцей велетен, Іван Переверза: могутня постать, неслухняна, розпатлана чуприна, широчезні брови (Тяч, Плем'я..., 1961, 183); Простягнена на столі рука його, рука робітника — важка, з широчезною долоною і чорним пілом, ..ворушилась (Донч., V, 1957, 221); Голову вткнуто йому на широчезних могутніх плечах, а вусь Тимоха держався на двох стовпах, обутих у велетенські чоботища (Гр., I, 1963, 283); Добуши перепустку, ми без перешкод прибули до селища; що лежало на широчезній галечині між двома лісами (Досв., Вибр., 1959, 43); Думав Давид про широчезні неоглядні простори степові, про тисячі Обухівок, глухих і

тежних, на далеких глухих горах (Головко, II, 1957, 78); Широченна мережа по містах і селах нашої Радянської України культурно-освітніх закладів (Вишня, I, 1956, 320); Широченне поле діяльності наших профспілкових організації, великі права й необмежені можливості мають вони (Літ. газ., 24.III 1959, 1).

ШИРОЧЕННИЙ, а, е, розм. Те саме, що широчезний. З вестибюля на другий поверх вели широченні пологисті сходи, застелені дорожнім червоним килимом (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 183); Дівчина підійшла до широченних, як брама, дверей (Собко, Матв. затока, 1962, 17); Денис роздягся першим, убрав голову в плечі і пішов до дверей, молодецьки рухаючи широченними лопатками (Тют., Вир, 1964, 293); Посеред широченного двору, замкненого присадкуватими будовами ферм, стоїть Ярина (Жур., Звич. турботи, 1960, 214); Він [Осел] чуда, що там, над морем широченним, Стоїть гора одна (Гл., Вибр., 1951, 136); У широченних штанях, у жупані червоному і в шапці з довгим зеленим шиком він нагадував квітник на сірому подвір'ї Гарецьких (Кочура, Зол. грамота, 1960, 244); Він купив нову сорочку, галстука, а потім, трішки поважнувшись, — у відділі дешевих товарів широченного солом'яного бриля (Мушк., День..., 1967, 21); Вітя широченними кроками ходить по двору (Вас., Вибр., 1954, 272).

ШИРОЧЕННО, розм. Присл. до широченний. — *Валю! Кость! Вітя!* — розставляє [Василь] широченно руки, мов їх усіх хоче обійняти (Вас., Вибр., 1954, 238).

ШИРОЧЕНЬКИЙ, а, е, розм. Пестл. до широкій 1, 2. Широченька галерея, з закругленою стелею, заширшичи на два сажні, неначе спадала наниз з пригорка сходами (Н.-Лев., IV, 1956, 289); Брови [у Вікторя].. чорні, широченькі (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 151); Він покругив довіж вуса, поладив широченьке пупце (Ковівька, Кутя., 1960, 92); Старший на рік од сестри, Ванюшка був присадкуватий, широченький у плечах, обличчям схожий на матір (Перв., Материн.. хліб, 1960, 149).

ШИРОЧЕНЬКО. Присл. до широченький. *Ступай, ступай, кониченько, широченько* (Сл. Гр.).

ШИРОЧИНА, й, ж., розм. 1. Те саме, що шириніа. Канава двометрової широчини і такої ж глибини (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 75); *Хіба не ясно, що все наше життя є одна, незмірної широчини, ріка і що вся наша література є одно, незмірної широчини, віддзеркалення цієї ріки?* (Рильський, IX, 1962, 8).

2. рідко. Те саме, що широтіа 3. *Всім тілом, всім серцем, всім розумом жить У гордій, у творчій, у світлій напрузі, Зібрати з усіх широчин і довгот, і століть Живе й животворне, як мед на есесвітньому лузі!* (Рильський, Сад., 1955, 72).

ШИРОЧІТІСЯ, їться, недок., рідко. Те саме, що розширюватися 1. *Долина то звужувалась між кам'яними стінами, то широчилась між крутими косогорами* (Н.-Лев., II, 1956, 136).

ШИРОЧІНЬ, і, ж. 1. Велика, значна ширина (у 1 знач.). *Який простір навкруги, куди глянеш! Яка широчинь та височинь!* (Н.-Лев., II, 1956, 398); *Вулиця на всю широчинь сплосована широкими смугами* (Коз., Сальвія, 1959, 6); *Він підводиться, і Варчук одразу запам'ятовує обриси постаті: вона схожа на гостроверзу копічку сіна, перевернуту догори ногами — широчинь од плечей переходила на ніщо біля ніг* (Стельмах, II, 1962, 217); *Я люблю тебе, поле, Простір твій, широчинь, твої пахоці й цвіт* (Дор., Літа., 1957, 47); *Воронів встав зі свого місця, розстелив на всю широчинь стола перше креслення, загальний вигляд турбіни* (Собко, Біле полум'я, 1952, 121); // *Безмежний простір. Небо гори, внизу безодня. Широчинь кругом, і легко дихається*

грудям (Тич., II, 1957, 31); *Поглянь навколо — широчинь, Озимини зелена сила, І далини глибока синь* *Десь землю з небом поріднила* (Нагн., Вибр., 1957, 152).

2. перен. Великий розмах у чомусь, ступінь вияву, охоплення чи поширення чого-небудь. *Коли навкруги цвіте жито, утворюючи невимовну широчинь чуття, ..навкруги вечір — хіба не можна й напиться із струмка лірики?* (Ю. Янов., I, 1958, 129); *Багатство і широчинь досвіду, знань письменника мають пряме відношення до поняття його творчої свободи: тим досвідом живиться художня уява письменника, і зрозуміло само собою, в якій мірі вона від нього залежить* (Талант..., 1958, 123); *У величезній перекладацькій діяльності Франка яскраво виявилась широчинь його культурних інтересів, глибока пошана і любов поета до країн надбань передової думки народів різних епох і країн* (Іст. укр. літ., I, 1954, 534); *На всю широчинь розвинулась в Україні перекладна література* (Рильський, IX, 1962, 69).

ШИРОЧІТИ, їс, недок., розм. Широко простягатися, розстилатися (про ліс, поля і т. ін.). *Голубі простори Чернігівщини. Широчіють лани, біжать передіски, стеляться килими неозорих лук* (Літ. газ., 1.VII 1960, 1).

ШИРШАТИ, аю, аш, недок. Ставати ширшим (у 1—7 знач.); розширяться. *Поступово ширшає [Дніпро], росте, вибираючи в себе води багатьох рік* (Цюпа, Україна., 1960, 144); *Широкі їх обличчя від реготу ще більше ширшали, займалися краскою, поливалися слізьми* (Мирний, III, 1954, 194); *Щось незвичайне з'являлося в постаті Остана, коли він брався до роботи. Здавалося, парубок у тій хвилі підростає, ширшає у плечах* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 9); *В Юзі очі все ширшали, ширшали, немов до неї наближалось щось несподіване й страшне* (Л. Укр., III, 1952, 657); *Серед темної ночі попереду несподівано піднялася багряна заграва, сягаючи змар. Чим вище підіймалися віїці, тим заграва перед ними ширшала, розросталась, ноки, нарешті, стало видно, що горить високий міст над якоюсь гірською річкою* (Гончар, III, 1959, 78); *На серці, на самому споді душі, залянувалось недовір'я й росло, ширшало, піднімалося згору* (Мирний, IV, 1955, 254); *Пошта робилася численнішою, коло адресатів ширшало* (Бабляк, Літопис., 1961, 31); *Міцніє і з наступом весни ширшатиме отір окупантам на загарбаних територіях* (Коз., Гарячі руки, 1960, 37); *Дедалі ширшає механізація трудомістких процесів у сільському господарстві* (Колг. Укр., 8, 1956, 43).

ШИР'ЯННЯ, я, с. Дія за знач. шир'яти¹. *Нову родину Вона [берізка] на везір'ї цім знайшла І в ясну сподяда годину Шир'яння кримського орла* (Рильський, Сад., 1955, 59).

ШИР'ЯТИ¹, аю, яеш, недок. 1. Повільно кружляти, тримаючись у повітрі на нерухомо простягнутих крилах. *Над ними у повітрі справді шир'яє дивний кобач, гостро й пронизувато свистячи* (Гр., Без хліба, 1958, 52); *Ось зрину гуде понору і зникає, А там орлан шир'яє нерухожий* (П. Куліш, Вибр., 1969, 407); *Обозний помітив у піднебесній високості сокола та соколицю, які то шир'яли, то шугали ген* (Льч., Козацьк. роду., 1958, 32); *Яструб шир'яє в повітрі широкими кругами* (Донч., VI, 1957, 63); *Образно. *Ледве помітний світанок став шир'яти над лісом* (Ю. Янов., II, 1958, 218); // *Летіти або триматися в повітрі, використовуючи висхідні потоки повітря (про планер). Перше відділення — планерне. Протягом 40 хвилин над аеродромом шир'яли безмоторні апарати* (Рад. Укр., 22.VII 1958, 2); // *Летіти з рівномірним зниженням по похилій траєкторії з виключеним мотором (про літак).*

2. Стрімко пролітати, проноситися. *Із глиняних пір цілими зграями вилетали пичкури, шир'яли у біків по-*

під животами і зникали у свіжому прозорому ранковому повітрі (Тют., Впр, 1964, 90); Мочки сидів [Якоб], слухав лопатіння пострілів і шипіння куль, що ширяли над ним (Загреб., Європа 45, 1959, 407); // розм. Те саме, що шістьати 2. Розбившись на ватаги, козаци не переставали ширяти по дворах і заулах (Добр., Очак, розмир, 1965, 88); Газова лампа, моргаючи, пригасає, по кутках барака, мотакочися, ширяють рухливі тіні (Збан., Ліс. красуня, 1955, 124); // перен. Перебігати, не зупиняючись довго, не затримуючись на чомусь (про погляд). Лиш погляд твій ширяє (Тер., Зорі, 1944, 11); Очі його так і ширяли по широкому подвір'ї, де стояли принишкі, але уважні й насторожені слободяни (Шиян, Баланда, 1957, 116).

◆ Ширяти у позахмарному прбсторі див. позахмарний.

3. перен. Плавно, легко летіти; лінути. Лети ж, моя пісню, від мене на волю, В просторі, де зникли надії, лунай; Ширяй-но по світу, знайди мою долю — Й останнє зітхання твоє долі віддай! (Стар., Вибр., 1959, 121); Пісня, як птах, ширяла над їхніми головами (Трубл., Мандр., 1938, 10); // Переноситися кудись (про думки, мрії і т. ін.). Письменнику весь час здавалося, ніби Макс переставляє фігурки, а думки його ширяють десь дуже далеко від шахової дошки (Собко, Запорука..., 1952, 229); Ще так недавно його фантазія ширяла в змарах, .. а тепер вона не могла одірватися від будівельного майданчика (Гур., Друзі..., 1959, 76).

ШИРЯТИ², яю, яшш, недок., розм. Штрикати чимось у що-небудь; тикати. Берегом понад річку ходили дядьки з довгими баграми — ширяли ними у воду, шукали... (Гончар, П, 1959, 225); Під лапатами листям висіли суцвіття, сіючі на землю золотий пилок. В них.. ворухнулись лямтати бджоли, тонкими жалами ширяли у квіточки (Чорн., Красиві люди, 1961, 37).

ШИРЯЮЧИЙ, а, е. Діспр. акт. теп. ч. до ширяти¹.

ШИТВО, а, с. 1. Дія за знач. шити 1—3. [Т е т я н а:] Похваляється Килина, що вона швачка. [Д а н и л о:] Та це я знаю. Вчилась же у школі, а потім і шитву навчена (Кроп., IV, 1959, 263); Трозим почав мені дещо давати на харч. Трози згодом я й сама стала заробляти шитвом та вишиванням... (Крим., Вибр., 1965, 380); Глянула [Скибиха] на чоловіка. Нічого не сказала і знову за шитво. І раптом, кольнувши голкою, так і застигла, навіть не протягнувши нитки (Головко, I, 1957, 331); За шитвом мріється найкраще... (Вільде, Наші батьки..., 1946, 7); Дороге шитво золотом, сріблом та шовками міцно увійшло в побут козацької старшини, що після народно-визвольної війни здобула собі панівне становище в суспільстві і стала швидко багатіти (Нариси з іст. укр. мнст., 1969, 22).

2. Виріб, який шують, зшили або вишивають, вишили. Стіл посередині круглий, застелений малиновою скатеркою, закиданий шитвами жіночими і вишиваннями. книжками і кошачками (Вовчок, I, 1955, 374); Наливши нам чаю, пані взяла шитво — дитячу курточку (Л. Укр., III, 1952, 707); Настя спустила шитво на коліна, розгладжуючи напярстком швейно закінчений срібний жолудь із золотом мержежаною чашечкою, і замислилася (Тулуб, Людолови, I, 1957, 63); * У порівн. Настя сиділа непорочно на лаві біла-біла, як шитво на колінах (Кюцюб., I, 1955, 72).

3. Те саме, що вишивка 2. [Я в д о х а:] Хто це тобі так вишивав? (Роздивляється шитво). Хрестиками? (Мирний, V, 1955, 136); Святковий кожухок вдягає перед нами Василь Войчук. На килтарі [кентарі] не тільки шитво, але й тонкі мідні кілця (Мас., Роман., 1970, 228); Швейцари біля під'їзду — у довгополіх синіх ліверях із золотим шитвом — відігнали парадні під'їзди установ (Смоліч, Реве та стогне..., 1960, 8).

ШИТИ, шію, шієш, недок. 1. перех. і неперех., чим, на чому і без додатка. Скріплювати, з'єднувати шиткою за допомогою голки частини чого-небудь (тканини, шкіри і т. ін.). У хаті свічка горить. Хазяїн шие, якусь полу від кожуха строчить (Вовчок, I, 1955, 297); Набрала я додому роботи, сиджу та шию (Н.-Лев., III, 1956, 271); — Нащо ти виключила [приймач]? — спитала Олена, переставши шити на машині (Головко, I, 1957, 486); // перен., розм. Видавати звуки, що нагадують строчіння на швейній машині. Чути, як шують кулети, гукають міни, рауться гранати (Ю. Янов., Мір, 1956, 204).

ШІТИ на живу шитгу — зшивати як-небудь, аби три-малося.

2. перех. Виговляти одяг, взуття і т. ін., з'єднуючи його частини шитками. Що б то був за шевць, коли б усім на один копил чоботи шив! (Укр. присл., 1963, 94); Молодиця шила, на газдрість другим, розкішний очіпок з шматини, якою пани обвивають стільці (Кюцюб., II, 1955, 78); Шивенька рукавиці сину (Тер., Ужинок, 1946, 17); — Що ж думаєте робити? — Поки що візьмусь за батькове ремесло. Буду людям чоботи шити, такі, щоб і води не пропускали, і не тісні були (Стельмах, I, 1962, 648).

3. неперех. Вишивати, розшивати чим-небудь. Мати не знала. Дивувалась, що се таке Мар'яну спіткало? Чи не пристріт? Сяде шити — Не те вишивав (Шевч., I, 1963, 151); Настя шила й очей не підводила. Їй здавалося, що вона вистеляє тими квітками та рушниками стежку до своєї долі. Вишивала вона червону квітку (Н.-Лев., VI, 1966, 365); Край калини шовком шив Любая дівчина (Рудан., Влбр., 1949, 42); //перех., чим і без додатка. Одоблювати чимось тканину, вишиваючи, роблячи мережку тощо. Я їй вишиваю сорочки, учу, як мережки шити (Мирний, I, 1954, 75); [П р и н ц с а:] Візьміть мого червоне покривало, не день, не два його я шовком шила (Л. Укр., II, 1951, 211).

◆ Брше, як (на́че, нена́че і т. ін.) шбвком шіє див. шовк; Шбвком шіти: а) виявляти лагідність; б) бути розважливим.

4. перех. і неперех., розм. Замовляти, виготовляти одяг, взуття де-небудь, у когось. — І цей мас [гроші], — обізвався один келейник [келійник], — бо часто шие оджеу! О, цей лейбник чепуритись! (Н.-Лев., III, 1956, 365); Шити в ательє.

5. перех., спец. Виготовляти щось (зошити, книжки і т. ін.), скріплюючи його частини шитками, дротом. Шити журнал; // Прикріплювати, скріплювати дошки цвяхами, шпонами і т. ін. Шити шалітку.

◆ ШІТИ в дурні козо — хитрістю, обманом ставити кого-небудь у незручне, смішне становище. Вчора йому на козаниці «Левку, миленький» співала, а сьогодні вже в дурні шие. Жінку з якого боку не поверни — одне лукавство побачиш (Стельмах, I, 1962, 152).

ШІТИЙ, а, е. 1. Діспр. пас. мнч. ч. до шіти. Цілі нації в зазв'язті плескатимуть їм з слізьми зворушення, припадуть на площат до сірої солдатської шинелі сержанта Орлюка, платимуть, звідки вона, де шита, ким заворожена, чи базато разів прострелена (Довж., I, 1958, 323); Процалася [дівчина] при долині. Дарувала шиту шовками хустину, Щоб загдував на чужині (Шевч., II, 1963, 60); Серед десятиа важких постатей у довгих бурхарським золотом шитих чапанах ледве розрізняш дві фігури, відягені не в східній одяг (Лє, Міжгір'я, 1953, 62); Шовком шите бурхливе море на японському панно було прекрасне не тим, що воно нагадувало живопис олією, а тим, що розповідало про вершину майстерності саме японських вишивальниць (Вол., Дні..., 1958,

21); *Образно. Горби, дерева прибралися у дорозі, сріблом шиті убори й весело сміялися (Кобр., Вибр., 1954, 164).

◇ Біліми нитками шийти (шіта, шіте) *див.* нитка; {Все} шіто на одні копіл — те саме, що {Всі} на одні копіл зшіті *див.* копіл; Знати і шіте й пороге — бути добре обізнаним у чомусь; мати багатий досвід; Не лйком (не з ліка, не лйком) шийти *див.* ліко, лічко 2; Не на (для) мене (тебе і т. ін.) шийти — щось не призначене, не розраховане на когось; щось не для когонебудь. Теплий кожух, тільки шкода — Не на мене шийти, А розумне ваше слово Брезнею підбите (Шевч., I, 1951, 77); Шіто й крїто; Шіто-крїто, безос. — про те, що лишається таємним, невідомим. — Ти думаєш, на кордоні, як у Троянці, — вилиз на клуню, — і все видно? Там усе засекречено, спроста не побачиш. — Як це «засекречено»? — А так — шіто-крїто (Тют., Вир, 1964, 303); — Гадаю, він мовчатиме. І коли ти сам підв'яжеш язика, — все залишиться шіто-крїто... (Тулуб, В степу..., 1964, 491); Як на тебе (мене і т. ін.) шийти (шіте) — саме такий (таке), як треба (про одяг, взуття); в міру, якраз. {Ж у р а в е л ь:} Костюм як на тебе шийти (Мик., I, 1957, 440); — Повернись... Так... Все як на тебе шіте (Гончар, III, 1959, 330).

2. у знач. прикм. Виготовлений, зроблений шиттям (про одяг, взуття і т. ін.). Роздивлялись [дівчатка] Юльчині черевики — високі, з білим шиттям рантом, з мідними пістонами (Кучер, Голад, 1961, 99).

3. у знач. прикм. Оздоблений вишивкою. Везе Марко Катерині Сукна дорогого, А батькові шийти пояс Шовку червоного, А наймиці на очінок Парчі золотої (Шевч., I, 1963, 321); І справді — гарно в Павла Піддубня у його затишку! Зелено-червоними плазтами стільники покривані, шиті рушники — гостинці з України — висять на кілочках (П. Куліш, Вибр., 1969, 284).

ШІТИСЯ, шіюся, шієшся, *недок.* 1. тільки 3 ос. Виготовлятися шиттям (про одяг, взуття і т. ін.). Все має манаття уже шіється, може й не дуже забарить мене (Л. Укр., V, 1956, 190); Кожне, хто дівчинку зустріє, дроздиться, говорить: — О, бач, яка дівка! А коли твоє весілля?.. — Там ще й дівка не яка, а вже скриня складається, рушник до рушника згортається, сорочка до сорочки шіється та зовається... (Григ., Вибр., 1959, 107); Мельникова дочка.. покинула балакати, узла шито своє і сіла оддалік й заспівала. Пісня дзвінко співалася, шитво зухомло шилося (Вовчок, I, 1955, 352); // *безос.*, *розм.* Про бажання або можливість шити.

2. *перен.*, *розм.* Прагнути стати ким-, чим-небудь. Частенько говорили по шинках буйні голови, що найєся він [Сагайдачний] козацького хльба, викозався на ньому й шіється в пани (Тулуб, Любодови, I, 1957, 404); // Вважати себе ким-, чим-небудь чи якимсь. [Т а н я:] Ні, Зіля, мов вже минулося. Вже мені ні до козання, ані до женихання. Стара вже я. [З і л я:] О, вже й стара! Вже й у старі шіється (Вас., III, 1960, 126).

◇ Шітися в дурні — потрапляти в незручне, смішне становище.

3. *перен.*, *розм.* Проводити певний час, перебувати поруч з ким-небудь, серед когось (перев. маючи якісь корисливі наміри). А вже як ті паничі коло неї... Той поруч із нею шіється, а той з кутка на неї очима світити (Вовчок, I, 1955, 111); // Перемічатися, бігти, звиваючись, пробіраючись між чим-небудь (про струмок, струмінь і т. ін.). Вони надібали степову криничку, джерело, що ледве сльозило й вилігло природну западинку, оброслу травом, а далі течійкою шилося по закрутах річачка (Коцюб., I, 1955, 342); Жавий стру-

мок дзюркотів по каміннях, шився попід осокою, гучно гримів у ясній водоспаді (Дн. Чайка, Тв., 1960, 175).

4. Пас. до шити.

ШІТІНКИ, *нок.* *мн.*, *заст.* Зменш.-пестл. до шитки. Паняночки шитінки шили (Сл. Гр.).

ШІТКИ, *ток.* *мн.*, *заст.* Шитво (у 2, 3 знач.). Бона й не скричала, тільки зітхнула тихо й скотилася з лавки, як сиділа, з тими шитками у ручках збіліла (Вовчок, I, 1955, 162); — Покажіте, будьте ласкаві, ваші шитки, зразки (Барв., Опов., 1902, 216); — Завтра, по видному, покажу, як зірочку пошити, а тепер складай шитки (Л. Янов., I, 1959, 426).

ШІТТЯ, *я.* *с.* 1. Дія за знач. шити. Дві дівчини, привчені до шиття, сіли коло порога й вишивали сріблом бережки до кунтуша (Н.-Лев., VII, 1966, 45); Іван родився в Пістині, де його батько, а пізніше він сам, займався шиттям простих чобіт (Кобр., Вибр., 1954, 19); — Сиджу над шиттям, машинка цокотить, а я сумую, думаю про тебе, шиючи сорочки і спідничі іншої на весілля (Томч., Жменяки, 1964, 65); Український одяг — це своєрідна енциклопедія народної творчості. В ньому втілює народне мистецтво ткацтва, крою, шиття, вишивки, аплікації, плетіння тощо (Нар. тв. та етн., 5, 1965, 32).

2. Те саме, що шитво 2. Кров висисас оте остогиджене, Прокляте нишком шиття, Що паненя, вередливе, зманижене, Вишварне [викине] геть на сміття (Граб., I, 1959, 52); Коло стола.. сидить молода дівчина; вона схилялась над шиттям, над пишною білою шовковою сукнею (Л. Укр., III, 1952, 473).

3. *рідко.* Те саме, що вишивка 2. Пішов і пішов по руках той кистет, Дівоче шиття — фронтові подарунки.. (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 191).

ШІТТЯЧКО, *а.* *с.* Зменш.-пестл. до шиття 2, 3. Недбало шіє [Софія] якесь тендітне шиттячко (Л. Укр., III, 1952, 507); Скопалася п'яниченька Та вдарила по личку. Потекла чорна кровця [крівця] По шовковому шиттячку (Чуб., V, 1874, 585).

ШІФЕР, *у.* *ч.* 1. Глинястий сланець чорного, сірого чи червоного кольору. Ландшафт західної частини Правобережного Полісся вздовж рік оживляється виходами на поверхні гранітів і червоного шиферу (Дерев. зодч. Укр., 1949, 7); Стіни Софії не були поминьковані, вони мали рожевий колір, тільки де-не-де на їх поверхні, мов рубіни, виблискували брили каміння — шиферу (Наука., 1, 1971, 17).

2. Будівельний плитковий матеріал (перев. даховий) з такого сланцю чи іншого матеріалу. Тішило те, що серед старих будівель уже то тут, то там стояли нові хати, акуратні, високі, вкнасті, вкриті гофрованим шифером або черепицею (Добр., Тече річка..., 1961, 12); Приємно і затишно ясноті білі стіни нової хати під сріблястим шифером. Це оселя Гурія Харлана (Вол., Місячне срібло, 1961, 199); Побудьте тут [на заводі] хоча б черть години і ви побачите, як доменний шлак перетворюється на тонкі сірі волокна мінеральної вати, а азбест, нісок, цемент, вапно та інші матеріали — на шифер (Роб. газ., 3.III 1965, 2).

ШІФЕРНИЙ, *а.* *е.* Прикм. до шифер. Лісівники [кримського] мисливського господарства провадять таку роботу по озелененню Нікітської яли і шиферних схилів гір (По заповідних місцях., 1960, 166); // Зробл. з шиферу. Шиферні прясляки — один з найпоширеніших видів знахідок серед пам'яток епохи Київської Русі (Нарис стар. іст. УРСР, 1957, 429); Безперечно, черепиця покривала важча і складніша в устаткуванні, ніж шиферна, та й лісоматеріаліє потребує більше (Ком. Укр., I, 1968, 24); Шиферний лист іде на покрівлю житлових і промислових будівель (Веч. Київ, 12.X 1957, 1); // При-

знач. для виробництва шиферу. *Кмітливий хлопцев швидко освоївся в колективі, оволодів професією оператора шиферної машини* (Веч. Київ, 1.XII 1966, 1); *На різних будовах країни чекають продукції Краматорського шиферного заводу* (Рад. Укр., 10.II 1968, 2).

ШИФОН, у, ч. Легка, тонка бавовняна чи шовкова тканина.

ШИФОНОВИЙ, а, е. Прикм. до шифон; // Поштий з шифону. *Шифонова блузка*.

ШИФОНЬЄР, а, ч. Шафа для зберігання білизни, одягу і т. ін. *В горіховому шифоньєрі висіли плаття Ані, теплий запах духів обгорнув його* (Перв., Дикий мед, 1963, 157); *З кімнати винесли ліжку, шифоньєр, швацьку машинку, все зайве, і тепер вона стала великою й світлою* (Кучер, Трудна любов, 1960, 164).

ШИФОНЬЄРКА, и, ж. Невелика шафа для зберігання білизни, предметів туалету, книг і т. ін. *На шифоньєрці стародавні настільні дзвоні, що грають чверть мелодійним передзвоном ніжних, немов скляних дзвоників* (Коч., II, 1956, 419).

ШИФОНЬЄРОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шифоньєрка.

ШИФР, у, ч. 1. Сукупність умовних знаків (цифр, літер і т. ін.), певні комбінації яких використовують у таємному листуванні й читають за допомогою ключа (у 3 знач.). [В і р а:] *Майже цілу ніч я сиділа над цими паперами, не розуміючи, що там написано. Чому він писав англійською мовою? А місяця навіть шифром?* (Коч., II, 1956, 223); *Він прочитав записку тільки за допомогою шифру, бо записка була зашифрована* (Сміл., Сашко, 1957, 155); *Лунали тут [на судні] суворі команди, накази, радіопозивні, номери, шифри — все службове, суворе, владне* (Гончар, Тронка, 1963, 237); // розм. Умове позначення, заміна чого-небудь чимсь іншим. — *У мене з Перегудю є свій шифр. Його завів сам Перегуда ще тоді, як головою був* (Кучер, Трудна любов, 1960, 141)

2. Код, застосований при механізованій обробці даних на лічильно-перфорацийних та електронно-обчислювальних машинах.

3. Умове позначення на книжках, рукописах і т. ін., що вказує на їхні місця в бібліотеках, сховищах; // Умове позначення якоїсь таємної праці, таємного документа тощо.

4. заст. Вензель.

ШИФРОВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мнн. ч. до шифрувати.

2. у знач. прикм. Написаний чи переданий шифром (у 1, 2 знач.). *Вечором, перед самим днем виборів, надходить шифрована депеша зі Львова* (Фр., III, 1950, 246); *Шифрованою телеграмою на ім'я одного з членів підпільної організації... розвідка обкому партії повідомляла Яремченка, що в одній з кают лівого борту корабля міститься склад толу* (Д. Бедзик, Дніпро..., 1951, 194); *Не перший раз Вони з підпільного райкому Несуть шифрований наказ* (Мур., Весілля..., 1949, 7).

ШИФРОВКА, и, ж., розм. Який-небудь зашифрований текст (телеграма, лист і т. ін.). *Леся брала з рук партизанів шифровку, зведення і відносилася все це в землянку* (Голов., Крапля..., 1945, 8); [Н а ч а л ь н и к ш т а б у:] *Треба запросити шифровою командуючого фронтом* (Корн., II, 1955, 45); — *Кортить прочитати?* — *Ой, кортить!* — *спалазнула Тоня.* — *Давай сюди, спробуєш розгадати твою шифровку...* (Гончар, Тронка, 1963, 18).

ШИФРУВАЛЬНИЙ, а, е. Признач. для шифрування і розшифрування. *До кімнати зайшов капітан третього рангу з шифрувального відділу* (Кучер, Голод, 1961, 306); *Тепер, коли людині треба передати зашифро-*

вану інформацію, навряд чи вона перекладатиме вихідний текст у кодований запис і назад розшифруватиме його примітивним способом, так би мовити, вручну. Для цього створені шифрувальні і дешифрувальні механізми (Наука..., 8, 1965, 4); // у знач. ім. **шифрувальня**, ної, ж. Кімната, приміщення, де шифрують і розшифровують таємні документи.

ШИФРУВАЛЬНИК, а, ч. Той, хто шифрує і розшифровує що-небудь. *Підполковник Певень щоранку нетерпляче чекав, поки шифрувальники розкодують телеграму* (Автом., Коли розлуч. двое. 1959, 426).

ШИФРУВАЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до шифрувальник.

ШИФРУВАННЯ, я, с. Дія за знач. шифрувати. *Для того щоб електронний економіст мав змогу обробляти дані різних галузей промислового і сільськогосподарського виробництва, потрібно розробити єдину систему шифрування і кодування інформації* (Наука..., 11, 1963, 15).

ШИФРУВАТИ, ую, усш, недок., Perez. і неперез. Писати шифром (у 1, 2 знач.). *Відома іскрівка С. Афанасьєва, як писали її товариші, шифрувала свої листи «надто вже хитромуद्रим шифром»* (Наука..., 12, 1964, 5).

ШИФРУВАТИСЯ, ується, недок. Пас. до шифрувати.

ШИХТА¹, и, ж., спец. Суміш вихідних матеріалів (руди, шлаку, коксу, вугілля і т. ін.), що їх переробляють у металургійних, хімічних та інших агрегатах. *Тридюжтиметрові башти урочища підносилися коло кауєрів, вагонетки з шихтою безперервно повзли нагору* (Ю Янов., II, 1954, 111); *Однією з проблем ливарного виробництва є одержання різних марок чавуну з єдиної шихти* (Вісник АН, 2, 1971, 6); *За технологією в склад шихти, з якої виплавляють скляну масу, поряд з піском, содою, доломітом треба додавати 23—25 процентів битого скла* (Веч. Київ, 12.X 1957, 1).

ШИХТА², и, ж., діал. Зміна (у 3, 4 знач.). *Робили день і ніч, ..кожда шихта по шість годин* (Фр., VIII, 1952, 400); *Перестали візки точитися, зрадив Тарас, що незадовго скінчиться шихта і він знову вийде на світ* (оглядати сонечко боже (Ков., Світ..., 1960, 51).

ШИХТОВАНИЙ, а, е, спец. Дієпр. пас. мнв. ч. до шихтувати.

ШИХТОВАННЯ, я, с., діал. Спуск з гір зрубаних дерев по жолобах. *Тепер він пробував найбільше в лісах, мав змови та справи зі злісними й лісничими за добір і число дерева, з рубачами та трачами, з фірманами та селянами за... шихтовання* (Фр., VIII, 1952, 384).

ШИХТОВИЙ, а, е, спец. Прикм. До шихта¹. *За останні роки в мартенівських цехах збільшилося виробництво легированих марок сталі, стандартизуються шихтові матеріали, печі переобладнуються на термостійкі магнетито-хромітові склепіння* (Наука..., 4, 1957, 12); // Признач. для приготування шихти. *Шихтовий двір*.

ШИХТОВИК, а, ч., спец. Той, хто готує шихту (див. шихта¹). *Шихтовики виставили на стелажі шерегу мурьд, здоровених металевих корит, навантажених скрапом, чавуном, залізною рудою і флюсами* (Собко, Біле полу'я, 1952, 15).

ШИХТУВАЛЬНИЙ, а, е, спец. Стос. до шихтування. *Шихтувальний цех*.

ШИХТУВАЛЬНИК, а, ч., спец. Те саме, що шихтовик. *У цеху [заводу «Запоріжсталь»] організовано школу по вивченню і передачі досвіду цього передового колективу всім бригадам. В її роботі беруть участь не тільки сталевари, майстри, а й... шихтувальники...*, розливальники (Рад. Укр., 29.V 1968, 1); *Від шихтувальників багато в чому залежить якість литва* (Веч. Київ, 19.X 1957, 1).

ШИХТУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. шихтувати.
ШИХТУВАТИ, ую, уєш, недож., перех., спец. Готувати шихту (див. шіхта¹). Над корпусом першого цеху височить багатопверхова башта. Тут шихтують — зважують, розтирають, змішують матеріали (Веч. Київ, 6.II 1964, 2).

ШИШАК¹, а, ч. Старовинний військовий металевий шолом з вістрям, на кінці якого була невелика куляка (шішка). Сонце сяє, грає жаром над золотими шишаками, блищить на списах (Н.-Лев., III, 1956, 308); Вулкан задивившись сказав: — Зроблю не зброю, чудо рідке, Ніщо його не видає; Палаш, шишак, панцир во шитом, Все буде водотом покрито (Котл., I, 1952, 208); На княжий клич відяють вояки Високі гостровержі шишаки (Бажан, I, 1946, 301).

ШИШАК², а, ч., розм. 1. Те саме, що гґля¹.
 2. рідко. Те саме, що бурґлька. Мороз.. чіплявся інешм по лісах, вивонис шишаки із стріз, малював усякі візерунки по шишках... (Мирний, III, 1954, 404).

ШИШЕЛЬНИК, а, ч., спец. Робітник, що виготовляє шишки (у 3 знач.).

ШИШЕЛЬНИЦЯ, і, ж., спец. Жін. до шішельник.
 — Мені люди зробили багато добра, — сказала бригадир шішельниця (Роб. газ., 7.IX 1965, 2).

ШИШЕЧКА, и, ж. Змениш.-пестл. до шішка 1, 4. Десь у хвойній верхівці завоштузилася білка, і, збитта її безшумним стрибком, суха шишечка догдо летіла, постукуючи по галузках, на землю (Донч., II, 1956, 7); Настя зараз покликана до себе дівчат та й каже: — не погнівайтеся, що замість весільних медяничків або коровайних шишечок дає вам мати.. воскові свічечки (Кв.-Осн., II, 1956, 94); Спечить мені коровай красний, Як на небі місяченько ясний, Спечить мені шишечки красні, Як на небі зірочки ясні (Забашта, Квіт., 1960, 96).

ШИШИРХНУТИ, ну, веш, док., діал. Шелеснути. На землю зіпала кіч... Нігде ані шиширхне; Хіба то декуди крізь сон що-небудь пирхне (Г.-Арт., Байки., 1958, 49).

ШИШКА, и, ж. 1. Суцвіття хвойних та деяких інших рослин, перев. круглої чи овальної форми, вкрите лусочками. Перегудячи потік за потоком, минаючи хмури ліси, де.. білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище (Коцюб., II, 1955, 317); Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки (Донч., III, 1956, 53); Поліські змеларі знають, що виростити шишки змелю — справа не легка. Потрібно чимало праці, зміня (Хлібороб Укр., 5, 1965, 35); // М'ясисте потовщення на коренях або взгалі на підземній частині рослин. Кореневище возулицько має вигляд кількох зрощених кулястих бульб — шишок (По заповідних місцях., 1960, 31); // мед. Потовщення (перев. кулястої форми) тканин якогось органа.

◇ Усі шішкї [летять, падають і т. ін.] на кого (на гблову чю) — на когось звалюються нещастя, випробування, неприємності; хтось відповідає за провиня іншого. — Просто жаль Сиромолотного. Величко розвалив бригаду й утік. А на Сашка — тепер усі шишки (Мур.. Свіже повітря., 1962, 136); Такі, як Кумов, Балюк, Овчаренко, завалюють одну справу за другою, а ти відповідай за них... А всі шишки на твою голову падають... (Ряб., Жайворонки, 1957, 20).

2. перен., ірон. Поважна, впливова особа; цяця, цабе. Видно шишка велика якась. Лице таке повне, чисте, і дивиться так суворо, по-панському (Тесл., 3 книги життя, 1949, 144); — Навів корів, коней, але хутко повели й його. Розвідали, що це за шишка, і як забрали в Одесу, то й по сьогодні не чути... (Грчан, II, 1958, 411).

3. спец. Те саме, що стёржень 1. Форма такої великої відлиаки складається з багатьох частин, так званіх «стрижнів», або «шишок», які формуються по моделях і обпалюються у печаз (Собко, Біле полум'я, 1952, 207).

4. Потовщення круглої чи овальної форми на кінці, верхівці якогось предмета.

5. етн. Булочка, яку виготовляють перев. на весілля. Настина світлиця, убрана по-весільному.. На столі вільце, короваї, шишки, яблука й горіхи в тарілках (Н.-Лев., II, 1956, 424); Тричі падала навколишки молада, тричі зєжно клацялася і просила прийняти шишку (Бурл., О. Вересай, 1959, 169); Старша дружка подає з кошика спеціально спечену пшеничну шишку, яку молада вручає тим, кого запрошує на весілля (Нар. тв. та етн., 6, 1968, 47); *У порівн. Вовозиці ще немає, отож копи стоять з гордо піднесеними шапками — пишні, як ті шишки на весіллі (Кос.. Новели. 1962, 120).

ШИШКАР, а, ч. Птах родини в'юркових, поширений у хвойних лісах Європи. Це шишкар червоно-бурий. Не бував він позмурий, Все доводить він комусь: — Я морозу не боюсь! (Біл., Пташ. голоси, 1956, 39); Живиться він майже виключно насінням сосни, ялини та інших хвойних дерев, яке вправно виймає з шишок з допомогою свого незвичайного дзьоба. Звідси і назва птаха — шишкар (Наука., 8, 1966, 58).

ШИШКАРІХА, и, ж., розм. Самка шишкар. У густому яликовому гіллі порпається в шишках полум'яності криводзьобі шишкарі. Більш скромно забарелену шишкаріху побачити зараз важко (Веч. Київ, 29.II 1964, 4).

ШИШКАРІВ, рева, реве. Прикм. до шишкар; належний шишкарєві. Там, де гілка пелехата, Шишкарєва тепла хата (Біл., Пташ. голоси, 1956, 39); У січні, коли саме стоять морози, в шишкарєвім гнізді, вистеленому теплим пухом, сидить жовтеняка пташка і зігрівляє своїх пташенят (По заповідних місцях., 1960, 157).

ШИШКАСТИЙ, а, е. Те саме, що шишкуватий. Півні, зачуши весняне привілля, в ревінші останнієї розкльовували одим одному до червоної юшки шишкасті гребені, потім злітали на тини і, стікаючи кров'ю, посилали сонцю свій бойовий клич (Тют., Вир, 1964, 181).

ШИШКОВИЙ, а, є. Стос. до шишки (у 1 знач.).

ШИШКОНІС, носа, ч. Порода гусей, що мають наріст біля основи дзьоба. Китайські гуси [походять] від гуся-шишконоса, африканські — від дикого єгипетського (Птахівн., 1955, 13).

ШИШКОНОСНИЙ, а, е. 1. Який має шишки, на якому виростають шишки (у 1 знач.).

2. у знач. ім. шишконісні, вих, мн. Вищі рослини класу голонасінних, до яких належать хвойні та деякі інші.

ШИШКОПОДІБНИЙ, а, е. Який має вигляд, форму шишки (у 1 знач.). Найбільш відомі холмогорські гуси.. Це великі птахи білого кольору з шишкоподібним наростом біля основи дзьоба (Зоол., 1957, 129).

ШИШКОЇГОДА, и, ж. Плід ялівцю, що застосовується у лікєро-горілчаній промисловості та медичні. Плоди ялівця — невеликі шишкоягоди з однією або кількома насінниками (Озелен. колг. села, 1955, 84); На південному схилі дослідженого нами відроза хрєбта Гребін із крутизнаю 60—80° в майже недоступні місця зберелось на висоті 790—810 м сім груп ялівцю козачого.. Нам вдалося досягти тільки однієї групи, на якій, на жаль, шишкоягид у цьому році не було знайдено (Укр. бот. ж., XVII, 3, 1960, 75).

ШИШКУВАТИЙ, а, е. 1. Який має потовщення кучаїстої форми. *Кора на дереві шишкувата* (Сл. Гр.); *Шишкувате кореневище*.

2. Який має форму шишки, схожий на шишку (у 1 знач.). *Хлопчик зовсім не сложий був на молодого Бережного. Він обіцяв бути скоріше високим і кремезним, як дід; мав теж, як у нього, „густе волосся та неправильний шишкуватий ніс* (Крот., Сини., 1948, 97); *Кілька разів навідувався Корній Кирилович. Протискувався бочком, випинаючи вперед широкого шишкуватого лоба, лукаво грав очима* (Збан., Малин. давн., 1958, 331).

ШІЯ, і, ж. 1. Частина тіла людини та більшості тварин, що з'єднує голову з тулубом. *Людиата підняли голови до хазяїна свого й чекали, напруживши жили на м'язи шиї* (Коцюб., II, 1955, 393); *Лейтенант помітно посолоднішав. Шию тримав рівно, хрищуватий надик туго випинався з-під коміра* (Гончар, III, 1959, 213); *Голова.. сполучена в шийці з тулубом за допомогою шиї* (Зоол., 1957, 97); **Образно. Коли тіні поволі гусли, спокійні затока надівала на шию разок дорогого намиста — неаполітанський вогнів* (Коцюб., II, 1955, 296); **У порівн. Розлилася Рось рукавами й рукавцями.., то вигинаючи воду, наче шию лебедину, то розбиваючи її білими краплями в білій легкій, як пух, піні* (Н.-Лев., I, 1956, 5f).

◇**Бути на шії** — те саме, що **Сидіти на шії** (див. сидіти). — *Була вже одна траєця на мойї шії.. — насуплюється Юзрим* (Стельмах, I, 1962, 258); **Виснути на шию див. виснути**; **Виснути шию з ярма**; **Скінути ярмо з шії**: а) **визволитися з неволі, звільнитися від залежності. Коли Остап.. здіймає річ про те, що пора вже виснути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спочуття діло не йшло** (Коцюб., I, 1955, 339); [Н е о ф і т - р а б:] *Утомлени своїм довичнім рабством, вони задають розірвати нута і скинути ярмо з своєї шиї* (Л. Укр., II, 1951, 238); б) **позбутися чогось обтяжливого; Вітурити в шию див. витурювати; Воляча шія див. волячий; В (у) шию** — грубо впровадити, вигнати. [Х р а п к о у:] *Скажи їм [людям]: хто з грошима — хай їде, а хто без грошей — у шию!* (Мирний, V, 1955, 122); **Гнати** (виганяти, вигонити, вигнати, витурити і т. ін.) в три шії див. три; **Гнати в шию див. гнати; Гнати шию див. гнати; Діставати** (дістати) по шії — бути битим; одержувати покарання; **За шию не лле див. літи; За шию [падати, сипатися і т. ін.]** — за комір (падати, сипатися і т. ін.). *Куді впивалися в стіну над головою, і штуркатурка сипалася йому за шию* (Гончар, III, 1959, 146); *Краплі дощу дріботіли йому [Хомі] по картузику, потрапляючи іноді й за шию* (Тют., Вир, 1964, 84); **Звернути шию див. звертати; Згинати** (зігнути) шию див. згинати; **Злізати** (злізати, злізти з шії див. злізати¹; **Зламати** (собі) шию див. зламувати; **Мілити шию див. мілити; Накладати** (накладати, надівати, надати) ярмо на [своїй] шию див. ярмо; **Накладати** (надавати, дати і т. ін.) по шії (в шию) кому — побити когось. [Т и м і п:] *А спробуєм гукнуть, То в шию накадають* (Кроп., V, 1959, 596); [П л а т о н Г а в р и л о в и ч (єрзіно до Дороша):] *Ей ти, чортко [чорте], хочеш, щоб я тобі по шії надавав?* (Вас., III, 1960, 146); **Наміляти шию див. намілювати; Намняти** (нам'яти, набити і т. ін.) шию кому — те саме, що **Намивати** (нам'яти) бокі (див. наминати). *Намну я тобі шию, коли зустрінемося* (Ю. Янов., II, 1958, 147); **На свою** (мою, твою і т. ін.) шию; **Собі на шию** — на чийсь відповідальність, обтяжуючи когось. *Спершу дядько.. почне закидати: що де в чорта хто не вирветься, .. та все до його, на його шию, об'їдати та оббирати* (Мирний, I, 1954, 91); — *І сімба, і переселення — все на мою*

шию (Тют., Вир, 1964, 172); *Парубок завів Степаниду до своєї матері, а восени й одружився на вдовиці, і довго чудувалося село, як славний, з ремеслом у руці хлопець, за якого залюбки пішла б усяка дівчина, міг узяти на свою шию аж семеро дітей* (Стельмах, II, 1962, 362); **Насідати на шию див. насідати; На шию вішатися див. вішатися; Петлю** (зашморг) **на шию** [накладати, накладіти, накидати, накінути і т. ін.] — кінчати життя самогубством; **вішатися. Не легко без грошей. Саме легше петлю на шию або з мосту та в воду** (Тесл., З книги життя, 1949, 88); *Та й за голяка також не варт їти заміж. Ліпше петлю на шию та відразу вмерти, аніж у ляднях щодня конати* (Март., Тв., 1954, 338); — *Я краще зашморг накинун собі на шию, ніж піду у ваші покої! — озвалася Наталка і гірко-гірко заплакала* (Добр., Очак. розмир, 1962, 25); **Петля** (аркан і т. ін.) **на шию** — про певоло, цілковиту залежність від когось. — *Вчись, Романе, пізнавати панську лизоманку наживи. З неї почала витися петля на людську шию* (Стельмах, I, 1962, 351); [Х м е л ь н и ц ь к и й:] *Я знаю, дружба з ханом — це аркан на шию* (Корн., I, 1955, 228); **Підставляти** (підставити, давати, дати і т. ін.) шию [в ярмо, під ярмо]: а) **брати на себе чітисі обов'язки, відповідальність тощо, обтяжуючи себе. — Уже тепер годі за вас підставляти шию, годі!** (Вовчок, I, 1955, 89); б) **ставити себе у цілковиту залежність від когось. А генерал.. не дожидає, поки піщанська громада самохіть підставить під ярмо шию** (Мирний, I, 1949, 189); **Повісати** (повіснити) на шії (на шию) див. повісати; **Повіситися на шию див. повіситися; Погнати в шию див. погнати; По [са́му, самсіньку] шию**: а) (у сполуч. з дієсл.) **дуже глибоко занурившись у що-небудь. Сковчив я в воду; думаю, буде мені по шию, але примічаю, що позами дна не достаю та все тому глибше** (Н.-Лев., VI, 1966, 94); — *Лаяє? — Ні, говорю тільки, що корови по шії в грязюці стоять* (Тют., Вир, 1964, 111); *Варто лише кому збитися убік на кілька кроків, і вже він провалюється по саму шию* (Гончар, II, 1959, 417); б) **дуже багато. — Роботи в мене по самсіньку шию** (Н.-Лев., V, 1966, 251); **По шию в боргах** — дуже багато грошей винен. *Колісник по коліна в трісках, по шию в боргах* (Укр. присл., 1963, 94); **Сидіти на шії див. сидіти; Сідати** (сісти) на шию кому: а) **ставити чийсь утриманцем, обтяжувати когось турботами про себе. [Х у с а:]** *Тоді згадала, що с це тута десь тейї чоловік, то час уже йому на шию сісти, проциндривши весь посаг свій?* (Л. Укр., III, 1952, 165); *«Та що ж це, справеді, я каліка, Щоб друзям та на шию сід?»* (Воскр., I всеріоз..., 1960, 60); — *Людські діти сіли на себе ероші заробляють, а цей сів мені верхи на шию і злізати не думав?* (Тют., Вир, 1964, 255); б) **ставити когось в залежність від себе, підкоряти своєму впливові, силі. — Ім тільки спусти, так вони й на шию сядуть, багатишня чортова! (Головко, II, 1957, 243); — *Ти, Юрку, не журися, не всі дівчата так думают. Можеш швидко знайти собі таку, яка сяде тобі на шию і позаятьме на правах жінки* (М. Ю. Тарн., День., 1963, 118); **Скрутіти** (собі) шию — те саме, що **Зламати** (собі) шию (див. зламувати); **Стромляти шию в зашморг** (ярмо і т. ін.) див. стромляти; **Схилати** (схилати) шию див. схилати; **Шія** — хоч обіддя гни — про кремезну, сильну людину. *Сама [Олена] товста, як бодня, а шія — хоч обіддя гни* (Н.-Лев., II, 1956, 265); **Ярмо** (хом'ут, цеп і т. ін.) **на шії в кого**: а) **хтось перебував в неволі, в цілковитій залежності. — Куди ж я піду?** — питаю. — *То вже твоє діло, — одказує [пан]. — Цеп же, — кажу, — у мене на шії прикований* (Мирний, III, 1954, 166); б) **про щось обтяжливе для когось. Ті чотири десятини це не його, це ще хомут****

на шії, поки виплатять за них в банк! (Головко, II, 1957, 513).

2. розм. Вузька частина якогось предмета, споруди і т. ін. *Кайдаш підвів очі і глянув на комин, на шию коло комина, під шиею була дірка на ніч* (Н.-Лев., II, 1956, 352); *Поверх дзвонів баня, там шия, піддашок, шайка, яблуко і на яблуці хрест* (Свидн., Люборацькі, 1955, 20); *Складається [ліра] з таких основних частин: корпусу з додатком (шиєюю), кілків для натягування струн, клавіатури з кришкою, коробки з дерев'яним коліщом та підгрифа* (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 119); *Обабчк вулиці величезні крами повертали свої довгі, витягнуті шії, підіймаючи егору і опускаючи на високі поверхи штабелі дощок, контейнери цегли, залізні балки, готові рами вікон* (Собко, Стадіон, 1954, 139).

ШИЯКА, и, ж. Збільш. до шія 1. *Що зробить Рубинський ступні, то його трах-трах по шияці* (Свидн., Люборацькі, 1955, 203); — *Додержуйте порядку.. Кажу наперед: хто в позаді нап'ється — без усякого суду, як собака, за шияку* (Довж., I, 1958, 238).

◇ **Витурити в шияку** — те саме, що **Витурити в шію** (див. **витурувати**). — *Мене ще ніхто не повчав — якось проживу без цього й надалі. Почне в'язнути з мораллю — витурю в шияку!* (Загреб., Спека, 1961, 251).

ШІПКА, и, ж., діал. Зменш. до шоба. *Рано собі астань, відмети сніг від порога, наברי з шіпки ковчюк, насип під ніч, та й зараз на хаті веселіше* (Стеф., I, 1949, 118); *В куті коло його комірки була шіпка, прибудована до стіни тої самої комірки* (Фр., VII, 1951, 347).

ШІПЧИНА, и, ж., діал. Невелика шоба. *Танасій пішов до шіпчини під хатю, өніс дров та приставив їх до ватри* (Круп., Буденний хліб., 1960, 266).

ШІСТДЕСЯТ, тї і тьох, числ. кільк. Назва числа 60 та його цифрового позначення. — *Хавцький.. Шосе на зазід! Так! Приціл шість — шістдесят шість!* (Гончар, III, 1959, 158); // *чого. Кількість із 60 одиниць. Шіпка була вже зовсім стара. Йї було вже більше як шістдесят років, але вона була здорова, міцна й кремена* (Н.-Лев., VI, 1966, 302); — *Мені вже за шістдесят, а пішов на пенсію* (Собко, Срібний корабель, 1961, 205).

ШІСТДЕСЯТИ... Перша частина складних слів, що відповідає слову **шістдесят**, напр.: **шістдесятитквартірний**, **шістдесятиметровий** і т. ін.

ШІСТДЕСЯТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний кількісному числівнику **шістдесят**. — *Мені вже осьде шістдесятий і другий рік минує* (Март., Тв., 1954, 162); *Передові польські поети перекладали Шевченка ще з початку шістдесятих років минулого століття* (Рильський, IX, 1962, 91).

ШІСТДЕСЯТИЛІТНИЙ, я, е. Те саме, що **шістдесятирічний**. *Вона.. промовила: — Ну, у мене буде сьогодні мій добрий геній, мій шістдесятилітній амур. І я біжу, лечу, щоб приготувитись і по заслугі його стрінути* (Хотк., I, 1966, 41).

ШІСТДЕСЯТИЛІТТЯ, я, с. Те саме, що **шістдесятиріччя**.

ШІСТДЕСЯТИРІЧНИЙ, а, е. 1. Який здійснюється, виконується, триває шістдесят років. *Шістдесятирічний досвід показав, що висока свідомість, творчість народних мас є неодмінною умовою будівництва соціалізму і комунізму* (Наука., 11, 1977, 6).

2. Віком шістдесят років. *Шістдесятирічний чоловік*.

ШІСТДЕСЯТИРІЧЧЯ, я, с. 1. Проміжок часу, що дорівнює шістдесяти рокам.

2. Річниця події, що сталася шістдесят років тому.

У вересні 1934 року вся країна святкувала вісімдесятиріччя життя й шістдесятиріччя творчості Мічуріна (Довж., I, 1958, 494).

ШІСТДЕСЯТНИК, а, ч. Те саме, що **шістдесятичник**. *Революційні шістдесятники щиро і одноставно підтримували Шевченка як друга, як соратника і однодумця* (Вітч., 3, 1962, 188).

ШІСТДЕСЯТНИЦЯ, і, ж. Жін. до **шістдесятиник**.

ШІСТКА, и, ж. 1. Назва цифри 6; // розм. Назва того чи іншого виду транспорту, номерованого цифрою 6 (автобус, трамвай і т. ін.); // розм. Група з шести одиниць. *Рекрути йшли вільно, але жінок та хлопчиків пов'язували [яничари] шістками, наче ясир* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 449); *Продовжуються ігри «золотої шістки» — найсильніших хокейних дружин країни* (Рад. Укр., 16.II 1969, 4).

2. Гральна карта, що має шість позначок однієї масті.

3. розм. Запряг з шести коней або інших тварин.

4. Шестивесловий човен чи шлюпка.

5. діал., заст. Дрібна монета вартістю шість, пізніше десять австрійських крєйцарів. — *Як застра не заб'єш, то продай її [яму] мені.. Я тобі зверну кошт і дам п'ять шісток відціпного* (Фр., IV, 1950, 14); *Як заробити піде до них мама, то тільки чотири шістки за це дають. А вона приходить така стомлена додожу* (Д. Бездик, Студ. Води, 1959, 51).

ШІСТНАДЦЯТЕРО, тьох, числ. кільк., збірн. Те саме, що **шістнадцять** (уживається з іменниками чоловічого і середнього роду, що означають назви істот і предметів, з іменниками, що живляються у множині й можуть мати одниничне значення, а також з особовими займенниками у множині). *Тяжка, гірка жіноча доля була. А це ж наші рідні мами. Мами, що в сльозах і муках нас родили, пеленали, сповивали й годували. А ми ж, малесенькі, плодилися рясенько. У нас аж шістнадцятеро народилося* (Ковінька. Чому я не сокіл.., 1961, 74).

ШІСТНАДЦЯТИ... Перша частина складних слів, що відповідає слову **шістнадцять**, напр.: **шістнадцятитквартірний**, **шістнадцятипудовий** і т. ін.

ШІСТНАДЦЯТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника **шістнадцять**. *А Настя вже шістнадцятий рочок починає* (Вовчок, I, 1955, 263).

ШІСТНАДЦЯТИЛІТКА, и, ж., розм. Дівчина шістнадцяти років. {О л е н а:} *Ну, то що ж? Гадаєте, що перша-лішня шістнадцятилітка не піде за вас?* (Фр., IX, 1952, 344).

ШІСТНАДЦЯТИЛІТНИЙ, я, с. Те саме, що **шістнадцятирічний**. *Він, вона, їх шістнадцятилітня дочка Марина збиралися на ранок жати панську пшеницю* (Мирний, IV, 1955, 222); *Комбат Петров, донський козак і весельчак, і його комісар шістнадцятилітня розумниця Маруся Базарова загинули в самій гуцаєвній бою, так і не виголосивши свого богунського «ура»* (Довж., I, 1958, 208).

ШІСТНАДЦЯТИРІЧНИЙ, а, е. 1. Який має шістнадцять років існування.

2. Віком шістнадцять років. *Шістнадцятирічна дівчина*.

ШІСТНАДЦЯТИСКЛАДОВИЙ, а, е, грам., поет. Який має шістнадцять складів.

ШІСТНАДЦЯТКА, и, ж., розм. Те саме, що **шістнадцятилітка**. * У порівн. *Іван сперсердя аж сплюну: — Не чортова баба? А скажи, що десь принесли сіль чи гас, біццем, як шістнадцятка, побіжить* (Стельмах, II, 1962, 20).

ШІСТНАДЦЯТЬ, ти і тьох, числ. кільк. Назва числа 16 та його цифрового позначення; // чого. Кількість із 16 одиниць. Я вступив до Глухівського учительського інституту в 1911 році, не маючи повних шістнадцяти років (Довж., I, 1958, 13); Листа написано на шістнадцяти сторінках жовтого шершавого паперу (Ю. Янов., II, 1958, 87).

ШІСТСОТ, шестисот, числ. кільк. Назва числа 600 та його цифрового позначення; // чого. Кількість із 600 одиниць. Ми проглянули обидві частини — усі шістсот метрів (Ю. Янов., II, 1958, 119).

ШІСТЬ, шесті і шістьох, числ. кільк. Назва числа 6 та його цифрового позначення. — Хавський. Шосе на заїді! Так! Приціл шість — шістдесят шість!.. (Гончар, III, 1959, 158); // чого. Кількість із 6 одиниць. Вітка були чималі, на шість шибок (Н.-Лев., VI, 1966, 395); Шість років Левкові минуло (Стельмах, II, 1962, 105).

ШКАБАРЧАТИ, чу, чіш, недок., розм. Говорити невразно, незрозуміло; бубоніти. — І що воно шкабарчить там, вилунок! — розсердилася мати. — Ходить по татах, слугах, де хто що плаче язиком, та й собі тісі ж... (Вас., I, 1959, 199); Щось озивається збоку. Що воно там шкабарчить? (Кол., На фронті..., 1959, 140); *Образно. Все. було незвичайне, незнайоми, чуже: і оцей жалюгідний ліс, і безлюдне шосе, і навіть птахи, які шкабарчали над головою в Михайла набридливо, нахабно і насмішкуюто (Загреб., Європа 45, 1959, 35).

ШКАЛА, й, ж. 1. Лінійне або колозе розташування поділок, що відповідають певним значенням вимірювальної величини, на чому-небудь (перев. на певній частині вимірювального приладу: амперметра, вольтметра, термометра тощо); лінійка, рейка, круг і т. ін. з такими поділками. Присвічуюча шкала цигарки і ліхтариками, наводчики востаннє перевірляють установки (Гончар, III, 1959, 155); Ртутний барометр має трубку, чашку і шкалу, на яку нанесено поділки в міліметрах (Фіз. геогр., 5, 1956, 84); Лікарка мовчки вийняла з-під пази хворої термометр, мружачись проти світла, доволі пригляддалася до блискучої шкали (Збан., Між. людьми, 1955, 165); В день введення люміналу [собачі] умовні рефлекси підвищились: умовний рефлекс на світло досягнув 63 поділок шкали (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 25).

2. чого і без додатка. Система чисел, змінних величин, прийнятих для вимірювання, оцінки або визначення чогось. За винятком деяких порід..., певного кольору дерева не має. Котар її складний, і для його визначення користуються стандартною шкалою кольорів, що містить до 1000 тонів (Стод.-буд. справа, 1957, 19); Встановлено шкалу преміювання — від 18—27 процентів службового окладу (Ком. Укр., 5, 1966, 45); // перен., розм. Ступінь або міра чого-небудь. Голос Владка не дійшов іще до кульмінаційного пункту своєї шкали (Фр., VI, 1951, 276); В цілому наша поезія жваво реагує на багатий і складний ритм життя. Її тематичну шкалу не можна назвати вузькою (Вітч., 5, 1956, 137).

ШКАЛІК, а, ч., заст. 1. Стара міра об'єму вина, горілки, що дорівнює 1/200 відра (0,06 л). Мусив Корній лікувати свій зуб одинцем, а випивши шкалик, приклад долоню до щоки, доволі мотав головою. — Ще дужче крутить (Гончар, Тронка, 1963, 67); // розм. Пляшка для горілки, з горілкою такого об'єму; величка пляшечка для горілки чи з горілкою. Закинувши вгору підборіддя, вставляя [Паскуду] того шкалика в рота... і, примруживши солодко оцятая, тягнуче горілку, наче немовля соску (Збан., Єдина, 1959, 65); Зашкарублі селянські долоні вибивають з монопольських шкаликів корки; пили на дорогу і на санках, і прямо розсівшись долі

кружка (Стельмах, I, 1962, 30); // Невелика склянка для горілки; чарка. У народному побуті були поширені скляні чарки, питуни, братини, стопки, шкалики, рожки, склянки, пивні кудлі, глечики, барильця тощо (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 46).

2. Конусоподібна склянка з оливою чи лосем, що правила за світильник.

ШКАЛУБІНА, и, ж., розм. Тріщина, щілина. Скачуть залізні кулі по горбах і ген далеко уже побігли. Там упали в якісь ізвори, зарилися в шкалубини скал (Хотк., II, 1966, 111); Тільки лаяють павуки. Тільки сумно виглядають із шкалубин прусаки (Рудан., Тв., 1956, 48).

ШКАМАТОК, тка, ч., діал. Шматок.

◇ На шаматкі — те саме, що На шаматтї (див. шаматтї). Сімон цілий траєся зо злості Бачилося, що туй-туй кинеться на Ежена і задушить його, порве на шаматки (Фр., I, 1955, 331).

ШКАМАТТЯ, я, с., збірн., діал. Шматки, рештки подертого одягу, взуття та інших речей. Щонайменше може надїятися [піхотинець], що з чобіт, хоч і яких добрих, принесе шаматтї (Фр., I, 1955, 49).

◇ На шаматтї — на дрібні клатї, шматки. «Не буде нічого з того [голосування], — думая хитрий Ван. — Підру [подеру] все на шаматтї. лиш на вулицю вийду» (Ков., Світ..., 1960, 83).

ШКАНДИБА, и, ч. і ж., розм. Те саме, що шкандибайло.

ШКАНДИБАЙЛО, а, ч. і ж., розм. Людина або тварина з укороченою чи хворою ногою; кульгавий, кульгава. Сиділа, сиділа [дівчина] Та й наворожила! якраз після Михайла За якогось шкандибайла Насилу пішла (Гл., Байки..., 1959, 199).

ШКАНДИБАННЯ, я, с. Дія за знач. шкандибати. Налайжаві здалося, що, переступаючи в човні, воїн ніби шкандибнув на ногу, і те шкандибання здалося таким знайомим (Ле. Україна, 1940, 347).

ШКАНДИВАТИ, аю, аєш, недок. Те саме, що кульгати. Мемет, червоный і понурий, помітніше шкандивав (Коцюб., I, 1955, 399); [П у з и р:] Скажи, Феноген, Карлу, що одна овечка... має поранений хвостик; друга, чорненький лоб, шкандивав на праву задню ножку [ніжку] (К.-Крий, II, 1960, 378); Старому від гати вже нікуди шкандивати! (Укр. присл..., 1955, 148); Еней од рани шкандивав В крові із строю в свій намет (Котл., I, 1952, 284); По голї, тісній толоці Знов худоба гуда шкандивав (Фр., X, 1954, 12); Вовк шкандивав на трьох ногат (Трубіл., Вовки..., 1936, 50); — Кажали, своєдні кудись ітати, так щоб віз налаштувати. А я як мавав, то запримітив, що передня вісь щось шкандивав (Мирний, I, 1954, 242); *Образно. Почалися хвилми томлювого чекання. Час тягвся нестерпно повільно. Він лежав плентався. Він шкандивав, мов кульгавий пес (Загреб., Європа 45, 1959, 222).

ШКАНДИВНУТИ, ну, нєч, док., рідко. Однокр. до шкандибати. Налайжаві здалося, що, переступаючи в човні, воїн ніби шкандивнув на ногу (Ле. Україна, 1940, 347).

ШКАНДИЛЯТИ, аю, аєш, недок., діал. Кульгати. Через скілько часу кривого Хомку вели до панів. Він аж зблід, тіпаєся, ще дужче шкандиляв (Мирний, IV, 1955, 201); Коли це незабаром і стара шкандиляв (Мирний, IV, 1955, 42).

ШКАНЦЕВИЙ, а, е, мор. 1. Прикм. до шкандї. Шкандцевий матрос; Шкандцевий тент.

Шкандцевий журнал — те саме, що Вахтовий журнал (див. вахтовий).

2. у знач. ім. шкандцевий, вого, ч. Той, хто стоїть на вахті; вахтовий.

ШКАНЦІ, ів, мн., мор. Частина верхньої палуби корабля між середньою й задньою щоглами, де відбуваються всі офіційні церемонії (огляди, наради, зустрічі і т. ін.). Гладкий швидко піднімається на шканці і прямує до капітана (Довж., Зач. Десна, 1957, 430).

ШКАПА, и, ж. 1. Заморений, слабосилний, худий кінь. По дворі скрізь валялись купи неприбраного гною, бігали собаки, нікали худі шапи (Н.-Лев., I, 1956, 167); Кінця не видно ярмаркові. Там, чути, циган розглаголює якусь шапу: — Добра кобила! День біжить — три дні лежить! (Гончар, I, 1959, 44); Сліпа Гершкова шапа, яку все село звало «великомучениця», була така байдужа до всього, що вже й не обганялась від мух (Козл., Ю. Крук, 1950, 222); *Образно. — Пора зіпнути Милая з кулявою шапи монархії... (Чаб., Балкан. весна, 1960, 292); // розм. Те саме, що кінь 1. Між зеленим кострубатим чагарником заманяють де-не-де спутана шапа. То хлопці пасуть коней (Коцюб., I, 1955, 460); Степан молодцювато під'їхав на димчастих шкappaх до їхніх воріт (Стельмах, II, 1962, 235).

2. перен., розм., зневажл. Фізично слаба, виснажена, нездатна до роботи людина.

ШКАПЕНЯ, яти, с. Зменш.-пестл. до шкappa 1. Поле лизує, неприємна стерня, тогорічне будяччя, Пара худих шапенят тягне, зігнувшись, плає (Фр., XIII, 1954, 305); Шкапенята образу вгрузли передніми ногами в багно і, з цмокотом [цмокапням] висмикнувши їх, стриблили (Досв., Вибр., 1959, 63).

ШКАПІНА, и, ж., розм. Те саме, що шкappa 1. Серед неслухачного гвалту шапина орешті надумувалася, витягла хребет, випилає ребра і, ледве переступаючи третякими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі (Коцюб., I, 1955, 371); Було це давно. Іхав якось бідний селянин із села в місто. І шапина була погана — ледве-ледве тягне (Україна., I, 1960, 148); Зупиняється кінь. Понокає Івал: — Що, вже їзати лінь? — Смикнує за вудила, пришпорив шапину... (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 149).

ШКАПІНКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шкappa 1. В Узген в'їхав [Синявін] на поганенькій шапинці, яка, йдучи під такою вагою, як н'яча, плентала ногами й точилася вулицею (Ле, Міжгір'я, 1953, 69).

ШКАПІЙКА, и, ж., розм. Те саме, що шкappa 1. Селяни, поприїздивши на обивательських шапійках (десято привіз разом і подушине), розташувались коло будинку, нарізно од панських карет (Мирний, II, 1954, 269).

ШКАПІЙЧИНА, и, ж., розм. Те саме, що шкappa 1. Шапійчини, що були запряжені у вози, закустрані, заморені, понуро голови постяляли (Мирний, IV, 1953, 311).

ШКАПКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шкappa 1. Зник десятник, як на той світ провалився. Уже я й село обійшов, і у тарантасі добре виспався, а коней нема. Надвечір вже пригнали двох шапкок з лошатами (Стор., I, 1957, 78); Заставалась у нас ще шапка добра та коза ледчача, і їх пан узяв за подушине (Морд., I, 1958, 42).

ШКАПОВИЙ, а, е. Пошитий з кіньської шкіри. Набув [Латин] на ноги кинді нові і рукавиці взяв шапові, Надуєсь, мов на овні лопух (Котл., I, 1952, 171); На ганку залунали чисті тверді, некаптиві кроки, і до хати повагою увійшов одягнений по-дорожньому височенний широкоплечий чоловік і гостроносиз шаповиз чоботях (Добр., Очак. розмир, 1965, 210).

ШКАП'Я, яти, с., діал. Шкапеня. На шап'ятах ідуть господарі, Пишно їде дівчина-суццунка (Фр., XIII, 1954, 329).

ШКАРАЛУПА, п, ж. 1. Тверде, цупке природне покриття (яйця, плоду тощо). Спочатку білка-крадійка

прокусила шкаралупу яєчка, потім випила його (Кол., Як вони..., 1948, 18); Під час експедиції І. М. Симонов виміняв багато побутових предметів, серед яких були .. вироби з шкаралупи кокосових горіхів, ряд прикрас: намисто, гребені, серезжки і т. п. (Видатні вітч. географи., 1954, 65).

2. Тверде панцирне покриття в деяких тварин (раків, крабів, черепах і т. ін.). Чоправада, краб має шкаралупу, має клешні, живе під камінням, а все-таки він не рак, а краб... (Вишня, I, 1956, 176); Ось равлик, — він втягся в свою шкаралупу (Донч., V, 1957, 16).

3. Твердий покрив на поверхні якого-небудь предмета, матеріалу і т. ін. З металу зняли іржаву шкаралупу. Тепер, щоб покрити деталь будь-яким захисним шаром, її занурюють у розчин електроліту (Наука., 9, 1965, 49); В Михалє виорілий від сонця на голові чуб узяєсь суцільною шкаралупою (Чорн., Визвол. земля, 1959, 89); Стіг догорає. Він укрияє чорною шкаралупою попелу, і тільки місцями жевріє червоні цятки жару (Багмут, Записки., 1961, 73); *Образно. Коли вмовкала скрипка, під вікном зчиняєсь галас. Кортіло всякому загальнати в цю глиняну шкаралупу, звідки лились звуки (Ле, Міжгір'я, 1953, 297).

4. перен. Те, що обмежує, затримує щось, заважає чому-небудь (дальшому) розвитку, руху і т. ін.). Новий господарський організм, який вилазить у нас з кріпосницької шкаралупи, — це торгове землеробство і капіталізм (Ленін, 17, 1971, 119); Університетське життя вилуцило його з тісної шкаралупи гімназиста. Поїзтя і іншіми життям (Кобр., Вибр., 1954, 30); Ми зримо відчуваємо органічну єдність мистецтва Я. Музики і народної творчості. Проте для художниці народна творчість — не вузька шкаралупа, а чисте джерело правди і натхнення (Мист., 5, 1968, 13).

◇ **Вилізати (вилізати, вилізти)** із своєї (із власної) шкаралупи — цікавитися, перебігатися чимось, що виходить за межі власних інтересів. Вадим бачив, як люди починають вилізати з власної шкаралупи (Бойч., Молодість, 1949, 305); Замикатися (замкнутися) в своїй шкаралупі (в свою шкаралупу): а) те саме, що Замикатися (замкнутися) в собі (див. замикатися); б) не виходити за межі власних інтересів у чому-небудь.

ШКАРАЛУПИНА, и, ж., розм. Те саме, що шкаралупа. Невидиме пташеня клянуло їще настирливо, різко, аж затріщала шкаралупина (Стельмах, Вел. ріднй, 1951, 537); *Образно. Сором'язливість почуттів найкраще прикрити від чужого ока шкаралупиною намішкі (Стельмах, I, 1962, 400); Манесенький цовник раз у раз поринає у їх [хвилі], проте дід знає за іграшки свою тистку шкаралупину (Л. Янов., I, 1959, 306).

ШКАРАЛУПКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шкаралупа. Вже поспіли кислички на димчій яблучч, тріскалися шкаралупки на каштанах (Ів., Опов., 1949, 203); Яєчко впадо... Звичайно, воно розбилось. Із шкаралупки випає пуцьверінок [пуцьвірюнок] (Донч., V, 1957, 69); То не такі люди, аби їх чим проійняли, вони, здається мені, так зашкарбули у своїй шкаралупках, що до їх уже «глас чоловічий» не доходить (Л. Укр., V, 1956, 58).

ШКАРАЛУПЧАСТИЙ, а, е. У вигляді шкаралупи (у 1—3 знач.). Коли порода менш пластична, то вона внаслідок зжання набуває шкаралупчастой текстури (Курс заг. геол., 1947, 67); Слід розглянути основні види вилівання: в землю, кюльне, кюльне під тиском, відцентрове, точне, вилівання в шкаралупчастій форми (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 175).

ШКАРАЛУЩА, рідше ШКАРАЛЮЩА, і, ж., розм. Те саме, що шкаралупа. Від порту йшов солодкий густиий дух кавунових шкаралуц (Мик., II, 1957, 189);

Монастирський двір у піст бує засіяний білими шка-
ралуцями [яєць], неначе снігом (Н.-Лев., I, 1956, 342);
Закон! Злов закон! Вони, як черепахи шкаралуцею, за-
щищаються тям законом (Коцюб., I, 1955, 204); Для
праць літературознавчих, критичних характерна ніни
широка масштабність, розривання шкаралуці вузь-
кокошального, фактологічного бачення — таторянищи-
на і вульгарний соціологізм зазнали краху (Літ. Укр.,
10. X 1969, 3); *У порівн. Чую, що вся моя єченість зла-
зить з лиця, як стара шкаралуца (Вас., Вибр., 1954,
27).

ШКАРАЛУЩИНА, и, ж., рідко. Те саме, що шка-
ралупа. Поставив собі парубок куринь серед баштана,
там і живе — баштан стереже. Тільки як стали при-
стигати дині, помічас він, що оце єдень лежала така
гарна динька, а на ранок устане: сама шкаралущина!
(Укр. казки, 1951, 260).

ШКАРАЛЮЩА див. шкаралуца.

ШКАРБАН див. шарбань.

ШКАРБАНЕЦЬ див. шарбанці.

ШКАРБАНИ, **ШКАРБУНИ**, ів, жн. (одн. шарбань,
шкарбун, а, ч.), розм. Старе, стоптане, рване взуття
(чоботи, черевки і т. ін.). На Миколі була чорна, мов
земля, сарочка, подерта свята, старі шарбани з дір-
ками, звідкіля виглядали соломяні устілки (Н.-Лев.,
II, 1956, 200); Слізно почала вона благодати брата, щоб
він аби зовсім не виходив до гостей, або взує чоботи
замість цих шарбанів (Крим., Вибр., 1965, 345);
Загорнений у догву материну свитку, закуталий її
чорним платком, у шарбунах на босу ногу, з рукавич-
кою в руках, він, мов засць, вископач з сіней (Мирний,
IV, 1955, 299); Опустив [дід Євмен] ноги з ліжка, наспо-
маючи знайшов розтоптані шарбуни й, покрукуючи,
почав озуватись (Стельмах, Правда..., 1961, 240).

◇ **Старий шарбань (шкарбун)** — про стару людину.
— Не дивуйтесь на старого шарбана. — озався після
хвилинного мовчання Жербина, сперся всім великим ко-
стилим тілом на ціпок і, втупившись у підлогу, важ-
ко зітхнув (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 25); Марко
Лукич [Кропивницький] створив закінчений тип чванли-
вого, дурного й нікчемного старого шарбуна — коза-
цького полковника (Минуле стар. театру, 1953, 149).

ШКАРБАНЦІ, ів, жн. (одн. шарбанець, нця, ч.),
розм. Зменш.-пестл. до шарбань. Горе та каторжна
робота висушлила молодіуцю, що не впізнає у ній колись
моторної веселуци.. І працювала ж, не розгинаючись —
бо п'ятеро ж у неї, і всім давай, і всім треба настарчи-
ти — тому штанці, тому шарбанці, а тому свитину
(Речм., Весн. грози, 1961, 45).

ШКАРБУН див. шарбань.

ШКАРБУНИ див. шарбань.

ШКАРЛУПА, и, ж., розм. Те саме, що шкаралуца.
Сич оріха в рот уклає, Сич оріха пожуєєв Та й очима
лупа: «Не оріх — шкарлупа! Обманула білка всіх, Що,
як мед, смачний оріх...» (Стельмах, Живі огні, 1954,
41).

ШКАРЛУПИНА, и, ж. розм., рідко. Те саме, що
шкаралуца.

ШКАРЛУПИНКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шка-
рлупина. *У порівн. Море враз насунилось і заревло,
вдарило мертвою хвилею, і шлюпка загойдалася на
тій хвилі, мов якась шкарлупинка (Кучер, Голод,
1961, 259).

ШКАРЛУПИННЯ, я, с., розм. Збірн. до шкарлупа.
Думає він зовсім про інше, бо ту ж мить викотив з купи
шкарлупиння нове яйце, машинально облунив його, вмо-
чив у сіль, розсіпану на склі, — і воно зникло у його
великому хлоп'ячому губатому роті (Перв., Материн..
хліб, 1960, 124).

ШКАРПЕТКА див. шарпётки.

ШКАРПЕТКИ, ток, жн. (одн. шарпётка, и, ж.).
Короткі панчохи. Він хитнув ногою, і пантофля зва-
лилася. Всі побачили голу ніженьку, навіть без шарпёт-
ток (Крим., Вибр., 1965, 346); Пильно вдивляючись у
підмжу, зодить гвинтівку арсеналець. А вдома його
добра матінка плете теплу шарпётку. Не спитьсь
матері (Довж., I, 1958, 54); На його оклик вийшла мо-
лода козачка років двадцять восьми, в білих вовняних
шарпётках на маленькій нозі (Тют., Вир, 1964, 469);
// рідко. Шерсть, що покриває нижню частину ніг тва-
рини і кольором відрізняється від масті цієї тва-
рини. — Яка в нього смішна мордочка! І лапки в чор-
них шарпётках. А хвостик — білий! (Донч., V, 1957,
151).

ШКАРУБИНА, и, ж., розм. Те саме, що шкалубіна.
Росли вони разом з рибалкою, гралися з ним і з сестрою
його Шафіге., ловили в затоці драглих медуз і виганяли
з шкарубил похлзливих крабів (Тулуб, Людолови, I,
1957, 260).

ШКАРУБИНКА, и, ж. Зменш. до шкарубіна. В скро-
нях стукало, вогнані кола стояли в очах, на устах за-
пікалися червоні шкарубинки (Тулуб, Людолови, II,
1957, 164).

ШКАРУБИТИСЯ, битись; жн. шкарубляться; недок.,
розм. Робитися нерівним, шкарубким, з тріщинами або
зморшками. Повернувся [Воронюк], пішов мочуки. по-
вагом... І на спині шкарубився мундр на йому, мов
шкура на озовкові (Вас., I, 1959, 318); Дем'яні осується
грудьми вниз, і від цього в його нагрудній кишені щось
шкарубиться та шарудить (Смолич, Мир... 1958,
155).

ШКАРУБИТИ, іє, недок., рідко. Те саме, що шкаруб-
нути.

ШКАРУБКЙЙ, а, є. 1. Який узався дупкою корою,
став шершавим, шорстким. Сергій схопився, витяг з-під
койки постолі і шкарубкі, наскрізь промачені вогню
рудюю, ніби з дубової кори зшиті, тівани (Коцюба,
Перед грозою, 1958, 43); // Який має нерівну, шершаву
поверхню. За кілька кроків, вп'явшись в шкарубку кору
дуба, стриміла коротенька чорнопера стріла (Загреб.,
Диво, 1968, 66); // Який згрубів, потріскався від ро-
боти, холоду, води і т. ін. (про шкіру та частини тіла);
шершавий. Руки були в обох напружені, шкарубкі,
мозолясті (Смолич, Мир..., 1958, 54); Мати й гримала
іноді, але те забулося. А шкарубка тепла долоня, що
пазле димом від печі і полином від поля — назажди, до
могили (Мушк., Серпе..., 1962, 40); Зранку і допізна над
зеленими рядками схилені жіночі постаті. Тисячі рузіє,
одноманітних, виснажливих. А потім ще треба шкаруб-
кити пальцями повисмикувати бур'янець (Цюпа, Крає-
ни, 1971, 220); // Дупкий, шорсткий на дотик. Я вас
[батьків] люблю великою любов'ю За шкарубкі, як ка-
мінь, мозолі (Павл., Бистрина, 1959, 100); Від рукописів
пазло цвіляло, сияюватий шкарубкий папір зовев у собі
багато довгих десятир'ч, здавалося, сама сива минувши-
на промовляє тут глухим, незвичайним голосом (Донч.,
II, 1956, 13); Не пам'ятала [Лєся], як опинилася біля
Палазатенка, покляла руку на стіл, відчуоши його шка-
рубку поверхню (Хижняк, Невгамовна, 1961, 13); Стоячи
біля скрині, дружина розпустила через плече сувій до-
машнього, сирового полотна.. Правда, грубе, шкарубке,
але зате чисте... (Гончар, II, 1959, 411); *Образно.
Як трусне мороз зимою Шкарубкою бороною, Бідний
люд мерщій біжить Безталаннннчко погріть (Гл., Вибр.,
1951, 202).

2. "перен., рідко. Суворий, різкий, немилосердний.
Вибачайте мені за слова шкарубкі, не вромантиці справа
тут, хлопці (Гонч., Вибр., 1959, 71); Ласкавим словом

вам, хороші люди, Я хочу серце веселити і труд, А гострим словом вас пройняти, іуди, А шкарубким — пови-
мітати бруд! (Бичко, Простота, 1963, 35).

ШКАРУБНУТИ, не, недок. Братися цупкою корою, ставати шершавим, шорстким на дотик. *Шкіра шкарубне; // Ставати цупким. Цілі дні не вертаєш із поля — Підіймаєш, як щастя, жита, І шкарубне сорочка від соли, І солдатська праця густа аж за небо розгойдує зовлі, (Стельмах, V, 1963, 186).*

ШКАРУПА, и, ж., діал. Шкаралупа.

ШКАТУЛА, и, ж., заст. Шкатулка. *Що в тому титулі коли пусто в шкатулі (Укр. присл..., 1963, 118); Чи в вас єсть бог який-небудь? В нас його немає... Пани окрали та в шкатулі У себе й зовоють (Шевч., II, 1963, 313).*

ШКАТУЛКА, и, ж. Невеличка скринька для зберігання дрібних (перев. цінних) речей. *Перед ним стояло кілька шкатулок, наповнених дрібним різновареним камінням (Ів., Вел. очі, 1956, 77); Жінка поквально дістала з шкатулки паспорт (Грим., Кавалер..., 1955, 6); Праворуч від кістяка в трьох маленьких зотілих шкатулках знаходились буси (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 170); Робота крючком не потребує спеціально обладнаного робочого місця. Той, хто в'яже, повинен сидіти за столом, на якому розміщені в шкатулці клубки з пряжею або котушки (В'язання..., 1967, 4); * У порівн. В океані, як у велетенській шкатулці з коштовностями, зберігаються мільйони тонн корисних металів (Веч. Київ, 14.XII 1967, 4).*

ШКАТУЛКОВИЙ, а, е. Стос. до шкатулки.

ШКАТУЛОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шкатулка. *Зупинившись перед дзеркалом, солдат підкривив вуса, підморгнув до витрішкуватого обличчя в дзеркалі і, схопивши ще шкатулочку із ракушок, побіг за іншими (Панч, В дорозі, 1959, 115).*

ШКАФУТ, у, ч., мор. Середня частина (від бака до шканців) палуби корабля. *Під час прибирання корабля, коли Бучний тер рясно шваброю правий шкафут, до нього підійшов кок (Ткач. Моряки, 1948, 59); Кораблі на рейді підіймають прапорцевий семифор: «Бажаю щасливого плавання!» На баку, шкафуті і юті вишиковуються екіпажі — це урочисті проводи (Рад. Укр., 9.V 1968, 3).*

ШКВАЛ, у, ч. 1. Навальний, різкий раптовий порив сильного вітру (іноді з дощем). *Позавчора налетів було такий шквал дощовий, що море з небом змішалось (Л. Укр., V, 1956, 53); Холодний вітер налітає скаженими поривами, немов тьох час од часу відкриває велетенську завісу, і вздовж Дніпра, назустріч течії, проноситься несамовитий шквал (Жур., Вечір..., 1958, 99); Шквал крутить корабель, нахилив його і от-от перекине в безодню (Ів., Вел. очі, 1956, 141); Михайло увів те павіння. Дуб не хилився, не тріщав, не скрипів. Він сміливо зустрів своїми широкими зеленими грудьми божевільний шквал, що налетів здалеку, з голих річків (Загреб., Європа 45, 1959, 49); На розгарячле чоло впала важка крапля — одна, друга, третя, і враз водяний шквал упав з неба (Кол., Терен..., 1959, 369); * У порівн. — Нанесла [Христиня] гуркоту та стукоту повну хату і цезла, неначе шквал на морі (Н.-Лев., VI, 1966, 82).*

2. перен. Про що-небудь, що з'явилося раптово, навально, в значній кількості, обсягу і т. ін. *В суспільстві їм [юним] жити, а не в стінах. Вони по своїх по країнах ще стрінуть і бурю, і шквал, — тай будуть тверді, як метал. (Тич., До молоді..., 1959, 25); Хто у жартенах, Шоб лився метал, Дужо роздмухуєво огненний шквал? Відповідь дасть Бригадир-сталеваар: — Друг мій донецький, вибийник-шахтар! (С. Ол.,*

Вибр., 1959, 187); Після вогняного шквалу другої світової війни, який завдав величезних руйнувань нашій країні, важко було відбудувати народне господарство (Наука..., 5, 1959, 8); // Сильний, масований вогонь (перев. артилерійський чи кулеметний). *Рідким ланцюжком ворог кинувся у наступ і після першого шквалу нашого вогню відкотився назад (Збан., Незабутнє. 1953, 35); І раптом знову на скелі, на тропу впав шквал мін (Собко, Кавказ, 1946, 115); // Дуже сильне, бурхливе виявлення почуттів, пристрастей. *Механік вигадав собі діло і зник, поймав у Брилявку, і весь шквал обурення за простий приймає на себе викороб (Гончар, Тронка, 1963, 260); // Глибоке хвилювання. * У порівн. *Забунтує непокірна думка, пройде гарячим шквалом крізь саму душу, опалити її (Кол., Терен..., 1959, 299); // Бурхливий вияв схвалення, радісне, захоплене вітання. *Змовк оратор. І у кімнаті Б'ється оплескіє шквал (Гіринк, Друзі..., 1953, 22); *Могутній шквал овацій гримів у великому залі Кремлівського палацу, під його високими склепіннями зібрались посланці всіх народів (Цюпа, Назустріч..., 1958, 151).*****

ШКВАЛИСТИЙ, а, е. Який є шквалом, нагадує шквал (у 1 знач.). *Здіймаєсь зойдовий шквалистий вітер, тумачу вже не було, море ставало дибки, загрожуєчи малим суднам (Довч., III, 1956, 359).*

ШКВАЛЬНИЙ, а, е. 1. Який є шквалом; із шквалом (у 1 знач.). *Шквальний вітер не дує над поверхнею моря, навіть не линує понад водою в шаленому люті, — він наче скавав галопом по телях (Смолий, Світанок..., 1953, 566); За мисом на сейнер налетів рвучкий шквальний вітер (Літ. Укр., 13.VII 1965, 2); Не старіти тиж, хто п'є лазур Небовидів у поході дальньому, Тим, хто дише повізми бур В морі шквалюмоу (Бичко, Простота, 1963, 47).*

2. Сильний, масований (про артилерійський чи кулеметний вогонь). *Відходимо від руїн мосту під шквальним вогнем (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 88).*

ШКВАРИТИ, рю, рипш, недок. 1. перез. і без додатка. Те саме, що **смажити**. *На сковородку [сковорідку] положили [ласуни] Десятків два карасиків живих, Сметанкою як снід пооблавали І на жарку їх шкварить прийнялись (Гл., Байки..., 1959, 183); В обгорілі хатині приладнались куцарі з куховарством і край яскравою полум'я готують, печуть, на рожні шкварять (Стар., Облога..., 1961, 23); Це [смерть] навіть краще, ніж би їх, затопивши, мордували нещадно, живцем шкварили їх десь під скротою... (Гончар, III, 1959, 153); Сонце піднімалося вдень славе до середини неба й шкварило нещадно (Н.-Лев., IV, 1956, 28); З весни до пізнього літа шкварила земля посуха (Козл., Ю. Крук, 1957, 433).*

2. перез. і неперез., перен., розм. Пристрасно, азартно, з особливою силою робити що-небудь (уживається замість певного дієслова); жарити. — *Гармаші, пильнуй! — командував Шрам... Наводь усі влучно на он ту площину, підготуй на зміну набой, і як магну льючкою — шквар! (Стар., Облога..., 1961, 35); [К а т е р и н а:] А цей ваш друг музійний добре шкварить на гітарі! (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 62); Десь поблизу, неначе вирнувши, сопілка та бубон шкварили металіцу (Ле, Наливайко, 1957, 236); [Д з ю б а:] Кожий дурень, батька якого та й його самого шкварив батіжжя той скажений цар Павел (Коч., I, 1956, 78); — Коли що — шквар до нас (Рудь, Гомін..., 1959, 60); // Сильно жалити (про комах); тяти. — *Он і до сітки узялися, усю продерли, а тут підеш роя збирати, то та бджола шкварить тебе, шкварить... (Дн. Чайка, Тв., 1960, 89).**

ШКВАРИТИСЯ, рюся, рипша, недок. Те саме, що **смажитися**. *Сластьони шкварились, сідухи цокотили*

(Греб., I, 1957, 57); *Кільканадцять пар очей кліпає при вогні, кільканадцять моримувів шкваряться на вогні, буде ж тут незадовго ладне й сите пирування* (Ков., Світ., 1960, 146); — *Коли лій починає шкваритися, їх [шкварки] треба видушити досуха, посолити, посипати перцем* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 69); *Коли піп втомленим рухом підняв хрест і кропило, ... знову стрієся з погаслим оком мертвих істот, ... з запахом шкуру, яка ще недавно шкварилась на вогні* (Копюб., II, 1955, 364); *Шість годин дивитися на одне й те саме, шкварячись до того на червоному бессарабському сонці... Тихович чує, що йому м'ясно* (Копюб., I, 1955, 208).

ШКВАРКА, я, ж. Підсмажений шматок сала, з якого частково витопився жир. *Посеред стола пахотіла жаром чавунна сковорода, на якій поміж великими шкварками, мов жовті купчаки, красувалися ясні жовтки* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 38); *В кімнаті пахло жареним м'ясом і часником. На столі на тарілці лежав шматок смаженої свіжої ковбаси — кров'янки, а на другій тарілці — сальтисон і шкварки* (Томч., Готель..., 1960, 214); *Готові вареники подають гарячими і поливають розігрітим вершковим маслом або підсмаженим шпиком із шкварками* (Укр. страви, 1957, 247).

◇ *Діти шкварки кому, рідко — побити кого-небудь. Як дам шкварки, то буде тобі жарко* (Номіас, 1864, № 3617).

ШКВАРКУТИ, ну, неш, док., перек. і неперек., розм. Те саме, що **шкварнути**. *Вмить нова стріла сузо шкваркнула об кору Сивошового словку* (Загреб., Диво, 1968, 86); // *безос. Ось шкваркнуло... вогняна стріла розпанахує небо...* (Мирний, II, 1954, 50).

ШКВАРКОНУТИ, ну, неш, док., перек. і неперек., розм. Підсил. до **шкваркнути**. *Шкварконула блискавиця, обвиваючи огнемним поясом тюрму, і спустилася стрілою у яр* (Мирний, I, 1954, 343).

ШКВАРНИЙ, а, е, діал. Пекучий, жаркий. *Літо було шкварне, прикрє, голодне* (Льч., Козацьк. роду., 1958, 511).

ШКВАРНО, діал. Присл. до **шкварний**.

ШКВАРНУТИ, ну, неш, док., перек. і неперек., розм. Сильно ударити, ударитися.

ШКВАРОЧКА, я, ж. Зменш.-пестл. до **шкварка**. [Р и н д я:] *Поки ми прийдемо, то жіночки наші любі і сніданочок приготують...* [К о с я к:] *Картопельки, картопельки з шкварочками* (Зар., Антєй, 1962, 256).

ШКВАРЧАННЯ, я, с. Дія за знач. **шкварчати** і звуки, утворювані цією дією. *Жук так немилосердно смалив папіроску, що вона аж шкварчала.. Петрусь слухав того шкварчання* (Мирний, I, 1954, 336); *У кімнату вривається запах жареного м'яса й цибулі, шкварчання сала на сковороді* (Собко, Скеля., 1961, 19); *Доки в закателку господиня поралася біля вечері, про що свідчило веселе шкварчання і пахощі смаженого сала, ... Муцій розділявся кімнату* (Речм., Весн. грози, 1961, 171).

ШКВАРЧАТИ, чу, чїш, недок. і. тільки з ос., чим і без додатк. Видавати короткі уривчасті звуки, тріск, шпіння (перев. під дією жару, вогню). *Лій у казані клеветить, шкварчить, здійсмає бульбї і видихує з себе страшений чад* (Мирний, I, 1954, 48); *В печі шкварчали горшки, поприставлювані до жару* (Н.-Лев., I, 1956, 84); *Сталь лилася в нижній кіш, метал падав у метал, розбрижувався іскрами й шкварчав* (Собко, Біле полум'я, 1952, 303); *Важкі гармати безшумно котилися на гумових шинат — тільки шкварчала грязь під колесами* (Головко, I, 1957, 282); // *Трипати, підсмажуватися* (про страву). *На сковорідці шкварчала ясиця* (Мирний, I, 1954, 297); *Тоді Сафар повернувся до свого вогнища й приніс їй дріт, на якому шкварчав смач-*

ний шашлик із молодого ягняти (Тулуб, Людолови, I, 1957, 165); *На кухні щось шкварчить, і кімнату сповнює такий смачний дух, що у Тоні мимоволі ворухнуться підрі* (Собко, Матв. затока, 1962, 210); // *безос. Косар-Косаревич завжди любилі попоїстися. У них шпінло й шкварчала на кухні з ранку й до вечора* (Загреб., День..., 1964, 282); // *розм. Сповнюватися тріском, шпінням і т. ін. Мінами як зачуть [німіці] штурвати — так навколо шкварчить, як на сковороді* (Тютт., Впр, 1964, 336); *В кімнаті було тепло, шкварчала кухня, і тільки тут Шура відчула, що вона перемерзла до кісток* (Гончар, III, 1959, 190); // *Про відчуття від надмірної дії жару чи морозу. Був вересень на початку; сонце пекло, аж шкварчить* (Свидн., Любораччї, 1955, 120); *Мороз надворі такий, що аж шкварчить!* (Ів., Укр. казки, 1950, 12).

2. *розм. Говорити приглушеним від злості, роздратування голосом. — Він було шкварчить та шипить, неначе сковорода з вишкварками на жару* (Н.-Лев., IV, 1956, 313); — *Ох, і злий ви, дядьку Іване, не говорите з людьми, а шкварчите* (Стельмах, I, 1962, 150).

ШКВИРЯ, і, ж., діал. Снігова буря; хуртовнина. *У полі така шквиря, що й їзати не можна, не то йти* (Сл. Гр.); *Погасне степ, побурїє, злимає, осїнь роздігне посадки, шквиря-завійниця покотить мряку полями, туза засивистить поземкою по .. вкритім ожеледдю степовім океані* (Гончар, Тронка, 1963, 215); * *Образно. Крякали всюди, її [смерть] вітаючи, галки, ворони та круки, пречорна шквиря птаства* (Льч., Козацьк. роду., 1958, 388).

ШКВОРНІНЬ, рня, ч., рідко. Те саме, що **шворінь**. *Луцко застукали об камінь металеві шкворні* (Збан., Між. людьма, 1955, 83); *Позитивну оцінку дістала автоматична лінія для безцентрового шліфування автомобільних шкворнів* (Веч. Київ, 28.ІІ 1968, 4).

ШКЕЛЄТ, а, ч., діал. Скелет. — *Де в тебе серце, Федоре? Хлопець це як шкелет он увесь, а ти вже йому клопоту шукаєш* (Гончар, II, 1959, 156); * *У порівн. На полу, на радні лежить старенька, худа-худа, як шкелет* (Кв.-Осн., II, 1956, 464); // *перен. Виснажена, худа людина. «Крохобори» ввіймали якось шкелета, товкли його в голову, в сугї ребра, в спину* (Збан., Єдина, 1959, 122).

ШКЕЛЬЦЕ, я, с., розм. Те саме, що **скельце**. — *Учені люде багато знають, у їх шкельця такі є, що, яке б там не було дрібне, побачити можна...* (Дв. Чайка, Тв., 1960, 40); *Очей порожніж пустоїт за шкельцями* (Гонч., Вибр., 1959, 313); * *У порівн. Розмова з Аллою Михайліною почала втомляти мене, тежи у нас мінялися часто, швидко й без мети, як бароїсти шкельця в калейдоскопі* (Л. Укр., III, 1952, 607).

ШКЕРЕБЕРТЬ, присл., розм. Вниз головою (перев. про падіння кого, чого-небудь); догори ногами, стора. *Палаєнт любовенький хлопчина. Вліпця таково макогона, Що пан Галес шкерібєртъ стає* (Котл., I, 1952, 257); — *Налетить наш славий Богун Іван, дак нечисть вся від його шкерібєрть покотиться...* (Стар., Облога., 1961, 21); *Не встигли [хлопці] й оглянутися, як машина сканнула в ямку та так шкерібєртъ і перевернулася...* (Мирний, IV, 1955, 247); // *Не так, як потрібно. Коли Сташко застав на своїй полицях усе шкерібєртъ, то він знав: була Таська* (Кундич, Нов. і нов., 1938, 68).

◇ *Іті (піті) шкерібєртъ* — відбуватися протилежно до того, як має бути, всупереч звичайному порядку. *Чорт його бери: пішло життя шкерібєртъ — хай їде!* (Мирний, III, 1954, 228); *Як тільки з'являвся біля неї Ілько, відразу все йшло шкерібєртъ* (Збан., Мор. чайка, 1959, 230); *При зустрічі всі докори якось вилетіли їй з голови. Все заготоване пішло шкерібєртъ, все оберну-*

лось інакше... (Гончар, III, 1959, 397); **Летіти (полетіти) шкереберть** — різко спрямовувати свій рух униз, перевернувшись донизу головою або верхньою частиною; дотори ногами. *Макоєєві здається цей день неспражнім, неприродним, фантастично потворним. Навч земля вже вивилнулася з своєї орбіти і, розламуючись на частки, летить кудись шкереберть, і нема кому її вправити на місце* (Гончар, III, 1959, 365); *Марко призначається, і Челканов полетів через нього шкереберть* (Мик., II, 1957, 469); *Махнув [Наливайко] своєю шаблею, спинаючись у стременат, і в ту ж мить шабля необережного дозорця шкереберть полетіла, вибита з його руки* (Ле, Наливайко, 1957, 103); **Мозкі шкереберть** див. мозок.

ШКЕРТ, а, ч., мор. Тонка мотузка. *Прив'язати шкерт до шлюпки.*

ШКЕРТИК, а, ч., мор. Зменш. до шкерт. *Запара сидав відро в море, спиртко набирив ним води і, витягнувши за шкертик на палубу, міряв температуру* (Грубл., Ляхтак, 1953, 197).

ШКЕТ, а, ч., розм., зневажл. Хлопчак, підліток. *Матрос знову подумав, називаючи його шкетом ж, шкет! Сьогодні я виграв у тебе кашу* (Мик., Повісті., 1956, 77); *Аж личко хлопцеві стало, що вона така гарна. Неяке це він, шкет, цілував ось її?* (Гончар, Тронка, 1963, 230).

ШКИЛЮВАТИ, юю, юєш, недож., перек., кого, з кого, діал. Дразнити кого-небудь, насміхатися з когось. *Зафір шкилював примара, називаючи його забарником за те, що пустив у село комісію* (Коцюб., I, 1955, 202); *В очат сина, як зашеє..., смішинки. — Шкилюєш із батька? — напустився старий* (Літ. Укр., 4. X 1962, 2).

ШКІВ, а, ч., техн. Колесо для пасової або канатної передачі руху. *На лісовому кінці вала барабана насаджено шків, який приводиться в рух пасом від шківів деугину* (Зерн. комбайни, 1957, 62); *Щоб регулювати число обертів оброблюваних деталей, застосували ступінчастий шків* (Верстати-гіганти, 1958, 9); *— Сьогодні мій верстат закапризував зранку, — скаржилася вона майстроні, — дієчі ремінь скидає зі шківів* (Донч., VI, 1957, 160).

ШКІДЛИВИЙ, а, е. 1. Який завдає шкоди, збитків кому-, чому-небудь чи в чомусь. *Лякливий, як заєць, а шкідливий, як кішка* (Укр. присл., 1955, 243); *Щоб Горобців шкідливих настрашити, Вгадалий Хазяїн взяв Солом'яного Діда приладнає Та ще й з лозинкою, нечача хоче бити* (Гл., Вибр., 1951, 141); *Медвідь — страшний, великий звір. Вночі в село заходить з гір: Тут б'є вола, там чапа з'їсть — Немилый і шкідливий звіст* (Фр., XIII, 1954, 265); *Зернобобові на Україні пошкоджуються багатодними .. шкідливими комахами* (Зерн. боб. культ., 1956, 190).

2. Який завдає або може завдати шкоди здоров'ю, негативно впливає на когось, щось. *Горький все намовляв мене їти туди [на гору] на ніч, щоб стріти там сівід сонця, але я зрікаюсь, бо не спати ніч уважати шкідливим* (Коцюб., III, 1956, 331); *— А оцей, хоч і красивий, Що на шапочці узор, — Це поганый гриб, шкідливий, Зветься гриб цей — мухомор* (Нех., Ми живемо..., 1960, 100); *Шкідливим є також куріння підлітками тютюну* (Шк. гігієна, 1954, 56); *Темрава так само шкідлива для очей, як і яскраве сонячне світло* (Наука., 9, 1973, 40); *Як і усушка, розбузання шкідливе для деревини. Внаслідок розбузання і дальшого висихання деревина втрачає свою цілість, міцність і механічні властивості* (Стол.-буд. справа, 1957, 24); *Мідь і бор прискорюють розвиток льону і до деякої міри усувають шкідливу дію зайвого азотного живлення* (Хлібороб Укр., 7, 1967, 7); // *перен.* Небезпечний, згубний. *Не-жас більш помилкової і більш шкідливої ідеї, ніж від-*

ривання зовнішньої від внутрішньої політики (Ленін, 32, 1973, 327); *Некорисним, шкідливим є продукування речей, запутаних щодо ідеології або просто реакційних* (Еллан, II, 1958, 149); // *Те саме, що бешкетний* 1.

ШКІДЛИВІСТЬ, вості, ж. Ф. Властивість за знач. шкідливий. *Ласточкін.. вимагав від усіх підземних робітників пити неодмінно молоко — з огляду на шкідливість підземного виробництва* (Смолич, Світанок..., 1953, 324); *Конференція закликала всіх партійців, без різниці течій і відтінків, вести боротьбу з ліквідаторством, роз'яснювати всю його шкідливість для справи виволокня робітничого класу.* (Ленін, 21, 1971, 126); *Критикуючи ліберальне народництво, Грабовський завжди підкреслював шкідливість його поглядів для трудящих мас* (Ком. Укр., 8, 1964, 71).

ШКІДЛИВО. Присл. до шкідливий. *Все в неї [іспанки] щире, все протсе: Шкідливо вічками не блуде* (Грб., I, 1959, 233); *— Заспокоєся, Корнелій! — вона говорила шепотом, перелякано позираючи на вікна. — І тобі так шкідливо згадуватися!* (Смолич, II, 1958, 64); *Шкідливо впливає на зір звичка читати лежачи: це швидко втомає очі* (Наука., 10, 1956, 16).

ШКІДНИК, а, ч. 1. Тварина, комаха, рослина, яка завдає шкоди сільському, лісовому і складському господарству. *Відомо, що майже всі види гризунів є шкідниками сільськогосподарських культур* (Вісник АН, 11, 1953, 43); *— Та й яєясни ж такому молдуванові [молдуванові], темному, неосвіченому, що філоксера, той страшний шкідник винограду, може з часом знищити всі виноградники* (Коцюб., I, 1955, 200); *Хрущі належать до шкідників. Найбільшої шкоди лісовому господарству завдають личинки, які пошкоджують коріння молодих сходів сосни* (Зоол., 1957, 48); *Інститут мікробіології виділяє вірус, що руйнує клітини водоростей-шкідників* (Наука., 2, 1973, 26).

2. Людина, яка завдає шкоди, збитків кому-, чому-небудь. [У б и й б а т ь к о:] *Благородних шкідників я щось не знаю.. Один псує машини, а другий — людські душі* (Мик., I, 1957, 360); *Спираючись на волю мас, Там, де радгоспи і заводи, Виводим ми на чисту воду Економічних шкідників, Щоб суд теоріє свій правий* (Сос., I, 1957, 464); *Всім хотілося почути правду про шкідників на заводі* (Собко, Запорука..., 1952, 172).

ШКІДНИЦТВО, а, с. Злочинна, шкідлива діяльність. *— Яхби Сльинько не довів, що тут шкідництво, я пеней, — у всьому ви обвинуватили б Каргата* (Шовк., Інженери, 1956, 391); *Чутка про нічне шкідництво вже облетіла всю бригаду* (Десняк, Десну..., 1949, 275).

ШКІДНИЦЯ, і, ж. Жін. до шкідник.
ШКІДНИЦЬКИЙ, а, е. Стос. до шкідника (у 2 знач.). *Навесні 1928 р. у Донбасі, в Шахтинському районі, була вкрити і розрозамена велика шкідницька організація, створена колишніми власниками шахт і групою старих спеціалістів* (Укр. іст. ж., 4, 1960, 19).

ШКІЛКА, и, ж. 1. Зменш.-пестл. до шкіла 1. *Тут [у селі] є і шкілка і народна читальня, тут є аптечка з найпотрібнішими ліками для хорих* (Фр., VI, 1951, 322).

2. *зневажл.* Те саме, що шкіла 5. *..борючись з теоріями всіх цих сект і шкілок, Маркс виводив єдину тактику пролетарської боротьби робітничого класу в різних країнах* (Ленін, 26, 1972, 43).

3. *сад.* Ділянка, де вирощують саджанці деревних та кущових рослин; розсадник. *А пішли ті сади он звідки. Якось Логвиненко зібрав зернятка кислиць і недалеко від хати заклад шкілку* (Хлібороб Укр., 1, 1964, 34); *Зупинились [дідуся з хлопцями] біля невеличкої садової шкілки. — Ось тут в мене молоді щепи* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 146); *Є у лісництві і шкілка по вирощуванню*

саджанці березь, які потім заселяють не лише ліси, а й парки нашого міста (Веч. Київ, 20.IX 1969, 2).

ШКІЛЬНИЙ, а, є. 1. Стос. до школи (у 1, 2 знач.). Через цілий рік Грицевої шкільної науки із [гусей] по малий сусідський хлопчик Лучка (Фр., II, 1950, 60); Родина Федьковиць належала до дрібноземних, а такі родини тільки тим відрізнялись від селянських, що давали своїм дітям певне шкільне виховання (Л. Укр., VIII, 1965, 254); Він завжди виходив пізніше за мене, бо мати примушувала його спочатку поробити шкільні завдання, а потім гуляти (Сміл., Сашко, 1954, 15); // Належний школі. Шкільне приміщення сяло та дзвеніло (Льч., Вибр., 1948, 29); На шкільному подвір'ї акалатав дзвоник, і гомін став затихати (Жур., Вечір., 1958, 284); Нагадує це раз — не забувати подбати про наш шкільний музей (Вас., III, 1960, 333); Цього разу їхній клас працює на шкільному винограднику — підв'язують виноградні кущі (Гончар, Тронка, 1963, 50); // Признач. для школи, пов'язаний з перебуванням, навчанням у ній. Вата познаходила свої шкільні підручники, засіла за книжки (Н.-Лев., IV, 1956, 185); Од чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук снував павутиння (Кюцюб., I, 1955, 310); Дописавши сторінку, хлопчик потявся, закрив зшиток і положив його в свою шкільну торбинку (Вас., I, 1959, 94); На шкільних партах, виставлених сюди через ремонт приміщення, чималенько жінок (Головка, I, 1957, 345); На Сергійовій була не по зросту велика, замальцьована фуфайка, здоровенні солдатські черевики і ще шкільний зім'ятий картузик (Збан., Тазманиця..., 1971, 104); // Пов'язаний з навчальним процесом у школі. Ніби їй пора вставати, бо лекції за шкільними приписами починаються о восьмій (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 95); Дуже важливо роз'яснити значення відпочинку під час шкільних перерв (Метод. вишл. анат., 1956, 216); // Який працює в школі. Шкільний учитель; Шкільний сторож; // Який навчається в школі. Ніхто не мучив мене так, як один мій шкільний товариш (Л. Укр., III, 1952, 687); Ідуци додому з іспитів, довго мочав [Захар], відстаючи від шкільних друзів (Ле, Право., 1957, 16); «Гарт» і свою масову роботу веде переважно в робітничих клубах, а партклубах, серед шкільної молоді (Елдан, II, 1958, 143); // Признач. для виконання в школі (про художній твір). Старовинними видами сценічного мистецтва, що послужили основою для виникнення українського професійного театру, є: виводшча скоморохів..., ляльковий театр вертеп, ..шкільна драма (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 57); Драматургія першої половини XIX ст. порівняно з шкільними п'єсами і вертепним театром була вже якісно вищим кроком на шляху до реалізму (Рад. літ-во, I, 1963, 107); Значна частина поетичної спадщини Шевченка написана силабічними, в усякому разі не силаботонічними в уживаному розумінні слова розмірами. Правда, ці розміри беруть свій початок не так у шкільній поезиці, як у народних піснях (Рильський, IX, 1962, 112).

△ Шкільна гігієна — розділ медицини, що розробляє й впроваджує методи запобігання захворюванню дітей шкільного віку. Шкільна гігієна є наукою, що розвивається на основі фізіології і насамперед вчення великого російського фізіолога І. П. Павлова про вищу нервову діяльність (Шк. гігієна, 1954, 3).

◇ Из (зі) шкільної лави див. лави; На шкільній лаві див. лави¹.

2. Власт. школяреві, його віку. Шкільна зичка; Шкільні погляди; // Від початку навчання в школі до його закінчення. У шкільному, зокрема підлітковому віці в людини починає складатися ідеал, уявлення про найкращі якості людської особистості, про високомо-

ральну поведінку (Літ. Укр., 16.XII 1969, 3); Усім [радянським] дітям, що досягли шкільного віку, гарантована можливість учитися (Ком. Укр., 5, 1966, 21).

ШКІЛЬНИЦТВО, а, с. Шкільна справа. Замість того, щоб використати тільки Йосифа II в галузі шкільництва для піднесення освіти української людності, ..українські викладачі намагалися викладати незрозумілою церковною мовою (Фр., XVI, 1955, 144); Він педагог-фахівець із вищими студіями, його управительство в цій школі тільки для пізнання шкільництва, його жде інспектура і дальші аванси... (У. Кравч., Вибр., 1958, 381); Важливу роль відіграли українці в XVIII ст. у розвитку сербського шкільництва (Рад. літ-во, 5, 1971, 80); Вихованці Колегії та Академії стали організаторами освіти — шкільництва в нашій країні (Наука..., 7, 1967, 24).

ШКІНЬКА, в, ж., діал. Конячка. Невеличка шкінька на лизому воші привезла до шпталю болячого (Мирний, III, 1954, 376).

ШКІПЕР, а, ч., мор. 1. заст. Капітан комерційного судна. Це був голландський шкіпер, напідпитку, в клітчастій сорочці з товстою пухастою байки (Льч., Серце жде, 1939, 14).

2. Командир несамостійного річкового судна. Шкіпер баржі; // Особа, відповідальна за палубне майно на морському судні. Шкіпер мочки дивиться в морську далечинь (Шиян, Переможці, 1950, 56); Юнга відпросився в шкіпера на кілька годин додому, на маяк (Трубл., II, 1955, 177).

ШКІПЕРСЬКИЙ, а, е, мор. Стос. до шкіпера, належний йому. Шкіперський помічник Федір Васильєв і група матросів показують Беллінсгаузину забитих птахів (Довж., Зач. Десна, 1957, 414); Пабло тугіше затягнув на шиї червону шкіперську хустину й газійковито поклав на штурвал свої зморшковаті жилі руки (Ю. Бедзик, Вогонь..., 1960, 20); У вузькому проміжку між бортами.. лежала купа різноманітного шкіперського добра (Трубл., Лахтак, 1953, 28).

ШКІР... Перша частина складних слів, що відповідає слову шкіряний, напр.: шкір в з у т г в і й, шкір г л а н т е р ё н и й, шкір з а в б д, шкір т о в а р і т. ін.

ШКІРА, и, ж. 1. Зовнішній покрив тіла людини і тварин. Людина була настільки худа, що коли вона витягла з-під ковдри руки, Тамара жажнулася — це були не руки, а обтяжені шкірою палички (Хижняк, Тамара, 1959, 206); Гнат чіпляє на руку нагая, жеребець кошує очі, неспокійно перебирає ногами, шкіра на ньому ворухиться (Тют., Вир, 1964, 65); Шкіра бере участь у процесі дихання, в регуляції температури тіла, в обмінні речовин. Шкіра захищає організм від шкідливих зовнішніх впливів, в тому числі й від діяння зворотної мікробіє (Зач. догляд за хворими, 1957, 45); Жодна земноводна тварина не вживає води звичайним способом; всю воду, що потрібна для її життя, вона приймає виключно через шкіру, яка всмоктує вологу й виділяє її (Визначник земноводних..., 1955, 11); *Образно. Зм'якла земля заморожена шкіра, і руком шовковим Сонячний усміх палкий швидко її покрива (Фр., XIII, 1954, 306); // Такий покрив (перев. з шерстю), знятий з убитої тварини. Ніби нікого немає і в середині зимівлі. Ні, є або в усякому разі хтось був: ось звірнині шкіри на стіні, ось мисливське знаряддя, ось голова ізюбра з гіллястими пантами, ось рушниця (Довж., I, 1958, 104); Трюми «Сміливого Звіробоя» були повні тюляничих шкір (Трубл., Опов., 1933, 34).

◇ [Аж] дрижакі пробігають (пробігли) по шкірі; [Аж] морбз (морбзень, хблрд) пробігає (пробіг) поза шкірою див. пробігати; Вилізати (вилізти)

із шкіри *див.* вилізати; Вилізуватися (вилузуватися) із шкіри *див.* вилізуватися; Витерпідувати (витерпідити, винісати, винести і т. ін.) на своїй шкірі — те саме, що **Винісати** (винести) на своїх плечах (*див.* **Винісати**). *Шевченко*, який *вийшов з народу, на своїй шкірі витерпів і виніс усе, зрозумів корінь усього зла* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 462); **Відривати** (відірвати і т. ін.) з шкірою — те саме, що **Відривати** (відірвати) з м'ясом (*див.* м'ясо); **Відчувати** (чутити і т. ін.) [всією своєю] шкірою — добре відчувати що-небудь. *Це Аркадій Валеріанович відчуває всією своєю шкірою, на якій щоденно залишають десятки слідів мужицькі очі* (Стельмах, I, 1962, 282); **Влізати** (влізти) в шкіру *див.* **влізти**; **Гусяча шкіра** *див.* гусячий; **Дертити** (дратити, здирати, здертити і т. ін.) [останню, сьому і т. ін.] шкіру з кого — те саме, що **Дертити** (дратити) шкуру (*див.* дертити). — *Я тут знаю одного танка, — сказав Микита. — Він дере з людей шкіру так, як липову кору* (Казки Буковини..., 1968, 37); — *Пам'ятай свої слова: «Тяжко бідному на світі!» Від злидарів за лікування нічого не бери! Багатих, панів не шкодуй — бери з цих сьому шкіру!* (Три золоті сл., 1968, 198); **Залізати** (залізти) в шкіру *див.* **залізати**¹; **Залівати** (заліти, залляти) за шкіру сала *кому* — те саме, що **Залівати** (залити, залляти) за шкуру сала (*див.* **залівати**). — *Ти йому, Зуйко, залий за шкіру сала! — І залю! Не дасть чарки — заллю!* (Шияв, Балайда, 1957, 88); **Із шкіри пнүтися** — усіма силами намагатися, прагнути зробити що-небудь, досягти чогось. *В цю велику добу військовий лікарі аж із шкіри пнүлися, щоб вигнати з симулянтів зайй дух саботажу і коєму повернути їх у лоно армії* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 63); **Кісткй та шкіра** — те саме, що **Тільки шкіра та кісткй** (*див.* кістка). — *А ти все такий самий: кісткй та шкіра* (Ю. Бедзін, Альма матер, 1964, 10); **Лізти з шкіри** *див.* **лізти**; **Мінятй шкіру** *див.* **мінятй**; **Мороз** (дрож і т. ін.) **поза** (за) **шкірою перебігає** *див.* **перебігає**; **Морозець пішов** (побіг і т. ін.) **поза шкірою** *див.* **морозець**; **Мороз іде** (ішов, пішов, подірає і т. ін.) **поза шкірою** (по шкірі і т. ін.) *див.* **мороз**; **Морозом продёрло по шкірі** *див.* **продирати**; **Морозом сипнүло** за (поза) **шкірою** *див.* **сипнүти**; **Морозом сипнүло за** (поза) **шкірою** *див.* **сипнүти**; **Мороз по шкірі пробирає** (пробрав) *див.* **пробирати**; **Мурашкй сипнүли по шкірі** *див.* **сипнүти**; **Наче** (немоб і т. ін.) **снігом сипонє** (сипонүв) **поза шкірою** *див.* **сипонүти**; **Повиступали** (повиступаюг) **сіроти на шкірі** *див.* **повиступати**; **Рватися з шкіри** *див.* **рватися**; **Рядітися** (убиратися і т. ін.) в шкіра які, чий — те саме, що **Мінятй шкіру** (*див.* **мінятй**). *Які б вони [панн] тогй тепер не вдягли, В які б захисні не рядилися шкіри І де б не сідали за круглі столи, На чолая їх таєра — Воли лицеміри!* (Воскр., Цілом серйозно, 1947, 50); **Спучкати** (спучіти, спісучувати, спісачіти і т. ін.) **шкіру** (три шкіри і т. ін.); **Краятй ремені з шкіри** — нещадно бити кого-небудь. *Було за найменшу провинку. Три шкіри спучатъ гайдуки* (Фр., X, 1954, 267); *З нас ладен був [лісник] спустити шкіру за кожний пачичок, піднятий у панському лісі* (Д. Бедзін, Украдені гори, 1960, 56); *Взяв гаранника, відшмагав Івана і приарозив: — Як не будуть виліскувати [коні], мов люстерко, то я сплущу тобі шкіру, що посинієш* (Казки Буковини..., 1968, 146); *І сам він [отаман] якось опустився.. Вислухує мочкы такі речі, такі слова, за одного з котрих давніше ремені би зі шкіри краєв* (Хотк., II, 1966, 279); **Тільки** (лиш, сам) **шкіра та кісткй**; **Одні** (самі, тільки) **кісткй та шкіра** *див.* кістка; **Шкіра терпне** *див.* **терпнути**.

2. Матеріал, одержаний шляхом хімічної й механічної обробки шкіри убитої тварини. Чорний згорток

шкіри *тьмяно блиснув у нього в руках* (Тют., Вир, 1964, 215); *Не було [в хаті].. ні фамільних портретів, ні шкірою оббитих крісел* (Довж., I, 1958, 325); *Пужало, теж одна з фантазій Аркадія, було дороге, зі шкіри й лаку, щедро інкрустоване срібком та міддо, справжній мистецький витвір* (Вільде, Сестри..., 1958, 208); *На траві лежали купали зелені ралці з підшитою на горішній стороні телячою шкірою* (Тют., Вир, 1964, 403).

◇ **Шагрєнева шкіра** — те, що має здатність поступово й невпинно скорочуватися, зменшуватися. — *Ми заклали і перезаклали три чверті дворянських мастків. І що найстрашніше: борги ростуть швидше, аніж ціни на землю. І от з наших рук щороку відвалюється чотириста тисяч стадокмних десятин. Бійтеся, чоловіче, щоб вся родовая земля не стала шагрєневою шкірою* (Стельмах, I, 1962, 39).

3. Матеріал, що ним замінюють вичищену шкуру. Із-за товстиз, оббитих клеїмчатою шкірою *дверей, де засідала приймальна комісія, не долітало жодного звуку* (Тют., Вир, 1964, 59).

Чортова шкіра — блискуча тканина, перев. чорного або білого кольору, що відзначається великою міцністю. Вони [штани] *пошиті з чудової матерії, із зовсім незвичайної матерії. Вона має ніжну ліричну назву «чортова шкіра»* (Довж., VI, 1957, 13); *Одягнений він був у своєрідній робочий костюм з так званої чортової шкіри* (Ле, Право..., 1957, 223).

4. **розм.** **Кора**, оболонка якої-небудь рослини чи її плоду. *Виблала, виштоєгнула [верба] з трудом з-під грубої шкіри кілька молодих паростей і гонить та й гонить тепер на них лист за листом, гадуєку за гадуєкою* (Хотк., II, 1966, 43); **Шкіра апалєсима**; **Шкіра озіра**.

ШКІРИТИ, рю, рияш, недок., *перек.* Розсуваючи губи, відкривати, показувати (зуби, пащу, рот і т. ін.); *вишкірять. Вовк зижо шкіри свої ікла* (Збан., Курпл. о-ви, 1963, 189); **Образно. Михайло пройшов кілька кроків понад берегом і наткнувся на купу каміння. Оглядівся й побачив, що стоїть перед руїнами. Будинк шкірили на нього червоті роти своїх потрощені стін* (Загреб., Європа 45, 1959, 20).

Шкірити зуби: а) розсуваючи губи, відкривати, показувати зуби. *За туманом ніхто не помітив, що він [ведмідь] стояв тут-таки за торосом і шкірив зуби, ладний як до втечі, так і до боротьби* (Трубя., I, 1955, 171); *Василько щоразу запускав свою руку в із кудлату шорстку вовну, і пси шкірили зуби, наче усміхались йому* (Туря., Зорі..., 1950, 46); б) *див.* **зуб**.

ШКІРИТИСЯ, рюся, риясь, недок. 1. *тільки* з ос. Ставати видним, оголеним при розсунутих, розтулевих губах (про зуби); *вишкіряться. Очі її горіли, як у молоденького тигреняти, а гострі зуби шкірилися, щоб укусити* (Тют., Вир, 1964, 449); // *перен., розм.* Стояти сторч. *Шлях при в'їзді в село захаращують підняті барикадою борони, вони грізно шкіряться перекинутим вгору залізним зуб'ям — не проскочить ніяка кіннота* (Гончар, II, 1959, 11).

2. Розсуваючи губи, відкривати, показувати (зуби). *Заплені окупантй блискалі зубами, і нам здавалося, що вони по-вовочому шкіряться* (Минко, Моя Минківка, 1962, 106); *Офіцер уже не сміявся, а шкірився блискучими, гарно вичищеними зубами* (Тют., Вир, 1964, 408); — *Ну, добридень, чи щод? — Гулька протягнув дівчині руку. — Годі шкіритися, — звернулася мати до роззубленої доньки* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 42); // *розм.* Те саме, що **сміятися**. *Він шкірився, але обличчя його і особливо очі віяли холодом* (Тют., Вир, 1964, 87); *Чомусь ти, Іване, дуже шкіришся на тому портреті. Мав би трохи совісті, бо ж не молоденький* (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 166); // *перен.* Говорити, відповідати кому-

вебудь дуже гостро, проявляючи роздратування, злість. — Чого вона на тебе так кричала? — розпитували вони, обступивши Деніса. — Розмова у нас не склалася, — шкірився він, плигаючи на одній нозі і зодягаючи підштанники (Тют., Вир, 1964, 294).

ШКІРІМ'ІТ, у, ч. Імітація шкіри (у 2 знач.); підробка під шкіру.

ШКІРІМІТОВИЙ, а, е. Прикм. до шкірім'їт; // Вигот. з шкірім'їту. Шкірім'їтові підметки.

ШКІРКА, и, ж. 1. Зменш. до шкіра 1, 2. Серед шкірок білки і горностая були дві чорнобури лисиці дивної краси (Багмут, Опов., 1959, 30); Жабі пригадала, що у неї є ще приховані за шкіркою ридикуля двадцять царських п'ятисоток (Досв., Вибр., 1959, 89); Сало було ніжне, рожеве, з тонкою присмаженою шкіркою (Петльов., Хотинці, 1949, 152); // розж. Тонка прозора плівка на деяких гастрономічних виробках (перев. з поліетилену та інших хімічних сполук); // Тонкий покрив чононебудь. Земля почала тужавіти, взялася шкіркою (Тют., Вир, 1964, 460); Зеєрху, з кабіни, Зої добре видно, як порожніє ківш, як помалу осідає до дна червоновата шкірка шляку (Собко, Біле полу'я, 1952, 136).

◇ За шкірку [в'їставити, в'їсадити] кого — дуже грубо прогнати. — У Києві, мовляв, американський консулат відкриває [одеський комерсант]... Аж сюди доїзляє, а тут його французький комендант за шкірку та з вагона: не в своє заїзди, сер... (Гончар, II, 1959, 127).

2. Цупка оболонка, зовнішній покрив листка, стебла, кореня, плоду рослини. Марко підсушує до вогню, який уже горів не так буйно, як раніше, вигр'їб паличкою кілька картоплин, обчистив їх ножем від попелу і став їсти, смачно позржжуючи підпеченою шкіркою (Тют., Вир, 1964, 16); Раптом помітила [Зоня].. біля попілянички помаранчеву шкірку (Вільде, III, 1968, 87); Варений у шкірці [буряк] легше чистити, якщо, витягнувши його з окропу, занурити в холодну воду (Роб. газ., 15.II 1973, 4); Ходи личинок добре помітні у вигляді темних смужок, які просвічують крізь шкірку рослини (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 279); *У порівн. На її свіжих, мов шкірка наливної вишні, губах блукала заадкова посмішка (Тют., Вир, 1964, 226).

ШКІРНИЙ, а, е. Прикм. до шкіра 1. Шкірна чутливість відіграє велику роль в установленні зв'язку організму з зовнішнім середовищем (Метод. викл. анат., 1955, 169); Увагу хірургів привернує спосіб операції, який не дає зовнішній шкірній рубці (Наука., 3, 1959, 32); Велике значення має хвойна пахта. Її успішно застосовують для лікування шкірних захворювань, особливо опіків (Рад. Укр., 6.VI 1962, 3).

Шкірний покрив — те саме, що шкіра 1. Здоров'я людини багато в чому залежить від стану шкірного покриву (Заг. догляд за хворими, 1951, 45); У процесі еволюції у китоподібних, що пересуваються в шльозному водному середовищі, утворилися легко обтічна форма тіла, пружний шкірний покрив (Наука., 5, 1973, 50).

ШКІРОЗАМІННИК, а, ч. Замінник шкіри (у 2 знач.).

ШКІРОПОДІБНИЙ, а, е. Подібний до шкіри (у 1, 2 знач.). Останнім часом увагу взутилоєвкити привернули шкіроподібні гуми (Наука., 12, 1968, 37).

ШКІРОЧКА, и, ж. Пестл. до шкірка. Яблука обчищають від шкірочки, видаляють серцевину, нарізують їх тонкими кусками, змішують з молоком, добре збитими яйцями, сіллю, цукром, добавляють.. борошно і замішують тісто (Укр. страви, 1957, 256); У кращих сортів буяряків темніша шкірочка і кружлястий або плоский коренеплід (Роб. газ., 15.II 1973, 4).

ШКІРСИРОВИНА, я, ж. Шкіряна сировина.

ШКІР'ЯНИЙ, а, е. Прикм. до шкіра 1, 2. — Треба в лікарню, — коротко сказав він, — у клініку шкіряних

зажорювань (Донч., V, 1957, 341); За продане державі молоко і тваринне масло колгоспам продаються концентровані корми, а за шкіряну сировину — шкіряні вироби та ін. (Колг. енци., II, 1956, 11); // Пов'язаний з виготовленням шкіри (у 2 знач.). За р'їчкою Гнилицею — шкіряний завод (Головка, II, 1957, 367); Серед багатьох нових підприємств.. — нові сукольні і бавовняні фабрики, а також шкіряні заводи в центрах м'ясної промисловості (Ек. геогр. СРСР, 1957, 357); Працівникам шкіряної промисловості добре відомо, яке велике значення для якості готової продукції має вологість шкіри (Наука., 8, 1963, 7); // Вигот. із шкіри (у 2 знач.). В'їт намотав на ноги потрійні онучі, обуєся в шкіряні ходоки (Фр., II, 1950, 33); Андрій збирає на пошту: почеве на плече шкіряну торбу, взяв у руки цівок (Кошуб., II, 1955, 23); Мічурін озирнувся. Перед ним стояв засмаглий руський хлоп'єць у звичайній шкіряній тужурці (Довж., I, 1958, 454); Коник здригнувся від болю і затанцював, натягаючи шкіряне повіддя (Тют., Вир, 1964, 514); Стіжок заворушився. Пласт піднявся, виткнулись з-під нього чийсь руки в чорних шкіряних рукавичках (Збан., Таємниця., 1971, 255); Два величезні шкіряні чеходи були вже набиті і для більшої певності теж перев'язані мотузками (Головка, А. Гармаш, 1971, 499); // Обтягнутий, оздоблений шкірою (у 2 знач.). Марію було посаджено на задні сидіння, шкіряне, холодне, глибоке (Ю. Бедяк, Полк., 1959, 172); Мовчки замкнув [Паршецький] за гостем двері, не роздягаючись, приліг на шкіряний диван (М. Ю. Тарн. День., 1963, 37); Книжки стояли строгими шеренгами на полицях уздовж стін. Майже всі вони були в шкіряних оправах, деякі мали срібні масивні застібки (Донч., III, 1956, 46).

◇ Майстер шкіряної рукавички див. рукавичка.

ШКІР'ЯНИЙ, а, ч. 1. Робітник шкіряного виробництва; той, хто займається виготовленням шкіри (у 2 знач.). Вже багато тисяч років тому вапко стало постійним гостем у майстернях шкіряників і скловарів, незамінним помічником металургів і гончарів (Тасм. вапна, 1957, 103); Ремісники однієї і тієї ж професії селилися на одній вулиці. Так виникала і її назва. Скажімо, на Кожум'яцькій жили і працювали кожум'яки — шкіряники, кушніри, дубильники, лимарі (Знання., 1, 1972, 15); // Фахівець шкіряного виробництва. — Модельєри, шкіряники.. обговорять, як найшвидше освоїти випуск продукції в державним Знаком якості (Веч. Київ, 19.II 1971, 1).

2. розж. Те саме, що дерматолог.

ШКІР'ЯНКА, и, ж. Шкіряна куртка, шкіряне пальто. Кузю ніяк не судилося. Ганяв картуза він, і знову тут же надів. Розстібнув невідомо для чого шкірянку (Гич., I, 1957, 236); Чигирин тугіше загорнувся в шкірянку (Ткач, Крута хвиля, 1956, 128); Грета сидить, читаючи листа. На ній шкірянка, червона дусточка (Собко, Песн., 1958, 180).

ШКІР'ЯСТИЙ, а, е. З м'якою, товстою шкірою (у 1, 4 знач.). На спині [у личинки саламандри] і шкірястий гребінь (Визначник земноводних., 1955, 33); Плід соняшника — сім'янка з шкірястим оплодом, який не зростається з насінниною (Ол. та ефір. культ., 1956, 20); В більш холодних місцях ростуть схожі на зелені кулі фісташкові дерева. Висотою вони досягають семи метрів, вік триває до 400 років, листя широке, глянцевате, шкірясте на дотик (Знання., 3, 1966, 29).

ШКІЦ, а, ч. Те саме, що ескіз. На додаток коротенький історичний шкіц (Фр., XVI, 1955, 29); З перекладом не вважся. Пробуй свої сили в оригінальних шкіцах (Кол., Терен., 1959, 250); Розвиток української прози в 20-х роках — особливо в перші повоєнні роки, за невеличкими винятками, обмежувався мікрожанра-

ми» — начерком, етюдом, шкїцом, новелою тощо (Вїтч., 9, 1971, 179).

ШКЛІВО, а, с., розм. Те саме, що полива 1. Важливо вібрати такий склад шкльива, щоб коефіцієнт розширення його відповідав коефіцієнтові розширення черепка (Гупульська кераміка, 1956, 39); З появою свинцевого покриття, яке відстало в народї мазев «шкльиво», а пізніше «полив», виникають інші техніки розпису та орнаментальні системи (Нар. тв. та етн., 4, 1963, 69).

ШКЛИТИ, шкльо, шкльиш, недок., перех., розм. Те саме, що скляти. Шкляти вікна.

ШКЛО, а, с., розм. Те саме, що скло. Кипарис, що росте збоку мого вікна, нахилився так, що закривав середні шибки вікна і стукав так по шкльї, що я ждала тії хвилинки, коли вікно з гуком упаде (Л. Укр., V, 1956, 218); Стїля повалився, шкло забряжчало на долівці (П. Куліш, Вибр., 1969, 302); Що тут робить вигнанець-поету? Не вже хилитися, як схочеться фортуки, і слухать шепоти нестрогї красунї Чи брязк розбитого об стїнку корчми шкла...? (Бажан, Роки, 1957, 269).

ШКЛЯНИЙ, а, є, розм. Те саме, що скляний. Росла собі пальма вікна та прекрасна, Чимало уже піднялась; Росте — не зважає... Погнулось залїзо, Покрілля шкляна подалась (Граб., I, 1959, 343); В панському будинку світлювало три вікна. Властиво, два вікна, а між ними шкляні дверї, що виходили на веранду (Хотк., I, 1966, 118).

ШКЛЯНКА, и, ж., розм. Те саме, що склянка 1 і. Чаркї ї пльшки, шклянки перетовкала [панї] від смїху, Розглянула на скатерть сирївець... (Г.-Арт., Байки., 1958, 148); Прозора шклянка кришталева, Вино, червоне і змїльне... (Рильський, I, 1960, 156).

◆ Буря в шклянці водї — велике душевне хвилювання, палкі суперечки, викликанї чимсь незначним, дріб'язковим. Менї часто різні наші громадські рухи, спори, толки, антагонїзми та симпатїї видаються бурями в шклянці водї (Л. Укр., V, 1956, 62).

ШКЛЯНОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шклянка. Мартоза.. вхопила з мисника малу шкляночку з зеленого скла (Л. Укр., III, 1952, 673).

ШКЛЯР, а, ч., розм. Те саме, що скляр. А, шкляр! Ну, сїдай — у мене в шибки побитї (Сл. Гр.).

ШКОДА¹, и, ж. 1. Матеріальні втрати; збитки. Де негода, там часто шкода (Укр. присл., 1963, 157); Де п'ють, то там і лють, без шкоди не буває (Г.-Арт., Байки., 1958, 61); Там чи купити що, чи продати, — зроду-віку не послужає; точ шкода з того видима буде, вона свого докаже (Вовчок, I, 1955, 5); О. [отець] Нестор нікому не признавався про розмір свої шкоди (Фр., VII, 1951, 81); Незважаючи на те, що їржа не знищує зерна, шкода від неї значна (Захист рослин., 1952, 291); // Людські жертви; втрата когось. Гурїй спав. Йому, сердешному, й не снилось, Що дома нищечком робилось, Що з дому цар його украє Не золото, не серебро [срібло], А лучшє його добро, Його Вірсавію — украє. А щоб не знав він тії шкоди, То цар убавє його, та й годї (Шевч., II, 1963, 92); // Збитки, втрати, неприємності тощо, що є наслідком яких-небудь дій, учинків. Чистим зерном сїєте поле, то зродить хлїб як море, а нечистим посїєте — собі шкоди набїєте! (Укр. присл., 1963, 250); Побратаясь вони [звірі], щоб по-сусїдськи жити, Ніколи шкоди не чинить (Гл., Вибр., 1951, 110); Та не до стайні [вступила корова], лиш просто в конюшину.. Пасеться, толочить, робить шкоду (Март., Тв., 1954, 248); Свої бомби аероплан цілий саме сюди, і йому пощастило! наробити чимало шкоди (Смолич, Театр., 1946, 72); Крига ламаєся тут на дрібніші шматки. і ті улажки, голодні, синюватї й блискучї, пропливали під мостом, не завдаючи вже йому

ніякої шкоди (Шиян, Баланда, 1957, 61); Всяка недооцінка значення фізико-хімічних, математичних та інших методів дослідження в біології може завдати серйозної шкоди розвитку цієї науки (Ком. Укр., 9, 1962, 50); // розм. Щось зіпсоване, ушкоджене, знівечене. Наймити ходили, мовчки оглядали шкоду й тільки прищожували (Н.-Лев., II, 1956, 62); // рідко. Те саме, що бїда¹ 1. — Та нехай знівасться собі [мати]! Це невелика шкода, що мертвї знівасться, а от як будуть знівасться живї, то це трохи гірше... (Н.-Лев., VI, 1966, 367); Та коли ж минеться ота шкода! між нами стане правда й згода? (Стар., Поет. тв., 1958, 42); // перех. з прийм. у, д о. Посїви, трави і т. ін., що їх знищують тварини, завдаючи збитків кому-небудь. Стару погеласту гуску забив зворостинкою в шкоді сусїд (Фр., II, 1950, 60); [С е м е н:] Прикащик хотїв нас покрити різками за те, що телат упустили в шкоду (Крон., I, 1958, 108); Ой твої воли давно в шкоді, Ще й у Марусї на егородї (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 61); Спершу не з якою охотою пішов був Артем до отари.. Трудно було з досвітку до смерку все на ногає: на егорїлій тлоці вієчі голодні, — тільки прїсїє, а вони вже й у шкоді (Головко, II, 1957, 212); Маркова корова пішла в шкоду, він біжить еречками і кричить (Тют., Вир, 1964, 274); Оббїла дїточина овець од чименю, од шкоди щоб далї (Головко, I, 1957, 268).

◆ Захобити (заїтї) в шкоду — те саме, що Ускакувати (ускобчити і т. ін.) в шкоду; Мудрий [шляхтич] по шкоді — зазнавши втрат, збитків, почати більше розуміти. Мудрий шляхтич по шкоді, як коня вкрав, то стайню замкнує (Укр. присл., 1963, 112); На шкоду чїю, кого, кому, чому — з негативними наслідками для кого-, чого-небудь: не на користь комусь, чомусь. Голова пильно вишукував і піднісвав усе, що промовляло на шкоду обвинувачених (Фр., VI, 1951, 277); Незадовго перед цим Центральний Комїтет у листї, розісланому всім партійним організаціям країни, попереджував, що увага партії в найближчі дні мусить бути зосереджена на Півдї, що маси dobroвольцїв і мобілізованї повинні відправлятихь масами перед на Кримський фронт, хоча б навіть на шкоду іншим фронтам (Гончар, II, 1959, 315); Надмірні зитроці бують нам на шкоду (Зеров, Вибр., 1966, 431); Ускакувати (ускобчити) в шкоду — завдавати збитків кому-, чому-небудь. [П л а т о н Г а в р и л о в ч:] Чисте менї горе з ним, так і нїкає, щоб куди в шкоду вскопите (Вас., III, 1960, 135); Дозволяє [колгосп] пасти коня та корову на колгоспному вигонї, не штрафував його за гусей, котрі інколи ускакували в шкоду (Д. Водник, Дніпро., 1951, 123); Як спїяманий (зблвлений і т. ін.) на шкоді хто — ніби захоплений на місці злочину хто-небудь. Спочатку, як зловлений на шкоді, Зазар знітєвся (Ле, Право., 1957, 30); По другий бїк вулицї, скрадаючись полїд нїком, пробїгли Троша й Лада. Помітивши нас, вони розгубилися й зіщулились, як спїяманї на шкоді (Пачч, Гарні хлопці, 1959, 34).

2. розм. Те саме, що пустїн. Ну й шкода оцей злопець, — нічого за їм [ним] у садку не вдержиш (Сл. Гр.); Стоїть малє дїчатко, посміхасться до татка, догий пензель у руці, різні фарби на лицї. — Ах ти, шкода наша, шкода! Що ж ти наробила? (Забїла, Веселим малюкам, 1959, 24); Він стурбовано згадає про Кузьку, як він там, шкода вредноча. Залишив його у бабусї, а вони старєнькі, вже погано бачать, ну, Кузька ї обмажує їз (Кол., Подарунок, 1956, 23).

3. розм. Те саме, що винї 1. Чия шкода, того й б'ють. **ШКОДА**², присудж. сл. 1. кого, чого, бего додатка і з інфїн. Про жалїсть (у 1 знач.), спївчуття до кого-, чого-небудь; жаль. Кров не вода, розливати шкода (Укр. присл., 1963, 204); Шкода менї матерї старї;

точ би довелося побачити її, почути, як їй живеться... (Мирний, III, 1954, 167); — *І не шкода було тобі про-
давати хатину й городець?* (Стельмах, I, 1962, 28).

2. чого, без додатка, з інфін. і з спол. щ о. Про почуття прікрості з приводу втрати чого-небудь. *Шкода мені й досі тієї пасіки, що я її спродав!* (Вовчок, VI, 1956, 218); *Теллий кожух, тільки шкода — Не на мене шитий* (Шевч., I, 1951, 77); *Недільський так і не прислав мені обіцяних фотографій. Певно, забув. А шкода* (Кочуб., III, 1956, 369); — *Шкода, Романе, тебе на листочку тримати. Хоч би корова скоріше отелілася* (Стельмах, I, 1962, 306); — *Тобі не шкода, що я їду?* — *запитала вона* (Тют., Вир, 1964, 245).

3. чого і з інфін. Про небажання витрачати, віддавати що-небудь, позбуватися чогось. *Зачали панотчи звалитися, що нікого не читають. — І ця газета незда-
ла, і та нездада, шкода часу!* (Март., Тв., 1954, 215); *Йому шкода стало грошей, що він тратить оце* (Мирний, III, 1954, 285); *Зав'яжіть тісніше рани, Шкода кров губити марне!* (Л. Укр., I, 1951, 153); *Він про-
сить у Хасцького ножа, щоб захищати кінці кабеля. Хасцькому шкода давати ножа, і він доводо шукав його по своїх кишенях, повних різноманітних скарбів* (Гончар, III, 1959, 56).

◇ **Шко́да** [й] **за́ходу** (праці) — нічого не вийде, не варто зусиль і т. ін. *«Бач, якій співа! — дума Халко. — Лестками закида. Закидай, закидай, тільки й шкода заходу! Не схирувати!»* (Вовчок, VI, 1956, 279); — *Шкода, кажу, пане, й заходу! не забля нас, певно, роблена ця мебель. Сідаймо де інде, — на софі, абоцо!* (Н.-Лев., I, 1956, 126); *А ви в ярмі падаєте Та якосье раю На тім світі блазаете? Немає! немає! Шкода й праці* (Шевч., I, 1963, 237); **Шко́да й га́дка** **див.** **га́дка;** **Шко́да й каза́ти** (говорити) — не варто й слів. — *Ні, пане брате, полягати од твоєї шаблі байдуже, а оддати бранку — ой-ой-ой!.. Шкода й казати! Годи дармо балакати!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 105); — *Устрель, Тимоше! устрель, мій лубий! — блазас [жінка], стискаючи його за руку. — Не бодуй стріляти. шкода й говорити* (Вовчок, I, 1955, 55).

4. тільки шко́да, розм. Марно, даремно. — *Вже до його не вернусь! Шкода мене вмовляти, а силувати — тож не знаю, хто мене крисилає* (Вовчок, I, 1955, 11); [Ю л і а н:] *Шкода шукати правди там, де мозок, честь і совість згнили дотла!* (К.-Карий, II, 1960, 73).

ШКО́ДИТИ, джу, диш, недок. 1. *перех.* і *неперех.* Завдавати шкоди (див. **шко́да**¹). *Погане панібратство шкодить і доброго нінащо зводить* (Гл., Вибр., 1951, 140); — *Чого це так у степу замкнулося зимувати? — пита прикащик. — Тут, біля села — ліси та яри, звір шкодить* (Мирний, IV, 1955, 237); *Тепер було Клямові важко, немов люди підстергали його тасемні надії й мають замір шкодити* (Вас., I, 1959, 97); *Все ховайте: і одежу, й Ёжу, — хто чим може, шкодить ворогам!* (Сос., II, 1958, 491); *Справді, треба було б приходить. Правду кажете, далєбі, Бо хто пізно ходить — той шкодить. Не кому, а звичайно, собі* (Перв., II, 1958, 117); *Суховій шкодить навіть за умов зрошення, а сильні вітри роздувають ґрунт, перетворюючись у чорні бурі* (Хлібороб Укр., 6, 1969, 30); // *Пустувати, бешкетувати. Він бився з хлопцями на вулиці, тікав з уроків, просився до товариша і їзав на Дніпро, казая у всемоу, обіцяв виправитися і знову шкодив* (Сенч., Опов., 1959, 27); // *Те саме, що заважати. Я сама тепер бачу, що моя книжка виїшла занадто сумна, і се шкодить доброму враженню* (Л. Укр., V, 1956, 92); [Ю л е к с і й:] *Зайвий розум не завжди бува в пригоді людям, часто розум і шкодить, — все залежить від умов, в яких чоловік іс-*

нує (Кроп., V, 1959, 547); *Іноді Маковейчиків талант йому ж і шкодить* (Гончар, III, 1959, 56).

2. *тільки з ос., неперех.* Бути шкідливим для здоров'я людей, тварин, росту рослин; вадити. *Мушу працювати годин по 10--12 на добу, а це шкодить* (Кочуб., III, 1956, 280); *Звикнувши занадто бути лежнем, можна справді дійти до такого, що потім уже найменша робота буде шкодити* (Л. Укр., V, 1956, 425); — *Духота не лиш мені шкодить, але й моїй шпениці* (Март., Тв., 1954, 38); *Темрява так само шкідлива для очей, як і яскрава сонячне світло.. Шкодить очам і безсоння* (Наука., 9, 1973, 40).

◇ **Не шко́дить; Не шко́дило б** — варто, варто б, слід, слід би, не зайве. *А ви записуйте, не шкодить Та-
кую річ і записати. Бо се не казка, а билиця, А бо бувальщина, сказати* (Шевч., II, 1963, 267).

ШКО́ДИ́ННЯ, я, с., діал. Дія за знач. **шко́дити**. *Гордій був певний, що мало не вся громада складалася з охочих до шкодіння людей* (Гр., II, 1963, 134).

ШКО́ДИ́ТИ, ію, ієш, недок., діал. Жаліти (у 1 знач.). *Степан вагаєся.. Він любив свою дочку і шкодив віддавати її* (Л. Янов., I, 1959, 314).

ШКО́ДИ́ВИЙ, а, е, розм. Те саме, що **шкідливий** 1. *Жили вони [безпритульники], немов ті одичавілі шкод-
ливі коти, в якихсе потасемні щілимаз, у базарних рундуках* (Збан., Сеспель, 1961, 335); *Батько.. нічим не зміг переломити шкодливого, веселого норозу Макси-
мового* (Мирний, I, 1949, 213).

ШКО́ДИ́ВО, розм. Присл. до **шкідливий**. *Оциці його шкодливо застрибали* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 64).

ШКО́ДУВА́ТИ, ую, уєш, недок. 1. *неперех.*, за ким — чим і без додатка. Нарікати на що-небудь, жалкувати, уболівати за ким-, чим-небудь. *Вона не любила Грицька і пішла за його, аби де прихилитися з дитиною, а тепер шкодувала* (Гр., II, 1963, 353); *Іванко не пропускає жодного слова, вже й не шкодував, що перепочинок тут зробили* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 135); *Чоловік шкодував, що чогось він іще не зробив* (Стельмах, II, 1962, 207); *Таке мов давнє правило: ніколи не шкодувати за тим, чого не можна повернути* (Гур., Новели, 1951, 121); [С е р г і й:] *Я прийшов сказати вам, що не зможу взяти участі в прозулянці, хоч і дуже шкодую* (Смл., Черв. троянда, 1955, 11); *Марко затримався на маяку і тепер шкодував* (Трубл., Шхуна., 1940, 3).

2. *перех.* Відчувати жалість, співчуття до кого-небудь: жаліти. [К о м о н и к:] *Я зрадників державних не шкодую* (Л. Укр., II, 1951, 527); *Тож не шкодуй, і не жалуй мене, й не пом'яжшуй нічого, А розкаже все докладно, що бачить тобі довелося* (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 59).

3. *перех.* Берегти, оберегати кого-, що-небудь. — *Пам'ятай свої слова: «Тяжко бідному на світі!» Від злидарів за лікування нічого не бери! Багатиз, паніє не шкодуй — дери з них сьому шкуру!* (Три золоті сл., 1968, 193); — *І трюги не шкодують [кріпаки] господарського добра* (Мирний, IV, 1955, 164); *Василя Назаровича Боженка любили всі, хто не шкодував власного життя за революції* (Довж., I, 1958, 144); *Югим не капися додому, бо шкодував коня* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 10); *Поки в силі, матері ніколи не шкодують своїх рук* (Гур., Другі., 1959, 44); // *Неохоче, скупо витрачати що-небудь. Був осінній змарний вечір, а скупі Квасюки шкодували рано світити* (Гр., II, 1963, 265); *Опришок — це той, що як на свято вбирається щодня, що грошей не шкодує, розкидаючи їх жменями в топлу* (Хотк., II, 1966, 76); *Артилеристи дістали наказ безпосередньо від генерала — не шкодувати снарядів* (Гончар, III, 1959, 155); — *І жте, прошу вас, вареники! Та сметанки*

беріть побільше і масла не шкодуйте!—припрошувала снігесбідників дружина Петра Петровича (Вишня, I, 1956, 318).

ШКОЛА, и, ж. 1. Навчальний заклад, який здійснює загальну освіту і виховання молодого покоління. *Дурний школяр Денис, запрягши шкату в санки, із школи поспішив до батька ночувати* (Греб., I, 1957, 59); *Кирилка скінчив школу шістнадцятьміт* (Мирий, I, 1954, 154); *Улас учився в школі в дяка й був письменний* (Н.-Лев., III, 1956, 319); *Двадцять п'ять років учителював він у містечку, а ці два останні — в тій школі, де колись сам навчався азбуці* (Томч., Готель... 1960, 33); *Мій син, грибок на двох тоненьких ніжках, У перший раз пішов сьогодні в школу* (Рильський, II, 1960, 102); // Система загальної освіти, сукупність навчальних закладів. *Радянська школа — найпередовіша, найпрогресивніша школа в світі* (Рад. Укр., 28.I 1954, 1); // Приміщення, в якому містяться такий заклад. *Раїса сіла на лавці під школою і чекала сторожиху* (Коцюб., I, 1955, 309); *Коли його Свирид Яковлевич вперше застав у школі за жорнами, вчитель, витираючи рукавом пітне чоло, аніскілечки не збентежився* (Стельмах II, 1962, 97); // збірн., розм. Колектив учнів навчально-виховного закладу; учні й вчителі такого закладу. — *Ти мені школу розігнала! — І добре зробила! — обізвалася Соломія* (Н.-Лев., VI, 1966, 392); *Ці слова чула вся школа* (Довж., I, 1958, 298); *На мить школа замерла. А далі ерикнула несамовитим реготом* (Стельмах II, 1962, 86).

Бáзова школа — загальноосвітній навчальний заклад при педагогічних навчальних закладах та науково-дослідних установах для проведення педагогічної практики студентів і експериментальних досліджень з питань навчання й виховання учнів; **Вечірня школа** — загальноосвітній заклад (перев. для молоді), в якому навчання провадиться ввечері без відриву від виробництва. *В арсеналі засобів комуністичного виховання молоді важливе місце відводиться вечірній школі* (Веч. Київ, 12.XII 1968, 3); **Вища школа див. вищій**; **Єпархіальна школа див. єпархіальний**; **Земська школа** — навчальний заклад у дореволуційній Росії, що перебував у віданні земства. — *Яке йому [батьощці] діло! Це не церковна школа, а земська...* (Коцюб., I, 1955, 313); **Конфесіональні школи див. конфесіональний**; **Недільні школи див. недільний**; **Нормальна школа** — середній або вищий навчальний заклад в Австрії, Франції, Бельгії тощо; **Парафіяльна (приходська, церковна, церковноприходська і т. ін.) школа** — те саме, що Церковнопарафіяльна школа (див. церковнопарафіяльний). *При церкві існували церковні братства, які мали дбати про порядок у церкві, почасти навіть про освіту, але парафіяльних шкіл було дуже мало* (Фр., XVI, 1955, 143); *Ще як вони обидва вчилися у церковній школі, батьочка давав їм читати євангелію [євангеліє] та усія церковні книжки і потім велів розказувати про те, що вони прочитали* (Н.-Лев., VI, 1966, 316); **Півна середня школа див. півний**; **Початкова школа див. початковий**; **Реальна школа див. реальний**; **Середня школа див. середній**; **Тривіальна школа, заст.** — сільський початковий навчальний заклад у Галіччині; **Церковнопарафіяльна школа див. церковнопарафіяльний**; **Школа глухих** — спеціалізований навчально-виховний заклад (інтернат) для дітей, позбавлених слуху й мови; **Школа для дорослих** — загальноосвітній навчальний заклад для дорослих, які навчаються черев. ввечері без відриву від виробництва; **Школа другого ступеня див. ступінь**; **Школа-інтернат** — середній навчальний заклад, де діти живуть, виховуються й навчаються. *Збільшується будівництво нових шкільних приміщень, у тому числі шкіль-*

інтернатів (Наука., 12, 1957, 5); **Школа-інтернат** — в СРСР загальноосвітня школа, яка поєднує в собі функції шкільного, сімейного та позашкільного виховання й навчання дітей (Рад. Укр., 26.IV 1961, 3); **Школа першого ступеня див. ступінь**; **Школа подовженого дня** — загальноосвітній середній навчальний заклад, в якому учні перебувають під наглядом учителів протягом усього дня; **Школа сільської (робітничої і т. ін.) молоді** — вечірній або змінний загальноосвітній середній заклад, де навчається молодь без відриву від виробництва. *Треба проводити далі розширення й зміцнення сітки шкільної молоді, наміченої Наркомосом* (Компартія України в резол. і рішен., 1958, 200); **Школа сліпих** — спеціалізований навчально-виховний заклад (інтернат) для дітей, позбавлених зору.

2. Спеціальний навчальний заклад, училище, курсу і т. ін., де здобуваються професійні знання, кваліфікація. *Сошенко залучив Тараса до малярської школи й напутив його на добру путь* (Н.-Лев., VII, 1966, 274); *Мій від скінчив гірничу школу* (Сос., II, 1958, 356); *На початку 1920 року я став членом КП(б)У. Мене призначили завідувати Житомирською партійною школою* (Довж., I, 1958, 17); *У Палаці культури імені Пушкіна Новокраматорського машинобудівного заводу створено школу громадських професій* (Рад. Укр., 10.I 1962, 3); // **Військовий навчальний заклад**, признач. для підготовки офіцерського й молодшого командного складу армії. — *Та тебе й не впізнати! — радий і відвоєваний, дивився Діденко на товариша. Ніколи ще у військовому одязі не бачив його, хоч знав і раніш, що служив він з п'ятнадцятого року, після школи прапорщиків, офіцером на фронті* (Головко, II, 1957, 472); *З колгоспу було обрано до льотної школи дванадцять комсомольців* (Сміл., Зустрічі, 1936, 207); *В числі кращих бійців-перекопців Ярьська було відібрано в Харків, у школу Червоних старшин* (Гончар, II, 1959, 440); *Та й повела мене мати аж ч Київ, у військово-фельдшерську школу, бо батько, як колишній солдат, мав право в ту школу дітей оддавати* (Вишня, I, 1956, 7).

Музична школа див. музичний; **Розвідницька школа див. розвідницький**; **Школа фабрично-заводського навчання, заст.** — нижчий професійно-навчальний заклад в СРСР для підготовки робітників масових професій; **Школа фабрично-заводського учнівства, заст.** — нижчий професійно-навчальний заклад в СРСР для підготовки кваліфікованих робітників.

3. Набування знань, досвіду, навичок, а також самонабутий досвід, практичні знання. *Хіба не з цього ядра [сім'ї] починається школа нашої витримки, дисципліни, вірності...* (Гончар, III, 1959, 179); *З восьми років довелося [Романові] проходити тяжку школу гірською заробітку й прикичень* (Стельмах, I, 1962, 341); *Сконцентрований на великих підприємствах промислових районів, пролетаріат під керівництвом марксистської партії проходить базатичну школу революційного гарту* (До 100-річчя.. В. І. Леніна, 1970, 8); // *Те, що дає практичні знання, досвід.* — *Я вас на тому тижні в ряджу на Запорожжя. От де наука! От де школа!* (Довж., I, 1958, 218); *Саме кріпосні театри були свого роду першими школами національних виконавських кадрів* (Укр. клас. опера, 1957, 64); *Життя — вища школа мистецтва. Вона дає нам матеріал, і наша задача уміти ним скористатись* (З глибин душі, 1959, 176); *Кожна гідротехнічна споруда, особливо в складних умовах Сибіру, — це своєрідна школа і лабораторія, яка приносить досвід радянського гідробудівництва, рухає його вперед* (Наука., 8, 1956, 16); // *Форма поширення досвіду й підвищення загального культурного рівня когонебудь. В той час, коли серед багатьох любителів вистав*

панувала думка про театр як забавку, Кропивницький всією своєю діяльністю утверджував погляд на театр як школу для народу (Нар. тв. та етн., 3, 1965, 10).

◇ Проходити (пройти) сувбру [життєву] шкблу див. сувбрий; Проходити (пройти) шкблу життє див. життє; Шкбла життє (життєва) — набутий життєвий досвід. Яка обрати професію, кому довірити свої молодечі інтимні почуття — цьому навчає лише багаторічна життєва школа... (Ле, Право..., 1957, 13).

4. Система практичних прийомів вивчення, засвоєння чого-небудь, оволодіння чимсь. *Вдосконаленням бандури дало можливість прийти до розв'язання ще складнішого питання — поєднання двох шкіл ґрун (київської та харківської) в єдину систему* (Нар. тв. та етн., 5, 1967, 62); *Школа гри на фортепіано; Школа співу; // спец.* Мистецтво дресировування коня, пов'язане з мавжим об'їждженням, виконанням різних вправ і т. ін. *Школа верхової їзди.*

5. Напряму у науці, мистецтві, літературі, суспільно-політичній думці. *Церква помальована всякими взорками [взірцями], котрі тепер вже ледве знами по стінах. Образи візантійської школи* (Н.-Лев., II, 1956, 402); *[Острожиня (здавна полядаючи на картини):] А, ви малюєте? Може, нової якої школи тримаєтесь? Імпресіоністів? Прерафаелітів? [Л ю б о в:] Куди там школи! (Л. Укр., II, 1951, 10); Уже М. В. Ломоносову, главі першої російської філологічної школи, належить ряд висловлювань про українську мову* (Мовозн., XIII, 1955, 14); *Україна — батьківщина наукової школи зварювання металів* (Ком. Укр., 2, 1969, 54); // *чия, кого, з означ.* Група учнів, послідовників, однодумців когонебудь. *З французьких книжок, окрім Жорж Занда, я мало читала в перетворі, більш у перекладах і то а новітні натуралістичні школи Золя* (Л. Укр., V, 1951, 10); *У вас [професора] — ціла своя школа. Ваші учні посідають кафедри в радянських вузах* (Вишня, I, 1956, 333); *Метод рентгенографічного дослідження широко застосовується відомою школою металознавців акад. М. С. Курнакова* (Рентгеногр. мет., 1959, 211); *З його [О. І. Білецького] школи вийшло не один десяток учених-літературознавців, які успішно продовжують справу свого вчителя* (Рад. літ-во, 18, 1955, 10).

Натуральна школа див. натуральний.

6. сад. Те саме, що шкілька 3.

ШКОЛИТИ, лю, лиш, недок., перех. 1. розм. Суворо вчити, виховувати; муштрувати. — *Ніколи не була я в школі — задув Олена Семенівна. — Саме життя школи мене...* (Колг. Укр., 12, 1951, 3).

2. спец. Привчати до їзди (коня); об'їжджати.

ШКОЛЯР, а, ч. Учень загальноосвітньої школи. *Яресичка, повернувшись увечері з економії, з подивом дізналася, що син її віднині школяр: пішов і сам записався до школи* (Гончар, I, 1959, 8); *Ось і школа. Катки, квіти Загойдалися взорі. Ті, що звалися просто діти, нині зветься школяри* (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 128); *У порівн. *Коли Мічурін увійшов до кімнати, де відбувалось засідання, всі встали. Вони часто потім задували про це, сміючись і жартуючи, й запитуючи один одного, чому ж все-таки вони повставали, як школярі?* (Довж., I, 1958, 453); *По східцях ми біжимо вниз, як школярі* (Ю. Янов., II, 1958, 45); // *перен., розм.* Доросла людина, яка в поведінці, вчинках впадає в дитинство, виявляє легковажність, пустотливість.

ШКОЛЯРИК, а, ч. Зменш.-пестл. до школяр. *Миколака, Прокопів хлопчик, такий школярчик гарнесенький був: сумирненський, соромливенький, млявенький, як дівчинка* (Тесл., 3 книги життя, 1949, 36); *Малень-*

кий школярчик, босенький, з підкачаними штанами і з школярською торбинкою через плече, довго не міг приєднатися до гурту (Вас., I, 1959, 102); *Так удвох і росли вони навипередки, маленький смуглявий школярчик і дружне білокоре деревце* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 18).

ШКОЛЯРІВ, рева, реве. Прикм. до школяр; належний школяреві.

ШКОЛЯРКА, п, ж. Жін. до школяр. *Школярки та школярі юрбою оточили когось і про щось палко й голосно штовхнувши свого сусіда Якова і, кинувши бровами на нову школярку, тихо промовив: — Яка синиця... що воно таке?* (Вас., I, 1959, 152); *Учителька поклада кожній школярці на парту табель* (Коп., Сусіди, 1955, 85); *У порівн. *Вона все ніби пустувала, підкидала того сучого труску, ніби гралась, наче маленька пустотлива школярка* (Н.-Лев., IV, 1956, 242); *Окрес оперної сцени — заслужена колоратура республіки* (співачка) — *як школярка вибігла з-за куліс і перша почала плескати в долоні, коли Манюрка закінчила пісню* (Ю. Янов., I, 1954, 23).

ШКОЛЯРОЧКА, п, ж. Зменш.-пестл. до школярка. *Школярочка іде у перший клас* (Дмит., Київські кручі, 1962, 86); *У хаті, що, як писанка, Ясніє край села, живе дівчатко Пісенька, Школярочка мала* (Бичко, Срібноліття, 1973, 267).

ШКОЛЯРСТВО, а, с. 1. Збірн. до школяр; школярі. — *Плюнь, серце, на того, хто так тобі сказав, що буцім бог жінкам волосся довге дав* *За те, що розум їм укоротив чимало: То погань так верзла, школярство так брезало!* (Г.-Арт., Байки..., 1958, 59); *Довбня сердитий ходив поза школярами й плювався, бурмочучи собі під ніс. Веселе школярство не проминуло і з того поспіяти* (Мирний, IV, 1955, 109).

2. *рідко.* Перебування в школі. *Повіяло нудом давнім, кошмарним, що заносив колись із школи в рідну хату в часи школярства* (Вас., I, 1959, 359); — *Узявся вчить, то буду вчить у шатті, без школярства!* (Дор., Три богатирі, 1959, 22).

3. *перен., зневажл.* Наслідування примітивних, схоластичних норм, аразків; несамостійний, учнівський підхід до чогось.

ШКОЛЯРСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до школяр. *На шкільному подвір'ї в час перерви: звичайна школярська метушня* (Вас., III, 1960, 309); *Схопить [учитель], бувало, котрогось за шию, придавить до лави і тисне, аж той захрипить. А тоді бацне двічі школярською головою об дошку, лясне долонею по потилиці і, як грудку, викине хлопця в сіни* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1968, 104); // *Належний школяреві, школярам.* *Біла шкільна чорницька-невилуватка і школярська тонка ручка залишилися на столі* (Перв., Опов., 1970, 130); *Хлоп'ята.. подалися розшукувати Валерикове школярське завдання* (Гончар, Таврія, 1952, 106); // *Власт. школяреві, школярам.* *Найбільше імпонували мені, недосвідченому як школяреві, ті чисто школярські штуки та дотепи, яких багато знав пан Станіслав* (Фр., IV, 1950, 205); — *Нехай потім колись розкажу вам, — обізвався пошептом Уляся гімназичним школярським тоном* (Н.-Лев., V, 1956, 342); *Аж шкода, що зараз нема на Кузьмі того картуза, не втримав мавбуть-таки його, загубив десь по дорозі сюди разом зі своєю школярською безтурботністю* (Гончар, Тронка, 1963, 189).

2. *розм.* Те саме, що шкільний. *Місяць світив у сумні вікна класу; тежнілі школярські парті довгими рядами, виглядала серед класу дошка* (Вас., I, 1959, 82).

3. *рідко.* Прикм. до школярства 2. — *За книжками нечулись, як і весна промайнула, — прижмурили очі,*

озвалася знезацька Докійка, — остання школярська весна (Цюпа. Вічний вогонь, 1960, 4).

4. перек., зневажл. Прикм. до школярство 3. І потекла його мова книжна, школярська, невтяжлива народова (Н.-Лев., I, 1956, 193); Цей німецький соціалізм, який вважав свої безпорадні школярські вправи такими серйозними й важливими і так кричав їх рекламував, мало-помалу втрапив свою педагогічну невинність (Кочун. маніф., 1963, 56); Догматичне, школярське повстрєння застарілих положень привело їх [олівник] до авантюризму (Ком. Укр., 3, 1963, 40).

ШКОПИРТАТИ, аю, аєш, недок., діал. Падаати вниз, легіти, перевертаючись у повітрі. Ще один постріл. З-під танка кинуло вогонь і землю вгору. А коли осяло те все, танк уже шкопиртав з високого насипу в болото (Ле, Мої листи, 1945, 15); // Спотикається. Машинально загрибіши зброю, Преображенський, шкопиртаючи, вискочив геть (Ле, Міжгір'я, 1953, 392); — То кума Ялосовега, їй-богу, вигадув. Скажи — дай! Не чує. Скажи — на, біжить, аж шкопиртав (Ковінька, Чому я не сокіл., 1961, 66).

ШКОПИРТУТИ, ну, неш, док., діал. Однокр. до шкопиртати. Лікар не розрахував сили й важко шкопиртує на арикові, впа, ударившись грудьми об твердий ґрунт з корінням (Ле, Міжгір'я, 1953, 312).

ШКОРИНА, и, ж. Те саме, що скорина. — Нужда й до шкорини стежку вкаже (Ле, Україна, 1940, 204); Вони вже оточували вагон, як комашня шкорину хліба (Панч, О. Пархом., 1939, 57).

ШКОРИНКА, и, ж. Зменш. до шкорина. Як гарно ложку ніс [батько] до рота, підтримуючи низку шкоринкою хліба, щоб не пократать радно (Довж., Зач. Десна, 1957, 478); Сьогодні буде перший мороз. Відчувалася пружка, схожа на каучук земля, затягнена тонкою шкоринкою (Коп., Вибр., 1948, 108).

ШКОРУПА, и, ж., діал. Шкаралупа. І як тільки вона поцілувала [мапкару], то тая шкорупа з лиця і зсуцнулася (Укр., казки, 1951, 190).

ШКОРУХ, а, ч., діал. Горобиня (у 1 знач.). За березами пішли граби, пішли буки, а шкорух — то вже такий черволий, як кров, а глянц — уже лише сухе гілля чекав непорушно, щоб укрити його теплий зимовий килим (Круш., Буденний хліб... 1960, 343).

ШКОТ, а, ч., мор. Снасть, якою розтягають вітрила і керують рухом судна. Коли б у таку погоду високопарусний бриг з'явився на морі, ніхто не побачив би на ньому парусів. Тільки щоглигнулися б і зляскали шкотами (Ю. Янов., II, 1958, 53).

ШКРАБ див. шкраба.

ШКРАБИ, ів, мн. (одн. шкраб, а, ч.), діал. Шкарбани. Ноги [Юрка] хутко мокріли й мерзли в дірявих шкрабах (Козл., Ю. Крук, 1950, 116).

ШКРЕБІНЦЯ, я, с. Дія за знач. шкрєбті і шкрєбтіся і звуки, утворювані цією дією. Скрізь таємний ажрок. Гудіння сосон... Шкрєбінця кігтів рисі, молоток Старого дятла (Рильський, I, 1960, 235).

ШКРЕБНИЦЯ, і, ж. Те саме, що скребниця. Щодня він чистив коня гострою шкрєбницею (Чаб., Балкан. весна, 1960, 362); Решетяк рівно порас коней, розваржачили після нічної їмби [гонитві]. Того поглядить, того неволяче торжне шкрєбницею і ще раз осягне (Гончар, Циклон, 1970, 73).

ШКРЕБНУТИ, ну, неш, док., перек. і неперек. Однокр. до шкрєбті 1. Позаду, мов кіт по спині кігтями, шкрєбнує торжний зажок (Збан., Єдина, 1959, 114).

ШКРЕБОК, бкн, ч. I. Пристрій, пристосування, зроблене з пластинки (перев металеві) та держакка, що використовується для зрізання, зчищення чого-небудь; // Лопатка з рукою для зчищення льоду.

2. спец. Великий совок з ріжучим краєм для вибирання ґрунту та сипких матеріалів; ківш. Шкрєбок, стожий на велетенський залізний грєбінець, здригнувся і поплив до купи породи. Зупинився і зараз же пішов назад — рівно, без поштовхів, — загрибіши породу наче рукою (Ткач, Плем'я..., 1961, 108); Ось шкрєбок затопив свої білі зуби у темний насип і поволік до гезенка цілу вірку породи... (Гур., Новели, 1951, 85).

3. рідко. Те саме, що скребниця. Чистити коня шкрєбок.

ШКРЕБТІ, бу, бєш; мин. ч. шкріб, шкрєблї, лб; недок. 1. перек. і неперек., чим і без додатка. Те саме, що скрєбті 1. — Не шкрєби, дочко, ножем, бо в мене не наче хто в голові скромжадїти, — сказала Кайдашица (Н.-Лев., II, 1956, 284); — Та, може, то миша шкрєбе об стїну, — промовила Марта (Н.-Лев., III, 1956, 116); Достигли колоски суго шкрєбли його припале пилем взуття (Стельмах, I, 1962, 560); Роман..., обернувшись до стїни, неквадом щось шкрєбе на нїй протиркою, наче цвяхом (Гончар, III, 1959, 154); Крім кухні, була ще інша робота: мили кімнати, шкрєбли, витирали (Мик., Кадиляниця, 1959, 57); Превелбний, ледве знайшовши, притяг із хижї найбільшого казана й заходився його шкрєбти та мити (Льч., Козацьк. роду... 1958, 411); З задоволенням я мило і шкрєбу собі голову, вода стає чорною од бруду (Кол., На фронті..., 1959, 128); — Рознесуть нас, Тарасе Демидовичу, на зимовій конференції, — шкріб лостре підборіддя Шугмовський (Ю. Збан., Малин. дзвін, 1958, 236); *Образно. Згасав сонця тепла мідь, Роса на трави капав, І вітер сивий, як ведмїзь, Шкрєбе в віконце лапою (Мал., Звеннгора, 1959, 277).

◇ Луку шкрєбті з кого, рідко — експлуатувати кого-небудь. Цілий вік з тебе луску шкрєбли, а ти [Андрій], воле, у плазі йди! (Кочуб., II, 1955, 17). 2. перек. і без додатка, перек., розм. Безперервно турбувати, непокоїть, мучити (про думки, почуття). Досада шкрєбе.

◇ Коті шкрєбуть на серці див. кіт; На серці [начє] міші шкрєбуть див. міша; Шкрєбє (шкрєблє) на душі (на серці, за душу, за серце, душу, серце), безос. — про почуття гіркоти, суму, прикрасі, незадоволення тощо, які когось охоплюють. Хай досі на душі шкрєбе, та дружба ж не розпалась (Дор., Три богатирі, 1959, 80); Навевне, намагаєся [учень] триматися байдуже, може, навіть бравує, але на серці в нього шкрєбло (Багмут, Записки... 1961, 4); Шкрєбти душу (серце, за душу, за серце) — викликати в когось почуття гіркоти, суму, прикрасі, незадоволення і т. ін. Він так бажав Марини добра і щастя, що її успіх окрилював його. Та згодом дрібне самолюбство почало шкрєбти його душу (Дмит., Наречена, 1959, 187); Медаль, яка дісталася Ліні, висланула з рук іншого претендента — Лукіного сима. Лукію це, видно, шкрєбе за душу (Гончар, Тронка, 1963, 136); Михайло відчував у себе всередині якийсь неприємне тремтіння. По всьому тілу пробігав, немов електричний струм, дрібний озноб, шкріб за серце, підгинав коліна (Збан., Сеспель, 1961, 248).

ШКРЕБТІСЯ, буся, бєшся; мин. ч. шкрібся, шкрєблєся, лбся; недок. Те саме, що скрєбтіся. Легенький стукіт, обережно зтоєть шкрєбється пальцями (Хижняк, Тамара, 1959, 57); Десь у кутку шкрєблєся миша (Чорн., Визвол. земля, 1959, 217).

ШКРОБАТИ, аю, аєш, недок., діал. Скрєбти (у 1 знач.). Ти думаси, що я не маю іншої роботи, як для тебе бульбу шкробати? (Фр., VII, 1951, 74); Кітка..., беззвучно перебігаючи, а відтак шкробачи кігтями, слухається десь по стїні й скочить в м'яку пропасть (Хотк., II, 1966, 133).

ШКРЯБ, ШКРЯБ-ШКРЯБ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. **шкрѣбати** 1. — *Піп був власне у покою: В пообідньому настрою. Люльку ходячи курив. У вікно я [Лис] заглядаю, Лапою шкряб-шкряб, блаагаа, Щоб вікно він отворив [відчинив] (Фр., XII, 1953, 32).*

ШКРЯБАННЯ, я, с. Дія за знач. **шкрѣбати** і звуки, утворювані цією дією. *Прокинувся Пархоменко, почувши скрабляве шкрябанья в двері (Панч, О. Пархом., 1939, 66); *У порівн. Вічне нарікання [князя] на лакеїв, що сиділи тут же побіч нього, драгнуло Івана, як шкрябанья залізом по склі (Фр., III, 1950, 147).*

ШКРЯБАТИ, аю, аєш, недок. 1. *перех. і неперех.* Вдавати різкі звуки, скребучи чимсь по чому-небудь. *Вже скрипнули затні двері, вже шкрябають немудрі сельські засуди (Збан., Єдина, 1959, 12); Шкрябали перами писарі за столами (Головко, II, 1957, 169); В миснику шкрябають голодні миші (Ірчан, II, 1958, 69); Востуналися біля столика діти, виразно шкрябали дерев'яними ложками об миску (Впик, Тв., 1958, 408); Ялиця.. знову поволі почала випростуватися, шкрябаючи гілками по глині (Мур., Бук. повість, 1959, 28); Він підняв руку і, наче пазуражи, шкрябав пальцями шибку (Донч., II, 1956, 359).*

2. *перех.* Робити подряпини, чіпляючи чим-небудь гострим, жорстким; дряпати. *Ми побігли кущами. Віти били нас по обличчя, шкрябали, бої ноги підколювалися (Гр., I, 1963, 297); Потому (Альопа) кинувся назад і швидко почав дзюбати й шкрябати жорсткою черинь між скелями (Мик., II, 1957, 180); На міліні колеса водохода шкрябатимуть дно (Донч., VI, 1967, 68); Призрилися [Мамай] до закуреної, аж чорної стінки й знічев'я заходився тим шильцем шкрябати брудний вологий мур (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 94); // Зчпцати, здирати чимсь гострим що-небудь. *Зігнувшись коло воріт, як злодій, Микита й Настя шкрябають ножами чорні плями на воротах (Вас., I, 1959, 291); [Н а д і я:] Хіба тобі дітей виховувати?! Палубу! Палубу тобі шкрябати! (Моров, П'єси, 1959, 321); // розм. Чухати, дряпати тіло. *Люди чось говорили, викрикували, шкрябали собі голови... (Кочуб., I, 1956, 450); Марійка до крові шкрябала тіло (Головко, I, 1957, 90).***

3. *перех., перен., зневажл.* Недбало, абияк писати (літературні твори). — *Поет сатиру шкряба!.. (Сам., I, 1958, 265);.. Я шкрябав вірші і тинявся по місту (Перв., II, 1958, 104); Після милих привітань — Настя... до атаки: — Це ж про мене тая, у вас, шкрябають писакі (С. Ол., Вибр., 1959, 129); [Р о м а н ю к:] Ти чоловік добре грамотний, начитаний, саж шкрябавши пісні, диавел, голубе, щоб все було культурно (Корн., II, 1955, 196).*

4. *перех. і без додатка, розм.* Мілко, абияк орати. *Хто мав який-небудь шматочок свого поля, сляк-так його шкрябав, засівав (Мирний, IV 1955, 240); — І як ми ген туди далі, років за десять, у світі й житимемо? Народу жє намножитьсь. І так тієї землі — ось і в нашій громаді — і по три чвертки на душу немає. Шкрябавши, шкрябавши її, сердешну, а того хліба в неї всилу до весни дотагнеш. А той що буде? (Головко, II, 1957, 54).*

5. *перех., перен., розм.* Турбувати, непокоїти, дратувати кого-небудь. *Сопкін почував, як щось починало шкрябати його всередині (Вас., I, 1959, 347); Він якоюсь частинкою своєї совісті відчував свою провинку, щось десь шкрябало, але повернутися назад не міг, бо від цього його директорський престиж децю б залишилися (М. Ю. Тарн., Як на.. живі, 1958, 92); Герасія Салогана і досі звуть не управителем, а теж економіом, і це*

неабияк шкрябав гоноровитого попихача (Стельмах, I, 1962, 22).

◇ *На серці (за печінку) шкрѣбас, безос. — про почуття турботи, неспокою, роздратування тощо, яке кого-небудь охоплює. Од сляв твоїх на серці шкряба (Сос., I, 1957, 415); На серці [начє] мійш шкрѣбають див. мійша.*

ШКРЯБАТИСЯ, аюся, аєшся, недок. 1. Скребти по чому-небудь, видаючи різкі звуки. *Лежить [собака] під лапою, поки не затизнуть голоси зачстіною, потім починає скавудіти, шкрябатишя у двері (Мушк., Серце., 1962, 296); За дверима тьось стогнав і шкрябався нігтями в скло (Багмут, Щасл. день., 1951, 33); Під ліжком шкрябався миша, настриливо й негамовно (Тулуб, Людолови, II, 1957, 586); // розм. Те саме, що **чухатися** 1. *Чоловік шкрябався в голову, наче хоче вишкрябати з неї ту подать (Кочуб., I, 1955, 436).**

2. *розм.* Мілко, абияк орати. *Не міг зажити [Порфир] більше як одну-дві шкяпини та сякий-такий плужок, яким і шкрябався вично на своєму бур'януватому полі (Мик., II, 1957, 368).*

ШКРЯБНУТИ, ну, нєш, док. 1. *перех. і неперех.* Однокр. до **шкрѣбати**. *Батько врадав її страшне самолюство, неначе шкрябнув нігтем по виразці (Н.-Лев., IV, 1956, 248); Тільки відівя руку Елдара, і вона шкрябнула кожем по грубці, прописала слід (Тют., Вир, 1964, 365); Комусь поталанило шкрябнути мене носком по потилиці... (Шовк.. Інженери, 1956, 349).*

2. *неперех., розм., рідко.* Втекти від кого-небудь, побігти. *Галля, побачивши на порозі свого завідуючого, тизенько агнула, миттю зім'яла в руці машкару й скоренько шкрябнула на ніч (Вас., I, 1959, 121); Як шкрябнув, так тільки мене й бачили (Сл. Гр.).*

ШКРЯБНУТИСЯ, нуся, нєшся, док. Дряпнути себе, зробити собі чимсь гострим подряпину. *Під третім вагоном Матрос шкрябнувся головою об ящик (Мик., Повість., 1956, 105).*

ШКРЯБОНУТИ, ну, нєш, док., однокр., *перех. і неперех., розм.* Підсел. до **шкрябнүти**. *Ялиця ледве помітно увєнулася під нєю.. Суті віти, що торкались того краю, мов пазури, шкрябонили по глині (Мур., Бук. повість, 1959, 27); — Шкрябонув я ото документальну повість (Мушк., День., 1967, 71); [К а з н д о р о г а:] Писар п'яний був, скочив, стопив гачок зазізаний від кухні та як не шкрябоне мене по голім тілі, аж я звився з болю (Фр., IX, 1952, 390).*

ШКРЯБОТІННЯ, я, с. Дія за знач. **шкряботіти** і звуки, утворювані цією дією. *Шкряботіння чулося десь далеко за дверима, ніби всередині другої кімнати (Досв., Гюлле, 1961, 23); Раптом Івасик смикнув його за руку і припав вухом до землі. — Те! Те! Ти чуєш? — З землі почулося шкряботіння (Ів., Весл. очі, 1956, 105).*

ШКРЯБОТІТИ, очү, отїш, недок., *перех. і неперех.* Утворювати різкі звуки, скребучи чимсь по чому-небудь. *Щось шкряботить у віконницю — слухав, мов крізь сон... (Вас., II, 1959, 93); Йому вчулося, ніби там щось шкряботить (Досв., Гюлле, 1961, 22); Він чує, як Штена шкряботить біля своєї тумбочки, вечеряє в темряві хлібом та ковбасою (Гончар, Людина., 1960, 24); Навіть миші не шкряботили: втекли тієї лихої зими кудись у поле, де було більше їстівного, ніж у людей (Мур., Жила.. вдова, 1960, 62).*

ШКРЯБ-ШКРЯБ *див. шкряб.*

ШКРЬОВАТИ, аю, аєш, недок., *розм.* Іти, ходити (перев. в розбитому, великому взутті), човгаючи. — *Поки що шкрьоватиму в старих [чоботях], доб'ю вже до краю (Гончар, III, 1959, 332).*

ШКУЛИТИ, лю, лшш, недок., перех. і без додатка, діал. Дошкулґати. Сонце пече, морозака шкулґить (Ю. Янов., II, 1954, 211).

ШКУЛґИЙ, ШКУЛґЬКІЙ, а́, е́, діал. Дошкулґивий. Я ж думала, да що кавайка не шкүлька, Де ударить, то розсадеться й шкурка (Чуб., V, 1874, 595); Неймовірна гіперболізація образів — шкулґке місце здібного поета: (Вітч., 3, 1964, 107); Шкулґкі слова; Шкулґький вітер.

ШКУЛґКО, діал. Присл. до шкулґький.

ШКУЛґЬКІЙ див. шкулґький.

ШКУЛґЬКО, діал. Присл. до шкулґький.

ШКУЛґНО, присл., діал. Те саме, що шкүлко; // у знач. присудк. сл. — Твоя мама — чиста сатана. Вона не дасть мені спокою цілий вік! Ой, шкулґьно ж мені! — говорив зять до Надєє (Н.-Лев., III, 1956, 201).

ШКґРА, в, ж. 1. Зовнішній покрив тіла тварини. Гнідко струснує шкурку, сіпнує і повагом пішов шляхом (Мирний, IV, 1955, 310); Гнат Щербина, казали люди, своєю лапатою рукою крізь шкуру безпомилково відчуває силу і кров котини (Стельмах, I, 1962, 69); *Образно. Босфор аж затрясся, бо зроду не чує Козацького плачу; застогнав широкий / шкуркою, сірий бугай, стрепенувє (Шевч., I, 1963, 197); Жито зїтаєс восковою захлею, котить по своїй шкурі шведку шумливу тїнь (Гуц., Скупана., 1965, 87); // Такий покрив (перев. з шерстю), знятий з убитої тварини. Надумалось воно [гнґя] все стадо наміштити: У вовчу шкуру одяглося (Гл., Вибр., 1951, 121); На низькому помості з дошок, прикрившись звірячими шкурами, лежало кілька чоловік (Скл., Свято-слав, 1959, 8); На аблунках висять свіжозібрані бичачі шкури (Тют., Впр, 1964, 328); В лоно широкого моря полинувши, світла богиня Із глибини принесла нам чотири тюленячі шкури (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 84); — А ти змієш обробляти шкури на хутро? — спитав поет (Тудуб, В степу..., 1964, 201); Дуже кожум'яки сиділи під дашками ганків на вулицях і м'яли своїми літцими руками волові шкури (Довж., I, 1958, 227); Родина Олесі не заважала на пахоці сирю і квашенї шкури та дубового квасу (Стельмах, II, 1962, 114).

◇ **Вовк в овечїй шкурі** див. вовк; Діліти шкүру не-вбітного ведмєдя див. діліти.

2. Матеріал, одержаний шляхом хїмічної і механїчної обробки шкіри деяких тварин (перев. позбавлений шерсті). Як було їде [Юрко] селом у неділю, то випростується сміливо та хвґцько, ноги витяєє, мов струни, шпорами брязкає, солдатська шапочка на голові, рейтузи обшити шкуркою (П. Куліш, Вибр., 1969, 289); Жінки-носїйки підіймають на голову чоботани з жовтої шкури (Коцюб., II, 1955, 412); За догї роки вїтнї він зрїдка бравс: за своє старе ремєсло, щоб виготувати собі ї сусїдам шкури.. на взуття (Стельмах, II, 1962, 117).

Чортова шкүра — те саме, що Чортова шкіра (див. шкіра). Під комірчиною стояє верстат, а біля нього в старому танкістському комбінезонї з чортової шкури — тазґїн з виструганою рейкою в руках (Рудь, Гомів..., 1959, 23).

3. розм. Шкіряний покрив тіла людини; шкіра. Ного [Івана] шкура зчорніла та обліплила кості, очі запалились ще глибше (Коцюб., II, 1955, 343); Роман підводився з огню.. Почорніла голова й руки, .. а з їх висїла обгорїла шкура... (Гр., II, 1963, 306); Я встєє призва-чїтїся до нового халґї і його команді, що складалася з людей усіх можливих відтїнків шкур і душ (Ю. Янов., II, 1958, 84).

◇ **[Аж] морбз (морбзєць, холбд) пробїгґєс (пробїг)** по шкүрі див. пробїгґати; Аж шкүра болїть див. болїти¹; Аж шкүра горїть (трїщїть, труєтьсєя і т. ін.) — те саме, що Аж жїжкї трєсьтьсєя (трєсьтьсєя, труєїсьсєя,

затруєїсьсєя, задрижґали) (див. жїжкї). [І в г а:] Як почую, що сталося щось, то так хочеться довідатись, — аж шкура труєтьсєя (Гр., II, 1963, 535); **[Аж] шкүра рєпас (рєпне)** в кого, на кому — чому — хтось дуже товстий. На мьому шапка кудлата була збита на потилицю, ника червона, ось-ось, здавалося, рєпне на нїй шкура (Головка, II, 1957, 133); **Бґти (перевбґати, жїти, пожїти і т. ін.) в шкүрі чїїй, якїї** — бґти в чьєму-небґдї або якому-небґдї станї (перев. поганому, незавидному) якїїх час. Я уявїв собі самого себе в шкүрі спїробїтнїка «Лїхої годїни», в роздертих калошах і то під час такого глибокого снїгу (Сам., II, 1958, 261); — Хай ї вони [помїщїки] в нашїй шкүрі поживуть! — вирєалось у Григорїя Волошина (Стельмах, I, 1962, 369); **Вїлґзїти (вїлїзїти) із шкүри** див. вїлґзїтїся; Вїлґзувґтїся (вїлґзуатїся) із шкүри див. вїлґзувґтїсєя; Вїпробґувґвати (вїпробґувґати, вїдчувґати, вїдчґти і т. ін.) на своїй (на власнїй) шкүрі — переконувґтїся в чому-небґдї на власному досвїдї. — Я, як режїсер майбутнєї картини, і він — автор сценарїю, — показав Сєє рукою в мїй бїк, — ї Богдан, що подає нам тему, на своїй шкүрі вїпробґувавїши її, — всі ми разом з'єсґуємо нашї поглядї (Ю. Янов., II, 1958, 79); Гїтлерїєська Нїмєччїна, що віроломно напала на Радїанський Союз, на власнїй шкүрі вїдчула, яка велика сила ї мїць Радїанської держави (Рад. Укр., 13.IX 1946, 3); Вїдривґати (вїдрївґати і т. ін.) з шкүрою — те саме, що Вїдривґати (вїдрївґати і т. ін.) з м'ясою (див. м'ясо); Вїдчувґати (чґти і т. ін.) [всією своєю] шкүрою — те саме, що Вїдчувґати (чґти і т. ін.) [всією своєю] шкїрою (див. шкіра); Влґзїти (влїзїти) в шкүру див. влґзїтїся; В [свою] шкүру не потбґвптїсьєя — дуже товстий. Я б раднїший мовчати, але ми пугнемо з голоду, а він [пан] такий гладкий, що в свою шкуру не потбґвптїсьєя (Н.-Лев., II, 1956, 167); В шкүру чїю кого — уживаєтьсєя як побажання комусь побувати в чьєму-небґдї станї. — Що я тепер у зведєння напишу? Вас би в мою шкуру (Тют., Впр, 1964, 14); Дєрти (дрґти) шкүру (по три шкүри) див. дєрти; Дєрти остґнїно шкүру див. остґнїти; Зазнавґати (завнґати, звїдати і т. ін.) на своїй (на власнїй) шкүрі — те саме, що Знґти, побґому кїш лїха (див. лїхо¹). Петро діливсєя з ним своєю працює.. То було слово самого життя; слово чоловіка, котрий не тїлько бачив лїго, а й на своїй шкүрі звїдав його (Мпрний, I, 1954, 353); Залґзїти (залїзїти) в шкүру див. залїзїтїся; Залївґвати (залїтї, заллїтї, наливґвати, налїтї, наллїтї) за шкүру сґла див. залївґвати, налївґвати; [Затнґнґтїсьєя, затґтїсьєя] в однґ шкүру — уперто не погоджувґтїся з чим-небґдї; упиратїсьєя. Всї [крїпаки] в одну шкуру затґлїсьєя: — Не хочемо надїлітї! До слухного часу підждемо!.. (Мирний, IV, 1955, 239); Минуло рїздво. Я ї наполягла — женись! Він одбалажуєтьсєя давай: «Я ї не нагауєлєсь єє, ї сак, ї так», — а я в одну шкуру: «Женись, женись, мїй синочку!» (Тєсл., 3 книги жїття, 1949, 22); Здїратї (здрїратї, здрєрти, знїмґти, знїґти, здїмґати, здїнґати, злупїтї, стґґатї, стґґувґвати, стґґнґтї, стґґтї, лупїтї, облупїтї і т. ін.) шкүру (три шкүри, сім дїнкґ, дєсґтґ шкүру і т. ін.): а) нещадно визискувати, експлуатувати когонебґдї, брати надмірну плату, цїну. Все думав: «Та ї жартїливий же якїй наш пан, пошлї йому, боже, здоров'є», — жартуєчи ї шкуру здїмґє!» (Мирний, IV, 1955, 227); — Вони [багачї] на людей калкани ставлять, як на вовка. Спїїмаєсь, — здеруть їз тебе шкуру, оббїлґють дочїста, а те, що їм непотрїбне, викинуть в гнїй (Коцюб., II, 1955, 55); Вони [українські помїщїки] здїрали по три шкури з українського селянина (Цюпа, Україна..., 1960, 31); Любїє Кожар замїсть однїєї двї шкури з людини стягати (Ковїнька, Кутя.,

1960, 29); *Князь був на торговлиці, скаржились-бо йому новгородці, що купці зажежі дуплять по три шкури за все* (Загреб., Диво, 1968, 401); б) нещадно, сильно бити когось. — *До самого поліцейстера доставляю! Обшука шкуру на тобі!* (Мирний, V, 1965, 293); [І в г а:] *Приходь, Мусівчуку, голубчику, любий!*.. [М у с і й:] *Та я б на крилах радий летіти, дак коли ж Мартин сказав, що і шкуру здер, коли що тев...* (Гр., II, 1963, 561); *Закипіло в мене серце — сім шкур би з них зідрав за таку шкоду* (Тют., Вир, 1964, 160); Із (з) шкури лнується — те саме, що Вилізати із шкури (див. вилізати). — *В мене таке враження, що він вирішив всю війну відсидітись в таборі, — сказав Лагутін.. — З шкури пнеться, аби тільки місяць тут не втрапити* (Гончар, Люддя.., 1960, 66); *Лізти з шкури див. лізти; Морбз іде (ішбв, пішбв, подирає і т. ін.) поза шкурою див. морбз; Морбзом подрало по шкурі див. подертти; Морбзом продерло по шкурі див. продвратти; Надівати (надіти, натягати, натягти і т. ін.) овечу шкуру; Змінювати (змінити) овечу шкуру на овечу — те саме, що Надягати (надягнути, надягти) овечу шкуру (див. надягати). — Сірі овочки, наділи овечу шкуру та такі тизі стали...* (Мирний, III, 1954, 308); *Надягати (надягнути, надягти) овечу шкуру див. надягати; Нášим (йогб, Гі і т. ін.) сáлом та по нашій (йогб, Гі і т. ін.) шкурі див. сáло; Пожити в шкурі див. пожити¹; Пóза шкурою (по шкурі) подрало див. подертти; Пóспускати шкуру див. поспускати; Потерпати за своєю шкурою — боятися за своє життя; Рятувати своєю (влáсно) шкуру — рятувати своє життя. — Та він що, з місяця впає? Інші поміжники, напакати, тікають тепер із своїх мастків, шкуру своєю рятуючи. А він сам на рожен лже* (Головко, А. Гармаш, 1974, 281); — *А де ж ти поділася? — винувато мовив старий, бо, тікаючи з майдану, чув, як гукала йому вслід Наталка. — А то ви не чули? Своєю шкуру мерщій рятувати, а мене там зай хоч і бомбою рознесе* (Гончар, II, 1959, 217); *Снігом сипле за шкуру див. сипати; Спускати (спустити), спісувати, спісати) шкуру (три шкури і т. ін.) — дуже бити, карати за що-небудь. — Гляди ж мені, Семене, коли програвш — шкуру спущу!* (Шпан, Балада, 1957, 137); — *Але я колиш таки спущу твою шкуру задовж і вперек! — у жовтих очах [Терентія] густішав злоба* (Стельмах, I, 1962, 313); *Так шкура й закипить див. закипати; Тільки (лиш, самá) шкура та кісткі; Одні (самі, тільки) кісткі та шкура див. кістка; Тремтіти за своєю (влáсно) шкуру див. тремтіти; Труситися за (своєю) шкуру див. труститися; Уболівати (боліти, боятися і т. ін.) за своєю (влáсно) шкуру — те саме, що Тремтіти за своєю (влáсно) шкуру (див. тремтіти). [С т е п а н:] Не маеш права мене обзивати божугодом. [П р о к і п:] Брешеш, маю право. Маю, бо не за свою шкуру, а за всіх уболівати* (Корн., II, 1955, 120); — *Хіба ж то чоловік? Він заради вигідної служби з відьмою побратавсь. А думаєш, за людей вболіває? За себе! За свою шкуру боліє!*.. (Тют., Вир, 1964, 77); *Джитро нарешті затримав погляд на батьковому обличчі, спитав вимогливо: — Чого ви не поклякали мене на всіляк? ..Боялися за свою шкуру, так?* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 297); — *Ти за свою шкуру не пережешай, вона у тебе товста* (Голов., Тополя.., 1965, 12); *Шкура та кісті — те саме, що Тільки шкура та кісткі* (див. кістка). *От назбирался прозани гості, Влідні, намучені — шкура та кісті. Всіх багатир до жомори веде; Спермась принишкля, напружено жде Хліба сірома — і боса і гола* (Грвб., I, 1959, 240); *Шкура терпне див. терпнути.*

4. перек., вульг. Людина, що дбає лише про свої інтереси. [В а н т а ж н и к:] *Тепер народ теж пішов... шкура. Тут один приїздив, оз, і шкура, ви-*

дать... (Мик., I, 1957, 43); *Дізнавшись про цю зраду, хлопці вирішили «дати Федькові бобур». Очевидно, так би й зробили, коли б Свербик не пронохав небезпеки і не зник з горизонту зовсім.* — *Шкура, — оцінив його вчинок Максим* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 238); // *Груба, жорстока людина; людина, здатна на низькі, ганебні вчинки, на зраду. — Випив раз, випив удруге... Ну, а останній раз.. здибалась мені ота поліцейська шкура, отой курокрад Гунька* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 136); — *Він, шкура, навмисне заставив нас у воді палататися, хотів перевірити, на що ми здатні* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 111); // *Уживався як лайливе слово. — Ви ж самі давали йому руку цілувати, — сказала Христя.. — Докажи, шкур-ро! докажи, сучко! — гукнула пані, узопивши Христю за коси* (Мирний, III, 1954, 253); — *Воча шкуро! Як дам тобі по голові, дак три дні голови шукатимеш* (Барв., Опов.., 1902, 455); [С т е ф а н] (*зразу сердито починає ходити по камері, бубонить*): *Собаки! Думали — мовчати му, ні, не на того напали! Шкури!* (Вас., III, 1960, 295); *А ви що ж, продате своїх? Ах ви, шкури!* (Смолнич, Реве та стогне.., 1960, 48).

◇ *Продáжна шкура* — зрадник, запроданець. *Махно і Петлюра — продáжна шкура* (Укр. присл., 1955, 341).

5. розм. Зовнішня оболонка плода рослини. *Варвара розрізала великою з тонкою рябою шкурою кавуна* (Коз., Нові Потоки, 1948, 104).

ШКУРАТ, á, ч., розм. Шматок шкури (у 1, 2 знач.). *Тонкі восково-жовті пальці нервово смикали дрібні шкурати* (Тулуб, Людолова, I, 1957, 115); *У порівн. *Дметься, як шкурат на огні* (Укр. присл., 1963, 126).

ШКУРАТІНА, и, ж., розм. Шматок шкури (у 1, 2 знач.).

ШКУРАТОК, тká, ч. Зменш. до шкурáт. *Аж ось повертається з церкви свекор із жінкою, з дітьми, а Палажка як узопить шкураток та батькові в руки: — Мінть, тату, — каже* (Стор., Тв., 1957, 28); *Побачивши мішок із зерном, Григір трохи пом'якшав, хоча й не виявив особливого захоплення: — Дали, як украли, куркулі чортів! У них шкуратка на латку не розжи-вешся* (Тют., Вир, 1964, 100); *У порівн. *Руки в нього були в засохлому болоті, як шкураток* (Гончар, III, 1959, 142).

ШКУРАТТЯ, я, с., збірн., розм. Шматки шкури (у 1, 2 знач.). *Батько, що сидів спиною до дверей і м'яв у кориті якесь шкураття, повернувся* (Тют., Вир, 1964, 185); *З дерев падало листя і золотими плямками сідало на.. ящики з різним шкураттям, на купи подрібненої дубової кори* (Юхвід, Оля, 1959, 136); *У порівн. *У важких пузирях, у крові, Ноги в хлопчиків наче шкураття* (Мас., Сорок.., 1957, 382).

ШКУРАТЯНИЙ, а, е, розм. Прикм. до шкурáт. *Два здорovenнх чорних пацюки (а по-галицькому — щури) вскочили вночі до кабінету, почувши, що тамне чимь шкуратяний* (Сам., II, 1958, 292); *Великого сміху набрала його дожелезна, задовжки з аршин шапка, вся із шкуратяний шматків різної масті: білої, своєї, чорної, рудої, червоної...* (Минуле укр. театру, 1953, 22); // *Вигот з шкурят (у 2 знач.). Книжки були.. в шкуратяній оправі* (Н. Лев., V, 1966, 381); *Шкуратяний фартуз, що ковалі На ноги напинають проти іскор, Каве узяв та й поченив на спис. І зараз бучу збив по всім базарі* (Крим., Вибр., 1965, 173); *В дверях стояла низенька особа, вся зіщулена. Її нахляпала доволу пухата шкуратяна потерта тека* (Досв., Вибр., 1959, 252).

ШКУРАТЯНКА, и, ж., розм. Шкіряна куртка чи

пальто; шкурінка. Ввійшли двос: підтякнутий молодик у шкурятяні, підперезаній солдатським поясом з кобурою нагана, і велетен у демісезонному пальті, теж підперезаному — кудламетною стрічкою (Смолич, Реве та стогне..., 1960, 446).

ШКУРІНКА, я, ж. і. Те саме, що скоріва 1. Начко, обгризши всю верхню шкуринку з свого хліба, сидів у кутку та плакав (Фр., VI, 1951, 169); О, то були неперевершені зливини частя: відчувати на зубах твердо хлібну шкуринку, смакувати кислуватим духом справжнього хліба (Збан., Сеспель, 1961, 266).

2. Те саме, що шкірка 2. Весняним подихом тягнеться тепло від грубки, пахне приємно пригорілою картопляною шкуринкою (Збан., Єдина, 1959, 29); Щоранку курям слід давати вітамінний підкорм з кришеної моркви, буряків, шкурунок кавунів тощо (Шкідн. і хвор. рослин, 1956, 27).

3. Те саме, що кірка 1. Вночі був невеличкий мороз. Стужавіла земля, калюжі покрилися тоненькою льодовою шкуринкою (Збан., Тасмівця..., 1971, 306).

ШКУРКА, я, ж. і. Зменш. до шкура 1—3, 5. Тепер згадує отець Никон чудовий соборевий комір, пошитий зі шкурки звірка, який трапляється лише вряди-годи (Довч., II, 1956, 9); Основним товаром світової зупрової торгівлі у наш час є шкурки норки (Наука..., 6, 1973, 44); Хоча на славу вдавалася йому чимба, але він всім серцем хлібороба ненавидів її, не бруд чинбарні, а золоті та зелені сап'яни позів бачив перед собою, коли готував на торг кольорові шкурки (Стельмах, II, 1962, 115); На візку сидів хлопець.. сухий, як кістка, обмотана жовтою шкуркою (Н.-Лев., IV, 1956, 289); Любо тоді глянути на стиглу, прозору ягоду, що ледве струмує солодкий сік у тонкій шкурці (Коцюб., I, 1955, 191).

△ Шліфувальна шкурка — папір або тканина з наклеєним на ній абразивним матеріалом, що використовується для зачищення і полірування різних виробів. Виробничі випробування показали, що стійкість проти спрацювання алмазних барабанів і кругів у кілька тисяч разів вище, ніж шліфувальних шкурок (Веч. Київ, 12.VI 1968, 2).

◇ Не вартя шкурка віччини двя. вартій.

2. Те саме, що кірка 1. За одну ніч висохла земля, затягнулися тонісінькою льодовою шкуркою калюжі (Збан., Курил. о-ви, 1963, 224); На столі з'явився високий глечик з пареним молоком. Зверху на ньому була темна, піджарена шкурка (Собко, Шлях..., 1948, 65).

◇ Натягати (натягті) шкуру на кисіль двя. натягати 1.

ШКУРЛАТ, а, ч., розм. Шматок шкури (у 1, 2 знач.). Опанасенко роз'явав в'язанку і вийняв звідти скручений сувояк шкурлат (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 714); *У порівн. «Чого воно їтиться? чого дметься, як шкурлат на жару?» — думав собі хурман (Свидн.), Любоборачки, 1955, 116); // рідко. Те саме, що шкурятінка. Він бачив сотні людей. Вони, мов на спасіння, надіялися на цю землю, яку одним розписом може відіратити од них цей красень [Кульницький] в шкурлаті (Стельмах, II, 1962, 141).

ШКУРНИЙ, а, е, розм. Пов'язаний з шкурлявцями тільки про власне життя, власний добробут, достаток і т. ін.; корисливий. [С м о л а:] Громадська робота вища за шкурні інтереси (Мик., I, 1957, 157); Так, все життя він.. буде обстоювати те, у що вірить. Змітатиме з дороги все брехливе, шкурне, усе, що поганить людей (Мур., Свіже повітря..., 1962, 188).

ШКУРНИК, а, ч., розм. Той, хто дбає лише про

власні інтереси, власне життя, власний добробут, достаток і т. ін. [О х р і м е н к о:] Знаши що, браток? Ти не пролетаріат і не диктатура, а ти просто свистун і шкурник (Мик., I, 1957, 33); Щоранку він [Щорс] у точко призначену годину приходив до комендатури, приймав відвідувачів, кожному давав пораду, вилявля шкурників, зрадників, які також потикалися до нього (Скл., Легенд. начдив, 1957, 60); — Так от за кого ти мене приймаєш? За шкурника і пристосованця? (Д. Бездик, Дніпро..., 1951, 8); *У порівн. Йому раптом стало соромно від Сашкових слів. Та він же й наспраді тікав з села, як останній шкурник і егоїст (Кучер, Прошай..., 1957, 172).

ШКУРНИЦТВО, а, с., розм. Поведінка, вчинки шкурника. Василь сказав гірку правду Любчику про шкурництво, про себелюство (Хижняк, Невгамовна, 1961, 154).

ШКУРНИЦЯ, і, ж., розм. Жін. до шкурник. — Бридке дівча, ота Харитя, ..обминайте її десятою дорогою. А вже шкурниця — чиста куркуліва (Чаб., Тече вода..., 1961, 159).

ШКУРНИЦЬКИЙ, а, є, розм. Власт. шкурниківові. — А ви скажіть просто — не хочете сіяти — ми організуємо молодіжну бригаду — і без вас обійдемося. Без ваших шкурницьких інтересів (Тют., Вир, 1960, 82).

ШКУРОДЕР, а, ч., розм. 1. Той, хто вбиває належних до знищення тварин і здирає з них шкуру. — Так воно вже заведено: яка не є шкура на воліві, а шкуродер здерє її (Стельмах, I, 1962, 243).

2. перен. Жорстока людина, що визискує інших, наживається на них. [К і н д р а т А н т о н о в и ч:] Казав, правда, що чув і те, як господин [пан] предводител бовкнули про мене незвичайне слово: шкуродером мене звеличали! (Кроп., II, 1958, 279); — А може, таки перейдиш до нього? — Краще я за смертю піду! ..До того шкуродера нога моя не ступить (Стельмах, I, 1962, 230); Зараз він.. скаже, що я шкуродер, бо ламаю таку безбожну ціну за пустакову [незначну] роботу (Чаб., Катюша, 1960, 112); // Уживається як лайливе слово. Дибляни набігли, махаючи кийками й ломаками та гукуючи: — А, бісові шкуродери, попалися!.. (Гр., II, 1963, 296).

ШКУРОДЕРКА, я, ж., розм. Жін. до шкуродер.

ШКУРОДЕРНЯ, і, ж., розм. Приміщення, місце, де забивають худобу на м'ясо або знищують домашніх тварин.

ШКУРОДЕРСТВО, а, с., розм. 1. Заняття шкуродера (у 1 знач.).

2. перен., рідко. Катування, мордування когось.

ШКУРОЛУП, а, ч., розм., рідко. Те саме, що шкуродер. Дід помічав мене, спочатку дивується, а далі чмикає: — От і пропажа об'явилася! А ми думали, що тебе десь шкуролупи взопили (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 67); — Просить шкуролуп-лікар п'ятсот лей (Мур., Бук. повість, 1959, 109); — Дай нам хліба, шкуролупе проклятий! (Тулуб, Людолови, I, 1957, 443).

ШКУРОЧКА, я, ж. Зменш.-пестл. до шкурка. — В горобці же пір'я єрїє, а в телятка що? Шкурочка на ньому тоненька, шерсть блаженка, — погибель та й годі при морозах (Тют., Вир, 1964, 112); Сьорбачи по ложечці, вона з зливини на злилку все більше та більше черевіла, здається, вино, розложившись по жилах, пішло поза тонкою шкурочкою і звідти вилядало таким привітним молодим рум'янцем (Мирний, III, 1954, 279).

ШКУРЯНИЙ, а, є, заст. Вигот. із шкури (у 2 знач.). Голений хурман в широкій бурці, в шкуряному картузі взяв з рук моїх чемодан (Коцюб., II, 1955, 244); Підпері-

вувались вони шкурняєм похсом (Стор., I, 1957, 267); *Гей, а хто перевезе мене Через море пілнбуряне?.. Хто напие вітрило шкуряне?* (Черн., Поезії, 1959, 400).

ШКУТИЛЬГАННЯ, я, с. Дія за знач. **шкутильгати**. В тому хлопоті не дбав [Перехрест] про своє це більш помітне шкутильгання на протезі (Ле, В снопі., 1960, 53).

ШКУТИЛЬГАТИ, аю, а́ш, недок. 1. на що і без додатка. Припадати на укорочену або хвору ногу під час ходьби. Напилась я з криниці води та насилу рачки вилізла з рогу. Іду я по різі та шкутильгаю (Н.-Лев., II, 1956, 8); *Входить, трюзи шкутильгаючи, кравець Коляндра* (Коч., I, 1956, 439); *Я схилля голову і, шкутильгаючи на ліву ногу, підходжу з кадильницею до отця Олександра* (Мик., Кадилянця, 1959, 47); *Одну ваду мав коник, якого дістали Чернишеві: розкувавшись, він стер копито і шкутильгає тепер на праву передню* (Гончар, III, 1959, 89); *Сторожєва постань була приїмтна. Це був молодий чоловік, інвалід. Він шкутильгає на обидві ноги* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 138); **Образно. Приносить поді господарня Стіа, але стіа шкутильгає на ногу; малий черепочок Вириняє ногу старому служачі* (Зеро, Вибр., 1966, 326).

2. Іти, припадаючи на укорочену або хвору ногу; шкандибати. — Я бачила деох страшних старців, як їздила до костелу. Шкутильгали на милицях через зрєблю (Н.-Лев., VII, 1966, 135); *Хоч кривий [Петро], отже так зутко шкутильгає, що трюзи не біг* (Март., Тв., 1954, 251); *Дем'ян Петрович дуже по малу шкутильгає до вагона* (Крот., Сини., 1948, 40); *Розумів хлопець, як важко батькові на одній нозі та на тій дерев'яній шкутильгати пужкою рїллею* (Цюпа, Три явори, 1958, 34); *Воли, підбившись по кам'янистій дорозі, понуро шкутильгали* (Гончар, III, 1959, 14).

3. перен., розм. Мати недоліки, бути в незадовільному стані. Французька мова Григоренка виразно шкутильгала (Смолич, Світанок., 1953, 134); *Ми встановили, що найужче місце на заводі — верстатна обробка деталей. Тут і якість продукції і частота шкутильгала і продуктивність праці відставала* (Веч. Київ, 3.II 1966, 1); // за чим. Не встигати, відставати (в розвитку, рості і т. ін.). Ми не можемо задовольнитися тим, щоб наші тактичні лозунги шкутильгали услід за подіями, пристосовуючись до них після того, як вони відбулися (Ленін, 11, 1970, 132); *Критика ніколи не була керманічем для літературної творчості, а завжди шкутильгала за нею, обчислювала готові вже здобутки, пояснювала їх* (Фр., XVI, 1955, 246).

◇ **Шкутильгати на обидві ноги** (на всі чотири) — те саме, що **Кульгати на обидві ноги** (див. кульгати). Перші дні польових робіт показали й інший бік медалі. Є ще в області такі керівники, які зликами ладні гори перевернути, а на ділі шкутильгають на обидві ноги (Рад. Укр., 7.IV 1961, 2); *З електровозом горе. Не розженеться, не встигає, та й машинист, пожеже, на всі чотири шкутильгає* (Дор., Три богатирі, 1959, 43).

ШКУТИЛЬГНУТИ, ну, нєш, док. Однокр. до шкутильгати 1. **Образно. Самохідка Лукіна зриває гусеницю ще з однієї машини; вона похитнулась, шкутильгнула, залишаючи позад себе розпластаний тяжкий міз траків* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 650).

ШЛАГБАУМ, а, ч. Пристрій для припинення руху автомобільного та іншого транспорту через залізничний переїзд, на контрольно-пропускних пунктах і т. ін. Вони минали портові шлагбауми, пройшли холодний гучний тунель попід мостом, вийшли на рівні вулиці (Мик., II, 1957, 319); *Машина зупинилася на переїзді перед спущеним шлагбаумом* (Коз., Сальвіа, 1959, 208);

Рух по дерев'яному мосту було припинено, і сотні автомашин стояли, збівшись біля шлагбаумів (Гончар, Дорога., 1953, 40); **Образно. Ія [пісні] пролетіти треба забавато Шлагбаумів, рогаток і провалів* (Бажан, Роки, 1957, 283); **У порівн. — Гей, гей, тримайте бики, бо процесія йде! — розцепірює Анна руки, як шлагбаум, і стає отак між Марічкою і тими, що нападають на неї* (Вільде, Сестри., 1958, 333).

◇ **Закрити шлагбаум перед чим** — створити для чого-небудь перешкоду. В лицемірних зітканнях абстракціоністів про таємничу суть, до якої вони прагнуть, відчувається підступний намір закрити шлагбаум перед переможною лодою людського пізнання, затемнити істину трюкацтвом (Мист., 3, 1963, 12); *Закриваючи шлагбаум перед вогнищем використання космічного простору, ми розчищаємо шлях для вивчення космосу в ім'я науки* (Рад. Укр., 4.X 1962, 3).

ШЛАК, у, ч. 1. мет. Розплавлена або затверділа маса різних домішок, золи і флюсів, що є побічним продуктом металургійних процесів. Для полегшення плавлення до руди домішують різні речовини, які утворюють з домішками легкоплавкі сполуки — шлаки (Заг. хімія, 1955, 488); *Підійшли ланцюжком ковші, в них посукує шлак — сліпучий, жаркий* (Ю. Янов., II, 1954, 112); *З круглого, схожого на величезну чарку вогнетривого ковша вилили доменний шлак* (Собко, Справа., 1959, 296); *Фосфорний шлак, який утворюється після переробки руд у мартенівських або томасівських печах, є цінним добривом для сільськогосподарства* (Наука., 8, 1959, 8); *В сучасній домі все зроблено для того, щоб якомога більше давати чужину і якомога менше шлаку* (Роб. газ., 21.III 1965, 2); // перен. Те, що не має ніякої цінності, що є зайвим, шкідливим, непотрібним. Немає потреби цитувати.. забобонні легенди, пасквільні пісні, частішки; але показати, як в боротьбі з подібним шлаком зростала і міцніла свідомість трудящих мас, яка відображається в творчості народу, — було б дуже важливо (Вітч., 5, 1956, 168).

2. Рештки від спалювання твердого палива. Для вилучення можна.. використати торфовий шлак, що залишається після спалювання торфу на різних підприємствах (Добрива., 1956, 120); *Обслуговування газових топих просте і не потребує важких робіт по шурванню, видаленню шлаків і золи* (Вісник АН, 4, 1957, 49); **У порівн. Пізніше напіврозплавлений пісок, що виповнив долину, спієся у пористу, як шлак, кам'яну масу* (Провулкани., 1955, 11).

3. мед. Відходи фізіологічних процесів, що відбуваються в організмі (не засвоєний організмом білок та інші речовини). Причини уремії — затримка солей і набряк мозку або ж затримка в крові білкових шлаків (Хвор. дят. віку, 1955, 188); *Азотисті шлаки — це, насамперед, сечовина, яка токсично впливає на клітини організму і знижує їхню життєдіяльність* (Знання., 9, 1970, 26).

ШЛАКО... Перша частина складних слів, що віднодіє слову шлак у 1, 2 знач., напр.: ш л а к о в а т а, ш л а к о п е р е р о б н и й, ш л а к о п л а с т, ш л а к о ц е г л а і т. ін.

ШЛАКОБЕТОН, у, ч. Легкий бетон, вигот. із суміші цементу, піску й шлаку (у 1, 2 знач.). — *А тіба тата з саману або з комишиту чи з шлакобетону гірша?* (Чаб., Стоїть явір., 1959, 206); *Пористий шлаковий матеріал є ефективним заповнювачем у звичайному шлакобетоні* (Архіт. і буд., 3, 1955, 23).

ШЛАКОБЕТОННИЙ, а, е. Прикм. до шлакобетон; // Зробл. з шлакобетону. Освоєно масовий випуск ефективних будівельних матеріалів: гіпсоблоків для перегородок., шлакобетонних блоків (Наука., 3, 1957, 7);

// Який виготовляє шлакобетон. *Шлакобетонний завод.*

ШЛАКОБЛОК, а, ч. Будівельний матеріал (перев. кубічної форми), вигот. з шлакобетону. *Спершу будиночок мав одну-єдину, цюправда, простору кімнату. Потім Володя прибудував сікці з шлакоблоків, потім — ще кімнату — теж з шлакоблоків* (Загреб., День..., 1964, 364); *На другий день до фундаменту прийшли нові люди, почали виводити на ньому стіни з готових пустотілих шлакоблоків* (Минко, Вибр., 1952, 401).

ШЛАКОБЛОКОВИЙ, а, е. Прикм. до шлакоблок; // Зробл. з шлакоблоків. *Шлакоблоковий будинок;*

// Який виготовляє шлакоблоки. *Шлакоблоковий завод.*

ШЛАКОВИЙ, а, е. Прикм. до шлак. *Флюс..., створюючи захисну шлакову кірку, поліпшує умови формування металу* (Нариси розв. прикл. електр., 1957, 88); *На дно парника для ізоляції насипають шлакову подушку* (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 24); // Признач. для шлаку. *Здоровіші поранені в піжамах, білиз сорочках, а то й просто голі... зовалися од бомб під паровозами, в шлакових ямах, в бункерах для вугілля* (Тют., Впр. 1964, 347); // Зробл. із шлаку. з шлаком.

△ **Шлакова вата** — теплоізоляційний матеріал, вигот. з металургійних або інших шлаків; **Шлакова пемза** — те саме, що термозит.

ШЛАКОВИК, а, ч., мет. Спеціальна камера в нижній частині мартенівської печі, де під час плавлення руди збираються пил і дрібні частинки шлаку. *На багатьох заводах проводяться роботи з механізації таких трудомістких операцій, як чищення і мащення виливниць, чищення шлаковиків, завантаження руди й вапняку до мульд* (Ком. Укр., 8, 1965, 28).

ШЛАКОВОЗ, а, ч. Спеціально обладнана машина для перевезення шлаку. *Продукція заводу [металургійного устаткування] — шлакові ковші, вагонорозвантажувачі, металеві тюбіки, шлаковози — використовуються не тільки на підприємствах Радянського Союзу, але й за кордоном* (Роб. газ., 7.II 1973, 4).

ШЛАКОПОДІБНИЙ, а, е. Подібний до шлаку.

ШЛАКОСИТАЛ, у, ч. Вигот. з доменних шлаків, піску й спеціальних домішок мікрористалічний матеріал, що має малу питому вагу, значну хімічну стійкість, високу міцність, добрі термічні та діелектричні властивості. *Шлакоситал міцніший за сталь і легший за алюміній, зносостійкий і довговічний* (Наука..., 10, 1968, 45); *Великим успіхом хімічної науки є створення технології виробництва шлакоситалів — чудового матеріалу, який має міцність металу і стійкість проти зовнішнього середовища, властиву склу* (Роб. газ., 23.I 1964, 2).

ШЛАКОУТВОРЕННЯ, я, с., мет. Утворення шлаку. *Намічено... дослідити процес шлакоутворення при переробці високофосфористих чауєну в мартенівських печах з метою поліпшення якості металу* (Наука..., 4, 1957, 14).

ШЛАКОЦЕМЕНТ, у, ч. Порошок, до складу якого входить подрібнений шлак і який є гідравлічним в'язучим матеріалом, що від додавання до нього води переходить у твердий, каменеподібний стан.

ШЛАКОЦЕМЕНТНИЙ, а, е. Прикм. до шлакоцемент; // Зробл. з шлакоцементу. *Жилі будинки і тваринницькі приміщення, покриті шлакоцементним шифером, мають красивий вигляд* (Архіт. і буд., 1, 1955, 20); *В колгоспах широко розгорнуто виробництво місцевих будівельних матеріалів — цегли, шлакоцементних блоків, черепиці, виробується будовий камінь* (Рад. Укр., 19.IX 1956, 1); // Який виготовляє шлакоцемент. *Доленні шлаки використовують для виробництва цементу* (Ек. геогр. СРСР, 1957, 34).

ШЛАКУВАННЯ, я, с., мет. Дія за знач. шлакувати і шлакуватися. *Шлакування топок.*

ШЛАКУВАТИ, ую, уєш, недок., перек., мет. 1. Вкривати, засмічувати шлаком.

2. Очищати від шлаку.

ШЛАКУВАТИСЯ, ується, недок., мет. 1. Перетворюватися на шлак, ставати шлаком.

2. Вкриватися, засмічуватися шлаком.

ШЛАМ, у, ч., спец. 1. Малорозчинний осад, що утворюється сполуками або дрібними твердими частинками при очищенні фільтруванням, відстоюванням і т. ін. якоїсь рідини.

2. Порошкоподібна проміжна речовина металургійного виробництва, яка містить домішки благородних металів, що їх потім видобувають. *Для збагачення ґрунту на марганець вносять шлами — відходи металургійної промисловості* (Колг. Укр., 5, 1959, 44); *Виробництво агломерату на заводі вигідніше, ніж на місці видобування руди. Завдяки досконалій технології для його одержання використовуються відходи виробництва — шлами, пил газавідходів* (Роб. газ., 15.I 1974, 2).

3. Подрібнена гірська порода, що містить цінні метали. *Відомо, що марганцевий шлам — хороший компонент для мінеральних добрив* (Роб. газ., 8.II 1964, 2).

ШЛАМО... Перша частина складних слів, що відповідає слову шлам, напр.: ш л а м о в і д с т і й н и к.

ШЛАМОВИЙ, а, е, спец. Прикм. до шлам. *Довгий час на ряді коксохімічних заводів збагачування вугільного шламу проводилось на звичайних шламових... машинах* (Наука..., 9, 1962, 43).

ШЛАНГ, а, ч. Гнучка труба для відведення, передачі, всмоктування і т. ін. рідини, сипких тіл, газів тощо. *Товстий шланг, заглиблюючись, уже смоктає з одного водозбірника воду* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 115); *Щоб скляне покриття теплиці було чистим, його періодично промивають водою з гумовим шлангом* (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 45); *Біля будки майстра стоє синій сталевий балон з киснем. До нього був прикручений довгий шланг з залізною трубкою* (Собко, Біле полум'я, 1952, 257).

ШЛАНГОВИЙ, а, е. Прикм. до шланг. *Шланговий наконечник;* // Який має шланг. *Шланговий рятівний апарат.*

ШЛАПАК, а, ч. 1. діал. Шкарбан.

2. перен., зневажл. Тухлій, роззява (про людину). — *Так чого ж ти оце не з нею? — Процедура в мене. — Шлапак! Жінку залишив. В незнайомому місті, одну-однісіньку* (Головка, I, 1957, 480); [К о г у т:] Уж... *Здається, пролетіли [літаки]. [В а с и л ь к о:] А в міст так і не влучили? Тільки воду скаламутили. Шлапаки!* (Мокр., П'єси, 1959, 135).

ШЛАПАННЯ, я, с., діал. Дія за знач. шляпати і звуки, утворювані цією дією. *Ночами Ольга чула безперервне шлання його нічних пантофлів* (Галан, Горь., 1956, 21).

ШЛЯПАТИ, аю, аєш, недок., діал. Іти, ходити, видаючи характерні глухі звуки. *Ось вона [Шимонова] шляпає по болоті вулицею Чарнецького* (Фр., VI, 1951, 435).

ШЛАФРОК, а, ч., заст. Домашній халат. *В догому шлафроці... з білою хустинкою на голові... виглядає Пшепшинський* (Н.-Лев., I, 1956, 197); *Вирішив [Таубенфельд] одягнути шлафрок, старовинний дідаєвський шлафрок, шовковий, густо протрочений зверху донизу, з важкими атласними закавращами на рукавах* (Ю. Бездик, Полки., 1959, 252).

ШЛЕЙКА, и, ж. 1. Невелика, легка шлея. *За день*

кони встигли помитися, під шлейками мокра шерсть була вже забілена милом, схожим на розсипаний порошок (Панч, II, 1956, 478); Шорка, або нагрудна шлейка, застосовується в легких запряжках.. замість хомута (Конярство, 1957, 181).

2. перев. мн. Лямки для підтримування предметів одягу (штанів, спідниць і т. ін.). Йон поглядає то на купку дівчат, де стояла Гашица, то на свої крамні шлейки, що.. підтримували темно-зеленого сукна широкі шаровари (Коцюб., I, 1955, 233); Перший до Надійки підійшов низенький, опецькуватий, у довгих штанцях зі шлейками та густим ластовинням біля перенісся хлопчик (Коз., Листя.., 1967, 8); Іван Трохимович часто закліпає очима: таку саму рябу корову пас і він. Та й хлоп'як був ніби з нього списаний — вицвіле волосся на голові, облуплений ніс, штанці на одній шлейці і порепані ноженята (Панч, На калин. мості, 1965, 297); // Те саме, що бретельки. Шлейки сорочки.

ШЛЕЙНИЙ, а, е. Стос. до шлей.

ШЛЕЙОВИЙ, а, е. Те саме, що шлейвий.

ШЛЕЙФ, а, ч. 1. Довгий задній край жіночого плаття, який волочиться по землі. Важкий шлейф чорної сукні не трусився і волочився за нею, як хвіст у гордого павича (Н.-Лев., II, 1956, 77); Жіночі капелюшки нагадували нам лелечі змізда, а довжелезні шлейфи спідниць, які піднімали за панями сіру змарку куряви, павичі гвостки (Д. Бедзик. Українені гори, 1969, 56); *Образно. Вербу не вліпнати. Білі шлейфи святкової вистаї на ній, кожна галузка прибрана в іній, і діамантовий пил іскриться, грає (Ю. Янов., I, 1954, 91); // чого, перен. Слід, смуга (перев. на воді, в повітрі) від руху чого-небудь. Хлопець з-під доламі придирлявся до довгих шлейфів диму, ніби побачив у них щось цікаве (Мушк., Чорний хліб, 1960, 15); Грузовик летів, лишаючи за собою довгий шлейф густої осамитованої куряви (Кучер. Трудна любов, 1960, 209).

2. Сільськогосподарське знаряддя для вирівнювання та легкого поверхневого розпушування ґрунту. Закриті волеви провадять у два сліди шлейфами та боронами (Зерн. боб. культ., 1956, 28); Доцаний шлейф або коток повинен стати обов'язковим знаряддям передпосівного обробітку ґрунту у кожному льоносточному колгоспі (Техн. культ., 1956, 54).

3. геол. Смуга відкладів, що облямовує підніжжя якого-небудь підвищення. Вододільні праваї приток Дністра становлять наче відокремлені шлейфи Карпат у Передкарпатті (Геол. Укр., 1959, 664); В степу зустрічаються [солонці] в долинах рік.. на схилах до них — шлейфа, а також на вододільних просторах (Наука., 11, 1956, 24).

4. сл. Провідник у вигляді петлі, що використовується в магнітоелектричних осцилографах та гальванометрах для визначення місця пошкодження лінії зв'язку і т. ін. Між полюсами сильного постійного магніту осцилографа з допомогою пружини натягнута тонка металева стрічка у вигляді петлі, яка називається шлейфом (Курс фізики, III, 1956, 164).

ШЛЕЙФНИЙ, а, е, сл. Який має шлейф (у 4 знач.). Шлейфний осцилограф.

ШЛЕЙФОВИЙ, а, е, сл. Те саме, що шлейфний.

ШЛЕЙФУВАННЯ, я, с., с. г. Дія за знач. шлейфовати. Шлейфування забезпечує добре розпушування верхнього шару ґрунту і вирівнювання поверхні (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 204); Передпосівний обробіток ґрунту [під кормові буряки] включає шлейфування та культивування на глибину 5—7 сантиметрів в агрегаті з боронами (Хлібороб Укр., 1, 1973, 25).

ШЛЕЙФУВАТИ, ую, уєш, недож., перех., с. г. Вирівнювати й злегка розпушувати поверхню ґрунту

шлейфом (у 2 знач.) для зменшення випарування вологи. В холодну затяжну весну зяб спочатку боронимо в один-два сліди, а потім шлейфуємо його в агрегаті з райборінками (Хлібороб Укр., 2, 1968, 18).

ШЛЕМ¹, а, ч., розм., рідко. Те саме, що шолом. Болотників.. скинув свій рицарський шлем, обшитий брововим хутром (Ле. Побратими, 1954, 11); Семен був у стрій шинелі по формі й шлемі (Сміл., Зустрічі, 1936, 234).

ШЛЕМ², у, ч., карт. Становище, коли супротивник одержує менше належної кількості взятко. Призначити шлем.

Великий шлем — становище, за якого супротивникові не дано жодної взятки; Малий шлем — становище, за якого супротивникові дана тільки одна взятка.

ШЛЕЙ, і, ж. Частина упряжі — широка смуга, сплетена з мотузків або вирізана з ремню і прив'язана до посторонків, у яку запрягають коней. Коня запрягає у підруку, сам себе в борозну; на коня мав реміньну шлею і нашільчик, а на себе Іван накладала малу мотузку шлею (Стеф., I, 1949, 61); За двома кінськими головами та шиями в шлеях було видно здорову постать академіста Балабузи (Н.-Лев., III, 1956, 14); Снаряди лягали позем все ближче.. Старопуджені коні, розуміючи небезпеку, летіли влітром, готові вискочити з шлей (Гончар, I, 1954, 329); Праворуч, повз курінь, проходили Карпо і Захар, у рамі, худі, давно не голені, запряжені, мов коні, в шлеї, тягнуть до Сули колоду (Мокр., П'єси, 1959, 249).

ШЛИК, а, ч. 1. Старовинний круглий або конічний головний убір, обшитий чи оздоблений хутром. Шлик баргачний на свою голову надіває [татарин]. На коня сідає, Безпечно за козаком Головою ганяє (Укр. думи., 1955, 6); На голові [у Потоцького] соболевий шлик з струсьвим пером, яке коштовним діамантом прип'яте (Стар., Облога., 1961, 23); // рідко. Те саме, що ковпак 1. По очищених доріжках сновигали болячі у білих шликах, у жовтих балахонах (Мирний, III, 1954, 376).

2. іст. Конусоподібний верх шапки (перев. з тканини), що звисає вниз. Трос петлюрівських старшин — полковник, сотник і хорунжий — були зодяжені в барвистий.. одяг: на них були червої шаровари, сині жупани та сині смушеві шапки з довжелезними шликами (Смольні, V, 1959, 262); Його чорний шлик віявся по плечах.— Рубай, брати, білу кість! (Ю. Янов., I, 1954, 247); По залитій сонцем містечковій площі промчали на баских конях п'ятеро кіннотників. В синіх чумарках, у синіх смужкових шапках з шликами (Вітч. 4, 1971, 217); * Образно. — Ну й цирк! — гукули чорні шлики (Ю. Янов., II, 1958, 172); Прикро було усвідомити, що не грек, не кадет, не петлюрівські шлики, а якась кічмежа зоша вибила його з сідла (Гончар, Таврія., 1957, 420).

ШЛИЧОК, чкя, ч. Зменш.-пестл. до шлика. Івась Коваченко.. Коня на повіді веде, Шличок під рукою несе, У намет вступав (Укр. думи., 1955, 26); На голові [Паріса] навколо червоного фрїгійського шличка трояндодий вінок (Л. Укр., II, 1951, 313); На них були запорошені жупани і баранячі шапки з червоними шличками (Панч, Гомон. Україна, 1954, 26).

ШЛІФ, а, ч. Тонка пластинка мінералу, гірської породи тощо, відшліфована для мікроскопічного дослідження. Шліфи готувались шлямом механічного полірування (Допов. АН, 1. 1962, 22); Мікроструктурний аналіз, тобто спостереження за шліфами під мікроскопом, дає змогу виявляти різні складові сплавів (Наука., 11, 1972, 16).

ШЛІФОВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мін. ч. до шліфувати.

2. у знач. прикм. Якого піддали шліфуванню. Звіляна й легко порушилось мезутне колесо на своїй шліфованій і змащеній оливою осі (Фр., VI, 1951, 254); Перший шліфований ботт вже став на своє місце, надійно з'єднав хронштейн і станину (Собко, Звич. життя, 1957, 322); У період Нового кам'яного віку (близько 4—2 тисяч років до н. е.) люди навчилися виготовляти посуд з випаленої глини, а також шліфовані кам'яні знаряддя з просвердленими отворами для дерев'яної ручки (Іст. СРСР, I, 1957, 9); Її [мову] плекають, щоб вона завжди була досконалою, мала слово соковите, шліфоване, як кристал-самоцвіт (Мпст., 6, 1965, 27).

ШЛІФУВАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шліфування. Кожне відділення [цеху] складається з ряду діляниць (токарної, термічної, шліфувальної та складально-пакувальної), які можуть працювати незалежно одна від одної (Наука., 5, 1959, 4); // Признач. для шліфування. При шліфуванні зайвий шар металу знімається спеціальними абразивними інструментами — шліфувальними кругами (Верстати-гіганти, 1958, 48); Циліндр з найкращої сталі гартується, потім шліфується на шліфувальному верстаті (Собко, Любоб, 1935, 11); Виробничі випробування показали, що стійкість проти спрацювання алмазних барабанів і круців у кілька тисяч разів вище, ніж шліфувальних шкуроч (Веч. Київ, 12.VI 1968, 2).

ШЛІФУВАЛЬНИК, а, ч. Фахівець із шліфування. Беген не тільки фрезерувальник, а й шліфувальник, і стружальник, і токар (Роб. газ., 13.VI 1966, 3).

ШЛІФУВАЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до шліфувальник. — Я буду вчитися на шліфувальницю! Ось на тому мініатюрному верстатіку! — промовила вона, дивлячись на свого знайомого грайливими очима (Автом., Щастя., 1959, 46).

ШЛІФУВАЛЬНЯ, і, ж., розм. Цех, приміщення для шліфування.

ШЛІФУВАННЯ, я, с. Дія за знач. шліфувати і шліфуватися. Шліфування — це остаточний процес обробки деревини, метою якого є зняти всі нерівності, щоб підготувати поверхню деревини для оздоблення (Стал.-буд. справа, 1957, 102); Загальне визначення дістали... нові способи шліфування скла для мікроскопів і телескопів (Наука., 3, 1960, 63); Не затримуючись на шліфуванні окремих рядків і строф, Сергій писав вірш за віршем, бажючи накреслити загальну канву циклу (Гур., Друз., 1959, 131); Вплив традицій яскраво виявляється і в зародженні, і в шліфуванні, і в передачі з уст в уста творчій народної музи (Нар. тв. та етн., 1, 1965, 4); Народження і виводження творчого задуму, ліплення художніх образів, шліфування сюжету, композиції твору, прагнення до найвищої виразності ідеї, до високомайстерного етикету наміру — ось довгий, кропіткий і нелегкий шлях творця (Рад. літ-во, 8, 1965, 5); У шліфуванні характеру, вихованні волі, ідейного загартовування комуніста повинен щодня допомагати колектив, партійна організація (Ком. Укр., 4, 1963, 61).

ШЛІФУВАТИ, ую, уєш, недок., Perez. 1. Обробляти поверхню металу, дерева, скла і т. ін. абразивними матеріалами для надання їй гладкості, точних розмірів, певної форми тощо. Камінь-самоцвіт... на гранувальній фабриці шліфують, грані намосять, щоб заблещити він, як веселка (Дочт., III, 1956, 105); Гне майстер гриф, тонку шліфує деку (Перв., II, 1958, 99); Пластмаси можна різати, шліфувати, обробляти на верстатах, зварювати (Веч. Київ, 20.II 1957, 2); // Навчати що-небудь, вводити глянець на якусь поверхню, робити її чистою, блискучою. Я виринув добитися бездоганного блиску свого автомата і дві години невтом-

но шліфував об ваянок ті частини, що взялися іржею (Багмут, Записки., 1961, 91).

2. перен. Удосконалювати, поліпшувати що-небудь. Свій перший нарис Ніна Сокія писала дуже довго. Ретельно, багато разів переправляючи, обдумувала й шліфувала кожне слово (Собко, Стадіон, 1954, 165); Кропивницький ніколи не зраджував своїх переконань, старанно опрацюював кожну нову роль і невтомно шліфував свої улюблені, даючи відомі образи (Збірник про Крп., 1955, 87); Талант визначається глибинами спадковості, потім його розкривають, вирощують, розвивають і шліфують середовище, епоха, культура, ідеали (Літ. Укр., 11.V 1971, 1); І нині в Італії постійно навчаються та шліфують свою майстерність наші співаки і музиканти (Нар. тв. та етн., 5, 1973, 81); // Поліпшувати риси, характер когось, виховуючи його, впливаючи на нього. — А сім'я, вона, брат, нашого брата шліфує. Сумирніші стаємо, покладисті [покладливі] (Цюпа, Країни, 1971, 62); Або ось він, головний герой наш... Чиясь любов з над'ювелірною точністю його шліфувала, перш ніж нам передати... (Гончар, Циклон, 1970, 69).

ШЛІФУВАТИСЯ, ується, недок. 1. Піддаватися шліфуванню. Елементи сучасної мови були закладені ще в давнійшій давнині. Протягом цілого ряду епох мова оформляється, збагачується, розвивається і шліфується (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 3); Залаяють вони [українські граніти] крупними блоками, легко обробляються, колються, пляються, шліфуються, поліруються (Знання., 2, 1967, 6); *Образно. — Видно, неспроста мене, Олено, з госпіталю не одразу в свою частину, а ще в санаторій раїш. Шліфуватися іще треба мені (Головко, I, 1957, 469).

2. Пас. до шліфувати. Тільки в одному шестициліндровому автоматі застосовується тепер 34 назви деталей з високоміцного чавуну, всі зубчасті передачі шліфуються (Рад. Укр., 8.I 1965, 1).

ШЛІХ, у, ч., гірн. Зернятка важких мінералів, одержані після промивання водою розщеплених чи подрібнених гірських порід. У результаті промивки [породи] на дні ковша осідає чорний пісок, який складається з мінералів великої питомої ваги і має назву «шліх» (В. дорогу, 1953, 151).

ШЛІХОВИЙ, а, є, гірн. Стос. до шліху. Шліховий аналіз; // Який є шліхом, одержаний як шліх.

ШЛІХТА, и, ж., текст. Клейкий розчин з крохмалю, мила, гліцерину тощо, яким просочують основу тканини для надання їй міцності й гладкості. Роль амлаз [ферментів розщеплення] у технології текстильної промисловості полягає в тому, щоб повністю руйнувати рештки крохмалю шліхти і перетворювати його в декстрини. Це робить тканину м'якою, сприяє крохмалю її фарбуванню (Наука., 12, 1963, 49); *У порівн. — Ой чіпляється [Гервасій] і линне, мов смердюча шліхта. — І від хвилювання на гарному, дарма що змученому, обличчя Василина з'являються крихітні зеринки поту (Стельмах, I, 1962, 518).

ШЛІХТИК, а, ч., стол. Рубанок з подвійним лезом для чистої обробки деревини.

ШЛІХТУБЕЛЬ, я, ч., стол. Те саме, що шліхтик.

ШЛІХТУВАЛЬНИЙ, а, е, текст. Стос. до шліхтування (див. шліхтування¹). Шліхтувальний процес; // Признач. для шліхтування. Шліхтувальна машина; Шліхтувальна маса.

ШЛІХТУВАЛЬНИК, а, ч., текст. Робітник, який займається шліхтуванням основ тканин.

ШЛІХТУВАЛЬНИЦЯ, і, ж., текст. Жін. до шліхтувальник.

ШЛІХТУВАННЯ¹, я, с., текст. Дія за знач. шліхтувати¹. Співробітники Науково-дослідного інституту

текстильної промисловості розробили технологічні режими шліхтування текстильних основ (Веч. Київ, 12. III 1971, 2).

ШЛІХТУВАННЯ², я, с., стол. Дія за знач. шліхтувати².

ШЛІХТУВАТИ¹, ую, уєш, недок., перез., текст. Просочувати основу тканини шліхтою.

ШЛІХТУВАТИ², ую, уєш, недок., перез., стол. Піддавати деревину чистовій обробці шліхтиком.

ШЛІЦ, а, ч. 1. техн. Поздовжній виступ або паз для з'єднання вала з деталями машини. Вони буквально в рекордні строки освоїли серійне виробництво цілого ряду складних деталей — триступінчастих шестерень, зубчастих втулок з шліцями всередині (Веч. Київ, 1. XII 1966, 2); // Проріз під викрутку в голові гвинта.

2. крав. Розріз на спинці чи боках піджака.

ШЛІЦЬОВИЙ, а, є, техн. Який має шліц (у 1 знач.). Шліцьова муфта; // Признач. для нарізання й обробки шліців. Шліцьова фреза.

ШЛУНКОВИЙ, а, е. Прикм. до шлунок. Бенкетів особливиз у фітлярку не було., бо згорів той Білґрайф на шлункову хворобу і не любив дивитися, як гості наминають те, що йому лікарі заборонили (Мур., Бук. повість, 1959, 7); Вуйко Ілакович з огляду на шлунковий розлад у тітки Наталі делегував на родинне свято представника роду — сина (Вільде, III, 1968, 393); Доведення того, що блукаючий нерв є справжнім секреторним нервом підшлункової і шлункових залоз, одразу висунув Павлова на перше місце серед дослідників (Мед. ж., XIX, 3, 1949, 6).

△ Шлунокво-кишковий тракт див. тракт.

ШЛУНОК, нка, ч. 1. Орган травлення людини, хребетних і більшості безхребетних тварин, що являє собою розширену частину травного тракту. Гості з голодними шлунками потрочили вечерю до останнього шматка хліба (Н.-Лев., III, 1956, 249); Огир прислухався до травлення в своєму шлунку (Головко, II, 1957, 66); У черевній порожнині, безпосередньо під діафрагмою, знаходяться печінка, шлунок і селезінка (Анат. і фізіол. люд., 1957, 7); // Рештки перетравленої їжі, що викидаються з кишечника назовні. Я почуваю себе добре. ...Шлунок добрий, язик чистіший (Коцюб., III, 1956, 451).

◇ Набивати (набити) шлунок див. набивати.

2. Страва, приготовлена з цього органа тварини. Свято очини нам і шлунок мерцієї приготуй для поживи (Зеров, Вибр., 1966, 357).

3. перен., розм. Про фізіологічну потребу людини в їжі. Розповідав [батько] потім, як робили ото запальнички, майстрували бідони на молоко й гас, хлопоталися не державною справою, а власними шлунками, за що потім не раз червонали (Ю. Янов., II, 1954, 16); Я рідковий життя і не більше. Потроху працюю, потроху мислю, бо кому ж хочеться бути просто додатком до свого власного шлунка... (Гончар, Тронка, 1963, 113).

ШЛУНОЧОК, чка, ч. 1. Зменш.-пестл. до шлунок 1; // Орган у бджолі, де виробляється мед. Вони [бджоли] звільняють збиральниць від нектару і деякий час тримають його у медовому шлуночку, де нектар підлягає складній переробці, яка почалася ще у шлуночку бджоли-збиральниці (Знанья., 6, 1965, 15).

2. Частина порожнини серця, яка регулює рух крові по кровоносній системі. Серце поділене м'язовою перегородкою на праву і ліву половини, з яких кожна поділяється в свою чергу на передсердя і шлуночок (Заг. догляд за хворими, 1957, 75); Невеличке серце риби.. двокамерне і складається з шлуночка з щільними м'язовими стінками та передсердя (Зоол., 1957, 73).

ШЛЮБ, у, ч. Родинний союз, співжиття чоловіка й жінки за взаємною згодою. Щоб не роззубитись їм у білому світі, молодята твердо вирішили оформити свій шлюб (Дмит., Наречена, 1959, 197); Мій хазяїн був одружений з яванкою, і від їхнього шлюбу народилася дівчина, що мала характер батька і красу матері (Ю. Янов., II, 1958, 152); Шлюбним законодавством встановлено, що тільки зареєстрований шлюб породжує права і обов'язки подружжя (Рад. суд на охороні прав... 1954, 15).

Брати (узяти, приймати, прийняти і т. ін.) шлюб; Іті (піті, весті, повесті, ставати, стати і т. ін.) до шлюбу — одружуватися, вичатися з ким-небудь. Завліє (король) збиратися в двірській халупці, де він має брати шлюб з Цецілією (Н.-Лев., VII, 1966, 36); З ким гадала, шлюб не ваяла, смутне мов серце (Коломийки, 1969, 216); Хоч і прийняли [Олена з Дем'яном] шлюб, та як не через божу волю, а через Явдоху та через її реп'яли та кісточки сушеної жаби, так воно усе і пало празом (Кв.-Осн., II, 1956, 223); Стояла тополя уся в серпанку, струнка і тремтяча, як наречена, що йде до шлюбу (Коцюб., II, 1955, 189); Сміялися ж ратівці, коли пан, прикликавши Остапа та Оришку до себе, сказав: — Оце тобі, Остапе, за твою вірну службу і нагорода! Бери оцю дівку за руку та веди до шлюбу; потімчайтеся та й живіть щасливо... (Мирний, IV, 1955, 29); Громадянський шлюб див. громадянський; Законний шлюб див. законний; Зареєструвати шлюб див. зареєструвати; Крадений шлюб див. крадений; Морганатичний шлюб див. морганатичний; По шлюбі — після одруження. Коли вони брались — і ще в перші часи по шлюбі, у них були інші слова, але життя їх потроху стирало і розвівало (Коцюб., II, 1955, 297); Реєстрація шлюбу див. реєстрація; Реєструвати шлюб див. реєструвати; Фактичний шлюб див. фактичний; Фіктивний шлюб див. фіктивний.

ШЛЮБНИЙ, а, е. Стос. до шлюбу. Особливо ганебна, підла, лицемірна нерівність у шлюбному і родинному праві, нерівність щодо дитини знищена Радянською владою цілком (Ленін, 42, 1974, 355); Шлюбна пара переступила, марешті, поріг загсу (Ю. Янов., I, 1958, 624); // Признач. для здійснення обряду одруження. Материні шлюбні обрання — біла сорочка, вишита великими червоними квітами, вишнева шовкова спідниця, теж у квітку, і веселе намисто з коралів, і розматі стрічки — все так хороше паяло додом і давнянкою безтурботного дитинства (Довж., I, 1958, 330); // Який перебуває в шлюбі. [А н н а:] В мене є чоловік, шлюбний. Я йому присягала і йому додержу віри (Фр., IX, 1952, 98); В селі більше десяти хат, де живуть на віру. І живуть же люди не віри від шлюбних, хазяйнують, стаюк мають... (Коцюб., I, 1955, 49); — Ніколи не думаю, що опинюсь в такій ролі... — Яка ж роль? Що проваджасте шлюбну жінку? Що під одною парасолькою з нею? Але ж дощити! (Гончар, Циклон, 1970, 137).

Шлюбний день — день одруження, весілля. А от і шлюбний день! Умовлено було не справляти дуже бучного весілля (Л. Укр., III, 1952, 506).

△ Фактичні шлюбні відносини див. фактичний; Шлюбний політ — політ бджіл у період розмноження. Молоду матку, яка цойно повернулася із шлюбного польоту, зразу ж оточують бджоли (Бджоли, 1955, 42); Він нам розкажував про пасічника-діда, Про бджіл, про нордов їх, про шлюбний їх політ (Рильський, II, 1960, 237).

ШЛЮБНИСТЬ, ності, ж. Перебування у шлюбних стосунках.

ШЛЮБОРОЗЛУЧНИЙ, а, е. Який порушує, розриває шлюбні стосунки (про судовий процес, справу і т. ін.).

ШЛЮБУВАТИ, *ю, у́ш, недок., перек., діал.* Давати обітницю; присягати. *Геть хотіла я, геть до нього, до мого єдиного приятеля, якому я при престолі шлюбувала любов і вірність* (Коб., II, 1956, 302).

ШЛЮЗ, *у, ч. 1.* Гідротехнічна споруда для переведення суден з одного водного простору в інший, який відрізняється від першого рівнем води. *Розкриваються останні ворота шлюзу: перебі мною Хортиця і величезна дуга греблі Дніпрогесу* (Довж., Зач. Десна, 1957, 513); **Образно. Неба сині шлюзи кохання перший день нагадують мені...* (Сос., I, 1957, 293).

2. Гідротехнічна споруда, якою регулюють витрату та розподіл води або визначають кількість витраченої води. *У ній [греблі] зроблено шлюз: це отвір, через який буде пущено в канал усю воду з Рукава* (Донч., V, 1957, 18); *Ми пішли на місток дерев'яної греблі, що вів до воріт шлюзу, теж дерев'яних* (Томч., Готель., 1960, 12); *Восени 1794 року французька армія вступила на територію Голландії... Відчинивши шлюзи каналу, голландці затопили дорогу* (Наука... 10, 1965, 44).

◇ **Прорвати (відкрити) шлюзи чого** — усунути перепони, перешкоди в чомусь. — *А Доріс? — не вмовка фельдфебель, у якого четвертий куток горілки раптом прорвав шлюзи красномовства* (Загреб., Європа 45, 1959, 83); *Соціалізм усунув всі перешкоди й перепони, які стояли на заваді суспільному прогресу, відкрив шлюзи невичерпної творчої енергії народу* (Літ. Укр., 18. II 1977, 3).

3. Пристрій, який дає можливість виводити до певної повітряної або вакуумної системи чи усувати з неї предмети, матеріали, істоти, не порушуючи її; // Герметична камера для виходу космонавтів з корабля в навколишній простір і повернення їх на корабель.

4. *гірн.* Широкий похилий жолоб, який використовують для збагачення корисних копалин промиванням.

ШЛЮЗНИЙ, *а, е.* Те саме, що шлюзовий. *Шлюзні ворота.*

ШЛЮЗНИК, *а, ч.* Робітник, що обслуговує шлюз (у 1, 2 знач.).

ШЛЮЗОВАННИЙ, *а, е.* Дієпр. пас. мін. ч. до шлюбувати.

ШЛЮЗОВИЙ, *а, є.* Прикм. до шлюз. *З високої башти шлюзової камери лунав по радіо четверта симфонія Бетховена* (Довж., Зач. Десна, 1957, 512); *Одязнений у спеціальний скафандр з автономною системою життєзабезпечення, він [О. А. Леонов] вільно плавав поза кораблем, віддаляючись від шлюзової камери на 5,35 метра* (Веч. Київ, 18. III 1967, 3); // *Який обслуговує шлюз. З будки, де містилася шлюзова сторожа, покликано Саїда до телефону* (Ле, Міжгір'я, 1953, 247).

ШЛЮЗУВАННЯ, *я, с.* Дія за знач. шлюбувати і шлюзуватися. *Утворює [поріг] водопад і тому потребує шлюзування або спорудження обхідного каналу* (Відавні вітч. географи., 1954, 101); *Завдяки шлюзуванню... рівень води під посівами багаторічних трав протягом вегетації утримувався на глибині 70—80 сантиметрів* (Хлібороб Укр., 6, 1968, 16); *Відтоді, як ми зайшли у зону стисненого повітря, минуло двісті хвилин. Час проходить шлюзування і повертається на поверхню* (Веч. Київ, 7. XII 1968, 2); *Системи шлюзування обох кораблів працювали дуже чітко* (Рад. Укр., 25. I 1969, 2).

ШЛЮЗУВАТИ, *ю, у́ш, недок. і док., перек.*

1. Споруджувати шлюзи (у 1, 2 знач.). *Шлюзувати річку.*

2. Пропускати крізь шлюзи (у 1—4 знач.). *Шлюзувати баржу.*

ШЛЮЗУВАТИСЯ, *ю́ся, у́єшся, недок. і док.* Проходити, пропливати через шлюз, шлюзи (у 1, 3 знач.). — *Обійшла я з ним усі споруди. І на греблі була, і на пульті, і внизу біля самих турбін, і шлюзувалася двічі Гончар, Новела, 1954, 83); Восени цього року я зі своїми*

друзями-мисливцями шлюзувався на маленькому катері перед виходом у Київське море (Літ. Укр., 5. XII 1968, 2); *Розсувається кремова завіса, за нею — сталеві двері з алюмініатором. Далі — вузький прохід, попереду — ще одні двері. Перші зачинилися. Професор, повертаючи важіль, заспокоює знякволого хворого: — Ми шлюзуємось* (Знання., 10, 1968, 11).

ШЛЮП, *а, ч. 1.* У флоті XVIII—XIX ст. — трищогловий корабель з прямими вітрилами. *Біля високого берега Кінбурнської коси на неспокійній воді гойдався шлюп. Кілька матросів, тримаючи за днище, обережно спускали в трюм десятипудовий кадуб з порохом* (Добр., Очак. розмир, 1965, 104); *В березні 1819 р. був [Г. С. Шишмарьов] призначений помічником начальника експедиції і командиром шлюпа «Благонамеренний»* (Відавні вітч. географи., 1954, 52).

2. Морське однощоглове судно з двома вітрилами (перев. спортивне).

3. У деяких сучасних іноземних флотах — тихохідний сторожовий корабель для охорони транспортних караванів.

ШЛЮПБАЛКА, *п, ж.* Сталева балка на кораблі для спуску шлюпок на воду та підняття їх на корабель. *На палубі, на трапах метушилися матроси... Кілька матросів перевіряли, як закріплені шлюпки на шлюпбалках* (Донч., III, 1956, 220).

ШЛЮПКА, *п, ж.* Невелике безпалубне судно, яке використовується перев. на морі. *З крейсера спустили шлюпку з дванадцятьма матросами, і трапом дійшло до шлюпки ще двоє* (Ю. Янов., II, 1958, 109); *Поруч ціла шерга рятівних приладів — круги, шлюпки, понтони...* (Багут, Служу Рад. Союзу, 1950, 94); *Із Запоріжжя в багатоденний похід по Дніпру вирушила ескадра шлюпок і катерів* (Рад. Укр., 29. VII 1971, 4).

ШЛЮПКОВИЙ, *а, е.* Стос. до шлюпки; // Признач. для виготовлення, ремонту або зберігання шлюпок. *Слідом за Глобою і Васею вони ходили до шлюпкової пристані* (Собко, Скеля., 1961, 92); // *Здійснюваний на шлюпці, шлюпках. Шлюпковий переїзд.*

ШЛЮПОЧНИЙ, *а, е.* Те саме, що шлюпковий. — *У нас буде шлюпочний поїзд...* (Жур., Опов., 1956, 128).

ШЛЮХА, *п, ж., вульг., лайл.* Жінка легкої поведінки; розпунціця, повія. — *Тебе, Гришо, чомусь Марійчина розповіді збентежила дуже. Про нову вчительку. — Та оце ж вона і є. Шлюха ота сама* (Головко, А. Гармаст, 1971, 345).

ШЛЯК: **Шляк би (аб)ітрафив кого, діал.** — уживається як лайка, що виражає недобре побажання комусь при обуренні, досаді. — *А би мене шляк трафив з такою роботою. Бодай же я до завтра не дждав!* (Март., Тв., 1954, 424); [Ч и у р:] *Шо-о? А шляк би тебе трафив!* (Мокр., П'єса, 1959, 77); — *Бачиш, курятини їм забжалося, — почав своїй дід Смик. — Та я раз у рік чи сквицтую того м'яса, а вони, шляк би їх трафив, щодня курятину їдять* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 21).

ШЛЯМБУР, *а, ч.* Інструмент перев. у вигляді сталевий трубки із зазублинами на кінці для пробивання отворів у кам'яних, бетонних і т. ін. частинах споруд. *Коли на цегляній стіні треба повісити полицку для книг, вішалку для одягу або картину, то без такою інструмента, як шлямбур, важ не обійтися* (Знання., 7, 1966, 32).

ШЛЯМБУРНИЙ, *а, е.* Стос. до шлямбура. *На шлямбурі той самий гладкий, як дзеркало, граніт. Навіть шлямбурні гаки, спеціально виготовлені в Києві з надмірних матеріалів, і ті насилу верзалися в стіну* (Рад. Укр., 3. I 1969, 4).

ШЛЯПА, *п, ж. 1: розм., рідко.* Те саме, що капелюх 1. [Г о р п и н а:] *Він думає, як убрався у рукавички*

та в шляпу, то вже має право змушуватись над нами, бідними! (Н.-Лев., IX, 1967, 244); Він гуляв без шляпки (Собко, Срібний корабель, 1961, 185); Марія я... Як давно це було... Що вернуся я в пальті і у шляпі з гомильового міста в село... (Сос., I, 1957, 244).

◇ Діло в шляпі, рідко — те саме, що Діло на мазі (див. діло). Лисицю з курника Осел до себе кличе: — Ну, як діла На даному етапі? Лисиця їй каже: — Діло в шляпі! (Іванович, Перебендя., 1960, 30).

2. перен., зневажл. Безхарактерна людина; телепень. [Н і н а:] Навіщо понабирала уроків в десятьох школах? Бо дружині грошей треба. Вона на курорті, а ви їй улітку працюєте! Шляпа ви..., а не математик! (Коч., II, 1956, 204); [Ромодана:] Тоді він шляпа, коли не бачить, що під носом робиться (Корн., II, 1955, 303); За бригадира там Степан Хоменко поставлений, там така шляпа, така роззява, не дай господи (Собко, Звич. життя, 1957, 167).

3. геол. Вивітрена верхня частина рудного родовища.

ШЛЯПКА, и, ж. 1. рідко. Зменш. до шляпа 1. [К о н о н:] Я бачив, у городі... баричні ходять під шляпкою і цигарки курять (Кроп., II, 1958, 418).

2. чого. Закруглене потовщення кінцевої частини чого-небудь (стержня, пвяха і т. ін.); головка. Оскільки шляпки цвяхів часто псують зовнішній вигляд виробу, то їх намазаються «втопити» (Гурток «Умілі руки..», 1955, 63); // Верхня частина гриба. Із шляпок сиріжок і маслят зчищують шкурочку (Технол. пригот. їжі, 1957, 28).

ШЛЯРКА, и, ж. Те саме, що обірка. Вузькі грудки [панночки] прикриті були рясними і пишними шлярками (Л. Укр., III, 1952, 601); Підбрала [Уляна] ще густі чорні коси за вуха, ..розправила білого з шляркою фартуха на колінах (Кучер, Трудна любов, 1960, 29); *У порівн. — Гляньте! Гляньте! — рука сама злетіла вгору, показуючи на юрбу, що барвистою шляркою перетинала Крутогорський вулицю (М. Ю. Тарн., День., 1963, 10).

ШЛЯРОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шлярка. — Я, бачте, забулася, як то ясна пані казала: чи тут треба зробити шлярочку... чи лиштовочку наложити? (Л. Укр., III, 1952, 543); До жіночого комплексу одязу [XIX ст.] входили льняна та перкалева сорочки зі шлярочками при за'ясті та дова, до самих п'ят спідниці (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 58).

ШЛЯТИСЯ, шляюся, шляєшся, недок., фам. Ходити туди-сюди, з місця на місце (перев. без мети, без діла); бродити. — Де Хведір?.. — Ніколи його дома немає. Так і шляється, бісова заволока! (Мирний, III, 1954, 55); Брудними вулицями шлялися ватаги п'яних людей, схожих на волюжуг (Кол., Терек., 1959, 55); // Переходити, переїздити з місця на місце, міняти місце проживання, перебування. У вагоні стогін, крик, лайка, божакня, ойкання. — Еге, — думаю, — значить, люди не марно язиками ляпають, бо ще вдома чув, ніби банда якогось Орлика по лісах шляється (Збан., Сеспель, 1961, 228); // Бувати де-небудь, у когось. [З і н а:] Годі тобі його лягти. Дивись, Петруся аж зблід. [П о г о д а:] Шляється ночами по ресторанах, тому й зблід (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 17).

ШЛЯХ, у, ч. 1. Смуга землі, признач. для їзди та ходіння; дорога. У неділеньку та ранесенько, Ще сонечко не зішло, А я, молоденька, На шлях, на дорогу Невесела виходила (Шевч., II, 1963, 163); Тим шляхом, аж, зившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодана, — йшов молодий чоловік (Мирний, I, 1949, 125); Передо мною простягся поштовий шлях, обтиканий з обох боків старими липами

у два рядки (Коцюб., I, 1955, 458); По шляхах ругались бронетанкової частини й маси кінноти козачого корпусу, що прорвалися десь зліва (Гончар, III, 1959, 127); Розташованій на вузлі 26 залізниць і шосейній шляхтє, Будапешт з стратегічного погляду являв собою своєрідні ворота в Австрію, Чехословаччину, в південні провінції самої Німеччини (Гончар, III, 1959, 235); // у сполуч. із сл. з а л і з н и ч и й, т р а м в а й н и й. Залізнична чи трамвайна колія. Як сумно я дивись на залізничний шлях, на рейки золоті, що мчали маливою на Україну (Сос., II, 1958, 476); // також у сполуч. із сл. в о д н и й, м о р с ь к и й, п о в і т р я н и й, р і ч к о в и й і т. ін. Узагалі місце, простір, яким відбувається пересування, сполучення. Ніч тиха була, ми з тобою Лаули геть шляхом водяним (Л. Укр., IV, 1954, 87); Летять пташки шляхом надземним. Доц одшумів (Рильський, I, 1960, 149); Все вирішувалося у ті [воєнні] дні на морських шляхах: одні кораблі звозили у Крим живу силу, рятуючи її від остаточного розгрому, інші кораблі тим часом везли в Крим із-за кордону бойове спорядження (Гончар, II, 1959, 378); Сайменський канал — найдешевший і найкоротший водний шлях з глибинних районів Східної Фінляндії, де розвинуто лісову промисловість, до узбережжя Балтійського моря (Рад. Укр., 28. IX 1962, 4); В гірській частині країни, яка густо заросла лісом, ріки використовувалися як зручний шлях споаучення (Наука., 3, 1958, 53); Грузія була на перехресті жвавих торгових шляхів між країнами Заходу й Сходу (Іст. СРСР, I, 1956, 69); *Образно. Сонце вислало шлях по Десні (Стельмах, Жито., 1954, 157); *У порівн. Дітям і внукам життя ми щасливе В далє прокладаєм, як зоряний шлях (Рильський, III, 1961, 305).

Бітий шлях див. бітий; **Великий шлях** див. великий; **Верстовий (верстовий) шлях** див. верстовий¹; **Вибиваті (вбїбити) шлях** див. вибиваті; **Стовповий шлях** див. стовповий; **Утоптаний шлях** див. утоптаний¹; **Уторований шлях:** а) те саме, що Бітий шлях (див. бітий). Коники гутенько дріботіли міжками по уторованому шляху, що висів понад річку (Досв., Вибр., 1959, 42); От уже шлях уторований, битий покинули коні I, переплутавшись, збились, наосліп летять у безаодді (Зеров, Вибр., 1966, 316); б) див. уторований; **Чумацький (Молочний) Шлях** — космічна система, що складається із зірок, зоряних скупчень, пелових та газових туманностей, розсіяного газу та плуу і має вигляд світлої туманної смуги на зоряному небі. Люди.. збиралися біля дворі, пильнуючи небо. Але воно було тихе, мирне, тільки блимали на ньому зорі та, як і очора, як і цілі віки назад, мерехтів срібним пилаком Чумацький Шлях (Тют., Вир, 1964, 259); Стародавні греки вважали, що це струмів молока, розлитий на небі, в Середній Азії називають її [галактику] Солом'яною Дорогою, а на Україні Чумацьким Шляхом (Бесіди про веселіт, 1953, 125); Внизу шумлять смереки, Зітхав синій бір, Молочний Шлях далекий Біжить верхами гір (Павл., Вєстрина, 1959, 84).

◇ **Міряти шляхи** — те саме, що подорожувати. Після закінчення Петербурзької академії мистецтє міряв він [Т. Шевченко] курні шляхи милої його серцю батьківщини (Літ. Укр., 25. II 1964, 1).

2. Місце для проходу, проїзду кого-, чого-небудь; прохід. [Р і ч а р д:] Геть! Розступіться, дайте шлях! Інакше я сам собі дорогу проложу! (Л. Укр., III, 1952, 85); Прикажчик уже біг з двору, несучи на плечах кошу з граблями. — Нащо то? Машини помагати?.. — То шлях для машини прокосити. — одгадував другий (Мирний, IV, 1955, 243); // Відстань, що її хтось проїхав, пройшов, пось проїхало, пройшло або яку ще треба

подолати. Шлях стелився їм далекий (Тулуб, В степу..., 1964, 38); Він був з далекої Хенані, куди від нас неблизький шлях (Сос., II, 1958, 386); Кораблі на морі поспішають перебігти свій шлях, щоб їх не захватив у дорозі шторм (Ю. Янов., II, 1958, 41); З Брянським він пройшов шлях від самої Волги (Гончар, III, 1959, 123); Автомобіль, що рухається, не можна зупинити раптово. Чим більша швидкість автомобіля, тим для цього більше часу потрібно і тим більший шлях гальмування (Автомоб., 1957, 279); // перен. Доступ кудись, до кого, чого-небудь, можливість досягти чогось. Воно прийде, те нове життя, прийде у світ нове добро, треба тільки розбити тверду скалу неправди і пробитись до світла, точ би довелось вкрити кістками шлях до нового життя (Коцюб., III, 1956, 40); Тобою, Партіє, відкрити Шляхи у комунізму час (Бичко, Вогнище, 1959, 22); Ми забули, що правді путь, що щастя шлях уже давно відкритий вами (Гонч., Вибр., 1959, 324); Він знає тисячі шляхів до серця солдата (Гончар, III, 1959, 206); // Те, що зроблено, пройдено. Який ти [партія] шлях пройшла у битві світовій, Зростила скільки сердець і розумів завзятих..! (Рильський, III, 1961, 309); Оглядаючись на шлях, пройдений радіотехнікою та електронікою з дня народження радіо і до наших днів, ...не можна не захопитися генієм великого російського вченого О. С. Попова, який викликав до життя цю чудову галузь техніки (Наука..., 3, 1959, 21).

◇ Відрізувати (вдрізати, одрізувати) шлях (шлях) кому: а) позбавляти когось зв'язку з ким, чим-небудь; б) позбавляти кого-небудь можливості діяти, здійснювати щось, добиватися чогось; Впівні шлях перекопати (перейти) див. впівні; Загороджувати (загородити) собою шлях див. загороджувати; Заріс (позаростів) шлях терном (терніами); Зарослі (позаростали) шлях терніами див. терен; Затирати (затерти) шлях за ким — те саме, що Затирати (затерти) слід (сліді) (див. затирати). [Герцель:] Ну, що ж, коли не вийде з хати, тоді Микола його уб'є, щоб за Тетяною затерти шлях!.. (К.-Карий, I, 1960, 156); Знаходити (знайти, пробивати, пробити, прокладати, прокласти) шлях до серця див. серце; Зрощувати (зросити) (власною, своєю) кров'ю шлях див. зрощувати; Не заростає (не заростає) шлях; Не заростають (не заростають) шляхи див. заростати; Обрізувати (обрізати, обрізати) шлях див. обрізувати; Обхідний шлях див. обхідний; Перейти шлях — те саме, що Перейти доріжку (див. доріжка); Перекопаний шлях див. перекопаний; Прокладати (прокласти) собі шлях див. прокладати; Прокладати (торувати) шлях — те саме, що Прокладати (торувати і т. ін.) путь (див. путь). Скорбна доля наша, Людей, що прокладають новий шлях Будущини, відвічні скали ломлять (Фр., XIII, 1954, 194); Торування шляху (шляхів) див. торування; Торувати собі шлях див. торувати; Шлях стелиться (стелився) див. стелітися; Шлях, устелений квітами див. устелений; Шлях, устелений терном див. терен.

3. Напрямок руху у який-небудь бік, до якогось відомого або наміченого місця. Пізнавши шканду шлях до дому Смикнула раз, дружок — і хлопця понесла (Греб., I, 1957, 59); Ні, я не сам. Моя тінь, як невільник, послалась під ноги й показує шлях (Коцюб., II, 1955, 407); Шлях у місто жінці вже знайомий був (Мирний, I, 1954, 73); Грає сонце промінцями, Білий сніг стає струмками, І, співаючи, струмки Шлях знаходять до ріки (Стельмах, V, 1963, 308); — Ти не цікавися, друже, шляхами птахи?.. Наші сови наряд чи літають... (Гончар, III, 1959, 116); Кипучий камінь під діянням ваги відхляється від прямолінійного шляху і падає на землю, описуючи криву лінію (Цікава фізика..., 1950, 99);

// Заздалегідь накреслений чи визначений напрям руху; маршрут, курс; // перен. Напрямок діяльності кого-, чого-небудь. Хто стрівався на шляху зо мною, Того я щирим серденьком вітала: Непевна путь, мій друже, в нас обох, — Ходи! шлях певний швидше знайдем вбогах (Л. Укр., I, 1951, 43); Ти теплу ніжність до людини Узав, як хліб, у творчу путь. Хто шлях обрав собі єдиний, Тому із нього не звернуть (Рильський, III, 1961, 270); Олесь Гончар належить до того покоління українських письменників, чий літературний шлях почався в останні передвоєнні роки (Про багатство л-ри, 1959, 160); Народ розуміє і створює політику партії, бо партія веде його по ленинському шляху (Рад. Укр., 23.I 1959, 1); Здійснення ленинського кооперативного плану, колективізація сільського господарства вивели радянське селянство на світлий шлях будівництва нового життя (Хлібороб Укр., 1, 1969, 6); // перен. Спрямування ходу, протікання, розвитку чогось. Розмова повернула на інший шлях (Мирний, I, 1949, 268); Сим рибалки — Ломоносов Відкривав тут, на Неві, Для наук шляхи нові... (Нех., Ми живемо..., 1960, 121); Теорія і далі повинна освітлювати шлях практиці (Програма КПРС, 1961, 103); На шляхах соціалістичного реалізму українська радянська поезія виробила і ту виразу окресленість національного художнього обличчя, яка позначає її в наш час (Про багатство л-ри, 1959, 133); Любство пройшло величний шлях розвитку — від кам'яної сокири і лука до атомного реактора і космічного корабля (Ком. Укр., 4, 1962, 33).

◇ Виходити (вийти) на самостійний шлях див. виходити; Збивати (збити) з шляху див. збивати; Збивати (збитися) з шляху див. збиватися; Зббчувати (зббчити) з шляху див. зббчувати; Звертати (звернути) з шляху див. звертати; Змиляти шлях див. змилювати?; На кривавий шлях ступати (ступити) див. кривавий; Приходити (прийти) на шлях див. приходити; Проміряти [свій] шлях див. промірювати; Розходяться (розійшлися, розійдуться) шляхи див. розходяться; Спрямувати (спрямувати) на вірний шлях див. спрямувати; Ставати (стати, ступати, ступити) на слизький шлях див. слизький; Стати на шлях чого — обрати певний напрям у поведінці, діяльності, поглядах тощо. Наша партія, робітничий клас, радянський народ першими стали на шлях соціалізму і комунізму (Ком. Укр., 9, 1963, 11); Указувати шлях (шляхи) див. указувати; Укривати (укрити) кістками шлях див. кістка.

4. Процес їзди, ходьби і т. ін. куди-небудь; перебування в русі певний час. Микола втомив від довгого шляху, і вони піднімалися по знайомій стежці весело і бадьоро (Довж., I, 1958, 174); Дві години шляху; // Пересування кого-, чого-небудь у певному напрямі. В полях Зійшлися не січі, — Тут ворогам урвати шлях Білиці прийшли вночі (Мас., Сорок., 1957, 450); Переможний шлях нашої армії вона акуратно і ретельно відзначала на великій карті (Ткач, Плем'я., 1961, 53); // перен. Життя, діяльність, спосіб існування когось. У всякого своя доля І свій шлях широкий: Той мурує, той руйнує, Той несимий оком — За край світа зазирає, Чи нема країни, Щоб загартув (Шевч., I, 1963, 236); Не довелось мені бачитись із нею в житті — шляхи наші пішли різно (Вас., II, 1959, 269); Прощай, окопний брате, свій шлях пройшов ти чесно в боротьбі (Гонч., Вибр., 1959, 202); Дівчина поже ї співає. Озвались до неї інші — у кожної серце, як жайворон-птаха. Всі заспівали одною, і кожна співає своєю, Спільна дорога у всіх, та окремих у кожній шлях (Рильський, III, 1961, 101).

Життєвий (життєвий) шлях — те саме, що життя 3. Відхилля [Хо] заслону, показуючи спокуси й небезпечності, що мріють на життєвому шляху... (Коцюб.,

I, 1955, 171); *Крок за кроком оглядає він свій нелегкий життєвий шлях* (Гончар, III, 1959, 153).

◇ **Скінчати шлях** *див.* **скінчати**; **Стояти** (ставати, стати) на шляху *чисто*: а) перешкоджати кому-небудь у здійсненні чогось. *Радянські люди підводять горді підсумки всьому, що зроблено ними, що здобуто дружнім напруженням сил, що завойовано ними в мужній боротьбі в усім, хто стоє на їхнім шляху, з усім, що завважало їхньому неухильному рухові вперед, до комунізму* (Рильський, IX, 1962, 182); б) виникати перед ким-небудь під час здійснення чогось. *Якось завжди так виходило, що доля ніби сама розв'язувала за нього всі ті питання, що ставали на його шляху* (Збан., Сеспель, 1961, 163); **Сходити** (зійти) з шляху, східити; **Укорочувати** (укоротити) шляху *див.* **укорочувати**.

5. *перек.* Засіб досягнення чого-небудь, характер дій. [Р у ф і н:] *Міг же бути й інший спосіб. Чи се ж єдиний шлях?* (Л. Укр., II, 1951, 508); *Поки що не знаю, яким способом дістати їх [50 примірників]. Як тільки знайду шлях — повідомлю Вас* (Кожуб., III, 1956, 241); *Вони [царські чиновники] знаходять інший шлях: висилати на Камчатку бунтарів, революціонерів, яких народило і місто, і село* (Стельмах, I, 1962, 17); *Виявити і вивчити рухи зір можна двома шляхами: за допомогою спектрального аналізу і вимірюванням зміцень зір на небесній сфері* (Астр., 1956, 104).

◇ [Ітй, пітй] по шляху (шляхом) найменшого опору; **Стати на шлях** найменшого опору *див.* **опір**; **Тернистий шлях** — важке життя, складний спосіб досягнення чогось-небудь. *Поглянь назад. Ти бачиш шлях тернистий* (Забашта, Квіт., 1960, 153); *Кожний крок на своєму великому й тернистому шляху партія звертала з Леніним, з його вченням, його мудрими і сміливими ідеями* (Жом. Укр., 4, 1969, 4).

6. *перек. мн., анат.* Орган у вигляді каналу, в якому відбувається яка-небудь діяльність організму людини або тварини. *Фітонцидами цибулі можна лікуватися в домашніх умовах при катарх верхніх дихальних шляхів, грипі, анемії* (визначення латинк частин ефірної олії натертої цибулини (Роб. газ., 20.VIII 1974, 4).

◆ **Шлях-дорога**; **Шлях-доріжжя**; **Шлях-доріженьки**, *нар.-поет.* — те саме, що шлях 1—4. *Замало усі шляхи-дороги, усі стежки* (Літ. Укр., 20.VI 1967, 4); *Мандрували люди... «на перекадницю» на Кавказ із Петербурга! Ото були шляхи-доріженьки!* (Мас., Роман..., 1970, 01).

ШЛЯХЕТНИЙ, а, е. 1. Прикм. до шляхта і шляхтич. [Я к п и м:] *Йде [Хмельницький] тепер на панів-ляхів із великим військом. [Я с ь:] Що те військо!.. Несла буде їм проти шляхетного війська вистояти* (Гр., II, 1963, 538); — *Панові воеводи, князю Костянтиню, наша шляхетна подяка й честь, — повагом мовив канцлер Речі Посполитої* (Ле, Наливайко, 1957, 22); // **Аристократичного, дворянського походження**. [П р я х а:] *Прийшла [принцеса] сюди найматись на роботу, король узняв як панну до палат, за царедворку до своїх жінки, і шанував і працею не мучив, і винайшов забутий герб якийсь, немовби то вона таки шляхетна ще з діда-прадіда* (Л. Укр., II, 1951, 194); *Вийшовши із Славогорода, за цілий рік жодного листа не написав [Галаган].. Хам! Дарма що шляхетного роду* (Головок, А. Гармаш, 1971, 416); // **Власт. шляхти, аристократам; такій, як у шляхти, аристократів.** «*Звідки тут [у лісі] взялася ця струнка паянка у шляхетнім убранні?*» — *вихором майнуло в моїй голові* (Досв., Вибр., 1959, 51); // **Належний шляхти, аристократам.** [С л у ж е б к а:] *Ціаую ручі, пане, і падаю до ніжок, красна дяка, що ясний пан дозволили мені, служебці подлії [підлії], витягнути пана з ґнилої ями за шляхетні вушка* (Л. Укр., II, 1951, 195);

Полковник Кречетников задержав Гонтю і ще декотрих і оддав їх ляхам. Добре вже натішили вони шляхетні свої душі, мордуючи мучеників (Стор., I, 1957, 164).

2. Який відзначається високими моральними якостями; який дістав добре виховання; благородний. — *Вона точе загладити свою вину!.. Шляхетна! Добра!* (Фр., VI, 1951, 258); *Хотілося крикнути: «Не однімайте в мене Жени, будьте шляхетною людиною. Саїд Алі, молю вас!»* (Ле, Міжгір'я, 1953, 120); *Приблизно такою і уявлялася ця жінка: стримана, шляхетна, виглядає ніяк не на свої дев'яносто* (Літ. Укр., 15.X 1974, 4); // **Власт. такій людині. Я й досі ціную витриманість високого режисера і його шляхетне поводження** (Ю. Янов., II, 1958, 23); *Марися мимоволі задивлялась на це обличчя — бліде, чисте, одухотворене... «В у ньому щось мужнє, шляхетне, воно позначене карбом величчя...»* (Гончар, Бригантіна, 1973, 118); *Верховинець Григорій з молодих літ був чоловіком великої витримки. Його стачечності і такту могли б позаздрити і люди найбільш досконалого, шляхетного виховання* (Мас., Під небом..., 1961, 173); // **Який відзначається витонченістю, досконалістю, елегантною; вишуканий. Семенові точється впасти на шию коневі, обняти його й говорити до нього ласкавою мовою, — він зрозуміє, ця шляхетна, випещена для блискавичного льоту тварина (Сміл., Зустрічі, 1936, 235); [Л а р и с а В а л е р'я н і в н а:] *Який шляхетний копір!* (Мам., Тв., 1962, 419).**

ШЛЯХЕТНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до шляхетний. *Йому було майже присто, що не він сам згоджується на поступки, а стороння особа його умовляє. Треба тільки витримати роль ображеної шляхетності* (Тудуб. Людолови, I, 1957, 26); *Наталочка погодилася із замужньою сім'ю, ..вміла й на піаніно грати, й пісень співала нечуваннх, і взагалі, освіченість і шляхетність були написані на її обличчі* (Збан., Сеспель, 1961, 417); *Яновський — один з найбільш вродливих серед письменників. І саме тому, що краса його поєна вродженою й вихованою шляхетністю* (Мас., Роман..., 1970, 103).

ШЛЯХЕТНО, присл. до шляхетний. [Х м е л ь н и ц ь к и й (до полонення):] *Прошу ближче, панове полковники. Бились ви добре, добре бились, за це горілкою зараз вас я почастую. [Ч а р н е ц ь к и й:] Це шляхетно з твого боку* (Кори., I, 1955, 255); *З того дня Кандиба справді перемикнувся. Перестав пити, з Тасею поводився ввічливо й шляхетно* (Дмит., Розлука, 1957, 150).

ШЛЯХЕТСТВО, а, с., збірн. Те саме, що шляхта. *Сейми, сеймики ревали, Сусіде [сусіди] мовчали, Дивилися, як королі із Польщі втікають, Та слухали, як шляхетство Навісне гукає* (Шевч., I, 1963, 79); *Прокляв [Костюшко] тоді вельможне шляхетство, що довело отчизну до смерті* (Мирний, I, 1949, 186); *В XV — першій половині XVI ст. литовські, українські і білоруські бояри і князі злилися в єдиний пануючий стан, який за польським зразком почав називатись шляхтою, шляхетством* (Іст. УРСР, I, 1953, 154); // **Звання і привілеї шляхтича.** [Я с ь:] *Не могу ж я з хлопцями запанібрата бути: я шляхтич.* [Н а т а л я:] *Ой, як виходити з своїм шляхетством несеш!* (Гр., II, 1963, 534); *Старий трогти вгамувався, показав нам старий документ на шляхетство, писаний по-латинськи* (Н.-Лев., II, 1956, 407); *Мужиловський на гачок не йшов. Його не вабили ані шляхетство польське, ані скасування баніції* (Рибак, Перекл. Рада, 1953, 26).

ШЛЯХЕТСЬКИЙ, а, е. Стос. до шляхетства, шляхти. *На вгвалт Пулавського і Паца Встає шляхетська земля, І — разом сто конфедерацій* (Шевч., I, 1963, 79); *Знову розливалася, шуміла річка братерської крові... Та так не раз, не два — таке життя тяглося цілі віки*

шлязетського панування (Мирний, I, 1949, 187); В'язань гарусу в єдиним заняттям, що личить шлязетській дієчності (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 61); На придрушення повстання уряд Речі Посполитої кинув великі сили під командуванням одного з найбільш досвідчених шлязетських полководців Станіслава Жолкевського (Іст. СРСР, I, 1957, 132); // Належний шляхті, шляхтичам. Своїми руками вона [шляхта] нічого не заробляла, бо шлязетські руки здались на що інше — до гострої шаблі, до легкої послуги чи королю, чи магнату... (Мирний, I, 1949, 207); — Що ж вас найбільше турбує? Небезпека втратити свої двадцять шлязетських десятин? — вусив Стадницький (Стельмах, I, 1962, 18); На шлязетських будинках — вирізьблені з каменю герби і дошки з латинськими написами, що садиба звільнена від стації (Тулуб, Людолови, I, 1957, 6); // Власт. шляхті, шляхтичеві; такий, як у шляхті, шляхтичів. Він призадував, як втікає через горище, як скакає з покріві на землю, як лежав у бур'яні, і весь його шлязетський гонор піднявся з самого дна, килів, клетотів у його душі (Н.-Лев., II, 1956, 204); [Я с ь:] Я ж, тату, шляхтич, — мушу ж я збори шлязетські мати (Гр., II, 1963, 533); Він доведе, що небезпечно заціпати його шлязетську гідність і честь (Тулуб, Людолови, I, 1957, 4).

ШЛЯХОВИЙ, а, є. Прикм. до шлях 1. — Не можу... зрест важкий... не маю сили... — Нещасний простогнає і ліг лицем у пороз шляховий (Л. Укр., I, 1951, 444); На привалах деякі [солдати] валились прямо в грязю, деякі спинались коло шляхових верб, упершись головою в стовбур (Вас., Вибр., 1944, 158); Служби Державної автомобільної інспекції, громадські організації базато зробили для зменшення аварійності на транспорті, скорочення кількості шляхових пригод (Роб. газ., I.XI 1974, 4); // Пов'язаний з будівництвом та обслуговуванням шляхів. У кожному колосні [Вершадського району] створили шляхові бригади. На їх озброєнні грейдери, бульдозери, самоскиди та інша техніка (Рад. Укр., 28.I 1972, 2); // Признач. для шляху. Пензенські конструктори завершують розробку ще двох моделей шляхового і перегонно-туристського велосипедів, які обладнуються базатоступнічними перемикачами швидкостей (Літ. Укр., 29.XI 1974, 4).

ШЛЯХОВИК, а, ч. Фахівець, який будує та обслуговує шляхи (у 1 знач.). Безрут завжди з'являвся з бригадою шляховиків, давав казівки і вирушав на інші ділянки шляху, де його присутність і знання теж були конче потрібні (Ле, Клен. лист, 1960, 13).

ШЛЯХОМ, прийм. з род. в. За допомогою чого-небудь. Збагачення мого іде, безперечно, не тільки шляхом прямого утворення нових слів, неологізмів, а й шляхом переосмислення слів давніх (Рильський, IX, 1962, 142); Знайшов [І. В. Мічурін] спосіб створення нових рослин на основі віддаленої гібридизації, шляхом використання посередника (Довж., I, 1958, 459).

ШЛЯХОПРОВІД, вду, ч. Міст, розташований над дорогою в місці її перетину з іншою дорогою або над яром, ущелиною. На перехрестях з особливо інтенсивним рухом трамвай проходитьиме або над землею — шляхопровідом, або під землею — тунелем (Веч. Київ, 25.III 1967, 4).

ШЛЯХТА, п, ж. Дрібне дворянство колишньої феодальної Польщі. У феодальній Польщі селянство було пригноблене папами — великими поміщиками — магнатами і дрібними — шляхтою (Нова іст., 1956, 42); Звичайно, як поляк, Хоцінський любив дечого багато і приблизити, прикинути зайве, маючи на думці піднести гору, піддержати нижчу польську шляхту (Н.-Лев., I, 1956, 158); Біля нього стояв червоноликий вусатий хорунжий і всяка дрібна шляхта (Довж., I, 1958, 249); // Поль-

ське дворянство взагалі. Слухайте ж, щоб дітям потім розказати, Щоб і діти знали, вчукам розказали, Як козаки шляхту тяжко покарали За те, що не вмiла в добрі панувати (Шевч., I, 1963, 106); Шляхта жила так розкішно, що навіть чужоземці дивувались (Н.-Лев., VII, 1966, 33); Із польським трудовим народом Він [Хмельницький] поруч проти шляхти йшов... (Рильський, III, 1961, 145); // Дворянство дореволюційної України, Білорусії, Литви. Українська шляхта частково переселилась на Лівобережжя, а та, що лишилась під владою Польщі, політично деморалізувалась, у близькості своїй колонізувалась (Літ. Укр., 21.VI 1968, 3).

ШЛЯХТИЧ, а, ч. Особа, що належить до шляхти. Син убогого шляхтича, новогородського адвоката, і дочки економа, доброї господині, широї католики, люблячої матері, Адам [Міцкевич] зростає в обставочці, що її в якійсь мірі можна назвати патріархальною та ідилічною (Рильський, X, 1962, 48); Юзеф Крапивницький, хоч і зубожілий, але родовитий шляхтич, не міг не помітити зухвальства батрака (Чорн., Визвол. земля, 1959, 26); — Але ж ви на наймита зовсім не схожі, — сказав я. — Бо я, бачите, не в міщан. Я дворянин, шляхтич, як нас тут звать. Ми шляхтичі з батьків, з діда (Н.-Лев., VII, 1966, 263); *У порівн. Маруся Іла як ніколя. Все їй здавалося надзвичайно смачним, опришки так гечно припрощували. мов які шляхтичі (Хотк., II, 1966, 145).

ШЛЯХТЯНИН, а, ч., рідко. Те саме, що шляхтич. Скільки тих сварок було серед шляхтян...! (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 328).

ШЛЯХТЯНКА, и, ж. Жін. до шляхтич. [Н а т а л і:] Каже [Ясь], що я шляхтянку буду. [В а с и л и н а:] Може, вже надумав за якого шляхтича заміж тебе дати? (Гр., II, 1963, 535); Шляхтянки з служницями вишукували собі по крамницях мудровані вбрання (Тулуб, Людолови, I, 1957, 7).

ШЛЯХТЯНОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шляхтичка. Розбагатієш, у Києві Подієш з панами, Найдеш собі шляхтяночку, Забудеш Оксану! (Шевч., I, 1963, 90); Отаман уподобав рано одвоїлу шляхтяночку, Ясю Заревську з Прицького (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 66).

ШЛЯХТЯНСЬКИЙ, а, е, рідко. Прикм. до шляхта і шляхтіння; // Належний шляхті, шляхтянам. Він ірив стільки заощаджень, що зміг купити у збанкрутованого шляхтича і маленький фільварок, і шляхтянський герб... (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 226).

ШЛЯШОК, шкá, ч. Зменш.-пестл. до шлях 1. Так вився ж той шляшок кудись далі за те місто... (Вовчок, VI, 1956, 228); Онисько виїшов на вузький лісовий шляшок (Ле, Хмельницький, I, 1957, 106).

ШЛЬОГАТИ, аю, аш, недок., діал. Хльоскати, шмагати. Рудик шльогав коні лозиною (Кос., Новели, 1962, 134).

ШЛЬОНДРА, и, ж. 1. зневажл. Неохайна жінка. 2. вульг., лайл. Повія, шлюха. — Я йому покажу... Жінка в полі на снігу, а він у чайній з якоюсь шльондрою... (Кучер, Трудна любов, 1960, 272); З її повідінки, з доброзичливого ставлення до земляків зрозуміли вони, що Тамара не схожа на тих шльондр, які пішли прислужуватись гітлерівцям (Хижняк, Тамара, 1959, 94).

ШЛЬОНКА, п, ж. 1. Вівця шльонської породи. Сам себе не пізнає, ..зовсім не я, а німець Адам Іванович Фрік, що в Кременчущі шльонку розбирає... (Стор., I, 1957, 121).

2. Вовна з такої вівці. Скільки оком кинеш — скрізь по дорозі, як гадюка, сунуться тури: назустріч везуть шльонку, кожів, сіль, рибу (Стор., I, 1957, 77); // Тканина з цієї вовни.

ШЛЬОНСЬКИЙ, а, е: Шльбнська порода овець — порода овець з довгою тонкою вовною; меринос.

ШЛЬОН, виг., розм. Уживається як присудок за знач. шльопати і шльопнути. *Шльон під лопаття [латаття] та й до чорта ракіє [любити]!* (Укр. присл., 1963, 198).

ШЛЬОПАНЕЦЬ¹ дв. шльопанці.

ШЛЬОПАНЕЦЬ², шльопанці, ч., розм. Легкий удар долонею з метою покарання; ляпанець. *Марія Іванівна підбігає до Микошенки, дає легенького шльопанця і веде за собою* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 95).

ШЛЬОПАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шльопати і звуки, утворювані цією дією. *Чулося шльопання важкої ноги по невиласній калюці* (Мирний, III, 1954, 386); *Немає госпіталю з його нудотливим смородом камфори і ефіру, немає набридливого шльопання капцями по коридорам, де прогулюються поранені* (Тют., Вир, 1964, 109).

ШЛЬОПАНЦІ, ів, мн. (одн. шльопанець, нця, ч.), розм. Легкі домашні туфлі, перев. без закаблуків. *Одчинялися вікна, на вулицю вибігали люди, непричесані жінки, чоловіки в шльопанцях...* (Перв., Опов., 1970, 31); *Обгорнулася [Ольга] ковдрою, сунула ноги в повстані шльопанці, підійшла до вікна* (Дор., Не повтори., 1968, 266); *Біля ліжка Михайло Сулима возтужився з шльопанцями, що не налазили на ноги* (Чорн., Красиві люди, 1961, 128).

ШЛЬОПАТИ, аю, аєш, недок., розм. 1. *перез. і неперез.* З шумом ударяти, бити чим-небудь м'яким, еластичним або по чомусь м'якому, рідкому; // Злегка бити (перев. дітей) рукою, долонею. — *Хочеться задерти спідничку та нашльопати так, як вас колись, в дитинстві, мамуся шльопала!* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 213).

2. *неперез.* Видавати характерні глухі звуки (перев. падаючи або ударяючись об щось м'яке, еластичне). *Не чує [Тимофій], як навколо нього шльопали кулі — вуха наче пекучим клеєм залило* (Стельмах, II, 1962, 204); // *Видавати глухі звуки, йдучи, рухаючись, ударяючи по воді, грязюці і т. ін. Вона біжить темною вулицею, шльопуючи по калюжам* (Ів., Вел. очі, 1956, 25); *Перегукувалися пароплави на Дніпрі, шльопали важко колесами коло самої пристані, збурювали гемидами воду* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 121); // *чм.* Ідучи, видавати характерні глухі звуки взуттям, що хляпає, спадаючи з ніг. *Пішов [Павло Сидорович] до стола, шльопуючи великими.. капцями* (Г. Кравч., Квіти., 1959, 180); // *Ходити, бігати, видаючи характерні глухі звуки.* — *Ну, як мої нові [коні]?* — *осадив Карпо біля брами ворониз.* — *В борозного копи-та нікудишні, шльопас, наче підпалками* (Стельмах, II, 1962, 367).

ШЛЬОПАТИСЯ, аюся, аєшся, недок., розм. Ударятися, битися об щось, падати, видаючи характерні глухі звуки. *Данилова рушниця .. палила в верби. Насторожена уява вчувала, як шльопалися кулі об вербові літ, немаче цвяхи хто забивав* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 45).

ШЛЬОПНУТИ, ну, неш, док., розм. 1. *перез. і неперез.* Однокр. до шльопати. — *Цить! Не верещі! — Коловертський шльопнув його своєю величезною долонею по тім'ю і насунув розплащений капелюшок аж до підборіддя* (Смолич, II, 1958, 37); *Просвітив сяряд і, важко шльопнувши на городі, лунко реонуєся* (Збан., Таємниця., 1971, 299).

2. *перез.* Убити когось. — *Дасте мені куркульську землю, мене же першого в лісі шльопнуть* (Стельмах, II, 1962, 23); — *Що ви зробите з заложниками?* — *Шльопнемо, — відповів зрадник* (Перв., Невигадане життя, 1958, 226).

ШЛЬОПНУТИСЯ, нуся, нешся, док., розм. Однокр. до шльопатися.

ШЛЬОПОК, пкá, ч., розм. 1. Удар чимсь м'яким, еластичним по чому-небудь.

2. Характерний глухий звук від удару чимсь м'яким, еластичним. *Почуєш шльопок по голому задку, і дівчинка заплакала* (Тют., Вир, 1964, 104).

ШЛЬОХА, и, ж., вульг., лайл. Те саме, що шльоба. *Венера, не послідня шльоба, Проворна, праг її не взяв, Побачила, що так положа Еол синка, що аж заляв* (Котля., I, 1952, 69).

ШМАГАНІЙ, а, е. Дієпр. пас. мнн. ч. до шмагати. *Неслися по небу стаї змар важких.., шмаганих вітрами* (Тудор, Вибр., 1949, 314).

ШМАГАННЯ, я, с. Дія за знач. шмагати. *Чумакування [Т. Шевченка] з батьком, дитяча мандрівка в степ з метою найти ті казкові стовпи, де, за переказами, кінчається світ... Далі — знаюка у п'яного дяка, якому треба ненастанно носити горляку і вся педагогічна мудрість якого полягає в щедрому розсипанні «рятівничої» лози, тобто у нещадному шмаганні своїх учнів різками...* (Рильський, III, 1956, 187); *Дорофеїч [кіт] нарешті не витерпів шмагання, виплигнув через вікно з хати та до самого вежора не з'явився на своїй канані* (Збан., Мор. чайка, 1959, 95).

ШМАГАТИ, аю, аєш, недок., *перез. і неперез.* 1. Завдавати ударів, бити чимсь гучним. *Ярош бив коня без жалю шворнем, а Лукаш та Патрокл шмагали своїх нагаям* (Гр., II, 1963, 295); *Він безупинно шмагав коня, а той знав з усієї сили, не розбираючи дороги* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 222); *На паперті хлопчачки шмагали один одного вербовими шворстинами* (Донч., III, 1956, 96); // *Караючи кого-небудь за щось, бити різками, батогами, паском і т. ін. Разів із шість Рябка водою одливали І стільки ж раз його, одливши, знов шмагали* (Г.-Арт., Байки., 1958, 54); *Схопили мене, беркиць так, як жабу, на ряденце і розплатили... Я кричу «ето в бога вірує, рятуйте!» — а вони з обох боків шмагають. Вже я ї просячи ї молюся, так тільки й чуєш: «перемініть деркачі» та «дуже бийте!»* (Стор., I, 1957, 113); *На майдані шмагали селянську золоту за кагарні безпорядки в 1905 році* (Ю. Янов., II, 1954, 186); *Дерев'яна кобиллиця на панському подвір'ї стояла вся кров'ю зашущена — на тій кобиллиці людей шмагали* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 193); *Проговоріть здавалось, що зараз батько візьме в руки ремінь і, як колись, почне шмагати* (Швян, Баланда, 1957, 162); *У порівн. *Буран бив у лице, наче шмагав колючим дротом* (Дмит., Обпалені., 1962, 52); // *Бити раз у раз себе чи когось віником, микючись у лазні. В парній на вершній полиці Толя Вершок вимазував палучим дубовим віником — безжально шмагав Гопченка* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 179); // *Ударяти, хльоскати того, хто рухається крізь зарості* (про гіляк, стебла і т. ін.). *Віти мокрої смерчі [мокрех смерек] її шмагають по лиці* (Павл., Бистрина, 1959, 115); // *Бити, ударяти чим-небудь по чомусь, об щось. Бачура шмагав по воді, відчувуючи, що в цьому великому озері, можливо, і є риба, та вона не дуже голодна, бо не було навіть натяку на клязв [клявання]* (Чаб., Тече вода., 1961, 46); *Образно. *Блискавиці вже випередили човна і тепер золотими вужками шмагали по самій воді* (Панч, На калин. мості, 1965, 204); // *перен.* Різко критикувати, ляяти когось, дорікати комусь. *Вона хоче щось сказати, але Терентій, шаленіючи, іще шмагає її.. словами: — Геть, суко! І сором увесь загубила* (Стельмах, I, 1962, 599).

2. З силою бити, сікти (про вітер, дощ, сніг і т. ін.). *Кризи адоріві плывуть зідусюди, А вітер із снігом в очі шмагає...* (Коцюб., I, 1955, 430); *Доц полне рясно.*

Шмагає, ніби ливами, землю (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 470); *Нападами дощ Шмагає штатетник і стару каплицю* (Мисик, Біля криниці, 1967, 196); // З особливою силою діяти на чіткі органи чуття; дошкуляти. *Шмагає нас мороз (особливо уранці)* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 155).

ШМАГНУТИ, ну, неш, док., перек. і неперек. Однокр. до шмагати. Григор шмагнув пужалом гнідого (Гуц., Скупана., 1965, 19); [С в и р и д:] Вітер із снігом так і шмагне в очі... (Коцюб., I, 1955, 142); В обличчя ударив вітер, жбурнув жменю гострих сніжинок і різко шмагнув по колінах (Рибак, Що сталося..., 1947, 123); *Образно. Дівчина зблідла, шмагнула Дмитра лютим поглядом і одвернулася (Жур., Звич. турботи, 1960, 173).

ШМАГОНУТИ, ну, неш, док., однокр., перек. і неперек. Підсил. до шмагнути. — Озираючись — нема нікого, тихо; от я і почав рубать: цюк раз, цюк удруге, заміривсь утретє, а мене як шмагоне щось ложиною (Стор., I, 1957, 211); Тьотя Груша шмагонула спересердя коня і порівнялась з вершинами (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 225); В словах дівчини вловив [дід Влас] той самий найпекучіший докір, котрим його допіру шмагнув і старий Ярош (Д. Бедзик, Серце., 1961, 48).

ШМАРАГД, у, ч., заст. Смарагд. [К а т е р в н а (приглядуючись до сотничихи):] Глянь на себе — вся в перлах, в ахонтзах, в шмарагдах, грезеті, в оксамиті!.. (Стор., I, 1957, 290).

ШМАРКАНЯ, я, с., розм. Дія за знач. шмаркати і звуки, утворювані цією дією. — Я згадає сьогодні батька, мамо... — Відповіді нема. Тиша, потім підозріле шмаркання (Загреб., День., 1964, 364).

ШМАРКАТИ, аю, аеш, недок., **ШМАРКНУТИ**, ну, неш, док., розм. Те саме, що сякаться, сякнутися; // Шморгати (носом). Хлопці тихо сидять... може, плачуть нішком, бо щось Артем одно шмаркає носом і Остат диває важко й нерівно (Головко, II, 1957, 366); Він раз по раз чеше лівою рукою свою муршаву борідку і шмаркає великим м'ясистим носом (Цюпа, Наузстріч., 1958, 333); Артем смачно сворбнув із ложки, шмаркнув носом і нічого не сказав, тільки всмігнувся до батька сірими очима (Головко, II, 1957, 211).

ШМАРКАТИЙ, а, е, розм. 1. Такий, у якого тече сліз із носа; з шмарклями під носом.

2. перек., зневажл. Малолітній або дуже молодий, недосвідчений, невмілий. — Я назвала її тьотя Софія. А вона як гримне: я тобі не тьотя, а Софія Марківна! Шмарката дівчисько!.. А я зовсім не шмарката (Коп., Земля., 1957, 207); Яке діло було цій шмаркатій дівчині до Василя Васильовича? Чого приїздила вона сюди? Хіба секретарки, які сидять в приймальні, їздять в науковій експедиції? (Загреб., День., 1964, 110); // Уживається як лайливе слово. — Аз ти ж шмаровоз, шмаровоз! шмаркатий купідон [купідон]. амур сопливий!.. (Вас., I, 1959, 174).

ШМАРКАЧ, а, ч., зневажл. 1. Шмарката дитина. 2. Молода, недосвідчена, невміла людина, яку не поважають. Він носив білі погони й шапку, як офіцер.. А проте мусив витягатися в струнку та козиряти тому шмаркачеві через те тільки, що [той] був сином його начальства (Копцюб., II, 1955, 368); — Ви цього кавалера знаєте? — питаю. Вони затереждали, як обпечені. — Якого кавалера? На біса він нам здався, такий шмаркач! Перший раз бачимо! (Панч, На калин. мості, 1965, 66); — Тьфу, ти, Марку, чуєш? — аж плочує Андрій спересердя. — Він, цей Мартинів шмаркач, обзигає нас блягузами (Козл., Ю. Крук, 1957, 357); Хто заціпав робочу честь, на того він дивився, як на дурну дитину, і поблагливо, грубувато, але без злості гово-

рив: — Шмаркач. Що ти розумієш?.. (Рад. Укр., 13.VIII 1962, 3); — Була б на тебе, хлопче, міцна рука, аміла б приструнчити, не опинився б ти зараз ось тут, у штрафній, не соромив би матір перед людьми. Чесна трудолюбця, а має через тебе, шмаркача, ганьбу терпіти! (Гончар, Бригантина, 1973, 22); // Уживається як лайливе слово. — Он довокola тебе, — Боженко магнув лівою рукою, а правою і далі трусив Харитона за маніжку, — довокola тебе кийськи герої-металісти стоять! Шапку скинь, шмаркач! (Смолич, Мир., 1958, 49).

ШМАРКАЧКА, и, ж., зневажл. Жін. до шмаркач. Літож і качка прачка, а зимою і дівка шмаркачка (Укр. присл., 1963, 253); [Т е т я н а І в а я і в н а:] А ти думає, що дочка моя така шмаркачка, як ти, на квартирі сидітиме, кашку їстиме на печі, коли дощ зриває роботу? Моя дочка — комсомолка! (Мик., I, 1957, 260).

ШМАРКЛІ, ів, мн. (одн. шмаркля, і, ж.), розм. Слиз, який тече з носа.

ШМАРКЛЯ див. шмаркля.

ШМАРКНУТИ див. шмаркати.

ШМАРКОТІННЯ, я, с., розм. Те саме, що шмаркати.

ШМАРОВІДЛО, **ШМАРОВІЛО**, а, с., розм. Мазут, дьоготь, уживані для змащування поверхню тертя механізмів і деталей машин, взуття і т. ін. Руки Леськової у шмаровидлі, від торохкотіння трактора таке почуття, ніби розпухла голова й задерев'яніли вуха (Донч., I, 1956, 82); [З о з у л я:] Не заважайте працювати, зворіть уже краше про село і шмаровидло для коліс (Стельмах, Зол. метелиця, 1955, 21).

ШМАРОВІЛО див. шмаровидло.

ШМАРОВОЗ, а, ч., заст., розм. Той, хто змащує вози і буває забруднений мазутом чи дьогтем. «Не кляв я! — вірше шмаровоза, і дам собі урізати носа, Коли Еней Латину зять» (Котл., I, 1952, 179); // Забруднена чи в брудне одягнена людина. Пішли нарубчи, лишень тільки шапки видно, Лишилися шмаровози — подивитися зидко (Чуб., V, 1874, 458); // Уживається як лайливе слово. [З о л о т и н ц ь к и й:] Шмаровоз! Хоч би уважив на те, що я сватом; сказав би: подумаю і дам оповідь (К.-Карий, II, 1960, 355).

ШМАРУВАТИ, ую, уеш, недок. 1. Змащувати щонебудь (поверхні тертя механізмів і деталей машин, взуття і т. ін.) мазутом чи дьогтем. Мати на часинку позичила в сусідів щоботи і, шмаруючи їх безрозсудним дьогтем, зазодилася почвати (Стельмах, Гуси-лебеді., 1964, 14); // Взагалі змащувати щось чим-небудь. Та й підлогу послати не завадило б, не вік же кізжком доліку шмарувати... (Рудь, Гомін., 1959, 31).

2. розм. Шарувати, видаляючи щось, очищаючи (перев. від бруду). Гнат, як завжди, був у своєму машинному відділі і паклею шмарував чорне черево парового казана (Чорн., Визвол. земля, 1950, 46).

3. перек., фам. Проходжуватися, гуляючи. — Оце вже й натягла [щоботи]! Оце вже і шмарувати почнеш у них? Годі лишень; скинь та положи... (Мирний, III, 1954, 29).

ШМАТ¹, а, ч. Те саме, що шматок. Курбала відклає набік молоток, узяє кайло і легенькими.. ударами почав відбивати шмат за шматом змішану з плямистим камінням м'яку руду (Досв., Вибр., 1959, 196); Давид дивився, як молоток та молот місили червоний шмат заліза (Головко, II, 1957, 15); Він утонує на виделку здоровий шмат поросятини й нагрів пітарілки начинки (Н.-Лев., III, 1956, 377); Вона приготувала і хотіла нести пляшку молока та шмат житнього хліба — любиймий Іванів харч (Чорн., Потік., 1956, 168); До друкарні на вулицю Ягайлонську мав [Начко] чималий шмат дороги, треба було спішити (Фр., VI, 1951, 250); Неспод-

дівано з туману вплив чималий шмат зоряного неба і простягся до самого обр'ю (Трубіл., Лахтак, 1953, 25); Галлявину перетинав білий мур, і за ним виднівся шмат поля (Смодич, 1, 1958, 62); Милував і заспокоював око бійців цей шмат рієнинного простору в горах, що розкинувся на десятки кілометрів (Гончар, III, 1959, 127); На рухомих підставах стоять бюсти, покриті м'якою м'ясою шматками (Л. Укр., III, 1952, 44); Галановиті руки уміють перетворити дешевий матеріал (чурбак з буквоного окоренка, грудку каоліну, шмат лляної тканини) на річ, варту золотого алітжа (Вол., Дні., 1958, 24); Жайсак з гримасою болю раз у раз торкався коліна, куди все ж таки дзьобнув його орел, видерши чималий шмат хутра з шкіряних штанів і разом із ним шматок живого м'яса (Тудуб, В степу..., 1964, 153); Над долиною, де розкинулось село, ще висить густий туман. Мовби взяв хтось за чотири кінці величезний шмат небіленого полотна і вкрив ним розлого долину (Кол., Терен., 1959, 12); Я прожив немалий шмат часу і скільки бачив вишлясів та стрибків моди, приміром, на одязі та взутті! (Рильський, Веч. розмови, 1964, 171).

◇ З паршивої віви хоч шерсті шмат див. шерсть. ШМАТ², присл., розм. Велика кількість; багато. Худоби було шмат (Рудан., Переслів'я, 1958, 29); Я зроблю, щоб шмат дерева повсизало (Сл. Гр.); Дуже-таки шмат грошей у них стало (Сл. Гр.).

ШМАТА, и, ж., розм. Те саме, що шматіна 1. Інші [школярі], сміліші, ходили по класу, билися, турчалися поміж лавами, жазали різні дива крейдою на таблиці і стирали їх відтак швидко намоченою шматом, котра служила замість губки (Фр., 1, 1955, 239); Витяг [Іван] з-за далая якусь стару, подерту шмату та й розвивав її довгий час... З тої шмату витяг податкову книжечку (Март., Тв., 1954, 279).

ШМАТИНА, и, ж., розм. 1. Кусок, кляпоту тканини (перев. старої, зоеної); ганчірка. Бережно обвила вона письмо в папір і в шматину (Фр., III, 1950, 439); Скала [Альоша] кінці шматини нагзрест, зав'язав їх і підняв вузол (Мик., II, 1957, 181); Дарина затуляла якоюсь шматинною вибиті шибки (Голово, А. Гармаш, 1971, 358); Дід не відповів. Він доволу даубався у сідній кишені, вишля чисту шматину, розгорнув її (Кучер, Дорога..., 1958, 226).

2. рідко. Те саме, що шматок 1. Від залізної шматини відскакують іскри, вона розтягається в довжину, тоншає (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 200).

ШМАТИНКА, и, ж. Зменш. до шматіна. Склали на підводі мої речі, все до шматинки, до останньої сорочечки, і повезли аж у Гадяцький район до маминих родичів (Тют., Вир, 1964, 250); Яйця для розпису вибирають свіжі, ясні, невеликі і круглі. Перед писанням їх старанно мийть у холодній воді. Відтак мокрі складають на ніч, щоб просохли, і прикривають вовняною шматинкою, щоб були теплі, бо тепле яйце краще чіпляє віск (Нар. тв. та етн., 2, 1967, 53).

ШМАТКА, и, ж., розм. Те саме, що шматіна 1. Рана була зовсім пуста. Вовкун промив її водою з поблискої кернички, зав'язав шматком (Фр., III, 1950, 27); Інженер-механік з'являється першим; витирає шматкою замаслені руки (Логв., Давні рани, 1961, 41).

ШМАТКОВИЙ, а, е. Який складається з шматків (у 2 знач.). Шматкова державка.

ШМАТКУВАТИ, ўо, ўеш, недок., Perez. і без додатка, розм. Те саме, що шматувати.

ШМАТОВАНИЙ, а, е. 1. Діспр. пас. мнн. ч. до шматувати. Везли шматоване Петрове тіло ховати (Мирний, I, 1954, 363); Безконечними штурмовими лавами рвалась [воїни] вперед по твердій, шматованій снарядами землі перешийка (Гончар, II, 1959, 444); Шмато-

ваний нестерпним болем, закривавлений і брудний, він закричав (Довж., I, 1958, 303); Паніе злоба несамошита Гі [Звенигору] не знищила в огні. І гнана чорними літми, Вона, шматована катами, Снагу тайла в глибині... (Мал., Серце..., 1959, 5).

2. у знач. прикм. Подертий на шматки. — Дівчинонько-рибчинонько! ..Ой, дай жупан шматований, Що турками шанований (Шог., Поезії, 1958, 57).

ШМАТОК, ткі, ч. 1. Частина, відділена, відбита, відрізана і т. ін. від чогось; кусок. Поламані шматки товогла випали з його рук і вдарились об грубу (Н.-Лев., II, 1956, 299); З-під ніг з гроком сунуться чималі шматки глини... (Мирний, III, 1954, 298); Парад іде своїм порядком. Швед непомітним рухом відкидає з дороги гострий шматок пляшки (Ю. Янов., II, 1958, 195); Криза ламалась тут на дрібніші шматки, і ті уламки, холодні, сикюваті й блискучі, проливали під мостом, не завдаючи еже йому ніякої шкоди (Шиян, Баланда, 1957, 61); Танків, що залякали на полях, у вибалак, було так багато, що [зварники].. їх розпилювали на шматки навіть у 1950 році й грузовиками одвозили на металургійний завод (Автом., Щастя..., 1959, 86); *У порівн. Галки на деревах замерзали й, як шматки льоду, падали додолу (Мирний, III, 1954, 10); // Частина чогось істинного. — Ну, а я кімчю, — кидуючи останній шматок у рот, обказав Попенко (Мирний, I, 1954, 331); Засвітила я світло, дякують, а він приміє п'ять шматків сала ще й клунок пшениць (Н.-Лев., III, 1956, 282); Вони вечеряли мовчки. Механічно Марта присувала до чоловіка печеню і вибирала кращий шматок (Коцюб., II, 1955, 296); Вона вишляла банку тушонки й шматок цукру (Ю. Янов., II, 1954, 69); Тимко мовчки сів до столу і заходився вечеряти. Пісний з kwasолею гарячий борщ і добрий шматок баранини зм'яв швидко (Тют., Вир, 1964, 474); Я нечується, як з'їв покладений мені шматок, а на столі ще половина пирога (Багмут, Опов., 1959, 7); *Образно. Морозенчиза стуляє уста, щоб не закричатися, щоб не розплакатися, і відвертає голову від управителя. Скільки лоби натоптано в цьому шматку чорного жиру. Що йому горе людське, що йому невинні діти і скорбота матерів? (Стельмах, I, 1962, 393); // також у сполуч. із сл. х і б, Perez., розм. І як я забіс існування. — Нелего, видать, і вам тут шматок хліба діставався (Гончар, II, 1959, 414); Дід не вишля радості від того, що вони приїздили, але й шматком не дорікав (Мупск., День..., 1967, 51); // Одна одиниця чогонебудь виготовленого штучно. Шматок мила.

◇ Відривати шматок від рота — те саме, що Відривати кусок від рота (див. кусок). Вона од рота одриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп (Коцюб., I, 1955, 383); Дійтися (подійтися) шматком хліба — віддавати кому-небудь частину своїх істинних припасів, харчів. Гостинні гуцули завжди ладні поділитися шматком хліба і кудлем kwasного молока (Жур., Вечір..., 1958, 266); Ми з чоловіком.. зажалилися взяти в сім'ю чужу дитину, поділитися шматком хліба (Логв., Давні рани, 1961, 56); Душа (серце) рветься на шматкі див. рватися; Заробляти [на] шматок хліба див. хліб; Ласий шматок див. ласий; Проханий шматок див. проханий; Розривати (розривати) на шматкі див. розривати¹; Серце (душа) розривається (розривється і т. ін.) на шматкі див. розривається¹; Серце (душу) на шматкі рвати (розривати, крвати і т. ін.) — те саме, що Рвати душу (серце) (див. рвати). Бодай не діждати своє серце на шматки рвати (Укр. присл., 1963, 186); Кімнату озортала зловіста тиша, туса беззально краяла на шматки серце (Хижняк, Тамара, 1959, 136); Уривати (урвати) такий (ласий) шматок — добувати щось краще чи більше, ніж в інших.

[Острожин:] Один же цілий вік клацає зубами даремно, а ви одразу такий шматок урвали... (Л. Укр., II, 1951, 85); Підступні сусіди наші, користуючись послабленням сили Руської держави, ..з усіх боків сукули, щоб і собі урвати ласий шматок (Цюпа, Україна.., 1960, 17); Черствий (важкий) шматок — про тяжку працю заради існування. Де воно [паненя] знатиме, що то за доленька — Відшук [шуканя] черстоного шматка (Граб., I, 1959, 52); Шматок у горло не йде (не йшов, не піде, не лізе) кому; Поперек горла (руб'я в горлі) стає (стаєне) шматок хліба кому — у кого-небудь зовсім не було, немає, не буде бажання їсти. Йї шматок не йшов у горло, та силувала себе їсти (Гр., II, 1963, 287); [Г а п к а:] Пообідала б. [Д о м а х а:] Не піде шматок у горло (Кроп., II, 1958, 176); Віктор настороживсь. Але щоб приховати від Людмили свою настороженість, продовжує мовби ще з більшим апетитом їсти. Хоч і не лізе вже шматок у горло (Головко, I, 1957, 459); Стає руба шматок хліба в горлі, як вона згадає про це [Докори], сідаючи їсти (Мирний, I, 1949, 282); Шматок хліба [насущного]; Насущний шматок — те саме, що Хліб насущний (див. насущний). Лежцями я мусив кілька літ заробляти шматок хліба (Коцюб., III, 1956, 233); Життя Олени, як і кожної сільської жінки, проходило в щоденних клопотах по господарству, боротьбі за шматок хліба, турботі про дітей (Тют., Вир, 1964, 26); Років во два тому вона лишилась удовою і заробляла шматок хліба пранням близики (Добр., Ол. солдатики, 1961, 11); Тяжко стогнуть хлібороби: Брак насущного шматка. Люта смертність та хвороби Підтинають мужика (Граб., I, 1959, 396).

2. Взагалі окрема частина чого-небудь (ділянка якоїсь поверхні, простору і т. ін.). На доброму шматкові виноградника, осоложеному від зрубаних кущів, стирчали невисокі пні (Коцюб., I, 1955, 216); Щоб віддати Кіліну в газейського сина, батько готував добре віно — важку скриню і шматок поля (Чорн., Визвол. земля, 1959, 16); Дим над висотою поступово розповиється, і кризь руді змари почали знову випливати окремі шматки висоти (Гончар, III, 1959, 44); Дорош теж не заціпав його на розмову, і так вони пройшли добрий шматок дорози (Тют., Вир, 1964, 141); За голами деревами побільшали сизі димчасті шматки неба (Стельмах, II, 1962, 269); Не слід скаржитися на природу, треба дорожити кожним шматком землі (Хлібороб Укр., 6, 1966, 31); *Образно. Пієнь в далекій садибі Вирва шматок з тишини (Воронько, Тепло.., 1959, 83); *У порівн. Людина, чорна, мов шматок ночі, що відірвався від масиву неба, став на дверях (Собко, Любов, 1935, 7); // Клубок диму, пасмо змари, туману тощо. По небу шматками розвіялися змари темно-зелені, аж чорні (Мирний, III, 1954, 51); Лізуть вгору догві, подерті шматки туману (Коцюб., I, 1955, 396); Він [Тютюковий дим] поволі то звивається спіралями, то розривається на шматки і довгими равними джузтами пливе в повітрі до розчинених кватирок (Кол., На фронті.., 1959, 134); // Жмут сіна, соломи, вати і т. ін. Шматки куліє летіли вгору й горіли (Н.-Лев., II, 1956, 197); Ядвіга знайшла шматок вати, й обидві панни пообтикали кругом замок і забили дірочку (Н.-Лев., II, 1956, 73); Стоячи біля здоровенної пухатої бочки, вона блискучою мідною помпою качала пиво, жовта піна шматками падала на мармурову стойку (Собко, Звич. життя, 1957, 80); *У порівн. Роман був смішний з нерівною, вищербленою бородою та з одним бурцем, котрий стримів, як шматок клочья, приліпленний коло одного вуза (Н.-Лев., VI, 1966, 394).

3. Відірвана або відірвана частина тканини, паперу, шкіри і т. ін. Зосталась [Солоха] голомоза, боса, сорочка чорна, дірява, розхристана, і тільки що шматком

старої плахти зап'ялась та й годі (Кв.-Осн., II, 1956, 217); Пищизмуха звієся з кашани, поліз у кишеню свого каптана, витяг звідти чималий шматок паперу і подав мені до рук (Мирний, IV, 1955, 367); Стіл був покритий шматком червоної матерії з багатьма чорнильними плямами, подекуди пропаленою то сірником, то цигаркою (Дмит., Наречена, 1959, 172); Взявши з печі газету, з якої мав [дід] надірвати шматок для цигарки, згадав щось і збентеженим голосом, повернувшись з газетою в руці до Ярежченка, спитав: — А оце ти читає, Омельчовичу? (Д. Бездик, Дніпро.., 1951, 16); Монтажниця лутко клеїла шматки плівки, клацала машинкою, намотувала плівку на рулон (Ю. Янов., II, 1958, 119); *У порівн. Сідало сонечко в сизо-червоній змари; мов шматки розірваної ганчірки, висіли вони над горою (Мирний, I, 1954, 343); // Те саме, що відріз 2. Василина несла в руках шматок нової сеїшої матерії і не могла надивитись на неї (Н.-Лев., II, 1956, 47); Він схопив свої дарунки, підійшов до печі і жбурнув у вогонь перший шматок зеленого, як луг, краму (Стельмах, I, 1962, 302); Ось і мати їде по росистих травах з полотном, яке не давно сама виткала на власному верстаті. Зараз вона намочить шматки, вибаватиме їх праником на кладці (Цюпа, Добротворець, 1971, 17).

4. перен. Уривок, частина чогось (розмови, пісні, твору і т. ін.). В його голові мигтіли якісь шматки думок, просувалися якісь неясні образи, та він ніяк не міг ввіймати їх, зв'язати до купи (Коцюб., I, 1955, 123); Через дорогу гнали господарі на водоній сійї товар. Вставало мелодійне мукання, чути було шматки простих розмов (Мяк., II, 1957, 44); Я пишу междури. Згадух певний шматок життя, що мені він дорогий, і пишу про нього (Ю. Янов., II, 1958, 31); Бажалося б дуже мені, щоб «Герострат» друковано вкупі, не розриваючи на два шматки (Сам., II, 1958, 437); А вечір, мов чарівне решето, сіє і сіє зідусіль то перші шматки пісень, то жіноче цокотіння, то парубочий перегук (Стельмах, I, 1962, 125); *У порівн. Іван був непорушний, закаж'яний. Події останніх шести днів пропливали перед його очима, немов шматки якогось жазливого сну (Собко, Звич. життя, 1957, 19).

ШМАТОЧОК, чка, ч. Зменш.-пестл. до шматок. [П а в л о:] Дайте мені шматочок вузляла або крейди... (Кроп., II, 1958, 384); Верстат рієно шелестів металом. Синювата присмакла стружка скручувалась у спіраль і падала шматочками на лист заліза біля Максимових ніг (Ткач, Арена, 1960, 35); «А ось ще осталося Півбульчика!» — Й по шматочку Дітям розділила [Ганна] (Шевч., I, 1963, 319); Хліб був чорний, як земля, глечки та несмачний. Кайдашица через силу проковтнула шматочок (Н.-Лев., II, 1956, 320); Побачивши їжу, орля радісно стрепенулась і швидко і бязко проковтнуло кілька шматочків м'яса (Тулуб, В степу.., 1964, 144); Мати завжди підсовувала йому краший шматочок: часом спеце якусь лакомину, перехопити десь сала, заріже курку, — і все Грицеві (Добр., Ол. солдатики, 1961, 98); — Та я ж тим шматочком не заїєся, — плазенько сперечаєся Захар (Крим., Вибр., 1965, 412); — Я, як ви знаєте вже, маючі шматочок власного зрунту, їду на село господарювати... (Коцюб., I, 1955, 170); Старий сів на підводі лише тоді, коли пройшли добрий шматочок степу (Тют., Вир, 1964, 90); На останньому шматочку кримської землі ще йшов жорстокий і нерівний бій (Кучер, Голод, 1961, 222); Базнув постріл, і слідом за коротким повисомом у небі блиснув червоний спалах, що розірвався на дрібні шматочки, які поволі танули в нічний імлі (Добр., Очак. розмир, 1965, 345); Там, де берег звієся і де вершина біла, — шматочок змари зачепивсь — і вся гора згоріла... (Тич., II, 1957, 212);

— Дощик. Та, далєбі, й гарненький, — радів Хома, сяючи очима, і навіть не покривав себе шматочком брезенту (Тют., Вир, 1964, 84); Він тільки глянув на конверт: з Херсона.. Розпечатав і прочитав, сам собі. А тоді, не мовивши слова, порвав на шматочки і кинув під припічок (Головко, А. Гармаш, 1971, 542); Вона не може вже думати. От якісь шматочки, якісь клаптики думок та образів мигнуть на швилю в голові, зачеплять наболїле серце... і зникнуть... (Коцюб., I, 1955, 246).

◇ Лїсий шматочок див. лїсий; Серце (душá) на шматочці розривáється (розривáється, рвётся, крається і т. ін.) — те саме, що Серце (душá) розривáється (розривáється і т. ін.) на шматкі (див. розривáтися¹). Матерне серце розривалося на шматочки, слухаючи те про свою дитину (Мирний, IV, 1955, 41); Серце (дúшу) на шматочці рвáти (розривáти, краяти і т. ін.) — те саме, що Рвáти дúшу (серце) (див. рвáти). [І в а н:] Химо! прошу тебе: не ходи. Заспокой ти мою мучену дúшу. Усі її на шматочки розривають... (Мирний, V, 1955, 245).

ШМАТТЯ, я, с., збірн. 1. Шматки чого-небудь. Невеликий, пане-браття, Жрець в Гелїкона, Бо тримаю тільки шмаття З коби Аполлона (Манж., Тв., 1955, 217); Рудий чоловік тоді взяв молот — гу!.. Аж іскри по кузні, аж тріграве шмаття заліза по полицях ожило — задзвенїло (Головко, II, 1957, 15); Низько над морем мчали розрвані на шмаття хмари (Скл., Святослав, 1959, 335); Неголені бороди і вуся скидаються на шмаття повстини, а не на людське волосся (Тулуб, Людолови, II, 1957, 116); Сиджу, зігнувшись над своєю торбою-мандрієницею, позапцем різне паперове шмаття в дорожчереглядаю (Вас., II, 1959, 70); Десь на селі.. перекликались собаки й гасало шмаття пісень (Головко, I, 1957, 79).

Розривáти (розривáти, рвáти і т. ін.) на шмаття — ввухом, кулями і т. ін. руйнувати, розтрощувати щось на частини, шматки. Гвинтівочні постріли розривали на шмаття раковий туман, що клубочився над річкою (Цюпа, Гря Яворн, 1958, 19); Залїзна руда.. Її рвали на шмаття грїмкою вибухівкою в тисячолїтньому ложі, безжално молоди на м'яке червоне борошно (Загреб., Спєка, 1961, 110); Нараз з глибини нїмецьких позицій вдарили важкі мїномети, сердито й глузо довбокнули залїзними кувалдами землю, рвучи все на шмаття, не добираючи, де свої, а де чужї (Цюпа, Добротворець, 1971, 3).

2. розм. Бїлизна. Якїсь дїд з одному шматті, розтрїстаний, без шапки, почав лаяти й клясти панів (Коцюб., I, 1955, 257); Тато сидїв коло вїкна на тапчані, тільки в шматті, розтрїстаний, аж груднину видно (Свидн., Люборацькі, 1955, 10); Через повір'я — котузка, на якій випране шмаття (Тют., Вир, 1964, 425); // Дрантя, лахміття. [С л у ж е б к а (Виймає з кучка якесь шмаття):] От шмаття перебрались вам [в'язню] за старця, все ж буде лїпше, нїж тюремне рамя (Л. Укр., II, 1951, 189); Увійшов дереїш до хати.. Все на нїм брудне, злиденне: Шмаття — дертеє, смердоче (Крїм., Вїбр., 1965, 109); // Купа оцягу, бїлизни. В бункері було повно мешканцїв — дїтей, жїнок, старцїв. Вони вглядали звідусіль: з кучугур шмаття, з пуховиків, тиснулися по норах, настигалих в три ряди (Гончар, III, 1959, 243); // рїдко. Дрїбні домашні речі. Гїтлерівські солдати грабували різне хатнє шмаття і тягали його в своїй танкаї і обозах (Панч, В дорозі, 1959, 246).

ШМАТТЯЧКО, а, с., збірн. Зменш.-пестл. до шмаття 2. Згадував Антосью Круті, а мати шматтячко перїдїчалась (Свидн., Люборацькі, 1955, 29); — Треба було передати клучочок.. Сестриччине шматтячко (Панч, Гомон. Україна, 1954, 293).

ШМАТУВАННЯ, я, с. Дїя за знач. шматува́ти.

ШМАТУВА́ТИ, ую, уєш, недок., перез. і без додатка. 1. Розривати що-небудь на шматки (у 1—3 знач.). Йому хотїлося кинутися до дверей — шматувати ланцюги, троцїтити дверї (Досв., Гюлле, 1961, 37); Тільки й роботи було в нього, що роздратовано шматувати папір... (Шовк., Інженери, 1956, 274); Із загоду насувають тежко-синї хмари, їх шматують вїтри (Кол., На фронті.., 1959, 13); // Роздирати чиєсь тіло на шматки (про живих тварин). А над ним вже кружляє та в'єтєша Птаства хижого чорная зряя; Рвуть, запалють, їдять та шматують При пажєрнім та лютїм ячанні (Л. Укр., I, 1951, 68); Десь високо хижий пташ шматує здобич (Тулуб, В степу.., 1964, 121); Двоє шуїлї шматували з обох йому бокї печїнку (Гомер, Одїссея, перекл. Б. Тєна, 1963, 206); *Образно. Хижими кружками нападали на Україну, шматуючи її живе тіло і знищуючи базатовїкову культуру, польськї маєнати і шляхта, турецькї султани і крїмськї хани, угорськї і шведськї фєодалї (Ком. Укр., 5, 1967, 62); // перен., розм. Жорстоко, нещадно бити кого-небудь. — Запороти нагаями! — Двоє гайдамаків почали шматувати старого нагаями (Довж., I, 1958, 133); Троє Щербин, як можуть, безжалїсно гамзєлять і шматують Юрка, а він, відкручуючись, відбивається від них блискавичними ударами кулакїв (Стельмах, Хлїб.., 1959, 557); // Рвати на шматки, робити дїр'явим (перев. одяг, тканину і т. ін.). Старий побїг. Він натикався на паркани, падав, шматував свою блаженку сорочку об колючї чагарї (Ю. Бєдзїк, Вогонь.., 1960, 128); Худючі надвїрні свинї несамовито шматують щось пошукку з зерном (Стельмах, I, 1962, 112); // перен., розм. Дїлити на частини. Аби ж то поццатило йому мати хоч половину дїдизни. А то через рік-два доведеться її шматувати аж на чотири паї (Стельмах, I, 1962, 95); // Рїзати, дїлячи на шматки. Кїлька колгоспницїв шматували ножами великї паланиці (Ле, В снопї.., 1960, 185); // Руйнувати, розтрощувати, розривати на частини (перев. про вибухи, кулі і т. ін.). Жалливї вибухи шматують землю (Гончар, II, 1959, 178); З глузїж виттям різночї мїни Уперто шматували лїс (Шер., Генерал Орленко, 1948, 23); Кулі били в труп клячї, шматували її шию і спину, троцїлили кїстки (Загреб., Шепїт, 1966, 130); *Образно. Розкотистї вибухи важких снарядїв шматували вологе, густе-повітря (Автом., В. Кошїк, 1954, 16); // перен. Завдавати великих втрат, поразки (перев. в бою). Бригада рїшуче контратакувала гїтлерївцїв, шматувала їмню передову руднєву групу і загальмувала «Бїлицовськїй» наступ ворога (Ле, Опов. та нарисї, 1950, 396); Гарматнї ядра шматували тїсні ряди скупченого на валах козачтва (Кач., II, 1958, 487); // Рвати, трїпати, шарпати когось, щось (про вїтер, шторм і т. ін.). А вїтер ганає, а вїтер гасає — шматує, ламає те бїдне, обшарпане дерево (Вас., II, 1959, 275); Вїтер сердито шматував убогу одїж, наскрїзь пронїзував тіло (Головко, I, 1957, 122); Вїтер, завадавши прапорами, шматував їх над головами людеї і силкувався зрвати з годїв чигиринцїв високї смужковї шапки (Рїбак, Перєясл. Рада, 1953, 16); Скїльки разів «дїя» Грїша бачив це море?! Скїльки разів воно його шматувало разом із його яликом «Константином»? (Вишня, I, 1956, 190); // Розпнати простір яскравим спалахом, свїтлом (про блискавку, промїн і т. ін.). Блискавицї шматували чорне небо, розколюючи важкї, темнї олов'яні хмари, що повзали з загоду їз-за океану (Цюпа, Назустріч.., 1958, 32); // перен., рїдко. Робити уривчастим (розмову, думки тощо). Гранїчне збентєження ще бїльше шматувало бистру мову (Льч., Козацьк. роду.., 1958, 354).

2. перен., розм. Завдавати фізичних мук. Раз у раз нападая кашель, що шматував усе тіло (Шовк., Інгенера, 1956, 470); // Завдавати душевних страждань. Іноді запитання шматували його (Довж., I, 1958, 380).

◇ Шматувати серце (душу, груді) — те саме, що Кр'яяти серце (душу) (див. кр'яяти). [Г а р а с я м (спершу хляється, коли ж кобзар придає жалу в голос, зриває з себе шапку і киди об землю):] Рви ж мов серце, шматуй мою душу! (Мирний, V, 1955, 78); На душу навалилися два безкінечні роки розпачу і безнадійного чекання, і кожа хвилина, з якої складалися вони, шматувала серце (Голов., Тополя..., 1965, 8); — Не ямирайте, діду! — скрикнув знеацька Юрко, ніби може шматуючи перепоєнені боєм серця (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 261).

ШМАТУВАТИСЯ, ується, недок. Пас. до шматувати. Оточені в Будапешті не знали, як шматується німецький панцир підкавірними уральськими снарядами (Гончар, III, 1959, 272).

ШМАТУРА, я, ж. Збільш. до шм'ата.

ШМАТУР'Я, я, с., збірн., діал. Шматки чого-небудь.

ШМАТУР'ЯКА, я, ж. Збільш. до шматок 1. Хлопець згадав раптом, що їсти ж йому хотілося. Взяв на столі під скатертиною хлібину житню й до того возився біля неї, а таки одломив добру шматуряку і ну її яминати (Головко, II, 1957, 87).

ШМАТ'ЯНКА, я, ж., діал. Ганчірка (у 1 знач.). Брав [Герман] від нього шмат'янок утрос більше, як варт товар (Фр., VIII, 1952, 340).

ШМАТ'ЯР, а, ч., діал. Ганчірник. Характеризував [Ясько] заробітки жебраків, водокоїв, шмат'ярів. і різних категорій того дрібного зарібного люду, що заселявав промислово частину Дрогобича (Фр., IV, 1950, 208); [Г о р н і г (входить. Се малий, сухий дідок; через плече торба. Він шматар) :] Добридень вам (Л. Укр., IV, 1954, 222).

ШМИГ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. шмигати і шмигнути. Навколо двері й брами нараз повідчинялися і хлюпець — шмиг! — у царський двір (Три золоті сл., 1968, 166); Сутінками прокрався на возорю, по картоплі повз, щоб ніхто не побачив. А потім — шмиг! у коноплі (Головко, I, 1957, 72); Прочиняю двері — обережно, щоб і не рипнули, оглядаюся: чи нема на подвір'ї нікого, і — шмиг через вишняк на вулицю (М. Ол., Чуж., 1959, 78).

ШМИГА, я, ж., розм.: До шмиги — як слід, до ладу, до речі. Вся та зарость [зарість], вкрита цвітом і квітками і до шмиги розставлена, здавалася зачарованим садом — равм земним (Стор., I, 1957, 366); Не до шмиги: а) не так, як слід; не до ладу. Що ні [не] озьме [взьме Маруся], до чого не кинеться, усе не так, усе не до шмиги (Кв.-Осн., II, 1956, 38); б) не відповідно до обставин, умов, місця, часу; невчасно. Така замітка була би тепер не до шмиги (Март., Тв., 1954, 368); Лідине весілля було страшенно не до шмиги (Дмит., Наречена, 1959, 209); в) не до вподоби щось кому-небудь. — Ні, се мені не до шмиги! Чого я піду до вас? (Фр., VII, 1951, 207); — Не подобається їм наша дружба.. А чому не подобається? .. А тому, що в цій дружбі сила народна розвіялась! Народна сила! — повторив Первозвіт. — А тим байстрюкам це не до шмиги (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 71).

ШМИГАТИ, аю, аєш, недок., розм. 1. Швидко йти, бігти кудись, до кого-, чого-небудь, зникати десь. Шмигали під руки з стиглою морквою малі татарчата й цвірінькаки, мов горобці (Коцюб., II, 1955, 124); // Швидко пролігати (про птахів); шугати. З глиною в дзьобах дрібних шмигають скрізь ластівки (Фр., XIII, 1954, 307); // рідко. Швидко перемигтися. Не лише

багаж, але й пасажирів до літака, який стоїть в ста метрах, підвозять відкритими, зручними автопоїздами. На таких же поїздах шмигають по аеродрому туристи (Дмит., Там, де сніг..., 1957, 22); Показувалась, знявши шмари пілюючі, машина і тут же зникла в куряві, й шмигали велосипеди (Вільде, Сестри..., 1958, 110).

2. Швидко рухатися в різних напрямках, кидатися в різні боки; шпастати, метатися. Ніхто не входить до них [хат], тільки шмигали сюди й туди здичавілі без господарів коти (Гончар, III, 1959, 13); Всю увагу сірої ворони приверттали калюжки, в яких шмигала риб'яча дрібнота (Донч., V, 1957, 30); Шумно виявляла своє захоплення молоді, під ногами дорослих шмигала галаслива дівтора (Д. Бедзик, Серце..., 1961, 111); [Н і н а:] З дитинства Наша завжди в нас все знала — З кутка в кутку шмигав по селу (Дмит., Драм. тв., 1958, 40); Вони [пташенята] шмигають серед моху і трави, і, маюдруючи по тундрі, весь час доводиться поволюватися, щоб не роздушити їх (Фіз. геогр., 5, 1956, 125); // перен. Швидко переходити з одного на друге (про думки, погляд тощо). Його підганяли власні думки. Вони шмигали, мов блискавиці, і били в одну точку (М. Ю. Тарн., Як на.. ниві, 1958, 74).

3. рідко. Швидко і з шумом рухатися, виконуючи якусь дію. Три коси шмигали, пшениця падала (Томч., Жменяки, 1964, 204).

ШМИГЛЯТИ, ю, яєш, недок., розм. Те саме, що шмигати 1, 2. Охрищений Із льоду та в хату, Знай, шмигляє, наливає (Шевч., I, 1963, 84); Охрім шмигляє через дорогу раз, удруге. Хтось загнав його за шинелем, тягне в жито (Тют., Вир, 1964, 326).

ШМИГНУТИ, ну, нєш, док., розм. 1. Однокр. до шмигати 1. Руда ячїрка шмигнула з-під ніг і зникла (Донч., Дочка, 1950, 12); Одна по одній зірвалася сусідки й шмигнули за поріг (Панч, В дорозі, 1959, 43); Птиця шмигнула перед очима й заговалася в рясних деревах (Шиня, Переможиці, 1950, 32); // Крадучись, проскочити крізь щось, повз кого-, що-небудь кудись. Вибравшись з найбільшої сутолоки, він збочив з вулиці, шмигнув крізь одні отворені [відчинені] сітки (Фр., VIII, 1952, 364); Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пєс або вовк (Коцюб., I, 1955, 360); Нічим не виявивши себе, Віра шмигнула понад парканом у найглухішу частину садиби (Шиня, Баланда, 1957, 171); Мило нього шмигнув великий сірий кіт (Донч., I, 1956, 68); Раптом з городу з-за хати вибігла постать із сутні й шмигнула повз вікна (Головко, II, 1957, 139); // Зникнути десь, заховавшись. Не кажучи й слова більше, вона шмигнула в збіжжя і щезла в ньому (Фр., VII, 1951, 78); Шарко, побачивши, що його вже відкрили, підбігав заоста й шмигнув у кущі (Панч, Гарні хлопці, 1959, 100); Діточка, як до рідної мами, кинулась довірливо до людини в плащі, шмигнула під полу і пропищала звітти: — Заховайте мене спочатку, тоді я вам усе розповім (Ів., Вел. очі, 1956, 27); *Образно. По вулиці пил побіг сполоханий і гнз за селом шмигнув. У бур'яни (Головко, I, 1957, 110).

2. у сполуч. із сл. н і с, рідко. З шумом утягнути носом повітря. — Нащо було брати її з собою? — незадоволено шмигнув носом Сашко (Кучер, Черв. вогонь, 1959, 46).

ШМИГОНУТИ, ну, нєш, док., однокр., розм. Підсил. до шмигнути. Сайгак прудконогий шмигоне десь далеко-далеко і зникне вмить між згустими травами (Коцюб., I, 1955, 180); Тільки що голова й деслячкий ступили на кладки, з-під кладок вискочив один парубок і загилив кулаком по спині попередку голові, а потім деслячкому та-й змізл.. шмигонує під місток (Н.-Лев.,

VI, 1966, 357); *Пробігши пова Антоніну, Грибовський шмигонув за ріг хліва* (Довж., I, 1958, 371).

ШМОРГ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. **шморгати** і **шморгнути**. *Почулася Хома, став озиратися Сюди-туди перемикався... далі шморг з хати мовчки!*.. (Кв.-Осн., II, 1956, 235).

ШМОРГАТИ, аю, аеш, недок., розм. 1. *неперех.*, у сполуч. із сл. н і с з шумом утягувати носом повітря. *Начальник стояв заду, морщився, кривився, шморгав носом, затуляючись густочкою* (Вас., I, 1959, 204); *На лавах починають шморгати носами, кашляти* (Кач., II, 1958, 90).

2. *перех.* Обчищати щось (перев. стебла рослини від листя), смикаючи рукою.

3. *перех.* і *неперех.* Ударяти, бити по кому-, чому-небудь (про щось еластичне, гнучке). *Галуззя грушки шморгала у вікна, а шибки дзельмькотили* (Стеф., I, 1949, 87); // *Розтаняти простір яскравим спалахом, світлом* (про блискавку, промінь і т. ін.).

4. *неперех.*, чим. Просовувати що-небудь крізь щось; // *Провалюватися кудись ногами; шурхати*; // *Пересмикувати, сіпати* (плечима).

ШМОРГНУТИ, ну, неш, док., розм. 1. *перех.* і *неперех.* Однокр. до **шморгати**. *Харитон Макарович якось невиразно шморгнув носом, ніби не дуже радуючись з того, що йому сказав Жена* (Мокр., Острів., 1961, 13); *На бігу хотів* [Іван] *зірвати петрів батіг, але тільки шморгнув, і на долоні залишилися пелюстки* (Гуц., Скупана., 1965, 66); *Назай боляче шморгнула старою Івана по плечах* (Смолич, Реве та стогне., 1960, 764); *Як блискавиця шморгнула в хаті — й перелякала все гульбище* (Мирний, I, 1949, 386); *Мапа розгнівана доволу уважала на болюче місце, аж знівчів'я шморгнула лапою крізь ґрати, взопила Якіма за волосся і цілий жмуток майже зі шкірою вирвала* (Ков., Світ., 1960, 12); *На рівній дорозі чи вам доведеться Шморгнути ногою десь в яму?* (Фр., XI, 1952, 400); *Дівчинка шморгнула плечичками* [плечичками] *й дзвінко засміялася* (Вовчок, I, 1955, 376).

2. *неперех.* Швидко піти, побігти, вирушити в певному напрямку. *Не вглядів [сотник], хто з його звіртки шморгнув, тільки бачить, що Пацька когось проводжала* (Кв.-Осн., II, 1956, 204); *Оба брата* [брати] *зильцем шморгнули, мов куни, гуцавиною* (Фр., VIII, 1952, 241); *Коби лиш Мартович приїдав, зараз шморганем до Борислава межі Франкієських героїв* (Стеф., III, 1954, 24).

ШМОРГОНУТИ, ну, неш, док., однокр., *перех.* і *неперех.*, розм. Підсил. до **шморгнути**. *Секретар постерів лопатки в горосі. Він тільки шморгонув носом і нічого нікому не сказав* (Мирний, I, 1954, 160); — *Валя! Товариш ефрейтор, сюди! — золосно гукнув він, шморгонув друого гулігана по плечах, і в цьому бійка закінчилася* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 46).

ШМУГЛЯТИ, аю, явш, недок., *перех.* і *без додатка*, розм. Стирати, обдираючи щось, терти чим-небудь. *Надто часто він з ранку до вечора шмугляв свої плечі старим нівеліром* (Рудь, Гомін., 1959, 35).

ШМУКЛЕР, а, ч., заст. Позументник. — *Прогавили наш, що й казати.* — *Так це ж не тільки в краєві, — підгопив Хома.* — *У шмуклерів те ж саме. Там і наш, і євреї, і татари платять біскупові* (Тудуб, Людолови, I, 1957, 177).

ШМУКЛЕРСЬКИЙ, а, е, заст. Прикм. до **шмуклер**. *Тонкі, восково-жовті пальці нервово смикали дрібні шкурати, наче вив'язуючи з них складне шмуклерське плетіння* (Тудуб, Людолови, I, 1957, 115).

ШМУЦТІТУЛ, у, ч., друк. Паперовий аркуш на початку книжки (перед титулом) або перед її частинами

чи розділами, на якому розташовують заголовок, ілюстрацію і т. ін. *Збірка «Жартівливі пісні».. має мальовану.. суперобкладинку та шмуцтитули* (Нар. тв. та етн., 2, 1968, 28).

ШНАПС, у, ч., розм., заст. Горілка. *Незабаром Андрій приніс у пакусі чотири шматки хліба, три банки німецьких консервів і котелок шнапсу* (Тют., Вир, 1964, 413).

ШНЕК, а, ч. Гвинтовий пристрій (транспортер) для переміщення чи змішування сипких, рідких, тістоподібних і т. ін. матеріалів. *Зерно з бункера [молотарки] рівномірно завантажувалося шнеком, що складається з кожуха і трубчастого вала* (Зерн. комбайни, 1957, 77); *Довгасть шматочки м'яса обволікають шнек м'ясорубки і заважають її роботі* (Укр. страви, 1957, 131); *Свинарки повністю звільнені від ручної праці. Приготовлену в кормоцеху суміш кормів по шнеку подають.. в кормові корита* (Хлібороб Укр., 3, 1970, 26).

ШНЕКОВИЙ, а, е. Прикм. до **шнек**; обладнаний шнеком. *Шнековий очисник складається з чотирьох паралельних гвинтових шнеків* (Колг. енци., I, 1956, 149).

△ **Шнекове буріння** — обертове буріння за використанням лопаткового різця і вилученням із забою породи шнеком.

ШНІПОРИТИ, рю, рш, недок., діал. 1. Ншпорити. *Не йдуть* [війт, присяжний і хлопці] *до хати, а стали коло одного вугла, шпортають, штуркають, шипорять...* (Фр., II, 1950, 42).

2. *перен.* Розумітися, збиратися в чомусь. *Семен, я думаю, її [акварельну фарбу] знає, бо він таки трохи шипорить в малярстві* (Шевч., VI, 1957, 118).

ШНІЦЕЛЬ, я, ч., кул. Тонка відбивна чи посічена котлета. *Подавальниці зупко біжать довгими проходами за гарячими шніцелями* (Донч., II, 1956, 269); *Широко відомий ризький шніцель, манна каша із збитими вершками і т. п.* (Технол. пригот. їжі, 1957, 5).

ШНУР, а, ч. 1. Тонкий мотузок, сплетений з кручених ниток чи пасом прядива. *На довгих шнурях, причеплених до стовпчиків, теліпаються колоритні спідниці, юбки, жупани, піджаки* (Н.-Лев., VII, 1966, 353); *До товстого шнура прив'язаний гострий гачок* (Донч., VI, 1957, 8); *Бжеський.. війняк ґратують з печаткою на шнурі* (Тудуб, Людолови, I, 1957, 19); *Миттю піднесли йому снаряд. Сам заклад, сам навів, мовчки взявся за шнур* (Гончар, II, 1959, 81); **Образно. Біли зенітки й кулети, трасуючі кулі протягали до неба золоті шнури* (Вишня, I, 1956, 313); // *Матеріал у вигляді такого мотузка, яким оздоблюють, прикрашають що-небудь або який використовують для виготовлення чогось. Білі та зелені пашієські намети, прикрашені золотими шнурами, розкинулись кругом Сабового намета* [намету] (Н.-Лев., IV, 1956, 33); // *Стрічка для відокремлення, ізоляції чогось. Азбестовий картон або шнур використовуються як прокладка між кладкою печей і.. металевими деталями, на які діє висока температура* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 447); // *Шворка* (перев. натерта вугіллям, крейдою і т. ін.), яку використовують будівельники, малярі та інші для одержання на чомусь прямої лінії, для розпланування чогось, трасування тощо. *Відлітає за тріскою тріска, Шнур і крейда показують нам, Як сувору красу обеліска Надавати незграбним дубам* (Рильський, I, 1960, 316); *При плануванні ґрядок, работок і клумб треба мати шнур на двох кілочках* (Гурток «Умілі руки.», 1955, 170); **У порівн. Часом Богунова шабля, зіймаючись, розтинала шляхтича надвоє, рівно, мов по шнурові* (Кач., II, 1958, 443); // *Те саме, що висбк². Взяв [Яць] лампу і пробний шнур з каменем на кінці і пішов до ям* (Фр., II, 1950, 229).

◇ По шнурі — рівно, в ряд, в одну лінію. З-за Нілу сфінкси, мов сичі, Страшними мертвими очима На тебе дивляться. За ними На голому піску стоять По шнуру піраміди вград, Мов фараонова сторожа (Шевч., II, 1963, 365); Ходять [як] по шнурі — беззаперечно слухатися кого-небудь, виконувати чиясь волю. [І в а н:] Гори передо мною, по шнуру ходи! Ото по мені (Мирний, V, 1955, 242).

2. Електричний провід з кількох ізольованих жил. Музи.. обігнали електричний шнур, на якому висить лампа (Ю. Янов., II, 1958, 35); Силантьєв тужко встав. Він зачепив рукою шнур від настільної лампи, і світло враз погасло (Донч., II, 1956, 194); Подзвонив телефон. Професор висмикнув телефонний шнур з розетки (Вол., Місячне срібло, 1961, 62); Маслюк зникає в густій гіллі дуба. Тільки тоненький шнур від телефону, що губиться в зелені дерева, свідчить про присутність Маслюка (Багмут, Шасл. день., 1951, 150).

3. Присрій у вигляді мотузка з порохом наповненням, яке служить для підпалювання вибухової речовини. Миршниценко, не вагаючись, підпалив шнур біля самого динаміту (Панч. В дорозі, 1959, 254); З правого берега німці До толу проклали шнур (Нагн., Пісня., 1949, 119).

△ Бікфурдів шнур див. бікфурдів.

4. перен., рідко. Низка, ряд чого-небудь. Сидить шнур голубців (Сл. Гр.); *У порівн. Двадцятьєр сакей одні за другими вирушили гусько [вервечкою] у дорогу, мов шнур журавлів (Фр., VIII, 1952, 99).

5. заст. Міра довжини, що дорівнювала близько 45 метрам. Щороку сутужно Хомі.. Поля, звісно, обмал: шнур під озимину, шнур під ярину, а шнур — толока (Кюцуб., I, 1955, 87).

ШНУРІВКА, и, ж. 1. Те саме, що шнур 1; шнурок. Він погладив долонею картонку папку, перетягнуту туго шнурівкою, поклав поверх книжки (Чаб., Тече вода., 1961, 60); Після вироку майора прийшов конвой, з Миколаю знали солдатський ремінь, ремінець, що підтримував штани, шнурівки від черевиків і повелі в підвал (Гжицький, У світ., 1960, 213).

2. заст. Корсет (у 1 знач.). Впрягла [Юнона] в гринджолята навичку.. Взяла спідницю і шнурівку, і зліба з сіллю на тарілку, К Еола мчалає, як оса (Котл., I, 1952, 66); [К л а в о ч к а:] Де ти пропала? Іди затягни мені шнурівку. Мерцій (Коч., I, 1956, 99); Служниця, знаючи усі паняньські звички, Ії незайманий, стрункий та гнучкий стан Беруть шнурівкою в жорстко-ніжний бран (Міцк., II. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 161); *У порівн. Вона підійшла до дзеркала, подивилася на себе з лівого боку, потім з правого, стягнула плаття в талії, як шнурівку (Вільде, Повнол. діти, 1960, 319).

3. діал. Сорт тютюну з великим листям.

ШНУРІВОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шнурівка. Він знову зібрав замки, нализав їх на шнурівочку і, надівши на голову засмальований картуз, пішов нарешті з кімнати (Мяк., II, 1957, 322).

ШНУРОВАНІЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мнн. ч. до шнурувати.

2. у знач. прикм. Стягнений шнурками. На ногах, трохи завеликих для її дрібної постаті, мала шнуровані черевки (Фр., VI, 1951, 162).

ШНУРОВІЙ, а, е. 1. Прикм. до шнур; // Зробл. з шнура чи з шнуром. Зеори спускається шнурова драбина, і по ній злізуть додолу в темницю жінка (Л. Укр., II, 1951, 187); Під склож.. висіла фотокопія зербової грамоти з великим царським орлом і шнуровою сургучною печаткою (Кучер, Грудна любов, 1960, 111); Практика електромонтажних робіт показала, що в шнуровій проводці відгалуження від магістральних ліній най-

простіше робити, безпосередньо з'єднуючи жили відгалуження з жилами магістралі (Монтаж і ремонт..., 1956, 56).

2. Який має витиснену чи намальовану прикрасу у вигляді шнура або з такою прикрасою. Ми знайшли крем'яні ножі та скребла, ..гостродонні горщики, прикрашені гребінчастим і шнуровим орнаментом (Наука., 12, 1965, 4); Майже тисячоліття, від 2,5 до 1,5 тис. років до н. е., заповнює культову шнурової кераміки, що має оригінальне звужене дно і шнуровий геометричний орнамент, розміщений у верхній частині посудини (Нар. тв. та етн., 1, 1973, 53).

ШНУРОВІЦІ, яць, мн., заст. Корсет (у 1 знач.).

Олеся розчервонілась од поклонів: уся кров з її повного тіла з-під шнуровиць полилась до голови (Н.-Лев., III, 1956, 56).

ШНУРОК, рка, ч. 1. Те саме, що шнур 1; тонкий шнур. Улас достав дві міцні вірвовки, прив'язав один кінець до ялини над самою скелею, переплутав дві вірвовки шнурками, неначе шаблями, так що з двох вірвовок вишшла ніби драбина (Н.-Лев., III, 1956, 300); Велика картина в золотій рамі гойдалася на шнурку (Гончар, III, 1959, 146); Собаку тепер віз [Степан] на шнурку, бо він все більше рвався вперед (Гжицький, Чорне озеро, 1931, 65); На Дрогобицьчині сіряк застібали червоном шнурком і підперізували червоним поясом (Нар. тв. та етн., 4, 1963, 93); Одна [амазонка] чорнява, вся в шнурках, що гралі златом на грудях, сілаи петлями, рядками, на мене жчала (Сос., II, 1958, 422); *У порівн. Чудові веселі очі горіли вогнем. Чорні брови, як шовкової шнурки, стали ще ясніші, ще чорніші на білому лобі (Н.-Лев., II, 1956, 64); // Зав'язка для взуття. Ходила [Пазя] буцім до Іванки передавати їй гроші на шнурки до черевиків (Март., Тв., 1954, 311); Я роззусься, зв'язав шнурки й перекинув черевки через плече (Сміл., Сашко, 1957, 143).

◇ І на шнурку не втримати (не вдержати і т. ін.) кого — ніякою силою не втримати когось. [Л у і з а:] Як тільки тут що почнеться, то мене ніхто й на шнурку не вдержить (Л. Укр., IV, 1954, 251); Ходіти (бути) [як] на шнурку — відчувати залежність від кого-небудь, бути як у неволі.

2. перен., рідко. Низка, ряд чого-небудь. Розіралися шнурки коралів, посипалися по землі і змішалися з сльозами матері (Кобр., Вибр., 1954, 169); *У порівн. Вулицями, обабіч тротуару, нескінченним журавлиним шнурком ругалися «Вогаї» і «Москвичі» (Грим., Незакінч. роман, 1962, 120).

ШНУРОЧОК, чка, ч. Зменш.-пестл. до шнурок. Поручийкий подалу розв'язав книжку, звинув у каблучку шнурочок (Л. Укр., II, 1952, 749); Старомодне пенсне з червоном шнурочком, здавалось, випадково опинилося на його широкому обличчі (Жур., Нам годі..., 1968, 28); В руці [хлопчика] на шнурочку виблискують під сонцем три напівзасохлі підляшчики (Довж., Зач. Десна, 1957, 528); Одні з хлопців розпитували, другі критично оглядали її сукежку, маленькі з шнурочками черевки (Вас., I, 1959, 152); Два солдати, взявши в руки гузові палиці, стали по обидва боки ляманої черги, рівняли її в шнурочок (Тют., Вир, 1964, 410).

◇ Брови на (рідко по) шнурочку (як шнурочки, як шнурчок) в кого, чий — тонкі гарні брови в кого-небудь. Багатая спесивая — рушник на кілочку; В убогій сиротини брови на шнурочку (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 277); Довгобразя русенька Галя, з чорними по шнурочку бровами, більше брала на себе його очі, ніж смаковита у її руках ясиця (Мирний, IV, 1955, 130); Личко як каліна, Брови як шнурочки, Очі чорні, ще чорніші Осінньої ночки (Рудан., Тв., 1959, 54); — В Палажки брови як

шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне (Н.-Лев., II, 1956, 264); [Платон Гаврилович:] Та коли б же ти знала, ще й яку дівчину висватаю. Очі — як терночок, брови — як шнурочок (Вас., III, 1960, 136); Ітй як на шнурочку, рідко — те саме, що Ітй як з маслом (див. масло). — Скоро тільки у нас робота почнеться, то все мені мусить іти як на шнурочку (Фр., III, 1950, 115).

ШНУРУВАЛЬНИЙ, а, е. Признач. для шнурування; яким шнують.

ШНУРУВАННЯ, я, с. 1. Дія за знач. **шнурувати**.
2. *збірн.* Могузки, якими стягують що-небудь на возі. Ой беріть з возів, беріть шнурування (Сл. Гр.).

ШНУРУВАТИ, ую, уєш, *недок.*, *перез.* 1. Стягувати шнуром, шпурком, просовуючи їх крізь спеціальні дірочки, зроблені з двох боків розрізу на одязі, взутті і т. ін. *Мати з меншою дочкою шнурували корсет, силкували, аж втоміли, а корсет все-таки не сходився* (Н.-Лев., III, 1956, 42).

2. *перен.*, *рідко*. Ставити, розміщувати когось, щось у ряд, у лінію, рівно.

ШНУРУВАТИСЯ, уюся, уєшся, *недок.* 1. Шнурувати щось на собі. — *Ти знову розпустила корсет?.. — Ви так зашили його, що мені ніяк було й дихати, — відмовила, втираючи сльози, панночка. — Я не хочу шнуруватися* (Л. Янов., I, 1959, 226).

2. *перен.*, *рідко*. Ставати, розміщуватися в ряд, у лінію, рівно. *Заблудоваський.. побачив, що вже шнурувалися вози рядами* (Ле, Наливайко, 1957, 396).

3. Пас. до **шнурувати**.

ШОВ, шва, ч. 1. Місце з'єднання зшитих кусків тканини, шкіри і т. ін. *Юзя встала, а Дарка розп'яла на ній сідничку, шукаючи швів та ратуючи пілки* (Л. Укр., III, 1952, 643); *Сорочка все ж не могла не повернути Надійчиню уваги тонкою.. вишуканістю крою, пошиття, відшліфовки найменшої деталі, шва і рубчика* (Коз., Листи.., 1967, 128); *Босць стоїть, поклавши на автомат руки в лайвових рукавичках, що потріскались йому на швах* (Гончар, III, 1959, 284); *Коли Гошка ворухнувся, шви тріщали і розповзалися* (Тют., Впр, 1964, 419); **У порівн. Враз тишина розірвалася, мов шов, Мов тріснула надвоє неба сорочка..* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 57); // *у сполуч.* в прикм. Спосіб вишивання, характер стібків. *Вишивали тут [на Україні] гладдю, переважно червоном колором, додаючи інколи синій, а починаючи з другої половини ХІХ ст. — червоною та чорною заплочкою хрестиком швом* (Нар. тв. та етн., 2, 1964, 80).

Руки по швах [стоять, тримати, витягувати, опускають і т. ін.] — струнко, виструнчившись, з опущеними вздовж тулуба руками. Сергій, високо піднімаючи не вігнуті в колінах ноги, тримаючи руки по швах, стройовим кроком підійшов до турніка (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 50).

△ *Стебловий шов див. стебловий*.

◇ **Тріщати по [всіх] швах** — бути під загрозою краху, ариву, невиконання і т. ін.; руйнуватися, занепадати. *..есери не вірять мешковицям і напакки. ..Тріщити по всіх швах едність навіть всередині кожної окремої в циз [найдорожчих половин]..* (Ленін, 32, 1973, 373).

2. Місце скріплення частин чого-небудь. *Глиняний розчин для гладки печей.. треба готувати досить пластичним, щоб можна було накладати тонкі шви* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 451); *Шви між вітками зрубів, а також торці колод.. примазують глиною або вапняним розчином і фарбують у різні тони* (Жилий буд. колгоспника, 1956, 143); // Місце скріплення зварюванням, клепаанням і т. ін. окремих деталей конструкцій, споруд тощо. *Аналізи паяння швів на давньоруських*

замках і ключах показали, що для паяння застосовували припій на мідній основі або чисту мідь (Знання.., 2, 1966, 30); *Вони разом написали листа, приклали до нього п'явку з відбитком готового шва і всі дані про зварювання* (Собко, Біле полум'я, 1952, 288); // Проріз, щільна в споруді чи конструкції, які допускають незначне переміщення їхніх частин, деталей, викликане зміною температури, осіданням фундаменту і т. ін. *Він знає тут усе, аж до того, де сходяться шматки бетонної стіни, утворюючи теплові шви* (Собко, Граніт, 1937, 129).

3. *бот.* Місце з'єднання тканини, розсіченої під час хірургічної операції. *Черепні шви остаточно зростаються п'ятьма на третій-четвертий рік, іноді пізніше* (Шк. гігієна, 1954, 71).

Накладати (накладіти) шви див. накладати; Накладати (накладіти) шов — зшивати краї рани. *Ольга Дмитрівна вправно і швидко вийняла з ноги Омелчука невеликий осколок бомби, наклала на рану шов* (Збан., Між. людини, 1955, 31).

4. *бот.* Заглиблення на плодах у місці з'єднання їх половинок чи частинок. *При досягненні часто розтріскуються [плоди абрикоса сибірського] вздовж шва до самої кісточки* (Сад. і ягідн., 1957, 23).

ШОВІНІЗМ, у, ч. Найреакційніша форма буржуазного націоналізму, що пропагує національну винятковість, ненависть до інших національностей, розпалює ворожнечу між країнами й народами. *У нього [І. Франка] нема шовінізму; люди діляться на два табори: на кривдників, проти яких він гострить як меч своє слово, і покритих, яким він оддає своє серце* (Коцюб., III, 1956, 39); *КПРС веде послідовну боротьбу з залишками національної обмеженості, проти будь-яких проявів місництва, націоналізму, шовінізму* (50 р. Вел. Жовтн. соц. рев., 1967, 37).

Великодержавний шовінізм див. великодержавний.

ШОВІНІСТ, а, ч. Прихильник шовінізму. *Наш лозунг — проти шовіністів, хоча б революціонерів і республіканців, проти них і за союз міжнародного пролетаріату для соціалістичної революції* (Ленін, 32, 1973, 70).

ШОВІНІСТИЧНИЙ, а, е. Стос. до шовінізму і шовіністів. *Ця небезпека [імперіалістичної агресії] особливо посилилася, коли в Німеччині захопив владу фашизм — оскільки терористична і шовіністична диктатура найбільш реакційних і агресивних сил імперіалізму* (50 р. Вел. Жовтн. соц. рев., 1967, 17); *Більшовики України, твердо стоячи на ленінських позиціях, відкрили і відкинули геть шовіністичні твердження Пятякова та інших* (Ком. Укр., 2, 1967, 40).

ШОВІНІСТКА, и, ж. Жін. до шовініст. *Його [директора гімназії] доньки, хоч русинки по батькові, зав'язі польські шовіністки* (Фр., VII, 1951, 202).

ШОВІНІСТСЬКИЙ, а, е. Те саме, що шовіністичний.

ШОВК, у, ч. 1. Волокно, що виділяється гусеницями шовковичевого шовкопряда. [Я в д о х а:] *У якійсь селі один учитель почав чити своїх учеників шовк здобувати* (Кроп., II, 1958, 453); *Бузарці розвантажували верблюдів.. змішали з них великі важкі в'юки з бавовною, килимами, кишми шовку, тонкорунної вовни* (Тулуб, В степу.., 1964, 52); // Штучно виготовлене, синтетичне волокно. *Хіміки роблять чудеса з деревини. Шовк і целюфан, електроізолятори і навіть підшипники..* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 102); *Капроновий шовк іде на виготовлення панчішних виробів, шинного корду, риболовних сітей, чоловічих капелюхів, тканин та ін.* (Наука.., 7, 1958, 17).

2. Пряжа, нитки з натурального чи штучного, синтетичного волокна. *Словом — як шовком вишиває, а*

білом — як шилом шпигав (Укр. присл., 1963, 363); *На Марині пласта — аж очі на себе бере: картата, червчата, шовком заткана* (Мирний, IV, 1955, 225); *Сидить сестра край віконця, Шовком вишивав* (Рудан., Вибр., 1949, 73); *Слопила [панночка] вишиту шовком хустину, накинута собі на обличчя і довоє сидла, відкинувши назад свою прегарну голову* (Довж., I, 1958, 245); *У порівн. Олексій поник головою, і його світле, вибілене сонцем на живих волосся м'яким шовком сповзало на покрапане ранніми зморшками високе чоло (Д. Бедзик, Підземні громи, 1971, 102).

◇ **Бреше**, як (п'яче, пенячє і т. ін.) шовком шібе (гаптує) хто — хто-небудь дуже вправно обдурює когось. *Знає я і такий, що в живій очі тобі бреше, як шовком шібе — хоч би моргнув, вражий син!* (Вовчок, VI, 1956, 260); *Та вже й ем'є [кума] балакати! Бреше тобі, неначе шовком гаптує* (Н.-Лев., III, 1956, 253).

3. **Тканина** (перев. тонка), вигот. з такої пряди. *Позволочі карети, дорогі коні..., карети та екпажі, оббиті всередині шовком, золото, срібло й перли на магнатах — усе те сядо, облите ясним світлом сонця* (Н.-Лев., VII, 1966, 33); *Він вийняв шматок тонкого турецького шовку і обережно розгорнув його* (Тудуб, Людолови, I, 1957, 60); *Каяту застелено килимом, по стінах пурпуровий шовк* (Ю. Янов., II, 1958, 56); *Образно. *Підносив Арапат нетлінний свій тюрбан із шовку білого; його могутній стан Широком поясом оповивали змари* (Рильський, III, 1961, 158); *У порівн. *Проти вікон стояли рядками п'яльця, на них було міцно напнуте біле, тонке, як шовк, сукно, а коло п'яльця стояли двачата й молодіці* (Н.-Лев., II, 1956, 97); *Високе білде небо блакитними шовками звисав до обрії* (Ю. Янов., II, 1958, 51); *Очі вчительки ніжні, як шовк* (Мас., Сорок., 1957, 349); // *Виріб, одяг з такої тканини. Одагаються [пани] у легкі дорогі шовки уліті, а як зима — беруть на себе м'якенькі оксамити* (Вовчок, I, 1955, 386); *Пані Тереза жила в теплі та в добрі, ходила в шовках, як пана* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 36).

4. **перек.** Те, що м'якістю, блиском та іншим нагадує такі нитки чи тканину. *Гладжу рукою соболану шерсть ячменів, шовк колосистої звилі* (Кожуб., II, 1955, 227); *Кучеряє пасмо руського шовку з-під кораблика упало на її заплакані очі* (Стар., Облога., 1961, 16); *Вгорі перед ними.. шовково-блакитне небо; шовк увесь ужережаний золотозорним писанням* (Вас., II, 1959, 120).

ШОВКІВНИК, а, ч. Фахівець з шовківництва. *Тіло гусениць стає прозорим і просвічує, як досягаючий вигорад. Шовківники знають — починається завивання коконів* (Веч. Київ, 19.XI 1970, 4).

ШОВКІВНИЦТВО, а, с. Галузь сільського господарства, що займається розведенням шовковицевого шовкопряда для одержання шовку (у 1 знач.). *Деякі кишлаки в Фергана мають по дві тисячі років історії, основа їх господарювання — садівництво, шовківництво та ремесла: виробу з дерева, рем'яно, срібла* (Мас., Роман., 1970, 118); *В СРСР шовківництво розвинене переважно на півдні* (Зоол., 1957, 61).

ШОВКІВНИЦЯ, і, ж. Жін. до шовківник. *Ми чекали на ланкову з плантацій тутового шовкопряда, бажаючи оглянути її ділянку і зазнайомитись із роботою шовківниць* (Смолич, День., 1950, 76).

ШОВКІВНИЦЬКИЙ, а, е. Стос. до шовківництва. *Шовківницький радгосп.*

ШОВКО... Перша частина складних слів, що відповідає слову шовк у 1—3 знач., напр.: шовкозавготівля, шовкокомбінат і т. ін.

ШОВКОВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до шовковійк. *Та*

я в мамки одна була, та я в мамки росла, Мені мамка називала шовковенькі кросна (Коломийки, 1969, 72).

ШОВКОВІЙ, а, е. 1. Прикм. до шовк 1—3. *Намиста блискучі, штучні каблучки на руки, дороги сукна та шовкові тканини... Все те так і сяло тало* (Мирний, III, 1954, 257); *Образно. *А гляньте узору — вже темна безодня повисла, прибита золотими зіздками, і вобить, і тягне, і мрії шовкові навіва* (Хотк., I, 1966, 87); *Йде весна шовкова, Небо голубе...* (Мас., Сорок., 1957, 279); *Здається, ніби осінь тебе обвіває своїми шовковими крилами і несе на їх у країну тихої задуми* (Рильський, Бабине літо, 1967, 26); // Зробл., попитий з шовку (у 2—3 знач.). *Ой, ти, хлопче молодий, Веди коня до води, Веди коня до води За шовкові поводи* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 90); *Як надіне Марина сорочку тонку ляну, залягнеться пошом шовковим та обстебне на собі керсетку, ..то хто втерпить не глянути на неї?* (Мирний, IV, 1955, 231); [О л е к с а:] *Ось тобі дорога шовкова налітка, оце тобі хустка* (Вас., III, 1960, 46); *На хлопчаків піонерський шовковий галстук, охайна сорочка, картузик* (Ю. Янов., I, 1958, 602); *Над нами шовкові цітуть прапори* (Сос., II, 1958, 39); *Яскрава світла лампочка під великим шовковим абажуром затишними іскорками відбивалось на гранях посуду* (Шовк., Інженери, 1956, 197); *Весною 1601 року польський король Зігмунд Ваза відправив вірменського купця в Іран закупити кілька шовкових килимів, вставних мечів та інших перських виробів* (Знання., 8, 1967, 18).

2. **перек.** Схожий на шовк (м'який, блискучий, тонкий). *Мій кінч вороний так, як змара, лімас.. І шовкова грива по вітрові має* (Бор., Тв., 1957, 74); *Тоненьке шовкове волоссячко пасмами порозпалося по білому чолю* (Мирний, IV, 1955, 27); [М а р' я в а (журливо):] *Дала мені мати вроду, шовкові брови, оце усі мої чари* (Вас., III, 1960, 34); *Розульний вітер ворухив білі шовкові коси ковила* (Добр., Очак. розмир, 1965, 19); // *розм. Ніжний, лагідний, приємний* (про мову, голос і т. ін.). *У Тасі й справді шовковий голосок* (Жур., Зв'яз. турботи, 1960, 157); *І слухав ніжку колоскову, І мову матері шовкову* (На молодій Звенигорі (Мал., Серце., 1959, 6); *Жежеря уміє, коли треба, шорсткий язик перетворювати на шовковий* (Речн., Весн. грози, 1961, 114).

3. **перек., розм.** Покірний, слухняний (перев. про людину). *О, які тигри часом виходять з шовкових помічників і заступників, які деспоти вилуплюються з учорашніх лаяків!* (Загреб., День., 1964, 134).

◇ **Бути (ста́ти) як шовковій (шовковій, шовковою)** — бути, стати дуже покірним, слухняним. — *Я їх візьму в руки. Будуть вони у мене як шовкові!* — *позвалявся Сава Йосипович* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 12); — *Ач який баский! Я вижену з тебе оті забобони!* — *суква Хома коней.* — *Будеш ти мені шовкової* (Гончар, III, 1959, 368); — *Положи свою паненьку [панянку] вздовж лавки, візьми два дубці, та вдвоє як змолотимо її, наче сирий сніг, одразу покине перебендювати, шовковою і гречню стане* (Стельмах, I, 1962, 278).

4. **Пов'язаний з виготовленням і обробкою шовку** (у 1—3 знач.). *Шовковий комбінат.*

5. **Уживається як складова частина ботанічних назв, термінів.** *Шовкова трава. Дуже поширена рослина, яка має зелене листя з білими та жовтими смужками* (Озле-лен. колг. села, 1955, 237); *У високогір'ях Карпат квітує ще одна дуже рідкісна своєю красою рослина — білотка альпійська (федельвейс).* *У Карпатах називають її шовковою косицею, а в деяких інших місцевостях — зіркою скель* (Знання., 7, 1973, 19).

ШОВКОВІЙК, а, ч. 1. *Гусениця шовковицевого шовкопряда. Листям учитель годував шовковику. Ми з Яш-*

ком у себе теж посадили шовковицю (Панч, На калин. мості, 1965, 31); — У нас були кози, був виноградник, садок. А в садку маслини. Багато маслин і горіхів і мори, де ми розводили шовковиків (Тулуб, Людолови, II, 1957, 347).

2. Робітник шовкової промисловості. Директиви п'ятирічного плану відкрили перед шовковиками величезні перспективи дальшого збільшення випуску продукції (Роб. газ., 15. VI 1966, 1); Дарницькі шовковики освоїли виробництво високоякісних тканин «Черемшина», «Славутич», «Оксана» (Веч. Київ, 15. III 1971, 2).

ШОВКОВИНА, и, ж. 1. Шовкове волокно.

2. розм. Шовкова нитка. Продінь їй у вуза червону шовковину (Сл. Гр.).

ШОВКОВИНКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шовківна 2. Перед образами висіли на шовковинках голуби, зроблені.. з шпалерів [шпалер] (Кв.-Осн., II, 1956, 311); *Образно. Я не раз тобі казала: — Милий, серця не вражай! В йому струни з шовковинок, Так, не вмючи, не грай! (Щог., Поезії, 1958, 282); // перек. Те, що нагадує шовкову нитку. Голова Матвія Матвійовича, ніби жовтий камінь, полискувала серед тонких шовковинок ковчига (Вол., Місячне срібло, 1961, 67).

ШОВКОВИСТИЙ, а, е. 1. Такий, як шовк, який м'яккістю, блиском, ніжністю тощо нагадує шовк. Ковил, це по-весняному шовковистий, стояв керузою і біліє удаліні (Тулуб, В степу., 1964, 23); Наста, така схожа на матір, стояла коло другого вікна, розп'ятаючи свої чорні шовковисті коси (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 47); Вона притиснула до грудей згорнутий прапор, поцілувала м'яке шовковисте полотно (М. Ол., Чуш., 1959, 38).

2. Уживається як складова частина ентомологічних назв. Жуки шовковистого шашеля не шкочуть, а личинки можуть дуже псувати борошно (Шкідв. і хвор.. рослин, 1956, 437).

ШОВКОВИСТИЙ, тості, ж. Абстр. ім. до шовковистий 1. *Образно. Твердоплід.. підходить до розчиненого вікна, за яким цаїтуть сільно-фіолетові куці бузку, дивлячи ніжною шовковистістю весни (Цюпа, Країни, 1971, 141).

ШОВКОВИЦЕВИЙ, а, е. 1. Стос. до шовковиці; // у знач. ім. шовківцеві, вих, жм. Родина рослин, до якої належать шовковиця, смоківниця, фікус тощо.

△ Шовківцевий шовкопряд, ент. — метелик родини шовкопрядів справжніх, гусінь якого виділяє нитку шовку і завиває кокон.

2. Стос. до шовку (у 1 знач.).

ШОВКОВИЦЯ, і, ж. 1. Поширене в помірних і субтропічних зонах земної кулі листяне дерево з їстівними плодами, листям якого годують гусінь шовківцевого шовкопряда. Кругом прогалини в'ється вже пожовклій бикий виноград, за ним шовковиці та абрикоси, всі в жовтому листі (Н.-Лев., III, 1956, 266); Я виліз крадькома на шовковицю, реу гледи й дивлюся (Ю. Янов., I, 1958, 343); Шовковиця росте в два-три рази повільніше, ніж біла акація, але цінна для розвитку шовкопрядильної промисловості (Колг. Укр., 1, 1958, 35).

2. збірн. Солодки або кисло-солодки білі, рожеві або темно-фіолетові соковиті ягоди цього дерева. В школярській стіннівіці з'явилась карикатура лише на Бугра, який.. зайвся до вуз шовковицею.. а на збиранні черешні поки що задніх пасе (Гончар, Бригантина, 1973, 144).

ШОВКОВИЧНИЙ, а, е. Те саме, що шовківцевий. Існував у Києві і Шовковичний сад. Він знаходився приблизно там, де зараз Жовтнева лікарня (Веч. Київ, 16. IV 1966, 4); Деводима витка рослина з родини шовковичних — зміль, — що вирощується не одне століття, продовжує служити людям (Наука.., 6, 1974, 33).

ШОВКОВО, поет. Присл. до шовківий 2. Я люблю, як зелень трави злиється шовково (Сос., Шастя., 1962, 130); В обличчя від Вітерець шовково (Рильський, Зим. записи, 1964, 86); — Я знала, що ти поправишся, — тихо, якось шовково говорила Наташа (Гончар, Людина.., 1960, 202).

ШОВКОМОТАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шовкомотання. Ллячки збивають гарячою паром, а коconi просушують і розмотують на шовкомотальних фабриках (Зоол., 1957, 60).

ШОВКОМОТАЛЬНИК, а, ч. Робітник, який займається шовкомотанням. У запорізьких шовкомотальників молдавські запозичили чимало нововведень (Рад. Укр., 12. III 1974, 3).

ШОВКОМОТАЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до шовкомотальник. Коли сортувальниці й шовкомотальниці з Запоріжжя викликали нас на змагання і звернулися з пропозицією організувати контроль за якістю сировини, ми з готовністю підтримали їх (Рад. Укр., 12. III 1974, 3).

ШОВКОМОТАЛЬНЯ, і, ж. Приміщення, призначене для шовкомотання.

ШОВКОМОТАННЯ, я, с. Розмотування коконів шовкопряда для одержання шовку-сирцю. Оригінальне вирішення проблеми.. автоматичного шовкомотання запропонували працівники Вірменської науково-дослідної станції шовківництва (Веч. Київ, 12. I 1971, 4).

ШОВКОПРЯД, а, ч. 1. Метелик, гусінь якого звиває коconi з виділеного слинними залозами шовкового волокна. Гусінь шовкопряда випускає із свого тіла нитку довжиною від 900 до 1000 метрів (Знання.., 1, 1969, 28).

△ Дубовий шовкопряд — метелик, якого розводять для одержання грубого шовку. Для виводування дубового шовкопряда використовують дубові ліси природного походження (Колг. енци., II, 1956, 771); Шовківцевий шовкопряд див. шовківцевий.

2. Різновид шкідників та їх гусені родини цих метеликів, що поїдає листя та хвою дерев. Шкода від шовкопряда не піддається обліку: втрачається деревина, а тайни тікає білка, соболя, цінні промислові звірі (Веч. Київ, 23. XII 1968, 4).

△ Непарний шовкопряд див. непарний.

ШОВКОПРЯДИЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шовкопрядильня. Шовкопрядильна промисловість.

ШОВКОПРЯДИЛЬНЯ, і, ж. Підприємство (фабрика, майстерня), де прядуть шовк.

ШОВКОПРЯДІННЯ, я, с. Процес виготовлення шовкової пряжі.

ШОВКОТКАНИЙ, а, е, поет. Те саме, що шовківий 3. Майорити Шовкоткани прапори (Воронько, Три покоління, 1950, 81).

ШОВКОТКАЦТВО, а, е. Виготовлення тканин з шовку. Оздоблювальники займають особливе місце в технічному процесі шовкоткацтва (Веч. Київ, 11. X 1967, 2).

ШОВКОТКАЦЬКИЙ, а, е. Признач. для тканин шовку. Шовкоткацька фабрика; Шовкоткацький верстат.

ШОВКУН, а, ч. Безплідне шовківцеве дерево.

ШОВНИЙ, а, е, спец. 1. Який має вигляд шва.

2. Вигот. зшиванням, зварюванням, заклепуванням і т. ін. Радіочастотне зварювання належить до найпрогресивніших способів виробництва шовних труб (Роб. газ., 1. VIII 1965, 2).

3. Признач. для зшивання, зварювання, заклепування та інших засобів скріплювання частин. Тепер провадиться підготовка до широкого впровадження апарата для шовного конденсаторного зварювання (Наука.., 3, 1956, 13).

ШОК, у, ч. Загальний тяжкий розлад життєво важливих функцій організму, викликаний порушенням

нервово-рефлекторної діяльності внаслідок фізичної чи психічної травми. — *Згадав, юначе, як вас сюди привели. Були такі, що вас вже й поховали наперед. Страшена втрата крові, нервовий шок...* (Ю. Бедзик, Полки., 1959, 37); *Небезпечним ускладненням інфаркту в серцевої астми з розбитком набряку легень, шок з різким спадом кров'яного тиску* (Хлібороб Укр., 9, 1974, 41); *Людина за своєю природою, завдяки високоорганізованій нервовій системі, не може довести терпіння надзвичайно сильного болю. В неї розвивається патологічний стан, що зветься шоком* (Знання., 2, 1969, 10); // *перен.* *Стан пригніченості, розгубленості. Шок у пана Дулькевича минув так само швидко, як і настав* (Загреб., Європа 45, 1959, 56).

ШОКІНГ, у, ч., рідко. Скандал. Убити поросля — це все'дно, що встріляти на озері каченя, що ще й у колодочки не збилося. Це — шокінг для справжнього мисливця (Вишня, II, 1956, 160); *Мати кинула вітатися з попом. Це шокінг для дружини, чоловік якої — громадський діяч* (Кач., II, 1958, 401).

ШОКІРУВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до шокірувати. Прибравшиці поспішив застерезливо відповісти шокіруваний її надто незалежним тоном Петушок (Шовк., Інженери, 1956, 17).

ШОКІРУВАТИ, ую, уєш, недок., перен. Те саме, що шокувати. Алла Михайлівна насупилась. — Я бачу, що вас шокірують мої манери (Л. Укр., III, 1952, 619); [К а р т а ш о в.] *Нам не хотілося, бачте, шокірувати вас, як великого садовода* (Довж., I, 1958, 467); *Така поведінка з боку гвардійського офіцера шокірувала все знатне офіцерство колишньої царської армії* (Панч, На калин. мості, 1965, 134).

ШОКІРУВАТИСЯ, уюся, уєшся, недок., заст. Те саме, що шокуватися.

ШОКОВАНИЙ, а, е. I. Дієпр. пас. мин. ч. до шокувати. Перепрошував за-за порога бенецький, явно шокований неприпустимим поспіхом свого підлеглого (Шовк., Людина., 1962, 314).

2. у знач. прикм. Який відчував ніяковість, збентеження, сором через чийсь негідний вчинок, поведінку кого-небудь.

ШОКОВИЙ, а, е. Стос. до шоку; викликовий шоком. Якоюсь побачив буйвола, який лежав на землі і, здавалося, був мертвий. Та він, як виявилось, був лише у шокостані (Наука., 9, 1971, 50); *Найменша несподіванка викликає в організмі Дулькевича шокостан* (Загреб., Європа 45, 1959, 56).

ШОКОЛАД, у, ч. Порошок з розтертого насіння какао, перев. приправлений цукром і прянощами, що йде на виготовлення кондитерських виробів. Для приготування шоколадного напою беруть шоколад в порошок або в плитках (Укр. страви, 1957, 294); *Кожен із золотистих плодів шоколадного дерева (вага 200—600 г) містить до шістдесяти мигдалеподібних насіння — бобів, які й використовуються для виготовлення шоколаду* (Знання., 2, 1974, 21); // *Кондитерський виріб у вигляді цукерки, плитки з такого порошку. Боцман схвав у шугляді стола дві коробки шоколаду* (Трубіл., Крила., 1947, 78); *Петро Максимович дістав з портфеля дві плитки шоколаду «Спорт»* (Донч., V, 1957, 14); // *Напій з такого порошку. Гостям подали по чашці шоколаду* (Л. Укр., III, 1952, 507).

ШОКОЛАДКА, і, ж., розм. Невелика плитка шоколаду. *Вередливес дівчатко Плакало вусили: — А де моя шоколадка, Що я вчора з'їла?* (Бойко, Ростіть., 1959, 70).

ШОКОЛАДНИЙ, а, е. I. Прикм. до шоколад; // *Вигот. з шоколаду чи з шоколадом. З піраміди апельсинів, шоколадних виробів, печива, винограду виділялись стріль-*

часті пляшки у золотих ковпачках (Вільде, Сестри., 1958, 362); *У «Червоному маці» [торті] — бісквітна основа, в яку домішуються розмелений мак, ароматні сиропи, шоколад, помада і вершковий крем* (Веч. Київ, 2.I 1971, 2); **У порівн. На літнім подвір'ї, одягнені в майки, за руки взявши малюки Первомайки. Хоч спів не виходить, а танці безладні, — радіють засмаглі, немов шоколадні* (Уп., Вірші., 1957, 85); // *Який виготовляє шоколад. Шоколадний цех.*

Δ **Шоколадне дерево** — те саме, що какао I. У колекційних фондах ботанічного саду Львівського університету імені Івана Франка з'явилися «гості» з вологих тропічних лісів — *хлібні і шоколадні дерева* (Веч. Київ, 16.III 1968, 2).

2. Кольору шоколаду; коричневий. — *Товаришу Лагутін, — приємно засвітив він іскорки в своїх задумливих шоколадних очах. — Беріть стільця, сідайте ближче, сюди* (Донч., II, 1956, 92).

ШОКОЛАДНИК, а, ч. Той, хто виготовляє шоколад.

ШОКОЛАДНИЦЯ, і, ж. Жін. до шоколадник.

ШОКУВАТИ, ую, уєш, недок., перен. Ставити когось у незручне становище, викликати почуття зніяковіння, збентеження недотриманням загальноприйнятих норм поведінки. *Іван говорив нерівно, ..исповки робив безапеляційні, шокуючи слухачів* (Кол., Терен., 1959, 99); *Олену шокує самозпевнений, безапеляційний тон Оксани* (Вільде, III, 1968, 302); — *Кажуть, вам у нього не сподобалося? — Розкиш шокувала її, — поспішила відповісти за подругу Фанні* (М. Ол., Туди, де білі, 1971, 161).

ШОКУВАТИСЯ, уюся, уєшся, недок., заст. Відчувати зніяковіння, збентеження через чийсь поведінку, вчинки, які порушують загальноприйнятні норми.

ШОЛОМ, а, ч. I. Старовинний військовий металевий головний убір, що захищав від удару холодною зброєю. *Роберт неначе річ держав, Змагався, боронився, Знав потім з голови шолом І людові вклонився* (Л. Укр., I, 1951, 360); *На плечах Дон-Жуана білий плащ Командора із слідами його крові. І в руці — командорський жезл, і шолом з білим страусином пір'ям на голові...* (Минуле укр. театру, 1953, 164); *Для озброєння війська в царських майстернях виготовляли пластинчасті панцирі, бронзові гостровержні шоломи, луки й бойові сокири* (Іст. СРСР, I, 1957, 13); **У порівн. Немов шоломи Богатирів, Незвичайні гори Хтось в небо зів'я* (Бойко, Ростіть., 1959, 42); *Я бачу серцем — Болдина гора Шоломом вельта знялася над водою* (Нагн., Вибр., 1957, 209).

2. Спеціальний головний убір, що застосовується у військовій справі, на виробничих, в спорті, побуті для захисту голови й шії від поранень, травм, холоду, сонячного проміння, опіків і т. ін. *Сержант Василь у танкістському комбінезоні, в ребристом шоломі стоїть біля танка і посміхається* (Жур., Вечір., 1958, 206); *Недалеко від шахтного стовбура, грудьми стиснувшись на поручень, в насутому на плечі шахтарському шоломі стоєть майстер* (Чорн., Красиві люди, 1961, 6); *Для віддалених маршрутів, розташованих в складнопересіченій місцевості, необхідні: рюкзаки альпіністського типу, черевики з подвійною підшвою, .. шолом шерстяний* (В дорозу, 1953, 20); **Образно. На гострих шпильях Алатау темно-сині ліси підступают до білих шоломів вічної криги* (Мас., Роман., 1970, 192); // *Герметично прикріплена верхня частина одягу, обладнана спеціальними приладами для подачі кисню, їжі тощо. Пілот корабля [«Восток-2»] міг провадити передачу як з мікрофонів, змонтованих у шоломі скафандра, так і за допомогою мікрофонів, розташованих у кабіні, якими він міг користуватися, відкривши шолом* (Рад. Укр., 12.VIII 1961, 3).

ШОЛОМОВИДНИЙ, а, е. Те саме, що шоломоподібний. Грьожкупольний храм Івана Богослова (1744 р.) у Скориках Підволочиського району має шоломовидні та шатрові верхи (Нар. тв. та етн., 2, 1963, 93).

ШОЛОМОПОДІБНИЙ, а, е. Який має форму шолома.

ШОЛОМОФОН, а, ч. Шолом, в якому змонтовано звукоприймач, телефонні навушники, переговорний пристрій. Сіробаба прилетів. Вже видно з кабіни голозу його в шоломофоні, і чорні вуса, і білозубу посмішку... (Гончар, Тронка, 1963, 69); Треба було докласти певних зусиль, щоб одягти скафандр і шоломофон (Рад. Укр., 11.IV 1963, 3).

ШОЛОПАННЯ, я, с., діал. Дія за знач. шолопати і звуку, утворювані цією дією. Юзюк не обзиваєсь. ...Лиш чути було шолопання і ступання Юзюка коло печі (Коб., III, 1956, 496); Виразко чути шолопання чим раз, то ближче хатніх дверей... (Фр., VIII, 1952, 344).

ШОЛОПАТИ, аю, аеш, недок., діал. Човгати по чомусь, утворюючи шелесткі звуки. Холодна, суза рука шолопає у мене по лиці, потім по шиї й по грудях (Фр., IV, 1950, 181); // перен. Кидатися, тікати. Я теж етикаєся, наче шомпол, У свіжю неба акварель і несподівано шолопає, Як той Пилип із конопель (Бичко, Простота, 1963, 31).

ШОЛУДИВИЙ, а, е, розм. 1. Покритий коростою, струпами, з горбуватою шкірою, облізною шерстю; паршивий. Навколо не було ні душі. Тільки пробіг до дверей станції кондуктор та мале шолудиве собаченя зголодно обнюхувало сміття на пероні (Досв.. Вибр., 1959, 34); — Якщо й цього разу збрешу, тоді вже, як шолудиву кішку, — геть з гати! (Донч., VI, 1957, 235); З усього господарства було в радісні лише кілька шолудивих, підібраних після фронту кончат (Гончар, Тронка, 1963, 97); // у знач. ім. шолудивий, вого, ч. Людина з лисиною або без волосся на голові. Полюбила чабана, Та й недола моя! Я думала — кучерявий...В його чуба нема. Хоч є трошки, та не кучері, А вже мені шолудиві надокучили (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 433); У нього свисті, як у шолудивого волосся (Укр.. присл., 1963, 350); В мене було стільки худоби, як у шолудивого чуба (Барв., Опов., 1902, 313); // Рідкий (про волосся). Рудувате, шолудиве волосся старанно спучене, хитро-мудро сплетене й переплетене (Збан., Малин. дзвін, 1958, 26); // рідко. З невеликою кількістю пелюсток (про квітку). — Чого ти оце так змарніла? Колись цвіла, як повна троянда, а тепер така стала, як роза в'яла, як шолудива квітка (Н.-Лев., VII, 1966, 192); // рідко. Порожній (про плід). — Шось неначе чи зниклі горіхи, чи шолудиві, чи що (Н.-Лев., III, 1956, 113).

2. перен., зневажл. Дуже поганій; // Нікчемний, огидний (про людей). На радянсько-німецькому фронті шолудиві фашистські вояки не раз чувають п'ятами і раз у раз чувають (Козл., Щури., 1956, 189); // Ужквасться як лайливе слово. — Ну, стій же ти, шолудивий бурсаче! — трясучи кулаком, промовив Жук (Мирний, I, 1954, 332); [Р и н д и ч а к:] В понеділок ввша сусіда, ота шолудива кішка, Гапка підщипана, та золила сорочки у жукті. А я й присікаєся до неї! (Крон., I, 1958, 502).

ШОЛУДИВІТИ, ію, ісш, недок., розм. Ставати шолудивим (у 1 знач.).

ШОЛУДИВНИК, а, ч. Багаторічна трав'яниста отруйна рослина родини ранникових з яскравим цвітінням, що використовується в народній медицині як сечогінний і протипаразитний засіб. Поступово в руках у Вадики зібрався чималий букет. Була вже тут і герань лугова, і стрілиця... і шолудивник з дрібенькими листям, пінічки і їжача голівка та ще багато різних квітів і стеблин (Збан., Таємниця., 1971, 439); Переливаються

барви квіток лабазника, дивини фіолетової, піщанки, шолудивника веселого, що дістає свою назву за яскраві пурпурові або часом білуваті квітки, які виглядають з золотого головчастого суцвіття (По заповідних місцях..., 1960, 38).

ШОЛУДІ, ів, мн., розм. Струпи (перев. на голові); парші. Аби голова, а шолуді будуть (Номис, 1864, № 5428); // Захворювання шкіри. Чума, війна [війна], харцизтво, холод, Короста, трясця, парші, голод; За сими ж тут стояли в ряд: Холера, шолуді, бешига і всі мирянські, знавиш, лиха, Що нас без милості морять (Котл., I, 1952, 127).

ШОМПОЛ, а, ч. Стержень для чистки й змащування каналу ствола в ручній вогнепальній зброї або забивання набой в рушниці, пістолеті, що заряджаються з дула. Режо зацікавили рушниці вартових. Це були старовинні німецькі на одну кулю вінчестери, що їх набили шомполами (Досв., Гюлле, 1961, 60); Солдати вийняли з гвинтівок шомполи (Багмут, Опов., 1959, 24); // перев. у мн. Покарання, удари такими стержнями. Таких ніс відповідальність за військовий порядок — прописував, кому скільки дати шомполів (Тют., Вир. 1964, 394); Нервовий повстанець, виснажений тяжкою долею, очевидно, вже до краю, зірвав сорочку і показав Щорсові сплосовану шомполами спину (Довж., I, 1958, 137); Листоноша знепритомнів після двадцятого шомпола (Ю. Янов., II, 1958, 207).

ШОМПОЛКА, а, ж., розм. Рушниця застарілої конструкції, що заряджається з дула за допомогою шомпола. Стоїть [дід Корень] трохи осторонь з шомполком через плече (Бап, П'єси, 1958, 153).

ШОМПОЛУВАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шомполувати. Це був жаг. Що може бути гірше за шомполування? (Смолич, Театр., 1946, 12).

ШОМПОЛУВАТИ, ую, уеш, недок., перев. і без додатк., розм. Карати, б'ючи шомполами. Я лиш отямився тоді, .. коли розвіявся туман в огні ворожої розплати, і почали шомполувати за землю панську селян (Сос., I, 1957, 441); Зараз нас мали шомполувати. Я ніколи не думав, що мене колись хтось може шомполувати (Смолич, Театр., 1946, 12).

ШОМПОЛЬНИЙ, а, е. 1. Стос. до шомпола; // Признач. для шомпола. Шомпольна муфта.

2. Який заряджається з дула за допомогою шомпола (про рушницю, пістолет). Вона [рушниця] ще тут, мабуть, з діда, шомпольна й іржава (Ю. Янов., IV, 1959, 22); За його плечима позитуються блаженка шомпольна рушниця (Стельмах, I, 1962, 397).

ШОПА, и, ж., діал. Покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу і т. ін. Магазин — се була величезна шопа: дах, опертий на стовпах, без стін, тільки між стовпами повивано попередні дрючки (Фр., IV, 1950, 46); Приїзавши до Голодної Ями, дяк поніс свій коловорот додому, а Гримала скинув плуг до шопи і постановив собі зараз при першій нагоді спробувати його (Мак., Вибр., 1954, 163); Чорнозузи на кількох високих шопях гнізда свої мали (Ле, Хмельницький, I, 1957, 387); // Повітка (у 1 знач.). Шопа з трьох плетених із ліщини та сляк-так обжаних глиною стін і низькою стріхою. Четвертої стіни немає, і коли прокинутись рано та глянути в отвір, здається — плыве все кудись на казкових легких каравеллах (М. Ол., Лєся, 1960, 110); // Сарай. Почала [Левантіна] роздівлятися у вікно на двір і побачила перед себе якусь замкнену шопу (Гр., II, 1963, 291); Безбородько рішуче пішов до великої, бляхою критої шопи (Стельмах, Правда., 1961, 304).

ШОПЧИНА, и, ж., діал. Невелика шопа. Збоку під шопчиною щось заворушилося (Стельмах, II, 1962, 43).

ШОРЕЦЬ див. шорці.

ШОРИ, шор, жн. 1. Ремінна кінська упряж із шлеєю та посторонками. *Запрягайте коні в шори, Коні вороні, Та й поїдем доганяти Літа молоді!* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 292); *Стоять бричка посеред двору, і коло неї на землі лежать шори* (Ю. Янов., IV, 1959, 24); // перен., розм. Штучно створена ширма, те, що заважає розуміти суть чого-небудь. *Равеський висловлював думки про те, що віра в бога в шори для народу, ставевий щит, який допомагає царям пригнічувати народні маси* (Наука., 3, 1958, 45); *М. Стельмах.. бере курс на людину вільної думки і сміливих вчинків, повстає проти умовляючості і догматизму, які часто виявляються шорами, що затупляють правду* (Літ. Укр., 22.V 1962, 3).

◇ **Брати** (узяті, рідко убрати) в шорі кого: а) підкоряти своїй владі, волі, ставити в залежність від себе кого-небудь. — *Не треба нам попускати їм [багатирям] ще в більшу силу обитися. Бо тоді вони нас ще дужче в шори візьмуть та ще й з усіх боків: і судом, і землею, і скотиною — всім* (Гр., II, 1963, 354); *Зумів [Потьомкін] узяти в шори розбійницькі турецько-татарські орди, спикнути їх руйнівницькі наскоки на південні землі України* (Добр., Очак. розм. 1965, 394); — *Невже через цю ледарів і п'яниць загине врожай? Узяти їх у залізні шори!* (Довч., I, 1956, 79); — *Козаки самі там [у таборі] паруються, а нашому брату дають олобеляю по гамалику!* — *Що ж оце? Дак це нас козаки, мабуть, убралі в шори?* (П. Куліш, Вибр., 1969, 173); б) те саме, що **вичитувати** 5. *Як прийшов з відом секретар, та як викликав Гаркушу прямо з постелі в контору, та як узав його в шори* (Ряб., Золототисячник, 1948, 52); **Тримати себе в шораз див. тримати**; **Ходити в шораз** — бути залежним від когось, користися комусь. [І з о г е н:] *Тепер з молодими трудно. Мов коні-неуки, рвуть поводи і не хотять ніяк ходити в шораз* (Л. Укр., III, 1952, 297).

2. Бокові щитки на вуздечці, прикріплені біля очей коня для того, щоб він не лякався.

ШОРКА¹, ш. ж. Частина кінської упряжі; шлейка. — *Ой, серце! боюсь я за обрік, та за шорки й вуздечки, та, сказати по щирій правді, й за коні,* — *бідкалась Лекерія Петрівна, — не дай господи, як у нас вночі лодії виведуть коні!* (Н.-Лев., I, 1956, 578); *Шорка, або нагрудна шлейка, застосовується в легких запряжках.. замість хомута* (Коярствор, 1957, 181).

ШОРКА² див. шорці.

ШОРНИЙ, а, е. Пряма до шорі.

ШОРНИК, а, ч. Те саме, що **лімар**. *Шорник свитнику на товариші* (Номіс, 1864, № 1028); [К о в о н:] *Мене вивча той шорник, що недавно у попа лагодив хомути* (Кроп., II, 1958, 418).

ШОРНИКУВАТИ, ую, уєш, недок., розм. Те саме, що **лімарювати**. *Лука, обігравшись вуздечками, шлейками, ремінням, сидів на колоді і шорникував* (Хор., Незакінч. політ. 1960, 156).

ШОРНЯ, і, ж., розм. Те саме, що **лімарня**. *Коли порветься капиця, то як би ви не крутилися, а підете до Матвія, бо такого доброго шкураття, як у його шорні, ви й десь повіт обійдіть, то не знайдете* (Тют., Вир, 1964, 286).

ШОРСТКИЙ, а, е. 1. Який має нерівну, шкарубку поверхню; шершавий, шерхатий. *Підійшов [бичок] до Івася і, як вірна собака, почав лизати своїм шорстким язиком ноги* (Мирний, IV, 1955, 11); *Припавши до шорсткого каменя, плавав Василько* (Кучер, Вогики, 1952, 23); *Ніжно, майже голублячи, провів Гайворон рукою по шорсткій корі молодого дубка* (Собко, Шлях..., 1948, 39); *Добрим словом задував гончаря на живих селянчин, п'ючи у спеку з шорсткого глечика прохолодну криничну*

воду (Нар. тв. та етн., 4, 1968, 47); // *Який згрубив, потріскався від тривалої роботи, холоду, води і т. ін. (про частини тіла). Хлопчик підбіг до діда і всунув свою невеличку руку у шорстку дідову* (Мирний, I, 1954, 170); *Сержант гладив брудною шорсткою долонею голуба й усміхався розчулено й печально* (Перв., Дикий мед, 1963, 90); *Присьмно тече під шорсткими пальцями тканина* (Гончар, III, 1959, 154); *Вона покликкала матір, торкнула губами руки. Губи її шорсткі, як рапшль* (Тют., Вир, 1964, 522); *Шорстке і вилицювате обличчя коваля з глибокими двома зморшками біля уст зробилося м'яким і по-дитячому лагідним* (Д. Бедзик, Дніпро..., 1951, 8); // *Твердий, колючий чи гострий на дотик; який подразнює шкіру при дотку. Комиш шумів. Він живєсь перед нею, .. ловив коріннями за ноги, колов і різав шорстким листом* (Коцюб., I, 1955, 362); *Спокійно стоять соняшники з шорстким і соковитим листям* (Шиян, Партиз. край, 1946, 215); *Хмари закрили сонце, і посилає з неба шорстка крупа* (Коп., Як вони..., 1961, 26); *В глибокій борозні Антон зачерпнув шорсткої, як жужіть, землі* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 202); — *Шо-найкращі вбрання й запашні квіти вживалися юнім очам, але доля судила інакше. Вона надягнула на ваші дівочі плечі шорсткий одяг воїнів* (Довж., I, 1958, 335); *Шорстким десятчаням рушником розтирає* [Микола Васильович] *і без того червоної шийи та обличчя* (Трубіл., I, 1955, 94); *Махрові рушники з часом стають шорсткими і погано вбирають вологу. Їх треба випрати, проки'ятити в солоній воді й добре вилоскати* (Веч. Київ, 2.III 1966, 4); // *Покритий цупким, колючим волоссям, шерстю* (про шкіру обличчя, голови і т. ін.). *Василь.. пригладив волосся, провів долонею по шорсткому підборіддю* (Є. Крачч., Сердечна розмова, 1957, 38); *Вона погладдила його рукою по шорсткій голові* (Гончар, II, 1959, 229); // *Цупкий, колючий* (про волосся, шерсть і т. ін.). *Прийшов з полку старший нахич.. з рижуватим, шорстким, як на ведмеді, волоссям* (Мирний, I, 1949, 203); *Короткий, нерівно підстрижений вус, шорсткий і епертий, кривить йому підгуби* (Мик., II, 1957, 84); *У діда шорсткі кошлаті брови* (Кир., Вибр., 1960, 284); *Одвідріж пригладив непокірний шорсткий чуб* (Ільч., Серце жде, 1939, 401).

2. *перен.* Який виявляє різкість, суворість або гостро висловлює свої думки, почуття; грубуватий на словах і в поведінці. — *Стріляй тих [бандитів], що в руках, раз пощастило вловити.* — *Ото який ти шорсткий. На те є радянський суд* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 311); *Така якась жінка шорстка й неприємна!* (Козл., Ю. Крук, 1950, 118); // *Провикливо гострий* (про очі, погляд); *колючий*. *Прокіп.. зупинив на Тимкові шорсткі очі: — В чужій хаті питаються, чи можна сісти, а не лізуть на покуптя по-свинячому* (Тют., Вир, 1964, 96); // *З якими-небудь хибаним, недоліками, недоробками* (про мову, стиль і т. ін.); // *Позбавлений ніжності, милозвучності* (про слова, звуки і т. ін.); *грубий, неприємний*. [П р о ч а н и н:] *Слова твої шорсткі, а серце добре* (Л. Укр., III, 1952, 126); *У хаті загомонів шорсткий чоловічий голос* (Ле, Історія радості, 1947, 131); *Лобода починає й своїм шорстким басовим сміхом підтримувати гетьмана* (Ле, Україна, 1940, 68); *Жежеря умів, коли треба, шорсткий азык перетворювати на шовковий* (Речм., Весн. грози, 1961, 114); // *Сповнений шурхоту, шелесту* (про звук). *А то з шорстким вереском зарипіло по прибережному піску* (Смолич, I, 1958, 45); *З шорстким і коротким звуком коло нього упало кілька куль* (Багмут, Опов., 1959, 73).

3. Уживається як складова частина ботанічних назв, термінів. *Основні барви стелу утворюють жовтоцвіті види рослин.. Барви місцями посилюють оман шорст-*

кий, жовтозілля лучне, люцерна (По заповідних місцях..., 1960, 46).

ШОРСТКІСТЬ, кості, ж. Абстр. ім. до шорсткий 1, 2. Досліджувані моря Марса мають помітно більшу шорсткість (більші зерна мікрорельєфу), ніж материка (Вісник АН, 2, 1973, 28); *Лабораторія автоматики інституту запропонувала хороший, потрібний прилад для виміру шорсткості поверхні деревини, підготовленої для покриття лаком* (Роб. газ., 13.IV 1973, 2); // Шорстке місце якоїсь поверхні. Колесо своїми нерівностями і шорсткостями упирається в рейку (Курс фізики, I, 1957, 129); *Процес виготовлення деталей, поряд з похибками розмірів, супроводиться також появою на їх обробленій поверхні нерівностей і шорсткості* (Допуски..., 1958, 36); *Розвиток і зміцнення м'язів... сприяє розвитку кісток і тих утворів (шорсткостя, виступів), до яких вони прикріплюються* (Метод. викл. anat..., 1955, 59).

ШОРСТКО. Присл. до шорсткий 1, 2. Шорстко [колосся] лоскоче обличчя (Головка, I, 1957, 267); *Муляр сквапно написав води, шорстко витер рукавом вуси* (Коал., На переломі, 1947, 112); *Шорстко вусик над губою Іжачком рудим приник* (Бажан, Роки, 1957, 186); [Н е р с а:] Антею, а тебе не розумію! Так шорстко ти з Федоном обійшовся, а в чім його вина? (Л. Укр., III, 1952, 441); — *Командувати червоном фронтом призначено Фрунзе, — шорстко проказав далі старий* (Ю. Янов., II, 1958, 232); *Шелестіло оно [листя] так, як шелестить уже в кінці літа — шорстко, з глибоко захованою тривоگوю* (Сенч., Опов., 1959, 309); *Тут шосе раптом скінчилося і пружна гума коліс шорстко зашелестіла по добре второваній дорозі з дрібчастого, як зерно завібільшики, піску* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 7).

ШОРСТКОЛИСТІЙ, а, е. I. Який має шкарубке, шершаве листя.

2. Уживається як складова частина ботанічних назв, термінів. З постійних, але малопоширених, трапляється зірочник шорстколистий (Укр. бот. ж., XVII, 6, 1960, 70); // у знач. ім. шорстколисті, тих, мн. Родина однорічних і багаторічних дводольних трав'янистих рослин (рідко дерев або кущів), перев. опушених жорсткими ворсинками. *Огіркова трава — однорічна рослина з родми шорстколистих, добрий медонос* (Колл. енци., II, 1956, 179); *Горобейник польовий. Поширений по всій Україні бур'ян з родми шорстколистих* (Бур'яни..., 1957, 55).

ШОРСТКУВАТИЙ, а, е. Трохи шорсткий. Мені страшно хотілося, щоб була в нас теличка. Гладив би її по шорсткуватій мордоці, давав би найліпшу траву (М. Ол., Чувш., 1959, 84).

ШОРТИ, ів, мн. Короткі (до колін) штани. У шортах шкіряних і майже боса Іде біляєка довгокоса (Воскр., На чисту воду, 1976, 220).

ШОРХАННЯ, я, с. Дія за знач. шорхати і звуки, утворювані цією дією. *Світло гасне і з тихим шорханням розходиться завіса* (Смолич, Театр..., 1946, 3).

ШОРХАТИ, яю, аеш, недок. Утворювати легкий шум; шарудіти, шорхати. *Ії м'які капці на повстанях підозивах ледве шорхали по ковзкомо асфальту долієки* (Смолич, I, 1947, 164).

ШОРХУТИ, ну, неш, док. Однокр. до шорхати. Два човни м'яко шорхнули по приборному піску (Колюб., I, 1955, 350); *Чути було, як вона сіла, спересердя шорхнувши якимись паперами на столі* (Смолич, Світавок..., 1953, 325).

ШОРЦІ, ів, мн. (одн. шорець, рця, ч.; шорка, н, ж). Тюркська народність, що населяє перев. Кемеровську область РРФСР (Гірська Шорія); представники цієї

народності. У Кузнецькому Алатау живуть шорці (Ек. геогр. СРСР, 1957, 232).

ШОСЕ, невідм., с. Дорога з асфальтовим, цементно-бетонним покриттям, вимощена щебенем тощо, признач. для руху будь-якого безрейкового транспорту. *Од Старого Самца, невеликого містечка, до Шааниці... треба було ізати 40 верстоз кіньми по шосе* (Н.-Лев., II, 1956, 388); *Могутнього потоку не зміщало шосе, і багато верхівців скакало обабіч шляху прямо по глібах* (Гончар, III, 1959, 74); *І ось вони, Дипки. Велике, завітчане полісадниками містечко... Рівна кам'яна магістраль шосе перетинає його навіні (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 63); Прекрасним гудронованим шосе машина помчала на північ* (Трубіл., Глиб. шлях, 1948, 130).

ШОСЕЙКА, и, ж., розм. Те саме, що шосе. *Прокаляли до самої школи шосейку* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 181); — *В Михайлівцях перетопило шосейку! Туди їзав — нічого, а звідти вже буфером воду горну!* (Гончар, Циклон, 1970, 185); *Було дуже грязько тої осені, шлях обривався зразу біля асфальту шосе, а до Балма-тівице — нема шосейки* (Рад. Укр., 24.IV 1963, 3).

ШОСЕЙНИЙ, а, е. Прикм. до шосе. Протікають асфальти з міста — сізі стрічки в широкім полі, По шосейних важких накатах, в смагаздовій густій траві (Мал., Листи..., 1961, 12); [С е р г е в:] *Миколо Федоровичу, тил випереджає фронт. Прибули ферми для київських мостів — шосейного та залізничного* (Дмит., Драм. тв., 1958, 132); // у сполуч. із сл. шлях, дороза, магістраль, траса і т. ін. Який являє собою шосе. *Натовп з польової дороги вийшов, нарешті, на шосейний шлях* (Сміл., Сашко, 1957, 85); *На шосейній дорозі стояло з десяток людей* (Збан., Таємниця..., 1971, 242); *Полк Саміва всі ці дні віз бої вповоаж однієї з шосейних магістралей, що йшла до столиці [Будапешта] з північного сходу* (Гончар, III, 1959, 225); *Перезмогу на шосейних трасах Житомирщини виборювали близько ста найсильніших сільських велосипедистів з вісімнадцяти області України* (Роб. газ., 17.IV 1973, 4).

ШОСТАК, а, ч., заст. Три копійки (шість грошів). *Чоботи за шостака* (Номис, 1864, № 12514); *То вже ж один козак... Один шостака розгадав Да й той к катовій матері у корчмі прогуляв* (Укр. думи..., 1955, 109); // *Монета такої вартості. На землю щось впадо, заданентло, неначе гроші. — То мій шостака упав... от тільки грошей маю на дорозу* (Коцюб., I, 1955, 456).

ШОСТАКА, и, ж., заст. Шістка (у 1, 2 знач.). *Жиркряля Козир та Шостаку-вин побила* (Бор., Тв., 1957, 162).

ШОСТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника шість. *О шостій годині сідали гості за довший стіл обідати* (Мирний, I, 1949, 388); *Пять днів шукав потім Глушак останнього диверсанта... Тільки на шостий день, дослідивши тайгову ріку, звірині й мисливські стежки, помітив Глушак вдалині людську постать* (Довж., I, 1958, 104); // у знач. ім. шбста, тої, ж. Година, що настає після п'ятої. *Певно вже шоста!.. Засаїчуо свічку — ну, так і є: доходить шоста* (Коцюб., II, 1955, 252); *Пробило шосту, коли Кравчинський відклав останню сторінку* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 193); *Було пів на шосту. Сонце щойно айшло* (Гончар, III, 1959, 412).

◇ Шбсте чуття див. чуття.

ШОТЛАНДЕЦЬ див. шотландці.

ШОТЛАНДКА¹ див. шотландці.

ШОТЛАНДКА², и, ж. Тканина з візерунками у вигляді кліток (у 3 знач.); картата тканина. *Козиньки носила [Марина] картату, з шотландки», червоної і зелені клітки* (Смолич, Мир..., 1958, 44); *За останні три роки в легкій промисловості України освоєно нові*

вибори. Це.. шотландка, креп-молодіжний, креп-український.. та ін. (Наука.., 1, 1957, 4).

ШОТЛАНДСЬКИЙ, а, е. Прикм. до шотландці і Шотландія. Далеко на кручі шотландській Сирій замок високо стримить (Л. Укр., IV, 1954, 130); Дівчата танці танцювали, шотландські танці на мечі (Тич., II, 1957, 251); Ще в молодості Бернс висловлював думку про можливість, виходячи з характерних рис народної шотландської поезії, написати слова до популярних народних мелодій (Рад. літ-во, 5, 1958, 76); // Такий, як у Шотландії; поширений, прийнятний у Шотландії, шотландців.

Шотландська тканина (матерія) — те саме, що шотландка². — Вам мусить подобатись: просто і строго. — Ну, не дуже-то строго, — усміхнулась я, глянувши на шовкову блузку з шотландської картатої, синє з червоном, матерії, з дорожми прошвами і стрічками (Л. Укр., III, 1952, 602).

ШОТЛАНДЦІ, ів, мн. (одн. шотландець, дця, ч.; шотландка, и, ж.). Народ, що становить основне населення Шотландії; представники цього народу. Хай в Англії збирає король Податки й десятини, А всяк шотландець вільний пан Своїх батьківщини (Л. Укр., I, 1951, 359); В ранніх творах, пишучи про свою власну долю — звичайну долю молодого шотландця, — Бернс малює типову картину гіркою й безраднісною життя селянського юнака в період становлення капіталізму (Рад. літ-во, 5, 1958, 74); Шотландки в центрі стали в позі і в боки руки узяли... Меча поклав згосх на підлогу — й волики грали почали (Тич., II, 1957, 251).

ШОФЕР, а, ч. Водій автомобіля. За мить авто за двигало й рушило. Спочатку воно сунулось поволи, але чимдалі шофер надавав ходи (Досв., Вибр., 1959, 102); За стерном сиділи шофери у військових пілотках (Панч, В дорозі, 1959, 109); За шофера ми поставили тракториста Серього, на прізвище Півень (Ю. Янов., I, 1954, 63).

ШОФЕРІВ, рова, рове. Прикм. до шоферів; належний шоферові. Машину ігню розбило, шоферову дворичку дитину тяжко поранило осколком на руках у матері (Гончар, IV, 1960, 43); Він мимоволі доторкнувся рукою до шоферового плеча, і той, з практики знаючи, що означає цей рух, змінився газ (Збан., Таємниці.., 1971, 331).

ШОФЕРСТВО, а, с., розм. Робота, професія шофера. — Та я вас скрізь возитиму.. Скільки за шоферство платитимете? — пожартував син (Колг. Укр., 12, 1958, 35).

ШОФЕРСЬКИЙ, а, е. Стос. до шофера; // Признач. для шофера. На дорозі зупинився грузовик, і з шоферської кабіни мавав згосх рукою (Донч., V, 1957, 59); Після спеціального навчання в середній школі Ярослав не сів за стерно автомашини, бо не добув шоферських прав (Вол., Місячне срібло, 1961, 194); // Власт. шоферам. І з запахом шоферського духу Навіть став їй оцінки читать: — І мотори, і «правила руху» — Все в порядку, чорнява... На «п'ять!» (С. Ол., Вибр., 1959, 69); Це Вася вважає найвищим шоферським шиком, отакий байдужий зовнішній спокій і повна внутрішня зібраність, готовність щомиті твердою рукою точно керувати стокілометровий біг машини (Собко, Нам спокій.., 1959, 7); Один за одним проходили грузовики, викликаючи шоферську задрість Віктора, залишеного без машини (Ле, Клен. лист, 1960, 130).

ШОФЕРУВАННЯ, я, с. Дія за знач. шоферувати. — Кинув би шоферування та ставав до комбайна (Цюпа, Країни, 1971, 330); — Що я там маю з того шоферування? Дірку з бублика (Кучер, Трудна любов, 1960, 175).

ШОФЕРУВАТИ, ую, уеш, недок. Працювати шофером. Ми, шофери, ті ж самі психологи. Коли б не вмів

ото розкусити людину з першого погляду, важко було б нашому братові шоферувати (Збан., Любов, 1957, 67); — Довго. Давно шоферуєте? — Ні... (Зар., На. світі, 1967, 6).

ШПАГА, и, ж. Холодна зброя з прямим вузьким і довгим клинком тригранної, чотиргранної і шестигранної форми. На гербі Полтави — прапори Петра I і схрещені шпаги — на сповад про перемогу російських військ над шведами у 1709 році (Наука.., 10, 1965, 39); Дуже було смішно, як один слон представляв пана в ресторані, другий кухаря в білій шапці і хавтурці, третій поліцейського в треуголці і при шпазі (Л. Укр., V, 1951, 48); *Образно. Ніч.. З бойової рубки синіми шпагами прожекторів м'яко фехтує сигнальник (Корн., I, 1955, 43); *У порівн. Хутір лежав між горбами. Тополи, високі, рісні, вібуравали на вітрі, як сталеві шпаги (Тют., Вир, 1964, 468); // перен. Те саме, що **шпажіст**. Авторитет українського фехтування на світовій арені досить високий: перша рапіра планети — львів'янин Василь Станкевич, перша шпага у світі — кишин Григорій Крусс (Рад. Укр., 12, I 1972, 4).

◇ Віддавати (відда́ти) шпа́гу, заст. — визнавати себе переможеним, здаватися в полон; Схрещувати (схрестити) шпа́ги — те саме, що Схрещувати (схрестити) списи (див. **схрещувати**). Олександр Сергійович не раз схрещував тут шпаги на публічних диспутах з професором Каченовським, відстоюючи оригінальність «Слова о полку Ігоревім» (Полт., Повість.., 1960, 531).

ШПАГАТ, у, ч. I. Зсукана, випрядена товста нитка, що вживається для упакування, зв'язування, зшивання і т. ін.; шворка. В кутку під стіною лежала купа нових книжок, зв'язаних шпагатом (Коцюбо, I, 1955, 254); Коли я примотував шпагатом до очерту обидва боки качка, я відчув, що неабияк нервуєш, бо все не потрапляє як слід туго примотати, щоб човен не рухався (Досв., Вибр., 1959, 410); По боках була.. бунда позшивана білим шпагатом (Март., Тв., 1954, 260); На берез зійшов хлопчик, тримаючи в руці змотаний шпагат з нанизаними на ньому гачками (Трубіл, Шхуна.., 1940, 93); *Образно. Воно [сонце] пронизувало темні цілим в'язом напуганих і тремтливих гарячих сонячних шпагатів (Смолиць, II, 1958, 7).

2. спорт. Фігура в гімнастиці, для виконання якої гімнаст повільно опускається, розводячи ноги до повного стикання їх з підлогою, так що вони утворюють одну пряму лінію. Вони [спортсменки] та зводилися кільцем, то витягувалися «шпагатом», то плазували по зів'ялій траві, мов величезні кішки, що підкрадаються до здобичі (Собко, Стаціон, 1954, 112).

ШПАГАТИК, а, ч. Змешп.-пестл. до **шпагат** 1. **ШПАГАТИНА**, и, ж., розм. Шматок шпагату; шпагат. Матрос Журба лежить горілиць на кормі й в'яже з шпагатики морського вузла (Кучер, Голод, 1961, 250); Хлопець підіймав куц з усім його листям, з усіма тими зеленими бубками, що налягали згодом соком і стануть пониклими гронами, а Тоня підв'язувала той куц зверху шпагатинкою (Гончар, Тронка, 1963, 50).

ШПАГАТИНКА, и, ж. Змешп.-пестл. до **шпагатівна**. Він [кравець] міряє шпагатинкою довжину, зв'язує вузол, приміряє ще (Ю. Янов., IV, 1959, 47).

ШПАГАТИННЯ, я, с. Збірн. до **шпагат** 1. *У порівн. Василь слухав матір, стягував, немов куцє шпагатиння, думки (Мушк., Серце.., 1962, 302).

ШПАГАТНИЙ, а, е. Те саме, що **шпагатовий**. На Харківському канатному заводі є шпагатне виробництво (Рад. Укр., 5, I 1961, 2); // Який виробляє шпагат. Шпагатна фабрика.

ШПАГАТОВИЙ, а, е. Прикм. до **шпагат** 1; // Зробл. з шпагату, шпагатів. Широкою алеєю пошішали.. зати

господарки й робітниця з кошиками, шкурятиними або шпагатовими торбинками (Досв., Вибр., 1959, 369).

ШПАГОВИЙ, а, е. Прикм. до шпага.

ШПАЖИСТ, а, ч. Спортсмен, фахівець з фехтування на шпагах. Досить успішно виступали наші земляки.. е особистих змагань. У турнірі шпажистів їм відсталася всі три призори місяця (Веч. Київ, 23.X 1967, 3).

ШПАЖКА, н, ж. Зменш. до шпага.

ШПАЖНИЙ, а, е. Прикм. до шпага.

ШПАК, а, ч. 1. Невеликий перелітний співучий птах ряду горобиних з коротким хвостом, прямим дзьобом і великими крильми. Он чорний шпак співа згорі, Зозуля голосно кукука (Щог., Поезії, 1958, 319); Шпак не від того, щоб, як спілі вишні, Покуштувати, що воно на смак,— Та садових повзучих розбишак, Несить гусятину щити так ретельно, Що той зрішок не майте за смертельний, Шануйте друзя... (Рильський, III, 1961, 178); Сім'я шпаків, як показали спостереження, поїдає за одну добу понад 350 штук гусениць сарани і слимаків — найзліших ворогів сільського господарства (Корисні птахи..., 1950, 6); * У порівн. В хаті навколо однієї миски, жов шпакі, збилася засмагла худюча й обдєрта дітлашка (Стельмах, I, 1962, 515).

2. перен. Темно-сірий кінв. Вже над вечором прибув граф Кшизовульський бричкою, запряженою парою описаних шпаків (Фр., VII, 1951, 339); Закошчені кольоровими биндами, підлетіли під ганок задимлені шпакі, і Митрофан Соколенко в шапці-макітрі підвієся з воза (Стельмах, II, 1962, 371).

ШПАКІВ, кова, кове. Прикм. до шпак; належний шпаківі. Наслухавсь Голубок Шпаківі дурниці, Аж крильця трусяться летіти до жар-птиці (Гл., Вибр., 1951, 75).

ШПАКІВНИЦЯ, і, ж. Те саме, що шпаківня 1. Покинула свої хатки-шпаківниці чорно-рябенькі шпакі. Величезними табунами літають вони над ланами, лугами (Коп., Як вони..., 1961, 13); — От шпак — то птиця. І співає тобі, і кукуку збирає. Я шпаківницями завішав би увесь ліс (Логв., Давні рани, 1961, 131).

ШПАКІВНЯ, і, ж. 1. Приміщення для шпаків, що має вигляд будочки з отвором, прикріпленою на високій жердині або на дереві. Шпакі прилетіли. Ладняйте шпаківні, Вітайте веселих заморських гостей! (Черн., Поезії, 1959, 246); Була неділя, то я цілісінкний день і промайстрував. Зате ж і шпаківня, друзі мої, вишля — ні сказати, ні пером описати! (Донч., Пісня..., 1947, 92); * У порівн. Там, на невеликій галечинці, Юра побачив два амбарчики, що, як шпаківні, стояли на високих стовпах (Багут, Щасл. день..., 1959, 147).

2. перен., заст. В'язниця. Незай добрий не дїждеться По судам [судах] тягаться, Бо не візьме він нічого, Даром буде праця. У шпаківню ще засадять, Худобу однінуть, Обезцятьть, сердешного, І свитку іздиуть [ізвінуть] (Укр. поети-романтики..., 1968, 381).

ШПАКЛІВКА, и, ж. Замазка, якою шпаклюють яку-небудь поверхню; шар піє замазки, нанесений на якусь поверхню. Виготовляється шпаклівка з крейдяного порошку, розбавленого і замішаного оліфою, лаком або клеювою водою. Готова шпаклівка має стан густого тіста і наноситься на поверхню деревини лопаточкою-шпателем (Стол.-буд. справа, 1957, 236); Коли нанесена на поверхню виробів шпаклівка добре висохне, їх злегка шліфують дрібнозернистим скляним папером і фарбують (Гурток «Умілі руки.», 1955, 44).

ШПАКЛЮВАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шпаклювання. Шпаклювальні роботи; // Признач. для шпаклювання. Шпаклювальний матеріал.

ШПАКЛЮВАЛЬНИК, а, ч. Робітник, що займається шпаклюванням.

ШПАКЛЮВАЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до шпаклювальник.

ШПАКЛЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. шпаклювати. Одна машина за 2 години 15 хвилин шпаклює три блок-кімнати, причому трудомісткість шпаклювання знижується в 10 раз порівняно з ручним способом (Наука..., 3, 1962, 34).

ШПАКЛЮВАТИ, юю, юєш, недок., перен. Замазувати спеціальною речовиною щілини та нерівності якої-небудь поверхні (перев. готуючи її до наступної обробки — фарбування, полірування і т. ін.). Плитка виглядалась довговичною і зручною для настилання. За два-три дні підлога у п'ятиповерховому будинку готова. Її не треба стругати і шпаклювати (Роб. газ., 5.III 1965, 2); Вийшли за село, наблизились до новобудов... Тут і фарбували, тут і шпаклювали, прибирали різний хлам та сміття, виїмали повітря (Збан., Переджив'я, 1960, 269).

ШПАКЛЮВАНИЙ, а, е. Діспр. пас. мин. ч. до шпаклювати.

ШПАКОНЬКО, а, ч. Зменш.-пестл. до шпак.

ШПАКУВАТИЙ, а, е. 1. З сивиною, сивуватий (про людину). Його сусід — кларнетист, шпакуватий вже циган, граючи, куняє (Коцюб., I, 1955, 231); Грубі слюзи потилися долі Василевим лицем і звисли на шпакуватих стриженних вусах (Фр., I, 1955, 136); Лаврін Перегуда помітно постарів за останні місяці. Колись чорне, аж синє волосся, що кучерявилось над високим чолом, стало шпакуватим, а на скронях зовсім-таки білим (Іщук, Вербівчани, 1961, 55).

2. Темно-сірий (про коня).

ШПАЛА, н, ж. 1. Дерев'яний, металевий або залізобетонний брус, який укладають поперек залізничного полотна як опору для рейок. Рейки билишали, як дві струни. Микола пішов між ними, намагаючись потрапляти ногами на шпала. Ще не так давно ці рейки і шпала він вкладав своїми руками, а тепер уже здавалось, що вони лежать тут вічно (Ткач, Плем'я..., 1961, 102); Жили на цьому кінці села й лісові робітники, вони також стругали шпала, кололи дубові клепки для бочок, будували стодали (Томч., Жмеянки, 1964, 194).

2. Знак розрізнення старшого командного складу в Радянській Армії (до введення погонів у 1943 р.), який мав форму прямокутника. Роман Бережний, в літній шинелі з двома новенькими шпалами в петлицях кінній, вийшов з вагона... (Крот., Свни..., 1948, 90); Оксен знав із себе смушеву шапку, подав Гребешкову: — До капітанської шпала не вистачав своєї шапки. Відразу будете генералом (Тют., Вир, 1964, 334).

ШПАЛЕРА, и, ж. 1. перен. мн. Матеріал у вигляді широких смуг паперу, тканини тощо (перев. з малюнком) для обклеювання чи оббивання стін у житлових приміщеннях. Ради тієї цивілізації Олесь звеліла обклеїти залу білими шпалерами (Н.-Лев., III, 1955, 212); Старенька канапа сиротливо тупилася до стінки з облупленою шпалерою (Збан., Курил, о-ви, 1963, 23); Він тяжко зітхнув і простяг руку до вікна по мажорку. Одірав шматок цупкої шпалери, пошмавав між пальцями і, розправивши на долоні, сипнув дрібчастю мажорку (Мик., II, 1957, 82); Господарка.. лагодила на столі квіти, що скрашали накритий до бенкету стіл і свіжили темні шпалери кімнати (Досв., Вибр., 1959, 254).

2. Безворсовий настінний килим чи оббивна тканина з сюжетним або пейзажним зображенням, виконана ручним способом.

3. перен. мн. Спеціальні штахети або натягнутий на кілки дріт, яким плететься рослина або до якого прив'язують гілки дерев, щоб надати їм певної форми.

Щоб краще використати площу теплиці, надземну частину рослин піднімають на шпалери (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 49); Вишня придатна для всіх форм вирощування: для штамба, напівштамба, куща та шпалер (Хлібороб Укр., 2, 1970, 30); В кооперативі села Борован ми бачили дворічний виноградишник, повністю поставлений на шпалеру, що дало можливість механізувати обробіток (Колг. Укр., 2, 1958, 44).

4. *перев. мн.* Ряди дерев або кущів з обох боків шляху чи стежки. Обставлена з обох боків шпалерами могутні осик, що сплitalись у верхов'ятті, вулиця була схожа на алею парку (Гур., Другі..., 1959, 49); Рожеві, червоні, білі й жовті троянди стояли шпалерами понад стежкою з обох боків (Смолич, Ми разом..., 1950, 239).

5. *перев. мн.* Ряди, шеренги людей (перев. військових) обабіч шляху, вулиці тощо. Палац. На сході сидить, схилившись, пан Каневський. Коло його рушниця. З обох боків — шпалерами вишукувалось військо (Вас., III, 1960, 377); Вулиця була повна народу. .. Чоловіки й жінки стояли шпалерами вздовж вулиці, а коло самих хат стояли старі діди, обіпершись на палиці (Хотк., I, 1966, 107); Моряки витягнулись, взяли зброю на честь. Адмірал подивився, пошалу підвів руку, взяв під козырок, за ним офіцери, і вони важко пройшли крізь грізні шпалери моряків (Корн., I, 1955, 42).

ШПАЛЁРКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шпалёра 1, 2. Я його гарно пом'янула і поховала: шпалерками зеленими трону оббила, рутюю, васильками обложила... (Барв., Опов..., 1902, 101).

ШПАЛЁРНИЙ, а, е. 1. Прикм. до шпалёра 1, 2. Шпалерне виробництво; // Який є шпалерою. Шпалерна картина; // Облезлий, оббитий шпалерами.

2. Пов'язаний з вирощуванням сільськогосподарських і садових культур за допомогою шпалер (у 3 знач.). При шпалерному способі вирощування [малини] під час обрізування утворюють у кожному ряду смугу завширшки 0,5—0,7 м (Колг. енци., II, 1956, 9); // Який розводять, вирощують за допомогою шпалер. Якось вранці, коли Настя поралася коло шпалерних троянд у кінці саду, Зіна помітила, що на Настиній грядочці розкрився перший блакитний бутон у чудову ніжну троянду (Ів., Вед. очі, 1956, 83); Заглядає я у парадник. В нас шпалерний виноградник, Наче ліс, піде у ріст, Так що, Ганно, не журись! (Стеглямах, Живі огні, 1954, 76); Шпалерна культура.

ШПАЛЁРНИК, а, ч. 1. Майстер, який виготовляє шпалери (у 1, 2 знач.).

2. Фахівець з вирощування рослин шпалерним способом.

ШПАЛІР, леру, ч., заст. Шпалера (у 1, 2, 4 знач.). На те, щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи — пішли усі яйця, які збирались одно до одного (Жоцуб., II, 1955, 30); Він так виразно уявив собі двоповерховий будинок з різьбленими балконами і віконницями, шпалером рожевих малев перед вікнами..., аж здалося йому, наче в кімнату разом з надвечірнім втерцем занесло й запах живиці (Вільде, Сестри..., 1958, 64).

ШПАЛО... Перша частина складних слів, що відповідає слову шпала у 1 знач., напр.: ш п а л о з а в б д, ш п а л о і д б и в н і й, ш п а л о с в е р д л у в а л ь н и й і т. ін.

ШПАЛОПРОСОЧУВАЛЬНИЙ, а, е, спец. Признач. для просочування дерев'яних шпал особливою захисною речовиною.

ШПАЛОРІЗАЛЬНИЙ, а, е. Те саме, що шпалорізний.

ШПАЛОРІЗКА, и, ж., розм. Шпалорізний верстат.

ШПАЛОРІЗНИЙ, а, е. Признач. для розпилювання

деревини на шпалі. Колоди можна розпилювати ще й на круглопиляльних верстатах.. Здебільшого використовують ці верстати на шпалорізних заводах та іноді на будівництві (Стод.-буд. справа, 1957, 62).

ШПАЛОРІЗНИЙ ВЕРСТАТ — верстат для подовжнього розпилювання колод і виготовлення з них шпал.

ШПАЛЬНИЙ, а, е. Признач. для виготовлення шпал. Шпальний ліс; // Який складається із шпал.

ШПАЛЬНИК, у, ч., спец. Лісовий матеріал, який іде на виготовлення шпал.

ШПАЛЬТА, и, ж. 1. Ряд коротких рядків у газеті, журналі і т. ін., розташованих один під одним так, що вони становлять вертикальну смугу на сторінці. Сей том розійшовся досить швидко і зробився тепер майже бібліографічною рідкістю, хоча видання, неважаючи на старанність, вийшло непоказне (дешевенький папір, дрібний друк у дві шпальти, куценька передмова) (Фр., XVI, 1955, 310); І ось він повертається. В голові — готова стаття. Велика! Він уже бачить її, розверстану на чотири шпальти (Жур., Нам тоді..., 1968, 149); І те, що «Правда», і що робоча газета, — усе це неабияк зацікавило рудокопів. Дехто, з грамотніших, перебивав губами, читаючи великими літерами видрукуваній заголовок, хто мацав руками за край, а хто просто пробігав очима по шпальтах (Жоцуба, Перед грозою, 1958, 173); Тепер він перебігав їх [газети] столця, мотаючи головою по шпальтах згору і вниз (Смолич, II, 1958, 66); // рідко. Гранка. На столі перед професором лежала купа друкарських гранок-шпальт: професор готував для перевидання скорочений курс своєї наукової праці (Смолич, Мир..., 1958, 82); // Сторінка газети, журналу і т. ін. О першій приходять газети з Москви. Листоношу дружина в дверях зустріла. Зі шпальти на мене дивиться ви, Семеро негрів Мартінсвілла (Перв., II, 1958, 19); Багато інших новин та фотознімків з'явилися потім на газетних шпальтах (Жур., Опов., 1956, 105); // Ряд цифр, слів, послідовно написаних одне під одним; стовпчик. Мартіан.. вносить.. календар — жармуровий кубик з написаним на ньому календарним текстом у три стовпці на кожному боці. [Л у ц і л л а (переглянувши одну шпальту):] Так, правда, день Венери... Слава богу! (Л. Укр., III, 1952, 306).

На шпальтах газет (газетних, журналі і т. ін.) — в газетах, журналах і т. ін. Харків, Харків, на пера багнетти ми змінили в ті сонячні дні, щоб лунали на шпальтах газетних молоді переможець пісні (Сос., I, 1957, 236); Саме на шпальтах партійної преси, в дні грози й бурі громадянської війни та боротьби з інтервентами з'явилися перші записи зразків радянської народної поезії (Рильський, III, 1956, 147).

ШПАНГОУТ, а, ч. Поперечний кривий брус у корпусі судна або літака, який забезпечує міцність і стійкість бортів та днища. *У порівн. — На кораблі, брат, треба тримати вірний курс, інакше в такий штурм потрапиш, що кісточки, як шпангоути, тріщати-муть (Ткач, Моряки, 1948, 77).

ШПАНДЕЛЬ, дял, ч. Ремінь, яким шевці прикріплюють роботу до ноги.

ШПАНКА, и, ж. 1. сад. Вишня з великими солодкими соковитими ягодами. Директорша водила гостей і показувала не стільки квітки, скільки огородину та розкішні щепи шпанок-вишень, лутювок, яблунь, морель та груш (Н.-Лев., III, 1956, 232); Увесь сад обсадили [діти] навколо вишнями — простими й шпанками (Донч., V, 1957, 203); Шпанками називають вишні з великими, солодкими, соковитими блідо забарвленими плодами (Колг. енци., I, 1956, 195); // Плід цього дерева; // збірн. Плоди цього дерева. У садку достигала соковита шпанка (Шиян, Балайда, 1957, 142).

2. ент. Шпанська муха. Ясенева шпанка (*Lytta kescicatoria* L.) — золотисто-зелені, іноді синюваті жуки, завдовжки 11—25 мм, з довгими і м'якими надкрилами (Шкідн. і хвор. рослин, 1956, 417); // Невелика накладна темна пляма на обличчі, що служить прикрасою; мушка. Фесенко аж сля, вицищений, вижитий, рум'яний, з закрученими кучерями на висказ, з нафарбованими вусиками та граціозною шпанкою на підборідді (Н.-Лев., V, 1966, 151).

3. с. е. Шпанська вівця. В Живановці було.. багато рогатої скотини, коней і шпанки (Збірник про Кроп., 1955, 8).

ШПАНСЬКИЙ, а, е. 1. заст. Іспанський. — Щоб спати не хотілось, ти розкажи, як ви з тої каторги виволомились. Де це було? — Аж у шпанській землі (Панч, Гомон. Україна, 1954, 307).

2. Уживається як складова частина деяких ботанічних та зоологічних назв, термінів. Без волі і без коняч. Колеса мазать, Бо не хто ж — самі чортяки Ридван попитають! А зустрієш з другим обозом, — Утруть тобі яку: Змелють всього з твоїм возом На шпанську кабаку! (Г.-Арт., Байки..., 1958, 155); В царя був дуже гарний сад.. Там яблука росли, і сливи, і шпанські ягоди, і сливи (Укр. поети-романтики..., 1968, 275); Шпанська вівця.

△ Шпанська му́ха (му́шка): а) невеликий жук — шкідник листяних дерев і кущів; б) пластир з висушеного і подрібненого цього жука, що раніше вживався в медицині. [Г р и ц ь к о:] Тут у містечку лавку маємо, а то — щетинників держимо, — щетину зносять... віск... шпанську муху (Мирний, V, 1955, 150).

ШПАР, н, ж. Вузький довгастих отвір; щілина. Надворі свистав вітер, вів кризь шпари до хати і обдавав її холодом (Фр., I, 1955, 80); У снігах було темно, лише через шпари дверей падало світло й розганяло туману (Кобр., Вибр., 1954, 126); Шумаков почув, що у шпару, вирізану в дверях для пошти, просунувся лист (Голов., Тополя..., 1965, 178); Деякі дошки в паркані світились широкими шпарами, кризь які видно було, як поруються на вже майже волемих градках з закатаними руками сестри-послушниці (Вільде, Сестри..., 1958, 426);

*У порівн. Ніколи розривалися стіни й відкривали вузькі ходи, як шпари, в яких з'являлись на мить звилі дахів, зелені тополі й білі мінарети на тлі блакитного неба (Коцюб., II, 1955, 123); // Довгаста тріщина, розколина, заглибина на поверхні чого-небудь. Всім хотілося на власні очі побачити, як вибухнуть залята скеля. Внизу метушилися підрипки. Кожну шпару скелі заряджали амоналом (Ваш, Вибр., 1948, 27); Балки кріплення вгинаються під тиском пливучої маси, і з усіх шпар цебенить холодна вода (М. Ю. Тарн., Незд. горизонт, 1962, 97).

ШПАРАГА див. шпар'яги.

ШПАРАГИ, аг, мн. (одн. шпар'ага, н, ж.), діал. Спаржа. І раків, і шпараз, і закусок дано. І в кубках іскрилось додержане вино (Мицк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 166); Рябів базар синювато-зеленим кропом, червоною редькою, першими черешнями, шпарогом й кучерявою салатом (Тулуб, Людолови, I, 1957, 366).

ШПАРАГОВИЙ, а, е, діал. Прикм. до шпар'яги.

ШПАРГ'АЛ, а, ч., заст., розм. Старий пописаний папір. — Он, бачите, — каже Гейтовка, — ідуть у двір, познімавши шапки, ніженські кушніри да салогуби. Які тепер смирні та покірліві, що в мене воли в дворі; а піді поговори з їми в магістраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із вислого печаття! (П. Куліш, Вибр., 1969, 123); // перев. мн., розм. Рукописи, записи. — Ти дурнісінько тільки сидиш та нидієш над

отими шпаргалами. Ти ніколи не будеш магістром, — дражнив Кованько (Н.-Лев., I, 1956, 609); Як знайдесться зайвий час, то ще пориюся у своїх шпаргалах, може, ще що добуду, то теж зашла (Мирний, V, 1955, 375).

ШПАРГ'АЛКА, н, ж., розм. Аркуш паперу з замітками, якими учень або студент користується потай від викладача. Юрко низько стилив голову, обличчя його стало таке червоне, наче жоржина. І — ні слова! Та й до йому тепер казати, коли впіймався з шпаргалкою? (Доңч., VI, 1957, 156); Нелегко даються йому науки, ..але з гордості, з честолюбства він не хоче знати шпаргалок, не хоче покладатись на випадок, хоче прийти на екзамен з твердою певністю в собі (Гончар, Людина..., 1960, 6); // Написаний заздалегідь текст публічного виступу. Він узяв із столу шпаргалку й повогом оголосив порядок денний (Епік, Тв., 1958, 231); Я підвіся. Надіваю окуляри, збираю свої шпаргалки. Хвилююсь (Шпая, Партиз. край, 1946, 62); — Ну, вже і оратор з тебе! — .. А оратор!.. Як устає та як сказонує, то насилу вгомонилися, так аплодували. ..Мені шпаргалок не треба (Ткач, Крута хвиля, 1956, 179).

ШПАРГ'АЛЛЯ, я, с., заст., розм. Збірн. до шпар'гал. Після кави старий Троцький пішов по всіх шафтах, столиках і комодах.. і з усіх усядиб назбирав ще добру купу всякого шпаргалля (Фр., III, 1950, 77); Він згадав, що йому до праці треба мати один свій чорновик — так, який шпаргалля (Крим., II, 1972, 205); Почав перебирати давні шпаргалля. Може, що пригадаю (Вас., II, 1959, 292); Огоновський, зібравши своє, пожевкле від часу, шпаргалля, з гордо піднесеною головою вийшов з аудиторії (Кол., Терен., 1959, 159).

ШПАРЕНИЙ, а, е. Діспр. пас. мн. ч. до шпар'ити і. **ШПАРЕННЯ**, я, с. Дія за знач. шпар'ити. **ШП'АРИ**, шпар і шпарів, мн., розм. Те саме, що з'яшпори. Мовчки, незграбними пальцями, що нитють від шпарів, розстебую свого кожушка, розв'язую і ніж не можу розв'язати шворки біля вуз шапки (Збан., Єдина, 1959, 12).

Шп'ари зайшли (позахобиди) — те саме, що З'яшпори зайшли (позахобиди) (див. з'яшпори). Аж шпари зайшли — такий мороз (Номис, 1864, № 635); Сніткнулась [Маріка], големи рученятами в сніг, а він — кусать, а він — колоть. Насилу втекла. А в таті довго і гірко плакала, дуччи на червої пучки, що туди позахобиди шпари (Вас., II, 1959, 211).

ШП'АРІНА, н, ж. Вузький довгастих отвір; щілина. Вікна були тільки в другому поверсі, і кризь шпарини сочилися електричне світло (Смолич, Театр..., 1940, 19); Кризь вузьку щілину у темній шпорі пробивається сонячний промінь, як вода в шпарину човна (Мартич, Друзі..., 1962, 288); Голі стіни там і там світили облупленими шпаринами, як занедбана коняка ребрами (Коцюба, Перед грозою, 1958, 68); Микола кутався в стареньку даровану ситку, бо сіверко-вітер забирався в усі шпарини і ціпеніло від того все тіло (Рибак, Помилка..., 1956, 164); // перен., розм. Місце, хід, якими можна непомітно пробратися кудись; // перен., розм. Затинне місце, що служить схованкою, притулком кому-небудь; // Довгаста тріщина, розколина, заглибина на поверхні чого-небудь. Лютув парубок, і кімчики пальців до крові втискаються в розтріскані шпарини ерби, зривають виступи холодної смертної кори (Стельмах, I, 1962, 401); // Заглибина в чому-небудь; зморшка, складка. Ігнатів чи то вилявся про себе, чи то застогнав і знову кинувся обличчям на диван, ніби намагавшись заховатися в глибину шпарину, де так затишило пахне вовною і пшавою (Собко, Справа..., 1959, 61); До косаря прямо травом, витолочу-

ючи її, під'їжджає економ, його порепане й скріплене бородавками обличчя назбирає в усі шпарини темне невдоволення (Стельмах, I, 1962, 522).

Замкова шпарина — отвір у замку для ключа. Беззвучно, але рішуче встави [Петрусь] ключик у замкову шпарину, притяг двері до себе, відтак штовхнув їх — двері відчинились (Дор., Не повтори..., 1968, 192).

ШПАРИНКА, и, ж. Зменш. до шпарина. Під повіткою батько хутко розсідував коня, а в шпаринку виглядав на вулицю той самий бородастий вершник, що під'їздив на вигоні до пастушків (Панч, II, 1956, 138); Сонце через кожну шпаринку вдирається до намету і золотить все, до чого доторкнеться (Хор., Ковила, 1960, 67); Широке, майже кругле обличчя, вузький шпаринки очей, вовлора рота — так, так, його він бачив на портретах, бачив у фронтівій газеті... (Ю. Бедзик, Полки..., 1959, 44); В останні роки Бову кілька разів звільняли з цирку, але він знаходив різні шпаринки, щоб знову повернутися на арену (Ткач, Арена, 1960, 133); *Образом. Сежен.. влізе в кожну шпаринку, в кожну дрібницю, а такі зрозуміє, чому в цезу так багато браку (Собко, Біле полум'я, 1952, 45); Що й говорити, відповідь Лободи мимоволі, мов той розсіл, полилася в шпаринки ран людських душ (Ле, Наливайко, 1957, 341).

ШПАРІСТИЙ, а, е. Який має багато шпарин. Іван вийкнув на коні.. Сани, обдіплені дітворою, повернули до шпаристого містка (Стельмах, Хліб..., 1959, 11); На перекошеному шпаристому обличчі розлилася дралиста білизна, по лобі котилися великі краплини поту, і люті слюзи блищали в очах (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 794).

ШПАРІСТИСТЬ, гості, ж. Якість за знач. шпаристий. Шпаристість ґрунту.. — ступінь наявності в ґрунті невеликих порожнин — пор і шпар (Укр. с.-г. енци., III, 1972, 488).

ШПАРИТИ, рю, рш, док., розм. 1. перех. Обливати окропом; обпарувати. На кухні щось сікли сікачем, щось терли в макітрі, щось шпарили окропом (Смолич, Ми разом..., 1950, 261).

2. перех. і неперех., перен. Виконувати які-небудь дії з особливою силою, енергією, азартом і т. ін. [Г а й д а й:] Одні — боягузи, шкурники... А інші — просто контра... Усіх поставити в ряд тут і шпарить, шпарить з куджета, аж поки чистим стане борт (Корн., I, 1955, 47); У сусідній кімнаті шпарив джаз-банд (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 373); Минув день, другий. А дощ періщить!.. А дощ шпарить, аж бульки схоплюються (С. Кравч., Бувалиця, 1961, 19); // Бити, лупцювати кого-, що-небудь. — Галселити [панів], — підказав Покиван. — Токмачити, — підказали з юрби. — Хеоростити! Хвостити! Шпарити! (Ігльч., Козацьк. роду..., 1958, 368); // Швидко йти, бігти і т. ін. Дуже зранку, на світанку, Шпарить котик на рибалку (Стельмах, Живі огні, 1954, 50); Страшні видива вживалися уві сні. Отець Івані женеться за мною з дового дручиною. Віжу, скільки душу.. А батюшка, піднявши фалди, шпарить навздогін (Ковінька, Кутя., 1960, 31); // Читати, говорити і т. ін. не зупиняючись, без упину. Вийде хлопцев, в груди вдарить (В цих ділах не новичок!) І по писаному шпарить, Мов справжнісінький дячок (С. Ол., Вибр., 1959, 272); А ти свгально заоще усі скарги.. Як по писаному шпарити (Ле, Україна, 1940, 10); Я міркував собі тишенько. Рінке також примовк. Зате Сміт не вгавав: він далі шпарив нам соїї список рекордів (Смолич, Сорок вісім., 1937, 223).

ШПАРКА, и, ж. Зменш. до шпарина. І справді, ледво [ледве] Вовк крізь шпарку пропхався до хліва,

почула його Свиня та й як закричить! (Фр., IV, 1950, 87); Згодом звикла [Павлина] до того, що крізь шпарку кухонних дверей, коли б не прокинулася серед ночі, пробиваєся прут світла (Вільде, Сестри..., 1958, 338); Ключ, який Гізела намагалася вставити в шпарку, з дзенькотом упав на кам'яні плити (Загреб., Шеніт, 1966, 150); [К у ц:] Справи інституту передати докторові наук Вороньку. (Пауза). Значить, амба. Цей у кожну шпарку загляне (Мороз, П'єси, 1959, 220); З-під ніг на толоці вистрибували потривожені коники, утікали в шпарки зелені ящірки (Панч, Гарні хлопці, 1959, 95); З гілки на гілку перелітають табунцем синиці — обнишпорюють кожну шпарку в корі дерев (Збан., Сеспель, 1961, 380); Ми стоїмо гранітним монолітом У честі й дружбі вірні, як брати. Це знає ворог і підступно митить Хоч щілину, хоч шпарку десь знайти (Гірник, Стартують..., 1963, 36).

Замкова шпарка — те саме, що **Замкова шпарина** (див. шпарина). Захар Лукчи й Круть, відштовхуючи один одного, заглядають у замкову шпарку (Підс., Жарти..., 1968, 37).

ШПАРКЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до шпаркий.

ШПАРКЕНЬКО. Присл. до шпаркенький. Коник ось шпаркенько Припустися та й проскочив Геть у гори... (Манж., Тв., 1955, 190).

ШПАРКИЙ, а, є. 1. Який відбувається з великою швидкістю (про рух, дію і т. ін.); швидкий. Павло віддав листа і за хвилину біг уже шпаркою добою гору вулицю (Л. Укр., III, 1952, 583); — Ек! — вигукнув він. — Люблю шпаркі танці та джанджуристих дічат! (Гун., З горіха..., 1957, 52); Напроцуд грають козари, Кипить шпарке весілля (Граб., I, 1959, 413); // Який швидко перемищується в просторі. Він [Кайн] став мов вкопаний, поблід мов труп, і очі, мов два яструби шпаркії, Послав туди, в далеку даль горючу (Фр., X, 1954, 372); Шпаркий паротяг трансверлейської експреса, загує гучно й довго (Смолич, Сорок вісім., 1937, 19); // Меткий, спритний. — Ше знаєте, — веде господаря. — коли б не дитина, то я б її [Варку] й довіку держала... Що за чистуха та чепуруха, що за швидка-шпарка! (Мирний, I, 1954, 88); [Т е т я н а:] Заарайте, дібучо, такої, щоб я досхожу натанцювалася. [Я в д о к н и м:] Стривай-бо, шпарка дзиго, дай відспацяти (Кроп., V, 1959, 170); Шпаркими, зажерливими очима обмацала вона в одну мить всі куточки просторої, сповненої всіма достатками тати (Кач., Вибр., 1953, 169); // Те саме, що **хвбцький**. І зразу, наче сміючись з повисту куль, в російському окопі заграла гармонь: «Вдоль да по речке, вдовль да по Казанке». Хор застуджених солдатських голосів підхопив шпаркий мотив (Смолич, Мир..., 1958, 169); // Сильний, інтенсивний. Шпаркий дощ.. ніби тизав (Ле, Україна, 1940, 363); // Негайний, пильний. Тільки що повернувся він [ксбондз] з Прилуччини, куди послав його Заленський по шпаркому ділу (Стор., I, 1957, 381).

◇ Шпаркий до діла — здатний швидко й старанно виконувати доручену роботу. [О л е с я (читає):] Хазяїнові моему я дуже уподобався, бо був шпаркий до діла (Кроп., II, 1958, 300).

2. Гарячий, палючий. Над Миколаївським степом — шпарке сонце (Рад. Укр., 17.V 1968, 1); Везвітря — бути шпаркому дню (Логв., Давні рани, 1961, 5); Шпаркий піт заливав йому очі (Панч, I, 1956, 396); // Дошкульний (про мороз). Наливайко гнав геть такі думки, вони морозом шпарким проймали його й крізь теплий гусарський одяг... (Ле, Наливайко, 1957, 50); Стояв шпаркий морозець (Гуц., Скупана., 1965, 110).

3. перен. Палкий, пристрасний, жагучий. Якесь нове, шпарке почуття охопило її цілу істоту: це було солодке

почуття близької помсти... (Стор., Облога., 1961, 79); Молода кров шпарка, серце гаряче: западе дітяці парубок в око, — не встережеться, як і покохас... (Мирний, I, 1949, 361); Задаєш шпаркий поцілунок з гетьманом; ним відкупилася тоді від його настирливості (Ле, Україна, 1940, 299); Голос його переходить в шепотіння, але шпарке, тривожне, як мядчіння (Л. Укр., I, 1951, 451); // Дошкульний, різкий (про мову, слово, відповіді і т. ін.). — Не сердься, чоловіче, за мою шпарку одповідь, — з жалем промовив січовик, — як будеш гинуть, я од тебе не одцуюрює і обидві руки тобі простягну (Стор., I, 1957, 339); // Спритний, гострий на язик. Солоха чим дужче товщила, тим більше якось сліпла.. За це й сусідка господині, шпарка й горласта міщанка, прозвала її гандзоюкою (Мирний, I, 1954, 68); Доярка тітка Варка — Ну й шпарка, гостроязика! (Біл., Зигзаг, 1956, 30).

ШПАРКО. Присл. до шпаркий. Прокіп Іванович став прикажчиком, а я ключником. І як-то воно шпарко здійлось! (Стор., I, 1957, 187); Твердою ногою, забувши на атому, шпарко подаєш він у той бік, звідки чути було Савченків голос (Коцюб., I, 1955, 209); Побажано набирать [легені] сіна, шпарко кидать вилами, завалють Анничку там, на вершкунку (Хотк., II, 1966, 341); — Пішли! — промовив він, шпарко стаючи на ноги. — Засиділись ми в тебе, Титане (Досв., Вибр., 1959, 340); Біля самого майдану натопив натрапив на танцюристів, що шпарко відбирали гопака (Тулуб, Людолови, I, 1957, 467); Обома руками тримас [поручик Нольде] перед очима книгу, і очі його шпарко бігають з рядка на рядок (Смолич, Мир., 1958, 160); Зненацька з другою берега шпарко ударили кулемети, випалили з гармат танки (Збав., Між. людьми, 1955, 34); Доц посипав шпарко і рясніше (Смолич, I, 1947, 187); Як почала вона говорити, то й за себе все сказала, і за нас.. Та так-то хутко та шпарко! (Вовчок, I, 1955, 45); — Задай: у яких ми заиднях жили, в якій нужді гибіли, та ніхто про нас не скаже слова лилого... А тепер і достатки... — Не васе діло! — шпарко переб'я її Чіпка (Мирний, II, 1954, 291); // у знач. присудк. сл. Не тільки подякував, а й натягнув [Петро]: — Буде шпарко комусь — не прогнівайтесь. Для загального добра робимо! (Рудь, Гомів., 1959, 88).

ШПАРКУВАТИЙ, а, е, розм. Те саме, що шпаруватий. Гострі дюймові шипи кішок врізувалися в шпаркувату поверхню льоду, не дозволяючи ногам сквзати (Шовк., Починається юність, 1938, 245).

ШПАРОВАННЯ, я, с., розм. Те саме, що шпарування. 2. Стіни були шпаровані; шпаровання здавалося величезним жовтим паутинням, котре заснувало на стіні якийсь велет-паук (Коцюб., I, 1955, 50).

ШПАРОВИННЯ, я, с., розм. Те саме, що шпарування. 2. Шибки задвоєніли, із стелі посипалося шпаровиння (Смолич, Рече та стогне., 1960, 735).

ШПАРОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шпáрка. Добуєш віла запоясики, мур доває, твердий камінь креше, пробиває шпарочку вузеньку, подає до побратима голос (Л. Укр., I, 1951, 390); У шпарочку паркана видно тоді було: в дворі машини всякі, сад, підстрижені дерева (Головко, II, 1957, 79); Під склом у великій рамці — фотографії. Хтось їх туди вставляв ще давно, мабуть: всі шпарочки між рамою і склом пилом забиті (Дор., Не повторю., 1968, 75).

ШПАРУВАННЯ, я, с. 1. Дія за знач. шпарувати. Діахта обстругували стіни, — які з долу, які з кобилиць угорі. Одна місяла посеред хати, просто на підлозі, глину з кізкою на шпарування (Головко, II, 1957, 98).

2. Глина, якою замазані щілини й заглиблення в стінах і на стелі будівель. Ще й не вечір — а вже й шпа-

рування висхло; тільки побіліти... (Мирний, III, 1954, 102).

ШПАРУВАТИ, ую, усш, недок., перех. і без додатк. Замазувати щілини й заглиблення в стінах і на стелі будівель глиною. Зараз після обіду нарадилася Христа в стару одежинку, замисила глини й почала шпарувати (Мирний, III, 1954, 101); Вони заходилися шпарувати щілини й дірки в стінах будинку (Мокр., Острів., 1961, 33); // Замазувати будь-які нерівності на поверхні чо-небудь. У весняній напрузі стояли щепи, і молода господиня, радіючи, білила їх вапном, потріскану кору шпарувала садівничим клеєм (Стельмах, II, 1962, 387); *Образно. Дами виймали з сумок щось подібне до згустків крові і, лизуючись перед чоловіками, немилосердно шпарували ним збляклі від поту уста (Ле, Мої листи, 1945, 7).

ШПАРУВАТИЙ, а, е. 1. Який мас багато дрібних шнар; щілястий.

2. Те саме, що пórнстий.

ШПАРУВАТИСТЬ, тості, ж. Якість за знач. шпаруватий. Одночасно з внесением гною весною поле треба заборонувати в один-два сліди й обов'язково закоткувати важкими кілчастими котками. Таке уціління зменшує загальну шпаруватість, а відповідно і втрату еологи (Хлібороб Укр., 9, 1965, 8).

ШПАРУНА див. шпаруни.

ШПАРУНИ, ун, мн. (одн. шпаруна, и, ж.). Шматки глини, якими заповнені щілини й заглиблення в стінах і на стелі будівлі; штукатурка. Учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закотивши рукава за лікті, щиро примазував рудю і білою глиною (Гр., I, 1963, 241); — Стріху треба було поклагодити, бо уже холодним дихав з піночки, незабаром і сніг випаде. А задоцить, так шпаруни повиживає, доведеться тобі знову хату чепурити (Кочура, Зол. грамота, 1960, 339); Ревіще стояло в волості, бряжчали вікна, луцились шпаруни... (Горд., Чужу ниву., 1939, 85); Коли Осачий, слабо захищаючись від Харитини, дописав папірця, дівчина схопила його і, не попрощавшись, вискочила, грюкнувши дверима так, що посипалася шпаруна (Чаб., Тече вода., 1961, 164); *У порівн. Коли було Тизок.. скаже: «Позаростають же й вони недоброю славою, пообсицається і усе їх господарство, як і шпаруни коло хати». Гляди, так якраз і є (Кв.-Осн., II, 1956, 123).

ШПАРУНКА, я, ж. Зменш. до шпаруна.

ШПАТ¹, у, ч., геол. Назва будь-якого мінералу, що мас здатність від удару розколюватися в певних напрямках на шматки правильної форми. Барит, або важкий шпат, застосовується для виготовлення білої фарби (Роб. газ., 20. II 1976, 2); Вчені почали використовувати кальцит — він же вапняковий шпат, чи, ще простіше, монокристалічна крейда — для подвійного заломлення світла (Знання., 6, 1976, 5).

△ Плавиковий шпат див. плавиковий; Польовий шпат див. польовий.

ШПАТ², у, ч. Хронічне запалення кісток ніг коней або волів. Коли ще лошаком Буян заворів на шпат, лопчик не відходив од нього (Ільч., Серце жде, 1939, 154).

ШПАТЕЛЬ, я, ч. 1. Інструмент у вигляді лопатки трапецієподіної або трикутної форми, признач. для накладання на поверхню шпаклівки і розрівнювання її. Приходить маляр, бере шпатель і гладилку, починає виготовляти герунт. Стіна стає гладенькою, кімната наповнюється світлом (Веч. Київ, 4. IV 1968, 1).

2. Інструмент живописця у вигляді лонатоки з дуже тонкої й гнучкої сталі для рівномірного накладання фарби на полотно або розтирання її на палітрі.

3. Інструмент у вигляді лопаточки, який вживається в медичній практиці (для огляду горла, в хірургічних операціях і т. ін.).

ШПАТИ, шпа́ю, шпа́ст, *недок., діал.* Нишпорити. — *Проходять турки — гал-гал-гал!.. — Чорні греки так і шпають, так і шпають... (Коцюб., I, 1955, 379); Шкають Сова, шпають по лісі, аж чують, під одним дубом щось стогне (Фр., IV, 1950, 108).*

ШПАТОВИЙ¹, а, е. Прикм. до шпат¹. Шпатовий залізняк — руда жовтувато-сірого кольору, яка містить від 30 до 40% заліза (Слюс. сирава, 1957, 3).

ШПАТОВИЙ², а, е. Прикм. до шпат².

ШПАЦІРУВАТИ, ую, уеш, *недок., розм.* Те саме, що прогулюватися. *Вибрались ми з нею на третю па-лубу (на першій та другій тим, що їхали в трюмі, не вільно було шпацірувати) (Мур., Бук. повість, 1959, 50); Озираючись, помітив [Лужинський] ще одного гуляючого, який шпацірував за ним по тому ж приморському бульвару (Ле, Клен. лист, 1960, 183); // Крокувати, марширувати. [С т а с ь:] Що б сказав пан, коли б побачив двір пана Ялицького. Отам правдива фортеця.. Не тільки по ночах — удень шпацірують караули безперестанку (Вас., III, 1960, 198).*

ШПАЦІЯ, і, ж., *друж.* Металевий брусок, який при ручному складанні вживається для заповнення проміжку між словами, для збільшення проміжку між літерами, для утворення абзаца і т. ін.

ШПАЧА, яти, с. Пташа шпача. *Поснули теллята й котата-милата, Шпачата в гнізді задрімали на мить (Перв., Райдуга., 1960, 31).*

ШПАЧЕНЯ, яти, с. Пташа шпача. *Назвав десь-то селянин В лісі шпаченята, Яких з тиждень ще один — Хоч і забирати (Манж., Тв., 1955, 235).*

ШПАЧИННИЙ, а, е. Прикм. до шпач. *Пам'ять воскресла перед нею все яскравіше ті вулички, по яких вона ходила в дитинстві, шпачинні гнізда, мов розкошані шпачки, на вербах та осиках (Перв., Дикий мед, 1963, 104).*

ШПАЧІХА, и, ж., *розм.* Самиця шпача.

ШПАЧКАРНЯ, і, ж., *розм.* Те саме, що шпачівня 1. *Всю ніч лютувала негода, всю ніч розганяла співаючі веснянки гостей: з кубелець, із стріж та шпачкарень загнала у шпачи тісні, на горіщах, в хлівці, повітки (Дп. Чайка, Тв., 1960, 189).*

ШПАЧОК, чкя, ч. Зменш.-пестл. до шпач. *Заспівав десь у траві легкооживий шпачок (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 320); — Яшко, іди, я тобі їсти дам, — покликав господар. Шпачок стріпнувся, залетів з долоні і сів на плече художникові. За це одержав трохи сиру і мурашиних лещ (Коп., Подарунок, 1956, 90).*

ШПЕНИК, а, ч. Невеликий шип, стержень або тільки його кінець. *Зовні на дзвіниці був ще сонячний годинник. У якийсь день тій від шпеніка ходила по колу й.. показувала години (Папч, Гомон. Україна, 1954, 146); Кожна ягода була, як шапочка, одягнена на білий шпенік (Донч., V, 1957, 88); Антон нахилив голову і мідним шпеніком колупався в люльці (Чорн., Потік., 1956, 106); // Стержень у праяці, який при застібанні входить в отвори ремня, пояса.*

ШПЕНЬ, я, ч. Шип, стержень.

ШПЕНЬОК, нькя, ч. Те саме, що шпєнік.

ШПЕРГЕЛЬ, ю, ч. Невелика однорічна рослина родини гвоздикових з довгим ніткоподібним листям і білими квітами. *Ось перед вами невеличка, непримітна рослина шпергель. В деяких областях її ще називають метеликом. Подивіться на її квітти. Вони закріті. Отже, зараз більше 3 годин, бо шпергель розкривається між 10 і 11 годиною ранку, а закривається між 3 і 4 годиною після обіду (Хлібороб Укр., 6, 1970, 42); Зліс-*

ними бур'янами в посівах льону с шпергель льоновий... рижий льоновий і пажитниця льонова (Техн. культ., 1956, 63).

ШПЄТИТИ, шпєчу, шпєтиш, *недок., перех., розм.* Лаяти, сварити когонебудь. *Він, голову піднявши вгору, Кричав, опарений мов пєс. Олимписких шпетив на всю зубу (Котл., I, 1952, 104); // Суворо відчитувати, ганити когонебудь. Він [завсого] саме шпетив кухарів за те, що, видно, неспасного борщу з молодого капуста наварили (Збан., Сеспель, 1961, 116); Одного разу її перестрів у відсилку старий Шостах — ішла з річки — і, перепинивши, почав шпетити її: — Судитися почала? З ким? Ти подумала? (Коцюба, Перед грозою, 1958, 133).*

ШПЄТНЕНЬКО, присл., діал. Пестл. до шпєтно². *Іще зранку.. понадівали хто нову свиту, хто китаву юнку, хто.. жулан, полідперізувавши шпетненько хто каламайковим, а хто й суконним поясами (Кв.-Осн., II, 1956, 19); Пані наша була не перволіток, та й не яка стара.. Вбиралася шпетненько — шнурочок до шнурочка, гапличок до гапличка (Вовчок, I, 1955, 258); За Тимофієм шпетненько виступала гарна молодичка, поблизькуючи не дуже невинними очима (Хотк., II, 1966, 382).*

ШПЄТНИЙ¹, а, е, діал. Поганний, бридкий. *Шпетна дорога (Сл. Гр.); Старого і шпетного.. полюбила (Пісні та романси., I, 1956, 162).*

ШПЄТНИЙ², а, е, діал. Гарний, чепурилий. *Олена що йде, то усе вихваля пану Забрюху, ..які то в нього усі шпетні і який сам увесь лепський та моторний (Кв.-Осн., II, 1956, 212).*

ШПЄТНО¹, діал. Присл. до шпєтний¹. — *Не знаю, як де, — заважала одна сільська панночка, — але тут на Поліссі дуже шпетно одлажаються. — А правда, — докинула друга.. — дивіться, навіть біле убрання на їх негарне (Л. Укр., III, 1952, 674).*

ШПЄТНО², діал. Присл. до шпєтний².

ШПИГ¹, а, ч., *розм.* Те саме, що шпигун. — *Панове, я не шпиг. По-польськи говорю, Коли не б'ємося, то з вами п'ю й курю (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 43); Моя пам'ять перебирала цілу галерею шпигів, яких я знав у базарних городях, але не могла застати, де й коли я бачив цього добродія (Коцюб., II, 1955, 428); [С г а н а р е л ь:] Нас викрито. Я бачив, недалеко чернець якийсь блукає... Се шпиг від інквізиції, напевне, а може й кат з отруєним стилетом (Л. Укр., III, 1952, 367); *Образно. Моя любя! Мій розум — досвідчений шпиг, А до того ще й блазень штудерний, — Свідок філів твоїх і любовних інтриг (Вороний, Впбр., 1959, 182); *У порівн. Я скрізь лавив, на все очима назирав, як піп, до всього уха наставляв, як шпиг... (Вовчок, VI, 1956, 231).*

ШПИГ², виг., *розм.* Уживається як присудок за знач. шпигати і шпигнути. *Зразу наче і бадворо скочив, та тільки що ноги спустих додолу, — аж мене в поперек — шпиг! (Мирний, IV, 1955, 354).*

ШПИГАННЯ, я, с. Дія за знач. шпигати. *Брати приймали ці шпигання з такою добродушною байдужістю, такі далекі були від того, щоб ображатись... що незабаром усім відпала охота як-небудь шпигати із (Фр., VI, 1951, 202).*

ШПИГАТИ, аю, ашш, *недок., перех. і неперех.* 1. Колоти, тикати чим-небудь гострим, колючим. *Хлоп знадвору із обухом, Баба з вилами в дворі. Лис кризь дірку скочив дуагом... «Шпигай, жінко! Він в дрі!» (Фр., XIII, 1954, 268); // Жандарми перекопали все подвір'я, зірвали підлогу в хаті, шпигали довгими залізними прутами купу з зноєм (Вільде, Сестри., 1958, 334); — Шпигай, Катрися, але дозволяй бити чолом лікарєві Семенові Яковичу, щоб звільнив мене від*

цієї іглотерапії (Цюпа, Краєни, 1971, 39); *Образно. Одно було ясне: збутися яким-небудь способом клятих грошей, що палили розжареним вуглем, шпигали розжареним залізом (Кобр., Вибр., 1954, 65); // Жалити, кусати (про комах). Раптом щось його шпигає в потилицю боляче... Він мовчки бацає рукою «вода кінського» (Козл., Ю. Крук, 1950, 86); // Викликати відчуття уколу (про вітер, холод і т. ін.). Холодний вітер і колюча мряка шпигають обличчя (Панч, Солом. дим, 1929, 78); Знизу, не дивлячись на солом'яну постіль, та зверху, крізь виношену шинельку, шпигає [Сеспеля] своїми голками колючий холод (Збан., Сеспель, 1961, 240); // Про відчуття болю як від уколу. Біль хвилями перебивався по наших виснажених тілах, шпигає у серце, ламає груди (Коз., Гарячі руки, 1960, 46); // Безос. Тільки що ніби стала дрімати [Маруся], як підніметься кашель, та прездоровенний, так і підступає під груди і дихати їй, сердешній, не дає; а тут у бік знову стало шпигати (Кв.-Осн., II, 1956, 84); В грудях шпигало за кожним подихом (Гончар, Новели, 1954, 18); // Про відчуття печіння, шпигання у носі (перев. перед плачем). Не б'є хлопчина й тонкосльозий, він же й не плакає ніколи, навіть у колісці не плакає, — а тут шпигало щось йому в носі (Ляч., Козацьк. роду..., 1958, 440); // Безос. Тут жує [Пархім], а тут у ніс так шпигає, і слюзи з очей так і біжать... (Кв.-Осн., II, 1956, 477); У Пітїра починає шпигати в носі (Вас., Вибр., 1954, 106).

◇ Колька шпигіє (шпигієла); Кольки шпигіють (шпигієли) — виникає відчуття різкого болю (перев. у черевній порожнині, в грудях). Він намагався щось сказати, але в грудях, чи від випитого, чи від твороби, шпигала колька (Чорн., Пісні..., 1958, 60); — А тебе, Дорожтею, ще від кривди на кольки не схопило? — І тоді обличчя Лаачинди крисилося, наче й справді чоловіка шпигали кольки (Стельмах, Хліб..., 1959, 246); Шпигати поглядом кого — недобррозичливо, зло поглядати на кого-небудь. [Б и ч о к:] Чого ж знов шпигави мене гострим поглядом? Вір не вір мені, а я скажу напрямки, що один твій ласкавий погляд — і пав я над панами! (Кроп., I, 1958, 452).

2. перен., розм. Зачіпати кого-небудь непримними зауваженнями, дошкульно докоряти кому-небудь. Якийсь час деякі занадто горді дами пробували навіть шпигати братів у «товаристві» паттяками на... їх неспівіє минуле (Фр., VI, 1951, 202); — Мене не мавш шпигати, бо тобі до вінчання також не вільно вінка брати, се всі знають, а Сава тебе не засвѣтає! (Коб., II, 1956, 160); Живу у Домки день, живу два, а вона все шпигає, усе дорікає... Коли вже я, мовляв, піду з нею до сльабуди, щоб, значить, розписатися... (Кучер, Прощай..., 1957, 410); — Аби мав корієчину, то на цій полові давала б вона не молоко, а саму сметану. — А може, одразу — масло, — шпигала тітка Ликерія (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 25); — Що не дай боже? — спитав він хрило. — Думаєш, ю не знаю? Говори, шпигай уже до кіньця (Козл., Ю. Крук, 1957, 393); // Дратувати, викликати непримне почуття. За що б не брався у той день Зарічний, чим би не займався, а думка про наступну розмову з дружиною раз у раз шпигала жарівієм вістрям у саме серце (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 214); «Хто він?» шпигає глуха думка в Джавадова (Донч., II, 1956, 86).

◇ Шпигати в серце — дошкулити кому-небудь непримними зауваженнями. Потрапити в нашу сатиричну газету «Колошка» — велика біда. Прямо в серце шпигають! (Ковінька, Кутя..., 1960, 63).

3. перен. Мимовільно тягнути; спонукати робити щонебудь. — Тебе так і шпигає щось зайняти, рознівати

матір, напустити її рознівану на мене (Мирний, IV, 1955, 82); Що за цапшок шпигає зсередини Василя, спонукає кожному сказати щось прикре, згідне? (Мушк., Серце..., 1962, 47).

ШПИГАТИСЯ, аюся, асшся, недок., розм. Дошкульно зачіпати один одного. [К о з у б с ь к а:] Ніколи хам павів під плече не підійде! [О л о с я:] І вже знову почали шпигатись! Марфушо, я розніваюсь на тебе (Кроп., II, 1958, 253).

ШПИГИНАР, ю, ч., заст. Скипидар. — Коли це ввечері як улопити мене [болість]... Горенко! Я й шпигинарю, я й доюхю — не леґша, а все гірша та гірша (Л. Янов., I, 1959, 85); Так-то воно так. А все ж... Чому ж таки не повіз був ні разу її [в лікарню]? Шпигинар з крамнички... всі її ліки були (Тесл., З книги життя, 1949, 80).

ШПИГНУТИ, пү, нѣш, док., перен. і без додатка. Однокр. до шпигати. Іде косар і, може б, промкне — Будяк його колючками шпигнує. Розсердився козак — і замакнує косяю... (Гл., Байки..., 1959, 207); Потоцький шпигнує кося острогами і підскокоче до Кондратовича (Стор., I, 1957, 129); [У р б а н:] Я бачи сам, як він [Парвус] лежав холодний, наче мертвий. Шпигнули голкою і то не чув (Л. Укр., II, 1951, 487); Шершінь як не шпигне Лиса в саме болюче місце! (Фр., IV, 1950, 69); Він спробував підвестися і обліперя об мерзлу землю. Та коли ворухнув рукою, гострий біль шпигнув йому в голову, і він знову втрапив свідомість (Жур., До них іде..., 1952, 27); [М и х а й л о:] За що ти печи мене? За віщо картаси? Я до тебе за порадою, а ти що не слово, то й наміряєш шпигнути (Стар., Вибр., 1959, 181); [М а к с и м:] Ну й угерта ви! [П р і с я:] З вас теж добра шпичка — умієте шпигнути... (Вас., III, 1960, 175); — Крашій гусяр за пана хорунжого наврад чи знайдеться. — Хіба? — здивовано перепитав ротмістр, якого неприємно шпигнули слова дівчини (Добр., Очак. розмир, 1965, 94); // Безос. Щось закретало збоку у вікні. Аж шпигнуло Саїда, мов електричною іскрою, і злетіла вся ота меланхолія, хвилинний занепад (Ле, Міжгір'я, 1953, 332); — Мене наче пожеж шпигнуло: «Господи, господи! це ж я сама тільки й буду винна!» (Л. Янов., I, 1959, 88); *У порівн. Раптом, наче хто копей шпигнує, вирвалися воєні з коломи і помчались в поле (Шер., В партиз. загонах, 1947, 104).

◇ Колька шпигієла — виникло відчуття різкого болю (перев. в черевній порожнині, грудях). Саїб почувши кривду в серці: неначе його якась колька шпигнула в серце, і насупився (Н.-Лев., IV, 1956, 32); Шпигнути поглядом кого — недобррозичливо, зло поглядати на кого-небудь. Страшно горіла виллокі його очі, неначе іскри з них посипались. Січовик хотів був ще одразу пугукнуть, та й припинивсь, бо, як списом, шпигнуло його тім поглядом (Стор., I, 1957, 335); Шпигнути в серце — спричинити душевний біль, дошкулити кому-небудь непримним зауваженням. Аж ось, нараз, неначе щось шпигнуло його шилом у саме серце: нагадав собі Краньчовську! (Март., Тв., 1954, 391); Цей докір шпигнує її присто в серце (Баш, Вибр., 1948, 122).

ШПИГОВАННИЙ, а, в, кул. Дієпр. пас. мин. ч. до шпигувати 1. Велика кількість страв (крученики, завиванці, фарширована птиця й овочі, шпиговане сало і часником м'ясо і т. д.) пригтовляється у фаршированому або шпигованому вигляді (Укр. страви, 1957, 3).

ШПИГОНУТИ, нү, нѣш, док., однокр., перен. і без додатка. Підсил. до шпигати. Голова Жержелі кудьно, по-колючому смикнулася дозора, ніби у ніс його шпигонує гедзь (Вол., Місячне срібло, 1961, 238); Позадку гримить автоматна черга. І враз Сергій відчу-

зає, як йому щось боляче шпигонуло в ліве плече (Мушк., Чорний хліб, 1960, 14); Юдаш перелетів через кінську голову. Прикрив біля шпигонує у ногу (Донч., I, 1956, 178); Щось шпигонуло під серцем, поза спиною війнуло холодом, і Кухтиха прискорила ходу (Ішук, Вербичани, 1961, 96); — Так, — коротко відповів Заруба і в свою чергу шпигонує прокурора: — А ви ж хто будете, слідчий чи прокурор? (Кучер, Трудна любов, 1960, 234); Йому дуже хотілось шпигоннути Марту гострим словом (Донч., IV, 1957, 71); Неждано Христину шпигонує здогад, що, може, чоловік наамікє лізе на небезпеку (Стельмах, I, 1962, 605); // безос. — У голові мов залізом розпеченим шпигонуло: нема [Марії]... умерла... етопилась... (Коцюб., I, 1955, 144); Дорош.. скрикнув зубами і так стис щелепи, що його боляче шпигонуло в скроні (Тют., Вир, 1964, 321); *У порівн. Отець Сидір, мов шпигонували його шилом, крутнувся на підборах, маюло не впає (Донч., III, 1956, 106); — А Христі чому немає? Палажка зиркнула на нього і закусила губи... Відказала так, немов шпигонула: — А ти в неї запитав би... (Грим., Незакінч. роман, 1962, 144).

◇ Мов (немов, ніче і т. ін.) хто шпигонув ножем у серце див. серце; Шпигонуті в серце — те саме, що Шпигнути в серце (див. шпигнути). Щось шпигонуло в серце Марусяка. Вписав очима — і пізнав батька (Хотч., II, 1966, 239); І ось тепер, ..дивлячись на цих безжурних молодих тюрчанок без покривал, Петросов-Джавадов уперше відчує, як щось шпигонуло його в серце (Донч., II, 1956, 85).

ШПИГУВАННЯ¹, я, с., кул. Дія за знач. шпигувати¹. Шпигування дичини.

ШПИГУВАННЯ², я, с. Дія за знач. шпигувати². **ШПИГУВАТИ**¹, ую, уєш, недок., перех. і без додатка. 1. кул. Начиняти шпиком, устромляючи його шматочками в спеціально зроблені надрізи. Баба Надя чаклувала над сковородами й каструлями, шпигувала кролів або зайців (Загреб., Дєпъ., 1964, 282); Великі шматки м'яса (по I—1,5 кг) шпигують кусковим салом і обсмажують (Укр. страви, 1957, 59).

2. перен., розм. Настирливо, багато разів повчати когось, дорікати чим-небудь. *Образно. Страх, що зародився в його [Василевій] хисткій душі, шпигував і шпигував його: «А що ж ти зробив за останній час?» (Скл., Карпати, II, 1954, 164).

ШПИГУВАТИ², ую, уєш, недок., за ким — чим, діал. кого, що і без додатка. Займатися шпигунством. Ворог нікає дєсь по нашій території, вже робить своє чорне діло, шпигує, вивідує, шкочить, убиває (Загреб., Шеніт, 1966, 363); // розм. Стежити за ким-небудь. Свою розповідь він такі розпочав спогадами, як.. місцевий піп шпигував за молодим учителем (Донч., V, 1957, 225); — Куди мені треба, туди й ходив, а ти не шпигуй за мною, то краде будє! (Мороз, П'єси, 1959, 35); — Я не знала, щоб хто мав інтерес і охоту шпигувати мої кроки (Фр., VI, 1951, 279); Зелена велика жаба сиділа в ясиці, зимно шпигувала Ксеню булькатию оком, раз по раз заслонюючи його білястою плявою (Бабляк, Виши. сад, 1960, 64).

ШПИГУН, а, ч. Той, хто займається шпигунством. Догадуючись, що перед ним сидить його тасмний ворог і шпигун, він [пріор] зважився говорити з ним попросту (Фр., II, 1950, 173); — Прийде отакий шляхтич до нас на сходку та почує наші розмови, та розповість старості... Тут і край нашому братству. Нема чого запрошувати до нас шпигунів (Тулуб, Людолови, I, 1957, 204); Ми день і ніч стерегли.. Де який диверсант з'явиться, чи шпигун, чи парашутист — всіх побачимо (Ю. Янов., I, 1954, 44); [О г н с в:] Зараз найстрашніший для нас ворог — шпигун або базка (Корн., II, 1955,

45); Охрім прибіє у сілраду і наробив гвалту, що бачив за Ташанню шпигуна, озброєного двома кулеметами і радіостанцією (Тют., Вир, 1964, 258); Ім'я Булгаріна — шпигуна і сищика, донощика й жандармського агента в літературі, — було надзвичайно відомим, викликало ненависть і презирство в літературних колах і просто серед порядних людей (Наука., 4, 1966, 20).

ШПИГУНКА, и, ж. Жін. до шпигун. У мене майнула болюча думка: «Так... Дієчка шпигунка... тепер ми в пастці» (Досв., Вибр., 1959, 91); Ми довідалися, що Вовчиха шпигунка, вона служить в гестапо і має завдання збирати відомості в цьому районі (Сміл., Сашко, 1957, 181); Секрета при всіх сестру Аркадію брехухюю й шпигункою назвала... (Коцюб., II, 1955, 111).

ШПИГУНСТВО, а, с. Злочинна діяльність, яка полягає в тасмному збиранні відомостей або викраданні матеріалів, що становлять державну таємницю, з метою передачі їх іншій державі. Англійський уряд витрачав величезні кошти на субсидії своїм союзникам і на шпигунство у Франції (Нова іст., 1956, 89); Навіть однодумці, навіть спільники по звивесту й шпигунству не довіряють йому, і не тому, що він найгірший, а просто до цього зобов'язує шпигунське ремесло (Стельмах, II, 1962, 357); // Вистежування, розшук. У Білій Церкві Почанівський урочиство попроцаєє із патріархом.. Обридаю.. Почанівському це жарне і безглузде шпигунство (Тулуб, Людолови, II, 1957, 390); Тринадцятирічне перебування Тичини у чернігівській духовній школах, бурсті на семінарії з їхньою саоласитикою, страхом перед живою думкою, системою шпигунства і лицемірства лягли тягарем на душу вразливого юнака (Рад. літ-во, 5, 1971, 49).

ШПИГУНСЬКИЙ, а, е. Стос. до шпигуна, шпигунства. Шпиглять хижі світляки-птиці, перелітають, крадучись, од тасмного сусіда і шпигунським оком зажерливо розглядають задвіркі (Вас., II, 1959, 31); — Я, отче, поки що не займаюся шпигунським ремеслом! (Стельмах, I, 1962, 487); Запропоновані умови були досить припадними, і Боровець проміняє свою крамничку на шпигунську школу (Мельп., Порідді., 1959, 59).

ШПИК¹, у, ч. Підшкірне свиняче сало в шматках, перев. просолене. Сосиски і сардельки — це різновидність варених ковбас. Вони відрізняються від останніх тим, що в фарші відсутній свинячий шпик і вигляді кубиків (Укр. страви, 1957, 80).

ШПИК², а, ч., розм. Поліцейський агент, який тасмно займається розшуком, вистежуванням кого-небудь; шпигун. [М и х а й л о в:] В квартирі Тригоні шпики засіли. Вони його самого узяли і засидку зробили... (Голов., Драма, 1958, 24f); [Б а б у с я:] Угоцєння у вас— для жандармських очей, щоб шпиків обдурити. Розумі, аякже! (Лєв., Драма., 1967, 53); *У порівн. З піднятим коміром, мов шпик, вищий урядовець висидів цю дорогу (Кач., II, 1958, 290).

ШПИЛЕПОДІБНИЙ, а, е. Те саме, що шпилюватий. **ШПИЛЕЧКА**, и, ж. Зменш.-пестл. до шпілька. *Образно. В лице.. було зимними шпилечками, і очі ступувалися мижової (Коб., I, 1956, 553).

ШПИЛЕЧОК, чка, ч. Зменш.-пестл. до шпиль. Ой, вийду я на шпилечок Та глянна я на світлочок (Укр.. лір. пісні, 1958, 269); Наша гата на горі, на самому шпилечку стояла (Вовчок, I, 1955, 181); Тільки одна гостроверха ялина Гострим шпилечком у небо іде, З ним розмовляє (Дн. Чайка, Тв., 1960, 346).

ШПИЛИК, а, ч. Зменш.-пестл. до шпиль. Верба вже розбуркалася і скрізь простягала до сонця блідо-зелене листячко. По горбочках та по шпиліках єста трава і собі піднімала маленькі головки геору (Гр., II, 1963, 488); Робив [Лаврін] всяку всячину — і лутки, і одвіркі, і віконниці.. От він і Жежерині ворота по-

ставив — з піддашшям та з пієником на шпильку (Речм., Весн. грози, 1961, 45).

ШПИЛИТИ, лю, лиш, недок., перек. і без додатка. Приколювати що-небудь шпильками; //перен. Пильно розглядати, пронизувати поглядом кого-, що-небудь. Нарешті наважилась [я], скосила очі через плече і побачила: він, Віктор. Стоїть, головою позилує, шпильить мене поглядом спідлоба (Речм., Твій побратим, 1962, 5).

Губи шпильтіти — те саме, що Губу (губи) копильти (див. губа¹). Тим часом до хати сипнули люди. То були переважно бабусі та жінки-сусідки. Вони заходили в хату, мов до церкви, урочисто шпильтіли губи, звертаючи очі до однієї Наталі (Збан., Переджнив'я, 1960, 263).

ШПИЛЮВАТИЙ, а, е. У вигляді шпиля; який нагадує шпиль. Він шептає щось, ніби.. глумився з неї [корови], що не могла його вхопити на шпильоваті роги (Ков., Світ., 1960, 98).

ШПИЛЯСТИЙ, а, е. 1. Який має багато шпилів, горбів (про підвищення); горбистий. Яюсь не тішили мов око ані розлогі, яро-зелені, порізгані блакитними озерами та гірлами плавнів, що розлягалися за річкою в Румунії, ані жовті, залиті хвилею виноградики по підгір'ю шпильясті гори, що тиснуться понад Прутом з свого боку... (Коцюб., I, 1955, 177); Втома поволі охоплювала Режо і Голає. Повільне хитання заколисувало їх на сідалах, і тільки іноді застерезливий голос провідника про ярок або шпильясте узгір'я будив їх (Досв., Голає, 1961, 142).

2. Який має загострений кінець, закінчується шпилем. Посеред селища, насупроти греблі, височіла чимала дерев'яна церква з одною банею і високою шпильястою дзвіницею (Добр., Очак. розмір, 1965, 28); В крайньому саду праворуч червоною шпильястою вілла (Тудор, Народження, 1941, 16); // Подібний до шпиля, гостроверхий. На високіх жовтогарячих шпильястих тополях іскрилося осіннє сонце (Баш, Проф. Буйко, 1946, 121); Красиві не мав горизонти, бо зідусуди.. обмежений був шпильястим обріджм кратера (Смолян, Прекр. катастр., 1956, 342); Ліс наближався з кожною хвилиною, виростає, немов круте гірське урвище, кидаючи довіг шпильясті тні аж ген до середини поля (Ю. Бездик, Полкн., 1959, 174).

ШПИЛЬ, я, ч. 1. Вершина гори, горба і т. ін. Білі кривдяні шпиля гір лощат на сонці, та між горами котить річка глибока (Вовчок, I, 1955, 230); Стелеться чорний шлях на гору — довгу та високу, що шпиля її не видно (Вас., II, 1959, 40); *Образно. Життя стало перед нею своїм гострим ребром. По йому високі гори та глибокі яри. Тільки що збереться вона на самий шпиль, як уже знову летить сторч головою (Мирний, III, 1954, 334); // Конусоподібне підвищення; пік. Любить Сандер гори з високими шпильями, де вічно біліє сніг (Шиян, Переможці, 1950, 10); Ми пісню птицею б назвали, Та птиці тяжко у нуті — Доці, мороз, шпиля круті (Стецьмах, V, 1963, 56); // Горб, невисока кругла гора. Далеко проти сонця видно було високий шпиль — горб з монастирем зверху (Н.-Лев., III, 1956, 131); Корній озирнувся і побачив, що з шпиля збігла його наймиліша Приська (Гр., I, 1963, 426); Одразу ж за шпильом, де Дніпро, прийнявши деснянські води, повертає праворуч, вітер затих (Скл., Святослав, 1959, 63).

2. Загострена жердина, стержень на будівлі і т. ін. Пучок сонячного проміння, як райдужна куля, спалахнув раптом на шпиль радіощола «Могутнього» (Донч., II, 1956, 143); Вилітає [вітер] із-за гори — зачепив три флюгери. За дитсадом на шпиль обертався на шогал — рушу крилам надавав, дім до ранку осявав... (Рудь, Дон. зорі, 1958, 18).

3. Вузька висока надбудова пірамідальної або конічної форми, що завершує будівлю. Було [в кам'яниці] кілька просторих келій, з високими й вузькими вікнами, з готичними шпильями над покрівлею (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 405); Ще доваго бачили [матроси] шпиль Херсонського маяка і зубчасті обриси Генуезької башти над Балаклавою (Кучер, Голод, 1961, 232); Надвечір'я, що поволі спадало на верхів'я дерев і високі шпиля ратуші та костельців, робило місто якимсь непривітним, холодним (М. Ол., Леся, 1960, 174); Слава розуму і волі, Що підносять на землі. Де були пустині голі, Осейних будов шпиля (Рильський, I, 1956, 163); //розг. Гостра вершина дерева. Відходило [сонце] спрочвола... і востаннє кидало розпаленим оком любові на ясні води... спиналося на шпильці дерев (Кобр., Вибр., 1954, 207); Сонце стовалося за гострими сосновими шпильями (Ю. Бездик, Полкн., 1959, 174); Ніч випала зоряна, вітер звечора зжари розкидав: котру пір'ям по небу пустив, котру згору заніс, начеки на соснові шпиля (Мур., Бук. повість, 1959, 201).

4. Верхня трикутна частина торцевої або фасадної стіни будинку, обмежена схилами даху.

5. заст. Гострий виступ на стіні, башті і т. ін.; зубець.

6. Великий довгий цях. Бойчука знайшли у вовчій ямі з пробитою залізним шпильем ногою (Кучер, Квітує жито, 1938, 41).

7. мор. Вертикальний коловорот на суднах для підняття й опускання якоря, піднімали важких речей і т. ін.

ШПИЛЬКА, и, ж. 1. Предмет для заколювання волосся в зачісці у вигляді зігнутого навілі дрого або двозубчастого вилочки. Увіходить Йоганна, розкішно вбрана: ..на голові штучний убір з золотих обручів, шпильок, гребінців і сітки (Л. Укр., III, 1952, 177); Сколюючи шпильками своє розпушене і золотаве волосся, вона повернулася до мене (Грим., Подробіці., 1956, 12); Ганна Сильвестрівна виколупувала головою шпилькою кісточку з вишень і підсувала Рубінові найбільші, налиті соком ягоди (Сенч., Опов., 1959, 40); *У порівн. Ніс [у чоловіка] довгий та карлючкватий і на кінці загострений, ніби шпилька (Кв.-Осп., II, 1956, 232).

2. Рід невеликої металевої голки з круглою голівкою на тупому кінці, яку використовують перев. для приколювання чого-небудь. Моя бесідниця тим часом набрала повен рот шпильок і налагодилась помагати мені в примірці (Л. Укр., III, 1952, 601); *Образно. Товариші розказували про неї нове й нове і кололи в серце новими шпильками (Вас., Вибр., 1954, 32); *У порівн. Знай Левка костить [Тимоха] та прикладки йому прикладає, і чого за ним і зроду не було, те йому так і пришпильює, мов шпилькою (Кв.-Осп., II, 1956, 264); — Ну тебе б бісу, — каже [Захарченко], — як шпильками шпильгави! — Бачите, одросли трошки вуси, так щетина й колеться (Стор., I, 1957, 124); // Велика голка з гарно оздобленою голівкою, що живиться як предмет туалету або прикраса для одягу. Вона висмикнула з коси золоту шпильку з дорогим камінцем і подала Юркові (Н.-Лев., III, 1956, 295); Хима завилась гарною наміткою, заколола її здоворими шпильками з червоними голівками (Коцюб., I, 1953, 87); Йому треба було попрахати в брата запонку й шпильку до галстука (Крим., II, 1972, 269); Немічний возник його [каганця] блищав, як золота голівка шпильки, встромаленої в телряєву (Кол., Терен., 1959, 56); // також у сполуч. із сл. а н г л і й с ь к и й. Особливий рід приколки, що застібається. — Пам'яташ, Усте, отого спекулянта в жовтій черевиках.. Приніс він шпильки: англійські, каже, шпильки — це старого режиму, а дівчатам моїм, бачу, аж підсакають, так хочеться вимінати... (Кос., Но-

вели, 1962, 112); Сто карбованців він поклав у бокову кишеню піджака і пристебнув їх шпилькою (Тют., Вир, 1964, 52); Щоб не пекло сонце, хлопці одягли тубетейки й захватили з собою англійські шпильки. Вони чули, що коли хлопить ногу чи руку судорога, то треба еколотися шпилькою і судорога «відпустить» (Автом., В. Кошик, 1954, 164); // Прикраса з застібною для приколювання її до жіночого плаття біля шні або на грудях; брош. Княгиня зняла з грудей шпильку, осипану самоцвітами (Стор., I, 1957, 377).

3. перен. Колюче, удідливе зауваження; ушпиливе слово. Інша шпилька.. така, що Пилипиха не стерпить (Вовчок, I, 1955, 185); Ви знаєте, яка прикрість ота критична шпилька? Потрапити в нашу сатиричну газету «Колючка» — велика біда (Ковінька, Кутя., 1960, 68); Ми з учителем мовчали, удавали, що не чуємо його шпильок, але він не вгавав: — Це вам не ті часи, щоб партизанщиною займатися (Мур., Бук. повість, 1959, 217).

◇ Підпускати (підпустити) шпильку див. підпускати; Пускати (пустити) шпильку див. пускати.

4. Невеликий стержень, шпеник, цвях без головки; кілочок. Рослини відв'язують від шпалери, стебла ростелюють по землі і пришпилюють дерев'яними шпильками (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 52); // У шевській справі — спеціальний цвяхок без головки, яким прибивають підметку. Швець спритно забивав шпильки, на підшві лягала біла доріжка (Збан., Тасмичи., 1971, 192); // У машинобудуванні — болт без головки з нарізкою на кінцях, що служить для скріплення деталей. В тих випадках, коли за умовами конструкції з'єднувальних деталей болтове з'єднання застосувати не можна, користуються шпильками. Шпилька має різь на обох кінцях (Практ. з машинозн., 1957, 174); Головка блока циліндрів виготовляється з високоякісного чавуну або алюмінієвого сплаву і скріплюється з блоком циліндрів за допомогою болтів або шпильок (Автомоб., 1957, 35).

5. розм. Дуже тонкий каблук жіночого взуття. — Плаття модне, туфлі на шпильках, іде, мало не переломиться (Зар., На. світі, 1967, 321).

6. Листок хвойної рослини; хвойнка. По дорозі він старанно обминає куці розлогого ялівцю та невеличкі смерічки, бо на їх густих гілках і шпильках так багато висіло крапель роси, що, бачилось, якби зібрати її в посудину, то на кожій коричку пару квартал води набрав би (Фр., III, 1950, 84); Нічний дощ вимив на деревах шпильки. і ліс зазеленів, озвався пташиними голосами (Чорн., Визвол. земля, 1959, 130); Завше треба віддавати перевагу дереву, що зрубано його ясної, сухої осені, коли листя падав озненними метеликами і чути звук коженої шпильки з сосни, шпильки, що падає на землю (Ю. Янов., II, 1958, 124); // У деяких рослин — колючка, шип. Парася по садку гуляла, З Троянди квіточку зірала — Та шпильку в рученьку загнала! (Бор., Тв., 1957, 172).

7. Тверда колючка на тілі деяких тварин; голка. Коли враз клубок шпильок Підкотися під пеньок, Покопився по змії! шпильками вбив її. Бачить лис: це не клубок, А завятий і жачок! (Стельмах, V, 1963, 347).

◆ Як (мов) на шпильках сидіти (стояти і т. ін.) — хвилюватися, виявляючи неспокій, нетерпіння. Таранюк мов на шпильках сидів (Д. Бедзик, Дніпро., 1951, 214); Як на шпильці посадити — заставити хвилюватися, відчувати тривогу. Як на шпильки посадив [Рослинський] бідного панотця; черевців неборак і кажє: — А доїть моя дочка корови, і віці навіть доїть, і їсти варить (Свидн., Люборацькі, 1955, 14).

ШПИЛЬКОВИЙ, а, ё. 1. Прикм. до шпилька 1, 2. Шпилькове виробництво.

2. Пов'язаний із застосуванням, використанням шпильок (у 4 знач.). Шпильковий метод кріплення.

3. Те саме, що хвойний. — На мене жаму сваритимуть, що задовога барилась, хоч лікарі мені казали щоранку в шпильковий ліс виходити (Фр., III, 1950, 412); От вони спинилися коло якогось шпилькового дерева, ніби сосни, і зачали його розгладжати (Крим., II, 1972, 154); // у знач. ім. шпилькові, вих, мн. Хвойні дерева. Деревні породи висаджують.. таким способом, щоб шпилькові змішувалися з листяними (Колг. Укр., 11, 1961, 38).

ШПИЛЬКУВАТИЙ, а, е. Те саме, що шпильчастий 2. Не верба, не ламка тополіна, — шпилькувата гілчаста ялина сизе віття зрідма на зорі, коли з лампами йдуть шахтарі (Рудь, Дон. зорі, 1958, 24).

ШПИЛЬОВИЙ, а, ё. Прикм. до шпиль, шпильок, льяк, ч. Зменш. до шпиль.

ШПИЛЬЧАСТИЙ, а, е. 1. Який має вигляд шпиль. Ніч, темрява. Тільки вікно з гострою шпильчастою аркою ледве синіє місячними примерками (Тулуб, Людолови, II, 1957, 268).

2. Який має вигляд шпильки, з шпильками (у 6 знач.). — Це, Нелюсю, модрина зичайна.. Одинокє шпильчастє дерево, яке на зиму ронить свої шпильки (Вільде, III, 1968, 61).

ШПИНАТ, у, ч. 1. Трав'яниста рослина родини лободових, що культивується як овоч, листя якого споживають свіжим, вареним і консервованим. Внаслідок короткого вегетаційного періоду шпинат є особливо цінною уцільнюючою культурою для весняного, осіннього і зимового споживання (Овоч., 1956, 376); Шпинат використовують у протертому вигляді для приготування бабок і страв (Укр. страви, 1957, 208).

2. Страва або приправа з листя цієї рослини.

ШПИНАТНИЙ, а, е. Те саме, що шпинатовий. До групи зелених, або листяних, культур належать ті, що вирощуються для використання зелених листків або зелених пагонів. В цю групу входять салатні, шпинатні та ароматичні рослини (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 238); Шпинатний соус.

ШПИНАТОВИЙ, а, е. Прикм. до шпинат. Шпинатове листя; // Вигот. з шпинату. Шпинатове пюре.

ШПИНДЕЛЬ, я, ч. 1. Головний вал верстатів з обертальним рухом, у пристроях якого закріплюють оброблювані деталі або різальні інструменти. До зупинки верстата необхідно виключити механізм подачі, а потім зупиняти обертання шпинделя (Різальні інстр., 1959, 90).

2. Веретено в прядильній машині.

3. Вісь чого-небудь (котушки, суднового шпіля і т. ін.).

ШПИНДЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до шпіндель. Шпіндельні підшипники в нагрітому стані (в роботі) повинні мати зазор, рівний 0,02—0,03 мм (Фрез. справа, 1957, 88); // Пов'язаний із застосуванням шпинделя.

ШПИНЯТИ, яю, яеш, недок., перен., розм. 1. Колоти, тикаючи чим-небудь гострим.

2. перен. Дошкуляти доріканнями, уципльними словами, напученнями. Дянько.. теж не забарився ув'язатися в загальну катавасію, доймаючи стражників зі своєї труднодоступної позиції хоч в'їдливыми словами, шпиняючи їх звідти глумливими насмішками (Гончар, Таврія, 1952, 95); Чи думав він [Андерсен] про таку славу серед усіх людей, коли був бідним сиротою.. і всі його, як те «гидке каченя», шпиняли, глузували з нього (Ів., Тасмичи, 1959, 209).

ШПИРАТИ, аю, аеш, недок., діал. 1. перен. Штратити (у 1 знач.).

2. *неперез., перен.* Стежити за кимсь, чимсь; нишпорити. — Якби я знав, що ти за дівчатами шпирасиш, що вони тобі у голові, то я сказав би тобі, що найжвавіша із них, весела Марцієна, нанесла своєму татові й мамі гризоту у хату (Коб., I, 1956, 47); *Образно. Довго не висидить (вітер). Знов звіється, знов зіється. Шукає. Нишпорить, шпирас (Хотк., II, 1966, 306).

ШПИРНУТИ, ну, неш, док., *перез., діал.* Однокр. до **шпирати** 1. *Хоч Левко і його аж двічі шпирнув ножем у груди, а стрілець по горлу різонує, однак-таки Макушченко його поборов* (Кв.-Осн., II, 1956, 260); *У порівн. Княгину тим часом підвела з землі. Здригнула небога на вітрі, да, мабуть, почувши, що сказав Черевань, аж застождала, наче їй то ножем шпирнув у серце (П. Куліш, Вибр., 1969, 122).

ШПИРУВАТИ, ую, усь, *недок., перез., діал.* Шпипати (у 2 знач.). *Підросли діти, збулась [Олександра] своєю клопоту, так друге лихо приспало: то пан Семенка, то паничі Явася шпирують — не догодить, то пані гримас на Тишка* (Вовчок, I, 1955, 28).

ШПИТАЛЬ, ю, ч. 1. Військово-медичний заклад для стаціонарного лікування хворих і поранених; госпіталь. *За якийсь час з того шпиталю перевезли його до другого (Кобр., Вибр., 1954, 205); За чотири роки сходить він багато огнених доріг, не раз стівав кров'ю, валився по різних шпиталях (Цюпа, Країни, 1971, 70); Вийшли з бою танк і людина. Водія повезли в шпиталь (Рудь, Дон. зорі, 1958, 41); В сусідньому селі Радванці облядали військовий шпиталь, куди привозили щодня поранених (Томч., Жменяки, 1964, 287); Польовий армійський шпиталь знаходився під землею (Стельмах, Правда., 1961, 7); // Місце, де лежать поранені. {Па а пі Лю б а:} Як самі бачите, у нас все разом: і арсенал, і шпиталь, і опочивальня, — звичайне, як в області (Вас., III, 1960, 231); *Наверху в залі було повно диму. На підлозі лежали, стогнувши, поранені. Тут уже утворився цілий шпиталь* (Гончар, III, 1959, 145).*

2. *заст.* Лікарня. У Львові мені було дуже погано, але я стараєся підбадьоритися, підняв (яка була) енергію, щоб доїхати якось додому, бо не хотілось лягати у львівському шпиталі... (Коцюб., III, 1956, 439); *Дитину віддану на село до мамки, мати, виходивши, пішла знов у службу і оце перед двома роками змерла в шпиталю* (Фр., IV, 1950, 38); — *Вушки пішли, а я ще і вноку відпровадив, аби в шпиталю ходила за хори ми* (Стеф., I, 1949, 218); // *Богадільня. — Поки ти живий та здоровий, роби та й живи на своє зароблене. А як зробиш старий та нікчемний, про тебе громада поклопоче. Задля цього в нас такі шпиталі позаведено* (Мирний, IV, 1955, 328); *Розмовляючи, наблизилися вони до шпиталю. Навколо сиділи й лежали на лавках кілька вбогих, сліпих та калік* (Гулуб, Людолови, I, 1957, 129).

Шпиталь для божевільних — лікарня, в якій перебувають божевільні. *Трапилася біля Гадяча в селі оця страшна пригода... Один чоловік, начитавшись якихсь книг, зарізав свого брата... Було слідство..., чоловіка того посадили в шпиталь для божевільних* (Л. Укр., V, 1956, 165).

ШПИТАЛЬНИЙ, а, е. 1. *Прикм. до шпиталь* 1. *Удвоє очунали в шпитальному вагоні (Бажан, Вибр., 1940, 67); В цей час відчинилися двері, і на порозі став худющий чорнявий юнак, опираючись на шпитальну паличку* (Стельмах, II, 1962, 158); *Підводчик уже починав сердитись, коли Ярєвщина в супроводі шпитального персоналу вивела сина з барака* (Гончар, II, 1959, 135); *Пам'ятаю, як входила рано Медсестра у шпитальну палату* (Гірник, Сонце., 1958, 155).

2. *заст.* *Прикм. до шпиталь* 2. *Шпитальні келі тро-*

та більші від звичайних арештантських (Фр., IV, 1950, 178); *З плащем на шпитальному халаті та білим очіпком на голові поспішала [сестра Артемізія], видно, кудись недалечко (Вільде, Сестри., 1958, 414); // Такий, як у лікарні, богадільні. Мимо того ся жінка вмє зовсім не раз веселою, як тьотя Саша, і підтримує в домі всім не шпитальний настрій* (Л. Укр., V, 1956, 387).

ШПИХІР, а, ч., *діал.* Комора. *Кільканадцять парубки кінчили власне чистити стайні. Інші носили міхами провіяне... зерно до шпихіра* (Фр., III, 1950, 270); *В залі світили світло..., і, хоч велика кімната тоді менше ставала подібна до шпихіра, холод стояв у ній такий, що при розмові йшла з рота пара* (Коцюб., II, 1955, 253).

ШПИЦЕВИЙ, а, е. *Прикм. до шпича. *Наприкінці XVIII ст. починає вводити в ужиток веретенний гончарський круг (важоський) з рухомою віссю — веретеном, який протягом XIX ст. замінив шпичевий круг (виленський)* (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 84).*

ШПИЦЯ, і, ж. 1. Те саме, що **спича**. *Котилися вози з гори, поламали шпичі (Коломойки, 1969, 84); Маховик, ніби просоння, здригнувся, близьку шпичами пір самим носом комісії і, сердито сопучи, завертівся в обіймах широкого паса* (Панч, II, 1956, 67).

◇ *Не останія (відна і т. ін.) шпичя в колесі хто — те саме, що Не останія спичя в колесі (див. останній).* — *Моя бригада теж чозось варта, і я не останія шпичя в колесі, Ганю (Зар., На ..світі, 1967, 364); Піп сапогівський був дуже цікава людина. Кажали про нього, ніби він був досить видною шпичею у колесі ієрархінім* (Хотк., Довбуш, 1965, 16).

2. *діал.* Шпичль (у 1, 2 знач.). *Орел здіймався з кам'яних шпичль, благословляючи їх широким розмахом крил* (Коцюб., II, 1955, 318); *Далека Говерла нізприкрилася прозористим [прозорчастим] серпанком і задумалася. Шпичі пописалися Ребрами, якраз відсвічуючи на сонці* (Хотк., II, 1966, 145).

ШПИЧАК, а, ч. 1. Загострена паличка; шпичка. — *Вареники! Вареники з сиром, з м'ясом і сливами! — вигукували вони [продавці], спритно настроюючи десяток вареників на довгий шпичак* (Гудуб, Людолови, II, 1957, 134); — *Нащо ці шпичаки? Шашлик смажити? — пожартував він, показуючи їй скалку* (Голов., Тополя., 1965, 412); // *Загострений кінець якого-небудь предмета; вістря. Залізні поручні в загоржі замерзтали не гострими шпичаками, як колись їх робили, а рівними високими колосками, одлитими з чавуну* (Кучер, Трудна любов, 1960, 199); — *Гей, на бій! — кричить Трєсило. — Хто за мною, поспішай! — А з-за лісу зашуміло, й стріпонулася душа. А з-за лісу рвуться коні, корні коні, чорний жах... Сонце блискає на броні, на залізних шпичаках...* (Сос., I, 1957, 385); *У порівн. *Його очі колались гострими шпичаками* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 86); // *Гострий уламок дерева. І йдеш стежекою, а сам думави: чи то стежка, чи то так лиш хочеться думати? Невже тут ступаєш коли людська нога? А певно! От смереки повалені... Лише шпичаки стирчать* (Хотк., II, 1966, 317); — *Зі мною ви поводитесь, мой той свангельський персонаж, що бачить шпичак в оці ближнього свого, а в своєму — колоди не помічає* (Шовк., Інженери, 1956, 299).

2. У деяких рослин — колочка, шип. [Г а н я:] *Я ніжки збила, аж ступати трудно. Малина дика шпичаками ріже, а я все скоріше та скоріше* (Воронько, Казка., 1957, 49); *Певно, не всім відомо, що насіння ковила, так звана сім'янка, може спричиняти чималу шкоду. Овечок доводилось прирізувати, коли сотні гострих шпичаків, залуптавшись у вовні, проколювали шкіру, пронизували м'язи, потрапляли до кровоносних судин,*

у шлунок, серце (Знання., 6, 1965, 16); // Довгий вузький листок рослини; паросток. *Невеличка степова річка.. буйно плескалася у своїх невисоких берегах, на яких уже витикались гостроносі шпичики молодій трави* (Добр., Очак. розмир, 1965, 275); // Стрілка очерету. *Метка дівтора заодійкувало тугла з пристані Бовдьюгового чоена, щоб помандрувати в сагу за шпичаками* (Тют., Вир, 1964, 124); *Бродив [я] з слобідськими дітьми по болотах та ревах шпичики й розіз* (Збірник про Кроп., 1955, 21).

3. Тверда колючка на тілі деяких тварин; голка. — *Дивлюсь я на вас, і здається ви мені складеним з гострих шпичаків та колючок. Ви — мов їжак, що настовбурчів усі свої голки...* (Шовк., Інженери, 1956, 203); *Вирветься який з словом, а від нього так і пирскає...*, мов здоровенні шпичики стирчать з нього на всі боки (Кол., Терен..., 1959, 221).

4. перен., рідко. Те саме, що шпилька 3. — *Я докладаю всіз зусиль, — запевнив його Каргат, — щоб ви не гадували так часто про мою кабінетність. — Дуже приємно, — не помітивши шпичака, кивнув Русевич* (Шовк., Інженери, 1956, 137).

◆ Як (мов) на шпичаках сидіти (стояти і т. ін.) — те саме, що Як (мов) на шпильках сидіти (стояти і т. ін.) (див. шпилька). *Один грає лукавими очима і сидить, мов на шпичаках, — так точється йому зареюгати, другий дивиться строго* (Кол., Терен..., 1959, 205).

ШПИЧАКУВАТИЙ, а, е. Такий, як шпичак; подібний до шпичака. *З хати виїшов господар, кремений, просивий чоловік з короткою підстриженою шпичакуватою бородою* (Гр., II, 1963, 259); *Хризант Калитовський як почне облятувати його ласкавими словами, мов павутинням, — дивись шпичакуватий панок став кругленький, наче кулька* (Кол., Терен..., 1959, 221).

ШПИЧАСТЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до шпичастий.

ШПИЧАСТИЙ, а, е. 1. Який має шпичаки (у 1, 2 знач.). *Топтали брук лаковані черевки, полатані капці, солдатські чоботи, шпичасті заоблукли залізні підкови* (М. Ю. Тарн., День..., 1963, 7); *Степ вражає своєю неосвяженою, скорботною поустальністю й бідною рослинністю. Ріденький, вже посувільй ковил, шпичасті будяки та курай* (Тудуб, В степу..., 1964, 92); // Такий, як шпичак; подібний до шпичака. *Яцірки раз у раз перетинали нашу дорогу... Мигне тільки рябенка спинка або гострий шпичастий хвостик — і зникне* (Коцюб., II, 1955, 290); // Те саме, що шпичастий. *По стрімких шпичастих горах праворуч від дороги ліпляться біленькі хатинки* (Коцюб., III, 1956, 43); *Заходила осінь. З півночі, з-за шпичастих горбів, високих і голих, порізаних глибокими яругами й ущелинами..., дув гострий сіверний вітер* (Коцюба, Нові береги, 1959, 11); *По схилах Дніпра насамо шпичастих кучугур лежав сіг (Рыбак, Переясл. Рада, 1953, 146); Чужі були шпичасті тополі і лататі, розлогі віти платанів* (Рыбак, Час..., 1960, 9).

2. Який має шпичі (у 1 знач.). *Сайбові та Муратові здалось, що вона [пісня] летється з останнього променя сонця, котре розсидилось над морем на небі кругом захода [заходу], ніби горіло й жевріло шпичасте червоно-золоте колесо* (Н.-Лев., IV, 1956, 20); *На високих колесах, шпичастих, з мелодійними ободами, колісниця летіла стрімко, аж у вухах гуло...* (Гуц., З горіха..., 1967, 106).

ШПИЧКА, и, ж. 1. Загострена паличка. *Сонце б'є в шибки. Скло страшенно блищить, ніби на шибки впало четверо сонечок, і ті сонечка ріжуть мені очі, штрикають та колючуть неначе розпеченими в огні шпичками* (Н.-Лев., VII, 1966, 286); *Поряд лежали кам'яні молотки, ножі, костяні шпички і голки* (Жучер, Трудна любов, 1960,

110); *У порівн. *«Ой, горенько мені на світаньку, — мовля, — За що мене так доля зневажає? Тим пельку і жит дала з ковальський міх, Тим зуби, мов шпички, а нам на глум, на сміх Рот шпилькою неначе простромила!»* (Г.-Арт., Байки..., 1958, 80); *Очі Альоші стемніли і стали гострі, як дві шпички* (Мик., II, 1957, 178); // Паличка, яку використовують, підсмажуючи на вогнищі сало чи м'ясо. *М'які, соковиті частини ведмежої туші почали мжати на шпичках, розкладаши овнище* (Бурл., О. Вересай, 1959, 153); *Спинилися [партизани] на відпочинок. Весело запалало багаття, зашкварчало на шпичках сало, запарувало у відрах вода* (Збан., Ліс. красуня, 1955, 32); // Паличка, якою користувалися, коли їли вироби з тіста. *Тільки що почали [голова з понятими] шпичками штрикати вареники, .. аж у писар біжить* (Кв.-Осн., II, 1956, 264); — *Добрі галушки, — сказав Шахай, настроюючи собі одну на шпичку* (Ю. Янов., I, 1958, 160).

2. перен. Колюче, уїдливе зауваження, ущипливе слово; шпилька. *Він зовсім одмінявся за подібними розмовами. Але мовала яка хвилина, й уже по-старому силав Микола своїми шпичками всім, кого здибав коло себе* (Сміл., Зустрічі..., 1936, 53); // Про людину, що вміє гостро, дошкудливо висловлюватися. [М а к с и м:] *Ну й уперта ви! [П р і с я:] З вас теж добра шпичка — умієте шпигнуть...* (Вас., III, 1960, 175).

3. Листок хвойної рослини; хвоїчка. *Вона труснула головою, і марево розвіялося. Залєскріло середу червоне прозакідне небо над шпичками сосен* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 22); // У деяких рослин — колючка, шип. *Гшла моя мила По ягідочки В зелені гайочки Та й застромила Тернову шпичку В біленьку ніжку* (Кост., I, 1967, 50); — *Терен забився.. в п'яту; шпичка.. влодилася кри самій шкірі* (Фр., IV, 1950, 395); *У порівн. *Навіть наслідкувати Межде не казала про нього слів гострих, як шпички держи-дерева* (Тудуб, Людолови, I, 1957, 260); // Стрілка очерету. *Пахло залежаним сіном, кізяковим димом і солодкими, як цукор, очетяними шпичками, наравними з чома* (Рудь, Гомін..., 1959, 14).

4. Тверда колючка на тілі деяких тварин; голка. *Їжачок-хитрячок Із голок та шпичок Пошца собі піджачок* (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 49).

◆ Як (мов) на шпичках (сидіти, стояти і т. ін.) — те саме, що Як (мов) на шпильках сидіти (стояти і т. ін.) (див. шпилька). *Доганя, а сама знай кричить, щоб він підждає. Вже ж щоб то Василь та не почує би Марусиного голосу? Не знаю! Стоїть як на шпичках і дождає* (Кв.-Осн., II, 1956, 48).

ШПИЧАКУВАТИЙ, а, е. Такий, як шпичка, подібний до шпички (у 1 знач.); колючий. *Хома відштовхнувся від столу руками так, що кістки йому захрустїли, і шпичкуватими від рішучості очима втупився в шурка* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 226); // Який має шпички. *Жінки й підлітки спритно вищоплювали з петель шпичкуватих осетрів, щук, сулу та лінїз із яитарними очима* (Тудуб, Людолови, I, 1957, 242).

ШПІЛЬМАН, а, ч., іст. Мандрівний музикант, співець, народний актор у середньовічній Європі. *Ще за князівських часів скоморози на Русі скомбінувалися з дружки подібним елементом, загожим зовсім з іншого боку. Були се німецькі шпільмани, мандруючі гусярі, «світільники», «дударі», «скрипачі»* (Фр., XVI, 1955, 210).

ШПІНГАЛЕТ, а, ч. 1. Металева засувка для замикання ступок вікон, дверей і т. ін. *В дальшу мить хотїла [Олена] вискочити з кімнати, але зопалу наштотувалась на закриту на шпінгалет половинку дверей* (Голдука, I, 1957, 472); — *А такого в тебе немає. — Хлопчик витяг із кишені старий заіржавілий шпінгалет од вікна. — Як пістолет* (Павч, Син Тараш. полку, 1946,

50); *Клава розплексує своє спудле обличчя по склу і руками наосліп шукає шпінгалета* (Перв., Опов., 1970, 62).

2. перен., жарт. Невеликий на зріст юнак або підліток. *Саме в цю звичину Шурка побачив — з другого боку, на такому ж буланчику — ординарця Котовського. То був Сашко Птаха. — О! — весело підморенує він до Сашка. — І ти тут, шпінгалет з Лажжерону?* (Смолич, V, 1959, 790); *Взводить у кімнату такий шпінгалет у чині поручика і каже мені ввічливо так, ще й руку до козирика прикладає: — Полковник Тимашов просять вас завітати до них у гості* (Собко, Скеля., 1961, 44).

ШПІНГАЛЕТНИЙ, а, е. Те саме, що шпінгалетовий.

ШПІНГАЛЕТОВИЙ, а, е. Прикм. до шпінгалет 1.

Шпінгалетова виімка.

ШПІНЕЛЕВИЙ, а, е. Прикм. до шпінель. *В земній корі є найбагатший на марганець мінерал — манганозит.. Він зустрінутий у шпінелевого типу родовищах марганцю* (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 197).

ШПІНЕЛЬ, і, ж. Вид ізоморфного мінералу, перев. зеленого, червоно-бурого, червоного кольору, деякі різновиди якого використовують як коштовне каміння. *В перидотитах зустрічаються такі мінерали: олівін, піроксени, біотит, рогова обманка. Як виняток, іноді бувають мінерали хроміт або шпінель* (Курс заг. геол., 1947, 64); *В шпінельних породах уцелили щедро розсіяні блискучі кристали.. благородної шпінелі, найближчої родички рубіну* (Роб. газ., 25.XI 1964, 2).

ШПІОН, а, ч., розм. Те саме, що шпигун. — *Повен двір міліції понаїхало. Шпіона якогось шукають, — задихаючись, пробелькотів хлопчик* (Тют., Вир, 1964, 272); *До грудей збитого була приколота записка, написана наспів олівцем: «Шпіони! Мартиненкові, що видає німцям учительку Пасій»* (Д. Бедзик, Дніпро., 1951, 144).

ШПІОНАЖ, у, ч. Те саме, що шпигуство. *Знаючи з допомогою широко розгалуженого шпіонажу, що Росія не готова до війни, Японія в січні 1904 р. несподівано і віроломно, без оголошення війни, напала на російську фортецю Порт-Артур* (Іст. УРСР, I, 1953, 591).

ШПІОНІТИ, ню, ниш, недок., за ким-чим, діал. кого — що і без додатка, розм. Те саме, що шпигувати². [Т а р т а л ю к (дизалічьсь то на Симу, то на двері кабінету):] *Тепер цю чорт проки. Знову не можна в кабінет пройти — шпіонити буде* (Коч., II, 1956, 456); **У порівн. Він.. крадкомма наставляє вухо в мій бік, немов шпіонив мене* (Фр., IV, 1950, 182).

ШПІОНКА, и, ж., розм. Жін. до шпібн.

ШПІОНСЬКИЙ, а, е, розм. Прикм. до шпібн. *Поки гестапівці розставляли шпіонські сіті, в селищі Будьонівка.. продовжував свою працю підпільний штаб, очолений завпедом школи Савою Матюкінім* (Д. Бедзик, Плем'я., 1958, 34).

ШПІЦ, а, ч. Невеликий кімнатний собака з вузькою маленькою мордою, стоячими вухами і густою довгою пухнастою шерстю перев. білого кольору. [М о л ч а л і н:] *Ваш шпіц — чудовий шпіц, не більший од наперстка; Все гладячи його, яка шовкова шерстка!* (Грибобдов, Лпху з розуму, перекл. Рильського, 1947, 109); *Проклятий шпіц учепився в мій одяг і провадікся за мною через кілька сходів* (Сміл., Сашко, 1957, 82).

ШПІЦРУТЕН, а, ч., іст. Довга гнучка палиця або прут, що застосовувалися при тілесному покаранні (перев. солдатів); // *тільки ми. Одне з найважчих тілесних покарань у дореволюційній російській армії, яке полягало в тому, що підданого цьому покаранню проганяли крізь стрій. В усюму христілюбивому воїнстві панують німецькі різкі-шпіцрутени, муштра, мордобій, туша палочна дисципліна, але тут, в оцих лінійних батальйонах, вона доведена до абсурду* (Тулуб, В степу., 1964, 28); — *Хай би вже шпіцрутени, хай*

муки, аби не це... Може справді смерть краще? (Коз., Зол. грамота, 1939, 5); // *Удар такою палицею; // перен. Про насильство, примус, що ґрунтуються на загрози суворого покарання. Шибениці, каторга, шпіцрутени — це ще був не весь арсенал царських засобів наведення «порядку» в країні* (Слово про Кобзаря, 1961, 8).

ШПЛІНТ, а, ч. Кріпильна деталь у вигляді невеликого дрятого стержня, зігнутого навпіл, яка застосовується в машинобудуванні для закріплювання дрібних деталей, попередження самовідвинчування гайок і т. ін. *Для того щоб під час роботи двигуна гайки не відкручувались, їх закріплюють шплінтами* (Автомоб., 1957, 38).

ШПЛІНТУВАННЯ, я, с. Дія за знач. шплінтувати. *Для шплінтування болтів користуються рівним м'яким дротом* (Автомоб., 1957, 335).

ШПЛІНТУВАТИ, ю, уєш, недок. Закріплювати шплінтом яку-небудь деталь (гайку, колесо на осі і т. ін.). *У стержні шатуна, біля верхньої головки, є отвір, через який пропускається дротина (обов'язково м'яка), що шплінтує стержень болт* (Зерн. комбайни, 1957, 162).

ШПЛІНТУВАТИСЯ, ується, недок. Пас. до шплінтувати. *Маточини передніх коліс автомобілів ЗИЛ-164 і ГАЗ-51А устанавлюються на двох конічних роликових підшипниках, кріпляться гайками, які потім шплінтуються або стопоряться і закриваються ковпаком* (Підручник шофера., 1960, 227).

ШПОЛА, и, ж., діал. Совок. *Часто Щур брав шполу, якої ежачуть зварувальники під час роботи* (Скл., Помилка, 1933, 169).

ШПОЛОЧКА, п, ж., діал. Зменш.-пестл. до шпбла. **ШПОН**, у, ч. Те саме, що шпбна. *Береза і вільха є цінним матеріалом для виробництва.. шпону, що йде на виготовлення столярних плит* (Стол.-буд. справа, 1957, 38); *Лицьові поверхні секцій [меблів] та окремих виробів лічкують стружанним шпоном звичайних і цінних порід дерева* (Наука., 6, 1970, 32).

ШПОНА, и, ж. 1. Тонкі дерев'яні листи, що їх виготовляють лушенням деревини і використовують для виготовлення клеєної фанери; одношарова, неклеєна фанера. *Гордовиті ясени зі стогоном, востаннє брикаючи росю, падали на холодну землю. З їхнього ще живого тіла відрізувались чотиришаринні шпони. І плавали вони лісовими дорогами до великої парні.. Івана Січкаря* (Стельмах, II, 1962, 366); *Склеюючи кілька тонких листів деревини — шпони, одержують фанеру* (Звання., 3, 1965, 16).

2. Прокладний матеріал для ущільнення, відокремлення чого-небудь і т. ін.

3. друк. Металічна пластинка, яка служить для збільшення проміжків між рядками в наборі. — *Товариш Твердоступов викликає мене з Кубере до себе в Орловку. І ви, мабуть, догадуєтесь, чого викликає: видно, чує, що кишинівський поліграфіст Архадій Соломонович як уже щось набере, чи зверстає, чи візьме на шпони, то будьте певні!* (С. Ол., З книги життя, 1968, 106).

ШПОНКА, и, ж. 1. Те саме, що шпбна 2—3.

2. Кріпильна деталь, перев. у вигляді призматичного стержня, що запобігає переміщенню з'єднаних нею частин механізму, конструкцій і т. ін. *Шпонки.. служать для жорсткого з'єднання обертових або хитких деталей з валями або осями* (Практ. з машинозн., 1957, 179); *Учитель розбирає вузол і показує учням, що.. шестірна на гвинті закріплена шпонкою і не може обертатись* (Метод. викл. фрез. справк., 1958, 127).

3. рідко. Запонка. *Для ока в ресторані Хаторгу для іноземців усі відвідувачі були однакові: бузкові костюми, комірці без шпонок, черевки на товстій підшві* (Смолич, Сорок вісім., 1937, 175).

ШПОНКОВИЙ, а, е. 1. Зробл. з шпони (у 1, 2 знач.). *Шпонковий футляр.*

2. Признач. для шпонки (у 2 знач.). *З'єднувана з валом деталь має кріпний шпонковий паз і може, в міру потреби, переміщатися вздовж вала* (Токарна справа, 1957, 9); *Конструкційна шпонкова канавка служить для установки фрез на оправці в процесі експлуатації* (Технол. різального інстр., 1959, 171); *// Пов'язаний із застосуванням шпонки. Шпонкове кріплення.*

ШПОНОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шпінка.

ШПОНЬКА, и, ж., діал. 1. Запонка. *Нема шпоньки, нема й стрічки Комір зашморзнути...* (Г.-Арт., Байки..., 1958, 140).

2. Шпилька (у 2 знач.).

ШПОР, а, ч., мор. Основа, нижній кінець щогли, стінги і т. ін.

ШПОРА, и, ж. 1. Те саме, що **острбга** 1. *Він подивився Та шпорами коня в боки* (Шевч., I, 1963, 36); *Чубенків кінч раптом зупинився. Чубенко машинально притис його шпорами* (Ю. Янов., II, 1958, 214); — *А що ж я не бачу наших милих дам? Ад'ютант дзенькнув шпорами: — Я зараз покличу їх* (Головко, II, 1957, 534); *Пригадувалося, як багато років тому він, демобілізований кіннотник, в довгій шинелі будьонівця та при шпорях, вперше зайшов сюди* (Тют., Вир, 1964, 309).

◇ **Давати (дати) шпори** — бити, патискати шпорами в кінські боки. *Пристаркуватий, з обвислими щоками офіцер, що їде попереду, раптом сердито набундючившись, дав шпори коню. Всі перейшли на рись* (Гончар, II, 1959, 23).

2. Роговий загострений наріст на лапах у деяких птахів, пер. самців, що є засобом захисту або нападу. *По довжінні шпор дізнаються про вік півня. У шестимісячного шпори мають вигляд невеликого м'якого виступу, якщо ж йому рік, вони досягають навіть двох сантиметрів* (Веч. Київ, 26.XI 1966, 4).

3. техн. Спеціальний виступ, шпир на ободі ведучого колеса або на траках гусениць трактора для кращого зчіплення з землею. *Для поліпшення тягових властивостей трактора СХТЗ його обладнують розширеними шпорами* (Орг. і технол. тракт. робіт, 1956, 287).

ШПОРИТИ, рю, рш, недок. Бити шпорами по боках коня, щоб змусити його рухатися швидше. *Шеміло серце, хотілося бою, і ноги вже самі шпорили коня* (Гончар, II, 1959, 46).

ШПОРИШ, у, ч., діал. Спорш. *Він знехота попен-тався в двір і почав заганяти в хлів овецьки, котрі розси-пались по дворі і хапали зелені шпорши повід тилом* (Н.-Лев., VI, 1966, 308); *Довга валка возів рушила по ледве помітній, зарослій шпоршием дорозі* (Збан., Тасм-ниця..., 1971, 450); *У порівн. У поросі люди, як той шпорши придорожній, затолочені сильним, багатим (Коцюб., II, 1955, 41).

ШПОРКА, и, ж. 1. Зменш. до шпінка.

2. бот. Порожчастий виріст біля основи квітки деяких рослин, який служить вміщенням нектару. *Квітки [сокирки польової] сині, рідше рожеві, ще рідше білі — з шпоркою* (Лікар. рослини..., 1958, 142).

ШПОРНИЙ, а, е. 1. Стос. до шпори (у 1 знач.). *Шпорний ремінь.*

2. техн. Обладнаний шпорами (у 3 знач.). *Шпорні колеса.*

ШПОРНИК, а, ч. Робітник, який виготовляє шпори (у 1 знач.).

ШПОРТАННЯ, я, с. Дія за знач. шпортати.

ШПОРТАТИ, аю, аш, недок., розм. 1. перех., у чому, рідко по чому і без додатка. Розкопувати що-небудь, роблячи в чому-небудь заглибини; копирсати. *Він своїм закованим костюмом почав шпортати землю,*

відважив одну дернину, другу, вишпортав трохи глини (Фр., I, 1955, 267); *За п'ять хвилин сапери й стрільці почали шпортати своїми лопатками* (Трубл., I, 1955, 67); *Вона опустила погляд і, стиснувши уста, шпортала, змішана, зонтиком у траві* (Коб., III, 1956, 250); *// Перебирати, перекладати що-небудь, шукаючи щось. Лиш часом, як тих грошей по кишенях було замало... то панотець довго шпортав по.. штанах* (Март., Тв., 1954, 265); *Поліз і Прутик під стіл, шпортая щось руками коло писаря, а люди, слухаючи, як Ван відкається, сміються по кутках, боки зривають* (Ков., Світ..., 1960, 83).

2. перех., перен. Робити що-небудь повільно, довго, орудуючи голкою, спицями і т. ін. (перех. шти, в'язати). [Степанида:] *Покинь вже шпортати, годі, не годиться!.. Гріх! Сонечко давно вже на полудень звернуло, ось-ось незабаром і до вечіри зазвонять [зазвонять]. [Оксана:] Локи пааламар збереться уба-рити в дзвін, то я й полика дошю* (Кроп., I, 1958, 123); *Вона шпортала голкою, а з очей сльози самі: кап, кап... І не бачила, куди встромляти голку* (Чорн., Потік..., 1956, 230); *Ватага зупинилась біля старого, бідно одягнутого козака, що сидів під вербою, шпортаячи шило до нікуди стоптаного чобота* (Добр., Очак. розмир, 1965, 63); *Дівча довго вватузилася біля заіржавілого замка, шпортаячи в нім ключем* (Досв., Гюлле, 1961, 36).

3. перех., кого, що. З силою ударяти, колоти чим-небудь гострим; штрикати. *Він.. несподівано вступає в бійку. Його шпортують ножем під ребра, він потрапляє в лікарню* (Тют., Вир, 1964, 417).

ШПОРТАТИСЯ, аюся, ашся, недок., розм. 1. Копатися, ритися в чому-небудь пухкому, сипкому; длубатися. *Одного разу, шпортаячись у саду, Демиб побачив, що до його йшла мати, а з нею якась селянська жінка* (Гр., II, 1963, 62); *Він втонує паччюк і почав шпортатися в дулі, забитою сухим торішнім листям* (Кол., Терен..., 1959, 133); *// Шукати, перебирати люти, воручачи що-небудь. Інспектор.. допис склянку й почав чогось шпортатися у своєю портфелюку, а далі скочив, намі-ряючись іти в клас* (Дв. Чайка, Тв., 1960, 101); *Щось при-гадав [Панас], швидко зіскакує з полу, біжить за стію і починає шпортатися по книжках* (Вас., III, 1960, 248).

2. перен. Займатися якою-небудь копіткою справою. *Крістабель, зітхнувши, починає шпортатися по хаті, прибираючи* (Л. Укр., III, 1952, 9); *Часом, як Малашка шпортаяться по хаті, Христя візьметься шти або прясти* (Григ., Вибр., 1959, 207); *// Робити що-небудь дуже повільно або невміло; возитися, порпатися. Коло машини метушилися люди, шпортаяся заклопотаний слясар* (Фр., II, 1950, 374); *Знайдору тхось поволі шпортаяся біля замка* (Досв., Гюлле, 1961, 53); *Марко чогось підозріло шпортаяся біля свого рюкзака* (Трубл., II, 1955, 28).

3. Зачіпаючи за що-небудь ногами під час ходіння, втрачати рівновагу; спотикатися. *Жменяк шпортаяся, заплітає ногами, падає на коліна, тут же підводиться і йшов далі* (Томч., Жменяки, 1964, 258); — *Х-у-р-р-р! — І згряя сірх розбишак з чвірінчаням знядас в повітря. І одночасно, кате сполохана гороб'ячим гаалтом, зрєдалася з місця і Христя і, притньоком шпортаячись драми чоботятами в коякому снігу, побігла геть* (Речм., Весн. грози, 1961, 74).

ШПОРТНУТИ, ну, неш, док., однокр., перех., кого, що, розм. Ударити, вколоти чимсь гострим. — *Щось уже наробили? — Цей герой шпортнує ось цього ножем* (Мик., II, 1957, 260); *// безос. — Ти ж знаєш, Ференц, що до-піру мене шпортнуло осколком* (Гончар, III, 1959, 291).

ШПОРТОНУТИ, ну, неш, док., однокр., перех., кого, що, розм. Підсил. до шпортнугти. *В останню мить зне-*

нацька стрибнув [тур] убк, витнув якось смішно головою і, видно, й сам не відаючи, що чинить, шпортому Бутеня рогом в заднє лівє стегно (Загреб., Диво, 1968, 63); Тепер йому хотілося швидше вийти на світло. Мало що може втнути той циган! Свого не пожалів, шпортомув ножем. А його, Федора, прикінчить, як курілку (Ткач, Арена, 1960, 162); *У порівн. Аврум раптово підскочив із місця, ніби його хтось люто шпортомув голяку (Вас., II, 1959, 16).

ШПОТАННЯ, я, с., діал. Дія за знач. шпóтати. Неповоротні брили землі виростали йому злобно під ногами і все наоуро примовлювали його до шпотання (Коб., II, 1956, 190).

ШПОТАТИ, аю, аш, недок., діал. Шпортатися (у 3 знач.). — *Борше біжи, не шпóтай!* (Ірчан, II, 1958, 90); // Змушувати спотикатися. *Млаво [мляво] іде Іван Мотрюк до шлюбу.. Одні кажуть, що се старого князя шпóтає його догий вік* (Черемш., Тв., 1960, 196).

ШПОТАТИСЯ, аюся, аешся, недок., діал. Шпорта-тися (у 3 знач.). Гонить Аниця сліпу кобилу, кобила сопе, як три міхи, шпóтається та ступає непевно, як коли бі земля мала під нею провалитися (Март., Тв., 1954, 44); *Ноги.. шпóталася* (Стеф., Вибр., 1945, 39); *Шпóтали шпóталася Маруся то на каміння, то на коріння* (Хотк., II, 1966, 140); *У порівн. — *Ех, Михайлику мій, синочку мій!* — *приговорював з натиском, мов шпóтаючись, бідолаха батько* (Фр., I, 1955, 137).

ШПРИЦ, а, ч. 1. Хірургічний інструмент у вигляді циліндра з поршнем та порожнистою голкою, який використовується для впорскування в організм лікарських речовин, а також для відсмоктування звідти рідини. Біла ліжка стоїть медсестра Нада, розбиває ампулу, набирає ліки в шприц (Собко, П'єси, 1958, 199); *Доктор Гальванеску заголив їй ліву руку й метко увіткнув під м'язи голяку маленького шприца* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 89).

2. спец. Інструмент подібної будови, який використовується в техніці й промисловості. *Не в тобу нині є багатьох господарств шприци, з допомогою яких вручну заправляються машини маслом. Тепер заправку маслом механізовано* (Рад. Укр., 5.І 1962, 4); *Шприц для крему.*

ШПРИЦЕВИЙ, а, е. Прикм. до шприц. *Шприцевий голяк*; // Який виробляє шприци. *Шприцевий цех.*

ШПРИЦОВАЛЬНИЙ, а, е, спец. Признач. для шприцювання. *Шприцювальний прилад.*

ШПРИЦОВАЛЬНИК, а, ч., спец. Робітник, який провадить шприцювання.

ШПРИЦОВАЛЬНИЦЯ, і, ж., спец. Жін. до шприцювальник.

ШПРИЦУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. шприцювати.

ШПРИЦУВАТИ, юю, юсш, недок., перег., спец. Упорскувати, начиняти з допомогою шприца (у 2 знач.). *Шприцювати крем.*

ШПРИЦЬОВАНИЙ, а, е, спец. Діспр. пас. мин. ч. до шприцювати.

ШПРОТ див. шпрóтн.

ШПРОТИ, ів, мн. (одн. шпрот, а, ч.). 1. Дрібна морська промислова риба родини оселедцевих.

2. Консерви з цієї та іншої дрібної копченої риби (салаки, кільки і т. ін.) в олії. *Він умів добре й з смаком поїсти і їв не все підряд, а в певній послідовності, причому свого рецепту не приховував. Шпроти? Боронь боже! Вони зіпсують весь апетит* (Ю. Бедзик, Полки., 1959, 157).

ШПРОТНИЙ, а, е. Прикм. до шпрóтн.

ШПУВАТИ, шпую, шпуєш, недок., діал. 1. тільки 3 ос. Діяти, виявлятися з великою силою (про стихійні яви-

ща). *Зимою у нас добре буря шпує* (Сл. Гр.); *В Італію ми не доїдем, Бо море дуже щось шпує* (Котл., I, 1952, 88).

2. Бризкати (у 3 знач.). *Тримаючи в одній руці завішений факел, а в другій пляшку з газом, він набирив його якнайбільше собі в рот і потім з усієї сили виприскуює на вогонь. Велике вогняне сійво освітлює на мить вулицю й гасне, а з вулиці вже чується крик і лайка.. — Чи тобі, люципере, місця мало, що ти заходиш біля осель шпувати?* (Шиян, Баланда, 1957, 7); *Нанолохани дівчата поклали її в ліжку, роздягнули, шпували на неї водою, давали щось жюгати, дзвонили, викликаючи лікаря..* (Коз., Листи., 1967, 202).

ШПУГА, и, ж., діал. Дерев'яна або залізна планка (перев. признач. для скріплювання дощок дверей, ставень тощо). *Я.. як зараз оце все бачу, пам'ятаю: такий мені страм — стіла немитий, і борщ поміж шпугами позакисав..* (Кос., Новели, 1962, 103); // Залізна смуга, якою обковували скрині. *З татини кризь відчинені двері тоненькою смужкою пробивалося світло, спалахувало на мідних шпугах, якими була обкута скриня* (Тют., Вир, 1964, 7).

ШПУЙНИЙ, а, е, діал. Пронизливий, різкий (про вітер). *Нехай же знову воскресє ніч, І шпуйний вітер, і сніжок метлиний* (Мал., Віщій голос, 1961, 36).

ШПУЙНУТИ, ну, нєш, док., діал. Однокр. до шпувати. *Побіля ліжка впала на долівку біліша за стіну Домжа.. — Домці води, шпуйніть на неї!* (Панч, II, 1956, 50).

ШПУЛЯ, і, ж. Те саме, що шпóлька. *Ткалі швидко замінюють шпулі в човниках, спиритно пускають у дію механізми* (Веч. Київ, 27.І 1972, 2).

ШПУЛЬКА, я, ж. Котушка в машинах, верстатах (швацьких, прядильних, ткацьких) для намотування ниток. *Молодиця вже й шпульку зняла, дивилась — так і не допраяла. Потім ручкою шпульку на лутку поставила* (Головко, II, 1957, 151); *Христя снувала на мотовило найтоншу пряжу з шпульки* (Іщук, Вербівчани, 1961, 243).

ШПУЛЬКОВИЙ, а, є. Прикм. до шпóлька. *Шпулькова нитка.*

ШПУЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до шпуля. *Шпульний ковпачок.*

ШПУЛЬНИК, а, ч., текст. Робітник, який займається намотуванням шпулек.

ШПУЛЬНИЦЯ, і, ж., текст. Жін. до шпульник.

ШПУЛЬОВИЙ, а, є. Те саме, що шпульний.

ШПУНДРА, и, ж., заст. Піджарена з цибулею свинина та буряки, що відварюються в буряковому квасі.

ШПУНДРИ, ів, мн., заст. Те саме, що шпундра.

Був борщ до шпундрів з буряками, А в ющі потрух з галушками (Котл., I, 1952, 174).

ШПУНТ¹, а, ч., спец. 1. Поздовжній виступ або паз для з'єднування одне з одним дощок, брусів, блоків і т. ін., а також таке з'єднання, при якому виступ однієї частини входить у паз іншої. *Часто для виготовлення годиниць беруть дошки, які збивають в шпунт* (Свинар., 1956, 280).

2. Те саме, що шпунтина. *Всі ждуть, не нашкодила б річка у бурю страшну, в туман.. Але із шпунтів перемичка під захист взяла котлован* (Шер., Дружбою., 1954, 100); *В повітрі стояв безулиний скрегіт тягачів, що тягли до Дніпра волоком довжелезні штаби сталевих шпунтів і труб та величезні листи сталі* (Довж., Зач. Десна, 1957, 562); // збірн. Ряд шпунтин, які щільно прилягають одна до одної. *При забиванні шпунта у щільний ґрунт на нижній кінець шпунтини надівають башмак, а на голову — бугель* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 159).

3. У випоробстві — спеціальний корок, яким закривають у бочці вино, яке ще не перебродило.

ШПУНТ², а, ч. Інструмент у вигляді сталевого загостреного з одного кінця стержня, який застосовується скульпторами для первинної обробки каменю. *Шпунт і скампель у руках [каменотеса] дзвеніли, Іскри летіли йому з-під рук* (Шпорта, Вибр., 1958, 228).

ШПУНТИНА, и, ж., спец. Дощка, брус і т. ін., в яких з одного боку зроблено позадвожній виступ (гребінь), а з протилежного — паз. *Трохи далі було видно високу металічну стіну, збудовану з сталевих шпунтин* (Жур., Опов., 1956, 135); *Як матеріал для шпунтин придатні бруси товщиною 10—18 см* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 171).

ШПУНТОВАНИЙ, а, е, спец. Дієпр. пас. мн. ч. до **шпунтувати**. *Перегукуючись, лісоруби склали в стоси останні вогні від соку кражі, гонтарі досортовували [закінчували сортувати] шпунтовану гонту* (Стельмах, Хліб..., 1959, 408).

ШПУНТОВИЙ, а, е, спец. 1. Прикм. до **шпунт**¹. *Шпунтову пробку і трубку в ній треба старанно залити воском, парафіном або сургучем* (Колг. Укр., 7, 1956, 41); *Для прошпарювання бочки встановлюють на лагас або лежнях шпунтовим отвором вниз, а нього вводять шланг від паровика* (Сад. і ягід., 1957, 297).

2. Зробл. з шпунта (див. **шпунт**²). *Шпунтові перемички влаштовують там, де через велику швидкість води не можна спорудити земляної перемички і немає каменю для спорудження накидної перемички* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 172); *Устя кількох десятків свердловин були нарощені на 10—15 метрів і захищені від дії хвиль та криги спеціальною шпунтовою огорожею* (Наука..., 7, 1964, 17).

ШПУНТУБЕЛЬ, я, ч. Столярний інструмент для вистругування шпунтів (див. **шпунт**¹). *Шпунтубель складається з двох колодок. До колодки вставляється залізо, що закріплюється клином* (Стол.-буд. справа, 1957, 93).

ШПУНТУВАЛЬНИЙ, а, е, спец. Признач. для шпунтування.

ШПУНТУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. **шпунтувати**.

ШПУНТУВАТИ, ую, уєш, недок., перек., спец. 1. Виготовляти, вирізати шпунт (див. **шпунт**¹). *Юрко. готувався шпунтувати осикову гонту* (Стельмах, I, 1962, 543).

2. Робити що-небудь, використовуючи шпунт (див. **шпунт**¹ 2).

3. Забивати, закривати отвір бочки шпунтом (див. **шпунт**¹ 3).

ШПУР, у, ч. 1. гірн. Вузкий циліндричний отвір, який висвердлюють у гірських породах і наповнюють вибуховою речовиною під час вибухових робіт. *Батурін з'ясував, що в м'яких породах належить бити рієні шпури, у твердих — скієні* (Гур., Наша молодість, 1949, 117); *Уже давно зачистив [бригадир] край забою, хлопці приготували свердла, щоб робити шпури під вибухівку, а він продовжував працювати* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 10).

2. мет. Отвір у горні шахтної печі для випускання рідких продуктів плавки.

ШПУРИТИ див. **шпурляти**.

ШПУРЛЯННЯ, я, с. Дія за знач. **шпурляти**. *А нащо каміння шпурляє? От тобі за шпурляння й маши* (Сл. Гр.).

ШПУРЛЯТИ, яю, яєш, недок., перек., що, ким, чим і без додатка. Різко, з силою кидати. — *Шпурляй на його груддя! — гукав Івас на Грицька, що стояв з грудкою у руках.. — Шпурляй! Чого ти дивишся? Він*

шпурляє на нас? (Мирний, IV, 1955, 97); *Так дригнув ногою [Сагайда], що напістязнумий старий його кірзовий чобіт відлетів за кільканадцять метрів.. — Куди ви шпурляєте? — несподівано почувся низку Маковія голос.. — Хіба ви не бачите, що це я йду?* (Гончар, III, 1959, 332); // *Те саме, що вивергати. Смола кипить, як турецька кава. Вогні під нею палають і шпурляють іскри на боки* (Ю. Янов., II, 1958, 128); *Образно. *А по дорозі на село котилася гул. Вітер сердито кидався, шматував його й клался шпурляв у темряву* (Головки, I, 1957, 68); // *безос. З огню почало викидатися цілі снопи й шпурляло їх угору* (Н.-Лев., II, 1956, 197); // *Видкидати, викидати що-небудь звідкись. Шпурляла [Соломля] з скрині то свої сап'янци, то усяку одяжину, доки знайшла на самому дні своє червоне намисто* (Н.-Лев., VI, 1966, 391); *Одсуваю комоду, виймаю хустя, шпурляю книжки, подушку* (Коцюб., I, 1955, 266); // *Ставити, класти що-небудь недбало, як попало. Коли отомлювався [Уралов], зовсім виснажений, шпурляв акордеон у куток* (Гончар, Тронка, 1963, 303); // *перен. Недбало поводитися з чим-небудь. Він доведе, що в науці, як і в житті, є принципи, яких не можна то підносити угору, то шпурляти під ноги* (Жур., Звич. турботи, 1960, 13); // *Те саме, що шпурлятися. Розсердилася [Петренчиха], розгнівалася, біга по хаті, кочергами та хвотками шпурляє* (Л. Янов., I, 1959, 86); *Настя сама не знала, на кого нападисть. Шпурляла все в хаті, стукала, далі сіла й почала причитувати* (Вас., I, 1959, 288); *Він розкидав усі речі, шпурляв чемадонні, висував шухляди* (Смолч, II, 1958, 29); *Образно. *Весно, ти мужичи мене!.. Хмари вовнисті, немов ті клубочки, шпурляють по небі* (Фр., XIII, 1954, 304); *Грім гримить, шпурля перунами, кличє спраглий край* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 277).

◇ **Шпурляти грудкою** (грудкі, камінці, камінцями і т. ін.) в чий горід — те саме, що **Кидати камінці** (камінець) у горід (див. **камінець**). *Олеся догадалася, що Онися шпурляла грудкою просто так в їх горід, схилялася з стільця й почала ходити по світильці* (Н.-Лев., III, 1956, 177); **Шпурляти гроші** (грішми, грошіма) — нерозсудливо витратити гроші. *Примж, іграшок і розкошей 3-за кордону не везли [люди]; Не шпурляли дурно грошей.. — Та в кого вони й були?* (Шог., Поезії, 1958, 369).

ШПУРЛЯТИСЯ, яюся, яєшся, недок., розм. Кидати чимсь куди-небудь або на кого-небудь. — *Прибери к бісу своє манаття! — крикнула Варка, шпурляючи ногою Гащин платок.. — Не шпурляйся! — обзивалася Гашка, обережно згортаючи платок* (Л. Янов., I, 1959, 248); *Правда, ніколи не робила вона дуже щиро, як попоробить, то став дуже диха: все ласться і всім шпурляється, і дверима гримає, й дітей лупцює* (Григ., Вибр., 1959, 216).

ШПУРНУТИ, ну, нєш, док., перек., що, ким, чим і без додатка. Однокр. до **шпурляти**. *Іван як зватне царя Ірода та як шпурне ним на гострий шпиль його замку, так цар Ірод і здох* (Укр. казк., 1951, 141); *Тільки що Мар'я нажрилася крикнута: не кидай [шпанку]! як Христа уже й шпурнула* (Мирний, III, 1954, 239); *[О л і м п і а д а І в а н і в н а:] Знаєте, Яковє Григоровичу, як дивалось я на оті книжки, то, здається, так би їх і шпурнула в піч!* (Л. Укр., II, 1951, 40); *Галієнко шпурнує гранату* (Багмут, Опов., 1959, 75); *Сліпуче сонце шпурнуло у високі вікна гарячим приском, золоті зайчики зграями застрибали по верстатах* (Донч., VI, 1957, 351); *Раптом зляла вибузу шпурнула професора вбік* (Баш, Проф. Буйко, 1946, 99); *Вітер шпурнує у шибки сугим снігом* (Тулуб, В степу..., 1964, 203); *Не встиг Терешко закінчити й слова, як Камашник*

шпурнув носилки й, лютый, вибіг з кошари (Епик, Тв., 1958, 398); Колись пани у вир війни шпурнули нас, немов в безодні... (Сос., I, 1957, 396); *Образно. Ніби під чарівним літтарем на екрані вирости рабами силуети кіл, як зубчасті давниці. Шпурнули від себе, куди видно, велетенські тіні (Вас., II, 1959, 168); Ми згину обернемо у літо і землю шпурнемо до сонця... (Сос., I, 1957, 275); *У порівн. — В цей — Немов хто міцно згріб нас у жемчу і шпурнув уперед, і розсипалися ми по степу, затекано бігли-сунулися, як велетенські граблі, озрібаючи степ (Головко, I, 1957, 65).

ШПУРНґТИЙ, а, е. Діспр. пас. мин. ч. до шпурнґти.

ШПУРОВИЙ, а, е, спец. Прикм. до шпур. Шпуровий отвір.

ШПУРЯТИ, яю, їсп, недок., **ШПУРИТИ**, рю, ршш, док., перет., діал., Шпурляти. Та й шпуря [цар] острий палах молодцеві у груді (Федьк., I, 1960, 101).

ШРАМ, у, ч. Слід на шкірі від зарубцьованої рани; рубець. Княгиня розуміє, що на Русі сталося те, чого раніше не було... Хвалюлися колись люди подвизами ратними й шрамами від ран, тепер хваляться добром своїм і достатками (Скл., Святослав, 1959, 54); Обличчя генерала добре й симпатичне. Через шок у ший в нього глибокий шрам від шаблі (Ю. Янов., I, 1958, 339); — Така руська дівчина? Невисока? — Невисока. А на ший в неї шрам: колись їще, як денікінці були, — од нагайки (Головко, II, 1957, 8); Особливо вражало задовуюати й важкі руки, на яких з обох боків червоніли страшні шрами від арештантських колодок (Ле, Наливайко, 1957, 186); Вся спина в Кожушного завжди була в глибоких шрамах від собачих зубів (Донч., VI, 1957, 202); Коли непарком погляд [Сергія] дотикався правої руки, на котрій жовті шрам від опіку, пальці самі стискувалися в кулаки, а в грудях туго перекочувався клубок (Мушк., Чорний хліб, 1960, 172); *Образно. Ні вир води, ні шологові буння здичавіли шрамів землі загоять не зуміли — кругом війни лишилися сліди... (Говч., Вибр., 1959, 215); *У порівн. Він був уже старий, але тільки зморшки, що, ніби шрами, перерізали його шю, та вицвілі від часу, на диво прозорі очі вказували його вік (Собко, Стадіон, 1954, 111); // рідко. Подібний слід, що залишився на земній поверхні. На базальтах каменях є великі подряпини, які називають льодовиковими шрамами і штрихами. Вони утворилися від ударів каменів і тертя під час руху льодовика (Фіз. геогр., 1956, 117).

ШРАМИК, а, ч. Зменш.-пестл. до шрам. — Та проклята пилка таки мене черкнула своїми гострими зубами по ший. Не втриш? Так подивися... Ось і шрамик на ший... — тизується Озарім (Тют., Вир, 1964, 291).

ШРАМИЦЕ, а, ч. Збільш. до шрам.

ШРАМОВАНІЙ, а, е, розм. Діспр. пас. мин. ч. до шрамувати. І руки скуті, й кулаки мозольні, Налиті гнівом, спалені трудом, Шрамовані, посічені, як дуб, До людства простягала Україна (Мал., Віщій голос, 1961, 42).

ШРАМОК, мкя, ч. Зменш.-пестл. до шрам. Та вже ж лизнує [Нахименко], Та вже й мазнує Султана по щий! Провія шрами: Будуть тямки На морді синиці (Г.-Арт., Байк., 1958, 165); Як я чимсь собі руку урізала, дак батько лажом прижочував. Тепер що зглану на той шрамок, дак і його загаду (Барв., Опов., 1902, 51).

ШРАМУВАТИ, ую, уєш, недок., розм. Робити шрами на тілі.

ШРАМУВАТИЙ, а, е. Покритий шрамами. — Поїхала [Галина Сафронівна] до Івана Сидоровича... — і задоволення посмішка заграла на шрамуватому обличчі [шофера] (Підс., Віч-на-віч, 1962, 106); // Покритий подря-

пинами, порізами і т. ін. (про дерево). Підіймає берест віття, — кору зносить шрамувату — знак гарячий ліхольття в тілі дерева-солдата (Рудь, Дон. зорі, 1958, 87).

ШРАПНґЛЬ, і, ж. 1. Розвинений артилерійський снаряд, начинений кулями, призначений для ураження живої сили ворога. Точиться запеклий бій. Рвуться шрапнелі (Кач., Вибр., 1953, 410); Вибули шрапнелі угорі шматували осінні передразкові змарі (Смід., Сашко, 1954, 194); Шрапнелі зірками спалахували в небі (Панч, Іду, 1946, 45); // збірн. Кулі, картечниця, якими начинений цей снаряд. В лісі луною зашуміли, мов по ньому сипонує хто горізами, черепки шрапнелі (Вас., Незібр. тв., 1941, 211); Поля зрили гранати, ліс обухрала уламки снарядів, шрапнелі і кулі (Десняк, Опов., 1951, 53); Гармата наша з висоти на ворога снаряди клала, шрапнелю була, не давала голів фашистам підвести (Гонч., Вибр., 1959, 162).

2. перен., жарт. Крута перлова каша. Кожному одмірялося по чернаковій перлової каші, яку білці охрестили «шрапнеллю» (Тют., Вир, 1964, 340); // Перлова крупа. В ідальні за дівчатами не вестежиш: потайки піддовують табірників, не шкодують для них додатковиз порцій супів із шрапнеллю (Гончар, Циклон, 1970, 50).

ШРАПНґЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до шрапнелі. Зіткнув. — Ех, — думав! — Чого не думалося в ті медові дні, коли повітря, підмелене шрапнелним димом, кров'ю, весняними грозами, п'янило мозок (Головко, I, 1957, 70); // Який є шрапнеллю. На шибкат вікон наагрест біліють смужки паперу, місцями на стінах видно сліди шрапнелних куль (Панч, На калин. мості, 1965, 273); Ні, не забути атаки шалу, де стріли рава шрапнелний град! Ми на мажновці наступали під рео гарматних канонад... (Сос., Близька дальна, 1960, 172); Авангарди його військ уже бачать терикони Донбасу, шрапнелні снаряди рвуться в небі над Синельниковим (Гончар, Тварія., 1957, 579); // Заподіяний шрапнеллю. Шрапнелню рану під серцем він затискав рукою, і гвинтівка — в його другій руці (Ю. Янов., I, 1954, 10).

ШРЕДЕР, а, ч., с. г. Машина, яка відділяє качани кукурудзи, знімає з них оболонку, подрібнює кукурудзяні стебла.

ШРЕДЕРОВАНИЙ, а, е, с. г. Діспр. пас. мин. ч. до шредерувати.

ШРЕДЕРУВАТИ, ую, уєш, недок., с. г. Обробляти кукурудзу, відділяючи качани, знімаючи з них оболонку та подрібнюючи кукурудзяні стебла.

ШРИМС, а, ч. Різновид креветки.

ШРИФТ, у, ч. 1. Повний комплект друкарських літер певного типу й малюнка, необхідний для набору якого-небудь тексту; сукупність металевих рельєфних літер, цифр, розділових знаків у друкарській машині. Коли прибула з Стрятина друкарня Балабанів, він так задовівся нею, що сам... розташовував преси, складальні каси, сортував шрифти й кліше (Тулуб, Людолови, I, 1957, 308); За дерев'яною тонкою загородкою шуміли друкарські машини, шеретіли шрифтами в каси складачі (Рибак, Помилка., 1956, 269); // Відбитки друкарських літер на папері. Розгорнув [Давид] книжку і, знайшовши сторінку загорнену, в'ялася очима в дрібненький шрифт (Головко, II, 1957, 42); Іван був великий книголюб. У кожній із них [книжок] його цікавив насамперед зміст. Але не тільки зміст. І стиль автора, і шрифти, і папір, і обкладинка (Кол., Терен., 1959, 305); Перед ним лежала розгорнута газета, і він важким, докірливим поглядом дивився на вузькі шпальти, на сірі рядки трети збитого шрифту (Жур., Звич. турботи, 1960, 56); Латинський шрифти тепер уже вільно читали навіть білці з нижчою освітою (Гончар, III, 1959, 248).

2. Графічна форма літер при писанні, характер маюнка написаних літер. *Особливість почерку Нарбута полягає ще й у тому, що він у книжковій графіці адало сполучав шрифти із зображенням. Це старовинне мистецтво поставлено Нарбутом на неперевершену висоту* (Нар. тв. та етн., 6, 1966, 31).

ШРИФТИСТ, а, ч. Художник-графік, який створює шрифтові заголовки, написи і т. ін.

ШРИФТОВИЙ, а, ё. Прикм. до шрифту.

ШРИФТОВИК, а, ч. Те саме, що шрифтіст.

ШРИФОТЛИВАРНИЙ, а, е. Пов'язаний з відливанням друкарських літер і знаків з металу.

ШРИТ, шрѳту, ч. 1. Дрібні свинцеві кульки, які вживаються для стрільби з мисливської рушниці; дріб. *Вовкун оглянув ранену лутку. Шрит проскочив шкіру і пустив кров, але вискочив (Фр., III, 1950, 27); Вибузнє постріл, і шрит із сичанням зашумів у воду (Досв., Вибр., 1959, 413); *У порівн. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, калючі звуки, і дрібно сипляться регіт на металеву дошку, як шрит (Коцюб., II, 1955, 231); Дош за вікном дужчав та дужчав — тепер він сипав у шибки дрібним шротом (Смолдич, Рече та стогне..., 1960, 487).*

2. с. г. Відходи олійницького виробництва, які утворюються за подрібненого насіння різних олійних культур; у перемеленому вигляді використовуються для годівлі худоби. *При добуванні олії з насіння олійних рослин залишаються цінні кормові продукти у вигляді макухи та шроту (Свинар., 1956, 148); В рибництві ще й досі застосовується спосіб годівлі риби однорідними концентрованими дорожкоштотивними кормами — макухою, шротами, люпиною тощо (Колг. Укр., 5, 1961, 33).*

ШРОПШІР, а, ч. Порода м'ясних короткововних овець.

ШРОТІНА, и, ж. Свинцева кулька рушничного шроту; дробина. *Христина.. протерла чоловікові горілкою розвержену, вже набухлу спину й почала вибирати саморобні шротини (Стельмах, Хліб..., 1959, 622); А тепер найперший у бригаді Автоном Гриворович — той самий, Що на ліву ногу припада (Не жартує заяча шротина!)... (Рильський, I, 1956, 179).*

ШРОТІНКА, и, ж. Зменш. до шротіна. *Постріл відбився неголосно луною. Лопух був пробитий дев'ятьма шротинками (Трубл., I, 1955, 109); *Образно. На одержі шепотли білі шротинки; сухо передавонювали промерзлі гілки дерев, осипаючи на землю дрібні крижинки (Стельмах, Вел. рідня, 1954, 766).*

ШРОТІВНИЦЯ, і, ж., мисл. Мішечок або коробка для зберігання шроту; дробівниця.

ШРОТОВИЙ, а, ё. Признач. для стрільби шротом; дробовий. *Втікач вибіг на залізничний насип.. Технік стрільнє шротовими набоями.. Шрит у набоях був дрібний, але наладнав він його чимало (Трубл., I, 1955, 126).*

ШРОТОЛИВАРНИЙ, а, е, спец. Який служить для відливання рушничного шроту; дробилварний.

ШРУБ, а, ч., діал. Шуруп. *Цікавий кравець не знав механіки, і всякі.. шруби, з котрими раз у раз порався Петро Гельє, видавались йому чимсь незвичайним, дивовижним (Коцюб., III, 1956, 8); Умів він викувати і леміш, і сокиру, умів нарізати шруб, змайструвати замок (Іщук, Вербівчани, 1961, 56).*

◇ Як на шрубках ходить — про жваву, рухливу людину.

ШРУБИК, а, ч., діал. 1. Зменш. до шруб. 2. Те саме, що гвінтик. 2 Кожний робітник.. виконував якусь певну й обмежену частку загальної роботи.. Здала кожний видавався наче шрубком у загальному механізмі праці (Смолдич, I, 1958, 75).

ШРУБКА, и, ж., діал. Гайка. *Мій автомат ріже шрубки (Смолдич, Сорок вісім., 1937, 293); Винний прес уже два дні як у коваля, який має замінити на ньому одну шрубку (Томч., Жмеяник, 1964, 79).*

ШРУБОК, бкѳ, ч., діал. Зменш. до шруб.

ШРУБУВАТИ, ую, уєш, недок., діал. Загвинчувати.

ШТАБ, у, ч. 1. Орган керування військами в частинах, з'єднаннях і об'єднаннях усіх видів збройних сил; особи, що входять у цей орган. *Обідали у Княжевичів. Було велике товариство: 6 чи 7 старих паній.., військових з генерального штабу (Коцюб., I, 1955, 153); — І де ж ти думаєш, закінчиши академію, служити? — В штабі одної з близьких до кордону дивізій (Крот., Синн., 1948, 10); Штаб Януша складався з небагатьох визначних рицарів краю (Ле, Наливайко, 1957, 48); *У порівн. Скільки там люду перебуває за десь! Все навкруги каякоче, кипить, а обком працює упевнено й розмірено, як мудрий, випробуваний штаб (Гончар, IV, 1960, 32); // Приміщення, в якому перебуває такий орган. На спорудженні форту працювали всі разом: матроси, козаки й пізота. Будували стайню казарму на сто чоловік, два цейтгаузи, пекарню, стайню, вічарню, клауню, житловий будинок, штаб з канцелярією (Тулуб, В степу..., 1964, 290); [В а т у т і н:] Там стоятимеш, доки знайду вихід... Тільки не роби, як Швединю. Півдня від нього звістки нема! [Ш в и д е н к о:] Не міг, товаришу командуючий. Штаб накрило бомбами (Дмит., Драм. тв., 1958, 149).*

Генеральний штаб див. генеральний.

2. Взагалі керівний орган чого-небудь. — *Будівельники ще не призначали, та я гадаю, що проектно-дослідна експедиція й стане базою штабу будівельників (Ле, Міжгір'я, 1953, 13); До гультяїв дружинники підбігли, Взяли у штаб (Іванович, Перебендя..., 1960, 46); *Образно. І всі в Ульянович зійшлись. Хоч мати справу знала слабо, Ділила долю із важку, І їм'я було тут штабом І теплим серцем їх зв'язку (Мас., Сорок..., 1957, 498).*

ШТАБ... 1. Перша частина складних слів, що стосуються штабу (у 1 знач.), напр.: штаб-горніст, штаб-квартира і т. ін.

2. У дореволюційній Росії — перша частина складних назв військових чинів і посад, напр.: штаб-лікар, штаб-офіцер і т. ін.

ШТАБА, и, ж. Смуга якого-небудь металу. *Працюючи величезним мілгом, коваль розжарив до червоного залізу штабу, кинув її на ковадло, і іскри знов полетіли з-під його молота (Тулуб, Людолови, II, 1957, 426); Лежали на возах цілі стоси золотих і срібних монет і злигків... штаби сивцю й олова (Загреб., Диво, 1968, 320); Підірвана вибухом чимала залізна штаба заважала Андрієві, але сам він підняти її не міг, хоч брався кияк раєте (Петльов., Хотинці, 1949, 35); *Образно. Тільки остання вузька багряна штаба ще жевріла на обрії (Ільч., Козацьк. роду..., 1953, 72); *У порівн. Подожь долини прямою світлою лінією прорізає осушувальний канал, — під вечірнім сонцем він горить, як штаба ясного золота (Вол., Дні..., 1958, 68); // Залізний засув, яким замикають двері. — Мамо, — став поміж сеструзою і чоловіковою сестрою Катерина, — затуляймо подушками вікна, закладаймо штабово двері та й лягаймо спати (Вільде, Троянди..., 1961, 345); Виходить [Лукаш] з-за шмукваса, штабово починає двері зсередити (Стельмах, Хліб..., 1959, 203); // мн. штаби, штаб. Металеві ґрати на вікнах. Не спів Максим одгались, як його погнали три якісь москалі в некрутську сзоваку й заперли на замок. Хатка невеличка, вікна з залізними штабами, як у тюрмі, а людей повно (Миришій, I, 1949, 215).*

ШТАБА́РМ, у, ч. Скорочення: штаб армії. Терляче роз'яснюють [комісару], що відступати необхідно, що такий наказ штабарму (Гончар, Таврія., 1957, 399).

ШТАБЕЛЮ́КЛАДА́Ч, а, ч., спец. Машина для піднімання й укладання в штабелі вантажів та лісоматеріалів. Чого тільки немає на складі заводу медичних препаратів! Редуктори й фільтри, штабелюкладачі й електродвигуни, труби й вентилятори (Веч. Київ, 21.VI 1968, 2); Відремонтвано під'їзні колії, заводи додатково одержали 146 тракторних лопат, 5 грейдерних кранів, 22 штабелюкладачі, сотні автомобілів (Роб. газ., 21.IX 1965, 1).

ШТАБЕЛЮВА́ЛЬНИЙ, а, е, спец. Стос. до штабелювання.

ШТАБЕЛЮВА́ННЯ, я, с., спец. Дія за знач. штабелювати. Заготовка із складу на перші операції подається в спеціальній тарі — зварних ящиках (контейнерах), пристосованих для штабелювання й перевезки як виключними електронавантажувачами, так і кранами (Ком. Укр., 6, 1966, 48).

ШТАБЕЛЮВА́ТИ, юю, юєш, недок. і док., перек., спец. Укладати в штабелі (будівельні та інші матеріали).

ШТАБЕЛЮВА́ТИСЯ, юється, недок., спец. 1. Укладатися в штабелі (про будівельні та інші матеріали). 2. Пас. до штабелювати.

ШТАБЕ́ЛЬ, я, ч. Рівно укладений ряд чого-небудь (будівельних та інших матеріалів). Катерина стояла серед штабелів лісу, ноги її тончили в тирсі, вона не знала, що брати — кругляк? шальовку? рейки? (Перв., Материн.. хліб, 1960, 146); Дерев'яні крипильні стожки лежали рівними акуртними штабелями (Гкач, Черг. завдання, 1951, 29); Пройжджаючи повз товарний нагара, Сагайдак побачив великий штабель наперових мішків, складених поруч колії (Добр., Тече річка., 1961, 125); [Р і х а р д:] Хто у тебе там штабелі брутну розбирає? (Собко, П'єси, 1958, 385); *Образно. Важкі штабелі хмар лежали над обрієм, мов зачаровані, пригожуючи в собі щедрі дощі (Кох., Навколо полум'я, 1961, 118); Тож як цеглу до цеглини, в штабелі складить звичини (Голов., З давніх., 1940, 98); Знов бомби атомні прете У штабелі, в кагати, — І лицемірно кричите: — Себе обороняйте! (Воскр., З перцем, 1957, 126).

ШТАБЕ́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до штабель.

ШТАБЕ́ЛЬОВА́НИЙ, а, е, спец. Дієпр. пас. мин. ч. до штабелювати.

ШТАБЕ́ЛЬО́К, лька́, ч. Зменш.-пестл. до штабель. **ШТАБЕ́ЦЬ**, а, ч., розм. Штабний офіцер; працівник штабу. — Дужий противник? Не заперечую. А куди ж дивилися наші штабесті, а що думали при дворі? (Кочура, Зол. грамота, 1960, 92); Група штабестів штабу бригад — з цікавістю оглядали позицію людей другої сотні під командою комсоти Салбірського (Трубл., I, 1955, 76); Вагзовий журнал — літопис корабля. На думку кадрових штабестів, він зафіксує кожен наш крок, подану і виконану команду, досягнений успіх, прищучену помилку (Логв., Давні рани, 1961, 5); Штаб продовжував діяти. Штабесті збогадувалися, що вояк, який шкочить будівництву, не приходить з міста, а працює тут, разом з ними, щодня їх бачить, стежить за ними (М. Ю. Тарн., День., 1969, 173); Ладнов того ж вечора надіслав Бутневичу докладні еказівки про готування комунарів до з'їзду. Штабесті чекали на з'їзд з нетерплячкою (Мик., II, 1957, 509); *У порівн. — Ви есте, як штабесті! — весело оглядали мінометники свого офіцера. Черниш був у новому кітелі, в синьому з кантами галфіе, в артилерійському кашкеті (Гончар, III, 1959, 213).

ШТА́БКА, и, ж. Зменш. до штаба. Будемо нагрівати штабку, склепану з мідної і залізної пластинок (Фіз., II, 1957, 6); Батько.. сю грудю по кількаразовім випаданню викував на подовжню [подовжню], плескату штабку (Фр., IV, 1950, 190).

ШТА́Б-КВА́РТИ́РА, и, ж. Місце розташування військового штабу. Дача Альфа.. правила за штаб-квартиру для французів під час облого Севастополя 1854 року... (Вишня, I, 1956, 162); // перен. Головний пункт, місце збирання кого-, чого-небудь. У штаб-квартирі ООН висить макет радянського штучного супутника Землі (Рад. Укр., 1.XI 1960, 4); Ми перейшли село, ще один горбок і спустилися до монастиря, де була штаб-квартира знімальної групи (Ю. Янов., V, 1959, 130).

ШТА́Б-ЛІКА́Р, я, ч. У російській армії XVIII — першої половини XIX ст. — військове звання старшого (полкового) лікаря; лікар у цьому званні.

ШТА́БНИЙ, а́, е́. Прикм. до штаб. Осідланий кінь завжди стояв у штабній стайні на випадок екстрених випадів (Тулуб, В степу., 1964, 498); До вагона Парзоленко повернувся, коли вже штабний поїзд був на станції Васи (Панч, О. Пархом., 1939, 122); [В а т у т і п:] Товаришу член Військової ради! Штабний взвод вишкучаний і жде вашого слова (Дмит., Драм. тв., 1958, 136); // Який працює в штабі, при штабі. Після пізньої кохбриг, доручивши командування одному з своїх штабних офіцерів, вирвався на часинку в село і зайшов у хату, де лежав його син (Ю. Бедзик, Полки., 1959, 13); — Яким чином ви взяли Бар і Комарівці? — тихо спитав Боженка один з штабних працівників (Довж., I, 1958, 179); //у знач. ім. штабний, ого, ч. Військовослужбовець, який працює в штабі, при штабі. — Кожного полоненого, якого приводять розвідники, вони здають у штаб під розписку. Штабні далі його відправляють, теж під розписку (Кучер, Голод, 1961, 155); А Брат все гукав ординарця-небогу. В бліндаж цохвилини вбігали штабні (Перв., II, 1958, 425).

ШТА́БНИ́К, а, ч., розм. Те саме, що штабесті. Заговорили про немилучу женьшиту [одруження] штабника з проворною панною (Кобр., Вибр., 1954, 187); Підлісецький сам назвався одвезти папери в штаб, сподіваючись, очевидно, дізнатись, наскільки сприятливе враження справить на штабників його витіювата творчість (Добр., Очак. розмір, 1965, 221); — Беріть, товариші, мій броньовик і всі в першій батальйон. Зараз я вишлю усіх штабників, усіх інтендантську службу. Ідть на контрудар (Ю. Бедзик, Полки, 1959, 19).

ШТА́БОВИ́Й, а́, е́. Вигот. у вигляді штаб. Багато конструкторських і технологічних змін внесено було в минулі десятиріччя у фортеціано.. Особливо велике значення мало, зокрема, застосування в першій чверті XIX сторіччя штабових і трубчастих металевих крилень (Наука., 4, 1961, 25).

ШТА́Б-ОФІ́ЦЕ́Р, а, ч. У дореволюційній російській і деяких іноземних арміях, а також у дореволюційному військовому флоті — старший офіцерський чин (полковник, капітан 1-го рангу, підполковник, капітан 2-го рангу, майор); офіцер у такому чині. Бо жмуть не дивиться, чи хто штаб-офіцер: Сьогодні ти живеш, а завтра, — фіть! Умер! (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 268).

ШТА́Б-ОФІ́ЦЕ́РСЬКИЙ, а, е. Прикм. до штаб-офіцер. Штаб-офіцерський чин.

ШТА́Б-РÒТМІ́СТР, а, ч. У дореволюційній російській і деяких іноземних арміях — офіцерський чин у кавалерії та жандармерії, рангом нижчий ротмістра, який дорівнює званню штабс-капітана в піхоті та інших військах; офіцер у такому чині. Бемжання двона відразу озлобило штаб-ротмістра, він підіві

погляд на дзвіницю, притримав коня, обернувся до драгунів: — По дзвіницю вогонь! (Стельмах, I, 1962, 641).

ШТАБ-РОТМІСТРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до штаб-ротмістр.

ШТАБС-КАПІТАН, а, ч. У дореволюційній російській і деяких іноземних арміях — офіцерський чин у піхоті, артилерії та інженерних військах, рангом вищий поручика і нижчий капітана; офіцер у такому чині. — *А в його панотця, штабс-капітана, еполети на плечах були отакелецькі [отакешні]* (Н.-Лев., III, 1956, 345).

ШТАБС-КАПІТАНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до штабс-капітан. *Штабс-капітанський чин.*

ШТАГ, а, ч., жор. Канат, трос, який утримує від падіння шоглу, стеньгу і т. ін.

ШТАДІВ, у, ч. Скорочення: штаб дивізії. *За півгодини по прибутті командувача до штадиву стало відомо з лінії зв'язку, яка проходила через Сиваш, про підвищення рівня води, про затоплення бродів* (Ю. Янов., II, 1958, 237).

ШТАЛМЕЙСТЕР, а, ч., заст. 1. Стайничий.

2. Один з придворних чинів у царській Росії; особа в такому чині.

3. Режисер манежу, який веде циркову програму.

ШТАЛМЕЙСТЕРСЬКИЙ, а, е, заст. Прикм. до шталмейстер.

ШТАЛТ, у, ч., заст. Кшталт. *От як випили вже гарно, До шталту сказати, Інший пуюж, інший рачки Поділи із хати* (Укр. поети-романтики..., 1968, 385).

◇ На одін шталт — те саме, що На одін кшталт

(див. кшталт); На шталт чого — те саме, що На зразок

(див. зразок).

ШТАМ, у, ч. У мікробіології — чиста культура мікроорганізмів, виділена з якого-небудь середовища (з організму захворілої тварини, людини або навколишньої природи), яка використовується для виготовлення вакцин і сироваток. Для діагностики туберкульозу птиці застосовують спеціально виготовлений із штамів збудника пташиного туберкульозу пташиний туберкулін (Профіл. захвор..., 1955, 142); *Нетипові штами можуть виникати в організмі людей внаслідок мінливості як дизентерійних мікробів, так і кишкових паличок* (Мікр. ж., XVIII, 1, 1956, 20).

ШТАМБ, а, ч. Частина стовбура дерева або куща від кореня до крони. *Щоб вивести штамбові рози, спочатку треба виростити відповідної висоти штамби з дикої шипшини* (Озелен. колг. села, 1955, 241); *Щоб захистити дерева від морозобійних тріщин і опіків, а тим самим і від зараження раком, штамби навесні і восени обмязують вапном* (Захист рослин..., 1952, 507).

ШТАМБІК, а, ч. Зменш. до штамб. У кімнатних умовах краще, коли крона має форму куща. *Формують її так: на окуліруванні рослині, намітивши висоту штамбика 10—15 сантиметрів від місця окулірування, залишають 3—4 бруньки, вище яких штамбик обрізують* (Хлібороб Укр., 6, 1965, 34); *Щоб запобігти пошкодженню пляжистим некрозом, зрізану лозу зберігають взимку при помірній вологості без перешаровування землею або піском, у саджанці присипають піском тільки коріння, а штамбика лишають відкритими* (Колг. Укр., 10, 1960, 32).

ШТАМБОВИЙ, а, е. Який має довгий стовбур без розгалужень, без бічних пагонів. *Сорти [помідорів] з товстими, цупкими стеблами, які дають мало пасинків, називають штамбовими* (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 162); *Культурні сорти бузку виводяться в кущовій і штамбовій формі* (Озелен. колг. села, 1955, 90); *Попід стінами вишикувались стрункі куцики штамбових троянд* (Смолич, Ми разом..., 1950, 183).

ШТАМП, а, ч. 1. Форма з металу або якого-небудь іншого матеріалу для серійного виготовлення деталей чи якихось інших дрібних предметів шляхом штампування. *Спеціалісти Бердянського дослідного нафтомаслозаводу виготовили нове мастило для штамків, застосування якого прискорює швидкість штампування деталей і набагато поліпшує їх якість* (Роб. газ., 7.VI 1966, 2); *В похованні знайдено досить великий набір різних штамків для виготовлення прикрас* (Археол., 9, 1954, 31).

2. Вид печатки (у 1 знач.), яка перев. має вигляд прямокутника з гуми з опуклим зображенням тексту пазви якої-небудь установи, організації і т. ін., із зазначенням адреси, номера або яких-небудь інших відомостей; // Відбиток, одержаний за допомогою такої печатки. *Він догоду крутить у руках одержаний папірець, уважно розглядає штамп* (Ткач, Плем'я..., 1961, 16); *На книжці про міжпланетні польоти... стояв бібліотечний штамп* (Собко, Граніт, 1937, 6); *Одного разу одержала Маша листа, був він з трикутним штампом пологої пошти на конверті* (Гончар, Маша..., 1959, 75).

3. перен. Прийнятій загальнови́званий зразок, який сліпо наслідують; трафарет, шаблон. *Ми не раз читали відредаговані, вистругані сценарії, за якими робилися безкилі фільми з мандруючими з одного в другий фільм штампками в зображенні людей, їх почуттів і діянь* (Довж., III, 1960, 244).

ШТАМПОВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мін. ч. до штампувати. *Дуже важко було переходити з ролей любовників, тоді досить штампованих, на ролі характерні* (Минуле укр. театру, 1953, 136).

2. у знач. прикм. Вигот., зробл. штампом (у 1, 2 знач.), штампуванням. *У сучасних автомобілях найбільш поширені дискові колеса. Таке колесо складається з штампованого диска та привареного чи приклепаного до нього обода* (Автомоб., 1953, 187); *Для штампованих і зварюваних деталей застосовують сталі з м'якою, в'язкою структурою, тобто з малим вмістом вуглецю* (Метод. викл. фрез. справи, 1958, 38); *Він вручив Грицеві прямокутний, завбільшки з долону клапоть цупкого паперу, на якому стояло Грицеве прізвище, а під ним великими штампованими літерами слово: "Годен"* (Добр., Ол. солдатки, 1961, 22); *Образно. *За спинами різкий, штампований кавалерійський тупіт: ескадрон. розміряним алюром мчався* (Кач., II, 1958, 382).

3. у знач. прикм., перен. Який наслідую штамп (у 3 знач.); банальний, заяложений, шаблонний. *"Джентльменська" посмішка, як задалегідь зафіксований вираз чечності, утворювала постійний образ породи штампованих людей* (Ле, Міжгір'я, 1953, 36); *Писака лише переказав своїм штампованим словом розмову з художником* (Ю. Янов., I, 1958, 138); *Пісень натовпили [нездари], — Що слово, то й «крила», і в кожній рядку, неодмінно, «пісні»... Злетіти ж не сила... Штамповані крила!* (Юц., Люди., 1959, 228).

ШТАМПОВАНИСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. штампований 2, 3. *Бідність лексики, штампованість фразеологічних зворотів і синтаксичних структур — біда, з якою треба боротися* (Рильський, III, 1956, 73).

ШТАМПОВИЙ, а, е. Прикм. до штамп; // Який служить для виготовлення штампів (у 1, 2 знач.). *Штампова сталь; // Який виготовляє штапси. Штампове виробництво.*

ШТАМПОВКА, и, ж., розм. Виріб, деталь, виготовлені за допомогою штамп (у 1 знач.). — *Годинників у них як сміття. — Все «роскопий», — зауважує Денис Блаженко, не відриваючись поглядом від розгорнутої дивізійної газети, яку тримає в руках. — Штампівка* (Гончар, III, 1959, 295).

ШТАМПУВАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до штампування. Коли Радянська Армія визволила Київ, на місці фабрики були руїни. Та вже через місяць почав діяти цех № 1, а на другий рік стали до ладу штампувальний, розкрійний, заготовчий і ремонтний цехи (Веч. Київ, 24.XI 1967, 1); // Признач. для штампування. *Лунає ритмічний стук штампувальних верстатів* (Автоп., В. Кошик, 1954, 264); *Не маючи бодай якихось виробничих навичок біля штампувальних пресів, куди його поставлено учнем-чорноробом, Захар сміливо брався за керма* (Ле, Право., 1957, 28).

ШТАМПУВАЛЬНИК, а, ч. Робітник, фахівець з штампування. *Вчора штампувальники.. відкували за зміну 538 шатунів проти 250 за завданням* (Рад. Укр., 18.IV 1959, 1).

ШТАМПУВАЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до штампувальник. Спеціальні робітниці сортують відходи штампування. *Кожний класик металу, з якого можна зробити якусь річ, ..знов повертається до штампувальниць* (Веч. Київ, 16.VII 1968, 2).

ШТАМПУВАННЯ, я, с. Дія за знач. штампувати. На скульптурній фабриці освоєно більш досконалий спосіб штампування — відливку з гіпсових формак так званим шлікером (Матеріали з етногр., 1956, 14); *Як старинний учень, він дослухався до кожного слова майстра і, не запаючись, виконував нескладні операції штампування, перфорації* (Ле, Право., 1957, 28).

△ Гаряче штампування див. гарячий.

ШТАМПУВАТИ, ую, уш, недок., перек. 1. Виготовляти за допомогою штампа (у 1 знач.). *Титан і його промислові сплави можуть бути оброблені тиском усіма відомими способами: їх можна кувати, прокатувати на холоді і в гарячому стані, штампувати, обтискувати, піддавати глибокій протяжці* (Наука., 6, 1956, 11); *Гідравлічним пресом згинають товсті металеві плити, штамнують металеві предмети, продавають теори в товстих листах, випробовують міцність різних матеріалів і т. д.* (Курс фізики, 1, 1957, 163).

2. Ставити на чому-небудь штамп (у 2 знач.).

3. перек., розм. Робити що-небудь формально, за готівими зразками, штампами.

ШТАМПУВАТИСЯ, ується, недок. 1. Піддаватися штампуванню (про матеріал). *Листова сталь, яку він варить, повинна добре штампуватися, вона йде на автомашини* (Рудь, Гомін., 1959, 104).

2. Пас. до штампувати. *Балки штамнуються із сталі і мають коритоподібний переріз* (Підручник шофера., 1960, 226); *Перші вироби цеглу штампувались у формах з піскутої пластичної глини* (Матеріали з етногр., 1956, 14).

ШТАНГА, и, ж. 1. Металевий стержень, що використовується як деталь у багатьох інструментах, механізмах, конструкціях і т. ін. *Четверо робітників працювали біля сверлової штанги* (Донч., II, 1956, 70); *Олександр Омелянович дав натяжку. Штанги не підіймаються. Натягнув скільки було сили важелем, важіль навіть не ворухнувся* (Вітч., 10, 1961, 177).

2. спорт. Брус футбольних, хокейних, гандбольних та інших воріт. *Німець налагодився вдарити по воротах. Наш воротар легко підскочив, підняв під самою штангою м'яча й знову подав його на гру* (Ю. Явов., II, 1954, 25); — *Дорогий сусідо, — я до нього. — То не м'яч, то, — кажу, — мов коліно! Жінить хоч короткими пасовками! Та не бийте по голу! Бо добре, як у сітку, а як у штангу вріжете?!* (Вишня, I, 1956, 406).

3. спорт. Прилад для занять важкою атлетикою, що складається з металеного стержня, на кінцях якого закріплені знімні диски. *Хлопці робили вправи на реяз і турніках, піднімали штанги, гирі* (Бурл., М. Гонга,

1959, 53); *Подивився дід, як вони там двоуподів гирі, ніби м'ячі, піднімають, як вони штангу штовхають, і аж затремтів* (Вишня, I, 1956, 400).

ШТАНГЕЛЬ, я, ч., розм. Те саме, що штангенціркуль. *Антон Федорович підійшов до верстата, взяв штангель і через окуляри почав уважно розглядати виточену втулку* (Веч. Київ, 18.I 1968, 1).

ШТАНГЕН, а, ч., розм. Те саме, що штангенціркуль.

ШТАНГЕН... Перша частина складних назв вимірювальних або розмічальних інструментів з штанговою шкалою і ноніусом, напр.: штангенглубиномір, штангенрейсмус і т. ін.

ШТАНГЕНЗУБОМІР, а, ч. Інструмент, який складається з двох взаємоперпендикулярних лінійок (штанг) і використовується для вимірювання товщини зубців шестерень. *Вимірювання товщини і висоти головки зуба виконується за допомогою штангензубоміра* (Фрез. справа., 1957, 202).

ШТАНГЕНІНСТРУМЕНТ, а, ч. Вимірювальний розсувний багатомірний інструмент з прямолінійною шкалою і ноніусом. *Вітчизняна промисловість випускає три основних типи штангенінструментів: штангенциркулі, штангенглубиноміри і штангенрейсмуси. До розряду штангенінструментів можна віднести також штангензубомір як інструмент спеціального призначення* (Допуски..., 1958, 315).

ШТАНГЕНЦІРКУЛЬ, я, ч. Інструмент для лінійних вимірювань яких-небудь невеликих деталей, виробів, що складається з штангової шкали з ноніусом і двох ніжок, одна з яких нерухома, а інша пересувається вздовж шкали. *Більш точним інструментом, ніж вимірювальна лінійка, є штангенциркуль. В основу його будови покладено використання ноніуса, який підвищує точність відліку за вимірювальною лінійкою* (Фрез. справа., 1957, 117).

ШТАНГІСТ, а, ч. Спортсмен, який займається вправами з штангою (у 3 знач.). — *Не уявляю собі, Ніно Дмитрієво, як ви тягтимете ці ваші пуди. Тут доброму штангісту і то є що волочити* (Коп., Земля., 1957, 16).

ШТАНГОВИЙ, а, е. Пов'язаний із застосуванням, використанням штанги (у 1 знач.). *Найкращі результати у боротьбі з осотом та берізкою досягаються при обробці пару штанговим культиватором* (Хлібороб Укр., 9, 1965, 9); *Штанговий насос є поршневим насосом і пристосований піднімати воду із свердловин* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 298); *Найближчим часом на ділянці стане до ладу штанговий пульсуючий транспорт* (Рад. Укр., 27.VIII 1959, 2).

ШТАНДАРА, и, ж., діал. 1. Жердина, яка використовується для розширення воза при перевезенні снопів, сіна і т. ін.

2. тільки мн. штандари, ів. Ніша під піччю. *Безтурботно сюрчав під штандарами цвіркун* (Іщук, Вербівчани, 1961, 47); *«Ні, мамо! — думає, плачучи, Настя — Нічим ви не втримаєте мене вдома. Ні сваркою, ні кужелем». Не допомогло те, що словала в скриню хустку, що чоботи були закинуті далеко під штандари* (Речи, Весн. грози, 1961, 80).

ШТАНДАРІНА, и, ж., діал. Те саме, що штандара 1.

ШТАНДАРТ, а, ч. 1. У дореволюційній російській та іноземній арміях — прапор кавалерійської частини, ескадрону. *Разом із нами йдуть і чехи, і словаки, синів Костюшка йдуть нестримані полки, цвітуть штандарти їх* (Сос., II, 1958, 478); // Назва прапора взагалі. *Штандарт німецький опав на брук В зубчату тіль Кремля. Навік розпався фашистський круг, — І заціла земля* (Воронько, Три покоління, 1950, 92); *Образно.

Важко вивоз на гору. І враз перед жадібними очима розгорнувся найблакитніший у світі штандарт моря (Донч., II, 1956, 189).

2. У дореволюційній Росії і деяких іноземних державах — прапор царської особи, глави держави, який піднімають у тому місці, де ця особа перебував. На старих мурованих стінах замку день і ніч чатували дозорці, а на головному вежі, над вартівнею, маяв на вітрі особистий червоно-жовтий штандарт короля з золотим орлом на ратиці (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 402).

ШТАНДАРТНИЙ, а, е. Прикм. до штандарт. *Штандартне древо; // Який перебуває при штандарті. Штандартний караул.*

ШТАНЕНЯТА, ят, мн. Зменш.-пестл. до штанив; дитячі штани. *На йому сорочка чорна, чорна, полотна не знати, та ще й подрана; штаненята — саме згноття висить на очкури — позасукувані аж за коліна (Мирний, II, 1949, 149); Хлопець чув, що мати не жартівливо, а насправжки сердиться; а тому миттю підтягає свої штаненята й біжить навір (Л. Янов., I, 1959, 36); // Уживається як зневажлива назва штанив. В кінці всього увійшли неслівно якісь два столярі, старі німці в зайалозених сюртуках і в таких старомодних узеньких штаненятах, що їх сухі тонкі ноги були схожі на чашки (Н.-Лев., III, 1956, 245); Від групи будівельників.. відокремився високий еродований юнак у вузьких штаненятах (Загреб., День.., 1964, 167).*

ШТАНИ, ів, мн. 1. Одяг (перев. чоловічий), який має дві довгі або короткі холоші й закриває нижню частину тулуба та ноги. *Туго росла дитина, а все ж підростала, і не стямилась [матп] навіть, як довелося шити їй штани (Коцюб., II, 1955, 306); Платон був одягнений в сині штани-кльош і матерську сорочку з білосніжним коліром (Збан., Тасмніня.., 1971, 421); *Образно. — Отож, громадяни європейці, — раптом звертається подояк до увяної громади європейців, — отож! Не для того ми вас визволяли, щоб ви замість старих фашистів та понаставляли нових, у демократичних штанах! (Гончар, III, 1959, 206); // перен., розм. Особа чоловічої статі. [С т е п а ц:] Що ти глузуєш? Що ти з мене дурника робиш? [П р о к і п:] Чому, ти сам сказав, що тепер спідниця штанам ходу не дає. Тому й кричу — геть бабія (Корн., II, 1955, 90).*

◇ Без штанив ходить (ходів, бігас, бігав) — про дже маленького хлопчика; В одних штанах — нічого не маючи, без нічого. — А чого ж, палац таки можна спалити, — заступалися деякі дядьки за Левка. — Хай не муляє очі. Тоді й Анапас, як миленький, в одних штанах вискочить з села (Стельмах, I, 1962, 614); Залишитися без штанив — опинитися зовсім без засобів існування; зорнітися; **Прогирати (протерти) штанив див.** **прогирати; Трусити штанами (штаньми)** — боятися чого-небудь; тремтіти. — А що там таке, Іване Івановичу? — з баганням ділюся на Горобця. — Штаньми трусиш? (Збан., Малин. дзвін, 1958, 41).

2. мисл. Шерсть, пір'я на зовнішньому боці ніг у тварин, які відрізняються від іншого покриву. *Витяз [орел] назад коротку лану в штанах з пір'я і розправив могутні крила (Донч., IV, 1957, 7).*

ШТАНИНА, и, ж., розм. Частина штанив, яка надягається на одну ногу; холоша. *Заливав пронизливий вітер, лягав на посинілі стегна, влітав і вилітав у дірки Василевої штанини (Епік, Тв., 1958, 363); От він злязати почав, Словз на стобвурину... Враз собака загарчав і захопив штанину (Бойко, Билиці.., 1958, 5); Гурт молоді з вітрами й ганчірками в руках мив, вишкрібував підлогу. Хлопці були схожі на цибатих черногузів — ви-*

соко закачані штанини, голі ноги в калошах (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 102).

ШТАНКА, и, ж., діал. Штанина. *Одної штанки бракувало від коліна, а друга збоку зовсім роздерта (Марг., Тв., 1954, 261); Прися [Кирило] за затою, визув черевик, підкотив штанку і заліплював м'якушкою хліба рану (Ірчан, II, 1958, 88).*

ШТАНЦІ, ів, мн. Зменш.-пестл. до штанив; дитячі штани. *Усе, все тепер пригадується мені. Невеличкий ще я... На мені.. штанці вибійчані (Тесл., З книги життя, 1949, 71); Дядя був опецькуватий хлопчик у коротких штанцях, надутих позаду, як камери на туго м'ячях (Панч, Іду.., 1946, 106); Щиглики попискували в клітці, тизувалися червоними штанцями (Тют., Впр, 1964, 539); *Образно. На руку йому сіла бджола в жовтих штанцях із перги, стовпена відпочивала, важко дитаючи (Ю. Янов., II, 1954, 117).*

◇ Без штанив [під стіл] ходить (ходів, бігас, бігав) — те саме, що Без штанив ходить (див. штанив). [Г л у ш а к:] Худякова я знав, коли ти ще без штанив під стіл бігав (Довж., I, 1958, 115).

ШТАНЧАТА, ят, мн. Зменш.-пестл. до штанив; дитячі штани. *Семилітній Івась закотив полотняні штанчата і бродить серед калюжі (Л. Янов., I, 1959, 409); Дядько Мусій зачепив гаком Миколу за штанчата й витяг на берег (Вишня, II, 1956, 295).*

ШТАНЯТА, ят, мн. Зменш.-пестл. до штанив; дитячі штани. *Мій хлопчище Мовчки встав, не кажучи ні слова, Закотив штанята по коліна (Фр., XIII, 1954, 336); За бажанням Аркадія до сьомого року життя дитина мала підстрижену по-глоп'ячому голові і хлоп'ячі штанята (Вільде, На порозі, 1955, 276).*

ШТАПЕЛЬ, ю, ч. 1. Окремий завиток у руні, який складається з пучка однаково завитої вовни. *Умовний об'єм зразка вовни визначають помноженням площі шкіри, з якої знато зразок, на природну довжину штапелю (Соц. твар., I, 1956, 57).*

2. Штучне волокно невеликої довжини, признач. для виготовлення прядки; прядка з такого волокна.

3. розм. Тканина з штапельної прядки.

ШТАПЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до штапель 2; // Який с штапелем. *Волокна можна виробляти, розплюючи розпав сильною струмкою повітря або пари. Виготовлене таким способом волокно називається штапельним (Наука.., 9, 1961, 31); Виробничники працюють над тим, щоб штапельні волокна можна було фарбувати в усі кольори райдуги (Веч. Київ, 10.IX 1969, 1); // Вигот. з штапелю. Штапельна тканина.*

ШТАПІВКА, и, ж., діал. Стебнівка. *Чудові, ніби оксамитові, вовняні буковинські вишивки виконано брібним зрестиком, штапікою (Нар. тв. та етн., I, 1970, 13); Деякі штанці вишивають за правилами шва «поперед голки», точно разуючи нитки тканини (Укр. нар. худ. вишив., 1958, 68).*

ШТАТ¹, у, ч. 1. Державно-територіальна одиниця в складі деяких буржуазних федеративних держав, яка користується тим або іншим ступенем самоврядування. *США — буржуазна республіка. Її територія складається з 48 штатів та одного округу, в якому знаходиться столиця — м. Вашингтон (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 262).*

2. тільки мн. штáтв, ів. Назва станovo-представницьких установ, які існували в Нідерландах і Франції. *У 1788 р. король, в зв'язку з безвихідним становищем, був змушений погодитися на скликання Генеральних штатів.. з представників усіх трьох станів (Нова іст., 1956, 55).*

ШТАТ², у, ч. 1. Постійний, встановлений склад свів-робітників на якому-небудь підприємстві чи в установі.

Складлося так, що коло сотні людей із штату зараз розкидані в трьох пунктах (Ле, Міжгір'я, 1953, 73); Все скінчилося добре. Задорожний разом з командою був запроваджені до штату примарі (Петльов., Хотинці, 1949, 17); — Як почне [новий директор] скорочувати штати, Тоді я перший вилечу відділь (Підс., Жарти., 1968, 29); // розм. Склад осіб, які оточують, обслуговують яку-небудь особу чи установу. Крім вогневої Бранського, тут розмістився командний пункт батальйону з усім своїм штатом, до писарів включно (Гончар, III, 1959, 53).

◇ Залишитися (лишитися, розм. остатися) за (поза) штатом: а) не бути у визначеному складі співробітників якої-небудь установи. [Степан:] Де там! Я вже не служу, Герасий Семенович. [Герасий:] Ну? [Степан:] За штатом остаєся (К.-Карий, I, 1960, 363); б) виявитися зайвим, непотрібним для чого-небудь.

2. *перев. мн. штати, ів. Документ, який визначає склад співробітників якої-небудь установи із зазначенням їх посад та посадових окладів. Переглянути штати; Реєструвати штати.*

◇ Наліжить за штатом — про те, що відповідає посадовому, суспільному становищу, заслугам, призначенню кого-, чого-небудь. — Ну-ну, це не армія, а мертвецька якась, — покрутив носом Василь Панкратов. — Тільки і сон, та ще інкубатор для миши. — Як і належить за штатом кожному арханьому словищу, — пожартував товариш Груздов (Донч., II, 1956, 10).

ШТАТГАЛЬТЕР, а, ч. У Німеччині, Австрії, Нідерландах у XV—XVII ст. — назва правителя краю, намісника.

ШТАТИВ, а, ч. 1. Підставка або підпірка з тримачами для різного приладдя, хімічного посуду і т. ін. Юному хімікові корисно мати залізний штатив з прив'язаними до нього затискачами для укріплення в них пробірок та колб і залізними кільцями, на які ставлять колби та інші предмети, призначені для нагрівання (Уроки.. хіміка, 1956, 7); Жура.. береться до праці. Знімає з штативів пробірки, струшує, дивиться на світло, обережно зливає, проціджує (Коч., II, 1956, 111).

2. Складний триніжок, який служить для встановлення і закріплення фотографічного або кінознімального апарату, астрономічного, геодезичного інструмента і т. ін. Зв'язковий гострим поглядом оббігає кімнату. Фотоапарат на масивному штативі, освітлювальні прилади, різне тло для знімань, скляний дат. Нічого підозрілого (Ю. Янов., I, 1954, 194); Фіксація основного корпусу проєктора при установкаюванні останнього на триніжок (штатив) поліпшена, що усуває вібрацію проєктора при демонструванні фільму (Пересувні кінопр., 1959, 48).

ШТАТИВНИЙ, а, е. Який має штатив (у 2 знач.). Штативний камери.

ШТАТНИЙ, а, е. 1. Який перебуває у штаті (див. штат² 1). Плохий на очі штатний колгоспний чабан і не розбере гаразд — хто це звернує з дороги на торішню стерню (Сміл., Зустрічі, 1936, 26); Для збирання матеріалу було притягнуто всіх штатних робітників академії (Смоляч, Прекр. катастр., 1956, 161); *Образно. Біля стаю завжди можна було зустріти ще й інших штатних любителів сонця, води і повітря — Олега Румаря, Павла Шведа, Лиду Задорожню (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 207).

2. Стос. до штату (див. штат² 2); який належить за штатом. Штатна посада; Штатне місце.

Штатна одиниця див. одиниця; Штатний різніс див. різніс.

ШТАТСЬКИЙ, а, е. Невійськовий і недуховний; цивільний. Штатські люди; // у знач. ім. штатський, кого, ч. Невійськова, цивільна людина. Там [у-пеклі].. Були багати і убогі, Прямі були і кривоногі, Були видючі і сліпі, Були і штатські, і воєнні (Котл., I, 1952, 138); — Всі військові, виходьте по одному через двері. Штатські, — станьте всі у той куток (Ю. Янов., I, 1958, 91); // Який належить невійськовий, цивільний людині; признач. для неї. Штатське взуття; // у знач. ім. штатське, кого, с. Невоєнний, цивільний одяг. [Горбунов:] Ну, представляюсь: генерал Дитятин! В одстаці я. Ходжу і в штатському (Тич., I, 1957, 300).

ШТАТСЬКІ ІСПИТИ, діал., заст. — державні іспити. Нестор був уже по штатських іспитах і вже початкуєши урядовець (Коб., III, 1956, 95).

ШТАХЕТ див. штахетні.

ШТАХЕТИ, *эт, мн., ШТАХЕТ, у, ч. Загорожа з дерев'яних дощочок або металевих прутів. [Гер:] Палац коло палацу. Та скрізь ясні шибки, та вежі, та залізні штахети (Л. Укр., IV, 1954, 219); Двір од вулиці одгороджений не парканчиком чи штахетами, а трьома лініями колючого дроту, на який опирається стіна з дикої лози (Сенч., На Бат. горі, 1960, 120); По однім бік глибокого темного шляху білокорі берези в розпущених зеленіх соках.. По другий бік під зеленою — високий гостроверхий штахет і пахмура, зеленим мальована брама (Вас., II, 1959, 54); Піраміди озорожено гарненьким штахетом і обсаджено молодими деревами (Коп., Лейтенанти, 1947, 35); Зупинившись і глянувши в той бік, звідки гукали, Гузь побачив наставлені на нього кризь отвори в штахеті дві гвинтівки (Буря., М. Гонга, 1959, 13); // тільки мн. Дощечки в дерев'яному паркані, веранді і т. ін. Молоденька панна, що була нахилилась над столом, давно вже шукала чогось у густій сітці винограду, переважившись через штахети веранди (Дн. Чайка, Тв., 1960, 46); Маленька фігура Гучинського хутко мигтіла межі штахетами сходів. Він хутко збігав на естакаду [шахти] (Досв., Вибр., 1959, 324); Бронко застас Олексу коло дверей. Стопившись за штахети гвіртки, ..Олекса важко дихав (Вільде, Сестри., 1958, 89); Ми знову йшли стежкою. Ось уже видно штахети у паркані (Томч., Готель., 1960, 50); Циркулярка різє дошки, штахети (Кучер, Зол. руки, 1948, 130); *Образно. Аж до чехів Запоріжстай! Прийшли квітучі саби, І на останньому кварталі Спишилися яблуні, бо далі Лежить асфальт — не перейти, І височать штахети сталі, Базарові пагорби руди (Нагн., Вибр., 1957, 141).*

ШТАХЕТИК див. штахетники.

ШТАХЕТИКИ, ів, мн., **ШТАХЕТИК**, а, ч. Зменш. до штахети. На Чернечій горі, де похований Шевченко, на самому верхньому раб'юти штахетники (Кочуб., III, 1956, 43); Меланя Бриль, мати, та Марта Колиберда, теж мати, тихо сядли ували, журно похилившись одна одній на плече, — три кроки віддала, за штахетником паісадника (Смоляч, Мир., 1958, 5); *У порівн. Сержант Прохнімак брав зі столу гвинтівочні набой, виставлені колючим штахетником, по черзі показував солдатам кожєн з них (Загреб., Шеніт, 1966, 33).

ШТАХЕТИНА, и, ж. Окрема дощечка загорожі; планка. Пішли оглядати пошарпану огорожу. Майстри, два дядьки, стожі один на одного, середнього віку, довог придивлялися до кожної штахетини, немов бачили уперше (Збан., Малин. дзвін, 1958, 58); Ставши на нижню перекладину паркана і піднявши голову врівень з гостроконечними штахетинами, озирав [Маруся] протилежну сторону вулиці (Буря., М. Гонга, 1959, 245).

ШТАХЕТИНКА, и, ж. Зменш. до *штахетина*. Відразу ж за газом, неподалеку від лісового озера, рослині садки. А в садах — чепурненькі будиночки. Ті сади разом з будиночками обгороджені невисокими акуратними штахетинками (Збан., Курил. о-ви, 1963, 136).

ШТАХЕТКА, и, ж. Невелика штахетина. Проїшла [Ганна] до паркану, відсунула об'їк відому тільки їй прибуту одним цілком штахетку і пірнула в неширокий отвір (Коз., Сальвіа, 1959, 212).

ШТАХЕТНИЙ, а, е. Прикм. до *штахети*. Спинившись біля штахетної огорожі, Івашкевич кивнув головою на гарну нову будівлю (Оров., Зел. повін., 1961, 44); Дерев'яні й залізні, зварені з тонких водогінних труб зрости, акуратні штахетні оградки, пофарбовані в світлі тони, ..все це надавало кладовищу дуже чепурного і зовсім не сумного вигляду (Перв., Материн.. хліб, 1960, 111).

ШТАХЕТНИК, а, ч. Те саме, що *штахети*. Лісосмуги почали робити продувники, що сприяє рівномірному розподілу снігу на полях. Цей же принцип використовується і при захисті залізниць: штахетник, що виставляється побіля колій, теж будують ґратчастим, продувним (Знання..., 2, 1972, 14); — Маємо свій лісозагод, пильямо дошки, виготовляєм клепок, ґонт на покрівлю, штахетник, щити (Літ. Укр., 30.III 1965, 1).

ШТАХЕТТА, я, с., збірн., рідко. Те саме, що *штахети*. Слять біломурові колони будинків поміж деревами. ..Далі од шляху дова шеренга гостроверого штахетта, як устий ряд ґрізних стисів (Вас., II, 1959, 60).

ШТАХЕТЧАСТИЙ, а, е. Який складається з штахет; аруб; а штахет. Крізь штахетчасті ґрати звішувалися ще зелені грона плоду цієї виплеканої рослини [винограду] (Досв., Гюлле, 1961, 41).

ШТАХЕТЧАТИЙ, а, е. Те саме, що *штахетчастий*. — Ну, от я вже й прийшов, — спинаючись біля хвіртки у штахетчастому паркані, ..казав Володимир Макаров (Собко, Нам спокій..., 1959, 97).

ШТЕВЕНЬ, вня, ч. Особливо міцна частина, якою закінчуються остов судна на носі та кормі.

ШТЕЙґЕР, а, ч., заст. Гірничий майстер, техник, який відав роботами на руднику. Блищить харбідка вдалині, — то штейґер поспішає (Сос., I, 1957, 334); Серед шахтарів розлізся реґім. Штейґер алми очима обвів присутніх і, не знайшовши собі підтримки, шмигнув із крамниці (Панч, I, 1956, 370).

ШТЕЙґЕРСЬКИЙ, а, е, заст. Стос. до штейґера. Штейґерська посада.

ШТЕЙН, у, ч., мет. Проміжний продукт плавки руд кольорових металів.

ШТЕЛЬВАґА, и, ж. Те саме, що *стельваґа*. — Скидай штельваґу та притримай, щоб не біла коней по ногах! (Ле, Правов., 1957, 22); Марія Кияшко.. помітила навіть, що на одній штельвазі було надтріснуте залізне кільце (Минко, Вибр., 1952, 36).

ШТЕМЦ, а, ч., заст. Тавро. А меж ними, запеклими, В кайдани убраний Цар асеситній! цар волі, цар, Штемцм увічаний! (Шевч., I, 1963, 242).

ШТЕМПЕЛЮВАЛЬНИЙ, а, е. Признач. для штемпелювання. Значно полегшують роботу поштовиків також штемпелювальні машини. Кожна з них за годину ставить штемпелі на 15—16 тисячах листів (Рад. Укр., 12.I 1963, 4).

ШТЕМПЕЛЮВАННЯ, я, с. Дія за зпач. штемпелювати. Застосовуючи стрічкові транспортери, підйомники, електротягачі, штемпелювальні машини, зв'язані між собою механізація найбільш трудомістких навантажено-розвантажувальних операцій внутрішньовиробничого транспортування, штемпелювання листів тощо (Знання..., 7, 1970, 4).

ШТЕМПЕЛЮВАТИ, юю, юєш, недок., Perez. Ставити на що-небудь штемпель (у 1 знач.). Входить кондуктор, штемпелює білети (Коцюб., II, 1955, 269).

ШТЕМПЕЛЬ, я, ч. 1. Прилад, інструмент з опуклим зображенням якого-небудь малюнка або напису, що служить для одержання відбитка, для накладання печатки, клейма. А коли начальник помер, посів [Степан] його місце і вже сам став господарем невеличкого комунатора, старенької морзянки на батареї та великих і малих штемпелів (Кучер, Трудна любов, 1960, 134); // Відбиток, одержаний за допомогою такого приладу. Свідомства дивляться на пам'ятця двокоронними штемпелями й підсміхаються (Март., Тв., 1954, 433); Федоська витягла з столу невеличку чашечку, пошаруділа якусь там паперами і ткнула чоловікові потертий, з багатьма штемпелями конверт (М. Ол., Леся, 1960, 140).

2. діал., заст. Гербова марка.

ШТЕМПЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до *штемпель*. Лістоноша подав пакет. Ганна Прищепя прочитала штемпельну помітку: «Міжнародне» (Рад. Укр., 22.XII 1962, 4); // Признач. для штемпелювання. Штемпельна подушка.

ШТЕМПЕЛЬОВАНИЙ, а, е. Діспр. пас. мин. ч. до *штемпелювати*.

ШТЕМПОВАНИЙ, а, е, заст. Таврований. Онда злодій штемпований Кайдани волочить (Шевч., I, 1963, 242); Нині пса випускали за браму [тюрми]. .. Пес сей власність мого начальника і штемпований — а я, штемпований, не точу по волі зодити (Стеф., III, 1954, 41).

ШТЕПНЕНЬКО, присл., діал. Зменш.-пестл. до *штепно*. Парубоцтво з старшими, жонатими братами, ..підперезависів штепненько, побувавши нові шкапові роботи з підковами (Кв.-Осн., II, 1956, 238).

ШТЕПНИЙ, а, е, діал. Акуратний, охайний, чепурний. Олена, що йде, то усе вивчала пана Забр'югу, який то він гарний, чорнявий, повновидий, які то в нього уси штепні... (Кв.-Осн., II, 1956, 212).

ШТЕПНО, діал. Присл. до *штепний*. Та був собі [Костусь] красивенький, штепно вбирався, і одежа на ньому лепська (Кв.-Осн., II, 1956, 374).

ШТЕПСЕЛЬ, я, ч. 1. Металевий стержень або вилка, за допомогою яких з'єднані з ними переносні електричні прилади (лампа, плитка і т. ін.) виикаються в мережу. На лутці стояв невеличкий плоский чемоданчик. То була, мабуть, маленька друкарська машинка. ..З-під кожуха звисав недовгий електричний шнур із штепселем (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 133); Він вклучив штепсель і вентилятор справді запрацював (Вільде, Сестри..., 1958, 122); Микола витягнув штепсель — піла засвітила повітряне, одоголено зитнула і затизла (Збан., Курил. о-ви, 1963, 252).

2. розм. Те саме, що *розетка* 1. — Я купив своїй жінці [швацьку машинку], не називалась. Включила в штепсель і пішла чесать (Кучер, Трудна любов, 1960, 197).

ШТЕПСЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до *штепсель*. З виготовленнях у фабричний спосіб елементів будинку, серед яких було все аж до штепсельних розеток, вони [інженери] з допомогою крана за один день змонтували адміністративний будинок площею у 300 квадратних метрів (Наука..., 4, 1966, 22); // Який є штепселем. Штепсельна вилка; // Забезпечений штепселем. Штепсельна лампа; // Який здійснюється за допомогою штепселя. Штепсельне з'єднання.

ШТИБ¹, у, ч., гірн. Дрібне або подрібнене кам'яне вугілля. Під ногами, як ринь на березі, шелестів штиб (Панч, I, 1956, 408); На шатку № 54 привезли новий струг. — Кажуть, чудовий механізм, — чути розмови. — Подрібнюючи вугілля, лишає менше штибу, ніж від комбайнів (Рад. Укр., 25.I 1963, 2).¹

ШТИБ², у, ч., розм. Те саме, що кшталт. Тільки тепер він спотеріг, наче це був не той сад, що він його знає ще два роки тому. Він тепер розкинувся величезним парком, порізаним доріжками, обабіч яких на певній відстані височили дерев'яні альтайки кимтійсько-японського штибу (Досв., Вибр., 1959, 369); Гуміш Прудивус добре знав невірну вдачу товариша, його поведінку на кону, штиб його лицейського вчиння та хисту (Льч., Козацьк. роду..., 1958, 207).

◇ На один штиб — те саме, що На один кшталт (див. кшталт); На свій штиб — те саме, що На свій кшталт (див. кшталт).

ШТІБА, и, ж., заст. Штаба. Прокатний стан «200», виготовлений нашими руками, за годину пропуская через свої валки багато десятків кілометрів металевої штиби (Роб. газ., 4.IX 1963, 2).

ШТІБЛІТА див. штиблети.

ШТІБЛІТИ, ёт, мн. (одн. штиблєта, и, ж.). 1. Чоловічі черевички перев. на шнурках. Він ходив, широко розставляючи дебелі, розкарякуваті ноги, узуті в шкіряні штиблети з масивними золотими пряжками (Добр., Очак. розмир, 1965, 5); Дмитрій Іванович став зовсім іншим, ніж був. Почав одягатися: придбав добрі жовті штиблети, шовкову сорочку, пошив красиву піджачну пару (Сенч., На Бат. горі, 1960, 74).

2. заст. Гетри на застібках.

ШТІБЛІТНИЙ, а, е. Прикм. до штиблєти.

ШТІВНИЙ, а, е, гирн. Прикм. до штиб¹.

ШТІВНИЙ, а, е, діал. 1. Нерухомий, твердий, негнучкий. Штивна була у нього [Тодорик] шия (Коб., II, 1956, 13); Митрополит випростував штивну руку з теплих хутор, хрестився часто й уривчисто (Загреб., Диво, 1968, 623).

2. перен. Холодний, байдужий, суворий. [Д о л о р е с:] Невже ви мешкаєте в стому склепі? [Д. Ж у а н:] Як вам сказати? Я тут мав прожити сей день і ніч — мені не треба більше, та в сім дворі штивніша етикета, ніж при дворі кастільськїм [Л. Укр., III, 1952, 340]; Ходила [Оріховська], поміж учениці штивна, замкнута в собі, з глибиною, як звичайно, ризкою на перенісі (Вільдо, Б'є восьма, 1945, 67).

ШТІВНИСТЬ, ності, ж., діал. Властивість за знач. штивний. Уся штивність і замішання, вся несміливість, що все-таки не покидала гостей в освітлених покоях, зникла нараз, і запанував інший настрій (Коб., II, 1956, 18).

ШТІВНО, діал. Присл. до штивний. Все стояло не порушно, штиво, піло спокійно, що наближалася повільним кроком (Коб., II, 1956, 60).

ШТИК¹, а, ч. 1. Те саме, що багнет 1. — Дивлюсь, стриба він із дуба. У руках рушниця із штиком — виходить, солдат. Я до нього, а він штиком — прямо ніяк мені підступиться (Хотк., I, 1966, 89); Під вікнами і в дверях камери, поблискуючи штиками, виринули сірі шинелі (Вас., I, 1959, 205); Як тільки дівчата наші добігли до радянських бійців, на штиках у них з'явилися квіти, на плотках — квіти, а в руках цілі оберемки усякого букочинського зілля та цілиту... (Мур., Бук. повість, 1959, 125); І штикам і згранатах роботи було, послужили й прикладі нежало (Гончар, Вибр., 1959, 172); *Образно. Я не ридаю, не молюсь — своєю чистою душею на штик скорботи наколюсь (Тич., II, 1957, 108); *У порівн. Одного разу з шумом зялася чапля, дзюб, як штик. Вона кружляла над бійцями, здивовано шулячи намистинки очей (Тют., Вир, 1964, 317); // перен. Зброя, армія взагалі. Буржуазія окремих країн усвідомлює, що їй доведеться триматися в своїх державах з допомогою іноземних штиків (Ленін, 37, 1973, 106); На вісті правда лиш одна — І тільки там живе вона, Де

селянин і робітник На пана повернули штик (Рильський, II, 1960, 153); Наша путь — із штиками й піоніи, Наша мова з фашистами — штик... (Нех., Дорога..., 1945, 18).

◇ Зустрічати в штикі див. зустрічати; Піднімати (підняти) на штикі — заколювати, убивати штиком. Всі сотні разом збунтувалися, найлютіших офіцерів підняли на штики, а самі кроком руш! З червоним прапором туди, до своїх (Гончар, II, 1959, 306); Триматися на штиках; Опиратися на штикі — утримуватися силою військ; У штикі! — команда йти на абліження з ворогом, взявши рушниці навпереваги, для рукопашного бою. Було, з французами гуляємо, й п'ємо... І раптом: у штикі! — Устанемо й б'ємо (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 43); Ходити (іти, піти, кидатися, кинути і т. ін.) в штикі: а) ходити в рукопашній бій з гвинтівками навпереваги. І тільки їм [петлюрівські] вояки Вперед на метр зоч, проривали, — Здіймалися стомлені полки І дружним наступом в штики Геть одкидали всю навалу (Шер., Дорога..., 1957, 152); — Давай! Давай! Зчепилися в штикі... (Лев., Драма..., 1967, 158); б) рішуче захищати когось, що-небудь; Іти (піти, кидатися, кинути і т. ін.) на штикі — рішуче захищати когось, щось. Клянусь боротись до загины так, як боролися батьки і за Радянську Батьківщину ішли на муки, на штики (Сос., II, 1958, 486); Як штик [здоровий, готівий до чого і т. ін.] — цілком, абсолютно здоровий, готівий до чого-небудь. — А може, одужає, зараз ліки всякі... Он дід Виоко торік розігнувся не міг, так йому спину знесло. Поїхав у Косопілля, покололи його і через місяць ходив, як штик... (Зар., На.. світі, 1967, 144); Кашовар зрадів: — Та я його, братці, як рідного сина догляну! Навчу борцу, кашу варити. Він у мене буде як штик! (С. Кравч., Квіти..., 1959, 30).

2. перен. Один боець-піхотинець (при вказуванні на кількість бійців). — Я не пам'ятаю, щоб у нашому «азайстві» було коли-небудь більше активних штиків, більше волевої потужності, аніж зараз... (Гончар, III, 1959, 419).

ШТИК², а, ч. 1. заст. Лопата. Навколо стояли колеса, плуги, драбини, барони, а поміж тим штики, коси, сокири непевно миготіли блиском роз'яреного вогню (Коб., Вибр., 1954, 174).

2. Те саме, що штих³.

ШТИК³, а, ч. Особливий морський вузол, яким зв'язують товсті мотузки, канати. Рибачський штик.

ШТИКОВАНИЙ, а, е, спец. Діспр. пас. мін. ч. до штикувати.

ШТИКОВИЙ¹, а, е. Прикм. до штик¹. Штиковий гомотик; // Зроблн, завданій штиком. Штикова рана; // Із застосуванням штиків (про рукопашній бій). Посеред плацу маячили гімнастичні пристрої та стояли, як примари, опудала, набиті соломом, на яких практикувалися солдати в штиковою бою (Добр., Ол. солдатики, 1961, 109); Білі не сподівалися на такий дружний натиск і зупинилися. Червоноармійці вже не звертали уваги на кулі, а йшли в штикову атаку (Панч, В дорозі, 1959, 96); [О р л и к:] Ми б'ємося день і ніч! Я втратив лік атакам, контраатакам і рукопашним схваткам штиковим (Лев., Драма..., 1967, 83).

ШТИКОВИЙ², а, е. Прикм. до штик³.

ШТИКУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. штикувати.

ШТИКУВАТИ, ую, уєш, недок., перек., спец. Перекопувати ґрунт на глибину лопати, розпушувачи й перекидаючи шари землі. Якщо вони [лісосмуги] дуже заросли бур'янами і очищення ґрунту від них культивуванням неможливе, міжряддя переорють кінними; або

тракторними плугами, а в рядках ґрунт штикують (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 247).

ШТИЛЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. штилювати.

ШТИЛЮВАТИ, ює, недок. і док. Стояти не рухаючись через повний штиль (про судно).

ШТИЛЬ¹, ю, ч. Відсутність вітру (на морі, озері і т. ін.); безвітря. *Стояв штиль. Море коливалося блакитним атласом, і, скільки сягало око, розбігалися його просторами сріблясті стежки* (Тулуб, В степу..., 1964, 278); — *Ну, як там море? Тихе чи бушує? — Тихе, дядьку, повний штиль!* (С. Ол., З книги життя, 1968, 66); *Шумує буйна людська злила, хоч і мовчить, як море в штиль, Коли воно чекає вітру, щоб вдарити у береги* (Перв., II, 1958, 28).

◇ **Мертвий штиль** — повне безвітря. *На мить Сашко спинився на пагорбі і з жалем подивився на легкі при березі брижі застиглого в мертвому штилі моря* (Смолич, Світанок..., 1953, 12).

ШТИЛЬ², ю, ч., заст. Стиль. — *Буонапарте — наш лютий ворог, але хто буде заперечувати, що французька мова вишукана, високого штилю і краси незрівнянної* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 168); *Він любив висловлюватися абстрактно і трагічно високим штилем* (Кир., Вибр., 1960, 209); *Готуючись до розмови з письменником, Василь Опанасович мимоволі переходив часом на високий штиль* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 257).

ШТИЛЬ³, я, ч. Загострена жердина, кілок (перев. для посіiania соломки, сіна). — *А чом же, дядьку, ви не викопали тих грошей, коли бачили, де вони горять? Я б зараз пішов з штилем та виштіляв місце, викопав би гроші та накупив би собі волів та коней...* — сказав Денис (Н.-Лев., VI, 1966, 332); — *Та тільки б свиснуло хто — з косами, з штилями відемо на панство, до ноги виріжемо* (Головко, II, 1957, 230); *Хлопці облишили штилі, стовпилися цікаві біля містка, стежачи, як направляє Білограй крутим узвозом коня* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 125).

ШТИЛЬГУКАТИ, аю, аеш, недок., діал. Шкультигати. *Ось надійшов штильюкаючи старий Петро* (Фр., IV, 1950, 390); — *Ти вже велика діжка, тебе не можна брати на плечі, — приговорює Тарас, і дитина дала намовитися, встала, штильгукає далі по камінні* (Ков., Світ., 1960, 42).

ШТИЛЬНИЙ, а, е. Те саме, що **штильбовий**. *Штильне море ні шелесне, Сонні береги. В ніч таку про вє чудесне Мріють навкруги* (Воронько, Поезії, 1950, 68).

ШТИЛЬОВИЙ, а, є. Який буває під час штилю (див. штиль¹). *Погода передбачалась штильова і ясна* (Трубл., II, 1955, 159).

Штильова смуга — ділянка моря, океану, де стоїть штиль.

ШТИР, я, ч. 1. Циліндричний стержень з конічним кінцем. [Молодий каменярь:] *Інженер! Де його тільки не носить? [Старий каменярь:] Од його штирів уже всі гори в дїрках* (Мам., Тв., 1962, 399); *Даз закріплюється на різній висоті дерев'яними штирями, що вставляються в спеціальні отвори в стовпах* (Жилий буд. колгоспника, 1956, 15); *На кінці вала [жатки] установлено приводну зірочку, яка закріплена штирем і шпильотом* (Зерн. комбайни, 1957, 109).

2. Радіоантена, що має вигляд довгого стержня.

ШТИРБОРТ, у, ч., спец. Правий борт судна.

ШТИРИ, штирбх, числ. кільк., діал. Чотири. *Бєшь у мене хлопців штири* (Чуб., V, 1874, 303); — *От до мене вбїг Микита: — Вовче, справа знаменита! Штири Барани ось тут* (Фр., XII, 1953, 8); *«От і купив, от тобі й нива! — думає Роман... — І це я ловив заві, коли таке, що не вмів штирах докупити скласти — ціпов'яз з зубів видер менї ниву!»* (Коцюб., I, 1955, 106).

ШТИРКАТИ, аю, аеш, недок., перех., діал. Штрикати. *Пан коня штиркає, нагайкою крає, А кінь вже й вижа, і хроне!* (Кост., I, 1967, 49).

ШТИРКНУТИ, ну, нєш, док., перех., діал. Однокр. до штиркати. *Тодї козачка у зату вбївала, Буцїм хоча той борщ поліном штиркнула, Ну його к нечистїй матерї!* (Укр. думи., 1955, 21); *Коротколиций тюремний.. злегка штиркнув старого багнетом у спину. Дїд позитився* (Стельмах, I, 1962, 452); *У порівн. *Юра стрепенувся, мовби хтось знезацька пальцем штиркнув його в око* (Фр., IV, 1950, 405).

ШТИРОВИЙ, а, є. 1. Укріплений на штирі або штирем; який має штир. *Штирове долото; Штировий замок*. 2. Який складається з штирів; зробл. з штирів. *Штирова антена*.

ШТИРХАТИ, аю, аеш, недок., перех., діал. Штрикати. *Вона мене й штипає, і штирхає, і гребінцем мене сородить, і шпильками коле, і водою зливає, — чого, чого не докаже над мою головонькою бїдною!* (Вовчок, I, 1955, 109); *Був у нас один такий, що жінка й під ніч кочергою було зажене, ще й туди штирхає та кричить* (Барв., Опов., 1902, 328); *У порівн. *Скільки часу пролежав, — Юрїй не знав. Тільки коли опритомнів і поворожив ногою — відчув різкий біль, наче в неї хтось штирхає гострою залізкою* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 157).

ШТИРХНУТИ, ну, нєш, док., перех., діал. Однокр. до штирхати. [Опанас:] *Вони [жовніри] Як узгадали бїду за волосся Та з хати, — я до них, вони мене Штирхнули в груди — Отже як, Криї боже, досї, дядечку, болить* (Кост., I, 1967, 212); *Він саме дотягнувся до крихітних соловейкових дїтей, коли Настечка і Левко з двох боків штирхнули його патицями. Вуж відплив від гілки, бовтнув у воду* (Стельмах, II, 1962, 126).

ШТИРХОНУТИ, ну, нєш, док., однокр., перех., діал. Підсил. до штирхнути.

ШТИРЯ, і, ж., діал. Безплідна вівця. *Гляну яром по долині — То ж моя биря, То ж моя штиря* (Чуб., V, 1874, 1172); — *Гей, орлику-братику! Ти високо літаєш, Ти далеко видаєш, Чи не бачив ти мовї штирі та бири?* (Укр. думи., 1955, 288).

ШТИФТ, а, ч. Невеликий циліндричний або конічний стержень, який застосовується для нерухомого з'єднання двох деталей машин. *Учитель розбирає вузол і показує учням, що.. шестїрна на гвинті закріплена шпонкою і не може обертатись, що болт або конічний штифт з'єднує нерухомо маховичок з кінцем гвинта* (Метод. викл. фрез. справи, 1958, 127).

ШТИФТИК, а, ч. Зменш. до штифту.

ШТИФТОВИЙ, а, є. Прикм. до штифту; // Скріплений за допомогою штифтів; // Який має штифти. *Коли горюч у снапах не пересушений, його можна молотити на молотарках з штифтовими барабанами* (Зерн. боб. культ., 1956, 41).

ШТИХ¹, а, ч., діал. 1. Палиця з гострим кінцем; гострий кїнець, вістря.

◇ **Як штихом докїнути** — дуже близько.

2. заст. Спис. *На стїнах, побїч деяких нових штигїа, висїли почорнілі від старостї портрети давніх польських маєнатїв* (Фр., V, 1951, 275); *О! Штих Пулавського!* (Мицк., Пан Гадеуш, перекл. Рильського, 1949, 408).

ШТИХ², а, ч., діал. Стїбок. [Цимбальський:] *А будьте ласкаві сказати менї, яким ви штихом шите?* (Фр., IX, 1952, 371); *Коли не раз сидїла [панї] над своєю роботою й укладала штих за штихом, нитку за ниткою, а з-під її пальцїв виходили гладенькі червонї листочки й кїоти, то ї думки її хорошіли й прояснювалися* (Кобр., Вибр., 1954, 6).

ШТИХ³, а, ч. Шар землі в глибині, який можна захопити лопатою. *Плянує [Кукса] на долою й почав копати. Узве один штих, другий, але земля була туга (Кучер, Трудна любов, 1960, 500); Серед садівників був і Іван Луційович. Осв він всіма лопату на весь штих у землю, скинув кашкета, витер спінного лоба. Глянув на небо. ..Дощику б оце!* (Оров., Зел. повінь, 1964, 12).

ШТИХЕЛЬ, я, ч., спец. Різальний ручний інструмент, який застосовується в гравіруванні і як різець для обточування дрібних деталей. *Загострені голки та штихелі лежали напохваті. В'язальна спиця, обита в ручку від старого пензля, ходила по мідній дошці. Тарас, працюючи, співав. Рисував по металу українську дівчину (Ільч., Петерб. осіннь, 1956, 73); Перед гравіруванням, як і перед карбуванням, на річ переносили малюнок, який потім вирізували спеціальним різцем — штихелем (Укр. золотарство., 1970, 37).*

ШТИХМАС, а, ч., спец. Те саме, що **нутромір**. *Штихмас. — прилад для вимірювання внутрішніх розмірів від 50 до 1500 мм з точністю вимірювання 0,01 мм (Практ. з машинозн., 1957, 16); Граничні штихмаси являють собою форму стержня, на кінцях якого розміщуються вимірювальні поверхні, що становлять частину циліндричної або сферичної поверхні (Допуски., 1958, 169).*

ШТОВХ, виг. Уживається як присудок за знач. **штовхати** і **штовхнути**. *Пацюк уледів молоденький Та зараз дядька штовх тишенько. — А що ж це, — каже, — як це так? Відкіль це взявся небарак? (Гл., Вибр., 1951, 55); Як тільки у класі почнуться уроки, — То крутяться й вертяться він на всі боки: Умочить перо й... того штовх, того хан! (С. Ол., Вибр., 1959, 152); Зупинилися ми біля порога. ..Коли це старий штовх мене під бік і показує на стінку... (Г. Кравч., Квіти., 1959, 150).*

ШТОВХАН, а, ч., розм. Короткий різкий удар кулаком, ногою; стусан. *Не перина Галі терпіти від матері лайку, скубку, штовхан (Миришні, IV, 1955, 29); За знаком сліпого Панько й Микита відтискають старосту, який теж не хоче пасти задніз, — до дверей. Двері відчинено. Штовхан кокіалом. Староста вилтає геть (Ю. Янов., I, 1954, 188); Туманними очима дивився на Миколу Іван Семенович: видно, не лише несподіваний штовхан, але й ще якісь думки не давали йому отямитися (Полт., Повість., 1960, 322); Кожного відпущника товариші зустрічали вигуками привітань, дружніми штовханнями, гарячими потисками рук (Добр., Ол. солдатки, 1961, 33).*

◇ **Давати (дати і т. ін.) штовхані (штовханів)** кому; **Нагороджувати (нагородити) штовханіми** кого — бити когось короткими різкими ударами. [Петрор:] *Що ж то за бумага? Може, ще всякий учитель штовхана мені дасть, як прочита її! (К.-Карий, I, 1960, 68); Якійсь напіроздлантний чоловік, без шапки й без пояса, намагався випльнути з човна, але задунячі тягли його назад, нагороджуючи штовханнями (Добр., Очак. розмир, 1965, 313); Покуштувати штовханів — бути побитим короткими різкими ударами.*

ШТОВХАНЕЦЬ, нця, ч. Зменш. до **штовхан**.

◇ **Давати (дати і т. ін.) штовханці (штовханців)** кому — те саме, що **Давати (дати і т. ін.) штовхані (штовханів)** (див. **штовхан**). *Директор стиснув кулак, ніби хотів дати ще штовханця на дорогу цій зухвалій учениці, але згодом став спокійнішим (Вільде, Повнол. дітн, 1960, 112).*

ШТОВХАНІНА, и, ж., розм. Безладний рух, штовхання в тісноті, в натовпі. *Серед метушні, гамору, крику, страшенної спеки, штовханнями, озидної вок-*

зальної пилюки бігав дівчинка років шести (Тют., Вир, 1964, 161); Прокинувся я від штовханнями в купе. Поїзд це стукотів на стиках колій (Чаб., За півгодина., 1963, 15); Софія Карлівна стояла сама собі серед вигону, стежачи з-під панями за штовханнями біля колодязя (Гончар, Таврія, 1952, 150).

ШТОВХАННЯ, я, с. Дія за знач. **штовхати** і **штовхатися**. *Пані Блонська думала, що це не дуже гечно тікати так скоро, і сказала дочці: — Іди, іди гуляти собі. — Тільки після штовхання своєї дівчини їй у бік... вона стала збиратися додому і прощатися (Григ., Вибр., 1959, 443); Шейдо взяла на буксир дві баржі. Капітан вирішив вести їх методом штовхання (Веч. Київ, 27. III 1957, 1); Змагання мали відбуватися у великому манежі, де було обладнано шістдесятиметрову бігову доріжку, ями для стрибків і штовхання ядра (Собко, Стадіон, 1954, 306); Є в нього хутір, пасіка, рибний став, поля, городи. Ну й сиди собі дома, нікому не вклоняючись. Так ні: краще йому презирлива гостинність магнатів, штовхання серед голодної шляхти по панських передпокоях (Тулуб, Людолова, I, 1957, 42); Ми в будівельному інституті. Перерва між лекціями. Йде велике переселення студентів з аудиторії до аудиторії, штовхання в коридорах, витрішки, зубоскальство (Загреб., День., 1964, 173).*

ШТОВХАТИ, аю, а́сш, недок., перех. 1. Короткими різкими рухами торкатися до когось, чогось, відпихати від себе. *Левантина поторсала [двері], але нічого не зрушила їй. «Буду штовхати плечем, — подумала собі, — а може відхилиться хоч трохи, щоб просунути обчепяки» (Гр., II, 1963, 290); Він тільки тямив, що все круг нього заворушилось і якась сила раптом утопила його; що його з усіх боків штовхатуть, що над ним важко дихають (Коцюб., II, 1955, 180); Вони проходили заперлих друзів (Досв., Вибр., 1959, 154); — Шезни з очей, приблудо! — штовхає Василю чоловіка обома руками (Стельмах, I, 1962, 223); Він ходить круз столу, кульгав, коліними штовгає стільці (Перв., II, 1958, 88); Ми зневажливо штовгаємо ногами іржаве кермо (Ю. Янов., II, 1958, 46); *Образно. *Глухе ридання штовгало нічну тишу, і вона, важко сновіаючи, падала, билась об хати, аж шибки бряжчали... (Головко, I, 1957, 70); // Несильним дотиком подавати який-небудь знак, звертати чію-небудь увагу на що-небудь. *Мар'янка, бачивши, що товаришки покинули її саму стівати, спершу насилу вела голос і штовгала, хто ближче, щоб підтягали (П. Куліш, Вибр., 1969, 292); — Ей, земляк, — штовгаю помалу револьвером (Вас., Нецібр. дв., 1941, 212); Професор переходить із павільйону до павільйону. Я штовгаю актора, що близько мене стоїть, він нас знайомить (Ю. Янов., II, 1958, 27); Ззаду хелек приручений кінв-красень, штовгає Джмелюха мордою в спину (Тют., Вир, 1964, 536); // Бити стусаном. *Старець трошки прозолдавсь., не розжувавши гарзод, хотів прококтнуть та й подавися. Тут інші старці почали його в спину штовгати., насилу вибили йому з глотки той шматок (Стор., I, 1957, 34); Та панські слуги добре дбали. ..Обмахувалися наязьками, А далі штовгали кулаками Взлясь [хлопів]... (Фр., X, 1954, 311); Молотники жартували, сміялись з його, штовгали під бік, а Прокіп все стояв та дивився вгору (Н.-Лев., III, 1956, 189).****

◇ **Штовхати в серце (в груди)** — про яке-небудь сильне почуття, що несподівано охопило людину. *Аж несподівано мої очі загляють казенний пакет на столі, що вже давненько штовгає мене в груди, і я кидуюсь, ніби хто бурхнув на мене відро холодної води: «Нагулявся!» (Вас., II, 1959, 296).*

2. Підштовхуючи, пхаючи, спрямовувати куди-небудь, змушувати рухатися в якомусь напрямку. — *Та йди-бо!* — штовхала її Одарка. — *Чого ти боїшся? Хіба вони тебе з'їдять, чи що* (Н.-Лев., II, 1956, 56); *І тоді того, що стріляє, схопило кілька рук... Його штовхали крізь весь загін до Чубенка* (Ю. Янов., II, 1958, 212); *Якийсь чисто зодягнений панок намагався проникнути у двір, але біля воріт вартові його затримали і, штовхуючи, випихали на вулицю* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 127); *Вона бігла, швидко-швидко перебираючи ногами, а вітер і каміння били її, штовхали, підганяли і стукали в лоб, яка і захищала її, і, як парус, помагала вітрові* (Тулуб, В степу..., 1964, 73); *У порівн. *Дивно, але в нього таке враження, ніби якась зла фатальна сила штовхала його сюди* (Гончар, Тронка, 1963, 243); // *Рухати, везти що-небудь поперед себе. До полудня штовхали ми з Владеком тачки, проклинаючи спеку* (Мур., Бук. повість, 1959, 78); *Вона кинулась до вікна і побачила Потоцького, який штовхав перед себе возика* (Томч., Готель..., 1960, 165); *Курсанти вчаться перепливати річку, тягнучи мішок за собою, потім штовхуючи його поперед себе* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 76); *У порівн. *Простоволосий, згорблений.. Бреді [Черниш] поруч палатки, раз у раз спотикаючись, виставивши назад гострі витерті лікті, немов штовхав перед собою щось каторжно важке...* (Гончар, III, 1959, 454); // *перен., розм. Підштовхувати, пришвидшувати яку-небудь справу.*

◇ Штовхати в прірву (в безодню, до пріраи, до безодні) — змушувати кого-, що-небудь робити щось шкідливе, небезпечно для нього. [Марія Романівна:] *Не сердьтесь, подумайте. Я зовсім не хочу образити вас, але ж є такі сліпі матері, які з великої любові до своїх дітей штовхують їх часто у прірву...* (Дмит., Дівоча доля, 1960, 51); *Немає в нас стільких доріг з буржуйами, однаково, з своїми чи чужими. Польський уряд насильно фашизує країну і живцем штовхає її до безодні* (Вільде, Сестри..., 1958, 266).

3. *перен., до чого, на що і з інфін.* Спонукати до чого-небудь, бути причиною, приводом для чого-небудь. *В дійсності весь розвиток російської революції з неминучістю штовхав до збройного вирішального бою між царським урядом і авангардом свідомого в класовому відношенні пролетаріату* (Ленін, 30, 1972, 307); *Молода і вродлива дівчина ще нікого не любила, хоч її серце вже шумувало гарячою кров'ю і штовхало до незвіданого і звабного* (Чаб., Тече вода..., 1961, 119); *Умови існування російського провінційального театру штовхали трупну на часту зміну п'єс* (Збірник про Кроп., 1955, 87); *Шалена жага похититися комусь за жінку, за дочку штовхала Кудрю скоритися Данилові* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 228).

◇ Біс (чорт і т. ін.) штовхас [під ребро] кого — щось змушує кого-небудь робити необдумані, погакі вчинки ніби проти його волі. *Якийсь біс штовхав його сьогодні під ребро і весь час спонукав на хлоп'ячі вихватки* (Загреб., Диво, 1968, 18); *Хіба ж Тоня, його розумна, твереза, практична Тоня, сіла б із ним в клячок, якби і її не штовхало оте чортена заби, спокуси, жадання торкнутися чогось заборонного, згадати незвіданого?* (Гончар, Тронка, 1963, 243); *Штовхати вперед* — спонукати бути діяльним, змушувати вдосконалюватися. — *Любов, чоловіче, для людини, що бензін для автомашини. Те, що її штовхає вперед* (Томч., Готель..., 1960, 268); *Його штовхала вперед фронтова звичка лікаря, який уже добре знав і сміливо застосовував польову хірургію* (Кучер, Голод, 1961, 172); *Штовхати на шлях чого* — спонукати на щось помилкове, необдумане до того чи іншого способу життя. [Р а л ь ф.]

Я скаржитимусь лорд-меру Лондона, що мене, лейтенанта королівських повітряних сил, в цьому домі штовхають на шлях пияцтва (Собко, П'єси, 1958, 99).

4. спорт. Тримуючи на рівні плечей, різким рухом піднімати над собою (штангу, гирю). *Подивився дід, як вони там двопудові гирі, ніби м'ячі, піднімають, як вони штангу штовхують, і аж затремтін* (Вишня, I, 1956, 400); // *Кидати вперед різким поштовхом руки від плеча (ядро). Андрій Комаренко потиснув руку дівчини і зраазу відчує, яка не по-дівоному вона велика і сильна. Такі руки мусять бути у спортсменок, які кидати диск або штовхують ядро* (Собко, Срібний корабель, 1961, 53).

ШТОВХАТИСЯ, аюся, аєшся, недок. 1. Штовхати кого-небудь. *З робочим він штовхнув Матню.* — *Не штовхайся, тут і так бік болять...* — *одмовив Матня* (Мирний, I, 1949, 281); *Все забув [Сопкін], одмахнувся рукою од сусіда і, штовхаючись на всі боки ліктями, з червоним радісним обличчям поперся попід стінкою до Ясочки* (Вас., I, 1959, 348); — *Яка же зануда штовхасться? — засопів у темряві парубічко, підводючи голову* (Тют., Вир, 1964, 242); // *Штовхати один одного. Одна робічка обсіпала їх [молодих] вісом, пшеницею пополовині з мідними та дрібними срібними грішми. Дітворка кинулась ловити гроші, лазила по землі, запалася, штовгалася, пхалася* (Н.-Лев., III, 1956, 75); // *Товпитися, тиснутися. Штовхалося я; аж землячок, Спасибі, признався* (Шевч., I, 1963, 243); *На кораблі штовхалися пасажири, плакали діти* (Ткач, Моряки, 1948, 42); *Високий чоловік.. вирішив не штовхатися і сів на свій чмодан, чекаючи, доки пройнуть люди* (Собко, Скеля..., 1961, 8); // *Бути, перебувати в патовці* (перев. без особливої справи, серйозної мети). *Стражник Чапля увесь час штовхався між людьми, а почувши останні слова, почав продиратися до ганку* (Панч, Гарні хлопці, 1959, 30); *Коли караван з'явився в свято, Шевченко жапав олівці, ішов з фортеці на цілий день із сибковою хліба і штовхався на міняльному дворі, милуючись соковитими барвами східного одягу* (Тулуб, В степу..., 1964, 180).

2. Пас. до штовхати.

ШТОВХАЧ, а, ч. 1. Додатковий, допоміжний локомотив у хвості поїзда, який підштовхує його ззаду.

2. Буксирне судно, яке пересуває баржі методом штовхання. *Успішно закінчилися випробування судна-потягачки, що перетворює річковий буксир-штовхач на криголам* (Рад. Укр., 15.ІІ 1966, 1); *Повсюдиться флот Московського пароплавання. Недавно з'явилися.. десятки сучасних, оснащених автоматикою буксирувальників і штовхачів* (Веч. Київ, 19.ІІ 1964, 1).

3. *тежн.* Деталь або пристрій, які служать для виштовхування, проштовхування, підштовхування чого-небудь. *Штовхачі яляють собою циліндричні стержні, що рухаються в напрямних ступках або в отворач блоків циліндрів і служать для передачі тиску від розподільного вала до клапанів* (Автомоб., 1957, 47); *Після закінчення процесу загартування калесо повертають у горизонтальне положення, штовхачем висувають із розкиві і краном укладають у термос* (Наука..., 10, 1962, 18).

4. спорт. Спортсмен, фахівець із штовхання ядра. *При вивченні питань, пов'язаних із підготовкою штовхачів ядра, було ретельно проаналізовано все до найдрібніших деталей* (Знання..., 2, 1971, 31).

5. *перен., розм.* Людина, який доручають підштовхнути, пришвидшити яку-небудь справу. *Озрядний Данило, штовхач із Орла* (Крикливий, азартний забій-

ник «козла»), Приїхав «штовхати» з Донбасу цемент (С. Ол., Вибр., 1959, 236).

ШТОВХНУТИ, ну, неш, док. Однокр. до штовхати. Оце вона зачепила її [меншу сестру] або штовхну так, що боля й ноги задрер, то вона зараз біжить до матері жаліться; а мати мені зараз тиць кислую в зуби (Н.-Лев., VI, 1966, 92); Гуртом силнули школярі до класу.. Хтось штовхнув дівечку з водою, що стояла тут же, і пообливав одержу (Гр., I, 1963, 243); Марко штовхнув його, підставив ніжку і перекинув долі (Трубл., Мандр., 1938, 37); Деся близько в коридорі гучно грюкнули двері: їх щосили штовхнула осатаніла рука (Шовк., Інженери, 1956, 347); Закричить дитина, зарепетус на свою долю — Уляна тільки вилає та штовгне ногою колиску (Коцюб., I, 1955, 440); — Ось твої «самоварники» йдуть, — весело штовхнула Шуру одна з дівчат (Гончар, III, 1959, 419); Товариш штовхнув хлопця в бік, і він тільки тоді зрозумів, що бовкнув зайве (Тулуб., Людолови, I, 1957, 67); Варвара кинулась до неї, але Параска штовхнула її в груди (Март., Тв., 1954, 131); Воляки штовхнули хлопця до цариці, аби дала наказ, як його покарати (Три золоті сл., 1968, 153); Анастасія делікатно штовхнула до середини й посадили у куток, за стіл (Кач., II, 1958, 392); Він сляк-так застібнув кителя, штовхнув на своє місце вістового і, випоївши парабелума, побіг до виходу (Кучер, Голод, 1961, 412); Я подивилася на нього й байдуже одвернулася. Але щось мене штовхнуло знову подивитись (Ю. Янов., II, 1958, 89); Непереможна сила чківастості штовхнула Сахно.. Сахно вдарила веслом і рушила в протоку тунелю (Смоляч, I, 1958, 78); — Я не розумію, — казав Соколов полковнику Чаїці, — що саме могло штовхнути на злочин звичайного робітника Мюллера? (Собко, Запорука., 1952, 172); [А р к а д і й:] Ви що ж, хочете фальшуванням покрити злочинство і мене штовхнути на це? (Корн., I, 1955, 123); Вона [спортсменка] штовхнула ядро на 19 метрів 70 сантиметрів, що є світовим досягненням для заліз'я (Рад. Укр., 16.III 1971, 4); *Образно. Несподівано, раптом, у чорну тишу щось впало.. Заскакало по листі, збудило повітря, штовхнуло землю і вогаки дикнуло просто в лице. Пронеслось шумом, облягло землю і щезло (Коцюб., II, 1955, 209); *У порівн. Чи догого так не тут була, — не знала. Але коли враз збудилася, мов штовхнув хто, — жах перейняв її (Хотк., II, 1966, 218); Він почав читати: — «Глухе село Обухівка, Щербанієвського району..» — але й замовк, бо враз, мов зтоп штовхнув із стней, кланхнувся від дверей наповн і в хату елетів Матюха (Головко, II, 1957, 133).

◇ Межі плечі штовхнути див. плечі; Штовхнути в сэрце (в груди) — про яке-небудь сильне почуття, що несподівано охопило людину. Від.. доторку до милої рідної дитини відчула, як щось штовхнуло її в серце (Тют., Вир, 1964, 278); Повногубе Марііне обличчя здивовано повернулося на дверний рип, радісний войк штовхнув блукача в груди: — Яремочко! (Загреб., Шепіт, 1966, 28).

ШТОВХОНУТИ, ну, неш, док., однокр. Підсил. до штовхнути.

ШТОК¹, а, ч., техн. 1. Металевий циліндричний стержень. При натисканні на педаль керування гальм зусилля через шток передаватиметься на поршень, переміщуючи його вправо (Автомоб., 1957, 203); До пристані й справді мчав блискучий катер. На ньому стояв матрос, над головою якого, наче спис, стримів високий, тонкий шток (Кучер, Черв. вогонь, 1959, 89); // Деталь поршневої машини, яка з'єднує поршень з повзунком.

2. Частина морського якоря у вигляді поперечного бруса.

ШТОК², у, ч., геол. Велика маса гірської породи

або корисних копалин неправильної форми. Соляні породи виявлено у Дніпровсько-Донецькій западині та на північно-західній околиці Донбасу. Вони утворюють тут численні куполоподібні підняття, штоки й гребені (Наука., 1, 1972, 9).

ШТОКОВИЙ¹, а, е, техн. Прикм. до шток¹. Штокове кільце.

ШТОКОВИЙ², а, е, геол. Прикм. до шток². Штокове родовище.

ШТОЛЬНЕВИЙ, а, е. Прикм. до штольня.

ШТОЛЬНЯ, і, ж. Горизонтальна або похила виробка з виходом на земну поверхню, признач. для обслуговування підземних гірничих робіт. Сто метрів під землею в глибини десятиметрової штольні, в духоті і нафтовім сопці працює робітник (Фр., IV, 1950, 24); — Рудня відкрита, — промовляє Огей, — вона досліджена, і штольнію намічено у скілі.. товстої рудної жили (Досв., Вибр., 1959, 328); Од ствола шахти, що тупо дивився в небо, мов жерло велетенської гармати, йшли бічні ходи — штольні (Кол., Терен., 1959, 209); *У порівн. Засідав [Тимко] коня, виїзав з двору. Чорною штольнію простягалася вулиця (Тют., Вир, 1964, 354); // Підземна споруда для якої-небудь спеціальної мети. Людський тум затяг у бомбостовище й Доріс. Довгі тісні штольні вже були набиті людьми (Загреб., Європа 45, 1959, 345); В другій половині пещери робітники сплять.. А ще далі, в просторій штольні, матросам показали підземну школу (Кучер, Голод, 1961, 94).

ШТОПАЛЬНИЙ, а, е. Признач. для штопання. Пошкоджену річ можна штопати голкою і крючком, використовуючи для цього м'які нитки в тон виробу. Найкраще для цієї мети брати набір спеціальних штопальних ниток (В'язання., 1957, 108); Штопальна спиця, вбита в ручку від старого пензля, ходила по мідній дошці.. (Гльч., Серце жде, 1939, 134).

ШТОПАЛЬНИК, а, ч. Людина, що займається штопанням; майстер з штопання. — Де це ти, Василю, стільки доброчиц.. штопальників набрав? (Смоляч, Мир., 1958, 50).

ШТОПАЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до штопальник.

ШТОПАЛЬНЯ, і, ж., розм. Майстерня для штопання чого-небудь.

ШТОПАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнн. ч. до штопати.

ШТОПАННЯ, я, с. Дія за знач. штопати. Лагодити поношені або випадково розірані вироби можна різними способами. Одним із них є штопання (В'язання., 1957, 108).

ШТОПАТИ, аю, аєш, недок., Perez. Зашпигати діру в якій-небудь тканині, виробі і т. ін., переплітаючи нитки тим чи іншим способом; лагодити що-небудь. От закінчилося й учення, знову вернулася до дядька Пашка. Сидить, обшиває всія, ламає, пере, штопає — словом, вертає затрачений капітал (Хотк., I, 1966, 123); Цілий тиждень Терезка прала, прасувала білизну, штопала, перешивала одяг (Томч., Готель., 1960, 155).

ШТОПОР, а, ч. 1. Гвинтоподібний стержень з рукояткою, признач. для відкупорювання пляшок; пробочник. «Треба б було поквалитись обслужити такого», — міркував розгублений офіціант, тримаючи бокал і пляшку пива з уткнутим штопором у корок (Ле, Міжгір'я, 1953, 17); *Образно. Над хатами штопори димків — Діти їх малюють саме так (Рильський, II, 1960, 72); *У порівн. Лютов ткнув у груди собі, проти серця, вказівним пальцем і покрутив ним, наче штопором (Горький, Життя К. Самгіна, перекл. Хуторяна, I, 1952, 193).

2. ав. Одна з фігур вищого пілотажу, що полягає в зниженні літака по крутій спіралі. Щоб звільнити шасі, що заклинилося, пілот робить «штопори», «свічки».

повороту через крило та інші складні фігури (Укр. кіномист., II, 1959, 118); *Образно. — *Тільки я думаю, що на віршах теж потрібний вищий пілотаж, га? Всякі там бочки, імельжми, шторми, піке — певно, чули?* (Ю. Янов., I, 1954, 47); // Стрімке падіння літака з обертанням його навколо своєї осі внаслідок втрати керування. Один по одному летіли, підстрибуючи, перекидаючись, описуючи параболи, роблячи карколомні штормари, охоплені полум'ям «Юнкерси» (Трип., Дорога., 1944, 11); Була тільки одна думка — втримати літак: важка пасажирська машина могла не вийти з штормора (Собно, Граніт, 1937, 67); *Образно. Так ми з кужом, як стій, з кислиці у піке. Куж таки приземлився, хоч і скапотував, а я з піке — в штормор (Вишня, I, 1956, 256).

3. у знач. присл. штóпором. Гвинтоподібно, спірально.

ШТÓПОРЕННЯ, я, с., ав. Дія за знач. штóпорити.

ШТÓПОРИК, а, ч. Зменш. до штóпор 1.

ШТÓПОРИТИ, рю, риш, недок., ав. Спускатися штóпором.

ШТÓПОРНИЙ, а, е. Прикм. до штóпор 1, 2; // Який має вигляд штóпора (у 1 знач.). Шнекові і штóпорні свердла застосовуються для глибокого свердління. Штóпорні свердла мають невелику міцність, малий розмір робочої частини, а тому легко ламаються і скоро псується, але дають чистий і точний отвір (Стал.-буд. справа, 1957, 138).

ШТÓПОРОПОДІБНИЙ, а, е. Який має вигляд штóпора (у 1 знач.); гвинтоподібний.

ШТÓРА, и, ж. Віконна занавіска, яка згортається в рулон, піднімається або відсувається перев. з допомогою шнура. Він встав з постелі і спустив штóру (Коцюб., I, 1955, 407); Що творилося в багатих квартирах, нікому не відомо. Штóри були спущені, і перелякана некавість зорила на триумфуючі вулиці тільки через вузесенькі, ледве помітні щілинки (Довж., I, 1958, 165); Марта, не підходячи до вікна, потягла легко за шнурок. Штóра підскокала гору (Вільде, На порозі, 1955, 33); *Образно. Вже синь води не вабить зору: Онегу, збурену, сувору, покрили штóри крижані (Гонч., Вибр., 1959, 275); Розсунув ранок світлий штóру ночі (Шер., Шастьа., 1951, 26); Опускалася штóра позила небозводів і зливе (Голов., 3 листів., 1940, 23); І Занавіска взагалі. Штóра, що маскувала вузенькі двері між книжковими шафами, тихо, ледве помітно загойдалася (Кол., Терен., 1959, 175); // Складені з вузьких дощечок або металевих пластинок віконниці. Гаманюк допоміг їй підняти залізну штóру, слідом за нею зайшов до контори (М. Ю. Тарн., День., 1963, 54).

ШТÓРКА, и, ж. 1. Зменш. до штóра; невелика штóра. Даді Евеліна не слухала. Вона відвернула від вікна і занула його штóркою (Рибак, Помилка., 1956, 243); Я люблю на тріпінськім пригорку Зустрічати швидкі поїзди. І з вітрами в відкинуту штóрку Шепотіти комусь: — Підожди... (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 98); В оболонці кабіни [корабля] є три ілюмінатори, через які космонавт може весті спостереження. Ілюмінатори мають жаротривкі стекла і захисні штóрки, що можуть відкриватись і закриватись як з допомогою електропривода, так і вручну (Рад. Укр., 23. X 1962, 2).

2. Те, чим закривають, засувають що-небудь, щоб не проходило світло, повітря і т. ін. Штучке й природне світло надходить злі стелі через спеціальні літтарі.. Під час демонстрування фільмів кожний літтар буде автоматично закриватись спеціальними штóрками (Знання., 6, 1972, 11); Вона зітхнула, підійшла до кіота, поправила гнотик у лампаді, заслонила штóрки (Мик., II, 1957, 295).

ШТОРМ, у, ч. Сильна буря, вітер на морі чи озері і викликане ними велике хвилювання води. У нас тут увечері в неділю щось таке було, немов чорти зірвалися з ланцюгів: вітер, снігодоць! ..Коли так було й під Севастополем, то мола бути не то коліска, а й справжній шторм (Л. Укр., V, 1956, 217); Коли зійшло сонце, шторм почав потроху слабшати, але море клекотіло весь день і п'яне від божевільної люті (Тулуб, В степу., 1964, 277); Шторм лютував, ніби велетенські руки пересортали в воді каміння, не жалючі сили (Ю. Янов., II, 1958, 55); Літо й зиму бринять [тополи], тужливо гудуть на відкритому березі, до самих верховіть обстріляні солоними бризками штормів (Гончар, II, 1959, 8); Через п'ятнадцять годин земля застугоніла, загойдалася, як море в дванадцятибальний шторм (Ю. Бедзін, Полки., 1959, 208); *Образно. Плине наш державний гордий корабель, До мети своєї впевнено сягнувши, Шторми побороши, Не злякавшись скель (Бажан, Роки, 1957, 222); *У порівн. Не спить історія. Не квапиться відплата. Але, мов шторм у береги, Б'є час, якого не долати (Перв., I, 1958, 90); // Сильний вітер взагалі. Лишатися в степу перечікувати бурянь.. було б ризиковано. А намагатися пробитись далі, перемагаючи скаженій степовий шторм, і зовсім безглуздо (Ле, Право., 1957, 250); // перен., розм. Надзвичайно сильний вивчого-небудь. Шторм бою затих (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 231); Овації стигли. Та ось вони знову знялися в нестримний — не шторм — буревій (Вітч., 3, 1947, 93).

ШТОРМИК, а, ч. Зменш.-пестл. до шторм.

ШТОРМИЛО, а, ч., рідко. Сильний шторм. Все показувало, що незабаром рветиме й справжній штормило (Ю. Янов., II, 1958, 188).

ШТОРМИТИ, мійт, недок. Бути дуже розбурханим під час шторму (про море, озеро). Море штормить. Хвиля, мов гризасті леви, хитаються на гігантську залізобетонну споруду, розбиваються об неї... (Рад. Укр., 7. V 1963, 4); // беззод.— Ні. Нам не холодно. Ще не штормить, а так собі, зойд-вест... (Кучер, Трудна любов, 1960, 273); Всю ніч штормило так, що багато пасажирів не спало. Деякі мовчки стогнали, загойдані (С. Ол., 3 книги життя, 1968, 66).

ШТОРМИЩЕ, а, ч., розм. Сильний шторм. Бабуся заспокоїла маму: — А чого тобі було боятися? Що йому, — кивнула на діда, — вперше? ..Та він бувало і не в такі штормища та бурі блував у морі! (Збан., Мор. чайка, 1959, 139).

ШТОРМІВКА, и, ж., мор. Легка куртка з прогумованою матерією.

ШТОРМОВИЙ, а, е. Прикм. до шторм. Нарешті, коли вітер досяг штормової сили, Вершомет дістав із своєї торби тонкий, але довгий міцний матузок і запропонував усім об'язатись (Трубл., Лахтак, 1953, 76); — Візьміть і нас! І вахту дайте нам, Омакєцяч, — мінерам, коচেгарам, Ми знаєм ціну бурям, і вітрам, І штормовим нестриманим ударам (Нагн., Пісня., 1949, 54); // Який є штормом. Дув штормовий вітер, який забивав дихання. Бризки від хвиль долітали навіть до капітанського містка і рясно кропили палубу (Довч., III, 1956, 215); Я попрощався й вийшов.. В обличчя мені ударив вітер, штормовий вихор (Ю. Янов., II, 1958, 57); Порив вітру з шумом відчинив двері навістж, і з ніг до голови їх обдало, забивачи подих, штормовою сніговою хвилею (Головко, II, 1957, 540); // Який буває під час шторму. У березні переважають так звані південні циклони, з якими пов'язана штормова погода (Наука., 3, 1971, 60); Матроси співали майстерно. Мотив був суворий, мужній і по-своєму оригінальний. Він навіював думку про важкий і героїчний труд

моряків, про одвічний гуркіт штормового моря... (Тулуб, В степу..., 1964, 399); *Заново переживаю* [Віталій] захват першої зустрічі з штормовими хвилями або з раковиною сонцем, що... колихалося на воді, як пурпуровий дельфін (Мур., Свіже повітря..., 1962, 104); *Образно. [X м а р а:] Характер у вас — точнісінька копія. Штормовий... (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 28); // Признак, дія боротьби з штормами, який застосовується під час шторму. Під штормовими парусами яхта обігнала Кримський півострів і увійшла в Ялтинський порт (Веч. Київ, 2.XI 1966, 1); *Хтось поведе, притискуючись до палуби і тримаючись за штормовий канат* (Довж., Зап. Десна, 1957, 400); *Для віддалених маршрутів, розташованих в складно-пересіченій місцевості, необхідні: рюкзак альпіністського типу, черевичи з подвійною підшвою, штормовий костюм чи непромокальний плащ* (В дорогу, 1953, 20); // Який вивчає шторми. В обсерваторії він ознайомився з існуючим методом штормових спостережень (Видатні вітч. географи..., 1954, 129); *У 1953 році в Кацивели збудували перший і поки що єдиний у світі штормовий басейн* (Наука..., 3, 1970, 48); // Який характеризується частими штормами. *Штормова пора*.

ШТОРМТРАП, а, ч. Мотузяна драбина з дерев'яними шаблями, яка спускається за борт судна для висадки і приймання людей (перев. в штормову погоду). Сивоголовий грек досить спритно піднімається по штормтрапу, легко збігає на капітанський мосток (Вітч., 5, 1971, 191); *Він прихлав до губи мегалон і на всю силу своїх легенів вигукнув: — Трапи і штормтрапи за борт!* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 173).

ШТОРМУВАТИ, ую, уєш, недок., розм. 1. Витримувати шторм, зазнавати шторму.

2. Те саме, що *штормити*. — *Я колиш під час військової служби плавав на морі. Думав, ні з чим не можна порівняти сили морського шторму. А виходить — ліс теж може штормувати* (Збан., Малін. дзвін, 1958, 289).

ШТОРМЯГА, и, ч., розм., різко. Сильний шторм. — *А штормяга здала, — зауважив молодий лейтенант, жрібно посміхнувшись* (Рад. Укр., 23.II 1969, 2).

ШТОРНИЙ, а, е. Прикм. до *штора*. Шторний шнур; // У вигляді штор, шторок. Київський завод «Арсенал» підготував до серійного виробництва нову об'єктивну дзеркальну фотокамеру «Київ-6С». Розмір кадра 56 × 56 мм. Затвор шторний (Знання..., 2, 1972, 27); Шторні ворота.

ШТОРХ, виг., діал. Уживається як присудок за знач. *шторхати* і *шторхнути*. Ганить Хапко турецьку люльку. А тут хтось шторх його злегенька (Вовчок, VI, 1956, 278).

ШТОРХАТИ, аю, аєш, недок., перех., діал. Штовхати. Скільки-то разів вже він шторхав їй спробував стіни муровані, й стілю низьку (Вовчок, I, 1955, 334).

ШТОРХНУТИ, ну, нєш, док., перех., діал. Однокр. до *шторхати*.

ШТОС, у, ч. 1. Старовинна азартна картярська гра. По обіді господар з гостями сідали за ломберний столик, але Конон запевняв, що старшина завжди грає в штос (Кочура, Зол. грамота, 1960, 223).

2. спорт. Один з прийомів у фехтуванні.

◆ **Брати (узяти) в штос** — рішуче натискати на когось, змушуючи діяти. Василь Іванович попросився тиждень обмислити, Павлов мовчки хитнув головою, — *«думай, думай, там тебе одразу в штос візьмуть!»* (Ю. Янов., Мир, 1956, 26).

ШТОФ¹, а, ч., заст. 1. Старовинна міра рідини (перев. вина, горілки), яка дорівнює 1/8 або 1/10 відра.

2. Чотиригранна скляна посудина з короткою шийкою, яка уміщує таку кількість вина, горілки і т. ін.

Музей [українського декоративного мистецтва] має найціннішу в республіці збірку старої гутки, краці творі з якої виставлені в залі гутного скла. Це... штофи, тивки, карафи (Нар. тв. та етн., 4, 1966, 35); *За кілька хвилин у світлиці з'явився слуга, несучи на срібляній таці великий гранчастий штоф з квасом і масивний кришталевий бокал* (Добр., Очак. розмір, 1965, 7); — *Дай води, а їсти не буду, — відказав Шевченко.. Сторож приніс великий штоф з водою* (Тулуб, В степу..., 1964, 25).

ШТОФ², у, ч. Цупка, важка шовкова або шерстяна тканина, перев. з великим тканям візерунком, яку використовують для оббивання меблів, з декоративною метою і т. ін. Він присів на ясеневе крісло з траги відкинутою назад спинкою, оббите біло-голубим штофом (Ільч., Петерб. осінь, 1956, 49); *Приміщення було просторе, світле і добре обставлене: дорожочинний перський килим на всю підлогу, коштовні меблі палісандрового дерева під тежним штофом* (Смолич, V, 1959, 778); *Попереду тріпотів старовинний воєнний прапор Києва із зеленого штофу* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 446).

ШТОФІК, а, ч., заст. Зменш.-пестл. до *штоф*¹.

ШТОФНИЙ¹, а, е, заст. Прикм. до *штоф*¹.

ШТОФНИЙ², а, е. Прикм. до *штоф*². Високі скрізь опочивальні. Шпалери штофні у вітальні, Царів портрети на стіні, Пістряві грубки каляні (Пушкін, 6. Онегін, перекл. Рильського, 1949, 44); *Найли на нього й черкеску штофну, зелену, — аж очі збирала! — з «травами», тобто з розводами* (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 23).

ШТОФОВИЙ, а, е, заст. Те саме, що *штофний*¹.

ШТРАФ, у, ч. Грошове стягнення, яке накладається як покарання перев. в адміністративному або судовому порядку. Він [писар] брав хабарі на всі боки, ..клав половину штрафі за селян в свою кишеню (Н.-Лев., IV, 1956, 56); *Боячись штрафу, майстри збиралися часно й тихо сідали вздовж стін на лавах* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 192); — *Мені дуже стісно треба тільки перейти. Візьміть штраф, вилайте до сьмаку, але я мушу* (Ле, Міжгір'я, 1953, 9); // Покарання, стягнення за невиконання чого-небудь, порушення умов, правил гри, етикету і т. ін. [К о н о н:] *Якщо на мій поєвіт до трьох раз не вийде [панночка] — становлю піввідра штрафу* (Кроп., II, 1958, 442); — *Правильно, — погодився Воля, — я певна, що Аліна перша вимовить це ім'я і тоді вона заплатить штраф!*.. (Ю. Янов., II, 1954, 89).

ШТРАФНИЙ, а, є. 1. Прикм. до *штраф*; // Який в штрафом. Правила витрачання штрафного капіталу, про які говориться в законі, були видані тільки в 1890 р. (Ленін, 2, 1969, 42); — *Вам треба випити, Андрію, — сказала Ольга, — ви дуже відстали від нас і цілком заслужили штрафну чарку, але я вас помилую і налляю звичайного келишка* (Собко, Срібний корабель, 1961, 69); // у знач. ім. *штрафна*, ної, ж., жарт. Чарка або келих горілки, вина, які мусить випити той, хто спізнився. Компанія зустріла його радо: — *Ура! — Нарешті!.. — Штрафну йому! — Штрафно!* (М. Ю. Тарн., Незар. горизонт, 1962, 129); // у знач. ім. *штрафний*, нібо, ч. Те саме, що *Штрафний удар* (кидок). *Забити гол з штрафного*.

Штрафне очко — очко, яке відзначає недотримання якого-небудь правила, неточність виконання і т. ін. в спортивних змаганнях; **Штрафний майданчик** — частина поля (футбольного, хокейного і т. ін.) біля воріт, за порушення правил гри на якій призначається одинадцятиметровий штрафний удар (пенальті) у футболі, дванадцятиметровий у хокеї з м'ячем тощо. *Коли напа-*

даючи з військових раптом прорвалися на штрафний майданчик протипанника, Ізар на весь голос крикнув: — Бий! Бий! Та бий же! (Багмут, Щасл. день..., 1951, 132); **Штрафний удар** (кидок) — удар або кидок, який призначається за порушення правил спортивної гри. На полі відбувалися вирішальні футбольні події, йшли останні хвилини змагання, були штрафні і вільні удари, забивали голи (Собко, Біле полум'я, 1952, 191).

2. Направлений судовим рішенням у спеціальну дисциплінарну частину (про військовослужбовця); // у знач. ім. **штрафний**, ного, ч. Військовослужбовець, направлений у таку частину; штрафник; // Який складається з таких військовослужбовців, признач. для них. **Штрафну роту**, яка складалася з таких, як він, командування дивізії кидало у небезпечні місця (Ю. Янов., Мир, 1956, 84); // у знач. ім. **штрафня**, нбі, ж. Штрафна рота. — Але ж, товаришу генерал, — зам'явся Хома... — Повалимо вас, а ви потім розсердитесь. Ні, тут штрафною пахне... (Гончар, І, 1954, 230).

ШТРАФНИК, а, ч., розм. Військовослужбовець, направлений рішенням суду в спеціальну дисциплінарну частину. — Бери свої хлопці і швидко вперед! На придачу маси ще один штурмовий взвод. — Це оті штрафники? — спожмурів Білогруд (Ю. Бедзик, Полки..., 1959, 315); Сидіє тепер Королевич поруч із поручком і катувався. Солдати ще туди-сюди — обійдеться гауптвахтою, а офіцерові має бути гірше: зашлють у пілоту, на позиції в штрафники... (Смолич, Мир..., 1958, 363).

ШТРАФОВАННИЙ, а, е. Діспр. пас. мин. ч. до **штрафувати**.

ШТРАФУВАННЯ, я, с. Дія за знач. **штрафувати**. — Штрафування затверджують загальні збори комуни (Ірчан, II, 1958, 385).

ШТРАФУВАТИ, ую, ўєш, недок., Perez. і без додатка. Накладати грошове стягнення як покарання перев. в адміністративному або судовому порядку. **Штрафуєш робітників, капіталіст присвоює собі роль судді** (Ленін, 23, 1972, 412); — **Навкруги** — скільки оком кинеш — ліси, та... все панські ліси. Ходять люди і' хленуть із, бо за кожну галузину — під арешт тягнуть, штрафують... (Кол., На фронті..., 1959, 193); // Карати за невиконання чого-небудь, порушення умов, правил гри, етикету і т. ін. **Ось оскаженілий німець, покряканий суддею, ударив нашого [футболіста] під ребра, суддя не штрафувє, глядачі обурено свистять** (Ю. Янов., II, 1954, 27).

ШТРЕЙКБРЕХЕР, а, ч. У капіталістичних країнах — той, хто працює в підприємстві в період страйку і цим шкодить його проведенью. — **Штрейкбрехерами надували стани, гречкою чортова! Попробує тільки!** (Панч, Снів., 1959, 18); **Він казав, що робітник, який є пасивний у громадському житті, в все одно що штрейкбрехер...** (Смолич, Сорок вісім..., 1937, 347); // **перен.** Зрадник спільних або класових інтересів. **Влада Тимчасового уряду була приречена. Її вже не могли врятувати ні зрадничьке попередження штрейкбрехерів революції Каменєва і Зінов'єва...**, ні конвульсивно-истерична метушня Керенського та інших горе-міністрів (Ком. Укр., 2, 1967, 43).

ШТРЕЙКБРЕХЕРСТВО, а, с. Участь штрейкбрехерів у зриві страйку. **Зараз із зауваженням Жоліна про штрейкбрехерство можна було думати, що він змінився і порозумнішає** (Бурл., Напередодні, 1956, 403); // **перен.** Зрада спільних справі або робітничому класові. **Чим серйозніше практичне питання, чим відповідальніший — і «відоміший» люди, які очутили штрейкбрехерство, тим небезпечніше воно.** (Ленін, 34, 1973, 398).

ШТРЕЙКБРЕХЕРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **штрейкбрехер**.

ШТРЕЙКБРЕХЕРУВАТИ, ую, ўєш, недок., розм. Бути штрейкбрехером. — **От що, товаришу, — звернувся до Танюшкіна староста, — у нас рішення, на яких умовах найматись, уже прийнято, гляди — не штрейкбрехеруй** (Бурл., Напередодні, 1956, 403).

ШТРЕК, ур, ч. Горизонтальна підземна гірничка виробка, що йде по пласту корисної копалини і не входить безпосередньо на земну поверхню. **Пройшовши центральний стовбур і головний квершлаг, гірники влязали до горизонтальних розгалужень — штреків** (Ткач, Плем'я..., 1961, 87); **Уже прокладено головний відкатний штрек — цей підземний гірничий просяк, головному артерію майбутньої шахти** (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 7); **Із вентиляційного штреку тягло газом від вибухової речовини** (Донч., Шахта..., 1949, 33).

Польовий штрек — виробка, що йде по пустій породі поряд з шаром корисної копалини.

ШТРЕКА, я, ж., діал. Залізничне полотно. (П а в'я к о:) **Гей, гей! А чого вас там занесло! От іще позана дівтора, не має де бавитися, та на штреці!** (Фр., IX, 1952, 342); **«Добре тому, в кого є батько, — думає не раз Юрко ночами. — За батьком ідеши собі впевнено в світ, як вагон за паровозом на штреці»** (Козл., Ю. Крук, 1957, 345).

ШТРЕКОВИЙ, а, е. Прикм. до **штрек**.

ШТРИК, виг., розм. Уживається як присудок за знач. **штрикати**, штрикатися, штрикнути. **Мабуть, не знав пан ротмістр, що наші козачки колючься, як ті рожі. От і став її цілувати та обнімать, а вона, не будь дурною, визопила із-за його пояса ніж та штрик йому в серце, а там і себе, та так екуні й гепнулася на поміст...** (Стор., I, 1957, 160).

ШТРИКАТНЯ, я, с. Дія за знач. **штрикати**. **В другій замітці ця сама авторка просить дати їй пораду проти ломоти в колінах і штрикання нерва у правій половині лица** (Вільде, III, 1968, 82).

ШТРИКАТИ, аю, аш, недок. 1. **перех.** і без додатка. Тикати чим-небудь; всувати що-небудь усередню чогось. **Усе знай позіза [сортник] та погляда на свого Пістряка. та пальцем знай штрика то у лоб, то у ніс** (Кв.-Осн., II, 1956, 183); **Дивлюся, а в землі дріпочка. — Це тут цвіркун живе, — догадався я та й почав штрикати пальчиком в нірку** (Гр., I, 1963, 296); **Обличчя німця зробилося лютим, він ліз на Гаєрила з автоматом, штрикав дулом** (Тют., Вир, 1964, 399); — **Йому добре дають ремеша, — сказала мама, — теж дивись ти, електротехнік знайшовся, ножиці в штепселя штрикати** (Собко, Звич. життя, 1957, 12); // **Устроювати в щось що-небудь гостре. Тільки що почали [голова з понятими] шпичками штрикати вареники, .. аж уже писар біжить** (Кв.-Осн., II, 1956, 264); **Згадавши, звідки чулося шарудіння, я почав штрикати соломі вилами і незабаром відчу, що вила встромилися в щось тверде** (Минко, Моя Минківка, 1962, 124); **Стражники ще з більшим завзяттям зачали шаблями штрикати стіни, доватать доліку, поколупали глину** (Горд., Чужу пиву..., 1947, 283); // **Колоти чим-небудь гострим, спричиняючи біль. Взяв [менший брат] шило і став штрикати куди попало старшого брата, а той його** (Л. Укр., V, 1956, 165); **Вони душили один одного, кусали, штрикали складаними ножицями** (Довж., I, 1958, 368); // **Виникати почуття болю, що нагадує укол. Коли біжиш, треба не наступати на стерню, а бити по ній пальцями збоку, то не колотиться. Але порізуване лободіння чи будяки однаково штрикають** (Гуц., Скупана..., 1965, 65); // **Вказуючи, робити різкі рухи, жести у напрямку чого-чогось-небудь. *Образно. Не бачив** [Сивоок] **ні просторих**

дворів з білими дерев'яними будівлями, ні великих і маленьких дерев'яних церков, що штрикали лажаними пальцями своїх хрестів у неозори [неозорість] весняного неба (Загреб., Диво, 1968, 102).

◇ Пальцем (пальцями) штрика́ти *див.* палець.

2. *перех., перен.* Ображати когось колючими, неприємними зауваженнями; ущипливо дорікати кому-небудь. Михайлик, не дошкулівши шабелькою, уже штрикає панну Смерть різкими римами (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 236); Гостра була на язик Кааїмірова жінка, так і штрикала його словами, мов голками (Мур., Бук. повість, 1959, 68); Ці вигукки гострими швайками штрикали Коржа в серце (Добр., Тече річка., 1961, 35).

◇ Очі штрика́ти *див.* око¹; У вічі (в б́чі) штрика́ти — те саме, що Очі штрика́ти (*див.* око¹). — Обридли на фронті на сочевіці, але й дома не есдиши — солдатки у вічі штрикають (Головко, II, 1957, 536).

3. *неперех., безос., перен., розм.* Боліти (про відчуття гострого, різкого болю, кольки); колоти. — Коли ж я недуж!.. І у груді коле, і в бік штрика (Кв.-Осн., II, 1956, 474); — Ото як пополола колись на егороді, щось у мене у попереці тріснуло, а тепер коле та й коле, так і штрика! Ох! (Вишня, I, 1956, 429).

◇ Колька штрика́є — про почуття болю, що нагадує укол. Я вже ледве дишу, ледве годжу: штрикає мене колька демі і ніч (Н.-Лев., II, 1956, 26).

4. *неперех., діал.* Сtribати. Через вориння штрикає хлонець і, згинаючися, біг у корчі (Хотк., II, 1966, 31); Я крияв плач його молю, аби штрикав на дуб (Черемш., Тв., 1960, 215).

ШТРИКА́ТИСЯ, аюся, а́сшся, *недок., розм.* 1. Те саме, що штрика́ти 1, 2.

2. Колоти один одного.

ШТРИКНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і неперех.* Однокр. до штрика́ти. Йому дуже хотілося штрикнути пальцем в оте чудне коло (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 37); Григор шмагнув пужалном гнідого, штрикнув чалого, і віз погуркотіло по груддїо хутчїш (Гуц., Скупана..., 1965, 19); Памі кинулася до дієчони й дротиками хотіла штрикнути в очі (Чорн., Визвол. земля, 1959, 72); Листя штрикнуло його в самісіньке око (Н.-Лев., IV, 1956, 129); Гостре щось, немов багнет, штрикнуло в бік (Кач., II, 1958, 73); Раптом скрикнув [Павлик]: Ася боляче штрикнула його в лікоть гострим олівцем (Горл., Буян, 1938, 8); Турок лучився дужий, мускулястий; здавалоючи в руці кинджал, він силкувався штрикнути ним Дикуну в груди (Добр., Очак. розмир, 1965, 89); Пан, не приєтаючися, штрикнув пальцем у Коржа і з пихою спитає: — Де ваш солтис, або як там його? (Тулуб, Людолови, I, 1957, 18); Показуючи величність варизметики як науки, пан. підняв озору проти лоба пальця і штрикнув їм у повітрі (Гр., Без хліба, 1958, 16); — Ти, Логвине, ще не бачив смаленого воєка, — штрикнув його Голубенко, нагадавши Логвинкові про його молодість (Епік, Тв., 1958, 34); — Не треба мені такого брата, не треба! — крикнув Васько. Ці слова зі страшною силою штрикнули в Платонове серце, і він, заточившись, сіє на ліжку (Зар., На. світі, 1967, 246); Як ножем мене в серце штрикнуло!.. Тільки глянуця я на бідолазу, зараз і пізнала, що вже йому дано (Стор., I, 1957, 23).

◇ Ніде (нема́й де) й голкою штрикну́ти — те саме, що Голці ніде впа́сти (*див.* голка). — Ну, та й напакували ж нас у сей вагон, нема де й голкою штрикнути. Тут награвсь за ніч в тієноі баби, — говорить тхось з кутка (Л. Укр., III, 1952, 569).

ШТРИКОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., перех. і неперех.* Підсил. до штрикну́ти. — Отут! Ось дайте руку, я вам покажу! Отут-отут! Ото-то-то! Ой! Як тільки щось важкеньке візьму, чи вила, чи лопату, — воно як штриконе, — криком кричу! (Вишня, I, 1956, 351).

ШТРИ́ПКА, и, ж. Тасьма, пришта знизу до колоші штавів, до гетри і т. ін., яка просмикується під ступню або під взуття.

ШТРИ́Х, а́, ч. 1. Коротка риска, лінія, яка є одним з основних елементів рисунка, креслення. — Що, що, що? — скрикнув професор і прибіг ближче до мене. — Як ти пишеш, як? — рука дотягала штриха на таблиці (Фр., I, 1955, 241); Шевченко гарячково клав на папір штрих за штрихом і заламятовував деталі її об'язу, розташування монет на безрукавіці.. і все, що можна буде докінчити в слобідці (Тулуб, В степу., 1964, 178); Малював він непогано, штрих у нього був сміливий і соковитий (Ільч., Серце жде, 1939, 426); *У порівн. Шрам, ніби останній, завершальний штрих художників, домальовував це прекрасне обличчя (Ле, П кар'єра, 1947, 22); Голі дерева вирисовувалися на блакитному тлі тушію наведеними штрихами (Панч, II, 1956, 482); // Риска взагалі. На базальтових каменях є великі подряпини, які називають льодовиковими шрами і штрихами. Вони утворилися від ударів каменів і тертя під час руху льодовика (Фіз. геогр., 5, 1956, 117); *Образно. Зате й дерево виходить з-під гуцульської сокири.. На закінчення заше додась [гуцулі] пару-друку штрихів, як маляр до картини (Хотк., II, 1966, 354).

2. *перен.* Окрема подробність, характерна риса чогонебудь. Хвилююця злободенність публіцистики, відтворені в ній свіжі життєві штрихи, що розкривають велич нашого буття, — все це елементи поезії, які повинні дедалі сильніше виявлятися і в мистецтві кіно (Довж., III, 1960, 244); Стиль був уже готовий. Треба було зробити кілька останніх штрихів, щоб усе мало вигляд тієї щирої гостинності, без якої дружня вечірка немислима (Шовк., Інженер, 1956, 205).

3. *муз.* Навмисне виділення деталі під час виконання музичного твору, що надає йому привабливості, оригінальності. Лише тоді після знайде відгук в душі слухача, коли кожен її образ, художній штрих буде рідний йому і близький (Рад. літ-во, 5, 1958, 24).

ШТРИХОВА́НИЙ, а, е. Дієпр. пас. мив. ч. до штрихува́ти¹.

ШТРИХОВИ́Й, а́, е́. Стос. до штриха. Найпростішими штриховими вимірювальними інструментами є вимірювальні лінійки, рулетки, складані метри, які застосовуються при грубих, наближених вимірюваннях (Допуски., 1958, 315); Перенесення довжини лінії в натуру за допомогою штрихової стрічки виконують методом відкладання (Інж. геод., 1959, 142); // Виконаний штрихами. Після першої світової війни цілі покоління дітей в Галичині вивозувалися на серії народних казок, ілюстрованих гранично простим, майже схематичним штриховим рисунком Кульчицької, таким зрозумілим для уваги малюків (Вітч., 4, 1964, 176); Відтворюючи небо, будівлі, тополі, людські постаті, вона зуміла ввадати ті тональні і штрихові градації, які переконують в реальності зображеного (Мист., 3, 1964, 19); Ранні твори Г. Косинки, що увійшли до збірки «На золотих богах» (1922 р.) або вишшли окремими виданнями («Заквітчаний сон», 1923 р.), мали переважно ескізний характер, штрихову стилістику (Вітч., 5, 1969, 193).

Штриховé кліше́ — кліше, в якому зображення передане штрихами й крапками.

ШТРИХОВКА́, и, ж. Те саме, що штрихува́ння 2. Картограма — звичайна карта або схема, на якій умов-

ними позначеннями, лініями чи штриховкою показано ступінь поширення якого-небудь явища (Ком. Укр., 2, 1966, 57).

ШТРИХУВАННЯ, я, с. 1. Дія за знач. штрихувати¹.
2. Покрите штрихами місце на рисунку, плані, карті і т. ін. Майстри народної гравюри будували свої композиції на лінійному контурі, відтінюючи його густим штрихуванням (Нар. тв. та етн., 5, 1965, 50).

ШТРИХУВАТИ¹, үю, үеш, недок., перев. і без додатка. Наносити штрихи на що-небудь (рисунок, план, карту і т. ін.), покривати штрихами.

ШТРИХУВАТИ², үю, үеш, недок., перев. і без додатка, діал. Насипати зерна в мірку врівні з її вінцями. Та не штрихуй-бо так, а насип хоч трошки з верхом (Сл. Гр.).

ШТРИШОК, шкá, ч. Зменш. до штрих.

ШТУДЕРНИЙ, а, е, діал. 1. Хитрий, кмітливий. Хлопці здорові, рослі.. Менший то студерний такий, як старий (Стеф., I, 1949, 119); А людям хвалиться [Савка]: — Нема, — каже, — як мій Стасьо мудрий! Там-то вам студерна голова! (Мак., Вибр., 1954, 80); А ті пани на все студерні (Фр., X, 1954, 315); Це був найстарший чоловік із радних, дуже студерний і хитрий на розум (Март., Тв., 1954, 174).

2. Уміло, майстерно зроблений; мудрований. Підносили питво [медовари] з'юрмленим двокола торговчанам, сміло ховали заплату в міцні шкряні мізи або в студерні дерев'яні скрині під собою (Загреб., Диво, 1968, 110).

ШТУДЕРНО, діал. Прасл. до штудерний. Відна, коли пере, то старасться, сирота, закрити собою латане шмаття, або й видно не було, що там під праником в неї. Все жужмить та жужмить його, та все обертає праником так штудерно, аби латки всі насліді приходилися (Вільде, Сестри., 1958, 321); Слідом котилися штудерно поцяцьковані колаїсніці з вишплененими на них зображеннями найбільших твердинь Болгарії (Загреб., Диво, 1968, 320).

ШТУКА¹, и, ж. 1. Окремий предмет з числа одворідних, який беруть за одиницю рахунку (перев. в поєднанні з словами на позначення кількості). Жив на Ганчарівці хазяїн заможий. Було і товари скільки там штук, було й поле, був і ліс (Кв.-Осн., II, 1956, 311); Чи заважишся замовляти у Корицького в штук, чи зовсім одмовишся від фотографій? (Кощоб., III, 1956, 164); Хазяйка стекла штук із п'ять картоплин (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 289); Одразу ж після запису в сільвиконкомі всім добровольцям було видано зброю — старі трьохлінійні гвинтівки та по п'ять штук патронів до них (Гончар, II, 1959, 229).

На штуки — по одному предмету. Проходячи щоранку по ринку, завжди видає [Гавя] бабу, що сиділа коло великого коша, повного живих раків, і продавала їх на копи або й на штуки (Фр., III, 1950, 50).

2. заст. Частина чого-небудь, що є сама по собі окремо цілою річчю, предметом; шматок. Вершок дерева зеленого, Штука льоду студеного, Штука льоду розтопиться, Наша мильсть розійдеться (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 136); І в тисячці боки розприскалися штуки Та відривки скали (Фр., X, 1954, 48).

3. Непочатий сувій матерії певної довжини, який надходить з фабрики для продажу. Прийшов мужик до крамниці, Сукно осядає... Перекинує штук зо два-дваць — Все не добирає... (Рудан., Тв., 1959, 193); Купка козаків, скинувшись на голос сотника, похаличем щось прикрива собою, але Леу-Отаманів устип прижити на підлозі штуки різної мануфактури (Панч, I, 1956, 171); Крам розмотували в штук і стелили собі під ноги, як килими (Смолич, II, 1958, 41).

4. розм. Взагалі яка-небудь річ, явище, обставина і т. ін. *Найдорожча штука* — вистя у неї на стіні пал'юваний... — її батько покійний, князь вельможний (Вовчок, I, 1955, 258); [П а р у б о к 2:] Добру оце ви штуку, Тарасе Олександровичу, вигадали, цю касу! А в ж там тисяча? [Т а р а с:] Це вже треба в касира питати (Гр., II, 1963, 499); — Не турбуйтеся, товаришу Мартине! — жартуючи, заспокоюю. — До того часу, доки ви постарієте, наша наука вийаде вашу штуку, що не дозволить нам умирати (Ірчан, II, 1958, 429); Кілька разів пробував [Платон] зготувати борщ, але з тієї штуки нічого не вийшло (Зар., На.. світі, 1967, 114); Я ще раз оглянув олівець, покрутив у нього рчажоло. Хороша штука (Сміль., Сашко, 1957, 62); Смажжолі обличчя знову ворузнулися усмішками, коли вони, понахилившись, стали розглядати Віталія передавач, змонтований із хаосу шурпів, примітивну, хустарну штуку в грубій коробці (Гончар, Тронка, 1963, 107); // Окремий витвір місцевта. На століях, на канапі лежали всякі штуки, повилітунвані й повишивані з гарусу (Н.-Лев., I, 1956, 200); Я взагалі не великий любитель музики, але деякі штуки роблять на мене потрапляюче вражіння (Фр., I, 1955, 353); Всі в хаті грали або, щонайменше, співаїли. Всі до одного. Ріжниця в хатній музиці була лише та, що по разові зачуналися з одчменних вікон соната Бетховена, штука Ліста, вправи Фільда, Гельмера (Коб., III, 1956, 297); Все на світі він знав, усе вмів. І за бджолою доглянути, і отакеного цупака на м'яководді ввіймати, і найхитрішу штуку з дерева вирізати (Дмит., Наречена, 1959, 203); // Щось складне, незвичайне, несподіване і т. ін. — Це, брат, тонка штука — показує тебе на повен зріст. Або, як сказав один мій приятель: за життя наклади собі в кишені бронзи (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 12); Багато в всяких звуків. Це дуже цікаво, як це вони між собою балакають, сперекаються, гиркаються чи милуються. Дуже цікава штука музика... (Смолич, II, 1958, 14); — Ревноці — це, брат, така штука, що з чоловіка може звіра зробити! (Головко, II, 1957, 114); // Людина, яка має незвичайні якості, є загадкою для оточення і т. ін.; хитра, потайна людина. Опанас хоч молоденький, та бувала штука: Догадався, що в серці дядька шипотить гадюка (Укр. поети-романтики., 1968, 550); — Не хочу я пускати на вітер поговору, А тільки — я його пізнав... О, то чернець! То штука!.. (Міпк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 216); — А коли ми таких, як Роман, зараз не скрутимо, то, гляди, потім ще не таке він одчубує. Роман — то штука! (Стецьмах, I, 1962, 117).

Вогне́ва (огне́ва) штука, заст. — фейерверк. На майдані перед замком вкопували риштовання заля огневих штук (Стор., I, 1957, 370).

◇ **Не штука; Невелика штука; Хіба штука** — не потрібус великих зусиль, великої праці; не важко. — То не штука, — каже той, — Шити ми зумієм (Сам., I, 1958, 213); Пересидіти в трубі день-два не штука, а коли справа затається на тиждень-два? (Ю. Янов., II, 1954, 29); Кинути роботу — не штука. Та цього тільки й чекають підприємці, — до їх послуг скільки хочеш дешевих рук (Кол., Терен., 1959, 64); Я вже наломився і до їх бесіди. Невелика це штука, отже прижити треба (Март., Тв., 1954, 216); Ну, та ми слоцатку не дуже-то: зібя штука яких там тров-четверо верстов протягти. Оце зараз буде сухий дуб, а від нього вже й цурпалком до Попового затора докинеш (Хотк., I, 1966, 165); **Ось у чому штука** — ось у чому головне, суть. — А щоб хліб на тій землі вродив, големи руками нічого не зробиш. Ось у чому штука, Грицьку (Головко, II, 1957, 498).

5. розм. Витівка, каверза. Орієнт очулялась і обернула здивовані очі на греблю; там, в чаду, вона спостерегла щось надзвичайне, а водограї скаламученої води підказали їй, що це штуки молодів-запорожців (Стар., Облога..., 1961, 59); [Ш е л е с т:] А! Значить, це ваші штуки. Ви знаю хотіли посміятись з мене, як тоді на саодас (Коч., II, 1956, 295); // Спритний трюк, фокус, вправний рух. [С м і х о т в о р:] Я штуками людей звеселяю і тим собі зліб заробляю; нісенітниці торочу й розумним голови морочу (Кроп., IV, 1960, 161); Підптий опасистий пан Михайло Ястшембський, староста козинський, ладився показати старополську штуку. Ліг на тапчан, казав собі оставити ліжку в рот і лити вищо прямо з кварти (Хотк., Довбуш, 1965, 244); Хо-хо! Той Оверко не може без шук. Стрибас, наче дурне теля, і скопа наводить червоне око (Кочуб., II, 1955, 228); Молодий [брат] дужий був, ставний, широколечий, До шук вигадливий і гострий на язык (Рильський, Поеми, 1957, 26); // Вдалих, хитрий прийом чи задум; хитропі. З Оксаною діло теж іде на лад — вона мені недавно говім «дорослого» і щирого листа написала; не знаю, як їй сподобалась моя відповідь, але я писала її щиро і без жадних педагогічних шук (Л. Укр., V, 1956, 399); А я, що програє — не додає, що виграє — забрав. Оце моя штука! (Март., Тв., 1954, 216).

◇ Викидати (вийкнути, вигадувати, виробляти, утвіти) шту́ки (шту́ку) — робити щось незвичайне. Народ реготав з шук, які Хомка викидав (Мирний, IV, 1955, 190); — Де ти взяв цю дерев'яну ковбасу? Це ж земчайніська гілка берези, тільки закручена і часничком натерта!... Володя так і покотився зо сміху. Це він таку штуку викинув (Є. Кравч., Квіти..., 1959, 35); Регочуться [п'яні] дуже, мов бджоли гудуть, вигадують штуки і всячину гнуть (Греб., I, 1957, 85); Цілий день Пуєчка розповідає хлопцям про своє життя в лікарні. Які він там виробляв штуки! (Мик., II, 1957, 218); «Чи не дурень? — думав Михайло. — Невже він не помічає, що я поєву? А може, просто викинує? Ну, я ж з ним зараз ятну штуку!» (Загреб., Європа 45, 1959, 51); На всякі (на всі) шту́ки [бути, уда́тися] — бути здатним на все. Юнона, козир-молодиця, Юпитеру не піддалась; Бо знала, що стара лисиця На всякі штуки удалась (Котл., I, 1952, 262); З Антоса ж був хлопець на всі штуки, та ще й прудко бігав (Свидн., Люборазькі, 1955, 95); От так штука! Оце [так] штука! — щось дивне, несподіване. [П а в л о:] От так штука! Леонід Петрович приїхав, а зразу їх пізнав! (Кроп., II, 1958, 262); Сава Андрійович очунок. Оглядається: де він? Оце штука!.. (Довж., II, 1959, 157); Удерти (удрати) шту́ку див. удерти; Устругнути шту́ку див. устругнути.

ШТУКА², в, ж., діал. Мистецтво. Будовою своєю вони, мої оповідання, не кривдять естетики і штуки (Стеф., II, 1953, 72); Носатий крук запишеться в жерці, виносить присуд з техніки і штуки (Год., Заяча матем., 1961, 60); Величні витоори минулих поколінь, Гробниць і пірамід краса бундючно-чанна, Де перед штукою і вміння рук у тінь Природа — й та сама відходить подолання (Мисик, Біла криниця, 1967, 284); // Уміння, майстерність. — Всім відомо, що Петро I ще в 1701 році посилав молодих людей вчитися штуки друкарської кирилицею і гражданкою (Хотк., Довбуш, 1965, 20).

◇ Для шту́ки — заради самого заняття; знічів'я. Дрімало був великий штукар, і я добре знав, що він навчивсь начепити торби тільки для штуки (Н.-Лев., IV, 1956, 314); Люди, покидавши худобу і позбиравшись у невеличкі гурточки, вели повільні, нудні розмови, так для штуки, яби не проспати черги (Тют., Впр, 1964, 145).

ШТУКАР, я, ч., розм. 1. Той, хто спритно, уміло робить що-небудь, вправний у чому-небудь. Свогодні [на столі] не лише листки барвінку, але й сині його квітки! Штукар мій Івас, се він таку несподіванку придумав для мене (Фр., IV, 1950, 346); — От штукар, а! — говорить дядько Іван в загопленн'ях, ніби він уперше зустрічає жайворонка над своєю головою (Д. Бездик, Дніпро..., 1951, 147); // Жартівник, забавник, пустув. Леонід Семенович теж був з крикливих, був навіть трохи штукар, любив пореготатись і пожартувати (Н.-Лев., IV, 1956, 65); Сам урядник, видно, штукар великий та балагур, знав тьму анекдотів (Вас., Неізбр. тв., 1941, 174).

2. Те саме, що фігіляр 1. Оден нес державя том новел у зубаз; другий, якийш штукар, обернувшись догори ногами, підкидав книжку у повітря (Мак., Вибр., 1954, 13); Після кави друзі ще доведо ходили в караван-сараї, то показували Шевченкові китайського штукаря-акробата, який жонглював чотирма тарілками..., то зупинялися послухати акина (Тулуб, В степу..., 1964, 55).

ШТУКАРИТИ, рю, рип, недок., розм. Займатися штукарством, поводитися як штукар. — Та я не про воли, я кажу: Добридень! — Сам ти, — каже [глухий дід], — злидень, а я зазітні!.. — Та годі-бо вже тобі штукарити!.. Тут чоловік про діло, а ти... (Гр., II, 1963, 349).

ШТУКАРКА, и, ж., розм. Жін. до штукар. [С т а р п и н а:] Попадь наша штукарка! Запровадила моду, щоб кожний раз, як один другого почастує, то щоб зараз і поцілувалися!.. (Кроп., I, 1958, 501); — Ви на неї не обжайтесь, — привітно звернувшись вона до Вутаньки, мовби вибачаючись перед нею за грубуваті бабилі жарти. — Вона вже всіх нас тут перебрала. — Штукарка, — засміялась Вутанька (Гончар, II, 1959, 166); Не встигли батьки дійти до дверей, як Наташа, безшумно ступаючи по підлозі, підірвалася ззаду до батька й міцно обняла його. — Ох ти, штукарка моя хороша! — сказав Стрекаленко, здригнувшись від несподіванки (Бойч., Молодість, 1949, 73); Хлопці доведо спостерігали лісових пустунок [білочок], тільки переглядалися та загоплено головами крутили, от, мовляе, штукарки, от спортсменки (Збан., Курил. о-ви, 1963, 232).

ШТУКАРСТВО, а, с., розм. 1. Поведінка, витівки штукаря. А Дрімало, очевидно, грався торбами, як от штукар або коледант бавиться своїм штукарством (Н.-Лев., IV, 1956, 317); Брат загоплено брезатиме про якісь неправдоподібні випадки молодечтва і штукарства гімназистів старших класів (Смолпч, II, 1958, 45).

2. Прийоми, розраховані на досягнення зовнішніх ефектів. В піснях своїх нерідко ми чабим абстрактності змійком, штукарства димом (Тич., До молоді..., 1959, 10); Для творчості однаково страшні як штукарство, так і безкримість (Літ. Укр., 4.XII 1962, 3); Важко було диктати в задушливій атмосфері формалістичного штукарства, що його колишнє керівництво театру [«Березиль»] проголосило своїм новатарським прапором (З глибок душі, 1959, 112).

ШТУКАРСЬКИЙ, а, е, розм. Прикм. до штукар, штукарство. Що б не трапляло Олексі під руку — грубенка гілка чи просто казало дерева, — все це життя вкривалося штукарським мереживом з зірочок та трикутників (Мур., Бук. повість, 1959, 99); Леонід Семенович собі засміявся, але сміх його був не штукарський (Н.-Лев., IV, 1956, 83); Синки вербівських багатіїв дуже не любили Онопрія, а через нього й Кухтинного Карпа. Зараз, поглядаючи скопа на штукарські витівки Онопрія, вони виказували своє давнє бажання прочити вер-

ховоду гультіпак, але боялися зв'язуватись (Ішук, Вербітчанин, 1961, 24); Я відповів йому, що сюрреалізм — один із тих кізмієв, якими у нас зовсім не цікавляться, що час усяких штуккарських, далеких від життя чи й ворожих життю кізмієв давню у нас минуло, що ми маємо таку світлу, гостру, вивірену зброю, як соціалістичний реалізм (Рильський, IX, 1962, 15); Слово Шевченка сучасне і в тому розумінні, що воно докорінно заперечує декадентство, всілякі формалістичні викрутаси, штуккарське знуцання над змістом і формою поезії (Літ. Укр., 9.III 1964, 11).

ШТУКАТУР, а, ч. Робітник, фахівець з штукатурення чого-небудь. Раніше штукатурні роботи вважались важкими і малопродуктивними. Штукатур, стоячи на дерев'яних підмостках, спочатку на стіну набивав дракву, а потім ервучку наковис розчин і розрівнював його правилом (Тасмн. вапна, 1957, 81).

ШТУКАТУРЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнв. ч. до штукатурити.

ШТУКАТУРЕННЯ, я, с. Дія за знач. штукатурити. Цікаве.. штукатурення стін методом безпіщаної наркиви, широко застосоване киянами цього року (Веч. Київ, 12.III 1958, 2).

ШТУКАТУРИТИ, рю, риш, недок., перет. і без додатка. Покривати поверхню стіни, стелі і т. ін. шаром штукатурки (у 2 знач.). Стіни жилих кімнат всередині штукатурили, а по штукатурці часто робили фресковий або енкаустичний (восковими фарбами) розпис (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 305); Цінність блоків з опокі для стін полягає ще й в тому, що внутрішні і зовнішні поверхні стін не потрібно штукатурити; із можна біляти, фарбувати будь-яким барвником, облягувати шпалерами або обробляти хімічними речовинами (Компл. використ. вапняків..., 1957, 140); // перен., розм., ірон. Покривати обличчя білилами, надмірно його пудрити.

ШТУКАТУРИТИСЯ, рюся, рвшеся, недок. 1. Пас. до штукатурити. Не секрет, що промислові об'єкти в основному не штукатуриються і не облицьовуються, а будуються під розшивку (Веч. Київ, 29.III 1967, 3).

2. перен., розм., ірон. Надмірно пудритися, білятися.

ШТУКАТУРКА, и, ж. 1. Дія за знач. штукатурити. Змусив він і напологів на тому, щоб вести штукатурку стін, не викінчивши дому (Шер., Дружбою., 1954, 84).

2. Будівельний розчин із суміші в'язких речовин, піску й води, яким покривають поверхню будівель, внутрішніх приміщень і т. ін. Для виробництва магнетитового вапна, з якого роблять дуже міцні штукатурки, використовують доломітизовані вапняки (Тасмн. вапна, 1957, 26); Широко застосовуються на будівництві нові матеріали: синтетичні, акустичний цементний фібробліт, спеціальні штукатурки (Рад. Укр., 19.I 1965, 3); Для надання будинку приєабливого вигляду використовуються кольорові штукатурки з фактурною обробкою поверхні стіни, а також декоративні кольорові і рельєфні орнаменти (Хлібороб Укр., 8, 1966, 27); // Шар такого розчину, що вже затвердів на стелі, внутрішніх і зовнішніх стінах будівель. Оглянули ми.. бувий храм св. Дмитра, де з-під штукатурки відкрили чудові візантійські мозаїки перших віків (Коцюб., III, 1956, 350); Розсердиться — так загроюоче дверки — Летить штукатурка із стін! (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 239); Галієнко, зрадивши, ввійшов досередини і, ступаючи по купках цегли і штукатурки, знайшов, на-решті, живу кімнату (Багмут, Опов., 1959, 76); // перен., розм., ірон. Товстий шар пудри або білила на обличчі. В Балабушизи почервоїли.. вуза, а не цюки.. під штукатуркою (Н.-Лев., III, 1956, 218).

△ Суха штукатурка — будівельний матеріал у вигляді великих тонких листів з гіпсу, обклеєного картоном, який застосовують замість штукатурних розчинів для внутрішнього оздоблення стін і стель. Виготовлена на підприємстві суха штукатурка застосовується для влаштування перегородок і опорядження приміщень (Веч. Київ, 3.XI 1958, 1).

ШТУКАТУРНИЙ, а, е. 1. Стос. до штукатурки. Малярні роботи різко відрізняються від штукатурних. Вони, як правило, ведуться всередині будинку, не на голоді (Роб. газ., 9.I 1966, 2); // Признач. для штукатурення. Тепер за допомогою механізмів можна швидко приготувати потрібну кількість штукатурного розчину і нанести його на оштукатурювану поверхню (Тасмн. вапна, 1957, 82); Штукатурний інструмент.

△ Штукатурний гіпс — випалений гіпс, алебастр для скульптурних робіт.

2. Укритий штукатуркою, зробл. з штукатурки. Зовнішня поверхня глиноцирцевих стін має бути захищена від намокання штукатурним шаром (Колг. Укр., 4, 1958, 13).

ШТУКАТУРНИЦЯ, і, ж. Жін. до штукатур. Я допускаю, що вона задрить мінтаторності своєї подруги, витонченої штукатурниці Олесі (Довж., II, 1959, 66).

ШТУКЕНЦІЯ, і, ж., розм., жарт. Те саме, що штука^{ка} 4, 5. — А добра штукенція, оця машинізація, — задоволено потирає руки Козут (Цюпа, Назустріч..., 1958, 76); Протас був або надто веселий і витворяє такі кумедні штукенції, що всі до одного лягали покотом од сміху — він знав силу різних чарівних забав, або ж він усе зійтає (Досв., Вибр., 1959, 129).

ШТУКЕРІЯ, і, ж., розм., жарт. Те саме, що штука^{ка} 4, 5. От пан і намовив Уляну зробити таку штукерію, щоб вона од себе прислала дівчат, неначе старостів, сватать Прокопа Івановича (Стор., I, 1957, 188).

◇ От так штукерія! — те саме, що От так штуківана! (див. штуківана). [В а с и л ь:] От так штукерія буде!.. [А н т о в:] Ой, не радій задалегідь! (Кроп., I, 1958, 192).

ШТУКОВАНІЙ, а, е, крає., заст. Дієпр. пас. мнв. ч. до штукувати. *У порівн. — Цей дід якийсь крем'яний: неначе штукований, складений з крем'яної могаїки; не швидко розсипається, — сказав Леонід Семенович (Н.-Лев., IV, 1956, 115).

ШТУКОВИНА, и, ж., розм. Те саме, що штука^{ка} 4, 5. — Вміш користуєтесь цією штуковиною? — спитав Мешков, обережно взявши компас з рук Джантемира (Тулуб, В степу..., 1964, 221); Дивна штуковина оте сонце. Ось зараз, коли воно спускалося низько до землі, на нього можна було дивитися не мружачись (Збан., Сеспель, 1961, 424); Галченя Вася підняв на землі.. Уловив і терпеливо ласково навчив дикувате пташеня усяким штуковинам (Ковінька, Як мене купала..., 1958, 28); Подобається йому копатися в усьому та егадувати різні штуковини (Гончар, Тронка, 1963, 28).

◇ От так штуківана! — щось дивне, несподіване. **ШТУКОВИНКА**, и, ж. Зменш.-пестл. до штуківана. **ШТУКУВАЛЬНИК**, а, ч., крає. Той, хто займається штуккуванням.

ШТУКУВАЛЬНИЦЯ, і, ж., крає. Жін. до штукувальник.

ШТУКУВАННЯ, я, с., крає. Дія за знач. штукувати 1.

ШТУКУВАТИ, ую, уєш, недок., перет. 1. крає. Зшивати з шматків або штопати так, щоб шов, заштопане місце не були помітні.

2. заст. Складати із шматків. Вставляє [столяр] шибки і зараз шкло зіб'є та штукве, латає (У. Кравч., Вибр., 1959, 393); *Образно. — Як ми вже, егомость, не

штукували, як зірко не складали той крейцар, ану: чи можна було на паця стягнути? (Марг., Тв., 1954, 172).

ШТУНДА, и. 1. ж. Баптистська секта, що виникла в Росії в середині XIX ст. Про штунду і козацтво я радий написати (Драг., II, 1970, 479); Денис був байдужий до церкви і небогомілний, а такі люди не пристають на штунду (Н.-Лев., VI, 1966, 413); // збірн., розм. Послідовники, учасники такої секти. За погорон заплятять по постанові — 60 коп. — Незай три дні лежить, то не підуть! — То ми, батюшко, самі поговаємо. Як з нами не погодитися, то до штунди пристаємо (Крим., Вибр., 1965, 480).

2. ч. і ж. Те саме, що штундіст, штундістка. — А батько ж досі штунда? — прорвався зтос із пришилого залу, безжально ранячи її без того травмоване серце сина (Ле, В сніпі..., 1960, 156); У нашому селі жив Варивон Метелиця. Тизенько вулицькою метелєє, а йому слідом у спину тикають пальцьє.— Штунда пішла... — Нехристь!.. (Ковівька, Куця..., 1960, 87).

ШТУНДИЗМ, у, ч. Учення штундистської секти.
ШТУНДИСТ, а, ч. Послідовник штундизму; учасник штунди (у 1 знач.).

ШТУНДИСТКА, и, ж. Жін. до штундіст.
ШТУНДИСТСЬКИЙ, а, е. Стос. до штунди, штундизму, штундиста. Штундистська секта.

ШТУНДІВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до штунда. Саме того дня, як писар збирав до себе свій конгрес, в село прийшла штундистська проповідниця, якась немолода вже діака (Н.-Лев., IV, 1956, 156).

ШТУРВАЛ, а, ч. 1. Стернове колесо (на судні). Форштевень судна обережно розрізає ґрунт. Вправа рука капітана Пабло лежала на штурвалі (Ю. Бедзик, Вогонь..., 1960, 93); В рубці, що височіла над палубою, біля штурвала стояв старий чоловік і, прижмувши сїрі, вицвілі очі, дивився вперед, тільки вперед, на дніпровське плесо (Жур., Вечір..., 1958, 382); *Образно. Біля штурвала великої революції стояв В. І. Ленін, який усе своє життя, весь розум і пристрасть душі віддав визвольній боротьбі пролетаріату, всіх експлуатованих і пригноблених мас (Ком. Укр., 10, 1965, 11); // Колесо або його частина, які служать для керування рухом літака. Руки, що зєикли до пензля, стеки й рейсфедера, ваялися на заклик партії за автомат, міномет, штурвал літака (Ю. Янов., II, 1954, 195); Безтрепетні руки тримають штурвал; Літак свій останній бере перевал (Бажав, I, 1946, 122).

2. Пристосування у вигляді стернового колеса, півкоlesa, маточини з рукоятками і т. ін., за допомогою якого керують дією якого-небудь механізму. Сам Сакій став на штурвал хедера, а комбайнерові порадиє регулювати мотором (Ле, Історія радості, 1947, 206); В кабіні містяться обладнання для керування гірвоозом — штурвал для підключення і відключення маховика до редуктора або пневмодвигуна, рукоятка для пуску, реверсування і зупинки гірвооза, важіль для переключення швидкостей, тазометр для контролю числа обертів маховика, штурвал для керування гальмовою системою (Нова техн. і техдол., 1961, 33).

ШТУРВАЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до штурвал. Штурвальний трос; // Який є штурвалом. Гриць вибїг з каюти на верхню палубу, зайшов у стернову рубку. Тут його зацікавило штурвальне колесо (Ткач, Гриць..., 1955, 7); // Який відбувається за допомогою штурвала. Штурвальне керування; // Признач. для штурвала. Штурвальна площадка і місток рами [у мольгарні] сполучені дерев'яною драбинкою (Зери, комбайни, 1937, 82).

2. у знач. ім. штурвальний, ного, ч. Особа, в обов'язок якої входить керування штурвалом (судна, комбайна і т. ін.). Штурман з зневажливостю вдивляється в кри-

жину. Штурвальні з люттю крутьєть колесо (Довж., Зач. Десна, 1957, 445); На самому комбайні, Галєньте, он надів бриля, — То мій тато: він штурвальний, Він комбайном управлє (Позн., Ми зростаєм..., 1960, 74).

3. у знач. ім. штурвальна, ної, ж. Будка, кабіна, в якій міститься штурвал.

ШТУРВАЛЬЧИК, а, ч. Зменш. до штурвал 2. Приструмлюючі головні телефони, Ліпа посилено обертає штурвальчики компєсатора (Логв., Давні рани, 1961, 31); Верстати не чорного кольору, а приємних зеленувато-блакитних тонів. Матово поблискують пластмасові рукоятки штурвальчиків (Наука..., 3, 1962, 9).

ШТУРКАН, а, ч., діал. Штурхан.
ШТУРКАНЕЦЬ, вця, ч., діал. Штурханець. Гаржидер зробився, далі п'ястку почали синитися, штурканці, а далі й каміння... (Фр., V, 1951, 429).

ШТУРКАННЯ, я, с., діал. Дія за знач. штуркати. Я дізнавав цього штуркання безмастанно від своїх і чужих (Фр., I, 1955, 33).

ШТУРКАТИ, штуркати, штуркатиш, недок., перек. і без додатка, діал. Штурхат. Він сміявся, жартував..., штуркав підпасица (Фр., VII, 1951, 75).

ШТУРКНУТИ, штуркнути, штуркнуш, док., перек. і без додатка, діал. Однокр. до штуркати. Я обох пацотців сіпаю за реверенду, а навчителя то таки ліктем у груди штуркнув. Мусили слухати! (Марг., Тв., 1954, 215).

ШТУРЛЯТИ, яю, яш, недок., перек. і без додатка, розм. Те саме, що штовхати 1, 2. Через поріг штурляють Рязанця. Він з цїнком, важко волочить ногу (Баш, П'єси, 1958, 39); І так торсєв [Сивоок]. був Какору по жирних цоках, штурляє у груди, аж тому повернулася свідомість (Загреб., Дино, 1965, 157); Молодь розважалася. Якїсь парубчакї, штурляючи один одного, радісно перестрибували з крижину на крижину (Гончар, II, 1959, 201).

ШТУРЛЯТИСЯ, яюся, яшєся, недок. розм. Те саме, що штовхатися.

ШТУРМ, у, ч. 1. Рішуча атака укріплення, опорного пункту, фортеці ворога. Барикади зпали, воєнки штурмом вдиралися на ринок (Фр., VI, 1951, 160); Коли третій штурм було відбито, Сагайдачний зібрав коло себе отаманів (Тудуб, Людолови, II, 1957, 109); {К а с ь я н о в:} При штурмі Вердена щільність артилерії була 187,8 ствола на кілометр (Дмит., Драм. тв., 1958, 116); Отож настала тиша, коли не брати то уваги окремих штурмів та атак, що відбувалися на різних ділянках фронту з обох боків... (Кучер, Голод, 1961, 81); // перен. Оволодіння чим-небудь, освоєння чого-небудь шляхом переборювання якихось труднощів. Рішучий штурм тавмниць крижаного материка почався під час Міжнародного геофізичного року — в 1957—1958 рр. (Наука..., 6, 1962, 46); В штурмі Всесвіту, як і в радї інших найважливіших галузей наукового й технічного прогресу, Радянський Союз іде в авангарді людства (Рад. Укр., 5.VIII 1962, 3); // перен. Рішуча, активна дія для досягнення чого-небудь. В жовтні 1917 року лєнінська партія більшовиків повела трудящі маси на штурм старого світу (Цюпа, Україна..., 1960, 42); Першими вирушили на штурм самодержавства, за торжество комуністичних ідей російські робітники. Це пам'ятатиме довіку все людство (Рильський, IX, 1962, 149).

△ Любовий штурм див. любовий.
◇ Брати (узяти і т. ін.) штурмом: а) здобувати яєсь укріплення рішучою атакою. Міст через Рейн треба було брати штурмом (Загреб., Європа. Захід, 1961, 98); П'яки дивізії, підтримані з Литовського півострова, вночі взяли штурмом Турецький вал і переслі-

дують ворога (Ю. Янов., II, 1958, 239); б) активно, рішуче наступати на кого-, що-небудь, домагатися когось, чогось; **На штурм!** — команда розпочинати атаку якогось укріплення. Зробив Турн несамолюбий, Яриця, лютував неситий... — **На штурм!**, **на штурм!** — своїм кричав (Котл., I, 1952, 214); **На штурм іти** (піти, кидатися, кинутися і т. ін.) — починати рішучу атаку. — **Стояли ми, стояли, коли десь уже в нічці приходив наказ: іти на штурм** (Тют., Вир, 1964, 261); **З усіх боків нестримно кидаються на штурм Давидгородка партизани** (Шиян, Партиз. край, 1946, 200).

2. *розм.* Те саме, що **штурмівщина**. [О л ь г а:] **За цей рік у тебе техніка використовувалась погано, ривки, штурми дали такі цифри** (Корн., II, 1955, 162); **Кореспонденція малює картину штурму в складальному цеху** (Автом., В. Кошик, 1954, 3); **Варя Кочубей думала, що вивчити щось у книжці або розв'язати задачу можна штурмом, однією натугою** (Ткач, Плем'я, 1961, 63).

3. *заст.* Штурм. **Еней кричить, що «Нептуну Пієкопи грошей в руку суну, Аби на морі штурм утих»** (Котл., I, 1952, 68).

ШТУРМА, *ж.* 1. діал. Штурм. ***У порівн. Крилата коворта, безсмертна і грізна, Шуми, наче штурма, шум!** (Перв., I, 1958, 184).

2. *заст.* Шум, крик. **Між ними скоїлася буча, штурма** (Сл. Гр.).

ШТУРМАН, *а, ч.* 1. Фахівець з водіння військових надводних або підводних кораблів, що має офіцерське звання. Тралом в моряцькою спритністю легко збігав Бутаков, а за ним — штурман Пospelов (Тулуб, В степу., 1964, 235); **До штурмана нашого В гості сестра Приїхала на лінкор** (Нагн., Вибр., 1950, 115); ***Образно. Серед штурманів бурі народної був і український поет-революціонер Тарас Шевченко — вірний соратник вождя революційної демократії Миколи Чернишевського** (Слово про Кобзаря, 1961, 9); // **Фахівець з водіння повітряних кораблів.** [С т а н і с л а в а:] **Таня була штурманом на бомбардувальнику** (Собко, П'єси, 1958, 71); **Застигли в строж бойові льотчики: пілоти, штурмани, авіатехніки, техніки** (Рад, Укр., 23. II 1969, 4); ***У порівн. З загонами і окремими групами пішли навіть штабні офіцери.** Вони повинні були, як штурмани на літаках, весь час орієнтувати білці: у цих міжгір'ях, особливо вночі, дуже легко було заблудитись (Гончар, III, 1959, 98).

2. У торговельному флоті — помічник капітана, який одночасно є фахівцем з водіння судна. **Батько в Юрка штурман далекого плавання** (Донч., IV, 1957, 273).

ШТУРМАНСТВО, *а, с.* Посада, заняття штурмана.

ШТУРМАНСЬКИЙ, *а, в, е.* 1. Стос. до штурмана; // **Привчав для штурмана. Правильно взятий ритм льоту завжди дає перевагу.** Це все одно як із штурманською підручником! (Ю. Янов., I, 1954, 48); **І ось вона прийшла до тракториста Мамайчука й побачила там молодого Дорошенка в його штурманській формі** (Гончар, Тронка, 1963, 96); // *у знач. ім.* штурманська, *коі, ж.* Примищення, в якому перебував штурман під час вахти; // *Зробл.* штурманом. **Штурманські розрахунки.**

2. Пов'язаний з навігацією, з водінням кораблів і літаків. **Нині доцпанові недостатньо лише знати район плавання, бути сміливим, фізично загартованим. Він повинен відмінно володіти штурманською справою** (Веч. Київ, 3. XI 1966, 2); **На судні встановлюється сучасне штурманське і радіонавігаційне обладнання** (Наука., 2, 1957, 16).

ШТУРМІВКА, *ж.* Спортивна куртка (для альпіністів, туристів тощо).

ШТУРМІВЩИНА, *ж.* *розм.* Спішна, авральна робота з метою надолужити упущене, яка буває при по-

рушеннях плановості в організації справи. **Кочубський ігнорував будь-які планові основи постачання експедиції, вся робота велась ривками, штурмівщиною** (Дмит., Розлука, 1957, 195); **Скільки не говорили на заводі про шкідливість.. штурмівщини, все одно останні дні кожного місяця завжди сповнювалися найнапруженішою роботою** (Собко, Звчч. життя, 1957, 96).

ШТУРМОВАНІЙ, *а, е.* Дієпр. пас. мин. ч. до **штурмувати**. **Біліці, товплячись біля вікон, з радістю візнавали штурмовані свої верховини, голосно звертались до них, як до живих істот** (Гончар, III, 1959, 340).

ШТУРМОВИЙ, *а, є.* 1. Стос. до штурму (у 1 знач.), який є штурмом. **Яскравіше чути стало, як перекочувалася луна штурмового «ура!»** (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 308); **Навряд чи хто знає і коли-небудь узнає, скільки їх, безземних героїв, у ці штурмові години разом з артилерією, кіньми, разом з гвинтівками та кулеметами назавжди пішли в провалля Сиваша** (Гончар, II, 1959, 419); **Судді відзначають, що 15 учасників спартакиади із взводу лейтенанта Круглова виконали «сонце» на турніку. .. На третій день — переборення штурмової смуги** (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 87); — **Ви нас, товаришу Борульши, конкретно поінформуйте, що ви можете дати на штурмовий день** (Донч., II, 1956, 297); **Бували скрути і прориві, Авральні ночі, штурмові, Та ми підносили мотиви, Мотиви вдарні, бойові** (Ус., Лавн., 1948, 29); // **Пов'язаний з підготовкою і проведенням штурму, признач. для штурму.** — **Бери свої хлопці і швидко вперед! На придачу маєш ще один штурмовий взвод** (Ю. Бедзик, Полк., 1959, 315); **Минув короткий час, і роту прапорщика Щорса недаремно почали вважати найбільш боєздатною, штурмовою, вразовою** (Скл., Легенд. наддив, 1957, 19); **Тільки-но в готелі зав'язався бій, капітан Чумаченко кинув штурмові групи в атаку** (Гончар, III, 1959, 260); **У кожного був автомат. І горіння. По кілька гранат, Штурмовий гострий ніж** (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 258); **Чотири танки і кілька штурмових машин підірвано** (Ле, Клен. лист, 1960, 173); // **Привчав.** для штурму з повітря. **Осін тисяча дев'ястсот двадцятиого року гримить по степах горлянками важких гармат, тупоче сотнями тисяч кінських копит, гуркотить моторами танків та штурмової авіації, ругається арміями двох історичних епох** (Ю. Янов., II, 1958, 230).

Штурмова драбина — у Росії XVII—XVIII ст. — дерев'яна драбина, по якій ті, хто облягали укріплені міста, фортеці і т. ін., піднімалися на їх стіни. **Він зяєліє запастися штурмовими драбинами — кожному десятковій драбина** (Кач., II, 1958, 455).

2. Стос. до штурму (у 2 знач.). **Навіть сторож дів Павла — На електровозі! Полетіли в квітні вниз Радіоник і Орла. Литоманити штурму «Біс» Штурмова гарячка!** (С. Ол., Вибр., 1959, 221).

3. *заст.* Штурмовий. **По палубі, тримаючись за штурмові леєри, проповзає Потап Сорокін** (Довж., Зач. Десна, 1957, 395).

ШТУРМОВИК, *а, ч.* 1. Тип військового літака, признач. бомбити й розстрілювати з невеликої висоти сили ворога на полі бою. **Низько, майже торкаючись матер'землі, йдуть штурмовики** (Трип., Дорога., 1944, 18); **«Лягушки» ходили над німецькими окопами, закидали їх бомбами, розстрілювали загарбників з кулеметів. «Чорна смерть» — так звали штурмовиків перелякани німці** (Скл., Орл. крива, 1948, 53); **Прилетіли штурмовики і змішали німецькі батареї з землею** (Перв., Опов., 1970, 141).

2. Солдат, який бере участь у штурмі. **Довго лежали штурмовики, чекаючи вибуху або команди** (Тулуб, Людолови, II, 1957, 337); **Вагіров востаннє інструктував**

свою штурмову групу. Завдяки розповідям Ференца він добре уявляв собі внутрішню розташування готелю. Штурмовиків розподілив по поверхах (Гончар, III, 1959, 257); // Учасник штурмової робочої групи. Митю Ярмчук забрав у свою бригаду.. Наступ почався двадцятього вересня. Напередодні ввечера відбулася розмова між штурмовиками (Трубл., I, 1955, 134).

3. *іст.* Член нацистської воєнізованої організації у фашистській Німеччині. *Дома, в своїй робочій кімнаті, Карл встав чотирьох штурмовиків* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 61); *На ріжку стояв штурмовик у касці, і він був хазяїн ізнього Парижа* (Ів., Таємниця, 1959, 138).

ШТУРМУВАННЯ, я, с. Дія за знач. штурмувати. Після штурмування курсу в одеській художній школі Іван Кулик подався партом до Америки (Рад. Укр., 10. II 1972, 3).

ШТУРМУВАТИ, ую, уєш, *недок.*, *перех.* і *без додатка*. 1. Робити штурм (у 1 знач.). Облягали ляхи місто Десь в часі Руїни, Штурмували брами й мурі, Підкладали міни (Фр., XI, 1952, 266); — Так, виходить, живий і батько ще? — перебив його Мушій. За Кузнецова відповів Бондаренко: — Мало сказати. Червоногвардійці! Царський палац штурмували! (Головко, II, 1957, 500); *Горів не раз у танку він і штурмував Берлін* (Гонч., Вибр., 1959, 343); ... У сквері діти баяляться *че війну*, Штурмують левка снігову фортецю (Бичко, Простота, 1963, 57); *То наша важка артилерія б'є, То наші штурмують і з суші, і з неба!* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 57); *Не видно Яреської в темені, скільки їй іде, але почуває, що їй іде безліч, що весь степ переповнений ними, тими, що йдуть штурмувати* (Гончар, II, 1959, 435); // *перен.* Провадити рішучі дії для оволодіння чим-небудь, освоєння чогось. — *Зимку буди штурмувати вищу героїною, без вищої не витягну, не виправдаю довіри колгоспників* (Ю. Янов., I, 1958, 588); *Улас, прочитавши записку, усміхнувся, зодяг костюмчик, у якому їздив штурмувати науку, і пішов до сільради* (Тют., Вир, 1964, 151); *Вчені атом штурмують...* (Сос., Щоб садя..., 1947, 58); *І Надійка задувала той день, коли вона разом з цілим містом зустрічала Павла Половича, пригадувала космонавтів, які, перемагаючи всі і опір світової матерії, її зажаковість, і свої, природні, людські, внутрішні перепони, — штурмують простори всесвіту* (Коз., Листи..., 1967, 275); **Образно.* Прикусив муж язика, Чимжикус пішака. Аж каміння б'є з розгону, Бо забала жінка зрону, Не малу штурмує даль... (С. Ол., Вибр., 1959, 253); // *перен.* Уперто працювати, добиваючись виконання якогось завдання, долаючи труднощі. ... Три доби штурмувала Павлова бригада дно котлована і четвертого дня перелола — екскаватором вишкребли ґрунт до потрібної позначки й почали засипати щербинь (Хижняк, Килимок, 1961, 17); *Пішли дощі, вдарили приморозки. Тоді Шовкун кине людей штурмувати буряки* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 43); // *Займатися штурмівиною.* [К і н д р а т:] *Так працювати, як я, у нас можуть майже всі. Вибачай, Павле, нема у нас порядку. Штурмуємо — шасту гроблимо* (Корн., II, 1955, 156); // *Напосядати на кого-небудь, домагаючись чогось. Начко чинив опір на кожному ступені, штурмував Регіну листами* (Фр., VI, 1951, 295); **Образно.* *Мої очі кричали, пекали, штурмували, щоб у них глянуть, щоб прочитати в них муку, козання, бажання* (Конюб., II, 1955, 256); // *Оточувати, товпитися навколо кого-, чого-небудь безладно, неорганізованою масою, добиваючись чогось. Нестримні ручаї заробітчан, робітників штурмують, заливають поїзд* (Кач., II, 1958, 87); *Мая жорюку [Сеспель], поки потрапив у це велике незнайоме*

місто. Не один ешелон штурмував, не раз знімали його з даху вагона (Збан., Сеспель, 1961, 160); *Біля дверей штурмували прохід. Оля зі страхом дивилась, як там мочкоти, істинно «по-чоловічому» приймають і віддають удари* (Вільде, Сестри..., 1958, 476); // *перен.* Бити, ударяти (про морські хвилі, вітер і т. ін.). *Берег був пустельний, його штурмувало море* (Ю. Янов., II, 1958, 193); *Катер, погойдуючись, надсильно видирився з хвилі.. Океанські хвилі штурмували його, плескались з носу вдовж корпусу корабля* (Ле, Клен. лист, 1960, 170); *Засніженими степами скаженіє вітер. Він примчає сюди з далекого сходу і, вільний, штурмує хвилясті снігові замети* (Кир., Вибр., 1960, 282).

2. *Бомбити й розстрілювати ворога з невеликої відстані.*

ШТУРМУВАТИСЯ, ується, *недок.* *Пас. до штурмувати.* *В горах нерідко ні в низ [фашистів], ні в нас не було суцільної оборони. Тут захищались і штурмувались здебільшого дороги та окремі висоти, що.. відіймалися над докопаними хребтами* (Гончар, III, 1959, 116).

ШТУРМУЮЧИЙ, а, е. 1. Дієпр. акт. теп. ч. до штурмувати.

2. *у знач. ім.* штурмюючий, чого, ч. Той, хто штурмує що-небудь. *Черниш переносив вогонь через голови штурмуючих усе вгліб і вгліб, немов старанно вишучував, брукував своїм вогнем дорожку батальйонів вперед* (Гончар, III, 1959, 242).

ШТУРНУТИ, ну, нєш, *док.*, *перех.* і *без додатка, *розм.* *Однокр.* до штурняти. *До неї підскочило двоє з автоматами, штурнули на землю і почали топтати ногами* (Хижняк, Тамара, 1959, 199); *До мене звертається [Олека], сам же так і їсть очима старшого брата. Прилащитись, як раніше бувало, соромиться, ото ж дурів: то штурне його в бік, то по коліні ляє* (Мур., Бук. повість, 1959, 258).*

ШТУРПАК, а, ч., *діал.* 1. Залишок зрубаної або зламаної рослини; шпичастий пенюк. *Невже ці облямані штурпаки були колись садом і цвітлом?* (Стельмах, Правда..., 1961, 27); *Боровий зашпортується за дріт загорожі і впає на куц з гострими, як списи, гілочками. Впає обличчям. На колючі штурпаки правим оком* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 203).

2. *перен.* Дурень, бовдур. *Нате вам п'ятака, приймайте мене, штурпака* (Номіс, 1864, № 6435).

ШТУРПАЧОК, чкя, ч., *діал.* Зменш. до штурпак. *Коли заць скраділо, присідаючи майже за кожним штурпачком, перебігав.. вона [Лисиця].. стежила за ним* (Гуц., З горіха..., 1967, 194); *Личинка пильщика часте завдає значної шкоди шпичині і троянді, вигризаючи в листі дірки, а в роки масового розмноження зовсім оголює куці, залишаючи від листя самі штурпачки* (Шкідн. поля..., 1949, 111).

ШТУРПАЧЧЯ, я, с., *діал.* Збірн. до штурпак. *Під чоботиськами Давида великими полумисками облямувався сніг, пружинила промерзалою щіткою невидима ооска, твердо гуділо штурпаччя кінського щавлю* (Стельмах, Хліб..., 1959, 139).

ШТУРТРОС, а, ч. Ланцюг або трос на судні, що йде від штурвала до стерна і признач. для повороту стерна.

ШТУРХ, виг., *розм.* Уживається як присудок за знач. штурхати і штурхнути. *Штурх Пам'яка в око, а Пам'яка і так сліпий* (Номіс, 1864, № 6392); *Сидів пасинок на призьбі, а вона з сіней штурх його розгачем у спину!* (Н.-Лев., II, 1956, 9).

ШТУРХАН, а, ч., *розм.* Те саме, що штовхати. *Мати привезла Роббі на грузовику з тюремного шпиталю. В дорозі вона тримала його голову на колінах, оберігаючи від штурханів на вибоєх давно не ремонтваної автотради* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 59); *Маруся ви-*

смикнула з-під руки в Дикуну пужално й почала ним штурхати козака в спину, зваяючи його з санок. Той жартома ойкая, ухиллючись од дівочих штурханів (Добр., Отак. розмбр., 1965, 207); — Старий чорт! — сяє сер Грегор, вибиваючи дружніми штурханами дорожній порох з пальця сера Овена (Смолич, Прекр. кастр., 1956, 324); Криком, штурханами, пострілами людей женуть [фашисти] уперед, униз, похилим косогором (Коз., Листи..., 1967, 65); *Образно. Бачурі не вдаюся зломити впертість старого гідротехніка. Видно, що ця людина зтось довего кривдив, завдав їй чимало штурханів (Чаб., Тече вода..., 1961, 53).

◇ Давати (дати, надавати) штурханів кому — те саме, що Давати (дати і т. ін.) штовхані (штовханів) (див. штовхán). Бурчисько й Скубло підвели бідолаву, Під бік штурханів йому трохи дали, Чим повну з'явили до бранця знеагу, І вжить до загону його привели (Перв., II, 1958, 398); Одержати (дістати) штурханів — те саме, що Покуштувати штовханів (див. штовхán). — Ну й гаразд. Ти теж, Орино, молодець, — парубок притуляє до себе дівчину, віддає їй поцілунок, взамін одержув штурхана (Стецьмах, I, 1962, 535).

ШТУРХАНЕЦЬ, нця, ч. Зменш. до штурхán. Не вчи дитини штурханцями, а хорошими сáвцями (Укр., присл., 1955, 383); По смерті матері вуйко віддає її на службу бабити дитинку. Але Катрусі скоро надкучила крикливо дитина і штурханці газдині (Кобр., Вибр., 1954, 110); Він штовхнув мене в плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець не потрапив куди треба і згородився просто мені в руку (Гр., Без хліба, 1958, 58).

◇ Годувати (погодувати) штурханцями кого; Давати (дати і т. ін.) штурханця (штурханців) кому — те саме, що Давати (дати і т. ін.) штовханя (штовханів) (див. штовхán). Зоньку годували штурханцями по кутказ (Л. Укр., III, 1952, 655); Хієрня.. давала йому деколи лееєнька штурханця, щоб не ліз у вічі (Григ., Вибр., 1959, 110); Враз чиясь дужа рука дала такоє штурханця чорному [арештантові], що той аж поточився і одскочив набік (Гр., II, 1963, 450); Жвавій Прієсьці обридла така повіяна іда, і вона вже крадькома від матері дала Гапці штурханця до два (Л. Укр., III, 1952, 667).

ШТУРХАНІНА, н, ж., розм. Те саме, що штовханіна. Вутанька, під загальний шум вискочивши з ложі, теж поспішала до виходу. Военком, боячись загубити її в темряві, не відставав від неї ні на крок. Підтримував під руку, і, коли на них натискали, він, мовби захищаючи Вутаньку від штурханіни, міцно пригортає її до себе (Гончар, II, 1959, 180).

ШТУРХАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. штүрхати. — Записка? Де? Від кого? Яка? Покажи негайно!.. — Кожне слово супроводжувалося не менш енергійними діями: підштовпуванням баби Наді до кіннати, штурханням у плечі, запаням за руки (Загреб., День..., 1964, 65).

ШТУРХАТИ, штурхáю, штурхáш, недок., перех. і без додатка, розм. 1. Те саме, що штовхати 1, 2. — Не штурхай мене... Я щось тобі скажу... — Нічо розумного не скажеш. Іди, — і знов штурхай [Дмитро] (Хотк., II, 1966, 228); Розсік [Турп] надвоє Філариса, В яєшню розпотає Галиса, Крифею голову одтвє., штурхав під боки. І саміі кулачні доки Ховались, зто куди понав (Котл., I, 1952, 240); — Ларьку! мазь, бо ажержеш... — І Ларько почує, як зтось штурхав його киям у спину (Вас., Опов., 1947, 12); — Чому ж майстер так довего не переводить тебе в бригаду? — питає незнайомай, ліктем штурхаючи Андрія в плече (Чорн., Красиві люди, 1961, 25).

2. чим. Совати, тикати. Було як іде січовик через слободу, то вже здалека його чути. Штурха палицею

попід тижом, а собаки на його, як на вовка, і брешуть, і скилять (Стор., I, 1957, 236); Світло від літарика розповзалося в очеретат, воді і ледве освітлювало навколо. Згодом він погасив літар і все штурхав веслом навкруги (Досв., Вибр., 1959, 408); *У порівн. Застуєтіло в двері, немаче хто штурхав палицею, а потім загуркало кулаком (Н.-Лев., IV, 1956, 239).

ШТУРХАТИСЯ, штүрхáюся, штүрхáєшся, недок., розм. Те саме, що штовхатися. — А ти що таке? Ще й штурхається! — Я ваш пан! Ні з місяця, кажу, — крикнув чоловік (Мирний, IV, 1955, 187); Боець ошкірився і легенько торкнув Тимка багнетом під лопатку: — Тюпай, тюпай, нічого озираться... — А ти не штурхатися багнетом. Я тобі не арештант, — заграв жовнями Тимко (Тют., Вир, 1964, 342).

ШТУРХІЦЬ, виз., розм. Те саме, що штурх. [Лі в в:] Та проката ж пара — штурхціць! — і перекинула човна! (Л. Укр., III, 1952, 209).

ШТУРХНУТИ, ну, нєш, док., перех. і без додатка, розм. Однокр. до штүрхати. Парубки не слухають його та повляяться в хату, а тут на той; галас де не взялісь наймит із найличкою, убігли в хату, за рогач та макогін, як штурхнуть одного, другого — так вони й угамувались (Стор., I, 1957, 60); Не хотячи, штурхнув я одного лейтенанта, що враз із нами тиснувся до води (Коб., II, 1956, 151); Горлина з серця.. дітей її, то одного, то другого, то скубне, то щипне, то штурхне (Григ., Вибр., 1959, 122); — Гав не лови! — раптом штурхнув Гаврилко під бік Дмитрика (Кочуб., I, 1955, 130); Я спочатку думав, що вона глузиться з мене, і вже хотів був сказати їй що-небудь образливо, а то й штурхнути в спину (Сміа., Савіко, 1954, 14); Акіфат, підбурений Юрком, штурхнув Франку в груди так, що вона впала і впустила з рук кармаєнку (Чорн., Визвол. земля, 1959, 84); Не встигли повозки од'їзати од порога, як у двір улетів здоровий старий фаетон і з розгоном трохи не штурхнув дишлем у передню повозку (Н.-Лев., I, 1956, 143); Прийшов старий, глянью на роботу, штурхнув палицею між рядками. — Запиши їй один злот, — сказав і пішов геть (Кач., II, 1958, 9); *Образно. За вечором тижо ніч підкрадається... Підкрадається, штурхне вечір голубий у море сараєдове (Вишня, I, 1956, 196); *У порівн. Безшумно паде в м'який маз яцірочка і довего стоїть, задерши голієку, — диєється на тебе. А потім мов що штурхне її у бік, — кинється вниз і щезне десь поміж галузочками (Хотк., II, 1966, 316).

ШТУРХОБОЧНИЙ, а, е, заст., розм. Рукопашний. Штурхобочний бой [бій] (Котл., I, 1952, 183).

ШТУРХОНУТИ, ну, нєш, док., однокр., перех. і без додатка, розм. Підсил. до штурхнути. Вилиз я на стіну, одним оком на степ дивлюсь. Свербонь мов око, бо так і чекаю, що зтось вилама штурхоне (Ю. Янов., I, 1958, 127); Замість відповіді зтось добре штурхонує його під ребра і підштовхнує до столу (Гашек, Пригоди. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 26); Жінка штурхонула його легенько в голову, затужила: — Та замовни ти, нахабо, не кивай! (Збав., Таємниці..., 1971, 275); Бить, склавать, не била [Оришка], а разів тричі лежи плечі добре штурхонула... (Вишня, II, 1956, 73).

ШТУФ, а, ч. У геології — шматок мінералу або руди, взятий як зразок. Рослини залишки, головним чином відбитки листя, в цілому збереглись поново, особливо на штуфах піскуватих глин, на яких відбитки листя фрагментарні й відзначаються неясно виявленими вторинним жилуванням і загальною формою листя (Укр. бот. ж., XIII, 2, 1957, 86).

ШТУЦЕР, а, ч. 1. Старовинна воєнна рушниця з гвинтовими парізами в стволі. — Кропити! — в відповіді

на тес заревли Коновка (прізвисько таке йому дали За штүцер, що його коновкою назвав він) Та Бритава, шаблею тонкою всюди славен (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 215); // Нарізна мисливська рупниця великого калібру. Престолонаслідник вирішив узяти ведмедя з далекого прицілу і бабачкув йому з штүцера в лоб за двісті кроків (Бурл., О. Вересай, 1959, 152).

2. техн. Короткий відрізок труби з різьбою на зовнішній поверхні, яким з'єднують труби між собою або прикріплюють їх до резервуарів, посудин і т. ін. На балонах (компресора) є штүцери для приєднання повітропроводів від компресора, манометра і др. гальмового крана (Підручник шофера..., 1960, 267).

ШТҮЦЕРНИЙ, а, е. Прикм. до штүцер 1. Штүцерний постріл; // Признач. для штүцера. Штүцерна куля.

ШТҮЧКА, и, ж. 1. Зменш. до штүка¹ 4. [П а с т у х:] Тюрма для божесильних! Добра штүчка! Се вигадав один учений лікар і написав про те грубувату книжку (Л. Укр., II, 1951, 202); Все видавалось йому незвичайним. Аж ось межи всілякими струментами владів він кругленьку, невелику штүчку, котра якось-то дивно стукотіла і сичала (Кошуб., III, 1956, 8); — Ця штүчка, — професор показав на апарат, — мені дуже допомагає. Це чудовий підручник (Смолч., I, 1958, 64); — Ну і штүчка! — радів Тимко, ніжно поладжуючи холодне тіло пістолета, мовби це він був господарем зброї (Збан., Тасмніца..., 1971, 72); [Ш е в о о в:] Я вже тобі й молоду налядаві. Ах, гарна штүчка!. Знаєш, Сося Красновська. Хоч вона в інституті й не була, .. та хазяйка буде добра і сама — як квіточка (Гр., II, 1963, 505); Круп'як з одного виразу прозрів Сафрона і, знижуючи голос, пояснив: — Щось я не довіряю йому останнім часом.. Хитра і потайна штүчка (Стельмах, II, 1962, 183).

2. розм. Те саме, що штүка¹ 5. Найбільше імпонували мені, недовідному ще школяреві, ті чисто школярські штүчки та дотели, яких багато знав пан Станіслав (Фр., IV, 1950, 205); Неймовірно було, що саме її веде він під руку середньою бульвару і звацьковито демонструє перед нею свою позмуркувату дотепність, грубуваті божесні штүчки (Гончар, Циклон, 1970, 137); Приходить [бабуся] до школи, Прямую на збори: — Та як же це так? І для чого ці штүчки? Чому ви й за що не шануете онучки?.. (С. Ол., Вибр., 1959, 155); — Значить, на озоту ходив. Викадай свою пушку. — Ніякої пушки.. Я й з дому не виходив. — Слухай, давай без цих штүчок (Мушк., Чорний хліб, 1960, 89); А скільком штүчкам навчив мене Джузепе! Ми брали горщик, повний каміня й принади, і пускали на мотузці на дно.. Там незабаром заміздиться.. спрут (Кошуб., II, 1955, 417); Залишивши Владка, Зоя з такою самою безцеремонністю взялася до дитини на руках Лесі, малої Христини. Показала їй кілька штүчок на пальцях при допомозі носової густочки (Відьга, На порозі, 1955, 56).

◇ Ветругнути штүчку — зробити щось незвичайне. — Ой ви, ви! Процавайте! Та прости́те на всіляк! Чуте? — крикнула Христина з порога. — Та це все, мабуть, ваші жарти! Це ви якусь штүчку хочете з мною астругнуту? Еге? — питає з недовірністю Бичковський (Н.-Лев., VI, 1966, 82).

ШТҮЧНИЙ¹, а, е. Який є окремим предметом, штүкою (див. штүка¹ 1); якого не важать і не відміряють. Крім чайних і кавейних сервізів завод випускає столові сервізи та штүчний посуд (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 89); Находять кекси в продаж штүчними (вагою від 75 до 300 г) і ваговими (вагою від 1 до 3 кг) (Укр. страви, 1957, 343); Штүчні товари; Штүчний хліб; // Признач. для торгівлі товарами, яких не важать. Штүчний відділ у крамниці.

ШТҮЧНИЙ², а, е. 1. Зробл. рукою людини. Альтанка, куди прийшли князь із княжною, стояла на штүчному острові, що його спорудили ще за часів старого князя Каліновського кріпаки (Гжицький, Опршки, 1962, 34); — Щойно побачите, — промовляв черговий лікар далі, — що камфора, грілки, кисель і все інше діють недостатньо, зараз же викликайте Вадима Григоровича й прости́те у Марі Степанівні штүчну плазму й кров для переливання (Шовк., Люднина..., 1962, 97); // Схожий на справжній (про речі). Появився нараз, не знати відки, якийсь старий, лисий кавалер, з штүчними зубами і перукою (Фр., VIII, 1952, 233); Були це якісь старомодні шпильки та гребені, перекосні рукавички, .. помяті штүчні квіти (Кобр., Вибр., 1954, 73); Підносила на нові виробничі рубежі хімія. В людське життя входили з нею досі майже не знамі синтетичні матеріали: штүчне, майже з нічого добуте волокно .., штүчне хутро, штүчна шкіра, зрештою, штүчні, синтетичні алмази (Коз., Листи..., 1967, 125); Воскована підлога, хороші меблі — все те купалося в тій залізі штүчного світла і чулося тут немов у себе дома (Фр., I, 1955, 318); О сонечко! давай нам більш на землю Проміння, бо земля тепла вже хоче; А наші всіякі штүчні проміння Палаці гай освічують холодні (Сам., I, 1958, 120); Працівники фізико-технічного інституту Академії наук УРСР провели вперше в Радянському Союзі дослідження по штүчному розщепленню атома (Цюпа, Україна..., 1960, 112); // Подібний до природного (про явища, процеси і т. ін.). Василько знає, де на сортодільниці випробовується червона болгарська кукурудза, звідти він і візьме пилоч для штүчного запалення (Вол., Дні..., 1958, 153); Скільки безсонних ночей провів він біля інкубатора, доки вивів штүчним способом перших страусят сму... (Гончар, Таврія, 1952, 271).

△ Штүчне дихання див. дихання; Штүчний добір див. добір; Штүчний каракуль див. каракуль; Штүчний супутник див. супутник; Штүчний холод див. холод.

2. Надуманий, вигаданий, несправжній. Не придатні до життя, хворобливі, штүчні, надумані форми, зробивши своє, гинуть (Еллан, II, 1958, 72); Зустрітись із народом — це значить викинути все штүчне з своєї серця і заговорити мовою приступною, як може говорити тільки людина дозріла (Тич., III, 1957, 71); Буржуазні націоналісти .. засмічували нашу прекрасну мову штүчними, незграбно вигаданими словами (Рильський, II, 1956, 63); Вірші мимоволі диктували штүчний, неприродний ритм, групувались у фрази, шикувались у тиради, тязли на фальшиву патетику, сценічний трафарет (Дмит., Наречена, 1959, 125); Українська радянська література правдиво відобразила визвольний похід Червоної Армії і возз'єднання раніше поділені штүчними кордонами українських і білоруських земель (Іст. укр. літ., II, 1956, 188); // Позбавлений простоти, природності. Дивно почувала вона себе: її драгував цей церемонний тон, ці штүчні компліменти, і водночас не хотілось, щоб Карат замолок (Шовк., Інженер, 1956, 116); Як і в усіх людях, Клим і в Аліні хотів би знайти щонебудь штүчне, вигідна (Горький, Життя К. Самгіна, перекл. Хуторяна, I, 1952, 110); Всі тріскучі й ніжні слова, зернені до мене, здавалися мені тепер штүчними й надуманими (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 177); Запропонований авторами поділ коркової речовини надширкоких залоз на три, чотири та п'ять шарів, різних за своїм фізіологічним значенням, цілком штүчний і не відповідає дійсності (Вибр. праці О. О. Богомоляца, 1969, 82); // Притворний, роблений, веширний. — Катикати! — скрипів Калемик. Незабаром той штүчний кашель переходив у справжній і виповняв зату неспинним бухиканням, з свистом і затягуванням (Кошуб., II,

1955, 200); *На обличчі перш усього кидалися в очі білі, рівні зуби і штучна усмішка* (Л. Укр., III, 1952, 604); *Прядка так і стояла не винесена з хати. Марія немов зрадила їй, швидко підійшла до неї, покрутила і з сміхом негарним, штучним оглянулася на чоловіка.* — *А я думала, що ти вже й прядку мою викинув* (Головко, II, 1957, 151).

3. *розм.* Гарно, із смаком зроблений; красивий, вшуканий. *Так ось коли побачив співака! Яка малювана та штучна птиця!* (Греб., I, 1957, 78); *Ожила Моя сердешна молодичка! І де ти в господи взялися Усякі штучні істота?* (Шевч., II, 1953, 107); *Персні й намиста блискучі, штучні каблучки на руки, дорвці сукна та шовкової тканини...* *Все те так і сяло та грало* (Мирний, III, 1954, 257); *Стоять [сестри] поруч: на старійшій сукня штучна, хсної барви, старанно вібрана до лиця* (Л. Укр., III, 1952, 499); *Ридваном штучним Провідила [Гетьманівна] з-за Дніпра у Київ Із полковником* (Мясик, Біла криниця, 1967, 206).

ШТУЧНИК, а, ч., спец. Робітник, якому доручають самостійно виконувати всі операції при виготовленні якої-небудь речі, або той, що виготовляє несерійні вироби.

ШТУЧНИЦЯ, і, ж., спец. Жін. до штучник.

ШТУЧНИСТЬ, ності, ж. 1. Властивість за знач. штучний². *Чим уважніше він приглядався до картини, тим виразніше відчував у ній неприродність, штучність.* *Немовби якесь несправжнє було і це село, і люди* (Головко, II, 1957, 454).

2. *заст.* Мистецтво. — *В вас в домі, як бачу, знайшли пристановище усі дев'ять муз науки й штучності,* — *сказав Фесенко до Раїси Михайлівни* (Н.-Лев., V, 1966, 199).

ШТУЧНО. Присл. до штучний². *Явища анабіозу також бувають природні, але їх можна утворити й штучно* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 176); [М і ч у р і н:] *Я штучно і тактично підставив природі сприятливі умови для створення нового сорту.* *Ось за цю уяву, за відданість і вірність прекрасна дама й пішла мені назустріч* (Довж., I, 1958, 466); *Штучно достиглий помідор ніколи не матиме твій прозорчості соковитості й того аромату, ніж той, що дійшов на грядці* (Вільде, Сестри..., 1958, 335); *Левкові це хотілося сказати про Христини, але в куточках уст Григорія він помічав осуд, тому штучно позікнув і... поволі пішов до стайні* (Стельмах, I, 1962, 68); *Олеся відсаждалася від нього, злякано перепитала: — А ви хто? Хіба... — Гулька штучно розреготалася, вдарив руками об поли: — Не вітала! Це добре — буди багатим* (М. Ю. Тарн, Незр. горизонт, 1962, 41); *Марта піднялась штучно спокійна, голодна* (Коцюб., II, 1955, 296); *Вечерати він не хоче. І мити голову теж. Марія подивилася на нього довгим поглядом. Що це з ним сьогодні? Штучно-здивовано знаєла плечима.* — *Ще ніколи такий не був!* (Головко, II, 1957, 117); *По тому він оповістив... що люди з ним уже хорошії, дітчат штучно та гарно сорочки вишивають* (Вовчок, I, 1955, 319); *З стіни дивилась Настусина мати, штучно намальована, наче жива* (Н.-Лев., IV, 1956, 249); *О. Спиридон поставив світло на старинний стіл, вироблений штучно з грубих дубових брусіє* (Фр., V, 1951, 33); *Під піддашками безліч ступльце, ослонів, штучно виплетених з лози диванчиків* (Мирний, III, 1954, 261); *Виріс той злопчик, вродливий та гожий.. Голос до того дзвінкий мав, хороший.* *Штучно, чудово співав* (Л. Укр., I, 1951, 342).

ШУАН, а, ч., іст. Учасник контрреволюційних повстань на захист королівської влади Бурбонів і католицької церкви в Бретані та Нормандії під час французької буржуазної революції XVIII ст.

ШУБА, и, ж. 1. Верхній зимовий одяг з хутра, на хутрі (перев. з довгими полами). *Усі посли, по-московському звичаю, з бородами, у парчевиз себелевих турських шубах.* *...Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони* (М. Куліш, Вибр., 1969, 168); *Пробігло щось по сходах, і в хату вскопич господар дому, в шубі, в шапці, в калошах з сігном* (Коцюб., I, 1955, 403); *Масивний мольберт був пристосований під своєрідну вішалку — на ньому була розвішана жіноча каракулева шуба* (Головко, II, 1957, 563); *Працівники експериментального цеху головного підприємства швейного об'єднання «Україна» приступили до виробництва першої партії жіночих шуб із штучного хутра, імітованого під норку* (Веч. Київ, 15. I 1969, 2); // *перен.* Сніговий, рослинний і т. ін. покрив. *Сніг блакитним гаснула поля, і долини, і гори, і діброви. Одяла білу шубу земля, білу шубу зимову* (Сос. Солов. далі, 1957, 158); — *Дуб спершу росте в корінь. Йому в цей час, як дитині, потрібен набійний захисток.* — *Чув-чув... «Дуб любить рости в шубі, та хай відкрита голова?»* (Оров., Зел. повінь, 1961, 13); *Ліс називають зеленим другом людини, зеленого шубою землі* (Роб. газ., 18. IX 1966, 3).

2. Шерстяний покрив тварин. *Запищав Козутик — ой Лисичко люби! Ти жінчо жартуєш! Подрес [подерлас] моя шуба!* (Фр., XIII, 1954, 262).

ШУБКА, и, ж. 1. Зменш.-пестл. до шуба 1; коротка і легка шуба (перев. жіноча або дитяча). *Двері відтуляються, і вбігає Катя Толстая. Вона в ошатній сукні, поперз якої накинута шубка* (Коч., III, 1956, 177); *Навкруги Москва шуміла; школярів трамвай повія. Шубка в Лени тепла, біла, шапка з вушками чини* (Твч., II, 1957, 322).

2. Зменш.-пестл. до шуба 2. *У кретики Любий кролик — Чорна шубка, Чорний ротик — Розлінився В самий край: Не виходить Навіть в гай* (Сгельмах, Колосок., 1959, 75); *Шастав вона [білка] по заростях ще в рудуцяті-червоній шубці, але незабаром змінить своє літнє вбрання на зимове* (Веч. Київ, 1. XI 1966, 4).

ШУБНИЙ, а, е. 1. Прикм. до шуба 1; // Признач. для шуби.

2. З хорошим, теплим хутром, придатним для виготовлення шуб (у 1 знач.), кожухів і т. ін. *Шубна порода; // Пов'язаний з виготовленням і торгівлею виробами з хутра. Шубні вироби; Шубний цех.*

Шубне вівчарство — розведення овець особливих порід для одержання шкур, які йдуть на виготовлення шуб, кожухів, кожухків та інших виробів.

ШУБОВСНУТИ, ну, неш, док., розм. 1. *неперех.* *Кинулася, упасти, пірнути у воду, роблячи сплески. Замість дверей він наламав драбину й звалив її, потрапив на діжку з водою, скинув кружок і шубовснув у воду обома руками* (Н.-Лев., II, 1956, 270); *Підбігли до води. Роздзягаються купатись. Зорі одбилися у воді. Ось уже шубовснула котрась із дічат — круги пішли по воді* (Головко, I, 1957, 450); *Одначе, ледачий дишель не витримав його — тріснув, і господар по самий пояс шубовснув у .. болото* (Стельмах, Хліб..., 1959, 105); *Разом з камінням ведмідь викинув на берег рибу. Риба підскочила й знову шубовснула у воду* (Турч., Зорі..., 1950, 315); *Вистрілявши останню стрічку, кулемет заглинувся і стик. Важко шубовснув у воду знятий замок* (Коз., Гарячі руки, 1960, 151); **Образно. Розпечене сонце на заході вже шубовснуло в Дніпро* (Донч., V, 1957, 8); **У порівн. Не встигла ще розкотитися луна від пострілу, як комсомольці почули незвичайний шум. Було таке враження, ніби в глибоку річку шубовснув великий багатотонний молот* (Донч., II, 1956, 32); // *Упасти взагалі, видаючи глухий звук; плюхнутися. — Перелазьте! Ляжемо тут! — наказав [сержант]*

швидко і сам перевалився усім своїм довгим тілом через пруття ліси. За ним шубовснує у приєзді бур'яни й Бовдуляк (Ю. Бедзик, Полки..., 1959, 194); З розбігу Сажно шубовснула в самісіньку гуцул колоколого чазаря (Смолич, I, 1958, 90); Перед самим обличчям раз і одруже, падаючи зі стріхи, шубовснули донизу великі краплини (Гуц., Серпень..., 1970, 37); // рідко. З силою полетитися (про воду). Заставки підняли. Вода шубовснула на колеса (Н.-Лев., IV, 1956, 101).

◇ Як у воду шубовснуть хто — звук безслідно хто-небудь. — А де ж він зараз, Марусю, вчучок мій? — Ще ж коли сніг був, написав і як у воду шубовснуть (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 356); Як у воду шубовснуло що — звукло безслідно що-небудь. І враз пронеслось на передмісті: забито серед дня майстра Дударика, а хто — як у воду шубовснуло (Крот., Сини., 1948, 231).

2. перех. Кинути що-небудь кудись з глухим звуком. — Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Взяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь і шубовснула у воду... (Коцюб., I, 1955, 342); Петро зняв з собаки лотушку. Потім він і Платон, взявши за латки Османа, розгойдали його і шубовснули в озеро (Збан., Таємниця..., 1971, 436).

ШУБОВСНУТИСЯ, нуся, нешся, док., розм. Однокр. до шубовстатися. Він уже й почепився був на той гак, коли незамайці атакували судно, але ненадійний пристрій не витримав ваги тлістого запорожця, і він каменем шубовснувся в воду (Добр., Очак. розмир, 1965, 111).

ШУБОВСТАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шубовстатися і звуки, утворювані цією дією. Телефоністи змовкли, навіть шубовстання в долину гарматних снарядів і шипіння ракет поволі стихло, і довгола запанувала сонлива, але нервова тиша (Панч, I, 1956, 130).

ШУБОВСТАТИ, аю, аєш, недок., розм. Кидатися, падати, пірнати у воду, роблячи сплески. Діти з радістю скидали з себе одяг і один за одним шубовстали у воду (Цюпа. Добротворець, 1971, 25); Трицятки постріли. Дзвеніли леза. Шубовстали у воду забиті (Тулуб, Людолови, I, 1957, 455); // Падати взагалі, видаючи глухий звук; плюхатися. Важкі курінки біжать перед машиною і, трохи підлетівши, — шубовстають поряд у суху траву (Ю. Янов., II, 1954, 261).

ШУБОВСТАТИСЯ, аюся, аєшся, недок., розм. З шумом падати, поринати у воду. За звичину всі гармати з грюкотом і виплеском шубовсталися і зникали під п'явими хвилями у ставку (Стар., Облога..., 1961, 54).

ШУБОВСТЬ, виг., розм. Уживається як присудок за знач. шубовстатися і шубовснуть. Вас так і потягло до води, до її чистої хвилі, до її цілющої прохолоди. Мярцілий есе з себе! Шубовсть!.. (Мирний, IV, 1955, 316); Черевик — шубовсть у воду, навіть хвиля розійшлася! (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 167); Потрїнає [півень] крилами, закукурікає та — шубовсть у Лаврінової огірки (Н.-Лев., II, 1956, 372); Перелякалася миша, бо ворогів у неї багато. Перелякалася і — шубовсть з пенька, прямо в нірку (Коп., Як вони..., 1948, 95); *Образно. Марина зітхнула: — От саме через те ти й щаслива, Олено. Що правильно ти його полюбила. А не так, як я: шубовсть! Наче з кручі у воду. Не розитала нічого! Не розізнала. От і розплачуйсь тепер (Головко, I, 1957, 487).

ШУБОНЬКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шубка 1.

ШУБОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шубка 1.

ШУБРАВЕЦЬ, вця, ч., лайл., діал. Негідник, мерзотник. — Забирається мені з очей, Перожек, бо може дійти до нещастя... Шу... канаїля... шубравець останнього сорту — от хто ви, старий ідіоте! (Вільде, III, 1968, 287); [Я р е м к о:] Чого ви такий злий, пане?

[Ч м у р:] Кепкувати з пана старости? Та я тебе, шубравця, роздеру надроз! (Мокр., П'єси, 1959, 77).

ШУВАР, у, ч., діал. Аір.Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була це густа, гнила й тьмяна рібина, з противним запахом шувару (Коцюб., I, 1955, 357); Перед хатними дверима в два ряди стояли зелені галузки деревини, в хаті й на повітрі пах свіжий шувар (Мак., Вибр., 1954, 210); Ніч, росная лука, дець був пєс у селі, і ніспротнома дівчинка в самій нічній льолі біжить несамовита до озера — гострі стебла шувару б'ють і ріжуть її ноги (Смолич, Рече та стогне..., 1960, 113); — Кажали, ніби вони [дикі качки та гуси] виводилися там у шуварах так, що ніхто й не знає їм числа і рахунку (Вільде, III, 1968, 291).

ШУВАРЕЦЬ, рцю, ч., діал. Зменш.-пестл. до шувар. Ой піду я в полонину шуварець косити. Найму собі біле діча водиці носити (Коломийки, 1969, 29).

ШУГА, а, ж. Дрібний крихкий лід у вигляді намопідної маси, який іде перед льодоставом або під час весняного льодоходу. Осінь опускається на Матвієську затоку. У неїлю ясно світить сонце і віє холодний вітер. Скоро на Дніпрі піде шуга (Собко, Матв. затока, 1962, 246); Кошевий водозабір влаштувають тоді, коли ріка несе велику кількість наносів і коли в ній утворюється багато шуги та донного льоду, що закупорюють звичайно водоприймальні отвори (Довідник сіль. будівельника, 1956, 287).

ШУГАЙ¹, я, ч., діал. Хлопець, парубок. Де ти був, шугаю, з тими овечками? (Перв., Слов. балади, 1946, 138).

ШУГАЙ², я, ч. Старовинний верхній жіночий одяг, що мав вигляд короткопалої кофти з рукавами; // Рід сарафана, що його носили старі жінки.

ШУГАННЯ, я, с. Дія за знач. шугати. Ще здалеку побачила [Надія] на фоні синької змари шугання гострокрилих ластівок і посміхнулась (Баш, Надія, 1960, 270); До них невблаганно наближається поскрипування вітрів і шугання розгойданих крил (Степхан, Хліб..., 1959, 135); Битва — так битва. Вітрир жання, На зустріч шугання роздертих знамен... (Дор., Тобі, народе..., 1959, 40); Він чує негавне шурнання дороги, Шалене шугання ракет з даліни (Бажан, I, 1946, 145); Голубий імлистий туман стояв над цезами, туман, прорізаний гострими свічками домен, шуганням полум'я з мартеніте (Загреб., Спека, 1961, 229); * У порівн. Наша казна жупко лине, мов шугання соколине (Перв., II, 1958, 515).

ШУГАТИ, аю, аєш, недок. 1. Літаючи, швидко пересуватися в повітрі. Над дівровою залідуєсь вилося та шугало сполохане лісове птаство (Н.-Лев., VII, 1966, 92); Над заплавом шуга чайка, кичиче (Горд., Дівчина..., 1954, 148); Шугали над головою пошмурі кажани (Дмит., Наречена, 1959, 190); Перетинаючи шлях німецьким бомбардувальникам, шугали червонокрилі винишувачі (Оров., Зел. повінь, 1961, 53); Повітря б'є в кабінку, як вода... Орлом шугає льотчик над землею... (Сос., Близька даліна, 1960, 146); Снаряди шугали через голови хвилі двадцять (Коз., Вісімсот..., 1953, 45); // Яскраво спалахувати (про блискавку). У змарах ще шугають блискавиці, ще грім гримить, ще криє змарна тінь небесний звід (Гонч., Вибр., 1959, 371); // перен. Швидко поширюватися, розноситися (про думки, чутки, звуки і т. ін.). Мов свободний орел, моя думка в просторах шугала. І я, справлий, схлиаясь і пив із крикиці знаття (Вороний, Вибр., 1959, 99); Ще звечора в Багіві, як густиий туман, ліг неспокій. По селу шугали найнеймовірніші чутки, збуджували і так схлиаяваних артіляників і знали їх до громадських ставень (Епик, Тв., 1958,

285); *Шугала пісня птахом повід паленіючі на сході небеса* (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 92); *В натовпі крилато шугав сміх і сипались дотепи* (Ткач, Плем'я., 1948, 15); // *Швидко злітати вгору або стрімко опускатися вниз. Шугають у простори Космічні кораблі; І люди йдуть бадьорі По рабській землі* (Тарн., 3 дал. дороги, 1961, 41); *Літак шугав униз і вгору, Прокреслюючи неба звід* (Перв., I, 1958, 79); *Немов шалені, то припадали до землі, то шугали вгору прудкі буревісники* (Збан., Сеспель, 1961, 5); *Бульдозер за бульдозером так і шугають стрімголов у глибокі пази траншей* (Гончар, Тронка, 1963, 78); // *Падати, звалюватися, текти вниз з великою силою. Чорна земля шугала з Гнатової лопати на оклі, а він копав та копав, не розгинаючись* (Коцюб., I, 1955, 39); *Вишшли [інженери] на зрелю і спинились над першим широким проміжком, через який кілька днів тому шугав Дніпро* (Коцюба, Нові береги, 1959, 407).

2. Швидко пересуватися в різні напрямках, куди-небудь; носитися, шастати. — *Диви, як наша дивізія шугав, — говорив Боженко, мильючись ламаюю лінією прапорців, що кожного дня змінювала й змінювала свій напрямок* (Скл., М. Шорс, 1938, 42); *Поручик Гриньов пішов командиром караульних загонів, які, на вимогу поміщиків, шугали по Україні і катували селян за експропріацію...* (Іщук, Вербівчани, 1961, 276); *Між дорослими шугали підлітки, бігали діти, а їх ловили матері й старші, зели спати* (Кучер, Прошай., 1957, 324); // *Кидатися куди-небудь або від чогось. Максим, щоб не чути, що баба можуть незабаром померти, мерщій шугав від стіла, опиняється на лаві біля снапа і проворно береться за горохавник і ложку* (Стельмах, I, 1962, 238); **Образно. Поїзд зривається в ліс, погрозилово гуде: розступись! І дерева шугають убік, а наездовці їм свище вітер* (Жур., Даша, 1961, 50).

3. Дути сильними поривами (перев. про вітер). *Через кілька хвилин весела ватага рушила на гору. Без будь-яких перепон шугав тут вітер, женучи по горбах білі, холодні суючі снігу* (Шиян, Баланда, 1957, 10); *Ой, та який же сьозодні вітер!*.. Він шугав високо вгору, шматує чорні хмари (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 3); *Вітер попутний для них ясноока послала Афінна — Бистрий Зефір зашумів, вино-темиш шугаючи морем* (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 53); *В степу завірюха, мов штурмує вали, Кружила, спиналась, шугала...* (Біло, На. берегах, 1951, 39); *Хай від снігу, мов зимою, віло, Віхола шугав з далнин, Та струмок з'являється несмілий — Значить, вірно — йдеться до весни* (Гірник, Сонце., 1958, 134); **Образно. Рясні дощі, наче народні сьвози, поливають бойові рубежі. А над Україною, на загоді її, шугав страхотливий визор злодіянь, що їх чинять покидки людства. Гітаер і його мерзенна рать* (Довж., III, 1960, 44).

4. Раптово, різко вириватися, підійматися вгору, з'являтися десь (про полум'я, світло і т. ін.). *Спершу крики й тупотняву чути було й поблизу, але згодом усе вшухло тут, і тільки там, де ясно шугало вгору полум'я, чути було негасивий поплутаний галас людського стоянця* (Гр., II, 1963, 294); *Сад шелестів тривожно, небо де-не-де сипалося блискавицею, і крїзь ціліяни віконичує раз у раз шугав кімнатою їх блідий, полохливий відсвіт* (Тулуб, Людолова, I, 1957, 105); // *перек. Раптово доноситься (про запахи); // перек. Сильно пульсувати, приливати (про кров). Ярослав почував, як шугав в скроні кров, здавалося, діткнувся пальцем, і вона вдарить цієюкою* (Мухк., День., 1967, 175); *Серце ніби торкала заяча лапка, і воно то лясливо стискувалося, від чого кров шугала аж до обличчя, то враз розпирало груди* (Панч, Впбр., 1936, 458); // *перек. Несподівано виникати, охоп-*

лювати кого-небудь (про почуття). *Гнів одразу шугав в очі старого, начеб у них щойно не було ні каяття перед богом, ні видінн далекого раю і пекла* (Стельмах, I, 1962, 429); *І можна було тільки дивуватися з того, що він [фашистський комендант] ще ходив по землі і не падав, на смерть вражених розгеченими до білого стрілами зненависті, які шугали з наших гарячих очей!*.. (Коз., Гарячі руки, 1960, 9).

5. Полохати пташок, птахів. *Ішов [я] дорогою, пташок шугав, з придорожніх будяків квітки оббивав* (Вовчок, VI, 1956, 247); *Підійже Середа угору свю борода, пролунається — прислухатється, заляскає в долоні, почне шугати: — Акиш! Аго-го! Щоб на вас!*.. (Вас., I, 1959, 292).

6. розм. Совати, тикати. *Ткнувши револьвер собі за пояс, він взявся обшукувати захопленого. — Ну, ти ж, брат, і сукоробрый, — сказав, не досить делікатно шугаючи інструкторові повід боки. — Що там у вас ідять? — Англісць промовчав* (Гончар, II, 1959, 100); // *у що, у чому. Рухаючись, провалюватися, з силою занурюватися в щось сишуче, рідке і т. ін. Хлопець увпевнено віражує по бездоріжжю, шугав, де менше піску, де він не такий силучий, а пісок дедалі силучиший, і мотоцикл з лету раз у раз шугав в нього, заривається, трясеться на місці* (Гончар, Тронка, 1963, 227); *Обов [Же-ня й учитель] гасали кругом млина з снігу, як жарюки. Спотикались, падали, шугали по коліно в снігу, губили кашуші, сипали одно на одное жменями снігу* (Вас., I, 1959, 194); *Степан і Ляля перебиралися через якийсь загорожі, перелазили через рови, шугали в снігу, аж поки опинилися на самому краї глибокої балки* (Загреб., Спекта, 1961, 222); *Шурі здали не видно було, що там бійці шугають по коліна у важколу, розкислому чорноземі і бігти не можуть* (Гончар, I, 1954, 199).

7. діал. Широко ступати. *Он дивись, як шугав. мов та чапля на болоті походить* (Сл. Гр.).

8. с. г. Очищати зерно від пилу. *Треба пшевицю шугати* (Сл. Гр.).

ШУГИ, виг., розм. Покрик, яким відганяють свійську птицю, птахів. *Шуги на попові кури! а на наші не лети, тобі очі засліпи* (Номіс, 1864, № 13386).

ШУГЛОН, а, ч., іст. Рід безрукавки. А убори-наряди? *Червоні плаття, зелені куцани, рябі спідничці. жовті шуглони, блискучі ластикові балахони, чорні сукняні каптани — аж у вічі б'є!* (Мирний, III, 1954, 82).

ШУГНУТИ, ну, нѣш, док. Однокр. до шугати 1—7. *Налетять горобці та й, сварливо цвірчучи, угору шугнуть з пусого городу* (Вовчок, I, 1955, 169); *З гвалтом знялася стайка крижнів, з високим шумули кульки* (Горд., Дівчпна... 1954, 189); *Шораз, як небо запала, Постеляться тумани, Шугне блискавиці стріла, Збушують океани* (Грб., I, 1959, 411); *Ракета шугнула, — Як тільки шугав ракета, — Пронизавим гулом Заїстала про себе планету* (Гірник, Стартують... 1963, 30); *Було видно, як міні, мов чорні риби, зробивши в блакиті найкрутішу траєкторію, шугнули в саму гуцу німіці* (Гончар, III, 1959, 117); *По Яругах ще з самого ранку шугнула звістка, що повернувся з війська молодий Шугаванко та привіз собі й жінку* (Коп., Лейтенанти, 1947, 185); *Світло спалахнуло, і гамір, який от-от вже мав знову шугнути аж під стелею, так і не шугнує* (Смолич, Мир., 1958, 260); *Чоловік жетнувся на стерню, а біля нього шугнує молодий засць, підкидаючи задні ноги* (Стельмах, II, 1962, 298); — *Тс-с... Щось ніби в пшевиці шугнуло. Володимир Мизайловичу* (Дюпа. Науу-стріч., 1958, 362); *Веркут шугнує униз, потім крїсто здійнявся вгору і полинує у безмежний степ* (Хор., Ковпля, 1960, 4); *Кітьт смикнулася з тяжким грохом, на якусь мить заїскала і, немов падаючи, шугнула домицу*

(Хор., Місто..., 1962, 7); Світлі іскрянні потоки зальєної води шугнули на нижній б'єф (Собко, Шлях..., 1948, 131); Донизу, в ярі Земля шугнула і глухо гупнула на дні (Бажан, I, 1946, 150); Василь зробив буну вже два кроки, щоб шугнути в гусячину зелені левад, але раптом застиг: стояв як уколаний (Кос., Новели, 1962, 188); — Хао-о-пці-і... іде! — розтнулося з-за кулки дерев на горбку. Дітвора, як горобці, враз шугнула до класу (Дн. Чайка, Тв., 1960, 100); — Пора! Риба не буде чекати, поки ти зберешся і вийдеш з сітками, вона може й в інші місяця шугнути! (Чаб., Балкан. весна, 1960, 69); А пані як глане на його, — аж іскри із очей спакнули, на лиці міниться. Люди до неї — щоб то її по-своєму вітати; а вона вихопила в ковзес із рук сечку та в двері — стрібі! Люди так і шугнули од тих дверей (Вовчок, I, 1955, 120); Вітер шугнув убік, зігнав з дороги стовпчик пилочки (Жур., Вечір..., 1958, 150); Міцно на дубі тримається мідь, Та сузолітка вже падав з клена, І відчувається: між верховіть Скоро шугне заврюха шалена (Дмит., Київські кручі, 1962, 176); Ось ранок... Ось зразу шугнуло світлом, наче хто торкнув голівешку, що, двогрюючи, тіла — і сизе полум'я вітцем злялося вгору серед червоного жару (Мирний, IV, 1955, 307); Прорвавшись крізь обшир, пожежа шугнула, Мов сполох раптовий багровит кокет (Бажан, Вибр., 1940, 128); У п'яному сні його щось верзалося, але помах туман шугнув, розтанув (Кочуб., II, 1955, 198); В хату шугнув густий дух матіола і тургуна (Донч., Дочка, 1950, 98); Кров шугнула їй у скроні, обдала обличчя (Панч, II, 1956, 501); Говорила ж вона голосно! До того раз у раз оглядалася, придиалася — то порошок спазне, то скатерку осмикне, то крикне з вікна на качок або шугне горобців (Вовчок, VI, 1956, 245); Старий шугнув рукою в кишеню, машинально витяг недокурку сигарету (Перв., Материн.. хліб, 1960, 79); Верхник шугнув рукою не до боку, де мала б вистіти шабля у всякого подорожного, а в... пазузу (Ле, Україна, 1940, 278); «Ось зараз!.. ось зараз!..» — щось кричало в Дорі і опекло, а його ноги самі зігнулися і шугнули в проваля, обсіпаючи глину... (Кочуб., II, 1955, 379); // безос. — Цю знаєть? — І на всю школу несподівано шугнуло: — Де ти бродив, моя доля... (Вас., Талант, 1955, 9); // кого, що, розм. Зіпхнути, скинути з чого-небудь. [Д р у г и й (мелюб зиряє на монумент):] Не знаю, чого вони панькаються з ним — на мене, то я б шугнув його з гори, тільки загуб би... (Вас., III, 1960, 267).

ШУГОНУТИ, ну, неш, док., однокр. Підєвл. до шугути. Лютчик помітив шлюнку. Він шугонує над нею, кинувши зловісну тінь, і розвернувся в морі (Кучер, Голод, 1961, 256); Один снаряд, шугнувши крізь купол, розірвався в пишній приймальній заві (Гончар, III, 1959, 293); Блєскавка пробігла стовбуром і шугнула в землю (Цюпа, Краєвн, 1971, 23); Ії думи далекі від неї. Мов ластівки-прудкокрильці — то шугонуть на схід сонця, .. то впадуть біля дніпрових круч (Ю. Бєдзик, Полкн., 1959, 160); Два винищувачі круто шугонували вниз і з рещищем пронеслися над вокзалом (Баш, На.. дорозі, 1967, 201); Шугнула вона [стріла] вище лісів дрімучих, вище гір, перетинав хмар перисті, зникає з очей (Швян, Іван — мужицький син, 1959, 6); Правління колосопу забуло полагодити греблю, вода навесні прорвала її, — і ставка в Рибному як не було. Шугнула вода кудись униз (Мокр., Сто..., 1961, 72); Яким підів євгитієку і Малтей одразу шугонує за куц (Швян, Переможці, 1950, 151); Вискочивши з поєрібника, він шугонує поза лівом у сусідський вишняк (Коз., Блєскавка, 1962, 188); В надії на те, що ведмідь далі гнатися не буде, Гриць шугонує у відкритий лок і по крутому залізному трапові скотися в кубрик (Гкач, Гриць..., 1955, 9);

Тихо брязнув цепок на засуві, потім англійський замок, і на Павла повіяло свіжим прохолодним вітром, що ввірався до кімнати, шугонувши знову надвір через відкриту кватирку (Кучер, Прошай..., 1957, 46); Вітер птицею шугонує на рудяке покриття землянки, струсонує з солами кілька співучих, з крижтами м'яду краплин (Стельмах, Правда..., 1961, 28); Сивим клуб'ям перекотився мороз, шугонує під лави (Тют., Вир, 1964, 508); Виходить, заданна виконано! Гаряча звила шугнула в голову, замила обличчя (Коз., Гарячі руки, 1960, 151); Вихопиши з рук наймита літтар, він першим шугонує у крижам воду, а слідом за ним, не сміючи ослушатись батьківського наказу, пішов і Прогор (Швян, Баланда, 1957, 66); — Я по жмиз зібралася на світлані... у ліс через Рось... Шугонула по шию в проталину... — ледве жива видрапалася... (Вол., Дні..., 1958, 122); // безос. Шугнуло зенацька з-за спину в трубу. засвистіло чорно — закружляли Лук'янові асигнації уже десь у повітрі над Казовкою... Лови! (Гончар, Таврія, 1952, 37).

ШУГУ, виг., розм. Те саме, що шуги. Гой шугу з луку, райські пташки (Сл. Гр.).

ШУКАЙЛО, а, ч., розм. Те саме, що шукáč 1. Шукайло сюди з'явився ще й на запрошення вітця Мєлхиседека, котрий, передбачаючи близький початок нової війни, мав намір видобути з землі позована запорозьке добро (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 258).

ШУКАЛЬНИЦЯ, і, ж., розм. Те саме, що шукáčка. По той бік тюрежної брами день у день вистояють чийсь жінки й матері, ці вічні шукальниці, невтожмиці, що ось так, з кланками, босоніж, ходять від табору до табору (Гончар, Циклон, 1970, 21).

ШУКАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до шукати. 2. у знач. прикм. Якого шукають, потрібно знайти, розшукати. Шуканий хліб гарний молодикові (Барв., Опов., 1902, 148).

3. у знач. прикм., мат. Який повинен бути визначений, встановлений. Рівняння, що зв'язує незалежну змінну і шукану функцію, називають інтегралом диференціального рівняння (Курс мат. анал., II, 1956, 226); Шукана величина; Шукане число; // у знач. і.м. шукане, ного, с. Величина, яка має бути визначена, встановлена.

ШУКАНИНА, я, ж., розм. Метушливі розшуки, тривале шукання. Тут незабаром приїстє патруль, Знялася заметня, тривога, шуканина, І дівчину знайшли (Л. Укр., I, 1951, 115); Почала [Лєвантїна] нишпорити по закамарку, мацаючи в темряві руками, але не знаходила нічого. Нарешті після довгої шуканини, аж у далекому кутку, під ліжком, напалала якусь залізну річ (Гр., II, 1963, 290); Вона хотіла була вести мене до доброї хати, що дешеве продавали пересельці, ідучи на степи. Та я сказала, що зтомилася, аж теора через свою шуканину, обіцяла приїтати іншим часом (Барв., Опов., 1902, 379).

ШУКАННЯ, я, с. 1. Дія за знач. шукати 1, 2. Коли перо нарешті знайшлося, Антон Антонович так утожился шуканням, що про роботу не могло бути й мови (Полт., Повість..., 1960, 441); Ірландський сестер наш за здобичю гасав; Його, в залежності від наслідків шукання, То дурнем називав газаян полювання, То ніжно — «маладцем»... (Рильський, III, 1961, 158); В сценарії, як у віршат, треба бути завжди до краю вимогливим до себе у слові і разом з тим щедрим і винахідливим у шуканні несловесних виражальних засобів, часом не менш економних, яскравих, ніж слово (Довж., III, 1960, 149); Потреба зодувати велику кількість худоби примушувала монголів перекочувувати з місця на місце в шуканні доброго й багатого корму (Іст. СРСР, I, 1956, 73); Комунізм виникає не стихійно, а є резуль-

татом свідомий зусиль всього народу, постійного шукання правильного розв'язання проблем, що їх висуває життя (50 р. Вел. Жовтн. соц. рев., 1967, 27); В шуканні кожним, в кожнім починанні Наш кожсолом у першому ряду (Дор., Єдність, 1950, 11).

2. тільки мн. Прагнення до чогось нового, спроба знайти нові шляхи (в науці, мистецтві і т. ін.). Пора в дорогу. В путь щасливу Нових незбагнених шукань (Мал., Листи..., 1961, 19); Жаданий світ науки, упертих, неможливих людських шукань з кожним днем тепер все ширше розкривається перед Валерикою (Гончар, Гаврія, 1952, 244); Вивчаючи Тичину, заглиблюючись в атмосферу сміливих, напружених і на диво молодих по духу творчих шукань (Поезія..., 1956, 5); Радянський актор не може творити художній образ, покладаючись на каприз музи, не може очікувати моменту приходу натхнення. В творчому процесі, в шуканнях шляхів втілення художнього образу актор повинен знаходити творчу радість, вогонь натхнення (З глибин душі, 1959, 67).

ШУКАТИ, аю, а́ш, недок., *перез.* 1. кого, чого, що. Намагатися знайти, виявити кого-, що-небудь (сховане, загублене, прикрите, невідоме і т. ін.). Народ глинує із хати. В житті ще шукали — немає нічого (Головко, II, 1957, 156); — *Стій!* Випала люлька з тютаном! Не хоч, щоб і люлька дісталася вражам панам! — І понав Бульба, зіскочивши з коня, шукати люльку (Довж., I, 1958, 275); — У мене ось тут чвертка олії, — і вона почала порпатися в обгорках расної сідниці, шукаючи в ній кишеню (Шиян, Баланда, 1957, 88); Гойдає звляла білі гриби, Над нею носяться чайки, В вої шукаючи поживи (Черн., Поезія, 1959, 238); Бідак золотого знайшов на землі, — Зрадів, аж заплакав. Додому йдучи, Згубив свою знахідку в лісі вночі, Шукає до світання в імлі (Воронюк, Тепло..., 1959, 96); Так і так, каже [куркуль], як хочеш, а виручай... Дозволь хоч клунку якій-небудь закнутити тобі в половник, — ти біда, в тебе не шукатимуть... (Стельмах, II, 1962, 150); *Образно. І в ясніх небесах, У блакитних полях, Місяць плаче і сонця шукає... (Рильський, I, 1960, 106); *У порівн. Пізно вернувся Павло додому... Ходив по хаті, наче чого шукає (Вовчок, I, 1955, 160); // Знаходити, виявляти що-небудь, обмацуючи руками, ногами. При таких словах Андрій бігд і тремтячими руками шукає сокири (Хотк., II, 1966, 184); Мимо вікна майнула чиясь шапка, в синяк зашаруділо, шукаючи клямки (Тют., Впр, 1964, 367); Тадей Станіславович, одягнувшись, відчиняє широку кватирку, напам'яки шукає сірники (Стельмах, I, 1962, 9); // Збирати (гриби, горіхи, ягоди і т. ін.). Він мусив з ними шукати гриби, насилу згинаючи свою сипу постаті (Коцюб., I, 1955, 320); — *Ей, годі вже того!* — сказала вголос [Ярина] і почала нагинати ліщину та шукати горіхів (Л. Укр., III, 1952, 737); — *Романе?* Чого ти там шукаєш в траві? Що ти там загубив? — знов гукнула на його Соломія. — Шукаю суніці! (Н.-Лев., VI, 1966, 305); // Відкривати у творч. науки, літератури, мистецтва, в чийх-небудь словах якийсь очікуваний зміст. Не шукай в піснях моїх даремно, Щоб коханням блискаки воні, — Шкода праці, — все бо в них так темно. Як буває тільки восени (Граб., I, 1959, 191); Лорістон намагався розгадати думки Кутузова, шукаючи за кожним словом прихований справжній зміст (Кочура, Зол. грамота, 1960, 356); // Підбирати (думку, слово, мелодію і т. ін.). [К а с с а н д р а:] Долоне, стій! [Д о л о н:] Що скаже мені царівна? [К а с с а н д р а:] (збентежена, шукає, що б спитати) (Л. Укр., II, 1951, 267); Руський гармоніст лади настроїв, Шукає мотівів тихих і не тих (Мал., Запов. джерело, 1959, 67); // Розшукувати, намагатися

дізнатися про наявність, місцезнаходження кого-, чого-небудь. — *Де пієнь? Де?* — Госпоженька питає, — Уранці був, недавнечко співав... Шукайте! Може, він в чужій дворі гуляє! (Гл., Вибр., 1951, 118); Добравшись до свого намету, Сомж зараз звелія позвать перед себе Вуляевича. Кинулись шукати його по табору, та не так-то його й знайти у такій мішанині (П. Куліш, Вибр., 1969, 157); Вони знов уейшли в ліс, стали шукати дороги (Н.-Лев., III, 1956, 292); — *Ми вивчали Сине море з погляду геологічного. Вивчали і географію його флори та фауни, шукали поклади. Знайшли кам'яне зугілля (Тулуб, В степену..., 1964, 464); Гнат мочав. Замовк і господар сусіднього наділу. Вони мовчки вже машинально копали перед себе ямки, шукаючи вогкого шару (Панч, В дорозі, 1959, 47); Мені довелось шукати вільного місця майже в останньому ряду (Ле, Право..., 1957, 8); У Києві, як тільки зійшов [Михайло] з поїзда, став шукати газету. Хотів усе знати, хотів надолужити за всі втрачені роки, прогаяні на чужині (Загреб., Європа. Захід, 1961, 291); *Образно. Тече річка все тугенько і моря шукає (Г.-Арт., Байки..., 1958, 153); *У порівн. Івась трохи притих, не кашляв, а тільки водив мутними очима по хаті, немов шукає когось (Мирний, I, 1954, 307); // Розпитуючи, радяться, підбирають кого-, що-небудь. — *Іду служби шукати (Вовчок, I, 1955, 9); Батько й мати все говорили синові, що восени треба їм шукать невістки (Н.-Лев., II, 1956, 172); — То й боже благослови, сину, коли так!* Шукай старостів та йшли, якщо віддадуть... (Мирний, I, 1949, 354); — *Збирайтеся, бабо,* — каже мама, — *та йдіть шукати хати на ніч, а то пізно буде (Коцюб., I, 1955, 456); — Ти не сердься, а то, чого доброго, відмоючись і сорочку мені шити або заправиш таку ціну, що доведеться шукати іншу майстерницю (Шиян, Баланда, 1957, 9); Наталка після того, як зосталися її вольтери без царарок, подалася в Херсон шукати собі іншого місця (Гончар, II, 1959, 32); // Намагатися згадати. Здавалося йому, що якби знайшов ворува і відомстві..., все минуло би ся, було би по-старому.. І шукає думкою своїх ворогів, перебирає у голові, ратував (Хотк., II, 1966, 108); // *перез. із сл. очі, погляд і т. ін.* Намагатися побачити кого-, що-небудь. Мотря очима шукала Василя. Насилу за народом вона побачила його (Мирний, IV, 1955, 185); Іваниза шукає поглядом обличчя свого сина, та нічого не видко за сивою млою (Л. Укр., III, 1952, 558); Прокіпович зирнув кругом себе, шукаючи драбини (Н.-Лев., III, 1956, 33); ...Надо мною стилось обличчя. Золоті кучері торкнулися моїх вій, а променисті очі пробігли по мені, шукаючи моїх очей... (Головко, I, 1957, 55); Хмельницький пильним оком шукає у блакиті хмаринки (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 200).**

◇ Треба з свічкою сёрдд дня шукати див. свічка; Шукай йогр — про того, хто зник безслідно. Проклятий Нечипір виіз у вікно, та й шукай його (Кв.-Осн., II, 1956, 103); Шукати вітра в полі див. вітер; Шукати вчорашнього дня див. вчорашній; Шукати гольку в сніп див. голька; Шукати гольку в солоні див. солонка; Шукати кісткі в молоті — вередувати, вигадувати що-небудь. Скільки разів було так, що Владко вередував, шукає кісткі в молоті, як говорилось, але як тільки з'явилася панна «Шонька», дитина ставала наче зовсім іншою (Вільде, На порозі, 1955, 60); Шукати пристановище див. пристановище; Шукати розгадку див. розгадка; Шукати себе — визначати своє покликання; Шукати слова (слів) — підбирати потрібні слова. Коли він з невільною вдячністю поглядав на воякочома, шукаючи йому найкращого слова, той тільки лукаво примружився (Стельмах, II, 1962, 162).

2. чого. Добавитися, прагнути чого-небудь. *Наду-*

маєть Вовк, що жити йому погано — Не з'їсть, не зачне до пуття; Що вік його минає марно, Що треба кращого шукать собі життя... (Гл., Вибр., 1951, 59); От і зріс козак на славу, Родбоду козацьку справу; Баче шлях широкий в полі Та й пішов шукати долі (Шог., Поезії, 1958, 137); Знайшовся чоловік, що купив на арбуз гай, так найма робітників ліс рубати. Згодився з ним брати за невеличку плату, бо самі шукали тієї роботи (Стор., I, 1957, 48); В неділю рано почало світати, Ой пішла Лисичка їстоньки шукати (Фр., XIII, 1954, 259); Не раз ми ходили в дорогу, Не раз ми вертались до хати І знову брали від порогу — Правдивої цілі шукати (Граб., I, 1959, 367); Слави шукав по світах він усюди (Л. Укр., I, 1951, 342); Думка напружено шукає виходу, Б'ється, як впійманий птах об стіни (Вас., II, 1959, 329); Бути злим чи бути кротким — що в житті найголовніше? Світе мій, ну де ж шукати задля себе порятунку? (Тяч., II, 1957, 17); Чому оці засмагі люди у чорних пілотках підводників шукать нагоди порадитись зі мною (Логв., Давні рани, 1961, 6); Мар'ян журавлю подивився навколо, поглянув на козацьку й турецьку могили, на яких бавилися і стежили за шляхом пастушки, і в жалем подумав, скільки то марно пропало людю на білому світі. Чого було отим турчинам шукати смерті в чужому степу? (Стельмах, I, 1962, 635); // З підрядним реченням. Остаившись своїз гуляти, Пішов [Бней] скрізь по полям [полях] шукати, Щоб то дорожу показав (Котл., I, 1952, 115); Кози.. бігають на загороді, шукать, куди б то вискочити (Кв.-Осв., II, 1956, 172); — Воно так, але, як-то кажуть, риба шукає, де глибше, а чоловік — де ліпше... (Ішук, Вербіччани, 1961, 115); // з інфін. Намагатися зробити щось. Рука [Мирона] шукала потягатися в ворогом... Так же й ворога, окрім свого затнього, немає... (Мирний, I, 1949, 183); // Прагнути чогось нового, досконалішого (у творчості). Горіти, кипіти, пориватися вперед до світла, вічно шукати і знаходити — ось дійсне покликання, от справжня душа цієї званої холодної людини (Трип., Дорога..., 1944, 16); 6 ж люди на землі — а то б не варто й жити. — Що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміятися, і мислити, й шукать... (Ряпльський, I, 1946, 164); Шукають новиз інтонацій трибуна-промовця, Малаковський далеко відійшов від народнописемної традиції наспівного ритму та римування, традиції тієї поетики, яка звучала в народі вже віками (Рад. літ-во, 6, 1965, 37).

◇ Іті (піті і т. ін.) своєї хліба шукати див. хліб; Шукати легкого хліба (легкі хліба) — намагатися жити без турбот, клопоту, нічого не роблячи. Андрій знов не налясся. Отак щороку. Легкого хліба шукає (Коцюб., II, 1955, 43); — Коли ми з тобою в Києві поїхали, то дядько Ничипір сказав, що ти легкого хліба шукаш (Зар., Нає. світі, 1967, 246); Він вісім професій змінив у Донбасі, Шукаючи старанно... «легкі хліба» (С. Ол., Вибр., 1959, 211); Шукати смерті див. смерть; Шукати суду (суду) див. суд.

3. з кого, що, юр., заст., рідко. Вимагати через суд. Памі домагалася, щоб роздратована наймичка не стерпіла, покинула її серед ночі і тим позбулася права шукати з неї запрацьованих сім карбованців (Л. Янов., I, 1959, 233).

ШУКАТИСЯ, аюся, аєшся, недок., діал. Розшукувати. Перше всього запрява [Порох] свічку в розколоту пляшку. — Як потемніє, то запалимо, щоб не шукать-ся, — скавав він (Мирний, II, 1954, 146); — Ви ж самі бачили, що ми так доого шукались за цим добром (Свидн., Люборазькі, 1955, 163).

ШУКАЧ, а, ч. 1. Людина, зайнята розшуками чогонбудь. Всі оті шукачі посад нагадували звориз, що,

зневірившись у медицині, йшли за порадою до знагара (Вільде, Сестри., 1958, 455); З нього смятимуться, його зневажатимуть за обман.. І Віталій, оцей жовторотий шукач справедливості, теж топтатиме його разом з Борисом (Мур., Свіже повітря., 1962, 175); Далеко за синім морем на чужій чужині гинули вони, безталанні шукачі щастя (Цюпа, Україна., 1960, 272); *Образно. Мистецтвом по дорозі з революцією, бо по своїй природі воно шукає, перетворює, революціонер (Талант., 1958, 161); // Особа, яка (перев. професійно) займається відкриттям, розшуками родових копалин, рослин, нових шляхів і т. ін. Мигають вогники загадкою, — Хто світить їх — Чабан? Турист? Чи скарбів шукачі — геологи? Чи запізнілий тракторист? (Нех., Чудесний сад, 1962, 77); В гулових чоботях люди — нафти шукачі (Рудь, Дон. зорі, 1958, 68).

◇ ШУКАЧ пригобд: а) мандрівник по малодосліджених місцях. Тоня й досі не може як слід збагнути, що сталося в цим судном.. Привели моряки його, кинули в затоці й пішли собі, розпаливши апетити степових шукачів пригобд (Гончар, Тронка, 1963, 239); б) людина авантюристичних нахилів. Врун став зрестопоцєм. Це припало до сподоби гонористому шукачеві пригобд (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 440).

2. розм. Те саме, що швик². Кармелеві вороги не встигли: казано ввбрити шукачі і слідців, повелено стріляти, якщо не можна буде живцем взяти (Вовчок, I, 1955, 369); — Радистка дала центрової звістку про себе, і на цьому поміжте декілька днів. До райкому раджу поки що не звертатися, щоб не навести шукачів на слід. Нікого із складу ваших груп не зачеплено? — Ні. (Ю. Янов., I, 1954, 200).

3. перев. у сполуч. із сл. с о б а к а. Службовий собака з гострим чуттям, який відшукує кого-, що-небудь по слідах. Хал і Храп обходять приміщення в собакошукачем (Коч., II, 1956, 189); Собака-шукач повіє свого господаря в сарай. Там на розкладних ліжках спали Саска і Павка.. Від обих ткнуло горлякою (Ткач, Плем'я., 1961, 231); *У порівн. Не з добрими намірами крутився біля загарбників Лукан. От щось йому наказали. Він, мов пес-шукач, потяг носом повітря, насторожився й вперше за весь час уп'яв поглядом жовтих очей у натовп (Збан., Таємниця., 1971, 52).

4. техн. Механізм, пристрій, який автоматично знаходить що-небудь. Мінери, озброєні шукачами, легко знайшли ледве замасковані нашівидкуруч чотири підірвані прилади і біля кожного з них поставили водія легкого авто (Ле, Клен. лист, 1960, 241); Віталій стояв і дивився, як Жорка Мацькевич, повамі повертаючи «шукач»-регулятор, вияснив, де стався обрив електромережі (Мур., Свіже повітря., 1962, 124).

ШУКАЧКА, и, ж. Жін. до шукач 1.

ШУКАЮЧИЙ, а, е. 1. Дієпр. акт. теп. ч. до шукачі 1, 2. Мені здається, що бачу душу поета.. Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — «ящо? до чого?» (Коцюб., II, 1955, 106); Навіть не дивлячись на бійців, Сагайда бачив тепер їхні очі, сповнені запитаном, шукаючі підтримки й надії (Гончар, I, 1954, 128).

2. у знач. прикм., розм. Який виражає запатання. Біває дівчинка років шести в білій панамочці, в трусицях і кричить переляканим голосом: «Бабусю, бабусю!» На її личку — жаз, очі блазальні і шукаючі (Тют., Вир, 1964, 161); Остап кілька хвилин дивився на Зарічного тепеним шукаючим поглядом, нарешті кооло запитав: — Це правда? (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 6).

ШУЛА, и, ж., діал. Стоп (у 1 знач.). Писела вишло на роботу ще вдосвіта, а коли за шпилем виринуло

сонце — наше добре снідання — у землю закопували шули... (Кос., Новели, 1962, 35); «Мабуть, володар Богданіаки не дуже гарний господар, — подумала Огієвська, очі якої помічали кожну дрібничку. — І ворота ледве тримаються на трухлявіх шулаях» (Кочура, Зол. грамота, 1960, 540); *Образно. Нехай минуло років сто, коли її [епоху] зіпнули, і вже того немає, хто у ній поставив шули (Швець, Неспок. літо, 1959, 130).

ШУЛЕР, а, ч. Гравець, який у картьярській грі користується нечесними, шахрайськими прийомами. — Один з тих, з ким я часто грав, — шахрай, ну — шулер, такий є термін (Донч., V, 1957, 536); // перен. Взагалі обманщик, шахрай. Чорносотенні бандити Зимового палацу і октябрівські шулери ІІІ Думи почали новий похід проти Фінляндії (Ленін, 19, 1974, 122); Вона забула, що в кулаці цього шулера, на якого вона піднесла голос, все її майбутнє (Вільде, Сестри..., 1958, 402).

ШУЛЕРСТВО, а, с. Використання нечесних, шахрайських прийомів у картьярській грі; // перен. Обман, шахрайство.

ШУЛЕРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до шулер.

ШУЛИЙ; **ШУЛИЙ** віл, розм. — віл з опущеними рогами.

ШУЛИК, а, ч., діал. Капуста, яка не розвинулася в головку.

ШУЛИК див. шулик.

ШУЛИК, ів, мн. шулик, а́, ч.). Коржі, покладі медом з розтертим маком. Тут їли розніі [різні] potravu, і все з полив'яних мисок.: На закуску куліш і кашу, Лемішку, зубці, пупрю, кашу і з маком медовий шулик (Котл., I, 1952, 72); Майбородиза.. зняла з полицки тарілку з шуликами з маком і поставила на стіл (Н.-Лев., IV, 1956, 284); Шулики плавали в маково-му молоці (Ільч., Серце жде, 1939, 412); Перед смертю — не надихається, і Павло вирішив хоч наїстися. Він знав, що в скрині Явдога держить глечик меду на шулики (Тют., Вир, 1964, 393).

ШУЛІК, а, ч., заст. Шуліка. В запалі налетів [Еней] на Мага, Як на мале курча шулік; Пропає навек сей Маг бідняга (Котл., I, 1952, 259).

ШУЛІКА, и, ч. Великий хижий птах родини яструбинних з довгими крилами і загнутим дзьобом; коршак. Моя курята, сполохані шулікою, люди поділись до церкви (Фр., II, 1950, 364); У сонячній, холодній їмлі степового ранку ширяє над землею шуліка (Чаб., Балкавесна, 1960, 479); Раптово налетів шуліка, шугнув до дерева, і синичка жалібно забилася в кістках хижака (Коп., Як вони..., 1961, 115); *У порівн. Ясь ще довога грав, а потім подивився і не пізнав хлопця — ніс у нього був гачкуватий, як у шуліки (Ів., Вел. очі, 1956, 42); // перен., розм. Жорстока, злобна людина. — Ну та й амотище же собі гніздо Яремка отам на горі!.. Трудно буде козакам викишкати отого шуліку з гнізда, — загомоніє стиза Вовгура-Лисенко (Н.-Лев., VII, 1966, 131); То весна, то зима настає; Кожний стук той в безмірних світах одкрива Людям, — зграї шулік і голубок, — без вину То колиську одним, то другим домовину... (Лі. Укр., IV, 1954, 262); Ні шуліки, ні грабіжки злі, Верховино, не страшні тобі, ковалі великої землі на посту у дружбі, не алобі (Рудь, Дов. зорі, 1958, 120); // перен., розм. Ворожий літак. Міст загнула чорна завеса димів і куряє, а знахобнілі шуліки все шугали й шугали над землею, ревуци й розтинаючи свистом моторів повітря (Збан., Таємниці..., 1974, 23); Кожному було ясно, що вони летять на нас — ці німецькі шуліки (Ткач, Моряки, 1948, 32).

◇ Шулікою (як шуліка, мов шуліка) налітати (налетіти, кидатися, кінутися і т. ін.) на кого — раптово,

жико накидатися, нападати на кого-небудь. Роман, почувши крик, прибіг до стайні і шулікою кинувся на Загубу (Мам., Тв., 1962, 507); Кепські, чуже шнак, діла Та з шпаківні — як стріла. Окрутнись — та на kota, мов шуліка, наліта (Біл., Пташ. голоси, 1956, 8).

ШУЛІЧЕНЯ, яти, с. Пташа шуліки.

ШУЛІЧИЙ, а, е. Прикм. до шуліка. — Рости, мій сину, — співала мати, — Рости і крила розправляй, Щоби орлом ти міг злітати, Не боючись шулічих зграй! (Брат., Пісня..., 1953, 36); // Такий, як у шуліки, подібний до шуліки. Між кафедрою, де з початком кожної години засідав о. Телесницький і відки своїм шулічим поглядом вибирав собі жертви..., і мою, себто «ослячою», лавкою стояла кругла залізна ніч (Фр., IV, 1950, 225).

ШУЛЯК¹, шуляк, ч., розм. Те саме, що шуліка. Поки я такі речі Промовляю до того снігу, Стрільна хтось, і з високості Впає додолу темний шуляк (Лі. Укр., IV, 1954, 166); І бачиш йколю..., як шуляк, вдрієши щось побіля саних колій, на здобич падає, шугаючи наясніс (Рильський, Поема, 1957, 256); *У порівн. Слуги їдуть кімо округ воза. А за ним низовці, охляя на міщанських конях, женуться, як шуляки (П. Куліш, Вибр., 1969, 174).

◇ Як шуляк, налітати на кого — те саме, що Шулікою налітати (див. шуліка). Врядник.. почав налітати на людей, як той шуляк, та скубав їх, що аж пір'я летіло... (Коцюб., I, 1955, 449).

ШУЛЯК², а́, ч., розм. Віл з опущеними рогами.

ШУЛЯТИ, яю, яеш, недок., діал. Тикати (див. тикати¹). [І в а н (сидить) латас чоботи, тижо мужиче пісню:] Чи воно темно, чи я вже зовсім осліп! Шуляю, шуляю драгово і не попаду... Може, щетина загнущась (К.-Карий, I, 1960, 297).

ШУЛЬГА¹, й, заст. 1. ж. Ліва рука або нога. Коли пішжом — то марш шульгою, Коли вержом — гляди ж, правбо, Щоб шкана скочила вперед (Котл., I, 1952, 190).

2. ч. і ж. Ліпка (про людину). Він, шаблюку згопишиш по-татарському. лівицею, хоч і не був шульгою, рубався люто (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 88).

ШУЛЬГА², й, ж., діал. Омела. На Україні, в різних місцевостях, можна почути багато... назв цієї рослини: зромовий куц, баб'ячий прохлом, відміна жінгла, чертове пожело, шульга, ялиновий барвінок тощо (Званья..., 3, 1971, 29).

ШУЛЬКА, я, ж., діал. Те саме, що шульок. У граничнім рові, що відділював його кукурудзу від толоки, між лопущинам лежала ціла купа наламаних кукурудзяних шулок (Фр., VI, 1951, 147).

ШУЛЬНУТИ, ну, неш, док., діал. Шмигнути. Та не встигла шпигнуть жінка, Попри ноги лис магнув. Ледво встигла озирнутись, Він в діру назад шульнув (Фр., XII, 1954, 268).

ШУЛЬОК, лька, ч., діал. Качан кукурудзи. Взала {Маруся} у руку і піднесла до очей, розглядаючи у тьмі. Це була засохла бадиллина від кукурудзяного шуляка (Хотк., II, 1966, 274); — Яка вона [кукурудза] тут на горі гарна, — говорить у ній думка. — Прядиво з шуляка вже темне, схлиється, й можна до неї забиратися жати хоч би й сьогодні (Коб., III, 1956, 501); Любить [кукурудза] простір.. Шульки розкішно розвиваються. І росте їх два-три на одному шумиліні і зерном наливаються повним, здоровим, мучині (Круш., Буденний хліб..., 1960, 48).

ШУЛЬПІКА, и, ч., діал. Шуліка. Посплавилася до купочки усі, Полічила їх лебедочка — аж всі; Позовала поплід крила, стала гріть; А сама схлила голову — гляди, Чи не жріє де шульпіка угорі, Чи не зробе він пригоди дітвори? (Щог., Поезії, 1958, 100); [К о б з а р:]

Ой, укривають знову шульпіки, Хотять заклавають нас навіки... То ж не шульпіки, а галач та круки, Не дай-мося ж, дітки, живцем їм на муки! (Стар., Вибр., 1959, 472); *У порівн. В таку щасливу годину Еней чим-дуж спис розмазав. Гуде, свистить, несеться піка, Як зверну за курчам шульпіка, Торох Рутульця в лівий бік! (Котл., I, 1952, 294).

ШУЛЬПОТІННЯ, я. с., діал. Дія за знач. шульпотіти і звуки, утворювані цією дією. Вони раді були послухати страшні бувальщини, що чудово вималювалися в уяві людей біля вагасяючого вогнища, під тизе полускування суюого бур'яну і рівномірне шульпотіння кулешу в казанку (Тют., Вир, 1964, 16).

ШУЛЬПОТІТИ, отіть, недок., діал. Плюскотіти, хлопати. На одній з водяних лисин він побачив гурт диких качок, що плавали поміж очеретом і шульпотіли плескати ми носали в куширяк (Тют., Вир, 1964, 320).

ШУМ¹, у, ч. 1. Сукупність різноманітних звуків, які швидко змінюються за частотою і силою; глухі звуки, що зливаються в одноманітне незлагоджене звучання. І від бурі, що бушує, і від грому, що так і розривається над головами, шум такий... що страшно і згадати!.. (Кв.-Осн., II, 1956, 413); Чую у моїй хаті якісь тривожні шуми, щось ходить по ній, затаївши стогнання, шелестить в п'ятому папером, штовтає стіни і деремить шибками... Тоді я догадуюсь: буря (Коцюб., II, 1955, 407); Зробилося страшно. Ліс відразу став ворожим, і в шум зачулися погрози (Хотк., II, 1966, 127); [Т а н я:] Тихо крутяться пари, тихий шум ходить од шовків (Вас., III, 1960, 129); З шумом страшним величезна Хвиля з гори налетіла на плит і у вир закутилася (Гомер. Одисея, перекл. Б. Тена, 1963, 105); Було так тихо, що навіть шелест листя на ясені здавався великим шумом (Десняк. Вибр., 1947, 185); Нараз я почув шум мотора. На шляху, що пролягав біля саду, їхала машина (Грим., Подробіч., 1956, 159); У всі щілини й дірки з шумом і свистом б'є пара (Еллан, II, 1958, 10); *Образно. Мій син, ерибок на двох тоненьких ніжках, У перший раз пішов сьогодні в школу.. Учитися! Вдихати шум віків! Рости і розумнішати! (Рильський, II, 1960, 102); *У порівн. Звуки їх [пісень] — то шум дощу нечаче, Або вітер виезавез... (Габ., I, 1959, 191); // Безладне звучання багатьох голосів; гомін, галас. Шум і гамір іскристю зелених зносився над товариством (Фр., VI, 1951, 210); Він валявився в свої ієрозоліфичні картки і не звертав жодної уваги на грюкання дверей, шум, гамір людських голосів (Досв., Вибр., 1959, 252); Здійнявся шум. Хмельницький підносить булаву вгору. Настає тиша (Корн., I, 1955, 215); Що то за шум учинився на базарі? Куди так весело поспішав базарна громада? Чи то не старий Григорій Товченик повернувся з Далекого Сходу? Ви ввадали (Довж., I, 1958, 76); Яксь жінка лаялася, а їй спокійно відповідав Степовий, переконував у чомусь. — Що за шум, а білий немас, — відчинивши двері, промовив Величай (Коп., Земля., 1957, 76); Кожомольці з веселим шумом оточили Павлуся. — Бібліотекар наш прийшов! — гукав якийсь білявий догведий хлопчина (Донч., II, 1956, 15); // Різноманітні звуки якогось населеного пункту. — Інше тут життя, як там у Львові, Менше шуму, грому, біганини (Фр., XII, 1954, 329); Миський шум то чувся зовсім близько, то раптом даленів (Дмит., Розлука, 1957, 7).

2. перен., розм. Роамови, пересуди, жваві обговорення, викликані підвищеною цікавістю до кого-, чого-небудь. [К а т я:] Ой Олюшко, а у нас тут стільки шуму-перешуму було. Доки ти там рекорда ставила, Галя Шаалмова, розповідають, запустила диска тільки на один метр менше за тебе (Собко, П'єси, 1958, 321).

◇ **Зчинівся (учинівся) шум** — почалося широке обговорення якого-небудь питання. Товариші переслали записку у прогресивні закордонні газети. Зчинився шум, не який-небудь, а світового масштабу! (Вільде, Сестри..., 1958, 391); Робити (наробити) [багато, чимало і т. ін.] шуму — викликати багато розмов, привертати до себе загальну увагу. Уже перша збірка «Лірики», видана ще тоді в Славгороді, наробила шуму, принесла йому і славу й гроші (Головко, II, 1957, 487).

3. *літв.* Звук, який утворюється в порожнині рота без участі голосу, під час проходження повітряного струменя через перешкоди в мовному апараті.

4. *техн., мед.* Звук з неясно вираженою тональністю. Шум у моторі; Шуми радіоприймача; Шум у серці.

Шум у вухах — те саме, що Шуміть у вухах (див. шуміти¹). Він тільки й чує шалене биття серця, шум у вухах, гуляння в скронях... Він пропустив! Він не наважився! Не наважився підняти руку на людину! (М. Ол., Туда, де бій, 1971, 169); Шум у голові — те саме, що Шуміть у голові (див. шуміти¹). Трохи полегшало. Проте вона все ж таки відчувала якийсь шум у голові і мість по всьому тілі (Тют., Вир, 1964, 511).

ШУМ², у, ч. 1. Непрозора й легка пузирчаста маса, яка утворюється на поверхні деяких рідин при сильному збовтуванні, нагріванні, бродінні і т. ін.; піна. Доярка сиділася над дійницями, що напочиювалися теплим шумом (Гудор, Вибр., 1949, 355); Коровя здоїлася без вибриків. Йонька продмузав у піні дірочку і цмолив, скільки душеньку забажалося, обцарюючи шум із зусів (Тют., Вир, 1964, 436); *У порівн. Земля будилася. Гречка напхла блім нічистим шумом (Кошуб., II, 1955, 375); Відсиніло височезне грікавське небо, віддаєніла стівуча братня мова, відшумували блім шумом переповнені кеази садів (Гончар, III, 1959, 334); // Непрозора й легка пузирчаста маса, що утворюється мильною водою. Берник сидів за столом і ретельно голівся перед маленьким люстерком. Під густих мильним шумом зговалися зморшки, і від цього він здавався зовсім ще молодим (Мур., Бук. повість, 1959, 195); // Рясний піт, піна, що покриває розгаряченого коня. Зелена справив рукою на віда Федора, який скористався з перестанку і оббирав шум з коней (Черемш., Тв., 1960, 247); // Пузирчаста слина, що з'являється у тварин (перев. при втомі, захворюваннях, від злості і т. ін.). Хрюкала [свиня] швидко-швидко, аж заглиналася, пинилася біло-рожевим шумом (Вас., II, 1959, 8).

◇ **Зелений шум** — густих листяний покрив на деревах у лісі, а також шелест, утворюваний ним. Тристан блукав по лісі, ловив зелений шум, хотів йому віддати своє кохання й сум (Л. Укр., I, 1951, 409); Зелений шум пливе над ними нечаче маревом задок, і карабінки за плечима хитає сумно коней крок (Сос., II, 1958, 411).

2. *рідко.* Те саме, що впр 1. Човник натрапляв на биструву в шумі; вода гойдала його, нечаче трісочку (Н.-Лев., III, 1956, 225); Часом пропльвали мимо, стили бурчочучи і пінчались, маленькі шуми (Вас., I, 1959, 141); *У порівн. Грай, моя пісня, як вітер сей грає! Шуми, як той шум, що кружочива вирув! (Л. Укр., I, 1951, 85).

◇ **Під шум іти** — зникати під водою; топитися. [С а н а:] Ти вже велика?.. Ти вже розумніша за батька? Ну, то й іди під три чорти з мові зати! Іди собі хоч під шум! (Вас., III, 1960, 73); — Аж ось у тому царстві сталося нещастя: якесь вороже плем'я прийшло із-за моря і напало війною на вельможу. Шле вельможя вельська, як під шум ідуть — не вертаються (Тют., Вир, 1964, 221); Пускати (пустіти) під шум див. пускати.

ШУМ³, а, ч., *стм.* Тапок, який ведуть дівчата, ставши в два ряди і взявшись за руки, ніби заплітаючи тин.

Дівчатка стоять одна за одною в два ряди і співають: *Ой нумо, нумо В зеленого шума* (Укр. дит. фолькл., 1962, 95); // Назва міфічної істоти, згадуваної в піснях, якими супроводжується цей танок. *А в нашого Шума Зелена шуба. А Шум ходить по діврові, А Шумиза рибу ловить* (Чуб., III, 1872, 51).

ШУМЁР *див.* шумєра.

ШУМЁРИ, ів, мн. (одн. шумёр, а, ч.). Стародавній народ, який жив у Південній Месопотамії в IV—II тисячолітті до н. е. *Шумери, як відомо, жили на території сучасного Іраку та Сирії* (Наука., 11, 1968, 32).

ШУМИЛІНА, и, ж., діал. Листя, в яке загорнутий качан кукурудзи. *На візку, між стебеллям шумилини блищить проти сонця облягана чорною мазкою бочка* (Козл., На переломі, 1947, 13).

ШУМИЛІННЯ, я, с., діал. Те саме, що шумиліна. *На передмісті осім відчувалась більш наочно. Попід стрілами майже кожної зати висли пов'язані за шумиліня качани кукурудзи* (Вільде, Сестри..., 1958, 371).

ШУМИЛІНОЧКА, и, ж., діал. Зменш.-пестл. до шумиліна.

ШУМІХА¹, и, ж. 1. розм. Штучно роздуті пересуди, жваве обговорення чого-небудь незначного. *Він мав обов'язок виставляти перед чєю озолену душу, і декорувати її театральною шумихою, мучився, прів, і нічого не виходило з нього* (Коцюб., I, 1955, 406); — *Кожна хвилина для на дорожа. І якщо ми, замість того, щоб працювати, затімо організаційну шумиху, почнемо перебудовувати ту організацію праці, яка існує зараз, переставляти людей, учити їх, то ніколи буде працювати* (Ткач, Плем'я., 1961, 86).

2. *заст.* Сухозлітка. *Цягловані були там стіни і вікна всі з морської піни; Шумиза, оливо, свинець, Блищали міді там і криці, Всі убрані були світалиці; По правді, панський бує дворець* (Котл., I, 1952, 148); *Дівчата сідали кружка; перед усякою стояла кужілка з вишолоченим шумихою верхком* (П. Куліш, Вибр., 1969, 291); *Чи не купити Оленці довгого цукерка, оздобленого золотом стрічкою, обліпленого шумихою?* (Горд., II, 1959, 183).

ШУМІХА², и, ж., *етн.* Міфічна істота, згадувана в піснях, якими супроводжується шум (див. шум³). *А в нашого Шума Зелена шуба. А в Шумиза голубая. Бо Шумиза молодая* (Чуб., III, 1872, 51).

ШУМІВКА¹, и, ж. Велика ложка з отворами для анімання накіпу з бульйону, виїмання м'яса, риби з юшки і т. ін. *Готові сніжки виймають з молока шумівкою і кладуть в сотеїник або іншу посудину* (Укр. страви, 1957, 291).

ШУМІВКА², и, ж., діал. Горілка. *Ковтнімо собі шумівки* (Гал.-руські. приповідка, III, 1910, 347).

ШУМІННЯ, я, с. Дія за знач. шуміти¹ і звуки, утворювані цією дією. *Він відгуклю каюшон і вслухається в дощове шуміння* (Рибак, Помилка., 1940, 15); *У шепоті, в шумінні, в шелестінні, У проголодній подику вітріє, У квітці і в пророслому насінні — Усюди спіє життя, весняний спів* (Дор., Тобі, народе., 1959, 9); *Зашелестіло все небо, незримі звали потужного шуміння понесли над головою* (Вітч., 7-8, 1946, 54).

ШУМІТИ¹, млю, мйш; мн. шумлять; недок. 1. Видавати, утворювати шум (див. шум¹ 1). *Шуміли верби... рвалися листя; Гули вітри поїд мостом...* (Бор., Тв., 1957, 55); *Зійшли сніги, шумить вода, Весною повіє* (Граб., I, 1959, 327); *Шумлять там шовкові убрання* (Л. Укр., IV, 1954, 122); *Нічка осіння, пожмура; Вітер по лісі шумить* (Крим., Вибр., 1965, 93); *Коли вони добігли до перших хат, тепла благодійна злива шуміла навколо* (Тулуб, В степу., 1964, 127); *Земля, обсипаючись, глухо шумить* (Бажан, I, 1946, 144); *На столі,*

як і раніше, весело шумів самовар (Шиян, Гроза., 1956, 159); *Свистять, шумлять, гудуть машини Уздовж бетонного шосе* (Дмит., Осінь., 1959, 5); *Народ поволі стьгаєся.. Майдан виповняєся і починає шуміти* (Коцюб., II, 1955, 80); *От і каже якась мама: — Діти, ви ж сьогодні не пустуйте, не шуміте* (Забіла, Малим., 1958, 19); *За вікнами готелю шумів і переливався вечірнім сльозом старовинний Львів* (Стельмах, II, 1962, 356); // *чим, об що.* Створювати шум. *Рано починається робочий день на селі. Ще не встало сонце, .. а вже шумить веретенем безсонна молодиця* (Хотк., I, 1966, 127); *Всім було байдуже, як улицю, шумлячи шовками, пройшла якась пані* (Вас., I, 1959, 214); *Ми мріяли, коли виросте струнка красива тополя, як вона шумітиме густиим листям* (Донч., V, 1957, 498).

◇ *Аж гай шумить (шумітиме) — виражає інтенсивність якоїсь дії.— Славну історію має село. Хто пана перший громив у дев'ятсот п'ятому році? Іванці.. І за роботу так візьмуться, аж гай шумітиме...* (Стельмах, II, 1962, 188); *Шумить (шуміло) у вухах у кого — про відчуття* (перев. хворобливе), що створює враження звучання, гулу у вухах. *А він так приязно дивиться, як не з'їсть своїми карими очима... А мені так соромно, що аж у вухах гуде та шумить...* (Мирний, I, 1954, 78); *Шумить (шуміло) у голові в кого, кому — про відчуття важкості, болю в голові, що виникає від утоми, хвороби, сп'яніння тощо. Настя стоїть, на всіх, на все дивиться та шепче: — Я вже сьогодні випила, — шумить мені в голові...* (Вовчок, I, 1955, 271); *У голові шумить йому, в вухах дзвенить, в очах помочі* (Тесл., З книги життя, 1918, 194); *Зразу ж страшенно захотілося спати.. Повіки змипалися, в голові шуміло* (Смолич, I, 1958, 84).

2. *перен.* Проходить жваво, бурхливо (про життя, молодість і т. ін.). *Буйна молодість, що про неї в старші роки стільки згадується, шуміла десь далеко-далеко від них* (Вільде, Винен., 1959, 19); *Од верстата тіні бродять на стіні... Шумить життя* (Сос., Близька даліна, 1960, 25); *Життя кудись іде. Життя шумить і грає. Нежов напровесні пливе потік [потік] бурливий* (Рильський, I, 1960, 114).

3. *перен., розм.* Багато, голосно, збуджено говорити, жваво обговорювати що-небудь. *Робітники ще довоз шуміли. У хаті ставала щораз більша задуха від людських тіл, диму й одязу, персяжкої воким повітрям ранньої весни* (Кобр., Вибр., 1954, 126); *Шумить громада. Голоси поволі хрипли* (Головко, II, 1957, 221); *Вранці всі курси шуміли морем балонок. Вночі хтось ограбував льох під будинком* (Квр., Вибр., 1960, 63); — *Досі тільки й шуміли скрізь: Маркушевський — геній, Маркушевський підняв факультет, Маркушевський дав найвищі показники в університеті. А тут вискакує ти і трах його по кумполу: не зазнавайся!* (Ю. Бедзвк, Альма матер, 1964, 115).

4. *перен., розм.* Швидко пересуватися, мчати. *Де ж то гість забаривсь? Глянуть — степ закуривсь: Жваве військо шумить-насуває* (Граб., I, 1959, 296); *Як жовті лисиці-красуні, проміння упало по полю. Орда відступала на південь, шуміла пірколом крутим* (Мал., Звенигора, 1959, 90).

ШУМІТИ², іє, недок. Те саме, що шумувати¹; пінятися. *Вода гула на лотоках, шуміла білою піною нижче од коліс, бризкала ніби туманом, в котрому чнає грали в хрещика маленькі веселки* (Н.-Лев., II, 1956, 307); — *Тут тобі бенкет безперестанку, день у день, кумпанія гарна, вино аж шумить-лається, карти, розкоші асяк...* (Коцюб., I, 1955, 139); *Вино кипуче іще шумить серед стола; Вечірня налягає ма...* (Пушкін, Б. Онегін, перекл. Рильського, 1949, 112).

ШУМКА, и, ж., діал. Коротка танцювальна пісня веселого, жартівливого змісту; танець на музику цієї пісні; чабарашка. *Грав він півгодини і закінчив, як звичайно по-цуганськи — веселим підскачними козачками та шумками* (Мак., Вибр., 1954, 330).

ШУМКІЙ, а, ё. Те саме, що шумлівий¹. *Пішов [Іван] геть просто на крутий обрив і шев у морі шумкої, неспокоїної зелені* (Кол., Терен., 1959, 297); *Благословенна Дніпрова долина — Шумкі гайба і гомінкі гай* (Вирган, В розп. літа, 1959, 22); *Шумкі дерева вилялюскували голим віттям над головою в майора Монтегю* (Загреб., Європа 45, 1959, 167); *В далекому морі, в шумкім океані Радянські пливуть кораблі* (Бичко, Простота, 1963, 72); *Виравався часом з шумкою й гарячого міста... а завжди пошівав у ліс* (Вас., II, 1959, 331).

ШУМКО. Присл. до шумкій. *Він зітхає шумко, з полегшенням* (Вас., II, 1959, 95); *Ранку рад, садовник [садівник] кишку тягне: він струмками між листям шумко шелестить* (Тич., I, 1946, 269); // у знач. присудк. сл. *З того часу в школі стало шумко й весело вечорами* (Вас., I, 1959, 118).

ШУМЛІВИЙ¹, а, е. 1. Який видає, утворює шум (див. шум¹ 1). *Левади рідні, голосні, співаючі! Стави з шумливими вербами! Дівочі ігрища незабутні! Покидав вас вродлива дівчина* (П. Куліш, Вибр., 1969, 279); *Тетяна Павлівна стоїть у задумі. Може, згадалось їй дитинство, що пройшло над шумливою Росєю в селі недалеко від Корсуня* (Щюпа, Назустріч..., 1958, 300); *Пілява, висока й шумлива гайла б'є сердито на берег* (Шиян, Переможці, 1950, 116); *Над нашим домом пролягає траєса. Тут на Моску, на Бугарест, на Прагу Шумливі пролітають літаки* (Рильський, III, 1961, 222); *Назустріч мені з шумливого різношерстого наповну виривається квоткання якоїсь старої пані* (Кол., На фронті..., 1959, 34); *Переважала шумлива, балакуча молодь, тільки біля пасажира з валізкою присів один уже з сивиною на скронях* (Панч, Снів..., 1959, 5).

2. Який відбувається з шумом (див. шум¹ 1), супроводжується шумом. *Піхтір скорився, хоч уся душа його рвалася з сумної хати на те шумливе снігове свято школярське* (Вас., I, 1959, 164); // *Сповнений шуму, поживалення, руху, суєти. Яка-небудь шиня.. або чапунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики* (Коцюб., II, 1955, 7); *Закриє очі — і встають в уяві.. міста шумливі, села прибережні* (Гонч., Вибр., 1959, 258); *Шумливий базар — місце спродажу рибалками здобичі моря й овоочівниками плодів землі — клас на обличчя міста барви теплі, ж'які, але яскраві* (Смолич, V, 1959, 8).

3. перен., розм. Гучний, розрахований на ефект. *Маруся заграла фігу, швидко й голосно. Ломицький підвів голову. Його неприємно вразила шумлива, галаслива, аж криклива музика* (Н.-Лев., VI, 1966, 90); *Його бачили всюди, створювалося враження, що він бувач одночасно в кількох місцях. Як наслідок такої шумливої діяльності, дуже швидко всі до одного на фабриці знали про те, що він проводить важливі експерименти* (М. Ю. Тарн., Як на.. ниві, 1958, 90).

ШУМЛІВИЙ², а, е. Який піниться, вкритий шумом (див. шум² 1); пінявий.

ШУМЛІВІСТЬ, вості, ж. Властивість за знач. шумлівий¹.

ШУМЛИВО. Присл. до шумлівий¹. *Від брязку заліза шумливо Знялося з ялин гайвороння* (Стар., Вибр., 1959, 60); *Вітер попутний повіяв шумливо, і легко побілів Рибним шляхом кораблі* (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 62); *Весело чотхаючи, попазкуючи білястим димком, шумливо підкотив зіркатий, радянський [потяг]* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 12); // у знач. присудк.

сл. «Так. Це ж клуб», — *згадав Орест і поволеньки пішов на нього. В середині було людно й шумливо* (Досв., Вибр., 1959, 355).

ШУМНИЙ¹, а, е. 1. Який видає, утворює шум (див. шум¹ 1). *Цього ранку, коли Альт вирушив на лови, в лісі було тихо, .. тільки десь сумно жалілись горлиці, наркав ворон, та ще в ярах, які перерізували ліс, дзвеніли шумні потоки* (Скл., Святослав, 1959, 14); *Так і прокинувся ранком щасливим. Може, любов моя ходить із ним: Вітром гульмивим, гоголем сивим, озером синім, лугом шумним?* (Мал., Звенигора, 1959, 164); *Вийдемо надавір з Марією в поле, станемо на стежині посеред шумної пшениці* (Мур., Бук. повість, 1959, 127); *Коло стола сиділи ми, широкий і шумий гурток, розмова йшла весела* (Фр., XI, 1952, 153); *Що хуртовина, — чи їм, фронтовикам, до негоди зникати! Весело розмовляючи, шумним наповном пройшли через вокзал і рушили до міста* (Головко, II, 1957, 534).

2. Який відбувається з шумом (див. шум¹ 1), супроводжується шумом. *Пригадав [В. І. Ленін] шумні наради, підпілля, робочі гуртки, як очив він боротись за владу і ділом і словом дзвінким* (Сос., I, 1957, 137); *Він сів поряд, надто спокійний для такого шумного вечора* (Ів., Вел. очі, 1956, 133); // *Сповнений шуму, поживалення, руху, суєти. З пекла шумних столиць утечу я гай-гай. Затвішши журбу неслабкянку, Придилюся до ран, що шматують наш край, До старчої хати загляну* (Грб., I, 1959, 553); *Довге життя серед природи, звичка до самотності, до спогаданья, без сумнію, впливають на людину, надаючи їй рис, які не властиві жителю шумного міста з його динамічним напруженням пульсом життя* (Довж., I, 1958, 493); *Міські проспекти і майдани багатолюдні і шумні: ідуть невпинно громадяни — веселі, зайняті, сумні* (Уп., Вірші..., 1957, 16); // *перен. Неспокоїний, бурхливий, сповнений подій, тривог і т. ін. Хоч має [Темницький], напевно, не більше тридцяти літ, то проте здавалося, що у нього не було ніколи тої «шумної» молодості, що він ніколи не віддавав ніяким ілюзіям* (Фр., II, 1950, 292); *Не еспів я придивитись до живого й шумово шастарського життя навкрузи себе, як мене разом із двома друзими вчителями заарештовано й посаджено в Батмутську тюрму* (Вас., Незабр. тв., 1941, 194); *Рідні книги в синьому сап'яні, Тихий згад шумних ліцейських літ, Воркільвий, сивий голос яні, — Та нежже це тільки тінь і слід?* (Рильський, II, 1960, 110).

3. перен., розм. Який викликає шум (див. шум¹ 2), привертає широку увагу. *Ті слова, сказати по правді, зовсім не заімпонували, і під шумними фразами ми відчувли цілковиту пустоту серця та брак усяких перековань* (Фр., XVI, 1955, 355); *Шумний успіх.*

4. літв. Який утворюється за допомогою шуму (див. шум¹ 3).

△ **Шумні приголосні**, літв. — приголосні, у творенні яких переважає шум. *Шумні приголосні — приголосні звуки, при творенні яких шум або становить усю їх звукову якість, або, якщо він змішаний з голосом, має над останнім перевагу* (Сл. літв. терм., 1957, 220).

ШУМНИЙ², а, е. Який піниться, вкритий шумом (див. шум² 1); пінявий. *Запиваючи чечену шумним пивом і медом, магнати потрозу розговорилися* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 97); *Носать Мартини овениці — Учениці й помічники — Відра з шумним молоком* (Вирган, В розп. літа, 1959, 25).

ШУМНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. шумний¹. *Всі вулиці міста [Кієва] вдалося поділити за ступенем шумності на чотири категорії, і тепер містобудівники можуть підходити до них диференційовано, стримуючи*

зростання шуму в процесі дальшої забудови (Роб. газ., 25. I 1973, 3).

ШУМНО. Присл. до шумний¹. Шумно гнала бистра хвиля, Клекотів Черемош під скалою (Фр., XIII, 1954, 340); Лише берези шумно та ласкаво Шуміли над безладним полем бою (Рильський, III, 1961, 172); Вона все робила шумно — бакала дверима, гунала каблучками (Коп., Вибр., 1953, 534); Шумно в кімнату зухвали зайшли жінки й посідали (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 32); Матюха галантно розкланювався з дамами... Шумно тиснув руки чоловікам (Головко, II, 1957, 44); Вона ридала, немов дитя, — гірко і шумно (Баш, Надія, 1960, 159); // у знач. присудк. сл. Тут так шумно, так весело, що не хочеться знати щось о часі (Хотк., II, 1966, 419).

ШУМО... Перша частина складних слів, що відповідає слову шум¹ у 1 знач., напр.: шумо г л у ш н и й к, шумо і з о л я ц і я, шумо м і р, шумо ц е л е н г а т о р і т. ін.

ШУМОВИЙ, а, є. Стос. до шуму (див. шум¹); пов'язаний з творенням, відтворенням шуму. Буланчик б'є у вокальний дзвін, свистить у сюрчок, як паровоз, і на шумовому приладі зображає шум поїзда, що відходить від станції (Лев., Драма..., 1967, 350); Деркач. Цей шумовий інструмент існує на Україні з незалежатию часів і передається від покоління до покоління. Його частенько застосовують, в сільських шумових оркестрах (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 21); *Образно. Загримала шумова музика трудового міста (Головко, Мати, 1940, 192).

Шумовий оркестр — оркестр, який складається переважно з ударних інструментів. Аліна побачила Костя Хмеля, який сіє коло неї з деркачкою в руці, виданою йому як учасникові шумового оркестру (Ю. Янов., II, 1954, 91).

ШУМОВИК, а, ч. 1. Особа, яка здійснює шумові ефекти (у театрі, на радіо, телебаченні і т. ін.).

2. Музикант, який грає на шумових інструментах в оркестрі.

ШУМОВИНА, и, ж. Те саме, що шумовіння¹. *Образно. Як взяти дилему: або луснути, або перетравити горе і вишити його шумовину на папір, то вже почесніше, хоч і тяжче без міри, власне перетравити, не лускаючи (Л. Укр., V, 1956, 436).

ШУМОВІННЯ¹, я, с. 1. Білувата пухирчаста маса на поверхні рідини, яка утворюється від сильного коливання, бовтанья, кипіння, бродіння і т. ін.; піна. Море ще не заспокоїлось, здіймалися великі хвилі, але на їхніх гребенях уже не було білого шумовіння (Донч., III, 1956, 216); Лягало за кормою шумовіння, Купіло і зникало, й на воді з'являлось наново... (Перв., I, 1958, 220); В дійсний попискує вкриті шумовінням молоко (Стельмах, II, 1962, 310); Вистреливши з пляшки корком, почалися [Сіробаба] усім шумовіння з такою певністю, що навіть лютчики не зажалились відмовитись (Гончар, Тронка, 1963, 74); Лисничий жар переливається, й дві бабки-кухарки ополониками шумовіння з баньків збирають (Кач., II, 1958, 8); І отак вони працюватимуть майже дві години. Кидатимуть у піч то руду, то вапняк, зашатимуть піняте шумовіння шлаку, братимуть пробу металу, виноплюючи сталь з печі (Загреб., Спекта, 1961, 67); *Образно. В мене є надія, що наша літературна мова, як молоде вино, очиститься з часом од шумовіння і стане прозорою й зміцною (Кочуб., III, 1956, 262); Люблю я бистрини життя. Прозору, поривну, глибоку, і не товаю в затоку, Де шумовіння і сміття (Павл., Бистрина, 1959, 121); *У порівн. Туман був густий і, як високе сіре шумовіння, покривав розлютоване море (Ю. Янов., II, 1958, 50); Веселі розмови серед молоді не егавали; досить було якогось дотепного

слоця — і сміх скилав, як легке шумовіння на молоці (Вол., Місячне срібло, 1961, 175); // перен. Щось легке, пишне, подібне до такої маси. Черемха клубочилась піною цвітю, а бузина ловила те пачухе шумовіння, піднісши гору білі долоні (Донч., IV, 1957, 516); Дівчата зрубали під парканом у садочку Колибердіє молоденьку чотирирічну вишеньку, всю в біло-рожевому шумовінні весняного цвітю (Смолюч, Мир..., 1958, 26); З зеленого шумовіння садків виглядали будинки (Ткач, Арена, 1960, 59); Зовсім раптово Марія побачила... велике село, все у жовтому шумовинні осінній верб (Ю. Бедзик, Полки..., 1959, 118); // Мильвий розчин, збитий у пухирчасту масу. Такі руки — великі незграбні, аж чорні від землі та сонця, були і в Кадукової матері. Коли вона праля білизну, з-під білого шумовіння в корті вони виринали, як сире обпалене цурпалля (Д. Бедзик, Серце..., 1961, 129).

2. Сусальне золото; сухозлітка. Горпина вже несе, прикриваючи рукою, казанчик і ставить його на перевертний догори дном полумисок. На божниці заворушилися тіні, ожили в срібному і золотому шумовинні обличчя богів та святих (Стельмах, II, 1962, 348).

ШУМОВІННЯ², я, с. Те саме, що шум¹. Довогенько мати стояла біля вікна, вслухаючись у шумовіння хуртовини (Є. Кравч., Квіти..., 1959, 47); З затишної долини сани вишопились на височенку греблю і сразу же потрапили в шумовіння вітрів, що несли на своїх одволженних крилах подих весни (Стельмах, I, 1962, 216); Тут він вперше почує говірливий ручай, Шумовіння зеленого дуба (Забашта, Вибр., 1958, 184); — У нього завжди наради, засідання, збори, цети — невагове шумовіння роботи! (Крот., Сини..., 1948, 238).

ШУМОВІТНИЙ, а, є, рідко. Те саме, що шумлівий¹. Прийде пісня, мов дружна весна, Шумовита, роучка, голосна (Воронько, Мирний неспокой, 1960, 121).

ШУМОВИЩЕ, а, с. Підсил. до шум¹. 2. Слатити тут зміли всі. Для бетоняра це конче й потрібне. В такому шумовищі та гуркотечі, як на зрелі, горла надого не вистачить (Баш, На берегах..., 1962, 12).

ШУМОК, м'я, ч. Зменш. до шум¹. 2, 4; легкий, слабкий шум. До кімнати зненацька з молодечим шумком заскочив Микола Хмеляк (Баш, Надія, 1960, 52); В зам'язову, як брижі на воді од вітру, знявся шумок (Головко, II, 1957, 545); Прокотивсь шумок настороження (Гур., Друзі..., 1959, 152); В колосі тіль часом пішов шумок: авансували славою нашого Хому Микитовича, а воно, видать, не туди... (Грим., Незакінч. роман, 1962, 212).

◇ Під шумок — потай від інших, користуючись якоюсь нагодою. Дорош пильно подивився в очі Гната, ламаючи його гостро відточений погляд. — Ну, ти під цей шумок чесно зловця не залупуй. Я за нього ручаюсь (Тют., Вир, 1964, 189).

ШУМОТИ, тить, недок., рідко. Те саме, що дзюрчати. Тихо шумотіла прозора водиця поміж густими очеретами (Сл. Гр.).

ШУМУВАННЯ¹, я, с. Дія за знач. шумувати¹. Незначні втрати припадають на сік з силюсу, який витікає під час завантаження силюсної маси в споруду та на шумування (Соц. твар., 7, 1956, 64).

ШУМУВАННЯ², я, с. Дія за знач. шумувати² і звуку, утворювані цією дією. З кожним кроком все дужче і дужче доносилося до мене шумування моря (Логв., Давні рани, 1961, 74).

ШУМУВАТИ¹, ус, недок. 1. неперех. Покриватися білуватою пухирчастою масою (про деякі рідини); пінитися. Навіть здобити корови ділячка нездатна — як вода молоко в дійсності. В іншій молоку збивається, шумже (Горд., Дівчина..., 1954, 216); // перен. Вкривати чимось легким, пишним, подібним до такої маси. Шумже піна білої черешні, кипить у вікнах, виритесь що-

мать... (Голов., Поезії, 1955, 58); У мрях вона бачила, як на багато кілометрів зміниться біля її села крутий берег, на ньому весною шумуватимуть білим кипінням хвилі аблуногового цвітну (Довч., VI, 1957, 373); // Те саме, що вирувати 1. Дунаю, Дунаю! Наш діду старезний, козаний! Чого каламутий? Чи крові написва ти п'яний? Ревеш, скаженіше, аж хвилі червоні постали, шумують, скакують (Стар., Поет. тв., 1958, 41); Спилився [Канушевич] на кручі коло Дніпра. Унизу просто перед очима шумував Дніпро (Кочуба, Нові береги, 1959, 309); Вода оббігала від острова, стикалася з новою хвилею, здіймалася вгору і знову, шумючи, кидалася на берег, щоб за мить спинитися і з шипінням одступити для нового навального нападу (Грубл., Шхуна., 1940, 93); Зори ясно видно, як шумує вода за грєблями (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 66); // безос. Під човном клеко-тіло, кибило, шумувало, а він підскакував і пливав (Кочуб., I, 1955, 391); // Іскритися, піпитися, грати (про вино, шипучі напої і т. ін.). Вже пініч глянцела в вікно; Не затихають гуки; Шумує в кухликал вино, З рук переходить в руки (Граб., I, 1959, 418).

◇ Кров шумує — те саме, що Кров грає (див. кров). Шумує кров у юнака, б'є в голову завзяттям юнацьким, аж длопає (Головко, II, 1957, 76).

2. *неперез.*, *перен.* Бурхливо виявляється, протікати. Там на пієночі, далеко, в тім місті, що вкрите туманом, Де так шумує життя, мов холодний потік верховини, Люди пієнічні поставили храм для богів везого світу (Л. Укр., I, 1951, 425); Кипить і шумує робота, як хвилі ритмічний прибий... (Сос., Близька далина, 1960, 126); І от він... у роздумях прямує до того ліска, де длунають небесні співі і шуміють земні пристрасті (Стельмах, II, 1962, 322).

3. *неперез.*, *розм.* Бути в стані, в процесі бродіння; бродити. [В а с л и н а:] Дівчина, як тее пиво, почало шумувати, — не борони: швидше вишумує (Вас., III, 1960, 62).

4. *перех.* і *без додатка.* Знімати піну з навару. Варила я сузу рибку, та й не шумувала (Коломийки, 1969, 218); Знати, висчений був добре Не дають збігати юшці. А мішає її зуменько І чистенько шумувати (Л. Укр., IV, 1954, 184).

ШУМУВАТИ², *уо.*, *уєш.*, *недек.*, *рідко.* Те саме, що шуміти¹ 1, 3. Лютий вітер, що шумував навколо, переливє гірське оточення, прорвався серед скель у затишну балку і своїм стозоном заглушив розмови ватажків і голін повстанців (Досв., Гюлле, 1961, 191); Купці та купецькі синки шумували... То не вода по весні, речуки грєбяті та розносячи загаги, гуде та клекоче, то їх вигуки здіймаються вгору (Мирний, III, 1954, 262); На заході понад лісом шумує ярмарок (Вас., Незабр. тв., 1941, 82); На Бандуренковому двоориці визром закручуваєся загрозливий клекокт кількатисячної юрби. Вона оточувала велике пожежище, шумувала біля тракторів, підкочува-лася до зати... неспокійно гула (Епк., Тв., 1958, 261).

ШУМУЮЧИЙ, а, е. Дієпр. акт. теп. ч. до шумувати¹. Посередині бухти вода зливалася і шумувала, ніби нагазована. Час від часу над шумуючою водою з'явало ка-міння й шматки ґрязюки (Грубл., I, 1955, 476); Вилас-лювання метеликів совки за допомогою коритець з шумую-чою мелясою також є досить ефективним способом бо-ротьби з ними (Картопля, 1957, 242).

ШУНГІТ, у, ч. Гірська порода чорного або матово-сірого кольору, насичена вуглецевою речовиною в не-кристалічному стані; ціна сировина для будівництва та промисловості. Вуглець (с) у природі зустрічається в трьох формах: кристалічний — алмаз, дрібнокристалічний і призованокристалічний — графіт і аморфний — шунгіт та вуґілля (Курс заг. геол., 1947, 52); У кла-

сифікації мінералів шунгіт займає проміжне місце між кам'яним вуґіллям і графітом. У ньому міститься від 60 до 70 процентів вуглецю і 30—40 — золи (Веч. Київ, 26. I 1972, 4).

ШУНТ, а, ч. Електричне або магнітне відгалуження, яке вмикають паралельно до основного кола, або відгалуження вимірювального прададу (гальванометра, амперметра) для відведення частини електричного струму чи магнітного потоку. Сукупність гальванометра з шунтом являє собою прилад для вимірювання більш значних струмів — амперметр (Курс фізики, III, 1956, 162).

ШУПАС, у, ч., *діал.* Втап (у 1—3 знач.); // у *знач.* присл. шупасом. По етапу. І щастя його, що я се знаю, а то були б жандарми давно вже всадили його до цюли й були б шупасом повели його до Львова (Фр., V, 1951, 397).

ШУПИТИ, плю, пиш; *мн.* шуплять; *недек.*, *розм.* Те саме, що розуміти 1. [Ф е д і р:] Що ж, хоч злопець і почав там трохи шупити у книжці, коли ж взяв у длака життє, та не втне (К.-Карий, I, 1960, 178); Не зміє нічого зробити невістка, а ніже не шупить у господарстві (Барв., Опов., 1902, 319).

ШУПЛАТТЯ, я, с., *збірн.*, *діал.* Одяг, білизна; дрібні домашні речі. Часто удень, покинувши роботу, вона висувала з тумка Гафійчиму скриню і переглядала її убоге шуплаття (Кочуб., II, 1955, 30); Панни й жіноцтво похапцем кинулись збирати свої манатки, усяке своє добро та шуплаття, та вкладались (Н.-Лев., VII, 1966, 204).

ШУПОРТАТИСЯ, аюся, асся, *недек.*, *діал.* Шпор-татися. Пам'ятка ходила як пришиблена, сама себе не тямивши: щось би робила, і тільки шупортається — те возьме [взізьме], там покладе; друге возьме, туди по-несе (Свидн., Люборацькі, 1955, 77).

ШУРА, я, ж., *діал.* Сарай, повітка. Найдеться й на тура шура (Сл. Гр.).

ШУРА-БУРЯ, шурі-бурі і ШУРЯ-БУРЯ, шурі-бурі, *ж.*, *розм.* 1. Те саме, що віхор¹ 1. Потхилились квітки, Посумніли.. Шуря-буря пройшла — Вони знов підня-лись на свою пані ковалева ненька і раптово розійшлась, як шуря-буря: мати затишала сина (Пльч., Козацьк. роду... 1958, 47).

2. *перен.* Те саме, що розгардіяш 1. У нашій камері, анархістично-інтелігентській, завжди стояла шура-буря (Вас., IV, 1960, 45); Наше з вами, товаришу, дво-дцять сторіччя такої шури-бури накалатало, що й не добереши, був, котрий з нас по всій формі зерой, кот-рий — тріска, яку на хвилях несе течія (Мур., Бук. повість, 1959, 234).

ШУРИ-МУРИ, шурів-мурів, *мн.*, *розм.* Любовні справи, пригоди. — Якщо вже ти недоліткові дозволяєш любовні шури-мури, то хай на мотоцикл та й жене собі на побачення (Гончар, Тронка, 1963, 107).

ШУРИН, а, ч. Брат дружини. Вибирається Страти-ня у гості до міста Крушевця, до свого тестя старого Юза-Богдана та своїх дев'яти шуринів, Юговичів (Фр., XVI, 1955, 15); Мамай заклопотано звівся з стільця.. Потім оглянувся — немає вже Луки, то й облишив збо-ри. Повісив кожанку знову на вішалку. А до шурина — жорг (Головко, I, 1957, 302).

ШУРИНІВ, нова, вовє. Прикм. до шурин; належний шуринові.

ШУРКАННЯ, я, с., *діал.* Дія за знач. шуркати 1 і звуку, утворювані цією дією. В тій хвилі роздалося за дверми в сінях шуркання чобіт о підлогу — знак, що тхось із села прийшов до геомостя (Фр., I, 1955, 188); Білинський входить до бюра. Усі, хто працював у його

канцелярії, встають — чути шуркання ногами (Круш., Буденний хліб..., 1960, 64).

ШУРКАТИ, аю, аеш, недок., діал. 1. Човгати (у 1 знач.).

2. Штрикати (у 1 знач.). Вона ж мені з того всього шуркає до ока: ти поганий, ти п'яний, відсунься від бока (Чуб., V, 1874, 1066).

ШУРКНУТИ, ну, неш, док., діал. Однокр. до шуркати. Коли стів замовк, Саида зачула за собою шелест. Оглянулася. Попри неї шуркнула, мов серна, дрібна дівока постать (Коб., III, 1956, 501); Коло одної могили щось шуркнуло в прогалину, земля застогнала, змари зашумілися, загуділо громами (Кобр., Вибр., 1954, 170).

ШУРНИК, а, ч. Довгий мегалевий стержень для перемішування палива в топці, очищення її від шлаку і т. ін.

ШУРНУТИ, ну, неш, док., діал. 1. Однокр. до шуркати. Ввійшла мати до хати, змерзла, а доня посоромилась і привітати її щирим, теплим словом, тільки тицьнула та шурнула ногою назад себе; і то для годиться (Свидн., Люборацькі, 1955, 62).

2. Шаркнати. Як тільки ніж шурнує по волосю й до ніг Солом'яних впало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях (Коцюб., I, 1955, 344).

3. перен. Метнутися, кинутися бігти. Неборака Лис шаркнувся щосили і, лишивши хвіст у Гривкових зубач, шурнує щодузу (Фр., IV, 1950, 90); // Утекти. Северин обігнав Тадика, відкрив перед ним хвіртку: — Ви, пане староста, не поспішайте, тут я буду командувати. Старі поразунки. Звичайно, хазяїн шурнує на схід, а сімечка в цілості, так що ми її зараз помацаємо... (Тют., Вир, 1964, 421); // Шмигнути, прослизнути. Хапачишся, невмиганий, одягнувся [Антосьо], забрав записки та й шурнує до класа [класу] (Свидн., Люборацькі, 1955, 176); Михайло шурнує у ложи, але скоро вернувся, біжучи (Хотк., II, 1966, 397); // Провалитися. Бавулися дівчата, сковзалися, і шурнує один з них у розводді, бо була відлига (Хижняк, Тамара, 1959, 7).

ШУРПА, и, ж., діал. Потвора, мара.

ШУРПА, и, ж. Юшка з баранини та овочів, часто з рисом і прянощами, яку їдять на Сході.

ШУРПАТИСЯ, аюся, аешся, недок., діал. Порпатися (у 1, 2 знач.). — Одному [мисливцеві] — стати в озерці, звідки ото вийшли, другому — ітати далі, за моїм чоловіком і стати на першій плесі, що буде недалеко... Я лишуся тут, — наочально проказувала жінка, шурпаючись у човні (Досв., Вибр., 1959, 412).

ШУРСТІТИ, тить, недок., рідко. Те саме, що шелестіти. На ссресті вулиць, біля обертових Щитів афішних, свіжими шовками Шурстять струнки дівчата (Вирган, Квіт. береги, 1950, 128).

ШУРУВАЛЬНИЙ, а, е, спец. Стос. до шурування, признач. для шурування. Шурувальний отвір у топці.

ШУРУВАЛЬНИК, а, ч., спец. Робітник, який займається шуруванням. Коцегар-шурувальник.

ШУРУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. шурувати 1. Щоб газогенератор працював безперебійно, треба своєчасно провадити в ньому шурування палива. Шуруванням... борються проти утворення шлакових грудок і налипання на стінки шашти (Сіль. tepl. електростанції, 1957, 123).

ШУРУВАТИ, ую, уеш, недок. 1. перен. і без додатка, спец. Перемішувати в топці паливо. [Ю н г а:] Я скоро буду коцегаром, вже шурував топку, от побачите (Корн., I, 1955, 44); Коцегар Ваня стає шурувати в топці (Донч., VI, 1957, 170); // Взагалі перемішувати, перевертати, ворухити що-небудь.

2. перен. і без додатка, розм. Старанно, ретельно чистити, мити, скребти що-небудь. Якось надвечір шуру-

вали ми з Устею підлогу в шостому корпусі. Аж заходить сам директор (С. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 106); П'ятнадцять хвилин митиме Гальванеску руки і шуруватиме їх щіткою. Після того він почне операцію... (Смоляч, Прекр. катастр., 1956, 240); Велика бочка в лугом, таким міцним, що від нього на пальцях згазила шкіра, нагадувала, що весь отой край треба мити, шурувати, сушити і — знов укладати на давнє місце (Вільде, Сестри..., 1958, 456); *Образно. Кілька дівчат вийшло на берег моря, слухають, як хвиля шурує пісок (Скл., Орл. крила, 1948, 54).

3. перенез., перен., фам. Розвивати енергійну діяльність, діяти завзято, з азартом. — Не турбуйтесь, Корнію Кириловичу. — Та знаю, попереджувати тебе марно. Але зрокумі — у мене теж справи. Початок я тобі зроблю, а тепер шуруй сам (Збан., Малин. дзвін, 1958, 65); // Швидко, енергійно йти кудись-небудь (з дієсловом, перев. у наказовому способі). Не встиг скинути комбінезона, як його покликаали: — Студент, шуруй до меганіка! (Зар., На. світі, 1967, 5); — На ось, — сказав [Мусій], — десять марок і біжи в місто. Купи цілу пачку паперу та асе, що тобі треба. Шуруй! (Козл., Ю. Крук, 1957, 372).

ШУРУП, а, ч. Кріпильний гвинт для дерев'яних деталей, для прикріплення до дерева металевих виробів і т. ін. Шурупи яляють собою металеві стерженьки, які мають на одному кінці головку, здебільшого плоску або напівкруглу. З другого боку, приблизно на половину всієї своєї довжини, шуруп має спеціальну гвинтову конічну нарізку (Гурток «Умілі руки...» 1955, 63); Високий чоловік стояв біля дверей цієї кімнати. Він, не поспішаючи, одважничував шурупи (Собко, Гравіт, 1937, 97); Смагляві обличчя знову ворухнулись усмітками, коли вони, понагледявши, стали розглядати Віталія передавач, змонтований із хаосу шурупів, призмичку, кустарню штуку в грубій коробці (Гончар, Тронка, 1963, 107).

ШУРУПАТИ, аю, аеш, недок., в чому, чого, фам. Розбиратися в чому-небудь. [Г е р а с и м:] Мужик не дуже-то шурупає в грошах, йому як розмалювана бу-мажка, то й гроші (К.-Карий, I, 1960, 374); [С е м е в:] Ану, Іване, прочитай, що тут написано! Ти ж знаєшся мені, що трохи шурупаєш грамоту (Кроп., I, 1958, 113); — Прийшов [Віктор], посмігається. ніби і справді щось шурупає в таких задачах, — блимає очима Санько, уявивши голову в плечі (Автом., Коли розлуч. двох, 1959, 167).

ШУРУПНИЙ, а, е. Те саме, що шуруповий.

ШУРУПОВИЙ, а, е. Прикм. до шуруп.

ШУРУПЧИК, а, ч. Зменш. до шуруп. — Коли він в'їздив до нас, усі шурупчики були цілісінькі, може, там ледь-ледь дряпнуті (Загреб., Шеніт, 1966, 367).

ШУРФ, у, ч., гірн. Вертикальна, рідше похила гірнич виробка (перев. невеликої глибини), прокладена з поверхні землі для розвідування та добування корисних копалин, вентиляції шахт, проведення вибухових робіт і т. ін. Ілько, просякнутий вогністю, від якої злипалися руки, вушем випов із шурфу і простягся на теплій землі (Пачч, I, 1956, 540); — Вуєляя! — крикне напарник кіпача, зєрбаючи вбік порожню породу. Вернер кинувся до шурфу, а матроси вже спиртно зчищали з вуєльного шару останні грудки глини (Тулуб, В степу..., 1964, 274); Бурильники встановили навколо сейсмоприймачі, заклали в глибину шурфу топа, провели на поверхню дроти. Машина постіжно від'їздала, залишився один тільки підричник (Цюпа, Крайна, 1971, 146); *Образно. І дивлюся на воду і тумани і лечу на зоряні шурфи, доки місяць в небі не розтане, доки зміна... і гудок... і дим... (Сос., I, 1957, 77).

ШУРФУВАЛЬНИЙ, а, е, *гірн.* Пов'язаний з шурфуванням.

ШУРФУВАННЯ, я, с., *гірн.* Дія за знач. шурфувати.
ШУРФУВАТИ, ую, уєш, *недок.*, *перез.* і *без додатка*, *гірн.* Вести розвідку залігання копалин з допомогою шурфів.

ШУРХ¹, **ШУРХ-ШУРХ**, *виг.* Уживається як присудок за знач. шурхати, шурхнути. *Шурх-шурх, шурх-шурх, черкається об неї широкий лист кленовий та білий тополевий* (Вас., I, 1959, 221); — *Ага, так ти злякався, значить... Боїшся? А я не боюся. — Шурх* [Гарасько] *поміж собою — і був такий* (Тют., Вир, 1964, 345); *Під ногами шурх! та шурх! гадюки* (Гончар, Тронка, 1963, 31).

ШУРХ², у, ч., *діал.* Яр. [М а т в:] *Тобі б усе ганяти по шурхах з прибудою, а накидачем отим!* (Л. Укр., III, 1952, 224).

ШУРХАННЯ, я, с. Дія за знач. шурхати і звуки, утворювані пією пією. *Папороть на сніг знову заколювалася, почувся шурхання каміння, що покотилося в долину, і на дорозу, легко несучи гарно збудоване тіло, вийшла косуля* (Перв., Опов., 1970, 19).

ШУРХАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. Видавати, утворювати легкий шум (*див.* шум¹ 1); шарудіти. *Море шиліло піною на береговому піску і шурхало мільйонами дрібних камінчиків* (Трубіл., I, 1955, 155); *Під чобітьми на широким — від стіни до стіни — сходах шурхав вичогований камінь* (Перв., Опов., 1970, 119); *Проти базару слобідський парк. Там сьогодні, як ніколи, людно. Цоккають сокири, джеркотять пилики, глузо шурхають у різних руках гладенькі рубанки* (Шняп, Баланда, 1957, 217); // *Шелестіти* (про траву, листя і т. ін.). *А листя все кружляє і спада, і стелиться, і шурхав, мов знає, Що жар його надого приєсає* (Перв., I, 1958, 503); // *Те саме, що чівгати* 1. *Гострорободий двірник, шурхаючи по камінню мітлою, здіймає змари куряві* (Горький, Життя К. Самгіна, перекл. Хуторяна, 1952, 286).

2. Швидко рухатися у різних напрямках, куди-небудь; пмигати. *Маруся, ніжачися та шулячися, як кітка, випливала запашикий трунок і знов шурхала під ковбру* (Хотк., II, 1966, 10); *Тоня нишпорить оком все далі по ґрядці, маленькі, смагляві, в якіхось роздрішкватих руки її так і шурхають між стеблами та суцвіттями* (Гончар, Тронка, 1963, 168); // Швидко падати куди-небудь; // *Провалюватися* в щось сипуче, рідке (перев. ногами, руками). *Вийшов за школу — світа [світу] не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє. Шурхаю по коліна в наметах, спотикаюся, падаю, гурзну по поля* (Вас., II, 1959, 315); *А з часом дороза зовсім пропала, бо вже ноженята шурхали, глибоко провалюючись у сніг* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 259).

3. Те саме, що штрикати 1. *В коридорі проти грубки сидів колишній солдат з іжачком на сивій голові і шурхав кочергою в дрова* (Шанч, На калив. мості, 1965, 165).

ШУРХІТ, хоту, ч. Глухий звук, шум від човгання, тертя чогось об що-небудь; шерхті. *Під ногами шурхотіла суха солома, і Коржевй здавалося, що той шурхотіт дунас на всю балку* (Добр., Тече річка., 1961, 282); *Хтось прокрадався берегом. Його викривав шурхотіт морської гальки* (Збан., Мор. чайка, 1959, 167); *Згори хтось швидко спускався крутою стежкою. З-під ніг з шурхотом зривалися камінці* (Баш, Надія, 1960, 158); *Баба Анастасія під шурхотіт своїх чорних шовкових спідниць вже влізала до ідальні* (Собко, Звнч. життя, 1957, 57); *Никифор поспішно зводився — і шурхотіт чобіт танув на стежині. Але скоро той шурхотіт наближався — це перевізник повертався назад* (Гуц., Скупана., 1965, 12);

Десь чується шурхотіт мітли двірника, Доноситься здалеку дзенькіт трамвая... (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 8).

ШУРХНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до шурхати. *Коли щось шурхнуло, мов пташ, з куціні струсило росу, і ерада Трістан побачила там Ізолду Злотокусу* (Л. Укр., I, 1951, 412); *Тихо. Шурхнуло, видно, пацюк десь у кутку* (Головка, II, 1957, 167); *Козацькому лавою наче перебігла хвиля: брязнула збржк, шурхнули підшоги по брукові, приступкували закабулки* (Смолнч, Мир., 1958, 305); *Шурхнуло по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдався на ній баркас і став* (Коцюб., I, 1955, 402); *В одну мить він повернувся назустріч ведучому і, користуючись тим, що той летів вище від нього, шурхнуло під ним, пронісши колеса свого літана на висоті одного метра над землею* (Трубіл., Шхуна., 1940, 117); [К о в а л ь:] *Я озирнувся назад, а з огляди шурхнуло Чирва... І як у воду впає* (Мик., I, 1957, 92); *Він намірился вставати як раптом у дверях змигнуло білим колом Толька і змітти шурхнуло до нього в ліжку* (Цюпа, Краєни, 1971, 64); *Мотузок шурхнуло у кримицю, плюснула вода* (Гуц., 3 горіха., 1967, 21); *Вдень прирізли сонце, почалася відліжка. В якійсь балці конячнина глибоко шурхнула в мокрий сніг, зовсім вибилася із сил* (Донч., III, 1956, 107); *Василь тільки що замірился вдарити, як Габелок поміж його ногами шурхнуло своєю палицею в дичку* (Мирний, IV, 1955, 107).

ШУРХОНУТИ, ну, неш, *док.*, *однокр.* Підсил. до шурхнути. *Батько, старий Комар, нагло змер у дорозі. Повертався чоловік з зеленим лук, неждано-негаданно спіткнувся на містку й шурхонуло з мосту та в воду* (Ковнічка, Кутя., 1960, 25).

ШУРХОТАТИ, очу, очеш і **ШУРХОТИТИ**, очу, отиш *недок.* Те саме, що шурхати 1, 2. *Надворі було голодно. По тротуарах шурхотіла суха поземка* (Гур., Через замети, 1961, 88); *По асфальту цокотіли підшоги, м'яко шурхотіли гумові колеса гармат* (Баш, Надія, 1960, 82); *Толі Дроботу не спиться. Він колотиться до світанку, бурмотить свої й чужі строфи, шурхотіти паперами* (Жур., Нам тоді., 1968, 32); *Легенька хвиля лише набігала на берег, вигинаючись, наче змія, ледь ледь шурхочучи дрібним пісочком* (Трубіл., Мандр., 1938, 75); *Соняшники ніби знали, що їм співають згалу: ледь позитували золотими головами, від повітря вітру шурхотіли* (Цюпа, Краєни, 1971, 347); *Наче килим під ногами Жовкле листя шурхотіти* (Забіла, Промені., 1951, 141); *Голим вітям шурхотіти об скло старий плевн* (Ю. Бедзик, Полки., 1959, 160); *Якийсь час він ще чує, як, віддалюючись, шурхотіли по гравію її підшоги* (Смолнч, Ми разом., 1950, 28); *Маленька, сузенка тітка прудко шурхотіла босими ногами від печі до столу* (Мушк., День., 1967, 148).

ШУРХОТІННЯ, я, с. Дія за знач. шурхотіти і звуки, утворювані пією пією. *Сів табунець качат. Хвиличку памувала цілковита тиша... Потім залопотіли крилами... почувся плескіт, біганина на воді, шурхотіння й приглушений крик* (Досв., Вибр., 1959, 411); *Попереду прослалося широке поле, по якому з шурхотінням гасали білі смуги сипучого снігу* (Шняп, Баланда, 1957, 14); *Моряки почули позад себе шурхотіння лиж* (Трубіл., Ляхтак, 1953, 141); *Оддалік народжувалося шурхотіння — йшла людина, ціпляючись лапами об куці, черевниками — об кропиву, шерхло терлася підметки об стежку* (Гуц., Скупана., 1965, 13).

ШУРХОТИТИ *див.* шурхотати.

ШУРХОТЛИВИЙ, а, е, *рідко*. Який видає шурхотіт. *Через коліі, поза горами вувіляла, погид вагонами, по шурхотливій жужелиці станційних тупиків водив їх Валет, аж поки привів у якусь темнушту, прокурену комірчиму* (Дор., Не повторі., 1968, 214).

дрібним білим шутром висипані стежки старого, гарно удержаного саду (Коб., III, 1956, 226).

ШУТНИЙ, а, е. Який не має рогів; безрогий. — *Одна безрого, шута корова забігла десь в Возулавський ліс, та й досі не знайшли* (Н.-Лев., III, 1956, 150).

ШУТКА, и, ж., розм., *рідко*. Те саме, що жарг. Оксано, Оксано! де твої шутки та жарти? де твої такці та скоки? (Кв.-Осв., II, 1958, 443).

ШУТКУВАННЯ, я, с., розм., *рідко*. Дія за знач. шуткувати. Васюта хотів був раз своїми жартами смуток розвіяти, але в цій хаті його шуткування плачем озивалося, і здалося всім і йому самому таким дивним, що він зараз же змок (Гр., II, 1963, 435).

ШУТКУВАТИ, *ю, уєш, недок., розм., рідко*. Те саме, що жартувати. Кирило Тур видержав усі чотири тижні, не покритившись; іще, як одійшли діди, і шуткував із своїм гостем. — *Добре, — каже, — парять у нас у січовій лазні, нічого сказати!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 146); *Так мило шуткували пасажери, Такі були вродливі всі жінки, Що мимозіть спадали в усміх щирий* Зразки суворості — *провідники* (Рильський, II, 1960, 224); [М о р о з и х а:] *Та що-бо ти це таке кажеш? Як же це?* [М и к и т а:] *Те, що чуєш!.. Та це, бачте, я шуткую!* (Крон., I, 1958, 76); *Образно. *От так і на світі: хто рано почує, Як серце застогне, як серце здихне, — Той рано й заплаче, а доля шуткує, Поманить, поманить, та й геть полине* (Пісні та романси..., II, 1956, 34); *У порівн. *Розказую йому свою пригоду та разом, ніби шуткуючи, й дочку сватаю* (Мирний, I, 1949, 180).

ШУТРОВАНИЙ, а, е, діал. Посипаний щebenем.

ШУТРОВИЙ, *а, е, діал.* Прикм. до шўтер.

ШУХЛЯДА, и, ж. Чотирикутна (перев. висувна) коробка для зберігання дрібних речей в столі, шафі і т. ін. Дашкович схопився, висунув з стола шухляду з асигнацями й сунув в руки жінці (Н.-Лев., I, 1956, 393); *Ажель оглянула кожну дрібничку в кімнаті, пустотливо зазирнула в шухляди трюмо* (Досв., Вибр., 1959, 234); [О л ь г а:] *Ти їдеш, треба тобі все в дорогу зібрати. (Відкрила шухляду, витягнула сорочки)* (Корн., II, 1955, 160); *Марко схопився з місця, кинувся до шухляд, де в Луки валялося багато старих ключів* (Мик., II, 1957, 325).

◇ **Відкладати (відкласти) в довгу шухляду** *див.* довгий; **Відкладати (відкласти) справу (справи) у довгу шухляду** *див.* справа¹.

ШУХЛЯДКА, и, ж. Зменш.-пестл. до шухляда. *Коли урок було вичено, Юрко дістав із шухлядки топенський синій зошит і розгорнув його* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 67); *Тоня Турбай зайшла в порожню роздягальню, знайшла оліяну шухлядку, швидко переодяглася у темносиній вовняний купальний костюм (Собко, Матв. затока, 1962, 14); Чежирка знову заводився вираховувати. Нарешті підбив рисочку, засунув папір у шухлядку і вийшов з приміщення* (Коцюба, Нові береги, 1959, 438); // Те саме, що шкатулка. *Галочка одержала фарби, а Галя Хижнякова — шухлядку для рукоділля* (Ів., Таємниця, 1959, 37).

ШУШВАЛЬ, і, ж., збірн., вульг. Негідні, нікчемні, не варті уваги й поваги люди. [М о р о з и х а:] *Спасибі, добрі молодці, за пісню!* [І в а н:] *Це я, тітко, добрий молодець, а то все шушваль!* (Крон., I, 1958, 81).

ШУШОН, а, **ШУШУН**, *а, ч.* Старовинний верхній жіночий одяг — кофта, тілогрійка або сарафан особливого покрою. *Позад ішло кілька чоловіка нез'яваніх і за ними шляхтачка у шушоні з дитинкою на руках* (Стор., I, 1957, 402); *До самого полудня перебирала [Ярина] рршички з півмиками, квітчасті скатертини, сорочки льняного полотна, сукні люстринові і плазти картаті,*

приміряла шушон адамашковий і новий кунтуш (Панч, Гомон. Україна, 1954, 66).

ШУ-ШУ, ШУ-ШУ-ШУ, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. шушукати. — *Цить, — каже Кум, — я не брешу; Не торозти, сховай слова завязати. Скажу я нищечком, бо ніч у хаті... — Той ухо прихилив, а Кум шу-шу, шу-шу...* (Гл., Вибр., 1957, 181); *Натовп, як омертв од вітру перед бурєю: шу-шу, гу-гу-гу...* (М. Куліш, П'єси, 1960, 164); *Після сніданку розташували діти на вечення. Стьопа, Петро, Омелько сиділи поруч. Докупи збилися й щось про себе — шу-шу-шу...* (Головка, I, 1957, 188).

ШУШУКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. шушукати і звуки, утворювані цією дією. *На печі в кухні чулося шушукання* (Мирний, III, 1954, 208); — *Не встигнеш позавитись десь у санаторії, за тобою вслід шушукання, на літературні виступи і зустрічі тебе тагнуть, просять книги з автографом* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 59); *Ще трохи згодом про шушукання між недавню наверхованими розповіли Васюті Частій та Слинько* (Шовк., Інженери, 1956, 297); *Не терпів Яроциук секретів, шушукання* (Хор., Місто..., 1962, 142).

ШУШУКАТИ, *аю, аєш, недок., розм. 1.* Говорити одне з одним пошепки, перев. тaємно від інших, нашіптувати кому-небудь щось. *Старі зітхали про себе, сходилися, шушукали* (Мирний, III, 1954, 189); *Деякі [дїти] в середній купі штовхалися, шушукали та стиза смилялись* (Фр., II, 1950, 367); *Увечері Ульяна вже шушукала Федотів про оте куланячко та наставляла сина, щоб він дивився за своєю жінкою* (Тют., Вир, 1964, 239); *По залі заторготили ослонами — сідали. Переувважно, шушукали...* Стихло (Головка, I, 1957, 151); *Образно. *Вітер осінній шушукав з сугим бур'яном* (Донч., I, 1956, 103); *Кладуть без ліку поклони гарячі [соняшники], Як вигляне сонце в небесні обходи, А потім шушукать про свої невдачі, Про гори капусти й дрібної городики* (Мал., Звенигора, 1959, 57).

2. *перен.* Тихо шуміти, шелестіти. *Витрець гудів тицезенько, шушукало листя* (Укр. поети-романтики..., 1968, 174); *Десь кречет понад болотом Своїх діточок скликав, Шушукав льон спокійно Обабіч доріг далеких...* (Шпорта, Вибр., 1958, 339).

ШУШУКАТИСЯ, *аюся, аєшся, недок., розм. 1.* Говорити одне з одним пошепки, перев. тaємно від інших. *Коли зайшла річ про Маруська, молоді попадї почали шушукатися між собою, і якби зто з попів довідався про зміст отих сповідей, було би, може, не одній попадї кепсько* (Хотк., II, 1966, 71); *Підводу признав Микола і вже шушукався із Чумаченком, циганив гранату* (Тют., Вир, 1964, 324); // *Пошепки розпускати поговор, плітки. А тут уже і на заводї починають шушукатися про мої стосунки з Лїдою. Люди не сіліні, добре бачать, що твориться в їх колективї* (Вільде, Винен..., 1959, 7); — *Професор Шостенко здає, — про це починають шушукатися й поза медичними колами* (Шовк., Людина..., 1962, 426).

2. *перен.* Те саме, що шушукати 2. *В гораз, як далека канонада, гуркотів грїм, а внизу, під берегом, шушукалося море* (Панч, I, 1956, 75).

ШУШУН *див.* шушон.

ШУ-ШУ-ШУ *див.* шу-шу.

ШУЯ, *шўй, ж., збірн., діал.* Шушваль. *Сама шу в корчмі* (Сл. Гр.).

ШХЄРИ, шхєр, *мн.* Невеликі скелясті острови біля сильно порізаних, розчленованих берегів морів і озер; прибережний морський район з такими островами, скелями. «Ваза» жала відправитись у шхєри і приєднається там до резервної ескадри, тимчасом як більша частина шведського флоту блокувала Данціг та інші порти Балтійського моря (Наука..., 9, 1965, 47); *Вийдеш*

на острів—і вже в хуртовині з лементом, дзьобами, з перами, Віряться—виростуть крила пташині, Сам полетить понад шхєрами (Гірник, Стартують..., 1963, 101).

ШХЄРНИЙ, а, е. Прикм. до шхєри. *Шхєрний берег; // Признак для плавання в шхєрах. Шхєрна флотилія.*

ШХУНА, н, ж. Парусне судно з двома і більше щоглами й косими вітрилами, а зараз також і з двигуном внутрішнього згорання. *На шхуну, рибалки! Нанпнути вітрила Нас кличуть в дорогу (Мур., Трибуна, 1950, 63); Треба було весь час тримати шхуну впоперек хвилі, а вітер усе намагався штовхнути її вбік (Тулуб,*

В степу..., 1964, 394); Коли приходить старовинна шхуна, А в небі серпень розкида зірки, Озрилу мову сивоого Нептуна В його хатині чують моряки (Рильський, I, 1956, 59); До бухти Строкатиць Скель, розташованої за двадцять кілометрів на захід від Нігілян, зайшла моторна шхуна (Багмут, Щасл. день..., 1959, 130).

ШШ, виг., розм. 1. Те саме, що ша.

2. Звуконаслідування, що передає звуки шипіння, шелесту і т. ін. *Озрїм виливав в мисці шишоно і висипав в казанок. Шш-ш-ш, — вимовляв вода і випускає на поверхню білу піну (Тют., Вир, 1964, 15).*

Щ

Щ, невідм., с. Двадцять дев'ятого літера українського алфавіту за позначення приголосного звука «ш» (вимовляється «ща»).

ЩАБЕЛЬ, бля, ч. 1. Поперечний (горизонтальний) брусок, планка в драбині. — *Якого ти нечистого положиш наших курей! — крикнув Лаєрін, стоячи на щаблі (Н.-Лєв., II, 1956, 359); Обидві подруги, обережно ступаючи на щаблі старої драбини, приставленої до краю колодязя, спустилися на саме дно ями (Стар., Облога..., 1961, 78); Мотузка тим часом пішла вгору, і за нею тихо й плавно, розгортаючись щабель по щаблі, посунулася вгору й мотузьяна драбинка (Смолич, II, 1958, 104); // Поперечна планка в драбині воза. *Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких оплягали не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в торжму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров (Коцюб., II, 1955, 96); Кудлатий пес забовтав хвостом і зіп'явся на воза, просунувши морду крізь щаблі драбини (Епїк, Тв., 1958, 532); Варивода тисне руку товаришам і стає на щаблі вузького трапа (Трубл., II, 1955, 494).**

2. *заст.* Східець. *Сходить [Іфігенія] знов додолю і сїдає на найнижчому щаблі сходів, під кипарисом (Л. Укр., I, 1951, 161); Він усе пригадає — і ти згадай. Як враз забилось несамовите Твоє маленьке серце в ранній час На сонцєм ввиритих щаблях причалу (Перв., II, 1958, 221); *Образно. *І по щаблях каналів проносять груз строкатий з Онеги в Біле море трубасти кораблі (Бажан, Нашому юнацтву, 1950, 109).**

3. *перен.* Етап, стадія розвитку, здійснення чогонебудь. *Говорив [Павло] це таким тоном, що треба було догадуватися, буцім він переступив уже першій щаблі до письмен (Март., Тв., 1954, 236); Щаблі життя. Учителів вони вимірюються отими ключами: одні прилітають дзвінкоголосю малечюю у вересні, другі вже дорослі, казавжди відлітають з рідного гнізда... (Цюпа, Добротворець, 1971, 131); Соціалїзм і комунїзм — це не дві різні суспільно-економічні формації, а два щаблі однієї формації (Рад. Укр., 13.IX 1946, 2); // Становище, рівень, на якому перебуває, якого досягає хто-, що-небудь. [М а г і с т е р]: *Ідімо далі: ви в своєму хисті щабель найвищих досягли колись... (Л. Укр., III, 1952, 96); Ми вважаємо, що переклад з будь-якої мови на будь-яку мову принципово можливий, — незалежно від того, на якому щаблі розвитку та чи інша мова стоїть (Рильський, IX, 1962, 60); // Розряд, підрозділ у чому-небудь, що має градацію. *Граф Гіацинт, незважаючи на те, що стояв на однім з графам Адольфом щаблі шляхетського блиску, все ж відчував аж замало добре безмірні виштіги графа Адольфа (Фр., VI, 1951, 230); За ці роки він гутко пройшов по щаблях: змінного інженера, начальника зміни, начальника цегу і вже став першим***

заступником головного інженера (Баш, Надія, 1960, 103); Кобзарський цех належав до великої старечої спілки, тільки був він там найвищим щаблем (Тулуб, Людолови, I, 1957, 343); За життя батька.. Марина була в сімейній ієрархічній драбині на останньому щаблі (Вільде, Сестри..., 1958, 511).

◇ Підносити (піднести, піднімати, підіймати, підняти, підійняти) [ще] на одін (вїшний, новий і т. ін.) щабель *див.* підносити, піднімати.

4. Кожний звук музичного звукоряду, гама, ладу. *В українській народній музиці, побудованій на діатонічній основі, важливу роль відіграють побічні щаблі ладу (Нар. тв. та етн., 5, 1967, 55).*

ЩАБЕЛЬОК, лька, ч. Зменш.-пестл. до щабель 1. *Вертолїт, знизившись, спускає з неба мотузьяну драбинку-трап з алюмінієвими трубками щабельків... (Гончар, Цяклон, 1970, 218).*

ЩАБЛІНА, н, ж. Те саме, що щабель 1, 2. *Палюч підійшов до ганку — сідіце на ганку було п'ять — на третій щаблі він позитнувся (Смолич, Ми разом..., 1950, 130).*

ЩАБЛІНКА, а, ж. Зменш. до щабліна.

ЩАБЛЯСТИЙ, а, е, розм. Який має щаблі.

ЩАВЕЛЬ, влю, ч. Трав'яниста, перев. багаторічна рослина родини гречкових, стебло й продовгувате листя якої здебільшого має кислий смак; використовується в кулінарії і медицині. *Сонце запалило зеленим вогнем кінський щавель і стовбури будяків (Коцюб., II, 1955, 393); — А що ж ти робиш у сєято? — Що? По ягоди зожу [ходжу], по щавель, а що зберу, несу продавати (Л. Укр., III, 1952, 652); Тепер збирали [хлопці] молоде листя щавлю, соковиті лопуцьки, жадїбно гризли, висмоктуючи кислу, терпку вологу (Збан., Таємниця..., 1971, 28); Заплавні луки були руді від дикого щавлю, наче взялися іржею (Тулуб, Людолови, I, 1957, 135); Уже Оленка гороб'ячого щавлю нарвала на борц (Горд., II, 1959, 11).*

ЩАВІЙ, ю, ч., діал. Щавель. *Змішався щавїй з лободою, Оженїся старий з молодю (Чуб., V, 1874, 576).*

ЩАВЛЄВИЙ, а, е. Прикм. до щавель. *Тяжкі плити щавлєві заряботїли жоветими пальцями щавлєвого коріння (Стебелька, Вел. рїдн. 1951, 504); // Вигот. з щавлю.*

△ **Щавлєва кислота** — кислота на смак кристалїчна органічна сполука, що застосовується в хїмічній і текстильній промисловості тощо. *Високоокислий концентрований корм дає нут, але на зеленїй корм нут непридатний, бо листя і стебла його містять багато щавлєвої і яблучної кислоти (Колг. Укр., 2, 1957, 16).*

ЩАВЛЕВОКІСЛИЙ, а, е, хїм. Який містить у своєму складі щавлєву кислоту. *Кристали щавлєвокислого кальцію утворюються в процесі обміну речовин, під час*

якого виділяється значна кількість щавлевої кислоти, яка вступає в сполучу з кальцієм (Практ. з анат. рослин, 1955, 43).

ЩАВЛИК, а, ч. Зменш.-пестл. до щавель. Борщ був нізвичайний. Ані м'яса в ньому, ані сала, ані будь-яких інших присмаків. Щавлик та картопля, та квасолин з десяток (Збан., Сесель, 1961, 386).

ЩАДИТИ, джү, дїш, недок., перек. і без додатка. 1. Не зазнавати нічого-небудь, не завдавати шкоди комусь; милувати. [Х р а к о:] Оце взявся та й думаю: що ж, як воно несправедне діло? Коли воно на обиду другому, — гріх же і мені від бога... удову нещасну обижати, сиріт не щадити (Мирний, V, 1955, 166); — Скажіть усім — хто здумав відкати або що замислить — щадити не буду (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 323); Монгольське військо скрізь проваляло нещадну жорстокість... Щадили ремісників, які могли придатися; із монголи забирали з собою (Іст. середн. віків, 1955, 86); // перек. із запереч. част. н. е, перек. Виявляти непримиренність до яких-небудь хиб, вчинків, вад кого-небудь. Її [газети] гостра критика, яка нікого не щадила, з другого боку доводила до люті її верстви та сфери, проти яких була націлена (Фр., VI, 1951, 228).

2. Ставитися бережно до чого-небудь, берегти щось. [Х у с а:] Йоганні дозволя, шановна пані, тут лишитися, їй ще несила сходити на гору. [М а р ц і я:] А вжеж, вжеж, нехай щадить здоров'я! (Л. Укр., III, 1952, 183); Невже ж Голда... так швидко забула його і зв'язалася з Федором? А коли так, то нічого й щадити її почуття, нічого з нею цяцкаться (Ткач, Арена, 1960, 236); Він думає, як же поведсти бойові дії, щоб щадити життя кожного бійця, але щоб ворог не зміг порятуватися і поліг на полі брані? (Смолич, V, 1959, 668); // із запереч. част. н. е. Не скупитися на щось, не шкодувати чого-небудь. Якесь услужлива приятелька не щадила язика, не щадила живих красок, щоби обмалювати перед Бляйбергом Дозю (Фр., VIII, 1952, 256); Вона нічого не щадила для блиску й краси своєї дочки (Кобр., Вибр., 1954, 90); Іздові не щадили батогів (Гончар, III, 1959, 359).

◇ Не щадити себе (своїх сил, свого життя, своєї праці і т. ін.) — віддаватися цілком якій-небудь справі, бути надзвичайно стараним, готовим до самопожертви. — Трудяться [бульдозеристи], не щадять себе, — гомонить Бражица. — Якби всі так до свого діла ставились, далеко б уже ми були (Гончар, Тронка, 1963, 282).

3. діал. Економити, заощаджувати. Тримав він цілу службу в кішач, пильнував усього, запобігав і щадив, знаючи, що чим більше буде на купі, тим більше можна з тої купі взяти для себе (Фр., II, 1950, 104); Мендель... старається щадити на платі робітникам та фірманам (Фр., VIII, 1952, 384).

ЩАДІННЯ, я, с. Дія за знач. щадити. Надмірне щадіння серця без нормального навантаження призводить до того, що воно дотренується і слабне (Хлібороб Укр., 12, 1963, 43).

ЩАДЛИВИЙ, а, е, рідко. Те саме, що ошадливий. **ЩАДНИЙ**, а, е. Який оберігав від шкідливого впливу, надмірного перевантаження тощо. Хімічно щадну дісту призначають головним чином хворим з зазворюваннями шлунково-кишкового тракту при необхідності зменшити секреторну і моторну функції шлунка (Заг. догляд за хворими, 1957, 55).

ЩАДНИЦЯ, і, ж., діал. Ошадна каса. — На економічному полі в сих днях, У банках, щадницяз, спілкаж, копальняж Чекає нас праця надійна (Фр., XII, 1953, 355); Задумала вона зібрати трохи грошенят, однести їх до міської щадниці (Коб., III, 1956, 468).

ЩАДНИЧИЙ, а, е, діал. Ошадний (див. ошадний 2).

— Я про одно тільки дбаю, щоб гроші складати! Книжечки щадничі, імперіали, дукати (Фр., VII, 1951, 65); Дійшовши, згорблена й зіпріла, до міста, [Зоя] зайшла, не гаючись, до щадничого будинку (Коб., III, 1956, 470).

ЩАСЛИВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до щасливий. Бодай би ви, дівчатоньки, Та по моїй мові Були собі щасливиенькі Та жили здорові! (Гл., Байки., 1959, 287); Коли б увидше минулася хвороба твоя, щоб ти була мені веселенька й здоровенька й щасливиенька (Коцюб., III, 1956, 165).

ЩАСЛИВЕЦЬ, вця, ч. Щаслива людина. Крісло єсть у тій хатині, Все в мережанні дивнім, Хто сидить там, той щасливий, Я — щасливцем був таким! (Л. Укр., IV, 1954, 123); Велика черга людей очікувала під заводськими ворітками в надії одержати роботу... Але на завод узали лише кількох щасливців, решта залишилась стояти на вулиці (Цюпа, Назустріч..., 1958, 100); Не дочекавшись, доки хлопцеві прочуняться, зазіяв рулетки здер з нього картуза і, згорнувши туди виграш, сунув усе це щасливцеві в руку (Гончар, Таврія, 1952, 68).

ЩАСЛИВИЙ, а, е. 1. Який має щастя, який зазнає щастя, радості. Вона була тільки тоді щаслива, як одпрошувалася в гості до батька (Н.-Лев., II, 1956, 329); Вся сім'я гомонить, кожному хочеться сказати щось радісне, кожний почуває себе щасливим і повним надій (Л. Укр., III, 1952, 472); У білому вбранні на білій постелі на фоні світої стіни сидить молодда щаслива мати, тримаючи немовля (Довж., I, 1958, 114); В дві ясні й суворі, І в труднощаз, і в радості, і в горі Я все своє життя — щасливий був... (Мур., Повесть..., 1948, 77); Далеко там, де неба грані, є край щасливий, дорогий (Сос., I, 1957, 348); // у знач. ім. щасливий, вих. мн. Люди, яким щастить. І не стануть щасливі вглядатися до лица, Що в мозилу жене нерозумного стиха: Вік такий, що їм тільки у золоті рай, — І кричать вони: золота, золота дай! (Щог., Поезії, 1958, 309); Щасливі завжди тягнуться до гурту, до товариства, наче хочуть поділитися своїм щастям (Гур., Друзі..., 1959, 29); // Дуже радий чому-небудь. Я щасливий, що був свідком і учасником цих великих звершень, що мені довірили важливу ділянку післявоєнного відродження, що працював разом із запоріжцями в незабутній рік (Врежнев. Відродження, 1978, 8); [П у б л і й:] Здоров, Хузане! [Х у с а (кидається йому назустріч):] Щасливий надмір, що тебе вітаю! (Л. Укр., III, 1952, 170); [Б а т у р а:] І я щасливий, що приїзав до вас. Тут усе нове для мене (Корн., Калин. гай, 1950, 30); Дарина Михайлівна була щаслива, що сина її проводжують люди (Зар., На... світі, 1967, 3); // ніж. Задоволення чим-небудь, радісний з приводу чогось. Музо..., проста дівчино стидлива, Вбога селяночко, співож та сміхож щаслива! (П. Куліш, Вибр., 1969, 368); Курить донецький шляк, і дам над відноколож, Та я щасливий тиж, що друзів маю там (Дмит., Вітя., 1948, 51); // а інфін. Дуже охочий, радий що-небудь робити. [А н т о в і о:] Здаюж на вашу ласку, мій магістре. [М а г і с т е р:] Мій пане, я щасливий вам служити (Л. Укр., III, 1952, 112); Міністр.. відповідав тихо, трохи гаркаєв, вимовляючи французькі слова. — Я щасливий, пане комісаре, ступити на вашу землю (Ю. Янов., II, 1958, 110); // Сповнений радості, щастя (про почуття). Тихо піднявши голову, глибоко подивилась вона на нього — і радісне, щасливе почуття зародилось у неї... (Хотк., I, 1966, 44); // Який виражає щастя, викликаний щастям. Настя глянула на Гната частими, щасливими очима, і в них побачив він утіху та вдячність... (Коцюб., I, 1955, 54); Його очі блищали щасливими вогниками (Досв., Вибр., 1959, 106); Була радість закипала йому в грудях, він не міг говорити і тільки всміхався щасливою посмішкою (Собко, Скеля...

1961, 91); *Дід непомітно змазнув щасливу сльозу: — Радість яка...* (Донч., VI, 1957, 12).

◇ **Бувай щасливий (щаслива); Бувайте щасливі** — ввічлива форма побажання щастя на знак прощання з ким-небудь. — *Прощайвай, Мар'яне! Копай союю землю. — Бувайте здорові! — знову кризь смуток осміхається чоловік. — Бувайте щасливі (Стельмах, I, 1962, 29); Будь щасливий (щаслива); Будьте щасливі: а) уживається як побажання кому-небудь щастя в житті. — *Поможи нам, боже, довести діло до кінця, а ти, дочко, будь щаслива й здорова (Н.-Лев., II, 1956, 280); б) ввічливе побажання щастя, добра на знак прощання з ким-небудь. {Д о л о в :} Я піду, царівни. Щасливі будьте! (Л. Укр., II, 1951, 272); Щасливий (щаслива) служити вам (тобі і т. ін.) див. служити.**

2. Який приносить або приніс щастя, успіх, удачу; винятково сприятливий, радісний. *Щасливі дні, щасливі ночі, Коли при свічці лийові, Хоч мерали пальці, спіляли очі, ..Я так над книжкою сидів (Фр., XII, 1954, 411); {К и р и л о :} Молоді алта — щасливі!.. І я колись бігав... прудко бігав. Зайца мало не переганяв! (Мирний, V, 1955, 144); Знай, Ономаю, шлюб такий не буде з Касандрою щасливий (Л. Укр., II, 1951, 286); Передайте товаришам Вашим мою сердечку вдячність і бажання веселих свят та щасливого нового року (Коцюб., III, 1956, 450); Про себе одне змала [Катря], що як не судилося їй життя щасливе, то буде вже так (Головко, II, 1957, 191); Промчавшись конем мимо Ясногорської та Черниша, Макоєвій прийшла і їх щасливою мовиною: — Прагу визволено! (Гончар, III, 1959, 445); // Особливо вдалий, гарний. *Юра мав вже скалічену руку, але щасливою едаром раятом зламав надво Іванову бартку (Коцюб., II, 1955, 343); Сама кандидатка агронома-спеціалісткі була щасливою анахідкою для такої справи (Д. Бедзик, Дніпро..., 1951, 5); // Який сприяє щастю, радості, успіхові. {О с т р о ж и в :} Вона розшукувала якусь знайому і натрапила на мою джмівку. Щасливий випадок! (Л. Укр., II, 1951, 83).**

3. Якому випадок щастя, успіх, удача, якому щастить. — *Добрий козак; по батькові пішов. Одвага велика, а буде дозговічний і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одолів (П. Куліш, Вибр., 1969, 62); — А! який той Терешко щасливий! Йому все йдеться! Все йому йде в руку! (Н.-Лев., VI, 1966, 357); — Там, певне, є клад заритий. Може, ми такі щасливі, що той клад знайдемо (Мирний, I, 1954, 248); // у знач. ім. щасливий, вого, ч.; щаслива, вої, ж.; щасливі, вих, мн. Людина, якій щастить. *Щасливою частя (Укр.. присл., 1963, 181); Не ростуть їх [бідняків] достачи, як у щасливих, щодня, щозвільни, а все дедалі то точи не стає, то другого (Мирний, I, 1954, 47).**

4. Успішний, благополучний. — *Щасливого лову! — кивала вона головою рибалці (Коцюб., II, 1955, 303); — Здрасстуй, Грицьку. Із щасливим поверненням тебе! (Головко, А. Гармаш, 1971, 358); Коли мисливець підходить до луку чи болота, багатого на дичину, його охоплює радісне передчуття щасливого полювання (Рильський, IX, 1962, 94); // Вигідний для кого-небудь; вигранний. *От молодіці і кричать Явдосі: — Ану! паньматко! вибирай місце на щасливу продажу (Кв.-Осн., II, 1956, 11); Іван усе проравав і сердився; Каленикові везло: йшла раз у раз карта, і кожну щасливу гру він притрушував сміхом, хоч грає нечисто (Коцюб., II, 1955, 196); // Не пов'язаний з муками, переживаннями; легкий. *Щаслива смерть.***

◇ **Віртіти у щасливу зірку (зорю) див. зірка, зоря; Родітися (народітися) під щасливою зіркою (зорією) див. зірка, зоря; Щасливої дороги; рідко Щаслива дорога** — побажання вдалої поїздки, подорожі тому, хто віді-

жджає куди-небудь. — *Бувай, Іване, бувай, голубе... І в Сибіру живи з правдою і по правді! — говорить [дід Дунай] по праву справедливої людини. — Щасливої дороги (Стельмах, I, 1962, 31); — Попробуюся... Наберуся тобі дороги!.. (Гончар, III, 1959, 383); — Спасибі, щаслива дорога! — одказувала молодича (Вовчок, I, 1955, 324).*

ЩАСЛИВИТИ, влю; виш; мн. щасливлятъ; *недок., Perez.* Робити кого-, що-небудь щасливим. *Мав нахил він один — охоту дарувать, Щасливити людей (Рильський, Поєми, 1957, 230); Ми, повні сил і героїзму, Будем Мир — і ти, і я! Все швидше йде до комунізму Радянська здружена сім'я: Щасливити світ своїм походом, Землі дав життя і цвіт!.. (С. Ол., Вибр., 1959, 32).*

ЩАСЛИВИТИСЯ, влюся, вишся; мн. щасливлятъся; *недок., рідко.* Бути щасливим, зазнавати щастя. *І ніби чух я шепіт поміж трав: — Цвіти, земля моя, квітуй, щаслився! (Сос., Солов'їні далі, 1957, 11).*

ЩАСЛИВИЦЯ, і, ж. Жін. до щасливець. — *Вам пошастило, — сказав дивак і аж тепер відірвав очі від долони з камінчиком і переїв їх на щасливицю (Грим., Незакінч. роман, 1962, 85).*

ЩАСЛИВИСТЬ, вості, ж., рідко. Стан за знач. щасливий. *Ми мали сльози на очах, Та ми йшли на різкий шлях, Я плакав з гора, але ти — з щасливості... (Пісні та романси..., II, 1956, 222).*

ЩАСЛИВО, і. Присл. до щасливий. — *А я, звалить бога, і дочку-красуню маю, і гроші маю, і дім маю, і живу щасливо, як у бога за дверми, — сказала Марта Кирилівна (Н.-Лев., VI, 1966, 39); Дайте-бо, дайте зітхнути Віалю, щасливо — зоть раз, Серцем від мук оддишкати, Збутись щоденний образ! (Граб., I, 1959, 53); Ульяна, побачивши сина, витерла руки об фартух, припала до рипучих ременів на його грудях і тихо, щасливо заплакала (Тют., Вир, 1964, 211); Юнацтво моє проходило щасливо (Ю. Янов., II, 1954, 17); Сходили ми в Крип щасливо. Вертаючись, як того треба, стали в Кумицях (Вовчок, I, 1955, 38); Але що було, то минуло і минуло щасливо, то й нічого писати про нього (Л. Укр., V, 1956, 137); Він був задоволений, що так щасливо скінчилася історія з Моторою (Кир., Вибр., 1960, 323).*

◇ **Щасливо зітхнути див. зітхнути; Щасливо зітхнулося (зітхніється) див. зітхнути.**

2. Протнальне побажання кому-небудь щастя, успіху. — *Прощайте, дядино! — сказав горобчик. — Щасливо! (Л. Укр., III, 1952, 481); — Прощайте ж. мамо... — Щасливо, сину... (Мирний, I, 1949, 242); Козирнувши прикордонникам, вони зійшли на переправу, вчовгану вже за кілька днів тисячями ніг. — Щасливо, товариші! — гукали прикордонники наздогін (Гончар, III, 1959, 9); — Христинко, гайда додому! — Ще маю копичку вивершити! — Ну вивершуй! — Щасливо тобі (Стельмах, I, 1962, 555).*

◇ **Щасливо залишитися кому** — побажання щастя під час прощання з ким-небудь. *По одному, по двоє кінчали свої частки роботи лаборанти і бажали нам щасливо залишитися (Ю. Янов., II, 1958, 118); — Ну... бувай здоровий, щасливо тобі залишитися (Тют., Вир, 1964, 309).*

ЩАСЛИВЧИК, а, ч. Зменш.-пестл. до щасливець. *Так ми їх там поколошматили, що з-під гори вирвалися до Сави лишь поодинокі щасливчики (Рад. Укр., 16.VI 1946, 3).*

ЩАСНИЙ, а, е. розм. Те саме, що щасливий. *Не родися красна, та родися щасна (Укр.. присл., 1963, 180); Чи нам'яташ діні ті гарні, ясні, Коли сміялось сонце, грало море, А ми на скелі вдвох стояли щасні...*

(Вороний, Вибр., 1959, 129); Простора хатина, чепурно виблена, тепла та ясна, тиша та щасна, війнула на його якимсь теплим дулом... (Мирний, II, 1954, 169); Вона вивела його в сад у тихий літній вечір і, обнімаючи поглядом щасним усе навкруги, сказала: — Марку, все це наше з тобою (Цюпа, Назустріч..., 1958, 453); Докія од радості навіть не знає, що скалати, і всім тілом пригортається до Тимофія, чуючи, як щасні слюзи пощипують її повіки (Стельмах, I, 1962, 175); Добре діди сиві Між себе рядили, Щасну долю молодим судили (П. Куліш, Вибр., 1969, 342); З заповненим серцем, пошлим надії на щасне скінчення справи своєї, повертає Семен з Межибожа додому (Коцюб., I, 1955, 125); // у знач. ім. щасні, вих, мн. Люди, яким щастить. Ні, не однако для всіх сонце сяє, Хоч безучасно над всіми блищить. Бідний слізми його блиск заливає, Щасним воно і терки золотить (Фр., X, 1954, 74).

ЩАСНИЦЯ, і, ч. і ж., розм. Те саме, що щаслівець, щаслівця. Та хто ж не знає, як-то слухати легкі речі безпечною щасниці при своїй літній годині? (Вовчок, I, 1955, 216); Як еродилась щасниці, так поправиться і п'яниця (Укр.-присл., 1963, 182).

ЩАСНО, розм. Присл. до щасний. Я жду і краюся надубою, Шукаю скрізь палки очей... Ось тьохнує щасно соловей — Уї ж нема! (Стар., Вибр., 1959, 5); — Ох, хоч би там усе було щасно. Хоч би Христа була здорова (Мирний, III, 1954, 107); *Образно. Розбрикуючи калюжі, ми побігли назустріч. Від нас уже відкочувалися громи, над нами стиснувся дощ, а під нами вигиналися, щасно плакали трави і цвіт (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 60); // у знач. присудк. сл. Добре, радісно. Ге-е-ей! Зайтайтеся, орли! Викрешіть воєно з скали тими крильцями із кричі для суцільської цариці! Та запалим ватру, пишну, диену, чудно гоєжу, щоби на три світа ясно, щоби красно, дивно щасно! (Хотк., II, 1966, 33).

ЩАСТИТИ, тїть, недок., кому, 1. безос. Тися на щастя, на успіх кому-небудь; удаватися, везти. Килина на поле чухрав колосків збирати. Йй на те щастило; не проходило того дня, щоб вона з півклянка пшеничних колосків додому не приносила (Мирний, IV, 1955, 250); На літературному полі жінці щастило (Коцюб., III, 1956, 234); — Щастить тобі, як утопаєнику, — засміявся він. — Орися кличе (Тют., Вир, 1964, 123); Данило озирнувся. Ольги не видно. Мабуть, пішла кудись. Не щастить йому... (Коп., Вибр., 1953, 193); // з інфін. Удаватися що-небудь зробити. Угодиці приходили до народу з облудними словами співчуття, захисту народних інтересів — і їм часто щастило збити народ з пантелику (Смолич, Мир., 1958, 239); Одного разу син бачив його у полі, коли жита колосилися. Не кожному щастило бачити старого таким: він ішов борозною, приглядаючись до колосків, гадая їх, мов легінь кучері нареченої (Томч., Жменяки, 1964, 13).

2. *заст., розм.* Робити щасливим когось, давати кому-небудь щастя. Як згадали, так зробили, Щастила їм доля, І розбили вражу силу, Як пух серед поля (Фр., XI, 1952, 266); Стали виходити місяць та зірка на небо ночами, стали щастити закоханим (Вас., II, 1959, 393).

◇ **Щасті тобі (вам і т. ін.)** [доче, *заст.* бже]; **Хай (нехай) тобі (вам і т. ін.) щастить** [*заст.* бог, госпбдъ] — побажання щастя, успіху кому-небудь у житті, праці (перев. при прощанні). — **Щастя тобі, сину, на твоїй нуті!** (Головко, II, 1957, 426); **Щастя вам, товаришу командир** (Гончар, III, 1959, 44); [Г у с а к:] **Візьміть на увагу, Макаре Митрофановичу. Хвилинка дуже відповідальна. Ну, щастя вам доле** (Мик., I, 1957, 40); — **Бувайте здорові! — Щастя бже!** (Вовчок, I, 1955, 218); — **Щастя тобі бже, Жайсак. Бажаю тобі, щоб Кульожак дійсно стала твоєю дружиною.** — сказав Ше-

ченко і міцно обняв юнака (Тулуб, В степу..., 1964, 242); — **Щастя вам бже на все добре, на весь ваш вік, на весь рід, на ваших дітей, на ваших умків і правнуків** (Н.-Лев., III, 1956, 56); **Прийми цей голос з України, Братня Польше! Хай тобі щастить Будувати, сіяти, творить** (Рильський, III, 1961, 272).

ЩАСТИТИСЯ, тїтсья, недок., безос., кому, розм. Те саме, що щастіти 1. — **Воля!** — покрикне він, — **воля!** На волі я гори потоплю! А кріпаку зоч як щаститься, усе добро на лихо стане (Вовчок, I, 1955, 137); **Нині, очевидно, щастилося йому, бо з кількох ям подоходили до нього вісті, що показалися надзвичайно багаті джерела нафти** (Фр., VIII, 1952, 402).

ЩАСТЯ, я, с. 1. Стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості, яких знаєє хто-небудь. Спочивають добрі люде, Що кого втожило: Кого — щастя, кого — слюзи. Всіх нічка покрила (Шевч., I, 1963, 29); [X в о р а:] **Якби вдалось мов велике діло. Я б уилася щастям переменою, — Не спогадом, надією жила б** (Л. Укр., I, 1951, 120); **Моя щастя — Вітчизни простори, Оповіді і сонцем, і змелем, і зерном** (Стельмах, Шляхи світання, 1948, 115); **Як мені даровано багато, Скільки в мене щастя, чорт візьми! — На землі сміятись і страждати, Жити і любити поміж людьми!** (Сим., Земне тяжіння, 1964, 10); // **Зовнішній владя цього відчуття. Ії повні, трохи бліді щокі спазнули рум'янцем, в тихий очей світлились спокій та щастя** (Коцюб., I, 1955, 69); **Вся осіяна дитячим щастям, жива, рухлива, Яду щетаала про сідок, музику і ритмічні танки** (Досв., Вибр., 1959, 268); — **Пратор з чохла! — Поглядом, сповненим щастя й готосності, Вася Баєров прийняв команду** (Гончар, III, 1959, 439); // **Радість від спілкування з ким-небудь бамзьким, коханням тощо. Впиеалася [Галя] щастям, зоч волозливим, боязким, а все-таки щастям...** (Мирний, I, 1949, 404); **Може, й тобі, моя панно, Колись доведеться Згадати тую ковалку, Як щастя милеться** (Л. Укр., I, 1951, 7); [В о р о н і:] **Часто запитують: що таке щастя? А я думаю, що зустріч з любимим після... розлуки — це й в найвище щастя...** (Лев., Драми..., 1967, 329); **Внутрішньо не тяжлячись від щастя, що переповнювало її, Шура намагалася уявити собі першу зустріч з Юрієм** (Гончар, III, 1959, 174); *У порівн. **Настя грала весняний пісень, багато пісень, коротких, моя щастя** (Л. Укр., III, 1952, 587); // **Про того, хто дає радість кому-небудь, викликає гарче почуття симпатії, любові. Я б тебе сховав Далеко! далеко! щоб нікто не знав, Щоб нікто не бачив, де витаве доля, Моя доля, моя щастя, Ти, моя Мар'яно** (Шевч., I, 1963, 155); [Л ю б о в:] **І ти щасливий, правда?** [О р е с т:] **Правда, моя щастя, моя зоре!** (Л. Укр., II, 1951, 60); [О д а р к а (прожогом кинулась йому на шию):] **Орле мій! Заридала. Щастя моє!** (Кроп., I, 1958, 60); // **Те, що викликає відчуття найвищого задоволення життям, дає радість кому-небудь. — Я тільки думками літатиму за тобою по твоїх слідках. Ото мого усе щастя теперечки** (Н.-Лев., VII, 1966, 154); **Перед його очима носилося господарське щастя: весела жінка, щетабливі дітки, своє господарство...** (Мирний, IV, 1955, 36); // **Прощай, моя косо, моя дівоча красо! Прощай, моя щастя!** — подумала Василина й пішла в хату (Н.-Лев., II, 1956, 81).

◇ **Вважати (мати) за щастя** — бути щасливим що-небудь зробити, взяти участь у чомусь. [Р у ф і н:] **Я б за щастя вважав, якби ти в мене оселився** (Л. Укр., II, 1951, 357); — **Я маю за щастя вітати вас у вашій господі** (Смолич, I, 1958, 57); **Віпало (випадіє) щастя кому, перев. з інфін.** — судилося комусь робити що-небудь, повезло кому-небудь у якійсь справі, з'явилася можливість взяти участь у чомусь. — **Так ви, Федоре**

Івановичу, виходить, і товариша Леніна бачили? — А то ж як! ..Отак, як тебе зараз бачу. — Скажи ти! — зітхнув Мусій. — І випадє ж щастя таке! (Головко, II, 1957, 499); — Це жов рідне місто, мені випало щастя визволяти його власними руками (Гончар, III, 1959, 29); Роман насмішкувато і гидливо зміряв їжакувате обличчя Корюшій: — Не всім таке щастя, дядьку, випадає (Стельмах, I, 1962, 514); Зазнавати (зазна́ти) щастя — бути, ставати щасливим. Хто горя не бачив, той і щастя не знає (Укр. присл., 1963, 37); В цій маленькій хатині зазнала вона щастя (Коцюб., I, 1955, 74); Купа́тися в щасті́ див. купа́тися; Пала́ц щастя́ — приміщення, в якому реєструють шлюби; загс. В перший день відкриття «Палацу щастя» у місті Дрогобичі весною 1961 р. в ньому відбулося 19 церемоній шлюбів (Нар. тв. та етн., 3, 1962, 101); Варвара Дормидонти́на наполягала і таки домоглася дотримання певного ритуалу: церемонія в міському «Палаці щастя», промова чергового депутата міськради, персні, біла фата і чорне таксі (Коз., Листи..., 1967, 114); При́нбснті (принести́) щастя́ кому — робити щасливим кого-небудь. — Я тебе радуватиму, а щастя і тобі принесу (Кв.-Осн., II, 1956, 446); Невже так було треба тих грошей? Дали вони спокій, принесли щастя, веселість, здоров'я? (Коцюб., II, 1955, 203); Якé [то, це] [вельке́] щастя́! — дуже велика радість, задоволення від чого-небудь; дуже щасливий хто-небудь від чогось. [К р у с т а:] Яке то щастя мати жінку дбайну! (Л. Укр., I, 1951, 392); «Яке щастя бути в полку!» — думав Черниш, скочуци з товаришами-офіцерами поперед своєї роти (Гончар, III, 1959, 74); Київ, Киє!.. Я тобі, як чуду, у пніскаю молюся голу́биз... О, яке це щастя, що побуду хоч у сні на вулиця́х твої́х! (Сос., II, 1958, 226); Він думав про те, яке це велике щастя працювати разом з людьми, розуміти їх і щоб вони тебе розуміли (Гур., Наша молодість, 1949, 328).

2. Досягнення, успіх, удача. Де відава, там і щастя (Укр. присл., 1955, 75); — А що, маю, думаю ще ти у губернію, чи не буде там щастя? (Кв.-Осн., II, 1956, 401); Про́цаючись з бійцями, які, збившись навколо свого командира, всіляко зичили йому щастя, Бря́нський захоплюва́в їх: — За мене не турбуйте́сь, товариші! я знаю, що зі мною нічого особливого не трапиться! (Гончар, III, 1959, 40); // у знач. присудк. сл. Щастить, везе кому-небудь. Щастя Я́стшембського, що памна Броніслава здалась Василіні поганю, рудою та патлатою (Н.-Лев., II, 1956, 86); // Уживається як вигук при вираженні великої радості, відчуття схвильованості через раптовий, несподіваний успіх, вихід з якогось-небудь становища, ситуації тощо. [Л ю б о в: (плече в долоні):] Я виграла, я виграла! О, щастя! (Л. Укр., I, 1951, 64); На Фастів ударили полки... Житомир наш!.. О щастя!.. Вже наш Кіровоград!.. (Сос., II, 1958, 478).

◇ Кі́лесо щастя́ див. кі́лесо; Ма́ти щастя́: а) бути, почувати себе щасливим. У тихому гаю Лисичка щастя мала, Як у своїм добрі жила, гуляла (Гл., Вибр., 1951, 125); Вона говорила, що має щастя з м.м. А яке він міг їй дати щастя? Навіть святкові чоботи вона носить від першого чоловіка (Стельмах, I, 1962, 164); б) (перев. у формі 2 ос. теп. ч.) тобі, вам повезло. — На цю приказку я міг би вам децю відповісти, але маєте щастя, що зочу спати, — сказав Рудик (Коцюб., I, 1955, 201); За триста карбованців забирай свій городець і халу́пу. Ще маєш щастя, що не розвалив її на дрова (Стельмах, I, 1962, 179); в) (у інфін.) бути щасливим що-небудь зробити, взяти участь у чомусь. — Я вже має честь бути в вашому домі, та не має і досі щастя познайомитись з вами, — почав Ломицький

(Н.-Лев., VI, 1966, 25); Я має щастя бути учнем дорогої Ганни Антонівни (Ю. Янов., I, 1954, 27); На [моє, своє, його́ і т. ін.] щастя́: а) (у знач. вставн. сл.) дуже добре для кого-небудь. На своє щастя, попала [Влга] куди й пристати (Кв.-Осн., II, 1956, 282); Пасковануши́сь, Соломія вскочила вище колін у холодну таянку. Під ногами була безодня, та, на щастя, вона встопилась за куц очерету й вилізла (Коцюб., I, 1955, 361); На його щастя, сразу ж за Михайлівськими зтурмами назвав якийсь чоловік рябою кобилою в ходві (Головко, II, 1957, 79); Коли під час роботи я затворіє, я нестерпно страждаю від думки, що, може, мені не вдасться вже довести свою роботу до кінця. На моє щастя, цього не сталося (Довж., I, 1958, 26); Будь це не в Катовці, гірко довелось би хлопцеві, в тисняві ноги йому геть повідпитували б. Тут же, в Данькове щастя, більшого було такий же босих, як і він сам (Гончар, I, 1959, 45); б) щоб був успіх, удача, щоб повезло кому-небудь. Усміхнувся Цуценька, затиснув у кулак гроші, поплював на щастя й пішов по пака Вака (Ков., Світ., 1960, 81); Відчиняли люди широко ворота, поливали на щастя дорогу, щоб завжди таким базатим був двір (Щюпа, На зустріч..., 1958, 420); Кілька років зберігала Яресьчи́ца в скрині на самому дні синове срібло. Видобула його лише в день провідів, урочисто вклала хлопцеві в руку: — Це тобі, сину, на щастя... (Гончар, I, 1959, 43); Пробува́ти (спробува́ти, поспробува́ти) щастя́ — намагатися що-небудь зробити, розраховуючи на успіх. Нарешті похід на Косів був такий рішучий, опришки збралися і поїхали. Розсипалися по селах добирати легінів; знайшли душ із десять таких, що хотіли спробувати щастя (Хотк., II, 1966, 233); Будь-що-будь! Хома вирішив спробувати щастя в сусідів (Гончар, III, 1959, 355); Сподіва́тися (покла́дати надію) на щастя́ — думати про щасливе, успішне завершення чого-небудь, надіятися на успіх; Щастя твоє́ (ваше́ і т. ін.) — пощастило, повезло тобі, вам і т. ін. — Я ось, дядьку... осьдечки! — заливаючись сміхом, обізвався Карпо, опинившись зразу на другім боці. — Ну, щастя твоє! проскочиш!.. (Мири́ний, I, 1954, 273); Ще Ваше щастя, що маєте веселу вдачу, добрий гумор. І це треба берегти, бо воно підтримує сили (Коцюб., III, 1956, 369); — Ну, щастя твоє, що ти не знаєш! І намотай собі — знайдеш листок який, не тич свою морду, а халі́нам oddай! (Головко, II, 1957, 146); — І я живий! — десь у самім кутку надборо двезенть Маковей. — Наше щастя, що добра крова попалась над нами! (Гончар, III, 1959, 240); Щастя чу́ти (бачи́ти і т. ін.) — здатність, спроможність сприймати за допомогою органів чу́ття. — Чуєш? — хочє сказати [Роман], що вона повернула́ йому слух, щастя чути пісню, голоси людей, шум вітру і шепіт дерев (Стельмах, I, 1962, 470); Щастя́ це десь завалілоє див. завалілоє¹.

3. Доля, талан. О боже мій милий! така твоя воля, Таке її щастя, така її доля! (Шевч., I, 1963, 5); — Ну, батьку, на те війна. Народне діло. Тут уже кому яке щастя (Довж., I, 1958, 386); // Добробут, щасливе життя. Яко́сь було мені смутненько. Звісно, чоловік і в щасті, то часом смуток обіймає, — не то, що нам (Вовчок, I, 1955, 260); [Я в д о х а:] А він наслу́хаєся від цих бурлак та й собі: поїду та й поїду щастя шукать... (К.-Карий, II, 1960, 107); — Хай гасають по твоїх просторах кімнатах веселі діти, тай спочивають і розкошують у достатках і щасті довілля твої люди (Довж., I, 1958, 326); Ори́нине щастя́ було йому дорожче за його власне (Головко, А. Гармаш, 1971, 372); У Жовтня бурі живодайній Своє ми щастя здобули (Рильський, III, 1961, 146).

◇ Запропа́стяти щастя́ див. запропа́цяти; Щастя́-до́ля; Щастя́-до́ленька; Щастя́ й (та) до́ля, нар.-поет. —

радість у житті в кого-небудь, успіх, добробут. *Вміла мати брови дати, Карі оченята, Та не вміла на сім світі Щастя-долі дати* (Шевч., I, 1963, 25); — *Я вже караяла тобі раз щастя-долі, дитино, і більше до смерті не буду* (Козл., Ю. Крук, 1957, 467); *Визрівують любі мрії. А навколо тьма і тьма; Не збуваються надії, Щастя-доленька нема* (М. Ю. Тарн., 3 дал. дороги, 1961, 307); *Подумав шиткар, подумав та й каже: «Ех ви, шитки, гребінці, мабуть, вам прийшли кінци. Десять років вас тязав, щастя-доленьки не мав»* (Тют., Вир. 1964, 86); — *Рад я йому з широого серця, — каже Шрам, — пошли йому господи, щастя й долю* (П. Куліш, Вибр., 1969, 71); — *Мамо! — заговорив тоді старший брат, — ідемо ми шукати щастя та долі* (Вовчок, I, 1955, 312).

ЩАСТЯЧКО, а. с. Пестл. до щастя. [М е л а ш к а (називає):] *Дай же господи нашим молодяткам і щастячка, і здоров'ячка, і віку довгого та розуму доброго* (Кроп., IV, 1960, 11); *А воно, його щастячко, вже дрібно ступало босоніж курними шляхами на слід... Все шукало когось очима, видивлялося з-під хустини на кожного зустрічного бійця, шукаючи та впізнаючи поміж ними рідного Володьку* (Гончар, III, 1959, 384); *Ой, уроди, боже, Та пшениченьку яру На вдовине щастячко, На сирітську славу!* (Укр. лір. пісні, 1958, 438); *Не родився в платтячку, а родився в щастячку* (Номвс, 1864, № 1675); *Будь великий урожай кедрових горіхів. — Прийшло наше щастячко, — приказувала жінка* (Донч., III, 1956, 55).

◆ **Щастячко** ще десь завалалося див. завалитися¹. **ШЕ, ПШЕ**, присл. 1. Додатково до того самого; знову, заново, повторно. *Листочки з вітриком, жартуючи, шептались; — Ану, голубчику, ще, ще дитин!* (Гл., Вибр., 1951, 83); — *Чи в тебе не болить де, сичоку?* Скажи мені, серденько моє! — питає мати (Вовчок, I, 1955, 301); *Походила Мотря ще коло чорної, поплакала ще тріти та й пішла додому, сумніша, ніж сюди прийшла* (Мирний, I, 1949, 292); *Випили ще по склянці, і підпоясовки, забуваючи обережність, розвеселилися* (Стельмах, II, 1962, 63); // *Крім того; до того ж, і, тажкож. Тут скінчу, не через те, що не хочу писати, а через те, що іще маю інші листи писати, а тут вже пізно* (Л. Укр., V, 1956, 135); *Довго не розходились біля затичкальні й потім же купами стояли біля воріт допізна* (Головко, II, 1957, 134); // *Указує на послідовність вияву, на однорідні чи схожі предмети, ознаки і т. ін., які з'являються, виявляються одне за одним. Ось Гайфійка винесла одному води. Сталі й розмовляють. Знає надходить купка... Ще рядок...* (Кожуб., II, 1955, 9); *Чотири важкі вибухи піднімають землю й людей. Ще одим вибух* (Довж., I, 1958, 35); *Клацнув затвор під мою гарячою рукою. Вибухнув постріл, ще... і, коли за кілька годин ми вимели село, на мені тепіпаєся порожній патронташ* (Головко, I, 1957, 64); *Під стінкою на вичовганій каналі сиділо ще двоє пасажирів* (Панч, Сивів., 1959, 4).

Та ще [й] — до того ж. *Щоб Горобців шкідливих настрашити, Вигадливий Хазяїн взяв Солом'яного Діда приладнає Та ще й з лозикою, неначе зоче бити* (Гл., Вибр., 1951, 141); *Я не було добро, продали, а гроші розкотились... А памі не дав нічого та ще й гнівається* (Вовчок, I, 1955, 28); [П а р в у с:] *Я волив би, щоб се сказав зто інший, а не жінка Рувінова та ще й при чоловіку...* (Л. Укр., II, 1954, 450); *Ще (іще) [одін] раз — вдруге, повторно. Вона ще раз осяянулася до криниці. Роман все стояв під куцями, спершись на тин* (Н.-Лев., VI, 1966, 307); — *Іще точу раз почути, де моя земля буде* (Стельмах, II, 1962, 14).

2. Указує на тривалість дії; до цих пір, до цього часу. *І досі ще стоїть любенько Рядок на вигоні тополь* (Шевч., II, 1963, 187); // *Поки що. Ліс ще дрімає в перед-*

рамішній тиші... (Кожуб., I, 1955, 148); *О ні, ще не час! ще ж бо ми не дізнали Всіх див чарівливої ночі, Іще бо лунають, як перше лунали, Чудові веснянки дівочи* (Л. Укр., I, 1951, 50); *Засмаєли матроси співають на палубі про не відкриті ще землі, про зелені тропічні країни* (Гончар, III, 1959, 182).

Все ще — указує на тривалість дії, на незмінність чогось. *Хурман все ще порався з фаетоном* (Кожуб., II, 1955, 397); [Е л а з а р:] *Що ж вороги починили, що ж мені вдіяли люти? Руки мої все ще дужі, ноги мої все ще міцні, очі мої все видючі... тільки язик мій, язик — здався ворогам на поталу!* (Л. Укр., II, 1951, 144).

3. Указує на відносно давній або попередній час, пору, на далеке, віддалене місце. *Перші спроби писати — віршеж і прозою — відносяться ще до тих часів, коли Франко був у гімназії* (Кожуб., III, 1956, 28); *Ще як вони обидва вчилися в церковній школі, батюшка давав їм читати євангелію та усякі церковні книжки* (Н.-Лев., VI, 1966, 316); — *Син у мене Дмитро тоді ще парубком був* (Хотк., I, 1966, 88); [П у б л і й (ще з сіней):] *Здоров, Хузале!* (Л. Укр., III, 1952, 170); [С е р б и н:] *Не поладили ми з ним іще на Січі, та й досі не змирилися* (Вас., III, 1960, 34); [О к с а н а:] *Ти не смієш образити Семена!.. Семен мій друг і товариш іще здалеку впізнав свого коня* (Гончар, III, 1959, 88); // *Завчасно перед якою-небудь подією. Ще треті пісні не співали, Ніхто нігде не гомонів* (Шевч., I, 1963, 3); *Ще за рік до арешту доїхали до Тараса Григоровича чутки, що Брюллов переживає якусь внутрішню кризу* (Тулуб, В степу..., 1964, 298); *Не плакали друзі, Бо слюзи, Як кажуть, Сладати в обози Здають ще до першого бою* (Воронько, Тепло... 1959, 58).

4. Указує на наявність достатніх умов, можливості для здійснення якоїсь дії, досягнення чого-небудь. *Сказав би щось про Качана такого — І що воно й до чого, — Та цур йому — бо ще порве!* (Гл., Вибр., 1951, 69); // *Указує на міру охоплення кого-, чого-небудь чимось до якогось часу. Ясне сонце, тепле й приває, ще не всією наложити палючих слідів на землю* (Мирний, I, 1949, 125); [Л ю б о в:] *Ах, тьмотю Ліно! хоч я й дурна тепер, та ще не до кінця, і мене не так легко одурити* (Л. Укр., II, 1951, 69); *Приходить весна, але ще сіра, ще каламутна, і б'є об землю крилом, наче великий кажан* (Кожуб., II, 1955, 259); // *перв. І запереч. част. н е. Указує, що яка-небудь подія, якість явище, певний стан з'являється до завершення чи початку іншої події, явища і т. ін. Іще не попритузали усі зірочки, а вже наш Кузьма Трохимович і кочиве* (Кв.-Осн., II, 1956, 7); *Ще не вдарив мороз, а вже етомалений лист в'яне* (Л. Укр., I, 1951, 229); *Весною в селі встать рано. Ще темрява затоплює хати, ще в сівтанковому повітрі ніщо ні шерзне, ще зорі поморгують у блідніючому небі...* а вже по хатах то тут, то там засвічуються каганці (Тют., Вир. 1964, 107); *Ще танки мчали без утичу, Іще горів отецький дім, А він вже думає про зернину В пшеничній колосі тузім* (Мал., Запов. джерело, 1959, 17).

5. Уживається при вищому ступені порівняння прикметників і прислівників із значенням «більше», «більшою мірою» (ніж хто-, що-небудь, ніж раніше і т. ін.). *Позовали стару; ще сумніше в хаті стало* (Вовчок, I, 1955, 99); *Чорний вид його ще дужче почорнів, а брови прикрили гострі очі* (Мирний, I, 1954, 168); *Тихович насилил стримував роздратованих робітників, не бажаючи бути свідком якоїсь ще прикрішої сцени* (Кожуб., I, 1955, 205); *Раптом двері одчинилися і в хату увійшов Тизін, він був іще блідший, як досі, і очі ще глибше позападали* (Головко, II, 1957, 136).

6. у знач. допустового спол. Указує на часткове виправдання, схвалення чого-небудь у порівнянні, співвідношенні з кимсь, чимсь іншим; у якійсь мірі; принаймні, хоч. *Старша Килина ще так-сяк там, а менша Яедоха — що сьогодні виче, то завтра й забуде* (Мирний, I, 1954, 155); *Мені ще добре, — думає Семен, сидючи на лаві в кутку, — мені ще добре: маю гату, маю поле, та й небагато на нас двоє треба...* (Коцюб., I, 1955, 109); [Д і в ч и н а:] *Коли я тільки себе мучу, то се ще не біда. Чи, може, я мучу не тільки себе?* (Л. Укр., II, 1951, 102).

Це ще нічого — з цим можна погодитися, примиритися, це не так важливо, не головне.

7. у знач. підсил. част., *перев. в сполуч. із займ. та присл.* Підкреслює, підсилює виражене реченням або окремим словом, надаючи певної виразності висловленому. — *Отакої ще! В п'ятницю, та ще й одвістаті співати!* — докірливо обзивалась Настя (Коцюб., I, 1955, 70); — *А ти, Левку, любиш в'юни?* — *Ще й як, пане, — трохи повеселішає парубочий голос* (Стельмах, I, 1962, 77); *Яке ще там у біса горе, Коли серця у нас живі?* (Рильський, I, 1960, 141); // Уточнює що-небудь про предмет, місце і т. ін., виділяючи, вирізняючи при цьому певну ознаку, факт, подію тощо, які мають дотичність до них. *Над Медвином знову летіли лебеди, на своїх сонцях промитих крилах вони принесли вологе, іще з волозатим туманцем тепло і добрі надії* (Стельмах, I, 1962, 469); *А од клуні з ожередів медяно пахла свіжа житня солома. Як стерні колись у давнині, як ще пастушкою...* (Головка, II, 1957, 145); // Зовсім, тільки-но, всього лише, не пізніш, ніж. *Ще надано — просто, адється, вчора було — стояли ми з нею під нашою любимою вишнею* (Коцюб., I, 1955, 419); *Перед Чернишем ступав Гай, несучи на собі важку металеву плиту, яку ще кілька днів тому чистив і ніс Бузько* (Гончар, III, 1959, 60); // Виражає переддугтя чого-небудь недовбого, побоювання чогось; а раптом, може трапитися. *Маруся вже її не слухала і, наливаючи чай, плакала. Сльози котились і, як роса, сипались на білу скатерку. — Оце розридалась, неначе мала дитина: ще в чай накапають слюзи* (Н.-Лев., VI, 1966, 57); — *Кажу же: до хрещеного батька [поспати]; — Господь з ним, дитино моя!.. Як через ліс, то три, а шляхом — п'ять верстов буде... Ще амерканці у дорозі!* (Мирний, IV, 1955, 288); [П о л і к с е н а:] *Чого ти так галогосиш, аж моторошно, справді? Не годиться, ще хто почує!* (Л. Укр., II, 1951, 272); // Уживається для підсилення небажання робити щось. *Тижко вивів стару надер, штовхнув межі плечі: «Ще буду квартиру й шукати. Хай іде, куди точе»* (Тют., Вир, 1964, 356).

[А, та] ще й; А ще — уживається для вираження докору, осуду, іронії з вказівкою на які-небудь ознаки, дії і т. ін. *Скорпіоном зяж тей був нам, він труїв нас і жалю невинно. А тепер ще й стоїш проти нас, мов ображений ти безневинно* (Л. Укр., I, 1951, 290); — *Торочих таке, а ще вчителька!* (Довж., I, 1958, 332); *От (отó, оцé, се) ще — уживається для вираження осуду яких-небудь дій, вчинків, докору кому-небудь. [К л е н т:] А що? Він присягнув? [Р в м л я н и н у д а л м а т и ц і:] Ні, відступився і руки заложив. Ото ще дурість!* (Л. Укр., II, 1951, 534); — *Ну, сину, як мавш озоту, то я тебе в школу віддам... — Ні, не зочу... — О, се ще... цілов'яз!* (Коцюб., I, 1955, 103); *Чи загоже Тоня із ним дружити?.. Адже й одне задоволення — крутити голови хлопцям, про неї навіть самі дівчата кажуть: — Оце ще наш визор! Не знає, на кому й спититись...* (Гончар, Тронка, 1963, 39); *Тільки цього ще бракувало! див. бракувати¹; Цього ще не вистачало (вистачало)! — те саме, що тільки цього ще бракувало!*

(*див. бракувати¹*); *Ще (іще) б [пак]! Ще б не так! — інакше й бути не може, само собою зрозуміло. — А вже сей Колісник. Куди не ткнуся, всюди він устряє і завжди його верх і затичка. — Іще б! Дурні земські гроші куди дівати?* (Мирний, III, 1954, 274); [З - й з про х а ч і в:] *Іще б пак! Сказано, живеє слово не те, що листи!* (Л. Укр., II, 1951, 492); *«Ти б його тепер і не пізнав. Ще б! Як на війну йшов, йому ж і мисля сповна не було, а це вже ось без мисляки не чотири роки»* (Вирган, В розп. літа, 1959, 279); *Ще б [пак] не... — чому б не... як же не... — Чи ти пак, Тодозю, змісти килими ткати? — спиталась в Тодозі Гризельда. — Атож! Ще б пак не зміла, — сказала Тодозя* (Н.-Лев., VII, 1966, 104); — *Чує новину? — Ти про крейсер? — Сашко облягає навушники. — Ще б не чути* (Гончар, Тронка, 1963, 42); *Ще що вигадай (вигудмай, придумай, зроби і т. ін.) — уживається як заперечення чий-небудь дії, думки і т. ін., що не можуть бути схвалені, прийнятні за даних умов. — Еге!.. Ще що, мамо, вигадайте* (Н.-Лев., VI, 1966, 406); *Ще що за... — виражає здивування черговим вчинком кого-небудь, який викликає певний осуд, довір. [Х у с а:] При обстах не кажи на мене Хуса, зови мене Хузаною, — се по-римськи. [М е л х о л а:] А се ще що за новина — «Хузан»? (Л. Укр., III, 1952, 153).*

ЩЕБАТИ, аю, а́сш, недок., діал. Щипати, відщипувати.

ЩЕБЕНІВНИЙ, а, е. Прямк. до щєбінв; // Який виробляє щєбінв. *Не на кожній карті ви знайдете станцію Каж'янци. Але про щєбеневий завод, розташований тут, знають, напевне, на всіх залізницях країни* (Роб. газ., 11. IX 1963, 2).

ЩЕБЕНІСТИЙ, а, е. Який містить у собі щєбінв, покритий щєбенем. *В Криму в такий куточок — «Гарханкут».. Грунти тут важкі — каж'янисті і щєбеністі (Хлібороб Укр., 4, 1964, 19); На щєбеністих рівнинах [Робі] трапляються кудами — дуже швидкі і стрункі мевеличкі коні, а також коні Пржевальського* (Знання., 9, 1971, 17).

ЩЕБЕНЮВАТИ, а, е. Те саме, що щєбеністий. *Грунти, які мають піщане, щєбенювате.. підгрунття, а також ті, в яких на глибині до 2 метрів залягають вапнякові породи, непридатні для закладення саду* (Кол. Укр., 5, 1962, 35).

ЩЕБЕРНУТИ, ну, нєш, док., діал. Шєберхнути. [П а р у б о к:] *Слопиться [Лосько].., постелив своє ліжко і сів на нім у куті та й уже ані щєберне, мов заклятий* (Фр., II, 1950, 342).

ЩЕБЕТ, у, ч. 1. Спів деяких птахів (ластівок, солов'їв, жайворонків, сміглів і т. ін.). *В різні фарби одягалися квітки, і до гнізд злітали з щєбетом пташки* (Щог., Поезії, 1958, 421); *Коли ж трактори наближалися — жайворонячий щєбет танув у голосній мові працюючих машин* (Ю. Янов., II, 1954, 129); *Ластівки літали понад самою землею мовчки, без щєбету* (Тют., Вир, 1964, 197); *З приміщення польового табору тим часом, перегукуючись із щєбетом солов'я, лінуть звуки акордеона* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 207).

2. *перен.* Швидка, жвава мова (перев. жінок і дітей). *Сутинки лються проти ночі; Женці прибралась за пори, Спинились щєбети жіночі, і плач, і регіт дітвори* (Грб., I, 1959, 448); *Біс його знає, що криється в цих великих очах: чи селянський сум за землею, чи за дитячим щєбетом, який і досі спитесь колишньому вчителеві сільської школи* (Стельмах, II, 1962, 52).

ЩЕБЕТА́ННЯ, я, с. Дія за знач. щєбетати і звуку, утвореної цією дією. *Сонце викотилось і освітлює садок. Тодозя почала примічати яблуна, квітки, почула пташине щєбетання* (Н.-Лев., VII, 1966, 113); *Крізь арку сонце червоє, Каміння сіре золотить, і з ледве*

чутним щебетанням Низенько ластівка летить (Рильський, I, 1960, 164); Щебетання солов'їне та тише кумкання жаб долітає в розчинене вікно (Головко, Літа..., 1956, 34); Поступово вгамовувалося жайвороння, і тепер тільки зрідка можна було почути над степом залишасте щебетання, яке не вгадало весною (Цюпа, Краєви, 1971, 316); Одарка сиділа на лаві й любувалася синювою забавкою, щебетанням дочки... (Мирний, III, 1954, 107); Дитяче радісне щебетання, шум стиглої пшениці, двічі кіс і серпів — яка то чудерна музика, як вона до душі людям! (Чаб., Балкан. весна, 1960, 146).

ЩЕБЕТАТИ, *очу, ёщеп, недок.* 1. Вдавати щебет (у 1 знач.). Там на горі на високій щебетала сойка (Коломийки, 1969, 52); В густім зеленім березовім гаю над Дністром весело щебетали пташки (Фр., VIII, 1952, 307); Жайворонки, як не перервуться, щебечуть (Мирний, IV, 1955, 308); Табунець щигликів, щебечучи, жваво пролетів над нами (Коп. Як вони..., 1948, 91); Привітно щебетали синиці (Дмит., Розлука, 1957, 287); *Образно. Добре нашому Стружкові Щебетати По діброві. А ще краще — В чистім полі. У широкому Роздоллі (Стельмах, V, 1963, 309); Усадовця [цирульник] поета на табуретку, і над його вуздами доволу цвірінькали й щебетали гострі ножциці, знімаючи з шиї та голови буйно відросле волосся й двомісячну бороду (Тулуб, В степу... 1964 28).

2. *перек.* Говорити, розмовляти швидко, жваво (перев. про жінок і дітей). Попрали дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пагучою травою прикрили, посідали й поїзали додому, свіжі да веселі; щебечуть як ластівки (П. Куліш, Вибр., 1969, 252); Мамі діти грілися на есеняному сонці й голосно щебетали (Н.-Лев., II, 1956, 29); Вся осяяна дитячим щастям, жива, рухлива, Ялу щебетала про садок, музику і ритмічні танки (Досв., Вибр., 1959, 268); // Ласкаво промовляти, проказувати що-небудь, запобігаючи перед кимсь. — Як ваше здоров'я? Як аам цю ніч спалося? Які квітки сналися? — почав щебетати веселий панчик (Н.-Лев., III, 1956, 57); — Ой, та й доволу не показувався. Чи загордилися, чи дорогу до нас забув? — щебетала біля нього Лариса (Баш. Надія, 1960, 131).

ЩЕБЕТЛИВИЙ, *а, в. 1.* Який постійно, невпинно щебече (у 1 знач.). Ні поля, ні гаї, Ні пташки щебетливі Не приспали мої Суми-болі вразливі (Гр., I, 1963, 147); Пташки щебетливі одлетіли ч вирій (Мирний, III, 1954, 255).

2. *перек.* Який швидко, жваво говорить, розмовляє (перев. про жінок і дітей). Мартуся така ж була на вдачу весела, співуча та щебетлива, як і мати, і до роботи кидалася (Н.-Лев., VI, 1966 415); На галявину, виповнену квітами й сонцем, вибігає табунець дітей. Усі вони ясноокі, веселі, щебетливі (Збав., Єдина, 1959, 44).

ЩЕБЕТУТИ, *нү, нѣм, док.* Однокр. до щебетати. Щебетне пташка раз чи другий голосенько (Вовчок I, 1955, 332).

ЩЕБЕТНЯВА, *и, ж., розм.* Те саме, що щебетання. Далі туди — і по підвір'ю, і по долині гай і гай — пішов, як стіна. Та перелеті, та жайворонки... щебетнява така!.. (Тесл., З книжки життя, 1949, 9).

ЩЕБЕТУН, *а, ч., розм.* 1. Птах, який постійно, невпинно щебече.

2. *перек.* Той, хто швидко, жваво говорить, розмовляє (про людину).

ЩЕБЕТУНЧИК, *а, ч. Зменш.-пестл.* до щебетун. Зацвіла на городі пишна рожа, жовті гвоздики... і тільки одного бракувало в веселій господі невсипучої господарки: руських головок [голівків] негальмованих щебетунчиків (П. Янов., I, 1959, 53); Недавнечко ж, здається, приво-

дили за руки своїх щебетушок і щебетунчиків до першого класу, а вже, гляди, і десять літ минуло (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 32).

ЩЕБЕТУХА, *и, ж., розм.* Жін. до щебетун. Чорнокрилі, білогруді щебетухи [ластівки] своїми піснями звеселяють доярок, і дівчата гордяться, що в них така весела ферма (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 68); Тече вода по камені, під каменем сузо, Чом до мене не говориш, моя щебетухо? (Укр. нар. пісні, I, 1964, 156); [М о я о н:] Ах ти ж, чарівнице, замороко моя, щебетухо! (Кроп., II, 1958, 503); Веселі щебетухи і жартівниці, вони [близнючки] любили користуватись своєю надзвичайною подібністю і нерідко потішалися над залицяльниками, виходячи на побачення одна замість одної (Голов., Тополя..., 1965, 80).

ЩЕБЕТУШЕЧКА, *и, ж.* Пестл. до щебетунка. Пташка все нижче та нижче над ним падає. Тимби дивиться, і так йому чогось мила ся щебетушечка, що очей з неї не зів би; слухав би не наслуговася її тижого та любого щебетання! (Вовчок, I, 1955, 55); — О ти, моя щебетушечко мала! — промовив дід, прикрі дивлячись на онуку (Мирний, I, 1954, 286); [М о я о н:] Де ж це вона побігла, моя щебетушечка? Улесливе, ка-нальське дитя!.. (Кроп., II, 1958, 443).

ЩЕБЕТУШКА, *и, ж.* Зменш.-пестл. до щебетунка. — Ти мусиш купити мені кабріолетик гарнесенький-гарнесенький. Купиш, папочко [татку]? — Ёй ти, щебетушко моя! — сумовито сказав князь. — Чого би я для тебе не купив! (Фр., III 1950, 154); Він справді мав-таки десь сестру, свою щебетушку Зінку (Гончар, I, 1954, 300).

ЩЕБІНКА, *и, ж.* Те саме, що щєбінь. Ужгородський камендробарний завод постачає різним областям і республікам нашої країни першокласний бут, щєбінку та інші будівельні матеріали (Визначні місця Укр., 1958, 215); З Євгеєм Вікторовичем ми йшли видолонком по краю дозрівачого кукурудзяного поля; праворуч воно збігло на крутий, всіяний дрібною щєбінкою горб, — по-путешньому такий ґрунт звється «жорстокою» (Вол., Дні..., 1958, 107); На в'їзді показалася машина з щєбінкою (М. Ю. Тарн., Девь..., 1963, 27).

ЩЕБІНКОВИЙ, *а, в.* Прикм. до щєбінка. Нова щєбінкова подушка дасть змогу збільшити швидкість руху поїздів до 100 і більше кілометрів на годину, дозволить витримувати найважчий поїзд (Роб. газ., 20.XI 1964, 1); // Який виробляє щєбінку. В родовищі Безівського щєбінкового заводу граніт залігав суцільною масою, що досягав 18-метрової товщини (Рад. Укр., 26.IX 1962, 3).

ЩЕБІННИК, *а, ч.* Робітник, який виготовляє щєбінь, щєбінку.

ЩЕБІНЬ, *бенно, ч. 1.* Подрібнене каміння, цегла і т. ін., що використовується для дорожніх та будівельних робіт. Для бетонних робіт можна брати щєбінь, який не містить домішок глини, мулу тощо (Колг. енци., I, 1956, 111); Велика бомба розірвалася неподалік. Посипалося скло від дужего вибуху, шукатурка, щєбінь (Довж., I, 1958, 291); — Ранком я починаю баржею перевозити щєбінь з Гцлакової греблі на мою (Голов., Марія, 1936, 17).

2. *геол.* Розсипчасті нагромадження невеликих гострокутних уламків гірської породи.

ЩЕБІТ, *бету, ч. Дал.* Щебет. Минулись трічі верчорі. Минувся щєбіт солов'їв. Твій слід, забулений діброві, Вже першим проліском зацвів (Стельмах, V, 1963, 283); *Образно. Слухаю щєбіт я ночі короткої. В снах солов'їних заснули сади (Мал., Запов джерело, 1959, 49).

ЩЕБРУШКА, *и, ж., бат.* Те саме, що чабєр. Як приправу до страви використовували [в стародавні часи] місцеві пряномакові рослини — кріп, щєбрушку, кмил.

аніс, м'яту, а також привіані з інших країн — перець і корицю (Укр. справи, 1957, 5).

ЩЄВРИК, а, ч. Схожий на жайворонка невеликий перелітний птах, що належить до ряду горобцеподібних. Народження дня вітає дзвінкою пісенькою лісовий щєврик (Наука., 4, 1962, 46); Дорош знав, що це було гніздечко палового щєврика, світло-бірої пташечки з коротким хвостиком і коротесеньким дзьобиком, що живиться малесенькими жучками і комахами (Тют., Вир, 1964, 202).

ЩЄДРИЙ, а, е. 1. Який охоче ділиться своїм майном, кошатами і т. ін., не шкодує витратити що-небудь. *Прокіп Іванович був собі дуже щєдрий: чого не попроси — і позичить, і подарує* (Стор., 1, 1957, 194); *Дівчата люблять, коли хлопці купляють їм китки, пригощають цукерками, роблять подарунки, тобто коли вони щєдрі* (Мущк., Серце., 1962, 56); *Образно. *Щєдре сонце в жаркій глибині Золотий розсіпає пісок...* (Мас., Поезії, 1950, 151); // у знач. ім. щєдрій, рога, ч. Той, хто не шкодує витратити що-небудь. *Скупий складає, а щєдрій проживає* (Номис, 1864, № 4669); // перек., на що, в чому. *Який легко, охоче роздає щось, наділяє чимсь. — Ет, — каже чорт, — магнати щєдрі на обіцянки; вони тоді тільки й не збрешуть, як обіцяють кару* (Стор., 1, 1957, 54).

◇ Щєдрою рукою див. рука.

2. Великий розміром; значний. *Після похорону [Кайдаша] справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щєдру милостиню* (Н.-Лєв., II, 1956, 354); *Женя як нізащо в світі не дав би чепіги свого плуга в руки вбивці. З такої руки земля не приймає зерно, не дасть щєдрого врожаю* (Томч., Жменяк, 1964, 8); *Звичайно в суботу була щєдра пошта* (Вільде, III, 1968, 81); *Вияткове значення для піднесення врожайності має щєдре внесення на поля місцевих добрив* (Рад. Укр., 12.I 1963, 1); *Українські вчені і житці вносять свій щєдрій вклад у розвиток вітчизняної і світової науки і культури* (Веч. Кїв, 6.XI 1967, 1); // перек. Надмірний, перебільшений. *Він обіцяє Стазурського щєдрим потоком прилазні з своїх люб'язних очей* (Смолич, Мв разом., 1950, 38); *За якусь годину панські стоги згоріли, мов свічі. Не змогли їх врятувати ні позрози, ні щєдрі обіцянки Стадницького* (Стельмах, I, 1962, 462).

3. Багатий на що-небудь, чимсь. *Надра не щєдрі на алмази. Відомо: на 50 мільйонів одиниць порожньої породи в найкращих алмазних родовищах припадає лише одна частка алмазу* (Рад. Укр., 11.II 1962, 3); *Вілі зруші в мистій прохолоді Патлі духом щєдрої землі* (Рильський, II, 1960, 15); *Надходила щєдра осінь* (Коз., Серце матері, 1947, 106); // Буйний, розкішний. *Сита худоба лежить безтурботно по випасах щєдрих* (Зеров, Вибр., 1966, 130); *Щєдра південна природа не встигла ще своєю буйною рослинністю прикрити рани війни* (Гончар, III, 1959, 65); // Наявний у значній кількості; густий, яскравий. *Після щєдрих дощів дороги розкисли, і в деяких місцях колеса по маточини застрягали в липуче багно, з якого, здавалося, ніколи не виізтати* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 378); *Бігцем Наталія кинулася у темряву, під щєдру голодну зливу* (Збан., Між. людьми, 1953, 162); *Тіло його закам'яніло, ноги стали неслухняними, щєдрій піт окрив йому обличчя, і слюнець то біліє, то червоніє* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 25); *Близькість ріки відчувалась особливо виразно не тільки по тому свіжому холодному повітрі, яким віяло з очеретів, а й по щєдрій росі на травах, яка бризкала людям на руки і на ноги світлимми льодяними краплями* (Тют., Вир, 1964, 230); // Дуже відчутний, інтенсивний у своєму вияві. *Обновлюється вся природа в промінні щєдрого тепла* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 16); *Сонце зішло*

над горами й поливало своїм щєдрим промінням безмежне море (Загреб., Європа. Захід, 1961, 290).

Щєдрій вєчір — вєчір напередодні Нового року (31 грудня за старим стилем). *Вєчір під Новий рік називається в народі щєдрим вєчером. Напевне, тому, що все, що робилося в цей вєчір, підпорядковувалося єдиній меті: щоб в усьому був щєдрій новий рік* (Свєтл. Рад. Укр., 1971, 144); *Мороз дошкулє. Останній день старого року, чєпурний і яскравий, хочє залишити по собі сподєв перед тим, як прийде йому на зміну щєдрій вєчір* (Ю. Янов., I, 1958, 606).

ЩЄДРИТИСЯ, рюся, ришся, недок., на що, чим, розм. Бути щєдрим, охоче ділитися з ким-небудь. *Довгим вадками тягалися до портів Чорномор'я вози з хлібом. Там чекали на них грецькі кораблі. Заморські купці щєдрилися дорожочинними виробами, аби не знав гододу й їхній народ* (Звання., 4, 1970, 25).

ЩЄДРІВКА, и, ж. Старовинна українська обрядова новорічна пісня, що виконується 31 грудня та 1 січня. [Т а н я:] *Оце наслуталась щєдрівок, то й здається мені, немов у селі стало диво: цвітуть сади золоті — і лист на дереві шовковий, кора золотая* (Вас., III, 1960, 125); *Від зати до зати летять новорічні щєдрівки, котяться над засніженим селом співучими лунами* (Цюпа, Грозні., 1961, 5).

ЩЄДРІВНИК, а, ч. Той, хто ходить щєдрувати, щєдрує. — *Оце так щєдрівка, — сповіся із-за столу зрадливий Гайдим і височив з зати. Вслід за ним подалась і мати, несучи в руках хлібину, щоб обдарувати щєдрівників* (Цюпа, Грозні., 1961, 6); *У порівн. — *Ну, дай нам покій! Оце ж пак заходимося ходити по хатах з жартатами, неначе колядники або якісь щєдрівники* (Н.-Лєв., I, 1956, 609).

ЩЄДРІВНИЦЯ, і, ж. Жін. до щєдрівник. *Заплітаючи довгі коси, Прихиливши лице до вікна, І Меланка, матуся Годоса, Дожидала щєдрівниць сукна* (Мас., Сорок., 1957, 311).

ЩЄДРІВНИЦЬКИЙ, а, е. Прямк. до щєдрівник. *«Ой радийся, земле, світ новий народився!» Як же гарно співають! Щось він ніби й не чув таких слів, коли у дитинстві сам бігав у веселій щєдрівницькій ватазі* (Цюпа, Грозні., 1961, 5).

ЩЄДРІСТЬ, рості, ж. 1. Властивість за знач. щєдрій 1. [Д е м к о:] *О, ти щєдрій! Тільки що через твою щєдрість не то що зайві мірки тїла, а й козушки на нашій спині скоро не зостанеться...* (Кроп., II, 1958, 196); *Кирило Сидоренко замислився. У щєдрість далекогосїдного племенника він не повірив ні на мить* (Собко, Зв'яз. життя, 1957, 190); *Як людина і митець В. Симоненко вирізнявся своєю винятково багатомудушеною щєдрістю і добротою, постійною готовністю ділитися з людьми всім* (Вітч., 3, 1967, 157).

2. Якість за знач. щєдрій 3. *Земле-землице, ..и в пожадливісті своїй хочемо узяти від тебе побільше, забуваючи, що при всій щєдрості настане коліс край твоїм багатством* (Цюпа, Країни, 1971, 28); *Вєчір був прекрасної прозорості й липневої щєдрості, у черні лили плідні дощі* (Ю. Янов., I, 1954, 271); *Про жєтрище й ритмічне багатство теорії Малюшка, ..про щєдрість його мови, про різноманітність його жанрів.. можна б написати цілий досвід* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 235).

ЩЄДРІШАТИ, аю, ашп, недок. Ставати, робитися щєдрішим. *Все щєдрішає на животоверну теплінь сонце. Все буйнішає квітком зелень. Приходять на землю благодатне літо* (Рад. Укр., 18.V 1968, 1).

ЩЄДРО. Присл. до щєдрій. — *Заплатять щєдро, — промовив нишком Копронїдос, почувачи пахоці чернечих тисячок* (Н.-Лєв., III, 1956, 379); *Не розвеселила*

їх навіть і вечірній чарка, якою щедро почастував економ (Стельмах, I, 1962, 574); Вдосконалюючи виробничий процес, він систематично перевиконує план на сотні процентів і свій досвід щедро передає товаришам (Гончар, Зустрічі..., 1950, 11); На березі шовтіла в казаніх смола. Щедро заливали нею шви бортів та днища, й усе вище й вище здіймалися на очах райців контури новонародженого корабля (Тулуб, В степу.. 1964, 260); Місяць травень надходив, і зацвітав щедро густий терен (Ю. Янов., II, 1958, 186); Микола навстіж відчинив вікно. В кімнату щедро полилося холоднуватє пахуче ранкове повітря (Ткач, Плем'я..., 1961, 149); Білці щедро кадили козячими ніжками — видано тижневу норму мажорки (Тют., Впр. 1964, 488); Щедро некло сонце, толока якравіла дикий маком, деревієм, собачим милом (Чаб., Тече вода..., 1961, 9); Біля каляжі на щедро змоченій землі Марія помітила широкі сліди від гусениць (Ю. Бедзик, Польки..., 1959, 119).

ЩЕДРОТА, ж. Те саме, що щедрість. Щедрота — бідарів це споконвічна риса, і в цьому винятку не становить Денис (Рильський, II, 1946, 171); — Ми перемогемо наймогутнішу темну силу — фашизм. Весь світ з подивом дивиться на нас. Хто ми? Де воно в нас, оте найгодовніше, неодоленне? Чим перемогли? Хоробрістю? Щедротю? Генієм? Трудом? (Довж., I, 1958, 335); Земля купалася в щедроті воложистих туманів. Міриадами зелених ляличків озимини пила земля цілющий дар неба, набиралася родючості й сили (Цюпа, Крайни, 1971 49); // жн. щедроти, бг. Багатства, достатки; дари. Хто не любить осім з її щедротами! (Нар. тв. та етн., 1, 1967, 107); Землі великої щедроти В садах наливано цвітнуть (Мал., Звенигора, 1959, 94); Ще лише початок квітня, а природа вже мовби поспішав розкритися людям своїми щедротами (Гончар, Зустрічі..., 1950, 42).

◇ Від щедрот своїх [давати, дарувати і т. ін.] — за власним бажанням і можливостями (давати, дарувати і т. ін.). — Кожен дає од щедрот своїх — хто мідька, хто срібняк, — відказав потерпаючи Вересай (Бурл., О. Вересай, 1959, 185).

ЩЕДРОТНИЙ, а, е, розм. Те саме, що щедрій. Мудрість українського народу, всі радощі і болі, які переживав він у минулому столітті, по вінця наповнили щедротне серце Тараса Шевченка (Тич., III, 1957, 78); Пошли [доле] їй справжнє велике козання, без якого не гримлять громи в небі, не силплять на спраглу землю щедротні дощі із хмар, не квітнуть.. вишневі сади під недосажним сонцем (Бабяк, Вишн. сад, 1960, 298); Не раз уже земля розквітнула садами, обтяжена була щедротними плодами, віддавши людям дар за чесну працю їх (Гонч., Вибр., 1959, 241); Підіймайсь, моя земле, як сонце щедротне на сході, Ярино в полях, дубняком у борі процвітай (Стельмах, V, 1963, 117).

ЩЕДРОТНО, розм. Присл. до щедротний. Рясніш виднілося багато там квіток, Щедротно поєсних холодною водою (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 99); Гора підіймається сонними лозами У гронах, щедротно просвічених сонцем (Вороцько, Коли я... 1962, 95).

ЩЕДРУВАЛЬНИК, а, ч. Те саме, що щедрівник. [З л я:] Добри вечір, з святим вечором! Чи не треба вам щедрувальника? (Вас., III, 1960, 122); Ятухив спів тоне в мелодій бурлявий повені голосів. Тим часом гурт наближається до будинку культури й щедрувальники зникають за дверима (Ю. Янов., II, 1954, 218).

ЩЕДРУВАЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до щедрувальник.
ЩЕДРУВАННЯ, я, с. Дія за знач. щедрувати. Колядування та щедрування на пеню етапі свого існування ставало щасливою нагодою й дитині та юнакові попро-

бувати свої «артистичні» здібності (Нар. тв. та етн., 3, 1966, 90).

ЩЕДРУВАТИ, ую, уєш, недок. Співати щедрішки, брати участь в обраді, пов'язаному з виконанням цих пісень. [К а т р я:] Про віщо ви все думаете, баришке? [Т а в я:] Так... ні про що... Слухаю, як десь щедрують дієчата (Вас., III, 1960, 119); Пригадала [Ганна], як була маленькою і бігала з ровесницями щедрувати.. на панську воловню (Гончар, Таврія, 1952, 334); Найчастіше щедрувати ходять до знайомих: учні та студенти вітають щедрівками своїх педагогів, робітники — героїв праці, інші щедрують у родичів, друзів (Нар. тв. та етн., 6, 1967, 84).

ЩЕЗАННЯ, н, с. Дія за знач. щезати.

ЩЕЗАТИ, аю, аєш, недок., **ЩЕЗНУТИ**, ну, неш; мн. ч. щезнув, цула, ло і щез, ла, ло; док. 1. Те саме, що зникати 1. Заа іскра все поле спалить і сама щезне (Укр.. присл., 1955, 267); Гусари кинулись на гуси та на поросята, як голодні воєки на візю; кістки тріщали, гусятина щезала шматок за шматком (Н.-Лев., III, 1956, 151); В морі зринають і зараз щезають пінести хвилі, наче потонають рибачькі човни, поринаючи в воду білим вітрилом (Коцюб., II, 1955, 412); Ой колись я бачив, як щезав туман, Що вночі був тижо затонив Ліван (Крым., Вибр., 1965, 41); Я скитаєся сиротою, Гірко мені було! Та тепер має все горе Щезло, проминуло.. (Рудан., Тв., 1956, 75); Усміж на її обличчю щезав сам немовитно без її волі (Март., Тв., 1954, 442); На чисто виголеніх щокіт виникали і щезали червоні плями (Рибак, Зброя..., 1943, 91); В голові у Соломі розвиднілось. Жай її щез без сліду. Вона знала, що робити (Коцюб., I, 1955, 357); Річенку пішов додому, але з кожним кроком, чим ближче було до хати, веселість щезала з його обличчя і замість неї являлася якась журба (Хотк., I, 1966, 42); — А ви, хлопці, за те, що яналі добре звіра на облаві, заберіть собі оцю сіля. Та збирайте до дрібочки, бо як часом лине лицем тучний дощ, то щезне уся риба в Сулі (Н.-Лев., VII, 1966, 94); Фабіян не їм віри, щоб цілий народ міг щезнути безслідно, робити прилучення, що таври могли обернутися на якийсь інший народ і ще озвуться колись із небуття (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 4).

2. Ставати невидним, непомітним, віддаляючись, заступаючись чим-небудь і т. ін. Сонце щезало за змарку летючу (Тич., II, 1957, 213); Перед його очима щез другий беріг [берег] Черемошу в світій мряці (Фр., IV, 1950, 424); Вузьенька стежка, ледве помітка, як слід дикого звіра, щезала часом серед кам'яної пустині або товалась під виступом скелі (Коцюб., I, 1955, 399); На середині Немаситця проміж двох високих скель проходили судна. От виявляється барка, здалека здається вона неначе човник і пада сторч в глибину [глибину], — щезне, біжить десь там під водою, вигопиться і знов пірне (Стор., I, 1957, 240); Люди виходять з собору, але нікто не гасить своєї свічки: всі несуть їх додому — і плівають, плівають, розтікаються темною плащем, щезають у бічних вулицях вогники страсних свічок (Тулуб, В степу..., 1964, 488); Потім Оприс кудись пропала, а на її місці з'явилася Лукерка, манила його чорними очима з-під пухової шап. — А щезніть ви, — прошепотів він і вкрився рядом з головою (Тют., Впр, 1964, 48).

◇ Без сліду щезнути див. слід 1; Щезати (щезнути) з очей — те саме, що зникати (зникнути) з очей (див. біку 1). — Софіє, Софіє! — гукає він. — Чого тобі? — на біку глянула з-за плеча. — Сафрон Андрійович дома? — І Сафрон дома, і Марта теж! — змігом надимас худе обличчя, сліпуче блискає дрібними зубами й щезав з очей (Стельмах, II, 1962, 347); Зі стайні вийшов улан, ..пішов прямо на дорогу та й щез із очей (Март., Тв.,

1954, 164); **Щезни з очей, лайл.** — іди звідси; геть. — *Щезни з очей, прибудди!* — штовхав Василюна чолою обома руками (Стельмах, I, 1962, 223); **Щезнути з горизонту див.** горизонт; **Як (мов) мильна банька щезнути див.** банька?

3. Непомітно залишати яке-небудь місце, іти звідкись. *Діти щезають за двері* (Л. Укр., II, 1951, 20); *Він був неспокійний, усе то виходив, то входить у хату, кудись щезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись з жінками* (Коцюб., I, 1955, 376); [Б и ч о к:] *Максим з переляку, чи може від сорому, кудись щез, мов у ополонку втірнув!* (Кроп., I, 1958, 467); *Циганка десь щезла, немаче крізь землю пішла* (Н.-Лев., III, 1956, 297); *// тільки док.* Перестати з'являтися де-небудь протягом тривалого часу. *Лукина все сподівалась, що Улас прийде до неї й піде разом з нею в село, але Улас десь щез* (Н.-Лев., III, 1956, 340); *З другої хати зукала галайка: — Усте, де ти там щезав!* (Коцюб., II, 1955, 210).

4. Губитися десь, пропадати невідомо куди. *Надали так було з кожним її [Соломії] заробітком: він щезав у глибокій Гіциній кишені* (Коцюб., I, 1955, 374).

◇ **Щезати на віки вічні** — пропадати назавжди. *Виймала Василеві сорочки і вкладала в клунок; .. Здавалось їй, що з кожною сорочкою одривається частка її серця і десь щезав на віки вічні* (Н.-Лев., I, 1956, 90).

ЩЕЗЛИЙ, а, е. Діспр. ант. мин. ч. до щезнути. *Положена татарка Натиме, покоїлка пані Роксолани, не дуже, правда, й старалася щезлого Роздобудька шукати* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 454).

ЩЕЗНЕННЯ, я, с. Дія за знач. щезнути. *Лист.. Підпис «Твоєї Соїки».. Невже вона, та, яку я від трьох літ споминаю між помершими [померлим]?* Та, якої нагле і загадково щезнення ввізнало в гріб її батька..? (Фр., IV, 1950, 350).

ЩЕЗНИК, а, ч., мф. Злий дух; лісовик. *Іван озирнувся назад, на скелі — і скаменів. На камені верхи сидів «той», щезник* (Коцюб., II, 1955, 309); *Щезники нічні люльки долачують у лісі* (Козл., На переломі, 1947, 87); *У порівн. — *Ану, тун! — висюкую, як щезник з пляшки, жеткий дозорець. — До роботи!..* (Кол., Терв., 1959, 199).

ЩЕЗНУТИ див. щезати.

ЩЕЛЕПА, и, ж. 1. Одна з двох лицьових кісток, в яких тримаються зуби. *О. Хведор закинув голову назад, підняв угору куценьку борідку й захирикав, показуючи усі щелепи і два рядки білих зубів* (Н.-Лев., I, 1956, 418); *Андрій крутив головою, а говорити не міг: йому звернули щелепу* (Тют., Вир, 1964, 413); *Деякий час всі мовчки працювали щелепами, пережовуючи не тільки їжу, але й збуджені промовою думки* (Дмит., Розлука, 1957, 72); *Обличчя його зробилось суворішим, щелепи міцно стиснуті* (Трубл., Гліб. шлях, 1948, 112); *Образно. *Не знав Нур'ял, з чого почати: з усіх кутків дивився на нього злидні, шкірячи беззубі щелепи* (Трубл., Людолюбо, I, 1957, 262); *// Такий орган у тварин.* В Антарктиді виявлено неадаптивну анізодку — частину щелепи крокодила, який живе там близько 200 мільйонів років тому (Веч. Кнів, 17.I 1969, 4); *// Орган захоплення і часто подрібнення їжі (у комах).* *Складні рухи щелеп і зоботка з язичком дають змогу бджолі залезти від умов злетати, злизувати або високтувати корм* (Бджоли, 1955, 27); *// Частина обличчя або морди, де містяться ці кістки або органи.* — *Ой, люта ж я, люта! Бий мене, ой, бий же мене!* — *Та все підставляє йому щелепи* (Н.-Лев., II, 1956, 9); *З привички чи із знервовання його ліва щелепа то карчала, то знову розгаладжувалася* (Ірчан, II, 1958, 96); *Чорнява борідка пробивалася на щелепах* (Ю. Янов., II, 1958, 54); *Грицько.. кинувся і з цього маху ударив кулаком Коловія у щелепи.*

Той відлетів од вікна кроків на п'ять і гепнув на землю (Головко, А. Гармаш, 1971, 356).

2. Пластинка із вставними зубами; зубний протез. *Колі ми прибирали в розквітній спальні, засланій і завішаній надрабованими килимами й картинами, я побачив у скляній з якоюсь водою штучну щелепу Вовчихи* (Сміл., Сашко, 1957, 116).

3. Спец. Деталь машини, механізму, інструмента тощо, призначена для закріплення, захоплення або подрібнювання чого-небудь. *Велике гранітне груддя.. попадало в щелепи великої дробарки, де й трощилося на дрібне каміння* (Коцюба, Нові береги, 1959, 19); *Тишу зимового лісу прорівав гуркіт мотора. Дивовижна машина з сталевими щелепами підходить до товстенької сосни і, трюхи напружившись, легко валить велетенське дерево* (Веч. Кнів, 23.II 1967, 4); *Щелепа екскаватора вивертає землю на широку різливу стрічку. Це гумовий конвейер* (Вітч., 1. 1974, 194).

ЩЕЛЕПАСТІЙ, а, е. З великими щелепами. *Незабаром зайшов начальник варту, щелепастий здоровило, увесь у ремінні, в блискучих крагах* (Гончар, II, 1959, 292); — *Еге ж, — посмітається щелепастим обличчям Герасій* (Стельмах, I, 1962, 20).

ЩЕЛЕПНИЙ, а, е. 1. Прикм. до щелепа 1, 2. *Щелепний м'яз; Щелепна пластинка; // Який має щелепи (у 1 знач.). Щелепні п'язки; // Пов'язаний з лікуваним щелепи (у 1 знач.). Щелепна хірургія; Щелепна операція.* 2. Спец. Стос. до щелепи (у 3 знач.); який має щелепи.

Щелепна каменедробарка.

ЩЕЛЕПНОРОГІ, тих, мн. Види хребетні тварини, що мають щелепи й парні кінципки.

ЩЕЛЕНОВИЙ, а, е. Те саме, що щелепний.

ЩЕМ, у, ч. 1. рідко. Тупий, ниючий біль, спричинений яким-небудь подразненням.

2. перен. Відчуття неспокою, тривоги, хвилювання, збудження. *Мені хочеться плакати. Я почував себе глибоко нещасним.. Болючий щем охоплює душу* (Речм.. Твій побратим, 1962, 54); *Старенький, вигорілий на сонці жакет, в якому Поліна прийшла до міста, досі зберігав запах рідної хати. Жалісний щем взяв за серце ще дужче* (Хор., Місто.., 1962, 166); *Війна! Смертельна небезпека нависла над цими мирними, до болю, до душевного щему рідними полями* (Коз., Сальвіа, 1959, 44); *Він думкажи перекидався в Чувашію, до щему в серці відчував, що вже встиг засумувати за рідною землею, за рідним словом* (Збан., Сеспель, 1961, 86); *Сергій занімія у подвій. Ще ніколи не бачив такої ночі. Вона лилася в серце, осідала в ньому солодким щемом* (Мушк.. Чорний хліб, 1960, 14).

ЩЕМІННЯ, я, с. Те саме, що щем. *Зозулі десь в гущавині кують.. Все напівазабуте ожило, все далеке наблизилось, зі щемінням підступило Данькові до серця* (Гончар, II, 1959, 108).

ЩЕМІТИ, мить; мн. щемлять; недок. 1. Боліти, нити (про частини, органи тіла). *Все тіло в Миколи боліло й щеміло* (Н.-Лев., II, 1956, 186); — *Ох, матінко, як же й плечі щемлять.. така важка торбина* (Тесл., З книги життя, 1949, 10); *Потерті ноги нестерпно щемлять від соляної ропи* (Гончар, II, 1959, 416); *// безос.* *Вона знає: розридається з жалю та горя на всю хату, а тоді так щемітиме під грудьми, що звестися з полу важко..* (Кос., Новели, 1962, 157); *Чумаченко звалив його на себе і поніс униз.. Від швидкої ходи випирало дух, ніт заливав очі, в горлі щеміло* (Тют., Вир, 1964, 316).

2. перен. Відчувати тупий біль від неспокою, тривоги, хвилювання і т. ін. — *Тяжко жити в зрадливому світі! В серці рани глибокі палають, Серце вражене буде щеміти, Поки в землю його не сховають!..* (Л. Укр..

1, 1951, 343); — Де ж тоді правда і світло на світі? — щемить його вразлива і тривожна душа (Стельмах, I, 1962, 417); Серце старого гірника співало, солодко щемлю від радісного передчуття (Ткач, Плем'я..., 1961, 113).

ЩЕМКИЙ, а, е. Те саме, що щемлівий. Мій супутник сміливо ступав до собаки і, простягаючи до нього руку, заговорив по-угорськи тихо і лагідно, з якоюсь щемкою тугою в голосі (Перв., Материн.. хліб, 1960, 89); Марат відчув, як давно не знає щемке тепло вливаєтсь йому в груди (Жур., Нам тоді..., 1968, 73).

ЩЕМКО. Присл. до щемкий. В садах і у вербовозат понад Бугом щемко пахло молодим соком (Хлібороб Укр., 6, 1973, 10).

ЩЕМЛІВИЙ, а, е. 1. Який щемить (у 1 знач.); // Те саме, що тупий 6.

2. перен. Те саме, що боліючий 2. Якась щемлива жалість охопила парубка, гаряче, мов горіланний огонь, покотилась по руках і могах (Стельмах, II, 1962, 399); Світлом перших дитячих снів, болем перших неспаслужених криків, щемливою тугою безповоротності розбентежила вона [школа] зараз його вразливу душу (Гончар, Таврія, 1952, 122); Ласкавою добрістю вігнуло... від старих цыгарин і мідного кузля, який для Твердохліба був не просто кузлем, а щемливою вгадкою далекої юності (Цюпа, Країни, 1971, 23).

ЩЕМЛІВО. Присл. до щемлівий 2.

ЩЕМЛЯЧИЙ, а, е. Те саме, що щемлявий. Щемлячий тусок погнав його в гори (Коцюб., II, 1955, 332); Хоч я й сердилася страшенно на Славка, але десь у глибині серця відчувала якусь щемлячу нудьгу за ним (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 127); Нічна гроза завжди чомусь викликала в Наталки Григорівни солодкий, щемлячий спогад дитинства (Довн., Дочка, 1950, 97); Його серця знову торкнувся щемлячий біль (Гур., Життя..., 1954, 117).

ЩЕНИТИСЯ, їтсья, недок. Народжувати щеня.

ЩЕНІННЯ, я, с. Дія за знач. щенітисья.

ЩЕНЯ, яти, с. 1. Мала собака, а також вовчиці, лисичі і т. ін. На канані з пов'язкою на голові напівлежить пані Люба, грається з щенятами (Вас., III, 1960, 193); На хаті в гнізді клекоце лелека, а на призьбі сидить босоноге дитинча, баєтисья з щеням і щось говорить само з собою (Стельмах, II, 1962, 287); *У порівн. Я собі звернулось. Щеня мов під тиним, — звичайне, мале, То й перелякалось (Шевч., II, 1963, 255); З розгону напливав берег. Човен м'яко, ніби щеня, ткнувся в нього носом (Стельмах, II, 1962, 57).

◇ Зіньське щеня див. зіньський.

2. перен., лайл. Про дітей (перев. неслухняних). А щоб ти не діждало, щеня суче! Та ще за нього біжку та сварку чини в хаті! (Коцюб., I, 1955, 438); — Ти чого підслухуєш, щеня? — і Віра лютю шарпа за плечі необачного Славка (Кач., II, 1958, 20); Мартин Прокопович давай лапати сина — отаке щеня і сміє на батька налітати (Коп., Навколо полум'я, 1961, 122).

3. перен., лайл. Дуже молода, недосвідчена людина; молокосос. Обличчя товстого Омикія наливається кров'ю. Він спливає на Вустимкові важкий погляд і зрило каже: — Щеня! Ти на кого сказав так? (Багмут, Опов., 1959, 12); Поручик, зрюкнувши дверима, вийшов з вітальні. — Щеня! — злісно кинув услід Грижбовський (Цюпа, Назустріч..., 1958, 97).

ЩЕНЯТКО, а, с. Зменш.-пестл. до щеня 1. [Лі в в:] Еге! то знаю ж я! То Потертата! Ну-ну, чекайте ж, приведу я везетра щенятко-ярчуків, то ще побачим, хто тут заскавчить! (Лі, Укр., III, 1952, 222).

ЩЕНЯЧИЙ, а, е. Прикм. до щеня 1.

ЩЕП, в, ж., заст. Щепя. Теорії та погляди не при-

ймаються там, де нема для них відповідного ґрунту, так як щеп зрушки не приймається на вербі (Фр., XVI, 1955, 32).

ЩЕПА, а, ж. 1. Прищеплене фруктове дерево. Посеред цього плащика, засадженого молодими щепами, зеленіє вкрита травою висока могила (Коцюб., III, 1956, 44); Я кожну щепу бері, Щоб не знули вітри, щоб морози та сніг Не калічили їх заметілю (Дор., Єдність, 1950, 44).

2. Живець для щеплення. Ще хлопцем Лаврін прищепив своїми руками щепу на старому пні (Н.-Лев., II, 1956, 377).

ЩЕПІТИ, плію, явш; жн. щеплять; недок., перен. 1. Те саме, що прищеплювати 1, 2. Ніхто не задає про Оксану, як щепили вісну, і дівка на весь вік зісталася ярбою (Лі, Янов., I, 1959, 32); Любив він, одначе, свій невеличкий садок, де щепив на дичкал хороші груші та яблуни (Рильський, Веч. розмови, 1964, 67); Он ту яблуневу гілку, де снігу замети білі, Ти сам щепив із сусідом (Мал., Запов. джерело, 1959, 110).

2. перен., рідко. Те саме, що прищеплювати 3. Часом, оповідаючи про власну матір, малюючи жагні картини нападів мусульманських, Мелашка не витримувала — плакала сама і викликала своїх юних слугачів на сльозу, щепила їм зневажливі до всяких нападників на людське життя (Ле, Хмельницький, I, 1957, 115).

ЩЕПІЙ, я, ч., заст. Медичний працівник, який робить щеплення віспи. Щемісяця ходить оцей щепій до поля та доглядається, яким дітям треба щепити вісну (Сл. Гр.).

ЩЕПКА, а, ж. Молода щепя (у 1 знач.). Огород був скопаний, засаджений яриною, з-між [з-поміж] якої тут і там виростили гарні щепки яблунь та груш (Фр., IV, 1950, 282).

ЩЕПЛЕНИЙ, а, е. Діспр. пас. мін. ч. до щепіти; // у знач. прикм. Вирощений за допомогою щеплення. Узбіччям горба виляся серпантиною алея аж до самого потічка, обсаджена обабіч жуцями дорідної щепленої порічки (Вільде, III, 1968, 7).

ЩЕПЛЕННЯ, я, с. Дія за знач. щепіти. Коли літак приземлився, увійшла службівка санітарного відділу й перевірила наші посідки про щеплення віспи (Дмит., Там, де сяє..., 1957, 44); Колоспний садовод почав навчати хлопчиків і дічаток, як робити щеплення дерев, як краще формувати крону (Хлібороб Укр., I, 1964, 35).

Пастерівські щеплення див. пастерівський.

ЩЕПЛЮВАННЯ, я, с., рідко. Дія за знач. щеплювати. Лісник знайомий єсть у мене. Дія До щеплювання має хіт велику, Отож халюються не без причин, Узрівши яблуньку чи грушку дику (Рильський, III, 1961, 204).

ЩЕПЛЮВАТИ, юю, юеш, недок., перен., рідко. Те саме, що прищеплювати. — Дітям вісну щеплювали? І дифтерит? — Не знаю, — тихо сказала Ольга і почервоніла (Кучер, Голод, 1961, 95).

ЩЕПНИЙ, а, е. Признач. для щеплення.

ЩЕРБА¹, й, ж., заст. Відвар з чого-небудь, рідкий суп. [Г а л я:] Будеш обідати? [В л а с:] А що ж там є? [Г а л я:] Щерба з галушок. Галушок було мало, ми всі поїли. Вліть щерби? (Кроп., II, 1958, 319); Доводилось вам коли-небудь польову кашу їсти? Щерба одна, засипана злегка пшоном та задобрена шматочком сала з цибулею — от і все (Мярун., IV, 1955, 320); // Юшка з риби. Весело снідять посідали, Мочили сугарі в воді, Поки Омиско-кашовар Щербу притириш ваганамі, Варену устю з сазанами (Укр. поети-романтики..., 1968, 572); Саламата й тетеря були постійною їжею козаків, тільки по неділях та на святі кучар варив щербу із свіжої риби (Панч, Гомон. Україна, 1954, 227).

ЩЕРБА ², *я, ж., діал.* Щербина. Сокирою він висікає, де міг, більші щерби в скалі, щоби за них міг держатися (Фр., VIII, 1952, 226); На нього глянула з-поміж виноградників якась порожняк, якась щерба, що робила враження вибитого зуба (Кожуб., I, 1955, 220).

ЩЕРБАШЬ, *я, ч., розм.* Посудина з вищербленими краями.

ЩЕРБАТЕНЬКИЙ, *а, е.* Пестл. до щербатий. Сиділа, наліла в шклянку щербатеньку чарку горілки (Григ., Вибр., 1959, 37).

ЩЕРБАТІЙ, *а, е.* З вищербленими краями, з щербиною, щербинами. Аниська злилася їй на руки з чорного щербатого глечика (Перв., Дикий мед, 1963, 20); Перед ним стояла щербата тарілка, повна мазорки (Кучер, Голод, 1961, 324); В самотині, на пароплаві, у світлі місяця нічним, сидів він на щербатій лаві, віддавши почуттям своїм (Тер., Серце..., 1962, 17); // З щербинами (про зубя). Я бачу широкий шрам на дідовій зубі, бачу його щербаті зуби (Н.-Лев., V, 1966, 172); — Роби, що велено, — собакувато визаїрився обозний, шкіряки свої щербаті зуби. — Я, пане, коваль! — гоноровито відмовив парубок (Льв., Козацьк. роду..., 1958, 14); // розм. Такий, у якого бракує зубів. — Ну, я ото весь час на виду, в активі, засідання різні, культурні розмови, а вона [дружина] — відстала та й стара, щербата... (Збан., Єдина, 1959, 147); В сусідньому барі над жінками знущала руда, щербата наглядачка з цигаркою в зубах (Хижняк, Тамара, 1959, 167); *Образно. Будинки шкірили до нього щербаті роти свої попрощеніх стін (Загреб., Європа 45, 1959, 20); Секретар.. перед одним яром сам сів до керма, бо знав тут кожну вибоїну й умів переїздити щербатий міст, як ніхто з шоферів (Ю. Янов., Мир, 1956, 124); // Із зазубленим, нерівним лезом. Ой ти, Ярославе, і всі Всеславові внуки! .. Щербаті мечі у ніхоч ховайте, Бо не омліли ви дідові слави залучити (Мирний, V, 1955, 273); — Знаши, що я тебе буду просити? Купи ти мені сокиру на базарі. А то.. моя вже така й стара, як я, та така й щербата. Купиш? (Хотк., I, 1966, 100); // Із заглибинами, ввітками. Великі кам'яні кружляки, щербате каміння і річний піщаник — усе те валило в збиту громаду монголів (Фр., VI, 1951, 125); За високим муром тьох пройшов тихим кроком, стікнувшись на щербатому камені (Кучер, Чорноморці, 1948, 10).

Щербатий місяць див. місяць.

◇ **Г** (ні) щерб'атого шага не мати (не взяти, не дати і т. ін.) *див.* шаг; На щербатий гріш (шаг) чого — дуже мало чогось. В очі вчитель ідкий, мов товчений перець, повази до суну й на щербатий гріш не покаже, а зате який позаочі! (Стельмах, Хліб..., 1959, 508); Користі від його на два шага, та й ті щербаті (Укр., присл., 1955, 196); Ні (і) щерб'атої копійки нема (не було) за душею *див.* копійка; Щерб'ата доля — нещаслива доля; недоля. [П а в ло:] Не я тебе покидаю, а моя щерб'ата доля! (Кроп., II, 1958, 379); Та чи довго ж тишився він тиж щастям? От прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя!.. Така вже його доля... щерб'ата, мовляв (Кожуб., I, 1955, 24); Щерб'ата правда (правдонька) — сумнівна правда. Лисця так Сові казала: — От де по правді можна жить і долецьку зважить... — Якби ж то правдонька щерб'ата не була, То, може, й справді б так жила (Гл., Вибр., 1951, 125); Щерб'атий гріш (шаг) — дуже малі, мізерні гроші; Щерб'аті копійки *див.* копійка; Щерб'атої копійки не вартій *див.* копійка; Щерб'атої копійки не дати *див.* копійка.

ЩЕРБІНА, *п, ж.* Забулина, заглибина на чому-небудь. Що зроблю я, меч піднявши В ім'я свого права, Коли ще не встиг магнути. А вже с щербина... (Граб., I, 1959, 522); Вдалині, в синяві небес, понуро чорніють щербини в останках тисячолітнього замку (Льв., Вибр., 1948, 51); *Образно. Дехто гадає, що досягнута мета виправдає все. Ні, не виправдає, бо хибні засоби можуть нанести щербини в людські душі (Мушк., Серце..., 1962, 118); // Отвір у роті, що утворився на місці відсутнього зуба.

ЩЕРБІНКА, *п, ж.* Зменш.-пестл. до щерб'іна. Шлак роз'їв у поді [печі] спочатку невеличку щербінку, яка під впливом розтопленого металу розрослася й стала справжньою ямою (Собко, Біле полум'я, 1952, 9); Гончар не помітив ні її ластовиння, ні синюватих уст, ні тієї щербінки в зубах, що була вірною прикметою зрадливої вдачі (Стельмах, I, 1962, 301); — Он тобі кобила зуб вибила. — Вона пририла губкою щербінку, але не зводила очей з нього (Тют., Вир. 1964, 473).

ЩЕРБИТИ, *блү, біш; мн.* щерблять; *недок., перех.* Робити щербини на чому-небудь. Київ! Древині витягую в сталевому шоломі! .. Печеніги, хозари і половці щербили об тебе свої мечі (Цюпа, Україна..., 1960, 16); Коли ж на березі υπав останній дуб, Жаринами сиплюши в темну воду, — На мундштуку щербили жоостий зуб Дебелі огирі уже по той бік броду (Перв., I, 1958, 160).

ЩЕРБИТИСЯ, *іться; мн.* щербляться; *недок.* Ставати, робитися щербатим (про що-небудь). У тежряві зустрій ніхто не баче, Як бласкала й щербилась ясна зброя (Л. Укр. I, 1951, 115); Оковані жерстю, товсті дубові ворота ніяк не піддавались ударам сокир, що щербились об залізо (Добр., Очак. розмир, 1965, 169).

ЩЕРБЛЕНИЙ, *а, е.* 1. Діпр. пас. мнв. ч. до щерб'яти. І де той меч, не щерблений ніким, Що голови покосив би ворожі? (Дмит., Книга боротьби, 1939, 47). 2. *у знач. прикм.* Який має щербини (про що-небудь); щербатий. Він пам'ятає шаблю гостру, а може, щерблену й тупу, бласкучу й довгу. наче постріл у ночі темлі... (Сос., II, 1958, 350).

Щерблений місяць — те саме, що Щерб'атий місяць (*див.* місяць). Місяць над лісом закохався щерблений місяць (Ю. Янов., I, 1954, 287).

ЩЕТА, *п, ж., діал.* Щетина.

ЩЕТИНА, *п, ж.* Коротка цупка шерсть у деяких тварин. Де не візьмеш, сеиня і, зрюкаючи та настороживши щетину на спині, як кинеться на дитину, за голову увхатива — тільки жакавчало! (Мирний, I, 1954, 52); *Образно. Огляньмі іжаком, сердито настовбурчивши золоту щетину, сідало за снігами сонце (Вас., II, 1959, 143); *У порівн. Дядько був станом високий, очі чорні; волосся і вус як щетина (Вовчок, I, 1955, 138); На голові в Панька волосся настовбурчилось, як щетина (Н.-Лев., I, 1956, 68); // розм. Одна тварина, худобина. Скотина третій день не напована [наповна] — Відвін. телята почали гинути... Ще таких два дні — і ні щетини не зостанеться у селі! (Мирний, III, 1954, 10); // Така шерсть, вживана для виготовлення шіток, незліз і т. ін. [X і в р а:] На тім тижневій щетинник.. лімняв у них щетину на голки та на гребінець (Кроп., II, 1958, 373); Полубляючи золотий генеральський блиск, Терентій озоче виминю ізні портрети в занірників то за роги, то за копита, то за щетину (Стельмах, I, 1962, 308); // Така шерсть, вживана шведом замість голки. [І в а в (сидить і латає чоботи, тиж муше піску):] Чи воно темно, чи я вже зовсім осліп! Шуляю, шуляю драгвою і не попаду... Може, щетина загнудлась. (Пробіч на зубак) (К.-Карпій, I, 1960, 297); У руні проворне шило, Драгва пасмом у зубак, І щетина скаже зміло По наколених дірках (Стельмах, V, 1963, 18); // розм. Коротке цупке волосся на обличчі чоловіків. За ніч густа щетина виросла на його обличчі, і воно зда-

валоса обсирана попелом (Тют., Вир, 1964, 534); Цимбалак нахмурилась, провів долоною по сірій щетині на підборідді (Д. Бедзик, Плем'я., 1958, 25); // перен. Щось колюче, дупке, настобурчене, що нагадує таку шерсть. Поле засіялося грізною щетиною гострих і колючих багнетів (Кач., Вибр., 1953, 414); Увесь нагорб залито сійвом нічного неба, і зелена щетина ялинок наче обсирана золотавим пилком (Грим., Подробиці., 1956, 63); По червоноцватутому достиглому гречаному лану повагом сунули комбайни, залишаючи густу щетину стерні (Автом., Пастя., 1959, 3).

ЩЕТИНИСТІЙ, а, е. 1. Який має густу щетину (про тварину); // розм. Який густо заріс коротким дупким волоссям (про обличчя чоловіка). Суворий двірник.. слугав свого чудного приймака, попихуючи крутою локлюкою. Дим валів йому з широкого носа, удався в вічі і закривав щетинисте обличчя (Мик., II, 1957, 248); Вся права щока Якова одразу припухла і залила воємк навіть щетинисту скроню (Стельмах, II, 1962, 11); // перен. Укритий чим-небудь колючим, дупким, настобурченим, що нагадує щетину. Сонце запало за щетинисті гори, лишивши на сподад про себе червоноясті шапки сон і кедрів (Мур., Жила.. вдова, 1960, 10).

2. Дупкий, схожий на щетину (про волосся). — Кажуть, батьківська любов для дітей — що сонце. Бацши, який розцвів. О, мало не релке! — і він волоскотає щетинистими вусами замураєні щоки дитини (Речм., Весн. грози, 1961, 13); // перен. Колючий, настобурчений, який нагадує щетину. Б'є сарка припласканий темний корж землі, дзвенить на грудді, огортається сухим сірим димом, піднімає хопту, і щетинистий осот не годен проколоти огрубілих темно-зелених пальців (Стельмах, II, 1962, 407).

ЩЕТИНИТИСЯ, итсья, недок., рідко. Здійматися догори, ставати дибом, настобурчуватися (про шерсть, волосся). Рестанівець відкопирює губи, вусики щетиняться і підпирають ніс: — А де ви навчилися нашої мови? (Хижняк, Тамара, 1959, 119); // перен. Стояти, стирчати, як щетина. Тепер не тільки в колосісті «Дніпро», а й по всьому Черкаському району — з легкої руки Клименка — щетиняться, бронзовіє, бринить могутній важким колоссям безоста (Літ. Укр., 12.VII 1966, 1).

ЩЕТИНКА, н, ж. 1. збірн. Зменш.-пестл. до щетина. Він і штучні вуса Данилюк поверг його власний кумедно прикарюєч (приклеїв) із щетинки свинячої (Ільч., Кошачк. роду., 1958, 204).

2. розм. Один короткий цупкий волосок; // розм. Одна тварина, худобина. Пропало! Все добро пропало! Ані щетинки не осталоє (Шевч., II, 1963, 269).

3. тільки мн., бот. Цупкі волоски на стеблах, листі й плодах деяких рослин.

4. тільки мн., зоол. Рухомі вирости в комах, червів і т. ін. Внаслідок скорочення м'язів черв'як рухається. Рухові допомагають численні маленькі щетинки (Зоол., 1957, 20).

ЩЕТИНОПОДІБНИЙ, а, е. Схожий на щетинку.
ЩЕТИННИЙ, а, е. Прикм. до щетяна. Щетинний промисел.

ЩЕТИННИК, а, ч., заст. Скуний щетини. [Г р и ц ь к о:] Тут у містечку лавку масно, а то — щетинників держимо, — щетину зносать... (Мирний, V, 1955, 150); Коли б швидше ярмарок, — книжечки порозкладають щетинники. картинки... дивитись підру (Тесл., 3 книги життя, 1949, 187).

ЩЕТИННИКУВАТИ, ю, ўсш, недок., заст. Бути щетинником. [Т х о р и х а:] Як ще щетинникував він, задавили вони чоловіка. Хто на Сибір пішов, а він тільки в тюрязі посидів (Мирний, V, 1955, 165).

ЩЕТИННИЦЬКИЙ, а, е, заст. Прикм. до щетинник.

ЩЕТИНОЛІСТНИЙ, а, е. Із щетиноподібним листям.
ЩЕТИНОПОДІБНИЙ, а, е. Схожий на щетину.
ЩЕТИНУВАТИЙ, а, е, рідко. Який нагадує щетину.
ЩЕТИНЯСТІЙ, а, е. Те саме, що щетинистий.

Край ферми Пріся якраз виганяє на толоку своє.. стадо, — вона тепер щетинястий ведрів отих пасе, що завжди голодні, забрюгані (Гончар, Циклон, 1970, 54); Поруч з молодичею.. сидів чоловік плечистий, приземкуватий, з чорним щетинястим усом (Вовчок, I, 1955, 243); — Видно, добрий могорич випили чи гостювали з добрих людей. — Ви вгадали, — відповів, усміхаючись, вуйко і поглядив двома пальцями свою щетинясту бороду (М. Ю. Тарн., День., 1963, 228).

ЩЕТЬ, і, ж., діал. Щетина. *У порівн. Голова велика.., поросла чорним, коротким і, як щеть, твердим волосом (Фр., VIII, 1952, 113).

ЩИГЛИК¹, а, ч. Зменш.-пестл. до щиголь¹. — І щиглик, пробувши довог в клітці, не відважується відразу летіти на волю (Фр., VII, 1951, 397); Над сріблом води лісової Знімаючись, щиглик дзвенів.. Ми ізали мовчки з тобою. Для щастя не значили слів (Рильський, I, 1960, 126); *У порівн. Хисткий, як билина, річковий, як очеретина, жвавий, як щиглик, виростає Івась (Н.-Лев., I, 1956, 101); Юрко мовчав. Він стояв скосбочений, малий, настобурчений, як голодний щиглик. Він думає (Мушк., День., 1967, 95).

ЩИГЛИК², а, ч. Зменш.-пестл. до щиголь². — А ти куди? — запитує Андрійко. — Малий ти все знати, — і, давши братові легенького щиглика, Іван закрив за собою двері (Собко, Звич. життя, 1957, 14).

ЩИГЛИКІВ, кова, кове. Прикм. до щиглик¹; належний щиглякові.

ЩИГЛИХА, в, ж. Самиця щигля.
ЩИГЛЯ, ятя, с. Пташа щигля. [Стара Бавмерт н х а:] На миші пастки ставити та щиглята в сільце ловити — ото тільки й роботи твоєї було (Л. Укр., IV, 1954, 216); Над вікном у клітці веселий чиж і барвістє рухливе щигля зустрічають її завзятым співом (Коп., Вибр., 1953, 465).

ЩИГЛЯТКО, а, с. Пестл. до щигля.
ЩИГЛЯЧ, а, е. Прикм. до щиголь¹. — Діду! Діду! — похливав він. — А чи в у щигляків щигляча мова? (Донч., II, 1956, 368).

ЩИГОЛЬ¹, гля, ч. Невеликий співочий птах родини в'юркових, який має якраве строкате оперення. Ми збирали насіння різних трав для канарків та щиглів (Фр., IV, 1950, 209); Листяний ліс зараз сповнений пташиного співу. Івоги змагаються з щиглями (Шиян. Гроза., 1956, 391).

ЩИГОЛЬ², гля, ч., розм. Різкий удар пальцем (перев. середнім або вказівним), зігнутиєм за допомогою великого пальця. Хлопець був проти них [канцеляристів] безправний, оголений, відкритий для всіх щиглів та запотличників, що вважались в економії жартали і що ранили його в саму душу (Гончар, I, 1959, 169); Юркові.., що кумедно жорщив лоб, намагались розмішити, Сергій дав щигля і ойшов у коридор (Мушк., Чорний хліб, 1960, 107).

ЩИКАВКА, в, ж., діал. Гикавка. Знов голос, страшніший від першого. Зразу ніби початок якоїсь глибокої і болочої щикавки, а потому кашель. сузий, довгий, невтишаний (Фр., II, 1950, 109).

ЩИКАТИ, аю, веш, недок., діал. Гикати. Ленько і Сенько, щикаючи і джочаки від студені, поплелися боком під ліс (Фр., VIII, 1952, 203).

ЩИКОЛОДКА див. щяколотка.

ЩИКОЛОТКА, діал. Щяколотка, н, ж. 1. Те саме, що кісточка 2. Солодат важко, аж по щяколотки, верував чобітьми в щирий пісок (Десняк. Вибр., 1947,

4); Чорні коленкорові штани на резинці перехоплювали його ноги на щіколотках (Перв., Опов., 1970, 84); Я мусила послухати її ради і одважно скочила по щіколотки в воду (Л. Укр., III, 1952, 570).

2. Зчленування суглобові пальця; потовщений кінець суглоба. Од ліктя було тіло біле, як папір, а пальці вчорніли, пожортелились, пошерхли, щіколотки стали горювати (Н.-Лев., I, 1956, 148); Кулаки були міцно стиснуті, аж білі на щіколотках (Кучер, Зол. руки, 1948, 58); Кістляві щіколотки його пальців виглядали з волосся, як міжки павука (Тудор, Народження, 1941, 184).

ЩИКОЛОТОК, тка, ч. Те саме, що щіколотка. В двері хтось ніби обережно постукає. Маруся впізнала той несміливий стукіт щіколотка Ложницького (Н.-Лев., VI, 1966, 61); Яким стукнуло щіколотком по дверях другої шафи (Голово, II, 1957, 94).

ЩИП¹, виг. Уживається як присудок за знач. щипати і щипнути.

ЩИП², а, ч., діал. Клішня. Мене щось стисло за серце, мов чорний рак здоровим щипом (Фр., IV, 1950, 200).

ЩИПАВКА, и, ж. Комаха, що має вдовжене плоске тіло з недорозвиненими придатками у вигляді кліщів на задній частині черевця. Відчула Лукія, що запекло їй у руці біля ліктя. Неначе щипавка вкусила і вогонь лишила в тому місці (Ле, Мої листів, 1945, 48).

ЩИПАЛЬНИЙ, а, е. Пов'язаний з щипанням, розщипуванням; // Признач. для щипання, розщипування. Спочатку щипальні машини розпушують вовну, очищають її від бруду. Потім починають працювати чесальні машини (Роб. газ., 14.XI 1964, 2).

ЩИПАНИЙ, а, с. Оброблений щипанням, розщипуванням. Щипана поєсть.

ЩИПА́ННЯ, я, с. Дія за знач. щипати і щипатися. Він сам не знав, чого вона йому сьогодні противно здалася... Її щипання та докостання, її слова про синя мов холодною водою обдали його (Мирний, III, 1954, 217).

ЩИПАТИ, аю, аєш, недок., перех. і без додатка. 1. Сильно затискувати, заземляти пальцями, дзьобом і т. ін. шкіру тіла. Піднявся писк, стогнання, оги, Враз на врага скавав, мов блоги, Кусаєся, гриз, щипав, душиє (Котл., I, 1952, 238); Вона мене й щипав, і штирхав, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає, — чого, чого не докаже над мою головоноскою бідною! (Вовчок, I, 1955, 109); Я щипав себе лівою рукою за ногу крізь дірку в штанях, щоб не сказати батьку щого-небудь (Мик., Кадильниця, 1959, 40); Щипала [Орися] дівчат і взагалі біслася, не маючи сили стримати розпийнату, розкаїталу дівочу енергію (Тют., Вир, 1964, 127); Населення, коли не ратувати курей, гусака, якого я навчив щипати посесора, .. складалося іще з чотирьох осіб (Еллав, II, 1958, 32).

2. Діючи, впливаючи на що-небудь, викликати в когось відчуття болю. Три стовпи розвішалися широкими смугами до середини неба. Мороз брав, аж за пальці щипав. А Настя і не примчала того (Н.-Лев., VI, 1966, 363); Холодна роса щипала босі ноги, ранкова свіжість сиротами виступала на тілі (Ле, Ю. Кудря, 1956, 163); Сіх його [яблука] аж шиніві злегка щипав зяк (Донч., IV, 1957, 132); Боком пригинався [Дмитро] і вперто йшов уперед. Чув, як саловий піт щипав спину, і в обличчя, особливо в підборіддя, впилися пронизливі пекучі голяки (Стельмах, II, 1962, 383); Холодний вітер щипав за щоки, за ніс (Хижняк, Д. Галіцький, 1958, 463).

3. перен. Дошкуляти, завдаючи переживань, неприємностей. Загнибіда сидів і похмуро дивився на Колясники; досада щипала його за серце (Мирний, III, 1954, 93); Смуток щипав Вітю (Вас., II, 1959, 182); Треба

тільки проникнути пізно ввечері в школу і по драбині вилізти на горище. Легенький холодок щипав за серце при цій думці (Донч., II, 1956, 419); // безос. Венеру.. за душу щипало, Що з флотом поступили так; Од жалю серце зажирає, Що сяде син на міль, як рак (Котл., I, 1952, 217); А пес, що втішно зветься А муртам. В квартирі нашій так навіно вие, Що серце нам щипає мимоволі, Хоч і минуці ті собачі болі (Рильський, II, 1960, 281); // Те саме, що коліти 5. — Чоловік.. чесно поживе, добрим словом згадає... — А тепло ж буде від того доброго слова? — щипав Пацюк (Мирний, II, 1954, 176).

4. Рвати, відірвати щось, захоплюючи пальцями. Ой люблю я, люблю дівчину мою, Що ходить, гуляє в ішневім саду, Щипав, зривав зелен виноград (Чуб. V, 1874, 288); Щипала [Гетяна] на обніжку блакитно-огневі черевички, вибирала з них найкращі й мезанічно тулила в букетики (Вас., II, 1959, 103); Максим щипав в кишені маляй, протягав півці (Стельмах, I, 1962, 238); // Відриваючи що-небудь дзьобом, губами, з'їдати; скубти. Вигін за садком зразу, високий, крутий. Тут і там по йому [ньому] коні пасуться, телата щипають травичку (Тесл., Вибр., 1950, 102); Сім років тому тут росли самі бур'яни, де здичавілі монастирські кози щипали будяки (Тулуб, Людолови, I, 1957, 130); Коні, що паслися спочатку на стерні, перемандрували в оловину, де було більше трави, і асно чулося, як вони там подвоюють вудечками і щипають траву (Тют., Вир, 1964, 289); // перен., розм. Завдавати якоїсь шкоди, втрачати кому-небудь. — Що, пане сотнику, потроху щипавмо січовиків? — Виходить, ясновельможний князю, щипавмо (Ле, Наливайко, 1957, 62).

5. Захоплюючи пальцями, помикувати що-небудь. Думала Оксана, думала; щипала тої рукав у сорочки довенке (Кв.-Осн., II, 1956, 446); Всі заміялися, а Васюта сидів поважно й щипав свого білого вусика (Гр., II, 1963, 485); Вони [казаки] сидять, щипають себе за рідкі, наче кушчики полину, борівки, розмовляють (Донч., I, 1956, 129).

ЩИПА́ТИСЯ, аюся, аєшся, недок. Щипати один одного або кого-небудь. В одвіркач вони [школярі] штовхалися, щипалися (Мирний, IV, 1955, 109); Мороз здається, вилазив з кожної кривизни землі й міцно зо зла щипався за вуза, ніс, щоки (Епик, Тв., 1958, 363).

ЩИПКА, и, ж. Те саме, що щипок.

◇ Дати щипки кому — сильно вщипнути кого-небудь. За Левка заступитися стара та гримає на мужика, ..так він хоч і змочував, а таки, де попаде Левка, чи с за що, чи ні за що, а таки зараз і дасть йому щипки (Кв.-Осн., II, 1956, 256).

ЩИПКИЙ, а, е. Який щипав. Щипка рідина; // перен. Який дошкуляє, завдає переживань, неприємностей. Він почував, як щипкий рум'янець сорому обкуту йому лице (Досв., Вибр., 1959, 378).

ЩИПКОВИЙ, а, е: Щипковий інструмент — струнний музичний інструмент, на якому грають щипком. Щипкові інструменти за часом погодження з найдавнішими в групі струнних (старогрецька ліра, східноазійська лютя.., староруські гусли та ін.) (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 56).

ЩИПНУТИ, ну, вєш, док., перех. і без додатка. Однокр. до щипати. Далі вже що день, вона сердитіша; вже їй лас; часом щипне або штовхне стиха... (Вовчок, I, 1955, 108); Різкий вітерець щипнув обличчя... Кімь затріпотів під верхинком і несподівано, мов визор, кинувся праворуч... (Досв., Гюле, 1961, 158); «Процайте, хлопці, — тепер вже я не вай!» — рудував Грицько, і легенький смуток щипнув його за серце (Вас., I, 1959, 162); — Либонь ти, Грицьку, маєш думку городи та села закупити, що так налягавш на роботу! — казали

йому земляки-селяни.— Гляди лиш, щоб очкур не урвався, — хто-небудь щипле (Мирний, II, 1954, 77).

ЩИПОК, пќа, ч. 1. Дія за знач. щипати і щипувти. Стажа перемикнула плечима і не відгукнулася. Не допомога материн щипок за стегаю (Вільде, III, 1968, 257); // перен. Ущиплює запитання. Рудокони дали діалекти своїми спостереженнями над рудою.. Вони ставили питання, зауваження, ловчєнькі щипки, що в них був єдиний зміст: якнайбільше добути руди, якнайшуктише її вивезти на поверхню (Досв., Вибр., 1959, 319).

2. у знач. присл. щипком. Посмикуючи, щипаючи струни (під час гри на музичних інструментах); щипкато.

ЩИПЦІ, ів, мн. Інструмент, який складається з двох з'єднаних на шарнірі стержнів і використовується для затискування, захоплювання, розколювання, вривання чого-небудь. Пампочка сиділа коло вікна за столиком перед дзеркалом, на столику горіла спиртова лампочка і грілася щипці для завивання волосся (Л. Укр., III, 1952, 603); — Грійте воду! — скамандував лікар.— Зіно, мій руки! Щипці, вата, бинт (Ів., Вел. очі, 1956, 87); У фельдшера від зубного болю був єдиний засіб лікування — щипці (Тулуб, В степу..., 1964, 238); Торти розкладають на десертні тарілки лопаточками, а пиріжки і печиво — щипцями (Укр. страви, 1957, 399).

ЩИПЧИКИ, ів, мн. Зменш. до щипці. Він обчичив скляну шафу й брязнув купою блискучих хірургічних приладів. Він узяв з дека із кілька — ланцетів, піниців та щипчиків (Смолич, Прекр. кагастр., 1956, 103); Нерідко при [черняхівських] розкопках знаходять предмети особистого користування кістяки гребініці з піквруглою орнаментованою спинкою, туалетні щипчики, намістими (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 323).

ЩИР, у, ч. Те саме, що щиріця.

ЩИРЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до щірий. Братик Михайло козаний! Як тебе рятувати? .. І малесечкі рученьятка тлєнули його сонного з усієї своєї маленької сили... і сердечко маленьке колотилося коло його вірнєньке та щирєньке (Вовчок, I, 1955, 341); [С т п а н:] Іди, Романе, до нас у прийми. Наша хатина хоч маленька, та правда в ній щирєнька (Кроп., II, 1958, 61).

ЩИРЕНЬКО. Присл. до щирєнький. Вас, дядину та малюх.. цілую щирєнько (Л. Укр., V, 1956, 64); Заходилася [Маруся] шити.. І так щирєнько шила до обід (Гр., I, 1963, 378).

ЩИРЕЦЬ¹, рц́ю, ч. Те саме, що щиріця. На клуні, що стоїть близенько від житла, Буяє кропива та крокис шафрановий, І по току щирець розрісся пурпуровий (Міцн., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 205).

ЩИРЕЦЬ², рц́я, ч., діал. Незайманий ґрунт. Я йшла вночі покад кар'єром.. і думала про ту руду, до якої треба пробиватися крізь щирець, шар за шаром знімати ґрунт (Перв., Дикий мед, 1963, 393).

Щирець-пісок — чистий пісок. Щирець-пісок шортєстє мас (Сл. Гр.).

◇ **Віпнги** (попнѣт) до щирцѣ — те саме, що Віпнги до дна(диє. дно). Тоді й ми вип'єм до щирцѣ (Сл. Гр.); Попили.. усе до щирцѣ (Сл. Гр.); До щирцѣ — те саме, що До дна (диє. дно). Ніколи ми не заглянемо в душу навіть найближчої людини до самітнького щирцѣ (Наука..., 5, 1971, 44); До щирцѣ донектї (дежеклѣ) козо — глибоко зацепити кого-небудь. Тут Демчику, мабуть, допекло до щирцѣ, бо аж засичала:— Авжеж! На віса жінка... (Вовчок, VI, 1956, 263).

ЩИРИЙ, а, е. 1. Який прямо, безкорисливо, чисто-сердечно виражає свої почуття, думки; відвертий, правдивий. Чоловік був дуже добрий, до своїх щирий, зроду-віку нікого не скривдив (Вовчок, I, 1955, 85); Людина щира й пряма, Матвєєв ненавдивів безпідстаєні обіцян-

ки й удавані розради (Тулуб, В степу..., 1964, 36); Батько Люді, усміхаючись, розгладжує чорні козацькі вуса. Його знає все село як доброго хлібороба, чулу й щирю людини (Цюпа, Добротворець, 1971, 119); // Який очоче приймає кого-небудь, наділяє чимсь від душі; привязний, гостинний. Усе йому здавалося таким добрим, смачним; самі газяїни — такими щирими, приятними людьми, що він аж повеселішав прози... (Мирний, I, 1949, 274); Артем розповів Христі, що це за родичі, що за люди: щирі, приятні. З дороговою душею приймуть її (Головко, А. Гармаш, 1971, 547); // Уживається у підписах для вираження сердечної прихильності до кого-небудь. Разом з жінкою засилаємо Вам та цілій родині Вашій найсердечніший привітання. Ваш щирий Михайло Коцюбинський (Коцюб., III, 1956, 159); // Який є виявом доброго, сердечного ставлення (привітання, подяку і т. ін.). Передайте мов щире вітання Вашій дружині (Мирний, V, 1955, 414); Армєє наша, народу дитино,— Щире народже спасибі тобі! (Рильський, I, 1956, 354); Почуття щирої подяки до дивного колосника заворушилося в грудях лейтенанта (Панч, Іду, 1946, 35); Рота зустріла його щирими поздоровленнями: доки Черниш лікувався, в полк йому прийшло звання лейтенанта і орден Червоного Прапора (Гончар, III, 1959, 213); // Пройнятий сердечною теплотою, відвертістю. Серце стрепенуєть, змучене до краю; Знов зрива жадання Тихої розмови, Широю братаня, Вірної любові! (Стар., Поет. тв., 1958, 33); З газдинею зав'язалися у Марусі щирі, приятельські відносини (Хотк., II, 1966, 170); // Який виражає справжні, нешлідробні почуття, думки. Моя байка, добрі люди, У пригоді, може, буде; Я додаж вам раду щирю: І при щасті знайте міру (Пл., Вибр., 1951, 120); Настя подивилася на нього, його очі були такі щирі, немов дивилися її у душу (Л. Укр., III, 1952, 589); Чи винен я, що в серці кєйтнєть твоєа зода і голос твій? І що про тебе пісня щира і синню й золотом сія (Сос., II, 1958, 117); // Сповнений ласки, доброти, душевності; привітний. Такою тиглою мовою та розумною радою Чіпка був як сповіаємє сповитий. Од щирих слів любові жінки серце його упокоювалося (Мирний, I, 1949, 363); — Кляжине моя, золото мое! — каже їй Гвинтовка.— Привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою (П. Куліш, Вибр., 1969, 122); // Сповнений життєвої правди; правдивий. Чом я не маю огнистого слова, Палкого, чому? Може б та щира, газряча мова Зломила зиму! (Л. Укр., I, 1951, 28); Своїм щирим, схвальованим словом Марко пройняв усіх (Коп., Десятикласники, 1938, 400).

◇ Від (од) щірого сєрцѣ: а) (у сполуч. з дієсл., що виражають побажання, вітання) палко, від усієї душі. Павло обня і поцілуєє її від щірого сєрцѣ (П. Куліш, Вибр., 1969, 285); — Голубчику, Харитоне! Поздоровляю вас од щірого сєрцѣ! — крикне Прокопович і кинєєся обнімати й цілуєвати Моссакоєського (Н.-Лєв., III, 1956, 69); Від щірого сєрцѣ тисли [бієцькі] руки любимо-му командирю, поздоровляли з високою наєгородою (Шер., В партиз. загонах, 1947, 77); б) (у сполуч. з дієсл. р о з к а з у в а т и, р о з п о в і д а т и і т. ін.) відверто, чистосердечно, не приховуючи нічого; чесно. Яжи мати поєдї до неї пристаєа, вона б усю правду, від щірого сєрцѣ, усе б їй розказала (Кв.-Осн. II, 1956, 439); З (із) щирим сєрцєм — з добрими намірами; довірливо. Не по правді ви із своєю Лєсею робите. Я до вас із щирим сєрцєм, а ви до мене з хитроцями (П. Куліш, Вибр., 1969, 67); [Т е р л е ц к і:] Отут і поєговоримо. Сідайте. [Ч о р н о л є с ь:] Яка розмова?... Адже завжди так: Коли ти з щирим сєрцєм, то тобі У вічі плюють. Це вже неодмінно (Дмит., Драм. тв., 1958, 384); Щіра дружба (прихильність і т. ін.) — сердечна, чиста, прав-

дыва дружба, прихильність і т. ін. *Геть напади розбійницькі! За мир! За мир! За дружбу всіх народів щирю!* (Рильський, III, 1961, 72); *Щіра душа; Щіре серце:* а) уживається для підкреслення таких якостей характеру людини, як правдивість, відвертість, сердечність, душевність. *Подруги в Улані душі не чули.. Любили в Улані щирю душу* (Мирний, II, 1954, 102); [В а с я:] *Що тобі відомо? Мені відомо тільки, що в нього широка і щира душа, що він людина політичних принципів* (Мнк., I, 1957, 349); б) уживається на позначення людини, яка є носієм цих якостей. Вони навіть, бідні, ніколи не вгають *Про вас, щирі душі, що стелите путь Новим поколінням* (Фр., XIII, 1954, 28); — *Чом же ви не оженилися? Не знайшли щирого серця? гарячої душі?* (Н.-Лев., VI, 1966, 39); *Щіра молитва* — палка молитва. *Вона впаде на колішки, прилигне головою до помосту, — шепче молитву щирю, просить у бога ласки* (Мирний, I, 1949, 137); *Щіре прохання* — ласкава просьба. *Певні, що Ви, завжди одкликаючись щиро на громадські справи, прихилите утє своє.. і до нашого щирого прохання* (Мирний, V, 1955, 398); *Щірий друг* (товариш, приятель) — справжній, вірний друг, товариш, приятель. *Мені ж, о господи, подай Любити правду на землі І друга щирого пошлі!* (Шевч., II, 1953, 333); *Спасибі тобі, мій рідний брате, щирий товаришу, за твою ласку і добре діло!* (Мирний, V, 1955, 346); *Він не має у місті ніякого щирого приятеля* (Фр., VII, 1951, 256); *Щірим серцем; Щірою душею* — віддаючи всі сили; самовіддано. *Робить [Андрійко] і діло, щирим серцем робить, а годинку урє собі на гуляння парубоцьке* (Вовчок, I, 1955, 275); — *Послужив я козацтву щирою душею, а як-то мені козацтво послужить!* (П. Куліш. Вибр., 1969, 183).

2. *Справжній, дійсний. Куди не піткнешся — панують кайдани; То де вже спокою нам ждять? Як щирі народи свого громадяни, За край ми повинні гадати!* (Граб., I, 1959, 83); *Епічні давні герої плакали, не соромлячись, і проте були справжніми, щирими героями, а ми?* (Л. Укр., III, 1952, 684); *З афектованим рухом щирого сіцілійця він підняв руку й потряс цибулею так, що сичка її перетяла сірі руйни й зазеленіла на блакитному небі* (Коцюб., II, 1955, 403); *Сазно задрю поглянула на дідугана і, хоч була й сама щира спортсменка.., на кулаки вона з ним не визавалася б* (Смолич, I, 1958, 46); // *Який по-справжньому вірити, дотримувється чогонебудь. Щіра мусульманка, яка знала страж божий, вихована у давніх звичаях та забобонах, вона не могла вибачити чоловікові гурьських примх, вважала його мало не зрадником* (Коцюб., II, 1955, 135); // *Безпосередній і глибокий (перев. про почуття). — Щирому козачку і бог не противник, як кажуть люди, — перепинила Мотря* (Коцюб., I, 1955, 51); *За ласку діти відплачують щирою любов'ю* (Панч, В дорозі, 1959, 275); *Щирий подив метнувся і застиг на Галавановім обличчі* (Головко, II, 1957, 483); // *Значний за ступенем вияву; щедрий. — За мої щирі послуги сама цариця пожалувала [пожалувала] мені Піски..* (Мирний, I, 1949, 187); *Багато фарб розкидано по степу, щедрик, щирих фарб збудженої землі* (Ю. Янов., II, 1958, 51); *Можна було сісти на молодій, ще не заплиненій пилкою траві, рясно покрананій навінами жовтенькими квітами, настояними на щирому сонці* (Гончар, Земля.., 1947, 4); /: *Воз домішок, невідробний, чистий. Ой ти, річко бистра, Ой ти, водо лугова, Чи не тяженько тобі, .. Круті бережки рівняють. Щирі піски річючі?* (Укр. нар. пісн., 2, 1965, 278); *Якби я всіми барвами владала, то я б на барву барву накладала, і малювала б щирим самоцвітом* (Л. Укр., I, 1951, 258); *Копи ніби зачаровані з музики степової, — то змарніють, то міняться на сонці щирю*

рим золотом (Кос., Новели, 1962, 120); *Співала ж дзвінко, дужо, незрівнянно! А голос був — із щирого срібла! Ой рано, рано, дуже рано, Оксано, ти від нас пішла..* (Тяч., II, 1957, 42).

◇ *Сказати щирю правду; Сказати по щірій правді див. сказати; Щіра правда див. правда.*

3. *на що, до чого і без додатка. Самовідданий, стараний, завзятий. [П р і с ь к а:] Ох.. (Дивиться, як горить робота в Марті). Я змолоду була щіра на роботу* (Вас., III, 1960, 77); *Взяв Антін собі дружину маленьку, слабу жінку, але щирю до роботи* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 40); *Мою появу на фабриці мало хто помітив. Хіба що щирі читачі директорських наказів прочитали.., що «такоже-те згаховується на посаду художнього редактора фабрики»* (Ю. Янов., II, 1958, 18); // *Сповнений самовідданості, старання, завзяття. Хазяїн зглянувся на його щирю працю, позваив його й набавив трохи плати* (Мирний, II, 1954, 77); — *Випросила дівчина Мар'яна, за щирю свою роботу вітку, випросила щонайменшу квітку* (Л. Укр., III, 1952, 490).

ЩІРИТИ, рю, рши, недок., перев. Те саме, що вишкіряти.

◇ *Щірити зуби* — те саме, що вишкіряти зуби (див. вишкіряти). — *Уже чоловіки тепер і жінок не мають повного права бити! — щирив Гніда зуби* (Головко, II, 1957, 129).

ЩІРИТИСЯ, яться, недок. Те саме, що вишкірятися. *Ясь ще довог грає, а потім подивився і не пізнає злощиз — ніс у нього був гачкуватий, як у шуліки, а зуби щірилися* (Ів., Вел. очі, 1956, 42).

ЩІРИЦЯ, і, ж. (*Amaranthus* L.). Дикоросла рослина, бур'ян, що має соковиті гіллясте стебло з густиим судцвіттям; амарант. *Кричать сови, спить діврова, Зірочки сіють, Понад шляхом, щірицею, Ховрашки гуляють* (Шевч., I, 1963, 29); *Найбільш поширена щіриця, яка має пурпурно-червоні стебла, зелені листя та зависаючі до землі хвостами темно-червоні суцвіття (листячий хвіст)* (Озелен. колг. села, 1955, 238).

ЩІРИСІНЬКИЙ, а. е, розм. Дуже щирий.

ЩІРИСІНЬКО, розм. Присл. до щірісінький. *Я мову чув там рідну свою. І хтось мені Щірісінько сказав по-нашому: «Люблю!» — Та то всі сні!* (Крим., Вибр., 1965, 92).

ЩІРИСТЬ, рості. ж. Властивість за знач. щірий. *Енергія, що нею проймаю було всю його постать, врода, палкість, щірість — все це надзвичайно вражало дівичку* (Гр., II, 1963, 28); *Чуло материнське серце, що сталося якась зміна в синкові, не було в нього попередньої щірісті, запальності* (Збав., Таємниця.., 1971, 49); — *А тобі чого тут треба?.. — Працювати, — сказав він коротко і знову усмінувся з такою чарівною щірістю, що бригадир-механік пом'якшав* (Багмут, Опов., 1959, 95); *Відчувши щірість наших розмов з ним, дід Галаверда шанобливо підступив до нас* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 30); *Пройшли літа, а ти не розбила Ні серця жар, ні щірість почуття* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 137); *Художня сила, оригінальність і новаторство Сосюри виявляється в простоті, правдивості, щірості тому, внутрішній схвальованості* (Рад. літ-во, 4, 1963, 46); // *Щіре ставлення, стосунки між ким-небудь. — Не гадайте [пане адвокат], що мужик вірить у вашу щірість до нього* (Март., Тв., 1954, 208); [О р е с т:] *При щірісті між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий риск не страшний!* (Л. Укр., II, 1951, 28).

◇ *По щірості:* а) (у сполуч. з дієсл. б а л а к а т в, р о з м о в л я т и, с к а з а т и т. ін.) відверто, не приховуючи нічого. — *От компанію твоїх молодих товаришок я люблю. Ці мені приємні! Зійдуться до тебе.*

любенко й по щирості балакають, читають сучасні книжки, говорять про сучасні ідеї (Н.-Лев., VI, 1966, 21); Старий возний Згарський був одинока жива душа, з якою Калитович мів іноді побалакати спокійно, по щирості (Фр., VI, 1951, 332); За працею, за зромадською роботою Павло майже ніколи не розмовляв з батьком по щирості (Кир., Вибр., 1960, 326); б) (у сполуч. з дієсл. давати, дарувати, наділяти і т. ін.) не шкодуючи, щедро. Він.. дістав цукерки в блискучих обгортках й по щирості обділив Франку, Кулину, Ясю — всіх дітчат (Чорн., Визвол. земля, 1959, 81); — Смачній тютюнець? — питає Орлик, по щирості насипаючи тютюну в жменю (Чорн., Визвол. земля, 1959, 163); По щирості сказавши див. сказати.

ЩІРО. Присл. до щірий. {Степаніда:] Ач що каже: покарає! Хіба ми не щиро господові щоразу молились? (Кроп., I, 1958, 125); Будьте ласкаві, не висилайте мені нічого на вказану в останньому моєму листі адресу. Шейдо напишу, а поки що вітаю Вас усім найкращим. Щиро прихильний М. Коцюбинський (Коцюб., III, 1956, 210); Сили мої невеликі, Нерозумні діти, Хто вас щиро без матері Пристає з світі? (Шевч., I, 1963, 72); І дякую щиро, І щиро бажаєм В веселій цей день, Щоб вітер не зносив, Пісок не заносив Народних пісень (Гл., Вибр., 1951, 181); Жайсак щиро врадів гостю, запросив його сидати на почесне місце напроти входу (Тулуб, В степу., 1964, 201); — Ніде щиріше не співають, як на війні (Стельмах, II, 1962, 28); — Скажи, паніматко, щиро, чи думаєш ти оддати за мене Лесю, чи в тебе друєий єсть на прикметі? (П. Куліш, Вибр., 1969, 67); — Я людина своєчасна і люблю говорити точрізко, але щиро й правдиво (Н.-Лев., VI, 1966, 54); Це місце має красу щиро ідилічну. Зелень надзвичайно ясна. Не гаряче, але ясне проміння заливає садки й луки (Н.-Лев., II, 1956, 391); Шумить вода по листі, по гілці І спраглу землю напуває щиро (Рильський, III, 1961, 153); Зайшовши в комору, вона на диво щиро додержувала свого слова: сидить бувало із якою-небудь роботою в руках, немов і нема її тут (Вас., Вибр., 1954, 27); Вітальї працю щиро (Гончар, Тронка, 1963, 233); Ніколи ще Оаенка не співала з таким запалом. На всю силу легенів, щиро виводила (Горд., II, 1959, 76).

◇ **Любитн (кохати) щіро** — любити всім серцем, глибоко, палко. — Чи я ж тобі не вродивий, Чи не в тебе вдаяв, Чи не люблю тебе щиро, Чи з тебе зміяєся? (Шевч., I, 1963, 12); — Чи ж я не любива вірно? Чи я ж не козала щиро? (Вовчок, I, 1955, 223); **Щіро** дякую (вдячний) — ввічлива форма подяки, що виражає сердечне визнання чьїх-небудь заслуг, великої допомоги в чомусь. Саме збираєся писати до Вас і дістав Вашого листа. За етнографічні матеріали щиро дякую (Коцюб., III, 1956, 226); **Щіро** кáжучи, у знач. *вставн. сл.* — висловлюючись відверто; не приховуючи нічого.

ЩІРО... Перша частина складних слів, що відповідає слову щірий, напр.: щ і р о л ю д ь с ь к и й, щ и р о л ю д я ц ь и й, щ и р о м о в н и й і т. ін.

ЩІРОЗЛОТНИЙ, а, е, нар.-поет. З чистого золота; такпий, як чисте золото. Розплету я тобі гриву — Всім козаченькам на диво; Уберу я тебе, кою, В щирозлоту, ясю зброю (П. Куліш, Вибр., 1969, 352); За Милошем йде Іван Косачич.. Коло ший здабово хустка, А на пальці щирозлотий перстень (Стар., Вибр., 1959, 134); Сонце, наче діжа, котилося аж по землі, розстилаючи навкруги пучки щирозлотого проміння (Мирний, III, 1954, 298).

ЩІРОЗЛОТНИЙ, а, е, нар.-поет. Те саме, що щирозлбтний. Ой, п'є Овраменко, ой, п'є, молоденький, З щирозлотного кубка (Укр., думи., 1955, 18); Жупан кармазиновий, як жар червоний, гаптований, з гудзиками

щирозлотними — на полах, на рукавах (Гльч., Коцацьк. роду., 1958, 24).

ЩІРОЗОЛОТНИЙ, а, е, нар.-поет. Те саме, що щирозлбтний. У шкряпках мішках і великих калитах стояли купи старої, щирозолотої монети (Фр., V, 1951, 49).

ЩІРОСЕРДЕЧНИЙ, а, е. Те саме, що щиросердний. Признаюся, мені дуже приємні і Ваше співчуття до моїх замірів і бажання помощи їм. Ще раз засилаю Вам за те щиросердечну подяку! (Коцюб., III, 1956, 242).

ЩІРОСЕРДЕЧНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. щиросердчний.

ЩІРОСЕРДЕЧНО. Присл. до щиросердчний. Незабаром маю написати до Вас у справі видання Вашого, а поки що щиросердечно бажаю Вам веселих свят! (Коцюб., III, 1956, 207); — Доки людям жити в грізні? Вона ж не хліб — без неї можна обійтись. — Я навіть і не думав над цим, — щиросердечно признаєся Яків (Стельмах, Хліб... 1959, 506).

ЩІРОСЕРДИЙ, а, е. Сповнений щирості, відверстоті, сердечності; чистосердечний, простосердечний. — Він працюючий, щиросердий, і в його з тямка в голіві; душа в його добра (Н.-Лев., VI, 1966, 365); Щиросердї слова сивого професора справили враження на обох дітчат (Чаб., Шляхами., 1961, 19).

ЩІРОСЕРДІСТЬ, дості, ж. Властивість за знач. щиросердий. Свою зитрість і лукавство він [Макогоненко — М. Я. Кропивницький] призовує під машкарою добродушності, щиросердості й простакуватості (Минуле укр. театру, 1953, 53); Багато якостей треба мати голові [колгоспу]. В ньому твердість повинна поєднуватися із щиросердістю, сміливістю з розважливістю, рішучістю із вдумливістю (Хлібороб Укр., 2, 1964, 16).

ЩІРОСЕРДНИЙ, а, е. Те саме, що щиросердий. Доглядала [Лукерія Степанівна] дитину, терпляче мовляла реєвину жінку, радила, тішила, говорила про любов до ближніх, про щиросердну добрість і сама була втіленням безмірної, терпеливої і всепрощаючої доброті (Жур., Вечір., 1958, 243).

ЩІРОСЕРДНО. Присл. до щиросердний. — Ви хороша, — сказала щиросердно Васько і, смикнувши віжки, ударив батогом коня (Шиян, Баландя, 1957, 55); Ні з чим не крилася Галя перед Ураловим, щиросердно розповіла йому все про себе (Гончар, Тронка, 1963, 297).

ЩІРОСЕРДНО. Присл. до щиросердий. Мирончик щиросердно радить хлопцеві сьогодні до роботи не ставати (Горд., II, 1959, 117); Тоня щиросердно — батькові першому — зливає із кухля (Гончар, Тронка, 1963, 65).

ЩІРОСЕРДЯ, я, с. Те саме, що щиросердість. — Ви бевсоромно обкрадаєте мене, користуєтесь з мого щиросердя... (Рибак, Помилка..., 1956, 107).

ЩІРУВАТИ, ую, уєш, *недож.*, *зост.* Виявляти щирість, сердечність, увагу до кого-небудь. Як зо мною п'ють, зо мною гуляють, тоді мені щірують. А як від мене підуть, за мене говорять ще й на мене аорозують (Чуб., V, 1874, 467); Потім прислуженик бігав десь, щіруючи, як би скоріше подати те, заказати друге, тут почалася звичайна бесіда (Мирний, III, 1954, 268).

ЩІТ, а, ч. 1. Ручний предмет старовинного військового озброєння перев. у вигляді заокругленої чи прямокутної дошки (з дерева, металу, шкіри і т. ін.) для захисту тіла воїна від ударів холодною зброєю. Звичайною зброєю і в слов'ян, і в германців були списи, луки, стріли і щити (Іст. середніх віків, 1955, 7); Скрізь на полі і в наметах валялись знамена, дорожї гмуздечки, щити, срібний посуд, шаблі (Н.-Лев., VII, 1966, 254); Тарасові здавалося, він чує зойк і брякіт списів об залізні щити лівоносиких заарбників (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 158); Вершник рвучко розкрив свою ношу і подав

Ходкевичу плетений з лози воляцький щит (Ле, Наливайко, 1957, 267); *Образно. *І кожій над берегом стояли, Неначе половецькі чорні стріли На ті черленого щита небес* (Перв., I, 1958, 220); *Леся Українка була борцем, бійцем, воїном, що начертала на своєму щиті слова «умру — не здамся» і проголосила серед стогонів і зойків різного роду нитки: «Contra spem spero!» («Без надії сподіваюсь!»)* (Рильський, IX, 1962, 39); *У порівн. *Трепетно виходжу На Краску площу. Мов опуклий щит, Лежить вона, закована в граніт* (Бажан, Роки, 1957, 225); // Предмет, опуклість на чому-небудь, що формою нагадують цю зброю. *Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки являє собою зображення серпа і молота, розміщених на щиті у променях сонця і в обрамленні колосся..* (Конст. УРСР, 1978, 43); // перен. Про те, що є опорою, оплотом, прикриттям, захистом від чогось (нападу ворога, неприємних дій, почуттів і т. ін.). *Бессмертна ти в віках, о Арміє Червона, народіє щит і меч, надія і любов!* (Сос., II, 1958, 240); *І я трудом за мир стою, Стою за цілий світ! Вітчизну славою їй свою, — Усіх народів щит!* (Нагн., Вибр., 1957, 117); *Під Ленінградом не було жодної дивізії, в якій не билися б моряки-балтійці. Могутня далекобійна артилерія флоту служила надійним вогневым щитом, основою оборони багатьох підступів до міста-героя* (Ком. Укр., 5, 1970, 62); — *Оленка обстоює думку, що козанин само єже є найкращим озороном щитом проти зради і ... авзагалі всякого роду споку* (Вільде, Троянди.., 1961, 11); — *Тяг от що я вам скажу про ту теорію. Вона — величезна помилка або фальшивий щит, за яким так полюбують товати непрямодушні, збогі на хоробрість серця* (Чаб., Тече вода.., 1961, 83).

◆ Піднімати (підіймати, підняти, підійняти) на щит [славі] *див. піднімати; Піднімати (підняти) на щит [славі]* — те саме, що Піднімати (підняти) на щит [славі] (*див. піднімати*). *Широкі козацькі маси запалені на подвиги, соціалістична держава надає всі матеріально-технічні засоби, підносить на щит трудові соціалістичної праці* (Ю. Янов., II, 1954, 167); *Важко стало працювати в газеті! І все ж він написав, обуртнувши свій задум — піднести на щит Цидибагу* (Автом., В. Кошик, 1954, 239); *Повертатися (повернутися) з щитом — бути, повертатися переможцем; Повертатися (повернутися) на щиті — бути переможеним, убитим у бою.*

2. Пристрій з металевго листа, збитих дошок і т. ін. для захисту від когось, чогось або для відгородження, затримки чогось. *Коли розвіявся дим, Василько побачив, що від другої гармати зосталася тільки половина. Всю передню частину аж до щита розірвало й шматки розкидало не врати куди* (Панч, Гарні хлопці, 1959, 103); *Щоб запобігти знесенню вітром аріаних стебел і викиданню їх за платформу планками мотвила [жатки], позаду платформи встановлено вітровий щит* (Зерн. комбайни, 1957, 34); *Вона з своєю ланкою снігової щити розставляла в полі* (Кучер, Прошай.., 1957, 281); *Обробляючи крижкі матеріали, які дають дрібну стружку, треба працювати в захисних окулярах або встановлювати на верстат прозорий захисний щит* (Практ. з машинозн., 1957, 158); // *Великий лист, пліт, стінка, збиті або спленені з якого-небудь матеріалу, обтягнуті чим-небудь, що застосовуються для настигання, оббивання, опалубки чогось. На дерев'яній підлозі для кнурів влаштувають м'яке ложе з соломи або ж з соломиного щита-матраца* (Свинарство, 1956, 177); // *буд. Готова частина стіни, перегородки, якого-небудь перекриття і т. ін., що використовується на будівництві збірних споруд.*

3. *гірн.* Пристрій у вигляді пересувного сталевго

кріплення, що запобігає обвалові слабких порід під час спорудження тунелів.

△ *Прохідницький щит* — гірнич машина для прохідничого шахт і тунелів.

4. *спец.* Завтор для закриття отворів у гідротехнічних спорудах (греблях, шлюзах, трубопроводах і т. ін.). *З диспетчерського пункту буде змова управляти механізмами гідросторуд, регулювати положення щита, визначати напір води верхнього б'єфу* (Наука.., 2, 1957, 6); *Вся система споруд каналу матиме найновіше технологічне і електротехнічне устаткування, яке забезпечить повну автоматизацію і телеуправління всіма процесами, починаючи з підняття щитів на греблях і кінчаючи управлінням засувок* (Наука.., 6, 1956, 4).

5. Дошка, стэнд, закріплені перек. вертикально, на яких поміщається щось для показу, огляду тощо. *У кожному приміщенні на видному місці повинен бути щит з протипожежним інвентарем* (лопати, кирки, відра, лом), *ящик з піском, вогнегасники* (Підручник пофєра.., 1960, 329); *Великий щит на обочині шосе попередив. «До міста Косопілля — 5 км»* (Зар., На. світі, 1967, 256); *Почалися завіги на шістьдесят метрів. На великих щитах позначали кількість очок, здобутих кожним факультетом* (Собко, Стадіон, 1954, 309); *Чоловіки отаборилися біля диктового щита, на якому висіла польова газета* (Кучер, Трудна любов, 1960, 90); // *військ.* Велика мішень для стрільби артилерії на морі. *А ген — пливуть щити мішеней, Як ті решета, всі в дірках, Хай знає воєро навіжений, Із кожн він стрілетсь в бою!* (Вирган, В розц. літа, 1959, 36); // *спец.* Дошка, панель, пульта керування з усіма змонтованими там вимірвальними й контрольними приладами, сигнальними пристроями, ручками, кнопками тощо. *Кілька колаоспників монтували контрольний щит* (Кучер, Зол. руки, 1948, 145).

△ *Розподільний щит див. розподільний.*

6. *спорт.* Піднята угору дошка в кінці поля, на якій закріплений залізний обруч із сіткою (кошиком) для гри в баскетбол. *Техніці .. американських баскетболісток київські спортсменки протиставляють стрімкий темп, прорив під щит* (Веч. Київ, 4.V 1961, 3).

7. *геол.* Найдавніша частина сумі, в межах якої давні складчасті кристалічні породи виступають на поверхню землі або містяться під незначною товщею осадових порід. *Тепер уже твердо встановлено, що докембрійський кристалічний щит України має базальтосуну структуру* (Геол. ж., I, XVI, 1956, 4); *Кольський півострів, як частина Балтійського кристалічного щита, являє собою район, де древні гірські породи гранітної оболонки Землі виходять на поверхню* (Веч. Київ, 7.I 1971, 4).

8. *біол.* Твердий покрив у деяких тварин для захисту м'якої ткавини.

ЩИТЕНЬ *див. щитні.*

ЩИТІТИ, щитці, щитіп, недок., *перез., заст.* Захитати. *В таких шароварат тоді ходили найбільшні навіть нетяги-запорожці, котрі грудьми власними світ християнський щитили од мусульман* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 37).

ЩИТІВКА, н. ж. Дрібна сисна комаха, вкрита твердим щитом, яка паразитує на деревах, чагарниках, рідше на трав'янистих рослинах. *До комах, що висмоктують сік з рослин, належать клопи, попелиці, медяниці, щитієки* (Шкідн. і хвор. рослин, 1956, 6); *Заражені комоподібною щитієвою яблуку через 5—7 днів після цвітіння слід обприскувати пєторпрцентною емульсією ДДТ* (Веч. Київ, 24.V 1957, 4); *Червоні крапки на плодах яблук — це ураження щитієки, вона ж ушкоджує й листя* (Роб. газ., 12.I 1973, 4).

ЩИТКОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до щиток 1.

2. Який має щиток (у 2, 3 знач.).

ЩИТНИК¹, а, ч., іст. Ремісник, який виготовляв щити. Відомий ряд професій ремісників, які займалися на Русі обробкою шкіри або застосовували її в своїй роботі, — це так звані кожевники..., тульники («туль» — савайдаки), щитники (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 429).

ЩИТНИК², а, ч. Назва деяких папоротей. *Щитник болотний*; *Щитник гірський*; *Щитник остистий*.

ЩИТНИК³ див. щитники.

ЩИТНИКИ, ів, мн. (одн. щитник, а, ч.). Родина комах ряду клопів — шкідників рослин. *Бурякової щитники*; *Ягідні щитники*.

ЩИТНІ, ів, мн. (одн. щитень, тня, ч.). Безхребетні членистоногі ракоподібні тварини, що мають спереду щит і два ниткоподібні придатки на хвості. *Малючі величезну кількість ніг (не менше 40 пар), щитні знаходять їм найнесподіваніше застосування. Зокрема, на 11-й парі ніг у них розміщені яйцеві мішки, в яких вони й виношують яйця (Наука., 3, 1965, 48); Щитні, достить великі — до 55 мм — ракоподібні, які з'являються щовесни у мілких водоймищах, цікаві.. тим, що збереглися без будь-яких змін із самого початку палеозойської ери, тобто на протязі 500 млн. років (Знання., 1, 1969, 28).*

ЩИТОВИДНИЙ, а, е. Те саме, що щитоподібний.

△ **Щитовидна залоза** — залоза внутрішньої секреції людини і хребетних тварин, яка лежить спереду щитовидного хряща і бере участь в регуляції обміну речовин та енергії в організмі. *Регулювання водно-мінерального обміну здійснюється центральною нервовою системою через залози внутрішньої секреції — гіпофіза, щитовидну, підшлункову та статеву (Знання., 2, 1972, 15); Посилена і змінена діяльність щитовидної залози викликає так звану базедову хворобу і швидке виснаження організму внаслідок порушення правильного і погодженого перебігу процесів асиміляції і дисиміляції (Вибр. праці О. О. Богомоляца, 1969, 199); Щитовидний хрящ — найбільший непарний хрящ гортані. До складу гортані входить кілька хрящів. Найбільший з них, що називається щитовидним, легко прощупується на передній поверхні шиї (Анат. і фізіол. людини, 1957, 71).*

ЩИТОВИЙ, а, е. Прикм. до щит. На щитовій стіні за порталним крапом порались волозати (Баш, Вибр., 1948, 213); *Щитовий затвор*; *Щитовий отвір*; // Зробл. з щитів (у 2 знач.). *Щитові дороги*; *Щитовий будинок*.

ЩИТОК, ткіа, ч. 1. Зменш. до щит 2, 4, 5. 8. Хайбори проявляють ініціативу й винахідливість. На площі, де не вистачило щитків, заехали жмиз, зібраний після розкриття лісоосу (Рад. Укр., 16.І 1971, 1); *Осадий розпорядився поставити з обох боків греблі узкази, фанерні щитки, на яких чорною фарбою писалось про заборону переїзду (Чаб., Тече вода..., 1961, 167); [В о л о ш и в:] Де ж ви підялючите? [Н а т а ш а:] А ми тут спеціальний щиток приладнали (Баш, Дніпр. зорі, 1953, 69); Колоподібна щитіка.. Дорослі комахи відкрили твердий щитком (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 349); // спец. Прикриття, що захищає частини тіла гравця в футбол, хокей, могоцикліста тощо від ударів. Для власників мотоциклів важкого типу стане у пригоді новий виріб мотозаводу — колінозасисні щитки (Веч. Київ, 21.ІІ 1967, 1); // сад. Основа живця, зрізаного для окулірування. Під час окулірування щиток на живці треба зрізати заводжми з сантиметри так, щоб вічко було посередині щитка (Колг. Укр., 7, 1960, 34).*

2. бот. Один з основних органів живлення в зародку злакових культур.

3. бот. Супвіття, в якому всі квіткі розташовуються в одній площині.

ЩИТОМОРДИК, а, ч. Отруйна змія родини гримучих з великим щитком на голові. *Майже жмьць вони проведуть у ворах, ловлячи еф, кобр, зюрз, щитомордиків та інших плазунів для зоопарку столиці Узбекистану (Веч. Київ, 29.ІІІ 1968, 4).*

ЩИТОМОРДИК, а, ч. Те саме, що щитомордик.

ЩИТОНОСЕЦЬ, сця, ч., іст. Воїн, озброєний щитом (у 1 знач.). *Головною силою ассирійського війська була пізота. Вона складалася із списоносців, тобто воїнів, озброєних списом, стрільців з лука та праці і щитоносців (Іст. стар. світу, 1957, 41); // Те саме, що зброєносець 1.*

ЩИТОНОСКА, п, ж. Жучок з щитоподібним покривом, що паразитує на листі рослин. *Бурякова щитоноска. Розмножується переважно на бур'янах (лободі), з яких переходить на буряки, де жуки і личинки об'їдають листя (Колг. енци., ІІ, 1956, 743).*

ЩИТОПОДІБНИЙ, а, е. Який має вигляд, форму щита (у 1 знач.). *Обгортка [лопуха] складена з щитоподібних листочків, які мають з лука та праці гачечки (Знання., 4, 1971, 29); Квіти [материнки] дрібні, двоугубі, пурпурово-рожеві, зібрані в щитоподібні суцвіття (Знання., 8, 1971, 29).*

ЩІ, шів, мн. Рідка страва з шаткованої капусти. *Українська кухня запозичила деякі страви російської кухні, які збагатили її асортимент. До таких страв належать щі, солянка, пельмені, кулебяка та інші страви (Укр. страви, 1957, 9).*

ЩИЛИНА, и, ж. 1. Вузкий довгастий отвір; шпара. *Юрба дітей крадеться до повітки і почина заглядати у загородку крізь щілини (Кроп., ІІ, 1958, 478); Доц жлоукає у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистає у невеличку щілину в вікні (Мирний, І, 1954, 319); За дверима почувлось шарудіння, двері прочинились, і крізь щілину висунулась голова незнайомої, вже немолоді жінки (Дмит., Наречена, 1959, 233); Внизу, між двома половинками білої заслони, була невеличка щілина, і я припав до неї оком (Грим., Подробляці..., 1956, 164); Здавалось, дерев'яна гребля вишунулась під великим тиском води. А вода просякала крізь невеличкі щілини, рвалає на волю, на простори річкової (Томч., Готель..., 1960, 12); Маленьке змінятко парскає десь у щілину між плиттям (Хотк., ІІ, 1966, 45); *Образно. Возняна щілина розщепила зверху до низу сизу жмару (Тулуб, Людолови, І, 1957, 136); Ми стоїмо гранітним монолітом У честі її дружбі вірні, як брати. Це знає ворог і підступно мітить Хоч щілину, хоч шпарку десь знайти (Гірник, Стартують..., 1963, 36); * У порівн. Він [малець] меткий, шидкий, очі вузенькі, як щілини, говорить багато, ружається проворно, добрий купець і сміливий розбійник (Ю. Янов., І, 1958, 152); // Заглиблення подібної форми, тріщина на поверхні землі, стіни і т. ін. *Я мусив обминати цілі гори різнорідного ґрунту, балок, вапна і каміння, що навалені тут серед вулиць, перескакувати щілини на землі, наче розкриті жадібно роти (Коцюб., І, 1955, 402); На кам'яній стіні було видно вдовоже і впоперек щілини та розколини (Н.-Лев., ІІ, 1956, 37); // Вузкий глибокий простір, проміжок між якимиє предметами. В вузькій щілині між кипарисами сміялось море (Л. Укр., ІІІ, 1952, 599); Брянський уважно дивиться вперед на тісну щілину шляху, в яку вповзають війська (Гончар, ІІ, 1959, 83); // військ. Короткий, вузький і глибокий рів, признач. для укриття людей від осколків, снарядів, бомб, танків. Я дав команду взводу — залезти. Люди порозбігалися по щілинах (С. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 46); Ми сиділи в глибоких щілинах з протитанковими ружницями, а**

селянка перед нашими очима сапала буряки (Ю. Янов., I, 1954, 85); // перек., розм. Затисне місце, де можна зупинитися на певний час, схватися від переслідування, нападу тощо; // розм. Проріз на обличчі, в якому міститься око. Він по-котлячи прикриває очі і щілинами їх гостро поглянув на Тимофія: — Пусте діло затіле, чоловіче, пусте і небезпечне (Стельмах, II, 1962, 37); // Вузкий отвір у механізмі, машині і т. ін., що має певне призначення; паз. Коли в замковій щілині клацнув ключ, великий сірий пацюк швидко пові вусами й непевно нюхнув повітря (Донч., II, 1956, 10); Крізь пробиту в стовпі щілину для саморобного ключа пробивається в його двір краплина місячного сяйва і затікає чоловікові в руку (Стельмах, II, 1962, 94); Через кілька хвилин танкетка вилетіла за село. Легкий вітерець забирався в зорову щілину (Ю. Бедзик, Полк., 1959, 9); // anat. Вузька порожнина в організмі. Між обома листками [плеври] знаходиться плевральна щілина з невеликою кількістю рідини (Анат. і фізіол. люд., 1957, 73); Зябра складаються з численних яскраво-червоних зябрових пелюсток, прикріплених до особливих кісточок — зябрових дуг. Між дугами є зяброві щілини (Зоол., 1957, 72); // перек., розм. Незакрите місце, який-небудь хід, яким можна кудись-небудь пробратися. І сам він [диякон] своєю відчаєм ніби свесь був обмазаний «сльезам», бо пролазив скрізь і всюди, сказати б в найменшу щілину, як еміють пролазити жиші (Н.-Лев., IV, 1956, 127).

△ Голосова щілина див. голосовій.

2. Ущелина, яр, міжгір'я. В щілині поміж горами летів в долину потік (Коцюб., II, 1955, 312); В одній щілині темній, Геть зарослій чагарами, Ялівець, лежить глибоко Агта Тролега печера (Л. Укр., IV, 1954, 140); Плакала Гафійка, плакала Маруся. Мов сама пережила ту страшну драму в тісній щілині між гір, у затці — ластів'ячим єнізді, безладно заваленій здобичами нічними, денним розбобом (Хотк., II, 1966, 21).

ЩІЛІНКА, и, ж. Зменш. до щілини 1. Прокинувся вранці; чую якийсь гоїм... крізь забите вікно в щілинки сонце — наче золоті стрілки (Вовчок, VI, 1956, 239); З вікон, у щілинки гардин і фіранок виглядали налякані міщани (Рябак, Опов., 1949, 192); На вікні Ганка повісила сіті, бо вже холодно й вітри дмуть у всі щілинки (Ів., Вел. очі, 1950, 140); Щілінка, що раніше була лише скраю, тепер наскрізь розкралася маленьке тільце сонілки, ще й у другім місці тріснула (Головко, I, 1957, 138); Командир загону послав кінютника. Одного, другого, третього. В кожного — наказ пробитися, знайти якусь щілинку, дістатися до своїх (Донч., I, 1956, 53); Вузькі щілинки його очей на плескуватому тлустому обличчі з набряклими щоками і мішками під очима обурею блиснули (Тулуб, В степу..., 1964, 37); Додою Сиволап повернувся геть далеко за північ. Ледве знайшов замкову щілинку, повернув ключа, але двері не відчинялися (Ткач, Племя..., 1961, 125).

ЩІЛІННИЙ, а, е. 1. Який має щілину, щілини. Щілинка лампа; Щілинний диск; // Який проходить, проникає крізь щілину; // Який є щілиною. Коли вода витікає не з водомісної верстви, а з щілин водонепроникних порід, — такі джерела називаються щілинними джерелами (Курс заг. геол., 1947, 127).

2. лінгв. Утворюваний від тертя повітря в щілині між зближеними органами мовлення; фрикативний. При творенні приголосного в якій-небудь частині мовного апарату може виникати щілина, тоді повітря проходить крізь неї з більшим або меншим шумом тертя. Приголосні, утворені таким способом, називаються щілинними, або фрикативними (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 133).

ЩІЛІННИСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до щілинний.

Фонеми (з) і (ж) відрізняються від інших українських приголосних сукупністю ознак передньовязковості, щілинності, двійковості та твердості (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 223).

ЩІЛІНОРІЗ, а, ч. Пристрій до тракторного плуга для нарізання поливних щілин (глибоких борозен). Одноразово з нарізуванням поливних борозен спеціальним щілинорізом у кожному міжрядді нарізають вузькі щілини на глибину до 40 сантиметрів. Вони сприяють кращому проницненню води в глибокі горизонти ґрунту (Хлібороб Укр., 6, 1970, 18).

ЩІЛІНОРІЗНИЙ, а, е. Прикм. до щілиноріза. Щілинорізані лапи можна виготовити в майстернях колгоспів і радгоспів із лоп бурякокопачів та виноградних плугів-розпушувачів (Хлібороб Укр., 5, 1967, 8).

ЩІЛІНОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до щілінка. — О, хоч би щілиночка! — і мацала [Зінька] двері руками — хоч би я на тебе, мій любий, глянула! (Головко, II, 1957, 174).

ЩІЛІСТИЙ, а, е. Те саме, що щілястий.

ЩІЛКА, и, ж., рідко. 1. Те саме, що щілінка. Карпо Петрович скопа поглянув на щілку в дверях, звідки пробивалося світло, і тепер тільки почув давнійкий злов'ячий гомос (Коцюб., II, 1955, 367).

2. заст. Рядок у тексті. Не все я тобі сказала, що хотілось і що слід було, та вже надія на літо і на твою умилість чути межі словами і читати межі щілками (Л. Укр., V, 1956, 240).

ЩІЛОЧКА, и, ж., рідко, заст. Зменш.-пестл. до щілка. Крізь невеличку щілочку прокрався до них у темноту місяць срібною стежечкою... (Мирний, III, 1954, 171); Добре тому рибалиці, що сам зробить собі човника. заб'є паклею щілочку, залле їх смолою, приробить легенькі весельця! (Л. Янов., I, 1959, 234); Я віддам землі Всі кістки мої, А на світ пуцу Лиш щілки мої! Не умруть вони: Кожна щілочка Полетить жива. Як та щілочка (Рудан., Тв. 1956, 68).

ЩІЛЮВАННЯ, я, с., с. г. Нарізання глибоких борозен для загризування вологи в ґрунт, боротьби з водною ерозією, за даними Українського науково-дослідного інституту землеробства, може бути щілювання забу (Хлібороб Укр., 9, 1971, 15).

ЩІЛЯСТИЙ, а, е. Який має багато щілин; із щілинами. На вивоме зберігання плоди пакують в щісті, сузі щілясті ящики (Колг. Укр., 8, 1956, 39); // Який формою нагадує щілину; у вигляді щілини. Окрім kota, щілясту зіницю мають змії, крокодили і нічні ящірки — геконо (Наука., 6, 1967, 22).

ЩІЛЬ, і, ж., заст., рідко. Те саме, що щіліна 1. Від сонця одисок крізь щіль Зеори пробилуся, й відтінь Мені виспіває вона, Моя пташиночка ясна, Моя утішниця в журбі (Граб., I, 1959, 406); Перемога! Вікон ласкувати вже не треба, Не ховатися в щіль, коли тривога... (Нех., Мв живемо..., 1960, 85).

ЩІЛЬНЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до щільний.

ЩІЛЬНЕНЬКО. Присл. до щільненький. [Г а л н а:] Ой як же його любила, Ой як милувала Та щільненько до серденька Любо пригорчала (Кроп., II, 1958, 85).

ЩІЛЬНИЙ, а, е. 1. Такий, складові частини якого міцно з'єднані між собою; який у малому об'ємі містить значну кількість речовини. Важно можна добувати з будь-якої природної різновидності вуглекислого кальцію (жармуру, крейди, вапняку), але найпоширенішою сировиною для виробництва вапна є щільні вапняки (Тасман. вапна, 1957, 26); У щільному ґрунті, де є повніший контакт коріння з частинками ґрунту, рослині, очевидно, немає потреби розвивати особливо велику кіль-

кість коріння (Колг. Укр., 7, 1956, 16); // Те саме, що густий 2. Земна атмосфера складається з трьох головних шарів — тропосфери, стратосфери та іоносфери. Тропосфера — нижній, щільніший шар (Наука..., 3, 1956, 26); Лише позагора забівав Грещу сюди. Підогва тоді була поспіль укрита щільним шаром застарілої грязюки (Шовк., Інженери, 1956, 412); Каранда сів на своє місце. Не поспішаючи, витяг з пачки нового демократичного «біломора», старанно розпалив його, полизкав і напнув між собою й співбесідником щільну димову завісу (Шовк., Людина..., 1962, 279); // Густо плетений, тканий. Посеред храму п'юстала звали І статую поставили на ньому, І вид, немов Ізіді, зап'яли Покровом щільним ідолами своєю (Л. Укр., I, 1951, 107); Тайжан зупинив своїм: «Стій!» і, скинувши із себе петлю і, розгорнувши вужке і щільне рядно, одним точним рухом наклав гніздо і орля (Тулуб, В степу..., 1964, 123).

2. Який складається з осіб, предметів і т. ін., розташованих вдалеко одне від одного. Я й собі замислаєш у щільну юрбу, — зотілася розбити чим-небудь свої враження (Л. Укр., III, 1952, 624); Злепилиши у одну щільну купу, старшина і писар ворушилися у снігу, сопля, крєктали, вивертався зісподу по один, то другий (Вас., I, 1959, 129); Почорніло небо. Між окопів і щільних дротарів загорджень ругається снаряди (Довж., I, 1958, 35); На купинах стирчать буйні надламані стебла ситнягу і татарського вілля, а за ними щільною стінкою підвієся сухий з сиво-рожевим золоттям очерет (Стельмах, I, 1962, 218); // Який складається з частин, що тісно, впритул прилягають одна до одної. Стіни неначе будовали з криці, Вікна в залізці, немов у в'язниці, Щільні віконниці, склеп кам'яний, Засов висить над дверима міцний (Граб., I, 1959, 241); Ряд високих кранів здіймався за щільними дощаними парканами (Собко, Біле полум'я, 1952, 177); При настани сприялих умов капуста, минаючи стан щільної головки, переходить до цієї стінки (Колг. Укр., 8, 1959, 35); На зимове зберігання залишають найщільніші, добре висушені цибулини (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 233); Вирвала [Юля] травинку, перевернула її білими щільними гострими зубами, знову усміхаючись, глянула на Дениса (Тют., Вир, 1964, 245); // перен., ряз. Ущерб заповнений, насичений справами, подіями і т. ін. Тепер аби мав час, то боявся б [Микола] за себе, але життя для нього настало так: напружене й щільне своїми клопотами, що не мав куди просунути бодяй найтоншої скалочки побуювання за власну долю (Загреб., Шепіт, 1966, 34); // перен. Тісний, нерозв'язний, безперервний. В ряді своїх статей Франко підкреслює щільний зв'язок між українською і російською літературою, благотворний вплив російської літератури на українську (Іст. укр. літ., I, 1954, 17); // Міцний, дужий. О, я їду до тебе з найщільніших обіймів, від найсолодших поцілунків! (Л. Укр., I, 1951, 205).

◇ Щільний вогонь — сваряди, кулі, які летять часто, суцільною смугою, близько одне від одного. Вогонь був дуже щільний. Бійці для експерименту викинули на перестарт порожнє відро. За хвилину воно стало як решето (Гончар, III, 1959, 248); Щільним колом (кільцем) обступати (обступати, оточувати, оточити і т. ін.) — тісно обступати, оточувати. Козаки обступили Івана Петровича щільним колом (Полг., Дят. Роголя, 1954, 41); Діти оточували його щільним колом, тупилися до нього, м'які й теплі, і дивилися на нього блискучими з цікавості оченятами (Тулуб, В степу..., 1964, 478); Білі тмарки щільним кільцем оточували машину (Перв., Атака..., 1946, 6); Щільними рядами (львами) сидіти (рухатися, наступати, бігти і т. ін.) — тісно один біля одного сидіти, рухатися і т. ін. Попід затами

в кольорових очіпках щільними рядами сиділи баби й молодіці (Вас., I, 1959, 265); Довелося побратись за руки і рухатись далі щільними рядами, підтримуючи один одного (Гончар, II, 1959, 417); Другий гурт — також 20—30 людей — щільними лавами по чотири в ряд — пробіг так же швидко, як і перший (Смолич, I, 1958, 95).

ЩІЛЬНИК, а, ч. Те саме, що стільник¹. Жінка кинулася до комори, принесла щільник липового меду, достала хліба й солі, накришила сала (Н.-Лев., I, 1956, 413); *Образно. По краях картоплі наливалися, розцвітали соняшники; жовті пелюсточки обрамляють живі щільники, залиті молочком у сірих зернятках (Цюпа. Краєзнав., 1971, 318); Стоять, а біля них збилася жаркою купою отара, збилася луто, в щільник (Гончар, Тронка, 1963, 5); *У порівн. Паазахотіли сузі березові дрова у великій голландській печі, навколо якої, як щільники, ліпилися всі три кімнатки (Перв. Атака..., 1946, 49); Люди, спереваючись, тісним чорним щільником сунули до розправи (Стельмах, I, 1962, 364).

ЩІЛЬНИКОВИЙ, а, е. Прикм. до щільник; // Який міститься в щільнику. Вона поставила на стіл щільниковий мед у дерев'яній мисці, пляшку жовтого вина з яблука, сала і свіжого хліба (Кучер. Черв. вогонь, 1959, 52).

ЩІЛЬНІСТЬ, ності, ж. 1. Абстр. ім. до щільний. Перед сібою [моркви] поле старанно вирівнювали і коткували. Слідом за сібою, залежно від щільності ґрунту, коткували важким або середнім котками (Хлібороб Укр., 11, 1966, 9); Близьк деревини в основному залежить від її щільності та від серцевинних променів (Стол.-буд. справа, 1957, 20); Залежно від щільності засмічення, посіви сілськогосподарських культур на забур'яненні вірчаком землях в середньому знижують урожай майже наполовину (Хлібороб Укр., 9, 1972, 27); Він ніколи не бачив такої щільності вогню, хоч бачив на війні багато. Снаряди, міни, бомби всіх калібрів падали безперервно (Перв., Дикий мед, 1963, 412).

2. спеч. Відношення маси тіла до його об'єму. Об'єм на вага, або щільність, сапропелю зовсім мала, лиш на чверть більша, ніж у води (Наука..., 2, 1973, 30).

ЩІЛЬНІТИ, іє, недок. Те саме, що щільнішати. ЩІЛЬНІШАТИ, ає, недок. Ставати щільним, щільнішим.

ЩІЛЬНО, присл. 1. Дуже тісно, міцно притиснувши, прєднавши один до одного або до чогось. Вона боялася, щоб не скрикнути, боялася вітхнути та все міцніше й щільніше тиснула зуби (Мирний, I, 1949, 411); Поглядуючи скося на щільно стужені жіничні губи, він з побільшеною жаваєстю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар...! (Кожуб. II, 1955, 10); Дід виїз на фразугу вікна і приложив голову щільно до ґрат (Фр., VI, 1951, 180); Кассандра закриває лице щільно обома руками і стоїть, мов скам'яніла (Л. Укр., II, 1951, 275); Медунка щільніше притупилась до квітки, зорнувши крильця, щоб її нікто не побачив (Ів., Про блжілку..., 1959, 20); Яка краща спадщина, яке більше багатство може бути для чабана, ніж цей колодязь, круглий, просторий, з вінцем жовтого надрюватого каменю, щільно вкладеного, злеглого так, ніби від природи... (Гончар, Тронка, 1963, 56); Шорсткою долонею він витер йому носа, обтрусив шинельку і надів щільніше кашкет (Панч, Гарні хлопці, 1959, 127); Офіцер був у повній парадній формі: чистий, вишитель, причесаний, у лайкових рукавицях, які щільно облягали сущоцаві руки (Тют., Вир, 1964, 407); // Так, щоб не було ніяких отворів, щілин; наглухо. Дід завітис лажу, вікна щільно позатуляв тустками (Вас., II, 1959, 319); Олесь зайшла в піонерську кімнату і щільно

мо зачинила за собою двері (Донч., Ю. Васюта, 1950, 192); *З засувою двері дайчаті, міцні і пригнані щільно, Вхід замикали* (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 51); — *Ту зернисту кашу, що в ще в хаті, хай Маринка засипле до пляшки, закоркує щільно, і будемо держати тільки для гостей* (Вільде, Сестри..., 1958, 207); *Миرون щільно закриває полами свитини доньку* (Стельмах, I, 1962, 379); // *Покриваючи, окутуючи що-небудь суцільним, густим шаром, закриваючи кого-, що-небудь (про туман, дим, хмари тощо). Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укриває землю, далекий обрій враз розцвітає червоном сльозом* (Коцюб., II, 1955, 67); *Швидкі хмари час від часу щільно закривали ущерблений місяць та зірки* (Ле, Клеп. лист, 1960, 156); // *Дуже близько, на малій відстані один від одного; густо. Здоєж усіх чотирьох стін просторої зали уставлені були крісла щільно одно коло одного* (Фр., VI, 1951, 220); *Вуличка була вся із крамничь, що щільно притислись одна до одної і тяглися обабіч неї* (Досв., Гюлле, 1961, 111); *Яблука сиділи одне біля одного так щільно, що деякі з них були витиснені і трималися на довгих хвостиках* (Чаб., Тече вода..., 1961, 70); — *Щільніше ратуша! За мною!..* (Добр., Очак. розмир, 1965, 232); *Вона хотіла подивитися, але білці стояли так щільно, що вона нічого не могла побачити* (Тют., Вир, 1964, 376); // *Впритул наблизившись до кого-, чого-небудь. Останні слова Бульба вже мовив під туніт і гуркіттю поляків, які щільно підступили до табору* (Довж., I, 1958, 259); *Млявий, завжди стриманий і меланхолійно зосереджений Порада враз змінився в лиці і підійшов щільно до Кіри* (Коп., Десятикласники, 1938, 110); *Ми щільно об'їзали корму* (Ю. Янов., II, 1958, 83); // *перен.* Дуже близько; впритул. Тут ми щільно підходимо до того, що критика літературних теорій не може бути відділена від соціології (Еллан, II, 1958, 87); *В поемі «Тарасова ніч» Шевченка щільно підійшов до однієї з центральних тем ранньої творчості — боротьби українського народу проти національного й соціального гніту* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 74); *І закортіло [Храповку] щільніше зійтися з Мухтаровим* (Ле, Міжгір'я, 1953, 445); // *перен.* Нерозв'язно, тісно. *Все звучить в цілість — природа і люди, що в, що минуло, що сталося, що буде, і рідне й чуже поєднуються щільно і житиме в думці моєї нероздільно* (Л. Укр. I, 1951, 287).

2. *заст.* Наполегливо, старанно, ретельно. *Роблять [хлопці] саме рамі. Робота кипить, але галасу немає; навпаки — що щільніше, що щиріше бралися до роботи, то коротша була мова* (Вас., II, 1959, 232); *Ми знали: цар в Росії щільно узявся наш народ скарати... Та враз почули ми: як вільно співає Україна-мати!* (Тяч., Комунізм далі..., 1961, 38).

ЩІЛЬНУВАТИЙ, а, е. Трохи щільний.

ЩІМКІЙ, а, б. Який завдав пему, пемить. *Булиці були поєні щіркою тривоги* (Тудор, Народження, 1941, 116); *Щімка порожнеча заливала його груди, хотілося справді таки скочити на коня й погнати в світи, щоб тільки вітер свистів у ухах* (Гуц., З горіха..., 1967, 61).

ЩІМКО. Присл. до щімкий. Було душно, палало щіркою обличчя (Тудор, Народження, 1941, 78).

ЩІПНА, ної, ж. Яка перебуває в тому стані, коли в її організмі розвивається зародок (про суку, вовчицю, лисицю). *Карпо мовчки пропустив Огея до кімнати й, зиркнувши в напрямку кутка, де лежала «добродійна» — завжди щіпка сука, зачинив двері* (Досв., Вибр., 1959, 245).

ЩІПКА, и, ж. Те саме, що пучка 3. *Змила [Харятя] в мисчині горсточку пшона, екинула щіпку солі та дві три бараболі, наллала горщик водою і поставила його*

до вогню (Коцюб., I, 1955, 14); [Д а р 'я І в а н і в н а:] *Поки ви не поїдете до графа та не привезете пунької відповіді, — не дістанете від мене ні щіпки вашої поганої табаки* (Коч., I, 1956, 79).

ЩІТКА, и, ж. 1. Знаряддя для чищення, чесання, обмітання і т. ін. у вигляді плоскої колодки або дощечки з густо набитою на неї щетиною чи матеріалом, що замінює її. *В садку, на садовій канапі вже була розп'ята чорна спідниця, і бабуся то біла по ній пружом, то чистила щіткою, все щось мимрячи сама до себе* (Л. Укр., III, 1952, 603); *Вона греблом чистила воду, витирала щіткою, а копита вимивала теплою водою* (Чорн., Потік..., 1956, 296); *Лакі з щітками кинулися старанно витирати за графом мокрі плями на паркеті* (Донч., III, 1956, 16); *Перша зубна щітка була виготовлена дві тисячі років тому із цукрової тростини* (Веч. Квіт., 10.I 1967, 4); // *Те, що нагадує це знаряддя, схоже на в'язок. Розгадуйте [Гордій] щітки жовтих од тютюнового диму стрижених усіх, магне рукою* (Юхвід, Оля, 1959, 39); *Напередодні випав дощ, вибої на грейдері наповнилися водою, іхати було важко, зате поля обабіч дороги радували око зеленою свіжою щіткою озимини* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 56); **У порівн. Незабаром зійшла пшениця, така густа та ясна, як щітка, — аж весело на неї гаятуть* (Стор., I, 1957, 32); *З правого боку чорні зруб і поміж ним, мов щітка, піднімався молодий лісок* (Мирний, I, 1954, 248); *На луках зеленою щіткою пнулася догори трава* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 40).

2. Зв'язаний з трави, мацухи або лика товстий жмут, признач. для побілки глиною, крейдою, вапном і т. ін. *Молодички теж ставали Ті, що мазали, щітки І нові поодягали І запаски, й сорочки* (Щог., Поезії, 1958, 245); — *А щітки у вас є? — запитає Тарас. — Нема. — розгублено пролетіла Оксана. — От тобі й на! А як же ви білтитимете? — глажливо кинув Тарас* (Мокр., Острів..., 1961, 33).

3. Те саме, що пензель 1. *Ніяке перо, ані щітка маляря не передала б тієї чарівної ієри [грязі], яку витівало сонце з містом: воно горіло-палало, страшна пожежа не світить ніколи таким величним світом* (Мирний, IV, 1955, 158); *Після війни маляр Михайло Лагутін узяв знову щітку* (Кучер, Дорога..., 1958, 124).

4. *ел.* Пластинка або стержень з графіту, міді, деревного вугілля і т. ін., що доторкається до контактних кілець або колектора електричної машини і служить для передачі струму

5. *геол.* Сукупність кристалів, які нарости на породу щільно один біля одного.

ЩІТКАР, я, ч. Робітник, що робить щітки (у 1—4 знач.). *В тісний, брудний і вогкий комірках працювали від раннього досвітку дрібні ремісники: шевці, кравці, щіткарі й інші* (Фр., VI, 1951, 254).

ЩІТКОВИЙ, а, е. Прикм. до щітка 1—4. *Щіткова майстерня; // Який має щітки, з щітками* (у 4 знач.). *Щіткова машина.*

ЩІТКОТРИМАЧ, а, ч., *ел.* Пристрій для тримання щітки (у 4 знач.). *При.. спрацюванні пластин колектора генератор треба ремонтувати. При слабкому натиску щіток треба добре прочистити щіткотримачі і перевірити стан пружин* (Автомоб. 1957, 227).

ЩІТОЧКА, и, ж. 1. Зменш.-пестл. до щітка 1—4. *Валю пустила патефон. Терентій Йосипович щіточкою поправив вуса і підкресленим жестом запросив Валю* (Корн., I, 1955, 90); *Закупив [заець] в аптеці пасту, Щіточку і порошок І для себе, й для дітей, І щоранку До сніданку І з дітками-Малюками Чистить зуби коло дуба* (Стельмах, V, 1963, 368); *Сергій Сергійович зажок. Узяв тоненьку щіточку, зробив легенький мазок на кар-*

тини й замріявся (Є. Кравч., Квіти..., 1959, 47); *Перестаючи босі ноги по вже скошеній густій, зрізаній, як бритвою, щіточці трав'яного прикоріння, Тимко відчував холодну і липку в'язь лугової землі* (Тют., Вир, 1964, 251); *У порівн. У нього були акуратно підстрижені короткі чорні вуса щіточкою і зовсім сивий молодий чуб (Перв., Дикий мед, 1963, 414).

2. зоол. Волокиси на лапках у бджіл і джмелів. У вулику бджоли, користуючись щіточками — видозміненими члениками задніх лапок, зчищають принесений ними пилок (пергу) у воскові комірки (Зоол., 1957, 64).

ЩІТЬ, і, ж., розж. Те саме, що щітка 1. *У порівн. Висадки пішли в куці, а цибуля погнала в стрілки; сіянець повиткався з грядки густо, як щіть (Н.-Лев., I, 1956, 85); Здорovenні чорні вуса звисали йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна чуприна, як щіть (Фр., VIII, 1952, 21).

ЩІЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до щокá 1. Тихо схилючись, злегенька поцілував він Галю в незакриту щічку (Мирний, I, 1949, 341); Увійдуть Палагея та дід Молибоза, верткий, меткий, із срібною борідкою, з розселими щічками, з кольчими сивими бровами, у снігової шапці (Мик., I, 1957, 299); *Образно. Роса капотить, наче перли, На гарную щічку тюльпана (Крим., Вибр., 1965, 273).

ЩІЧНИЙ, а, е. Прикм. до щокá. У веселой, оптимістичной людини завжди активний щічний м'яз сміху, круговий м'яз рота тощо (Знання..., 7, 1966, 6); Недозудок складається з суцільного ременя, двоох щічний ремень; намордного ременя (Конярство, 1957, 185).

ЩО¹, чогб, знах. в. що, а після прийм. з а, п р о, через т а ін. також вішо, займ. 1. також з підсила. част. ж, б, т о, лит. Означає загальне питання про предмет, явище, дію і т. ін. — *Що... що таке? .. Що він тобі сказав?.. — обступивши, дівчата Домашу у один голос випитують* (Кв.-Осн., II, 1956, 18); *Що б це сталося з моїми добрими та щирими земляками? Міркую, міркую і садки не дам* (Шевч., VI, 1957, 50); — *Ой боже наш милосердний! Що то буде? що то буде далі?* (Н.-Лев., VII, 1966, 185); — *Скажіть мені: чи не знаєте, бува, Григорій Петровича Проценка? Де він і що з ним?..* (Мирний, III, 1954, 266); *Що біліе отам на роздолі? Чи шариночка легкая біла Геть по небі гуляє по волі?* (Л. Укр., I, 1951, 17); *«Що цей сон означає?» біля вішалки у передпокої напружено думає розгублений Павло* (Головко, II, 1957, 490); — *Це що, Гервасію? Для чого? — нахилився Аркадій Валеріанович над зусткою.* — *Торф?* (Стельмах, I, 1962, 347); *Є така поезія Верлена. Де поет себе питає сам У віркову каятті: Шалений! Що зробив ти із своїм життям?* (Рильський, Голос. осінь, 1959, 11).

◇ В чім (в чому) річ? див. річ¹; Звінеш що?; Знаєте що? — уживається при поясненні чого-небудь, пропонуванні можливого виходу з якого-небудь становища і т. ін. у знач.: о с ь щ о. — *Знаєте що? Викрадіть ви Марусю та ідете до Кишинева та й повічайтесь* (Н.-Лев., VI, 1966, 59); *На чім (чому) світ (стоїть) див. світ²; На що (з чого) жити? — на які матеріальні засоби жити, існувати? — А з чого будуть жити молодята по шлюбі?* (Вільде, III, 1968, 306); *Та що: а уяви (уявіть) собі. Була одна чорна курка, така несуща курка, та що! — запілля півнем, і треба було голову втяти* (Кочуб., I, 1955, 58); б) те саме, що нічого 4. [Л ю б о в:] Риск... та що, без нього все життя людське було б одностайне, як осінній дощ (Л. Укр., II, 1951, 28); [Та] що там див. там; То [й] що—нічого страшного. Буде трудно, правда. А надто на перших стартках — ну, то що? (Хотк., II, 1966, 225); — *Як ти хоч мого ножа не забув, — турбувався Хома Хасцький.. — А якби й загубив,*

то що? — лукаво задирався хлопцев (Гончар, III, 1959, 59); — *Хіба ж так можна? Це ж учері тільки прибудеш.* — *То й що, смачніше їстиметься!* (Стельмах, II, 1962, 406); *Чим дихав (дїше) див. дихати; Чим [же] не в то, що — уживається в риторичних питаннях у знач.: цілком підходить, гідний чого-небудь, добрий.* — *Чим же він не козак, — кажу я старим.* — *Да подивіться, люди добрі, чи він же не козак? Нехай хоч сама Марта скаже!* (Вовчок, I, 1955, 73); *Що вдієш; Що вліяти див. удіяти; Що [ж ти] зробиш див. зробити; Що [ж ти] йому зробиш див. зробити; Що ж [ти] поробиш див. поробити; Що [ж] робити? див. робити; Що й казати див. казати; Що там не кажи (не кажіть) див. там; Що-що, а...; Чого-чогб, а...; Чому-чому, а... — уживається при виділенні, підкресленні винятковості предмета, явища, події і т. ін. — *Цілих вісім днів оце прожив я у матері і чого-чого, а про те прокляття наслуцався доволі* (Ле, Міжгір'я, 1953, 10); *Що я сказав (сказала) див. сказати.**

2. лит. Уживається в функції прислівника у знач.: ч о м у?, з якої причини? — *Ланове молодці! — каже [Олеся], — .. що ви мене, як вороги, стережете, в неславу сироту вводите!* (Вовчок, I, 1955, 24).

◇ За віщо?; За що?; За що й про що?; За що? Про що? — ч о м у?, навіщо? А за віщо, за що люди гинуть? Того ж батька, такі ж діти, — *Жити б та брататься. Ні, не зміли, не тотіли, Треба роз'єднаться!* (Шевч., I, 1963, 114); — *Одно другого готове в ложці води втопити, з'їсти без солі. От і Соломія стала мій врагом. А за що? А про що?* (Н.-Лев., VI, 1966, 410); [Р а б - е г и п т я н и н:] *Яка там помста? Що ти плаещеш? Хто ж се над ким помститись має? За що? Про що?* (Л. Укр., II, 1951, 243); *Не знати чогб (чому) — невідомо нашо. Дружок, чейто я, намалював картину життя на цьому спеченому острові.. Халаупа на похилому березі, яка тремтить од вітру, .. і хазяї, не знати чого викинуті до цієї пустелі й забуті людьми* (Ю. Янов., II, 1958, 52); *Ні за що ні про що — без причини, безпідставно, даремно.* — *Сину! що це з тобою сталося? Чого ти чіпляєш до молодичі ні за що ні про що? Чи то ж спосіб таке тобі базкати?* (Н.-Лев., VI, 1966, 406); *Ії душло велике лихо, що так несподівано, ні за що ні про що опало на її голову* (Кочуб., I, 1955, 273); *Левко чогось аж потемнів за цю весну і, коли треба і не треба, безжалісно показував свій норов. Навіть рідних братів не жалював: наділяв їх запотілничниками та ляцями ні за що ні про що* (Стельмах, I, 1962, 530); *Ні за що пропасти (загинути і т. ін.) — даремно, марно пропасти, загинути.* — *Зовсім скрутила чоловіка, — промовила мати.* — *Пропав він з нею ні за що!* (Гр., I, 1963, 287); — *Пам'ятаю Устима. Хороший хлопець був! — Та тільки загинув ні за що* (Головко, II, 1957, 435).

3. лит. Уживається в функції прислівника мети у знач.: д л я ч о г о?, н а в і ш о?, з якою метою? (у риторичному питанні — із знач. н і ч о г о). *Що тому богу моляться, котрий не милує* (Укр., присл., 1963, 215); *Я пішла до панів. Тільки на поріг, а стара й питає: — Чи останеше? Що те лихо згадувати! — каже* (Вовчок, I, 1955, 19); — *Де тут звязав ведмідь? Що ви верзете нісенітницю!* (Н.-Лев., VII, 1966, 196); *Черниш спалазнув: — Товаришу сержант! (Сержант жвавує каблучки з підкресленою бравістою). Що ви з себе Швейка корчите? Чому у вас такий розхристаний, неохайний вигляд?* (Гончар, III, 1959, 8).

◇ Заряди чого — навіщо, нащо; Не знати (не гямити), для чого — невідомо чому, навіщо. Не знати

для чого Роман широко відчинив хвіртку, і перше, що йому впало в очі — був обрис якоїсь постаті (Стельмах, I, 1962, 611); По дорозі, мабуть, самі гаразд не тямлячи, для чого це, — хто ламає в тину кілок, хто тапає що тільки було слухне (Головко, II, 1957, 345); Немі чого (що), з інфін. — уживається для заперечення яких-небудь дій, думок і т. ін.; не варто, не потрібно. Нема чого тішити себе надаремно, він не дитина, може дивитись віркій правді в очі (Гончар, III, 1959, 152); — Буди вже так. Нема що й балакати дарма (Головко, II, 1957, 424); Чого раді див. раді; Ще (іще) що!; Ще (іще) чого! — уживається при запереченні неприйнятних думок, дій, вчинків і т. ін. — Еге! Чепляєшся [чіпляєшся]. Ще що, мамо, вигадайте. Чепляєшся. Як я чепляєшся? Я мовчу, сиджу нишком, а вони кажуть — чепляєшся (Н.-Лев., VI, 1966, 406); [К а с с а н д р а:] Не руште! Я під захистом святині! [А я к с:] Іще чого! (Л. Укр., II, 1951, 324).

4. *пит.*, тільки в наз. в. Уживається в функції присудка, відповідаючи значенням: як?, який?, в якій? в якій стані перебуває хто-, що-небудь? За словами ледве-ледве Вимовляє [мати] доні: — Що весілля, доню моя? А де ж твоя пара? (Шевч., I, 1951, 32); — Що стара? Не хоче оддати за вас Марусю? — Не хоче (Н.-Лев., VI, 1966, 59); Що там синочок наш — які слова вичиш?.. (Коцюб., III, 1956, 179).

◇ Що [це, се, вони, вони і т. ін.] за що, що — уживається при запитанні про якості, властивості предметів, осіб і т. ін. у знач.: як і й. «Що це за диво? Що це за переза? Це приводці армії чогось ідуть до мене» (Н.-Лев., VII, 1966, 228); [Й о г а н а:] Хузає! [Х у с а:] А се це що за норови? (Л. Укр., III, 1952, 165); — Зовк я, — каже, — в цьому лісі, Як лущина при горісі, Звує Голик, ще й Іван, А із вами що за пан? (Перв., Казка., 1958, 25); Ці люди сподобалися Данилюкові, хоч він і не став їх розпитувати, що вони за одні (Панч, Синів., 1959, 107); Хвилинами Кузь зупиняє і роздумує про те, що самий каліченний чоловік на землі не може розгадати, що за дивне створіння людина (Тют., Вир, 1964, 113); — Вона, гей, пильно зараз приглядається до нас та приміряється... Що це, моваля, за солдати зі Сходу прийшли, що воно за люди... (Гончар, III, 1959, 77).

5. *пит.*, *розм.* Виражає питання про кількість чогось-будь, відповідаючи значенню: скільки?, як у суму? — От вам, — каже, — і баран. Купить, коли треба! «А що хочеш?» — Три копи (Рудан., Тв., 1965, 238); Мужик став, починається торг. Підходять люди, питають мужика, що візьме на роздріб (Мирний, I, 1954, 237); — Він таки правду каже, що без проценту [процента] ніде не позичиш... Кажі, Романе, по-божому, що візьме на рік відсотки? — обернувся Семен до брата (Коцюб., I, 1955, 107).

6. *відносний.* Приєднує підрядні речення: а) додаткові. Замфір спателечився. Він дозволяє ворожжам робити з жінкою, що їм забавляється, аби звести її на ноги (Коцюб., I, 1955, 228); [М е л х о л а:] Що заробив, те й маєш. Розпустяє козану жіночку — оце ж і дяка від молодой господині (Л. Укр., III, 1952, 149); Ешелон ішов далі, монотонно цокотіли колеса, в вагоні зазасили світло — всі спали. Вона могла наодинці виплакати все, чим наболіло її серце (Гончар, III, 1959, 177); б) підметові. [Б и ч о к:] Та годі тобі, стара, вбиватися. Що з воза упало, те пропало! (Кроп., I, 1958, 467); А що вже їм зовсім не йшло, то се солдатська наука (Л. Укр., I, 1951, 406); Де те все поділяє, що тоді нам мріяло — ясне, урочище? (Л. Укр., I, 1951, 246); в) (у сполуч. з часткою *и* *е*) допустові. Кирило Ієвнович що не робив — нічого не вдіє, просить, — не можу ж я проти закону

йти, — одмовить [секретар] йому і своє робить (Мирний, I, 1954, 160).

◇ Багато що (чогó, чому і т. ін.) *див.* багато; Бог [його] знає що *див.* бог; Будь що буде *див.* бути; Мало що (чогó, чому і т. ін.) *див.* мало; Хай буде, що буде *див.* бути; Що буде, те (то) [й] буде — те саме, що Будь що буде (*див.* бути). «Що буде, те й буде, а я не покину своєї матері...» — думала Маруся (Н.-Лев., VI, 1966, 73); Маруся вибігла з лісу. Що буде, то буде, але в ліс вона більше не піде (Хотк., II, 1966, 217); — А, що буде, те й буде! — втішав він сам себе. — Оженюся та й усе. Хіба ж мало наших хлопців на вчених поженилося? Он як вона мене любить (Тют., Вир, 1964, 246); Хай там що, а... — як би там не було, а... Хай там що, а наш час вимагає нового [шевченківського] бібліографічного покажчика (Вітч., 4, 1964, 203); Що ж до ково, чого, то... — коли стосується кого-, чого-небудь, то... Що ж до того, як нам надалі ділитися, то я проваж би Вас деякий час не вносити зміни, себто ділитися пополювині (Коцюб., III, 1956, 400); Що не кажі (не кажіть) *див.* казати.

7. *відносний.* Приєднує підрядне означальне речення, відповідаючи значенням відносного займенника *я* *к* *и* *й*. Слово, чому ти не тверда криця, Що серед бою так лєно іскритися? (Л. Укр., I, 1951, 126); Друге, що в можу дитинстві було вирішальним для характеру моєї творчості, це любов до природи, правильне відчуття природи (Довж., I, 1958, 12); А ж до вір, що згорі тремтять, ми несем Революцій Грозу!.. (Сос., I, 1957, 61).

8. *відносний.* Приєднує підрядні речення: а) які вказують на наступність іншої дії, що доповнює попередню. Дічина цюкнула старого в щок, після чого обернулася до бічці, енергійно піднявши догори стиснутий кулачок (Гончар, III, 1959, 255); б) які виражають наслідкові відношення, у знач.: а *ц* *е*, і *ц* *е*. Тихови, який ніколи не стріляв і не любив крові, одвернувся від закритавленої дичини, чим образив трохи свого колегу-мисливця (Коцюб., I, 1955, 220); Питання життя і смерті вражали, очевидно, мою дитячу увагу, що й залишилося в мені на все життя, пронизуючи в найрізноманітніших вилах мою теорію (Довж., I, 1958, 11).

При чому — уживається для введення приєднувальних конструкцій, відповідаючи значенням: в цей час, при цьому. [Н а р т а л (крутить головою, при чому кайдани стига бражечка):] О, зле, се дуже зле! (Л. Укр., II, 1951, 430); Через що — уживається для введення підрядного речення з наслідковими відношеннями. Я такий обтяжений службовою працею, що не маю навіть часу прийти на свій повітрі, через що часто зазнаю на здоров'ї (Коцюб., III, 1956, 257).

9. *відносний.* Уживається при зіставленні кількох підрядних підметових речень або членів речення з повторюванням займенника. Все заучиться в цілість — природа і люди, що с, що минуло, що сталося, що буде (Л. Укр., I, 1951, 287).

10. *відносний.* Уживається у сполуч. з іменниками та числівниками у знач.: *к* *о* *ж* *н* *и*, *в* *с* *я* *к* *н* *и*. Що день божий Работі приносить Своїй матері щасливі Дочка уродлива. Мов тополя, виростає Світові на диво (Шевч., II, 1963, 29); — Знов велено: позности насупроти палацу всі хатки... Отак що день — усе новий та новий приказ (Мирний, I, 1949, 195); Колеса ледве оберталися, вивертаючи пуди в'язкого чорнозему. Що кілька метрів зупинилися переддизни (Гончар, III, 1959, 222); // так-ж із співвідносним словом *т* *о*. Уживається для приєднання підрядного речення або підрядної конструкції простого речення. Далі вже що день, вона сердитіша; вже й лас; часом щипне або штовгне стиха... (Вовчок,

І, 1955, 108); *І що день, усе гіршало їй. Суха зробилась, суха. І водою голодною тільки й живе* (Тесл., З книги життя, 1949, 81); *Що п'ять верстов, то й корчожка: Нічого й лічити!*.. (Рудан., Вибр., 1937, 151); *Що день, то більше в бруслимі тесліє настає* (Л. Укр., І, 1951, 442); *Що не книжка — то й розум* (Коцюб., І, 1955, 451); *Що не день, то все тривожніш ставало на слободі* (Головко, ІІ, 1957, 217).

11. *відносний, перев. з інфін.* Уживається всередині простого речення в функції податка. *Жовірам не стало за що харчуватись. Вони кинулись по селах шукати поживку* (Н.-Лев., VII, 1966, 226); *Неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись* (Коцюб., ІІ, 1955, 224); *Чернишеві хотілося багато чого сказати цій дівчині-едові* (Гончар, ІІІ, 1959, 217).

◇ *В чому (в чім) був (була, були)* — не переодягаючись. *Аж ось зарозгоріш на дворі візок.. Я, в чім була, схопилась до його на візок. Стара мене благословляє і його* (Вовчок, І, 1955, 137); *Дивіться нема на що див. дивіться; Не знати що див. знати; Нема́ (немас) за що див. нема; Нема́ (немас) чим, з інфін.* — не вистає чого-небудь. *Одягаюсь. Виходжу. Де там! Нема чим диватись. Вітер заваняв диванця назад у груди* (Коцюб., ІІ, 1955, 408); *Нема́ (немас) чогó — не передув; нічого.* [Ж і н - к а:] *Чом хліба не їси? [Чоловік (мовчить).]* [Ж і н к а:] *Гіркий, либонь? Нема чого, небоже, мусиш їсти!* (Л. Укр., ІІ, 1951, 129); *Покі що див. покі; Хоч би тобі що — нічого не трапляється з ким-небудь. Кремезний був дід Андрій... Міг годинами лежати у сніго-вому заметі, підстерігаючи вівка або задіяв; увесь жоркий від поту, лягав спати на сирій землі, напившись холодної води. — і хоч би тобі що* (Хотк., І, 1966, 80); *Хоч би щіб кому — зовсім байдуже, однаково, не хвально кого-небудь щось. — Дмитре, довго того часу попоїсти? — Встигну ще. — І так завжди. Готуй, готуй, а йому хоч би що, — заминяючи ворота, проводить [Докія] очима сина* (Стельмах, ІІ, 1962, 406); *Хоч ти йому що — не слухас, не сприймає нічого, залишається байдужим до всього хто-небудь; Хоч би там що було див. бути; Хто в (у) що — кожен на свій лад, по-різному. Оглушені, мовчки дивилися ми з-під важких повік сонними очима на те, як нім пошматованим дахом корівника вже перед вечором розташовувався цілий наповн якийсь, одягнутих хто у що, свіжих, гамірливих людей* (Коз., Гарячі руки, 1960, 48); *Чим багаті, тим і раді див. багатий; Чогó доброго див. добрий; Що бог дасть див. бог; Що бог послав; Чим бог послав див. послати; Що б там не було див. бути; Що б там (то) не коштувало див. коштувати; Що б то не було — те саме, що Що б там не було (див. бути). Ми вирішили що б то не було виконати своє головне завдання: зробити проміри дня в напрямку мілини між островам і материком* (Вітч., І, 1968, 217); *Що б то не стало див. ставати; Що називається — те саме, що Як називається (див. називатися).*

12. *неознач.* Уживається в знач.: що-небудь, що сь. скільки-небудь, дешо. *Не пожайй лиш золотого Дял Феба світлого, ясного, Та і мені що перекинй* (Котл., І, 1952, 119); *Чи було що з пошти?* (Коцюб., ІІІ, 1956, 322); [Р у ф і н:] *Прісцілло, накажи вина принести і ще чого — бо й татко не вечеряє* (Л. Укр., ІІ, 1951, 366); *А може, то так він, — намолися? Чи в хуторях що недобре почує?* (Головко, ІІ, 1957, 117).

Коля що... [то...] — якщо (як)..., то... — *Коли що трапиться зі мною, візьмеш, друже, оцей планшет у спадщину* (Гончар, ІІІ, 1959, 114); *Кому що, а тобі (йому і т. ін.)... — уживається при вказівці на виділення чий-небудь бажань, дій, вчинків і т. ін. з ряду за-*

гальних. — Мамо, а солодкий горох ми посадимо тут? — Кому що, а тобі горох, — засміялася молодича. — Посадимо (Стельмах, І, 1962, 631); *— О, кому що, а Левкові поцілунок! — одразу жвавішас вузьке, довгасте обличчя Зосі* (Стельмах, І, 1962, 52); *Не що інше, як... див. інший; Що інше див. інший.*

13. *означ., також у сполуч. із частками в ж е, т о.* Уживається в окличних реченнях у знач.: д у ж е б а г а т о, в е л и к а к і л ь к і с т ь. *Чого там не росте! Від ласоців аж віття гнуться* (Гл., Вибр., 1951, 75); *За що пак милує господь Лихую твар таку, Як цей правитель?.. Другий год, Як він з німецькими плугами Забрался голій в цей куток. А що тих бідних покриток Пустив по світу з байстрюками!* (Шевч., ІІ, 1963, 114); *Найшли погріб роблений із цегли. Що там срібла, золота!* (Барв., Опов., 1902, 327); *А що вже жениш було, боже мій милий! Де вона пройде, то як рій гуде!* (Вовчок, І, 1955, 21); *А я ріжу, а я ріжу, — що там крику!* *Що люде!*.. (Тяч., І, 1957, 174); *// Уживається при вказівці на ступінь вияву чого-небудь у знач.: д у ж е, с и л ь н о, я к, я к и й.* *Що не мовляли Олесі, нічого не допомогло. Тільки гірш дівчину засмутили* (Вовчок, І, 1955, 23); *— Бог його знає, де він ходив, покинувши нас. А що вже мати наплакалась та набралась лиза, то, мабуть, нікому не доводилось так бідувати, як матері* (Н.-Лев., ІІ, 1956, 258); *Віддали його до пана в економію товар пасти. Що вже тоді назмуцалися з його доскоку, що наштотвалися!* (Коцюб., І, 1955, 21); [Т и х о н:] *Давай оце ми тебе оженимо. Я тобі висватаю пам'янку, що весела, що красива, то другої такої не знайдеш* (Вас., ІІІ, 1960, 157).

◇ *Що є (було) дүху див. дух; Що є (було і т. ін.) сили див. сила.*

14. *означ., розм.* Уживається в риторичних питаннях і окликах при вираженні емоційної оцінки предмета, явища і т. ін. у знач.: в д у ж е в е л и к и й, у в и щ и й м і р і. — *Аз, що робиться... що тільки робиться...* (Коцюб., ІІ, 1955, 167).

15. *до чого...* — уживається в сполуч. з прикметниками та прислівниками, вказуючи на високий ступінь вияву якої-небудь ознаки, у знач.: д у ж е. *Артемей наче гора зсунулася з пліч. Усміхнувся щасливий та мерщій до валушок, що за цей час уже й вихопнули. Дарма, до чого ж і смачні!* (Головко, ІІ, 1957, 252); *На що... — навіть. На що вже Зайчих-стрибунець — І той урве хоч гостика кінець* (Гл., Вибр., 1951, 103); *Ні до чого — не потрібно; Що [то] за ... див. за³.*

15. *вказ., у сполуч. з частками о с ь, о т, о н.* Уживається для уточнення, роз'яснення висловлювання: а) перед повідомленням, переліком. *Ще ось що: як будуть питать брата Йосипа, на чім він гуртці живе, то нехай скаже — на своїм* (Шевч., VI, 1957, 206); *— От що, ти... — почав Матюха важко. — Тільки ти мені не скажеш по правді про отой лист, так і знай: до ранку загребемо отут у ямі, як собаку!* (Головко, ІІ, 1957, 146); б) у функції узагальнюючого слова, що вказує на здогад про щось, розгадку чого-небудь. — *Оксано, Оксано! — Ледве вимовив Ярема Та й упав додолу. — Еге! ось що... Шкода хлюпя* (Шевч., І, 1963, 110); *Він придивився й крикнув: — Тодозя! Он що я забувся ваяти!* (Н.-Лев., VII, 1966, 151); *— От воно що! — думає він, — от чого козаний тєсть починається в таті, ховається від люде!* (Коцюб., ІІІ, 1956, 9); [С а б і н а:] *Шкода втрати, пане, бо є тепер кому гостей вітати і без твоєї служівниці. [Х у с а (усліхається):] От що! Ба з того вже тепер ніхто не винен!* (Л. Укр., ІІІ, 1952, 169).

16. *перев. з часткою в е.* Уживається в окличних і питальних реченнях, а також у різних словосполученнях

у знач.: все, все без винятку, все під ряд, всяке, різне. *Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 94); *Царство ми пройшли до краю, Бачив я, що всюди люд На царя кладе свій труд, Що не вродить, що не скосить — Все у двір цареві зносить* (Перв., Казка., 1958, 14).

◇ По чому попало — по всьому без розбору. У чорній пащі сарая, як зуби, блиснули машини, а Невкипийлий замазнувся і з риком кинувся на них, в нестямі гелюючи локом по чому попало (Головко, II, 1957, 286); **Чого** на світі не буває (не було) — уживається при вказівці на можливість будь-якого випадку у знач.: все можливе. *Зозуля Горлиці жалілась, Що доля її недобра судилась: Мов сирота вона, тиняється сама.. — А діти? — Горлиця питає, — Чи, може, хто гніздечко зруйнував? Чого на світі не буває!* (Гл., Вибр., 1951, 134); [З е т:] *Я чував — хоча, звичайно, люди часто брешуть, але чого на світі не буває! — Що ніби спіє тейі, чи музика, може, не знаю, що там саме, чари має..* (Л. Укр., I, 1951, 446); **Чого** [там, тільки] нема (немає) див. нема; **Чого**, **чого** [тільки] не... — уживається при вказівці на велику кількість, значний в'яз чого-небудь; **Що** завгодно див. завгодно; **Що** [не] попало — все, будь-що; **Що** слід — все необхідне, потрібне. *Він іде на цей промисел безвідмовно, працюватиме до ночі, поки не зробить що слід* (Гончар, Тронка, 1963, 28); **Що** хоч; **Хоч** що — усе без винятку, будь-що. *Та він на що хоч піде, аби його мати не плакала* (Мирний, IV, 1955, 289); — *Піду, — сказав Осел, — хоч що вже буде!* (Гл., Вибр., 1951, 136); **Що** і як; **Як** і що; **Що** [воні] й до чого; **Що**, **куди** і до чого — уживається у функції додатка або неповного додаткового речення у знач.: все, в с е д е т а л ь н о, як п о т р і б н о. Вони помирилися і вже тизо, без сварки, умовилися, як і що (Коцюб., I, 1955, 385); *Присолоджував Гилак гірку долю свого роботаючого наймита до того часу, поки Дорошук не розібрався, що воно й до чого* (М.Ю. Тарн., День..., 1963, 262); *Порядкує [книгиня] і сама не знає, що куди і до чого; дає якось зачепила рукавом срібну кошовку, повну вишнівки, да й розлила по всій скатерті* (П. Куліш, Вибр., 1969, 129).

17. Уживається в риторичних питаннях і окликах у знач. заперечних займенників ні що, ні чого, а також іменників, що позначають негативні якості, властивості. *Один заможний господар Надумався Вовків злякати. — Що, — каже, — той вівчар — Собак дві сотні назбирати!* (Гл., Вибр., 1951, 58); *Як не плакали, як не благали матері пача, ..та не помогли ні словози, ні викладки... Панові що? Хіба пан думав про гірку працю?* (Мирний, I, 1949, 261); *Що турки!.. Вона має цілий влад* (Коцюб., I, 1955, 384); *Та сором сліз, що ллються від безсилая.. Доволі вже їм литись, — Що словози там, де навіть крові мало?!* (Л. Укр., I, 1951, 107); — *Тобі що! У твого батька є пара коней. А треба буде, піднутужитесь трошки і третього коня прикупите* (Головко, II, 1957, 498).

◇ **Що** для мене (тебе, нього і т. ін.) хто, що — байдуже мені, тобі, йому тощо до когось, чогось. *Нікчемна в них радість і вітня нікчемна, Усяк з них за себе лиш дає, І що ж для них туга співецька тама?* *Чуття у них в серці немає* (Л. Укр., I, 1951, 344); **Що** мені (тобі, йому і т. ін.) до кого — чого — мені, тобі, йому тощо немає ніякого діла, байдуже кому-небудь до кого-, чого-небудь. *Нас тільки двоє на світі. Що нам до інших?* (Коцюб., II, 1955, 419); [Р а х і л ь:] *Мессія! що йому до нашої недолі? Він пан землі, безсмертний божий син* (Л. Укр., I, 1951, 420); **Що** [ж] з того? див. той; **Що** там що — не варте уваги що-небудь. *Лихий поніс його туди, до тих божевільців.. А тут ще сон*

такий, наче віщує щось.. Погано... Е, що там, врешті, сон — дурниця (Коцюб., I, 1955, 163).

18. Уживається в складі фразових сполук із заперечними частками.

◇ **Мати** (вважати) ні за що кого — зовсім не вважаєти на кого-небудь, не поважати когось, виявляти зневагу до кого-небудь; **Ні** в що (у віщо) вдятітсь — немає чого, нічого одягнути. *Тільки як зилою змерзну, змерзну оце, вдягнись гаразд ні в віщо, терплю* (Тесл., З книги життя, 1956, 255); **Ні** до чого — не потрібен хто-небудь, не потрібне що-небудь. — *Ферапонте, зараз мені перекидати гній поза стайню!.. — «Властиво — се ні до чого», — подумав Аркадій Петрович* (Коцюб., II, 1955, 396); — *Тату, — з доктором озвався Павло. — Нащо ви так говорите? Адже той мотор нам ні до чого, а в колосні без нього, як без рук* (Кучер, Трудна любов, 1960, 421); *Я не хочу про дружбу говорити взагалі, Бо словесна дружба мені ні до чого* (Мал., Любов, 1946, 11); **Ні** за що — дуже дешево, за безцінь. — *А за що продає [хліб], Чілко? — питає Лушня. — Ні за що. — Як ні за що? — усі разом скрикнули* (Мирний, I, 1949, 279); **Ні** з чим іті (піті), іхати, поіхати, залишатіся, залиштітсь, вертатіся, вернутіся і т. ін.) — без нічого, не одержавши нічого, не добившись ніяких наслідків, іті, піті тощо. *Поїхав Дмитренко ні з чим* (Мирний, II, 1954, 275); [Л ю б о в:] *Що ж з того, що дрібниця, а все-таки виграла, а ви ні з чим вертаєтесь. Все-таки, значить, мене щастя не зрадило!* (Л. Укр., II, 1951, 27); *До хати зашло двоє у потертих шмелех з таким виглядом, ніби таки настигли злодія.. Коли вони ні з чим вийшли з хати, переполошений батько запитавше встасює на сима* (Панч, На калин. мості, 1965, 97); **Ні** про чому (чім) [бути] — не бути причетним до чого-небудь, не бути винним у чому-небудь. — *Я і сам знаю, що коні не винні, — спинився він коло дошки. — Се ти правду сказала. Коні тут ні при чім.. ну, і що ж з того?* (Коцюб., II, 1955, 399); **Що** не [є], у сполуч. з прикм. вищ. і найвищ. ст. — які найбільше відповідають даним якостям, властивостям. *Треба, щоб Степан найкращий яблуку та груш дає до столу заєтра. Самих що не є найкращих!* (Рильський, Бабине літо, 1967, 47); **Що** не що, а... рідко — як би там не було, а... — *Біжу, — обізвався зловеще, тоді до Івана: — А ти не хвилюйся. Все буде гаразд. Що не що, а одну партію виграємо сьогодні напевно* (Головко, I, 1957, 427).

Що², спол. і. з'ясувальний. Уживається для зв'язку підрядного додаткового з присудком або іншим членом головного речення. *Синиця славу розпунтила, Що хоче море запалити, Що море, буцімто, згорить.. Така, бач, є у неї сила* (Гл., Вибр., 1957, 68); *Ярема гнучся, бо не знає, Не знає, сіромага, що вирости крила, Що неба достане, коли полетить* (Шевч., I, 1951, 84); *Гала прокинулася, почула, що міцненько її обняли — то менший брат обняв її* (Вовчок, I, 1955, 312); *Чорний кіт солодко спав на припичку біля каганця: йому було байдуже, що голодна зима зазірала крізь вікна білим морозом* (Коцюб., I, 1955, 109); *Горе тим, що йдуть одважно у нерівний бій на згубу, гірше тим, що від отрути на безславі погибають* (Л. Укр., I, 1951, 395); *Я завжди думаю і думаю, що без гарячої любові до природи людина не може бути житцем* (Довж., I, 1958, 12).

2. з'ясувальний. Приєднує підрядні додаткові речення, в яких з'ясується причина, привід, мотиви якоїсь дії. *Панів за те там [у пеклі] мордовали [мордували] І жарили до всіх боків, Що людам льготи не давали І ставили їх за скотів* (Югл., I, 1952, 135); — *Що ти любиш мене та жалуєш, від того і я така веселенька* (Кв.-Осп., II, 1956, 426); — *Романе! Романе! а де ти? Йди вже вечеряти, бо мати сердяться, що ти десь задлявся та*

загаваю і не йдеш у хату, — почує Роман сестрин голос (Н.-Лев., VI, 1966, 309); Дуже мені чебриємно, що так сталося, і почуваю себе винним (Коцюб., III, 1956, 291).

3. з'ясувальний. Приєднує підрядні підметові речення. Вона, що носила у серці велике горе..., бачила тільки своїх синів, про них говорила (Коцюб., II, 1955, 177); — Мій мен не тяжкий для одважних рук. Чи ти боїшся смерті, кари, мук, Ти, що була душею завжди вільна? (Л. Укр., I, 1951, 123); Коли уряд переїхав до Києва, я, що живу на той час у Москві, був введений до урядової комісії по реконструкції міста (Довж., I, 1958, 25); // Приєднує підметові речення до головних, в яких підмет відсутній. Цієї ж таки весни прочулося скрізь, що знов увалилися розвійники (Вовчок, I, 1955, 366); Мар'яна здивувало її насторожило, що пан економ першим без гордування заговорив до нього, навіть підхвалювати почав (Стельмах, I, 1962, 191).

4. з'ясувальний. Приєднує підрядні присудкові речення. Діждемо пори, що й ми вилізем з нори! (Укр. присл., 1963, 155); В таку добу під горою. Біля того гаю, що чорнів над водою, Щось біле блукає (Шевч., I, 1963, 3); — Тим часом у Варшаві тільки й мови, що про вашу милість, князю (Н.-Лев., VII, 1966, 241); Мое життя стало зараз таке коротке, що я кроками можу зміряти його (Коцюб., II, 1955, 267); Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов (Сос., II, 1953, 11); Оксен... зробив собі круж і врізав такого гопака, що позатагало пилькою вікна і лампа жевріла, як би десь на токовищі (Тют., Впр., 1964, 208); Команду подали пошепки, а враження було таке, що пролунала вона громом (Гончар, III, 1959, 354).

5. з'ясувальний. Приєднує підрядні речення означальні. Загинує би напевно люд нещасний, Якби погасла та маленька іскра Любові братньої, що поміж людьми У деяких серця горіла тиво (Л. Укр., I, 1951, 53).

6. з'ясувальний. Приєднує підрядні речення способу дії. Було колись так, що люди не знали, як рахувати час (Коцюб., III, 1956, 7); Двері ті, зроблені широкою аркою, настежи розчинені, так, що крізь них видні середину хати з гарною мозаїкою і фресками по стінах (Л. Укр., II, 1951, 385); // Приєднує підрядні речення, які характеризують ступінь вияву дії, стану або ознаки. Упав так, що аж носом зорав (Номис, 1864, № 6634); Буває так зажуриться, Що й люлька не куриться. В очай слюзина заблищить І чує серце заболить (Пл., Вибр., 1951, 207); До того змучений, що нічого писати не можу, і це мене гризе найбільше (Коцюб., III, 1956, 279); Ми викрутили його одяз так, що в ній не залишилось і краплі води (Ю. Янов., II, 1958, 54).

7. з'ясувальний. Приєднує підрядні речення причини. [Х у с а:] От, бачиш! Ти, значить, зрадила мене, що хочеш розлуку брати? (Л. Укр., III, 1952, 164); Гроші, звичайно, присуджено з Семена, а що Семен не мав чим заплатити, то продав три морги родючої землі (Коцюб., I, 1955, 127); А що синові порядки йому не подобались, то таки не вдержувався, щоб часом не докорити (Гр., II, 1963, 334); У місто приехали російського полоненого. Провели до штабу, але що там нікого не застали, привели у єдине в Тербовалі місце, де можна було завжди застати офіцера, тобто в кав'ярню (Гжипський, У світ., 1960, 23).

8. розділ. Уживається при зіставленні членів речення або речень для посилення роздільності в чергуванні фактів, у знач. х о ч, ч п. Він ще вам покаже. Будете знати, що пан, що мужик — все одно (Мпрний, V, 1955, 325).

9. відносний. Уживається для введення присудновальних підрядних конструкцій, які доповнюють або розкривають зміст попередніх речень. — Тут нас Попович

лякав, що від засідання нам, окрім провалу, нема чого чекати. При нашій меншості. А як же він собі думає? Що більшість сама прийде до нас? (Головко, II, 1957, 465).

10. часовий. Приєднує підрядні умовні речення із супровідними часовими значеннями; близький за значенням до сполучника як т і л ь к я. Що рибка смик — то серце твоє! Серденько цює Рибалочці віщує: Чи то тушу, чи то переполох (Г.-Арт., Байки..., 1958, 76); Що Аниця стає поратися коло хати, а Іван за нею смуться, як тинь (Март., Тв., 1954, 36); Що поглянь-поглянь на нього, — і радісно якось мені на душі стане. Це ж уже чоловік... на тім світі був, а тепер он бач — балакає (Хотк., I, 1966, 169); Що добіжу до неї [посмітху], то вона зніметься та й перелетить далі на ступенів два понад самісінькою травою (Н.-Лев., VI, 1966, 95); Лежить Карпо на лаві плавом. А молодниця, що не гляне на Карпа, то так і заголосить (Коцюб., I, 1955, 303); Що гляне в вікно, то зустріне півтму і марица в очі заглянуть йому, він мусить заплющити очі (Л. Укр., I, 1951, 438).

11. умовний. Уживається для введення умовно-зставних підрядних речень або зворотів до складного речення при співвідносному слові т о в головному реченні, відповідуючи за знач. словам н а с к і л ь к и, в я к і й м і р і. Що вища температура, то більша частота максимуму рівноважного випромінювання (Наука..., 6, 1967, 10); Що далі забувалася небіжка Чайчица, то знов Пилипича робилася погмурна — важким духом стала дихати вона на зятя (Вовчок, I, 1955, 238); Що ближче ми підходили до устних казарів, то голосніше чувся тоскний звірачий плач (Мур., Бук. повість, 1959, 285).

12. порівняльний, нар.-поет. Приєднує підрядні порівняльні речення, виступаючи у знач. м о в, н е м о в, я к. Бідна княгиня... аж тремтить уся, що та билана од вітру (П. Куліш, Вибр., 1969, 129); — Отаке лихо... — співчутливо відкаже Галабурда. — А молодниця була, що това царівна (Добр., Очак. розмир. 1965, 47); // Приєднує порівняльний зворот усередині простого речення. Поле — що безкаре море; скільки земляєш — розіслало зелений килим, аж сміється в очай (Мирний, I, 1949, 125); [Х о р к о с а р і в:] Ми в лузі підєм всі з косами І як станем ерад, Він устелється травами. Скошеними влад. Кожен з нас, що соколи, А всі разом, як орли! (Кроп., V, 1959, 131).

13. приєднувальний, нар.-поет. Те саме, що а (Див. а² II, 3). А в дівчини брівоньки, Що в дівчини чорнії, — Матуся дала! (Укр. нар. пісні, I, 1964, 36); Ой раненько сонце сходить І пізно заходить, Що багатий до вбогої женихатся ходить (Укр. нар. пісні, I, 1964, 69); — Ходи, ходи, півнику, до мене, що у мене золота пшениця, мейяна волиця (Укр. дит. фолькл., 1962, 116).

14. Входить до складу підрядних сполучників: а) причинних: тому що, через те що, у зв'язку з тим, що, розм. затім що, тим що. У зв'язку з тим, що у відчуттях людини при сприйнятті певної реалії, крім об'єктивної її оцінки, часто виникають суб'єктивні... емоції, коло таких слів [які викликають почуття] може розширюватись (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 95); Корови скільки в душу ревуць, затім що хазяйки не йдуть їх доїти (Кв.-Осн., II, 1956, 172); Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатир. Так заморочили бідну Настю, що вона вже й каже: — Хто перш прийшл старостів, за того й піду (Коцюб., I, 1955, 25); б) часових: тільки що, розм. тільки що. Тільки що ми увійшли в двір, десь узлялась мама на ганку, прибігла до мене й з плачем кинулась до мене та й обняла мене (Н.-Лев., VI, 1966, 98); У неділю, тільки що вийшли

з церкви та пообідали, зараз Грицько закріп своїй парубки... та.. поїхав до Чіпки (Мирний, I, 1949, 278); Тільки що Тихович наважися увійти в двір, як йому закинута дорожчуха гусяча череда (Коцюб., I, 1955, 224); в) допустових: хіба що, дарма що. Я знаю, Що лев з ягням не може мирно жити, хіба що змінять так свою натуру, аж прийдеється їм дати інші назви (Л. Укр., I, 1951, 169); — Нам нічого втрачати, хіба що кайдани! (Головко, I, 1957, 63); Хто почує би його стогін серед цих безкраїх пустельних кам'яних гір?.. Хіба що голодні орли прилетіли б випити йому очі (Гончар, III, 1959, 110); — Ну молодець! — гукнув Комар старенький, — Утяя, дарма що молоденький! (Гл., Вибр., 1951, 133); Вечорами, як верталися з поля, то, повечерявши, — дарма що й заєтра як світ їти на поле, — не лягали спати, а ходили за ворота й допіна сиділи на колодах, на споршешеві похідничку й гомоніли жваво (Головко, II, 1957, 231); г) наслідкового: так що. На мов щастя, сьогодні сіра погода й іде дощ безперестанку, так що я не гуляю, ніяких вражень не маю і тим заспокоюю свої нерви (Коцюб., III, 1956, 323); Правду кажучи, не схвилює [Кирило Іванович] ні разу, так же через рік сидів уже на місці помічника столоначальника (Мирний, I, 1954, 156); д) обмежувально-протиставних: так (та) що ж, тільки що, розм. що тільки. Якби і йому [серцю], як рукам, можна було дати клапоту наперу та перо з каламарем та й годі. То воно дуже добре було б, так що ж! таким добром його не нагодуєш (Шевч., VI, 1957, 50); Він таки з козаків був, та жив собі памом, мав свій хутір і степи, й поле, тільки що ходив у свиті, в свитій шапці, — не хотів у інше вбиратися (Вовчок, I, 1955, 96); Що тільки Михайло не був задержуваний, як Палажка, а йому теж не до впадоби було це ходіння. Воляся, щоб Сергій її з пантелику не збив (Тесл., 3 книги життя, 1949, 111); е) приєднувальних: не тільки що, розм. опріч (окрім) того, що. — Усе ти між людьми й не боїшся їх. Пройди-світів літаєш; Не тільки що під стрілою співаєш, Ще й у віяло літаєш... (Гл., Вибр., 1951, 131); Маланка лотувала. Опріч того, що її живий жалі брав за знівченою рибкою, вона була голодна (Коцюб., II, 1955, 22).

◇ Не те що..., [а] ... див. той; Не то що див. той; ◇ [тільки]..., а то б... — на жаль ..., а то б...; прикро що..., а то б... — Ну де-бо ти взялася?! Витяг у тісті руки з ночов. На неї радісний дивит.ся. Що руки в тісті, — а то б спочив, таку любу й таку ждану й неждану (Головко, II, 1957, 151).

ЩО³, част., розм. 1. пит. Уживається на початку питального або окличного речення для вираження здивування, вагання, докору. Питається у хлопчика: — Що, титаря вбили? (Шевч., I, 1963, 115); // Уживається на початку питальних й окличних речень, які передбачають негативну відповідь. [Л] ю ц і й! Що, твоє сумління чисте? [П а р в у с:] Чому ж би ні? (Л. Укр., II, 1951, 435); — Та йди ти к чортовій матері! — не витримає нарешті Воженко і крутонує колясочку [кулемет]. — Що я тобі — артист? (Довж., I, 1958, 167).

◇ [А] що, колай (як); Що, якби — уживається для припущення можливості чого-небудь. [К а с с а н д р а:] А що коли Кассандра переможе? Чим виправдить Гелен свою неправду? (Л. Укр., II, 1951, 299); «Що, як проженуть тебе? — думає він. — О сором! сором!» (Мирний, I, 1954, 162); — Ой, гарно ж! Що, якби й справді, Марійко, нитки такі — золоті! (Головко, I, 1957, 112); Що ти (ви)! — виражає здивування чимісь вчинками або словами. — Чи ти, мамо, солила дерева? — Що ти, що ти, що ти? Вог з тобою! — крикнула Векла на дочку (Кв.-Осн., II, 1956, 431); Помітивши, що Дорош не допив молока із глиняного кудля, вона образливо під-

жала губи: — Чого ж це ви так мало? Може, вам не до впадоби наше молоко? — Що сні! (Тют., Вир, 1964, 103).

2. підсил. Уживається перев. на початку питального речення для наголошення на чому-небудь у знач., близькому до як? Що, любі дітки, чи годиться химерна загадка моя (Гл., Вибр., 1951, 196); — Що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б побоявся козак? (Довж., I, 1958, 276); // Уживається для виділення, увиразнення чого-небудь. Що то як малар, то вже скрізь понамальовує всякої всячини (Шевч., VI, 1957, 17); — Що то — мати! — через скільки часу злито промовила баба... — Ії змеважають, з хати виганяють рідні діти, а їй усе-таки шкода!.. (Мирний, I, 1949, 292).

◇ А що?; Ну що? — уживається в питальних реченнях для спонування співрозмовника до відповіді у знач.: як?, як там?, як справ? Ото було молодийці й жартують: — А що, — кажуть, — ваша дочка, Горпико? — Вона й почне: — Та вже всімігається. сестриці-голубоньки, і рученята до мене простягає; вже знає мене (Вовчок, I, 1955, 65); — А що, сину, може, череда вже йде? — спитала Зінька у сина (Н.-Лев., VI, 1966, 303); — Ну що? — спитала Олена, як він дійшов до хати. — Завірюха... та, може, щуцне... (Коцюб., I, 1955, 83); — Ну, що? — питає Кузнецов. — Все гаразд. Бажаючих більше, як треба (Головко, II, 1957, 468); А що! — уживається в хвалюватих репліках, виражаючі глузування, погрозу і т. ін. А що, з'їв облязня! (Укр.-присл., 1963, 194); — А що! таки можемо стало! — сказала Настя (Н.-Лев., VI, 1966, 342); А що вже див. уже; Не то (те) що..., а... — уживається при уточненні вказівки на щось, у знач.: не зовсім..., а...; не так..., як...; не так..., а швидше... Світлиця прибрана гарно, але видко, що покраси в ній давно не відновлялись і на всьому є слід не то що занедбання, а недостатні пильнування (Л. Укр., III, 1952, 145); Так що — отже, з цього випливає. Він знов всімігнувся, але якось кричав. — Так що підійшуть, товаришу, оцього акта (Головко, II, 1957, 164); Ну [і] що ж; Так шб — уживається перев. при звертанні у знач.: ну як, от же. — Ну й що ж таке, що папірець на одного! А коли ми — брати (Головко, I, 1957, 139); — Ну що ж, Маріє, заєтра сама приходь на поле (Стельмах, II, 1962, 26); — Так що, знайдеться у кого закурити чи ні? (Тют., Вир, 1964, 357); Що [то] значить див. значити; Що хочете, а... — уживається при відвертій констатації чого-небудь.

3. пит. Уживається в діалозі у функції слова-речення як відгук, відповідь на поставлене питання в знач., близькому до що таке?, що треба? [П р і с і л а:] Рубіне! [Р у ф і н (по землі мовчання):] Що? (Л. Укр., II, 1951, 504); — Га?.. що?.. я засну?.. — прокинувся студент (Коцюб., I, 1955, 196); // Уживається в діалозі як питальне слово-речення, що виражає подив з приводу чогото, заперечення чого-небудь несподіваного для когось або прохання повторити недочуте, незрозуміле. — Що? — скрикнув він, гапаючи цигана за барки. — Мене не нукати на мій виноградник?! (Коцюб., I, 1955, 212).

◇ А [хібá] що? — уживається як питальне слово-речення в діалозі при в'язуванні мотивів, якими зумовлене запитання співрозмовника.

4. підсил. Уживається разом з іншою часткою або вставним словом для заповнення паузи. Усі за столом стали шумніші. Кожен говорив вищим тоном од звичайного, і говорили багато. І приборами стужали шумніш, а вже що їли — на славу! (Головко, II, 1957, 48).

5. підсил. нар.-поет. Уживається при зачинах у народних казках, піснях і творах, стилізованих під па-

родну творчість. *Що одним полем пішов Сожко Мушкет, а другим полем — Стецько Кукурма* (Сп. Гр.); *Що перший Вітер молодий — Лукавий Сніговий — Та так собі подумав, так помислив* (Тич., I, 1957, 49).

6. Уживається у складі фразових часток.

Ось що, еказана част. — уживається для уточнення, роз'яснення чого-небудь у знач.: *знаєш, знаєтє. Ще ось що: як будуть питать брата Йосипа, на чийм він ґрунті живе, то нехай скаже — на своїм* (Шевч., VI, 1957, 206); *Тільки що див. тільки; Чи що, модальна част.* — уживається як вставне слово для вираження непевності, припущення у знач.: *а) може, можливо. — А чого ти там боялась? Хіба я вовк, чи що?* (Н.-Лев., VI, 1966, 404); *— Ну, виїжджати, чи що?* (Тют., Вир, 1964, 148); *б) здається, точно не в і до м о. Ходив до нас із Межигир'я якийсь здоровенний дід — пасічник, чи що* (Стор., I, 1957, 100); *Про Андрія забули й думати на селі: поришили, що він загинув де-небудь у тюрмі, чи що...* (Коцюб., I, 1955, 449); *в) не в ж е, х і б а. — За генералів їх думаші давати, чи що? — Там кому бог приведе, той і візьме* (Мирний, I, 1954, 154); *— Чи тому богові хліба шматка жалко для нас, бідних, чи що?..* (Коцюб., I, 1955, 98); *г) м а б у т ь, так буде к р а ш е. — Ну, то сказай, як знаєш. У порожню бочку, чи що* (Довж., I, 1958, 267); *— Іч, голонці, засають. Хоч би вже в школу їх, чи що. Може б надовше одержі вистачило* (Панч, На калня. мості, 1965, 9); **Що б, модальна част.** — уживається в окличних реченнях для вираження побажання у знач.: *а) й, д о б р е б у л о б; Що ж, модальна част.* — уживається: *а) в розповіді про що-небудь або переході до наступної події, картини і т. ін. Начальство бачить, що не сплять, на варту посилати стало таки частенько. Що ж, стоять, не скаржаться, мов горя мало!* (Л. Укр., I, 1951, 407); *Що ж. Бой — так бой. Нам не вперше страждать* (Сос., I, 1957, 228); *б) у діалозі для спонування співрозмовника до відповіді на питання, до пояснення чого-небудь або виявлення свого ставлення до чогось. [І - ш а п а н о ч к а:] Що ж, панове, будемо кашу варити? [С а н я:] Та яка там каша? Снідати будемо у нас* (Л. Укр., II, 1951, 45); *в) для вираження вимушеної угоди, примирення з чим-небудь, схвалення чогось. — Як же ти заміж підеши? — Я не піду заміж. — А мати стане силувати. — Що ж? Важко мені буде* (Вовчок, I, 1955, 223); *— Ну, що ж — хай буде поводинок! — Це він говорить улоос, сидів на алешко й витривав в темряву очі* (Коцюб., I, 1955, 408); **Що [ж] за, оклично-підсил. част.** — уживається в окличних або пгвталних реченнях для вираження: *а) захоплення ким-, чим-небудь. — О, який мак! — покрикнула Галя. — Що ж за пишні макі! Я собі настю такого!* (Вовчок, I, 1955, 323); *Очиці, наче блискавиці, Так і грають з-поза бривок темниці! Що за погляд в цей чарівниці!* (Л. Укр., I, 1951, 70); *б) здивування від чого-небудь несподіваного, неочікуваного. Мати пішла жати. Надвечір привидляються — не видно Ганни, чи не додому пішла? Питають другий женишок, — не бачили, щоб йшла. — Що за диво!* (Вовчок, I, 1955, 83); *— Що за мара? Невже ота нещасна пригода, що могла б скінчитися гірше, ніж скінчилася, так сколотила мій спокій?* (Коцюб., I, 1955, 259); *в) невдоволення ким-, чим-небудь. [А е п і й П а н с а {з острахом:}] Ой, друже! що за жарти!* (Л. Укр., II, 1951, 364); *— Вийдіть з хати, кажучи важ! Що за народ, їй-богу! Куди не повернешь, роями літають!* (Довж., I, 1958, 145); **Що [то] за див. за ².**

7. підсил. Уживається як складовий компонент у формах прикметників і прислівників найвищого ступеня порівняння із префіксом *в а й* - для виділення, підсилення найвищої міри якості, відповідаючи за значен-

ням словам *самий, найбільш*, напр.: *щонайактивніший, щонайвірніший, щонайдбвше, щонайлегший, щонайпізніше і т. ін.*

ЩОБ¹, рідше ЩОБИ, спол. 1. з'ясувальний. Приєднує підрядні речення мети. — *Вони, щоб тільки поубити, То будуть все тебе мачити* (Котл., I, 1952, 123); *Зібрала мати гроші, зараз однесла священникові, щоб переслала Катрі* (Вовчок, I, 1955, 233); *Три могутніх мости-естакади були перекинуті з берега далеко в море, на глибину, щоб зручніше було вантажитись океанським суднам* (Гончар, II, 1959, 9); // *також у сполуч. з част. х і б а.* Приєднує інфінітивні конструкції, які виражають мету. *Пішла вночі до ворожки, Щоб поворожити* (Шевч., I, 1963, 58); *Він поїхав до Збаража, щоб одвідати Гризельду та свого сина Михайла* (Н.-Лев., VII, 1966, 208); *Шукаючи шпари, щоб зазірнути у двір, Іван тихо посувався по під баркан* (Коцюб., II, 1955, 344); *[Ц е н т у р і о н:] Я посланий, щоб виконать закон* (Л. Укр., II, 1951, 423); *Павло Гречаний всю зиму не злавив із печі, хіба щоб води принести та дров нарубати* (Тют., Вир, 1964, 507).

2. з'ясувальний. Приєднує підрядні додаткові речення. *Нехай же що є, то те й буде, а я таки знову буду просити вас, щоб ви... прислали мені дівочу сорочку гарно пошити* (Шевч., VI, 1957, 19); *Стара мати прибігла з плачем, питаючи, чи цьому правда, благаючи, щоб відпустили сина й обидного* (Вовчок, I, 1955, 362); *Пішов вовк до барана, Став його блазати, Щоби йому на обід Ягня яке дати* (Рудан., Тв., 1956, 179); *Виглядівши та поженивши багато синів, баба Зінька звикла, щоб коло неї в хаті вешталися люди, щоб коло неї говорили, співали, щоб у хаті пустували та бавилися діти* (Н.-Лев., VI, 1966, 373); [К р е ч е т:] *Проектуючи санаторій, ви мусили думати над тим, щоб кожна лінія, форма несла сонце, радість, бадьорість...* (Корн., I, 1955, 112); // *З відтінком бажаності, прагнення, наміру. Посилаю тобі нашивку зроблений плач хати... Мені тільки треба, щоб робоча була дубова, та круглий ганок скляний на Дніпро* (Шевч., VI, 1957, 206); [П а р в у с:] *Я воліє би, щоб се сказав хто інший, а не жінка Руфїнова та ще й при чоловіку...* (Л. Укр., II, 1951, 450); *Якось Хома виявив бажання, щоб Ференц змалював його на пам'ят' нащадкам подільської Вулиги* (Гончар, III, 1959, 230); *Білі яблуні, яблуні маю, як я зочу, щоб ви розцїли!* (Сос., I, 1957, 220); // *З відтінком причини. Став мій Тарас чогось журитись: Сидить, головоньку схилив. А панові боїться позвалитись, Щоб пан не був* (Гл., Вибр., 1951, 47); *Олексій Максимович намагався допомогти мені щодо російської мови, але я не згодився, щоб не одіймату у нього часу* (Коцюб., III, 1956, 430); // *Приєднує інфінітивні конструкції. — Нащо здалось гніздо мені? .. Нам літечко сявте Судилось не на те, Щоб у гнізді сидить, як печериці!* (Гл., Вибр., 1951, 134); *Просив оце, щоб написати тобі писмо любенько та подякуват' тобі за твої дорогі подарунки* (Шевч., VI, 1957, 160); *Повернувшись на возневу, Маховий не втримався, щоб не розповісти товаришам про свою конфузну пригоду* (Гончар, III, 1959, 58).

Нема́ (немáс) [toгó], щоб див. нема́; Немá (немáс) тогб, щоб не... див. нема́.

3. з'ясувальний. Приєднує підрядні означальні речення. *Нема тїї драбини, щоб до неба дістала* (Укр. прпсл., 1963, 45); *У Києві у мене нема нікого такого, щоб хто добре знав Понятовського* (Шевч., VI, 1957, 200); *«Я не якась там ліберальна молоденька панна, щоб робити самій візити паличам»* (Н.-Лев., VI, 1966, 70); *Паріс дав знак Сінокові, щоб той собі йшов, і підходить до Кассандри* (Л. Укр., II, 1951, 315); *Не було дня, щоб*

я тобі не написав (Коцюб., III, 1956, 170); // З відтінком мети. Він облюблював уже собі місце, щоб звісти все було видно (Шнян, Партиз. край. 1946, 14).

4. з'ясувальний. Приєднує підрядні речення способу дій. Друже мій єдиний! Коли бити, то треба бити так, щоб боліло. А то не допоможеш, а тільки нашкодиш (Шевч., VI, 1957, 223); Мені би з хати вибратися, щоб не заприштила мати, а там... (Мирний, IV, 1955, 289); — Копай з другого боку. Та гряди мені — обережно, щоб куца не підтяти... (Коцюб., I, 1955, 206); О, сором левочки гинути й страждати, Як маеш у руках хоч заржавілий меч. Ні, краще ворогу на одсіч дати, Та так, щоб голова злетіла з плеч! (Л. Укр., I, 1951, 114); — Обережно вступай у бій. Але коли вже вступиш, поведись так, щоб ворогу було страшно (Довж., I, 1958, 178).

5. з'ясувальний. Приєднує підрядні речення міри і ступеня. Підрізав поли він чимало, — Якраз, щоб на ривку стало (Гл., Вибр., 1951, 31); // Приєднує інфінітивні конструкції з таким значенням. [Л ю б о в !] А я вже напевне піаністкою не буду, знаю музику настільки, щоб се розуміти... (Л. Укр., II, 1951, 11); Я хоч і поправився трохи, але ще не настільки, щоб зібрати сил на цілий рік (Коцюб., III, 1956, 334).

6. з'ясувальний. Приєднує підрядні підметові речення. Ох, якби те сталося, щоб ви не вертали, Щоб там і здихали, де ви поросли! (Шевч., I, 1963, 330); Бажаю, навіть потрібно, щоб між автором оригіналу і перекладачем була внутрішня спорідненість (Рильський, III, 1956, 98).

7. з'ясувальний. Приєднує підрядні присудкові речення. І старий Щепкін не такий, щоб він там возився по Москві з нилми [«Неофітами»] як з писаною торбюю (Шевч., VI, 1957, 165); [П р о ч а в и в (щиро):] Ти мене не бійся. Я не такий, щоб зрадити людину, та ще таку добрячу (Л. Укр., III, 1952, 127); — Не такі мої літа, щоб ганятися за татарами, — говорить старий Бовдюг купці зажурених козаків (Довж., I, 1958, 256).

8. умовний. Приєднує підрядні умовні речення у знач. а б в. Ой щоб не ти, серце-дівчино, то я б не був тут (Сл. Гр.).

9. з'ясувальний. Приєднує відокремлені звороти та речення. — Тепер, щоб ви знали, Треба краю доводити, Коли й де вінчати, Та й весілля (Шевч., I, 1951, 317); // Уживається для введення приєднувальних конструкцій або речень, що доповнюють основне речення. [О л і м п і а д а І в а н і в н а:] І нащо ти, Любочко, сиз обшарпанців принажувеш [приваждувеш]? Зовсім не до речі; щоб ще обікрали нас (Л. Укр., II, 1951, 20); Щоб не забути. В кіпці березня писав я до д. Дружинина, але відповіди їй досі не маю (Коцюб., III, 1956, 126); — Я так хотів побачитися з тобою. Щоб наодити. Стільки казати хотів тобі (Головко, I, 1957, 427); Я хочу бути спокійний, я прагну спокою. Щоб не ворузилась ані моя спустошена думка, ні мої важкі солдатські чоботи (Кол., На фронті..., 1959, 5).

10. Входить до складу складених сполучників: а) мети: для того, щоб; тому, щоб; з тим, щоб; на те, щоб; розм. задля того, щоб; затім, щоб. Іван Антонович для того, щоб рота була згуртованішою, щоб не створювалась окрема, за його висловом, «каста ідошит», завів порядок, за яким міновози періодично мінялися (Гончар, III, 1959, 202); На те в церкві нілочки, щоб шапки вішати (Номіс, 1864, № 5856); Хіба ж на те ми подружжались, Щоб потім плакати, жалкувати? (Гл., Вибр., 1951, 75); Широкоплесі стави та озера порозвагалися в затишних балках, по низах, лоз задля того, щоб ясне сонце й синє небо повсякчас любувалися та видивлялися у їх чистих, прозорих водах (Мирний, IV, 1955, 219); На прощання випрохала Маруся у Василя сватаний платок,

що замість хустки йому дала, затім, щоб часом дорогою не загубив (Кв.-Осн., II, 1956, 77); б) протгствального: а не те, щоб. Добре заговорились.. І заговорили Так, що й німець не второпа, Учителю великий, А не те, щоб прости люде (Шевч., I, 1963, 332); в) приєднувального: замість того, щоб (щоби). Замість того, щоби бити, проклинати, його жалують, не проженуть його... (Коцюб., I, 1955, 447); — Де вона? — Але Марко замість того, щоб відповісти, став детально розповідати, як все це сталося (Тют., Впр, 1964, 123).

ЩОБ², рідше ЩОБИ, част. 1. Уживається: а) для висловлення побажання у знач.: х а й. Іх ласка.. нехай спитється Тому, в кого доля, А сироті щоб не спилася, Не смілась ніколи! (Шевч., I, 1963, 82); Щоб ти був багатий, як земля! (Номіс, 1864, № 4561); б) для вираження сумніву в можливості або припустимості чогонебудь. — Що за дурний, — каже, — розум у сих дівчат!.. Щоб оце я, після такої праці, випустив із рук самохіть свою здобич! Ні, голубонько, сього в нас не буває (П. Куліш, Вибр., 1969, 102); — Де там, кумо, де там! І не кажіть мені цього! Щоб я отсе потурала долці у такому ділі, щоб я підводила її на гриз? (Коцюб., I, 1955, 51); в) для вираження побоювання, що може щось статися. Неборак Озрім узня собі на розум: «Цур йому! — каже собі на думці, — щоб це по ніці не дав, бо він на те солдат...» (Кв.-Осн., II, 1956, 10); Тоді обзивався [пиган] до молодшого: — Ти загнав, Раду, шканину? Щоб часом не забрела в плаєні та не згоріла (Коцюб., I, 1955, 368); г) для висловлення наказу або прохання. Шрейдерс швидко вернеться в Нижній, то щоб Куліш переписав Неофіти і дав йому для передачі Щепкіну (Шевч., VI, 1957, 164); — Я піду у черницю, — промовляв Катря.. — Годі, дочко, годі! — мовить батько: — я такого слова щоб більше не чує від тебе! (Вовчок, I, 1955, 231); — Щоб я не бачив вас ніколи і коло своєї хати, не тільки в хаті! — одходячи, сказав він матері і мерщій вийшов з кухні (Мирний, I, 1954, 158); Дорош провів Чогова до шельюгів. — Щоб на світанку був тут (Тют., Впр, 1964, 311).

◇ Щоб [і] духу не булб; Щоб [і] дух не пах (не смердів) див. дух; Щоб мені; Щоб я; Щоб менє — уживається в сполученні з дієсловами або прислівниками, що виступають у функції предикативних слів: а) для заперечення попередніх дій, вчинків і т. ін. — Ото як хочеш узнати, хто був у ділі, то й почнеш, наймюючи, під'юджувати: «Та тебе не візьму, Остапе, бо ти дуже добре у ліс стежку знаєш». — «Хто — я? Та щоб мені... та зроду-віку... То он Селен крає» (Хотк., I, 1966, 87); — Ой, щоб же мені, окянійні, та лєк відсох! (Довж., I, 1958, 192); б) для зазвнення співрозмовника у вірогідності сказаного. «Коли брешу, Нехай бог карає!» «Не бог, а ми. Признавайся!» «Нащо б мав хотати. Якби жива? Нехай, боже, Щоб я був проклятий!» (Шевч., I, 1963, 84); — Сьогодні приходжу в околоток до сестри, — продовжував Рогов, а він там... Вигнав, братці, щоб я провалився!.. (Довж., I, 1958, 139); Щоб ти (ви) і т. ін.; Щоб тебе (його, тобі, йому і т. ін.): а) уживається як фамільярно-погрознава оцінка чпх-небудь дій. Ой, щоб вас! Ей, Андрію! Сказав би щось, та не посмію... (Г.-Арт., Байки..., 1958, 146); — Щось ти. Якое, дуже веселий сьогодні. Обдуриш козось? — А щоб тебе! Пізнаю свого правдивого брата, — засміявся дядько (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 134); б) уживається (перев. у сполуч. з дієсловами або прислівниками, що виступають у функції предикативних слів) для вираження недобрх побажань комусь. А щоб ти скис (Номіс, 1864, № 12 626); [Л е в (сердито воркоче):] А, щоб ти злиш! (Л. Укр., III, 1952, 209); — Прокляті! Щоб ви не знали утіхи в старих літах, щоб ви не мали пора-

ди в своїх дітях! — шептав він (Мирний, I, 1954, 148); В правій руці була в нього велика граната, яку він знайшов у борозні. — Кимь, кидай, кажу, щоб тебе об землю кидало! (Довж., I, 1958, 391); Розплющити Дмитро сонні очі, глипне на теллятко, схопить в руки батоза та: — А куди ж то ти, щоб ти йому здохло! (Збан., Переджнів'я, 1960, 11); Щоб йому (їй, їм) добра не було! див. добр.

2. розм. Хоча б. Розтягли сірочу і вчистили мало не копу. А він, неборах, щоб пікнув (Свидн., Люборазькі, 1955, 107).

Навряд щоб — мало ймовірно, сумнівно; неможливо, нічого й сподіватися. Коли що, він і руками передасть Січкаря, в якого тепер більше журу, аніж сили. Але навряд щоб тепер із ним зчепився Січкаря (Стельмах, II, 1962, 37); Не без того, щоб див. той; Не від того, щоб див. той; Не так, щоб, а... див. так; Не те (то) щоб..., а...: а) не стільки, не так..., як... Поганий день: не то щоб скучно, а якось апатія, пригнобленість. Так, наче мене обікрали, у'язнили — або що (Коцюб., III, 1956, 130); 6) не тому, не через те, що..., а... Сад панський великий... У йому й хатиночки побудовані, у йому й бесідочки.. Не те щоб цього треба для чого було — ні до чого воно, а так-то вже — аби було: звісно, пани — що хотять, те й роблять (Вовчок, I, 1955, 145); А земля і кожним роком усе меншає. Не те щоб менше ставало її на світі, а ділять її межі собою мало не на градки, бо на світі дедалі стає людинь... (Коцюб., I, 1955, 110); Щоб..., то не... — уживається як заперечення чогось, висловленого перед цим. Вночі край шляху розмовляв [Брянський] з товаришами хрипким голосом. — Хрипко? А не кашляє? — В гораз ми всі хрипіли... Це не біда. А щоб кашляти, то не кашляв (Гончар, III, 1959, 170).

ЩОБИ¹ див. щоб¹.

ЩОБИ² див. щоб².

ЩО-БУДЬ, чого-будь, займ. неознач., розм. Те саме, що що-небудь. Хоч би що-будь вимовила, нехай таке саме немиле, нехай гірше, та інше! (Вовчок, Вибр., 1946, 179); То як почне народ бунтуватися, то струму тому нема. Чим-будь не залагодити (Круш., Буденний хліб..., 1960, 232).

◇ За що-будь — через які-небудь дрібниці. За що-будь загодили у сварку (Фр., VIII, 1952, 386).

ЩОВБ, а, ч., діал. Шпиль гори; прямовисна скеля. Он там на заході з-за високого кам'яного щовба випливає вона [ріка] (Фр., VII, 1951, 262); — Ідемо та й ідемо і вибралися помаленьку на гору. Туди от на щовб (С. Ол., 3 книга життя, 1968, 61).

ЩОВБА, и, ж., діал. Те саме, що щовб. Ходи бо геть: став саме на щовбу гори — посунешся у провалля (Сл. Гр.).

ЩОВБИК, а, ч., діал. Зменш. до щовб. Хата діда Лагоди стояла на щовбику, городом до балки (Коз., Близкавка, 1962, 189).

ЩОВБОК, бка, ч., діал. Зменш. до щовб. Мотор, мовби живучий своєю потужністю, стрімко вносить велику машину на горби, потім стримував хід її вниз, щоб знову підхопити і в задержуватим підголоском виснести на новий щовбок (М. Ю. Тарн., Неэр. горизонт, 1962, 349).

ЩОВЕСНІЙ, присл. Кожної весни; протягом кожної весни. Стали на прощу люди сходитися. Звідки вже не тягнуться у той Київ щовесні! (Вовчок, I, 1955, 17); Братську могилу діти вибарюють кайтами щовесні і слухають думи про славних товаришів, які з боями йшли колись на Київ, та не всі дійшли (Довж., I, 1958, 159).

ЩОВЕЧІР, присл. Те саме, що щовечора. А наймичка невсипуща Щовечір, небога, свою долю проклинає,

Тяжко-важко плаче; І ніто того не чує, Не знає й не бачить (Шевч., I, 1963, 314).

ЩОВЕЧІРНІЙ, я, с. Який буває, відбувається, вторюється щовечора. Щовечірні турботи; Щовечірні заняття.

ЩОВЕЧОРА, присл. Кожного вечора; протягом кожного вечора. Щовечора, як зіронька До місяця сходить, Молодая дівчинонька В садочок виходить (Л. Укр., I, 1951, 321); Почав Андрій щовечора ходити грамоти вчитись (Коцюб., I, 1955, 447); Вже котрий день непокоїться, хвилюється Роксана, виходить щоранку і щовечора на шлях виглядати Іванка (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 175).

ЩОВИХІДНОГО, присл. Кожного вихідного дня.

ЩОВІВТОРКА, присл. Кожного віторка; протягом кожного віторка. Лекції радіоуніверситету передаються щовівторка і щочетверга (Вітч., I, 1962, 210).

ЩОГЛА, и, ж. 1. Високий стовп, вертикальна або похила конструкція на судні, признач. для встановлення вітрил, підняття прапора, влаштування спостережних пунктів і т. ін. Геть далеко в морі кораблі видніють, Вачу здалецька, Як виразно щогли тонкі чорніють Проти місяченька (Л. Укр., I, 1951, 66); Віддаліні, на обрії, з'являється щогла з білим вітрилом (Трубл., Мандр., 1938, 140); Вихор аж стрепенується, побачивши на щоглі флагамена зеленкуватий вогник (Кучер, Чорноморці, 1948, 45); Помалу пішов узору червоної прапора на щоглу (Кора., I, 1955, 44); *У порівн. Простягся Турн. як щогла, доли, Качається од гіркої болі [гіркого болю] (Котл., I, 1952, 294); «Скільки йому? Мабуть, уже за сорок, — думав Вакуленко, дивлячись на командира. — А міцний, як щогла» (Ткач, Моряки, 1948, 55); О ти-ха пристане робочого стола, Де ще на якорях вірять вірні рими, Де мислі щоглами підносять стрункими, Струмують образи, як понадводна мля! (Рильський, II, 1960, 18).

2. Висотна споруда (стовп, тичка, металева або залізобетонна конструкція і т. ін.), що має різне технічне призначення (для підвішування ліній електропередач або сигналізації, установлення радіоантен тощо). Батько казав на новий будинок з високою щоголю: — Наш радіоузол, сипку! (Донч., VI, 1957, 255); Вечірнє сонце освітлює київські гори, відбилося іскристими багаттям у тисячах вікон, запалило золоті бані Софії і, здавалося, ще вище підняло ажурну телевізійну щоголу, на якій уже загорілися червоні вогники (Жур., Вечір., 1958, 382); На сигнальний щоглі висіла велика куля — знак літної погоди (Ільч., Зв'яз. хлопець, 1947, 99).

3. розм. Жердина, тичка. Ще недавно по три корчми Стояло на милі І щоголами означалися Високі могили (П. Куліш, Вибр., 1969, 349); З широкого двору, обнесеного високою лісою з острішкою, через котру з високої щогли дивиться на вулицю чималий дзвоник, несеться нестямний гук, крик, біганина (Мирний, IV, 1955, 107); Становили шийки по долинах, зводили щогли по високих могилах (Сл. Гр.).

ЩОГЛИК, а, діал. Щиглик (див. щиглик¹). — Щоглик! Щоглик! — Дітки раді. — Щоглик! — тільки і слівця. А він тріпався на принаді, Марно рвався із сильця (Траб., I, 1959, 141).

ЩОГЛІСТНИЙ, а, е. Оснащений щоглою, щоглами. До самої змари З щоглистами кораблями Палаз Скутара (Шевч., I, 1963, 200).

ЩОГЛОВИЙ, а, є. 1. Прикм. до щогла. На щоглах світляні щоглові вогні (Трубл., Ляхтак, 1953, 96); У стапельному цеху новатори.. механізували правку трубчастих конструкцій щоглових пристроїв (Наука., 2, 1957, 18); // Признач. для виготовлення щогл. Рубали

[солдати] щоголові сосни й вікові дуби, пиляли дошки, стругали колоддя, пали для мостів (Довж., Зап. Десна, 1957, 304); Ліс навколо був високий, щоголовий (Рибак, Зброя..., 1943, 124).

2. мор. Який відбуває службу, вахту на щоглі. Щоголовий матрос; // у знач. ім. щоголовий, воно, ч. Матрос, який відбуває службу на щоглі.

ЩОГЛОВИК, а, ч., спец. Фахівець, який будує щогли. Щоголовики [телецентру] вже почали одержувати перші деталі для підйомника (Веч. Київ, 24.II 1958, 4).

ЩОГОДИНИ, присл. Кожної години; протягом кожної години. Коли б мені орлом бути, високо літати, Летів би я щогодини дівчину одвідати (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 156); Щогодини я мусив щось їсти, і мамині очі розпускали проміння, з яких кожне випити тліло мою похвалу, задоволення, вдячність (Коцюб., II, 1955, 357).

ЩОГОДИНИ-ЩОХВИЛИНИ — кожної годичи, багато разів протягом всієї години. — Скажіть, що я їх до самої смерті кохатиму, а згадую щогодини-щохвилини. Куди не гляну, що не заговорю, то все їх згадаю! (Вовчок, I, 1955, 12); — Гляньте, який огонь в печці. Ну, таки горить, таки горить, неначе чорти щогодини-щохвилини дров підкидають! — репетував Прокопович (Н.-Лев., III, 1956, 32) Щодніни-щогодині див. щодніви; Щодня й (і)-щогодині; Щодня-щогодині див. щодня.

ЩОГОДИНКИ, присл. Пестл. до щогодині. Поприважи дітки, що нема старшого брата, та не перестали про його думати, і сливе щогодинки його згадували то ціл., то тил., то знов друзім (Вовчок, I, 1955, 294).

ЩОГОДИННИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щогодини. Той звалиться, яку щоденну, щогодинну муку терпить, другий міркує, якої напасті на завтра діждеться (Вовчок, VI, 1956, 303).

ЩОГОДИННО. Присл. до щогодинний. — Товариші, убивають [наших братів] і мишком, як мерзени кати, обивають щоденно, щогодинно — по селах, в застінках поліції, в тюрмах, в концтаборах (Вільде, Сестри..., 1958, 267).

ЩОГОДИНОНЬКИ, присл. Пестл. до щогодині. Шовком да білню да вишивав [дівчина сорочку], Своєму милому пересилає: — Наддай їй щогодиненьки, Споминай же мене щогодиноньки! (Укр. лір. пісні, 1958, 75).

ЩОДАЛІ, присл. 1. З бігом часу; дедалі. Щодали все більше людей прибувало, Виходили з кожної хати (Л. Укр., I, 1951, 345); Життя стає щодалі гірше В тяжких кайданах чужини (Граб., I, 1959, 164); На сході щодалі розгорялося, наче за горою тьось розпалів велике багаття і воно кидало полум'я на рожеве небо (Кочура, Зол. грамота, 1960, 61); Спершу Дорошенко слухав досить байдуже, не одриваючись од роботи. Зрідка весело докидаючи в Павлушину мову якесь слово чи запитання. Але щодалі — все повільніше ходив його пензель по полотну (Головко, II, 1957, 273).

2. із збільшенням відстані; все далі, чим далі. Ліси щодалі все рідшали та рідшали (Мирний, II, 1954, 120); Степ щодалі ставав чарівнішим (Довж., I, 1958, 226).

ЩОДЕКАДИ, присл. Кожної декади; протягом кожної декади. Щодекади актив будинку [тваринника] разом з партійною організацією проводить перевірку змагання, підбивав підсумки виконання тваринниками соціалістичних зобов'язань (Рад. Укр., 27.XI 1960, 3).

ЩОДЕКАДНИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щодакади.

ЩОДЕКАДНО. Присл. до щодакадний.

ЩОДЕННИЙ, а, е. 1. Який буває, відбувається, повторюється щодня. — Як щоденна лайка та докори: злодюга та п'янюга, то всякого з пантелику зіб'є (Мир-

ний, I, 1949, 307); Василь залицявся до Олександри, а Олександра забувала і свою лиху долю, і тяжку щоденну роботу, дивлячись у веселі світ очі Василені (Коцюб., I, 1955, 66); Зоя поводила себе так, наче була щоденним гостем у цьому домі (Вільде. На порозі, 1955, 55); // Який виходить щодня. У квітні 1912 року вийшла щоденна марксистська газета «Правда» (Левін, 25, 1972, 79).

Увійти в щоденний ужиток див. ужиток.

2. Звичайний, повсякденний, буденний. Тобі було якось нязково у пишному наряді, зоставля тебе у щоденній твоїй одязі (П. Куліш, Вибр., 1969, 287); Життя Олени, як і кожної сільської жінки, проходило в щоденних клопотах по господарству, боротьбі за шматок хліба, турботі про дітей (Тют., Вир, 1964, 26); Цього ранку щоденний порадок у камері був порушений (Збана, Єдина, 1959, 153); Ми часом звикаємо до всього, що нас оточує, і не помічаємо тих величезних змін, які відбуваються в нашому щоденному житті (Цюпа, Україна..., 1960, 125).

◇ **Щоденний хліб** — найважливіше, найнеобхідніше для існування кого-, чого-небудь. В шипінні сирової лозини вчулася йому скарга хазяїв, що тратили в огні не тільки хліб щоденний, а щось більше (Коцюб., I, 1955, 219); Ніщо так не зближує людей, як роки спільного труда, спільної радості і горя в боротьбі за щоденний хліб (Перв., Материн.. хліб, 1960, 38).

ЩОДЕННИК, а, ч. 1. Щоденні записи індивідуального характеру про події, факти, враження від чогось тощо; зошит для таких записів. Щоденників на війні я не вів. Але 1418 воєнних днів і ночей не забути, і були епізоди, зустрічі, битви, були такі хвилини, котрі, як у всіх фронтовиків, ніколи не зітруться в моїй пам'яті (Брежнєв, Мала земля, 1978, 3); Було, щоденник Оленка веде (Тесл., Вибр., 1936, 140); Тоня сідала до столу. Синій зошит щоденника ховав таємні дівочі думи (Донч., II, 1956, 258); З жаждою людини, яка змучена жагою, читає він щоденники Евеліни, які вона приклала йому в Париж (Рибак, Помилка..., 1956, 91).

2. Щоденні записи наукових спостережень під час експедицій, досліджень і т. ін.; записи подій, перебігу подорожі, роботи і т. ін. Лежав щоденник, писаний у мукат, і корабельний компас на сіңгу (Нагн., Пісня..., 1949, 61); Говорачи про оригінальну світську літературу Стародавньої Русі, необхідно згадати ще «хожденія», які являють собою свого роду подорожні щоденники (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 512); У своєму щоденнику вчений [В. М. Сєвергін] описував болотисті луки Прибалтики і соснові бори (Відагні вітч. географі..., 1954, 46); // Книжка для щоденних службових записів.

3. Учнівський зошит для щоденних записів про задані уроки, одержані оцінки на уроках, зауважені учителів. Глянь у щоденник — там самі трійки, зібав тільки з поведінки п'ятірка (Донч., V, 1957, 169).

4. заст., розм. Щоденне періодичне видання, щоденна газета. Наприкінці вересня в щоденнику «Діло» кілька разів появилася оповістка, що закликала колишніх учнів С-кої гімназії, того випуску, що й Безбородько, на товариський з'їзд з нагоди п'ятнадцятиріччя одержання атестата зрілості (Вільде, Сестри..., 1958, 409).

ЩОДЕННІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до щоденний 2. Я також бережу відкриті Серед щоденності сует Весну над морем, очі сині, Як море береги поет! (Криж., Калин. міст, 1940, 19); У героїв Стефаніка дуже сильна мораль. Навіть затуркані щоденністю, вони чують голос совісті (Вітч., 5, 1971, 172).

ЩОДЕННО. Присл. до щоденний; щодня. Забув тобі сказати, що «Буковина» буде виходити не щоденно (Коцюб., III, 1956, 176); Угамуйсь, моє серце безчасне!

Не поможуть нам слюзи дрібні. Про минуле тяжке, бідолашне. Не нагадуй щоденно мені (Граб., I, 1959, 602); З самої неділі тепер щоденно йшли дощі (Збан., Передівня, 1960, 282).

ЩОДЕННЯ, я, с. Щоденні будні, турботи, заняття. Покликанням писемника [О. Впши], метою і високою пристрастю його творчого щодення була сатира й гумор (Літ. Укр., 4.І 1966, 3).

ЩОДЕНЩИНА, и, ж., розм. Те саме, що буденщина. За час, за годину Тебе я покину, Величнє море тавмне! І знов мене прийме, Огорне, обійме Щоденщина й лизо наземне (Л. Укр., I, 1951, 21); — Не піддавайтесь ніяким впливам, — обізвався він... — не будьте надто вражливі на щоденщину! (Коб., I, 1956, 155); // Те саме, що щодення. Обох їх не обділяла доля тією глибинною селянською чистотою, яку не змії розсікти ні батіг кріпацтва..., ні важка щоденщина, яка так і порозить утробтати, осипати і вагати нелюстки чистого козаня (Стельмах, I, 1962, 130).

ЩОДЕНЬ, присл., розм. Те саме, що щодня. Щодень було у них пожілля, Пилась горілка, як вода; Щодень бенкету, мов весілля (Котл., I, 1952, 78); Щодень вечорами приходили побратими, по два, по три, розповідали, як іде діло (Фр., V, 1951, 372); Наступ набирив щодень навальнішого темпу (Гончар, III, 1959, 298).

ЩОДНИЙ, присл., розм. Те саме, що щодня. Щодниши визирає в вас, думає, що прийдете відвідати мою матір (Коб., III, 1956, 224); Чи, може, вона вже отуманилась своєю любов'ю, очманіла, прискіпнується не знати до чого. Хочє, щоб він щодниши говорив про свою любов, присягався (Мущк., Серце..., 1962, 165).

Щодниши-щогодини — те саме, що Щодня й (і) щогодини (див. щодня). Дівчина не могла нічим допомогти в господарстві, навпаки, треба було про неї саму піклуватися щодниши-щогодини, але Марію Степанівну це не бентежило (Ткач, Плем'я..., 1961, 10).

ЩОДНЯ, присл. Кожного дня; протягом кожного дня. З весни Іван щодня в полі — то оре, то засіває яркою (Мирний, I, 1949, 209); Мало не щодня, — це й сонце не сіло, а він з кучером Кузьмою вже лагодяться рибалити (Головко, II, 1957, 488); — Ти, Давиде, їй-бо, лепетун, — грає очима Ульяна. — Щодня щось таке вигадаси (Стельмах, I, 1962, 482).

Щодня й (і) щогодини; **Щодня-щогодини** — кожного дня, кожну годину дня, постійно. [Н а с т я:] Незай же я живу, незай я буду сподіватися, буду виглядати мою дочку щодня-щогодини (Н.-Лев., II, 1956, 441); — Щодня і щогодини то в одній, то в другій отарі не дорозговувалися кільканадцять годин, — і починалися суперечки і сварки (Тулуб, В степу..., 1964, 95).

ЩОДО, присл., з род. в. Стосовно до кого-, чого-небудь. відносно когось, чогось. Олексій Максимович намагався полегшити мені щодо російської мови (Кочуб., III, 1956, 430); — Що ж я говорив такого, ну, зайвого, чи що? Навпаки, я ще жалкую, що не сказав Катрі про твої справжні наміри щодо неї (Головко, II, 1957, 196); Думка про принципову «неперекладність» художніх творів з однієї мови на іншу по деяких країнах існує й досі, особливо щодо віршових перекладів (Рильський, IX, 1962, 59); — За гарчі не турбуйся. У мене поки що своїх вистачить... — А от щодо курива — погано (Тют., Вир, 1964, 269); // З приводу чого-небудь. Щодо мого наміру вступити в монастир, то справа стояла так (Кочуб., III, 1956, 292); Антонович суворо засуджував тих офіцерів, які іноді, заради зовнішнього успіху, легковажили собою або підлеглим... Щодо цього погляди Антоновича цілком збіглися з поглядами комбата (Гончар, III, 1959, 282); // Про, за когось, щось. Говорив з ним [начальством] щодо чергових місяців. Згодилися, що знов поїду

на весняні місяці і знов в Алуку (Кочуб., III, 1956, 143); — Тепер щодо місцевого коменданта. Треба поговорити з ним рішучіше, щоб таки видав продукти (Головко, II, 1957, 461); // Уживається для вираження особливостей, властивостей, якості кого-, чого-небудь, які характеризуються з боку тих або інших ознак, зв'язків, стосунків і т. ін. Поема [І. Франка «Мойсей»] багатогранна і щодо ідейного змісту, і щодо форми (Від давнини..., I, 1960, 469).

Щодо кого — чого, то... — якщо говорити про кого-, що-небудь, мати на увазі кого-, що-небудь, то...; а стосовно до кого-, чого-небудь, то... Щодо самого Ренана, то деякі студенти, мені відомі, його читають і що з того читання виймають, того не знаю, бо якось се ні в чім не виражається (Л. Укр., V, 1956, 142); Щодо моєї роботи, то краще не питай. Я нічого не роблю, і це мене гризе немало (Кочуб., III, 1956, 183); Щодо Максимовича, то слід сказати, що цей один із перших у нас збирачів і ентузіастів вивчення народної творчості першим наголосив на зв'язку «Слова» [о полку Ігоревім] саме з народною творчістю (Рильський, X, 1962, 8).

ЩОДОБИ, присл. Кожної доби; протягом кожної доби. Доводилось щодоби форсувати кілька водних рубежів, настеляючи для артилерії й важких обози свіжі мости в таких місцях, де їх не було споконвіку (Гончар, III, 1959, 307); Щодоби змінюється пейзаж полтавських степів. Там, де шуміли пшениці й жита, довгими вузькими цівками пролягали ґрувасті покоси (Рад. Укр., 23.VII 1971, 1).

ЩОДОВОВИЙ, а, є. Який буває, відбувається, повторюється щодоби. Тепер каменедобарний завод працює в три зміни. Щодобово виробництво гранітної продукції збільшилося на 650—700 кубометрів (Роб. газ., 24.II 1961, 2); Щодобовий приріст ваги тварин.

ЩОДУХУ, присл. З найбільшою швидкістю; якнайшвидше, поспішно. Наш візник-молдавчан кинув на коні й пустив їх з гори щодуху (Кочуб., I, 1955, 256); Кім скаже очвал..., щодуху (Л. Укр., I, 1951, 313); Після укріплення я щодуху побіг додому (Сміл., Сашко, 1954, 42); Гриць крикнув, ніби його хто підколов, і щодуху кинувся тікати (Панч, Іду, 1946, 91); // Скільки в силі, з усієї сили. Три дні жнуть щодуху. А спитай — скажуть: та це вибірково. На горбках, на пісках... (Жур., Опов., 1956, 41); В кімнаті хтось с: крізь шибку над дверима блимає світло, чути чиюсь мову. — Мама! — гукає Воля і щодуху шарпає двері, забігає до кімнати (Ю. Янов., II, 1954, 39); // Дуже голосно, гучно. Очі їй, це певні тремтячі сльози, раптом набули миготливого сльва, сліпучої радості, і вона загукала щодуху іншим: — Броніслава! Радомир! Яні! (Гончар, III, 1959, 380).

ЩОЗИМИ, присл. Кожної зими; протягом кожної зима. Ой весело сонце світить щозими й щоліта, Розливає коломийки голосна трембіта (Коломийки, 1969, 400).

ЩОЗИМУ, присл., заст. Щозими. Інеу щозиму замерає (Шевч., I, 1963, 104).

ЩОЗМІНИ, присл. Кожної зміни; протягом кожної зміни. Самофотозафривання трудового процесу дає можливість виявляти втрати робочого часу постійно — щодня, щозміни, щогодини (Рад. Укр., 8.I 1966, 2).

ЩОЗМІННИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щозміни. Основне завдання щозмінних технологій полягає в тому, щоб своєчасно виявляти неполадки в машині і не допустити поломки деталей та аварій (Колг. Укр., 5, 1956, 6).

ЩОЙНО, розм. I. присл. Зовсім недавно, тільки що, тільки-тільки. Подорожки щойно викупалися. Рудий розгортає їще мокрі вуса, з яких стікала вода (Кочуб., I, 1955, 138); Зібравши навколо себе ґурт партизанів,

Жора Артозєєв розповідає пригоду, яка в них щойно траплялась (Шер., В партиз. загонах, 1947, 100); Щойно пройшов дощик, і в вечірніх сутінках можна було відчувати, як дихає степ (Сміль., Сад, 1952, 5); Щойно збудований, з автопоїлками і підвісною дорогою, новий корівник був гордістю Цимбала (Жур., Звич. турботи, 1960, 102); [Н а т а ш а: Здрасстуй, Дмитре. Хоч би вмисся, як до дієчат ідеш. [Д м и т р о:] Даруй, а поля щойно... (Зар., Антєй, 1962, 217).

2. *спол. часовий.* Приєднує підрядні речення часу, вказуючи на те, що дія в головному реченні починається зразу після закінчення дії підрядного речення; тільки, як тільки. *Щойно пароплав почав підходити до пристані, Ерік кинувся на верхню налубу (Панч, Ерік., 1950, 36); Щойно в рожевому смерку розтанула його [квартильного] оцєцькувата постаті — в синяє знову задереччав дзвоник (Смолич, II, 1958, 31).*

3. *част., підсил., перев. у сполуч. із займ. і присл.* Уживається для уявлення чого-небудь; саме, якраз. *Щойно тепер почалися тяжкі часи для братів (Фр., VI, 1951, 167).*

Щойно тільки — як тільки, тільки-но. — *Ні, не скину [кожуха]! — мужик каже, — Бо натуру маю: Щойно тільки з себе скину, То все прощаю (Рудан., Тв., 1956, 137); Любові Прозорівні раптово здалося, що і в її житті щойно йде тільки пишне літо (Ле, Міжгір'я, 1953, 65).*

ЩОКА́, *й, ж.* 1. Частина обличчя від вилиці до нижньої щелепи. *Молодиця сіла і журило підперла рукою щоку (Мирний, I, 1954, 167); Тамара ще більше змарніла, її худі щоки запали, на засмученому обличчі великі карі очі здавалися ще більшими (Хижняк, Тамара, 1959, 200); Лейтенант обняв колезника за широкі плечі і поцілував у колючу щоку (Панч, Іду, 1946, 33); Заклавіши полтинника за щоку, Данько з підстрибом гайнув ярмаркувати (Гончар, I, 1959, 44); *Образно. Євдоким через літ поглядів на свій город, де вже ясно, і синьо, і біло цєтє картопля, дрїмає рожевий, з підмалюваними щоками мак, і оживають у золотому клечанні похилі соняшники (Стецьмах, I, 1962, 570); // Така частина морди, голови у тварин; // *перев. мн.* Зяброві кришки в риб. — *Про юшку можете прочитати в книжці «Старє житє». Там описується, як Потьомкін варив кашу з аршинних стерлядєй і судачих щік (Зарєб., Денє., 1964, 78).**

◇ *За обидві щоки умінати (уплітати і т. ін.)* — з великим апетитом, жадібно їсти. *Круг столу сидїли хлопці, і кожен за обидві щоки вмивав гостинці з дому: масло, яйця, горішки... (Головко, I, 1957, 144); Особливо не соромився.. Денис: чуже сало та хлїб він уплітає за обидві щоки, так що на лобі аж піт виступив (Тют., Вир, 1964, 143); «А любить попійсти, — відзначив [Іван], мимовільно усміхаючись, — За обидві щоки напоїтує» (Гуц., Скупана., 1965, 256; Рум'янець (рум'янци) на всю щокі — про яскравий рум'янець як ознаку здоров'я, молодості і краси. Хороший в лиця, повновидий, рум'янець на всю щоку, з чорними, веселими очима, з чорним лискучим усом, він був перший красєнь на селі... (Мирний, I, 1949, 213); Потяглись до місяця збору.. безрідні затуркані сестри Лісовські, обидві з такими рум'яниціями на всю щоку, що аж дивно було, де вони могли взятись у них (Гончар, Таврія, 1952, 17); Щоки [аж] горять (пашать, зайнялися, спалахнули і т. ін.) — про крайнє збудження від сорому, гніву, радості і т. ін., що відбулося на обличчі. Вона почувала, що її щоки аж горять, аж пашать, усе тіло немачє в огні од неприємних задокт та од злості (Н.-Лєв., VI, 1966, 36); Дивився на неї Яресько і любивавсь.. Розшарїлась, щоки горять, а очі весь час сміються ясно, Іскристо (Гончар, II, 1959, 33); Віжить назустріч дївча. Щоки пашать, очі го-*

рять — і ловить мій погляд з таким запалом, з таким відданям, на які здатні лиш ті, що стрїлись на мить, а розстались навки (Коцюб., II, 1955, 185); Засміялася Юриса, і її очі бризнули такою весєлістю, щоки так зайнялися збентеженою дївою кров'ю, що Дорош теж посмігнувся (Тют., Вир, 1964, 380); Валині щоки несподївано спалахнули і залилися рожевою фарбою (Собко, Заворука., 1952, 212); Щоки позатыгало довє. позатыгати. 2. *спец.* Бокова, перев. плоска, поверхня якогось предмета, якоїсь деталі, частини пристрою, механізму. *Рейсфедер має дві щоки, відстані між якими регулюється гвинтом (Креслення, 1956, 14); Вершини вишоків з піхов шаблю й з усього розмаху щокою шаблі вдарив дозорця по спині (Ле, Наливайко, 1957, 8).*

ЩОКА́ТИ, *аю, ашн, недок., розм.* Ставити питання «що». [Л у к і я:] *За тобою інша плакатимє. [В а с и л ь:] Що-о? [Л у к і я:] Не щокай (Кроп., II, 1958, 117); — Скажіть, Василю, ви цілували дївчину?.. — І що? — Ви ще не відповіли, а вже щокаєте (Грим., Незакінч. роман, 1962, 130).*

ЩОКА́ТИЙ, *а, е, розм.* Який має великі або повні щоки (у 1 знач.); з великими щоками. *Вона побунула одно погне, щокаєте лице з весєлими очима, з широким ротом, з безневинним смїхом на губах (Н.-Лєв., I, 1956, 434); — А цар подумав.., що ми тут налякались! — знову занепокоївся Памтушка. — Подумає! — жаєво підхопив той самий Хівря, рум'яний і щокатий, начє літня молодиця (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 123).*

ЩОКВА́РТА́ЛЮ, *присл.* Кожного кварталу (у 1 знач.); протягом кожного кварталу. *В колгоспі запроваджено порядок звітування комплексних бригад перед правлінням про затрати на виробництво не тільки в кінці року, а й щокварталу (Колг. Укр., 2, 1962, 4); Установи Державного банку щокварталу складають кредитні плани по короткостроковому кредитуванню (Хлібороб Укр., 1, 1965, 16).*

ЩОКВА́РТА́ЛЬНИЙ, *а, е.* Який буває, відбувається, повторюється щокварталу. *Щоквартальнє авансування.*

ЩОКВА́РТА́ЛЬНИК, *а, ч.* Видання, що виходить один раз на квартал (у 1 знач.). *З січня починає виходити щоквартальник «Лєсєзія» (Лїт. Укр., 29.XII 1967, 1).*

ЩОКВА́РТА́ЛНО. Присл. до щоквартальний; щокварталу.

ЩОКОВИ́НА, *п, ж.* М'ясо з шкї тварини. *До фаршу цих [ліверних] ковбас обов'язково єздють обварені і старанно подрібнені печінка і свиняча жирна щокovina (Укр. страви, 1957, 81).*

ЩОКРО́К, *присл., рідко.* Те саме, що щокрєку. *Стежка гадюкою вилая поміж віковічні буки; щокрок її перебігало грубєше, круте коріння дерев (Фр., III, 1950, 86).*

ЩОКРО́КУ, *присл.* На кожному кроці, з кожним кроком. *Майже непритомніючи щокроку, доповзла вона до хїрургічного столика (Смолич, Прєкр. катастр., 1956, 103).*

ЩОЛІ́ТА, *присл.* Кожного літа; протягом кожного літа. *Приїжджав було й щолїта додому Оленка (Тєсл., Вибр., 1950, 97); Змалку Павло щолїта полов з матір'ю то на городі, їдома, то на артільних зонах (Хор., Місто.. 1962, 23); Я щолїта навідую свого колегу, бо, признатися, щиро полюбив (Є. Кравч., Квіти., 1959, 42).*

ЩОЛІ́ТЕЧКА, *присл.* Пестл. до щолїта. *Я чєсєр прикляючку таку Влодобав дуже хатку тую І, дякуючи Рїзачу, Щолїтечка тепєр слаую (Гл., Вибр., 1951, 211); Отак і досі, хай і в тузі Щолїтечка, в той самий дєнь, Удвоє стрїчаються вже друзі Тих самих поспівать пісєнь (Воскр., I всєрїоз., 1960, 92).*

ЩОЛЮ́ПОК, *пкя, ч., діал.* Вершина, верх гори.

ЩОЛОПЧОК, чка, ч., діал. Зменш.-вестл. до щолопч. *Посеред села ніби стриміла на щолопчочку на найвищій терасі й неначе пишалась дубова церква з п'ятьма білими банями* (Н.-Лев., III, 1956, 12).

ЩОМІТІ, присл. Кожної миті. Унизу Кирило Сидоренко раптом швидко зняв одяг і підійшов до самісінької скелі, щомиті зотвоїв стрибнути у воду (Собко, Звич. життя, 1957, 7); Розпоряджаючись, він стоєє уже під самим світлом, де його щомиті могло скосити бандитською кулею (Гончар, II, 1959, 170).

ЩОМІТЬ, присл. Те саме, що щоміті. Юрба на площі зростала щомить, звідусіль бігли жінки й діти (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 355); — Чом це, мамо, пташенята до вікна летять щомить? (Забіла, Промені, 1951, 83).

ЩОМІСЯЦЯ, присл. Кожного місяця; протягом кожного місяця; раз на місяць. В цьому році відділ народної освіти прислав у село завзятого учителя, який недарма отримував щомісяця тридцять фунтів жита, обин фунт цукру та дві пачки стрічків (Стельмах, II, 1962, 97); // З кожним місяцем. Навчання давалося [Кукулику] важко. Плутався в епохат і стиляж, мов у зустому лісі. Голова щомісяця важчала, в ній набивалося дедалі більше якоїсь жажливої мішанини (Загреб., День..., 1964, 334).

ЩОМІСЯЧНИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щомісяця. Як відомо, для успішного здійснення щомісячного авансування треба створювати натуральні і грошові передіні фонди (Колг. Укр., 6, 1957, 9); У колгоспах введено гарантовану щомісячну оплату праці в таких же розмірах, як і для працівників радгоспів (Колг. Укр., 12, 1966, 29); Щомісячний звіт; // Який виходить один раз на місяць. На початку 1902 року культурні діячі Харкова порушили клопотання про дозвіл видавати щомісячний літературно-художній журнал «Світло» (Вітч., 12, 1964, 161).

ЩОМІСЯЧНИК, а, ч. Періодичне видання (журнал, збірник і т. ін.), яке виходить один раз на місяць. До речі, в останньому номері товстого щомісячника було вміщено новий роман любимого письменника (Донч., IV, 1957, 335); Видання цього «Дніпро» почало випускати щомісячник «Романи й повісті» (Вітч., 2, 1971, 129).

ЩОМІСЯЧНО. Присл. до щомісячний.

ЩОМОГА, присл. Скільки можна; по можливості. Веселилася вона у їх в такій убожестві, що її не сказати; черниця, які милостиві, здарували її щомога (Вовчок, I, 1955, 233); // З усієї сили, щосили. Хлопці деруть щомога, а Явдоха своє: — І ви кажете: та бийте окаянну ханаанку, і я кажу (Кв.-Осн., II, 1956, 185); Щомога став батько коня з ляку гнати (П. Куліш, Вибр., 1969, 385); // Дуже швидко, поспішно. Ну, чухрай же її ти, Гулаче, У Харків щомога, Там з дітками жінка плаче, — Жде тебе небога! (Г.-Арт., Байкн., 1958, 170).

ЩОМОЦІ, присл., діал. Шосвян.

ЩОНАЙ..., префікс. Уживається для творення форм пайвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників із значенням найбільшій або найменшій міри якості, напр.: щонайактивішій, щонайвирішій, щонайдовше, щонайдовшиї, щонайпізніше, щонайпотрібнішій, щонайпочеснішій, щонайстрашнішій, щонайтяжчий і т. ін.

ЩОНАЙБІЛЬШЕ, підсил. Присл. до щонайбільший. — А на мене моральні сентенції впливають зовсім так само: щонайбільше тоді хочеться мені життя, вільної воленки, і — прощай тоді ваша сантиментальна тверезість!.. (Хотк., I, 1966, 37); // Не більше, як. В цілому припадає на роботу щонайбільше 4—5 (а частіше

3) години на день, — се ж небагато» (Л. Укр., V, 1956, 339); Кабінет був маленький, у ньому могло заразом вміститися щонайбільше шість чоловік (Трубл., II, 1955, 309).

ЩОНАЙБІЛЬШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до великий 1, 3—6. От і кавуни. Санько зрвав щонайбільшого і покотив до Стецька (Гр., I, 1963, 363).

ЩОНАЙВИЩЕ, підсил. Присл. до щонайвищій. Певне ж, тепера еде діти й окуки темну могилу для себе мурують... Браття, будуймо ж її щонайвище, хай її бачить господь! (Л. Укр., I, 1951, 254).

ЩОНАЙВИЩІЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до високій. 1—8. Як же й зосталася де не зруйнована повідю хата, Хвляя поймав її, аж із дахом вкряваючи раптом, і що найвищі міські затопляє муровані вежі (Зеров, Вибр., 1966, 307).

ЩОНАЙГІРШЕ, підсил. Присл. до щонайгірший. А вже щонайгірше було тим жонатим! Хоч розступися земля! (Л. Укр., III, 1952, 568).

ЩОНАЙГІРШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до поганій 1—6. Вони ж причалять до ліска, де щонайгірше деревина, бережина крива, тонка, або де на піску соснина, або знайдуть яке багно, край нього мозу наскладають, вогонь запалять (Л. Укр., I, 1951, 405).

ЩОНАЙГЛИБШЕ, підсил. Присл. до щонайглибший.

ЩОНАЙГЛИБШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до глибокий.

ЩОНАЙДОРІЖЧЕ, підсил. Присл. до щонайдоріжчий. Щонайдоріжчий, а, е, підсил. Найвищ. ст. до дорогій. Кресаню наклав [Іван] на голову щонайдоріжчу, щонайбільш святкову (Круш., Буденній хліб..., 1960, 197); — Вставайте, — каже крізь двері, — вставайте, Ольго Семенівно, пан кличуть. Та надівайте, кажуть, щонайгарніше, щонайдоріжче... (Хотк., I, 1966, 65).

ЩОНАЙКРАЩЕ, підсил. Присл. до щонайкращій. Уранці вирядилась [Маруся] щонайкраще: попала коси. і вінок на голову поклала (Кв.-Осн., II, 1956, 54).

ЩОНАЙКРАЩІЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до гарній 1—5, добрий 1—6, 8 і хоробший. Я бачив, як пшеницю мли: То щонайкраще зерно у воду тільки плив, якраз пішло на дно (Греб., I, 1957, 49); Кози добріні він знав, щонайкращі з цілої отари, Для женихів на обід (Гомер, Одиссея, перекл. Б. Тена, 1963, 344); — Ну й ялинка! От ялинка! Щонайкраща саме ця! (Забіла, Веселим малюком, 1959, 99).

ЩОНАЙЛІПШЕ, підсил. Присл. до щонайліпший.

ЩОНАЙЛІПШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до гарній 1—5, добрий 1—6, 8 і хоробший. Мати Івашкові голівку зміла, і сорочечку білу дала, і нагодувала, і зусочці щонайліпшого зерна посипала (Укр. дит. фолькл., 1962, 142); Попродав старий щонайліпшу маржину (Хотк., I, 1966, 90).

ЩОНАЙМЕНШЕ, присл., підсил. Найвищ. ст. до мало. Його отець далеко Жив, аж під верхом Катрафійовим, Щонаймєнше шість годин дороги На коні страшеними пляями (Фр., XIII, 1954, 331); — Я заборонив би людям одружуватись, поки кожне з них не посадить щонаймєнше по десять дерев (Гкач, Арена, 1960, 31); Я пройшов щонаймєнше пісвіту (Дор., Серед степу..., 1952, 8); // Те саме, що приваймні. — Чуеш, Гафійко, він рибу варить!.. — скрикнула Маланка. В голосі її чувся такий жаж, наче в горнятку щонаймєнше варилось людське м'ясо (Коцюб., II, 1955, 21); Здавалося, від страху оця жінка щонаймєнше збожеволіла (Ю. Бедзик, Студ. Води, 1959, 19); Припавши вузом до трубки, [Спартак] слухав з таким виглядом, ніби з ним зараз розмовляє не черговий університетський, а щонаймєнше нарком (Гончар, Людина..., 1960, 16).

ЩОНАЙМЕНШИЙ, а, е, підси. Найвищ. ст. до малій. *Жив собі дід та баба і було в їх три дочки і щонайменшу Галею звали...* (Гр., Без хліба, 1958, 77); *Економія від щонайменшого вдосконалення у технології очистки води коагуляція* (Вісник АН, 2, 1971, 25).

ЩОНАЙМОЛОДШИЙ, а, е, підси. Найвищ. ст. до молодій. *Сердешка дівчина кричить. Прибігли хлопці, не рятують, Бояться пана. А один, Щонаймолодший, озирнувшись, Та вилези пана І просадив, мов ту жабу* (Шевч., II, 1953, 187).

ЩОНАЙПЕРШЕ, підси. Присл. до щонайперший; *насамперед. Все непутяче попи, а добрі рослини викопує І щонайперше плекай квітку святу чистоти* (Зеров, Вибр., 1966, 381).

ЩОНАЙПЕРШИЙ, а, е, підси. Найперший, один з перших. *Він щонайперший наважився очі до неба підняти* (Зеров, Вибр., 1966, 125).

ЩОНАЙПИЛЬНІШЕ, підси. Присл. до щонайпильніший.

ЩОНАЙПИЛЬНІШИЙ, а, е, підси. Найвищ. ст. до пильний¹.

ЩОНАЙПОВНІШЕ, підси. Присл. до щонайповніший. *Вимогливість до актора, як і до автора,— найповніший засіб допомогти йому щонайповніше розкрити свої творчі можливості* (Літ. газ., 25.XI 1953, 3).

ЩОНАЙПОВНІШИЙ, а, е, підси. Найвищ. ст. до повний.

ЩОНАЙСТАРШИЙ, а, е, підси. Найвищ. ст. до старій 1, 2, старший. — *Піди ще до самого судді,— казала приятелька Івзі,— у йому, кажуть, уся сила, він щонайстарший над усіма* (Кв.-Осн., II, 1956, 278).

ЩОНАЙШВИДШЕ, підси. Присл. до щонайшвидший. *Сказно зібрала всі сили і кинулася пласти щонайшвидше* (Смодич, I, 1958, 101).

ЩОНАЙШВИДСЬКИЙ, а, е, підси. Найвищ. ст. до швидкий.

ЩО-НЕБУДЬ, чого-небудь, займ. неознач. Який-небудь предмет, якесь явище і т. ін. з ряду подібних або все одно, який предмет, яке явище тощо. *Було як намалює [маляр] що-небудь та підпише — бо й письменний був собі — що се не кажу, а слова, так таки точнісінька слова* (Кв.-Осн., II, 1956, 5); *Йому хочеться і собі що-небудь сказати, чим-небудь дивчат посмішити, та поки надумается, дивись — Онисько уже й роземішив* (Мирний, III, 1954, 44); *Чекаю завжди твоїх листів нетерпляче, все мені здається, що вдома що-небудь не добре, що хтось слабкий* (Кочуб., III, 1956, 356); // *Певна справа, певне заняття. Усяк до чого-небудь вдаєшся. Той робить те, другий — друге* (Гл., Вибр., 1951, 41); *Може, дуже тяжко та важко йому було...? Або що-небудь робив таке трудне, що другий і не зуміє? Послужаймо* (Кв.-Осн., II, 1956, 122); *Томляся досить туго, так що ні ходити багато, ні робити що-небудь дового не можу* (Л. Укр., V, 1956, 405); // *Байдуже який, будь-який предмет, будь-яке явище і т. ін.; будь-що. Він шукав за що-небудь прицепитися, вилазити, зівратити на кому-небудь своє накупіле зло* (Мирний, III, 1954, 54); — *А втии що-небудь нам, діусю!* (Граб., I, 1959, 202); *Прокочук — шапка на потилиці, шинеля розстебнута, лунаті очі так і вирають, так і зімерять, щоб що-небудь збредати — цілу дорогу теревенить* (Тют., Вир, 1964, 356); // *Скільки-небудь, незначна частина чогось. [Милевський:] Ну, та й азартна ж ви, Любоє Олександрівно! А що, хоч виграли що-небудь, принаймні?* (Л. Укр., II, 1951, 29); *Не запалюючи світла, щоб не розбудити сл'ї, став [Оксен] зодягатися, глухо покашлюючи, потім пройшов у хатинку, щоб прихопити що-небудь із собою з Ужі* (Тют., Вир, 1964, 25).

◇ Не що-небудь, а... — не щось незначне, не варте

уваги, а... *Не раз за чужою роботою в думках бачив [Мар'ян] себе на своєму полі з косою. Це був вінець його тихої надії. А як було не надіятися, адже ходив він не біля чого-небудь, а коло землі* (Стельмах, I, 1962, 165); *Через що-небудь — з якої-небудь причини; чомусь. Це не може бути, щоб лист пропав, може, пошта опізнилася через що-небудь* (Кочуб., III, 1956, 170).

ЩОНЕДІЛІ, присл. Кожної неділі; протягом кожної неділі. [М а р' я н:] *Щосаята, щонеділі найдять до нас хороші гості... Та як почнуть гостювати, співайт та гомотити, то й ночі тієї мало* (Вас., III, 1960, 101); [С т е п а н:] *Я буду приїздити щонеділі у Дзюнкове* (Корн., II, 1955, 116).

ЩОНІЧ, присл., рідко. Те саме, що щоночі. *Дарма зронит дівчинонька Його виглядає. Не вертється чорнобривий Та й не привітає* (Шевч., I, 1963, 4).

ЩОНІЧЕНЬКИ, присл., розм. Пестя до щоночі. *Коли б же я був соловейком, До тебе тоді б прилітав І люблю на липі зеленій Щоніченьки я б щецетав* (Л. Укр., IV, 1954, 89).

ЩОНІЧНИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щоночі.

ЩОНІЧНО. Присл. до щонічний.

ЩОНОЧІ, присл. Кожної ночі; протягом кожної ночі. *Ціна на хліб раптом підскочила і це так стурбувало Маланку, що вона щоночі бачила позані сми* (Кочуб., II, 1955, 20); *Майже щоночі в Убийвоєвіч почував хтось з подорожників* (Гончар, IV, 1960, 72).

ЩООСЕНІ, присл. Кожної осені; протягом кожної осені. *Шелестіла довгастими листочками верба, квітка веснями і золотіла щоосені, замирала на зиму* (Ю. Янов., I, 1958, 328); *Майже щоосені Степан їздив у далекі краї [на заробітки], доглядав коні і допомагав батькові нахидати землю на граварку* (Голов., Тополя., 1965, 53).

ЩОПІВГОДИНИ, присл. Кожні півгодина; протягом кожної півгодини. *Щопівгодини вона записує в журналі режим води* (Кучер, Засвіт, вогні, 1947, 62).

ЩОПОНЕДІЛКА, присл. Кожного понеділка; протягом кожного понеділка. *Він знає, що щопонеділка побачить і батька й матір* (Фр., I, 1955, 249); *Щопонеділка після роботи учасники семінару слухають теоретичні лекції* (Рад. Укр., 15.III 1961, 1).

ЩОПРАВДА. 1. присл., у знач. естан. сл. Правду кажучи; правда, справді. *Щоправда, бували в мене в перших днях шкільного життя прикраси з товаришами, але ті прикраси були тільки в та скороминуці* (Фр., XVI, 1955, 432); *Діденко був особливо сьогодні в ударі. За час обіду майже всіх полонив. За винятком, щоправда, Галагана* (Головко, II, 1957, 486); *Щоправда, хлопці одностайно зійшлися на думці, що на острові таки є полав* (Ле, Клен. лист, 1960, 161); *Спершу бубіночок мав одну-єдину, щоправда, просту кімнату. Потім Володя прибудував сімці з шалаковок, потім — ще кімнату* (Загреб., День., 1964, 364).

2. спол. допустовий. Те саме, що хоч¹ 2. Певна, побачивши Лиса, кинувся на нього і згопив — щоправда не за голову, а тільки за хвіст (Фр., IV, 1950, 90); *Леонтій Жержеля став на фермі доярком. Не відразу щоправда...* (Вол., Місячне срібло, 1961, 262).

ЩОП'ЯТНИЦІ, присл. Кожної п'ятниці; протягом кожної п'ятниці. *Щоп'ятниці буває у нашому селі базар* (Вас., II, 1959, 461); *Щоп'ятниці в парку, на острівку, між свіжою зеленню листяних яворів відбувалось узбецьке свято* (Ле, Міжгір'я, 1953, 124).

ЩОРАЗ див. щоразу.

ЩОРАЗУ, **ЩОРАЗ**, присл. 1. Кожен раз, кожного разу. *І щось невідоме в той час, Як млою криються долини, Тебе тягло сюди щораз Під дах високої тракини* (Щог., Поезії, 1958, 225); *Поруч в Варваро сидів чорно-*

окий хлопчик в новій формі, він мило посміхався і подивочому червонів щоразу, коли хтось звертався до нього (Перв., Дикий мед, 1963, 15); Через тиждень Оріся встала, і в її очах навкії поселилося нове сяйво, яке спалахувало щораз, як тільки вона дивилася на дитину (Тют., Вир, 1964, 524); // Час від часу, раз у раз. Розмова ведеться по-малу, щораз уривається (Л. Укр., III, 1952, 469); Коли вони йшли на вогневу, Гай щораз оглядався на офіцера, мовби хотів щось сказати і не зважувався (Гончар, III, 1959, 37); Лісний сторож Юхрим, залишаючись на самоті, варив свій незмінний куліш з шкварками, щоразу підносиє ложку до бляклого рота, кущував з неї і розмовляв з нею (Стельмах, I, 1962, 337).

2. у знач. підсил. част., перев. щораз. У сполуч. з привметниками і пряслівниками вищ. ст. указує на постонове збільшення вивау дії, якості і т. ін. Вже смерло, в хаті робилося щораз темніше, а Софія сиділа і ретельно писала (Л. Укр., III, 1952, 539); На заході росла густа дощова хмара, затягаючи щораз більше простори неба (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 327).

ЩОРАНА, присл., розм. Те саме, що щоранку. Відігнаний муляр, очевидно, не міг ніде знайти роботи і щорана приходив просити підмайстра, щоб прийняв його (Фр., I, 1955, 229).

ЩОРАНКОВИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щоранку. Від ударів хвиля катер погойдувався, немов засердлюючись у міліну. Щоранковий океанський прилив мав ось-ось розпочатись (Ле, Клен. лист, 1960, 166).

ЩОРАНКУ, присл. Кожного ранку; протягом кожного ранку. Щоранку вони [циганки] запрягали в свою двоколесу гарбу маленьку, худу й облізлу шкатулку, забирали з собою полотняні сакви й залазили в збиту в старих дощок дерев'яну скриню, що служила замість васага у гарбі (Кожуб., I, 1955, 374); Вже котрий день непокоїться, хвилюється Роксана, виходить щоранку і цоцекора на шлях виглядати Іванка (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 175).

ЩОРАННЯ, присл., розм. Те саме, що щоранку. Будеш, милий, щорання ходити, Будеш мене раненько будити (Чуб., V, 1874, 784); А що вікно задля задужи мусило бути день і ніч відкритим.., то я щорання будився, малюючи на голові повно снігу, навільного з вікна (Кожуб., III, 1956, 33).

ЩОРАНОК, присл., розм. Те саме, що щоранку. І на пляці, коло криниці, де він ходив щоранок і цоцекори води брати і де сходилося багато людей, рідко хто уважав на поважного, тилого хлопчика, що він що день, то робивсь похмурій та понурій (Вовчок, I, 1955, 295).

ЩОРАНОЧКУ, присл. Пестл. до щоранку. — Ой Романе, Романочку, Не лий води додолочку. Не лий води додолочку: Лав мати щораночку (Укр. нар. пісні, I, 1964, 66).

ЩОРІК, присл., розм. Те саме, що щоробку. — Худоби щорік більшав, розвели її стільки, що ферми трищаті (Гончар, Тронка, 1963, 6).

ЩОРІЧНИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щоробку. Григорій повісив за плечі свій, потертий у щорічних подорожах, рюкзак (Д. Бездяк, Дніпро.., 1951, 20); // Узятий за рік; річний. Щорічний приріст продуктивності праці; // Який виходить кожного року.

ЩОРІЧНИК, а, ч. Періодичне видання, що виходить один раз на рік. З 1948 р. почалося систематичне видання гідрологічних щорічників (Розв. науки в УРСР., 1957, 516); Велика і розмаїта сім'я української періодики поповнилася новим щорічником «Українське музикознавство» (Літ. Укр., 15.II 1966, 1).

ЩОРІЧНО. Присл. до щорічний. І. С. Нечуй-Ле-

вицький — один з класиків української літератури. Ім'я його знайоме нашим читачам з юних років. Теорії його перевидаються у нас чи не щорічно (Від давнини.., I, 1960, 283); Розійшлися круті дороги, Розійшлися у всі кінці. Та щорічно в День перемоги На повірку виходять бійці (Криж., Під зорями.., 1950, 13); Присудження премій буде провадитись щорічно (Донч., VI, 1957, 591).

ЩОРОКУ, присл. Кожного року; протягом кожного року; раз на рік. Все було йому якесь лизо: то в його коняку вкрадено, то віл адох, то град низу побив — і так мало не щоробку якась біда йде та й другу за собою веде (Гр., II, 1963, 345); Дуже добре діло робите, надумавши видавати щоробку «Нову раду» (Кожуб., III, 1956, 238); — Припустимо, що ви щоробку збираєте по сорок п'ять пудів зерна з кожної десятини. Що ж ви робите із своїм урожаєм? (Стельмах, I, 1962, 371); Писати можу я нізробку (У мене творча голова), Пишу по рбману щоробку, У висококий — міг би й два (Воскр., Сатпра, 1946, 77).

ЩОСВЯТА, присл. На кожне свято, на день свята. І справді, щосвята, у погожу годину, коло воріт або того або другого двору купками сиділи жінки і гугурили про свої нужди (Миришій, IV, 1955, 101); Щосвята й цоцекори Шеченко зранку постигав до своїх нових друзів і з щирою подякою віддавав їм прочитану книжку, вибирав собі інші (Тулуб, В степу.., 1964, 156).

ЩОСЕЗОНУ, присл. Кожного сезону; протягом кожного сезону. Зійшлися вони в Журбові, на цукроварні Терещенка, перед самою війною, щосезону ходили туди на підробітки (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 13).

ЩОСЕКУНДИ, присл. Кожної секунди; протягом кожної секунди; через кожну секунду. Дитя було гаряче, як вогонь, і металось на руках, щосекунди облизуючи сузі губенята сухим язиком (Хотк., Довбуш, 1965, 325); Сонце, в надрах якого панують температури до 13 мільйонів градусів, а на поверхні — близько 6 тисяч градусів, щосекунди випромінює $3,8 \cdot 10^{33}$ ергів енергії (Наука.., 3, 1973, 39).

ЩОСЕКУНДНИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щосекунди. Психіка людини, її акти мислення основані на відчуттях і щосекундних реакціях на подразники, які виходять з навколишнього середовища (Фізіол. ж., VI, 1960, 454); Якби не було притягання землі й опору повітря, то щосекундний приріст швидкості ракети становив би 39,2 метра на секунду ($9,8 \times 4$) (Наука.., 2, 1960, 17).

ЩОСЕРЕДИ, присл. Кожної середі; протягом кожної середі. Цей гурток, як його називали в школі — гурток моделістів, офіційально працював щосереді (Донч., V, 1957, 365).

ЩОСИЛ, присл., рідко. Те саме, що щосілля. Ремул.. начав щосил кричати (Котл., I, 1952, 237).

ЩОСИЛІ, присл. Докладаючи всіх зусиль, старання; що в сили, з усієї сили. Батько Ант прицілювся кудись у темряву, щосили натягує тативу (Скл., Святослав, 1959, 19); У дулі він знову був зараз у Бондаренковій хаті. Щосили напружуючи пам'ять, перебирає усі балачки, де згадувалось будь-що про Орину (Головко, II, 1957, 556); Двері розчинилися навстіж, і Микола Максимович втягнув за колір Мечика, який щосили пручався (Донч., V, 1957, 372); // Дуже швидко, поспішно. Човник танцював на хвилях, Гаркавий знав його щосили до правого берега (Собко, Вогонь.., 1947, 61); Зірвавшись з місця, він щосили побіг місячним провулком униз (Донч., II, 1956, 498); // Дуже голосно, гучно. Черниш, повторюючи команди на вогневій, кричав щосили, але обслузи, хоч були поряд, ледве чули його за суцільним гуркотом (Гончар, III, 1959, 41); Раптом маренний Чубенків кінч заіржав щосили (Ю. Янов., II, 1958, 217);

// Дуже уважно, пильно. *Іван скулився, запер дух у собі і насторожив уха щосили* (Фр., I, 1955, 162).

ЩОСУБОТИ, присл. Кожної суботи; протягом кожної суботи. *Щосуботи в червоному кутку працював комсомольський гурток по вивченню історії партії* (Донч., Шахта., 1949, 104); *Щосуботи надвечір приїжджав з сянїцького банку касир і виплачував грабарям зароблене за тиждень* (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 27).

ЩОСУБОТНІЙ, я, с. Який бувас, відбувається, повторюється шосуботи. *Приїзд Дворянина — це був неодмінний і веселий щосуботний спектакль* (Смолич, II, 1958, 27).

ЩОСЬ¹, чогось, займ. неознач. 1. Невизначений або невідомий предмет, яєсь явище і т. ін.; невідомо, неясно що. *Ніде не було чути навіть найменшого шелесту. Тільки перегада щось ніби боєтнуло в болоті, неначе скинулася риба в плесі або плинула у воду жаба* (Н.-Лев., VII, 1966, 196); *В клетоті голосів годі щось уторопати* (Головко, II, 1957, 185); *Ігонька прокинувся, ще чорти й навулачки не билися. Шваркотів люлькою на всю хату, зазираючи то під ніч, то під лаву і пильно чогось шукаючи* (Тют., Впр, 1964, 223); *Гості помітили, що дівчинка чимось збентежена* (Трубл., II, 1955, 225); // *Що-небудь не до кінця визначене, поки що не розгадане. «Це якась чарівниця. Чимсь вона мене чарує, коли я не можу одвести од неї очей», — подумав Бремля* (Н.-Лев., VII, 1966, 105); *Горпина стала помічати, що з Петром робиться недобре щось* (Гр., I, 1963, 253); *Нічого не говорила й вона, але чула, як в цій мовчанці народжувалося щось тривожне й велике* (Стецьмах, I, 1962, 526); // *Яка-небудь справа, яєсь заняття. Семен міркував, як би йому звіритись громаді... як би підіти громаду, щоб вона щось робила, не чекала, згорнувши руки, лиш години...* (Коцюб., I, 1955, 112); // *розм. Невідомо хто, якийсь невідомий; хтось. Був один цар, котрий мав у своїй дворі золоту грушу. Але він з неї користі не мав, бо врожай з груші щось крало* (Казки Буковини, 1968, 200); *В таку добу під горою, Біля того гаю, Що чорніє над водою. Щось біле блаукає* (Шевч., I, 1963, 3); *Не спів Чіпка підняти голову, коли чує, щось гукає: — Галю!.. Галю!.. Галю!..* (Мирний, I, 1949, 167); *Щось тлого застогнало поміж деревами* (Стецьмах, I, 1962, 263); // *Що-небудь особливе, властиве кому-, чому-небудь. Щось розбильшайке, гижє блиснуло в його очах і, промигало Гризельдине серце* (Н.-Лев., VII, 1966, 73); *У всіх її руках появилася щось черниче* (Тют., Впр, 1964, 266); *Щось привабиле й красиве було в напівзігнутий дужій постаті косаря, в широкіх помазах його коси* (Стецьмах, I, 1962, 520).

◇ *Мати за щось див. мати?*; [Тут] *щось не так (не те) — що-небудь неясне, незрозуміле. Що то є любов? Багато про неї пишуть у книжках, і розказують, та бачиться мені, що усе щось не так* (Кв.-Осн., II, 1956, 306); *Тут щось не так. Не з добрим наміром з'явився цей Шабанов* (Довж., I, 1958, 118); — *Я бачу — ти сьогодні весь пашиш, весь цитєши. Тут щось не те, друже!* (Гончар, III, 1959, 231); *Через щось (віщось) див. через; Чимсь жити — жити, існувати на які-небудь засоби, кошти. — Оттак товчусь сливе цілісний рік, то тил, то сим заробляю; сказано, треба чимсь жити й дітей годувати* (Н.-Лев., VII, 1966, 276); *Щось [велике] в лісі здобло див. ліс; Щось інше див. інший; Щось на зразок чого — приблизно таке, як що-небудь, подібне до чого-небудь. Савка зробив середнім пальцем розчепіреної руки щось на зразок вісілки або великого скрипичного ключа* (Довж., I, 1958, 199).

2. Незначва або якась частина, кількість чого-небудь. *Попрощались молодята, пішов Михайло чумакувати.. «Запрацю щось, підможуся та візьму-таки*

Наталю» (Вовчок, I, 1955, 96); *Щось у сумках у нас ізнайшлося, повечерляли ми усі четверо. Хоч і скупо, а все підкріпилися* (Хотк., I, 1966, 169); — *Ми дурно не зочемо: щось відробимо...* (Стецьмах, I, 1962, 310).

ЩОСЬ², присл., розм. 1. Невідомо з якої причини, неясно чому; чомусь. *Чую я — не спиться щось мозку парубкові: то сіно перевертає, то гітєє* (Вовчок, I, 1955, 74); *Вставай, товаришу, світ! Осінній день перейде швидко...* *Вчорашня праця нас пита, Хоч заробітку щось не видко* (Граб., I, 1959, 194); — *Я. мабуть, не достав, — каже Матня, — бо голова щось болить* (Мирний, II, 1954, 175).

2. Ніби, немов, здається. — *Сицилія [Сіцилія], земля багата, Вона мені щось по знаку. Дмухнім лиш, братця, ми до неї* (Котл., I, 1952, 88); — *А хто ж то Світлайо? Я щось не чув в Лубках ні про якого Світлайо, — сказав Бремля* (Н.-Лев., VII, 1966, 101); [О р и с я:] *А знаши, голушко, я помітила, що він щось стріля на Мар'яну* (Вас., III, 1960, 30); — *На пост? — Каленик смачно позіхнув. — А котра зараз година? Хіба ти своє вже відстояв? — Уже відстоя. — Щось дуже швидко...* (Гончар, III, 1959, 311); // *Почасті, в якійсь мірі. [П е р ш и й:] Щось потемніло наче? [Д р у г и й:] Вже ж бо вечір* (Л. Укр., I, 1951, 456).

3. у знач. прийм. При назвах міри вживається на позначення приблизної кількості; близько. *Се Настя Гриценко.. Вона вступила в наш клас, тільки недовго була, тужко виїхала з гімназії, щось через піороку* (Л. Укр., III, 1952, 582).

Щось із (з, зо)... — уживається на позначення приблизної кількості чого-небудь у знач. прийм. близько. *Се, як випродав пшеницю та засталося щось із мірку, то й ув'язався якийсь навіжений крамар; заміняймось та заміняймось* (Вовчок, I, 1955, 57); *Леяду, скот, поле — все Яків поділив порівну і сказав, що хоч, те й бери. Параска щось з місяць вибирала* (Мирний, IV, 1955, 54); *Відолашна щось зо два місяці носила синяки на тілі* (Коцюб., I, 1955, 250); *В просторій кімнаті стояло щось із п'ятнадцять століків* (Трубл., Шхуна., 1940, 64).

ЩОТИЖНЕВИЙ, а, е. Який бувас, відбувається, повторюється щотижня. *Це була звичайна хата на околиці селища, яку наймала місцева община для щотижневих зборищ* (Жур., Вечір., 1958, 215); *У директора магазину.. я побачив пачку зведень про щододинне, щоденне, щотижневне надходження і продаж молочних продуктів* (Рад. Укр., 1. II 1972, 2); // *Який виходить один раз на тиждень. Успіх щотижневої газети [«Впереді»] найбільше залежить від енергійної роботи над нею російських літераторів і соціал-демократів* (Ленін, 47, 1974, 5).

ЩОТИЖНЕВИЙ, а, ч. Періодичне видання (газета, журнал і т. ін.), яке виходить один раз на тиждень. *Протягом 1861—1863 рр. у Чернігові під редакцією Л. Глібова виходив щотижневик «Черніговський листок», де друкувалися художні твори і фольклорні матеріали* (Лст. укр. літ., I, 1954, 291).

ЩОТИЖНЯ, присл. Кожного тижня; протягом кожного тижня; раз на тиждень. *Щотижня Олеся справляла вечірки для гусарів, танцювала до світла* (Н.-Лев., III, 1956, 146); — *Сказано, діду, що ти.. по сто мітлів [мітєл] щотижня продаєш* (Фр., I, 1955, 373); *В суботу чекала вона сина з Кременчука. Щотижня він приходив за харчами* (Цюпа, Добротворець, 1971, 14).

ЩОХВИЛІННИ, присл. Кожної хвилини; протягом кожної хвилини; весь час, часто. [З о с я:] *Мені так хочеться десь жити далеко від людей, з тобою щохвилини купити, а тут ти ходиш у походи і кидаєш мене* (К.-Нарний, II, 1960, 297); *Гори щохвилини мінали свої настрої: коли сміялась царинка, змурилась ліс* (Коцюб., II, 1955,

308); Я щохвилли твє краснопірок, пліточок, а раз піймає навіть дивака окуля, що чомусь почепився на хліб (Досв., Вибр., 1959, 54); // З кожною хвиллюю. Вітер щохвилли мінчився, переходив в ураган (Тулуб, В степену., 1964, 72); Починає накрапати дощ. Щохвилли він ставав більшим (Шиян, Вибр., 1947, 195); // У будь-яку хвиллю, мить, у найближчий момент; ось-ось. — Ви, князю, непоміркована людина. Тітка може вернутись із церкви щохвилли. Що тоді буде? (Н.-Лев., VII, 1966, 127); [Х л а м у ш к а (дивиться на годинника):] Вона може прийти щохвилли (Коч., II, 1956, 16).

Щогодіни-щохвилінки див. щогодіни.

ЩОХВИЛІНКИ, присл. Пестл. до щохвиліни. *Навіть сам старий брат.. як узвє на себе роботи та ейшов — іде та все осядається та вулькиється раз у раз, наче його хто пита щохвилінки: — Чий ти парубок, чий парубок у чоботях, чий-бо ти? (Вовчок, I, 1955, 292); Він щохвилінки мусив одриватися від розмови, щоб когось відтягти за штаниці, або дати стусана, або циткнути... бо ж тієї малечі було понад десяток (Досв., Вибр., 1959, 54).*

ЩОХВИЛІННИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щохвиліни, дуже часто; постійний. *Знеси ти все, всю щоденну, щохвиліну муку, стане в неї сил (Хотк., I, 1966, 47); Вночі [у фашистській тюрмі] кожен залишався наодинці з самим собою, з власними думками... І це було не легше, ніж щохвиліне чекання смерті вдень (Збав., Єдина, 1959, 121).*

ЩОХВИЛІННО. Присл. до щохвиліни. *Велетенський різнобарвний килим конюшини миготить і переливається в ранкових росах. щохвиліно міняючи своє забарвлення (Цюпа, Добротворець, 1971, 6).*

ЩОХВИЛІ, присл. Те саме, що щохвиліни. [Р о м а н:] *Не сплунуть радости у думках, коли почувати в собі болячку, котра щохвилі гірші ятриться (Кроп., II, 1958, 19); Щохвилі, щомиті, як птиця в блакиті, співай, мов серце, співай! (Сос., Так ніхто., 1960, 77); Хмара була сілєвою. з підпалєними сонцем краями, щохвилі густішала, наливалася вируючою каламуттю (Тют., Вир, 1964, 327).*

ЩОХВИЛІЯ, присл., рідко. Те саме, що щохвилі.

ЩОЧАСНЕ див. щочасно.

ЩОЧАСНИЙ, а, е, рідко. Те саме, що повсякчасний. *Перша щочасна думка про те, що ось-ось її виженуть з хати, відмінилася на іншу. «А може, вони зглянуть на мої гіркі сльози» (Гр., I, 1963, 317); Із них бери зразок прекрасний, з мартенівців, із шахтарів, Чий труд щочасний і незгасний В єдиний в'яжеться мотив (Рильський, Мости, 1948, 99).*

ЩОЧАСНО, **ЩОЧАСНЕ**, рідко. Присл. до щочасний. [Д е м о н:] *Щочасно чарівною грою твої слух лєліти буду я (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 199); Бережи же ти надії щочасне, Щоб, бува, із сльїзми не залить; Бо як промїнь із теплий повасє, О. тоді уже й краще не жить! (Щог., Поезії, 1958, 313).*

ЩОЧЕТВЕРГ, присл. Кожного четверга; протягом кожного четверга. *То було в містечку Коркині, уже давенько. Щочетверга там ярмарок ставав (Рильський, III, 1961, 171).*

ЩУКА, и, ж. Хижа прісноводна промислова риба, що має видовжене тіло із сплющеною зверху витягнутою головою. *Щука-риба в воді по волі гуляє, А я стою та думаю, що пари не маю (Чуб., V, 1874, 2); Вдарю боєм раз і вдруге, Сонну рибу сполюку; Те і діло сах вїшмаю, Щуку й окуня тягну (Щог., Поезії, 1958, 143); Голодні бурлаки упітали свіжу щуку, осетрину й білузу на всі застави (Н.-Лев., II, 1956, 222); Дома нас чекала фарширована щука (Досв., Вибр., 1959, 52);*

*Під берегом, у тижій заводі, ударила тижжа щука, полюючи за мальком (Шиян, Баланда, 1957, 113); *Образно. Гарячі щуки плещуть в хмарі, І в невід ловить їх земляк (Стельмах, Добрий ранок, 1941, 11); * У порівн. Карпо, як щука, кидася від його і плаває, показував, як треба плести (Мирний, I, 1954, 249).*

ЩУЛІТИ, лю, лиш, недок., перег. 1. Те саме, що мрґжити. *Низька карячувата постать спинулася на хатнім порозі, переставила довший цїлок з корою у хату і, спершись на нього, щулила очі (Копюб., II, 1955, 44); Тимко зітхнув і знову замріяно, але без особливої радости дивився на розкоші весни і вічну красу природи, щулиє від сонця.. очі (Тют., Вир, 1964, 122); В цю хвиллю двері розкрилися і мати, щулячи короткозорі очі, проказала: — Це ти, Олю? (Рыбак, Час., 1960, 411).*

2. у сполуч. із сл. в у х о. *Притаскати до лови (про тварину); прищулювати. Кінь уже стояв на ногах, позираючи в кручу, куди скотився віз, і боязко щулиє вуха (Чорн., Потік., 1956, 102); «Неже переламав кістку?» — з жахом подумав Ромко, натискуючи на ногу коневі. Булений сіпався й щулиє від болю вуза (Донч., I, 1956, 89); * Образно. Ой, оддзвеніла тривожно чавунка, паровози далеко кричали... І напружено щулила вуза темна ніч над сумними кущами... (Сос., I, 1957, 276).*

3. у сполуч. із сл. п л е ч і. *Піднімаючи, стискати. Я вмю ходити, трохи щулячи плечі, і від того ноги мої здаються ще довшими, ніж в насправді (Загреб., День., 1964, 235); — Все одно — страшно! — Ульяна мерзлякувато щулить округлі плечі (Стельмах, I, 1962, 106).*

ЩУЛІТИСЯ, люся, лишся, недок. 1. Згинатися, скорчуватися, горбитися від чогось (холоду, хвороби і т. ін.); зіщулюватися. *На підстилиці щулилася дичина. Гайсин теж відчує, як холод проймає все його тіло (Панч, На калив. мості, 1965, 117); З кожним вибухом снаряда десь поблизу розвалища, в якому містилася ця операційна, присутні щулилися, позираючи на стелю підвагу (Ле, Право., 1957, 173); Сторожі біля крамниць щулилися від нудьги (Коп., Дестигласники, 1938, 296); * Образно. Кружляє над осокором гайвороння, все не обсядеться на ніч. Щуляться під вітром хати, блимають червоними вікнами (Мушк., Серце., 1962, 190); // перен. виявляти нерішучість, вагаючись, ніяковіючи. *Гості стояли коло порога й щулилися перед таким значним кулом, неначе попритилили до стіни та до дверей (Н.-Лев., VII, 1966, 98); Він зазоби щуляться і перед зборщиком [збирачем], і перед соцьким, і перед економіом (Стельмах, I, 1962, 359).**

2. Те саме, що мрґжитися. *Попід тинами та по дворах вигрівалися проти сонця чоловіки в білих сорочках. Ліниві й веселі очі їхні щулилися проти сонця, а мов гула спокійно й поважно (Вас., I, 1959, 265); Очі грали і солодко щулилися (Хотк., II, 1966, 52).*

3. *Притяскатися до голови (про вуха). Води налившисть з ясного джерела, Вертаються вони під поклки пастушій, І хитро щуляться у перловіткі уші... Хемлина — і табу мов буря понесла (Рильський, I, 1960, 257); // Притяскати вуха до голови (про тварину). Хомин жеребчик, незважаючи на те, що мило з нього облітало шматками, раз у раз щулився і завазто, пособачмо, клацає зубами то в бік Романового коня, то в бік Маковейового (Гончар, 1959, 304).*

ЩУП, а, ч. Назва різних приладів (перев. у вигляді стержнів), інструментів, за допомогою яких виявляють, зондують що-небудь. *Агрегат обробляє ґрунт у міжряддях виноградики. Біля лап, що знищують бур'яни під кущами, — щупи. Як тільки на їх шляху трапляється шпалерний стовп або штабб куща, щуп відхиляється, передає сигнал системі гідророзподілу, яка відводить*

лапу (Знання., 9, 1965, 11); Любчині дієчата, як ті геологи, миширили по всіх садках з щупами і де тільки щуп легко йшов у землю, відразу ж починали копати — шукати переній (Мишко, Вибр., 1952, 46); // Саперний інструмент для виявлення закладених під землею мін, мінних загорюжень; // Порожнистий стержень з гострим наконечником для забирання проби сипких і в'язких тіл (зерна, борошна, мастила тощо). Він відшукає її на полустанку.. Стояла на пшеничній горі біля амбара з блискучим щупом у руці, тендітна, тоненька, сипала з щупа на долоню зерно, неначе шеретувала на сонці (Мушк., День..., 1967, 21); // Інструмент з набором різних за товщиною металевих пластинок для вимірювання зазорів між деталями машин та механізмів. Щупами називаються дві тонкі пластини, товщина яких в мікро. Щупи застосовуються для вимірювання невеликих просторів між двома близько розташованими одна до одної поверхнями спряжених деталей (Допуски., 1958, 343); // Легкий ручний свердел для дослідження неглибоко розташованих м'яких порід і торфовищ.

ЩУПАК, а, ч. Самець жука; жука. І щупаки плили у прибережній воді Вслід за самицями, як завжди, рік у рік... (Рильський, Поеми, 1957, 258);— Сидимо ми біля жина, бідкажесь. Як ось хлопчики, що там купалися, витягли з-під млинного колеса щупака (Тулуб, Людолово, 1, 1957, 74); Данило впрогав кінського волосу у жокеїв на іподромі, і Тося сплела йому таку волосін на щупака, що й в батька її, Максима, не було (Смолиць, Мир., 1958, 34); В печі на великих сковоряді смажилися карасі в сметані, ковбаси з риби, крученики з щупака і в'юни до хріну (Панч, Гомон. Україна, 1954, 73).

ЩУПАКІВ, ко́ва, ко́ве. Прикм. до щупа́к; валежний щупако́ві.

ЩУПАЛЬЦЕ див. щупальці.

ЩУПАЛЬЦЯ, ів, **ЩУПАЛЬЦЯ**, лець, мн. (одн. щупальця, я, с.). Рухомі вирости на тілі червів, моллюсків, членистоногих і деяких інших тварин, що є органами чуттів, захоплювання їжі, а іноді і дихання. Огидливий восьминогий ворухи своїми змієподібними щупальцями, підстерігаючи здобич (Донч., IV, 1957, 384); Дано відомо, що восьминоги виявляють неабиякий тист під час спорудження своїх жител. За будівельних матеріал їм править каміння, яке вони збирають на дні моря і за допомогою щупальця переносять навіть на деякі відстані (Наука., 2, 1973, 33); Гідри схожі на невеликі, близько 1,5 см, сірі, буруваті або зеленуваті стеблинки з віночком тонких, як павутички, щупалець (Зоол., 1957, 14); * Образно. Двері лишилися прочищені. У розпростертих щупальцях світла, напроти дверей, — стіла (Мушк., Серце., 1962, 274); *У порівн. Ніде нікого. Тільки — я та вода, та слизкий кушир, що немов щупальцями обмацує мов тіло (Кіач, Жди., 1959, 86); Наче щупальця потворного спрута, кинулися вони [татарів] в різні сторони, налітаючи на безбороні тузори й села (Тулуб, Людолово, 1, 1957, 137); // перен. Те, що проникає кудись, захоплюючи що-небудь. Американські монополії, немов гігантський спрут, протягли свої тижі щупальця у багато країн світу (Ком. Укр., 11, 1966, 55).

ЩУПАЛЬЦЯ див. щупальці.

ЩУПА́ННЯ, я, с. Дія за знач. щупати.

ЩУПАТИ, аю, аеш, недок., перех. 1. Те саме, що ма́цати 1. Високий, міцний, неначе грот-мачта, погогані, Жан щупав грубою палкою поміст і ледве згинає коліна, застиглий і негнучкий в своїй саїпоти (Коцюб., 11, 1955, 385); Встала стара з-під куделі, взяла одну бульбу, обертає, щупав пучками, не може оттеревити: тверда, задубіла (Ков., Тв., 1958, 71); // Мацаючи, виявляти, чи з яйцем (курка, індичка тощо).

І курей вона щупала, і свиней доглядала, і молотника наймала (Мирний, 1, 1954, 149); // перен. Обдвлятися, досліджувати за допомогою світла, радіохвиль і т. ін. Мжичив дощ, луками заняв золотий вітер... Проектори щупали переліски (Десняк, Опов., 1951, 20).

2. перен., розм. Те саме, що прощупувати 2. Цей мерзотник доти провокчував Загайчика, доти щупав його з усіх боків, поки не нащупав слабого місця (Вільде, Сестри., 1958, 479).

ЩУПАТИСЯ, аюся, аєтся, недок., рідко. Те саме, що ма́цатися. Пішли під землю темнотою, Еней все щупався рукою, Щоб не ввалитися куди (Котл., I, 1952, 127).

ЩУПАЧОК, а, ч. 1. Зменш.-пестл. до щупа́к. А чутка у гаю жука така, Що ніби Щука та частенько, Як тільки зробиться темненько, Лисиці й шле то щупачка, То сотеньку карасиків живеньких Або линіє гарненьких... (Гл., Вибр., 1951, 43); Радість невимовна, коли почуєш ти зо два міцний ривок: То окунь почепивсь чи і славий щупачок (Рильський, Поеми, 1957, 256); *У порівн. Нагинаючи голову, чоловік вузьким, як щупачок, човником лагодить рибальську снасть (Стельмах, II, 1962, 236).

ЩУПНИК, а, ч. 1. Зменш. до щуп. Прилад і набір щупників, який застосовують при ультразвуковій дефектоскопії, сконструйовано радянськими інженерами (Наука., 9, 1959, 23).

2. Членистий придаток біля ротової порожнини в комах, ракоподібних, багатоніжок, на якому містяться органи чуттів. Ротові органи жука мають членисті придатки — щупики, якими тварина обмацує їжу (Зоол., 1957, 31).

ЩУПКА, и, ж., діал. Щіпка. Потоцький витягнув з гаманця щупку блискучих червінців і недбало кинув на срібний піднос (Тулуб, Людолово, 1, 1957, 272).

ЩУПЛЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до щуплий. Хазяйка Юлія Кирилівна сиділа за здоровецьким самоваром, неначе за твердинею, й виглядала зойдітля. Щупленька, невеличка на зріст та утла, з ясними очками, вона була в ясного легенькому убранні (Н.-Лев., 1, 1956, 619); З дзеркала дивиться на неї таке собі неприємне, кирпате, щупленьке дієчишко (Хижняк, Тамара, 1959, 9).

ЩУПЛИЙ, а, е. 1. Слабосилий, худий, кволий (у 1 знач.). Розчервоніла від вогню стара жбурнула рогач під ніч, повернулася до чоловіка усім своїм щуплим корпусом в ясну мовбрані (Ряб., Золототислячник. 1948. 4); Оксєн відкрив двері і відразу ж побачив щуплого чоловіка у військовій шинелі, що сидів до нього спиною (Тют., Вир, 1964, 100); // рідко. Який має поганий, жалюгідний вигляд. Бує на одьоті хуторок, Було в нім щупле будовання [будування]. Ставок бує, гребля і садок (Котл., I, 1952, 180).

2. Не налитий, не виповнений (про зерно, насіння і т. ін.); плюсклий. Назилється однорукий солдат, зриває щуплий, жалюгідний колосок (Довж., I, 1958, 35); Для свіби беруть добре виповнене насіння помідорів, яке відокремлюється від дрібного та щуплого у п'ятипроцентному розчині кухонної солі (Овоч. закр. і відкр. ґрунту, 1957, 54).

ЩУПЛИСТЬ, лості, ж. Властивість і якість за знач. щуплий. Літня посуха припадає на період цвітіння та достигання ранніх культур і посиленого росту мізків. Вона спричиняє недобір урожаю ранніх культур внаслідок перезерниці та щуплості зерна (Колг. свц., II, 1956, 348).

ЩУПЛЯВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до щуплявий.

ЩУПЛЯВИЙ, а, е. Те саме, що щуплий. Ховаючись за завісу, помітив Рідкодуб на першій лаві високого кощавого Караса в парусиновому плащі й маленького

щуплявого Костенка... (Кир., Вибр., 1960, 268); Майор Красногальський, щуплявий, хворобливий на вигляд чоловік, .. пояснював .. суть завдання (Гончар, Людина..., 1960, 117).

ЩУПНУТИ, ну, неш, док., перек. Однокр. до щупати 1.

ЩУР¹, а, ч. Те саме, що пацюк¹. У мліні щось гризуть і смакують щури (Рильський, I, 1960, 137); Щури першими тікають з корабля, коли він починає тонуть (Смолич, Світанок..., 1953, 105); Щури — переносники інфекційних хвороб (чуми, туляремії, інфекційної жовтяниці та ін.) — становлять велику епідеміологічну небезпеку (Підручник дезинф., 1953, 304); * У порівн. — Ви ще його не знаєте. Хіба в таку ніч він всидить у хаті? Інший би отам щуром принишкнув би... (Гончар, II, 1959, 429).

△ **Водяний щур** — невеликий водяний гризув. Водяний щур.. поширений у степовій і лісостеповій зоні Радянського Союзу від ВРСР і на схід до ріки Лени та озера Байкал (Підручник дезинф., 1953, 312); Булькнув у воду водяний щур... (Вишня, Весна..., 1949, 136).

ЩУР², а, ч. 1. Співочий птах родини в'юркових.
2. Те саме, що стриж. В очереті зашуміло. Сонний щур злітає — Знов рибалки б'ють бовтами, Рибу загаяють (Гр., I, 1963, 28); Як цяточка снігу — над річкою гуси, Над кручами гнізда пильнують щури (Шер., Дружбою..., 1954, 19).

ЩУРЕНЯ, яти, с. Те саме, що щуря¹. Як відомо, щуреня народжується недорозвиненою істотою: вона не має на шкірі волосного покриву, очі його закриті злиплими верхньою і нижньою повіками (Фізіол. ж., II, 3, 1956, 79).

ЩУРИК, а, ч. Те саме, що щур². Виліся бистрі щурики над нами, Із нірок влітаючи своїй, Що геть поціткнували надбережжя — Круту й високу глиняну стіну (Рильський, Згряя..., 1960, 52); Він [холод] уже погнав на південь щуриків, журавлів і лебедів (Стельмах, Гуси-лебеді..., 1964, 145).

ЩУРИТИ, рю, рип, недок., перек., рідко. Те саме, що мрґжити. Жінка Караса, що передчасно постарішала від тяжкої праці, сиділа за прядком, короткозора щурячи очі (Бойч., Молодість, 1949, 269); Кожного разу, коли Федір Прозорович кавав прізвище гаданого злочинця, Антоніна Іванівна щурила праве око (Трубл., I, 1955, 104).

ЩУРИТИСЯ, рюся, рипся, недок., рідко. Те саме,

що мрґжитися. Вона короткозора і щуриться, але очі в неї такі карі та блискучі, мов змита ранньою росой (Довч., IV, 1957, 46); Вітька щось думає своє. В його уважніше щурились очі (Вас., II, 1959, 151).

ЩУРКА, и, ж. Те саме, що бджолоїдка. В підденних районах УРСР зустрічається дуже красивий птах, в оперенні якого переважають яскраво-сині і руді барви. Це так звана щурка, або бджолоїдка (*Merops apiaster* L.), яка оселяється великими гніздовими колоніями по глинястих кручах, берегах річок, балках тощо (Корнсі птах..., 1950 76).

ЩУРОЛОВ, а, ч. 1. Той, хто ловить щурів (див. щур¹) і знищує їх.

2. Собака особливої породи, яка знищує щурів.

ЩУРЯ¹, яти, с. Маля щура (див. щур¹).

ЩУРЯ², яти, с. Пташа щура (див. щур²).

ЩУРЯЧИЙ¹, а, е. Прикм. до щур¹; // Такий, як у щурів. — Я вуса ці вихотю аж тридцять год. — Оці?! — захитіла шинкарочка. — Оці щурячі хвостики? (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 505).

ЩУРЯЧИЙ², а, е. Прикм. до щур²; // Належний щурові. Уся круча в щурячих норах (Сл. Гр.).

ЩУЧЕНЯ, яти, с. Маля щучки.

ЩУЧНИЙ, а, е. Прикм. до щучка; // Такий, як у щучки.

Метушливо забігали догидливі сірі очі [Лиски], лише ніс гостренький на щучому обличчі іще більше виткнувся й подовшав (Кач., II, 1958, 436).

◇ По щучому велінню — негайно і без втручання кого-небудь, піб чарами. Дивиться дід — біля їх і сажалка; чи вона була, та він її не бачив, чи вона справді уродилась, як кажуть, по щучому велінню! (Стор., I, 1957, 83); [С т а р ш и в а:] Щоб через пігоди ми коні були перед порогом! Чувш? Щоб мені по щучому велінню! (Кроп., I, 1958, 498).

ЩУЧИН, а, е. Прикм. до щучка; належний щучі. Ми приперли волочок до берега і живо підняли його весь над воду. Крізь очка забілілося широке, товсте щучине черво (Фр., III, 1950, 336).

ЩУЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до щучка. — А я сомка кілограмів на три зачепив і щучку трохи більшу (Коп., Як воли..., 1961, 152); — Ех, я щучок маленьких люблю ловити! (Довч., VI, 1957, 263).

ЩУЧНИК, у, ч., бот. Багаторічна трав'яниста рослина, злак, що росте на берегах річок та луках. Лука була зкрита біловусом, щучником дернистим та житлицею звичайною (Хлібороб Укр., 5, 1966, 24).

Ю

Ю, невідм., с. Тридцята літера українського алфавіту на позначення сполучення «й» або м'якого приголосного звука з голосним звуком «у».

ЮАНЬ, я, ч. Грошова одиниця Китаю і відповідна їй монета.

ЮБКА, и, ж. 1. діал. Юпка. — А що? одрізати тобі на спідницю чи на юбку? — спитав Ястшежбський в молодійці (Н.-Лев., II, 1956, 44); Одита вона була у демікотонну юбку й спідницю (Мирний, I, 1954, 165).

2. спец. Бокові стінки (або нижня частина їх) якогось циліндричного виробу. Ізолятори встановлюють на спеціальних кроках і штирях, але тільки так, щоб головка їх була зверху, а юбка внизу (Монтаж і ремонт..., 1956, 19); Юбка поршня.

ЮБОЧКА, и, ж., діал. Зменш.-пестл. до юбка 1. Коло неї [дівчини] і злочик щиро емтий, розчесаний,

аж лощитья, і в чоботях, учепився за її юбочку, як рак клебнею (Вовчок, VI, 1956, 230).

ЮВЕЛІР, а, ч. Майстер, що виготовляє художні виробы, прикраси і т. ін. з коштовних металів і камення. Кого тільки тут не було: .. голчарі і кожум'яки в шкільних фартугах, ювеліри і зброярі, рибалки й дроворуби (Тулуб, Людолови, I, 1957, 167); Родом [Тася] з Білої Церкви, де батько її мав будиночок і був колись ювеліром (Дмт., Розлука, 1957, 12); // Торговець, продавець ювелірних виробів.

ЮВЕЛІРНИЙ, а, е. 1. Пов'язаний з художніми виробами, прикрасами і т. ін. з коштовних металів і камення, з їх виготовленням та продажем. — До чого-то стільки уборів? Цілий ювелірний магазин! Де ви їх набрали? Браслети, персні, ербені, брошки (Л. Укр., III, 1952, 541); [Л і я я:] Ти ж знавси, що я не розумію живо-

пису. Я люблю старовинні ювелірні речі... (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 40); Великої майстерності досягли античні майстри... в ювелірній справі, тобто у виготовленні прикрас з золота, срібла і дорогоцінних каменів (Іст. СРСР, I, 1957, 21).

△ **Ювелірний камінь** — камінь, з якого виготовляють художні вироби, прикраси тощо. Знайдені археологами давні розробки родовищ бірюзи в Центральних Кизилкумах свідчать, що цей ювелірний камінь використовували вже у X—XII століттях (Наука., 11, 1967, 22).

2. **перен.** Ретельно продуманий або майстерно оброблений до найдрібніших деталей; старанно, тонко опрацьований, виконаний. Гуцульські вишивки завжди тонкі, ювелірні. Своєю ажурністю вони нагадують знамениту гуцульську різьбу по дереву, а колоритом — не менш знамениті писанки (Нар. тв. та етн., 3, 1964, 104); Найдивовижніше застосування цієї рослини [алое] знайшов академік В. П. Філатов — радянський учений, що прославився ювелірними операціями розірки ока (Наука., 7, 1967, 43).

ЮВЕЛІРНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до ювелірний 2. — Ось ця розкішна чорнильниця з усім приладом мені надзвичайно подобається. Подякуйте, яка ювелірність обробки (Смолчак, Сорок вісім., 1937, 94).

ЮВЕЛІРНО. Присл. до ювелірний 2. Актор В. Дальський точно знайденими фарбами, стримано і майже ювелірно ліпить.. складний образ (Мист., 1, 1959, 20).

ЮВЕЛІРСТВО, а, с. Ювелірне виробництво. Західні області України здавна славилися чудовими виробами з металу. Широко було розвинено чехове.. ювелірство у Львові, на Гуцульщині (Нар. тв. та етн., 5, 1964, 44).

ЮВЕНІЛЬНИЙ, а, е; △ Ювенільна вода, геол. — підземна вода, що утворюється в магматичній зоні і піднімається на поверхню Землі. Терми можуть мати.. воду ювенільну, що утворилася внаслідок конденсації пари, яку виділяє маґма (Курс заг. геол., 1947, 127).

ЮВІЛЕЙ, ю, ч. Урочисто відзначаюча річниця якої-небудь події або діяльності певної особи, існування установи, міста (звичайно обчислюється в круглих і перев. великих числах). 9 літ тому назад, коли святкували 25-літній ювілей літературної праці Франка, список його творів займав цілу книжку на 127 сторінок (Коцюб., III, 1956, 35); Сьогоднішнім номером ми відзначаємо скроменій ювілей нашої газети (Еллан, II, 1958, 134).

ЮВІЛЕЙНИЙ, а, е. Стос. до ювілею. Ювілейний рік Ленінського комсомолу став роком дальшого зростання громадської і виробничої активності молодих трудивників сільського господарства республіки (Ком. Укр., 10, 1968, 33); // Який влаштовується, випускається, друкується тощо на честь ювілею, з приводу ювілею. Надвечір у городі не можна було вже знайти в газетярів ювілейного номера з портретом Шевченка (Вас., I, 1959, 365); Колись у «Киевской старине» надрукована була про Миколу Віталійовича [Лисенка] ювілейна стаття Михайла Старицького (Рильський, III, 1955, 358).

ЮВІЛЯ́НТ, а, ч., рідко. Те саме, що ювіляр.

ЮВІЛЯ́НТКА, я, ж., рідко. Жін. до ювілянт. Дорогий нашій ювілянтці — Ользі Юліанівні Кобилянській, авторці «Землі», «Битви» та інших перлин світової літератури, з нагоди 55-річчя її літературної діяльності — шлю привіт і побажання міцного здоров'я (У. Кравч., Вибр., 1958, 235).

ЮВІЛЯ́Р, а, ч. Особа, установка, місто і т. ін., ювілей яких відзначають, святкують. Ювіляр підняв келих за свою дружину і тут же підніс їй іменинний подарунок (Мокр., Сто., 1961, 95).

ЮВІЛЯ́РКА, я, ж. Жін. до ювіляр. Численні приві-

танья ювілярці [Н. М. Ужвій] від заводів і колгоспів.. сповнені щирої вдячності за її дійове, яскраве, хвилююче.. листуєтво (Мист., 6, 1958, 35).

ЮґА, й, ж. 1. Те саме, що імля. Палке небо, жовтувата Недвижима пилуюга. Мляга спека й тьмянувата. Де не глянеш, скрізь юга (Манж., Тв., 1955, 72); Сонце.. витріщилося зверху.. Понад озером закурилася легенька синяста юга (Дн. Чайка, Тв., 1960, 115); Навкружі весь степ як у тумані од юги (Головко, II, 1957, 224).

2. Снігова буря; завірюха, хурделиця. А все як давнь спогадаю, То воскресє і воно: Та люта ніч, юга холодна... (Черк., Поезії, 1959, 94); // Сніг, що переноситься низовим вітром. Вітер шалєнів. Він люто здуває з горбіє сузу, колючу югу, болюсно бив нею в обличчя, сипав під ноzi (Бабляк, Вишп. сад, 1960, 342).

ЮґНУ́ТИ, ну, неш, док., розм. Швидко піти, побігти куди-небудь, звикнути десь. Андрійко йому своє: — І так сидіть нудно! — Та знов югне з хати — і слід загуб!.. (Вовчок, I, 1955, 275); Враз на хуторі затріщали постріли, кулі засвістили довкола вітряка, і селянин, кинувши воза, югнув під вітряк (Панч, I, 1956, 569).

ЮГОСЛА́В *див.* югославін.

ЮГОСЛА́ВИ, ів, мн. (одн. югосла́в, а, ч.; югосла́вка, и, ж.). Загальна назва народів, що населяють Соціалістичну Федеративну Республіку Югославію; представники цієї країни.

ЮГОСЛА́ВКА *див.* югославін.

ЮГОСЛА́ВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до югославін і Югославія. Ференц пояснив біійцям, що брат Марічки — югославський партизан — воює нині проти німців десь у горах (Гончар, III, 1959, 255).

ЮДА *див.* іуда.

ЮДА́ІЗМ *див.* іудаїзм.

ЮДЕ́Й *див.* іуде́й.

ЮДЕ́Й *див.* іуде́й.

ЮДЕ́ЙКА *див.* іуде́й.

ЮДЕ́ЙСТВО *див.* іуде́йство.

ЮДЕ́ЙСЬКИЙ *див.* іуде́йський.

Ю́ДИН *див.* іудин.

◇ **Юдине плем'я** (поріддя і т. ін.) *див.* іудин; Юдині срібняк (срібники) *див.* срібняк, срібник; Юдин поцілунко *див.* іудин.

ЮДИ́ТИ, юджу, юдиш, *недок., перек., діал.* Під'юджувати. [М а т р о н а:] А що, Юдо, юдиш? О, не діждеш довго юдити! (Фр., IX, 1952, 400).

ЮДО́ЛЬ, і, ж., *книжн., заст.* Місце, де страждають, мучаться, терплять нестатки. На мене погляд свій ясний, прихильний кинь І розкажи, хто ти: чи з власної ти волі, Чи з чарів, чи з чудєс живеш у цій юдолі? (Мішк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 94); // Злигодні, турботи, смуток і т. ін. То не хрестами блискавка махнула поміж змар, Огнем прорізала і гролом потрясла, — То ти, о революціє, ударами весла Землю юдолю понесла у простори (Пол., Вибр., 1968, 29).

ЮДО́ФІЛ, а, ч. Прибічник, прихильник усього єврейського.

ЮДО́ФІ́ЛЬСТВО, а, с. Прихильність до всього єврейського.

ЮДО́ФІ́ЛЬСЬКИЙ, а, е. Стос. до юдофільства, власт. юдофілові. Юдофільські погляди.

ЮДО́ФО́Б, а, ч. Те саме, що антисеміт.

ЮДО́ФО́БСТВО, а, с. Те саме, що антисемітизм. Коцюбинський сам написав кілька творів проти юдофобства (Сміл., Сад, 1952, 178).

ЮДО́ФО́БСЬКИЙ, а, е. Стос. до юдофобства, власт. юдофобові.

Ю́З, а, ч. Літеродрукувальний телеграфний апарат.

Ю́ЗИСТ, а, ч. Телеграфіст, який працює на юзі.

Ю́ЗИСТКА, я, ж. Жін. до юзіст.

ЮЗОМ, присл. 1. Ковзаючи, не обертаючись, просуваючись по землі, рейках і т. ін. (про колеса, гусениці).

2. Тягнути, волоочити що-небудь по землі, наствили і т. ін. *Пересувати вагони юзом.*

ЮКА, и, ж. 1. Південна вічнозелена деревна рослина родини лілійних з довгими колочним листям і жовтуватобілими квітками; вирощується як декоративна. — *Стережіться, докторе, оцій юки! У неї кожний лист кінчається такою гострою голочкою, що тільки торкнись — кров потече!* (Наука..., 5, 1966, 26).

2. Волокна цієї рослини, з яких виготовляють канати, роґожі і т. ін.

ЮКАГІР див. юкагіри.

ЮКАГІРИ, ів, мн. (одн. юкагір, а, ч.; юкагірка, п, ж.). Палеоазиатська народність, що живе на півночі Східного Сибіру. Колоси «Полярна зірка» об'єднує у одну сім'ю представників багатьох північних національностей — *кораків, чукчів, евенів, ітельменів, юкагірів, алеутів* (Наука..., 10, 1964, 45).

ЮКАГІРКА див. юкагіри.

ЮКАГІРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до юкагіри.

ЮКОЛА, и, ж. В'ялена на сонці риба, яку заготовляють на зиму мешканці Крайньої Півночі та Далекого Сходу. *Орочи розтопили погаслу грубку, нагріли чаю, витягли з шкряпані торби в'ялену кету — юкола* (Багмут, Щася. день..., 1959, 127).

ЮЛІАНСЬКИЙ, а, е: Δ Юліанський календар; Юліанське літочислення — система літочислення, введена римським імператором Юлієм Цезарем у 46 р. до н. е.; старий стиль. *Ще в I столітті до н. е. виник юліанський календар. Тривалість кожного року за цим календарем більше від тропічного на 11 хвилин 14 секунд* (Наука..., 12, 1962, 28).

ЮНАК, а, ч. Чоловік, який ще не досяг зрілості; молодий чоловік. *Ледве-ледве пізнав Хо в ньому того юнака, з повним рум'яним обличчям, що рався до слова пам'ятного вечора* (Коцюб., I, 1955, 175); *Вже під селом, там, де кінчался лан кукурудви, наздогнав мене юнак років біля двадцяти, привітався зі мною* (Томч., Готель..., 1960, 45); *Про дорослого або літнього чоловіка, сповненого життєвих сил, молодого завзятого. Ряду радилі чубаті з неучербними шаблями, Вкриті палом пережиги, Сивоусі юнаки* (Рильський, II, 1960, 241).

ЮНАКІВ, ќова, ќове. Прикм. до юна́к; валежний юнакові. *В юнакову свідомість вривався зовнішній світ з його запахами, барвами, звуками, неповторністю* (Дмит., Наречена, 1959, 190).

ЮНАЦТВО, а, с. 1. Молодий вік; період життя, коли людина буває юною; юність. *Юнацтво має проходило щасливо, і мені здавалося, що ніяких труднощів на моєму життєвому шляху не буде* (Ю. Янов., II, 1954, 17); *Тільки очі я закрию, Дні юнацтва я загадаю* (Нагн., Слово..., 1954, 72).

2. збірн. Молоді люди обох статей; юнаки. *З різних кінців, з різних сторін нагаїталася юнацтво набиратися розуму, слухати правди-слова...* (Мирний, I, 1954, 347).

3. перен. Сміливість, хоробрість, завзяття; молодечтво. — *Покиньте ж се дурне юнацтво і розійдіться по домах* (Котл., I, 1952, 185); — *А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня* (П. Куліш, Вибр., 1969, 89).

ЮНАЦЬКИЙ, а, с. Прикм. до юна́к і юна́цтво. *Розгорілася кров юнацька* (Фр., XIII, 1954, 370); *Хай же моя благословить подяка Гюго, Золя, Флобера та Бальзака: Вони відкрили ще в юнацькі дні Обличчя міста дремлого мені* (Рильський, III, 1961, 252); *У Бранського юнацьке вродливе обличчя з тонкими рисами, безкровне,*

але не худе (Гончар, III, 1959, 24); // *Власт. юнакові, юнацтву* (у 2 знач.). *Жава, з юнацькою енергією загодилося Семен ставити кату* (Коцюб., I, 1955, 125); *Час од часу він [батько] вкривав то одного, то другого свого нащадка, що, притулившись один до одного, замерли в солодких обіймах юнацького сну* (Досв., Вибр., 1959, 92); *Він був мало не старший за всіх, але очі молоді, рухи юнацькі і посмішка розважлива...* (Коп., Лейтенанти, 1947, 78).

ЮНАЧІЙ, а, е. Те саме, що юна́цький. *Стелиться пісня юнача Отам, де пройшли орачі* (Мал., Звенигора, 1959, 274).

ЮНАЧКА, и, ж. Жів. до юна́к. *Чув* [Лодженко] *і голос тієї ж щирої юначки, що цяточку йому з святого муну наївно на чоло покляла* (Ле, Міягір'я, 1953, 269); — *Я проваджу справу виховання тисячі юнаків і юначок* (Досв., Вибр., 1959, 243).

ЮНГА, и, ч. Підліток на судні, що навчається морської справи, готується стати матросом; молодший матрос. *Я вступив юнгою на пароплав, що плавав по Каспійському морю* (Трубіл., II, 1955, 170); *По сходях швидко дріботіє юнга, спускаючись з ключем* (Ле, Клен. лист, 1960, 186).

ЮНГШТУРМ, у, ч. Організація революційної німецької молоді, створена в 1924 р. для боротьби з фашизмом.

ЮНГШТУРМІВКА, и, ж. Форма військового звання, яку носили члени юнгштурму, а також подібний одяг радянської молоді 20 — початку 30-х років. *Юшка вибіг із школи останнім. Він був у новенькій юнгштурмівці і пов'язаний червоною краваткою* (Панч, Іду, 1946, 122); *На мене чекала звичерна, гомінка і збуджена Галя* (Приймаченко, профгор нашого часу, молоді і дебели дівчина в злоп'ячій кепці і юнгштурмівці (Чаб., За півгодини..., 1963, 36).

ЮНГШТУРМІВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до юнгштурм. *В своєму юнгштурмівському костюмі... він схожий був на справжнього командира армії* (Голов., Тополя..., 1965, 9).

ЮНИЙ, а, е. Молодий, дуже молодий. *Настя сиди та ший. А воно таке молоде, юна ще така, а в неї ще серце од кожного слова килить, в неї ще думки роються веселі дівочі* (Вовчок, I, 1955, 263); *З зрюкотом влетів юний моряк-фронтвик, обідраний, у поросі, з шпорами* (Корн., I, 1955, 29); // *Який буває у молодих. Він був обвітрений і загорілий, наче цілі дні проводив на полях, підставляючи своє юне обличчя сонцю та вітрам* (Шияп, Баланда, 1957, 76); — *Щонайкращі вбрання й запашні квіти вживалися юнім очам* (Довж., I, 1958, 335); *Вона готувалась до цієї роботи з усім завзяттям і трепетом юного серця* (Донч., V, 1957, 334); // *Власт. юності* (у 1, 3 знач.), юнацтву (у 2 знач.). *Вона побачила, що в неї гарна ніжна шия й плечі, що в її великій темноті очей спалахують іскорки нерозтраченої ніжності й юного натяження* (Довж., I, 1958, 329); *О мрії юні, недійсними!* (Сос., I, 1957, 432); // *Малолітній* (про дітей, підлітків — учасників яких-небудь наукових гуртків, аматорів якогось виду мистецтва і т. ін.). *Валентин, справді, вважався одним з найкращих юних винахідників по школі і в міському Палаці піонерів* (Гончар, IV, 1960, 78); *Дитяча самодіяльність набирає дедалі різноманітніших форм — збільшується кількість зорових, драматичних, літературних гуртків, гуртків юних натуралістів, юних техніків* (Іст. укр. літ., II, 1956, 220); *Я вже політрук роти, — он воно куди сягнув актор театру юного глядача!* (Ю. Янов., I, 1954, 60); // *Який недавно з'явився, почав існувати, роси* (про рослини). *Весна слала тепло, свіжий аромат відживної юної зелені сповняв повітря* (Досв., Вибр., 1959, 361); *Трицять гілки, зитаються На юному дубку* (Бичко, Сійся...

1959, 206); // *перен.* Який недавно вочався, виник, щойно почав свою діяльність і т. ін. *Цвітуть, зитаються сади, В садах і музика, і співи... Епохи юної сліди На кожній кроці* (Сос., I, 1957, 468); *На шлях широкій вийшла юна праця І пісню простору веселить* (Рильський, III, 1961, 108); // у знач. ім. юні, юних, мн. (одн. юний, юного, ч.; юна, юної, ж.; юне, юного, с.). Молоді люди. *Стомилися хлопці, присли спочити, Промолли усі до кісток. І юний промовив: — Як хочеться жити! — А старший зітхнув і замовк* (Воронько. Тепло..., 1959, 160).

Юний піонер — те саме, що піонер 3. *Знайте всі: я — юний піонер! Скрізь зразковим буду: вдома, в школі... (Нех., Ми живемо..., 1960, 77); Юні дні (років) — дві, роки юності. Не забудь, не забудь Юних днів, днів весни* (Фр., X, 1954, 13).

ЮНІОР, а, ч. Спортсмен віком 18—20 років, який бере участь в змаганнях у своїй віковій групі. *В голландському місті Гронінгені відбувається неофіційна першість Європи з шахів серед юніорів* (Рад. Укр., 5.I 1971, 4).

ЮНІОРКА, в. ж. Жін. до юніор.

ЮНІОРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до юніор.

ЮНІСТЬ, юності, ж. 1. Період життя людини до зрілості, коли відбувається нагромадження її розвиток життєвих сил організму; молодість. *Невже і в її маленьке серце постукалось кохання? Чи вона тільки дила чарами любові, ще не знаючи її, як це буває на порозі юності?* (Стельмах, I, 1962, 157); *З батьківською ніжністю дивилася капітан Дорошенко на хлопця... У ньому, притихлому й троху соромливому, відзнак капітан свою давню юність* (Гончар, Тронка, 1963, 339); * У порівн. *Над книгами його [М. Горького] ти нахилися знов, Життя його загадай, як юність, неповторне* (Рильський, II, 1960, 301); // *перен.* Рання пора, новизна чого-небудь. *До Маріуполя я потрапив випадково, шукаючи притулок, де б у затишку закінчити роботу над новою книгою. То було давно — на світанку літературної юності* (Смолич, VI, 1959, 11).

В юності — в молоді роки. *Несміливий хлопчисько, який соромився навіть свого надмірного росту і тому в юності трохи сунулився, перетворився у гладкого рожевооцього чоловіку з статичним голосом і поважною зодюю* (Вільде, Сестри..., 1958, 122).

2. Властивість за знач. юний. *Вона вродлива. Її вострове прозоророжеєє обличчя паїшить юністю* (Досв., Вибр., 1959, 206); *В серцях палає юності вогонь* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 78).

3. збірн. Те саме, що юнацтво 2.

ЮНІТИ, юнію, ювієш, *недок., поет.* Набувати юного вигляду, почувати себе молодшим. *Він не старіє, ні, він, напакі, з Вітчизною прекрасною юніс...* (Сос., Поезія..., 1961, 63).

ЮНКА, в, ж. Жін. до юніак. *Вона вже не дівчинка, але ще й не юнка. Вона з цівкавістю і з радісним замір-ранням серця придивляється тепер сама до себе* (Донч., IV, 1957, 163); *Дзвінкий сміх і пісня юнок злітали в весняне небо й тріпотіли в блакиті* (Мик., II, 1957, 237); * У порівн. *О юності моя!.. Як юнка чорноброва, всмінулася ти мені, і зір твої одсія* (Сос., Солов. дані, 1957, 156).

ЮНКЕР, а, ч. 1. У буржуазно-феодальній Пруссії — великий землевласник-дворянин; взагалі великий німецький поміщик. *Померання, Мекленбурге і Бранденбурге були в Німеччині мундолого цитаделю східноєвльських юнкерів* (Наука..., 10, 1959, 55).

2. У російській армії і флоті до середини 60-х років XIX ст. — доброволець (рядовий або унтер-офіцер) з дворян, який, прослуживши певний термін (і звичайно

втримавши іспит), міг стати офіцером. *За обідом Арачев розчитував юнкера про петербурзькі новини про його батьків* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 201).

3. У дореволюційній Росії — вихованець військового училища, що готувало офіцерів. *Робітники «Арсеналу», відбивши дві атаки, перейшли [30 жовтня 1917 р.] в наступ. Після сильного обстрілу арсенальці атакували будинок Бутишовської школи прапорщиків, зломали опір юнкерів і захопили його* (Іст. УРСР, II, 1957, 64); — *Тату, а хто це такі юнкери?* — спитала Таня. — *А ти їйба не знаєш?* — відпові їй швидко Микита. — *Пакські синки. На офіцерів учаться* (Коп., Сон. ранок, 1951, 138).

ЮНКЕРСТВО, а, с. 1. збірн. Юнкери. *Пруське юнкерство, яке правило в Пруссії, зайняло впливові становище в усій імперії* (Нова іст., 1957, 23).

2. Звання юнкера (у 2, 3 знач.), а також перебування в юнкерах.

ЮНКЕРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до юнкер. *Юнкерські загони нищпорили по всьому місту .. за комуністами* (Вісник АН, 12, 1957, 3); // *Належний юнкерові, юнкера. В провінції Мекленбург, Передня Померанія та Бранденбурге понад два мільйони гектарів колишньої юнкерської землі перейшли до державного земельного фонду* (Наука..., 10, 1959, 56); // *Який готував офіцерів дореволюційної армії*

ЮНКОР, а, ч. Скорочення: юний кореспондент. *Учасники зльоту [робітлькорів] свтали ініціативу обласної газети «Кіівський комсомолец», яка створила постійно діючу школу юнкорів* (Рад. Укр., 21.IX 1957, 1).

ЮНКОРІВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до юнкор. *Тепер ВЛКСМ має 164 друкованих видання. Завдання полягає в тому, щоб зміло використати цю пресу в ідейно-виховній роботі, підвищити її якість, поліпшити добір і навчання працівників молодіжної преси, розвивати юнкорівський рух* (Рад. Укр., 23.II 1957, 1).

ЮННАТ, а, ч. Скорочення: юний натураліст. *У педілю до нас гости прийшли. Юннати школи з села Юренки. Ми з ними у великій дружбі і обмінюємося досвідом* (Коп., Подарунок, 1956, 72).

ЮННАТІВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до юннат.

ЮНО. Присл. до юний. *Вирази темні очі дивилися крізь скельця окулярів юно та яєс* (Головко. II, 1957, 300).

ЮНЬ, юні, ж., *поет.* Те саме, що юність 1, 3. *Шумів в росі вечірній сад мові зоряної юні...* (Сос., I, 1957, 434); *Свято розгоралося за старовинним, віками встановленим звичаєм. Танцювала і веселилася безтурботна юнь* (Тулуб, В степену..., 1964, 358); *О краснодонська юні! Тебе в душі нестиму, Як совість людства, як вогонь борні* (Забашта, Вибр., 1958, 133); * У порівн. *За тракторами сизий дим Понад ріллею горитьця. Мов юнь моя, крилом крутим Матхула птиця горлиця* (Воронько, Тепло..., 1959, 104).

ЮПІТЕР, а, ч. Потужний електричний дуговий освітлювальний прилад, прожектор, признач. для кінознімання при штучному або комбінованому освітленні та для інших потреб. *Оператори клопоталися біля юпітеріє, діловито стрекотали кінокамери* (Міс., 5, 1963, 26); *Гриміли, майже не стихаючи, впереміш з оркестром оплески, саяли не гаснучи юпітери* (Коз., Листя..., 1967, 171).

ЮПКА, в, ж. 1. Верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки (перев. з рукавами). [Н а с т у с я:] *Якби пустили на музику, То в б кісники залела, Надла б жоветі черевичи, Червону б юпку одягла* (Шевч., II, 1963, 189); *Посеред хати Зінька, як привид, — в розстебненій юці, простоволоса: тустку велику десь загубила* (Головко, II, 1957, 176).

2. *заст.* Чоловічий короткополий каптан з домашнього тонкого сукна, пошитий у талію, із складками і стоячим коміром. *Жулан на ньому синій і китавва юпка* (Кв.-Осн., II, 1956, 28); *Поли з рудої юпки, мов крила, мають за ним від прудкого бігу, а він усе біжить* (Коцюб., I, 1955, 135).

ЮПОЧКА, и, ж. Зменш.-пестя. до юпка. *Везе [козак].. маленькій дочці юпочку парчову* (Кост., I, 1967, 47); *На голові у неї був чорний платок, на плечах чорна юпочка, з-під котрої вибивалося чорне плаття* (Мирний, I, 1954, 356).

ЮПЧИНА, и, ж., розм., *заст.* Те саме, що юпка. *Між родичами молодого сиділа стара бабусечка у темній сукні, у темній юпчині* (Вовчок, I, 1955, 193); *Вона швидко накиннула на себе юпчину та й побігла.. до баби Мокриши* (Гр., II, 1963, 373); — *Доч жий лає, а Сидір десь у лісі, — зітхнула Мотря.. — Оце в мене й душі немає: як він там на дощі у самій юпчині?* (Л. Янов., I, 1959, 366).

ЮР... Перша частина складних слів, що відповідає слову юридичний у 3 знач., напр.: ю р б ю р б, ю р ч а с т і н а і т. ін.

ЮРА, и, ч., *заст.*: *От тобі, бабо, й Юра* — уживається для вираження несподівано втраченої надії, припинення свободи дій і т. ін.

ЮРА, й, ж., *геол.* Другий з трьох періодів мезозойської ери в історії Землі; // Відклади цього періоду. *Найглибше юра занурена в районі Дністровського лиману, де поверхня її лежить на глибинах понад 900 м нижче рівня моря* (Геол. Укр., 1959, 322).

ЮРБА, й, ж. 1. Велике безладне, неорганізоване скупчення людей; натовп. *Голін і рик величезної юрби ставався чимраз голоснішим* (Фр., VI, 1951, 63); *Ще не дійшовши до колії, ми здалека побачили велику юрбу, яка заповнила порожні залізничні платформи* (Мур., Бук. повість, 1959, 34); // *кого, яка.* Група людей, яких об'єднує щось спільне. *Юрба гостей зібралась уже чималенька* (П. Куліш, Вибр., 1969, 69); *Юрба в'яляльниць молодих Ішла з граблями на покоси* (Щог., Поезії, 1958, 376); [М о т р я:] *Постановите кварт зо дві горляки — .. то наші кавалери зразу приймуть вас у свою юрбу!* (Кроп., II, 1958, 25); *Юрби весело дівчорі сповнювали вечір своїм гомиїним криком* (Кач., Вибр., 1953, 286); // Велике скупчення тварин одного виду (перв. птахів, комах, риби, собак і т. ін.). *Ціла юрба [псів] кинулася по тісенькім подвір'ю, по всіх закутках, порпають, нюгають, дряпають — Лиса ані сліду* (Фр., IV, 1950, 92); *Коло льотка дзвигало багато бджіл, які повертались з медом додому. Медунка не хотіла товпитись у юрбі* (Ів., Про бджілку., 1959, 23); // Велика кількість, скупчення чого-небудь (будинків, дерев тощо). *Поміж широкою синовою бундою Дніпра та юрбою зелених гір побігла з Канева триверстова піскувата дорога до Шевченкової могили* (Коцюб., III, 1956, 43); * *Образно.* *У розчинене навістіж вікно гомиїною юрбою звуків ввалявся теплий вечір* (Кол., На фровті..., 1959, 63); *Десь грала музика вечірня, і над мою головою Зірки злітались на почівлю Золотоперою юрбою* (Мур., Осінні сурми, 1964, 28); // у знач. присл. **юрбою, юрбами.** Неорганізовано і в великій кількості; гуртом. *Школярки та шкеларі юрбою оточили когось і про щось палко й голосно гомиїли* (Гр., I, 1963, 356); *Така тиша, зоряна й ясна ніч. А в ній у голубім світі юрбою бродять дівчата молоді з піснями лунними* (Головко, II, 1957, 234); *Ковачі покинули свої кузні, юрбами бродили по вулицях, .. співали пісень* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 196); *Стоять [пасажирів] юрбами на терасах, на палубі, мов заворожені, і дивляться на казкові.. береги* (Цюпа, Україна., 1960, 198).

Юрбою сунути див. сунути.

2. Звичайні люди, маса на відміну від героїв, обдарованих, видатних осіб. [М і р і а м:] *Я всіх і все ненавиджу за нього* [Мессію], *і ворогів, і друзів, і юрбу, отой народ безглуздий, що кричав: «Розпни його, розпни!»* (Л. Укр., II, 1951, 120).

ЮРБИТИСЯ, йт'ся; мн. юрбляться; *недок.* Збираючись, скупчуючись в одному місці, збиватися в юрбу (про людей). *Люди юрбилися біля будинку, мов біля театру* (Баш. Надія, 1960, 89); *Біля гірки з сміхом і галасом юрбилися дітлахи з саянками* (Забіла, Катруся..., 1955, 44); * *Образно.* *Юрбляться вони [діта] навколо мене, Хочуть перестроїти струну — Все мов неторжано зелене Перефарбувать на синю* (Бачко, Простота, 1963, 9); // *Триматися гуртом, зграєю* (перв. про тварин одного виду). *Найбільше Медунку цікавив льоток, через який вилітали з дому і прилітали додому бджоли. Там юрбилось багато бджіл* (Ів., Про бджілку..., 1959, 9).

ЮРБИЩЕ, а, с. Збільш. до юрба 1. *Воми* [скоморохі] *манюрували від міста до міста, особливо по ярмаркам. і своїми жартами, іноді до крайності грубими і цинічними, зваблювали докола себе великі юрбища цікавого народу* (Фр., XVI, 1955, 210).

ЮРИДИЧНИЙ, а, е. 1. Пов'язаний із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням. *Зразу розмовляли ми про різні іспитові справи, юридичні цікаві питання, національні біжучі інтереси, а врешті — перейшли на «приватні»* (Коб., II, 1956, 19); // Пов'язаний з вивченням і науковою розробкою права, законодавства, юриспруденції. *В радянській країні приділяється велика увага юридичній освіті* (Рад. суд, 1951, 71); *Радіцев склав ряд юридичних проєктів і записок* (Вісник АН, 8, 1949, 10); // *Признач. для підготовки юристів. Років десять тому Петро Антонович закінчив юридичний факультет Київського університету* (М. Ол., Лєся, 1960, 9).

2. Який має офіційне право на що-небудь... «кріпосне право», звичайно, було установою юридичною, але воно відповідало і особливій системі поміщицького (і селянського) господарства.. (Ленін, 6, 1969, 219); *На основі подолання економічної та культурної відсталості рідних принаблених націй юридична рівність усіх націй і народностей СРСР доповнена їх фактичною рівністю* (Ком. Укр., 6, 1973, 34).

3. *Прийки, до юрби, ж.* // Який складається з юристів. **Юридична консультація** — відділення колеції адвокатів, завданням якого є подання допомоги населенню з правових питань. *Хоч Ольга Тарасівна, по суті, й заборонила йому втручатися в Юркову справу, він без її відома звернувся до юридичної консультації* (Дор., Не повторю..., 1968, 250).

ЮРИДИЧНО, присл. Відповідно до права, закону. **ЮРИК**, а, ч. Те саме, що юрбк² 1. *Сюркає в руках у Олексія дерев'яний юрик* (Цюпа, Три явори, 1958, 14).

ЮРИСДИКЦІЯ, і, ж. 1. Право чинити суд, розглядати і вирішувати правові питання.

2. Сфера, на яку поширюється таке право. *Безпосередній юрисдикції київського князя підлягали князівські дружинники, челядь, залежне селянство, вища адміністрація* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 485).

ЮРИСКОНСУЛЬТ, а, ч. Юрист, що є постійним консультантом при якій-небудь установі з практичних питань права і захисником інтересів цієї установи в юридичних організаціях (арбітраж, суд і т. ін.). *Знав [Сидорчук] своє діло, знав і свої виводи. І йому, як вправному юрисконсульту солідної установи, не раз таки перепадало від солодкого пирога* (Ю. Бєдзик, Полки., 1959, 82).

ЮРИСКОНСУЛЬТСТВО, а, с. Посада, заняття юрисконсульта.

ЮРИСКОНСУЛЬТСЬКИЙ, а, е. Прякм. до юрисконсульта. *Юрисконсульська посада.*

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ, і, ж. Сукупність наук з права; правознавство. *Боротьба матеріалізму і ідеалізму відбувається також в галузі історії, політичної економії, юриспруденції та інших суспільних наук (Ком. Укр., 10, 1966, 36).*

ЮРИСТ, а, ч. Фахівець з правознавства, юридичних наук; практичний діяч у галузі права. *В своїй питанні, поставлений підсудним і свідкам, звертав Владко особливу й систематичну увагу зокрема на одну справу, яку поминали звичайно фазові юристи (Фр., VI, 1951, 288); Комуністична партія повсякденно проявляє піклування про підготовку висококваліфікованих кадрів радянських юристів (Рад. суд охороняв права., 1954, 25).*

ЮРИСТА, и. ч., заст. Юрист. *Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика пан, а пана юриста, а юристу котів триста (Укр. присл., 1963, 138); [М я к о л а:] Юриста [возний] завязаний і залун такий, що із рідного батька злупить! (Котл., II, 1953, 28).*

ЮРЛИВИЙ, а, е. діал. Швидкий, жвавий, меткий. *Дородна, росла і красива, Проступна, добра, не спесива, Глущка, юрлива, молода [дочка Латина]; Хоть хто на неї ненароком Закине молодецьким оком, То так її і вподоба (Котл., I, 1952, 165); Вітають піснями безжурними день. Ой, птиці, юрливі птиці (Забіла, Поезії, 1963, 81).*

ЮРМА, юрмі, ж. Те саме, що юрба 1. *Коло самої шапки збиралася вже чимала юрма (Гр., I, 1963, 380); З усіх кінців міста юрми людей ідуть, щоб віддати йому [Тесленкові] останню свою шану та висловити співчуття його рідним (Головко, II, 1957, 628); Раптом почує [Андрій] музику, веселий гамір молоді. Назустріч ішла юрма святково одягнених хлопців та дівчат з музиками попереду (Мивко, Вибр., 1952, 303); Се було щось дике, оті опуції, незрозуміла, безладна, налякана юрма колючого листа (Коцюб., II, 1955, 293); Юрмою вискакують панни, шпурляють услід гостям груддя, палічка, сплюють піском (Вас., III, 1960, 493); * Образно. Море стогне, море грає, Там і стогін, там і сміх... І невинно викликає Юрми дум моїх вірних (Черн., Поезії, 1959, 226).*

ЮРМИСЬКО, а, с. Збільш. до юрма. *Після матчу юрмисько малечі супроводить Гриню аж додому (Гончар, Тронка, 1963, 121); Ціле юрмисько з веселим гомоном ялялося в аудиторію. Полетіли веселі жарти (Ю. Беданк, Альма матер, 1964, 196).*

ЮРМИТИСЯ, юрміться; мн. юрміяться; недок. Те саме, що юрбитися. *По закінченні концерту люди ще доволу не розходились, юрмилися біля клубу (Баш, На. дорозі, 1967, 192); На майдані він задивився на великий гурт людей, що юрмилися перед широкою, як святкова скатерка, об'язою (М. Ю. Тарн., День., 1963, 52); Біля віконець кількох хат юрмилися різноманітні голуби (Ряб., Золототисячник, 1948, 144); Маленькі рибки юрмилися тут же такі біля ніг Бориса, зовсім не боячись помакі його грізного спінінга (Собко, Віле подум'я, 1952, 82); * Образно. У Тоні Кравченко насторожений погляд і міцно ступені губи, — не кожний здогадається, які думки юрміяться в її голові (Жур., Даша, 1961, 25).*

ЮРМИЩЕ, а, с. Збільш. до юрма. *Величкий вигляд барона наляжав положив юрмище (Ільч., Серце жде, 1939, 448); Запалившись, Гаркуша виголошує останні слова таким тоном, ніби стоїть уже десь на майдані серед заробітчаського юрмища (Гончар, Таврія, 1952, 47); В дальній вирії полетіли Юрмища пташині (Ус.,*

Листя., 1956, 52); Пролітали над дахом літаки — вночі низько, здавалося, ще трохи і вони черкатили мушкетерськими колесами по темних юрмищах прицикнули в напрузі дерев (Перв., Невгадане життя, 1958, 271); Чекаючи повільного порою, Завертий, в юрмищі машин стояв (Перв., II, 1958, 211).

ЮРОД, а, ч., розм. Те саме, що юродивий 2. **ЮРОДА**, и. ч. і ж., розм. Психічно хвора, божевільна людина. — *Я знаю, що в свого Кирила Тура щось надіну важке лежить. Удає він із себе паливоду, а постерігає не раз я, куди прямує сей юрода (П. Куліш, Вибр., 1969, 93).*

ЮРОДИВЕЦЬ, вця, ч., розм. Те саме, що юродивий 2. *Серед натовпу дітлашині кривлявся у вигнутолу кожусі босий, простоволосий олекшівський юродивець (Гончар, Таврія, 1952, 282).*

ЮРОДИВИЙ, а, е. 1. Психічно хворий; божевільний. *Схаменіться, недолюди, Діти юродиві! Подивіться на рай тихий, На свою країну (Шевч., I, 1963, 329); — Добре, — сказав старий, — я бачу, що з тобою нічого не зробиш, ти якийсь святий чи, може, трохи юродивий (Собко, Срібний корабель, 1961, 119); // у знач. ім. юродивий, вою, ч.; юродива, вої, ж. Психічно хвора, божевільна людина. *Загледівши Мурашка, юродивий вписав в нього злим, розпаленим поглядом (Гончар, Таврія, 1952, 282).**

2. у знач. ім. юродивий, вою, ч.; юродива, вої, ж. У марновірних, релігійних людей — жибрак, божевільний, що має дар віщуна. *По однім бік діякона стояв юродивий, спустивши з одного плеча червону шлямиду (Н.-Лев., III, 1956, 24).*

ЮРОДСТВО, а, с. 1. Стан несамовитості, божевільня. 2. Безглуздий учинок, безглузда, неприродна поведінка. — *Щоб їх лизий зливав із їх юродством! — каже Шрам. — Ім усе смішки! (П. Куліш, Вибр., 1969, 87); Як кладе його спати [мати], то сама і стеле, і роздягає, і хрестить, і ще й котка співає.. Часом батько, дивлячись на се юродство, стане гримати на жінку і позгвалтяться, що він Паалуся відбавить у школу до дяка аж у друге село (Стор., I, 1957, 56).*

3. Наввисно ненормальна, неприродна поведінка, викликана часто релігійними мотивами. *Свою мрію [про політ у космос] пронесло людство крізь війни та катастрофи, крізь мракобісся інквізиції, тортури середньовіччя, крізь юродство релігії і тяжке ярмо рабства (Наука., 5, 1961, 1).*

ЮРОДСТВУВАННЯ, я, с. Дія за знач. юродствувати. **ЮРОДСТВУВАТИ**, ую, уєш, недок. 1. Бути юродивим (у 2 знач.).

2. Чинити юродства (у 2 знач.). [Г р и ц ь к о:] *Чого ви, Лука Семеновичу, юродствуєте? Якби ви знали, як то негарно збоку дивитися (Мирний, V, 1955, 153); — От пішов на пенсію, здав перенеску, може, й в інститут не пускатимуть, — юродствував Комаренко (Собко, Срібний корабель, 1961, 219).*

ЮРОК¹, юркі, ч. Те саме, що в'юрок. *Прилітають до нас гостювати і червоногруді, в червоненьких шапочках чейчій та коричнево-золотисті юрки (Коп., Як воно., 1961, 17).*

ЮРОК², юркі, ч. 1. Трубочка, зроблена з стовбура бузини або іншого дерева, що використовується при змотуванні няток у клубок. *Сюрчала мічна нитка в дерев'яній юрці (Цюва, Три явори, 1958, 9).*

2. Те саме, що цурка 2. *Нажате мною він оперізує перевеслом, виїмає з-за пояса юрок, зв'язує свій і ставить його гузирем на стержню (Степелях, Шерший вечір, 1967, 80); — Люди добрі, водички привіз свіженької! — Жінки, повільно розгинаючись, кидали юрки, перевесла і йшли до бочки (Зар., На. світі, 1967, 119).*

ЮРСЬКИЙ, а, е, геол. Стос. до юри. Прадавні пласти, починаючи з юрських, які на суміжних територіях України залягають у глибоких надрах землі, на 160 м піднялися над Дніпром і утворили справжні гори (Знання..., 6, 1970, 15).

Юрський період; **Юрська система** — те саме, що юра. На початку юрського періоду на Землі поширилися тектонічні рухи (Наука..., 2, 1964, 45); Відклади юрської системи в Причорноморській западині залягають на значній глибині (Геол. Укр., 1959, 322).

ЮРТА, и, ж. Переносне (перев. конусоподібне) житло з жердін, укрите шкурами, повстю тощо, в деяких кочових і напівосілих народів Центральної і Середньої Азії та Південного Сибіру. Хан в неволі, врозтіч війською, Юрти знищені, мов змиш... (Фр., XIII, 1954, 354); Біля блях байський юрт зберігалися під повітками легкі літні юрти, в яких живуть на літньому пасовищі в горах (Тулуб, В степу..., 1964, 38); * Образно. Під фіалковою небесною юртою Лежить в степах сподіваний аул (Мас., Поезії, 1950, 51).

ЮРТУВАТИ, ую, ўсш, недож. 1. *перез.*, діал. Хвилювати; // Збудувати, викликати гнів, роздратування. Козак людей юртує темний, тихий, п'яний (Сл. Гр.).

2. *неперез.*, *розж.* Те саме, що юртуватися 1. Із же [дітей] там було чимало в той день, і отих дівчаточок, що.. галасували, юртували, радилась, але не купували нічого, крім витрішків (Льв., Козацьк. роду..., 1958, 171).

ЮРТУВАТИСЯ, уюся, ўшся, недож., *розж.* 1. Бути в збудженому стані, викликати в когось роздратування, гнів. — Чи не запопали, бува, нашого Чіпки, бо щось він там буже юртувався?.. (Мирний, II, 1954, 204); // Квапливо робити що-небудь, поспішно рухатися. — Годі вже тобі юртуватися. Яєшня проголоно, — казав Василь, беручись за пляшку в горлякою (Мирний, IV, 1955, 130).

2. Те саме, що юрбїтиса. По троє, по четверо юртувалися [жінки] докупи, зігрівали одна одну диханням (Хижак, Тамара, 1959, 130); Рано-вранці біля сільської ради юртувалося десяткіє два підвід (Тют., Вир, 1964, 170); * Образно. На обрії юртувалися чорно-сіві ямари (С. Кравч., Квіти..., 1959, 18).

ЮС, а, ч. Назва кожної з двох літер слов'янської азбуки, що позначали в старослов'янській мові носові голосні. Вони [вчителі] змушували мене.. читати по-слов'янському. Та тіба можна розібрати всі із юси...! (Тулуб, Людолови, I, 1957, 352); Юс малий; Юс великий.

ЮСТИРОВАНИЙ, а, е, спец. Дієпр. пас. мнв. ч. до юстирувати.

ЮСТИРУВАЛЬНИЙ, а, е, спец. Признач. для юстирування. Для полегшення масового виробництва сферопризматичних окулярів зроблено універсальний юстирувальний прилад (Веч. Київ, 17.X 1967, 4).

ЮСТИРУВАЛЬНИК, а, ч., спец. Фахівець з юстирування. Конструктори, інженери, юстирувальники з ювелірною точністю складають прилади з.. п'яти, а то й десяти тисяч деталей (Рад. Укр., 6.II 1969, 4).

ЮСТИРУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. юстирувати.

ЮСТИРУВАТИ, ую, ўсш, недож. і дож., *перез.*, спец. Точно підганяти, регулювати, ввіряти прилад, механізм і т. ін.

ЮСТИЦІЯ, і, ж. 1. Суд, судова діяльність держави; правосуддя. Радянська юстиція.

2. Сукупність державних органів, що займаються судочинством. Батько Славака служив у Києві, має соїдну посаду в Міністерстві юстиції (Чаб., Стоїть явір..., 1959, 95).

3. *збірн.*, *розж.* Юриств.

ЮТ, а, ч., мор. Кормова частина верхньої палуби суд-

на. Боцман Смола стояв на юті з буксирним кінцем і пильно стежив за командирським містком, ждучи наказу (Ткач, Жди..., 1959, 15); Три постріли з гармати в туман. Прислухаються на салінах. Прислухаються біля бортів, на марсі, на юті (Довж., Зач. Десна, 1957, 450).

ЮТОВИЙ, а, е, мор. Прикм. до ют. Ютовий тент. ЮТФЕРС, а, ч., мор. Блок для натягування вант та інших снастей стоячого такелажу на невеликих парусних промислових суднах.

ЮХА, я, ж., діал. Юшка (у 1 знач.). Клавки немає: гайнула в лузі по воду для юхи, над якою ворожать Килина й троє дівчат (Мокр., Слід..., 1969, 115); Скінчиться кльов [кльовання], І весь улов Спливе всі пацучій (Бичко. Сієся..., 1959, 133).

◇ Набрїтиса юхї чикі, акої — засвоїти чийсь маневри. Школярської юхи набрався (Номис, 1864, № 6037).

ЮХТ, у, ч., діал. Юхта. — Ти поскоріш поий чобіти Із того юхту, що купиш (Стельмах, V, 1963, 61); * У порівн. Ні вуси, ні борода не хотіли рости на його темному, як юхт, обличчї (Коцюб., I, 1955, 34).

ЮХТА, в, ж. Сорг шкіри, одержуваній особливою обробкою шкур великої рогатої худоби, ковей, свиней. Аж ось! Глянь: лижар наш сю шкуру підіймає І юхтою її або габельком [габелком] величає (Г.-Арт., Байки..., 1958, 44); Чоботи з жовтої юхти, з довгими дубелими залявами справді здавалися непомірними і важкими для легкої, красивої фігури Черниша (Гончар, I, 1954, 302).

ЮХТОВИЙ, а, е. Прикм. до юхта; // Який виготовляв юхту. Юхтовий завод; // Зробл. з юхти. Клим Голодрабенко до церкви не вчацає. Від чого? — Що чобіт юхтовий він не має (Бор., Тв., 1957, 188); Дід Бакала важко ступав своїми юхтовими чобітками, спирається на ципок (Мик., II, 1957, 316); * Образно. На подвір'ї коло стайні поряється над чимсь Ястух-наймит. Юхтове лице його розтягнулось усміхом на мій добридем (Коцюб., I, 1955, 460).

ЮШЕЧКА, и, ж. Пестл. до юшка. Шестирний цидив юшечку, одгортав бурячки, цибулю, кріп (Мирний, I, 1954, 334); Добрий ранок, любі діти, Дорогі мої ляльки! Що звагодні вам зварити — Щось молочне чи з мукі? Чи зварити бульйон із м'ясом, З риби юшечку зварити? (Позн., Ми зростаєм..., 1960, 23); — Ще й тобі з носа червону юшечку видавають, — ошкіриєся Тижко (Тют., Вир, 1964, 483).

ЮШИТИ, юшїть, недож. Лягтися, текти у великій кількості (про кров, піт і т. ін.). Троякці, як чорти, озлились. Рутульціє були наповал. Трицали кості, ребра, боки. Летіли зуби, пухля цоки, З носів і уст юшила кров (Котл., I, 1952, 236); [П о л і к а р п І в а н о в и ч:] Сонце парить, піт юшить з тебе (Кроп., IV, 1959, 327); Вантажники нахилились над Василем — з його голви юшила кров (Хижак. Невгамовна, 1961, 170).

ЮШКА, и, ж. 1. Суп м'ясний, картопляний, рибий і т. ін. Стало на рибу, стане і на юшку (Укр. присл., 1963, 67); Відриваючи по шматку мамалигу та бгачуи її в руках на галки, він мчав ті галки в юшку з квасом (Коцюб., I, 1955, 238); За кілька змилив ми всі четверо разом із фурманом сидли й злебтали смачну картопляну юшку (Досв., Вибр., 1959, 41); — Коропів таких, як тут, ніде не знайдеш. За день відра два наловити можна. Така юшка буде — палцї облизеш (Тулуб, В степу..., 1964, 111); Мати наліла миску юшки з м'яса (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 63); // Рідина з будь-якої готової страви. Чоловіки.. беруть руками м'ясо, тягнуть з тарілок так нечепурно, аж юшка тече по скатерті (Н.-Лев., III, 1956, 273); * У порівн. До роботи Юхрим був рідким, наче юшка, зате круто міг замістити якусь

суцягу чи паскудство (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 17); // Відвар з чого-небудь. Яка грушка, така й юшка (Укр. присл., 1955, 104); // Сік рослини, плоду. В грубці зготівлю, шипіли дрова, стріляли луко, на кінцях вільзового хміау пінилася і закипала жовта юшка (Збан., Єдина, 1959, 28).

◇ **Перебива́тися з юшки на воду** — те саме, що **Перебива́тися з копійки на копійку** (див. перебива́тися). Не віртимь, що тут колись жили споконвічні наймити і бідари, перебиваючись з юшки на воду (Кучер, Дорога., 1958, 19).

2. *перен., розм.* Те саме, що **кров 1.** — *Кресь! — він мене раз по щоці, кресь! — удруге.. До лица — а з його*

юшка так і чебенить (Вас., I, 1959, 279); *З носа в Юри тече, як з водопроводу. Юшка червона заливає йому губи, стікає з бороди і крапає на груди* (Смолвч, II, 1958, 56).

◇ **Набира́тися (набра́тися) юшки від кого** — переїматися чиймись поглядами, думками, ідеями і т. ін. *До цього Твердохліба навіть їхати не охота. Все одно не послухається. Все по-своєму зробить. А це вже і Ярина від нього юшки набралася, кирпу гме* (Цюпа. Крайни, 1971, 223); **Пуска́ти (пустити) юшку кому**, з кого — убивати або сильно бити когось. — *Своє зарядив [Левко], як молитву: юшку треба пускати не тільки з пнів, а й з їхніх приховань..* (Стельмах, I, 1962, 605); **Умі́тися юшкою див.** **умива́тися.**

Я

Я¹, *невідм., с.* Тридцять перша літера українського алфавіту на позначення сполучення «й» або м'якого приголосного звука з голосним звуком «а». — «Я, я!» «Я» — остання буква в алфавіті, — обриває він Тимха. — *Потрібні йому твоєї поради — вибереться який сам* (Збан., Таємниця., 1971, 176).

◇ **Від (од) а до я** — від початку до кінця; усе.

Я², *менє, займ. особ. I ос. одн. 1.* Уживається мовцем для називання самого себе. *Я ввечері посумую, А вранці поплачу. Зійде сонце — утру сльози, — Ніхто й не побачить* (Шевч., I, 1963, 11); *Мені нічого не видко, тільки небо синіє надо мною* (Н.-Лев., VI, 1966, 98).

◇ **Видеб́ла б рука мені див.** **відсиха́ти;** **Гляди [ж] мені** — уживається для вираження застереження або погрози. — *Говорила я тобі раз, щоб ти завела в цьому селі празник мироносиць, а ти мене не послужала. Гляди ж мені, заведи й в цьому селі цей празник, бо буде тобі гріх од бога, як мене не послухави* (Н.-Лев., VI, 1966, 323); — *Як з'яси те, що тобі поклали, дячина скаже: «Бери це шматочок», а ти гляди мені, щоб не брав* (Багмут, Опов., 1959, 4); **Грім би менє вдари́в (поб'їв) див.** **грім;** **Дивові́жа мені див.** **дивові́жа;** **Не я буду див.** **бути;** **Оце́ (це, се) [й] я розумі́ю див.** **розумі́ти;** **Побий менє [святі́й] хрест (грім, бо́же і т. ін.).** **Хай (цехай) менє [святі́й] хрест (грім і т. ін.) поб'є;** **Побила б менє свята́ земля́ див.** **побити;** **Про мене** — уживається для вираження байдужого ставлення до чий-небудь намірів, дій; **роби;** **як знаєш.** — *Зараз мені збирай своє манаття та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати* (Коцюб., I, 1955, 72); — *Ой, та цур вам, напослали на матір. Та про мене, робіть, як собі знаєте. Хоч і всі завтра йдуть та воюються* (Головко, II, 1957, 244); **Теж мені** — уживається для вираження скептичного або негативного ставлення до кого-, чого-небудь. *Дмитро вперто обернувся, переступив протерту коляю дороги, шукаючи звуженими очима стежки, що вела у село, і в цей час позад себе че неолоосний сміх.* — *Ти чого? — з-за плеча кидась дівчині. — А чого ж навіть ти добраніч не сказав. Теж мені парубок* (Стельмах, II, 1962, 337); **Тільки [ти] менє й бачи́в (бачила);** **Тільки [ви] менє й бачи́ли** — те саме, що **Тільки його́ (її і т. ін.) й бачи́ли (див. бачити).** — *Коли ж тебе дедати додому?.. — Сподівайся мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості, — одказав з козел Свікліцький.. Оце як гайдну [гайну] з паном, то тільки ти мене й бачила* (Н.-Лев., VII, 1966, 278); **Я вас (тебе́ і т. ін.)** — уживається як погроза зробити що-небудь комусь, покарати і т. ін. когось. — *От я вас! — гукав звернувши до*

полковник, — всіх перо́в'яжу! (Довж., I, 1958, 250); **[Як, якби] на мене** — як на мою думку, на мій розсуд, смак. **[А к в і л а:] Ет, хоч куди подайся — алерти треба, як не тепер, то згодом.** **[Р е м і с н и к:] То-то й бо, що як на мене, то вже краще згодом** (Л. Укр., II, 1951, 486); — *І ти думаєш справляти таке бундючне весілля, на котрому гуляють та н'ють три або й чотири дні? — слухав Денис. — А хто його там думає! Якби на мене, а б його справляв тільки один день — в неділю* (Н.-Лев., VI, 1966, 317); — *А на мене, — говорю, — то я б із мало дитиною розмовляла* (Вовчок, I, 1955, 261); **Я не я** — нічого не знаю, не маю ніякого стосунку до кого-, чого-небудь. *Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрості [мудрість] би була своя. А то залізете на небо: «І ми не ми, і я не я»* (Шевч., I, 1963, 331).

2. *у знач. ім., невідм., с.* Уживається для позначення усвідомлюваної людиною власної сутності, себе в навколишньому світі. *Огей мовчить. Він заглиблюється в себе, аналізує своє внутрішнє «я» як громадянина, наукового діяча, сім'янина і члена великого колективу* (Досв., Вибр., 1959, 248); *Фізична неволя не дозволяла йому «я» проявитися* (У. Кравч., Вибр., 1958, 271); *Майстер сцени мусить мобілізувати всі можливості свого творчого «я», своє знання життя, свою ідейну озброєність на глибоке проникнення у внутрішнє стово тієї людини, яку він покликаний втілювати на сцені* (З глибин душі, 1959, 33); // *філос.* Уживається для визначення суб'єкта. *Розмови про те, що людське «я» зберігається в людському мозкові, слухні лише за умови, коли цей мозок діє в людському тілі* (Наука., 2, 1972, 47).

ЯБЕДА, *в. 1. ж., язст.* Наклеп, обмова, поширювання з метою знеславити, зганьбити кого-, що-небудь. — *Тат, так... і рука Порохова... — сказав [Шавкун] наче сам до себе і став читати. Кожного кидало то в огонь, то в долод од тієї ябеди* (Мирний, I, 1949, 388); // *Прохавня, заявля і т. ін. З пірцем ходить та ябеди за чертку горляки пише* (Сл. Гр.).

◇ **Доїхати ябедами кого** — наклепами, доносамми завдати неприємностей кому-небудь. *Порох таки його доїхав своїми ябедами: він тепер був під судом, без місяця* (Мирний, II, 1954, 271).

2. *ч. і ж., розм.* Той (та), хто зводить наклеп на кого-небудь, обмовляє когось, доносить комусь на когось. *Серце Рошкевича болясно стислось. Он що! Значить, хтось написав донос на нього. Якийсь знайшовсь-таки ябеда і написав* (Кол., Терен., 1959, 269); — *Ах, ти ж ябеда, — казала мама, — тебе варто було й насправді нашльопати гарненько!* (Ю. Янов., II, 1954, 109).

ЯБЕДНИК, а, ч., розм. Той, хто зводять наклеп на кого-небудь, обмовляє когось, доносить комусь на когось. — *Знаєте що, — зашавкотів він. — Треба дізнатися, хто писав жалобу... Коли справді Порох — тоді нічого й казати... Ябедник писав! Хто повірить ябедникові?* (Мирний, I, 1949, 387); *Ось і Брикун якраз виходить з петилю старої хати. Одяг, постать, дода, — достойність! Не візнати колишнього першого ябедника і складника* (Довж., Зач. Десна, 1957, 541).

ЯБЕДНИЦТВО, а. с., розм. Обмовляння кого-небудь; нашіптування, фіскальство. У вихованці [військово-фельдшерської школи] найбільшою чеснотою вважалася товариська солідарність. Потакування начальству, підлабузництво, ябедницьтво вважалися найчорнішими пороками (Добр., Ол. солдатаки, 1961, 82); *В радянській школі серед піонерів, де майже за все стоїть честь класу, честь колективу, не може мати місце ябедництво* (Донч., VI, 1957, 600); — *Ми проти ябедництва! Такі речі в нас не практикуються* (Гончар, Бригантіна, 1973, 54).

ЯБЕДНИЦЯ, і, ж., розм. Жін. до ябедник.

ЯБЕДНИЦЬКИЙ, а, в, розм. Прикм. до ябедник.

ЯБЕДНИЧАТИ, аю, аеш, недож., розм. Доносити. скаржитися кому-небудь на когось, обмовляти кого-небудь. — *Ми з ним розправимся, щоб не ябедничала, щоб не видавав своїй, — порядкував Довбня* (Мирний, IV, 1955, 113); — *Поговори мені, то договорися!* — *Може, побіжиш панові ябедничати?* (Стельмах, I, 1962, 93).

ЯБЛУКО, а, с. 1. Плід яблуні (перев. кулястої форми). *Надворі схопився вітер. Яблуні загойдали гілками. На стіл посипались яблука* (Н.-Лев., VII, 1966, 106); *Вдвозж виноградарників, мов обрамлення, тяглися сади. В них достигали яблука, пізні персики* (Томч., Готель., 1960, 160); *На саїм споді тачанки лежали в сіні пахучі яблука* (Гончар, III, 1959, 73); *У порівн. *Від ситої їжі стала вона кругла, як яблуко* (Донч., V, 1957, 30); *Червонобоким яблуком округлим Скотився день, доспіль і тяжкий* (Рильський, I, 1960, 258).

◇ **Недалеко відкрититься яблуко від яблуні** (яблуні) *див.* відкочуватися; **Яблуко розбрату** *див.* розбрат 1; **Яблуку ніде впасти** — надзвичайно тісно від великого скупчення людей. *Під високим тинком, коло сільради, ніде яблуку впасти. Збіглися старі й малі з цього кутка* (Кучер, Трунда любов, 1960, 156); *На пероні яблуку ніде впасти від людей, усі прийшли проводити перших добровольців* (Собко, Нам спокій..., 1959, 59).

2. Предмет або п'яід, що має кулясту форму. *Затамувало віддих усе віче, стежило за князем, а той витримувало урочистість миті, поклав руку на яблуко меча* (Загреб., Диво, 1968, 431).

△ **Адамове яблуко** *див.* адямів; **Очне яблуко** *див.* очний.

◇ У яблуках — з круглими темними плямами на шерсті (про масть коней). *Сирій у яблуках колегоспний рисак розмашисто ударив копитом* (Збав., Тасмніпя., 1971, 492); *Перські в яблуках коні сахнулися від коней білої імператорської масті* (Загреб., Диво, 1968, 344).

3. Уживається як складова частина деяких ботанічних назв.

Земляне яблуко: а) (діал.) гриб трюфель; б) (заст.) картопля. *Майже сто років російські селяни називали картоплю «земляним яблуком»* (Наука., 8, 1969, 25); в) (діал.) цикламен. *Поруч з повсюдною назвою рослини — «цикламен» (від грецького слова, що означає «коло»), побувають і такі: «земляні яблука», «свиняча картопля», «земляні каштанки»* (Знання., 1, 1974, 29); **Райське яблуко** *див.* райський.

ЯБЛУНЕВИЙ, а, в. 1. Прикм. до яблуня. *Коло віда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим Григорій* (Довж., I, 1958, 65); *Яблуневе гілля жетлячилось, чіплялося за дах* (Шиян, Переможиці,

1950, 69); *Білий яблуневий цвіт украв сад, нічого не видно* (Десняк, I, 1955, 313); // *Який виділяють плоди та цвіт яблунь (про запах). — Із Сочі вже? Так скоро? — П'яти днів не добує. Умовив-таки лікарів, що яблуневий дух корисний для мого організму за морське повітря* (Головко, I, 1957, 492); *Теплі яблуневі пахощі хвилями з двох боків ллються на дорогу* (Стельмах, На .. землі, 1949, 175); // *Який складається з яблуні, має багаті яблунь. Хати... тонуть у грушевих та яблуневих садках* (Фр., VIII, 1952, 8); *Щовесни білим-біло захипають тут вишневі й яблуневі сади* (М. Ол., Туди, до бій, 1971, 212); *Виходжу в ніч і в листопад, і вже мені осінні хмари Шумлять, мов яблуневий сад* (Мал., Звенигора, 1959, 41); // *Зробл. з деревини яблуні. Яблуневе топорище.*

2. у знач. ім. яблуневі, вих, мн. Назва групи рослин родини розових, до яких належать яблуня, груша, айва і т. ін.

3. Уживається як складова частина деяких зоологічних назв, термінів. *Яблуневе, грушеве та сливова плодожерки завдають великої шкоди садівництву* (Хлібороб Укр., 5, 1966, 31); *Яблуневий квіткогриз; Яблуневе м'яг.*

ЯБЛУННЯ, яблунній, с., збірн., рідко. Яблуневі дерева. *Саме яблуння у садку* (Са. Гр.); *Садок той увесь був заріс вишняком, сливняком і рясними грушами і яблунням* (Сл. Гр.); *В вітні гілками Простягається яблуння* (Вирган, В розп. літа, 1959, 62).

ЯБЛУНЯ, і, ж. Садове й лісове фруктове дерево родини розових з плодами перев. кулястої форми. *Серед двору гілляста яблуня стояла* (Вовчок, I, 1955, 259); *Цілий яблуні; тижє повітря дихало чудовими пахощами* (Ющоб., I, 1955, 27); *Під склепінням черемли й дикої яблуні глибоко дихало лісове джерело* (Стельмах, II, 1962, 144).

◇ **Недалеко відкрититься яблучко (яблуко) від яблуні** *див.* відкочуватися.

ЯБЛУНЬКА, а, ж. Зменш.-пестл. до яблуня. *Посажу коло хатини На веспон дружині І яблуньку і грушенку, На веспон єдиній!* (Шевч., II, 1963, 374); *Він повільно розплющив очі і радісно вразився: просто над ним, вся в цвітю, розкинулася вітням тендітна яблунька* (Гончар, III, 1959, 315); *Молоді яблуні трималось на вітах червонобокі яблука* (Цюпа, Доброворещь, 1971, 117); *У порівн. *Недалі розцвіла, як та молода яблунька, що вперше квітається ніжно-рожевим квітом, і всі любуются нею* (Ірчан, II, 1958, 119).

◇ **Недалеко відкрититься яблучко (яблуко) від яблуньки** *див.* відкочуватися.

ЯБЛУЧКО, а, с. 1. Зменш.-пестл. до яблуко 1, 2. [Д е н и с:] *Я.. переліз через пліт й украв з півдесятка яблучок* (Кроп., II, 1958, 445); *Вона ретельно вибирувала падалицю, кожне яблучко старанно розрізала й напичувала на нитку сушитись* (Донч., II, 1956, 106); *Зінаїда Петрівна.. схильована. Якби одень, було б видно, як під квітчастю тулькою яблучка щік пашаєт, палають* (Гончар, Бригантіна, 1973, 59); *У порівн. *Мов яблучко у садочку, Козалась дитина* (Шевч., II, 1963, 28); *Щоки червоїли, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як кашана* (Н.-Лев., II, 1956, 307).

◇ **Недалеко відкрититься яблучко від яблуньки (яблуні)** *див.* відкочуватися.

2. Назва піснєй і танцю. *Якийсь морячок-одесит просто під вічоченим вікном у начальника вокзалу пішов вибивати «яблучко»* (Гончар, II, 1959, 126).

3. Центральна частина мішени (у 1 знач.) у вигляді чорного кружка. — *В яблучці — зрадіє Сергій* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 34).

4. Те саме, що гал (див. галі 1). *Колись гали, зокрема дубові (їх у народі звуть дубовими «яблучками»),*

використовували для виготовлення чорнила (Наука., 5, 1973, 41).

ЯБЛУЧНИЙ, а, е. Прикм. до яблуко. — Терентію! Ага, давай, давай його! — скрикнув раптово Мічурін, побачивши, що Терентій тягне заводяку яблучних злодожжів — десятирічного злодця (Довж., I, 1958, 409); // Вигот. з яблук, з яблуками. Він з жадібністю пив холодний, в міру кислий яблучний квас (Шиян, Балада, 1957, 49); *Вдома всі звалили Матусин яблучний пиріг* (Мур., Піонер. слово, 1951, 104).

△ **Яблучна кислота** — органічна сполука, яка міститься в яблуках та інших рослинах і використовується в харчовій промисловості. В різних фруктах містяться яблучна, лимонна і винна кислоти, а також ароматичні речовини (Укр. страви, 1957, 24).

ЯБЛУЧНИК, ч. 1. род. а, заст. Торговець яблуками.

2. род. у. Яблучне вино; сидр. *Боярські слуги від півночі зивалися, пригортаючи для гостей їду на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблучником подорожні боклаги* (Фр., VI, 1951, 10).

ЯВ, у, ч. Те саме, що ява². Тут Турн без пам'яті сзвтався, Стояв, як в землю вритий стовп; Од заості, з хмелю вавсь трусився І сна [сву] од яву не розчовп (Котл., I, 1952, 179); Ніч за вікнами зимова. Ніч мов сон, і сон мов яв (Сос., II, 1958, 46); З ординаторської чоловічого відділення Георгійшов таким почуттям, немаче опинився в чудернацькому світі, де не існує чіткої грані між явом і сновиддям (Шовк., Людина., 1962, 268).

ЯВА¹, и, ж., театр. Частина акту, дії драматичного твору, в якій склад виконавців лишається незмінним. Багато працював Карпенко-Карий... над драмою «Наймичка», особливо над заключною явою IV дії, сценною зустріччю Цокуля з адвокатом (Життя Саксаганського, 1957, 94); *Є се* [«Справа в селі Клекотині»] довгий ряд діалогів та сцен без драматичної зав'язки і розв'язки, без подій на акти і яви (Фр., XVI, 1955, 242); *Це* — п'ятий акт, остання ява... (Сос., I, 1957, 401).

ЯВА², яві, ж. Реальна дійсність; не сон, не мрія, не марення. — *Зриваюся, до вікна, дивлюся на сонце — вже геть з полудня. Чи то сон, чи ява?* (Фр., II, 1950, 52); *О ніч! О любощі світочі! О чародійні в яві сні На святі першої весни!* (Стар., Поет. тв., 1958, 26); *І щось бадьоре сниться — А може, то ява, — Нежов лице в криніці Чудовно жива* (Рильський, I, 1960, 239); *У мрії все рівне: її сьогодні, її минуле, і щастя, і вічність, і мить. Та в яві дитинство пройшло, промайнуло, лиш серце ще й досі болить* (Сос., I, 1957, 128).

ЯВАНЕЦЬ див. яванці.

ЯВАНКА див. яванці.

ЯВАНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до яванці і Ява. У відомому вірші «Анчар» О. С. Пушкін описує отруйність яванського дерева анчара з родини шовковичних (Наука., 5, 1960, 37).

ЯВАНЦІ, ів, жн. (одн. яванець, вця, ч.; яванка, н, ж.). Індонезійська народність, що живе на острові Ява та в прибережних районах деяких інших островів Малайського архіпелагу. Серед яванців, що працювали в Богорському ботанічному саду, були люди з Ломбока (Вітч., 11, 1974, 179); *Мій галайн був одружений з яванкою* (Ю. Янов., II, 1958, 152).

ЯВИТИ див. являти.

ЯВИТИСЯ див. являтися.

ЯВИЩЕ, а, с. 1. Будь-який вияв змін, реакцій, перетворень і т. ін., що відбуваються в навколишньому природному середовищі. Хімічні явища відбуваються як у нашому організмі, так і в навколишній природі (Уроки.. хіміка, 1956, 3); *Багато явищ, які відбуваються в земній атмосфері і у водній оболонці Землі, так чи інакше зв'язані з явищами, які відбуваються на Сонці*

(Наука., 8, 1956, 25); *Новгородський літопис правильний усіма своїми визначеннями, що стосуються астрономічних явищ. Вони узгоджуються з сучасними науковими даними навіть в місяцях та днях* (Знання., 1, 1966, 11); *Все, що творилося навкруги в цьому зримому хаосі, його не лякало і сприймалося ним досі швидко не як війна, а як стихійне яєсь явище, як, приримо, землетрус чи смерч в азійських пустинях* (Гончар, III, 1959, 42); // *мед.* Симптом, ознака якогонебудь захворювання. [М е л е ш к о:] *Але гадаю, що це суто нервові явище.. Спробуйте поки ці таблетки — рручся, біль моментально згасне* (Коч., II, 1956, 492); // *філос.* Зовнішній вияв сутності предметів, процесів; безпосереднє відбиття речі в почуттєвому сприйнятті. *Зрозуміло, основне положення марксистської діалектики полягає в тому, що всі грані в природі і в суспільстві умовні й рухливі, що немає жодного явища, яке б не могло, при певних умовах, перетворитись у свою протилежність* (Ленін, 30, 1972, 5).

Природні явища: Явища природь — ознаки, зміни, зумовлені, спричинені законами природи. *Тисячолітній дуб, що виростає з маленького жулудя, — звичайне природне явище* (Жур., Звич. турботи, 1960, 10); *Людина була ще безсилою перед явищами природи, не мала ні досвіду, ні навичок у роботі* (Іст. СРСР, I, 1956, 5).

2. Подія, факт. *Літак і електрика стали в когоспному селі звичайним явищем* (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 67); *У школярки починається юність. У неї з'являються тямилки, яких вона не мала раніше. Явища й люди, і все навколишнє життя дістають тепер нову оцінку* (Донч., IV, 1957, 163); *Поряд з романами, які охоплюють більш-менш вузьке коло історичних явищ, в нашій літературі в її творі ширшого масштабу* (Рад. літ-во, 3, 1957, 14); // *Властивість, особливості когоспного, чогонебудь. Характерною рисою капіталістичного світу є мілітаризація економіки, одне з найпотворніших явищ буржуазного ладу* (Ком. Укр., 11, 1966, 53); *Активна участь у вибораз — закономірне явище в суспільстві, де сам народ — повновладний господар своєї долі* (Ком. Укр., 6, 1975, 52); // *Сфера, галузь. Література і мистецтво сміливіше проникають в нові явища нашого життя, глибше відтворюють у художніх образах героїчну епоху будівництва комунізму* (Ком. Укр., 5, 1963, 25); *Для зручності я, за звичаєм, користуюся здебільшого термінами література і мистецтво, як назвами окремих явищ культури, хоча, само собою, література є, власне, складовою частиною мистецтва в широкому значенні слова* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 77); // *Незвичайна, видатна людина. Агатангел Крижський був явищем незвичайним і водночас закономірним* (Рад. літ-во, 6, 1967, 38); // *Рідкісна, виняткова тварина. — З вашого, Григорію Тарасовичу, коня треба б негайно здерти шкуру, напхати соломою й виставити в музеї. Це — феноменальне явище* (Довж., I, 1958, 77).

ЯВІР, явора, ч. Дерево родини кленових з великим п'ятилопателим листям; білий клен (ягоді цим словом називають осокір та деякі інші тополі). *Посадили над козаком Явір та ялицю, А в головах у діточин Червоно калычу* (Шевч., I, 1963, 8); *Над берегом саяли глянсуватим листом верболози і явори* (Стельмах, На.. землі, 1949, 494); *Побачу я, мов у пожарі, сина Володимира гори і на Шевченківськїм бульварі широкушмі явори* (Сос., II, 1958, 246); *У порівн. *Царевич Саїб виріс високий та річний, як явір над яодою* (Н.-Лев., IV, 1956, 18); // *Деревина цього дерева. Досі закарпатський явір.. використовували тільки для виготовлення художніх меблів. Однак спеціалісти виявили різновидність цієї деревної породи, що має резонансні якості* (Літ. Укр., 10.IX 1965, 1).

ЯВКА, я, ж. 1. Прихід, прибуття куди-небудь (перев. за офіційним розпорядженням, потребою і т. ін.). *VI з'їзд партії висловився проти явки Леніна на суд і заявив протест проти буржуазно-поліцейського цукрування вождя революційного пролетаріату* (Біограф. Леніна, 1955, 170); *Абу-Рагемові оголошили вже і день явки до війська* (Лев, Опов. та нариси, 1950, 78).

2. Конспіративна зустріч. *Увечері повинна була відбутися явка. Королюка для цього виклакали в місто, і в таті Трохимі Марковича він чекав умовленої зустрічі...* (Петльов., Хотинці, 1949, 46); // Місце, приміщення, де відбувається або має відбутися така зустріч. *У нього була за німців головна явка по Києву для підпільників і партизанів, він знав багато більше, ніж розповідав* (Ю. Янов., II, 1954, 32); *— Моє завдання привести тебе на явку* (Козл., Ю. Крук, 1957, 519); // Адреса, якісь дані про місце, час і т. ін. такої зустрічі. *Явки, посвідчення, гроші — залишилися у товаришів* (Блпав, II, 1953, 29); *Він приїзжав у Київ, маючи явку до Мельникова* (Бурл., Напередодні, 1956, 34).

ЯВЛЕНІЙ, а, е, заст. Який з'явився перед кимсь, чимсь. *Ти [мати] вся — жага, ти вся — горіння, Ти — лук, стріла і тетива [тетива]. Століттям явлене видіння, Моя зірнице світова!* (Рильський, Поеми, 1957, 295); // *Явлено, безос. присудк. сл. Заявлено. Старший брат Ієнатів помер, чумакуючи, в дорозі, і про те ніде не явлено і не записано* (П. Куліш, Вибр., 1969, 272).

ЯВЛЕНІЙ, **ЯВЛЕННИЙ**, а, е, церк., заст. Чудодійний. *З явленою іконою трапилась неприємна казія: на неї почав претендувати піп з другої парафії... на тій підставі, що вона колись стояла в цій церкві* (Вас., Незібр. тв., 1941, 163); [Р о м а н:] *Не змістяться зоряні мрії одячні ні в мудрості числа, ні в чуді явленім* (Лев., Драм., 1967, 463); // у знач. ім. **ЯВЛЕНІЙ**, **ЯВЛЕННИЙ**, **ЯВЛЕННИЙ**, **ЯВЛЕННИЙ**, ної, ж. Чудодійна ікона. *Будем, брате, З баєрямиць очуці драги, Люльки з кадил закуряти, Явленними піч топити, А кропилом будем, брате, Нову зату вимитати!* (Шевч., II, 1963, 396).

ЯВЛЕННИЙ *див.* явленний.
ЯВЛЕННЯ, я, с., рідко. Те саме, що **поява** 1.
ЯВЛЯТИ, яю, яшш, *недок.*, **ЯВІТИ**, явлю, явиш; *ми.* являть; *док.* 1. тільки *недок.*, рідко. Уживається як зв'язка в складеному присудку. *Національний і соціальний гніт сплетені були між собою тісно і являли один нестерпний бич* (Рильський, III, 1956, 40); *Дорошенкова майстерня зараз являла всі ознаки того, що використовувалась не за прямим її призначенням. Масивний мольберт був пристосований під своєрідну вішалку* (Головко, II, 1957, 563); *Траншея являла жаліве видоляще* (Гоцар, III, 1959, 61).

Являти собою — бути ким-, чим-, яким-небудь. *Аміакати являють собою розчини аміачної або кальцієвої селітри в рідкому аміаку* (Колг. Укр., 9, 1956, 45); *Все, що робив і говорив Макар Нечай, являло собою лише ілюстрацію до характеристики новатора, а не художнє відображення типового характеру сучасника* (Укр. кіномист., II, 1959, 90); *Колишній партизан являв собою цубатого чоловіка, дуже пошурого* (Ю. Янов., II, 1954, 102); *Якщо дивитись зі сцени в залу, то всі чотири столи являли собою друковану букву «Ш»* (Дмит., Наречена, 1959, 201); **Являти** себе ким-, заст. — удавати з себе кого-небудь, показувати себе кимсь. — *Сором тобі, — сказав тоді Шрам чоловікові, — сором тобі із сивими усима [вусами] та блазнем себе являти!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 120).

2. кому, рідко *перед* ким-, книжн. Показувати, демонструвати (у 2 знач.). *Ви, Микола Карповичу, з Вашою щирою любов'ю [любов'ю] до рідного краю та ве-*

ликим таланом справжнього артиста — явили перед нами необмежену силу людського страждання (Мирний, V, 1955, 388); *Діти... котрі стали під прапор Леніна... побудували соціалізм і на фронтах Вітчизняної війни явили світові чудеса відваги* (Смоляч, VI, 1959, 453); *Вийшовши із соціальних низів царської Росії, Максим Горький своїм титанічним трудом піднісся на високості людської культури, явив світові велич генія трудового народу, здобув безсмертя* (Рад. літ-во, 3, 1967, 82); *Кращі зразки мистецтва перекладу в поезії являють нам М. Ісаковський, М. Тихонов, С. Маршак та інші сучасні російські майстри слова* (Літ. газ., 19.IV 1951, 4); // Відтворювати щось у чістому-небудь уявленні. *Усіма нервами приляг [приляг] Мій дух до неї, мила, — І тут вона — аж страх! аж страх! Той вид мені явила* (Фр., XI, 1952, 27); // Зображувати, показувати кого-, що-небудь у художніх образах. *Глянувши ще раз на всі, склав руки на грудях і, проказавши з усмішкою: — Ну, прощайте, еміраю, — тихенько ліг і змер.* Артист, який являтиме людству незначну дідову персону, повинен мати ряд особистих гідностей, без яких ніякі мистецькі хитромудроці не допоможуть йому зберегти усмішку після смерті (Довж., I, 1958, 67); *Відтворивши розклад старого світу, неминучу перемогу нового, його* (М. Горького) *книги явили нового героя, актиного борця* (Рад. Укр., 28.III 1968, 1); // *Виявляти, робити явним, відчутним* (про почуття, стан, наміри і т. ін.). *Я не забуду твого листа. Яка у нього теплота і щирість, що явила ти* (Криж., Під зорями..., 1950, 33); *Чи ти вагаєшся й досі у подвигах мужність явити?* (Зеров, Вибр., 1966, 253).

◇ **Носа не являти** (не явіти) — те саме, що **Не показувати** (не показати, не потикати, не поткнути) **носа** (*див.* **віс**). [М а з л ь в а н о в:] *Де ж мій Сличаковський? Давно пора одвезти на станцію ці ящики, а він пропав і третій день носа не являє* (Коч., II, 1956, 29); **Являти** (явіти) **мілість** (ямілість) *див.* **мілість**.

ЯВЛЯТИСЯ, яюся, яшся, *недок.*, **ЯВІТИСЯ**, явлюся, явишся; *ми.* являться; *док.* 1. Те саме, що **з'являтися**. *Пані... лежить недужа і до гостей не являлась* (Фр., II, 1950, 375); *Всі Тижкові товариші були на роботі, так що до нього нікто не приїздив. Один Павло являвся кожного вечора* (Тют., Вир, 1964, 123); *Доки він порався біля човна, явилось ще троє несподіваних пасажирів* (Говчар, Південь, 1951, 34); *Аж ось на другий день явівся у село і Денис* (Кв.-Осн., II, 1956, 417); *Сніг лежав на дахах, на гілках дерев, на огорожах. Чистою, незайманою явилась природа перед людьми* (Жижняк, Тамара, 1959, 37); *Кривавий місяць вирину за гаям. На згильку поза срібну змарку щез і знов явівся* (Фр., X, 1954, 193); *День за днем ішов він. А вид чудовий райських стін усе Йому являвся хоч на згильку другу* (Фр., X, 1954, 374); *Рівенко пішов додому, але з кожним кроком, чим ближче було до тати, всесвітність щезала з його обличчя і замість неї являлася якась журба* (Хотк., I, 1966, 42); *Вже й хлопчик в неї явівся...* (Кв.-Осн., II, 1956, 454).

2. тільки *з ос.*, рідко. Уживається як зв'язка в складеному присудку. *Фрагко явівся новатором у галицькій літературі* (Коцюб., III, 1956, 36).

ЯВНИЙ, а, е, 1. Який не приховується, не таємний; відкритий. *«Насуваються грізні дні. Ми повинні бути пильними і рішучими. Хай не заволається від нашого ока ні явний, ні прихований ворог»* (Тют., Вир, 1964, 270); *На цареві був важкий коштовний одяг; в царських палатах стояла задуга, його кололи очима явні і приховані змовники* (Дмит., Наречена, 1959, 125); *Навколо великих людей і круж їх пам'яті завжди точиться яма чи приглушена боротьба* (Рильський, III, 1956, 249).

2. Абсолютно очевидний, арозумілий для всіх; безсумнівний. [X у с а:] *Ти розумієш те, що ти сказала? [С а б і в а (з явною насмішкою в голосі, але з наївним виразом обличчя):] Сабіна розуміє все, що треба, чого ж не треба, то не розуміє* (Л. Укр., III, 1952, 158); *Кожою Курдяка стежила за перебігом бою з яким незадоволенням* (Довж., I, 1958, 241); *Ожелько досить байдуже, з яким недовір'ям слухав Артема* (Головко, А. Гармаш, 1971, 288); *Пояснення голови не всі у залі задоволювало. Довелось ставити на голосування: хто за те, щоб пояснення полуботківців вважати за задовільне.— Явна більшови́зм! — оголосив Гудзій* (Головко, II, 1957, 522).

ЯВНІСТЬ, вості, ж. Абстр. ім. до явний. *І відкритяться всі тайни Найновіші й найдавніші.— Перед явністю такою Затремтять найправедніші...* (Фр., XI, 1952, 302).

ЯВНО. Присл. до явний. *Часто бачиш, що грішить твоя явно, Та не знаєш, чи він потаємно* (Вдесаєтер більш добра не робить (Фр., XI, 1952, 324); *Нотка обиди явно звучала в голосі* (Головко, II, 1957, 446); *Оце дівчисько з мінливими очима і ніжно підведеним підборіддям явно глузує з нього і ні крапельки не бенкетується цим* (Стельмах, I, 1962, 342); *Глянувши на ратунок, Ничипір Сніп зрозумів, що тиг зрошей, які в нього є, явно малувано* (Зар., На., світлі, 1967, 28).

ЯВОРЕЦЬ, явірці, ч. Зменш.-пестл. до явір. Під явором, яворцем [явірцем] *Стоїть дівка з молодцем* (Укр. нар. пісні, I, 1964, 115); *Я додому рушиє низом, По-лем, ярм, лугом, лісом; В лісі зріває яворець Та зробить собі корець* (Перв., Райдуга., 1960, 173).

ЯВОРИК, а, ч., діал. Зменш.-пестл. до явір. *Ой Федоре, Федорочку, віди по лісочку, Утні мені яворика та на колісочку* (Укр. дит. фольк., 1962, 38).

ЯВОРИНА, а, ж. 1. Окреме дерево явора; явір. *Темно в лісі. Молода струнка яворина, вкриши каріна оксамитовим могом, високо сягає рябеньким стовбуром* (Коцюб., I, 1955, 35); *В партизанськмі лісі яворина Похилилась сумно до води* (Перв., I, 1958, 353); *Він прилітає з далекого краю, Не спочиваючи, лише, лише, здається, на світі миліш немає, Чим наше подвір'я, стара яворина* (Мал., Звенигора, 1959, 52); * У порівн. *Батько здалік' милується своєю донькою. Он ба, яка виросла, мов молода яворина* (Цюпа, На крилах., 1961, 237).

2. збірн. Яворовий ліс; яворова памолодь. *Ой вже мені не ходити по тій яворині* (Коломийки, 1969, 215); *Максим, мов здоровий дубак між яворинкою, визначаєся між усім тухольським парубоцтвом* (Фр., VI, 1951, 34); *Молоденька яворина так і обліпла коло нього [дуба], мов діти коло діда, як казку розказує* (Коцюб., I, 1955, 459).

ЯВОРИТИСЯ, йт'ся, недок., рідко. Утворювати коловерт (про течію, воду); вивурати. *Дунай, Дунай! Так ось який ти! ..Врують темні елібіни, яворит'ся вода, як на підводному камінні...* (Гончар, III, 1959, 285).

ЯВОРКО, а, ч., діал. Зменш.-пестл. до явір. *Прихилився до явора, А яворко — то не братічок [братик]; Шумить, гуде, гілля ломить, А до мене не говорить* (Нар. лірика, 1956, 335).

ЯВОРОВИЙ, а, е. Прикм. до явір. *Не тільки до святкового, але й до буденного, робочого сучасного вбрання пасують.. «гуцульські» прикраси у вигляді намиста, поясів, бралетів, брош [брошок], виточених з грушевого або яворового дерева* (Нар. тв. та етн., 2, 1963, 19); *Образно. *Юнь моя ромашкова, Юність яворова! Блискає за вибалом Місяця підкова* (Мал., Звенигора, 1959, 81); // Зробл. з явора. *На позилх людських плечах коливалася яворова домочина* (Стельмах, II, 1962, 9); // Який поріс яворами. *Не вийде Оксана в яри яво-*

рові — Лежить партизанка в широкій долині; І кров замерзає на хустці терновій (Стельмах, V, 1963, 81).

ЯВОРОК, явіркі, ч. Зменш.-пестл. до явір. *Тільки пісеньку, як одасться, Я від тебе [пташки] запишу.. Бо я чує, її співаа Ти на тому явірку, Під яким колись стояла Чорнобривка у вінку* (Ус., Листя., 1956, 9).

ЯВОРОНЬКО, а, ч. Пестл. до яворок. *Не хилися, явороньку, Ще ж ти зелененький, Не журися, козаченьку, Ще ж ти молоденький!* (Нар. лірика, 1956, 45); *Гей, високі явороньки, Не хиліться долу. Я іду в Червоно війську По часаливу доли* (Бичко, Сійся., 1959, 273).

ЯВОРОЧОК, чка, ч. Зменш.-пестл. до яворок. *Та завішу колісочку я на яворочку, Та буду в ній колитати малу дитиночку* (Коломийки, 1969, 291); [О л е к с а:] *Не хилися, яворочку, ще ти зелененький, — Не журися, козаченьку, ще ж ти молоденький* (Вас., III, 1960, 47).

ЯВОЧНИЙ, а, е. Прикм. до явка; // Який є явкою. *Було задалегідь умовлено, що явочною квартирою в кожному новому селі буде хата коваля* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 62); *Явочна квартира підпільної організації «Скра» містилася в кам'яному будиночку на одній з центральних люботинських вулиць* (Д. Бедак, Плем'я., 1958, 24).

◇ **Явочним порядком** — без попередньої згоди, погодження, дозволу; самовільно. *Революційна боротьба робітників і селян на Україні займала визначне місце в загальному ході революції 1905—1907 рр. Робітники явочним порядком запроваджували восьмигодинний робочий день, селяни заоплювали й ділили поміщицьку землю* (Іст. укр. літ., I, 1954, 578).

ЯГА, й, ж., також у сполуч. б а б а - я г а. Казковий персонаж східних і західних слов'ян; зля бабачаклунка. *Потім і Турна навістила Пресуча, люта яга; І із свого князика зробила Енею лишнього врага* (Котл., I, 1952, 178); *От хоча б яга... Кажуть, ніби в ступі іздить без коня...* (Граб., I, 1959, 371); *У порівн. *Одна була стара мегера — з пасмами сріблястого волосся, що звисало з-під намітків, з гострим носом, слухеним на зубу, як у казковій баби-яги* (Смолич, Мир., 1958, 112); // перен., розм. Про злу, сварливу жінку. *У сусіди впросилась до такої ж, як сама, яги* (Барв., Опов., 1902, 188); — *Злюка, мабуть, — перешіптувались заробітчани Софії вслід. — Яга!* (Гончар, I, 1959, 102).

ЯГДАТАШ, а, ч. Мисливська сумка для дичини й дрібного звіра. *З підперезаного величезного живота звисав важкий ягдташ, повний дичини* (Довж., I, 1958, 422); *Сашко підтягнув на плечі набряклий ремінь ягдташа* (Десняк, II, 1955, 402); *З двостоялками і ягдташами за плечима ми йшли стежкою край степового шляху* (Довж., VI, 1957, 362); *Образно. *На вулиці, в дорозі, в гостях.. приїжджувався [П. К. Саксаганський] своїм гострим оком — постріла, і в ягдташі його пам'яті вже зберігається цікавий, потрібний йому жест, вираз обличчя, інтонація* (Мартич, Повість про нар. артиста, 1954, 205).

ЯГЕЛЬ, ю, ч., бот. Куцистий сірувато-білий лишайник, який є основним кормом для північних оленів узимку; оленячий мох. *Для того щоб напаситися, оленю потрібно близько 12 кілограмів ягелю. А росте він досить рідко, тому протягом дня стадо проходить велику територію* (Знання., 6, 1965, 25).

ЯГЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до ягель; // Який поріс ягелем. *В жагучій Африці, на Кубі й на Цейлоні, У тундрах ягельних, на синяї солоній, В степах розпечених, де склиється саксау, Братерських голосів я чує перегул [перегук]* (Рильський, III, 1961, 64).

ЯГІДДЯ, я, с., розм. Збірн. до ягода. *В саду шумнім, на вишні молодій Звиса ягіддя, кругле й соковите*

(Мал., Листи., 1961, 41); Куц калини, до пояса потонуши в заметах, де-не-де червоні ягідкам (Гончар, Циклов, 1970, 86).

ЯГІДКА, и, ж. 1. Зменш.-пестя до ягода. [М а в к а:] Я шукала ягідок, грибоків... (Л. Укр., III, 1952, 207); Фіолетовий пастінь зівсис над нею свої ягідки (Коцюб., II, 1955, 265); Він відривав від грона винограду ягідку за ягідкою і.. кидав собі їх одну за одною до рота (Вільде, На порозі, 1955, 151); *Образно.— Се ви так говорите, наче вже маєте для мене яку пару на прикметі? — Чому ні? — одказує попадає.— Ось у нас ціла грядка ягідок, — вибирайте! (Вовчок, VI, 1956, 257); [Я р ч у к:] Ну, я ще нічого не встиг. Це тільки цвіточки. [Н а т а л я:] А ягідки — попереду? (Мик., I, 1957, 408); Вернувся Гиря в хату, аж тут Лизька з чулана вийшла. Очі сяють, на щоках ягідки грають (М. Куліш, П'єси, 1960, 33); *У порівн. Така Христя хороша, пишна та свіжа, наче червона ягідка серед білого квіту (Мирний, III, 1954, 295); В їхніз жалібно студених дзьобках ягідками бруслиці застигли краплини крові (Стельмах, Хліб., 1959, 91).

◇ Нашого (одного і т. ін.) поля ягідка (ягідкі) — те саме, що Нашого (одного, свого і т. ін.) поля ягода (дия. поле). — Обачи думати про цього Скрипника. Він не нашого поля ягідка (Автом., В. Кошик, 1954, 185); Відчувши, що високосвітчений Гриньов — ягідка не його поля, уникає [Онопрій] навіть вступати з ним в розмову (Іщук, Вербівчани, 1961, 68); — Може б, отцю Миколаю шепнути, щоб він або цим, або тим світом настрахав Терентія. — Той настрахав, — криво посміхнувся парубок. — Вони, здається, ягідки одного поля (Стельмах, I, 1962, 490).

2. перен., розм. Ласкава назва дівчини або жінки. [С е т и к:] Моя голубко сизокрила! Моя тий ягідко!.. (Шевч., II, 1953, 173); [С а в а:] Квіточка моя весняна! Ягідка моя червона! Віля тебе й горе забудеш (Кост., I, 1967, 169); Тимко відсуває бляшаний кузов із сметаном, дикне на лажу. — Лукерко, ягідко моя!.. (Гют., Впр, 1964, 38).

ЯГІДНИЙ, а, в. 1. Стос. до ягоди. Квітнує Мічуринський сад. Всі вісімсот видів і різновидностей плодових, ягідних, горобніх, декоративних рослин... — все злізло в одну дивовижну квітучу родину в цьому дивовижному саду (Довж., I, 1958, 484); Високі врожаї дають колосом і ягідні плантації (Колг. Укр., 9, 1956, 1); // у знач. ім. ягідні, ягід., мн. Кущові, напівкущові й трав'янисті рослини, які дають їстівні плоди — ягоди. В практиці садівництва плодові рослини.. поділяють на такі групи: зерняткові — яблуня, груша, айва; ..ягідні — суніці, полуниці, малина, ожина, смородина, агрус (Сад. і ягідн., 1957, 10); // Вигот. з ягід, з ягодами. Ягідний пиріг.

2. Уживається як складова частина деяких ботаничних назв., термінів. Зустрічаються на території Карпатського заповідника і реактивні породи, зокрема тис ягідний (Знання., 6, 1973, 32).

ЯГІДНИК¹, а, ч. 1. бот. Кущова, напівкущова й трав'яниста рослина, яка дає їстівні плоди — ягоди. Тут [у Донбасі] стрітаються ґрунтові і кліматичні умови для вирощування ягідників (Вісник АН, 6, 1957, 26); З усіх ягідників плоди чорноплодної горобини найбільш лежкі. У саїжому вигляді вони можуть зберігатись 25—35 днів без значних втрат вітамінів (Хлібороб Укр., 10, 1968, 38); Ягідники, особливо суніці, — високопродуктивна галузь сільського господарства (Рад. Укр., 4.VIII 1949, 2).

2. розм. Той, хто вирощує ягідні культури або збирає ягоди.

ЯГІДНИК², ягідника, ч. Місце, де ростуть ягоди.

Гриб і Печериця втомлено забрели в траву й опинились на широкому ягіднику — роботу від ягід (Козл., Мандрівники, 1946, 14); // Ділянка, на якій вирощують ягідні культури. Ґрунт на ділянках, виділений під ягідники, глибоко орють, удобрюють та очищають від бур'янів та шкідників (Колг. Укр., 1, 1954, 33); На болотах, де є для цього природні умови, доцільно будувати стави, на схилах гір — закладати сади, ягідники або ліси (Хлібороб Укр., 2, 1975, 23).

ЯГІДНИКОВИЙ¹, а, е. Прикм. до ягідник¹. Так звані острівні, а також байрачні ліси степової смуги складаються з ягідникових кущів (шипшина, ожина, крушина), з бересклета та інших рослин, насіння яких було занесено птахами (Корисні птах., 1950, 8).

ЯГІДНИКОВИЙ², а, е. Прикм. до ягідник². Є в радосні трирічна садівницька школа. В ній навчаються робітники садової, ягідкової і розсадницької бригад (Колг. Укр., 11, 1960, 24).

ЯГІДНИЦТВО, а, с. Вирощування ягідних культур як галузь сільського господарства. Дерново-підзолисті сунікові, піщані та опідзолені суглинкові ґрунти Полісся, а також високій рівень залаянних ґрунтових вод створюють чудові можливості для розвитку ягідництва (Рад. Укр., 26.V 1963, 2).

ЯГІДНИЦЯ, і, ж., розм. Жін. до ягідник¹. Пішла наша ягідниця по леоди, та щось довго нема, — чи не забудила в лісі (Сл. Гр.).

ЯГІДОНЬКА, и, ж. Зменш.-пестя до ягідка. Нема цвіту на всім світу, лиш на ягідоньці, Нема мені ніде ліпше, як при матіоньці (Коломийки, 1969, 293).

ЯГІДОЧКА, и, ж. Зменш.-пестя до ягідка. — Ти, дячико Галу, Ходім у садочок... Нарем ягідочок (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 152); Тихо рипнули двері, і на порозі з'явилась згорблена бабуся... — Не спиш усе, моя ягідочко? — прошамкала вона, наблизившись до Орисі (Стар., Облога., 1961, 21); *У порівн. Ой, журилася, клопоталася, Ніченьки не доспала; Оддала дочку, як ягідочку, Доленьки не вгадала (Укр. лір. пісні, 1958, 367).

ЯГЛИЦЯ, і, ж., бот. (*Aegrodium podagraria* L.). Багаторічна трав'яниста рослина родини зонтичних з великими листками й дрібними білими квітками, зібраними в складні зонтики. На більш затінених місцях [у парку] зустрічається осика лісна, яглиця., валеріана, вероніка, суніці, заяча капуста (Парк Олександрія., 1949, 99); *У порівн. — Що ви, бабо! Хіба ж ви такі старі? Ви ж іще молодийця хоч куди! — Та вже ж! молода та зелена, як у стаєтку яглиця! — сміється баба з себе (Дв. Чайка, Тв., 1960, 28).

ЯГНИТИСЯ, ягнітється, недок. Народжувати ягнят; окочуватися.

ЯГНИЦЯ, і, ж. Те саме, що вівця; молода вівця. Вони знали господаря свого, сі барани і яглиці, і з радісним беканням терлись до його ніг (Коцюб., II, 1955, 334); Мати годув Гриця, заганяє в кошару яглицю (Багмут, Опов., 1959, 14); — Ватя при тих далах безвинна яглиця... (Н.-Лев., IV, 1956, 180); *У порівн. Вийшла я за ворота, аж друий поліцейський веде попір руки Хаброню, а третій жене поперед себе Марту, й Хівро, й Мотрю, неначе тих яглицю (Н.-Лев., III, 1956, 259); Тиха [Настя], як яглиця, ніжна, як голубка (Коцюб., I, 1955, 23).

ЯГНИЧКА, и, ж. Зменш.-пестя до ягніця. Він.. почав розсівати по царинці попір од учораїшньої ватри, аби корою та вівці, що будуть тут пастися, пишню подляхис, щоб кожна ягничка чинила по двох... (Коцюб., II, 1955, 338); «Горда та пишна оця дочка славного Замойського! Але ця гордоість мені подобається. Не люблю я тих смурних паннів ягничок», — подумав Єремія (Н.-Лев., VII, 1966, 57); *У порівн. Як у сілі

з'явився матрос Ярошечко, дівчинку наче підмінило. При-
смирніла, мов яничка, змарніла, втратила сою і свою
хвалену гордість (Речм., Весн. грози, 1961, 85).

ЯГІНЯ, я, с. Дія за знач. ягінитися.

ЯГНІЯ, ятя, с. 1. Маля вівиці (у 1 знач.). Улітку, саме
перед дня, Пустуючи, дурне Яня Само забилося до річ-
ки — Напитися водички (Гл., Вибр., 1951, 39); В садов-
ку темному ягнята Удень пасуться (Шевч., II, 1963, 10);
Старий чабан кинувся до ягняти, взяв його на руки,
приніс, поклав до вівиці (Гончар, Тронка, 1963, 6); *У по-
рівн. Маленьке сілечко Босіака. Невеличкі біленькі хатки
його, окутані садками та левадами, розбіглись по при-
горку, мов білі ягнята по зеленому полю (Кочуб., I,
1955, 436); [Х м а р а:] Перед нею боцман ставав тихим,
мов ягня (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 77).

2. перен., неважк. Про покірну, лякливу людину.
{П л и л і:] Гляди ж мені, не упусти такого жениза,
як Никодим.. Та тебе не треба вчить, закрутиш хоч
кого, а він до того ще й ягня (К.-Жарий, I, 1960, 425).

ЯГНЯТИНА, н, ж. Ягвяче м'ясо. Істотно має зрости
і виробництво м'яса — баранини, головним чином
молодого ягнятини (Хлібороб Укр., 10, 1969, 15).

ЯГНЯТКО, а, с. Зменш.-пестл. до ягній. Як зняли
отару через луку, де не взявся сірий вовк і потяг лишком
ягнятко в діброву... (Мирний, II, 1954, 58); В кошар:
було шестеро овець. Ще ягнятками із одержала мати
із колосної ферми за добрий приплід (Панч, Гарні
хлопці, 1959, 44); [Х о р т е в и ч:] Ярчку довіряти
можна? [Р у ж е в с ь к и й:] О, то є хитра bestія!
То є пройдисвіт, що хоче здаватись ягнятком (Мик.,
I, 1957, 398); *У порівн. [Б и ч о к (до Олени):] Чого ж
ти так схожа на мене полядаєш, ніби ягнятко на овка?..
(Кроп., I, 1958, 452); Роза-нейми зробилась лагідною,
медов ягнятко, яке щойно народилось (Томч., Готель.,
1960, 278).

ЯГНЯТНИК, а, ч. 1. орн. Великий хижий гірський
птах родини яструбових, який живиться падлом (зокре-
ма кістками), зрідка птахами та іншими дрібними тва-
ринами.

2. розм. Вівчар, який пасе ягнят.

ЯГНЯТОЧКО, а, с. Зменш.-пестл. до ягнятко. *У по-
рівн. По долині, по роздоллі із степу перекотилося Ру-
дим ягняточком біжить До річки собі напиться
(Шевч., II, 1953, 208).

ЯГНЯЧІЙ, а, е. 1. Прикм. до ягній. Хлопці на ву-
лиці грали в бабки. Ягнячі маслаки по два стояли на
землі, як старенькі бабусі (Панч, На кална. мості,
1965, 35); // Збрал., пошитий з шкури ягняти. Сива
шапка, сива шапка, А пояс ягнячий, — Ой як вийдеш
на вулицю, То й погляд собачий! (Укр. нар. пісні, I,
1964, 231); Там усе у ягнячих свитках та вибійчаних
штанах, і літню у шапках; а тут — у сукняних чумар-
ках, у китавих штанах (Мирний, I, 1954, 75).

2. перен., розм. Який певними рисами, особливостями
нагадує ягня або щось властиве йому. Бодай той
лев сьогодні вас пожер одразу всіх, як масте ви скінити
в покірності ягнячий! (Л. Укр., I, 1951, 169); — Так,
кажете, вам не колючь очей миңдуим? — Господар по-
вія плечима: — А чим колоти? — відкинув голову і по-
дивився на Гулька таким ягнячим поглядом, що коли б
Гулька не був Гулькою, то неодмінно повірив би в щир-
ність того здивування (М. Ю. Тарн., Неэр. горизонт,
1962, 64).

ЯГОДА, н, ж. Соковитий, невеликого розміру плід
трав'яних та кущових рослин. Ягодами називають такі
плоди, в яких оплодень соковитий, багатонасінний, час-
то інтенсивно забарвлений (смородина, виноград, аг-
рус) (Вироби. енци. сад., 1969, 290); Трьох священиків
приволокли на майдан. Вони були убогі та нужденні,

в полотняних рясках, покрашених соком з бузинових ягід
(Н.-Лев., VII, 1966, 165); Маєка йде до калини, швидко
ламає на ній червоні китиці ягід (Л. Укр., III, 1952,
244); На обочині зачорніли димчастими краплинками
ягід кущі терну (Стельмах, II, 1962, 139); *У порівн.
Маруся в білому хвартусі вийшла з дверей, рівна станом,
свіжа, як стигла ягода, з червоними повними устами
(Н.-Лев., VI, 1966, 18); На шві в неї ягідьми спалазнуло
наліство (Чорн., Потік..., 1956, 137); // рідко. Плід деяких
деревних рослин (вишні, сливи тощо). — Ой вишенько,
черешенько, Чом ягід не родиш? (Чуб., V, 1874, 258); Під
ового ягід слива перегнулась (Шог., Поезії, 1958, 394);
На сонці ясени горять, Спадають ягоди з шовковиць...
(Рильський, I, 1960, 281); // Те саме, що суніця. В лісі
діточка збирає у глек ягоди (Васе., III, 1960, 352); Не
ходив він більше в ліс із Софією ні по ягоди-суніці, ані
по гриби (Шиян, Вибр., 1947, 5); Почалася пора ягід
і грибів. Ягід дядя Захар збирати не любив — дрібноста,
а ходити по гриби любив надзвичайно (Дор., Не повто-
ри., 1968, 172); // тільки одн., збірн. Плоди
цієї рослини. Було, що підуть брати у бір по ягоду
або по гриби й візьмуть малу сестричку з собою, то вже
нікому не попустить менший брат нести втомлену
Галю (Вовчок, I, 1955, 287); В цьому році від уже не
буде збирати ягоду... (Стельмах, I, 1962, 445); Хлопчаки
гралися у війну, рубалися на буграх саблями, на смерть,
без полонених. Прибігали з гарячки бою лихоткі, брудні,
спітнілі, листям лопушняка бинтували рани, а щоб
воно було страшніш, щоб кров із них так і сікала,
мазали руки і морди ягодою суніць, гарцювали на нали-
цяц, як хозари (Тют., Вир, 1964, 471); // Уживається в
назвах деяких рослин.

△ Вівчі ягода див. вівчий.

◇ [3] одної гіллі ягоди див. гілля; Нашого (одного,
свого і т. ін.) поля ягода див. поле.

ЯГОДИНА, н, ж., рідко. Одна ягода. — Тоді лізь сам
і позривай мені до останньої ягоди! (Гончар, Бриган-
тина, 1973, 146).

ЯГУАР, а, ч., зоол. Великий хижий звір родини ко-
тячих з червонувато-жовтою шерстю, покритою чорними
кільцями й плямами; живе в Америці. З найбільших хи-
жаків у Південній Америці є великі кішки: пума і ягуар
(Фіз. геогр., 5, 1956, 142); Шапка підібрала обох ірватів,
наблизившись на якихось п'ятнадцять метрів до паро-
плава. В цей момент ягуар винув сину і раптом стриб-
нув на шапку (Труבל., II, 1955, 387); *У порівн.
Я лежав на гілляці береста, наче ягуар (Сміл., Сашко,
1954, 44).

ЯГУАРОВИЙ, а, е. Прикм. до ягуар.

ЯД, яду, ч., рідко. Те саме, що отрута. Приїхали
[судові]; ножі беруть, І генерала розчинять, І яд на-
зодять в животі (Шевч., II, 1953, 225); Хто бачив на
світі троянду без терня і мед без бджолиного яду
(Крым., Вибр., 1965, 290); Ні зради яд, ні танки, ні
гармати не допоможуть ворогу в бою, коли на нас він
рушить, щоб зламати Вітчизну сонячну мою (Сос.,
II, 1958, 36).

ЯДЕРНИЙ¹, а, е. Прикм. до ядрів 1, 2, 4. Ванадій
і слави на його основі використовують в ядерній енергет-
тиці як жаростійкі покриття для реакторів, що пра-
цюють на швидких нейтронах (Наука..., 7, 1976, 14);
Ядерна вага; // Який містить у собі ізотопи урану або
плутонію. Ядерне пальне містить в одилиці об'єму на-
багато більше енергії, ніж кращі сорти рідкого палива
(Наука..., 2, 1959, 12); Серце корабля [«Ленін»] — паро-
генераторна атомна установка, яка працює на ядерному
паливі (Наука..., 6, 1958, 27); // Пов'язаний з викорис-
танням енергії, що виділяється під час перетворень
атомних ядер. Федір довог носився з тимерною, майже

дитячою мрією: винайти такий апарат, який би знешкодив усі готові до вибуху запаси ядерної зброї (Мушк., Серце., 1962, 185).

Δ Ядерна реакція — перетворення атомних ядер, при взаємодії їх з елементарними частинками або іншими ядрами. Істиною було те, що джерелом енергії самого Сонця була ядерна реакція, під час котрої визволяється та таємнича атомна чи ядерна енергія (Рибак, Час., 1960, 106); Ядерна спектроскопія дв. спектроскопія; Ядерна фізика — розділ сучасної фізики, в якому вивчаються атомні ядра, процеси, що в них відбуваються, елементарні частинки. Наші вчені, інженери, робітники очолюють найновіші досягнення в ядерній фізиці (Рад. Укр., 25. XI 1960, 1); Особливих успіхів досягнуто в галузі ядерної фізики (Щюпа, Україна., 1960, 143); Ядерний реактор дв. реактор.

ЯДЕРНИЙ², а, е. 1. Великого розміру (перев. про зерно, насіння і т. ін.); добірний. На широке поле те заходять вже комбайни. І ляться збіжжя золоте, ядерне, урожайне (Забіла, У. світ, 1960, 110); І колос ядерний зветься, що виріс у наших полі (Шпорта, Запорозжя, 1952, 99); Смузаста осін на багряних кораблях пропливає мимо розчинених вікон. Повітря — дубовий трунок. Воно пагне ядерними жолудями й каштановим листям (Донч., II, 1956, 75); // Великий, яскравий (про небесні світла). Ядерні зорі ворушались в порожньому небі, і зелений місяць низько гуляє над барханами (Донч., II, 1956, 237); Дух степових трав, прилого сіна, ядерний молодик у силляві — навіювали спокій і мрії (Рибак, Помилка., 1956, 92); // Здоровий, міцний, кремезний (про людину). Пани Дрейсгерола.. 30-літня гарненька жінка, здорова та ядерна (Л. Укр., IV, 1954, 234); До нас дієчата й молодіці гарні На конях ідуть з лісових усяк. Вийдуть ядерні, свіжі із морозу, І з усміхом уклоняться мені (Стельмах, V, 1963, 262); // Лапаний, рясний (про дощ). Ударив ядерний крапчастий дощ. Він зашумів по траві, зашкварчав по наертій дорозі (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 904); // Налитий, соковитий (про плоди, зелень і т. ін.). Художниця намагався зібрати до орнаменту, в його елементи, все найбільш соковите, дорідне, пишне, ядерне, все, що в найкращою в садах. по квітниках України (Вол., Дні., 1958, 12); // Свіжий, прохолодний (про повітря, пору дня чи року і т. ін.). Ядерний вітер (Сл. Гр.); Місячної ядерної ночі.. вони підійшли до якогось лісництва (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 664).

2. перен. Змістовний, влучний, виразний (про слова, вислови). Якби так професор зоології хотів описати короткими, але ядерними словами отця Тріцина, то вистачило б йому сказати оці слова: «Отець Тріцин має широкий рот і сильно розвинені щокви» (Март., Тв., 1954, 403).

3. Родючий (про ґрунт). Тим тут гарно буряки поросли, що ядерніша земля (Сл. Гр.).

ЯДЕРНИК, а, ч. Фахівець з ядерної фізики. Ядерник, котрий вивчав астрофізиці розгадку фундаментальних законів світлобудови, безперечно має рацію (Наука., 7, 1970, 20).

ЯДЕРНО. Присл. до ядерний². *Образно. Перші слюзи ядерно з небес пролилися, І веселка така, як дієча на порі (Стельмах, V, 1963, 277) // у знач. присудк. сл. Ядерно яночі (Сл. Гр.).

ЯДЕРЦЕ, рця, с. Зменш.-пестл. до ядрó 1, 2. Розкучу я горішечок надвоє, надвоє, А ядерцем поділимся, рибочко, обоє (Коломийки, 1969, 157); На екрані — збільшена жива клітина серцевого м'язу щура.. вона пульсує, тріпоче. В середині видно ядерця — щільніші й округліші тільця (Знання., 5, 1970, 17).

ЯДОВИТИЙ, а, е, рідко. Те саме, що отруйний.

Якби він знав, Яке-то лихо з його вийде, З того лукавого Давида, То, моя гадюку б, розпотає І ядовитую б розтер Гадюку слину (Шевч., II, 1963, 406); В травах високих.. ненароком На ядовиту гадюку вона наступила (Зеров, Вибр., 1966, 218); Нелюбно прийшла на.. одвічну крадіж дівочих вінок. Обманли окутала м'якими, вартових поставила і зашепотіла ядовитим шепотом відьма: — Нішто не побачить.. нішто не дізнається... (Хотк., II, 1966, 123).

ЯДОЗУБ, а, ч., зоол. Отруйна ящірка. З півночі до Центрально-Американської підобласті проникли і поширилися тут ядозуби — ящірки з довжиною тіла до 60 см (Посібник з зоогеогр., 1956, 42).

ЯДРЕНИЙ, (на, ёне, рідко. Те саме, що ядерний². Весна була ядрена (Сл. Гр.).

ЯДРЕНИСТИЙ, а, е, рідко. Те саме, що ядерний² 1. Вроди.. густеє жито, колосистеє, ядренистеє (Сл. Гр.).

ЯДРЕНÓ, рідко. Присл. до ядерний; // у знач. присудк. сл. Ядрено сьогодні було вранці (Сл. Гр.).

ЯДРИЦЯ, і, ж. Неподрібнені гречані крупи. При переробці гречки виходять такі види круп: ядриця, проділ і смоленьська (дрібна крупа) (Колг. енци., I, 1956, 660).

ЯДРО, а, с. 1. Внутрішня частина плоду (горіха, зерна, насіння і т. ін.), покрита оболонкою або шаралупою. З ядра горіхів, яке називають зеленим мигдалем, добувають фісташкове масло (Наука., I, 1960, 27); Найбільше вітаміну В₁ в гречаному ядрі та у вісянних крупах (Техвол. пригот. їжі, 1957, 138); Сава перекусив сити зернину, милувався мучнистим ядром, простяг на долоні — крошмалю... (Горд., Дівчина., 1954, 225).

2. стеч. Внутрішня, центральна (перев. шільніша, густіша) частина чого-небудь. Комети складаються з маленького твердого ядра і величезної оболонки з розрідженого газу і порошочок (Астр., 1956, 6); В середині чітко окреслених круглих, овальних, а іноді і кільцеподібних дисків планетарних туманностей містяться зірки, що їх освітлюють. Це — ядра туманностей (Наука., 6, 1961, 11); // геол. Внутрішня частина земної кулі, яка починається на глибині 2900 км від поверхні. Товщина земної кори в гірських місцевостях досягає сімдесяти кілометрів, а під водами океанів 7—10 кілометрів. За корою розпочинається мантія, а вже за нею — ядро (Веч. Київ, 6. IV 1968, 4); // фіз. Важка, позитивно заряджена частина атома. У центрі атома.. перебуває позитивно заряджене ядро, в якому зосереджена майже вся його маса, а навколо нього з величезною швидкістю обертаються електрони (Наука., 10, 1960, 36); (Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу (Тич., I, 1957, 168); // біол. Складова частина рослинних і тваринних клітин. Клітини щільно прилягають одна до одної і містять в собі правильні круглі ядра (Мед. ж., XIX, 1, 1949, 16); Як відомо, вся активніюча протоплазма і ядро живої клітини складаються головню з білкових речовин (Зерн. боб. культ., 1956, 3).

3. тільки одн., перен. Основна частина, група певного колективу, яка визначає, організує і спрямовує його роботу, діяльність тощо. Керівне ядро робітничого класу становить комуністична партія, що виконує велике завдання організації мас, забезпечення єдності волі і згуртованості дій (Ком. Укр., 5, 1968, 22); В першій половині серпня сімдесят чоловік — основне ядро обласного партизанського загону — пішло в Холменські ліси (Шер., В партиз. загонах, 1947, 7); — У нас є надійна група людей, готових до втечі. Це — комуністи, найпередовіше ядро нашого табору (Збан., Єдина, 1959, 305); Кочові племена, основне ядро яких становили царські скіфи («кращі і численні»), займали пануюче становище у Скіфії (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 148);

Іван з товаришами пішов на заняття хорового гуртка.. Основним ядром гору, його організаторами і ентузіастами були якраз друзі (Жол., Терен., 1959, 44); // Основа чого-небудь. Москва стала тим життєдайним ядром, навколо якого судилося створитись могутній централізований державі (Цюпа, Україна., 1960, 16); // перен. Сутність, головна причина чого-небудь. Ядро зла було не в самому факті відхилення від норми, а в тому, що факт цей в силу об'єктивних обставин мусив залишатись безкарним (Вільде, Сестри., 1958, 36); Лиш простота — єдине суще, Вона — ядро, вона — зерно (Бичко, Срібноліття, 1973, 26).

4. іст., військ. Кулястий суцільний снаряд ударної дії в гладкоствольній артилерії. Лежить при гарматах горами ядра, стоїть в бочкаж порох, наготовлено в надійному місці сузі зноти (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 38); Двом пушкарям з обох боків воріт наказано закласти ядра й бути напоготові (Ле, Наливайко, 1957, 80); * Образно. Ядра сміху рвалися й гриміли, як гуля грози, як гуркіт громалиць (Голов., Поезії, 1955, 68); *У порівн. Мов пущене ядро з гармати, земля круг сонця творить цикл (Тич., I, 1957, 121).

5. спорт. Важкий металевий снаряд для штовхання, що має форму кулі. Путьку в життя ядру як спортивному снаряду дали англійські військові моряки, котрі у вільний час заради розваги перекидалися гарматними ядрами і навіть кидали їх на відстань (Наука., 11, 1968, 60); Комаренко потиснув руку дівчини і зразу відчу, яка не по-дівоному була велика й сильна. Такі руки мусять бути у спортсменок, які кидають диск або штовгають ядро (Собко, Срібний корабель, 1961, 53).

ЯДРОВИЙ, а, е. Прикм. до ядрó 1, 2. Модрина — порода ядрова.. Ядро червоноуато-буре, різко відрізняється від заболони (Стоял.-буд. справа, 1957, 39).

ЯДРЯНИЙ, а, е. Те саме, що ядєрний² 1. Ніч тиха, ясна і ядряна (Сл. Гр.).

ЯДУХА, и. 1. ж. Задихка, спричинювана деякими захворюваннями серця або бронхів; астма. Люта ядуха розриває бідолаші груди ще відтоді, як повернувся з війни, увібравши в себе гнилячу Мазурських боїт (Реч., Весн. грози, 1961, 4); Він кілька років творив на ядуху і говорив важко, ніби витискуючи з горла вузласті, не обтєсані слова (Добр., Отак. розмір, 1965, 398); До саторії на березі Ісик-Кулю привозили хворих, котрих мучила серцева ядуха, слабість (Знання., 1, 1972, 9).

2. ч. і ж., перен., розм. Уживається як лайливе слово. — А заробіток мій... хоч який там у дідька заробіток!.. І то ще гаразд, казав батькові зазпін, все ж прибуток у хаті і хлопєць до діла приикає. А своїз [дітей], ядуха проклятий, піди, не прикає (М. Ол., Чуєш., 1959, 6).

ЯДУЧЕ. Присл. до ядучий. Порожами, гарматним відчулом Злий татарник ядуче пропав (Мал., II, 1956, 182).

ЯДУЧИЙ, а, е. 1. Який спричиняє сильне подразнення (у 2 знач.): їдкий. Ядучий дим стелився над степом (Шиян, Переможні, 1950, 200); Вечера затагнулася, надворі спокочіло, а господарі й урядники їли, пили, смалили ядучий тютюн (М. Ол., Туди, де білі, 1971, 7); Максим схлипував на плечі у Романова, жадібно вдихаючи запах шинелі друга, що гостро пахла тютюном і порохом, димом польового багаття і ядучим димом карболки (Рибак, Час., 1960, 48); Дим в'їдався в очі, дряпав горло — все насколо проймав його гіркий, ядучий запах (Жур., Опов., 1956, 219); Синій дим перегару соларки заволікає ядуchoю змарою потривожені поля (Цюпа, Краєви, 1971, 34); // різко. Те саме, що отруйний 1. Всі виходи вони замурували Цементом наглухо... Пустив

ли газ ядучий, Та ми сміливі, кажуть, і живучі, Ми йшли вперед і не ажирали (Забашта, Вибр., 1958, 121); // Сильний, різкий, холодний. Ядучий вітер вичавлював з очей слези (Рибак, Помилка., 1956, 313); Біється дощє осінній! Вони ядучі, брудні, вони псують ніжну шкіру в дічат, псують одяг, і хутра, і стіни новис будинків (Загреб., День., 1964, 299); // Викликаний чимсь їдким. Він не міг вимовити й слова, бо зайшовся ядучим кашлем від самосаду (Кучер, Трудна любов, 1960, 75); // З несвіжим, затхлим, важким для дихання повітрям. Ні ядучих шаст трута, Ні бездонних багниць згуба, Ні безмовна пуста сіл, — Не згасили мрій і сил У народа-життєлюбє (Бажан, Італ. зустрічі, 1961, 38); У сушарні, в ядучій імлі, Де тютюн мої груди малі Розпирав, розривав на шматки, Прибавлялись гадідуччі синки (Воронько, Драгі., 1959, 109); // перен. Нестерпний, пекучий (про почуття). Генеральний писар мовчки попивав вино. Злість ядуca смоткала серце (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 19); Мизайла Хоменка третій тиждень гризла ядуca нудьга (Кучер, Зол. руки, 1948, 53); Він просто міркував сам із собою голоє, розבותував ядуca гіркоту (Жур., Звич. турботи, 1960, 140); // перен. Який сильно і неприємно діє на орган зору (про колір). Крилиці й водорозбірні колонки, дощаті ларки, пофарбовані в ядучі кольори (Кучер, Трудна любов, 1960, 198).

2. перен. Уїдлиний, дошкульний (про слова, висловні і т. ін.). Лікарка!.. Буде знищена разом з усіма. І разом з нею.. буде знищено все, що повідає їй, що жинув їй у формі ядучих слів з самого дна свого серця (Ю. Бєдрик, Полкн., 1959, 170); Невеличкий, рудливиий, з розумним лицєм, начитаний, з гострим ядучим язиком, він [Ашенбреннер] був, як кажуть, чоловіком, що за словом в шишенью не полізе (Життя Саксаганського, 1957, 19).

ЯДУШЛИВИЙ, а, е. 1. Який хворіє на ядуху. Ядушливий Семен «показував» жінці.. всю, скільки має, свою силу (Л. Укр., III, 1952, 637); Вона все частіше погукувала на нього грубим, зухвалим баском, що клеветів у ній, наче задуха в ядушливого курія (Кучер, Трудна любов, 1960, 136); *Образно. Нараз на правій стороні затуркотів ядушливий клевет (Кач., II, 1958, 256); // Який буває у хворого на ядуху (про голос, кашель тощо). — Тату, тату, а де ви-те? — А чого тобі? — озвався ядушливий голос з кутка (Л. Укр., III, 1952, 637); Вони бавилися магнітофоном.. Леєко не знає, що говорити в мікрофон, і найкраще записався неждано настиглий його ядушливий кашель (Драч, Іду., 1970, 64).

2. перен. Уїдлиний, дошкульний (про слова, висловні і т. ін.). Біжить Марія понад ставком додому, а в ушах дзвенять ядушливі, люті слова (Кучер, Пов. і опов., 1949, 27).

ЯДУШЛИВІСТЬ, вості, ж. Абстр. ім. до ядушливий.

ЯДУШЛИВО. Присл. до ядушливий. Хтось зовсім близько бузикає ядушливо і глузо, як старий безпросвітний курець (Кучер, Трудна любов, 1960, 66).

ЯДУШНИЙ, а, е, розм. Те саме, що ядушливий. Клімови припали до серця синові слова, булькає сміх у ядучих грудях (Горд., II, 1959, 269).

ЯЄЧКО, а, с. 1. Зменш.-пестл. до яйцє. Курочка ряба.. змізла на полицку Та знесла яєчко (Укр. дит. фольк., 1962, 109); Чайці не треба багато містєчка: В ямку вона упаде й, сонцем пригрїта, маленькі яєчка Одно за одним кладе (Шог., Поезії, 1958, 298); Скоро в гнізді з'явився п'ять яєчок, білод-зеленкуватих з брунатними цяточками і рисками (Ів., Опов., 1949, 180).

2. анат. Парна чоловіча статєва залоза людини і ссавців, орган розмноження і внутрішньої секретії.

ЯСЧНИЙ, а, е. Стос. до яйця. Дуже суше волосся добре мити спієними у воді ясчними жовтками (Наука., 3, 1967, 29); — Постаєте його під отією сосною. — Карпа поставили, і він розмакн звімалі руки, рив ногами пісок, лицє зробилося як ясчний жовток (Тют., Вир, 1964, 389); // Вигот. з ясць. Багато корисних продуктів дає птиця людини: яйця, ясчний порошок, перо, пух (Хлібороб Укр., 8, 1966, 21).

Ясчне мило — сорт туалетного мила.

ЯСЧНИК¹, а, ч., анат. Парна жіноча статева залоза людини, хребетних і багатьох безхребетних тварин, в якій розвиваються яйцеклітини. У жарени, яка наслідую ділянки із швидкою течією наших південних рік, отруйливі бувають ясчники під час визрівання статевих клітин, а також ікра (Наука., 7, 1956, 27).

ЯСЧНИК², а, ч., бот., діал. Боровик королівський. **ЯСЧНИКОВИЙ**, а, е, анат. Прикм. до ясчний¹. **ЯСЧНЯ**, і, ж. Страва з підсмажених ясць. В невеличкій чепурній.. хаті.. сичала на столі бензика, а на ній шкварчала ясчня, яку мистецьки вмів пражити Савченко (Коцюб., I, 1955, 199); Дачники смажили на березі стаю ясчню, поправлялися на смачних коропат, линах і карасях (Мокр., Сто., 1961, 71); Після ситої ясчні з сажом Остап почав наливати чай у мідні горнятка з артилерійських гільз (Д. Бездик, Підземні громи, 1971, 190); *Образно. В пазусі у неї були яйця, дуже двікатний крам, Мотря боялась наробить в пазусі ясчні (Н.-Лев., II, 1956, 360).

Окята ясчня див. окатий.

◇ **Побіти (зім'яти і т. ін.) в ясчню кого** — сильно побити кого-небудь.

ЯСШНЯ, і, ж., заст. Ясчня. — Пазька наліпила мудрих вареників та спрягла ясшню.. (Кв.-Осн., II, 1956, 200); Нажарила Катерина ясчні, достала з погребя солоних огірків та баклажанів (Шиян, Переможиці, 1950, 36).

ЯЗ, язю, ч., риб. Пристрій у вигляді плоту, частіше впоперек річки або затоки з ворітьми, в які вставляють вершун чи ятір для ловлі риби. Пиде [батько] рано-рано, язю позаставляє, .. в'юнів, карасів наловить (Барв., Опов., 1902, 54); Стиснена приборезними скалами і перекачена дерев'яним язом вода, скажено ревує, кидалася запіненою лавою на якого півтора метра висл (Фр., IV, 1950, 404).

ЯЗВА, и, ж., розм., рідко. Те саме, що виразка. Ревматизм ламає у негоду старі кості, у декотрих [ченців] було залізо на голому тілі і жажливій язви корости під залізом (Ю. Янов., II, 1958, 104); — Ох і дає вона йому, та язва, — розповідав зараз Федя про директора. — Буває, в степу упаде на землю й качається біля машини.., аж корчить його (Гончар, Тронка, 1963, 83).

ЯЗЫК, а, ч. 1. Рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини, який допомагає захоплювати, пережовувати й ковтати їжу, визначає її смакові якості. Він узязьє за голову рукою і промочив смажні уста язиком (Мирний, I, 1954, 348); Собакам душно. Лязли на межі, як три копці воєни, звісили з ротів язики і носять боками з коротким свистом (Коцюб., II, 1955, 229); Варити сталь — делікатна справа, важка й закрутиста, щоб сталь виийшла потрібної марки, на язик її не скуштуєш, пальцем не помічаєш (Ю. Янов., II, 1958, 243); Пролизавши язиком замерзлу шибку, Данько бачив уже свою Каховку містом щастя (Гончар, Таврія, 1952, 9); *Образно. Між небом і землею кадають: то кінські копита розлягують баянюку. І тежрєва, така тежрєва, що .. робиться моторошно від слизьких язиків холодної мжі, що лижуть тобі лице і руки (Тют., Вир, 1964, 448); // Страва, приготов-

лена з цього органа деяких тварин (перев. коров'ячого або свинячого). — А ми так готувалися! — зітхнула засмучена мама і присувала мені ковбасу або копчений волячий язик (Коцюб., II, 1955, 364); // перен. Те, що має подовжену, витягнуту форму. Багаття під лісом все розгорювалося і піднімало згору догори червоні язики (Н.-Лев., VII, 1966, 206); З кожним подуєм вітру звилла задола все глибше на захід, водняні язики шуртотили по мерзлому ліску все далі й далі... (Гончар, II, 1959, 427); Вулкани спалахують факелами, викидаючи з своїх кратерів вогняні язики розтопленої лави (Наука., 7, 1961, 52).

Пробувати на язик див. пробувати.

◇ **Бігати (побігати), висолоповити язика (язики)** — клопотатися, робити що-небудь до знемоги. — Тенер, якщо потрібні тобі гроші — побігаєш не день, не два, висолоповиши язика, заким позичиш (Коцюб., I, 1955, 107); — Ніхто вас не силував бігати, висолоповиши язика... — Саме ти й силував.., — розсердився Блаженко. — Може, думавмо, здуру десь хлопця у біду виселюався, може, допомогти йому треба... (Гончар, III, 1959, 302); **Вівалити язик (язика) див. вивалювати; Як (на)че, ніби, мов, немів і т. ін.) язиком злизало; Як (на)че, ніби, мов, немів і т. ін.) корова язиком злизала див. злизувати.**

2. Цей самий орган людини, за допомогою якого вона усно передає свої думки, спілкується; орган мовлення. **Що язики! Не вимовчать ніколи, А добрі пироги — Не ворови: Не слід цуратися хліба й солі** (Пл., Вибр., 1951, 143); [Грицько:] Спитайте ви Петра Васильовича, — що вони поратуть? що скажуть? [Я в до х а:] А сам?.. Хіба в тебе язика немає? (Мирний, V, 1955, 153); Самійло Лац.. розбалакався й справді допомагав своїм вертким язиком вести розмову, що реалізація цього хвилю (Н.-Лев., VII, 1966, 230); Вона була така гарна і така смілива, що в її присутності в Йоньки дубів язик і не міг вимовити й слова (Тют., Вир, 1964, 225).

◇ **Біс співає за язик див. спіпати; Бодай (хай), нехай) язик повсихають; Бодай [бн] (хай би, нехай би, щоб) язик повсихали; Язик б повсихали див. повсихати; Бўти (стати) прїтчею во язїк див. прїтча; Вертітис на язїці (на язїку) див. вертітис; Говорити (внїгїувати, лїяти і т. ін.), щї слїна на язїк принесє див. слїна; Гїстрий на язїк див. гїстрий; Гїстрий язїк — глузїливий, дотепний, уцїпїливий язїк. Тодї Чїпка позвалївся їму своєю прїгодою.. Розказав, як пани намовлялись не пустити мужиків у земство, як були вибори... Сказано, нічого не етаїв гїстрий язїк ображеного Чїпки (Мирний, I, 1949, 386); Двох парубків боявся у селі всемогутній Денис: Сергїя і Тїмька. Першого за його хїтрїсть і гїстрий язїк, другого — за відчайдушність (Тют., Вир, 1964, 243); **Гїстрити язика див. гїстрити; Гїрїшити (гїрїховїдити) язиком (язиками) — говорити заїве, базїкати. — Годї язиками гїрїховїдити (Стельмах, I, 1962, 563); Давати (дати) волю язїку (язиків) — не стримуватися у висловах, говорити, не соромлячися. — А ти ще таки не перестає думати про ту прокляту Сїч? — сказала мати. — Панїматко! — крикне запорожець. — Не давай волї язїку, коли хоч, щоб я прожив у тебе в хатї ще хоч пївдня!** (П. Куліп, Вибр., 1969, 133); — Ой, які ж ви страдополохи, а ще мужички. А я кажу те, що думаю! — Думати думай, а язиковї волї не давай, — мовив полжуро Пугало (Панч, На калин. мості, 1965, 144); **Держкий на язик див. держкий; Дїбре (непогано) пїдвїшений язїк див. пїдвїшений; Дївгий язїк див. дївгий; Дїрїботїти язиком — дуже швидко, скоромовно говорити. — Ненавиджу я тих лївєтїлїх дам.. Якось менї важко на вука, як хто****

дуже дріботить язиком... (Н.-Лев., VI, 1966, 6); Забути язика в роті див. забувати; Зав'язувати (зав'язати) язик (язика) див. зав'язувати; Закушувати (закусити) язика (язик) — те саме, що Прикушувати (прикусити) язика (язик) (див. прикушувати); Заліплювати (заліпити) язик див. заліплювати; Залітаючи язиком — говорити невиразно, через силу (про п'яного, хворого і т. ін.). До кімнати увійшов капрал.. Він трохи позитуваясь. Але випростаєш її голосно, залітаючи язиком, промовив: — З чакану пана капітана, начальнича охорони полку, прошу захоувати спокій (Досв., Вибр., 1959, 74); Затягті (затягнути) язик (язика) див. затягати¹; Заціпило язик див. заціплювати; Заціпнати язик див. заціплювати; За язик (язика) — за зайві, небажані, ущипливі, неприємні для когось розмови. За це полювання та це, мабуть, і за язик на суді вепки Марушаків рік неволі (Козл., Ю. Крук, 1957, 432); Здєржувати (здєржати) язика див. здєржувати; Злігати (злігати) з язика — те саме, що Зриватися (зриватися) з язика (див. зриватися). Ясно, що вираз невадий і просто від несподіванки злетів з язика (Голов., Тополя., 1965, 35); Злі язик див. злий; Зриватися (зриватися) з язика див. зриватися; Клепанний на язик див. клепанний; Клепати язиком див. клепати; Крутитися на язичі див. крутитися; Ламати язик див. ламати; Лепетливий на язик див. лепетливий; Лопотіти язиком див. лопотати; Ляпати язиком див. ляпати; Ляскати язиком див. ляскати; Мати довгого язика — не вміти зберігати таємницю. — Вона ж лепетлива і сама ж таки рознесе по сусідах недобру славу про мене. Пиде поголобка по Лубнах.. — А чорт ї матері! Нехай лепече язиком, коли довгий язик має (Н.-Лев., VII, 1966, 127); [З о л о т н и ч к и й:] Ти скажи спершу, чи довгого язика маєш? [Я к и м:] Як до чого. До таємниць — короткого (Гр., II, 1963, 545); Мозблати [свій] язик див. мозблати; Молбти (помолбти, замолбти і т. ін.) язиком — швидко, безупинно говорити про щось, не варте уваги; теревенити. Шарота за той час голосно молла язиком, розкидала руками, вигиналася, дубцювала ногами, але на неї не зважали (Март., Тв., 1954, 299); — Я вже так дбаю, так дбаю про ваше добро, що й господарі! — замолов язиком Юруш (Н.-Лев., III, 1956, 296); — Та що тут розповідати, — амажу рукою дід. — Самі пусити слова. Даремно тільки молоти язиком (Збан., Єдина, 1959, 138); Обидві вони, і Люда й Аниська, молблять помолоти язиком... (Перв., Дикий мед, 1963, 80); Навертатися (навернутися) на язик див. навертатися; На весь язик — дуже голосно, на весь голос. Увечері баби на вулиці сиділи попід платани та на весь язик цокотіли про новину (Дн. Чайка, Тв., 1960, 72); На кінци язика є (знаходиться і т. ін.) див. кінціч¹; Наламувати (наламати) язика — кабувати вправності у висловлюванні. — Думая, коли відкалатате в армії стільку, скілька я, то й ви не гірше язика наламаєте (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 129); Намолбти (наплекати, наплекати) язиком (язиками) — багато наговорити чогось. Намолбтиши язиком досточку, він, нарешті.., пішов нагору до канцелярії, де знайшов поручника Лукаша (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 165); Начухати язик див. начухувати; На язик який хто — хто-небудь здатний висловлюватись певним чином (перев. гостро, дотепно і т. ін.); балакуєчий. Що він [староста] потім говорив.., то про це годі дізнатися, бо який Мицько на язик, а отже й він мовчав, як гриб, і не сказав про це нікому ані словечка (Март., Тв., 1954, 198); Його скрізь по селу знали як чоловіка письменного.. А на язик собі вдавєс балакуєчий (Мирний, I, 1949, 257); Аниця хотіла говорити, та ніп не дав. — Но, но, — сказав, — не ляпай. Ти хоч кого, то переговорила би:

масенька ти на язик (Март., Тв., 1954, 41); На язик потрапляти (пограпати) див. потрапляти; На язичі в кого хто, що — хтось має велике бажання, потребу сповстити що-небудь, висловитись. — Як слали, Палажочко, душко? — На язичі в неї вертілась одповідь: — Гарзд, як ви? (Коцюб., II, 1955, 339); — У вас мама є? — запитала дівчина-галика. — Мама є і сестричка малесенька, — зарипів я солодким голосом, а в самого на язичі лежали всі лайки, які я маю за честь знати (Ю. Янов., II, 1958, 70); Не вдєржати (не втримати) [свог] язика — не втримати щось у таємниці. [С и д і р С в и р и д о в и ч:] Цить, цить, цить! [Затуляє рота Бєдокі Корнієні]. Ніяк не вдержить свого язика! Ще й дочці розкаже (Н.-Лев., II, 1956, 477); Ну, нехай тепер сама на себе ремстеує, коли ображена Соломія сказаться і не вдержить свого язика... (Кучер, Трудна любов, 1960, 165); Патякати язиком — говорити багато про щось неістотне, пусте; базикати, теревенити. — Перестамь! — прикрикну на Даню Льошка. — Треба працювати, а не язиком патякати (Мокр., Острів.., 1961, 52); Перебрати (перебрати, перетирати, перетєр-ти) язиком (язиками) кого, що — детально обговорювати, обмовляти когось, щось. Молодиці перебрани язиком усіх дівчат на селі, пересудили ї базатих, і бідних, та й спинились на одній: то була Варка (Н.-Лев., II, 1956, 170); — От ви, баби, — без злості говорять Ничипір, — кого хочеш перетруть язиками. Дівчина як дівчина. Слава, і в кашу собі не дасть наплювати (Зар., На.. світі, 1967, 101); Піпоть на язик (на язика) див. піпоть; Плескати (поплекати) язиком (язиками) — говорити дурниці, поширвати плітки, вигадувати що-небудь, чого не було й немає. — Перестанте плєскати язиком! Мужчина називається! — з презирством кинула Оксана (Автом., В. Кошик, 1954, 122); Чутка про Зінька та Ієгу.. широко розкотилася по селу. Кумасі плєскали язиками, аж обляжи по всіх улицах пішли (Гр., II, 1963, 395); Плєсті язиком — вести пусті, безпредметні розмови. Його підтримали й інші. Нема чого, мовляв, даремно плєсти язиком (Збан., Єдина, 1959, 96); Поганій на язик див. поганій; Погострити язика див. погострити; Позабувати язик див. позабувати; Позав'язувати язик — припинити розмови, плітки про кого, що-небудь. Орися врятувала чоловіка, а злі люди позав'язували язик (Казки Буковини.., 1968, 121); Позбугнєс язика див. позбуватися¹; Понєсти на язиках кого, що — почати говорити про кого, що-небудь. Вже зранку старого Кавуна понєсли баби на язиках. В тамах, на городат, по вулицях і на річці — скрізь розливалася повіддїю мясна новина: «Старого Кавуна приловили на крадіжці» (Козл., На переломі, 1947, 139); Попадати (попасти) на язик (на язика) кому — те саме, що Попадатися (попається) на язик (на язика) (див. попадатися). Та тільки попади їй на язик. На весь куток іде слава про її скарливу вдачу (Коп., Навколо полум'я, 1961, 18); Попадатися (попається) на язик (на язика) див. попадатися; Порозв'язувати язик див. порозв'язувати; Почєсати язика див. почєсати; Прикорчати (прикорчати) язика див. прикорчати; Прикушувати (прикусити) язика (язик) див. прикушувати; Присолбжувати (присолодити) язика див. присолбжувати; Притяти язик (язика) див. притинати; Прищикнути язика див. прищикнути; Проборній (швидкий) на язик хто — хтось багато, швидко говорить. Хай вже друга невістка, що була тільки на язик проворна, киди їз разом з своєю корою (Григ., Вибр., 1959, 121); І гарна б ризка була Хєвська, усім гарна, та тільки на язик швидка (Україна.., I, 1960, 221); Проглинати язика (язик) див. проглинати; Проковтнути язика (язик) див. проковтнути; Різкий на язик див. різкий; Розв'язувати

(розв'язати) язък (язика, язикі) *див.* розв'язувати; Розв'язується (розв'язаяся) язък *див.* розв'язуватися; Розпускати (розпусгати) язика *див.* розпускати; Свербить на кіпці (на кічичу) язика кому — хтось дуже хоче розповісти що-небудь комусь. *Хоч на роздалених обличчях молдуван видко було, що якась цікава новина свербить їм на кіпці язика, однак давнім звичаєм виповнено поперед церемонія привітання* (Коцюб., I, 1955, 193); *Сверблячка язика *див.* сверблячка; Сікти язиками — обговорювати, обмовляти кого-небудь. І знову карала себе, і видимими і невидимими словами оплакувала свій гріх, навіть не догадуючись, що вона чистіша і душею, і почуттями за багатьох тих, що сікли її своїми язиками* (Стельмах, II, 1962, 300); *Сіль тобі на язък *див.* сіль; Сказати з чужого язика — повторити чийсь думки, слова і т. ін. — Мовчи, сучий сину! Ти звідки.. знаєш, що таке земля і чи дорожча вона за кров!* — ..Втижомирся, Супруне.. Дитя нерозумне, сказало щось з чужого язика (Стельмах, II, 1962, 116); *Скбувати (скувати) язък *див.* скбувати; Сліна на язък набігас *див.* сліна; Смикати (смикнути, смиконіти) за язък (за язика) кого — спонукати кого-небудь до небажаного, необачного висловлювання. — Смикнуло ж тебе за язък.. Дядько, було, вже зовсім відписав нам свою левадку, а після цього побачиш ти її, як власні вуза (Панч, На калнин. мості, 1965, 85); І тут наче хтось смиконує його за язък. Несміло подумане вимовилося вголос (Мур., Свіже повітря.., 1962, 46); Спливати (спливти) з язика *див.* спливати; Спливати (спливти) на язък *див.* спливати; Теліпати язиком *див.* теліпати; Тещин язък — іграшка у вигляді довгої смужки паперу, яка викидається вперед при шадуванні, своєю формою нагадуючи цей орган. У Римі такого року відбувається великий ярмарок — з каруселями, «петрушками», етциними язиками і т. д. (Вишня, I, 1956, 457); Тіпун тобі (вам, йому, їй і т. ін.) на язък (на язика, на язикі) *див.* тіпун; Точити язикі *див.* точити¹; Тримати на язці — бути готовим висловлюватися, відповідати тощо в слухний час. — Чого ж ти, Мироне, не пождає із землею? .. Причаєся б, мов аасць під грудкою, і дишеть б, як люди наділаи беруть. — Землю мені власть дала. Я тут ні причому.. — Уже, на всякий випадок, і оправдання тримаєш на язці? — змурніє Олександр (Стельмах, II, 1962, 146); Тримати (утримувати, утримати, держати, удержувати, удержати, притримувати, притримати і т. ін.) язък (язика) [за зубами, на прив'язі] — утримуватися від висловлювання, не розголошуючи таємниці. — Я все бачив, — повідомлю Федір. — З тобою був твої предок, Нур. Але ти не бійся. Я вмю тримати язък за зубами. Твою таємницю не видам нікому (Ткач, Арена, 1960, 162); [М е л а ш к а:] Він же калив стаканчик, я викушала. Знов почав розмовлять, силкуючись вишпитати, але я цуптю держала язика за зубами... (Кроп., IV, 1959, 52); Він мав одну хибу, що не вмів удержати язика за зубами: що чує, то розповідає кождому, кого збачав, хоч клявся, що нікому не скаже (Март., Тв., 1954, 193); — А що я набридаю тобі, не обижайся, Василю. З хоррошою людиною любю й поговорити. Взагалі я держу язък на прив'язі (Хижняк, Невгамовна, 1961, 277); — Віргініє Назарієно, ви здатні притримати свій язък за зубами? (Вол., Місячне срібло, 1961, 76); — Всі вже знають про того листа Данилової? — спитала Марфа Юхимівна.. — Ні! Це Уєга лише мені сказала. — Так от, Ганно, язък за зубами придержуй! (Автом., Так народж. зорі, 1960, 290); Тримати (держати) язък на зашморзі *див.* зашморзі; Тримати язък на заціпці *див.* заціпка; Тріпати язиком — те саме, що Ляпати язиком (*див.* ляпати); Тягті (тягнути) за язък *див.**

тягті; Узяти на язика (на язикі) *див.* узяти; Укорочувати (укоротити) язика (язък) *див.* укорочувати; Укуситися за язък *див.* укусятися; Урізати (урізати) язика кому — примусити когось мовчати. *Воріженьки нехай не дуже-то брешуть, бо єсть тут тепер такі, що вріжуть їм язика врешті* (Л. Укр., V, 1956, 131); *Чесати язикі *див.* чесати; Щоб (колії б і т. ін.) тобі (йому і т. ін.) язък (язика) покбрило; Щоб (хай, нехай і т. ін.) тобі (йому, їй і т. ін.) язък руба (колом і т. ін.) став; Щоб тобі (йому, їй і т. ін.) язък відсбх (усбх), лайл. — уживається при вираженні незадоволення з приводу чогось сказаного ким-небудь. Вона мовчить, бо у свято гріз лаялись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику, покбрило язик, то це було б дуже добре* (Коцюб., II, 1955, 11); [П е ч а р н а:] Лиза її година знає, від якого вона чорта тікала та звалася... [Х р а п к о (набк):] Щоб тобі язък руба став, як ти мене чортотом величаєш! (Мирний, V, 1955, 158); До наповну підійшов якийсь бандюга, видно старший, мітингувати почав.. Мовчать люди, говори-говори, тай тобі язък колом стане (Збан., Сеспель, 1961, 229); — Щоб тобі язък відсбх! Зовсім з глузду з'їдав, — лаялася Оряса (Тют., Вир, 1964, 266); — Да кажи просто, щоб тобі язък усбх! — крикне Сошко (П. Куліш, Вибр., 1969, 112); Щоб (бодай) язикі повідсхали *див.* повідсхати; Що набігас (набжійт) на язък *див.* набігати; Що на умі (на душі і т. ін.), те й на язці з кого — про що хтось думає, про те й постійно, багато говорить. *Іван Іванович — людина покура, у нього, як у п'яного, що на умі, те й на язці* (Автом., В. Кошпик, 1954, 121); *Христинка навіть подумати боляса, що вона кому-небудь звірити свої таємниці, і терпіти не могла отих вертух, у яких все, що на душі, те й на язці* (Стельмах, I, 1962, 278); *Що язиком натрапати *див.* натрапати; Язык без кісток — про надмірну балакучість. — Яка там робота в біса? Коси, а сам поглядай, чи божба не летить. — А ти заду сюпи поприв'язуй... — Мели. Язык без кісток... (Тют., Вир, 1964, 259); Язык заплітається в кого — хтось говорить невразно, через смлу (про п'яного, хворого і т. ін.); Язык засвербів (засвербить) *див.* засвербіти; Язык (язика) зламаси *див.* зламувати; Язык (в роті) поприсихали в кого — багато хто, всі втратили здатність говорити (від несподіванки, здивування, страху тощо); Язык [не] піднімається (піднімається, підніметься, підійметься, піднявся і т. ін.) *див.* підніматися¹; Язык не повертається (повертався, повернувся, повернеться) [сказати, спитати і т. ін.] *див.* повертатися¹; Язык [вби, мов, наче і т. ін.] приріє [до піднебіння, до зубів] *див.* природістаті; Язык обертається [добре і т. ін.] *див.* обертатися; Языкком (язиками) робити (зробити і т. ін.) — тільки на словах, а не на ділі робити що-небудь. — Коли ж ми доженемо вас, Андрію Марковичу? Языкком женили ще вас той рік, а ви і досі бурлакуєте? (Вас., II, 1959, 498); Треба було не хвалитися, а діло робити, та з толком, з толком, а не язиком... (Тют., Вир, 1964, 303); — Хіба не можна було дамбами добру половину тих плавнів відгородити? А береги? Обсадити обіцяли, та й досі обсаджують язиками... (Гончар, Тровка, 1963, 282); Язык поза вухами (вухіями) теліпається (мотається і т. ін.) *див.* вухо; Язык (язика) поламаси — про важкі для вмови слова, фрази. *Поки вимовиш — то й язика поламаси!* (Мирний, V, 1955, 377); Язык присбх [до піднебіння] *див.* присихати; Язык пристав [у роті] *див.* приставати; Язык свербійт у кого — хтось має нестримне бажання розповісти що-небудь. *Чого люди тільки не вигадують: одні з співчуття, другі з заздрості, а в третіх.. язък свербійт* (Чорн., Пісні.., 1958, 25); Язык стає (став, стане) руба (колом) у кого — хтось*

втрачає здатність говорити, вимовляти слова. — *Хочу поспитати — де вона, що з нею, а язик як став руба, так і не зоружнеш ним* (Коцюб., I, 1955, 144); *Язык у петлю скрутило див. скручувати; Язык [у роті] присоб* у кого — хтось втрапив здатність говорити від несподіванки, здивування, страху тощо; *Язык як бритва в кого — хтось дотепний, гострий у своїх висловлюваннях.* — *В тебе слово як свердел; язык як бритва* (Н.-Лев., III, 1956, 321); *Не сплю ніч, сил з собою вголос розмовляю, а Серафима моя, нащо вже в неї язик як бритва, мовчить — ні слова* (Перв., Опов., 1970, 93); *Язык як (мов, немов) помело (млин, вітряк і т. ін.) в кого — хтось нестриманий у своїх висловлюваннях, любить багато говорити* (перев. зайвого, непотрібного). *Із хліва, солодко примружуючись і облизуючи губи, вийшов Охрім.. — Чого це ти облизуєшся, ніби з причастя? Гороб'ячий язуч об'ївса? — запитає Тимко. — А вже ж язук у тебе, парубче, ну, чисто як помело! — буркнув Охрім* (Тют., Вир, 1964, 184); [В і т р о в и ї (до Батури):] *У нього язук, як млин, нікому слова не дасть сказати...* (Корн., II, 1955, 214); [Як] *язик повертається (повернувся) [сказати, спитати і т. ін.]? див. повертатися!*

3. *заст.* Мова (у 2 знач.). *І возвеличили на диво І розум наш і наш язык...* (Шевч., II, 1953, 289); *Велика вона готуватись у дорогу... п'яти тлумачам, які кращо сміли говорити язиками грецьким, франкським і латинським* (Скл., Святослав, 1959, 116).

4. *заст.* Народ, народність. *Встане правда! встане воля! І тобі одному Помоляться всі язики Воєки і віки* (Шевч., I, 1963, 324); *В жіцних руках Єднати треба дружити сили. Усі язики на землі!* (Рильський, II, 1956, 135).

5. *перен.* Половений, від якого можна дістати потрібні відомості. *Я язык поважати журналісти, бо знав: під час боїв вони постійно перебували у військах, ходили в десант, брали участь у диверсійних групах, у взятті язиків* (Брежнєв, Мала земля, 1978, 27); *Дані, які дістали від язика», захопленого Сивковим під Переволючною, змінили строки форсування Дніпра в цьому місці і перенесли наш головний удар в інше місце, де детілеріація не чекала цього удару* (Смолич. Після війни, 1947, 100); *Розвідники привели язика». Молодий француз тремтливими губами шепотів щось схоже на молитву і благально дивився на Коновцізна* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 112); // *Те саме, що роздінок 3. — Служив він мені за язика, за шпига, за сердюка — і все тільки ради доброго слова* (П. Куліш, Вибр., 1969, 98); [М и к и т а:] *Вони [татари], певно, ще вчора наважились перебрести Сулу і послали язика, котрого я постеріг на могилі* (Кроп., V, 1959, 536).

6. Металевий стержень у дзвонах, дзвінках, який, ударяючись об стінку, видобуває звук. *Дзвін помчались; дзвоник залізним язиком вибива йому зичну, голодну пісню...* (Мирний, I, 1954, 345); *На дзвінці нікого не було видно і за вірвоєки ніхто не смікає, а залізні язички-бавкіла дзвонів самі ледь помітно погойдувались* (Юхвід, Оля, 1959, 53); *Він навіть не закінчив [говорити] і, перехрестившись удруге, шарпнув ногою язик великого дзвона* (Мик., Кадильниця, 1959, 31).

7. Уживається як складова частина деяких ботаничних назв. *Хата в Паськві простора, прибрана.. На вікні стояли квітти — «сверкушши язик», «дурачок»* (Горд., II, 1959, 10).

ЯЗИКА́ТІЙ, а, е, *розм.* 1. Який любить багато говорити, сперечатися, сваритися; який влучно, дотепно висловлюється. — *Відкіль це взявся неборак? Чому ж йому ніхто не каже? Та це вже, справді, сорож, глум!*.. — *Цить, язика́тий!* — *дядько каже, — Бо то ж мій*

кум... (Гл., Вибр., 1951, 55); — *Була в нього дочка — не дієчина, а справжнє чортеня. Шейдка, як куля, язика́та, еперта, вередлива — мені б, старому ослові, вже тоді було б заблугти...* (Збан., Єдина, 1959, 139); — *А бодай вам, які язикати, — засміялася Ольга Павлівна. — Вас, бачу, не переговорили...* (Кучер, Трудна любов, 1960, 352); *Дорош і Оксен увійшли, стривожені і збуджені: дорогою язика́тий виконавець розказав їм, що «голову ранено, і хтозна, чи до ранку доживе»* (Тют., Вир, 1964, 188).

2. Який має форму язика (у 1 знач.) (про вовонь, полум'я, хвилі і т. ін.). *Язиката полум'я весело облизувало синій таз, в якому клекотіло варення* (Говчар, Земля., 1947, 11); *Перед світанком на південно-східному схилі Дового балки.. визолотилися язика́ті вогнища* (Вол., Місячне срібло, 1961, 319).

ЯЗИКА́ТИСТЬ, тості, ж., *розм.* Властивість за знач. **язика́тий** 1. *Злість на себе, на свою язика́тисть у хлопця була така велика, що він твердо вирішив вийти на берег і піти собі до маяка* (Чаб., Катюша, 1960, 254).

ЯЗИКОВИЙ, а, е, 1. Прикм. до **язик** 1. *В тієї жінки принаймні язикові мускули були насправжу античного складу* (Крм., Вибр., 1965, 358); // *Приготовлений з язика, язиків. Язикова ковбаса.*

2. *заст.* Мовний (у 1 знач.). *Опріч язикових спорів, галицька інтелігенція займалася високою політикою* (Коцюб., III, 1956, 29); *На саму балюстраду галереї опиралися літхмя Мільця й Регіна, ждучи на язиковий турнір, що мав розпочатись незбаром у цій залі* (Фр., VI, 1951, 267).

3. *літв.* Те саме, що **язичний**.

ЯЗИЦТВО, а, с., *рідко.* Те саме, що **язичество**.

ЯЗИЧЕННЯ, я, с., *заст.* Плітки, персудси. [А в т і н:] *Я тільки одного бога боюсь. [У л я н а:] А на людське язичення і не вважаєш?* (Кроп., III, 1959, 333).

ЯЗИЧЕСТВО, а, с. Загальне позначення дохристиянських політеїстичних релігій на відміну від монотеїстичних (християнства, магометанства і т. ін.); поганство. *До пори язичества сягають так звані русальські пісні, які зберегли до наших днів язичеський характер* (Нарис стар. іст. УРСР, 1957, 506); *Порівнюючи з язичеством, християнство було прогресивним явищем* (Рад. Укр., 14.IX 1946, 2).

ЯЗИЧЕСЬКИЙ, а, е. Те саме, що **язичницький**. *В язичеській Русі, де обожнювалися всі небесні явища і основними богами було Небо, Сонце та Місяць, астрономічні пізнання розвивалися внаслідок життєвої потреби, хоч ними володіли виключно жерці* (Знання., 1, 1966, 10); *У 988—989 рр. відбулося хрещення Русі. Під впливом християнства язичеські обряди поступово втрачали своє магічне значення, перетворювалися у звичайні ігри* (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 52); *Досить різноманітні і багаті форми музичного побуту склалися на території теперішньої України ще в стародавній язичеській культурі* (періодико-історичного й дофеодалного ладу (Укр. клас. опера, 1957, 12); *Сонце на заході, багряне проміння освітлює язичеську картину: діти бігають наоколо вогнища; шамали шквартич, і краплі сала стікають на вогонь...* (Мас., Роман., 1970, 284).

ЯЗИЧИТИ, чу, чин, *недож.*, *заст.* Розпускати плітки. [Д е н и с:] *А задля чого випитують? Щоб було про віщо язичити* (Кроп., II, 1958, 457); — *Сестричко, голубко, я таке й таке погане про твого молодого знаю, чула. — Та, може, то ще брешня! Хто язичить, а ти й собі, — мовляла Лисавета* (Григ., Вибр., 1959, 105).

ЯЗИЧИЩЕ, а, ч. Збільш. до **язик** 1, 2, 6. — *Крияди вона важ не зробила ніколи, тільки що тим язичищем молола* (Фр., IV, 1950, 410); — *В неї тоді тільки од-*

ростас язичище, коли треба мене кобенити (Крим., Вибр., 1965, 345).

ЯЗИЧКОВИЙ, а, е. 1. Стос. до язичка, з язичком; який нагадує собою язичок. Усі різновиди дузових інструментів, які тепер побутують серед народу, за способом звукодобування можна поділити на три основні групи: амбушурні (ріг, трембіта, труба), свистячі (різноманітні свистки, сопілки..) і язичкові (воалка, дрімба, сурма) (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 25).

2. Прикм. до язичок 3. Жовті пелюстки язичкових квіток соняшника використовують у медицині як ліки (Ол. та ефір. культ., 1956, 17); Серед гуцулів побутує легенда про чудодійну силу гірської рослини (нечуївітру) з оранжево-жовтими язичковими квіточками (Знання., 1, 1970, 30).

3. лігв. Який вимовляється за участю м'якого піднебіння і язичка (у 2 знач.) (про звуки). Язичкові приголосні.

4. у знач. гм. язичкові, вих, мн. Клас паразитичних безхребетних тварин типу членистоногих.

ЯЗИЧНИЙ, а, е, лігв. Який утворюється за участю язика. У складі першої.. групи фонем маємо — відповідно до місця творення .. звуку: .. губні.., язичні.. і задньоязичні (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 144).

ЯЗИЧНИК, а, ч. 1. Той, хто визнає язичество; ідоло-вірець. Слов'яни до X ст. були язичниками (Іст. СРСР, I, 1956, 35); У перші віки християнства язичники так не лютували проти християн, як у ту годину шляхта знущалась, мордувала і карбувала своїх братів (Стор., I, 1957, 163); *У порівн. Смерть — це було єдине, чого він завжди лякався. Уявляв собі тільки життя й, немов блявий язичник, любив життя й ненавидів, лякався своєї загибелі... (Смід., Зустрічі. 1936, 136).

2. заст. Пліткар, базака. [Д е н и с:] Не знаю, чи є де у світі такі язичники, як наші селяне? (Кроп., II, 1956, 457).

ЯЗИЧНИЦЯ, т, ж. Жін. до язичник. [П р о х о р:] Я певен, що Селямда перша почне язичити, там така язичниця!.. (Кроп., III, 1959, 178); Була вона й лінива, і лиха, й нечепурна, і язичниця (Григ., Вибр., 1959, 159).

ЯЗИЧНИЦЬКИЙ, а, е. Стос. до язичества і язичників (у 1 знач.), пов'язаний з ними. До нашого часу в побуті народу збереглися хорогоди, що відображають працю і дозвілля трудящих. .. Існували хорогоди, що відбивали й релігійні вірування та уявлення наших далеких предків. Переважно це були елементи язичницької релігії (Нар. тв. та етн., 4, 1964, 41); Археологічні дослідження в місцях язичницьких калиц стародавніх слов'ян свідчать, що в центрі, як правило, стояв найбільший ідол, а навкруг нього розміщувались менші, другорядні (Наука., 12, 1974, 60); // Власт. язичеству, язичникам. За давніх часів [на Україні] існувала військова пісня-танець — гра, мотиви якої збереглися почасти в колядках і інших святкових піснях, а також у деяких весняних іграх (можливо, що й язичницька тризна по померлому князю або дружиннику супроводжувалася військовою пантомімою) (Від давнини..., I, 1960, 129); // Стос. до часів язичества, пов'язаний з цими часами. Вицелення теорії античних язичницьких авторів приводить гуманістів XV ст. до остаточного звільнення від вчення католицької церкви і до рішучої боротьби з середньовічною схоластикою (Рад. літ-во, 10, 1974, 56).

ЯЗИЧОК, чкв, ч. 1. Зменш.-пестл. до язик 1, 2, 6. [Є в ф р о с и а:] Ябик пак усі вчились в пансіоні та їли так, як наша мадам їла і як нас годувала — всього по кришечці, щоб тільки язичком лизнути, тоді було б усе дешево (Н.-Лев., IX, 1967, 236); Змійка підвела свою

утячу голівку, роззявивши пащу, де тремтів тонісінькою стожечкою її гострий язичок (Досв., Вибр., 1959, 56); На купі качанів капусти.. сиділа руденька білка і, швидко цмокаючи язичком, вилузувала сонях (Тич., I, 1957, 246); Язички вогню обступали березові поліця (Рибак, Час., 1960, 105); Вчора вона була.. в збитих черевчат з висолопленими язичками (Гул., З горіха., 1967, 33); В.. руці тмяною блиснув язичок шевського ножа (Речм., Весн. грози, 1961, 123); Ох, язичок У тиз жінок, — Ні дати, ні взяти — як у сорок! (Бор., Тв., 1957, 171); Він узяв у руки дзвоника. Залізний язичок ударився об глузу мідь, затиснувши в його пальцях (Мик., II, 1957, 219); *У порівн. Куці верболозу горіли жовтими люстрами, вузьенькі листочки хиталися язичками сечіок (Тют., Вир, 1964, 452).

◇ Гострий язичок — те саме, що Гострий язик (див. язик). Знаю руки у чорнільних пламах, Сміх веселий, гострий язичок. Як це в серце любий до нестями, Тихий тебій прокрася голосок? (Гірник, Сонце., 1958, 136); Молоти язичком — те саме, що Молоти язиком (див. язик). От тобі й золотушник! Бач, як меде язичком, чисто тобі діака (Чаб., Катюша, 1960, 90); Пороз'язувати язичкі — те саме, що Пороз'язувати язикі (див. пороз'язувати); Прищипнути язичкі див. прищипувати; Розпускати (розпусити) язичкі (язичкі) — те саме, що Розпускати (розпусити) язикі (див. розпускати). Ніхто за галасом спочатку й не політив, що він [учитель] уже давньому стоїть у дверях. А воли так розпускали язички, що в порожньому залі луни ходили (Речм., Весн. грози, 1961, 205).

2. акат. Кокусолодібний виступ м'якого піднебіння в ротовій порожнині.

3. бот. Невеликий відросток, виріст біля основи листка злакових та деяких інших рослин.

4. біол. У деяких комах — внутрішні жувальні лопаті, які зрослися між собою і випнулися вперед. Для сприймання смакових відчуттів у бджолі пристосовані і язичок, і ніжки, і цусики (Бджоли, 1955, 28).

5. Рухома, прикріплена одним кінцем пластинка в різних предметах або механізмах. Прийде, поведе [Василь] по ній [гвинтівиці] рукою, зведе бойок, а потім націлитися і натисне на язичок (Д. Бедзик, Дніпро., 1951, 131); Поштар рішуче підступив до дверей і язичком рухом крутонував чорний залізний язичок дзвоника (Грим., Кавалер... 1955, 6).

ЯЗЬ, язя, ч. Те саме, що в'язь². Вже незагато лишилось літніх днів — скоро настане осінь. Тепер так добре беруться азі, червоноперки, а пізніше вода схоłodніє і риба піде на дно (Збан, Таємниці., 1971, 14); На світланку клявали невеликі язичі та азі (Коп., Як вони., 1961, 78).

ЯЙЛА, й, ж. Безлізе плоске плато Кримських гір, яке використовують як літнє пасовисько. Глибокі поперечні долини розчленовують Кримські гори на окремі частини — яйли, в переважній більшості з плоскочерешинним рельєфом (Геол. Укр., 1959, 581); Гострі скелі і неприступні стрімчаки — це тільки краї вершин, самі ж вершини утворюють нагір'я, рівне плато, яке називається яйлою (По заповідних місцях., 1960, 136).

ЯЙЦЕ, я, с. 1. Захищена від зовнішнього впливу різними оболонками чи шкаралупою овальної форми сукупність білка й жовтка, з яких утворюється зародок птахів та деяких тварин (уживається як продукт харчування). Я.. угляділа під лопузом дванадцятьоро кур'ячих яєць (Н.-Лев., II, 1956, 283); Тизович нашивидку їв яйця, запиваючи їх каламутним чаєм (Кочуб., I, 1955, 205); Ідеши, а на землі ніде ногою ступити: гнізда, яйця, голенькі пташенята плутаються в траві, одні вже вбираються в пух, а ті лише вилуплюються, про-

бываються дзюбиками з шкаралупки (Гончар, Тронка, 1963, 31); — Ти про що, батьку? — Та як же... Цей самий Ісава ще під стіл пішки ходив, коли я з Ковпаком турчів та татар дупцював на Берді, а тепер він мені начальник. Бабиш, уже яйця курку учать (Добр., Очак, розмир, 1965, 228); Мати яично смажили на обід й одне яйце вбили до тіста (Томч., Готель., 1960, 79); *У порівн. Недовго і зтишаєся старий брат одібраним лажом: набігла змарка — як учистить град з курине яйце, есю пшеницю до стебла вибив (Стор., I, 1957, 33); Пустотливий білявий хлопчисько, обличчя якого було поцятковане ластовинням, наче сорочаче яйце, підібрався до лежачого верблюда і почав лоскотати йому ніздрі очеретиною (Тулуб, В степу..., 1964, 53).

◇ Засидіти яйце див. засиджувати; Класти яйця див. класти; Сидіти на яйцях див. сидіти; Бігати (носітися), як (на)че кўрка з яйцєм з чм — виявляти падмірну турботу, приділяти надто багато уваги чомусь незначному. Невістка заслава стїла білою скатеркою, поклаала на столї хлїб та сїль, бігає по хатї, як курка з яйцєм (Н.-Лев., II, 1956, 25); — Прости менї, Григорїю. Це же не заїсть, а мїй бїль виляюнуєся наверх. — Кому він тїльки потрібний? Носишся з ним, наче курка з яйцєм (Стельмах, Правда..., 1961, 89).

2. біол. Зародок личинки комах, черв'яків і т. ін., що нагадує собою невелику, перев. овальної форми крупинку. — В кінці літа філоксерї виростають крила, вона робиться мушкою, перелїтає з садка в садок і кладе на кущах яйця (Коцюб., I, 1955, 203); Хвороботворні мікроорганізми, а також яйця глистів, що містяться на поверхні шкіри, легко можуть бути перенесені, особливо з шкіри на руки, у рот і тим самим викликати різні тяжкі захворювання (Шк. гігієна, 1954, 90).

3. біол. Жіноча статева клітина людини і тварин; яйцеклітина.

ЯЙЦЕВИДНИЙ, а, е. Те саме, що яйцеподібний. Цроліска — це багаторічна трав'яниста рослина 10—20 см заввишки, з яйцевидною або майже кулястою цибулинною до 2—3 см завтовжки (Практ. з систем. та морф. рослин, 1955, 180); Чоловічок встав, і його маленька яйцевидна постать покотилась до виходу (Гжицький, Чорне зеро, 1961, 325).

ЯЙЦЕВИЙ, а, е. Прикм. до яйце.

ЯЙЦЕЇД, а, ч. Паразитична комаха, яка відкладає свої яйця в яйця інших комах. Найбільшу роль у біологічній війні з шкідниками відіграє яйцеїд тригограма (Наука..., 10, 1973, 42).

ЯЙЦЕКЛАД, а, ч., зоол. Зовнішній статевий орган самця багатьох комах та деяких риб, що служить для відкладання яєць. Яйцеклад мають комахи, що відкладають яйця в землю (козики), під шкіру інших комах (зідці) (Захист рослин..., 1952, 19).

ЯЙЦЕКЛАДКА, и, ж., зоол. Відкладання запліднених яєць у зовнішнє середовище. Мути виїтають у кінці травня — на початку червня. Яйцекладка відбувається під час виходу ярих злаків у трубку (Шкідн. і хвор. рослин, 1956, 113); // Відкладені запліднені яйця. Золотогуз — білий нічний метелик.. Сажки відкладають яйця на листя з нижнього боку, криваючи їх волосками з червця, тому яйцекладка має вигляд золотистих подушечок (Виробн. енци. сад., 1969, 143).

ЯЙЦЕКЛАДНИЙ, а, е, зоол. Який дає потомство шляхом відкладання запліднених яєць. Деякі нижче організовані (ссавці) не народжують малят, а відкладають яйця і насиджують їх.. Таких ссавців називають яйцекладними (Зоол., 1957, 141).

ЯЙЦЕКЛІТИНА, и, ж., біол. Жіноча статева клітина людини, тварин і рослин, з якої може розвиватися новий організм. Організм, що розвивається із заплідне-

ної яйцеклітини, дістає половину спадкових задатків з батьковими хромосомами і решту — з материнськими (Наука..., 3, 1967, 35); У самок [окуня] у порожнині тіла є яєчник, в якому розвивається ікручки, або яйцеклітини (Зоол., 1957, 74); Розміри зачатків і насінних зачатків, а також здатність яйцеклітини до запліднення закономірно змінюються залежно від місцеположення їх у лежач колосі пшениці і жита (Укр. бот. ж., XVIII, 1, 1961, 22).

ЯЙЦЕКЛІТИННИЙ, а, е, біол. Прикм. до яйцеклітина.

ЯЙЦЕПОДІБНИЙ, а, е. Схожий на яйце, який має форму яйця. Ми помітили вдалині великий яйцеподібний металевий циліндр на гусеницях (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 135); Очі його нишпорять скрізь, і гостра яйцеподібна голова крутиться на довгій шиї, як у гусака (Тулуб, Людоловн, II, 1957, 135); Характерним для них [милоградських племен] є глиняний посуд з невисокою шийкою або без неї, яйцеподібним корпусом і округлим дном (Нарисем стар. іст., 1957, 205).

ЯЙЦЕПРОВІД, воду, ч., біол. Прохід у жінок і самців ряду тварин, яким виводяться яйцеклітини, що дозрівають в яєчнику. Розвинений яйцепровід у дорослої птиці має вигляд довгої складчастої трубки (Шахінв., 1955, 104); Яйця живородної яйцірки доволі залишаються у яйцепроводах, ось чому молоді яйцірки виплунуться через кілька хвилин або відразу ж після відкладання яєць (Визначник земноводних..., 1955, 105).

ЯК, яна, ч. Велика жуйна рогата тварина, перев. темної масті, з довгою, обвислою по боках шерстю, поширена у високогірних районах Центральної Азії (використовується як в'ючна й верхова, а іноді як молочо-м'ясна тварина). У степах Тибету водиться дикий бик — як, велика, сильна і витривала тварина. Він екритий густою і грубою чорною шерстю, яка у нижній частині тіла звисає у вигляді широкої бахроми (Фіз. геогр., 6, 1957, 92); Важливою групою копитних тварин [асканийського] зоопарку є бики, тобто дикі і напівдикі види великої рогатої худоби. З них зараз у зоопарку є зубр, бizon, як, зебу (По заповідних місцях..., 1960, 95); Щоб вивести високопродуктивних тварин, добре пристосованих до суворих умов високогірних районів, зустрівають якіє з великою рогатою худобою (Рад. Укр., I, VII 1962, 4).

ЯК?, присл. 1. пит. Означає питання про спосіб дії, стан, обставини; яким чином. «Як би до його прицепитись? Як би йому натякнути, що я й заміж за його ладна вийти?» (Н.-Лев., VI, 1966, 41); Як передати листа, щоб він попав у Антонініні руки? (Коцюб., I, 1955, 410); Соціал-демократ говорить гарно, доволі швидко. Як пробитись до нього з солдатським питанням? (Довж., I, 1958, 46); // Означає питання про наявність дії або стану. — Як там Вах усім живеється? (Коцюб., II, 1956, 349); — І знаєте, що я подумала? Як у вас справа з курсами для голів сільськогосподарської кооперації? (Головко, II, 1957, 478); — А як ти, Левку? (Стельмах, I, 1962, 67); — А як тобі тут у нас? — Добре (Гончар, III, 1959, 196); // з інфін. У риторичних питаннях уживається для вираження цілковитої неможливості здійснення, виконання чого-небудь; неможливо, не можна. Колись дурною головою Я думаю: — Горенько во мною! Як доведеться в світі жити? (Шевч., II, 1963, 348); — Прийдесть землю продати. — Як же мені продати, коли он у мене ще дві дочки? (Мирний, I, 1954, 159); В ній щось було таке сумне, крипає, та як згадати? Пісня та лунала давно, давно... (Л. Укр., I, 1951, 193); // у знач. присудк. сл. Відповідає питальному займеннику я к и й. — Хто ж ти така? Як тебе на ймення? (Н.-Лев., VII, 1966, 110); Співці, не згадуйте ви, очені,

не шукайте, хто був той цар і як йому наймення (Л. Укр., I, 1951, 253).

2. означ. Уживається на позначення вищої міри або ступеня виявлення дії, стану; дуже, надзвичайно. Як хороше, як весело На білім світі жити!.. (Гл., Вибр., 1951, 175); Як виріс Василь за останнє літо. Шия зробилась крута і дебели, і заблищав хвилястий зуб. Міцні губи налили здоров'ям, пробиравась вуса (Довж., I, 1958, 87); Назустріч йому іде, осміхається буйночубий Юрій Дзвонар. Як поблід і сгуд хлопець, та й круті плечі його наче осли (Стельмах, I, 1962, 647); // перев. з част. о т, о н. Уживається як абстрактне позначення способу дії замість назви її. Я в палати Пішов з ножем, не чув землі... Аж панича вже одвезли У школу в Київ. От як брат! Осталися і батько й мати, А я пішов у москалі (Шевч., II, 1963, 20); «Вродиться ж отаке кляте», — не раз казали про Кульбану односельці, і ця клятість аж он як зараз виявила себе. «Лопну, а не здамся», — поклав собі Порфир і просто з себе вискакував, щоб не відстати від суперника, більше того — щоб таки вибороти честь першості! (Гончар, Бригантина, 1973, 121).

◇ Кому́ як; Як кому́ — по-різному, не однаково. Кому́ як на роду написано (Номіс, 1864, № 1659); — То що тому найгірше у холодній, чи те, що їсти й пити не дають, чи те, що родичів нема? — Та як кому, хто що найбільше любить. — сказав мій батько (Л. Укр., I, 1951, 401).

3. способу дії. Указує на спосіб дії; яким чином. Пішов Дідок у ліс по дрова: Не забарився в'язку нарубать. Та як її на плечі ваять: Осика — не полова! (Гл., Вибр., 1951, 87); — Пора вже спати! — не знаючи, як і навіщо, гукнула Христя (Мирний, III, 1954, 151); Під туманом.. б'ється, стогне, зітхає [море] — ось як тепер-о! (Коцюб., I, 1955, 396); [Олімпіада і ваві вна:] Що се тут таке? (Побачивши дітей). Ну, скажіть нам, милієт бога! Ви сюди як влізли? (Л. Укр., II, 1951, 19); Не знати хто, як і звідки дістав такі вісті — нібито в місті щось страшне діється зараз, такий бій (Головко, II, 1957, 334).

◇ [Та] як на те (тєс) див. той; Тут як тут — дуже швидко, без запізнення. Коли дивалось — задово до обходу лікарка моя тут як тут (Мур., Бук. повість, 1959, 257); Хоч там як див. там; Як без рук див. рук; Як би не так — уживається для вираження незгоди, обурення, відмови; Як би там не було див. бути; Як був (була, були) див. бути; Як буде, так буде — уживається для вираження рішучості в здійсненні чогось ризикованого. Думки.. порушилися і розгортались. Згинь! Пропади!.. як буде, так буде... Що б люди сказали? Люди! Вони осудять (Коцюб., II, 1955, 275); Як [сам, сам, самі і т. ін.] знєсш (знєсте) див. знати; Як світ свінув див. свінути; Як стій; Як стій та бач (та дивись) див. стояти; Як [тільки] світ див. світ¹.

4. часу. Те саме, що коли¹ 1. Та що то за опера, так ну! а надто як Артемівський співа Русаана (Шевч., VI, 1957, 26).

◇ Як коли див. коли¹.

5. неознач. Те саме, що як-небудь 1. — І, лихо, що ж тут робить? Оженить... оженить, — більш нічого!.. Може схаменеться як, або що (Тесл., З книги життя, 1949, 21).

6. відносний. Означає якість чи обставину способу дії, уживається як сполучне слово: а) приєднує підрядне речення способу дії. Вона гдадала, що той палац, мов пишній сон, був та й загуб, неначе його вітром рознесло, як розносить весняний туман гарячого майського ранку (Н.-Лев., VII, 1966, 209); б) приєднує підрядне означальне речення, відповідаючи відносному займен-

нику як кий. [Сабіна (до Йоганни, облесливо):] Твоя рабinya вже доложить хисту: всі зморщечки отут попри очицят, навколо вустоньків і між брівками чудово змалює, зробить церу таку свіженку, як була колись! (Л. Укр., III, 1952, 170); в) приєднує підрядне додаткове речення, зберігаючи значення прислівника способу дії. Мало не плакала Соломія й показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови (Коцюб., I, 1955, 383); Стоїш над ним, і горло тобі здущується, що не знаєш, як йому допомогти в цій нервовій нічній метанні (Гончар, Бригантина, 1973, 40).

◇ Як є: а) абсолютно, зовсім. — Мабуть, гречку як є втовкла? (Головко, I, 1957, 106); До снідання отак об паколи порвали всі коси як є (Головко, II, 1957, 239); б) хай буде так. — Самолюбство їй не дозволяє визнати поразку, — підкинув учитель фізики... — Справді, хай уже як є, — сказала Марися Павлівна (Гончар, Бригантина, 1973, 49); Як не є — як би там не було, за будь-яких умов, незважаючи ні на що. Грошолобний і жорстокий, Октав Пегловський не раз підбивав свого сусіда стати поліовщиком, бо це, як не є, щодня матимеш круглого кошовика (Стельмах, I, 1962, 278); — Он посіяли дві десятини кукурудзи, роботи багато, а неєстка, як не є, все-таки поміч (С. Ол., З книги життя, 1968, 88).

ЯК³, спол. 1. порівняльний. Уживається для приєднання порівняльного звороту та підрядних порівняльних речень, близький за значенням до спол. м о в, н а ч е, н е н а ч е. Послужи ж, моя ти зброе, Молодій ще силі! Послужи йому так щиро — Як мені служила!.. (Шевч., I, 1951, 280); Електричне світло є Галаці рівно горіло едалині, як низка чудових перлів (Коцюб., I, 1955, 221); Не надихує я тобою, як зорю, не розлюбю (Сос., II, 1958, 63); Сагайда з'явився в роті, як бозатир десь із Київської Русі: на баскому коні, у блискучій збруї... (Гончар, III, 1959, 70); Промайнуло дрібне рибальське селище — сіре, як земля (Смолич, I, 1958, 44); // При повторенні порівнюваного слова в порівняльному звороті вживається для підкреслення звичайності, типовості предмета. Розпитують, розмовляють, — Серце б'ється, люблю... І світ божий, як великий! І люди як люди (Шевч., I, 1951, 11); [Б а т ь к о:] Ти її [миллицю] помешш виставляй, щоб людям на тебе не було незручно дивитись. [С и н:] Ну, спасибі, тату! Он які люди! [Б а т ь к о:] Люди як люди. У кожного своя біда (Довж., I, 1958, 347); — Тепер молодича як молодича: коси на все село. За тобою страх як журиється (Стельмах, II, 1962, 73); // Уживається для приєднання до простого речення порівняльного звороту, що пояснює який-небудь член цього речення, виражений формою вишого ступеня порівняння прикметника або прислівника; у знач. в і ж. Голос оповідав звичайну історію етікачі: — ні попась я до грека, і зазнав я неволі ще гіршої, як вдома... (Коцюб., I, 1955, 345); Не було, мабуть, кращої людини на світі, як дідусь (Гончар, Бригантина, 1973, 25).

◇ [Усі] як одін (одна) див. одін; Як завжди див. завжди; Як слід див. слід².

2. з'ясувальний. Приєднує підрядні додаткові речення. У темряві густій ніхто не бачив, Як блискала й щербилась ясна зброя, Як падав і ковав один з борців, Як ворог загрібав його у темну яму (Л. Укр., I, 1951, 115); І з ліжка я зажурено дивився, як галичанин мовчки умирав... (Сос., I, 1957, 475); Враз він побачив, як тріснула опалена блискавкою змаба, як за нею розкрився шматок другого, глибшого неба (Стельмах, I, 1962, 163).

3. приєднувальний. Приєднує речення, близькі за змістом до порівняльного звороту; у знач. б у д у ч и к и м, ч и м, п о д і б н о д о к о г о, ч о г о.

Мемет... як комерсант, стояв вище партійних суперечок (Коцюб., I, 1955, 394); Членом «Гарту» я був і сам, як книжковий ілюстратор (Довж., I, 1958, 19); Марійка... на веранді мало не обіймав Мірошніченка... — Свириде Яковлевичу, ти ж нам, як рідний брат, ти ж нам найдорожча людина і найкращий порадник (Стельмах, II, 1962, 24); // Приєднує вставні слова і словосполучення. Міський парк. Ще підмітають алеї, але є вже і поодинокі перехожі. Поспішають, як видно, на роботу (Головко, I, 1957, 477); // Ім не треба було перекладача, бо словацька мова, як відомо, дуже споріднена з сїуцьким подільським Хоминим діалектом (Гончар, III, 1959, 323); Життя Олени, як і кожної сільської жінки, проходило в щоденних клопотах по господарству (Тют., Вир, 1964, 26).

4. часу. Указує на одночасність того, про що йдеться в головному й підрядному реченнях; у знач. коли. Як свисну я коло двору, коло хати, то виходь до мене зараз і не гайся довог (Н.-Лев., VII, 1966, 125); Шовечора, як зіронька До місяця сходить, Молодая дівчинонька В садочок виходить (Л. Укр., I, 1951, 321); Паськи саме спїдали, сидїли за столом, як Оленка врочисто відчинила двері в хату (Горд., II, 1959, 10); Як зайшла [мати] з хату, Христя вже розпалювала в печі (Головко, II, 1957, 121); // Означає негайне настання однієї дії після іншої в складі сполучників тільки..., як...; тільки що..., як...; ледве..., як... Ледве Ежене встигла сказатись, як у двір увійшов її батько (Коцюб., I, 1955, 287); Тільки Кузнецов почав розповідати, як у двері згост постукав (Головко, II, 1957, 467); Тихцем перебралися через гнілі річкаки, непоміченими вийшли з луку і тільки хотїли йти степом, як помітили н'ямою вершинкю, що наближалася до них легким алором (Тют., Вир, 1964, 530); // Указує на причину, наслідком якої є дія, виражена в головному реченні. Маю жінку, маю діти, Та я їх не бачу, Як згадаю про їх муки — Сам гірко заплачу (Укр. думи..., 1955, 246); Як умер батько, зараз почав Микола пити, покинув коло хазяїства впадати (Гр., I, 1963, 316); // Входить до складу складних сполучників. Як тільки гончі загаяли, Загавкали, заскавчували, То муцик, вивавашиш на двір, На голос гончих одїзався, Чинянув, завив, до них почмався (Котл., I, 1952, 181); [Р і ч а р д.] Як тільки ударить перший промінь сонця в мури, вони спалахнуть золотим пожаром (Л. Укр., III, 1952, 20).

5. умовний. Приєднує підрядні умовні речення; відповідає за значенням сполучникам коли, якщо. Як рясно квітне горобина, то добрий буде урожай віса (Укр.-присл., 1963, 248); А вже підпили як засне, То хоч коти гармати, І усюм не моргне (Шевч., I, 1951, 240); — Як побудеш добре служити, моя дитино, заслужиш собі ласку, вислужиш заплаву (Вовчок, I, 1955, 292); — До вечора ще далеко, ти б лучше прочитала мені трохи Спенсера. Чогось я ніби лїпше розумію, як ти мені читаєш, — сказала мати (Н.-Лев., VI, 1966, 21); Голови не було, а секретар... радия їти... до нього, як діло важне (Головко, II, 1957, 170); — Як ідуть тут кілька полків маршем, то ніяк обогнати передніх, товаришу гвардії майор (Гончар, III, 1959, 207).

6. означ. Приєднує підрядні речення способу дії. — Ой лякає мене цей князь своїми чорними очима, лякає мене страшним поглядом, неначе хоче кинутись на мене, як кидався в битвах на козаків (Н.-Лев., VII, 1966, 106); Було тепло, та не задушно..., почувалося щось бадьорне [бадьорє] та раїсне, як почувалося тільки або ранньою весною, або в ясний та тихий осінній день (Марний, III, 1954, 257); Робить так, як уважаєш потрібним і кращим (Коцюб., III, 1956, 232); І на фортеці з коксу і руди ми йдемо на штурм рядами

молодими, так, як колись ішли крізь смерті дими (Сос., I, 1957, 479).

Не так..., як... див. так.

7. означ., рідко. Приєднує підрядні означальні речення, із змістом яких порівнюється сказане в головному реченні. В лісі помічє, але темрява не густа, а прозора, як буває перед сходом місяця (Л. Укр., III, 1952, 212).

Не хто інший, як... див. інший.

8. причини, рідко. Приєднує підрядні речення причини, відповідає за значенням сполучнику о с к л ь к и в. А як епічний над усе люблю Високий лад, розлогий та повільний, То погляд спостережливий і пильний Туди звертаю, де шумлять бичі (Рильський, II, 1956, 35); // Уживається в складі складного сполучника т а к я к. З Леонтовичем бачуся щодня — і все це обїймає у мене час і прози турбує мої чери, так як дні проходять в розмовах, на людях (Коцюб., III, 1956, 404).

9. розділ., перев. із запереч. част. н е. Уживається для вираження несумісності двох предметів, ознак, дій. Ми з Терешком як не сіємо, то жнем, Здоровїєм, багатїєм з кожним днем (Воскр., Взагалі..., 1948, 33).

ЯК⁴, част. 1. підси. Уживається в знач. дуже, надзвичайно (перев. в окличних реченнях). Стара вже світлом нудить, а паночка втішається. — Як славно, бабусечко, як славно, як у нас велично та пишно! (Вовчок, I, 1955, 108); Господи, як не хочеться лишати наарітого місяця, як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном! (Коцюб., I, 1955, 21); Як швидко дні міські промчати! (Сос., I, 1957, 408).

◇ Страх як — дуже сильно. Мов змальована сидїла До самої ночі Перед вікном і втирала Заплакани очі, Бо й вона таки любила; І страх як любила! (Шевч., II, 1953, 157); І Останові стало жалко Соломї, страх як жалко (Коцюб., I, 1955, 367); Як же — уживається для вираження само собою зрозумілої ствердної відповіді; звичайно, так. — А пам'ятаєш, яка була вона [Катря]? — Як же!.. Добре пам'ятаю (Вовчок, I, 1955, 257).

2. Уживається в риторичних запитаннях і окличках у знач. х і б а м о ж и а, н е м о ж л и в о. Молдван обурився. Як можна так кривдити людей! (Коцюб., I, 1955, 212); Віти золоті, як же вас забудуть? (Сос., I, 1957, 170); Як забути сніг пахучий, талий Проєсен колишніх молодих, Світлі й замулені квартали, Цейрінчання, воркування, сміх! (Рильський, Голос. осінь, 1959, 21).

3. Уживається для вираження здивування, обурення тощо з приводу якоїсь якості, властивості, дії і т. ін. — То ти був у мене в Бобріку?.. — забелькотає Луко. — То моя Марія була твоєю судженою?.. — А я їй не знав... а я їй не відав. — Як? — скочив Свирид, — то ти пан Гавєський? (Коцюб., I, 1955, 145); — І я піду у наймити! — каже один брат. — От як! — промовила Галя (Вовчок, I, 1955, 293); [В и н о ч е р п е ц ь:] Немає кубка з яшми! [Х у с а (грізно):] Як нема? Хіба хто вкрає? (Л. Укр., III, 1952, 147); — Як не час? За це діло братиш час повсякчасно (Н.-Лев., VII, 1966, 76); Пероформиш, переїнакиши, очищенням пробудиш у ньому почуття прекрасного... В драмгурток його, бо, як же, артист! (Гончар, Бригантина, 1973, 76).

4. Уживається при дієсловах dokonаного виду для вираження раптовості дії. Дивлюсь, цар підходить До найстаршого... та в пику Його як затопить!.. (Шевч., I, 1963, 245); Парубки собі стали, а він знов як припустив бігти, і утік (Вовчок, I, 1955, 177); Я ї собі пішов до того двору. Коли як вискочять з двору дві собаки! загавкали та так і кинулись до мене (Н.-Лев., VI, 1966,

98); *На ніч мороз як потисне страшений: Понівечив, лютий, ряс та фіялки* (Коцюб., I, 1955, 430).

5. *перев. з част. н е*. Уживається для виділення, підсилення висловленого. — *Про кого ти верзеш?* — *спитала Гризельда*. — *Про кого ж, як не про князя Домініка*, — *казала баба* (Н.-Лев., VII, 1966, 46); *Хто, як не він, ще за часів студентства вісім місяців висидів у в'язниці?*.. (Коцюб., I, 1955, 162); — *Тепер інше, тепер ви з пелюшок знаєте свої права: давай вам Артеки, гармоніста штатного, розваги всілякі... А коли ж до праці привчатася, як не замолоду?* (Гончар, Бригантина, 1973, 21).

6. *нар.-поет., рідко*. Уживається в зачинах казок, на початку віршів тощо. *Як була собі дівчинка, та зробила затку, та й живе* (Укр. дит. фольк., 1962, 111); *Як ось став вітер ушугати, і хвилі трохи улягались* (Котл., I, 1952, 159).

7. *підсл.* Уживається як складовий компонент у формах прикметників і прислівників найвищого ступеня порівняння із префіксом *н а й*.. для виділення, підсилення міри якості, відповідаючи за значенням словам *самий, найбільш*, напр.: *якнайактивніший, якнайвірніший, якнайлегший, якнайпізніше, якнайпізніший і т. ін.*

ЯКАННЯ, я, с., *розм.* Дія за знач. *якати*. *Він не любив виставляти себе єдиновладним. І страшно не терпів якання* (Баш, Надія, 1960, 46).

ЯКАТИ, аю, аеш, *недок., розм.* Дуже часто згадувати себе (повторювати слово «я») під час розмови. [Г а п к а:] Я... Я... [З а х а р к о:] *Годі якати! Путнішого нічого не вигадаш* (Кроп., II, 1958, 147).

ЯКБИ, *спов. 1. умовний*. Уживається для приєднання підрядних умовних речень у знач. *з а у м о в и*, *к о л и*, *к о л и б*. *Якби мені черевики, То пішла б я на мужики* (Шевч., II, 1953, 116); *Ще доведо п'яний Федір сидів на базарі з паном, якби панові не обридла його розмова* (Мирний, IV, 1955, 228); *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу* (Л. Укр., I, 1951, 192); *Якби Калинич у звичайнім часі зустрів таку постать на вулиці, не зверну б ніякої уваги на неї* (Фр., VI, 1951, 162); — *Якби в мене було карбованців п'ятсот лишніх грошей, так я б уже подивився, як люди живуть* (Тют., Вир, 1964, 112); *Якби все було скінчене, якби чужий голим заповнив темні стоди і загрибли чужі цоботи тут, поруч, тоді він зірвав б чеку, останню чеку в своєму житті* (Гончар, III, 1959, 164); // Уживається на початку простого речення *перев.* з вигуком *е х, а х, о х*, о для вираження сильного, але нездійсненого бажання. — *Ех, якби це мені літа, хоч би ось... твої, Грицьку!* — і прилучено *глянь* [Мусій] на нього: — *Мо' справді поміняємося на сьогодні?* (Головко, II, 1957, 508).

2. *з'ясувальний*. Уживається для приєднання підрядних додаткових і означальних речень; коли б. *Добре, дуже б добре було, якби-то воно так сталося, як гадається* (Шевч., VI, 1957, 190); — *Із району у ваше село ідуть карателі... Краще було б, якби ви втекли в степи, в ліси, в гутори...* (Тют., Вир, 1964, 529); *Внизу вже було накладено купку гілля, плащ-палатки, фуфайки про той випадок, якби Черниш зірвався* (Гончар, III, 1959, 100).

3. *у знач. част.* Уживається на початку окличних речень для вираження сильного бажання здійснення того, про що в них говориться. *Перший чоловік у селі Козак. Якби ви на його [нього] глянули!* (Вовчок, I, 1955, 72); — *Якби-то нам жениха... Невеличкого, малого, Хлоп'яточка молодого!* (Мирний, IV, 1955, 302); *Якби матері Західної Європи поглянули на безумілих своїх синів — брудних, неголених, нещасних, що загу-*

били злочинну свою зброю на широких степах України (Довж., I, 1958, 367); — *Іще якби хліба спекти і біліану попрати* (Тют., Вир, 1964, 376).

ЯКІЙ, а, є, *займ. 1. пит.* Означає питання про якість, властивість когось, чого-небудь. *Якою ж була література в Галичині в той час, коли почав писати Франко?* (Коцюб., III, 1956, 28); // Означає питання про чийось зовнішність. — *Який же він, той сатана?* — *спитав сміливо Денис*. — *А який же він? Чортний, як чорт: голова як копиця, на голові чорні роги, а очі як казани* (Н.-Лев., VI, 1966, 336); — *Який же він собою? Силач? Борець? Шибайголова?* — *Звичайнісінький собі чоловік*, — *відповідав Блаженко, хмурачись*, — *такий, як би й я* (Гончар, III, 1959, 35); // Означає питання про час появи, дії, порядок слідування і т. ін. *Лежали заборозці коло озів і, поприжучи люлькими, з убивчим спокоєм дивилися на місто... До якого ж часу, батьку, будемо отак сидіти?* — *питає Андрій* (Довж., I, 1958, 241); *В які віки я грані, всі грані перейшов?* (Сос., I, 1957, 184); // *Котрий саме, котрий із двох або кількох*. — *Відкіля ти? хто ти такий?* — *Я, пане, з Вільшани*. — *З Вільшаної, де титаря Пси замордували?* — *Де? якого?* (Шевч., I, 1963, 110); — *Як же.. вийшло тоді, що я дзвонив, дзвонив?* — *Дівчина посмігнулась*. — *А ви яку кнопку натискали?* — *Оцю*. — *А вона одключена* (Головко, II, 1957, 490).

◇ *З якого дива?* — те саме, що *З якої річі?* (*див. річ*¹). *Поставив [Павло] повний глечик молока на стіл... З якого дива?* — *Заєрбермо розпорядився* (Тют., Вир, 1964, 132); *З якого побиту?* *див. побит*; *З якої річі?* *див. річ*¹; *На який ляд див. ляд*; *На якого біса див. біс*¹; *На якого бісового батька див. бісів*; *На якого дідька?* *див. дідько*; *Співати якої див. співати*; *Яке тобі (мені, твоє, його і т. ін.) діло?*: а) уживається для підкреслення небажаності чийогось втручання в що-небудь. *Я хал лозину, потім сміло Під лопухом загомонів: — Яке тобі до мене діло? Я... заговяєш од комарів...* (Гл., Вибр., 1954, 193); — *Хіба Тимофієві по ризи з тобою йти?* — *обізвалась Писька, далека Тимофієва родичка*. — *А твоє яке діло?* — *визвірилася Ізга* (Мирний, III, 1954, 44); б) уживається для вираження байдужості до когось, чого-небудь. — *Колі ти йдеш з гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях і воротах варту; а мені яке діло? Хоч нехай усіх вас пережапають сі розбішаки!*.. (П. Куліш, Вибр., 1969, 101); *Який біс!* *див. біс*¹; *Який є, то ...; Який не є, а...* — хоч і поганий, а... *Аж тепер згадала Олександра Гната, згадала й свою затку. Яка є, то є, а все-таки свій куток* (Коцюб., I, 1955, 64); *Гірко було кидати [хлопцям], яке не є, а своє, а йти до чужого, до панського...* (Мирний, I, 1949, 261); *Який завгодно див. завгодно*; *Яким вітром (якими вітрами) (занесло)? див. вітер*; *Яким побитом?* *див. побит*; *Яким робом див. роб*; *Яким світом?* *див. світ*²; *Яким чинном див. чин*; *Якого біса?* *див. біс*¹; *Якого бісового батька див. бісів*; *Якого бісового сина див. син*; *Якого дідька?* *див. дідько*; *Якого ліха?* — те саме, що *Якого біса?* (*див. біс*¹); *Якої заспівати див. заспівувати*.

2. *пит.* У риторичних запитаннях і окличках уживається для вираження заперечення чого-небудь (*перев.* з повторенням слова, яке виражає це заперечення), у знач. *ні я к и й*, *х і б а*, *з о в с і м н і*. — *О, ви — так правдива Діана! А з мене яка ж там Діана?* (Н.-Лев., VI, 1966, 33); [1 - ш а п а н н о ч к а:] *Що ж, панове, будемо кашу варити?* [С а н я:] *Та яка там каша? Снідати будемо у нас* (Л. Укр., II, 1951, 45); — *Ви тільки скажіть нам, батьку Щорс... Який я тобі батьку? Що за батьку? Командир Богунського полку товариш Щорс!* (Довж., I, 1958, 157); *Павло.. не образу*

озвався на Чумакові слова. Поправив зачіску і лише тоді..
може з гіркою іронією: — Ах! Який уже там з мене
лірик (Головко, II, 1957, 477); — А цей новий, чорня-
євський — не каказець часом? .. — Який там каказець:
Черний... З наших українських він, із тиж, що на за-
слання із при цареві знали (Гончар, III, 1959, 34).

3. **означ.** Уживається для вираження емоційної оцін-
ки явища (захоплення, обурення і т. ін. якістю, власти-
вістю чогось) або вищого ступеня вказаної якості, вла-
стивості (перев. в окличних реченнях). А коли вже пу-
скаю [«Гайдамаки»].., то треба і з чим, щоб не зміявся
на обіранців, щоб не сказали: «От який!» (Шевч., I,
1963, 142): Яка широчінь! Яка далеч! Який широкий
небокруг [небокрай] над землею! А яка пишнота, яка
розкіш на полях! І пригорки, й перярки, і широкі
долини, — усе вкрите житами, тишницями, просами,
буряками (Н.-Лев., VII, 1966, 291); Яка вона пишна —
його країна, коли цвіте виноград! (Коцюб., II, 1955,
415); [С а н я:] Значить, ти признаси так звану гру
в любов, флірт? [Л ю б о в (здригнулась:)] Яке се
брудке слово!.. (Л. Укр., II, 1951, 24); Ох, які ж тут
аристокосні! (Сос., I, 1957, 270); Він дивися скося
Через плече на берег: там білизна На кладці прала мати.
«Он який у вас рибалка, мамо!» Та сказати Він слів
цих і не думає. Лиш дивися (Рильський, II, 1960, 303);
«Яке страхіння, яке страхіння цей Сафрон!» — ох-
ниче голову обома руками Дмитро (Стельмах, II, 1962,
374); // у знач. част. Уживається для підсилення ви-
раження міри якості, ознаки і т. ін. Терпи, Грицю, хоч
яка спека (Укр. присл., 1963, 89); Леська та Хвеська
хоч якого дзвона перегудуть! (Укр. присл., 1963, 476);
— І де ти, Чіпко, годись? де ти бродиш? — докряляла
вона. — Ось до якої пори виходиш! (Мирний, I, 1949,
129); Ось де вже Кульбака показує свою віртуозність!
Хоч у якому буде темні робота, хоч безліччю йдуть
і йдуть вони [кавуни] через його долони, а хлопця жод-
ного не випустить (Гончар, Бригантіна, 1973, 186);
// у знач. прикм. Уживається для підкреслення якоїсь
ознаки. Ведмідь який, а й йому кіляче в вубу вправляють
(Укр. присл., 1963, 133); Панич узяв за оселедчик чор-
ноголового хлопця, що стояв скраю. Той, як яструб, вир-
вався. — За що ти скубешся? Дивись — який! (Мирний,
I, 1949, 195); // у знач. числ. яко́го, розм. Уживається
на позначення великої кількості предметів. Якого пі-
сеня славних вона співала, якого казочок потішних зміла,
і не то що дорожу в Київ — знала вона навіть кудию в
Херсон братись (Вовчок, I, 1955, 339); «Якого зліба
навозив!..» — подумав він із задрістю, мало не з нена-
вистю до брата (Коцюб., I, 1955, 120); // у знач. присл.
якэ, розм. Уживається при запереченні чужих слів
у знач. зовсім ні. — Яке там підтоптався! — до
неї Вовк озвався (Гл., Вибр., 1951, 59); [П а л а ж к а:]
Що ж то, панич так до серця прийшовся? [Х и м к а:]
Яке там? Дурна була, дурний розум мала... (Мирний,
V, 1955, 220).

4. **неознач.** Один з кількох: який-небудь, котрий-не-
будь. Чорти за ними [панами] приглядали, Залізним
пруттям підняли, Коли який з них пристава (Котл.,
I, 1952, 135); Приносить який дяцько сокиру або долото
насталити, або що що. Тимоха починає оглядати те,
що йому принесено, з усіх боків (Гр., I, 1963, 284); — Всю
зиму надеорі босоніж перебігали [діти], а зоча б яке
бухикнуло раз (Стельмах, I, 1962, 222); // Те саме, що
хто 5. Розійшлися гайдамаки, Куди який знає (Шевч.,
I, 1951, 146); Увечері, смерком уже, вертаються з пан-
цими люди потомлені і вярком сонячним, і тяжкою пра-
цею; всі мовчать — тіба який зітхне важко або заспіває
сумно, сумно стига... (Вовчок, I, 1955, 110); [М а р к о:]
Знаменита груша. Її всі дієчата обнімали. Як

тільки покаже яка кого з хлопців, так і біжить оцю
грушу обнімати (Мороз, П'єси, 1959, 45); // у сполуч.
із сл. р а з. Багато разів, не один раз, неодноразово.
Перед Чуமாகом явно виникла загроза вислухати — в
який уже раз! — Павлово доволі-таки плутане обертун-
тування.. своєї едачі (Головко, II, 1957, 474); // Котрий
кількісно наближається до чого-небудь, не більший,
ніж щось. Прибій за який півгодини перескакував уже
через каміння (Копюб., I, 1955, 391); За яку годину був
уже [Мочернак] на Краснолі, перебрів потік, знов
видряпався на гору, і не цілком ще й розвиднілося, як
був уже в Стебнях (Хотк., I, 1966, 288); Гін який двоє
залишилось, а тоді звернути з шляху, перейти греблю
і в хату (Головко, II, 1957, 179); // у сполуч. із сл.
ч а с. Конкретно, точно не визначений; деякий. Другого
дня Соломія, зваривши обід, думала вже забрати свою
одежу та покинути Романа. Вона думала пересидіти
який час у свого батька, а потім піти в найми (Н.-Лев.,
VI, 1966, 398); Через який час уходить і отець сльмилик
(Тесл., З книги життя, 1949, 56); [О л і з а р:] Чув,
що своїх хлопців розпустив. [К а р м е л ю к:] Муси
розпустити на який час. Треба перечасувати, поки
їзня гарячка трохи прохолоне (Вас., III, 1960, 442);
// Хоч би незначний, найменший. Треба пильно було
його просити, щоб дав яку пораду (Кв.-Осн., II, 1956,
122); — Ой, лишечко, біда — коня вкрадено.. Йдіть до
нас, давайте яку раду (Коцюб., I, 1955, 303); // Той
або інший; байдуже, який саме. Ну, та наплюєм на них
[панів] і шукатимемо собі яку просту жінку, щоб за
плату харчувала нас або готувала (Коцюб., III, 1956,
146); // у знач. част. Уживається для підкреслення
невизначеності, приблизності міри чого-небудь. Е,
якось воно буде... Зимку можна турманкою заробити
якого карбоанця.., телічку можна продати... (Коцюб.,
I, 1955, 125); — Ти його [порубника] й повчши добре,
ну, як треба на роботу, так і його зати не мисли.
Ще й п'ятака якого інколи набаєши, щоб він на тебе
та й зла не має (Хотк., I, 1966, 84); — Хо-хо! Значить,
живемо, хлопці! Це ж із дому, мабуть, заручі і Яшкової
передали. З одного ж села й по дорозі. Що той пуд який
заважить? (Головко, I, 1957, 144).

◇ **Не знати, на яку ступінь див. ступіти; Ні в якому
разі див. раз!; Ні за які гробші див. гробші.**

5. **означ.** При повторенні (перев. на початку речень)
означає один д р у г и й. Які нили, які трудил-
ись і над убитими возились (Котл., I, 1952, 271);
Під'їздять машини, відкривають борти, і ящики з
черешнями раз! раз! — і вже кузов ними наповнений,
помчать звідси які на консервний завод, а які просто
з саду, ще в росі, до літаків (Гончар, Бригантіна,
1973, 145).

6. **відносний, у знач. спол.** Уживається для прис-
днання підрядних додаткових речень. Заманулось [тіт-
ці].. побачити княжину, подивитись, яке на ній дороге
убрання, і який кунтуш, і з якої матерії, які на ній
перли та дорогі діаманти (Н.-Лев., VII, 1966, 114); Люди
давно вже вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який
сьогодні день (Копюб., I, 1955, 83); Я забув, яка вже
силь над газм, що цвіте і пахне в тім жаз (Сос., I, 1957,
171); Якби артилерійський технік був говіркий, він
розповів би, якою ціною здобула дивізія ту золоту далеку
сопку (Гончар, III, 1959, 172).

7. **відносний, у знач. спол.** Уживається для прис-
днання підрядних означальних речень. Зевес їй оддавав по-
вагу і посилав од столу браву, Яку Юнона лиш нила
(Котл., I, 1952, 217); Довкола тоненькими голосами
співали кулі, яких так не любив Валет (Панч, В дорозі,
1959, 95); Обоє глянули на похилу хату, яку срібним він-
цем завершувало засніжене гніздо (Стельмах, I, 1962, 7).

8. відносний, у знач. спол., у сполуч. із запереч. част. н е. Уживається для приднання догустових конструкцій. Який я не радніший подати ще частину задля другого випуску Вашої «Ради», оже [отже] не спроможусь (Мирний, V, 1955, 361); — Здорова була, Варваро Степанівно! .. Пускайте переночувати. — Милості просимо, — сказала Безугла. — Не які горниці, ну, а місце знайдеш, де спати покласти (Головко, II, 1957, 597).

ЯКИЙ-НЕБУДЬ, яка-небудь, яке-небудь, займ. неознач. Той або інший; байдуже, який саме. — Діду, серце, голубчику, Заграй яку-небудь (Шевч., I, 1963, 146); Вона чекала. Все чекала, що щасливий випадок зведе її нарешті з яким-небудь отаманом опришків, оповість вона йому все (Хотк., II, 1966, 193); Хто тільки не бував у них! Кожного дня якась нова людина, — чи з Києва, частіше звідкись із провінції, — який-небудь учитель чи поміщик, знайомий Слви Петровица (Головко, II, 1957, 276); — Чого вона хоче, Ференц? — Просить документ.. Хоче, щоб пан офіцер видав їй який-небудь документ про те, що вона допомагала... демократії (Гончар, III, 1959, 255); // Який не заслуговує на увагу, нічим не примітний. Тільки в цьому році, після Семена, трохи присмирніла непосида, коли вперше взяла не перешиті, а нові, з жовтими халлявами чобітки, а на голові начепила підкрамничі стрічок і записалась перед дзеркальцем, що вона вже таки дівчина, а не яке-небудь фуркало, що його звідусіль.. женуть старші (Стельмах, I, 1962, 153); Хлопець уже, видно, не чужий, оглушений і засліплений боєм образи. Вигадують, наговорюють, виходить, він злодійчук.. який-небудь!.. (Гончар, Бригантіна, 1973, 44); // Незначний, найменший. Не удавайся у тугу, щоб вона тобі віку не укоротила: бо гріх смертельний накликати на себе не тільки смерть, — і саму болість, хоч би яку-небудь (Кв.-Осн., II, 1956, 23); — Рости, моя дитино, — було, їй каже вона, — рости, та хоч у якій-небудь пригоді будеш мені, біля печі хоч (Тесл., 3 книги життя, 1949, 72); // Хоч який, все одно; будь-який. Так і норовлять [випускники] — те в технікум хоч який-небудь, те на курси, ті на текстильний комбінат (Гончар, Тронка, 1963, 164); — Може, хоч яку-небудь [роботу] знайдете? — благають блакитні очі парубка (Стельмах, II, 1962, 278).

ЯКИЙСЬ, якась, якесь, займ. неознач. 1. Невідомо який. Недалечко від якогось-то города.. було село, а у тім селі жив собі чоловік Демко (Кв.-Осн., II, 1956, 480); За генералом виліз з повозки якийсь панок (Мирний, I, 1949, 190); Од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухати не хотів (Коцюб., II, 1955, 393); На якійсь глузкій станції у вагон увалилася ціла юрба дічат (Головко, II, 1957, 7); Крізь пелену туману проступали якісь невиразні силуети (Панч, Сивів., 1959, 4); Сумні стояли гетьман і полковники; задумались і мовчали дого, пригнічені якимсь важким передуманням (Довж., I, 1958, 274); // Не такий, як завжди. Глянувши на Бранського, Черниш остаточно переконався, що сьогодні буде щось особливе. Бранський був якийсь урочистий, інакший, ніж завжди (Гончар, III, 1959, 39); // Той чи інший, певний. Під тими словами був же якийсь реальний зміст, і я мимохіть уявляя собі Олю, мою ніжну сестру (Коцюб., II, 1955, 358); // Хоч який-небудь; незначний. Про якусь роботу або виїзд у теплі краї і думати смішно (Коцюб., III, 1956, 458); [Ж і н - к а:] Та хата є, ще чоловік стуляє якусь там хижку, але печі дасть біг (Л. Укр., III, 1952, 28); — Я тобі щось скажу, а ти щось мені, то все якась курерція [комерція] буде (Стельмах, I, 1962, 159); // Те саме, що хтось. Коли якийсь цікавий пробивався крізь юрбу до церкви, всі як один повертали голови до дверей (Коцюб., I, 1955, 275).

◇ **Якімсь чудом** — невідомо як, незрозумілим способом. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця (Коцюб., I, 1955, 392); Орлюк вибрався з вогневого котла якимсь чудом (Довж., I, 1958, 286).

2. Уживається для підкреслення рис, якостей людей, предметів і т. ін., що викликають нерозуміння, незадоволення, здивування. Отаке-то Приснилося диво. Чудне якесь!.. (Шевч., I, 1951, 253); [М а р' я н а:] Чудна я стала якась — й сама не знаю, що робиться за мною (Вас., III, 1960, 8); — Подивись он в те дзеркало, на що ти став схожий! Колись був пишний, як повний місяць, а тепер став якимсь вирождом (Н.-Лев., VI, 1966, 393); Розчинилися двері, звійшла якась тараня в вічмундирі й сухо, як скрип пера по паперу, почала вичитувати список прийнятих і неприйнятих (Хотк., I, 1966, 161).

3. *перев. у сполуч. із сл. ч а с.* Конкретно, точно не визначений. Я став з якоюсь часу невірним Хомою, що поки не вкладу руки в рани — не можу бути цілком певним (Коцюб., III, 1956, 187); Пес не ходив уже на край ліса [лісу] з Вовком на розмову, але по якімсь часі Вовк сам вчором прийшов до нього (Фр., IV, 1950, 87); Якийсь час машина йде рівно. Потім задні колеса порпуються непевно, машина ковзається, виявляє тенденцію до руху вистрибом (Ю. Янов., I, 1958, 595); Якому вже починає віритись, що справді якогось дня за частоклом верб підійметься з води його земля і він на ній житечно посіє і городинку посадить (Стельмах, I, 1962, 454).

4. Який кількісно наближається до чого-небудь; не більший, ніж щось. Сьогодні він не спав цілу ніч. Лише ранком задрімав якусь годину і встав потім розбитий і змучений (Мяк., II, 1957, 321); За якийсь півмілі був берег (Тулуб, В степу.., 1964, 394); Ідучи на КП, Шура пообіцяла, що за якусь годину все там влаштує.., а потім прийде до міножетників полуднувати (Гончар, III, 1959, 399).

До якоїсь міри; Якоюсь мірою див. міра. **ЯКИЙ-ТАКИЙ**, яка-така, якє-така, займ. неознач., розм. Те саме, що який-небудь. Часом хіба стрічалася яка-така наймичка зірка або дві (Вовчок, I, 1955, 295); Два хлопчики в мене — один чотирнадцяти, а другий дванадцяти літ — пасушать у добрих людей, та їй за то мають їду й одягину яку-таку (Фр., I, 1955, 370).

ЯКІР, якоря, ч. 1. Пристрій для утримання на місці суден, плавучих маяків тощо у вигляді металевого стержня з лапами, які чіпляються за ґрунт. Стукіт мотора затих, і з хатера впає у зелену глибочінь трилапий якір (Донч., VI, 1957, 505); Чуті було, як гриміли ланцюги якоря, як опускали трап і як по ньому задріботили пасажири (Панч, Ерік.., 1950, 40); Дубок позитувався серед гавані на якорі. Він був цілком безплотний (Ю. Янов., II, 1958, 47); *Образно. О тиза пристане робочого стола, Де ще на якорях дримають вірні рими, Де мислі щоголами підносяться стрункими, Струмлюють образи, як понадводна мля! (Рильський, II, 1960, 18); З будинку чути грюкот посуду і голос Клеопатри: «Мовчи, медуза, іржавий якір, зламана щогла!» (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 81); // Зображення такого пристрою як емблема моряків. На морському кітелі, що облягав могутні плечі Дорошенка, — якір, ланцюг і сектан. Хлопцям просто очі вбирає той значок (Гончар, Тронка, 1963, 149); Трипотіли на вітрі чорні стрічки з золотими якорями (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 78).

△ **Становий якір див. становий**.
◇ **Зніматися (знятися) з якоря див. зніматися; Кідати (кинути) якір:** а) зупинятися для стоянки, опускаючи в воду стержень з лапами. Вона [канонерка].. стала в гавані біля гаїлеріза й моментально кинула якір (Ю. Янов., II, 1958, 109); Невеличке, але швидкодійне

і елегантне спортивне судно... з'явилося перед Одесою ще третього дня ввечері і кинуло якір на рейді (Смолиць, Світанок..., 1953, 39); б) знаходити собі пристановище. Де ж кінець цим вічним мандражам? Де той порт, в якому кине він свій важкий життєвий якір, де знайде він свою сім'ю, жінку, діток? Де це нарешті буде? (Тулуб, В степу..., 1964, 470); Ставати (стати) на якір (на якорі) див. ставати; Стояти на якорі див. стояти; Якір порятунку (рятування) — остання надія, останній засіб для врятування. Приїзд Марусі завжди був для попієнь свого роду якорем рятування, що хоч на деякий час виводив їх з тиші й нудоти одноманітного сільського життя (Добр., Очак. розмир. 1965, 202).

2. ел. Обертова частина електричної машини постійного струму; ротор. Якір призначений для з'єднання осей обертюв секцій обмотки і для рівномірного переміщення їх у магнітному полі генератора (Автомоб., 1957, 221); Треба було розібрати машину, вийняти геть якір, перемотати його, треба було — як казали добровільні помічники майстрів: «Із старого зробити нове...» (Ю. Янов., II, 1954, 170).

ЯКІРЕЦЬ, рця, ч. 1. Зменш.-пестл. до якір. Він притяг у хату старий іржавий якірець (Донч., II, 1956, 408); В кожного [з поранених] на грудях лежала безкозирка й триполіти на вітрі муарові стрічки з золотими якірцями (Кучер, Голод, 1961, 20).

2. (Tribulus L.). Одно- або дворічна трава родини паролістових, що має лежачі розгалужені стебла й пароперисті листки з дрібними жовтими квіточками. У деяких бур'янів, як-от липучка, реп'яшок, якірці, лопухи та ін., насіння і плоди мають різні шипи, гачки тощо, якими вони чіпляються до шерсті тварин та одягу людини і теж розносяться на великій території (Колж. енци., II, 1956, 150).

ЯКІРНИЙ, а, е. 1. Прикм. до якір. 1. Важко повертає своє металеве тіло теплохід «Марафон», скрегоєче якірними лебідками і бере курс на Грецію (Чаб., Балкан. весна, 1960, 417); Пухкає катер, бряжчать якірні ланцюги, віддалено лунають людські голоси (Ткач, Крута хвиля, 1956, 86); // Який утримується на місці за допомогою якоря. Море було начинене якірними, магнітними й плавучими мінами (Кучер, Голод, 1961, 432).

2. ел. Який є частиною якоря (див. якір 2).

ЯКІСНИЙ, а, е. 1. Прикм. до якості 1, 2. Згідно з діалектичними законамирностями у фізіології кількісні зміни приводять до якісних змін фізіологічних властивостей речовини (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 70); XX століття характеризується не тільки величезним збільшенням обсягу наукових знань, а й якісною зміною самого характеру науки (Наука... 11, 1962, 4); Практичне здійснення курсу на підвищення ефективності виробництва й поліпшення якісних показників економіки зв'язане з пошуком нових підходів і нових рішень, які б дали змогу новому міроу використати переваги соціалістичної системи (Ком. Укр., 6, 1975, 68).

△ **Якісний аналіз** — метод визначення хімічного складу речовини. — Темний шматок [мінералу] треба віддати в інститут для якісного і кількісного аналізу (Досв., Вибр., 1959, 273).

2. розж. Те саме, що високоякісний. Якісне виготовлення виробів можливе тільки на верстатах, які відповідають нормам точності (Технол. різального інстр., 1959, 7); Він завжди варив якісну сталь (Чорн., Визвол. земля, 1950, 112).

3. грам. Який виражає якість, внутрішню ознаку предмета. Якісні прикметники виражають безпосередні, прямі ознаки предметів. У різних предметах ці ознаки можуть мати неоднакову міру виразу (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 150).

ЯКІСНО. Присл. до якісний 1, 2. *Ленінізм, будучи узагальненням і творчим розвитком марксизму, є найвищим досягненням суспільної думки, якісно новим етапом у розвитку філософії та інших суспільних наук* (Рад. літ-во, 3, 1967, 3); *За останні роки все чіткіше вимальовується структура сільської торгової мережі, яка дозволяє більш-менш якісно і повно забезпечити запити населення* (Нар. тв. та етн., 6, 1973, 13).

ЯКІСТЬ, якості, ж. 1. філос. Внутрішня визначеність предмета, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших.

2. Ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання за призначенням. *Систематичне підвищення якості продукції є обов'язковою умовою розвитку економіки* (Програма КПРС, 1961, 76); *Обійшла [Горленко] сівацьві, придивлялася скрізь до роботи, перевіряла якість зерна та номери сівалок, що висівали на великому кліні ячмінь* (Крот., Сини..., 1948, 50); *Довго він перегортвав дрібно списані аркуші, ніби перевіряв якість переказу* (Кол., Терен., 1959, 351); — *Що ж це виходить?* — *міркував він вголос.* — *На відірваність, звичайно, треба перейти, але так, щоб якість роботи не знизилася* (Собко, Запорука..., 1952, 224).

[**Державний**] **Знак якості** — найвища оцінка якості продукції. *Новому виробу Сумського машинобудівного заводу імені Фрунзе — центрифуги, що застосовується в хімічній та харчовій промисловості, — присвоєно державний Знак якості* (Рад. Укр., 6. I 1971, 2); *Знак якості засвідчує, що... виріб стоїть на рівні найкращих вітчизняних і зарубіжних зразків* (Веч. Київ, 7.VI 1975, 2); **Інспектор якості** — людина, яка визначає ступінь придатності чого-небудь. *Йосип Іванович разом з другим інспектором якості... вийшли нарешті в поле перевірити якість роботи* (Панч, В дорозі, 1959, 220).

3. Та чи інша характерна ознака, властивість, риса когось, чого-небудь. *Радянський робітничий клас успадкував і приживив найкращі якості революційного пролетаріату* (Ком. Укр., 4, 1968, 7); *Висока комуністична свідомість, працьовитість і дисципліна, відданість суспільним інтересам — кевід'яльні якості людини комуністичного суспільства* (Програма КПРС, 1961, 54); *Цінні якості лавцю давно привертали увагу людини: його деревина є найкращим матеріалом для виготовлення олівців* (Наука..., 11, 1956, 37).

4. шах. Різниця в цінності між важкою фігурою (турою) і легкою (слоном, конем). *Пожертувати якість*. **ЯКМОГА** див. якомога.

ЯКНАЙ... префікс. Уживається для творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників із значенням найбільшої або найменшої міри якості, напр.: якнайгучніший, якнайгучніше, якнайдокладніший, якнайдокладніше, якнайдужчий, якнайдужче, якнайширший, якнайширіше і т. ін.

ЯКНАЙБІЛЬШЕ, підсл. Присл. до якнайбільший. *Почалась розмова, в якій сторожиза намагалась якнайбільше відітатися від Раїси та якнайбільше розповісти їй* (Коцюб., I, 1955, 311); *Ми всі озброєні методом соціалістичного реалізму. А саме цей метод гарантує здійснення побажань Маяковського, щоб якнайбільше було поетів хороших і різних* (Рильський, IX, 1962, 8).

ЯКНАЙБІЛЬШИЙ, а, е, підсл. Найвищ. ст. до великий 1, 3—6. — *Казук — то наш піт і наша праця, а він вибере, сучий стл, якнайбільшого, хряп об коліно, середню виїсть, а решту в бур'ян. Хоч би товаришу віддав, як сам не подужає* (Тют., Вир, 1964, 35); *Успіхи кому-*

ністичного будівництва несуть якнайбільший достаток і рабське життя всім, ще вище підносять могутність, честь і славу Радянської Батьківщини (Програма КПРС, 1961, 124).

ЯКНАЙБЛІЖЧЕ, підсил. Присл. до якнайблїжчий. Зірвався [метелик] і почав кружляти понад лажною, щораз то меншими й меншими кружками: хтонів він бачити якнайблїжче те ясне сонце, яким йому здавалась лампа (Л. Укр., III, 1952, 475).

ЯКНАЙБЛІЖЧИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до близький 1, 2, 4—6.

ЯКНАЙВИЩЕ, підсил. Присл. до якнайвищий. По малу, — зважуючи кожне слово, — говорить вона про свій кологосп., про потребу ще чимало й чимало попрацювати, щоб якнайвище піднести його (Крот., Сини., 1948, 6).

ЯКНАЙВИЩИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до висобкий 1—8.

ЯКНАЙГІРШЕ, підсил. Присл. до якнайгірший.
ЯКНАЙГІРШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до погавний 1—6.

ЯКНАЙГЛИБШЕ, підсил. Присл. до якнайглибший. — Певне, трусити будуть, — проловіс він та мерцій за зшиток, ухопів його з стола, перевернув удвоє та, нагнувшись до чобота, посунув його якнайглибше в халеву (Мирний, IV, 1955, 369); В альтанці вони переодяглися. Жучок звелів свого нового бриля нап'ясти якнайглибше, аж на очі (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 55).

ЯКНАЙГЛИБШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до глибокий.

ЯКНАЙДАЛІ, присл., підсил. Найвищ. ст. до далеко. Іван думає уперто, яким би чином довше затримати Чужайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла етітки (Кочуб., II, 1955, 348); — Наші хочуть заманити ворога якнайдалі, а потім вийти йому в тил (Збан., Газмниця..., 1971, 40).

ЯКНАЙДЕТАЛЬНІШЕ, підсил. Присл. до якнайдетальніший. Кілька годин працював Панкратов над картою. Йому хотілося якнайдетальніше зафіксувати путь і місце покладів (Донч., II, 1956, 59).

ЯКНАЙДЕТАЛЬНІШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до детальний.

ЯКНАЙДЕШЕВШЕ, підсил. Присл. до якнайдешевший. Ще в перші роки існування Радянської держави В. І. Ленін говорив: «...Березти треба в РСФРР золото, продавати його якнайдорожче, купувати на нього товари якнайдешевше» (Наука., 3, 1961, 9).

ЯКНАЙДЕШЕВШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до дешевий.

ЯКНАЙДОВШЕ, підсил. Присл. до якнайдовший. Ох, Юзя так рівне молилась, щоб та гувернантка якнайдовше не знаходилась (Л. Укр., III, 1952, 648); / Гомер, і Шота Руставелі, і Шекспір. — всі вони з озотою вчилися у народу, і народ за це їх здоровими соками землі поїв., щоб жили співці його в історії якнайдовше (Тич., III, 1957, 353).

ЯКНАЙДОВШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до довгий. Не пив [Славко], але мучив склянку пива. Старався, щоб йому вистачило цієї склянки.. на якнайдовший час (Март., Тв., 1954, 409).

ЯКНАЙДОРОЖЧЕ, підсил. Присл. до якнайдорожчий.

ЯКНАЙДОРОЖЧИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до дорогий.

ЯКНАЙДОШКУЛЬНІШЕ, підсил. Присл. до якнайдошкульніший. Ціла зерая гав і кілька сорок з одчайдушним галасом погнали сову, намагаючись якнайдошкульніше дзьобнути її (Коп., Як вони., 1961, 166).

ЯКНАЙДОШКУЛЬНІШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до дошкульний.

ЯКНАЙДРІБНІШЕ, підсил. Присл. до якнайдрібніший.

ЯКНАЙДРІБНІШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до дрібний.

ЯКНАЙКОРОТШЕ, підсил. Присл. до якнайкоротший.

ЯКНАЙКОРОТШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до короткий.

ЯКНАЙКРАЩЕ, підсил. Присл. до якнайкращий. На той рік уберуся якнайкраще, то й піду у село в гості (Мирний, I, 1954, 75); Справа розгорталася якнайкраще (Вільде, Сестри., 1958, 454); — Ну, все гаразд, — мовив Сашко. — Зерно посіяли якнайкраще, бо землю зорили, заскородили й засіяли найкращими машинами (Ів., Вел. очі, 1956, 164).

ЯКНАЙКРАЩІЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до гярний 1—5, добрий 1—6, 8 і хоробий. Генералу подобалась його [ад'юганта] витонченість і такт і навіть його романтично-донжуанська душа. Поки що він за все йому пробачав, і стосунки між ними були якнайкращі (Тют., Впр, 1964, 504); Що подарунок — справа делікатна, не можна не погодитись, бо ж хочеться вибрати якнайкращий., такий, у котрому буде все — і ваше ставлення до людини, і сама людина з її уподобаннями та смаками (Знання., 3, 1973, 17).

ЯКНАЙЛЕГШЕ, підсил. Присл. до якнайлегший. [З а х а р к о:] Вона мати! Звичайно, вона бажає, щоб пестованій дитині якнайкраще, якнайлегше... (Крот., II, 1958, 155).

ЯКНАЙЛЕГШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до легкий.

ЯКНАЙЛІПШЕ, підсил. Присл. до якнайліпший. Минув тиждень, — усе йшло якнайліпше (Фр., III, 1950, 63); Мати хотіла якнайліпше, а виходило все навлад (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 81).

ЯКНАЙЛІПШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до гярний 1—5, добрий 1—6, 8 і хоробий.

ЯКНАЙМЕНШЕ, присл., підсил. Найвищ. ст. до м'яло. Вчора був у мене лікар, — ланказав знов якнайменше ходити (Л. Укр., V, 1956, 389); Іздовж при транспорті залишено було якнайменше — одного на кілька підвід (Гончар, III, 1959, 95).

ЯКНАЙМЕНШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до малій. Признатись належить, що такі в світі існують тіла, неподільні на частки і якнайменші на розмір (Зеров, Вибр., 1966, 142).

ЯКНАЙМІЦНІШЕ, підсил. Присл. до якнайміцніший.

ЯКНАЙМІЦНІШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до міцний.

ЯКНАЙПИЛЬНІШЕ, підсил. Присл. до якнайпильніший. Всі прититли і якнайпильніше розглядали людську постат, що наближалася, ще далеко розмахуючи картузом (Тют., Впр, 1964, 235).

ЯКНАЙПИЛЬНІШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до пильний¹.

ЯКНАЙПОВНІШЕ, підсил. Присл. до якнайповніший. Радянська соціалістична загальнонародна держава покликана якнайповніше виражати волю всього народу (Ком. Укр., 7, 1970, 5).

ЯКНАЙПОВНІШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до повний. Комсомол дбає про якнайповніше використання тих багатих можливостей, що їх має для ідейно-політичного виховання молоді вища школа (Ком. Укр., 2, 1974, 48).

ЯКНАЙРІШУЧІШЕ, підсил. Присл. до якнайрішучіший.

ЯКНАЙРІШУЧІШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до **рішучий**. — *Товариші! Як представник саперного батальйону.. і як депутат місцевої Ради солдатських депутатів, я заявляю якнайрішучіший протест проти цих контрреволюційних дій гайдамаків (Головко, II, 1957, 547).*

ЯКНАЙСУВОРІШЕ, підсил. Присл. до **якнайсуворіший**. Голова сільради, знітившись, одвів діда Корнія в куток і якнайсуворіше дав йому директиву скликати актив (Жир., Вибр., 1960, 308); Самісв щоразу обганяв її [похідну колону] на мотоциклі, задоволено оглядаючи бійців і наказуючи командирам якнайсуворіше стежити, щоб ніхто не відстав (Гончар, I, 1954, 65).

ЯКНАЙСУВОРІШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до **суворій**.

ЯКНАЙТЕПЛІШЕ, підсил. Присл. до **якнайтепліший**. Коли всі пішли з барака, він якнайтепліше закутався в свою заробітчанську одешину, бажуючи зігрітись і краще пожити хоча б у сні (Стельмах, II, 1962, 255).

ЯКНАЙТЕПЛІШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до **теплій**.

ЯКНАЙТІСНІШЕ, підсил. Присл. до **якнайтісніший**. Іван Павлович доручив йому якнайтісніше тримати зв'язок з містом (Збан., Тасмниці.., 1971, 141).

ЯКНАЙТІСНІШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до **тісний**. Між нашим університетом і Краківським та Варшавським університетами встановилися якнайтісніші зв'язки (Веч. Київ, 9.XII 1971, 1).

ЯКНАЙЧАСТІШЕ, підсил. Присл. до **якнайчастіший**. Настя положила зарік якнайчастіше навідуватися до зречениці (Мирний, IV, 1955, 68); *Намагався [Вася] якнайчастіше проходити біля будинку професора (Собко, Скеля.., 1961, 32).*

ЯКНАЙЧАСТІШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до **частій**.

ЯКНАЙШВИДШЕ, підсил. Присл. до **якнайшвидший**. Я постарався якнайшвидше переглянути рукопис кожного присланого Вами оповідання (Кошуб., III, 1956, 375); Після уроків вона хотіла якнайшвидше побігти додому, але її зупинила та рожева дівчинка (Ів., Тасмниці, 1959, 87); *Сашко.. поквалілася закінчити сніданок якнайшвидше (Смолич, I, 1958, 86).*

ЯКНАЙШВИДШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до **швидкій**.

ЯКНАЙШІРШЕ, підсил. Присл. до **якнайшірший**. Прийшла з РВК до сільради оповістка, що в невідомо якого числа в селі Щербанівці виїзана сесія губсуду буде розглядати справу «Матюшині банди» і щоб про це якнайшірше оповістити людиність (Головко, II, 1957, 183).

ЯКНАЙШІРШИЙ, а, е, підсил. Найвищ. ст. до **широкий** 1—7. Соціалістична держава побудована так, що якнайшірші маси трудящих беруть вирішальну участь в управлінні державними і суспільними справами (Ком. Укр., 3, 1960, 37).

ЯК-НЕБУДУ, присл. незнач. 1. Якимсь чином, способом; так чи інакше. Чоловік віз мішки від вітраха, та вісь йому і уломилась. Чоловік той хоче, щоб під'їзати як-небудь, так шкапа не стоїть (Кв.-Осп., II, 1956, 53); — *Може, як-небудь розгорюємось на скотинку: свій зліб буде. Сам хазяїном станеш (Мирний, I, 1949, 163); — Тільки ти — обереженько. Може, як-небудь прохідними дворами (Головко, II, 1957, 598).*

2. Погано, недбало, абияк. А потім Співали б прозу, та по нотам, А не як-небудь... Друже мій (Шевч., II, 1963, 423); — *Нащо ти, дочко, над тил свою голову жорочисш та очі збавляєш? Помережала б там як-небудь та й годі! (Мирний, II, 1954, 250).*

3. Колись у майбутньому. Я як-небудь заїду та й візьму [книжки] з собою, щоб поробити на кожній відповідні написи (Мирний, V, 1955, 429).

ЯК-НЕ-ЯК, присл. Як би там не було; за будь-яких умов. Коли підірв Іон, Петру пожаєшав. Як-не-як, а роботящий син — радість у сім'ї (Чаб., Балкан, весна, 1960, 34); *Брати Блаженки шепотілися між собою, що, коли треба буде, вони стануть один до одного спинами. Як-не-як, у них тоді буде чотири ноги — не легко зіб'єш (Гончар, III, 1959, 258).*

ЯКО, спол., заст. Як (див. як²). Розлилася кров гаряча, Яко вода по землі (Чуб., V, 1874, 739); *Він завжди був певним, що заслуги його, яко патріота, не загинуть марно (Кошуб., I, 1955, 167); Галя в майстерні, мама не виждить, я лежу, а холодильник у нас завжди порожній... Яко птахи небесні (Перв., Дикий мед, 1963, 390).*

ЯКОБІНЕЦЬ, нця, ч. 1. Представник революційно-демократичних шарів французької буржуазної революції кінця XVIII ст.: член якобінського клубу. Якобінці 1793 року були представниками найреволюційнішого класу XVIII століття, міської й сільської бідноти (Ленін, 32, 1973, 298); *Робесп'єр, вождь якобінців, дякував Жан-Жаку Руссо за те, що той навчив його пізнавати самого себе (Тич., III, 1957, 216).*

2. перен., заст. Людина революційних, лівих політичних переконань; вільнодумець. Вільно мій, та й дід по матері, були, як майже всі освітніші росіяни початку XIX в., скорше всього якобінцями, держалися якогось лішаними республіканства з цезаризмом (Драг., II, 1970, 152); — *Крамольники і якобінці довели до того, що наші крилаки стали голови піднімати (Рйбак, Помилка.., 1956, 143).*

ЯКОБІНІЗМ, у, ч. Те саме, що **якобінство**. Сумне «Єдинство» (блоку з яким посоромилися меншовики-оборонці) хоче перейняти букву якобінізму, не дух його, — зовнішні вияви, а не зміст його політики. Це дорівнює по суті зраді революції XX століття, зраді, прикритій брехливими посланнями на революціонерів XVIII століття (Ленін, 32, 1973, 299).

ЯКОБІНСТВО, а, с. Принципи й політичний рух якобінців у Франції в XVIII ст. Історики пролетаріату бачать в якобінстві одно з найвищих піднесенень пригнобленого класу в боротьбі за визволення (Ленін, 32, 1973, 366).

ЯКОБІНСЬКИЙ, а, е. Стос. до якобінця і якобінства.

Якобінський клуб — політична організація періоду французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Дедалі більшого впливу набував якобінський клуб (Нова іст., 1956, 61).

ЯКОВИЙ, а, е. Прямк. до як¹.

ЯКОВО. 1. присл. нит., заст. Як (див. як²). Яково то йому, голубчику мойому, у тій дорозі буде? (Барв., Опов., 1902, 140); *Підняла очі Горпина, а в очах слози. — Ми-то перетерпимо, — каже, — а дитина як? Яково їй терпіти? (Гр., I, 1963, 252); // Скільки. На плацу зібралась купка людей, дві якісь жінки плакали, вигладаючи своїх поміж парами в кайданак. Яково лихт, розпачливиш голіе пройшло поміж тими парами (Вовчок, I, 1955, 363).*

2. спол. з'ясувальний. Приєднує шідрядні додаткові речення. Як стая він говорити, яково важко у чужих людей жити та яково сумно, почала тоді дівчина знов сильно їй вірко плакати (Вовчок, I, 1955, 350).

ЯКОВСЬ, присл., рідко. Те саме, що **якось**¹. — А як саме ви штурмували б? .. Покажіть. «Штурмуйте мене.. — Але ж, товаришу генерал, — зам'явся Хома. — Яковсь... Поважили вас, а ви потім розсердитесь (Гончар, III, 1959, 251).

ЯКОМОГА, рідше **ЯКМОГА**, присл. 1. З усіх сил, наскільки можливо. — *Вип'ши [зілля] — біжи якомога; Що б там ні кричало, Не оглянься, поки станеш Аж там, де прощалося* (Шевч., I, 1963, 59); *Яків того року таки добре заробив. Налядав якомога, бо знав, за що, то й діло кипіло* (Вовчок, I, 1955, 73); *Алла Михайлівна на вулиці прискорила ходу і старалася якомога закритися від куряви парасолькою* (Л. Укр., III, 1952, 604); *Всяке додому спішишь якомога* (Граб., I, 1959, 315); *Він якомога відтягував розмову з Грицьком* (Головка, II, 1957, 553); *Данило все ще поривався довести, що треба якомога поспішати всім, треба зміцнити 3-ю червоноармійську роту в Золотоноші* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 47).

2. Уживається як підсилення при вищому ступені прикметників та прислівників. *Тихович поспішався якомога швидше покинути село, де зазнав стільки сумних пригод* (Коцюб., I, 1955, 230); *Купріян кумекав, що машини приносять більше користі, ніж живі руки, і не марнував часу та запроваджував у своєму господарстві цих машин якомога більше* (Тют., Вир, 1964, 414); — *Швидше!* — *вигнали йому тепер, як завжди гукують останньому. А він дбайливо ув'язував себе якомога міцніше, щоб не зринуть з темлі, не зівратись* (Гончар, III, 1959, 102).

ЯКОСЬ¹, присл. неознач. Уживається при вираженні неспевності, невизначеності способу дії; якимсь чином, не ясно, як саме. *Хома балакав із савтом та все якось чудно та неспокоїно поглядяв на стару* (Коцюб., I, 1955, 90); *Він зрозумів, що велике їй чисте козання палає в серці молодого табунника і треба б якось допомогти йому добитися свого частя* (Тулуб, В. степену., 1964, 179); — *Може, якось викрутимось, бо я дивитись не можу, як ти караєшся з оцим лісом* (Стельмах, I, 1962, 481); // *Те саме, що чомусь 2. Любий дядьку! Справді мені якось аж дивно, що я ніяк не можу з Вами побачитись* (Л. Укр., V, 1951, 31); *Якось не тішили моє око ані розлогі, яро-зелені, порізані блакитними озерами та гирлами плаєні, що розлягалися за річкою в Румунії, ані жоєті, залиті дилею виноградиноків по підвір'ю шпильасті гори, що тиснуться понад Прутом з свого боку...* (Коцюб., I, 1955, 177); *Якось йому не щастилося* (Фр., IV, 1950, 10); [А н д р і й:] *Ви все якось уникаєте розмовляти про те, що мене найбільш хвилює!* (Мороз, П'єси, 1959, 338); // *Невароком, випадково. Приходить жінка получати гроші на дітей...; казначей якось їй і видає замість 6 та 12 карбованців* (Мирний, V, 1955, 325); *Старшокласники, хлопці й дівчата, розбрелись, позникали в зеленій виноградних гащах. І, звісно, це ж була чистісінька випадковість, що Тоня з Віталієм женуть один рядок, дієчина сама якось опинилася в цьому рядку в останню мить* (Гончар, Тронка, 1963, 50).

ЯКОСЬ², присл. часу. Одного разу. *З нудьги із двору погуляти Якось, задумавшись, пішла [генеральша], Та аж за царину зайшла* (Шевч., II, 1963, 244); *Якось раз над містечком стояла тиша, місячна, літня ніч. Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, новий* (Н.-Лев., I, 1956, 53); *А якось, коли розмови ущухли, Шевченко заспівав пісню* (Тулуб, В. степену., 1964, 214).

ЯКОСЬ-НЕ-ЯКОСЬ, присл., діал. Все-таки. *Видно було, що страх йому не хотілося відходити від ями. Щозагла ставая над нею, вдихався в її темне гирло, нюхав важкий нафтовий сопух, що валив із неї клубами.. Врешті якось-не-якось Йойна пішов* (Фр., IV, 1950, 17).

ЯКОСЬ-ТО¹, присл. Те саме, що **якось**¹. *Заплакана Фросина Полярш, тримаючись рукою за серце, обернулася обличчям до села, але вже нікого не побачила на шля-*

ху.. — Не журися, жінко, якось-то буде, — заспокоює її поглядом і рухом руки Мар'ям (Стельмах, I, 1962, 32).

ЯКОСЬ-ТО², присл. Те саме, що **якось**². *Якось-то йдучи уночі Понад Невою... та йдучи Міркую сам-таки з собою* (Шевч., II, 1963, 415).

ЯК-ОТ, част. Уживається для розкриття, уточнення висловленого змісту (перев. при перерахуванні) у знач.: а с а м е, в а п р и к л а д. — *Ця баба з ганжою [Ганджем], як-от бувають з ганжою коні або корови... Я ж вам казала* (Н.-Лев., VI, 1966, 22); *Нічого специфічного, врочистою, як-от гранітних та мармурових пам'ятників, на нашому кладовищі не було* (Довж., I, 1958, 75); *Кожного ранку Г'нат об'їжджав село, щоб встановити... чи немає ніяких порушень, як-от крадіжка колгоспного майна, порубка дерев на шляху, ночівля проїжджих та перекоши без його дозволу і т. д.* (Тют., Вир, 1964, 65).

ЯКРАЗ. 1. присл. У цей час, у цей момент. *Молодь вся була на полі, Бо якраз настали жнива* (Л. Укр., I, 1951, 369); *Якраз дзвінок.. на коридорі кінець урока сповістив* (Тич., II, 1957, 31); *Мати біля припічка якраз насипала в миску борщу* (Головка, А. Гармаш, 1971, 529); — *У нас оце якраз яблука падають... Вийдеш на світанку, а вони — бух, бух* (Тют., Вир, 1964, 349).

2. присл. Те саме, що **саме**². *Якраз з наших вікон видно було дорогу* (Вовчок, VI, 1956, 228); — *Де ж їхля зброя? — Зброя буде. Може, ви якраз на ній і стоїте* (Гончар, III, 1959, 171); *Та то [літа] пуста, аби здоров'я, а його якраз нема* (Коцюб., III, 1956, 382); // *Те саме, що збіємі. — Десятків зо два коней завжди держав, пар тридцять волів. — Ну, от і подлімо! — весело сказав Саранчук. — А ділити якраз і не обов'язково, — сказав Кузнецов* (Головка, II, 1957, 498); // у знач. присудк. с. Точно, в самий раз. *Якраз Савці свитка, та тільки рукавів нема* (Укр. присл., 1963, 51); *Сонце в полудне, Юстинці душно, Максимові — якраз* (Бабляк, Жванчик, 1967, 48).

3. част. Уживається для виділення, більшої конкретизації особи чи предмета, для підсилення ознаки тощо. *З вулиці веде на наше подвір'я ..кам'яна ступалка* (ступанка), *якраз така, яку можна побачити на малюнках Венеції, Рима або Неаполя* (Коцюб., III, 1956, 148); *Сьогодні якось і не схожий цей тяжко скалічений чоловік на героя, а тоді нібито якраз він перший підняв свою безкозирку на високій брамі над Графською пристанню, і та безкозирка заміняла атакуючим прапор* (Гончар, Тронка, 1963, 170); // Уживається для уточнення, підсилення обставин часу, місця, способу дії тощо; саме. *Вранці-рано, в пиліпівку, Якраз у неділю, Побігла я за водою...* (Шевч., I, 1963, 292); [М о к р и н а:] *Як сказала я старій пані, що Женя рветься в село, так вона мене почала прохати, щоб я швиди їхала собі, ото ж я крадькома і майнула та якраз у дощ* (Кроп., II, 1958, 495); *За Артемовими розразунками тікати мали [хлопці] з рову якраз у той соляшник* (Головка, II, 1957, 246); *Раптово якраз напроти Глоби вистрибнув з-за намету ясно-сірий велетенський вовк* (Тулуб, В. степену., 1964, 218); *Пізотному полкові коні зараз підвернулися під руку якраз до речі, мовби сама доля посилала їх* (Гончар, III, 1959, 70).

4. част., розж., ірон. Уживається (перев. з підвищеною іттонацією) при запереченні в значенні, близькому до ч о м н е т а к, а в ж е ж, о т о ж. — *Хіба не вгадав, що її звети Олена? — Ха-ха! а може, і не Олена? — Ну, то Наталя. — Якраз! та-ха!* (Коцюб., II, 1955, 210); — *Коли б не вона [Червона гвардія], чи сиділи б оце ми з вами на збораз, поміщицьке добро ділячи? Як-*

раз! (Головко, А. Гармаш, 1971, 487); — Ні, далі, мабуть, я з тобою не піду, Вутанько... — Вона зможе їти попробувала рукою кобуру з револьвером. — Бо, чого доброго, ще в пастку заведеш. — Якраз, може, вивела б, а не завела (Гончар, П, 1959, 257).

ЯК-ТАКИ, присл. Уживається в риторичних питаннях і окликах для вираження здивування, зацікавленості і т. ін. Як-таки: одного села люди, однаково жили, купів хліб-сіль ділили; купів робили... а тепер: одні — вільні, другі — невольні!!! (Мирний, П, 1954, 92); / ось — щось саме про життя ген туди літ за двадцять забалакали: «Що-таки воно буде? Як-таки воно хоч діти наші житимуть?» (Головко, П, 1957, 38).

ЯКЇТ див. якїти.

ЯКЇТИ, ів, мн. (одн. якїт, а, ч.; якїтка, и, ж). Народ, що становить основне населення Якутської АРСР; представники цього народу. Зверни, голубко моя, увагу на застрашню мою замітку про калмиків та якутів (Коцюб., П, 1956, 170); Корінні народи Сибіру — якути, буряти та інші, які жили тут з давніх-давен, — багато запозичили від росіян: ознайомилися з землеробством і різними ремеслами, яких до приходу сюди росіян не знали (Фіз. геогр., 6, 1957, 100).

ЯКЇТКА див. якїти.

ЯКУТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до якїти і Якутія. Успішно розвивається фольклористика якутського, алтайського, татаського і туїнського народів (Нар. тв. та етн., 6, 1973, 99).

ЯКЩО, спол. умовний. Уживається для приєднання підрядних умовних речень до головного; коли. Якщо обрид тобі хто, позич йому грошей (Номис, 1864, № 311); Ой піду я в гай зелений, Посажу я руту. Якщо зійде мор рута, Останусь тут (Шевч., П, 1963, 176); [А в релігій:] Якщо сьогодні я прийду до неї, вона мене в Александрію візьме (Л. Укр., П, 1952, 286); Якщо справді все описане для майбутнього фільму не підійде, тоді давайте краще першу частину кінокартини почнемо з пісні (Довж., І, 1958, 69); — Якщо ти її так колаєш, — хай вона завжди буде з тобою, — сказав він молодому табунникові і віддав йому свій малюнок. — Це запорука того, що колись вона стане твоєю дружиною (Тулуб, В. Степу..., 1964, 183); // Уживається для приєднання підрядних умовних речень з часовим значенням. Якщо будете в Полтаві восени, то привезіть з собою і «Гамлет» (Мирний, V, 1955, 385); Рука черкнула і кам'яну скіфську бабу... Звичайним стовпчиком стоїть, для хвіртки припасована... Хтось придумав, закопав біля двору, і тепер навіть вночі, якщо п'яний, йдучи з чайної, наткнеться на цей прикметний стовпчик, то одразу визначить свої координати (Гончар, Тронка, 1963, 43); // Уживається у вставних реченнях з умовним значенням. Кажуть, голод в їх почаєвся, — якщо правда, дуже жаль (Л. Укр., І, 1951, 276); — А скажи, якщо не секрет, що тебе заставило шукати роботу в колгоспі, а не де-небудь в місті, в теплій конторі? (Тют., Вир, 1964, 105); // Уживається в питальних реченнях при певисловленому наслідку. — Як ти думаєш, Миколо, якщо я зніму з позиції тарасянців і піду почищу Київ, твої богуни не заважатимуть? (Довж., І, 1958, 196); — Дуже вас прошу, — благає поранений, — не женіть мене зідси в санзвод... — А якщо зараження? (Гончар, П, 1959, 43).

◇ **Якщо [вже] на те пішло див. пітій.**

ЯЛ, а, ч. Робоча й павчальна веслово-вітрильна широка шлюпка з двома, трьома й чотирма парами весел. Найкращий спорстмежи ДТСАФ республіки виборювали на Дніпрі, у Матвіївській затоці, медалі першості України з веслування на морських ялах (Веч. Київ, 22.VIII 1974, 3).

ЯЛЕНИЙ, а, е, діал. Зів'ялий. *У порівн. Вона так любилася ясином світлом, що все забула-запеклася, простягла свої довгі та жовті, як ялене бадилля з ріпи, руки до сонця (Мирний, І, 1954, 59).

ЯЛЕНІТИ, ю, івш, недок., діал. 1. В'янути (про рослини).

2. Марніти. Спаде з личенька краса, Як з калиноньки роса, Стане личенько яленіти, Серденько каменіти (Нар. лірика, 1956, 374).

ЯЛЕЦЬ, яльця, ч., ішт. Невелика риба родини коропових, яка водиться в річках та водоймах. При епадинні в Дністер річки Верещиці зустрічаються.. літка, ялець, плоскирки (Наука..., 10, 1960, 31).

ЯЛИК, а, ч. Невелика шлюпка з однією або двома парами весел. Нур'ялі ліниво рухав веслами. Ялик ішов плаваю, наче тихою степовою річкою (Тулуб, Людолови, І, 1957, 264).

ЯЛИНА, и, ж. 1. Високе хвойне вічнозелене дерево родини соснових. Увійшли вони в лісний край. Перед ними й за ними стояли страшні бори сосни, ялини та осичини (Мирний, І, 1949, 219); Величкі гори навколо поросли стрункими ялинами, дикими яблунями й грушами, горіхами, фісташками і непрохідними хощами малини, ожини, смородини, порічок та терну (Тулуб, В. Степу..., 1964, 116); Висота ялини в Карпатському заповіднику досягає 50 метрів. Крона ялини густа, конусоподібна (По заповідних місцях..., 1960, 53); *У порівн. Ярина, Мов тая ялина При долині, позилася... (Шевч., П, 1963, 336); Замімила [дівчина], стала, як ялина, В сутінках вечірнього вікна (Шер., Дорога..., 1957, 101); // збірн. Будівельний матеріал або дрова з цього дерева.

2. збірн. Ялиновий ліс, гай. Пастух дримає у холодку в ялині (Фр., ХІІІ, 1954, 170).

ЯЛИНКА, и, ж. 1. Зменш.-пестл. до яліна 1. На блакитні очі білявого Василька набігли сльози. Йому жаль стало зеленої стрункої ялинки, що одна звесляла зіймо садок (Коцюб., І, 1955, 78); Чотири сріблясті ялинки посаджено.. посеред палісадника (Ліс, В сінопі..., 1960, 185); *Образно. Від перенісся в нього побігла глибока лінія, а ялинки ажорчок, в які навічно в'ївся рудяний [рудий] пил, стали немов густішими (Гур., Наша молодість, 1949, 363); *У порівн. Пішла до дверей, ота хутка Яринка, строга, як ялинка, струнка, як хвоїнка (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 146); // у знач. присл. в ялинку, ялинкою. Про візерунок, що своєю формою нагадує гілки ялини (вишивка, візерункова кладка цегли, паркету і т. ін.). Паркет викладено ялинкою.

2. Зрубана й прикрашена ялина в свято Нового року або різдва. Виблискує вбрання на ялинці, під ялинкою парти (Вас., П, 1960, 118); В залі стояла висока ялинка, обвішана електричними лампочками (Сміл., Сашко, 1954, 258); На площах Києва встановлювали величезні ялинки і розвішували кольорові лампочки та іграшки (Мокр., Слід..., 1969, 196); // Дитяче новорічне або різдвяне свято з танцями, іграми навколо прикрашеної ялини. Наближалось різдво. У кожного мимоволі заворушилася таямня журба. Згадувалося дитинство, різдвяні колядки й щедрик, ялинка (Тулуб, В. Степу..., 1964, 308); До цього часу Ольга бувала в Народному домі лише з нагоди таких парадних okazji, як новорічний бал.. концерт, огляд мод, а ще в дитинстві — з нагоди ялинки (Вільде, Сестри..., 1958, 463); Правда, школа добре придумала влаштувати ялинку? А ще буде в школі новорічний карнавал (Ів., Тасмунця, 1959, 34).

3. Доїльний майданчик, на якому стани розташовані по обидва боки проходу для доярок під певним кутком до нього. Світле, просторе приміщення з паровим

опаленням. В центрі — «ялієнка», де одночасно можна поставити під електродобільні апарати чотири пари корів (Рад. Укр., 28.IV 1962, 3).

ЯЛІЄНКОВИЙ, а, е. Прикм. до ялієнка. [Н і н а:] Як ви сімлі стріляти в кімнаті! [С у с л я в:] Та в якій кімнаті! Я цілю в ялієнкову шишку (Коч., II, 1956, 224); Багато посудин [лізньокатакомбною культурою] з вершу до низу закриті наліпними валіками, що утворюють пояси паралельних ліній..., ялієнкові візерунки (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 99).

Ялієнкові прикраси — іграшки, якими прикрашають поворіччя або різдвяні ялієнки. Напередодні новорічного свята в багатьох магазинах республіки організовано продаж ялієнкових прикрас (Рад. Укр., 21.XII 1971, 4).

ЯЛІЄННИК, а, ч. Ялієновий ліс, гай. В густому ялієннику Ярема влюстися на свою торбу, підняв комір плаща, сидів, ждав, слухав (Загреб., Шепіт, 1966, 343); Жінка бігла, продираючись крізь хащі молодого ялієнника (Донч., III, 1956, 57).

ЯЛІЄНОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до ялієна. По обидва боки широкої долини піднімаються радами закружені гори, закриті густими ялієновими лісами (Н.-Лев., II, 1956, 388); Путівцем понад річку, через березняк та ялієновий чагарник тихою ступою чвалала руда конячка (Довж., I, 1958, 463); В ялієновому насінні багато смоли (Кол., Як вони., 1948, 90); На гвіздках, над рамами портретів ялієнові галузки з сплетеними у них пишними паперовими рожами (Д. Бедзик, Дніпро., 1951, 19).

2. Уживається як складова частина ботанічних назв, термінів. На Україні, в різних місцевостях, можна почути багато інших назв цієї рослини [омели]: громовий куш, баб'ячий проклан, відьмина мітла, ялієновий барвінок тощо (Знання., 3, 1971, 29).

ЯЛІЄНОНЬКА, и, ж. Пестл. до ялієнка. У лісі, в лісі темному, Де ходить хитрий лис, Росла собі ялієнонька І зайчик з нею ріс (Нех., Ми живемо., 1960, 41).

ЯЛІЄНОЧКА, и, ж. Пестл. до ялієнка. У Карпатах у високих, Край гуцальського села, Ялієночка невеличка Біла стежка зроста (Мур., Піонер. слово, 1951, 76).

ЯЛІТИ, ялію, яліш, недок., перех., діал. В'ялити. **ЯЛІЦЕВИЙ**, а, е. Прикм. до ялієця.

ЯЛІЦЯ, і, ж. 1. (*Abies Mill.*). Високе вічнозелене дерево родини соснових з густою пірамідальною кроною, м'якою плескатою хвоюю і великими шишками. Петро увидів себе [уві сві] біля орлиного гнізда на вершечку височезної, аж до самих змар, стрункої ялієці (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 103); Він стояв обличчям до сонця, розсунувши обома руками сріблясте галуззя молодих ялієць (Мур., Бук. повість, 1959, 26); Засніжені Татри... Ялієці, Смереки та буки ставні (Рильський, III, 1961, 114); *У порівн. Поскакав зайчик вперед, а Тимофій почала за ним. Вийшли з лісу, йдуть полями. При дорозі здибують чоловіка, височеного, як стара ялієця (Казки Буковини., 1968, 96); // збірн. Будівельний матеріал або дрова з цього дерева.

2. збірн. Ялієцевий ліс, гай. **ЯЛІЧКА**, и, ж. Зменш.-пестл. до ялієця. Я., закуриє мляку та й лежу собі під ялієчкою (Фр., I, 1955, 54); По вологості повітря, по палощах, що розливаються довкола, можна пізнати дорогу в ялієчки, де мусять бути рибки (Кол., Терен., 1959, 10).

ЯЛІВЕЦЬ, **ЯЛОВЕЦЬ**, ялієць, ч. (*Juniperus L.*). Вічнозелений чагарник, рідше дерево родини кипарисових з дускополібною або короткоголостою хвоюю та ягодоподібними шишками, живими в медицині. По дорозі він старанно обминає куці розлогого ялієцю (Фр., III, 1950, 84); Чебрець, яловець і деревій, зварені на липовому меду, вчинили своє, вирвали з пазурів кирпаті думного дяка (Рибак, Переясл. Рада, 1953,

170); Ось простяглася алая вічнозеленого ялієцю. Його називають олієцевим деревом: ціна деревина використовується для виготовлення олієців (Літ. газ., 13.V 1958, 1); Сухий яловець спалахував, як порох (Перв., Атака., 1946, 122).

ЯЛІВКА, и, ж. Ялова королева, кобила або вієця. У багатого й теля з телям, а в убогого одна королева, та й та ялієвка (Укр.-присл., 1955, 8); Лізнім вечором, коли постули і домашині, й наймити, Плачиди потай... випустив з обори на вулицю плотеньку ялієву, а сам пішов до Синяк (Стельмах, I, 1962, 501).

ЯЛІВНИК¹, а, ч. 1. збірн. Молода худоба, яка ще не дає приплоду. Він уже від негодина гоївка по лузі на корови й ялієвни, відганяючи їх на толоку (Март., Тв., 1954, 177); [С е м е в:] Як був же за підпасича біля панського ялієвника, то як прижежем було ялієвника на турло, то як улізу в ставок та плаваю аж до полудня... (Кроп., III, 1959, 89).

2. Загорода або ліва для худоби; кошара. Коли... Кречуха... теля... затагнула до ялієвника, тоді встав Юра з-під вориння і став їти дальше (Черемш., Тв., 1960, 73).

ЯЛІВНИК², а, ч. 1. збірн. Ялієцевий ліс, гай, чагарник.

2. Те саме, що ялієць. Пасони ялієвника набрали темно-зеленого кольору (Чорн., Потік., 1956, 3).

ЯЛІВОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до ялієвка. — А в вас худоба яка? — Ой, пане, одна ялієчка, ще не має року, ще не доїть, ще треба чекати цілий рік, поки буде молоко (Укр.-казки, 1951, 342).

ЯЛІВЕЦЕВИЙ, а, е. Прикм. до ялієць і яловець. Коло великої ялієці було декілька малих смерекових та ялієцевих корчів (Фр., VIII, 1952, 367); В парку безлюдно... Тунелями потяглися тусва алая, ялієцева алая, що залишилися ще від давнього планування... (Гончар, Тронка, 1963, 45); // Вигот. з ялієцю. Зовнішню живляють ялієцеву спиртovou настоянку для втирання при ревматизмі і подагричних запаленнях з опухами (Лікар. рослини., 1958, 71).

ЯЛІВЦІВКА, и, ж. Ялієцева наливка. «Якби я ото, — міркував він, — пив якісь благородні напої, як, наприклад, арак... коньяк, але ж я вчора пив саму ялієцьку» (Гашек, Пригоди... Швейка, перекл. Масляка, 1958, 112).

ЯЛІВЧИНА, и, ж., розм. Невелика або поганенька ялієвка. Деся нам ялієчина втекла в ліс ще вчора, то шукали хлопці цілу ніч (Фр., VII, 1951, 320).

ЯЛОВЕЦЬ див. ялієць.

ЯЛОВИЙ, а, е. 1. Який не дає приплоду (про самиць сільськогосподарських тварин). Щастя, як гораз з мішка, так і силється на нашого Павлуся, і урожай у його луччій [кращій], як у другій, і корів нема ялових (Стор., I, 1957, 58); // перек., розм. Який не має дітей (про жінку). Штефан... мав дружину — бездітну Марію..., яку образливо прозивали яловою князинею (Нар. тв. та етн., 4, 1960, 41); П'ять років не мав Коваль Андрій дитини, Хима ялова ходила (Кач., II, 1958, 11).

2. розм. Неродючий (про землю). Ялова земля не нагодує, а сама їсти просить (Укр.-присл., 1963, 246); Гишли [люди на сход] лішні, сірі, важкі, наче грубда яловеї землі, яка їх зродила (Коцюб., II, 1955, 98); Краше ялову рілля самому орати, як із буйної хопту полоти... (У. Кравч., Вибір, 1958, 395).

3. перек., розм. Пустий, безпредметний, нікому не потрібний. Ви побоялися ризикувати... А тепер... перпошені приходите з своїми яловими порадами... (Вільде, Сестри., 1958, 147); // Те саме, що **м'який**¹. Покину човен, плну погою, відпекаєсь ревутих твиль та в тебе

відпичну [відпочину] в спокою, позбувшись ялових зусиль (У. Кравч., Вибр., 1958, 47).

4. Вигот. із шкіри великої рогатої худоби. Ялові рясинці підтримували каски (Ле, В снопі., 1960, 204).

ЯЛОВИЙ, а, е, діал. Ялиновий (у 1 знач.). За селом я яловім бору Важке гудиння пронеслось (Фр., X, 1954, 314).

ЯЛОВИЧИЙ, а, е. 1. Прикм. до яловичина. Подано в зборенних мисах яловичий розсіл (Фр., VIII, 1952, 67).

2. Те саме, що яловий 4. Хряпким польовим пугівцем брели четверо. Двоє попередю, двоє ззаду. Передні були в яловичих чоботях, давно не мазаних і густо припорошених дорожньою курявою (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 3).

ЯЛОВИЧИНА, и, ж. М'ясо великої рогатої худоби. Подали борщ, а далі яловичину, покришили на дерев'яній тарілочці, посолмили та й їли (Кв.-Осн., II, 1956, 68); Не один фунт яловичини та хліба перетаскає Степан, поки такі привче до себе сердитого Бровка (Л. Янов., I, 1959, 241); — Щоб каша була за годину готова! З яловичиною! Перекажіть обзному, що новий пан сотник звелів: з яловичиною (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 396).

ЯЛОВИСТЬ, вості, ж. Тимчасова відсутність приплоду в дорослих самиць сільськогосподарських тварин. Величезної шкоди завдає яловість корів. Кожна ялієка дає за рік на 1000—1500 кілограмів молока менше (Хлібороб Укр., 7, 1969, 20); Маральчий корінь, що дико росте в горах Алтаю, у силосній суміші не тільки сприяє підвищенню продуктивності тварин, а й виликаєє їх від яловості (Рад. Укр., 5.VII 1967, 2).

ЯЛОВИТИ, ів, недок. Бути яловою (у 1 знач.). За рік-два не впізнали армії.. Корови не в кізяках і не яловіть, коні весело іржуть (Вишч., I, 1956, 410).

ЯЛОЗИТИ, бжу, озиш, недок., перех. і неперех., розм. 1. Змацувати або забруднювати щось чим-небудь жирним. Із ріпи надавляли [жінки] зуби, Ялозили все смальцем зуби, Щоб підвести на грів людей (Котл., I, 1952, 141); Дарма було очам бігати: гарні просторі сіни [школи] з чистими білими стінами, знизу пофарбованими начорно, щоб діти не ялозили, .. мотузьяні матки до витирання ніг та густі-часті вішалки для ожежі, — ні за що було зачепитись начальницькому окуві (Дн. Чайка, Тв., 1960, 101); // Змочувати, зволожувати слиною; слинтити. Він посидів коло столу, торгоючи борідку, то смикав її, то брав у рот і ялози, ніби намацався щось високотати з неї (Кожуба, Нові береги, 1959, 343); // Совати, терти чим-небудь по чомусь. [Г а в р и л о:] По губах неначе злось смичком ялозять... (Грас на губах) (Кроп., IV, 1959, 156); — Тобі не обридло сто разів на одному місці пухом по скелі ялозити? (Собко, Звич. життя, 1957, 5).

2. перен. Дуже довго поратися з чим-небудь, обговорювати щось, зволікати з чимсь; возитися. — Мій чоловік, — почала вона ялозити стару історію, — такий вже був обережний, що й на холодне дмухав (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 117).

ЯЛОЗИТИСЯ, бжуся, озишся, недок., розм. 1. Забруднюватися чим-небудь; // Тертися об щось. Полізли [і'яні багачі] цілуватися спершу з Рябенком, а тоді й сами проміж себе. Плечі штовхалися, червоні обличчя ступалися, ялозились одне об одне замаченими вусями й бородами (Гр., II, 1963, 319).

2. перен. Дуже довго займатися якоюсь справою; возитися. В ставочку Пліточка дрібенька Зичев'я гуздрила на удці чер'яка.. Вогузяться, ялозяться і пріє, — та ротеня таке узеньке, бач, Що нічого не одіє (Г.-Арт., Байки., 1958, 80).

ЯЛОМОК, мка, ч., діал. Повстяна шапка. На яломку стрижало біле лебедине перо (Н.-Лев., III, 1956, 291); В дальньому закутку дворища монастирські кріпаки, в дових полотняних сорочках, в повстаньх яломках і старих постлаз, пиляли товсті колоди (Кочура, Зол. грамота, 1960, 189).

ЯМ, у, ч. 1. Поштова станція в Росії і на Україні в XIII—XVIII ст., де подорожні міяляли копей.

2. У Росії XIII—XV ст. — повинність селяні і посадських людей перевозити урядовців та державні вантажі. Руське населення було обкладене тяжкою даниною на користь зана і татарської знаті. Крім того, воно повинно було виконувати інші тяжкі повинності і платити: поплужне (поземельна подать від плуга)... ям (давання підвід для ханських чиновників) (Іст. УРСР, I, 1953, 102).

ЯМА, и, ж. 1. Заглиблення в землі. Я собі послухати посунувся, та, як був дурний, так і шурхнув у яму, — увесь вид кропивкою пожалів. Якійсь гражий син під самісіньким тином яму викопав (Вовчок, I, 1955, 38); [М а т у ш к а г у м е н я:] Куди ж тут їти: я нічого не бачу. Одні рови та ями, та бур'яни (Мирний, V, 1955, 109); Квачка вигребла яму саме серед огудиння (Н.-Лев., II, 1956, 370); Од розривів ями, ями з двох боків шосе... (Сос., II, 1958, 312); Оксана шугнула в залетену яму і набрала в халляку снігу (Чорн., Потік., 1958, 316); *У порівн. У долині, мов у ямі, На багницькій горідріє (Шевч., I, 1963, 243); // Те саме, що могила 1. Я глянцла, усміхнулася... Та й душу не стало! Й мамі вмерла, в одній ямі Обою поховали! (Шевч., I, 1951, 297); Викопали халючі яму чужакові; Наспід положили дошки ясенюві (Шог., Поезії, 1958, 103); // Глибока впадина на дні річки, ставка, озера. — Риба в цей час напівсонна на ямах лежить, повкладалась на зиму (Гончар, Бригантина, 1973, 125); У ямоту.. сазан, плотичка, яц, судах, осетрові ще залагають на глибини, в зимувальних ямах (Наука., 2, 1971, 61); // Заглиблення в чому-небудь, десь. Фідріє Іванович готує під до другого топлення, пічоглядають, може, де яма на черені, то її треба наварити, може, поріє підгорів (Ю. Янов., II, 1958, 242); — Залязай і спи спокійно. Не бієся нічого. — Дякую на слові. — Джемлик залів у пахучу яму, Тимко накрав його сіном (Тют., Вир, 1964, 269).

△ **Вовча яма** див. **вовчий**; **Горлова яма** див. **горловий**; **Очна яма** — те саме, що **Очна ямка** (див. **очний**); **Повітряна яма** див. **повітряний**.

◇ **Копати яму** див. **копати**; **Лягати** (лягіти) в яму див. **лягати**; **Однією** (однією) ногою в ямі — те саме, що **Стояти однією** (однією) ногою в могилі (див. **нога**). Уже дідовід одною ногою в ямі, а ще як залле собі пельку, то мало що зібуть, аби по стіпах не дерся (Март., Тв., 1954, 61); **Поганяти** до ями див. **поганяти**¹; **Пхати** в яму див. **пхати**; **Хоч у яму лягай** див. **лягати**.

2. Спеціально обладнане місце для зберігання, розміщення, збирання чого-небудь. Щороку споруджуються тисячі нових корієчків, свинарників, силосних башт і ям, спеціальних приліщень для приготування кормів (Колг. Укр., 2, 1957, 10); В деяких селах влаштовують під ринками спеціальні цементові ями-басейни для збирання дощової води (Гончар, Таврія, 1952, 29); Здоровіші поранені.. ховалися од бомб під паровозами, в шлякових ямах, в бункерах для вугілля (Тют., Вир, 1964, 347).

3. **заст.** Тюрма, арештантське приміщення (спочатку влаштовувалося в землі, підвалі). — Два роки тому буде, — почав він .. — Сидів я тоді в отсій ямі в слідстві (Фр., II, 1950, 340); Сміливіцеві вижчалось, ніби вже потягли його до княжого двору і вкинули в яму (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 53).

4. *диал., заст.* Примітивна шахта для добування нафти. *Он Матій у ямі робить, у штольні...* Ну, правда, — каже сонух там, задуха, таке... (Фр., I, 1955, 112).

5. *перен.* Те, що характеризується брудом, вастосем, зосередженням низьких інтересів, інтриг, пороків тощо. *Есери і меншовики остаточно скопилися 4-го липня [1917 р.] в покійну яму контрреволюційності, бо вони неухильно копчилися в цю яму в травні і в червні, в коаліційному міністерстві і в схваленні політики наступу (Ленін, 34, 1973, 43); Данило, замість стати поетом, зробився петлюрівцем. І кому яке діло, як він замість романтичних вершин звалився в смердючу яму (Стельмах, II, 1962, 56).*

ЯМАР, я, ч., *диал., заст.* Робітник-шахтар, що працював у ямі (у 4 знач.). *Знабору сторушали йому [шуму в кімнаті] окрики ямарів, дзвіни в кошарах, скрип возів (Фр., VIII, 1952, 379); Ямар бігцем полетів аж під напис, де стояв Тарас (Ков., Світ..., 1960, 39).*

ЯМБ, а, ч. У силабо-тонічному віршуванні — двоскладова стопа з наголосом на другому складі (◡◡), напр.: Нає вóлї Па́ртії є́днá (Сосюра). Форма поезії Гравовського різноманітна. Він вживав різні віршові розміри: ямб, хорей, дактиль, амфібрахій та ін. (Укр. літ., 9, 1957, 177); Читаючи драматичні поеми Лесі Українки чи її же «Каміньного господаря», раз у раз чуєш ніби відгук сталевих і оксамитних воднораз ямбів Пушкіна, відгук його «маленьких трагедій» (Рильський, IX, 1962, 130); *У порівн. Іде [Р. Бернс], осяяний видінням Прийдешніх, неминучих літ, І крок, мов ямб, чітким дзвенінням Квадратний міряє граніт (Бажан. Роки, 1957, 207).

ЯМБІЧНИЙ, а, е. Прикм. до ямб. *Тут [у поезії Рильського] наявні всі розміри, серед яких особливо улюблені в ямбічні (Іст. укр. літ., II, 1956, 400).*

ЯМИЩЕ, а, с. Збільш. до яма.

ЯМКА, я, ж. Зменш.-пестл. до яма 1, 2. *Під лопухом у ямці Жук сидів (Гл., Вибр., 1951, 146); Славоко мав звичку сидіти на тім осонні та й довбати перед собою патином у землі ямку (Март., Тв., 1954, 229); Ноги Яким, узуті в здорові чоботи, глибоко поринали в сніг і лишали за собою цілу низку ямок (Кюцюба, I, 1955, 79); [С а ш к о:] Бабусю, скажіть дідові, що я тут копавшу ямки для грушок (Мороз, П'єсп, 1959, 42); Ой покляли Бондарівну На тесову лавку, Поки звелів пан Канювський Викопати ямку (Нар. лірика, 1956, 104); — От я, помолившись богу, і подравсь вузлом до віконця. Де в стіні ямка, то там новою упрусь; де виткнулася печина, то рукою запаяю (Стор., I, 1957, 168); // Невеличка заглибина на щоці, підборідді. На червоних щічках ямки (Л. Укр., IV, 1954, 158); Григорій, підвівшись на лікоть, побачив невдалі од себе високогрудого лейтенанта з блискучими очима і глибокою ямкою на підборідді (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 529).*

Я Очна ямка див. очний.

ЯМКОВИЙ, ямкова, ямковé. 1. Прикм. до ямка.

2. с. г. Стос. до сівби або садіння рослин у ямки.

ЯМКУВАТИЙ, а, е, розм. 1. Який має багато ям (у 1 знач.), ямок. *Ямкувата дорога, так трусько їзати (Сл. Гр.).*

2. Який запав усередину (про очі, щокви і т. ін.); запалий. *Рада була така: справника [сравниківів] подякувати.. Раду таку подавав усім справниківів чи слуга, чи приятель, чи родич, хто його, нікчемного, ана. У чорному жожушку, з червоним комірцем ходив, шапка, кругленька, зелена, з себе худий, жоветий, очі ямкуваті, зубатий такий... (Вовчок, I, 1955, 248).*

ЯМНИЙ, а, е. Прикм. до яма 1, 2, 4. Кургани з ямними похованнями є найдавнішими. *Поховання здійсню-*

вали в ямах, які перекривали колодами або кам'яними плитами (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 76).

Ямна культура — археологічна культура часів міді-бронзи, поширена в Східній Європі в середині III — на початку II тисячоліття до н. е. *Перші кургани на території нашої країни з'явилися приблизно в той час, коли в Єгипті.. почали зводити піраміди. Їх насипали племена так званої ямної культури (Наука..., 2, 1971, 48).*

ЯМОКОПАЧ, а, ч. Машина для копання ям. *Ямокопачі призначені для копання ям під плодіві дерева і кущіві згідники.. Розрахункова продуктивність ямокопача — до 120 ям за годину (Виробн. енци. сад., 1969, 440); — То ви надумали нові [дуби] садити.— Звичайно. А для цього нам спеціальний трактор потрібний. І ямокопач (Цюпа, Країни, 1971, 326).*

ЯМОЧКА, и, ж. Пестл. до ямка. *Коли після молебни стали розходитись люди, то по всьому Пелу залились самі ямочки.. висиріті в кризі людськими колінками (Гончар, II, 1959, 178); Постіль на нижній полиці була неприбрана, на подуціці ще кругліла ямочка від дівочої щокви (Мушк., День..., 1967, 111); Сама вона низенька, кругленька, з ямочками на щічках (Вільде, На порозі, 1955, 209); Це був невисокий світловолосий юнак з сірими намішкуватими очима і дуже симпатичною ямочкою на ніжному.. підборідді (Ткач, Крута хвиля, 1956, 89).*

ЯМС, у, ч., бот. (*Dioscorea* L.). Багаторічна витка трав'яниста рослина з істівними, багатими на крохмаль бульбами, яка росте перем в тропіках і субтропіках. *Продовольчі культури місцевих жителів Океанії — коренеплоди — ямс, маніок, батат (Ек. геогр. заруб. країн., 1956, 312).*

ЯМСЬКИЙ, а, é, іст. Пов'язаний з ямом. *Крім данини, місцева населення [Сибіру] відбувало й інші повинності. З них найважчою була «ямська гоньба» (підводна повинність) (Іст. СРСР, I, 1957, 169).*

Ямська повинність — у Росії X — XVIII ст. — повинність селян і посадських людей перевозити урядовців та державні вантажі.

ЯМЩИК, а, ч., іст. Кучер, візник на поштових, ямських конях. *На вулиці почулося форкання і тупіт коней: запрагали тарантас. Тарас Григорович поспішив туди. Поки ямщик затягав сунути, він зручніше переклав речі і зайняв своє місце поруч Долгова (Тулуб, В степу..., 1964, 88).*

ЯМЩИЦЬКИЙ, а, е, іст. Стос. до ямщика. *Ямщицький дзвоник чути в полі — То молодецька трійка мчить... (Шер., Дружбою, 1954, 58).*

ЯНГОЛ, а, ч., розм. Те саме, що ангел. *На іконостасі стоєв чималий золотий хрест з терновим вінком на перехресті, а по боках коло хреста стояли навколійки два позолочені янголи (Н.-Лев., II, 1956, 347); Тепер у колінній церкві тиша. Така, яка панувала в години після відправи. Дрімотна й урочиста. Давно немає позолочених ікон, розмальованих янголами крилаті і простічкі (Цюпа, Країни, 1971, 105); [Д у е н б я:] Моя сеньйора — янгол милосердя! (Л. Укр., III, 1952, 391); *У порівн. Мов янголи ясні, літають хрїї ті І будять у людей надії золоті (Рильський, I, 1960, 81).*

День янгола, *заст.* — іменини. [Г о р п и н а:] Готуй лишень, Оленко, обід, бо вже куми йдуть справляти день мого святого янгола (Н.-Лев., II, 1956, 501); Цими днями святкувала пані Міллер день свого янгола (Коб., III, 1956, 221).

ЯНГОЛИНИЙ, а, е, розм. Прикм. до янгола. *Раптом стигло усе... і з небес залуднала Пісня та чарівна янголина (Л. Укр., I, 1951, 341).*

ЯНГОЛЯ, яти, с. 1. Зменш.-пестл. до янгол. *Здається, двоє неповинних янголят злетіли з самого неба,*

усилися у невеличкій хатці, на невеличкій постельці і завели свою голосну й радісну пісню... (Мирний, I, 1954, 207); — Ой боже мій, нащо він тобі здався, що ти його на небі заволав? Хіба у тебе янголят мало? (Григ., Вибр., 1959, 127).

2. перен., заст. Про дівчинку або хлопчика, які відзначаються своєю красою, неввинністю, ніжністю. — Ач, розвелось розпутства! Ач! Дивитися брідко. З виду янгола, а в душі гаденя (Ваш, На.. дорозі, 1967, 183).

ЯНГОЛЯТКО, а, с. Пестл. до янголія. Незабаром Чайчиха входить до просторого кабінету Стадницького, і її осліплює аскарає сйво великої, мов сонце, люстри. Від неї в'язуються призмаліве тіні на ліпленій стелі, на якій весело кружляють ситі янголятка (Стельмах, I, 1962, 296); [Г а п к а (взяла в Домахи дитину):] Ну, кричи ж, кричи! Тепер ти найстарший у господі! Ох ти, мов янголятко! (Кроп., II, 1958, 180); *У порівн. Неаже він більш ніколи не побачить .. панку Теофілію, білаву, як янголятко з Рафаелевих картин? (Тулуб, Людолови, I, 1957, 145).

ЯНГОЛЯТОЧКО, а, с. Пестл. до янголятко. Паночку ямовляє [стара]: — Не плач, не плач, янголяточко мове (Вовчок, I, 1955, 109).

ЯНГОЛЬСЬКИЙ, а, е, розм. 1. Прикм. до янгол. — Нині радіють на небі чини янгольські тому, що там більш радости від каюття одного грішника, ніж від жолита десяти праведників (Тулуб, Людолови, I, 1957, 153); // Власт. янголові. Єремія окинув очима увесь збір пишних паній та панянок. Між ними багато було панянок гарних, білаєх, делікатних, з янгольською красою (Н.-Лев., VII, 1966, 38).

2. перен., заст. Який відзначається ласкавістю, ніжністю, доброю тощо. Янгольський голосок, а чортова дужка (Укр. присл., 1955, 153); — Що за чудова панія, наша княгиня! що за добра, янгольська душа! Яка вона привітна! (Н.-Лев., I, 1956, 171).

ЯНДИЛА, й, ж., заст., діал. Те саме, що яндоліа. Прилає циган до маслянки, Янділуу кінчає... Аж тут кума зареники З печі висуває (Рудан., Тв., 1956, 118).

ЯНДОЛА, й, ж., заст., діал. 1. Велика миска з двома вушками на краях. Незабаром молодіці почали накупати в здорові миски та яндолі траву й ставили на дошказ (Н.-Лев., III, 1956, 8).

2. Покриття для вулика.

3. Заглибина на поверхні чого-небудь. Там на горі яндолі і терен росте у її [ній] (Сл. Гр.).

ЯНИЧАР, а, ч. У султанській Туреччині — солдат регулярної піхоти, створеної в XIV ст. з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство. Реже гарматами Скутара, Реєуть, лютують вороги; Коацтво преться без вази — І локотились яничари (Шевч., I, 1963, 199); [Ю с у ф:] Яничари! сюди, на полі! Яничари! військо! бий тривогу! (Н.-Лев., II, 1956, 466); Озоронячки гурт людей од яничарів, полягли усі до одного козаки сотника Петра Недолі (Стельмах, I, 1962, 175); *Образно. Він [Я. Галап] показує ганебну діяльність лютого яничара в ярсі, яким був митрополит граф Андрій Шеншицький (Ком. Укр., 8, 1962, 57); *У порівн. Ніч, як чорний яничар, жене асир золотоїц хмар (Дор., Три богатирі, 1959, 40).

ЯНИЧАРКА, и, ж. Вид старовинної вогнепальної зброї. Для сильної [сильної] армії своєї Рушниць, мушкетів, оружжя Наклали [бояр]и поянї гамазєї, Гвинтівок, фузії без пружин.. і яничарок (Котл., I, 1952, 188); Гостра шабля — твоя жінка; Яничарка — твоя тітка (Стор., I, 1957, 103).

ЯНИЧАРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до яничар. Наздогнавши турків, вибитий з ретраншементу, вони [коза-

ки] погнали їх до Кривих воріт, встилаючи землю яничарськими трупами (Добр., Очак. розмпр, 1965, 129).

ЯНКІ, невідм., ч., розм. Прізвисько американців, уродженців США. Нацьковані долларом, зєраї неситі ламали пригнобленім спину: від янкї стогнали казкові Гаїті, ридали ясні Філіппіни (Уп., Вірші., 1957, 136).

ЯНСЕНІЗМ, у, ч. У католицькій церкві XVII—XVIII ст. — реформістська течія, близька до кальвінізму.

ЯНСЕНІСТ, а, ч., рел. Прихильник янсєнізму. Взимку 1646 року до хворого Етьєна знадились хірурги, предствєники релігійної секти янсєністів (Звання., 6, 1973, 18).

ЯНСЕНІСТСЬКИЙ, а, е, рел. Прикм. до янсєніст і янсєнізм.

ЯНТАР, ю, ч. 1. Скам'яніла викопна смола хвойних дерев (перев. жовтого кольору різних відтінків); використовується для виготовлення прикрас, мундшуків для куріння тощо. Наука довела, що янтар — смола рослинного походження. І справді, при розтиранні янтари відчувається запах сосни (Наука., 6, 1963, 21); Бошняк бачив багато янтарию, який добувають у великій кількості на східному березі Сахаліну (Видатні вітч. географи., 1954, 88); *У порівн. Яблукко лежить передо мною — Саїтле, аж прозоре, мов янтар (Рильський, III, 1961, 79); Осінні явори прозорі, як янтар (Мал., Полудень., 1960, 82).

2. Виріб з цієї смоли. Я й досі пам'ятаю... де ярмарок стояв.. Бачу ті столічки, де розкладені коралі, янтари, усякі сережки, і персні, і бісєри (Вовчок, VI, 1956, 230).

3. перен. Те, що кольором, блиском, прозорістю нагадує таку смолу. Тяжко звисатиме гілля нових садів від пурпуром і янтареж ковчиз, налитих сонцем і волюгод плодів (Рильський, III, 1956, 27); Я пішов. До ніг злилися трави в блиску янтарию (Сос., II, 1953, 347); *Образно. Степи ще горіли в надвечірніх янтариц спекі (Гончар, Таврія, 1952, 363).

ЯНТАРЕВИЙ, а, е. Те саме, що янтарний. Бує такий янтаревий, такий чистий той сік і прозорий (Забашта, Вибр., 1958, 172); *Образно. Серед бору вікового Не один стоїть намет. Їх стоїть не менше сотні.. А над ними ходить осінь В янтаревому намисті (Мал., II, 1948, 37).

ЯНТАРІТИ, ів, недок., поет. Виділятися жовтим, янтарним кольором. Навкруги зазелєніється Ізумруд — озмижина.. Літом пишно янтарітиме Колоєсистая стіна (Крим., Вибр., 1965, 83); Де-не-де у вікнах світло янтариє, ліжтарі гитливі, тіні без кінця (Сос., II, 1958, 100).

ЯНТАРНИЙ, а, е. 1. Прикм. до янтар 1; // Який містить янтар. Узбережжя Балтійського моря в сучасних кордонах Калінінградської області і Литовської РСР називають янтарним берегом. Прибій і люті балтійські шторми час від часу викидають на піщані береги заустки окам'янілої смоли (Наука., 9, 1963, 32); // Зробл. з янтарию. За кілька віків до нашої ери явні стародавньої Греції встановили той факт, що після натурання янтарних предметів до них притягаються легкі тіла (Курс фізики, III, 1956, 5); Немож оживають снопи.. Зерном, як янтаре не намисто, В росистому мареві піль (Мал., Звенигора, 1959, 274); В Якічкової довкола шиї білий, як папір, комірчик з янтариною брошкою (Вільде, На порозі, 1955, 209); *Образно. Чи літо пригорцями розсіпає Тепло на плечі молоді москвичкам, Чи осінь свої янтарний корабель веде по синяві Москви-ріки, — Іду неспішно я на Красну площу (Рильський, II, 1960, 314).

Янтарна кислота — органічна сполука, яка виділяє

ться при розкладі янтарю та деяких інших смол під дією високих температур; використовується у фотографії, медицині, сільському господарстві. Янтарна кислота, яку добувають з відходів виробництва на Калініградському янтарному комбінаті, є стимулятор росту рослин (Хлібороб Укр., 12, 1963, 45).

2. Який має колір янтарю; золотисто-жовтий. У місці лежали важкі шматки білої вошни, переповнені ешерте свіжим гірським, янтарного кольору, пахучим медом (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 129); За вікном багрянна осін. Земля красувалася в рум'яних яблуках, янтарних динях, пурпурових помідорах (Дмитр., Обпалеві., 1962, 187); Ліна засівала узгір'я янтарним листом, куці ліщини падали полум'ям (Чорн., Визвол-земля, 1959, 130); *Образно. Над промислом, над віковими соснами і ялинами, проходив трипотлиций і янтарний липневий день (Донч., II, 1956, 72).

ЯНЧАРКА, и, ж., заст. Те саме, що янчарка. Угониє з плеча янчарку, приложився, випалив (Сл. Гр.).

ЯПОНЕЦЬ див. японці.

ЯПОНКА див. японці.

ЯПОНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до японці і Японія. В день вінчання надіслала [пані Бровко] молодій парі коштовану, точ трошки вже надщерблену, оригінальну японську вазу (Вільде, Сестри., 1958, 580); У жвавих розмовах участі не брав лише начальник японської військової місії майор Такадасі (Гончар, II, 1959, 390).

ЯПОНЦІ, іп, жн. (одн. японець, няця, ч.; японка, в, ж.). Народ, що становить основне населення Японії; представники цього народу. Негра у Москві, японця Можете зустріти ви... Катки тягнуться до сонця, Всі народи — до Москви! (Нех., Ми живемо., 1960, 70).

ЯР¹, у, ч. 1. Глибока довга западина (перев. з крутини або прямовисними схилами), що утворилася внаслідок розмиву пухких осадових порід тимчасовими потоками. Я згадую мій рідний тихий гутір, Високий ліс, глибокі яри і западине дихання тих долин, Що у місяц, завітчані, ховались (Гр., I, 1963, 104); На рівнинах, складених пухкими породами, дощові потоки утворюють яри (Фіз. геогр., 5, 1956, 111); З ярів і лісу бігла тала вода до Ворскли (Шиян, Вибр., 1947, 176); *Образно. Як парость виноградної лози, Плакайте мову.. Не бійтесь заглядати у словник: Це пишний яр, а не сумне провалля; Збирайте, як розумний садівник, Достиглий свеч у Гринченка й Дала (Рильський, III, 1961, 211).

2. перен., розм. Те саме, що прірава 2. Неволя порізнула дитей один батьків, один матерів; вирила між ними глибокий яр (Мирний, II, 1954, 259).

ЯР², і, ж. 1. діал. Ярина (у 1 знач.).

2. поет. Те саме, що ісеня. Води чимало уплило в ручаю, яр цвітом крила луг (У. Кравч., Вибр., 1958, 109).

ЯР³, і, ж., розм., рідко. Те саме, що лютість. Славна комсомолія з ворогами бореться, мітко націляється, у боях не змориться. Ціль ця да яр ця в пісню перетвориться (Тич., I, 1957, 185).

ЯР⁴, і, ж. Зелена фарба, яку одержують шляхом окислення міді. Машина була дійсно гарна: ..блискаючи, як жінка золотим убором, своєю міддю, ріжучи око червоними шпильцями коліс та зеленою яр'ю свого тендера... вона посувалась.. тигенко, плавно, з легким шелестом мала шовкової спідниці (Григ., Вибр., 1959, 365); *У порівн. Мов небо — очіці у неї; мов яр — Зелена плахта, зелена люка (Укр. поети-романтики., 1968, 517); // Зелена люта дерев, куців і т. ін. Тепле сонце встало пишню; Одягається розкішно В яр і золото долина (Шог., Поезії, 1958, 274).

ЯРА́НГА, и, ж. Переносне кругле житло чукчів,

коряків і деяких інших народів Півночі, яке складається з вертикальної стінки, що має в основі коло, і конічної покрівлі з жердя, накритего оленячими шкурами. У ті часи, коли виникла традиційна яранга, чукчам просто не було чим збудувати житло іншого типу (Наука., 2, 1971, 16); Тайо та Анка — чукчі. Вони жили у великому наметі, який називають ярангою (Трубл., I, 1955, 281).

ЯРА, а, ч. Одиниця довжини в англійській системі мір, що дорівнює 91,44 см. Має бездомний Томмі, Мають і друзі Томмі Тихе житло державне, ярів, приблизно, п'ять (Бажан, Роки, 1957, 198); Об'єктом уїдливого сміху бійців стають зведення союзників, які міряють своє просування вперед мізною мірою — ярдами (Укр. літ., 10, 1957, 196).

ЯРЕМНИЙ, а, е. Те саме, що під'яремний.

△ **Яре́мні всіни**, анат.— парні вени, розташовані на шії. Для дослідження на бруцельоз проби крові у великої рогатої худоби беруть з яремної вени в ділянці межі верхньої і середньої третини шії (Профіл. захвор., 1955, 146).

ЯРИГА, и, ч. 1. Представник деяких груп найбільшого населення Російської держави XVI—XVII ст.

2. У Російській державі XVI—XVII ст.— нижчий служується у приказах, який виконував поліцейські функції.

3. розм., заст. П'яниця, гультай, безпутна людина.

ЯРИЖКА¹, и, ч., заст. Ярига. — Чи одняли б були земля у мене, яки я маю гроші?.. Підсилав би ярижці [ярижці] п'ятдесят карбованців, як отой волоцюга... «Не займай моєї землі!..». І не заняв [зайняв] би... (Мирний, II, 1954, 209); Ярижка наче прикипів очима до пірижків... Саня помітила, покляла кілька на тарілку, поставила на стіл. — Іж, чоловіче добрий (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 120).

ЯРИЖКА², и, ж., лінгв. іст. Правопис, запропонований у 1876 р. для українських видань, за яким буква ы (єри) вживалася на позначення звука и, а буква и — звука і.

ЯРИЖНИЙ¹, а, е. Прикм. до ярига, ярижка¹.

ЯРИЖНИЙ², а, е, лінгв. іст. Прикм. до ярижка². Книжка видана прекрасно; на дорожню гарному папері, але дивним правописом: мішанина фонетики з ярижним правописом. Коректа доволі недбала (Кошуб., III, 1956, 25).

ЯРИЖНИК, а, ч., розм., заст. Те саме, що ярига 3. Паливоди і волоцюги, Всі зводники і всі плути; Ярижники і всі п'яноги... Купили в печалі всі в смоли (Котл., I, 1952, 137); — Ярижник старий! — преврило цідить Варава. — Біжи і скажи йому, що пан відпочиває! (Стельмах, Хліб., 1959, 343).

ЯРИЖНИЦЯ, і, ж., розм., заст. Жін. до ярижник. За сили йшли [у печалі] святі понури, Що не дигались і на світ, Смиреної були натури, Складали руки на живот... Насупротив сих окаяниць Квартал був цілий волоцюг, Моргух, мандрьох, ярижниць, п'яниць (Котл., I, 1952, 128).

ЯРИЙ¹, а, е. 1. Який дає урожай в рік посіву, однорічний (про сільськогосподарські культури). Забув Федір, що, на полі яра пшениця його корявки рук дожидає (Мирний, IV, 1955, 225); Горох.. є одним з кращих попередників для озимих та ярих зернових і технічних культур (Зерн. боб. культ., 1956, 10); // у знач. ім. Ярі, ярих, мн. Те саме, що ярині 1. Щоб добре вродили і ярі, требачасно підняти завб, внести добрива, задалегідь закрити площі під технічні культури за ланками (Хлібороб Укр., 8, 1967, 2); На горбах озимина померзла, і сімба ярих теж велась всліпу. «Як не упадуть дощі — пропаде зерно», — журився Оксен (Тют.,

Вир, 1964, 73); // Який народжується, виводиться весною; молодий. За ним [Б. Хмельницьким] козаки йдуть, Яко ярая пчола, гудуть (Укр. думи..., 1955, 120).

2. Уживається як складова частина деяких ботаничних та зоологічних назв, термінів. Ярий ріпак — медоносна рослина (Ол. та ефір. культ., 1956, 168); Яра блекота — це польовий бур'ян (Бур'яни..., 1957, 32); Яра муха.

ЯРИЙ², а, е. Те саме, що яскравий 1, 2. Швидко ціла купа ломачя розгорілася ярим огнем (Фр., IV, 1950, 116); Коли під'їжджали [Юлія і Базрич] до Харкова, у вікна вагона бризнув ярий багрянець — слодило сонце (Дмит., Обпалені..., 1962, 89); З-за обр'ю сонце поволі, Моя огнемне коло, підводиться чисте і яре (Перв., II, 1958, 54); — Буду ждати-виглядати, Буду працювати, Буду зустку ярим шокком Тобі вишипати (Рильський, Орл. сім'я, 1955, 122); Щедрої осені на Терноградщині ярим золотом палають дрімучі ліси (Собко, Нам спокій..., 1959, 3); // Яскраво-зелений. «Ой, коли б ти, дівчинонько, Тоді заміж виїшла, Як при битій доріженьці Яра рута зійшла!» (Укр. лір. пісні, 1958, 302); Морє... переливалось то темною крицею, то ярим смаглом (Л. Укр., III, 1952, 612); — Я його [зернятку] посадила, і з нього за кілька літ вироста оця могутня яра верба (Шиян, Іван — мужицький син, 1959, 8); // Світлий, білий, прозорий. Ой зсучу я яру свічку та й пушу на річку (Чуб., V, 1874, 309); Нас бджілка премудра навчила, Як світло здобути вночі, І з ярого воску зліпили Ми свічку, ми свічку собі (Коч., I, 1956, 441); В сухий настій лісових трав і квітів влітається вологий повітряно внесених з льоху яблук і ярого меду (Стельмах, I, 1962, 238).

ЯРИЙ³, а, е. 1. Який виражає сильний гнів, злобу; лютий. Сам Турн стоїть ні в сиз ні в тих; Скрізь ярим оком окудає, Вєня з військом удрівас і репетус до своїх (Котл., I, 1952, 254); // Сповнений гніву, обурення. Ярий туре, Всеволоде славний! На бороні [на сторожі] ліццю ти стоїш, стріли силеш на ворожі лави, об шоломи шаблю гримиш (Забіла, У. світ, 1960, 165); Далекі відблиски заграв Тривозжати душі благородні; Бійців тривозжати, що в огнях Не знали страху та звіри, — Поцілувавши рідний стяг, В бої несли мечі, і ліри, І яру жсту несли в душі (Нагн., А. на полі битви, 1974, 98); // Палкий, пристрасний. А князь наче бог війни! Куди ступить — стеле трупи, — Половчанок то сини, — А у своїх в тяжкій гвалі, Сам незломий, повний сили, Ярим словом серце гріє (Фр., XIII, 1954, 369).

2. Надмірний у своєму вияві. Андрія Івановича.. розбирав ярий сміх (Смолнч, Сорок вісім..., 1937, 137); // Дуже сильний (про явища природи). Немігаючими очима дивляся в кипучу піньку води, вслухаюся в яре шипіння струмка (Збан., Доля, 1961, 6); Ще ярими дощами весна не силне, а жайворонок виманює господаря з плугом (Стельмах, II, 1962, 325).

ЯРИНА, й, ж. 1. Сходи або посівя ярих культур. За річку, понід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини (Коцюб., I, 1955, 17); В полі густо кущилась ярина, буйно зеленіли озмії (Панч, I, 1956, 591); Зелена сходи ярини купалися в росах (Цюпа, Країни, 1971, 183).

2. діал. Городина, овочі. [О с е п:] Цілий день возив [хазяїн] мною гарбузи, дині, моркву, огірки і всяку ярину з огороду (Фр., IV, 1950, 79).

ЯРИНИЙ, а, е, рідко. 1. Прикм. до ярина.

2. Який розвивається раною весною (про листяні дерева). Зеленим димом поїнялися яринні ліси над Дінцем (Донч., IV, 1957, 147).

ЯРИСТИЙ, а, е. Зритий ярами.

ЯРИТИСЯ¹, ярється, недок. Випроміювати яскраве

світло. Всі, мовчки зітхаючи, позирали на рудого хлопчика, що широко розкритими очима вдивлявся в горно, де напружено гуло й ярилось невеличке біле полум'я (Кол., Терен..., 1959, 8); *Образно. [Д е м о н:] Горить нелюдо-ською жагою козання у душі моїй, ярється пристрасно палкою безумство захватів і мрій (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 194); // Яскраво зеленіти. Яряться на луках і в садах зелена, пишна трава (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 199); — Розлучалися в горах, а зустрілися в долах, — промовив Шовкун сумовито... — Тоді ще красне тільки горіло, а зараз, бач, осінь все мряками затягла... Тільки озимина ото ще й ярється... (Гончар, III, 1959, 216).

ЯРИТИСЯ², ярюся, яришся, недок., розм. Виявляти зло, лють. Зробився Турн несамовитий, Ярився, лютовав [лютував] несмилий (Котл., I, 1952, 214); // Бушувати, шаленіти (про явища природи). Він [Славута] не лінє у грудях крич — Як лев, умів яриться! (Перв., II, 1958, 246); *У порівн. Розповідь його була рівна, без особливої патетики, то злегка глумлива, то стовнена теплого ліризму, але гаряча, запальна, наче ярився в ній владно стримуваний вогонь (Кол., Терен..., 1959, 225).

ЯРИЦЯ, і, ж. 1. розм. Яра пшениця. Весною на своїм полі вони сіяли ярицю (Стельмах, Хліб..., 1959, 433); Яриця-пшениця зеленіла (Донч., IV, 1957, 147).

2. діал. Суниця. До бору, тетюрко [тетерко], до бору..., там тобі вода з криниці, там тобі ягоди яриці (Сл. Гр.).

ЯРИСТЬ, ярості, ж., рідко. Те саме, що лютість. Турн з ярості дрижає і піниє (Котл., I, 1952, 234); Володько мав добре серце, але коли його хто чим-небудь подражнив, хоч би жартом, зараз попадає у таку яристь, що між допуститися і найбільшого злочину (Ков., Світ..., 1960, 53); *Образно. Жаром, яристю мотора Промчмося через сніг (Мал., Звенігора, 1959, 133).

ЯРИТИ¹, ів, недок. Випроміювати яскраве світло або виділятися близкою, яскравими барвами. Темнота груба обгорнула їх. Лиш каганець в руці тямничого чоловіка світився і ярє ще живіше, ще ясніше... (Фр., VII, 1952, 277); На довогом полірованому столі для засідань у двох кришталевих вазах ярили вогняно-червоні троянди (Загреб., День..., 1964, 47); Зі стягом, в небі розпростертим, Йшли комсомольці серед нив. А стяг ярів озем червоном, І зрка угорі була (Брат., Світанки, 1950, 15); Над розквітлому землем, над усім світом мерехтливо ярили достиглі світанкові зорі (Коз., Листи..., 1967, 278); Ворона сіла на каштан, і сніг сипався з гілки вниз і ярє на сонці (Сміл., Сад, 1952, 174); Червона ярила на його байдому запушлому обличчі запалені уста (Бойч., Молодість, 1949, 118); // Яскраво зеленіти. Яріють сялянські огороди (Стар., Поет. тв., 1958, 176); Всюди ціла черемха, лани жита й пшениці ярили (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 93).

ЯРИТИ², ію, ієш, недок., розм. Те саме, що ярітися². На цей раз сестри мої особливо ярили (Гончар, I, 1959, 89); — Беззв'язь! — солодко видигнула в вухо Михайлівни, яріючи від люті на нього, пані Роксолана (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 17); Я бачив біг гірських бурхливих річок, — Дністра розлив, кипучу гвилю Стриж, Опору гнів, що б'ється і ярє, між горами проносячи потік (Гонч., Вибр., 1959, 295).

ЯРИТИСЯ³, іється, недок. Те саме, що яріти¹. Бул темно; тільки десь-десь на шпильці горбі або на стріжках берегах ярився сніг синюватим фосфоричним блиском (Фр., III, 1950, 296); Мужтаров відхилився до вікна, за яким уже ярився ранок (Ле, Міжгір'я, 1953, 163).

ЯРКА, п, ж. Молода вівця, яка ще не ягнїлася. — Ой на тобі, дівчинонько, ще й семеро овець. Ще й се-

жоро овец і восьмью ярку (Чуб., V, 1874, 866); Від світанку до смеркання стригла вона ярк і баранів, які лежали перед нею зі зв'язаними ногами (Тулуб, В степу..., 1964, 145).

ЯРКИЙ, а, є, розм. Те саме, що яскравий. Іскра тліла в попілі важким і ятрилась, мов незагойна рана, все не могла ожити в огні яркім (Л. Укр., I, 1951, 282); — Душе щаслива, Даю тобі талант яркий, Будь сильна ти, і ясна, і мислива, Твій ум живий, твій зір палкий! (Фр., XIII, 1954, 270); Вмить передо мною промайнули щасливі дні нашого з тоєю маленькою дружиною равонья: ліс, річка, моріжок і нас двоє, пустотливих, звабливих, ярких... (Досв., Вибр., 1959, 56).

ЯРКО, розм. Присл. до яркий. Сонце ярко світило (Хотк., II, 1966, 64); Проходять [у «Бориславських оповіданнях»] живі люди, ярко змалювані, в світлі точного психологічного аналізу (Коцюб., III, 1956, 38).

ЯРКУВАТИ, а, е. Зритий ярками.

ЯРЛИК, а, ч. 1. іст. Грамота, письмовий указ хана Золотої Орди, що надавав право на управління окремими підлеглими їй областями або державами. Тверський великий князь Михайло Ярославич на початку XIV ст. дістав від татар ярлик на велике княжіння Владимирське (Іст. СРСР, I, 1956, 98); — Предок того Халія... відвів коня ханові, і дав йому там ярлик на нашу землю (Тулуб, Людолови, I, 1957, 320).

2. Наклейка на предметі, товарі із зазначенням назви, кількості, місця виготовлення, номера або інших відомостей; етикетка. На щепі, що привіз колезонний садівник, Маленька дощечка при самім окоренку: Оповідьє всіх прив'язаний ярлик, Що слову названо — Подіна Осипенко (Рильський, Орл. сім'я, 1955, 39); На деяких пластинках ще були ярлики з комісійними цінами (Гончар, III, 1959, 273); Перекладав показав Мічуріну.. на обліплені безліччю ярликів чемодани й повіє американців у двір (Довж., Зач. Десна, 1957, 175).

3. перен. Характеристика, що її дають за шаблоном, традицією, звичкою кому-, чому-небудь.

◇ Вішати (повісяти, клеїти, наклеїти) ярлик на кого, кому — несправедливо звинувачувати когось у чому-небудь. Саме так, як Сава Чалий, і допомагали шляхті наклеїти на гайдамаків ярлик розбійників і грабіжників (Нар. тв. та етн., 2, 1967, 89).

ЯРЛИЧОК, чкá, ч. Зменш.-пестл. до ярлик. Випсані щепи справді надіслали своєчасно, з ярличками і є добрий моговий упакочі (Юним мічур..., 1955, 13); Викинула стара одіж провітрювати, а з рукава дочиного кожуха червоніє щось, — тустка! Новісінька, ще й ярличок з ціною не одірваний (Головко, II, 1957, 192).

ЯРМАРКОВИЙ, а, е. Прикм. до ярмарок. В ярмаркові дні до какатіє і гакіє [гойдалки] чіплялося два збиті з дощок човни з виточеними жіночими погруддями на носі (Смолич, II, 1958, 42); За нігодини Шмалюк повернувся до корчми, біля якої зібрався весь ярмарковий люд (Добр., Очак. розмир, 1965, 48); Через ярмаркових людей — то з Готвца, то з Решетилівки, то з Турбаїє — все частіше докочувались про Каховку різні чутки (Гончар, I, 1959, 6); Ними в сел.. в загальноосвітній школі, збудована на колишній ярмарковій площі (Цюпа, Україна..., 1960, 171); // у знач. ім. ярмарковий, воно, ч. Той, хто продає або купує на ярмарку. З усіх гір, з усіх плаїв, усіми стежками йшли, їздили, неначе річками пилили, ярмаркові (Фр., VIII, 1952, 360); Відвіз циган на ярмарок Коня продавати... Посходились ярмаркові, Стали оглядати... (Рудан., Тв., 1959, 172); // Який буває на ярмарку, власт. ярмаркові. Галас і гамір ярмарковий сплядають з новим завзяттям (Ю. Янов., I, 1958, 579); Ізній віз протиснувся крізь ярмаркову штовханину до рундуків, здебільшого порожніх, зупинився біля одного

з них, з червоним дашком (Земляк, Лебедина згран, 1971, 30).

ЯРМАРКОВИЩЕ, а, с., розм. Місце, де буває ярмарок. Весь вигін — ярмарковище — був запруджений волами (Головко, II, 1957, 183).

ЯРМАРКУВАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. ярмаркувати. Ярмаркування почалося із зустрічей і чоломкання з рідною, своєютьом та знайомими (Стельмах, Гусилебеді..., 1964, 77); За годину Нестір уже повернувся з контори із завдатком. Попередив, що сьогодні кінчається їхнє ярмаркування (Гончар, I, 1959, 73).

ЯРМАРКУВАТИ, ю, уєш, недож., розм. Брати участь у ярмарку, торгувати на ярмарку. Ходить циган, ярмаркує, Лиш копіюку мас... (Рудан., Тв., 1956, 115); Перед самими зеленими святами старий Щербина з жінкою поїзав ярмаркувати у повітове місто (Стельмах, I, 1962, 531); Йде вуцун із бесавами з гори, певно в місто — ярмаркувати (Драч, Іду..., 1970, 168); *Образно. У верховіттях упевнено ярмаркували чорні грати, лементуючи над своїми величезними гніздами (Гончар, Таврія, 1952, 167); // Влаштувати ярмарок. А Властєка ярмаркує На рік по три рази (Гл., Байки..., 1959, 301).

ЯРМАРОК, рку, ч. Торг, який влаштовується регулярно, в певну пору року і в певному місці для продажу й купівлі товарів. На заході понад лісом шумує ярмарок, осінній, роковий — з волами, з козаками, з краму всякого горамі, з вина червоного водоспадами (Вас., II, 1959, 218); В торгових рядах — гори товарів. Не було, здається, такої речі на світі, що її не можна було б купити на цьому багатощуму ярмарку! (Гончар, I, 1959, 37); Лейпцізьський ярмарок існує з другої половини XIII сторіччя і збирається двічі на рік — весною та восени (Наука., 9, 1956, 36); *Образно. Корній Кирилович Недокус, як-то кажуть, уже не на ярмарок, а з ярмарку чимчикував (Збан., Малин. давн., 1958, 36); Виступав перед червоноармійцями Леонід Бронников. Говорив він про минуле цього краю, про тисячі й тисячі заробітчан, які щовесні йшли сюди на каховські людські ярмарки продавати поміщикам свої мозолясті руки (Гончар, II, 1959, 342); *У порівн. Коло річки й на вулицях гармидер, крик, тісна, як на ярмарку... (Мирний, I, 1949, 220); На станції, мов на ярмарку, — єсюди тачанки, тачанки, тачанки! (Гончар, II, 1959, 234); // перен., розм. Місце скупчення кого-, чого-небудь, де багато шуму, галасу, велике пошвавлення і т. ін. [К о г у т:] А на мосту... Людей і підвід — цілий ярмарок! Кричать, товпляться, душать один одного (Мокр., П'єси, 1959, 134); Раптово.. до приймальні зайшов Гаманюк. Як завжди, Христа підвелася йому назустріч з винуватою посмішкою: — Що це в тебе за ярмарок? — спитав недоволоно. — Такий сьогодні прийом, — пояснила нігвозосом (М. Ю. Тарн., День., 1963, 352).

Кітський ярмарок двє. кітський; Контрактовий ярмарок — торг, на якому укладали контракти на оптовий продаж і купівлю товарів; Пташійний ярмарок двє. пташійний.

◇ Пропаїв, як собак на ярмарку двє. пропадіти.

ЯРМАРЧАНИН, а, ч., розм. Той, хто продас або купує на ярмарку. Ястух Каленикович помічав цікаві погляди ярмарчан, що фіксує його надто довгу розмову з жінкою (Ю. Янов., I, 1954, 183); Вершинки рушили далі, а за ними, мов за кораблем пінзєва хвиля, забуруннє збуджений галасливий натовп ярмарчан (Добр., Очак. розмир, 1965, 46).

ЯРМАРЧИЩЕ, а, с., розм. Те саме, що ярмарковище.

ЯРМІС, у, ч., діал. Спосіб (у 1 знач.). Коли ж і Пєдалка не знайомий з Річицьким, то тоді вже знайду

ярміс сам передати йому Вашого портрета (Мирний, V, 1955, 374); Демид, дуже зацікавившись цим гарненьким дівчаєм, прибрав інший ярміс і став поводитись так, мов зовсім її не поміча (Гр., II, 1963, 65); // Вихід із скрутного становища. — Наші шаблі, батьку, пощербилися, а пістолі не крешуть. Коли б наша старшина не так запаніла, то ми б знайшли ярміс (Добр., Очак, розмир, 1965, 216); // Привід (у 1 знач.). — А вони вже знайшли ярміс [ярміс] для балачки (Сл. Гр.).

◇ Давати (дати, знаходити, знайти) ярміс — те саме, що Давати (дати) пораду (див. порада). Вони знають, коли і як чому ярміс дати (Мирний, III, 1954, 311).

ЯРМО, а, с. 1. Упряж для робочої великої рогатої худоби, зроблена з дерев'яних брусків, з'єднаних у вигляді рами, яку одягають на шню тварин і замикають запозами. Соломія викотила воза, змайшла мазницю, помазала воза, принесла ярмо, начепила на вола та все жбила Романа, щоб він їхав до млина (Н.-Лев., VI, 1966, 383); Бряжчать мережані ярма з терновими запозами, поскрипують нові чумацькі мажі, відкриті шкурами (Коцюб., I, 1955, 180); Просто перед ним стояла пара волів у ярмі, запряжених у рожнаті сани, спокійно ремігади, байдужі до всього (Головка, А. Гармаш, 1971, 271); *Образно. І зодягла [жінка] на нього новеньке мережане ярмо. Павло мовчки есунує туди шню, як бичок-третячок, і поніс його крутим життєвим шляхом (Тют., Вир, 1964, 366); // тільки одн., перен. Тягар, ноша. Життя вперше поверталося до неї своїм суворим боком; вона вперше почула на собі його важке ярмо... (Мирний, III, 1954, 78); Як спралятиметься він, одиний, з двома дітьми, з хазяйством, як тягтиме тепер він сам ярмо, що було іноді не в силу тягти вдвох (Л. Янов., I, 1959, 54).

◇ В ярмі лізти див. лізти; Запрягати (запрягти) в ярмо кого — поневолювати когось. І не в однім отім селі, А скрізь на славній Україні Людей у ярма запрягли Папи лукаві... (Шевч., II, 1963, 131); Трикляття королю, полигачеві дукію, Що нас запрі обудю в ярмо (Грб., I, 1959, 247); Накладати (накінути) ярмі див. накідати²; Накладати (накласти, надівати, надіти) ярмі на (свою) шню (на себе) — брати на себе важкий тягар, непосильну ношу, зайвий клопіт. Горпина .. з молодий літ була не гуляка, не хотілось їй і тепер сорому: одне те, що чоловіка болясь... а друге те, що не хотілось і ярма на свою шню накладати (Григ., Вибр., 1959, 123); Куди ж іти? В попи? Накласти на себе вічне ярмо, що його ні скинути, ні послабити? (Хотк., I, 1966, 134); — Чом же мені не вийти заміж? — сказала Маруся. — І не думай, і в голові собі не покладай. Не ма-ла клопоту, то матимеш. Надінеш ярмо на шню, то й будеш казати цілий вік (Н.-Лев., VI, 1966, 60); Несті [свою] ярмі — примиритися з своїм становищем, покійно виконувати щось. Після цього Павло сказав Явдосі: — Хай ти сказшися, більше і пальцем не торкну. — І справді, більше не ціпав і покійно, без ремства ні своє ярмо (Тют., Вир, 1964, 367); Працювати (робити), як віл у ярмі див. віл; Скидати (скинути) ярмі див. скидати; Стромляти шню в ярмі див. стромляти; Сунути [свою] голову в ярмі див. сунути; Тягти ярмі див. тягти: У ярмі ходити див. ходити.

2. тільки одн., перен. Глоблення кого-небудь; гніт, утиск. Політичні цілі полягали у визволенні всіх народів Росії від ярма самодержавства, кріпосництва, безправ'я, поліцейської сваволі (Ленін, 12, 1970, 56); Країни соціалізму — щирі і вірні друзі народів, які борються за визволення або визволилися від імперіалістичного ярма; вони надають їм всебічну підтримку (Програма КПРС, 1961, 44); За німцями проходили селяни, і Щорс вітав

їх з визволенням України від ненависного ярма окупантів (Довж., I, 1958, 150); Свій меч історія підносить — І долу падає ярмо, І панське убо чух: досить! Себе ми в рабство не дамо! (Рильський, II, 1960, 136).

3. сл. Частина магнітного кола електричної машини, яка з'єднує між собою її полюси.

ЯРМУЛКА, и, ж. Шапочка з м'якої матерії без околички, яка щільно прилягає до голови. На ній [людина] був сірий просторий плащ..., а на голові замість шапки стирчала червона турецька ярмулка (Добр., Очак, розмир, 1965, 310); Він ішов у розстебнутому ардалуку і сунутий на потилицю чорній шовковій ярмулці (Бурл., Напередодні, 1956, 191).

ЯРМУЛОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до ярмулка. Оглянувся він на вікна, аж туди заглядали прстрашні голови: цапини, і курччі, і собачі, та всі з цапиними бородами і в німецьких ярмулочках (Н.-Лев., I, 1956, 394).

ЯРО!. Присл. до ярій². Іскряно й яро червоніють цілі різи польового маку (Н.-Лев., III, 1956, 314); Угорі так яро сяють зорі, ні одна не криється за жмари (Л. Укр., I, 1951, 237); Наче троянди, в вінку небозводу Яро горять кораблів прапори (Нагн., Пісня..., 1949, 64); Не завжди проносяться майські дощі над цим краєм, але вже як пройде ось такий, то люди зітхнуть образу полегшено, і все навкруги закруниться, яро зеленіє (Гончар, Бригантіна, 1973, 123).

ЯРО². Присл. до ярій³. Мокрина яро й якое дико блискала карими очима (Н.-Лев., II, 1956, 239); — Мамкою присягаюсь, сусідо! — яро залявся Проць і дрібно перехрестився (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 177).

ЯРОВІЗАТОР, а, ч., с. г. 1. Приміщення для яровизації (у 2 знач.). Наша бригада споруджувала ідальню на другій дільниці, ізолятор для зорих тварин, яровизатор для картоплі (Роб. газ., 5.I 1961, 2).

2. Той, хто проводить яровизацію (у 2 знач.). Організувати підготовку кадрів колгоспних яровизаторів (Рад. Укр., 28.II 1947, 3).

ЯРОВІЗАЦІЯ, і, ж. 1. Перша стадія розвитку рослини, в якій відбувається кільчення насіння, сході при низьких температурах. Рання сімба при невисокій температурі сприяє яровизації рослин, прискороному цвітінню і дозріванню (Хлібороб Укр., 2. 1978, 20).

2. Передпосівна обробка насіння з метою прискорення розвитку рослин і підвищення їхньої врожайності. Для світлової яровизації картоплі перед садінням витримують у світлому приміщенні протягом 25—30 днів при температурі 12—14 градусів тепла (Наука..., 3, 1958, 30); З досвіду колгоспів відомо, що яровизація посівного матеріалу жовтого кормового люпину прискоро достигання рослин на 2—4 тижні і підвищує врожайність насіння (Колг. Укр., 1, 1962, 24); — Завтра так само неодмінно розпочнете яровизацію насіння [буряків], проведете перше зволоження його (Крот., Спін..., 1948, 52).

ЯРОВІЗОВАНИЙ, а, с. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до яровизувати. Насіння було старанно відсортоване, відібране вручну і перед посівом яровизоване (Рад. Укр., 10.IV 1946, 2).

2. у знач. прикм. Оброблений способом яровизації (про насіння). Сіяли тільки добірним, прочищеним, протруєним і яровизованим насінням (Вол., Садн., 1950, 7); Саджалкою СН-4 можна висаджувати і яровизовану картоплю, але при умові, якщо паростки зелені, короткі і міцні (Хлібороб Укр., 4, 1964, 30).

ЯРОВИЗУВАТИ, ую, уєш, недек., через. Проводити, робити яровизацію (у 2 знач.). — Коли ж то ви буря-

кове насіння яровизувати встигнете? (Крот., Сини..., 1948, 52); Готуючись до сіби у відкритому ґрунті, яровизують насіння моркви, цибулі, а потім і бульби картоплі (Хлібороб Укр., 1, 1963, 19).

ЯРОВИЙ, я, є. 1. Який проводиться весною, весняний (про польові роботи); // Який буває навесні. Я стояти буду надворі, Обличчя взяю яровим дощем (Павл., Бистрина, 1959, 231).

2. Те саме, що ярій¹. 1. Ярового хліба було чимало (Барв., Опов..., 1902, 148); Ярові гліба, мов той зелений шовк, прослалися перед очима (Коп., Як вони..., 1948, 21); Сон змикає вічі. Лажмо, хлопці, в поріст яровий (Мал., Запов. джерело, 1959, 76); // Засіяний весною, признач. для такого посіву.

3. у знач. ім. **ярові**, віх, мн. Те саме, що яровина⁴. **ЯРОВИНА**, я, ж. Сходи або посіви ярих культур. — Ото зір'ям яровина переливається, а з цього боку озима пшениця, а далі — ячмені (Донч., Пісня..., 1947, 18).

ЯРОК, ярка, ч. 1. Зменш.-пестл. до яр¹. В ярк Мадра до криниці Швиденько кинулася (Шевч., П, 1953, 317); Дорога до річки йшла низом, ярком (Мирний, I, 1954, 245); Ліворуч чорнів невеличкий ярк, зарослий терном (Донч., П, 1956, 119); В ярках шишучка червоніє, летить бджола, і квітне мак (Сос., П, 1958, 397).

2. діал. Рівчак. Ярк тече (Сл. Гр.).

ЯРОСЛИВИЙ, а, е, розм., рідко. Те саме, що ярій². Такий був [Данило] яросливий, що боже борони! як розлютується, аж йому огнєві іскри з очей скачуть (Вовчок, I, 1955, 97); За спиною в Пампушки знаєцька пролунав... несамовито яросливий покрик якогось козака (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 36).

ЯРОСЛИВО, розм., рідко. Присл. до яросливий. Олег побіг. Вітер яросливо тріпає поли козушка (Донч., П, 1956, 349).

ЯРОСНИЙ, а, е, розм., рідко. Те саме, що ярій². Яросні воїни в смертнім двобої стоять, не ступаючи й кроку назад (Бажан, I, 1946, 140); Кінноти яросні полки, — На сонці блиснули клинки — Помчали збік, на переправу (Мал., П, 1956, 58).

ЯРОСНО, розм., рідко. Присл. до яросний.

ЯРОЧКА, я, ж. Зменш.-пестл. до ярка. На виробництво каракуля йдуть в основному баранчики, а ярочки залишаються для відтворення поголів'я (Знання..., 3, 1972, 5); — Джантемир дає мені за роботу — ти ж знаєш — по десять баранів на рік. За тринадцять років це була б ціла отара, але ж він вираховує за мене за кожного барана і кожну ярочку, загризену вовками (Тулуб, В степу..., 1964, 15).

ЯРОЧОК, чка, ч. Пестл. до ярка. Недалеко милий оре, ой там за ярчком. Сушить-крушить козак дітку своїм голосочком (Укр. нар. пісні, П, 1965, 282); Вода густо млілає за стріхи, і чути було її ляліт у ярочку, що його навколо хати роками виколював дощ (Томч., Жменяки, 1964, 92); Хлопчика приваблювала таємність ріденьких степових гайків, краса і невідомість небачених раніш і неходжених доріжок, ярочків (Мас., Роман..., 1970, 40).

ЯРУВАТІ, ую, уєш, недок., розм. 1. Бути в стані сильного гніву; лютувати. Потім ярус [Тури] од досади, Виводить військо із засади і гору покидає, і ліс (Котл., I, 1952, 279).

2. перек. Виявлятися з надзвичайною силою (про стихійні явища). Ой, ярус вітер в червоних таволаз: як зірветься — весь цвіт знесе! (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 20).

ЯРУГА, и, ж. Глибокий, великий яр. Довбушуки не боялися зблудити в крутих яругах і темних лісах (Фр., VIII, 1952, 249); [Н а з а р:] Батьку, яка ж то земля?

Глина, горби та яруги. Колосок колоска не сягне. А сад ростиме (Зар., Антеї, 1961, 11); Оксєн зрозумів, що степом продертися не вдасться, і загів своїх людей у порослі тащами глибоку яругу (Тют., Вир, 1964, 530); Хвоці — старовинне козацьке село. Річка, грізні, порослі лісами яруги, жатні болота окресили навколо нього непрохідне коло, перетинали шлях ворогам (Мушк., Серпе..., 1962, 209).

ЯРУЖНИЙ, а, е. Прикм. до яруга. Яри та балки утворюють цілі яружні та долинно-балочні красивиди (Курс заг. геол., 1947, 103).

ЯРУНОК, нка, ч., стол. Косинець, що складається з двох пластинок, з'єднаних під кутом 45°.

ЯРУС, у, ч. 1. Один з горизонтальних рядів чогонбудь, розмішених один над одним або один під одним. На великому плацу, під горою, стояли цілі яруси великих сорокавідерних бочок з вином (Кучер, Голод, 1961, 147); Серед високих ярусів лісоматеріалу копошились люди (Збан., Переджнів'я, 1955, 61); Трьома ярусима розкинулось зелене мереживо лісу (Шиян, Балада, 1957, 125); Він добре орієнтувався в місцевості і тому йшов серед цих прадавніх сивих ярусів каміння так твердо й упевнено, наче проходив тут уже не перший раз (Гончар, I, 1954, 94); // Однотишна частина будівлі, предмета або пристрою, яка повторюється по вертикалі. Будівля поділяється горизонтальними членуваннями на три яруси (Дерев. зодч. Укр., 1949, 44); В довгій кімнаті-книгозбірні між кількома ярусима створовив шаф металевих двох жінок, дбайливо занурюючи руку в темні рядки книг (Досв., Вибр., 1959, 355); Анрі-Жак займав койку на третьому ярусі (Ю. Янов., II, 1954, 50); // заст. Поверх будинку. Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові. Небілена спочатку, почорніла від негоди, висока, у три яруси, .. стояла вона над горою і понуро дивилася у крутий яр (Мирний, I, 1954, 319).

2. Поверх у внутрішньому приміщенні театру, ряд лож, галерей, розмішених одні над одними. Катя й Оленька оглядали ложі обох ярусів, крісла, стільці, балкони (Ільч., Серпе..., 1939, 226); Квітки я взяв у другому ярусі, та ще й у першому ряду (Вишня, I, 1956, 325); Величезний зал, фойє, всі яруси були заповнені народними посланцями (Цюпа, Назустріч..., 1958, 145).

3. геол. Сукупність гірських порід, що утворилися протягом геологічного віку. У підосвіті піщано-зальвових відкладів на Приазов'ї лежить товща червоно-бурих глин, а вкриті вони ярусима лісу з трьома горизонтами похованого ґрунту (Геол. Укр., 1959, 357); — Ше глибше, отут попід нами, проходить у вапняках пондійського ярусу могутній артезіанський горизонт (Гончар, Таврія, 1952, 240).

ЯРУСНИЙ, а, е. Який має яруси; у вигляді ярусів. Ярусне розташування гілок полегшує проникнення в крону світла, повітря, отрутохімікатів при обприскуванні та обпилюванні (Хлібороб Укр., 9, 1968, 32); Ярусна крона найпоширеніша з усіх відомих віяльноростучих крон. Ярусним способом формують дерева яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, абрикоси (Виробн. енци. сад., 1969, 404).

△ **Ярусна оранка**, с. з.— пошарова оранка ґрунту. При ярусній оранці поліпшується водопроникність ґрунту і нагромадження в ньому вологи (Колг. Укр., 2, 1957, 19); Ярусний плуг, с. з.— плуг для пошарової оранки ґрунту.

ЯРУСНІСТЬ, ності, ж. Розташування чогонбудь рядами, ярусима; нашуарування чогонбудь над чимсь. Ярусність — групове розміщення гілок на стовбурі плодкових дерев або на основних гілках. Ярусність утворюється внаслідок неоднакового розвитку пагонів на приростах минулого року (Виробн. енци. сад., 1969, 441).

ЯРЧА́, а́ти, с. 1. Ягня (до року). *Стоїть чабан, а то десь присяде на хвилінку, подивиться, як маленькі ярчата смачно поцинують травичку* (Хлібороб Укр., 8, 1965, 24).

2. Пеша шеня, особливо від суки першого поносу. [Р и н д и ч к а:] *Я бабувала на хуторах у Байбакові ї звідтиль його [Рябка] принесла щеням; і казано мені, що воно ярча!* (Кроп., I, 1958, 508).

ЯРЧАК, а́, ч., діал. Гурт, натопів (про людей); // зграя (про деяких тварин). *Там проти сонечка Жаб тих ярчак На березі зрівся любенько* (Манж., Вибр., 1955, 256).

ЯРЧУК, а́, ч. 1. Ягня. *Це ярка в кошарі, ярчук і ярчата* (Перв., II, 1958, 134).

2. Собака з ярчати (у 2 знач.), якого, за народним повір'ям, боїться нечиста сила. *Полетіли [ворони] Я летями співали: Попливе наш Іван По Дніпру у Лиман З кумою. Побіжить наш ярчук В ірій їсти гадюк Зо мною* (Шевч., I, 1963, 301); — *Я б і зараз, — каже [чорт], — з тобою пішов, та удень небезпечно нашому брату годить у слободу: часом наскочиш на ярчука та й півні кукурікають* (Стор., I, 1957, 90); // Те саме, що ярч². [Л е в:] *Еге! то знаю ж я! То Потерчата! Ну-ну, чекайте ж, приведу я взаєтра щеняток-ярчуків, то ще побачим, хто тут заскавучить!* (Л. Укр., III, 1952, 222).

ЯСА́, і́, ж., заст. 1. Сигнал (у 1 знач.), знак. *Понавкруги [навколо] ж гуде Орда зижга та жде, Коли дасть на грабіжку він ясу* (Манж., Тв., 1955, 83); *Вернула ся Гольда Білоручка. Трістан питає: — Що? Яка яка? — Щось мріє там далеко у просторі. — Щось біле-пер! — Чорне, як моя коса* (Л. Укр., I, 1951, 415); *Тепер я зрозумів, що потаємні сили І затамовані бурхливі голоси, Як зимова вода, під кригою струмили, Лише чекаючи весняної яси, Щоб повинню заливть болота і долини* (Рильський, Поєми, 1957, 266).

2. Чутка, поголос.

◇ Пускати (пустити) ясу́ див. пускати.

3. Гучні звуки, гуркіт, грім. *Я в серці, друзі, прочесу Гармат важких страшну ясу* (Мал., Битва, 1943, 52).

4. Вітання гарматними залпами; салют. *Турки-яничари од галери одвертали, До города Цареграда убігали, Із дванадцяти штук гармат зримали, Ясу воздавали [віддавали]* (Укр. думи., 1955, 46); *Гули в морозній вишині Церковні дзвони голосні, Розкати дальньої яси, Народу світлі голоси* (Важан, Роки, 1957, 231).

5. Данина. [М а в к а (черкав себе серпом по руці, кров бризкає на золоті коси Русалки Польової): *Ось тобі, сестро, яса!*] (Л. Укр., III, 1952, 234).

6. поет. Світло, сяйво. *«Дивовижна краса!» Справді неба грайлива яса, Мов дівоче убрання святкове* (Воронько, Мірний неспокой, 1960, 129).

ЯСАК, у́, ч., іст. Податок, данина, яку платили в Московській Русі і царській Росії народи Поволжя й Сибіру. *Усі ці народності [татари, мордва, чуваші, марійці, удмурти] платили ясак (данину) татарським феодалам і виконували різні інші повинності* (Іст. СРСР, I, 1957, 115); *Населення платило ясак коштовними сибірськими соболями, голубим пецем* (Літ. газ., 6.XI 1952, 3).

ЯСАЧНИЙ, а, е, іст. Прикм. до яса́к.

ЯСЕЛЕЧКА, чок, мн. Пестл. до ясе́лка.

ЯСЕЛКА, лок, мн. Зменш.-пестл. до я́сла.

ЯСЕЛЬНИЙ, а, е, стос. до ясел. Найінтенсивніше відбувається дозрівання кори великих півчужь у дитяч протягом переддошкільного (ясельного) віку, тобто перших трьох років життя (Шк. гігієна, 1954, 52); *Велика увага приділяється розширенню дитячої ясельної сітки* (Рад. Укр., 3.I 1959, 2).

ЯСЕЛЬЦЯ, ледь, мн. Зменш.-пестл. до я́сла. *Бу собі журавель та журавочка, Накосили січня повні ясельця* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 434); *Журавель для баранця Накосив стіжок січня Та й майстрів ясельця, Не собі — для баранця* (Стецьмах, V, 1963, 330).

ЯСЕН, а, **ЯСЕНЬ**, я, ч. Дерево родини маслинових з перистим листям і міцною деревиною, яку використовують на різні вироби. *Ще треті пісні не співали, Ніхто нігде не гомонів, Сичі в гаю перекалихались Та ясен раз у раз скрипів* (Шевч., I, 1963, 3); *Обголені з листя каштани, ясені підносили свої сірі гілляки до сірого неба* (Фр., VI, 1951, 443); *На Кримських і Карпатських горах ростуть дуб, ясен, граб, смерека, липа, сосни* (Цюпа, Україна., 1960, 88); *Образно. *Два серця третпнті, високі два уми [Горський і Коцюбинський] — Широковитий дуб і ясен тонколистий — Не слави марної, не ситої користі Вони, страждаючи, шукали між людьми* (Рильський, II, 1960, 116); *У порівн. *Ой виростеш, сину, За півчарта року, Як княжа дитина, Як ясен високий* (Шевч., I, 1963, 226).

ЯСЕНЕВІЙ, а, е. Прикм. до ясен^я; // Який складасться з ясенів. *Чистих ясеневих насаджень у природних умовах нема* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 66); *В лісопарк [в Березовій Рудці] вмонтовано сад., його залицяють дев'ять вітроламних смуг: липова з продовженням лісопаркової, каштанова, горіхова, березова, берестова, соснова, березова, ясенева* (Хлібороб. Укр., 5, 1971, 46); // Обсаджений ясенями; // Зробл. з ясеня. *Такий самий сеїсжий ясеневий хрест був і в діда Семена* (Допж., I, 1958, 75).

ЯСЕНЕЦЬ¹, нця́, ч. 1. бот. (*Dictamnus L.*). Багаторічна трав'яниста ефіроносна рослина родини рутових з дрібнопірчастими листками. В лісах Кавказу, Криму та по деяких байраках України росте своєрідна рослина — ясенець — з досить великими білувато-рожевими квітами та ясенеподібними листками (Наука, 5, 1960, 38).

2. діал. Золототисячник. *Росте золототисячник по всій Україні, на Північному Кавказі, в Литві, Середній Азії та в центральній смугі РРФСР. У народі називають його середушиником, ясенцем, а також центурією* (Знання., 4, 1974, 29).

ЯСЕНЕЦЬ², нця́, ч. Зменш.-пестл. до я́сен. *І куватъ зозуля стала з гілки дерева-ясенця* (Тич., II, 1957, 314).

ЯСЕНЕЦЬ³, нця́ і нціо́, ч., розм. Перший тоненький льодок на річці, ставку і т. ін. *Довше дивилася на себе [Христиня] і коли припала до джерельця пити воду, і коли зупинялася на першому льодку-ясенцю* (Стецьмах, I, 1962, 154); *У лісі коні пішли хутчіш... Лід-ясенець, напханий на калюжах, дзвінко лопався* (Гул., Скупана., 1965, 107); *Леонід Трохимович усе порався біля верста. Припасовуючи заготовку майбутньої деталі, поглядав на прозорий ясенець віконної шибки, до якої припадала у веселому танку пелюстки-сніжинки* (Веч. Київ, 12.I 1971, 1).

ЯСЕНІНА, н, ж. Окреме дерево ясеня. *Теші, сину, ясеню, добре клинця буде* (Чуб., V, 1874, 236); // збірн. Ясеніві дерева. *А справа і зліва ліс чорний та темний, грабина, як свічки, та ясенина, та всяке дерево — одно в одно рівне та високе* (Свідн., Люборацькі, 1955, 144).

ЯСЕННИЙ¹, а, е. Прикм. до я́сеня; // Який утворюється притисканням кінчика язика до ясен (про звуки).

ЯСЕННИЙ², а, е, діал. Ясний. — *Серед тої погані і тьми одна лиш згадка, світло мов ясенне, сіє — пам'ять тої сторони підгірської, і споминки про нього, про Яця-коваля* (Фр., XIII, 1954, 57).

◇ Грім би тебе́ (його́, її́, їх і т. ін.) луснув ясе́нний — те саме, що Грім би тебе́ (його́, її́, їх) вдарив (див. грім).

Пан комендант кидав трубку, витирає ніт з лоба і каже в голос: — А грім би вас луснує ясенний! (Козл., Сонце., 1957, 152).

ЯСЕНОВИЙ, а, е. Прикм. до ясен. Кружляла ясенові мітелки малі (Руль, Дон, зорі, 1958, 45); // Який складається з ясенів. Чебрець вабить до себе гаї — ясенові, берестові, черемхові, й сам губиться в них, однак ненадовго — зразу ж за Вавилоном вигулькне з-під старих вільх (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 3); // Обсаджений ясенями. В думках він линує на Україну.. Бачив ясенову вулицю в райцентрі, а під ясенями знайомий будинок, в якому завжди відчував себе, як удома (Цюпа, Добротворець, 1971, 42); // Зробл. з ясена. Він присів на ясенове крісло з трохи відкинutoю назад спинкою (Ільч., Петерб. осінь, 1956, 49); Батько озоче нас навчав, тільки вимагав водити по літературі не пальцем, а еказівкою [указкою], виструпувано з ясенової тріски (Панч, На каляні. мості, 1965, 29).

ЯСЕНОК, ікн́а, ч. Зменш.-пестл. до ясен. Вік.. заходить на просте селянське подвір'я. Воно не лементує лихими собаками, не відсапнується худоб'ячим подихом, а скромно красується лише двома ясенками й кількома вишнями (Стельмах, I, 1962, 649); З-за лісозахисної смуги.. між невисокими напівогалемими кронами ясенків і кущів акації проглядали колосисті будівлі (Підс., Вічна-віч, 1962, 99); * У порівн. Він у батьківській киреї — високий та рівенький собі, мов ясенок (П. Куліш, Вибр., 1969, 272).

ЯСЕНОЧОК, чка, ч. Пестл. до ясенік. Григорій Бозучар — колгоспний лісник, можна сказати, хрецький батько дубочки і ясеночки (Цюпа, Краєний, 1971, 145); Ігали в машині Саджанці малі.. Ігали дубочки, Золоті липки, Рівні ясеночки, Пішні ялинки (Воронько, Коли вирост. крыла, 1960, 94).

ЯСЕНЬ див. Ясен.

ЯСИК, а, ч., діал. Маленька подушечка. Іван підняв газету, поклав її на коліна Миколаї, потім узяв з ліжка яси́к і обережно підклав його під голову сплячого (Галан, I, 1960, 477); На постеліх здіймалися гори пишних подушок, і на них спали всі,.. а раніш спали на сардаках та яси́ках, а білі подушки стояли для прикраси, як у всіх гайд (Бабляк, Літопис.., 1961, 50).

ЯСИНА, й, ж., заст. Шум, гармидер. — Ви, панове-молодці, Кайданами не стучіте, Ясини не вкичіте, Нікотроного турчина в галері не збудіте.. (Укр. думи., 1955, 44).

ЯСИР, у, ч., іст. Бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські та польські землі з XV до 60-х років XVIII ст. Микола забіг на саме ліве крило турецького табору, де сподівався знайти ясир (Мак., Вибр., 1956, 505); — Тут, у Дикому полі, нема де зоватися від татарських наскоків. Рідко минає рік, щоб вони не приходили по ясир (Тулуб, Людолови, I, 1957, 26); Султанські турки і татари ясир виводили з села (Рильський, Сад.., 1955, 19); *Образно. Ніч, як чорний яничар, жене ясир холодних змар і поземком регоче за вікнами (Дор., Три богатирі, 1959, 40); // Полон, неволя. [Я к и м:] Забрали мене татари в ясир та й продали на картюгу турецьку.. (Гр., II, 1963, 542); — Дев'ять сот невілюнчик наших, котрих хан Іслам-Гірей взяв у ясир після берестецької конфузії, звільнили ми, пане гетьмане (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 15).

ЯСИТИ, яшу́, ясиш, недох., заст. Повідомляти, розповідати щось кому-небудь. — Брате мій рідний! Ужо хоч бий, тільки панові батьку не яси! (Сл. Гр.); Короговік шумлять, Нече миру ясять: «Пробудилась козацька слава!» (Манж., Тв., 1955, 80).

ЯСКИНЯ, і, ж., діал. Печера. Тільки одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до гли-

бокої, в скалі викутої яскині в виді склепу (Фр., VI, 1951, 109); * У порівн. Як рилися в книжках, .. Іван не пам'ятав. Запам'яталась його убога, мов яскиня святого, кімната (Кол., Терен.., 1959, 253).

ЯСКІР, яскору́, ч., бот., діал. Жовтець. Червоні звоодики, сині незабудьки та жовтий яскір хапали за очі своєю свіжістю і красою (Кобр., Вибр., 1954, 75).

ЯСКРАВИЙ, а, е. I. Який випромінює сильне, сліпуче світло; сяючий. Ніч була зоряна. Небо здавалося майже чорним в яскравих і гострих іскрах зір (Тулуб, В степу.., 1964, 215); Він, мов сілонець, дійшов до кабінету і зупинився поруч з вартовим на порозі: яскраве світло осліпило його (Стельмах, II, 1962, 228); Молодший лейтенант.. опинився на самім зрєбені. Сорочка його залопотіла на вітрі, чуб розвіявся, і яскраве червоне сонце несподівано осяяло всю його постать (Гончар, III, 1959, 101); Далеко поперед майну яскравий вогник (Загреб., Шепіт, 1966, 177); // Сповнений світла. Був яскравий сонячний день, кінець квітня (Тулуб, Людолови, I, 1957, 15); Надходить світанок яскравий (Рильський, Мости, 1948, 58); Яскраві вікна погасали одне за одним (Собко, Граніт, 1937, 83).

2. Який виділяється свіжістю, ясністю тону, інтенсивністю свого забарвлення. Незвичайно гарний краєвид, гори, виноградники, сади, море і люди — все це повне кольорів, яскравих фарб (Коцюб., III, 1956, 353); Назустріч вибігла Катерина. Плаття в яскравих латках квітках робило її ще вродливішою (Коп., Вибр., 1953, 294); На узліссі горіли дерева яскравою молодюю зеленню, що здалека здавалась теплою і солодкою (Вільде, Сестри.., III, 1963, 95); Гвардії майор Воронцов лежав у ліжку, вкритий кожухом і важкими яскравими килимами (Гончар, III, 1959, 19); *Образно. А згори свілає та й сіпле [жайворонки].. витрушує душу з двіночітві, струже срібні дошки і свердлить крицю.. Он зірався один яскравий звук і впає між ними червоним куклом (Коцюб., II, 1955, 231); // перен. Виразний, помітний, який впадає в очі. Де бачив я ці очі мрійні, Оце чоло, високе й чисте, Уста яскраві, енергійні, Що будять почуття двоїсте Пошани й пристрасті? (Мур., Осінні сурми, 1964, 29).

3. перен. Який виділяється характерними позитивними рисами. Ви, Панасе Карповичу, своїм яскравим таланом показали нам ті одмінні ознаки, якими одрізняється одна людина від другої (Мирийн, V, 1955, 388); // Нічим не засмучений, радісний, щасливий. — Виженемо ворога з нашої землі і побудуємо нове життя, таке яскраве і радісне, як мрія.. (Довж., I, 1958, 139); «Чи не своє щастя зустріла?» — з присмуктом дивилась на неї Оксана, що одразу мовби пригасла в присутності вчительки, мовби злинула перед її яскравою молодістю (Гончар, Бригантина, 1973, 157).

4. перен. Який справляє сильне враження своєю переконливістю, виразністю. Велика Жовтнева соціалістична революція стала яскравим свідченням інтернаціоналізму нашої партії в його практичному здійсненні, в дії (Ком. Укр., 6, 1973, 49); Концерти кубинських артистів на Україні перетворилися на яскраву демонстрацію любові і дружби між двома вільними і волелюбними народами (Вітч., 10, 1961, 217); Жюль Верн — перший письменник нового часу, який в яскравій літературній формі висував ідею міжпланетних перельотів (Наука.., 10, 1965, 31); // Який можна побачити; помітний. Природний нахил до літературної творчості в нашій родині виявлявся яскравий (Вас., IV, 1960, 46); // Сильний (про враження, почуття). Зненависть до неї [панни Анелі] зростає в мені, стає така гостра, така яскрава часом, що я не знаю — чи се не кохання? (Коцюб., II, 1955, 264); Кілька днів Тарас Григорович жи-

під яскравим враженням від казахського аулу (Тулуб, В степу..., 1964, 173); Дитячі враження надзвичайно яскраві і залишають по собі слід на все життя (Хлібороб Укр., 5, 1971, 35); // Своєрідний, характерний, чітко виражений. Мова її стала скупа, точна, яскрава, слова з'явилися вагомі, і ставали вони в її мову, як у пісню (Ю. Янов., II, 1954, 10); Український народ протягом багатьох століть своєї історії створив яскраві сімейні та громадські свята, звичай і обряди (Нар. тв. та етн., 1, 1967, 12); // Який чітко, виразно постає в свідомості, пам'яті і т. ін. Згадалась [Йонові] сцена з тустимкою. Уява була така жива, така яскрава, що Йон мимозіть стопився рукою за тустимку, яка й досі обіймала його шию (Коцюб., I, 1955, 235); Яскрава думка промайнула серед думок Яринки (Собко, Зор. крила, 1950, 132).

ЯСКРАВІСТЬ, вості, ж. Власт. за знач. яскравий. Темрява на такій глибині була дуже дивною. Сонячне проміння втрачало свою яскравість (Собко, Скеля., 1961, 118); Астрономи вимірюють у зоряних величинах яскравість усіх небесних світил (Знання., 4, 1974, 13); Більшості фарфорових виробів заводу у селі Волокитиному властива яскравість декоративного розпису (Нар. тв. та етн., 6, 1968, 90); Чи то яскравість тамаанту [В. Стефаняк], чи приступність сюжетів зробили його образ популярним (Л. Укр., VIII, 1965, 259); І з дивною яскравістю уявився парубкові пам'ятний джок, обізвався в ухах мелодія «молдуньянська» (Коцюб., I, 1955, 235); Видно, любов до рідної радянської Батьківщини увійшла в плоть і кров кожного матроса й пілотинця.. З особливою яскравістю проявилася ця любов у дні останнього третього штурму Севастополя (Кучер, Голод, 1961, 163).

ЯСКРАВИТИ, іє, недок. Виділятися яскравими барвами, кольорами, сяяти яскравим блиском. Щедро некло сонце, толока яскравила диким маком, деревієм, собачим милом (Чаб., Тече вода., 1961, 9); В готелі «Националь» яскравили вогнями широкі вікна (Рибак, Час., 1960, 686); Мамайчук обертається до Сухомлини спиною, яскравіючи на весь берег пурпуром своєї сорочки (Гончар, Тронка, 1963, 335).

ЯСКРАВИШАТИ, ає, недок. 1. Ставати яскравішим. Темрява швидко гусне. Грім пробігає над головами юнаків, блискавки яскравішають (Вабляк, Літопис., 1961, 23); Біл вигримував дедалі чутніше, стрічки трасують куля, перетинаючи темні міжегір'я, наближались, яскравішали (Гончар, III, 1959, 334).

2. перен. Набирати виразності, досконалості. Угня [бандуристок] творча лабораторія — співа. А він виростає, могутніше, яскравішає тільки у пісні, у щоденній роботі над собою (Нар. тв. та етн., 5, 1973, 82).

ЯСКРАВО. Присл. до яскравий. Місяць уже високо піднявся, коли на дикій галявині яскраво шугенуло полум'я з вогнища (Донч., II, 1956, 10); В небі яскраво світили зорі (Трубял., Шхуна., 1940, 197); Є таке в житті, що не вертається. Це тільки степ ізній навіть після чорної бурі яскраво зацітає цювесни дикими тюльпанами, розливається аж за обрій океаном краси... (Гончар, Тронка, 1963, 96); Емене.. накинцала на себе новий халат з дивними арабесками й підперезалася косинкою так, що яскраво розмальований кінець її закривав її фігуру (Коцюб., I, 1955, 290); На вергіє'ї гори, на фоні голубого неба яскраво вирізьбилася постать Зіньки (Шляп, Баландя, 1957, 74); Тимина.. ввібрав у себе живлючі струми і Пушкіна, і Маяковського, зостаються водночас яскраво самобутнім українським поетом (Рильський, IX, 1962, 131); Про величезну творчу силу соціалізму яскраво свідчить історія радянського суспільства (Ком. Укр., 4, 1968, 21).

ЯСКРИСТИЙ, а, е, розм. Те саме, що іскристий. Ніби тріснула в повітрі ракета і розсипалася серед нічної задуманої тиші яскристим, світлим, чистим, як срібло найщиріше, радісним сміхом (Вас., II, 1959, 505).

ЯСКРИТИ, йть і **ЯСКРИТИ**, іє, недок. Те саме, що яскритися, яскритесь. Часами, лишень, коли вітер на мить розривав туманисту завологу, яскрила з одного боку в глибокій долині Дністрової стяга (Стар., Облога., 1961, 5); Яскрять золотом оані (Вас., II, 1959, 321); На мирславському базарі, де ще не дуже яскріло криваве тавро війни, дитей там був гурт неمالенький (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 171).

ЯСКРИТИСЯ, йться і **ЯСКРИТИСЯ**, йється, недок. Яскрово сяяти; іскритися. По хатах горять привітні вогники, на дорозі сніг яскритесь, скрізь по улицях шумлять сани (Вас., I, 1959, 80); Крізь млу сонце ледве шаріло. Бурульки яскрилися на хаті... (Стар., Вибр., 1959, 59).

ЯСКРИТИ див. яскрити.
ЯСКРИТИСЯ див. яскритися.

ЯСЛА, Ясел, жн. I. Відгороджене в хліві місце, куди закладають корм для худоби. Іван коло худоби порастєся: скотові й віцям підкладав в ясла просяної або гречаної соломи (Мирний, II, 1954, 110); Коло ясел стояли воли двома довгими лавами і ліново жували сіно (Стеф., I, 1949, 132); Напоївши коня, він завів його до стайні, кинув у ясла оберемок червоноголової конюшини і почав тихенько відчиняти сінешині двері (Стельмах, I, 1962, 487).

2. також із сл. д и т я ч і. Заклад, в якому здійснюється догляд і виховання дітей до трьох років. Галя схудла й зблідла, до ночі засиджуючись в майстерні над проектом міського мікрорайону, де має бути все — житлові будинки, школи, кіно, торговельний центр, сквери, дитсадки та ясла (Перв., Дикий мед, 1963, 4); Мала сестра дітей у артіальних яслах пильнує (Тют., Впр, 1964, 48); Правління вирішило збудувати перш над усе некарно, дитячі ясла (Кучер, Трудна любов, 1960, 459).

ЯСЛА-САДОК, ясел-садкя, ч. Заклад, в якому здійснюється догляд і виховання дітей дошкільного віку. Колагосп має свій аотобусний парк, який забезпечує перевезення людей до робочих місць, а дітей — до ясел-садків або шкіл (Ком. Укр., 6, 1975, 80); Чудовий подарунок — ясла-садок — одержали діти робітників та службовців.. машинобудівного заводу (Рад. Укр., 22.XI 1974, 2).

ЯСМІН, у, ч., заст. Жасмин. Понад доріжками кущі ясмину розрослися, і як зацвіте той ясмин навесні, — то так уже пагне (Вишня, II, 1956, 309); На столі у стакані ясмין (Мас., Степ. 1938, 51).

ЯСМІНОВИЙ, а, є, заст. Прикм. до ясмин. Видко було, як грав на сонці шатро ясминового цвіту, що білим серпанком коливалося в долинці (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 105); Смичок [до скрипки] Юра зробив з ясминового прутика (Смолчя, II, 1958, 16).

ЯСНА, ясен, жн. Ділянки слизової оболонки ротової порожнини ссавців і людини, що покривають зубні відростки щелеп та коріння зубів. Від цинги хиталися зуби, пухла ясна, і, коли він кусав скібку хліба, — хліб ставав червоним від крові (Тулуб, В степу., 1964, 197); Він зняв із качанкуватої голови шапку, обайлюво струсив її од бур'яну і колючок, усміхнувся аж до вух, оголюючи червоні ясна (Тют., Впр, 1964, 482); — Зубки вже ріжуться! — забачивши на рожевих яснах два білих камінці, скрикнула Марія (Цюпа, Назустріч., 1958, 441).

ЯСНЕНЬКИЙ, а, є. Пестл. до ясний. В небі один місяць ясеневкий, В світі один батенько рідневкий,

Наш золушенько сивенький (Л. Укр., I, 1951, 9); Лиш тоді зела [Лена] ясененькі сині свої очі, як загарили мужиченьки «Засивистали козаченьки в похід сполуночі» (Тич., II, 1957, 330).

ЯСНЕНЬКО. Присл. до ясененький. Ясененько слодить сонечко, ростить травця, а зеленим ярм шляшок до міста (Вовчок, VI, 1956, 277); Він на неї ясененько так зглянув (Барв., Опов., 1902, 107).

ЯСНЕСЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до ясененький. Місяць ясенесенький Промінь тихесенький Кинув до нас. Спи, мій малесенький! Пізній бо час (Л. Укр., I, 1951, 48).

ЯСНИЙ, ясна, яснє. 1. Який випромінює яскраве світло. Ясне сонечко викотилося геть з-за гори (Мирний, IV, 1955, 310); Спалазнула ясна блискавиця (Л. Укр., I, 1951, 392); Місяць був ясний і блискучий, як золотий турецький атаган (Тют., Вир, 1964, 433); // Освітлений яскравим світлом. Перейшовши через ясний двір і вступивши на тік у темну клуню, Дарка одразу не могла розгледіти, де сидів батько (Л. Укр., III, 1952, 637); Ясні, охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю — далекого, синього, чистого (Гончар, II, 1959, 172); // Добре освітлюваний денним світлом (про приміщення). Через рік батьківську хату перекинули, збудували нову, — простору й ясну, з світлицею, з кімнатою під проїжджиз (Мирний, II, 1954, 136); Сеймлиця була чиста, ясна, на помості, з великими вікнами (Мак., Вибр., 1954, 344); Із перлистого туману При яснім моїм вікні Устас пісочний ранок, Гасить зорі і вогні (Рильський, II, 1960, 41); // розм. Начищений, відполірований до блиску; блискучий. Аж ось почали у город четвернею ридвани в'їжджати: гладкі та високі коні.. кресали ясними підковами об кам'яну мостову (Мирний, III, 1954, 256); В ясному склі, немов у рамках, відбувся гарний востокний профіль, навислі брови і біла борода (Коцюб., II, 1955, 186).

○ Щоб він (вона, вони) горів (горіла, горіло) ясним вогнем (огнем, полум'ям) — уживається для вираження незадоволення з приводу чого-небудь, побажання зла комусь. — Скільки перевернув скіб цьому чортовому Созоленку, щоб він ясным огнем горів, і тут на дурничку він витрував! (Стельмах, II, 1962, 136); Як (мов, немов і т. ін.) грім з ясного неба див. грім.

2. Нічим не затьмарений; світлий, чистий. Ми підем, де трави похили, Де зорі в ясній далині, І карії очі, і рученьки білі Ночами насяться мені (Мал., Серце., 1959, 113); Після кількатижневих дощів, туманів та мряк нарешті стало на годині, і в ясному повітрі над Будапештом з ранку до ночі висіла наша авіація (Гончар, III, 1959, 238); Небо чисте над артиляю, Наче вміте, Дале ясна (Вирган, В розп. літа, 1959, 31); // Чітко видний завдяки світлу, прозорості повітря. Чіпка — молилася... Його ясна тіль раз по раз то згиналася, то випрямлялася (Мирний, I, 1949, 312); // Те саме, що погібий 1. Був ясний день, весела година; Раділи і садок, і поле, і долина (Гл., Вибр., 1951, 146); Була тепла, ясна осінь.. Осіннє повітря було прозоре, тихе (Коцюб., I, 1955, 57); Ніч ясна була та тиха, місяць сіяв серед неба (Федьк., Буковина, 1950, 68); // Безхмарний (про небо). Вона вийшла надвір. Небо було ясне та синє (Н.-Лев., II, 1956, 34); Літаки над висотами Буди купалися у ясному, недосяжному небі (Гончар, III, 1959, 263); // Чистий, прозорий, не каламутний (про рідину). Води напившись з ясного джерела, Вертаються вони під покили пастушки (Рильський, I, 1960, 257); Він.. тив ясну воду з зелених криниць при дорозі, черпаючи її пригорщами (Гончар, III, 1959, 16).

3. перен. Нічим не засмучений, не затьмарений; спокійний, безтурботний. Та засійся, чорна ниво, Волею

ясною! (Шевч., II, 1953, 349); Ріс же той хлопчик при нещій козаній, Що обцяла ясну Долю і славу дитині жаданій (Л. Укр., I, 1951, 341); Сідло нагадало Чернишеві ясне дитинство, гарячі степи Казаштану, де він їде на маленькому коні в батьківій експедиції... (Гончар, III, 1959, 71); // Радісний, збуджений. А Гаял все так, як і була, — привітна та ясна (Вовчок, I, 1955, 151); Він такий бадьоровий, юний і ясний: видали учора чоботи й штани (Сос., I, 1957, 333); У потиску зустрілись дружні руки, і Перший травень одіб'є, стозаукий, і гнів наш чистий, і ясну любов у вольнім [вільнім] світі всіх братерських мов! (Рильський, II, 1960, 51); // Сповнений лагідності, спокою, ширості, відвертості (про погляд, усмішку і т. ін.). То й всімжнуться не маю я згади На твої усміх коланій, ясний... Не шукай у тім серці розваги, Де завієся робак найвісній! (Стар., Поет. тв., 1958, 53); Софія тих розмов не чула і з ясным чолом походжала по рідній оселі (Л. Укр., III, 1952, 506); Здавалося, ніщо не могло змінити його життєлюбної вдачі і стерти з обличчя щирої, ясної посмішки (Коз., Гарячі руки, 1960, 38).

○ З ясним сумлінням див. сумління; Не бачити яснєї діїни див. діїна; Ясна зоре (збренюк, зірочко), поет. — ласкаве, привітне, приязне звертання до когонебудь (перев. до дівчини, жінки). — Та ти ж мє серденує! Та ти рибонько... зоренько жасно! (Вовчок, VI, 1956, 276); Ой ти, дівино, ясна зоре! Ти мої радощі, ти мє горе! (Фр., XI, 1952, 24); Моя ти зірочко ясна, моя ти лебідочко (Коцюб., III, 1955, 165); Ясний сокіл, поет. — ласкаве, привітне, приязне звертання до чоловіка. — Діти мої! — прощайтесь Іван, — прощайте, соколи мої ясні. Шануйте матір (Вовчок, I, 1955, 29); — Ой, не пушу, не пушу ж я тебе, голубчику мій милий, соколе мій ясний!.. (Хотк., I, 1966, 142).

4. Не темного кольору; світлий. Жила проти нас міщаночка.. Така славна дівчина була! Очі в неї були ясні, коси довгі, великі, чорно-русі, а личко — як яблучко (Вовчок, I, 1955, 261); Ломичський убрався в фрак, надів білий галстук, високий циліндр, ясні рукавички і перед обідом побіг з парадним візитом до Каралавої (Н.-Лев., VI, 1966, 24); Перше, що він побачив, — це ясне, як ябон, волосся (Коцюб., II, 1955, 197); На ясних стінах.. високою покою було вималювано фантастичних птахів та по-мистецькому написано ієрогліфи (Досв., Гюлле, 1961, 70); Уламок снаряда, розітнувши бічцеві руку вище ліктя, утворив дві реані губи, і з них, як із джерела, була ясна кров, стікаючи по ліктю на землю (Гончар, III, 1959, 43); // Яскравий, блискучий. Перлами ясними он під тополлями Грає краписта роса (Стар., Поет. тв., 1958, 31); // розм. Білий (про хліб). На столі лежав ясний да високий хліб (П. Куліш, Вибр., 1969, 61); Виймає він з торбини око горілки, ясний, як бже сонце, кашач, шмат солонини, чарки (Вільде, На порозі, 1955, 332).

5. Виразний (про звуки, музику і т. ін.). А далі знов помилась вже дивні мелодії, співучі, глибокі та ясні (Н.-Лев., III, 1956, 305); Перегуки починаються десь далеко з вулиці, наближаються до Савчиної гати. Спершу нерозбірні, далі ясніші (Вас., III, 1960, 69); // Чіткий, виразний (про шрифт, почерк і т. ін.). Видання щодо друку — дуже гарне, — ясне, без помилок (Мирний, V, 1955, 429); // Який не потребує пояснень; простий, арозумілий. У рамках окремих організацій або партій в цілому можливі дискусії в стірних або не досить ясних питаннях (Статут КПРС, 1961, 14); [П р о ф е с о р:] А я думаю, що чим серце повне, те устами летється. Думаю, що ясні ідеї і сильні чуття можна висловити ясними словами (Фр., IV, 1950, 35); [А д м і р а л:] Для вас усіх, панове офіцери, становище ясне (Корн., I,

1955, 38); // Розсудливий, розумний. Пора нам глянути ясними очима на нашу роботу, пора додати їй, окрім любові, і освітнього погляду, і посадженої праці (Миршій, V, 1955, 361).

6. перен. Логічний, переконливий, чіткий. Все, що вона робила, було чітким, ясним, діловитим (Гют., Вир, 1964, 278); // Здатний логічно, чітко мислити. Голова в мене була ясна, я почував себе чудово (Допч., II, 1956, 477); Разом з пролетаріатом я відчує себе господарем життя. З того часу моя свідомість стала ясною, як безжарне небо, мої думки — могутніми. Я — комуніст! (Збан., Сеспель, 1961, 62).

◇ Ясна голова; Ясний розум у кого — хтось здатний логічно мислити, розумно висловлювати свої думки. Олексі завжди правду говорить. Ясна в хлопця голова (Цюпа, Назустріч., 1958, 256); Глушак любив Івана Івановича за ясний розум і душевну чистоту (Довж., I, 1958, 109).

7. перен. Цілковито очевидний, який не викликає будь-яких сумнівів у чому-небудь. Для неї стало ясним, що то прийшли по її душі, що її зараз поведуть топикти або спалять на вогнищі, як вільму в давні часи (Коцюб., I, 1955, 281); — Ну, а далі, мовляв, картина ясна, — видно й так уже, що за хлюст: полігач панський (Головко, II, 1957, 201); Є душі зоряні, вони ясні шляхи в житті прослали (Сос., I, 1957, 409).

◇ Ясна річ; Ясне діло, у знач. встан. сл. — звичайно, безумовно. Ні, Смолярчук підійде до клуні крадькома, тихо, мов той кіт... Ясна річ, він хоче заступити злодія на гарячому (Кос., Новели, 1962, 185); Ясна річ, що радянська література — це література, яка дивиться вперед (Рильський, IX, 1962, 16); — Набігли, скажімо, на Україну татари чи ляхи. От і піднявся народ на війну. Відбили, прознали геть з України і повертаються додому. Ясне діло — герої! (Головко, II, 1957, 455).

8. іст. Те саме, що яснелюбовний. [Рід Богуславчин і Тетеря:] Ясне товариство, висока Радо! Нечисті бусурмани заляпали наш рід. На нашій кутку zostались одні руїни... Просимо вашої оборони, просимо кривавої помсти (Н.-Лев., II, 1956, 436); — Ну, пропустіте ж нас, коли так, — каже Шрам. — Пропустімо, пропустімо ясних панів! — сказав Тарас Сурмак (П. Куліш, Вибр., 1969, 74).

ЯСНИНА, и, ж., розм. Ясна погода. Воям князя Святослава щастливо. Усю дорогу, аж до порогів, стояла незвичайна яснина (Скл., Святослав, 1959, 330); // Світлість, прозорість чого-небудь. Коли дим розплився, він побачив над собою синю яснину недосяжного неба і обмаль, розщеплене верхів'я дерева (Гончар, IV, 1960, 383).

ЯСНИТЬСЯ, ниться, недок. Те саме, що сяяти. — Я бульбашка мильна, мінлива, грайлива, я ледша за все і яснша за все. Від мене, дивиться, і сонце ясниться (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 55); Стоїть він, дивиться. І зір від спогадів ясниться. Той самий сад... Той самий двір, знайоми до дрібниці (Забіла, У.. світ, 1960, 98).

ЯСНІСТЬ, ності, ж. Власт. за знач. ясний. Небо сідало такою синьою ясністю, що годі було їй очима на нього звести (Коб., III, 1956, 155); Настині очі випромінювали стільки щастя і глибокої ясності, що в Оксані Останівні заглоло серце від тривожного передчуття (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 37); Піддала голову і стрілась з очима, в яких світилась теплота, ясність і сила (Рибак, Зброя., 1943, 42); Думка працювала з особливою ясністю... Він встигав усе бачити, все чути і все розуміти, немов сприйнятливість його мозку раптом нечувано розширилась (Гончар, III, 1959, 117); Коли він заплещував очі, перед ним вимальовувалось минуле з та-

кою ясністю, що Данило аж крутив головою (Панч, Сині., 1959, 13); Уперед! Годі скінути рабами, Час кормигу гидливу знести! Наші кубла нам стануть гробами, Швидіо знівечать ясність мети (Граб., I, 1959, 394); Сервій сподівався, що розмова з Ларисою внесе якусь ясність в його життя, а вийшло навпаки (Гур., Друзі..., 1959, 163); М. Рильський високо цінив монументальну майстерність творів літератури художнього реалізму, чистоту і ясність літературної мови (Нар. тв. та етн., 2, 1965, 38); Маркс надзвичайно цінував ясність і точність вислову (Мовозн., VII, 1949, 12); Незвичайна легкість, з якою Франко писав, була обумовлена ясністю думки, яку він міг так само легко висловити усно (Письмен. зблизья, 1958, 16); Слухав я Володимира Ілліча не раз і завжди був вражений мудрістю, ясністю і дохідливістю його виступів, якими він підкоряє слухачів (Ком. Укр., 4, 1970, 81).

◇ Вносіти ясність див. вносіти; Пролівати (проліти) ясність див. пролівати.

ЯСНИТИ, ію, іеш, недок. 1. Ставати, робитися ясним, яснішим; світліти. Бремія вернувся до намету, як вже небо на сході ясніло (Н.-Лев., VII, 1966, 215); В саду вже бриніли бджолині крила, яснів над Балаклавом край неба (Кучер, Чорноморці, 1948, 27); // безос. Світлати, розвиднятися. За скелями починало яснити: світало вже (Вас., I, 1959, 147); Ніч відходила, даючи місце дневі. Достатньо сказати, що ясніло все більше й більше (Ю. Янов., I, 1958, 211).

2. Випромінювати світло; світитися, сяяти. Все навкруги виглядало по-зимовому, хоч весняне сонце ясніло у всій красі (Кобр., Вибр., 1954, 103); Над взідними дверми клубу ясніла електрична лампочка (Хор., Незакінч. політ, 1960, 94); Ранкова зоря ясніла у небі, віщуючи повожний день (Цюпа, Назустріч., 1958, 353); *Образно. Ясніє зорями Кремля Москва над нашим краєм (Забіла, Малым., 1958, 53); // Те саме, що блищати 1. Затока яснів перед хлопцем, як довагасте блискуче люстро (Донч., II, 1956, 276); На шапці в нього далеко ясніла вирізана з блискучої жерсті велика п'ятикутна зірка (Гончар, III, 1959, 244); // Виділятися серед чого-небудь світлим, яскравим кольором; виднітися. Далеко на узліссі ясніло два білих намети, над ними біліли бунчуки (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 119); Ми з'їжджаємо на шкільне подвір'я, де яснів великими вікнами двоповерхова, червоної цегли школа (Стельмах. Щедрий вечір 1967, 226); На крутому урвищному березі річки темно-зеленими прожилками виступав глей, білими розводами яснів глина (Цюпа, Добротворець. 1971, 128); *Образно. Давня і велика дружба ріднить український і туркменський народи, дружба випробувана і непорушна. І десь біля джерел її, біля самого початку яснів високочоловий, могутній образ Тараса Шевченка (Літ. Укр., 30.V 1964, 6).

3. перен. Набирати веселішого, радіснішого, привітного виразу (перв. про обличчя, очі). Увійшла бабуся старесенька-старесенька, — аж до землі поникає, та вся-усенька зморщена; тільки її очі чорні іще живуть і ясніють (Вовчок, I, 1955, 122); Його лице ясніло якимсь незвичайним блиском (Фр., VII, 1951, 271); Він підходить до парканчика і одразу яснів: на подвір'ї біля ясени зупинився його син... Незвичайна ніжність прокидається в нього до сина (Стельмах, II, 1962, 40); // безос. Дивиться на їх [дівчат] Шур., і чогось на душі яснів (Вас., I, 1959, 231).

4. перен. Ставати яснішим, логічнішим, чіткішим. Була урочистість в посидлому домі. Серця розкривались, ясніли думки (Перв., II, 1958, 343).

ЯСНІШАТИ, аю, аш, недок. 1. Ставати, робитися яснішим; світлішати. Небо все яснішало та заливалося

світлом (Н.-Лев., VII, 1966, 113); Рання волинська осінь особливо принадна.. В таку пору в озерах яснішають води, наливаються соком антонівки, тужавіє на городях капуста (М. Ол., Чуеш., 1959, 3); // Ставати виразнішим, виднішим. Випливали з голубої далини і все яснішали три гори, від вершин аж до Дніпра й Почайни екриті лісами (Скл., Святослав, 1959, 63).

2. *перен.* Набирати веселішого, радіснішого, привітнішого виразу (перев. про обличчя, очі). Велике різко окреслене обличчя і лінії, довгі, лагідні очі оживали, яснішали (Коп., Тв., 1955, 305); // *безос.* На серці у Ба-чури яснішало, настрій крацає з кожною хвилиною (Чаб., Тече вода., 1961, 157).

3. *перен.* Ставати яснішим, логічнішим, чіткішим. В темряві вони ширяться, яснішають; давне устає перед очима, мов воно тільки що діалога (Мирний, III, 1954, 19).

ЯСНО. 1. Присл. до ясній 1—7. На високому небі ясно горіли зорі (Кошоб., II, 1955, 336); Ясно сяяло сонце в синьому травневому небі (Собко, Серце, 1952, 89); Крута гора ясно виступає на синьому небі і виразно виділяється серед рівної задніпрянської береговини (Н.-Лев., II, 1956, 384); Ступський луг проскочили [партизани] за годину і зупинилися, ошелешені: попередку ясно вималеювалися чорні фігури вершників, що гарцювали на горбаз (Тют., Вир, 1964, 530); Туго та ясно у материній душі (Головко, II, 1957, 234); Люба, зіртіта його руками, довірливо підіймала голову, ясно і ніжно, з призованим у куточок очей боєм дивиться на нього (Стельмах, I, 1962, 469); На кожній стежці ясно вчувалась ціла м'яка, притишена хода (Донч., VI, 1957, 23); Хоч тіло його було край немичне, мозок працював точно, ясно, безпомилково (Дмит., Наречена, 1959, 128).

2. *у знач. присудк. сл.* Про безхмарну, хорошу погоду. Надворі було ясно, місячно (Фр., VII, 1951, 347); // Про наявність світла де-небудь; світло. В сінях було ясно. Хтось лазив на горіще з світлом (Н.-Лев., II, 1956, 359); Вони сіли вечеряти на призьбі. Місяць уже високо піднісся вгору, і було ясно, хоч голки збирай (Гр., II, 1963, 346).

3. *у знач. присудк. сл.* Те саме, що зрозуміло 2. Се-мен знову приліг. Йому тепер все було ясно (Д. Бедзик, Дніпро., 1951, 25); Тепер уже зовсім ясно, сумнівець не може бути ніяким — коли Юра виросте, він буде мандріжником (Смолич, II, 1958, 45); Всю ніч без упину їхали на ті гори. Тепер уже було ясно, що дівізія йде не на Бухарест, як сподівалися досі офіцери, а звернула на захід (Гончар, III, 1959, 75).

◇ **Ясно як [ббжий] день див. день.**

4. *у знач. встан. сл., роам.* Уживається для підтвердження думки; звичайно, безумовно. У передлокі дзвеніть дзвоник.. — Хто б це міг бути? — угодло побував Галан.. Через кілька секунд до кабінету вбігла покійка. — Іван Семенович. — Ну, ясно ж, нехай заходить (Головко, II, 1957, 481).

ЯСНО... Перша частина складних слів, що відповідає слову ясній у 4 знач., напр.: ясн о б а р н и й, ясн о б о к и й і т. ін.

ЯСНО... — Перша частина складних слів, яка має значення: менш насичений, менш густий у порівнянні з основним кольором, напр.: ясн о - б л а к и т н и й, ясн о - б у з к б и й, ясн о - з е л е н и й і т. ін.

ЯСНОВЕЛЬМОЖНИЙ, а, е, іст. Почесно-шанобливе найменування польських панів і українських гетьманів. Не встигла Гриздоба ступити кілька ступенів до палацу, як прибіг вистовець шляхтич і крикнув: — Ясновельможна княгине! Прибув ясновельможний князь з купкою своїх жоєнівців і вже в'їжджає в браму (Н.-Лев., VII, 1966, 189); [Хмельницький:]

Не поспішайте, ясновельможні послы Речі Посполитої. Послѣ руских я, моя старшина і козаки Січі Запорізької будемо слухати спочатку (Корн., I, 1955, 273); // *у знач. ім. ясновельможний*, ного, ч. Польський пан чи український гетьман. В залі наступила перерва, і потім гостей, що випливав зідти до буфету і до сусідніх кімнат, перервав розмову двох ясновельможних (Фр., VI, 1951, 233); Цей ясновельможний силою перетворив турбайських козаків на своїх підданих (Гончар, Таврія, 1952, 192).

ЯСНОВЕЛЬМОЖНІСТЬ, ності, ж., іст. 1. Абстр. ім. до ясновельможний.

2. *перев. із сл. в а ш а, й о г о, і х і т. ін.* Шанобливе величання панів, гетьманів та їхніх друзин при звертанні до них або в розмові про них. — Славний рід вашої ясновельможності, князь Костянтинє..! Давні предки вашої ясновельможності були князями литовськими, — сказав патер (Н.-Лев., VII, 1966, 13); — Я і весь банкірський дім мій до послуг вашої ясновельможності (Рибак, Помилка., 1940, 21).

3. Те саме, що світлість 2.

ЯСНОВИДЕЦЬ, дя, ч. Той, хто має здатність до ясновидіння, передбачення чого-небудь. Долгов ніколи досі не бачив справжнього поета або художника, і з дитинства йому здавалося, що це істоти майже надприродні, щось на зразок пророків або ясновидців (Тудуб, В степу., 1964, 86); Вілла кишила астрологами, чарівниками, ворожбитами й ясновидцями (Загреб., Європа 45, 1959, 189); Поет [Т. Шевченко] бачив застрашний день без кріпаччини, передчував «сім'ю вольну, нову», був ясновидцем відродження, предтечею грядущої революційної бурі (Літ. Укр., 30.V 1964, 2).

ЯСНОВИДИЦЯ, і, ж. Жін. до ясновидець. * У порівн. Як ясновидиця, вона читала їх думки, переймалася їх настроями, перетворювалася в них (Рильський, III, 1956, 287).

ЯСНОВИДІННЯ, я, с. 1. За містичними уявленнями — чудодійна здатність передбачати, розпізнавати явища, недоступні для сприйняття звичайної людини. Мишко сидить і читає «Нілію».. В книжці йдеться про якусь дівчину Нілію, що володіла даром ясновидіння (Загреб., Європа 45, 1959, 291); Озолений якоюсь силою ясновидіння, старий заговорив із гарячковою поспішністю (Ю. Бедзик, Вогонь., 1960, 129).

2. Те саме, що прозорлість.

ЯСНОВИДЮЩИЙ, а, е. Який має дар ясновидіння; прозорливий. За свідченням Гомера, ясновидюща Кассандра застерігала троянціє не приймати дерев'яного коня — дарунка підступних данайців (Літ. Укр., 20.III 1970, 4).

ЯСНОВОЛОСИЙ, а, е. Який має світле волосся. Сонячне проміння рожевою загравою обливало її лице та золотило ясноволосі коси (Фр., III, 1950, 38); То жінка молода несе тобі обід. За нею дівчинка біжить ясноволоса (Рильський, Поєми, 1957, 24).

ЯСНОЗОРНИЙ, а, е, поет. 1. Те саме, що яسوبний. Спіє жито на полях, А по житі, як по морі, йдуть дієчата ясноворі (Воронько, Поєзії, 1950, 80).

2. Укритий зорями, а великою кількістю зір (про небо, ніч); зоряний. Яснозоре, неозоре Небо голубе (Ус., Сини, 1947, 167); Дід вишивав за місто у ніч яснозору (С. Ол., Вибр., 1959, 161); *Образно. Злітає листя з осокора, Летять листки з календаря. Приходить осінь яснозора, Моя улюблена пора (Дор., Літа., 1957, 82).

ЯСНОЗОРЯНИЙ, а, е, поет. Те саме, що яснозорий 2. На море вже впала яснозоряна ніч (Труבל., II, 1955, 166).

ЯСНОКОСИЙ, а, е. Який має світле волосся.

ЯСНОЛИЦІЙ, я, е. Який має світлий колір обличчя. // *перен., поет.* Сповнений щастя, який виявляє радість.

Шумить Дніпро, йдуть люди яснолиці, вітає день їх пісня голосна (Сос., Поезії, 1950, 17); З репродуктора урочисто лунали марші, і всі люди зараз були яснолиці, усміхнені од звістки, принесеної з Москви радіозв'язками (Авто., Паста..., 1959, 99); *Образно. Хотів він скрізь побутти, Курантів давні почути, Побачити яснолицю Москву — свою столицю (Шпорта, Тв в серці..., 1954, 99); Ясноока, Яснолиця, з чистим сльозом на чолі Заквітчалася столиця Української землі (Рад. Укр., 7.XI 1948, 4).

ЯСНОБКИЙ, а, е. Який має світлі очі. Андрійко був у мене повновидий, яснобкий, кучерявий (Вовчок, I, 1955, 273); Він.. ніс Оленку на руках, а його повненька, ясноока Галя дріботіла поруч нього, не в силі приховати радості свого благополуччя (Гончар, Тронка, 1963, 301); *Образно. Серед ступи помялося Зорян яснобким, Щоб без мене доглядали Тебе, одинокю (Шевч., I, 1963, 156); Над усе любив Іван гори, ліси, зелені луки, де пазло гарячим роменом.., ясноокою ромашкою (Кол., Терен., 1959, 9).

ЯСНОТА, й, ж. 1. Власт. за знач. ясній 1, 2. Ясні воєні веселі обступили Все будієнцтво..— Оце так світло! — От де яснота! (Вирган, В розп. літа, 1959, 246); Вибравши в себе погожість і ясноту сонячного дня, воно [село] виглядало, як дівчина-красуня (Цюпа, Три вори, 1958, 75); Надвирі — яснота. Голубим пожаром падає небо, білим — вишневий сад (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 59); Виглянуло сонце — озеро вміть проясніло, радісно посміхнулось до неба. В ньому стільки ясноти, як в оченятах дитини! (Мас., Життя..., 1960, 69); *У порівн. Очі його округлились, заблищали яснотою весняного неба (Кучер, Пов. і опов., 1949, 32).

2. перен. Чіткість, ясність, визначеність у чому-небудь. Саме цілісність натури Леночки оселяла в серця солдатів ту ясноту, яка окрилювала їх найбільшою життєвою силою — вірою у все те, за що віддають і кров свою і навіть життя (Вітч., 8, 1958, 137); // Висока моральність, душевна чистота, порядність. Варто було знестися горя вдвоє і втроє більше, щоб тільки дожити до цієї хвилини їхньої зустрічі.., дійти до нього незалюбованою, чесною, вірною. Хай би побігли її коси, та залишилися би очі ясними яснотою вірних! (Гончар, III, 1959, 175).

ЯСНОЧОЛИЙ, а, е. поет. Який має світле, ясне чоло. Сидять за столом ясночолі сини, На грудях — медалі у них, ордени (Нех., Під.. зорею, 1950, 137); Вона стояла перед ним, струнка, ясночоло (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 55); *Образно. Проходять веселкою дні ясночолі, лунають пісні серед них (Сос., Солов. далі, 1957, 32); Красуйся нині, ясночололий Київ, в усій своїй нев'ячущій красі! (Тер., Серце., 1962, 59).

ЯСНУВАТИЙ, а, е. Із світлим відтінком, трохв ясний.

ЯСОКІР, ко́ра, ч., діал. Осокір. Межи білих хаток цвіте її вишня рясна, її тонковерха тополя пахучим листом шелестить..; гіллястий ясокір буяє (Вовчок, I, 1955, 180); *У порівн. З виду був він ще доволі молодий: високий, рівний, як ясокір, з чорними довгими кучерлями (Григ., Вибр., 1959, 220).

ЯСОНЬКА, п, ж. Те саме, що лісочка 1. І кінчалось те все рясними безпричинними сльозами.. А стара.. не знала вже, на яку її ступити, аким зором дивити. — Що тобі, моя яснонько, що тобі, золото? (Хотк., II, 1966, 33); *У порівн. Дівчина уродлива, Рум'яна та й жартівлива, Оченьки, як ясоньки (Укр., лір. пісні, 1958, 85).

ЯСОЧКА, и, ж. 1. Те саме, що лісочка 1. *У порівн. Як ясочки, грають Марусині очі (Греб., I, 1957, 86); Тетяна.. в віконці виглядає, як ясочка (Вовчок, I, 1955,

90); Вона.. підвела голову, як ясочка, та й засмілась (Тесл., З книги життя, 1949, 59).

2. перен., розм. Ласкава назва дівчини або жінки. Добридень тобі, моя ясочко! (Копюб., III, 1956, 131); [С е р б и н (голубить її):] Моя ти ясочко, козочко моя чорнобрива, чарівниця моя ясноока!.. (Вас., III, 1960, 41); Дівчино, ясочко, ластіко з далекого села, Чи ж любов великою в серці зберегла? (Забашта, Квіт..., 1960, 136).

ЯСТИК, а, ч., риб. Статева залоза самиці, в якій міститься ікра; ястичник. У середньодніпровського судака, так само як і у ільменського, перед нерестом у ястику деяких самок є ікринки різного розміру (Допов. АН, 2, 1961, 242).

ЯСТИЧНИЙ, а, е, риб. Прикм. до ястик. Найбільш поживною і смачною закускою є чорна ікра осетрових риб (зерниста, паюсна, пастеризована, ястична) (Укр. страви, 1957, 70).

ЯСТРІВ, реба, ч., діал. Яструб. Плив гордо ястрів в лазуровім морю, Широко круг за кругом колесив (Фр., X, 1954, 68).

ЯСТРУБ, а, ч. Хижий птах з коротким гачкуватим дзьобом, гострими загнутими пазурами, що водиться в лісах різних частин світу. Високо над аулом плавали два яструби (Десняк, Десну..., 1949, 325); Валерій помітив яструба, що завер у повітрі над берегом (Ільч., Звич. хлопеш, 1947, 27); Моя чайка, над гніздом якої закружляв яструб, Ольга Петрівна шукала засобів, щоб одгородити дітей од лиза (М. Ол., Леся, 1960, 153); *Образно. Зламати крила яструба — навік! Розсікти навіл голову криваву! Устав з мечем ратай і робітник За нашу долю і за нашу славу! (Рплський, II, 1960, 183); *У порівн. Розлучена чорна квочка, моя хижий яструб, налетіла на хлопчину (Донч., VI, 1957, 132); Пролітають яструбами літаки в нічну погоду (Рудь, Дон. зорі, 1958, 83).

ЯСТРУБЕНЯ, яти, с. Пташа яструба.
ЯСТРУБЕЦЬ, бця, ч. Зменш.-пестл. до яструб. У небі — ні жмаринки, на полукипках, покладених вздовж дороги, сиділи яструбці і зосереджено вичікували малих гризунів (Гжицький, У світ., 1960, 156).

ЯСТРУБИНИЙ, а, е. Прикм. до яструб; // Такий, як у яструба, власт. яструбові. На високому обличчі хворобливо горіли очі та виступав великий яструбиний ніс (Збан., Між .. людьми, 1955, 73); Денис впився в командира тоті своїм упертим яструбиним поглядом (Гончар, III, 1959, 62); Яструбиним зором дивиться мати на свого сина (Чаб., Балкан. весна, 1960, 189).

ЯСТРУБІВ, бова, бове. 1. Прикм. до яструб; належний яструбові.

2. у знач. ім. Яструбові, вих, мн., зоол. Родина хижих птахів ряду соколоподібних, до якої іноді включають і родину соколових. Студеної пори до нас, у середню смугу, прилітає з піночці білуватий птах із родини яструбових — зимняк (Знання..., 1, 1971, 32).

ЯСТРУБОК, бкя, ч. 1. Зменш.-пестл. до яструб. Іде [лід] в аптеку, і яструбок на плечі (Гончар, Бригантіна, 1973, 149).

2. перен., розм. Назва літака-винищувача, вживана в період Великої Вітчизняної війни. Ралтом з-за пагорба вирвався наш яструбок (Десняк, Опов., 1951, 94); Деяк високо в прозорому небі шугав «яструбок». У Надії ворухнулось серце: на такому літає Вася (Баш, Надія, 1960, 20).

ЯСТРУБ'Я, яти, с. Пташа яструба.
ЯСТРУБ'ЯТКО, а, с. Зменш.-пестл. до яструб'я.
ЯСУВАТИ, ую, уєш, недок., заст., поет. Пояснювати, тлумачити що-небудь. Артист, а не актор, Не

шкочував ти фарб розкішної палітри, / навіть гультаїв змовкав бездумний хор, Коли ти зсував закон метафор хитрий (Рильський, Поеми, 1957, 250); // Розповідати про що-небудь. Пан Куна-Стародуцький прийшов до начальнича..., щоб зсувати йому, як він, полковий обов'язки, усіх сил докладав до святого діла перемоги (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 253); // Свідчити про щось. Про се краще всього зсують Ваші талановиті праці (Мирний, V, 1955, 416); // Характеризувати, підкреслювати що-небудь. [Н е о ф і т - р а б:] Все ваше милосердя, наче латка на ветоші [лахмітті] злиденного життя, і тільки гірше латки ті зсує (Л. Укр., II, 1951, 237).

ЯСЬКО, а, ч., діал. Маленька подушечка. Пані Олімпіа сама поправила йому подушку, підложила яська так, щоб зорому було якнайвишнійше (Фр., VII, 1951, 160).

ЯТАГАН, а, ч. Старовина холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, що має фігурний вигин, увігнуте лезо; поширена у народів Близького й Середнього Сходу. Блискають шаблі, мизготять криві турецькі ятагани (Н.-Лев., III, 1956, 307); Блиснув кривий Яремий ятаган, подарунок татарського хана (Кач., II, 1958, 413); *Образно. Було тихо. Місяць різав тополі турецьким ятаганом (Тют., Вир, 1964, 468); Шаленіє гроза. В землю б'ють криві ятагани блискавок (Мас., Роман..., 1970, 357); *У порівн. Дічина тільки тепер помітила вершників. Один дивився на неї з захопленням.. Другий, з горбачим носом, з вусями, як ятагани, глянув їй просто у вічі (Панч, Гомон. Україна, 1954, 29); Місяць хижо поблискує, мов кривий ятаган (Б. Ол., На лінії..., 1972, 83).

ЯТВЯГ див. ятвягі.

ЯТВЯГИ, ів, мн. (одн. ятвяг, а, ч.), іст. Литовське плем'я, що жило між річками Німан і Нарев. На північному заході сусідами східних слов'ян були ятвяги (Знаня..., 8, 1968, 29).

ЯТЕЛ, **ЯТІЛ**, ятла, **ЯТІЛЬ**, ятеля, ч., діал. Дятел. Прозору тишу протиная стук ятеля по дзвінкій корі, наче бив він у дерев'яний дзвоник (Ю. Янов., Мир, 1956, 149).

ЯТЕРЕЦЬ див. ятірець.

ЯТЕРІНА, и, ж., розм. Те саме, що **ятір**. В подудень на стапу Рибалки шук ловили в ятерину (Мал., II, 1948, 34); *Образно. [В а с и л ь (сумно):] Ез! сіла ти, Марусе, на чужі сани, усючила, рибонько, у ятерину, — б'єшся, тріпаєшся там — немає тобі виходу! (Мирний, IV, 1955, 104); // Сітка, вживана для ятера. Треба найти чорного kota та вмотати в ятерину (Сл. Гр.).

ЯТІСЯ, ялося, недок., діал. Годиться, належить. Наварила баба в пісний день скоромного; дома їсти якось не ялося. Вона винесла горнець на вулицю та сіла собі на дорозі та й їсть (Україна..., I, 1960, 122); Якби [Сава] мав розум, не тратив би часу, плентаючися зі стрільбою цілими днями по полі і в лісі, а приложив би, як ялося, руки до землі (Коб., II, 1956, 42).

ЯТІЛ див. ятел.

ЯТІЛЬ див. ятел.

ЯТІР, ятера, ч. Раболовне знаряддя типу пастки (сітка, натягнута на обручі), що його встановлюють на дно водоймищ. Усю торішню зиму Рибалка ятером ловив в тій річці рибу (Греб., I, 1957, 75); На кожному кілку сушилися ятері, чудові дебели ятері, сплаєнені майстерною рукою дядька Йони (Донч., IV, 1957, 202); В ятері набивалось того караса мало не до горловини, та все такове, наче він із золота вишов (Стельмах, Гуся-лебеді..., 1964, 97); *Образно. Захарові здалось, що доля його залишила ще там, у окопчику за Дінцем, і тепер він ось який уже рік самотужки б'ється в ятері

життя (Ле, Право..., 1957, 242); Господар, очевидно, не скоро б виплутався з словесних ятерів, які сам наставляв, коли б на той час не загавкав Бровко (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 66).

ЯТІРЕЦЬ, **ЯТЕРЕЦЬ**, ятірця, ч. Зменш.-пестл. до **ятір**. Кожен večір на лимані ставив [дід] ятірці, ранком трусив рибу і тут же її продавав grabарям (Ле, Опов. та нариси, 1950, 26); На землі валялись безладно розкидані ятірці, з якими він з братами кожного літа рибалив (Збан., Тасмниця..., 1971, 59); *Образно. [Прочати и н:] Здавався ж він на гроші не жадібним, все тільки й говорив про царство боже... [Ю да:] Отож! отож! Се й був той ятірець, куди він людські душі, наче рибу, ловив... (Л. Укр., III, 1952, 132).

ЯТКА, и, ж. 1. Легка будівля для тимчасового користування (торгівлі, виставки і т. ін.); балаган. Висіли в ятках баранячі туші, з синіми жилами, з білим застиглим салом, з роями мух над ними (Коцюб., II, 1955, 124); Ходить [Парася] повід ятками й купує подружкам барвисті стрічки, намисто, коралі, цукерки (Ю. Янов., II, 1954, 180); Проти диктових яток, що гордо називалися павільйонами, височили гори глечків і горщиків, красувалися нові саморобні скрині, столи (Кучер, Прошай..., 1957, 398); Споживче товариство відкрило ятку з квасом та цукерками (Дмит., Наречена, 1959, 134).

2. Накриття, зроблене з хворосту, очерету, полотна тощо для захисту від сонця, дощу і т. ін.; повітка. — Чи як і теперечки сталяють козачи в лісах ятки на стовпах з покрівлю й накладають в ятках копиці сіна для серн на годівлю на зиму? — питаю я в сеою візника. — А тож! Сталяють (Н.-Лев., VII, 1966, 284); Рано ж тії пісні В ятці заспівали (Щог., Поезії, 1958, 118); — На складі сторож заступає дорогу. Каже, не можна ходити, уже зачинений склад. Та мені, кажу, хотілося тільки довідатися, чи є у вас албастр? — Ото, каже, під яткою лежить (Панч, В дорозі, 1959, 152); *Образно. Темна південьна ніч покриває нас своєю яткою (Ю. Янов., V, 1959, 118).

ЯТКОВИЙ, а, е. Прикм. до ятка.

ЯТЛИК, а, ч., діал. Зменш.-пестл. до ятел. В гайку червоноголодий ятлик свистів уже зовсім по-весняному (Ільч., Звич. хлопцеві, 1947, 61).

ЯТОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до ятка. Я оддам, я продам Кумові хатину, Я куплю, я зроблю Яточку під тином: Торуювать, шинкуювать Буду чарочками (Шевч., I, 1951, 125); Біля промтоварних і продуктових яточок вони зустріли купу своїх давніх знайомих (Сенч., На Бат. горі, 1960, 64).

ЯТОЧНИК, а, ч. Той, хто торгує в ятці; торговець.

ЯТОЧНИЦЯ, і, ж. Жін. до яточник.

ЯТРИТИ, ятрію, ятріш, недок. 1. переж. Спричиняти, викликати чим-небудь запалення, біль, подразнення в чому-небудь (перев. в рані, хворому місці тощо). Надто довог придивлявся він до Дніпра. Надто боляче ятріло йому коліна і лікті сіре каміння (Рудь, Гомін..., 1959, 35); Камінна соша, вкрита червоним пилом, до болю ятріть очі, хоч затупай їх та наосліп іди (Мур., Бук. повість, 1959, 73); Солона вода стікала з його чала, струменіла по всьому тілу, лоскотала і ятріла (Збан., Сеспель, 1961, 6); *Образно. Плането, ран кривавих не ятри. Над зарпачами стало вже світання (Кор., Поезії, 1967, 21).

2. переж., перек. Необрештними словами, діями, спогадами змушувати знову відчувати, переживати щось важке, неприємне. Часто опановувало Корольова почуття самотності. В такі хвилини не знаходив він собі місця, і особливо ятріли його розум спогади про доньку (Шиян, Магістраль, 1934, 46); Про що б не говорила

Вутанька, про що б не думала, намагаючись забути своє горе, відвратилась від нього, воно було при ній, ятрило її невідступно (Гончар, Таврія, 1952, 354); // *Торкатися того, що спричиняє страждання, душевний біль, є вразливим місцем.* [З і н ь к а:] *Моєчи! Не балакай зо мною улєсливо, ті рєчі печуть мене, ятрать!..* (Кроп., II, 1958, 34); // *Щоб не ятрили більше заданєний біль, він підводиться, прощається і через кухню виходить з хати* (Стельмах, I, 1962, 273).

♦ **Ятри́ти ду́шу** — те саме, що **Ятри́ти се́рце** (див. се́рце). — *Йди, Степане, йди, не ятри душі, — випростується вона й ослаїляє його своїми заплаканими очима і тяжким болем змученого обличчя* (Стельмах, II, 1962, 154); *Ятрила душу Лукії й близька розлука з дружим братом Омельком, котрий мав цієї ж ночі рушити до Мокши* (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 177); *Люди, притулившись плечем до плеча, слухали його, збираючи кожне слово, яке ятрило душі* (Цюпа, Назустріч..., 1958, 54); **Ятри́ти ра́ну** — те саме, що **Розво́рушувати ра́ну** (див. ра́на). — *Не ятрить мою рану, діду. Я й так насилил стримуєсь* (Ю. Янов., I, 1954, 158); **Ятри́ти се́рце див. се́рце.**

ЯТРИТИСЯ, ятри́тєся, недок. 1. Не закоуватися (про рану); гноїтися. *Минуло багато часу, а рана на руці Данила Ковача ятрилася і наливала, він весь горів, ходив, як у тумані* (Скл., Карпати, II, 1954, 378); *Рана ятрилася, почала загниватися* (Цюпа, Назустріч..., 1958, 332); // *безос. Дуже боліли, пекти.* *Михайло вже не чує ноги, вона в нього боїла, в коліні крутило, ятрилося, відчував, що ще трохи, і він упаде* (Збан., Сеспель, 1961, 249); **Образно. Пам'ять про Клаву була ще надто свіжа, рана ще ятрилася* (Собко, Шлях..., 1948, 172); **У порівн. На скоблях обох половинок дверей висів замок, а над ним наче ятрилася свіжою раною сургучева печатка з двома пломбами* (Козл., Ю. Крук, 1957, 515).

2. **перек.** Палати, горіти, яскраво світитися. *Горить горизонт. Сонце ятриться жарко, Заливши, мов кров'ю, поверхню ламів...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 375); *Нічзоря! Моторно ятрилося небо над цілим краєм. Все глибше в степ оставали заграви* (Гончар, II, 1959, 274); // *Жевріти, тліти.* *А іскра тліла в попелі важким і ятрилася, мов незагойна рана, все не могла ожити в огні яркім* (Л. Укр., I, 1951, 282); *В поплітці ятрився тліючий жар недопалків* (Хор., Місто..., 1962, 63).

3. **перек.** Те саме, що **пекти** 6. [О д а р к а:] *Що ж, коли мій морот такий, коли лизо та злидні так дозволи, що живого місця не знайдеш в душі, щоб не ятрилося та не боїло!..* (Мирийн, V, 1955, 235); *Ятрилася рана, яку заподіяв Скарга, відібравши старшого сина* (Ле, Наливайко, 1957, 436); *Всі ці роки в серці Гловацького невгайною раною ятрився спогад про Варшаву суворої зими сорок п'ятого року — оте безкочне кладовище, де страждальники надмогилями пам'ятниками височили чорні уламки будов* (Жур., До них іде..., 1952, 4); *Тільки глибоко десь, на дні дівочого серця, ятриться біль, що не знає вона отакого тихого людського щастя* (Цюпа, Назустріч..., 1958, 357).

♦ **Ятри́ть се́рце (душа́)** є кого, кому, чим — хтось відчуває душевний біль, невимовні страждання. *Іван лежав збуджений, бентежений, серце йому ятрилося* (Гончар, IV, 1960, 470); [Д ж а в а і р а:] *Різні хлопоти в. Від одних розв'ята, а від інших ятриться душа, ніби рана* (Лєв., Драма..., 1967, 52); *Ще тисячі тисяч сердець ятраться незагоєними ранами* (Донч., VI, 1957, 588); *Ятри́тєся в се́рці (в душі) що в кого, кому — щось не забувається, бентежить кого-небудь.* *І коли ж той жар догорить, Що ятри́тєся у серці мені?* (Фр., X, 1954, 30); — *Мов серце відчуло, що в Павла щось ятри́тєся в душі. Помітила зразу і хотіла оце сказати старо-*

му, — зітхнула Марфа Петрівна (Коз., Земля..., 1957, 148).

ЯТРИТИ, іє, недок. Палати, горіти, яскраво світити. *«Поглянь: там заграва ятріє: То бій насіння смерті віє»* (Лєрм., Вибр., перекл. за ред. Рильського, 1951, 34).

ЯТРИВКА, и, ж. Дружина чоловікового брата. [С о л о м і я:] *Здорова, сестро.* [Н а с т я:] *Яка я тобі сестра? Тільки що ятрієка.* [С о л о м і я:] *Так хіба що? Чужі та й то кличуть одне друге сестрою, а ми ж з тобою жінки рідних братів* (К.-Карий, II, 1960, 178); *Домаж нічого не знала про суперечку поміж братами і світом стала будити Пріську.* — *Вставай, Прісько, я вже затопила, — пошукала вона на ятрієку* (Л. Янов., I, 1959, 178).

ЯТРИЯНИЙ, а, е, розг. Сповнений пристрасті; палкий. *Він цілував ятрияні ці вуста, але ж не думав про те, як про диво* (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 440).

ЯТЬ, я́тя, ч. Назва літери (ѣ) церковнослов'янської й дореволюційної російської абетки, що позначала звук, який пізніше в українській мові розвинувся в «і». Скільки літ, не зна нікто — П'ятдесят чи може сто. Бо і тих, що вже старі, По колишнім букварі Вин учив читать, писать Через іжицю і ять (Воронько, Тепло..., 1959, 35).

♦ **На ять:** а) (у знач. прикм.) найвищої якості. [М а р к о:] *Стайня у вас і коні на ять...* (М. Куліш, П'єси, 1960, 140); б) (у знач. присл.) дуже добре. [Ш м е т е л ю к:] *Хай побачать, хто такий Шметельюк! Я заробляю на ять і все одержую на ударницькі талони* (Мик., I, 1957, 236).

ЯХОНТ, ч., **заст.** 1. род. у. Прозорий різновид мінералу корунду; сафір, рубін.

2. род. а. Окремий камінець цього мінералу, що використовується як ювелірна прикраса. *В одній руці на пальцях статуї був почеплений золотий вінець з дорівних алмазів, ізумрудів, сафірів, топазів та яхонтів* (Н.-Лєв., III, 1956, 302); [К а т е р и н а (приглядаючись до сонтичизни):] *Чого ж тобі ще бракує, моя пані козана? .. Глянь на себе — вся в перлах, в яхонтах..., грезети, в оксамиті!..* (Стор., I, 1957, 290).

ЯХОНТОВИЙ, а, е, **заст.** 1. Прикм. до яхонт; // Зробл. з яхонту, яхонтий. *Яхонтовий перстень.*

2. **Кольору сафіру; смійн.** *Натовп, здавалося, зазвер над яхонтовим блиском прозорої бузти* (Кучер, Чорноморці, 1948, 21).

ЯХТА, и, ж. Спортивне або туристське моторне, вітрильне чи вітрильно-моторне судно. *Яхти у гирлі, на виході до Дніпра, поналимали свої паруси* (Собко, Матв. затока, 1962, 100); *Туго набито паруси, дужий і рівний вітер легко жене яхту по воді* (Гончар, Тронка, 1963, 340); // *Самохідне пасажирське судно, призначене для морських подорожей. Робимо екскурсії по морю на яхті, де перебуваємо часом зо 2 дні* (Кощоб., III, 1956, 330).

ЯХТ-КЛУБ, у, ч. Спортивна організація, яка об'єднує спортсменів, що займаються водним спортом — парусним, веслувальним, моторним. *Двісті п'ятдесят років сповнилося одному з найстаріших яхт-клубів світу, що був заснований із наказом Петра I* (Вєч. Київ, 10. I 1969, 4); *Яхт-клуб Нікопольського південнотрубного заводу проводить велику роботу по фізичному загартуванню трудящих* (Рад. Укр., 11. X 1974, 4); // *Водна станція такої організації; приміщення, де міститься така організація. Голос нашого актора десь лунав в ранковій тиші. — Ей, на яхт-клубі! — Яхт-клуб уперто мовчить. Там немає ні душі* (Ю. Янов., II, 1958, 45).

ЯХТОВИЙ, а, е. Прикм. до яхта.

ЯХТСМЕН, а, ч. Спортсмен, який займається водним спортом на яхтах. *Найбільшому у країні весняному зма-*

ганню ятсменів передував відкритий чемпіонат Севастополя (Рад. Укр., 18.IV 1971, 4); З боку моря дме холодний вітер—зовсім не той, який радує вітку ятсменів (Наука..., 3, 1973, 20).

ЯЧАННИЙ, а, е. Прикм. до як¹.

ЯЧАННЯ, я, с. Дія за знач. ячати і звуки, утворювані цією дією. З високості чути ячання лебедів і крик диких гусей (Л. Укр., II, 1951, 205); Лебеді на річці змазували крилами й з радісним ячанням підіймалися угору (Дмит., Розлука, 1957, 95); *У порівн. І в хаці розкидані стовпів, Серед шалюток, каменю та глини, Зринає віщій і міцний порив, Мов весняне ячання лебедів (Рильський, II, 1956, 11).

ЯЧАТИ, ячу, ячійш, недок. 1. Жалібно кричати, квалити (про птахів, перев. лебедів). На озерах, на бологах Крила птахів допотопять: Сірі гуси ізнялися, Білі лебеді ячать (Олесь, Вибр., 1958, 353); Над водою урагани ячать, Паруси злітають над водою, Понад піною холодною, рудою Журавлі потомлені ячать (Мас., Сорок..., 1957, 32); Гуси ячать над землею (Б. Ол., На лінії..., 1972, 49); *Образно. Блакить ячуть, і гори, як орган, І пісня, як рука, що не дає уклести (Перв., I, 1958, 130); Вози, спускаючись на гарячій зальмаз, лунко ячали в міжжір'ї, мов лебеді з старовинних слов'янських пісень (Гончар, III, 1959, 338).

2. розм. Кричати, гомоніти (перев. про людей). — Прийдеш з поля, то діти хазайські, як поросята годовані: пустують, ячать... (Тесл., 3 книги життя, 1949, 4); Оглянувся назад — ледве видно в туманах стежину, А прислухаюсь — ледве якісь там ячать голоси... (Рильський, II, 1960, 253).

ЯЧЕСТВО, а, с., розм. Безцеремонне висування на перший план самого себе, свого «я» як вияв егоїзму. Побувають же ще на нашій сцені так зване «ячество», «прем'єрство», зарозумілість, які завдають серйозної шкоди всюди, де б вони не з'явилися (З глибин душі, 1959, 32).

ЯЧМІНЕЦЬ¹, ндію, ч. Зменш.-пестл. до ячмінь¹. — Раніше, було, сміжок із землі — ячмінець в грязь — і князь (Тют., Вир, 1964, 81).

ЯЧМІНЕЦЬ², ндія, ч. Зменш.-пестл. до ячмінь². Черевні, з ячмінцями, повки швидко моргали, відкриваючи сірі гульки очей (Мик., II, 1957, 183).

ЯЧМІНКА, и, ж., розм. Ячмінна солома. Коровам закидали в ясла голу ячмінку й коли-не-коли появлявся в жолобі кришений бурячок (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 358).

ЯЧМІННИЙ, а, е. Прикм. до ячмінь¹. За вмістом білка сочевицна солома значно перевищує пшеничну, вісяну і ячмінку (Зерн. боб. культ., 1956, 51); // Вигот. з ячменю (у 2 знач.). Хліб був житній, наполовину з ячмінною мучкою (Кобр., Вибр., 1954, 123); Заваала [Нагалька] в хустинку ячмінних хоржіє... і виїшла з хати (Коз., Серце матері, 1947, 148); // Засіяний ячменем. Жінки спокійно схилилися й випростувалися на ячмінному полі, не вагаючи ні на гарматний гуркіт, ні на стовпи різноманітної темного диму (Перв., Дикий мед, 1963, 413).

ЯЧМІНЬ¹, мёно, ч. 1. Злакова рослина, зерна якої використовують для виготовлення круп, борошна, на корм худобі, а також як сировину для пивоварної промисловості. Там бачиш широкі лани, вузькі з високими межами ниви, які аж ясніють золотавою пшеничкою і ячменем, срібним колоссям жита та повійним гудчиком вісоєм (Кобр., Вибр., 1954, 83); Ячмені почали половіти, немов сивина старості злегка торкнула буйну рослинність землі (Коцюб., I, 1955, 245); Соловейко щебеє, кажуть, поки ячмінь почне колос викидати (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 338); Сів [колгосп] жито,

озиму й яру пшеницю, ячмінь, овес, просо, цукрові буряки, соняшники... (Вишня, I, 1956, 364).

2. Зерно цієї рослини. Якось в нас солі не стало на страшу, От і запрів я кобилу лукаве; Четверть ячменю насипав на віз, Сам примотався й у горді поїз (Шог., Поезії, 1958, 124); Я часто й став у насінні,— в житті, в просі, в ячмені й горосі на печі (Довж., I, 1958, 284).

ЯЧМІНЬ², мені, ч., мед. Гнійне гостре запалення волоссяного мішечка вії і сальної залози краю повіки. Всі його знали в школі: завжди в нього як не ячмінь на оці, то чиряк на шиї (Вас., II, 1959, 148).

ЯЧНИЙ, а, е. Те саме, що ячмінний. Жвавий, добре вгодований кінь тягнув сани, навантажені ячною соломою (Шиян, Баланда, 1957, 32); Гарасим зав'язав шматок сала та пшеничну паланицю в хустку, вкинув у торбику, поклав туди ще й ячну паланицю та кілька дрібків солі і, більше слова не мовивши, подався з хати (Л. Янов., I, 1959, 357); Вороні жадібно хапали.. вогну, м'яку голову, пересипану запашним ячним борошном (Мик., II, 1957, 283).

ЯЧНИК, а, ч. Хліб, корж або млинець, спечений з ячмінного борошна. Давньо бачив уже свою Казовку містом щастя, де всі люди ходять у нових чоботях, де, замість ячників, їдять калачі та паски (Гончар, Таврін, 1952, 9); — А мені оце вчора принесла моя Федора ячників,— похвалився Молибога (Збан., Єдина, 1959, 341).

ЯЧНИЦЯ, і, ж. Ячмінна солома.

ЯЧНИЦЕ, а, с. Поле, на якому ріс ячмінь.

ЯШМА, и, ж., мін. Кремениста осадова гірська порода, яка складається з дрібних зерен кварцу червоного, сірого, зеленого, білого й чорного кольору та халцедону; використовується як декоративний камінь і для виготовлення художніх виробів. [Х у с а:] Не забувай, що треба подавати [на стіл] фіяли грецькі та етруські вази, а з насцьки подаси лиш того кубка, що з яшми він оправний в чорнім сріблі (Л. Укр., III, 1952, 147); Рахів, Ужгород, Волинь, вершини Святої гори і гори Івана Розбітничка Карадагу — там залгають потужні жили різнобарвних українських яшм (Звання..., 2, 1967, 7).

ЯШМОВИЙ, а, е. Прикм. до яшма. Яшмові родовища; // Зробл. з яшми. І, відсунувши на середину яшмового столика чару, він набрав повітря і випростав груди (Ільч., Козацьк. роду..., 1958, 568).

ЯШНИЙ, а, е, розм. Те саме, що ячмінний. Мужик думає, що яшній сніг, почав молотити (Чуб., V, 1874, 655); Вона думає-гадає, ох, злидні які! Ходять боє і літо і зиму дітки. Опріч яшного хліба нічого немає (Л. Укр., IV, 1954, 262).

ЯШНИК, а, ч., розм. Те саме, що ячник. Підбурені косарі заговорили, що за умовою з панамі мали працювати на їхніх тарчах, а в обід людям дали гливкого яшника та води (Чорн., Визвол. земля, 1959, 71).

ЯШНИЦЯ, і, ж., розм. Те саме, що ячниця.

ЯШНИЦЕ, а, с., розм. Те саме, що ячниця.

ЯЩЕРІЙНИЙ, а, е. Прикм. до ящівка.

ЯЩИК, а, ч. Виріб з дощок, фанери і т. ін. (перев. чотирикутний), який використовують для пакування, зберігання або перенесення чого-небудь. Вчора я отримав гроші, але ще їх не ціпала, а словала в ящик (Л. Укр., V, 1956, 124); З ранку до ночі Шевченко пиляв і стругав, збивав ящики, щоб пакував або зашивав у рождоку (Тулуб, В степу..., 1964, 191); Лікар отягнув до кімнати великий дерев'яний ящик.. Почали вкладатись. І тут виявилось, що ящик занадто тісний (Гончар, IV, 1960, 45); *Образно. Вночі йому сниться сон, який перевертає душу: з темного кутка дивляться на нього батькові очі, а під стелею гримить голос: «Ти зробив те, що я тобі заповідав? Ти знаєш, хто мене жив

аї світу, чи вже забув?» — гогоче батько в кам'яному ящику торжи (Тют., Вир, 1964, 417); // Міра, що дорівноє змісту ящика. — У нас на борту є три ящики книжок (Тулуб, В степу..., 1964, 271); // Кузов автомобіля, візка і т. ін. Партизан скидав сіно. Ужє в самому ящику воза лишилося (Головко, І, 1957, 367); Закотила [Даринка] возик у чагарник, збівала в землянку по сокиру, подалася на берег, нарубала лози, підпалела ящик — і став возик як новий (Вирган, В розп. літа, 1959, 259).

Зарядний ящик — візок для перевезення артилерійських снарядів. На узбіччях дороги покинуті гармати, зарядні ящики з перерубаними посторожками (Гончар, ІІ, 1959, 440); Рота німецьких солдатів цілком купю відпочивала біля поставлених у козла гвинтівок, поряд стояли дві гармати з зарядними ящиками на колесах (Багмут, Опов., 1959, 18).

◇ Відкладати (відкласти) в довгий ящик див. довгий. Відкладати (відкласти) справи (справу) в довгий ящик див. справа¹.

ЯЩИКОВИЙ, а, е. Прикм. до ящик.

ЯЩИЧНИЙ, а, е. Те саме, що ящиковий.

ЯЩИЧНИК, а, ч. Робітник, який робить ящики.

ЯЩИЧОК, яка, ч. Зменш.-пестл. до ящик. [Р я щ и ч о к:] Так куди поклажу, смиреннице? [С о ф і я:] Один ящичок суди, в чулан (Мик., І, 1957, 287); Ганджа змайстрував з дикту ящичок (Шиян, Вибр., 1947, 331); Чернишов догого сидів в його робочому кабінеті, заваленому паперами, товстими зошитами, картотеками і каталожними ящичками (Тулуб, В степу..., 1964, 233); Смодину, агрус та плоди кісточкових культур пакують в решета, які укладають в пакы та ґратчасті ящички місткістю 6—8 кг (Сад. і ягідн., 1957, 231).

ЯЩІР, ящера, ч., зоол. 1. Ссавець з подовженим тілом, вкритим зроговілими пластинками, довгим хвостом, невеликою головою, короткими лапами і міцними кігтями; поширений в Африці та Азії.

2. *заст.* Назва вимерлих плазунів і земноводних. Найбільшим серед динозаврів [наприкінці мезозойської ери] був трав'яїдний ящір диплодок, що пересувався на чотирьох ногах і мав від голови до кінчика хвоста двадцять п'ять метрів довжини (Наука..., 3, 1973, 38); Одна за одною запалили німецькі «пантери». З довгими жерлами гармат вони скидалися на ящерів правдавної ери (Донч., VI, 1957, 200).

ЯЩІРКА, и, ж., зоол. Невеликий плазун з вдовженим тілом, покритим дрібною роговою лускою, і з довгим хвостом. Ящірки раз у раз перетинали нашу дорогу (Коцюб., II, 1955, 290); Попеляста ящірка зупто й нечутно вислизнула з-під каменя (Донч., II, 1956, 287); Ящірки перелякано кидалися з-під неї і гинули під кіньськими копитами (Тулуб, Людолови, I, 1957, 183); *Образно. [Сестра Серахвима (сама собі):] У-у! ящірка! Он уже зморшки під очима складаються, а вона ще кожному зіки [зіньки] витріщає (Мирний, V, 1955, 103); Козаков поповз між камін-

ням, ледве помітний, сіро-зелений, як степова ящірка (Гончар, III, 1959, 106).

ЯЩІРНИЙ, а, е. Прикм. до ящір.

ЯЩІРОЧКА, и, ж. Зменш.-пестл. до ящірка. Безшумно паде в м'який мох ящірочка і догого стоїть, задержши голівку, — дивиться на тебе (Хотк., II, 1966, 316).

ЯЩІРЧИН, а, е. Прикм. до ящірка; належний ящірці. Війт сілкує патчком, вигопие його з ящірчиної пащечки й підніє його взору, щоби виконати над звіратком громадський присуд смерті (Март., Тв., 1954, 294).

ЯЩІРЯЧИЙ, а, е, розм. Прикм. до ящірка; // Власт. ящірці; такий, як у ящірки. Розжиріла дружина листиної не спускала з Ольги маленьких ящірчича очей (Галан, Гори..., 1956, 24); Арена ніські, пустизана, царство ящірок, і ти тут ящірчичим життям живеш (Гончар, Тронка, 1963, 293).

ЯЩУР¹, у, ч., *вет.* Гостра інфекційна хвороба парпокопитих тварин і людини, спричинювана фільтрівним вірусом. Ящур. Дуже заразна хвороба великої рогаїї худоби, свиней, овець і кіз. На ящур можуть захворіти і люди (Колг. енци., II, 1956, 791); [С т а р ш и н а:] А як ящур напав худобу? А чужа? .. [Р о м а н:] Куди це ви розмово заламуєте? [С т а р ш и н а:] Тотто ж бо й є! Скотину велено вбивать, а громада почина буттувать! (Кроп., II, 1958, 18).

ЯЩУР², а, ч. 1. розм., *заст.* Те саме, що ящір. — Два-три тижні провалявся [Преображенський] в улуґнарських гірських мисливців, що ловлять ящурів, а після подався через гірський хребет... (Ле, Міжгір'я, 1953, 389); Вони привезли з далекої Туркменії варака, спійманого ними в степу. Це ящур, який рідко тепер зустрічається і нагадує крокодила (Веч. Київ, 11. X 1968, 4); Потрозу степ ставав хвилястий, наче з-під землі випинали горбасті спини предісторичних ящурів (Тулуб, Людолови, I, 1957, 183).

2. Рухлива гра, учасники якої стають і крутяться навколо того, хто стоїть всередині. Про ящура.. написано. Щоб дівчата й парубки не гуляли повесні в ящура, а то на скотину моровиця буде (Гр., II, 1963, 359); // Головна дійова особа такої гри. Дівчата почали ґрати в ящура. Вони побралися за руки, крутились кружком. А серед кружка сиділа Лукина: вона була за ящура (Н.-Лев., III, 1956, 324).

ЯЩУРИНИЙ, а, е, *діал.* Ящириний. Які ящурини в його очі! (Барв., Опов... 1902, 92).

ЯЩУРКА, и, ж., *діал.* Ящірка. Вся її постать нагадувала ящурку, — тонка, гнучка, з меткими і разом положливими рухами (Л. Укр., III, 1952, 714).

ЯЩУРНИЙ, а, е, *вет.* Прикм. до ящур¹. М'ясо тварин, хворих і підозрілих щодо захворювання на ящур, не можна вивозити за межі неблагополучного господарства, бо воно становить велику небезпеку рознесення ящурної інфекції (Профіл. захвор..., 1955, 92).

Ь

Ь — Тридцять друга літера українського алфавіту, яка має назву «м'який знак» і живається для позна-

чення м'якості приголосного звука, напр.: день, комсомольський, бсінь.

ДОДАТКИ

А

АБИОГЕНЕЗ, у, ч. Теорія про виникнення живих істот з речовин неживої природи.

АБИОГЕННИЙ, а, е. Який виник з неорганічної речовини; // Пов'язаний з виникненням органічної речовини з неорганічної. *Теорія абіогенного (без участі живих істот) утворення органічних речовин в сучасній науці дістала своє експериментальне підтвердження і тепер уже не викликає заперечень* (Наука.., 8, 1958, 42); *Наявність вуглеводів у кристалічних породах свідчить на користь теорії абіогенного (мінерального) походження нафти на Землі* (Наука.., 4, 1977, 13).

АБІСАЛЬ, і, ж., спец. Зона найбільших морських та океанічних глибин. *Рух води [в океані] вдалося зафіксувати навіть на семикілометровій глибині — у так званій абісали* (Веч. Київ, 8.V 1971, 3); *На абісали — у глибинних зонах морів — залягають мільярди тонн поліметалічних конкрецій* (Наука.., 7, 1978, 18).

АБОНЕНТСЬКИЙ, а, е. Стос. до абонента. *Абонентським телеграфом можна передавати і приймати розпорядження, зведення, вести переговори* (Наука.., 8, 1963, 54).

АБРЕВІАЦІЯ, і, ж., лінгв. Утворення нових слів шляхом поєднання початкових складів кількох слів або перших літер слів словосполучення. *Більшість іменникових основ у сучасній українській мові утворилася від простих коренів за допомогою афіксів, частина їх посталася шляхом словоскладання і абревіації* (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 35).

АБСОЛЮТИЗАЦІЯ, і, ж. Доведення до абсолюту. Характерним для сучасного «лівого» опортунізму в комуністичному русі є абсолютизація збройного шляху боротьби і підштовхування мас на авантюристичні дії (Ком. Укр., 6, 1970, 18); *Взагалі абсолютизація навіть правильного твердження призводить до каузів* (Літ. Укр., 2.IX 1966, 1).

АБСОЛЮТИЗОВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до абсолютизувати; // у знач. прикм. *Особливо важливим є внесок І. Франка у розробку методологічних основ порівняльного вивчення народної уснопетичної творчості, а також критика абсолютизованих тверджень представників т. зв. історичної школи* (Нар. тв. та етн., 4, 1974, 32).

АБСОРБЕР, а, ч., спец. Пристрій, в якому здійснюють абсорбцію. *В це один резерв — зниження втрат сировини.. Багато що дало змінення конструкції абсорбера і бризколовувача* (Роб. газ., 9.II 1964, 2).

АВАНГАРДИЗМ, у, ч. Загальна назва різних напрямів у мистецтві ХХ ст., для яких характерні розрив з традицією реалістичного художнього образу, пошуки нових засобів вираження і формальної структури твору.

АВАНГАРДИСТ, а, ч. Прихильник авангардизму. *Серед певної частини авангардистів на Заході побутує*

теорія так званого супернаціоналізму. Основний зміст цієї теорії полягає в тому, що вона повністю заперечує як поняття нації, так і національної культури взагалі (Рад. літ-во, 12, 1972, 14).

АВРАН, у, ч. (*Gratiola L.*). Трав'яниста рослина родини ранникових, окремі види якої застосовують у народній медицині. *Аван лікарський.. — багаторічна рослина, 25—60 см заввишки, з повзучим кореневищем.. Рослина отруйна* (Рослин. Нижн. Придніпр., 1956, 77).

АВСТРАЛОПІТЕК, а, ч. Викопа людиноподібна мавпа. *Предками людини вважаються двоногі мавпи з групи австралопітеків* (Наука.., 8, 1963, 32); *Досі вважали, що найстарішому предкові людського роду — так званому австралопітеку — «сього» 1,5 млн. років. Та недавно в Кенії було знайдено череп, що пролежав у землі, як показав радіоізотопний аналіз, 2,5 млн. років* (Знання.., 4, 1973, 25).

АВТОМАТИЗОВАНИСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до автоматизованій 2, 3. *Одна з основних ознак автоматизованості рухів полягає в тому, що кожний рух безпосередньо викликається руховим відчуттям від попереднього* (Психол., 1956, 186).

АВТОМАТИЗУВАННЯ, я, с. Дія за знач. автоматизувати і автоматизуватися. *Автоматизація промислового виробництва озголює здебільшого найскладніші технологічні ділянки. А от такі процеси, як перенесення чи перевезення деталей з місця на місце, їх установлення, штабелювання, упакування і т. ін., як правило, важко піддаються автоматизуванню* (Рад. Укр., 23.XI 1974, 2).

АГЛОМЕРАТНИЙ, а, е, геол., техн. Прикм. до агломерат. *Агломератні туфи багаті на кристали, які при розбризуванні лави газовими вибухами нагромаджуються пухкими масами* (Курс заг. геол., 1947, 65).

АГЛЮТИНІН, у, ч., біол. Речовина, яка нагромаджується в крові при інфекційних захворюваннях та щепленнях і спричинює аглютинацію. *В крові народження телят малий титр аглютининів буває до одержання молока* (Соц. твар., 1, 1956, 52).

АГРЕГАТОВАНИЙ, а, е, техн. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до агрегатувати. *Зберігають насінню картоплю в буртах.. В разі підвищення температури в бурті туфи нагнітаються повітря перусуваними вентиляторами, агрегованими з трактором або підключеними до електромережі* (Хлібороб Укр., 6, 1972, 25); // у знач. прикм. *Промисловість має організувати випуск малогабаритних агрегованих машин для виконання таких робіт, як.. пришивання гудзиків, підшивка низу виробів тощо* (Рад. Укр., 12.II 1972, 2).

АДАПТАЦІЙНИЙ, а, е, біол. Прикм. до адаптація. *Адаптаційні можливості людського організму надзвичайно великі* (Роб. газ., 20.XI 1977, 4).

АДАПТОВАНИЙ, а, е, біол. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до адаптувати. *В спокійному магнітному полі Землі організм «бмагнічений», тобто біохімічні й біофізичні процеси в його рідких середовищах адаптовані до певного магнітного фону* (Наука.., 12, 1968, 31).

АДАПТУВАННЯ, я, с., біол. Дія за знач. адаптувати і адаптуватися.

АДАПТУВАТИСЯ, ується, недок. і док., до чого і без додатка, біол. Пристосовуватися до умов існування, до оточення (про організм, органи чуттів). У молодому віці акація росте швидко і, що дуже цікаво, обирає для себе найнепридатніші ґрунти. Там, де решта рослин хворіє і гине, акація швидко адаптується.. не тільки до ґрунтів, а й до кліматичних умов (Наука.., 10, 1974, 4); Створені людиною серед безлісного степу штучні лісові угруповання в процесі становлення адаптуються до несприятливих для лісу умов степового середовища (Укр. бот. ж., XVII, 2, 1960, 61); *Образно. Архітектура, подібно до живого організму, в цілому стане, так би мовити, рухливою і такою, що легко адаптується, тобто пристосовується до різних умов (Знання.., 7, 1967, 15).

АДВЕНТИЗМ, у, ч. Учення однієї з християнських протестантських сект про «другий прихід» Христа і встановлення «тисячолітнього царства божого» на Землі.

АДВЕРБІАЛІЗОВАНИЙ, а, е, лінгв. Який зазнав адвербіалізації.

АЕРОБУС, а, ч. Багатомісний пасажирський літак з вантажним салоном, де пасажирі самі розміщують і після польоту забирають свій багаж. У Франції випробували аеробус — величезний повітряний лайнер.., який братиме на борт 245 пасажирів (Знання.., 6, 1973, 19); Це буде машина типу аеробуса. Пасажирі «Антея» не відчуватимуть ні востанки, ні перепадів тиснення за бортом (Літ. Укр., 9.VII 1965, 1).

АЕРОВІЗУАЛЬНИЙ, а, е, спец. Який виконується неозброєним оком або за допомогою оптичного приладу з літального апарата. Аеровізуальна зйомка застосовується як найдійовіший допоміжний метод під час геологічної розвідки того чи іншого району (Наука.., 12, 1960, 22); Методи аеровізуальної і аерофотографічної зйомки вчені Камчатки успішно застосовують для обліку лососів, що заповнюють нерестилища півострова (Веч. Київ, 25.VI 1971, 4).

АЕРОГРАФ, а, ч. Пневматичний прилад, яким, розпилюючи фарбу, наносять її на папір, тканину та інші предмети. Аерограф — прилад для тонкого розпилювання фарби на поверхні виробів за допомогою стисненого повітря (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 109).

АЕРОФОТОГРАФІЧНИЙ, а, е. Прикм. до аерофотографія.

АЖУРНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. ажурний. Гуцульські вишивки завжди тонкі, ювелірні. Своєю ажурністю вони нагадують знамениту гуцульську різьбу по дереву, а колоритом — не менш знамениті писанки (Нар. тв. та етн., 3, 1964, 104).

АЖУРНО. Присл. до ажурний. Будуть зорі замість ламп Ажурно висіти під стелею, Та нагадують вони нам Влідий каганчик під шинелею (Бичко, Простота, 1963, 65).

АЗБОЦЕМЕНТ, у, ч. Будівельний матеріал, який виготовляють з водної суміші цементу й азбесту. Азбоцемент має ряд цінних будівельних якостей: він не згорає, добре піддається механічній обробці (Архіт. і буд., 3, 1955, 20).

АЗБОЦЕМЕНТНИЙ, а, е. Прикм. до азбоцемент; // Вигот. з азбоцементу. На комбінаті азбоцементних виробів закінчується наладка нової лінії по виробництву шифери (Веч. Київ, 25.I 1963, 1); У Волгограді вчені і новатори розробили і освоїли випуск азбоцементних труб з нарізкою і нарізними муфтами (Роб. газ., 24.II 1966, 2); // Який виготовляє азбоцемент або виробі з азбоцементу.

АЙРАН, у, ч. Молочний продукт, що нагадує кефір; уживають як прохолодний напій у Казахстані, Середній Азії, на Кавказі, в Сибіру тощо. Зморений повертався Юлдаш з невдалого полювання. Ось уже й коні близько, димок струмкомом сипіє, і здається, що вже пагне у повітрі трохи терпким духом кислого овечого молока — айрану (Донч., I, 1956, 129); На світанні здійнявся такий шум, що навіть татари, які міцно поспули після айрану та вина, ошелешено скочили на ноги (Знання.., 10, 1971, 18); *У порівн.— Маленького лошачка я назвав Акбозадам, тому що він виросте і стане білий, як айран, і буде дорожчий від чистого золота (Тулуб, В степу.., 1964, 15).

АКАНТОВИЙ, а, е. Прикм. до акант. На окрему зааду заслужують врата в Новосілок Лісних середини XVIII ст. з цільним орнаментом акантових листочків (Укр. декор. різьба.., 1970, 125); Характерним для петриківського орнаменту є.. зображення акантового листу (Нар. тв. та етн., 4, 1963, 79).

АКАНФОВИЙ, а, е. Те саме, що акантовий.

АКВАНАВТ, а, ч. Те саме, що гідронавт. Акванавт — це і спортсмен, і дослідник, і робітник (Наука.., 5, 1968, 15).

АКВАНАВТИКА, и, ж. Теорія і практика тієї чи одної перебування людини під водою. Спортивна акванавтика швидко перетворюється на кочне потрібну в народному господарстві професію, нерозривно пов'язану з океанографічною наукою (Наука.., 5, 1968, 15).

АКВАРІУМІСТ, а, ч. Той, хто розводить акваріумних риб. Акваріумісти.. підтримують творчий контакт з ученими-іхтіологами і виводять нові породи риб шляхом селекції (Рад. Укр., 28.IV 1964, 3); Миловолі кожен акваріуміст з часом починає незпозано розбиратися в біології, хімії, географії (Знання.., 2, 1967, 14).

АКРИЛОВИЙ, а, е: Δ Акрилова кислота, гім.— безбарвна рідина з різким запахом, яка розчиняється в воді, спирті, ефірі. Акрилову кислоту здобувають з пропілену або етилену, а ці останні, як ми вже знаємо, — з нафти (Рад. Укр., 18.II 1964, 2).

АКСАКАЛ, а, ч. У народів Середньої Азії — мудра, шавнова, літня людина, а також форма ввічливого звертання до чоловіків. 1938 року П. Г. Тичина побував у юрті асакала Джамбула, і ця зустріч вилилась у щире дружбу двох співців (Літ. Укр., 20.IX 1974, 2).

АКСЕЛЕРАТОР, АКСЕЛЕРАТОР, а, ч. Регулятор кількості робочої суміші, яка надходить з карбюратора (в дизелях — палива з в'ясою) в циліндри двигуна в внутрішнього згоряння. Степанов повернув ключ запалювання, натиснув на педаль акселератора, і машина зрушила з місця, швидко набравши хід (Веч. Київ, 18.IX 1974, 2); — Давай-давай, не зупиняйся, — скочив на підніжку [грузовика] Берестовецький. Шофер кинув головою і натис на акселератор (Перв., Дикий мед, 1963, 158).

АКСЕЛЕРАЦІЯ, і, ж. 1. Набагато раніше або швидше формування якогось органа в період ембріонального розвитку порівняно з іншими органами або зародком у цілому.

2. Прискорений фізичний розвиток людини. Процес акселерації — ознака XX століття. Досить сказати, що середній зріст деяких народів збільшився на 10—11 сантиметрів (Наука.., 10, 1971, 20); Явище акселерації охоплює прискорення росту і розвитку людей, подовження репродуктивного періоду в жінок, збільшення тривалості життя, довші тіла, ваги новонароджених тощо (Знання.., 2, 1973, 14); На думку більшості учених, якоїсь одної причини акселерації бути не може. Її визначає весь комплекс умов життя (Наука.., 2, 1974, 26).

АКСЕЛЕРОМЕТР, а, ч. Прилад, яким вимірюють прискорення або перевантаження, що виникають при випробуванні різних машин та їхніх систем. Акселерометр — прилад, що вимірює прискорення, — особливо потрібний для самокерованих снарядів і ракет (Вітч., 4, 1964, 162).

АКТИВАЦІЙНИЙ, а, е, спец. Прикм. до активізації. **Активізаційний аналіз** — визначення якісного й кількісного складу речовин за випромінюваннями ними радіоактивних ізотопів. Активізаційний аналіз став надзвичайно тонким знаряддям досліджень в різних галузях науки і техніки. З його допомогою можна, приміром, виявити мізерні частки сторонніх домішок у надчистій речовині (Наука., 7, 1967, 19).

АКТИВУВАННЯ, я, с. Дія за знач. активувати. **АКТИНІДІЯ**, і, ж. (*Actinidia* L.). Багаторічна витка чагарникова рослина з кисло-солодкими ягодами, які використовують у кондитерській промисловості та народній медицині. *Актинідія* — азідні культури походженням з Далекого Сходу. Вирощування їх має не тільки харчове, а й лікувальне значення (Наука., 12, 1960, 39).

АКТИНОМІЦЕТ див. актиноміцети. **АКТИНОМІЦЕТИ**, ів, мн. (одн. актиноміцет, а, ч.). Група мікроорганізмів, що подвнують у собі риси бактерій і грибів. Найбагатшим джерелом антибіотиків виявилися променисті грибки, так звані актиноміцети (Наука., 10, 1962, 42).

АКЦЕЛЕРАТОР див. акселератор. **АКЦЕНТОЛОГ**, а, ч. Фахівець з акцентології. **АЛГОЛ**, у, ч. Формальна мова для опису обчислювальних алгоритмів; алгоритмічна мова.

АЛГОРИТМІЗАЦІЯ, і, ж. Побудова алгоритму, що реалізує певний процес; опис процесів мовою математичних символів. На республіканській базі матеріально-технічного постачання «Укрлізвостехніка» документацию про кількість і рух товарів складають ЕОМ. Недавно тут створено відділ алгоритмізації та програмування задач для автоматизованої системи управління складами (Знання., 5, 1974, 6).

АЛГОРИТМІЧНИЙ, а, е. Прикм. до алгоритм. Щоб досягти універсальності, тобто можливості практично розв'язувати будь-яку задачу, будують універсальні цифрові обчислювальні пристрої. В них задачі розв'язуються алгоритмічним способом (Вісник АН, 1, 1971, 15).

АЛЕРГОЛОГ, а, ч. Фахівець з алергології. Деяким хворим [на алергію] алергологи навіть радять поміняти місце проживання, оскільки з'ясується прямий зв'язок захворювання з кліматогеографічними особливостями певної місцевості (Наука., 10, 1973, 24).

АЛЕРГОЛОГІЯ, і, ж. Розділ медицини, який вивчає причини виникнення, розвиток, профілактику та лікування алергічних захворювань. Дослідження алергії за останні роки набуло широкого розмаху. Виникла навіть спеціальна наука — алергологія (Знання., 7, 1973, 15).

АЛЕУТ див. алеути. **АЛЕУТИ**, ів, мн. (одн. алеут, а, ч.; алеутка, і, ж.). Корінне населення Алеутських островів. У той час [на початку XIX ст.] на Далекому Сході на китів полювало головним чином місцеве населення, переважно алеути (Наука., 11, 1965, 17).

АЛЕУТКА див. алеути. **АЛЕУТСЬКИЙ**, а, е. Прикм. до алеути. В хвилі ерівання смілі китів, Гількі бортами порипують, Вітер люльки алеутські не гасить, Він вже не вис, а хлипає (Гірник, Стартують..., 1963, 102).

АЛІГОТЕ, невідм., с. 1. Сорт винограду, який використовують для виготовлення білих столових вин і

коньяків. Молдавани тепер з наукою в дружбі, знають, якуму сортові [винограду] де ліпше ростити. На південних косогорах вирівнують чудові білі — знамениті аліготей..., запашний мускат» (Літ. Укр., 26.XI 1974, 4).

2. Назва вина з цього сорту винограду. **АЛМАЗНИК**, а, ч. Фахівець, який займається розвідкою, добуванням та обробкою алмазів.

АЛТЕЯ, ю, ч. Те саме, що алтєя. *Надзвичайно багате [у Медоборах] різномат'я: вероніка степова, конюшина..., алтєя* (Наука., 2, 1972, 37).

АЛТЄЯ, і, ж. (*Althaea* L.). Рід багаторічних трав'янистих рослин родини мальвових; застосовують у медицині та ветеринарії.

АЛХІМІЧНИЙ, а, е. Прикм. до алхімії. Цей портрет, ясна річ, зберігся в алхімічній майстерні Іваненка ще від отців домініканців (Ільч., Козацьк. роду., 1958, 407); [З е р с ь к и й:] Він аживає якись ін'єкції нікому не відомих препаратів, ажикось трохи не алхімічний сполучень (Коч., II, 1956, 87).

АЛЬПІНАРІЙ, ю, ч. Ділянка саду або парку у вигляді кам'явистого гірки, на якій вирощують високогірні рослини. На великій садибі, окрасю якої є фруктовий сад, планується обладнати тенісні корти, майданчик для гри у городки, альпінарій тощо (Веч. Київ, 30.VII 1971, 1).

АМБУЛАТОРНО. Присл. до амбулаторний. Коли шкіра почервоніє, на обморожене місце треба накласти стерильну пов'язку без жирів і далше лікування проводити амбулаторно (Веч. Київ, 14.II 1969, 4).

АМІННИЙ, а, е. Прикм. до аміни. Найбільш широке застосування аміні стабілізатори знаходять у сажонаповнених гумат (Знання., 12, 1965, 3); Зниження засміченості посівів добре позначилося на врожаї зерна пшениці. Найвищу прибавку врожаю зерна одержано при одночасному внесенні рідких азотних добрив з положинною дозою амініної солі (Хлібороб Укр., 3, 1974, 12).

АМОФОС, у, ч. Складне азотно-фосфорне концентроване мінеральне добриво. Амофос..., внесений урожай від передпосівної обробки ґрунту, підвищує урожай зерна озимої пшениці на 2,5 центнера (Колг. Укр., 4, 1962, 26); Першу чергу комплексу по виробництву амофосу — висококонцентрованого азотно-фосфорного добрива достроково здано в експлуатацію (Хлібороб Укр., 3, 1974, 35).

АМОФОСНИЙ, а, е. Прикм. до амофос. **АМПЕРАЖ**, у, ч., фіз. Сила електричного струму, виражена в амперах. — Ти вже послаб людей зробити проводку.. для прожекторів в особняку, де буде побачення? — За це не турбуйся. Увесь можливий ампераж буде даний (Ю. Янов., II, 1958, 96).

АМФІБОЛІТ, у, ч. Метаморфічна середньозерниста гірська порода, деякі різновиди якої використовують як облицювальне каміння, для виготовлення могильних пам'ятників тощо. Величезні запаси сировини дають можливість створити каменеливну промисловість на базі родовищ базальту в Ровенській області., Тальнівського родовища амфіболітів та ін. (Ком. Укр., 8, 1964, 27).

АНАБАЗИН, у, ч. Органічна отруйна речовина, яку застосовують у сільському господарстві для знищення шкідливих комах. Анабазин є ізомером нікотину. Являє собою безколірну олію, що набирає під впливом світла і повітря жовтуватого кольору (Підручник дезинф., 1953, 187); Хронічні отруєння нікотином і анабазином звичайно починаються з скарг на серцебиття, розлад сну, головні болі, запаморочення, дразливість, підвищену пітливість, слинотечу (Лікар. експертиза., 1958, 154).

АНАБАЗИН-СУЛЬФАТ, у, ч. Рідкий отрутохімікат, який добре розчиняється в воді; використовується для

обприскування садів та городів проти шкідливих комах. У боротьбі з популяцією великий ефект дає дворазове обприскування посівів гороху анабазин-сульфатом (Хлібороб Укр., 3, 1973, 31).

АНАБАЗИС, у, ч. Напівкушова або трав'яниста багаторічна рослина родини лободових, поширена переважно в Середній Азії; використовується для виготовлення препаратів проти шкідливих комах. Сарсазан шишкуватий не поступається токсичністю перед анабазисом, з якого, як відомо, добувають анабазин-сульфат (Рослин. Нижн. Придніпр., 1956, 136).

АНАКАОНДА, и, ж. Найбільша змія родини удавових, що живе в Центральній та Південній Америці. На земній кулі налічується близько 2500 видів змій. Серед них — величезні анакони (індії досягають 18 метрів) (Хлібороб Укр., 4, 1967, 47).

АНАЛІТИЧНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до аналітичній 1, 2. Поглиблена аналітичність у всіх сферах людської діяльності — одна з найхарактерніших примет нашого часу (Вітч., 2, 1971, 130); В художній творчості неможливо покладатися тільки на суб'єктивні відчуття, інтуїтивні порухи, душевні настрої. Потрібна ще аналітичність художнього мислення (Літ. Укр., 27.III 1970, 3).

АНАЛЬГІН, у, ч. Біла кристалічна речовина, що вживається як ліки для зниження температури і вгамування головного болю. Пірамідон, амалгін. тільки знімають біль, якого ми так боїмося. Якщо ж головні болі почастишали, треба звернутися до лікаря (Наука., 12, 1973, 55).

АНГІОГРАФІЯ, і, ж. Метод рентгенологічного дослідження артерій і вен при введених в них контрастної речовини. На дослідному заводі «Ренток» освоєно виробництво апарата для ангіографії кінцівок. Ця установка робить протягом точно визначеного інтервалу серію з шести знімків артерій і вен на руках або ногах (Вец. Київ, 7.II 1966, 2).

АНГІОБ, у, ч. Тонкий шар глини, який наносять на поверхню керамічного виробу перед випалюванням, щоб закрити колір або грубу структуру матеріалу. Значну частину глиняних виробів вкривають ангобами, тобто тонким шаром спеціальної керамічної маси, що утворює яскравий фон для різноколірвого орнаменту (Матеріали з етногр., 1956, 16).

АНГОБНИЙ, а, е. Прикм. до ангоб. На казлях часто трапляються «гребінці» — трикутні фігури, складені з вертикальних ліній різної довжини. Гребінці появляються на наддніпрянському посуді, прикрашеному ангобним ріжковим розписом, мабуть,десь у середині XVIII ст. (Нар. тв. та етн., 2, 1967, 42).

АНЕВРІН, у, ч. Вітамін В₁, необхідний для нормальної діяльності нервової системи. Вітамін В₁ (аневрін) є протиневротичним вітаміном (Шк. гігієна, 1954, 276).

АНЕСТЕЗИН, у, ч. Білий кристалічний порошок, який використовують як знеболювальний засіб місцевого діяння.

АНЕСТЕЗІОЛОГ, а, ч. Фахівець з анестезіології. Під час тривалих і складних операцій анестезіолог, поряд з наркозом, користуються ще й. тими речовинами, які паралізують на деякий час напруження м'язів (Наука., 12, 1960, 45); На Всесоюзній установчій конференції анестезіологів і реаніматологів. поставлено питання про необхідність навчити широкі кола населення долікарської допомоги, яка відповідає сучасному рівневі розвитку реанімації (Наука., 7, 1970, 36).

АНЕСТЕЗІОЛОГІЯ, і, ж. Розділ медицини, який займається питаннями анестезії (знеболювання). Успішно розвивається. служба анестезіології і реаніматології, яка дає можливість з максимальним ступенем безпеки

здійснювати найсерйозніші хірургічні втручання (Наука., 11, 1974, 30).

АНЕСТЕЗУЮЧИЙ, а, е, мед. Діспр. акт. теп. ч. до анестезуєласти. У 1880 році В. К. Анреп встановив анестезуючу властивість кокаїну. Вишлює, що кокаїн блокує чутливість нервових закінчень (Знання., 5, 1965, 3).

АНІГЛЯЦІЯ, і, ж. Взаємодія елементарних частинок і античастинок, внаслідок якої вони перетворюються на інші частинки. При анігляції частинки речовини й антиречовини їня енергія переходить кінець кінцем в енергію випромінювання (Знання., 5, 1966, 10).

Анізотропія, і, ж. 1. фіз. Неоднаковість деяких (механічних, оптичних, електричних) властивостей речовини або тіла в різних напрямках. Монокристали характеризуються анізотропією властивостей, тобто фізичні параметри різних граней кристала неоднакові (Знання., 7, 1971, 5).

2. бот. Неоднакова реакція різних органів тієї самої рослини на однобічне подразнення факторами зовнішнього середовища.

Анізотропний, а, е, фіз. Прикм. до анізотропії 1. Анізотропними є речовини, фізичні і механічні властивості яких неоднакові у різних напрямках. Класичний приклад того — деревина (Наука., 6, 1969, 47).

Анімалістичний, а, е. Прикм. до анімалізму. Найпоширенішим мотивом гуцульських писанок є. травиційне для народного мистецтва Прикарпаття зображення оленя. З інших анімалістичних мотивів на писанках трапляються зображення курочок, півників, коників, зайчиків тощо (Нар. тв. та етн., 3, 1964, 61).

АНТИНОМІЯ, і, ж., філос. Суперечність між двома твердженнями, що взаємно виключають одне одне, але кожне з яких однаковою мірою логічно довідне в даній системі.

АНТОЛОГІЧНИЙ, а, е, літ. Прикм. до антології. У видавництвах республіки [Молдавії] побачили світ антології російської, української, литовської, вірменської поезії. Такі ж антологічні збірники молдавської поезії були надруковані в Москві, Києві. та столицях інших союзних республік (Літ. Укр., 11.X 1974, 3); До литовського тижня братніх літератур на Україні. готується антологічний збірник сучасної литовської поезії «Подарунок Німану» (Рад. літ-во, 1, 1971, 81).

АНТОНІМІЧНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до антонімічній. Антоніми, як і синоніми, можуть бути словниковими, що зберігають свою антонімічність в усіх випадках, у тому числі й поза контекстом (Сл. лінгв. терм., 1957, 15).

АНТОНІМІЯ, і, ж. Протилежність слів, морфем, фразеологічних одиниць і т. ін. за значенням. На основі протиставляльовального переосмислення стає можливим досягнення ефекту іронії, побудованого на явищі антонімії в межах прислів'їв та приказок (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 106).

АНТОЦІАН див. антоціани.

АНТОЦІАНИ, ів, мн. (одн. антоціан, у, ч.). Пігменти, що містяться в клітинному соці багатьох рослин і зумовлюють забарвлення квіток, плодів, стебел, листків у різні відтінки червоного, синього, фіолетового кольорів. Клітинний сік здебільшого безбарвний, а у деяких рослин він забарвлений в червоний, синій або фіолетовий колір. Ці пігменти об'єднуються під загальною назвою — антоціани (Практ. з анат. рослин, 1955, 10).

АНТОЦІАНОВИЙ, а, е. Прикм. до антоціани. Піонерка — сорт аличі. М'якоть напівпрозора, жовта, із значним антоціановим забарвленням (Виробн. енци. сад., 1969, 288).

АНТРАША́, невідм., с. У балеті — легкий стрибок з швидким схрещуванням віг у повітрі.

АНТРЕСОЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до антресоблі. *Будували.. дім біля Бессарабки.. на сім поверхів з восьми антресольними* (Кучер, Дорога.., 1958, 51); *Спальний гарнітур.. складається з тридевяної шафи, антресольної секції, двох ліжок, туалетної тумби та інших виробів* (Роб. газ., 12.I 1975, 2).

АНТРОПОЛОГІЗМ, у, ч. Філософська концепція, яка розглядає всі явища природи, суспільства й мислення залежно від властивостей і потреб людини. У боротьбі зі спекулятивними ідеалістичними вченнями вони [революційні демократи] використали позитивний зміст концепції матеріалістичного антропологізму Фейєрбаха, ідеї утопічних соціалістів, а також досягнення гегелівської діалектики (Рад. літ-во, 12, 1974, 37).

АНТРОПОНІМ, а, ч. Власна назва людини. *Антропоніми — досить поширені в мові, а надто, якщо врахувати й їх зменшені, нестайливі форми (типу Галяна — Галя, Галочка і т. ін.)* (Наука.., 7, 1966, 53).

АНТРОПОНІМІКА, и, ж. Галузь ономастики, що вивчає власні назви людей. *Антропоніміка.. вивчає імена людей, їх прізвища і прізвиська, псевдоніми* (Наука.., 7, 1966, 53).

АНТРОПОНІМІЯ, і, ж. Сукупність власних назв людей. *Притчі і легенди [І. Франка] становлять інтерес своєю топонімією і антропонімією, що вказує на літературно-мовні джерела цих творів* (Курс іст. укр. літ. мови, I, 1958, 504).

АНЧАР, а, ч. Дерево або чагарник родини шовковцевих, що містить у собі отруйні алкалоїди. *Анчар.. отруйне дерево, яке росте.. в вологих тропічних лісах Південної та Південно-Східної Азії* (Веч. Київ, 17.III 1971, 4); *У відомому вірші «Анчар» О. С. Пушкін описує отруйність яванського дерева анчара* (Наука.., 5, 1960, 37).

АНАРХЕЇД, у, ч. Офіційна державна політика расової дискримінації, що проводиться на основі сегрегації в Південно-Африканській Республіці та Південній Родезії щодо африканських народів. *Ще й досі у Південно-Африканській Республіці і Родезії існує апартеїд. У цих «заповідниках расизму» людина, яка не належить до білої раси, не може вільно пересуватись по країні, мешкати за межами резерватів, зазнає нещадної експлуатації* (Рад. Укр., 9.XII 1973, 3).

АПІЛАК, у, ч. Біогенний лікарський препарат, що виготовляється з маточного молочка бджіл. *На Дарницькому хімфармацевтичному заводі з маточного молока виготовляють порошки і таблетки, що надходять в аптеки під назвою апілак* (Наука.., 5, 1968, 46).

АПОКАЛІПТИЧНИЙ, а, е. Те саме, що апокаліпсичний. *З маніакальною епертією сіяє він [Гриша] серед людей відчай та зневіра, стражаючи їх позжурими апокаліптичними картинами майбутнього* (Гончар, Таврія, 1952, 115).

АРАЛІЄВИЙ, а, е. 1. Прикм. до аралієв.

2. у знач. ім. аралієві, вих, мн. Родина дводольних рослин, поширених перев. в тропіках і субтропіках. *Женьшень вже більше п'яти тисяч років використовується народною медициною. Ця багаторічна трав'яниста рослина з родини аралієвих може жити до 80 і більше років* (Веч. Київ, 18.II 1971, 4).

АРАЛІЯ, і, ж. Високий колючий чагарник або дерево з великими листям і дрібними квіточками, зібраними у волоти, яке вирощують перев. як декоративну рослину. *З багаторічної дендрофлори Кавказу, Далекого Сходу, Середньої Азії.. можна рекомендувати для зелених насаджень і лісового господарства добре акліматизовані на Україні.. аралії, айлант* (Розв. науки в УРСР..,

1957, 356); *Відомо: батьківщиною аралії у нас вважається Далекий Схід* (Рад. Укр., 26.XII 1971, 4).

АРГАМАК, а, ч. Старовинна назва породистого верхового коня в східних народів; румак. *Арацкеє помітив, що аргамак, якого подарував йому один з постачальників армії продовольством, куляєє на ногу* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 198); *Від гетьмана в дарунок царю Олексію Михайловичу привезли посли п'ять дорогих турецьких коней аргамаків* (Рибак, Пересль. Рада, 1953, 270).

АРГУМЕНТОВАНИСТЬ, ності, ж., книжн. Абстр. ім. до аргументованій. *Народність і партійність, наукова аргументованість і достовірність, правдивість і високий ідейно-художній рівень здобули нашій літературі великий авторитет у всьому світі* (Роб. газ., 4.X 1974, 1).

АРДЕН, а, ч. Бельгійська порода робочих коней-важковокзів. *Найздивітим із міста до Волоса слідчий. Кожного разу сам Волос відвозив його на гладких арденах на станцію* (Паня, II, 1956, 9); *Всесоюзний чемпіон, прибалтійський арден Плексте [кобила] на випробуваннях везла 23 тонни вантажу* (Рад. Укр., 6.X 1965, 4).

АРТИСТИЗМ, у, ч. Висока майстерність, віртуозність. *Він [М. В. Лисенко] здобув основну музичну освіту для того, щоби українську народну пісню підняти до висоти справжнього артистизму* (Муз. праці, 1970, 486); *Поезіям його [Т. Г. Шевченка] властива яскрава мальовничість, природний артистизм, плавність і співучість, які, на жаль, так важко відтворити в перекладі* (Рад. Укр., 10.III 1964, 4).

АСОЦІАТИВНО, псих. Прикм. до асоціативний. *Сам він перед чим на мить заглибився в своє особисте, асоціативно пригадавши Саїда Алі, його промову, так символічно.. заверстану під його.. портретом у газеті* (Ле, Міжгір'я, 1953, 401); *Справжній митець вразовує здатністю зображення асоціативно вливати на наш почуття* (Образотв. мист., 4, 1972, 27).

АСОЦІЮВАНИЙ, а, е. 1. псих. Діспр. пас. мив. і теп. ч. до асоціювати.

2. у знач. прикм. Установлений між уявленнями, явищами і т. ін. (про зв'язок); // Добровільно об'єднаний для досягнення спільної господарської, політичної, культурної чи якоїсь іншої мети (про особи, організації і т. ін.). *Суспільне виробництво асоціюваних виробників здійснюється з метою якнайповнішого задоволення їх матеріальних і культурних потреб* (Ком. Укр., 12, 1966, 29).

АСОЦІЮВАНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до асоціюваний 2. *Досить міцна тенденція наголошувати-ний у прикметників віддіслених, частіше — з пасивним значенням. Такі прикметники звичайно зберігають виразну асоціюваність з відповідними дієсловами* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 499).

АСОЦІЮВАННЯ, я, с., псих. Дія за знач. асоціювати і асоціюваність.

АСФАЛЬТІВКА, и, ж., розм. Асфальтована дорога. *Машина мчить степом. Обабіч асфальтівки — в рясному квіті біліють акації* (Літ. Укр., 5.VI 1970, 2).

АСФАЛЬТОУКЛАДАЧ, а, ч. Машина для рівномірного розподілення й укладання асфальту. *Київські асфальтоукладачі працюватимуть на спорудженні шосейних магістралей України* (Веч. Київ, 6.III 1971, 2).

АТЛЕТИЗМ, у, ч. Добре розвинуті фізичні якості людини. *Кияни взяли від загальної школи радянського футболу атлетизм, старанність, працьовитість. Та українці додали до цього.. значну долю найвищої технічної майстерності і незвичайний темперамент* (Веч. Київ, 12.X 1967, 3); // Тренування, спрямовані на розвиток фізичних даних спортсмена. *У Росії на відміну*

від культуризму набув поширення атлетизм, тобто різнобічна фізична підготовка (Наука., 7, 1969, 61).

АТРИБУЦІЯ, і, ж. Визначення достовірності, автентичності художнього твору, його автора, місця й часу створення; достовірність, автентичність. Точно встановлена зараз атрибуція сепії «Тріо» (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 346).

АУДИТОРНИЙ, а, е. Прикм. до аудиторія. Будівельники.. закінчують.. нульовий цикл аудиторного блоку (Веч. Київ, 5.II 1971, 1).

АУТСАЙДЕР, а, ч. 1. Капіталістичне підприємство, що не входить до монополістичних об'єднань і веде з ними конкурентну боротьбу.

2. Біржовий спекулянт-непрофесіонал.

3. Команда або спортсмен, що займає одне з останніх місць у турнірній таблиці. В кожній країні футбольні клуби завжди і неодмінно діляться на три категорії — класних провідних команд, середняків і аутсайдерів (Літ. Укр., 13.IX 1966, 4); Учорашиній тур футбольного чемпіонату країни можна назвати найсенсаційнішим.. Чотири лідери найвищої ліги програли, а три аутсайдері здобули перемогу (Веч. Київ, 28.VI 1971, 3).

АЦЕТАТ, у, ч. 1. Сіль і ефір оцтової кислоти; сіль застосовують у фарбуванні тканин, у медицині, для виготовлення каталізаторів, ефір — як розчинник, у виробництві кіноплівки, в парфюмерії, харчовій промисловості тощо.

2. Те саме, що Ацетатний шовк (див. ацетатний). Асортимент продукції фабрики надзвичайно широкий: .. пуловери, джемperi, дитячі ансамблі—чистошерстяні, напівшерстяні, синтетичні — з нітрону, крижпаєну, ацетату, еластичу (Веч. Київ, 31.X 1974, 4).

АЦЕТАТНИЙ, а, е. Прикм. до ацетат.

△ **Ацетатне волокно** — штучне волокно з ацетицелюлози, яке використовують для виготовлення різних тканин; **Ацетатний шовк** — штучна тканина, виготовлена з такого штучного волокна. **Ацетатний шовк у 4—5 разів тонший**, ніж натуральний, а своєю міцністю не поступається перед сталевим дротом (Веч. Київ, 20.II 1957, 2); Після довгих пошуків з ацетатного шовку створено нові тканини для сорочок. Вони біліші ж які, не так мнуться, мають приємний.. вигляд (Роб. газ., 30.IV 1962, 1).

АЦЕТИЦЕЛЮЛОЗА, и, ж. Біла аморфна маса, яку застосовують у виробництві штучного волокна, вогнетривкої кіноплівки, лаків.

АЦТЕК див. ацтеки.

АЦТЕКИ, ів, жн. (одн. ацте́к, а, ч.). Найчисленніша індіанська народність Мексики. У давнину для племен ацтеків і майя кактуси були символом містицизму. Їм приписувалися чаклунська сила й магичні чари (Знання., 11, 1976, 18); Діти радилі, особливо тоді, як гурток них мандрівників почав здійснювати «подорож у минуле народів». Вони побували в країні ацтеків, інкі (Цюпа, Добротворець, 1971, 110).

АЦТЕКСЬКИЙ, а, е. Прикм. до ацтеки.

Б

БАБУЇН, а, ч. Мавпа роду павіанів родини собаколових, поширена в Центральній і Східній Африці. Цікавість заєла мавпу в трансформатор на електростанції. Тут вона замкнула проводи високої напруги. Бабуїн загинув (Веч. Київ, 6.I 1968, 4).

БАГАУД див. багауди.

БАГАУДИ, ів, жн. (одн. багау́д, а, ч.). Учасники анти-

римського народно-визвольного руху в Галлії та Північній Іспанії в III—V ст.

БАДИЛИННЯ, я, с. Збірн. до бадиліна. На могилах.. і древніх валів та розах вже ожила, пов'ялася вгору моржа весняна трава, скрашуєчи торішнє почорніле бадиління (Цюпа, Краєня, 1971, 85).

БАДМІНТОН, у, ч. 1. Спортивна гра з волаком (у 1 знач.) і ракеткою. На Центральному стадіоні одночасно можуть тренуватися футболісти, легкоатлети, баскетболісти, волейболісти, тенісисти, гравці у бадмінтон і настільний теніс (Знання., 2, 1974, 28); Любителів бадмінтону ви зустрінете у піонерському таборі, будинку відпочинку, на шкільному і фабричному подвір'ї. Цей вид спорту здобув у нас широку популярність (Рад. Укр., 14.III 1971, 6).

2. Набір приладдя для такої гри.

БАДМІНТОНІСТ, а, ч. Гравець у бадмінтон. Золоті медалі бадмінтоністи розіграють у Москві (Веч. Київ, 2.III 1971, 3); Переможцями командної першості на чемпіонаті СРСР у Ростові-на-Дону стали бадмінтоністи «Буревісника» (Веч. Київ, 24.X 1977, 4).

БАДМІНТОНІСТКА, и, ж. Жін. до бадмінтоніст.

БАЙДАРОЧНИК, а, ч. Спортсмен, який бере участь у змаганнях на байдарках. Традиційна весляна регата байдарочників і каноеїстів серед збірних команд товариств республіки була нині генеральною репетицією перед фіналами V літньої спартакіади України (Рад. Укр., 12.V 1971, 4); На Житомирщині приїхали спортсмени Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Данії, найкращі веслувальники СРСР. Широко представлені тут байдарочники і каноеїсти України (Рад. Укр., 6.VI 1971, 4).

БАЙРАМ, у, ч. Назва двох тринденних мусульманських свят. — Ти приходь до нас на свято байрам. Тоді ми барана завжди ріжемо (Тулуб, В степу..., 1964, 179); Вона гуляє на байрамі, як на великдень у селі (Сос., I, 1957, 357).

БАЙРАЧОК, чка, ч. Змешч.-пестл. до байра́к. Ось і байрачок з дубами в рудому, побитому морозом листі (Тулуб, Людолови, I, 1957, 340).

БАЙХОВИЙ, а, е: Δ Байховий чай—сорт розсипного, непресованого чаю. Чайна промисловість СРСР виготовляє два основні типи чаю: розсипчастий (байховий — чорний і зелений) та пресований — плитковий (Укр. страви, 1957, 284); Чорний байховий чай характеризується пропорційним вмістом кофеїну, таніну, ефірних масел (Веч. Київ, 14.IX 1977, 4).

БАКЕЛІТ, у, ч. Синтетична смола, яку використовують як електризоляційний матеріал, для просочування деревини, паперу, тканин і т. ін. Для ізоляції електродів застосовують.. гумовий лак, пластичні речовини.., бакеліт (Фізюл. ж., VI, 1, 1960, 11); Діючи на фенол формальном, одержують синтетичну смолу під назвою бакеліт (Веч. Київ, 20.II 1957, 2).

БАКЕЛІТОВИЙ, а, е. Прикм. до бакеліт. Дельта-деревина — березова фанера (шпон), просочена бакелітовою смолою. Виготовляється у вигляді листів і застосовується як облицювальний.. матеріал (Автомоб., 1957, 325); // Вигот. з бакеліту. Застосовуючи гвіздястий шпон і прозору бакелітову плівку, з сосни можна виробляти першокласну оздоблювальну фанеру (Наука., 11, 1960, 37).

БАКТЕРИЦИД, у, ч. Речовина, здатна вбивати мікроорганізми.

БАКТЕРИЦИДНИЙ, а, е. Прикм. до бактеріцид. **БАКТЕРИЦИДНІСТЬ**, ності, ж. Властивість за знач. бактеріцидний.

БАЛТИ, ів, жн. Група споріднених народів (лати-

шів, литовців, звиклих пруссів, ятвягів та ін.), що жили на південно-східному узбережжі Балтійського моря. Відомо, що на Наддніпрянщині були великі області, де слов'янам передували давні балти.. Це дуже близька слов'янам парость індоєвропейців (Веч. Київ, 24.VI 1971, 2).

БАРМЕН, а, ч. Власник або службовець бару, який продає перев. спиртні напої. Побачивши на вулиці Медіна невеличкий бар, Шванд завернув до нього. Блідий одутий бармен сидів біля дверей і відганяв од себе муж (Загреб., Європа 45, 1959, 214).

БАРОГРАМА, и, ж. Крива запису коливань атмосферного тиску. Спортсмен [планерист] не сподівався на рекордний результат і тому не взяв з собою барограф. А без барограми — цього основного документа польоту — Міжнародна авіаційна федерація.. не фіксує рекордів (Знання.. 10, 1967, 20).

БАРОКОВИЙ, а, е. Прикм. до барокко.

БАТОК, у, ч. (*Protomea batatas* L.). Багаторічна тропічна трав'яниста рослина, бульби якої уживають як їжу, переробляють на крохмаль, спирт; соловка картопля. Проводовлі культури місцевих жителів Океанії — коренеплоди — ямс, маніок, батат (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 312).

БАТИСКАФ, а, ч. Металева глибоководна камера, оснащена апаратурою для дослідження морів і океанів та механізмами для переміщення під водою. Закінчено ескізне проектування батискафа, здатного занурюватись на глибину до двох тисяч метрів.. Новий батискаф буде компактним судном, подібним до підводного човна (Рад. Укр., 20.I 1963, 1); Для збирання наукової інформації в океанах використовуватимуться науково-дослідні судна.. плаваючі платформи, батискафи і т. д. (Ком. Укр., 4, 1966, 37); Науковці й спеціалісти Далекосхідного державного університету побудували оригінальний батискаф для дослідження морських глибин, який може рухатись під водою із швидкістю 5 км/год (Знання.., 4, 1978, 23).

БАТУТ, а, ч. Горизонтально натягнута капронова або металева сітка, яку використовують у циркових виступах, для змагань із стрибків тощо. Високі стрибки, піруети, каскади сальто можна було спостерігати в спортзалі престу.., коли 40 найкращих авангардівців.. виборювали звання чемпіонів Центральної ради свого товариства із стрибків на батуті (Веч. Київ, 30.I 1974, 3).

БАУЛ, а, ч. Невеликий дорожній сундук, коробка з випуклою кришкою.

БДЖІЛЬНИК, а, ч. 1. Те саме, що бджоляр. Трапляється, що бджолина сім'я залишається без матки. Такий рій не даватиме нових поколінь, буде приречений на вимирання. Щоб урятувати сім'ю, бджільники підсаджують у вулик нову матку (Наука.., 5, 1973, 25).

2. Те саме, що омшаник. Пасічник оглянув.. вулики у бджільнику, — чи не пора в весняні гони за взятком випустить бджолу.. (Тер., Щедра земля, 1956, 34).

БЕЗВИЛАЗНО, присл., розм. Не виходячи звідкись, не відлучаючись нікуди. Бригада працювала в три зміни, а бригадир був один. Власне, ніхто йому не наказував сидіти безвилазно.., але Павло не залишав свого поста (Хижняк, Килимок, 1961, 17); Десять там весна, птахи з вір'ю повертаються, а ти безвилазно за цим глухим муром (Гончар, Бригантина, 1973, 19).

БЕЗДЕФЕКТНИЙ, а, е. Який не дає, не має дефектів, браку. Дедалі вазомішу віддачу дає застосування системи бездефектного виготовлення продукції (Веч. Київ, 18.XII 1968, 2).

БЕЗДОННЯ, я, с., розм. Те саме, що безодня. Турчували коні на припоні, Чує серцем лизо навіть кінь.

У міжжир'ї, в чорному бездонні Бії кипів і стих (Воронько, Коли я.., 1962, 82); Стоять, мабуть, останні теплі дні, висне георі високе голубе небо, хочеться подовгу, не відриваючись дивитись в його кришталево бездоння (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 195); Об'єкт поезії — все життя, все бездоння людської душі, в тому числі і її позжурі, трагічні сторони (Вітч., 1, 1969, 167).

БЕЗЗАВІТНИЙ, а, е. Те саме, що самовідданий 2. Беззавітні подвиги героїв-комсомольців на фронтах громадянської і пізніше Великої Вітчизняної воєни завжди залишаються в народній пісні, в народній пам'яті (Нар. тв. та етн., 3, 1957, 56); Перед радянськими письменниками велика благородна мета — виховати у дітей глибоку, беззавітну любов до Радянської Вітчизни (Донч., VI, 1957, 593); Беззавітна вірність героїчним бойовим традиціям армії і флоту — найвищий обов'язок радянського воїна (Ком. Укр., 5, 1970, 65).

БЕЗЗАВІТНО. Присл. до беззавітний. М. Кропичницький до кінця свого життя залишався беззавітно відданим своєму мистецтву (Збірник про Кроп., 1955, 328).

БЕЙСБОЛ, у, ч. Командна спортивна гра з м'ячем і кийком, схожа на гилку.

БЕЙСБОЛІСТ, а, ч. Гравець у бейсбол.

БЕЙСБОЛІСТКА, и, ж. Жін. до бейсболіст.

БЕЙСБОЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до бейсбол.

БЕСКІДДЯ, я, с., збірн. Те саме, що бескёття. У низ під ногами лежала величезна позжуря долина. Дике бескіддя внизу, в примарній імлі. Жовта глина урвищ. Сіре, в брудних плямах, як спина ящірки, каміння (Загреб., Європа 45, 1959, 242).

БЕСТСЕЛЕР, а, ч. У ряді зарубіжних країн — книга на офіційні й сенсаційні теми, видана великим тиражем. На Заході серед бестселерів книжкового ринку більше й більше різного роду мемуарів (Літ. Укр., 20.V 1971, 4).

БЕТАТРОН, а, ч. Циклічний індукційний прискорювач електронів до енергій у кілька сотень мільйонів електрон-вольтів; застосовують у промисловості, медицині та для ядерних досліджень. Методикою застосування бетатронів у будівництві розробили вчені Томського політехнічного інституту (Веч. Київ, 13.II 1967, 4); Для руйнування пухлик застосовують потужні випромінювачі: бетатрони, лінійні прискорювачі, установки з радіоактивним кобальтом (Знання.., 9, 1966, 17).

БЕТОНКА, и, ж., розм. Злітно-посадочна смуга аеродрому або дорога, покрита бетоном чи викладена бетонними плитами. Літак зрушив з місця і, пробігши по бетонці трахи більш як 300 метрів, почав швидко набирати висоту (Рад. Укр., 21.III 1967, 4).

БІАТЛОН, у, ч. Зимове двоборство — лижні гонки, поєднані із стрільбою з гвинтівки. Біатлоном зветься сучасне зимове двоборство, яке має в своїй програмі лижну гонку на 20 км і стрільбу на 4-х рубежах (Рад. Укр., 13.I 1962, 4).

БІАТЛОНИСТ, а, ч. Спортсмен, який займається біатлоном. Найсильніші біатлоністи 15 країн розіграють призові медалі в особистій гонці на 20 кілометрів (Рад. Укр., 26.II 1969, 4); Поблизу Мінська прокладено трасу й зведено комплекс споруд для змагань біатлоністів — стріляючих лижників (Веч. Київ, 26.I 1974, 3).

БІЖУТЕРІЯ, і, ж. Жіночі прикраси не з коштовних каміння й металу. Останнім часом гудзик, як ніколи, урівнявся в правах із брошками, намистом та іншою біжутерією (Рад. Укр., 29.VII 1971, 4).

БІЛОРУСИСТКА, и, ж., лінгв. Сукупність наук, які вивчають білоруську мову, літературу та культуру; білоруська філологія. Ми, радянські вчені-славісти, з вдячністю відзначаємо енергійність і сердечність на-

ших італійських колеґ, ізню високу кваліфікацію в питаннях і проблемах славістики, зокрема тих, що стосуються славістики радянської — русистики, україністики, білорусистики (Рад. літ-во, 1, 1973, 66).

БІОГЕНЕЗ, у, ч. Ідеалістичний погляд на походження життя, який заперечує виникнення живої матерії з неживої, припускає, що зародки живих істот були занесені на Землю з інших небесних тіл.

БІОГЕОЦЕНОЗ, у, ч. Взаємозумовлений комплекс живих і неживих компонентів певної ділянки земної поверхні, пов'язаних між собою обміном речовин і енергії. Біогеоценози — це своєрідні, цілком автоматизовані системи біомашин, що виникли в процесі еволюції і працюють на енергії Сонця, виробляючи життєво важливі продукти для людини: білки, жири, вуглеводи, вітаміни, воду, повітря, деревину, сировину для народного господарства (Наука..., 4, 1971, 12); Сукупність популяцій живих істот різних видів разом з певною ділянкою планети, де здійснюється повний кругообіг речовин, називається біогеоценозом (Знання..., 10, 1971, 6); Біогеоценоз являє собою основну комірку, в якій відбуваються всі процеси, що в жінцевому результаті визначають величезну геохімічну (в глобальному масштабі) і космічну роль біосфери (Вісник АН, 1, 1973, 76).

БІОЛІК, а, ч. Фахівець з біології. В установах нашого відділу працюють фахівці найрізноманітнішого профілю: цитологи, анатоми, фізіологи, біохіміки, екологи, філогенетики, палеонтологи, біоніки тощо (Наука..., 5, 1969, 25).

БІОЛІЧНИЙ, а, е. Прикм. до білініка. Біолічні дослідження останніх років являють засвідчили перехід до творчого використання в техніці загальних законів керування, властивих живим організмам (Наука..., 10, 1971, 29); Птахи є одним з важливих об'єктів біолічних досліджень (Рад. Укр., 13.I 1967, 4).

БІОТРОН, а, ч. Герметична камера, в якій створюють штучні кліматичні умови для живих організмів. Біотрон — це повністю закрите приміщення, оснащене системою регулювання температури, вологості, шуму, тобто споруда з досить-таки стабільними фізико-хімічними параметрами середовища (Наука..., 4, 1971, 11); Перед присутніми виступив доктор медичних наук. Він розповів про можливість створення штучного клімату в спеціальних приміщеннях — так званих біотронах, де постійні тиск і волога, немає шкідливих мікроорганізмів (Літ. Укр., 29.X 1965, 2).

БІОЦЕНОЗ, у, ч. Історично складена сукупність рослин і тварин, що населяють територію з більш-менш однотипними умовами існування. Нескінченно різноманітні біоценози фауни і флори дають нам численні приклади скупчень різномірних живих речовин, які є неначе живими гірськими породами (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 15f); Ліси не тільки закріплюють ґрунти, а їх появою народжується новий біоценоз — велике угруповання рослин і тварин (Наука..., 10, 1971, 25).

БІОЦЕНОЛОГІЯ, і, ж. Розділ екології, який вивчає рослинні й тваринні угруповання в їхній сукупності. Екологів поділяють умовно на власне екологів..., що вивчає реакції окремих організмів на вплив середовища, і біоценологів..., предметом вивчення якої є складні екологічні системи — біоценози (Веч. Київ, 3.VII 1971, 4).

БОБСЛЕІСТ, а, ч. Спортсмен, який займається бобслезом. «Чотирьохмісний» екіпажі бобслезістів на сходах гори Тейне розіграли останній комплект нагород (Рад. Укр., 13.II 1972, 4).

БОБСЛІЙ, ч. 1. род. ю. Вид спорту — швидкісний спуск обладнаною трасою на керованих дво- або чотиримисних саях.

2. род. я. Сани для заняття таким видом спорту.

БОЙКЕН, у, ч. 1. Зимовий сорт яблуни. Бойкен — стародавній зимовий сорт яблуні. Досить поширений у південних і південно-західних районах УРСР (Виробн. енци. сад., 1969, 42); Садовод подає нам свій бійокль і екаво на ряди цвітіння — білого, біло-рожевого і рожевого — і каже: — Антонівка, бойкен, кальваля сніжний... (Смолич, День..., 1950, 56).

2. збірн. Плоди цієї яблуні — великі світло-жовті, кисло-солодкі яблука.

БОЙЛЕР, а, ч. Пристрій для нагрівання води (перев. паром) в системах теплопостачання й гарячого водопостачання. В найхолодніші дні завод додає в бойлер гостру пару, що дає змогу підтримувати постійно нормальну температуру в теплицях (Колг. Укр., 3, 1957, 6); Воду для басейну готують у спеціальному цегу. Спершу звичайну водопровідну воду нагрівають у бойлерах до 70 градусів, а потім спрямовують у змішувачі, де доводять до 24—27 градусів (Наука..., 2, 1976, 47).

БОЙЛЕРНИЙ, а, е. Прикм. до бойлера. У хімічному корпусі апаратник... «заявлює» біля бойлерних установок (Роб. газ., 21.III 1962, 1); // у знач. ім. бойлерна, ної, ж. Приміщення для бойлерів. Уся панорама будови [гірничохімічного комбінату] — це бойлерна, будинок хімодочищення, трансформаторна підстанція, буровий цех (Роб. газ., 10.X 1974, 2).

БОКОР, а, ч., діал. Пліт (у 2 знач.). Дід Петро зробив на ріці Теремі бокор із смерекових колод, склав шкери на бокор і спустився долі Теремлю до Тиси, а звідси пішов на торг (Калин, Закарп. казки, 1955, 193); Гати відкрито. І водний поріг Вікинцев бокори В пінисті хвилі (Тойда, Сонце..., 1951, 23).

БОКОРАЩ, а, ч., діал. Плотогон. Більшість річок використовується для сплаву лісу. Цю складну роботу виконують умлі й мужні майстри плотоводіння — бокораші (Наука..., 10, 1961, 34); Хто не чує про мужність закарпатських бокорашів — плотоводів! Ще порівняно недавно вони, ризкуючи життям, славляли ліс по гірських річках (Рад. Укр., 5.XII 1971, 4).

БОВОУНКА, и, ж. 1. Літній сорт яблуні. Боровинка — стародавній російський літній сорт яблуні. Здавна поширений і на Україні, особливо в Лісотесту і на Поліссі (Виробн. енци. сад., 1969, 44); На подвір'ї місцевої середньої школи базато років росте незвичайна яблуня сорту «боровинка». Її розлого гілля, торкаючись землі, проростає до неї, відпускаючи коріння в ґрунт (Рад. Укр., 5.XII 1971, 4).

2. збірн. Плоди цієї яблуні — невеликі світло-жовті з вишнево-червоними штрихами, соковиті, кисло-солодкі яблука.

БОРОЗНУВАННЯ, я, с. Дія за знач. борознувати. Для запобігання ерозії на схилах крутизною.. більше двох градусів.. варто вжити таких протиерозійних заходів, як лункування, переріччате борознування забу і міжрядь просяних культур (Хлібороб Укр., 9, 1973, 3f).

БОРОЗНУВАТИ, ую, усьм, недок., Perez. Те саме, що борозніти. Крім внесення добрив, на змитих ґрунтах з схилами понад 2 градуси треба.. також борознувати міжряддя просяних культур впоперек схилу (Хлібороб Укр., 7, 1965, 29); Борознують кору також у сильноростучих молодих деревах, у яких кора на стовбурі часто розривається (Виробн. енци. сад., 1969, 44).

БОРТІНЖЕНЕР, а, ч. Особа, що входить до складу льотного екіпажу й відповідає за стан і роботу всіх механізмів на літаку, космічному кораблі. Бортінженер виконує зйомку найбільш цікавих утворень сонячної атмосфери (Веч. Київ, 28.I 1975, 1).

БОРТПРОВІДНИЦЯ, і, ж. Працівниця авіаційного транспорту, яка супроводить пасажирський літак, сте-

жить за порядком у ньому, обслуговує пасажирів; стюардеса. *Увечері, коли ви захотіли що-небудь прочитати, бортпроводниця принесе вам журнал або газету* (Веч. Київ, 21.VI 1957, 1).

БОТРАДИСТ, а, ч. Особа, що входить до складу льотної екіпажу і відповідає за стан і роботу всієї радіоапаратури на літаку. *Сотні льотчиків, бортмеханіків, бортрадистів цивільної авіації на Україні налітали по десять, п'ятнадцять і двадцять тисяч годин* (Наука і культура..., 1970, 280).

БОЯН, а, ч., поет. Співець, поет. *Поетом-соловейком, народним бояном назвали гуцули Юрія Федьковича, талановитого виразника їх надій і сподівань* (Літ. Укр., 12.VIII 1969, 3); *Міцкевичу, півничному бояну, Цей край дужок навяз океан, І ти думки нам передав боян, В сонета вкладаш форму бездоганну* (Дор., Тобі, народе..., 1959, 79); *Складають нам пісні задумані бояни, ашузи дальніх гір і голубих степів* (Сос., II, 1958, 80).

БРАКОРОБСТВО, а, с., розм. Недоброякісна робота, яка призводить до браку. *Не пропускали безкарно жодного випадку бракоробства. Висока якість стала законом у роботі механізаторів* (Хлібороб Укр., 4, 1968, 11).

БРАНДУШКА, н, ж. (*Vulbosodium* L.). Трав'яниста рослина родини лілійних. *Цікава рослина — брандушка, вона нагадує тюльпан і тепер вводить у культуру як декоративна рослина* (Наука..., 5, 1967, 9); *У степах [навесні] також сяють квітки. На цілих рівнинах і схилах з теплої землі виглядають келихоподібні бузково-рожеві брандушки різноколірні* (Знання..., 5, 1973, 13).

БРОЙЛЕР, а, ч. 1. Відгодоване на м'ясо курча віком 60—70 днів, живою вагою 1,6—1,8 кг. *У місті Брмаку.. будується найбільша в Казахстані птахофабрика, розрахована на виробництво чотирьох мільйонів бройлерів на рік* (Хлібороб Укр., 1, 1975, 43); *Бройлери дають найбільший вихід м'яса на одиницю затраченого корму* (Ком. Укр., 10, 1962, 40).

2. Приміщення, птахоферма для відгодівлі таких курчат. *В Америці.. 86% курчаючого м'яса виробується в бройлерах* (Вітч., 10, 1961, 161).

БРОЙЛЕРНИЙ, а, е. Прикм. до бройлер. *Горік у Криму тільки серед колосисті виробництва бройлерного м'яса на промисловій основі займалося 46 господарств* (Рад. Укр., 2.III 1974, 1); // *Який вирощує бройлерів. Два господарства мають м'ясний напрям. Одне з них — бройлерна фабрика з проектною потужністю 3 мільйони бройлерів на рік.., друге — індича фабрика* (Хлібороб Укр., 1, 1966, 6).

БРОНТОЗАВР, а, ч. Високий плазун з групи динозаврів. *Мезозойську еру називають царством плазунів. Вони населяли суходіл, жили у воді, літали у повітрі. Серед них були рудонодітні велетні, такі, як бронтозавр, зижак — тиранозавр, іхтіозавр тощо* (Наука..., 2, 1964, 46); *Найстрашнішим із динозаврів, напевно, був велетенський бронтозавр. Довжина його сягала понад 20 метрів, а вага — 20 тонн. Тіло у гіганта коротке, живіт великий, шия і хвіст довгі* (Знання..., 2, 1970, 17); *У порівн. Коли змирає день, Щоб знову народитися назавтра, Ліс, в чорне пофарбований, Бреде Мені назустріч Темним бронтозавром* (Кор., Поезії, 1967, 56).

БУКЛЕТ, а, ч. Рекламне чи дитяче видання або півтвірник на одному аркуші, який складається паралельними згинами й не потребує розрізування під час читання. *Для популяризації досвіду роботи кращих народних хорівих колективів методичні центри [УРСР] випускають спеціальні праці, плакати, кольорові буклети* (Нар. тв. та етн., 5, 1976, 64); *Випущено два буклети «Т. Г. Шевченко», у які увійшли твори графіки і живопису* (Мист., 2, 1964, 32).

БУЛІТ, у, ч. У грі в хокей — штрафний удар, який відбиває лише воротар без захисників. *Столичний «Спартак» у чвертьфіналі випередив земляків з «Динамо» гадячки хокейним пенальті — булітам* (Рад. Укр., 4. II 1971, 4).

БУНДЕСВЕР, у, ч. Збройні сили Федеративної Республіки Німеччини. *На маневрах [американських військ] були присутні спостерігачі від західнонімецького бундесверу і армії інших держав — членів НАТО* (Веч. Київ, 20.II 1958, 4).

БУНДЕСРАТ, у, ч. Верхня палата парламенту Федеративної Республіки Німеччини.

БУНДЕСТАГ, у, ч. Нижня палата парламенту Федеративної Республіки Німеччини. *У ФРН майже половина населення — робітники, а в бундестазі їх представники становлять лише 7,1 процента* (Ком. Укр., 6, 1975, 54).

БЮВЕТ, у, ч. Будівля над мінеральним джерелом, обладнана для пиття лікувальних мінеральних вод. *Лікувальні властивості мінеральної води, яку п'ють відпочиваючи, відомі далеко за межами нашої республіки. Щодня бювет мінеральних вод відвідує понад дві тисячі чоловік* (Роб. газ., 21.IX 1965, 4).

В

ВАЛЬЦІВНИК, а, ч. Те саме, що вальцовальник. *Степан крутив у руках його заяву про прийом на роботу. — Вальцівник? — спитав він. — Так* (Загреб., Спека, 1961, 320).

ВАНТОВИЙ, а, е. Прикм. до ванти. *У Києві через Дніпро збудовано парковий і вантовий мости. Їхні опори на пальної основі* (Знання..., 6, 1966, 1); *Світло і вітрильня на практика мостобудування.. останнім часом віддає перевагу сталевим вантовим прогновим будовам* (Наука..., 9, 1971, 14).

ВАРЕНИЧНИЙ, а, е. 1. Прикм. до варенік. 2. у знач. ім. варенічан, ної, ж. Далека, де продають вареники різних видів. *Для зручності трудящих біля заводських прохідних намічено відкрити 50 магазинів по продажу виробів кулінарії, 40 спеціалізованих підприємств громадського харчування — вареничних, шашличних, чебуречних та ін.* (Веч. Київ, 30.XII 1971, 3); *Великою популярністю серед населення користуються спеціалізовані підприємства: «вареничні», «піріжкові»* (Ком. Укр., 1, 1964, 41).

ВЕЛІНГТОНІЯ, і, ж. Те саме, що секвойя. *Регочуться.. звіли на морі, і килариси сміються, і лаври тіпаються з реготу, і веселі усмішки на абрикосах, і винограді, на велінгтоніях...* (Вишня, I, 1956, 200).

ВЕНТИЛЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. вентилявати і вентиляватися. *Найкращі умови для [зберігання] картоплі можна створити у стаціонарних, типових картоплекующих за активним вентиляванням* (Хлібороб Укр., 8, 1975, 39).

ВЕНПРЯЧИЙ, а, е, рідко. Прикм. до венпр. *А там пішли діброви з венпрячими ненаситними табунами, озера, забудовані бодрячими підводними палацями* (Загреб., Диво, 1968, 79).

ВЕРЕЙКА, и, ж. Кошик (перев. круглої форми) з ручками, виплетений з лози, рогозу, який використовують для зберігання або перенесення чого-небудь. *Пересміюючись, жартуючи з рибалками, жінки заїздили в баркас та почали нагрібати у верейки рибу* (Збан., Мор. чайка, 1959, 51); — *Було так, Никаноре? — Бу-*

ло. Бачив в'юни і в печі, і під припічком у верейці, — з жалем промовив лакуза (Стельмах, I, 1962, 98).

ВЕРЛІБРОВИЙ, а, е. Стос. до верлібру. Нинішні нові ліричні вєтудии поета [С. Крижанівського]. зберігають ту саму молоду температуру неспокон, як-от у поезії верлібрової форми «Ода на честь дерева» (Вітч., 1, 1971, 138).

ВЕРТНУТИСЯ, нўса, нєшса, док., розм., рідко. Однокр. до вертїтиса I. Христя метко вертнулася, скочила з полу й побігла в горниці (Мирний, III, 1954, 201); Крутнувся, вертнувся, випорснув і швидше од перекотилося покотив [Порфир] поза майстернями (Гончар, Бригантіна, 1973, 27).

ВЕРТОЛІТНИК, а, ч. Водій вертольота, льотчик. Мстислава поїняла роздратованість на себе за сквалпівість, з якою він відпустив вертолітників (Логв., Ровава, 1975, 56).

ВЕРТОЛЬОТНОСЄЦЬ, сця, ч. Військовий корабель, головним озброєнням якого є вертольоти, признач. для забезпечення висадки морських десантів або для боротьби з підводними човнами; один з типів авіаносців. Закінчився політ американського космічного корабля «Аполлон-14». Космонавтів було піднято на борт вертольотносця., який перебував у районі приводнення (Веч. Київ, 10.II 1971, 3).

ВЕРТОЛЬОТЧИК, а, ч. Те саме, що вертолітник. Бойову виучку, майстерність демонстрували підводники, вертольотчики, моряки надводних кораблів, десантники (Роб. газ., 27.VII 1976, 3).

ВЕСЛУВАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до веслування. Цікаво пройшов у Матвіївській затоці чемпіонат Києва з веслувального слалому на байдарках і каное (Веч. Київ, 16.VII 1976, 3).

ВЕСЛУВАЛЬНИК, а, ч. Той, хто займається веслувальним спортом. Труханів острів, розташований на Дніпрі, приваблює киян — любителів різних видів спорту. Кого там тільки не зустрінеш: парашутистів, авіамоделістів, веслувальників, плавців (Рад. Укр., 6.X 1974, 4); Веслувальники з двадцяти країн з'їхались на канал Соціміко, де сьогодні починається чотирнадцятий чемпіонат світу з веслування на байдарках і каное (Рад. Укр., 17.X 1974, 4).

ВЕСЛУВАЛЬНИЦЯ, і, ж. Жін. до веслувальник. Шість легеньких човників-скіфів ходять по Матвіївській затоці. На трох сидять слабші веслувальниці, а от Тона, Інна і... Галя можуть показати сьогодні справді видатну виставу (Собко, Матв. затока, 1962, 23); У Швейцарії завершився чемпіонат світу з академічного веслування серед жінок. Наші веслувальниці завоювали дві срібні і дві бронзові нагороди (Веч. Київ, 2.IX 1974, 3).

ВИБИВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мін. і теп. ч. до виб'ївати. Ведмідь скакає, і хмарами пливе під сонцем персть, вибивана ногами (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 76).

ВИБИРАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мін. і теп. ч. до вибирати. — Гляньте на цих орлів, — казав, задумано розглядаючи їх, Журба, — що не хлопцеві, то сила, розум, талант... Один в один... Це ж усе найкращий цвіт народу, вибираний, пересіяний! (Вас., II, 1959, 498); Вони завернули за обин із ближчих курганів. Свіжа, крижха земля лежала коло досить широкої ями, звідки летіли нові грудки вибраної землі (Коцюба, Нові береги, 1959, 275).

ВИБОЛІЛНИЙ, а, е. діал. Дієпр. акт. мін. ч. до виболіти. Коли вступила в село Червона Армія і ми вийшли з клятого сховища, то усі диувалися, як це ще тримається святой дух в моєму скаліченому, виболілому до кісток тілі (Логв., Давні рани, 1961, 98); Осіння ніч дова-предова, але вона пролетіла для Озрїма як одна година, дарма що кашель не зважав на гостя і продовжу-

вав клекотити у виболілих грудях (Речм., Весн. грози, 1961, 8).

ВИБРОДЖЕНИЙ¹, а, е, розм. I. Дієпр. пас. мін. ч. до вибродити¹.

2. у знач. прикм. Старий, виношений (про одяг, взуття). В руках несла Катря., великі чоловічі старі виброджені чоботи (Головка, II, 1957, 373).

ВИБРОДЖЕНИЙ², а, е. Дієпр. пас. мін. ч. до вибродити².

ВИГОДАТИ, аю, аєш, док., розм. Гойдаючи, доглядаючи, виростити, виховати кого-небудь. З колоскою, у якій бабу вигодали, у якій вона Горпину колихала, у якій онуків ножами й днями гойдала, чалапала [баба] по мокрому весняному шлягу (Гуц., Скупана., 1965, 63).

ВИГОТОВЛЮВАЧ, а, ч. Той, хто що-небудь виготовляє, виробляє. Нова техніка в умовах господарської реформи успішно впроваджуватиметься лише тоді, коли для виготовлювача виробництво технічно прогресивної продукції є більш вигідним, ніж старої (Наука., 3, 1970, 6); Коли ж виготовлювач помилиться в процесі виготовлення або в процесі вимірювання деталі, то при другому контролі така деталь буде виявлена і в складальний цех допущена не буде (Допуски., 1958, 160).

ВИГУКОВИЙ, а, е, лінгв. Прикм. до вигук 2. Різноманітними елементами вигуків тилу, вигуків і тонацією пронизана знаменита драма-феєрія Лєсі Українки «Лїсова пісня». Тут ми знаходимо суцільне вигукове плетиво, яке створює загальний тонус драми (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 267).

ВИДОБУВАЧ, а, ч., розм. Те саме, що добувач. Надійний фронт видобувачам чорного золота готують гірничопрохідники (Роб. газ., 1.IV 1976, 1).

ВИДОБУВНИЙ, а, є. Стос. до видобування. Вентиляційна сітка шахти являє собою складну динамічну систему, тому її поділяють на об'єкти провітрювання (видобувні ділянки) і саму шахтну вентиляційну сітку (Вісник АН, 4, 1971, 59); Нині в шахтах Донбасу працює 445 видобувних комбайнів, здатних видати з лави щодоби 5000 т вугілля (Наука і культура..., 1971, 125).

ВИДОЄННИЙ, а, е. Дієпр. пас. мін. ч. до відоєти. Через дві з половиною — три години всі корови вже видоєні і я починаю мити посуд, доїльні апарати (Рад. Укр., 9.XII 1960, 2).

ВИДОШУКАЧ, а, ч. Оптичний пристрій фото- і кіноапаратів для наведення їх на об'єкт та спостереження за ним під час знімання. У фотографії дзеркала використовуються у видошукачах, в дзеркальних фотоапаратах (Довідник фот., 1959, 191); У видошукачі з'являється червоний знак окулю, який немовби попереджує: «Знімати не можна» (Знання., 11, 1967, 21).

ВИДРЯПАНИЙ, а, е. I. Дієпр. пас. мін. ч. до видряпати. Тим часом стали надходити відповіді на його грамоти. Найперше від Судислава. Прислав бересту з видряпаними костяним писалом кривулями (Загреб., Диво, 1968, 394).

2. у знач. прикм. Зробл. видряпуванням. Щоб витратити якийсь візерунок, майстер покривав метал особливою мастикою, на якій видряпував голкою малюнок і заливав заглибини кислотою. Кислота роз'їдала метал, залишаючи видряпаний візерунок (Укр. золотарство., 1970, 40).

ВИДРЯПУВАННЯ, я, с. Дія за знач. видряпувати.

ВИДУТИЙ, а, е. I. Дієпр. пас. мін. ч. до відутити¹. 2. у знач. прикм. Який має округло вигнуту назовні поверхню; вигуклий. Горбов тонкими пальцями якось легко, немов піаніст по клавішам, пробігав по всіх відутитих на сухій Пакришневій спині хребцях, скривився

невдоволено від одному йому відомих наслідків огляду (Збан., Сеспель, 1961, 51).

ВІКАПАТИ *див. вікапувати.*

ВІКАПУВАТИ, ую, уєш, *недок.*, **ВІКАПАТИ**, аю, аєш, *док.* Тексти, витікати або виходити звідки-небудь краплями (про рідину). *Де тільки не доводилося йому стати за роти війни! В непривітних казармах; у землянках, де стіни съюзилися прозорим соком, що викапує за хвінца перерубаних коренів* (Загреб., Спекта, 1961, 14); *Наші далекі предки користувалися ще водяними та вогняними годинниками: певна кількість рідини поволі викапувала або вигорала (скажімо, олія) в посудині* (Знання..., 8, 1974, 22).

ВІКРОСНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнв. ч. до **вікרוїти**. Іноді, залежно від смаку і особливостей фігури, пришивають до ліфа пряму або розширену донизу спідницю, викросну навкіс (Нар. тв. та етн., 3, 1974, 18); *Після застра вечір в Літературно-артистичному товаристві, то там будуть читати мій реферат, викросний з моєї статті про драму новітню* (Л. Укр., V, 1956, 377).

ВІШАРЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнв. ч. до **вішарити**. Якщо свіжоскошену люцерну пропустити крізь вальці, то із згущеного і випареного соку утворюється порошок. Це — концентрат поживних речовин, відмінний корм для лисиць (Хлібороб Укр., 9, 1971, 37).

ВІШИТИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнв. ч. до **вішити**. Зайве випитий кіш угорського вина з нижніх рук молодій Барбарі.. ламає священич воляцькі звичаї (Ле, Наливайко, 1957, 74); // *Кінські черени, об'їдені рамена, і очі, випиті шуліками дотла, Ах, коні ворони, не знали ви стремена, В обочинах крутих погизли без сідала* (Мал., II, 1956, 40); // **ВІШИТО**, *безос. присудк. сл.* І коли вино було випито і борщ та смажена баранина були з'їдені, вони таки справді непомітно вислизнули з гати (Чаб., Тече вода..., 1961, 191).

ВІПРЯМЛЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнв. ч. до **віпрямити**. Прутки гарячекатаної сталі перед розрізанням їх на відрізних верстатах необхідно піддавати випрямленню для усунення кривизни. Особливо ретельно повинні бути випрямлені прутки холоднотягнутої сталі перед відправкою їх в механічні цехи для обробки на автоматах (Технол. різального інстр., 1959, 85); *Вона наводить машину і гідність у всій його поставі, у високій гордовито випрямленій шиї, в густому непокірному чубові, відкинутому назад* (Гончар, Людина..., 1960, 5).

ВІРІВНЮВАЧ, а, ч., *техн.* Спеціальний пристрій у машинах для вирівнювання чого-небудь. *Тричі на день кожбайма; зупиняють, підтягають кріплення, оглядають пальці вирівнювачів і леза ножів* (Кучер, Дорога..., 1958, 216); *Корені у вирівнювачі [буракокомбайна СПГ-1] встановлюються так, щоб їх голочки були на одному рівні. У цьому положенні корені переміщуються до ножа, який обрізає гичку* (Механ. і електриф., 1953, 249).

ВИРОЩУВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. теп. ч. до **вироснути**. Врожайність культур, вирощуваних на цілинних торфовищах або в сівознах, значною мірою залежить від системи удобрення (Хлібороб Укр., 2, 1966, 13); *Чай як напій існує дуже давно. Це одна з найстаріших культур, вирощуваних людством* (Укр. страви, 1957, 284).

ВІРУЧЕНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мнв. ч. до **віручити**.

2. *у знач. прикм.* Одержаний від продажу чого-небудь. *Колишній товариш по засланню, польський революціонер Броніслав Залеський, розпродував у Польщі й Литві Шевченкові малюнки і надсилав йому виручені гроші* (Кол., Безсмертний Кобзар, 1961, 56).

ВІСВЕРДЛЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнв. ч. до **вісвердлати**. Знищення звичайного бурякового догомосижа на старих бурячищах провадять в основному в напрямних і крайових канавках та висвердлених у них колодах (Нові спос. вирощ. буряків, 1956, 131).

ВІДБІЛИТИ *див. відбілювати.*

ВІДБІЛЮВАТИ, ую, уєш, *недок.*, **ВІДБІЛИТИ**, ілю, іліш, *док.* Те саме, що **відбілювати** 2. *Жила колись.. красуня Зюлейка. Була вона вправною ткалею, а співала так гарно, що, коли відбілювала полотна на річці, наїять вода зупинялась, аби пісню її послухати* (Знання..., 9, 1974, 32); *Щоб захистити жирну шкіру [обличчя] від атмосферних впливів, можна користуватися кремом «Ідеал».. Благодієрно діє протиракання шкіри соком лимона, він обезжирює і відбілює її* (Наука..., 7, 1966, 37); *«Блажми» барвниками називають речовини, здатні.. відбілювати і освітлювати різні матеріали* (Наука..., 9, 1963, 31).

ВІДРУКОВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнв. ч. до **відрукувати**. Вперше з'явився яскравий календар «Мальовнича Україна», відрукований у видавництві «Мистецтво» (Рад. Укр., 1.1 1965, 3).

ВІДРУКУВАТИ, ую, уєш, *док.*, *перех.* 1. Відтворити тексти, цифри, малюнки і т. ін. друкарським способом; відтворити якийсь текст на друкарській машинці; надрукувати. *За порадою німецьких товаришів перший номер «Іскри» мала відрукувати скромна друкарня, що містилася в передмісті Лейпцига* (Літ. Укр., 5.1X 1969, 4).

2. *фот.* Зробити відбиток з негатива на спеціальному папері, спеціальній плівці тощо. *Батьки наші винайшли фотографію. Ми цю фотографію пристосуєвали до фіксування руху. Віддрукували позитиви, ми ругали їх перед шліфою в картоні* (Ю. Янов., II, 1958, 10).

ВІДЛІЯКУВАТИ, ую, уєш, *недок.*, *перех.* і *без дод. тж.* Лякаючи когось чим-небудь, відганяти; відстрашувати. *Науковці Інституту біології внутрішніх водних Академії наук СРСР і Науково-дослідного інституту ставково-річкового господарства розробили електрифікований трап, який «сортую» рибу — велику паралазу, а малютку відлякує* (Хлібороб Укр., 4, 1967, 47); // *Змушувати когось відмовитися від дій, що викликають занепокоєння, вселяють страх, тривогу тощо. Хотілося б відзначити дві особливості цього [сценарного] жанру: по-перше, він відлякує багатьох письменників од сценарної творчості; по-друге, його довего не хотіли визнавати взагалі за жанр через відсутність достатньої кількості загальноприйнятних літературних ознак* (Довж., III, 1960, 155); // *Відштовхувати, відганяти* (про які-небудь риси, вчинки і т. ін). *Відлякувало від Гаїл те, що була вона донькою вчителя Прауди, неприступного в своїй великій ученості* (Загреб., Шеніт, 1966, 43); *Ганна здавалася тут багатом білою вороною, її холодна неприступність і сліпуча дикуюта краса відлякувала навіть прикажчика* (Гончар, Таврія, 1952, 222); // *Своєю таємничістю вселяти страх, занепокоєння. Спокоїну природа була для людини джерелом захвату і замилуваності. Водночас природа вражала незабавеністю, могоутністю, вона відлякувала її загрожувала людині* (Вітч., 9, 1970, 169).

ВІДРЕАГУВАТИ, ую, уєш, *док.* Виявити відповідне ставлення до кого-, чого-небудь у відповідь на щось; зреагувати. *Одне слово, ми відреагували кожен по-своєму на подяку жінки і вважали вже розмову вичерпаною* (Перв., Опов..., 1970, 9).

ВІДСІРЛИЙ, а, е. 1. Дієпр. акт. мнв. ч. до **відсіртіти**.

2. *у знач. прикм.* Який увібрав вологу, став вологим. *З кімнат флігеля віяло пусткою, на кухні в челястіях*

печі лежала купка холодного, відсирілого попелу... (Смолич, VI, 1959, 14); Уляна швирикнула в-під лави відсиріле шкураття (Тют., Впр, 1964, 521).

ВІДСИРІТИ, іє, док. Увіграти вологу, стати вологим; відволожитися. Стіни потемніли від вологи..., важко було знайти сухе місце, щоб скласти бовприпаси, не ризикуючи, що вони відсиріють і зіпсуються геть (Голов., Тополя..., 1965, 62); Відсиріли сірники, сльма на кухні — до сирої погоди (Наука..., 11, 1973, 56).

ВІДШУМІЛИЙ, а, е. 1. Дієпр. акт. мін. ч. до відшуміти.

2. у знач. прикм. Який закінчив, перестав шуміти. Зі стоду над містом вигонаються світляні лотоси ранку, небо рожеве свіжо, пелюстково, відшумілим дощем блящать зелені клубки дерев, грають склом вдалених стрункі корпуси Держпрому... (Гончар, Циклон, 1970, 40); Приготуйте найчистіші фарби, художники мої. Ми будемо писати відшумілу юність свою (Довж., I, 1958, 185).

ВІТАМІНОЛОГ, а, ч. Фахівець з вітамінології. Імена українських вітамінологів добре відомі не тільки в нашій країні, але й за кордоном (Наука..., 1, 1968, 14); Радянські вітамінологи встановили, що вітаміни потрібні не тільки для попередження авітамінозів, а й для кращого засвоєння організмом харчових речовин (Рад. Укр., 5. I 1964, 3).

ВІТАМІНОЛОГІЧНИЙ, а, е. Стос. до вітамінології. Центр вітамінологічних досліджень на Україні — Інститут біохімії Академії наук УРСР (Наука..., 2, 1963, 41).

ВІТАМІНОЛОГІЯ, і, ж. Наука про вітаміни. Найважливішим завданням радянської науки, зокрема вітамінології, є розробка нових ефективних методів застосування вітамінних препаратів з лікувальною і профілактичною метою (Наука..., 3, 1960, 47).

ВОЛАН, а, ч. 1. М'ячик з оперенням або пробка, уткана пір'ям (перев. для гри в бадмінтон). При подачі не слід підкидати волан високо над головою, як тенісний м'яч, і бити по ньому книз (Наука..., 8, 1968, 57); Успішно виступивши в столиці Азербайджану в особистому заліку першості країни з бадмінтону, українські майстри волана зберегли звання найсильніших у командному чемпіонаті (Рад. Укр., 26. XI 1974, 4).

2. Рід оборки на жіночому одязі. В сукнях широко застосовується силует з «летючою» сплинкою, розширеною від лінії пройми в нарядних платтях, різноманітні деталі, багате оздоблення — волани, жабо, банти, рюші, пишні комірки (Мист., 5, 1968, 39); Вона калічила.. кресп-сатен на бантики, волани і нудне гофре (Ле, Мої листи, 1945, 8).

ВОЛЕЛІБСТВО, а, с. Те саме, що волелюбність.

ВУЗІВЕЦЬ, вця, ч., розм. Студент вузу. Як із віршів журавлі летять, так на свята з'їжджаються вузівці (Швець, Неспок. літо, 1959, 21).

Г

ГАБРО, невідм., с. Кристалічна магматична гірська порода чорного або темно-зеленого кольору; використовується як будівельний та облицювальний матеріал. Під впливом тиску магнез просякає у верстви гірських порід, омолоджується і твердіє. З неї виникають магматичні породи, зокрема граніт, габро тощо (Веч. Київ, 30. XI 1967, 2).

ГАБРОВИЙ, а, е. Прикм. до габро. Коли габрова ма-

ма застигає на поверхні, в ній плагіоклази замінюються частково або цілком (Курс заг. геол., 1947, 64).

ГАГАУЗ див. гагаузи.

ГАГАУЗИ, ів, жн. (одн. гагауз, а, ч.; гагаузка, я, ж.). Народність, що належить до великих груп живе в УРСР, Молдавській РСР, на Північному Кавказі та в Казахстані і розмовляє мовою, яка належить до тюркської сім'ї мов. Наймолодшою писемністю в нашій країні є, на даний момент, писемність гагаузької, що існує з 1957 року (Розв. мов соц. націй, 1967, 128); В УРСР, крім українців, які складають більшість населення республіки, живуть представники інших національностей, зокрема росіяни, болгары, гагаузи, євреї та ін. (Нар. тв. та етн., 2, 1965, 64).

ГАГАУЗКА див. гагаузи.

ГАГАУЗЬКИЙ, а, е. Прикм. до гагаузи. Українським мовознавцям разом з молдавськими має належати провідне місце у вивченні гагаузької мови, поширеної в Одеській області УРСР та в Молдавській РСР (Мовознав., XVI, 1961, 10).

ГАЗОБЕТОН, у, ч. Дірчастий бетон, який одержують унаслідок вдування в цементне тісто повітря або введення газотворюючих сумішей (перев. алюмінієвої пудри). Будівельні деталі з газобетону.

ГАЗОКОНДЕНСАТ, у, ч. Продукт, виділений з природного горючого газу, що становить суміш рідких вуглеводнів. Газоконденсат — цінна хімічна сировина, яка була відкрита.. на Прикарпатті в 1958 році (Наука..., 9, 1964, 27); «Білою» нафтою умовно називають газоконденсат, який відзначається таким високим процентом бензинових фракцій, що мотори паливом можна заправляти прямо з свердловини (Роб. газ., 21. I 1975, 2).

ГАЗОКОНДЕНСАТНИЙ, а, е. Прикм. до газоконденсату. Газоконденсатне родовище — це родовище газу метану з великим вмістом рідких фракцій (Наука..., 9, 1964, 27); У дні роботи XXV з'їзду КПРС на Шатлицькому газоконденсатному родовищі достроково стала до ладу потужна установка комплексної підготовки газу (Роб. газ., 19. III 1976, 1); // Признач. для видобування, обробки газоконденсату. На Ачакськомому газоконденсатному промислі став до ладу остаточний блок четвертого газозбірною пункту (Веч. Київ, 10. I 1972, 4).

ГАЗОРОЗРЯДНИЙ, а, е. В якому використовують світіння стовпа газу (неону аргону, гелію і т. ін.) чи пари деяких металів (ртуті, натрію, цезію) внаслідок проходження крізь них електричного струму. Замість застарілої форми світильників на громіздких стовпах на вулицях встановлено газорозрядні лампи на газобетонних опорах сучасної конструкції (Рад. Укр., 20. X 1965, 4); Багатопроточневу газорозрядну гармату створила в Інституті електровзарювання імені Б. О. Патона Академії наук УРСР група співробітників відділу променевої технології зварювання і обробки матеріалів (Веч. Київ, 14. XII 1971, 2).

ГАЛАГАЗ, а, ч. Птах родини качащих, поширений на узбережжі Чорного й Азовського морів. А який своєрідний птах галагазі! Він такий строкатий, що в очах рябить. Лаштує гніздо найчастіше під землею, в старих скиртах соломи або покинутих лисячих норах (Наука..., 6, 1973, 48); Галагаз — цінний мисливський птах. Крім смачного м'яса, він ціниться своїм пухом, схожим на пух відомого північного птаха гази (По заповідних місцях..., 1960, 168).

ГАЛЬВАНОСТЕГІЯ, і, ж., спец. Нанесення захисного або декоративного металевого покриття на виробі електродіалітичним осадженням. До гальванотехніки відноситься гальваностегія — покриття тонким шаром (затовшки в соті і тисячні частини міліметра) мета-

левих предметів (Нариси розв. прикл. електр., 1957, 124).

ГАНЕЦЬ *див. ганці.*

ГАНКА *див. ганці.*

ГАНСЬКИЙ, а, е. Прикм. до ганці і Гана.

ГАНЦІ, ів, мн. (одн. ганець, яця, ч.; ганка, и, ж.).

Народ Гани; представники цього народу.

ГАФЕЛЬ, я, ч. 1. мор. Похилий брус, закріплений нижнім кінцем до шогли або стеньги, який служить для піднімання прапорів та сигналів на кораблі. *Корабельний прапор повливу згору, зупинився на гафелі й залопотів на вітрі* (Ткач, Жд., 1959, 29); *На палубі кипіла робота. Марсовий Ключін з боцманом Парфеновим та двома матросами спритно вибиралися по вантаж, прибидали до гафелів паруси* (Тулуб, В степу..., 1964, 263).

2. Частина стовбура ясеня або клена, з якої виробляють фанеру.

ГВІНЕСЬЦЬ *див. гвінєйці.*

ГВІНЕЙКА *див. гвінєйці.*

ГВІНЕЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до гвінєйці і Гвінея.

ГВІНЕЙЦІ, ів, мн. (одн. гвінєсець, ёйця, ч.; гвінєйка, и, ж.). Народ Гвінеї; представники цього народу. *Проводжати нас прийшли сотні гвінєйців. Вони обнімали нас, тиснули руки, підносили сувеніри* (Веч. Київ, 22.IX 1962, 2).

ГЕВЕЯ, ї, ж. Каучуконосне вічнозелене дерево родини молочайних. Величезний басейн річки Амазонки вкритий непрохідним тропічним лісом, у якому з рослини гевея.. збирають натуральний каучук (Хлібороб Укр., 10, 1968, 42); *Натуральний каучук виробляють з молочного соку каучуконосних рослин, головним чином бразильської гевеї* (Роб. газ., 4.I 1962, 4).

ГЕГЕМОНІЗМ, у, ч. Прагнення політичних угруповань, держав, партій до встановлення силою свого диктату, нав'язування іншим партіям, державам, народам своєї політики. *КПРС виступає проти гегемонізму в комуністичному русі, за справжню рівноправність і братерські відносини між усіма партіями на принципах пролетарського інтернаціоналізму* (Резол. XXIII з. КПРС, 1966, 7).

ГЕКОН, а, ч. Маленька ящірка. *На території України найменша ящірка — крижський гекокон. Це нічна ящірка довжиною до 50 міліметрів, відома здатністю бігати, наче муха, по стелі* (Наука..., 10, 1965, 43); *Алі йде і співає про саксаул і про тушканчика, про жука і цяцкованого гекона з жовтогарячими плямами* (Донч., II, 1956, 231).

ГЕКОНОВИЙ, а, е. Прикм. до гекокон; // у знач. і.м. геконові, вих, мн. Родина ящірок, поширена переважно в тропіках і субтропіках. *Родина геконових.. У представників цієї родини голова звернуто вкрита зернистими або численними дрібними неправильними багатокутними щитками* (Визначник земноводних..., 1955, 91).

ГЕМАТОЛОГ, а, ч. Фахівець з гематології.

ГЕМАТОЛОГІЧНИЙ, а, е. Прикм. до гематології. *В обласних центрах у складі обласних і великих міських лікарень створено центри — кардіохірургічні, нейрохірургічні.. гематологічні, оптикові й інші* (Рад. Укр., 20.VI 1974, 2); *На станції [швидкої допомоги] кілька спеціалізованих бригад: протишокові, протиінфарктні, гематологічні, неврологічні.. й деякі інші* (Веч. Київ, 14.VII 1971, 2).

ГЕМАТОЛОГІЯ, ї, ж. Наука про кров і кровотворні органи, яка вивчає їхню будову, функції та захворювання. *Числа досягнення в цій галузі оздоровлення здоров'я людини [лікування хвороб крові] має вітчизняна і особливо радянська гематологія — наука про кров і кровотворний апарат* (Наука..., 7, 1974, 18).

ГЕМОФІЛІЯ, ї, ж. Спадкове захворювання людини і тваря, яке характеризується значними й тривалими кровоточками внаслідок порушення властивості крові зсідатися. *Основним проявом гемофілії є періодичне потворення кровотеч, які дуже важко спинити* (Наука..., 7, 1965, 38).

ГЕНЕРОВАНИЙ, а, е, спец. 1. Дієпр. пас. мнн. ч. до генерувати.

2. у знач. прикм. Який повився, утворився. *Після того, як глухонімі починають чути генеровані звуки, вони вчать розмовляти* (Веч. Київ, 16.XII 1967, 4).

ГЕНІАЛЬНО. Присл. до геніальний 2. *Володимир Ілліч визначив провідне місце партії в системі диктатури пролетаріату, геніально передбачив підвищення її керівної ролі в соціалістичному будівництві* (Наука і культура..., 1971, 9); — *Те, що я бачив, геніально. Ви, містер Мічурін, дивовижна людина, і я вже ніколи вас не забуду* (Довж., I, 1958, 403).

ГЕНОТИП, у, ч., біол. Сукупність усіх матеріальних структур клітини, що виконують функцію спадковості. *Уся сукупність генів в організмі людини, одержана від батьків, становить її генотип. Іноді до генотипу входять не тільки гени, передані батьками, а й нові, так звані мутантні гени* (Наука..., 1, 1975, 45).

ГЕНОЦИД, у, ч. Винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами. *Бегенічні проекти расисти використали у теорії і практиці геноциду, вони дістали антигуманне застосування у фашистській расовій політиці* (Наука..., 10, 1977, 36).

ГЕОГІГІЕНА, и, ж. Наука, що вивчає зміни в живій і неживій природі як наслідок діяльності людини на Землі. *Геогігієна покликана допомогти планеті підтримувати свою чистоту і здоров'я, від яких, зрештою, залежать і наше здоров'я та добробут* (Наука..., 4, 1975, 40).

ГЕОГІГІЄНИЧНИЙ, а, е. Стос. до геогігієни.

ГЕОДЕЗИСТКА, и, ж. Жін. до геодезіст.

ГЕОСФЕРА *див. геофери.*

ГЕОСФЕРИ, ёр, мн. (одн. геосфєра, и, ж.). Різні за хімічним складом і щільністю концентричні оболонки, на які поділяють земну кулю: атмосфера, гідросфера, земна кора, мантія та ядро. *Кожна з оболонок Землі (геосфер) характеризується властивим їй розподілом фізичних параметрів речовини* (Вісник АН, 2, 1971, 52).

ГЕОТЕРМАЛЬНИЙ, а, е. Пов'язаний з внутрішнім теплом Землі та його використанням. *Геотермальні води.. є таким видом енергії, який постійно відновлюється. Тому практичне освоєння тепла підземних джерел — велике і благородне завдання найближчого майбуттєво* (Наука..., 11, 1974, 19); *У Тюмені споруджено.. відкритий плаваальний басейн, вода до якого надходить із геотермальної свердловини. Температура її 37 градусів, купатись можна цілий рік* (Веч. Київ, 11.X 1968, 4).

ГЕОТЕРМІСТ, а, ч. Фахівець з геотермії.

ГЕОТЕРМІЧНО, присл. Стосовно до внутрішньої температури Землі. *У деяких районах, що називаються геотермічно активними, з-під Землі на поверхню виходить гаряча вода у вигляді джерел і гейзерів* (Знання..., 5, 1976, 5).

ГЕОТЕРМІЯ, ї, ж. Те саме, що геотерміка. *Вивчення проявів внутрішнього тепла Землі займається геотермією — одна з галузей геофізичної науки* (Наука..., 1, 1972, 47).

ГЕОФІЗИК, а, ч. Фахівець з геофізики. *Геофізики [АН УРСР] створили і впровадили методику геологічного картування, пошуків і вивчення глибинної будови покладів залізної руди* (Веч. Київ, 22.IX 1975, 2).

ГЕОФОН, а, ч. Прилад для реєстрації звукових хвиль, що поширюються у верхніх шарах земної кори. Геофони, ці чутливі вуха Землі, створені в Інституті Землі АН СРСР, надійно пильнують безпеку шахтарів (Наука.., 5, 1971, 32); У вогнищах землетрусів народжуються і звукові хвилі. Тому в гіпоцентр намічено також опустити геофон, який дозволить записати го- лос кадр на мікрофону плівку (Веч. Київ, 24.II 1970, 4).

ГЕОХІМІК, а, ч. Фахівець з геохімії. Шар заставшки в 26 кілометрів геохіміки всього світу вирішили — абсо- лютно умовно — вважати земною корою (Наука.., 10, 1963, 14).

ГЕОХРОНОЛОГІЯ, і, ж. Учення про хронологічну послідовність формування і вік гірських порід земної кори. Є немолоду галузь знань, поступ яких досягається в основному здебільшого спіробітничу науковців різних країн і народів. Такою галуззю є, зокрема, геохроноло- гія — наука про датування земних утворень та пер- спективи виявлення нових покладів корисних копалин (Знання.., 12, 1973, 10).

ГЕПАРД, а, ч. Хижак родини котячих, що має корот- ке живутя або рудуваті з чорними плямами хутро; поширений у пустелях Африки та Південно-Західної Азії. Тварина може розвивати швидкість понад 100 кіло- метрів на годину (гепа́рд, сайга́к) (Знання.., 5, 1976, 10).

ГЕПАРИН, у, ч. Речовина, яка перешкоджає зсідан- ню крові; міститься в тканинах внутрішніх органів та м'язів тварин; // Лікарський препарат, що використо- вується як запобіжний засіб проти утворення тромбів. Для лікування таких тяжких захворювань, як тромбо- фібліти, тромбози, наслідки відморожень, лікарі часто застосовують.. гепарин, який запобігає згортанню крові (Веч. Київ, 12.I 1968, 4).

ГЕПАТИТ, у, ч. Загальна назва запальних захворю- вань печінки. Вітамін С дуже добре впливає на функції печінки і широко застосовується при лікуванні її за- палень (гепатитів) (Наука.., 1, 1966, 48); Віруси по- ширені всюди і вражають людей і тварин частіше, ніж мікроби. Найнебезпечніші серед вірусних хвороб — грип і гепатит (Веч. Київ, 26.IX 1962, 3).

ГЕРІАТР, а, ч. Фахівець з геріатрії. У столиці Ук- раїни відкривається Третій всеукраїнський з'їзд геронто- логів і геріатрів (Роб. газ., 30.V 1976, 3).

ГЕРОЇН, у, ч. Безваспокійлива отруйна наркотич- на речовина (похідна морфіну), яка притуплює централь- ну нервову систему. Кількість жертв опіуму і його по- відних (морфію, героїну, кокаїну), а також гашишу і марихуани у Сполучених Штатах Америки, Західній Німеччині, Франції, Італії, Швеції безперервно зростає (Знання.., 4, 1971, 28).

ГЕРОНТОЛОГ, а, ч. Фахівець з геронтології. Герон- тологи ще двадцять років тому дійшли висновку, що ге- ни причетні до процесів старіння (Знання.., 2, 1975, 9); Геронтологи намагаються відсунути межі старіння організму (Наука.., 10, 1973, 16).

ГЕРПЕТОЛОГ, а, ч. Фахівець з герпетології. Від- чинивши одну з кісток, герпетолог підняв п'яторамет- рову кобру залізним гачком і переніс на лабораторний стіл (Наука.., 1, 1968, 25).

ГЕРПЕТОЛОГІЧНИЙ, а, е. Стос. до герпетології. **ГЕРПЕТОЛОГІЯ**, і, ж. Наука, що вивчає плазунів і земноводних. У Росії герпетологія (наука про плазунів) була відносно високо розвинутою галуззю зоології (Вісник АН, 2, 1971, 59).

ГЕТЕРОЗИС, у, ч. Збільшення сили росту, житте- вості й продуктивності гібридів порівняно з вихід- ними формами при схрещуванні тварин, рослин чи мікроорганізмів. Гетерозис — явище посилення енергії

росту, підвищення життєвдатності, що спостерігаєть- ся у гібридів першого покоління при схрещуванні двох неспоріднених організмів, які належать до різних попу- ляцій чи виникли в різних екологічних умовах (Вироби. енци. сад., 1969, 80); Перше покоління гібридів продук- тивніше від своїх батьків. Таке явище піднесення жит- тєвих сил — гетерозис — спостерігається не лише в рос- лини, а й у тварин (Хлібороб. Укр., 5, 1964, 47).

ГІДРОБІОЛІК, а, ч. Фахівець з гідробіології. Нині китоподібні, зокрема дельфіни, дедалі більше привер- тають увагу науковців. Їх вивчають гідробіологи й пси- хологі, гідроакустики і фізіологи, медики (Веч. Київ, 27.IX 1975, 2).

ГІДРОБІОЛІКА, я, ж. Розділ біології, який вивчає особливості тварин, що живуть у воді, з метою створен- ня технічних пристроїв для роботи людини у водному середовищі. Нині на дельфінах велику акцію вивчають проблеми гідробіології, де вирізняються два головні напрями: 1) гідродинамічний, який включає дослідження шкіри з метою створення обшивок для швидкісних суден, і 2) еголокаційний (Наука.., 5, 1973, 49); Останнім часом розвиток науки, як правило, зв'язаний з виникненням прикладних нових напрямів. Одним з них є гідробіоло- гія — складова частина біології (Вісник АН, 2, 1975, 52).

ГІДРОНАВТ, а, ч. Дослідник моря, який довгий час може перебувати в підводній споруді, ведучи свої спо- стереження.

ГІПНОПЕДИЧНИЙ, а, е. Стос. до гіпнопедії. Вста- новлено, що навчальний ефект гіпнопедичних сеансів ду- же великий і що цей ефект настає саме внаслідок спри- яття інформації ві сні, а не до чи після нього (Знан- ня.., 5, 1966, 6).

△ Гіпнопедичний сон див. сон 1.

ГІЛСАДА, и, ж. Прямолінійна траєкторія планує- вання літака. Високо в небі, мов птах, ширяє планер. Він летить без мотора. Лінія його польоту становить певний кут із лінією горизонту. Її називають глі- садою (Знання.., 9, 1970, 27); Пяточка на горизонті збільшується. Літак на останній прямій, ковзає по невидимій глісایدі до землі (Роб. газ., 15.XII 1974, 4).

ГНІЗДУВАТИ, ус, недок. Мостити гнізда, класти яйця й виводити малят (про птахів та деяких тварин). — От птаців майже нема. Шуліка тут десь завієся, а де гніздують шуліки, там птаство не розміщується (Логв., Давні рани, 1961, 129); Одним з основних об'єктів вивчення в Чорноморському заповіднику є чорноголовий мартин, який гніздує здебільшого на острові Бабиному (Наука.., 2, 1970, 19).

ГНІЗДУВАТИСЯ, устьєся, недок. Те саме, що гнізді- ться 1. Їх [очерети], щоправда, випадають щороку.. але ж тільки ранньою весною.. А цього року, запізнівшись, загаявшись, плаваючі палили справді з порушенням строків, коли перната дичина вже почала була гніздують (Гончар, Бригантина, 1973, 173); В Сумській області.. почали гніздуютьсірі журавлі (По заповідних міс- цях.., 1960, 200).

ГОЛОГРАМА, и, ж. Об'ємне зображення, одержане методами голографії. Спеціальна фотопластинка — голограма — відсумує всі окремі сейсмозапи. Голограму обробляють світлом лазерного джерела, і за нею «від- творять» зображення об'єкта — об'ємну фотографію кадр Землі (Веч. Київ, 25.IX 1974, 2).

ГОЛОГРАФІЧНИЙ, а, е. Прикм. до голографія. Уже йде мова про голографічне кіно і телебачення, про можливість відтворення оригіналів шедеврів мистецтва (Веч. Київ, 20.V 1971, 4).

ГОЛОГРАФІЯ, і, ж. Спосіб записування просторової структури світлової хвилі й одержання об'ємного зо-

бращення об'єкта. *Деніс Габор*, винайшов мікроскоп без жодної лінзи. І назвав свій метод голографією — від старогрецького «голос» — весь, повний; адже метод давав можливість одержувати всю інформацію про предмет спостережень, яку тільки могли донести будь-які хвилі (Наука..., 1, 1972, 17); Для голографії розкривається широчезне поле застосування. Найперше йдеться про кіно і телебачення (Веч. Київ, 22.IX 1967, 4).

ГОСТРОНІС, нбса, ч. Промислова риба родини кефалевих, поширена в східній частині Атлантичного океану, Середземному, Чорному та Азовському морях і в лиманах Причорномор'я. Переживавши в морі, вона [кефаль] весною заходить у лимани й на осінь виростає до товарних розмірів. Що ж до лобана та гостроніса, то вони завертають у водойми лише в середині літа (Літ. Укр., 28.V 1965, 2); Синові не терпиться поплести до великих каменів.. Він теж чекає, коли з'являться кефаль. Уже навчися розізнавати три види: лобані, синегілі, гостроніс (Наука..., 3, 1972, 12).

ГРАБАТИ, аю, аєт, недок., перех., розм. Гребучи граблями, лопатою, збирати що-небудь у купу. Спотілий, змучений, ледво [ледве] живий, грабав пан сімо, нічого не мовлячи, нічого не думаючи, як машина (Фр., II, 1950, 114).

ГРАБАТИСЯ, аюся, аєтся, недок., у чому, розм. Копирсатися, копатися. — Йось Відний, — казали, — йому тільки в землі грабатись (Кунцзяч, Пов. і нов., 1938, 359).

ГРАНІТНИК, а, ч. Робітник, що видобуває чи обробляє граніт. Виконувати відповідальне завдання доручили найдосвідченішим гранітникам. За короткий час вони обтесали і відполірували перші сотні квадратних метрів рожевого граніту (Рад. Укр., 15.II 1962, 3); Омельяніцькі гранітники з великим натхненням трудяться над виобутком каменю і обробкою деталей майбутнього пам'ятника (Веч. Київ, 23.I 1974, 2).

ГРАФІТИ, несідм., мн. Стародавні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посудинах, стінах споруд тощо. Про поширення грамотності [в Ольвії] свідчать численні графіти — продрані гострим предметом на глиняних посудинах і металевих виробів імена їх власників, посвяти божествам, заклинання та ін. (Нарис стар. іст. УРСР, 1957, 258); Всі відкриті в Софійському соборі графіти написані кирилицькими літерами — шрифтом, який покладений в основу сучасної російської, української та білоруської писемності (Рад. Укр., 3.III 1966, 4).

ГРИБНИК, а, ч. Той, хто збирає гриби. Серпень — то воістину грибна пора. У кошику досвідченого грибника можна побачити і борозники, і рижики, і сирожки, і маслюки, і опеньки (Хлібороб Укр., 7, 1975, 45); Цього року в подільських лісах рясно вродили гриби. Для грибників немає приємнішого заняття, як збирати цей урожай, дарований природою (Рад. Укр., 2.VIII 1962, 3).

ГРИБОВАР, а, ч. Той, хто переробляє гриби, працює в грибоварні. У Володимирі зібрались найкращі грибовари. Вони ділилися досвідом найбільш досконалого засолу, маринування, сушіння та консервування грибів (Веч. Київ, 11.VI 1968, 4).

ГРИБОВАРНІЙ, а, е. Стос. до варіння грибів. Грибіє тут [у Коростишеві] стільки, що в період їх масової появи лісництва повсюдно організують грибоварні пункти (Роб. газ., 27.VII 1975, 4).

ГРИБОВАРНЯ, і, ж. Невелике сезонне підприємство, яке заготовляє та переробляє гриби. Для успішного проведення заготівель лісових дарів у подільських районах області починають роботу 150 грибоварень та сотні приймальних пунктів (Рад. Укр., 18.VI 1971, 4).

ГРИПУВАТИ, ую, уєш, недок., розм. Хворіти на грип. Коростилевський сказав: — Я ще вчора збирався під'їхати до тебе. Турбувався, що так довго грипуєш (Грим., Незакінч. роман, 1962, 176).

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ, кості, ж. Усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства. Мораль, якою ми керуємося, — це сплав беззавітної відданості ідеалам комунізму, високої громадськості, любові до своєї соціалістичної Батьківщини, братерської солідарності з трудящими всіх країн, колективізму і непримиренності до порушень громадського обов'язку (Наука..., 3, 1975, 7).

ГУТНИЙ, а, е, заст. Прикм. до гута¹. Склярством займалися по всій Україні, але особливо поширені гутні були в північних і західних районах, де родовища чистого кварцового піску і великі лісові масиви створювали сприятливі умови для гутного промислу (Нар. тв. та етн., 5, 1964, 55).

△ Гутне скло — скляні вироби, вигот. за допомогою вільного дуття, без застосування форм. Плідні наслідки мали експерименти в галузі гутного скла. Художники використовують досвід ремісників-складувів, намагаючись поєднати кольорову виразність та багатство форм (Образотв. мист., 3, 1974, 29); Мистецтво гутного скла було відоме на Україні здавна (Літ. Укр., 13.VI 1967, 3).

ГУТНИК, а, ч., заст. Майстер, який виготовляв скляні вироби. З музейних збірок та літературних джерел ми знаємо, що старі гутники робили різноманітні скляні вироби.. Це були чарки, кухлі, графини, глечики, баклажки, пляшки, барильця, мисочки, штофи, тикви, ведмедики (Нар. тв. та етн., 5, 1964, 55).

ГУТНИЦТВО, а, с., заст. Виготовлення виробів із скла; заняття гутника. Гутний промисел перебуває тепер на новому творчому піднесенні. Майстри цього жанру звернулися до поважних традицій українського гутництва і, творчо засвоївши їх, збагатили наше кинішнє художнє скло (Нар. тв. та етн., 1, 1968, 62).

Д

ДАЙНА, и, ж. Назва різних видів литовських народних пісень. Море грає, котить хвилі білі, П'ять рибалок молодих з армії Вічну дайну на зорі співають, Горе Мідли до сердець приймають (Шпорта, Вибр., 1958, 299); Його [К. Донелайтіса] устами народ висловив те, що раніше вкладав у різні скульптури, в ручної роботи тканини.. в чудові ліричні пісні — дайни, в казки, проїняти великою мрією (Рад. Укр., 9.I 1964, 3).

ДАФНІЯ, і, ж. Рід прісноводних тварин шідрудю гіллястових ракоподібних, що є поживою дрібних риб і мальків. У спеціальному цеху вирощуватиметься живий корм — дафнії, коловертки, водорості (Веч. Київ, 13.IX 1967, 4).

ДВОГОЛОССЯ, я, с., муз. Одночасне звучання двох самостійних мелодичних голосів у хорі або музичних тем в оркестрі. Обмежена кількість голосів (здебільшого це двоголосся з епізодичним виникненням третього голосу) створює умови для вільного мелодичного розвитку (Нар. тв. та етн., 1, 1964, 24); *Образно. І бесіду вони [поети] вели, — Іх слово здружене злилося, І не змогли це двоголосся Розбити бур тяжкі вали (Бажан, Роки, 1957, 290).

ДЕГЕРОІЗАЦІЯ, і, ж. Відмова в художній творчості від героїчного начала, героїчних образів. Наша громад-

свєкїсть рїшуче відкинула «теорїю дезероїзацїї й абстрактного гуманїзму, відкинула як ліберально-безхребетні трактування, так і намагання безпідставної ідеалїзацїї окремих ділячк минулого (Рад. лїт-во, 2, 1974, 6).

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ, і, ж. Позбавлення або відсутність гуманїстичного начала, гуманїстичної сутї (в мистецтві). Хоч при знайомствї з творчїстю абстракціонїстів передусім впадає в очї руйнування художньої форми, але ще бїльшим їм гріхом перед культурою є дегуманїзація мистецтва (Ком. Укр., 2, 1963, 60); Абстракціонїзм.. саме і являє собою той ступїнь.. дегуманїзацїї мистецтва, який призводить до цілковитого розпаду художньої творчостї, до втрати нею будь-якої духовної функцїї (Лїт. Укр., 26.III 1963, 4).

ДЕКОЛОЇЗАЦІЯ, і, ж. Процес лїквідацїї колонїалїзму. Перехїдний уряд Мозамбіку заявив про намір вжити дійових заходів проти реакцїйних елементів, що намагаються зїрвати процес деколоїзацїї в країні (Веч. Київ, 4.XI 1974, 1).

ДЕКОМПРЕСІЯ, і, ж. 1. Зменшення тиску, зокрема па водолаза, коли він підїмається з глибини. Для скорочення часу на декомпресїю годилося б підтримувати підвищений парцїальний тиск кисню у газовій сумїші, котру вдихав океанавт, — як на глибинї, так і при декомпресїї (Наука.., 8, 1968, 53).

2. Хворобливий стан, який виникає внаслідок різкого зниження тиску навколишнього повітря.

ДЕКОРОВАЇНІ, а, е. Дїєпр. пас. мин. ч. до декопувати. В глибинї [вігальнї] декорована кїтмами ніша з мармуровою статуєю нїмфи (Коч., III, 1956, 123); Декорованї петриківським орнаментом, у якому переважать гарячі, сильні тони, вази, чайні сервізи і декоративні тарїлки відзначаються свїжістю, безпосередністю (Мист., 5, 1960, 42).

ДЕЛЬТАПЛАН, а, ч. Безмоторний одномїсний лїгальний апарат у виглядї грецької літери «дельта» для вільного польоту (ширяння) з якої-небудь висоти (гори, вежі тощо). Конструкція крил дельтапланів класу «стандарт» дає змогу сїдати на найменшїй «п'ятачок», різко скидати й навіть набирати висоту (Веч. Київ, 22.IV 1976, 4).

ДЕЛЬТАПЛАНЕРИЗМ, у, ч. Теорїя і практика керування дельтапланами; мистецтво лїтання на дельтапланах. Нещодавно оркомїтет радянського дельтапланеризму зареєстрував у нашїй країні 250 апаратів, зроблених руками самих спортсменів. Вони відповідають усім міжнародним вимогам (Роб. газ., 6.VIII 1977, 4); Дельтапланеризм — один з наймолодших видів спорту (Наука., 7, 1976, 39).

ДЕЛЬТАПЛАНЕРИСТ, а, ч. Спортсмен, який займається дельтапланеризмом. Від маленького майданчика, що притулився до вершини, відштовхнувшись першїй дельтапланерист, другий, третїй... (Веч. Київ, 22.IV 1976, 4).

ДЕМОГРАФ, а, ч. Фахівець з демографїї. Завдання радянських демографів полягає в тому, щоб не просто констатувати дійсність, вивчати і пояснювати закономірності, а й певним чином впливати на них (Наука., 7, 1974, 23).

ДЕОНТОЛОГІЧНИЙ, а, е. Стос. до деонтологїї.

ДЕОНТОЛОГІЯ, і, ж. 1. Професїйна етика медичних працівників, принципи поведїнки медичного персоналу, спрямованї на максимальне підвищення корисності лїкування. Деонтологїя — це вчення про відповідальність лїкаря перед самим собою, перед хворим, перед людиною. Це вчення про лїкарську честь, лїкарську етику, лїкарський обов'язок. Фундамент деонтологїї — клятва Гїппократа (Наука.., 9, 1973, 30).

2. Роздїл етики, що вивчає проблеми обов'язку,

сферу обов'язкового, всі форми моральних вимог та свївїдношення їх.

ДЕФІБРИЛЯТОР, а, ч. Апарат, признач. для лїквідацїї порушення серцевої діяльності (фїбриляцїї). Підключається дефїбрилятор. Апарат дає електророзряд у серце і змушує його працювати інтенсивніше (Веч. Київ, 31.VII 1971, 4).

ДЕФОЛІАНТ, у, ч. Хїмічна сполука, яка спричиняє опадання лїстя з рослин. Дефолїант приїде на допомогу не тільки працівникам сїльського господарства, але й багатьом садоводам та городникам у містах і промислових центрах, працівникам фабрично-заводських оранжерей та трестів зеленого насадження (Роб. газ., 5.I 1964, 2); Особливо швидко зростатиме виробництво мінеральних добрив, отрутохімікатів.., дефолїантів (Ком. Укр., 10, 1965, 49).

ДЕЦИБЕЛ, а, ч., спец. Логарифмічна одиниця вїдвоплення енергїї, потужностей у радїотехнїцї, електротехнїцї, акустичнї. Існує спеціальна одиниця для виміру сили шуму — децибел (Наука.., 12, 1960, 42).

ДЖЕРСИ, невідм., с. Вовняна або шовкова в'язана тканина, а також одяг з такої тканини.

ДЖИНСИ, ів, м. Штани з пункої бавовняної тканини, перева. прошитї кольоровими нїтками.

ДЖОНАТАН, у, ч. 1. Зимовий сорт яблуни. Джонатан — сорт яблуни північноамериканського походження. На Україні поширений скрізь, крім північних і північно-східних районів (Виробн. енци. сад., 1969, 106).

2. Плоди цїєї яблуни — кисло-солодкі, червоного або червоного кольору яблука.

ДЗЮ-ДО, невідм., с. Японська система самозахисту без використання зброї; // Вид спортивної боротьби, який допускає застосування більших прийомів. Популярність дзю-до в нашїй країні дедалї зростає. У Тбілісі, Києві, Москві, Челябїнську, Майкопі, Горї досвідчені тренери виховали борців світового класу (Веч. Київ, 24.III 1976, 3).

ДЗЮДОЇСТ, а, ч. Спортсмен, який займається дзю-до. Дзюдоїст, одягнений у біле кімоно з довгими рукави і широкї штани, що сягають кїсточок, виступає завжди босонїж (Знання.., 3, 1968, 30); Загальновідомї успіхи на міжнародній аренї радянських дзюдоїстів. За порівнянню невеликий перїод виступів на найвищому рівні вони завоювали понад 50 золотих медалей, в тому числі одну олімпійську (Рад. Укр., 8.XII 1973, 4).

ДИЗАЙН, у, ч., мист. Художньо-конструкторська діяльність, спрямована на створення нових видів і типів виробів, які б відповідали вимогам суспїлства (корисності, зручності в експлуатацїї, краси і т. ін.). Основним часом все бїльшу увагу привертає до себе порівняно молодий вид художньої діяльності людини, який з кожним роком все активніше втручається в наше життя, — дизайн (Образотв. мист., 3, 1972, 11).

ДИЗАЙНЕР, а, ч. Фахівець з дизайну. І художник, і дизайнер безпосередньо вчатьє у природи відчуття матеріалу, архітектонїцї, гармонїї й доцїлності форм (Образотв. мист., 3, 1972, 12).

ДИЗАЙНЕРСЬКИЙ, а, с. Прикм. до дизайнера. Часто.. художник виступає у ролї декоратора, одоблюючи вже готового виробу.. В основу цього початкового дизайнерського методу був покладений подїл на виробничо-технїчну і чисто художню функцїї (Образотв. мист., 3, 1972, 13).

ДИМЕДРОЛ, у, ч. Протиналергїчний лїкарський препарат, який застосовується при лїкуванні кропивниці, деяких дерматитів та як спотворний засіб.

ДИПОЛЬ, я, ч. 1. фіз. Два однакові за величиною і протилежні за знаком заряди, розташованї на деякїї вїдстанї один від одного. Окремі кристалики речовини

мають по два однакові за розміром, але протилежні за знаком електричні заряди, розміщені на певній відстані один від одного. Такі попарні заряди називаються електричними диполями (Знання..., 7, 1976, 5).

2. **радіо.** Антена у вигляді двох симетрично розташованих провідників.

ДІРКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. діркати і звуки, утворені цією дією. Кулежетне диркання все віддалалося й віддалалося, доки й зникло (Ю. Янов., Мир, 1956, 150).

ДІРКАТИ, ас, недок., розм. Те саме, що деренчати. По всьому селу по відняцьких дворах дзвеніли сокири, гупали ложи, диркали пилки (Головко, А. Гармаш, 1971, 491); // Діючи, утворювати різкі, сухі звуки, що нагадують тріск (про автоматичну зброю, механізми тощо). Над самими хатами пропливає знайомай літак, заходячи на посадку. Мотор диркає в повітрі й стихає (Ю. Янов., П., 1954, 219).

ДІРКВУТИ, не, док., розм. Однокр. до діркати. Разів зо три диркнув кулежет (Збан., Крил. гонець, 1953, 40); Два постріли пролунали майже водночас. Слідом за ними диркнула коротка автоматна черга (Загреб., Європа 45, 1959, 167); // безос. Десь далеко, в бік Хортці, диркнуло з автомата (Баш, Надія, 1960, 372).

ДІРЧАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. дирчати і звуки, утворені цією дією. Дряпає нерви дирчання якогось листа заліза на старому дахові будинку (Еллан, П., 1958, 16); Чулося дирчання автоматів (Собко. Шлях..., 1948, 59).

ДІРЧАТИ, чить, недок., розм. Те саме, що деренчати. В тій порожній тиші... дирчав сухим горлом деркач (Кочуб., П., 1955, 198); Збоку, теж з балкона, безперестану дирчить Кушніренко грамофон (Вас., Незібр. тв., 1941, 219); Гуркіт посилюється. Тепер уже чути, як дирчить пила і методично стукає впертий молоток стільця (Коч., П., 1956, 523); // Діючи, утворювати різкі, сухі звуки, що нагадують тріск (про автоматичну зброю, механізми тощо); // безос. На вулиці дирчало й тиркотіло — з того боку робітники розбирали цегляну стіну (Мушк., День..., 1967, 173).

ДИСИДЕНТ, а, ч. 1. В країнах Західної Європи — особа, релігійні погляди якої розходяться з догматами панівної церкви. Замість віротерпимості до дисидентів інтереси країни твердо висунули на порядок денний релігійну унію (Лє, Наливайко, 1957, 26).

2. Відступник.

ДИСКОМФОРТ, у, ч. Незручність, відсутність належних умов, потрібних для нормальної життєдіяльності людини, виконання певної роботи і т. ін.; невигода.

ДИСКОМФОРТНИЙ, а, е. Стос. до дискомфорту.

ДИСКРЕТНИЙ, а, е, мат. Роздільний, перервний, який протиставляється неперервному.

△ **Дискретна математика** — розділ математики, що вивчає властивості множин, не пов'язані з поняттям неперервності.

ДИСКРЕТНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до дискретний.

ДИСКРЕТНО. Присл. до дискретний.

ДИСТРИБУТИВНИЙ, а, е, лінгв. 1. Який означає виконання дії кожним окремо. Дистрибутивні відношення.

2. Прикм. до дистрибуція.

△ **Дистрибутивний аналіз** — метод лінгвістичного дослідження, за яким класифікацію мовних одиниць і вивчення їхніх властивостей проводять на основі поділу їх у мовному потоці, тобто розглядаючи їх у контексті.

ДИСТРИБУЦІЯ, і, ж., лінгв. Сукупність контекстів, у яких може зустрічатись певна мовна одиниця і які протиставляються всім контекстам, де вона зустрічатись не може.

ДИФЕРЕНТ, у, ч. Кут позовжнього нахилу судна, який викликає різницю осадки носа й корми. За бортами заклекотіла в цистернах вода. Човен, з незначним диферентом на ніс, пішов під воду (Логв., Давні рани, 1961, 10).

ДІАСПОРА, я, ж. 1. Розсіяння по різних країнах народу, вигнаного завойовниками за межі його батьківщини.

2. біол. Частина рослини, що природно відокремлюється від неї і виконує функцію поширення та розмноження.

ДІСТОЛОГІЯ, і, ж. Наука про харчування хворих. Клінічним і експериментальним аспектам дієтології присвячена перша всесоюзна конференція, яка відкрилася в Москві (Роб. газ., 18.XII 1972, 1).

ДОВГОЖИТЕЛЬ, я, ч. Той, хто живе багато років. Азербайджан по праву називають краєм довгожителів. На кожні 100 тисяч населення тут припадає близько 50 чоловік старше столітнього віку (Веч. Київ, 26.IX 1974, 4); Довгожителі, тобто особи віком до ста і більше років, є майже в усіх кутках нашої неоясній Батьківщини (Наука..., 7, 1960, 38); // Рослина, яка росте багато років. Сейшельська пальма — довгожитель. Зустрічаються дерева, яким вісімсот років (Хлібороб Укр., 12, 1969, 47).

ДОВГОЖИТЕЛЬКА, я, ж. Жін. до довгожитель.

ДОВІРОЧНИЙ, а, е, розм. Який повідомляють комусь з довірою за умови збереження таємниці. У довірочній розмові бажала я сьогодні ввечері про космічні страхоття дізнатися (У. Кравч., Вибр., 1958, 300).

ДОВІРОЧНО, розм. Присл. до довірочний. Лідія оперлася довірочно й безмовно на гарну свою сестру, не сказала більше ані слова (Коб., П., 1956, 316).

ДОВЗУКОВИЙ, а, е. Який не перевищує швидкості поширення звуку. Під час розбігу дозвукowego літака льотчик може покладатись на показання найпростішого бортового приладдя й візуальний контроль зовнішніх орієнтирів (Наука..., 12, 1971, 5); Дирижаблі сполучають маневреність вертольота, дозвукову швидкість літака, вантажопідйомність і комфорт морського лайнера (Знання..., 4, 1971, 98).

ДОЗИМЕТРИЯ, і, ж. Сукупність методів вимірювання доз радіоактивного випромінювання, активності його джерел, радіоактивних забруднень. Успішно виконувалися програми застосування радіоізотопів у медицині, радіаційній біології та дозиметрії (Вісник АН, 2, 1975, 101).

ДОКЕМБРІЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до докембрії. Перші прямі свідчення на існування живих істот на Землі ми спостерігали в давніх докембрієвських відкладах (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 230); За докембрієвського періоду (понад 600 млн. років тому) в земній корі на території Києва відбуваються інтенсивні тектонічні рухи і магматичні процеси (Знання..., 12, 1971, 18).

Докембрієвська ера — найдавніший етап геологічного розвитку Землі, що передував палеозойській ері. Докембрієвська ера... нараховує 3,5 млрд. років — тобто понад 0,8 геологічної історії Землі (Знання..., 12, 1974, 10).

ДОКУМЕНТАЛІЗМ, у, ч. Використання в творах мистецтва справжніх фактів, подій. Останнім часом особливо поширення в творах мистецтва різних видів і жанрів набув документалізм. Навіть у поезії вдалі частіше натрапляємо на чисто документальні прозові епіграфи й «вставки» (Літ. Укр., 11.V 1971, 2).

ДОКУМЕНТАЛІСТ, а, ч. Той, хто в своїй творчості використовує справжні факти, події. Репортаж одного дня — так назвали далекасідні документалісти нову

роботу, присвячену будівництву Байкало-Амурської магістралі. Кінооб'єкти переносить глядачі у тайгову Тунду (Роб. газ., 13.XI 1974, 1); В Колосовському знову заговорив документаліст: шкодував, що нема тут при м'язі кінокамери — були б унікальні кадри (Гончар, Циклон, 1970, 205).

ДОЛАННЯ, я, с., книжн. Дія за знач. долати. О золоті, розумні руки старих підземних трударів, у вас навчасом науки долання вузьких шарів (Уп., Вірші..., 1957, 200).

ДОНКА, я, ж. Вудка для ловіння риби з дна водоїмища. Якщо відкунти браконьєрські способи, то вугрів ловлять тут на донку, наживляючи раками (Літ. Укр., 29.IX 1967, 4).

ДОНОРСТВО, а, с. Віддача донором своєї крові для переливання її пораненим або хворим. У роки Великої Вітчизняної війни Радянський Червоний Хрест був одним із ініціаторів організації безоплатного донорства для потреб фронту (Рад. Укр., 22.III 1967, 2); Донорство скрізь розцінюють як союз доброї волі й священного обов'язку (Наука..., 2, 1973, 60).

ДОНОРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до донор. Складні операції на серці, процеси реанімації, боротьба з шоком — у цих і багатьох інших випадках лікарі для врятування життя хворих використовують донорську кров (Наука..., 10, 1974, 1).

ДОПІНГ, у, ч. Фармакологічні та інші речовини, які при введенні в організм спричиняють тимчасове підвищення його активності. Що таке допінг взагалі? Це отрута, яка вводиться в організм в незагрозовій кількості (Собко, Стаціон, 1954, 78); Радянська спортивна медицина базується на принципах справжнього гуманізму. Вона проти сильнодіючих стимуляторів (допінгів), що руйнують нервову і серцево-судинну системи (Веч. Київ, 13.XII 1971, 4).

ДОПІНГОВИЙ, а, е. Прикм. до допінг.

ДОРІЧНИЙ, а, е. Який походить з Доріди — області Стародавньої Греції.

Дорічний стиль (ордер) — стародавній архітектурний стиль Греції, що характеризується гладкими колонами, простою, пропорційністю і строгістю форм. Архітектура міста... наслідувала головні архітектурні стародавні грецькі ордери — дорічний, іонічний, коринфський (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 257).

ДОРІД, рбду, ч., діал. Урожай. Дорід цього року був дуже добрий, і доводилося працювати багато (Гр., II, 1963, 67); Свіжою борозною на щедри дороди... промовляє весна (Літ. Укр., 12.IV 1966, 1).

ДОЩУВАЛКА, я, ж., розм. Дощувальна машина, пристрій, що використовується для зрошення й поливання сільськогосподарських культур. Культури, політи з дощувалок, вигідно відрізняються від посівів на богарі (Хлібороб Укр., 7, 1966, 26).

ДРАВІД див. дравіди.

ДРАВІДИ, ів, мн. (одн. дравід, а, ч.). Група народів Південної і частин Центральної Індії, споріднених мовою і культурою. У південній частині півострова Індостан і на острові Цейлон живуть дравіди, які належать до чорної раси (Фіз. геогр., 6, 1957, 100).

ДРИБЛІНГ, у, ч., спорт. Часті удари гравця по м'ячу (шайбі) рукою, ногою чи предметом у русі або на місці.

ДРІОПТЕК, а, ч. Рід викопних людиноподібних мавп, що існували протягом неогенового періоду в Південній Європі, Північній Африці і Південній Азії. Людина і сучасні вищі мавпи колись мали спільного предка. Таким предком були вищі людиноподібні мавпи кінця третинного періоду, відомі під назвою дріоптекі (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 10).

ДУБЛЬ, я, ч. 1. розм. Повторення того самого двічі. — Трои сумно, що ніщо не повернется: ні цей день, ні дзвіночки, ні промені на траві.. Дублів нема, дублів життя не знає!.. (Гончар, Циклон, 1970, 155).

2. Дублююча команда спортивного колективу, що є резервом для основної.

3. Завоювання одночасно двох нагород. Ніхто, крім київського «Динамо», за останні десять років не робив «дубля» — не вигравав одночасно першість і Кубок СРСР (Веч. Київ, 4.VI 1971, 3).

ДУВНУТИ, ну, неш; мин. ч. дуб, ла, ло; недок., розм. Те саме, що дубіти. Доц витрушуваяся з сірої повсті, сірів над водою, над пашнею. На тому березі ледве видніє корова: опустила голову, дубне (Гуд., Скупана..., 1965, 249); [Л і ц а р:] Ой, лихо! дубнуть, мліють руки!.. (Пускає руки і скокється з гори в діл) (Л. Укр., II, 1951, 205).

ДУВАЛ, у, ч. Глиняна огорожа (перев. у Середній Азії). Незабаром попереду вирізьбився високий дувал, а за ним чорніла будівля (Десняк, Десну..., 1949, 521); За глухим високим дувалом чулись неясні вигуки і клацання зброї (Добр., Очак. розмир, 1965, 89).

Е

ЕВКЛІДІВ, дова, дове: Δ Евклідова геометрія — геометрична теорія, в якій вивчаються властивості фігур, що не змінюються при рухах. Ще в III ст. до нашої ери й була побудована евклідова геометрія, названа ім'ям чудового геометра древнього світу Евкліда (Наука..., 4, 1962, 15).

ЕВКОМІЯ, і, ж. Південне листяне дерево, кора, корені й листя якого містять гуту; використовується при лікуванні гіпертонії. Коли спробувати розірвати листок сокомі, він тягнеться, як резина (Літ. гаа., 13.V 1958, 1); Дерево-фармацевт — так називають евкомію, завезену з Китаю (Рад. Укр., 22.III 1966, 4).

ЕГОЦЕНТРИК, а, ч. Людина з негативною рисою характеру, яка проявляється в крайньому індивідуалізмі, егоїзмі. У хвилини нервового напруження не можна впадати в істеріку, як це практикують егоцентрики (Мист., 2, 1967, 19).

ЕКАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. ёкати і звуки, утворювані цією дією. Спочатку більш-менш баборо вичтує Хома, потім збивається, астрагає, витягує з себе такі, як і сам, довгі «екання» і, червоніючи, недо-волоєно махає рукою (Стельмах, I, 1962, 511); Кожному відомо, що останніх слів буде куди більше, коли самому неясна думка, яку хочеш висловити. Тут з'являються вже не тільки «проміжні» слова, а й «екання» та «екання» (Наука..., 10, 1969, 41).

ЕКРАНІЗАТОР, а, ч. Той, хто екранізує що-небудь.

ЕКСПЕРИМЕНТАТОРСТВО, а, с. Пристрасть до експериментування; заняття експериментами. Якими б обертунками, авторитетними не були наукові рекомендації, вони завжди залишають простір для місцевого експериментаторства (Хлібороб Укр., 6, 1972, 11); Коли ж митець остаточно поривав з традиціями, як це й роблять модернисти, то нічого, крім безплідного експериментаторства, не виходить, об'єктивний критерій оцінки художнього твору зникає (Рад. літ-во, 8, 1967, 6).

ЕКСПОНОМЕТР, а, ч. Прилад для визначення фотографічної експозиції при фотографуванні, кінозніманні чи фотокопіюванні. При підводних зйомках, особливо при кольорових, користуються експозиметром (Наука...,

5, 1962, 50); Основними особливостями фотоелектричного експонетра вищого класу «Свердловск-4» вважаються застосування двох методів вимірювання експозиції (Веч. Київ, 24.IX 1977, 3).

ЕКСПОНЕТРИЧНИЙ, а, е. Прикм. до експонетра. Вмонтований в апарат [«Київ-10»] експонетричний пристрій автоматично встановлює діафрагму (Рад. Укр., 14.VII 1965, 4).

ЕКСПРЕСНИЙ, а, е. Прикм. до експрес. Він одержав телеграму від Шележи з наказом негайно вивести мене на експресному поштовому літаку (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 110); У купе, в експресному вагоні Сейтло не згаєє і на мить (Воронько, Коли я..., 1962, 8).

ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ, а, е. Дуже значний, надзвичайний своїм виявом, силою, величиною і т. ін.; який відзначається таким виявом. У космосі речовина перебуває в гранично екстремальних умовах: вона дуже розріджена або щільна, її температура її дуже висока (Наука..., 11, 1972, 18); Складним математичним закономірностям підпорядковується розміщення листя на молодих стеблах рослин. Тут природа теж розв'язала екстремальну задачу (Знання..., 5, 1976, 8).

ЕЛЕВАЦІЯ, і, ж. У балеті — великі й плавні стрибки танцюриста, коли він немов замирає в повітрі.

ЕЛЕКТРОЕНЦЕФАЛОГРАМА, а, ж., спец. Графічний запис, який реєструє біоструми головного мозку. Тоненький промінь струнного гальванометра накреслює на невеличкій стрічці паперу першу електроенцефалограму — гострозубу криву, що відбивала невірзаний хоровал мільярдів мозкових клітин (Наука..., 2, 1971, 27); Електроенцефалограми є важливими показниками функціонального стану мозку (Знання..., 5, 1966, 6).

ЕЛЕКТРОЕНЦЕФАЛОГРАФ, а, ч., спец. Прилад для графічного запису діяльності головного мозку. Біоелектричну активність мозку можна спостерігати за допомогою спеціальних приладів — електроенцефалографів (Наука..., 12, 1963, 53); Електроенцефалограф записує біоструми мозку (Веч. Київ, 3.I 1967, 4).

ЕЛЕКТРОЕНЦЕФАЛОГРАФІЯ, і, ж., спец. Метод дослідження діяльності головного мозку, що ґрунтується на графічному запису електричних потенціалів мозку, які виникають в нервових клітинах у процесі їхньої киттедіяльності. Електроенцефалографія — фіксація біоелектричних імпульсів мозку, — ввійшовши півстотіття тому у.. медичну практику, донесла до дослідників електричний голос клітин (Наука..., 12, 1972, 24).

ЕЛЕКТРОІЗОЛЯЦІЯ, і, ж. Покривання провідника іатеріалами з великим електричним опором для запобігання розсіюванню і втратам електричної енергії, а аож для безпеки. Ситалова емалі.. особливо ефективні для електроізоляції і герметизації сплавів, які працюють при підвищених температурах (Веч. Київ, 1.XI 1974, 2).

ЕЛЕКТРООРГАН, а, ч. Електромюзичний інструмент, удовою і звучанням подібний до органа.

ЕЛЕКТРОСТИМУЛЯТОР, а, ч. Медичний прилад для електростимуляції.

ЕЛЕКТРОСТИМУЛЯЦІЯ, і, ж. Стимуляція роботи, життєдіяльності організму або його органа за допомогою електричного струму. Метод збудження нервів і м'язів допомогою різних електричних сигналів широко застосовується, відколи електрофізіологія оформилась в окрему галузь науки. Він має назву електростимуляції (Наука..., 6, 1973, 18); Для поновлення порушених функцій організму електрична дія, особливо електростимуляція, застосовується досить широко (Знання..., 2, 1968, 7).

ЕЛЕКТРОФІЗІОЛОГ, а, ч. Фахівець з електрофізіології. Завдяки дослідженням Сеченова, Павлова та багатьох сучасних електрофізіологів сьогодні ми точно

знаємо, що мозок є центром, який регулює поведінку людини й тварини (Наука..., 12, 1965, 18); Хто тільки не вважає пам'ять сьогодні — кібернетик і біолог, психолог і лікар, математик і електрофізіолог (Знання..., 8, 1973, 6).

ЕЛЕКТРОФІЗІОЛОГІЧНИЙ, а, е. Прикм. до електрофізіологія. Дослідники доклали багато зусиль і витратили чимало часу на вивчення електрофізіологічних реакцій різних нервових клітин (Наука..., 4, 1971, 18); // Признач. для вивчення електричних явищ у живих тканинах і клітинах. Електрофізіологічні апарати, що використовуються в хірургічних клініках, дозволяють «заиркути» до шлунка, кишечника (Веч. Київ, 25.XI 1974, 2); // Пов'язаний з вивченням таких явищ. У майбутньому електрофізіологічний метод обіцяє медицині безпомилкову діагностику, лікування нервових та й інших захворювань (Наука..., 6, 1971, 10).

ЕЛЕКТРОФОРЕЗ, у, ч. 1. спец. Рух від дії зовнішнього електричного поля дисперсних твердих частинок, рідинних крапель або газових пухирців, завислих у рідинному або газоподібному середовищі. Грунтівка і фарбування металевих виробів методом електрофорезу набагато практичніші, ніж звичайні: фарба тримається значно довше, бо її шар рівномірний (Рад. Укр., 24.III 1974, 4).

2. мед. Метод введення лікарських речовин в організм, через неушкоджену шкіру за допомогою гальванічного струму. В інституті [ім. І. М. Сеченова в Ялті] розробляють нові методи фізіотерапії.. Широко користуються з електрофорезу — введення ліків у організм з допомогою гальванічного струму (Наука..., 1, 1973, 12).

ЕЛЕУТЕРОКОК, а, ч. Далекосхідна кущова рослина родини аралієвих; корінь використовується в медицині як тонізуючий засіб, для лікування неврозів тощо. Численні дослідження препаратів коренів елеутерокока на людях засвідчили його високу ефективність (Наука..., 7, 1973, 54); Близький родич женьшеня елеутерокок налічує коло 15 видів (Рад. Укр., 14.V 1967, 4).

ЕМБЛЕМАТИКА, а, ж. Сукупність умовних, символічних зображень якогось поняття, ідеї, явища і т. ін. за допомогою умовних знаків — емблем. Часто народні майстри звертаються також до інших мотивів радянської емблематики — гербів, орденів тощо, які добре пов'язуються зі стилізованими елементами народного орнаменту (Нар. тв. та етн., 1, 1965, 37).

ЕМБРІОГЕНЕЗ, у, ч., биол. Період індивідуального розвитку (онтогенезу) організму, що відбувається в яйцевих або зародкових оболонках. Екзогенні речовини, які надходять у щойно запліднені яйцеві клітини в'юна, істотно впливають на активність ферментів у зародка якщо не протягом усього ембріогенезу, то на окремих його етапах (Вісник АН, 1, 1975, 37).

ЕНЕРГОБЛОК, у, ч. Частина енергетичного підприємства, яка безпосередньо виробляє певну кількість електроенергії в загальному обсязі підприємства. Сучасний стан електроенергетичних систем характеризується їх істотним ускладненням, введенням в експлуатацію надпотужних енергоблоків і ліній електропередач (Вісник АН, 2, 1975, 32); На Кураївській ДРЕС.. став до ладу п'ятий енергоблок. З його введенням електростанція почала виробляти один мільйон кіловат електроенергії (Роб. газ., 5.X 1974, 1).

ЕНТОМОФАГ, а, ч. Паразитичний організм, який живиться комахами. Препарат глорфос найзручніший у роботі тим, що мало отруйний для людини, .. менше від інших отрутохімікатів згубний для ентомофагів та бджіл (Хлібороб Укр., 5, 1965, 34); Шкідливі комахи мають свої природні ворогів (ентомофагів), що обмежують їх розмноження (Виробн. енци. сад., 1969, 41).

ЕНТРОПІЯ, і, ж., фіз. Функція стану термодинамічної системи, яка характеризує розсіювання енергії, зумовлене перетворенням усіх видів її на теплову і рівномірним розподілом тепла між тілами. У ті часи [30-і роки ХХ ст.] фізики багато говорили про ентропію, теплове виснаження космосу.. Висновок про неможливість ентропії впливає з ґрунтовних засад фізики, із знаменитого другого закону термодинаміки, сформульованого німецьким фізиком Клаузіусом (Наука.., 7, 1969, 29); [Я р о с л а в:] А що ж понесли б ви в чужій світі? Улюблену ідею ентропії — фатальної загибелі життя? (Лев., Драмаи.., 1967, 410).

ЕПІДЕРМОФІТІЯ, і, ж., мед. Грибкове захворювання, що уражає переважно шкіру підшов і долонь людини, а також нігті. Епідермофітії сприяють плоскостопності, погано підігнане взуття, яке здавлює ноги і деформує їх (Наука.., 4, 1961, 52); Лікар поставив діагноз: епідермофітія, яка відома під назвою грибок. Цю хворобу викликає рослинний грибок (Хлібороб Укр., 1, 1964, 40).

ЕПОКСИДНИЙ, а, е: Δ Епоксидна смола — синтетична смола, утворена з органічних сполук; використовується для виготовлення авіаційних клеїв, пластмас, електроізоляційних лаків і т. ін. Епоксидні смоли показали цінні якості під час виготовлення синтетичних клеїв, придатних навіть для склеювання металоконструкцій (Наука.., 3, 1958, 16); Заводська лабораторія виконує роботи по напізаводському освоєнню нових марок поліефірних і епоксидних смол (Рад. Укр., 28.IV 1959, 2).

ЕРГОНОМІКА, и, ж. Наука, що вивчає допустимі фізичні, нервові та психічні навантаження на людину в процесі праці, проблеми оптимального пристосування навколишніх умов виробництва для ефективної праці. Недавно в інституті [інженерів цивільної авіації] почалося викладання ряду нових предметів, таких, як.. автоматизовані системи управління виробництвом, ергономіка (Веч. Київ, 14.XI 1973, 2).

ЕРГОНОМІСТ, а, ч. Фахівець з ергономіки.

ЕРГОНОМІЧНИЙ, а, е. Прикм. до ергономіка. Будь-який предмет дизайну, що поєднує в собі техніко-функціональні, психологічні та ергономічні моменти, повинен виглядати як єдиний цілісний організм, у якому гармонійно сплавлені окремі елементи (Образотв. мист., 3, 1972, 12).

ЕСЕ, невідж., с. Короткі наукові, критичні та інші нариси, які відзначаються вишуканістю форми. Огляд, критична стаття чи есе, написані на належному ідейно-науковому рівні, допоможуть нашому сучасникові розібратися в складних колізіях кіншньої ідеологічної боротьби, ознайомитися з кращими здобутками художньої літератури (Рад. літ-во, 5, 1971, 10).

ЕСКАЛАЦІЯ, і, ж. Розширення масштабів агресивної війни, планомірне нарощування військової могутності держави, армії, збільшення чисельності військових сил у певному районі тощо.

ЕСКАЛЮП, а, ч. Страва з телятини, свинини або баранини; смажені шматочки корейки. Ескалопи — нарізають з м'якоти частини корейки і злегка відбивають (Технол. пригот. їжі, 1957, 53).

ЕСКВАЙР, а, ч. 1. У феодальній Англії — прапорносець, пізніше — одне з нижчих дворянських звань.

2. У США та Великобританії — почесний титул, що його присвоюють мерам, мировим суддям, вищому розряду адвокатури та старшим урядовцям.

ЕСПАНДЕР, а, ч. Спортивний прилад для розвитку м'язів, який складається з ручок, з'єднаних гумовими джгутами або пружинами. Необхідне для гармонійного розвитку організму сильне навантаження дають вправи з гантелями або еспандером (Знання.., 3, 1974, 34).

ЕТНОНІМ, а, ч., лінгв. Слово, яке означає назву племені, народності чи народу.

ЕТНОНІМІКА, и, ж., лінгв. Розділ ономастики, який вивчає назви племен, народностей і народів. Етноніміка.. включає назви народів, народностей, племен, їх окремих груп, що мають спільні риси (мовні, територіальні, виробничі, побутові тощо) (Наука.., 7, 1966, 53).

ЕТОЛОГІЯ, і, ж. Наука, яка вивчає особливості поведінки організмів у всіх її проявах. Значення розвитку і досягнень етології важко переоцінити. Її дані насамперед необхідні для передбачення поведінки тварин і управління нею (Знання.., 8, 1973, 9); Етологія дуже тісно пов'язана із питанням охорони тварин, що є одним із ланцюгів загальної проблеми охорони і захисту навколишнього середовища (Веч. Київ, 16.XI 1976, 4).

ЕХОЛОКАТОР, а, ч. Дуже чутливий орган деяких тварин (дельфінів, кажанів), який служить для орієнтації у просторі за допомогою відбитого звуку чи ультразвуку. Можна сказати, що кажан бачить вушми. Не очі, а саме ехолокатори допомагають йому у найтемнішу ніч маневрувати в лісі серед тісно переплетеного віття дерев, помічати і ловити комах (Наука.., 6, 1967, 22); За принципом роботи ехолокатора кажана у нас і за рубежом створено кілька моделей портативних радарів — ультразвукових поводитирів, що дають змогу сліпим людям досить добре орієнтуватись у навколишній обстановці (Наука.., 4, 1974, 18).

ЕХОЛОКАЦІЯ, і, ж. Орієнтація в просторі за допомогою відбитого звуку чи ультразвуку (про деяких тварин). Вивчення ехолокації у дельфінів відкриває широкі перспективи для розвитку техніки (Знання.., 1, 1975, 10); Орієнтуються дельфіни з допомогою системи, схожої на систему ехолокації кажанів (Наука.., 3, 1966, 18).

Є

ЄВРОПЕОІД див. європеїди.

ЄВРОПЕОІДИ, ів, мн. (одн. європеїд, а, ч.; європеїдка, и, ж.). Люди, що належать до європеїдної раси.

ЄВРОПЕОІДКА див. європеїди.

ЄВРОПЕОІДНИЙ, а, е. Прикм. до європеїди. Європеїдні ознаки.

Δ Європеїдна раса — одна з трьох основних рас людства, яка характеризується світлим кольором шкіри, м'яким волоссям, прямим розрізом очей, слабо випнутими вилицями і т. ін. Все людство поділяється на три великі, або основні, раси: монголоїдну, європеїдну та негроїдну (Наука.., 3, 1964, 32).

Ж

ЖАЙВОРОННЯ, я, с. Збірн. до жайворонки. Поступово вгамовувалося жайвороння, і тепер тільки зрідка можна було почути над степом залишасте цибетання, яке не вгавало весною (Цюпа, Краєни, 1971, 316); Дивною красою сповнені світлі й неозорі далі весни, в піснях жайвороння, в зеленому пуху дерев (Грим., Незакінч. роман, 1962, 208).

ЖАРОЗАХИСНИЙ, а, є. Який захищає від жару. Автономний газотеплозахисний костюм.. витримує

температуру 150 градусів! .. Жарозахиска новинка демонструється на виставці (Роб. газ., 5.XI 1974, 3).

ЖЕБОНІННЯ, я, с., розм. Дія за знач. жебоніти і звуки, утворювані цією дією. Пили [селяни].. прямо розвішиш дол кружка. Кілька таких чорних вінків все нижче вросли в снігу, від них долинали і сердечне побажання, і журливе жебоніння (Стельмах, I, 1962, 30).

ЖЕРДНЯК, а, ч., збірн. Молоді тонкі дерева, стовбури яких мають розміри жердин. Проріджування проводять у полезахисних лісонасадженнях, які перебувають в стадії жердняка (Лісівн., I, 1956, 250); Спостереження над випаровуванням вологи в лісах.. показали, що в молодому лісі (так звана стадія жердняка) випаровування відбувається вдвічі інтенсивніше, ніж у старому (Наука.., 7, 1967, 59).

ЖЕРЕПНЯК, а, ч. Збірн. до жереп. Жерепняки відіграють велику роль у заселенні кам'янистих рослинцях у горах та в утворенні ґрунтового покриву, захищають ґрунт від ерозії (Укр. бот. ж., XVII, 6, 1960, 83).

ЖЕРЕХ, а, ч. Те саме, що білізна². Жерехи прудкі із сазанами і лящі ліній золоті, і соми спокійні та уперті заходили... (Гонч., Вибр., 1959, 248).

ЖЕРЛИЦЯ, і, ж. Рибальська снасть для лову хижої риби. Дід Олофір Строканий справді був неабиякий рибалка. Ніхто на селі краще за нього не вмів.. уніймати шукну на жерлицю (Довч., III, 1956, 85); Стелився ранній світанок, коли від сильного поклоу до дзвону натягнулася волосін його жерлиці (Рад. Укр., 2.VI 1962, 3).

ЖЕРТВОДАВЕЦЬ, вця, ч. Те саме, що жєртвуватель. Церковний паламар, на прізвисько Соловей Розбійник, старанно розліплював свічки перед образами святих.. За карбованця Соловей Розбійник осіяв себе хресним знаменням і низенько уклонявся жертводавцеві (Добр., Ол. солдатки, 1961, 52).

ЖИВОГЛОТ, а, ч., розм. Те саме, що живоїд. Фом Гофман зазирнув до рота, немов худобу купував, — звірячу пику живоглота Бєор навк запам'ятав! (Уп., Вірші.., 1957, 206).

ЖИВОГЛОТСТВО, а, с., розм. Нещадне визискування, гноблення, користолюбство. І давні Берисові пророцтва їм задуються в час, коли Світ мракобісія й живоглотства Могутні грози потрясли (Бажан, Роки, 1957, 208).

ЖИВОМОВНИЙ, а, е. Власт., характерний живомовно мовленню, який уживається в розмові. Т. Г. Шевченко з'єднав все краще, все життєвдатне в старій літературній мові, насамперед живомовні, історичні, а найбільше пафосні, високі елементи з живим, бурхливим і сяючим океаном народної мови (Мовозп., XVII, 1962, 20); Нечуй-Левицький створив напрочуд колоритні живомовні діалоги, які міняться всіма барвами народного губору (Рад. літ-во, 5, 1963, 113).

ЖИВОПИСАННЯ, я, с., книжн. Дія за знач. живописати. Багатство живописання людської особи не перетворюється в самоціль; у мінливому письменник (Л. Толстой) зліло показує стале, типове, яке зрештою і визначає оцінку персонажа (Рад. літ-во, 1, 1961, 46).

ЖИРОРОЗЧИННИЙ, а, е. Який розчиняється в жирі. За останні роки дослідження природних вітамінних ресурсів стосувалися переважно жиророзчинних вітамінів і провітамінів (Розв. науки в УРСР.., 1957, 288); Різноманітні за будовою і дією вітаміни діляться на дві основні групи: водорозчинні і жиророзчинні (Веч. Київ, 1.II 1969, 3).

ЖИТНІВКА, и, ж. Горілка, приготовлена з хліба, зерна (перев. жита). — Вони збиралися заплатити йому лише по два крейцари: на більше, мовляв, житнівки й не випили (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 308).

ЖИТТЕЛЮБНІСТЬ, ності, ж. Те саме, що життєлюбство. Сповнені оптимізму і життєлюбності слова великого члїйського поета Пабло Неруди про те, що Члї ніколи не буде переможеною, стали нині прапором патріотів латиноамериканської країни (Рад. Укр., 8.XI 1973, 3); Життєлюбність М. Рильського невіддільна від його титанічної працездатності (Літ. Укр., 21.IV 1967, 4).

ЖОВТАСТІЙ, а, е. Трохи жовтий; жовтуватий. Учитель не ввійшов, а влетів. Розпелеланий, з жовстими від люті очима, він скопив посеред класу, випнув уперед голову... (Д. Бедзик, Студ. Води, 1968, 124); Відчервонів, відсинів ряст. Лісами вїгнули нові квітки — ..жовтаста кулбаба, черевицькі, ковалики, дзвіночки (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 172).

ЖОВТОЗЕМ, у, ч. Легкий глинястий ґрунт сірвато-жовтого та жовтувато-білястого кольору.

ЖУРАВЛІННИК, а, ч. Ділянка, де посаджена журавлина, а також зарості, кущі журавлини. Річний дохід з гектара штучного журавлинника в середньому до рівнює 5—6 тисячам карбованців (Роб. газ., 12.II 1976, 4).

З

ЗАБАЛЬЗАМОВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до забальзамувати; // забальзовано, безос. присудк. сл. Великий полководець [М. І. Кутузов] заворіє і помер. Це сталося в польському місті Болеславець у квітні 1813 року. Тут було поховано серце прославленого полководця, а тіло забальзовано і відправлено в Петербург (Рад. Укр., 4.X 1962, 4).

ЗАБАЛЬЗАМУВАТИ, үю, үеш, перек. Док. до бальзамувати. Після невдалої операції .. Мишуга вмирає, не доживши рік до сідмдесятиріччя. Тіло Мишуги забальзамували і перевезли до Львова (Вітч., 6, 1967, 184).

ЗАБРУДНЕНІСТЬ, ності, ж. Ступінь, міра забруднення чоґо-небудь. Кількість бензинових автомобілів у світі невпинно зростає, а значить, зростає й забрудненість повітря у містах (Наука.., 7, 1967, 51); За стандартом забрудненість щєбеню, що їде на виготовлення важких бетонів, не повинна перевищувати двох процентів (Роб. газ., 10.IX 1962, 2).

ЗАКАРТОГРАФУВАТИ, үю, үеш, перек., спец. Док. до картографувати 1. Одна з дослідницьких груп закартографувала виступаючі вершини гір Антарктиди (Наука.., 5, 1960, 58).

ЗАМИЛЕНІЙ, а, е, рідко. Те саме, що змілений. А коли на шляхи перемоги з ескадронами вийшли пісні, сам Будонний під'їзав до нього на замилєнім свім коні (Гонч., Вибр., 1959, 98).

ЗАНОС, у, ч. 1. Дія за знач. заносити 2. Неодночасність гальмування коліс спричинює занос автомобіля, особливо на слизькій дорозі (Підручник шофера.., 1960, 276).

2. Те саме, що замєт. Небували снігові заноси в Італії та страшні тайфуни над японськими островами — все це Петрович.. пояснює одним: отими проклятими ядерними випробуваннями (Гончар, Маша.., 1959, 35); Цей місяць називають лютиєм. І не випадково. Відмічаються сильні морози, часті снігопади, заметілі, заноси (Роб. газ., 1.II 1973, 4); // Пісок, земля, нанесені вітром, водою тощо. Зебра понуро брєде горілим лугом; мишуга травця серед піщаних заносів де побідла, де побуріла на сонці (Вол., Місячне срібло, 1961, 305).

ЗАПОЛЯРНИЙ, а, е. Розміщений, розташований за Полярним колом. Вона [автострада Мурманськ — Ленінград] сполучить найбільші промислові центри й міста заполярної тундри та лісової Карелії з містом на Неві (Рад. Укр., 13.І 1965, 1); Лісокомбінат та ще порт визначають пульс заполярного міста [Ігарки], створюють ритм тутешнього життя (Веч. Київ, 19. VIII 1957, 4); // Власт. місцевості, розташованій за Полярним колом. Б'ють хвилі у скелі, аж хата дружить, Вітри заполярні гудуть (Гірник, Друзі..., 1953, 32); І в приваллі степів, у тайгових нетрях, у заполярній темряві... виростають з фантастичною швидкістю величезні міста (Рад. Укр., 17. X 1957, 1).

ЗАПРЕСОВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до запресувати. Для зменшення зносу і збільшення строку служби у верхню частину циліндрів запресовані гільзи із спеціального зносостійкого чаууну (Автомоб., 1957, 35).

ЗАРИМОВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до заримувати. Наш спільний обов'язок оберігати честь рідної поезії, її славу, здобуту не заримованими газетними штампамі, а словом щирим і пристрасним, викресаним з глибини душі (Літ. газ., 12. I 1962, 2).

ЗАРИМОВУВАТИ, ую, уєш, недок., **ЗАРИМУВАТИ**, ую, уєш, док., *перех.* Сподучати слова, склади, рядки для створення рими. Слід сказати, що графоманську писанину в літературному потоці іноді з першого погляду не помітиш: тих, хто вміє «писати», склеїти сякий-такий сюжет, заримувати певну сентенцію, чимало (Вітч., 6, 1968, 152).

ЗАРИМУВАТИ *див.* заримовувати.

ЗАСАПАТИ, аю, аєш, док. Почати сапати. Колона рушила, і зараз же завищав під ногами сніг, засапали, давались холодним морозним повітрям, люди (Тют., Вир, 1964, 489).

ЗАСКАНДУВАТИ, ую, уєш, док., *перех.* і без додатка. Почати скандувати. — Клим дома, Хоми нема, Хома дома, Кліма нема, — схиливши голову набік і розмахуючи зморщеним кулачком, заскандувала бабуся (Тют., Вир, 1964, 330).

ЗАСМУТА, и, ж., *розм.* Те саме, що сміток. Додому я приїздив пізно, коли вже місяць роси на ясени вологе срібло. В хатині причаїлись темрява і засмута (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 32).

ЗБЕНТЕЖЕНІСТЬ, носі, ж. Стан за знач. збентежений 2. Тамара оглядалася. Йосип Васильович помітив її збентеженість (Хижняк, Тамара, 1959, 29).

ЗБЕНТЕЖЕННЯ, я, с. Стан душевного неспокою, хвилювання, збудження, занепокоєння. За хвилину дівчинка вже бігла до нас. — Ну, що? — питала її Алла Михайлівна, забувши про своє збентеження (Л. Укр., III, 1952, 613); Марина почервоніла, збентежилася, хотіла приховати своє збентеження і від того почервоніла ще більше (Собко, Зор. крила, 1950, 221).

ЗМІЯСТО. Присл. до змієїстий. Два струмені.. текло зміясто через луки, В один зливаючись і падаючи в рів (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 249).

ЗНЕСАМОВІТІЛИЙ, а, е, *розм.* Дієпр. акт. мин. ч. до знесамовітяти. Темна кров ударила Сагайди в обличчя. Знесамовітїлий, наблизився він до бійця впритул і, ледве стримуючись, виговорив: — Я наказую! (Гончар, III, 1959, 142).

ЗНЕСАМОВІТІТИ, ію, ієш, док., *розм.* Стати несамовитим, надто збудженим, схвилюваним. Хтось.. осадив його спокійним жартом: — Годі тобі, друже... — Хома знесамовітїв на таке блязнірство (Гончар, III, 1959, 405).

ЗОЛОТАРНИК, а, ч. Те саме, що золотушник. Рослини, у яких квітки мають схожий медовий аромат, наприклад конюшина, будяк канадський, золотарник,

виділяють, мабуть, різні речовини (Вибр. праці М. Г. Холодного, 1970, 284); Чогось такий жаль озонив мене за.. отими галлявинами, де так гарно цвіте перестріч і золотарник (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 23).

ЗОЛОТАРСТВО, а, с. Художнє ремесло, виготовлення прикрас, предметів побуту та культу з золота, срібла, нерідко оздоблених коштовним камінням, перлами, кольоровим склом та янтарем; ювелірство. Україна з найдавніших часів славиться різними видами декоративно-прикладного мистецтва. Однією з його провідних галузей було золотарство (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 66); Колекції стародавніх пам'яток ювелірного мистецтва, яке на Україні називалося золотарством, викликають великий інтерес у наших сучасників (Укр. золотарство..., 1970, 5).

ЗОЛОТАРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до золотарство. З повною підставою можна розглядати окремі твори українського золотарського мистецтва як надбаня світової культури (Укр. золотарство..., 1970, 143); Процес золотарського виробництва був дуже складним, він вимагав від майстра не тільки художнього таланту, а й досконалого володіння різноманітними прийомами обробки металу (Знання..., 6, 1970, 10); Золотарських (сріблярьських) цехів у власному розумінні цього слова на Україні було небагато (Дукати.. Укр., 1970, 53); // Вигот. із золота й срібла. Термін «золотарство» походить від назви матеріалу, з якого виготовлялись речі, тобто від золота. Але до золотарських відносяться і вироби з срібла (Укр. золотарство..., 1970, 5); // Який застосовується в золотарстві. У Музеї етнографії народів СРСР є зібрана переважно на Чернігівщині та Харківщині на початку минулого століття колекція золотарського інструменту (Дукати.. Укр., 1970, 43).

ЗРЕЧЕВЛЕНИЙ, а, е, рідко. Дієпр. пас. мин. ч. до зречевити. Молоді воїни виходять до мовчаного граніту — навіки зречевленої свяченої саги про синів народу — лицарів і в суворій скорботі стають у почесну варту біля вогню їхнього безсмертя (Рад. Укр., 7. III 1968, 4).

ЗРЕЧЕВЛЕННЯ, я, с., рідко. Дія за знач. зречевити. Послідовне викриття пошлости лібералізму приводить Марка Вовчка і до таких прийомих гротеску, що широко ввійшли в суворий скорботу після Гоголя, як «зречевлення» людей і «творення символіка» (Рад. літ-во, 18, 1955, 81).

И

И, невідм., с. Десята літера українського алфавіту на позначення голосного звука «и».

І

ІЗОТОПІЯ, і, ж. Явище існування ізотопів. Її [води] властивості протягом багатьох десятиліть вивчали сотні учених. Проте ніщо з них не помітив, що склад її не зовсім точно відповідає формулі Н₂O, аж поки у 1932 р. не було відкрито ізотопію водню (Наука..., 7, 1962, 26).

ІЛЮВІАЛЬНИЙ, а, е, геол. Прикм. до ілювій.

Δ Ілювіальний горизонт — шар ґрунту, в якому відкладається ілювій. У сірих ґрунтах під гумусовим горизонтом помітно білуваті плями, що змінюються

на червоно-бурий, дуже щільний львівський горизонт (Нариси про природу..., 1955, 245).

ЛІУВІЙ, ю, ч., геол. Мінеральні та органічні речовини, вимиті водою з верхніх шарів ґрунту й відкладені в його нижній частині.

ІМУНОЛОГ, а, ч. Фахівець з імунології. Інститут геронтології називають інститутом імунології. Справді: тут працюють видатні представники медицини різних фахів — фізіологи, імунологи і біохіміки (Наука..., 8, 1967, 17); В усьому світі йдуть нині пошуки надійних засобів боротьби з тканинною несумісністю. До участі в розв'язанні проблеми залучені біологи, генетики, імунологи (Рад. Укр., 29.I 1974, 4).

ІМУНОЛОГІЧНИЙ, а, е. Стос. до імунології, імунітету. Процеси або реакції, які супроводжують вироблення імунітету, називаються імунологічними процесами або реакціями (Курс патології, 1956, 71); Систематичні великі навантаження іноді призводять до зниження імунологічної реактивності організму, він стає уразливим щодо захворювань (Наука..., 5, 1973, 42).

ІНАКТИВАЦІЯ, і, ж. Зниження активності мікроорганізмів, а також специфічних білкових речовин під впливом різних факторів. Для інактивації відомих вірусів досить 0,3-процентного розчину формаліну (Наука..., 11, 1968, 17).

ІНВАЛЮТНИЙ, а, е. Стос. до іноземної валюти. У третьому році п'ятирічки чистий інвалютний прибуток корабля «Шота Руставелі» становив майже два мільйони карбованців (Роб. газ., 4.X 1974, 3).

ІНВАРІАНТНИЙ, а, е. Який відзначається інваріантністю. За неоднорідністю звукового складу морфем бувають варіантні та інваріантні (Сучасна укр. літ. м., 1, 1969, 19).

ІНВАРІАНТНІСТЬ, ності, ж. Незмінність, постійність при яких-небудь перетвореннях, при переході до нових умов. Характерною особливістю законів природи є їхня інваріантність, незалежність тих співвідношень, які вони виражають, по відношенню до різного типу перетворень (Знання..., 9, 1966, 14); Закон збереження енергії відповідає інваріантності всіх фізичних процесів відносно зсувів початку відліку часу (Наука..., 11, 1965, 41).

ІНВЕНЦІЯ, і, ж. Невелика музична п'єса поліфонічного характеру, написана у вільній наслідувальній (імітаційній) формі.

ІНДИКАТІВ, а, ч., грам. Те саме, що Дійсний слівціб (див. дійсний).

ІНДИКАТИВНИЙ, а, е, грам. Прикм. до індикатів. Відносячись до особових індикативних форм дієслова, дієприслівники приймають їх часове значення (Сучасна укр. літ. м., 1, 1969, 420).

ІНДИКАЦІЯ, і, ж. Реєстрація якої-небудь інформації на екрані електронно-променевої трубки, світловому табло, шкалі пряду і т. ін. Виробництво верстатів з так званого цифрового індикацією розпочато на Іжевському машинобудівному заводі (Роб. газ., 28.I 1973, 1); Щоб полегшити настроювання [приймача], зроблено ще кілька нововведень. Добре, зокрема, прислужилася електронно-світлова індикація (Рад. Укр., 13.XII 1973, 4).

ІНДИЧАТИНА, в, ж. М'ясо індика. Державі здано [Володарської птахофабрикою] близько тисячі тонн м'яса, в тому числі 400 тонн індичатини (Хлібороб Укр., 1, 1966, 6).

ІНЕРЦІЙНІСТЬ, ності, ж. Властивість за знач. інерційний. Однією з найголовніших властивостей океану та його географічних підрозділів є інерційність (Вісник АН, 3, 1975, 41).

ІНІСТИЙ, а, е. Укритий інеси, ламорозкою.

ІНКАСАТОРСЬКИЙ, а, е, фін. Прикм. до інкасатор. На маршрут проводжають, як у полід. З побажаннями «щасливої!», з повною інкасаторською амуніцією. Ну, чим тобі не військове доручення? (Веч. Київ, 18.I 1969, 2).

ІНОБУТТЯ, й, с., філос. Інша форма буття, існування чого-небудь. Драматичний конфлікт на відміну від трагічного переважає не лише катастрофічну розв'язку і помертве громадське інобуття, а й іншу розв'язку, іншу перемогу, мислиться конкретніше, розгортання його потребує деталізації (Рад. літ-во, 10, 1968, 12).

ІНОКУЛЯЦІЯ, і, ж., біол. Введення живих мікроорганізмів, сироватки та інших речовин у тканини рослини, тварини, людини або в живильне середовище. Інокуляція рослин прогрітим соком з карборундом здійснювалась шляхом нагнітання листя (Мікр. ж., XVIII, 4, 1956, 6).

ІНОПЛАНЕТНИЙ, а, е. Стос. до якої-небудь іншої планети. В останній час астрономи неодноразово реструували сигнали, що надходять з космічного простору і мають всі ознаки сигналів інопланетних цивілізацій (Знання..., 1, 1968, 11).

ІНСАЙД, а, ч. Гравець у футбольній або хокейній команді, який займає положення в лінії нападу між крайнім і центральним гравцями. Лівий інсайд із Сербія був прекрасний (Смолич, 1, 1947, 18).

ІНСЕКТАРІЙ, ю, ч. Приміщення для розведення та утримання комах. Корисних комах спеціально розмножують штучно у великій кількості в біологічних та інсектаріях і випускають на ділянки, заражені шкідниками (Сад. і ягідн., 1957, 304); Біля Токио будується найбільший інсектарій у світі (приміщення для комах) (Наука..., 6, 1970, 39).

ІНСТРУМЕНТОВКА, и, ж., муз., літ. Те саме, що інструментування. Особливим багатством краси й колориту відзначається інструментовка симфонії (Мист., 1, 1959, 29); Майбутній композитор.. вивчає: сольфеджіо, аналіз музичних форм, .. інструментовку (Мист., 1, 1969, 11); Щодо ритмічної інструментовки вірша Тучини, то хочеться відзначити тонкий музикальний слух автора, який не пропустив жодної фальшивої ноти (Рад. літ-во, 7, 1967, 43).

ІНТЕЛЕКТУАЛ, а, ч. Людина з високо розвиненим інтелектом. Герої Ю. Шовкопляса, як правило, інтелектуали, тож письменник розкриває перед читачем їхні думки, дає можливість читачеві самому стачити за складним процесом зародження й розвитку тієї чи іншої думки (Літ. Укр., 11.I 1963, 3).

ІНТЕРБАЧЕННЯ, я, с. Організація, яка об'єднує телебачення кількох європейських соціалістичних країн і Фінляндії; передачі, які транслюються її мережею. Передачі транслювалися центральним телебаченням та інтербаченням (Рад. Укр., 14.VIII 1962, 2).

ІНТЕРКЛУБ, у, ч. Клуб для зустрічей представників різних країн і національностей; інтернаціональний клуб. Щороку [херсонський] порт відвідує понад 100 іноземних суден майже тридцяти країн світу.. У Херсонському інтерклубі моряків є книга відзвітів. У ній задоплені записи (Роб. газ., 20.VIII 1974, 4).

ІНТЕРФЕРОН, у, ч. Захисний білок, що утворюється в клітинах ссавців, птахів, мікроорганізмів при контакті їх з вірусом, який робить ці клітини більш чи менш несприйнятливими до вірусної інфекції. Всі властивості інтерферону свідчили, що з часом він може стати чудовим лікувальним препаратом проти вірусних інфекцій (Наука..., 2, 1973, 14); Перспективним засобом лікування є інтерферон — активний захисний клітинний білок, який пригнічує розмноження більшості вірусів (Хлібороб Укр., 1, 1970, 38).

ІНТИМІЗАЦІЯ, і, ж. Дія за знач. інтимізувати. *Вмло користується поетеса [Леся Українка] у «Листо-вій пісню засобами інтимізації мови, пестливими формами іменників та прикметників»* (Рад. літ-во, 2, 1962, 111).

ІНТИМІЗУВАТИ, *ю, уєш, недок. і док., перех.* Надавати чому-небудь інтимного вираження, звучання; робити що-небудь інтимнішим, задушевнішим. *Щоб наблизити розповідь до життя, пожвавити її, а місцями інтимізувати, а також щоб активізувати розвиток сюжету, поет [А. Малишко] широко користується діалогом* (Іст. укр. літ., II, 1956, 639).

ІНТОНАЦІЙНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до інтонаційний. *Залежно від того, що в даній разі переважує — інтонаційність чи метричність — вірші можна поділити на інтонаційні та наспівні* (Рад. літ-во, 2, 1967, 62); *В нашій молодій поезії публіцистичність останнім часом посилюється. Вона зумовила більшу інтонаційність вірша, яскравіші образні характеристики* (Вітч., 4, 1964, 153).

ІНТРОСКОП, а, ч. Прилад для здійснення інтроскопії. *Інтроскоп складається з пучка скляних трубочок, всередині яких є прозори склянички діаметром кілька сотих міліметра* (Веч. Київ, 18.VII 1970, 4).

ІНТРОСКОПІЯ, і, ж. Візуальне спостереження внутрішньої макроструктури непрозорих речовин і матеріалів; галузь науки і техніки, що розглядає проблеми такого спостереження. *Нова галузь технічної науки — інтроскопія, тобто бачення того, що відбувається всередині непрозорих тіл з допомогою рентгенівських променів, електромагнітних хвиль* (Наука..., 12, 1974, 5); *По ранніх патологічних змінах у живих тканинах, які можна виявити з допомогою інтроскопії, лікарі певне-но її точно ставитимуть діагноз* (Веч. Київ, 11. IX 1969, 3).

ІНТРУЗИВНИЙ, а, е. Прикм. до інтрузія. *Вичасти інтрузивні породи стає можливим після того, як покрити породи над масивом будуть зруйновані і цілком знесені* (Про вулкани..., 1955, 16); *Лаколми і малі інтрузивні тіла відомі в районі Сімферополя* (Геол. Укр., 1959, 647).

ІНТРУЗІЯ, і, ж. 1. Пропес проникнення розплавленої магми в земну кору. *За попередніми, ще не уточненими даними, в період часу 1150—1250 млн. років проходили інтрузії так званого коростемського інтрузивного комплексу* [Україна] (Розв. науки в УРСР..., 1957, 265).

2. Геологічне тіло, яке утворилося внаслідок застигання магми в земній корі. *Під назвою інтрузій розглядаються різної форми тіла, що залягають у глибинах земної кори і утворилися там внаслідок застигання магми* (Курс заг. геол., 1947, 230); *Коли розплавлена маса, піднімаючись з глибин, не виходить на поверхню, а охолоджується і кам'яніє в земній корі, утворюються інтрузії* (Про вулкани..., 1955, 16).

ІНФЕКЦІОНІСТ, а, ч. Лікар-фахівець з інфекційних хвороб. *В роботі XIII Всесоюзного з'їзду гігієністів, епідеміологів, мікробіологів і інфекціоністів взяла участь і член зарубіжних країн* (Наука..., 9, 1956, 17).

ІНФІКОВАНИЙ, а, е, спец. Дієпр. пас. мин. ч. до інфікувати. *Дітей, інфікованих туберкульозом, вакцинувати недоцільно* (Хвор. дит. віку, 1955, 250); *Часто люди, у яких корені зубів інфіковані карісом, вважають себе здоровими* (Хлібороб Укр., 3, 1969, 38).

ІНФІКУВАННЯ, я, с., спец. Дія за знач. інфікувати. *На динаміку туберкульозного процесу у експериментальних заражених кіз вплинули і способи інфікування дослід-*

них тварин (Мікр. ж., XI, 2, 1949, 95); *Сприйнятливості до туберкульозу.. частково контролюється генетичними факторами; при цьому, однак, не відкидається вирішальна роль інфікування дитини хворими батьками* (Наука..., 3, 1975, 35).

ІНФІКУВАТИ, *ю, уєш, недок., перех., спец.* Те саме, що заражати 1. *Він інфікував кроликів, кішок і морських свинок різними шляхами: підшкірно, внутрішньо* (Мікр. ж., XII, 5, 1960, 60).

ІНФІНІТИВНИЙ, а, е, грам. Стос. до інфінітива. *Інфінітивний утворення в системі дієслова відіграють допоміжну роль* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 424).

ІНФОРМАТИВНИЙ, а, е. Який характеризується тим чи іншим ступенем інформативності. *Листування В. І. Леніна і О. М. Горького до початку 1908 року мало в основному більш взаємно інформативний характер, тепер же [листопад 1911 р.] в листах Володимира Ілліча питання літератури і мистецтва стають в ізкій органічній єдності з питаннями ідеологічної, політичної й тактичної діяльності більшовицької партії* (Вітч., 4, 1974, 114).

ІНФОРМАТИВНІСТЬ, ності, ж. Кількість відомостей, знань про які-небудь події, чиясь діяльність і т. ін.; поінформованість. *Глобальна інформативність нині є чи не «візитною карткою» молодого сучасника в літературі* (Вітч., 5, 1974, 135).

ІНФРАСТРУКТУРА, а, ж. Сукупність галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сфери економіки (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальна і професійна освіта, охорона здоров'я тощо). *Ефективність використання основних виробничих фондів у сільському господарстві великою мірою залежить від наявності відповідної основи — інфраструктури* (Хлібороб Укр., 12, 1974, 42); *Засідання [комітету міністрів оборони] розглянуло питання про удосконалення інфраструктури армії Варшавського договору* (Веч. Київ, 4.III 1971, 3).

ІОНІТ, у, ч., спец. Твердий природний або штучний матеріал, здатний до обміну іонами в розчинях електродитів. *Хорошою ілюстрацією чудових успіхів радянських хіміків є створення особливої різноманітності полімерних смол — іонітів* (Наука..., 12, 1960, 12); *У іонітів дуже широкий діапазон застосування. Вони стали ефективними помічниками в медичній промисловості й лікувальній практиці* (Рад. Укр., 14.III 1974, 4).

ІОНІТНИЙ, а, е, спец. Прикм. до іоніт. **ІОНОБМІН**, у, ч. Обмін іонами між двома речовинами. *Трохи підвищена її [ридини] кислотність залежить від незначної кількості хлористого амонію, який утворюється під час іонообміну і потрапляє у фільтрат* (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 13).

ІПОСТАСЬ, і, ж. Церковний термін для позначення однієї з осіб християнської трійци. *Не змиряють старі боги, відроджуються в новій іпостасі, в новій силі й красі* (Загреб., Диво, 1968, 589); // *перен.* Про що-небудь дуже схоже, подібне до чогось. *Як відомо, драма існує ніби у двох іпостасях, єдиних у своїй суті і водночас відмінних — літературі та театрі* (Рад. літ-во, 7, 1965, 8).

ІРГЯ, я, ж. (Amelachier M e d i k.). Високий декоративний чагарник родини розоцвітих з численними білими квітками. *Подібно до глуду збирають насіння мушкету та ірги звичайної* (Колл. енд., I, 1956, 703); *В Голосіївському лісі багато ярів. Якщо тут насадити іргу і барбарис, глід і дерезу, то ці чагарники згодом перетворяться на справжній живопліт* (Веч. Київ, 9.II 1966, 4).

І

ІДОК, *а, ч., розм.* Те саме, що *їдєць*. *Пішок я раз по полуниці, — Ще малечку я був ідок: Весь день шукаю у травиці — Одну у глечик, дві в роток* (Гл., Вибр., 1951, 203).

ІДУЧИЙ, *а, е, розм.* Те саме, що *їдкий*. — *Газуй, не жалій! — гукнув Тарас трактористу, і за мить нам в обличчя вдарила хмара їдучого диму* (Мур., Бук. повість, 1959, 305); *Рідко торкає мене слабодуха Туга, їдуча, мов з вогнища дим* (Бичко, Срібноліття, 1973, 226).

К

КАБЕРНЕ, *невідм.* 1. ч. Сорт винограду з темно-синіми ароматними плодами. *Молдавани тепер з наукою в дружбі, знають, якому сортові (винограду) де ліше рости. На південних косогорах вирівають.. запашний «мускат», «каберне»* (Літ. Укр., 26.XI 1974, 4).

2. с. Сорт червоного вина, виготовленого з цього винограду.

КАЙЗЕРІВСЬКИЙ, *а, е, Првкм.* до *кайзер*. В 1919 році, коли Литовська Радянська Республіка була задана Антантою і кайзерівським чоботом, поранений Антанас з групою комуністів пробився до Петрограда (Стельмах, II, 1962, 189); *Розглядав колекцію темних, нечищених монет у старій кайзерівській касці на горіщі в віда Махтяя* (Мушк., Серце.., 1962, 210).

КАЛАН, *а, ч.* Хижий сивець родини куницевих; морська видра, камчатський бобер. *Вчені спостерідали, як калани, тримаючи подушечками камінь, розтворюють міцні черепашки, щоб добути звідти моллюскі* (Наука.., 12, 1965, 16); *Калан — дивна тварина. Довжина його трохи більше метра, а шкура досягає двох метрів* (Роб. газ., 19.IV 1973, 4).

КАЛАНДРУВАЛЬНИК, *а, ч., спец.* Робітник, який обслуговує каландр.

КАЛАНДРУВАЛЬНИЦЯ, *і, ж., спец.* Жін. до каландрувальник. *Виступаючи на мітингу, каландрувальниця.. сказала: — Колектив нашої дільниці глибоко усвідомлює важливість завдань, які ставить партія і уряд по збільшенню випуску надпланових виробів* (Веч. Київ, 13.I 1967, 1).

КАЛАНХОЕ, *невідм.*, с. Південна трав'яниста рослина з м'ясистим листям, укрітими по краю шипами; використовується в медицині. *Сік каланхоє має виражену протизапальну дію, сприяє очищенню гнійних ран та виразок від змертвілих тканин* (Наука.., 2, 1969, 56); *Вчені-біологи впевнені, що каланхоє можна використовувати у відкритому ґрунті на півдні країни* (Рад. Укр., 19.V 1974, 4).

КАЛАЧНИК, *а, ч.* Той, хто випікає калачі; продавець калачів. *Дівчина посилала її до гребінників, щоб обміняти нитку на гребінь, а гребінники — до калачників, щоб дали їм калачі* (Рад. Укр., 18.I 1963, 3).

КАЛАЧНИЦЯ, *і, ж.* Жін. до калачник.

КАЛЕНДУЛА, *а, ж.* Те саме, що *нагідки*. *Кому не відомі яскраві жовтогарячі квіти календули — нагідки? Вони дуже гарні на вигляд* (Наука.., 7, 1968, 26); *Препарати з нагідок (їх називають календулою) зупиняють*

запальні процеси, добре загоюють свіжі рани (Знання.., 11, 1971, 29).

КАПРОЛАКТАМ, *у, ч.* Органічна сполука, яка служить сировиною для одержання капронового волокна, пластмас і т. ін. *Сировиною для виробництва капронових нитки є так званий капролактан — продукт переробки фенолу* (Наука.., 8, 1960, 22); *Вперше за вітчизняною схемою з продукту перегонки кам'яного вугілля — бензолу було одержано капролактан* (Роб. газ., 15.X 1965, 2).

КАРАТЕ, *невідм.*, с. Вид, система самозахисту без зброї, що ґрунтується на ударах ребром долоні, кулаком, ліктем або ногою по найуразливіших місцях тіла людини. *Відродженням карате ми завдячуємо жителю Окінави Фунакоші. (Між іншим, саму назву «карате», що означає «порожня рука», придумав Фунакоші»* (Наука.., 6, 1971, 44); *Радянська система самооборони без зброї — самбо — це результат розумного синтезу багатьох національних видів боротьби і міжнародно відомих систем самооборони, таких, як: французький бокс ногами.., англійський бокс.. і карате* (Знання.., 3, 1968, 30).

КАРБАМІД, *у, ч.* Азотиста органічна речовина, яку одержують з двоокису вуглецю та аміаку. *Карбамід є важливою сировиною для виробництва пластмас, відмінним добривом, хорошим заміником кормового білка у тваринництві* (Наука.., 1, 1963, 41); *Силою із кукурдизи та сорго ще збагачують на протеїн домішками карбаміду* (Хлібороб Укр., 2, 1976, 18).

КАРБАМІДНИЙ, *а, е.* Првкм. до *карбамід*. *Карбамідні смоли в суміші з речовинами, які прискорюють затвердіння, використовуються для склеювання деревини та інших матеріалів* (Наука.., 10, 1958, 17).

КАРБОЛІТ, *у, ч.* Пластмаса, яку одержують з формаліну й фенолу; застосовують у виробництві електричних ізоляторів, гудзиків, пряжок і т. ін. *Карболіт відзначається тим, що по обробці має властивості дерева, а по здатності до відливання, пресування і механічної обробки — властивості металу* (Наука.., 6, 1958, 11); *В автомобілебудуванні широко застосовують такі пластичні маси: карболіт, текстоліт* (Автомоб., 1951, 325).

КАРБОЛІТОВИЙ, *а, е.* Првкм. до *карболіт*; // Зробл. з карболіту. *Червоний лабораторний ліхтар освітлював розчин виявника.. в чорних карболітових ванночках* (Перв., Дикий мед, 1963, 306); *Розетка складається з фарфорового або карболітового корпусу і двох латунних гнізд, до яких з заднього боку розетки приєднують проводи* (Монтаж і ремонт.., 1956, 48).

КАРБОФОС, *у, ч.* Фосфорорганічний препарат, який застосовують для боротьби з шкідливими комахами й кліщами. *Валітку обприскуйте дерева.. карбофосом (30 грамів на 10 літрів води)* (Хлібороб Укр., 11, 1968, 29); *Якщо на листках яблуні з'явилася червоне забарвлення і вони стали закручуватися всередину, треба негайно обприскати дерева карбофосом* (Роб. газ., 11.X 1974, 4).

КАРОТАЖ, *у, ч.* Геофізичне дослідження свердловин електричними, магнітними, радіоактивними та іншими методами з метою вивчення геологічної будови місцевості та виявлення корисних копалин. *Уже звичним стало те, що за допомогою нейтронного каротажу геологи ведуть розвідку корисних копалин* (Наука.., 8, 1962, 6); *Віля вишки стояла машина геофізики. Вони робили картаж — електричне дослідження провідних свердловинно гірських порід* (Роб. газ., 19.I 1973, 3).

КАТАЛОГІЗАЦІЯ, *і, ж.* Дія за знач. *каталогізувати*. *Відділ централізованої каталогізації та довідкової роботи [у Книжковій палаті] — справжній комбінат* (Літ. Укр., 30. VI 1967, 2); *Заново слід написати методичний порадиш з питань збирання, каталогізації і збережен-*

ня творів сучасної народної поезії (Нар. тв. та етн., 1, 1962, 24).

КАТАМАРАН, а, ч. Судно з двома вузькими довгими корпусами, розміщеними на деякій відстані один від одного і з'єднаними між собою спільною палубою. Спорудження перших сталевих катамаранів завершено на суднобудівному заводі в Ніколаєвську-на-Амурі (Роб. газ., 5.IV 1975, 4); Катамаран «Турист». Так зветься тисячолітнє річкове доворпусне судно, спроектоване горьковськими конструкторами (Веч. Київ, 1.VII 1968, 4).

КАТЕГОРІАЛЬНИЙ, а, е. Стос. до категорії. Складні слова з дієслівними компонентами за самим категоріальним значенням дієслова відзначаються дещо більшою експресивністю, яка відчутно посилюється, коли дієслово виступає у формі наказового способу (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 308); Категоріальний інструментарій мистецтвознавця та літературознавця повинен сам становити собою певну організовану структуру, а не механічно й випадково підібраний набір «засобів аналізу» (Рад. літ.-во, 2, 1971, 35).

КАШОВАРНЯ, і, ж. Приміщення, де варять страву; кухня. Віддавши Сергієві косу, бере [дід] в руки свою, поволеньки бреде до кашоварні (Мушк., Чорний хліб, 1960, 4).

КВАЛІМЕТРІЯ, і, ж. Наука про методи кількісної оцінки якості продукції. Радянські інженери.. дійшли висновку, що виникає нова галузь науки, яка вивчатиме загальні питання кількісного виміру якості. Вони запропонували назвати нову галузь кваліметриєю (Знання., 6, 1970, 8); Народилася нова галузь знань — кваліметрія (Рад. Укр., 12.II 1971, 2).

КВАЛІМЕТРОЛОГ, а, ч. Фахівець з кваліметрії. Очевидно, намірила потреба об'єднати зусилля вчених-кваліметрологів, які працюють у різних галузях матеріального виробництва (Знання., 6, 1970, 8).

КЕРАМЗИТ, у, ч. Пористий будівельний матеріал у вигляді гравію, щебеню або піску, який виробляють прискореним випалюванням легкоплавких глинистих порід. Велику партію полегшеного керамзиту — пористого заповнювача для бетону одержано на Сажбінському керамічному заводі (Роб. газ., 13.V 1976, 2).

КЕРАМЗИТОВИЙ, а, е. Прикм. до керамзит. На території Корчуватського заводууправління стінових матеріалів і конструкцій виростили три споруди: склад глини, ..центральна котельня і завод керамзитового гравію (Веч. Київ, 9.XII 1974, 3); // Зробл., вигот. з керамзиту. Керамзитові конструкції більш як у два рази легші від залізобетонних (Рад. Укр., 9.XII 1973, 2).

КІПЕЦЬ, пшя, ч. Те саме, що келерія. Основу трав'яного покриву утворюють тут [у Хомутовському степу] злаки: тилчак (тилець), ковила волосиста.., тонкониї вузьколистий, стоколос прибережний, кипець стрункий (келерія) (По заповідниках місцях.., 1960, 17).

КІПЧАК див. кпичак.

КІПЧАКІЙ, ів, мн. (обч. кпичак, а, ч.). Народ тюркського походження, відомий в Європі під назвою половців.

КИРИЛИЧНИЙ, а, е. Прикм. до кирилиця. Тематика оформлюваних творів обумовила виникнення інтересу художника до кирилических шрифтів, до української національної своєрідності почерків (Мист., 6, 1968, 36); // Написаний кирилицею. Серед колекцій [Центральної наукової бібліотеки АН УРСР] є такі, до складу яких увійшли друковані скарби XV—XVIII століть. Це, насамперед, 516 інкунабул, близько 6500 примірників кирилического друку (Знання., 11, 1973, 6).

КИТОБАЗА, а, ж. Скорочення: китобійна база. Біля причалу Одеського порту ледь-ледь погойдеться від мор-

ського бризу уславлена китобаза (Знання., 1, 1970, 16).

КІБЕРНЕТИК, а, ч. Фахівець з кібернетики. Хто тільки не вичає пам'ять сьогодні — кібернетик і біолог, психолог і лікар (Знання., 8, 1973, 6); Кібернетики вважають, що процес творчості, як і всякий інший процес людської діяльності, відбувається за цілком визначеними правилами (Літ. Укр., 15.VII 1966, 1).

КІНОЕПОПЕЯ, і, ж. Кінофільм, що розповідає про великі історичні події і відзначається широтою, багатоплановістю картин суспільного життя. У довженківській кіноопеї «Щорс» є такий епізод: герої мріють про майбутнє (Мист., 6, 1967, 23); Прем'єрою широкоформатної художньої кіноопеї «Блокада» відкрився найбільший у Білорусії кінотеатр «Жовтень» (Роб. газ., 1.II 1975, 1).

КІНОКАМЕРА, а, ж. Апарат, признач. для знімання кінофільмів. Кацали націлені на нього затвори фотоапарата і кінокамер (Рибак, Час., 1960, 9); Існують кінокамери спеціального призначення, якими можна знімати десятки і сотні кадрів на секунду (Наука., 12, 1965, 56).

КЛІМАТРОН, у, ч. Оранжеря з штучним кліматом. Зведена величезна прозора споруда із скла заввишки 30 метрів. Це кліматрон.. У кліматроні буде три відділення з різним кліматом (Наука., 11, 1974, 3); Важливою частиною будь-якого ботанічного саду є.. кліматрони та інші подібні споруди, де експонуються теплолюбні рослини (Вісник АН, 3, 1976, 86).

КЛОН, у, ч. Потомство рослинного або тваринного організму, яке утворюється внаслідок вегетативного розмноження або шляхом нестатевого поділу клітини. Перед плодовими розсадниками стоїть завдання — створити маточко-сортіві насадження з найбільш цінних клонів стандартних сортів по кожній породі плодощих дерев (Сад. і ягід., 1957, 116).

КЛЯСЕР, а, ч. Папка, альбом для колекції марок. У пакетах та класерах філіателисти зможуть придбати мініатюри, присвячені видатним діячам міжнародного комуністичного і робітничого руху, Героям Радянського Союзу (Веч. Київ, 2.II 1968, 3).

КОАГУЛЮВАННЯ, а, с, спец. Дія за знач. коагулювати. Для видалення бязишості.. домішок [з води] їх перетворюють на малорозчинні речовини, що утворюють колоїдні розчини або зависі, які піддають коагулюванню, відстоюванню і фільтруванню (Вісник АН, 2, 1971, 30); За звичайною схемою для знебарвлення води застосовується коагулювання (Веч. Київ, 11.VI 1971, 3).

КОАЛА, а, ч. Невеликий австралійський ведмідь, що живе на евкалиптах і живиться їхніми листям; сумчастий ведмідь. Коала, або сумчастий ведмідь, .. є представником рослинної сумчастих (Посібник з зоогеогр., 1956, 19); Ведмежата у сумчастого, або австралійського, ведмеда коала народжуються зовсім крихітними — лише 18 мм у довжину (Знання., 6, 1969, 17).

КОЗУБОК, бка, ч. Зменш.-пестя. до козуб. Взявши з кисллицями козубок та відро з моченими яблуками, таранкувата Хима полетіла далі (Ілья., Козацьк. роду., 1958, 476); Малата повні жменьки із [опеньок] кладуть у козубок (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 81).

КОКА-КОЛА, а, ж. Безалкогольний газований напій з домішкою екстракту з листя какао й горіхів кола.

КОКСОХІМІК, а, ч. Фахівець з коксохімії. Коксохіміки зобов'язані дати понад завдання 10 тисяч тонн металургійного.. коксу (Роб. газ., 31.I 1963, 4); Визначну трудову перемогу здобули запорізькі коксохіміки. За період від XXI з'їзду КП України на заводі підвищено продуктивність праці на 11,8 процента (Рад. Укр., 3.X 1961, 2).

КОКСОХІМІЯ, і, ж. Галузь важкої промисловості, на підприємствах якої провадиться хімічна переробка кам'яного вугілля способом коксування, внаслідок чого одержують кокс, коксовий газ та інші хімічні продукти. В тісному зв'язку з металургією розвивається коксохімія (Цюпа, Україна..., 1960, 201).

КОЛЬЧУЖНИК, а, ч., іст. 1. Воїн, одягнений у кольчугу. Брама відчинилася, і виступило військо. Спереду гусари. За ними — кольчужники. Потім панцирники; за ними всі у мідних шоломах (Довж., 1, 1958, 251).

2. Майстер, робітник, який виготовляв кольчуги. У містах жило й працювало багато ремісників: ковалів, гончарів, мулярів, цинбарів, зброярів, кольчужників, ювелірів (Іст. СРСР, I, 1957, 43).

КОМБІНАТОРИКА, и, ж. Розділ математики, який вивчає сполуки довільних предметів, елементів.

КОМЕНТАТОРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до коментатор. *Окрему галузь красномовства становлять радіомовний та телевізійний монологи (репортерський, коментаторський, художньо-виконавський), а також сценічний — художньо-виконавський (Наука і культура..., 1971, 382); // Признач. для коментаторів. На Центральному стадіоні Києва зводиться коментаторський комплекс на 18 кабін (Веч. Київ, 22.XI 1968, 2).*

КОМЕТОЛОГ, а, ч. Фахівець з кометології. 1966 року в Києві на Третью Всесоюзну конференцію з фізики комет приїхали астрономи майже з усіх обсерваторій нашої країни, були присутні іноземні кометологи (Наука і культура..., 1971, 100); *Вчених з дещо незвичним фазом — кометолог — і до останніх днів можна було перелічити на пальцях. Зараз картина змінилася (Знання..., 1, 1967, 12).*

КОМЕТОЛОГІЯ, і, ж. Галузь астрономії, яка вивчає рух, будову й розвиток комет. *Гіпотези, дослідження, факти — все це сприяло створенню нової галузі астрономії — кометології (Знання..., 1, 1967, 12).*

КОМП'ЮТЕР, а, ч. Одна з назв електронної обчислювальної машини (перев. в англійських країнах). *Група програмістів одного електронного концерну в Споучених Штатах Америки створила новий комп'ютер для гри в шахи (Наука..., 4, 1975, 62); У Київському політехнічному інституті на теплоенергетичному факультеті усні екзамени з математики у абітурієнтів приймав комп'ютер (Веч. Київ, 22.VIII 1974, 3).*

КОМП'ЮТЕРНИЙ, а, е. Прикм. до комп'ютер. *Випробування комп'ютерної системи на авіатрасі Москва — Хабаровськ показали її високу ефективність і надійність (Веч. Київ, 21.VIII 1974, 2); // Який діє, функціонує за допомогою комп'ютера. Рухається водями Тихого океану японський танкер... На палубі, на капітанському містку, в машинному відділенні — жодної людини... Танкер рухається за наказами комп'ютера... Так проходили випробування першого комп'ютерного судна світу (Наука..., 6, 1971, 59).*

КОМУНАЛІЗМ, у, ч. В Індії та деяких інших азіатських країнах — реакційна політика правих кіл, заснована на розпалованні кастових і націоналістичних передсудів.

КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ, у, ч. Суб'єктивно-ідеалістичний напрям у філософському глумаченні науки, за яким науковій теорії і поняття є не відображенням об'єктивного світу, а наслідком довільної угоди, конвенції між ученими. *До цих же [ідеалістичних] течій примикає і так званий конвенціоналізм, який твердить, що наукові поняття є нібито результатом «вільного вибору». «згоди вчених» (Наука..., 4, 1958, 3).*

КОНДИЦІОНЕР, а, ч. Апарат, яким обробляють повітря в закритих приміщеннях, щоб надати йому по-

трібною температури й вологості. *Кондиціонер підтримує в кабінеті сталу температуру, повітря тут було свіже (Загреб., Диво, 1968, 562); У нашій країні кондиціонери встановлюються в будинках громадського призначення, в цехах підприємств, в шахтах (Наука..., 4, 1971, 11).*

КОНКУРСАНТ, а, ч. Те саме, що конкурсіник. *У третьому турі конкурсінт мав виконати в супроводі симфонічного оркестру один з концертів для фортепіано з оркестром (Рад. Укр., 20.XII 1962, 4).*

КОНСЕРВАНТ, а, ч. Хімічна речовина, яка забезпечує тривале зберігання (консервацію) харчових продуктів і деяких матеріалів. *Соки [спиртовані] не повинні містити більше 0,2% летучих кислот і яких би то не було консервантів, крім спирту (Технол. інструкція..., 1954, 22); Досі ми не маємо нішого консерванта, який за надійністю, економічністю і простотою технології можна було б порівняти з водним розчином срібла, одержаним внаслідок анодного розчину металу (Наука і культура..., 1971, 140).*

КОНСОРТ, а, ч. У Великобританії — чоловік королеви, який не є монархом.

КОНТАКТУВАТИСЯ, уюся, уєшся, недок. 1. тільки 3 ос., спец. Стигаються один з одним, дотикаються один до одного. *До повних, або комплексних, належать такі кабітри, вимірювальні поверхні яких контактують з поверхнею вимірюваної деталі як по всьому колу, так і по більшій частині довжини, що утворює лінії (Допуски..., 1958, 154).*

2. книжн. Те саме, що контактувати.

КОНТАМІНУВАТИСЯ, ується, недок., інфв. Утворюватися, виникати внаслідок зближення, поєднання частин двох подібних слів, форм, висловів. *Семантична близькість прикметника і дієслова, а також прислівника і дієслова знаходить найповніше вираження тоді, коли контамінуються і граматичні особливості цих частин мови (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 297).*

КОНТЕКСТУАЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до контекст. *Серед контекстуальних синонімі різних видів значне місце займають синоніми образно-метафоричні (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 127); Контекстуальні неясності зустрічаються насамперед при порушенні граматичних зв'язків або при послабленні їх (Літ. Укр., 25.II 1969, 2).*

КОНТРАФАКЦІЯ, і, ж. Одне з основних порушень авторського права, що полягає в протизаконному розповсюдженні або відтворенні твору без дозволу автора.

КОНТРОЛЬОВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мип. ч. до контролювати. *Вирощувана в суворо контрольованих умовах щодо забезпечення мікроелементами кукурудза на другому етапі органогенезу виявила чіткі симптоми нестачі цинку і бору (Вісник АН..., 1, 1971, 72).*

КОНФОРМІЗМ, у, ч. Пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання наявних порядків, норм і правил, безумовне схвалення перед авторитетами. *Справжній колектив виховує свідому солідарність особи з своїми цілями та ідеалами на відміну від конформізму — пристосування заради того, щоб не залишитися в ізоляції, не нажити неприязності (Знання..., 10, 1973, 19).*

КОНФОРМІСТСЬКИЙ, а, е. Стос. до конформізму. *Характерний для сучасного ідеологічного життя США конформізм глибоко позначається також на літературознавчій науці, що дає підставу говорити про конформістський напрям в сучасному американському літературознавстві (Рад. літ-во, 4, 1971, 59).*

КОНФРОНТАЦІЯ, і, ж. Протиборство, протиставлення соціальних систем, класових інтересів, ідейно-політичних принципів і т. ін.; зіткнення. *Радянський*

Союз не раз заявляв, що не хотів би йти по шляху змагання у воєнно-технічній галузі. Це надзвичайно небезпечний шлях. Не курс на перевагу в озброєннях, а курс на їх скорочення, на ослаблення воєнної конфронтації — ось наша політика (Рад. Укр., 23.II 1978, 2); За останні роки зусиллями братніх країн при підтримці миролюбних сил вдалося добитися повороту від конфронтації до розрядки, до оздоровлення міжнародного політичного клімату (Роб. газ., 4.III 1978, 3).

КОНЦЕПТУАЛІЗМ, у, ч. Напрямок у середньовічному номіналізмі, представники якого доводили, що загальні поняття не існують поза розумом пізнаючого суб'єкта, а є особливими формами пізнання дійсності.

КОНЧИНА, и, ж., уроч. Смерть, сконання, скін. — Люди добрі, — рече їм владика, — коли він [отець Іван] такий вам любий, то я не борюю йому стояти при престолові божему й до кончини його віку (Вовчон, I, 1955, 9); У поезії Лесі [Українки] до самої кончини її стрічавмо ми фольклорні елементи (Рильський, III, 1956, 289); 21 січня, в день 50-х роковин з дня кончини вождя, тисячі людей побували біля пам'ятника Іллічу (Веч. Київ, 22.I 1974, 1).

КОН'ЮНКТУРНИЦТВО, а, с., зневажл. Поведінка, ставлення когось до кого-, чого-небудь, залежне від кон'юнктури, що склалася в даний момент. Поет різко виступає проти тієї життєвої філософії, що фактично виправдовує кон'юнктурництво, громадянську індиферентність (Літ. Укр., 12.I 1968, 2).

КОНЮШНИСЬКО, а, с. Те саме, що конюшійське. Вишов [Микола] на широкі панські лани скошеної конюшини. Тут вже увенчана остаточно, що йде правильно. Він знав ці конюшиниська (Гжицький, У світ..., 1960, 46); Зайці перебігали із зеленого конюшиниська в ледь пристигле жито, бо вже неподалік пронизливо цвінькали блискучі коси (Літ. Укр., 15.X 1974, 2).

КООРДИНАТОР, а, ч. Той, хто займається координацією (у 1 знач.). Науковці інституту [електрозварювання] прагнуть добитися мінімальної участі людини у зварювальному виробництві. Наладчик, настроювач, координатор — ось ролі людини за умов комплексної автоматизації (Веч. Київ, 10.IX 1974, 2).

КОПРОВІК, а, ч. Робітник, що працює на копрі (у 1 знач.). Листопрокатники і копровики готують товарним когоспу «40 років Жовтня» чудовий подарунок — нові приміщення під корівник і телятник (Хлібороб Укр., 9, 1963, 40).

КОРАБЕЛ, а, ч. Те саме, що суднобудівник. Судно на підводних крилах... було добре знайоме кораблям Жовтневого заводу (Собко, Матв. затока, 1962, 57); Величезні успіхи у комуністичному будівництві досягли трудящі Херсонщини в післявоєнний період. Цілу флотилію різних типів суден побудували херсонські корабелі (Ком. Укр., 1, 1970, 65).

КОРИДА, и, ж. Традиційне видовище, поширене церев. в Іспанії та країнах Латинської Америки, бій тореадора з розлукеним биком. Виїздило зарані, бо на кориду проїзати дуже важко (Вічка, 10, 1971, 163); *У порівн. Публіка заохочує, стрижена братя аж реве, мов десь на кориді, по криках Порфир почуває, що в нього більше уболівальників, ніж у Тритузаного (Гончар, Бригантина, 1973, 122).

КОРМУШКА, и, ж. Те саме, що годівниця 1. Біля довгих на колесах кормушок для коней вештається двоє хлопців: сіна в кормушки накладають (Головко, I, 1957, 334); Доярки рознесли зеленій овес по кормушках і заходилися мити бідони (Жур., Вечір., 1958, 8).

КОРОПЕЦЬ, шп, ч. Зменш.-пестл. до коропа. — Тільки дивіться, щоб короpecь вас не вловив! Коропці в нас

такі!.. — Та ми тільки так, щоб поборюватися з коропом! — гукнули ми (Вишня, II, 1956, 245); Нарешті моряк таки знайшов обидві рибини і до кожної радісно вигукнув: — Ось де ви, мої милі коропці! (Голов., Тополя..., 1965, 15).

КОРОТКОМЕТРАЖКА, и, ж., розм. Короткометражний кінофільм. Режисерам-початківцям треба давати не тільки короткометражку і не обов'язково тільки документальний фільм, а, головне, треба давати хороші сценарії (Довж., III, 1960, 232); Студії нашої країни останнім часом збільшили випуск художніх короткометражок (Мист., 6, 1962, 9).

КОСМЕТОЛОГ, а, ч. Фахівець з косметології. Косметологи твердять, що для того щоб була гарна, золотиста, рівномірної барви шкіра, треба загоряти поволі, починаючи з 10 хвилин, додаючи щоденно по 10 хвилин (Роб. газ., 21.VII 1977, 4).

КОСМЕТОЛОГІЯ, і, ж. Галузь знання, що вивчає лікувальну й декоративну косметику.

КОСМО... Перша частина складних слів, що відповідає слову космічний, напр.: космобіологія, космомедичіна, космоцентр, космомінералогія тощо.

КОСМОЛОГ, а, ч. Фахівець з космології. Радянський космолог А. Л. Зельманов створив космологічні моделі, у яких виявляється відносність самого поняття скінченності й нескінченності простору (Знання..., 7, 1974, 20).

КОСМОПЛАВАННЯ, а, с. Теорія й практика пересування в космічному просторі на спеціальних літальних апаратах. Справа, яку запровадили Кібальчич, Циолковський та інші теорети сучасного космоплавання, розв'язана радянськими вченими, здійснена Юрієм Гагаріном (Рад. Укр., 14.IV 1961, 2).

КОСМОХІМІЯ, а, ч. Фахівець з космохімії. На думку космохіміка, на місці теперішньої Землі колись була газопилова хмара (Наука..., 11, 1971, 6).

КОСМОХІМІЯ, і, ж. Розділ астрофізики, в якому вивчають хімічний та ізотопний склад космічних тіл, а також міжпланетного й міжзоряного середовища, поширеність хімічних елементів у космосі тощо. Слід сказати, що в галузі космохімії ми знаємо зовсім значно більше, ніж у космічній мінералогії (Наука..., 9, 1971, 24); На чергу дня постали .. питання космохімії. Хоч людство уже має незаперечні успіхи у вивченні Місяця, Венери, Марса, але тут ще багато загадок (Знання..., 8, 1971, 5).

КОСОБОЧИТИ, чу, чийш, недок., розм. Дивитися збоку, скося. Кіль ще більше подався назад. Його воєнності очі кособочили в ляс (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 257); // Падаги, литися навкис, під кутом до горизонтальної площини (про дощ, сніг і т. ін.). Поле в золотих житах колише вітер, а восени по стерні кособочить мряка (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 29).

КОСОБОЧИТИСЯ, чуся, чийше, недок., розм. Криватися, ставати кося. — Тільки що дзвонили з обкому комсомолу, — говорив комсорг, звертаючись то до парторга, то до Зарічного, але при цьому не забуваючи щомить поправляти бордову краватку, яка зрадливо кособочилась, жмакала випрасуваній комірцеві (М. Ю. Тарн., Незд. горизонт, 1962, 145); // перен. Ставитися до когонебудь вороже, зневажливо, з презирством. Миронець зціпив зуби і виривши не здаватися. Люди довірили йому господарство, перед людьми й звітуватиме. А що начальство почало на нього кособочитися, то дарма (Д. Бездик, Серце..., 1961, 76).

КОСУВАТИ, їю, їєш, недок., розм. Дивитися скося; скопувати (очі). Запніпровський слухав, затамувавши подих. Од змилювання поблід чоловік, а погляд його не

раз косував на двері (Стельмах, Правда., 1961, 67); — Поговорити як слід з дівчиною не вміє, а ходить, на інших косує... (Збан., Малин. дзвін, 1958, 394); // перен. Ставитися до кого-небудь насторожено, з недовірою. Давно минулись ті часи, коли жандармерія косувала на Гарматія: його ідеали не лякали вірних псів царизму (Стельмах, І, 1962, 329).

КОШМА́, я, ж. Те саме, що повість. Він загорнув книжки в овечу кошму, ткану народним гуцульським узором (Смолич, Після війни, 1947, 119); В перші роки сирітства діти ніколи не розлучалися, навіть спали на одній кошмі (Тулуб, В степу., 1964, 59); *У порівн. Як дивовижно змінився наш степ! Навесні, коли зійшов сніг, він був рудий і кошлатий, мов стара кошма (Хор., Квиля, 1960, 82).

КРАБЕНЯ́, яти, с. Маля краба. Величезний краб накинувся на свого значно меншого родича.. І раптово... який рух — і спантелечений аеросор тримає у своїй клешні відламану ніжку, а крабля тим часом щодуку дремнуло під купу каміння (Наука., 8, 1967, 42).

КРАСНОПІР, ч. 1. род. пера. Те саме, що червоноперка. Я розмотав вулку і почав ловити црвопоперія. Вони жадібно хапали мої коників і ловились цього ранку напрочуд добре (Коп., Як вони., 1961, 81).

2. род. перу, збірн. Червоноперки.

КРАСНЮК, а, ч., розм. Те саме, що підосійник. Багаті поліські ліси на ягоди — чорницю, брусницю, суницю, малину, горобину та гриби — борівники, краснюки, підберезники (Рад. Укр., 16.III 1971, 4).

КРАТЕРНИЙ, а, е, геол. Прикм. до кратер. Цікавою особливістю деяких кратерних валів, як і інших підвищень на Марсі, є те, що їхні вершини набагато світліші околиць (Знання., 4, 1966, 10); Кратерні воронки розподілені по поверхні місячної кулі більш або менш рівномірно (Рад. Укр., 14.I 1971, 3).

КРЕВЕТКОВИЙ, а, е. Прикм. до креветка; // Выгот. з креветок. Креветкова олія, делікатесна ковбаса з домашньої пасти «океан».. швидко завоювали популярність у відпочиваючих південнобережного курорту (Веч. Київ, 16.XII 1974, 2).

КРЕП-ЖОРЖЕТ, у, ч. Тонка густа шовкова тканина. Вільно і бездумно, пташиним щebetом, плелися дівочі розмови — про сні минулої ночі, про розцятки привезених у сільмаг.. креп-жоржетів (Вол., Дні., 1958, 118); За останні три роки в легкій промисловості України освоєно нові... шовкові тканини — креп-жоржет.., чесуча (Наука., 1, 1957, 4).

КРЕП-ЖОРЖЕТОВИЙ, а, е. Прикм. до креп-жоржет; // Пошитий з креп-жоржету.

КРИЗ, у, ч. Раптове погіршення стану хворого. Причиною гострого болю й запаморочення, які виникають раптово (без підвищення температури), може бути судинний криз у зв'язку з різким підвищенням артеріального кров'яного тиску (Наука... 10, 1975, 35).

КРИМПЛЕН, у, ч. Синтетична тканина з поліефірного волозна. У дев'ятій п'ятирічці почали виробляти принципово нові товари народного вжитку, які раніше в республіці не випускались. Це, наприклад, ляни і напівляни тканини жакардового переплетіння, виробу з поліефірних ниток (вітчизняний кримплен) (Наука., 12, 1975, 18).

КРІОБІОЛОГІЯ, і, ж. Розділ біології, що вивчає дію на живі організми низьких і наднизьких температур. Дослідження сучасної кріобіології допомогли розкрити характер явищ, що відбуваються в біологічних середовищах, клітинах і тканинах при заморожуванні, зв'язувати механізм ушкоджуючої дії холоду (Наука., 7, 1974, 19); У системі Академії наук [УРСР] відкриваються нові

інститути.. прикладної математики, технічної механіки, кріобіології (Веч. Київ, 30.XII 1971, 3).

КРІОГЕННИЙ, а, е. Пов'язаний з одержанням дуже низьких температур, який працює в умовах дуже низьких температур. Кріогенні генератори дають змогу одержувати від одного агрегата нечувану за нинішніми уявленнями потужність — кілька мільйонів кіловат! (Наука., 8, 1974, 25); Вивчення і створення різноманітних кріогенних пристроїв неможливе без простого й дійового контролю температури (Знання., 6, 1976, 3).

КРОВОЗАМІННИК, а, ч. Речовина, препарат, що замінює кров. Українські дослідники створили чудовий препарат — кровозамінник БН-8, який широко застосовується в практиці охорони здоров'я (Наука., 12, 1963, 53).

КРОКОВИЙ, а, е, спец. Прикм. до крок 7. В основі системи [фрезерного] верстата лежить силовий кроковий двигун особливої конструкції. Він приводить у дію робочі органи верстата, виконуючи за допомогою «кроків» те переміщення, яке задане в програмі (Наука., 10, 1961, 10); На міських і сільських телефонних мережах застосовуються автоматичні телефонні станції крокової системи (Знання., 7, 1970, 5).

КРОСОВИЙ, а, е. Прикм. до крос 1; // Признач. для кросу. На приміській кросовій трасі з крутими підйомами і запаморочливими спусками відбувся чемпіонат України з автомобільного спорту (Роб. газ., 22.VI 1976, 4).

КРОХАЛЬ, я, ч. Водоплавний птах родини качиних з довгим вузьким дзьобом, гострими зубцями на краях шелеп і чубом на потилиці, що живе в прісноводних проточних водоймах. В заплавах Дніпра та в озерач.. зупиняється багато качок, норців, гаяг, крохалів, диких гусей (По заповідних місцях., 1960, 202); Всюди біля води селяться птаство: сині птахи.., й гірські півники, найрізноманітніші кулики, сірі чаплі, крижні, лиски, баклани і крохалі (Наука., 12, 1973, 48).

КРУІЗ, у, ч. Подорож по воді (черев. морська). Рейсая [лайнера «Шота Руставелі»] по країнах Атлантичного басейну передували круїзи по Індійському і Тихому океану (Роб. газ., 4.X 1974, 3); Крім морських круїзів навколо Європи, по Середземному морю і вздовж країн Західної Африки, мандрівники зможуть освоїти водний шлях навколо Японії (Веч. Київ, 16.I 1974, 4).

КРУІЗНИЙ, а, е. Прикм. до круїз; // Признач. для круїзу. На океанських пасажирських лайнерах.. щороку здійснюють круїзні рейси понад 150 тисяч іноземних туристів і пасажирів (Рад. Укр., 2.IV 1976, 3).

КСЕНОНОВИЙ, а, е. Прикм. до ксенона. Над всіма вузькими розрізами Узбекистану і Киргизії зійшли ксенонові «сонця». Вони світять робітникам нічних змін (Роб. газ., 26.II 1975, 4).

△ Ксенонова лампа — лампа, наповнена ксеноном. В одному з кар'єрів комбінату «Уралазбест» проведено випробування нової дослідної установки з ксеноновою лампою в 100 тисяч ват (Веч. Київ, 12.I 1967, 4).

КУВИЦЯ, і, ж. Старовинний духовий дерев'яний інструмент. Духові інструменти (сопінки, дерев'яні труби, сурми, ріжки, кувці, трембіти, свирілі, окарини) досі виготовлялись багатьма майстрами, що породжують різні конструктивні рішення музичних інструментів (Нар. тв. та етн., 2, 1976, 83).

КУЛЬМАН, а, ч. Прилад (здвоєний шарнірний паралелограм із зрівноважувальними пружинами) для проведення паралельних ліній на кресленнях. Думка архітекторів зійшла з площин кульманів і втілюється в бетон, скло і синтетику (Рад. Укр., 19.I 1965, 3);

За кульманом кипіла напружена робота — закінчували креслення (Веч. Київ, 31.X.1977, 2).

КУМАН *див.* кум'яни.

КУМАНІ, ів, мн. (*одн.* куман, а, ч.), *заст.* Половці. **КУМГАН**, а, ч. Перев. у тюркських народів і кавказьких горців — високий глецик з носиком. З кінця XV ст. центром виробництва російської кераміки став Москва. Ремісники виготовляли горщики, миски, глечики, баклаги, кумгани, блюда (Розповідь..., 1970, 65).

КУМУЛЯТИВНИЙ, а, е. Прикм. до кумуляція. *Деякі отрутохімікати... дуже стійкі у зовнішньому середовищі, мають великі кумулятивні властивості — у ґрунті зберігаються роками, нагромаджуються в рослинах* (Веч. Київ, 24.V.1971, 4).

КУНИЧА́, а́ти, с. Мала куніци. Під час годівлі кунічат самки мастяцькі жи́жі, що нападають навіть на зайців (По заповідних місцях..., 1960, 57).

КУНИЧЕНЯ́, я́ти, с. Те саме, що кунича́. Мурка виявилась ревною матір'ю куниченяти, стала щедро підгодовувати звірятко молоком. Кішка і підозри не має, що то підкидьок (Хлібороб Укр., 2, 1970, 39).

КУНИЧНИК, а, ч. (*Calamagrostis A d a n s.*). Багаторічна кормова трава родини злакових з повзучим кореневищем і розлогим волотевим суцвіттям. На Михайлівській цілині... багато так званих широколистяних злаків — стоколоса безостого, віскюнів, пір'ю, кунічника та інших (По заповідних місцях..., 1960, 44); *Ось це одна група... рослин з українських степів — кореневищні злаки: пір'я, кунічник, чаполоть, стоколос безостий* (Знання..., 10, 1976, 9).

КУПА́Ж, у, ч., *спец.* Те саме, що купажування.

КУПАЖУВА́ННЯ, я, с., *спец.* Дія за знач. купажува́ти. Недоліком гарячого способу купажування є часткова втрата ароматичних властивостей плодозадної сировини (Технол. інструкція..., 1954, 30); Купажування є більш доцільним способом зменшення кислотності [соків] — менше треба додавати цукру (Виробн. енци. сад., 1969, 63).

КУПАЖУВА́ТИ, ую, уєш, *недок., перек., спец.* Змішувати в певному співвідношенні вина, чай, соки різних гатунків для надання їм необхідних якостей. Мало-кислотне вино необхідно купажувати з висококислотним вином, наприклад з чорної смородиною або червоною порічок (Сад і ягід., 1957, 296); Під час другого переливання до вина додають цукор, щоб надати вину напіво-солодкого смаку; при потребі його, крім того, купажують (Колг. енци., II, 1956, 260).

КУРСОГРАФ, а, ч. Електронавігаційний прилад для автоматичного запису на стрічці курсу корабля (літака) та його змін у часі. Де саме вони перебували, пірат-командир не міг сказати Ачму, бо після обстрілу глибинними бомбами у підводному човні зіпсувались лас і курсограф (Трубіл., Шхуна..., 1940, 239); Вважає кількість морехідних приладів... Один із найвідоміших — самозаписуючий комас. Нині його модифікація називається курсографом (Знання... 1, 1974, 28).

КУРЧАТОВІЙ, ю, ч., *тім.* Штучно одержаний радіоактивний хімічний елемент. Група радянських учених під керівництвом члена-кореспондента АН СРСР Г. М. Флєрова вперше в світі синтезувала 104-й хімічний елемент і назвала його курчатовієм — на честь видатного радянського фізика Г. В. Курчатова (Наука..., 11, 1967, 37); Атом курчатовієм живе 0,3 секунди. За цей час потрібно не тільки зафіксувати його появу, але й зробити висновки щодо хімічних властивостей елемента (Наука..., 3, 1969, 12).

КУТАСТІЙ, а, е. 1. Який має кути (у 1 знач.), вступу. Процеси [обточування й шліфування] полягають у тому, що вітер захоплює з собою дрібні камінці, ку-

тастий пісок, яким він стирає, дряпає і шліфує породи (Курс заг. геол., 1947, 87); // Який має форму, вигляд кута, кутів. Не менш шкідливим захворюванням сої є бура куста плямистість (Зерн. боб. культ., 1956, 210); *Повертня Місяця дуже порита, буквально пошматована гострими кустастими нерівностями* (Наука..., 9, 1965, 5).

2. З гостро вивнутими з-під шкіри кістками. Віт сьуд, пожовтіє, маслаки повипинались на обличчі, і воно з крулого стало кустастим і безкровним (Добр., Очак. розмир, 1965, 180).

3. *перек., розм.* Незграбний, вайлуватий. Він був якийсь незграбний, кутастий у своєму новому необношеному костюмі, і це надавало йому ще більшої простоти (Гур., Новели, 1951, 219).

КУФА́ЙКА, н, ж., *розм.* Те саме, що фуфайка. Сinya китавка молдавська куфайка на ньому вся попроривалась, неначе він біг через терен (Н.-Лев., III, 1956, 268); Вперше після зими скидаю свою ватяну куфайку (Гончар, М. Вратусь, 1951, 57).

КХМЕР *див.* кхмери.

КХМЕРИ, ів, мн. (*одн.* кхмер, а, ч.). Народ, який становить основне населення Кампучії.

Л

ЛАЗЕРНИЙ, а, е. Прикм. до лазер. Лазерне випромінювання активізує життєдіяльні ферменти, прискорює загальний розвиток рослин (Знання..., 7, 1976, 15); // Пов'язаний із застосуванням лазера. Швидкий розвиток лазерної техніки відкриває рад нових можливостей і дозволяє сподіватися на повне оволодіння цим діапазоном частот у недалекому майбутньому (Ком. Укр., 4, 1970, 31).

ЛІАТЕКС, у, ч. Водна емульсія каучуку, що міститься в каучуконосних рослинах. Найтонша еластична плівка латексу, нанесена на листя рослини, запобігає випаровуванню вологи (Наука..., 3, 1974, 52); Олійний молочай, як і всі інші види молочаю, містить у нечленистих судинах латекс, в якому знаходяться смола, каучук і отруйна речовина (Ол. та ефір. культ., 1956, 327).

ЛІАТЕКСНИЙ, а, е. Прикм. до ліатеке; // Зробл. з латексу. Колектив фабрики «Дніпрометал» освоїв виробництво нового набору меблів «Мрія». Всі сидіння й спинки взаємозамінні, виготовлені з латексної губки (Рад. Укр., 31.XII.1973, 4).

ЛЕВКО́Й, я, ч. Те саме, що левко́вія. На клумбах горіли маки, а ранні легковії тільки що розпускалися (Кочуб., II, 1955, 392); Густішали присмерки. Пахло левкоями і резедою (Тулуб, Людолови, II, 1957, 386).

ЛЕЙКОПЕНІ́Я, ї, ж. Зменшення кількості лейкоцитів у крові людини й тварин. В ембріона і новонародженої тварини в перші дні після народження відзначається виражена лейкопенія (Фізіол. ж., II, 3, 1956, 83); Збільшення числа лейкоцитів має назву лейкоцитозу, зменшення їх числа — лейкопенія (Курс патології, 1956, 251).

ЛІНГВОГЕОГРА́ФІЯ, ї, ж. Розділ діалектології, що вивчає діалектні риси мови в їх територіальному поширенні.

ЛІПСІ, *невідм.*, с. Парний танець вільної композиції, який виконується в м'якій, але ритмічно загостреній манері.

ЛІСОПАТОЛО́Г, а, ч. Фахівець з лісопатології. Міжрайонний лісопатолог зобов'язаний провадити... обстежування колосистих лісів одночасно з обстежуванням лісів держлісфонду (Лісівн. і полєзах. лісорозв., 1956,

146); Інженери захисту лісу, ентомологи і лісопатологи повсюдно борються з шкідниками і хворобами лісу (Наука... 8, 1970, 21).

ЛІСОПАТОЛОГІЯ, і, ж. Наука про хвороби лісу. **ЛІТАКОБУДІВНИК**, а, ч. Фахівець з літакобудівництва. У мирному небі Батьківщини вони [літаки] гордо несуть ім'я українських літакобудівників (Знання... 3, 1966, 5); Першими в столиці України київські літакобудівники у відповідь на заклик москвичів вирішили завершити п'ятирічку достроково (Веч. Київ, 24.XI 1967, 2).

ЛІТУРГІЧНИЙ, а, е. Стос. до літургії. В V і VI віках по Христі.. в Візантії постали початки релігійної, літургійної драми (Фр., XVI, 1955, 241); Виявляється, що єврейська літургійна музика має дуже близьке споріднення з григоріанським співом західної церкви (Муз. праці, 1970, 398).

ЛОЦМАНУВАННЯ, я, с., розм. Дія за знач. лоцманувати. Давно вже помічено, що акули у морях і океанах супроводжують так звані риби-лоцмани.. Лоцманування властиве й деяким іншим риbam, наприклад чорноморським ставридам (Знання... 1, 1972, 18).

ЛУГОПАРК, у, ч. Приміський луг, пристосований для прогулянок, відпочинку. У структуру міської забудови глибоко врізаються клони лісопарків. Система насаджень пов'язана із зовнішнім кільцем лісопарків, лугопарків, лісів (Знання... 3, 1974, 20); Одним із чудових лугопарків є «Наталка». На узбережжі Дніпра серед луків темніють дубові гаї, ростуть окремі осокори, верби (Веч. Київ, 4.II 1967, 4).

ЛУНКУВАННЯ, я, с., с. г. Обробіток ґрунту з метою підготовки лунок (перев. для сіва або садіння рослин). Лункування забу на схилах можна провадити одночасно з оранкою, а також окремо після оранки за допомогою дискового лункотворювача (Хлібороб Укр., 9, 1965, 16).

ЛУПОТІННЯ, я, с., розм. Дія за знач. лупотіти і звуку, утворення цією дією. Почує стукіт та густе лупотіння кінських копитів (Н.-Лев., VII, 1966, 181).

ЛУПОТІТИ, очу, отіш, недок., розм. Те саме, що лупотіти 2—5. У хаті стало тихо. Шаруділи тільки олівці та пера, та лупотіли папери... (Вас., I, 1959, 165); Шинель лупотіти по спині кволим крилами (Рад. Укр., 19.III 1963, 3); — Лети ж ти, молода, пташкою, а ви, дружки, за нею! Щоб ви до віку-вічного літали й щебетали! — Проказала вона сі слова чарівничі, — вони й випурхнули вікном, одна по другій, тільки крильцями лупотять (Вовчок, I, 1955, 53).

ЛУСКУВАТИЙ, а, е. Укритий лускою (у 1 знач.). Дворічне випробування українського лускуватого корова показало значні переваги його перед іншими породами [ставкових риб] (Наука... 10, 1956, 23); // Який зовні нагадує луску риб, ящірок і т. ін. Для незнайки [незнайка] виноград увесь однаковий, а змілець по самій корі пальцями чує, який сорт, бо кора ж різна: то нитчаста, то гладенька, то ребриста, то лускувата, мов на рибі... (Гончар, Бригантіна, 1973, 112).

М

МАГНІТОБІОЛОГІЯ, і, ж. Розділ біології, що вивчає вплив магнітного поля на біологічні об'єкти. У наш час виникла самостійна галузь знань — магнітобіологія. Предметом її розгляду стало широке коло питань:

чи можна жити без магнітного поля Землі...? (Знання... 10, 1971, 8).

МАГНІТОЛА, и, ж. Об'єднані в одному футлярі радіоприймач і магнітофон.

МАЗЕР, а, ч. Прилад, за допомогою якого генерують (одержують) або підсилюють радіохвилі надвисокої частоти. Лазери.. дають змогу одержувати потужні гостронаправлені промені світла суворо визначеної довжини хвилі [кольору] у видимій, інфрачервоній та ультрафіолетовій областях спектра. Мазери дають таке ж саме випромінювання в мікрохвильовому діапазоні радіохвилі (Знання... 2, 1972, 4).

МАЗНЯ, і, ж., розм., зневажл. Невміле, погане малювання. Нема й не може бути творчості поза колективом. Все мистецтво — колективістичне.. А що поза колективом — мазня, графоманія (Еллан, II, 1958, 70); // Невміло, погано виконана картина, малюнок. — Він [К. П. Брюллов] казав, що коли я не потрапляю як слід, він викине мою мазню геть (Ів., Тарас, шляхи, 1954, 90).

МАЙДАННИК, а, ч., заст. Смоляр. Жив собі дід та баба; дід служив на майдані майданником, а баба сиділа дома, мички праяла (Укр. дит. фольк., 1962, 114).

МАКЛЮРА, и, ж. Дерев'яниста рослина родини шовковицевих, з деревини якої видобувають оранжеву фарбу. Маклюра (ажсапельсин). Надзвичайно посухостійке, невелике дерево, має дуже міцну деревину (Колг. енци., I, 1956, 740); У розсадниках і школах Ботанічного парку [в Асканії-Новій] ростуть і набираються сил молоді сіянці амурського бархату.. маклюри та інші (По заповідних місцях... 1960, 87).

МАКРОМОЛЕКУЛА, и, ж. Сукупність великої кількості атомів, з'єднаних хімічними зв'язками; велика молекула, молекула полімера. Для первісних макромолекула до поняття середовища включаються вже амінослоисти й органічні основи (Наука... 4, 1972, 31); Встановлено, що полімери, як правило, складаються з великих ланцюгових молекул, які називають макромолекулами (Знання... 7, 1965, 3).

МАОРІ, невідм., мн. Корінне населення Нової Зеландії. Маорі поробили перед своїми будиночками різної форми ями, де фонтану або набирається тепла вода (Знання... 2, 1968, 17).

МАОРІЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до маорі.

МАРАФОН, у, ч. Змагання з бігу на велику дистанцію (понад 40 км); марафонський біг. Марафон, вгаляється, не найдовша спортивна дистанція. Індійці з племені тараумара.. регулярно влаштовують змагання з бігу на ... 270 кілометрів! (Веч. Київ, 14.XI 1966, 4); Лижним марафоном на 50 км завершився в Ляхті 32-й чемпіонат світу (Рад. Укр., 28.II 1978, 3); * Образно. — Ох, і біг! Такий марафон дав! Саме й світла, уже можна б і перебіг зробити, а ноги самі біжать! А потім ще й на машину з цеглою вчепився... (Гончар, Бригантіна, 1973, 81).

МАРИХУАНА, и, ж. Наркотична отрута, яка міститься в індійських коноплях. Кількість жертв опіуму і його похідних.., а також гашишу і марихуани у Сполучених Штатах Америки, Західній Німеччині, Франції, Італії, Швеції безперервно зростає (Знання... 4, 1971, 28).

МАРНОДУМ, а, ч., розм. Людина, яка любить удаватися в зайві, непотрібні міркування, роздуми. [Я д в і г а:] Бусю! Ти ж наперед юнацтво все кляла? [Г р о х о л ь с ь к а:] Бо всі тепер юнаки марнодуми (Стар., Вибр., 1959, 512); В його словах Стадницький чуває не тільки жало насмішки, але і якусь зверзність. «Зверзність ідеалів бідніших.. — недоброзрозуміло значає в думці.. — Марнодум» (Стельмах, I, 1962, 37).

МАРНОСЛІВ, а, ч., розм. Той, хто любить багато і безмістовно говорити; базіка. *Базікало і марнослов, «свій в дошку», як про нього казали друзі, він скрізь знаходив собі послідовників* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 91).

МАРОЧНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до *марочний* 1. *За марочність цементу (тобто його міцністю, надійністю) колектив [Здолбунівського] комбінату вперше утримує першість у республіці* (Роб. газ., 27.II 1965, 2); *Дві потокові конвейєрні лінії зможуть видавати за рік 48 мільйонів штук цегли підвищеної марочності* (Рад. Укр., 3.I 1975, 2).

МАТЕМАТИЗАЦІЯ, і, ж. Впровадження математичних методів і досягнень математики в інші науки, галузі знання і т. ін. *Постійну увагу необхідно приділяти.. питанням математизації різних галузей науки* (Вісник АН., 6, 1975, 7); *За останні роки значно розширилась сфера застосування математики. Мова йде про математизацію тімї, використання математики в економічних науках, біології, медицині* (Знання., 6, 1965, 22).

МАТЕМАТИЗОВАНИЙ, а, е. Діспр. пас. мін. і теп. ч. до *математизувати*. *Якщо теоретичну фізику часто називають змістовною математикою за широтою і глибиною використання математичного методу, то сучасну математичну біологію можна визначити як математизований зміст* (Наука., 12, 1969, 4).

МАТЕМАТИЗУВАТИ, ую, уєш, недок. і док., перез. Створювати словесний образ за допомогою метафори.

МАТЕМАТИЗУВАТИСЯ, ується, недок. Ставати метафорою. *Математизуючись, діслово часто посилюють цим свої динамічні властивості й використовуються як художньо-образний засіб* (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 249).

МАЦОНИ, невідм., с. Назва кислого молока в деяких народів Кавказу. *Давно уже балкарський сир Ми промінjali на мацони* (Шер., Дорога., 1957, 26).

МЕЛОДИЗМ, у, ч. Елементи мелодійності, милозвучності, пісенної основи в музиці. *Як характерна риса мелодизму Стеценка, пісенність виявляється навіть у формах, що нібито не вимагають її* (Нар. тв. та етн., 4, 1961, 57); *Він [Л. М. Ревуцький] — автор першого на Україні фортепіанного концерту, справді народного за своїм мелодизмом і ліричністю* (Веч. Київ, 29.I 1972, 3).

МЕНЕДЖЕР, а, ч. У сучасному капіталістичному суспільстві — найманій професійній керуючий (директор підприємства, керівник окремого підрозділу) у концернах, трестах, синдикатах і т. ін. *Марксистин.. не заперечують появи, розвитку і ролі такого інституту, як менеджери, що керують сучасною корпорацією* (Ком. Укр., 8, 1968, 56).

МЕРЕХКОТІННЯ, я, с., розм. Дія і стан за знач. *мерехкотіти*. *На столі сіріла книжечка. Маєнька, непомітна серед розкішного мерехкотіння літнього дня* (Л. Ведзвк, Серце., 1961, 7).

МЕРЕХКОТИТИ, тить, недок., розм. Те саме, що *мерехтїти* 2. *Коли будився [Іван], перша його думка була: а муча там десь пищить у нітмї, не бачить сонїчка [сонечка], до котрого так полюскувалася і крильцями мерехотїла!* (Фр., III, 1950, 130).

МЕРЛУЗА, и, ж. Морська хижка риба родини тріскових; має промислове значення. *Можна приготувати смачні страви з мерлузи, тріски, ставриди, тека та багатьох інших океанських риб* (Знання., 5, 1974, 16).

МЕТАГАЛАКТИКА, и, ж. Сукупність зоряних систем (галактик), що їх можна спостерігати й вивчати за допомогою телескопів та інших сучасних засобів дослідження. *Молочний Шлях за своїми розмірами, будовою та іншими ознаками нічим серед них [галактик] не виїляється і є надзвичайно малою частиною певної системи галактики — метagalактики* (Наука., 7,

1964, 54); *Всі відомі нам матеріальні форми в природі виникають і зникають — від найрізніших відкритих сучасною наукою частинок матерії до галактик і метagalактик* (Знання., 6, 1965, 2).

МЕТАФОРІЗАЦІЯ, і, ж. Творення словесного образу за допомогою метафори. *Лексична метафоризація як стилістичний засіб глибоко просякає усі функціональні стилі сучасного літературного мовлення* (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 143); *Метафоризація великою мірою стилістично збагачує усе мовлення в різних сферах його функціонування* (Розв. мов соц. націй, 1967, 224).

МЕТАФОРІЗОВАНИЙ, а, е. Діспр. пас. мін. і теп. ч. до *метафоризувати*.

МЕТАФОРІЗУВАТИ, ую, уєш, недок. і док., перез. Створювати словесний образ за допомогою метафори.

МЕТАФОРІЗУВАТИСЯ, ується, недок. Ставати метафорою. *Метафоризуючись, діслово часто посилюють цим свої динамічні властивості й використовуються як художньо-образний засіб* (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 249).

МЛІВСТВО. Присл. до *млістий*. *На дворі було сіро, млісто і воєко* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 132).

МОВЛЯНИН, а, ч. Те саме, що *мовець*. *Цей словник [українських говорів Закарпаття] загального типу, тобто до його реєстру входить не тільки суто діалектна, але і вся загальнонародна лексика, яка еживється мовлянами на досліджуваній території* (Нар. тв. та етн., 6, 1966, 54).

МОДЕРНО. Присл. до *модерний*. *Дуже читачів можуть бути хорисні, дарма що вони висловлюються не так уже модерно* (Літ. Укр., 3.I 1969, 2).

МОЙВА, и, ж. Маленька морська рибка родини оселедецевих з подовженим, стягнутим з боків тілом. *Його [вітамін А] виробляють мікроскопічні діатомові водорості — один з найчисленніших видів найпростіших рослин. Він переходить у шалунки дрібних планктонних тварин, якими живиться невелика рибка мойва* (Наука., 10, 1967, 26); *Як і інші види океанічної риби, мойва багата на легкозасвоювані білки, вітаміни і мінеральні речовини* (Роб. газ., 21.I 1976, 4).

МОНУМЕНТАЛІЗМ, у, ч. Грунтовність, глибина змісту (творів мистецтва). *Тяжіння до епічності й монументалізму в загалі однією з характерних рис сучасного радянського роману* (Про багатство л-ри, 1959, 206); *Сучасний монументалізм українського мистецтва ґрунтується на пристрасному ствердженні героїки, патетики праці радянських людей* (Літ. Укр., 14.IV 1970, 2).

МОПЕД, а, ж. Скорочення: мотоцикл педальний; легкий малопотужний мотоцикл, що має також педальний привод. *В електричних мопедів — велике майбутнє* (Знання., 8, 1973, 27); *«Верховина-4» — так називається новий мопед, випущений Львівським мотозаводом* (Рад. Укр., 19.I 1973, 4); *Десятки тисяч киян з настанням весни і літа виїздять у приміську зону на свої мопедах, велосипедах, мотовелоципедах* (Веч. Київ, 8.I 1972, 2).

МОРДАНЬ, я, ч., вульг. Мордатий чоловік. *За спиною почувся кроки. Шура сердито обернулася. Перед нею стояв присадкуватий мордань у фуфайці, з нагайкою в руці* (Гончар, III, 1959, 185).

МОРЕТРУС, у, ч. Різкі коливання води в морях та океанах, спричинювані геологічними процесами, що відбуваються в надрах Землі або в земній корі, на морському дні чи на узбережжі. *До одного виду геологічних явищ, разом з землетрусами, відносяться моретруси* (Про вулкани., 1955, 29); *Страшна річ — моретруси*.

Стрясіння морського дна починається до появи величезної хвилі, що дістала назву цунамі (Веч. Київ, 14.II 1967, 3).

МОРЗЯНКА, и, ж., розм. 1. Те саме, що Апарат Мбрзе (див. Мбрзе). Це була звичайна морзянка, зроблена із різних запасних частин (Кучер, Полтавка, 1950, 96).

2. Те саме, що Азбука Мбрзе (див. азбука). На очах Зінаїди Павлівни мінялася й удосконалювалася техніка швидкісної передачі слів, думок і почуттів — від старосвітської «морзянки» до.. телетайпа (Дмят., Розлука, 1957, 107); — Та ти заспокойся, — нагмурюється Бараболья і вибиває пальцями по столу «морзянку» (Стельмах, II, 1962, 281).

МОРФОЛОГІЧНИЙ, а, е. Стос. до морфології. Морфологічні явища відіграють у мовній структурі важливу роль, у них конкретно виявляється взаємозв'язок фонологічної та морфологічної систем (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 49).

МОРФОЛОГІЯ, і, ж. Розділ мовознавства, що вивчає зв'язки морфології і фонетики, звукову будову морфем залежно від їх взаємозв'язків у різних словах. Для того розділу науки про мову, в якому досліджуються явища, що стоять на межі між фонологією й морфологією, у свій час запропоновано назву морфологія (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 266).

МОТОБОЛ, у, ч. Командна спортивна гра з м'ячем на мотоциклах. Найпопулярніший вид спорту — футбол — породив чималі різновиди: гандбол., водне поло, баскетбол і навіть мотобол (Літ. Укр., 27.VIII 1965, 4); Ядро мотодрому являтиме собою поле для гри в мотобол, тут же розташуються майданчики для загальнофізичної підготовки (Веч. Київ, 25.III 1967, 4).

МОТОЧОВЕН, овна, ч. Скорочення: моторний човен. Яхта виплила з-під моста. Чути було, як зовсім близько торожкотить моторочовен (Дмит. Наречена, 1959, 196).

МОХЕР, у, ч. Вовна ангорської кози; // Вироби з такої вовни.

МОХЕРОВИЙ, а, е. Прикм. до мохёр; // Вигот. з мохеру. Великий інтерес у покупців викличуть.. різні вироби з мохерової та інших видів високоякісних тканин, трикотажні полотна з вибраним малюнком (Рад. Укр., 21. I 1972, 3).

МУЖНІННЯ, я, с. Дія за знач. мужніти. Збірки [В. Коротича] «Запах неба», «Вулиця волошок», «Течія» — це щаблі нелегкого й послідовного мужніння таланту, утвердження певної художньої манери (Рад. літ-во, 7, 1968, 17).

МЮЗИКЛ, у, ч. Музично-сценічний твір, перев. комедійного характеру, який використовує різноманітні жанри і виразні засоби сучасної естрадної та побутової музики, хореографії, оперети, опери. Музика для дітей — взагалі перша спроба [київського] театру оперети (Веч. Київ, 15.I 1972, 4).

Н

НАБАТНИЙ, а, е. Стос. до набату. У 1682 році перед Золотими Воротами спорудили великий бабтiон, звідний міст, залізну решітку й набатну вежу (Знання., 10, 1976, 21).

НАБУРЛАКУВАТИСЯ, уюся, усься, док. Багато, досхочу побурлакувати. А коли набурлакувалася, знайшов собі дівчину, бідну, як і він сам, та й оженився (Казки Буковини., 1968, 107); * Образно. Душа його змужи-

лася по близькій, рідній душі. Набурлакувалася, замерзлася в самотині, напилася гіркої долі (Дор., Не повторю., 1968, 127).

НАГНІТАЧ, а, ч. Насос для накачування повітря, газу. В працюючому двигуні ЯАЗ-204 повітря з атмосфери нагнітачем подається під тиском до 1,5 кг/см² у повітряну камеру блока циліндрів (Підручник шофера..., 1960, 107); Найчастіше для продувки циліндрів автомобільних двигелів застосовують спеціальні повітряні насоси — нагнітачі (Автомоб., 1957, 112).

НАГОРОЖИТИСЯ, жуся, жипся. Док. до горожитися. Хлопцв нагорожилися і показали Василькові свій міцно стиснутий кулак (Збан., Тасмичня., 1971, 147); В м'язе [Антоня] кроки широкі, кожушанка нарозпашку, вуса нагорожились... (Чорн., Визвол. земля, 1950, 146).

НАГРІВАЧ, а, ч. 1. Те саме, що нагрівник. Машинист заліз до будки, звиклим оком оглянув запобіжні задзлушки, глянув на рівень води у трубіці, зазирнув у топку, перевірів нагрівач води (Панч, II, 1956, 473).

2. Те саме, що нагрівальник. Він був нагрівачем, всі дні роздував ручний «циганський» міх при клепальнику (Веч. Київ, 18.III 1968, 2).

НАГРОМАДЖУВАЧ, а, ч. Той, хто накопичує майно, гроші і т. ін. В комедії [І. Карпенка-Карого] «Сто тисяч» створено образ гайтая, нагромаджувача земельної власності, який мріяв добути сто тисяч фальшивих грошей (Укр. літ., 9, 1957, 84).

НАДПРОВІДНИК, а, ч. Метал або сплав, який має властивість при дуже низькій температурі повністю втрачати електричний опір. Надпровідники використовуються при створенні елементів обчислювальних машин та інших приладів і апаратів (Наука і культура., 1971, 60); Надпровідником може протікати струм лише певної максимальної сили, так званий «критичний» струм (Веч. Київ, 25.II 1971, 3).

НАДРІЗАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мнч. ч. до надрізати. Гюлле трималася за зрати руками; видно, що вона надру підвелася до високого віконця, і її уста колючо надрізаного граната слали йому [Ремо] жагуче «котаю» (Досв., Гюлле, 1961, 105).

НАДРОДИНА, и, ж., біол. Систематична одиниця, що об'єднує групу родів в межах ряду.

НАІДАННЯ, я, с. Дія за знач. наїдатися. **НАЙ...**, префікс. Уживається для творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників із значенням найбільшої або найменшої міри якості, напр.: найбагаторідніший, найвідоміший, найзагальніший, найоригінальніший, найсуттєвіший і т. ін.

НАЙБІЛЬШ див. найбільше. **НАЙБІЛЬШЕ**, **НАЙБІЛЬШ**, присл. 1. Більш за все, більше за інших; особливо. Я став помічати, що дядько Тимоха сумний. Знаєте, дитяче серце чує на це, а найбільше це до того чоловіка, кого любить (Гр., I, 1963, 288); Комарі були справжньою божою карою. Від них найбільше страждали діти (Тулуб, В степу., 1964, 343); — Що то воно значить панського роду та благородного коїна! — дивувалися люди, а найбільш усі Марина (Мирний, IV, 1953, 253).

2. У сполуч. з прикметником і прислівником уживається для творення найвищого ступеня якості. Вижджаючи чи йдучи кудись, він старався повернутись додому в найбільш нежданий час і з найбільш несподіваної сторони (Стельмах, I, 1962, 302).

НАЙБІЛЬШИЙ, а, е. Найвищ. ст. до великий 1, 3—6. Найбільшою була кімната, де проживали робітники (Кобр., Вибр., 1954, 124); — Невиправдані людські втрати — найбільша ганьба для командира, — говорив

старший лейтенант (Гончар, III, 1959, 282); *Совія дуже худа, а це вже була чи не найбільша гандж для подільської нареченої* (Стельмах, I, 1962, 304); *Знай, що людська мисль, що людська творчість — це найбільша мука, Найбільша радість на планеті нашій* (Рильський, II, 1960, 103); *Найбільшим сівачем добра й миру був Ленін* (Літ. Укр., 5.XI 1974, 1).

НАЙБЛИЖЧЕ. Присл. до найближчий. *Годозя стояла найближче до дверей* (Н.-Лев., VII, 1966, 118); *Коцюбинський був одним з митців, що в дожовтневу епоху найближче підійшли до більшовизму* (Вітч., 9, 1964, 117).

НАЙБЛИЖЧИЙ, а, е. Найвищ. ст. до близький 1, 2, 4—6. *Деся за горами на заході авіація вже бомбила найближчі ворожі тили* (Гончар, III, 1959, 373); *Зустрінувши полки ці найближчими днями Силу вороже страшними боями* (Шпак, Вибр., 1952, 13); *Зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько* (Коцюб., II, 1955, 228); *Мирон четверго згорнув напірець.. і обережно поклав на косинчик біля святого Миколи, якому найближчою була мужицька нужда* (Стельмах, I, 1962, 381).

НАЙВАЖЧЕ. Присл. до найважчий; // у знач. присудк. сл. Про відчуття найбільшої ваги, найбільшого напруження, величезних зусиль. *Найважче було лягати на землю і стріляти або плазувати в багні* (Тулуб, В степу., 1964, 159); *Комуністи направляємо туди, де найважче, де потрібні їх уміння й досвід* (Ком. Укр., 6, 1968, 57).

НАЙВАЖЧИЙ, а, е. Найвищ. ст. до важкий 1—9. *Хтось.. скинув з нього [танка] башту і натомість установив звичайний робочий кран, яким під час ремонту можна піднімати найважчі двигуни...* (Гончар, Тронка, 1963, 184); — *Шукай тоді роботу яку. — Потім поправись [Петро]: — Та не яку, а ... найважчу!* (Головко, I, 1957, 446).

НАЙГІРШ *див.* найгірше.

НАЙГІРШЕ, НАЙГІРШ, присл. 1. Присл. до найгірший. *Найгірш удову мучило безсоння — вона бралася плакати якимись скупними, старечими сльозми* (Вовчок, I, 1955, 314); *Обличчю князя найгірш додавало лютої лиски чоло з глибокою морщиною між очима* (Стор., I, 1957, 371); — *Почая я банувати. А найгірше за Марією...* (Коцюб., I, 1955, 141).

2. Найвищ. ст. до погано 2. *Найгірш діло стоїть в нас в англійськими авторами, бо сю мову дуже мало хто знає* (Л. Укр., V, 1956, 25); // у знач. присудк. сл. *Найважче в якому-небудь відношенні. Доц мрячив, то й найгірше було тим, що сиділи звергу возів* (Кобр., Вибр., 1954, 202); *Найгірше Олені приходилося зимою, коли майже кожен день чулося від дочки: — Мамо, в мене горло болить* (Тют., Вир. 1964, 26).

НАЙГІРШИЙ, а, е. 1. Найвищ. ст. до поганій 1—6. *Господар найгіршою пашено годував ослаюка* (Март., Тв., 1954, 183); — *І нічого страшного... — це лагідніше казала вчителька, — дусего він добрий, і в школі зовсім не найгірший...* (Гончар, Бригантіна, 1973, 100); [6 п и с к о п:] *Є тасмниці й в інших віраx. [С е м п р о н і й:] Знаю, але, на жаль, про ваші тасмниці найгірша слава йде* (Л. Укр., II, 1951, 473).

2. Те саме, що найблльший. *Мій краю! за тебе приймать не лякаюсь Найгіршого лиха* (Крим., Вибр., 1965, 65).

НАЙКРАЩЕ. Присл. до найкращий. *Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину* (Коцюб., I, 1955, 362); *Арифметика найкраще знає Юрчик* (Смід., Сашко, 1954, 252); // у знач. присудк. сл. Про почуття найбільшої приємності, величезного задоволення, яке відчуває хто-небудь.

НАЙКРАЩИЙ, а, е. Найвищ. ст. до гáрний 1—5, добрий 1—6, 8 і хорóший; найліпший. *Найкращий парубок Микита Стоїть на лаві в сірій свиті* (Шевч., II, 1963, 98); *Гі недурно вважали найкращою килимницею аулу: вона аміла ткати килими* (Тулуб, В степу., 1964, 174).

НАЙЛЄГШЕ, присл. Найвищ. ст. до лєгко. *Найлегше того бити, хто не борониться* (Укр., присл., 1963, 449); *Найпростіше, найлегше знімати звучання на сильній чи відносно сильній долі такту* (Осн., диригув., 1960, 100).

НАЙЛЄГШИЙ, а, е. Найвищ. ст. до легкий. *Серед будівельних систем, об'єм і форму яких можна змінювати, найлегші — повітроопорні* (Звання., 11, 1974, 8); *Маркевич прийняв від Сагайди 2-й взвод — «найлегший», найбільшій вишколений* (Гончар, III, 1959, 389).

НАЙЛІПШЕ. Присл. до найліпший. *Тут Тонько найліпше любив сидіти з вудкою і ловити рибу* (Фр., III, 1950, 11); // у знач. присудк. сл. *Про почуття найбільшої приємності, величезного задоволення, яке відчуває хто-небудь. — Земле моя, матінко моя, — звертається він до неї, — з тобою мені найліпше!* (Гончар, III, 1959, 128).

НАЙЛІПШИЙ, а, е. Найвищ. ст. до гáрний 1—5, добрий 1—6, 8 і хорóший; найкращий. *Сів [князь] на фотелі і замислюєся. Ох, мав він над чим думати: його справи грошові з якого часу були не в найліпшому стані* (Л. Укр., III, 1952, 511); *Катерина — це моя матуся. Колись, татко каже, вона була найліпшою дівчиною у селі* (Д. Бездик, Студ. Води, 1959, 15); — *Не забувай же всипати в ясла пшениці, та найліпшої, чуж?* (Довж., I, 1958, 221).

НАЙМОЛОДШИЙ, а, е. 1. Найвищ. ст. до молодій 1—4. *Виробництво синтетичних волокон — одна з наймолодших галузей промисловості* (Наука., 7, 1962, 22); *Федя — один з наймолодших батьків у радгоспі, син його починає саме летітати* (Гончар, Тронка, 1963, 82).

2. Який прожив найменше років серед інших (перев. про дітей); протилежне н а і ї с т а р ш и й. *До хати вбіг босий, заблочений по коліна хлопчик Микитка, наймолодший Іванів брат* (Март., Тв., 1954, 140); *Замислюєся Гордіїв удвоє із Мотрею при своєму наймолодшому синові — Денисові* (Тют., Вир. 1964, 240).

НАЙПАЧЕ, присл., розм. Більш за все; найбільше, особливо. *Найпаче пам'ятаю одну ніч. Через тиждень після того, як злягла я...* (Мирний, I, 1954, 92); — *Найпаче гнітять мене ця недуга. У рідному краю я її збору* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 447).

НАЙПЕРШ *див.* найперше.

НАЙПЕРШЕ, НАЙПЕРШ, присл. У першу чергу, перед усім іншим. — *Як же ти думаєш, до кого нам подобніше найперше поїзати? — А я думаю, що слід би до тітки найперше: вона ж моя найближча родичка* (Л. Укр., III, 1952, 507); *Діти дуже боялися, що вони не помітять, на якій же ділянці найперше зійде пшениця* (Ів., Вел. очі, 1956, 107); — *В Свирида така думка, щоб найперш Панамарчука одвідати...* (Вовчок, VI, 1956, 264); — *Зрештою, в тебе, — він звертаєсь найперш до Порфира, — своя голова на плечач* (Гончар, Бригантіна, 1973, 176).

НАЙПЕРШИЙ, а, е. 1. Найвищ. ст. до перший 2—4, 6—8. *Я в хаті мучився колось, Мої там сльози пролились, Найперші сльози* (Шевч., II, 1963, 252); [М о х а м м е д:] *Сонце перший промінь чолуєсь одному завжди віддає, найпершому, що стрінеться* (Л. Укр., II, 1951, 335); *Директор вирішив посадити хлопця в другий клас і не помилявся. Борис іде тепер одним з найперших* (Хижняк, Тамара, 1959, 212).

2. розм. Найважливіший, найголовніший. *З борців насміхалася доля, Зростала проте їх громада. Добробут*

народний та воля — То наша найперша засада (Грвб., I, 1959, 367).

НАЙРАНИШЕ, присл. Найвищ. ст. до **рано**¹. Славиться Микола тям, що, мабуть, найраніше з усіх в Кошичанці встас (Гончар, Бригантіна, 1973, 93); Найраніше лягав від, а за ним поволи і решта мешканців дому (Гжицький, У світ..., 1960, 88).

НАЙРАНИШИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **раній**. — Проліски? По-словачицьки: небовий кляч. То в найраніша, перша квітка нашої весни (Гончар, III, 1959, 320); На Поліссі перші осінні заморозки в повітрі настають на початку першої декади жовтня..., а найраніші відмічаються в першій-другій декадах вересня (Колг. Укр., 2, 1962, 25).

НАЙСТАРІШИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **старій** 1, 2. Ось і Коломия — найстаріше місто так званого галицького Покуття (Колг., Солиця..., 1957, 8); Усі зворушені. Директор, викладачі, гості — всі аплодують найстарішому педагогові Загоруйку (Бабляк, Вишня, сад, 1960, 22).

НАЙСТАРШИЙ, а, е. Який прожив найбільше років серед інших (перев. про дітей); протилежне н а й м о л о д ш и й. Треба допоміж матері. Остап найстарший був, то вже ж не кому і в поміч матері стати — йому (Головко, II, 1957, 209).

НАЙТЯЖЧЕ. Присл. до **найтяжчий**. [Д о м а х а:] Не так мені шкода самої себе, як шкода свого серця... [К р о п:] З серцем найтяжче порозумітись: неслухняне! (Крон., II, 1958, 120); З усіх дітей Артем найтяжче, найбільчше переживав утрату батька (Головко, II, 1957, 388); // у знач. присудк. сл. Про відчуття найбільшої ваги, найбільшого напруження, величезних зусиль.

НАЙТЯЖЧИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **тяжкий** 1—10. — Піддаватися їм [мовголам] не можна, бо всі, хто їм піддається, женуть вони на службу, і то в перші ради, в найтяжчі бої (Фр., VI, 1951, 51).

НАКОМАРНИК, а, ч. Сітка, яку надягають на голову для захисту від комарів. Коли ж ви не побажасте тягти з собою спальний мішок та накомарник, візьміть із собою невеличкий розбірний мислевський будиночок з розкладним ліжком — дуже зручна штука (Вишня, II, 1956, 234); Накомарник, що оберігає від укусів комарів, являє собою сітку, облянену на дротяний каркас, який має форму циліндра (В дорозу, 1953, 44).

НАКОСТРИЧИТИСЯ, чуся, чийся, розм. Док. до **кострічати** 2, 3. — Який ви, Якове, недобрый, — зітнула мати. — От бачиш, я правду сказав, а ти вже й накостричилась (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 137); Впіймана, зловлена людина сидить... Найжилось, накостричилося, лише іноді спідлоба позирас у вікно (Гончар, Бригантіна, 1973, 102).

НАМОРОЖУВАННЯ, я, с. Дія за знач. **наморожувати**. Коли товщина криги недостатня, її можна збільшити наморожуванням (Автомоб., 1957, 303).

НАМОРОЖУВАТИ, ую, уеш, недок., перев. 1. Заморожувати що-небудь в якійсь кількості.

2. Заморожувати, створювати кригу на чому-небудь.

НАМОРОЖУВАТИСЯ, ується, недок. 1. Заморожуючись, утворювати кригу на поверхні чого-небудь. Яким же чином учені передбачають створити достатній запас льоду? ..По боках долини від верхньої прокладають канали, які закінчуються у другій, меншій водоймі. Всю площу між ними займатиме шар льоду, який наморожуватиметься взимку з води, що тектиме по каналах (Наука..., 1, 1974, 56).

2. Пас. до **наморожувати**.

НАОХЛЯП, присл., розм. Те саме, що **охляп**. Невже то він, той самий Федько, який колись наохляп ганяв

коней на водопій (Рибак, Час..., 1960, 130); На санях, і пішки, і верхи — наохляп Ткака бандити... (Перв., II, 1958, 405).

НАПЛАВКА, и, ж. Дія за знач. **наплавляти**, **наплавляти**. Один з ефективних засобів підвищення довговічності робочих органів машин — індукційна наплавка твердими сплавами (Наука..., 3, 1975, 23).

НАПЛАВЛЮВАННЯ, я, с. Дія за знач. **наплавлювати**. Швидкісний спосіб наплавлювання зносостійких шарів — результат досліджень, виконаних в Інституті електроварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (Знання..., 9, 1973, 3).

НАПЛАВЛЮВАТИ, юю, юєш, недок., перев. Те саме, що **наплавляти**. Вчені.. розробили і впровадили нову технологію ремонту гідротурбін, запропонувавши наплавлювати внутрішню поверхню камери робочого колеса (Знання..., 7, 1974, 9).

НАРАМЕННИК, а, ч. Те саме, що **наплічник** 1. Кінці стола сидів міліціонер у шинелі, в нараменниках і з шаблею при боці (Головко, II, 1957, 61).

НАРКОЛОГ, а, ч. Фахівець з наркології.

НАРКОЛОГІЧНИЙ, а, е. Стос. до наркології. Наркологічний кабінет.

НАРКОЛОГІЯ, і, ж. Розділ медицини, який вивчає наслідки вживання наркотиків та розробляє методи лікування від наркоманії.

НАРКОТИЗУВАННЯ, я, с. Дія за знач. **наркотизувати**.

НАСІЙНКА, и, ж. Змеш.-пестл. до **насієнна**. Не дуже швидко, не дуже помалу. Вітер несе насієнку зухвау (Мисик, Верховіття, 1963, 31); Один кошичок куляби містить до 200 насієнок, а вся рослина до 3 тисяч (Знання..., 8, 1970, 26).

НАСКЕЛЬНИЙ, а, е. Виконаний на скелі. В Самбейських печерах південного Перу в наскельні малюнки, що зображають полювання на.. гуанако (Наука..., 9, 1973, 41); На думку вчених, наскельні зображення, знайдені в горах Малою Кавказького хребта, створені в другій половині другого тисячоліття до нашої ери (Веч. Київ, 17.IX 1969, 4).

НАСТАВНИЦТВО, а, с. Діяльність, що полягає в поданні допомоги порадами, навчанням і т. ін.; заняття наставника (у 1 знач.). Слід всіляко підтримувати й розвивати благодійний рух наставництва, шефства ветеранів праці над молодими виробничниками (Рад. Укр., 9.XII 1973, 1); Ударництво, сталановський рух, наставництво, рух за комуністичне ставлення до праці є кращим засобом виховання усіх трудівників (Хлібороб Укр., 12, 1975, 6).

НГАНАСАНИ, ап, мн. (одн. **пганасанін**, а, ч.; **пганасанка**, и, ж.). Народність, яка живе в Таймирському автономному окрузі Красноярського краю РРФСР Ленінська національна політика врятувала від безправ'я і відсталості захавів, евенків, ненців, пганасан та інші народності, вивела їх на світлий шлях соціалізму (Рад. Укр., 6.VI 1971, 3); Матері-пганасанки, аби їх не плітали з молодими дівчатами, нашивають на верхній одяг 10 різноколірних шкіряних смужок (Наука..., 4, 1968, 28).

НГАНАСАНИН див. **пганасанін**.

НГАНАСАНКА див. **пганасанка**.

НЕДОДАЧА, і, ж., розм. Дія за знач. **недодавати**, **недодавати**. За весь період вирощування кукурудзи даємо під неї лише по 7 центнерів мінеральних добрив на гектар. Компенсуємо недодачу мінеральних добрив органічними (Хлібороб Укр., 6, 1973, 24).

НЕДОЛІВ, у, ч. Неповний налив чи недостатнє наповнення рідиною якої-небудь посудина; недостатній полив. Роблять записи ті, хто побував біля аргату —

директор чи головний агроном, бригадир чи гідротехнік. Записи стосуються якості поливу: чи витримується норма, чи немає недоливів, скидів води тощо (Рад. Укр., 17.V 1968. 1).

НЕЗАЛЕЖНИК, а, ч., політ. Член української дрібнобуржуазної партії, що діяла в 1918—1920 рр. *Навесні 1919 р. дрібнобуржуазна націоналістична партія незалежників, партії українських есерів і меншовиків стали організаторами куркульського бандитизму* (Наука..., 10, 1969, 3).

НЕЗАСТОСОВНИЙ, а, е. Який не можна застосувати, використати. *Гіпотеза стаціонарності населення та абсолютної і відносної незмінності величини всіх демографічних явищ... незастосовна на практиці, але гіпотеза ця має велике теоретичне значення* (Вибр. праці М. В. Птухи, 1971, 175).

НЕЙРО... Перша частина складних слів, що вказує на зв'язок яких-небудь предметів, явищ з нервовою системою, напр.: нейрокератив, нейролімфоматоз, неврологія, нейросекрєція і т. ін.

НЕЙРОАНАТОМІЯ, і, ж. Розділ анатомії, який вивчає форму й будову нервової системи та її органів.

НЕЙРОБІОНІКА, и, ж. Напрямок у біоніці, пов'язаний з вивченням і моделюванням діяльності центральної нервової системи людини й тварин для використання закономірностей їхньої будови при створенні нових технічних пристроїв, кібернетичних систем тощо. В Інституті кібернетики АН УРСР проведено заняття школи по нейробіоніці. *Це науковий напрямок, який вивчає властивості центральної нервової системи людини і тварин з метою створення технічних засобів, що наділені такими ж функціями* (Веч. Київ, 27.XII 1976. 1).

НЕЙРОКІБЕРНЕТИКА, и, ж. Напрямок біологічної кібернетики, що вивчає організацію елементів, відділів аналізаторських систем і всієї нервової системи організму. *Зараз фізіологи й інженери, фізики і математики прагнуть за допомогою машин розшифрувати «мову» нервових клітин. Це є одним з основних завдань нової галузі науки — нейрокібернетики* (Наука..., 4, 1962. 33).

НЕЙРОПСИХОЛОГІЯ, і, ж. Розділ психології, що вивчає психічну діяльність людини у зв'язку з функціонуванням центральної нервової системи в певних умовах.

НЕЙРОФІЗІОЛОГ, а, ч. Фахівець з нейрофізіології. *Виняткова роль у вивченні роботи мозку належить нейрофізіологам і нейрохірургам, котрі ставлять перед собою мету — проникнути вглиб мозку, з'ясувати закони діяльності, причини порушення функцій і методи лікування його захворювань* (Наука і культура..., 1972, 116).

НЕЙРОФІЗІОЛОГІЯ, і, ж. Розділ фізіології, який вивчає функції нервової системи людини й тварин. *Під керівництвом Д. С. Воронцова розроблено ряд питань загальної нейрофізіології* (Розв. науки в УРСР..., 1957. 309).

НЕО... Перша частина складних слів, що відповідає слову новий у 1 знач., напр.: неогегельянство, неодарвінізм, неосхоластика, неофілологія і т. ін.

НЕОДИМОВИЙ, а, е, хім. Прикм. до неодім. *Вже існує лазер із стержнем з неодимового скла потужністю випромінювання 50 мільйонів кіловат* (Наука і культура..., 1972, 148).

НЕОРГАНІК, а, ч., розм. Фахівець з неорганічної хімії. *Протягом ста років десятки неорганіків в усіх кінцях світу найпростішими реакціями одержують*

нафтоподібні речовини (Наука..., 5, 1971, 31); *На долю хіміків-неорганіків випаде велика робота по збагаченню методів одержання монокристалів германію, силіцію* (Знання..., 2. 1967. 3).

НЕОТЕКТОНІКА, и, ж. Розділ геотектоніки, що вивчає тектонічні процеси четвертинного періоду.

НЕОТЕКТОНІЧНИЙ, а, е. Стос. до неотектоніки. *Неотектонічний процес роздроблення земної кори викликає не лише в зоні середньо-океанічних хребтів, які тягнуться під водою на десятки тисяч кілометрів у ділянці острівних дуг, а й по решті частини океану* (Веч. Київ, 1. VI 1971, 4).

НЕОТЕНІЯ, і, ж. Здатність організмів досягати статевих зрілості й розмножуватись на стадії личинки. *У багатьох видів хвостатих земноводних спостерігається, що вони можуть не тільки досягати у стані личинки розмірів статевозрілих тварин, але здатні в личинковому стані до розмноження, як, наприклад, це спостерігається у альпійського тритона. Таке явище називається неотенією* (Визначник земноводних... 1955, 13).

НЕОТОМІЗМ, у, ч. Один з найпоширеніших реакційних різновидів сучасного іdealізму, офіційна філософія католицизму.

НЕПЕРЕСІЧНИЙ, а, е. Який чимсь виділяється поміж іншими; не такий, як інші, не схожий на інших; особливий, незвичайний, винятковий. — *На мене він теж справляє враження природи своєрідної, непересічної, інтелектуально навіть обдарованої* (Гончар, Бригантина, 1973, 50); *Зустріч з непересічною людиною завжди подія. Але якщо знави її довіг роки і багато літ працюєш із нею, то це пам'ять на все життя* (Роб. газ., 16.I 1973, 4); *Його (полковника) різкий, немов заіржавілий голос глибоко вразив Берестовського. Він вслухався в той голос і відчував за ним непересічну силу волі, яка не губиться ні за яких обставин* (Перв., Дикий мед, 1963, 301).

НЕПОШТІВНИЙ, а, е, розм. Який не виявляє поваги до когось; нечемний, неввічливий. [С о ф і я Г р и ч.] *Ти непоштива дівчинка, я не хочу тебе слухати* (Коч., II, 1956, 340); — *Ти дивись, який він непоштивий!* — *звернувся Січка до Варчука. — За це нам колись отак чуба крутила* (Стельмах, II, 1962, 138); // Який містить у собі неповагу, нечемність, неввічливість. *Старий Брилл гнівно урвав непоштиву синову мову* (Смолич, Мир..., 1958. 7).

НЕПОШТІВІСТЬ, вості, ж., розм. Властивість за знач. непоштивий. *Парубок і не розуміє, як він своєю жадобою і непоштивістю надокучив старому, який уже потягується душею до спокою літніх людей* (Стельмах, II, 1962, 344).

НЕПОШТИВО, розм. Присл. до непоштивий. *Стеланко надого запам'ятав той випадок, коли він весною, розшукуючи Чумака, звернувся до Ласія. А той йому відповів тоді непоштиво* (Збан., Переджив'я, 1960, 372).

НЕПРОТОЧНИЙ, а, е. Який не тече, (про воду); стоячий. *Торф'яні болота утворюються від заболочування водойм з непроточною водою або заболочування суходільних просторів* (Сіль. тепл. електростанції, 1957, 28).

НЕФРОЛОГ, а, ч. Фахівець з нефрології. *Перший всеосяжний з'їзд нефрологів відкрився в Мінську. Тут зібралися вчені, які вивчають хвороби нирок* (Рад. Укр., 3.X 1974, 1).

НЕФРОЛОГІЧНИЙ, а, е. Стос. до нефрології. *Високий рівень медичного обладнання дає можливість сьогодні приступити до створення науково обґрунтованої системи лікування захворювань нирок, організації широкої мережі нефрологічних закладів по всій країні* (Рад. Укр., 3.X 1974, 1); // Який здійснюється нефроло-

гом, нефрологами. *Основне завдання інституту [урології та нефрології] — вдосконалювати спеціалізовану урологічну і нефрологічну допомогу в республіці* (Веч. Київ, 13. II 1975, 3).

НЕФРОЛОГІЯ, і, ж. Розділ медицини, який вивчає будову, функцію та хвороби нирок і методи їх лікування. *Нефрологія — новий напрям у медицині, який народився кілька років тому на стику урології, хірургії і терапії* (Рад. Укр., 3. X 1974, 1); *На базі лікарні водників розпочав свою роботу перший в республіці відділ нефрології Українського науково-дослідного інституту урології* (Веч. Київ, 8. IV 1966, 3).

НЕЧЛЕННИЙ, а, е; Δ *Нечлenna фoрma прикметника* — те саме, що *Коротка фoрma прикметника* (див. *короткий*). *Прикметники української мови мають повну і коротку (або членну і нечленну) форму. Звичайною для сучасної української мови є повна форма прикметників* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 221).

НОМІНАЦІЯ, і, ж. Те саме, що *називання*. *Лексичне значення пов'язане насамперед з номінацією, з називанням відчуттів, уявлень, понять, що в свою чергу відображають предмети й ознаки об'єктивного світу* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 8); *Метафоризація є вищим — після називання (номінації) — ступенем у процесі пізнання предмета, явища, засобом певного узагальнення* (Розв. мов соц. нації, 1967, 224).

О

ОБЖИВАННЯ, я, с. Дія за знач. *обживати*. **Образно. Тепер уже можна сказати, що це [перші супутники] в значній мірі є програмою «обживання» Космосу, планетарною підготовкою до призвичаєння живого організму до зовнішнього середовища* (Веч. Київ, 13. IV 1961, 2).

ОБСКУБУВАННЯ, я, с. Дія за знач. *обскубувати*. *На обскубування качки або курки домогосподарка витрачає щонайменше годину* (Веч. Київ, 20. XII 1968, 4).

ОБШАХРАЇТИ, ію, жіш, док., розм., рідко. Те саме, що *обшахрувати*. [Б о б:] *Ну, хлопці, кого за останню добу обшахраїли?..* (Галав, I, 1960, 364); — *Ви мене хочете обшахраїти, — заявив він, значливо підморгуючи Швейкові і візникові. — Ми ж йшли пішки* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 110).

ОЗДОБЛЮВАЛЬНИК, а, ч. Те саме, що *оздблювач*. *Віртуоз-мюляр опанував сумні спеціальності: оздоблювальника, штукатура, теслі, монтажника* (Рад. Укр., 8. VIII 1973, 2); *Особливо вирішального значення набуває зараз теплотраса. Без неї будова, як без рук. Оздоблювальники не можуть штукатурити стіни, монтажники — встановлювати обладнання, випробувати його* (Роб. газ., 21. I 1964, 2).

ОКЕАНАВТ, а, ч. Дослідник океану, який провадить спостереження під водою. *Через спеціальний шлюз океанавти вирушатиимуть у подорож по дну* (Наука., 8, 1968, 54).

ОКЕАНАРІЙ, ю, ч. Те саме, що *океанаріум*. *У Москві буде споруджено величезний океанарій. Він розміститься у 14-поверховому будинку* (Веч. Київ, 17. VI 1968, 4).

ОКЕАНАРІУМ, у, ч. Водоймище, басейн, обладнані для утримання морських тварин і риб з метою спостереження за ними та вивчення їх. *У величезних штучних басейнах — океанаріумах, збудованих у ряді країн для дослідів над дельфінами та їх публічного показу, тварини.. стрибають через обруч.., приносили кинуту у воду риб* (Наука., 3, 1966, 20).

ОПТОЕЛЕКТРОНІКА, и, ж. Напрямок електроніки, що охоплює питання теорії і практичного застосування методів перетворення світлових сигналів в електричні

і навпаки в системах обробки, збереження й передачі інформації. *Оптоелектроніка являє собою новий науково-технічний напрям радіоелектроніки, який використовує не лише електричні, а й оптичні засоби і методи для обробки, зберігання та передачі інформації* (Наука і культура.. 1971, 70).

ОПТОЕЛЕКТРОННИЙ, а, е. Стос. до оптоелектроніки. *Використання оптоелектронних систем у радіоелектроніці показало незаперечну їх перевагу* (Рад. Укр., 25. XII 1973, 3).

ОПТОФОН, а, ч. Прилад, який допомагає сліпим читати. *У Великобританії сконструйовано машину, що допомагає сліпим читати книги, надруковані за певною системою перетворення букв у звуки. Оптофон дає змогу читати 42 слова за хвилину* (Знання., 6, 1971, 11).

ОРХЕСТРА, и, ж., іст. Центральна, округлої форми частина театру в давній Греції, на якій виступав хор і артисти. *Орхестра — місце для танців в давньогрецьких театрах; так звалось місце між сценою і глядачами, в якому був розташований хор* (Архіт. Рад. Укр., 8, 1940, 49); *Збереглися широкі сходи, якими проходили в амфітеатр глядачі. А нижче — орхестра, площада, на якій виступали хор і актори* (Веч. Київ, 27. II 1967, 4).

П

ПАРАЛІТЕРАТУРА, и, ж. Псевдотвори (комікси, короткі, спотворені перекази відомих творів і т. ін.), які наводяться на книжковій ринку капіталістичних країн. *Догодить в сучасному світі до парадоксів: активність масового читання дедалі збільшується, та виникають і побожвання.., що воно спрямовується дедалі помітніше в річище так званої паралітератури, а не літератури художньої* (Рад. літ-во, 9, 1974, 45); *У Франції псевдотропан якого-небудь гротесктера так званої «паралітератури» збирає аудиторію майже в 50 000 (!) разів більше, ніж серйозний філософський трактат* (Вітч., 2, 1974, 164).

ПАРАПСИХОЛОГІЯ, і, ж. Течія в психології, що ставить своїм завданням вивчення незвичайних психологічних явищ — ясновидіння, телепатії і т. ін. *В останнє десятиліття парапсихології, нарешті, почастило: вона виїхала з кабінетів та лабораторій вчених-одинаків на шпальти газет і журналі і навіть на редакторські столи видавництва* (Знання., 10, 1966, 4).

ПЕСТИЦИД див. *пестициди*.

ПЕСТИЦИДИ, ів, мн. (одн. *пестицид*, у, ч.). Отруйні речовини для боротьби з шкідливими організмами. *Ефективність нового пестициду просто вражає — дослідів на мучних хрущак показали, що одного грама досить, щоб знищити близько мільярда цих створінь* (Наука., 6, 1968, 29); *Різноманітні пестициди і гербіциди допомагають хліборобам у боротьбі за високі врожаї* (Хлібороб Укр., 6, 1964, 42).

ПІРАНЬЯ, і, ж. Хижа риба ряду коропоподібних, що живе в прісних водоймах Південної Америки. *Назва риби походить від двох слів: «піра» — «риба» і «ранья» — «зуб»*. *Отже, піранья — «зубата риба»* (Наука., 10, 1971, 44); *Ненажерлива піранья — уродженка тропічної Амазонки.. Хоч рибка трохи більша від долони, .. вона славитися як небезпечний гіжак, що нападає у воді на тварин і навіть на людей* (Роб. газ., 5. XII 1976, 4).

ПРЕСИНГ, у, ч. У спортивній грі — активна оініка гравців командн супротивника по всьому полю. *Одним з найважливіших прийомів нашої команди [баскетбольної] є зонний пресинг, який вимагає від спортсменів граничного напруження сил* (Наука., 7, 1968, 58).

Академія наук Української ССР
Ордену Трудового Червоного Знамени
Інститут мовознавства ім. А. А. Потебні

Словарь українського мови, т. 11

Х — Б

(На українському мови)

Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактори *О. А. Дітель, М. М. Друченко, Л. В. Туник*
Н. І. Шаранова

Художній редактор *В. М. Тепляков*
Технічні редактори *Б. М. Кричевська, О. М. Капустіна*
Коректори *О. С. Улезко, Н. О. Луцька*
Л. В. Малюта

Інформ. бланк № 3097

Здано до набору 26.01.79. Підп. до друку 31.03.80.
Формат 84×108¹/₁₆. Папір друк. № 1. Звич. нова гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 73,5, обл.-вид. арк. 119,84.
Тираж 26 150. Зам. № 408. Ціна 7 крб. 90 коп.

Видавництво «Наукова думка»,
252601, Київ, МСП, Рєпіна, 3.

Надруковано з матриць Головного підприємства
РВО «Поліграфкнига» на книжковій фабриці
ім. М. В. Фрунзе, Харків, вул. Донець-Захаржев-
ська, 6/8.